

S/O
294-5925
P 985 b. n
V 5.

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700016
ACC NO. B. 5201
DATE 28.1.90

Sl no 80612

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्भागवतम्

॥ अष्टमस्कन्धः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

ओं नमः श्रीकृष्णाय ।

राजोवाच ।

स्वायम्भुवस्येह (१) गुरो वंशोऽयं विस्तराच्छ्रुतः ।

❁ (यत्र धर्माश्च विविधाश्चानुर्वर्णयार्थिताश्शुभाः ।)

यत्र विश्वसृजां सर्गो मनूनम्यान्वदस्व नः ॥ १ ॥

(२) यत्र यत्र हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः ।

गृणन्ति कवयो ब्रह्मंस्तानि नो वद शृण्वताम् ॥ २ ॥

यद्यस्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् ! भगवान्विश्वभावनः ।

कृतवान्कुरुते कर्ता ह्यतीतेऽनागतेऽप्य वा ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

मनवोऽस्मिन् व्यतीताः षट् कल्पे स्वायम्भुवादयः ।

आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनाञ्च सम्भवः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिर्कृतमाचार्यदीपिका ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमः श्रीमत्परमहंसास्त्रादितत्परया कर्मसिद्धिस्तद्व्याय ।

मकजनमानसनिवासाय श्रीरामचन्द्राय ॥

अथाहमे चतुर्विंशत्यध्यायेर्ननुवर्णनम् ।

तस्मृतेऽपि देवेशेऽर्च्येर्मुर्तिभिश्च हरेः सह ॥ १ ॥

प्रतिमन्वन्तरं चैव मन्वाद्याः षट् पृथक् पृथक् ।

प्रवर्तयन्ति सज्जमान् पादयन्त्याचरन्ति च ॥ २ ॥

अतो मन्वन्तरस्यापि तेषां कर्मसिद्धिस्तद्व्याय ।

वैन गेः कर्मसिद्धिस्तद्व्याय ॥ ३ ॥

तत्र तेषां कर्मसिद्धिस्तद्व्याय ।

इत्यहं कर्मसिद्धिस्तद्व्याय ॥ ४ ॥

नामकर्मसिद्धिस्तद्व्याय ।

इत्यहं कर्मसिद्धिस्तद्व्याय ॥ ५ ॥

इत्यहं कर्मसिद्धिस्तद्व्याय ।

इत्यहं कर्मसिद्धिस्तद्व्याय ।

* इत्याधिकः षट्पद्यते विरराच० (१) गुरोर्बंशः इति पाठान्तरम् ।
† कर्माणि च महीयसः ॥ इति पाठः विज० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेद्दीपिका ।

महीयंसो हरेः अत्र कचिन्वहुपाठान्तरमस्ति तदुपेक्षितम-
स्माभिः ॥ २ ॥

यस्मिन्नतीते वत्कृतवान् यस्मिन्ननागते वत्कर्त्ता करिष्यति
अथ वा वर्त्तमाने यत्कुरुते तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

अस्मिन् कल्पे पयमनसो व्यतीताः ॥

श्रीमद्गीराराधया । श्रीभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

॥ श्री रामानुजाय नमः ॥

तृतीये "स्वायंभुवश्च मनोर्वंशः परमसम्मतः" इति
पृष्ठे तद्वंशकथनं प्रकथ्य तावत्तत्र तद्बुद्धितुष्टेवहृत्या वंशः कथितः
चतुर्थे त्वाकृतिदेवहृत्योस्तद्बुद्धिर्देवहृतिबुद्धितृणां वंशमभिधा-
याय स्वायंभुवपुत्रवंशमुपक्रम्य तावदुत्तानपादसंततिं सावशेषा-
मभिधायान्तरागर्भिन्यायेन प्रसङ्गात् प्रियव्रतस्य वंशः पञ्चमे
कथितः षष्ठे तु पुनः प्रसक्तानुप्रसक्तकथनानन्तरमुत्तानपाद एव
वंशोऽवशिष्टः कथितः सप्तमे तु तदनुप्रसक्तमुक्तं तदेवं
स्वायंभुवमनुवंशकथनव्याजेन बहुधा भगवतो जन्मकर्मगुणा-
दिषु वर्णितेषु पुनस्तानेव शुभेषु स्तुत्यन्यायादन्येष्वपि मनुवंशेषु
कथ्यमानेषु हरेर्जन्मादिकथनमर्थोऽप्रसक्तमेव भविष्यतीत्याख्येय
प्राधान्येनान्याम्नन् सवशान् पृच्छति राजा-स्वायंभुवश्चेति
त्रिभिः । तत्रोक्तमनुवदति पादत्रयेण हे गुरो ! गुरोरिति
पाठे गुरोस्ततः इह वृत्ते ग्रन्थे स्वायंभुवस्य मनोर्वंशो वि-
स्तराच्छ्रुतः वंशं विशिनष्टि यत्र वंशे विश्वसृजां मरीच्यादिनां
मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिरूपः सर्गः अथ नोऽस्मदयम् अन्याम्नन्-
न्वदस्व सचरित्रान् सवशान् कथयेत्यर्थः ॥ १ ॥

यत्रयत्र मन्वन्तरे महीयसः निस्समाश्रयधिकस्य हरेः ज-
न्मानि अवताररूपाणि कर्माणि खेष्टितानि च कथयो विद्वांसः
गायन्ति तान्यपि चरित्राणि शृण्वतां भ्रातुं प्रवृत्तानां नः
अस्माकं वद कथय ॥ २ ॥

हे प्रह्वन् ! यस्मिन्मन्वन्तरे मनोरन्तरमवस्थानदशा तस्मिन्
विश्वभावनः विश्वपालको भगवान् कृतवान् यस्मिन्नतीते वत्
यस्मिन्ननागनेकान् करिष्यति यस्मिन्नथ वर्त्तमाने वत्करोति
तद्वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

एवमापृष्टो मुनिराह- । यस्मिन् कल्पे स्वायंभुवाद्यः
पयमनसो व्यतीतः तदाद्यः । शुभः मनुः सृष्टं कथितः
सचरित्रः यत्र देवादीनां सम्भवस्य कथिकः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिज्जः । जतीर्यकृतवदरत्नावली ।

। कृष्णाय नमः ॥

अस्तावि भुवि मन्तकैः मनुमा स्वायंभुवः अपि चो-
येनारन्ति तदनु- । तदाद्यः । शुभः मनुः सृष्टं कथितः
सचरित्रः यत्र देवादीनां सम्भवस्य कथिकः ॥ ४ ॥

येनामोचि गजाधिपः ककचश्चक्रंश मकानंन-
क्षीराभोधिरेमन्थि येन धृतभूः सोऽयं हरिः पातु नः ॥१॥

येनाधारि गिरिः पपे च विबुधैरेनामृतं प्रेरितैः-
येनातापि सुरद्विषां च हृदयं शशोप्यमोहि स्त्रिया ॥
येनामायि जगन्त्यबन्धि च बखियेनाप्यदावि भुतिः-
धात्रे येन निहत्य मरुत्सवपुषा र्त्विं तमीडे हरिम् ॥२॥
सप्तमस्कन्धवाराशौ निमज्ज्योन्मज्ज शुशुधीः।
अष्टमस्कन्धसद्व्याख्यामृतं पद्मिमुपक्रम ॥ ३ ॥

अत्रापि हरिमकिरेव भगवन्मनःकर्षणनिपुणोति विधानु-
मनस्तोपनिषदर्थभूतस्य हरेर्जंगमद्रक्षयादिमाहात्म्यं निरूप्यते, तत्रापि
शिमखतरमुकमथनपुरितहरचरिताऽमृतपानान्वायितप्राणो विस्मृ-
ताऽनशनकेशः परीक्षिच्छुक्रमयुतकथानुवाद्पूर्वकाभिर्वाषितात्यन्त-
भ्रातव्यकर्था प्रायथते-राजंति अन्यान् स्वायंभुव्यतिरिक्तान् ॥ १ ॥

तत्रापि तत्प्रसङ्गे विशेषकथापि वक्तव्येत्याह-यत्रेति । मही-
यसः महत्तमस्य हरेः ॥ २-३ ॥

यस्मिन्वैवस्वतान्तरे स्वायंभुवप्रभृतिवैवस्वतान्ताः सप्त
मनसो व्यतीतप्राया उच्यन्ते अत्र सप्तसु प्रायः कथित इत्य-
न्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ श्री श्री राधाकृष्णार्पणं नमः ॥

श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातनरूपक ।
गोपाल रघुनाथात्त ब्रजजीवक पाहि माम् ॥
अथाष्टमस्कन्धस्य क्रमसम्बन्धः ॥
स्वामिपादेन यद्व्यक्तम् तद्व्यक्तम् चास्फुटम् कश्चित्
तत्र तत्रैव विज्ञेयः सम्बन्धः क्रमसंबन्धकः ॥
वैष्णवा परितोषः स्याद्यत्र यत्र ततस्ततः ।
खर्ये वैष्णवसिद्धान्तं हासिययो नैव किञ्चन ॥ १-४ ॥

श्रीमद्भिष्वनायककवतिकृतसारायर्दशिनी ।

॥ श्रीमद्गोवर्द्धनधराय नमः ॥

प्रथम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्थवम् ।
लोकताथे जगत्पुत्रः श्रीगुरुं तमुपाश्रये ॥ १ ॥
गोपराभाजनप्राणप्रेथसेऽतिप्रभुष्वाव ।
तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं वदे ॥ २ ॥
॥ श्रीगोकुलानन्द ! जय जय ॥
मन्वन्तरस्य सख्यं इति खड्गमीरितम् ।
तस्य प्रवर्तकाः किन्तु मन्वाद्याः वटं पृथक पृथक् ॥ ३ ॥
प्रतिमन्वन्तरं तस्मात्तुर्विद्यतिसंबन्धकैः ।
अध्यायैरष्टमस्कन्धे ते वयं वन्दे यथाचितम् ॥ ४ ॥

आकूपां देवहृत्याश्च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः ।

धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ॥ ५ ॥

कृतं पुरा भगवतः कपिलस्याऽनुवर्णितम् ।

आख्यास्ये भगवान्पद्मो यश्चकार कुरुद्वह ! ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिष्मनायकवर्षिकृतसारायंवादिनी ।

अध्याबेनोक्तमेकेन मन्वन्तरचतुष्टयम् ।

त्रिभिर्गजेंद्रोपाख्यानमथोक्तः पञ्चमो मनुः ॥ ५ ॥

षष्ठ्यात्रांबुधेर्मथश्चाभ्युत्थानमष्टमिः ।

एकेन सप्तमादीनां मनुनामनुकीर्तनम् ॥ ६ ॥

एकेन तेषां कर्माणि नवभिर्षामनेहितम् ।

मत्स्यावतार एकेनेत्येवं स्कन्धो ऽष्टमो मतः ॥ ७ ॥

अथात्र प्रथमे स्वायम्भुवस्तोत्रं प्रकीर्ष्यते ।

मन्वन्तरीयमन्वादिषट्कानाञ्च चतुष्टयम् ॥ ८ ॥

तदेवं चतुर्थाद्विस्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुवंशकथाप्रासङ्गिकमरिच्यदिवंश्यप्रहादाद्युपाख्यानाऽमृतपानप्रमुदितो राजा सर्वमन्वादिकर्था जिह्वासमानः पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति ॥ १ ॥

अहीयसो हरेः ॥ २ ॥

यदिति तद्भवेत्यध्याहृतानन्वयः । अन्तरे मन्वन्तरे अद्य वर्तमाने ॥ ३ ॥

तेषु मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमते मङ्गलमूर्तये भगवन्निम्बार्काय नमः ।

सर्वेश्वरं नमस्कृत्य गुरुं तद्भक्तिर् प्रभुम् ।

निम्बार्कं देशिकं भूत्वा प्रदीपो ऽयं विरच्यते ॥

अष्टमे यत्र सङ्गमलक्षणं वर्णयते क्रमात् ।

मन्वन्तरं हि सुन्वादिरचितं भुक्तिमुक्तिदम् ॥

तृतीयादिषु स्कन्धेषु स्वायम्भुवमनुद्विद्वीद्विप्रपुत्रपौत्रादि-सङ्गतो वर्णितस्य भगवद्वचनारागां तद्दासानां च परमाद्भुत-चरितामृतस्य पानेन प्रमुदितो राजर्षिः सर्वमन्वन्तरगतभगवद्वचनारहासादिचोदितं जिह्वासुः पृच्छति—स्वायम्भुवस्येति, त्रिभिः । हे गुरो ! स्वायम्भुवस्य वंशः यत्र विश्वसृजां मरीचपीदीनां सर्गः पुत्राविसृष्टिः सो ऽयं विस्तराच्छ्रुतः अधुना शोऽस्मभ्यमन्वान् मनुन् पश्य ॥ १ ॥

यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् मन्वन्तरे महीयसो हरेः ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! विश्वभावतः सर्वहेतुः अन्तरे मन्वन्तरे यस्मिन् वर्तमाने वरकृतवान् यस्मिन् अनागते वरकर्ता कल्पितवति अथवा वर्तमाने वरकृते तत्तद्भवेति पदयोजना ॥ ३ ॥

यस्मिन् श्वेतवाराहाख्ये षडमनवो व्यतीताः यस्मध्ये आद्यः स्वायम्भुवः ते तुभ्यं कथितस्तृतीये स्कन्धे । चतुर्थस्कन्धो-पक्रमे च ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीश्रीकृष्णार्जुनयोर्जवति ।

नरवा भागवताचार्यो कृष्णार्जुनयोर्जवति ॥

शुकद्याख्याष्टमस्कन्ध-भाषाटीकां तनोति हि ॥ १ ॥

राजोवाच ॥

परीक्षित महाराज वाळे, कि-हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! पूर्वकथा में आपके मुखारविन्द से मैंने यह स्वायम्भुव मनका वंश पढ़े विस्तार से सुना, कि-जिसमें मरीच्यादि प्रजापतियों का मनकन्याओं में पुत्र पौत्रादि रूप सर्ग हुआ है अब आप अन्ध मनुओं के चरित्र को कहिये ॥ १ ॥

जिन जिन मन्वन्तरो में अति महान् भीहरि के जो जो जन्म और कर्म है और जिनको ज्ञानी लोग गान करते हैं, हे ब्रह्मन् ! अथवा की इच्छा वाळे ऐसे हम लोगों के आगे आप उनका वर्णन कीजिये ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! विश्व के पावन करने वाले भगवान् जिन २ भूतवैश्वानर मन्वन्तरो में जो कुछ कि-इ कहते हैं और करोगे सो भी आप वर्णन करिये ॥ ३ ॥

श्रुत्वादिवाच ॥

श्रीशुकदेवजी वाळे कि-हे राजा ! हे शिष्य मैं स्वायम्भुवादि के मनु-पुत्रों के वर्णन करूँगा । आपने स्वायम्भुव का चरित्र सुना है । मैं आपको मरीचपीदीनां (वादि) की वर्णन करूँगा ॥ १ ॥

श्रीशुकदेवजी वाळे कि-हे राजा !

नरवा भागवताचार्यो कृष्णार्जुनयोर्जवति ।

शुकद्याख्याष्टमस्कन्ध-भाषाटीकां तनोति हि ॥ १ ॥

विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः ।

विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविशत् ॥ ७ ॥

सुनन्दायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ।

तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत ! ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

घोरं दुश्चरं तपस्तप्यमानः समाधाबनुभूतमिदं वक्ष्यमाणं
नद्वितोच्छ्वसितवद्विस्मित इषोपदिशान्निवानुवदन्निव चाष्टमिः
श्लोकैरन्वाह ॥ ८ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य स्त्रायभुवस्य मनोदुहित्रोराकृत्यां देवहृत्यां च भग-
वान्महेश्वरः सर्वेश्वरो मूर्तिभ्यां कपिलयज्ञरूपाभ्यां मूर्तिभ्यां
पुत्रत्वं प्राप्तः ॥ ५ ॥

तत्र भगवतः कपिलस्य तृतीयस्कन्धे इति शेषः अनुव-
र्णितं चरित्रं त्वया हे भरतर्षभ ! श्रुतमेव अधुना यज्ञाख्यो भग-
वान्यज्ञकार तच्छेषितं हे कुरुद्वह ! आख्यास्ये कथयिष्यामि यद्यपि
मन्वन्तरान्तरकथनमेव प्रतिज्ञातव्यं तेषामेव प्राधान्येन पृष्ट-
त्वात् तथापि भावज्ञो मुनिः भगवद्गुणकर्मजन्मादिशुभ्रूपयैवा-
पृष्टमित्यालोच्याद्य मन्वन्तरस्थस्य यज्ञाख्यस्य भगवत्परिचर्या-
कथितत्वात्तदेव कथयितुं प्रतिजानीते अर्थात्तरकथनेन मन्वन्तर-
कथनमपि प्रसक्तमेव भविष्यतीति मुनेरभिप्रायः ॥ ६ ॥

तत्र यज्ञस्य भगवतः चरित्रं विष्वक्षुस्तदुपोद्घातेन स्त्रायभु-
वस्य मनोदुष्टान्तमाह-विरक्त इत्यादिना । यद्यपि कपिलोपि तन्म-
न्वन्तरावताररूप एव तथापि तस्य जगत्पावनानधिकृत-
त्वात्केवलं ज्ञानयोगप्रवर्तनाधिकृतत्वात्तच्चरित्रस्य कथितत्व-
प्रदर्शनाच्च यज्ञो यज्ञकार तदाख्यास्य इत्युक्तं शतरूपायाः
पतिः भर्ता विभुः स्त्रायभुवो मनुः काम्यस्त इति कामाः
शब्दादयो विषयास्तेषां भोगेषु विरक्तः राज्यं विसृज्य तपसे
तपःकर्तुं सभार्यो वनं प्राविशत् ॥ ७ ॥

सुनन्दायां सुनन्दा तीरे पदैकेनैव भुवं स्पृशन् वर्षशतं घोरं
दुश्चरं तपस्तप्यमानः कुर्यान्वो हे भारत । इदं वक्ष्यमाणमन्वाह
जजाप ॥ ८ ॥

भीमश्रीरस्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

अत्रापि शतरूपायां ज्ञानादिविषयमनुदितं यज्ञमूर्तिचरितं
वक्तुमाह-आकृत्यामिति ॥ ५ ॥

कपिलस्य तृतीयस्कन्धे ॥ ८-७ ॥

सुनन्दायां त्रिधा भिन्नायां विष्णुप्रदां पतस्याम् अन्वाहस्तु-
तिरूपासुपनिषदमाह ॥ ८ ॥

भीमश्रीरस्वजतीयकृतकमसम्भर्तः ।

आकृत्यामिति कथोः तत्राह-दुहित्रोरिति ॥ ५-८ ॥

भीमश्रीरस्वजतीयकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

दुहित्रोः कयोरित्यपेक्षायामाह-आकृत्यां देवहृत्याम् ॥ ५-७ ॥
अन्वाह जजाप ॥ ८ ॥

भीमश्रीरस्वजतीयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मनोः आकृत्यां देवहृत्यां चेति दुहित्रोः कपिलयज्ञ-
मूर्तिभ्यां पुत्रतां भगवान् गतः ॥ ५ ॥

भगवतः कपिलस्य कृतं कर्म वर्णितं मयेति शेषः हे
कुरुद्वह ! यज्ञो यज्ञकार तदाख्यास्ये अस्मिन्नप्राये कथयि-
ष्यामि ॥ ६ ॥

यद्यपि स्त्रायभुवस्य चरितं वर्णितं तथापि तन्मन्वन्तरेऽ-
न्वेष्यो मन्वन्तरेभ्यः किञ्चिद्विशेषं दर्शयिष्यन् तद्गुणविशेषानाह-
विरक्त इत्यादिना ॥ ७ ॥

सुनन्दायां तस्तीरे इदमष्टमिः श्लोकैरेवमाद्यमन्वाह
जजाप ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जिन स्त्रायभुवमनु की आकृति और देवहृति नाम
कथाओं में भर्म और ज्ञान के उपदेश के लिये साक्षात्
भगवान् यज्ञ और कपिल रूप से पुत्र होकर प्रकट हुए ॥ ५ ॥
प्रथम हमने भगवान् भीकपिल देव का चरित तुम
आगे वर्णन किया, हे कुरुद्वह ! अब अब भगवान् ने
चरित किया, उसका आख्यान (वर्णन) करेंगे ॥ ६ ॥

मनुरुवाच ।

❀ येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् ।
यो जागर्ति शयाने ऽस्मिन्नायं तं वेद वेद सः ॥ ९ ॥
आत्मात्रास्यमिदं (१) विश्वं (२) यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधःकस्यस्त्रिद्वन्द्वम् ॥ १० ॥
यन्न पश्यति पश्यन्तं चक्षुर्यस्य न रिष्यति ।
तं भूतनिलयं देवं सुपर्णामुपधावत ॥ ११ ॥

(३) न यस्याद्यन्तौ मध्यञ्च स्वः परो नान्तरं वह्निः ।

विश्वस्यामूनि यद्यस्माद्विश्वञ्च तद्वत् महत् ॥ १२ ॥

स विश्वकायः पुरुहूत ईशः (४) सत्यः स्वयञ्ज्योतिरजः पुराणः ।

घृते ऽस्य जन्माद्यजयात्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य निरीह आस्ते ॥ १३ ॥

अथाग्रे ऋषयः कर्माणिहन्तेऽकर्महेतव ।

ईहमानो हि पुरुषः प्रायो ऽनीहां प्रपद्यते ॥ १४ ॥

ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते ।

आत्मलाभेन पूर्णाऽर्षो नावसीदन्ति ये ऽनु तम् ॥ १५ ॥

तमीहमानं निरहङ्कृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितम् ।

(५) नून् शिक्तयन्तं निजनर्त्मसंस्थितं प्रभुं प्रपद्येऽखिलधर्मभावनम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

परम समर्थ शतरूपापति स्वायंभुव मनु काम भोगों से विरक्त होकर राज्य का छोड़कर भार्या सहित तपके अर्थ वन में प्रवेश करते हुए ॥ ७ ॥

हे भारत ! वन में जाकर सुनंदा गंगा के तीर पर सौ वर्ष तक एक पग से पृथिवी पर खड़े होकर घोर तप तपते हुए इस प्रकार कथन करते छगे ॥ ८ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

येन चिदात्मना विश्वं चेतयते चेतनीभवति विश्वं तु यं न चेतयते न चेतनीकरोति स्वत एव चिद्रूपत्वात् तत्र हेतुः अस्मिन् शयाने स्वपिति यो जागर्ति साक्षितया वर्तते अहो चित्रं नायं जनस्ते वेद स तु इमं वेद ॥ ९ ॥

तस्येश्वरत्वं दर्शयन् लोकस्य हितमुपादिशति-आत्मना ईश्वरेणावाक्यं सत्ताचेतन्याऽयां संस्थातं विश्वं सर्वे जगत्यां लोके परिकाञ्चजगत्तजातमनस्तेनैवेश्वरेण यत्किञ्चिद्वक्तं धनं तेनैव

भुञ्जीथाः भोगान् भुङ्क्ष्व यथा तेन हेतुना त्यक्तेनेश्वरपंथेन भुञ्जीथा न स्वार्थं कस्य स्वित्कस्याचिदपि धनं मा गृधो माभिकाङ्क्षीः यथा कस्यास्त्रिद्वन्द्वं कस्यान्यस्य धनमस्ति यतो धनाकाङ्क्षा क्रिये-तेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः "ईशावास्याम्" इति यथाश्लोकमेव ॥ १० ॥

ननु, यदि सर्वे व्याप्नोति तर्हि चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते तत्राऽऽह-यपश्यन्तं जनश्चक्षुर्षा न पश्यति चक्षुराद्यविषत्वात् न हि प्रमातारं प्रमाणं विषयीकरोतीति । श्रुतिः "चक्षु-

पश्चक्षुरत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्" इत्यादि । अतएव देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वरः स्वयंपभूतः तद्विषयं ज्ञानं नश्येत्तत्राऽऽह-यस्य तु पश्यतश्च विषयं नश्यति तत्त-दाकारेणोत्पद्यया वृत्तेरेव । अतएव ज्ञानस्य न हि सवितृप्रकाशः प्रकाश्यनाशे नश्यति । अतएव अतानि निखयो यस्य ते सर्वान्तर्यामिणां तथाकिञ्चित्कृतं तपः । तस्यैव सुपधावत भजध्वम् ॥ ११ ॥

तस्य स्वरूपस्य नित्यत्वमेवोपदिशति । अमन्या-द्यन्तादीनि विश्वस्य यस्माद्भवन्ति तेषां यत्तद्विषयत एवाऽऽ-भिचारित्वात्तद्वत्त्वं तस्य महत्परिणामकं ॥ १२ ॥

* वासुदेवो वसत्येव सर्वदेहेष्वनन्वदह् । यनायं तपते विश्वं विश्ववीर्यं यतस्तपः ॥ इति पाठान्तर्गतः । सर्वमिदं पाठः वीर० (२) यज्जगत्यां जगन्मनः इति विज० ॥ (३) न यस्याद्यन्तमध्यानीति पाठः वीर० ॥ (४) सर्वस्य गोतः इति पाठः वीर० (५) स्वानिति पाठः वीर० तच्छिक्षयन्तं निजान्तर्यामिणां तथाकिञ्चित्कृतं तपः इति पाठः वीर०

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, विश्वं चेतद्रूपे तर्हि नस्य कुतो जन्माद्यभावः स्वप्न-
काशानं वा कथं ता जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन विकारिणः सत्यत्वं पूर्णो-
द्ध ? तत्राऽऽह—स ईशोऽजः सत्यंश्च स्वप्नकाशश्च पुराणश्च निर्वि-
कारो विश्वं कायो यस्य पुरुषि हूतानि नामानि अस्य तथा-
विधाऽपि यतोऽस्य विश्वस्य जन्मादि स्वप्नत्त्वा मायया
धृतं तां च नित्यसिद्धया विद्ययोदस्य हिरवा निष्क्रिय एवा-
ऽऽस्ते ॥ १३ ॥

वस्मादेवमीश्वरः कर्म कृत्वा सन्त्यज्य नैष्कर्म्येणाऽऽस्ते अया-
गास्तेनोः ऋषयोऽप्यग्रे आदौ कर्माणि कुर्वन्ति किमर्थमकर्महेतवे
माक्षार्थं पाठान्तरे कर्मनाशाय हि यस्मात् ॥ १४ ॥

नस्मीहमानः कर्मभिरवगुणितः कोशकार इव मध्येनैव तत्राऽह,
इह त इति । अतस्तमनुवर्त्तमाना ये ते नाऽवसीदन्ति न विष-
जन्ते ॥ १५ ॥

तदेवं लोकाऽऽनुग्रहाय विश्वसृष्ट्यादि यः करोति भीरामकृष्णा-
द्यवतारैश्च वेदोक्तमप्याचरति तं शरणं प्रजामीत्याह—तमिति । न जं
वर्त्तं नरावताराऽऽनुरूपां मार्गान्प्रसम्यकस्थितमन इहमानं कर्मा-
चरन्तम् तथाहि जीववैलक्षण्यमाह—निरहङ्कृतं निर्गशिपमनस्य-
चोदितमिति च निरहङ्कारत्वे हेतुः बुधे निराशीष्टु हेतुः पूर्णम्
अनस्यनियुक्तत्वे हेतुः प्रभुं तथाऽपि कर्माऽऽनुष्ठाने हेतुः नृस्वा-
चारेण भिक्षयन्तं तत्किमर्थं तत्राऽह—अस्त्रिलान् धर्मान्भावयति
प्रवर्त्तयतीति तथा तम् ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तज्जपिता मन्त्रोपनिषद्गोवाह—येनेति । विश्वं जगद्येन परमात्मना
चेतयते प्रवृत्तित्तमं भवति सत्तास्थितिप्रवृत्तमज्जवनीत्यर्थः । यं पर-
मात्मानं विश्वं कर्तुं न चेतयते तत्राभयत्र हेतुमाह—य इति । अस्मि-
न्लोके शयाने सति स्नातमपरमात्मयाभ्यास्वज्ञानाभावेन माया-
गर्ववद्वयेन देहात्मभ्रमादिना च शयानतुल्ये सति यो जागर्ति सर्वं
युगपत्साक्षात्करोति अयं लोकस्त्वं परमात्मानं न वेद स तु पर-
मात्मा लोकं वेद अत्र विश्वशब्दो जीववर्गपरः अचेतनवर्गस्य
रमात्मनाधि । अचेतनीकर्तृमशक्यत्वात्तस्य ज्ञातृत्वप्रसक्त्याभावेन
। अयं वेदति । अयोगात् यथा अचेतनं न वेद तद्वत् चेतनोऽपि
तं न वेद वेदति । अस्नात्प्रियायेण चिदचिदात्मकजगत्परो
वा चेतयते इत्यत्र “चितीसंज्ञानं” इति । ययन्तास्त्रिच-
ञ्चति कर्मात्मनेपत् तत्र अस्त्रादिविषयसाक्षात्कारात्मकं
ज्ञानं प्रकृत्यः तथाश्चो जीववर्गस्तत्र कर्ता तदनुकूल-
व्यापारोऽन्यद्विषयनिर्प्रणादिक्रयो ययन्तार्थः तत्र कर्ता येनेति
निर्दिष्टः परमात्मा एव अचेतनसर्वशब्दादिविषयसाक्षात्कारा-
त्मकं ज्ञानं अनुकूलं प्रवृत्तः प्रविश्य निष्कृतः परमात्मन अधी-
नमिति कथ्यते । एवमज्जतः प्रवृत्तित्तमं अत्युक्तं अन्तःप्र-
विश्य निष्कृतं रूपप्रयोः अककर्तृत्वकथनेनैव जीववर्गस्य तस्मिन्
प्रवृत्तप्रतीत्या शरीरस्य मायसत्तास्थितित्वत्वात् अङ्गरत्नं तत्क

हायसत्सास्थितिप्रवृत्तिमदित्युक्तं भवति यतो यद्धीरसत्ताधि-
मज्जगदत एव यं न चेतयते, ननु, स्नातमायसत्सास्थितिमन्तं करोतीति
विश्वं चेतयते न यं इत्युक्तार्थः परमात्मनश्चेतयितुं च
विश्वस्य तदभावे च नित्यं प्रकृत्यपारवद्वयेन युगपत्सर्व-
साक्षात्कर्तृत्वं हेतुनयोच्यते यो जागर्ति शयानेऽस्मिन्नित्यनेन
यतो जागर्ति अत एव तं न शयानो वेद किन्तु जाग्रत्स एव
तद्विश्वं वेदत्यर्थः । येन चेतयत इति । श्लोकस्य स्थाने कश्चित्
पुस्तकेषु—

*वासुदेवो वसत्येष सर्वदेहेष्वनस्यहृत् ।

येनायं तपते विश्वं विश्वधीर्षे यतस्तपः ॥

इति श्लोकः पठ्यते तत्रायमर्थः अनस्यहृत्स्थानपेक्षः युगपत्सर्वं
साक्षात्कर्ता सर्वेषु चिदचिदात्मकेषु देहेषु वसति यतस्तप
एव वासुदेवः वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यस्तत्रानस्यहृत्-
स्थानेन देवशब्दार्थः उक्तः । मन्यानपेक्षस्वतेजसा दीप्यमानत्वं
हि देवशब्दार्थः वसत्येष सर्वदेहेष्वित्यनेन वासुदेवार्थोऽक्तः
इदमधिकरणाव्युत्पत्तेरप्युपलक्षणं वसतीति वासुः वसत्यास्मिति
वासुरिति ब्रूया व्युत्पत्तेस्तत्र प्रदर्शितत्वात् अनस्यदर्शने
विशिनष्टि—येनास्यदर्शनेनायं वासुदेवो विश्वं च तपते
पर्यालोचयति विश्वस्य सृष्टिस्थित्यादिकमालोचयतीत्यर्थः । यत
एवंभूतमनस्यदर्शने ततस्तपः विश्वपर्यालोचनात्मकत्वमापन्नम्
अनस्यदर्शने विश्वधीर्षे कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकविश्वस्य कारणा-
भूतमिति येन चेतयत इत्यनेनान्तःप्रविश्य निष्कृतं रूपं
प्रयोजयितृत्वं सूचितम् ॥ ६ ॥

तदेव व्यञ्जयन् लोकं शिष्यमायायम् “ईशावास्यमिदं सर्वम्”
इति मन्त्रमेव श्लोकरूपेण हृदयति—आत्मेति । ईशाब्दस्थाने
आत्मशब्दपाठ एव विशेषः जगत्यां यज्जगत् चेतनाचेतना-
त्मकं सर्वमिदं वस्तु आत्मना परमात्मनाऽन्तःप्रविश्य निष्कृत-
पूर्वकं मन्त्रां आवास्यम् अधिष्ठुं यतः सर्वमात्मानास्वमतस्तेन
परमात्मना त्यक्तेनाऽधिष्ठितं प्रह्लादात्मके स्तत्रैव वस्तुनि न भुञ्जीयाः
नानुभवेः अह्लादात्मकं स्वतन्त्रं वस्तु न मन्यस्वेत्यर्थः । कर्मेश
एवानुभोगविषयत्वविवक्षया त्यक्त इति सप्तमी प्रयुक्ता मातृधः
तच्छेषभूतं सर्वं देहतदनुबन्धादिकं स्नातमशेषत्वेन माकांक्षा-
रित्यर्थः कृत्स्नस्य तच्छेषत्वमेव काकवा दशंभति—कस्यश्चिज्जन-
मिति । कृत्स्नमात्मात्मीयादिकं कस्यश्चिज्जनं न कस्याऽपि खं
किन्तु तस्यै चेतिसाधः ॥ १० ॥

यो जागर्तीति सर्वसाक्षात्कर्तृत्वं सूचितम् तदेव व्यञ्जयन् तमेव
भजनीयं भजत हे लोकाः । इत्याह—यमिति । यस्य चक्षुर्ज्ञानं
न रिष्यति न लयमेष्यति जीवस्येव न सङ्कोचं यास्यतीत्यर्थः ।
अत एव नित्यमसङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानेन युगपत्सर्वं पश्यते साक्षा-
त्कुर्वन्तं यं न पश्यति कर्मणा सङ्कुचितज्ञानो लोकः न साक्षा-
त्करोति तं सर्वज्ञमिष्टप्राप्याऽनिष्टनिवर्त्तनक्षमं देवं स्ततेजसा
दीप्यमानं भूतानां निखयमाभवं धारकमिति यावत् सुपर्ण
“ह्यासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिव्रज्यते” इति
सुपर्णत्वेन रूपितम् अनेन जीवविनाभावेन तदङ्कारमतया
तद्विस्तारितयाच्चाऽवस्थितमिति लक्ष्यते उपधावत भजत
इति ॥ ११ ॥

१). श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा इति सर्वस्य तद्द्वारमकत्वेन तद्व्याप-
 रितं स्तनिष्ठं धस्तु नास्तीत्युक्तम् अथ सर्वस्य तत्कारणकत्वाच्च
 इत्यदित्याह-नेति । तस्य सर्वकारणत्वं वक्तुं तस्यापि कारणा-
 न्तराहुं व्युद्भवति-न यस्याद्यन्तो मध्यञ्चेति । कार्यमेववस्तवाद्य-
 तादिमध्यवस्तवमाद्यादि विरहात्सर्वकारणमित्यर्थः । कारणत्वञ्च
 निमित्तस्वरूपमुपादानस्वरूपं चोभयमप्यभिप्रैते तत्र निमित्तत्व-
 युकं वैषम्यं परिहरति-स्वः परञ्च यस्य नास्तीति देवमनुष्या-
 देवेष्विदस्य तत्तज्जीवकर्ममूलकत्वाच्च तस्याऽनुप्राप्तौ निप्राह्याञ्च
 इतोऽस्तीति भावः । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये” इत्यादिधृत्यव-
 तां सुखेननुपवेशपूर्णकत्वं सूचयन् जीवानुपवेशशोभ्यतामाह-
 पस्य नास्तरहाहिरिति तिष्ठेषु तैस्सर्वैश्च वेद्यामग्नेरिय नव्यव-
 स्वता इयासिः किन्तु बाहिरन्तः साधरगयेन यस्य जीवादिषु
 याप्तिरित्यर्थः । यस्मादेवंभूतात्परमात्मनः विश्वस्याऽमूनि प्राद्य-
 नमध्यानि सृष्टिलयश्चगाग्नि भवन्ति यस्मादिति हेत्वर्थे
 रश्मी यतो हेतुभूतानुपादानात् विश्वस्यादि ज्ञयः यतो यस्मिन्
 हेतुभूतेऽधिकरणे विश्वस्य यज्ञः यता येन हेतुभूतेन कर्त्रो
 वश्वस्यै रक्षणां भवतीत्यर्थः । यत् यत् एवं विश्वोपादानभूत
 यस्माद्विश्वमपि तदेव तदन्यदेव जगदाकारेण परिगतः सं
 त्वाऽवतिष्ठत इति ततोऽनन्य देव जगदित्यर्थः उपादानत्वप्रयुक्त
 वकारित्वं परिहरति-श्रुतामिति । श्रुते सत्यं स्वरूपतः स्वभा-
 वतश्च विकारात्तदिति । विकाराणां स्वशरीरभूतत्वाच्चिद्विद्वा-
 कत्वात्स्वतो निर्विकारमेव कारणात्वापयुक्तसर्वज्ञत्वसर्वशक्ति-
 चादिगुणयोगमाह-महादिति । गुणोर्महाभिरतिशयगृहदित्यर्थः
 । १२ ॥

श्लोकचतुष्टयप्रतिपादितविशेषाणामामर्थ्यलब्धगुणाविशेषैः सं
 सूय विशिनष्टि-म इति । मः श्लोकचतुष्टयगतयच्छब्दैर्निर्दिष्टस्य
 प्रतिनिधेशपरः तच्छब्दः विश्वकायः शरीरं यस्य विश्वकायः अत-
 रव* पुरुषमर्द्धमनुष्यादिनामभिः शरीरवाग्भिभिरात्मपर्य-
 त्तबोधकेशब्देहूपतेऽभिधीयते इति पुरुहूतः सत्यः निर्धि-
 तारः विश्वकायापि विश्वगतविकारैरस्पृष्ट इत्यर्थः । ईशः
 सर्ववृक्ष्यन्तनाचेतजयोनियन्ता स्वयंप्रोतिः स्वप्रकाशः अन-
 न्यापेक्षप्रकाशइत्यर्थः । अजः जीववत्कर्मायत्तोरपत्तिरहितः
 दुराथाः जगत्कारणाभूतः पुरापि नवो वा अस्य विश्वस्य
 जन्मादिकमात्मनः स्वस्यशक्त्या अंशभूतया अजया प्रकृष्या करोति
 ताञ्च अजां विद्यया नित्याविभूतापरिच्छिन्नस्वयाथात्मप्रविषय-
 कज्ञानेनोद्देश्य परिहृत्य तदपरवशोभूत्वा निरीहः जीववदीहा
 इतिः खानन्दानुभवपूर्त्यां अवाप्तसमस्तकामोऽनाहतकामः “सर्व-
 मिदमस्यात्तांऽवाकषमादरः” इति श्रुतेः, आस्ते सर्वात्तरात्मतया-
 वतिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

निरीह आस्तइत्येनदेव व्यञ्जावितुं तावज्जीवस्य तदभाव-
 माह-अथेति । अथ नन्वप्रं प्रथममनुषयो जीवा इष्टत्वात्कर्मदे-
 नवे कर्मोत्तुर्यस्य तस्मै कर्मसाध्यसुखरूपफलार्थं कर्मागीहने
 नवसाधनतया कुर्वतीत्यर्थः । अनेन जीवस्यापरिपूर्णात्त्वं प्रकृतं
 कमानुसारिबुद्ध्यायत्तप्रवृत्तिमज्जीवप्रेरितत्वाच्च परमात्मनः

प्रथमं जीवस्यैव प्रवृत्तेऽप्रे श्रवणः कर्मागीहने इत्युक्तम् एवमी-
 हमानोपि पुरुषो जीवः प्रायशोऽ नीहां अप्रयते स्वविहितकर्म-
 मध्ये फले निस्पृहां प्रायः प्रयते सुखायंतया कृतेः कर्मभिः
 दुःखप्राप्तौ तत्र निस्पृहामेव प्रायशः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । सुखा-
 यंतया विहितानां कर्मणां प्रायशो दुःखजनकत्वदर्शनात् “प्रायोऽ-
 नीहां प्रयते” इत्युक्तम् ॥ १४ ॥

भगवान् वाङ्गुण्यपरिपूर्णाः ईशः परमात्मा तु ईहने जीवकर्मा-
 नुगुणमन्तरात्मनया यद्यपि प्रेरयति तथापि न हि तत्र विष-
 जने अप्रेर्बजीवकर्मसाध्ये फले रक्तो न भगति तत्र हेतुं
 धनुं तं विशिनष्टि, आत्मत्वाभेन नित्यं खानन्दानुभवत्वाभेनैव
 पूर्णः समग्रः अर्थः पुरुषार्थो यस्य तादृशः अतो न विष-
 जत इत्यर्थः । न केवलं स एव न विषजनेऽपितु तमनु ये तमनु-
 वर्तमाना ये जनास्तेपि नावर्मादन्ति कर्मफलेषु सक्ता न स्वियति
 परमात्मन आत्मत्वाभपरिपूर्णाथ्येन कामानासक्त्योक्त्या जीव-
 स्यापूर्णात्वमेव मेहत्वं हेतुर्गित्युक्तं भवति ईहमानोऽप्यनीहां प्रप-
 द्यत इत्येन जीवस्य सुखे स्पृहा दुःखे तु निस्पृहइत्युक्तम् ॥ १५ ॥

उक्तविशेषाणामामर्थ्यलब्धगुणाविशेषैर्विशिष्यन् शरणां ब्रजति-
 तमिति । तम् उक्तविधम् ईहमाने जीवकर्मानुगुणां प्रेरयन्ते निरह-
 इकृतमहङ्काररहितं बुध्नं सर्वज्ञं निराशिपं निरीहं पूर्णोमात्मलाभेनैव
 पूर्णम् अनन्यचोदितमनन्यपर्यै खान् खान् वृत्तिनो भक्तजनान् शिष्य-
 यन्ते स्वस्मानानापाद्यन्ते निजवर्तमानस्थितं स्वस्वभावेस्थितं प्रभुं
 सर्वशक्तिम् अखिलान् धर्मान् भावयति पाष्यतीति तमहं प्रपद्ये
 शरणां ब्रजामि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कीहशीत्यनोर्धनस्नामुपलक्षयति-अयेनेति । अयगादित्यो येन
 हरिया प्रेरितो विश्वं तपते प्रकाशयति विश्वस्य धीर्ये धीर्यप्रदं
 तपो यतो भवति अस्मिन् मूर्धे शायने निद्रामाचरति सति यो
 हरिर्जोगर्ति अयं सूर्येकते हरिं न वेद स हरिस्नमादित्यं वेदेख-
 न्वयः “मयास्तपति सूर्यः “ भीषोदेतिमूर्यः ” इति श्रुतेः शो नवे-
 देतिवेदेति च अनेन “आप्राद्यावापृथनी अन्तरिक्षम्” इत्यादि श्रुति
 प्रतीतमर्वाधिपत्यादित्यस्य श्रीहयधीनत्ववशेनेन निरतिशय-
 माहारभ्यं युक्तं हरेरिति ज्ञानं अयं जीवो येन नियतो विश्वं
 सुखदुःखादिकं तपते अनु- सपेक्षः मे” इति धानुः
 आलोचने ज्ञानं स एवानु- नान्तरिक्षान्यो श्रीमिचाक-
 शीति” इति श्रुतेः । हरिर्नि- सुभवतीति कुन इति तत्राह
 विश्वधीर्यमिति । विश्वस्य त- दुःखी यस्माद्भवति
 “एवमेवमानन्दयति” इति आत्ममतिं सुखयति जीव-
 मिति शेषः तस्मादित्यर्थः जी- शायते सति “सत्-
 सोम्य” इति श्रुतेः यो उ- “निद्रा नैव च स्वप्न
 तुर्यं पश्यन्ति निद्राताः” इति श्रुतेः शिष्योऽपित्याचरत
 इति श्रुतेः कर्मसाध्यं त- वेदोऽपि न वे- वाक्-
 तयः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भ्रजजयध्वजतीयेकृतपदरत्नावली ।

वा गच्छति न मनो न विघ्न न विजन्मीम" इति भुनेः स हरिः सर्वं वेद, "यः सर्वज्ञः" इति भुनेः इति वा ॥ ९ ॥

न राजादिवत्सूर्यमेरुकथं हरेः किन्तु तदन्तःस्थितत्वेनापीत्यभि-
प्रेत्याह—आत्मेति । इदं सूर्यादि विश्वं आत्मन ईशरूपावास्थ्यम्
आवासयोग्यं स्मृतृष्ट्यात् इदमित्यनेन कियत्कवलीक्रियत इति
नत्राह—पञ्जगत्यामिति ! जगत्यां प्रकृतौ पञ्जगत्स्थावरजंगमलक्षणां
प्रकृतावित्युक्तोत्पन्नमनुत्पन्नं च यत्सर्वं स्रष्ट्यतिरिक्तं कर्मलक्षि-
कते प्रकृतिरावासयोग्येति केमुत्पन्न्यायेन सिद्धा "प्रकृतं पुरुषं
च" इति वचनात् अस्त्वावासयोग्यत्वं ततः किं तत्राह—मन
इति हे मनः यत इदमीशस्य विद्यमानं तेन कारणेन
तेनेशेन त्यक्तेन इत्तेन धनेन भुञ्जीथाः स्त्रीकुरु शरीरयात्रा-
मिति शेषः । यतस्त्वं तदधीनसत्ताकः अत एव न कुर्वित्याह—
माशुच इति । कस्यपरमानन्दरूपस्य हरोश्चिदानन्दस्वरूपज्ञानलक्षणां
धनं माशुचः तेनेक्यमानुषानात्याकाक्षां न कुर्वतेऽनर्थहेतुत्वा-
दित्यर्थः भगवता इत्तं (१) कस्यचिद्धनं मदीयमिति भद्रां न
कुर्विति वा "ईशावास्यम्" इति श्रुतिः ॥ १० ॥

ननु, किमस्य लक्षणां येन तस्मद्भावेनैवं तदावास्यं क्या-
दिति तत्राह—यथेति । स्वप्नसादमन्तरेणास्त्रेयत्वं सर्वज्ञत्वं नित्या-
वितप्रचक्षुष्टं च तस्यैव लक्षणां मुख्यं "अहश्येनात्मेनिरुक्तेनि-
क्षयनेऽभयप्रतिष्ठां विन्दते" "यच्चक्षुर्न पश्यति येन चक्षुषि पश्य-
ति" इति श्रुतेः । न रिष्यति न नश्यति सुपर्णा पूर्णानन्दम् उप-
धावन भजत ॥ ११ ॥

लक्षणांतरमाह—यस्येति । पर इत्युपलक्षणां अपरोपि परोपि-
च अत्र परापरवस्तुनोः स्थातन्मध्ये निपिद्यते न तु
गुण्यत्वं तद्वत् महद् ब्रह्मत्यर्थः । "तदेवैतं तदुसत्य माहुः" इति
श्रुतिः ॥ १२ ॥

इदं च ब्रह्मलक्षणामित्याह—सविश्वेति । आत्मशक्त्या आ-
त्मभावेया प्रकृत्यास्य जगतो जन्मादि धत्ते यच्च तां प्रकृति वि-
द्योदस्य निरस्य निरीहः सृष्ट्यादिशून्य आस्ते स ब्रह्मनामा
परमात्मैत्यन्वयः प्रलये विश्वकायः उद्रान्तगतप्रपञ्च इत्यर्थः ।
सृष्ट्या विश्वमेव कायः शरीरं यस्य स तथा प्रतिमास्थानीय-
प्रपञ्च इत्यर्थः । अतः पुरुहुतः पुरुगिा बहुनि हुतानि नामानि
यस्य स तथा "सर्वनामा सर्वकर्मा" इति श्रुतिः । सर्वनामवा-
च्यत्वे हेतुरीशु इति, तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसामर्थ्योपेतइत्यर्थः
नेतदौपचारिकमित्यभिप्रेत्याह—सत्यमिति । तत्तन्नामवाच्य तत्त-
त्साधुगुणसद्भावे साधुर्नमिदमस्तीति वक्तुमुचितं स एव
कथमित्यतो बाहुसत्यमिति । साधुगुणपूर्णा इदं च लक्षणां-
नरं परंज्योतिरिति "परंज्योतिरूपं सम्पद्यते" इति श्रुत्या मुक्त-
प्राप्यत्वमुच्यते तदेवात्मोच्यते इति परंज्योतिः सूर्याद्यन्य-
तमः किं न स्थादित्यतोऽतः पुराण इति ॥ १३ ॥

एवं सिद्धे वस्तु तस्मात्तदज्ञाने साधनमाह—अथेति ।
यतो ज्ञानप्रतिबन्धके दुःखेण सति सर्वे दुःसाधनं क्यादिति
अथ लोकसंग्रहार्थं श्रुत्याऽपि * कर्महन्तवे कर्मपरिहाराय

(१) कस्यचिद्धनम् ॥ * कर्महन्तवे इति च मूलपाठः ॥

यागादि कर्माणि हृत्ते कुर्वन्तीति विद्याय ज्ञानार्थीं पुरुषं ईद-
मानः कर्मकर्वाणो विघ्नदुष्कर्माऽनीहां निवृत्तिपदवीं प्राप्य प्रायो
बहुवं ज्ञानं प्रपद्यत इत्यन्वयः । कश्चित्कलाधीं अन्यथाऽपि भव-
तीति प्राय इत्युक्तम् । अनेन "कुर्वन्नेवेहकर्माणि" इति श्रुतिर्गृ-
हीता "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्माणि-
रनिविशेषेण समावृत्य कुटुम्बी शुचौ देशे स्वाध्यायमधी-
यानो धार्मिको विद्वद्भारमनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहि-
सन् सर्वभूतान्यम्बसस्तीर्थेभ्यः स खल्वेव वेदं वर्तयन्वावदायुष-
म्" इति श्रुतिर्हिशब्देन गृहीता ॥ १४ ॥

न केवलमृषय एव लोकसंग्रहार्थं कर्माण्याखरन्ति अपितु
श्रीहरिरपीति भावेन आह—ईदते इति । कर्मानभिषङ्गे कमुत्पन्त्या-
यमाह—नावसीदन्तीति । ये तमनुवर्तन्ते तेषां नावसीदन्तीति
किमुत भीहरिरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

पुरुषेण कलानीच्छता कर्म कर्तव्यमारमभिवेदिति भावेन स्तो-
तीत्याह—तमीहमानमिति । बुधैरीहमानं निजवर्त्ममूढांस्तर्कम्
शिक्षयन्ते प्रभुं प्रपद्य इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

इदं येनेत्यादिकं तदीहमानमित्याद्यन्तमन्वाह—योजगर्ति
प्रपद्यत इति पश्येवसानक्रियायां स्वनात्पठ्यात् ॥ येनेति य
इत्यर्थः सुपां सुपोभवन्तीति ज्ञान्दसवासिकात् नायमिति
जाप्रदशायां नञ्ज्ञानच्छायायैव विश्वस्य ज्ञानात् सुपुत्तदशा-
याम् तस्या अपि तिरोधानात् तस्य तु स्वतःसिद्धसर्वव्यापक-
ज्ञानत्वाद्युक्तमेतदिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

चक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिः "स्वभाषिकीज्ञानवलीक्रिया
च" इति श्रुतेः । शेषं सुगमम् ॥ ११ ॥

तदेवं ज्ञानशक्तेर्नित्यत्वमुक्त्वा तस्त्वापनाय स्वरूपस्य
नित्यत्वमाह न यस्येति ॥ १२ ॥

तदेवोपपाद्यति—स इति । विश्वस्य व्यापकः कार्थोयस्य
विश्वे अनन्ताः काया वा यस्य सः अत एव पुठ बहुधा
हुमोषेदेगीतः तत्र हेतुः ईशोऽचिन्त्यशक्तिः यतः सत्यः सर्वः
सत्ताहेतुस्वरूपः यतः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः अतश्चाजः
पुरापि तवत्वाद्दिकारान्तरशून्यश्च तदेवं परमपूर्णोपि अस्य
प्रपञ्चस्थापि अजया मायाक्ययात्माधीनशक्त्या जन्वादि विधत्ते
करोति ताञ्च मायां विद्यया उद्रस्य तस्यां सत्कार्थायामनास-
। ज्यैवास्ते अत एव निरीह एवास्त इत्यर्थः । तदेतद्विचिन्त्यस्व-
भावमयं लीलाभाजमेवेति भावः ॥ १३ ॥

सैवाच लीलाशिक्षया भक्तसुखपर्यवसानेवेत्याह—अथेति ।
यस्माद्विमसो कर्मकरवाप्यनासज्य नैकमेवनास्ते अथास्माजेते
श्रुषयोऽप्येव अथमावस्थत्वे कर्माणि कुर्वन्ति तेष्वनासत्ता इति
भवन्तीत्यर्थः । किमर्थं अकर्महेतवे तद्विजिरीहत्वे प्राप्ये तर्हि कर्मा
पूर्वमेव निरीहा न इयुः तत्राह—इ यस्मादीहमान एव पुद-
त

। श्रीमद्विष्णुसंहितामिहकृतकमसम्बन्धः ।

प्रायोऽनासक्तो भवति मनीषां प्रपद्यते कामात् प्राप्नोति ननु इडाद्-
भीहमान एवेत्यर्थः । तदुक्तम्—अनुरुद्धोर्मुनेयोगं कर्मकारणानुचयते ।
योगरुद्धस्य तस्यैव समः कारणमुच्यते । कर्मैन्द्रियाणि संयम्य
य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियाथान् विमूढात्मा मिथ्याचारः
स उच्यते” इति ॥ १४ ॥

विद्ययोदस्य निरीह आस्त इति यदुक्तं तदेव ऋषयोऽनु-
सरन्ति तदेव विशदयन्ति—इह त इति । स्वरूपसुखरूप-
विद्यया पूर्णत्वेन भगवतः कार्यास्तरे क्रियमाणेऽप्यनासक्तिः
ऋषीणामपि तदनुगत्येवार्थः ॥ १५ ॥

एतानि निजोक्तान्यनुद्य फलितमाह—तमीहमानमिति । अत्र
सविश्वकाय इत्यादि त्रयस्याऽनुवादः स्पष्ट एव । किञ्च बुधमिति
येन चेतयते इत्यस्य यं न पश्यतीत्यस्य प्रभुमित्यात्मावा-
स्यमित्यस्य पूर्णमिति न यस्येत्यस्य हेयः । अर्थश्चायम् तं
प्रपद्ये तत्र हेतवः ईहमानम् जगत्सृष्ट्यादिकं कुर्वन्तमपि
निरहङ्कृतम् तदासक्तिगुण्यं यतो बुधम् स्वानन्दाऽनुभव-
शीलम् । यतः पूर्णं निराशेषञ्च तर्हि किमर्थं करोति तत्राह—
नृनिति । ननु, नराशिक्षणमपि बहिरावेश एव, तत्राह—निजा-
भक्तास्तेषां धर्मनि सम्बन्धे स्थितम् तदनुकूल्यायैव सर्वं
कुर्वन्तमित्यर्थः । अत एव सर्वधर्ममूलस्य तेषां धर्मस्य
भावनेनैवऽस्त्रिधर्मभावमपीति तमेव प्रपद्ये ॥ १६—२३ ॥

श्रीमद्विष्णुसंहितामिहकृतकमसम्बन्धः ।

वेनं य इत्यर्थः । चेतयते विश्वं चेतनीकरोति विश्वं कर्तुं यं न
चेतयते अस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने सुप्तिसुप्तप्रसन्नयगतेऽपि सति
बो जागर्ति अस्मिन् योगनिद्रां गते तु नेह विश्वं जागर्तीति
प्रकमाक्षेपवत्त्वं तस्माद्दयं विश्ववर्ती जनस्तं न वेद स च हरिरिमं
वेद ॥ ६ ॥

तस्यैश्वरत्वं दर्शयन् स्वरूपपौत्रादिकमुद्दिश्य हितमुपदिशति
प्राप्नोति । जगत्यां त्रिभुवने यत् किञ्चिज्जगत्स्थानं स्वीयदेहेन्द्रिया-
दिकमपि तत्सर्वं आत्मनो भगवत एव आवास्यम् आवासवि-
षयीभूतं कर्माणि यद्यत् सम्पन्नासार्हमिति वा तेनैव अक्राडारूप-
दत्वेन सृष्ट्यादिति भावः । अतस्तत्र तत्र स्थाने भगवन्मन्दिरं तद-
र्थाञ्च संस्थाप्य तदनुद्यां सम्प्राप्यैव स्ववासगृहं ततो निकृष्टमेव
सेवकदुष्ट्या निर्मायतां न तु तत्र अस्यैव स्वस्वमारोप्य तन्म-
न्दिरमनिर्मायैवेत्यादिकोऽपि । एवं बहुधनसम्प्राप्तेऽपि तेन परमे-
श्वरस्य यस्यैकं कर्मकारेणो चेतनमिव यद्वत् धनं तेनैव भुञ्जीयाः
भोगान् भुङ्क्व मा गृधः अधिकमदत्तं वा माभिकाङ्क्षाः तत्सेवाय
तन्नक्तसेवायां च बहुधनं तेनैव भुञ्जीयाः भोगान् भुङ्क्व मा गृधः
अधिकमुदत्तं वा माभिकाङ्क्षाः तत्सेवायां तन्नक्तसेवायां च बहुधनं
पर्याप्तोक्तस्य तच्छेषेषु पुत्रमित्रकलत्रादीनां स्वस्य चोद्भरण्यां
कुर्वीतिभावः । ननु, ते पुत्रकलत्रादयो नात्र व्यवस्थायां सम्पन्नेभ्यः

[३]

तत्र सतर्जनमाह—स्वित् प्रश्ने अरे कस्य धनं स्वगृहे स्थित-
मपि धनं परमेश्वरं विना कस्य न कस्यमित्यर्थः । “यावत्स्वयेन
जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनामाप्रधिकं यो भिमन्येत स स्तेनो द्यड-
मर्हति” इति नारदोक्तेः । ब्रह्मा कस्यचित्कस्यस्यापि धनं मागृधः
तथाच भुतिः “ईशावास्यमिदं सर्वम्” इति यथाऽऽत्माकमेव ॥ १० ॥

ननु, यदि जगदिदं तस्यैवाऽऽनास्यं तर्हि कथं स
कापि न दृश्यते तत्राह, यमिति । ननु, तर्हि घट-
नाद्ये देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिव दृश्यस्य
जगतो नाद्ये परमेश्वरस्यापि तद्विषयं ज्ञानं नदृश्यत्
तत्राह । अक्षुः स्वरूपभूता ज्ञानशक्तिर्न दृश्यति “स्वामाविकी ज्ञान-
बलक्रियाच” इति भुतेः । नहि स्ववित्प्रकाशः प्रकाश्यनाद्ये नदृशती-
ति भावः । भूतनिर्णयं सर्वान्नयोमिषां देवं दिव्यं तमसङ्गं सुपर्णा
जीवात्मसखं “द्वा सुपर्णा सयुजौ” इति भुतेः । उपभावत सेव-
ध्वम् ॥ ११ ॥

सर्वव्यापकत्वमाह—न कस्येति । अमुनि आद्यन्तादीनि विश्वस्य
यस्माद्भवन्ति विश्वं च यत् यद्रूपम् अतएवाऽऽवभचारित्वात्
तत् अतं सत्यं महत् परिपूर्णं ब्रह्मेति तत्स्वरूपस्य नित्यत्व-
मुक्तम् ॥ १२ ॥

सर्वोत्पत्त्वमाह—स इति । पुरुषि हूतानि नामानि यस्य सः यत्र
“विद्याविद्ये न विद्यामो विद्याविद्याभ्यां भिन्नो विद्यामयो हि यः
स कथं विषयमिभवति” इति गोपालतापनीश्रुतेः । विद्याशब्देन स्वरू-
पभूता चित्तकृत्किमिधीयते तथैव सुभगया पदमहिष्येव अजां
दुर्भगां निरस्येत्यर्थः । तदुक्तम् “मायां व्युदस्य चित्तकृत्ता कैवल्ये
स्थित आत्मनि” इति ॥ १३ ॥

एवं तस्य योगपद्येनैवेहमानत्वमनीहत्वं धनंमशकनुवन्तो मुनयः
कालभेदेनाऽपि तत् स्वस्मिन् सम्पादयितुं यतन्त इत्याह—अथ
अत एव अकर्महेतवे नैष्कर्म्यार्थं हन्तव्ये इति पाठं कर्महन-
नार्थम् ॥ १४ ॥

नर्णीतमानः कर्मभिरवगुणिततः कोपकारवद्ध्येनैवेत्यन
प्राह—इह त इति अतस्तमनुवत्समाना ये ते नावसीदन्तीति तन्न-
क्तिरुपदिष्टा ॥ १५ ॥

तनु, एवमेवमस्मानुपदिशसि स्वयं तावत् साम्प्रतं कि
करोषीति तत्राह—तमिति । अहं तु प्रभुं नामविशेषानु-
केतांस्नापि प्रभुं ये न चेतयते विश्वमिति अक्रमोक्तैश्चतन्यं
प्रभुं भगवन्तं प्रपद्ये । कीदृशं तं प्रसिद्धं परमेश्वरमात्मानमेव ईह-
मानं कामयमानं यथान्ये मन्तव्यं तमीह तं आशुपि स्वमा-
हते आत्मारामत्वादिनि भावः । अहं इह तं मन्तव्यं इह इत्यहंकार-
गुण्यम् अतन्यचोदितं स्वनेनैव यत्तज्जगत्सर्वं स्वप्राप्तिसाधनं
संस्थितं चिरकाळव्यवधानात् तदनुत्पत्तं ननु शिष्यवन्तं
स्वाचरणादिनेन शेषः । अस्मिन् कर्मणि मन्तव्यं मन्तव्यं मन्तव्यं
विभाषयति प्रवृत्तयति च तमन्तव्यं

धीमञ्जुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येन विश्वं चेतयते चेतनीभवति स्वकार्यक्षमं भवतीत्यर्थः । विश्वं तु यं चेतयते अग्निरपेक्षसामर्थ्ययुक्तत्वात् "महदमाद्योऽप्यहमसृजन् बदनुगृहत्" इति वक्ष्यमाणान्नाश्रानुसन्धेयम् अस्मिन् प्रसिद्धे जने शयाने मायामोहितत्वेन विनष्टात्मपरमात्मविभेदे सति यो जागर्ति सर्वं पश्यति अत एव तं सर्वज्ञम् अयं न वेद स तु वेद यज्ञाऽस्मिन् विश्वस्मिन् शयाने प्रलीने सति यो जागर्ति तं भज इति शेषः ॥ ६ ॥

एवं सर्वप्रेरकत्वसर्वज्ञत्वादिगुणवर्णनेन भगवतो भजनीयत्वं स्वस्य तत्रकत्वमुक्त्वाऽप्य बुभुक्षुं प्रति परमेश्वरहस्तेन जीवमानो भव परधनाऽऽकाङ्क्षां मा कुर्वित्याह—आत्मेति । आत्मना परमेश्वरेण इदं विश्वं समष्टिप्राकृतः प्रपञ्चः जगत्यां यत्किञ्चिज्जगत् व्यष्टिपदार्थश्च तत्सर्वम् आघास्ये कारणातया व्याप्यम् पृथिव्याऽप्यप्यादिकमिव तेन परमेश्वरेण स्वकर्मानुरूपं त्यक्तं दत्तं यजन् तेन भुञ्जीयाः भोगान्भुङ्क्ते कस्यचिदपि धनं माण्ड्यः माकाङ्क्षीः ॥ १० ॥

मुमुक्षुप्रत्याह—यमिति । यं पश्यन्तं न पश्यति जन इति शेषः । यस्य च चक्षुर्नैव रिप्यति नैव नश्यति निरवत्वात् तं भूतानां निखयं भूतानि वा निखयं यस्व तं शोभनं भक्ताहताय पर्णा पतनं यस्य तमुपधावत भजत ॥ ११ ॥

यस्य ब्रह्मणः आद्यन्तादि न यद्यतो हेतोः बस्माद्विश्वस्यामूनि आद्यन्तादीनि सन्ति तदेव विश्वं कार्यस्य कारणात्मन्यत्वात् तदेव अन्तं सत्यं तादृतरस्याधिकस्य समस्यच्चाऽस्तत्वात् अत एव तदेव महत् निरतिशयम् ॥ १२ ॥

एतद्व्योपपाद्यन् शक्तिपरिणामं स्वीकृत्य स्वरूपतो निर्धिकात्वं भगवत आह—स इति । अजया नित्यया आत्मशक्त्या प्रकृत्या "वेत्तात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति श्रुतेः अस्य विश्वस्य जग्मादि यो धत्ते करोति स एव विश्वं कायं प्रवेशस्थानं यस्य सः सर्वविकारविश्लक्षणाः यत ईशः पुरुभिर्नामभिर्हृयतेऽभिधीयते इति तथा निरीहः स्वतोऽप्राप्तसमस्तकामः तां कार्यकारणरूपामुदस्य तदपेक्षामकृत्वा आस्ते ॥ १३ ॥

तत्त्वं भगवान् विश्वरचनादिकर्माणि जीवहिताय करोति स्वयं तु तन्निरपेक्ष एव तिष्ठतीत्युक्तम् । अयोपास्यभूताङ्गवतः सकाशात्तुपासकानां वेदक्षयं द्योतयितुं मुनयस्तु तत्प्राप्यर्थं कर्माणि कुर्वन्तु याह—अथाग्ने इति । नास्ति कर्म हेतुः साधनं यस्य "नास्त्यकृतं कर्मेन पञ्चा होतऽहदा यज्ञस्वरूपाः" इति श्रुतेः । भगवद्वारा धनव्यतिरिक्तं कर्माऽहंभगवत्प्राप्तये कर्माणि तद्वारा धनरूपाणि इहमे कुर्वन्ति । "मन्मन् भव मङ्गलो मयाजी मां नमस्कुरु । मामेवेशसि स्वयं ते प्रतिजाते प्रियोऽसि मे । इति भीमश्लोकेः । इहमानः नृत्नं कुर्वाणः पुरुषः अनीहां यत्नसिद्धिस्तुल्यं प्रायः प्रपद्यते विश्वरूपं यत्नसिद्धिस्तुल्यं कुत इति प्रायोप्रदेशेण सूचयते ॥ १४ ॥

भगवत्प्रसादानुगताः सुखिनो भवन्तीत्यह—इहमे इति । ये नमनुवर्त्तमानाः कर्मफलं प्राप्तिं प्रकामान्ते नृत्नसिद्धिं न हि द्ययति परमं फलं प्राप्य सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भगवद्गुणान् संक्षेपतो बर्णयन् तं शरणां ब्रजन्ति-तमिति इहमानं विश्वसृष्ट्यादिबीजां कुर्वाणं तथापि निरहंकृतं बुद्धं सर्वज्ञं निराशिषं किवासाध्यसुखनिरपेक्षं यतः पूर्णं अनन्यचोदितं स्वाधीनं निजवर्त्मनि वेदोक्तमार्गं सम्यक् स्थितं तत्र हेतुगर्भं विशेषणं नूनं शिष्ययन्तमिति अखिलधर्मभावनाम् अखिलानां बुभुक्षुणां मुमुक्षुणां च धर्मान् माधयति प्रवर्त्तयतीति तथा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मनुष्याच ।

स्वायम्भुवमनुष्यो, कि जो कोई विश्व अर्थात् चेतनवर्ग को, करणकलेषरादि प्रधान कर ज्ञान देता है, और विश्वजिसको चेतन नहीं कर सका है, और जो नित्यसर्वज्ञ, इसको ब्रह्म की निद्रामें सोनेपर भी जागता है, और यह जीव वर्ग जिसको नहीं जानता और वह इस को सदा जानता है ॥ ६ ॥

इस जगती (लोक) में जो विश्व (सर्ववस्तु) है वह केवल ईश की सत्ता और चैतन्य से व्याप्त हो रहा है, और जो तुम लोग कुछ भोग भोगी सो ईश्वर को समर्पण कर कर भोगी, और किसी के धन की आकांक्षा मत करो ॥ १० ॥

यह जीव वर्ग आपको देखते हुए जिस ईशको नहीं देख सकता है, और जिसका ज्ञान कभी नष्ट नहीं होता, ऐसे उस सर्वप्राणियों के निवासस्थानरूप अथवा सर्वांगतर्थाभी सुपर्ण (सुन्दर पक्षवाला पक्षी) को आप सब लोग भजो ॥ ११ ॥

जिसका आदि, अन्त, मध्य, अपना, पराया, भीतर, बाहर, कुछ भी नहीं और इस विश्व के आद्यन्तादिक जिस से होते हैं, और जो आप विश्वरूप है, वही स्वरूप से नित्य और निरतिशय बृहत् पूर्ण ब्रह्म है ॥ १२ ॥

फिर वह ब्रह्म कैसा है, कि—सर्व विश्व काय अर्थात् शरीर है जिसका, और बहुत से नृम वाळां नियन्ता है, स्वयं ज्योति अर्थात् स्वयं सिद्धज्ञान वाळा है, अज्ञ है, अनादि है, और अजा नामवाली अपनी मायाशक्ति से इस विश्व के जग्मादि को धारण करता है और अपनी विद्या शक्ति से माया का निरास कर निष्क्रेष्ट होकर विराजता है ॥ १३ ॥

पहिले श्रुति लोगोंने निवृत्ति के लिये कर्म किये हैं क्योंकि ? पुरुष प्राय करके कर्मों को करता २ आपही कर्मों से निवृत्ति को प्राप्त होजता है ॥ १४ ॥

आत्म मात्र के काम से पूर्णार्थ अर्थात् अवाप्तसमस्तकाम होकर भगवान् भी कर्म करते हैं परन्तु उस में आसक्त कभी नहीं होते, ऐसे ही परमात्मा के जो लोग अनुगामी हैं वो भी कभी संसार के केशों से उखिल नहीं कोने हैं ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं समाहितम् ।

दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा ॥ १७ ॥

तांस्तथाऽवसितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ।

यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासन्निविष्टपम् ॥ १८ ॥

स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुर्गनेः सुतोऽ भवत् ।

द्युमत्सुषेणारोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः ॥ १९ ॥

तत्रेन्द्रो रोचनस्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ।

(१) ऊर्जस्तम्भादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ २० ॥

ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ।

तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥ २१ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ।

अन्वशिञ्चन् व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥

तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ।

(२) पवनः सृज्यो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ! ॥ २३ ॥

वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।

सत्या वेदभृता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वेष्टाकर भी निरहङ्कार और बुद्धि सागर, कामनाओं से रहित, सदा परिपूर्ण, किसी से कभी प्रेरित न हो, मनुष्यों को शिक्षा देने वाला, अपने मार्ग में स्थित, और अखिल धर्मों का प्रवर्तक ऐसे प्रभु के मैं शरण हूँ ॥ १६ ॥

भीषरखामिष्ठतभाषाटीका ।

समाहितमपि सप्तं मन्त्रोपनिषदं व्याहरन्तं दृष्ट्वा सुतोऽकृ-
सितवाङ्मिष्ठतभाषा टीका ।

यामैः आपुमैः निविष्टं शर्गमयाऽकृष्यमेवेन्द्रो वभूवेत्यर्थः
तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वादयः ऋषयेभ्यो भवन्ति. तथाहि सुतो
आदौ ऋषयः—

“मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुषुकाः सुरेश्वरः ।

ऋषयोऽभ्यवतारश्च हरः बह्विधमुच्यते ॥” —

इति तत्राऽद्ये स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोऽज्ञानपादो मनुषुषो
यामादयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त ऋषयः यज्ञो हरेरवतारः
इन्द्रश्च स एवेति तन्मन्वन्तरं पञ्चविधमेव तच्चतुर्धेस्कन्धोपक्रमं
निरूपितम् ॥ १८ ॥

द्वितीयोऽपि त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिपट्टकमाह-स्वारोचिषो
द्वितीयोऽस्त्विति यावद्भजेन्द्रमोक्षप्रदानम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

विभोरसाधारणं चरितमाह-अष्टाशीतिसहस्राणीति, ॥ २२ ॥
२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमश्रीराराधवाचार्यकृतं त्रिपुराणटीका ।

इति इत्थं मन्त्रात्मिका उपनिषदं व्याहरन्तं समाहितचित्तं
स्वायम्भुवं मनुं दृष्ट्वा असुराः जग्धुमभ्यद्रवन्निमित्तं जग्धु-
मत्सुमभ्यद्रवन् ॥ १७ ॥

तथावसितान् मनुं इन्द्रो देवैः परिवृतो देवाणां तुषितांश्च
दृष्ट्वा सर्वगतः सर्वात्मरात्मा मनुं देवैः परिवृतो यामैः युगपत्

(१) ऊर्जस्तम्भा इति वीर० । (२) सचन इति—वीर०

भीमह्रीरराधाचार्य्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रसूतैः स्वपुत्रैर्देवैः परिकृतस्तान् हत्वा त्रिविष्टपं स्वर्गमद्यासत्
अपालयत् स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रतिमन्वन्तरं मन्वाद्यः
पडन्ये मन्वे भवन्ति तथाहि सूतो द्वादशे वक्ष्यति-

“मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः ।

ऋषयोऽशावताराश्च हरेः पञ्चविधमुच्यते” ॥ इति

तत्राद्यः स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ तोष-
प्रतोषसंतोषभद्रशान्तिहृदस्पनीधमकविभिर्मुखाहनुसुदेवरोचनावया
द्वादश यज्ञस्य पुत्रा एतत्प्रभूतयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्त-
र्षयः यज्ञो हरेरवतार इन्द्रश्च स एव यद्यपि पृथगिन्द्राभा-
वात्पञ्चविध्यं नास्ति तथापि अत्र मन्वन्तरे यज्ञो भगवानेव इन्द्रा-
धिपत्ये जगद्रक्षयोऽधिकृतवामिति तदधिकारद्वयमपेक्ष्य पञ्चविध्य-
मुपपादनीयम् ॥ १८ ॥

द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वन्तरेषु मन्वादिकमाह—स्वारोचिष
इति यावद्भजेन्द्रोक्षप्रदं । मन्त्रेः सुतः स्वारोचिषाव्यः मनुर्द्विती-
योऽभवत् सुमदाद्यस्तस्यात्मजाः ॥ १९ ॥

तत्र द्वितीये मन्वन्तरे रोचनो भगवतो यज्ञस्य पुत्र एवेन्द्रो
बभूव देवास्तु तद्व्यतिरिक्तास्तुषितसंज्ञास्तोषादय एकादश
मादिशब्दादर्थे चाभवन् और्जेस्तम्भाद्यः सप्त ब्रह्मवादिनो ऋषयो
बभूवुः एवं मन्वाद्यः पञ्चोक्ताः ॥ २० ॥

अशावतारमाह—ऋषेरिति । वेदधिरस ऋषेस्तुषिनेति
प्रसिद्धा भार्या बभूव तस्यां तुषितायां भगवान्देवैः प्रार्थित
इति शेषः । विभुरिति प्रसिद्धो जज्ञे ॥ २१ ॥

विभोर्भगवतोऽसाधारणं चरित्रमाह—प्रष्टाशीनीति । तस्य
कौमारब्रह्मचारिण्यः तस्य विष्वाक्यस्य भगवतो व्रतमाचारमन्व-
शिक्षन्नुत्तवन्तः ॥ २२ ॥

प्रियव्रतस्य सुत उत्तमाव्यस्तृतीयो मनुः तस्योत्तमस्य मनोः
सुताः सवनादय अभवन् ॥ २३ ॥

प्रमदाद्यः वसिष्ठस्य सुताः प्रमदाद्यः सप्तर्षयः सत्या-
दिसंज्ञका देवगणा इन्द्रस्तु सत्यजिदाव्यः ॥ २४ ॥

तयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

मन्त्रवर्धेन युक्तोपनिषदम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्य स्वारोचिषस्य ॥ १९ ॥

नाम्ना रोचनः ॥ २० ॥

नाम्ना विभुः ॥ २१ ॥

तस्य विभोः ॥ २२ ॥ २३ ॥

भीमह्रीरराधामिहकृतकमसम्भूतः ।

वसिष्ठेति इत्यमन्त्रोयं वसिष्ठ ऋषिः । आपतियुहीतवा-
त्त्ववेति भुनेः ॥ २४—३३ ॥

भीमह्रीश्वनाथकवर्चिकृतसारायंदातिनी ।

समाहितं समाधिस्थमपि सन्तं मन्त्रोपनिषद् उवाहरन्त
दृष्ट्वा सुतोच्छ्रुसितवद्विषयमिष मन्वानाः क्षुधा बुभुक्षया जग्धुम-
नुमङ्गवद्भवन् ॥ १७ ॥

यामैर्षोमसंज्ञकैः ॥ १८ ॥

मन्वन्तरं हि मन्वादिषट्कयुक्तं भवति । बहुकम् “मन्वन्तर
मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽशावताराश्च हरेः पञ्चविधमु-
च्यते” तत्राद्ये स्वायम्भुवमन्वन्तरे स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतो-
त्तानपादौ मनुपुत्रौ यामादयो देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयैः ऋषीं
हरेरवतारः यज्ञ एवेन्द्रश्चेति षट्कं चतुर्थस्कन्धोपक्रमे निरूपितं
द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वादिषट्कान्माह—स्वारोचिष इति,
द्वादशभिः ॥ १९-२८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्षुधा बुभुक्षया निमित्तभूतया जग्धुमनुमङ्गवद्भवन् ॥ १७ ॥

भवसितान् कृतमिच्छयान् बीक्ष्य यज्ञो हरिः यामैः वामसं-
ज्ञकैः स्वसूतैः परिकृतः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् स्वयमिन्द्रो
ऽप्यभूदित्यर्थः । स्वायम्भुवो मनुः प्रियव्रतोत्तानपादौ तत्तनयो
यामाद्या देवाः मरीचियाद्याः सप्तर्षयः यज्ञो हरेरवतारः स एवेन्द्र-
श्चेत्याद्यं मन्वन्तरं पञ्चविधमिति भावः । अस्यानि तु मन्वन्तरा-
णि पञ्चविधानि “मन्वन्तरं मनुर्देवाः मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋष-
योऽशावताराश्च हरेः पञ्चविधमुच्यते” इति वक्ष्यमाणत्वात्
॥ १८—१९—२०—२१ ॥

तस्य विभोः ॥ २२—२७ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ।

भीशुक देवजी बोले, कि— स्वायम्भुवमनुसमाहित होकर
इस प्रकार के मन्त्रोपनिषद् को उच्चारण करते रहे इतने
में असुर यातुधान अर्थात् राक्षसलोग क्षुधा से मनु को
भक्ष्य करने को बाँडे ॥ १७ ॥

सर्व व्यापी भीहरि ने उस समय उन यातुधानो को
इस प्रकार के दुरमित्राय बाँडे देकर उन दुरातुओं को मार
कर इन्द्र होकर वाम नामक देवताओं सहित स्वर्ग का
पालन किया ॥ १८ ॥

धर्मस्य सूनृतायान्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।
 सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥
 सोऽनृतव्रतदुःशीलानसतो यत्तराक्षसान् ।
 भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत्सत्यजित्सखः ॥ २६ ॥
 चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः ।
 (१)पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥ २७ ॥
 सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ।
 ज्योतिर्घामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥ २८ ॥
 देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ! ।
 नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥ २९ ॥
 तत्रापि जज्ञे भगवान् हरिण्यां हरिमेघसः ।
 हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ब्रह्मात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

द्वितीय मनु अग्नि के पुत्र स्वरोचिष नाम के हुए और
 घृमत्, सुषेण, रोचिभ्रत, इत्यादिक उन के पुत्र हुए ॥ १९ ॥

उस मन्वन्तर में रोचन नाम वाले इन्द्र हुए, और
 तुषिता देवता हुए, और ऊर्जस्तभादिक ब्रह्मवादी लोग सप्त
 ऋषि हुए ॥ २० ॥

वेदशिरा ऋषि की तुषिता नाम वाली परमा हुई,
 तिसमें वेदशिरा ऋषि से विभु इस नाम से प्रख्यात एक
 देव उत्पन्न हुए ॥ २१ ॥

कुमार अवस्था से ब्रह्मचारी ऐसे उन विभु के व्रत
 (आचार) को धृतव्रत ब्रह्मचारी हजार ऋषिओंने-
 सीखा ॥ २२ ॥

हे राजन् ! तिसमें मनु प्रिय व्रत के पुत्र उत्तम हुए और
 पवन, सृजय, बल होनादिक उनके पुत्र हुए ॥ २३ ॥

और वसिष्ठ के पुत्र प्रमदादिक सप्त ऋषि हुए और
 सत्य, वेदभूत, भद्र, इत्यादिक देव हुए, सत्य जित नामक-
 इन्द्र हुए ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

सत्यजित इन्द्रस्य सखा सन् ॥ २६ ॥

उत्तमस्तृतीयो मनुस्तस्य भ्राता तामसश्चतुर्थो मनुः ॥ २७ ॥

त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

(१) वृषाख्यातरिपाठः वीर० विजय० ॥

अन्यानपि विशिष्टपराक्रमान्देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥ २९ ॥
 हरिरित्याहृतो व्याहृतः ब्रह्मात् ब्राह्मात् ॥ ३० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवतारमाह—धर्मस्य सूनृताख्यायां भार्यायां भगवान्पुरुषोत्तमः
 सत्यसेनाख्यां जातः स सत्यव्रतादिभिः देवैः सहितः सत्यजितः
 इन्द्रस्य सखा भूत्वा यत्तराक्षसानवधीत् ॥ २५ ॥

तान् विशिषादि-स इति । अनृतमेव व्रतं येषांते वृषं शीलं येषांते
 दुःशीला तेषु ते तान् असतः दुरात्मनः भूतानि द्रव्यार्थानि
 तथा तान् ॥ २६ ॥

चतुर्थस्तु मनुकथमस्य भ्राता प्रियव्रतसुतः स च नाम्ना
 तामस इति प्रसिद्धः वृषाद्यां दश तथाऽस्य तामसस्य मनाः
 सुतः ॥ २७ ॥

सत्यकादिसंज्ञा देवगणाः त्रिशिख ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानपि, विशिष्टपराक्रमान्सुरानाह—देवा इति । हे नृप !
 विधृतेस्तनया वैधृतय इति प्रसिद्धास्तामसमन्वन्तरे देवाः
 वधूतुः तान् विशिषादि—यैर्वेदभूतभिः स्वेन तेजसा स्वबुद्धियत्वेन
 वेदा विधृताः कथम्भूताः कालेन नष्टा विष्णुना यथैतत्परम्परा-
 यमावादीति भावः । एवं मन्वादिभिरपि ॥ २९ ॥

अवतारमाह—नत्रापिति । तत्रापि तत्र हरिमेघसोमर्षु-
 हरिण्यां भार्यायां भगवान् पृथुः इति । तत्रापि तत्र हरिण्यां
 जज्ञे ब्रह्मनामसं प्रयच्छन् तं तत्रापि तत्र हरिण्यां भगवता
 ब्रह्मात्मकरात् गजेन्द्रो मोचितः ॥ ३० ॥

रजोवाच ।

वादरायणा ! एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयम् ।
हरिर्यथा गजपतिं प्राहप्रस्तममूमुषत् ॥ ३१ ॥
तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभम् ।
यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान् गीयते हरिः ॥ ३२ ॥

सूत उवाच ।

परिचितैव स तु वादरायणिः प्रायोपनिष्टेन कथासु चोदितः ।
उवाच विप्राः ! प्रतिनन्द्य पार्थिवं मुदा मुनीनां सदसि स्म शृण्वताम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यामष्टमस्कन्धे मन्वन्तराऽनुचरिते

प्रथमाऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थंकृतपद्मरत्नावली ।

सत्यजितन्द्रेणा स्तुतः ॥ २६—२८ ॥

आहुतः आहुतः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थंकृतपद्मरत्नावली ।

देवा वैधृतय इत्यत्र मन्वन्तरे द्विविधा देवा अभवन्निनि
दर्शितम् ॥ २८ ॥

आहुतः व्याहुतः ॥ ३० ॥

श्रीमदङ्कुरदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

त्रिशास्त्राऽभिधुः ईश्वर इन्द्रः ॥ २८ ॥

अन्यानापि देवानाह—देवा वैधृतय इति ॥ २८ ॥

आहुतः व्याहुतः अहात् आहात् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

और भस्म की स्तुति नामकी भाषा में भगवान् भीपुर्ण

पोत्तम, सत्यभेन इस नाम से विख्यात होते हुए, सत्यव्रतो के
सहित उत्पन्न हुए ॥ २५ ॥

और सत्यनादी, दुःशील, प्राणियों से द्रोह करने वाले
जोटे यक्ष राक्षसों को, इन्द्र के सखा होकर मार डाले ॥ २६ ॥

चतुर्थं मनु उत्तम के भ्राता तामस नाम वाले हुए,
उन के पृथु, ख्याति, नर, कंतु, इत्यादिक दश पुत्र-
हूए ॥ २७ ॥

सत्यक, हनि, धीर, इत्यादिक देवता हुए, त्रिचिख नाम-
वाले इन्द्र हुए और उसी तामस मन्वन्तर में उषोतिर्धर्मादिक
सप्त ऋषि हुए ॥ २८ ॥

हे राजन् ! तथा विधृति के पुत्र वैधृति नाम वाले देवता
हुए, जिनोंने काश के प्रभाव से नष्ट होने वाले वेदों का अपने
तेज के बल से उद्धार किया ॥ २९ ॥

तहाँ पर भी भगवान् हरिणी माता में हरिमिथा नामकेपिता से
उत्पन्न हुए, जिनोंने " हरिः " ऐसे उच्चारण करने पर गजेन्द्र को
प्राह के सङ्कुट से छुड़ाया ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अमूमुषत् मोचयामास ॥ ३१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनयोच्छ्वासां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथय वा
सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं ध्यानमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुद्धावसरः पृच्छन्ति राजा—वाद्वायणा इति । हे वाद्वाय-
णो ! त्रयमेतच्छ्रोतुमिच्छामहे किन्तुत्तराण्यो भगवान् यथा प्राह-
प्रश्नं गजेन्द्रममुचत् मोक्षयामोस्त्येनत् ॥ ३१ ॥

अनयोच्छ्वासां हेतुं बहन् पृष्टं विशिनष्टि—नहिति । तन्मया पृष्टं
गजेन्द्रमोक्षकारुणं हरेश्चरित्रं कथासु मध्ये महत्पुण्यं यद्वा तत्कथा
गजप्रमोक्षकारुणा मया पृष्टा कथा सुमहत्पुण्यं महापुण्यवाहं
महत्कृत्यस्याऽऽस्वाभाव आप्तः सामान्याऽभिप्रायेण प्रतिनिवेशे
मपुंसकनिर्देशः अन्यं भनावहं कृतार्थत्वावहं वा स्वस्त्ययनं शुभा-
वहमन एव * महद्गुणवत्तमं पुण्यत्वादिकं भवशापठनद्वारेत्स्वगं-
तस्यं पुण्यत्वाद्दी हेतुमाह—यत्रेति । यासु वासु कथासु हरिरा-
भिताघहरो भगवान् गीयते सा सा कथा पुण्यादिगुणयुक्ताही-
त्यर्थः । यद्वा यत्र यत्र कथायां हरिर्गीयते सा सा पुण्यादिगुण-
युक्ताऽतो गजेन्द्रमोक्षकथायामपि हरिर्गीयते एवेति साऽपि
पुण्यवावहा तस्तामपि शुभ्रिणां कथयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवमापृष्टगजेन्द्रमोक्षकथः श्रीशुकनां कथायामेत्याह,
सूतः—परीक्षितेति । हे विप्राः ! प्रायापानष्टेन परीक्षिता राज्ञा
कथासु हरिकथाकथने चोदितः प्रवर्तितः स वाद्वायणिसर्वासुपुत्रः
कथामिदं पार्थिवं पृष्टहति शेषः परीक्षितं प्रतिनन्द्याऽहो साधुपृष्ट-
मित्यग्निनेय सवसि सभार्या मुनीनां शृण्वतां स तामुवाच पृष्टां
कथामिति शेषः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

* महत् इति मूलपाठः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

हे विप्राः ! इति सूतः शौनकादीन् सम्बोधयति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्शिनी ।

अमुचत् गजेन्द्रं मोक्षयामस ॥ ३१ ॥

अनयोच्छ्वासां हेतुः तत्कथासु तासु कथासु सा कथय वा
सुमहत्पुण्यं पुण्यस्य विशेषणं ध्यानमित्यादि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति सारायंर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

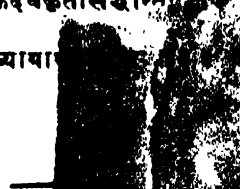
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा अमुचत् मोक्षयामस एतत्ते स्वस्तः श्रोतुमिच्छा-
महे ॥ ३१-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमोऽध्यायः

भाषा टीका ।

क्यों कि ? भीहरिकथाओं में यह भजेन्द्र मोक्षका आख्यात बड़ा पुण्य द्रव्य है, और जहाँ जहाँ भगवान भीहरि गये जायें वह सब ही धन्य और कल्याण का घर और शुभ है, ॥ ३२ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे शौनकादि हो ! हे विप्रो ! गंगा तट पर प्रायोपवेश करने वाले महाराज परीक्षित ने जब भीष्वास नन्दन से ऐसा प्रश्न किया, तब तौ उस सभा में मुनिबोनों के

सुगते २ भीशुकदेवजी राजा को अभिनन्दन करके बोले मये ॥ ३३ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराण अष्टम स्कन्धे

प्रथम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

आसीद्विरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः ।
 क्षीरोवेनावृतः श्रीमान् योजनायुतमुच्छ्रितः ॥ १ ॥
 तावता विस्तृतः पर्यक् प्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिम् ।
 दिशः खं रोषयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्यमयैः ॥ २ ॥
 अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्नघातुविचित्रितैः ।
 नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झराम्भसाम् ॥ ३ ॥
 सचाऽवनिज्यमानाङ्घ्रिः समन्तात्पय ऊर्मिभिः ।
 करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभिः ॥ ४ ॥
 सिद्धचारणागन्धर्वविद्याधरमहोरगैः ।
 किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडाद्भिर्जुष्ट(१)कन्दरः ॥ ५ ॥
 यत्र सङ्गीतसन्नादैर्नदद्बहुहममर्षया ।
 अभिगर्जन्ति हरयः श्लाघिनः परशङ्कया ॥ ६ ॥
 नानाऽरण्यपशुव्रातसङ्कुलद्रोणपलङ्कृतः ।
 चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकण्ठ विहङ्गमः ॥ ७ ॥
 सरिस्सरोभिरुच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः ।
 देवस्त्रीमञ्जानामोदसौरभाम्ब्वनिलैर्युतः ॥ ८ ॥

श्रीधरखोमिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अथै मन्वस्तरे प्रोक्तं गजेन्द्रस्य विमोक्षयाम् ।
 द्वितीयादिभिस्तरु विस्तरेणोपवर्षयते ॥ १ ॥
 द्वितीये तु गजेन्द्रस्य गजीभिः क्रीडतो जले ।
 देवाद्ब्राह्मण्यहीतस्य हरिस्मृतिरुदीर्यते ॥ २ ॥

आसीद्विरिवरो ॥ १ ॥
 तावता योजनाऽयुतेन पर्यक् परितः त्रिकूटसमाख्याबीज-
 माह प्रिभिः—शृङ्गैर्मुच्यैः ॥ २ ॥
 अन्यैश्च शृङ्गैर्निर्झराम्भसां निर्घोषैश्च ककुभः सर्वा रोषय-
 न्नास्ते इति पूर्वैर्घोषाण्यवः । कथम्भूतेः शृङ्गैः रत्नैर्घातुभिश्च
 विचित्रितैर्नानाविधानां द्रुमलतानां गुस्मा येषु तेः ॥ ३ ॥

पयस ऊर्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना अङ्घ्रिबो मुखप्रान्ता
 यस्य हरिङ्गिः पञ्चाशद्युतैः ॥ ४ ॥ ५ ॥
 किन्नरादीनां सङ्गीतसन्नादैर्नदद्बहुहममर्षयो तमभि-
 गर्जन्ति हरयः सिद्धाः अमर्षया असहमेन ॥ ६ ॥
 नाना ये आरण्ययाः पशुव्रातेषां व्रातेः सङ्कुलामिद्रोण्यागिर-
 खङ्कृत आस्ते किञ्च चित्रा द्रुमा येषु तेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः
 मधुरस्वना विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥
 किञ्च उच्छोदैः सरिस्सरोभिर्नितैः पुलिनैर्मणिवालुका येषु
 तैः पुलिनैश्च युनः देवस्त्रीणां मञ्जानामोदसौरभाम्ब्वनिला-
 न्यम्ब्वनिलाश्च तेषु युत आसीत् ॥ ८ ॥

(१) द्रोण्यव इति पाठः बीर० ।

[५]

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह—आसीदित्यादिनाऽऽद्याप्यत्रयेण । प्राहप्रहयात्प्रा-
कर्त्ता गजेन्द्रव्यावस्थां चर्तुं तावत्तदावासस्थानं त्रिकूटाख्यं
वर्णयति—आसीदिति । हे राजन् ! त्रिकूट इति प्रसिद्धः कश्चित्
गिरिश्रेष्ठः आसीत् स च क्षीरसमुद्रेणाहृतः क्षीराब्धिद्वीपस्थ
इत्यर्थः । श्रीमान् शोभाधान् रत्नादिसमृद्धिमाप्त्वा योजनायुतो-
न्नतः ॥ १ ॥

परिनतनाभता योजनायुतेन विस्तृतश्च त्रिकूटसमाख्यावी-
जमाह—रौप्यायसहिरण्यमवैस्त्रिभिः शृङ्गेभ्यः पयोनिधिं विशाञ्च
रोच्यप्रदायास्ते ॥ २ ॥

तथा रत्नेषां तु भिर्गिरिकादिभिश्च विचित्रैरन्यैश्च शृङ्गेः ककुभो
दिशः राञ्चयन्नास्त इति पूर्वैर्गान्धयः नानाविधैर्द्रुमैर्बन्तानां गुह्यैः
बनानिः गुह्यैश्चेति वा निर्भरान्भसां गिरिनदीजलानां घातैश्च
रोच्यप्रदास्त इति पूर्वैर्गोपान्वयः ॥ ३ ॥

स च त्रिकूटः पयोधेः क्षीराब्धेरुर्मिभिः परितः आवृन्नि-
ज्यमाना विशोध्यमाना अङ्गप्रयः प्रत्यस्तपर्वता यत्त्व । सदेति पाठे
सदा नित्यमवनिज्यमानाङ्घ्रिरित्यर्थः । हरिः पलाशवर्गोमरकता-
मकरभूमिः पाषाणैः द्यामखां भूमिं करोति विभर्त्सित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीहृद्भिः सिद्धादिभिः जुष्टा द्रौण्यः यस्य कन्द्रेति पाठा-
न्तरं तथा सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा शिखरमूलभूमि-
र्यम्बोत्थयः । किन्नरादीनां सङ्गीतसञ्जादेर्नन्दनो गुहा यस्मिन्
प्रदेशे तमभिर्गर्जन्ति प्रतिगर्जन्ति हरयः सिंहाः कथम्भूताः परश-
कृपा सिंहास्तरागमनशक्त्या निमित्तभूतया अमर्षया असहनेन
श्राग्निनः स्वर्षयश्शापायुक्ताः ॥ ५ ॥ ६ ॥

नानाविधा च अरण्ययाः अरण्यपमवाः पशवो महिषादवस्तेषां
त्राणैः सङ्कुञ्जामिः व्यामाभिर्द्रौणीभिस्तङ्कनोऽस्ति किञ्च
चित्रा द्रुमा येषु तेषु देवद्योतनतेषु कलकयटा मधुरखराः
विहङ्गमा यस्मिन् ॥ ७ ॥

किञ्च सरितश्च सर्गांसि च तैरच्छोदेः निर्मलोदकयुक्तैर्मणाय
एव बालुका येषु तैः पुलिनैश्च देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोद-
स्तेन सौरभेण युक्तान्धम्बूयनिखाश्च तैश्च युक्तः आस्ते ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र शरपयेषु शश्वदप्रतिहतशरण्यः श्रीभरवानेवेति दर्श-
नाय गजेन्द्रविषय इतिहासः कथयते । क्षीरोदेन क्षीरसमुद्रेण
पर्यङ्क परिहृतः ॥ १ ॥

रौप्यायसहिरण्यमवैः रजताबोहेममवैस्त्रिभिः शृङ्गेः पयोनिधिं
विशाञ्च रोच्यन् विद्योतयन् ॥ २ ॥

अवैर्नानाधातुमयेः शृङ्गेश्च रोच्ययति शेषः ॥ ३ ॥

निर्गिज्यमानाङ्घ्रिः प्रज्ञात्तमानप्रत्यस्तपर्वतः शुभैरभ्या-
स्यमानाविद्यैर्मरकतामभिरिन्द्रनीलरत्नेभूमिं द्यामखां नीलां
करोतीति ॥ ४ ॥

यश्च सिद्धादिभिर्निधनेषु वितगुहः ॥ ५ ॥

किन्नरादिसङ्गीतसञ्जादेः नदद्दं प्रतिध्वनितगुहं स्थलमभ्युद्भि-
प्रतिगजशंकराऽमर्षया असह्यमानशुद्ध्या श्राग्निनः प्रशस्वाः
हरयः सिंहा गर्जन्ति ॥ ६ ॥

चित्रा द्रुमा येषु तथा तानि च सुराणामुद्यानानि चित्र-
द्रुमसुरोद्यानानि तेषु कलकयटाश्वाः विहङ्गमा यत्र स तथा ॥ ७ ॥

अच्छोदेर्निर्मलजलैर्मणिलक्षणाणि बालुकानि येषु तानि तथा
तैः देवस्त्रीणां मज्जनादुत्पन्नो य आमोदः तस्माद्भुज्जतं यत्सौरभं
परिमललक्षणां तेनाका भाविता अनिखा येस्ते "आमोदो"
परिमलः" इत्यमरः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जवधोक्तामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ १-१६ ॥

श्रीमद्भिज्जवधोक्तामिकृतकमसम्बन्धः ।

त्रिकूटतत्रस्थोद्यानमरोधर्गानविभूतेः ।

द्वितीयेऽत्र गजेन्द्रेण प्राहासं न हरिः स्मृतः ॥

आसीत् अस्ति ॥ १ ॥

पर्यङ्क परितः तावता योजनायुतेनैव त्रिकूटसमाख्यावी-
जमाह—त्रिभिः । मुख्यैश्शृङ्गेः दिशः ऊर्ध्वगता एव अन्यैः शृङ्गेः
ककुभः सर्वाः अष्टानेव पर्यङ्क दिशो रोच्यन्नास्त इति पूर्व-
गान्धयः निर्घोषैर्दिशां राञ्चना तासु प्रतिध्वनिसमर्पयानि
क्षेयम् ॥ २ ॥

पयस ऊर्मिभिः समन्तादवनिज्यमाना अङ्गप्रो मुखप्रान्ता
यस्य सः हरिस्तु अष्टदिक्षु स्थितैर्मरकतामभिर्यम्बोत्थिनी
भूमिं दूर्वावल्लद्वयामलां करोति ॥ ३-४ ॥

किन्नरादीनां सङ्गीतसञ्जादेर्नन्दनो गुहा यस्मिन् ते प्रदेशं
अभिलक्ष्यीकृत्य अमर्षया असहनेन परशकृपा सिंहास्तराशुक्या
गर्जन्ति श्राग्निनः कथ्यमानाः ॥ ५-६ ॥

चित्रा द्रुमा येषु सुरोद्यानेषु कलकयटा विहङ्गमा यत्र स
आस्ते ॥ ७ ॥

देवस्त्रीणां मज्जनेन च आमोदस्तेन सौरभयुक्ताऽम्बूनि
अनिखाश्च तैर्युतः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकेनकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तुनीबादिभिर्भिर्गजेन्द्रमोक्षमुत्पद्यते, सच द्वितीये प्राहृगृही-
तस्य गजेन्द्रस्य हरिः स्मृतिर्जातेर्युत्पद्यते विभूतो विख्यातः
आसीत् ॥ १ ॥

तावता योजनायुतेन पर्यङ्क परितो विस्तृतः रौप्यायस-
हिरण्यमवैः रजतायस्त्वयम्बुयैः त्रिभिः त्रिकूटसमाख्यापादकैः
मुख्यैः शृङ्गेः दिशः अत्र रोच्यन्नास्ते ॥ २ ॥

तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महारमनः ।
 उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ ६ ॥
 सर्वतोऽलङ्कृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः ।
 मन्दारैः पारिजातैश्च पाटलाऽशोकचम्पकैः ॥ १० ॥
 चूतैः प्रियालैः पनसैरात्रैराघ्रातकैरपि ।
 क्रमुकैर्नालिकैश्च खर्जूरैर्वीजपूरकैः ॥ ११ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्येभ्यः शृङ्गेः निर्करांभसां निर्घोषैश्च सर्वाः ककुभः रोच-
 यद् आस्ते इति पूर्वेषु सम्बन्धः । कीदृशैः रत्नैः धातुभिश्च
 विचित्रितैः नानाविधानां द्रुमवृक्षानां गुह्या येषु तैः ॥ ३ ॥

पय ऊर्मिभिः क्षीरतरङ्गैः समन्ताद्वनज्ज्वमानाः प्रखालयमानाः
 अरुद्रयां वस्य सः हरिद्रिः पलाशवर्णाः मरकताश्मभिः मरकत-
 नामकपाषाणैः भूमिं इवामखां करोति ॥ ४ ॥

कीडङ्गिः सिद्धादिभिः जुष्टा सेविता कन्दरा वस्य सः ॥ ५ ॥

युष्मन्निकृते किन्नराणां सङ्गीतसन्नाहनेन्दुस्यो गुहा यत्र तं
 प्रदेशं अभिरुद्राग्निः स्वबलव्यापकाः परशुकुया सिद्धान्तप्रवे-
 शशुकुया अत एवामर्षया असहनेन हरयो गर्जन्ति ॥ ६ ॥

नानाविधानामारण्यानां प्रातैः यूथैः संकुलाभिर्द्रोण्याभिरल-
 ङ्कृतः चित्रद्रुमेषु सुरोद्यानेषु कलकण्ठाः मधुरस्वनकण्ठाः विह-
 ङ्गमा यत्र स आस्ते ॥ ७ ॥

अच्छोर्देर्निर्मलजलयुक्तैः सरितश्च सरांसि च तैः मण्य-
 पन-वालुकाः येषु तैः पुञ्जिनैश्च देवस्त्रीमञ्जनेन च आमोदस्त-
 रसौरभयुक्तान्बन्धुनिखाश्च तैश्च युक्त आस्ते ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

...रुद्रिण्यीमधुसुहनाऽर्वा नमः ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजर् ! एक त्रिकूट इस नाम
 से शिखात पर्वतों में श्रेष्ठ पर्वत है, और वह चारों तरफ
 से सीरोइ (द्रुग्ध के समुद्र) से घिरा हुआ, और बड़ा
 शोभा वाळा तथा दश हजार योजन ऊंचा है ॥ १ ॥

और उतने ही प्रमाण का चारोंतरफ से विस्तार वाळा
 है, और चांदी, लोहा, और सोने के ऐसे तीन शिखरों से
 समुद्र दिशांय और आकाश को प्रकाशित कर रहा है ॥ २ ॥

और रत्न धातुओं से चित्र विचित्र ऐसे अन्ध शिखरों से
 भी दिशाओं को दीप्त करता हुआ है, और उन शिखरों में
 भी नाना प्रकार के लता, गुल्म, शोभा दे रहे हैं, और
 सरुणाओं के जलों के निर्घोष (शब्द) हो रहे हैं ॥ ३ ॥

फिर वह पर्वत चारों तरफ के जल के तरङ्गों की टक-
 रों से अपने चरणों को धुखा रहा है, और हरित वण
 के ऐसे मरकत मणियों के खण्डों से भूमि को इवाम कर
 रहा है ॥ ४ ॥

और बड़े २ सिद्ध लोग, आरणा, गन्धर्व, विद्याधर, महो-
 रग, किन्नर, और अप्सरा लोग जिस की कन्दराओं का
 सेवन करते हैं, अर्थात् वहां रहते हैं ॥ ५ ॥

और जहां पर सङ्गीतों के नादों से गुहाओं में प्रति-
 ध्वनि होनेपर बड़े बड़े श्लाघावाक्त्रे सिद्ध लोग, शत्रुकी शुकुला से
 चारों तरफ से गर्जते हैं ॥ ६ ॥

और नाना प्रकार के आरण्य (जङ्गल) पशुओं के झुंडों
 से व्याप्त ऐसी गुहाओं से अलङ्कृत होरहा है, और चित्र
 विचित्र द्रुम जिनों में ऐसे देवताओं के वाग वगीणा
 जिसमें खगेरहे हैं, जिन वागवगीणाओं में मधुर और सुरीले
 कण्ठवाले पक्षिगण बोख रहे हैं ॥ ७ ॥

जिस में नाना प्रकार की स्वच्छ जल वाणी नदियों और तालाब
 शोभा दे रहे हैं, कि जिनके पुञ्जिनों में मणियों की वालु-
 का है । और देवस्त्रियों के स्नान से अति सुगन्धित जल
 के गन्ध को श्रिये हुए जहां पवन चल रहा है ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य द्रोण्यां वरुणस्योद्यानमस्ते ॥ ६ ॥

गिरिवनादिसर्वं च्यवमिति वदन्त्यतो गिरिमुपवयं वनं वयं
 यति—सर्वतोऽलङ्कृतमिति । वरुणस्योद्यानमस्ते मन्दारैरिति
 वरुणस्योद्यानमस्ते मन्दारैरिति । मन्दारादिभिः वृत्त ॥ १३ ॥

मधुकैः सालतालैश्च तमालैरसनाऽर्जुनैः ।
 अरिष्टोदुम्बरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचन्दनैः ॥ १२ ॥
 पिशुमनैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः ।
 ब्राह्मक्षुरम्भाजम्बाभिर्वदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥
 बिल्वैः कपित्थैर्जम्बीरैर्वृतो भस्मातकादिभिः ।
 तस्मिन्सरः सुविपुलं जसत्काञ्चनपङ्कजम् ॥ १४ ॥
 कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रश्रियोजितम् ।
 मत्तपट्टपदनिर्घुष्टं शकुन्तैश्च कलस्रनैः ॥ १५ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णं चक्राहैः सारसैरपि ।
 जलकुक्कुटकोपष्टिदात्यूह^(१)कुलकूजितम् ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिच्छतभाषायेदीपिका ।

तस्मिन् गिरो सर आस्ते तद्वर्णयति । सुविपुलामिव्यादि साहसैः
 पञ्चभिः । जसन्ति काञ्चनपङ्कजानि यस्मिन् ॥ १४ ॥

कुमुदादीनां भिवा ऊर्जितं कवः खनो वेणां तैः शकुन्तैश्च
 निर्घुष्टम् ॥ १५ ॥

चक्राहैः सारसैरेव्याकीर्णं जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजि-
 तम् ॥ १६ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्येच्छतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“वे मां त्वां च सरश्चेदम्” इत्यादिना गिरिवादिष्योर्णं सर्वेभ्येय-
 मिति वक्ष्यति भगवानतो गिरिमुपवश्यं वनं वर्णयति—तस्योक्तवि-
 धस्य त्रिकूटस्य द्रोणयां महात्मनो वरुणास्य ऋतुमन्त्रावयम्
 उद्यानवनमस्ति कथ्यभूतं सुरयोषितामाक्रीडं विहारस्थानम् ॥ ९ ॥

नित्यं फलानि पुष्पाणि च वेणां तैर्दुर्गैः परितोऽलङ्कृतं द्रुमानेषु
 काञ्चिद्दृश्यति—मन्दादेरिति । मन्दादेरिति वनप्रदेशापेक्षया पुँलि-
 जनिर्दृष्टः । तस्मिन्नुद्याने सरोऽस्ति कथ्यभूतं सुविपुलं विस्तृतं ज-
 सन्ति काञ्चनमयानि पद्मानि यस्मिन् ॥ १०—१४ ॥

कुमुदादीनां भियोर्जितं समृद्धं मत्तमधुपानमत्तैः पट्टपदैः
 मृत्तैः कवो मधुरः खनो वेणां तैः शकुन्तैः पक्षिमिश्च निर्घुष्टं
 ध्वनितम् ॥ १५ ॥

हंसैः कारण्डवेद्याकीर्णं सकुलं चक्राहैः सारसैरेव्याकीर्णं
 समस्तेनाप्याकीर्णपदेन प्रधानतयासापेक्षेयाप्यवयवः जलकुक्कु-
 टादीनां कुलैः कूजितं कवति पाठान्तरं तत्र कवं मधुरं भवति
 यथा तथा कूजितम् ॥ १६ ॥

(१) कूजमिति पाठान्तरम् ।

भीमद्विजयवज्रजतीयेच्छतपदरत्नावली ।

माक्रीडं क्रीडारङ्गम् ॥ ९ ॥

चूतोऽङ्गनामिषः प्रियाळः स्फुटोनाम वृक्षः द्रुमिलदेशामयः
 चूतो वा आङ्गः पिकोदरो माकन्दनामा स चूतः आङ्गातकः
 आङ्गवृक्षः सालः सर्जबिद्योषः अरिष्टो बृहत्पत्रः पिशुमन्बिद्योषः
 किंशुकः पलाशः ॥ १०—१२ ॥

पिशुमन्ः बृहत्पत्रः रोमशनामा वा सरसः जीरवृक्षः गुग्गु-
 लुर्वा ॥ १३—१७ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिच्छतसारायंदर्शिनी ।

ऋतुमन्नाम उद्यानमास्ते ॥ ९ ॥

मन्दादेरिति इति पुँलिजनिर्दृष्टो गिरिवर्णने व्याख्याय-
 माने तस्मिन् सर इत्यत्र तत्पदेन प्रकाशे गिरिवेद्योष्यमाने तत्रत्य-
 सरसि गजेन्द्रावगाहनादिकथायां सत्याम् ऋतुमन्नाम्नो वरुणा-
 यानस्य वर्णनमप्रस्तुतत्वाद्दृश्यं स्यात्तस्मात् इत इत्यादिवाङ्म-
 तमित्युद्यानविद्योष्यमेव व्याख्येयम् ॥ १०—१६ ॥

भीमच्छुकवेच्छतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“वे मां त्वाञ्च सरश्चेदम्” इत्यादिना गिरिवनादिकं सर्वं विवे-
 यमिति वनमास्ते ॥ ९ ॥

पुनर्निरं वर्णयति—मन्दादेरिति, चतुर्भिः । मन्दादेरिति
 इति चतुर्णामवयवः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मस्यकच्छपसञ्चारचलत्पद्मरजः पयः ।

कदम्बवेतसनलनीपवञ्जुलकैर्वृतम् ॥ १७ ॥

कुन्दैः कुरवकाशोकैः शिरीषः कुटजेद्भुदैः ।

कुब्जकैः स्वर्णयूथीभिर्नागपुत्रागजातिभिः ॥ १८ ॥

मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः ।

शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलन्दुमैः ॥ १९ ॥

तत्रैकदा तद्विरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणायूथपश्वरन् ।

सकण्टकान्कीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मं प्ररुजन्वनस्पतीन् ॥ २० ॥

यद्वन्धमात्राद्धरयो गजेन्द्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सखङ्गाः ।

महोरगाश्चापि भयाद्भवन्ति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तस्मिन्सरो वर्यायति—तस्मिन्निति, सार्धैः पञ्चभिः ।
तस्मिन् गिरी सुविपुलं सर आसीत् अस्मिन् काञ्चनपद्मानि
वस्मिन् ॥ १४ ॥

कुमुदानां भिवा शोभया ऊर्जितं समृद्धम मसैः वदपदैः
भ्रमरैः कजो मधुरः खगो येषां तैः शकुन्तैश्च निर्घुष्टं नादि-
तम् ॥ १५ ॥

हंसैः कार्ण्डवेराकीर्णै चक्राद्भैः सारसैरप्याकीर्णैश्च
जङ्गुकुकुटादीनां कुलैः समूहैः कूजितम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उस पर्वत की गुहा में महात्मा मगवान् वरुण का
भी एक ऋतुमान् नामवाला वगीचा है, वह भी एक
देवस्त्रियोंके खेलने का स्थान है ॥ १४ ॥

और सदा विष्य पुष्प फल वाले झुमों से अलङ्कृत रहता है
वे झुम कौन से हैं, कि—मंदार, पारिजात, पादक, अशोक,
अंपक ॥ १० ॥

शूल, (वह एक आम की जाति है) भिवाल, पनस,
आम्र, आम्रातक, कसुक, नारिकेल, कर्जूर, बीजपूर, ॥ ११ ॥

मधुक, साख, ताख, तमाक, असन, अर्जुन, जरिह, उदुम्बर,
पूछ, बहू, किशुक, चन्दन, ॥ १२ ॥

विष्णुमन्द, कोविदार, सरल, सुरदारु द्राक्षा, इक्षु, रेभा,
जम्बू, वदरी, अस्त्रामय, आमलक, ॥ १३ ॥

विद्व, कपिरथ, जंभीर, मल्लातक, इत्यादि झुमों से व्याप्त हो
रहा है उस पर्वत, के विषे एक बड़ा विशाल सरोवर है, जिस
में कांचन के कमल खिले हुए हैं, ॥ १४ ॥

और कुमुद, वरपत्र, कल्हार, घातपत्र, इत्यादि जाति के
कमलों की शोभा से सुशोभित हो रहा है और मत्त भ्रमरों
की गुज़ार से तथा मधुर स्वर पक्षियों के कूजने से व्याप्त
हो रहा है ॥ १५ ॥

तथा हंस, कार्ण्डव, अक्राह, और सारस पक्षियों से भी
व्याप्त हो रहा है, और जङ्गुकुकुट, कोयटि, दार्यूह, इन
पक्षियों के समूहों से कूज रहा है ॥ १६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मस्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चक्षतां पद्मानां रजसा
युक्तं पयो यस्मिस्तत् ॥ १७—१८ ॥

नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां तीरलं शोभि-
तम् ॥ १९ ॥

तत्रैवं सत्येकदा तद्विरिकाननाश्रयो वारणायूथपः करेणुभि-
श्चरन्सुषार्दितेन अयूथेन इतः सरोवरदृश्यभ्यां समीपमगमदिति
पञ्चमेमाश्रयः, किं कुर्वन् कीचकवेणुवेत्रवत्तं विशालं गुल्मं कृता-
दिसम्भ्रमं वनस्पतींश्च प्ररुजन्ममञ्जन् ॥ २० ॥

कथम्भूतः वस्य गन्धमात्राद्धरयोः सिद्धा गजेन्द्रादयश्च
मयाद्भवन्ति पलायन्ते ॥ २१ ॥

* सकवदकमिति, बीर० विज० ।

वृकावराहामहिषर्क्षशल्या गोपुच्छसाला वृकमर्कटाश्च ।
 अन्यत्र क्षुद्रा हरिणाः शशादयश्चरन्त्यभीता यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥
 स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मद्व्युत्कलभैरनुद्रुतः ।
 गिरिं गरिम्णा परितः प्रकम्पयन्निषेव्यमाशोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥
 सरोऽनिलं पङ्कजरेणुरुषितं जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणाः ।
 वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन तत्सरोवराभ्याशमथागमद्द्रुतम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

वृकादयः क्षुद्रा अत्याः प्राणिनोऽन्वयः तदृष्टिपथं स्वकथा
 चरन्ति ॥ २२ ॥

पुनः कीदृशः घर्मतप्तः मद्व्युत्कलाधी मद्मभ्युत्तीति तथा
 नैः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण च चक्षतां चक्षानां
 पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिन्कश्चादिसिद्धयुतम् ॥ १७ ॥

कुन्दादिभिः शोभितम् इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥

नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पत्तिहेतवो येषां तैरन्वैश्च तीरजैः
 द्रुमैरलमखड्कतमखमत्यर्थं शोभितमितिवान्वयः ॥ १९ ॥

तत्रैवं स्थिते एकदा तद्विरिकाननाश्रयः वारणायुथपः गजेन्द्रः
 करेणुभिर्गर्जाभिः चरन् तृषार्दितेन स्वयूथेन वृतस्तस्य सरो-
 वरस्याश्याशं समीपमगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किङ्कुर्वन् कण्टकैः
 सद्दितं कीचकवेषुवन्नवर्तं विशालं गुल्मं खलादिसम्भ्रमं वन-
 र्पतीश्च प्ररुजन् प्रभङ्गन् ॥ २० ॥

तमेव विधिनष्टि-यस्य गजेन्द्रस्य गन्धमात्राद्वायुप्रसारमात्रात्
 निहंप्रभृतयः मृगाः प्रतिपक्षिणो गजाश्च भयात् पलायन्ते ॥ २१ ॥

अन्वे क्षुद्रा हरिव्याधयो मृगास्तु यस्य गजेन्द्रस्यानुग्रहेणा-
 नुष्ठानेनाऽभीता निर्भयाश्चरन्ति चेरुः ॥ २२ ॥

स गजेन्द्रो घर्मणातपेन तप्तः मद्स्वाधिकरिभिः करेणुभिः
 कलभैश्चानुद्रुतः मद्स्वाविभिः कलभैश्चानुद्रुत इति वा गरिम्णा
 र्शोऽन्येन गिरिं एकम्पयन् महमभ्युत्तीति तथा तैरलिकुलैर्निषे-
 व्यमाशुः ॥ २३ ॥

सरसः सम्बन्धिनमनिष्ठं वायुं पङ्कजरेणुभिरुषितं व्याप्तं
 विदूरादिषु जिघ्रन्मवेन विह्वले चक्षिते ईक्षणे यस्य तृषा पिपा-
 मयाऽर्दितेन पीडितेन स्वयूथेन वृतः तत्सरोवराभ्याशं वृतं
 सन्वरमगात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भुजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अशोकः सितरक्तपुष्पमेदेन द्विविधः कुरवकः कुटजः कुञ्जकं
 भ्रमरीपुष्पं स्यात्कृतमाशुः कमलात्पुष्पकं ॥ १८ ॥

शतपत्रं जालकं मत्कुञ्जिका खता "अलद्रुमः स विद्यो
 नित्यपुष्पफलो द्रुमः" इत्यभिधानम्. तस्मिन्नुद्याने सरोवरोऽस्तीत्य-
 न्वयः । तत्रोद्याने तत्सरोवराश्याशमाद्रवदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

सकण्टकं विशालगुल्मं वनस्पतीश्च प्ररुजन् ॥ २० ॥

हरिप्रभृतिमर्कटान्ताः यस्य गन्धमात्रात् अद्रुतमभात् द्रव-
 न्नीत्यन्वयः । खड्गो मृगविशेषः व्याधमृगः सर्पाकारो मृगः लके-
 श्योऽप्ये द्रुमश्चक्षुद्रा हरिणावयो मृगविशेषा यदनुग्रहेणाऽभीता-
 श्चरन्ति सिंहादिभयराहित्यात् ॥ २१—२३ ॥

सरःसम्बन्धिवायुम् ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्गीर्वाणस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्रैकदेति पञ्चकम् ॥ २०—३३ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तस्मिन्नुद्याने सर आस्ते तद्वर्णयति-सार्द्धैः पञ्चभिः । अकुन्तैः
 पक्षिभिः सहितम् मत्स्यानां कच्छपानां च सञ्चारेण चक्षतां पद्मानां
 रजसा युक्तं पयो यस्मिन्स्तत् नित्यमृतवः फलपुष्पादिसम्पाद-
 नार्थं येषु नैः ॥ १७—१९ ॥

तत्रैकदा वारणायुथपः भगमदिति पञ्चमेनान्वयः । किङ्कुर्वन्
 करेणुभिश्चरन् खमहसं भुञ्जानः कीचकवेषुवन्नवर्तं विशालं गुल्मं
 प्ररुजन् प्रभङ्गन् ॥ २० ॥

हरयः सिंहाः ॥ २१ ॥

यदनुग्रहेण तु वृकाद्याः क्षुद्रा अपि चरन्ति किम्बन्वन्न
 दृष्टिपथं त्यक्त्वा ॥ २२—२४ ॥

श्रीमद्भुजयश्वजतीर्थकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

मत्स्यकच्छपसञ्चारेण चक्षतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो
 यत्र तत् कश्चादिसिद्धयुतमाशुदितम् ॥ १७ ॥

कुन्दादिभिरलं शोभितमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥

विगाह्य तस्मिन्मृताम्बु निर्मलं हेमारविन्दोत्पलरेणुवासितम् ।
 पपौ निकामं निजपुष्करोद्धृतं ह्यात्मानमग्निः स्नपयन्गतकर्मः ॥ २५ ॥
 स्वपुष्करेणोद्धृतशीकराम्बुभिर्निपाययन् संस्नपयन्वथा गृही ।
 ॥ धृष्टी करेणुः कक्षभांश्च दुर्मदो नाचष्ट कृच्छ्रं कृपणोऽजमायया ॥ २६ ॥
 तं तत्र कश्चिन्नृप देवसोदितो प्राहो बलीयांश्चरणे रूपाऽप्रहीत् ।
 यंहृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथाबलं सोऽतिबलो विचक्रमे ॥ २७ ॥
 तथातुरं यूथपतिं करेणुवो विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा ।
 विचक्रुशुर्दानधियोऽपरे गजाः पार्श्वग्राहास्तारयितुं न चाशकन् ॥ २८ ॥
 नियुध्यतारेवमिभेन्द्रनक्रयोर्विकर्षतोरन्तरतो बहिर्मथः ।
 समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते ! सप्राणयोश्चिप्रममंसतामराः ॥ २९ ॥

भीमच्छुकेद्वेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मित्रकृतः फलपुष्पादिसम्पत्तिसमयो येषां तैः ॥ १९ ॥

यत्रैवं स्थिते एकदा धारणायुधपः सरोवराशुवाशमगमत्
 इति पञ्चमेनाम्बुयः । किं कुर्वन् करेणुभिर्गजोभिश्चरन् कीच-
 कषेणुवेषवन्तं विशालं विपुलं गुल्मं लतादिसमूहं सकण्टकान्
 वनरूपतीक्ष्ण प्ररुजन् प्रमज्जन् ॥ २० ॥

कीदृशः यस्य गन्धमात्रात् हरिप्रभृतयः मयाद्वृषन्ति पञ्चा-
 यन्ते तत्र व्यालाः दुष्टगजाः दुष्टसर्पाश्च " व्यालानुष्टगजे सर्वे "
 इति मेदिनीकारकोशात् ॥ २१ ॥

शुद्धाः अल्पप्राणिनां वृकादयः अस्यत्र गजघातिकूलयास-
 स्पादके प्रदेशे यस्यानुग्रहेण अन्येषु भीताश्चरन्ति ॥ २२ ॥

धर्मैर्गानपेन तप्तः मद्रुच्यन्त मद्रुवाची मद्रुमभन्तीति तथा
 तैर्गन्धिष्णा स्थौल्येन ॥ २३ ॥

पङ्कजरेणुभिः रूपिन् वयानं सरसोऽनिलं धीदूरात् जिघ्रन्
 सरोवरस्य अस्याशं निकटम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

और मच्छ कच्छों को संखार (चखने) से चलायमान हो
 रहा है कमल रज वाला जखू जिस में, और फिर वह
 तटाक चारों तरफ से वेतस, नख, नीप, और बज्जुक के
 वृक्षों से घिर रहा है ॥ १७ ॥

और कुन्व, कुरबक, अशोक, शिरीष, कुटज, इंगुव, कु-
 वजक, अर्घ्ययूषी, (पीत चमेखी) नाग, पुष्पाग, जाति, इन वृक्षोंसे ॥ १८ ॥

तथा मल्लिका और शतपत्र अर्थात् शतबल कमलों से
 शोभित हो रहा है, और माधवी खताम्रों के जालों से तथा
 तीर पर दुष्पल होने वाले और सदा फल पुष्पों की संपत्ति
 वाले ऐसे अन्य वृक्षों से भी प्रति शोभित है ॥ १९ ॥

* बुध्वात्, इति पाठः कं० ॥

ऐसे उस तटाक पर उस गिरि के कानन में रहने वाला
 हाथियों का यूथपति, हाथिनिबों सहित और तृपा से व्याकुल
 ऐसे अपने यूथ सहित उसी सरोवर के किनारे पर शीघ्र
 आया, और क्या करता हुआ आया, कि कंटकों सहित कीचक
 वेणु, वेत्र, और विशाल गुदम लतादिकों को भंगकरता (तोड़
 ता खींचता) हुआ आया ॥ २० ॥

फिर वह हस्ति यूथपति कैसा है, कि—जिसके गन्ध-
 मात्र से बड़े २ सिंह बड़े २ गजेन्द्र और व्याघ्रादिक भयं-
 कर जन्तु मारे भय के भाग जाते हैं, तथा व्याल, मृग,
 खड्ग, महोरग, तथा गौर कृष्ण रंग वाले शरम और
 चमरी (सुरागाय) ये भी जिसके गन्धमात्र से भय मीत होकर
 भाग जाते हैं ॥ २१ ॥

तथा वृक, वराह, महिष, ऋश्य, शल्य, गोपुच्छ, शाखा-
 वृक, और मकैट, ये सब भी जिसके भय से भाग जाते
 हैं, और जो छोटेरे सुद्र जन्तु हैं हरिण, शय, आदिक सों जि-
 सके अनुग्रह से निर्भय चरते हैं ॥ २२ ॥

वही गजेन्द्र धर्म से तप्त होकर अपने यूथ के हाथी और
 हाथिनिबों के सहित, मद्रु जिसके लुञ्जाना हुआ है, पीछे से
 छोटे २ बड़े जिसके दौड़े हुए भा रहें हैं, अपने भारी बाँक
 से चारों तरफ से पर्वत को कम्पाता हुआ, और मद्रुके भो
 जी झमरों के शुकुण्ड से व्याप्त हो रहा ॥ २३ ॥

कमल के पराग वाले तटाक के पवन को दूरसे ही
 सूँघता हुआ, और मद्रु से अहिल नेत्र वाला, ऐसा वह
 गजेन्द्र अपने यूथ सहित उस सरोवर पर पहुँचा ॥ २४ ॥

भीषरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

निजेन पुष्करेण काराश्रेणोद्धृतम् गतकर्मस्तभिकामं पपौ ॥
 २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां काक्षेन दीर्घेण महानभूद्वययः ।
 विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो विपर्ययोऽभूत्सकलं जलौकसः ॥ ३० ॥
 इत्थं गजेन्द्रः स यदाप सङ्कटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया ।
 अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत ॥ ३१ ॥
 न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोक्षितुम् ।
 प्राहेण पाशेन विधातुरावृतोऽपहं च तं यामि परं परायणम् ॥ ३२ ॥
 यः कश्चेनशो नलिनोऽन्तकोरगात्प्रचण्डवेगादभिधावतो भृशम् ।
 भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्गयान्मृत्युः प्रधावत्परशं तमीमहि ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां मन्वन्तरानुवर्षाने गजेन्द्रोपाख्यानम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दीनधियः करेणवस्तं केवलं विष्णुकुशुः ॥ २८ ॥ २६ ॥

मन उत्साहशक्तिर्बलं शारीरमोज पेन्द्रियं तेषाम सकलं
 बलादिविपर्ययो विपरीतमधिकम् जलौकसो प्राहस्य ॥ ३० ॥

स इत्थं यदा प्राणस्य सङ्कटमाप यतो देही ॥ ३१ ॥

बुद्धिमेषाऽऽह-नमामिति । अहं न च प्रभवामि यतो प्राहकपेण
 केवलं विधातुः पाशेनावृतस्तथापि तं परं परमेश्वरं परेषां ब्रह्मा-
 दीनामयनमाभ्यभूते शरणां यामि ॥ ३२ ॥

कोऽसौ? यं शरणां यासि तत्राऽऽह-यः कश्चेन । अन्तक एवो-
 रगस्तस्मात् तं शरणमीमहि मजेम यद्गयादित्यत्र श्रुतिः "भीषा-
 ऽस्माद्गतः पवते भीषोदेतिसूर्यः भीषाऽस्माद्भिन्नं द्रुक्ष्य मृत्यु-
 भांर्वातिपञ्चम इति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्गीतराघव-अष्टमस्कन्धे श्रीमद्भागवत-अष्टमस्कन्धे ।

तस्मिन् सरसि विगाह्य प्रवेशपूर्वकं बिलोक्य करहारा-
 दीनां रेणुभिर्बासितं परिमलितं निर्मलममृताम्बु स्रपुष्करेण
 तुण्डप्रेषणोद्धृतं कामं यथेष्टं ययौ प्रपिबत् प्राञ्जिः सरोजलै-
 रात्मानं स्नपयन् गतधर्मो बभूव गतकृमः पपाविति वाचयः ॥२५॥

• स्रपुष्करेणोद्धृतैः शीकरांम्बुभिर्जलविन्दुभिः पुमंदात्कलभात्
 करिपोतकात् करेण्यथ यथा पृथी गृहात्सकस्तथा कृपावात् निप-

ययन् संस्नपयंश्च गृण्यन्वृद्धितं कुर्वन् अजमायवा भगवन्मायवा
 यदागतं कृच्छं दुःखं तत्राचष्ट नाद्योचितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

कृच्छमेव दर्शयन्नाह-स इति । हे नृप ! तत्र सरसि
 देवेन प्रारब्धकर्मानुगुणं प्रवृत्तेनेश्वरेण चोदितः कश्चिद्वशीवान्
 प्राहो मकरः तं गजेन्द्रं चरणे पादे रुषा क्रोधेनाऽप्रहीञ्जन्नाह
 यदृच्छया देवात्प्राप्तं स्वस्तनं दुःखं गतः प्राप्तः सोऽतिबलः
 गजेन्द्रो यथायत्नं विचक्रमे त्याजयितुं पराक्रममकरोत् ॥ २७ ॥

तदा बलीयसा प्राहेण तरसा बलेन विकृष्यमाणमत-
 एवातुरं दुःखिने गजेन्द्रं प्रति दीनधियः करेणवो विष्णुकुशुः
 रुढुः पाश्याप्रहाः पृष्ठत उपोद्वेषका अन्धे गजास्तारयितुं
 दुःखात्तारयितुं मोक्षयितुं नाशकनुवन् ॥ २८ ॥

हे महीपते ! इत्थं गजेन्द्रप्राहयोर्मियोऽन्तरतो बहिष्च विक-
 र्पतोस्ततोः सहस्रं समाः संवत्सराः स्वगमन्नतिक्रान्ताः बभूवुः
 सप्राणयोः तयोः समानबलयोः तद्विकर्षणकर्म कर्म तदा सुराः
 चित्रं विचित्रं मेनिरे ॥ २९ ॥

ततः सहस्रसमानस्तरं दीर्घेण भूयसा काक्षेन जले विकृ-
 ष्यमाणस्वाऽत एवाऽवसीदतः क्षिपतः गजेन्द्रस्व मनमादीनां बलवः
 क्षयोऽभूत्, तत्र मनः उत्साहशक्तिः बलं शारीरमोज पेन्द्रियं जल-
 मोक प्राभमो यस्य तस्य प्राहस्य तु इदं हेतुवर्मे सकलं
 मन आदिकं विपर्ययोऽभूदधिकमभूदित्यर्थः ॥ ३० ॥

स गजेन्द्र इत्थं प्राणस्य सङ्कटं संशयं यदा माप, यतः
 सोऽपि देही देहभृत्तदा विषया आत्मनः स्वस्य मोक्षणेऽपार-
 यन्नसमर्थेस्तन् चिरं दध्या विमित्तवान् अथ चिन्तान्तरम् इमां
 बलवमायां बुद्धिमन्वपद्यत कृतवान् ॥ ३१ ॥

तामेवाह-नेति । आतुरं पीडितं मामिमे ज्ञातवो गजा
 एव मोक्षितुं न प्रभवन्नाहं तु प्रभुरेव न कुतः कथं करिष्यः

• भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रमथेयुः ? प्रतो विधातुर्देवस्य पाशरूपेण प्राहेत्याऽऽहृतोऽहं तमेव विधातारं केवलं परम उरुहृदयमयं शरणां रक्ष्योपायं यास्य-
ध्ववस्यामीत्यर्थः । वरसकुटुम्बपाशवायं प्राहप्रहस्तमेव शरणां प्रजा-
मीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कोऽसौ शरण्यः ? विधातेत्यत्राह—य इति । वृद्धिनोऽन्नं करो-
तित्यन्तकः “अभ्येष्वपि हृदये” इति डः अन्नको मृत्युः स एव उरगः
महासर्पः तस्मात् प्रचण्डवेगात् वृस्सहवेगाद्भिधातवो निमि-
त्ताद्भृशं नितरां भीतं प्रपन्नं च यः कश्चन याऽयमीशः परिपाति
यस्य भयान्मृत्युरपि प्रधावति तदाहिष्टस्त्रवापारे प्रवर्तते तमरणां
शरणम् ईमहि प्राप्नुयाम यद्वा यः कश्चनेशः अथयं यः कश्चित्
ईश्वरो भविता कोऽसौ योऽन्तकोरगाङ्गीतं प्रपन्नं परिपाति यस्य
भयान्मृत्युः प्रधावति तं शरणां प्रजेमत्यर्थः । ईश इति सप्तम्य-
न्तपाठोपि हृदये तदा यस्येशो ईशने यः कश्चिन्नास्ति “न तस्येशो
कश्चन” इति ध्रुतेः यश्च मृत्युभयाङ्गीतं प्रपन्नं परिपाति यस्य च
भयान्मृत्युः प्रधावति “मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति ध्रुतेः तमरणा-
मीमहीत्यर्थः । इति बुद्धिमध्यपद्यनेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

• भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

हे नृप ! पादाक्रान्तिनिमित्तरुपा बधावलं यथाशक्ति विचक्रमे
विक्रमं कृतवान् ॥ २७-२९ ॥

• ईन्द्रियादीनामवसादनप्राप्तावृत्तमनशक्तिः सहः प्राणशक्तिः
बलं शरीरसामर्थ्यमोजः ॥ ३० ॥

अपारयन्पारङ्गन्तुमशक्तः ॥ ३१ ॥

• कर्मक्षयापाशेन प्राहेया रुद्धः उपद्रवं प्राप्तः विधातुर्देवा-
न्मोक्षितुम् ॥ ३२ ॥

कश्चन लोकाविलक्षणाः य ईशः धलिनोन्नकारुण्यसर्पाङ्गीतं
प्रपन्नं प्रपाति यस्य भयान्मृत्युरस्ति को दुर्गा वा प्रधावति “मृत्यु-
र्धावति पञ्चमः” इति ध्रुतेः । तमीशमरणां शरणमीमहि प्राप्नुम
इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावल्याम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति भीमझागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

तस्मिन्नेव मरोधरे अश्यासो यस्य तद्यथास्यास्येति तत्राऽन-
गाहनादौ निष्काङ्कत्वं व्यञ्जितं निजेन पुष्करेण कराग्रेण ॥ २५ ॥

करेणुः स्त्रीः कलभान् सुतांश्च स्नपयन् ॥ २६-२७ ॥

प्राहेया विकृष्यमाणां तं हीनभियः करेणवः केवलं विचु-
कुशुरव, पार्ष्णिप्रहास्तबुद्धरणां साहाय्यवन्तः ॥ २८ ॥

जलौकसो प्राहस्य निपर्ययः बलादीनां उपयस्याभावः
प्रत्युताधिक्यमित्यर्थः । सकलं सर्वं यथा स्यात्पाऽभूत् विपर्य-
यस्योत्पत्तिः सम्पूर्णेनैव न तंशेनेत्यर्थः ॥ २९-३० ॥

दृष्ट्वौ किमिदं मे कर्मेति यदा परामर्षं तदा इमां बुद्धिं
सहमेव प्राप ॥ ३१ ॥

बुद्धिमेवाह—न मामिमे गजा अपि मोक्षितुं मोक्षयितुं प्रम-
वन्ति करिष्यः कुनः, यतो प्राहरूपेण विधातुः पाशेनाऽऽवृत्तः
तदपि परं परमेश्वरं परायणां परममाथयं शरणां वामि । अहं-
चेति, यद्यप्यहं पशुत्वादस्त्वस्त्वदीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कोऽसौ यं शरणां यासीति तत्राह—य इति । यद्वा दित्यत्र ध्रुतेः
“भीपास्माङ्गतः पवते भीपोदिति सूर्यः भीपाऽस्मादग्निधे-
न्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमस्य द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

भीमरुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मिन् आत्मानमग्निः स्नपयन् विगाह्य धिलोक्य गतकृम-
रसन् निजपुष्करेण कराग्रेणोद्धृतममृताम्बु अमृतघरस्त्रानु जले
निकामं बधेष्टं पपौ ॥ २५ ॥

मृगा दयावान् स्वपुष्करेणोद्धृते शीकगम्भुभिः श्याः स्वभावाः
कलभान् पुत्रांश्च संस्नपयन् निपाययन् कृच्छ्रं यथा गृही न
पदवनि नाचष्ट, यतोऽज्ञमायया कृपणां दुर्मदश्च ॥ २६ ॥

तदेव कृच्छ्रं दशयति-तस्मिन् ॥ २७ ॥

आतुरंप्रति हीनभियः करेणवः केवलं विचुकुशुः रुक्वः अपरे
गजाः पार्ष्णिप्रहाः साहाय्यकरस्तारयितुं नाशकनुवन् ॥ २८ ॥
एवं निरुध्यतोः समायागोः समबलयोः अन्तरतः बहिर्धं
मिथो विकर्षतः सहस्रं समाः सस्वत्सराः व्यगमन् ॥ २९ ॥

ततस्तदनन्तरं हीर्षिण्य कावेन जले विकृष्यमाणास्याऽन एषान-
सादृशो गजेन्द्रस्य मनःपटुनीनां उपयोऽभूत् । तत्र मनः

भीमच्छुकरेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्तःकरणसामर्थ्यं बलं देहसामर्थ्यं भोज इन्द्रियसामर्थ्यं जलौ-
कसः प्राहस्य ॥ सकलं मन आदिकप्रति विपर्ययः इयथाभावोऽ
भूत् ॥ ३० ॥

स इत्थं प्राणस्य सङ्कटं मरणभयं यदाऽवाप तदा विवशः
आत्मनो विमोक्षणो अपारयन् अममर्थस्सन् चिरं दृष्टो अथा-
न्तरमिमां बुद्धिमप्यपद्यतेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

तां बुद्धिं दर्शयति-तेति । आतुरं माम् इमे ज्ञानयो विमोचितुं
न प्रभवन्ति महश्च न प्रभवामि करिष्यः कुतः प्रभवन्ति अतो
यस्य विधातुः कर्मफलदृश्य पाशेनावृत्तस्ते परं परमेश्वरं परेषां
ब्रह्मादीनामयनमाश्रयं शश्यां यामि ॥ ३२ ॥

कः सः यं शरणां यासीत्याकाङ्क्षायामाह-अन्तं करोतीत्य-
न्तको मृत्युः स एव उरगस्तस्मात् उरगात् प्राहात् प्रखण्डो
भयङ्करो वेगो यस्य तस्मात् भीतमत एव प्रपन्नं शरणापन्नं
कश्चनशा बुद्धयप्रभावः पारिपति तमगणं शरणागीमाहि प्रजेम यस्य
भवान्मृत्युः प्रधावति, तथाच भुतिः " भीषास्माद्भानः पवने
भीषोदिति सूर्यः भीषास्मादाप्रश्नेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम "
इति ॥ ३३ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमच्छुकरेकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्वितीयाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

और पहुँचने ही उस तटाक में घुसकर अचक्रप्रकार भव-
गाहन (झंकार) कर अमृत सहस्र स्त्रावु और हेमारविद
के पराग से वासित उस निर्मल जल को अपनी गुगडा
से भर कर स्नान करता हुआ पीने लगा, इसीसे उसकी
सम्पूर्ण ग्लानि दूर हुई ॥ २५ ॥

गृहस्थ जैसे ही तिसप्रकार अपनी गुगडा भर कर
अपनी हथिनियों को और छोटें २ बच्चों को जल पिवाता
हुआ और स्नान कराता हुआ वह तुमंद जल कीडा में
लग गया, और उस कृपणने अज (ईश) की माया से भाने हुए
सङ्कट को नहीं देखा ॥ २६ ॥

हे नृप ! उस गजेन्द्र को उस तटाक में बैव प्रेरित किस
एक बड़े बलिष्ठ, प्राहने रोष से चरण में पकड़ लिया, तब
वह गज भी यहच्छा से ही बड़े व्यसन (कष्ट) को प्राप्त
हुआ, और उस प्रति बलिष्ठ गजने अपने बलके अनुसार
पराक्रम किया ॥ २७ ॥

पर जब उस गजयूथपति को बलिष्ठ प्राह वेगसे खींचने
लगा, और गज अति आतुर हुआ, तब विचारी दीन मद्बु-
द्धिवाची हथिनियें आक्रोशकरने (खिघाडने) लगीं और जो बड़े २
गज लोग रहे वोभी सब गजेन्द्र को पकड़ कर बाहर को खींचने
लगे परञ्च तारने (तीरपर खींचने को) समर्थ नहीं हुए ॥ २८ ॥

इस प्रकार गजेन्द्र और नक (प्राह) को युद्ध करने २
तथा दोनों को परस्पर बाहर और भीतर को खींचते २ हे
महीपते ! एक हजार वर्ष व्यतीत हो गये, परञ्च तथापि दोनों के
प्राण बने रहे इस बातको देखकर देवताओं ने बड़ा आश्चर्य-
माना ॥ २९ ॥

तब तौ जल में खिंचने से दुःख पाने हुए गजेन्द्र का भी
उत्साह और शरीर का बल तथा इन्द्रियों का बल अति दीर्घ
काल व्यतीत होने से सध नष्ट हो गया, और जलचर होने से
प्राह का अलादिक सब अधिक ही होना गया ॥ ३० ॥

इस प्रकार वह गजेन्द्र, देहधारी होने से जब सङ्कट को
प्राप्त भया और विवश होने से अपने मोचन (छुड़ाने) को
जब समर्थ न हुआ, तब चिन्ता करने लगा, और फिर उसको
ऐसी बुद्धि आई ॥ ३१ ॥

कि जब ये मेरे ज्ञानि के गज लोग, आतुर ऐसे मेरे लिये लुडान
को समर्थ नहीं हैं, फिर विचारी हथिनियें कहाँ भे समर्थ हांगी,
भव में इस प्राह रूप विधाता के पाश बंधा हुआ भी उन्ही ब्रह्मा-
दिकों के परम आश्रय के शरण जाऊं ॥ ३२ ॥

जो कोई ईश, बड़े बलिष्ठ प्रखंड वेग वाले, तथा अत्यन्त ही
चारों ओर दौडने वाले, काल सर्प से अयभीत शरणागत की
रक्षा करता है, और जिसके भय से मृत्यु दौडना है, में भी उसी
भीतारायण के शरण को प्राप्त होना हूँ ॥ ३३ ॥

इति भीमझागवते अष्टमस्कन्धे द्वितीयाऽध्याय की,
भागवताचार्यकृत भाषाटीका समाप्त ॥ २ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वितीयाऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं व्यवसितो बुद्ध्या नमाधाय मनो हृदि ।
जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्गनुशिक्षितम् ॥ १ ॥

गजेन्द्र उवाच ।

ॐ नमो भगवते तस्मै यतएतच्चिदात्मकम् ।
पुरुषायादिवीजाय परेशायांभिधीमहि ॥ २ ॥
यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ।

योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयम्भुवम् ॥ ३ ॥

यः स्वात्मनीदं निजमाययाऽर्पितं क्वचिद्विभातं क्वच तत्तिरोहितम् ।

अविद्वद्वक्त्रसाक्ष्यभयं तदीक्षते स आत्ममूलोऽनतु मां परात्परः ॥ ४ ॥

श्रीपरस्वामिहृतभाषार्थदीपिका ।

तृतीये तु गजेन्द्रेण कृतो हरिरुपेत्य तम् ।

• समुद्धार तं प्राहाद्गृहं देववशापतः ॥ १ ॥

जाप्यं जप्यं स्तोत्रम् प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्नसंज्ञे ॥ १ ॥

तस्मै नमो नमनमभिधीमहिध्यायेम केवलम् प्राहृष्टहीतत्वेन
• कायप्रदानेऽशक्यत्वात् स्वस्य तज्ज्ञानं सम्भावयितुं विधिनष्टि,
यन्निद्रुपादेन इहादिचिदात्मकं चेतनं भवति तदुक्तं “येन चेत-
यने विश्वम्” इति. तत्र हेतुः, पुरुषाय पूर्णं कारणात्वेन प्रविष्टाय
तुनु प्रकृतिपुरुषौ कार्यामिति प्रसिद्धं तत्राऽऽह आदिः प्रकृतिः
र्षीऽं पुरुषस्तद्रूपाय प्रविष्टत्वेऽपि जीववत्पारतन्त्र्यं धारयति परे-
शयेति ॥ २ ॥

परमेश्वर्यं विद्वद्यवसाऽऽन यद्वत्समाप्ति, यस्मिन्निष्ठाने यत
उपादानोद्यन कर्त्रा ब्रह्म स्वयमेवेदं विश्वं भवति नस्मात्कार्यात्पर-
स्मात्कार्याच्च यः परस्तं स्वयम्भुवं स्वतःसिद्धं प्रपद्ये शरणां
वजामि ॥ ३ ॥

विश्वहेतुत्वं स्वतस्सिद्धत्वात्प्रकृतिमिदानीं विश्वप्रकाशकत्वं
स्वप्रकाशकत्वं च वयोपप्रार्थयते-यः स्वात्मनीति। विभातमभिधेयकं
सत्कचित्प्रकृतये तिरोहितं लीनं सत् तनुमयं कार्यं कारणां च
साक्षात्समीक्षते साक्षित्वे हेतुः अविद्वद्वक्त्रसाक्ष्यभयं तदीक्षते
स्वयं प्रकाशः कृतः परात्प्रकाशकात्पशुरादेरपि परस्तस्यापि प्रका-
शक इत्यर्थः । “अभ्युपश्रुः” इत्यादिभूतेः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतरात्रथाचार्यरुतमागवतचन्द्रचन्द्रिका

“तत्र ते बुद्धिसंयोगं लभते पौर्धर्माहकम् ।

यतने च ततो भूयः संमिद्धौ करुणम् ॥

पूर्वाऽयामेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि सः” ।

इति भगवदुक्तरीत्येव कृतनिश्चयो गजेन्द्रः पूर्जन्माश्रयस्ते
जजापेत्याह मुनिः—एवामिति। एनं नमामीत्यादिश्लोकद्वयोक्तरीत्या
व्यवसितः निश्चिनमनाः मनो हृदि नमाधाय हृदयस्थं कृत्वा विश-
यान्तरेऽयः प्रत्याहृत्य प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्नाय जन्मन्गनुशि-
क्षितमश्रयस्ते परमं जप्यं स्तोत्रं जजाप ॥ १ ॥

जप्यमेवाह—ॐ इत्यादिना । तावत् “कारणं तु ध्येयम्” इति
भ्युक्तविधया जगत्सृष्ट्यादिकारणां प्रकृतिपुरुषविषयस्य नमस्कृत्य
शरणां व्रजति—भोमिति । “ओं तस्मिन्निष्ठेति निर्देशोऽप्यस्यास्त्रिभिधः
स्मृतः” इत्युक्तरीत्या ब्रह्मणो निर्देशपरः ओंकारः ब्रह्मण्य इत्यर्थः ।
ओंकाराभिप्रेतब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणवृद्धत्वं भगवत इत्यनेन
पूर्वाऽयामेवार्थानामप्यधीकृतम्. एवं कारणात्थोपयुक्तगुणयोग
उक्तः एवविधाय तस्मै भगवते नमः । कोऽसौ भगवान् इत्यर्थः नम-
स्कराणि इत्यत्र ते लक्ष्यस्तज्ज्ञानं प्रतिजानीते—यतो भगवत एत-
च्चिदात्मकं चित्तसंसृष्टमचेतनात्मकं चिदाचिदात्मकमिति यावत्
यत एवमत आदिर्वाजाय परमकरणात्वात् एव परेषां ब्रह्मादीना-
मपीत्याय परमपुरुषायामिधीमहि अभिध्यायेम ध्यायतेति त्रुत्वाय-
त्राहात्मनेपदे विकरणाभावे कस्मिन्परयो च रूपं “क्रियायामभि-
धेति सांपि सस्प्रदानम्” इति वचनेन पत्यं शत इत्यादाविष ध्यान-

श्रीमद्गीतरासनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

क्रियायाः सम्बन्धमानविषययोः सम्प्रदानसंज्ञायां पुरुषायेति चतुर्थी. सत्यं परं धीमहीत्यादौ तु भाष्यमानत्वविषयत्वात् कर्म-संज्ञायां द्वितीया यत इति हेतुवैयर्थ्ये पञ्चमी हेतुत्वं चाधिकरणोपादान-कत्राहिसाधारणं ततश्च यस्मिन् यतः येनेति विवक्षितं तद-न्वयानुगुणानि खीनजातरक्षित्वादिपदान्यध्याजिहीर्षितानि ॥ २ ॥

तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य विशदयन् शरणं व्रजति—यस्मिन्निति । इदं चिद्विदात्मकं जगद्यस्मिन् प्रखीनं सृष्टेरप्यवपूर्वकत्वात् स्वपाधिकरणात्प्रसूचनाय तावद्यस्मिन्नित्युक्तं यत् उपादानभूनात् सूक्ष्मचिद्विदाशेषादेतत्स्थूलचिद्विदाशेषात्कर्मकं जगज्जातं येन कत्रां सृष्टे रक्षितं च येनेति तन्प्रेषणं सृष्टृणां रक्षितृत्वं चोभयमपि विशिष्टं तथा यस्मिन्नित्यनेन सृज्यमानां चिद्विदाधिकरणात्स्वमपि विशिष्टं यत् इदमिच्छेन जगद्ब्रह्मणोपादानोपादेयभाव उक्तः तत्कर्म तयोर्निधोऽनन्यत्वमाह—य इदं स्वयमिति । इदं सर्वं यदात्मकमित्यर्थः । उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वं परिहरति, योस्मात्परस्माच्च पर इति. अस्मात्स्वरूपान्यथाभावमापद्यमानात्स्वेतन-जातात्परो विवक्ष्यमाणः यः स्वभावान्यथाभावमापद्यमानो जीवः तस्माच्च परो विवक्ष्यमाणः स्वरूपेण स्वभावेन च विकाररहितः चिद्विद्वद्भारकत्वाद्भारकात्तामिति भावः । तन्मन्त्रं स्वयम्भुवं स्वायत्तसत्तादिमन्त्रं ननु जीववदन्त्यायत्तसत्तादिमन्त्रमित्यर्थः प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मित्यर्थः । यद्यप्यत्र गत्यर्थेन पद्यतिना वृत्त्यर्थेन सत्ता अथवासायमात्रमुपस्थाप्यते, तथापि प्रमाणानुसारादवस्था-भीमहीति पूर्वत्र शरणशब्दपर्यायशब्दस्य प्रयोगाच्चा प्रार्थ-नाद्यन्वितरक्षाभरण्यासं करोतीत्युच्यते तथा चोच्यते “अनन्यसाध्यं स्वाभीष्टं महाविश्वासपूर्वकम् । तदेकोपायतायाञ्च प्रपत्तिः शरणा-गतिः” इति रक्षाप्रार्थने तु समनन्तरं केष्ववतुमात्परत्परइत्यादिषु श्लुष्टम् इयं च गजेन्द्र्या विहिता प्रपत्तिमुक्त्यर्थं ननु प्राण-सरस्यार्था—

“गजेन्द्रो भगवत्प्रपशाद्विमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् ।

प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः” ॥

इति तत्कालतया मुक्तेरेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

यस्मिन्नित्यनेनानभिप्रेतं सृष्टिसंहारविषयत्वेतनाचेतनात्म-कजगद्विषयत्वं विवृण्वन् सृष्ट्याद्युपयुक्तसार्धज्ज्यादिगुणयुक्तं रक्षावै प्रार्थयति—यदात्त । आत्मनि स्वस्मिन्नेव यः कश्चिद्विदाचित्त-निजमाययात्मीयसङ्कल्पेन विभातं प्रकाशितं देवादिनामरूपविभा-गत्वेन प्रकाशितं तन्निजं तिरोहितं नामरूपविभागत्यागेन सूक्ष्म-रूपतया प्रखीनमित्यर्थः । इदमुभयैः कार्यवस्थे कारणावस्थे च चिद्विदात्मकं जगत् गो-रहकं नित्यं सङ्कुञ्चविकासादि-रहितापरिच्छिन्नमभूतज्ञानाद्यैः साक्षी संवृद्धश्च सर्वाक्षते स आत्ममूखः अनन्यकारणाः परात्प्रधानात्पराज्जीवात्परो विवक्ष्यमाणः मामवतु परस्माच्च पर इत्युपादानत्वप्रयुक्तविकारप्रसङ्गपरि-जिहीर्षयोक्तम् अत्र तु जीवात्परस्यापि स्वसदृशत्वे स्वरक्षणा-स्वामध्वंससूचनायोक्तम् अत्रतिवति प्रथिता रक्षाऽत्र वाच्यदनिष्ट-परिहारपूर्वकप्रपद्यारूपा सा च मुक्तिरेव ब्रह्मादिदो गजेन्द्रस

केवलप्राणमात्ररक्षाप्रार्थनानुपपत्तेः “जिजीविषेना हमिह” इति “माहकप्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय” इति स्पष्टतदुक्तेश्च अत एव संवृद्धो भगवान् तदभिप्रायमाख्योक्त्य मुक्तिमेवा दादिति भावनीयम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयं कृतपदरत्नावली ।

ध्यानपूर्वकस्तुत्याप्रसन्नाखरेगंजन्द्रस्य प्रहापदो मोक्षो यथा-ऽभूत्तथा संसारप्रहादपि मोक्षो भगवत्प्रसादेन स्यादिति प्रदर्श-नाय तन्मोक्षप्रकारो निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये, किंप्रकारो गजेन्द्रः शरणमयास्वीदिति तं प्रकारं दर्शयितुमाह—एवमिति । जाप्यं मन्त्रं तिथेयनेरनधिकारिणा एतदसम्भावितमिति तत्राह, प्रागिति ॥ १ ॥

एतच्चिदानन्दात्मकं चेतनजातं यतो यस्मादेवासाभीष्टं तस्मा- इति हिशब्देन पुरुषादिविशेषणानां “परात्परं पुरुषयं पुरुष-मीक्षते” इति श्रुतिसिद्धं दर्शयति ॥ २ ॥

मन्त्रोक्तविशेषणविषयपूर्वकं ध्यानमाह—यस्मिन्निति । इदं जगद्यस्मिन्दहरो प्रतीयते “यत्प्रयन्ति” इति श्रुतेः । इदं यतो यस्माच्च जायते “यतो वा इमानि भूतानि” इति श्रुतेः । च-शब्देनान्यस्मात्तुत्पादं निवारयति, इदं येन ब्रह्मणा प्रवर्तते “ये-न जातानि जीवन्ति” इति श्रुतेः । इदं विश्वं यः स्वयं प्राप्तसत्ता-दिकः “सर्वं स्वद्विवं ब्रह्म” इति श्रुतेः । ननु यः स्वयमित्यनेन तादात्म्यं किं न स्यादिति तत्राह, अस्मादिति. अस्मात्प्रत्यक्षप्रपञ्चा-त्परस्मात्परोक्षान्मुक्तप्रपञ्चाच्च पर उत्तमो यस्तं स्वयम्भुवं स्वत एव प्राप्तसत्ताकं शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः—

“उत्पन्नस्यापि यत्सत्ता हरेस्तत्स इतीर्षते ।

हरोर्विश्वं भिन्नमपि परमांशसौ यतो विभुः” ॥

इतिवचनान्न तादात्म्यमत्रोच्यते किमु ततः प्राप्तसत्ताकं जग-दिति ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तार्थं भेदस्पष्टीकरणाय विवृण्वानि—यः स्वात्मनीनि । यो भवान् कश्चिज्जाप्रति विभातं क्वच सुषुप्तौ तिरोहितम-प्रप्रकाशितं तदुभयं तद्विदं जगत् निजमायया स्वेच्छया क्वात्मनि स्वोदरे अर्पितमीक्षते? इत्यन्वयः । ननु, शरीरे स्थित्वा ईक्षते चेच्छी-वल्लुप्तज्ञानत्वेनेक्षणायोगः स्यादिति तत्राह, अविद्धइगिति. तर्हि कथमिच्छत इति तत्राह, साक्षीति. समामध्वित्वित्यन्वयः आत्मा स्वयमेव मूखं कारणां प्रतिष्ठा च सत्तावास्तथा अनेन स्वयंभूशब्दो विवृतः “स्वे गहिम्न” इति श्रुतेः “अक्षरात्परतः परः” इति च. कश्चित्तुमुखादौ विभातं क्वात्मदादौ तिरोहितम- इति या ॥ ४ ॥

कालेन पञ्चतन्मितेषु कृत्स्नशो लोकेषु (१) पालेषु च सर्वहंतुषु ।
तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य पारेऽ भिविराजते विभुः ॥ ५ ॥

भीमज्जीवगोखामिकुनकमसम्भवं ।

नमो भगवत इत्यस्य टीकायां प्राहृगृहीतेत्यादि । यद्यपि प्राग्जन्मजन्मस्य न सम्भवति । तथापि प्रस्ताववशाद्नेनात्र तथा भावितमिति शेषम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

भीमहिष्मनायचक्रवर्तिकुनसारायंशर्शिनी ।

तृतीये संस्तुनो विष्णुज्जातुदृत्य हस्तिनम् ।

प्राहं चक्रेश संख्येय न तच्छापात् कृपाशुधिः ॥

एवं व्यवसितं निश्चयो यस्य ॥ १ ॥

नमस्कृतम् : भीमहिष्मनायामस्य यमो यस्मात् नमस्कृतात् यथासाधं परत मायात्मकमपि जगत् स्थूलसूक्ष्मदेहमयं चिदात्मकं भवति पुरुषाय पुरुषाकाराय आदिबीजाय पुरुषाकाररवे-नैवाहिकारणाय अतः परेशाय परमेश्वराय ॥ २ ॥

परमेश्वरस्य जगत्प्रादानादिकारणकलापरश्वज्ञाह—यस्मिन् इदं जगत् गृहे घटादिकमिव यतश्च कुम्भकारादिव येन चक्र-द्वयद्वितेयं यः सृष्टिपण्ड इव एवं बोऽस्य विश्वस्य स्वयमेव सर्वाणि कारणानि भवतीत्यर्थः । इदमित्यस्य पुनः पुनरुक्ति-रनदम्भयानिर्धारणार्थां यस्तु यस्मात् विश्वस्मात् परस्मात् विश्व-कारणकलापात् परस्मै स्वयम्भुवं कृप्यारामादिक्रमेण चः स्वयमेव भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

किञ्चिद् कार्यकारणमकं जगत्पचनादिनः सत्यमेवास्तीति वदन् स्वपरप्रकाशकत्वमाह—य इति । निजमायया यद्विच्छावशात् सृष्टुः सृष्ट्वा अप्तितं स्व्यात्मन्येव कदाचित्कल्पार्थो विभानं क्व कदाचित् कल्पान्ते तिरोहितम् अधिखण्डकं मलुनद्विष्टरे साक्षी सखीक्षणे उभवं विभानं तिरोहितं च आत्ममूलः आत्मा स्वयमेव मूलं यस्य सः स्वप्रकाशः परात् प्रकाशकादपि परः “अधुवमधुवत भोत्रस्य भोत्रम्” इति भुतेः ॥ ४ ॥

भीमशुक्रदेवकृतेनिज्याप्तमदीपः ।

गजेन्द्रस्तुतेन हरिणा प्राहाद्गजेन्द्रस्य देवसशापाद्प्राहृस्य च विमोचनं कृममित्याह—एवमिति तृतीयेन । एवं व्यवसितं स्व-साधो यस्य सः जाप्यं जप्यं स्तवम् प्राग्जन्मनीन्द्रपुम्नाकवे ॥ १ ॥

यतः कारणात् एतत् चिदात्मकं चिद्विद्वारमकं चिद्विद्वृपं विश्वसुत्पद्यते तस्मै नमो नमनमभिधीमहि आभिध्यावेम केचनं न तु शरीरेण प्रहमामि परब्रह्मत्वात् । ननु, “कावः स्वभाषो नियति-वेदच्छात्रानि योनिः पुरुषः” इति चिन्त्यमिष्यनेकानि कारणाणि भूयन्ते इत्यत्राह—पुरुषावादिबीजायेति । आदीनां सर्वेषां

कालादीनां कारणानां बीजाय परमकारणाय पुरुषाय अत एव परेशाय ॥ २ ॥

यस्मिन्धारके यत् उपादानात् येन निमित्तेन य एव स्वय-मिदं स्वयंजन्मादिहेतुत्वात् “सर्वं क्वदिवदं ‘ब्रह्म नञ्जानिति’ इति भुतेः । यस्मात् स्थूलात्प्रपञ्चात् परस्मात्सूक्ष्मरूपात् परो विश्वस्य-स्वरूपः स्वयम्भुवम् अनन्यसिद्धम् प्रपद्ये धारणं गच्छामि ॥ ३ ॥

यः अधिखण्डकं अनाभूतज्ञानः अत एव साक्षी साक्षाद्ब्रह्म तदुभयमीक्षते इति क्वचित्सृष्टिसमये अभिच्छकनामरूपतया वि-भानं क्व क्वचित्प्रलयसमये अनभिव्यक्तनामरूपतया तिरोहितं यदिदं स्थूलसूक्ष्मरूपं विश्वम् । निजमायया स्वययुनाऽऽत्मकेन सङ्कल्पेन स्व्यात्मनि धारके अप्तितम् तदुभयमीक्षते परात् देह-श्रिष्वविच्छिद्यमानम् स्वरूपादुपासकारपरः समाभवतु ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमणीदेवीममेतधीदेवकीनम्नाय नमः ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोधे कि—हे राजन् ! गजेन्द्र ने ऐसा व्यव-साय (निश्चय) कर, ब्रह्म से हृदय में मन का समाधान कर जो गहिले जन्म में सीखा था उन्ही परम जाप्य का जप करने लगा ॥ १ ॥

गजेन्द्र बोधा, कि—उस भगवान् (पद्गुणसंपन्न) को नमस्कार है कि—जिससे यह चिदात्मक जगत् उत्पन्न हुआ है, पुरुष रूप, और इस जगत् के आदि बीजरूप, और ब्रह्म कदादि के भी नियन्ता, ऐसे भगवान् का मैं ध्यान करता हूँ ॥ २ ॥

जिस अधिष्ठान में यह जगत् है, और जिस उपादान से यह जगत् हुआ है, और जिस कर्ता ने इस जगत्को बनाया है, और जो स्वयं आपही इस जगत् रूप है, और जो कार्य कारण दोनों से पर है, उस स्वयम्भू परमात्मा के मैं शरण्य भुक्त हूँ ॥ ३ ॥

अपने शरीर में अपनी माया से अप्तित कभी प्राबुध्मन (प्रकट) कभी तिरोहित ऐसे विश्व को, और कार्य कारण को, नित्यही अनद्विष्ट वाचा जो साक्षी होकर सदा देखता है, वह स्वयंप्रकाश परात्पर हमारी ईक्षा करौ ॥ ४ ॥

भीधरकामिहृतभाषार्थदीपिका ।

तिरोहितमीक्षने इत्येतत्प्रपञ्चपूर्वकं बुद्धैर्यत् वदन् प्रायंभवे—कालेनेति ब्रह्मवाम । पञ्चतन्मितेषु नाशं प्राप्तेषु गहनं दुरवगुहम्

(१) भीनेषु इति विजय० पाठः ।

न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जन्तुः पुनः कोऽर्हति गन्तुमीरितुम् ।
 यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः स माऽवतु ॥ ६ ॥
 दिदृक्षवो यस्य पदं सुमङ्गलं विमुक्तसङ्गा मुनयः सुसाधवः ।
 चरन्त्यलोकव्रतमव्रणां वनेऽभूतात्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ॥ ७ ॥
 न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे^(१) गुणदोष एव वा ।
 तथापि लोकाप्यसम्भवाय यः स्वमायया तान्यनु^(२)कालमृच्छति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

गभीरमनन्तम् तस्य तमसः "आदित्यवर्णो तमसः परस्तात्" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अत्र एव देवाद्यो यस्य स्वरूपं न विदुः जन्तुरवोचीनः कोऽपि गन्तुं ज्ञातुमीरितुं शक्तुं वा दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणं चरितं कथनं वा यस्य सः मा माम् ॥ ६ ॥

कथं तर्हि "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इत्यादिश्रुतिः इत्यागदुःख तज्ज्ञानोपायं कथयन्नाऽऽह-दिदृक्षव इति । अलोकव्रतं ब्रह्मचर्यादि अव्रणमच्छिद्रम् भूतानामात्मभूता भूतेष्वामदृष्टयः सन्तः स मे गतिरवतु ॥ ७ ॥

दुरत्ययानुक्रमणत्वं प्रपञ्चयन्प्रणमति—न विद्यत इत्यादिना । लोकानागप्ययः प्रलयः सम्भवा जन्म तयोर्द्वन्द्वैक्यम् तदर्थं वस्ताति जन्मादीनि स्वां करोति तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कच्चित्तिरोहितमिदमीक्षते इत्युक्तं तज्ज्ञानिरोभूय कां दशा-
 मापद्यते स च नद्दशार्था कथम्भूतोऽत्रस्थित ईक्षते ? इत्यपेक्षयां
 तदशयति-कालेनेति । कालेन द्विपरार्थावसानरूपेण कालेन निमि-
 लन सर्वस्य जगतो हेतुषु सर्वेषु हेतुषु वा पृथिव्यादितरेषु
 तत्कार्येषु लोकेषु तत्प्राप्तकेषु ब्रह्मादिषु च पञ्चत्वं स्वयमितेपु
 प्राप्तेषु सत्सु गहनमनिसूक्ष्मत्वात् दुरवबोधं गभीरं परिच्छे-
 द्दुमशक्यम् अणुत्वादिनाऽपि परिच्छेदुमशक्यं निरतिशयसूक्ष्म-
 दशापञ्चत्वादिनिभावः । एवंविधं तम आसीत् "नासदासीन्नो-
 सदासीन्नानो तम आसीत्" इति श्रुतेः तमःशब्दो निरतिशय-
 सूक्ष्मदशापञ्चत्वादिदृश्यवाची "अक्षरं तमसि लीयते तमः प्रदे देव
 एकी भवति" इति श्रुतेः । तदेवंभूतस्य तमसःपारे' योऽभिविराजते
 पारोऽत्र पावने नियमनेकस्य "पूपावनेपूरणयोः" इतिभाष्यार्थानु-
 रोधात् उक्तविधतमानियमने कार्यद्वयत्वापादनरूपे स्थित
 इति शयः विराजते प्रकाशने न तु जीववत्संकुञ्चितज्ञानो भवती-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥

कच्चित् विभातमीक्षत इत्युक्तं कीदृशं तस्येच्छयम् ? इत्य-
 पेक्षयां तत्तद्वैमनुष्याद्यवश्यजीवसम्बन्धिनानाविधविचित्रकर्मो-

ऽनुगुणनियमनरूपत्वादित्यं तथा दुरवबोधमिति शक्तुं तावत्-
 स्वरूपस्य बुद्धेयत्वात्तदीक्षणापि दुरवबोधमेवेति दर्शयितुं
 स्वरूपस्य बुद्धेयत्वं वदन् तं स्वरूपायै प्रार्थयते-न यस्येति । देवाः
 सत्त्वप्रचुराः "तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्" इत्यनीन्द्रि-
 यार्थदर्शनयोग्यत्वं सूचयते ऋषयो योगिनः अनेनाऽपि तदेव स्वरूपे
 एव एव यस्य पदं पद्यत इति पदं स्वरूपं न विदुरव्ये-
 र्धाचीनो जन्तः प्राणी तत्पदं गन्तुं यथाशब्दबोद्धुम् ईरितुं शक्तुं
 च कः पुनर्हति ? तत्र दृष्टान्तः, यथा आकृतिभिर्विचेष्टतो
 नटस्यायमसौ इति तत्स्वरूपमतज्ज्ञानः न विदुस्तथेत्यर्थः । स एव
 दुरवबोधस्वरूपोऽत्र एव दुरत्ययाऽनुक्रमणः दुर्गमव्यापारः इत्य-
 तथा दुरवबोधनियमनरूपव्यापारयुक्तो मामवतु, यथा नटस्यैवा
 कृतिभिर्देवादिर्विचित्रशरीरैर्विचेष्टतो जीवद्वारा विचेष्टतो यस्येति
 बान्वयः आकृतिभिरवतारविशेषैः विचेष्टतो यस्येति वार्थः ॥ ६ ॥

दुरवगमत्शोक्तिमसकाप्रनुपास्यत्प्रशङ्कां निराचिकीर्षुस्तस्य नट-
 स्येति दृष्टान्तसाधर्म्यलक्षणे कैश्चित्सुबोधत्वं वदन् तस्यैव स्वरूपोपा-
 यत्त्वमध्यवस्थानि-दिदृक्ष इति । सुमङ्गलं नित्यसुखरूपं यस्य स्वरूपं
 दिदृक्षवः साक्षात्कर्तुमिच्छवो मुनयः विमुक्तः सङ्गो दाराता-
 रादिषु शब्दादिविषयेषु वा येस्तं सुसाधवः अन्यैरपि साधुनां
 धर्मयुक्ताः भूतेषु उच्चावचेष्वामभूता आत्मतुल्यतां प्राप्ताः स्वात्म-
 समदर्शिनः सन्तो वनेऽरयथेऽव्रणमच्छिद्रमलोकव्रतमितरैर्जनैः
 कर्तुमशक्यं व्रतमुपासनात्मकं चरन्ति उपासनात्मकव्रतपरिशुद्ध-
 मनसा तत्पदं साक्षात्कुर्वन्त्येवति भावः । तथा च श्रुतिः "इहा
 मनीषा मनसाभिकल्पः, हृद्यते त्वग्रथवाबुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मद-
 र्शिभिः" इति "तं बुद्धिगूढमनुप्रविष्टं, यत्तद्वेदस्यमप्राप्तम्" तं मां-
 चक्षुराभिर्विद्यते तम, न चक्षुषा पश्यति कश्चिन्नम" इत्याद्यह-
 द्यत्त्वभूतयस्तु योगापरिशुद्धमतिभिरप्राह्यत्वं वदन्तीति भावः ।
 स एवंभूतो मे गतिः रक्षापाव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं इहत्वाहृद्यत्त्वभूतानां विषयविभागोऽर्थात् प्रदर्शितः अथ
 तुल्यत्वाद्यतया "अजाबमानः" निष्कलं निष्कलं, "तद्वरुणमनामकम्"
 इत्यादिजन्मादिप्रतिषेधपराङ्गां "बुधा विजायते" बस्य चेतस्कर्तुं स
 वै वेदितव्यः "सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगण्डः सर्वरसः" 'हिरण्यमयः
 पुरुषो हृद्यते" इत्यादीनां जन्मादिप्रतिपादनपराङ्गाञ्च भूतानां
 विषयविभागं दर्शयन्तीति—नेति । यद्यपि यस्य उच्चावचो न

* सवार्त्तभूता इति विज० पा० । (१) गुणदोषमृतव अक्र० पा० । (२) कूबमिति विज० पा० ।

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

सन्नि जीवन्नेव कर्मायत्ता न सन्तीति भावः । तथापि लोकानां
द्रुक्तामप्ययो विनाशः सम्भवः साधूनां परित्राणं तयोः
समाहारस्तस्मै तदर्थं तानि जन्मादीग्यनुकालं “यदा यदा
हि धर्मश्च ग्लानिर्भवति” इत्याद्युक्तकालेषु इत्यर्थः । स्मयाययाऽऽत्मी-
यसङ्कल्पेन ऋच्छति प्राप्नोति स्त्रीकरोति अकर्मायत्तानं जन्मा-
दीनि स्त्रच्छयेवापादत्त इत्यर्थः । तत्र दोषो विकारः इममेव विष-
यविभागमभिमेष्य वरदगुरुभिरयं श्लोकोऽभिहितः—

यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेद-
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ॥

अप्योन्वयमिष्यविषयानविरोधगन्ध-
महंति तत्रविषयः प्रतिषेधवाध्याः” इति ॥

यस्तानि ऋच्छति स मे गतिरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परस्परत्वं स्पष्टयन् बुद्धयस्त्वमाह—काखेनेत्यादिसंज्ञकव्येन ।
लोकं पृथिव्यादिभूतकार्येषु साकल्येन पञ्चत्वं पृथिव्यादिपञ्च-
भूतात्मतामितेषु सर्वहेतुषु पृथिव्यादिसर्वकारणेषु चशब्दात्
मद्रदादिषु खीनेषु स्वस्कारणतामाप्तेषु सत्सु यत्तद्गहनं
बुद्धये गभीरम् अन एवागधं तम आर्मात् यो निभुः तस्य
तमसःपारे तमःसम्पत्कंहितदेशेऽभिविराजन्तं स्त्रतो नेत्याह,
काखेनेति, काखेनाम्ना हरिया ॥ ५ ॥

देवाद्यो यस्य पदं न विदुरिति बहनः पुनः को जप्तुः तत्पदं
गन्तुम् ईरितुं यक्तुमहेतीत्यन्वयः हनुमदाद्याकृतिभिः तत्तदा-
कारानुसारं विज्ञेष्टमानस्य नटस्य स्वरूपं यथा न ज्ञायते तथे-
ति स तुरत्ययानुक्रमणो बुद्धयपरिक्रमणो हरिमोमवर्तित्य-
न्वयः ॥ ६ ॥

हरिरेवविषयस्वरूपसद्भावे मानमाह—विदुःश्व इति । अत्रगामन्तम
अलोकत्रं लोकैः कर्तुमशक्यं सृष्ट्यादिमनं यस्य स तथा
तम् ॥ ७ ॥

देवदत्तवर्ज्यमायभावाद्बुद्धयत्वं युक्तमित्यभिप्रेत्याह—न विद्यत
इति । आमघटाद्देह्यामाद्दिगुणावन्नश्वरगुणां नास्ति दोषः कुन
एव शब्देन “निरनिष्ठो निरवच्छः” इति श्रुति सूचयति, सत्त्वा-
दिनिमित्तदोषश्च नास्तीति वा दोषो नास्त्येव गुणयुतदोषश्च
नास्तीति वा यद्यपि देवदत्तस्येव हरिर्जन्मादिकं नास्ति तथापि
अमायया स्वमहिम्ना स्वेच्छया वा लोकस्य तदाभय-
प्राप्तिनां च सम्भवाय सुखादिप्राप्तिसञ्चयजननाय तानि जन्मा-
दीनि सर्जनादिकालमनुसृत्य ऋच्छति प्राप्नोतीत्यन्वयः लोकत्रय
सम्भवायति काचित्पठन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतकमसम्भवं ।

काखेनेति त्रिकम् । तस्य पारे महावेकुण्डे ॥ ५ ॥

यथा नटस्येति तस्य तद्यथा साधारण्येर्दुर्गमं तथे-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

अलोकत्रं लोकानां भागवतमनम् अतएवावयाम “धावन्निमील्य
वा नेत्रे” इत्यादेः ॥ ७ ॥

नावद्यत इति युग्मकम् । अयमर्थः अथस्यान्तराप्रतिवि-
कारः । तत्र प्रथमो विकारो जन्मेति अपूर्णस्य निजपूर्वाधि-
खेष्टा कर्मेति मनोप्राप्तस्य वस्तुनो व्यवहारार्थं केनापि सङ्कु-
तितः सप्रोनामेति । अक्षया प्राणोगुणोरूपमिति सत्त्वादि-
प्राकृतगुणनिदानो द्रव्यस्योत्कर्षहेतुभ्रमनिशेषो गुण इति
प्रकृतिजे लोके इत्यने यस्य तु सर्वदा स्वरूपस्यत्वात्
पुर्णोत्थापनसोप्यगोचरत्वात् स प्रकाशत्वात् प्रकृत्यतीतत्वात्
तानि न विद्यन्ते तथापि यस्तानि ऋच्छति प्राप्नोति । तस्मै
नम इत्युरश्लोकस्येनान्वयः । अत एव श्रुत्यापि “निष्कलं
निष्कलं शान्तम्” इत्यादौ अशब्दमस्पर्शरूपरसो च तत्तन्नि-
विध्यापि “समर्थकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादौ विधीयते । गुण
दोष इति परमार्थत्वात् गुण एव दोष इत्यर्थः । ततो रुद्र-
दोषस्तु सर्वथा न सम्भवत्येवेति व्यज्यते । तथाच कौर्म्ये
“ऐश्वर्ययोगाङ्गवान् विकृतायोभिधीयते । तथापि दोषा परमे
नैवाहास्यां कथञ्चन ॥ गुणा विकृता अपितु समाहायाश्च सर्वतः”
इति । “अथमात्माऽपहतपाप्मा” इत्याद्या श्रुतिश्च । नत्मेकत्र तेषां
जन्मादीनां भावाभावयोर्विरोध इत्याशङ्क्य तद्विरोधं हेतु-
माह—भावयेति । अप्ययानुपपत्तिप्रमिता वृत्तकस्वरूप-
शक्तिरेव तत्र हेतुः अतएव च स्वरूप भूतत्वेन तस्यः
प्राकृतेऽथो विदुःश्वत्वात्ताप्यपि न विद्यन्त इत्यपि वक्तुं नश-
क्येत इति भावः । अतएव विष्णुपुराणो । “गुणाश्च दोषाश्च
मुने स्वतीतः” इत्युक्त्वा “समस्तकल्याणगुणात्मको हि” इति ।
तथा “ज्ञानशक्तिबलैश्चैश्वर्यैरीतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्द-
वाक्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः” इति च । पाञ्चतरस्ययुद्धे—
“योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः । प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैः
शुणैर्हीनस्वमुच्यते” इति । नच स माययत्यन्यथाऽर्थो मन्तव्यः ।
“स्वतज्जसा नित्यनिवृत्तमायागुणप्रवाहं भगवस्तमीमहि” इति ।
“घाम्ना खेन सदा निरस्तकुहकम्” इति “मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या
कैवल्ये स्थित आत्मनि” इत्यादि वचनेऽप्यः “स्वसुम्निभूत-
चेताः” इत्यादि वक्तृहृदयावरोधाच्च, अतः स्वामिभरपि
योगमायाशब्देन चिच्छक्तिः व्याख्याता । ननु, प्राप्नोती-
त्युक्ते कादाचित्कत्तमवगमने, तत्राह—अनुकालं नित्यमेव
प्राप्नोति कदाचित् इति न त्यजतीत्युर्थः । स्वरूपशक्तिप्रकाशित-
त्वस्य नित्यत्वस्य च मिथो हेतुहेतुमत्ता ज्ञेया । ननु, कथं
जन्मकर्मणोर्नित्यत्वं तेहि क्रियेकियावञ्च प्रानिजांश-
वत्त्वमप्यारम्भपरिसमाप्तिश्यामिष सिद्धयतीति । ते विना
स्वरूपहास्यापत्तिः नैव दोषः प्रीभगवति सदेवाकारानन्त्यात् ।
प्रकाशानन्त्यात् जन्मकर्मणोर्नित्यत्वात्, अनन्तप्रपञ्चानन्त
वैकुण्ठगततत्त्वत्वात्तस्यैतत्तस्वीत्वात्परिकराणां व्याकप्रकाशयो

भीमजीवनीशामिदुक्तकर्मसम्बन्धे

रामत्याम् । एतदेवोक्तं भीमप्रधाना "को वेनि भूमन् । भगवन् । परामन् । योगभरोतीभवंतस्त्रिषोऽङ्गुयाम् । काहो कथं वा कति वा कदेनि विस्मारयन् क्रीडामि योगमायाम्" इति । यत एव सत्यांरपि तत्तदाकारप्रकाशगतयोस्मद्वारमस्वमाप्यो रेकत्रैव ते जन्मकर्मयोगंशा यावत्समाप्यन्ते न समाप्यन्ते वा तावदेवास्वप्नारब्धा भवन्तीत्येवं भीमभवति विच्छेदाभावात् नित्ये एव ते जन्मकर्मयोगी वर्त्तन्ते तत्र ते कश्चिद्विच्छेदाद्येनारभ्येते कश्चिदेकरूपेण वेनि ज्ञेयम् । विशेषणं भेदात् विशेषणोक्त्वात् । एक एवाकारः प्रकाशभेदेन पृथक् क्रियारूपं भवतीति । "चिद्रं वनैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् । पृथेषु द्वयद्वयसाहसं स्त्रिय एक उदावहत्" इत्यादौ प्रतिपादितम् । ततः क्रियाभेदात् तत्तत्-क्रियात्मकेषु प्रकाशभेदेषु अभिमानभेदश्चावगम्यते । स च श्रीनारदेन योगमायावैभवदर्शने द्वारकायां प्रसिद्धः तथा सत्येकत्रैकत्र लीलाकर्मजनितरसोद्बोधश्च जायते । ननु, कथं ते एव जन्म कर्मयोगी वर्त्तन्ते । पृथगारब्धत्वाद्भवे एव ते उच्यन्ते काश्चभेदेनोदितानामपि समानरूपायां क्रियायामे-कत्वं यथा भीमशकुन्तशरीरके "द्विर्गोशब्दोयमुच्छरितो ननु द्वौ गोशब्दौ" इतिप्रतीति निर्माणं शक्यैकत्वम् । तथैव द्विः पाकः कृतोऽनेन द्विधा पाकः कृतोऽनेनेति प्रतीत्या भविष्यति । ततो जन्मकर्मयोगोरपि नित्यता युक्तैव । अतएवागमाद्वाचपि भूतपूर्वलीलोवासनविधानं युक्तं । तथाचोक्तं मध्वभाष्ये । "परमात्मसम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिक्रमाधिष्ण्युपसंहार्यञ्च युज्यते" इति । अनुमतश्चैतच्छ्रुत्या "वदन्तं भवच्च भविष्यच्च" इत्यन्यैव उपसंहार्यत्वम् । उपासनायामुपादेयत्वमित्यर्थः । इत्य-मेवाभिप्रेतम् । श्रीगीतोपनिषद्भिः "जन्म कर्म च मे विद्वमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः" इति । नागवत्नीभिरपि "मद्व्याकृतविहारय" इति । अतएव भीमशकुन्तशरीरामपि तैल्लीलाभवयोगे रागतः प्रवृत्तियुज्यते । यथोक्तम् "अजितकश्चिद्वीलाकृष्टसारः" इत्यादि आत्मारामाश्र-त्यादि । ननु भवन्तस्वरूपभूतान्येव जन्मादीनि तथापि स्वरूपस्यैव पूर्णत्वात् तन्नामौ किं प्रयोजनम् ? तत्राह—लोक-प्यसम्भवात् लोको भक्तजनः तस्याप्ययं संसारध्वंसः तत् पूर्वकः सम्भवो भक्तिस्तुक्तप्रान्तिः भूयान्ते तदर्थम् एतदप्यु-च्यते । नित्यपूर्वदानामपि भक्तिस्तुक्तोत्कर्षार्थम् । ननुक्तं प्रथमम् "तथायं चावतारस्ते भुवोभारजिर्हीषया । जना-ज्ञानम्भवाधानामनुज्यानायवासकृत्" इति ॥ ८ ॥

भीमद्विभवाथोक्तार्थसिद्धतसारायंदर्शनी ।

सर्वकाविराजमानत्वमाह—कावेनेति । तमः प्रकृतकावोभूतं तस्य वार इति "मादित्यवर्षं तमसः परस्तात्" इति भूतः ॥ ५ ॥

सर्वदुर्बलत्वमाह—न वस्येति । परं स्वरूपं जन्तुरर्वाधीनः तस्वा-ऽनभिः । गन्तुं ज्ञानम् ईदितुं चक्रे । आ वया नटस्य गीतपदाद्योनां जन्मकर्मकादीनां प्राकृतिनिर्दिशनायैतानामभिधिषि चैवमानधु-

स्वरूपं भूतैवपाययङ्गुदयादिवेष्टया किमाकृतिभयं दर्शयतीति क- नाटयनरवानभिः ज्ञातुं वक्तुञ्च नाहेति, तथा पुरत्ययाऽनुक्रमणः दुर्बलत्वमिति ॥ ६ ॥

सर्वोत्तमवैवाह्यत्वेऽपि भागवतव्रतदृष्टत्वमाह—द्विदृष्टव इति । परं स्वरूपकर्मणं विमुक्तसङ्गास्त्यक्तसङ्गा मुक्तेश्चोऽपि विशिष्टा ये भक्तास्तन्मङ्गलश्च अलोकप्रतं लोकाः यथाऽभ्याचार-वन्तस्तद्वृत्तं भागवतं व्रतमित्यर्थः । अत एव अत्रायं श्रुतं-शंकारहितम् "धावकिमीदय वा नेत्रे न स्वलोच पतोदिह" इत्यादेः ॥ ७ ॥

प्राकृतजन्मकर्माद्यभावेऽपि प्राकृतजन्मकर्मादिमस्त्वमाह—नेति । गुणदोषमिति समाहारद्वयः गुणदोष एवेति पाठे सर्वो द्वन्द्वो विभाषिकवद्भवतीतीतरेतरयोग्येकारं "ऊकालोऽङ्गुलार्थ-प्लुतः" इतिवत् तदपि लोकाणामप्ययः प्रकृतः सम्भवः सुदृष्टतयोर्द्वैक्यं तदर्थं स्वमायया मायिकतमोरजो-गुणाऽर्था तानि उद्गुरूपेण प्रकृतपेण च जन्मकर्मा-दीनि अनुकाशं प्रतिप्रत्ययसुचित्तमये ऋच्छन्ति प्राप्नोति अत्र पृथ-क-स्थित्यर्थे विष्णुजन्मादीनि न निर्दिष्टानि तेषां मायिकत्वाभावात् मायिकजन्मकर्मादीनि तु नानेन निविद्यन्ते तानि, देवक्या-दिजन्म गोवर्द्धनधारणादिकर्म कृष्णारामादिनाम रूपाणि स्वरूप-भूतान्येव न निवेदुं शक्यते भुत्यापि " निष्कलनिष्कियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जं अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् " इत्यादौ मायिकं निविद्यन् " स सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसस्सर्वकामः " इत्युक्तं मायिकं कर्मादि विधीयते अत एव भीमविष्णुपुराणे " गुणांश्चोर्वाञ्च भूतेऽपतीतः " इत्युक्त्वा पुनराह "समस्तकल्याणगुणात्मको हि" इति तथा—

"ज्ञानशक्तिवैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाचयानि विना हेतुगुणादिभिः" ॥ इति

पाशोत्तरखण्डे च—

"योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः ।

प्राकृतेहेयमंयुक्तेगुणैर्व्यवमुच्यते" इति

हेयसंयुक्तैर्हेयत्वमुक्तेरित्यर्थः । प्राकृता गुणा हि हेवा भवन्ति वन इति भावः । नाम्नाञ्जन्मयत्वं भुतिराह यथा "भौ मास्व जानानो नामाच्चित्रिकन वृहसे" विष्णो सुमार्ति भजामहे श्रीतरस्त" इति मरुवा अयमर्थः । हे विष्णो ! ते तव नामाच्चित्रिस्वरूपमं अत एव महः स्वप्रकाशरूपं तस्मादस्व नाम्ना आ इत्येव जानानो वयं न तु सत्येक उच्चारणमाहारम्यादि पुरुस्कारयोत्यर्थः । तथापि विधि-कत्तु वृथायाः केवळं तद्व्यासमात्रं कुर्वाणाः सुमर्ति शोभसां त्वद्विषयां बुद्धि भजामहे प्राप्नुमः वतस्तदेव नाम भौ प्रकृतः सत् सत्सिद्धिमिति अरुपाव प्राकृतकपरहिताय उरुपाव जप्रा-कृतचिद्वचनरामकृष्णादिवद्गुणाय ॥ ८ ॥ ३ ॥

भीमशकुन्तकेचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कावेन कशकिभूतेन लोकेषु स्थूलरूपविश्रावयनेषु पञ्चत्व-मितेष्ु गनेषु सूक्ष्मपञ्चभूतद्वारा प्रकृतौ प्रावयेतुं गहनं पुरवगाहं गभीरं विपुलं तमः प्रकृतिसत्तासीत् तस्य वारे स्थूल-

तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणे ऽनन्तशक्तये ।
 अरूपायोऽरूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ॥ ९ ॥
 नम अत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने ।
 नमो गिरां विदूराय मनसश्चेतसामपि ॥ १० ॥
 सत्त्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता ।
 नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ॥ ११ ॥
 नमः शान्ताय घोराय ॐमूढाय गुणधर्मिणे ।
 निर्विशेषाय साम्नाय नमो ज्ञानघनाय च ॥ १२ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धात्मप्रदीपः ।

सूक्ष्मरूपप्रकृतिविलक्षणो निजधाम्नि चोऽभिविराजने समामवतु
 इत्यनुपङ्गः ॥ ५ ॥

• यस्यै पदं स्वरूपं देवादयो न विदुः ज्ञानाभावे सुतरां
 तत्पदं वक्तुमनर्हा इति भावः । एवं सति जन्तुर्वाचीनोऽस्मदा-
 दिः प्राणी कः पुनस्तत्पदं गन्तुं ज्ञातुम् इदं च वक्तुं च अर्हति
 न कोऽपीत्यर्थः । यथा नटस्याऽऽकृतिभिर्वैभिर्विद्येष्टतोऽयमसा-
 चित्ता तस्वरूपमतज्ज्ञा न विदुस्तद्वत् स तथाभूतः दुरत्ययं
 दुर्गममनुकमयामनुवर्णनं यस्य स मामवतु ॥ ६ ॥

ननु, "तमेव विदित्वाऽतिसृष्ट्युमेति" "ज्ञात्वा मां शास्त्रिमृच्छ-
 "नद्यादिभूतिस्मृतिभिस्त्वरजानाम्मुक्तिरुक्ता सा कुतः स्याद्-
 ब्राह्म—दिदृक्ष्व इति । भूतानि प्रात्मभूतानि स्वतुल्यानि येषां ते
 सर्वभूतेषु द्वावन्त इत्यर्थः । अत एव सुहृदः सुसाधवः स्वधर्म-
 शीलाः सुनयो हेयोपादेयमननपराः अत एव विमुक्तसङ्गाः
 सन्तः यस्य पदं दिदृक्ष्वः अलोकगतं सामान्यलोकदुस्सम्पादकं
 ब्रह्मचर्यतीर्थवासमहत्करणासेवादिकमग्र्यां निर्दोषं चरन्ति ते त्वद-
 नुप्रवेष्टुं त्वां विदुरिति भावः । समे गतिर्भवतु ॥ ७ ॥

• यद्यपि तथापि अनुकालं स्वमायया "माया च अयुनें ज्ञानम्"
 इति निषण्डुपाठात् स्वययुनात्मकेन सकूरुपेन तानि स्वाऽनुकपाणि
 "जन्म कर्म च मे दिव्यम्" इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धानि ऋच्छति
 स्वीकरोति तस्मै नमः इत्युत्तरेणान्वयः । तत्र जन्म वसुदेवा-
 दिगेहे, कर्म गोवर्द्धनोद्धरणादि, नाम बासुदेवादि, रूपं चतुर्भुजव-
 द्विभुजत्वादि, गुणाः नन्दाद्याहापावनादि, दोषः दधिभायडभञ्ज-
 नादि, कस्मै प्रबोजनाय ऋच्छति लोकाऽप्यसम्भवाय लोका-
 नामस्वभूनामप्यथाच विनाशाय साधूनां च सम्भवाय परित्रा-
 याय तपोकं भीमम्मुखेन "यदा यदा हि, धर्मस्य ग्लानि-
 र्भवति भारत ! । अऽयुस्थानमधर्मस्य तद्दात्मानं सृजाम्यहम्, परित्रा
 याय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । संस्थापनाय धर्मस्य
 सम्भवाणि युगेयुगे" इति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

कालशक्ति से सर्वहेतुओं के, तथा समग्र लोकपाशों सहित
 लोकों के नष्ट होने पर, जब केवल गम्भीर गहन नमः अर्थात्
 मूलप्रकृतिमात्र अवशिष्ट रही, और उस प्रकृति के भी पार
 में जो विभु विराजमान हैं, ऐसे ॥ ५ ॥

और देव तथा ऋषि लोग भी जिसके पद (स्थान) को नहीं
 जानते हैं, फिर और प्राणी कौन ऐसा है, कि—जो जानने
 को और कहने को समर्थ होगा, जैसे नाना ध्येय धारण कर
 चेष्टा करने वाले नट के चरितों को सब नहीं जानसके हैं
 ऐसे ही दुर्गम चरित्र वाला वह परमात्मा हमारी रक्षा करे ॥ ६ ॥

जिसके सुमङ्गल पद के देखने की इच्छा वाले, और प्राणि
 मात्रों में आत्म सहस्र दृष्टि वाले, सर्व सुहृद् मुक्तसङ्ग मनन-
 शील साधुजन बन में निर्दोष ब्रह्मचर्य आदि व्रत का आच-
 रण करने हैं वह हमारी गति होंगे, अर्थात् रक्षा करे ॥ ७ ॥

जिसके प्राकृत जन्म, कर्म, नाम, रूप, गुण, दोष, कुछ नहीं
 हैं । तथापि निर्हेतुक कृपा से जगत के उत्पत्ति (स्थिति) संहार के
 लिये समग्र २ पर जन्म कर्मादि को जो धारण करता है उसको
 मेरा नमस्कार होंगे ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ब्रह्मणो अरूपाय अनन्तशक्तये उठरूपाय अत आश्चर्याय
 कर्मण्या यस्य तस्मै परेशाय नमः ॥ ९ ॥

आत्मप्रदीपाय प्रकाशान्तरस्याविषयाय कुतः साक्षिणे प्रका-
 शकाय परमात्मने जीवनियन्त्रे अत एव गिरां विदूरायाप्राप्याय
 चेतसां चित्तवृत्तीनां तथा च भ्रुतिः "यतो वाचो निवर्तन्ते
 अप्राप्य मनसा सह" इति ॥ १० ॥

एवमपि विपश्चिता निपुणो नैष्कर्म्येण सन्ध्यासेन सत्त्वेन
 शुद्धेन "सन्ध्यासयोगाद्यतयः शुभ्रसत्त्वाः" इति भुनेः । प्रतिलभ्याय
 प्रत्यक्षेण प्राप्याय निर्वाणसुखसंविदे मोक्षानन्दानुभूतये ॥ ११ ॥

* गूढाय इति पाठः वीर० ।

क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ।

पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाद्रष्टु सर्वप्रत्ययहेतवे ।

(१) असता च्छाययोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥ १४ ॥

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय (२) निष्कारणायाऽद्भुतकारणाय ।

सर्वागमात्मनाय महार्णवाय नमो ऽपवर्गाय परायणाय ॥ १५ ॥

गुणारणोच्छन्नचिद्रूपमाय तत्त्वोभविस्फूर्जितमानसाय ।

(३) नैष्कर्म्यभावेन (४) विवर्जितागमस्वयम्प्रकाशाय नमस्करोमि ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यश्रीपिका ।

गुणाधर्मिणो सत्त्वादिधर्माऽनुकारिणो ज्ञानघनायचेति निर्दिश-
वत्वेऽपि प्रधानधैलक्ष्ण्यमुक्तम् ॥ १२ ॥

साक्षिण इति सर्वाध्यक्षत्वेऽपि निर्दिकारन्तमुक्तम् आत्मनां
क्षेत्रज्ञानां मूलाय मूलस्य प्रधानस्यापि प्रकृतये उद्भवहेतवे तत्र
हेतुः पुरुषाय पूर्वमेव सते तथा च श्रुतिः "पूर्वमेवाहमिहात्मिति
तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्" इति पुराणोक्तिः ॥ १३ ॥

सर्वेन्द्रियाणां ये गुणा विपयास्तेषां द्रष्टु सर्वे प्रत्यया इन्द्रिय-
वृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्मै तत्रेवाऽह, असताऽहङ्कारा-
दिप्रपञ्चेन ज्ञाययाऽसद्रूपया उक्ताय प्रतिबिम्बेन विद्यमानेव सूचि-
ताय तत्र हेतुः सद्रूपो विषयेष्वाभासो यस्य तस्मै तदुक्तं
ननीये "यथा जलस्थ आभासः" इत्यादिना पाठान्तरे असत्यस्य
ज्ञायया ऽध्यासेनाक्ताय युक्ताय तदधिष्ठानायत्यर्थः ॥ १४ ॥

अखिलकारणाय सर्वकारणरूपाय अत एव स्वयं निष्का-
रणाय कारणत्वेऽपि सृष्टादिवद्विकारं धारयति-अद्भुतकारणायिति ।
एवम्पूर्वे प्रमाणाभाह-सर्वे आगमाः पञ्चरात्रादय आम्नायाश्च
वेदास्तेषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यगमानस्थानाय अपवर्गाय
मातृरूपाय अतः परायणायोक्तमानामाश्रयाय ॥ १५ ॥

गुणा एवारणोच्छ्रयत्वात् छद्मच्छिद्रूपयो ज्ञानाधिष्ठितस्मै तेषां
गुणानां क्षोभे कार्यं विस्फूर्जितं बहिर्वृत्तिकं मानसं यस्य "सोऽका-
मयत बहुक्याम्" इति श्रुतेः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावेन भाव-
नया विवर्जिता आगमा विधिनिषेधक्षणा येस्तेषु स्वयमेव
प्रकाशा यस्य तस्मै ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराद्यवाचायस्कृतभाष्यवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं शरणागतोपयुक्तगुणकणनपूर्वके स्वरक्षायै शरणागमपगम्बाय
पात्रपरिवेष्टितवहुस्य जनेपतादीभोजनप्रवृत्तयस्यैव अकामारु-
तविधूतचूनादिफलादानप्रवृत्तयस्यैव च पौनरुकचक्रमावनादव्य-
उक्तेरनुक्तेश्च गुणार्थयामन्युपस्थितैः शरणागतोपयुक्तैः स्तुतवन्
प्रणामनि-तस्मादिति । परेषां ब्रह्मादीनामपि ईशाय अनन्ताः

(१) असत्याद्यत्तमुक्ताय इति विज्ञेयम् । (२) नारायणायार्तिं विनाशनाय इति विज्ञेयम् । (३) नैष्कर्म्यभाषाय इति धीरं युक्तात्मनिः
सदृश्यं परिभाषिताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय इति विज्ञेयम् । (४) निवर्जितागमेति धीरं ॥

शक्तयः सृष्ट्यादिशक्तयो यस्य न विद्यते रूपं कर्मायसं शरीरं यस्य
उरुगो बहूनि रूपाणि अकर्मायस्तानि स्वच्छोपात्तान्यप्राकृतानि-
रूपाणि यस्याश्चैव लोकाविसजातीयत्वेनाद्भुतं कर्म जगद्व्यापिता-
द्यात्मकं यस्य ॥ १२ ॥

आत्मनैव दीप्यत इत्यात्मदीपः तस्मै स्वयंप्रकाशाय साक्षिणे
सर्वस्य युगपत्साक्षाद्द्रष्टु परमात्मने लोकत्रयमाविश्य प्रशासनेन
भर्त्रे गिरां मनस्त्रेतसामविदुर्गायाविषयाय वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्य-
स्वरूपस्वभावाय चित्तानस्यस्य मनसः सत्त्वप्रचुरत्वेनाधिका-
र्यविपर्ययकारणयोग्यत्वसूचनाय मनसः पृथक् चतस्रीमपी-
त्युक्तम् ॥ १० ॥

विपश्चिन्ता ज्ञानिना कर्त्रा सर्वेन विमुक्तानान्यप्रयोजनेन
नैष्कर्म्येण उपासनात्मकनिवृत्तिधर्मेणोपलक्ष्याय केऽस्य प्रकृति-
सम्बन्धराहित्यं मोक्ष इति यावत् तस्याधिपतये निर्वाणसुख-
साम्भवे निवृत्तानन्दज्ञानस्वरूपाय ॥ ११ ॥

शास्त्राय अज्ञानयापिपासांशोकमोहजरासृष्ट्युत्पत्तौर्गिरिदि-
ताय यद्वा साधूनां शास्त्राय प्रसन्नाय घोराय खलानामुप्राय
गूढाय संसारिणां प्रच्छन्नाय गुणाधर्मिणो सत्त्वादिगुणानामा-
श्रयाय निर्दिशेताय हेयगुणरहिताय सत्त्वादिगुणाभयत्वेपि
तद्वद्विषयायेत्यर्थः । साध्याय वैषम्यादिरहिताय ज्ञानघ-
नाय कश्चिदपि जाड्यरहिताय, यद्वा शास्त्राय अतिसौम्यमा-
धुर्यसौशील्यादिगुणागणार्कान्तमधुरमूर्तेये घोराय अतिभयान-
कात्युपभ्रान्तसिद्धरूपाय गूढाय अर्न्तर्थाभिरुपायोत्पादिकाप्रक-
टितरूपायेत्यर्थः । मूढायति पाठेऽप्येवमिदं स्वरूपादस्यैव केच-
प्यदत्तचित्ताय सर्वत्रानासक्त्या स्वात्मारामाय सदाज्ञानवृत्तुहा-
येत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षेत्रज्ञशरीरकाय सर्वाध्यक्षाय सर्वभूताधिपतये साक्षिण
सर्वद्रष्टु पुरुषायास्तःप्रविश्य नियन्त्रे आत्ममूलाय स्वयं कार-
णात्तररहिताय मूलप्रकृतये सर्वोपादानभूताय ॥ १३ ॥

सर्वेषातिन्द्रियाणां तद्रूपानां शब्दादिविषयाणां च युगप-
त्सदाद्रष्टु सर्वप्रत्ययहेतवे संशयविपर्ययादिसर्वधर्मप्रत्ययहेतवे अ-
सता सततपरिणामिन्या ज्ञायया ज्ञायवद्वृत्तक्षिप्रव्युत्पत्त्याय

श्रीमद्गीतरायवाच्यैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्ताय सूचिताय जडत्वेन स्वयं प्रवृत्तिशून्यया मायया प्रवर्तयि-
तृत्वेन सूचितायेत्यर्थः । अकार्येति पाठान्तरं तदा युक्ताये-
त्यर्थः । यद्वा गूढाय गुणधर्मिणो निर्विशेषाय साध्याय ज्ञानघ-
नायेत्यन्ततन्महाशरीरकत्वमुक्तम् तत्र गूढाय तमोमयाय
गणधर्मिणो सत्त्वादिगुणानामाभ्याय निर्विशेषायः "पृथिव्यादि-
विशेषरहिताय "महदाद्यानिशेषान्ताः" इति प्रयोगात् साध्याय
गुणसाध्यावस्थाय अज्ञानप्रतापयोति वा हेतुः तदा ज्ञान्यस्वभा-
वायेत्यर्थः । गूढत्वादिकं च "काठिन्यवान्शो विभर्ति" इतिवत्प्रकृ-
तेद्वारकं विशेषणं क्षेत्रज्ञाय सर्वाध्यक्षाय सात्त्विको पुरुषायति
महाशरीरकत्वमुच्यते क्षेत्रज्ञाय "एतद्योवेति तं प्राहुः
क्षेत्रज्ञमिति तद्विदुः" इत्येकविधक्षेत्रज्ञाय सर्वाध्यक्षाय कर-
णाधिपतये सात्त्विको बुद्धिन्द्रियादीनां साक्षाद्ग्रे पुरुषाय सर्व-
शरीरान्तर्निने एतान्यापि सद्धारकाण्येव विशेषणानि जगानि
सर्वेषुद्रयगुणाद्ग्रे इति श्लोके तु व्यष्टिजीवशरीरकत्वमस्कारः
तत्रात्मनाऽनित्यया ज्ञायथा छायावत्सानुवन्धया वासनया
अकाय कृषिनाऽउक्तयोति पाठे सूचितायाश्रयमन्तरेणा वास-
नाया अनुपपत्तेः तथा सूचितार्याति भावः स्वप्रकाशाय इमा-
न्यापि सद्धारकायथेय विशेषणानि इतराण्यत्वद्वारकाण्यिति
विवेकः ॥ १४ ॥

अस्त्रिलकारणाय सर्वकारकशरीरकाय निष्कारणाय स्वयं-
कारकान्तरासाध्यायाज्ञनकारणाय मृदादिवस्त्ररूपपरिणामरहि-
तकारणस्वरूपाय सर्वे आगमाः पाञ्चरात्रादयः आम्नाया ऋगा-
द्वयो वेदाश्च तेषां महार्थोवाय श्रोतस्सामिध पर्यवसानभूमये
अपवर्गाय भोक्षहेतुभूताय परायणाय परमाश्रयाय परमप्राप्याय
ते तुभ्यं नमः ॥ १५ ॥

गुणारण्यच्छिन्नचित्तुष्मपाय सत्त्वादिगुणात्मिकाप्रकृतिरेधार-
ण्यिः तत्संछिन्नं जीवसमाष्टिरूपभूष्माण्यमि पिबति संहारकाले
स्त्रिभिरुपसंहृत्य यो निदधार्ति स तथोक्तस्तस्मै तत्त्वोर्भाव-
स्फूर्जितमानसाय मानसशब्दो मनःकार्यसङ्कल्पपरः तत्त्वोर्भा-
वचिदाचिनोर्धिद्वोभकाले सृष्टिकाले स्फूर्जितसङ्कल्पाय नैष्कर्म्यं
मांशः .स यत्र भाव्यते तस्मै निवर्त्तितागमस्वयंप्रकाशाय
"यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्युक्तप्रका-
रेण चङ्गमनसाऽपरिच्छेद्यज्ञानस्वरूपायेत्यर्थः । नैष्कर्म्यभावेनितिपाठे
नैष्कर्म्यभावेन मोक्षलाभेन निवर्त्तितः आगमः शास्त्रे येः तेषां
स्वयमेव प्रकाशमानाय मुक्तिपर्यन्ता हि शास्त्रव्यवहारा मुक्तानां
तुः निवर्त्तितागमानामकर्मवद्धानां तत्फलतया प्रकाशमाना-
येत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयचजरीयैकतपद्दरत्नार्थी ।

अनन्तरातीतश्लोकोक्तार्थविवरणपूर्वकं यच्छब्दविशिष्टं तच्छ-
ब्दावच्छिन्नं च नमति, तस्मा इति ॥ ६ ॥

अरूपपायेत्युक्तं विवृणोति-नम आत्मेति । आत्मप्रदीपाय स्वतः-
प्रकाशाय आत्मनः जीवस्य अरूपप्रापनप्रकाशाय वा ॥ १० ॥

(१) अरूपप्राप्तिसाधनज्ञानं तस्मैद्भावे ज्ञानिमाप्यखलक्षणं
मानमित्यभिप्रायेण नमति-सत्त्वेनेति । विपश्चितां सत्त्वेन ज्ञानेन
प्रतिखण्ड्याय प्राप्याय "बलज्ञानसमाहारः सत्त्वं ऋषलमेव च"
इत्यभिधानम् । नैष्कर्म्येण निवृत्तिधर्मेखलत्वेन ॥ ११ ॥

उरुप्रायेत्युक्तरूपविशिष्टं तात्पर्यादरूपविशिष्टं च नमति,
शान्तायेत्यनेन सत्त्वप्रवर्तकघासुदेवादिरूपं लक्षयति, घोरायेत्य-
नेन रजःप्रवर्तकजामदग्न्यादिरूपम्, मूढायेत्यनेन तमःप्रवर्तकवरा-
हादिरूपम्, गुणकर्मण्यइत्यनेन तत्त्वोनिविशिशिष्टगुणकर्मण्ये ज्ञान-
घनायत्यननाऽरूपस्य शून्यत्वं निवारयति सत्त्वेनेत्याद्युक्तविशेषण-
समुच्चायकञ्कारः ॥ १२ ॥

रूपरूपित्वेन निरूप्यमाणस्य हरेर्मियो न काऽपि विशेषो-
ऽस्तीति ज्ञापयितुमभययोग्यविशेषणविशिष्टत्वेन नमति-क्षेत्रज्ञा-
येति । सर्वाध्यक्षाय सर्वस्वामिने आत्मैव मूलं यस्य तथा तस्मै
आत्मनां मूलाय वा ॥ १३ ॥

साक्षिशब्दविवरणपूर्वकमस्मदादिज्ञाने हेतुत्वेनाऽस्मदादि-
प्रपञ्चाद्भिन्नं नमति-सर्वेति । असत्यादखलन्त्रात्प्रपञ्चाद्भिमुक्ताय
सन्निर्दीप्येः आभासो वेदा यस्य स तथा तस्मै "सत् वेदः
सुखमन्वञ्छ"इत्यादेः अनेन प्राकृतं नान्तीत्युक्तं भवति सञ्जा
भासः प्रकाशो यस्य स तथा तस्मा इति वा "परंज्योति-
रूपसम्पद्यते" इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अस्त्रिलकारणत्वादिविशिष्टत्वेनोक्तः क इत्याशंक्य भीना-
रायण एव नान्य इति तन्नामनिर्देशपूर्वकं पूर्वोक्ताऽनुक्तविशे-
षणविशिष्टत्वेन नमति-नमो नम इति । सर्वैरागमैः पाञ्चरात्रा-
दिभिः आम्नायैर्ऋगादिभिर्वेदैश्च समुद्राय ॥ १५ ॥

सर्वप्रत्ययहेतव इत्येतद्विशेषणं विवृण्वज्जाह-गुण्येति गुणार-
ण्यच्छिन्नं सत्त्वादिगुणलक्षणाकाष्ठं छिन्नं चित्तुष्म ज्ञानास्यं ज्योति-
र्यत्तत्पाति रक्षतीति स तस्मै "बलमानन्दं भोजश्च" इत्यादेः अ-
न्यथा तद्द्रव्यकथनं व्यर्थं स्यात् शान्ताय इत्यादिना यद्गुण-
लुब्धत्वं तद्द्विदम्बनमात्रमित्यभिप्रेत्याह-तत्त्वोर्भाति । तत्त्वोर्भा-
गुणविभोभेऽपि विस्फूर्जितं समुत्पन्नं मानसं यस्य स तथा
तस्मै गुणशक्त्युद्भवावस्थायामाप मनोविकाररहितायेत्यर्थः ।
स्वतन्त्रोप भक्तवश्यो भवतीत्याह-युक्तात्मिारति । वशीकृत-
मनसादीन्द्रियैः पुरुषैः ज्ञानघनायेत्यनेन ज्ञानं किं स्वरूपमृत
भिन्नमुच्यते ? इति विकल्पावकाशो नास्तीत्याह-ज्ञानेति । न के-
वलं ज्ञानं गुणोऽस्य अन्वेऽपि मन्तीत्याशयेनाह-अगधत इति ।
गुणानां गुणानो भेदे "विद्वानमानन्दं ब्रह्म"इति व्यवहारानुपप-
त्तिरित्याशंक्याभ्यविधव्यवहारघटकत्वशक्तियोगोस्यास्तीत्याशं-
नाह, ईश्वरायेति ॥ १६-१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ननु, तर्हि भक्तसौख्यप्रयोजनं जानामिति । स्वरूपस्य
पूर्णत्वं कथमुपपद्यते ? उच्यते । भक्तसुखप्रयोजनकत्वं नाम
स्वरूपानन्दविलासपदेति हिक् । अत्र विशेषजिज्ञासायाम्

(१) भगवाद्

श्रीमज्जीवगोष्ठीमिद्वक्तृकमसम्भ्रमम् ।

भगवत्परमात्मसम्भ्रमो हृद्यो । अरुपाय प्राकृतरूपपरहिताय उरुकाय अप्राकृतानन्तरूपाय ॥ ९ ॥ १० ॥

सत्त्वेन शुद्धसत्त्वात्मकेन नैष्कर्म्येण भक्तियोगेन हेतुना । विपश्चिता कर्त्रा "तन्त्रं सत्त्वतमात्रेण नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः" इति प्रथमोक्तेः । कैवल्यस्य शुद्धप्रेम्णो नाथाय ज्ञानादानयोः प्रभवे "कैवल्यसम्पन्नपथस्त्वथ भक्तियोगः" इति "कैवल्यैक-प्रयोजनम्" इति च. तच्छब्देन तत्—प्रसिद्धेः । निर्धोगासुख-रूपापि संविदनुभवो यस्मात्तस्मै "मदीयं महिमानञ्च" इत्यादि-श्रीमत्स्यैवोक्तेः । उभयमपि "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्य" इत्यादि श्रीगीतोपनिषद्ग्रन्थः ॥ ११ ॥

शान्ताद्येति पदयुग्मत्रयं प्रतिस्वं मिथोविरोधित्वेन निर्दिष्ट-कारणाकार्ययोस्तादात्म्यात् तदभिरुतया तथा चाऽऽङ्गीकृत्य तस्य मिथो विरोधित्वात्तत्राश्रयत्वं दर्शितम् । उक्तञ्च "सर्वाभय-स्वरूपावानन्दज्ञानघनाय" इति । सच्चिदानन्दस्वरूपायैत्यर्थः । तत्र गुणा ज्ञानादयो धर्मोः स्रभावास्ते विशन्ते यस्य तस्मै । साम्याय विशेषेष्वनुगतायैत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥

ज्ञायया निजाभासरूपयोग्यैः । पाठान्तरे असनि खपु-पदादी या अरुकाया स्फुरत्येवात्रः तद्युक्ताय सदाभासाय सांति तु वस्तुनि स्फुरते ॥ १४ ॥

अद्भुतकारणायेति "धुनेस्तु शब्दमूलत्वात् २।१।२७" इति न्यायं दृढीकरोति शुक्तिरजतवस्त्रेऽद्भुतत्वायोगात् गुणारणीत्यादि-त्रयं तूनीवान्यपदार्थोबहुव्रीहिः । तत्र च चिन्मानसे जीवस्येति ज्ञेयम् । विस्फूर्जितत्वं बहिर्वृत्तित्वम् । नैष्कर्म्यां योभावां भक्तिज्ञानात्मकत्वेन ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

ऋषिभारमवाङ्मनस्तद्वृत्तिभिरगम्यत्वमाह—आत्मप्रदीपाय । जीवात्मप्रकाशकाय प्रकाशकस्य तत्त्वं प्रकाश्यो न जानातीति भावः—

"सर्वे पुमान् वेदगुणांश्च तज्ज्ञो-
न वेत्ति सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥

इति ईसगुह्योक्तेः विदूराय अगम्याय चेतसां चित्तवृत्तीनाम् ॥ १० ॥

कथं तर्हि स गम्यो भवतीत्यत आह—सत्त्वेन साधुत्वेन सन् साधुः प्रतो भावः—सत्त्वं वैष्णवैश्वं तेन प्रतिषेधाय वचन-प्रतिषेधनबद्धाभप्रतिज्ञामोऽयं भक्तभगवतोर्द्ध्वः भक्तिरस्य भजनं "तदिहामुत्रोपाधिनेराद्येनामुष्मिन्मनःकल्पमभेतद्वेष नैष्कर्म्यम्" इति गोपाकृतापनीशुनेः । सत्त्वेन यन्नैष्कर्म्यं तेन विपश्चिता प्रति-षेधायैत्यर्थः ॥ ११ ॥

अज्ञानिखण्डनिष्करूपत्वमाह—नम इति । शास्त्राव सार्विक-खण्डरूपाय तत्रापि ज्ञानिवेद्यप्रकारत्वमाह—निर्विशेषायेति ॥ १२ ॥

योगिवेषान्तर्यामिरूपत्वमाह—चेन्नोति, चतुर्भिः । क्षेत्रं वेत्ति इयं तत्त्वेन जानातीति क्षेत्रज्ञोऽन्तर्यामी तस्मै "क्षेत्रज्ञापिमां चिच्छि" इतिगीतोक्तेः । आत्मनां जीवानां मूलायां चिने प्रकृतेरपि मूर्धं मूर्धप्रकृतिस्तस्मै राजद्वस्तादित्वात् परनिपातः ॥ १३ ॥

सर्वाणीन्द्रियाणि गुणा विषयाश्च तेषां द्रष्टुं सर्वप्रत्ययाः इन्द्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्मै "गुणप्रकाशोऽनुमीयते भवान्" इत्युक्तेः । असता असर्वकावस्थायिना ज्ञायया "ज्ञायैव यस्य भुवनानि । बभूवुर्दुर्गा" इति ब्रह्मसंहितोक्तेः । ज्ञावानुभवमा-याकार्येण विश्वेन उक्ताय ज्ञापिताय कार्येण कारणाजुमाना-दिति भावः । कुम्भकारशक्त्या जनितेन घटेन यथा कुम्भकारो-ऽनुमीयते तद्वदित्यर्थः । असत्यच्छाययाकार्येति पाठे अस्ति असाधौ जने अरुकायया अक्ताय युक्ताय अखरुणच्छायामहात् इत्यर्थः । यथा अरुकाया ज्वाला तद्युक्ताय "ज्ञाया सूर्यप्रिषा कान्तिः प्रतिविम्बम नातपः" इत्यमरः । अगतपवाचकः ज्ञायाशब्दः तद्वितरनआसह-मातपरुपां ज्वालां बोधयति, यथा अरुकाया अकाशितरस्फूर्तिरिति यावत् तद्युक्ताय सत्सु साधुषु भाभासः स्फूर्तिरस्य तस्मै ॥ १४ ॥

अद्भुतकारणाय उपादानकारणात्त्वेऽद्भुतत्वं निर्विकारत्वा-त्वेति भावः । यदुक्तं देवैः "आत्मनैवाविक्रियमाणोर्न सगुण-स्तुजसि" इति आमिचरयोरप्यत्रावतारिते कारणत्वे च मुदादिब-द्विकारं वारयति—अद्भुतकारणायेति । एवंभूतत्वं प्रमाणात्माह—सर्वे भागमाः पञ्चरात्रादयः आम्नाया वेदाश्च तेषां महार्थोऽयं तर-ङ्गाणामिव पर्यवसानस्थानयेति अणवर्गरूपाय पराव्याय उक्त-मानामाश्रयाय ॥ १५ ॥

गुण एवारणितया ज्ञो यश्चिदुत्सर्पो ज्ञानाप्रिस्तस्मै तेषां गुणानां सांभविस्फूर्जिते क्षोभोत्सर्वे मानसमिच्छा यस्य "सोका-म-यत बहुस्याम" इति श्रुतेः । नैष्कर्म्येमात्प्रतत्त्वं तस्य भावेन भावनया विवर्जिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा येस्तेषु अयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अरुपाय प्राकृतरूपपरहिताय उरुकाय अप्राकृतबहुकपयुक्ताय सुवाधारत्वेपि नृसिद्धादिरूपेण स्तम्भादितो गमनादीनि प्राश्रयाणि कर्माणि यस्य तस्मै ॥ ९ ॥

आत्मप्रदीपाय सप्रकाशाय साक्षिणे सर्वप्रकाशाय गिरां विदूराय इयत्तावच्छिन्नतया वेदैरवर्णिताय मनसश्चेतसां चित्त-वृत्तीनाञ्च विदूराय "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इति श्रुतेः । वेदैर्व्याशक्ति प्रतिपाद्य एव तदनुगृहीतेर्न मन सा द्रष्टव्य एव "सर्वे वेदा यत्पदमामगन्ति, मनसेवानुद्वृष्टव्यः" इत्यादि श्रुतेः ॥ १० ॥

विपश्चिता विवेकिनोपासकेन कर्त्रा सत्त्वेन शुद्धेन मनस-करणेन नैष्कर्म्येण निवृत्तिमार्गेणोपायेन प्रतिषेधाय कैवल्यं कार्यकारणप्रकृति विषयस्य मोक्षस्थानं तस्य नाथाय

माह्वप्रपन्नापशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरिकरुणाय^(१) नमो ऽलयाय ।

स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीतप्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते ॥ १७ ॥

आत्मात्मजाऽऽप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैर्दुःप्रापणाय गुणसङ्गविवर्जिताय ।

मुक्तात्मभिः स्वहृदय परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥ १८ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

निर्गताः वाद्याः विघातकाः सर्वे उपद्रवाः यस्मात्ताह्व सुख-
संविद्रूपाय नमः ॥ ११ ॥

शांताय धार्मिकजनसुखादात्रे घोराय अधार्मिकजनदयडवात्रे
गूढाय बुद्धिमिदुर्बुद्ध्याय गुण्याः कल्याणरूपा ज्ञानशक्त्यादय-
स्त एव धर्माः संत्यज्येति गुणधर्माः तस्मै नित्यगुणयुक्तावे-
त्यर्थः । निर्विशेषाय वैश्वगुणवर्जिताय साम्नाय वैश्वम्यादिरहि-
तं ज्ञानघनाय ज्ञानपुञ्जाय निरतिशयज्ञानस्वरूपायैत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षेत्रं कृत्स्नं विश्वं जानातीति तथा तस्मै सर्वाध्यात्म्याय तथापि
साक्षिणे निर्धिकाराय आत्मनां स्वांशभूतानां मूलाय स्थिति-
प्रवृत्त्यादिप्रदाय मूलस्य महदाद्युपादानस्य स्वशक्तिभूतस्य प्रधा-
नस्य प्रकृतये स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदाय पुरुषाय पूर्याय नमः ॥ १३ ॥

सर्वेषामिन्द्रियाणां गुणानां विषयाणां च द्रष्टृ सर्वेषां प्रत्य-
यानां व्यापकानां हेतूनां हेतवे कारणाय "प्रत्ययोधीतशपथ-
ज्ञानविश्वसाहेतुषु" इत्यमरः "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽय-
दिते च सत्" इति कोशात्सच्छब्दः प्रशस्तवाचकः नास्ति सत्प्र-
शस्तं प्रमाणाप्रत्ययस्मात्तेनाऽसता परमेया प्रमायेन वेदाख्येन "ज्ञाया
सूर्यप्रिया काशितः प्रतिबिम्बमनात्पः" इति कोशाच्छाब्दाशब्दः
काशितश्चकः तथा च ज्ञायया कातिवद्वेदाऽनुवर्तिभ्या स्मृत्या च
उक्त्या भूतिस्मृतिवर्णितायैत्यर्थः । सति प्रशस्ते उपासकचित्ते
आमासः स्फूर्तिवस्य तस्मै नमः ॥ १४ ॥

अखिलानां सकलानां कारणाय मूलाय निष्कारणायाऽन्य-
भूषाय अखिलकारणत्वेऽपि निर्धिकारस्वरूपत्वाद्भूतकारणाय
शक्तिपरिणामाङ्गीकारात् सर्वेषामागमनां पञ्चरात्रादीनामा-
ङ्गानां वेदानां च महार्थाय समन्वयस्थानाय अपवर्गाय मुक्तो-
पसृष्टाय अत एव परायणाय परे मोक्षाधिकारिण्यस्तेवामाश्र-
वाय बहुोक्तुष्टयस्थानाय ॥ १५ ॥

गुणानां ज्ञानवैराग्यादीनामरशिरूप (का भक्तिस्तवाच्छब्दं
व्याप्तं चिद्रूपाय ज्ञानउद्योतिभूतं जीवं ज्ञानमयमकं पातीति
तथा तस्मै तत्त्वोमेन समकविषयकस्मेहेन विस्फूर्जितं प्रमुहितं
मानसं बस्य तस्मै नैष्कर्म्ये भगवत्सर्वं तस्मिन् भावेन भक्त्या विव-
र्जिता आगमा भक्तिविदया विधिविधेरूपवत्तया वैस्तेषु अयमेव
परमानन्दसूर्याविष्कारेण प्रकाशो बस्य तस्मै नमस्करोमि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

प्रकाशिकों के ईश प्राकृत रूप से रहित दिव्यकल्याण अनन्त
रूपवाले आश्चर्यकर्मा अनन्तवाक्य ऐसे परब्रह्म को नमस्कार हो ॥१॥

(१) मनोवशाय इति धीरो ॥

आत्मप्रदीप, अर्थात् दीप के तरह प्रकाशक साक्षी और मन
चित्त वाणी के अप्राप्य, ऐसे परमात्मा को नमस्कार हो ॥ १० ॥

ममीषी पुरुष को सत्त्व और नैष्कर्म्य से प्रतिषेध, और
कैवल्य के नाथ, तथा मोक्ष सम्बन्धि सुख और ज्ञानके देने
वाले ऐसे प्रभुको नमस्कार हो ॥ ११ ॥

शांत घोर तथा मूढ रूप का धारण करने वाले, तथा
सत्त्वादिगुणों के अनुकरण करने वाले, तथा निर्विशेष (साम्या-
धिक्यरहित) अर्थात् जिसके सम और जिससे अधिक कोई
नहीं, अथवा पृथिव्यादि विशेष रहित और साम्यस्वरूप अर्थात्
वैषम्यरहित, तथा ज्ञानघन नाम जाड्यांश रहित ऐसे हरि का
नमः हो ॥ १२ ॥

सर्वाध्यक्ष होकर सर्व साक्षी ऐसे क्षेत्रज्ञ रूप आपको नम
हो । तथा पुरुष रूप और आत्मा के मूल रूप ऐसे तथा मूलप्रकृति
स्वरूप आपको नमः हो ॥ १३ ॥

सर्व इन्द्रियों के विषयों के द्रष्टा, और सर्वज्ञान के हेतु,
और सततपरिणामवाली छाया (परिहार्दी) के तुल्य अपृथक्सिद्ध
ऐसी माया से सूचित, अर्थात् माया को जड होने से उसके
प्रवर्तकपने से सूचित होने वाले, तथा स्वयंप्रकाश नित्य
वधार्थज्ञान वाले प्रभु को नमः ॥ १४ ॥

अखिल जगत् के कारण, और जिनका कोई कारण नहीं,
और कारण भी लोक विद्वत्तया, जैसा कि जगत में घटादि
का कुलाख निमित्त कारण होता है, मृत्तिका उपादान कारण
अलग होती है वैसे नहीं, किंतु आप अभिन्ननिमित्तोपादान कारण
हैं, अर्थात् एकही आप निमित्तकारण भी और उपादान कारण
भी हैं, तथा पञ्चरात्रादि सर्व आगम और समग्र वेद के महार्थाव
रूप हैं, तथा अपवर्ग अर्थात् मोक्षरूप और परमगति हैं, ऐसे आप
को नमः हो ॥ १५ ॥

तथा गुणरूप अरणि (काष्ठ) से टका हुआ चेतन्यरूप
अग्नि जिनका, और समय पर गुणों के खोम करने को समर्थ
है मानस सङ्कल्प जिनका, और अतः नैष्कर्म्यभाव से विधि-
निषेध रूप शास्त्र से वर्जित और स्वयंप्रकाश ऐसे भी हरि को मैं
नमस्कार करता हूँ ॥ १६ ॥

भीमरसामिहृतभावार्थदीपिका ।

माह्व मद्भिन्नासी प्रपन्नः पशुस्तस्य पाशोऽविद्या तस्य
विशेषेण मोक्षयां येन तत्र योग्यतामाह, मुक्ताय मोक्षने हेतुः
भूरिः कदम्बा यस्य अतस्तत्रार्थोऽख्योचानक्षसाय स्वांशेनास्तवाभि-

यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।

किं त्वाशिषो रात्यपि वेदमध्ययं करोतु मेऽदध्नदयो विमोक्षणम् ॥ १९ ॥

एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थं वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ।

अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमङ्गलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नाः ॥ २० ॥

तमत्तरं ब्रह्म परं परेशमठवक्तृमाध्यात्मिकयोगगम्यम् ।

अतीन्द्रियं सूक्ष्ममिवातिदूरमनन्तमाद्यं परिपूर्णमीडे ॥ २१ ॥

यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः ।

नामरूपविभेदेन फलव्या च कलया कृताः ॥ २२ ॥

यथाऽर्चिषो ऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषः ।

तथा यतोऽयं गुणसम्प्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीर (१ सर्गाः ॥ २३ ॥

स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढा न पुमान्न जन्तुः ।

नाऽयं गुणाः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

रूपेण सर्वेषां तनुभूतां मनसि प्रतीता प्रख्याता या प्रत्यक्
इत्यस्मै तथा च धृतिः “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो बभूविति”
इति भगवते सर्वेषां तनुभूतां नियमने समर्थाय तेषां मनःस्थितत्वे
ऽपि ब्रह्मते ऽपरिच्छिन्नाय ॥ १७ ॥

मन्मःस्थित्वाऽपि देहादिपञ्चासक्तैर्बुद्ध्युत्प्रापयायाऽऽप्तुमशक्याय
ननु हेतुः गुणसङ्गेन विवर्जिताय अत एव मुक्तात्मभिर्देहादिप-
ञ्चासक्तैश्चिन्तिताय तैः परिभाषितं रूपमाह—ज्ञानात्मन इत्या-
दि ॥ १८ ॥

इष्टां गतिं कामिनं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येष न तु तावदेव
किं तु यास्तैरकामिता भग्या अप्याशिषो राति वेदमध्ययं राति
एवं योऽदध्नदयोः स मे विमोक्षणमव केषलं करोतु ताधिकं
प्राथये ॥ १९ ॥

एतावदप्यहं भक्तिमुखानमिहत्वेन वाञ्छामि यस्यैकान्तभक्ता
न कञ्चिदर्थं (॥)ञ्छन्ति तं परेशं परमेश्वरमीडे स्तोमीत्युत्तरेणाऽ-
न्वयः तेषां निष्कामत्वे हेतुः ये वै भगवतः सर्वज्ञानमुक्तान्प्रपन्नाः
सन्निवन्तः ॥ २० ॥

अत्यद्भुतसुमङ्गलतन्प्रदंशंनार्थमज्ञरत्वादीनि विशेषज्ञानि ॥ २१ ॥

परिपूर्णत्वं प्रदंशंयन्माह—त्रिमिः । यस्य फलव्या च स्वल्पयैव
कलयाऽंशेन कृताः स जयतादिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ २२ ॥

कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टान्तौ—यथाऽर्चिषोऽग्नेरिति । प्रवाहे
दृष्टान्तः सवितुर्गभस्तय इत्यानन्त्ये. निर्यान्त्युद्गच्छन्ति संयान्ति
श्रीधरस्मै गुणसम्प्रवाहमेवाऽऽह, बुद्धिर्मन इति । खानि करणानि
शरीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्च यतो भवन्ति सः ॥ २३ ॥

अत एव देवादीनां मध्ये कोऽपि न भवति न जन्तुर्लिङ्ग-
त्रयशून्यं प्राणिमात्रमपि किन्तु सर्वस्य निषेधेऽप्याध्वेनार्थाशेष्यत
इति निषेधशेषोऽंशेवात्मकश्च जयतात्मात्रिमोक्षणायाऽर्चिर्भवतु ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

माहशो यः प्रपन्नः पशुश्च तस्य यः पाशः कर्मबन्धस्तस्य
विमोक्षणां यस्मात्तस्मै तम्मोक्षयतीति वा सः तस्मै मुक्ताय अयं
प्रकृतिपारवश्यरहिताय भूरिकरुणाय दयासमुद्राय मनोक्षयाय
मनसो लयः शब्दादिविषयैश्च यो वैमुख्यं यत्प्रापययात् तस्मै, नमो
जयायेति पाठेऽभ्यजयायेति क्लृप्तः । न विद्यते जयो नाशो यद्भजनादि-
त्यल्यस्तस्मै “न मे भक्तः प्रणश्यति” इति भगवदुक्तेः । योग-
दशायां जीवशरीरकतया युष्माकाणांत्वमाह—स्वांशेनेति । प्रत्यक्
शब्दोऽहंबुद्धिबोध्यजीवविषयः स्वांशेनेति भावप्रधानो निर्देशः ।
स्वांशन विशिष्टवस्त्वैकदेशत्वेनाकारेण सर्वयोगिनां मनसि प्रतीतो
यः प्रत्यगहंबुद्धिबोध्यो जीवस्तस्य इह तद्विषयकं ज्ञानं यस्य
तस्मै स्वांशभूतजीवान्तरात्मत्वेन तद्रूपतया प्रतीयमानावेत्यर्थः ॥ १७ ॥

देहपुत्रामित्रादिषु सक्तैर्बुद्ध्युत्प्रापयायाऽऽप्तुमशक्याय गुणाः
शब्दादयो विषयास्तेषु सङ्गस्तेन विवर्जितस्तस्मै शब्दादि-
विषयेसङ्गहितावेत्यर्थः । मुक्तात्मभिः एगादिनिर्मुक्तभनोभिः
स्वहृदये परिभाषिताय मुहुर्मुहुरभ्यस्ताय ज्ञानस्वरूपावेत्यर्थे
सर्वनियन्त्रे ॥ १८ ॥

धर्मादिषुतुर्विधपुरुषायां क्वामयमाना ये भजन्तः इष्टां स्ना-
मिप्रेतां गतिं धर्मादिफलं प्राप्नुवन्त्येष न तु तावदेव किन्तु
यस्तैरकामिता भग्या अप्याशिषो राति वेदात्यमध्ययमत्तरं च वेदं

भीमजीरराघवाचां कृतभागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

राति खदेहतस्य देहे च ददाति (१) मुक्तिञ्चेति यावत् सोऽद्वय-
योऽपारकरुणो मम विमोक्षयां करोतु मुक्तिं ददातु इत्यर्थः ॥ १९ ॥

सूक्ष्मत्वाद्देहं मुक्तिं प्रार्थये एकान्तिनस्तु नामपि न प्रार्थयन्ते
इत्याह-एकान्तिन इति । एकान्तिनोऽन्यप्रयोजना भगवत्प्रपन्नाः
यस्मात्कञ्चनार्थं मुक्तिमपि न वाञ्छन्ति वै, अनिच्छायां हेतुं यद्वं-
स्ताम्बिनिशुद्धि—अत्यद्भवं सुमद्भवं च यस्य चरित्रं गायन्त-
स्तद्भुक्ताऽनुभवानन्दसमुद्भवाः ॥ २० ॥

तमन्तरे निवृत्तं परं ब्रह्म परेशं ईशानामपीशमव्यक्तं चधुरा-
द्यगम्यम् आध्यात्मिकयोगेन भक्तियोगेनैव गम्यमत एवाऽऽर्त्ता-
द्विष्यं इन्द्रियाऽधिपयं सूक्ष्ममणोरप्यणीयांसम् । इव शब्देन
महतो महतीयांसर्मान् वक्ष्यते । अतिदूरम् उपायान्तराऽगम्यत्वात्
ब्रह्मा सूक्ष्मम् अतिदूरं च यद्भक्तु तदेवातीन्द्रियं त्रिाधधपरि-
रुद्धदहितमादौ भवमाद्यम् परिपूर्णमन्तर्बाह्यं व्याप्य वत्त-
मांशुप्रवामसमस्तकामं वा स्तौमि ॥ २१ ॥

चतुस्रुजप्रभृः यो देवाश्चराचराऽऽमका लोकाः वेदाश्च नाम-
रूपविभागन यस्य फलव्या कलया कृताः “कस्याऽयुताऽयुतशतै-
ककक्षांशकांशे विश्वं विचित्रचिद्विचित्रविभागवृत्तम्” इत्युक्तवि-
धवा निर्माय धृता इत्यर्थः । यस्येत्यस्य स वै इत्युपरिष्ठादन्वयः ॥ २२

कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टान्तौ तत्राद्यः प्रवाहे द्वितीयस्त्वानन्त्ये
दृष्टान्तं यथाग्नेरक्षिपः यथा च सधितुर्गमस्तयो मरीचयोऽमक-
क्षिर्वाग्निः उद्भवन्ति संयाति पुनस्तत्रैव लीयन्ते स्वरौचिपः स्नांश-
भूता रौचिपः हेतुगर्भमिदं स्वर्गोष्णिष्णान्निर्यान्ति संयाति चेत्यर्थः
तथा बुद्धिमनः स्नानि इन्द्रियाणि शरीरवर्गाः देवादिशरीरस-
ङ्घातभ्रत्ययं गुणसंप्रवाहः गुणपरिष्णामरूपः प्रपञ्चो यतो निर्याति
यत्र संयाति यदंशत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

य एवंभूतः स वै न देवादीनां मध्ये कतमोऽपि देवत्वादि-
जातिरहित इत्यर्थः । तथा स्त्रीत्वादिद्विद्भृगहितः न जन्तुर्नापि प्राणी
गुणाः कर्मत्वाऽथ न भवन्ति गुणैः कर्मभिश्च रहित इत्यर्थः । अत
एव न सत् न जीववर्गान्तभूतः न चाऽसन्नाप्यचेतनवर्गान्तभूतः
चिद्विस्तोरेव जात्याद्याभयत्वादिति भावः । जात्यादिरूपां न
भनतीति वार्थः । किन्तु निषेधशेषः जात्यादिषु “७० नमो भग-
वते” इत्याद्युक्तकस्याद्यगुणाभयत्वे ऽप्रतिषिद्धं सति वस्तुद्भुगा-
भयतयाऽवाप्तिव्यते यद्वादीयः अशेषाभयः साक्षात्परंपरान्यतर-
सम्बन्धेन जात्यादीनामाभयः क्व चिद्विस्तोः साक्षादाभयः
जात्यादीनां तु चिद्विस्तारेति विवेकः । एवंभूतः स जवतात्
सर्वाङ्कष्टत्वं प्राप्नोतु । यद्वा “जि मभिभवे” इति धातुर्भवः तदा
ज्वाभताकभिभवतात् मम क्वप्रतिविरोधिवर्गं निरस्यत्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मोक्षादिसर्वपुरुषार्थावातिरप्यास्माद्देव स्वात्तदर्थमन्यसेवा न

(१) क्लेशो भगवत्स्पर्शत् विमुक्तोऽहानध्वनात् । प्रसोभ-
गवतो रूपं पीतवासाम्भुजं ॥ इति खदेह तुल्यदेह दानस्य
वक्ष्यमायत्वात् ।

कार्यत्वाशयेनाह-यमिति । यं भजन्ते तत्प्रसादादिष्टांगतिमाप्नुवन्ती-
त्यन्वयः । तन्वधान्तरपुत्राद्याप्रसवेऽन्यभेदापेक्षितेति तत्राह-कीं
चेति । पुत्राद्यादिषोऽपि प्राप्नुवन्तीति शेषः । मोक्षं ददातीति न
निराकारलक्षणां किन्त्वनाद्यन्तकालीनं साकारं ददातीतित्याह-
रातीति । राति इति मयोक्तास्त्राशीः श्विबभेवाशीः प्रार्थयंत
इत्याह, करोत्विति ॥ १९ ॥

आशीःप्रार्थनम् अल्पभक्तलक्षणां यत एकान्तभक्तैस्तत्र-
क्रियत इत्याह-एकान्तिन इति । ये एकान्तिनस्ते यस्य सकाशात्कञ्चन
पदार्थं न वाञ्छन्ति तं परेशं ईड इत्यन्वयः । एकान्तिन इत्यस्य विव-
रणां भगवत्प्रधाना इति अनाकाङ्क्षया निमित्तमाह-यचरित-
मिति ॥ २० ॥

अक्षरात्सम्भवतीह-विश्वं “एतस्व वा अक्षरस्य” “ब्रह्मविद्याप्नोति
परम्” “परात्परं परमः पराध्वं” “अव्यक्तमचलं शान्तम्” “अध्यात्म-
योगेन सुनिष्ठितेन मत्वा देवं शोकमोहो जहानि” “विभेकर्णा
पतयतः सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं प्रपद्ये तददूरे तद्भक्तिके” इत्याद्युपनि-
षत्प्रतिपाद्यं मया स्तूयत इति द्योतनायाच्चरादिशब्दप्रयोग इत्य-
नेन न पुनरुक्तिः पदानामिति ज्ञायते, न अरन्तीत्यक्षरं जीव-
व्यावृत्त्यर्थं परं ब्रह्मेति, ब्रह्मणि मुक्तव्यावृत्त्यर्थं परेशमिति, आ-
राधनेऽप्यनुग्रहमन्तरंण न वक्ष्यत इति अव्यक्तं प्रसादे सति
ज्ञायत इत्यध्यात्मयोगगम्यमिति, वागादीन्द्रियमतीत्य वर्तमानत्वा-
दतीन्द्रियं “यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इति भूतेः । यथा सूक्ष्मं तथा
महात्ममिति सूचनाय इवशब्दः “अणोरणीयान्” इति भूतेः
मानन्त्यघटनाय परिपूर्णमिति ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिस्थावरान्तं जगद्यस्य भिन्नांशो न तु अरुपांश इति
ज्ञानं मुक्तिसाधनं नान्यदित्याशयेनाह-यस्येति । यस्य कलया
जल्पवा वक्षसा वाचेति पाठेऽप्यय मेवार्थः “गीर्वाण्वाणी भार-
ती च ब्राह्मीणा गौः सरस्वती” इत्यभिधानम् ॥ २२ ॥

गुणसंप्रवाह इत्यस्य विधरणं बुद्धिरित्यादि, अनेन जगत्-
प्रवाहस्य नित्यत्वं ज्ञापितमिति ज्ञातव्यम् ॥ २३ ॥

अधुना भीनारायणसद्वभावे प्रमाणादंशपूर्वकं स्तौति—स इति ।
यस्माद्गुणसंप्रवाहः स देवासुरमत्यन्तिर्भक्तजातिर्न वै यस्मा-
दित्यन्वयः । यतो बहुव्यक्त्यभावात् विशेषतां निषेधति, न स्त्रीति ।
नियतस्त्रियाद्याकाराभावात् जन्तुः कृमिलक्षणाः अमूर्त्ताकारोऽपि
नास्तीत्याह—नायमिति । देवादिशरीरकारण्युधिष्युद्युत्यतमोऽपि
न स्यादित्याह-ज्ञसन्निति । इति मूर्त्तामूर्त्तनिषेधेन शेषो यस्य स
निषेधशेषः ततो विलक्षणात्वेन परिशेषप्रमाणासिद्धः स जयतात्
ममानर्थभूतसंसारमिभूय वर्ततामित्यन्वयः । तत्स्वरूपमाह-अशेष
इति । परिपूर्णत्वेन सिद्धः निषेधशिष्टद्विद्विष्टवृत्त्यागयोग्य
इत्यतो वाह अशेष इति परिपूर्णत्वेन सिद्धः “ स एव आ-
त्मा नेतिनेति” इत्यादि भूतेः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कांक्षेनेति । परात्मरूपाय भगवते महानैकुण्ठेश्वराय वृद्धे
शिरस्ये ॥ १७ ॥

श्रीमर्जुनसंवादिभक्तकर्मसन्दर्भः ।

ज्ञानात्मने, ब्रह्मणे ईश्वरार्थं परमात्मने ॥ १८ ॥

आशिषः सामीप्याद्याः अव्ययमनश्वरं देहं पाषादादि-
रूपम् ॥ १६ ॥

एकान्तिन इति युग्मकम् । आध्यात्मिकयोगगण्यमित्यात्मानं
तमेवाधिकृत्य यो योगो भक्त्याख्यस्तस्मात्प्रगम्यम् ॥ २०-२१ ॥

यस्येति त्रिकम् । संयान्ति भूतसूक्ष्मरूपे तत्र तत्रेति श्लेषम् ।
स वै इति । तत्तदन्तर्यामिन्वात् तत्तच्छरीरप्रविष्टेषु तत्तज्जी-
ववत् । तत्तदभिमानाभावात्तत्तन्निषेधशेषः । तदन्तर्यामिन्वात्ते-
नैव तत्तदस्यांयां सिद्धत्वावशेषरूपश्च जयतात् । कश्चित्त-
साहद्वेन तत्र स्वरूपशक्त्यावनीयात्वाच्चेत्यर्थः । अत्र एव मन्त्रि-
धर्मोक्षणायाविभंगवति तत्रैव तात्पर्यं टीकायां दर्शि-
तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

मक्तवेषभगवत्स्वरूपमाह—माहमिति, यावत्स्तुति । पाद्यो प्राह-
रूपः संसाररूपश्च मुक्ताय अर्थात्माहमिरेतावत्काष्ठं परित्यक्त्याय
अन्वेदितायेत्यर्थः । तदपि माहगुणो न क्रुध्यते प्रत्युत भूरिकरुणाय
यतोऽमन्त्राय प्रकृतानामिष इत्यांमालिन्याभावादिति भावः । अत्र-
वायेति पाठे तत्र करुणायां न विद्यते खयः स्थाप्य अलक्ष्यं
वस्य तस्मै न च त्वयि दुःखज्ञापनापेक्षत्याह—स्वांशेनेति । “विष्टश्या-
हमिषं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति श्रीमुखोक्तेः प्रतीतो
वः प्रत्यहृक् अन्तर्यामी तस्मै बृहते श्रीकृष्णाय ॥ १७ ॥

मर्त्यलोके क्रीडापरत्वे ऽपि प्राकृतगुणमङ्गशून्याय मुक्तात्मभि-
मुक्तजीविः आत्मारामैर्भाविताय ध्याताय यद्वा मुक्तात्मभिः आत्म-
दानिभिरित्यर्थः । परिभाविताय मायिकविग्रहः परमेश्वरोऽयमिति
दृष्ट्यातिरस्कृताय वस्तुतस्तु ज्ञानात्मने ज्ञानपूर्णां चिदेव आत्मा
वपुर्गस्य तस्मै यद्वा तं तदपराधं जानते अखिरात्तदुचितफलदा-
नार्थमिति भावः ॥ १८ ॥

सकामभक्तसेव्यत्वमाह—यं धर्मादिकामनया भजन्तो ऽपि इष्टं
मेधितामाराध्यामिति यावत् गतिं प्रेमलक्षणां “सत्यं दिशत्य-
र्थितमर्थितो ब्रूयाम” इत्यादेः । किन्तु आशिषः कामितान् अर्थान्
राती ददानि अव्ययमप्राकृतं देहं च ध्रुवादिभ्य इव ददति
अतः स अदभ्रदयः अनल्पकृपाराशिः विमोक्षणं प्राहारसंसारान्
करोतु नित्यसिद्धदेहञ्च प्रेमभक्तिञ्च ददात्विति ॥ १९ ॥

एकान्तिकमक्तस्वभावं तु माहशः पशुः कथं प्राप्स्यतीति द्योत-
यन् निष्कामभक्तसेव्यत्वमाह—एकान्तिनो यस्य भक्ता न कञ्चनप्यर्थं
वाञ्छन्ति तमीड इत्युत्तरस्यान्वयः । कुतो न वाञ्छन्ति भगवत्प्रपन्नाः
भगवत्प्रपन्निसमासस्यैव परिपूर्णा इत्यर्थः । तेषां सुखं सर्वतो
प्यधिकमित्याह—अल्पकृतमित्यादि ॥ २० ॥

ननु, तं केचिन्मायाशक्तमप्येति केचिच्च प्रभूतपुण्यकृत्जीव इत्या-
वहते सत्यं ते नारकिय एव । स तु साक्षात् पूर्णं परब्रह्मेत्याह,

तमिति । आध्यात्मिकयोगगम्यं यद्ब्रह्म तदेव परंशं परमेश्वरं तमे
ईडं यद्वा आत्मानं तमेवाधिकृत्य यो योगो भक्त्याख्यस्तेन गम्यं
“भक्त्याहमेकयाप्राह्यः” इति तदुक्तेः । सूक्ष्मं परमाणुमिष अतीन्द्रियं
सर्वेन्द्रियागम्यम् ॥ २१ ॥

परिपूर्णात्वमाह—त्रिभिर्यस्येति, फलत्वाच्चेति । तस्य कक्षा
द्विविधा फलगुरफलगुञ्ज आद्या ब्रह्मेन्द्रचन्द्रादिजीवरूपा द्वितीया
मत्स्यकूर्मादीश्वररूपांचति स एव सर्व इत्यर्थः । वेदाः वेदोक्ताः
कर्मादवः भगवन्निःश्वासभूतत्वेन वेदानामफलगुत्वात् ॥ २२ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । तथाच भृतिः “यथाग्नेः
ध्रुवा विस्फुलिङ्गा व्युत्परग्नि” इति तथा तेनैव प्रकारेण जीवाना-
मुपाधयो ऽपि अपरया ऽफलत्वा कक्षया कृता इत्याह—यत इति ।
गुणप्रवाहमेवाह—बुद्धिरित्यादि । समष्टिश्चाष्टिरीरस्य सर्गाः
सर्गहेतवः ॥ २३ ॥

अत एव सर्वकारणात्वात् स देवादीनां मध्ये न कतमोऽपित्याह,
स इति । जन्तुः जिज्ञास्यगुण्यप्राणिविशेषः किन्तु सर्वस्य शिष्ये
अवधिध्वेन शिष्यत इति निषेधशेषः । अशेषः स्वशक्तिकायर्षेवाद्-
शेषश्च ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माहृक् यः प्रपन्नः पशुस्तत्पाशस्य कर्मबन्धस्य मोक्षणं यत्न-
स्तस्मै मुक्ताय सर्वदोषरहिताय न विद्यते खयो यस्य तस्मै
स्वांशेन “अथवा बहूनेनेन किं ज्ञानेन तवाज्जुन ! विष्टश्याह-
मिषं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति निजमुखोक्तेन सर्वतनु-
भृन्मनसि प्रतीता प्रत्यहृक् इव जीवचेष्टा येन तस्मै ते
नमः ॥ १७ ॥

आत्मा देहस्तदादिषु शक्तैर्बुद्ध्यापणाय प्राप्तुमशक्याय गुण-
सङ्गविचर्जिताय प्राकृतगुणमयदेहेन्द्रियरहिताय मुक्तः रागद्वेषा-
दिदोषविनिर्मुक्तः आत्मा मनो येषां ते तथा तैः स्मृद्दये परि-
भाविताय चिन्त्याय नमः ॥ १८ ॥

यं धर्मादिकामा भजन्तः इष्टां गतिं कामितं धर्मादिरूपं
फलं प्राप्नुवन्ति । किन्तुशब्देन निष्कामा विचक्षिताः तेषुः
सर्वा आशिषोऽव्ययं देहं स्वप्निप्रहतुस्यं देहं च राति एवभूतो-
ऽदभ्रदयो मे विमोक्षणं करोतु ॥ १९ ॥

निष्कामाभगवत्प्रपन्नान् स्तोति—एकान्तिन इति । ये एका-
न्तिनो भगवत्प्रपन्नाः ते यस्य यस्मात् कञ्चनार्थं न वाञ्छन्ति
तत्र हेतुः अत्यद्भुतं सुमङ्गलं तस्य चरितं गायन्तः ज्ञानवृ-
त्तिसमुद्रे तस्वरूपरूपगुणाऽनुभवानन्दसिन्धो मन्नाः तमीडे इत्युत्तरे-
ष्वान्वयः ॥ २० ॥

तत्परितस्वाद्भुतत्वे हेतुप्रदर्शनार्थं तस्याऽक्षरत्ववृत्तवर्ण-
त्वादीन् गुणानाह, तमित्यादिना ॥ २१ ॥

फलत्वात् अत्यल्पया कृताश्चकारात्तयैव संरक्षिताः स जवता-
दिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ २२ ॥

जिजीविषे नाऽहमिहामुया किमन्तर्बहिश्चाऽऽवृतयेभयोऽन्या ।

इच्छामि कालेन न यस्य विप्लवस्तस्यात्मलोकावरणस्य*मोक्षम् ॥ २५ ॥

सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।

विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥ २६ ॥

योगरन्धितकर्माणो हृदि योगविभाविते ।

योगिनो यं प्रपश्यन्ति योगेशं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २७ ॥

नमो नमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाऽखिलधीगुणाय ।

प्रपन्नपालाय दुरन्तशक्तये कदिन्द्रियाणामनवाप्यवर्त्मने ॥ २८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

उक्तार्थे दृष्टान्ताऽयां साधयति—यथेति । अर्चिषोऽग्नेरिति प्रवाहे सधितुंगमस्तय इत्थानन्त्ये च दृष्टान्तः । निर्वाण्युद्भविति संघाम्नि नम्रैव ख्यिन्ते तथा खरोधिषः खप्रकाशतो यतो गुणसम्प्रवाहः गुणधिकारः संसारः तमेवाह, बुद्धिर्मानः खानीन्द्रियाणि शरीरसर्गः समष्टिव्यष्टिदेहसङ्गतो भवति ॥ २३ ॥

य एवंधिषः स देवादीनां मध्ये कतमोऽपि न भवति न स्त्री न पयडः न पुमान् न जन्तुः प्राण्यिमात्रमपि न भवति न गुणः न च कर्म न सत् साधुः क्षेत्रज्ञः नासत् प्रसाधुरूपं क्षेत्रं च किन्तु निषेधशेषः सर्वस्य देहादिकस्य चेतनाचेतनस्य परमात्मस्वरूपत्वानङ्गीकाररूपे निषेधे योऽवशिष्यते सः अनेन दृष्टोन्नेयं वर्णितस्वरूपगुणशक्तिः अशेषः सर्वरूपः सर्वभिन्नत्वे सति सर्वाऽभिन्नः सर्वात्मत्वादित्यर्थः । एवंभूतो जयताद्विमोक्षयोनं खोत्कर्षमाभिःकरोतु ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

मेरे सहस्र शरणागत पशु के भी पाश को छुड़ाने वाले, और खयं सदा मुक्त, परमदबालु, अत एव खभक्तकार्थं में किञ्चित् भी जिनको ब्राह्मण्य नहीं ऐसे, और अपने भंघ से सर्व देहधारियों के मन में प्रतीत जो प्रत्यक् (मान्तर-ज्ञान) अर्थात् अमर्त्यामि रूप से विराजने वाले, वस्तुगतसम्पन्न निरतिर्घय बृहत् ऐसे परमात्मा को नमः ॥ १७ ॥

देह, पुत्र, वस्तु, सुख, द्रव्य, खजन आदि में आसक्त पुरुषों को दुःप्राप्य और शुद्ध संग से विवर्जित, तथा मुक्त जन भी अपने हृदय में जिनका सदा ध्यान करें ऐसे, खान स्वरूप मुक्ति जगत के निवामक भगवान् को नमः ॥ १८ ॥

अर्थ, धर्म, काम, मोक्ष, इन चारों पुरुषार्थों की इच्छा वाले जिन्होंने भुक्त हुए अपनी २ अभीष्ट गति को प्राप्त होते हैं, इतना भाव नहीं। किन्तु जो बिना मांगें और भी वाञ्छितों होता है

* मोक्षयामिति वीर० ।

[११]

तथा अय्य [अप्राकृत] देहादिको जो होता है, [जैसे ध्रुव आदि को] यह अपारकण्यागुणसागर मेरा विमोक्षण करे ॥ १९ ॥

जो परमैकात्म्यी भगवान के प्रपन्नजन हैं वो लोग जिन से कुछ भी अर्थ की चाहना नहीं करते हैं, किन्तु जिनके अति अद्भुत परममंगलिक खरित्रों को आनन्दसागर में डूबे हुए सदा गान करते हैं ॥ २० ॥

अक्षर, ब्रह्मादिक के स्वामी, अव्यक्त और आध्यात्मिक योग से गम्य, अतीन्द्रिय, सूक्ष्म के नाई अति दूर, अनंत, आद्य, और परिपूर्ण, ऐसे उन पर ब्रह्म की भे स्तुति करता हूँ ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिक देवता, वेद, और चराऽचर सम्पूर्ण लोक, नाम रूप विभाग पूर्वक जिसकी छोटी सी कक्षा के किये हुए हैं ॥ २२ ॥

अग्नि से जैसे ज्वाला का प्रवाह निकलता है, सूर्य से जैसे अनंत किरणों निकलती हैं तथा वारंवार प्रकाशादि फिर जैसे उसी में खीन होते हैं, नैसे ही यह गुणों का प्रवाह जिस से है, और बुद्धि, मन, इन्द्रिय, तथा शरीरों की सृष्टि की परंपरा जिससे है ॥ २३ ॥

वह न देव न असुर न मनुष्य न तिर्यक् न स्त्री न नपुंसक न पुरुष न जन्तु न गुण न कर्म न सत् न असत् किन्तु निषेध का जो शेष अर्थात् जिसका अचिन्त्य ऐश्वर्य होने से वर्णन न हो सके और अशेष जगत स्वरूपभी आप ऐसा परमेश्वर सर्वोत्कृष्ट होकर बसें है ॥ २४ ॥

भीधरखामिकृतभावाधंधीपिका ।

न च प्राहाच्छरीरस्य श्लोक्षणेनाऽहं जीवितुमिच्छामि न प्र- हेतुः अमुया अन्तर्बहिश्चाविधेकस्याभया गजजात्या किं प्रयोजनम् आत्मलोकस्याऽऽत्मप्रकाशस्य यदावरणमहानं तस्यैव तु मोक्ष- मिच्छामि यस्य मोक्षस्य कालेन नाशो नास्ति यदा देहस्य बन्धो देहनाशे नश्येदेव किन्तुमोक्षप्रार्थनेन आत्मलोकावरणस्य न कालेन विप्लवो नास्ति खानैकनिवर्त्यत्वात् अतस्तस्यैव मोक्ष- मिच्छामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

नाथं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याऽहन्धिया (१) ततम् ।
तं दुरत्ययमाहात्म्यं भगवन्तमितोऽस्म्यहम् ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाऽभिमानाः ।
नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् ॥ ३० ॥
तं तद्वदार्तमुपलभ्यजगन्निवासः स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः ।
हृन्दोमयेन गरुडेन समुद्यमानश्चक्रायुधोऽभ्यगमदाशु यतो गजेन्द्रः ॥ ३१ ॥
सोऽन्तःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं ख उपात्तघक्रम् ।
उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रान्नारायणाऽखिलगुरो ! भगवन्नमस्ते ॥ ३२ ॥
तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसाऽवतीर्य सम्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार ।
प्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेन्द्रं सम्पश्यतां हरिरमूमुच (२) दुच्छ्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां गजेन्द्रमोक्षणे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सोऽहं मुमुक्षुः विश्वं विश्वरूपम् अविश्वं विश्वव्यतिरिक्तं च
विश्वं वेदो धनमुपकरणं यस्य तं विश्वस्याऽऽत्मानञ्च क्वचनं
प्रणतोऽस्मि न तु तं जानामि ॥ २६ ॥

योगं विना बुद्धयन्वादित्याह—योगेन भगवज्जर्मण्य रक्षितानि
दग्धानि कर्माणि येषां ते यं प्रपद्यन्ति ॥ २७ ॥

नहि सर्वेऽपि योगमेव किं नास्मितास्तत्राऽऽह-नम इति ज्ञाऽयाम् ।
असह्यो वेगो रागादि लक्षणो यस्य तथाभूतं शक्तिप्रयं यस्य तस्मै
बहिःशक्तिविधियां सर्वेन्द्रियाणां गुणाय शब्दादिरूपेण प्रतीय-
मानाय अतः कदिन्द्रियाणां कुरिस्तानीन्द्रियाणि येषां तेषामन-
वाप्यं वर्धं यस्य ॥ २८ ॥

यच्छक्त्या यस्य मायया वा महम्भीस्तया हतमावृतमयं जनो
न वेद् दुरत्ययं माहात्म्यं यस्य तमिह आश्रितोऽस्मि ॥ २६ ॥

उपवर्णितं निर्विशेषं मूर्तिभेदं विना परं तत्त्वं यत् तं विविधा
स्वामौ लिङ्गभिदा मूर्तिभेदस्तस्यामभिमानो येषां ते अत एते यदा
नोपजग्मुः तत्र तदा अखिलामरमयः सर्वदेवमयमूर्तिः ॥ ३० ॥

दिविजैर्देवैः सह हृन्दोमयेनेति शेष्यायोज्जहार ॥ ३१ ॥

सं दृष्ट्वा उपात्तमुद्यतं चक्रं येन ॥ ३२ ॥

गरुडोऽपि मन्दगतिरिति ततः सहसाऽवतीर्यारिणा चक्रेण
विपाटितं मुखं यस्य उच्छ्रियाणां देवानाम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्द्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

स्त्राभिप्रायमाविष्करोति—जिजीविषे इति । नाहं जीवितु—
मिच्छामि तत्र हेतुरभ्याप्तवर्द्धिश्चावृत्तयाऽहङ्कारममका-
रास्पदभूतयेत्यर्थः । इमबोन्त्या गजजन्मना किम् ? न कोपि पुरु-
षार्थ इत्यर्थः । किंत्वात्मलोकावरणस्य मोक्षायम् इच्छामि लो-
क्यत इति लोकाः आत्मात्मलोकावरणरूपार्कर्मणो मोक्षायम्
इच्छामि यद्वा आत्मनो लोकाः धर्मभूतज्ञानं तत्त्वावरकार्कर्मणो
मोक्षम् इच्छामि यस्य मोक्षायस्य काश्चिन्निमित्तेन न विच्छेदो
न पुनरावृत्तिस्तंमोक्षमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

सोऽहमारमणोकावरणस्य मोक्षमिच्छुरर्हं विश्वस्य अहं
विश्वं विश्वशरीरकम् अविश्वं विश्वविकलस्य विश्ववेदं सर्वविधं
विश्ववेदसमिति पाठे विश्वस्य वेदसं धनं पुरुषार्थरूपम् इत्यर्थः ।

(१) इतः इति वीर०

(२) उच्छ्रियाणामिति वीर० विज०

भीमह्रीरराधवाचाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्वा विश्वं वेदो धनं शेषभूतं यस्य तम् इत्यर्थः । विश्वस्यान्तः-
प्राविश्य भर्तारम् अजं कर्माद्यसोत्पत्त्यादिरहितं गुणपूर्णं परमप्राप्यं
नतोऽस्मि परमप्राप्यं परं केवलं नतोऽस्मीति वा प्रथाममन्तरेण
तत्प्रसादानोपायं न जानामीति भावः ॥ २६ ॥

योगेनोपासनात्मकेन रन्ध्रितानि रन्ध्रानि कर्माणि दर्शनविशो-
धीनि पुण्यपापारमकानि येषां ते योगिनः बोधेन विभाविते विशो-
धिते हृदि यं प्रपद्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति तं योगिनाम् ईशमहं
नतोऽस्मि शक्तास्त्वेवं योगविशुद्धमनसा साक्षात्कुर्वन्ति तत्कर्तुं
मशक्तोऽहं तु केवलं नतोऽस्मीति भावः ॥ २७ ॥

असंज्ञोऽप्रतिहतो वेगो व्यापारो यस्य तच्छक्तीनां सृष्ट्यादि-
शक्तीनां प्रयं यस्य तस्मै शक्तिक्रियायेति पाठान्तरं तदा
अप्रतिहता शक्तिरर्घटितघटनात्मिका क्रिया जगत्सृष्ट्यादिरूपा च
यस्य तस्मै अखिलाः धीगुणाः धीगतसंशयविपर्ययाद्यवस्थाः
यस्मै तसः तथोक्तस्त्वस्मै प्रपन्नानां पात्राय रक्षित्रे दुरन्ता अपारा
शक्तिर्यस्य कर्दान्द्रयाणामजितेन्द्रियाणामनवाप्यं दुरवगमं वर्त्म-
याधारस्यं, यस्य तस्मै तुष्टयं नमो नमः ॥ २८ ॥

अयं जनो यस्य शक्त्या मायया हेतुभूतया महन्धिया देहा-
त्माभिमानेन यन्मायामूलकदेहात्माभिमानेन हतं हतप्रार्थं स्त्रमा-
त्मानं न वेदं तं दुरत्ययमाहात्म्यमनतिक्रमणीयमहिमानं भग-
वन्तमहं * नतोऽस्मि, इतोऽस्मीति पाठान्तरम् । तदा प्रपन्नोऽस्मी-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

एषमित्यमुपवर्धितं निर्विशेषं हेयगुणवर्जितभगवत्स्वरूपं येन
तं यद्वा ब्रह्मादिषु कस्यचिद्साधारण्यशब्दविशेषरहितत्वं येन
वर्धितं स तथोक्तस्त्वं गजेन्द्रमत एवैते ब्रह्माद्यां यदा नोपस-
सृष्टुर्नोपजग्मुः कथमभूतास्सन्तः खिङ्गं शरीरं नानाविधनामरूपाभि-
मानवन्तः यद्वा लिङ्गं चिन्हं चतुर्मुखत्वं हंसवाहनत्वादिरूपं
तस्य भिदा त्र्यक्षत्वं वृषभवाहनत्वं सहस्राक्षत्वं रात्रतवाहनत्वादिलिङ्गाभिमान-
युक्ताः गजेन्द्रोपवर्धितानि चिन्हेषु अस्मदसाधारण्यानि लिङ्गानि न का-
र्त्तव्यं न चिन्तनीयानि सन्तीत्यभिमानयुक्तास्सन्त इति फलितार्थः । तत्र
तदा हरिः ह्यौषधो भगवानभिक्षाभ्रमयः अखिलदेवप्रचुरः “स
भारमाभङ्गायन्या देवताः” इति श्रुतेः । निखिलात्मकत्वात् निखि-
लानां गजेन्द्रोपवर्धितानां गुणानामात्मकत्वादाभ्यवस्थायेतः रावि-
रासीदाविदेभ्यः स्तोत्रे ब्रह्मादिषु शिवादि शब्दरहितेऽप्युक्तविशो-
षणानां ब्रह्मादिषु सम्भवात् तेषां सत्त्वागताः बस्तुसामर्थ्यात्पुरुषोत्तम
एव विशेषणानामभिव्यक्तत्वात् स एव जागत इति भगवतो वास्तवा-
ऽनवच्छिन्नमाहात्म्ययोरो दर्शितः ॥ ३० ॥

आविर्भावप्रकारमाह—तमिति । तद्वत्तया आर्त्तं प्राहेय पीडितं
गजेन्द्रमुपलक्ष्य कृत्वा हृष्टा तत्कृतं स्तोत्रं च निशस्य श्रुत्वा
कुनः यतो ऽयं जगत्प्रवासः जगति कृत्स्ने अन्तरात्मतया वसतीनि
तथा अलक्ष्य निशस्य च कन्दोमयेन विद्वद्भयत्वादिच्छन्दो-
कपस्त्वोपास्यमानमिन्द्रमभ्युपास्यत्वाच्चन्द्रः प्रचुरस्तेन गरुडेन

* नतोऽस्मि इति मूलपाठः ।

समुद्यमानः क्वेन धौमत्यातिशयः सूचितः अकं सुदर्शनमायुषं
यस्य तादृशः संस्तुवन्निर्येवैः सह यत्र गजेन्द्रः तत्राशु अश्वग-
मम्भिजगाम ॥ ३१ ॥

अन्तःसरस्युरुबलं यस्य तेन प्राहेय गृहीतो अत एवार्त्तः
स गजेन्द्रो गरुडमति गरुडे स्थितमिति शेषः । उपानं धृतं अक्रं येन
तं हरिं खेऽन्तरिक्षे हृष्टा साम्बुजकरं शुण्डामुद्धृत्य “रिक्तहस्तेन
नोपेयाद्राजानं देवतं गुरुम्” इत्युक्तन्यायेन गृहीताम्बुजकरम्
उद्धृत्येत्यर्थः । कृच्छात्काञ्चिन्निरमाह, गिरमेवद्वयति—नारायणा-
येत्यादि ॥ ३२ ॥

ततः पीडितं गजेन्द्रं वीक्ष्याऽजो हरिः कृपया सहसा
प्राश्ववतीथं गरुडोऽपि मन्द्गतिरिति ततोऽवदृष्ट्वाशु त्वरया सप्राहं
गजेन्द्रं सरस उज्जहारोद्धृत्यवर्हिर्निष्कासितवाद् ततोऽरिणा
चक्रणं विपाटितं भिन्नं मुखं यस्य तस्माद्राहाद्रजेन्द्रं उखि-
याणां देवानां पश्यतां सताममूमुचन्मोक्षयामास ॥ ३३ ॥

इति भीमह्रीरराधवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमह्रीरराधवाचाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमह्रीरराधवजतीर्थकृतपदप्रस्तावणी ।

ज्ञानसाधनमन्तरेणानेन शरीरेण चिरं रक्षितेन किं प्रयोजन-
मित्याशयेनाह—जिजीविष इति । अहं शरीरेऽन्तर्बहिर्भातयामुये-
भयोन्त्या प्रकृत्या किं न किमपि इति यस्मात्समादिह तन्निर्मिते
शरीरनाश एव प्रार्थयत इत्याह—इच्छामीति । तस्यात्मसोकाधर-
णस्य स्वज्ञानावरकस्य खिङ्गशरीरस्य मोक्षणं नाशमिच्छामी-
त्यन्वयः । अस्यापि कालेन नाशः किं न स्यादत्राह—कालेनेति ।
खिङ्गो नाशः अनेनात्मज्ञानमन्तरेण खिङ्गशरीरस्य नाशो नास्ति
सति तस्मिन् तत्स्यादित्युक्तं भवति “तस्मिन्हृष्टे परावरे” इति
श्रुतेः ॥ २५ ॥

ननु, गुणोपसंहारखलुषोपासना वेदान्तज्ञानेन सम्भर्षित्ये-
ग्योन्तिस्त्वेन तद्वर्नाथकारादारमज्ञानासम्भवात्खिङ्गशरीरनाशो आशा-
मात्रं तत्र स्यादित्याशङ्क्यास्मज्जातिविहितप्रणामेनापि प्रसन्नेश्वर
प्रसादादुपलक्ष्णानेन तस्यादित्यतस्तमाचरति—संग्रहमिति । योहं
खिङ्गशरीरमोक्षमाकांक्षे सोहं परम्पद् प्राप्तव्योत्तमं प्रणतोऽस्मी-
त्यन्वयः । सर्वस्माद्रूपोत्तमत्वं कुत इत्यनस्तपुपपादकविशेषयोः
सिद्धमित्याह—विश्वसृजामित्यादिना । विश्वसृजत्वाद्भिष्वं तर्हि
मृद्वटत्रस्तदात्मकत्वमापन्नमिति नेत्याह अविश्वमिति । जगतो विश्व-
सृज्यं स्वसृष्टपदार्थप्रतिष्ठाद्भिष्वं बाह्यत्वाद्भिष्वमिति वा तुभं-
गशरीरस्थत्वेऽपि ज्ञानलोपो नेत्याह—विश्ववेदसमिति । विश्वं वेत्तीति
सर्वज्ञमित्यर्थः । सर्वज्ञत्वं चास्त्वैव सुलभमित्याह—विश्वेति । विश्वं
व्याप्य वर्तमानं विश्वम् आदत्त इति वा विश्वस्य स्त्रीमिति वा
विश्वारामं जगत्स्वरूपं जगदाकारेण परिणामः किम् नेत्याह,
अजमिति । अहंकारात्मा कर्त्ताप्युच्यते इति नेत्याह—प्रद्योति । व
हं नेत्याह परामिति मुक्तो नेत्याह पदमिति ॥ २६ ॥

श्रीमद्भिज्जवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानमयसुमीश्वरसद्भावे प्रमाणाभिव्याशयेन नमति-योगेति ।
योगेन रन्ध्रानि दग्धानि कर्माणि येषां ते तथा ॥ २७ ॥

ननु, तत्तच्छक्तिमतस्तत्कर्मरुद्धं हरेस्तु सुख्यादिकर्म कथम् ?
इत्याशङ्क्य तत्तच्छक्तिविशिष्टत्वेन तं नमति-नम इति । असह्यो
वेगो यासां ताः तथा तादृशीनां शक्तीनां उत्पत्तिस्थितिसंहार-
विषयाणां उत्साहमन्त्रप्रभुविषयाणां वा त्रयं यस्य स तथा
तस्मै उत्पत्यादिशक्तयश्च ज्ञानवत् एव युक्ता इत्याह-भक्तिवेति ।
न चैताः शक्तयो देवदत्तशक्तिवपरिमिता इत्याशयवानाह-तुर्
नेति । परिच्छिन्नत्वमनुमानेन नाध्यत इति चेत्तत्राह-तुर्नेति ।
हेतोरभयासिद्धत्वेनानुमानानुद्घात ॥ २८ ॥

हरेः स्तुतिफलं दर्शयति-नाथमिति । यः स्वमात्मानं न
वेद् न जानाति पूर्वमिति शेषः ॥ २९ ॥

अनन्तरं किमिभूत्तत्राह-एवमिति । उपवर्धितं निर्बिद्येवं समं
ब्रह्म येन स तथा तं पृथिव्यादिविषयस्य ब्रह्म येन स तथा
नमिति वा अथतारमूलरूपबोर्विद्येवो नास्तीति वा निर्बिद्येवं
नदति वा "पूणंमहः पूणमिदम्" इति भूतेः । विविधानि
विज्ञानि पद्मवज्रदीनि वा हंसवृषभादीनि वा एवं मिथ्या
भेदन जातोऽभिमानोऽहं पद्मपाणिरहं वज्रपाणिरित्यादि लक्षण्यो
येषां तथा स्रष्टृषसंहर्तृत्वादिलक्षण्यो वा ये ब्रह्मादय एते यदा
गजेन्द्रं नोपससृपुः तदा सकलदेवनाथो हरिः यत्र गजेन्द्रस्त-
त्राविरासीत् तस्य एव तत्र प्रत्यक्षीभूतो न तु दूरागत्य कुन
इति तत्राह-निखिलेति सर्वव्यापकरत्वात् यद्वा ब्रह्मादीनामना-
गमे निर्मितमाह निखिलेति हरेः सर्वस्वामित्वाद्दरेः पूर्वमा-
गमे प्रयोजनाऽसिद्धेरित्यर्थः ॥ ३० ॥

तद्दृश्यादर्शनरूपोदेति तथा तम् ॥ ३१ ॥

अखिलगुरो न हि परिच्छिन्नस्य सर्वगुरत्वं घटत इति नाराय-
णोऽसिद्धि हेतुर्गर्भविशेषणम् ॥ ३२ ॥

ततः फलितमाह-तं धीक्ष्येति । उल्लिखाणां देवानां "उल्लिखा
विजया देवा आदित्या अमराः सुराः" इत्यभिधानम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भिज्जवधजतीर्थकृतपदरत्नावली

(तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥)

श्रीमद्गीर्णगोक्षामिकृतकमसम्भर्तुः ।

तदेवं प्राग्जन्मभ्यनुशिक्षितं विद्यापयति-जिजीविष इत्या-
दिना । आत्मलोको भगवद्वाचिर्भावः ॥ २५ ॥

परम्पदं परमाश्रयम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अनद्योति अन्तःकरणेन बुद्धेश्वरम् अखिलानां ब्रह्मादीनां
धियो बेश्वः तादृशा गुणा यस्य तस्मा इति खलोऽपि बुद्धे-
यत्नम् । तथापि प्रपन्नपादायेति प्रपत्तिमात्रेण बुद्धेश्वरम् ।

शक्त्यन्तरेण तु सुखमत्वं निवेद्यति-दुरन्तशक्तय इति ।
अत एव कर्तुं शक्यामिति भतो नमो नमः ॥ २८ ॥ २९ ॥

स वै न वेद्येति पद्याहं विशदयंस्तद्विषयितं साक्षाद्दर्शयति,
एवमिति उपवर्धितं निर्बिद्येवं श्रीहरदेववादिप्राकृतविशेष राहित्यं
येन तम् अखिला अखिलसंपादकशक्तयस्तत्राप्यमरास्तत्-
संपादकशक्तयोऽपि-———प्राचुर्येण विद्यते यस्मिन् तत्र
हेतुः निखिलाऽऽत्मकत्वादिति स्थायं कम् । कं सुखं खरूपो
वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

कृच्छ्रात् प्रेमवैषम्यात् ॥ ३२-३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्णगोक्षामिकृतकमसम्भर्तुः

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिज्जवधजतीर्थकृतसारायं दर्शनी ।

नन्वेतावत्या स्तुत्या प्राहात्स्वशरीरमोक्षणमिच्छसि तत्राह-
जिजिबिषेनेति-तत्र हेतुः अन्तर्बुद्धिश्च अविद्यया आवृतया इति-
योऽप्या किं प्रयोजनम्, तर्हि किमिच्छसि? इति तत्राह-यस्य कावेन
विप्लवो नाशो नास्ति तस्य आत्मलोकावरणस्य मर्दादजी-
वानामविद्यया भगवद्भिस्मारिकायाः मोक्षं यद्वा आत्मनस्तव
लोको वैकुण्ठस्तदावरणस्य तद्भारकपाटस्य मोचनं मन्निष्ठा-
यास्तत्प्राप्त्ययोग्यताया नाशमित्यर्थः ॥ २५ ॥

तर्हि भक्तिः क्रियतामिति चेत्तत्कर्मण्यहं कर्तुं पशुत्वात्
विपद्प्रस्तत्वाच्च न जानामि तस्मात् यत्किञ्चित् स्वबभूरा-
दिभिरिदं विश्वं जानामि तस्य यः कर्ता भवेत्तं केवलं मन-
सैव नमाभीत्याह-सोऽहं प्रसिद्धः पशुः विश्वं विश्वरूपम् अविश्वं
स्वरूपशक्त्या विश्वव्यतिरिक्तं विश्ववेदसं विश्वज्ञातारं विद्व-
स्यात्मानम् ॥ २६ ॥

न च तत्प्राप्त्युपायो मयि वर्तत इत्याह-योगेति । यो-
गिनो न तु मादृशाः पद्मवः योगेन भगवद्भ्येण दग्धक-
र्मायः ॥ २७ ॥

इदि तद्भाषनायां प्रतिबन्धकमाह-असह्यवेगं शक्तिप्रथं शुद्ध-
त्रयं यस्य तस्मै तत्कृपया प्रतिबन्धकामावे तु अखिलानां
सर्वेषामपि धियो ब्रह्म तथाभूता गुणाः सौन्दर्यादयो यस्य
तस्मै । किञ्च प्रपन्नमात्रमपि पादयति तस्मै, तत्र हेतुः दुरन्त-
शक्तये बुद्धेश्वरकृपाशक्तये कृपां विना तु बहिर्भुक्तेन्द्रियाणां तुऽप्रा-
प्यभर्तने ॥ २८ ॥

अयं मदीयो जीवः यस्य शक्तिर्माया तथा या इहन्धीः
तथा हतं खं न वेद् ॥ २९ ॥

उपवर्धितं निर्बिद्येवं निष्प्राकृतस्वरूपं येन तं ब्रह्मादयः
आधिकारिकाः शिष्टरक्षणादौ भगवन्श्रियुक्ता अपि तद्गणने
असामर्थ्यादेव नोपससृपुः किन्तु विविधविज्ञानिहायां ईस-

धीमहिःश्वनाथकवर्तिकृतसाराथर्क्षिणी ।

इन्द्रधैरावतवाहनत्वादौ स्रष्टृत्वमहंश्रष्टृत्वादावेव अभिमानो येषां गजेन्द्रेण वयं नवीषदपि स्तुताः प्रत्युत—

“वस्य ब्रह्माद्बो देवा वेदा बोकाश्चराचराः ।

नामरुपविभेदेन फलभ्या च कलया कृताः” ॥ इति

फलभ्येति पदेन तृच्छीकृता एवाऽनो यमेव स्तौति स एव भगवान् रक्षतु स तु शीघ्रं न प्रत्यक्षीभविष्यति तुरा-
राध्यस्य तस्य स्त्रमात्रं वयं जानीम एवानो प्राहप्रस्तो मरि-
ष्यत्येवं तुरभिमानिनौदासीन्यं बद्धा व्यञ्जयामासुरिति भावः
तथा तद्व्यय एव नत्र हरिः निखिलात्मकत्वात् हेतोरखिला-
भरमय इति तरुमुखाचने पल्लवाद्याः सिका इव विष्णुस्तुत्येव
संस्तुना इति ते तद्वगविद्वांस इति भावः द्विविजैर्ब्रह्मादि-
देवैः सहितः एव संस्तुवद्भिरिति स्त्रापराभ्रजगहनार्थमेवेति
भावः कुन्दोमयेन इच्छामयेन इच्छातुल्यमेवेत्यर्थः । यतो
वच ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आर्तस्तपीडाऽभिभूतोऽपि के आकाशे अनिदूरेऽपि दृष्ट्वा
स्वामुजोर्ति तत्रत्याम्यम्बुजानि सद्य एव शुगडैर्नैवावचित्य चर-
ण्योरपयितुमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

गरुडोऽपि मन्दगनिरिति तत्पृष्ठादवनीर्ये वामकरेण शुगडं
धृत्वा सारथः सकाशात्तटे उज्जहार तत्रश्च दक्षिणकरेण
परिष्णा चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य तस्मात् उच्छ्रियाणां
देवानां सम्पद्यतां सम्पक्तया पश्यतोऽपि ताननाहत्य ॥ ३३ ॥

इति साराथर्क्षिणीं हर्षियथां भक्तचतसाम् ।

अष्टपस्य तृतीयोऽयं मङ्गलः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

धीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहं न जिजीविषे जीवितुं नेच्छामि यतः अन्तर्बहिश्च
आहृतया अविभेकेनेति शयः । अमुया इभयोऽन्या गजोत्पण्या
नन्वा किम् ? आरमानो जीवेशौ बोधयते अनेनेत्वात्प्रबोकाः उपा-
क्योपायकस्वरूपज्ञानं तस्याऽऽवरणमज्ञानम् “अज्ञानेनज्ञानं ज्ञानं
तेन मुह्यन्ति जगत्तवः” इति श्रीमुखवचनात् तस्य मोक्षयामि-
च्छामि यस्य मोक्षयस्य अज्ञाननिवृत्तः काश्चिन्न विच्छिन्ना
नास्ति ॥ २५ ॥

सोऽहं मुमुक्षुः परं पूर्णं परं मुमुक्षुगम्यं स्वरूपं विश्वसृजं
विश्वकर्तारं नतोऽस्मि कीदृशमविश्वं विश्वमिदं निश्वं तदमिदं च
विश्वमिदमिदमित्यर्थः । नविदमयुक्तं नहि घटकर्ता मित्राभि-
ज्ज्ञो दृश्यते इत्यत आह—निश्चरमानिमिति । विश्वस्य आरमा
आभयः यथा औषधीनां पृथिवी अतो विश्वमिदमिदो मयान्
नतु घटाघया कुलालोत्यन्तमिदंस्नहृदस्यन्तो विश्वमिदं इति
भावः । तथा च भूतिः “यथा पृथिव्याः औषधयः सम्भवन्ति
यथा पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्” इति
विश्वं वेदो अने बोधोपकरणां यस्य तम् ॥ २६ ॥

योगेन भगवति चित्तसमाधानेन रन्ध्रानि कर्माणि येषां
ते योगेन निभाषिते विशीषिते हृदि यं प्रपश्यन्ति ध्यायन्ति
तं नतोऽस्मि ॥ २७ ॥

असद्यो बुद्धेरो वेगो यस्य तथाभूत हे अनिवार्यगते !
यत् शक्तीनां प्राहादिगतानां तमभादिमायागुणानां त्रयं
तमसाऽनेन गृहीतो रजभा बन्धुभिस्त्यक्तः भस्वेन त्वां प्रार्थ-
यामि इत्येतत्सर्वं यस्मात्तस्मै प्राहादिप्रवर्तकावेत्यर्थः । अखिलः
समग्रो धीः गुणो बुद्धियोगो यस्मात्तस्मै यद्भवेन बुद्धियो-
गेन यं शरणां गतोऽस्मि तस्मै इत्यर्थः “इदमि बुद्धियोगं तं
येन मामुपयान्ति ते” इति श्रीमुखोक्तेः तुरन्ताः अनन्ताः शक्तयो
यस्य तस्मै कदिन्द्रियाणामनवाप्यं वर्मं प्राप्तिमार्गो यस्य तस्मै
प्रपञ्चपाक्षाय नमो नमः ॥ २८ ॥

अयं जीवः अहन्धिषा वेहात्मबुद्ध्या हनं विस्मृतम् आ-
त्मनो विस्मरणमेव हननम् स्त्रमात्मानं वद्यस्य शक्त्या त्रि-
गुणाय मायया न नेद् तं दुरत्ययमाहात्म्यमनन्तमाहात्म्यम्
हनोऽस्मि शरणां गतोऽस्मि ॥ २९ ॥

उपवर्णितः निर्विशेषः सर्वान्मात्राद्देवादिविशेषरहितो भग-
वान् येन तं गजेन्द्रं विविधा चासौ खिड्भिदा द्वाविमूर्ति-
विशेषभेदस्तस्यामभिमानो येषां तस्मादेते यदा नोपसृष्टपु-
नोपजग्मुस्तत्र तस्मिन् समयेनिखिलात्मकत्वात्सर्वाभ्रयन्वात् अखि-
लाभरमयः शर्वेर्ब्रह्मादिदेवेषु प्रधानो हरिः स्वभक्तकृपाहरः
आधिरासीत् । अयं भावः यद्यपि “तमो भगवते तस्मै यत एत-
च्छिदात्मकम्” इति जगत्कारणस्तोत्रेण जगत्कारणमार्तिनां तथा-
मप्यागमनमुच्चिनं तथापि तेषां विश्वार्थलक्ष्मिभ्यामभिमानाना-
मितरंतरसातिशयत्वशङ्क्यानागमनं निर्गतशयस्य धीमद्धर-
रागमनं च सुयुक्तमिति ॥ ३० ॥

आविर्भावप्रकारं वर्णयति—तमिति । न गजेन्द्रं नद्वयुक्तरी-
त्यात्समुपलक्ष्य ज्ञात्वा तत्कृतं स्तोत्रमिदमयं भूत्वा जगन्नि-
विशसन्ति यस्मिन् जगत्सु निवसन्तीति वा कुन्दोमयेन कुन्दः-
प्रचुरेण शीघ्रवेगेन गरुडेन सम्पगुह्यमानः संस्तुवद्भिविजैर्ब्रह्मा-
दिभिः सह यत्र गजेन्द्रस्तत्राश्रयगमत् अयमभिप्रायः भगवता
सह तेषां गमनासम्भवात् गरुडपक्ष्वातेन तेषीश्वरत्वाभिमान-
नस्तनलोकात्कृष्टाः नतु नक्तलोकाः आकृष्टा जगन्निवास रक्षि-
तत्वादिनि अन्वया नैते ससुपुरित्यनेन विरोधः स्यात् ॥ ३१ ॥

गजेन्द्रस्तु हरि दृष्ट्वा साऽप्युत्करं भगवत्प्रेषणार्थं गृहीत-
पक्षं करमुत्सृज्योषतं कृत्वा भगवत्प्रम इति गिरं कृच्छ्र-
दाह ॥ ३२ ॥

अजो हरिस्तु तं पीडितं दृष्ट्वा अति शैघ्रवेगं रक्षार्थं गरु-
डादि अवनीर्य सप्राहं कृपयोज्जहार तदन्तरमुच्छ्रियाणाम्
उद्धृतेभ्यस्त्वभिमानघातका भीर्येषां तेषां देवानां सम्पद्यतां
परिष्णा चक्रेण विपाटितमुखान् प्राहात् असुमुचत् ॥ ३३ ॥

इति धीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीयं

धीमच्छुकेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपं

तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषाटीका ।

हे महाराज ! मैं जीने की इच्छा नहीं करता हूँ क्योंकि बाहर भीतर आवृत हो रही जो यह हस्ती की योनि इससे कुछ प्रयोजन नहीं है । किन्तु जिसका काख से नाश नहीं उस आत्मा के आवरण करने वाले केवल अज्ञान मात्र के बन्धन से मोक्षण (छूटना) चाहता हूँ ॥ २५ ॥

वद में विश्व की सृष्टि करने वाले, स्वयंविश्वरूप, और विश्व से व्यतिरिक्त, तथा विश्व उपकरण वाले, विश्व के आत्मा, अज्ञ और मुक्तजनों के प्राप्य, ऐसे पर ब्रह्म को केवल प्रणाम करता हूँ ॥ २६ ॥

भगवद्दर्शनों से दग्ध हुए कर्म जिनों के ऐसे योगीजन, योग से भाविन ऐसे अपने हृदय में जिनका दर्शन करते हैं उन योगेश श्रीहरि को मैं प्रणाम हूँ ॥ २७ ॥

असहायवेग जिनका ऐसी तीन शक्तियों से विशिष्ट, और अखिल चेतनों की बुद्धि के गुण जो संशय विपर्यय इत्यादि अवस्था से जिनसे होंगे ऐसे, तथा प्रपन्न जनों के पावन करने वाले, दुरन्त शक्ति वाले, और अजितोन्द्रिय पुरुषों को न प्राप्त हो मार्ग जिनका ऐसे आपको चारंवार नमः हो ॥ २८ ॥

जिसकी भाषा की करी हुई देहादि में जो महं बुद्धि तिससे, तब प्राय अपने आत्मा को यह जीव नहीं जानता, उस दुरत्यय माहात्म्य वाले भगवान का मैंने आभय बिबा है ॥ २९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी वाले, कि—गजेन्द्रने जब इस प्रकार अपनी स्तुति में किसी देवताओं के विशेष चिन्होंको न पुरस्कार-कर केवल परतन्त्र, का वर्णन किया और जब चतुर्मुखत्व हंसबाहनत्व, दम्बकत्व वृषभबाहनत्व आदि चिन्हों के भेद

के अभिमान वाले, ब्रह्मा महादेव आदि देवता समीप नहीं आये, तब निक्खिआत्मक होने से सर्वदेव स्वरूप आप साक्षात् श्रीहरि प्रकट हुए ॥ ३० ॥

जगन्निवास हरिने गजेन्द्र को ऐसा मार्सजानकर, गजेन्द्र की स्तुति को सुनकर, स्तोत्र करनेवाले स्वर्गके देवताओं के सहित, जिनके पङ्क्तियोंसे सामगान स्वयं होवे ऐसे श्वेतो मय गरुड के ऊपर निराजमान होकर, श्रीसुदर्शनचक्रको इस्तमें लेकर गति शीघ्र वहाँ आपहुँचे जहाँ गजेन्द्र रहा ॥ ३१ ॥

सरोवर के भीतर गति बलिष्ठ प्राह से प्रसित, ऐसे गजेन्द्रने, आकाश में गरुड के ऊपर विराजमान हाथ में चक्र लिये हुए श्रीहरि को देखकर, अपनी शृणुता से कमल लेकर भगवान की ओर को शृणुता उठाकर बड़े कष्ट से इनती धार्मिणी को बोला, कि—हे नारायण ! हे अखिल गुरो हे भगवन् ! आपको नमस्कार हो ॥ ३२ ॥

कर्म कृत जन्म रहित भी हरिने भी प्राह को भूमिती पीडित देखकर, बड़े शीघ्र गरुड से उतर कर, कृपा देवी के परचय होकर प्राह सहित गजेन्द्र को बाहर, निकाल कर, देवताओं के देखने २ (चक्रराज) श्रीसुदर्शन से प्राह का मुख फाड़कर, गजेन्द्र को छुड़ाया, (यहाँ कृपा का यही अधिक फल है, कि—प्राह को भी श्री सुदर्शन का स्पर्श होने से उत्तम गति की प्राप्ति होनी ॥ ३३ ॥

श्री गजेन्द्र मोक्षणो हरिर्जयति ॥

इति भीमङ्गावत सप्तम स्कन्ध में, तृतीय अध्याय की

श्रीशुकवाचनस्य भागवताचार्य कृत

भाषाटीका समाप्त ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

तदा देवर्षिगन्धर्वा ब्रह्मेशानपुरोगमाः ।
 मुमुक्षुः कुसुमासारं शंसन्तः कर्म तद्धरेः ॥ १ ॥
 नेदुर्दुन्दुभयो दिव्या गन्धर्वा ननृत्तुर्जगुः ।
 ऋषयश्चारणाः सिद्धास्तुष्टुवुः पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥
 योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्रय्यरूपधृक् ।
 मुक्तो देवलशापेन हूहूर्गन्धर्वसत्तमः ॥ ३ ॥
 प्रणम्य शिरसाऽधीशमुत्तमश्लोकमव्यम् ।
 आगायत यशोधामकीर्त्तन्यगुणसत्कथम् ॥ ४ ॥
 सोऽनुकम्पित ईशेन परिक्रम्य प्रणम्य तम् ।
 श्लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ॥ ५ ॥
 गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शाद्विमुक्तोऽज्ञानबन्धनात् ।
 प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्वतुर्भुजः ॥ ६ ॥
 स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्ड्यो द्रविडसत्तमः ।
 इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ॥ ७ ॥

स एकदाऽऽराधनकाल आत्मवान्गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् ।

जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ॥ ८ ॥

श्रीहरिश्चामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

चतुर्थे तु तयोर्ग्राहः प्राप गन्धर्वतां पुनः ।
 गमे जयार्थं कृत्वा हरिर्निन्दे निजं पदम् ॥ १ ॥

१—२ ॥

इहूंसो गन्धर्वसत्तमः असौ देवलशापेन ग्राहो जातः
 स वै स तु ततः सद्यो मुक्तस्समुत्तमश्लोकमगायतेत्यन्वयः । एवं
 हीतिहासोत्तमे कथा, सरसि क्षामिः क्रीडन्सौ स्नातुं प्रविष्टं
 देवर्षं पश्यि प्रपृष्टा विचकर्ष स च कुपितो ग्राहो भवेति शशाप
 केन च प्रसादितस्सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं युद्धीष्य ततश्च गजे-
 न्द्रमुद्धरन्हरिस्समामपि मोक्षयिष्यतीति ॥ ३ ॥

कथंभूतं, यद्यसौ धाम आश्रयम् अतः कीर्त्तन्या कीर्त्त-
 नीवा. गुणाः सती कथा च यस्य तम् ॥ ४ ॥
 स लोकं गन्धर्वलोकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 कुलाचले मलयान्नावाश्रमो बभूव ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा किमभूत्तदाह—तदा गजेन्द्रमोक्षनदशायां प्रहरुद्र-
 मुक्या देवाद्यस्तत् गजेन्द्रमोक्षरूपं हरेः कर्म मद्भुतं शंसन्तः
 शंसन्तः कुसुमवर्षं मुमुक्षुः ॥ १ ॥

भीमह्यीराराप्रभावायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा त्रिदूषा वृन्दुभयः नन्दुः गन्धर्वा नन्दुर्जगुध्र ऋषि-
प्रभृतयः पुरुषोत्तमं हरिं तुष्टुः ॥ २ ॥

योसौ प्राहः सपूर्वस्मिन् जन्मानं हृष्टनांम गन्धर्वभेष्टः स
देवस्यैव शापेन निमित्तेन प्राहो जातः सन्नेप्राहो देवलस्य शापेन
मुक्तः सद्यः परमाश्रयंरूपधृत् प्राक्तनाद्गतमगन्धर्वरूपधृत् ॥ ३ ॥

उत्तमश्लोकमगये यशसोधामं आश्रयम् अनः कान्त्याः
कीर्त्तनीयाः गुणाः सत्कथाश्च यस्य तमधीशं हरिं शिरसा
प्रशास्यागायनेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

एषामितिहासोत्तमे कथा सरसि स्त्रीभिः सह क्रीडन्सौ हृष्टः
स्नातु प्रविष्टं देवलं प्रगृह्य विचकर्ष स च क्रुपितो प्राहो भवेति
शशाप स च प्रसादितस्सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं गृहीत्वा ततश्च
गजेन्द्रमुद्धरन् हरिः स्वामपि मोर्चायस्यतीति ईशेन हरिणा गान-
प्रीतेनानु कम्पितः अनुकम्पानिपयिकृतः स गन्धर्वस्त्वमीशं परि-
क्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रशास्य च लोकस्य ब्रह्माविजनस्य पश्यतः
सनः मुक्तं किलियं देवलशापरूपं यस्य तादृशस्मन् स्वलोकम-
गात् ॥ ५ ॥

गजेन्द्रस्तु भगवतो हरेः स्पर्शाद्विद्वानेवधनान्कर्म-
वन्धनाद्धिमुक्तः भगवतः रूपं प्राप्तः भगवतः सारूप्यं प्राप्तः तदेव
दर्शयति पीते पिशङ्गं नामो वस्त्रं यस्य अत्वारो भुजा यस्य
सः ॥ ६ ॥

गजेन्द्रपूर्वजन्मवृत्तान्तमाह-सवा इति। स वै गजेन्द्रः पूर्वस्मिन्
जन्मनि पाण्ड्यदेशपतिः द्रविडेषु भेष्टः इन्द्रद्युम्नाख्यः राजा बभूव
स च विष्णुमन्त्रपरायणः विष्णुव्रतं श्रीविष्णुगजनात्मकं तदेव पर-
मुत्तममयनमनुष्ठेयं यस्य तादृशः आसीत् ॥ ७ ॥

एवं स्थिते जटा विगर्भति तथा तापसःतपोनिष्ठः कुला-
चले मलयान्नावाभ्रम आश्रयो यस्य तादृशः स इन्द्रद्युम्नः एकैवा
भगवद्गाराधनकाले समाहितचित्तस्मन् गृहीतं मौनारमकं व्रतं
येन तादृश इम्बरं हरिं समर्चयामास ॥ ८ ॥

भीमह्यजयध्वजनीयेकृतपद्मरत्नावली ।

प्रशाष्टवृत्तस्य हरौ निरतिशयभक्तिः स्यादिति तेषांशो-
स्वाधनादि त्रिकल्पने स्मिन्नध्याये तत्र प्रथमं देवार्थानां पुष्पवर्षा-
दिकं भगवत्प्रीतिस्वाधनमाह-तदेति । यदा गजेन्द्रश्च ब्रह्म-
सूक्तदा ॥ १-२ ॥

स पश्चात्पूर्वोक्तपुण्यबोधयेनाविर्भूतकामो हरिं स्तुत्वा तत्प्र-
सादेन देवलशापेन भृतीया पञ्चमर्थे तस्माच्छापात्मुक्तः पर-
माश्रयंरूपधृक् हरिं निरक्षा प्रशास्य यशोभामागायनेत्यन्वयः
कीर्त्तनीया गुणारूपाः सत्यः कथा च यस्य स तथा तं चस्मिन्स-
थेति वा अनेन हरिगुणकीर्त्तनरूपं गाने गावकशापादिमोक्ष-
समर्पमित्युक्तं भवति ॥ ३-५ ॥

तनु, किमनेनाश्वगुणाकीर्त्तनेन इहानीं गजेन्द्रस्य भगवत्-
स्तुत्या किमभूदित्याशङ्क्य स्तुत्या प्रसन्नस्य हरेर्वशेनेन मुक्त-
किलिपस्य तत्सारूप्यं फलमभूदित्याह-गजेन्द्र इति ॥ ६ ॥

हरेर्नाममात्रतोऽवाप्ताविष्णुप्रसादः पूर्वं क इति तत्राह-
वा इति ॥ ७ ॥

गजेन्द्रयोनिप्राप्तिनिमित्तं वक्तुमुपोद्घातं रचयति-स एक-
वृत्ति ॥ ८-१२ ॥

भीमह्यजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

१-५ ॥

विमुक्त इति तत्सारूप्यस्य मायातीतत्वमुक्तम् ॥ ६-८ ॥

भीमह्यश्वनायकवर्तिकृतसारायंशर्शिनी ।

पाषंदेवं गजेन्द्रस्य गन्धर्वदेवं च यावसः ।
अतुर्थे भगवद्भाष्ये हितमुक्तं मरिष्यताम् ॥ १ ॥

१-२ ॥

देवलशापेनेत्येवमत्र कथा सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्सौ स्नाने
प्रविष्टं देवलं पादे प्रगृह्य विचकर्ष स च क्रुपितो प्राहो
भवेति शशाप तेन च प्रसादितस्सन्नुवाच एवमेव गजेन्द्रं
गृहीतवन्तं त्वां हरिमोर्चायस्यतीति अधीशं कीदृशं यशसां
धाम आश्रयम् ॥ ३-५ ॥

भगवत्स्पर्शात् तत्र मनोवाचोऽर्थां स्पर्शात् ब्रह्मानवधनो
मुक्तः स्थूलदेहेन स्पर्शात् स्पर्शमग्न्यायेन भगवतो रूपं प्राप्तो
ध्रुव इवेति ज्ञेयम्. रूपं सारूप्यं देहमव्ययं करोत्विति पूर्वमार्थ-
मात् ॥ ६-७ ॥

कुलाचले मलयान्नावाभ्रमो यस्य सः ॥ ८ ॥

भीमह्यकदेवकृतसिद्धात्नप्रदीपः ।

अतुर्थे प्राहो गन्धर्वो गजेन्द्रश्च हरिपार्षदोऽभूदित्युक्तवने ।
गजेन्द्रमोक्षायि स्मर्याकथञ्च चर्चयति ॥ १ ॥
तदा गजेन्द्रमोक्षनवेष्टायाम् ॥ १ ॥ २ ॥

योसौ प्राहः स पुरा हृष्टनाम गन्धर्वसत्तमः स देवल
शापतो प्राहोऽभूत् स देवलशापेन मुक्तः सत्तमः परमाश्रयं-
रूपधृक् गन्धर्वरूपधृत् उत्तमश्लोकमगायनेत्यन्वयः इवमिति-
हस्तोत्तमे कथा कदाचित् सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्सौ क्षुण्णार्थ
प्रविष्टं देवलं पादे गृहीत्वा विचकर्ष स क्रुपितो प्राहो भवेति
शशाप तेन प्रसादितः सन्नुवाचैवमेवं गजेन्द्रं गृहीतवन्तं त्वां
हरिमोर्चायस्यतीति ॥ ३ ॥

उत्तमश्लोकमुत्तमयशसम्-यशसो भाम आश्रयम्
कीर्त्तनाः गुणाः सती कथा च यस्य तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥

यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः ।
 तं वीक्ष्य तूष्णीमकृताहर्णादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह ॥ ९ ॥
 तस्मा इमं शापमदादसाधुरयं दुरात्मा ऽकृतबुद्धिरथ ।
 विप्रावमन्ता विज्ञातां तमोऽन्धं यथा गजस्तब्धमतिः स एव ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान् नृप सानुगः ।
 इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्विष्टं तदुपधारयन् ॥ ११ ॥
 आपन्नः कौञ्जरीं योनिमात्मरमृतिविनाशनीम् ।
 हर्षचिदानुभावेन यद्गजत्वे ऽप्यनुस्मृतिः ॥ १२ ॥

एवं विमोक्ष्य गजयूथपमद्वज्जनाभस्तेनापि पार्षदगतिं गमितेन युक्तः ।
 गन्धर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमानकर्माद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात् ॥ १३ ॥
 एतन्महाराज ! तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणम् ।
 स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषापहं दुःस्वप्ननाशं कुरुवर्य ! शृण्वताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुशाक्षले मलयाम्नावाभ्रमो यस्य सः आप्लुतः क्नातः
 आराधनकाले गृहीतं मौनव्रतं येन स हरिमाराधयामास ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीवल्लभो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब इस प्रकार श्रीहरिने गजेन्द्र को ग्राह से छुड़ाया उस समय देव, ऋषि, गन्धर्व, ब्रह्मा, महादेव प्रभृति सब देवता लोग, श्रीहरि के उस कर्म की प्रशंसा करते हुए पुष्पों की वर्षा करने लगे ॥ १ ॥

आकाश में देवताओं की बुबु भी बाजने लगीं गन्धर्व लोग नाचने लगे, गाने लगे ऋषि, चारण्य और सिद्ध लोग भी पुरुषोत्तम की स्तुति करने लगे ॥ २ ॥

और जो वह ग्राह रहा वह भी, देवख ऋषि के शाप से छूटकर, मत्काक परम आश्चर्य रूप को धारण कर, गन्धर्वों में सप्तम, प्रथम के सहस्र इह नामक गन्धर्व होगया ॥ ३ ॥

तब ही उत्तम श्लोक अर्थात् श्रीशुक श्रीहरि को प्रणाम कर सब के धाम और कीर्तन करने योग्य है सुन्दर गुण्य और कथार्य हैं जिनकी ऐसे प्रभुका गान करता मया ॥ ४ ॥

[१३]

वह भी ईश्वर से अनुकम्पित होकर, श्रीहरि का प्रणाम कर, मुक्तकदिष्य होकर सब लोगों के देखते २ अपने लोक को गया ॥ ५ ॥

और गजेन्द्र भी भगवान के स्पर्श होने से अज्ञान बन्धन से छूटकर भगवान के साक्ष्य को प्राप्त होकर पीताम्बरधारी और अतुभुञ्ज (चार भुजा वाला) होगया ॥ ६ ॥

वह भी पूर्ण जन्म में विष्णु व्रत परायण्य त्रिविड देशान्तर्गत पाण्ड्यदेश का राजा इन्द्रद्युम्न इस नाम से विख्यात रहा ॥ ७ ॥

वह एक समय आराधन काल में आत्मज्ञानी मौनव्रत को धारण कर सकल जगत के नियन्ता श्रीहरि का कुशाक्ष पर्वत के ऊपर आश्रम में बैठकर पूजा करता रहा, इतने में एक जटा धारी तपस्वी आकर प्राप्त हुआ ॥ ८ ॥

श्रीभरक्षामिदृतभाषार्थदीपिका ।

तूष्णीं रहस्युपासीनं वीक्ष्य ॥ ९ ॥

शापमेवाऽऽह—असापुरित्यादि । अकृता ऽशिक्षिता बुद्धिर्यस्य गजो यथास्तब्धमतिस्तथैवायमसः स एव गज एव मगत्स्विति शेषः ॥ १० ॥

विष्टं देवार्पितं तदुपधारयकालोत्पन्नम् ॥ ११ ॥

कौञ्जरीं योनिमापन्नः तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिर्जाता तत्राऽऽह शिरेरचंगस्थाऽनुमधिगति ॥ १२ ॥

यथाऽनुकीर्तयन्त्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः ।
 शुचयः प्रातरुष्याय दुःस्वप्नाद्युपशान्तये ॥ १५ ॥
 इदमाह हरिः प्रीतो गजेन्द्रं कुरुसत्तम ! ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः ॥ १६ ॥

भीमरश्मिकृतभावाद्येदीपिका ।

अद्भुतं स्वभवनमगात् ॥ १३ ॥
 एतद्रजराजमोक्षार्थं नाम कृष्णानुभाषस्तवेरितः कथम्भूते
 तत्राऽऽह स्वर्गमित्यादि दुःस्वप्ने नाशयतीति तथा ॥ १४ ॥
 अतः भयस्कामा ये एतद्यथावदनुकीर्तयन्ति ॥ १५ ॥
 अनेन भयो भवतीति कुतो ज्ञातम् ? साक्षाद्भगवत्प्रवचनादेवे-
 त्याह-इदमाहत्यादि यावत्समाप्ति ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा शिष्यगणैः परिवृतो महाशया मुनिरगस्तोयहृच्छ्रया तत्र
 इन्द्रद्युम्नाश्रमे समागतः तमिन्द्रद्युम्ने तूष्णीमवस्तिगतमकृतमसम-
 पित्तमर्थादिकं येन तं रहसि एकान्ते उपासीनमुपविष्टं वीक्ष्य
 ऋषिरगस्त्यश्चुकोप हेति कष्टे इदंशस्यापि महाज्ञप्रहविषयता
 वभूवति खिद्यति मुनिः ॥ ९ ॥

तस्मै इन्द्रद्युम्नाय शापमदाहपित्यनुपङ्गः, शापमेवाह—
 असाधुरिति । अयम् इन्द्रद्युम्नोऽसाधुर्दुरात्मा अकृता अशिक्षिता
 युद्धिरस्य तादृशोऽस्याधुना विप्रावमन्ना विप्रावमन्नावमन्त्यते परि-
 भवतीति तथा अतो हेतोस्तमिन्द्रगह्वानं विज्ञातां प्राप्नोतु, यथा
 गजः स्तब्धमतिस्तथैवायमहो भवतु स एव गज एव भवत्विति
 शेषः ॥ १० ॥

हे नृप ! इत्थं शपथा भगवानगस्त्यः सानुगः सशिष्यो
 गतः यथो तत इन्द्रद्युम्नोऽपि राजर्विस्तद्गस्त्यशापात्मकं विष्टं
 प्राश्नमेव उपधारयन्निश्चिन्तयन्तः परमात्मनः स्मृतिविना-
 शिनी कौञ्जर्णी योनिमापन्नः प्राप्तः तर्हि पश्चात्कथं स्मृतिर्जाता
 तत्राह—गजत्वेऽप्यनुस्मृतिरिति यत्तद्व्यर्थं नानुभवेन पूर्वजन्मनि
 भगवद्वाराधनप्रभावेनाभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवमित्थं गजयुषं गजेन्द्रं विमोक्षय पार्वदत्तं प्रापितेन तेनापि
 गजेन्द्राख्यजीवनेनापि अपिशब्दात्स्वपार्वदेभ्य युक्तोऽजनाभो
 हरिर्गणेशर्वादिभिरुपगमायमानं कर्म यस्य गरुड आसनं वाहनं यस्य
 सः अद्भुतं स्वभवनं यथो इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्पूर्वं "बादरायण एतत्ते" इत्यादिना तस्योत्तरमुक्तम् उपसं-
 हृतं गजेन्द्रमोक्षकथाध्वन्याफलमाह-एतादिति । हे महाराज ! एत-
 द्रजेन्द्रमोक्षकारुण्यः कृष्णानुभाषः हरिप्रभाषः लक्षः नृपयं मयेरितः
 कथितः इदं गजेन्द्रमोक्षार्थं शृण्वतां जनानां स्वर्ग्यं स्वर्गसाधकं

वशास्करं कलिकल्पमापहं कञ्चो युने यत्कल्पमपं पापं तदपहन्तीति
 तथा कलिः कलहः तस्मिन् पापं हरतीति वा । हे कुरुसत्तम !
 दुःस्वप्ननाशं दुःस्वप्ने नाशयतीति तथा ॥ १४ ॥
 अतः भयस्कामा द्विजातश्चैवर्षिकाः प्रातरुष्याय शुचयः
 शुचिभूताः दुःस्वप्नाद्युपशान्तये एतद्यथावदनुकीर्तयन्ति ॥ १५ ॥
 अनेन कीर्तितेन दुःस्वप्नाद्युपशान्तिर्भवति इति कुतो ज्ञातम् ?
 इत्यपेक्षयां भगवत्प्रवचनादेवेत्याह—इदमिति । हे कुरुसत्तम !
 सर्वभूतानां शृण्वतां सर्वभूतमयुरो विभुर्हरिः प्रीतो गजेन्द्रमिति
 इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १६ ॥

भीमद्विजयव्यजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपगीयमानानि कर्माणि यस्य स तथा अगाल्लोकवृष्टया
 तु तत्रैवान्तर्द्वेषे इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 दुःस्वप्नस्य नाशो वस्माद्ग्रेत्रमोक्षणात्तत्तथा तत्र ॥ १४-१५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

युकोपह इति न स्वावमानेन किन्तु विध्यतिक्रमेण । अत-
 एव विप्रावमन्त्यते वक्ष्यति । अनेन च पूर्वपूर्वविप्रेषणवहानं
 कृतवानिति बोध्यते, तत्र हेतुः स्तब्धमतिरित्यनेन दर्शितः ।
 कोपविधानं चेदं तदपराधजन्यमहादुःखभोगात्तरशान्तये
 अभूदिति कृपामयमेव हेतवः ॥ ६ ॥

एवमित्यर्थकम् । अत एवागस्त्यो भगवदिति दयालुत्व-
 सर्वज्ञत्वादिनैव तं शशापेति भावः । तत्रान्यथास्यान्वयापि
 वहन्नेदृशापराधास्तारफलदुर्भोगाश्च समुत्पस्यन्ते । स्तब्धम-
 र्साति शिष्यामात्रेण चिकित्स्वरथात् । ततश्चास्य कदाचित्तजि-
 स्तारः स्यादिति तदभिप्रायो हेयः ॥ १० ॥ ११ ॥

इत्थेति । गजत्वेऽप्यनुस्मृतिर्बभूवस्तु इत्यर्थनाऽनुभाषेने-
 त्यर्थः ॥ १२-१६ ॥

भीमद्विभवायकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुनिरगस्त्यः ॥ ६ ॥
 अकृतबुद्धिः अविद्वितधीः स एव गज एव भवत्विति
 शेषः ॥ १० ॥

श्रीभगवावाच ।

ये मां त्वां च सरश्वेदं गिरिकन्दरकाननम् ।

वेप्रकीचकषेणूनां गुल्मानि सुरपादपान् ॥ १७ ॥

श्रृङ्गाणीमानि धिष्णायानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च ।

क्षीरोदं मे प्रियं घाम श्वेतद्वीपं च भास्वरम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्विष्टं दुरदृष्टम् वपधारयन् जानन् ॥ ११ ॥

यस्य गजत्वे अज्ञत्वे ॥ १२ ॥

विमोक्षेति प्राहादिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यथा वधावत् ॥ १५-१६ ॥

• श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नस्मै इमं शापमदात् शापमेवाह—असाधुरित्यादि । अकृता अनियोजिता पञ्चयज्ञलक्षणा प्रतिधिपूजने धर्मं बुद्धियै न सः अत एव दुरात्मा दुष्टबुद्धिः स्तब्धमतिः अयं यथा गजस्तथा तमोऽन्धमज्ञाने स एव गज एव सन् विशनाम स च धर्मः इत्थं महाभारते “अधुर्दृष्ट्यामनो दद्याद्वाचं दद्यात्सुमुत्तमम् । कथाय चासनं दद्यात्स यज्ञः पञ्चदक्षिणम्” इति ॥ १० ॥

तच्छापकूपेण परिणतं द्विष्टं प्राचीने कर्मोपधारयन् ॥ ११ ॥

यत् यस्य हर्यंचनाऽनुभावेन गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः हरिस्मरणम् ॥ १२ ॥

• अश्वर्षादिभिरुपगीयमानानि कर्माणि यस्य स अद्भुतमखौ-
किकं स्वभवनमगात् ॥ १३ ॥

दुःस्वप्नं नाशयतीति तथा शृण्वतामिदं पञ्चलक्षणां भाव-
यितृणामपि ॥ १४ ॥

• अत एव भयस्कामाः धर्मार्थकाममोक्षाल्पभयस्कामाः
दुःस्वप्नाद्युपशान्तये च यथा वदन्तुकीर्णयन्ते ॥ १५ ॥

गीजेन्द्रमोक्षस्मरणफलवर्णनपसङ्गादभयद्वयमगवच्छिभूतिस्मरण-
फलमपि भगवदुक्तिद्वारा वर्णयति—इदमाह हरि
रित्यादिना ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जब उस जगह पर हरीच्छा से अपने शिष्यों सहित महा वशा मुनि (अगस्त्य भी) आये और राजा उन ऋषि को देखकर भी पूजा स्तुति कुछ न करके चुप बैठा रहा तब ऋषि ने एकान्त में ऐसे बैठे हुए को देखकर कोप किया ॥ ६ ॥

और उस राजा को यह शाप दिया कि यह दुरात्मा असाधु अशिक्षित बुद्धि विप्र का अवमान [तिरस्कार] करने वाला अब अन्धतम को अर्थात् नामसी योनि को प्राप्त हो जैसे गज के नाई स्तब्ध मति होकर बैठा रहा इसी प्रकार वही गज हो ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि—हे नृप ! इस प्रकार अगस्त्य भगवान् शाप देकर अपने अनुचरों सहित चले गये और राज ऋषि इन्द्रशुम्भ भी अपनी उस प्रारब्ध को धारण करत हुआ ॥ ११ ॥

आत्म स्मृति के विनाश करने वाली कुञ्जर की योनि को प्राप्त हुआ, तौ भी भीहरि की परिचर्या (पूजा) के प्रभाव से गज योनि प्राप्त होने पर भी स्मृति नष्ट नहीं भई ॥ १२ ॥

कमल नाम भीहरि गज युथ पति को इस प्रकार लुब्ध कर, पार्षद गति को प्राप्त होने वाले उस गजेन्द्र के सहित गरुडाशन [गरुड पर बैठे बाजे] अपने अज्ञत भवन की पधारं, उस समय गंधर्व सिद्ध, और देवता जोग भगवाद् के कर्म को गान करते हुए ॥ १३ ॥

शुकदेवजी बोले, कि हे महाराज ! यह हमने तुमारे आगे श्रीकृष्ण का प्रभाव, कहा और हे कुरुवर्य ! स्वर्ग के देने वाला, यश के देने वाला, और भवण करने वालों के कलिकर्मों को दूर करने वाला, वह गजराज का मोक्षण भी कहा ॥ १४ ॥

और इस गजेन्द्र मोक्ष को श्रेय की कामना वाले शुचि द्विजाति जोग, प्रातःकाल उठकर, दुःस्वप्नादि की शान्ति की विये कीर्तन करते हैं ॥ १५ ॥

हे कुरु सत्तम ! सर्व भूत मय समर्थ भीहरि गजेन्द्र का मोक्षण कर सब जोगी के सुनते २ गजेन्द्र के ऊपर प्रसन्न होकर मैं बोले ॥ १६ ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रसङ्गादभयस्यापि स्मरणे फलमुच्यते सर्वेषां द्वितीयान्तर्गा-
त्स्मरन्तीत्यहमेनाम्बयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदांकौमोदकीं मम ।
 मुदर्शनं पाञ्चजन्यं सुपर्णां पतगेश्वरम् ॥ १९ ॥
 शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं महाश्रयाम् ।
 ब्रह्माणां नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च ॥ २० ॥
 मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैः कृतानि मे ।
 कर्माण्यनन्तपुण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनम् ॥ २१ ॥
 प्रणावं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान्धर्ममव्ययम् ।
 दाक्षायणीर्धर्मपत्नीः सोमकश्यपयोरपि ॥ २२ ॥
 गङ्गां सरस्वतीं नन्दां कालिन्दीं सितवारणम् ।
 ध्रुवं ब्रह्मऋषीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् ॥ २३ ॥
 उत्थायापररात्रान्ते प्रयताः सुसमाहिताः ।
 स्मरन्ति मम रूपाणि मुच्यन्ते ह्यनसो ऽखिलात् ॥ २४ ॥
 ये मां स्तुवन्त्यनेनाङ्ग ! प्रतिबुध्य निशात्यये ।
 तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिम् ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिश्य हर्षाकेशः प्रध्माय जलजोत्तमम् ।
 हर्षयन्विबुधानीकमारुरोह खगाधिपम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे गजेन्द्रमोक्षणं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अव्यक्तं मायाम् अव्यक्तं धर्मं भाक्तिसंक्षयं, सोमकश्यपयो-
रपि पत्नीर्दाक्षायणीः ॥ २२ ॥

मिनवारण्यैरावतम् ॥ २३ ॥

सुसमाहिता एकाप्रचिक्षाः मम रूपाणि मद्भिभूतीः ॥२४॥२५॥

जलजोत्तमं शङ्खचरं प्रध्माय वाद्यिरवा ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवदुक्तिमेव दर्शयति--व इत्यादिना विमलां मतिमित्य-
स्तेन । ये जनाः त्वां मां च एतत्सरोवरादींश्चापरात्रान्ते प्रभाते
उत्थाय स्मरन्ति तेऽखिलांसो मुच्यन्ते इत्युत्तरबान्धवः । गिर्षा-
दीनां समाहारद्वन्द्वः वेत्तादीनाम् इतरेतरयोगद्वन्द्वः तेषां गुरुमणि
सम्बन्धविशेषात्मकानि सुरपादपान्ध्वारादीन् ॥ १७ ॥

इमानि त्रिकूटस्यष्टकाणि प्रसङ्गादभ्येषामपि प्रातः स्मरन्-
व्यतामाह--ब्रह्मण्यस्तुमुंलक्ष्य मे हरेः शिवस्य च धिष्ययानि
स्थानानि त्रयाणां त्रिकूटगिरिष्टकाणां ब्रह्मादिस्थानमिमांशेण
वा इमानीत्युक्तं श्रीरोहं श्रीरत्नागरं मम श्रियं स्थानं भास्वरं
देवतहीपञ्च ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीतरासवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा मम श्रीवत्सादीन् तत्र मातां वनमालां कौमोदकीनाम्नीं
गर्हा पतंगेश्वरं पनगानां पत्नीयाभिश्चरं सुपर्णां गरुडम् ॥ १९ ॥

शेषमनन्तं कथम्भूतं मत्कथां सूक्ष्मां दुःप्रतर्क्यमत्कलाभूत-
मित्यर्थः ॥ ब्रह्मैवाभयं यस्यास्नामं देवीं श्रियं महालक्ष्मीं ब्रह्माणां
चतुर्मुखसृष्टिं नारदं भव रुद्रम् ॥ २० ॥

मम मत्स्याद्यवतारैः कृतान्यनन्तपुण्यानि शृण्वन्तमिति
शेषः यानि कर्माणि चरितानि तानिच सोमञ्चन्द्रं हुताशन-
मग्निम् ॥ २१ ॥

प्रगाथगोक्षुरं सत्यं भूतहितरूपं धर्मगठयक्तं प्रधानमद्वयं
धर्मं भगवत्कृतियोगलक्षणं दाक्षायणीः दक्षकुहितुः धर्मस्य पत्नीः
सोमकदम्बपयोरपि पत्नीः ॥ २२ ॥

नन्वामलकनन्दां कालिन्दीं यमुनां सितधारणामपेरगवतं
धूम्रमीलानपादिं सम ब्रह्मरूपान्पुण्येन श्लाक्यन्ते कथयन्त इति
पुण्यश्लोकास्नाम्नार्गमिकाग्मानवाञ्छ ॥ २३ ॥

प्रातःकथाय ये स्मरन्ति कथम्भूताः प्रवताः सुसमदिनाश्च
नियोगनान्तर्वाहोन्द्रियाः कथम्भूतानि सन्मादीनि मम रुपाणि
मच्छरीरभूतानि ते स्मरन्तारोऽखिलादहसः पापान्मुच्यन्ते दुःखमादि-
निामलेशयः सर्वपापशयो मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ २४ ॥

ये च जनाः निशात्यये निशापगमे पमाने प्रतिबुद्ध्यान्तं
स्वकृतेन स्तोत्रेण मां स्तुवन्ति तेषां प्राणात्यये प्रयाणकाले विमलां
महिष्यां मतिगहं द्दामि ॥ २५ ॥

इतीत्यमादिद्याहाय्य हृषीकेशो हरिः जलजोत्तमं शंखश्रेष्ठं
प्राध्याय ॥ ध्वनयित्वा ब्रह्मादिदेवताधर्मं हर्षयन् स्वगाधिपं गरुड
मारुतं ह्यारुह्य स्वभवनमगादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्गीतरासवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपरशक्ते अरुणोदयमारम्भे उत्थाय त्वां मां चेत्यादिकं
स्मरन्ति ते सर्वं समाह्वयं मुच्यन्त इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

नन्वस्तु पापस्योऽस्मान्निश्चयज्ञानं कर्मादित्यनन्तसाधन-
माह—ये मामिति । प्राणात्यये देहोत्क्रमणे ॥ २५ ॥

जलजोत्तमं शंखोत्तमम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसूत्रम् ।

ये मामित्यष्टकम् । ये मामित्यादिना स्वभक्तोच्चारजातपरमा-
नन्दः श्रीभगवानाशिषो इति य एतत् प्रसङ्गसङ्गिनस्तेषां
स्मरणानुवादेन तत्र तु शेषादिनामप्यागमनं ज्ञेयम् । द्विविधैः
सहस्रस्तुवाङ्गिरित्युक्तैः । प्रह्लादाऽप्ये नित्यपापदः अकुरेण
ब्रह्महृदं दृष्टत्वात् । मत्स्याद्यवतारकृतानि तदानीं गन्धर्वा-
दिभिर्गीयमानानि । प्रगाथदिकमपि तत् प्रसङ्गे कीर्त्यमानं
गङ्गाद्यास्तदधिष्ठातृः । पुण्यश्लोकाश्च तत्कीर्तानः कीर्त्यमानाः
तत्पार्षदादिना प्राप्तत्वेन तत् साहिता एव सन्ति ॥ १७—२६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धोऽध्याये

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसूत्रम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

मां चेत्यादिद्वितीयान्तानां स्मरन्तीत्यष्टमोऽन्वयः ॥ १७—२१ ॥
अत्यक्तं मायाम् अव्ययं धर्मं भक्तिं सोमकदम्बपयोरपि
पत्नीः ॥ २२ ॥

सितधारणामैरावतम् ॥ २३—२६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिन्यां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमं चतुर्थोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

ये मामित्यादीनां स्मरन्तीत्यष्टमोऽन्वयः ॥ १७—२१ ॥

सत्यं त्यक्तं कार्यज्ञानम् अव्यक्तं प्रधानम् अव्ययं धर्मं मदीयभ-
क्तियोगम् मोक्षदत्त्वात् सोमकदम्बपयोरपि पत्नीः । २२ ॥

सितधारणामैरावतम् पुण्यश्लोकान् पवित्रकीर्तान् । २३ ॥

मम रुपाणि महिभूतीः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धोऽध्याये

श्रीमच्छकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपे

चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्री भगवान् उवाच ।

श्री भगवान् बोले कि हे गजेन्द्र ! जो लोग, हमारा
तुमारा हम परोवर का गिरकन्दरा और कानन का तथा
वेद कीचक और वेणुओं के गुहों का तथा देव वृक्षों का
स्मरण करते हैं ॥ १७ ॥

तथा इन तीनों शृङ्गों का, ब्रह्मा हम और महादेव ये
तीनों के धामों का तथा हमारा भास्वर भवन द्वीपका ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

तथा श्रीवत्स, कौस्तुभ, वनमांसा, और हमारी प्रिय गदा कौमो-
वकी, सुदर्शन पाञ्चजन्य तथा पतगेश्वर सुपथं गरुडजी॥१९॥

तथा हमारी सूक्ष्मकक्षा भी शेषजी, और सत्यनारायण भी
देवी, तथा ब्रह्मा, नारद ऋषि, महादेव, प्रह्लाद ॥ २० ॥

और मरुत्य कूर्मादि भवतारों को धारणाकर जो हमने
अनग्न और पुण्यरूप चरित्र किये उनको तथा सोम सूर्य
और अग्नि को ॥ २१ ॥

तथा प्रणव (ॐकार) सत्य, अश्वत्थ, गौ, ब्राह्मण, तथा
अव्यय धर्म, तथा दक्ष की पुत्री धर्म की पत्नी तथा सोम
और कश्यप की भी परिणीये ॥ २२ ॥

तथा गंगा, सरस्वती, अलकनन्दा, काशिन्दी, मितधारण,
(पेरावत,) तथा ध्रुव और सप्त ऋषि, तथा और पुण्य
श्लोक मनुष्य ॥ २३ ॥

हमारी विभूति रूप इन सबों को पिछली रात्रि अर्थात्
ब्राह्म मुहूर्त में उठ कर प्रवचन पूर्वक समाहित होकर जो

लोग स्मरण करने हैं वे लोग सम्पूर्ण पापों से छूट
जाते हैं ॥ २४ ॥

हे गजेन्द्र ! जो लोग बड़े प्रातःकाल जाग कर इस
स्तोत्र में हमारी स्तुति करने हैं उन लोगों को प्राण वियोग
काल में मैं ही विमल मणि को देता हूँ ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—दुर्भीकेश श्रीहरि, इस प्रकार
आदेश कर, पाञ्चजन्य को बजा कर देवताओं की सेना
को हथ देते हुए, खगाधिप भी गरुडजी पर सवार होकर
पधारे ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

चतुर्थ अध्याय की भी वृ० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्त ॥ ४ ॥

श्रीहरये नमः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

-----○:~:○-----

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजन्नुदितमेतत्ते हरेः कर्माऽघनाशनम् ।
 गजेन्द्रमोक्षणां पुण्यं रैवतं त्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥
 पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तामससोदरः ।
 बलिविन्ध्यादयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकाः ॥ २ ॥
 विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन् (१) भूतरयादयः ।
 हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वादयो द्विजाः ॥ ३ ॥
 पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः ।
 तयोः स्वकक्षया जज्ञ वैकुण्ठो भगवान्स्वयम् ॥ ४ ॥
 वैकुण्ठः कल्पितो येन (२) लोको लोकनमस्कृतः ।
 रमया प्रार्थयमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥
 तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः ।
 भौमान्गुणस्त विममे यां विष्णोर्वीणापेद्गुणान् ॥ ६ ॥
 षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः ।
 ३) पुरुपूरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ॥ ७ ॥
 इन्द्रो (४) मन्त्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः ।
 मुनयस्तत्र वै राजन् हविष्मद्दीरकादयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यंहीपिका ।
 अमुतावसानमहामिरध्यायैरनुषययते ।
 अमकपक्षपातेन यत्र बोधायिते प्रभोः ॥ १ ॥
 पञ्चमे पञ्चमं चाथ षष्ठं चाकथयन्मनुम् ।
 विप्रशापाञ्च निःभीकैः कृतां देवैर्हरेः स्तुतिम् ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥
 तामसस्यतुषो मनुस्तस्य सोदरो ज्ञाता ॥ २-५ ॥
 तस्य वैकुण्ठसंज्ञस्य हरेरनुभावः सनकादिशापेन वैत्यतां
 प्राप्ताऽयां स्वपार्षदाऽयां बराहादिकपेया युद्धादिवचन्यः गुणाश्च

अत्राययतादयः परमोदयाश्च महर्षयः कथितान्कृत्यायस्कन्धादिषु
 ॥ ६-१० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

एवं तामसमन्वन्तरकथनप्रसङ्गानुप्रसक्तं गजेन्द्रमोक्षोपख्यानं
 मनुष्येण 'पञ्चममन्वन्तरं भोक्तुं बोधयति मुनिः—राज-
 श्रिति । हे राजन् ! एतत्पुण्यतमं गजेन्द्रमोक्षगात्मकं कर्म
 हरेः अघनाशनं कुर्वन्निवर्तकं मे मया तुष्यं कथितमथ
 पञ्चमं रैवतं मन्वन्तरं शृणु ॥ १ ॥

(१) भूतदयादयः इति वीर०

(२) लोकालोका इति वीर०

(३) पुत्राः इति विज०

(४) मन्त्र इति विज० वीर०

श्रीमद्गीराराधयुचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र पञ्चमो मनुः रैगत इति प्रसिद्धः स च तामसस्य प्रियव्रतात्मजस्य सोदरः तस्य रैघतस्य मनोः सुताः पुत्रास्तु वलिचिन्ध्यादयः तेषां पुत्रो मूर्खो येषां तादृशाः ॥ २ ॥

इन्द्रस्तु विभुरिति प्रसिद्धः हे राजन् ! भूतदयादयः भूतदयपभृतयः देवाः हिरण्यगंगादयः सप्तर्षयः ॥ ३ ॥

एवं मन्वाद्यः पञ्चोक्ताः मयावनारमाह—परतीति । शुभ्रस्य भर्तुः विक्रुगठाख्या परती तयोर्विक्रुगठाशुभ्रयोभंगवान् कलयाम्यंशं वैकुण्ठ इति प्रसिद्धोऽप्येव वैकुण्ठाख्यैः सुरसत्तमैः सह जज्ञेऽवनीमां ॥ ४ ॥

वैकुण्ठाख्यं भगवन्तं विभिनद्वि—वैकुण्ठ इति । देव्या रमया लक्ष्म्या गार्ध्यामानेन येन वैकुण्ठेन भगवता तस्या लक्ष्म्याः प्रियं कर्तुं गिरुगठा वैकुण्ठः वैकुण्ठाख्या लोकः कश्चिद्व्यङ्गान्तर्गतो कल्पितः स च लोकालोकपर्यन्तस्यैर्जनैः नमस्कृतः लोकालोकपर्यन्तपरिनिर्मित इति भावः ॥ ५ ॥

तस्य वैकुण्ठस्य भगवतोऽनुभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां जयविजयाभ्यां वराहारिरूपेण युद्धादिष्वन्तः पभायो गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाः महर्द्धयश्च कथिताः तृतीयसप्तमस्कन्धादिषु कथिताः संप्रहेण कथिताः कार्त्स्न्येनाधुना कथयेत्यत्राह—भौमानिति । यः पुमान् निष्णोर्गुणान्यर्थाश्च साकल्येनेति शेषः । स भौमान् भूमंभवान् रेगन् विममे गणा-येत् भौमानां रेगनां गणानर्थाद्विष्णोर्गुणानां साकल्येन चणो नमशकर्मामत्यर्थः । यद्यपि वराहानतारः स्वायम्भुवन्वन्तरारम्भ कार्त्तिकः तृतीस्कन्ध उक्तः जयविजययोः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्तिस्तु रैघतमन्वन्तर इति तस्याऽनुभावः कथित इत्यतश्चक्रुन् तथापि देवप्रेण भूमिमुद्भूय यावद्विगयात्तसमागमस्तान्त्समुद्रे विहरति सति वाराहोऽस्मिन्मन्वन्तरे दैत्यतां प्राप्ता जयस्तेन हत इत्यवगन्तस्य तत्रैवमपि तद्वधस्य वराहावताऽनुभावेनाद्वैकुण्ठयथावतानुभावेत्यकथनमसङ्गतम् इति वाच्यम् अतन्तराणां भिन्नत्वेऽप्यवतारिणो भगवत एकत्वात्पापदयोर्द्वैत्यत्वप्राप्तेर्वैकुण्ठयथावतरेसमकालिकत्वात्सन्ननभ्याप्येतत्सङ्कल्पमूलकत्वाद्येति— विभावनीधम् ॥ ६ ॥

पष्ठे मन्वन्तरमाह—पष्ठस्त्विति । पष्ठस्तु मनुश्चभुवः पुत्रश्चाशुष इति प्रसिद्धः पुत्रोऽपञ्चाशुषस्य मनोराराजाः ॥ ७ ॥

इन्द्रस्तु मर्द्रुम इति प्रसिद्धः तत्र मन्वन्तरे भाग्यादयो गणा देवगणाः हे राजन् ! तत्र मन्वन्तरे हविष्महादयः सप्तर्षयः एषं मन्वावयः पञ्चोक्ताः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयजनीशं कृतपदवर्तनावली ।

अन्त्या स्तुवतः पुस्तकस्यापि प्रथमो भवति हगिरित्ययमर्थः प्रतिपाद्येतेऽस्मिन्नध्याये, तत्रार्थी क्रमप्राप्तमन्वन्तराधिपकथां प्रसज्जयति—राजज्ञिति । रैघतस्य विद्यमानं रैघतम् ॥ १ ॥

यलविष्णवादी येषां ते तथा अर्जुनः पूर्णः प्रधानो येषां त तथा ॥ २ ॥

विभुर्विभुनामा हरिः द्विजाः सप्तर्षयः ॥ ३ ॥

विक्रुगठायाः तयोर्विक्रुगठाशुभ्रयोः कलयाम्यंशं ॥ ४—५ ॥

भौमान् रेगन् पृथ्वीरजांसि विममे मानं संख्यां कराति ॥ ६ ॥

पुत्रा उच्यन्ते इति शेषः । चाक्षुषात्मजाः पुरुषादय इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

अत्रादिशब्दाद्यो मन्वान्तरादवगन्तव्यः ॥ ८—९—१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ १—३ ॥

परतीति द्वयम् । यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति मन्वन्ते तथैव वैकुण्ठस्यापि कल्पनमाविर्भावनमेव न तु प्राकृत-त्वं कृत्रिमत्वम् । उभयत्रापि नित्यत्वात्स्वामिप्रायेण तत्-त्वात्त्वेनाह—जज्ञ इति । श्रीविक्रुगठासुतस्यैषेवं वैकुण्ठं मूल-वैकुण्ठस्तु सृष्टेः प्राक् श्रीब्रह्मणा हृष्टमिति द्वितीयस्कन्धे प्रसिद्ध-मेव । स तत्रिकेन परित्यक्तं गूढ्यमपश्यमानः कुपितोर्माह-चेति निर्दिष्टं तत्र स्थानं तु सर्गादिगतमेव ज्ञेयम् ॥ ४—१४ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

षष्ठे मन्वन्तरे श्रीमद्विजयकथामनु ।

दुर्नामशापनिःश्रीकाः पञ्चमे तुष्टुषुः सुराः ॥

॥ १—३ ॥

शुभ्रस्य परती विक्रुगठा आसीदिति शेषः तयोभंगवान् वैकुण्ठः सह जज्ञे ॥ ४ ॥

यथा भगवत आविर्भावमात्रं जन्मेति मन्वन्ते; तथैव वैकुण्ठस्य कल्पनमाविर्भावनमेव न तु प्राकृतवत्कृत्रिमत्वम् उभयत्रापि नित्यत्वात्स्वामिप्रायेण तत्त्वात्त्वेनाह—जज्ञ इति । श्रीविक्रुगठासुतस्यैषेवं वैकुण्ठं मूलवैकुण्ठं तु अष्टावर्गापारे विरज सृष्टेः प्राक् ब्रह्मणा हृष्टमिति द्वितीयस्कन्धे प्रसिद्धमिति सम्बन्धं ५ ॥ कथितस्तृतीयस्कन्धे गुणा ब्रह्मण्यत्वादयः ॥ ६—१० ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चमादिभिरष्टभिरध्यायैः पयोभिर्मन्थनं चर्षयति—तत्र पञ्चमे षष्ठे च मनुर्बुवांसिःशापाभिःश्रीकेशैः कृतं भगवत्-स्तोत्रं चाह राजज्ञिति पञ्चमेनाध्यायेन ॥ १ ॥

तामसस्य चतुर्थस्य मनोः सोदरो भ्राता ॥ २ ॥ ३ ॥

सुरसत्तमैः प्रार्थित इति शेषः ॥ ४ ॥

लोकनमस्कृतो वैकुण्ठः कल्पितः ब्रह्मायुजमध्ये भाविष्कृतः स च नित्य एवेति पूर्वोपपादितम् ॥ ५ ॥

तस्य भगवतो वैकुण्ठस्याऽनुभावः प्रभुः कविः गुणाश्च कथिताः तृतीयादौ ॥ ६—१० ॥

तत्रापि देवः सम्भूत्यां वैराजस्याभवत्सुतः ।
 अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः ॥ ९ ॥
 पयोधिं येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा ।
 भ्रममाणोऽम्भसि धृतः कूर्मरूपेणा मन्दरः ॥ १० ॥
 राजोवाच ।

यथा भगवता ब्रह्मन् ! मथितः क्षीरसागरः ।
 यदर्थं वा यतश्चाद्रिं दधाराम्बुचरात्मना ॥ ११ ॥
 यथाऽमृतं सुरैः प्राप्तं किञ्चान्यदभवत्ततः ।
 एतद्भगवतः कर्म वदस्व परमाद्भुतम् ॥ १२ ॥
 त्वया सङ्गृह्यमानेन महिम्ना सात्त्वतां पतेः ।
 नाऽतितृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् ॥ १३ ॥
 सूत उवाच ।

(१)सम्पृष्टो भगवानेवं द्वैपायनसुतो द्विजाः ! ।
 अभिनन्द्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टुं प्रचक्रमे ॥ १४ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

यदा युद्धे ऽसुरैर्वैवा बाध्यमानाः शितायुधैः ।
 गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठेर^(१)न्हम भूयशः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकमयीरमयो विजयताम ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! यह संपूर्ण पापों को नाशक,
 और बड़ी पुण्य रूप, श्रीहरिका गजेन्द्र से मोक्षारूप चारित्रं
 तुमारे प्राणे वर्णन किया, अब रैवत मन्वन्तर को भव्य करी ॥१॥
 पंचम मनुदेवता नाम वाले तामस मनु के भ्राता हुए । और अर्जुन
 हे पूर्व जिनके ऐसे बलि, विष्णु, से प्रादि लेकर मनु के पुत्र हुए ॥२॥
 हे राजन् ! उस समय साक्षात् विष्णु (श्रीहरि) आपही इन्द्र
 हुए, और हिरण्यरोमा, बेवशिवा, तथा ऊर्ध्वबाहु से प्रादि
 लेकर सप्त ऋषि हुए ॥ ३ ॥

शुक्र की परमा विकुंठ मई इन दोनों से साक्षात् सब भग-
 वान् अपनी कक्षा से वैकुण्ठवासी देवताओं सहित वैकुंठ नाम
 वाले मनु-उत्प्रेक्ष हुए ॥ ४ ॥

जिन वैकुंठ नाम वाले श्रीहरिने, आप(मनु)के शिव की चाहना
 वाली श्रीरमा देवी [ब्रह्मीजी] की प्रार्थना से सब लोक
 नमस्कृत वैकुंठ लोक रथा ॥ ५ ॥

(१) विष्णुरातेन संपुष्टो भगवान् वादरावाचिः । इति वीर० ।

उन श्रीहरि का सनकादिके शाप में देखे होने वाले स्वपाषण्डों
 के साथ युद्धादिके प्रभाव और परमउदार ब्रह्मयवतादिगुणों
 का हमने वर्णन किया, जो विष्णु के गुणों का वर्णन करसके,
 वह समझे कि-पृथिवी के रेणुओं की भी गणना करसकेगा।
 और छठमे चक्षु के पुत्र चाक्षुष नाम मनु हुए, तथा पुरु, पुरुष,
 और सुद्युम्न प्रादिक मनु के पुत्र हुए, ॥ ७ ॥

और उस समय में मंत्रद्रुम नामक इन्द्र हुए, और आप्यादिक
 देव हुए, हे राजन् ! उस मन्वन्तर में इविष्मान् श्रीहरिादिक सप्त-
 ऋषि हुए ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

वतो हेतोः ब्रह्मचरात्मना कूर्मरूपेण ॥ ११ ॥

सुराणां साधिता सुभेद्युक्त्वा युद्धायपि सूचिनमतः पृच्छन्,
 किञ्चान्यदिति ॥ १२-१४ ॥

नोत्तिष्ठेर^(१)न्हम भूयशः ॥ १५ ॥

(२) पुनश्च ते इति वीर० ॥

यदा दुर्वाससः शापात्सेन्द्रा लोकास्त्रयो नृप ! ।

निःश्रीकाश्चाभवन्स्तत्र नेशुरिज्यादयः क्रियाः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठस्था
माला तस्मै वक्ष्याते न च श्रीमदेनाऽनाहृत्यैरावतस्य कुम्भयोर्निक्षिप्त्वा
स च गजोमत्तः पद्भ्यां तां मालां चूर्णीचकार ततः कुपितो दुर्वा-
सास्तं शशाप त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति, तदेतद्वाह,
यदा दुर्वाससः शापादिति । इत्यादयो यागाद्याः ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्द्विराराधवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अधतारमाह—तत्रापि पृष्ठे मन्वन्तरे वैराजस्य
भक्तः संभूत्याख्यायां भार्यायां जगतीपतिभंगवानंशनाजित इति
प्रसिद्धो ऽभवत् ॥ ६ ॥

अधतारप्रभावसरं प्रयच्छन्नजितं विशिनष्टि—पयोधिमिति ।
येनाऽजितेन पयोधिं क्षीरोदधिं निर्मथ्य सुराणां सुधाऽमृतं
साधिता संपादिता येन च कूर्मरूपेणाभसि भ्रममाणो मन्वरोऽद्रिः
पृष्ठे धृतः ॥ १० ॥

लक्ष्मणावसरः पृच्छति राजा—यथेति, त्रिभिः । हे भद्रान् ! भग-
वता ऽजितेन यथा क्षीरसागरो मथितः यथा रीत्या मथितः
यदर्थं येषां प्रयोजनार्थं मथितः यतश्च हेतोरम्बुचरात्मना कूर्म-
रूपेणाद्रिं मन्वरं दधार ॥ ११ ॥

येन च प्रकारेण देवैरमृतं लब्धं ततो मथनादभ्यदमृताद्व्य-
तिरिक्तमपि वस्तु किं किमभवत् एतत्पयोधिंमथनात्मकं
भगवतोऽद्भुतं कर्म वदन्न ॥ १२ ॥

स्वस्वशुभ्यां व्यनक्ति—त्वयेति । त्वया स्वस्वकृतीत्येवमेव सास्वतां
पनेभगवतो महिम्ना मे चित्तं नैव तृप्यति, मृतसौ हेतुं वद-
न्निभं विशिनष्टि—सुचिरं बहुकालं तापेनाऽध्यात्मकादितापत्रयेण
तापितं दुःखितम् ॥ १३ ॥

एवमापृष्टो भगवान्वाहरावशिः प्रश्नमभिनन्द्य कथयामासे-
त्याह सूतः—संपृष्ट इति । हे द्विजाः ! इत्थं संपृष्टो भगवान्
द्वैपायनसुतो द्विजः शुकः राज्ञः प्रश्नमभिनन्द्य हरेर्वीर्यं माहात्म्यम्
अभ्याचष्टुं कथयितुं प्रचक्रमे आरभे ॥ १४ ॥

तदेवाह—यदेत्याद्यष्टभिरध्यायैः । पयोधिनिर्मथनात्मकं भगवत-
श्चारित्रं वक्तुं तावत्तुपोद्वैपायनं प्रपञ्चबलध्यायद्वाभ्यां यदाऽसुरैः
कर्तुंभिः निशितायुधैः साधनैर्बुध्यमाना देवाः गतप्राणाः निपातिताः
बहुशः पुनर्नोत्तिष्ठेरन्नाजीवन्स्म ॥ १५ ॥

यदा च दुर्वाससो मुनेः शापेनन्द्रेण सहितास्त्रयो लोकाः
निःश्रीकाः निःश्रीकाः निःसम्पदो ऽभवन् दुर्वाससा हि कदा-
चिन्मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठमालां कृपया तस्मै वक्ष्याते न
चेन्द्रेण श्रीमदेनाऽनाहृत्यैरावतस्य कुम्भे निक्षिप्त्वा स च मर्षः

पद्भ्यां मालां चूर्णीचकार ततः कुपितो दुर्वाससास्तं शशाप
त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति तदेतदुक्तं यदा दुर्वाससः
शापेनेति तत्र तदा इत्यादयो यागादयो क्रिया नेशुर्न समर्थाः
भियं वक्ष्यितुं नाशकनुषङ्गित्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरज्यावजतीयं कृतपदरत्नावली ।

यथा कथं यतः कुतः अम्बुचरात्मना कूर्मरूपेण ॥ ११—१२ ॥
तापैराध्यात्मिकादिदुःखैः तापितं क्लेशितम् ॥ १३ ॥

सूतः शौनकादिसम्वादाविस्मरणार्थं राज्ञा पृष्टः श्रीशुक-
स्तस्य चोद्यं परिहर्तुमुपक्रमत इत्याह, सूत इति ॥ १४ ॥

कथमुपक्रान्तवानिति तत्राह—यदेति । गतासवः प्राण्यवसर-
हिनाः यदा च नोत्तिष्ठेरन् यदा च निःश्रीका अभवन् तत्र
तदा इत्यादयो क्रियाः नेशुरित्यन्वयः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

यदा युद्धे इति युग्मकम् । सेन्द्रा इन्द्रानुगता एत एव तत्त्व-
सुरा इत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥

श्रीमद्भिरनाथकवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

अम्बुचरः कूर्मस्तदात्मना ॥ ११—१४ ॥

नोत्तिष्ठेरन् नपुनर्जीवन्तिस्मेति देवानां परामथ उक्त-
स्तत्र कारणमाह—दुर्वाससाशापेनेति । दुर्वाससा हि कदाचिद्
मार्गे गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा स्वकण्ठस्थं मालां तस्मै वक्ष्याते न
श्रीमदेनाऽनाहृत्यैरावतस्य कुम्भयोर्निक्षिप्त्वा स च पशु-
त्वान्मत्तः पतितां तां मालां पद्भ्यां चूर्णीचकार तद्दृष्ट्वा कुपितो
दुर्वाससास्त्रिभिर्लोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेति शशाप ॥ १५—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा येन प्रकारेण वदर्थं यत्प्रयोजनार्थं क्षीरसागरो
मथितः यतो हेतोः अम्बुचरात्मना कूर्मरूपेणाद्रिं भगवान्
दधार ॥ ११ ॥

यथा येन प्रकारेण देवैरमृतं लब्धं ततः क्षीरसागरात्
अभ्यदमृतव्यतिरिक्तं किमभवत् एतत् भगवतः कर्म वदन्न ॥ १२ ॥

निशाम्यैतत्सुरगणा महेन्द्रवरुणादयः ।

नाध्यगच्छन्स्वयं मन्त्रैर्मन्त्रयन्तो विनिश्चयम् ॥ १७ ॥

ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मैरामूर्धनि सर्वशः ।

सर्वं विज्ञापयाञ्चक्रुः प्रणताः परमोष्ठिने ॥ १८ ॥

स विलोक्येन्द्रवाग्वादीन्निस्तत्त्वान्विगतप्रभान् ।

लोकानमङ्गलप्रायानसुरानयथा विभुः ॥ १९ ॥

समाहितेन मनसा संस्मरन्पुरुषं परम् ।

उवाचोत्फुल्लवदनो देवान्स भगवान्परः ॥ २० ॥

अहं भवो यूयमथो ऽसुरादयो मनुष्यतिर्यग्द्रुमघर्मजातयः ।

तस्यावतारांशकलाविसर्जिता ब्रजाम सर्वे शरणां तमव्ययम् ॥ २१ ॥

• भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सकुण्ठयमानेनापि नातितृष्यति अत्यन्ततस्तत्तुल्याय विस्तारतो ब्रूहीति भावः ॥ १३ ॥

अभिन्नग्य राज्ञः प्रभ्रमिति शेषः । हरेर्वीर्यमङ्गवाचपुं वक्तुं प्रचक्रमे आरेभे ॥ १४ ॥

नासिंधरन् तत्र हेतुः गतासवः गतप्राणाः ॥ १५ ॥

एवंविधे देवानां परामर्शे हेतुं चन्द्र कच्चिद् दुर्वाससा स्त्रकण्ठस्था माला गजेन वृजते इन्द्राय दत्ता तेन भीमदा-विष्टेन साऽनाहत्य गजकुम्भयोर्निक्षिप्ता गजेन तु सा पद्भ्यां चूर्णीकृता ततः कुपितो दुर्वासः त्रिमिलोकैः सह त्वं निःश्रीको भवेतीन्द्रं शशापेत्याह-यदा दुर्वाससः शापेनेति । इज्या-दयो बागादयः क्रियाः नेत्रुः भियं वर्द्धयितुं नाशन्कुवन् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उक्त मन्वन्तर में भी जगतपति भगवान् अपने वंश से सम्भूति देवी में वैराज के पुत्र अजित नाम से प्रकट हुए ॥ ६ ॥

जिनो ने समुद्र मथन करके देवताओं को अमृत पिवाया, और मथने समय में जिनने कूर्मरूप को धारण कर भ्रमते हुए मन्दराचल को धारण किया ॥ १० ॥

राजोवाच

राजा परीक्षित बोले, कि-हे अहम् ! जैसे भगवान् ने सौर नागर को मथन किया और जिस प्रयोजन को मथा, और जिस हेतु से आपने जलधर [कूर्म] रूप को धारण कर पर्वत को धारण किया ॥ ११ ॥

और जैसे देवताओं को अमृत प्राप्त हुआ, और जो जो कुछ धरित्र वहां पर हुआ हो, वह सब परमाहुत श्रीहरिका पराक्रम आप कहो ॥ १२ ॥

हे महाराज ! आप मर्कटों के पति श्रीहरि की महिमा को जैसे २ कथन करते हो, वह सब सुनता हूँ तो भी बहुत काल से संसार के तापों से तप्त मेरा चित्त अत्यन्त तृप्त नहीं होता है ॥ १३ ॥

सून उवाच ॥

सूनजी बोले, कि-हे शौनकादिको ! त्रैपायन महर्षि भीवेद-व्यास जी के पुत्र भगवान् भीशुकदेवजी से राजा ने जब इस प्रकार प्रश्न किया तब भीशुकदेवजी भी राजा के प्रश्न का अभि-नन्दन करके श्रीहरिके धीरे [पराक्रम] के कथन करने का आरम्भ करते हुए ॥ १४ ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि-जब संग्राम में देवताओं को तीक्ष्ण आयुधों से असुरों ने ताड़ित किये और देवता लोग भी गत प्राण्य बाधे होकर पृथिवी पर गिर कर फिर बहुत से नहीं उठे ॥ १५ ॥

हे नृप ! और जब दुर्वास के शाप से इन्द्र सहित तीनों लोक विना भी के होगये, और इज्या [यज्ञ] आदि क्रिया करने को जब समर्थ न हुए, ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिभक्तभावाग्दीपिका ।

असुरान् अथवा देववैलक्षण्येन वैलपुष्ट्यादियुक्ताम्बिलोक्ये-त्यर्थः ॥ १६ ॥

हरि शरणां गतास्सन्तो यथापूर्वं सर्वे प्राप्स्याम इति हर्षेणो-त्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य ॥ २० ॥

मनुष्यादयो जरायुजायडजोद्भिर्जस्रेदजाः यस्यावतारः पुरुष-अस्यांशो ब्रह्मा तस्य कला मरीचबाह्वस्ताभिर्विसर्जिताः पुत्र-पौत्रादिवारा जनिताः ॥ २१ ॥

न यस्य वधो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयावरणीयपक्षः ।
 अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं धत्ते रजस्सत्वतमांसि काले ॥ २२ ॥
 अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः सत्त्वं जुषाणस्य भवाय देहिनाम् ।
 तस्माद्भ्रजामः शरणं जगद्गुरुं स्वानां स नो धारयति शं सुरप्रियः ॥ २३ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

इत्याभाष्य सुरान्वेषाः सह देवैररिन्दम ! ।

अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः परम् ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतमावार्थदीपिका ।

ननु, तर्हि सर्वेष्वसौ समः स्यात्किं तच्छरणाभयेण सत्यम्, वक्ष्येवं तथाऽप्यस्मत्पक्षपाती भविष्यतीत्याशयेनाऽऽह-न वक्ष्येति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

स्थितिपालनस्य क्षयः कावः अतः सुरप्रियस्सम्प्रीयानां नः शं सुकं करिष्यति ॥ २३ ॥

यत्र शीराण्यौ हरेर्वासस्तदेव तमसः परं स्थानम् यद्वा लोकाद्यपरमलोकाय तमसः परं स्थानं जगाम ॥ २४ ॥

भीमहरीराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

तदा सुरगणाः इन्द्रादिवेशगणाः एतत्त्रैलोक्यस्य निःभीकर्यं पतितानां देवानामनुत्थानञ्च निशाम्य दृष्ट्वा स्वयं मैत्रैर्मन्त्रवन्तोऽप्यालोचयन्तोऽपि विनिश्चयं स भीकरवाद्यावहोपायनिश्चयं नाध्यगच्छन् प्रापुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

ततो निश्चयानधिगमनानन्तरं मेरोर्मूर्खनि स्थितां ब्रह्मणः चतुर्भुजस्य समां सर्वेशाः सर्वे जग्मुः तत्र गत्वा सर्वे प्रयाताः कृत-प्रयाताः परमेष्ठिने ब्रह्मणे विहाययाञ्च कुर्विहायनञ्च कुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

ततः भ्रुत्वा ब्रह्मा किमकरोदित्यत आह-स इति । ततः स पर-मेष्ठी विगतप्रभान् निस्तेजस्कास्तिस्सत्त्वान् वलहीनानिन्द्रवाचवा-दीन् वेशगणान् तथाऽमङ्गलप्रावान् मङ्गलरहितानिव स्थितान् श्रीन् लोकांश्च विलोक्य तथाऽसुरान्देवगणास्त्रिषक्ष्यान् तेजोवलादि-युक्तांश्च विलोक्य सुरानाहेत्युत्तरेणान्वयः विभुर्ब्रह्मा ॥ १९ ॥

समाहितैकप्रेणो मनसा परमपुरुषं संस्मरन् परपुरुष-शरण्यवरयोगेन यथापूर्वं सर्वं प्राप्सवाम इति हर्षयोगोत्कृतां विकसितं वदनं वक्ष्ये स भगवान् ब्रह्मा हरीनिम्बमुक्त्वासुरान् देवानाहोवाच ॥ २० ॥

तदेवाह-अहमिति त्रिभिः । अस्मदाहवः सर्वे वक्ष्ये भग-वतो भवतारः सृष्ट्यधिकृतोऽनिरुद्धः तस्वांशकक्षया संघांशेन क्षान्द्यप्रपादिगुणक्षयेन विसर्जिताः रत्पादिता तमेवाव्ययं भगू-वर्षं शरणं ब्रजाम गच्छेम यः कदा स पचास्माकं रक्षिता

अतस्तमेव शरणं ब्रजाम इतोऽग्धो न कश्चिदुपायोऽस्तीति भावः तत्राहं ब्रह्मा भवो रुद्रः यूषं दधाः द्रुमाः वृक्षाः धर्मजातयः खेदजोऽज्जिजाहवः ॥ २१ ॥

ननु, तेन यथा वयं सृष्टास्तथाऽसुरा अपि, अतस्ता-भिर्गृह्य वैषम्यादिप्राकृतगुणरहितः कथमस्मान् रक्षिष्यतीत्याद्युक्तं निराह-न वक्ष्येति ब्राह्मणम् तत्रार्थेनाक्षयः सार्थेन तु परिहारः यद्यप्यस्य वैषम्यैर्गृह्ययादिप्राकृतगुणरहितस्य वक्ष्यादिको नास्ति तथापि जगतः सृष्ट्याद्यर्थे काले सृष्ट्याद्युपयुक्तकाले रजस्सत्वतमांसि धत्ते विभर्ति त्रिगुणोन्मेषनिमित्तकमोऽनुगुणं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तर्हि रज आदिधत्तां नाम तथापि प्रकृते किमायातमिति चेत्तत्राह-अयमिष्यति । देहिनां भवाय सत्तायै स्थितय इत्यर्थः सत्त्वं जुषाणस्य सत्त्वगुणोन्मेषनिमित्तकमोऽनुगुणं प्रवृत्तस्य तस्य भगवतोऽयं स्थितिपालनक्षणः स्थित्यात्मकपालनस्य कावः सत्त्वप्रधानदेवादिपालनकालोपमितिभावः । यत एव तस्मात्सर्वेष्वयं जगद्विभक्तारिण्यं शरणं ब्रजामः रक्ष्योपायत्वेन/अवस्थामः स्वानां, शरण्यजनमात्रेण स्वीयत्वेन परिगृहीतानामस्माकं शं सुकं धारयति दास्यति यतोऽयं भगवान् स्वत एव सुराः प्रियाः यस्य तादृशः ॥ २३ ॥

एवं ब्रह्मा सुरान्परयुक्ताऽजितस्य भगवतः स्थानं तैस्सुरैः सह जगामेत्याह, भगवान् वाद्ययणिः-इतीति । हे अरिन्दम ! कामक्रोधादिदमन ! राजन् ! इतीत्यं सुरान्देवानामाव्य वेषा सर्वे जगद्विधाति सृजतीति तथा तादृशः चतुर्भुजः देवैः सह लोकाद्यपरमलोकाय तमस्तस्मात्तमसः परम् अजितस्य भग-वतः पदं स्थानं जगाम यवौ ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यदा देवा निश्चयं नाध्यगच्छन् ततस्तदा ब्रह्मसर्माः जग्मु-रित्यन्वयः ॥ १७-१८ ॥

परं पूरकं सृष्टयेति शेषः ॥ २० ॥

धर्मजातयः खेदजाः ॥ २१ ॥

भीमद्विजयवर्जतीयंकृतपद्मनाभजी ।

यस्य वष्यादयो न सन्ति ॥ २२ ॥

तस्य हरेरयं कावः स्थितिपावनाऽवसरः धास्वति द्वाति
सुखम् ॥ २३ ॥

अजितस्य हरेः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोष्ठाभिकृतकमसम्भर्मः ।

सविशोकयेति युगमकम् । असुरान् वयेति ज्ञानदृष्टयेव
दृष्टम् तेषामभानागमनात् । उत्फुल्लवदन इति समाधौ हरेः
प्रसादानुभवात् ॥ १६ ॥ २० ॥

वस्वावताररूपा ये ईशाः कलाभ्यः पुरुष विदेव्यादयो
मरीच्यादयश्च तामिर्विसर्जिताः । तत्र मूलावतारिण्यः पुरुष-
अयं तत्र द्वितीयात् पुरुषात् विदेवी तत्र ब्रह्मणो मरीच्यायाः ।
तेष्वोऽन्वेऽस्य इति विवेचनीयम् तदेतदवतारिदृष्टयो-
कम् ॥ २१ ॥

न यस्येत्यादौ सर्गादयो "लोकवन्तु वीका केवलवम १।१।३३" इति
श्रायेणैवेति भावः । तदुक्तम् "सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष
तु । कुर्वते केवलान्द्वेषया मत्स्य नर्त्तनम्" इत्यादि ॥ २२ ॥

ननु, सर्गादिकावाऽनुसारी चेदसौ तर्हि काष्ठास्तरेऽस्मद्वि-
पक्षीभावात्ताऽतिविश्वसनीयस्तत्राह—स्वामामिति । ननु, तर्हि
स्त्रीयत्नमप्यस्मात् न घटते तत्राह—सुरप्रियः । सुरेषु प्रिया-
स्तत्रकाः भीमारदादयो यस्य स इति सुरेष्वेव तत्रकानां
स्थितिप्राप्त्योर्दस्मास्तेवास्वाऽनुग्रहः पर्ववस्यतीति भावः ॥ २३ ॥

अजितस्य पदं विक्रयठासुतस्यैव तेनैव प्रकाशितं विक्रयठ-
विशेषं, तमसः परम् । प्रपञ्चमध्याधिभूतत्वेऽपि भीमगवद्विग्रह-
वदेव प्रकृत्या न स्पृष्टं वत्तज्जगाम तस्मिन्पदेद्यं प्रापे-
त्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

• भीमद्विजयवर्जतीयंकृतसारायर्हर्षिणी ।

स परमेष्ठी असुरास्तु अवयावर्षपुष्ट्यादियुक्तम् ॥ १६—२० ॥

धर्मजातयः खेदजाः वस्वावतारः पुरुषस्तेनाऽहं भवन्
विसर्जितौ विविधां सृष्टिं कारितौ पुरुषाद्येन मया च मरी-
च्यादयः मत्कलाभिर्मरीच्यादिभिः पुत्रपौत्रद्वारा असुरादयो
विसर्जिताः ॥ २१ ॥

न वरुण वध्या इति । तस्य सर्वत्र साऽवदिति भावः । ननु,
तर्हि वध्यादयः कथं जगति दृढवन्ते तत्राह—भक्ते इति ।
गुणानां तत्कालित्वात् सृष्ट्याद्यर्थे स एव रज आदिभ्यस्त
इत्युच्यते तैमस्सस्वरजोभिर्गुणैरेव वधरक्ष्योपेक्ष्यानि क्रियन्ते
तत्र परमेष्ठरे केवलमुपचार इति भावः ॥ २२ ॥

किन्तु सम्प्रति तमःकार्यवधकावो नैत्याह—अयं स्थिति-

[१६]

मर्ष्याहा तस्याः पावनवक्ष्यः समयः सरवं जुषाण-
स्येति सम्प्रति सरवं र्वाकुर्वन् सुरप्रिय एव भवितुमर्हं-
तीति भावः ॥ २३ ॥

पदं श्रीरोदधिस्यद्वेतद्वीपं तमसः प्रकृतेः परम् ॥ २४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एतच्छ्रापेन निःश्रीकारम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

निःस्रवान् ब्रह्महीनान् विगतप्रभान् निस्तेजस्कान् असु-
रान् अयथावखादियुक्तान् विच्छोक्य उवाचेत्युत्तरेणाश्वयः ॥ १९ ॥

परं पुरुषं वासुदेवं देवकार्यसाधकं स्मरन् अत उत्फुल्ल-
वदनः परो देवभेष्टः देवान् प्रत्युवाच ॥ २० ॥

मनुष्याभ्यः तिर्यञ्चभ्यः द्रुमाभ्यः धर्मजातयः खेदजाभ्यः
वस्वावतारः पुरुषः तस्यांशो ज्ञास्तस्य कलयया लेद्यमात्रेण
प्रस्मदाद्विखेदजास्ताः विसर्जिताः उत्पादिताः ॥ २१ ॥

ननु, सः असुरेषु निग्रहं कुरेत्पुनर्ग्रहं कथं करिष्यती-
त्यत्राह—नेति, द्वाऽयाम् । काले सर्गस्थितिसंयमसमये रजःसत्त्व-
तमांसि धत्ते विभर्ति स्वशक्तिगुणान्प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

सरवं जुषाणस्य प्रवर्त्तकतया सेवमानस्य ॥ २३ ॥

तमसःपरं पदं तमोवर्जितं भगवत्स्थानविशेषं यत्र देवैः
सहितस्य ब्रह्मणो गतिः सम्भवति तत्र श्रीराधस्थ-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तव महेश्वर वरुण आदि देवता पेसा देखकर नाना प्रकार
के विचार करके सखाह करते हुए भी निश्चय न कर-
सके ॥ १७ ॥

तब तौ सर्व देवगण मेरु पर्वत के ऊपर ब्रह्माजी की समा
को गये, और परमेष्ठी [भीमद्विजयवर्जती] को प्रणाम कर
विज्ञापन किया ॥ १८ ॥

तब विभु ब्रह्माजी ने इन्द्रवायु आदि देवों को निर्बल और
बिनाकान्ति के देखकर और सङ्गुप्यं लोकों को और देवताओं को
भी असंगत प्राय अवयावत् देखकर ॥ १९ ॥

ब्रह्माजी अपने मन को समाधान युक्तकर, परम पुरुष
भीमकारायण का स्मरण करते हुए, देवों से उत्कृष्ट ऐसे भगवान्
भीमद्विजयवर्जती प्रकृत्युक्त मुक्त होकर देवताओं से बोले ॥ २० ॥

भीमद्विजयवर्जती बोले, कि—मैं और महादेव तथा तुम सब देवता
लोग और मनुष्य, तिर्यक, और जरायुज, ब्रह्मज खेदज, उज्जिज,
सर्व जीवजात जिसके अवतार के ग्रंथ के कलाओं से, आर्थात्

तत्रादृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय (१) वै विभो ।

(२) स्तुतिमन्त्रं वैवीभिर्गीभिः*स्त्ववहितेन्द्रियः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

अविक्रियं सत्यमनन्तमाद्यं गुहाशयं निष्कलमप्रतर्क्यम् ।

मनोऽग्रयानं वचसा निरुक्तं नमामहे देववरं वरेण्यम् ॥ २६ ॥

विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेन्द्रियाभासमनिद्रमव्रणम् ।

ह्यायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ तमक्षरं खं त्रियुगं व्रजामहे ॥ २७ ॥

अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणां मनोमयं पञ्चदशारमाशु ।

त्रिणाभि विद्युञ्जलमष्टनेमि यदक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये ॥ २८ ॥

(३) य एकवर्णी तमसः परं तदलोकमव्यक्तमनन्तपारम् ।

आसाञ्चकारोपसुपर्णमेनमुपासते योगरथेन धीराः ॥ २९ ॥

न यस्य कश्चाति(४)तितर्ति मायां यया जनो सुह्यति वेदनार्थम् ।

तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं नमाम भूतेषु समं चरन्तम् ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

पुरुष के अंश ब्रह्मा मरीच्यादि कों के पुत्र पौत्रादि द्वारा, रचे हुए हैं ॥ वे हम सब उसी अव्यक्त परमात्मा के ही शरण जायें ॥ २१ ॥

न जिसके कोई मारने के योग्य है और न पावन करने के योग्य है, और न कोई उपेक्षा करने योग्य न कोई आदर करने के योग्य है, तो भी जगत् की सृष्टि, पावन, और संहार के लिये सर्व रज और तमांगुणों को धारण करता है ॥ २२ ॥

और यह तो उस सर्व को धारण करने वाले परमात्मा का जीवों की वृद्धि के लिये पृथिवी के पावन का काल है, तस्मात् हम लोग उस जगद्गुरु के शरण को प्राप्त होयें, क्योंकि हम जूसीके हैं, तो फिर वह देवताओं पर प्रीति करने वाला हमारे लोगों का अवश्य ही मंगल करेगा ॥ २३ ॥

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि- हे अरिन्दम, हे शत्रुओं के दमन करने वाले ! राजर्षे ! ब्रह्मात्मी ने देवताओं से ऐसे कहकर, और देवताओं को साथ लेकर प्रकृति से पर जो साक्षात् आपके धाम वीरसागर है तहाँ पर गये ॥ इहाँ इतनी बात जानने के योग्य है, कि-जैसे आप स्वयं प्रभु नित्य हैं और प्रकृति से पर हैं इसी प्रकार आपके धाम वैकुण्ठ गोखोक साकेत प्रभृति भी नित्य और अप्राकृत हैं । परंच जैसे मर्कटों के कार्य के

लिये आप समय २ पर आधिर्भाव तिरोभाव को प्राप्त होते हैं, वैसे ही आपके निजमक्त ब्रह्मादिकों की प्रार्थना [चिन्ता] सुनने के लिये वीरसागर में अपने धाम को प्रगट करके शेषजी के ऊपर योग निद्राकरते हैं । अर्थात् एकांत में पोहे हुए मक्त जनों के हित का चिन्तन करते हैं ॥ और वीर सागर के तुल्य, लोकालोक पर्वत पर जो रमा वैकुण्ठ है, तथा जहाँ वृकासुर से शंकर की रक्षाकरी, वह श्वेतद्वीप, और जो ध्रुव को प्रकट कर के दिया वह ध्रुवखोक, इत्यादिक और जो आपके धाम हैं वे भी सब नित्य और अप्राकृत ही हैं । परंच इनका आधिर्भाव तिरोभाव तो है, जैसे कि-आपके दिव्य मंगल विग्रह का ॥ २४ ॥

भीषरञ्जामिकृतभावाथैदीपिका ।

वैवीभिर्गीभिः*स्तुतिमन्त्रोक्तं ॥ २५ ॥

देववरं त्वां नमामहे हे देव ! वरं त्वां नमामेति वा वदस्वे हेतुः सत्यम्, कुतः अविक्रियम्, तत्कुतः अनन्तमाद्यं चाऽनाविमं आद्यन्तघन्तो हि ब्रह्मादिविक्रियायुक्ता भवन्ति किञ्च गुहाशयं सर्वाङ्तरं कुतः निष्कलं निरुपाधिमं, तत्कुतः अप्रतर्क्यं तत्कुतः मनोऽग्रयानं मनसोऽपि जविष्ठम् मनःप्राप्ये स्थाने ततः प्रागेव विद्यमानत्वात् तथा च श्रुतिः—“अनेजदेवं मनसो जवीचो नैनहेवा आप्तुष्वपूर्वमर्थात् । तद्वाचतोऽभ्यासत्वेति तिष्ठत्” ॥

(१) चाभिभोः । (२) स्तुतम् । (३) * स्त्ववहितेन्द्रियः । यदेकवर्ण्यम् । इति च वीर० पाठाः । (४) पिपार्ति इति बीज० ।

इमे वयं यत्प्रिययैव तन्वा सत्त्वेन सृष्टा बहिरन्तरादिः ।

गतिं न सूक्ष्मामृषयश्च विद्महे कुतोऽसुराद्या इतरप्रधानाः ॥ ३१ ॥

पादौ महीयं स्वकृतैव यस्य चतुर्विधो यत्र हि भूतसर्गः ।

सं वै महापुरुष आत्मतन्त्रः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्यैर्वापिका ।

वक्षसा अनिरुक्तम् अविषयत्वात् “बद्धाच्चाऽनश्रुयुहितं येन वागश्रुयुधते” इति श्रुतेः मनोवचसोरगोचरत्वाद्प्रतर्क्यं यथेष्टं वा सर्वेषां हेतुहेतुमद्भावः ॥ २६ ॥

किञ्च प्राणादीनां विपरिभ्रतं ज्ञातारम् आत्माऽहङ्कारो देहो वा न तु तद्व्यतिरिक्तं ज्ञेयमस्तीत्याह-अर्थो विषयः इन्द्रियाणि तद्वा-हङ्काराणि तदुभयरूपेणाभासत इति तथा तम् । तथाऽपनिद्रं स्मृत्प्रवृत्तज्ञानरहितम्, कुतः अग्र्यामदेहम् अत एवाक्षरं क्षमिव व्यापिनं च सर्वत्र हेतुः यत्र यस्मिंश्चिदपक्षौ जीवपक्षपातिनौ ज्ञायातपादविद्या च तत्रिधर्तिका विद्या च नास्ति तं त्रियुगं त्रिषु युगेष्वविभक्तं शरणां प्रजाम् ॥ २७ ॥

तदेवमविक्रियत्वादिभिश्च सत्यत्वं धरेयत्वं चोक्तं संसार-रक्षक्राधारत्वेनापि तदेव दर्शयन्नाह—अजस्य जीवस्य चक्रं चक्र-वदावर्तमानं देहादि अजया भावया प्रेम्प्रायां यत् योऽक्षो यस्य यद-धिष्ठानमाहुस्तन्मृतं सत्यं प्रपद्ये कथमभूतं चक्रं मनोमयं मनःप्रधानं देशेन्द्रियाणि पञ्चप्राणाभ्येत्येवं पञ्चदशा अरा यस्य आशु शीघ्रगम-प्रबो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य विद्युदिव चलम् अथो प्रकृतयो नेमय इवाऽऽवरणानि यस्य ॥ २८ ॥

सर्वजीवनियन्त्रत्वादिना च धरिष्ठस्वमाह—य इति । य उपसुपये जीवसुभीपे तन्नियन्त्रत्वेनाऽऽसाञ्जकाराऽऽस्ते स्म “द्वा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपश्यते” इति श्रुतेः । यद्वा भकरक्षां गुरुदस्योपरि च उपाविष्ट इत्यर्थः । तर्हि देहस्थत्वाद्भक्त-रक्षणादिक्रियावेशाज्जीवसाध्यं स्वात्प्राऽऽह—एकवर्षां ज्ञानैकस्वरूप-तमसः प्रकृतेः परमबोक्तमहद्व्यमव्यक्तं निर्विकल्पमनन्तपारं कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नं तद्गुणैव यः अप्रच्युतस्वरूपत्वाच्च जीवसाध्यं “तयोरम्बः पिप्पलं स्वाद्वत्वनश्रन्बोऽभिचाक-शीति” इति विशेषश्रवणादित्यर्थः । अत एव यमं धीरा योगेन रथेन प्राप्तिसाधनेनोपासते भजन्ते तन्नमामेत्युत्तेरणान्वयः ॥ २९ ॥

मायानियन्त्रत्वेनापि जीवसाध्यं परिहरन्धरिष्ठस्वमाह—यस्य मायां कञ्च कश्चिदपि नातितितर्ति नातिक्रामति कथंभूताम्, ? जनो यथा मुञ्चति अथेमात्मस्वरूपं न तु वेद् निजितात्मा आत्मशक्ति-माया च तद्गुणाश्च येन तम् ॥ ३० ॥

अर्थे न वेदेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चव्याह—इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा सरत्त्वेन सृष्टा अपि बहिरन्तश्च सत्ताप्रका-शाश्रवामाप्तिः प्रकटांमपि सूक्ष्मां गतिं निरुपाधिस्वरूपं न विद्मः इतरप्रधानाः रजस्तमोमयाः कुतो विदुः तं नमामेति पूर्वव्या-ख्यः ॥ ३१ ॥

इदानीं वैराजरूपेण स्तुषन्प्रार्थयते । पादौ महीति द्वादशभिः यत्र मद्यां जरायुजादिभूतसर्गः सा मही यस्य पादौ स नः प्रसीदतु आत्मतन्त्रः पादादिमत्त्वेऽपि न तत्परतन्त्रः कुतः ब्रह्म अप्रच्युतरूपः तत्कुतः महती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः ॥ ३२ ॥

भीमश्रीराराधवाचायैकृतभागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र पदे अहृष्टस्वरूपाय “न मांसचक्षुरभिवीक्षते तम्” इत्याद्युक्त-रीत्या स्वरूपं दुर्दर्शनत्वं ज्ञापयितुमर्हत् ब्रह्मादिभिः कदापि न दृष्टं स्वरूपं यस्य तस्मै श्रुतपूर्वाय पूर्वं श्रुतः वेदशास्त्रादिभिः इति श्रुतपूर्वः तस्मै, अजिताख्यो भगवान् अवतीर्योः इत्ये-तावन्मात्रं ब्रह्मादिभिः श्रुतं न तु दृष्टं इति भावः । एवंविधाय तस्मै प्रणम्येति शेषः स्तवहितेन्द्रियः स्तवाच्च हितेन्द्रियः स्तोतुं समाहितेन्द्रियो ब्रह्मा देवीभरौपनिपद्योनुकारिणीभि-र्गीभिरभिभोः स्वयमनभिभूतः इतरानभिभवति जयतीत्यभि-भूरजितस्तस्य स्तुतं भाषेकः स्तुतिमग्न उवाचाकारोदित्यर्थः ॥ २६ ॥

स्तुतमेवाह—अविक्रियमित्यादिना । तावत्प्रकृतिपुरुषविषयत्वं तत्तदुपनिषत्प्रतिपाद्यं परमा मस्वरूपं विशोध्य नमस्कृत्य शरणां प्रजति-अविक्रियमिति द्वादश्याम् । हे देव ! त्वां नमामः नमस्कृत्यैः बहुवचनमिन्द्रादिदेवताभिप्रायकं कथमभूतं वरं श्रेष्ठं निस्समाश्रयधिकमत एव धरणीयं धरिमत्त्वेन “न तत्समश्चाश्र-यधिकञ्च दृश्यते” इति श्रुत्यर्थः सूचितः । देवधरेयशब्दाश्रयां गायत्यर्थः, धरत्वे हेतुः मनोप्रयानं वक्षसा निरुक्तं मनसोऽपि प्रविषयत्वेन योऽतिवर्तेन इति तथा वक्षसा निर्धकृमशक्यं वाङ्मन-नसाविषयमित्यर्थः । सर्वे हि चेतनाचेतनात्मकं जगद्वाङ्मनसयो-र्विषयमत एवाधरं परमात्मा तु तदविषयत्वात्तर इत्यर्थः यद्यपि परमात्मापि योगपरिशुद्धमनोविषयो वेदज्ञतवाग्विषय-श्च तथापि वक्षसाश्रयामपि परिच्छेत्तुमशक्योऽनन्यस्वरूपस्वभाव-त्वादिनि भावः । वाङ्मनसाविषयत्वं हेतुरप्रतर्क्यमिति प्रकृति-पुरुषसजातीयत्वेन तर्कितुमशक्यं यत्प्रतर्क्यं तदेव वाङ्मनसविष-यम् इति भावः । अतर्क्यं हेतुः निष्कल्पमिति कक्षा अवयवाः । निरवयवं कर्मायत्तप्राकृतशरीररहितमित्यर्थः । यत्सकलं तदेव प्रतर्क्यमिति भावः । आकाशादिकमपि सकलमेवेति तात्पर्यं तर्हि ईदृशः कुत्रास्त इत्यत आह—गुहाशयम् अस्मदादिदृश्यगुहा-शयमेव। शयानं वसन्तमित्यर्थः । स तर्हि किं जीवः “हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः” इति श्रवणात्वेत्याह—आद्यम् आदौ मयमाद्य दृष्ट्वावस्थ-जीवानामपि उपादानकारण्युतवा आदौ वर्तमानं गुहाशयत्वप्रयुक्तं परिच्छिन्नत्वं धारयति—अनन्तमिति । उपासकाऽनुप्राधायान्तरात्म-

भामह्युक्तम् ।

तथा नियमनश्च च हृद्यावच्छिन्नप्रवेपि स्वरूपतो देशकाष्ठ—
वस्तुपरिच्छेदरहितम् आद्यत्वप्रयुक्तं स्वरूपतः स्मभावतश्च प्रकृति-
पुरुषयोरिव प्राप्तं विकारं धारयति—अविकिंचं सत्यमिति । अवि-
किंचं प्रकृतिरिव स्वरूपाऽन्यथाभावरूपविकाररहितं सत्यं पुरुष इव
स्मभावान्यथाभावरूपविकाररहितं सञ्चारकत्वाच्चिकारस्याद्यत्वेऽपि
स्वरूपतः स्मभावतश्च निर्विकारमेवेति भावः । अत्र प्रतापदं
“सत्यं ज्ञानमनन्तम्” “निष्क्रियं निष्कलं ज्ञानं निरवधम्” “तं
तुदंशं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्” “अनेजदेकं मनसोजवीयो
नैनद्देवाभाऽनुवन्” “यद्वाचाऽनङ्गुदितम्” इत्यादिभृत्ययोऽनु-
सन्धेयः ॥ २६ ॥

अन्धैरपि प्रकृतिपुरुषयोरसंभावितैर्गुणैर्देवं विधिष्वन् शरण्यं
व्रजति—विपश्चितमिति । प्राणादीनां विपश्चितं साक्षात्कर्तारं
तत्रात्मानो जीवाः न हि सर्वप्रकृतिविकारजीवयुगपरसाक्षा-
त्कर्तृत्वमेकस्य जीवस्य सम्भावितमिति भावः । अर्थाः शब्दा-
इयो विषयास्तद्ग्राहकाणि भ्रान्तादीन्दिग्वाणि च तेषामाभासं
प्रकाशकं जीवानामर्थेन्द्रियप्रकाशकमित्यर्थः । अनिद्रं निद्राप्रहृत्यं
जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपलक्षणमवस्थात्रवरहितमित्यर्थः । तत्र हेतुः
अत्रयं कर्मायत्तशरीररहितं तत्रापि हेतुः छायातपो अज्ञानं तन्मिथं
ज्ञानं च गृह्यपक्षौ “गृह्य अभिकांक्षायाम्” रागादिमत्पुरुषाभयो
यत्र यस्मिन् न त्तः तादृशमस्तरम् अत्रोत्तरेस्तरप्रत्ययः सर्वव्यापकं
तत्र इष्टान्तः स्मकाकाशमिथ इत्याप्तमित्यर्थः । त्रियुगं पूर्णवाङ्गुण्यं
कृतादियुगत्रयाविर्भाववन्तं वा व्रजामहे शरण्यमिति शेषः ॥ २७ ॥

पुनरप्यसाधारणेन धर्मात्तरेण विधिष्वन् शरण्यं व्रजति—अज-
स्येति । मनोमयं चक्रं यद्वत् यः परमात्मा असौ यस्य तत्तथोक्तम्
चच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशस्तमिति तं परमात्मानम् ऋतं सत्यं प्रपद्ये
शरण्यं व्रजामीत्यन्वयः । मनोऽप्यापारमूलकं संसाररूपं चक्रम्
अजस्य भगवतो अजया मायया इयंमायां प्रवर्त्यमानं पञ्चदशारं दशो-
न्द्रियवपञ्चवृत्तिप्राणारम् आनुगामी त्रिणांमित्रयः सत्त्वाद्यो गुणा
५-नाभिर्यस्य तत् अनुकूलप्रतिकूलोदासीनवृत्त्युपेतं वा अष्टनेमि
“भूमिरापो नलो वायुः शं मनो बुद्धिरेव च महङ्कारः” इत्यष्ट प्रकृतय
एव नेमिर्यस्य विद्युद्धि चक्रं यः परमात्मा अक्षमाभयो यस्य
तत् यत्सङ्कल्पमूलकमित्यर्थः । आनु शीघ्रं गच्छतीति तथा ॥ २८ ॥

एवं अज्ञानरूपोऽनितरसाधारण्यधर्म उक्तः अयमुक्तिद्वयं
सुखवस्तुमुक्तगम्यं लोकं विचिनष्टि—यदेकमिति । यदेकवर्णमेकप्रकारं
केवलं शुद्धस्वरूपमयं इत्यर्थः । तत्रसः प्रकृतिमयड्यात्परं परस्ता-
द्विद्यमानं” इत्यं तमस्यरजसः पराकेऽदित्यवर्णं तमसः परस्तात्”
इतिभ्रूतेः । स्थानमिति शेषः अलोकं संसारिभिर्द्रष्टुमशक्यम् अत्यक्तं
रागादिदोषैर्विशेषेणोक्तं न भवतीत्यव्यक्तम् उपप्लुपर्थं “यत्र
पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः” इत्युक्तमित्यसिद्धात्मकाः क्षुप्याः इंसाः
तेषां समीपं सन्निकृष्टं तद्विच्छित्तमित्यर्थः । अनन्तपारं निर-
वाधिं “त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति भ्रूतेः । एवम्भूतं पदं य
आसाञ्जकार उपविशेऽभिहितवानित्यर्थः । यत्र धीराः योग-
बंधेन योगमार्गेण उक्तविधपदप्राप्तये उपासते चच्छब्दस्य
तमित्युत्तराऽन्वयः । तन्मतमिति पूर्वेषु वा उपप्लुपर्थमिति पाठं

उपेत्यस्याञ्जकारेत्यनेन सम्बन्धः उपसर्गश्च व्यवहितत्वेन
प्रयोग इत्यर्थः । सुखवस्तुप्रकाशबहुलं पदं य उपासाञ्जकार
उपविष्टवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

एवं मुमुक्षुभिरुपास्यत्वं मुक्तप्राप्त्यत्वं नित्यविभृत्यधिपति-
त्वज्ञानितरसाधारण्यमुक्तम् अनेन मुक्तिद्वयमप्यनितरसाधारण्यं
सूचितं तदेव इत्युच्यते नमस्करोति—नेति । कश्चिदप्येवं जितो मयः
प्रभृतिजनो यस्य भगवतो मायां नातितितर्ति नातिक्रामति
“द्वैवीद्येषा गुणमयी मम मायां पुरणवा ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्तति ते” —

इति भगवत्पुकार्योऽत्रानुसन्धेयः नातितितर्ति किन्तु तत्रा मुह्यति
अत एव भूतेषु समं सह चरन्तम् अन्तरात्प्रतया नियमवन्तम्
अर्थं परमपुरुषार्थस्वरूपं यं परमात्मानं न वेद न जानाति च-
त्प्रसादात्त्वतितर्ति न मुह्यति वेदचेति भावः । तं भूतेषु सम-
ञ्चरन्तमपि निर्जितारमात्मगुणम् एक आत्मशब्दो वेदपरः
अपरस्तु जीवपरः चिद्विदोषास्पृष्टमित्यर्थः । अत एव परेषा
परमात्मपीठं नमामः ॥ ३० ॥

कश्चाप्यस्य मायां नातितितर्ति इत्यनेनास्य दुरवगम्येष्टित्वं
सूचितं तदेव व्यक्तीकरोति—इम इति । इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य
प्रियया तम्बा शरीरभूतेन सस्येन सृष्टा अपि “तत्र सत्त्वं निर्मल-
त्वात्प्रकाशकम्” इत्युक्तविधसत्त्वगुणप्रधाना अपीति भावः । अत
एव बहिरन्तरश्च भाविः भाविभूतज्ञाना अपि यस्य भगवती गति
येष्टां स्मृतां दुर्बिमास्यां न विप्रहे उक्तविधा वचमेव न विप्रहे
कृत इतरप्रधानाः रजस्तमःप्रधाना असुराद्या जानीयुः ॥ ३१ ॥

यदेकवर्णमिति । नित्यविभृत्यधिपतित्वमुक्तमप्यधीनाविभृत्यधि-
पतित्वमनितरसाधारण्यं यक्तुं कृत्स्नजगदन्तर्गतानां पृथिव्या-
दीनां तदवयवत्वेन तच्छरीरकारणं तत्रमभवत्त्वञ्च यद्वन्तं पुरुष-
सूक्तप्रतिपाद्यविराड्कल्पमवधिभृत्यधिपतित्वरूपमहाविभृत्यात्म-
काऽनितरसाधारण्यधर्मयुक्तं चारंवारमनुस्मरेस्तत्प्रसादं प्रार्थयन्ते-
पादौ इत्यादिद्वादशभिः । इयं मही यस्य अकृतेव खेन सृष्टेव
“पद्भ्यां भूमिः” इति भ्रूतेः । पादौ स महाविभूतिर्द्वैवाद्यव्यो नः
प्रसिद्धतामित्यन्वयः । महीं विचिनष्टि, यत्र मद्यां चतुर्विधः जरायु-
जायदजस्वेदजोज्जिज्जरूपो भूतसर्गो भवति “पुमाश्च देवो न नरो न
पशुर्न च पादपः” इत्युक्तचतुर्विधो वा स भगवानात्मात्तत्रः स्रतन्त्रः म-
हापुरुषः परमपुरुषो वैराजपुरुषो वा गोऽस्माकं प्रसजो भवतु ॥ ३२ ॥

भामह्युक्तम् ।

नित्यत्वेनाज्ञताभिः देवस्य हरेः विद्यमानाभिर्हरिगुणगणा-
प्रतिपादिकाभिः नन्वाहरणीयपक्षो नास्तीति कथं सङ्गृह्यते ?
“परा पूर्वेषाम्” इति भ्रूतेः । देवानां भगवत्पञ्चत्वावगमादत्रापि-
देवार्थममृतमवनादिति चेन्न, अकिंचिद्यः पुरुषः “ वनेवैप वृष्टते
तेन वृष्यः” इत्यादिभ्रूतेः । देवानामनुप्राणत्वात्परत्वं कार्यं
नेति विवेकात् “ अनुप्राणतया पञ्चा देवानात्मार्यतो हरेः” इति
वचनात् ॥ २५ ॥

वेदाद्यो विद्यारदानामस्मिन्तोत्रेऽधिकार इति वापयन् मया

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वेदान्तोक्तविशेषाविशिष्टत्वेन स्तोतीत्याह—ब्रह्मेति । “निष्कलं निष्कयं शाश्वतम्” “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” “आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत्” “हृदय आहितं यक्षेया तर्कैश्च मतिरापनेया, ‘निहि सुहृदयमगुरेयधर्मः” “महद्वभूतस्य निःश्वसितमेतद्गर्वदः” “विद्यानां प्रथमो भक्तः” “ब्रह्माचाऽननुदिनम्” “बो देवानां नामधा एक एव” “तत्सचितुषरेणयम्” इत्यादिश्रुतवः । प्रतीकतो प्राह्याः कुरुश्रुतिसंप्रहृत्परत्वात्पूर्वोत्सवंधोऽत्र नान्वेषणीयः ॥ २६ ॥

प्राणमनोविद्यारत्नानां विपश्चितं वेदितारम् “यः प्राणो तिष्ठन्, प्राणस्य प्राणमुत् चक्षुषश्क्षुः” इत्यादयः “आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादि अर्थोनीन्द्रियाणि चाभासयति दीपयतीत्यर्थेन्द्रियाभासः अर्थेन्द्रियाणां सन्निकर्षमुत्पाद्य तद्विषयं ज्ञानं जनयतीत्यर्थः । “ब्रह्म भासा सर्वमिदं विभाति” यस्ततो भवविच्छेदः एवमस्यामेतं दिवि अनिद्रं अस्त्वनमप्रणम्य अकायं विज्ञासारीररहितम् अक्षतं वा यत्र यस्मिन् हरौ गृध्रस्य सर्वकांक्षमायाश्च जीवस्य पक्षौ पतत्रध्वजतमानौ पृथक् अयोधर्ममार्गहेतु ज्ञावातपौ अविद्या शास्त्रजम्बुविद्यालक्ष्यौ न स्तः—

“ज्ञाया त्वविद्या संप्रोक्ता जम्बुविद्या तपः स्मृतम् ।

जीवगृध्रश्च तौ पक्षावध भीध्वपयोःपृथक् ॥

तौ विष्णोस्तु न विद्येते नित्यविद्यास्वरूपिणः”—

इति वचनादुक्त एवार्थ इति तं त्रियुगं प्रजामह इत्यन्वयः त्रीणि युगानि यस्य स तथा तं तेष्ववतारादिति “स्वयंभुस्त्रियुगः कृष्णः शार्ङ्गो दामोदरस्तथा” इत्यभिधानम्, “अक्षरारसंभवतीह विश्वम्” एतच्छेषाक्षरं ब्रह्म” अं सुखरूपं ज्ञानरूपं वा “कं ब्रह्म अं ब्रह्म” ॥ २७ ॥

अजस्रं विष्णोरधीनं चक्रं पुनः प्रवाहरूपेण परिवर्तमान-त्वाच्चक्रसंज्ञं जगत यः केशवोऽक्षमक्षस्थानीयो वरुण तत् यदक्ष-माहुः, तमृत्तं प्रपद्य इत्यन्वयः । चक्रं नवृत्तं तदेवसंमित्यादि चक्रं चोत्केन चिद्विद्यमाणां परिवर्तते । अस्य किं प्रेरकमित्यत उक्तम् अजयेति “कार्येते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिर्गुणैः” इति अस्य वैलक्षण्यमाह—मनोभयमिति । कान्यस्याराणीत्यत्राह—पञ्चदशार-मिति । भोत्रादीनि दश शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादीनि वा प्राणादयो वा पञ्च एत एवाराणि इजानि यस्य तत्तथा तत् आशु चीम-भ्रमं व्याप्तं वा त्रिणाभिः त्रयो गुणाः सत्त्वाद्यो नाभिर्भयस्य तत्तथा अदक्षमित्यनेनोक्तं केशवाधारत्वं स्पष्टयति—विद्युद्वल-मित्यादिना, विद्युद्विशेषेण द्योतमानत्वात् ब्रह्म बलमाधारो यस्य तत्तथा “विद्युद्ब्रह्मेत्युपासीत” “जगच्चक्रस्याक्षभूतो बलरूपश्च केशवः” इति अ देवासुरमनुष्यादयोऽष्टौ नेमिर्यस्य तत्तथा तत् ॥ २८ ॥

इदानीं तुरीयमूर्तिं नमति—यदिति । एको यणो यस्य तदेक-वर्णो स्वरव्यञ्जनविभागविषयामन्तरं व्यक्तेरेकत्वम् अन्यथा षोडशक्षरा इति संख्यानुपपत्तिः भोमित्येतदक्षरमिदं सर्वं “प्रयत्नं हिाश्वरं विद्यारत्नसर्वं हृदये स्थितम् । सर्वव्यापिनमोकारम्” तमसो ज्ञानात्परं तद्गहितमित्यर्थः । तुरीयं तत्स-र्वदृक् सदा प्रकृतेः परं वा “अक्षरात्परतः परः”

* विद्युद्वलमिति मूलपाठः ।

[१७]

कूटस्थो क्षर उच्यते” उत्तमपुरुषः” सत्सत्यं ज्ञानम् अयसा-दयति नाशयतीत्यज्ञानं “न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्यं पद्वन्ति निश्चिताः” निर्वोपज्ञानं वा ऐकारभ्यप्रत्ययसारं “षद्लगत्तौ” इति धातुः अलोक्तं लोकोप्यवहाराविषयम् अहृष्टमव्यवहार्यमक्षय्यम् अचान्यमव्यपदेश्यम् अत एवाव्यक्तम् अनन्तपारम् अन्तपारवर्जि-तम् पारं पूर्यं समुदायो मात्राणामिति शेषः । अनन्तमात्रमित्यर्थः इति वा अमात्रोऽनन्तमात्रश्च धीरा योगरथेन भक्तिपूर्वकध्यान-लक्ष्यारथेन यदुपासते भजन्ति “भोकारं आत्मैव संविश-त्यात्मनात्मानं य एवं वेद” यत्रोपसुपर्णपत्रं सुपर्णपक्षसमीपे जीवाख्यवाहनपृष्ठे आसाञ्जकार उपविशति “सर्वस्य हृदये स्थितः” “य आत्मनि तिष्ठन्” “द्वा सुपर्णो सुयुजा” ॥ २६ ॥

जनो यथा मायया वेदनार्थं ज्ञानविषयं हरिप्रति ज्ञाना-ख्यपुरुषार्थं वा मुह्यति “अनीशया शोचति मुह्यमानः” कश्चन तामसप्रकृतिर्यस्य तां मायां नाऽनिपतिं नातिक्रामति अत्येतुं समर्थो न भवति सात्त्विकभेदस्य प्रसादेन जानाति “अनादि मायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्धयते” “यमेवैव वृणु-ते” तं नमामीत्यन्वयः । नितरां जित आत्मा आत्मगुणाश्च येन स तथा तं “निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः” एकोदेवः सर्वदेवेषु गूढः” “स एव सर्वेश्वरः एव सर्व एषोऽन्तर्वाग्देव योनिः सर्वस्य” ॥ २७ ॥

सात्त्विकानामपि भगवत्कटाक्षवीक्षामन्तरेण तज्ज्ञानं तुरा-पमित्यर्थादुक्तं तत्स्वरूपमाह—इम इति । विभो यत्कृपयैव येन सर्वेन गुणोत्सृष्टा येन बहिरन्तरञ्च सृष्टाश्चेम वचं यस्य तव सुधर्मा गतिं विश्वव्यापिनीं सच्चिदानन्दाकृतिं न विद्याह यदनुग्रहमन्ते-र्याति शेषः । न च ज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभाव इत्याह—कृपयश्च ज्ञानि-नोऽपि अन्यथा ब्रह्मादीनाम् अप्राधान्यं स्यात्कंमूल्यन्यायमाह—कृत इति हेतुगर्भविशेषणमाह, इतरति, इतरस्तमो गुणः प्रधानो येषां ते तथा ॥ ३१ ॥

स्वकृतये मही यस्य पादाविष न स्वरूपपादौ यत्र यस्यो महां जरायुजादिवत्तुर्विधा भूतसर्गः सर्वं स एव प्रसादना-मित्यन्वयः । महापुरुषः पुरुषोत्तमः महद्भिधं भवने यस्य स तथा, विभिधभवनेमेकस्य कथमुपपद्यते? इति तत्राह—ब्रह्म अपरि-च्छिन्नगुणपूर्णत्वात् अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति “वृहन्तो ह्य-स्मिन् गुणाः” इति भूतेः पादावित्यनेन “पादाऽस्य विश्वा-भूतानि” इति श्रुत्युक्ताथः “पातालमेतस्य हि पादमूलम्” इति स्मृत्यु-क्ताथेऽप्युभयं वक्ष्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मत्वेन स्तोति—अधिक्रियमिति ॥ २६ ॥

परमात्मेत्वेन स्तोति—विपश्चितमिति द्वाऽयाम् । तत्तदवतार-रूपेण त्रियुगम् ॥ २७ ॥

यदक्षमाहुरित्यस्य टीकायां गुणीभूतप्रथमान्तवच्छेदेनैव तमित्यस्यान्वयः कृतः । अष्टौ प्रकृतय इति “भूमिरापो-ऽनिलो वायुः” इत्यादिगीतोक्ताः ॥ २८ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकप्रसङ्गम् ।

भगवद्वेषो स्तौति—य इति युग्मकेन । यस्तमसः परं स्वधाम आसाञ्चकार अनादित एवाऽध्यास्ते तमेन योगरूपप्राप्ति-साधनेन धीरा उपासते । तद्योपसुपर्णं वधास्यात्तयेति । गरुडमप्यनुगम्योपासत इत्यर्थः । इति दाक्ष्यं दर्शितम् । तज्जाम विशिनष्टि—एकत्रयीं शुद्धमन्त्रैकस्वरूपम् यतस्तमसः प्रकृतेः परम् यत एवालोकम् लोकानीतम् । यत एवानन्तपार-मस्ययम् प्राकृतागां चरामिति ॥ २९ ॥

अधीराणां तु दुर्गमत्वमाह—न यस्येति । अर्थं परमार्थं यं न वेद् तं परमेशं भगवन्तं नमामि कीदृशं निर्जिता वशी-कृता आत्मानः स्वांशभूताः महापुरुषादयः आत्मभूता गुणा एवैवाहं येषु येन तम् एवंभूतैश्चरन्वपि न तूष्वावधा दृष्टि-रित्याह, भूतेष्विति ॥ ३० ॥

दुर्गमत्वमेव दर्शयति—इमे वयमिति ॥ ३१ ॥

नवापि ब्रह्मणोऽपि प्रतिष्ठारूपं तमवांग्दृश्यैव मजेमहीत्याह—पादौ महीति द्वादशभिः । ब्रह्म च महाविभूतिर्यस्य अतो महाविभूतीत्यत्रापि महती ब्रह्म वक्ष्याता निभूतिर्यस्य न इत्येव एकादशं विभूतिकथनप्रसङ्गे विस्तरयेण दर्शयिष्यते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिष्वनागचक्रवर्तिकृतसाराण्यं दर्शयति ।

अदृष्टस्वरूपायेति तत्र वर्तमानत्वेऽपि तदिच्छां विना द्रष्टु-मशक्तेः अन्नं अकरोत् देवीभिः पुरुषसूक्तादिभिः वैदि-कीभिः ॥ २५ ॥

हे देव ! त्वां वयं नमाम एव न तु ध्यातुं स्मोतुं च प्रभ-वाम इत्याहुः मनसोऽग्रं यानं यस्य तं तथाच धृतिः “अने-जदेकं मनसो जषीथो नैनदंवा आप्नुवन् पूर्वमशतं तज्जानतो न्यानयेति निष्ठेत्” इति वचसापि अनिरुक्तं “यद्वाचाऽनङ्गु-दितं येन वागङ्गुद्यते” इति धृतेः अस्मन्मनोवचसोर्मायिक-त्वात् तत्र तु मायातीतत्वादिति भावः । मायातीतत्वे विद्म-माह, अयक्रियं गुणानामेव विकारधर्मत्वादिनि भावः । न च मनआद्यगम्यत्वेऽपि तवावस्तुत्वमित्याह—सत्यं, ननु, किं घट-पटादिकमिदं ? नेत्याह—अनन्तं कालं दशपरिच्छेदं दिनं यत् आद्यं सर्वजगत्कारणम् अत एव सर्वेषामगम्यत्वाद्गुहायामिव कोते इति तं यथा निष्कलं निरुपाधि यद्वा अप्रमेयत्वात्प्रिष्कलं “कलो ना कालमानयोः” इति मेदिनी । तत्र हेतुः अप्रतर्क्यम् ॥ २६ ॥

अतस्त्वस्य सर्वज्ञत्वं वाह—विपाञ्चने प्राणादिनां ज्ञानारम्-भात्मा अहङ्कारो देहो जीवा वा अर्था विषयाः इन्द्रियाणि तद्प्रादकाणि तैर्न भासन्ते इति तं विषयनिष्ठेन्द्रियागोचरमित्यर्थः । अनिदं द्रष्टारं तदापि अत्रणं जीवदुःखदर्शनेऽप्यदुःखितं सर्वत्र हेतुः यत्र यस्मिन् गृह्यपक्षी जीवपक्षतुदयो ज्ञायातपौ “अविद्याविद्ये न स्तः अत एवाचरं खं नित्यसुखरूपमित्यर्थः “स्वामिन्द्रिये सुखे स्वर्गे” इति कौशः नित्यसुखमेव गणयार्ति

त्रियुगं त्रीणि युगानि यत्र तं पदेऽभ्यर्च्यवन्तमित्यर्थः । ब्रजामहं चरयं ब्रजामः ॥ २७ ॥

एवंभूतः स एव जीवैरुपास्यो यतो जीवाविद्या तदाभ-येनेत्याह—अजस्य जीवस्य अक्षं संसारचक्रम् अजया मायया प्रेर्यमाणं चालयमानं मनोमयं मनःप्रधानं दृष्टोन्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चेत्येवं पञ्चदश ज्ञारा यस्य आशु शीघ्रं त्रयो गुणा नाभिरिष मध्ये यस्य विद्युदिव अपखम् अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवाऽऽवरणानि यस्य तत् यदक्षं यः परमेश्वर एवाक्षो यस्य तत् यदधिष्ठानमाहु रित्यर्थः । तम् श्रुतं प्रपद्ये ॥ २८ ॥

प्रपत्तिप्रकारमभिव्यञ्जयति—य इति । एकवर्णमेकाक्षरं प्रणव-रूपं सुपर्णं गरुडं यः उपमाधिक्येन उपरि वा आसाञ्चकार अध्यास्तेस्म कीदृशं तमसः प्रकृतेः परं तत् तं प्रसिद्धम् अलोकं लोकातीतम् अत एव अव्यक्तं लोकागम्यं तत्र हेतुः अनन्त-पारं सर्ववेदरूपत्वादर्थतः शब्दतश्च एनावत्तया निश्चेतुमशक्यम् एवंभूतं प्रणवसुपर्णमारुढम् एनं परमेश्वरं योग एव रथस्तेन योगक्षय्यं रथमारुह्यत्यर्थः । उपासते उत्साहस्थाधिना धीर-रसेन युज्यमान इवेत्यर्थः । तस्मात्सोक्ष्णान्महाजिघृक्षयेति भावः । धीरा युजादनपसरन्तः तं नमामेत्युत्तरैवाश्वयः ॥ २९ ॥

प्रमविष्णुतामाह—न यस्येति । कश्च कोऽपि प्रपत्तिं विनेति शेषः । निर्जिता वशीकृता आत्मानो जीवा आत्मशक्तिर्माया तद्-गुणाश्च येन तम् ॥ ३० ॥

अर्थं न वेदिति यदुक्तं तत् प्रपञ्चयति—इमे इति । बहिः कालरूपेण अन्तरन्तर्बामिरूपेण आविः प्रकटामपि गतिं अरिप्रम श्रुण्वस्त्वस्तो न विद्यः इतरप्रधाना रजस्तमोमयाः कुतो विद्युस्तं नमामेति पूर्वैवाश्वयः ॥ ३१ ॥

अतो वयं तव स्थूलं हृद्यं वैराजरूपं जानीम इति व्यञ्जयन्-प्रार्थयन्ते—पादौ महीति, द्वादशभिः । महत्यः पृथ्वीजलाद्याः विभूतयो यस्य नः प्रसीदतां प्रसीदतु ब्रह्ममूर्तिस्त्वादब्रह्म “पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् । विकारः पुरुषो ऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम” इति विभूतिगणानाध्याये परमित्यस्य ब्रह्मति उपाख्यानान्त् “परात् परं ब्रह्म च ते विभूतयः” इति श्रीयामुनाचार्यैकतस्तोत्राच्च ब्रह्मापि महाविभूतिर्यस्येति सम्भ्रं-ततश्च प्राकृते लोके प्राकृत्यः पृथिव्यादयः श्रुद्रा एव विभूतय इति ता एव निर्दिशति—पादाविति । चिन्मयमूर्त्तस्तस्य पादयो-र्विभूतित्वात् पादौ इयं मही, अकृता स्वेनेव सृष्टा यत्र महार्ता जरायुजादिभ्यनुर्विधः स वै स तु महापुरुष इति वैराजो ऽहं तु प्राकृतः पुरुष इति भावः । आत्मतन्त्रः वैराजो ऽहं काल-परतन्त्र इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिज्ञान्तप्रदीपः ।

हे विभो राजन् ! अवहितेन्द्रियः संयतास्तः करणैः ब्रह्मा भुनक्त्वाय भगवते नमस्कृत्येति शेषः देवीभिः देवनिष्वासरूपैः वैदिकोक्तिभिः स्तुतिमकरोत् ॥ २५ ॥

अविक्रियं निर्विकारस्वरूपत्वात् सत्यं यथार्थमनन्तं विभुम् आद्यं सर्वकारणं गुहाशयं अन्तर्बामित्वात् निष्कलं देवकला-

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः।

रहितत्वात् अस्तकर्म तर्करप्रतिपाद्यं वैशेषिकेष्वपि रसात् मनोप्र-
याणं शीघ्रगत्वात् लक्षणा अनिरुक्तम् इत्याद्यान्यत्वात् वरं
अष्टं वरेयं वरणीयम् एवंविधं रसां हे देव नमाम ॥ २६ ॥

प्राण्युदीनां विपश्चितं द्रष्टारम् तन्नात्मानो जीवाः अर्थ-
न्द्रियाणि विषयाक्तानीन्द्रियाणि तैर्न भासते इति तथा तं
यद्वा अर्थानां विषयात्मनिन्द्रियाणां च आभासं प्रकाशकम्
अनिद्रं निद्रोपलक्षितक्षोभरहितप्राकृतैन्द्रिययुक्तम् अग्रयं प्रयो-
पलक्षितप्राकृतदेहक्षोभरहितप्राकृतदेहयुक्तम् स्वरूपतस्तु अनि-
द्रत्वमग्रयत्वं च जीवस्यापि किमुत्तरमात्मनः गृह्यन्तौ गृह्यस्य
भूक्तमुत्तयाकांक्षावतो जीवस्य पक्षो संसारविष्णुपदपापकौ
ज्ञायात्पौ अविद्या विद्ये यत्र न स्तः तमत्सरमविकारिस्वरूपं स-
मसङ्गं त्रीणि युगानि चत्वारि यस्मिन् तथाभूतं प्रजामहे शरण्यं
व्रजाम ॥ २७ ॥

अजस्य जीवस्य चक्रं संसारलक्षणम् अजया भगव-
न्कृत्वा इयमायां मनोमयं मनःप्रधानं यतः संसारमग्रयं
मनोमुखम् दर्शान्द्रियाणि पञ्च प्राणाश्चेति पञ्चदश द्वारा ब्रह्म
तन् आशु शीघ्रगम् त्रयो गुणाः नाभिरिष मध्ये यस्य तत्
विद्युदिव खलं चपलम् "भूमिरापौ नलो वायुः खं मनो बुद्धि-
रेव च। अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा" इति अष्टौ प्रकृ-
तयो नेमय इवावरणानि यस्य तत् यः परमात्मा अक्षमा-
भयां यस्य तद्यदक्षमाहुः तमुच्यं सत्त्वं परमात्मानं प्रपद्ये ॥ २८ ॥

य एकवर्षा कार्याकारानेकरूपरहितं नित्यमित्यर्थः। तमसः
प्रकृतेः परं "अयं तमस्य रजसः पराकं, आदित्यवर्षा तमसः पर-
स्तात्" इत्यादिभूतः अनन्तपारं व्यापकं तथाप्यव्यक्तं सर्वैः सर्वत्र
द्रष्टुमशक्यं एवंभूतमलोकमकाराण्यस्य स्वस्व बासुदेवस्य
लोकं परवैकुण्ठं यद्वा अलोकं प्रसिद्धलोकभिन्नम् आसाञ्जकार
अधिष्ठितत्वात् एते धीरा मुमुक्षुषः योगरथेन ध्यान-
साधनेन उपसुप्तौ सुप्तौस्य कमलफलोद्भोगे शोभनं पश्यं यतनं
यस्य तस्य जीवस्य समीपे उपासते अन्तर्यामिणं ध्यायती-
त्यर्थः। तं नमामेत्युत्तरेणान्वयः ब्रह्म लोकस्य निर्याणः भृत्यंत
सुरदुमादिषु ग्रन्थेषु द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥

यस्य भगवतः मायां यया जनो मुह्यति अत एव अर्थे
आत्मानौत्सपरमात्मस्वरूपं न वेद् तां कश्च भगवत्प्रपद्येतरः नाति-
तिनर्ति "देवी ह्येषा गुणमयी मममाया दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यन्ते
मायामेतास्तस्मिन् ते" इति श्रीमुखवचनात् तं नमाम कर्षभूतं
निर्जितौ आत्मानौ प्रकृतिजीवौ आत्मनोस्तयागुणाश्च सर्वनिय-
न्तृत्वात् एतं तं परेशमीश्वराद्यापीश्वरम् अत एव भूतेषु च सं-
चरन्तम् ॥ ३० ॥

इमे लोकनाथत्वाद्यभिमानयुक्ता अयं देवा ऋषयश्च यस्य
प्रियया तन्वा तनुवन्निवश्येन "सत्त्वं यद्ब्रह्मर्षीतम्" इति वच-
नात् ब्रह्मदर्शनस्थानेन सत्त्वेन सृष्टाः अपीत्यर्थः। अन्तर्भगव-
त्स्वरूपगुणीभननादौ यद्दृष्टेस्वरूपगुणध्वस्तत्वात्वाविविभिमुखा
अपि अस्य भगवतः सूरसां बुद्धेशीं गतिं पदधीं न विद्मः इतरप्रधानाः
रजस्तमःप्रधानाः कुतो बिलुस्तं तमामेति पूर्वेषां सत्त्वध्वः ॥ ३१ ॥

अथ सर्वभूतेषु स्पर्शादिकं हिंसा भगवाम्भजनीय इति
सूचयितुं वैराजरूपेण स्तुतवद् प्रार्थयते-पादाविति द्वादर्शभिः।
यत्र महाश्वराशुजायङ्जस्वेजोद्भिज्जभेदास्तुर्विर्भा भूतसर्गो
भवति महती विभूतिरैश्वर्य यस्य सः नो इस्माकं प्रसीदतां
प्रसन्नो भवतु ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

शुक्र देवजी कहने लगे कि—हे प्रभो ! सर्व देवताओंके
सहित ब्रह्माजी वहाँ जाकर, नहीं देखा स्वरूप जिनका और
पूर्व मे सुनेमात्र ऐसे भी हरि की समाहित इन्द्रियहोकर
वैदिक वाणी से स्तुति करने लगे ॥ २५ ॥

ब्रह्मो वाच।

ब्रह्माजी बोले, कि—सर्व देवों में श्रेष्ठ ऐसे आपको मैं
नमस्कार करता हूँ आप कैसे हैं, कि—विकाररहित, सत्य-
स्वरूप, अनन्त, आद्य, अन्तर्यामि, और अप्रमेय, किसी तर्क
में न आने वाले, और मन से अग्र गमन करने वाले,
तथा वाणी से जिनका वैभव न कहा जाय, ऐसे अति कम-
नीय हैं ॥ २६ ॥

और जो प्राण, मन, बुद्धि, और आत्मा के हाता हैं,
तथा विषयों में आसक्त इन्द्रियों से जो न भासमान होयें
सदा प्रबुद्ध, ब्रह्मादि विशिष्ट कर्मजन्य से रहित, और जि-
समें जीव के तरह विद्या और अविद्या नहीं ऐसे अक्षर
नित्य स्वरूप तीन युगल गुण वाले, अर्थात् ज्ञानशक्ति
बल ऐश्वर्य, धीर्य तेज, इस प्रकार पद गुण परिपूर्ण, ऐसे
प्रभु के हम शरण्य गत हैं ॥ २७ ॥

इस जीव का यह चक्र रूप देह माया से प्रेरित मन
जिसमें प्रधान, और दश इन्द्रिय पञ्च प्राण ऐसे पञ्चदश
द्वारा जिसमें, कृत्र गति वाला, और तीन गुण नाभि के
महश मध्य में बसमान जिसके, तथा विद्युत (बिजली) के सदृश
चञ्चल, और अष्ट प्रकृति हैं नेमि के तरह आबरण जिस
के, ऐसे चक्र के अक्ष के तुल्य आधारभूत जिसको कहते
हैं, उस सत्य स्वरूप गोविन्द के मैं शरण्य का
प्राप्त हूँ ॥ २८ ॥

जो एक वर्ष और तमसे परं अलोक अव्यक्त अनन्तपार
वाला होकर भी जो जीव का अन्तर्यामि होकर नियमन
करने वाला है, और जिसको धीरजन योगरूप रथसे उपा-
सना करते हैं ॥ २९ ॥

और जिस की माया को कोई नहीं तर सकता है,जिस
माया से जन मोहित हो रहा है, और वास्तव अर्थ को
नहीं जान सका है, और जिसने आत्मा को और माया
के गुणों को अपने बश किया है, और सर्व भूत प्राणियों
में समान रीति से विराज मान ऐसे परेश को नमस्कार
करते हैं ॥ ३० ॥

ये हम सब ऋषि और देव लोग जिसकी प्रियतनु

अम्भस्तु, यद्रेत उदारवीर्यं सिध्यन्ति जीवन्त्युत वर्धमानाः ।
 लोकास्त्रयोऽथाखिललोकपालाः प्रसीदतां ब्रह्ममहाविभूतिः ॥ ३३ ॥
 सोमं मनो यस्य समामनन्ति दिवोकसां वै बलमन्ध आयुः ।
 ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३४ ॥
 अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा ।
 अन्तस्तमुद्रे ऽनुपचन्स्वधातून्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ३५ ॥
 यच्चक्षुरासीत्तराणीर्देवयानं त्रयीमयो ब्रह्मण एष धिष्ण्यम् ।
 द्वारं च मुक्तेरमृतं च मृत्युः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३६ ॥
 प्राणादभूद्यस्य चराचराणां प्राणः सहो बलमोजश्च वायुः ।
 अन्वास्म सघाजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७ ॥
 श्रोत्रादिशो यस्य हृदश्च खानि प्रजङ्गिरे खं पुरुषस्य नाभ्याः ।
 प्राणेन्द्रियात्माऽसुशरीरकेतम्प्रसीदतां न स महाविभूतिः ॥ ३८ ॥
 बलान्महेन्द्रस्त्रिदशाः प्रसादान्मन्योर्गिरीशो धिषणाद्विरिञ्चः ।
 खन्धश्च क्खन्दांस्यृषयो मेहूतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३९ ॥
 श्रीर्वक्षसः पितरश्चाययाऽऽसन्धर्मः स्तनादितरः पृष्ठतो ऽभूत् ।
 द्यौर्यस्य शीष्णांऽप्सरसो विहारात्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

प्रयात् सस्वगुण से सृष्ट है तो भी बाहर भीतर प्रकट सूक्ष्म गति को नहीं जान सके हैं फिर जो तमोगुण प्रधान असुरादिक हैं वे कैसे जानेंगे ॥ ३१ ॥

सङ्कल्प मात्र से रक्षा हुई पृथिवी को जिसके चरण कहते हैं जिस पृथिवी में जरायुज भादि भेद से चार प्रकार की प्राणियों की सृष्टि वर्तमान है । वह महा विभूति (संपत्ति) वाला परम स्वतन्त्र महापुरुष हमारे ऊपर प्रसन्न हो ॥ ३२ ॥

धीश्वरस्त्रामिदृतभार्यार्थदीपिका ।

उदारं वीर्यं शक्तिर्यस्य तदम्भो यस्य रेतः स नः प्रसीदतु उदारवीर्यतामाह-यतोऽम्भसो लोकादयः सिध्यन्ति जायन्ते ॥ ३३ ॥

यः सोमो देवानामन्धोऽन्नम् अत एव बलमायुश्च नगानां वृक्षाणां प्रकर्षणं जनयति वधेषतीति प्रजनः तं यस्य मनः समा-प्रनगति स नः प्रसीदतु ॥ ३४ ॥

अग्निर्यस्य तु मुखं जातः कथम्भूतः जातं वेदो भनं यस्माद्

क्रियाकाण्डं तत्प्रतिपाद्यं कर्म तन्निमित्तं जन्म यस्य अन्तःसमुद्रे उदरमध्ये स्वधातून्पाकार्हातेवाक्पादीननुपचन् प्रसिद्धसमुद्रेऽपि बाड्यरूपेणोदकान्येवानुपचन्तप्रिः ॥ ३५ ॥

एष तराणिर्यस्य चक्षुरासीत् कथम्भूतः देवयानमर्षिरादि-मार्गदेवता "त्रयीमयः सैषा त्रयेयव विद्या तपति" इति भूतेः ब्रह्मणो धिष्ण्यमुपासनास्थानम् "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमः पुरुषः" इति भूतेः मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् अमृतं च पुण्यजोक्तत्वात् मृत्युश्च काजात्मकत्वात् एवम्भूतस्तराणिर्यस्य स्वधुः स प्रसीदतु ॥ ३६ ॥

कथम्भूतो वायुश्चराणां सह आदिधर्मवान्प्राणः च प्राणं चय बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो देवाः सघाजं भूत्या इवाम्बास्माननुसृत्य स्थिताः एवम्भूतो वायुर्यस्य प्राणादभूत्सः ॥ ३७ ॥

खानि देहगतानि क्षिद्राणि प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च असवो नागकूर्मादयः शरीरं च तेषां केतमा-भयभूतं खं यस्य पुरुषस्य नाभ्याः प्रजङ्गे सः ॥ ३८ ॥

यस्य बलान्महेन्द्रो जङ्गे क्खन्दांसि ऋषयश्च खन्धः तः प्रजा-पतिः ॥ ३९ ॥

इतरो ऽधर्मः ॥ ४० ॥

भीमद्वीरायवाचाचक्रुतभागवतचन्द्रचामिका ।

तथा अग्नेर्जलं चक्रेतः चकार्यभूतं प्रथो लोकाः लोकपालाश्च
सिद्धयन्ति । इति शेषः चस्माद्युत्पद्यन्ते जीवन्ति येनेति शेषः चर्द्धमानाः
चक्रेति शेषः स ब्रह्मशब्दवाच्यो महाविभूतिर्नः प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥

सोमं चन्द्रमसं यस्य मनो वदन्ति "चन्द्रमा मनसो जातः"
इति भूतेः । सोमं विशिनष्टि, चः सोमो द्विषीकसां देवानाम् अन्ध-
मक्षम् अमृतकरत्वादिति भावः अतएव ब्रह्ममायुश्च नगानां वृक्षाणां
प्रजानां चराणां च प्रकर्षेण जनयति चर्द्धयतीति प्रजनः अतएव
तेषामीषो चः सोमस्तं यस्य मनो वदन्ति मनसो जातं विराड्-
एव मनःस्थानीयं च वदन्ति स ब्रह्म महाविभूतिर्नः प्रसी-
दतां वलादीनि परमात्मविशेषज्ञानि वा देवादीनां ब्रह्म वलादि-
हेतुः स इत्यो ब्रह्म महाविभूतिरित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

तथा चस्याग्निमुखमुच्यते 'मुखादिन्द्राग्निश्च' इत्यादिभूतिभि-
र्षस्य मुखस्थानीयो मुखाज्जातश्चाग्निः स ब्रह्ममहाविभूति-
प्रसीदतामित्यन्वयः यस्य मुखम् अग्निर्जात इति वान्वयः अग्निं
विशिनष्टि, जातवेदाः जातं स्वस्मिन्निहितं चरुपुरोडाशादिकम्
इन्द्रादिभूतो वेदयति "विदूषणामे" प्रापयतीति जातवेदाः
तथा क्रियाकायडनिमित्तजन्मा क्रियाकायडनिमित्तं—
वलादिक्रियाकलापारम्भवेदपूर्वभागायोनुष्ठाननिमित्तं—
जन्म यस्य सः अन्तस्समुद्रे समुद्रो देहय "स्यात्प्रकृतवाप्तु-
भूयस्त्वोत्" इति न्यायेन जलाशयप्रचुरत्वात् अन्तस्समुद्रे देहमध्ये
जाठररूपेण स्वाधात् स्वभिष्टितदेहस्यान् धात्वात् शुक्रशोणितदि-
वसधात् पचन्परिणामयन् एवम्भूतोऽग्निर्षस्य मुखं सः प्रसी-
दताम् ॥ ३५ ॥

तथा तरणिरादित्यो यस्य चक्षुरासीत् "चक्षोरसूर्योभजायत"
इतिभूतेः स महाविभूतिर्नाऽस्माकं प्रसीदतां तरणिं विशमहि—
देवयानमर्षिरादिमार्गभूतः प्रथीमयः श्रुत्वास्तुस्सामप्रचुरः स एव
तरणिर्ब्रह्मण्यः परस्य शिष्यं स्थानं "य एयोन्तरादित्ये हिरण्यमयः
पुरुषो हृदयते" इति भूतेः ब्रह्मण्य उपासनस्थानमित्यर्थः । मुक्ते-
र्द्वारं देवयानत्वादिति भावः भूमन्तं चामृतसाधनं पुत्रयानुष्ठान
काङ्क्षापकरत्वादिति भावः मृत्युरुदयास्तमबाध्यामायुर्व्यव-
करत्वात् एवम्भूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः स महाविभूतिः प्रसी-
दताम् ॥ ३६ ॥

तथ्य यस्य प्राणान्नायुरभूत् "प्राणान्नायुरजायत" इतिभूतेः स
महाविभूतिः प्रसीदतां कथम्भूतो वायुश्चराचराणां भूतानां सह
मादिः जनयिता तत्र सहो मनसो बलं दैहिकम् भोजः इन्द्रियाणां
बलं प्राणः पञ्चवृत्तिमान् यं पञ्चवृत्ति प्राणं वयं बुद्ध्या-
पधिष्ठात्तदेवताः सन्नाजं सार्वभौमं भूत्या इवाग्वास्मानुवर्तिनः
स एवम्भूतो वायुर्वस्य प्राणान्नायुः सः प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥

तथा यस्य भोगादिषो जहिरे "दिशः भोगान्" इति
रुचस्पत्के भवत्यात् कामि देहगतच्छिद्राणि हृदा जहिरे हृदया-
दुर्धमपुः पुरुषस्व वैराजस्व नाश्याः स्वमन्तरिणं जह्रे "नाश्या
नासीदन्वुरिणम्" इति भूतेः प्राणशब्दः कर्मेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दो
ज्ञानेन्द्रियपरः आत्मा मनः असुशब्दः पञ्चवृत्तिप्राणवायुपरः
एरीरज्येतेषां केतनम् आभवं च यस्य नाश्या जह्रे सः
प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥

यस्य ववान्मेष्ट्रो जह्रे प्रसादात् त्रिदशा जहिरे मन्योः क्रोधात्
गिरिभो रुद्रः हर्षाग्निरिभो ब्रह्मा खेभ्यः कन्दोसि गावश्वा-
दीनि "कन्दोसि जहिरे तस्मात्" इतिभूतेः श्रुत्वायश्च खेभ्यः विष-
रेभ्यः जहिरे मेद्राकः प्रजापतिर्मेद्राभिष्ठाता सः प्रसीदताम् ॥ ३९ ॥

तथा यस्य वसुसः भीः सम्पञ्जहे ज्ञायवा ज्ञायतः पितरः
आसन् स्तनाश्रमैः पृष्ठतः इतरोऽधमैः शीर्षाः शिरसः शोः "शीर्षा
शोस्समवर्तत" इतिभूतेः विहारादप्सरसः आसन् सः
प्रसीदताम् ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकुतपदरत्नावली ।

इदञ्चैकं महाविभूतिर्न हरेयुक्तमित्याह—अग्नेर्जलं । प्रथो
लोका अयासिजल्लोकपालाश्चोदारवीर्यम् उत्कृष्टबलं यदग्नेर्जलं यस्य
रेतो मवर्तत तेन चर्द्धमानाः सिद्धयन्ति सिद्धा अवाप्तफला
मवर्तित जीवन्त्युत अन्तरमपि तृप्तिखद्यं जीवनमानुष्यपि
सोऽन्तं परं तस्यान्तं आपो जायन्त "आपो नारा इति प्रोक्ता
आपो वै नरसूनवः" "यद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्ति"
इत्यादिसूर्यसोममेन्द्रादीन्वा विनाभ्येऽसिजल्लोकपाला अग्नि-
र्जीवन्ति किञ्चापो सोमस्य च जीवनप्रदा इन्द्राद्या इतीमं विशोषं
तुशब्दो ज्ञापयति इममेवविशेषं तुशब्दो ज्ञापयतीति कुतः अत्यन्तिक
न स्वादितीर्थं शङ्का—

"सूर्यसोममेन्द्रादीन्नेऽन्ये लोकपा अपि ।

अग्निर्जीवन्ति सोमाश्च महेन्द्रादीन्नेऽसिजाः ॥

अपो सोमस्य चेन्द्राद्याः सर्वे वै जीवनप्रदाः"—

इत्यनया परिहृतेति ज्ञायने महती विभूतिः सूर्यसोमविधिविशेष-
करूपकैर्भ्यर्थलक्षणा यस्य स तथा एवंविधः क इति तत्राह—
ब्रह्मेति ॥ ३३ ॥

यो द्विषीकसां ब्रह्ममन्ध आयुर्वं वलादिभूतिहेतुः ब्रह्म नगानां
वृक्षाणां अङ्कुरजननसामर्थ्यप्रदत्वेनेशः यस्य प्रजानां प्रजनः
सुरतानम्भगर्भलक्षणाहेतुर्न सोमं यस्य मनः समामनन्तीत्यन्वयः
ने देवानामग्निर्द्रादीन् ऋतइति शेषः । अथ यच्चतुर्थममृतं तन्म-
दतः उपजीवन्ति सोमेन सुखेन इति । सोमं यस्य मनः समा-
मनन्ति यो देवानां वलादिहेतुः यस्य नगानामीषो यस्य प्रजानां
प्रजनः स हरिः प्रसीदताम् इति वा सोमेन देवादिबलमिदत्वेन महा-
विभूतिः "सोमो दद्वृत्तधर्षाय सोमः प्रथमः" "ब्रह्मा देवानां
पदधीः कवीनामूषिर्बिप्राणां महिषो मृगाणां इयेनो गृध्राणां स्व-
भित्तिर्नानां सोमः पविप्रमत्स्रेतिरेभन्" अथवा देवादिबलप्रद-
महाविभूतिः ॥ ३४ ॥

अग्निरेस्य मुखं मुखाज्जातः सप्तसु प्रथमेति, पञ्चम्यर्थे प्रथमा
मुखमाश्रित्य वर्तते च अग्रयणत्वाद्ग्निरित्यग्निशब्दस्यान्यत्र प्रवृ-
त्तिस्समवाकथं निर्णयः स्यादिति तत्राह—जातवेदा इति । "अग्नि-
र्वा अहमस्मित्यत्रवीजातवेदा वा अहमस्मि" इति, जातं सर्वेवेत्तानि
जातवेदइत्यस्यपि सावकाशत्वेन पूर्वोक्तसंशयानिस्तारः
द्वयादिति तत्राह—क्रियेति क्रियाकायडमेव निमित्तं तत् तथा
तेन जन्म यस्य स तथा "अग्निर्वै देवानां मुखं हृदयतमः" इति

भीमद्विज्वध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

भूतेः अग्निमुखेनेन्द्रादिदेवानां अहविर्भागप्राप्त्यर्थमग्निहोत्रादौ मधनादिना अग्नेः प्रसिद्धस्य जन्मोपपत्तिरिति तद्वसव उप-
जीवन्ति अग्निर्देव मुखेनेति च अग्नेः पाचकत्वव्यक्तिरपि भीहरि
नियनेत्याभिप्राय्याह, अस्तस्समुद्रे उद्गरास्तः स्थित्वा अथात्तू
आधीनानि चतुर्विधाभ्यन्तानि पञ्चतः जरयतः " अन्नमशितं
त्रेधा विधीयते तस्य यः स्वविष्टो धातुः तत्पुरीषं भवति यो-
मध्यमस्तस्मान्नं योऽगुस्तस्मिन् इति पञ्चाभ्यन्तानुनिधम" इति
सर्वोपकारकमिजनकत्वव्यक्त्यामहाविभूतिः तना वाचापि हरेर्मुक्तं
क्षेत्रमिति सूचयति "वाचो बह्वर्मुक्तं क्षेत्रम्" इतिस्त्रोक्तेः ॥ ३५ ॥

तरणिः सूर्यः यस्य अश्रुवः आसीदित्यन्वयः " अश्रुः
सूर्यो अजायत" तरण्यनेन संसारं पुरुषाः, इति तरणिरिति नाम-
सूचितमर्थं स्पष्टमाह-देवेति । देवानां संसारं मुक्त्वा गतानां यानं
मागं उत्तरावयमार्गं देवनेत्यर्थः । अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण
अज्ञया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यर्थात्प्रजायते अस्यामीयत इति
त्रयीमयः वेदप्रतिपाद्येण प्रधानं वा त्रयीमयाच त्रिगुणात्म-
धारिणो एव तरणिर्ब्रह्मणः परमात्मनोऽधिप्ययमभिव्यक्तिस्थानं
" ब्रह्मासावादित्ये " " अयं सहा सचितुमयडक्षमध्यवर्ती "।
मृत्योः संसारात्मुक्तेर्द्वारं द्वयोः मुक्तयोः कस्या इति । तत्राह-अमृत-
स्वेति । विदुषां विषयस्येत्यर्थः । स यावत्सुख्येऽस्मिन्स्तदादित्यं
गच्छत्येतदेव अतु षोकाद्वारं विदुषां प्रपन्नं विरोधोऽविदुषां
इत्यामृतस्य मुक्तेर्मुक्त्योश्च प्राप्तिहेतुरिति वा एवं विधमाहा-
ः शोपेतसूर्यजनकमहाविभूतिः ॥ ३६ ॥

चराचराणां सहो बहोजो हेतुः स्वयं च तारगुणः
प्राथिमौक्तिकं वायुरध्यात्मं प्राणो यस्य हरेः प्राणारसह आदि-
गुणवहारमनोऽभूत् " आत्मन एव प्राणो जायते ताम्बन्धिप्रप्राण
इवाच माभोहमापद्य महमेवैतत्पञ्चविधमात्मानं विभज्येतद्
शायामवष्टभ्य विधारयामि" इति ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्त्येवोर्गन-
स्तपत्येव सूर्यः प्राणैक ऋषिरत्र विश्वस्य सत्पतिः वयमासाद्य
इतिारः पिता त्वं मातरिभ्यः वयं यं च संप्राजमन्वास्म वयं
प्राणनामानं अक्षवर्तिनमनुवर्तिनमनुवर्तिमाहवह्य प्राणचतुर्मुख-
योरेकत्वादिबेत्यम्बत्रावधारणार्थं यथा संप्रडिवाधिकृतान्त्रियुक्त
एतान् प्रामानाधितिष्ठस्वैतान् प्रामानाधितिष्ठस्वैत्येवमेवैव प्राण
इतरान् प्राणान् पृथगेव सन्निधत्ते । पायूपस्थेपानं अश्रुः भोजे
मुखनासिकस्थं प्राणः स्वयं प्रतिष्ठित इति शेषः संप्राजं यं भग-
वन्तमन्वास्मेवेति वा सर्वोत्तमप्राणजनकमहाविभूतिः " प्राणस्य
प्राणमुत् अश्रुवश्श्रुः " ॥ ३७ ॥

यस्य भोत्रादिशो यस्य हृदयाच्च खानीन्द्रियाणि यस्य पुरु-
षस्य नाभेश्च अमाकाश इत्येते प्रजङ्गिर इत्यन्वयः अत्र " चन्द्रमा
मनसो जातः " इत्यारभ्य " दिशः भोत्रात् " इत्यस्तं वाक्यं प्रमाणां
दर्शयति । तेजसाऽहकारगुणव्यञ्जकहृदयादीन्द्रियाणीत्यर्थः । तेज-
नानीन्द्रियाणीत्युक्तेः । सहस्र धीर्वापुरुषः " प्रसन्नो भवत्स्वित्य-
न्वयः । " प्राणोन्द्रियाणि स्थाप्य तिष्ठतीति प्राणोन्द्रियात्मा
ब्रह्मणो वा एतानि करणानि, एत रसर्वे परे आत्मनि संश्र-

तिष्ठते पृथिवीच इत्यारभ्य " प्राणश्च विधारायतस्य " इत्यनेन
काठकोपनिषद्भूतेन वाक्येन सविस्तर उच्यते स्वशरीरभूतायाः
पृथिव्या बन्धुः " यस्य पृथिवी शरीरम् " दिङ्नामदेवतादि-
संज्ञेनप्रतीतमहाविभूतिः ॥ ३८ ॥

गुणगुणिनोरभेदाभिप्रायेणाह-ब्रह्मादिति । ब्रह्मादिगुणोभ्य इन्द्रा-
दीनामुद्भवः निर्दोषत्वेन मयुरहितस्य न मयुस्त्रभावेस्तादृक्-
त्वभावकपीतिसंज्ञनाभिप्रायादर्थितं " कारणगुणः कार्येषु सम-
वैति " इति न्यायपरक्यार्थं अशरणा (९) स्त्राधिष्ठानास्तुयोद्भवोऽप्यु-
द्याद्यधिष्ठानाभावात् अमहिम्न ऐतत्पर्यः । किञ्चिदासीद्ब्रह्मि-
नमारम्भयो अ महिम्नि विषयादिति केचित्पठन्ति सत्तेन्द्रियैः
सप्त कर्त्वांसि ऋषयः प्रजापतयः कस्तस्य मेद्रादित्युक्तेः विरि-
ञ्चादिदेवजनकमहाविभूतिः ॥ ३९-४०-४१ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शोकाख्य इति पाठः सर्वत्र शोका यत इति खामिसम्मतः
शब्दाकाख्यश्च ॥ ३३-४३ ॥

भीमद्विज्वध्वनायककवचिकृतसारायंदिशिनी ।

उदारधीर्यं महाशक्तिकं यतोऽम्भसः शोकाद्यः सिद्ध्यन्ति
जायन्ते ॥ ३३ ॥

यः सोमो देवानामन्वः अन्नम् अत एव ब्रह्मायुश्च नगाना
इच्छायां प्रकर्षेण जनयतीति प्रजनः शुक्रस्य सोमात्मकारवात् ॥ ३४ ॥
जातं वेदो धनं यस्मात् सः अस्तस्समुद्रे उद्गरमज्ये
अथात्प्राकाहर्निषासादीन् पञ्च प्रसिद्धसमुद्रेऽपि वाडवकपेण
जलानि ॥ ३५ ॥

तरणिः सूर्यः देवयानम् अर्धिरादिर्माणदेवता त्रयीमयः
" सैषा अत्येव विद्या तपति " इति भूतेः । ब्रह्मणो अधिप्ययमुपासना-
स्थानं " य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषः " इति भूतेः मुक्ते-
र्द्वारं देवयानत्वात् अमृतञ्च पुण्यशोकात्वात् मृत्युश्च काकात्मक-
त्वात् ॥ ३६ ॥

यस्य प्राणाद्वायुरित्यन्वयः । यो वायुः चराचराणां सह आदि-
धर्मवान् प्राणः यं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो देवाः संप्राजं
भृत्या इव अन्वास्म संप्राजमिधानुगा वयं प्रसीदतां नः स महा
विभूतिः ॥ ३७ ॥

हृदः यस्य हृदयाकाशात् खानि देहगतकिञ्चिद्वाणि नाश्याः
सकाशात् अ कीदृशं प्राणः पञ्चवृत्तिश्च इन्द्रियाणि च
आत्मा मनश्च असौ नागकर्मादयः शरीरञ्च तेषां केतन-
माभ्यभूतम् ॥ ३८ ॥

धिषयायाः बुद्धेः सकाशात् ज्ञेयः देहकिञ्चिद्रेषः ॥ ३९ ॥
इतरोऽधर्मः ॥ ४० ॥

(१) अकारो वास्तुदेवस्यादित्युक्तेः ।

विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीद्ब्रजयोर्ब्रह्मं च ।
 ऊर्वोर्विडोऽजोऽङ्घ्रिरेवदशूद्रौ प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४१ ॥
 लोभोऽधरात्प्रीतिरुपर्यभूद्युतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शनं कामः ।
 भ्रुवोर्यमः पक्ष्मभवस्तु कालः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यतोऽम्भसः लोकादयः सिद्ध्यन्ति आयन्ते वर्जमानाः भवन्ति
 अधिगन्ति च तद्गम उदारवीर्यं ताम्रशक्तियंस्य वीर्यं रेतः स नः
 प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥

यो दिवोकसाम्भोऽसं तदादिः नगानां वृक्षायामीशः प्रजानां
 प्रकर्वेण जनयतीति प्रजनस्तं सोमं यस्य मनः समामगन्ति स नः
 प्रसीदताम् ॥ ३४ ॥

जातं वेदो धनं यस्मात् क्रियाकाण्डनिमित्तं जन्म यस्य
 अन्तस्समुद्रे जठरमध्ये स्वधात्न अन्नादीन् अनुपचरन् अग्निः
 यस्य मुखं जातः स नः प्रसीदताम् ॥ ३५ ॥

देवयानमर्षिराहिमार्गदेवता त्रयीमन्तः "सैव त्रयैवविद्या तपति"
 इति श्रुतेः ब्रह्मणो धिष्यन्मुपासनास्थानम् "ब पशोन्तरा-
 दिव्ये हिरण्यमयः पुरुषो रश्मते" इति श्रुतेः मुक्तेर्द्वारं देवयान-
 त्वात् ब्रह्मोपासनाधिष्णयत्वात् अमृतं मोक्षद्वारकात्वात् मृत्यु-
 रायुर्ध्वयकारत्वात् एवंभूतस्तरणिर्यस्य "चक्षोस्सूर्यो अजायत"
 इति श्रुतेः स नः प्रसीदताम् ॥ ३६ ॥

यस्य भगवतः प्राणाद्वायुरमृत स नः प्रसीदतामित्यन्वयः
 यो वायुः चराचराणां जङ्गमानां स्याचराणां च सह भादिः
 धर्मवान् प्राणः यत् बुद्ध्याधिष्ठातारो देवाः सम्राजमनुगा
 इव अन्वास्म ॥ ३७ ॥

यस्य भोत्रादिशः हृद् हृदयाकाशतः ज्ञानि देहगत-
 च्छिद्राणि च प्रजङ्घिरे प्राणः पञ्चवृत्तिवायुः इन्द्रियाणि च आत्मा
 मनश्च अस्यो नागकूर्मादयो सायवः शरीरं च तेषां केत-
 माभवश्रुतं च नाश्याः प्रजङ्घे स नः प्रसीदताम् ॥ ३८ ॥

यस्य बलाग्नेर्द्रो जङ्घे प्रसादात् प्रसन्नतायाः त्रिदशाः
 जङ्घिरे भ्रुवोः क्रोधात् गिरीशः धिषणात् बुद्धेः खेड्यः विराट्
 शरीरच्छिद्रेभ्यः जङ्घांसि ऋषयश्च जङ्घिरे कः प्रजापतिः जङ्घे
 स नः प्रसीदताम् ॥ ३९ ॥

इतरोऽधर्मः बिहारात् क्रीडात् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिस जङ्घ से समस्त लोक और लोकपाल उत्पन्न होते
 हैं जीवते हैं और बुद्धिको प्राप्त होते हैं वह उदार शक्ति
 वाला जब जिसका (रेतस्] वीर्य है वह निरातिशय बृहत्
 महाविभूति वाला भीहरि हमारे ऊपर प्रसन्न हों ॥ ३३ ॥

जिस चन्द्रमा को खर्गवासियों का मन्त्र बल, और वायु
 कहते हैं और मौषधियों का ईश है तथा प्रजाओं की
 बुद्धि करने वाला है, वैसे चन्द्रको जिसका मन कहते हैं
 महा ऐश्वर्य वाला परमात्मा हम पर प्रसन्न हों ॥ ३४ ॥

जिसके वेद धन उत्पन्न हुआ, और वैदिक क्रिया काण्ड
 निमित्त जिसका जन्म, और जो समुद्र के भीतर बडवा
 अग्नि रूप से और उदर के भीतर जठराग्नि रूपसे जलों
 को तथा धातुओं को परि पक करता है, वह परम ऐश्वर्य
 विशिष्ट पुरुष हमारे ऊपर प्रसन्न हों ॥ ३५ ॥

जो सूर्य देवयान अर्थात् अर्षिरादि मार्ग के देवता,
 वेद त्रयी मन्त्र, और ब्रह्मका एक स्थान रूप हैं अर्थात् जिन
 के मंडल में चतुर्भुज मूर्ति नारायण का ध्यान होता है
 और जो मुक्ति का द्वार, अर्थात् जिनके मंडल को मेहन
 करके ही मुक्त लोग वैकुण्ठ को जाते हैं तथा अमृत रूप
 और काबालमक होने से मृत्यु रूप, ऐसे सूर्य जिनके नेत्र हैं
 वह महा ऐश्वर्य वाले परमात्मा हमारे ऊपर प्रसन्न हों ॥ ३६ ॥

जो चर अचर (स्थावर जङ्गम) का प्राण, और सह,बल
 भोज, रूपधर्म वाला, और बुद्धि भादि के अधिष्ठाता हम
 सब देवलोग, सम्राट् के पीछे रीसे मोकर इस प्रकार जिसका
 अनुसरण करते हैं ऐसा वायु जिन के प्राण से उत्पन्न हुआ
 वह महा ऐश्वर्य वाले परमेश्वर हम पर प्रसन्न हों ॥ ३७ ॥

जिन के भोत्र से दिशाये उत्पन्न हुई और हृदय से अने-
 कछिद्र, और प्राण, इन्द्रियें, मन, असु, (नागकूर्म भादि)
 शरीर, इन सबों का आभवभूत आकाश जिस पुरुष के
 नामि से उत्पन्न हुआ वह महाविभूति परम पुरुष हमारे
 ऊपर प्रसन्नहों ॥ ३८ ॥

और जिनके बल से महेन्द्र उत्पन्न मया, प्रसन्नता से देव
 लोग, क्रोध से कैलासवासीभीठर, धिषणा (बुद्धी) से ब्रह्मा
 छिद्रों से ऋषि जोग तथा जङ्घ और मेद्र इन्द्रिय से प्रजापति-
 हुप, वह अचिन्त्य ऐश्वर्य वाला पुरुष हमारे ऊपर प्रसन्न हों ॥ ३९ ॥

जिन के बलःस्थल से श्री (सम्रपत्) जाया से पितर, स्तन,
 से धर्म, पीठ से अधर्म, मस्तिष्क से खर्ग, बिहार से अत्तरायें
 हुई वह महाविभूति भीहरि हमपर प्रसन्न हों ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

बिड्डीहपः ओजो नेपुण्यं तस्य हृत्तिः अङ्घ्रिः अङ्घ्रिजाचित्यं
 अवेदशूद्रौ अवेदो वेदव्यतिरिका शुभ्रवा तद्रक्षिमान् शूद्रश्च
 वाटांतरं सुगमम् ॥ ४१ ॥

द्रव्यं वयः कर्मगुणान्विशेषं यद्योगमायाविहितान्वदन्ति ।
यद्दुर्विभाव्यं^(१) प्रबुधापिबाधं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४३ ॥
नमोऽस्तु तस्मा उपशान्तशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने ।
गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभिर्न सज्जमानाय^(२) नभस्वदूतये ॥ ४४ ॥
स त्वं नो दर्शयात्मानमस्मत्करणागोचरम् ।
प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितं ते मुखाम्बुजम् ॥ ४५ ॥
तैस्तैः स्वच्छाधृतै रूपैः कालेकोक्ष स्वयं विभो ! ।
कर्म दुर्विषहं यन्नो^(३) भगवांस्तत्करोति हि ॥ ४६ ॥
क्लेशभूर्धल्पसाराणि कर्माणि विफलानि वा ।
देहिनां विषयार्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ॥ ४७ ॥
नावमः कर्मकल्पोऽपि विफलायेश्वरार्पितः ।
कल्पते पुरुषस्यैव सद्द्यात्मा दयितो हितः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

उपर्युत्तरोष्ठात् नस्तो नासिकातः घृतिः कान्तिः पश्यायः पशूनां हितः कामः स्वर्धोनाम् ॥ ४२ ॥

द्रव्यं भूतानि वयः काक्षे विशेषं भौतिकप्रपञ्चं यस्माद्दुर्विभाव्यं कुतः प्रबुधापिबाधं विद्वद्भिरपोहमानं पाठान्तरे प्रबुधानां मायेत्यवबोधो यस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तदेवं सप्रपन्नमुपवयस्ये निष्प्रपन्नमनुवर्योपप्रणमति—नमो-क्षिप्वति । वृत्तिभिर्दुर्धोनादिभिः नमस्त्वान्वायुस्तस्येव ऊतिर्बोधा यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥

सस्मितं मुखाम्बुजं दिदृक्षूणां नोऽस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरं यथाभवत्येवञ्चाऽऽत्मानं दृष्टव ॥ ४५ ॥

मक्तेच्छानुवर्तिष्वं च तव बहुशो दृष्टमेवेत्याह—तैस्तैरिति । यन्नो दुर्विषहमशक्यं कर्म तद्भगवास्त्वयमेव करोति हि ॥ ४६ ॥

न च बहिर्भूतानामिष त्वज्जकानामस्माकं इत्यवर्पितादि पूर्व-पुण्यानि विपरीतफलानि भवितुमर्हन्तीत्याह, क्लेशो भूरियेह्यु इदं सारं फलं येषु बद्धा विफलाभ्येष सकामानां कर्माणि त्वय्यार्पितं तु नैव तथा ॥ ४७ ॥

नम्रायेफलवमुपपादयति—भवमो ऽल्पोऽपि कर्मकल्पः कर्मा-भासोऽपीश्वरार्पितश्चेद्विफलावायासाय न कल्पते हि यस्मात्स एव ईश्वरः पुरुषस्याऽऽत्मा अत एव दयितो हितश्च न ह्यात्मनि दयिते चार्पितं निष्फलं स्यात् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

तथा यस्य मुखाद्विषःविप्रकुक्षं गुह्यमतीन्द्रियार्थाऽवबोधिं ब्रह्म वेदञ्चासीत् “शुचरसामानि जडिरे” ब्राह्मणोऽस्य मुक्तासीत्” इति धृतिः भुजबोर्बोद्धृष्यां राजन्बो बलञ्चासीत् “बाहू राजन्यः कृतः इतिभ्रुते ऊर्बोर्विद् वैश्यः भोजः नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्च भ्रंभिः भ्रंभिजावित्यर्थः । अवेदशूद्रो अवेदः वेदव्यतिरिक्ता शुभूषा वृत्तिः तद्दृष्टिमाद् शूद्रश्च विद्वंशेरभवत्शूद्र इति पाठान्तरम् सुगमम् “ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पञ्चयां शूद्रोऽजायत” इतिभ्रुतेः ॥ ४१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतोऽपि उपर्युत्तरोष्ठात्प्रतीतिरभूत् नस्तः नासिकातः घृतिः कान्तिः पश्यायः पशूनां हितः कामः स्वर्धोनाम् भुवो-यमः काक्षः पश्मभवः पश्मयो जातः सः प्रसीदताम् ॥ ४२ ॥

किं बहुना द्रव्यं भूतपञ्चकं वयः काक्षं कर्म जीवाहृष्टं गुणान् सत्त्वादीन् विशेषं ब्रह्माद्यहं तदुपलक्षितं कार्यवर्गञ्च यस्य योगमायया ईश्वर्यात्मकसङ्कल्पेन विहितान्वदन्ति द्रव्यादि-कारणात्मकं विशेषं रूपं कार्योत्पन्नं च सर्वं यस्तु यस्तदुप-विहितं यदस्तीत्यर्थः । अतएव यद्यस्वरूपं दुर्विभाव्यं चेत्तनाचेतन-सजातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्यं प्रबुधापिबाधं प्रकृष्टविद्वदवबोधं स महाविभूतिः प्रसीदताम् ॥ ४३ ॥

एवं कार्यावस्थप्रपन्नशरीरकं वैराजपुरुषं प्रसादाय कारणा-वस्थं नमस्करोति—नम इति । उपशान्तशक्तये सर्गाद्यनाभिमुख-चिद्विष्णुकाशादिशक्तये स्वराद् अतन्त्रं स्वस्वरूपं तस्य भावो वाथारस्यं स्वाराज्यं तस्य लाभेन ज्ञानान्दानुभवेनेत्यर्थः । तेन

(१) वबोधम् । (२) नमस्त्वभूतये । (३) भवाभ्ये इति, च वीर० पाठाः

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतिपूरित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै स्वतन्त्रानवधिकान्द्वन्द्व-
स्वरूपानुभवपूर्वावाप्तसमस्तकामावेश्यर्थः । मायया रक्षितेषु गुणेषु
न सज्जमानाय लीलारसविमुखाय स्वभूतये स्वाभाविकैश्वर्याय
तस्मै नमो नमः ॥ ४४ ॥

एवं प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानं विभूतिद्वयाधिपं सर्वकारणं भग-
वन्तं प्रसाद्य नमस्कृत्य स्वामिप्रेतं विज्ञापयितुं तावत्तदर्थं
प्रायश्चित्तं—स त्वमिति । उक्तविषयस्वमात्मानं दिव्यमङ्गलविग्रहं
दिदृक्षुणां प्रपन्नानां नोऽस्माकमस्मदधुरादिकरणागोचरं यथा
भवति तथा सस्मितं ते मुखाम्बुजं दर्शय ॥ ४५ ॥

ननु “ न चक्षुषा पश्यति कश्च नैनम् ” इति भ्रूयुक्तविषया
चक्षुराद्यगोचरोऽहं कथं त्वच्चक्षुरादिकरणाविषयः स्यात् ? इत्यत्राह,
तेरिति । हे विभो ! कालेकाले “ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति
भारतु । अशुभस्थानमधर्मस्य ” इत्युक्तकाले स्वेच्छाभूतेन तु पुण्य-
पापान्मकर्मभूतैरुपैरवतारैर्भवाञ्जोऽस्माकं दुर्विषयं दुरासदं
दुष्करं कर्म करोति हि अर्धद्विघटनतात्मकक्रियाशक्तेस्तव स्वविग्रह-
दृष्टेभित्तुर्न न दुर्घटमिति भावः ॥ ४६ ॥

स्वत्वमात्मानं सकृत्स्तुतिकर्मणा हेतुना कथं दर्शयेयम् ?
इत्यत्राह—क्लेशोति । विषयातीनामनुकूलविषयात्मानुःखपीडितानां
हेतुना क्लेशो भूरिर्ष्वल्पः सारः सुखं येषु ततः कर्म-
धारणः तानि कर्माणि यथा विफलानि भवन्ति तथा त्वय्यर्पितं
कर्म न विफलं भवति हि ॥ ४७ ॥

कर्मफलमपि कर्माभासोऽप्यवमः लौकिकव्यापारोपीश्वरेत्वर-
पित्तोऽहिकफलाय न कल्पते न विफलो भवति हि यस्मात्स एव-
श्वरः पुरुषस्यात्मा अत एव दक्षितः प्रियः हितश्च नष्टात्मनि
दक्षिते हिते चार्पिते कर्म निष्फलं स्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपर्युत्तरोष्ठात्प्रीतिः द्युतिः कान्तिश्च पशव्यं पशुजीवनं नस्तो
नासिकायाः स्पर्शेन गुण्येन जातः कामः स्त्रीविषयः कालो
मृत्युः ॥ ४२ ॥

द्रव्यं भूतपञ्चकं वय आयुर्लक्ष्यं कर्म त्रिविधं गुणाः भक्त्या-
दयः शुक्लादयो वा शेषं स्वभावजीवकालादयः यस्य हेर-
बौगमायया स्वरूपभूतेच्छया विद्वता उपेक्षिताः पतन्ति प्रकृत्या
भवन्तीत्यन्वयः “ द्रव्यं कर्म च कालश्च ” इति किञ्च यदुर्विभा-
व्यमेवंविधमिति भावयितुमशक्यं स वा एव आत्मानेत किञ्च
प्रबुद्धज्ञानिनां प्रवर्षोऽहो ज्ञानं यस्मात्तथा अनेन स्वानुग्रहेण
स्वविषयज्ञानं सुशकमित्युक्तं भवति “ भजानां ज्ञानदो विष्णुः ” वमे
वैष दृश्यते ” इत्यादि द्रव्याविसत्ताप्रदत्वेन प्रज्ञायाश्चित्त-
महिमत्वेन ज्ञानदातृत्वेन परिपूर्णैश्वर्यैः प्रसीदतामित्यन्वयः
नवत्तवसङ्गाधिष्ठितं द्रव्यं “ वयगतौ ” इति धातोः वयत्यव-
गच्छत्यनेन नीलोत्पलात्म्यादिव्यवहारं पुरुष इति वयः समवायः

[१६]

उत्प्रेषणादीनि पञ्चकर्माणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धादिचतु-
र्विधतिसुखाः सामान्यविशेषौ शेषमित्यनेनोच्यते एते यद्योगमायया
विद्वताः अद्वितीकृताः पतन्ति पातयन्त्यधः पुरुषमिति शेषः नरक-
हेतव इत्यर्थः । विषयकठक्याभक्ष्याङ्करो त्रिदशखलपञ्चशिक्षाक्षपा-
द्वादात्महृदपि सुविचार्य लोकात्मन् भगवदुपास्ति मृतं स सिद्धि-
रस्तीति प्रमितेनायमुक्तार्थ इति सिद्धं कथादाक्षपाद्मतज्ञानात्
सिद्धिर्माभूद्वैतज्ञानेन सा स्यादिति तत्राह—यदिति । अद्वैतमतोक्त-
विषया भावयितुमशक्यम् अनेनान्येऽपि दुर्वादिवादा अपि निरस्ताः
इति ज्ञातव्यदुर्मया पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्तर्हीति नेत्याह, प्रबुधेति
अनेन आद्यादिमतमपि प्रत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

उपाससर्वाधिकारिणोः शान्ताःमानन्दमूर्तयो यासां ताः तादृशयः
शक्तयो भार्या यस्य स तथा तस्मै “ निवृत्तस्वप्नशक्ये ” इति च
स्वाराज्यलाभः स्वयंप्रकाशमानानन्दस्तेन परिपूरित आत्मा यस्य
स तथा तस्मै नित्याविर्भूतानन्दस्वरूपावेश्यर्थः । मायया स्वार्थीन-
प्रकृत्या रक्षितेषु निर्मितेषु गुणेषु विषयेषु वा प्रवर्तमानावापि
तद्योग्याभिर्भूतिसिद्धिः स्वस्वक्षणाभिनेसज्जमानाय निरवद्यत्वेन दुःखा-
नुभूतिरहितायेत्यर्थः । स्वभूतये स्वयम्भुवे स्वरूपपूर्णैश्वर्या-
येति वा ॥ ४४ ॥

अस्मत्करणागोचरोऽस्मदिन्द्रियविषयो भूत्वा ॥ ४५ ॥

भक्तानुकरणापन्तरेणा तवान्यत्कृत्यं न विद्यते इत्याशयेनाह-
तेस्तेरिति । हे विभो ! यद्यदा नोऽस्माकं दुर्विषयं सोढुमशक्यं
कर्म तुःखलक्षणासुरादेः स्यादिति शेषः तदा भगवान् स्वय-
मसुरादेर्दुर्विषयं कर्म पराक्रमलक्षणां करोतीति वा इत्यन्वयः । कथं
स्वेच्छाकृतैस्तेस्तेरुपैः “ यदा यदा हि धर्मस्य ” इति स्मृतिर्दिशब्देन
गृहीता ॥ ४६ ॥

ज्ञानमेव मुक्तिसाधनं न कर्म तन्मतद्वयगादित्यभिप्रायां
यदि तर्हि कर्मकरणं व्यर्थमित्याशङ्क्य सत्यं भगवदुपेक्षा-
च्चिकिरसाभावे सास्ति चेत्फलवदित्याशयेनाह—क्लेशोति । विष-
यातीनां देहिनां कर्माणि विफलानि विकल्पलान्यनभीष्टफला-
नीत्यन्वयः कथं भूरिक्लेशानि अल्पसाराणि च ईश्वरार्पितं
कर्म तथा अनर्पितविक्रमं न स्यादित्यन्वयः ॥ ४७ ॥

सांगं कर्म ईश्वरार्पितं सफलमस्तु अनङ्गं कथमिति तत्राह-
नेति । पुरुषस्य कर्मकल्पः कर्माभासः अङ्गसाफल्येन रहितः
अतएवाधमोपि यदीश्वरार्पितः तर्हि विफलाय न कल्पते किन्तु
फलवानेष स्यादित्यन्वयः तत्र किं कारणमत्राह—स इति ।
यत्प्रिये कर्म करोति स आत्मा परमात्मा हितः प्रेक्ष्येष्टकारी
दयितोऽनिमित्तवन्धुः हि यस्मात्तस्मादिति शेषः भाधर्म इति-
केचित्पठन्ति स्मृत्यावहितः “ सर्वधर्मोपरित्यज्य ” इत्युक्तेः ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अधुना अर्वाक समन्वयेन . तत्र परिहरन्नेश्वर्यलीलायो-
र्माहिमानमाह—नमोस्तिवति । उपशाप्ता निरुपद्रवा शक्तिवैश्व-
स्वाराज्यस्य त्रिपाद्भिभूतेः स्वधाम्नो जाभेन प्रतिपूरिता

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्तदंशेन सन्भाविता आत्मानः स्त्रांशो येन नभस्त्रानिध
विचित्रगतिर्लीला यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥

अमीष्टमाह—स त्वमिति । अस्माकं करणान्यपि गोचराः
प्रकाशानि यस्य तादृशमप्यारमानं दर्शयन्न ख्यं प्रका-
शय ॥ ४५ ॥

स्त्रेषां भक्तानामिच्छया भूतेः पुष्टैराविर्भावितप्रकाशोरि-
त्यर्थः ॥ ४६—५० ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

मुखं विप्रः गुह्यं ब्रह्म वेदश्च विद् वैश्यः भोजः नैपुण्यं तस्य वृत्तिश्च
अङ्घ्रिः अङ्घ्रिः सकाशाद् वेदः वेदव्यतिरिक्ता शुभ्रूषा वृत्तिः तद्-
वृत्तिमान् शूद्रश्च विश्वोऽङ्घ्रेरभवश्च शूद्र इति च पाठः ॥ ४१ ॥

उपरि उत्तरोष्ठात् नस्तो नासिकातो घृतिः काग्निः पशव्यः
पशूनां हिनः कामः स्पशनाभूत् ॥ ४२ ॥

द्रव्यं पृथिव्यादिप्रयोविंशतितरुं वयः काळः कर्म च तज्जेत-
भूतान् गुणान् सस्वादीन् यस्य योगमाययैव विहितान् सृष्टान्
वदन्ति यद्येभ्यः पृथिव्यादिभ्यो दुर्विभाव्यं विद्युषं प्रपञ्चं च वदन्ति
कादशं प्रकृष्टबुधानाम् अपवादः निषेधः प्राकृतत्वेनाग्रहणं यस्य
नं प्रबुधावबोधमिति पाठे दुर्विभाव्यमपि प्रकृष्टैर्बुधैरेवावबोध्य-
मित्यर्थः । तेन यस्य स्वरूपशक्तिर्बुधैर्योगमायया विभूतिः सस्वादि-
गुणामयी माया तस्या विभूतयः काळकर्ममहदादिपृथिव्यन्तानि
तत्त्वानि तेषां विभूतिरिदं मायिकं विश्वमेवास्माभिरवगम्यते इति
व्यञ्जितम् ॥ ४३ ॥

मायातीतं स्वरूपं तु तुरवगमं केवलमस्माभिर्नमनीयमेवे-
त्याह—नम इति । उपशान्ताः संविदाद्याः अन्तरङ्गाः शक्तयो यस्य
तस्मै तेन स्वरूपशक्तौ च राजते इति खराद् तस्य भावः खाराज्यं
नेनैव खाभेन प्रतिपूरित आत्मा मनो यस्य तस्मै ननु तर्हि कथं
सृष्ट्याद्या शक्तिस्तत्राह—गुणोऽस्ति । वृत्तिभिर्दर्शनादिभिर्नभस्त्रतो
वायोरिव ऊतिः सृष्ट्यादिर्लीला यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥

ननु, ब्रह्मर्षीमिषिनं वरं गृह्णाणेत्यतमाह—स त्वमिति । नोऽस्माकं
प्रपन्नानाम् अस्मान् प्रपन्नान् आत्मानं स्वस्वरूपं दर्शय किं निर्धि-
शेषं स्वरूपं संविशेषं वा ? तत्राह—अस्मत्करणागोचरं स विशेषमित्यर्थः
तत्रापि सस्मितं मुखं श्रुतम् ॥ ४५ ॥

भक्तवार्त्तसदयं बहुशः स्मरन्नाह—स्त्रेच्छाभूतैः स्वभक्तेच्छापुष्टैः
रूपैर्नृसिहादिभिः यज्ञोदुर्विषहं कर्म तत् स्वयमेव करोति ॥ ४६ ॥

नच बहिर्भुक्तानामिव त्वद्भक्तानामस्माकं त्ववार्पितानि पुर्व-
पुण्यानि विपरीतफलानि भवितुमर्हन्तीत्याह । फलेद्यो भूरि
येषु अल्पं सारं फलं येषु तानि तान्यपि यथ त्वद्विभुक्तानां
कर्माणि वा एवार्थं विफलान्येव तथा त्वव्यर्पितं भक्तानां
कर्म न ॥ ४७ ॥

त्वव्यर्पितमल्पमपि कर्म महद्भवति । अनर्पितं महदपि व्यर्थ-
मेव भवतीत्याह—नेति । अथमः अल्पोऽपि कर्म कल्पः कर्मा-
भासोऽपि न विफलाय । हि यस्मात् स ईश्वरः पुरुषस्यात्मा
दयितो हितश्चेत्यतस्तदादरानादरादेव कर्म साफल्यवैफल्यहेतु-
रिति भावः ॥ ४८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विप्रः गुह्यं गूढाभिप्रायश्च ब्रह्म वेदश्च यस्य मुखं ब्रह्मणो
गूढाभिप्रायवान् वेदश्च मुखज इत्यर्थः । विद् वैश्यः भोजो
नैपुण्यं वैश्यवृत्तिरित्यर्थः । अवेदो वेदव्यतिरिक्ता शुभ्रूषा शूद्र-
इत्येव वेदशूद्रौ अङ्घ्रिः अङ्घ्रिजौ ॥ ४१ ॥

यस्य अधरात् लोभः उपरि उत्तरोष्ठात् प्रीतिश्च अभूत्
नस्तो नासातः घृतिः कृषिः पशव्यः पशूनां हिनः कामः स्पशना
अभूत् ॥ ४२ ॥

यस्य योगमायया युज्यते इति योगः सकृत्सर्वभूतद्रूपया
मायया वयुनेन विहितान् द्रव्यादीन् वदन्ति स नः प्रसीदता-
मित्यन्वयः तत्र द्रव्यं प्राकृततत्त्वजातं वयः काळः गुणाः सस्वा-
दयः तान् यत् प्रबुधावबोधं प्रबुधानामपवादो संवेदस्वा-
भिमानबाधो यस्मिन् तद्विधिविचित्रप्रदेशत्वात् प्रबुधावबोध-
मिति पाठान्तरं तत्र प्रकृष्टबुधानामवबोधो यस्मिन् दुर्विभाव्यं
विशेषं ब्रह्माण्डं च विहितं वदन्ति ॥ ४३ ॥

विराडाख्याप्राकृतशरीरिणमुपवर्गयोथाप्रकृतं भीमद्विप्रहर्षान-
कामस्तद्विप्रहयुक्तं प्रणमति—नम इति । उपशान्ताः शक्तयो
यस्य अत एव स्वतः राजते इति खराद् तस्य भावः खारा-
ज्यं तस्य खाभेन प्रतिपूरित आत्मा देहो यस्य मायारवि-
तेषु बम्भादिना निवेदितेषु गुणेषु गुणवस्त्वपि पदायधु न
सज्जमानाय नभस्त्रन इव ऊतिः सर्वाधारकत्वासङ्गत्वादिगुण
द्योतका खीला यस्य तस्मै नमोऽस्तु ॥ ४४ ॥

स त्वं नोऽस्माकं ते मुख्याभ्युजं विरक्षुणाम् आत्मानं खाराज्य-
जाभपरिपूरितं देहं दर्शयेति प्रार्थना ॥ ४५ ॥

बहुशो भवान् स्वभक्तानां कार्यं कर्तुं रुपाययाविष्करोती-
त्याह—नैरिति । स्त्रीयानां भक्तानामस्माकमिच्छाभूतैः रूपैः
मत्स्यादिमूर्तिभिः यज्ञोदुर्विषहमशक्यं कर्म वेददानादिकं तद्भ-
वान् स्वयमेव करोति ॥ ४६ ॥

विषयात्तानां विषयभोगार्थं कर्मनिष्ठानां क्लेशो भूरिवेषु अल्पं
साद्रं फलं येषु तानि वस्तुतस्तु मुक्त्यनुपयोगित्वादिफलान्येव
त्वयि अर्पितं कर्म तु तथा न किन्तु स्वल्पभ्रमसाध्यमपि भ्रि-
फलं मुक्तिदं चेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

कर्मकल्पः कर्माभासोऽपि तत्राप्यवमः ईश्वरे त्वयि अर्पित-
श्चेद्विफलाय विरक्षकत्वात् संसारात् फलाभावात् वा न कल्पते
हि यतः स एव ईश्वरः पुरुषस्य आत्मा आभव अत एव
दयितः प्रियतमः ॥ ४८ ॥

यथाहि स्कन्धशाखानां तरोर्मूलाऽवसेचनम् ।

एवमाराधनं विष्णोः सर्वेषामात्मनश्च हि ॥ ४६ ॥

नमस्तुभ्यमनन्ताय दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे ।

निर्गुणाय गुणेशाय सत्त्वस्थाय च साम्प्रतम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे अमृतमथने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषाटीका ।

जिनके मुख से ब्राह्मण और ब्राह्मण की वृत्ति वेद ये दोनों हुए, और भुजाओं से क्षत्रिय और उसकी वृत्ति बल ऊरु से वैश्य और उसकी वृत्ति निपुणता, चरण से शूद्र और उसकी वृत्ति वैदिक कर्म व्यतिरिक्त शुभ्रवा, इस प्रकार जिनके मुखी दिक वृत्तियों सहित चारों वर्गों उत्पन्न हुए, वह महा ऐश्वर्य वाले परमात्मा हम पर प्रसन्न होवें ॥ ४१ ॥

जिनके नीचे के ओष्ठ से लोभ उत्पन्न भया, ऊपर के ओष्ठ से प्रीति हुई, नासिका से कान्ति, स्पर्श से पशुओं का हितकारी काम, और दोनों प्रकुटियों [भोंहों] से यम, और जिनके निमेष [पलकों] से काब उत्पन्न हुआ वह महाविभूति शाली श्री गोविन्द हमारे ऊपर प्रसन्न हों ॥ ४२ ॥

पंचभूत, काब, कर्म, गुण, और लौकिक प्रपञ्च जिसकी योगमाया से रचित कहते हैं, और जो दुर्धिभाव्य तथा प्रबुध लोगों को सबबाध जिससे होता है, वह महाविभूति शाली परमेश्वर हम पर प्रसन्न होवें ॥ ४३ ॥

उपशांत शक्ति वाले और स्वारज्य लाभ से परिपूरित स्वरूपवाला और माया से रचित गुणों में जो वृत्ति से सक न होवै, और वायु सहश खीळा धारी, ऐसे श्रीहरि को वारंवार नमस्कार हो ॥ ४४ ॥

हे भगवन् ! वही आप अपने दिव्य मंगल, विग्रह को [शरीर को] और सुन्दर स्मित युक्त मुखारविन्द को, दर्शन करने का इच्छा वाले, हम शरणागत लोगों के नेत्रों के गोचर करो अर्थात् कृपा कर दर्शन देओ ॥ ४५ ॥

हे विभो ! समय २ पर खयं आप अपनी इच्छा से नाना प्रकार के रूप धारण करके हमारे लोगों से अशक्य जो कर्म उनको करते हो ॥ ४६ ॥

जैसे आप से बहिर्मुख विषयार्थ लोगों के कर्म बहुत क्लेश वाले और छोटे सारवाले—और निष्फल होते हैं, ऐसे आपके विषय कर्म समर्पण करने वालों के नहीं होते हैं ॥ ४७ ॥

अल्प कर्म वा कर्माभास ही क्यों न हो पर जो परमेश्वर को समर्पण करदे तो कभी निष्फल नहीं होता है, क्योंकि

परमेश्वर तो जीव का भी आत्मा है परमप्रिय है और हितकारी भी है ॥ ४८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अनन्तफलत्वमाह—यथाहि मूलावसेचनं स्कन्धानां शाखाभिः च भवति ॥ ४६ ॥

एवं सत्यपि त्वदर्पितकर्मणां त्वङ्गकानामस्माकं किं निमित्तमिदं दुःखमिति त्वमेव वेत्सीत्याशयेनाऽऽह—नम इति दुर्वितर्क्या-यथात्मकर्माणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ईश्वरार्पितस्य स्वल्पस्यापि कर्मणांऽनल्पफलत्वमाह—यथेति । यथाहि तरोः मूलावसेचनं मूले जलावसेचनं स्कन्धानां शाखाभिः च भवति एवम आत्मनः परमात्मनः विष्णोराराधनं सर्वेषां हि सर्वपुरुषार्थानां साधनं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्तुतिनमस्कारादिकर्मणा विना नान्यस्त्वक्षोषहेतुरस्तीत्यामिप्रयत्नाह—नमइति । दुर्वितर्क्यातीतरसजातीयत्वेन विभावितु-मशक्यान्वात्मकर्माणि स्वचेष्टितानि यस्य तस्मै अनन्ताय त्रिवि-धपरिच्छेदरहिताय निर्गुणाय हेयगुणरहिताय सत्त्वादिगुणानां नियन्त्रे सत्त्वस्थाय सत्त्वगुणान्मेषनिमित्तकर्मानुगुणमधुना प्रवर्तमानाय तुभ्यं नमः सांप्रतं नमस्कार एव युज्यते ईदं त्वां प्रसादयितुं नम एव युज्यते नान्य एवोपाय इत्यर्थः यद्वा गुणत्रयोन्मेषनिमित्तकर्मानुगुणं प्रवर्तमानायापि सांप्रत-मधुना सत्त्वस्थायोति वाच्यः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

१. भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपहरणावली ।

ननु, यजन्त्यादिविहितकर्म परित्यज्य भगवदेकाराधनाया-
मिनरदेवतातृप्त्यभावेनापुरुषार्थः स्यादिति तत्राह—यथेति ।
इकंधानां शास्त्रानां तृप्तिं जनयतीति शेषः तेनाङ्कुरफलपुष्प-
समृद्धिलक्षणपुरुषार्थो यथा भवति तथा सर्वेषामिन्द्रादीना-
मात्मनः स्वस्यापि तृप्त्यानन्दानुभवलक्षणपुरुषार्थः स्यादिति भावः
“मुख्यादिन्द्रादिप्रभ” इत्यादि वाक्यं द्विशब्देन दर्शयति तेने-
न्द्रादीनां भीनारायणशास्त्रशास्त्रात्वं दर्शितं भवति तथाहीति
वत् यथाहीत्येकं वाक्यम् ॥ ४६ ॥

अनन्तायेत्यनेन मुखाम्बुजमिति परिच्छिन्नत्वशक्त्यां निवारयति-
दुर्धितकर्मत्यादिना । न स्वरूपस्थानस्यमपितु तत्कर्मणामप्युच्यते
निर्गुणायेत्यनेन शब्दत्वं निवारयति गुणेशायेत्यनेन गुणैः प्रवर्ते-
मानस्यापि गुणसम्पत्कामं दोषं निरुणाद्भि सस्वस्थायेत्यनेन
गुणैर्गणपद्यप्रतीतं निवारयति साम्प्रतमित्यनेन सस्वगुणयुक्तत्वं
स्थितिकात्वं च दर्शयति यत्स्वं सस्वगुणप्रवर्तेकोऽधुना तस्मा-
दस्मानापदः पाठयति आर्थः ॥ ५० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपहरणावली
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धे
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्विश्वनाथश्चक्रवर्तिकृतसाराथर्दशिनी ।

किञ्च कर्माकरयोपि विश्वाराराधने सति सर्वाणि कर्मफलानि
भवन्ति तदाराधनाभावे कृतान्यपि कर्माणि विफलान्येव भवन्ती-
त्येतत्सदृष्टान्तमाह—यथाहीति ॥ ४९ ॥

अस्मद्भीष्टितं पूरयिष्यसि नवैत्यन्तं न प्राप्नुम इत्याह—अन-
न्ताय सर्वज्ञानामप्यस्माकं त्वयि सर्वज्ञं नास्त्येष सम्प्रतिस्वत्किरि-
ष्यमाणां कर्म अनुमानेनापि न विद्य इत्याह—दुर्धितकर्म्येति । ननु, मत्कृ-
पासेव हेतुकृत् भक्तानामिन्द्रादीनामभीष्टसिद्धिरनुमीयताम् तत्र

नेत्याह, निर्गुणाय रूपयैव गुणजस्यां सम्पत्तिमनर्थहेतुं न ददासि
गुणेशायेति रूपयैव गुणजस्यां सम्पत्तिं ददास्यपीति तथैव तद्व्य-
यानुमानसम्भवात् तर्ह्येवं संशये कथं स्तौषि, तत्राह सस्वस्थाय
सस्वगुणस्य सम्प्रतिवृद्धिकात् इति सात्त्विकान् देवान् वर्ज-
यितुमर्हसीति एवाञ्च शुद्धभक्त्यभावात् विषयभोगविच्छेदकृत्तुञ्ज
नार्हसीति निश्चयोऽपि वर्तत इति भावः ॥ ५० ॥

इति साराथर्दशिनीं हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमे पञ्चमोऽध्यायः सकृतः सकृतः सताम् ॥ ५ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदाराधनेन सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्वस्याराधनकर्तुञ्च प्रसन्नता
स्यादित्याह—यथाहीति ॥ ४६ ॥

अनन्ताय त्रिविधपरिच्छेदशून्याय अत एव दुर्धितकर्मणि
आत्मा कर्माणि स्वभावच्छेदितानि यस्य तस्मै निर्गुणाय हेय-
गुणरहिताय गुणेशाय कल्याणगुणनिधये सस्वस्थाय सर्व-
प्रधानमनोनिधयाय तुभ्यं नमः ॥ ५० ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

जैसे तरुके मूलके सींचने से उसके मोटे गुद्दे और छोटी
छारे और पत्र पुष्पपर्यन्त सबही तृप्त होजाते हैं इसी प्रकार
विष्णु का आराधन है ॥ ४६ ॥

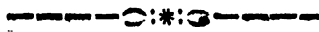
अनन्त [देश के और छोर रहित] और जिन कर्मों की
कोई तर्क न करसके ऐसे आश्चर्य कर्म बाजे, और प्राहुन
गुणों से रहित, तथा गुण त्रय के ईश और इस समय सब में
स्थित होने बाजे ऐसे आपको नस्कार हो ॥ ५० ॥

इति भीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में, पंचम अध्याय की

भीमद्विजयध्वज भागवताचार्य कृत

भाषा टीकी समाप्त ॥ ८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं स्तुतः सुरगणैर्भगवान्हरिरीश्वरः ।
 तेषामाविरभूद्राजन् ! सहस्राकौदयद्युतिः ॥ १ ॥
 तेनैव महसा सर्वे देवाः प्रतिहृतेक्षणाः ।
 नापश्यन्त्वं दिशः क्षोणीमात्मानं च कुतो विभुम् ॥ २ ॥
 विरिञ्चो भगवान्दृष्ट्वा सह शर्वेण तां तनुम् ।
 स्वच्छां मरकतश्यामां कञ्जगर्भरुणोत्तणाम् ॥ ३ ॥
 तप्तहेमावदातेन लसत्कौशेयवाससा ।
 प्रसन्नचारःसर्वाङ्गीं सुमुखीं सुन्दरभ्रुवम् ॥ ४ ॥
 महामणिकिरीटेन केयूराभ्यां च भूषिताम् ।
 कर्णाभरणानिर्भातकपोलश्रीमुखाम्बुजाम् ॥ ५ ॥
 काञ्चीकलापवलयहारनूपुरशोभिताम् ।
 कौस्तुभाभरणां लक्ष्मीं विभ्रतीं वनमालिनीम् ॥ ६ ॥
 सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्मूर्तिमद्भिरुपासिताम् ।
 तुष्टाव देवप्रवरः सशर्वः पुरुषं परम् ।
 सर्वामरगणैः साकं सर्वाङ्गैरवनिङ्गतैः ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच ।

अज्ञातजन्मस्थितिसंयमायागुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ।

अणोरणिरणिम्ने ऽपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते ॥ ८ ॥

श्रीशुकरस्वामिद्वयतमाचार्यदीपिका ।

वष्टे पुनः स्तुतिर्विष्ण्वाचार्यैर्भूते सुरैः कृता ।

• तन्मन्त्रेणासुरैः साकममृतार्थे महोद्यमः ॥ ० ॥

सहस्राकारासुरदे प्रविरिच पुतिर्वस्व ॥ १ ॥

महती तेजसा प्रतिहृतागीक्ष्यानि चक्षुषि वेचाम् ॥ २ ॥

तामाविर्भूतां तनुं विरिञ्चो दृष्ट्वा मुह्यतेति पञ्चमेनाम्बुः
कञ्जगर्भरुणोत्तणो रंक्षणे यस्याः ॥ ३ ॥

[२०]

तप्तहेमवदवदातेन पतिन लसता कौशेयवाससा युक्ताम्
प्रसन्नमानि चाकण्ठि सर्वाययङ्गानि यस्याः शोभनं मुखं यस्याः
सुन्दरे भ्रुवौ यस्याः ॥ ४ ॥महाप्तो मण्यवो यस्मिन्नेन किरीटेन कर्णाभरणे कुण्डले
ताभ्यां निर्मातो यौ कपोलौ ताभ्यां श्रीमुखाम्बुजे यस्याः ॥ ५ ॥कौस्तुभ आभरणां कण्ठे यस्या लक्ष्मीं वक्षसि विभ्र-
तीम् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

देवप्रचरो ब्रह्मा सर्वाङ्गैरवनिर्गतैः साष्टाङ्गं प्रणतैः ॥ ७ ॥

अनाधिराधिरासे च नाभूताऽभूरिति ब्रुवन् ।
ब्रह्माऽभिप्रैति नित्यस्वविभुत्वे भगवत्तनोः ॥ ० ॥

श्रीमूर्तेरयमाविर्भाव एव नत्वस्मदादिब्रह्ममादि तथास्तीत्याह-
न जाता जन्मादयो यस्य कुतः अगुणाय अतो निर्वाणसुखस्वार्था-
वाय अपारमोक्षसुखरूपायत्यर्थः । तथाप्यगोप्यशिम्नेऽतिसूक्ष्माय
दृश्यत्वात् अस्तनस्त्वपरिगणयमिषरातीति धाम मूर्तिर्यस्य
तस्मै नचेतदसम्भावितं यतो महानचिन्त्योऽनुभावो यस्य
तस्मै ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं संस्तुतो भगवानाविर्भावधेत्याह मुनिः—एवमिति । हे राजन्
इत्थं संस्तुतः सम्यक् स्तुतः हरिरीश्वरो भगवान् सहस्राणां-
मकांशां सूर्याणामुद्ये द्युतिर्यस्य सः अभूतोपमेयं तेषां
ब्रह्मादीनां पुर इति शेषः आविर्भाव प्रकटोऽभूत् ॥ १ ॥

तेन महसा तेजसा प्रतिहतानीक्ष्यानि येषां ते सर्वे देवाः
स्नादीनेव नापश्यन् कुतोऽपि विभुमाविर्भूतं पश्येद्युत्थितः ॥२॥
भगवान्धिरिञ्चो ब्रह्मा शर्वेण रुद्रेण स्तुतं नां भगवतस्तनुं
रष्ट्रा तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः तनुं विशिनष्टि, निर्मलामिन्द्रनील-
वच्छायामां कङ्कगर्भवदरुणे इत्थेण यस्यास्ताम् ॥ ३ ॥

तप्तहेमवद्वदातेन विशुद्धेन पिशङ्गेन लसता कौशेयवाससा
युक्तमिति शेषः । प्रसन्नानि चार्वाणि सुन्दराणि च सर्वाणि
अङ्गानि यस्याः सुन्दरं मुखं यस्याः सुन्दरं भ्रुवौ यस्याम् ॥ ४ ॥

महास्तो मणयो यस्मिन्तेन किरीटेन केयूराऽप्याञ्च
सखड्कतां कर्णाभरणौ कुण्डलं ताऽथां नितरां मानौ कपोलौ
ताऽथां भीः शोभा मुखाम्बुजे यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥

काञ्चीकलापादिभिः शोभितां कौस्तुभ आभरणं कण्ठे
यस्यास्तां लक्ष्मीं वक्षसि विश्रुतीं वनमाळां अस्यामस्तीति तथा
नाम् ॥ ६ ॥

मूर्तिमद्भिः पुरुषाकृतिभिः स्त्रीकृतैः सर्वैः सुदर्शनादिभि-
रश्लेषासिनां सेव्यमानां सशर्वः रुद्रेण सहितः देवप्रचरो ब्रह्मा
सर्वाङ्गैरवानी भूमिर्गतैः प्राणैर्युक्तैर्देवैः साष्टाङ्गप्रणतैर्देवैस्सह परं
परुषं तुष्टाव ॥ ७ ॥

तावत्स्तोतुं प्रवृत्तः कर्मायत्तजन्मादिरहितं निरस्तनिखिलदोषं
ज्ञानानन्ददिकल्याणगुणाद्धि सर्वान्तरात्मानमपरिच्छिन्नस्वरूपं
महाप्रभावं नमस्करोति—अजातेति । न जाता जन्मादयः कर्मा-
यत्ता यस्य तत्र हन्तरगुणाय सत्त्वादिप्राकृतगुणवदयत्त्वमतिमथाय
निर्वाणसुखार्थावाय निर्दुःखानन्दमहोदयं अणोर्जीवाद्यप्यशिम्ने
अन्तरात्मनया तदन्तःप्रवेशयोग्याय अपरिच्छेद्यस्वरूपाय महाप्रभ-
वाय तुष्टं नमोनमः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानवत् ज्ञानपूर्वकं यथा तत्त्वस्तुनिरपि हरेः प्रीतिजननीत्ये-
तमर्थं प्रपञ्चयत्यास्मन्नध्यायं, तत्रादौ हरेराविर्भावप्रकारं वक्तु-
एवमित्यादिना । ब्रह्माणं पुरस्कृत्येति शेषः ॥ १ ॥

आत्मानं स्वान् जातावेकचनं अग्रतः स्थितम् ॥ २—३ ॥

अवदातेन पीतेन “अवदातोऽरुणे पीते श्वेते इयमे च
कथ्यते ” इति वाससोपलक्षितम् ॥ ४ ॥

कपोलभिया युक्तमुखाम्बुजम् ॥ ५ ॥

कलापो भूषणं लक्ष्म लोचनं श्रीवत्सनाम् ॥ ६ ॥

देवप्रचरः ब्रह्मा ॥ ७ ॥

अजाय विष्णवे “अजाविष्णुहरच्छागाः”

इत्यतोऽजशब्दस्योभयत्र वृत्तावप्यत्र विष्णुरेवोच्यते सर्वेति
सर्वकारणत्वेन निर्देशात्ततो परत्वप्रतीतेः जन्म स्थितिसंयमस्य
जन्मादीनां तदेकाधीनत्वात्तद्योक्तिगुणाय “विद्वानमानन्दं ब्रह्म” इति
श्रुतेरभिप्रायानुयात्त्वाक्तिः निर्वाणसुखाण्यवाय शरीराभिमानानु-
त्पत्सुखसमुद्राय अपरिगणयमहिम्नं ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीर्वाणस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ १ ॥ २ ॥

धिरिञ्च इति पञ्चकम् ॥ ३—७ ॥

अजातेति स्थितिरत्र जन्मानन्तरास्थित्यलक्षणाद्यैव न नित्य
तस्याविकारित्वाभावात् निर्वाणस्तु यस्य ब्रह्मानन्दस्याण्यवा-
येति भगवत्त्वेनाविर्भावस्य परमवैशिष्ट्यं दर्शितम् ॥ ८—९ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंर्शिनी ।

आविर्भूते हरो पट्टे ब्रह्मा तुष्टाव तं पुनः ।

तन्मन्त्रयोनामृतायै वलिं देवाः प्रपेदि ॥

॥ १—२ ॥

धिरिञ्चः तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः ॥ ३ ॥

तप्तहेमवद्वदातेन पीतेन ॥ ४ ॥

कर्णाभरणेन निर्भोतौ कपोलौ यत्र तादृशं भीमुखमेवाम्बुज
यत्र ताम् ॥ ५—७ ॥

न जातो जन्मस्थित्योः संयमः उपरमो यस्येति कृष्णारामा-
द्यवतारणां जन्मस्थित्योर्नित्यत्वं स्थितिरकर्मका जातस्य चेतनस्य
न सम्भवतीति कर्मणोऽपि नित्यत्वम् अगुणाय प्राकृतगुणरहि-
ताय हेयैर्गुणादिभिरिति समस्तकल्याणगुणात्मनो हीति
विष्णोर्वाक्तेरप्राकृतवाङ्मयत्वत्वेन भगवत्त्वमुक्तं निर्वाणसुखार्थावा-
येति ब्रह्मत्वम् अणोरप्यशिम्ने इतिसूक्ष्मावेति परमात्मत्वम्

रूपं तवैतत्पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोर्धिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ।
 योगेन धातः सह नखिलोकात्पश्याम्यमुष्मिन्नुह विश्वमूर्तौ ॥ ६ ॥
 त्वद्यत्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वद्यन्त आसीद्विदमात्मतन्त्रे ।
 त्वंमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्त्रेण परः परस्मात् ॥ १० ॥
 त्वं माययाऽऽत्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनुप्रविष्टः ।
 पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणान् (१) द्यवाये ऽप्यगुणं विपश्चितः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिस्त्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपरिगणयमियतातीतं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै इति तन्मूर्तेः परि-
 च्छिन्नत्वेऽप्यचिन्त्यशक्त्याविभुत्वं चोक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्तेष्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आविर्भूतेन पुनः संस्तुतेन भगवता समुद्रमथने देवाः प्रमृत-
 जाग्राय प्रवर्तिता इति वर्णयति—एवं स्तुत इति पद्येन । सहस्रा-
 कार्यामुद्ये द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य स तथा ॥ १ ॥

तेनैव तंजसा महत्साऽतिनिबिडेन ॥ २ ॥

शर्येण शिवेन सह विरिञ्चस्तां तनुं दृष्ट्वा तुष्टानेति पञ्च-
 मेनानाम्बचः । कञ्जगर्भवदकणं ईक्ष्यो यस्यास्ताम् ॥ ३ ॥

नमोऽमवदवदातेन पीतेन क्षमता कौशेषवाससा भूषितां
 शोभनं मुखं यस्यास्तां सुन्दरं भ्रुवौ यस्यास्ताम् ॥ ४ ॥

महान्नो मणायो यत्र तेन किरीटेन केयूराभ्याञ्च भूषितां
 कर्णाभरणाभ्यां कुण्डलाभ्यां निर्भांतौ कपोलौ यस्मिन् तथा-
 भूतं श्रीमुखमेवाभ्युजं यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥

• काञ्चीकलापादिभिः शोभिताम् कौस्तुभ आभरणं कण्ठे
 यस्यास्ताम् लक्ष्मीं वक्षसि विभ्रतीम् वनमाखा अस्या अस्तीति
 तथा नाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

न जाता जम्मादयो यस्य तस्मै स्वेच्छया नित्यविप्रदेशा-
 विर्भूतस्यात् अगुणाय ह्यगुणवर्जिताय निर्वाणसुखायैवाय
 नित्यानन्दमहोदधये “अणुह्येव आत्मा” इति श्रुतिप्रतिपादितार्जु-
 वादप्यगिम्ने तदन्तःप्रविष्टात् “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति
 श्रुतेः । अपरिगणयधामने इत्यनाशून्यस्वरूपाय महाभ्ररतिशयः
 अनुभावो यस्य तस्मै नमो नमः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हेराजन् ! सुरगणों ने जब इस
 प्रकार स्तुतिकरी, तब भगवान् श्रीहरि उन लोगों को हजारों
 सूर्योदय की कान्ति को धारण कर प्रकट हुए ॥ १ ॥

(१) व्यपायं इति धीर० ।

उस समय उसी तेज के मोर ताड़ित हुए नेत्र जिनके
 ऐसे संपूर्ण देव खोग, आकाश, दिशाये, पृथिवी, और अपने
 आपकी भी नहीं देख सके फिर गोविन्द को कहां से देखें ॥ २ ॥

श्रीमहादेवजी सहित भगवान् ब्रह्माजी ने स्वच्छ मरकत मणि
 के सहस्र श्याम और कमल के गर्भ के सहस्र लाल नेत्र जिस्में
 ऐसे आपकी तनु [मूर्ति] को देखी ॥ ३ ॥

फिर वह मूर्ति कैसी है कि—तम सुवर्ण के नाई चटकील
 धातांवर को पहने हुए, और प्रसन्न भृकुटिवाही ॥ ४ ॥

और बड़े २ मणियों से जटित किरीट और बाजू
 बन्धों से विभूषित, और गोल कपोलों पर जो मकराकृत
 कुण्डल शंका लारहे हैं तिन से है मुखकी शोभा जिस्में ॥ ५ ॥

और कमर में कौंधनी हाथों में कंकण गले में हार
 चरणों में नूपुर तिन से शोभित हारही है, और वक्षस्थल
 में कौस्तुभमणि तथा लक्ष्मी को धारण किये, और वन-
 माखा को भी धारण किये हुए ॥ ६ ॥

और अपने असाधारण मूर्तिमान् सुवर्णनादिशस्त्रों से
 उपासित ऐसी आप की श्रीमूर्ति को देखकर, सब देवताओं ने
 पृथिवी पर पडकर सर्वांगों से साष्टाङ्गकर महादेवजी सहित देव
 प्रवर श्रीब्रह्माजी परमपुरुष श्रीनारायण की स्तुति करने लगे ॥ ७ ॥
 ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—जिनका जन्म स्थिति और प्रलय
 कभी न भया ऐसे, और माया के गुणों से रहित और
 मोक्षानन्द के समुद्र । और अणु से भी गणु, अपार तेज वाले,
 तथा महा प्रभाव वाले ऐसे श्रीहरि को नमो नमः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तन्मूर्तेः सनातनस्यमपरिणेत्यश्चोपपादयति—रूपमिति । इ
 पुरुषर्षभ हे धातः एतस्य रूपं वैदिकेन तान्त्रिकेण च योगेना-
 पायेन श्रेयार्थिभिः सदेज्यं पूज्यमती नेदमिदानीमपूर्यञ्जातमिति
 भावः । तनु, ययं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः सत्यमः सर्वेऽप्यत्रैवान्त-
 भूता इत्याह—उ अहो ह भृकुटम अमुष्मिन् त्वयि नोऽस्मान् त्रिन्
 लोकांश्च सह पश्यामि तत्र हेतुः विश्वं मूर्तौ यस्य अतन्तवतद्रूपं
 परिच्छिन्नमपि न भवतीति भावः ॥ ६ ॥

यथाऽग्निमेघस्यमृतं च गोषु भुव्यन्नमम्बू^(१)द्यमने च वृत्तिम् ।
 योगैर्मनुष्या अधियन्ति हि त्वां गुणेषु बुद्ध्या कवयो^(२) वदन्ति ॥ १२ ॥
 तं त्वां वयं नाथ ! समुज्जिहानं सरोजनाभातिचिरेप्सितार्थम् ।
 दृष्ट्वा गता विवृतिमद्य सर्वे गजा दवार्ता इव गाङ्गमम्भः ॥ १३ ॥
 स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला वयं यदर्थास्तव पादमूलम् ।
 समागतास्ते बहिरन्तरात्मन् ! किं वान्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः ॥ १४ ॥
 अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये दक्षादयो ऽग्नेरिव केतवस्ते ।
 किं वा विदामेश पृथग्विभाविता विधत्स्व शं नो द्विजदेवमन्त्रम् ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं विरिञ्चादिभिरीडितस्तद्विज्ञाय तेषां हृदयं तथैव ।

जगाद् जीमूतगभीरया गिरा बह्वाज्जलीन् संवृतसर्वकारकान् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिभक्तभाषार्थदीपिका ।

विश्वमूर्तिस्त्वमेवाऽऽह—त्वयीति । घटस्य मूर्त्तिका यथा प्रादि-
 रन्तश्च मध्यञ्च तथास्त्वस्य जगतः, तत्र हेतुः परस्माद्प्रधानादपि
 परः ॥ १० ॥

मूर्त्तिकारहातेन परिष्णामं प्राप्तं धारयति—त्वमिति । स्वया
 स्नाधीनया अत्र एव गुणानां व्यवधे परिष्णामे ऽप्यगुणामेव त्वां
 युक्ताः पश्यन्ति मनीषिणो विवेकिनः विपश्चिनः शास्त्रज्ञाः ॥ ११ ॥
 एतदेव सदृष्टान्तमाह—यथाऽग्निं काष्ठे मयनेन अमृतमाज्यं गोषु
 बोहनादिना भुव्यन्नं व्रीह्यादिकर्षणादिना अम्बुच सननेन उद्यमेन
 पुरुषकारेण वाणिज्यादिना वृत्तिं जीविकाम् यद्वा अम्बु उद्यमने
 घटीवन्त्रादिनोद्धरणे योगैरुपायैर्मनुष्या अधियन्ति प्राप्नुवन्ति तथा
 कवयस्त्वां बुद्ध्या गुणेष्वधियन्ति वदन्ति च ॥ १२ ॥

हे नाथ ! सरोजनाभ ! अतिचिरादीप्सितमर्थं तं योगैकप्राप्यं त्वां
 सम्यगुज्जिहानमाविर्भवन्तं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वाऽद्य वयं निवृत्तिं गताः
 दवार्ता द्वाषाग्निपीडिताः ॥ १३ ॥

वद्विषेयं "तत्कथयेति खेत्राऽह—हे अन्तरात्मन् ! अशेषसा-
 क्षिणस्ते बहिः किं वाऽह्वैर्विज्ञाप्यमस्ति ॥ १४ ॥

यूषमेव किञ्चित्कुरुनेति खेत्राऽह—अहमिति । अग्नेः केतवो
 विस्फुलिङ्गा इव ते त्वशो वयं पृथग्विभाविताः सन्त आत्मनः शं
 शेषः किं वा विद्यः अतस्त्वमेव द्विजानां देवानां च मन्त्रं विधत्स्व
 इदं कुरुनेत्युपादिशेत्स्यर्थः ॥ १५ ॥

इदं मन्त्रं उपदेष्टव्यं इत्यभिप्रेतं यथा तथैव विज्ञाय जगाद्
 संवृतानि निबन्धितानि सर्वाणि कारकाणीन्द्रियाणि वैस्ता-
 न् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अजातजन्मस्थितिसंघमायेत्येतेन प्रकृतस्व दर्शितरूपस्यकर्मा-
 वचरत्वं सूचितं तदेव रूपं विशिष्यन्तीति—रूपमिति । हे पुरुषर्षभ !
 तवैतन्नूपं भयोऽर्थिभिः कर्तुभिः वैदिकताग्निकेण पञ्चरात्रादि-
 तन्त्राऽयामवबोधितेन योगेन साधनेन इज्यमाराधनीयं तस्मिन् रूपे
 विश्वं साक्षात्कृत्याह—हे धातः ! अमुष्मिन्बुद्ध्य अमुष्मिन् हि रूपे सह
 त्रिषोकान् त्रिषोकैः सहनाऽस्मान्पश्यामि आचारसहयोगेऽपि तृती-
 याया अभावः त्रिषोकानित्यत्र कर्मधारयः दर्शनहेतुं वदन् रूपं
 विशिनष्टि, विश्वमूर्त्तौ विश्वाभवमूर्त्तौ, विश्वमूर्त्तौ इति पाठान्तरं
 तदा हे विश्वमूर्त्ते इति सम्बोधनम् ॥ १२ ॥

विश्वमूर्त्तित्वमेव प्रपञ्चयति—त्वयीति । इदं विश्वमन्त्रे मध्य-
 मन्ते च त्वय्येषाभयभूतेऽन्तरात्मन्यासीद्विनाभूतमासीत् अतएवा-
 द्याद्यवस्थं विश्वं त्वमेव यद्यदवस्थं यदपृथक्साक्षरतत्त्वतो भिन्नमिति
 भावः । अनेन जगदुपादानत्वमुक्तम् उपादानोपादेययोरेवमसिद्धं
 सदृष्टान्तमाह, घटस्योपादेयस्य मृदुपादानभूता यथा न तस्मा-
 द्भिन्ना तथेत्यर्थः । उपादानत्वप्रयुक्तं विकारित्वं धारयति—परः पर-
 स्मादिति । परस्मात्स्वरूपाद्व्यवस्थाभावबद्ध्येतान्तात् यः परो विश्वस्यो
 जीवः तस्मादपि स्वभावाभ्यधाभाववतः परो विश्वस्यः
 स्वभावतोपि विकाररहित इत्यर्थः । उपादानत्वेपि तस्य सङ्कार-
 कत्वात्तद्विकारत्वमिति भावः ॥ १० ॥

एवं विश्वोपादानत्वात्वं विश्वमूर्त्तिरित्युक्तम् अथ विश्वस्यान्त-
 र्आत्मत्वादि त्वं विश्वमूर्त्तिरिति वक्तुं विश्वस्य सद्रूपं तदन्तरात्म-
 त्वानुप्रवेशञ्चाह—त्वमिति । आत्माभवया स्नापृथक्सिद्धया स्वया
 स्नानियाम्यथा भावयेदं अग्निसर्माय सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः "तस्मिन्ना तदेवा-
 नुप्रविष्टः" इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसम्बन्धः अनुप्रविष्टमप्यनुप्रवेशेऽप्यगत-
 दोपात्पृष्टं "सर्वज्ञानं च सत्यमभवत्" इति श्रुत्यर्थेयाऽप्येवमिति
 पश्यन्तीत्याह पश्यन्तीति गुणव्यवधेयि गुणानां व्यवबोधोऽन्वया भावः

(१) उद्यमनेन । (२) अधियन्ति " इति धीरः ।

भीमद्वीरराजनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परिणाम इति यावत् गुणानां परिणामेऽपि त्वां तत्राऽनुप्रविष्टं
श्यामगुणं चेतनाचेतनगतद्वेषगुणरहितं विपश्चितः "सत्यज्ञानं च
सत्यमभवत्" इत्यादिशास्त्रार्थयाथात्म्यविदुः मनीषिणः तत्प्रति-
शास्त्रार्थयथात्म्योपासनपराः श्रुक्ताः सुसमाहितचित्ताः मनसा योग-
शरिशुद्धेर्न मनसा साधनेन पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति "सत्यञ्च" इत्या-
दिभ्रूतेत्यमयः परमात्मनिश्चिद्विस्तङ्गातरूपजगद्भाकारपरिणामे च
इमांशरीरभूतचित्तद्वंशगताः सर्वेष्वप्युपारुपायाः तथा अचित्तद्वंशगताः
सर्वे विकाराः परमात्मनि कार्यस्य तद्व्यवस्थयोक्तयोर्निवृत्त्येना-
मत्त्वं परमात्मा च तयोः स्वररीरभूतयोर्नियन्तृत्वयाऽऽत्मभूतः तद्वता-
पुरुषार्थविकारैश्च न स्पृह्यते अपरिच्छिन्नज्ञानानन्दमयः सर्ववैक-
रूपपञ्च जगत्परिवर्तनक्षीलवाचनिष्ठो विचित्रचित्तचित्तद्रूपेषु विक्रिय-
माणापि ब्रह्म सत्यमेवाभवत् निरस्तनिखिलदोषगन्धमपरिच्छिन्न
ज्ञानानन्दमैकरूपमेवाभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥

मनसा साधनेन पश्यन्तीत्यत्र दृष्टान्तात्पदनुक्तमेवार्थमुपपाद-
यति-यथेति । काष्ठादिष्वग्न्यादीन्यथा योनैरुपायैः तत्र यथाग्निमधानि
काष्ठे मयनेनोपायेन यथाचामूत्रं क्षीरं गोषु होहनेन यथा भुङ्गन्तं
कृपाद्युपायेन यथा वा हृदि जीवन्भूतमम्बु अन्नमुत्सृजनेनोपायेन
पश्यन्ति उद्यमनेति पाठे स एवार्थः तथा विपश्चितो मनीषिणो
मनुष्याः बुद्ध्या योगविशुद्ध्या गुणेषु गुणपरिणागात्मकेषु सच-
तनेषु पद्मार्थेषु स्वामधिक्रियमेकरूपमभियन्ति "इह स्मरणे" इति
धातुः विदन्ति साक्षात्कृत्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तद्दर्शनेनात्मनो निरतां सुखितत्वं च्छन्दमप्रयोजनं कुर्वन्निप्रार्थ-
यन्ते-तमिति ब्राह्मणम् । हेनाथ ! हे स्मरोजनाभ ! अतिचिरादीप्सित-
मर्थे पुरुषार्थस्वरूपम् उज्जीवनाविर्भभवन्तं तमुक्तविधं त्वां दृष्ट्वा सर्वे
वर्षे निर्वृत्तिमानन्दं गताः प्राप्ताः यथा द्वाकाः द्वाकाप्रपाडिताः
गजाः गाङ्गं जलं प्राप्य निर्धुमि प्राप्नुवन्ति ॥ १३ ॥

तथा स त्वम् उक्तविधः त्वं हे अखिललोकपाल ! यदर्थो यत्प्रयो-
जनाः यत्कामायमाना यत्वं तवपादमुखं समागताः शरणां गताः
तत्प्रयोजनं विधाय कुरु यत्किंचेयं तत्कथयेत्प्रब्राह्म-हे बहिरन्तरात्मन्
बहिरन्तश्च व्यापिन् अशेषसाक्षिणः सर्वे युगपरसाक्षात्कुर्वन्तः तव
सर्वेभ्यश्च विज्ञाप्यं किंवाचि न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

नहिं युयमेव किञ्चित्कुरुनेत्यत्राह-अहमिति । अहं ब्रह्मा गिरिभो
रुद्रः वे च सुरादयो दक्षादृषश्च प्रजापतयश्च सर्वे वयमग्रेः केतवः
विष्णुर्ब्रह्मा इव ते स्वस्तः पृथग्मांस्तुतास्सन्तः आत्मनः स्थानां वां
सुखं किं वा विषयः न किमप्यात्मसुखसाधनं न विषय इत्यर्थः अत-
स्त्वमेव हे ईश ! द्विजानां देवानां च मन्त्रं सुखकारिणीमाखोचतां
विधाय इहं कुरुतेत्युपायमुपदिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं स्तुतो विज्ञापितश्च तानाह मगधानिभ्याह मुनिः-एवमित्थं
ब्रह्मादिमिरीडिनः स्तुतो भगवांस्तेषां विरिञ्चयादीनां तद्व्यवस्थमि-
मार्थं यथावद्विज्ञाय मेघनिर्हाद्वनङ्गमीरया गिरा दक्षा अज्जखयो वैः
संभृतानि नियमिनानि कारकाणीन्द्रियाणि वैस्ताविरञ्चयादीन्
जगात् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपद्मस्नानकी ।

हे पुरुषर्षभ ! मोक्षदिपुरुषार्थाकारिभिः वैदिकैस्ताम्रिकैश्च यदे-

तत्तव रूपं हे धातः ! अमुष्मिन् रूपे योगेन सह त्रिलोकान्
पदयामि हे विश्वमूर्ते ! त्वं नः शरणं भवेत्यन्वयः । भुवर्गते पाठे
आधार इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(१) एव यथा घटस्थाद्विरन्तो मध्यं च मृत्स्था प्रशस्ता मृदेयो-
त्तमकारणं सल्लिखायवान्तरं तथा त्वमप्यस्य जगतः आद्यादिः
परस्मात्परः उत्तमहेतुः अत्र मृदुत्पादानकारणं न ब्रह्म किं तु
तदधीनसत्ताकत्वादृष्टातोपादानमित्याशयेनाह-त्यमेवेति । च
शब्देन ब्रह्मोपादानकत्वे सर्वस्य चेतनत्वापत्तिप्रसङ्गं सूचयति.
अथमर्थोऽत्र विवक्षितइति कुतोऽवगतामिति तत्राह-अशेषेति ॥ १० ॥

ननु, सृष्टिसंहतिकर्तृत्वात्तदाद्यत्त्वमस्तु मध्यत्वं कथमिति
तत्राह-त्वमिति । आत्मेव माश्रयो यस्यः सा तथा तथाऽनप्य
स्वया स्वकीयत्वेनाभिमनया मायया प्रकृत्या इदं विश्वं निर्माय
त्वं तदनुप्रविष्ट इति यस्मात्त्वां मध्यं च्छन्तीति शेषः " तत्सृष्ट्वा
तद्देवानुपाविशत् " इति श्रुतिः । अत्र किं मानमिति तत्राह-पश्य-
न्तीति । मनीषिणो बुद्धिमन्तो मनसा मननलक्षणाविचारैश्च
युक्ता एव पश्यन्तीति यत्तद्दर्शनं मानमित्यन्वयः । नन्वेवं नहिं
गुणासम्पर्किणो गुणाद्योपलेपः स्यात् न क्वाद्वाप्रीदमेव मान-
मित्याह-गुणेति । विपश्चितो गुणव्यवाये गुणकार्यसमूहे स्थिति-
मप्यगुणं गुणानिमित्तदोषरहितं त्वां पश्यन्तीति शेषः । इतोपि
ब्रह्मोपादानकारणं न किन्तु निमित्तमेवेत्याशयेनाह-त्वमिति । माय-
येदं विश्वं निर्माय तदनुप्रविष्ट इति मनसा युक्ता मनीषिणो गुण-
कार्यं जगति विषये अगुणं गुणाव्यतिरिक्तं कारणं निमित्तमेव
त्वां पश्यन्तीत्यन्वयः विपश्चितः पण्डिताः दर्शनपटव इत्यर्थः
अनन विद्वद्दर्शनमत्र प्रमाणादिति दर्शितम् ॥ ११ ॥

गुणकार्यं स्थितं गुणाद्योपरहितं पश्यन्तीत्युक्तं कथं तत्र
पश्यन्तीति तत्राह-यथेति । यथा एषआदिष्वग्न्यादीनभियन्ति
आधिगच्छन्ति तथा कथयो बुद्ध्या गुणेषु त्वानवयन्ति जान-
न्तीत्यन्वयः । उर्वा उत्खनने सर्ति अस्त्यु यथा तथाशब्दः समुच्छे-
दमूत्रं क्षीरं घृतं वा भेदस्य दोषलेपराहित्यस्य च द्वापनाया-
ग्नितिदर्शनं सर्वस्मात्सारः स्वभक्तमुक्तिर् इति ज्ञापनायामृतदृष्टान्तः
उपजीव्यस्वज्ञापनायाज्ञं यथेति भूयस्त्वतापहरत्यदर्शनायाम्बु
यथेति ॥ १२ ॥

यस्त्वं सर्वोत्तमगोपजीव्यत्वादिगुणासपन्नो वयं ते त्वां
दृष्ट्वाय निर्वृति गता इत्यन्वयः । अतिचिरेण कालेन वाञ्छितार्थं
समुज्जिहानं निश्चयमायो सति सर्वोत्तमं मगधस्तम् जुष्टनीकुशायां
द्वापनां वनवन्दिङ्गुष्टाः गाङ्गं गङ्गामवधि ॥ १३ ॥

योऽर्थो येषां ते यदर्थो यत्प्रयोजना अखिललोकपाला वयं
तव पादमुखं समागताः स त्वं तमर्थमस्मभ्यं विधाय-
त्यन्वयः । नहिं सोऽर्थः क इति तत्राह, ते बहिर्दिति । हे आत्मन्
स्वात्मन् ! बहिरन्तः साक्षिणः ते तथाच विज्ञाप्यं किं वाचि न
किमपीत्यन्वयः । अतोस्मदधीष्टं भवतः सिद्धमित्यर्थः ॥ १४ ॥

इतोऽप्यस्ममिर्विज्ञाप्यं नास्ति यतो वयं तव किङ्करा इति
भावनेनाह-अहमिति । यथा केतवः उगालाः अग्नेरुपपद्यन्ते तम-

(१) स्वरुद्रश्च आसीद्विदमाग्मन्त्रश्च त्वगाद्विरन्तो जगतो-
व्यमध्यम् । घटस्य मृत्कनेव परः परस्मात्त्वमेव आशेषमशेषनामा
इति मुखपाठः ।

श्रीमद्विजयपञ्चजनीर्येकतपदरत्नावली ।

वाभिनाः एवं महादयः सर्वे त्वदुत्पन्नमास्वरिककुरा इत्यर्थः किङ्करत्वं विशदयति, किञ्चेति. ईशसृष्ट्यादिकर्तृत्वेन पृथक्-पृथक्वाभिनाः प्रख्याता वयं किं वा विधेम काश्नवाह्नां कुमं हे द्विजद्वयमित्र ! नोऽस्माकं तवाहाकरयो र्शं विधस्व इदं कुर्वन्मित्याहापय गिरित्रः सदाशिवः ॥ १५ ॥

हृदयमभिप्रायं जीमूतो मेघः संवृतसर्वकामान् अप्रकाशित-स्वामिप्रायान् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

परस्माद्ब्रह्मणोपि परः ब्रह्मानुभवोत्तरभाव्यनुभवः तस्मात्-सृष्ट्याविभावश्च । उक्तञ्च चतुर्थे "यः परं ब्रह्मः साक्षात्" इति । विष्णुपुराणेषु "स ब्रह्मपारः परपारभूतः" इति । "अक्षरात् परतः परः" इति भूतः ॥ १० ॥

ननु, सृष्टिकादृष्टान्तेन परः परस्मादिति न सकृच्छब्देन तत्राह—त्वं मायवेति । स्वया स्वस्य बहिरङ्गांशरूपया आत्मा-भवया स्वाधीनया मायया प्रकृत्यावयोपादानरूपया ननुक्तं श्रीमदगता "पृथिवी वायुराकाशः" इत्यादिना । तदनुपविष्ट इति मूर्तेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नतया चिन्त्यशाक्तमयस्थितित्वादिति भावः ॥ ११—१५ ॥

नदीद्वयं विज्ञाय अवधाय यथा तेषां हृदयं तथा जगात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचनिकृतसाराण्यंश्रीश्रीनी ।

ब्रह्ममिदमेति—मित्यत्रविभूतने भगवत्तनोरितिकारिका तस्मृतेः स्वानतनत्वमपरिमेयत्वं चापपात्रयति-रूपमित्यत्रावतारिका च श्रीस्वामिपादानामत्र हृदया हे पुरुषर्षभ ! एवं तवेवं रूपं वैदिकेन नात्रिकेण च योगेन उपायेन इज्यं सदापूज्यमतो नेदा नीम्ननामिति भावः ननु, यूयं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः सत्यं-सन्नेपत्रैवानुभूता इत्याह, ऊ अहो हृच्छुटं अमुष्मिन्त्वायि नो-ऽस्मात्त्रिषोकांश्च सह पश्यामि तत्र हेतुः विश्वं मूर्त्तां यस्य अतस्त्वेतद्गुणं परिच्छिन्नमप्यपरिच्छिन्नमेवेति भावः ॥ ९ ॥

विश्वमूर्त्तिरन्वेषाह—त्वयीति । अटस्य मूर्त्तिकी यथा आदि-रन्तश्च मध्यं च तथा त्वमस्य जनीतः सृष्टिकादृष्टान्तेन प्रसक्तं परिणामं धारयति परस्मात् प्रधानादपि परः प्रधानमेव विश्व-रूपेण परिणामति ननु त्वामिति भावः ॥ १० ॥

ननु, तर्हि प्रधानस्यैव विश्वहेतुत्वमावात् ननु ममेति तत्राह—त्वामिति । मायया स्वया स्वयास्तानि तव तमः परत्वेपि तस्यास्त्वच्छक्तिरन्वेषेण विश्वं निर्माय तत्र विश्वस्मिन्ननु-प्राविष्टो वर्तसे मायया कीदृश्या आत्मा त्वमन्वाभवो यस्या-स्तया त्वदधीनयेत्यर्थः । अतो, गुणव्यवसाये गुणपरिणामभूतं

अत्र विश्वास्मिन्नेव प्रविष्टमप्यगुणं गुणसङ्करहितं त्वां मनसा युक्ताः समनस्का जनाः पश्यन्ति चे च पश्यन्ति त एव मनीषिणो विवेकिनः त एव विपश्चिनः शास्त्रनात्पर्यविज्ञाः ये न पश्यन्ति त एवाविपश्चितोऽमनीषिणोऽमनसोऽधाश्चेति ॥ ११ ॥

कथं मां पश्यन्तीत्यतस्तदुपायं • सदृष्टान्तमाह—यथेति । मनुष्या गुणेषु गुणमये जगति निर्गुणं त्वां योगैर्मित्त्वाऽह मेकया प्राह्य इति त्वदुक्तेर्भक्तिभेदेः अधियन्ति प्राप्नुवन्ति बुद्ध्या त्वदृश्या वहन्ति च त्वया सहोक्तिप्रत्युक्तीकुर्वन्ति एधमि काष्ठे मग्नि मयनेन यथेति मन्थनमपि गुरुपदेशेनैव यथा जानन्ति तथैव श्रीगुरुपदिष्टया भवणाकीर्तनादिभक्त्या मनोमन्थनेन मुहुर्मथितया त्वां पश्यन्ति "यस्य स्वरूपं कवचो विपश्चितो गुणेषु दारुष्विव जातवेदसम् । मथन्ति मथना मनसा दिदृक्षुवः" इति पञ्चमोक्तः साधुसा हायभूयस्त्वेतदुपायासेनैवेत्यत्र दृष्टान्तः गोषु अमृतं दुग्धं बोहनेन यथेति वरसमुखसंसृष्टाएव न प्रस्तुतमित्यर्थः । प्राचीनमक्तिवीजसङ्गावे तु मक्तिबाहुल्य-प्राप्त्यैव त्वत्प्रामितिरित्यत्र दृष्टान्तः भुवि अन्नं कर्षणादिना यथा प्राचीनमाधुसङ्गवद्मक्तिसङ्गावे तु प्रतिबन्धकामाव एव त्वत्प्रामि-तिरित्यत्र दृष्टान्तः अन्धु जलं खननात्तदावरकमृत्तिकादिवृरीक-रणेन यथेति लब्धमक्तीनां तु भजनमात्रेण नित्यमेव त्वत्प्रामि-तिरित्यत्र दृष्टान्तः वद्यमने इति नस्तेकगायकादीनां प्रति स्वशि-वोद्यमेनैव जीविकां यथेति ॥ १२ ॥

यद्यन्तु कृतार्थो एवाभूमेत्याह—तमिति । त्वा त्वां हे सरोज-नाभ ! आन्तविरोधितम अर्थं परमार्थेवस्तुरूपम् ॥ १३ ॥

तद्विधस्व यदर्थोः वयं यत्प्रयोजनाः तदेव रूपं विज्ञाप-यतेति चेत् तत्राह—हे अन्तरात्मन् ! अशेषसाक्षिण्यस्तव बहिः किं विज्ञाप्यम् ॥ १४ ॥

ननु, यूयं सर्वज्ञामाभूत सुबुद्धयश्चानुत्प्रेष्यतश्च भवथेतिचाऽतोऽत्र सकृदेतं यः प्रतीकारः सम्भवति तं मनं यथा युष्मदशक्य-मपि तमहं निष्पाद्यामीति चेत् तत्राह—अहमिति । अशेषः केतवो विरुक्लिङ्गा इव "केतुर्द्युतो पताकायाम्" इति कोशात् ते त्वत्तां वयं पृथग्निमानाः सन्त आत्मानं भेषः किं वा विद्याः न किमपि तस्मात्त्वमव नः शं विधस्व द्विजातां देवानां मन्त्रं च विधस्व इदं कुरुतेत्युपावमप्युपदिश अस्माकं बुद्धिवातु-र्यादिकं तु रसानलं धारिषति भावः ॥ १५ ॥

तेषां देवानां यथा हृदयम् अस्माकममरावती प्राप्तो कामपि मन्त्राणां भगवानेव द्दान्त्विति यथा मनोगतं तत्तथैवेत्य-न्वयः संवृतसर्वकारकान् निवृतसर्वेन्द्रियान् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे पुरुषर्षभ ! तव रूपं श्रेयोधिभिः कल्पशायिभिः इज्यं पूज्यं योगनोपायेन विश्वं सर्वं मूर्त्तां यस्य तस्मिन् अमुष्मिन् त्वयि नोऽस्मिन् त्रिषोकांश्च सह युगपत् पश्यामि ॥ ९ ॥

भीमकृष्णकेशकृतसिद्धात्मप्रदीपः ।

सर्वत्र सर्वधारकावम् सर्वोपादानत्वं च भगवन् आह—
त्वथीति । आत्मतन्त्रे अन्त्यधारके घटस्य मृत्स्नेव अस्य
जगतो विश्वस्य त्वमादिरन्तो मध्यं च स्वस्वरूपपरिणामाभाव
माह, परस्मात् विकाराहंस्वच्छाकिरूपात्प्रधानात् परो निर्विकार-
स्वरूप इत्यर्थः ॥ १० ॥

शक्तिपरिणाममेवाह—त्वं माययेति । सांख्यपञ्चदशवृत्त्यर्थ-
माह—आत्माभयथा स्वशक्तिभूतया “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगू-
ढाम्” इति भूतेः । अनेनानिर्वचनीयवाक्यस्य निर्मूलत्वं बोधय्य युक्ताः
साधनबलयुक्ताः गुणव्यपाये आत्मनो निर्देहगुणयानुसन्धानकाळे
अगुणं मायया गुणविश्लेषणमात्मानं परमात्मानं गुणनिवन्तारं
च पश्यन्ति अन् एव ते विपश्चितः आत्मानात्मपरमात्मविवे-
कवन्तः ॥ ११ ॥

. ननु, अनात्मदर्शनं अदृष्टात्मप्रकाश्यत्वादिनात्मदर्शनं च
ज्ञानरूपव्यापारप्रकाशादिना सम्भवति परमात्मानं कथं
पश्यन्तीत्यत्राह—पथेति । कथयो वेदा ऋषयश्च त्वां वदन्ति
अनस्तदनुष्णहीतया बुद्ध्या मनुष्याः यथा एवमादिषु अग्न्यादीन्
योगैस्तत्वात्स्युपायैः अधिपन्ति तथा गुणेषु गुणकार्येषु सम-
ष्टिदृष्टिषु देहे सर्वनिवन्तारं त्वां योगैः भवगमननध्यानेः
अधियन्ति सर्वस्वेतनाधिक्येन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अनिश्चिन्नादीक्षितो वाडिङ्कनश्चासौ अर्थः पुरुषार्थभूतश्च
तम् उज्जिहानमाविर्भवन्ते त्वां दृष्ट्वा सर्वं निवृत्तिं सुखिनां
गताः ॥ १३ ॥

यद्गर्वा यत्प्रयोजनात्मनश्च पादमूलां समागताः तत्प्रयोजनं
विधत्स्व ननु, यत्प्रयोजनं तत्सृष्टं विज्ञापयेत्यत्राह, हे बहिरन्त-
रात्मन् ! अक्षोपसाक्षिणस्ते किं चान्यैर्विज्ञाप्यमास्ति न किम-
पीत्यर्थः ॥ १४ ॥

• तर्हि यूयमेव स्वार्थेभिर्द्वयं किञ्चित्कुरुतेत्यत्राह—अहमिति ।
अग्नेः केनचः विस्फुलिगा इव ते त्वस्तः पृथग्विभाविताः
सप्तः आत्मनः शं सुखोपायं किं वा विद्वाम विभ्रः ? नैव
विभ्रः अतः हे ईश ! त्वमेव विजानां देवानां च हितकरं मन्त्रं विध-
त्स्वोपादिश ॥ १५ ॥

हृदयमभिप्रायं यथैव यथावदेव विज्ञातं संवृतसर्वकार-
कान् निवामितसर्वेन्द्रियान् जीमनगभीरया मेघनिर्हाद्वद्विपु-
त्रया गिरा जगाद् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे पुरवोचम ! हे धाम ! यह आपका रूप वैदिक और
तांत्रिक उपायों से हम लोगों सहित भेष की कामना वाले
जनों से सुहा पूज्य है, इसीसे यह कुछ हम समय अपूर्व
नहीं हुआ है, किन्तु इसी आप के रूपमें हम अपने सहित
लोगों को देखने हैं ॥ ८ ॥

हे प्रभो ! यह जगत सृष्टि के पूर्व में आपही में रहा / मध्य
में भी आप ही में रहा और अन्त में भी आपही में रहा
और आप परमस्वरूप हो । और इस जगत के आदि अन्त
और मध्य भी आपही हो । जैसे कि घट आदि कार्यवर्ग का
आदि अन्त और मध्य मट्टी है, और परापर भी आपही
हो अर्थात् आप से कोई परतत्त्व नहीं है ॥ १० ॥

आपने अपनी स्वाधीन माया से इस विश्व को निर्माणा
किया और पश्चात् उस में जीवद्वारा प्रविष्ट हुए परब्रह्म युक्त-
जन बुद्धिशास्त्रीलोग, गुणों के अर्थात् प्रकृत्येशके परिणाम
होनेपर भी आप को अगुण अर्थात् परिणामी प्रकृति
के गुणों से भिन्न अन् एव अपरिणामी ऐसे आप को दे-
खते हैं ॥ ११ ॥

जैसे इंधन में अग्नि को गाओं में तुरब को भूमि में
अन्न को खानने में जलको उद्यम में जीविका को मनुष्य
लोग उपायों से प्राप्त करलेते हैं, ऐसे ही कवि (ज्ञानि)
जन गुणों में बुद्धि से आप को कहते हैं तात्पर्य यह कि
जैसे काष्ठादि में अग्नि रहती है पर सत्व को मालूम नहीं
होती, ऐसे ही परमात्मा का शरीर रूप प्रकृति और उस-
के परिणाम रूप गुणों में शरीरी होकर व्याप्त हैं तो भी
सत्व को ज्ञान नहीं होते हैं ॥ १२ ॥

हे नाथ ! हे पथनाभ ! बहुतकाल योग करने से एक
प्राप्त होने वाले, और इस समय प्रकट होकर दर्शनमें
वाले, ऐसे आप को देखकर अन् हम सब लोग, नागाग्नि
से पीड़ित गज जैसे गङ्गाजलको प्राप्त होकर सुख पावें तिस
प्रकार परमात्मको प्राप्त हुए हैं ॥ १३ ॥

हे प्रभो ! तस्मात् जिम् प्रयोजन को हम लोग अस्त्रि-
लोकपाल आपके भीतरगणों में आये हैं आप उसी का
विधान कीजिये, क्योंकि ? आप सबों के बाहर भीतर के
समाचारों को जानते हैं, और सब के साक्षी हैं, फिर आप से
और क्या ? विज्ञापनीय हैं ॥ १४ ॥

ब्रह्मांजी बोले, कि हे प्रभो ! मैं और महादेव और देव आदिक
नथा इत्थ आदिक प्रजापति ये सब लोग अग्नि के सम्बन्धि
जैसे स्फुलिङ्ग (स्त्रिनगारिये) हैं, ऐसे ही आप से पृथक मान होने
वाले हमलोग क्या अपना भेष जान सके हैं ? न कदापि, तस्मात्
हे ईश ! हे ब्रह्मयथदेव ! आप हमलोगों को उत्तम मन्त्र विधान करा
अर्थात् उपाय बतलाइये, कि-तुम लोग ऐसा काम करो ॥ १५ ॥

भीशुक उपाच ॥

भी शुकदेवजी बोले, कि-ब्रह्मादिकों ने जब आप की इस
प्रकार स्तुति करी, तब भी हरि इन लोगोंके हृदय के अभिप्राय
को जानकर, ब्रह्माज्जि और विनीतइन्द्रियवाले सब देवों से
मेघ सदृश गभीर वाणी से बोधने हुए ॥ १६ ॥

एक एवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्ये सुरेश्वरः ।
विहर्तुकामस्तानाह समुद्रोन्मथनादिभिः ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ब्रह्मन्नहो शम्भो ! हे देवा ! मम भाषितम् ।
शृणुतावहितास्सर्वे श्रेयो वः स्याद्यथा सुराः ॥ १८ ॥
यात दानवदैतयैस्तावत्सन्धिर्विधीयताम् ।
कालेनाऽनुगृहीतैस्तेर्यावद्वो भव आत्मनः ॥ १९ ॥
अरया ऽपि हि सन्धेयाः सति कार्याण्यगौरवे ।
अहिमूपकनद्धेवा अर्थस्य पदवीं गतैः ॥ २० ॥
अमृतोत्पादने यत्नः क्रियतामविलम्बितम् ।
यस्य पीतस्य नै जन्तुर्मृत्युग्रस्तोऽमरो भवेत् ॥ २१ ॥
क्षिप्त्वा क्षीरोदधौ सर्वा वीरुत्तृणालतौषधीः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ॥ २२ ॥
सहायेन मया देवा निर्मन्थध्वमतन्द्रिताः ।
क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलप्रहाः ॥ २३ ॥
यूयं तदनुमोदध्वं यदिच्छन्त्यसुराः सुराः ।
न संरम्भेण सिद्ध्यन्ति सर्वेऽर्थाः सान्त्वया यथा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ईश्वरस्यापि तथैवाभिप्रेतमित्याह—एक एवेश्वरः समर्थो
ऽपि ॥ १७ ॥

हे सुराः हे देवाः ! ममैव गन्धर्वादयः ॥ १८ ॥

वः आत्मनः स्वनो यावद्गन्धो वृद्धिर्भवति ॥ १९ ॥

अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं प्राप्तेः पश्चाद्दहिमूपकव-
द्ध्यघातकत्वात्वेन वर्तितव्यमिति शेषः । यद्वा पेटिकायां निरुद्धोऽ
हिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूपकेन सन्धिं विधत्ते
पश्चात्समेव कदाचिद्भङ्गयति—तथाऽर्थमार्गप्रवृत्तेः प्रथमं सन्धेया
इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु सन्धेः महत्कार्यं तदाह—अमृतोत्पादन इति । यस्य
मृतस्य पीतस्य मत्तः ॥ २१ ॥

नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥

ननु, तर्हि ते ऽवमृतपानेनामराः क्युक्तत्राऽऽह—क्लेशभाज
इति ॥ २३ ॥

बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुत्पन्नं विना न
सिद्ध्यतीति कृत्वा सामादिकमुपादिशति—यूयामिति द्वाऽयाम् । हे

सुराः ! संरम्भेण सम्भ्रमेण सान्त्वया सामार्गेण यथा सिद्ध्य-
न्ति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीररायणाचार्यकृतभागवतचन्द्रवङ्गिका ।

सुरेशो भगवान् स्वयमेक एव सुराणां कार्ये ईश्वरः कर्तुं
समर्थोऽपि समुद्रोन्मथनादिभिर्विहर्तुकामः विहर्तुमिच्छुस्ता-
नाह ॥ १७ ॥

उक्तिमेवाह—इत्येति । हन्तेति दुर्धमस्वप्रसङ्गामप्रयुक्तमाश्चर्यं
घोतयति, हे ब्रह्मन् ! हे शम्भो ! हे देवाः ! हे सुराः ! अद्यान्तरभेदा-
भिप्रायेण सुरा देवाश्चेति सम्बोधनद्वयम् अस्ये गन्धर्वादयश्च
सर्वे यूयं वो युष्माकं यथा श्रेयः स्यात्तथा मम भाषितम्
अवहितचित्तस्सन्तः शृणुत अमरा इति पाठान्तरं तथा श्रेयो
दर्शयति—यथा अमरा मृत्युराहिनाः क्युरिति ॥ १८ ॥

नावदानवैर्दैतेयैश्च सन्धिर्विधीयतां स्वयं ७ क्रियतां
कीदृशैः कालेनाऽनुगृहीतैः कालवशादनुकूलतां प्राप्तेः न
ते सन्धिं यास्यतीति शङ्का व कार्येति भावः । तेः

भीमहीरराघवाद्यांबहुतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

असुरैर्षो युष्माकमात्मनः स्नान एव यावद्भवो वृद्धिः स्यात् तावत्
सन्धिर्बिधीयतामिति पूर्वख्यानवचः ॥ १६ ॥

“कार्यार्थिनः कुनो गर्भः” इति न्यायेनारयोपि सन्धेया एवेत्याह
अरयोपीति । कर्तव्यप्रयोजनसंब गौरवे भूयस्त्वे सति तदर्थमरयः
शत्रवोपि सन्धेया एव हि, हे देवा अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धं
गते प्रातैः पश्चाद्दिमूषकवद्रूपशान्तकभावेन वर्तितव्यम् इति शेषः
यदा पेटिकायां निरुद्धाऽहियेया निर्गमहारविधानार्थं मूषकेण
सह सन्धि निधत्ते पश्चात्तमेव भुङ्कति तथाऽर्थस्य पदवीं प्रहृष्टेः
प्रथमं सन्धेया इत्यर्थः ॥ २० ॥

ततः नैः सह चकारे तदाह—अमृतेति । स्पष्टार्थः, अमृतं
विशिनद्धि, यस्याऽमृतस्य पीतस्य मनः मृत्युप्रस्तोऽप्यमरो मृत्यु-
रहितो भवेत् यस्य पीतस्येति सम्बन्धमात्रे वा पृष्ठी वेन
पीतेनामृतेन मृत्युप्रस्तोऽमरो भवेत् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अमृतोत्पादनयत्नं विवृणोति—विवृणोति । वीरुधः गुल्मानि
वृणानि क्षताञ्जौषधयश्च इमाः सर्वाः क्षीरोदधौ क्षिपन्वा मन्दं
पर्वतं मन्थति मन्थन द्युञ्जं कृत्वा वासुकि नेत्रं रज्जुं कृत्वा ॥ २२ ॥

मया सहायेन हे देवाः! अर्थास्तृताः यूथं निर्गम्यध्वं ननु,
तेष्वमृतपापेनामराः स्युस्तत्राह—केशभाज इति । दैत्यास्तु
केशवं केशभाजो भविष्यन्ति यूथमेव फलप्रदाः अमृतपापिनो
भविष्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुसरणां धिना न
सेत्स्यतीति सामादिकमुपदिशति—यूथमिति द्वाऽश्वाम् । हे सुराः!
यदसुरा इच्छन्ति तद्वै यूथमनुमोद्ध्वं सात्त्वया साधुमार्गेण
सर्वेऽथां तथा सिध्यन्ति न तथा संरम्भेण क्रांभेन सिध्य-
न्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकुनपदरत्नावली ।

वनो ब्रह्माश्वः भीनारायणं शरणां प्रापुः तस्मादेक एवेश्वरः
सुरकार्यविषये ईश्वरः समर्थः ॥ १७ ॥

आरभ्ये यथा येन विधिना युष्माकं भेषः स्यात्तं विधिं वातु-
धानैः राक्षसैः अनुगृहीतैः ऐकमत्वेन गृहीतैर्षः आत्मनो युष्म-
दात्मनो भवः भेषः वृद्धिर्वा ॥ १८—१९ ॥

हे देवाः! कार्यार्थगौरवे कर्तव्यस्य प्रयोजनस्य गुरुत्वे सति
अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं गनेर्षेवाङ्गिरसुरा अरयोपि सन्धेयाही-
त्यन्वयः कथमिव अहिमूषकयोरिव बाधमयूरमन्त्रस्तः सर्वो मूषक-
वेदमति निधीयतिर्भयः पश्चाद्गृह्णित्वा मूषककृतमिति साग्निर्कावां
सन्धि कार्त्वार्यगौरवादिति पाठे कार्यार्थे गौरवाहरयोपि सन्धेया
इतिस्वाहाः क्षमतीत्यन्वयः अहिमूषकसन्धानमिव सर्वप्राहिष्या
सर्वमूषकौ वृद्धिर्वा फलकोषेदारकर्ममञ्जूषायां निहितौ तत्रोपो-
धिनः सर्वोऽमृतुन एकमूषिकादनाहरमनेन संधिं कृत्वेतो निर्धाय-
मिति मूषकमभाषत हेमूषकोजतीभूत मत्फलाग्ने स्थित्वा स्वरक्त

[२१]

फलकरभ्रेण्यावां निर्गच्छाव नतस्त्वस्यौ इवावेति तेन/नो
निर्गत्य स्थितं गार्जारमीतं मूषकं भक्षयित्वा सर्वोप्ययसीदिति
किम्बहन्ती ॥ २० ॥

अविच्छिन्नं शीघ्रं यस्य शक्त्या वैशद्येन योग्यतां सूचयति ॥ २१ ॥
नेत्रं रज्जुं “रज्जौ चक्षुषि नेत्रं स्वाज्जटायामपि नेतरत्”
इत्याभिधानम् ॥ २२—२३ ॥

इच्छन्ति कार्यसिद्धिमिति शेषः सन्धानं वा संरम्भेण द्वेषेण
कोपेन वा सात्त्वया क्रियया ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रागिकुनक्रमसम्बन्धः ।

नृपेश्वर इति सखन्धोक्तिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहिमूषकवदिति महाजलाखवाद्दो तयोः सस्त्राददर्श-
नात् ॥ २० ॥

यस्येति यस्मिन् पीते सतीत्यर्थः ॥ २१—२३ ॥

संरम्भेण क्रांभेन ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकुनसारायर्थदर्शनी ।

अभवः सम्पत्यभावो यावत् सम्पत्तौ नु जातार्या विग्रह एव
विधेय इति भावः ॥ १९ ॥

नीतिमुपदिशति—अरय इति । अहिमूषकेति देवात् पेटि-
कायां निरुद्धाऽहियेया निर्गमहारविधानार्थं प्रथमं मूष-
केण ममं सन्धि विधत्ते पश्चात्तमेव भुङ्कते एवं स्वार्थ-
पदवीं गतेः । पश्चादेताम् भविष्याम इति व्यवसायेनवर्तितव्यं
मर्षाङ्गः ॥ २० ॥

यस्य पीतस्य यस्मिन् पीते सति ॥ २१ ॥

विवृणोति दुग्धयोगेन मथितवीरुधादिकाद्यपरिणाम एवामृतं
भातीति भावः नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥

सहायेन मयेत्येतत्फलमाह—केशभाज इति । फलप्रदाः
फलममृतं यूथमेव प्राप्स्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

हे सुराः! संरम्भेण विग्रहेण सात्त्वया साम्ना यथा ॥ २४ ॥

भीमच्छुकदेवर्कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुरकार्ये यद्यपि एक एवेश्वरः समर्थः तथापि बहुकर्तृकेः
समुद्रान्मथनादिभिर्विहितकामस्नानाह ॥ १७ ॥

हे देवाः हे सुरा इति सम्बोधनद्वयं पुनः पुनरभिमुखीकर-
णाभिप्रायम् ॥ १८ ॥

आत्मनः कर्मफलदानुः मत्तः नकाशात् वो भवः समृद्धि-
यौषधवेत्तावरसन्धिर्बिधीयताम् ॥ १९ ॥

न भेतव्यं कालकूटाद्विषाज्जलधिसम्भवात् ।

लोभः कार्यो न वै जातु रोषः कामस्तु वस्तुषु ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति देवान्समाविश्य भगवान् पुरुषोत्तमः ।

तेषामन्तर्दधे राजन् ! स्वच्छन्दगतिरीश्वरः ॥ २६ ॥

अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः ।

भवश्च जग्मतुः स्वं स्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः ॥ २७ ॥

दृष्ट्वाऽरीनप्यसंयत्ताज्जात (१) क्षोभान्स्वनायकान् ।

न्यषेधहैन्यराट् श्लोक्यः सन्धिविग्रहकालवित् ॥ २८ ॥

ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं चासुरयूथपैः ।

श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् ॥ २९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कार्याण्यस्य अनुष्ठीयमाणस्यार्थस्य गौरवं बहुभिर्निर्वर्त्यमे
स्मिन् अर्थोपि सन्धेयाः अर्थस्य प्रयोजनस्य पक्षीं सिद्धि
गतैर्भवद्भिः महिमूपकवत् इत्तृदृष्टव्यमात्रेण वर्तितव्यमिति
शेषः ॥ २० ॥

सन्ध्यानन्तरममृतोत्पादने यत्नः अतिलम्बितं शीघ्रं क्रियताम्
वस्य पीतस्य जनः मृत्युप्रस्तोपि मरणाहोप्यमरो भवेत् ॥ २१ ॥
नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

हे सुराः ! यथा सागरतटा स्नात्ना सर्वेऽर्थाः सर्वप्रयोजनानि
सिद्ध्यन्ति तथा संरम्भेण विग्रहेण न ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

और उस समय उस देवकार्य में एकही भाव समर्थ
होकर भी, समुद्र मंथनादि से विहार करने की कामना वाले
होकर स्वयं देवताओं से बोले ॥ १७ ॥

॥ श्री भगवान् उवाच ॥

श्री भगवान् बोले, कि—हे ब्रह्मन् ! महो 'शंभो ! हे देव
लोगों ! तुम लोग स्नातनाल होकर हमारा भाषण सुनों कि—
जिससे तुमारा हित होवे ॥ १८ ॥

जब तक तुमारा वैभव ठीक २ होजावे, तब तक तुम लोग
जाकर दानव और दैत्यों से सन्धि अर्थात् मेल करलो क्योंकि
उन का काल अनुकूल है ॥ १९ ॥

और समय पर वैरियों के साथ भी मेल करा जाता है

(१) श्वेत्तान् इति विजयः ।

यदि किसी कार्य का भारी प्रयोजन था पड़े तो, और हे
देवों ! जब अपना प्रयोजन सिद्ध होजावे तब सर्व और मूषक
के तरह वर्तन लगना । जैसे पिटारी में रुका हुआ सर्प निकल
ने के रास्ता कराने को मूसे से मित्रता करके पीछे किसी
समय उसी का भक्षण भी करनेना है इसी रीति से तुम
लोग भी दैत्यों से मेल करो ॥ २० ॥

और जल्दी मेलकर अमृत के उत्पादन में यत्न करो, कि
जिसके पीते मात्र ही मृत्यु प्रसन्न जंतु भी अमर होजाता है ॥ २१ ॥

जब तुम लोगों का दैत्यदानवों से मेल होजावे, तब और
समुद्र में सब वीरुध त्याग बना और औषधियों को डाखकर,
मन्दर पर्वत को मथानी बनाकर वासुकी सर्पराज की नती
बनाकर ॥ २२ ॥

हे देवों, तुम लोग हमारी सहायता से आमत होकर
दैत्यों सहित समुद्र का मंथन करो, वस हम कहेंदेंते हैं कि
दैत्य लोगों को केवल क्रेश ही हाथ लगेगा और फल भागी तुम
लोग होंगे ॥ २३ ॥

और एक बात हम और भी सिखाते हैं, कि—अमृत लोग
जैसी इच्छा करे तुम लोग भी सब उसी का अनुमोदन
करना क्योंकि संपूर्ण प्रयोजन जैसे शान्ति से सिद्ध होते हैं
वैसे संरभ से सिद्ध नहीं होते हैं, ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु ॥ २५ ॥ २६ ॥

सुरास्तु बलिमुपेयुक्पजग्मः ॥ २७ ॥

महेन्द्रः श्लक्ष्णाया वाचा सान्त्वयित्वा महामतिः ।

अभ्यभाषत नत्सर्वं शिञ्चितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३० ॥

(१) तदरोचत दैत्यस्य तत्रान्ये यऽसुराधिपाः ।

शम्बरो ऽरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३१ ॥

ततो देवासुराः कृत्वा सन्धिवं कृतसौहदाः ।

उद्यमं परमं चक्रुर्मृतार्थं परन्तप ! ३२ ॥

भीमरक्षामिकृतमावार्थदीपिका ।

असंयसानपि दृष्ट्वा श्लोक्यः कार्त्तवैहं ॥ २८ ॥

वैरोचनिं वक्षिं जितमशेषं त्रैलोक्यं यत्न तम् ॥ २९ ॥

तत्सर्वममृतोन्मथनादि ॥ ३० ॥

तत्र ये अग्रे चऽसुराधिपाः पौलोमकाद्येयादयः शम्बरादयश्च
तेऽयञ्चारोचत ॥ ३१ ॥

सन्धिवं समयम् ॥ ३२ ॥

भीमजीरराक्षधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

किञ्च जखधिसम्भवारकाङ्कटाख्याद्विषाज्जितस्य नोद्वेजितस्य
रुद्रो प्रसिष्यतीति भावः । तथा वस्तुषु मथनादुरपक्षेषु खोमः
कामः जातु कदाचिदपि रोषश्च न वै कार्यः ॥ २५ ॥

इतीर्थं देवास्समादिश्याद्वाप्य भगवान्पुरुषोत्तमः मजितः
तेषां ब्रह्मादीनां पद्भतां सतामिति शेषः । हे राजन् ! अन्तर्द्वेषे
अन्तर्हितवान् यतः खलुङ्कणगतिर्येषुङ्कण्यापार ईश्वरः ॥ २६ ॥

अथं भगवद्भक्तानानन्तरं तस्मै तिरोहिताय भगवते नमः-
स्कृत्य पितामहो ब्रह्मा भवो रुद्रश्च स्वं स्वं स्थानं जग्मतुः
सुरा इन्द्रादयस्तु वक्षिं वैरोचनिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥

अरीशत्रुनप्यसंभसान् युजायानुघतान्देवान् प्रष्ट्वा श्लोक्यः
स्तस्यः दैत्यराट् वक्षिजांतस्त्रांभान्सुरान् हस्तमुघतान् च खनाय-
कानसुरसेनामुख्यान् न्यषेक्षत् न्यषारयत् यतः सः सन्धिविग्रहयोः
सन्धिवैरयोः काङ्क्षमुचिन्तं वसि इति तथा ॥ २८ ॥

ते देवाः असुरसूयपैर्गुप्तमासीन् परमया धिया सत्पदा जुष्टं
युक्तं जिता अशेषा देवाद्यो वेन तं वैरोचिनं वक्षिम उपा-
गमन् समीपमुपविशिशुः ॥ २९ ॥

तत इन्द्रो महामतिः श्लक्ष्णाया मूढया वाचा सान्त्वयित्वा
सामोपायिनं प्रसन्नं कृत्वा पुरुषोरामादजिताद्यच्छिञ्चितं तत्सर्व-
ममृतोत्पादनप्रयत्नरूपमकथयत् ॥ ३० ॥

तदिन्द्रोक्तं दैत्यस्य बलेयं च शम्बरादयोऽसुराधिपाः ये च
त्रिपुरवासिनः तेषां च अरोचत रुचिकरमभूत् ॥ ३१ ॥

ततो देवाश्चासुराश्च ते सर्वे सन्धिवं समयं सक्रुतं कृत्वा

परस्परं कृतं सौहदं येस्ते हे परन्तप ! अमृतार्थं परममुद्यमं
वर्त्म चक्रुः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नाक्षरी ।

खो युष्मामिः ॥ २५ ॥

तेषां पश्यताम् ॥ २६—२७ ॥

इवेखो दर्पः सिहनादो वा खो नायको येषां ते तथा
॥ २८—२९—३० ॥

ते ऽसुराः दैत्यस्य भृत्याः ॥ ३१ ॥

सन्धिवं सन्धिवक्ष्यवार्ताम् ॥ ३२ ॥

भीमजीवनोस्त्रामिऽतकमक्षन्धर्मः ।

खोभो दृष्टे वस्तुनि कामरत्नदृष्टे वस्तुनि ॥ २५—२७ ॥

असंयत्तानप्यरीन् दृष्ट्वा खनायकान् दैत्यान् न्यषेक्षत् ।
कीदृशान् जातस्त्रांभान् हस्तमुघतानित्यर्थः ॥ २८—३० ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतमाराणदंशिनी ।

तुच्छार्थं रत्नादिषु न खोमः तेष्वेनासुरैः गीनेषु सम्भु
न रोषः । स्त्रीरत्नेषु न कामश्च कार्य इत्यर्थः । वस्तुषु मथना-
दुरपक्षेषु तेषामीश्वरः ॥ २५ ॥ २६ ॥

सुरास्तु वक्षिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥

असंयत्तान् अमृतकथञ्चास्त्रादीनिपि दृष्ट्वा खनायकान्
खसेनापतीन् जातस्त्रांभान् हस्तमुघतान् श्लोक्यो यशस्वी ॥ २८ ॥

जिताशेषं सर्वदिग्धिजयिनम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

दैत्यस्य दैत्या येष्वे तेऽयञ्चेति उत्परस्यमानममृतं युष्वा-
निमान् तिरस्कृत्य वचमं च प्रहीष्याम इत्यभिप्रायेणाचो-
चत ॥ ३१ ॥

(१) तेष्वरोचन्त इति विज० ।

ततस्ते मन्दरगिरिमोजसोत्पाद्य दुर्मदाः ।
 नन्दत उदधिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥
 दूरभारोद्बहश्रान्ताः शक्रवैरोचनादयः ।
 अपारयन्तस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ॥ ३४ ॥
 निपतन्स गिरिस्तत्र बहूनमरदानवान् ।
 चूर्णयामास महता भारेण कनकाचलः ॥ ३५ ॥
 तांस्तथा भग्नमनसो भग्नबाहूरुक्न्धरान् ।
 विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ॥ ३६ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

संविदं सङ्कोतं संवादं वा—

“संविद्युदे प्रतिज्ञावामाचारे नास्ति तोषणे ।

सम्भावयो क्रिवाकारे सङ्कोतज्ञानबोरपि” ॥

इत्यजयः ॥ ३२ ॥

भीमस्तु कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वस्तुषु मयनादुत्पन्नेषु क्षोमः बाह्येन्द्रियव्यापारः कामः
 अतिरिन्द्रियव्यापारः परैः संगृहीतेषु रोषश्च जातु कदाचिदपि
 न कार्यः ॥ २५ ॥

तेषां देवानामीश्वरः ॥ २६ ॥

सुरास्तु बलिमुपेयुः ॥ २७ ॥

असंयत्तान् अपि दृष्ट्वा जानन्नोमान् श्लोक्यः कीर्त्यहं ॥ २८ ॥

ने देवा जितमशेषं त्रैलोक्यं येन तं वैरोचानि विरोचनपुत्रं
 बलिमुपागमन् ॥ २९ ॥ ३० ॥

वे अन्ये तेष्यश्चारोचन ॥ ३१ ॥

कृतमन्योभ्यतः सौहृदं वैस्ते संविदं समयं कृत्वा अमृताद्यै
 परममुद्यमं चक्रुः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

और समुद्र के मंथने से प्रथम धिय उत्पन्न होगा तुम लोग
 उस धिय से भव नहीं करना तथा एक बात और भी याद रखना
 कि, मंथने से जो वस्तु उत्पन्न हो उनमें कभी भूखके क्षोम न
 करना और उनके निमित्त द्वेष भी नहीं करना, और उन वस्तुओं
 में इच्छा भी न करना ॥ २५ ॥

भीशुक उवाच ॥

अच्छन्द गति बाधे ईश्वर, भगवान् भीपुरुषोत्तम, इच्छ

प्रकार देवताओं को सीख देकर आप अन्तर ध्यान
 होगये ॥ २६ ॥

अब इस अनन्तर उन भगवान् को नमस्कार कर श्री-
 मद्वाजी और श्री शंकर अपने २ धामको सिंधारे, और सब
 देवता खोंग विरोचन के पुत्र बाबि महाराज के समीप
 गये ॥ २७ ॥

दैत्यराज बाबिने इन्द्रादिक अपने वैरियों को असज्जित
 देखकर, और अपने सेनापतियों को क्षुभित देखकर, खडाई
 का निषेध कर दिया क्योंकि ? बाबिनी बड़े यशस्वी और
 मंथि विप्रद (गेख खडाई) के समय को जानने बाबि
 रहं ॥ २८ ॥

उन देवताओं ने भी बैठे हुए बलि को देखे कि जहां
 बड़े २ असुर यूथप खोंग चारों तरफ रक्षा में जाग्रत हैं,
 और बलि भी बड़ी सम्पत्ति से भेवित होकर और त्रिखोंकी
 को जीतकर बैठा है उसके समीप में सब देवता खोंग
 पहुंचे ॥ २९ ॥

महामति महेन्द्र ने बड़ी मधुर वाणी से सांगवन करके
 जैसा कुछ पुरुषोत्तम (भीहरि) से सीखा था वैसाही-
 बोलना हुआ ॥ ३० ॥

अब यहाँपर जो कुछ इन्द्र ने कहा वह बाबि को बहुत
 रुखा और भी जो यहाँपर शंकर अरिष्टनेमि और त्रिपुर
 बासी असुराधिप खोंग रहे उन्हीं को भी ठीक मालूम
 मया ॥ ३१ ॥

तब तो देवता और असुर खोंगों ने मित्रता करी फिर
 स्थाह करके अमृत के उत्पादन करने छिबे बड़ा उद्यम
 किया ॥ ३२ ॥

भीषरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

परिधा इव बाहवो येषाम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 ३७ ॥ ३८ ॥

गिरिपातविनिष्पिष्टान्विलोकयामरदानवान् ।

(१) ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्गणान्यथा ॥ ३७ ॥

गिरिं चारोप्य गरुडे हस्तेनैकेन लीलया ।

आरुह्य प्रययावधिं सुरासुग्भौर्वृतः ॥ ३८ ॥

अनरोप्य गिरिं स्कन्धात्सुपर्णाः पततां वरः ।

यथौ जलान्त उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे अमृतमथने मन्दराचलानयनं नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विसर्जितः प्रस्थापितः सुपर्णो तत्र स्थिते वासुकेरागमना-
योगादिति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उद्यममेवाह—ततस्ते देवासुराः दुर्मदाः परिघ्ना इव बाहवो
येषां ते मन्दरगिरिमोजसा बह्वेनोत्पाटय नदन्तः शक्त्या धारण-
शक्त्या क्षीरोदधिं निन्युः प्रापयितुं प्रवृत्ता बभूवुः ॥ ३३ ॥

शक्रवैरोचनिप्रभृतयः सर्वे दूरभारोद्ग्रहनेन शान्ताः सन् एव
मन्दरगिरिं बोद्धुमपारयन्तोऽशकनुवन्तः विषयाः पथि गिरिं
विजडुस्तस्यजुन्यपतंश्च ॥ ३४ ॥

स च गिरिस्तत्र पात्यमानः बहूनमरानसुरांश्च चूर्णयामास
वतः सु गिरिर्मेहता भारेण कनकाखलः मेरुतुल्यः ॥ ३५ ॥

तदा सुरदानवान्मग्नमनसः भग्नोऽसाहान् कांश्चिद्भग्नो बाहव
ऊरवः कम्धराश्च येषां तान्विहाय भगवान् गरुडध्वजो गरुडाकूटः
आविर्बभूव ॥ ३६ ॥

गिरिपातेन विनिष्पिष्टाश्चूर्णीकृतान् सुरदानवानांश्च विलोक्य
ईक्षयाऽमृतदृष्ट्या निर्जरान्द्वेषान् निर्गणान्यथावजीवयामास
असुरांस्तु नाजीवयदिति भावः ॥ ३७ ॥

तत एकैनेव हस्तेन क्षीलया गिरिमुद्धृत्य गरुडे आरोप्य
स्वयमप्यारुह्य सुरगणैर्वृतः पयोधिं प्रयथौ ॥ ३८ ॥

ततः पततां पक्षिणां वरः श्रेष्ठः सुपर्णो गरुडः स्कन्धाद्दि-
रिम्बरोप्य जलान्ते जलममीये उत्सृज्य निधाय हरिणानुविस-

र्जितः प्रस्थापितः यथावगात् सुपर्णो तत्र स्थिते वासुकेरागमना-
सम्भवात् तदागमनाय विसर्जितो यथाविति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

दुर्मदाः दुस्सहमदाः ॥ ३३ ॥

दूरदेशं प्रति भारो भरणो यस्य स दूरभारो गिरिस्तस्यो-
द्ग्रहो वहने तेन शान्ताः अपारयन्तः पारं गन्तुमशकनुवन्तः ॥
३४ ॥ ३५ ॥

नाम्ना गरुडध्वज इति रूपधारी बभूव ॥ ३६—३७—३८ ॥

सुपर्णो गरुडः जलान्ते जलमध्ये भद्र सुपर्ण इति कथने-
नेद् नात्पर्यमवधोऽख्यं धैवस्वतरेवतमन्वोरन्तरयोरमृतमथनमस्ति
तत्र धैवस्वतमन्वन्तरेऽनन्तनाम्ना गरुडेनादौ गिरिः सुपर्णनाम्नादौ
रैवतमन्वन्तरेऽनन्तनादौ मन्दरस्तु यदा धैवस्वतान्तरम् । अमृतार्थं
सुपर्णोदौ रैवतस्यान्तरे मनोः" इत्यनेनेति निश्चयोक्तेरिति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकैमसन्दर्भः ।

यथा यथावत् । निर्जरान् निर्गणान् कृष्येति शेषः ॥ ३७—३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकैमसन्दर्भे

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमङ्गनाथकवसिकृतसारायंर्दशिनी ।
 परिघ इव बाहवो येषाम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 यतः कनकाचक्षः कनकमयत्वात् खलतीत्यचक्षः कनकस्य
 प्रस्तराद्यपेक्षया भाराधिक्यात् ॥ ३५ ॥
 बभूव आर्धिवर्भूव ॥ ३६—३८ ॥
 विसर्जितः अन्यत्र प्रस्थापितः । सुपर्णो तत्र स्थिते बासुक-
 रागमनायोगादिति भावः ॥ ३९ ॥
 इति सारायंर्दशिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
 षष्ठांशमष्टमस्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

भीमरुद्रकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ने देवासुराः परिघ इव बाहवो येषां ते आजन्मा बलेन ॥ ३३ ॥
 दूरं भारोद्धहेन भाभ्तास्तं मन्दरं वोढुमपारयन्तो अस-
 हन्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 भग्नमनसः नष्टोत्साहान् ॥ ३६ ॥
 येषां यथावत् जीवयामास ॥ ३७—३९ ॥
 इति भीमङ्गावतते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
 भीमरुद्रकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 षष्ठमांश्यायार्यप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

तदनंतर उन सर्वों ने पराक्रम से मन्दर पर्वत को,
 उखाड़कर वड़े बुम्बड़ खोग नाद करते हुए समुद्र को खोजने लगे

रहे भी सब खोग बड़े शक्तिवाले और बाहु भी उनकी परिध
 [घेडा] सहय बढ रहीं ॥ ३३ ॥

परंच इतने भारी भार को दूर तक खे आने से इन्द्र
 मादि देवता और बाछि प्रभृति दैत्य खोग जब बहुत भाग्न
 होगये और उस पर्वत के वहन करने [खेकर खखने] में
 समर्थ नहीं हुए तब विषय होकर उस पर्वत को मार्ग में
 काँड दिया ॥ ३४ ॥

उस समय देव और दैत्यों के ऊपर स गिरता हुआ बड़
 कनकाचक्ष [पर्वत] बहुत भारी बोझ से बहुत से देवता और
 दानवों को चकना चूर करता भया ॥ ३५ ॥

तब भी हरि गरुडगामी ने देखा कि कितने एक देवता
 के बाहु भग्न होगये कोई के ऊरु [जंघा] टूट गये, किन्ही
 के कंधे का चूर्ण होगया इसी से भग्न हुआ संकल्प जिन
 का ऐसे दैत्य और देवताओं को दुःखित जानकर आप खयं
 प्रकट हुए ॥ ३६ ॥

गिर के पतन होने से देव दानवों को भग्न देखकर
 प्रभु ने अपनी अमृत वर्षिणी हृदि से देखकर सर्वों को जैसे
 के तैसे निर्भय [विना द्रत के] कर दिये ॥ ३७ ॥

और प्रभु ने खीखा पूर्वक मंदराचल को एक हस्त से
 गरुड के ऊपर रखकर और आप खयं गरुडपर चढकर
 सुरासुर गणों से युक्त होकर समुद्र के तीरपर गये ॥ ३८ ॥

और उडने वालों में अष्ट गरुड जी ने अपने कन्धे से
 पर्वत को उतार कर जखके समीप धरदिया और भगवान की
 भाहा खेकर खखे गये ॥ ३९ ॥

इति भीमङ्गावतते महापुराणे अष्टम स्कन्धे में

षष्ठम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ ६ ॥

इति भीमङ्गावतते महापुराणे अष्टमस्कन्धे षष्ठांश्यायः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

ते नागराजमामृत्य फलभागेन वासुकिम् ।
 परिधीय गिरौ तस्मिन्नेत्रमन्धिं मुदान्विताः ॥ १ ॥
 आरेभिरे सुसंयत्ता अमृतार्थं कुरुद्वह ! ।
 हरिः पुरस्ताज्जगृहे पूर्वं देवास्ततोऽभवन् ॥ २ ॥
 तन्नैःकन्दैत्यपतयो महापुरुषचेष्टितम् ।
 न गृहीमो वयं पुच्छमहेरङ्गममङ्गलम् ॥ ३ ॥
 स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः ।
 इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान्विलोक्य पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥
 स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः ।
 कृतस्थानविभागास्त एवं कश्यपनन्दनाः ॥ ५ ॥
 ममन्थुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ।
 मष्टपमानेऽर्णवे सुोद्विरनाधारो ह्यपोऽविशत् ॥ ६ ॥
 ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात्पाशुनन्दन ! ।
 ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ।
 आसन्स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा ॥ ७ ॥
 विलोक्य विघ्नेशविधिं तदश्वरो दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसन्धिः ।
 कृत्वा वपुःकाच्छपमद्भुतं महत्प्रविश्य तोयं गिग्मुज्जहार ॥ ८ ॥

श्रीशुकरात्मिकृतभावाद्यंकीपिका ।

सप्तमे मथनोद्भूतविषमीत्याऽखिद्वैर्जनेः ।

स्तुनस्त्वन् रूपया रुद्रः पपो विषमितीर्षते ॥ ० ॥

फलभागेन तवाप्यमृते भागो भविष्यतीत्यामृत्य संमृत्य
वासुकिं ज्ञेयं गिरौ परिधीय संवेष्टयाँश्च मथितुमारिभिरे ॥ १ ॥वासुकेमुक्तं भीमं देत्याग्राहवितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्ताम्मुखे
जगृहे तत्कैऽमवाम्मुखं जगृहुः ॥ २-४ ॥

कृतो धारयो स्थानविभागो वैः ॥ ५ ॥ ६ ॥

दैवेन हेतुना ह्यपोदये नष्टे सति ॥ ७ ॥

विघ्नेशस्य विधिं तेन रचितं विघ्नम् अचित्तघ्नः सत्यो ऽभि
सन्धिः सकुन्वपो यस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीराराजवाचाद्ययुक्तमागकनचन्द्रचन्द्रिका ।

ते देवासुराः फलभागेन तवाप्यमृतभागो भविष्यतीत्येषवा-
सुकिमामृत्य संग्राह्यं नेत्रीमृतं गिरौ परिधीय परिवेष्टय मुदा
युक्ताः ॥ १ ॥अमृतार्थं मन्धिं मथितुमारुषाः हे कुरुद्वह ! वासुकेस्नीमं मुक्तं
देत्यान् प्राहवितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्ताम्मुखं जगृहे ततो देवा अम-
वीर्यं मुक्तं जगृहुः ॥ २ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नमूखप्रहयारूपं महापुरुषस्य हरेर्द्वेषितं दैत्याधिपा नैच्छन्
स्त्राध्यायधृतसंपन्नाः वेदशास्त्राध्ययनसम्पन्नाः जन्मभिः कर्म-
भिश्च प्राप्तज्ञाः वयममङ्गलं निकृष्टं महोरगपुरुषं न गृह्णीम
इत्यभिप्रायेण तूर्ण्यौ स्थितान् दैत्यान्विच्छोक्य भगवान्पुरुषो-
त्तमः ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्मयमानो मुखं विमुञ्चयाऽमरैः सहितः पुच्छञ्जग्राह एवम्
इत्थं कृतो प्रहयारूपानविभागो यैस्ते क.इयपस्य नन्दनाः देवा-
सुराः ॥ ५ ॥

परमधिकमायत्ताः उद्यताः पबोनिधिममृताथं ममन्धुः अर्थात्ते
पबोदधौ मध्यमाने सत्यनाधारोऽद्रिर्मन्वरोऽपोऽविशद्वामधोभागं
प्रविष्टोऽभूत् ॥ ६ ॥

हे कुरुनन्दन ! बलिष्ठैर्देवासुरैर्धियमाणोऽबाद्रिर्गौरवाद्मारभूय-
स्त्रादपोऽविशद्विनि पूर्वैर्णाश्वयः । ते देवासुरास्तु अतिबलीयसा
दैवेन हेतुना अपौरुषे विनष्टे सति निर्विषयमनसः अत एव
परिम्बानमुखाभियः बभूवुः ॥ ७ ॥

विष्णेशस्य विष्णाधिदेवतस्य विष्णकसेनस्य तत्पार्श्वस्य वा
कस्यचिद्विरहवकादेर्विधि चरितं तद्विचनमपि विलोक्य तथा सत्य-
सङ्कल्पः दुरन्तधीर्यः अपारबळो भगवानीश्वरोऽजितः महत् बृह-
दङ्गुतञ्च काञ्चनं प्रपुष्पेत्वा तोयं जलं प्रविश्य गिरिं मन्दर-
मुज्जहार उद्धृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकुनपद्मनाथजी ।

हालाहलश्राम तमोगुणान्धमन्यथाज्ञानलक्ष्यं सुरानाम
राजमा भञ्जानलक्षणा अमृतं नाम सात्त्विकं ज्ञानलक्ष्यं मुक्ति-
साधनमित्याद्युत्पत्तिकथनेन महामाहात्म्यं स्पष्टयतऽनाध्यायत्रये
तत्रादौ मथनप्रकारं शास्त्रभङ्ग्यालक्ष्यं कथयति-ते नागराजोति ।
परिधाय धेष्टयित्वा ॥ १ ॥

देवास्तनः पूर्वमभयस्त्रित्यन्वयः ॥ २-३ ॥
अथैवादेनामङ्गलत्वमुपपाद्यति । स्त्राध्यायेति ॥ ४-५ ॥
अपोऽत्रिन्नाजलमधुं प्रविष्टः ॥ ६-७ ॥
विष्णेशेनाधो गतिर्यस्य स तथा तद्गिरिं काञ्चनं कञ्चनस्य
विद्यमानम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्गीर्गोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

त इति सार्द्धकम् ॥ १ ॥
नतन्तस्मिन्नभयन् ॥ २ ॥
नमूखधारण्यारूपं महापुरुषद्वेषितं नैच्छन् तत्रेषामकुर्व-
न्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥
कइयपनन्दना इति पष्ठसप्तमे मन्वन्तरे देवानामैक्यं

बोधयति तेन तद्देवेन इन्द्रादिभेदश्च प्रायिक एवेति अर्थः
तत्तच्च पुण्याधिक्यन्यूनत्वाभ्यां समाभयं यथात्र पष्ठमन्व
न्तरादौ जातानामाकस्मिकत्रैलोक्यनाशेन प्रायोनाशात्तन्मध्य
जातानां सप्तममन्वन्तरानुष्टान्तिः यथोक्तं चतुर्थे "प्राक् सं
प्रलयं गते" इति । परमं यथा भवति तथा यत्ताः कृतयना
अनाधार इति तल्लक्ष्यमृत्तिकायाः कर्हमप्रायत्वात् अन्यथ
प्रथममेव मग्नः स्यात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विष्णेशविधिश्चरस्य विष्णवाचिरवमात्रे तारपर्यम् । न-
विष्णेशरश्चितत्वे स्थलजलरुहशब्दवत् तस्यापि देवताखे
कात्वात् ॥ ८-१० ॥

श्रीमद्भिष्मनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्धर्मिणी ।

सप्तमे कञ्चनोद्गतिः सिन्धुमन्थो विषोद्गमः ।
जनैः स्तुत्या शिषेनैव विषपानमितीर्यते ॥ ० ॥

नागराजं वासुकिं तत्राप्यमृते भागो भविष्यतीति संमन्थ्य
तं गिरौ परिवीच्य नेत्रं कृत्वा परिवेष्टय आरेभिरे मथितु-
मिति शेषः ॥ १ ॥

वासुकेर्मुखं तीमं दैत्यान् प्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुर-
स्तान्मुखं जग्राह अभयन् तेच मुखं जगृहुरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥
मानं गृहीत्वा विषज्वालयया यूयमेव द्वियध्वमित्यभिप्रा-
येण स्मयमानम् ॥ ४-७ ॥

विष्णे ईष्टे समर्थो भवतीति विष्णेशो यो विधिस्तं विलोक्य
प्रस्मिन् विष्णे अयमेव प्रकारो योग्य इति विचार्य काञ्चनं
वपुः कृत्वा उज्जहार ऊर्ध्वं प्रतिनीतवान् । कञ्चनपजातरेव
जलाधःस्थवस्तूर्णानपने योग्यता स्त्राभाविकीति विमृश्येति
भावः अचितथाभिसन्धिः सत्यसङ्कल्पः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समुद्राज्जानं विषं प्रार्थितो हरोऽपिबद्धिनि सप्तमेन वर्ण-
यनि, तत्राप्यमृतभागो भवत्यतीति आमन्थ्य गिरौ नेत्रं कृत्वा
परिवीच्य आवेष्टय अर्धे मथितुगारेभिरे ॥ १ ॥

वासुकेस्तीमं मुखम् असुरनिबन्धेनवासुरात् प्राहयितुं पूर्वं
हरिः पुरस्तान्मुखं जगृहे ततस्तदनन्तरं देवा अभयन् मुखं
जगृहुः ॥ २ ॥

असुरनिबन्धं वर्णयति-न गृह्णीम इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
दैवेन हेतुना पौरुषे नष्टे सति निर्विषयमनसः अत एव
परिम्बानमुखाभियः आसत् ॥ ७ ॥

विष्णेशस्य विधिं तद्वर्चितं विष्णं विलोक्य क्वचितथाभि-
सन्धिः सत्यसङ्कल्पः दुरन्तधीर्योऽपारबळः गिरिमुज्जहार ॥ ८ ॥

तमुत्थितं वीक्ष्य कुलावलं पुनः समुत्थिता निर्मथितुं सुरासुराः ।
 दधार पृष्ठेन सलक्षयोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥ ९ ॥
 सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यैरेपितं परिभ्रमन्तं गिरिमङ्ग ! पृष्ठतः ।
 विभ्रन्तदावर्तनमादिकच्छपो मेनेऽङ्गकण्डूयनमप्रमेयः ॥ १० ॥
 तथाऽसुरानाविशदासुरेणा रूपेणा तेषां बलवीर्यमीरयन् ।
 उद्वीपयन्नेवगणांश्च विष्णुर्देवेन नागेन्द्रमबोधरूपः ॥ ११ ॥
 उपर्यगेन्द्रं गिरिराडिवान्य आक्रम्य हस्तेन सहस्रबाहुः ।
 तस्थौ दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यैरभिष्टुवद्भिः सुमनोऽभिवृष्टः ॥ १२ ॥
 उपर्यधश्चात्मनि गोप्रनेत्रयोः परेण ते प्राविशता समेधिताः ।
 ममन्थुरब्धिं तरसा मदोत्कटा महाऽद्रिणा क्षोभितनक्रचक्रम् ॥ १३ ॥
 अहीन्द्रसाहस्रकठोरहृद्मुखश्चासाग्निधूमाहतवर्चसोऽसुराः ।
 पौलोमकालेयबलील्वलादयो द्वाग्निदग्धाः सरला इवाभवन् ॥ १४ ॥
 देवांश्च तच्छ्लासशिखाहतप्रभान्धूघाम्बरस्त्रग्वरकञ्चुकाननान् ।
 समभ्यवर्ष^(१)न्भगवद्दशा घना ववुः समुद्रोर्म्युपगूढवायवः ॥ १५ ॥
 मथ्यमानान्तथा सिन्धोर्देवासुरवरूपैः ।
 यदा सुधा न जायेत निर्ममन्थाऽजितः स्वयम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमर्त्याप्रायानाघाव नमः

* उनें देख देत्यों ने नागराज वासुकि को अमृत के भाग देने को कह कर वासुकी को ही नेती बनाकर चारों तरफ पर्वत में खपेट कर अमृत के उरपक होने के लिये समुद्र मथने का आरम्भ किया ॥ १ ॥

हे कुरुग्रह ! उन्हीं समय भीहरि ने प्रथम वासुकि को मुख की तरफ प्रदृष्ट किया, तब सब देवनाभोग भी उसी तरफ होगये ॥ २ ॥

यह भगवान् की चेष्टा को देखकर दैत्यपति लोगों ने पुच्छप्रदृष्ट करने की इच्छा न करी, और कहने लगे, कि—हम लोग अमांगक्षिक सर्पकी पूँछ को न पकड़ेंगे ॥ ३ ॥

क्यों कि ? हमलोग भी खाद्यावभूतसम्पन्न हैं अर्थात् पेटे बिके हैं, और उराम जन्म और कर्मों से बिक्यात हैं । ऐसा कह कर कुछ कड़े हुए दैत्यों को भगवान् ने देखकर ॥ ४ ॥

किंचित् ईसकर मुख के तरफ भाग को छोड़कर देवताओं के सहित आपने पुच्छ का प्रदृष्ट किया, तब दैत्यों ने वासुकि का मुख पकड़ा इस प्रकार उन कहवपमंदाव अर्थात् देव दैत्यों ने अर्धने २ स्थान का विभाग कर दिया ॥ ५ ॥

और बड़े यत्न वाले होकर अमृत के लिये समुद्र को मथने लगे, जब उन्हीं ने मथने का आरंभ किया तब नीचे से बिना आधार का वह पर्वत मारे बौभके बड़े २ बली लोगों का पकड़ा हुआ भी जल में डूब गया । हे पायदुनन्दन ! तब तौ उन लोगों के मनमें बड़ा निर्वेद [वैराग्य] आया और अतिबलिष्ठ देव से जब उनके पीरुपके नाश होगया तब उन सबों के मुखकी कान्ति भी सब उतर गई ॥ ६ ॥ ७ ॥

परमात्मा ने उस समय उस दैविक विद्वान् को देखकर, दुरन्तपराक्रम वाले सत्यसंकर प्रभु ने आप ० स्वयं अति अज्ञत कच्छप के रूप को धारण करके जल में प्रवेश कर पर्वत को ऊपर को उठाया ॥ ८ ॥

भीरुखामिकृतभाषार्यदीपिका ।

खल्लयोजनः प्रस्तारो विस्तारोऽस्वास्तीति तथा नेन पृष्ठेन ॥ ९ ॥

तस्य गिरिरावर्तने अमयामङ्गकण्डूयनं मेने ॥ १० ॥

आसुरेणासुराकारेण देवेन देवाकारेण रूपेणाविद्यत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

(१) मथवद्दशाः शक्ति धीरः ।

[२४]

श्रीभूरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मेति देवदेत्यमध्ये गोत्रे दाढरूपेण नेत्रे अमेघाशोष-
रूपेण परेण हरिणा क्षोभितं नकायां चक्रं समूहां
यस्मिन् ॥ १३ ॥

दशस्य मुखानि च श्वासाश्च अहीन्द्रस्य साहस्रमपरिमिताः
कठोरा ये हगादयस्तेषु निर्गताऽयामग्निधूमाऽयामाहूतं वर्चो
येषां ते सरलाः द्रुमविशेषाः ॥ १४ ॥

देवास्तु भगवद्गशा घनाः समऽप्रवर्षन् समुद्रंभिभिरुपगूढा
वायवश्च शीतला ववुर्वान्तिस्म कथम्भूतान् तस्याहीन्द्रस्य श्वास-
शिलाभिर्हता प्रभा येषां धूम्राण्यम्बरादीनि येषाम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्गीरराघनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमुत्थितं कुलाचलं मन्दं वीक्ष्य सुराभ्यासुराश्च पुनर्निर्मो-
यितुं समुत्थिताः बभूवुः गिरि बिभ्रन्तं कर्मकपिशां भगौयति,
दधारंति । लज्जं योजनानि प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा
तेन पृष्ठेन दधार मन्दरमिति ज्ञेयः । कर्मभूतः अपरो द्वीप इव
जम्बूद्वीप इव महान्निपल्लवः ॥ ६ ॥

सुरासुरभेदः कर्तृभिर्भूतानां वेगेन बलेन वेपितं कम्पितं
भ्रमन्तं गिरिम अङ्ग ह राजन । पृष्ठं विभ्रदपमेयोऽपरिच्छिन्नबल-
वात्प्राप्तियुक्त आदिकच्छपकूपस्तदावर्तनं गिरिभ्रमणम् अङ्ग-
कण्डूयनं मेन ॥ १० ॥

एवं जले कच्छपवपुषा गिरि विभ्रदेव विष्णुः पुनरसुरानसुर-
रूपेणावशत् कथम्भूतः तेषामसुराणां बलं वीक्ष्य ईरयक्षेधय-
मानः तथा देवेन रूपेण देवगणान् बलवीर्यादिकमुद्दीपयन्निशत्
नागेन्द्रं वासुकिमयोधकूपः निद्रारूपः चकारात् नागेन्द्ररूपश्चेत्यर्थः
अङ्गः पृथक्स्वरूप एव सर्वशक्तोऽसाहसीर्वाणि प्रावृज्यादितिभावः
(इन्द्रारिरूपः) प्राविशत् ॥ ११ ॥

असुरमुपरि गिरिरुपर्यपरो गिरिगाडिव सहस्रबाहुकेन हस्तेन
गिरिमाकम्ब पुनर्दिव्यभितः स्तुषादिर्वादिभिः कर्तृभिः सुमनोगिः
पुष्पैः कर्मभूतैः तस्यै ॥ १२ ॥

गिरिरुपर्यपस्तद्वीरनेत्रयोर्गिरिनेत्रयोरात्मनि देवासुरेषु च
प्राविशता परेण परमात्मना समेधिताः समुपोद्भूतिनाः अत एव
मदोक्तया देवासुरास्तरभा बलेन महाद्रिणा मन्दरेण क्षोभितं
नकायां चक्रं समूहां यस्मिन् । तमद्रि ममन्थुः ॥ १३ ॥

तथा दशः नेत्राणि च मुखानि च श्वासाश्चाहीन्द्रस्य
वासुकेः साहस्रमपरिमिताः कठोरा ये हगादयः तेषु निर्गताऽयाम-
ग्निधूमाऽयामाहूतं वर्चो येषां तेऽसुराः पौलोमादयः दावाऽप्र-
दग्धाः सरलाः द्रुमविशेषास्तद्वामभन् ॥ १४ ॥

देवास्तु मप्रवृश इन्द्राधीनाः घना मेघाः समऽप्रवर्षन् कथ-
म्भूतान्स्व वासुकेः श्वासस्तेषु शिखया घना प्रभा येषां धूम्राणि
निश्वासाधूमाकाशम्बराणि यस्त्राणि अम्बराणि कञ्चुकाण्यः-

नवानि च येषां ताद् किञ्च समुद्रस्थोर्मिभिरुत्तरैरुपगूढाः
संहता वायवः पवनाश्च नवुः प्रसरन्तुः ॥ १५ ॥

यदा देवासुरैर्मध्यमानात्रयक्षैरमुतं न जायेत तदा भगवा-
नजितः स्वयमेव निर्ममन्थ मन्थनं अकार ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिवजयस्वजर्तार्थकृतपद्मराधर्षा ।

तस्य गिरेरावर्तनं परिभ्रमणं कण्डूयनं मेन इत्यन्वयः ॥ १० ॥
तमोगुणप्रवर्तकं रूपं यस्य स अयोधरूपः तिर्यग्रूप इति
वा ॥ ११-१२ ॥

आत्ममन्थनः ॥ १३ ॥

अहीन्द्रस्य साहस्रमक्षर्यां गतानि करानानि च दिश इव
विस्तृतानि च मुखान्यर्हान्द्रसाहस्रकराखदिकुमुखानि तेषां निः-
श्वासा एवाऽप्रयः निःश्वासाप्रयस्तेषां धूमराहतं वर्चो येषां ते
तथा ॥ १४ ॥

अम्बरं वस्त्रं कञ्चुकः कूर्पासकम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकममन्दर्भः ।

आसुरेण राजसेन देवेन सार्विकेन शक्तिविशेषेण अयोधस्तु
तामसः ॥ ११ ॥

दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुखैरित्यत्र भवस्य कैलासे दिवि च
महेन्द्रादीनां जीगेदतीरे दिवि च कायक्यूहो ज्ञेयः ॥ १२-१३ ॥

अहीन्द्रसाहस्राः सहस्रसंख्यैव परिभ्रुताः न तु शक्त्यादि-
सङ्ख्यया ॥ १४ ॥ १५ ॥

मध्यमान इत्यादि सटीकं पद्याख्यं विगीतम् ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्भिवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र कुलाचलं स कच्छपः पृष्ठेन दधार । महान् जम्बाध-
र्या जम्बूद्वीप इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पृष्ठोपरि गुरुतरपर्वतपरिभ्रमणेन च न तस्य कष्टं प्रत्युत
सुखमेवाभूदित्याह सुरति ॥ १० ॥

कतिपयक्षणात्तरं तेषां मध्येने सामर्थ्याभावं वासु-
केश्च संवर्षणपीडया प्राणत्यागमिव धिक्लोक्य रूपया प्रभुरेवं
विदधावित्याह—तथेति । आसुरेण राजस्या शक्त्येत्यर्थः । ईरयन्
प्रवर्तयन् देवेन रूपेण आत्स्यक्या शक्त्येत्यर्थः । अयोधरूपः
तामसशक्तिमयस्सजित्यर्थः । अयोध इति मोहेन तस्य पीडा
वोधो नाभूदिति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ततश्च मन्दरमूर्ध्वमुच्छलन्तं वीक्ष्य अकृतवांकनदाह—उप-
रिति । ब्रह्मादिषुपि मुखैर्विष्णुपार्वदेरित्यर्थः । यद्वा इन्द्रा-

मेघश्यामः कनकपरिधिः (१) कर्णाविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः ।
जैत्रैर्दोभिर्जगदभयवैर्दन्दशूकं गृहीत्वा मथनन्मथना प्रतिगिरिरिवाशोभताथो धृताद्रिः ॥ १७ ॥

भीमद्विभ्रनायचक्रवर्तिकृतस्वारागं दर्शनी ।

दीनां क्षीरिदतीरे दिवि च कायव्यूहो ज्ञेयः नदेवम उपरि महस्र-
वाद्गुरुपेण अभः कच्छपुरुपेण आत्मनि वैत्यद्वेषसमूहं आसुर-
देवपेण गोत्रे द्वात्यरूपेण नेत्रे अयोधरूपेण प्राविशता परेण
हरिणा ॥ १३ ॥

आ सम्यगेव हतवर्चसः सरला द्रुमगेदाः ॥ १४ ॥

दंशंश्च दूर्ध्वस्तिनस्तन्पुच्छधारिणीं सुधा न जायेति
मन्थनाधिक्याद्भागं निःसृत एव सुषोद्गमासम्भवादिनि
भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रवैवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

ते कुलाचलं मन्दरं वीक्ष्य सुरासुरा निर्माथनुमात्थनाः स
कूर्पस्तु अपरो द्वीप इव लक्ष्ययोजनानि प्रस्तापोऽस्यास्तीति तथा
तेन पृष्ठेन दधार ॥ ६ ॥

अङ्ग हे राजन् ! तदावर्त्तनं तस्य मन्दरस्य भ्रमणां अङ्गकयङ्क-
बनं मेने ॥ १० ॥

आसुरेण असुराकारेण देवेन देवाकारेण नागेन्द्रमबोधरूपः
पीडाभाषार्यं जडाकाररूपः भाविशत् ॥ ११ ॥

नागेन्द्रं हस्तेनाक्रम्य तदुपरि अन्यगिरिराडिष तस्थौ ॥ १२ ॥

उपर्येभोगिरिरिति शेषः । गोत्रनेत्रयोः गिरिनागयोः आत्मनि
द्वेषासुरेषु च प्राविशता परेण परमेश्वरेण सम्भोधिनाः महाद्विष्या
मन्दरेण क्षोभितं नकायां चक्रं यस्मिन् ते ममस्थुः ॥ १३ ॥

अहीन्द्रस्य साहस्रमपरिभ्रिताः कठाराः दशः नेत्राणि मुखानि
च श्वासाश्च तेषां निर्गताः धूमाग्निः प्रा मस्यगेव हतं
वर्चो येषां ते द्वापुगन्धवाः सरला द्रुमविशेषा इवाभवन् ॥ १४ ॥

समुद्रोर्मिभिरुपगूढाः वायवश्च धनुः ॥ १५—१६ ॥

भाषा टीका ।

सब देव और असुरों ने फिर उठे हुए उस पर्वत को
देखकर, मन्थन करने का त्सार हुए और भीहरि ने एक लक्ष
योजन विस्तार बाबा कूर्प रूप धारण कर अपने पृष्ठ पर
पर्वत को धारण किया, आपका रूप ऐसा विस्तार धाला
रहा जैसे एक महान् द्वीप हो ॥ ६ ॥

हे राजन् ! देवदेवों के भुजवलय से फिरने हुए उस मन्दरा-

चल को भगवान ने पृष्ठ पर धार कर भी भादिकूर्प ने ऐसा
माना कि जानो हमको कोई खजला रहा है ॥ १० ॥

और उस काल में गोविन्द आसुर रूप से असुरों के और
देव रूप से देवों के मध्य में तथा अयोध रूप से नागेन्द्र के विषे
प्रवेश कर उनके बल पराक्रम को बढ़ते हुए, उद्घापन करने
पर्यन्त आयु निष्णु अर्थात् प्रवेश करने के स्वभाव वाले हैं ॥ ११ ॥

तदनन्तर महस्रभुजा वाले प्रभुने एक दूसरे पर्वत के
सदृश रूप धारण कर मन्दराचल के ऊपर हाथ से द्वाकर
खड़े हांगये ऐसी लीला को देखकर आकाश में स्थित होकर
ब्रह्म रुद्र आदि देवताओं ने स्तुति करी और गोविन्द पर
पुष्पों की धर्य करी ॥ १२ ॥

जब भगवान ने ऊपर नीचे आत्मा में पर्वत में नेत्री में
इत्यादि सर्वों में अपनी शक्ति द्वारा प्रवेश किया तब वे मदा-
त्कट दैत्य दानव वृद्धि को प्राप्त होकर महाद्रि के फिरने से
क्षुभित हुए मगर मच्छ जिसेके फंस उस समुद्र को बंड धेग
से मथने लगे ॥ १३ ॥

तब वासुकि के हजारों कठोर दृष्टि मुख और श्वास
से निकला जो अग्नि और धुमा उसमें असुरों की कान्ति
नष्ट होगई । पौलोम कालेय बलि इत्येव इत्यादि सब दैत्य लोग
कुछ तो पहिले ही काले थे फिर वासुकी के अग्नि धूम से
तो घन की अग्नि से जले हुए ची ड के पेड सदृश होगये ॥ १४ ॥

यद्यपि देवताओं की भी कान्ति वासुकि के श्वास की
अग्नि के शिखा से नष्ट होगई और घमन भूषण माळा
कचच वदन आदिक सबही मखीन होगये, तथापि भगवान
के आह्वानुसारि मेघों ने उनके ऊपर वर्षा करी और समुद्र
की तरंगों के ऊपर से आई हुई शीतल पवन भी चलने
लगी इस कारण से देवों को अपनी व्याकुलता न हुई ॥ १५ ॥

उस समय देव और असुरों के युव पतियों ने भी बड़े
श्रम से समुद्र को मथा पर जब अमृत नहीं निकला तब
भीहरि ने स्वयं आपही इकलेंने मथा ॥ १६ ॥

श्रीधरश्रीभिर्हीनभाषार्थद्वीपिका ।

धृतोऽद्रिर्धन स धृताद्रि मंगवापरमपुरुषोऽन्तन्मजोभतेत्य-
न्वयः । कथम्भूतः कनकपरिधिः पीतवासाः कर्णयोर्धियातमाना
निद्युक्तुयडलक्षणा यस्य तथा मूर्ध्नि भ्राजन्तो विलुलितः कचाः
यस्य स तथा जैत्रैर्जिष्णुभिः दन्दशूकं सर्पं प्रतिगारिः प्रात-
न्द्रकी पर्वतः ॥ १७ ॥

(१) कथम्भूतः कनकपरिधिः कान्ति विपति क्षोभितः स्रग्धरो इति चौरः ॥

निर्मष्टमानादुद्धेरभूद्विषं महाल्लगां हाल्लुलाहमग्रतः ।
 सम्भ्रान्तमीनोन्मकरादिकच्छपात्तिमिद्विपम्राहतिमिक्लिक्कुलात् ॥ १८ ॥
 तदुग्रवेगं दिशिदिश्युपर्यधो निमर्षदुत्सर्पदसह्यमप्रति ।
 भीताः प्रजा दुद्रुवुरङ्ग ! तेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥ १९ ॥
 विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय देव्याऽभिमतं मुनीनाम् ।
 आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपोजुषायां स्तुतिभिः प्रथोमुः ॥ २० ॥

प्रजापतय ऊचुः ।

देवदेव महादेव भूतात्मन्भूतभावन ।
 प्राहि नः शरणापन्नास्त्रैलोक्यदहनाद्विषात् ॥ २१ ॥
 त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बन्धमोक्षयोः ।
 तं त्वामर्चन्ति कुशलाः प्रपन्नार्तिहरं गुरुम् ॥ २२ ॥
 गुणमर्या स्वशक्त्याऽस्य सर्गस्थित्यप्ययान् विभो ।
 धत्से यदा स्वदृग्भूमन्ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् ॥ २३ ॥
 त्वं ब्रह्म परं गुह्यं सदसद्भावभावनः ।
 नानाशक्तिभिराभातस्त्वमात्मा जगदीश्वरः ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाधर्षदीपिका ।

हालाहलानियाहा नाम यस्य सम्भ्रान्ता मीना उद्गता मकराद-
 यश्च यस्मिन्मरुतात् तिरवादिभिराकुलात् ॥ १८ ॥
 तद्विषम् अप्रति अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यमिति वा कुतः उग्रो
 वेगो यस्य तद्विषाऽह-दिशिदिशीति । यद्वा उग्रवेगा रोमाञ्ज-
 न्भवाद्यो यस्मात्त एवास्त्रो विलोक्य भीता अप्रयेन केनाप्यर-
 क्षमायाः सदाशिवं शरयो दुद्रुवुर्जंग्मः ॥ १९ ॥
 त्रिलोक्या उद्गवाय देव्या महाद्री कैलासे आसीनं तथापि
 मुनीनामभिमतं तेषामेवापवर्गाय तपोजुषायाम् ॥ २० ॥
 निधुषं सगुणं चैव शिवं हरिपराक्रमैः ।
 स्तुवन्स्तु प्रजेशाना नाम्बन्धनास्तरं तयोः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 नन्देनभूतो विष्णुरिति प्रसिद्धं तत्राहुः—गुणमर्याति । अस्य
 जगतो यदा सर्गादीन्धत्से तदा हे भूमन् स्वदृक् स्वतःसिद्धज्ञानस्त्वं
 ब्रह्मादिसंज्ञां धत्से ॥ २३ ॥
 नत्र हेतुः—अथ ब्रह्मेति । सत्त्वतो भावात्त्रैवतिर्धेगादिकृपाभावध-
 र्ताति तथा सृष्टये तु स्वदृच्यतिरिक्तं नास्तीत्याहुः आत्मैव त्वं नाना
 शक्तिभिर्जंग्मपेक्षाभातस्त्वमादीश्वरः ॥ २४ ॥

भीमद्वीरराजबाबायंकेकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मध्वन्तमजितं चर्ययति—अरक्षयाम इति । मेघ इव इयामः—उर्ध्व-

मानानि सामान्यवचनेः (१२।१।५५") इति समासः कनकपरिधिः
 कनकपरिधानः पीताम्बरः कण्ठे घातमानविद्युत्प्रभाऽऽभरणाः
 विषत्याकाशं मूर्च्छां साकरीटेनाकमन् चालितो अजं बलमाणां विम-
 र्तिति तादृशः रक्तं नेत्रे यस्य सः जगताममप्यर्षद्वोर्भिर्भुंजैर्दंष्ट्राकं
 सर्पं गृहीत्वा मथना गिरिस्थाऽधिं मथनक्षधोभृताद्रिरजितोऽपरो
 गिरिरिक्वाशाभत ॥ १७ ॥

एवं निर्मष्टमानादुद्धेः प्रथमम् उद्गवायं दुस्सहं हालाहलाक्यं
 विषमुद्भूत कथम्भूतादुद्धेः संभ्रान्ता मीना उद्गता मकरादयश्च
 यस्मिन् तस्मात् तिरवादिभिरस्यविशेषैराकुलात् ॥ १८ ॥

शिवं विशिषंस्ततो भीतानां प्रजानां सदाशिवप्रतिमाह—
 तदिति । तद्विषमप्रति प्रतिक्रियाशून्यमप्रतिमं वा कुतः उग्रः वेगो
 यस्य तद्विषाह दिशिदिशि प्रतिदिशम् उपर्यधश्च विसर्पत् उरस-
 र्पत् उद्गच्छत् एवंविधं तद्विषं दृष्टुमि शोचः । अङ्ग हे राजन् ! से-
 श्वरास्त्वपाशाः प्रजाः त्रिलोकस्थाः अरक्ष्यमाणाः सदाशिवं
 शरयो दुद्रुवुर्जंग्मः ॥ १९ ॥

त्रिलोक्याः भवाय समृद्धौ देव्यामवाप्त्वासाहाद्री कैलासे आसीन-
 मपवर्गहेतोस्तपोजुषायां मुनीनामभिमतं देववरं सदाशिवं विलोक्य
 स्तुतिभिः प्रथोमुः दुद्रुवुः प्रथमुञ्ज ॥ २० ॥

स्तुतिमेवाह—देवदेवत्यादिना स्वकर्मज इत्यन्तेन । तत्र परम-
 कार्याभूतमगवदसाधारण्येर्धर्मैरापोपैतैर्वा तैः स्तुतिः क्वचित् इति
 स्वधुपपत्तं कर्त्तव्यविद्युद्दानीं शास्त्रदृष्ट्या उद्गवादीरकथरमात्म-

श्रीमद्गीतरात्रवाच्यार्कतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

।यन्मत्वेन वा कद्रस्य परमात्मवेशावताररूपत्वाद्वा सर्वे घटने । देवानामपि देव, हे सर्वभूतान्तरात्मन्, हे भूतभावन ! भूत-
प्रष्टः शरणां गतान्स्मान् प्रैलोक्यं दहतीति प्रैलोक्यवहनः कर्तारि
ःयुः तस्मात् विषात्रादि पाहि ॥ २१ ॥

सर्वस्य जगतो बन्धमांक्षयोस्त्वमेक एवश्वरः तमेवभूत
प्रपन्नदुःखहरं त्वामेव कुशलाः सुधियः अचन्त्याराधयन्ति
मन्त्रेश्वरत्वम् उपायोपवेशद्वारकम् इत्यभिप्रायेण विशिनष्टि गुरु-
मति ॥ २२ ॥

गुणमयया त्रिगुणात्मिकया स्वशक्त्या स्वांशभूतया मायया
मस्य जगतः यदा सर्गादीन् विश्रम्भे करोषि तदा हे विभो,
हे स्वहृत् अप्रकाश, हे भूमन् ! ब्रह्मविष्णुशिवाभिर्धा धत्से
विमर्षि ॥ २३ ॥

गुणमोपनिषद् परमं सर्वसद्भावने चिद्चित्तद्रूपपदार्थभावेन
परब्रह्म त्वमेव "ब्रह्म हृष्टिकर्षात्" (४।१।५) इति न्यायेनेष विषा-
ज्ज्ञाताः स्तुवन्ति अत एव ब्रह्मत्वेन स्तुतमप्यात्मानमब्रह्मभूतं ज्ञात्वा
वक्ष्यति रुद्रः—

"महो वत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वैशम्भ ।

पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ॥—

प्रीते हृष्ये भगवति" इति आपन्नानामब्रह्मणि मयि ब्रह्मत्वेन स्तुति
पश्येति मथान्वै दर्शयित्वा भवद्दयं भूतदयया भगवान् सर्वान्तरात्मा
परब्रह्मभूतः तुष्यतीति वक्ष्यति तत्तस्मात् रुद्रे परत्वज्ञमः कार्यः
तस्माद्गुणशरीरकपरमात्मगताः सर्वे सैनप्रकरणोद्विता धर्मोः
इत्यवगन्तव्यम् "भूयसां स्याद्ब्रह्मीयस्त्वम्" इति न्यायेन भगवत्पार-
म्यस्य प्रायशोऽस्मिन्पुराणो प्रतिपादनात् नानाशक्तिभिराभात-
श्चिद्चित्तकालादिशक्तिविशिष्टतया ऽऽभातः प्रपञ्चस्त्वमेव जग-
दीश्वरस्तदन्तरात्मा च त्वमेव ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्वरत्नावली ।

कनकपरिधिः कनककाञ्चीकः कर्णविद्योतविद्युदिति लुप्तो-
पमेपमिति कर्णशब्दप्रयोगेन कुण्डलद्वयमुपलक्ष्यते तेनैव योज-
नीयं विशिष्टो घोटो ययोस्ते विद्योते कर्णयोर्विद्योते विशि-
ष्टीतिनी विद्युद्रूपे इव कुण्डले यस्य स तथा विलुलिता विच-
लिता वनस्रग्धनमाषा तां धारयतीति मूर्ध्नि शोभमानविलुखित-
वनस्रग्धरः दन्वशुकं नागेन्द्रं मथना मन्त्रारभ्येन ॥ १७ ॥

उन्मुकराः उन्मुसमकराः उल्लिख्यः उत्पतिततिमिमरस्याः
सम्प्राप्तैर्मीनादिभिः आकुलाब्धेः ॥ १८ ॥

तुद्रुकुः घात्रं जग्मुः ॥ १९—२२ ॥

यदा सर्गादीन् धत्से तदा ब्रह्माद्यभिर्धा धत्से ॥२३॥

सदस्रश्रीवा देवासुरतिर्भगाद्यस्ताद् भावयत्युत्पादयति
वक्ष्यति वशीकरोति वेति अतः सदस्रज्ञावभावनम् अनेन ब्रह्म-
शिवयोरुत्तर्यामिर्त्वेन स्थितमेव जगदुत्पत्त्यादि करोतीति निर-

[२५]

यापि नानाशक्तिभिः आभासः आ समस्ताङ्गासो भासने ईश
स तथा ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमस्वर्भः ।

विशिष्टशक्ति शनैः शनैरेवेति ज्ञेयम् । शीघ्रत्वे भट्टिति सृष्टि-
नाशापत्तेः प्रजाभ्यात्र देवासुरा एव । साधारणानां समुद्रवृन्द-
कङ्कनाद्यशक्तेः तत्रापि भट्टिति ऊर्ध्वस्थितनलद्वयूहानां तत्रस्थ-
शिवप्रभावेनैव तथास्थितंज्ञेया अधः स्थितानान्तु तस्मिन्-
गमनम् । विषाग्निना भट्टित्युद्धृष्ट्यात्तेः सम्प्रमेणा तत्तदस्फूर्तेषु
अरक्ष्यमाणाः श्रीशिवमहिम्नदर्शनार्थं श्रीभगवत उदासीनी-
भावात् ॥ १९ ॥ २० ॥

निर्गुणमित्यादिटीकापद्ये हरिपराक्रमैरित्यनेन हरेरेव मूल-
त्वमायातम् अत एव यत्तदन्तरमस्ति तदपि स्तुतितात्पर्या-
ज्ञामन्यन्त्यायानि "स्तुतिश्च महिम्ना स्तुयमाना हि देवा
धीर्गणैश्च शनैः" इति वैदिकन्यायेन कालकूटनाशनाशेभ ।
भीहरेर्मूर्ध्निस्त्वन्तु स्वयं श्रीशिवेनेव वक्ष्यते "पुंसः कृपयतो भद्रे
सर्वात्मा प्रीयते हरिः । प्रीते हरौ भगवति पियेऽहं मन्त्राचरः" ।
इति । तथा तत्रमे "वयं न तान ! पमयाम भूमि पस्मिन् परे-
ऽप्येप्यज्जिनकोशाः । भवन्ति काले न भवन्ति हीहशाः मह-
स्रशो यत्र वयं भ्रमामः" इति । "पते वयं यस्य वशे महात्मनः
स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः" इत्यादि ॥ २१—२४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजकवर्तिकृतसारांशदर्शिणी ।

कनकपरिधिः कनककर्णो परिधानं यस्य सः विष्णुमकर-
कुण्डलं मथना मथनसाधनेन गिरिणा प्रतिगिरिः कनकागैर-
स्तस्य प्रतियोगी इन्द्रनीलगिरिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

विषमभूदिति श्रीरुद्रादिषु विषक्यामृतस्य च मरवात् मथने
सति प्रथमं विषभागः पृथक्तया उत्थित इति ज्ञेयं हाळ-
हलाह्लमिति "हाळाह्लं हाळह्लं तमेव च हलाहलम्" इति त्रिकुप-
कोशः । सम्प्राप्ताः कर्णं विपत्तिरागनेत्यादिप्रा मीनादयो यस्मिन्-
स्मात् उन्मुकर उन्मुष्टो मकरः तिमितिमिद्गुलौ मरुत्कभेर्दौ ॥१८॥

दिशिदिशि त्रिसर्पत् उपरि उत्सर्पत् मया अथसर्पेति
शेषो ज्ञेयः । सर्पेण च शनैः शनैरेवेति ज्ञेयं शीघ्रत्वे भट्टिति
सृष्टिनाशापत्तेः प्रजाभ्यात्र देवासुराः एव साधारणानां भट्टिति
समुद्रकङ्कनाद्यशक्तेः अप्रति प्रीयते प्रतिक्रियाशून्यमिति वा
विलोक्येति शेषः । अरक्ष्यमाणा इति नैर्दानीं भगवता तदुपेक्षया
स्वभक्तभेदाय चम्प्राज्ज्मीलये तादृशकीर्तिप्रदानार्थमिति ज्ञेयम् ॥१९॥
मथाव भूत्यै सम्पश्येतिमिति यावत् अत्रौ कैलासे मुनीना-
मपवर्गहेतोस्तपो जुषाण्यम् ॥ २० ॥

हे महादेव ! प्राहि प्रायस्त्र गनु, महादेवो न प्रायते कि
तु संहरति संहारावतारत्वात् तत्राहुः भूतात्मन् ! भूतानि चेत-
यसि हे भूतभावन ! भूतानि पाञ्चवक्ष्ये ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्क्षिणी ।

ननु, एतन्मात्रतो विष्णुर्देव तं शरणां यातेति तत्राहुः स्वमेकः नहीश्वराः बहुतां भवन्त्यतस्त्वं विष्णुश्चैक एव मायागुणरूपशो- रूपशोऽभ्यामेव भेद इति भावः ॥ २२ ॥

पुरुषरूपत्वेन स्तुवन्ति-गुणमय्येति । यदा सगोदीन् धरसे तथा ब्रह्मादिमंशां धत्से ॥ २३ ॥

निर्निशेषस्वरूपत्वेन स्तुवन्ति-त्वं ब्रह्मेति । ब्रह्मत्वेन स्तुवन्ति सहस्रज्ञानान् उक्तप्रतिष्ठाभावात् देवतिर्यगादीन् भाषयसि सृजसि विष्णुत्वेन स्तुवन्ति नानेति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथो अनन्तरं धृतः अद्विष्टेन सः मेघ इव इयामः कनक- वत् परिधिः परिधानं यस्य सः कर्णयोर्भिद्योतमानं विद्युतौ कण्डलवृक्षयो यस्य सः सूर्द्धिं भ्राजन्तो विलुक्लिता निर्कण्ठाः कचाः कशाः यस्य सः जैत्रैर्जिष्णुभिः जगतामभवद्देशोभिर्देवशुक्रं सर्वं गृहीत्वा मथना गिरिरूपेण मथनसाधनेन अग्निं मथन् प्रतिगाररिषि प्रतिवृद्धी पर्वत इवाशोभत ॥ १७ ॥

सम्भ्राताः मीनाः उद्भूताः मकरादथो यस्मिन् तस्मात्सिन्धा- दिभिराकुलात् मद्रोदधेः प्रथमं विषमभूत् कथम्भूतं महोत्थयं प्रतिवृःसहं हालहलमिव्याद्वा नाम यस्य तत् "हालाहलं हालहलं तथैव च हलाहलम्" इति त्रिरूपकोशः ॥ १८ ॥

अद्वैतत्रिषम अपति अपतिमं द्विशि अथश्च विमर्षत उपरि उत्सर्ष्य ह्युपजाः सदाशिवं शरणां दुद्रुवुः जग्मुः कथम्भूताः अक्षयमाणाः तत्रत्येनाप्यजितेनेति शेषः । तद्रक्षणे तु गरुडपानामावे नीलकण्ठवादिभिरुपनिषोपात्तरिति भावः ॥ १९ ॥

ताः प्रजाः देववरं विष्णोः स्तुतिभिः तुष्टुः प्रगोमुश्च कथंभूतं त्रिलोक्याः भवाय समृद्धौ भवाभ्या सह अद्रौ आभीतम् मुनीनां मननशीवानां तत्रावगन्तृणामभिमतं सम्मतं तपः अपनगं हतोः जुपागम् ॥ २० ॥

"सृजामि त्रिस्रयुक्तांऽहं हरो हरति तद्भगः" एते तथं तस्य तथो महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सृष्टयन्त्रिताः" इत्यादिब्रह्मशिव- याक्यात् "क इति ब्रह्मणो नाम ईशोहे सर्वदेहिनाम् । आवां तत्राङ्गम- भूतौ तस्मात्केशवनागवान्" इति हरिंशे शिवयाक्यात् "नारायणा इत्या ज्ञायते, नारायणाद्रद्रौ जायते" इति श्रुतेश्च शिवस्य भगवज्ज- न्यत्वेन भगवद्भक्तसंहारशक्तयुक्तत्वेन भगवदंशत्वेन च तदभिप्र- र्थात् परमकारणभूतमगवत्साधारणैर्गुणैः स्तुतिः क्रियते-देव- देव इत्यादिना । प्राहि त्रायस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

गुणान्त्या सत्त्वादिगुणमन्त्या ॥ २३ ॥

सम्मतः साध्वसाधून् सुरासुराभावात् भाषयतीति तथा आत्मा जगदात्मा जगदीश्वरश्च ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जब आप एकले ही समुद्र मथने लगे उस समय की शोभा कहते हैं, कि—आप तो स्वयं मेघ के सदृश वर्यं लाल हैं और कटिक ऊपर जो आपने पौतांवर का खपेटा दिया है सो ऐसे मालूम होता है कि जस सजल मेघ पर सुवर्ण का खपेटा दिया हो, और मथने से कर्णों में विलायमान मकराकृतिकुडल विजुबी भदग चमक वमक दे रहे हैं, और मस्तक पर हलते चबते हुए केश न्यारी शोभा कर रहे हैं, मालामों को धारण किये हुए हैं और कमल सदृश खोचनों में किञ्चित् लज्जा भी शोभित हो रही है, इस प्रकार के श्रीहरि जगत के अभय देने वाले आपने विजयी बाहु-ओं से वासुकि नाग को प्रहारा कर मंदराखल रूप मथानी से समुद्र का मथने हुए दूसरे पर्वत के सदृश शोभा की प्राप्त होते हुए, और कूर्मरूप धारण करके नखि से पर्वत को भी आपही धारण किये हुए हैं ॥ १७ ॥

इस प्रकार भगवान के मथने से उस समुद्र से हाला-हल नाम जिसका ऐसा बड़ा तीक्ष्ण और जिसकी उपमा नहीं भयथा जिसके मद्यण पर कुछ उपाय नहीं इस प्रकार का विष उत्पन्न हुआ, उस समय समुद्र के मीनादि जंतु संभ्रात हो गये और मकर कच्छपादि जंतु बाहर निकल आये, तथा द्विप प्राह और तिमिगल ये सब जंतु व्याकुल हो गये ॥ १८ ॥

जब वह विष असह्य पीये वाला बड़े वेग से ऊपर नीचे और चारों तरफ को फैलने लगा । तब हे राजन् ! प्रजापतिओं सहित प्रजालोग उसके भय से भागने लगे और जब किसी ने रक्षा न करी तब सदाशिव श्रीमहादेव जी के शरण गये ॥ १९ ॥

और उनों ने देव वर श्रीमहादेव जी को देखा, कि त्रिलोकी के कल्याण के लिये श्रीपार्श्वती जी के सहित कैलास पर्वत पर निराजमान हैं और मोक्षार्थ मुनि लोगों के अभिमत तप का भवन कर रहे हैं ऐसे सर्वांश को प्रजापति लोगों ने प्रणाम किया ॥ २० ॥

॥ प्रजापतय ऊचुः ॥

प्रजापति लोग बोले, कि हे देवदेव ! हे महादेव ! हे भूता-त्मन् ! हे भूतमानन ! त्रिलोक्य के अज्ञान बाधे इस विष से हमारी रक्षा करो, हम लोग आपके शरण हैं ॥ २१ ॥

अब सब प्रजापति लोग शिवके अंतर्यामि परमात्मा की बुद्धि से श्रीशिवजी की स्तुति करने लगे, और बोले, कि—हे रगवन् ! संपूर्ण जगत के बन्ध मोक्ष के आपही निबंता हो, प्रपथी की मूर्ति (बुद्धि) के हरण करने वाले, और ज्ञानरूप अंधकार को दूर करने वाले ऐसे आप को कुछ खोना पूजते हैं ॥ २२ ॥

हे भूमन् ! हे निभो ! आप अपनी त्रिगुण मयी माया शक्ति से जगत के सृष्टि स्थिति और संहार के लिये ब्रह्म

त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा प्राणोन्द्रियद्रव्यगुणास्वभावः ।
 कालः क्रतुः सत्यमृतश्च धर्मस्त्वप्यक्षरं यत् त्रिवृदामनन्ति ॥ २५ ॥
 अग्निमुखं तदखिलदेवातात्मा क्षितिं विदुर्लोकभवाङ्घ्रिपङ्कजम् ।
 कालं गतिं तेऽखिलदेवतात्मनो दिशश्च कर्णौ रसनं जलेशम् ॥ २६ ॥
 नाभिर्नभस्ते श्वसनं नभस्वान् सूर्यश्च चक्षुषि जलं स्म रतः ।
 परावरात्मा^(१)श्रयणां तवात्मा सामो मनो द्यौर्भगवन् ! शिरस्ते ॥ २७ ॥
 कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घा रोमाणि सर्वौषधिनीरुभस्ते ।
 छन्दांसि साक्षात्तव सप्तधातवस्त्रयमियात्मन्हृदयं^(२) सर्वधर्मः ॥ २८ ॥
 मुखानि^(३) पञ्चोपनिषदस्तवेश ! यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गः ।
 यत्तच्छिवाख्यं^(४) परमार्थतत्त्वं देवः स्वयञ्ज्योतिरवस्थितिस्ते ॥ २९ ॥
 ह्याया त्वधर्मो^(५)मिषु यैर्विसर्गो नेत्रप्रथमं सत्त्वरजस्तमांसि ।
^(६)साङ्ख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेत्ता छन्दोमयो देव ! ऋषिः पुराणाः ॥ ३० ॥
 न ते गिरित्राखिललोकपालविरिञ्चवैकुण्ठसुरेन्द्रगम्यम् ।
 ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च सत्त्वं न यद्वह्नि निरस्तभेदम् ॥ ३१ ॥
 कामाध्वरत्रिपुरकाल^(७)गराद्यनेकभूतद्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत्ते ।
 यस्त्वन्तकाल इदमात्मकृतं स्वनेत्रवाह्निस्फुलिङ्गशिखया भसितं^(८) न वेद ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

विष्णु और शिव इन तीन संज्ञाओं को सदा आपही धारण करते हो ॥ २३ ॥

आपही परम ब्रह्म हो और गुहाही और कार्य कारण जगत् के वृत्ति करने वाले हो, आपही नाना शक्तिओं से माल होने वाले आत्मा और जगद्गेश्वर हो ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

स्वतःसिद्धज्ञानत्वमुपपादयन्तो जगदात्मना आभानप्रकार-
 माहुः-त्वं शब्दस्य वेदस्य योनिरतः स्वतःसिद्धज्ञानः त्वं जगदादि-
 महत्तत्त्वम् आत्मा चाहङ्कारः कथम्भूतः प्राणोन्द्रियद्रव्याणां कार-
 णभूता गुणा यस्य राजसादित्रिविध इत्यर्थः । स्वभावाद्यश्च त्वमेव
 क्रतुः सङ्कल्पः सत्यमृतश्चेति यो धर्मः स त्वं महदादिस्वरूपत्वे हेतुः
 त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं यदक्षरं प्रधानं त्वदाश्रयं तदामनन्ति यद्वा
 एवम्भूते त्वस्य त्रिवृदक्षरं प्रमाणं प्रकाशकमाहुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

अखिलदेवतात्मा "अग्निः सर्वा देवताः" इति भूतेः । सांज्ञिकस्ते
 मुखम् हे लोकमथ ! द्वितीयांशु विदुरित्यस्य सम्बन्धः ॥ २६ ॥

परे भवरे च वे आत्मानो जीवास्तेषामाभयस्तवात्माऽहङ्कारः ।

त्रयमयात्मत्वेदत्रयमूर्ते ! ॥ २८ ॥

पञ्चोपनिषदस्तत्पुरुषाक्षोरसद्योजानवामदेवेशानरूपा मन्
 यैर्मुक्षेरष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां वर्गः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदे
 षोत्रात्रिंशत्कलात्मकामन्त्रा इत्यर्थः । अत्रस्थितिरुपरतावस्था ॥

अधर्मयोर्मिषु दम्भलोभादिषु यैर्कर्मिभिर्विसर्गः संहारः ।
 यैः सत्त्वादिभिर्विषयः सर्गस्तानि नेत्रप्रथमं हे देव ! छन्दोम
 ऋषिर्देवः स तवेत्ता ईश्याम साक्षात्मनुरिति पाठे मनुं

तमेवाह, छन्दोमय इति ॥ ३० ॥

हे गिरिज ! ने परं ज्योतिरखिलानां लोकपालादीनां गम्यं
 भवति कुतः यत्र रजसादि नास्ति किं तज्ज्योतिः यन्निर
 भेदं ब्रह्म ॥ ३१ ॥

कामाध्वरश्च दक्षवक्रत्रिपुराद्यश्च येऽनेकभूतद्रुहः
 क्षपयतः सहरतस्ते तत्कर्म स्तुतये न भवति अत्यल्पमनदिन
 गरक्षपणस्याप्यवश्यं भावित्वेन सिद्धवाग्निर्देशः स्तुतयेऽल न
 तीत्यत्र हेतुः यस्तु भवात्स्वनेत्रवाह्निस्फुलिङ्गस्य शिख
 जगत्सितं भस्ममाज्जातं न वेद नाखोच्यस्यपि ॥ ३२ ॥

(१) इन्द्रियः इति विज० (२) सधर्मः इति धीर० विज ३) पञ्चोपनिषदस्तवेश इति विज० (४) परमात्मनत्वं इति वि० धी० ५) मृत्
 इति विज० (६) साख्यात्मनः इति धीर० साख्यात्मनुः इति वि० (७) ह्या इति विज० (८) तवेद्य इति विज०

श्रीमद्गीर्गुणवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमेव शब्दयोनिदशाक्षरप्रमाणकः जगदादिः जगत्कारणभूतः
आत्मा "आत्मन आकाशस्मभूतः" इत्युक्तस्त्वमेव द्रव्यं भूतपञ्चकं
स्वभावां विशेषणं प्रागोन्द्रियद्रव्यगुणस्वभावः प्राणादिविशेषणवा-
नित्यर्थः । कालादिशरीरकश्च त्वमेव, त्वच्छरीरको यः परमात्मा स
एव कालादिशरीरक इति तात्पर्यं सत्यभूतं "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म" इत्युक्तं
निर्विकारं सर्वान्तरात्मभूतं ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः धर्मः धर्मशरीरकस्मदा-
राध्यां वा स्वमेव, त्रिवृत्रयायां वृत्रतेने यस्मिन्सत्त्वप्रकाराकारमकार-
त्मकमक्षरं प्रणवं स्वयमेवाऽऽमनन्ति त्वद्विषयकमेवामनन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

विराड् । स्तुवन्ति—आग्निरिति । अखिलदेवतात्मा "आग्निः
सर्वा देवताः" इति सर्वदेवतामयत्वेन भूतोऽग्निस्ते तव मुख
द्विनि पृथ्वी हे लोकमव । तवाङ्गिपङ्कजं पादपद्मं विदुः कालं
त्वखिलदेवतात्मनः तव गतिं विदुः तथा विनास्तव कर्णो-
विदुः जलंशं वरुणं तव रत्नं जिह्वां विदुः ॥ २६ ॥

नम आकाशस्तव नामिः नमस्मान्नायुस्तव श्वसनं श्वासः
सूर्यस्तव चक्षुषि नेत्राणि जलं तव रेतः तवात्मा परेऽधरे च
ये आत्मानो जीवास्तेषामाभयमाभयः आधारः सोमः
अद्भस्तव मनः हे भगवन् ! यैस्खल्लोकस्तव शिरः ॥ २७ ॥

समुद्रास्तव कुक्षिः गिरयः पर्वतास्त्वस्थिसमुद्रायाः सर्वा
मौषधयो वीरुषश्च तत्र रोमाणि कूर्वांसि गायत्र्यादीनि साक्षा-
त्तव सप्तधातवः हे त्रयीमयात्मन्वेदप्रचुरमूर्ते स प्रसिद्धो वेदो-
द्वितो धर्मः तव हृदयम् ॥ २८ ॥

हे ईश ! पञ्चोपनिषदः तत्पुरुषाद्योरस्यो जातयामदेवेशानात्मक-
पञ्चानुवाकाः तव मुखात्नि मुखव्यापारात्मका इत्यर्थः । मुखानि
विशिनष्टि—यैर्मुखैस्त्रिंशदष्टोत्तरमन्त्रवर्गोः अष्टोत्तरत्रिंशन्मन्त्राणां
वर्गस्तेषामेव मन्त्राणां परिच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मन्त्रा
इत्यर्थः । हे देव ! यत्स्वप्रकाशं शिवाख्यं "पतिं विद्वद्व्यात्मेऽधरे
शाश्वतं शिवमच्युतम्" इति प्रसिद्धं परमात्मतत्त्वं तत् ते तवाव-
स्थितिरवस्थानं परमात्मशरीरत्वेन तद्वृषकृत्स्नत्वेनावस्थिति-
स्त्वामिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

अधर्मस्योर्मिषु दम्भस्योमादिषु तव ज्ञाया अप्रकाशः अध-
र्मोमयः तव ज्ञायाभूता इत्यर्थः । यैस्त्वस्त्वादिभिर्गुणैर्विभर्गः प्रप-
ञ्चसुष्टेऽङ्गानि सत्त्वरजस्तमांसि तव नेत्रत्रयं हे देव ! कूर्बोमवः
गायत्र्यादिकृद्ः प्रचुरः पुरातनः ऋषिर्षेहः साक्ष्यात्मनः सर्व-
ज्ञस्यात्मनः शास्त्रप्रद्योतुस्तव ईक्षा ईक्ष्यां ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३० ॥

हे गिरित्र, हे अखिललोकपाल ! ते तव परं उच्यतेः स्त्र-
प्रकाशं स्वरूपं विरञ्ज्यादिभिर्गर्भं वैकुण्ठः उपेन्द्रः सुरेन्द्रसम-
भित्थाहारात्स्वप्यगम्यत्त्वमितिस्तुतिः यद्वा अस्य प्रकरणास्य
कृद्शरीरकपरमात्मस्त्वितिपरत्वात्परमात्मस्वरूपस्यापरिच्छिन्नत्वेन
तेनापीयत्तयावगन्तुमशक्यत्वाद्देवकुण्डलाप्यगम्यत्त्वमूक्तम् उपोनि-
र्धिशनष्टि—यत्र उच्यतेऽपि रज आदयः प्राकृतगुणाः न सन्ति
यद्ब्रह्म यच्च निरस्तेदेवगनुत्पादिभेदम् ॥ ३१ ॥

कामध्याप्यरश्म दक्षश्च त्रिपुराद्वयश्च येऽनेकभूतदुष्टहस्तान्
क्षपयतः संहरतः ते तव स्तुतये तत्कामादिक्षपणात्मकं कर्म न
भवात् तत्कर्म त्वस्तुतये न भवति अत्यल्पमतदित्यर्थः तदेव

वक्तुं विशिनष्टि—यो भवांस्तु आत्मकृतं स्वसृष्टमिदं जगद्वत्कामि
स्तेनैववह्निस्फुल्लिङ्गस्य शिखया भसितं भस्मसाज्जातं न वेद
न जानातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयभयजनीर्धकृतपदरत्नावली ।

शब्दयोनिर्ज्ञानिकारणं यस्य स तथा प्राणादिसत्ताप्रदः तत्त-
त्स्वभावाप्रवर्तकः क्रतुः सत्यकामः संकल्पप्रवर्तको वा सत्यं सति
दानस्वरूपम् ऋतमेकप्रकारं धारकत्वाद्धर्मः ब्रह्मिण्यकारादिवर्ष्यं
त्रयात्मकं तदक्षरं प्रणवलक्षणां त्वयि त्वद्वाचकत्वेन प्रवर्तत इत्या-
मनन्ति "आमित्येकाक्षरम्" इत्यादिवेदान्ताः ॥ २५ ॥

अखिलदेवतात्मा अखिलदेवताभ्यां हविर्भागदाता हे लोक-
मव जगत्कर्तः । अखिलदेवतान्तर्धामिणाः ॥ २६ ॥

दुहिगास्तवतामा सर्वं लक्षणं चित्तम् ॥ ३७—२८ ॥

"ईशानः सर्वविद्यानाम्" इत्यादि पञ्च मन्त्राः यैर्मन्त्रैस्त्रिंशदष्टो-
त्तरमन्त्रवर्गो अष्टोत्तरत्रिंशत्कलाक्षणाः मन्त्रसमूहः उपपन्न इति शेषः
यच्छिवाख्यं तद्भूतु नेऽवस्थितरवस्थानं तदनुग्रहादिति शेषः ॥ २९ ॥

यैः सत्त्वादिभिः सर्गो भवति तानि सत्त्वादीनि तव नेत्र-
त्रयं साक्षात्पुनः शास्त्रकृतं तवेक्षा ततो जातः देवैर्षिस्तवच्छ-
न्दोमय इच्छातो जातः ॥ ३० ॥

यत्तव परं ज्योतिः रूपं तद्विरिञ्ज्यादिभिर्गर्भं न सर्वात्म-
नानि शेषः । निरस्तभेदम् "नेह नानास्ति किञ्चन " इति
भूतः ॥ ३१ ॥

कामाद्यनेकभूतहिंसकस्य क्षुपयतः संहरतस्तव स्तुतये तच्छ-
प्रशक्तिः कुन इति तत्राह—यदिति । हे ईश ! प्रलयकाले तव स्तुत्य
नेत्रस्य नेत्रवह्नेः स्फुल्लिङ्गाशिखया भसितं भक्षितमिदमात्मकृतं
जनादानं यत्तः मादित्यन्वयः । अत्र हरेतिपदोपादानादियं स्तुतिः
श्रीहरिविषयेति ज्ञायते "सर्वोत्तमा प्रीयते हरिः" इति वक्ष्यमाणा-
वाक्याच्च—

"तत्र तत्र स्तुति पदैर्हरिरेव तु तद्गतः ।
स्तुत्यनेऽतो युक्तमेव गुणाधिकषवचोऽपि तु"
इति घञनाच्च ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

"ऋतञ्च सूनुतावासी सत्यञ्च समहर्षानम्" ॥ २६ ॥
गानि चेषाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अधर्मोर्मिषु ते तव ज्ञाया प्रकाशाभावः ॥ ३० ॥
न ते इति, यच्छिवाख्यं उच्यतेः परमात्मलक्षणां तत्र स्थितं तत्
सम्यग् ज्ञानं तस्याप्यक्षमता युक्तैवेति वा व्याख्येयम् । तदुक्तम्
"क्षुपयत एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि" इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकुलमागार्थद्विनी ।

सर्वेष्वामकवाचकत्वेन स्तुवन्ति, एवं निखिलशब्दानां बोधि-
कारादिष्वर्थासङ्घः प्राणाश्च इन्द्रियाणि च द्रव्याणि पृथिव्या-
दीनि च तैः सह गुण्यः सत्त्वादिश्च त्वं त्रिवृद्द्वारं यत् प्रणाव-
संज्ञं तत्त्वज्ञानेन आमनन्ति तत्त्वज्ञानकामिति निखिलेष्वस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

समष्टिकृपत्वेन स्तुवन्ति-अग्निरिति पञ्चभिः । अखिलद्वेष-
० तारमा "अग्निः सर्वा देवताः" इति भूतेः । हे लोकभव ॥ २६ ॥

० परेषामक्षरेणामात्मनासुरकृष्टनिष्ठज्जीवानाम् आभयणम् आभ-
यस्तवारमा महकुरारः ॥ २७ ॥

त्रयीमयारमन् वेदत्रयमूर्ते ॥ २८ ॥

पञ्चोपनिषद्ः-नत्पुरुषाद्योरसद्योजानवामदेवेवानरुपा मन्त्राः
येर्मूर्त्तौत्तराग्निशामन्त्राणां वर्गः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेन
भद्रोत्तराग्निशक्त कक्षात्मका मन्त्रा इत्यर्थः । यत्तत्र परमात्मत्वं
परमात्मा तच्छिष्टात्मत्वं शिव एव परं स्वर्यं ज्योतिः स्वरूपकानो
द्वेषो विष्णुरन्वर्षिताराभयः ॥ २६ ॥

अधर्मस्य ऊर्मिषु ऊर्मयः इत्याद्यादृक्षाया इत्यर्थः । येः सत्त्वा-
दिभिर्विषयैः सगस्तानि नेत्रत्रयं हे देव ! कन्दोमयः ऋषि-
वेदस्त्वेषा ईश्यां स्वात्मानमनुरिति पाठोऽपि मन्त्रवेदः ॥ ३० ॥

हे गिरित्र ! ते तत्र ज्योतिर्यत् परं ब्रह्म तत् अखिल लोक-
पालादीनां गर्भं न भवति अत्र वैकुण्ठस्य विष्णोः स्वरूप-
मेव यद्यपि परं ब्रह्म तदापि तस्य स्वरूपस्य स्वात्मत्वे
नापकर्तुः "अपुष्पज्ञानं सार्वभ्यं न निहन्ति" इति न्यायतः यत्र
गिरित्रादिसुरेन्द्रास्तामि सम्बोधनपदास्येव उवाच्येयाति ॥ ३१ ॥

न च साम्प्रतिकं विषयोपशमनं त्वया दुष्करमित्याहुः
कामिति । कामादयो ये ज्ञेयभूतद्रुहस्ताद् क्षपयतः संज्ञितान्य
तत् विषयपशयनं कर्म स्तुतये न भवति अत्यन्तत्वात् अधनतः
दधर्षणः काखो गरभ्य दैव्यविशेष आसीत् किं वा अस्तीति
उदयसंहासत्वेन निखिलाकारैः शक्तिं न वेद इति कदा जगदि-
वन्मन्मोक्तमित्यपि न वेद नानुसन्धते तस्यैतद्विषयमात्रसंहारः
० यानिति भावः ॥ ३२ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शब्दो वेदः बोधिर्वापकः शब्दस्य वा निश्वासभूतस्य योगिः
प्रवर्तकस्त्वमसि जगदादिर्महात् आत्माऽहङ्कारः प्राणस्य इन्द्रि-
याणां द्रव्याणां पञ्चमहाभूतानां गुणानां शब्दादीनां स्वभावः स्वतो
देतुः आकाशरूपरसमेव तत्र काखः जगत्सृष्टिसंहारादिनिमित्तम्
कतुः संसारप्रापकः प्रवृत्तिधर्मः सत्यमृतञ्च निवृत्तिधर्मः त्रिवृद्-
द्वारं त्रिगुण्यं प्रधानं यदामनन्ति तत्त्वमेषामि ॥ २५ ॥

एवं स्वर्गद्वारसर्वेषूपवत्सर्वेषूपवत्वादिना स्तुवन्वा विराड्-
पेय स्तुवन्त-अग्निरित्यादिना हे लोकभव ! "अग्निः सर्वा देवताः"

* नत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ १ ॥ अघोरेश्वरोऽथ घोरेश्वरो घोरघोरतरेऽथस्वनेनस्वने-
श्वरोऽथो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेश्वरः ॥ २ ॥ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमः । भवे भवेनाभिभवे भजस्य मां भवोद्भवाय
नमः ॥ ३ ॥ नामदेवाय नमो उषेष्टाय नमो रुद्राय नमः काखाय नमः कवचिकरणाय नमो बलनिकरणाय नमो यज्ञमथनाय
नमस्त्वर्षभूतदमनाय नमो मनोमनाय नमः ॥ ४ ॥ ईशानस्त्वेषादिनामीश्वरस्त्वर्षभूतानां ब्रह्मविषयतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा पिबो
मे अस्तु सदाशिवो ॥ ५ ॥ इति

इति भूतेः अखिलदेवतात्मा अग्निस्ते मुखमरित्तुकिञ्च क्षिति तत्त्वज्ञा
इति बोधः । अग्निपञ्चकृतं त्रिवुः ॥ २६ ॥

पराशरयोः प्रकृत्याः आत्माभयणं स्वरूपाभयः जीवमाया-
स्वरूपविषयिप्रवृत्त्यादिपदः तच्चात्मा तत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ २७ ॥

हे त्रयीमयारमन् ! वेदत्रयमन्त्रमूर्ते कन्दोसि गायत्र्यादीनि ॥ २८ ॥
हे ईश ! पञ्चोपनिषद्ः नत्पुरुषाद्योरसद्योजानवामदेवेशान-

मन्त्राः येर्मूर्त्तौः त्रिशाब्दोत्तराग्निशक्तः तेषामेव मन्त्राणां पदच्छेदेनाद्यो-
त्तराग्निशक्त कक्षात्मकमन्त्रत्वमूह इत्यर्थः । यत्तत्र ज्योतिः शिवात्म्यं
प्रकाशरूपं कल्याणं परमार्थतत्त्वं परमकारणं तत् हे देव ! ते
अवस्थितिः ॥ २६ ॥

अधर्मस्वार्मिषु इमन्मोभाविषु ज्ञायाभावप्रधानो निर्देशः
अधर्मोभवस्तत्रच्छायेत्यर्थः । येः सत्त्वादिभिर्विषयैः सगस्तानि
नेत्रत्रयम् हे देव ! साक्षात्सुः कन्दोमयः गायत्र्यादिब्रह्मप्रचुरः
ऋषिः वेदस्त्वेषा ईश्याम् ॥ ३० ॥

हे गिरित्र ! हे अखिललोकपाल, हे विरिञ्चय, हे वैकुण्ठ, हे
सुरेन्द्र ! ते ज्योतिः गर्भं न भवति इत्यस्तानपचित्प्रत्नान् तत्र हेतु-
माहुः यत्र रज आवि न भवति रज आविद्युक्तं तु गर्भं भवे-
दित्यर्थः । ननु, तत् कीदृशमित्यत्र ब्रह्मोपि परमात्मेति भगवा-
निति शक्यते, "भासुरेवात्परो ब्रह्मभ्रान्त्यायांऽस्ति तत्त्वतः । नामं
न यूयं यदनां गार्त्तं शिवुर्न वामदेवः" इत्येवं सर्वशास्त्रविषयं तत्र-
माहुः गिरित्रस्त्वमेवं सजानीषविजातीयभेदगुण्यम् ब्रह्म वृहद्-
गुण्यसत्त्वाद्याभयं स्वगतभेदगुण्यमित्यर्थः । परं पूर्णं तत् ॥ ३१ ॥

कामादयो ये ज्ञेयभूतद्रुहस्ताद् क्षपयतः संज्ञितान्य
जगत् सन्त-ताख स्वयं प्रतिभिसुकाङ्क्षादिना गमिते परम-
साक्षात् न वेद ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

और आपही वेदात्मक शब्द के प्राभुर्भाव के कारण ही
जगत के भादि आत्मा आपही हो, प्राण, इन्द्रिय, द्रव्य,
गुण, और स्वभावादिक भी आपही हो, काखरूप, यज्ञरूप
मत्स्य और धर्म भी आपही, और तीनगुणशक्ती प्रकृति को
आप के ही विषे कहते हैं ॥ २५ ॥

अखिलदेवस्वरूप अग्नि का आप का मुख कहते हैं
हे लोकपालक ! त्रिगुणी को आपका चरणा कमल कहते हैं
और काख को अखिल देवतात्मक आपकी गति कहते हैं
और विश्वामो को आपका कर्ण कहते हैं वरुण को आपके
रसनइन्द्रियमे कहते हैं ॥ २६ ॥

आकाश आपकी नामि है, पवन आप का श्वाभ है,
सूर्य चन्द्र हे जख रेतस् (बाबं) हे हे भगवन् ! और

ये त्वात्मरामगुरुभिर्हृदिचिन्तिताङ्घ्रिद्वन्द्वं चरन्तमुमया तपसाभितप्तम् ।
 कथन्त* उग्रपरुषं निरतं श्मशाने ते नूनमूतिमविदंस्तव हातलजाः ॥ ३३ ॥
 तत्तस्य ते मदमताः परतः परस्य नाञ्जः स्वरूपगमने प्रभवन्ति भूम्नः ।
 ब्रह्मादयः किमुत संस्तवने वयं तु तत्सर्गमर्गविषया अपि^(१) शक्तिमात्रम् ॥ ३४ ॥

एतत्परं प्रपश्यामो^(२) न परं ते महेश्वर ।

मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तित्तेऽव्यक्तकर्मणाः ॥ ३५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तदीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृश^(३) पीडितः ।

सर्वभूतसुहृदेव इदमाह सर्तो प्रियाम् ॥ ३६ ॥

श्रीशिव उवाच ।

अहो वत भवान्यतत्प्रजानां पश्य वैशसम् ।

क्षीरादमणनोद्धृतात्कालकूटादुपस्थितम् ॥ ३७ ॥

आसां प्राणपरीप्सूनां निधेयमभयं हि मे ।

एतावान् हि प्रभोरर्थो यद्दीनपरिपालनम् ॥ ३८ ॥

प्रागौः स्वैः प्राणिनः पान्ति साधवः क्षणाभङ्गुरैः ।

बह्ववैरेषु भूतेषु मांहितेष्वात्ममायया ॥ ३९ ॥

पुंसः कृपयतो भद्रे ! सर्वात्मा प्रीयते हरिः ।

प्रीति हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥

तस्मादिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

आपका आत्मा सब जीवों का भाष्य है, चन्द्र आपका मन है, स्वर्ग आपका शिर है ॥ २७ ॥

समुद्र आपका कुक्षि है, पर्वत आप के अग्नि समूह हैं, सर्व औषधि और वृक्ष आप के शरीर हैं, क्रन्द आप के सप्त धातु हैं । हे नेत्रमूर्त्ति ! सर्व धर्मआपका हृदय है ॥ २८ ॥

हे ईश ! पंच उपनिषद् आप के मुख हैं जिनसे अष्टोत्तर त्रिंशत् ३८ कलारूप मन्त्र हुए और जो शिष्यनाम धेय परमार्थतत्त्व जो स्वयं उद्योति है, वह तुमागीमन्त्रस्थिति है अर्थात् उपराम की अवस्था है ॥ २९ ॥

जिनलोभादिक पट् ऊर्मियों से संहार होता है वे आप की छाया हैं, और सत्त्व रज और तम ये तीन गुण आप के तीनों नेत्र हैं और साक्षात् वेद जो है वह शास्त्र कार जो आप है तिनका सङ्कल्प है हे देव ! जो क्लेशोमय प्राचीन ऋषि है अर्थात् ऋषि नाभ धेय वाला है ॥ ३० ॥

* उग्रवपुषमिति विज० (१) भक्ति इति विजय० (२) नौपरं ते महेश्वरम् इति बीर० (३) पीडितः इति बीर० ।

हे गिरित्र ! आपका पर उद्योति निरस्त भेद ब्रह्म स्वरूप है ॥ ३१ ॥

काम और यज्ञ का यज्ञ और त्रिपुर, काल, विष, आर्षा जो अनेक भूतों के द्राह करने वाले हैं उगके ताश करे वाले ऐसे आप के ये सब कर्म कुल स्तुति के लिये नहीं । क्योंकि अन्तकाल में आप अपने नेत्र की आग्नि की शिख से भस्महोने वाले अपने किये हुए इस जगत को भी नष्ट जानते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवं नित्यं परानुग्रहदयम् त्वां ये निष्कृति तेऽतिमूर्खा इत्याहु ये तु उग्रया सह चरन्तं तस्यां नितरां रतं कामिनं कथ्यन्ते प्रह्व पन्ति तथा श्मशाने चरन्तमुग्रं क्रूरं परुषं च हिंस्रं कथ्यन्ते कथं भूतम आत्मारामाश्च ते गुरवो विश्वहितोपदेष्टारस्तेहृदि चिन्तित-

भीमरश्मिभक्तभाषार्थदीपिका ।

गङ्गिष्ठम् यस्य तथाभूतमपि तपसाऽभितप्तमपि ते नूनं तपोनि-
मिषिर्वाप्ति काकुः त्वत्कीर्त्या नैव विदुरित्यर्थः । अतो ह्यतल्लज्जाः
त्यक्तत्रयाः कथमात्मारामैः स्वर्धितचरणायुगलस्य ते कामित्वं सम्भ-
वति कङ्कुषा तपसाऽभितप्तस्य शान्तस्योपेतत्वं परुषत्वं वा सम्भव-
तीत्यविचार्यप्रलापादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

आस्तां तावन्नन्दकानां वार्ता महान्तोपि तव तस्य न जानन्ती-
र्ताहुः—तत्तस्मात्तव स्वरूपस्य गमने ज्ञाने ब्रह्मादयोपि न समर्थाः
संस्तवने तु कुतः शक्ताः स्युस्तत्र वयं कथं प्रभवेम यस्तेषां सर्गे
अन्यन्ताशीर्वाताः तथापि यदेतस्य स्तवनमेतद्वात्मशक्तिपरिमि-
तमात्रमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तद्वाहुः—एतत्परिमिति । न परं रूपं तथाऽपि त्वद्दर्शनादेव कृता-
र्या वयमित्याहुः, मृडनाय हीनि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

मत्प्रभावमन्विचार्य विपयानि प्रवृत्तं मां कर्षिञ्चिदियं प्रिया
वार्योदिति शङ्कया तामनुष्ठापयन्नाह—अहो वनेति सार्धश्रुतिर्भिः ।
वैशसं दुःखम् ॥ ३७ ॥

प्राणपरिष्पृन्तां प्राणारब्ध्याच्छृन्तां मे मया प्रभोः समर्थस्य
अर्थः कार्यम् ॥ ३८ ॥

किञ्च बद्धवैरेषु भूतेषु परस्परं जिघांसस्तु ॥ ३९ ॥

कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः मे मत्तः स्वस्तिः शोभना सत्ता
सुखेन जीघतमस्तिवत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमर्श्मिभक्तभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंभूतं स्थां येनिन्दन्ति ते मूर्खा इत्याह—ये त्विति । ये तु त्वाव
उमया भवान्या मह चरन्ते नितरां कामिनं कथ्यन्ते प्रखपन्ति तथा
इमंशानं चरन्तमुग्रं क्रूरं परुषं हिंस्रं च कथ्यन्ते, कथंभूतम् ? आत्मा-
रामाश्च ये गुरवो विश्वहितोपदेष्टारस्तेर्हृदि चिन्तितमङ्गिष्ठम्
यस्य तथाभूतमपि तपसाऽभितप्तं ते नूनं तव ऊर्ध्वमिषिर्वाप्ति
काकुः त्वदीहितं नैव विदुरित्यर्थः । अनस्ते ह्यतल्लज्जाः गतत्रयाः
यानि कानिचिन्वन्तिन्वाधचनानि तेषां तद्गृहीतो निन्दान्याये-
नेतरस्ततो तात्पर्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

एवंभूतं स्थां ब्रह्मादयो बोद्धुमेव न प्रभवः किमुतः स्तोतुं वयं तु
न सुतरां प्रभव इत्याहुस्तादृशे । तत्तस्मात्तु कविभवास्तत्र सद्बन्धो-
श्चिद्विचिताः कार्यावस्थयोः परतः कारणावस्थयोश्च परस्य विश्वज्ञ-
यास्य भूतो व्यापकस्य ते तव स्वरूपावगमने स्वरूपावबोधने ब्रह्मा-
दयोऽप्यजम्बा न प्रभवन्ति किमुत संस्तवनेन प्रभवन्तीति तत्र वयं
कथं प्रभवेम कुतः यतस्तेषां सर्गसर्गविषयाः वयं तत्सुष्टुष्टु नय-
मित्यर्थः अतो यदेतस्य स्तवमप्यस्मच्छक्तिमात्रं शक्त्यनुसाराभ्रं
कृतमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

मन्वेतं सर्वे धर्मास्त्वदुक्ताः परमात्मासाधारणाः अहं तु पुण्यो-
पचिताधिकारिभेद्यभाकश्चिञ्जीव इत्याहुः—एतदिति । हे परमे-
श्वर ! त्वत्स्वकः परमूत्कृष्टमपरमधमं च तस्य न वद्वामः न
जानीमः किन्तु लोकस्य मृडनाय सुखापादनाय तवाव्यक्त-
कर्मणो व्यकिरित्येतत्तु जानामि इत्यर्थः । नूनं भवान् परमात्मा भवन्तु

मा या सर्वस्यापि चिद्विद्विदात्मकस्य जगतस्तद्वात्मकत्वात्तदायत्त-
सत्तादिमतेन ते विना स्निग्धस्वरूपस्वभावयोरभादीत्तदृष्ट्या
तद्वैरव सर्वे वस्तु स्तोतव्यमित्येव तुष्टुभिरेति ॥ ३५ ॥

एवमुक्तो देवः प्रियामाहेत्याह शुकः—तदिति । एवं भृशमधि-
कम् इदितः स्वस्मिन्प्रियमानैरपि परमात्मासाधारण्योर्गुणैरीडितः
स्ततो देवो कद्रस्तासां प्रजानां तत्कालकृटादुपस्थितं वषसनं दुःखं
वीक्ष्य सर्वभूतसुहृत्प्रियां सर्वा भवानीम् इहं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३६ ॥

विषयानि प्रवृत्तं माम् इयं प्रिया वार्योदिति शङ्कया तामनुष्ठा-
पयन्नाह—अहो इति सार्धश्रुतिर्भिः । हे भवानी ! अहो वन महत्कष्टम्
एतत्प्रजानां वैशसं दुःखं पश्य; वैशसं विशिनष्टि, चौरादभेभयनात्
यदुद्धृतं कालकृटास्य विपिनस्मात्समुपस्थितं सम्प्राप्तम् इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्राणपरिष्पृन्तां जिजीविष्यणामासां प्रजानां मे मया अभयं
विषयं हि यस्मात्प्रभोः समर्थस्यार्थः कर्तव्यप्रयोजनमेता-
वानिव कियान्यहीनानां परिपालनम् इत्येतावानेव ॥ ३८ ॥

तथा हि, साधवः क्षणमङ्कुरैः हेतुर्गोभिर्देः स्त्रैः स्वकीयैः
प्राणैः प्राणानः पान्ति रक्षन्ति किं प्राणारब्धयत्यत्र आह—आत्म-
माषया भगवन्प्रायया मोहितेष्वतएव परस्परं बद्धवैरेषु
भूतेषु ॥ ३९ ॥

कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः हे भद्रं सर्वान्तरात्मा भगवान्
प्रीयते किन्तुप्रीत्या ? अत आह—पाङ्गययुषो हरो प्रीते सति
सचराचरोऽहमपि प्रीये नितरामानन्दयुक्तो भवामि तस्मादिहं ग-
रं विषं भुञ्जे मोक्षं मे मत्तः प्रजानां स्वस्तिरस्तु अयमनव्ययः
स्वस्तिशब्दः सुखार्थकः अतएव प्रयोगात् "दधीस्वस्तिरस्तु नः"
इत्यादि श्रुतिप्रयोगाच्च ॥ ४० ॥

भीमर्श्मिभक्तभाषार्थकृतपदरत्नावली ।

ये त्वामुमयोमावा अर्थे तपसं चरन्तमन एवाभितप्तं इमंशाने
निरतमन एवोग्रवपुषं घोरकारं कथ्यन्ते भाषन्ते ते तव भूतभूति
पूर्वीश्वरं भविष्यं न जानन्तोऽतएव निन्देज्जाः ॥ ३३ ॥

यतस्तव चर्षा दुर्बोधा तत्तस्मात्तवस्ततोः परतः प्रकृतेः
परस्य तस्य भूतः ते स्वरूपगमने ब्रह्मादयोऽन्तर्धर्मविषयं चिरि-
ञ्चादयः अन्यत्र सनकादयो नाज्जः प्रभवन्ति वधे ब्रह्मपुत्राः
स्तवने न प्रभवाम इति किमुत वयं न तन्निकटवर्तिनोऽपीत्याह,
तत्तमेति. तस्य ब्रह्मणः सृष्टिपथादे निपतिताः तर्हि क्रियमाणा
कर्मणि तत्राह—भक्तिमात्रमिति. अस्मात्सुतिर्भक्तिप्रकटनमात्रमि-
त्यर्थः । पुत्राद्वोऽर्चनाद्योतकः ॥ ३४ ॥

अव्यक्तकर्मणोस्ते व्यक्तिकर्मण्य मृडनाय पालनायेत्येतरं
केवलं प्रदद्यामः परमव्यक्तं प्रयोजनं न प्रदद्याम इत्यन्वयः हे
महेश्वर ! परं तमेतद्रूपं प्रदद्यामः तस्मात्तयोर्भिरुपं परं हि न
प्रदद्यामः एतद्रूपप्रयोजनमाह, मृडनायेति. व्यक्तिसंनिर्प्राद्वल-
क्षाकृतिः ॥ ३५—३६ ॥

वैशसं नाशकक्षाम ॥ ३७—३८ ॥

पान्ति रक्षन्ति ॥ ३९ ॥

कृपयतः कृपाङ्कुर्वतः गुरं विषम ॥ ४० ॥

भीमस्त्रीशोभासिद्धकमसम्भवं ।

ये त्रिभिः अयमर्थः ये त्वाम् उग्रत्वेन परुषवचनत्वेन इमं शान-
निरतत्वेन च प्रतीयमानमपि हातवज्जाः त्यक्तकुन्दाः सन्तः
कथ्यन्ते स्थाघन्ते तएव ऊर्ति तेन तेन मायाकृतेन स्वसम्भवा-
मर्थी लोकात्मविदुः न हातवजः । “कथ्य स्थाघायाम्” “विद सन्-
रथो” इति धातुद्वयमत्रोपजयित इति भावः । मायापिहितदृष्टी-
नास्तु स्वमित्थं भासीत्यभिप्रेत्य तमन्वया विशिष्यन्ति—आत्मा-
रामेति । भागवतपरमहंसानां गुरुत्वेन परमाद्वैतव्य-
मित्थर्थः । तथा उग्रया तस्मान्ना विषयानतपरुषया देव्या
सह चरन्ते तथा स्वयमपि तपसा परमज्ञानप्रदानेन आभि-
सम्भवाभावेन ततमेवैवै यस्य तादृगमिति । “तप ऐश्वर्ये” इति
धातुरूपाज्जाः इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मृडनायेति “मृड सुजे” ॥ ३५—३७ ॥

आत्मासिद्धि साईकम् ॥ ३८—४१ ॥

भीमस्त्रीश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराणंदर्शिनी ।

तत्र गाहात्वं वदित्वाभिर्दुर्गममिन्द्राहः—ये त्रिभिः । उग्रया
सह चरन्ते इमंमायासिद्धि तपसा अभितप्तं न तु कामेन व्याप्तम्
अन एवात्मागामायां गुरुमिन्द्राह तया नूनमपि श्वाभुमं
परुषं कथ्यन्ते विपरीतवक्षणाया स्थाघन्ते ये निवृत्ति ते नूनं
तद्योतिम अनिश्चिति काकः स्वर्ललां नैव जानन्ति कि काम-
क्रोधाघनाचारमपी तत्रेवं श्रेष्ठं लोकोपहातिका लीक्षितेत्वर्थः ।
हातवज्जाः त्यक्तत्रयाः स्वयं कामभ्रातृदिभिश्चर्यमायास्त्वा-
मात्मारामशिखामशिद्ध्यात्तादृग्नि निर्दिष्टं वज्जामपि किं न प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तेषां का कथा ब्रह्माद्योऽपि ते तत्रं न जानन्तीत्याहः—निति ।
तस्माद्ब्रह्मन्तः सर्गो येषां तेषां मरीच्यदिनां सृष्टिनिपयाः शक्ति-
मात्रं शक्त्यनुरूपमेव स्तुमः न तु यथोचितम् ॥ ३४ ॥

मृडनायेति त्रिषं संदृश्य शीघ्रं लोकासुखं निरपाद्येति
व्यतिः ॥ ३५—३८ ॥

नन्वभीर्षु सांसारिकजीनेषु परस्परव्यथैरेषु आत्मारामायां
अवाहशामुपक्षयमेवोचितं तत्राहुः वजेति ॥ ३६ ॥

मे मत्तः क्षमि शोभता सत्ता ॥ ४०—४१ ॥

भीमशुक्रदेवकृतविद्यान्तप्रदीपः ।

आत्मारामास्य ते गुरुवः जननिनोपदेष्टारत्नेर्द्वि विचिन्ति-
तमस्त्रिद्वन्द्वं तस्य तथाभूतमपि नृभन्दा उग्रया सह चरन्ते
लैखं तद्योगं कूरं तथा परत द्विषं तथा इमंशाने निरर्तं

कथ्यन्ते प्रसवन्ति ते नूनं निम्नितं हातवज्जा गतत्रयाः तत्र ऊर्ति
लीलां किमविदन् नैव विदुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च तत्तस्मात्तस्य ते स्वरूपमने स्वरूपावबोधने ब्रह्माद्यो-
ऽपि अज्ञोऽज्ञाना न प्रभवन्ति किमु संस्तवने प्रभवन्ति कुतस्त-
रात्परमगमर्गनिपयाः वयं तत्र प्रभवामः तथापि एतस्तोत्रं ।
शाक्तमात्रम् अस्मच्छक्तिपरिमितम् कथ्यन्तस्य सदसतीः स्थूल-
सूक्ष्मयोः देहयोः परतः जीवात् परस्य ॥ ३४ ॥

हे महेश्वर ! ते परं रूपं न पश्यामः लोकस्य मृडनाय
सुखाय ते व्यकिरित्वेनपरं केवलं पश्यामः ॥ ३५ ॥

नासां प्रजानाम् ॥ ३६ ॥

वैशसं दुःखम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आत्मनः सर्वात्मनो हरेर्मायया वदन्नेषु अग्योम्यं स्वर्जगा-
नेषु ॥ ३६ ॥

रूपयतः रूपां कुर्वतः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! आत्माराम और आनि लोग आपके अरणा-
युगल का हृदय में चिन्तन करने हैं और आप भी उमादेवी
के भाग्य तप आचरण करते हैं फिर ओ लोग आप को पार्वती
के भाग्य निरन्तर स्तुत करने वाले, तथा इमंशान में निरत और
उग्ररूप अर्थात् द्विसक कहते हैं वे निखेज आपकी लीलाओं
को नहीं जानते हैं ॥ ३३ ॥

तस्मात् कार्य कारण से और पर से भी पर भूमायुरूप
ऐसे आपके स्वरूप जानने को ब्रह्मादिक भी मन्त्री नहीं स-
मर्थ होसक हैं फिर स्तुति करने में क्या समर्थ होंगे, उग्र
ब्रह्मादिकों की यह दृशा तप इमंशोगतों उनकी सृष्टि की सृष्टि
के रच हुए हैं तथापि यह जो हमने स्तुति करी है वह
अपनी शक्ति के प्रमाणा करी है ॥ ३४ ॥

हे महेश्वर ! हमलोग तो आपके केवल इसीरूपमात्र-
को देखने हैं, और आप के पर रूप को नहीं परत इतना
तो जानते हैं कि मन्वक्त कर्म वाले ऐसे आपका प्राकृत्य
केवल लोकरक्षार्थ ही है ॥ ३५ ॥

भी शुक्र उवाच ।

भी शुक्रदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! भी शक्र प्रजासो-
का इम प्रकार वचन [दुःख] देव रूपा से आनि पीडित
हुए और प्राणी मात्र के सुदृग् भीमहादेवजी अपनी प्रिया
भीसती जी से यह बोले ॥ ३६ ॥

शिव उवाच ॥

भीशिवजी बोले, कि—हे भवानि ! बड़े वेद की
बात है, और समुद्र के मधने से उत्पन्न हुआ जी विष-
तिस से यह प्रजासों की हिंसा उपस्थिति मई इसको तो
तुम देखो, ॥ ३७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवमामन्त्र्य भगवान् भवानीं विश्वभावनः ।
 तद्विषं जग्धुमारभे प्रभावज्ञान्त्वमोदत ॥ ४१ ॥
 ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ।
 अभक्ष्यन्महादेवः कृपया भूतभावनः ॥ ४२ ॥
 तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं (१) जलकल्मषः ।
 यञ्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥ ४३ ॥
 तप्यन्ते लोकतापेन साधनः प्रायशो जनाः ।
 परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याऽखिलात्मनः ॥ ४४ ॥
 निशम्य कर्म तच्छुम्भोर्देवदेवस्य मीढुपः ।
 प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुण्ठश्च शङ्गसिरे ॥ ४५ ॥
 प्रस्कन्नं पिबतः पाशोर्घट्किञ्चिज्जगृहुः स्म तत् ।
 वृश्चिकाह्विविषौषध्यां दन्दशूकाश्च गेऽपरे ॥ ४६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणो पारमहंस्थां संहितायाम्
 वैयासिकगाम् अष्टमस्कन्धे अमृतमथनं नाम
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

• प्राण की रक्षा को चाहने वाले इन लोगों का मैं ममय करूंगा । क्यों कि ? समर्थ होने का यही तो प्रयोजन है कि—जो जीन का परिपालन करे ॥ ३८ ॥

साधुजन क्षणभंगुर अपने प्राणोंसे प्राणियों की रक्षा करने हैं, सो भी कहां की प्राया से मोहित इसी से घैर बांधने वाले ऐसे प्राणियों में रहकर भी ॥ ३९ ॥

हे मर्द ! हे सती जी ! कृपा करने वाले पुरुष के ऊपर रांरमा भीहरि प्रसन्न होते हैं, और जब साक्षात् भगवान् भीहरि प्रसन्न हो गये तब हृग स्व स्वराचर आपही प्रसन्न । जाने है, तथमात् इस विष का मैं भक्षण करता हूँ जिस मेरी प्रजा का मङ्गल हो ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

जग्धुमन्त्रम् ॥ ४१ ॥

करतलीकृत्य करतलपरिमितमात्रं कृत्वा ॥ ४२ ॥

जलकल्मषो जलदोषो विषं यस्मात्सं गले नीलं अकार साधोः प्राणोः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

प्रस्कन्नं गञ्जितम् अपरे ये सविपास्तेऽपि जगृहुः अनेन विषस्य तीव्रतोक्ता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणो अष्टमस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिन्द्रं भवानीमामन्त्र्याऽनुज्ञाप्य विश्वसुखकरो भगवान् रुद्रः तद्विषं जग्धुमन्त्रुमारभे तत्प्रभावज्ञां भवानीं अश्वमोदताऽनुमां द्वितथवी ॥ ४१ ॥

ततस्त्वनुमोदनात्तरं सर्वतो व्यापि हालाहलाख्यं विषं करतलीकृत्य करतलमात्रपरिमितं कृत्वा भूतसुखकरो महादेवः कृपया अभक्षयत् ॥ ४२ ॥

जलकल्मषरूपं विषं स्ववीर्यं स्वबलं तस्यापि रुद्रस्यापि दर्शयामास यस्मात्सं रुद्रं गले नीलं अकार तच्च मेलनं साधोः रुद्रस्य निशेषणं भूषणमेवाभूत् जडकल्मष इति पाठान्तरम् । तदा वृष्महं विषं कर्णं अस्यागासेत्यत्राह—जडकल्मषः जडानामितरेषामेव कल्मषो वाऽयकित्यर्थः ॥ ४३ ॥

(१) गलकल्मष इति विजय० पा० ।

श्रीमद्गीताध्यायार्च्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृपालुनामिदं परिपाटीत्याह—तप्यन्त इति । प्रायशः साधवः साधु कुर्वन्ति परकार्यमिति साधवः स्वार्थनिर्लेपपरकार्यप्रसाधनस्वभावाः जनाः प्रायशो बाकनापेन स्वयमपि तप्यन्ते न तद्व्यर्थमपि स्वस्वित्वात्प्रवृत्तानः परमपुरुषस्वाराधनेन तोषहेतुः ॥४४॥

मीदृषः आश्रिताशिवपुंसस्य शम्भोर्देवस्य तद्विषयानुरूपं कर्म भूत्वा प्रजाः दात्वायगी भवानी प्रह्ला च वैकुण्ठो भगवांश्च शशंसिरे प्रशंसितवन्त इत्यर्थः ॥४५॥

शम्भोर्निधे विषयस्तनो यत्किञ्चित्प्रस्कम् गच्छितं विषं तद् बुद्धिकाद्यः प्रायोर्जगृहुः विषोपध्यः काकतुण्डकरवीराद्यः । इत्युक्ताः इत्यनस्वभावाः अन्ये जन्तवः सर्पाद्यामुक्तावात् ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतपद्मनाभवी ।

मवाप्त्यास्तदारभेत्वादिषभोजनं किं निवारितमिति तत्राह— तत्रभाषतेति ॥ ४१ ॥

गले कण्ठे कल्मषं यस्य स तथा तस्य त्रिष्य स्वर्षी स्वरूपभूतवीर्यम् ॥ ४२ ॥

किं तद्व्यर्थमिति तत्राह—यदिति । साधोर्देवस्य भूषणमभूञ्च दूषणमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

बाकोपकारार्थमेव विषयानमित्याशयेनाह—तप्यन्त इति । अनेन किमेष प्रयोजनमिति तत्राह, परमेति ॥ ४४ ॥

शशंसिरे इत्यनेन रुद्रस्य यशोर्धे हरिणा विषं न पीतमिति ज्ञायते—

“रुद्रस्य यशसोर्धाय स्वयं विष्णुर्निधे विभुः ।

न सज्जन्हे समर्थापि वायुञ्चाच्च प्रशान्तये” ॥—

इति वचनात् ॥ ४५ ॥

विषोपध्यः चाङ्गुलीप्रभृतयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतपद्मनाभवीयाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीताध्यायार्च्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

इवापि व्यापिशलिं विषम् ॥ ४२ ॥

नन्वापीति तत्रापीत्यर्थः । गले नीलमित्यलुक् समासः नन्वि-वमसम्भेजं तत्राह, तन्वेति । कृपया स्वामीष्टं तद्विभूषणत्वेन धृतयतः स्वस्यैव तादृशीति भावः ॥ ४३ ॥

बाकनापेन तप्यन्ते तत्तापमयी कुर्वन्तीर्थः । साधवः साधु रथा अपि किमुत स इत्यर्थः ॥ ४४—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्गीताध्यायार्च्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

इवापि तावद्देशव्यापकमपि करतलमात्रपरिमतीकृत्य ॥ ४२ ॥

जलकन्धपो विषं तस्यापि तस्मिन्नपि ॥ ४३—४५ ॥

विषयस्तस्य प्रायोः सकाशात् यत् प्रस्कन्ते स्वरितं वेऽपरे श्वश्रुगालाद्यास्ते च जगृहुः ॥ ४६ ॥

इति साराथ्यदर्शिण्यां हर्षिण्यां मकचेतसाम् ।

अष्टमे सप्तमोऽध्यायः सङ्कतस्सङ्कतस्सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मे मत्सः ॥ ४१ ॥

इवापि हावाह्वमपि करतलीकृत्य योगबलेन करतलपरिमितं कृत्वा ॥ ४२ ॥

यद्यन्मात्सं शिवं गले नीलं चकार तच्च गलनेत्यं साधोः द्वाजोर्विभूषणमभूत् ॥ ४३—४५ ॥

विषं पिबतः शिवस्य प्रायोः इत्यात् चित्किञ्चित्प्रस्कन्तं स्वरितं तत् बुद्धिकाद्यः अपरे च ये सविवाः प्रसिद्धास्ते सर्वे जगृहुः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

त्रिभु के पावन करने वाले भगवान् भीशंकरने भवानी श्री सतीजी से पूछ कर उस विष के पावन करने का आरम्भ किया, और आपके प्रभाव का जानने वाली श्रीसतीजी ने भी इसका अनुमोदन किया ॥ ४१ ॥

तब तो सबत्र इवात् होने वाले उस हावाह्व विषको हाथ में लेकर भीमहाद्वजी ने कृपाकर मन्त्रयकर दिया ॥४२॥

परंच उस जलके कल्मष ने अर्थात् विषने श्रुता पराक्रम भीशंकर को भी दिखावा क्योंकि गलेमें नील चिन्ह कर दिया पर वह दूषण भी शंकर सहस साधु का भूषण होगया कि जिससे आपका नाम नीलकंठ होगया ॥ ४३ ॥

भाषा टीका ।

प्रायः करके साधुजन लोक के दुःख को देखकर बड़े दुःखित होजाने हैं पर यह दुःखी को देखकर कृपा करना अस्मिन्नात्मा परम पुरुष भीमजारायण का परम आराधन [पूजन] है ॥ ४४ ॥

देवदेव मातृगान् भीशंभु के इस कर्म की सब प्रजा और दत्त-पुत्री भीसतीजी और ब्रह्माजी और भगवान् भीविष्णुजी भी प्रार्थना करने लगें ॥ ४५ ॥

भीशंभु के पीते समय में जो कुछ थोडासा विष गिर गया उसको बिन्दु, सर्प, दंशक, [यह भी एक सर्प जाति है] इन सब जन्तुओं ने ग्रहण किया, और उसी से यह विषवाही मौषधियां उत्पन्न होगई ॥ ४६ ॥

इति भीमज्जागवत अष्टमस्कन्धे सप्तम अध्याय की
अनुवाक्य भागवताचार्यकृत भाषाटीका
समाप्त ॥ ७ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—○:~:○—

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

पीने गरे वृषाङ्गेण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ।
ममन्धुस्तरसा सिन्धुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥ १ ॥
तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः ।
यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ! ॥ २ ॥
तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः ।
तस्मिन्बलिः स्पृहां चक्रे नेन्द्र ईश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥
तत ऐरावतो नाम वारणोन्दो विनिर्गतः ।
दन्तैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन्भगवतो महिम् ॥ ४ ॥
कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ।
तस्मिन्हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलङ्करणे मणौ ॥ ५ ॥
ततोऽभवत्पारिजातः सुरलोकविभूषणाम् ।
पूरयत्यर्थिनो योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥ ६ ॥
ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठयः सुवाससः ।
रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलाऽवलोकनैः ॥ ७ ॥
ततश्चानिरभूत्साम्नाच्छ्रीं रमा भगवत्परा ।
रञ्जयन्ती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अष्टमे मद्यमानेऽश्वो खड्ग्या विष्णौ वृतेऽसुरैः ।
धर्मन्तरे वृते सोमे मांदिष्युर्जव इयंते ॥ ० ॥

हविर्धानी सुरभिः ॥ १ ॥

देवयानस्य ब्रह्मज्ञोक्तमार्गप्रापकस्य यज्ञस्य सम्बन्धिने हविषे ॥ २ ॥

ईश्वरशिक्षया प्रागेवकृतया ॥ ३ ॥

भगवतो यः श्वेताद्रिः कैलासस्तस्य महिं महिमामं इत्यैः
शिक्षारकल्पैर्हन् चन्द्रवत्पाण्डुर इत्यनुषङ्गः ॥ ४-६ ॥

वल्गुभिर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां रमण्यो रतिकर्ष्यः ॥ ७ ॥

सुदामा पनेतस्तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामिनी रफटिका-

विमर्गगिरिशृङ्गनाथिकं स्फुरन्ती विद्युदिव कात्या दिशां रञ्ज-
यन्ती श्रीः सम्पत्साक्षात्सुतिधारणी सती सैव भगवत्परा
रमा आनिरभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्राग्रिका ।

इयं वृषाङ्गेण कन्देण गरे विषे पीने भक्षिते सति ते सर्वे सुर-
दानवाश्चेन्द्राहयो वैरोचनाद्वयश्च तरसा बलेन सिन्धुं ममन्धुः
तस्मिन्सिन्धुं सिन्धावेवं मद्यमाने सति ततो विषादन्तिरे हवि-
र्धानी सुरभिः कामधेनुरभवत् ॥ १ ॥

तां हविर्धानीम् अग्निहोत्रीं हविषयोधुनादिहविःप्रधानेतासि-

भीमह्रीरराधनाचार्यैकनगावतवत्प्रचण्डिका ।

होत्रादिवैदिककर्मोत्पादिनीं प्रह्लावादिनः ऋषयो जगद्गुः स्त्रीकृत-
वन्तः किमर्थम् ? हे नृप ! देवयानस्य देवा चान्यथस्मिन्कर्मणि
इति देवयानं तस्य यज्ञस्य सङ्बन्धिने मेध्याय हविषं पय आदि-
हविरर्थम् ॥ २ ॥

ततो हविर्ज्ञान्युज्ज्वानन्तरं चन्द्रवत्पायदुरः शुभ्रो ह्य उद्यैः भवा
ति प्रमिद्धः उद्भवभूव तस्मिन्सुद्यैः भवासि ह्ये ईश्वरशिक्षया "जोमः
तीर्थो न वे जातु रायेः कामस्तु वस्तुषु" इत्याद्युक्तीत्या शिक्षया इन्द्रः
स्पृहां न चके उद्यैः भवस्तुपञ्चामपि स्पृहामभिव्यक्तां न चके किन्तु
मनस्येवाधादिनिभावः । बाह्विः स्पृहां चके इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत उद्यैः भवत्सं उद्भवानन्तरम् ऐरावताख्यो नारदोऽग्नौ गजे-
भृष्टः विनिर्गतः कथम्भूतः भगवतो रुद्रस्य श्वेताद्रिः केलासस्य
महिं माहाशयं शोभां चतुर्भिर्दन्तैः शिखरतुल्यैर्हरन् चन्द्रवत्
पायदुर इत्यनुबन्धः ॥ ४ ॥

ततोऽग्नौ दिग्गजा भगवन् ततो हे नृप ! अन्नम्वाद्योऽग्नौ करि-
वगोऽभवन् ततो महोदयेः कौस्तुभाख्यं रत्नमभूत् स च पद्मरागो
मणिः तस्मिन् महामयो भगवान् हरिः बह्वसोऽब्रह्मरथो निमित्ते-
स्पृहां चके ॥ ५ ॥

ततः पारिजातो वृक्षः सुरलोकस्य विभूषणभूतोऽभवत् कथं-
भूतः यः शाश्वत्सुऽर्धिनः अर्थैः पूरयति पर्यवसान्पर्यवन् भुवि
भवान् यथार्थान् पर्यवर्षतिनामथैकनयाभूत् इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ततश्चात्सरसः उद्भवभूतः कथम्भूतः ? स्वर्गाभरणाविशेषकण्ठाः
शोभनानि नामासि यासांताः स्वर्गाणां स्वर्गतानां सुन्दरगतिभिर्बा-
ह्वान्लोकनैश्च रमय्यः प्रियाः स्वर्गाणां रतिकर्षक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः साक्षाच्छीर्षमीराविरभूत् कथम्भूता ? भगवत्परा भगव-
दनन्याहां कास्या दिशो रज्ज्वन्ती प्रकाशयन्ती यथा सौदामिनी
विद्युत्तद्वत् सुदामा पथेनः तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामिनी
एकदिशादिमयगिरिष्टुक्पथिकं स्फुरन्ती विद्युदिश कास्या दिशो
रज्ज्वन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमह्रिजवत्प्रजनीयैकनपदरत्नावली ।

॥ १ ॥

किमर्थं जगद्गुरिति तत्राह-यज्ञरूपेति । हविषे यज्ञस्य देवानां
सोमपानस्य च मेध्याय देवानां सोमपानं यस्मिन्स्तथा
तस्येति ॥ २-३-४-५ ॥

सुरलोकं विभूषयतीति सुरलोकविभूषणः ॥ ६ ॥

निष्कामाभरणाविशेषः रमय्यो रमयीयाः ॥ ७ ॥

रथ्या विद्युदं द्योतिवतान विद्युत्सा च सौदामिनी ॥ ८ ॥

● भीमह्रीरगोत्रामिकुनकमसुन्दरः ।

ऐरावताहवस्तव दिग्गजा भगवन्ततः ।

अन्नमुप्रमुखा अहौ करियवस्तवमचक्षुषः ॥

कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदयेः ।

तस्मिन् मयो स्पृहाः चके बह्वसोऽब्रह्मरथो हरिः ॥

इति कश्चित् पाठः ततोऽभवत् पारिजात इति ॥ १-८ ॥

भीमह्रिभवाण्यकवर्तिकृतवाराथंशशिनी ।

मथनोऽन्नरत्नानां लक्षणा विष्णो हुनेऽमुने ।

उत्थितेऽथ क्रते देत्यैर्माहिन्याहुत्तमष्टमे ॥ ० ॥

हविर्धानी सुरभिः ॥ १ ॥

देवयानस्य ब्रह्मलोकगार्गप्रापकस्य ॥ २ ॥

ईश्वरशिक्षया देत्यानां मनोवर्द्धनार्थं प्रागेव कृतया ॥ ३ ॥

भगवतः शर्मोर्षः श्वेताद्रिः केलासस्तस्य महिं महिमानं हरन्
शिखरतुल्यैर्हरन् । ४-६ ॥

गत्याह्विभिः रमय्यः रमयिष्यः ॥ ७ ॥

भीः सम्पत्तिः साक्षात् मूर्तिमतीत्यर्थः । रमा हरि रमयन्ती
हरेः प्रेम्ही रूपा च सादृभूता कीहरी भगवती चामौ परा
पूर्वस्याः सकाशात् भेष्टेति पूर्वस्या एतद्विभूतिरूपत्वमिति
भावः । पूर्वा यथा विद्युत् उत्तरा यथा सौदामिनी स्फटिकमय-
सुदामापथेनभवत्वात् पूर्वस्याः सकाशात् स्फटिकान्तिमती काश्च्यति
सम्पत्तिपक्षे कमिन्दिक्कार्यको भ्रातुः अमिलानेगोत्यर्थः । दिश-
स्तस्या दिग्मार्तिनो जनान् रज्ज्वन्ती सम्पत्तिरस्माकं भूयार्थानि
रागवतीः कुर्वती पक्षे दिशः पूर्वाद्याः कास्या खरोचिया रज्ज-
वन्ती ॥ ८ ॥

भीमह्रिकुक्षेत्रकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

हविर्धान्याद्यमृतास्तपदाभोत्पत्ति भगवती भगवत्संयोगम् अमृ-
तहरणाद्यसुरदौरास्यं मोहनीरूपाविर्भावश्च वर्णयति—पीने
गरे इत्यष्टमेनाध्यायेन ॥ १ ॥

अग्निहोत्री घृतादिद्वाराऽग्निहोत्रादिकमंपकारिकाश्च ऋषयो
जगद्गुः कस्मै प्रयोजनाय ? देवयानस्य देवो विष्णुर्बिभित्सोत्पा-
द्वद्वारा नत्पापकस्य यज्ञस्य प्रविषे ॥ २ ॥

ईश्वरशिक्षया "जोमः कार्यो न वो जातु" इत्येवम्भूतया ॥ ३ ॥

चतुर्भिर्दन्तैर्भुक्त इति शेषः । भगवतो यः श्वेताद्रिस्तस्य
महिं महिमानं हरन् अर्थात् श्वेतो वारणेश्वरो विनिर्गतः
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

वस्तुभिर्गत्याह्विभिः स्वर्गाणां रमय्यः रमयिष्यः ॥ ७ ॥

ततस्तदनन्तरं सुदामा पथेनस्तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदा-
मिनी स्फटिकादिमयगिरिष्टुक्पथिकं निस्फुरन्ती विद्युत् यथा
कास्या दिशो रज्ज्वन्ती भगवत्परा साक्षाद्गमा भाविरभूत् तस्या-
विभूतिभूता यस्यां सर्वेषां मार्थाबुद्ध्या स्पृहा जाता सा भीः
सम्पत्तिः रमाभवा जाता भगवदुपासकात् भगवद्वनारानु-
रूपस्वतन्त्रप्रकाशनेन निःभीकान् देवान् अविभूतिरूपप्रकाश-
नेन च तोषयन्तीति प्रयोजनद्वयार्थकार्यया लक्षणीनेति भावः ।
अथवा रमा भीरिति पुनरुक्तिः स्यात् "तस्यां अक्षुः स्पृहां सर्वे"

तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे ससुरासुर (१) मानवाः ।
 रूपौदार्यवयोवर्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ॥ ९ ॥
 तस्या आसनमानिन्ये महेन्द्रो महदद्भुतम् ।
 मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुम्भैर्जलं शुचि ॥ १० ॥
 आभिषेचनिका भूमिराहरत्सकलौषधीः ।
 गावः पञ्च पवित्राणि वसन्तो मधु (२) माधवौ ॥ ११ ॥
 ऋषयः कल्पयाञ्चक्रुरभिषेकं यथाविधि ।
 जगुर्भद्राणि गन्धर्वा नटयश्च ननृतुर्जगुः ॥ १२ ॥
 मेघा मृदङ्गपणवसुरजानकगामुखान् ।
 व्यनादयन् शङ्खवेणुवीणास्तुमुलनिःस्वनान् ॥ १३ ॥
 ततोऽभिषिपिचुर्देवी श्रियं पद्मकरां सतीम् ।
 दिगिभाः पूर्णाकलशैः सूक्त (३) वाक्यैर्द्विजेरितैः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्यनन्तरश्लोकोक्त्या सर्वेषां दोषभागित्वमूर्खत्वप्रसङ्गश्च स्यात्
 तस्मात्सम्पत्तिदृष्ट्या सर्वेषां स्पृहा जाता साक्षाद्गमात् तत्र तान्
 पुत्रान् छात्वा भगवन्तं शरणं गतेति सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रियै नमः ॥

रिङ्गङ्गकम्बडम्बरपरिस्वङ्गप्रसङ्गाकुल—
 प्रत्युपस्फुरमाद्यपङ्कजवनीसौभाग्यसर्वदुःखः ॥
 दृक्कागाः स्ववशंवर्षीकृतजगद्रथैकदीप्ताधरा
 लक्ष्म्याः कोऽपि नमज्जनेषु पतताश्रिष्कश्चनोज्जीवतः ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी वदन्ति, कि—जब रूपमध्यत भीशंकर ने विप
 पान कर लिया तब सब श्रेयता और दामव यडे प्रसन्न होकर
 बड़े वेग से सिन्धु को मपने लगे तब उसमें से सुरभि गौ उत्पन्न
 भई ॥ १ ॥

हे नृप ! अग्निहोत्र का साधन रूप ऐसी उम गौ को
 प्रह्ला लोक के मार्ग को प्राप्ति करने वाले यज्ञ के हविष के
 अर्थ प्रह्लावादि ऋषि लोगों ने प्रहण कीनी ॥ २ ॥

तिसके पीछे उच्चैःश्रवा नाम का चन्द्रमा के सहस्र श्वेत
 घोडा उत्पन्न हुआ, उसमें याल ने स्पृहा करी, भीकृष्ण की
 शिखा से इन्द्र खुप रहे ॥ ३ ॥

(१) मानवाः इति धीर० (२) माधवमिति विजय० (३) वाक्यैरिति धीर० विजय० ।

तदनंतर ऐरावत नाम घोडा वारणेश्वर (हस्तिपों का ईन्द्र)

चंद्र के सहस्र श्वेत हाथी निकसा, जोकि, अपने श्वेत हाथों
 से भीशंकर के कैलास पर्वत की महिमा को हरने वाळा हुआ,
 अर्थात् उसके दंत कैलास के शिखर सहस्र रहे ॥ ४ ॥

फिर महोदधि से एक रत्न कौस्तुभ नामक पद्मराग
 मणि उत्पन्न हुआ, उस मणि में वसुःस्थल के मलंकार के
 निमित्त श्रीहरि ने स्पृहा कीनी ॥ ५ ॥

ताके पीछे सुरलोक का भूषण रूप परिजात [कल्पवृक्ष]
 हुआ जो याचकों के मनोरथ को पूर्ण करता है, हे राजन् !
 जैसे पृथिवी में आप अर्धियों की कामनाओंको पूर्ण करते हो ॥ ६ ॥

तिसके पीछे अप्सरारों उत्पन्न हुई, जो कंठ में पदक पहर
 हैं और सुन्दर वस्त्रों को धारण करे हैं और खलित गति तथा
 जीला पूर्णक अलोकन से स्वर्ग के लोगों को रमाने वाली हैं ॥ ७ ॥

तदनंतर भगवत्परायण साक्षात् श्रीमहालक्ष्मीओ प्रकट
 भई, जैसे सघन घनकी वीजुखी होवे तिस प्रकार अपनी कांती
 से सब दिशाओं को प्रकाशित करती भई ॥ ८ ॥

श्रीधरस्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य रूपदिग्दर्शना आक्षिप्तं चेत्तो येषाम् ॥ ९ ॥

भगवद्गन्धर्वाणि स्थितया श्रिया विखंकितानां सुरगणां यथा-
 पूर्वं संप्रप्राप्तिसुराणां च तद्विपर्ययं वक्तुमभिषेकादिमहो-
 त्मनपूर्वकं प्रह्लादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह—तस्या
 आसनमिन्द्रादिना । अथास्वीहाकणीस्वनः प्राक्तनं प्रस्येत् ॥ १० ॥

समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरत् ।

वरुणाः स्रजं वैजयन्तीं मधुना मत्तपट्टपदाम् ॥ १५ ॥

भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः ।

हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुण्डले ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिहृतभावाथेदीपिका ।

अभिवेचनिका अभिवेकोचिताः पञ्च पवित्राणि पञ्च गद्यानि मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पादि पाठान्तरेऽपि द्वन्द्वैक्ये स एवार्थः मधुमासे भवं मध्विति वा ॥ ११ ॥

अभिवेकमभिवेकोचितं विधि नट्यो नटानां स्त्रियः ॥ १२ ॥

शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् तुमुलो निःस्वनो येषां तान्मृ-
दङ्गादीन् ॥ १३—१८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

तस्यां रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तं चित्तं येषां ते सर्वे समुद्रासुर-
दानवाः स्पृहां चक्रुः ॥ ६ ॥

भगवत्स्थितया भिया विहोक्तानां देवादीनां यथापूर्वं सर्वसम्पत्प्राप्तिसमुद्राणां तद्विपर्ययं च चक्रुः तस्या अभिवेकादि महोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारण्य भगवत्प्राप्तिसंस्कारमाह—तस्या इत्यादिना । अणालीद्वाक्यमित्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन तस्या रमायाः उपवेशनार्थं महद्भूतं महच्च सिंहासनम इन्द्र आनीय समर्पितवान् गङ्गाद्वयः सरिच्छ्रेष्ठाः देहयुक्ताः सत्यः हेमकुम्भैः शुद्धं कालमानिस्थिरे ॥ १० ॥

भूमिरपि मूर्तिमती सती अभिवेचनिका अभिवेकोचिता ओषधीः सकला आहरदानिभ्यो गावस्तु पञ्चपवित्रार्थं पञ्च गद्यान्याङ्गुलः वसन्त ऋतुः सूर्तिमान् मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पाद्युपाहरन्वित्यनुपङ्गः पाठान्तरे द्वन्द्वैक्येऽपि स एवार्थः मधुमासे भवं मध्विति वा ॥ ११ ॥

तत ऋषयोऽभिवेकं यथाविधि अभिवेकोचितविधिं यथा-
वत्कल्पवाञ्छकः गन्धर्वा भद्राणि मङ्गलानि जगुः नट्यः नटानां स्त्रियः ननुजगुश्च ॥ १२ ॥

मेघा सूर्तिमती मुदङ्गादीन्वाद्यविशेषान् शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् तुमुलो निःस्वनो येषां तान्मृदङ्गादीन् ॥ १३ ॥

ततः पञ्चकराः सर्ती भिद्यं दिग्गजाः पूर्यकषयैः सर्वोपवीयुक्तैः सरिच्छ्रेष्ठीनीतैर्द्विजैरितैः सूक्तवाकैराभिवेचनिकमन्त्रैस्सह अभि-
विषिबुः अभिविकल्पतः ॥ १४ ॥

ततः समुद्रः पीतकौशेयवाससी समर्पितवान् ततः वरुणाः मधुना मधुपानेन मत्ताः पट्टपदाः भृङ्गा वरुणां तां वैजयन्तीं वनमासां समुपाहरदित्यनुपङ्गः ॥ १५ ॥

विश्वकर्मा प्रजापतिः भूषणानि सरस्वती हारमजो ब्रह्मा
पद्मं नागाश्च कुण्डले समुपाहरन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रूपादिमहिम्ना ॥ ९—१० ॥

अभिवेचनिकाः अभिवेकयोग्याः साधनानि पञ्च पवित्राणि
गोमयादीनि माधवं स्रज्जालसम्भवम् ॥ ११—१२ ॥

शङ्खादीनां तुमलः निःस्वनो येषु ते तथा ॥ १३—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकममन्दर्भः ।

चक्रुः स्पृहामिति सम्पदधिष्ठातृत्वज्ञानेन तदधिष्ठानाम्हा-
सम्पत्कामः स्यादित्येवमेव मत्ता नाम्यथा ते हि प्रायो महाभक्ताः
अतएवाग्रे सर्वेषां निजनिजोपाधनादिमयभक्तिरेव वर्णनीया ।
आक्षिप्तचित्तत्वं विश्वमयेनैवेति ज्ञेयम् ॥ ६—१२ ॥

मेघा वसन्तवत्तदधिष्ठातृत्वाः ॥ १३ ॥

नाट्य इति नटस्येयमित्यर्थे । नट्य इति पाठोऽन्वयस्य
इत्येव व्याख्यायंत ॥ १४—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तस्यां पूर्वस्यां सम्पदुपायामेव स्पृहां ननुत्तरस्याम् “तस्याः
भियस्त्रिजगतो जनुको जनन्याः” इति वक्ष्यमाणवक्ष्येन तस्या
जगज्जननीत्वज्ञापनात् किञ्च तस्या अपि रूपादीनां महिम्ना
महिम्ना मा आक्षिप्तानि नैवास्तकानि, चेर्नासि येषां ते यत्-
स्ते तस्याः सकाशाद्वाज्यभुंगादि प्रेप्सव इति भावः ॥ ६ ॥

तस्याश्चेति चकारात् हरिप्रियसीरुपायाश्च ॥ १० ॥

अभिवेचनिका अभिवेकोचिताः पञ्च पवित्राणि पञ्च गद्यानि
मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवंपुष्पफलादि मधुमाधवमिति पाठ
मधुमासोद्भवं मधु ॥ ११—१३ ॥

भियामिति सम्पदुपां देवीमिति “विदुक्तीडायाम्” भौगैश्वर्य-
वितरणेन कीडन्ती पञ्चकरामिति हरिप्रियसीरुपां सर्ती पति-
व्रताम् ॥ १४ ॥

ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजं नदद्द्विरेफां परिगृह्य पाणिना ।
 चचाल वक्रं सुकपोलकुण्डलं सत्रीडहासं दधती सुशोभनम् ॥ १७ ॥
 स्तनद्वयं^(१) चातिकृशोदरी समं निरन्तरं चन्दनकुङ्कुमोक्षितम् ।
 ततस्ततो नूपुरवल्गुशिञ्जितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ ॥ १८ ॥
 विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारि सद्गुणम् ।
 गन्धर्वयक्षाऽसुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषु नाऽन्वविन्दत ॥ १९ ॥
 नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न सङ्गवर्जितम् ।
 कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥ २० ॥
 धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम् ।
 वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः ॥ २१ ॥

भीमद्विभवायकवर्तिकृतसारायर्द्धिनी ।

पीतकौशेये इति अभिवेकान्तरं पीतवस्त्रस्यैव विहित-
 त्वात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तद्रूपादिमहिम्ना ब्राह्मिणानि चेतांसि येषां ते ॥ ९ ॥ १० ॥
 ब्राह्मिणैश्चनिकाः अभिवेकाद्वा पञ्चपवित्राणि पञ्चगव्यानि
 मधुमाधवी चैत्रवैशाखौ मासद्वयोऽथपुष्पादिषाहुव्यापेणसूच-
 नाथ तौ मासावेवाहरदित्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

मेघास्तदधिष्ठाऽप्यो देवताः तुमुखा निःस्वनो येषां तान्
 मृदङ्गादीन् शङ्खवेणुवीणाश्च व्यनादयन् ॥ १३-१५ ॥

अज्ञो ब्रह्मा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उनके रूप, मोदार्थ, (उदारता) भवस्था, वय, आर
 महिमा, से सबों के चित्तका आकर्षण होगया, अत एव उन
 भी जी के विषे सुर, असुर, और मनुष्य, सबों ने स्पृहा
 कीनी (केवल धन धात्र्यादि संपत्त्यर्थ) ॥ ६ ॥

महेन्द्र में तो उनको परम अद्भुत आसन खाकर विद्याया
 और नदियों में उत्तम गंगा यमुना प्रभृति सरिताओं ने सुषयों
 के कलसों से पवित्र जल समर्पण किया ॥ १० ॥

और अभिवेक के उचित सङ्ख्या भौवधियों को पृथिवी ने
 समर्पण किया, गायों ने पंच गव्य, और वसन्त ऋतुने फल
 पुष्प अथवा मधु समर्पण किया ॥ ११ ॥

और ऋषि लोगों ने यथा विधि भी जी का अभिवेक किया
 और गन्धर्व लोग मंगल गान करने लगे मदी लोग नाचने
 लगे ॥ १२ ॥

तथा मेघ लोग मृदंग, पणन, मुरज, आनक, गोमुक्क, शंख,
 वेणु, वीणा, इन सबों का जैसे तुमुख शब्द हो इस प्रकार
 नाच करते हुए, ॥ १३ ॥

तद्गन्तर पञ्च जिन के हस्त में देवी भीदेवी को दिग्गजों
 ने ब्राह्मणों के मुख में उच्चरित सूक्त के वाक्यों सहित पूर्ण क-
 लसों से अभिवेक किया ॥ १४ ॥

जब दिशाओं के गज अभिवेक कर चुके तब भीजी के
 पिता समुद्र ने पीतांबर युगल वस्त्र समर्पण किये, और बरुण,
 भी ने मकरंद के मारे जाभे भ्रमर गुंजार कर रहे एसी वैज-
 यंती माथा समर्पण करी ॥ १५ ॥

और विश्वकर्मा प्रजापति ने विचित्र भूषण, सरस्वती ने
 हार, ब्रह्मा जी ने कमल, और नाग लोगों ने कुंडल समर्पण
 किये ॥ १६ ॥

भीधरखामिकृतभाषायर्द्धिपिका ।

पद्मभाष्यं ध्रुवं नियमव्यभिचारिणो निरुवाः सप्तो गुणो
 यस्मिन्सं नाश्वविन्दत कश्चित्कस्यचिदोषस्य सङ्गावात् ॥ १६ ॥

तदेवाह-नूनमिति, त्रिभिः । मन्थुनिर्जयो नास्ति दुर्वासः प्रभृ-
 तेषु गुणशुक्रादिषु सङ्गवर्जितं ज्ञानं नास्ति महर्षेऽपि ब्रह्म
 मोमादौ न कामनिर्जयः परतो व्यपाश्रयः परापेक्ष इन्द्रादिः सः
 किमीश्वरः ॥ २० ॥

न भूतसौहृदं परशुरामादिषु न मुक्तिकारणं त्यागः शिबिप्रभृ-
 तेषु पुंसः कार्त्तवीर्यादधीयंमस्ति अजवेगनिष्कृतं काखवेगेन परि-

क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः ।
यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्च न काञ्चते हिं माम् ॥ २२ ॥
श्रीशुक उवाच ।
एवं विमृश्यव्यभिचारि^(१) सद्गुणैर्वरं निजै^(२) काश्रयतपाऽगुणाश्रयम् ।
वत्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरेषक्षभीप्सितम् ॥ २३ ॥
तस्यांसदेश उशर्ती नवकञ्जमालां माद्यन्मधुव्रतवरूपगिरोपघुष्टाम् ।
तस्थौ^(३) निधाय निकटं तदुरः स्वधाम सत्रीडहासविकसन्नयनेन^(४) याता ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेर्दीपिका ।

इतं तु न भवति गुणमङ्गलजितः सनकादिर्द्वितीयो मम वरो न हि समोऽपि निवृत्त्यात् ॥ २२ ॥

चिरायुष्यपि मार्कण्डेयादौ शीलमङ्गलं नास्ति इन्द्रियदमन-
शीलत्वात् क्वचित्तदप्यस्ति निरवयवकामिपुत्रभृतौ आयुषः स्वयं
न वेद्यं दुर्कानि भगवद्भेदेणाकस्मादेव मृत्युसम्भवात् यत्र कुत्र
च श्रीकृद्रे मार्कण्डेयादिवदिन्द्रियदमनाद्यभावात्कालं मङ्गलं चायु-
र्निश्चयश्चेत्युभयमस्ति न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिद्दोषस्तथाऽपि सोऽप्य-
मंगलः इत्यज्ञानवासाधमङ्गलत्वेऽपि श्रीमुकुन्दं लक्ष्मीकृत्याह, कश्चे-
ति । कश्चित्तुमंगलो निरेषद्यश्च स तु मां न हि काञ्चते आत्माराम-
त्वात् ॥ २२ ॥

एवं विमृश्य रमा निरेषक्षमपि मुकुन्दमेव वरं वत्रे तत्किम् ?
अव्यभिचारिभिः सद्भिर्धर्मज्ञानादिभिर्गुणैर्निजैकाश्रयतया च निरे-
षेक्ष्येण वरं सर्वोत्तमं तत्र हेतुः अगुणाश्रयं प्रकृतिगुणातीतम्
पाठान्तरेऽप्ययमेवाधेः, अतएव स्वस्य ईदृशिनं किञ्च सर्वगुणैरगुणा-
दिभिरेषेक्षितं ह्यनम अयं भावः यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेनाप्यनिरपे-
क्षस्तथाऽप्यभिज्ञा अस्मिन्निरेषेक्ष्येण नापेक्षते तद्वन्मामपि नापे-
क्षते तावन्नेव तदपेक्षयाऽहं कृतार्था स्यां किमन्यैः प्राकृतैरिति तमेव
इत्यवतीति ॥ २३ ॥

तदेवाह, तस्यांसदेशे कमनीयां नवकञ्जमालां निधाय तदनुग्रहं
प्रतीक्षमाणा तृप्यादितस्य निकटं तस्थौ कथम्भूतां मालाम्? माद्यन्तो
ये मधुव्रतगुणैर्वा वरूपस्य गिरा उपघुष्टां नादितां कथम्भूता श्रीः
सत्रीडहानेन विकसन्नयनेन तेन तस्योरः स्वधाम याता सती वचः
प्रतीक्षमाणा तस्यावित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराजभाषायेर्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कृतस्वस्ययना कृतमङ्गलाभया श्रीनेदस्तो द्विरेफा अमराः
वस्थां ताम् उपलब्धजं पाणिना परिगृह्य निरस्तनिखिलदोषस्य
समस्तकल्याणगुणाकरस्य स्वाभिमतस्य पुंसः कवठे निधातुं
परिपुष्टोतिभावः अथाह कथम्भूता सती शोभनयोः कपोलयोः
कपडवे प्रचक्षती पस्मिद् सत्रीडो हासः वस्तिस्तस्मिन्मनमति-
सुन्दरं वरं वक्षमी ॥ २७ ॥

तथा अहमङ्गुमाश्रयाम् उच्यते सिकं लिसं समं निरस्तं च
यस्तनद्वयं तच्च चारु सुन्दरं कृशञ्जावरं च वक्षती ततः सा श्रीः
नूपुराणां वल्लुभिमधुरैः शिञ्जितैरितस्ततः विसर्पती अखन्ती
हमखनेष वक्षी ॥ २८ ॥

तत आत्मनः स्वस्याः पद्माश्रयं ध्रुवं नित्यमव्यभिचारिणां
नित्याः स्वाभाविकाः सन्तः कल्याणगुणाः यस्मिन्तास्त्रिवच्यं
निरस्तहेयगुणम् एवभूते पदं गन्धर्वादिमध्ये विलोकयन्ती विश्वा-
रयन्ती नान्वनिन्दत नापश्यन् क्वचित्कस्यचिद्दोषस्य दर्शनेन
मान्वाविन्दतेति भावः ॥ २८ ॥

तदेवाह-नूनमिति श्रियः । यस्य रुद्रदुर्वासः प्रभूनेस्तपस्वसिन्
तस्य मन्थुनिग्रहस्तु नास्ति नूनमिति निश्चये यस्य तु गुरुशुक्रादे-
ज्ञानमस्ति न तस्य ज्ञानं सङ्गुर्जितं किन्तु फलसङ्गादियुक्तमेव
कश्चिद्ब्रह्मादिर्महांस्तथापि न तस्य कामनिर्जयोऽस्ति तद्गुरोरेव
पत्नीत्वेन गृहीतत्वादिति भावः । य परतोऽपवाश्रयः परपेक्षेवर्वा-
श्रय इन्द्रादिः स किमीश्वरः ? अनीश्वर एवेति भावः ॥ २० ॥

क्वचित्परशुरामादौ धर्मोऽस्ति तथाऽपि न भूतसौहृदमस्ति
त्यागः क्वचित्कृतिप्रभृतिष्वस्ति वस्त्यागः शिष्यादिगतः स न मुक्ति-
कारणो न मुक्तिहेतुः पुंसः कान्तर्वाश्रयैः वीर्यमस्ति तथाऽपि तद्-
जयेगेन कालवेगेन निष्कृते परिहृतस्तु न भवति द्वितीयः भगवतो-
ऽन्यः कश्चिदपि सनकादिरपि स्ववादिप्राकृतगुणमङ्गलजितो न
भवति "न तदस्ति पृथिव्यां च दिवि देवेषु वा पुनः । स्वस्य प्रकृति-
जन्मुक्तं यदेभिः स्यान्नभिर्गुणैः" इत्युक्तरीत्या गुणव्यतिर्भुक्तस्य श्री-
भगवद्व्यस्य कस्याऽपि जन्तोरभावादिति भावः ॥ २१ ॥

क्वचिन्मार्कण्डेयादिषु चिरायुरस्ति न तु शीलं मैङ्गलञ्चास्ति
इन्द्रियदमनधर्मशीलत्वादिति भावः क्वचित्तदप्यस्ति चिरायुषः
स्वयं न वेद्यं न निश्चये कुत्रचित् रुद्रादौ उभयं चिरायुष्यं शीलञ्चास्ते
तथापि न रुद्रादिमङ्गलः अमङ्गलवेषः श्रीभगवन्ते लक्ष्मीकृत्याह-
यश्च कारस्व्येन सद्गुणाश्रयनिरवद्यनिर्गतशिवमङ्गलमूर्त्तिभंगवान्
स तु मां न हि काञ्चते स्वत एव पूर्वोत्तरादिति भावः ॥ २२ ॥

एवमित्थं विमृश्य रमा वक्षमीः निरेषक्षमपि मुकुन्दमेव
वरं पति वत्रे, तत्र हेतुं वदन्मुकुन्दं विशालद्वि-अव्यभिचारिभि-
रनिरस्ताधार्योर्मङ्गलगुणैर्निजैः स्वकीयैर्निरवद्यकैराश्रयनः
आश्रयणाद्वरं सर्वोत्कृष्टम् अगुणाश्रयं स्ववादिप्राकृतगुणानाश्रयं
च निजैराश्रयतागुणाश्रयम् इतिपाठान्तरं तदा निजैरव्यभिचारि-

(१) सद्गुणं पदं निजैकाश्रयि सद्गुणाश्रयम् इति विज० । (२) राश्रयतो इति धीर० । (३) निधीय । (४) गीता इति च विज० ।

भीमद्वीखाघवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सद्गुणोत्थयतया प्राकृतगुणाभयं वरम उत्कृष्टमित्यर्थः । सर्वगुणो-
राधयथासौक्यायदेवधयगणियत्वेनापेक्षितम् अत एवेत्सितमात्तु-
मिच्छाविषयं मुकुन्दं वरं यत्र ॥ २३ ॥

उक्तवराप्रकारमेवाह—तस्येति । तस्य मुकुन्दस्य अंशदेशे
रक्तध्रुवदेशे कमनीयां नवकज्जमाखां निधाय तदनुग्रहं प्रतीक्ष-
माणा नृणां तस्य निकटे तस्यां, कथम्भूतां मालाम् ? माघतां
गधुपानमत्तानां गधुपतानां भ्रमराणां वरुणस्य समुद्रायस्य
गिरोपघुष्टां धानितां, कथम्भूता लक्ष्मीः ? सर्वोडहासेन विकसत्
यप्रथमं तेन तस्य भगवत उरो वक्षः स्वधाम स्वाश्रयं याता तद्वक्षः
स्वाश्रयत्वेन प्रतीक्षमाणा सतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्धंकृतपद्मनाभवी ।

वक्रं समं स्तनद्वयञ्च दधती ॥ १७—१८ ॥

आत्मनः स्वस्य निर्दोषं गन्धर्वोद्विषु पदं स्थानं पतिवृत्तगं
स्थानं नान्वन्विन्दतेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

ननु, पद्मनूपलक्ष्य किं पृथक्त्वी जानेत्याशङ्कान् श्लोकद्वयेन
परिहरात्—नूनमिति । यस्य तपोऽस्ति तस्य मय्युनिजयो नास्ति
नूनं निश्चये “नूनं तर्कंशोभनश्चये” इत्यभिधानात् इति तर्क्यामि वा
“ विधिनाकेन भागेश कृच्छ्रान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं प्राहुस्त्वापसास्तप उत्तमम् ” इति.

अनेन श्रुतितया नारदादयः प्रतिपिद्धाः कश्चित्पुंसि ज्ञान-
मस्ति तस्य ज्ञानं सङ्गवर्जितं फलभनेहरहितं न स्यात् नून-
मित्यत्राप्यनुकुर्यते अनेन वृद्धरूपत्यादयो निपिद्धाः काश्चिद्ब्रह्मा
तत्र महान्स्ति तस्य ब्रह्मणाः कामनिजयो नास्ति “ प्रजापतिः
स्वां दूहितरम् अङ्गवध्यायत् ” इति श्रुतेः । “कस्मै देवाय हविषा
विधेम” इति च. यः परतो व्यपाज्यः परमस्यमाश्रयत इति स
इश्वरः किं नैव अनेन रुद्रादिर्निवारितः ॥ २० ॥

तर्हि द्युत्पायिः स्यादिति । तत्राह—धर्मइति । कश्चित्संघ-
मित्वां धर्मोऽस्ति तस्य धर्मस्य भूतेषु दया नास्ति निरनुक्रो-
शाधिकारप्रवृत्तत्वात् कश्चित्कस्मिंश्चित्पुंसि पुण्यवृत्तगो धर्मो-
ऽस्ति तस्य प्राणापु सौहृदं दुर्लभमिति मीमांस्यनिषेधोऽथा
तच्च स्वजने च धर्मिण्या देवतादिभ्यो वाऽस्यायाजितेभवादि-
वान् त्यागः तच्च मुक्तिकारणं न भवति भगतदपेगाशुद्ध्याऽननु-
श्रितत्वात् हानोपादानाद्विलक्षणत्यागाधिकारित्वाद्वायुरपि मुक्ति-
कारणं न “ मोक्षरक्तु जनार्दनः ” इति वचनाद्वा अनेन वायु-
लक्षणे कश्चित्पुंसो धीर्य तापादिदुःखनिवारकमस्ति तदजवेग-
निष्कृतं न कालचक्रव्रजयि भवति अनेन चन्द्रो निवारितः
“ श्रीगाः स्त्रीगाः प्रविशति ” इति वचनात् गुणसङ्गवर्जितो द्वितियो
न हि द्वि विनति शेषः ॥ २१ ॥

कश्चिद्भस्तुनि चिरायुरस्ति चेतस्य शीलमङ्गलं न हि चिर-

जोविषत् कश्चिद्भस्तुनि तच्छीलमप्यस्ति तस्यांयुषो न वेद्यम् आयु-
ज्ञानं दुःशकमित्यर्थः । कुत्र च कापि यत्र यस्मिन् पुंसि उभय-
मायुः शीलं च सोऽपि पुमानमङ्गलः गर्भितः सुमङ्गलः कश्चन
लांकनिलक्षणां मुक्तजातीयां मां कांक्षते यदि सोऽपि न भवतीति
शेषः ॥ २२ ॥

एवमित्द्रादीनिपि विमुद्ध्य दोषानुक्त्वा रमा मुकुन्दं परम्पदं
वद्रे इत्यन्वयः अद्यभिचारिणो नातिव्याप्ताः सन्तः अद्यात्स-
ममभवाक्यदोषरहिता गुणा लक्षणां यस्य स तथा ते निजा-
श्लेषाभयिणाश्लेषकस्तिशेव वर्तमानाश्च सन्तश्च तपमादिगुणा येषां
ते तथा तेषां पुंनमाभयं निजत्वाद्काश्रयित्वं निजमात्मीय-
नित्ययोगिनि तत्तन्मन्त्रापदत्वेन तदाभयत्वं युक्तं मत्स्यादि-
सर्वगुणोत्प्रेक्षितत्वं तत्त्वस्यथा सौशील्यादिगुणैर्वा काचन काङ्-
क्षत इत्यस्यापवादमाह, निरपेक्षमिति, तर्हि न कश्चन तस्मिन्नादरं
करोतीति तत्राह इत्पितमिति—

एव प्रह्लादतिवृद्धस्तपति दिनपतिश्चञ्चलो मातरिश्वा -
दिश्वामा नीलकण्ठोऽस्त्रदशपतिरसौ गर्भितः क्षीयतेऽऽजः ॥
इत्थं देव्या विचिन्त्य भ्रमरकुलकलागीतशब्दप्रफुल्ला -
दक्षा माखा सुरारः सुरतरुकुसुमावङ्कता पातु युष्मान् ॥

इति पुराणवा व्याचक्षन्ते ॥ २३ ॥
तस्य हरेरंसं माखां निधीय निधाय तस्यावित्त्वस्ययः उशतीमि-
ष्टमाधनीभूतां कान्तां वा प्रीडया सह वत्तमानः सर्वीडः स चासौ
हामः सर्वीडहामः तेन विकसितनयनेन स्वस्या धाम तस्य हरेः
उरः पश्यतीति शेषः भीता शरीरकंपोपता अयं च शृङ्गार-
विशेषः—

“अनाद्यनन्तकालं च विश्वमेवाभिना रमा ।
अन्येषां ज्ञापनार्थाय दोषानुक्तरान् जर्षा” ॥—
इति वचनात् अथुना हरेरंक्ष्मीप्राप्तने पूर्वमिति शङ्कापरि-
हर्तव्या स्वस्याः स्त्रियः इत्युत्तरश्लोकविशेषणसामर्थ्याच्च ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बर्भः ।

अन्यशिक्षार्थं श्रियश्चरितमाह—विश्लोकयन्तीति ॥ १६ ॥
अन्येषां स्वल्पगुणत्वोऽतिदोषमिधनामाह—नूनमित्यादि-
त्रयेण । अत्र तप मादिभिरपि न स्वाभ्यं विवक्षितम् । असाभ्य-
प्रसिद्धेः । यथोक्तम् “ इमे चान्ये च भगवन्मित्या यत्र ” इत्यादौ प्रार्थ्या
महत्त्वमिच्छाङ्गिरिति किन्त्वस्यदीयतपमादिज्ञेयानां सतामपि
दोषान्तरोपरकत्वमित्येवमत्यन्तासाभ्यमेव विवक्षितं । परतो
व्यपाभय इति गुणसाभ्यमपि प्रत्याख्यातम् ॥ २० ॥

अजवेगेति यतस्तेषां तत्तद्गुणत्वमपि मायागुणकृतेमेव न तु
तदतीततद्गुणत्वमिति परामृशति—नहीति । हि यस्मात्
द्वितीयः श्रीमुकुन्दादयः अनेन धनकादय आभारामा अथि
परिहृताः तेषां शमयमादिगुणानां मायिकत्वात् तथा शिरोऽपि
परिहृतः “ शिवः शक्तियुतः शम्बाञ्छिङ्गो गुणोत्सेहतः ” इति

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

हरिर्हि निर्गुणः स्वात्मा इत्याद्युक्तः यद्वा यो वा कश्चिद्गुण-
लक्षणोऽस्ति सोऽपि द्वितीयो मुकुन्दस्य तुल्यगुणो न भव-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

मथ प्रकारास्तरोगा शिवं परिहर्तुमुपक्रमते-कचिदिति ।
चिरायुश्चिरजीविता शीलमङ्गलशब्देनात्र भोग उच्यते इन्द्रिय-
दमनशीलत्वादिति टीकायां हेतुविन्वासात् अभागिनोऽमङ्गल-
स्वभावत्वेन लोके नामाप्रहणदर्शनाच्च यद्वा कचित् मय-
दानवाहो चिरजीवितास्ति शीले स्वभावे मङ्गलं माङ्गल्यं
नास्तीत्यर्थः । असुरस्वभावत्वादेवं कञ्चित् बलिप्रभृतौ शील-
मङ्गलमप्यस्ति किन्वायुषो वेषं वेदनं नास्ति मर्यानिश्रयात्
यत्र शिवे मङ्गलस्वभावो नित्यत्वाच्चायुषो वेषत्वं चैव्युभय-
मप्यस्ति सोऽप्यमङ्गलः बहिःइमशानवासामामङ्गलचेष्टितः
श्रीमुकुन्दं लक्ष्योक्त्याह-यः कश्च कोपि तत्तद्गुणातिक्रम-
यानन्तगुणात्वात्तद्दोषहीनत्वाच्च सुमङ्गलः अतिशयेन सर्वेषां
मङ्गलनिधानरूपः स तु ना स्वरूपेण परमानन्दरूपां
शक्त्या च सर्वगुणमस्त्वत्तदायिनीमपि न काञ्चित् स एव
स्वरूपगुणसम्पत्तिभिः पूर्णो इत्यर्थः । अथच प्रेमवशोऽनौ
प्रेमवती मां कथं नाकाङ्क्षेदित्याभिप्रेत्य श्लेषेण कश्चन कोपि
सुमङ्गलोऽनौ हि निश्चितं मां काङ्क्षतीत्यपि भाषितम् इदमत्र
तरुणं परमानन्दरूपे तस्मिन् गुणादिसम्पन्नगुणान्त-
शक्तिशक्तकास्वरूपशोक्तिर्हि वा विराजते तदन्तरेऽनभिन्नक-
नित्तमूर्तित्वेन तद्बहिर्दृश्यमित्यकलक्ष्म्याख्यमूर्तित्वेन इयञ्च
मूर्तिमती सर्वगुणसम्पत्तिप्राप्ती भवति ततः स्वास्मिन्
परमानन्दस्वरूपे सर्वगुणस्वरूपेण स्वरूपसिद्धपरमपूजायात्
उभयथापि न तां पृथगभूय स्थितां मूर्तिमतीमपेक्ष्यते
यथा खल्वन्वः । किन्तु भक्तवशता स्वभावेन तां प्रेमवतीमपेक्ष्यते
व्यवेति ॥ २२ ॥

प्रकाराणां निगमयति-एवमिति । मुकुन्दं चरं यत्र इत्यन्वयः
तं विभिनष्टि, अत्रयभिचारिभिः सज्जिर्निर्दोषैश्च गुणोपैवं सर्वो-
त्तमं मित्रैराश्रयतया अथानिरपेक्षत्वेनैवच गुणाश्रयम् । स्वरूप
सिद्धतत्तद्गुणमित्यर्थः । अतएव तेषां गुणानां प्रकृतिसम्बन्धि-
त्वमपि स्थायित्वं स्वतः परमानन्दघनरूपत्वात् सर्वगुणो-
रपेक्षितं स्वयं निरपेक्षम् अतएव निजाभीप्सतमिति । यद्वा एवं
विमृश्य यत्र विमर्शनमेवानुब्रूयति-अव्यभिचारिणी । निरपेक्षो-
प्यगाकृताव्यभिचारसद्गुणात्वात्तत्तत्सज्जनया मामङ्गीकरिष्यत्ये
वेति भावः ननु योग्य एवाऽपं तस्य महतो महागुणः
भवत्याख्यगोर्यायास्तद्वरणां न योग्यं तत्राह, सर्वैर्गुणैः प्राकृते-
रप्यपेक्षितं मायांशभूताभिस्तत्तद्विष्टातृदोषाभिः स्वसमृद्धये
समाश्रयतेऽसौ किमुन मयत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

उभयरूपया एव तस्याः श्रीभक्तवतीवाश्रय इत्याह-तत इति ।

कृतमनादित एव स्वस्ति सर्वकालमङ्गलं नाशयणावस्त एवायम-
मास्पदं यस्याः सा स्रप्रतिच्छद्विरूपा गुणमयीष स्थियाः
सम्पदा प्रह्लादिभ्यो दद्यानापि स्वयं गुणातीता चिन्मय-
न्पद्रूपा लक्ष्मीः श्रीः नारायणमेकमेवाभित्य सदा वर्तते तथैवा-
नादित एव कमपिगुणो नोपाधीकृत्य स्वभावत एव तस्मिन् प्रेमवती
तरुमर्षोन्द्रयसुखसम्पादायित्री प्रेयसीरूपापि वर्तते इत्यर्थः ।
तदपि द्विविधेन लक्ष्मीः समुद्रे जनकीकृत्य प्रादुर्भूता पुन-
रेकीभूता मती खनित्यप्रियं श्रीनारायणो स्वयं वरितुं
सञ्चाल ॥ १७ ॥

ततस्तदनन्तरं ततस्तत्र महासदसि विभर्षणी हेमलता
जङ्गमा स्थापयतीति ॥ १८ ॥

किञ्च तयोरेकीभूतयोर्लक्ष्मीर्गोभ्यो या सम्पद्रूपा सा लोके
स्वप्रेयसा भगवतः सर्वत एवोत्कर्षे रूपापयितुं तत्र नित्यनिरु-
पाधिप्रमवत्यपि अन्यत्र गुणादोषान्वेषेचनपूर्वकमन्यस्याः स्वयं-
वराया इव स्वस्यापि तत्रैव गुणात्कर्षोपाधिकं स्वयंवरणां दर्श-
यामासेत्याह-विलोकयन्तीति । गन्धर्वादिषु आननः स्वस्य पद-
मास्पदं जनं कमपि नास्त्वविश्वत कीदृशं निरकथं निर्दोषम् अथ
च अव्यभिचारिणः सर्वैव स्थायिनः सन्तः कन्याशावत्त्वात्
श्रेष्ठा गुणा यत्र तत् ध्यं नित्यम् ॥ १९ ॥

तत्रतत्र वरणावयसायानुद्धवे सद्गोपप्रकृतगणावत्त्वमेव
हेतुरिति सम्पद्रूपा लक्ष्मीः स्वगतमाह-नूतमिति त्रिभिः । तस्य
तु शोभःप्रभुर्गोमन्यनिर्जयो नेति तपसा वैयर्थ्यम् ज्ञानं कञ्चित्
वृद्धपत्यादिषु सङ्गवर्जितं नेति ज्ञानस्य वैयर्थ्यम् महान् प्रह्ला
न कामनिर्जय इति महत्त्वस्य वैयर्थ्यम् यः परतः शत्रुभ्यां
हेतोर्वैपाश्रयः व्यपगतास्पदो वारम्भारम्भवति स किमिन्द्रादि-
रीश्वरो भवति नैवेत्यर्थः ॥ २० ॥

कचित्कर्मिषु शुक्रादिषु धर्मः कर्मिणादसुरपुरोहितत्वाच्च न
पूतमोहदमिति धर्मस्य वैयर्थ्यं त्यागोऽप्रादिदानं दक्षादिषु तदा-
नस्य मुक्तिकारणात्त्वाभावाद्द्वैयर्थ्यं गीर्थ्यं वलं पुंसः शुभमनिशु-
म्भादेः अजवेगानिष्कृतं काखवेगपरिहृतं न भवतीति यत्तस्य
वैफल्यं गुणमङ्गलवर्जितः प्राकृताप्रकृतविषयास्मात्कारणरहितः
मनकादितं द्वितीयो न ह्यपरस्तत्र यद्प्राकृतसौरूप्यमौर-
ऽयादेर्नैकलयापत्तेः ॥ २१ ॥

कचिद्विभर्षणीषु चिरमायुः किन्तु शीलमङ्गलौति न तत्र
आसुरस्वभावेन शीलाभावः इन्द्रशत्रुकत्वेन मङ्गलाभावश्च
कचिन्मनुपुत्रपौत्रादिषु तत् शीलमङ्गलं किन्वायुषो न वेद्यं न ज्ञानं
मनुष्यजातिस्वेनाचिरायुष्मात् यत्र कुत्रचिच्च उभयं सौशील्यं विप-
दभावनत्वे चिरायुष्मं च स च महर्षेवः अमङ्गलः इमशान-
वासामामङ्गलचेष्टितः भगवन्तं लक्ष्योक्त्याह-शोभनानि मङ्ग-
लान्येष यथेति पूर्वोक्तदोषाणां स्वरूपत एवामङ्गलत्वात् गुणानां
प्राकृतानां नश्वरत्वेन कन्याशावत्त्वाभावात् ते गुणा दोषाश्च
नैव सुमङ्गला इति भावः किञ्च पूर्वपूर्ववद्विभक्त्येको दोषो-
ऽस्तीति व्याजस्तुत्या दोषमाह-न काञ्चित्ते तापेभ्य इति निर-
पेक्षत्वलक्षणाः सर्वत्र विद्वन्मोऽत्रैव इष्ट इति भावः ॥ २२ ॥

एवं विमृश्य समा निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव चरं यत्रे गनु,

श्रीमद्विष्णोर्नाथचक्रवर्तिकृतस्वाराज्यदर्शिनी ।

स तां नापेक्षते चेत् स्यादपि तं नापेक्षतां तत्राह—सर्वैरिगामादिभि-
र्गुणैरपेक्षितम् अयं भावस्तस्याः यथायं स्वयं निरपेक्षोऽपि स्वमपे-
क्षमाणा अगामादिनापेक्षितोपेक्षते तथा मामपि नापेक्षयते
यतोऽयं निरपेक्षो यथा निरपेक्षश्चेत्यत एतस्मिन्नेव कृतार्थो
भूषासं किमन्यैः प्राकृतेरिति अत एवावगमिचारिणांऽव्यभिचा-
रित्वादेव नित्यात्मन्तः श्रेष्ठा ये गुणा एष्वव्यभिचार्येणैवं श्रेष्ठं
अगुणाभयं प्रकृतगुणानां निजस्य स्वस्य एकाग्रयनया
वत् ॥ २३ ॥

उत्तरीं कर्माणीं मालां निधाय तूर्णानि तस्य निकटे प्रथमं
तस्यो तनस्यद्विमप्रागममित्यस्य तस्य उरो वक्षः स्वयं धाम
समस्तद्रष्टृलोकालक्षयनयैव याता प्राप्ता सती ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकुन्दचक्रवर्तिकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तदन्तरं कृतस्वस्ययता सुशोभनं चक्रं दधती सती उपल-
ब्धं परिगता परिशुद्धा भगवत्कण्ठे निधातुमिति शेषः
चञ्चाल ॥ १७ ॥

तथा सुशोभनं स्तनद्वयं दधती नूपुराणां चतुर्भिर्मधुनेः
शिञ्जितैरितस्ततो विमर्षिणी हेमजनेय वधो ॥ १८ ॥

आत्मनः स्वस्याः धूनें नित्यं निरवद्यं स्वभावतोऽपास्त-
व्यमस्तद्वेषम् अव्यभिचारिणां नित्याः सन्तो गुणाः यस्मिन् तत्
पदमाभयं गन्धर्वादिषु विलोकयन्ती नान्यविन्दत ॥ १९ ॥

तदाह—नूनमिति श्रिभिः । यस्य दुर्वासःऽभूतेस्तपोऽस्ति
तस्य मय्युनिजयो नास्ति कश्चिद्बुद्धरूपत्यादौ ज्ञानमास्ति तत्र
सङ्कयजितं ज्ञानं नास्ति कश्चिद् ब्रह्मसोमादिमेहान् तस्य काम-
निजयो नास्ति । परतः असुरादिभ्यो हेतुभूतेभ्यः व्यपाश्रयः
श्रेष्ठैश्चयः पुनः पुनर्भवति स इन्द्रादिः किमीश्वरः ॥ २० ॥

कश्चित् शुकादौ धर्मोऽस्ति न भूतसौहृदम् असुरयाजकत्वात्
कश्चिच्छ्रियप्रभृतौ त्यागोऽस्ति तत्र स मुक्तिकारणं नास्ति पुंसः
कान्तिषोऽदौ धीर्यं बलमस्ति तथाऽपि स्वतन्त्रगतिष्कृतं कालेन
परिहृतं नास्ति द्वितीयः भगवद्विद्वान् सर्वोऽपि प्राकृतो लोकः
गुणमङ्गलजितो न भवति गुणमङ्गलपितृवाक्येय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

कश्चिन्मार्कण्डेयविश्वरायुरपि तत्र शीलं मङ्गलं नास्ति
तपसा दुर्बलवेहेन्द्रिगन्तात् कश्चिद्विरयवकशिपुप्रभृतौ तदप्यस्ति
आयुः स्वयं न तस्य न निश्चयम् कश्चिद्बुद्धादौ शीलमङ्गलमा-
युषः स्वयं चैत्युभयमस्ति सोऽप्यमङ्गलः नरकपालाद्विप्रियत्वात्
भगवन्तं लक्ष्मीकृत्याह—कश्चेति । कश्चिःसुगङ्गलः निरवद्यश्च स
तु गां न हि कांक्षते स्वतोऽन्वत्समस्तकामत्वात् ॥ २२ ॥

एवं निमृश्य समा निजैकाग्रयया स्वात्माधारमान्स्वरूप-
स्वरूपत्याऽव्यनिरपेक्षमपि मुकुन्दमेवोत्पन्नं चरं यत्र तत्र हेतुगर्भाणि
विशेषगानि अव्यभिचारिणः स्वाभाविकैः सर्वज्ञत्वकृतहरण-
भयद्वयभक्तनरनलत्वसर्वेश्वरत्वं दिगिगुणैर्वरं सर्वोत्तमम् अगुणा-

भयं प्राकृतगुणरहितं यथा अगुणानां मुक्तानामाभयं सर्वं
नपोदानवनदानादयो गुणा येषु तैर्ब्रह्मादिभिरपेक्षितमुपास्वतया
वाञ्छितम् ॥ २३ ॥

तदेवाह—तस्येति । माद्यन्तो ये मेधुमनाः भ्रमरास्तेषां चक-
यस्य गिरा उपघुष्टां नादितामुशतीं कमनीयां नवकञ्जमालां तस्य
मुकुन्दस्यांसदेशे निधाय सत्रीडहासविकसजयनेन तस्य मुकु-
न्दस्य उरः स्वधाम याता सामिलापनिरीक्ष्योऽन तद्रक्षसि वास
भिखायं द्योतयन्ती सती निकटे तस्यो ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तदन्तरं रूपि लोको ने किया : स्वस्तिवाचन जिन को,
और जिनके सुन्दर कपोलों पर कुंडल झलक रहे, तथा
लज्जा सहित मन्दहास युक्त सुन्दर मुख जिन का, ऐसी भी
लक्ष्मीजी अपने हाथ में भ्रमर गुंजार कर रहे जाँमे ऐसी कमलों
की माला को लेकर चली ॥ १७ ॥

परस्परसमीपवर्ति, और समान, तथा कुंकुम से खिस
एंगे होंगे स्तनों को धारण करती हुई अति कृश कटि बाँधी
वे भीजी आगेर खलती हुई नूपरों के मनोहर शब्दों के कण-
त्कार करती हुई हेमजतां को नारि शोभा को प्राप्त होती भई ॥ १८ ॥

और चलने समय में अपना दोष रहित, निश्चल, नित्य
मङ्गल वाचा ऐसे आभय को अवलोकन करती हुई भी
गन्धर्भ, यक्ष, असुर, सिद्ध, चाण्य, और स्वर्गवासियों में भी किसी
को ऐसा न देखा कि जिस में कुछ दोष न होवे ॥ १९ ॥

जिस में निश्चल करके नप देखा उस से क्रोध नहीं
जीता गया, कितने लोगों में ज्ञान देखा पर संगवर्जित नहीं
देखा, कोई महात् भी देके (ब्रह्मा चन्द्र आदिक) परंच उच में
धाम की जीत न देखा, कितने एक ईश्वर भी देके (इन्द्रा-
दिक) पर वे पराये आधीन देके, ॥ २० ॥

कितनों में धर्म देखा (परशुरामादिमें) पर वहाँ प्राणियों
के साथ सुहृदता न देकी कितने जनों में त्याग देखा पर
वहाँ मुक्ति का कारण नहीं, कोई पुरुषों में धीर्य देखा (सह-
आषाढमादि में) परंच वे काल से नष्ट होने वाले देके, और
कोई लोग गुण, संगवर्जित भी देके (सनकादि) पर वे लोग समा-
धिनिष्ठ होने से पति नहीं हो सके हैं ॥ २१ ॥

कोई लोगों में विश्वासु [बड़ी आयु] देकी [मार्कण्डे
यादिमें] परंच वहाँ शील और मंगल नहीं देखा कहीं
पर वह भी देखा तहाँ आयु का ठिकाना नहीं देखा, और
जहाँ कहीं वे दानों वाले भी हैं वह अमङ्गल रूप है और
लक्ष्मी जी बाँधी कि जो परम सुमंगल रूप भी है वह मेरी
आकांक्षा नहीं करता है ॥ २२ ॥

श्रीलक्ष्मी जी ने इस प्रकार नित्य सङ्गों के एक आभय
भीहरि को अपने वर निश्चल करके, सर्वे गुणों को भी

तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षो निवासमकरोत्परमं विभूतेः ।
श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुण्येन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतीस्त्रिलोकान् ॥ २५ ॥

शङ्कतूर्यमृदङ्गानां वादित्राणां पृथुः स्वनः ।
देवाऽनुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् ॥ २६ ॥
ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुखयाः सर्वे विश्वसृजो विभुम् ।
ईडिरेऽवितथैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैः पुष्पवर्षिणाः ॥ २७ ॥
श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ।
शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम् ॥ २८ ॥
निस्तत्त्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रपाः ।
यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्देवदानवाः ॥ २९ ॥
अथासीद्धारुणी देवी कन्या कमललोचना ।
असुरा जगृहुस्तां वै हररनुमतेन ते ॥ ३० ॥
अथोदधेर्मथ्यमानात्काश्यपैरमृतार्थिभिः ।
उदतिष्ठन्महाराज ! पुरुषः परमाद्भुतः ॥ ३१ ॥
दीर्घपीवरदोर्दण्डः कम्बुग्रीवोऽरुणोक्षणाः ।
श्यामलस्तरुणः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

छुपेक्षित और आप निरपेक्ष ऐसे भीमुकुन्द को अपने मनके इच्छित पति स्वीकार किये ॥ २३ ॥

फिर भीमुकुन्द भगवान् के कंठ में लड़ी कमनीय और मधुमत्त मधुप्रती [भ्रमरों] के समूहों की बाणों का जिसमें बाण होरहा है ऐसी नवीन कमलों की माला को धारण कराकर निकट में स्थित भई। तब गोविन्द ने भी अपने वक्षःस्थल में वास दिया और भी जी खजा हास और विकसित नयनों से अपने धाम श्रीहरि के वक्षस्थल में विराज मान भई ॥ २४ ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भगवानपि श्रेयोक्त्यामिदृशये स्ववक्षस्तस्याः स्थानं ददावित्या-
ऽह-तस्या कृत । विद्याया भूतयो विभवा यस्याः तस्यास्त्रिजगतो
जनन्याः श्रियः परमं सुखिरस्य देवयतावर्धयत् ॥ २५—२६ ॥

तल्लिङ्गैर्विष्णुप्रतिपादकैः अवितथैर्वधायैः ॥ २७—२९ ॥

धारुणी वरुणदेवस्य यद्वं तन्मयी सुरा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

दीर्घी पीवरौ दोर्दण्डौ यस्य कम्बुग्रीवः शङ्कनाभिरिव त्रिरेखा
सुवृत्ता प्रीथा यस्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्रिजगतो जनन्याः तस्याः अस्त्रिजविभूत्याभयभूनायाः श्रियः
त्रिजगज्जनको भगवान् स्त्रं वक्ष एव परं निवासस्थानमकरोत् यत्र
वक्षसि स्थिता श्रीः सकरुण्येन निरीक्षणेन स्वाः प्रजाः साधि-
पतीस्त्रिलोकान् अधयत् ॥ २५ ॥

तदा शङ्कादीनां वाद्यानां सस्त्रीणां देवानुगानां गन्धर्वादीनां
नृत्यतां गायतां पृथक्पृथक् मङ्गलं ध्वनिरभूत् ॥ २६ ॥

तदा ब्रह्मादयः सर्वे विश्वस्य स्रष्टारः पुष्पाणि वर्षन्तः
विभुं भगवन्तं तल्लिङ्गैर्भगवद्गुणप्रतिपादकैरवितथैः सत्यैः यथान-
स्थितार्थप्रतिपादकैर्नृणाऽऽरोपितगुणप्रतिपादकैरित्यर्थः । मन्त्रैरी-
डिरे तुष्टुः ॥ २७ ॥

देवाः सप्रजापतयः प्रजास्य श्रियाऽविलोकिताः शीलादिगुण-
सम्पन्नाः परां निर्वृतिमानन्दं लेभिरे ॥ २८ ॥

देव्या दानवाश्च यदा कश्यपोपेक्षितास्तदैव हे राजन् । निस्तत्त्वाः

श्रीमद्गीतराश्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
निर्बलाः अत्र एव निरुद्योगास्त्वकलज्जाः लोलुगाः विमोहशीलाः
बभूवुः ॥ २८ ॥

अथ श्रिय उद्गमनानन्तरं वारुणी देवी वरुणदेवस्य यक्ष-
मयी सुराधिदेवता कन्या कमले इव नेत्रे लोचने चरुयाः साऽऽ-
सीवुद्धभूव तां च हरेरनुग्रहा ते असुरा जगुहुः ॥ ३० ॥

अणामृतार्थिभिः काश्यपैर्देवासुरैर्मन्थमानाबुद्धेः हे राजन् ।
परमाद्भुतः पुरुषः उदनिष्ठवृद्धवभूव ॥ ३१ ॥

नं विशिनष्टि—शीर्षां पीवरी च दार्दगडौ भुजौ यस्य कम्बु-
चक्रङ्खलगत त्रिरेखा वृत्ता च प्रीवा यस्य अरुणा ईक्षणं यस्य मेघ
इव ह्यामः तरुणो युवा स्रग्वी वनमावी सर्वैराभरयौरलङ्कृतः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयस्वजतीयंकृतपद्मनाभली ।

पेभयत अवर्धयत् ॥ २५ ॥

“काहले गोमुखे त्र्यम्बुभौ च प्रचक्षते” इति च ॥ २६ ॥
तद्विजगैः श्रीवक्ष्योपेतैः श्रीसूक्तैरित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥

वारुणी सुरामिमानिनी देवता च ॥ ३० ॥

काश्यपैर्देवासुरैः परममुत्तममद्भुताश्चर्ममहात्म्यं यस्य स
तथा ॥ ३१ ॥

कम्बुप्रीवः रेखात्रयाङ्कितगलः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भ्रमः ।

श्रीमगवानपि तादृशानङ्गत्वनुमनेन जातानुरागस्तत्पर-
माभये स्ववक्ष एव तस्यै स्थानमदात् सापि तं निजपरमा-
श्रवं प्राप्य समृद्धा सर्वान् सम्बर्द्धयामासेत्याह, तस्याः श्रिय
इति ॥ २५ — २८ ॥

यदा लक्ष्म्योपेक्षितास्तदा निस्सस्वादयो बभूवुरित्य-
न्वयः ॥ २९ ॥

वारुणी तन्नाम्नाः सुराया अभिष्टात्री ॥ ३० ॥

अपेति सार्द्धत्रिकम् ॥ ३१-३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्द्धिनी ।

त्रिविधाया लक्ष्म्यास्तत्र धामं व्यवस्थयेवाह—तस्याः प्रसिद्धायाः
हरिप्रेयसीरूपायाः त्रिजगतो जनन्याः वक्ष एव निवासम् अकरोत्
तपेय त्रिभुनेः संपद्रूपायाः अपि वक्षः परमं भेष्यं सार्द्धकाञ्चिकं
च निवासम् अकरोत् तेन ब्रह्मन्द्राद्याः खलु विभूतिरूपायाः
असार्द्धिकाः गौणाश्च निवासाः स्मुरिति ध्वनितम् अथात्र

विष्णुसदाशिवयोर्निर्गुणात्पेश्वरत्माभ्यां साम्येऽपि यथा सदाशिवोऽपि-
भूतस्य रुद्रस्य गुणावतारत्वं न तु विष्णोर्गन्धर्भूतस्य मत्स्वकर्ममा-
द्वस्तथा लक्ष्मीर्नाहूभूतिरूपलक्ष्म्योर्भगवत्प्रेयसीत्यादिना साम्येऽपि
विभूतिरूपलक्ष्म्याः या विभूतिस्तस्या एव ब्रह्मादिभ्यो इत्तसंपत्ते-
गुणमयत्वं न लक्ष्म्याः । लक्ष्म्यास्तु नित्यमिच्छामस्थसिद्धभक्तेभ्यो
दत्तसंपत्तेः श्रिमत्स्वमतस्तयोरीपक्षे लक्ष्म्यमिति भावः । तदे-
व स्पष्टयति—भीः सम्पद्रूपा यत्र वक्ष्मि स्थिता एव स्याः प्रजाः
ब्रह्मन्द्राद्या पेभयत अवर्धयतेति । ब्रह्मन्द्रादिषु सम्पद्रूपायाः
विभनयः स्थिता इति व्यञ्जितम् । प्रजा एवाह—साधिपतीन्
इति ॥ २५—२९ ॥

वारुणी वरुणदेवस्य यद्वर्जं तन्मयी सुरा ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुकुन्देऽपि तदभिवाषापूर्वार्थं स्ववक्षसि तां स्थापित-
वान् इत्याह—तस्या इति । त्रिजगतो जनन्याः श्रियः परमं सर्व-
भेष्यं स्ववक्षोवासं निवासस्थानमकरोत् यत्र स्थिता सकरुण्येन
निरीक्ष्येन स्याः प्रजाः साधिपतीन्निषोकांश्च तुर्वाससः शापेन
निःश्रीकान् पुनरैभयत अवर्धयत सश्रीकान् चकार ॥ २५ ॥ २६ ॥

तद्विष्णुर्विष्णुस्वरूपगुणाद्यर्थकैः मन्त्रैः इन्द्रे तुष्टुः अवि-
तयेयथार्थैरित्यनेन सर्वज्ञत्वसर्वात्मत्वसर्वेश्वरत्वप्रतिपादकानि
वाक्यानि विष्णोर्वेषा षड्विधानि भवन्त्यन्वयत्र तु स्तुतिमात्र-
पराणीति द्योत्यते ॥ २७—२९ ॥

वारुणी सुरा ॥ ३०—३२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार श्रीहरि ने विविध वैभवं वाली जगज्जननी
श्रीलक्ष्मी जी को अपने वक्षःस्थल उरुकुक्ष निवास दिये जहाँ
स्थित होकर श्री लक्ष्मी जी अपने करुणा पूरित कृताच्चों से अपनी
सकल प्रजा तथा लोकपाशों सहित तीनों लोकों की वृद्धि
करती गई ॥ २५ ॥

उस समय राज, त्र्यं, मृदंग, इत्यादि वाजों का तथा
देव और उनके अनुचर और उन सबों की स्त्रियों का नाच-
ने गाने का बड़ा भारी शब्द होता गया ॥ २६ ॥

और ब्रह्मा महादेवजी और अंगिरा प्रभृति सर्व प्रजापति
योग यथार्थ मंत्रों से श्रीविष्णु के प्रतिपादक चिन्हों को
कण्ठ कर २ पुष्पों की वर्षा करते हुए प्रभु की, स्तुति
करते भये ॥ २७ ॥

उस समय जब श्री लक्ष्मी जी ने देवता प्रजापतिहों सहित
सम्पूर्ण प्रजा को अपनी कृपा दृष्टि से देखा तब सब लोग
राज गुण संयुक्त हुए और परममानन्द को प्राप्त होते
हुए ॥ २८ ॥

पीतवासा महोरस्कः समृष्टमणिकुण्डलः ।

(१) स्निग्धकुञ्चितकेशान्तः सुभगः सिंहविक्रमः ॥ ३३ ॥

अमृताऽऽपूर्णाकलशं विभ्रद्वलयभूषितः ।

स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशांशसम्भवः ॥ ३४ ॥

धन्वन्तरिरिति रूपात् आयुर्वेददृग्गिज्यभाक् ।

तमालोक्यासुराः सर्वे कलशं चामृताभृतम् ॥ ३५ ॥

लिप्सन्तः सर्ववस्तूनि कलशं तरसाऽहरन् ।

नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन् कलशेऽमृतभाजने ॥ ३६ ॥

विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ।

इति तद्वैन्यमालोक्य भगवान् भृत्यकामकृत् ।

मा खिद्यत मिथोऽर्थं वः साधयिष्ये स्वमायया ॥ ३७ ॥

मिथः कलिरभूत्तेषां तदर्थे तर्षचेतसाम् ।

अहं पूर्वमहं पूर्वं न त्वं न त्वमिति प्रभो ! ॥ ३८ ॥

देवाः स्वं भागमर्हन्ति ये तुल्यायासहेतवः ।

सत्रयाग इवैतस्मिन्नेष धर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥

इति स्वान् प्रत्यषेधन् वै दैतेया जातमत्सराः ।

दुर्बलाः प्रबलान्नाजन् ! गृहीतकलशान्मुहुः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

प्रथमं जव श्रीलक्ष्मी जी ने इन की उपेक्षा करी रही तब हे राजन् । सम्पूर्णा जन पराक्रमहीन खोलुप निरुद्योग वाले निर्लज्ज दैत्य दानव होगये रहे ॥ २६ ॥

अब लक्ष्मी जी के प्रकट होने तथा श्री हरि के स्वीकार करने के पश्चात् फिर जब समुद्र मंथने लगे तब वाक्या देवी [सुरा] कमल सहस्र लोचनोवाली एक कन्या उत्पन्न हुई उसको श्रीहरि की अनुमति से असुर लोगों ने ग्रहण किया ॥३०॥

तदनंतर हे महाराज ! अमृत की इच्छा वाले कश्यप के पुत्र देव दानवों ने जब फिर मंथन किया तब उस उदधि से एक परमाद्भुत पुरुष निकला ॥ ३१ ॥

जिसके बड़े लंबे और पुष्ट भुजर्दंड और शंख मरी की गीवा अरुणारे खोखल रूप से इयाम अवस्था में तरुण माखा हो धारण किये सर्व आमरणों से विभूषित ॥ ३२ ॥

● श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्निग्धः कुञ्चितः केशानामन्तो यस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

(१) नीलकुञ्चितेति धिज० पाठः ।

इज्यभाक् यज्ञभागभोक्ता अमृतेन आभृतं परिपूर्णम् । ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

मिथो दैत्यानां परस्परं कलहोत्पादनेन योगमायया च मोहिन्या वाऽर्थं साधयिष्याम्यतो मा खिद्यतेत्याहेति शेषः ॥ ३७ ॥

तदेवाह-मिथ इति । तर्षः कामस्तद्युक्तानि चेत्तांसि येषाम् इत्येवं समबलानां कलिरभूत् ॥ ३८ ॥

दुर्बलानां स्वाक्रोशप्रकारमाह-देवा इति कृत्याम् । ये देवाः तुल्येनायागेन हेतवः साधकाः तुल्य आयासां हेतुश्च धना-दियेषामिति वा सत्रयागे यथा सर्वेषां समं फलं तद्वत् तथा च धृतिः "श्रुतिकामाः सत्रमासीरन्" इति "ये यजमानास्ते ऋत्विजः" इति च ॥ ३९-४१ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पीते वाससी यस्य वृहद्विपुलमुरो बन्धो यस्य समृष्टे निर्गिके मण्डिमये कुण्डले यस्य नीलः कुञ्चितः कुटिलः केशानामन्तो

भीमह्यीरावृषवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ऽप्रमाणो यस्य सः सुभगः सकुमारः सर्वावयवसुन्दरो वा सिण्डुस्येव
धिक्रमः पाद्विन्वासो यस्य ॥ ३३ ॥

अमृतेन पूर्णं कलशं विभ्राणः खड्गैरलङ्कृतः कोसा
विश्वत्राह—स इति । स धै साक्षाद्भागवतो हरंरंशांशान् सम्भवा
यस्य ॥ ३४ ॥

स तु धन्वन्तरिगिरिति प्रसिद्धः आयुर्वेदस्य द्रष्टा इत्यभाक्
यागभोक्ता तममृतकलशं विभ्रतं धन्वन्तरिमालोक्य सर्वेऽसुराः
सर्वत्रस्तूति मथनादुत्पन्नानि खिप्सन्तोऽमृतं न आभूतं संपूर्णम
कलशं तरसा ब्रजनाऽऽशु वा आहरन् आहृतवन्तः अमृतभाजने
तस्मिन् कलशे दैत्यैर्नीयमाने हुने सति ॥ ३५—३६ ॥

देवा विषयगामसः खिन्नचित्ता हरिं शरणागत्युः इत्थं तेषां
देवानां दैन्यमाज्ञाप्य भक्तानां काममष्टमभाष्टं करोतीति तथा भग-
वाग्निगो देवतानां परस्परं कलहोत्पादनेन योगमायया मोहिन्या
वो युष्माकमर्थं साधयिष्यामि अतो मास्त्रिघतेत्याह, इतिथ्यमुक्त्वा
देवास्मान्प्रयत्नहरिस्तत्रैवान्तर्दधे ॥ ३७ ॥

मिथः कलहमेवाह—मिथ इति । मिथः तदर्थेऽमृतनिमित्ते तर्षः
कामस्तद्युक्तानि चेर्नासि तेषां तेषां दैत्यानां परस्परं कलिः कलहो
बभूव कलहमेवाह—अहमिति । हे प्रभो, राजन् ! अहंपूर्वमहमेव पूर्वं
पास्यामि न त्वमित्यादि एव कलिभूदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तत्र दुर्बलानां दैन्यानामाक्रोशप्रकारमाह—देवा इति । देवा अपि
स्वममृतभागमर्हन्ति कुतः यतो येषु देवास्तुल्यायासहेतवस्तुल्ये-
नायासेन हेतवः साधकाः यथा सत्रयागे “य एव यजमानाः त
एव ऋत्विजः” इति यजमानाभिन्न ऋत्विक्कर्तृके बहुयजमानके
च सर्वेषां समं फलं तद्वदयमेव सनातनो धर्मः ॥ ३९ ॥

इतीरथं हे राजन् ! खान् गृहीतकलशान् पयलान् दैत्यान्दुर्बला
वैतेषां जातमत्सरास्सन्तो मुहुर्मुहुः प्रत्येधन् न्वधारयन् ॥ ४० ॥

भीमह्यजयस्वजतीर्षंकृतपदरत्नावली ।

नीलकुञ्जिकेशान्तः नीलकुञ्जिकेशस्त्रभाषः “अन्तस्त्ववसिते
मृत्यो स्त्रभाषं परमात्मनि” इति ॥ ३३ ॥

अमृतस्येति षष्ठी तृतीयाथं अमृतेन पूर्णं कलशमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इत्यभाक् अमृतखड्गगामाहृतमाहारो यस्मिन्स तथा—

तेषां सत्याश्चाज्ञानार्थं हरिर्धन्वन्तरिर्बिभुः ।

समर्थाप्यसुराणां च स्वहस्तादमुचरत्सुधाम् ॥—

इति खचनात् दैत्यैर्हरिहस्तादमृतं हुतं न त्वशक्तत्वाद्दिति
दशानरहस्यम् ॥ ३५—३७ ॥

तर्षं चतसां तृष्णायुक्तमनसाम् ॥ ३८ ॥

यथा सत्रयागे सर्वेषां समानं फलम् ॥ ३९—४१ ॥

भीमह्यजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

सर्ववस्तूनि खिप्सन्त इति अमृते पीते ब्रह्मादिमाप्त्वा सर्वाययेव
वस्तूनि प्राप्तानि स्युरित्यभिप्रायात् ॥ ३६—४० ॥

भीमह्यश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्दशीमी ।

इत्यभाक् यज्ञभागभोक्ता अमृतेनाभृतं पूर्णम् ॥ ३५—३७ ॥

मिथो र्हः अन्यालक्षितं यथा क्यास्तथा “मिथोऽन्योन्मं रहस्यपि”
इत्यमरः । तर्षं चतसां मनोरथयुक्तमनसां तत्र समबलाः परस्परमाहुः
अहं पूर्वं प्रहीष्मामि कुर्वीतत्वात् न त्वं दे प्राप्नुमर्हसि दुष्कुर्वीत-
त्वात् न मरेप्राप्नुमर्हसि दुष्कुर्व इति षीप्सया ॥ ३८ ॥

दुर्बलानां त्वाक्रोशप्रकारमाह द्वाश्यां—ये देवाः तुल्येनाया-
सेन मथनधमेण हेतवः अमृतसाधकाः सत्रयागे यथा सर्वेषां
समं फलं तद्वत् तथा च भ्रुतिः “ऋत्विक्कामाः सत्रमासीरन्”
इति “ये यजमानास्ते ऋत्विजः” इति च ॥ ३९—४० ॥

भीमह्यकुदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुमृष्टैर्निर्णिके मणिमये कुण्डले यस्य सः स्निग्धः कुञ्जितः
केशानामन्तो यस्य सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इत्यभाक् यज्ञभागभुक् अमृतेनाभृतं परिपूर्णम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भक्तानां कामं करोतीति तथा मिथो र्होभृतया किमा-
रिमका कुत भागता इत्येवं दुर्बेयया स्त्रीकीयया मोहिन्या तन्वा
“मिथोऽन्योन्म्ये रहस्यपि” इत्यमरः । वो युष्माकमर्थं साधयिष्ये
यथा मिथोऽन्योन्ययोगतः सुरासुरनिष्पादितमर्थं यः सुराणामेव
साधयिष्ये इत्यर्थः । अतो मा स्त्रिघतेत्याद्युक्तवान् ॥ ३७ ॥

तर्षं अमृताथं तर्षो ऽभिज्ञाषा चेतस्सु येषाम् ॥ ३८ ॥

दुर्बलानां चेष्टितमाह—देवा इति द्वाश्यान् । ये एतस्मिन् समुद्र
मथने तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः ते देवा अपि सत्र-
यागे यथा सर्वेषां तुल्यं फलं भवति तद्वत्स्वभागमर्हन्ति एवः
सनातनो धर्मः सत्रयागलक्षणमाह—

“कर्तारो बहवो बभ्रं हीज्वन्ते बहवस्तथा ।

बहुभ्यो दीयते यत्र तस्सत्रमभिधीयते” इति स्मृतिः
तन्मूलभूता भ्रुतिः “ऋत्विक्कामाः सत्रमासीरन्” इति “ये यजमा-
नास्ते ऋत्विजः” इति च ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पीताम्बर को धारण किये महात् दीर्घ जिसका बन्धः
बल खण्ड मणियों के कुण्डलों को धारण किये, सचि-

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः ।
 योषिद्रूपमनिर्देशं दधार परमाद्भुतम् ॥ ४१ ॥
 प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं सर्वावयवसुन्दरम् ।
 समानकर्णाभरणां सुकपोलोन्नताननम् ॥ ४२ ॥
 नवयौव^(१)निर्वृत्तस्तनभारकृशोदरम् ।
 सुखामोदाऽनुरक्तलिङ्गङ्गारोद्विग्रलोचनम् ॥ ४३ ॥
 विभ्रत्स्वकेशभारेण मालामुत्फुल्लमलिकाम् ।
 सुग्रीवकण्ठभरणां सुभुजाङ्गदभूपितम् ॥ ४४ ॥
 विरजाम्बरसंघी^(२)तनितम्बद्वीपशोभया ।
 काञ्चया प्रनिलसद्वल्लु^(३)चलच्चरणनूपुरम् ॥ ४५ ॥
 सत्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूनितासावलोकनैः ।
 दैत्ययूथपचेतस्सु काममुद्गीपयन्मुहुः ॥ ४६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
 संहितायां त्रैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

कण, और घंघरारे केश जाके, और सौभाग्यवान् तथा सिंह
 सहस्रगमन वा पराक्रम बाबा ॥ ३३ ॥

• हाथों में कंकण पहिने हुए, और अमृत का पूर्ण कलश
 को बिचे साक्षात् विष्णु भगवान् के अंशांश से उत्पन्न ॥ ३४ ॥

और धन्वन्तरि इन नाम से विख्यात तथा आयुर्वेद के
 द्रष्टा और पूजापाने वाले, इस प्रकार के उस पुरुष को
 असुर लोगों ने न देखा और उसके हाथ में अमृत के भरे हुए
 कलश को देखा ॥ ३५ ॥

यद्यपि असुर लोग सबही वस्तुओं को लेने की इच्छा वाले रहे
 परंच उस अमृत के भरे हुए कलशको तो बड़े वेगसे छुड़ा लिया,
 जब असुर लोगों ने वह अमृत का पात्र कलश छुड़ा लिया ॥ ३६ ॥

नव देवता विष्णु को प्राप्त होकर खिल मन वाले सब
 भीहरि के धारण प्राये—इस प्रकार की देवताओं की हीनता
 को देखकर अपने भूलों (दालों) के कार्य करने वाले भी
 हरि देवताओं से बोले, कि—तुम लोग खेद न करो हम
 अपनी-भाषा से तुमारे लोगों का प्रयोजन सिद्ध करेंगे ॥ ३७ ॥

हे प्रभू! राजन्! अब उन देवों में तो परस्पर में “तुम
 नहीं पचम हम लेंगे तुम नहीं प्रयास हमहीं लेंगे” इस प्रकार

अमृत के अर्थ तृष्णायुक्तचित्त वालों का परस्पर बड़ा कलह
 होने लगा ॥ ३८ ॥

हे राजन्! तब तो देवों में जो दुर्बल रहे वे लोग, परस्पर
 युक्त होकर जितने हाथ में अमृत कलश लिया है उन प्रबल
 देवों से धारंवार यों कहने लगे, कि—देवों सत्रयाग में
 जैसे सब को समान फल मिलता है इसी प्रकार इन देवता
 लोगों को भी अपना भाग मिलना चाहिये, क्योंकि इन लोगों
 ने भी परिश्रम धरावर किया है, वस्तु सनातन धर्म तो यही
 है ॥ ३९—४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तद्रूपं वर्णयति पञ्चभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलमिष इयामम् सर्वे-
 ध्वनयवेषु सुन्दरम् समीनयोः कर्णयोराभरणां यस्मिन्
 सुकपोलं च तदुत्कृष्टनामिकञ्चाननं यस्मिन् ॥ ४२ ॥

नवयौवननिर्वृत्तयोः स्तनयोर्मारेण च कृशमुद्गरं यस्मिन् ॥ ४३ ॥

सुभु श्रीवा यस्मिन् कण्ठे आभरणां यस्मिन्स्तन तच्च शोभना
 श्रीवा येन तत्कण्ठाभरणं यस्मिन्निजि वा सुभुजयोरङ्गदाभ्यां
 भूयितम् ॥ ४४ ॥

(१) निष्पन्न इति विज० । (२) तं विषयं वर्णयति इति विज० । (३) स्फुटत्वं इति विज० ।

अधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

धिरजाम्बरं सन्धीतो नितम्ब एव द्वीपो विशालत्वात्तत्र
शोभा यस्यास्तथा काञ्चया प्रकषेया विखलत् वल्लु यथा भव-
त्यत्र चञ्चलोभरणयानुपुरे यस्मिन् ॥ ४५ ॥

सर्वाङ्गस्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या
विखासेन सह यान्यवलोकितानि तैर्देव्ययुथपानां चेतस्सु मुहुः
काममुद्दीपयत् ॥ ४६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

अधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतस्मिन्समये सर्वोपायविद्भगवानीश्वरो विष्णुः परमाङ्गुतं
केनाप्यदृष्टपूर्वमनिर्देशं देवार्तिस्जजातीयत्वेन निर्देशुमशक्यं बोधि-
द्रूपं दधार ॥ ४१ ॥

तद्रूपं वर्योपति पञ्चभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलवत् इयामं सर्वे-
श्वरवेषु सुन्दरं समानयोः कर्णयोरामरणे यस्मिन् सुकपोलं च
तदुन्नतनासिकज्ञाननञ्च यस्मिन् ॥ ४२ ॥

नवयौवनेन निर्दुस्तयोः प्रवृत्तयोर्वर्तुल्ययोश्च स्तनयोर्भारेण कृश-
मुदरं यस्मिन् मुखस्यामोदनानुरक्तानामलीनां भङ्गारेणोद्भिन्ने
चञ्चलं लोचने यस्मिन् ॥ ४३ ॥

उत्फुल्लानि मल्लिकाकुसुमानि यस्यां तां माखां स्वकेश भारेण
केशपाशेन विभ्रानां शोभना प्रीषा यस्मिन् तत् कण्ठे आभर-
णानि च यस्मिन् तच्च शोभनयोर्भुजयोरङ्गदाश्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥

धिरजाम्बरं सन्धीतः नितम्ब एव द्वीपः विशालत्वा-
त्सङ्ख्योभा यस्यास्तथा काञ्चया प्रकषेया विखलत् वल्लु सुन्दरं
यथाभवत्येषं चञ्चलोभरणयानुपुरे यस्मिन् ॥ ४५ ॥

सर्वाङ्गस्मितेन सह विक्षिप्ता कम्पिता या भ्रूस्तस्या विलासेन
सह यान्यवलोकितानि तैर्देव्ययुथपानां चेतस्सु मुहुर्मुहुः काममुद्दी-
पयत् ॥ ४६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

सुकपोलनोन्नतनासिकया युक्तमाननं यस्य तत्तथा ॥ ४२ ॥

नवयौवनेन निष्पन्दनोर्निभ्रक्तोस्तनयोर्भारेण कृशं तनुतरम्
मुदरं तत्तथा मुखपरिभ्रजेऽनुरक्तानां निरतानाम् अलीनां भृङ्गाणां
हुङ्गारेण भङ्गारेणोद्भिन्ने भ्रान्ते लोचने यस्य तत्तथा सुन्दु
शोभना प्रीषा यस्य तत्तथा शोभनं कण्ठामरणं यस्य तत्तथा
शोभनं भुजाङ्गदैर्भिभूषितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वधूनां विद्यमानानां वध्वीया तथा शोभया चित्रं काञ्चया
च चित्रं प्रविखलत्सङ्ख्योभमानं वा यथा वल्लु कर्णरमणीयं
तथा स्फुटनी शब्दकुर्वती चरणानुपुरे यस्य तत्तथा ॥ ४५ ॥

सर्वाङ्गस्मितेन विक्षिप्तैर्भ्रूविखासेयुक्तेरवलोकनेः उद्दीपयत्
ज्वलयत् ॥ ४६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[एतद्विजयध्वजतीर्थीत्याऽत्राध्यायसमाप्तिर्न विद्यते किन्तु
श्रीधरीयरीत्याऽस्माभिरध्यायसमाप्तिरख्येति ॥]

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

एतस्मिन्निति पट्टकम् । उद्दीपयत् मुहुरिति ईश्वरे इति पूर्वे-
ष्यान्वयः ॥ ४१--४६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्विभ्रनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनिर्देश्यं निर्देशुं वर्योपितुमशक्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

नवयौवनेन हेतुना निःशेषेण वृत्तौ वर्तुल्यौ यौ स्तनौ
तयोर्भारेणैव कृशमुदरं यस्य तत् ॥ ४३ ॥

स्वकेशभारेण सह ॥ ४४ ॥

धिरजाम्बरसन्धीते नितम्बरूपे द्वीपे शोभा यतस्तथा काञ्चया
प्रविखलत् वल्लु चञ्चलोभरणयानुपुरे यत्र तत् ॥ ४५ ॥

सर्वाङ्गस्मितेन सह विशेषतः क्षिप्ता चालिता या भ्रू-
स्तस्या विखासेन सह यान्यवलोकितानि तैः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमस्यामष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिर्देश्यं निर्देशुं साकल्येन वर्योपितुमशक्यम् ॥ ४१ ॥

तद्रूपं यथाशक्ति वर्योपति--प्रेक्षणीयमुत्पलमिष इयामं सर्वावयवानि सुन्दराणि यस्य
तत्समानयोः कर्णयोरामरणे यस्मिन् तत् सुकपोलं च तदु-
न्नतमाननं यस्मिन् ज्ञाननस्याख्यस्तसुन्दरत्वमनेन पुनरुक्तम् ॥ ४२ ॥

नवयौवनेन निःशेषतया वृत्तयोर्वर्तुल्ययोः स्तनयोर्भारेण
कृशमुदरं यस्य तत् ॥ ४३ ॥

स्वकेशभारेण सह माखां विभ्रत् ॥ ४४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

विरजाम्बरेण सम्भृते नितम्बकवे द्वीपे शोभा यस्यास्तया
प्रविलसत् षण्णु चक्षतोऽभरणयोर्नूपुरे यस्मिन् तत् ॥ ४५ ॥

सम्रीडेन वज्रासहिनेन विशेषतः क्षिता च्छिता वा भ्रूस्तस्या
विलासेन मह यान्यवबोकनामि तैः वैश्वयूथपचेतस्सु मुहुः काम-
मुदीपयत् ॥ ४६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

इतने ही बीच में सर्व उपायों को जानने वाले इश्वर
साक्षात् विष्णु परम अज्ञान जो कहने में न आवे ऐसा,
मोहनी स्त्री का रूप धारण करने हुए ॥ ४१ ॥

नील कमल सदृश इवाम सर्व अत्रयथो से सुन्दर ऐसा रूप
आपने धारण किया कि जाका सदा देखते ही रहिये । और
समान कर्णों में आभरण पहिने हुए, सुन्दर कपोल और
ऊँची नीलिकावाला मुँह जामें ॥ ४२ ॥

नवीन यौवन से प्राप्त हुए जो स्तन तिनमें भार से ऊँच
है उबर जामे, और मुख से श्वास के साथ जो अल्पत सुन्दर
सुगन्ध निकसता है तिसके खोभी ऐसे अमरों की शङ्कर
से उद्विग्न होकरे लोचन जिस्में ॥ ४३ ॥

और छोटी के बीच में फूली भई मल्लिका की माथा गूथी
हुरं है, और मीठा में सुन्दर कंठाभरण धारण किये हैं ।
सुन्दर भुजाओं में वाज्रवंद पहिने हैं ॥ ४४ ॥

और निर्मल अम्बर से ढके हुए निनेष (कटिपञ्चाङ्गागे)
रूप द्वीपों के ऊपर शोभा देने वाली कांची, (कौधनी) से अति
शोभित, मनोहर चक्षते हुए चरणों में नूपुरों को धारण
किये ॥ ४५ ॥

और वज्रा सहित मन्त्रमुक्त्यान पूर्वक फैके जो झुकुटि
के विद्यास युक्त कटाक्ष, निन कटाक्षों से उन वैश्य युथप जागों
के चित्त में वारंवार काम का उद्दीपन करने वाला ऐसे सुन्दर
स्वरूप को धारण करके भी मोहनी जी प्रकट भई ॥ ४६ ॥

इति भीमज्ञागवते अष्टम स्कन्धे में अष्टम अध्याय की

श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत भाषा टीका

समाप्त ॥ ८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

(१) तेऽन्योऽन्यतोऽसुराः पात्रं हरन्तस्त्यक्तसौहृदाः ।
 क्षिपन्तो दस्युः^(२) धर्माणा आयान्तीं ददृशुः स्त्रियम् ॥ १ ॥
 अहो रूपमहो धाम अहो अस्या नवं वयः ।
 इति ते तामभिद्रुत्य प्रच्छुर्जातहृच्छयाः ॥ २ ॥
 का त्वं कञ्जपलाशान्ति ! कुतो वा किं चिकीर्षसि ।
 कस्यासि वद वामोरु ! मथनन्तीव मनांसि नः ॥ ३ ॥
 न वयं त्वाऽमरैर्दैतैः सिद्धगन्धर्वचारणैः ।
 (३) नास्पृष्टपूर्वाजानीमो^(४) लोकेशैश्च कुतो नृभिः ॥ ४ ॥
 नूनं त्वं विधिना सुभ्रुः ! प्रेषिताऽसि शरीरिणाम् ।
 सर्वेन्द्रियमनःप्रीतिं विधातुं सघृणो न किम् ॥ ५ ॥
 सा त्वं नः स्पर्धमानानामेकवस्तुनि मानिनि ! ।
 ज्ञातीनां बद्धवैराणां शं विधत्स्व सुमध्यमे ! ॥ ६ ॥
 वयं कश्यपदायादा भ्रातरः कृतपौरुषाः ।
 विभजस्व यथान्यायं नैव भेदो यथा भवेत् ॥ ७ ॥
 इत्युपामन्त्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरिः ।
 प्रहस्य रुचिरापाङ्गैर्निरीक्षन्निदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

नवमे मोहितैर्दैत्यैरर्पितेऽमृतभाजने ।
 तद्वज्रनेन दैत्योऽमृतं स्तूयते ॥

॥ १ ॥

अहो रूपं सौन्दर्यं धामं घुनिरिति घदन्तः का त्वमित्यादि
 प्रच्छुः ॥ २ ॥

मथनन्तीव क्षोभयन्तीव ॥ ३ ॥

कस्यासीत्ययुक्तमुक्तमस्माभिर्यतस्त्वं न केनचिद्भुक्तपूर्वेत्याहुः

नेति ज्ञायाम् । तथा त्वाममरादिभिरस्पृष्टपूर्वा न जानीम इति नापि
 तु जानीम एव ॥ ४ ॥

आस्तामिदं त्वदृशानं त्वीश्वरेणैव सत्पादितमित्याहुः—नूनमिति ।
 सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं सघृणो न प्रेषितासि किं वा
 यदृच्छामःऽऽगतासि नैवं नूनं प्रेषितैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भेदो विग्रहो यथा न भवेषथा ॥ ७ ॥ ८ ॥

(१) अन्योन्यतस्सुधापात्रम् इति वीर० विज० (२) धर्मेषु इति वीर० विज० (३) स्पृष्टपूर्वाः इति विज० (४) लोकेषु इति वीर० विज० (५) लोकेषु इति वीर० विज० (६) लोकेषु इति वीर० विज० (७) लोकेषु इति वीर० विज० (८) लोकेषु इति वीर० विज० ।

भीमश्रीरराजवाच्यं कृतमागतवत्तच्छब्दचन्द्रिका ।

एवंविधं रूपं विभ्रतीमावासीं तां स्त्रियमग्न्योऽथं त्यक्तसौहृदाः
अतएव क्षिप्रतः सुधापात्रं चौर्यधर्मेषु हरन्तस्ते दैत्या दृढगः ॥ १ ॥

दृष्ट्वा चाहो रूपं सौन्दर्यमहो धाम घृतिरहो अस्वा बोधितो
नयं वयं नृनि वदन्तस्ते दैत्यास्तां बोधितमभिद्रुत्याभिमुख-
मागत्य जानहृच्छ्रयाः सज्जानकामाः पप्रच्छुः ॥ २ ॥

प्रश्नप्रकारमेवाह—केति । हे कञ्जपलाशाक्षि ! का त्वय ? किं
जन्तीषा ? कृतमागता ? एवं किं विधीयन्ति कर्तुमिच्छसि ? कस्यासि
कस्य सम्बन्धिष्यसि ? वद हं वामोरु ! नोऽस्माकं मनांसि मथन्तीष
क्षोभयन्तीष वत्ससे ॥ ३ ॥

कस्यामीत्ययुक्तमुक्तमस्मामिः यतस्त्वं न केनचित्स्पृष्टपूर्वा
इत्युचुः—नेति । त्वाममरादिभिरस्पृष्टपूर्वा न जानीम इति न किन्तु
जानीम एव अमरादिभिरैवास्पृष्टपूर्वा कृतो नृभिः स्पृष्टपूर्वा
भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

आस्तामिदं त्वद्दर्शनं ननु ईश्वरयैव कारितमित्याहुः—नूनमिति ।
हे सुधु शरीरिणामस्माकं सर्वेन्द्रियाणां मनसश्च प्रीतिं विधातुं
ऽप्येते सकृद्येग्य विधिना ईश्वरं त्वं प्रेषिता किम ? नूनं न यद-
च्छ्रया मागतसि नूनं देवेभ्यः प्रेषितासि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हे मामिनि ! अत्रैकस्मिन् घन्तुन्यमृतनिमित्ते स्पर्शमानानां
परस्परमभिमघतां यद्देवैराणां ज्ञानागामस्माकं हे सुमध्यमे ! सं-
विधस्व समिधं कुरु सम्बाधिमज्जस्रेति वा ॥ ६ ॥

कदयपस्व दाय्याः पुत्राः स्रातरश्चाधुना कृतं पौरुषं कलह-
नेमित्तं वैस्ते वयमतो यथान्वायं कलहा यथा न भवेत्त-
याऽमृतं विभज्जस्र ॥ ७ ॥

दैत्यैरित्यमुपामन्त्रितश्चोदितः प्रमोदितः श्लाघितो लक्ष्य-
तामभूतो मायायोपिद्रपुरास्मीयसकुन्डपोषासस्त्रीषुर्हरिः प्रहस्य
पुनरैरपाङ्गैर्भिरौघैरिदक्षमाणाः इव वक्ष्यमाणमप्रवीत् ॥ ८ ॥

भीमश्रीजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १—३ ॥

त्वा त्वाम् ॥ ४ ॥

विधिना विरिञ्चन ॥ ५ ॥

शंविधस्व शंविधानं मनसस्तोषं कुरु ॥ ६—७ ॥

मायया इच्छया अङ्गीकृतस्त्रीदेहः ॥ ८ ॥

भीमश्रीवगोस्वामिकृतकमस्तम्भः ।

॥ १—४ ॥

नूनमिति तैः तत्र किम्पदस्य सम्बन्धवाचित्वेनामघ-
कोटिरुपशिरवाडुमयत्र सम्बन्धः ॥ ५ ॥

तत्र तच्छ्लाः क्रोधाविष्कारमावश्यं तथा मोहितत्वेन विभज्य
च प्रस्तावात्तरं कदवीकृत्याहुः—सा त्वं न इति ॥ ६—८ ॥

भीमश्रीश्वनायकवर्तिकृतसारांशद्वितीयः ।

मोहिता वञ्चिता दैत्याः पार्यितास्वमृतं सुराः ।

मोहिण्या नयमे राहोऽश्रक्रेण्यच्छेद् वक्ष्यते ॥ ० ॥

॥ १ ॥ २ ॥

कस्यासि कस्य कस्याऽसि ॥ ३ ॥

अमरादिभिरस्पृष्टपूर्वा वयं न जानीम इति न अपितु
जानीम एवेति ते नत्वत्र स्वस्वरायंमत्रायातासीति बुद्धय
इति भावः ॥ ४ ॥

किमस्माकं त्वदभिप्रायबुभुरसत्वा त्वद्दर्शनादिनैव तावद्वयं
कृतार्था अभूमेत्याहुः—नूनमिति ॥ ५ ॥

किञ्च त्वया स्वाभिप्रेतं पश्चाद्विधेयं संप्रत्यस्मद्भिप्रायं स-
कलं कुर्वित्याहुः—मा त्वमिति द्वाश्याम् ॥ ६ ॥

विभज्जस्र अस्मद्वयमिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमश्रीकुरुक्षेत्रकृतविज्ञानप्रदीपः ।

मोहिण्या यत्कृतस्तद्दर्शयति नवमेत ॥ १ ॥

रूपं सौन्दर्यं धर्मः धाम शरीरं धर्मा ॥ २ ॥

हे कञ्जपलाशाक्षि ! त्वं कामि ? हे वामोरु ! नो मनांसि मथन्-
तीष क्षोभयन्तीष वत्समे इति शेषः ॥ ३ ॥

वयं त्वा त्वाम् अमरादिभिः अस्पृष्टपूर्वा न जानीम इति न
किन्तु जानीम एव ॥ ४ ॥

विधिना प्रेषितासि किञ्च स्वत आगतसि ॥ ५ ॥

तां स्नानुकुलां कर्तुं स्वयं तदनुकूला भवन्ति—मात्वमिति
द्वाश्याम् । शं कदयाणामविरोधं विभज्जस्र कुरु ॥ ६ ॥

मेवो विरोधो यथा न भवेत्तथा विभज्जस्र अस्मद्वयं सुधा-
मिति शेषः ॥ ७ ॥

मायायोपिद्रपुः स्वसङ्कल्पेनाविष्कृतस्त्रीदेहः ॥ ८ ॥

माया टीका ।

भीरुकिमयीशो जयति ॥

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि-ने अशुरलोग, सुहृदपने को
झोडकर डाकुओं की तरह एक दूसरे के हाथ से उम
ममृत कवच को छीनते भपटते हुए एक भारती हुई स्त्री
को देखते हुए ॥ १ ॥

वस प्रति सुन्दर उम स्त्री को देखकर सब दैत्य लोग
भगवता तो भूल गये और कहने लगे, कि-महो वडे आश्चर्य
की बात है इस का रूपतौ देखो, कितने एक बोले कि-

भीमगानुवाच ।

कथं कश्यपदायादाः पुंश्रुत्यां मयि सङ्गताः ।
विश्वासं पण्डितो जातु कामिनीषु न याति हि ॥ ६ ॥
साक्षावृकाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः ! ।
सख्यान्याहुरनित्यानि नूनं नूनं विचिन्वताम् ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति ते क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसोऽसुराः ।
जहसुर्भावगम्भीरं ददुश्चामृतभाजनम् ॥ ११ ॥
ततो गृहीत्वाऽमृतभाजनं हरिर्विभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ।
(१) यद्यभ्युपेत क्वच साध्वसाधु वा कृतं मया वो विभजे सुधामिमाम् ॥ १२ ॥
इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्ण्यसुरपुङ्गवाः ।
अप्रमाणाविदस्तस्यास्तन्थेत्यन्वमंसत ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

रूप क्या देखते हो इसका तेज तो देखो, तब फिर कितने एक बोले, कि तुमको देखना नहीं आता अरे माई इसकी नवीन अवस्था तो देखो, इस प्रकार कहकर वे सब दैत्य लोग काम-वश होकर भी मोहिनी जी के समीप में जाकर पूछने लगे ॥ २ ॥

दैत्य लोग बोले, कि-हे कमलबलबोधने ! आप कौन हैं फिर कितने एक बोले, कि-आप कहां से आई हो, फिर भी चुप रहने पर कितने एक दैत्य बोले, कि आपकी क्या करने की इच्छा है, फिर कितने एक दैत्य लोग आपसे में बोले कि तुमको पूछना आता नहीं, ठहरो हम पूछते हैं ऐसे कहकर पूछने लगे, कि अजी आप कौन की ही कहो तो सही, इतने पर भी जब न बोली तब दैत्य लोग बोले, कि-आप बोलो अथवा न बोलो पर आप हम लोगों के मनको तो मथेई डारती हो ॥ ३ ॥

फिर दैत्य लोग बोले, कि-हम लोग तो ऐसा जानते हैं कि-देव दैत्य सिद्ध गन्धर्व चारण्य इन लोगों ने अब तक तुमारा स्पर्श भी नहीं किया होगा, और कहां तक कहे पर बड़े २ लोकेशों ने भी आपका स्पर्श नहीं किया होगा फिर विचारे मनुष्य लोगों की तो बात ही क्या कहे ॥ ४ ॥

हे सुभूः ! यह तो हम निश्चय जानते हैं कि जब ब्रह्मा को दया हुई तब उसने देहधारियों के मन और इन्द्रियों के प्रिय करने को आपको यहां भेजा है ॥ ५ ॥

हे मानिनि ! वस हम लोग तो आपसे और कुछ नहीं

कहते हैं परंच हम सब ज्ञाति लोग परस्पर में, जिसके निमित्त स्पर्श करके बैर बांध रहे हैं। हे सुमध्यमे ! आप उस एक वस्तु का ठीक २ न्याय करके हम लोगों के कष्ट की शान्ति करदो ॥ ६ ॥

यदि आप हम लोगों को अप्रतिष्ठित जानती होवै सो हम लोग कश्यप महाराज के पुत्र लोग है और देव दैत्य सब भ्राता लोग हैं, और हम लोगों में बड़ा पौरुष (परिभ्रम) किया है, तब यह अमृत हम लोगों को प्राप्त हुआ है सो हमारा आप से इतनाही कहना है, कि-जिसमें हम लोगों में भेद न होवे इस प्रकार आप हम सबों को बांट दीजिये ॥ ७ ॥

जब दैत्यों ने इस प्रकार बहुत आपस करके कहा तब माया में घोषित [स्त्री] रूप को धारण करने वाले श्रीहरि अपने रुचिर कटाक्षों से देखते हुए और उनपर कटाक्ष बजाते हुए हंसके इस प्रकार बोले ॥ ८ ॥

भीमरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सङ्गता मनुसुता ॥ ६ ॥

हे सुरद्विषः ! ॥ १० ॥

भावेन केनाप्यभिप्रायेण गम्भीरं यथा भवत्येवं जहसुः ॥ ११ ॥

ईषत्स्मितेन शोभा ब्रह्मास्तया प्रया कृतं साधु वा असाधु यद्यभ्युपेताङ्गीकृतं तर्हि विभजे ॥ १२ ॥

अधोपोष्य कृतस्नाना हुत्वा च हविषाऽनलम् ।
 दत्त्वा गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्ययना द्विजैः ॥ १४ ॥
 यथोपजोषं वासांसि परिधायाऽहतानि ते ।
 कुशेषु प्राविशन् सर्वे (१) प्रागप्रेष्वभिभूषिताः ॥ १५ ॥
 प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च ।
 धूपैरामोदितशालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायंहीपिका ।

असुरपुङ्गवाः दैत्यभेदाः प्रमाणाभियन्तामजानन्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 यथोपजोषं यथाप्रीतिं महत्स्य वक्ष्यामि "महत्तं यन्निर्मुक्त-
 मुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिकेषु तावन्मात्रेण सर्वदा"
 प्रागप्रेषु कुशेषु विविशुः ॥ १५ ॥
 धूपैरामोदितयां सुरभीकृतायां शालायाम् ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यंकृतभागवतसम्प्रचन्द्रिका ।

तद्वर्षाह—कथमिति । हे ऋश्यपदावादाः ! पुंश्चल्यां मयि कथं
 सङ्गता अनुसूताः हि वस्मात् पाण्डितः कदाचिदपि कामि-
 नीषु पुंश्चलीषु विश्वासं न याति न प्राप्नोति न कुरुते इत्यर्थः ॥ ९ ॥
 हे सुरद्विजः ! साक्षात्काशां स्त्रियीनां स्त्रीणां च सख्या-
 प्यनित्याम्बाहुः अनित्यत्वे हेतुं वदन् साक्षात्काशं स्त्रीभ्य
 विशिनष्टि, नचनचं विशिष्यताम् अन्वेषताम् ॥ १० ॥
 इतीत्यं तस्याः मोहिन्वाः स्वेलितैः परिहासवचनैः विश्वस्तं
 हतो येषां तेऽसुराः भावेन केनाप्यभिप्रायेण गम्भीरं यथाभव-
 त्वेवं जहसुः हसितवन्तोऽमृतपात्रं च ददुः ॥ ११ ॥

ततोऽमृतभाजनं गृह्णित्वा योषिद्रूपो हरिरीपरिस्मतेन शोभा
 वस्वास्तया गिरा वभाषे, तद्देवाह—यदीति । कश्चित् साध्वसाधु वा
 मया कृतं वधयुपेतं युष्माभिः अङ्गीकृतं स्यात्सर्हि इमां सुधां
 वो युष्मभ्यं विभजे ॥ १२ ॥

इतीत्यं तस्या मोहिन्वा अमिड्याहृतं वाक्यमाकर्षयांसुर-
 भेष्टास्तस्या अप्रमाणाविद्ः प्रमाणां तद्वाक्यनिर्णयो निश्चयस्तम-
 जानन्नस्तथेति यथेकं कुरु इत्यन्वयमेतानुजहारे ॥ १३ ॥

अथ तस्या अनुसूया उपोष्य कृतं स्नानं येस्तेऽसुराः
 सुराश्च हविषा चरुयाऽनलमग्निं हुत्वा विप्रेषु भूनेऽप्योऽप्ये-
 ष्वभ्य गाः गवाहीनि यथायोग्यं दत्त्वा द्विजैः कृतं कारितं स्वस्त्य-
 यनं मङ्गलाचरणं येषाम् ॥ १४ ॥

ते देवा असुराश्च यथोपजोषं यथाप्रीतिं आहतानि नूनानि
 सद्यो वस्त्राभूषणैकानि वस्त्राणि परिधाव वसित्वाऽमितो भूषिताः
 सर्वे प्राङ्मुखेषु प्रागप्रेषु कुशेषु सर्वे प्राविशन् उपविशुः ॥ १५ ॥

ततो धूपैरामोदितयां माल्यदीपैश्च जुष्टायामङ्गलकृतायां कीपि-
 तायां च शालायां पूर्वाभिमुखेषु सुरासुरेषु उपविष्टेषु सत्सु ॥ १६ ॥

भीमद्विजवध्वजतीर्थंकृतपहरनावली ।

पुंश्चल्यां पुंश्चलीशीलगुणवस्थाम् ॥ ९ ॥
 नूनं नूनम् ॥ १० ॥
 स्वेलितैः स्वामिभवचनैः ॥ ११ ॥
 अयुपेतम् अङ्गीकृतम् ॥ १२ ॥
 प्रमाणाभियन्ता ॥ १३—१६ ॥

भीमद्विजगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

स्त्रियीनां स्त्रीणाञ्चेत्यन्वयः ॥ १०—१२ ॥
 प्रमाणाभियन्ताचिकीर्षितपर्यवसानमित्यर्थः । तत्राविन्दन्ती-
 त्यप्रमाणाविद्ः ॥ १३—१९ ॥

भीमद्विभनाथकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

कश्यपस्य दायदाः पुत्रा इति पिता युष्माकमुपियुं कथमेवं
 कामिनोऽभूवन्निति तान् मोहयितुं परिहासो व्यञ्जितः सत्यं वचं
 स्त्रीजातिमात्रेणैव भावैर्वशीकर्तृमशक्याः भवत्या परमशुद्ध-
 स्वरूपया तु स्वपवित्रेणैव वचं विजिता वर्तामहे इति चेत्
 तत्राह—पुंश्चल्यामिति । हस्त हस्त भवत्या निष्कामस्वक्यावधि
 किं क्लृप्तमेहे वतस्त्वमावात्पमनाप्राप्तपुरुषगन्धापि स्वं गोप-
 यत्येव क्लृप्तं वृषे स्त्रीजातिः पुंश्चल्यापि स्वं, सर्तमिव प्रथ-
 यतीति स्त्रीजातिविलक्षणस्वभावैर्भवत्यै निष्कंपटावै सध्वं-
 मपि हिंस्तामहे इति स्वगतोक्त्या चिन्मयस्तिमितदृष्टीस्तामा-
 वहाह—विश्वासमिति । भोः पण्डिताः मयि विश्वासं मा कुरुत
 यद्यारम्भनां भद्रमिच्छतेति भावो वाह्यः आऽवन्तरस्तु सर्वमहं
 विपरीतखण्डयैव वधीमीति पण्डिता भवन्तो ज्ञात्वा यदु-
 चितं तत्कुर्वन्तिवति भावः । पूर्वत्र उत्तरत्रापि आऽवन्तरो

(१) प्राङ्मुखेषु इति बी०० ॥ सिद्धा० अ० ॥

तस्यां नरेन्द्र ! करभोरुशुहुकूलश्रीनिटाक्षतगतिर्मदविह्वलाक्षी ।

सा कूजती कनकनूपुरशिञ्जितेन कुम्भस्तनी कलशपाणिरथाविवेश ॥ १७ ॥

भीमार्जुनानाम्बुवाच ।

धनिरेवमेव द्वेषः कामिनीष्विति यद्यप्यहं युष्मदनुभवेन शृणुव
भार्यामि तदपि मम यौवनवत्प्रादाइत्यन्तरः कामोऽनुमेय एव
कामवत्त्वं स्त्रीत्वे च कामिनी पतिपुत्राद्यावरणाभावात्
स्त्रैरियमपि कथं न भवामीत्याविश्वारूपैव सर्वथा भग्निरहमिति
भावः ॥ १६ ॥

ततः किमिति चेत् शृणु न तत्रमित्याह—सा खेति । “सात्वावृकाः
कपिक्राष्ट्रध्वानः” इत्यमरः ॥ १० ॥

द्वेषितैर्नमोहितैः भावेनाभिप्रायेण गम्भीरमन्दिषां दुष्प-
वेशं यथा स्यात्तथा जहसुः इह सर्वगुणमगिदने ! किमस्मान्
प्रीक्षते धयमविश्वासिनोऽनुशान्तःकरणा नैव भवामस्त-
दिदममृतकलशं गृहाण अस्मभ्यं विभज्य देहि वा स्वयं पिब
वा कश्चिदप्यत्र क्षिप वा यथेच्छसि तथा कुरु अस्मांस्तु स्त्रमा-
दुगुणवत्तन्क्रीतानाम्मीयानेव जानीहीति भावः ॥ ११ ॥

मया कृतं साधु वा असाधु वा यद्यभ्युपेत अङ्गीकुरुत
तदा विभजे इति स्त्रस्याहमन्निजत्वं जानाम्यनः प्रथम-
मेव वक्ष्यामि भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अर्थेति अमृतपानरूपमङ्गलकृत्याय प्रथममेवोपेय स्थितास्तं
परस्परविषयाद्मध्य एव मोहिनीदर्शनवचनप्रतिवचनाद्यनन्तरं
कृतस्नानाः ॥ १४ ॥

यथोपजायं यथाप्रीति महत्तस्य उत्तमं “महतं यन्त्रनिर्मुक्त-
मुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्ते तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेषु
सर्वदा” इति प्राक्कूलेषु प्रागप्रकुक्षेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमरुद्रकेशकृतसिंहासतप्रदीपः ।

सङ्गताः विश्वस्ताः ॥ १७ ॥

हे सुरद्विपः ! ॥ १० ॥

भावेन तत्पारवश्यरूपेण गम्भीरम् भवति यथा तथा
जहसुः ॥ ११ ॥

इतिस्मितेन शोभा बस्यास्तथा क्वच कश्चित् मया साधव-
साधु वा कृतं भग्निरभ्युपेतं स्त्रीकृतं भवेत्तर्हि विभजेन ॥ १२ ॥

प्रकृतं मानं बुद्ध्या परिमितं कार्यमजानन्तः तत्तथेत्यन्व-
गंसत कुरु इत्यनुजिह्वर ॥ १३ ॥ १४ ॥

“महतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयम्भुवा । शस्ते तन्माङ्गलिक्येषु
तावन्मात्रेषु सर्वदा” इत्युक्तलक्षणानि वासांसि यथोपजायं यथा-
प्रीति परिषाप प्राक्कूलेषु प्रागप्रकुक्षेषु प्राविशन् ॥ १५ ॥

धूपैरामोदितयां सुरभीकृतायां माल्यैर्दीपकैश्च जुष्टायामल-
ङ्कृतायां शाखायां प्राङ्मुखेषु पूर्वाभिमुखेषुपविष्टेषु ससु ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवानुवाच

मोहनी रूप धारी भी गिरधाराजी बोले, कि—हे कश्यप
पुत्र हो ! आप लोग ऐसे कुलीन होकर मेरे पुञ्जि की समीप
कैसे आये ? क्यों कि पंडित पुरुष तो कदाचित् भी कामिर्न
का विश्वास में नहीं आते हैं ॥ १६ ॥

हे देखो ! शाखा वृक्ष (कुला धन्द्वर वा क्यार) स्त्री औ
स्त्रैरिगियों की मित्रता को लोग अनित्य कहा करते हैं, क्योंकि
ये लोग नये नये को दूढ़ते हैं ॥ १० ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि—भी मोहनीजी ने तो इस प्रकार
उन देवों से परिहास किया पर उन लोगों के मन में पूर्ण विश्वास
होगया और उन्होंने कुल गम्भीर अभिप्राय से हँसकर उन
अमृत कलश को सौंप दिया ॥ ११ ॥

तब तो भी मोहनी रूपधारी भी हरि जी अमृत के कलश को
लेकर किञ्चित् हास युक्तवाणी से बोले, कि—यदि तुम हमके
मध्यस्थ करने हो तब हम जो कुल भला बुरा करें उसको यदि
तुम लोग स्वीकार करी तो हम तुमारे इस अमृत को चार
द्वे ॥ १२ ॥

भीशुकदेवजी कहते हैं, कि—भी मोहनी जी की ऐसी वाणी
का सुनकर वे सब असुरोत्तम लोग जैसे ही मानते हुए, क्योंकि
वे सब इनकी ऐसी चालाकी थोड़ी जानते रहे ॥ १३ ॥

तदनंतर भी मोहनी जी की बतार्ह हुई विधि पूर्वक सब देव
देवों ने उपवास कर स्नान कर हविष से अग्नि में हवन कर
गौ प्राणाय और अन्य प्राणियों को भोजन दानादि देकर प्राण-
यों के द्वारा स्तुतिवाचन कराकर ॥ १४ ॥

बढ़ी प्रीति पूर्वक नवीन वस्त्र पहिन कर भूषणों को धारणा
कर पूर्व को अग्र भाग कर कुशाओं बिछाकर उन पर तब बैठते
हुए ॥ १५ ॥

धूप की सुगंधों से सुरभित ऐसी शाखा में कुशाओं के ऊपर
पूर्व को मुख करके जब सब देवता और देव्य बैठे ता समय
में ॥ १६ ॥

भीषरखामिकृतभाषायेदीपिका ।

अथ तस्यां शाखायां हे नरेन्द्र ! सा कलशपाणिरथिविषोऽकथंभना
“मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः” करमसदृशौ सुहृत्साधुक
यस्याः सा उद्यत्कमनीयं तुकुषं यस्मिन्तेन भोषीतटेन विशाखवा

तां श्रीसखीं कनककुण्डलचारुकर्णासाकपोलवदनां परदेवताख्याम् ।
संवीक्ष्य सम्मुमुहुर्हिस्मितवीक्षणो देवासुरा विगलितस्तनपट्टिकान्तीम् ॥ १८ ॥

असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयम् ।

मत्वा जातिनृशंशानां न तां व्यभजदच्युतः ॥ १९ ॥

कल्पयित्वा पृथक्पंक्तीरुभयेषां जगत्पतिः ।

तांश्रोपवेशयामास स्वेषुस्वेषु च पङ्क्तिषु ॥ २० ॥

दैत्यान् गृहीतकलशो वञ्चयन्नुपसञ्चरैः ।

दूरस्थान् पाययामास जरामृत्युहरां सुधाम् ॥ २१ ॥

ते पालयन्तः समयमसुराः स्वकृतं नृप ! ।

तूष्णीमासन् कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया ॥ २२ ॥

तस्यां कृताऽतिप्रणयाः प्रणयाऽपायकातराः ।

बहुमानेन चाबद्धा नोचुः किञ्चन विप्रियम् ॥ २३ ॥

देवालङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि ।

प्रविष्टः सोममपिवञ्चन्द्रार्काभ्यां च मूचितः ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

भोग्या अलसा मग्ना गतिर्यस्याः पाठान्तरे करभसहस्योरुर्ध्वोर्ल-
सदुकूलं यस्याः सा चासौ भोग्यातटेनालसा गतिश्च मदेन विह्वले
अक्षिणी बस्याः ॥ १७ ॥

तां भिवः सखीं सम्वीक्ष्य देवासुराः सम्मुमुहुः, कथम्भूताम् ?
कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो बस्याः सा
च ताम् विगलितः अस्तः स्तनपट्टिकाया अन्तो यस्याः ॥ १८ ॥

एवं तान् मोहयित्वा यत्कृतवांस्तदाह त्रिभिः—असुराणां सुधा-
दानं सर्पाणां शीरदानमिव दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधां तेषु
न व्यभजत् अयं भावः देवैर्मदीयं साध्वसाधु वा सर्वमनुमत-
मेवातो मङ्गलात् देवानेषु सुधां पाययिष्यामि किञ्च तेषामन्यायं
विभज्जलेषु न चैतेषु जात्येव क्रूरेषु दानं न्याय्यमतस्तेषुः
सुधां न दद्यामिति ॥ १९ ॥

पंक्तीः पृथग्विचिताः कल्पयित्वा विधाय ताम् पंक्तिषु श्रेष्-
ठेषु तरलमजातीयेषु तांश्चासुरानपि प्रतारणार्थमेवोपवेशया-
मास ॥ २० ॥

उपसञ्चरैर्बहुमानप्रियवाक्यादिना तानतिक्रम्यातिक्रम्य गमनैः
दूरस्थानपि देवात् ॥ २१ ॥

तथा कृतः स्नेहो येषु स्त्रिया सह विवाहस्य जुगुप्सवा ॥ २२ ॥

कृताऽतिप्रणयः स्नेहो वैः प्रणयापायेन कातरा भीताः पते तावत्
उपस्थाः पूर्वं किञ्चित्पिबन्तु यूचं तु भीराः स्वयं प्रतीक्षन्वमित्वादि-

बहुमानेनावद्धा नियन्त्रिताः समयपालनादिभिः पङ्क्तिरैः कारणै-
रपि किञ्चिदपि नोचुः किन्तु तूष्णीमासन् ॥ २३ ॥

देवपङ्क्तौ चन्द्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सोमममृतमपिबत् ॥ २४ ॥

भीमदीरराश्रवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तस्यां शालायां हे नरेन्द्र ! अमृतकलशः पाशौ यस्याः
सा मोहिनी भाविनेश । कथम्भूता ? “करस्य करभो बहिः”
करभसहस्यौ सुवृत्तौ ऊरु यस्याः सा उद्यत् कमनीयं तुकूलं
यस्मिन्स्तेन भोग्यातटेन विशालया भोग्या अलसा मग्ना
गतिर्यस्याः सा पाठान्तरे करभसहस्योरुर्ध्वोर्लसदुकूलं यस्याः
सा चासौ भोग्यातटेनालसा गतिर्यस्याः साच भवेन विह्वले
अक्षिणी बस्याः सा कनकनूपुराणां शिञ्जितेन कूजली ध्वनन्ती
कुम्भमपिबत् स्तनैः यस्याः सा ॥ १७ ॥

तां भीमखीं श्रियामिव स्थितां भीसहाविनीं वा भगवद्रूपत्वात्
कनकमये कुण्डले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो बस्याः
सा च तां विगलितः निस्त्रस्तः स्तनपट्टिकाया अन्तो बस्यान्तो
परदेवताख्यां परदेवतारूपां तां संवीक्ष्य देवासुरास्तस्या उरस्म-
धीक्षण्येन संमुमुहुः ॥ १८ ॥

एवं तामोहयित्वा यत्कृतवांस्तदाह-असुराणामिति त्रिभिः जानि-
नृशंसानां अभावतः क्रूरायामसुराणां सुधादानं सर्पाणां शीरमिव
दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधामसुरेषु न व्यभजत् भीमदच्युतः ।

भीमराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

यतोऽसावाभितास्य च्यावकनित्यच्युतः अयं भावः, दैत्यैर्महीयं साध्वसाधु वा सर्वमनुमतमेव अतो मामाभितान्देवानेष सुधां पाययिष्यामि किञ्च नैः यथान्यायं विभजस्व इति चोक्तं न नेष्यो जात्येष क्रूरेष्योऽमृतवानं न्याय्यम अतस्नेष्यस्सुधां न दास्यामीति ॥ १९ ॥

उभयेषां पंक्तीः पृथग्विभक्ताः कल्पयित्वा तान्देवानसुरांश्च खासु खासु पंक्तिपुपवेशयामास ॥ २० ॥

गृहीतकलशः भीमगघान् योषिद्रूपः उपसञ्चरैः समीपगमन- बहुमानेन्द्रियव्यापारादस्वाक्यादिभिः दैत्यान्वञ्चयन् दूरस्थानपि देवानेष सुधां पाययामास ॥ २१ ॥

तेऽलक्षसुधा अपि दैत्याः स्वकृतं समयं साध्वसाधुवा त्वत्कृतमनुमन्यामहे इति पूर्णकृतं सङ्कुनं पात्रयन्तः हेतुप । कृत- स्तस्यां स्नेहो यैस्तादृशाश्च स्त्रीविवाद्दस्य जुगुप्सिततया च तूष्णीमेवासन् ॥ २२ ॥

तस्यां कृतः प्रतिप्रणयः प्रतिस्नेहो येः ते प्रणयापायेन कानराः भीताः एते तावत्कृपणाः पूर्वं किञ्चित्पिबन्तु यूयं धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वम् इत्यादिबहुमानेन चाबद्धाः नियन्त्रिताश्च किञ्चिदपि विप्रियं नोचुः । समयपात्रनादियद्भिरेतैः कारयौरप्रियं किञ्चिदपि नोचुः किन्तु तूष्णीमासुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

देवलिङ्गेन देवताचंपेया प्रतिच्छन्नस्तिरोधापितात्मवेषः स्वर्मानुः राहुः देवानां पङ्क्तौ प्रविष्टः सोमममृतमपिषत् चन्द्रार्कांश्यां सूचितः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपद्मनावली ।

कलभो गजपोतः तत्करवच्छोभमानयोर्बोर्लसता तुकुलेन युतं धोषीतटं यस्याः सा कलभो वंशाङ्कुरस्तच्छर्तमानयोर्वा मलमगतिः मलसा मन्दा गतिर्यस्याः सा तथा शिञ्जितेन शब्देनेन "शिञ्जिअव्यक्तं शब्दं" इति धातुः १७ ॥

कनककुण्डलचारुकर्यांश्यां नासाकपाशांश्यां च युक्तं वदनं यस्याः सा तथा नाम् ॥ १८ ॥

"सुधा पयसि देवास्ते गुणपकपयोमृदि" इति वचनात् सर्पाणां पयोदानमिष तानुद्दिष्य ॥ १९ ॥

"आर्त्ता श्रेयांश्चिवा पंक्तिसमयोस्तनिरक्युने" इति ॥ २० ॥

उपसञ्चरैः समीपगमनादिनर्मवषट्कारैः ॥ २१ ॥

कृतस्नेहाः क्रिन्नस्नेहाः "कृच्छेदने" इति धातुः पूर्वं सम्पन्नस्नेहा अधुना नष्टस्नेहा इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रणयस्यापायं उपशमनं सम्मक्षतीति कातराः भीताः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

भीमर्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बर्धम् ।

कल्पयित्सेति तांश्च देवासुरान् परस्परमभिमुखानिति ङेयम् ॥ २० ॥

वञ्चयन् तल्लक्ष्यं नारभागं गघञ्जयः सर्वतः भ्रेष्टेष्यो वा... मीति प्रतारयन् ॥ २१ ॥

समयं प्रतिज्ञाम ॥ २२—२४ ॥

भीमर्द्विध्वनाशचक्रवर्त्तिकृतसारायंशिशिनी ।

करमोरुहशङ्कुषा करमोरुलसहुकूखतिपाठद्वयम् "मांश्व- बन्धादाकानिष्ठं करस्य करभो बहिः" इत्यमरः ॥ १७ ॥

भीसर्त्ता भियो लक्ष्म्याः सखापि तदानीं सखेष्वाभूत् पुञ्जातिमध्ये यथा नारायणः सुन्दरस्तेषु स्त्रीजातिमध्ये ब्रह्मेवाऽर्तिस्तुन्दरीनि माऽहङ्कृष्याः स्त्रीजातावप्यहमेव परमस्तुन्द- रीति तां ज्ञापयितुमिषेति भावः । कनककुण्डला चासौ चारु- कर्णाद्या चेति नाम् ॥ १८ ॥

न तां व्यमज्जति दैत्यैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तम् अतो न्यायश्चायमेवेति भावः ॥ १९ ॥

स्वेषु स्वेषु इति पङ्क्तिषु मध्ये यायाः पंक्तयो येषां येषां खानि धनरुपाणि स्वेषु स्युस्तेषु स्वत्वविशिष्टासु पङ्क्तिष्वित्यर्थः ॥ २० ॥

उप निकटं निकट एव सञ्चरैः सञ्चरयौर्भङ्गिनेत्रस्मितस्त्री- डामस्त्रार्थं च्छादननूपुरादिभूषणावसनसञ्चलनपूर्वकैश्चर्यासञ्चलनैः किञ्चिन्मात्रप्रदानेन दूरस्थानां देवानामुःकगटां निवर्त्य सम्पूर्णानेष पाययिष्यतीति प्रत्यायनैः वञ्चयति इति अस्माभिः भ्रान्तेनेत्रमनो- भिर्यद्विदममृतं पीयते इतोऽधिकं सामुद्रममृतं न भविष्यति. तद्वत् तेन एतस्या आनुकूल्यमेवाकाङ्क्षणीयमित्यपि तेषां मनसि निश्चारं प्रापयामासेति भावः । दूरस्थान् देवान् ॥ २१ ॥

समयं साध्वसाधु वा यथासुखं विभजस्वेति नियमं स्त्रिषा सह षषादस्य जुगुप्सया एते तावत् कृपणाः पूर्वं किञ्चित् पिबन्तु यूयं तु धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादिबहुमानेन चाबद्धा नियन्त्रिताः समयपात्रनादिभिः पङ्क्तिभिरैतैः कारयौरप्रियं किञ्चिदपि नोचुः किन्तु तूष्णीमेवासन् ॥ २२ ॥ २३ ॥

तद्वेषं मोहिनीमूर्त्यां भगवता सर्वं एव दैत्या मोहयित्वा लञ्जिताः किन्तु सद्योऽप्यमृतमहिमज्ञापनार्थमेकः स्वर्मानुर्न मोहितः स च सहसैव मोहिन्यानिप्रायं ज्ञात्वा देवपङ्क्तिषु पविष्ट इत्याह—देवलिङ्गेति । अत एव देवास्तं प्रथमं परिचेतुं न शक्नुः उपविष्टे तु चन्द्रार्कांश्यां परिचितोऽपि तद्भवाहितोऽप्यत्र पङ्क्तावुपविशेति वक्तुं नाशक्यतेति ज्ञेयम् । यदा यदा तु सोम- ममृतं प्राप्तमेवापिषत्सदाऽसुरोऽसाविति भूमङ्ग्या सूचितः ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे नरेन्द्र ! तस्यां शाखायां कलशः पाणौ यस्याः सा प्राविवेश कथम्भूता करमोर्षोः मणिवन्धादिकमिष्टान्तहस्त- भागसदृशयोर्बोर्लसहुकूखं यस्याः सा चासौ भीतीतटं मलसा गतिर्यस्याः मदनं विह्वले मखिणी यस्याः ॥ १७ ॥

चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः ।

हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाऽलान्वितोऽपतत् ॥ २५ ॥

शिरस्त्वमरतां नीतमजो ब्रह्मर्चीकल्पत् ।

यस्तु पर्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥ २६ ॥

पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवाँल्लोकभाननः ।

पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वं रूपं जगृहे हरिः ॥ २७ ॥

एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोऽपि फले विकल्पाः ।

तत्रामृतं सुरगणाः फलमजसाऽऽपुर्वत्पादपङ्कजरजःश्रयणात्र दैत्याः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तींश्रियः सर्वां संबीक्ष्य देवासुराः तस्याः उत्समयधीसुगोन
संसुमुहुः कनकमये कुण्डले यस्याः सा चामौ चारवः कर्णा-
दयो यस्यः विगलितो विस्त्रस्तः स्तनपट्टिकायाः अन्तो यस्याः
परदेवतेत्याख्या नाम यस्यास्ताम ॥ १८ ॥

सर्वाणामिवासुराणां सुधादानं पुन्यमन्वाय्यं मत्वा तां
सुधां न व्यमजत् सुरानपाययामास ॥ १९ ॥

उभयैषां देवानां पृथक् असुराणां पृथक्पङ्क्तीः कल्प-
यित्वा ॥ २० ॥ २१ ॥

तासु पृथग्भूतासु यथेष्टं कुर्विति नियमं पालयन्तस्ते कृत्वा-
स्नेहाः तूष्णीमासन् ॥ २२ ॥

बहुमानेन भाषसाः परतन्त्राः ॥ २३ ॥

सोमममृतम ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे नरेन्द्र ! उसी शाखा में करम [मंशिवन्ध से कनिष्ठ-
तक हस्त के बाहर के मांसख भाग के सहश ऊरु (जङ्घा) बाकी
अथवा पचाहश ऊरु प्रदेश में शोभायमान सूक्ष्म बुकूख जिनके
और श्रेणी प्रवेश अर्थात् कृटि पञ्चाङ्गाग के गौरव से मानस्य
युक्त गर्न बाकी और मससे मस हो रहे नेत्र जाके, ऐसी वे
मोहिनी जी सुवर्ण नूपुरों के सिजित (शब्द) से कूजन करती
हुई कलश सहश स्तन बाकी अमृत कलश हाथ में लेकर प्रवेश
करती भई ॥ १७ ॥

सुन्दर कर्णों में सुवर्ण के कुण्डलों को झलकाती हुई
प्रति सुन्दर नासिका कपोल और मुख बाकी पर देवता
नाम जिनका ऐसी लक्ष्मी जी की सर्गाति न सर्की को देव
और असुरों ने जब देखा तो आपके खलते समय स्तनपर
से मखल का खोर गिरता जाता है और आप चारचार
सम्हारती जाती है इतने में आपने किंचित ऊंचे को मुख
कर एक बार हँसकर जो देक दिया इतने ही से सब देव
और असुर मोहित होगये ॥ १८ ॥

आपने भी उस शाखा में प्रवेश करके विचारा कि—
असुरों को अमृत देना ऐसी दुर्नीत है कि जैसे सर्पों के
विष देना, क्योंकि ये लोग तो स्वभाव ही में क्रूर हैं ऐसा
मानकर भगवान ने उनको अमृत का विभाग नहीं किया ॥ १८ ॥

मोहिनी रूप बाजे जगत्पति ने पृथक् २ पंक्ति रखकर
देव और दैत्यों को अपनी अपनी पक्तियों में अलग अलग
बैठाये ॥ २० ॥

फिर आपने कलश को हाथों में ले रखा है और दैत्यों
से बड़े उपचार पूर्वक बोले, कि तुम कहो तो जाँमे इन
देवताओं की नजर न लगजावे ताके खिच इनको प्रथम
याँडी सी पिवा देवे फिर तो तुम हेरदो, इत्यादि गीति से
कहकर दूर बैठे हुए देवताओं को जरा मृग्यु के हरन बाकी
सुधा (अमृत) को पिजाने लगे ॥ २१ ॥

हे नृप ! वे असुर जाग अनी करी हुई प्रतिष्ठा को पाखन
करते हुए चुप बैठे रहे, और मनमें यह भी विचारते रहे
कि हमारे ऊपर तो वे बडा स्नेह करती हैं यदि हम प्रथम
बोलेंगे तो हमारे ही ऊपर रुस जावगी ऐस प्रत्येक दैत्य विचार
कर बैठे रहे ॥ २२ ॥

और उन मोहिनी जी में किबा है अति प्रेम जिनेने,
इसी से प्रेम न घटजावे इन बात को उरते हुए, और
बडप्पन के बहुमान में बंध हुए भामोहिनी जी से अप्रिय
किञ्चित् भी नहीं बोलसके ॥ २३ ॥

इतने में राहु ने देवता का रूप धारण कर देवताओं
की सभा में खिरा हुआ बैठा रहा तब अमृत वाटने के
बखत में इसने भी अमृत पान तो करलिया परख चन्द्र और
सूर्य के बीच में बैठा रहा इससे प्राणों ने भगवान को जना
दिया कि यह दैत्य है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

हरिस्तस्य शिरो जहार अलान्वितोऽसस्पृष्टः ॥ २५ ॥

यद्युज्यतेऽसुवसुकर्मवचोमनोभिर्देहात्मजादिषु नृभिस्तदसत्पृथक्त्वात् ।

तैरेव सद्भवति यत्क्रियतेऽपृथक्त्वात्सर्वस्य तद्भवति मूलनिषेचनं यत् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे अमृतमथने

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ग्रहं सूर्यादिवद्रूपप्रकारिणाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

हरिमक्तानामेषामः फलानि नाभ्येषामित्येवमाख्याननात्पर्वमाह-
एवमिति । समादेशादयो येषाम् हेतुर्देहादिः अर्थः समुद्रे स्थितं
वीरुदादि विविधः कल्पः फलं केषाञ्चिज्ज्ञानं केषाञ्चिज्ज्ञानं वैष-
ऽधमेषां ते फलवैषम्यवन्तो बभूवुरित्यर्थः । तदेवाह, तत्र तेषु यस्य
पादपकुञ्जरजःभययाद्देवा अमृतं फलमापुः स एव सेव्य इत्यर्थः ।
वशादोर्नित्यसम्भवात् ॥ २६ ॥

एतदेवोपपादयति--यदिति । असुः प्राणः वसु धनम् प्राणा-
दिभिर्देहात्मजादिषु नृभिर्यद्युज्यते प्रयुज्यते देहाद्यर्थं यत्क्रियते
इत्यर्थः । तदसद्भवत्यर्थं भवति कुतः पृथक्त्वाद्देहाभ्यत्वात् शास्त्रा-
निषेचनवत् तैरेव प्राणादिभिरीश्वरादेशेन यत्क्रियते तस्य सम्महा-
फलं भवति अपृथक्त्वाद्दीश्वरस्य सर्वत्रानुगतत्वात् तत्र दृष्टान्तः
यत्परोर्मूलनिषेचनं तद्यथा सर्वस्य स्फुट्याशास्त्रादेरपि भवतीति
यद्वा व्यञ्जोपे पञ्चमी पृथक्त्वपर्यालोच्य भेददृष्ट्या देहाद्युद्-
देशेन यत्क्रियते तदसत् अपृथक्त्वं पर्यालोच्येश्वरदृष्ट्या तैरेव
तन्प्रेषणं च यत्क्रियते तदसद्भवतीति शेषं समानम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिः सौमं पिबतः स्वर्मानोः शिरः क्षुरस्येव धारा यस्य तेन
अक्रोया जहार चिच्छेद तस्य स्वर्मानोः कबन्धः सुभयाऽऽजावितः
असंस्पृष्टोऽपतत् अमृतस्य कण्ठाद्भो निस्तरणारपूर्वमेवाक्य
शिरसः क्षिप्रत्वाद्मृतसंस्पृष्टाभावात्कबन्धः पतितः ॥ २५ ॥

शिरस्तु अमृतसंस्पृष्टाद्मरुतं प्राप्तम् अजो ब्रह्मा प्रहमची-
कल्पत् अकल्पयत् सूर्यादिवच्चरिण्य प्राणिनां शुभाशुभसूचकं
ग्रहं अस्वीकारदित्यर्थः । यस्तु प्रहस्ये प्रापितो राहोर्मूर्खा वैरधीः
पर्वसु चन्द्रार्को अभिधावति ॥ २६ ॥

द्वैरेमृते पीतप्राये सति प्रायप्रहयाद्मृतस्यावशेषः सूक्ष्मते
लोकभावनः लोकपालको भगवान्निभुरसुरेन्द्राणां पश्यतां सतां
स्वरूपं स्वकीयं पौरुषं रूपं जगृहं गृहीतवान् ॥ २७ ॥

श्रीभगवन्तोमेषाभिन्तानामेषामफलं नाभ्येषामित्येवमाख्यान-
नात्पर्वमाह-एवमिति । एवम् इत्थं समास्तुत्या देशादयो येषां तादृशा
अपि तत्र देशः क्षीरोदधितीरं काशः मथनसमयः हेतुः मन्द्-
राद्रिणा मथनम् अर्थः अमृतरूपं प्रयोजनं कर्म मथनानुकूलं
मनिः अन्धोन्धमेकप्रबोजनविषयः एवविधा अपि फले विकल्पाः
फलवैषम्यवन्तो बभूवुः केषाञ्चिद्विषयमपरेषां नेति वैषम्यमभवद्वि-
त्यर्थः । तदेवाह-तत्र देवासुराणां मध्ये देवगणा एवामृतरूपं फल-
मज्जसा सुखेनापुः प्रापुः, कुतः ? यस्य भगवतः पादपकुञ्जयोः रज-
सस्नामभवयाज्यतोः । तदनाश्रययात् दैत्या न प्रापुः वैषम्यं जीव-
निष्ठमेव न तु परमात्मनिष्ठमिति द्विक् ॥ २६ ॥

किञ्च यदिति असुः प्राणः वसु धनं देहात्मजादिषु निमित्तेषु
देहाद्यर्थं नृभिः प्राणादिभिः यद्युज्यते यत्क्रियते इत्यर्थः । तदेतदस-
द्भवत्यर्थं शास्त्रानिषेचनवद्भवत्यर्थं भवति, कुतः ? पृथक्त्वात्, तस्य कर्मणो
ऽऽत्ममतादिपृथगभिमानगर्भत्वात्तैरेव प्राणादिभिर्देहात्मजादिभिः
रात्मनो भगवतः सर्वकारणस्य प्रीतये क्रियते तस्य सम्महाफलम् भ-
वति । कुतोऽपृथक्त्वात्, सर्वान्तरात्मतया सर्वमूलकतया च सर्व-
त्रानुस्यूतत्वात्, तत्र दृष्टान्तः यत्परोर्मूले सेचनं यथा सर्वस्य
शास्त्रास्फुट्यादेरपि भवति तद्वत्, यद्वा पृथक्त्वात्पृथक्त्वादिति च
व्यञ्जोपे पञ्चमी देहात्मजादीनां पृथक्त्वमालोच्यब्रह्मात्मकारणं
पश्यन् केवलदेहाद्यर्थं प्राणादिभिर्देहात्मजादिभिः कर्म तद्विफलं ब्रह्मात्म-
कारणमालोच्य तद्वाराधनबुद्ध्या कृतं बौक्तिकमपि कर्म
सफलमेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समा देशादयो येषां ते तथाऽपि विकल्पैर्बिशिष्टफलैः विकल्पाः
विकल्पयोग्याः अभूवन् कर्म तत्राह-तत्रेति । तत्रापि हेतुमाह
वत्पादेति । फलवैकल्ये विशेषणविशिष्टफलमाहो इति ॥ २६ ॥

नवसुरादीनामपि शिवादिदेवाद्येनादिसत्त्वात्कारणं ते-
र्बिशिष्टफलं नावाप्तमित्याशङ्क्य भीहृत्स्वरयारविन्दप्रख्यामात्मा-
जातमित्याशङ्केनाह-यदीति । नृभिः पुरुषैः पुरस्तादुद्यतेषु फल-
दानाभिमुखेषु देहात्मजादिषु बद्धैर्नादिकं विद्यादिभिः क्रियते

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावली ।

यदि तर्ह्यपि तद्वत्कर्म विशिष्टफलं न भवति कुत इति तत्राह-
उद्यतोऽप्येति । उक्तप्रफलमुद्दिश्य यत्तत्पुत्रतेषु विशिष्टशक्त्याभा-
वादिनि द्विराहृत्या योजनीयं तर्हि कथंकारं तद्वत्तीति तत्राह-
तेरिति । यद्यन्यनुवर्तते यदि तैः पूर्वोक्तैर्विज्ञानादिभिरेव चास्मिन्
हरो गतिकर्म क्रियते तर्हि तत्पूर्वफलं भवति हरिभक्तिमा-
त्रेण देवाद्युद्दिष्टद्वयैस्तदर्थनामात्रे कथं तत्पूर्वफलं क्वात् ? इति
तत्राह—सर्वस्येति । यन्मूलभूतस्य हरैरन्वितैश्चक्षुषां निषेचनं तस्-
मस्य देवतादेवतास्त्रिषेचनफलं भवति हरिभक्तिमन्तरेण शिवाद्य-
स्त्रेणानासुराणां विशिष्टफलं नाभूत्तस्मात्तद्वत्तया भाव्यामितीह
मुक्तिगमसोर्निर्देशनायोक्तमिति ज्ञातव्यम् “देहात्मजादिष्वेव महा-
हरं तदभावाद्वात्मा महनीयम्” इति वचनादित्येव वाह—*यद्वाति,
देहात्मजादिष्विति कांचनपठान्त तत्रैव योत्तानका पुरस्माद्देहा-
त्मजातेः पूर्वोक्तासन् वित्तादिव्यय एतानस्य इत्यर्थः । इति शेष
सप्तमः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावल्याम्
नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(विजय ० गीत्या अष्टमोऽध्यायः) ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

कवचोऽतदिनि केतुस्तुच्छायाग्रह एव न तु कवचरूप
इत्यामप्रायः ॥ २५—२७ ॥
हेतुः साधकतमः सर्वस्वतृपयोगिमात्रम् ॥ २८ ॥
तेषां च तेरात्र तत्तत्कर्मसंभवाद्-यद्युज्यते इति । नृभिः
कर्तृभिः आत्पभूतिभिः करणैर्जायादिषु यत् युज्यते क्रियते
तद्वत् सर्वकालसर्ववस्तुत्रापिपोषकशक्तिकं न भवतीति तन्वर-
मेव भवतीत्यर्थः । कुतः पृथक्त्वात्, असुपभूतानां जायादीनां
च अतस्तादृशशक्तिर्नास्ति श्रुत शक्तिश्चादित्यर्थः । असुपभू-
तिमिरेव सर्वस्य मूलनिषेचनं सत्परांशं यत् क्रियते तत् सर्वश-
सर्ववस्तुपोषकं भवति, कुतः ? अपृथक्त्वात्, सर्वदा सर्वस्यापि
पोषकश्चादित्यर्थः । जायादीनामेव पोषकं भवतीति क्रियदित्यर्थः ।
सर्वस्य मूलं श्रीमन्नानेवेति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे
नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारांशविशिनी ।

द्विर्द्विजयकी शिवो जहार आ ईषत् प्वाशिनः ॥ २५ ॥
अमरतां नीतम् अमृतपानप्रभावात्प्रमाणस्यतां प्राप्तमिति
अमृतपमन्थो दर्शितः । अजो ब्रह्मा महं सूत्यादिकमिष प्रहृत्वा-
विकारवन्तम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

* यद्युद्यतेषु च सुकर्म मगोवर्षाभिर्देवात्मजादिषु इति मूलपाठः ।

लौकिकहेतुसाम्येऽपि फलप्राप्तिर्भक्तिमताऽपि नाप्येषामित्या-
ख्यानतात्पर्यमाह—एवमिति । समा देशादयो येषां ते देशः क्षीर-
मिन्धुः काञ्चनसत्त्वज्ञानसमूहः हेतुमयत्वं साधनं मन्त्राद्भिः
अर्थः समुद्रे क्षिप्तधीरुवादि कर्म मयत्वं मतिरमृतकामता फले
फलप्राप्ते विकल्पाः फलप्राप्तिर्भवेन्निति विकल्पवन्तः तत्र
तयोर्मध्ये सुरगणाः फलमापुः यत्पदाश्रयणात् । दैत्या न
आपुः यदाश्रयणाभावोदितिभावः । स एव सेव्य इति प्रकर-
णार्थः ॥ २८ ॥

तस्मात् फलितमाह—यदिति । असन्तः प्राणा इन्द्रियाणि नसु धनं
असुवस्वादिभिर्यद्देहादिषु युज्यते चिन्तियुज्यते तद्वत् प्राणादीनां
देहाद्यर्थः यो विनियोगः सोऽवापुर्ग्लियर्थः । कुतः ? पृथक्त्वात्
शास्त्रानिषेचनवत् सूत्रात् शान्ता भिक्षा इति बुद्ध्या यथा मूले
विहाय शास्त्रा निषेचयते तथैव भगवन्तं विहाय देहाद्याः परि-
चर्यन्ते मूढैः तैरेव असुवस्वादिभिर्यद्गमति क्रियते असुवस्वा-
दीनां भगवान् यो विनियोगः स साधुर्ग्लियर्थः । अपृथक्त्वात्
मूलनिषेचनवत् सूत्रात् शान्ता न भिक्षा इतिबुद्ध्या यथा मूल-
गेन मिरुयते तथैव भगवानेव परिचर्यते तत्परिचरणां
सर्वस्य ब्रह्मादिस्वप्नार्थान्तस्येयर्थः । यद्यस्मात् तन्मूलनिषेच-
नम् ॥ २९ ॥

इति सारांशविशिनीं दर्शितयां मन्त्रवेतनाम् ।
अष्टमे तमोऽध्यायः सङ्गतस्मद्गतस्मताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिज्ञानप्रदीपः ।

श्रुरस्येव धारा यस्य तेन कवचः सुधया अप्लाविनो-
ऽसंस्कृतः सुधायाः कण्ठादधोऽप्यवशात् ॥ २५ ॥
अचीकलपत् अकरात् ॥ २६ ॥ २७ ॥
कथंभूता हरिः यस्य पादपङ्कजजःपयणात् समाः
देशादयो येषां ते देशः क्षीरनिधिः कालो मन्थनसमयः हेतुः
मन्थनसाधनं मन्त्राद्भिः अर्थः क्षीरनिधौ सर्पितो वीरुवादि-
रुपः कर्म पुरुषकारः मतिः स्वायंतेपुगयं तत्र अमृतम् फलं
सुरगणाः आपुः न तु दैत्याः, इत्येव फले विकल्पाः भिक्षाः अज-
व्यफलाश्चेति भेदं प्राप्ताः ॥ २८ ॥

किं बहुना इत्युद्देशेन देहाद्यर्थमापि कृतं कर्म महाफलं
भवतीत्याह—पृथक्त्वात्पृथक्त्वाद्येति व्यञ्जोपि पञ्चमी नृभिः पृथ-
क्त्वंमात्रोच्य प्राणायनादिभिर्यद्देहादिषु युज्यते देहाद्यर्थे यत्क्रियते
तद्वत् अपूर्कं भवति यदा तु “प्रप्राप्येणं ब्रह्मविभिर्ब्रह्माभ्रांर्ब्रह्मणा
हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना” इति भगवदुक्त्यनु-
सारेण सर्वस्य अपृथक्त्वंमात्रोच्य भगवदुद्देशेन तैरेव तेषु यत्क्रि-
यते तद्वत्भवति तत्र महत्प्रान्तमाह—यत्पदाश्रयणात् तस्म-
देवस्य स्कन्धशास्त्रादेषु भवति तद्वत् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमच्छुकदेवकृतमिज्ञानप्रदीपे
नवमोऽध्यायार्थपकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

तत्र मोहिनीजी ने भी लुरा के नाई तीक्ष्ण धार वाले चक्र से पीते हुए दैत्य का शिर उड़ा दिया उसका कवच भी अमृत से किञ्चित् भीजा हुआ गिरपड़ा ॥ २५ ॥

शिर भी अमर होगया प्रद्योती जी ने उसको ग्रह बना दिया जो आज कल भी पर्व २ में अर्थात् ग्रहण काल में घेर बुद्धि कर चंद्र और सूर्य के प्रति दौड़ता है ॥ २६ ॥

जब देवता लोग प्रायकर अमृत पान करने लगे तब सर्व लोक के पाखक हरिने असुर लोगों के देखते २ अपना स्वरूप ग्रहण कर लिया ॥ २७ ॥

इस प्रकार सुरगण और असुर गणों का समान देश समान काल समान हेतु समान प्रयोजन समान मति होने पर भी फल में विकल्प होगया । तहां पर कारण इतना ही हुआ कि देवगणों को तो श्रीहरि के चरण कमल की रजका आश्रय लेने से अमृत रूप फल प्राप्त हुआ, और इतने के बिना दैत्यों का फल प्राप्त नहीं हुआ, वम पुरुष का इतना ही मुख्य समुद्रना चाहिये फल से जैसे न चूके ऐसे का आश्रय ले ॥ २८ ॥

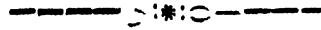
लोक में जो कुछ प्राण, धन, कर्म, मन, वाणी इत्यादि उपकरणों से पुत्र कलत्रादि के निमित्त मनुष्यों से जो कुछ किया जाये वह बुद्धि के भेद होने से असत् अर्थात् व्यर्थ होता है । और प्राण अनादि से यदि भगवद्भाराधन मानकर भगवत् की आराधन बुद्धि से जो कुछ किया जाय तो वह अपृष्ण होने से संपूर्ण सत् होता है पश्चात् उसका भेद ही पुत्रादि में ही विनिर्वाण किया जाय तो भी बुद्धिमान के अभेद से दूसरा प्रकार होता है, जैसे कि वृक्ष के मूल में सींचने से शाखा पत्रादिक सब हरे होते हैं इसी प्रकार श्रीहरि के आराधन के निमित्त सर्व कार्य करने से कर्म विपरीत फलप्रद नहीं होते किन्तु पूर्ण अनुकूल फल देते हैं ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवत अष्टमस्कंधे नवम अध्याय की

श्रीवृन्दावनस्थ भागवताचार्यकृत भाषाटीका

समाप्त ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति दानवदैतेया नाऽविदन्नमृतं नृप ! ।
युक्ताः कर्मणि (१) यत्ताश्च वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १ ॥
साधयित्वाऽमृतं राजन् ! पाययित्वा स्वकान् सुरान् ।
पश्यतां सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः ॥ २ ॥
सपत्नानां (२) परामृद्धिं दृष्ट्वा ते दितिनन्दनाः ।
अमृष्यमाणा उत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ॥ ३ ॥
ततः सुरगणाः सर्वे सुधया पीतयैधिताः ।
प्रतिसंयुयुधुः शस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ॥ ४ ॥
तत्र देवाऽसुरो नाम रणः परमदारुणः ।
रोधस्युदन्वतो राजंस्तुमुलो रोमहर्षणः ॥ ५ ॥
तत्रान्योऽन्यं सपत्नास्ते संरब्धमनसो रणो ।
समासाद्यासिभिर्वाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ॥ ६ ॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गानां भरीडमरुणां महान् ।
हस्त्यश्वरथपत्नीनां नदतां निःस्वनोऽभवत् ॥ ७ ॥
रथिनो रथिभिस्तत्र पत्तिभिः सह पत्तयः ।
हया हयैरिभाश्वेभैः समसज्जन्त संयुगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

दशमे मासराहैत्येराश्वे तु मृधे सुरैः ।
दैत्यमायाविषयेषु देवेष्वविर्बभौ हरिः ॥ १ ॥
तदेव ममतावासिर्नामकानामितीरितम् ।
भक्तमत्सरतः प्राणहानिः पुनरुदीर्यते ॥ २ ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
रणं संग्रामः उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे बभूव ॥ ५ ॥
अन्योऽन्यं समासाद्य निजघ्नुः ॥ ६—१२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतीनामपि भीमवन्तमनाभिनानां
न केवलं फलाप्राप्तिरेव, प्रत्युत प्राणहानिश्चेति वक्तुममृताखाम-
प्रयुक्तसंरमाकां दैत्यानां आदितेयैस्सह युद्धमाहाध्यायज्ञेयम् । हे
नृप ! इति इत्थं दानवा दैत्यश्च अमृतं नाविदन् न च अमृततः तत्र
हेतुं षड्विंशतिर्द्वि कर्मणि मघनकर्मणि युक्ता यत्ताश्चाजुक्त्व-
कर्मवन्तो वरुणवन्तोऽपि वासुदेवपराङ्मुखाः भवो नाविद-
न्त्यर्थः ॥ १ ॥
हे राजन् ! इत्थं भगवानमृतं साधयित्वा स्वकान् आभिनान्
सुरान् सुधां पाययित्वा सर्वभूतानां पश्यतां सतां भीमरुडवाहन-
स्सन् जगाम ॥ २ ॥

(१) इत्ताः (२) यत्तां सिद्धिम् इति वीर० ।

उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः ।
 केचिद्वैरमृगैर्मृत्तैर्द्विपिभिर्हरिभिर्भटाः ॥ ९ ॥
 गृध्रैः कङ्कैर्बकैरन्ये श्रेणभामौस्तिमिक्किलैः ।
 शरभैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्गवगारुगौः ॥ १० ॥

श्रीमद्वैरराशवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सपत्नानां देवानां परां सिद्धिं फलप्राप्तिं इच्छा ते दैत्याः
 असहमानास्मन्तः उद्यतानि उद्धृतानि आयुधानि बैस्ते देवानप्रति
 उत्पेतुरगिदृष्टवुः ॥ ३ ॥

ततः सुरगणा अपि पीतया सुधया पशिता आहितवज्राः
 नारायणपदाश्रयाश्च शस्त्रास्त्रैः प्रतिसंयुयुधुः ॥ ४ ॥

तत्रोदन्वतः क्षीरक्षेत्रे रोधसि तीरे देवासुर इति प्रसिद्धः परम-
 दारुणोऽतिभीषणास्तुमुखः सङ्कलः पश्यतां शृगवतां च रोम-
 हर्षणो रोमहर्षणजनको रगाः संप्रामो बभूव ॥ ५ ॥

तमेवानुचर्यायति--तत्रेति । तदा सपत्नाः ते देवासुराः
 संरक्षं कृशं मनो येषां ते रणो अन्योन्यं समासाद्य बाणैः
 विविधैरायुधैश्च निजघ्नुः ॥ ६ ॥

गेर्वादीनां शङ्खादीनां च नशतां हस्त्यश्वपदादीनां च
 महान् निस्स्रवो बभूव ॥ ७ ॥

तत्र रथवाद्यो रथ्यादिभिरेव ह्यस्त्रसंमरे समसञ्जन्त युयुत्सया
 सङ्गता बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजगीर्भकृतपद्मरत्नावली ।

भगवत्प्रसादज्ञानेन ज्ञानेन पापप्रणाशो भवत्येव नान्येनत्ये-
 त्प्रदर्शनाय देवासुरयुद्धं वर्णयत्यप्यागत्येन, तत्रादी हररवशन-
 प्रकारमाह, इतीति ॥ १ ॥

यथावदृश्यां ऽभूदिति ॥ २-३ ॥

पशिताः वर्धिताः ॥ ४ ॥

उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

युक्ता योग्याः यक्षाः कृतवतनाः ॥ १-१२ ॥

श्रीमच्छिवनाथशक्तिकृतस्वाराधनशिक्षी ।

नृपादेऽनर्दिने विष्णौ दैवैर्युद्धे पशतिरे ।

दैव्यमायाविभूतेषु सुरैश्चापिरभूद्धरिः ॥ १ ॥

यथौ अस्तर्द्धे ॥ १-४ ॥

रणो बभूव ॥ ५-१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिन्धुस्तप्रदीपः ।

देवासुरसङ्ग्रामे असुगैर्मायगाऽभिभूतान् देवान् हरिराविर्भूतगा-
 रक्षितवानिति वर्णयति दशमेन ॥ १-४ ॥

रोधसि तीरे ॥ ५ ॥

अन्योन्यं समासाद्य अस्यादिर्मिजघ्नुः ॥ ६-१२ ॥

गाथा टीका ।

श्रीकृष्णगीतां जयति ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्री शुकदेवजीबोले, कि हे राजन् ! इस प्रकार सब
 दानव और दैत्य गणोंने यद्यपि समुद्र मगन में बड़ा भारी
 परिश्रम किया और सावधान रहे, तथापि श्रीहरिके अमिय
 ने विमुख होनेसे अमृत को प्राप्त नहीं भये ॥ १ ॥

हे राजन् ! मगवान् श्री हरि इस प्रकार दैत्यों ने
 अमृत अपने हाथ में लेकर और शरणागत सम्पूर्ण देवता
 ओंको पिलाय, सब प्राणियों के देखते २ गरुड के ऊपर
 चढ़कर चले जाने भये ॥ २ ॥

तब द्विदि के पुत्र सब दैत्यगण अपने शत्रुओं का मनो-
 कामना सिद्ध देखकर न सहसक और बड़ी भारी ईर्ष्या में
 अपने अस्त्र शस्त्रों को समभाव देव गणों से युद्ध करने के
 लिये सावधान हो गये ॥ ३ ॥

तिसके अनन्तर सब देवता श्रियः पति के चरण कमल
 के आश्रित होने से और अमृत के पीनेसे शिष्ट पुत्र होकर
 परस्पर में अस्त्र शस्त्र लेकर युद्ध करने को खड़े होजाने भये ॥ ४ ॥

हे राजन् ! उस समुद्र के किनारे में अतिघोर कठोर
 देवासुर नाम संप्राम होता भया, जिसके देखने वालों का
 रोम खड़े हो जाँव ॥ ५ ॥

वहाँ परस्पर में देवता दैत्यदानव अतिक्रोशित होकर
 खड्ग बाण व नाना प्रकार के आयुधों से मारने लगें ॥ ६ ॥

उस समय में शंख, तुम्ही, मृदङ्ग, नगाड़े, डमरू इत्या-
 दिव नानाप्रकार के वाज्याओं का शब्द, और दायी घोंडे रथ
 पैदल चढ़ने वालों का यो परस्पर में अनेक प्रकार के
 बातों का अति घनाघोर शब्द होता भया ॥ ७ ॥

उस रण भूमी में रथ पर चढ़ने वालों से श्मी लोग
 और पैदल चढ़ने वालों से पदाती सब, और घोड़ों से
 घोड़ों को, हाथियों से हाथियों को परस्पर में युद्ध होने
 लगा ॥ ८ ॥

शिवाभिराखुभिः केचित्कुकलासैः शशैर्नरैः ।
 वस्तैरंके कृष्णासारैर्हंसैरन्ये च सूकरैः ॥ ११ ॥
 अन्ये जलस्थलखगैः सत्त्वैर्विकृतविग्रहैः ।
 सेनयोरुभयोराजन् ! त्रिविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः ॥ १२ ॥
 चित्रध्वजपटैराजन्नातपत्रैः सितामलैः ।
 महाधनैर्वज्रदण्डैर्व्यजैनैर्वाहं चामरैः ॥ १३ ॥
 वातोद्भूतोत्तराष्णीषैरर्चिभिर्वर्मभूषणैः ।
 स्फुरद्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः ॥ १४ ॥
 देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पाण्डुनन्दन ! ।
 रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिव सागरौ ॥ १५ ॥
 वैरोचनो बलिः सङ्ख्ये सोऽसुराणां चमूपतिः ।
 यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितम् ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

चित्रध्वजपटादिभिश्च वीराणां मालाभिश्च राजिमिवैव-
दानववीराणां ध्वजिन्यौ यादसां मालाभिः सागरादिव रेजतुरिति
प्रयाणामन्वयः । बाहोभिरिति वा सितैरमलैरातपत्रैश्च बाह्वश्चाम-
रैश्च व्यजनैश्च ॥ १३ ॥

वातेनोद्भूतैरुत्तरीयैरुष्णीषैश्च, सूर्यरश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः
॥ १४—१५ ॥

असुराणां वा चमूपतिः पतिः स बलियानमास्थितः ॥
१६ ॥ १७ ॥

भीमजीवराक्षसाख्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र देवेषु असुरेषु च केचित् केचित्कुकला उष्ट्रादिभिर्वाहनैरभिमंयगुः
प्रभिवृद्ध्युः गौरमुखैरिति ऋक्षैरित्यस्य विशेषणं रक्तमुखैर्वाहनै-
रित्यर्थः । हरिभिः सिंहैः तिमिरिङ्गैर्मंस्यविशेषैः गोभिर्धेनुभिः
हृषिकेशीवर्द्धेभ्यश्च गोबलीवर्द्धेभ्यश्च प्रवर्धितः ॥ ९ ॥ १० ॥

शिवाः शृगाभविशेषास्ताभिः वस्तैर्भेषैः ॥ ११ ॥

जलं स्थले के आकाशे गच्छन्तीति तथा तैः विकृतविग्रहैः
सत्त्वैर्जन्तुभिर्वाहनभूतैरुभयोर्देवाः सुरसम्बन्धिभ्योः सेनयोरग्रतः
इ राजन् । त्रिविशुः ॥ १२ ॥

दे राजन् ! चित्रध्वजपटैः सितैः शुभ्रैरमलैर्महाधनैरनर्चैः
वज्रदण्डैश्च तपत्रैस्तथा वज्रदण्डैः व्यजनैरनर्चैश्चामरैः ॥ १३ ॥

वातेनोद्भूतैरुत्तरीयैरुष्णीषैर्वर्द्धेभ्यश्च कवचैर्भूषणैश्च विशदैः
निघर्षणैः निर्मलीकृतैः सूर्यरश्मिभिर्नितरां स्फुरद्भिः शस्त्रैश्च ॥ १४ ॥

[३५]

वीराणां मालाभिश्च देवासुराणां ध्वजिन्यौ सेने रेजतुः
यथा यादसां मालाभिः सागरौ समुद्रौ तद्वत् ॥ १५ ॥
असुराणां वा चमूः सेना तस्याः पतिर्वैरोचनो बलिवर्द्ध-
यसाख्यं यानं विमानमास्थितः अघिष्ठितः उदये उद्यगिरी
स्थितश्चन्द्र इव रेजे यानं विशानिष्ट, कामगं कामं यथेच्छं गच्छ-
तीति तथा मयेन निर्मितम् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

तेषामारोहसाधनाभ्याह-उष्ट्रैरित्यादिना । द्विजैः पशुभिः ॥ ९ ॥

ऋद्धैर्मृगविशेषैः अरुणैर्वनसत्वविशेषैः ॥ १०—१२ ॥

बाह्वश्चामरैः पिच्छैर्वराक्षतचामरैः ॥ १३—१४ ॥

वीचितालाभिः यादसां जलजन्तूनां वरुणिणी यथा ॥ १५—१६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

चित्रध्वजैरिति त्रिकमं व्यजनादिभिः कवचभूतैः सर्चिभिः
कृत्वा स्फुरद्भिः सूर्यरश्मिभिस्तु सुतरां स्फुरद्भिर्नित्यन्वयः ।
एवमेवाभिप्रेतं तैरपि पाठस्याऽस्य दुर्गमत्वाद्देव पाठान्तराणि
कल्पितानि लक्ष्यन्ते परस्परं विगीतानि ॥ १३—१५ ॥

असुराणां वा चमूपतिः पतिः स बलियानमास्थितः उदये
उद्यगिरिस्थितश्चन्द्र इव रेजे प्रति प्रयाणामन्वयः ॥ १६—१७ ॥

सर्वसाङ्ग्रामिकोपेतं सर्वाश्रयमयं प्रभो ! ।
 अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शनम् ॥ १७ ॥
 आस्थितस्तद्विमानाग्यं सर्वाणीकाधिपैर्वृतः ।
 वालव्यजनद्वाराग्यै रेजे चन्द्र इवोदये ॥ १८ ॥
 तस्यासन् सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुराः ।
 नमुचिः शम्बरो बाणो विप्रचिन्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥
 द्विमूर्धा कालनाभोऽथ प्रहेतिर्हेतिरित्वलः ।
 शकुनिर्भूतसन्तापो वजूदंष्ट्रो विरोचनः ॥ २० ॥
 हयग्रीवः शङ्कुशिराः कपिलो मेघदुन्दुभिः ।
 तारकश्वक्रदृक् शुम्भो निशुम्भो जम्भ उत्कलः ॥ २१ ॥
 अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्र मयश्च त्रिपुराधिपः ।
 अन्ये पौलोमकालेया निवातकवचादयः ॥ २२ ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारायर्द्धिनी ।

वस्तेः छागेः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 वातेनोद्धतैरुत्तरीवैरुष्णीवैश्चाधिभिः अर्चिष्मद्भिः सूर्यवैश्य
 रश्मिभिः सुनरां स्फुरद्भिः ॥ १४ ॥
 ध्वजिन्धौ सेने यादसां माखाभिः सागराविष ॥ १५-२४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चित्रध्वजपटादिभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्धौ रेजतुरिति तृती
 यनाम्बयः ॥ १३-१४ ॥
 हे वीर ! यादसां माखाभिः सागराविष ॥ १५-२४ ॥

भागा टीका ।

और कितने ही तो ऊटों पर चढ़ के, कितने हाथियों
 पर चढ़कर, और कितने योद्धा गधोंपर चढ़कर युद्ध करने
 लगे, और कितने तो गौर मृगों [घानर विशेषों] के ऊपर
 चढ़कर, कितने व्याघ्रों के ऊपर कितने सिंहों के ऊपर
 चढ़कर लड़ने लगे ॥ १३ ॥

कितने गृध्रोंपर कितने ही कंकों (गृध्रजाति विशेष)
 पर, कोई २ वकलाओं पर सिंगरों पर (इवेनभास) कोई
 कोई मकखियों पर, घारभों पर कोई कोई भैंसों पर कोई
 गंडोंपर कोई विजारों (घाढों) पर, कोई २ रोझों के ऊपर
 चढ़कर युद्ध करते भये ॥ १० ॥

कोई २ गृध्राओं पर कोई मूसाओ पर, कोई गिर-
 गिटोंपर कोई खरहों पर, कोई कोई मनुष्यों के ऊपर कोई
 वकराओं पर कोई काले मृगाओं पर, कोई हंसों पर कोई
 सूकरो पर चढ़कर परस्पर में युद्ध करते भये ॥ ११ ॥

हे राजन् ! और कितने योद्धा लोग जख मे भूमी में
 रहने वाले पक्षी व कुरूप जन्तुओं के ऊपर चढ़कर दोनों
 सेनाओं में भागे से भागे युद्ध करने के लिये रख भूमि में
 लड़े होते भये ॥ १२ ॥

हे राजन् ! चित्र विचित्र के ध्वजा पताके वा निर्मल-
 श्वेत द्वाज, हीरादि अनेक प्रकार के रत्नों से जटित द्यवा
 लगा हुआ पंखा और चमर ॥ १३ ॥

और वायु के वेग से कम्पता हुआ डुपट्टा वा पाग
 जामा मटुका वा प्रकाशमान कवच वा भूषणों से, और
 सूर्य के किरणों के लगने से चमकते हुए शस्त्रों करके ॥ १४ ॥

हे पाण्डु नन्दन ! देव दानव वीरों की हीनो सेना-
 कैसी शोभित होती भई, जैसे अनेक प्रकार के जखजन्तुओं
 के पंक्तियों से समुद्र शोभित हो ॥ १५ ॥

उस सेना में असुर के सेनापति विरोचन के पुत्र खर
 वलि मय का बनाया हुआ मनोगामी वैहावस नामक वि-
 माम के ऊपर विराजमान होते भये ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थरीपिका ।

उद्ये उद्यगिरिशिखरे स्थितश्चाङ्ग इव रेज इति त्रयाणामम्बयः
 ॥ १८-२४ ॥

अलब्धभागाः सोमस्य केवलं क्लेशभागिनः ।
 सर्व एते रणामुखे बहुशो निर्जितामराः ॥ २३ ॥
 सिंहनादान्विमुञ्चन्तः शङ्खान्दध्मुर्महारवान् ।
 दृष्ट्वा सपत्नानुत्सिकान् बलभित्कुपितो भृशम् ॥ २४ ॥
 ऐरावतं दिक्करिणामारूढः शुशुभे स्वराट् ।
 यथा स्रवत्प्रस्रवणामुदयाद्रिमहर्षतिः ॥ २५ ॥
 तस्यासन् सर्वतो देवा नाना वाहध्वजा युधाः ।
 लोकपालाः सहगणैर्वाप्वग्निवरणादयः ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन्निति मद्भारासाहस्यम् ॥ २५ ॥
 नाना वाहनादीनि येषां ते देवा असुराश्च मियो बभूवुः । २६।२७।

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वे संग्रामसाधनैरस्त्रशस्त्रादिभिर्युक्तं सर्वेषामप्याश्चर्यकरं
 महद्भिपुलमप्रतर्क्यं विमानान्तरसजातीयत्वेन तर्कितुमप्यशक्यम्
 अनिर्देश्यमनिश्चितप्रदेशावस्थानत्वेन कश्चिद्देशे निश्चयेन स्थित-
 मिति निर्देश्यमशक्यं कश्चिद्देश्यमानमपि पुनरप्यदर्शनमहर्षयं द्रष्टु-
 मशक्यं तेजस्त्रिधास्त्रिमानस्य भेदं यद्यानं तथा स्थित इत्यन्वयः
 कथंभूतः सर्वैः सेनाधिपतिभिर्द्वयजनच्छत्रचामरप्राद्विभिश्च हतः
 ॥ २७ ॥ १८ ॥

तस्य बलेः समस्ताद्युधानां पतयोऽसुराः स्रस्त्रयानैः सहाऽऽ-
 सन् परिहृत्य तस्थुः यूथपतीनेव कांश्चिन्निर्दिशति-नमुच्चिरिति
 ॥ १९-२२ ॥

त एते सर्वे सोमस्यामृतस्याश्चक्षुषो भागो यैः ते केवलं क्लेश-
 भात्रं प्राप्तास्सन्तः पूर्वं रणामुखे बहुशो निर्जिता अमराः यैस्ते ॥ २३ ॥

सिंहनादं विमुञ्चन्तः कुर्वन्तः महान् रघो येषां तान् शङ्खान्
 दध्मुः ध्वजयामासुः पश्यन् उच्चान् शत्रून्सुरान् दृष्ट्वा स्वराट् बल-
 भित्किन्ः नितरां कुपितः ॥ २४ ॥

दिक्करिणामैरावतमधिकरूढः वियत्याकाशे अवस्थित इतिशेषः ।
 कश्चिद्विभवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन् मद्भारासाहस्यमनेना-
 भिप्रेतं तमुदयाद्रिमारूढोऽहर्षतिः सूर्यो यथा तद्वत् ॥ २५ ॥

तस्यैन्द्रस्य सर्वतः परितो देवा नानाविधानि आयुधादीनि
 येषां ते आसन् तं परिवेष्टय तस्थुः स्वगणैः साहिता वायवाद्यो
 लोकपालाः ॥ २६ ॥

● श्रीमद्भिजजवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

साङ्गामिकं युद्धसाधनम् ॥ १७-२२ ॥

सोमस्य अमृतस्य ॥ २३ ॥

उत्सिकान् बलगर्हितान् ॥ २४ ॥

अवत्प्रस्रवणं व्योतत्प्रस्रवणं व्योतत्प्रस्रवणं अत्यत्र निर-
 न्तरस्यैवमाननिर्हरम् अहर्षतिः सूर्यः ॥ २५-३६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवन्ति प्रस्रवणानि यस्मिन्निति मद्भारासाहस्यम् ॥ २५-२६ ॥

श्रीमद्भिजजवध्वजतीर्थकृतसारायर्थटीपिका ।

प्रस्रवणानि दानजलानि निर्भराश्च ॥ २५-२७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतटीपिका ।

अवन्ति अश्वानि निक्षेरा यस्मिन् तमुदयाद्रिमहर्षतिः
 भास्करो यथा तथा अवन्ति प्रस्रवणानि मज्जलानि यस्मिन्
 तमैरावतमारूढः स्वराट्किन्ः शुशुभे ॥ २५-२७ ॥

भाषा टीका ।

महद्भिमान, युद्ध के सम्पूर्ण सामग्रियों से परिपूर्ण सर्व
 प्रकार से आश्चर्य मय, जो कोई के तर्क, मे भी नहीं आ-
 सके, कोई अंगुलियों से भी नहीं बताय संके, और कभी
 तो देखने मे आवे कभी नहीं भी देखने मे आवे इस
 प्रकार का मय देखने इसका रचना किया रहा ॥ १७ ॥

ऐसे विमान मे भागे, सब सेनापतियों के सहित ऊपर जिनके
 मस्तक के ऊपर घोषित हो रहा है, चंवर जिनके दोनों चक्र
 मे दुर रहा है, ऐसे घोषासहित नखि विराजमान होते भवे
 जैसे पूर्णिमा का अम्बुमा उदय काख मे घोषित हो ॥ १८ ॥

तेऽन्योऽन्यमभिसंसृत्य क्षिपन्तो मर्मभिर्मिथः ।
 आह्वयन्तो विशन्तोऽग्ने युयुधुर्द्वयोधिनः ॥ २७ ॥
 युयोध बलिरिन्द्रेण तारकेण गुहोऽस्यत ।
 वरुणो हतिनाऽयुध्यन्मित्रो राजन् ! प्रहेतिना ॥ २८ ॥
 यमस्तु कालनाभेन विश्वकर्मा मयेन वै ।
 शम्बरो युयुधे त्वष्ट्रा सवित्रा तु विरोचनः ॥ २९ ॥
 अपराजितेन नमुचिरश्विनौ वृषपर्वणा ।
 सूर्यो बलिसुतैर्देवो बाणज्येष्ठैः शतेन च ॥ ३० ॥
 राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः ।
 निशुम्भशुम्भयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ॥ ३१ ॥
 वृषाकपिस्तु जम्भेन महिषेण विभावसुः ।
 इल्वलः सह वातापिर्ब्रह्मपुत्रैरिन्दम ! ॥ ३२ ॥
 कामदेवेन दुर्मर्ष उत्कलो मातृभिः सह ।
 वृहस्पतिश्रोशनसा नरकेण शनैश्वरः ॥ ३३ ॥
 मरुतो निवातकवचैः कालेपैर्वसवोऽमराः ।
 विश्वदेवास्तु पौलोमै रुद्राः क्रोधवशैः सह ॥ ३४ ॥

त एवमाजावसुराः सुरेन्द्रा द्वन्द्वेन संहत्य च युध्यमानाः ।

अन्योऽन्यमासाद्य निजघ्नुराजसा जिगीषवस्तीक्ष्णशरासितोमरैः ॥ ३५ ॥

भाषा टीका

बलि के आस पास चारों ओर में अपने अपने विमानों में असुरों के युयुधे शूरवीर इकट्ठे होजाते भये, नमुचि, शम्बर, बाण विप्रचित्ति, अयोमुख, ॥ २८ ॥

द्विसूर्यो, कालनाभ, प्रहेति, हति, इल्वल, शकुनि, भूत-सन्ताप, यदुष्ट, विरोचन ॥ २९ ॥

और यहश्रीध, शंकुशिरा, कपिल, मेघदुन्दुभि, तारक, ककहक, शुम्भ, निशुम्भ, जम्भ, उत्कल, ॥ २९ ॥

अरिष्ट, अरिष्टनेमि, मय, त्रिपुराधिप, और पौलोम, कालेय, निवातकवचादिक, ॥ २२ ॥

ये सब दैत्य दानव बारम्बार देवों को जीतनेवाले असुरों को नहीं प्राप्त भये, कथल कुंशही मात्र इन सबोंके हाथ आया, इससे बहुत क्रोधयुक्त होकर युद्ध की तैयारी से ॥ २३ ॥

शंख को घजाने हुये सिंह के से गर्जने लगे, ऐसे दैत्य दानवों को युद्ध में उन्साह देखकर इन्द्रको भी बहुत क्रोध उत्पन्न हुआ ॥ २४ ॥

उस समय सब सरने ऐरावत हस्ती के ऊपर बैठेभये इन्द्र केने शोभित हुये, जैसे सरना सरते भये उद्यानल के ऊपर सूर्य शोभित होय ॥ २५ ॥

हे राजन् ! इन्द्र के आस पास चारों ओर सब देवगण माना प्रकारके सवारियोंपर बैठकर अनेक प्रकार के हथियारों को धारण कर इकट्ठे हांगये और वायु अग्नि वरुणादिक लोकपालभी अपने अपने सेनाओं को लेकर इन्द्र के पास में आयगये ॥ २६ ॥

भीष्मस्मृतिकृतभाष्यटीका ।

ब्रह्मर्षेणाऽह-युयोधेति सप्तभिः । अस्यत आस्यद्युध्यते-त्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

सूर्यो देव एक एव शतेन बलिसुतैः बाणो ज्येष्ठो येषां तैः ॥ ३० ॥

निशुम्भशुम्भाभ्यां देवी ॥ ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ॥

भुशुण्डिभिश्चक्रगवर्षिपट्टिशैः शक्तयुल्मुकैः प्रासपरश्वधैरपि ।
निस्त्रिंशभल्लैः परिधैः समुद्गरैः सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिन्दुः ॥ ३६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्योन्यमभिमुखं समीपमागत्य परस्परं द्विपन्तस्तिरस्कृवंन्तो
नामभिराह्वयन्तो विशन्तश्चाप्रहृन्त्रयोधिनी युयुधुः ॥ २७ ॥

• इन्द्रान्येवाह—युयोधेत्यादिसप्तभिः । बलिर्वैरोचनिरिन्द्रेण
सह तारकेण असुरेण गुहः कुमारः अस्यत अयुज्यत इत्यर्थः । हे
राजन् ! मित्रः प्रहेतिना अयुज्यत ॥ २८ ॥

विरोचनः बल्लेः पिता अन्यो वाऽसुरो दैत्यः सूर्वो देव एक
एव बल्लेः सुनैर्वाण्यजेष्टैः बाण्यो ज्येष्ठो येषां तैः शतसङ्ख्याकैः
अयुध्यतेत्यर्थः ॥ ३० ॥

सोमश्चन्द्रः पुलोम्ना दैत्येन अनिलो वायुरयुध्यत निशुम्भ-
शुम्भयोस्ताड्यां तरिक्षिणी बलवती भद्रकाली देवी अयुध्यत ॥ ३१ ॥

घानापिसहित इत्थलः ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्यादिभिः हे अरि-
न्दम ॥ ३२ ॥

मातृभिर्ब्राह्म्यादिभिः सह उत्कवोऽसुरः उद्यानसा शुकेण
वृहस्पतिः नरकेण असुरेण शनिश्चरः ॥ ३३ ॥

कालेष्टैः कालकेपैः ॥ ३४ ॥

एवमित्थमाजौ युजे त एते सुरासुरभेष्टा इन्द्रेण सङ्कीभ्य
नियुध्यमानाः परस्परं समीपमेत्य जेतुमिच्छन्वः तीक्ष्णैः शरादिभिः
बलेनान्योन्यमाजघ्नुः शिरांसि चिच्छिन्दुश्च ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

• अपराजितेनेति पञ्चकम् । ब्रह्मपुत्रैः प्रजापतिमुखैः कामदेवेनेति
तत्र स्थाने देवेन्द्रेण काऽप्ययं निवेशितः नतु स्वयं कामः तस्य
स्कन्दजन्मनः पूर्वमेव अस्मीकृतत्वात् ॥ ३०-३५ ॥

ऋष्टयः रिष्टिः ॥ ३६-४६ ॥

भीमद्विभवाद्यन्त्रवर्षिकृतसारायंदाशिनी ।

अस्यत आस्यत अस्त्राणि चिक्षेप ॥ २८ ॥ २९ ॥

सूर्वो देव एक एव शनेन बलिस्तुतैः ॥ ३० ॥

निशुम्भशुम्भमाड्यां देवी ॥ ३१ ॥

ब्रह्मपुत्रैर्वसिष्ठाद्यैः ॥ ३२-३५ ॥

भुशुण्ड्यादयो ऽस्त्रविशेषाः ॥ ३६ ॥

• भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्यत आयुधानि चिक्षेप ॥ २८-२९ ॥

[३६]

शनेन शतसङ्ख्याकैः बाण्यो ज्येष्ठो येषां तैर्बलिस्तुतैः ॥ ३० ॥

निशुम्भशुम्भयोस्ताड्याम तरिक्षिणी बलवती ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

ये देव दैत्यगण युद्ध करने के लिये परस्पर में एक
दूसरे को अपना नाम सुनाय २ आगे बढ़कर इन्द्र युद्ध कर-
ने को पुकारने लगे ॥ २७ ॥

इन्द्र के सङ्ग में बलि ने युद्ध किया, तारकासुर के सङ्ग
खामिकार्तिक ने युद्ध किया, वरुणके सङ्ग में हेती का
संग्राम हुआ, और हेराजन ! मित्रदेवके साथ प्रहेती का
संग्राम होने लगा ॥ २८ ॥

और कालनाभ के साथ बमराज का, विश्वकर्मा के सङ्ग
मन्वदैत्यका, शम्भरासुर के संग त्वष्टाका, सविता के साथ
विरोचन ने युद्ध किया ॥ २९ ॥

अपराजित के संग में नमुचि ने युद्ध किया, दोनों अश्विनी-
कुमार वृषपर्वा के साथ, राजा बलि के बाणासुरादिक सौ
पुत्रों के संग सूर्व ने युद्ध किया ॥ ३० ॥

और राहु के साथ चन्द्रगा, पुलोमाके साथ वायु, और
बड़ी बेग वाली भद्रकाली देवी निशुम्भ और शुम्भ के साथ
युद्ध करने लगी ॥ ३१ ॥

और वृषाकपि के साथ जम्भारार, महिषासुर के सङ्ग
विभावसु (मग्नि) इत्थल घानापि के साथ ब्रह्मपुत्रों से ॥ ३२ ॥
कामदेव के साथ दुर्मर्य, मातृगणों के साथ उत्कल,
वृहस्पति के सङ्ग शुक, और नरकासुर के संग शनिश्चर ने
युद्ध किया ॥ ३३ ॥

और मरुतों ने निवानकवर्षों के संग, कालेय नामक असुरों
ने वसुगणों के साथ, विश्वेदेवगणों ने पौलोम असुरों के
संग, और रुद्रगणों ने क्रोधवर्षों के साथ युद्ध किया ॥ ३४ ॥

हे राजन् ! सब देव व असुर गण परस्पर में जीतने की
इच्छा से इन्द्रयुद्ध करते मगे बाण्य सङ्ग तोमरादि अस्त्र
शस्त्रों को उठाव बडे बेग से मारने लगे ॥ ३५ ॥

और भुशुण्डी, चक्र, नदा, ऋष्टि, पट्टिश, शक्ति प्रास,
फरसा, सङ्ग, भाला, परिघ, मुद्गर, भिन्दपाळ, इन आयुध
विशेषों से अपने अपने शत्रुओं का घिर काटने लगे ॥ ३६ ॥

गजास्तुरङ्गाः सरथाः पदातयः सारोहवाहा विविधा विखण्डिताः ।
 निकृन्वाहूरुशिरोधराङ्घ्र्यश्चिह्नध्वजेष्वासतनुत्रभूषणाः ॥ ३७ ॥
 तेषां पदाघातरथाङ्घ्रिणीतादायोधनादुल्बणा उत्थितस्तदा ।
 रेणुर्दिशः खं द्युमणिं च ह्यादयन्न्यवर्ततासृक्स्मृतिभिः परिप्लुतात् ॥ ३८ ॥
 शिरोभिरुद्धूतकिरीटकुण्डलैः संरम्भदृग्भिः परिदष्टवच्छदैः ।
 महाभुजैः साभरगैः सहायुधैः सा प्रास्तृता भूः करभोरुभिर्बभौ ॥ ३९ ॥
 कबन्धास्तत्र चोत्पेतुः पश्यन्तः स्वशिरोऽक्षिभिः ।
 उद्यतायुधदोर्दण्डैराधावन्तो भटान्मृधे ॥ ४० ॥
 बलिर्महेन्द्रं दशभिस्त्रिभिरैरावतं शरैः ।
 चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकेनारोहमार्च्छयत् ॥ ४१ ॥
 स तानापततः शक्रस्तावद्भिः शीघ्रविक्रमः ।
 चिच्छेद निशितैर्भल्लैरसम्प्राप्तान् हसन्निव ॥ ४२ ॥
 तस्य कर्मोत्तमं वीक्ष्य दुर्मर्षः शक्तिमाददे ।
 तां ज्वलन्तीं महोत्काभां हस्तस्थामच्छिनद्धरिः ॥ ४३ ॥
 ततः शूलं ततः प्राप्तं ततस्तोमरमृष्टयः ।
 यद्यच्छस्त्रं समादद्यात्सर्वं तदच्छिनद्धिभुः ॥ ४४ ॥
 ससर्जायाऽऽसुरीं मायामन्तर्धानगतोऽसुरः ।
 ततः प्रादुरभूच्छैलः सुरानीकोपरि प्रभो ! ॥ ४५ ॥
 ततो निपेतुस्तरवो दह्यमाना दवाग्निना ।
 शिलाः सटङ्कशिखराश्चूर्णापन्त्यो द्विषद्वज्रम् ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिभूतभाषार्थदीपिका ।

आरोहन्तीत्यारोहास्तेः सहिता अन्ये च वाहाः पूर्वं तु केवलं गजादय उक्ताः कथम्भूताः निकृन्वा वाहादयो येषाम् क्षिप्रानि ध्वजादीनि येषां ते ॥ ३७ ॥

तेषां देवादीनां पदाघातैः रथाङ्घ्रि च चूर्णितादायोधनाङ्घ्र्य-भूमेरुत्थितो रेणुर्दिशः खं द्युमणिं च सूर्यं ह्यादयन्न्यवर्तव्यं स्वादेश्य-वर्तत कथम्भूतात् अमृक्स्मृतिभिः रक्तक्षरणैः परिप्लुतास्सिकात् यद्वा परिप्लवनाद्धेतोर्न्येधनेन भाषे कः रक्तधाराणां तत्पर्वन्त-मुच्छ्वानादित्यर्थः । प्रथमास्तपाठे रेणोर्विशेषणम् ॥ ३८ ॥

शिरोभिर्महाभुजैश्च करभसदशैरुभयैश्च सा रथभूः प्रकषेण्य आस्तृता सती बभौ कथम्भूतः शिरोभिः उद्धृताभ्युत्पति-नानि किरीटानि कुण्डलानि च येऽयस्तेः संरम्भयुक्ता दशो येषु तेः ॥ ३९ ॥

पतितानि यानि अशिर्गंसि तत्रत्यैरक्षिभिस्तेः पश्यन्त इत्यर्थः उद्यतान्यायुधानि येस्तेर्दोर्दण्डैर्युक्ताः ॥ ४० ॥

वाहानैरावतपादरक्षकान् आरोहं गजयत्तारमःच्छैयस्त्रि-व्याध ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दुर्मर्षोऽसहनो बलिः ॥ ४३—४५ ॥

टङ्कवसीक्षणाग्नेः शिखरैः सहिताः ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

गजादयः आरोहन्तीति आरोहास्तेः सहिताः अन्ये च वाहाः नानाविधाः अखण्डिता निकृन्वाः नितरां क्षिप्रा वाहादयो येषां क्षिप्रानि ध्वजादीनि येषां ते बभूवुः तत्र इत्यासौ निषङ्गः तनुत्रं कवचम् ॥ ३७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां देवादीनां पादाघाते रथाङ्गैश्च सूर्यितादायोधनाद्युद्धभूमे-
रुत्थितो रेणुबिम्बो निबिडः दिशः खं द्युमण्यि सूर्यश्च छादयन्
पश्चात् न्यवर्तत निवृत्तौ हेतुं वदन्नायोधनं विशिनष्टि, असृक्कृ-
तिभिः कथिरप्रस्रवयैः पारितः प्लुतात् सिकात् ॥ ३८ ॥

सा युद्धभूमिः शिरोभिर्महाभुजैः करभसदशोरुभिश्च प्रावृता
सती बभूव शिरांसि विशिनष्टि, उद्धृतानि उत्क्षिप्तानि किरीटा-
दीनि येषुः संरम्भयुक्ताः हशो येषु परिदृष्टा दच्छदा इन्तच्छदा-
अधरोष्ठा येषु तैः भुजाश्च विशिनष्टि, सामरयैः सहायुधैरिति च ॥ ३९ ॥

किञ्च कवन्धा इति, तत्र युद्धे मृधे पतितानि यानि ख-
शिरांसि तत्रत्यैः आक्षिप्तैः पश्यन्तः कवन्धाः शिरोरहितदेहाः
उत्पेतुः कथंभूताः उद्यतानि आयुधानि येनैभुजद्वयैर्दोर्दयै-
रसह धावन्तो भटा इवावस्थिताः महामृधे इति पाठात्तरम् ॥ ४० ॥

बलेः पराक्रममाह-बलिरिति । बलिर्वेशभिः शरैरिन्द्रं त्रिभि-
रैरावतं चतुर्भिश्चतुरो वाहानैरावतपादरक्षकानकेन शरैश्च आरोहं
गजयन्तारमर्दयदपीडयत् ॥ ४१ ॥

स शक्रस्तानापततः शरानसम्प्राप्तानेष तावज्जिनिमित्तैर्मल्लैः
शरैः प्रहसन्निव शीघ्रविक्रमः धनुर्विद्याकुशलाश्चिच्छेद ॥ ४२ ॥

तस्येन्द्रस्य तनुत्तमं धनुःकौशलं कमं वीक्ष्य तुर्मर्षोऽस-
हमानो बलिः शक्तिमाददे गृहीतवान् प्रयोगं कर्तुमितिशेषः
महोत्काया इव भा यस्यास्तां ज्वलन्तीं शक्तिं करस्यामेव
हरिरिन्द्रश्चिच्छेद ॥ ४३ ॥

ततो बलियंघच्छूलादिकं शस्त्रमाददे तत्सर्वं समर्थं इन्द्र-
श्चिच्छेद ॥ ४४ ॥

अथासुरो बलिः स्वयं तिरोहितः आसुरीं मायां ससजं
कीदशीमित्यत्र तामेव दर्शयति-तत इति सार्धैः पङ्क्तिभिः । हे
पुत्रो ! सुरसैन्येषुपरिहात् शैलान्द्रिमायिकः प्रावृत्तभूव ॥ ४५ ॥

तस्माच्छैलात्तरवो वृक्षा निपेतुः, कथंभूताः ? दवाग्रना दद्य-
मानास्तथा टङ्कुवत् तीक्ष्णाग्निः शिखरैः सहिताः शैलाः शिषतां
देवानां बलं सूर्ययन्तो निपेतुः ॥ ४६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उवचा मौढ्यां आसम् आसनं वत्तज्जनुः तनुत्रं कवचम् ॥ ३७ ॥
उद्धृतं विपयंस्तं रहितं वा दच्छदैरोष्ठैः सम्प्रास्तृता सञ्जा-
दिता ॥ ३८ ॥

कवन्धाः शिरोरहितदेहाः ॥ ४०-४१-४२ ॥

हरिरिन्द्रः ॥ ४३ ॥

ऋषयः ऋषीः ॥ ४४-४५ ॥

विटङ्कुशिराः उद्यतमृङ्गाः विस्तृतप्राप्ता वा ॥ ४६ ॥

भीमद्विभनाथकवचसिंहकृतसारायंदर्शिनी ।

आरोहन्तीत्यारोहा वाह्याः तैः सहिता वाहा वाहनाः इवास्तो
धनुः तनुत्रं कवचम् ॥ ३७ ॥

सूर्यितात् सूर्यीभूतात् योधनात्संभ्रामस्थानात् उत्थितो रेणुः
न्यवर्तत कीदशात् असृक्कृतिभिः रक्तक्षरयैः परिप्लुतात्
सिकात् परिप्लुत इति पाठे रेणुविशेषणं तथा च सूर्य-
पर्यन्तं रक्तच्छदनं ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

प्रकथंशा आस्तृता आच्छादिताः ॥ ३९ ॥

पतितानि यानि खशिरांसि तत्रसैरक्षिभिः पश्यन्तः ॥ ४० ॥

वाहानू ऐरावतपादरक्षकान् आरोहं गजयन्तारं आच्छयत्
विज्यात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तुर्मर्षः प्रसहानो बलिः ॥ ४३-४५ ॥

टंकवत्तीक्ष्णैः शिखरैः सह वर्त्तमानाः ॥ ४६-४८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

आरोहन्तीत्यारोहाः वाह्यास्तैः सहिताः वाहाः उद्धृतयश्च
निकृताः वाह्यादयो तेषां ते क्षिप्तानि ध्वजादीनि येषां ते ॥ ३७ ॥

पदागतैः रथाङ्गैश्च सूर्यितात् आयोधनात् युद्धस्थानात्
उत्थितो रेणुर्दिशः खं द्युमण्यिश्च छादयन् न्यवर्तत निवृत्तौ
हेतुमाह-असृक्कृतिभिः क्षतजप्रस्रवयैः परिप्लुतात् परिप्ल-
वनात् भावे कः ॥ ३८ ॥

उद्धृतानि उत्पतितानि किरीटानि कुण्डलानि च येष्वस्तैः
संरम्भयुक्ताः हशो येषु तैः परिदृष्टा दच्छदा मोग्रा येषु तैः
शिरोभिः महाभुजैश्च करभतुल्यैरुभयैश्च प्रकथंशास्तृता सती
सा भूः बभौ ॥ ३९ ॥

उद्यतयुधैर्दोर्दयैर्युक्ताः कवन्धाः पतितानि खशिरांसि तत्रत्यै-
रक्षिभिः पश्यन्तः तत्र मृधे उत्पेतुः ॥ ४० ॥

वाहान् गजपादरक्षकान् आरोहं गजयन्तारम् ॥ ४१-४२ ॥

तुर्मर्षोऽसहमानः ॥ ४३-४५ ॥

टंकवत्तीक्ष्णाग्निः शिखरैः सह वर्त्तमानाः ॥ ४६-४८ ॥

भाषा टीका ।

हाथी घोडे रथी, पैदल सवारों के अङ्ग खण्ड खण्ड
होजाते मये, उन सबों की भुजायें, जाँघें कन्धे पाँव कट गये,
और ध्वजा धनुष कवच, शूषणादि किछ्छ भिन्न होगये ॥ ३७ ॥

सब देव देव सेनाओं के पगों से और और रथके
पहिया के जोरसे रथभूमि में धूर उडकर सब दिशामें व
आकाश में छावगया, सूर्ये डकजाते मये, फिर वह धूर कथिर
के गिरने से गीली होकर आकाश में न उडी ॥ ३८ ॥

महोरगाः समुत्पेतुर्दन्दशूकाः सवृश्चिकाः ।
 सिंहव्याघ्रवराहाश्च मर्दयन्तो महागजान् ॥ ४७ ॥
 यातुधान्यश्च शतशः शूलहस्ता विवाससः ।
 छिन्धि भिन्धीति वादिन्यस्तथा रत्नोगणाः प्रभो ! ॥ ४८ ॥
 ततो महाघना व्योम्नि गम्भीरपरुषस्वनाः ।
 अक्रारान्मुमुचुर्वातैराहताः स्तनयित्त्वः ॥ ४९ ॥
 सृष्टो दैत्येन स मदान् वह्निः श्वसनसारथिः ।
 सांवर्तक इवान्युग्रो विबुधध्वजिनीमघाक् ॥ ५० ॥
 ततः समुद्र उद्वलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ।
 प्रचण्डवातैरुद्धूततरङ्गावर्तभीषणः ॥ ५१ ॥
 एवं दैत्यैर्महामायैरक्षयगतिभीषणैः ।
 मृज्यमानासु मायासु विषेदुः सुरसैनिकाः ॥ ५२ ॥
 न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिन्द्रादयो नृप ! ।
 ध्यातः प्रादुरभूत्तत्र भगवान्विश्वभावनः ॥ ५३ ॥
 ततः सुपर्णासकृताङ्घ्रिपल्लवः पिशङ्गवासा नवकञ्जलोचनः ।
 अदृश्यताष्टायुधबाहुल्लसच्छ्रीकौस्तभानर्घकिरीटकण्डलः ॥ ५४ ॥

माषाटीका ।

और मारे क्रोधके दान्तों से होठों को दबाये हुये व लाख
 भेज व किरीट कुण्डलादिकों के संयुक्त कटेहुये मस्तकों से
 और भूषण व हथियारों के संयुक्त बड़े बड़े भुजाओं से,
 व हाथों के गुंडों के समान जाघों से वह युद्ध भूमि ढक
 जाती गई ॥ ३६ ॥

उस समरभूमि में सबके देखने देखते वीरों को मारने
 के लिये हाथों में शस्त्रों को लिये हुये मस्तक व नेत्रों से
 रहित कर्णध सब दौड़ने लगे ॥ ४० ॥

तिसके पीछे असुरोंके राजा बलि ने इन्द्र को दशबाण
 से, व ऐरावत को तीन बाणसे, व ऐरावत के चार रत्नों
 को चार बाणों से, और महावसु को एक बाण से बंधन
 करने का बिचार से बड़े बेग से बाणों को चलाये ॥ ४१ ॥

अपने ऊपर आते हुये देख के इन्द्रने हंसकर पहिलेही
 तीक्ष्ण भावों से उन सब बाणों को काट दिया ॥ ४२ ॥

इन्द्र का यह प्रशंसनीय कर्म देखकर, इर्षा के मारे राजा
 बलिने प्रज्वलित अग्नि कीसी प्रकाशित शक्ति उठाई, वह शक्ति

जबतक बलि के हाथ से न चली उसके पहिलेही इन्द्र काट
 दिये ॥ ४३ ॥

इसके अनन्तर शूल, प्रास, तोमर, ऋष्टि, इत्यादिक जोड़ों
 शस्त्रों को बलिने उठाया उन सबोंको अपनेऊपर आबने के
 पहिले ही इन्द्रने काट डाला ॥ ४४ ॥

हे प्रभो ! तिमके अनन्तर असुराधिपति राजा बलि अपने
 सब शस्त्रों को निष्फल देखकर अन्नध्यान होगये, और
 आसुरी मायाकी सृष्टि करने लगे, इतने ही में सबके देखते
 देखते देवताओं की सेना के ऊपर एक बड़ा भारी पर्वत
 प्रकट हुआ ॥ ४५ ॥

उस पर्वत में से जलते हुये बड़े बड़े वृक्ष गिरने लगे
 और बड़े बड़े पत्थर, व पत्थर शिखर शत्रु के सेनाओं का
 चूर्य करते हुये धरती में आय पड़े ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

स्तनयित्त्वस्यांगारान्मुमुचुरित्यनुषङ्गः ॥ ४९ ॥

अघाक् भार्गवः अघासीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

भीमहरस्त्रामिहृतभाषार्थदीपिका ।

उद्धृतेस्तरङ्गैरावर्तेश्च भीषणः ॥ ५१ ॥

एवमन्यैश्च दैत्यैः सृज्यमानासु ॥ ५२ ॥

यत्र यदा तत्र तदा तैर्ध्यातः सन् ॥ ५३ ॥

अष्टाशुभयुक्ता बाहवो यस्य भीक्ष कौस्तुभश्च अनर्घं किरीटं च कुण्डलं च उल्लसन्ति भीकौस्तुभादीनि यास्मिन् ॥ ५४ ॥

भीमहरीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

दंशनस्त्रभावाः वृश्चिकैः सहिता महोरगाश्च समुत्पेतुः सिंहा-
दयो महागजाश्च नर्दयन्तः शब्दयन्तः समुत्पेतुरित्यनुपङ्गः ॥ ४७ ॥

विवाससः नग्नाः शुल्लहस्ताः शनशः सहस्रशश्च यातृधान्यः
विन्धिं छिन्धीति वाक्त्रियः समुत्पेतुः ततो रक्षोगणाश्च ॥ ४८ ॥

हे भवो ! ततो व्योमिन गम्भीरः परुषः कठोरश्च स्त्रनो येषां ते
महामेघा घनिराहताः स्तनयित्तवः गर्जनतः अङ्गारान् मुमुक्षुः ॥ ४९ ॥
दैत्येन बलिना सृष्टो महान्विपुलः श्वसनसारथिर्वायुसनधो बलिः
सास्त्रचक्रकः प्रलयानल इवात्प्रां विधुबध्वजिनी देवानां चमूम्
अधाक् अदहत ॥ ५० ॥

ततः सर्वतश्चतुर्विधु समुद्रः प्रलयद्वयत दैवैरिति शेषः
कथम्भूतः ? उल्लेखः मर्यादातिगः प्रचण्डैर्मांसेरुन्नर्तस्तरङ्गैरावर्तेश्च
भीषणः ॥ ५१ ॥

यथा बलिना एवमन्यैश्च महामायैरक्षयगतिभिर्युद्धे मायासु
सृज्यमानासु सतीषु सुरसैनिकाः विषदुः दुःखिता बभूवुः ॥ ५२ ॥

हे नृप ! यत्र यदा इन्द्रादयस्तरप्रतिविधिं मायाप्रतिक्रियां
न विदुस्तदा तैर्ध्यातो भगवान् विश्वभावनः प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥

कथम्भूतः प्रातुर्वभूवेत्यप्राह—तत इति । तत इन्द्रादेर्ध्याना-
नुत्तरं गरुडस्यांसे स्कन्धे कृतौ निहितौ अङ्गप्रपल्लवौ येन
पिशङ्गं वासो वस्त्रं यस्य नवकञ्जे इव खोचने यस्य अष्टावायुध-
युक्ता बाहवो यस्य भीक्ष कौस्तुभश्चानर्घकिरीटं च कुण्डलं च
उल्लसन्ति भीकौस्तुभादीनि यस्मिन्नेवंभूतोऽद्वयत इति पूर्व्या-
न्वयः ॥ ५४ ॥

भीमहृजिषध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महोरगा अजगराः दन्दशूकाः दंशनशीलाः सर्पाः ॥ ४७-४८ ॥

स्तनयित्तवः सनिर्घाता मेघाः ॥ ४९ ॥

सास्त्रचक्रकः प्रलयान्नः अधाक् अदहत ॥ ५० ॥

उल्लेखः तीरमतिक्रान्तः ॥ ५१-५२ ॥

यत्र यदा तदा ध्यातः ॥ ५३-५४ ॥

भीमहृजिषध्वजतीर्थकृतकमसम्बन्धः ।

महोरगा इति युष्मकम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

स्तनयित्तवः घनविशेषाश्च ॥ ४९-५० ॥

भीमहृजिष्वनायककवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्तनयित्तवो गर्जनवन्तो ॥ ४९ ॥

अधाक् अधाक्षीत् ॥ ५०-५४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्तनयित्तवः गर्जनवन्तो महामेघाः अङ्गारान् मुमुक्षुः ॥ ४९ ॥

सास्त्रचक्रकः प्रलयानल इवात्प्रां अधाक् अधाक्षीत् ॥ ५० ॥

सर्वतः सर्वदिक्षु उल्लेखः मर्यादातिगः उद्धृतेस्तरङ्गैः अर्वावर्तेश्च
भीषणः ॥ ५१ ॥

एवमन्यैश्च दैत्यैः प्रलययगतयश्च ते भीषणाश्च नैः मायासु
आसुरीविद्यासु दम्भरूपास्वित्यर्थः । “माया दम्भे रूपायां च” इति
विश्वः, सृज्यमानासु भर्तापु सुरसैनिकाः विषदुः ॥ ५२ ॥

यत्र यदा तासां मायानां प्रतिविधिं प्रतिविद्यामिन्द्रादयो
न विदुः तत्र तदा तैर्ध्यातो भगवान् प्रादुरभूत् ॥ ५३ ॥

पिशङ्गं वाससी वस्त्रं यस्य अष्टावायुधयुक्ता बाहवो यस्य
भीक्ष कौस्तुभश्च अनर्घं किरीटं कुण्डलं च उल्लसन्ति अर्वादीनि
यास्मिन् ॥ ५४ ॥

माया टीका ।

फिर पीछे बडे बडे विषभर सर्प, दन्डक (सर्पों के
भेद) वा प्रति तीक्ष्ण डंक बाण बीच्छू और भिह, व्याघ्र,
वराह, ये सब हाथी घोडों का मईन करने लगे ॥ ४७ ॥

और हे प्रभो ! हाथों में शूनों को लिये भये काटो फाड़ो येन
बालती हुई नेग भडङ्गी भेकडों राक्षसी उल्ल पर्वत से निक-
खने लगी, हे प्रभो ! तिसके अनन्तर नाना प्रकारके हथियारों
को लिये राक्षसों की सेना निकलपडी ॥ ४८ ॥

तिसके पीछे पवन के जोर से आकाश में अग्नि कठोर
गर्जना करते हुए बडे २ वादलों के समूह जाय गये अग्नि
के अङ्गारों की हृष्टि होने लगी, ॥ ४९ ॥

फिर दैत्य ने प्रचण्ड अग्नि को अपने माया से प्रकट
किया, जो कि वायु के वेग से अग्नि उग्र प्रलयानल को
नाई होकर ध्व संनामों के भस्म करने लगी ॥ ५० ॥

इतने ही में प्रचण्ड पवन के वेग से तरङ्गों को ऊपर
को उछाखने हुये चारों दिशा से समुद्र दिखाई देने लगे जिन
से सब सेना भयभीत होने लगी ॥ ५१ ॥

• इस प्रकार मायावी दैत्यों ने भयङ्कर होकर जब सबको

तस्मिन्प्रविष्टेऽसुरकूटकर्मजा माया विनेशुर्महिना महीयसः ।

स्वप्नो यथा हि प्रतिबोध आगते हरिस्मृतिः सर्वविपद्भिर्मोक्षणम् ॥ ५५ ॥

दृष्ट्वा मृधे गरुडवाह^(१)मिभारिवाह आविध्य शूलमहिनोदथ कालेनमिः ।

तँल्लीलया गरुडमूर्ध्निपतद्गृहीत्वा तेनाहनन्तृप सवाहमरिं व्यधीशः ॥ ५६ ॥

मालीसुमाल्यतिबलौ युधि पेततुर्ष्वक्रेण कृत्तशिरसावथ माल्यवांस्तम् ।

आहत्य तिग्मगदयाऽहनदण्डजेन्द्रं तावच्छिरोऽच्छिनदरेनदतोऽरिणाद्यः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयसिक्याम् अष्टमस्कन्धे

देवासुरसंग्रामे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भयंकर माया की सृष्टि किया, तब देवता लोगों की सेना अति विषाद को प्राप्त हुई ॥ ५२ ॥

हे नृप ! इन्द्रादिक सब देवता जब इस माया से मोहित हुये, और कोई की बुद्धि कुछ काम न दी, तब सब देव गणा भयघान् के शरणा गये, उसी समय आनाहि वद्रुगा संयुक्त विश्वभाषन भगवान् प्रकट हुये ॥ ५३ ॥

इसके अनन्तर गरुड के कन्धे के ऊपर दोनों भीष्मरग कर्मण को रखे हुये, पीताम्बर धारण किये तवीन कमल महश नेत्र वाले आठ भुजाओं में आठ आयुधों को धारण किये हुये, गले में कौस्तुभ वस्तुःस्थल में श्री जिनके शोभित होरही है, नाना प्रकार के अमूल्य मणियों से जड़ित मस्तक के ऊपर किरीट घ कानों में कुण्डल जिनके चमक रहे हैं इस अद्भुत रूप से भक्त भयहारी श्री भगवान् सबको दर्शन दिये ॥ ५४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

असुराणां कूटकर्म मन्त्रादिप्रयोगस्तस्माज्जाताः महिना महिम्ना हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां मोक्षणरूपा किमुत हरेः प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इभारिवाहः भिठवाहः महिनोच्छिपेप लीलयेव तद्गृहीत्वा, अहनदहन् हे नृप ॥ ५६ ॥

यस्य चक्रेण कृत्तशिरसौ पेततुस्तं तथाभूतमप्याहत्य सङ्घ-
ट्यायडजेन्द्रं गरुडमहनत् ते हस्तं गद्गामुक्षिभ्य इत्यर्थः । आद्यो
हरिः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किमुत आह—तस्मिन् भगवति प्रविष्टे आसिर्भूते सति असुराणां कूटकर्म मन्त्रादिप्रयोगः तस्माज्जातास्सर्वा मायाः मही-
यसांऽनेकमायाविनाशकस्य हरेर्भगवतो महिना महिम्नैव विनेषुः
विनष्टा बभूवुः यथा प्रतिबोधे आगते जागरे प्राप्ते सति स्वप्नो नश्यति
तद्वदित्यर्थः । इह यतः हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां विमो-
क्षणमपहन्ते, किमुत श्रीभगवत्प्रातुर्भावः आपदमपहसेति वक्त-
व्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

मृधे युञ्जं गरुडवाहं श्रीभगवन्तं दृष्ट्वा इभारिवाहः सिह-
वाहनः कालेनमिरसुरः शूलमाविध्य आमपित्वाऽहिनोत्
च्छिपेप तस्य गरुडस्य मुखेऽप्यापतच्छूलं गृहीत्वा हे नृप ! तेनैव
शूलेन व्यधीशः त्रिलोकेशो भगवान् सवाहम् इभारिवाहन-
सहितम् अरिं शत्रुं कालेनमिमहनत् हतवानित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ततोऽतिबलौ मालीसुमाल्यारुधौ असुरौ यस्य भगवतश्चक्रेण
कृत्तशिरसौ छिन्नशिरसौ युधि पेततुः तत्र मालिनो विक्रमं कथ-
यन् तस्य शिरश्छेदने श्रीभगवत्ककृतमाह—अथेति । अथ कालेनो-
पघानन्तरं माल्यवान् माली ते भगवदधिष्ठितमण्डजेन्द्रं गरुडं
तक्षिण्या गदयाऽऽहत्य सङ्घट्य अहनत्ताडितवान् तावन्नदतोऽरे-
माल्यवतः शिरोऽग्निं चक्रेण आद्यो भगवांश्चक्रेद्, अत्र माल्य-
वच्छत्रो न भारामाव्याप्तिसिद्धमाल्यवद्विषयः अपित्वसुरां-
न्तरपरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भिरजयस्वजतीर्षकृतपदरत्नावली ।

असुरकूटकर्मजाः असुरकपटकर्मजाताः अत्र केमुत्सृग्वायसाह,
हरिस्मृतिरिति । सर्वविपद्भिर्नाशिनी किमुत हरिरिति ॥ ५५ ॥

मिहारिवाहः इति चिः० ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अहिमोत् अहितान् असुअत् अरीनसुरान् वहतीत्यारिवाहः
कुम्भकारशब्दवदप्रत्ययान्तः अरिः सिद्धो बाहो यस्य स तथा
इमारिवाह इति पाठे रूपोऽर्थः ॥ ५६ ॥

। आहत्य भ्रामयित्वाऽगडजेन्द्रो गरुड आघो हरिररिणा चक्रेण
नदतोऽनेः कालनेमः शिराऽच्छिनदित्यन्वयः । अच्छिनदिति क्रिया-
पद्शक्रेन्द्रिवारं कालनेम्यादीन् हनवान्हरिरित्येवार्थोऽभिधायते
“क्षिप्रं द्वैधीमावे” इति द्वैधीभवभवयात् “उशना जीवधामास”
इत्युत्तरवाक्याच्च द्विवारं हरिरस्ति—

“कालनेम्याद्यः सर्वे हरिणा निहता अपि ।

शुक्रेणोज्जीविताः सन्तः पुनरने ये निपातिताः”

इति वचनान्च निश्चितोऽयमर्थ इति ॥ ५७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमस्त्रीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

हरिरिति पाठः सर्वत्र हरेरिति तु टीकायां दृश्यते ॥ ५७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

भीमस्त्रीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विभ्रनायकवर्तिकृतसारायर्द्धिनी ।

महिना महिम्ना ॥ ५५ ॥

• इमारिवाहः भिहवाहः आविध्य कम्पयित्वा पतदेव शूलं धाम-
हस्तेन शूहीत्वा तेनैवाहनत् अहनत् ॥ ५६ ॥

यच्चक्रेण यस्य चक्रेण तं हरिम् आहत्य अगडजेन्द्रं गरुडम्
अहनत् यावन् हन्तुं प्रवृत्ते तावदेव अच्छिनत् आघो
हरिः ॥ ५७ ॥

इति सारायर्द्धिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ १० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नस्मिन् भगवति प्रविष्टे आविभूते असुराणां कूटं कमं
मन्त्रादिप्रयोगस्तज्जाः मायाः महीयसो भगवतः महीना महिम्ना

चिन्तयुः हरिस्मृतिरेव सर्वविपद्विमोक्षणं किमु तत्राहुर्भावे
इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

हे नृप ! अथानन्तरम् इमारिवाहः सिंहवाहः शूलम् आविध्य
भ्रामयित्वा अहितोत् चिक्षेप गरुडमूर्ध्नि पतदेव शूलं लीलयैव
शूहीत्वा तेनैव अहनत् हनवान् ॥ ५६ ॥

यस्य चक्रेण मालिसुमानयतिशयो युधि कर्त्ताशरसौ
पेततुः भगवन्तमपि मालयवान् गद्या आहत्य अगडजेन्द्रं याव-
दहनत् यावज्जन्तुं गदामालयं तावदेव आघो विश्वपूर्ववर्तिः
हरिः अरिर्मानयवतः शिरः अरिणा चक्रेण अच्छिनत् ॥ ५७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! उस रण भूमी में भीहरिक आने ही कपट
से स्त्री हुई असुरों की सब माया आप से आप नष्ट होगई
जैसे सोपना हुआ पुरुष स्वप्न में नाना प्रकार के विपत्तियों
को देखे और जागेने पीछे सब दुख भाग जाय, महा प्रभाव
वाले आविधन युद्ध भंजक भीमगवान की महिमा ही इस
प्रकार की है, कि जिनके नाम स्मरण मात्र से सब विप-
तियां दूर होजावे हैं ॥ ५५ ॥

गरुड के ऊपर विराजमान श्रीभगवान को आये हुए
देखकर सिंह के ऊपर बैठा हुआ कालनेमिने शूल घुमाकर
बड़े वेग से मारा, गरुड के मस्तक के ऊपर लम्ब शूल को आना
हुआ देखकर त्रिदशकी नाथ ने लीला से ही पकड़ लिया,
और उसी शूल को फेक कर बाहन सहित कालनेमि को
मार डाले ॥ ५६ ॥

तिमके पीछे अति बलिष्ठ दोनों माली या सुमाखी युद्ध
भूमी में आकर भगवान के ऊपर दौड़े, आवन के पहिंछे
ही चक्र से उन दोनों का मस्तक काट लिये, इनने ही में मालय
वान बड़े वेग से गदा चलाय कर गरुड को मारा, और गर्जना
किया, इनने ही में भीहरि उस शत्रु का भी चक्र से माथा
काट डाले ॥ ५७ ॥

इति भीमज्ञागवते अष्टम स्कन्धे में, दशम अध्याय की

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

भाषा टीका समाप्त ॥ १० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथो सुराः प्रत्युपलब्धचेतसः परस्य पुंसः परमानुकम्पया ।
जघ्नुर्भृशं शक्रसमीरणादयस्तांस्तात्रणो यैरभिसंहताः पुरा ॥ १ ॥
वैरोचनाय संरब्धो भगवान्पाकशासनः ।
उदयच्छद्यदा वज्रं प्रजा हा हेति चुक्रुशुः ॥ २ ॥
वज्रपाणिस्तमाहेदं तिरस्कृत्य पुरः स्थितम् ।
मनस्त्रिनं सुसम्पन्नं विचरन्तं महामृधे ॥ ३ ॥
नटवन्मूढ ! मायाभिर्मायेशान्नो जिगीषसि ।
जित्वा बालान्निबद्धाक्षान्नटो हरति तद्धनम् ॥ ४ ॥
आरुरुक्षन्ति मायाभिरुत्तिसृप्तान्ति ये दिवम् ।
तान्दस्यून्विधुनोम्यङ्गान् पूर्वस्माच्च पदादधः ॥ ५ ॥
सोऽहं दुर्मायिनस्तेऽद्य वज्रेण शतपर्वणा ।
शिरो हरिष्ये मन्दात्मन् घटस्व ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥

बलिरुवाच ।

सङ्गमे वर्तमानानां कालचोदितकर्मणाम् ।
कीर्तिर्जयोऽजयो मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ॥ ७ ॥
तदिदं कालरशनं जनाः पश्यन्ति सूरयः ।
न हृष्यन्ति न शोचन्ति तत्र यूयमपशिडताः ॥ ८ ॥

भीमङ्गारामिकृतभाष्यदीपिका ।

एकादशे तु देवेषु दैत्यघातिषु नारदः ।
देवानवारयच्छुको मृताः सैत्यानजीघयत् ॥ ० ॥

॥ १ ॥

उदयच्छद्युभिस्ये ॥ २ ॥ ३ ॥

निबद्धाग्निशिशि येषां तांश्चान्निज्जवा नटः कपटशक्तिर्यथा
तेषां धनं हरति तथा हे मूढ ! मायेष्टानस्मान् जेतुमिच्छसि ॥ ४ ॥

मन्मभावं शृण्वित्याह-आरुरुक्षन्त्यारोदुमिच्छन्ति ये चोरितस्मृ-
त्सस्युस्त्रङ्गयितुमिच्छन्ति मोक्षमिच्छन्तीत्यर्थः । अथो विधुनोमि
षातवामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कालरशनं कालयान्त्रितम् अतो न हृष्यन्ति तत्र एवं विवेके
यूयमपशिडता अनिपुणाः ॥ ८ ॥

भीमङ्गारामिकाव्यायंकृतभागवतचन्द्रचिन्टिका ।

अथो अथ परमपुरुषस्य परमबोद्धया कृपया प्रत्युपलब्ध-
मासुरीभिः मायाभिरनभिभूतं चेतो येषां ते शान्ताश्चाहवो
देवा युद्धे पुरा वा पूर्वैर्देवैर्विरोधनादिभिरभिसंहिताः इन्द्रस्य
सङ्गताः योऽनुमिति शेषः ताव भृशं जघ्नुः ॥ १ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

तत्रैव प्रपञ्चयति-वैरोचनायेति । भगवान् पाकशासनः इन्द्रः सुसंरक्ष्यः नितरां क्रुद्धः वैरोचनाय वलये वदा वज्रमुद्वपच्छब्दवलिं इत्तुमुद्वतवान् तदा प्रजाः हाहाकारं कुर्वन्त्यश्नुक्रुशुः रुद्रः ॥ २ ॥ वज्रं पाशौ यस्य स इन्द्रः महायुद्धं विचरन्तं सुसंरक्ष्यं मन- स्त्रिनं युधिःसुं पुरतः स्थितं वैरोचानि तिरस्कृत्येदं वक्ष्यमाण- माह ॥ ३ ॥

तावत्तरस्कारप्रकारमाह-नष्टवदिति द्वाभ्याम् । नत एकेन वक्ष माह-साहमिति । हे मूढ ! मायेशानोस्मात्प्रवृत्त मायाभिर्जंतुमि- ःक्षसि वृष्टान्तमेवापपादयति-जित्थेति । निबद्धानि ब्रह्मीणि येषां तान् हाहानवान् जित्वा नटः कपटवृत्तिर्यथा तेषां धनमपहरति तथा ॥४॥

मत्प्रभावं शृण्वति वदंस्तिरस्करोति-हे मूढ भद्र ! पूर्व- स्मात्पूर्ववत्प्रकारेण अपोऽधस्तनात् पदात्स्थानात् ये आरुरुक्षन्ति मारोदुमिच्छन्ति उत्तरोत्तरं लोकमारोदुमिच्छन्ति असुरा ये च प्रायान्निर्दिष्टं स्वर्गम् उन्मिसृप्तान् उन्मिषितुमिच्छन्ति तान् इत्यु- शवान् वृष्टजन्तुलयात् ब्रह्मना विधुनामि हन्मि ॥ ५ ॥

दुर्मायिनूनसव शिरः सोऽहं शनं पर्वाणि यस्य तेन वज्रया आयुधेन, हरिष्ये हे महात्मन् ! क्वातिभिः सह घटस्व यथा- वलं निरूपय ॥ ६ ॥

इत्थं तिरस्कृत उक्तश्चाह बलिः-संप्राम इति त्रिभिः । काखेन चोदितानि सुखदुःखजयापजयादिकलदानाय प्रवर्तितानि कर्माणि येषां तेषां संप्रामे युद्धे वसन्तानानां कीर्त्यादिवः सर्वेषा- मनुकगात् कीर्त्यादिनिमित्तकमपरिपाकानुक्रगात् स्युरेव भवता- मपि न सर्वदा कीर्त्याद्यो बभूवुः किन्तु तत्तन्निमित्त- कमपरिपाकशायामेवेत्यस्माकमपि तथैवेति भावः ॥ ७ ॥

तमिमनुक्रमेण क्रीर्यादिगन्ते अने काखरशने काख- वन्निभं काखोन्मिषितकर्मफलभोक्तारं सूरयः पाण्डनाः पश्य- म्यतस्ते कीर्त्तिजयस्युषु न हृष्यंति तद्विपरीतेषु न शोचन्ति च तत्रैवमिधे विवेके यूयमपाण्डनाः अनिपुणाः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीधेकृतपदरत्नावली ।

देवासुरयुद्धमुपक्रम्य हरिया अक्रय काखनेमेः शिरोच्छिन- दित्युपसंहृतम् । तत्रामरा मृता उत पलायिताः ? विनष्टमरणा- धर्माणां तेषां विनाशायोगात्पलायनमेव ग्राह्यं भगवतानुगृहीत- बलानां तदप्युक्तम् अनस्तेः किमकारीति तत्राह-अथोदिति, अनेन हरेरनुग्रहेणैव जयोऽप्यथा पराजय इत्ययमर्थः स्पष्टित इति ध्वनयति ॥ १ ॥

तत्र बलिवासवयोः प्रसक्तं युद्धं किमभूदत्राह, वैरोचना- येति ॥ २ ॥

तत्र वज्रं प्रहरिष्यता बोधेन स्वपौरुषं प्रकाह्य प्रहर्तव्यमिति प्यायमनुसन्धानो वज्रमुद्वल्य वज्रपाशिरुतं वकि-वज्रपाशि- रिति ॥ ३ ॥

स्वपौरुषप्रकटनमपि मनिभटनिष्ठापूर्वकमित्यतस्तं निन्दति, जित्थेति । काखिरुल इन्द्राखादिना निबद्धान् बालान् जित्वा

नभ आकाशश्चाच्छाद्य तेषां धनं यथा हरति तथा ये मायाभिः कपटमिभ्रवन्तैः दिवं परलोकमारुरुक्षन्ति ततोऽप्यस्मिन्सुप्तसिद्धि ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन्ति अहं तान् इत्युन् पूर्वस्मात्प्रवृत्तिपदाधो विधु- नांमि चशब्दान्नस्तनो विधुयाऽथो निबिषामि कदाप्यूर्ध्वं दर्शन- रहितान् करंगीत्यर्थः । यत्र तार्यपयवमुपचयवशशिक्षित इत्यत्र यथोपमा लुमा तथा ऽत्रापि “ मायाभिस्तृप्सिस्तृप्सन्तमिन्द्रा- द्यामारुरुक्षन्तः भवन्त्युन् रधूनुषाः ” इत्युचं प्रमाणायति ॥४-७॥ रशने रज्जुः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१-३ ॥ हे मूढ ! मायेशानप्यस्मान् नटतुल्योपि नटवोरयाभिर्मायाभिः किं जिगीषसीत्यर्थः । नटस्तु तावांश्वज्जालान् स्वमाययाऽऽहृत- नेत्रान् बालान् तद्विद्यामिध्यात्वंदर्शकविद्याऽर्नाभशानेव जिगी- यति नतु मायेशानिति, ततो मूढ इति भावः ॥ ४ ॥ उन्मिसृप्तमन्तीत्यत्र मायाभिर्योगबद्धैः न तु भगवदाभये- ष्योति ह्ययम् ॥ ५ ॥ घटस्व युद्धाय युज्यन्व ॥ ६ ॥ ७ ॥ काख एव रशना रज्जुयस्य तत् ॥ ८ ॥ ९ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसाराथेदर्शनी ।

एकादशे सकोर्पोक्तारिन्द्रो जम्भादिकानहन् ॥ नारदोत्त्या युद्धमङ्गं शुक्रां देवानजीवयत् ॥ ० ॥

१-३ ॥ नटवदिति स्त्रोक्तं विद्वयांति-नटो हि वातान् नियञ्जान् न कृत्वा कपटेन जित्वा तखनं हरति तथैव किमस्मान् जिगीषसि ? ॥ ४ ॥

उन्मिसृप्तसिद्धि दिवमप्युलङ्घयितुमिच्छन्ति महलोकान्दिव- प्यधिकर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । पूर्वस्मात् रमातलात्पथः पात- याभि ॥ ५-६ ॥

जयात् कीर्त्तिरजयान्मृत्बुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ काखरशनां काखयन्त्रिनं पश्यन्त्येन नतु हर्षशोकादिकं प्राप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिन्धुस्तप्रदीपः ।

एकादशे पराजितानप्यसुरान् हन्तुं प्रकृत्तान् सुरान् ब्रह्मप्रपिनो नारदो निवारितयानिर्याद्युच्यते ॥ १ ॥

पाकशासनः इन्द्रः संरक्ष्यः क्रुद्धः वज्रमुद्वल्य उन्नियोः ॥२॥ हे मूढ ! नोऽस्मान् नट इव मायाभिः परदयामोहजनकामि- रासुरीविद्याभिः जंतुमिच्छसि ? नटवदित्युक्तिं विद्वयांति-नटो वयामोहजनकविद्यावृत्तः बालान् तद्विद्याहीनान् निबद्धान्ब्रह्मीणि येषां तान् जित्वा तेषां धनं हरति ॥ ४ ॥

मायाभिः आसुरीविद्याभिः न तु तपोव्रतयज्ञादिभिः दिव- मरुरुक्षन्ति उन्मिसृप्तसिद्धि दिवमप्युलङ्घयितुमिच्छन्ति तान्

न वयं मन्यमानानामात्मानं तत्र साधनम् ।

गिरो वः साधुशोच्यानां गृहीमो मर्मताडनाः ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचै^(१)र्वीरमर्दनः ।

आकर्ण्यपूणैरहनदाक्षपैराहतं पुनः ॥ १० ॥

एवं निराकृता देवा वैरिणा तष्टपवादिना ।

नामृष्यत्तदधिष्ठेपं तोत्राहत इव द्विपः ॥ ११ ॥

(२)प्राहरत्कुलिशं तस्मा अमोघं (३)परमर्दनः ।

सयानो^(४)न्यपतद्रूमौ क्लिन्नपक्ष इवाचलः ॥ १२ ॥

सखायं पतितं दृष्ट्वा जम्भो बलिसखः सुहृत् ।

अभ्ययात्सौहृदं सख्युर्हतस्यापि समाचरन् ॥ १३ ॥

स सिंहवाह आसाद्य गदामुद्यम्य रंहता ।

जत्रावताडयच्छृङ्गं गजं च सुमहाबलः ॥ १४ ॥

गदाप्रहारव्यथितो भृशं विह्वलितो गजः ।

जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ ॥ १५ ॥

भीमच्छुकदेवकृतमिच्छान्तप्रदीपः ।

दस्युन् दुर्ध्वस्तान् पूर्वस्मात्तडासस्थानात् अपि अधो विधुनोमि
पातयामि ॥ ५ ॥

किञ्चाद्य ते शिरो हरिष्ये घटस्य विक्रमस्य ॥ ६ ॥ ७ ॥

इदं विश्वं काखरानं काखशक्तिपरमेश्वरायकम् अतस्ते न
दृश्यन्ति न शोचन्ति तत्रोक्तार्थं गूयमपशिडताः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमकिमर्णीप्राणजीवनो जयति ।

श्रीशुक उवाच ॥

भाशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! इसके अनुचर सब देवता
लोग परम पुरुष भीहरि के परम अनुग्रह से असुरों को बड़े वेग
से मारने लगे, जो कि—असुरों के अस्त्र शस्त्र से पहिले घायल
हुए रहे ॥ १ ॥

जब विरांचन के पुत्र बलि के ऊपर इन्द्र ने वज्र उठाया,
तब उस समय सम्पूर्ण प्रजाओं ने हा हा कार करी ॥ २ ॥

गुब्ब भूमी में निःशंक होकर विचरते हुए मनस्वी राजा बलि
को अपने सामने आगे में ही खड़ा देखकर, बहुत तिरस्कार पूर्वक
इन्द्र ने वचन बोला ॥ ३ ॥

हे मूढ ! जैसे नट अपनी कपट विद्या से, आँख बांधकर

बाँहकों का मन धन हरलता है, इसी प्रकार माया के ईश्वर
हम लोगों को तू उगने चाहता है ॥ ४ ॥

जो लोग अपने कपट विद्या से स्वर्ग को प्राप्त करने या मोक्ष
को जाना चाहते हैं, उन लोगों को निज स्थान से भी हम लोग
नीचे पटक देने हैं ॥ ५ ॥

हे मन्दात्मन् ! अपने ज्ञानियों के संग तू सावधान होकर खड़ा
रहा, देख शतधार बाँहा इस वज्र से अभी तेरा माया काटता
हूँ ॥ ६ ॥

बलि उवाच ॥

इतना सुनकर बलि बोले, हे मूर्ख ! गुब्ब में काळाधीन कर्म
बाले पुरुषों को यश, जय, पराजय, या मृग्यु ये सब भी प्राप्त
होता है ७ ॥

इस कारण ज्ञानी लोग सब प्राणियों को काख रूप रस्सी से
बंधे हुए देखते हैं, इससे जय होने से हर्षित नहीं होते, और परा-
जय से शोक को भी प्राप्त नहीं होते, इन सब ज्ञान के विचारों में
तुम लोग अपशिडत हो ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तत्र कीर्तिजवादावात्मानं साधनं मध्यमानानां चो गिरो न
गृहीमः मर्मसु ताडनं यामिस्ताः ॥ ९ ॥

विभुमिन्द्रस्य वीरो बालः ॥ १० ॥

(१) वीरमानदः (२) प्राहियंता (३) अरिमर्दनम् (४) नृप तद्रूमौ इति वीर० पाठाः ।

ततो रथो मातलिना^(१) हरिभिर्दशशतैर्वृतः ।
 आनीतो द्विपमुत्सृज्य रथमारुरुहे विभुः ॥ १६ ॥
 तस्य तत्पूजयन्कर्म^(२) यन्तुर्दानवसत्तमः ।
 शूलेन ज्वलता तं तु स्मयमानोऽहनन्मृषे ॥ १७ ॥
 सह रुजं सुदुर्मर्षी सत्त्वमालम्ब्य मातलिः ।
 इन्द्रो जम्भस्य सङ्कुहो वज्रेणापाहरच्छिरः ॥ १८ ॥

भीमरथस्त्राकृतमाचार्यदीपिका ।

तोत्रमङ्कुशस्तेनाहन इव ॥ ११ ॥
 सयानो विमानसहितः ॥ १२—१८ ॥

* भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवर्णिका ।

तत्र कीर्त्यादावात्मानं देहं साधनसाधकं मन्यमानानामत एव साधुभिः शोचयानाम् अहो अहो एतं इत्येवं शोचयानां चो युष्माकं मर्मताडनाः मर्मसु ताडनं याभिस्ताः गिरो वयं न गृह्णामो न साधु मन्यामहे ॥ ६ ॥

इत्थं निभुमिन्द्रमास्त्रिप्य अपि क्षिप्य वीराणां मानदो वीरो वैरोचनिरास्त्रेपैरधिसेपवाक्यैराहतं पुनराकर्णात्तमाकृष्टैः नाराचै-
 राहनत् ॥ १० ॥

यथायथावाद्ना वैरिणा बलिनेवं निराकृतः तिरस्कृतो देव इन्द्रस्तेन बलिना कृतमधिसेपं नामुष्पन्नासहत तोत्रमङ्कुशं तेन आहतो द्विपः गज इव ॥ ११ ॥

किन्तु तस्मै वचने अमोघमप्रतिहतमरीणां मर्दनं घातकं वज्रं कुलिशं प्राहन्त् प्रायुक्क हे नृप ! तस्मात्कुलिशप्रहारोच्छ्रयपक्षः पर्वत इव सविमानो भूमौ न्यपादति शयः । शयानो न्यपतद्भूमौ त्रिपाठान्तरे न शयः । शयानो नृपति पाठेत् शयानोऽभूदित्यर्थः । बलेः सखा सुहृद् जम्भोऽसुरः सन्नायं बलि भूमौ पतितं दृष्ट्वा हतस्यापि मरुयुद्धं सुहृदं भावप्रधानो निर्देशः सौहार्दमाचरन्नशययात् इन्द्रस्याभिसुखमगादित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

सिंहो वाहनं यस्य स महाबलो जम्भः समीपमागत्य हसा बलेन वेगेन वा गद्गामुद्यम्य शत्रुम् इन्द्रं जत्रो कयठस्य रूढदेशे अताडयत् तथा गजजाताडयत् ॥ १४ ॥

भृशं गद्गामुद्यम्य व्यथितः अतएव विह्वलितो गज पेरारवतो ॥ नुष्पामवर्णी स्पृष्ट्वा परं दुःखं लेभे ॥ १५ ॥

ततो गजस्य दुःखं दृष्टवता मातलिना हरिद्विर्दशशतैः सहस्रसंख्याकैरश्वैर्युक्तो रथ आनीतस्तमानीतं रथं विभुरिन्द्रो गजमेरावतमुत्सृज्य आरुरुहे आरुढवान् ॥ १६ ॥

तस्य यन्तुर्मातलेस्तत्कर्म रथानयनकर्म कर्मपूजयन् अहो एवं विधेन सारथिना मथितव्यमित्येवं बहुमानयन् ज्वलता प्रकाशमानेन शूलेन तं आतलि स्मयमानो युद्धं अहनत् ॥ १७ ॥

सत्त्वं ज्ञेयमवलम्ब्य मातलिर्दुस्सहामपि रुजं हृत्वाघातजां

(१) हरिर्दशशतैरिति विज० (२) शत्रोः इति वार० ॥

वयथां सह असहन ततः संकुह इन्द्रो वज्रेण जम्भस्य शिराऽ-
 पाहरत् चिच्छेत् ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र जयादौ आत्मानं स्वं कारणां मन्यमानानां चो गिरः साधिवति न गृह्णीमः मर्मगयेष ताडनं यासां तास्तथाक्ताः ॥ ९—२१ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

आकर्णपूर्वोः कर्णोपटपन्तपूर्वतयाकृष्टैः ॥ १० ॥
 निराकृतो नाराचैः पराहनः तदधिसेपं नाराचप्रयोगा-
 नन्तरं पुनरधिसेपं "तोत्रं वैष्णुकम्" इत्यमरः ॥ ११—१४ ॥
 स्पृष्ट्वा कश्मलञ्च परं यथावति पाठो बहुसम्मतः शखाका
 लच्छञ्च ॥ १५—२२ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्शिनी ।

तत्र कीर्त्तिजयादौ आत्मानं स्वं साधनम् अहङ्कारमौख्यादे-
 वेति भावः । साधुभिर्जीवन्तोऽपि यथा यूयं शोचथ एव तथा वयं
 मृता अपि न शोचयामहे इति भावः ॥ ९—१५ ॥
 हरिभिरश्वैः ॥ १६—२० ॥

भीमच्छुकरेशकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

तत्र कीर्त्यादौ आत्मानं स्वं साधनं मन्यमानानां साधुभिः अहो
 एते कीर्त्यादौ आत्मानं साधनं मन्यन्त इत्येवं शोचयानां चो
 गिरो मर्मसु ताडनं याभिस्ता न गृह्णीमः ॥ ६ ॥
 विभुं विपुलप्रभावमिन्द्रम् वीरो बलिः ॥ १० ॥
 तोत्रमङ्कुशानाहनः ॥ ११—१६ ॥
 यन्तुः सारथ्यस्तद्रथानयनं कर्म दानवसत्तमो जम्भः ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

वयपि तुम इदं वको दुस्मानं वालां घाते बोधे, तथापि, तुम्हारं

जम्भं श्रुत्वा हतं तस्य ज्ञातयो नारदादृषेः ।
 नमुचि^(२)श्च बलः पाकस्तत्रोपेयुस्त्वरान्विताः ॥ १९ ॥
 वचोभिः परुषैरिन्द्रमर्दयन्तोऽस्य मर्मसु ।
 शरैरवाकिरन्मेघा धाराभिरिव पर्वतम् ॥ २० ॥
 हरीन् दशशतान्याजौ हर्यश्वस्य बलः शरैः ।
 तावद्भिरर्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥ २१ ॥
 शताभ्यां मातलिं पाको रथं ^(२)सावयवं पृथक् ।
 सकृत्सन्धानमात्सेण तदद्भुतमभूद्रथो ॥ २२ ॥
 नमुचिः पञ्चदशभिः स्वैर्णपुङ्खैर्महेषुभिः ।
 आहत्य व्यनदत्संख्ये सतोय इव तोयदः ॥ २३ ॥
 सर्वतः शरकूटन द्वाकं सरथसारथिम् ।
 ह्लादयामासुरसुराः प्रावृट्सूर्यमिवाम्बुदाः ॥ २४ ॥

अलक्षयन्तस्तमतीवविह्वला विचुक्रुशुर्देवगणाः सहानुगाः ।
 अनायकाः शत्रुबलेन निर्जिता वर्णकपथा भिन्ननवो यथाऽर्णवे ॥ २५ ॥
 ततस्तुराधाडिषु^(३)वद्भ्रपञ्जराद्विनिर्गतः साश्वरथध्वजाग्रणीः ।
 बभौ दिशः खं पृथिवीं च रोचयन् स्वतेजसा सूर्य इव क्षपात्यये ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

सरीसृष शोचनीय अज्ञानियों के बातों को हम लोग नहीं ग्रहण करसके हैं, क्यों कि-तुमतो जय पराजयादिकों में काळ रूप ईश्वर को नहीं जानकर अपने ही को कर्ता समझते हो ॥ १९ ॥

भाशुक उवाच ॥

भीशुकदेव जी बोले, कि-हे राजन्! वीरों को मारने वाले राजा बलि इस प्रकार से बातें मारकर, पीछे नीचे २ घड़े वेग वाले वाण से इन्द्र को वेधन करने लगे ॥ १० ॥

यद्यपि इस प्रकार यथार्थ कहने वाले अपने शत्रु से इन्द्र अब मानित हुए जैसे अंकुश के खगने से हाथी क्रोधित होय तैस बलि के बातों को इन्द्र नहीं सह सके ॥ ११ ॥

और शत्रु को नाश करने के इच्छा से अमोघ वज्र बलि के ऊपर फेंके, उस वज्र के लगने ही बलि विमान सहित भूमि में जा पड़े जैसे पत्थों के कटने से पर्वत गिर जावे ॥ १२ ॥

उस समय बलि का परम सुहृद मित्र जम्भासुर वज्र के खगने से गिरे हुए अपने मित्र के लिये सुहृदपने का आखरण करता हुआ बौड़ कर भाया ॥ १३ ॥

और सिंह के ऊपर बैठ कर घड़े वेग से गदा घुमाकर परावत सहित इन्द्रके जत्रु (हसिखी) में मारा ॥ १४ ॥

उस समय महाबाहू जम्भासुर के गदा के प्रहार से परावत बहुत विह्वलित होकर व्यथित होगया, और घुटने से भूमि को टककर मूर्च्छित हो गया ॥ १५ ॥

परावत की ऐसी दशा देखकर मातलि ने हजार घोड़ों लगे हुए जिसमें ऐसा रथ छाया, तब इन्द्र उस हाथी को छोड़कर रथ के ऊपर बैठे ॥ १६ ॥

उस समय मातलि के कार्य को सवने प्रसन्न किंवा परञ्च जम्भासुरने संग्राम में हसते २ जलते हुए त्रिशूल को मातली के ऊपर चलाया ॥ १७ ॥

मातलि ने भी धीरज धरकर उसकी व्यथा सही, हतने में इन्द्र को क्रोध जो भाया सां वज्र से जम्भासुर के माथे को काटपर तडाक पटक दिया ॥ १८ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थटीपिका ।

नमुचिर्बलः पाकश्चेति त्रय भाजगुः ॥ १९ ॥ २० ॥
 त्रयाणां पृथग्विक्रमानाह-हरिनिति त्रिभिः । हर्यश्वस्येन्द्रस्य ताप-
 न्निर्दशभिः शरैः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 आहत्येन्द्र विह्वला ॥ २३ ॥

(१) सबल इति अकनर्तिः (२) अ तिलशः (३) पुङ्ख इति घाण्ड

निरीक्ष्य पृतनां देवः परैरभ्यर्दितां रणे ।

उदयच्छद्विपुं हन्तुं नजं वज्रधरो रुषा ॥ २७ ॥

स तेनैवाष्टधारेण शिरसी बलपाकयोः ।

ज्ञातीनां पश्यतां राजन् जहार जनयन्भयम् ॥ २८ ॥

भीमरस्त्रामिहृतमावापदीपिका ।

प्रावृट्कालीनं सूर्यम् ॥ २४ ॥

वशिष्कपथा वशिष्ठः भिक्षा नौर्येषां ते भिन्ननाथ इत्यर्थः ।

पुरावाङ्मिन्द्रः अश्वादिस्हितो विनिर्गतः अग्रणीः सारथिः ॥ २६-२८ ॥

• श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य जन्मस्य ज्ञानयो नमुचिबलपाकाख्यास्यो नारदा-
दयेर्जन्मं हन्ते भ्रुत्वा त्वरयाऽर्चिताः तत्र युद्धदेशे उपेयु-
राजम् ॥ १६ ॥

ते परुषैर्षोभिस्त्रिभुवन्तस्ताडयन्तस्त्रिभुवन्तः अस्त्रे-
न्द्रस्य मर्मसु स्थानेषु मेघा जलधाराभिः पर्वतमिव शरैरवा-
किरन् ॥ २० ॥

बलपाकनमुचीनां त्रयाणां विक्रमान् क्रमेणैकेकेनाह—हरि-
मिति । बलोऽसुर आजौ संग्रामे हयैश्चन्द्रस्य दशशतानि अश्वा-
नामितिशेषः । हरिमिन्द्रस्य तावद्भिरकाधिकदशशतैः शरैर्युगपत्
अर्हयामास तताडयन्तः असौ बलो लघुहस्तवान् शरसन्धानोपयुक्त-
कोशाकाव्यलाघवयुक्तहस्तवान् इत्यर्थः ॥ २१ ॥

याकोऽसुरः शताश्यां शराणामिति शेषः । मानसि रथञ्च
पृथक् मृगगवयवशाश्च युगपदेव शरसन्धानतन्मोक्षाययोगेन रणे
अर्हयामासेत्यनुपपन्नः तस्मिन्सन्धानमोक्षाय पृथगवयवशोऽर्हना-
त्मकं च कर्माऽङ्गनममपत् ॥ २२ ॥

नमुचिस्तु सूर्योमथाः पुंसाः भूजप्रान्तदेशाः येषां तैः पञ्च-
दशभिर्महद्भिरिषुभिरिन्द्रमाहृत्य प्रताड्य सजलो मेघ इव स्वयं
संख्ये युद्धे ध्वनद्वर्धमान ॥ २३ ॥

ततः क्षेपेऽसुराः प्रावृट्कालिकं सूर्यं मेघा इव रथसारथि-
युक्तम् इन्द्रं सर्वतः शरवर्षेण छादयामासुः ॥ २४ ॥

तदा तस्मिन्मल्लयन्तोऽपश्यन्तः सहानुगाः सर्वे देवगणाः
अमीव विह्वलितचित्ता अनायका विशुकुशुः यथा महार्थे
भिक्षा नौर्येषां ते कीर्त्तनाय आर्षः अत एव निसर्जिता वशिष्क-
पथाः वशिष्ठावपुत्रस्यः क्रोशन्ति तद्धत् ॥ २५ ॥

ततस्तुरावाङ्मिन्द्रः बाणपुञ्जानां पञ्चरात्रसाश्वरथध्वजसारथि-
विनिर्गतः चपात्यये निशावसाने सूर्यं इव ज्ञतेजसा दिशः जमा-
काशं पृथिवीं च प्रकाशयन् वमौ ॥ २६ ॥

असुराणां शरैरभ्यर्दितां पीडितां ज्ञसेनां निरीक्ष्य देवो
वज्रधरः शको रणे रिपूतसुरान् हन्तुं रुषा वज्रमुदयच्छद्वत्
उद्धतवान् ॥ २७ ॥

[३९]

इन्द्रोऽष्टौ धारा यस्य तेनेव वज्रेणैव बलपाकयोरसुरयोः
शिरसी मूर्धानौ जहार चिच्छेत्, किं कुर्वन् ? हे राजन् ! पश्यतां
बलपाकयोः ज्ञातीनां महत् भयं जनयन् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शताश्यां शतश्रुतेन सन्धानयुक्तमोक्षेण मोक्षार्थं सन्धानं नतो
मोक्षायञ्च सकृद्युगपदिति तत्कर्मकरणमपश्यतामिति शेषः ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥

भिन्ननाथः भिन्ननाथः ॥ २५ ॥

पुरावाङ्मिन्द्रः "आस्त्रयडलस्तुरावाङ्" इति ह्यत्रायुधः । २६-३० ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नमुचिरिति शोकाज्जानोऽमर्षोऽमहिष्णुता तस्माज्जाना या
रुद्र जिघांसा तथा युक्तः ॥ २३-२६ ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हयैश्चन्द्रस्य इन्द्रस्य पीतवर्णाश्वस्य "हरिनां कपिले त्रिषु"
इत्यमरः । तावद्भिरदशभिः शतैः शताश्यामिति मानसि शताने
रथञ्च शनेनेत्यर्थः ॥ २१-२४ ॥

वशिष्कपथा वशिष्ठः भिन्ननाथः भिन्ननौकाः ॥ २५ ॥

तुरावाङ्मिन्द्रः अग्रणीः सारथिः ॥ २६-२८ ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपेतुः आजम् ॥ १६ ॥ २० ॥
हयैश्चन्द्रस्य इन्द्रस्य पीतवर्णाश्वस्य "हरिनां कपिले
त्रिषु" इत्यमरः । तावद्भिरदशभिः शतैः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आहृत्य प्रताडय ॥ २३ ॥ २४ ॥

भिक्षा नौर्येषां ते वशिष्कपथाः वशिष्ठो यथा क्रोशन्ति
तद्विशुकुशुः ॥ २५ ॥

इषुभिर्बाणपञ्चरात्रापुरावाङ्मिन्द्रः अश्वाश्च रथञ्च ध्वजश्च
अग्रणीः सारथिश्च तैः सहितो विनिर्गतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

नमुचिस्तद्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षरुषान्वितः ।

जिधांसुरिन्द्रं नृपते ! चकार परमोद्यमम् ॥ २६ ॥

अश्मसारमयं शूलं घण्टावद्धेमभूषणाम् ।

प्रगृह्याभ्यद्रवन्क्रुद्धो (१) हतोऽसीति वितर्जयन् ।

प्राहिणोद्वनराजाय निनदन्मृगराडिव ॥ ३० ॥

तदापतद्गनतले महाजवं विचिच्छिदे हरिरिषुभिः सहस्रना ।

तमाहनन्नृप कुलिशेन कन्धरे रुषाऽन्वितस्त्रिदशपतिः शिरो हरन् ॥ ३१ ॥

न तस्य हि त्वचमपि वज्र ऊर्जितो बिभेद यः सुरपतिनौजसेरितः ।

तदद्भुतं परमतिवीर्यवृत्रभित्तिरस्कृता नमुचिशिरोधरत्वचा ॥ ३२ ॥

तस्मादिन्द्रोऽबिभेच्छत्रोर्वज्रः प्रतिहतो यतः ।

किमिदं दैनयोगेन भूतं लोकविमाहनम् ॥ ३३ ॥

येन मे पूर्वमद्रीणां पक्षच्छदः प्रजात्यये ।

कृतो निविशतां भारैः पतत्रैः पततां भुवि ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

नारदजी के मुख से जम्भ के ज्ञानि लोगोंने जम्भका मरना सुन कर, नमुचि, बल, और पाक ये सब लोग बड़ी जल्द ही उसी जगह पर आये ॥ १९ ॥

और इन्द्र को बड़ी कठोर बाणों के प्रहार करने हुए बाणों की वर्षा करने लगे जैसे मेघ, धारा से पर्वत पर वर्षा करने हैं ॥ २० ॥

बलने इन्द्र के संग्राम में हजार बाणों से हजार घोडाओं को हस्त के लावय से एक ही बार सभी मार गिराये ॥ २१ ॥

पाकने भी एक बार मन्थान करके जो दो सौ बाण छोड़े, सो रथ के तौ टुकड़े हो गये, और कुछ मातलि को भी लोग, यह बात संग्राम में अद्भुत सी हो गई ॥ २२ ॥

नमुचि ने सुवर्ण के पुल वाले बड़े २ पन्द्रह घाण इन्द्र के ऊपर छोड़े और रथ में ऐसा नाद किया कि जैसे सजल मेघ करें ॥ २३ ॥

चारों तरफ से मारे बाणों की वर्षा में असुरों ने माराधि और रथ सहित इन्द्र को ढाँक लिया जैसे वर्षा के सूर्य को मेघ घेर लेते ॥ २४ ॥

इन्द्र को न देखकर सब देवलोग अनुचरों सहित विह्वल होकर घबडाते लगे, बिना स्वामी के होने से शत्रुओं की सेना से पराजित होकर ऐसे बुल्वित हुए, कि

जैसे समुद्र में नौका टूट जाने पर व्यापारी घानिये लोग-बुल्वित होते हैं ॥ २५ ॥

इतने में इन्द्र भी उम वैध हुए बाणों के पिजरे में से घोडा रथ ध्वजा और माराधि सहित बाहर निकलकर दिशायें पृथिवी और आकाश को प्रकाशित करते हुए शोभा को प्राप्त होते भये, जैसे रात्रि के अगन्तर अपने तेज से सूर्य प्रकाशित होते हैं ॥ २६ ॥

इन्द्र ने शत्रुओं से मर्हित अपनी सेना को देखकर बड़ा क्रोध कर शत्रुओं के मारने को वज्र हाथ में लेकर उठाया ही तौ सही ॥ २७ ॥

बस इन्द्र ने उस अष्टधर वाले वज्र से ज्ञानियों के देखने से बल और पाक इन दोनों के मर्त्तक काटकर गिराई ये इस से शत्रुओं को बड़ा भय उत्पन्न हुआ ॥ २८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

शोकामर्षाऽयां युक्तया रुषा क्रोधेनान्वित इन्द्रं हन्तुं परमोद्योगं चकार ॥ २९ ॥

घण्टावद्धयटाभिर्युक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अतिवीर्यं वृत्रभित्तिरिति तथा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तथा पतत्रैः पक्षैः ॥ ३४ ॥

तपः सारमयं त्वाष्ट्रं वृत्रो येन विपाटितः ।

अन्यं चापि बलोपेताः सर्वास्त्रैरक्षतत्त्वचः ॥ ३५ ॥

सोऽपि प्रतिहतो वज्रा मया मुक्तोऽसुरेऽल्पके ।

नाहं तदादेद दशदं ब्रह्मतजोप्यकारणम् ॥ ३६ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाथर्दीपिका ।

सारमयं धीर्याधिकं त्वाष्ट्रं तप एव वृत्रः स येन वज्रेण मया
विपाटितः ॥ ३५ ॥

दशदं बकुडतुल्यं कुलिशम् ब्रह्मतजो र्धीचेः सामर्थ्यम् ॥
३६ ॥ ३७ ॥

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो नमुचिस्तयोर्वेल्पकयोर्ध्वं दृष्ट्वा शोकामर्षाऽयां
युक्तया रूपं युक्तः हे नृप ! तं शकं हन्तुमिच्छुः परममुद्यमं
यत्नं चकार ॥ २६ ॥

उद्यममेवाह-अदमंति । अदमसारमयं घगटावत् लोहमयं घगटाभि-
युक्तं हेमभूयसो शूलं प्रगृह्णा क्रद्धोऽभ्युद्वेषतां हतोऽस्मीति विभजंयन्
भ्रामयन् । निहृत्न विमन् देवराजायेन्द्राय प्राहिणोत्पायुङ्क ॥ ३० ॥
गगनतप्ते महोत्कावदापतत्तच्छूलमिन्द्रः शरैः सहस्रधा
विचिच्छिदे चिच्छेद् हे नृप ! ततः रुपा युक्तः अत्रशपतिरिन्द्रः तं
नमुचि कन्धरे कण्ठे शिनेन कुलिशेन वज्रेणासगन्ताखनन् मिन्द-
स्तस्य शिरो हरत्तुमारुहवान् ॥ ३१ ॥

यः सुरपतिनेन्द्रगौत्रमा बलंरिणः प्रयुक्तः ऊर्जितः
बलवान् वज्रः सः तस्य नमुचेस्त्वचं चापि न विभेद् भेत्
नाशकबोदित्यर्थः । अतिवीर्यं वृत्रमभिनदिति तथाभूतो वज्रः
नमुचेः शिरोधरत्वचा निरस्कृतः इत्यतएवमद्भुतमासीदिति
शेषः ॥ ३२ ॥

नरमाच्छुश्रोमिन्द्रोऽविभेद्गीतोऽभवत्, कृतः ? यतो वज्रः
प्रतिहतो बभूव तस्य भवतिमलां चिन्तां दर्शयति ; इदं वज्र-
प्रतिहतिरिन्धतस्मिन्नेवयोगेन भूतं जातम् ? किंवा लोकं विमोहय-
जातं लोकमोहयार्थं जातमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्वया काण्यप्रतिहनेन वज्रेण ननं मघिनम्यमित्याह-ये
नेति । मे मया कत्रा येन वज्रेण यच्छेदस्य सोऽयमित्युपरि-
ष्ठात्तच्छेदनान्वयः पूर्वमद्रीणां पक्षच्छेदः कृतः कथम्भूतानां
भारैः पतत्रैः पक्षेभ्यो व पततां प्रजात्ये प्रजाभाशने निमित्तं
विशतं च ॥ ३४ ॥

किञ्च त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रं मयस्थि सारमयं धीर्याधिकं यत्तपः स एव
वृत्रः त्वाष्ट्रं तप एव वृत्रः स येन वज्रेण विपाटितः किञ्चान्ये चाधुना
बलिजम्भाकवलादयोऽतिबला अत एव सर्वैः वज्रेतरस्त्रैरक्षताः
त्वचो वेपथुं निपातितः ॥ ३५ ॥

सोपमधीधो वज्रमया तेनेव मया प्रयुक्तोऽल्पके तुच्छेऽसुरे
नमुचौ प्रतिहता बभूव ब्रह्मतजः र्धीचेः सामर्थ्यरूपमप्यधुना

अकारणं निष्कारणं दशदं बकुडतुल्यं जातं तं वज्रं नाददे न
परिगृह्णामि ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयवजनीर्यकृतपद्मरत्नाखी ।

हरिन्द्रः आकाशतले आपतन्महावेगं शूलमिषुभिः सहस्रधा
निचिच्छिदे नितरामच्छिन्नत् कन्धरे कण्ठे शिरोहरदिच्छेदस्तमह-
नदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

ततः किमभूत्प्राह-तत इति । निरस्कृतो विकृतः । ३२ ॥

भूतग्रहलक्षणम् ॥ ३३ ॥

पतत्रैः पततां भारैः भूवि निविशतामद्रीणाम् ॥ ३४ ॥

तपः सारं मयस्थिति पदच्छेदः ॥ ३५-३७ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमध्वर्धः ।

प्राहिणोत् ॥ ३०-३२ ।

भूतं लोकं विमोहयदित्येव पाठः ॥ ३३ ॥

पतत्रैः पततामुत्पततां भूनिर्विशमानानाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नाहमिति । नाददे नादास्ये इत्यर्थः "दद दानं" इत्यमालवाटि
रूपम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

भीमद्विभवाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

घगटावत् घगटायुक्तम् ॥ ३० ॥

शिरो हरन् हर्षम् ॥ ३१ ॥

अतिवीर्यं वृत्रमपि अभिनत् यः सोऽपि वज्रः ॥ ३२ ॥

अत्रिमेव अतीतोऽभूत् लोकावमोहने लोकं विमोहयतीति
च पाठः ॥ ३३ ॥

पतत्रैः पक्षैर्निविशतां निविशमानानां प्रविशतामित्यर्थः । तथा
भारैः स्त्रीयैः भूवि पतनाम् ३४ ॥

दशदं बकुडतुल्यम् ॥ ३५-३७ ॥

भीमच्छुकेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

शोकान् अमर्षेणाऽसहनेन च युक्तया रुपा क्रोधेन
अन्वितः ॥ २६ ॥

घगटावत् घगटाभियुक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति शक्रं विशीदन्तमाह वागशरीरिणी ।
 नायं शुष्कैरथो नार्द्रैर्वभमर्हति दानवः ॥ ३७ ॥
 मयाऽस्मै यद्दत्तो मृत्युर्नैवाद्रशुष्कयोः ।
 अतोऽन्यश्चिन्तनीयस्ते उपायो मघवन्निपोः ॥ ३८ ॥
 तां दैवीं गिरमाकर्ण्य मघवान्सुसमाहितः ।
 ध्यायन्केनमथापश्यदुपायमुभयात्मकम् ॥ ३९ ॥
 न शुष्केण न चार्द्रेण जहार नमुचेः शिरः ।
 तं तुष्टुवुर्मुनिगणा माल्यैश्चावाकिरन् विभुम् ॥ ४० ॥
 गन्धर्वमुख्यौ जगदुर्विश्वावसुपरावसू ।
 देवदुन्दुभयो नेदुर्नर्तक्यो ननृतुर्मुदा ॥ ४१ ॥
 अन्येऽप्येवं प्रतिद्वन्द्वान्वाय्वग्निवरुणादयः ।
 सूदयामासुरस्त्रौघैर्मृगान्केसरिणो यया ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिर्वाच्यं वृषमाप योऽभिनत् तथा भूतोऽपि वज्रः तस्य
 त्वचं न बिभेद ॥ ३२ ॥

अभिमेद्भानोऽभूत् ॥ ३३ ॥

येनेति यच्छब्दस्य सोऽवमिति तच्छब्देनाश्वयः । येन वज्रं
 म मया अग्नीयां पञ्चमेवः कृतः कथम्भूतानां प्रजात्यये प्रजा-
 नाशे निमित्ते भारैः स्त्रीवैभुञ्चि पततां तथा पतत्रैः पञ्चानि-
 दानां निर्विशगानानाम् ॥ ३४ ॥

त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सम्बन्धि सारमयं वीर्याधिकं वसपस्तदेव
 वृत्रः स येन वज्रेण मया विपाटितः ॥ ३५ ॥

अनपकेऽसुरे मयाऽतिबलवता मुक्तोऽपि प्रतिहतोऽस्ति अतः
 अहनेजः मुनिशक्तिमयवज्ररूपं ब्रह्मभामाथ्यमकारणं कार्यान्ना-
 धकं दण्डं याष्टुत्वं वज्रमहं नादं न गृह्णामि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

नमुचिने दोनों का वध देख, वड़े शोक, ममयां, और
 रोष, युक्त होकर है राजन् । इन्द्र के मारने की इच्छा से बड़ा
 उद्यम किया ॥ २६ ॥

बाँह का त्रिशूल जिसमें घंटायों का घन घनाट हो रहा
 सुवर्ण में विभूषित उस शूल को लेकर, वड़े क्रोध कर,
 "मरा है" ऐसा कह कर इन्द्र के ऊपर खलाया और सिंह सरी-
 का नादकिया ॥ ३० ॥

अपने ऊपर आते हुए वड़े वेग बाँहें उभ त्रिशूल को

मारने बाणों के हजार टुकड़े कर गिरा दिया । हे नृप ! और
 इन्द्रने बड़ा क्रोधित होकर उसके कंधे पर वज्र खलाया ॥ ३१ ॥

जो सुरपति [इन्द्र] ने वज्र खलाया उस वज्र ने
 नमुचि के कंधे के चर्म पर खरोट भी नहीं आई यह घडा
 ही आश्चर्य हुआ कि जिस वज्र से अतिपराक्रमी वृत्रासुर
 का भेदन हुआ, उस वज्र को नमुचि के गले की त्वचाने
 तिरस्कृत करदिया ॥ ३२ ॥

तब तो उससे इन्द्र को भी डर हुआ क्योंकि, जब वज्र
 भी प्रतिहत हांगया, इन्द्रने विचारा कि यह लोक को
 मोह करने वाला कौन प्राणी है ॥ ३३ ॥

जब प्रथम पंखों से उड़ २ प्रामों पर बैठ २ कर पर्वत
 लोग प्रजा का नाश करते रहे तब जिस वज्र से मैने उन
 पर्वतों के पंख काटे ॥ ३४ ॥

और तप का मार मय त्वचा को पुत्र वृत्रा सुर जिस वज्र
 से मारा, और भी जो वड़े याशिष्ठ लोग, कि जिनकी त्वचा
 सब अलों से नहीं खत हुई वे भी जिस वज्र से नष्ट किये ॥ ३५ ॥

यह यह वज्र मेरा खलाया हुआ अति अल्प असुर पर कुंडिन
 हांगया, जब यह वधीचि अरुपि का तेज रूप वज्र निष्फल हांगया
 तौ तब अब मैं बंड को भी नहीं प्रहया करता हूँ ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

मार्द्रशुष्काऽयां मृत्युर्नैवेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

उभयात्मकत्वमेवाह-न शुष्केण न चार्द्रेण केनेन तथा अ भुतिः
 "अयां केनेन नमुचेः शिर इन्द्रां दधसंयत्" इति ॥ ४०-४५ ॥

ब्रह्मणा प्रेषिता देवान्देवर्षिर्नारदो नृप ।
वारयामास त्रिबुधान्दृष्ट्वा दानवमञ्जयम् ॥ ४३ ॥

नारद उवाच ।

भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयैः ।
श्रिया समेषिताः सर्वे उपारमत विग्रहान् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यैकनभागनवमोऽध्यायः ।

इति त्रिषोडशमोऽध्यायः क्लृप्तमिन्द्रमगरीश्वरिणी परा देवता
वाग्वाच तद्वाह-नेति साहेन । अथ दानवः नमुचः शुष्केरथो
भद्रिरपि अथ नाहति ॥ ३७ ॥

कृतं यतो मयाऽस्मै नमुचय नो नरो दक्षः कोसो ? आर्द्रशुष्काभ्यां
वृष्युर्दक्षैव भूयदित्येषः । अतो वज्रस्य शुष्कवाज नेनायं
एतन्ते किन्तु हे मघवन् अस्य विषोः अथार्थं स्वयाऽस्य एव उपायः
चिन्तनीयः ॥ ३८ ॥

इत्येवंभूतां देवीं गिरं श्रुत्वा मघवा इन्द्रः सुममाहितो
पूत्वा ध्यायन्नार्द्रशुष्कात्मकं वक्तुं चिन्तयन् तद्भवयात्मकं वक्तुं
रुनमपहृत्य फेनमुभयात्मकं निश्चितवान् ॥ ३९ ॥

नदेवाह—न शुष्केण न आर्द्रेण किन्तुभयात्मकेन फेनेन
शुष्कधमेन वज्रेण नमुचैः शिरो जहारेत्यर्थः । तं नमुचैर्हस्ता-
मेन्द्रं मुनिगणास्तुष्टुः साहयानि पुष्पाणि च अकिरन्
इवधुः ॥ ४० ॥

गर्ध्वधेष्टो विश्वानसुः परावसुश्च जगतुः गानककतुः देव-
दुष्टुभ्यां नेदुर्दधवन् नरकयः स्त्रियः मुवा ननुतुः ॥ ४१ ॥

यथेन्द्रस्तथाऽप्येपि वायनादयः प्रतिब्रह्मज्ञानस्त्रौषैः मिहाः
शुद्रमृगानिव सूदयामासर्जन्तुः ॥ ४२ ॥

एवं देवैर्दानवेषु हन्यमानेषु दानवमञ्जयं दृष्ट्वा यानदानव-
मञ्जयो भविष्यतीत्याख्यानवना प्रह्लाया चतुर्मखेन पापतो
पगवाजायतः ह नृप । त्रिभुवर्षेणानिन्द्रादीन्निवारयामास ॥ ४३ ॥

नारदकृतानिवाग्णप्रकारमाह—भवद्भिरिति । नारायणस्य
पूज एवाश्रयो येषां तैर्हेतुगर्भमिन्द्रं भवद्भिरमृतं लब्धं पीतामिति
गवत् तथा श्रिया त्रैलोक्यलक्ष्म्यां च सर्वे समाधृताः अतः
पशुना विग्रहात्कलहात् उपारमत ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भित्तयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभजी ।

कुतो नाहति अथमत्राह—गयेति । कोऽयं वर इति तत्राह,
मृत्युरिति ॥ ३८--४४ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

फेनं जले इत्यमानम् उभयात्मकं शुष्कत्वाद्भ्रंश्याद्विरोधा-

भावद्वयात्मकं जलविकारत्वात् शुष्कत्वाभावेनानुमितेः रसा-
नुपलम्भाद्भ्रंशत्वाभावेन प्रत्यक्षीकृतेषु ॥ ३८-४५ ॥

श्रीमद्भ्रश्वनायचक्रवर्तिकृतसाराथंभारिणी ।

उभयात्मकत्वमाह-नेति । तथा च धृतिः "अपां फेनेन नमुचैः
शिर इन्द्रोऽक्षारयत्" इति ॥ ४०-४४ ॥

श्रीमच्छुक्केवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

॥ ३८ ॥ ३९ ॥

न शुष्केण न आर्द्रेण फेनेन स नमुचैः शिरो जहार तथा
च धृतिः "अपां फेनेन नमुचैः शिर इन्द्रोऽक्षारयत्" इति ॥ ४० ॥
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार इन्द्र विषाद में रहे इतने में आकाश वाणी हुई
कि- " यह दानव न सूखे से मरेगा न गीले से मरेगा" ॥ ३७ ॥

" क्योंकि, हमने इसको बर दिया है, कि शुष्क और आर्द्र से
इसकी मृत्यु न होगी । हे मघवन् ! इस से अथ तुम और उपाय का
विचार करा" ॥ ३८ ॥

अस इन्द्र ने इस आकाश वाणी को सुन कर, समाहित
होकर ध्यान किया तब ध्यान में यह उपाय आया कि फेन पैसा
है कि जल न सूखा है न गीला है और दोनों प्रकारका भी है ॥ ३९ ॥

तब उस फेन से इन्द्र ने नमुचिका शिर काट डाला, और
भुनि खोंग भी उस समय इन्द्र की स्तुति करने लग, और इन्द्र
के ऊपर पुष्पा मालाओं को वर्षा करने लगे ॥ ४० ॥

गर्ध्व मुख्य लोग विश्वानसु और परावसु, गाने लोग देवता
दुष्टुभि वजाने लगे आनन्द में नृत्य करने घाँटी नाचने लगे ॥ ४१ ॥

इसी प्रकार से और भी देव लोग नाच और बरणा इत्यादिक
अपनी २ जोड़ी के पीतद्वंद्वी देवियों को अस्त्रों क भूमुद्धियों से मृत
करने लगे, जैसे कमरा बिह लाग मृगों को ॥ ४२ ॥

हे नृप ! तब प्रह्लाजी ने देवर्षि श्रीनारदजी को भेंट, नारदजी
ने दानवों का विनाश देखकर देवताओं को समझा कर निवारण
किया ॥ ४३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

संयम्य मन्थुतरम्भं मानयन्तो मुनेर्वचः ।
गीयमाना अनुचरैर्ययुः सर्वे त्रिनिष्ठपम् ॥ ४५ ॥
ये ऽवशिष्टा रसां तस्मिन्नारवानुमतेन ते ।
बलिं विपन्नमादाय अस्तं गिरिसुपागमन् ॥ ४६ ॥
तत्रार्विनष्टावयवान् विद्यमानशिरोधरान् ।
उशना जीवयामास सञ्जीविन्या स्वविद्यया ॥ ४७ ॥
बलिश्चोशनसा स्पृष्टः प्रत्यत्पन्नन्ध्रियस्मृतिः ।
पराजितोऽपि नाखिद्यल्लोकतस्वविचक्षणः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे देवासुरसङ्ग्रामे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि-हे देव गण्य हो ! तुम लोगों ने नारायण की भुजाओं के आश्रय से अमृत पाया, और सब भी सम्पन्न हो गये जब विप्रह (लडाई) से उपराम करा ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अनुचरैरनुगीयमाना इत्यर्थः । उपगीयमानैरनुचरैः सहति वा ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अश्विनहा अवयवा येषाम् विद्यमानाः शिरोधरा येषां तान् ॥ ४७ ॥

प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानीन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन सः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंभूतं मुनेः नारदस्य वचो मानयन्तो देवा मन्थुं तन्म-
युक्तं युद्धोद्योगं चोपमंहस्य सर्वे इन्द्राद्वचो देवा अनुचरैरनु-
गीयमानाः सम्भिरार्षेः त्रिनिष्ठपं स्वर्गलोकं वयुः ॥ ४५ ॥

ततस्तस्मिन् रणे ये हतावशिष्टा दानवा वैत्याश्च ते सर्वे
नारदस्यानुकृपा विपन्नं वज्रप्रहारेण भूमौ दधानं बलिमादाया-
स्तां वयुः ॥ ४६ ॥

तत्रास्तादौ उशना भागवतः अश्विनहा अवयवाः येषां विद्य-
माना शिरोधराः येषां तान् असुरान् आत्मनः स्वसम्भिरार्षेया अने-
नानितरसाधारण्यत्वं सूचितं मृतसञ्जीविन्यावयवा विद्यया
मन्त्रविद्यया जीवयामसेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

बलिश्च उशनसा संस्पृष्टः प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानि
इन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन सः पराजितोऽपि नादुःखितस्तत्कृतः ? यतो
लोकतस्वविचक्षणः लोकानां पृथग्विद्यमानानां यत्तत्त्वं कर्म
यत्तज्जयापजयसुखदुःखादिफलभोक्तृत्वरूपं तत्र विचक्षणः तत्परि-
शीलनिपुणः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ने च अनुचरैः सञ्जीवमाना इत्यर्थः । संरम्भं द्वेषोद्रेकम्
॥ ४५--४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्तमिति । तत्रैव तद्दार्ढ्यं तेषां गृह्यात् स च तत्रत्यानां
सुधांस्तद्वदो द्वेषः ॥ ४६ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमस्कन्धः ।

अविनष्टावयवादीनेव जीवयामासति तेषां मन्त्राणां प्रभावः
दुचितः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमस्कन्धे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीमश्चिन्वनाथकवर्षिकृतसाराथंशिशिनी ।
उपगीयमाना अनुचरैरिति सन्धिरारवः ॥ ४५-४८ ॥
इति साराथंशिशिन्यां हर्षिण्यां भक्तञ्जतनाम ।
एकादशश्चाष्टमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ ११ ॥

भीमच्छुकद्वेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गौडमाना अनुचरैरिति कश्चित्पाठः उद्गीयमानानुचरैरिति
पाठे तु सन्धिरारवः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

प्रस्थापका पुनः प्राप्ता इन्द्रियस्मृतिः बाह्याङ्गस्तरकरणागता
सङ्घा वेन सः ॥ ४८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
भीमच्छुकद्वेषकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ॥

भी शुकदेवजी बोले, कि-देवखोग मुनि के वाक्य को मान-
कर क्रोध को ठंढा कर यद्य गाने वाले अनुचरों सहित सब
स्वर्ग को गये ॥ ४५ ॥

और जो दैत्य खोग रण में बन्ध रहे वे खोग नारदजी की
अनुमति से घाबले राजा बलि को लेकर अस्ताचल को चले
गये ॥ ४६ ॥

वहाँ पर जिनके अशुभ नहीं भए हुए थे और जिन २ के
शिर और (अधर कबन्ध विद्यमान थे उन सबों को शुक्याचारी
ने अपनी संजावनी विद्या से जिवा दिया ॥ ४७ ॥

और जब बलि को शुक्याचारी ने स्पर्श किया तब बलि की
भी सब इन्द्रियें ठीक हो गई और स्मृति भी भा गई । यद्यपि
इस युद्ध में बलि का पराजय हुआ तथापि लोक तद्व्य के
जानने वाले बलि को कुछ खेद नहीं हुआ ॥ ४८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टम स्कन्ध में
एकादश अध्याय का भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ ११ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

श्रीवादरायणिरुवाच ।

वृषध्वजां निशम्येदं योषिद्रूपेण दानवान् ।
मोहयित्वा सुरगणान् हरिः सोममपाययत् ॥ १ ॥
वृषमारुह्य गिरिशः सर्वभूतगणैर्वृतः ।
सह देव्या ययौ द्रष्टुं यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ २ ॥
सभाजितो भगवता सादरं सोमया भवः ।
सूपाविष्ट उवाचेदं प्रतिपूज्य स्मयन्हरिम् ॥ ३ ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

देवदेव जगदद्यापिन् जगदीश जगन्मय ।
सर्वेषामपि भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः ॥ ४ ॥
(१) आद्यन्तावस्य यन्मध्यमिदमन्यदहं बहिः ।
यतोऽव्ययस्य नैतानि तत्सत्यं ब्रह्मचिद्भवान् ॥ ५ ॥
तवैव चरणाम्भोजं श्रेयस्कामा निराशिषः ।
विसृज्योभयतः सङ्गं मुनयः समुपासते ॥ ६ ॥

त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोकमानन्दमात्रमविकारमनन्यदन्वयत् ।
विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमानामात्मेश्वरश्च तदपक्षतयाऽनपेक्षः ॥ ७ ॥
एकस्त्वमेव सदसद्बुधमद्वयं च स्वर्णं कृताकृतमिवेह न वस्तुभेदः ।
अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो यस्माद्गुणैर्व्यतिकरो निरुपाधिकस्य ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाश्रीपिका ।

द्वादशे मोहिनीरूपविभ्रमाङ्कोकनोत्सुकम् ।
मयं स मोहयामास हरिःपुनरभ्याश्रयत् ॥ १ ॥
अमृतमसुरा निष्णुमायगा न तद्भूतम् ।
इति वक्तुं महादेवमाहोऽयमुपबोधयते ॥ २ ॥

हरिः सोममपाययत् इति निशम्य स यत्रास्ते यत्र तद्रूपं
द्रष्टुं यथाचित्युत्तरगान्धवः ॥ १ ॥ २ ॥
सोमया उमया सह ॥ ३ ॥

"त्वयि किञ्चिन्न चाश्रयं नयन्त्याश्चार्थमानसाः" इति वक्ष्यन्महादेव

(१) विजयध्वजतीर्थ पाठोऽयं श्लोको नास्ति ।

स्तुष्टाश्च हरिमण्डपिः" त्वयि महामायाविनि परमेश्वरे न हि किञ्चि-
द्व्यतिरमिव त्वयं तु परमकौतूहलेन द्रष्टुमागता इति बहुधा मयं -
भवन् स्तौति—हे देवदेव ! कुतोहं देवानां देवः ? इत्यत आह—हे
जगद्व्यपिम् ! तत्कृतः ? हे जगन्मय ! तर्हि किं प्रधानम् न हे जग-
दीश ! तच्च कुनस्तत्राह—सर्वेषामपि त्वं हेतुरस्य ईश्वरः आत्मा-
त्वाच्च न जडं प्रधानं त्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु, जगन्मयत्वोक्त्वा जगत् उत्पत्त्यादिनाऽमत्यर्थेन जाड्येन
च ममापि किं तथा त्वं ब्रूषे ? नहि नहीत्याह—आत्मानो मध्य-
आस्य जगतो यतो ब्रह्मणो भवान् यस्य चाऽव्ययस्यैतानि

भीमशरणाभिकृतभाषार्थदीपिका ।

आद्यन्तमध्यानि न सन्ति यच्च ब्रह्म इव कुारास्पर्शं इदमहकुारा-
स्पर्शं उपद्रष्टुं च बाहभाग्यमन्वद्भ्रातृ च तत्सत्यं च चिद्रूपं
च ब्रह्मैव भवानतो न तच्च विकारादिशङ्केत्यर्थः ॥ ५ ॥

तवैवभूतत्वे प्रमुक्षुणाभाचारः प्रमाणामित्याह-तवैवेति । उभ-
यत इहामुत्र च सङ्गं त्यक्त्वा ॥ ६ ॥

ननु, ब्रह्मैव चेदहं तद्ब्रह्मसङ्गोदासीनस्य मम चरणाभोजो-
पासनया किं नेषाम्? तत्राह-तवैवेति । ब्रह्मत्वेनेऽपि त्वं नात्यन्तमुदा-
सीनः किन्तु विश्वस्य प्रपञ्चस्योदयादीनां हेतुस्तदुपाधीना-
मात्मनां जीवानामीश्वरश्च तत्फलदाता, तर्हि किं राजादि-
वत्कथाव्यपेक्षया नेषकेऽयः फलं ददामि? नहि नहि अनपेक्ष-
एव तस्मै, तर्हि किमीश्वरत्वेन? तत्राह-नैरात्मभिस्तत्फलदानार्थ-
मपेक्षयत इति तदपेक्षस्तस्य भावस्तदपेक्षता नया; अनपेक्षत्व-
मेव दर्शयितुं तदीयं ब्रह्मत्वं विशिनष्टि पूर्णाममृतं च सुख-
रूपम् । विषयसुखवैलक्षण्यार्थमाह-प्रविकारं नित्यमानन्दमात्रं च-
कृतः? विशोकम्. तत्कृतः? विगुणम् किञ्च अनन्यत्वं न विद्यते
ऽयद्यस्मात् । ब्रह्मव्यापिरिकाभाषादापि निरपेक्षस्त्वमित्यर्थः । तर्हि
सर्वात्मकत्वं तत्तद्विकारप्रसङ्गो दुर्वारस्तत्राह-अन्यत्सर्वतो व्यति-
रिक्तं च कारणात्वात् न ह्यवभूतसुखात्मकब्रह्मस्वरूपस्य तथा-
न्वापेक्षात्यतः केवलं भक्तानुग्रहाद्यर्थमेव तवैश्वर्यं न स्वार्थमि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यत्सर्वमन्यत्सर्वेकस्य कुतः? इत्याशंक्य ह्येतेनोपपाद-
वति सदसत्कार्यकारणरूपं द्रव्यमद्रव्यं च परमकारणं त्वमेवैकः
कृतं कुण्डलादिकं द्रव्यमकृतं च केवलमद्रव्यं स्वर्गं यथैकमेव
तद्देवदेह त्वयि वस्तुतो भेदो नास्ति, कथं तर्हि भेदप्रतीतिः?
तत्राऽऽह-अज्ञानत इति । कुतः यस्मान्नरुपाधिकस्यैव तथायं गुणो-
र्व्यतिकरो भेदो न खलतः ॥ ८ ॥

भीमशरीराद्यवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवन्मायया दैव्या मुमुहुरिति न विचित्रं यतो रुद्र एव
मुमोह इति वक्तुमध्यायः प्रवर्तते-वृषध्वज इति । हरियोषिद्रूपेण
दानवान्मोहयित्वा सुरगणान् संमममृतं पाययदितिदं धृत्वा
वृषध्वजो रुद्रः भवाभ्या सह वृषमारुह्य सर्वभूतगणैः प्रमथा-
दितिः परिवृत्तो यत्र मधुसूदनो वसते तत्र योषिद्रूपं द्रष्टुं
जगाम ॥ १-२ ॥

सोमयोमया सह सादरं यथा तथा भगवता सभाजितः सस्कृतो
भवो रुद्रः सस्वगुणविष्टो हरिं प्रतिपूज्य स्मयन्निदं वक्ष्यमाणामुवाच
प्रतिपूजन् स्तुतिः ॥ ३ ॥

तामेवाह-देवदेवेत्यादिभिरष्टभिः । तत्रासुरसम्मोहनाय धृतं
योषिद्रूपं ब्रह्म दर्शयेति प्रार्थयितुकामो नटेनेव बालानसुरान्
वञ्चयितुं मया धृतं कपटपुञ्जलीरूपं द्रष्टुं किमिच्छसितीति माप्रत्या-
चष्टेत्यभिप्रेत्य रुद्रस्तजगद्दृश्यविभवलयवन्धोत्सर्जकस्य अचि-
त्यनिविधिषिचित्रशक्तेस्तत्र तद्योषिद्रूपं धमप्रतिपत्तजग-
तुपद्रवकृद्सुरमोहनं नहिनाशार्थंवाद्भ्रामकृष्णादिकवपुष्टीबया

आत्मीयस्वरूपेण धृतं दर्शनीयमेवाभ्यथा प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्य
अथात्समस्तकामस्य निरनिशयान्द्रमहोदधेःस्त्वैवं प्राकृतस्यैव न
घटत इति वक्तुमनितरमाधारयौर्ध्वैः सम्बोधयति-देवदेवेति । हे
देवदेव देवानामस्मदादीनामपि देव! हे अगस्त्यापिन्! जगद्भ्यापित्वं
न वाय्वाकाशादिवक्ष्यामिपितु प्रशासनेनेत्यभिप्रायेण सम्बोध-
यतिजगदीशेति । हे जगदीश जगत्प्रशासितः ! जगच्छब्दः कार्योव-
स्थाच्चिद्विदारमकजगत्परः न केवलं जगदीशः अपितु तद्रूपश्चेत्य-
भिप्रायेण सम्बोधयति-जगन्मयेति । हे जगत्प्रचुर तत्प्रचुरत्वं
च तच्छरीरकत्वेनेत्यभिप्रेत्य तत्प्रतिबन्धनध्यात्मा त्वमेवेत्याह-
सर्वेषामपि चेतनाचेतनात्मकानां भावानां पदार्थानामात्मा
त्वमेव आत्मत्वमस्तःप्रविश्य धारकत्वं न केवलमात्मैव
अपितु हेतुः कारणाभूतः ईश्वरः कारणावस्थाच्चिदचिनियन्ता
च त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं कार्यकारणोभयवस्थच्चिद्विदारमज्जोकम् तत्र कारणा-
त्वम्, ————— उपादानस्वरूपं निमित्तास्वरूपञ्चेति-
द्विविधमभिप्रेतम्. तत्रनावतुपादानत्वमुपपादयन् तत्प्रयुक्तं
विकारं परिहरति-प्राद्यन्ताविति । यत इति “ साध-
विभक्तिककनसिः ” ततश्च यतो यस्मिन् येन यदिति
लभ्यते अस्य जगत आद्यन्तावादिस्पष्टरूपतिः यतः सूक्ष्म-
च्चिद्विद्विदिशपात् धस्यान्तो लयो यस्मिन् अस्य मध्यं स्थितिर्येन
यच्चदं विश्वं यच्चाप्यजगतो विलक्षणमहं प्रत्यगर्थशरीरकं बहिःपरा-
गर्थशरीरकञ्च यस्याव्ययस्य प्रकृतिपुरुषगतविकारग्रहितस्य
च एतान्याद्यन्तमध्यानि न सन्ति एतेषां शरीरभूतचिद्विद्वन्-
त्वादिति भागः । तदेवभूतं सर्वं स्वरूपतः स्वभावतश्च विकार-
रहितं चिद्विद्विदिशपात् परिच्छिन्नज्ञानाद्यर्थं तदात्मकत्वञ्च
ब्रह्मस्वरूपेण गुणैश्च निरनिशयवृद्धत्वं भवानेव आद्यन्तावित्यादिना
जगत्कारणात्वेनोक्तस्य स्वरूपं विशोध्यते-तत्सर्वं ब्रह्म चिदिति ।
यथा “सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म” इत्यनेन जगत्कारणत्वादि-
वाक्योक्तं स्वरूपं विशोध्यते ननु तत्पर्यादिवाक्याद्योऽत्रानु-
सन्धेयः सत्यशब्देन सत्यशब्दस्य चिद्ब्रह्मशब्दाभ्यां ज्ञानान्तपद-
योश्चात्र प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ५ ॥

“कश्च ध्येयः कारणो तु ध्येयः” इति जगत्कारणात्समनिवर्तत्व-
मपास्यत्वमनितरमाधारणत्वञ्चाह-तवैवेति । यतो जगत्कारणाभूत-
स्त्वमतस्तवैव चरणाभोजं निःश्रेयसकामा मुमुक्षवः उभयतः
इहामुत्र च सङ्गं त्यक्त्वा निराशयः अनन्यप्रयोजनाः मुनयः
मननशीलाः भक्तास्त्वस्वरूपरूपगुणविभूतमननशीला इत्यर्थः ।
समुपासते. सगणिवर्गैरनभिभूयमानाः सन्तः उपासते समीप-
मासते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ खीडार्थमेव योषिद्रूपमुपासतम् अन्यथा प्रकृतिपुरुष-
विलक्षणस्य प्राकृतवपुः घटत इत्यभिप्रेत्यैव प्रकृतिपुरुषयोरसम्भा-
वित्वेर्धर्मोर्धिशष्टं वेदान्तवैद्यं जगत्प्रमित्तकारणं स्मैति-त्वमिति । च
ब्रह्मस्वरूपेण गुणैश्च निरनिशयवृद्धत्वं ब्रह्मशब्दवाच्यं परमात्मनस्त्वं
त्वमेव, किं तद्ब्रह्म? यत्पूर्वं सर्वव्याप्यमृतं स्वरूपतः स्वभावन-
श्च विकाररहितं ब्रह्मात्मनशब्दाभ्यां, सत्यादिवाक्येन प्रत्य-
भिज्ञापने पूर्णपदेन “नेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ” इति
वाक्योदितम् अत्र पूर्णशब्दः कर्तेरि कान्तः विगुणं

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथोत्थादिगुणरहितमनेन "अश्रुत्वमनयवहस्यम्" इत्याद्यश्रुत्वादि-
 वाक्योदिते प्रत्यभिज्ञापिते, विशोकमित्यनेन "य एव आत्मा
 उपहतपाप्मा" इत्यादिदृष्टवाक्योदितम् आनन्दमात्रमित्यनेन "विज्ञा-
 नमानन्दम्" इत्यादिवाक्योदिते मात्राचक्षुःस्वप्नभेदव्युदासः प्राप्ति-
 कारमित्यनेन "निष्कथं निष्कलम्" इत्यादिवाक्योदिते निरवयव-
 प्रत्यभिज्ञानादनन्तरं सर्वशरीरकत्वात्सर्वकारणत्वाच्च सर्वस्मात्
 प्रकृतिपुरुषात्मकाजगतोऽनन्तरं, अनेन "एतद्वास्तुमिदं सर्वं तत्सत्यं,
 सञ्जात्मा" अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसि" सर्वस्वस्वित्त्वं ब्रह्म" इत्यादि-
 वाक्यार्थः प्रत्यभिज्ञापितः । अन्वच्छरीराच्छरीरगोभिर्यथादन्वयत्
 अनेन "य आत्मानि तिष्ठन् यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिश्रुत्यर्थः
 प्रत्यभिज्ञापितः, विश्वस्वोदयस्थितिसंयमानां सृष्टिस्थितिलक्षणां
 हेतुमित्यनेन "सदेष सौम्येदमप्र आसीत्" अनेन जीवेनात्मनानु-
 प्रविश्य सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनास्मत्प्र-
 तिष्ठाः" इत्यादिकारणवाक्यार्थः आत्मेश्वर अनन्वयेश्वरः अनेन "पनि
 विश्वस्यात्मेश्वरं" नतस्ममञ्जाऽपधिकश्च दृष्टवन्ते स्वे माहमिन् प्रति-
 ष्ठितः" इत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसंहितः यद्वा विश्वस्य चिदाचिदात्म-
 कस्यात्मा तदुदयस्थितिसंयमानां व्यापाराणां तदपेक्षनया
 कर्तृभूतोक्तविधपरमात्मस्वरूपेक्षनया तदुदयादीनामीश्वरः
 कर्तृभूतश्चेत्यर्थः । अनेन पूर्वमभिप्रेतं निमित्तकारणत्वमुपपा-
 दितं भवति, एवंभूतोपि स्वगनपेक्षः अपेक्षारहितः अनादरः सर्वमिदं
 कलयामागुणाजगतमप्यादृशानात्पनादरः अनेन "सर्वमिदमप्यातो-
 ऽवाक्यनादरः" इति श्रुत्यर्थोऽनुसंहितः अनात्मत्वमस्तकामत्वे-
 नापेक्षणीयत्वाभावादानादरः अतएवावाक्य अजलपाकः परिपूर्णेश्व-
 र्यत्वात् "ब्रह्मादिस्तस्यैव तं निखिलं जगत्सृष्टीकृत्य ज्ञापयामीनः"
 इति श्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अनन्वयद्वयद्वित्यनेऽनन्वयत्वात्पत्ते उपपादयति-एक इति। सत्सत्
 चिदचिदुभयात्मकं जगत्सर्वमेक एव काऽभूताश्चिदुभयात्मका-
 जगतस्तत्कारणभूतस्त्वमभिज्ञ एवेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदादिति
 भावः । ननु, कार्यकारणोपपादनात्पत्तेः अतएवमन्वयत्वेन, कार्यञ्च
 जगत्सिदाचिदात्मकम् अहन्तु तदुभयविलक्षणत्वेन त्वयैवाभिहित
 इत्याशङ्कान् निराचिकोपुर्विशिनोषि-एक इति । एकः नामरूप-
 विभागानद्वैतस्य चिदचिच्छरीरकत्वेन एकः सत्सदात्मकजगत्त-
 भेदस्य नामरूपविभागप्रयुक्तत्वेन तत्प्रतिस्वभेदकत्वं तदभाव-
 प्रयुक्तमत्रैकशब्दार्थः । एवञ्च साक्षात्क्षयात् कार्यकारणभावस्त्वयो-
 रभेदश्चोपपन्न इति भावः । कार्यकारणयोरभेदे दृष्टान्तमाह-अव्यय-
 मिति । कृताकृतं कार्यकारणवस्थं स्वयंमद्वयमेकमेव तद्वत्
 इह कार्यकारणयोरजगद्ब्रह्मणोर्न वस्तुभेदः । न वस्तुभेद इत्यनेन
 कार्यत्वकारणत्वावस्थयोरवस्था तद्वतोश्च भेदेऽप्यवस्थावतो-
 र्वस्तुताः कार्यकारणयोरभेदः कारणद्रव्यमेवावस्थान्तरापक्षे कार्य-
 मित्युक्तम् अनेनात्मकार्यथाद्वयुदासः सूचितः । तमेधोपपादयति
 त्वयि कार्यकारणरूपे त्वयि विकल्पो भेदः जनैर्भेदोपिकादिभि-
 रज्ञानकल्पितः बुद्धिशब्दान्तरादीनामवस्थाभेदेनाप्युपपत्तेर्वस्तु-
 भेदोऽज्ञानकल्पित इति भावः । यतोऽयं गुणोऽप्यतिकारः गुणपरि-
 ष्यामात्मकः प्रपञ्चः निरुपाधिकस्य प्रकृतिपुरुषाऽप्यां निकृ-

स्वरूपस्य तत्र स्वभेदो त्वच्छरीरभूतस्तत्स्वस्वरूपं शरीरभूतस्य
 गुणोऽप्यतिकारात् द्वयं भिन्नञ्चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

भगवज्ज्ञानभाषनभाक्तिविधानार्थं देवोत्तमरुद्रादिपुरुषादेव-
 महिमा वयस्येने ऽस्मिन्नध्याये, तत्र विष्णुशिष्याः सम्वाद-
 प्रकारं वक्तुमाह-वृषध्वज इति । हरिः सुरगणान् सोममपायय-
 दिति यदिदं निशम्य ॥ १ ॥ २ ॥

स. उमया "सोवामविन्दस्सखासो अग्निं सो अर्केण विध-
 वाधे तर्गांसि सेहभयंयमवथ यूयमिन्द्रश्च मर्यः" इत्यादि-
 वत् ॥ ३ ॥

इतिनिमित्तकारणम् अदृष्टादिवक्षेत्याह, आत्मेति । न जीव
 इत्याह-इश्वर इति ॥ ४ ॥

इश्वरश्चेच्छिवः किं न तस्य ज्ञानस्येकोपास्यमानत्वा-
 सम्भवात् अस्य मोक्षार्थिभिस्तथात्वावित्याह तथेति ॥ ५ ॥

उपास्यमानमपि शबलं किं न क्यादिति तत्राह-त्वं ब्रह्मोमि ।
 ब्रह्मपदार्थमाह, पूर्णमिति । अविनाशिनः पूर्णत्वं युक्तमित्याह, अमृ-
 तामिति । अमृतत्वं कुत इति तत्राह, विष्णुमिति । अत एव विशोकं
 आनन्दमात्रमनोपि शोको नास्त्यस्य पङ्क्तिकाररहितम् एनादृश-
 मन्वयज्ञानीत्याह, अनन्वयदिति । स्वगतभेदविवर्जितं वा अस्यजगत्
 इति शेषः । सर्वस्माद्भिन्नमित्यर्थः । जगत्कारणस्य तदुदासीनस्य
 चैकत्वप्रकटनाय पुनरुक्तमाह, विश्वस्येति । एषामिदं ब्रह्म-
 प्रकृत्यादिकगोपयानपेक्षयाऽपि कर्तुं समर्थ इत्याह, तदुपेक्षनयेति ॥ ७ ॥

एतत्कार्यामिति तत्राह-एक इति । यथा कुण्डलाद्यात्मना
 कृतं प्रकृत्यात्मनात्पकृतं स्वर्गमेकमेवेह स्वर्गो वस्तुनां भेदो
 नास्ति तथा सदादिवस्तुषु स्थित्वात्स्वभावप्रवर्तकत्वेन
 सदादिशब्दाद्यस्यैवमप्येक एव इहमपि सामर्थ्याभावे न
 युक्तमनो निरतिशयसामर्थ्यमस्यावगम्यत इति भावः । स्थान-
 भेदादेकस्य परमात्मनो भेदकल्पनमज्ञानमूलमित्याह-अज्ञानत इति ।
 जनैरज्ञानतस्त्वयि विकल्पो भेदो विहितो यस्मान्स्वमादवस्तुभूत इति
 शेषः । विहत इति पाठे अज्ञानतस्त्वयि विकल्प इति यस्मा-
 त्स्वमाद्विहतो नष्ट इत्यर्थः, भेदकल्पनायां का प्राप्तिरिति तत्राह
 गुणोति । गुणानां व्यतिकरां मिथः कार्योत्समवाचिविशेषो
 यस्मात्सः तत्कार्येषु तत्प्रवर्तकत्वेन तत्स्वत्वात्तदाशङ्कोति
 भावः । ननु, स्वतोभेदाभावेऽप्युपाधिकभेदात् स्यादिति तत्राह,
 निरुपाधिक इति, उपाधिसद्भावं तद्भेदात्सोऽस्तीति शङ्कितुं
 शक्यते स एव नास्ति आनन्दमात्रमिति निर्धारितत्वात्, पुन-
 र्वचनं मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

१-३ ॥
 प्रथमं भगवत्त्वं दर्शयन्नाह, देवदेवेति ॥ ४ ॥
 अथ ब्रह्मत्वं दर्शयन्नाह, आद्यन्ताविति ॥ ५ ॥
 अतस्तथा तथा स्फूर्त्तये त्वच्छरीरभोजमेव सेव्यमित्याह,

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

तथैवेति । भयस्कामासम्भक्तिरनुपयोगिमङ्गलकामाः निराशिषः तद्वितरकामनागूढ्याः ॥ ६ ॥

कथमेकस्य मम ब्रह्मत्वं भगवत्त्वञ्च तत्राह—त्वं ब्रह्मोति, ज्ञानन्दमात्रब्रह्मण्यविशेषांशेन त्वं ब्रह्म स्यः विश्वहेतुशक्ति-मता वैशिष्ट्येन तु त्वं भगवानित्यर्थः । तर्हि कथं सापेक्षोऽहम् ? नेत्याह—नेन विश्वेनापेक्ष्यस्त्वं यस्मात्समात्मनपेक्ष्य एव सांका-यिकीणां कैवल्येन तु तस्मृष्ट्याशौ प्रवृत्तारिति भावः ॥ ७ ॥

एतावता त्वयि सुवर्णं इव वस्तुभेदो नास्ति स्वकार्ये सुवर्णत्वाद्यभिचारवत्स्वरूपत्वाद्यभिचारात् तथापि सुवर्णं इव त्वयि शुद्धे जनैर्षो विकल्पो विशिष्यकल्पना विहितो मनः स पुनरज्ञान एव, कुतः ? यस्मात् सूर्यवर्णरुपाधिकस्यैव सत-स्त्वयं ये गुणाः गृह्णन्ति तद्वन्निषेचिन्नीवद्वहिरङ्गशक्त्यांशाः सत्त्वद्रव्यः तेषामेव व्यतिकरो विकल्पोऽयं तथापि सूर्यं विना तद-भावात् न सूर्यत्वमेव तत्र परामुर्ध्यामात् सुवर्णं दृष्टान्तोऽपि सिद्ध- इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतस्वाराज्यदर्शिनी ।

मायामौग्ध्याद्देवैर्गच्छाद्देवानां मोहनेन किम् ।

इति मोहयितुं शम्भुमानिषोऽस्त्रान्तिक हरिः ॥

दादश मोहयन् शम्भुं पश्यन्त्याः शम्भुयोषितः ।

मोहिन्या विश्वमस्यासाधारण्यं तावन्नूतु ॥

॥ १-२ ॥

सोमया उभया सह ॥ ३ ॥

हे देवदेव ! तनु, त्वमपि देवेषु दीव्यर्मानि तत्राह—हे जग-द्रथपितृ ! मम जगन्मध्यवर्तिश्वान्मामपि त्वं व्याप्नोषीत्यर्थः । अतो मन्वद्विजं जगदिदं तव ईशानव्यममेवेत्याह, हे जगदीश ! तनु विश्वेश्वरत्वेन त्वमुच्यसे लोकैस्तत्राह, हे जगन्मय । त्वं चिन्म-योपि जगन्मयः जगन्मयत्वादीशानव्योऽपीश्वरः न त्वहमी-दृशः किन्तु ब्रह्मैन्द्रादिषुपञ्चारादेव विश्वेश्वर इति भावः । तनु तर्हि मां त्वं प्रधानस्वरूपं भूये तस्यैव जगदुपादानस्यप्रसिद्धे-जगद्रूपत्वं तत्राह, सर्वेषां भवानां वस्तूनां त्वमात्मा चेतार्थिता च हेतुः स्वस्वस्वरूपेश्वर इति भावः ॥ ४ ॥

तनु, जगन्मयत्वात्तया जगत् उत्पत्त्यादिना तत्स्वरूपेन जाज्येन च ममापि किं तथात्वं भूये ? तर्हि नहीत्याह—आद्यन्ताविति, अस्य जगतः सौ आद्यन्तो जन्ममृत्यु यथा मध्यं जीवनं यच्च इदं प्रत्यक्षं वस्तु भवत्यत् परोक्षम् अहमहङ्काररूपत्वं बहिर्भूमका-ररूपत्वं च वस्तु यतो भवति तद्वत्त्वं चिद्रूपो भवान् अवय-वस्य ब्रह्मण्यस्वभावान्ताविति न सति ॥ ५ ॥

तथैवंभूतत्वं महतामात्रमेव प्रमाणामित्याह—तथैव तनु मम मम तु सकामा एवेति भावः । भयस्कामा भक्तीच्छवः उभयत्र इहामुत्र च यथा त्वज्जक्ता निराशिपस्तथा त्वमपि निराशीने त्वस्मदादिरिवैश्वर्यकामतया मेघकसापेक्षः ॥ ६ ॥

यतस्त्वं विश्वस्माद्विश्वव्याप्तरूप एवेत्याह—त्वमिति । प्रह्म-

चिन्मये विश्वे त्वचित् एवं पूर्णमित्यादिनिशेषैर्निश्चयपूर्ण-समृत्तिकं सगुणं सशोकं सुखदुःखात्मकं सविकारं तथा न विद्यत अन्यत् यतस्तद्ब्रह्म अनन्यत् सर्वकारणत्वात् विश्वं तु अन्यत् चिद्भूतत्वात् तथा ब्रह्म अन्यत् मायिकतद्भान्त्व-भिन्नत्वात् विश्वं तु अन्यत् ब्रह्मकार्यत्वात् ब्रह्मकार्यत्वमेव स्पष्टयति, विश्वस्य उद्भावीनां हेतुः तदुद्भावीनामात्मनां जीवाना-मीश्वरश्च तत्फलदाता तर्हि किं राजादिवत् कयाप्यपे-क्षया नेवकंस्यः फलं ददामि ? नहि न हि तत्रपेक्षतया तेषाम् । अपेक्षा यत्र स तदनुत्पत्तस्य भावस्तथा तथैव फलं ददामि न तु स्वपेक्षया तैर्जिषेरेष स्वस्वफलप्राप्तये त्वमपेक्ष्य इत्यर्थः त्वं तु अनपेक्ष्य स्वयोजनार्थं तान् नापेक्षं ॥ ७ ॥

किञ्च जीवानां स्वदीपनदृश्यशक्तिकार्यत्वात् तदुपाधे-विश्वस्य त्वदीपयामाशक्तिकार्यत्वाद् चिज्जडात्मकं जगदपि त्वमेवेत्याह—एकहीन । सत्सत् कार्यकारणत्वात्मकं जगत्तत्र त्वं कार्यं विना त्वं अकार्यं कारणं महत्वादि किमिव कृताकृतं स्वर्णमिव कृतं कुण्डलादि अकृतं केशवस्वर्णम इह विरागमह-दाद्याः कार्यकारणार्थवस्तुनः परमकारणत्वात्तत्रो भेदो नास्ति कार्यकारणयोर्भेदाऽवगमात् विराजो महदादिकार्यत्वात् महदादेर्मोयाकार्यत्वात् मायायास्त्वच्छक्तित्वेन तदुत्पत्त्यादिति भावः अत एव तदज्ञानत एव त्वयि एकस्मिन्नेव जनैर्विकल्पः विहितः जग-त्कारणं ब्रह्मोति मायेति अज्ञानमिति कर्मैति विविधा कल्पना कृता यस्मात्प्रकृपाधिकस्य गुणातीतस्वरूपस्य तव गुणैरेव व्यतिकरो व्यसने विधादृक्कार्याधपत्तिरिति वाच्यत् ब्रह्मकथो नदनां वादिनां “निवाहसम्भारभुवो भवन्ति” इति हंसगुह्योक्तेः “अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मोहिनीरूपं हृष्टा शिवोऽपि मोहमुपागत इति वर्णयति—वृष-ध्वज इति, दादशान्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥

सोमया उभया सह ॥ ३ ॥

देवदेवत्याशौ हेतूनाह, सर्वेषां चेतनाचतनात्मकानां भावानां त्वमात्मा भावयः हेतुः सृष्ट्यादिकर्ता ईश्वरः न्ययन्ता ॥ ४ ॥

सर्वहेतुत्वं प्रपञ्चयति—यत् यस्मिन् प्रपञ्च अहमहमर्थभूतं चेतन तत्त्वं बहिः देवेन्द्रियादिरूपमचेतनं तत्त्वं तस्यास्य चि-द्विदात्मकस्य प्रपञ्चस्य यतः आद्यन्तो सृष्टिसंहारो मध्यं पालनम इदं स्थूलत्वमन्यन्मृत्प्रमथं च तत् सत्यं चिद्रूपानं ब्रह्मानन्द “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति श्रुतिश्लोकं पुनं तत्त्वं भवान् अविकारिस्वरूपत्वाऽजत्याश्विनाशस्वस्वानन्दपूर्णांशे भगवत् प्राह यस्याव्ययस्याविकारिस्वरूपस्य एतानि उत्पत्तिविनाशपालनानि भवन्ति स भवानित्यन्वयः ॥ ५ ॥

मुमुक्षुपास्यस्त्वमेवेत्याह—तथेति । उभयतः इहामुत्र च सद्गामात्मिकं विशुद्धय त्यक्त्वा ॥ ६ ॥

उक्ताथहृदोकरणार्थं बृहत्पूर्णांशेवीन् विश्वहेतुत्वादीन् सर्वं सिद्धाभिज्ञत्वं सर्वसमत्वेयत्तानां चिद्ब्रह्मत्वादींश्च भगवतो गुणान्

त्वां ब्रह्म केचिदवयन्त्युत धर्ममेक एके परं सदसतोः पुरुषं परेशम् ।
 अन्येऽवयन्ति नवशक्तियुतं परं त्वां केचिन्महापुरुषमवययमात्मतन्त्रम् ॥ ९ ॥
 नाहं परागुर्क्षययो न मरीचिमुखया जानन्ति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ।
 यन्मायया मुषितचेतस ईश दैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥ १० ॥
 स त्वं समीहित^१मदः स्थितिजन्मनाशं भूतेहितं च जगतो भवबन्धमोक्षौ ।
 वायुर्यथा विशति खं च चराचराख्यं सर्वं तदात्मकतयाऽवगमोऽवरुत्से ॥ ११ ॥
 अवतारा मया दृष्टा रममाणस्य ते गुणाः ।
 सोऽहं तद्द्रष्टुमिच्छामि यत्ते योषिद्वपुर्धृतम् ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धात्मप्रदीपः ।

श्रुतिस्मृतिमूत्रगणानिजान् सङ्ग्रहणाय वर्णयति—यं ब्रह्मेति, पञ्चभिः ।
 ब्रह्म वृक्षस्वरूपगुणशक्त्याश्रयं तत्त्वं तमेव पुर्याममृतं च त्वं
 विगुणं निखलेहैवेगुणैर्वर्जितमत एव सर्वोपादानकारणत्वेन
 सर्वोऽभिन्नम् अन्यत् त्विद्विच्छक्तिमयसर्धंप्रपञ्चभिन्नस्वरूपम्
 यतो विश्वस्य उद्भादीनां हेतुः विश्वस्य आत्मान्तर्वामी च
 तदपेक्षतया विश्वस्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदत्तेन ईश्वरः निवृत्ता च
 अनपेक्षः अन्यायत्वास्थितिप्रवृत्त्याद्यपेक्षारहित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तार्किकाद्यभिमतस्य जगदीशयोरत्यन्तभेदस्याऽज्ञानमूलत्वं
 दर्शयन् पुर्याकं जगद्ब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्न सम्बन्धं दृष्टान्तेनोपादा-
 यति, एक इति । सदमद्वयं त्विद्विच्छिदात्मकम् इयं कार्यम् अनभिध्यक्त-
 नामरूपत्वित्विच्छक्तिमत कारणमेव "सदेव सौम्यदेमप्र भा-
 सीत्" इति श्रुतेः । तत्राह्वयम् एकः समाधिकानून्यस्त्वमेवेत्यर्थः ।
 तत्र दृष्टान्तः कृतं कटककुण्डलादिरूपमकृतं तत्कारणं च स्वयमेव
 भवति तद्विषयं दार्ष्टान्ते हेतुः यस्माद्धेतोः निरुपाधिकस्य सजाती-
 यविजातीयपदार्थद्वयरूपोपाधिरहितस्यानन्तशक्तिमतः एकस्यैव
 कारणभूतस्य भवतः सम्बन्धिगुणव्यक्तिकरः प्रपञ्चः "तदात्मानं
 स्वयमकुर्वन् सच्च स्वप्नाऽभवत्" "एकोऽहं बहुस्याम्" इत्या-
 दिश्रुतेः । एवं यद्यपि वस्तुनोऽजगद्ब्रह्मणोर्भेदः घटकालयोरिव
 नास्ति तथापि त्वयि निमित्तापादानरूपे जनैः परमायवादि-
 कारणवादिभिः अज्ञानतः विकल्पो भेदो विहितः ईश्वरभिन्नः
 परमाणुमयः संसारः इति जगदीशयोः घटकालयोरिव भेदः
 कल्पित इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमणीशो जपति ॥

श्रीबीरारायणिरुवाच ।

भीशुकदेवजी बोले कि—वृषभज गोबानाथ भी शङ्करने
 यह सुना कि, भीहरिने योपित को रूप धरकर असुरगणों-
 को मोहितकर देवगणोंको असृत पान कराया ॥ १ ॥

वस इतना सुनकर शिशु वृषभपर बैठ कर देवी सहित

मवस्थिति इति बीर० ।

भूतगणोंको साथ लेकर जहां भगवान् विराजरहे वहां उसी
 रूप देखने को गये ॥ २ ॥

भगवान् ने उमा देवी सहित भी शङ्कर की सादर
 पूजा करी, तब सुन्दर तरह से बैठकर भीहरि का प्रति
 पूजन करके हंसते हुए हारिसे बोले ॥ ३ ॥

श्रीमहादेवजी बोले कि—हे देव ! हे जगत में इवापने
 वाले ! हे जगत के ईश ! हे जगत स्वरूप ! सर्व भायों के
 आप आत्मा हैं हेतु हैं और नियन्ता हे ॥ ४ ॥

इस विश्व का आदि मध्य और अन्त जिनसे 'होहे' हैं
 और अव्यय होने से जिसका आदि मध्य और अन्त, नहीं है
 वह सत्य चैतन्य स्वरूप ब्रह्म आप हैं ॥ ५ ॥

परम श्रेय की कामना वाले मुनि जन ऐहिक पार लौ-
 किक सुखों के सङ्को को छोड़कर कोई कामना नहीं
 करके केवल आपके चरणारमोज की उपासना करते हैं ॥ ६ ॥

आप पुर्या ब्रह्म हो असृत विगुण विशोक आनन्द मात्र
 आविकार अनन्य और अन्य आप ही हैं, और विश्व के उत्प-
 त्तिस्थिति और संहार के हेतु भी आपही हैं, और जगत के
 आत्मा तथा फलदेने के लिये अपेक्षित होने से नियामक भी
 हैं और स्वयं निरपेक्ष हैं ॥ ७ ॥

जो कुछ जगत में कार्य कारण प्रपञ्च तथा द्वय
 और अद्वय है सो सब आपही ही जैसे सोनेके कुण्डला-
 दिक दूमरे नहीं होसके किन्तु सोनाही है, इसीधकार कृत
 वा अकृत सर्व वस्तु स्वरूप आपही, जनेने अज्ञान से आप में
 विकल्पविधान किया है क्योंकि गुणों से निरुपाधिक का
 अतिकर हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अत एव त्वां बहुधा वर्णयन्ति तत्त्वतस्तु केपि न जान-
 तीत्याह द्वाभ्याम्—तर्था ब्रह्म वेदाग्नितोऽवयन्ति मन्वन्ते त्वामेव
 धर्म मोमांसका मन्यन्ते प्रकृतिपुरुषयोः परं पुमांसं सांख्याः विम-
 खोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रियायोगा प्रह्वी सत्या ईशाना अनुभिहासेत्वेन
 नवशक्तियुतं परं पाञ्चरात्राः महापुरुषं पातञ्जलाः ॥ ९ ॥

येन संमोहिता दैत्याः पायिताश्रामृतं सुराः ।
तद्विद्वन्व आयाताः परं कौतूहलं हि नः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवमभ्यर्धितो विष्णुर्भगवाञ्छूलपाणिना ।
प्रहस्य भावगम्भीरं गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कौतूहलाय दैत्यानां योषिद्वेषो मया कृतः ।
पश्यता सुरकार्याणि गते पीयूषभाजने ॥ १५ ॥
तत्तेऽहं दर्शयिष्यामि दिदृक्षोः सुरसत्तम ।
कामिनां बहुमन्तव्यं सङ्कल्पप्रभवोदयम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाधेहीपिका ।

परायुर्ब्रह्मा सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणो न सृष्टा अपि येन त्वया विर-
चितं विश्वमपि अस्तु तत्त्वतो न जानन्ति किं पुनस्त्वाम् हे
ईश अभद्रं राजसं तामसं च वृत्तमुत्पत्तिर्बेषां ते न जानन्तीति
किमु वक्तव्यम् ॥ १० ॥

किन्तु एवं तत्सर्वं जानासीत्याह-स एवं सर्वमवकर्त्तमे व्याप्नोषि
जानासि किं तत्सर्वम् समीहितं कृतमद्- स्थितिजन्मनाश-
ममुष्य जगतो जन्मादि भूतानामीहितं च जगतो भवव्यधमांशौ
च व्याप्तौ हृष्टान्तः चराचराख्यं देहजातं च च यथा वायु
राविशति तथा कथमवकर्त्तसे तदात्मकतया तस्य सर्वस्यात्मतये-
त्यर्थः । आत्मत्वे हेतुः अवगमो ज्ञानरूप इति ॥ ११ ॥

एवं स्तुतवा प्रस्तुतं विद्यापयति-अवतारा इति द्वाऽश्वाम् ॥
१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यन्तीति पश्यता अयं भावः
अत्रह्यं तावदुत्पत्त्यान्दैत्यान्वअधिष्ठा देवेषुऽमृतं देयम् न चैवं
नेपरं . कापान्तरेण कर्तुमर्चिन्तम् अतो वञ्चनमोहनादिसारं
कामिनीरूपं मया धृतमिति ॥ १५ ॥

तद्रूपं दर्शयिष्यामि सङ्कल्पप्रभवः कामस्तस्याद्यो वस्मात्
॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्भारतवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकमन्वन्वत्वात्परं उपपादिते तद्वैवं प्रकृतिपुरुषविलक्षण-
त्वेन वेदान्तवेद्यस्यमेवेति स्तुतम्. किञ्चहुना "सर्वेषु वा यत्पद-
मामनन्ति।वेदेभ्य सर्वैरहमेव वेद्यः वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्"
इत्याद्युक्तीत्या निगमागमादिषु सर्वत्र धर्मब्रह्मादिशब्दैरेवैवर्हाय-
मायास्त्वेष्वेत्याह-एवं ब्रह्मेति । किञ्चद्वेदोत्तरभागवत्त्वां ब्रह्माऽवय-
न्ति मन्वन्ते ब्रह्मेति बोधयन्ति केचिद्वेदान्तिनो ब्रह्मेति उच्यते-
इतीत्यर्थः । एके मीमांसकाः धर्ममवयन्ति यद्यप्यपूर्वार्थं किञ्चि-

अयं ते धर्मं मन्वन्ते तथापि "कलमतउपपत्तेः" [३ । २ । ३७] इति
शारीरक्यायेनाप्युक्त्यापि भगवत्प्रसादरूपत्वमकामेनापि तैरवश्यं
वाच्यम् इति यागादिक्रियाया भगवद्दाराधनरूपत्वेन तत्प्रति-
पादकस्य वेदपूर्वभागस्याराधयेऽलौकिकभेदस्याधने सिद्धधर्मरूपे
तस्मिन्नेव पर्यवसानात्तत्रापि तात्पर्यवृत्त्या भगवानेव प्रतिपाद्यते
इत्यभिप्रायेण धर्ममेकेश्वर्यन्तीत्युक्तम् तथाचोक्तम्-

"ये च वेदविद्वा विद्या येचाध्यात्मविदा जनाः ।

ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥"—इति

एके मेध्वरसांख्याः यौगिष्ठाश्च तत्र वेदान्तविरुद्धतत्वापोहेने-
तरद्वाद्यं निरीश्वरसांख्यस्मृतिस्तु निर्मूलैवेति भावः । सद्सतोः
प्रकृतिपुरुषयोः परं विलक्षणं परेशशब्दाद्यप्यवयन्ति अयं
केचित्पाञ्चरात्रास्तु नवशक्तियुतम्-

"विमलोरकर्षिणीज्ञाना क्रिया योगा ततः परम् ।

प्रह्ला सस्या तथेज्ञानानुग्रहा नव शक्तयः ॥"-

इत्युक्तनवशक्तियुते परं निरस्तप्राप्त्यधिकमवयं निर्बिकारं अतन्त्रं
महापुरुषमवयन्ति ॥ ६ ॥

न काश्चिन्नेन तद्गुणान् स्तोतुं वयं प्रभवामः यत्स्त्वया
सृष्टं विश्वमव तत्त्वतो न जानीमः इत्यतच्चाह-नेति । अहं
रुद्रः परायुः ब्रह्मा मरीच्याद्यः ऋषयः त एते वयं सत्त्वसर्गा
जन्तुसमूहाः यस्य तव मायया सङ्कुचितज्ञानाः यत्त्वया विर-
चितं विश्वमेवं तत्त्वतो न जानीमः किपुनरनन्तत्वात्स्वरूप-
गुणादिकमस्मदाद्य एव न जानन्ति किपुनः शब्दसत्त्वा अभद्र-
इत्याः ज्ञानसंकोचकाऽमङ्गलकर्मपरायणाः दैत्यमर्त्याद्यो न
जानन्तीति ॥ १० ॥

त्वमेक एवापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावः सर्वत्र इत्याह-स इति ।
स त्वमुक्तविधस्त्वं सर्वं तदात्मकतया सर्वात्तरात्मकतया
व्याप्येति शेषः । अवकर्त्तसे जानासि, कथम्भूतोऽवगमः ज्ञानरूपः
सर्वात्मकतया शास्त्राणावगम्यो वा किं तत्सर्वं समीहितं स्व-
कृतमदोऽमुष्य जगतः स्थितिस्तृष्टिनीशानां समाहारस्तद्भूतानाम्

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इहितं च जगतो भवद्वयं वन्द्यं मौक्त्येतेत्सर्वम् अथभुञ्जे इति पाठान्तरं तदाऽन्तरात्मनयावगमः अवगच्छतीत्यवगमः कर्त्तरि पञ्चाद्यङ्गन्तः जानन्नवभुञ्जे लीलात्समनुभवसीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः चराचरात्मकं वस्तु वायुः समाकाशं च यथा आविशति तद्वदिति ॥ ११ ॥

एवं प्रतिपूज्य प्रस्तुतं विज्ञापयति—भवतारा इति द्वाश्याम् । गुणैः सर्वज्ञत्वमन्तरात्मत्वादिभिः कलवाण्यगुणैः रममाण्यस्य लीलात्समनुभवस्तत्वावताराः चराहादयो बहवो मया दृष्टाः योषिद्रूपं तु न दृष्टं सोऽहं दृष्टवद्भुवधवतारोऽहमधुना यत् त्वया धनं योषिद्रूपस्तदृष्टमिच्छामि ॥ १२ ॥

येन योषिद्रूपया दैत्याः संमोहिताः सुरास्त्वमृतं पाषिताः तयोषिद्रूपैर्दृष्टमिच्छन्तो वयमागतास्तर्हंशनेऽस्माकमधिकं कौतूहलं वर्त्तते ॥ १३ ॥

एवमुक्तो भगवान् रुद्रं प्रत्यभाषतेत्याह शुक्रः—एवमिति । इति इत्थं गुलपाणिना रुद्रेणाश्यायितः प्रार्थितो भगवान् भावगम्भीरम् केनचिद्भिप्रोद्येण गम्भीरं यथा तथा प्रहस्य रुद्रं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥

तदेवाह—कौतूहलाद्येति द्वाश्याम् । पीयूषभाजने अमृतकलशे गते दैत्यैरपहृते सति सुरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यन्तीति पश्यता ब्रालोचयता मया दैत्यानां कौतूहलाद्य यो योषिद्वेषः धृत उपात्तः ॥ १५ ॥

तत्ते दिदक्षोरहं दर्शयिष्यामीत्यन्वयः । पश्यतेत्यस्यायं भावः अवश्यन्तावद्भुवमत्तान् दैत्यान्वञ्जयित्वा देवेषुऽमृतं देवं न चेद्वैपम्यं रूपान्तरेण तथाकर्त्तुमुचितमतो वंचनमोहनादिसारं कामिनीरूपं मया धृतमिति कथम्भूतं योषिद्रूपम् ? कामिनां बहुमन्तयं कामुकैर्बहुमाननीयं सङ्कल्पप्रभवः कामः तस्योदयो यस्मात्सादृशम् ॥ १६ ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एकस्य नानामतविषयत्वं न भिन्नस्येत्याह—त्वामिति । केचिद्वदन्तिनः त्वां ब्रह्मोत्पत्त्यवगच्छन्ति एके स्मार्ताः धारकर्त्तव्यमम् एके पौराणिकाः परेशं त्वां सद्मनोः परं पुरुषम् अन्ये पाञ्चरत्रिकाः त्वां विमलोत्कर्षणीज्ञानेत्यादिनवशक्तियुतं परं वर्द्धन्ति केचिदेकान्तिनः स्वामव्ययमात्मतन्त्रं महापुरुषमभिषवन्तीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

तद्विषयज्ञानमामग्र्यभावाज्ञानात्वकल्पना इत्याशयेनाह—माहमिति. सस्वसर्गाः सात्त्विकाः अश्रुपि निमित्तमाह—यस्माद्यथेति ॥ १० ॥

जन्मस्थित्यदीनां भिन्नकर्तृत्वेन नानात्वं किं न स्यादिति तत्राह—स त्वामिति । यो ब्रह्माद्यविज्ञातस्वरूपः स जगतः स्थितिजन्मनाशान् भूतैरीहितं च बन्धमोक्षावपि समीहास करोपि हि यस्मात्समात्रानात्मकत्वं भ्रान्तिरिति भावः । (१)मयासुकल्पनास्त्रेकविषया ततोऽन्या किं तव स्तुतिरिति तत्राह,

(१) त्वां ब्रह्मत्यादि श्लोकीकामु ।

वायुगिति यथा वायुः सञ्चरान्तराख्यं सर्वं प्रविशति ततो भिन्नश्च तथा सर्वस्य त्वदात्मकतया त्वद्व्याप्तत्वेनाऽवगमो ज्ञानं ते तव स्तुतिः स्तुतिः स्यादित्यन्वयः । अनेन धर्मादिप्रवर्तकत्वेन तत्तच्छब्दवाच्यत्वाऽवगमः स्तुतिरित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

तव स्तुत्या काऽभिप्राय इति तत्राह—भवतारा इति । अस्तु दृष्टिस्ततः किमिदानीमपेक्षितमिति तत्राह, सोऽहमिति ॥ १२—१५ ॥

सङ्कल्पप्रभवस्य कामस्योदयो यस्माद्रूपवस्तुतया तद्वपुः कामिनीनां च मन्तव्यमिति प्रयोगः—“गन्तव्या ते वसतिरल्लुक्” इति-वत्कृद्योगे षष्ठी अशब्दादकामिनीमिति ग्राह्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमङ्गीवर्गोऽस्मिन्नकृतकमसन्दर्भः ।

सर्वाशतस्तु त्वां केऽपि न जानन्तीत्याह, त्वामिति ॥ ९ ॥ १० ॥

स त्वामिति टीकायाम् अवकल्पे व्याप्नोषि जानासि खेद्यर्थः इत्येव व्याख्येया ॥ ११ ॥ १४ ॥

दैत्यानां कौतूहलाय तद्वारा वञ्चनाय ॥ १५ ॥

सङ्कल्पप्रभवोदयस्य उपासनया वरयोषित् प्रदम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमङ्गिभनायचक्रवर्तिकृतसाराधेर्दशिनी ।

तदेवं स्वस्वमत्यनुसारेण त्वामृषयो बहुधा वर्णयन्तीत्याह, परेशं परमेश्वरं त्वां ब्रह्म वेदान्तिनोऽवयन्ति मन्वन्ते, धर्ममीमांसकाः, प्रकृतिपुरुषयोः परं सांख्याः, अन्ये विमलोत्कर्षणी ज्ञाना क्रियायोगे प्रह्लासत्या ईशाना अनुग्रहा चेत्येवं नवमि-भिच्छक्तिभिर्युतं मिश्रितं मायाशक्तेस्तु परं पाञ्चरात्राः, महापुरुषं पातञ्जलाः ॥ ९ ॥

यद्यपि सर्वमतेषु मध्ये पञ्चरात्रमतमेव भगवन्मतं “पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान् स्वयम्” इत्युक्तेः “तुष्पं च नारदभृशं भगवान् विबुद्धभवेन साधु परितुष्ट उवाच योगम् । ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव” इत्युक्तेस्त-द्वयं तत्त्वं तद्वै महाभक्तस्य शम्भोरपि मतं तदपि जानीम इत्यभिमानिनो न जानन्तीत्याशयेनाह—नेति । न केवलमहं न जानामि किन्तु परायुर्द्विपराजं जीवी ब्रह्मा सस्वगुणो न सृष्टा अपि येन त्वया विराचितं विश्वमपि खलु तत्त्वतो न जानन्ति किं पुनस्त्वां हं ईशं अमद्रं राजभं तामसे च वृत्तं येषां ते तं त्वां न जानन्तीति किमुत वक्तव्यं तेन पूर्वोक्ताः शास्त्रकृतोऽप्यभिमानिनो न जानन्तीति भावः ॥ १० ॥

तर्हि को जानातीति चेत्तत्र त्वमेव खं परं च जानासीत्याह—स प्रसिद्धत्वं सर्वमवगमः अवगच्छन् जानन्नव सन्नवरुणसे व्याप्नोषि किं तत् सर्वं समीहितं सङ्कृतम् असुष्यजगतः स्थित्यादिभूतानां प्राणिमात्राणाम् इहितं भवबन्धं च तस्मात्सोक्ष्णं च बन्धमोक्षप्रकारं जानासीत्यर्थः । व्याप्तिमात्रे दृष्टान्तवायुरिति खं महाकाशं स्वस्थानं चराचराख्यं देहजातं च यष्टु विशति तथैव त्वं निजभ्राम भवैकुण्ठमध्यासीन एव तदात्मकतया तस्य सर्वस्यात्मतथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथंदिशिनी ।

अभिज्ञपितं ब्रूहीति चेत्तत्राह-अवतारेति । गुणोभक्तवात्सल्या-
दिभिः ॥ १२-१३ ॥

प्रहस्येति स्वस्य योगेश्वरत्वं लोकेषु प्रस्थापयितुं मोहिनी-
दिहस्तलेचेत् सर्वं ते तत् सर्वं व्यक्तीभविष्यतीति भावः
भावः श्रीभीरं महादेवेनापि दुःप्रवेशम् ॥ १४ ॥

दैत्यानां कौतूहलायेति तादृशानामेव मोहजनकं तदति-
विस्मयास्पदं बोधिरूपः सुस्माकं योगेश्वराणां तु तदकिञ्चित्करं
न हि मृगयुं मृगो हिलितुं क्षमन इति भावः दैत्यानामिति तत्रैव
स्थिताः सात्त्विकत्वाद्वा अपि नैव मुमुक्षुरात भावः । ननु दैत्यानां
तुच्छानां कृते कोऽयं तदयत्नस्तत्राह-पश्येति गत्यन्तराभावात् इति ।
भावः ॥ १५ ॥

अथनु यथा तथा तदपि तदर्थमेतावद्विरागमनं तत्र न मोक्षं
भविष्यतीत्याह-तदिति । दिहस्तोरित्यन्यथा ते तत्रैव विंशष्ट-
वर्षानुपयास्यत्येवेति भावः । सङ्कल्पप्रभवः कामस्तस्योद्बोधयस्मा-
दनः कामिनां बहुमन्तव्यं तत्र तु कामशत्रोः काम उद्भवितुं
नैव शक्नोति तदपि कौतुकं चेत् पश्यति भावो बाह्यः प्राश्य-
न्तरस्तु कामजेतुरपि महायोगीश्वरस्यापि तत्र तद्दिहस्तैव काम-
सिन्धुमहावर्तान्तेषु हेतुरभून्मम नाम दास इति भावः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञानं भवति "ब्रह्मविद्याप्नोति
परम्"—

"यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय तुःस्त्रस्यान्तं निगच्छन्ति" ॥

इत्याद्विज्ञानबोधकं शास्त्रं "क अज्ञा वेद, यतो वाचो निर्वर्णने
अप्राप्य मनसा सह" इत्याद्विज्ञानाभावबोधकं शास्त्रं चाश्रित्य
• त्वां यथापदेशं यथामति बहवो जानन्ति साकल्येन तु केऽपि
जानन्तीत्याह—त्वामिति, द्वाश्याम् । परंशं सर्वेश्वरं परं पूर्णम्
अव्ययं निर्विकारम् अप्रमत्तं स्थायीं त्वां केचित् "बृहत्वाद्-
बृहत्वात्वात् तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मवदस्वरूप-
गुणशक्ताद्याभयं अवयन्ति जानन्ति—

• ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्म सनातनम्" ॥—

इत्येवं धर्ममवयन्ति, एके "प्रधानस्वप्नपतिगुणेशः" इति श्रुतेः ।
सद्सतोः प्रधानश्रेयसोः परमवयन्ति, अन्ये—

"विमलौत्कर्षिणी ज्ञाना क्रियायोगा ततः परम् ।

• प्रह्लासत्या तथेशानाऽनुग्रहानथशक्तयः" ॥—

इत्येवं नवशक्तियुतमवयन्ति । केचित् "पुरुष एवेद् सर्वम्" इत्येवमव-
यन्ति, अन्ये महापुरुषम्, अन्ये अग्निप्राणजलप्रणवनामादिरूपियां
नानाविधं नानोपासकाः यथापदेशं यथामति त्वामवयन्ति
ते अन्ये इति भावः ॥ ६ ॥

कार्त्स्न्येन तु तद्वदबोधकस्य का कथा येन त्वया त्रिरचितं
विश्वमपि परायुर्ब्रह्मा न जानाति महं शिवो न जानामि न

सर्वसर्गाः ऋषयो जानन्ति शश्वद्भद्रहृताः रजस्तमःप्रकृ-
तयः देवमर्त्यादयः न जानन्तीति किमुत वक्तव्यम् ? ॥ १० ॥

तद्यत्तु सर्वे जनासीत्याह—स उक्तप्रकारस्त्वम् अवगमः
परमज्ञानस्वरूपः तदात्मकतया तदन्तर्धामित्वेन सर्वगतत्वेन-
त्यर्थः । सर्वमवगमस्ते व्याप्नोषि जानासि सर्वशब्दाक्तं विबुधांति,
समीहितं स्वकृतं विश्वम् अदोऽमुष्म विश्वस्थितिजन्मनाशं च
भूतानामाहितं च जगतो भववन्धं मोक्षं च सर्वगतत्वे इष्टान्तः
वायुर्वा चराचराख्यं देहजानं च च आविशति तन्नत् ॥ ११ ॥

एवं स्तुत्वा स्त्रेप्सितं विहापयति-अवतारा इति ह्येन ।
गुणोभर्मस्थापनाद्यर्थमाविष्कृतेः सत्यसङ्कल्पसर्वज्ञत्वादिभिः
रममाणस्य ॥ १२ ॥

नाऽस्माकं परं कौतूहलं तद्दर्शनेऽत्योत्सुक्यम् ॥ १३ ॥

भावेन तुङ्ग्याभिप्रायेण गम्भीरं यथा तथा प्रहस्य ॥ १४ ॥

अमृतखाभशत्रुपराजमस्थानखाभादीनि सुरकार्याणि योविदु-
पेण भविष्यन्तीति पश्यता मया दैत्यानां कौतूहलाय योवि-
द्वेषः कृतः ॥ १५ ॥

सङ्कल्पप्रभवस्य कामस्योद्बोधो यतः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कोई लोग आपको ब्रह्मजानने हैं कितने एक धर्म कोई कार्य
कारणसे ऊंचे परम पुरुष परेशजानने हैं कोई पर कोई एक
महापुरुष और अवयवतया स्वतन्त्र आप को जानते हैं ॥ ६ ॥

हम ब्रह्मा मरीचपादि ऋषि जिस के रचे हुए
को कोई नहीं जान सके हैं, हे ईश ! सत्त्व सृष्टि वाले भी
जिन की माथा से खगिडन चित्त वाले हैं तो फिर मन्ना जा खोट
आचरण वाले हैं उनकी और मनुष्यों की कौन गति है ॥ १० ॥

वो आप अपने किये हुए जगत के स्थिति जन्म नाश
और प्राणियों के चेटित और जगत के वन्ध मोक्ष को आप
जानते हो, जैसे वायु और आकाश चराचर में व्याप्त हो
रहे हैं इसी प्रकार आप भी चराचर में व्याप्त हो रहे हो ॥ ११ ॥

गुणों से रमणा करने वाले ऐसे आपके बहुत अवतारों के
मैंने दर्शन किये—पर आपने ये जो मोहिनी नामक योयित को
रूप धारण किया इसको देखने की मैं बहुत इच्छा करता
हूँ ॥ १२ ॥

जिस रूप से आपने देवों को मोहित किया और देव-
ताओं को अमृत पिवाया वस उसी के देखने की इच्छा से
हम सब आये हैं । हम लोगों को थडा कौतूहल ॥ १३ ॥

भाशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब त्रिशङ्क हस्त वाले महादेव
जी ने भीविष्णु भगवान से ऐसी प्रार्थना करी तब श्री हरि
भी गम्भीर अभिप्राय से हँसकर शंभु से बोले ॥ १४ ॥

श्रीभगवान उवाच ॥

श्रीभगवान् बोले, कि—हे महादेवजी ! जब अमृत कलश
देवताओं के हाथ से खला गया तब देव कार्य की उसी रीति से

श्रीशुक उवाच ।

इति ब्रुवाणो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्भव आस्ते सहोमया ॥ १७ ॥

ततो वदशोपवने वरस्त्रियं विचित्रपुष्पारुणपल्लवद्रुमे ।

विक्रीडतीं कन्दुकलीलया लसद्दुकूलपर्यस्तनितम्बमेखलाम् ॥ १८ ॥

आवर्त्तनोद्धर्तनकम्पितस्तनप्रकृष्टहारोरुभरैः पदेपदे ।

प्रभज्यमानामिव मध्यतश्चलत्पदप्रवालं नयतीं ततस्ततः ॥ १९ ॥

दिक्षु भ्रमत्कन्दुकचापलैर्भृशं प्रोद्धिप्रतारायतलोललोचनाम् ।

स्वकर्णविभ्राजितकुण्डलोत्लसत्कपोलनीलालकमण्डिताननाम् ॥ २० ॥

इत्यद्दुकूलं कवरीं च विच्युतां सन्नद्यतीं वामकरेण वल्गुना ।

विनिघ्नतीमन्यकरेण कन्दुकं विमोहयन्तीं जगदात्ममायया ॥ २१ ॥

तां वीक्ष्य देव इति कन्दुकलीलयैषद्वीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः ।

स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणविह्वलात्मा नात्मानमन्तिक उमां स्वगणांश्च वेद ॥ २२ ॥

तस्याः कराग्रात्स तु कन्दुको यदा गतो विदूरं तमनुव्रजत्स्त्रियाः ।

वासः ससूत्रं लघुमारुतोऽहरद्भवस्य देवस्य किलानुपश्यतः ॥ २३ ॥

एवं तां रुचिरापाङ्गीं दर्शनीयां मनोरमाम् ।

दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषज्जन्त्यां भवः किल ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सिद्धि देखकर हमने देखों के कौतूहल के लिये योषित (स्त्री) का रूप धारण किया ॥ १५ ॥

हे पुरुसत्तम ! यदि आपकी देखने इच्छा है तो हम वह रूप आपको दिखावेगे पर वह रूप तो कामि जनों को बहुत माननीय है क्योंकि ? उसको देखकर काम का उद्भय अवश्य ही होता है ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विचित्राणि पुष्पाण्यरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् कसद्दुकूलं पर्यस्ते परिवृते नितम्बं मेखला यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥

उत्पत्तपत्तकन्दुकलीलाघशोन ये आवर्त्तनोद्धर्तने नमनोभ्रमने ताभ्यां कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां चोद्यभरैः प्रतिपदं मध्यं प्रभज्यमानामिव चलत्पदमेष प्रवालवत्कोमलं ततस्ततो नयन्ती ॥ १९ ॥

दिक्षु भ्रमतः कन्दुकस्य चापलैश्चाश्रयैर्भृशं प्रोद्धिप्रतारे भाषते खोषं चञ्चले खोषने यस्याः स्वकर्णाङ्गां विभ्राजिते ये

कुण्डलं ताभ्यामुल्लसन्ती कपोली ताभ्यां नीलालकैश्च मण्डितं माननं यस्याः ॥ २० ॥

सन्नद्यतीं सन्नद्यन्तीम् जगद्धिमोहयन्तीम् ॥ २१ ॥

तां वीक्ष्य देवः भीरुर् आत्मानमन्तिके स्थितामुमां स्व गणांश्च न वेद कथंभूतः इति पश्यन्भूतया कन्दुकलीलया य ईषद्वीडा तथाऽस्फुटं स्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटीश्रस्तेः मुष्टो घञ्जितः अतएव स्वयं वत् स्त्रियाः प्रेक्षणं तथा च प्रति समीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य ॥ २२ ॥

ते कन्दुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः लघु सुक्ष्मं वासः ससूत्रं काञ्चीसहितम् ॥ २३ ॥

विषज्जन्त्यां कुञ्जितकटाक्षैरात्मानं निरीक्षमाणावाम् ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यमुकथाऽन्तर्हितो भगवान् योषितं स्त्रनिर्मितां काञ्चीदुपवां दर्शयामासेत्याह मुनिः-इतीति । इत्यं ब्रुवाणोऽभिदधानो भगवान् तत्रैवान्तरर्तितो बभूव रुद्रभूतमया भवाभ्या सह सर्वर्तैः परितः चक्षुःप्रसारयन् सर्वत्र पश्यन्नास्ते तत्रवासाञ्जक ॥ १७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तत्र विचित्राणि पुष्पावयव्याः पल्लवाश्च येषां ते
मुमा यस्मिन् तस्मिन्नुपवने वरस्त्रियं भेषां स्त्रियं इदं भव इति
शेषः । भगवन्निर्मिता काचिद्विषं स्त्रीः न तु स्त्रियं पुरुषोत्तमपत्न्य
स्त्रीरूपं जग्राहेति विज्ञायेत "पादवत् सा पृथुभोगी माया इवावनि-
र्मिता "आत्मानं देवमायया" "जडीकृतं" यन्मे वुस्तरबा स्त्रैर मोहि-
तोस्वङ्ग मायया" इत्यनन्तगोक्तिभिस्तथावगमात् कथंभूतां वरस्त्रियं
कन्दुककथं क्रीडया विक्रीडनीं पाकं पचतीतिवर्षिद्वेषः कन्दुक-
क्रीडाङ्कुर्वतीमित्यर्थः । यद्वा कन्दुकक्रीडयेति हेत्वर्थे तुनीया
कन्दुकक्रीडाजन्यरसात्प्रवर्षार्थं कन्दुकक्रीडां कुर्वतीमित्यर्थः । अस्-
द्वुकूलेन पर्वस्ते परिधीने नितम्बे मेखला यस्यास्ताम् ॥ १८ ॥

उत्पतकन्दुकक्रीडावशेन ये भावनेनाह्वयने नमनोऽपमने ताड्यां
कम्पितयोः स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां श्लोकभरैः पदपदे प्रतिपदं
मध्ये . प्रमत्तमानामिष स्थितां चक्षुःपदमेव प्रवालघटकोमलं
तद्विनस्तेतः नयन्तीम् ॥ १९ ॥

विशु भ्रमनः कन्दुकस्य चापलेश्चाश्रयैः भृशं प्रोद्धिप्रं तारे
कनीतिकं ययोस्ते भायने लोचने यस्यास्तां स्त्रकयांशुभां
विभ्राजते कुण्डले ताड्याम् उल्लसन्ती कपोली ताड्याश्च नीला-
खकेश मण्डितमाननं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥

रुग्णस्त्रिचयुते दुकूलं निचयुतां कर्षीं भस्मितं च घनगुना
सुन्दरेणा वामहस्तेन सख्यहानीं बधनीम् अस्तेनरेणा करेणा कन्दुक
विनिघ्नन्तीमात्मनः स्वस्यवन्धिन्या मायया कपटवृत्त्या जगद्धिगा-
हवन्तीम् ॥ २१ ॥

तां वीक्ष्य देवो रुद्रः आत्मानगन्तिकस्थिताम् उमां स्रगयांश्च
न वेद कथंभूतो देवः इति वा कन्दुकक्रीडा तथा ईषद्वीडा तथा
भुट्टमप्रकटं स्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मृष्टो वञ्चितः
अत एव . स्त्रियं यत् स्त्रियाः प्रेक्षयां तथा च प्रतिस्त्रीक्षयां ताड्यां
विह्वलः परमश आत्मा मनो यस्य तथाभूतः ॥ २२ ॥

सः क्रीडमानः कन्दुकः यदा तस्याः करामाद्विदुरङ्गतः
तदा तं कन्दुकमनुप्रजन्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं वासः सूक्ष्मं
काञ्चीसंक्षिप्तं माहुरो देवस्य रुद्रस्य पश्यतस्सतः लहार
किल ॥ २३ ॥

एवमेवभूतां माहुरेनापहृतवामसं नमामिति यावत् कश्चिदः
सुन्दरोऽपाङ्गो यस्याः दर्शनीयाम् अति सुन्दरीत्वादितिभावः ।
मनोरमां तां हृष्टा रुद्रस्तेनयां विखज्जत्यां लज्जया कुञ्चितकटाक्षै-
रात्मानं निरीक्षमाणायां मनश्चक्रे किञ्च ॥ २४ ॥

भीमद्विजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

खसन्ती नितम्बे पयंसना परिवृता दुकूलापरि मेखला
यस्याः सा तथा ताम् ॥ १८ ॥

भावसंनमवाहृतमनमुद्धतमनुप्रमनं ताड्यां कम्पितयोरारब्ध-
चञ्चलयोस्तनयोर्गुणतः प्रकृष्टहारस्य श्लोकभरैः पदपदं मध्य-

प्रदेशो मउवमानामिष स्थितां ततस्ततस्तत्रतत्र चक्षुःपदपल्लुषं
नयन्तीं प्रचालयन्तीम् ॥ १९ ॥

भ्रमनः कन्दुकस्य चापलैः खलभात्रैः प्रोद्धिप्रै चञ्चले नारे
कनीतिकं ययोस्ते प्रोद्धिप्रतारे ते चायने च लोले च लोचने यस्याः
सा तथा तां स्त्रकयांयोर्विभ्राजिते च लोखकुण्डले खर्गविभ्राजित-
लाखकुण्डले ताड्यां उल्लसद्भ्यां कपोलाश्रमलकेश मण्डितमाननं
यस्याः सा तथा ताम् ॥ २० ॥

सख्यहानीं बधनीम् आत्ममायया स्वरूपयोर्भावेच्छिद्येण ॥ २१ ॥
प्रीडासहितेन स्मितेन भुट्टेन प्रकृष्टेन विसृष्टेन विशु
मुक्तेन च कटाक्षेण मृष्टः स्त्रियं चक्षुःसमीक्ष्याड्यां निहृतं माहा-
द्वित आत्मा यस्य स तथा यः ॥ २२ ॥

स्त्री रुद्रं पश्यति रुद्रः स्थियं पश्यतीति भावेन तं कन्दुक-
मनुप्रजन्याः स्त्रियाः ॥ २३ ॥

विखज्जत्यां लज्जाभावं कुर्वन्त्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत इति चतुष्कम् ॥ १८-२५ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्णवशिरीनी ।

लसद्दुकूलेन हेतुना परि स्पर्शतो भावेन यस्ते अदर्शनं प्राप्तं
नितम्बे मेखला यस्यास्ताम् ऊर्जमुन्मिषं कन्दुकं गृहीतुं यत् सल्ला-
वर्षेणमावृत्तिकरुदनस्तरमुद्धर्षनमनुसृष्टेन वृत्तिकरुतेन कम्पितयोः
स्तनयोः प्रकृष्टहाराणां श्लोकभरैः प्रतिपदं मध्यतः मध्यवेद्ये
मत्तमानामिष चक्षुःपदमेव प्रवालघट मरुगां ततस्तनो
नयन्तीम् ॥ १८-१९ ॥

विशु भ्रमनः पदाचित्त चतुर्विशु द्विष्यमानस्य कन्दुकस्य
चापलेश्चाश्रयैर्हेतुभिः प्रोद्धिप्रतारे भायने लोले लोचने यस्या-
स्ताम् ॥ २० ॥

मनहानीं बधनीम् आत्मनो मायया वाहरङ्गवात्स्यैव जगन्मो-
हयन्तीं मत्प्रति जितमायमात्माराममपि शंभुष आत्मस्वरूपेणैव
माहवन्तीमिति भावः ॥ २१ ॥

देवः भीरुद्रः इति पदंभूतया कन्दुकक्रीडापैव मं कश्चित्
सुन्दरः पुरुषः पश्यतीति प्रत्यायितया बुद्ध्या वा ईषद्वीडा
कन्दुपंविक्वाद्योतकी तथा कृतं यत् भुट्टस्मितं ताड्यां सह विसृष्टो
यः कटाक्षस्तेन मृष्टः खरितयोगेश्वर्यैविनेकादिस्त्राजडीभूत
इत्यर्थः । स्त्रियं स्त्रियाः प्रेक्षयां तथा च प्रतिस्त्रीक्षयां ताड्यां
विह्वल आत्मा मनो यस्य सः ॥ २२ ॥

तं कन्दुकम अनुप्रजन्याः स्त्रियाः लघु सूक्ष्मं वासः सूक्ष्म-
शाटिकां मसत्रं सूक्ष्मसम अहरत् उच्चित्पे ॥ २३ ॥

निपज्जन्त्यां मां पश्यति न पश्यतीति द्योतकैः कुञ्चित-
कटाक्षैर्महादेव आसक्तिममिमयस्याम् ॥ २४ ॥

तथाऽपहृतविज्ञानस्तत्कृतस्मरविह्वलः ।

भवान्या अपि पश्यन्त्या गतह्रीस्तत्पदं ययौ ॥ २५ ॥

सा तमायान्तमालोक्य विवस्त्रा व्रीडिता भृशम् ।

निक्षीयमाना वृक्षेषु हसन्ती नान्वतिष्ठत ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिन्धुशतप्रदीपः ।

खसना शोभमानेन वृक्षेण पर्यङ्गे संवृते नितम्बे मेखला
यस्यास्तां कन्दुकार्त्वावशात् ॥ १८ ॥

आवर्त्तनाङ्गनाङ्गां नमनोत्तमनाङ्गां कल्पितयोस्तनयोः प्रक-
ष्टानां हाराणामुक्तमरैश्च पदे पदे मध्यतः प्रमत्तयमानामिष चक्षत्पद-
मेव प्रवाहयत्कोमलमरुणं च तनस्ततो नवर्त्तनम् ॥ १९ ॥

विश्रु धमतः कन्दुकस्य चापल्लेखाञ्जल्यैः भृशमन्वर्थं प्रोत्तिष्ठे
तारे यथास्ते भासते लोके चपले लोचने यस्यास्तां स्त्रकर्गायां
विभ्राजिताङ्गाङ्गुलङ्गुलाङ्गामुल्लसन्तौ कपोलौ ताङ्गां च नीले-
रत्नकेश्च मण्डितमाननं यस्याताम् ॥ २० ॥

ऋषयश्चिन्तन् वृक्षं कवरीं च सन्नहतीं बध्नतीम् ॥ २१ ॥

देवः महादेवः इति एवम्भूतां तां मोहिनीं वीक्ष्य आत्मादीन् न
वेद कीदृशः कन्दुकलीलया ईषट्टीडया स्फुटस्मितं तेन सह
निसृष्टो यः काटाक्षः तेन सुष्टं विवशः अत एव स्त्रवं मत्स्त्रियाः
प्रेक्षणां तथा च यत्प्रतिमभीक्ष्णं ताङ्गां निह्वला व्याकुल आत्मा
चित्तं यस्य सः ॥ २२ ॥

अनुमजस्त्रियाः अनुमज्जन्त्याः स्त्रियाः जघु सूक्ष्मम् सूत्रेण
काट्क्या सहितं वासः ॥ २३ ॥

रुचिरोऽप्यङ्गो यस्यास्तां विपञ्जन्त्यां प्रत्यासक्तिं लज्जया कुञ्जित-
कटाक्षैर्द्यौतयन्त्याम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—भगवान् तो इतना कहते २ नहीं
अंतर ध्यान होगये, पार्वती सहित महादेवजी चारों तरफ को
नेत्र खलाने हुए बैठे रहे ॥ १७ ॥

इतने में ही भीशंकर को उसी नगीचे में एक अग्नि सुन्दर
स्त्री देख पड़ी, और यह क्या कर रही है ? कि—जहां निचिन्न
पुष्प और अरुण पल्लव वाली वृक्षावली शोभा दे रही है उसी
जगह गेद हाथ में लिपे हुये झीङ्काकर रही, और बहुत महीन
वस्त्र संढकी हुई हैं नितंब के ऊपर मेखला (कौंधनी) जा की
ऐसी स्त्री देखी ॥ १८ ॥

फिर यह कैसी है, कि—गेद के ऊंचे नीचे जाने से उल-
खने और नमने में दोनों स्तनों पर उत्तम हार जिस के हलचल
होरहें हैं, जंघाओं के भागी होने से और अर्धभाग के बहुत
सूक्ष्म होने से कन्दुक (गेद) के फेंकने में रोकने में और

किसी समझ उठाने में महादेवजी को ऐसी शंका उत्पन्न
करनी है कि—इतने जखरी में यह पतली कमर कहीं टूट न
जाय - और जहां २ यह गेद जाये वहां २ अपने कोमल पद
पल्लवों को परिभ्रम से लेजा रही है ॥ १८ ॥

दिशाओं में फिरनी हुई गेद के ऊपर दृष्टि खगाने से गेद
की चपलता से अति अस्मिन् नेत्रों के तारे और नेत्र भी
चंचल हो रहे हैं, और दोनों कर्णों में धारणा किये जो कुण्डल
उनसे अति शोभायमान कपोलों पर नीली झलकें जो खटकी
हैं तिन से बहुत ही शोभा युक्त मुख है जिसका ॥ २० ॥

जो सूक्ष्म वस्त्र धारण किया है वह कन्दुक झीङ्का से
टीका पड़ गया है उसको और शिरसे वेणी के खुल जाने से
वस्त्र को और केशों को चाये हाथ से स्पृहाग्नी बांधती जा रही
है, पर गेद के खेद को नहीं छोड़ा किंतु कौतुक पूर्वक दहिने
हाथ से गेद का ताडन करती जा रही है इस प्रकार जगत
को मोह करने वाली उस स्त्री को शिवने देखी ॥ २१ ॥

उसको देखकर, उसकी ऐसी गेद की लीला से किञ्चित्
लज्जा सहित अप्रकट मंद हसन पूर्वक कटाक्ष से महादेवजी तो
लुट गये, वस स्त्री को आप टक टकी लगाकर देख रहे हैं
कन्दुक झीङ्का करती हुई वह भी कभी इनको देख लेती है
इतने ही में श्रीभोजानाथ एसे विह्वल होगये, कि—हम कौन
हैं और कहाँ है और किस जिबे आये, और पार्वती कहाँ और
हमारे गण कहाँ है यह कुछ आपका खबर न रही ॥ २२ ॥

एकबार वो गेद उस स्त्री के हाथ की चोट खाकर दूर
दुलती हुई चली गई तब वह स्त्री भी उसके पीछे बेग सं
देडी इतने में शंभु के देखने २ उम स्त्री का वस्त्र शिथिल नौ रहार
वस भाषा जो एतन का शंका सोई वह हलका वस्त्र सूक्ष्म
कटि सूत्रसहित, शरीर से अलग होकर उड़ गया ॥ २३ ॥

इस तरह रुचिर कटाक्ष वाली बहुत ही सुन्दर देखने के योग्य
और मन को हरने वाली स्त्री को हरने नष्ट देखी और देख कर
उसके बीच आपने मन खगाया, भोजानाथ ने जानी कि यह भी
हमको चाहती है तब तो मन किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्पदं तस्याः समीपं ययौ ॥ २५—२६ ॥

तामन्वगच्छद्भगवान् भवः प्रमुषितेन्द्रियः ।
 कामस्य च वशं नीतः करणुमिव यूथपः ॥ २७ ॥
 सोऽनुव्रज्यातिवेगेन गृहीत्वाऽनिच्छतीं स्त्रियम् ।
 केशबन्ध उपानीय बाहुभ्यां परिष्वजे ॥ २८ ॥
 सोपगूढा भगवता करिणा करिणी यथा ।
 इतस्ततः प्रसर्पन्ती विप्रकीर्णाशिरोरुहा ॥ २९ ॥
 आत्मानं मोचयित्वाङ्ग ! सुरर्वभभुजान्तरात् ।
 प्राद्रवत्सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता ॥ ३० ॥
 तस्यासौ पदवीं रुद्रो विष्णोरश्रुतकर्मणः ।
 प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणेव विनिर्जितः ॥ ३१ ॥
 तस्यानुधावतो रेतश्चस्कन्दामोघरेतसः ।
 शुष्मिणो यूथपस्येव वाशितामनुधावतः ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषाथंदीपिका ।

भङ्ग, हे राजन् ! ॥ ३०—३३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

तथाऽपहृतविषेकोऽन एव तथा कृत उत्पादितः स्मरः काम-
 स्नेहं विदुषोऽन एव गता कृषिकस्य "कामानुरागां न मयं न खज्जा"
 इतिश्लोकादेवभूतो रुद्रः भवाभ्याः पश्यन्त्याः सत्या अपि तत्पदं
 तस्याः समीपं ययौ गतः ॥ २५ ॥

तमायास्तं रुद्रं विचोक्ष सा स्त्रीः विगतवस्त्राऽनएव भृशं
 मीडिता वृक्षेषु निलीयमाना तिरोद्धाना हसन्ती नाम्बतिष्ठत कञ्चित्
 स्थिरं न तस्यौ ॥ २६ ॥

तामननुतिष्ठन्तीं भगवान् भवोऽन्वगच्छत् कथम्भूतः प्रमुषि-
 तानि शोभितानीन्द्रबाण्य बन्धु कामवह्यतां प्राप्तः यथा
 यूथपो गजः करणुम इमीमनुगच्छति तद्वत् ॥ २७ ॥

सोऽनुगतो रुद्रोऽतिवेगेन स्वमीपमेत्थानिच्छन्तीमपि स्त्रियं
 केशबन्ध गृहीत्वा स्वसमीपं प्रापद्य बाहुभ्यामालिङ्गित-
 वान् ॥ २८ ॥

वशा करिणा गजेन करिणी तथा भगता रुद्रेण उपगूढा
 परिष्वक्ता विप्रकीर्णाः शिरोरुहाः केशाः यस्यास्सा इतस्ततः
 प्रसर्पन्ती सुरर्वभस्य रुद्रस्य भुजयोरन्तरान्मध्याद्वात्मानं ब्रह्माप्सो-
 चयित्वा भङ्ग, हे राजन् ! देवेन भगवता विनिर्मिता सा पृथु-
 प्राणा मायामोहिनी भगवत्मायानिर्मिता वा सा योषित् प्राद्रवत्
 माधावत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

वैरिणा कामेन विनिर्जित इवासौ रुद्रस्तस्याद्भुतकर्मणः
 विष्णोर्धिष्णुनिर्मिताया योषिनः पदवीमन्वगच्छत् ॥ ३१ ॥
 शुष्मिणः मत्स्य यूथपस्य वाशितां पुष्पवतीं गजीमनु-
 धावत इव तस्य तामनुधावतोऽमोघरेतसो रुद्रस्य रेतश्चस्कन्द
 प्रक्षरत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नाम्बतिष्ठत नाऽनुकलाऽभूत् ॥ २६ ॥ — ॥ ३० ॥
 वैरिणा पुरुषार्थविरोधिना विकल्पप्रयावता वा ॥ ३१ ॥
 शुष्मिणां वीर्यवतः वाशितां मैथुनेच्छावतीं करिणीम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विनस्त्रा स्त्रलक्षुत्तरीया ॥ २६-२८ ॥
 सोपगूढेति । युग्मेकस मांथीत, माययाऽऽप्रेषमात्रं न तु स्त्रीत्वमिति
 बोधिनं यूथपस्य करिन्द्रस्य श्रुतुमतीं करिणीम् ॥ २९-३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभारथंदीपिनी ।

तत्पदं तस्याः स्थानम् ॥ २५ ॥
 विनस्त्रा स्त्रलक्षुत्तरीया नाम्बतिष्ठत भवम् अनुकलाऽभूत् न
 स्थित्वती किन्तु वृद्धावैव ॥ २६-२९ ॥
 मायया येगमायया देवेन हरिणा विनिर्मिता प्रकटी-
 कृता ॥ ३० ॥

यत्रयत्रापतन्मह्यां रेतस्तस्य महात्मनः ।
 तानि रूप्यस्य हेम्नश्च क्षेत्राण्यासन्महीपते ॥ ३३ ॥
 सरित्सरस्तु शैलेषु वनेषूपवनेषु च ।
 यत्र क चासन्तृषयस्तत्र सन्निहितो हरः ॥ ३४ ॥
 स्कन्ने रेतमि मोऽपश्यदात्मानं देवमायया ॥
 जडीकृतं नृपश्रेष्ठ ! सन्न्यवर्तत कश्मलात् ॥ ३५ ॥
 अणानगतमाहात्म्य आत्मनो जगदात्मनः ॥
 अपरिज्ञेयवीर्यस्य न मेने तदुहादभुतम् ॥ ३६ ॥
 तमनिकलबमवीडमालक्ष्य मधुसूदनः ॥
 उवाच परमप्रीतो बिभ्रत्स्वां पौरुषीं तनुम् ॥ ३७ ॥
 श्रीभगवान् उवाच ॥

दिष्ट्या त्वं त्रिवृधश्रेष्ठ ! स्वां निष्ठामात्मनास्थितः ॥
 यन्मे स्त्रीरूपया स्वैरं मोहितोऽप्यङ्ग ! मायया ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भुवनाथकवर्निकृतसारायंदिनी ।

इवेत्युत्प्रेक्षाघोतकं वस्तुनस्तु भगवतेव विनार्जित इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
 शुष्मिणी मत्तस्य यूथपस्य हस्तीन्द्रस्य रेतसोऽमोघत्वम्
 स्वर्गात्वेन परिणामात् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अपहृतं विद्वानं विवेको बहव सः तत्पदं तदाधिष्ठितं स्थलम् ॥
 ॥ २५—२६ ॥
 कंचन हरिणा विनिर्मिता भाषिकृता माया मोहिनी-
 मूर्तिः ॥ ३० ॥
 विष्णोर्मोहिनीरूपस्य पदवीं मार्गम् अन्वपद्यत अन्वगच्छत् ॥ ३१ ॥
 चस्कन्व अक्षरत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

वस उसने आपका सब विद्वान नौ हर किया और उसको
 देखकर उत्पन्न हुआ जो काम तिससे भति विह्वल होगये और
 पार्वती जी देखती रही गण देखने रहे, इनके देखने २ निर्बल
 होकर उस स्त्री के समीप महादेव जी गये ॥ २५ ॥

वह स्त्री भी शंकर को भाते हुए देखकर बिना वस्त्र के बहुत
 ही अज्ञित हुई, और भोजानाथ के पकड़ने के डरसे उस वृद्धा
 बर्षी में लुपती हुई एक जगह स्थित नहीं रही वर वीच २ हैंसती
 भी जाती रही ॥ २६ ॥

ठगी गई इन्द्रियें जिनकी ऐसे भगवान् श्रीमहादेव जी काम
 के वस होकर, जैसे यूथप हाथी हथिनी के पीछे जावे तैसे उस
 स्त्री के पीछे जाने हुए ॥ २७ ॥

शिवजी ने बड़े बग से दौड़कर इच्छा न करने वाली उस स्त्री
 की चोटी के बंध को पकड़ कर समीप आकर दोनों बाहुओं से
 आखिजन किया ॥ २८ ॥

भगवान् श्रीमहादेव जी ने उस स्त्री का आखिजन किया जैसे
 उम्मत हस्ती हस्तिनी का करे, पर उस स्त्री के केश नौ खूब गये
 और तौ भी वह इधर उधर को छूटने को लड़कडानी रही ॥ २९ ॥

हे राजन् ! किसी प्रकार शंकर के दोनों बाहुओं के बीच में
 से सटक कर अपने शरीर को लुडा कर बड़े नित्य वाली मानों
 दंग विनिर्मित साक्षात् माया हो एसी रूप वाली वह स्त्री भाग
 चली ॥ ३० ॥

श्रीशुकदेवजी कहते हैं, कि उन अज्ञतकर्मा विष्णु के पीछे
 रुद्र भाग, उस समय एसा मालूम पडा कि-जैसे बैरी कामदेव न
 रुद्रको अच्छी तरह पकाड़ दिया हो ॥ ३१ ॥

उन अमोघ वीर्य वाले शंकर का पीछे २ दोड़ने में वीर्य पतन
 होता हुआ, जैसे ऋतु के समय वाली हथिनी के पीछे जाने
 वाले मदीमत्त हाथी का ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्यटीपिका ।

एवं तामनुभाषन् हरः सरित्सरस्तु शैलादिषु च सन्नि-
 हितो बभूव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

कोनु मेऽतितरेन्मायां विषक्तस्त्वदृते पुमान् ॥
तांस्तान्विसृजतीं भावान्दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ ३६ ॥
सेयं गुणमयी माया न त्वामभिभविष्यति ॥
मया समेता कालेन कालरूपेण भागशः ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाधेर्दीपका ।

तदुह देवमायया जडीकरणम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
स्वां निष्ठां प्रकृतिम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
कालेन सृष्ट्यादिनिमित्तेन मया कालरूपेण भागशो रज
प्राद्यशेन समेता मदीना सती ॥ ४०—४४ ॥

भीमद्वीररात्रवाचर्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अमोघरेतस्त्वमेवाह-यत्रेति । महां यत्रयत्र स्थले महात्मन-
स्तस्य रुद्रस्य रेनोऽपतत्तानि स्थलानि हे महीपते ! रौप्यस्य
रजतस्य हेमनः सुवर्गास्य च क्षेत्राययासन् बभूवुः ॥ ३३ ॥

किञ्च यत्र कञ्चयत्र सरिदादिषु रेनोऽपतत्तत्र रुद्रः सनिहितो
बभूवुः इत्यत्र तदुपासका ऋषयश्च आसन् बभूवुः ॥ ३४ ॥

एवं रेनसि स्कन्ने सति देवमायया योपिता जडीकृत-
मात्मानं स रुद्रोऽपश्यत् ततः हे नरभेष्ट ! कश्मलात्कामात्मन्यव-
र्षत ॥ ३५ ॥

अथानन्तरमपरिज्ञेयं परितो ज्ञातुमशक्यं वीर्यं चेष्टितं यस्य तस्य
जगद्दामनः परमात्मानो यन्माहात्म्यं तद्वगतं ज्ञातं येन
स तथाभूतो रुद्रस्तदुह तज्जि योपिद्रूपं तच्चेष्टितं च महद्बभूवुः
अहृष्टाश्चनपूर्वं मेनेऽमन्यत ॥ ३६ ॥

ततो भगवान् मधुसूदनः स्वां तिरोधायितां पौरुषीं तनुं विभ्र-
वाविर्भाषयन् स्वयमाविरभूद्वेत्स्यर्थः । अविर्कृतं धृष्टमग्रीडं निकृजं
च तं रुद्रमाजक्ष्य नितरां प्रीतस्मन् जगात् ॥ ३७ ॥

तदेकाह-विष्टयेति त्रिभिः । हे विबुधभेष्ट ! त्वं स्वां निष्ठां प्रकृतिं
कामनिकारराहित्यं देवादात्मना स्वेनैवास्थितः स्थितः लक्ष्मवान्म-
न्मायाया दुरत्ययत्नादिति भावः । तदुरत्ययत्वमेवाह-यदिति । अह्म
हे रुद्र ! यद्यन्मात्मानं मे मया मायया दुरत्ययत्ना स्वैरं यथेच्छं नितरा-
मित्यर्थः । मोहितोऽसि मोहं प्रापितोऽसि इत्यर्थः । एवं मोहितस्य तव
स्त्रनिष्ठात्वाभो देवात्मंपक्ष इति भावः ॥ ३८ ॥

दुस्तरस्त्वमेवाह-कोषिति । त्वां विना कोनु पुमान् मया मायां
विषक्तः निषयासकोऽनितरेत्, विषक्तः इत्यनेन जिनेन्द्रियस्तु
मत्प्रपन्नोऽनितरेद्वेति सूचितम् । कथमभूता अकृतात्मभिरजिते-
न्द्रियैः दुस्तरांस्तान्स्तान् भावान्कामक्रोधादीन् विसृजन्तीम् ॥ ३९ ॥

एवं स्वमायाया दुस्तरत्वमभिधाय तां विशिष्यतया तस्याऽन
मिषमनुशुक्लानि-सेयमिति । सेयमुक्तविधा त्रिगुणात्मिका कालेन
कालशरीरकेण मया सृष्ट्याशुचितकालेन भागशः रज प्राद्यशेन

[४४]

समेता व्याप्ता माया त्वां नाभिभविष्यति मोहितं न करी-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपद्मरत्नावली ।

(१) रुद्रस्य क्षेत्राणि हेमनश्च क्षेत्राणि स्वर्णाकारागयासन् ॥ ३३ ॥
क च यत्र क च सरिदादिषु रेतः क्षेत्रेषु ऋषयश्च आसन्
तत्र भवश्च सनिहितोऽभवत् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

दुष्टिर्भ्रंशकरं कश्मलं निवृत्तमिति यस्मात्तव तस्मात्तदुवा-
हनस्तां प्राप्स्योक्तिम् ॥ ३६ ॥

अविर्कृतं स्वस्थम् अग्रीडं कामजनकलज्जारहितम् ॥ ३७ ॥
स्वां निष्ठां मत्कलक्षणां आत्मना मनसा कुत इति तत्राह
यत इति ॥ ३८ ॥

दुरत्ये जीवराशौ कश्चिन्मायां तरेत् वैचिद्यादिति तत्राह-
कृते त्वदिति । विषये विषक्तः “ये ये विषयपाशयन्धकार्ता-
स्तान् भावान् कश्चिद्वीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत” इति श्रुतेः । माया-
तरणापद्रुनां सज्जावात्कथं कोषित्याक्षिप्यत इति तत्राह, दुस्तरा-
मिति ॥ ३९ ॥

मदनुग्रहवतः सुतोत्याह-सेयमिति । भागशः एकदेशेनापि
॥ ४० — ॥ ४५ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र च हेमक्षेत्रात् रुद्रक्षेत्रं त्रिविधवाह-सारादिति । सरि-
दादिषु विशां हसोयति, यत्र कञ्चेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

आत्मनः स्त्रीयपरमस्वरूपस्य जगतोऽपि परमस्वरूपस्य तद-
ग्न्यामिमाश्च ॥ ३६ ॥

तद्रूपतास्फुरणाद्देवाविर्कृतं पराभवजग्ज्जाभिरहितम् अग्री-
डश्च ॥ ३७-३९ ॥

सेयमिति पूर्वस्तु मद्विच्छया तथा मोहितत्वात् ॥ ४०—४२ ॥

भीमत्रिध्वनागचक्रवर्तिकृतस्मारार्थदर्शिनी ।

(१) रुद्रस्येति तानि क्षेत्राणि रुद्रदेवतानात्यन्तस्तेऽयो हेम-
विष्णुभिः प्रथमं रुद्रः प्रसादनीय इति भावः ॥ ३३ ॥

एवं तामनुभावन् हरः सरिदादिषु सनिहितो बभूवेति
मोहित्यास्तत्र तत्र धावन् तत्रस्थानुगीन् हरस्य योगभ्रंशं सान्ता-

(२) तानि रुद्रस्य हेमनश्च इति मूलपाठः । विज० चक्र०

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता राजञ्जीवित्साङ्गन सत्कृतः ॥

आमन्त्र्य तं परिक्रम्य सगणाः स्वालयं ययौ ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भगवताशक्तवर्तिकृतस्वाराशेदर्शितो ।

इत्ययितुमिति ध्वनिः तेन मुनिभिर्योगाकृद्देरपि त्रिजितमपि स्वमनो
युवातिषु न विश्वसनीयमिति शिक्षणमनुध्वनिः ॥ ३४ ॥

स्फुल्ले मधुपूर्णां सतीत्यर्थः । मोहिनी प्रथमदर्शनज्ञगामारभ्ये-
वात्मा जर्दीकृत एवास्मिन् तदानीमपश्यदिति जर्दीकृतत्वेनानु-
सन्दधानित्यर्थः । कदमलात् मोहिन्यनुधावनात् ॥ ३५ ॥

अथ सन्निवेशोत्पत्तिभ्रम एव मोहिनीमन्त्रहितामालक्ष्य अय-
गते स्वमोहविषकां भगवदधीनानिति माहात्म्यं येन सः आत्मनो
हरः यद्वा आत्मनः स्वस्य अयमतमाहात्म्यः ज्ञानयोगेश्वर्य-
पगायः तत् जडीकरणं निवेकप्रदानं च अद्भुत न मेने तत्र हेतुः
जगदात्मनः जगत्सम्यक्चित्तं गामपि मोहयितुं प्रवाधयितुं च
समर्थस्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

हन्त हन्त महायोगेश्वरोप्यहं विषयान्ध एवाऽभवमित्यनु-
नापराहित्याद्विक्रुपं स्वान्तर्गामिनि का नञ्ज्यत्राडम अयं भावः
नाहमन्नेन केनापि मोहयितुं शक्यं मत्प्रभुगमात् न मन्मोहनं न दूष-
णात्प्रहं प्रत्युत् भूषणात्तन्मन ममाऽपि मोहनं विना मत्प्रभो-
रात्मन्तिकं प्रभुत्वमयं कृत इति प्रभुत्वानिशयो दासस्य मे
अकृत्यत्कर्ममेव पुष्यतीति ॥ ३७ ॥

स्त्रीरुपया मोहिन्याकृत्स्वरूपभूतया मायाया मोहितोऽपि स्वां
निष्ठां भक्त्युत्थैर्देव्यमर्षी निरहङ्कारतामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जगन्मोहिन्या मद्वद्विरङ्गमायया तु त्वं नैव मोहितो वत्संभ
इत्याह-कोन्विति । विपक्तः मारियकविषयासक्तः सन् को मायां
तरेत् त्वहं त्वां विना त्वं तु मायायामासक्तोऽपि मायाम-
तर इत्यर्थः । मायां विशिनष्टि-भावान् रजस्तमोगयान् कामा-
दीन् ॥ ३९ ॥

भैव केति चेदतः स्वाङ्गुल्या तत्पमीपस्थां दुर्गादर्श-
यति-लेशमिति । कालेन कारणात्तया जगत् सृजता समेता
मोहिता मया कीदृशन भागशोशिन कलयति ईक्षणाङ्गीक-
रोतीति कालः पुरुषो रूपं यस्य तेन ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सरिदादिषु यत्र कचन श्रुतयस्तत्राश्रमेषु च हरः सन्नहित
स्नह्याः यत्नावन्याः पृथगन्वगो षभूव ॥ ३४ ॥

देवस्य मायया मोहिनीमूर्त्या ॥ ३५ ॥

जगदात्मनः अयगते माहात्म्यं येन सः आत्मनः स्वस्य तज्जडी-
कृतत्वमद्भुतं न मेने ॥ ३६—३७ ॥

निष्ठां प्रकृतिम् मोहिनीमूर्तिधरेण मोहितोऽपि मदनुग्रहा-
द्विमोहोऽनीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ मदीयेन मोहिनीरूपेण त्वद्विधोपि मोहितो भवतीति का
कथा मन्मायया सर्वापि जनो मोहितोऽस्तीति सूचयन् अकृता-
त्मभिर्दुश्चरा त्रिगुणा गायपि मदनुग्रहात्त्वां नाभिभविष्यतीत्याह
क इति ब्राह्मणम् ॥ ३९ ॥

कालेन कालशक्तिना मया सृष्ट्यादिकर्त्रां विभागशः रजआदि-
प्रवरंनेन हेतुना समेता अभिष्टाना ॥ ४०—४१ ॥

भाया टीका ।

हे महीपते ! उन महात्माजी का पूर्णचर्म जहाँ वीर्यगिरा के सघ
खाने और चाँदी (अथवा रुद्र) की खानें हो गई ॥ ३३ ॥

मही तलाव पर्वत घन उपवनो में जहाँ कहीं ऋषिखोगों
के आश्रम रहे तहाँ तहाँ भगवान् भागे और पीछे २ हू
भी उभी जगह हाँकर नङ्ग धड़ङ्ग दीडने गये ॥ ३४ ॥

हे मृगश्रेष्ठ ! वीर्य पतन हो : क पीछे महादेवजी ने अपने
को देव माया से जड़ किया हुआ जाना तब दुःख से निवृत्त
हुये ॥ ३५ ॥

तदनन्तर जगदात्मा अपरिच्येय वीर्यवाले भीहरि का माहात्म्य
जानकर शिवनेभी अपने ऊपर घीता हुई बात को कुछ शङ्कत नहीं
समुझी ॥ ३६ ॥

श्रीमधुसूदन भगवान् भी शङ्कर को अविकल और अल-
जित देखकर परम प्रसन्न होकर अपने पुरुष शरीर को
धारण कर भीभगवान् कहने लगे ॥ ३७ ॥

श्रीभगवानु वाच ॥

भीभगवान् बोले, कि हे विवृश्रेष्ठ ! तुम भान्य हो, जो
कि हमारे स्त्रीरूप मायासे मोहित भी होकर ज्ञान के बल से
अपने स्वरूपसे चलायमान न हुये ॥ ३८ ॥

विषयों में आसक्त होनेवाला कौन पुरुष तुमारे बिना
हमारी माया को तर सक्ता है, दिन २ मृगश्रेष्ठा कीस्ति-
विषयों में सुख लेश दर्शाने वाली ऐसी हमारी माया अजिते-
न्द्रिय पुरुषों को बहुत दुस्तर है ॥ ३९ ॥

ऐसीप्रभाव वाली त्रिगुण मयी ये हमारी माया अब तुम
को मोहित नहीं करेगी, क्योंकि-सृष्ट्यादिकों का कर्ता काळ-
रूप हम हैं, और रज आदि उत्पन्न करने वाली माया भी हमारे
ही आधीन है ॥ ४० ॥

आत्मांशभूतां तां मायां भवानीं भगवान् भवः ॥
 शंसतामृषिमुख्यानां प्रीत्याचष्टाय भारत ! ॥ ४२ ॥
 अपि व्यपश्यस्त्वमजस्य मायां परस्य पुंसः परदेवतायाः ॥
 अहं कलानामृषभो विमुह्ये यया वशोन्ये किमुनास्वतन्त्राः ॥ ४३ ॥
 यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात्समासहस्रान्त उपारतं वै ॥
 स एष सांक्षात्पुरुषः पुराणो न यत्र कालो विशते न वेदः ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति तेऽभिहितस्तात ! विक्रमः शार्ङ्गधन्वनः ॥
 सिंधोर्निर्मथनेन येन धृतः पृष्ठ महाऽचलः ॥ ४५ ॥
 एतन्मुहुः कीर्तयतोऽनुश्रुण्वतो न रिप्यते जातु समुद्यमः कश्चित् ॥
 यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिभ्रमापहम् ॥ ४६ ॥
 असद्विषयमङ्घ्रिं भावगम्यं प्रपन्नानमृतममरवर्यानाशयत्सिन्धुमथ्यम् ।
 कपटयुवतिवेषो मोहयन्त्यः सुरारिस्तमहमुपसृतानां कामपूरं नतोऽस्मि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे शंकरमोहभंजनाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अष्टाध्यायार्थनिगमनम् इतीति ॥ ४५ ॥

एतत्कीर्तनादीं फलमाह—एतदिति ॥ ४६ ॥

भगवता कृतं भक्त्याज्ञानं समरजमस्करोति—असतामवि-
 रयम् भावो भजनं तेन गम्यमङ्घ्रिं प्रपन्नान् शरणागतान् सिन्धुमथं
 सिन्धोर्निर्मथनेन जातममृतेन य आशयद्भोजयत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

एवमित्थं हे राजन्! भगवता भीवत्साङ्केन सत्कृतोऽनुश्रुहीतो
 रुद्ररुत्तं श्रीवत्साङ्कामन्द्यात्तुलाप्य तेनानुज्ञातरुत्तं परिक्रम्य प्रणाम्य च
 सगण्यः सप्रमथादिगण्यः स्त्रालयं कैलासाद्रिं जगाम ॥ ४१ ॥

अथाङ्कतरं हे भारत ! ऋषिसुख्यानां पश्यतां सतां भगवान्
 भवः आत्मनोऽशभूतां शरीराङ्गभूतां तां भवानीं प्रत्याचष्ट
 उवाच ॥ ४२ ॥

तत्रेवाह—अपीतिहास्याम् । परदेवताया अजस्य कर्मोत्तोरपि-
 रहितस्य परमपुरुषस्य मायां स्वमप्यपश्यः मायामाहात्म्यम् अपश्यः
 किमित्यर्थः । तत्रेव वशोयति, कलानां विद्यानामृषभोऽभिपतिरप्यथाः
 पारवश्यरहितवानपि अहं यया मायया मुह्ये मोहितवानस्मि
 किपुनरस्वतन्त्राः मर्त्यदेव्याद्यो मुह्यन्तीति ॥ ४३ ॥

समामहस्रान्ते अनेकसम्पत्सहस्रपर्यन्तं तपस्तपसा तदन्ते
 योगात्मपोयोगानुपारते निवृत्तं मां त्वं यत्पृच्छस्त्वमुपास्यं वस्तु
 किमिति पृष्टवत्यासि स मया उपासितः साक्षात्प एव पुराणोः पुरुषः
 यत्र यस्मिन् पुराणो पुरुषे कालो न विशति यं काष्ठेन कलयति
 कालार्परिच्छिन्न इत्यर्थः । यत्र काळादिकं सर्वं वस्तुजातं युगपत्
 साक्षाद्देव स्वर्गापि वेद इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अष्टाध्यायार्थं निगमयति मुनिः - इतीति । हेतानेति घात्स-
 द्यात्सम्बन्धेन हे राजर्षिर्थां शार्ङ्गधन्वोऽजितस्य विक्रमः ते श्रुत्यं
 मया अभिहितः कथितः कौसो? यनाजितेन कूर्मकपिणा सिन्धोः
 क्षीराब्धेः निर्मथने काले महाचला मन्दराच्चलः पृष्ठे धृतः ॥ ४५ ॥

अष्टाध्यायार्थः कीर्तनादिफलमाह—एतदिति । एतन्सिन्धोर्निर्मथना-
 दिकपुनः पुनः कीर्तयतः कथयतः श्रुण्वतश्च समुद्यमः प्रयत्नः कश्चि-
 दपि हेतुं जातु कदाचिदपि काष्ठे न रिप्यति “रीङ् लृते”नङ्प्रयति
 न नश्यति न विफलो भाविष्यतीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादुत्तम-

भीमद्वीराराधवाचायं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्लोकस्य भगवतो गुणानामनुवर्णने समस्तानां संसारधमाणां
प्रयागामाध्यामिकादिनापानामपहन्तु ॥ ४६ ॥

भक्तपक्षपाते स्मरश्चमस्करोति - अस्मदिति । मयो मयः तत्र
जानं मयं मिन्धोमयेने जानममृतं यः कपटध्वानवपः
सुरादीन्देत्याः मां हयन् प्रपन्नानमरश्चेष्टानाशयदपाययत्समस्ताना-
माजनेन्द्रियागामविषयोऽगम्योऽद्विष्ये न भावेन भक्त्यागम्यमुप-
सृतानामात्मानमनुवर्णमानानां कामानिष्टार्थान् प्रयतीति तथा तं
नतोस्मि कर्त्तरिकः नमस्कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीमद्वीराराधवाचायं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

भागवत एकदेशेनापि उत्तमश्लोकस्य हरेर्गुणानुवर्णने सम-
स्तसंसारपरिभ्रमविनाशनमिति यद्यस्मात्सस्मात्प्रित्तरन्तरेतदनु-
श्रुयन्तः कीर्तयतः पुरुषस्य समुद्यमः समीचीनः प्रयत्नो जानु
न रिष्यते न नश्यति "रीड्भ्रमे" ॥ ४६ ॥

निरन्तरमनुस्मरणार्थं पूर्वाक्तगुणविशिष्टत्वेन तं भीनारा-
यां नमति—अस्द्विषयमिति । यो भावेन भक्त्या गम्यं प्राप्यं
चासता मभक्तानामविषयमद्वि प्रपन्नानमरवर्षान् सिन्धुमयन-
नोद्भूतममृतमाशयदपाययत् कीदृशः कपटयुवतिवेषः सुरा-
दीन् असुरान् मोहयन् उपसृतानां शरणां गतानां पुंसां काम-
पूरम् अभीष्टदं तमिमं भीनारायणां नतोऽस्मीत्यन्वयः । अनेनैवं-
विधे भगवति भक्तिः कर्तव्येति सिद्धमित्युक्तं भवति ॥ ४७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्

ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

"अग्निं ! इयपद्यस्त्वमजस्य मायाम्" इत्यनेन स्मंशभूताया
मायाया देव्याः सकाशादस्याः परमवैलक्षण्यं दर्शितम् ॥ ४३ ॥

यमागित्यादिकं भगवन्सन्धे भगवत एव परमतत्त्वरूपत्वे
समुदाहार्यम् ॥ ४३—४६ ॥

असहनिषय इत्यादिना बहिर्मुखनिकामसकामभक्ताः क्रमेण
दर्शिताः ॥ ४७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धे

ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

श्रीवत्पाकुनेत्यनेन प्रयातः स उरथाप्य वक्षसा संस्पृश्य
आर्द्धिकृत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शंभुनां प्रशंसनस्तदाम्पनीननादत्य, ॥ ४२—४३ ॥

न विशने इति काळः सर्वत्र प्रभवितुं विशन्नापि यत्र न
विशति धेदः सर्वं जानन्नपि यत्र ज्ञानं न विशति काळवैक-
योरपि यो न गम्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

न रिष्यते न नश्यति ॥ ४६ ॥

अद्वि प्रपन्नानमरवर्षान् सिन्धुमयं सिन्धुमयनोद्भूत-
ममृतं य आशयत् अमोजयत् कपटं युवतिवेषान यस्य सः ॥ ४७ ॥

इति सारायंदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तिचेतसाभ ।

अष्टमे ब्राह्मणोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऋषिमुख्येनां शंभुनां मोहिनीचरित्रं प्रशंसतां सताम् आरमनो-
शभूतां देहाङ्गतां प्रति हृष्टोवाच ॥ ४२—४५ ॥

न रिष्यते नैव नश्यति ॥ ४६ ॥

कपटहेतुयुवतिवेषः कपटरूपा असुराः हेतवो यस्मिन् तथा-
भूतमोहिनीरूप इत्यर्थः । सुरादीन् मोहयन् अस्तामविषयम् भावेन
भजनेन गम्यम् अद्वि प्रपन्नान् अमरवर्षान् सिन्धुमयनजममृतम-
यः आशयद्गोजयत् तं नतोस्मि ॥ ४७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भावा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी वोलें, कि—हराजन् । इस प्रकार जब भीष्मसांक
भगवान ने बड़े आदर के साथ उमापति से ऐसे कहा, तब
महादेवजी भीहरि से आज्ञा लेकर अपने गंगों के सहित
श्रीहरकी परिक्रमा देकर अपने घर- को गये ॥ ४१ ॥

हे भारत ! सब के अन्तर्यामि भीहरि की अंशरूप माया
का प्रभाव देखकर भगवान भव ने, पूछने वाले सब ऋषि
मुख्यों के आगे बड़े प्रसन्न होकर भवानी से कहने लगे ॥ ४२ ॥

श्रीर भवानी से कहे कि, कर्मोधीन जन्मादि विकारों से
रहित भगवानकी माया का प्रभाव तुमने देखी ? जो भगवान
पुरुषों में परपुरुष हैं और सब देवताओं में परदेवता हैं
ऐसे महेश्वर वाले भीहरि के गौणावतारों में हम मुख्यभी
होकर मोहित होगये और जो लोग निषयों के परार्थी हैं उन
लोगों को क्या कहना चाहिये ॥ ४३ ॥

हजारहों वर्ष के योग समाधि में जब हम विराम को प्राप्त
होते हैं उससमय जिस परमात्मा के विषय तुम गम्य करती
हो, सो वह वही साक्षात् अनादि पुरुष है, जिनके सामने

भाषा टीका ।

कालभी अपने बल को नहीं बर्शा सके, और बेदभी जिनके नियमन नहीं कर सके है ॥ ४४ ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी कि-बोले, हे तात! इसप्रकार शाङ्गधनुष धारी भीहरि का चरित्र हमने तुमसे बर्णन किया, जिनके समुद्र मथन समय में इतने बड़े मन्दाचल को अपने पीठ पर संधारण किया ॥ ४५ ॥

इस कथा को जो पुरुष सदा कीर्तन करे वा सुने उसका कभी भी कोई मनोकामना नष्ट नहीं होसकी, और चारंबार भीमगवान के गुण कीर्तन करने से यह पुरुष मन्सार चक्र से छूटकर अन्त काष्ठ में मोक्ष का भी प्राप्त होता है ॥ ४६ ॥

अथ अध्याय के अन्त में एक श्लोकसे भीशुकदेवजी भयः पति को बन्धना पूर्वक नमस्कार करते हैं ॥ अशक्तों का दुर्लभ और भक्ति बाधों को सुखभ एनेमपने शरण मये हुये देवताओं को अमृत पिखाया, और कपट से मोहिनी स्त्री का बेष धारण कर असुरों को मोहित किया, आशितों के मनोवाञ्छित फल को प्राप्त करने वाले ऐसे भीहरि के चरणा विन्द मे नमस्कार हो ॥ ४७ ॥

इति भीमद्भागवत अष्टमस्कन्धे द्वादश अध्याय की

भीवृन्दावनस्य भगवताचार्यकृत भाषा

टीका समाप्त ॥ १२ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

-----○:~:○-----

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ।
 सप्तमो वर्तमानो यस्तदपत्यानि मे शृणु ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ।
 नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमां दिष्ट उच्यते ॥ २ ॥
 करूपश्च पृषधश्च दशमो वसुमान्स्मृतः ।
 मनोवैवस्वतस्यैते दशपुत्राः परन्तप ! ॥ ३ ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेना मरुद्गणाः ।
 अश्विनावृभवो राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दरः ॥ ४ ॥
 कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽण गौतमः ।
 जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ५ ॥
 अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् ।
 आदित्यानामवरजो विष्णुर्नामनरूपधृक् ॥ ६ ॥
 संक्षेपतो मयोक्तानि सप्त मन्वन्तराणि ते ।
 भविष्याण्यथ वक्ष्यामि विष्णाः शक्याऽन्वितानि च ॥ ७ ॥
 विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्मसुत उभे ।
 संज्ञाच्छाया च राजेन्द्र ! ये प्रागभिहिते तव ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।
 त्रयोदशे तु वक्ष्यन्ते सप्तमादीन्पुत्रकमात् ।
 मन्वन्तराणि सर्वाणि षड्विधानि पृथक्पृथक् ॥
 सप्तमादिमन्वन्तराण्यथाह-मनुर्दित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति
 ॥ १-३ ॥
 आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥
 भगवतो जन्म अवतारः तमेवाह-आदित्यानाम् "विवस्वतस्य-
 मा पूषा" इत्याद्युक्तानां मध्ये अवतरं जन्म यस्य सः ॥ ६ ॥
 शक्त्याऽवतारं षड्विधानि ॥ ७ ॥
 महं मनुं वक्तुं कथामाह-विषस्वत इति त्रिभिः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 तत्रेयं पद्यं चाश्रुपमन्वन्तरं सचरित्राजिनावतारं निरूपयाम्य
 सप्तमादिमन्वन्तराण्यथाह मुनिर्वाचदध्यायसमाप्ति-मनुरिति ।
 अधुना विद्यमानः सप्तमो मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव
 इति प्रसिद्धः तस्य श्राद्धदेवस्यापत्यानि पुत्रान् कश्यपतो मे
 मत्तः शृणु ॥ १ ॥
 हे परन्तप ! इक्ष्वाकादयश्चैते दश वैवस्वतस्य मनोः पुत्राः ॥ २-३ ॥
 देवानाह-आदित्या इति । आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः । इन्द्र-
 माह हे राजन् ! तेषामधिपतिरिन्द्रः पुरन्दराख्यः ॥ ४ ॥
 सप्तर्षीनाह-कश्यप इति ॥ ५ ॥
 अवतारमाह-अत्रापि । अत्रापि सप्तमे मन्वन्तरे कश्यपादिपुत्रः

तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।

यमो यमी भ्राह्मदेवश्चायायाश्च सुतान् शृणु ॥ ९ ॥

श्रीमद्भिरराघवाख्यैकतमगणनचन्द्रचन्द्रिका ।

इतिनेमांतश्च भगवज्जन्माभूद्भगवानघनतारैत्यर्थः । स च विष्णुः
पेन्द्राख्यो वामनरूपं धरतीति तथा आदित्यानां विश्वस्त्रानयमा
ख्यत्वादीनां षष्ठस्कन्धोक्तानां मध्ये अत्ररं जन्म यस्य सः आदि-
दानां कनीयानित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं वक्ष्यमानं सप्तममन्वन्तरमुक्तं पठन्तीतास्यक्तानि अथ भवि-
याणि अष्टमादिमन्वन्तराणि विश्वश्रुक्तान्यनुवक्षन्ति-सङ्क्षेपत
ति। एवं सप्त मन्वन्तराणि संक्षेपतस्तुभ्यं मयोक्तान्यथ भविष्याणि
क्तं प्रतिजानीते-भविष्याणीति । अथ विष्णोः शक्तिमिरंशैरव-
रिरेति वाच्यं अन्वितानि भविष्याणि मन्वन्तराण्यष्टमादीनि
इवामि विष्णोः शक्त्यन्वितानीत्यनेन तेषामवश्यंभ्रातृत्वं
दृश्यते ॥ ७ ॥

अष्टमं मन्वन्तरं वक्तुं तावत्तदुपोद्घातरूपां कथामाह—
इवस्त्रतइति त्रिभिः-विश्वकर्माणाः प्रजापतेर्बुद्धितरावृत्ते संज्ञाच्छाया
स्यो विश्वस्त्रतः द्वे भायें हे राजेन्द्र ! ये संज्ञाच्छाये तथ तुभ्यं
या प्राक् षष्ठस्कन्धेऽभिहिते उक्ते ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजयश्वजतीर्षकतपदरत्नावली ।

प्रासङ्गिकं समाप्त्याऽवशिष्टभाह्मदेवादिमन्त्रकथाकथनेन हरे-
हात्म्यमेव वक्ष्यति-कतिपयैरुत्तरैरध्यायेः । तत्र भाह्मदेवः
स्य पुत्र इति तत्राह, मन्वुरिति ॥ १ ॥

भाह्मदेवस्यापत्यानि तत्र देवनामानि सप्तश्रुपिनामानि हरे
वतारविशेषे च शक्ति, इक्ष्वाकुरित्यादिना ॥ २-६ ॥

मन्वानां प्रमेयावज्ञानार्थं उत्तरमन्वन्तराणि प्रतिजानीते,
विषयाणीति ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्भिरवगोस्त्रामिकृतकमभ्यर्द्धः ।

१-५ ॥

अत्रापीति पद्यं स्वाम्यसम्मतं किन्तु पुस्तकेषु दृश्यते
६-१३ ॥

श्रीमद्भिरवगोस्त्रामिकृतसाराथदर्शिनी ।

मन्वन्तराणि मन्वादिपट्टकवन्ति समासतः ।

सप्तमादीनि कथ्यन्ते क्रमाद्वा प्रयोदशे ॥

१-३ ॥

आदित्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४-१८ ॥

श्रीमच्छुक्तेनकृतमिच्छान्तप्रदोपः ।

सप्तमादीनि मन्वन्तराणि वक्ष्यन्ते-मन्वुरिति प्रयोदशेन
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

देवा आदित्यादयः ॥ ४ ॥

भगवतो जन्मावतारः तत्राह-आदित्यानां विश्वस्त्रादीनां
मध्ये अथजः कनिष्ठः ॥ ६-७ ॥

विश्वस्त्र एव पुत्रः स्यात्किंरष्टमो मन्वर्भविष्यतीति वक्तुं
तत्पुत्रबाहुल्यमाह-विश्वस्त्र इति त्रिभिः ॥ ८-१४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक्तेमयीमधुसूदनो जयतः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोधे, कि-सात में मन् विस्त्रान् [स्यं]
के पुत्र भाह्मदेव नाम से विस्त्रान् वैश्वस्त्र है जो कि आज
कल वर्तमान हैं अब उनकी संज्ञान को आप हम से श्रवण
करी ॥ १ ॥

इक्ष्वाकु, नभग, धृष्ट, शर्याति, गरिष्यन्त, नाभाग, और
सात में द्विष्ट ॥ २ ॥

करुष, पृषध, और दश में वसुमान् । हे परंतप ! ये दश
पुत्र वैश्वस्त्रत मनुके हुए ॥ ३ ॥

और इस मन्वन्तर में आदित्य, वसु, रुद्र, विश्वदेवा
अश्विनी कुमार, और ऋभुय सब देवता हुए और हे राजन्
इन सबों का इन्द्र पुरन्दर हुआ ॥ ४ ॥

कश्यप, आत्रि, वामिष्ठ, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि, और
भरद्वाज ये सप्त श्रुपि हुए ॥ ५ ॥

इस मन्वन्तर में भी भगवान का जन्म कश्यपजी से अदिति
में हुआ, वे आदित्यों के अनुज विष्णु वामन रूप धारी
हुए ॥ ६ ॥

संक्षेप से हमने राजन् ! तुम से सात मन्वन्तर कहे । अब
विष्णु शक्ति युक्त भविष्यों को कथन करेंगे ॥ ७ ॥

विश्वस्त्रान् के विश्वकर्मा की पुत्री दो पत्नी रही हे राजन् !
एक संज्ञा दूसरी छाया जोन्मने पहिले तुम से कही रही ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वामिकृतभाषाश्रीपीका ।

एके वडवां तृतीयामाहुः मम तु सङ्क्षेप वडवेति मतम
तदुक्तं षष्ठे "सेन भूषाथ वडवा नासत्यौ सुपुत्रं भुवि" इति यमश्च
यमे च यमुना भाह्मदेवश्चेति त्रयः सुताः ॥ ६ ॥

सावर्गीस्तपतीकन्या भार्या सम्बरणस्य या ।
 शनैश्चरन्तृतीयोऽभूदश्विनौ बडवात्मजौ ॥ १० ॥
 अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्गीर्भविता मनुः ।
 निर्मोकविरलस्काद्याः सावर्गीतनया नृप ! ॥ ११ ॥
 तत्र देवाः सुतपसो विग्जा अमृतप्रभाः ।
 तेषां विरोचनसुतो बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥ १२ ॥
 दत्त्वेमां याचमानाय विष्णावे यः पदत्रयम् ।
 गच्छमिन्द्रपदं हित्वा ततस्सिद्धिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥
 योऽसौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः ।
 निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनास्ते स्वराडिन् ॥ १४ ॥
 गालवो दीप्तिमान्मामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ।
 ऋष्यशृङ्गः पिताऽस्माकं भगवान्बादरायणः ॥ १५ ॥
 इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यन्ति स्वयोगतः ।
 इदानीमासते राजन् ! स्वे स्वे आश्रममण्डले ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतमावार्धदीपिका ।

सावर्गीः पुत्रः ॥ १०-१२ ॥
 पदत्रयं याचमानायेमां सर्वा गही सप्तमे मन्वन्तरे दत्त्वा-
 ऽष्टमे मन्वन्तरे विष्णोः प्रसादेन च राजं खड्गमिन्द्रपदं हित्वे-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 रामः परशुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा ॥ १५ ॥
 इदानीं तु स्वयोग आसते ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्वीरगायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बडवाख्यां विश्वस्तनस्तृतीयं भार्याम् एके ब्राह्मः मम तु
 नैवमेवमते "सैवभूत्वाय बडवा नासस्यौ सुपुत्रं भुवि" इति षष्ठस्क-
 न्धोक्तेः तासां तिसृणां भार्याणां मध्ये संज्ञायाः सुताः
 त्रयः सुताश्च सुतौच सुताः पुमान् स्त्रियत्येकशेषः एका
 सुता द्वौ सुतौ इत्यर्थः । तदेवाह—यप्रश्न यमी च यमुना-
 नदी च भास्वदेवमेति, त्रयः सुता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ ज्ञायायाः सुतान् शृण्वन्नापि पूर्ववदेकशेषः । तदेवाह—
 सावर्गीः सुतस्तपत्याख्या कन्या सुता या तपतिः सम्बरणस्य
 भार्या कथिता शनैश्चरन्तृतीयः सावर्गीशनैश्चरौ द्वौ पुत्रौ तपतिरेका
 सुता चेत्यर्थः । अश्विनौ तु बडवायाः सुतौ ॥ १० ॥

अथाष्टममन्वन्तरेषट्कमाह—अष्टम इत्यादिना । नवमो दत्तसाव-
 र्गिरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन अष्टमे मन्वन्तरे आयाते संति

सावर्गीर्भविस्तत्र एव पुत्रो मनुर्भविष्यति निर्मोहादयः सावर्गो-
 मनेनोः पुत्राः भवितारः ॥ ११ ॥

तत्र मन्वन्तरे सुतप आद्याख्या देवगणाः तेषां देवगणाना-
 मधिपतिरिन्द्रो विरोचनसुतो बलिर्भविष्यति ॥ १२ ॥

तं विशानष्टि-दत्तेति द्वाङ्ग्याम्, यो बलिः पदत्रयं याचमा-
 नाय विष्णावे वामनायेमां पृथ्वीं दत्त्वा तत्प्रसादाद्वाजं खड्गसु
 इन्द्रपदं हित्वा अनुभवपूर्वकं हित्वेत्यर्थः । ततः सिद्धिं मुक्ति-
 मवाप्स्यति ॥ १३ ॥

योऽसौ बलिर्भगवता बद्धः पुनः प्रीतेन तेनैव भगवता सुतले
 स्वर्गादधुनास्ते लोके निवेशितोऽधुना स्वराडिन्द्र इवास्ते ॥ १४ ॥

अत्र मन्वन्तरे भविष्यतः सप्तर्षीनाह—गालव इति । रामः
 परशुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा कृपः कृपाचार्यः ॥ १५ ॥

इमे गालवादयः स्वयोगतः स्वयोगप्रभावात्सप्तर्षयो भवि-
 ष्यन्ति हे राजन् इदानीं त एते गालवादयः स्वकीयाभ्यंभु
 वर्तन्ते ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदप्रणावली ।

तासां सङ्गाज्ज्ञायावडवानां मध्ये सङ्गासुता एत इत्याह,
 यम इति ॥ ६-१२ ॥

बलेरिन्द्रपदान्तरं का सिद्धिरिति तत्राह—इत्येवामिति ।
 पदत्रयं याचमानाय विष्णावे इमां पृथिवीं दत्त्वा राजं सिद्ध-
 मिन्द्रपदं हित्वा यो बलिस्ततः सिद्धिं मुक्तिमवाप्स्यतीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

देवगुह्यां सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः ।
 स्थानं पुरन्दराद्भृत्वा बलये दास्यतीश्वरः ॥ १७ ॥
 नवमो दक्षसावर्षिर्मनुर्वरुणाम्भवः ।
 भूतकेतुर्वीप्तिकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप ! ॥ १८ ॥
 पारामरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रोऽद्भुतः स्मृतः ।
 द्युतिमत्प्रमुखास्तत्र भविष्यन्त्यृषयस्ततः ॥ १९ ॥
 आयुष्मतोऽम्बुधारायामृषभो भगवत्कला ।
 भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः ॥ २० ॥
 दशमो ब्रह्मसावर्षीरुपश्लोकसुतो महान् ।
 तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः ॥ २१ ॥
 हविष्मान्सुकृतिः सत्यो जयो मूर्तिस्तदा द्विजाः ।
 सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥ २२ ॥
 विष्वक्केनो विपूच्यां तु शम्भोः सख्यं करिष्यति ।
 जातः स्वांशन भगवान् गृह विश्वमृजो विभुः ॥ २३ ॥
 मनुर्वै धर्मसावर्षीरेकादशम आत्मवान् ।
 अनागतास्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयो दश ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीथंकृतपदरत्नावली ।

इदानीं कुत्रास्मि इत्यत आह—य इति । स्वराडिव इन्द्र इव
॥ १४ ॥ १५ ॥

स्वयोगतः अच्युतनिष्ठाब्रह्मयोगात् इदानीं कुत्रास्मि इति
तत्राह । इदानींमिति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यो ऽस्त्राद्यनि पुनर्निवेशित इत्यन्वयः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमच्छुकदेशकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

रामो जामदग्न्यः द्रोगापुत्रोऽश्वत्थामा ॥ १५—१८ ॥

भाषा टीका ।

कोई लोग नीसरी एक बडवा नाम वाली स्त्री भी विधवा
की कहते हैं उनमें संज्ञा से तीन पुत्र हुए, यम यमी और आज-
देव । अब ज्ञान्या के पुत्रों का सुनो ॥ ८ ॥

एक सावर्षी नाम आज्ञा पुत्र, दूमरी तपती नाम वाली

[४६]

कन्या, जो संवरण की भार्या हुई और नीसरी शनीचर हुआ
और यडवा नाम वाली नीसरी भार्या के अश्वनी कुमार हुए ॥ १० ॥

अब जब आठवा मन्वन्तर आयेगा तब सावर्षी, मनु होंगे
और हे नृप ! सावर्षी विरजस्क आदि मनु के पुत्र होंगे ॥ ११ ॥

उस मन्वन्तर में सुतपस्य विरज समुत्प्रभ आदि देवता होंगे ॥ १२ ॥

जो कि याचना करने पर सप्तम मन्वन्तर में विष्णु का तीन
पग पृथिवी देकर अष्टम मन्वन्तर में भीविष्णु का प्रसन्नता से

से प्राप्त हुए इन्द्र पद को देकर मित्र को प्राप्त होजायेंगे ॥ १३ ॥

त्रिंशो प्रथम भगवान् न वीधा फिर प्रसन्न होकर स्वर्ग से
भी अधिक सुख दाले स्वान में स्थित कर दिया और अब भी

वहाँ स्वराट्ट के सदृश विराजते हैं ॥ १४ ॥

और उस सावर्षी मन्वन्तर में गालव, दीप्तिमान्, राम,
दोगपुत्र अश्वत्थामा, कृप, अक्रुष्यश्टङ्ग, और हमारे पिता भग-
वान् वावरायण ॥ १५ ॥

हे राजन् ! ये ही सब अपने योग से सप्तमृषि होंगे, जो
कि अब अपने २ मंडलों में स्थित हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषापर्यायिका ।

अद्भुत इन्द्रः ॥ १८—२१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्धदीपिका ।

हविष्मत्प्रमुखा इत्युक्तानामेव केषाञ्चिन्नामान्याह—हविष्मानिति ॥ २२ ॥

विपूच्यां जातस्मन् ॥ २३ ॥

एकादशम इत्यार्षेः ॥ २४-२८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवनारं तच्चरित्रं चाह—देवगुह्यादिति । ईश्वरो भगवान् देवगुह्यात्परस्वत्यामवतीर्णः सार्वभौम इति प्रसिद्धो विभुः समर्थोऽनपन पुरन्दरात् सप्तममन्वन्तरस्थादिन्द्रात् स्थानामन्द्रपदं हृत्वाऽपनीय बलये दास्यति अत्रैवमनुसन्धेयं आश्रुवाख्यं पट्टे मन्वन्तरे यदा दुर्वासहशापेन गतभीरिन्द्रोऽजितशरणावरणात्सहायोऽमृतं प्राश्य बलिं गिजित्य सश्रीकः सदेवगुह्यात्सिद्धोकाधिपत्यं कृतवान् तदा बलिभार्गवैराहित्यलः तमिन्द्रमुखात्त्रिविष्टपमधितस्थौ तदा पुनरदित्याऽऽराधितो भगवानादित्यानामवरजो घामनोभूत्वा पदत्रययाज्ञात्वाजेन बलिंस्त्रि-विष्टपं गृह्णित्वा इन्द्राय पुरन्दराय प्रदाय बलिमनुगृह्णन्निदमाह—
एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्राप्यमरैरपि ।

सावर्ण्ये रन्तरस्यायं भविनेन्द्रो मदाश्रयः ॥

तावत्सुतलमप्यास्ने विश्वकर्मवर्तिर्धितम् । इति—

तदेवमनुगृहीतस्तत्प्रभृति सुतलेऽधिपसन्नायास्यत्यष्टम मन्वन्तरे तदाऽवतारिष्यमाद्येन भावेऽमीमाख्येन भगवता पुरन्दरा-दपनीय दत्तेन्द्रपद इन्द्रो भविष्यति ततस्तदाधिपत्यावसाने सिद्धिमवाप्स्यतीति ॥ १७ ॥

नवममन्वन्तरपट्टकमाह—नवम इति । वरुणासम्भवः वरुणास्य पुत्रः दक्षसावर्णिरिति प्रसिद्धो मनुर्नवमो भविता भविष्यति तस्य सुताः धृतकेतादयो भविष्यन्ति ॥ १८ ॥

धात्राद्या देवगुह्या इन्द्रस्तु श्रुतः इति प्रसिद्धो भविता श्रुति-मत्प्रभृतयस्सप्तर्षयः भवितारः ॥ १९ ॥

एवं गन्वाद्यः पञ्चोक्ताः सचरित्रमवनारमाह—आयुष्मत् इति । अमृतधारायां भार्यायामायुष्मत्तः सकाशात्तृणवानवतीर्णः ऋषभ इति प्रसिद्धो भविता येन ऋषभेण संरुद्धां रक्षितां त्रिलोकीं अनाख्य इन्द्रो भोक्ष्यते पालयिष्यति ॥ २० ॥

दशममन्वन्तरपट्टकमाह—दशम इति । उपश्लोकस्य सुतो महान् सुगुणः ब्रह्मसावर्णिरिति प्रसिद्धो दशमो मनुर्भविता तस्य ब्रह्मसावर्णमेनाः सुताः भूरिषेणाद्या द्विजाः सप्तर्षयस्तु हविष्मत्प्रभृतयः ॥ २१ ॥

एतानेव काश्चिन्निर्दिशति—हविष्मानिति । सुवासनादयो देवगुह्याः भवितारः सुरेश्वर इन्द्रस्तु शम्भुः भविता ॥ २२ ॥
अवनारमाह—विष्णुमेनां त्रिभुभंगवान् विश्वजितो गृहे तज्ज-र्यायां विपूच्यां सांशेनावतीर्णः शम्भोरिन्द्रस्य सत्यं करि-ष्यति ॥ २३ ॥

एकादशमन्वन्तरपट्टकमाह—मनूरिति । आरामवान् प्रशस्त-मनस्को धर्मसावर्णिरिति प्रसिद्धः एकादशो मनुर्भविष्यति एका-

दशम इत्यार्षे तस्य धर्मसावर्ण्येस्तुताः दश सत्यधर्मादयोऽपि गताः भवितारः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाथजी ।

स्थानं स्तम्भ ॥ १७-१९ ॥

अमृतधारायां स्त्रियां येन ऋषभेण सन्नातोऽमृतो नामेन्द्र ॥ २०-२२ ॥

शम्भोरिन्द्रस्य शास्तः शान्ताख्यः ॥ २३ ॥

अनागतो भविष्यन् ॥ २४-३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदर्शिनी ।

अमृत इन्द्रः ॥ १९-२२ ॥

विपूच्यां जातः सन् ॥ २३-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अमृत इन्द्रः ॥ १९-२१ ॥

हविष्मत्प्रमुखानवाह—हविष्मानिति ॥ २२ ॥

विपूच्यां मातरि जातस्मन् ॥ २३ ॥

एकादशम इत्यार्षे पदम् एकादशः ॥ २४-२८ ॥

भाषा टीका ।

देवगुह्य सरस्वती में सार्व भौम पेसा प्रभु ईश्वर इन्द्र । से स्थान हरण करके बलि को देवेगे ॥ १७ ॥

नव में मनु दक्ष सावर्णि होंगे जिनका संभव वरुण से है, हे नृप ! भूरिफेतु दीप्तिकेतु इत्यादिक मनु के पुत्र होंगे ॥ १८ ॥

पारामर्शाच्चि गर्भ आदिक देवता होंगे और अमृत नाम वाले इन्द्र होंगे, तथा श्रुतिमान् इत्यादिक सप्त ऋषि होंगे ॥ १९ ॥

आयुष्मान् मे अमृतधारा में भगवान् की कला से ऋषभ होंगे । जिनकी कृपा से समृद्धि वाला त्रिलोकी को अमृत नाम इन्द्र भोगेगा ॥ २० ॥

हे नृप ! दशमों मनु उपश्लोक का पुत्र ब्रह्म सावर्णि होगा, भूरिषेण प्रभृति मनु के पुत्र होंगे इस मन्वन्तर में हविष्मान्, सुकृत, सत्य, जय, मूर्ति इत्यादि सप्त ऋषि होंगे । और सुवासन विरुध, आदि देव होंगे तथा शंभु देवराज (इन्द्र) होंगे ॥ २१-२२ ॥

दशमें मन्वन्तर में भगवान् विभु विश्वसुकु ब्रह्मण के घर में विपची गर्भ में अंशांश से जन्म ग्रहण का विष्णुकसेन इस नाम से प्रसिद्ध होंगे और उसी देवराज (शंभुनाम वाले इन्द्र) के साथ मित्रता हांगी ॥ २३ ॥

विहङ्गमाः कामगमा निर्वाणरुचयः सुराः ।
 इन्द्रश्च वैधृतस्तेषामृषयश्चारुणादयः ॥ २५ ॥
 आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः ।
 वैधृतायां हरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २६ ॥
 भविता रुद्रसावर्णी राजन्द्वादशमो मनुः ।
 देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः ॥ २७ ॥
 ऋतधामा च तत्रेन्द्रो देवाश्च हरितादयः ।
 ऋषयश्च तपोमूर्तिस्तपाख्याग्नीध्रकादयः ॥ २८ ॥
 स्वधामाख्यो हरंशः साधयिष्यति तन्मनोः ।
 अन्तरं सत्यसहस्रः सूनुतायाः सुतो विभुः ॥ २९ ॥
 मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णिरात्मवान् ।
 चित्रसेनविचित्राद्या देवसानर्णो देहजाः ॥ ३० ॥
 देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इन्द्रो दिवस्पतिः ।
 निर्मोकतत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्यृषयस्तदा ॥ ३१ ॥
 देवहोत्रस्य तनय उपहर्ता दिवस्पतेः ।
 योगेश्वरो हरंशो बृहत्यां सम्भविष्यति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

नैऋतहवां मनु वडे मनस्वी धर्म सावर्णी होगा उसके सत्य धर्मादि दश पुत्र होंगे ॥ २४ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषाभेदीपिका ।

तस्य मनोरन्तरं साधयिष्यति सत्यसहस्रः सूनुतायाश्च सुतः सन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 दिवस्पतेरिन्द्रस्योपहर्ता सम्पादकः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विहङ्गमाद्या देवगणाः तेषामधिपतिरिन्द्रस्तु ध्रुव इति प्रसिद्धो भविता सप्तर्षयस्त्वरुणादयः ॥ २५ ॥
 अथतस्माद्—आर्यकस्येति । आर्यकस्य आर्यायां वैधृतायां जातोऽवतीर्णः हरंशस्तत्र मन्वन्तरे धर्मसेतुरिति प्रसिद्धो भविता स च त्रिलोकीं धारयिष्यति रक्षिष्यति ॥ २६ ॥
 हे राजन् ! द्वादशो मनुः रुद्रसावर्णिरिति प्रसिद्धो भविता तस्य सुता देवादयः ॥ २७ ॥

तत्र मन्वन्तरे ऋतधामाख्य इन्द्रः हरितादयो देवगणाः सप्तर्षयस्तु तपःप्रभृतयः ॥ २८ ॥

सुधामाख्यो हरंशाद्यतारकस्य मनोः रुद्रसावर्णोरन्तरं साधयिष्यति स च सत्यसहस्रसूनुतायाः सुतः ॥ २९ ॥

त्रयोदशो मनुर्देवसावर्णिरिति प्रसिद्धो भाव्यः भविता देवसावर्णो देहजातास्तस्मिन्नाः चित्रसेनादयः ॥ ३० ॥

सुकर्मादिसंज्ञकाः देवगणाः, इन्द्रस्तु दिवस्पतिरिति प्रसिद्धो भविता तथा मन्वन्तरे ऋषयः सप्त ऋषयो निर्मोकाद्या भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥

देवहोत्रस्य आर्यायां बृहत्यां हरंशः सम्भविष्यति स च योगेश्वराख्यो देवहोत्रस्य तनयो दिवस्पतेरिन्द्रस्य उपहर्ता इष्टसम्पादको भविता ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यैकतपदरत्नावली ।

दिवस्पतिनामा ॥ ३१—३४ ॥

मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति ।
 उरुगम्भीरबुद्ध्याद्या इन्द्रसावर्णिर्वीर्यजाः ॥ ३३ ॥
 पवित्राश्चाक्षुषा देवा शुचिरिन्द्रो भविष्यति ।
 अग्निर्बाहुः शुचिः शुद्धो मागधाद्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥
 सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः ।
 वितानायां महाराज ! क्रियातन्तून्वितायिता ॥ ३५ ॥
 राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते ।
 प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्ययः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे मन्वन्तरानुवर्णनं नाम
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

मनोरन्तरं मन्वन्तरमित्यर्थः सहस्रः पितुः ॥ २६-३१ ॥

दिवस्पतेरिन्द्रस्य उपहर्ता उपकर्ता ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यसहस्रः सृष्टुतायाश्च सुतः ह्येवंशाऽथतारः तस्य मनो-
 रन्तरं साधयिष्यति ॥ २६-३१ ॥

दिवस्पतेरिन्द्रस्यापहर्तापकारकः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस मन्वन्तर में विहङ्गम, कामगम, निर्वाण, और सच्चिदान-
 नि देवता होंगे, वैश्वानरनामक उनके इन्द्र होंगे और अरुणोदिक
 आदि सप्तऋषि होंगे ॥ २५ ॥

और भगवान् हरि एक भ्रंश से वैश्वानर नाम की ज्ञाता में
 आर्यक के पुत्र होंगे धर्मस्तु इसनामसे प्रसिद्ध होकर त्रिलोकी
 का पालन करेंगे ॥ २६ ॥

फिर बारहवें इन्द्रसावर्णिनामक मनु होंगे जिनके पुत्र देववान्,
 उपदेव, और देवश्रेष्ठ आदि होंगे ॥ २७ ॥

और उस मन्वन्तर में ऋतधामा नाम वाले इन्द्र होंगे, तथा
 हरित देवता, और तपोमूर्ति, तपस्वी, आग्नीध्रक आदि सप्त ऋषि
 होंगे ॥ २८ ॥

और उस समय हरिक भ्रंश स्वधामा नाम वाले सत्यसहा
 की सृष्टुता भाषा में उत्पन्न होकर इस मन्वन्तर को पालन क-
 रेंगे ॥ २९ ॥

तेरहवें मनु देवसावर्णि होंगे चित्रसेन विचित्रादि उनके
 पुत्र होंगे ॥ ३० ॥

इस मन्वन्तर में सुकर्म, सुश्राम आदि देवता होंगे दिवस्पति
 इन्द्र और निर्माक तत्त्वदर्शी आदिक सप्त ऋषि होंगे ॥ ३१ ॥

इस मन्वन्तर के समय भगवान् भीहरि बृहती के गर्भ से एक
 भ्रंश से अथतार लेकर देवहोत्र के पुत्र होंगे । और योगेश्वर नाम
 से विख्यात होकर तात्कालिक दिवस्पति नाम के इन्द्र के कार्य
 साधन करेंगे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

क्रियातन्तून् कर्ममन्तनीः वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥
 युगसाहस्रेण पर्ययः परिवर्तो यस्य युगसहस्रप्रमाणा-
 गित्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धो

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ।

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्द्वीपराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चतुर्दशो मनुस्तिन्द्रसावर्णिरिति प्रसिद्धः एष्यति भवि-
 ष्यति तद्वीर्यजाः तत्सुता उर्वाह्वः ॥ ३३ ॥

देवगणास्तु पवित्रादिसंहिताः इन्द्रः शुचिरिति प्रसिद्धः
 भविष्यति तपस्विनः सप्तर्वयो ऋग्वाह्वः ॥ ३४ ॥

हरिभगवान् सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुरिति प्रसिद्धो
 भविष्यति, हे महाराज ! स च बृहद्भानुर्वितानायां सत्रायणस्य

भीमजीराराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

पार्यां जातः क्रियातन्तून् बह्वकर्मसन्तानान् वितायिता
स्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥

मन्वन्तरकथनमुपसंहरति-राजकिति । हे राजन् ! त्रिकाखानु-
नि भूतवर्त्तमानभविष्यत्कालानुगतानि तत्र भूतानि षट् वर्त्तमान-
ः भविष्याणि सप्त इत्येवं चतुर्दश मन्वन्तराणि ते तुभ्यं मया
कानि एभिश्चतुर्दशभिर्मन्वन्तरेः कल्पः द्वेने दिनारमकः कल्पः
च युगसहस्रपरिमितः युगानां कृतादीनां साहस्रचारं पर्ययः परि-
तर्षहिमन् स तथाभूतः ॥ ३६ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीमजीराराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिकायाम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

क्रियातन्तून् क्रियासमुदायान् वितायिता विस्तारं कार-
ण ॥ ३५ ॥

त्रिकाखानुगतानि अतीतवर्त्तमानभविष्यत्संज्ञांस्त्रिकालान् अनु-
मानानीति त्रिकोकानुगताभीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ते तत्र मितः
र्याकृतः ॥ ३६ ॥

* इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावलीयाम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भः ।

इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भे
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमद्विभनायकवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

तपस्विनः ऋषयः ॥ ३४-३५ ॥

युगसहस्रेण पर्ययोऽन्तो बह्व सः ॥ ३६ ॥

इति साराधर्मिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

त्रयोदशोऽध्यायस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ १३ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

चतुर्दशमश्चतुर्दशः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सत्रायणस्य तनयो विनतायां जातः क्रियातन्तून् कर्म-
सन्ततीः वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥

युगसाहस्रेण चतुर्युगसहस्रेण पर्यायः परिवर्तः चतुर्युग
सहस्रप्रमाणाः इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इतिभीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
भीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपे
त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

चौदहथे मनु इन्द्रसाधार्यी नामक होंगे । उरु, गम्भीर, बुद्धि,
आदिक मनुके पुत्र होंगे ॥ ३३ ॥

और उस मन्वन्तर में पवित्र, चाक्षुष, देव होंगे तथा शुचि-
नामक इन्द्र होंगे. अग्निबाहु, शुचि, शुद्ध, मागध, प्रभृति सप्त
ऋषि होंगे ॥ ३४ ॥

हे महाराज ! उसकाल में भगवान् विनता के गर्भ में अवतार
धारणकर सत्रायण के पुत्र होंगे और बृहद्भानु नाम से प्रसिद्ध
होकर क्रिया कलाप का विस्तार करेंगे ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! ये भूत भविष्य और वर्त्तमान कालके चतुर्दश
(चौदह) मनु हमने तुम्हारे सामने कहे इन चतुर्दश मन्वन्तरों का
एक कल्प होता है और उस कल्पका प्रमाणा सहस्र युग का
है ॥ ३६ ॥

इति भीमद्भागवत अष्टम स्कन्ध में त्रयोदश
अध्याय की श्रीवृन्दाधनस्य भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्त ॥ १३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

राजोवाच ।

मन्वन्तरेषु भगवन्पथा मन्वाद्यस्त्विमे ।
यस्मिन्कर्मणि ये येन नियुक्तास्तद्वदस्व मे ॥ १ ॥

ऋषिरुवाच ।

मनवो मनुपुत्राश्च मुनयश्च महीपते ! ।
इन्द्राः सुरगणाश्चैव सर्वे पुरुषशासनाः ॥ २ ॥
यज्ञादयो याः कथिताः पौरुष्यस्तनवो नृप ! ।
मन्वादयो जगद्यात्रां नयन्त्याभिः प्रचोदिताः ॥ ३ ॥
चतुर्युगान्ते कालेन प्रस्ताञ्छ्रुतिगणान्यथा ।
तपसा ऋषयोऽपश्यन्त्यतो धर्मः सनातनः ॥ ४ ॥
ततो धर्मं चतुष्पादं मनवो हरिणोदिताः ।
युक्ताः सञ्चारयन्त्यद्वा स्वे स्वे कालं मर्ही नृपाः ॥ ५ ॥
पालयन्ति प्रजापाला यावदन्तं विभागशः ।
यज्ञभागभुजो देवा ये च तत्रान्विताश्च तैः ॥ ६ ॥
इन्द्रो भगवता वृत्तां त्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् ।
भुञ्जानः पाति लोकांस्त्रीन् कामं लोकं प्रवर्षति ॥ ७ ॥
ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हग्निः सिद्धस्वरूपधृक् ।
ऋषिरूपधरः कर्मयोगं योगेशरूपधृक् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्दशे तु सर्वेषां मन्वादीनां यथायथम् ॥

पृथक्कर्मणि वयं वन्दे भगवद्भक्तवर्तिनाम् ॥

॥ १ ॥

पुरुषेश्वरं च ब्रह्माद्यवतारैः शास्यन्ते नियुज्यन्ते इति
तथा ॥ २ ॥

तद्देवाऽह—यज्ञादय इति ॥ ३ ॥

ऋष्यादीनां कर्मयोगाह—चतुर्युगान्त इति, चतुर्भिः । यतः
येभ्यः श्रुतिगणोभ्यः ॥ ४ ॥उदिता उक्ताः युक्ताः संयत्ताः सन्तो महीन्धर्मं सञ्चार-
यन्ति मह्यां धर्मं प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥प्रजापाला मनुपुत्रास्तं धर्मं पालयन्ति यावदन्तं यावत्स-
न्वन्तरावसानम्, विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेश्च ये चान्ये चावा-
पृथिव्यादयो यत्र कर्मणि भोक्तृत्वेनाम्बितास्तैश्च सृष्ट ॥ ६-७ ॥प्रसङ्गाद्भूपान्तरैरपि जगद्यात्राप्रवर्तनमाह—ज्ञानमिति, ब्राह्म्याम्
सिद्धाः सनकादयः ऋषयो ब्राह्मवल्क्यादयः योगेशा वृत्तात्रे-
यादयः तत्तद्रूपः सन् ज्ञानं कर्म च योगं च ब्रूते ॥ ८ ॥

भीमर्जीराराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मन्वन्तरेषु कथितेषु प्रसङ्गान्मन्वादीनां कृत्यं पृच्छन्ति राजा-मन्वन्तरेष्विति । हे भगवन् ! मन्वन्तरेष्वमी उक्ता मन्वाद्यः आदिशब्दप्राह्यास्तपुत्राद्यः पञ्चामी मन्वाद्यः येन यस्मिन् कर्माणां नियुक्ताः तत्रोऽस्मिन् वदस्व प्रत्येकं मन्वादीनां कृत्यं वदस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र येनेति पृष्टं नियोक्तारं तावदाह मुनिः-मनव इति । हे गङ्गापते ! मन्वाद्यः पञ्चैते सर्वे पुरुषेश्वरेण यज्ञाद्यवतारैः शास्यन्ते नियुज्यन्ते इति तथा ॥ २ ॥

तदेवाह-यज्ञाद्य इति । हे नृप ! पौरुष्यः परमपुरुषस्य संबन्धिष्वस्तनभोऽवताराः या यज्ञाद्यः कथिताः आभिस्तनुमिः प्रचोदिता नियुक्ताः मन्वाद्यः जगद्यात्रां नयन्ति जगत्पोषणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं भगवदवतारो नियोक्ता मन्वाद्यो नियोज्याः जगद्या-त्रानयनं तेषां कर्मेत्युक्तम् अथ कथं जगद्यात्रां नयन्तीत्यपेक्षायां नावदधीयां कर्माह-चतुर्युगान्ता इति । पूर्वपूर्वमन्वन्तरावसाने कालेनाध्येत्रर्मावयुक्तकालेन प्रस्ताम्बिलुतान् भूतिगणान् पुनर्यथा वदययः सप्त ऋषयस्तपःप्रभावेनापश्यन् साक्षात्कृत्य प्रवर्तिता-वन्त इत्यर्थः । भूतिगणान्वाशिनाष्टि-यतो यज्ञयः भूतिगणोऽपः सनातनो धर्मोऽवबुध्यते इति शेषः ॥ ४ ॥

मनूनां कर्माह-तत इति । ततः ऋषिर्भयंथावच्छ्रुतिगणा-दर्थानानन्तरं तदवबोधितं स्वं स्वप्रवर्त्य चतुष्पादं धर्मं रिया यज्ञादिकपिण्योदिता उक्ता नियुक्ता इत्यर्थः । सम्यताः सन्तो मनवोऽस्मा साक्षात् स्वैस्वै काले युगानुरूपं महीं मह्यां सञ्चार-वन्त्युपदेशान् प्रवर्तयन्ति ॥ ५ ॥

मनुपुत्राणां कृत्यमाह-पालयन्तीति । प्रजापालाः मनुपुत्रास्तं धर्मं यावदन्तं यावन्मन्वन्तरावसानं विभागशः पुत्रपौत्रादि-क्रमेण धर्माभ्रगधिभागेन च पालयन्ति, देवानां कर्माह-यज्ञेति । ये च ऋषिपितृभूतमनुष्याः यत्र पञ्चमहायज्ञादौ कर्मण्यन्विताः भोक्तृत्वेनान्वितास्तेऽसह देवा यज्ञभागभुजः तज्जोक्तारः ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य कर्माह-इन्द्र इति । भगवता यज्ञादिकपिण्या दत्तामत एवोर्जितां प्रभूतां त्रैलोक्यधियमनुभवन्तीन् लोकान् पाति, कथं पातीत्यत्राह कामं यथेष्टं लोकेऽभिधरति वृष्ट्या पातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथावतारस्य कृत्यमाह-ज्ञानमिति । अशब्देन मन्वादिनिधोजनं समुच्छीयते हरियज्ञाद्यवताररूपः सिद्धरूपभूक् कपिजादिकपभृत् ज्ञानं युगानुरूपं हूते उपदिशति ॥ ८ ॥

भीमर्जियध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

यथा कथं प्रवृत्त इति शेषः ये इमे मन्वाद्यो येन पुरुषेण यस्मिन्कर्मणि नियुक्ताः प्रेरिता वर्तन्ते तत्सर्वम् ॥ १-२ ॥

कोयं पुरुष इति तत्राह-यज्ञाद्य इति । मन्वादिपालमारुप्य तेन यज्ञनाम्ना हरिया प्रचोदिता मन्वाद्यो जगद्यात्रां जग-त्स्थितिं नयन्तीत्यन्वयः, यतः भूतिगणोऽपः सनातनो धर्मः सिद्धः ऋषयस्ताड्भूतिगणान् यथावत्पत्ताऽपश्यन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततस्त्वक्तृविधिना हरिया लोका मनवस्तं चतुष्पादं धर्ममज्ञा-सञ्चारयन्ति ॥ ५ ॥

प्रजापाला नृपाश्च स्वस्वकाले विभागशो यावदन्तं कर्मक्षय-पर्यन्तं महीं पालयन्तीत्यन्वयः ॥ ६-७ ॥

सिद्धस्वरूपः ज्ञानमुपदिशति ऋषिरूपधरो हरिः कर्मयोग-श्वररूपधर्मयोगम् ॥ ८ ॥

भीमर्जावगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

१-३ ॥

चतुर्युगान्ते इति व्यासस्तु तान् भूतिगणान् उपस्थतीनि भावः ॥ ४-५ ॥

यत्रानुकीर्तिना इति पाठः प्रायः सर्वत्र यत्रान्विताश्च तैरि-त्येव पाठः स्वामिसम्मतः ॥ ६-७ ॥

भीमर्जिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

मन्वादीनां तु कर्माणि पयणां यानि मवन्त्यथ ।

चतुर्धरो प्रकथ्यन्ते तेषां तानि पृथक् पृथक् ॥

१ ॥

पुरुषेण यज्ञाद्यवताररूपेण शास्यन्त इति तथा ॥ २ ॥

शासनमाह-यज्ञाद्य इति ॥ ३ ॥

ऋष्यादीनां कर्माययाह, चतुर्युगान्ते यतः यज्ञयः ॥ ४ ॥

महीं धर्मं सञ्चारयन्ति मह्यां धर्मं प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रजापाला मनुपुत्रास्तं धर्मं पालयन्ति यावदन्तं मन्वन्तरा-वसानपर्यन्तं विभागशः पुत्रपौत्रादिकमेण ये च देवास्ते च पालयन्ति ॥ ६-७ ॥

मन्वादिकरूपेण हरिरेव सर्वे करोतीनि ज्ञापयन् मन्वादीनां षट्कर्माप न नियतमित्युक्तानुक्तं संक्षेपेणाह-ज्ञानमिति द्वाऽपाम । सिद्धाः सतकादयः योगेशा दत्तादयः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्तेषुकृतसिन्धुान्तप्रदीपः ।

मन्वादीनां कृत्यं वगर्धते-मन्वन्तरेष्विति चतुर्धरो । इमे मन्वाद्यः येन नियोक्ता यस्मिन्कर्माणां यथा ये नियुक्ता भवन्ति तत्रो वदस्व ॥ १ ॥

पुरुषेण यज्ञाद्यवताररूपेण शास्यन्ते नियुज्यन्ते इति तथा ॥ २-३ ॥

ऋष्यादीनां कृत्यमाह-चतुर्युगान्ते इत्यादिचतुर्भिः । यथा यथा-वत् अपश्यन् पश्यन्ति यज्ञयः भूतिगणोऽपः धर्मो ज्ञायते इति शेषः ॥ ४ ॥

उदिताः उक्ताः युक्ताः धर्मानुष्ठानयुक्ताः महीं धर्मं संच्चा-रयन्ति पुत्रपौत्रपदेशेन मह्यां धर्मं प्रवर्तयन्ति ॥ ५ ॥

प्रजापालाः मनुपुत्राः तं धर्मं यावदन्तं यावन्मन्वन्तरं क्रमशः पुत्रपौत्रादिकमशः धर्माभ्रमशः कृतज्ञतादिकमशश्च पालयन्ति ये यस्मिन् यज्ञभागे भोक्तृत्वेनान्वितास्तेः सह देवाः यज्ञभाग-भुजो भवन्ति ॥ ६-७ ॥

सर्गं प्रजेशरूपेण दस्यून्हन्पात्स्वराड्भुपुः ।
 कालरूपेण सर्वेषामभावाय पृथग्गुणाः ॥ ९ ॥
 स्तूयमानो जनैरेभिर्मायया नामरूपया ।
 विमोहितात्मभिर्नाना दर्शनैर्न च दृश्यते ॥ १० ॥
 एतत्कल्पनिकल्पस्य प्रमाणां परिकीर्तितम् ।
 यत्र मन्वन्तराण्यहोश्चतुर्दश पुरा विदः ॥ ११ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहस्यं
 संहितायां वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रमद्भाद्रपदशतैरपि ज्ञानादिकं हरिमन्वन्तरेषु कृतं इत्याह,
 ज्ञानमिति द्वाध्वाम् । सिद्धस्वरूपधृक् सनकादिरूपधृक् ऋषिरूप
 धरः याज्ञवल्क्यादिरूपधरः योगेशरूपधृक् दत्तादिरूपधृक् ॥८॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीनायको जयति ।

रजोवाच ।

राजापरीक्षितबोले, कि—हे भगवान् ! ये मन्वाहिक मन्वन्तरों
 में जिसकर्म में जैसे नियुक्त हुए सो आप कहिये ॥ १ ॥

ऋषिरुवाच ।

श्रीशुकदेवजीबोले, कि—हेमहीपते ! मनु मनुपुत्र, मुनि,
 इन्द्र, और सुरगण, ये सब भीहरिकी आज्ञा पालन करने वाले
 हैं ॥ २ ॥

क्यों कि—सब मन्वन्तरों में सब से आदि लेकर जो अवतार
 कहे सो राजन् ! मनुप्रभृति सब लोग उनकी आज्ञाके अनुरूप
 लोक यात्राको खाखै हैं ॥ ३ ॥

जैसे कि, चतुर्गुणी के अन्तके अन्तमें काल प्रस्त भृतिगणों
 ऋषि लोग तपसे बँधते हुए, जिन वहाँसे सभातन धर्म की प्रवृ-
 त्ति है ॥ ४ ॥

तहाँ चतुर्पाद (चार चरण वाले) धर्म की भगवद्वाहसे
 बड़े सावधानहोकर मनु लोग पृथिवी सञ्चार करते हैं ॥ और
 राजाजोगभी अपने पुत्र पौत्रादि क्रमसे जब तक मन्वन्तर का
 अन्तभावे तब तक अपनेर कालमें उन धर्मों का पालन करते हैं
 तथा यह भाग भोगने वाले देव लोग और लोग भी जिन लोगों
 का उन कर्म में भोगने का सम्बन्ध है सब पालन करते हैं ॥ ५-६ ॥

और इन्द्र भी भगवान् की दूर दूर और बड़ी दूर त्रिलोकी की
 सत्पत्ति को भोगता हुआ पालन करता है और संमयर पर बधेष्ट
 वर्ष करता है ॥ ७ ॥

और साक्षात् स्वयं हरि युग युग में सिद्धरूपधारण कर ज्ञान
 सिखाते हैं, और ऋषिरूपधारण कर्म और योगेशीका रूप लेकर,
 योवभी सिखाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधर्दीपिका ।

प्रजेशा मरीच्यादयस्तेन रूपेण सर्गं करोतीति शेषः । स्वरा-
 ड्भुपूराजमूर्तिः भर्षेषामभावाय भवति पृथग्निधाः गुणाः शीतो-
 ष्यादयो यद्य ॥ ९ ॥

नामरूपान्मिकया मायया विमोहितात्मभिर्जनैः नानादर्शनैः
 शास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणाऽपि नैव दृश्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥
 प्रासाङ्गिकं निरूप्य प्रस्तुतमेवोपसंहरति—एतत्कल्पनिकल्प-
 स्याद्यान्तरकल्पस्य ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावाधर्दीपिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रजेशरूपेण मरीच्यादिरूपेण सर्गं करोतीति शेषः । स्वराड्भुपुः
 राजमूर्तिस्त्वन् तदनुप्रवेशनेत्यर्थः । दस्यून् तुष्टस्त्वान् हभ्यात्
 पुनः कालरूपेण सर्वेषामभावाय क्षयाय च भवति कथम्भूतः
 पृथग्गुणाः स्पृष्टाद्युपयुक्तगुणाविशिष्टः ॥ ९ ॥

नामरूपया नामरूपभाजा मायया विमोहितानि मनसि येषां
 तैरत एव नानादर्शनैः ज्ञानैकाकारेष्वामसु देवमनुष्यादिनामा-
 बुद्धि कुर्वन्निर्भजनैः कथञ्च स्तूयमान एव शास्त्रैर्निरूप्य-
 माण एव न तु दृश्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रासाङ्गिकं निरूप्य "मनवोऽस्मिन् व्यतीताः स्युः कल्पे ज्ञान-
 भुवाद्यः" इति मन्वन्तरकथनाद्येतया प्रस्तुतं कल्पमेवोपसंहरति—
 एतदिति । कल्पनिकल्पस्य कल्पभेदस्याद्यान्तरकल्पस्य वैत-

भीमजीरराघवाचार्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 दिनकल्पस्येत्यर्थः । एतच्चतुर्दशमन्वन्तरात्मकं प्रमाणां परिकीर्तितं
 कोऽपि कल्पविकल्पः पुराविद्वाः कल्पविकल्पयाथात्म्यावद् यत्र
 कल्पविकल्पे मन्वन्तराणि चतुर्दशाहुस्तुः ॥ ११ ॥
 इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
 भीमजीरराघवाचार्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मनाभजी ।

प्रजापतिरूपेण सर्गं करोति स्वराज्यपुः स्रवणपुः दस्युन्हन्ति
 यगुणः । अथयार्थज्ञानजनकनमोगुणप्रवर्तकः ॥ ६ ॥

एभिर्भ्रूषादिभिः स्तूयमानो दृश्यते नामरूपरहितया अद-
 द्यत्वादिस्वभावविशिष्टया मायया अत्यक्तशब्दाच्चयया मोहि-
 तात्मभिः जनैः कल्पितैर्नानादर्शनेरद्वैतादिनावाधिधशास्त्रैर्न दृश्यते
 न ज्ञायते चतुर्दशद् द्वैतज्ञानेन दृश्यत इति प्राह्यम् “अन्वमीशस्य
 मां ह्यमानामानं वातशोकः” इति श्रुतेः ॥ १० ॥

उपसंहरति—एतदिति । पुराविद्वां यत्र यस्मिन्कल्पे चतुर्दश-
 मन्वन्तराण्ययाहुस्तस्य कल्पस्यैतत्प्रमाणांमुक्तं यस्मिन्कल्पान्तर-
 मन्वन्तराण्ययाहुस्तस्य विकल्पस्यैतत्प्रमाणां परिकीर्तितं शास्त्रान्तरे
 इति शेषः । इति कल्पविकल्पस्य कल्पभेदस्येति वा ॥ ११ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
 भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मनाभजीयाम्
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

• जनैर्नैव दृश्यत इत्यन्वयः ॥ १० ॥

एतदिति कल्पाः अद्वैतानि तेषु ये विकल्पा नानाप्रकारा-
 स्तेषामेकस्य प्रकारस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतसारायंदिशिनी ।

प्रजेश मरीचवाद्भवः स्वराजो मनुवुत्राः कासा यौवनवाञ्छक्याद्भवः
 अमवाय, नाशाय मवति पृथग्निधाः स्वौल्यकार्यवाञ्छिक्य
 पाञ्चिनाद्वो गुणा यतः सः ॥ ६ ॥

एच्छामात्रेणैव सर्वदा सर्वं कर्तुं समर्थस्य भगवत एना-
 वद्विः प्रथक्प्रथक् प्रयासवञ्छीरूपैः किमिति चेत्तत्राह, नाम-
 रूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिरेभिः शास्त्रज्ञैर्जनैः स्तूय-
 मानो निरूपमाणाऽपि भ्यावादिनानादर्शनेनैव दृश्यते इत्यर्थः ।
 तेन तस्य जीवेषु कीर्यते विधित्सितं स्वतितुगंममिति
 भावः ॥ १० ॥

एवं यत्र चतुर्दशमन्वन्तराण्ययाहुः एतत् कल्पविकल्पस्य
 महाकल्पावान्तरकल्पस्य नैमित्तिकस्य प्रमाणात् ॥ ११ ॥

इति सारायंदिशिनी हर्षिण्यां भक्तचेनसाम् ।

चतुर्दशोऽष्टमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मजेशरूपेण मरीचवाद्दिकरूपेण सर्गं करोति स्वराज्यपुर्नरा-
 धिपमूर्तिः दस्युन् हन्यात् काञ्चरूपेण सर्वेषामभवाय प्रलयाच्च
 भवति कथंभूतः पृथग्निधा गुणाः शीतोष्णाद्वो यस्य सः ॥ ६ ॥

नामरूपया देवमनुष्यादिनामरूपात्मिकया मायया मोहिता-
 त्मभिर्भोजितचित्तैर्नानाकारं वेद्महेहादिविषयकं दर्शने येषां तै-
 र्बहिर्दृष्टिभिः स्तूयमानाऽपि न दृश्यते ॥ १० ॥

एतत्कल्पविकल्पस्य महाकल्पावान्तरकल्पस्य देनं दिनस्ये-
 त्यर्थः ॥ ११ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्दशोऽध्यायप्रकाशः ॥ १४ ॥

और प्रजापति रूपसे सृष्टि करते हैं राज रूपसे चोरों का
 नाश करने हैं, और पृथक् गुण शीत उष्ण मादि हैं जिस्के ऐसे
 काञ्चरूपी होकर सर्वे के अभाव के अर्थ होते हैं ॥ ६ ॥

नाना प्रकार नाम रूपात्मक भावासे मोहित मति लोगों को
 नानादर्शनवाचे शास्त्रोंके द्वाराभी आप नहीं देख पड़ने ही ॥ १० ॥
 राजन् ! यह हमने अवतार कल्पका प्रमाण कथन किया
 प्राचीन ज्ञाता लोग जिस्में चतुर्दश [चौदह] मन्वन्तरों को कहते
 हैं ॥ ११ ॥

इति भीमज्जागवत अष्टम स्कन्ध में, चतुर्दश अध्याय की

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतसारायंदिशिनी

मायाटीकी समाप्त ॥ १४ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

॥ राजा उवाच ॥

बलेः पदत्रयं भूमेः कस्माद्हरिरयाचत ।

भूतेश्वरः कृपणानल्लब्धार्थोऽपि बबन्ध तम् ॥ १ ॥

एतद्वेदितुमिच्छामो महत्कौतूहलं हि नः ।

यज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बन्धनं चाप्यनागतः ॥ २ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

पराजितश्रीरसुभिश्च हापितो हीन्द्रेण राजन् ! भृगुभिः स जीवितः ।

सर्वात्मना तानभजद्भृगून्बलिः शिष्यो महात्माऽर्णनिवेदनेन ॥ ३ ॥

तं ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणा अयाजयन्विश्वजिता त्रिणाकम् ।

जिगीषमाणां विधिनाऽभिपिच्य महः^१ऽभिषेकसा महाऽनुभावः ॥ ४ ॥

ततो रथः काञ्चनपट्टनद्धो हयाश्च हर्यश्वतुरङ्गवर्णाः ।

ध्वजश्च सिंहेन विराजमानो हुताशनादास हविर्भिरिष्टात् ॥ ५ ॥

धनुश्च दिव्यं पुरटोपनद्धं तूणावरिकौ कवचं च दिव्यम् ।

पितामहस्तस्य ददौ च मालामम्लानपुष्पां जलजं च शुक्रः ॥ ६ ॥

एवं स विप्रार्जितयोधनार्थस्तैः कल्पितस्वस्त्ययनोऽथ विप्रान् ।

प्रदक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः प्रह्लादमामन्त्र्य नमश्चकार ॥ ७ ॥

अथारुह्य रथं दिव्यं भृगुदत्तं महारथः ।

सुस्रग्धरोऽथ सन्नह्य धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाथदीपिका ।

यत्किं पञ्चदशं विश्वजिताऽऽचार्या अयाजयन् ॥

ततोऽसौ स्वर्गमजयद्भयाद्देवा निखिलियरे ॥ ० ॥

अत्रैयंते नवाध्याय्या वामं वामनचेष्टितम् ।

निप्रहृच्छ्रुत्वा यत्र बलेभूवाननुग्रहः ॥ ० ॥

श्वरः स्वयं कृपणानल्लब्धार्थोऽपि बबन्ध भूतेश्वरः स्वयं कृपणानल्लब्धार्थोऽपि बबन्ध तम् ॥ १-२ ॥

तत्र तावद्वलेस्त्रिलोकामपहर्तुं याञ्चादिच्छलनं कृतवानिति वक्तुं ब्राह्मणाराधनेन बलेरकाण्ड एव स्वर्गविजयकममाह-पराजितभी-

गित्यादिना यावद्ध्ययसमाप्ति। युजे पराजिता भीर्येन सः इन्द्रे-
णासुभिश्च त्याजितस्सन् भृगून् भृगोर्वश्यान् शुक्रादीन् महात्मा
उदारचित्तः अर्थानां निवेदनेनापेयान् ॥ ३ ॥त्रिणाकं स्वर्गं जेतुमिच्छन्तं विश्वजिता यागेनायाजयन् महा-
भिषेकेषुन्द्रेण बहुचम्राह्याप्रसिद्धेन ॥ ४ ॥

हर्यश्वस्येन्द्रस्य ये तुरङ्गास्तेपामिव वयो हरितो वेषाम् ॥ ५ ॥

पुरटं सुवयोम तूणाविषुषी अरिकावक्ष्यमशरैः पितामहः

प्रह्लादः जलजं शङ्कम् ॥ ६ ॥

विप्रैरर्जितः सम्पादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य तैरेव

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कल्पितं कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचनादि यस्य आमन्त्र्य पृष्ठा ॥ ७ ॥

अथारुह्य रराजिति द्वयोरन्वयः सुस्रग्धरः शोभनमाजा-
नरः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरराप्रवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मन्वन्तरागयाकर्ग्यं "दत्तेमां याचमानाय विष्णवे यः
पद्मप्रथम" इति संप्रदेशोक्तं हरेर्वात्मनस्तु अरिभ्यो विस्तरेण भृगुस्तुः
पृच्छति राजा—यत्किं रतिं ह्याश्रयाम् । हरिः स्वयमीश्वरः अनाम-
समस्तकामोभूत्वा कृपणवत्कस्माद्धेतोः बलैः अनाशाद्भूमैः
पद्मप्रथमयाचत लक्ष्म्यार्थोऽपि याच्यथा लक्ष्म्यपद्मयोऽपि कस्मा-
द्धेतोस्तन् बालं यवन्ध ॥ १ ॥

एतदाच्छास्त्रानादिकं हरेः कर्म वेदितमिच्छामो वयमश्रै-
तच्छ्रवणो नोऽस्माकं परमधिकं कौतूहलं वर्तते एतच्छ्रुत्वातिर्दिष्ट-
माह—पूर्वोऽयावात्समस्तकामस्य भङ्गेश्वरस्य भगवतः कर्तारि
वष्टो बन्धेश्वरस्यानागसो निरपराधिना बलैः बन्धने अकारा-
वाचनञ्च ॥ २ ॥

इत्यन्तरेषमापृष्टः सविस्तरं तच्चरित्रमाह मुनिर्नमिभिरध्यायैः—
तत्रतावत्कैलेस्त्रिलोकामपहर्तुमुपाभातरमपश्यन् याच्यतां कृतवानिति
वक्तुन्तावद्वलैः गुरुभेवावबन्धनं स्वर्गप्राप्तिक्रममाह—पराजितभी-
रित्यादिना याचदध्यायसमाप्ति । हे राजन् ! इन्द्रेण देवासुरे युद्धे
पराजिता गृहीता भीरुजयलक्ष्मीस्य सः असुभिः प्रायोश्च हापितः
स्याजितः पुनर्भृगुभिर्भृगुवादिभिर्जीवितः जीवनं प्रापितो भृगुणां
शिष्यो बलिर्नराचानिः तान् भृगून्नेव सर्वात्मना करुणाप्रै-
क्येन महात्मा उदारमता अर्थनिवर्द्धनेन धनसमर्पणेन न केवलं
शुष्कभक्त्यर्थः । चाभजद्वाराधितवान् ॥ ३ ॥

तं भजन्तं त्रिणाकं स्वर्गं जेतुम् इच्छन्तं बलिं महानुभावाः
ब्राह्मणा भृगवः प्रियमाणास्सन्तः विश्वजिता यागेनायाजयन्
किं कृत्वा ? महाभयकेण बहुचक्राक्षणाप्रसिद्धेनाभिपचय ॥ ४ ॥

ततो विश्वजिज्ञासुः हविर्भिरिष्टाक्षुताशनाद्रथाद्युः आसन्
तत्र तावत्कञ्चनपरिकरवद्धो रथः आविर्भवत् ततो हयेश्वरस्य
इन्द्रस्य तुरङ्गाणामिव वर्णा हरितो येषां ते हया उद्भवभ्रुवुस्ततः
सिंहेन धिराजमानो ध्वजः ॥ ५ ॥

ततः पुष्टोपनखं काञ्चनपरिकरवद्धं धनुर्रिक्तावक्ष्यो
तूष्णीं इषुर्भा दिव्यं कवचञ्चासन् पितामहः प्रहादः तस्मै
बलेः सम्पदानस्य सम्बन्धविवक्षया वष्टो तस्मै अस्त्रानानि पद्मानि
यस्यां तां मातां देवीं शुक्रः जलजं शङ्कम् बदी इत्युनुषङ्गः ॥ ६ ॥

एवं भृगुभिर्निरजितः सम्पादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो
वस्य स बलिर्नरेभिः कल्पितं कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलवाचना-
दिकं यस्य तादृशोऽथ विप्रान् परिक्रम्य तेषुः कृतः प्रणामो येन
सः प्रहादमामन्त्र्य पृष्ठा तस्मै नमस्कृतः ॥ ७ ॥

अथ भृगुभिर्दत्तं दिव्यमनघै रथमारुह्य स बलिः रराजेत्यन्वयः ।

कथम्भूतः ? स्रग्धरः मालाधरः सुस्रग्धरः कवचित्वात् धन्वी
धनुर्धरः भूत इषुभिरेव सः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लक्ष्म्यार्थः स्त्रीकृतप्रेलोकः ॥ १ ॥

पृष्ठास्य ईश्वरस्य याच्यतां अनागसो बलेर्बन्धने वत् एतत् ॥ २ ॥

असुभिः प्रायोहापितो विजितः स्वार्थनिवर्द्धनेन सर्वस्वसम-
र्पणेन अर्थाप्यर्थविज्ञापनेन वा तान् भृगून् सर्वात्मना अभ-
जत् ॥ ३ ॥

विश्वजिता सर्वस्वदक्षिणात्मना यागेन महाभयकेण मन्त्र-
पूतस्नानावशेषेण ॥ ४ ॥

हयेश्वरस्य इन्द्रस्य तुरङ्गाणां वर्णां येषां ते तथा इन्द्राश्व-
वर्णसदृशवर्णा इत्यर्थः । इत्यादीनाम् ॥ ५ ॥

पुरटोपनखं सुवर्णवद्धम् अरिक्तो बाणैरशूः प्रक्षसायका-
वित्यर्थः जलजं शङ्कम् ॥ ६ ॥

योधनार्थो युद्धसाधनं विप्रोद्भृगोः ॥ ७ ॥

स्रग्धरो मालाधरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवोश्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—९ ॥

श्रीमद्भिरवधनाथचन्द्रवर्तिकृतसाराथंशिक्षी ।

बलिर्बन्धरथाश्वादिः कृताश्वजिता मखात् ।

स्वर्गं गतः पुरा नियुरिति पञ्चदशे कथा ॥

॥ १—२ ॥

युद्धे देवैः पराजिता भीरुस्य सः हापितस्याजितः महारथ
उदारचित्तः अर्थानां समर्पणेन ॥ ३ ॥

विश्वजिता यज्ञेन ॥ ४ ॥

हयेश्वरस्य इन्द्रस्य तुरङ्गाणामिव वर्णा हरितो येषां ते ॥ ५ ॥

पितामहः प्रहादः जलजं शङ्कम् ॥ ६ ॥

विप्रैरजिताः सम्पादिता योधनार्था युद्धार्थकवस्तूनि यस्य सः
आमन्त्र्य पृष्ठा ॥ ७—८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

पञ्चदशे पराजितस्वार्थि बलेर्गुरुप्रसादतो जसो धामना-
वनारचरितप्रश्रयसङ्गतो वययते—ईश्वरः स्वयं कृपणवत् बलैः
सकाशाद्भूमैः पद्मप्रथं कस्माद्धेतोरेवाचत लक्ष्म्यार्थोभूत्वापि तं
कस्माद्बन्धन् ॥ १ ॥ २ ॥

युद्धे इन्द्रेण पराजिता भीरुस्य सः असुभिश्च हापित-
स्याजितः स भृगुभिर्भृगुवर्णैः शुक्रादिभिर्जीवितस्सन् तन्
भृगून् अर्थानां निवर्द्धनेन अभजत् ॥ ३ ॥

हेमाङ्गदत्तसब्दाहुः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।
 रराज रथमारूढो धिष्यायस्थ इव हव्यवाट् ॥ ९ ॥
 तुल्यैश्वर्यवल्लभैः स्वयूथैर्देव्ययथैः ।
 पिबद्भिरिव स्वं दृग्भिदहद्भिः परिधीनिव ॥ १० ॥
 वृत्तो निकर्षन्महतीमासुरीं ध्वजिनीं विभुः ।
 ययाविन्द्रपुरीं स्वृद्धां कम्पयन्निव रोदसी ॥ ११ ॥
 रम्यामुपवनोद्यानैः श्रीमद्भिर्नन्दनादिभिः ।
 कूजद्विहङ्गमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ १२ ॥
 प्रवालफलपुष्पोरुभारशाखामरद्रुमैः ।
 हंससारसचक्राह्वकारगडवकुलाकुलाः ।
 नलिन्यो यत्र क्रीडन्ति प्रमदाः सुरसेविताः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिणाकं स्वर्गं जिगीषमाणं तं बलिं विश्वजिता यागेन
 भयाजयन् हर्यश्वत्तरङ्गाणामिन्द्राश्वानामिव वर्यां येषां ते ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुरटोपनखं स्वर्गमयवस्त्रावेष्टितम् अरिक्तावच्ययशरौ पिता-
 महः प्रह्लादः जलजं शङ्कम् ॥ ६ ॥

विप्रेरर्जितः सम्पादितः बोधनार्थः युद्धपरिकरो यस्य सः
 विप्रेः कल्पितं सम्पादितं स्वरूपयनं मङ्गलवाचनादिकं यस्य
 स मयधिप्रान् प्रदाक्षिणीकृत्य तेष्यः कृतः प्रणामो येन सः
 प्रह्लादं प्रदाक्षिणीकृत्य तस्मै नमश्चकार तान् सर्वानामन्द्य
 पृष्ठा ॥ ७ ॥

अथ रथमारूढ्य रराजेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णमयीप्राणजीवनो जयति ।

रजोवाच ।

राजा परीक्षित बोले, कि—भीहरि सर्वेश्वर भी होकर कृपण
 के तरह बलि महाराज से क्यों तीन पग पृथिवी मागते हुए ?
 और उस्का राज पाठ सब लेकर भी उस्को क्यों बांधते हुए ॥ १ ॥

हे महाराज ! इस बातको हम अर्वाइय जानने की इच्छा करते
 हैं, कि—सर्वेश्वर सर्व कामों से परिपूर्ण की याचना, और निर-
 पराधी को बांधना ऐसा क्यों किया ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! इन्द्रने बलिका पराजय भी
 किया आरे प्राणों से हीन कर छोड़ दिया, फिर भृगुवंशी ब्राह्मणों
 ने उस्को जिवाया, तब हे बात ! उस उनके शिष्य महाराज-

बलिने भी भृगुवंशी ब्राह्मणों के सर्वार्थ निवेदन कर के सर्व
 प्रकारसे मजन किया ॥ ३ ॥

तबतौ मन्ना प्रभाव वाले भृगुवंशी ब्राह्मण लोग, प्रसन्न होकर
 स्वर्ग के जिताने की इच्छा कर महाभिषेक से अभिषेक कराकर
 विश्वजित यागसे यजन करते हुए ॥ ४ ॥

तदनन्तर आशि मे हविषसे सजा हुआ रथ, और सूर्यके घोडार्यों
 के सदृशरङ्गवाले घोडा, और सिंह के चिन्ह कीध्व जा, ये सब
 निकाले ॥ ५ ॥

और सुवर्णसे मढा हुआ दिव्य धनुष, और बाणोंसे भरे हुए
 दो तरकस तथा एक दिव्य कवच भी निकाला । और उस समय
 बलिको प्रह्लादर्जित अम्लान पुष्पों की माला दीनी, और कुंवाचार्थ
 श्रीशुकजीने विजयशङ्क दिया ॥ ६ ॥

इस प्रकार ब्राह्मणों वेई संग्रामकी सामग्री जिसको और ब्राह्म-
 णोंकी दक्षिणा देकर प्रणामकरके प्रह्लादजीसे आज्ञा लेकर नम-
 स्कार करता हुआ ॥ ७ ॥

तिसके पीछे भृगुबोगों ने दिये हुए दिव्य रथपर बैठकर वह
 महारथी सुन्दर माला को धारण किये धनुष खड्ग और तरकस
 को खगाकर कटिबद्ध हो गया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

हेमाङ्गदाश्वं लसन्तौ बाह यस्य धिष्यायस्थः मयने प्रज्वलितः
 कुण्डस्थे ब्राह्मणीय इवेति वा ॥ ६ ॥

गुण्यमैश्वर्यं बलं च भीष्म येषां तैर्द्वैल्ययूपैर्वृतो यवाविति इवो-
 रन्वयः परिधीम् विशः ॥ १० ॥

स्वयामतिसमुदाय ॥ ११ ॥

धिक् प्राग्बसुक्तं तथाविधां पुरीमकस्मादेन परित्याज्य इन्द्राद्यः

आकाशगङ्गया देव्या वृतां परिखभूतया ।
 प्राकारेणाग्निवर्णेन साष्टालेनोन्नतेन च ॥ १४ ॥
 रुक्मपट्टकपाटैश्च द्वारैः स्फटिकगोपुरैः ।
 जुष्टां विभक्तप्रपथां विश्वकर्मविनिर्मिताम् ॥ १५ ॥
 सभाचत्वररथ्याढ्यां विमानैर्न्यर्बुदैर्युताम् ।
 शृङ्गाटकैर्मणिमयैर्वज्रविद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषायां दीपिकायाम्

पञ्चायिता इति वैराग्यार्थमिन्द्रपुरीमनुष्यायति-रम्यामिति साङ्गे-
 रेकादृशाभिः । उपवनानि फलप्रधानानिनिकटस्थानि वा उद्यानानि
 पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा तै रम्याम् कूजगति विहङ्गमिथुनानि
 येषु गार्थतो मत्ता मधुमता येषु ॥ १२ ॥

प्रवालादीनामुत्तमो यस्तु ताः शाखा येषां ते अमरद्रुमा येषु
 तैः यत्र बासु सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादिकुक्षैराकुक्षाः
 व्यासा नखिभ्यः सरांसि यत्र येषु सन्ति तैरुपवनोद्यानैः रम्यामिति
 पूर्वैर्वाच्यम् ॥ १३ ॥

किञ्च परिखभूतया आकाशगङ्गया वृताम् प्राकारेण सौवर्णेन
 च वृताम् अष्टालाः प्राकारोपरि रचितान्युन्नतानि युद्धस्थानानि
 तस्मिन्नेन ॥ १४ ॥

रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैरवाप्तैः स्फटिकमयैर्गोपुरैश्च
 पुरद्वारैर्जुष्टाम् विभक्ताः प्रपथा राजमार्गां वक्ष्याम् ॥ १५ ॥

सभा उपवेशस्थानानि चत्वरथयङ्गणानि रथया उपमार्गास्तै-
 राढ्यां सप्तपत्राम् स्वर्बद्धं दशकोटपत्तनगणनीयैरनन्तैर्विमानैर्युताम्
 वृज्रविद्रुममययो वेदयो येषु तैः शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैर्युताम् ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हेमाङ्गदास्यां जलन्ती बाहू वक्ष्य स्फुरती मकरकुण्डले
 यस्य तथाभूतो रथमाकटो वराज, क इव ? अिष्ययस्यः घने प्रज्व-
 लितः हव्यवाडाग्रिरेव कुण्डस्य आहूषणीव इवेति वा ॥ ९ ॥

हेत्वयूथपेदुतः स्फुञ्जामिन्द्रपुरीं यवौ इत्यन्वयः । कथम्भूतैः ?
 तुल्यमैश्वर्यं वलं भीक्ष येषां तैः सयूथैः ससैन्यैः हग्मिः अमन्तारिण्य
 पिबन्तिरेव परिधीन् दिशो दहन्तिरेव स्थितैः ॥ १० ॥

कथम्भूतस्सन् ? विभूस्समर्थः महतीमासुरी ध्वजिनी केनां
 विकर्षेन् प्रस्थापयन् रोदसी चाषापृथिव्यो कम्पयन्तिव ॥ ११ ॥

सम्पृञ्जिनेव दशविभुमिन्द्रपुरीं वशयति-रम्यामिति साङ्गे-
 रेकादृशाभिः । भीमङ्गः फलपुष्पादिसम्पृञ्जिनेभवादिभिरुपव-
 नैरुद्यानवनेभ्य रम्यां तत्रोपवनानि फलप्रधानानि निकटस्थानि वा
 उद्यानानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा कथम्भूतैः कूजगति
 विहङ्गमिथुनानि येषु गार्थतो मधुना मत्ता मधुमता येषु तैः ॥ १२ ॥

[४८]

प्रवालादीनाम् उत्तमो यस्तु ताः शाखा येषां ते अमर-
 द्रुमा येषु तैः यत्र बासु सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादि
 कुक्षैराकुक्षा व्यासाः नखिभ्यः सरांसि यत्र येषु तैरुपवनो-
 द्यानैः रम्यामिति पूर्वैर्वाच्यम् ॥ १३ ॥

किञ्च परिखभूतया देव्या देवस्य त्रिविक्रमस्य पादाङ्गुष्ठ-
 जया आकाशगङ्गया प्राकारेण च जुष्टामित्यन्वयः । कथम्भूतेन ?
 अग्निरेव वश्यां वक्ष्य तेन सुवर्णमयेनेति भावः । अष्टालाः प्राकारो-
 परिरचितानि युद्धस्थानानि तस्मिन्नेन उन्नतेन चेति ॥ १४ ॥

रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैः अवाप्तैरद्वारैः स्फटिकमयै-
 र्गोपुरैः पुरद्वारैश्च जुष्टां विभक्ताः प्रपथा राजमार्गाः यस्यां
 विश्वकर्मया विनिर्मिताम् ॥ १५ ॥

सभादिभिराढ्यां सुन्दरां सप्तपत्रां वा तत्र सभा आवेश-
 स्थानानि चत्वरथयङ्गणानि रथयाः उपमार्गाः स्वर्बद्धं दश-
 कोटपः ताभिर्गणनीयैरनन्तैर्विमानैर्युतां वृज्रविद्रुममययो वेदयो
 वेदिका येषु तैः शृङ्गाटकैः चतुष्पथैर्युताम् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अिष्ययस्य आहूषणीयादिस्थाने स्थितः हव्यवाडाग्रिः ॥ ९-१३ ॥
 यत्रेन्द्रपुरी यत्र नखिनीषु परिखभूतया दीर्घिकावद्वर्तमा-
 नया ॥ १४ ॥

पट्टमुपरिवन्धः ॥ १५ ॥

न्यर्बुदैरित्युपलक्ष्याम् अनेकैरित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तुल्यमैश्वर्यं इत्यादि त्रयोदशकं तत्र नाहं अस्मिर्मिरिति
 प्लुतस्वातुःवाभावः यामिति, मानिन इत्यादयं पेदिका एव
 वेदाः ॥ १०-३० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्षिणी ।

हेत्वयूथपेदुतस्ससिन्द्रपुरीं वशयति द्वितियेनान्वयः परि-
 धीन् दिशः ॥ १०-१२ ॥

यत्र नित्यवयोरूपाः श्यामा निरजवातसः ।

भ्राजन्ते रूपवन्नार्यो ह्यर्चिभिरिव वह्नयः ॥ १७ ॥

सुरस्त्रीकेशविभ्रष्टनवसौगन्धिकस्रजाम् ।

यत्रामोदमुपादाय मार्ग आवाति मारुतः ॥ १८ ॥

हेमजालाक्षनिर्गच्छद्भूमेनाऽगरुगन्धिना ।

पाण्डुरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यान्ति सुरप्रियाः ॥ १९ ॥

भीमशिवनायककवचिकृतसाराधेर्दिशि ।

प्रवाखादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां ते अमरद्रुमा
येषु तैः यत्र नन्दनादिषु वनेषु नलिभ्यः सन्ति यासु नलिनीषु
प्रमदाः स्त्रियः ॥ १३ ॥

पुरीं विशिनष्टि-आकाशेत्यादि । परिखभूतया परिखारूपया ॥ १४ ॥

गोपुरं पुरद्वारं विभक्ताः प्रपथा राजमार्गं यस्यां ताम् ॥ १५ ॥

सभा उपवेशस्थानानि अस्वराययङ्ग्यानि रथ्या उपमार्गः
शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैः ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हेमाङ्गदाश्यां खसतौ याद् यस्य सः धिष्यस्यस्यः कुण्डस्य
पावक इव ॥ ६ ॥

अयुधैः स्वभूत्यैर्देवयूथपैश्च वृतः इन्द्रपुरी ययाविति द्वयो
रन्वयः तदन्यमैश्वर्यं बलं भीष्म येषां तैः ॥ १० ॥

स्थूलां सृष्ट्वां सृष्ट्वां समृद्धाम् ॥ ११ ॥

एवं समृद्धियुतापि पुरी सुखदा नेति वैराग्याद्यै समृद्धि-
मेव दर्शयितुं पुरीं वर्णयति । रथ्यामिति सार्द्धैरेकादशभिः
कृत्तन्ति विहङ्गमिथुनानि येषु तैः गावन्तो मत्ता मधुमता भ्रमरा
येषु तैः नन्दनार्चिभिः उपवनैर्निकटस्थैः उद्यानैर्दूरस्थैः रथ्याम् ॥ १२ ॥
प्रवाखादीनामुरुभारो यासु ताः शाखा येषां तेऽमरद्रुमा येषु तैः
यत्र यासु सुरमेधिताः सुरप्रियाः प्रमदाः क्रीडन्ति ताः हंसादि
कुक्षैराकुलाः व्याप्ताः नलिभ्यः सरस्यो यत्र येषु सन्ति तै
रन्वयैर्नार्चिभिः रथ्यामिति पूर्वयोग्योऽन्वयः ॥ १३ ॥

परिखभूतया परिखभूतया ॥ १४ ॥

रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैर्गुहद्वारैः स्फटिकमयैर्गोपुरैः
पुरद्वारैश्च विभक्ताः प्रपथा राजमार्गं यस्यां ताम् ॥ १५ ॥

सभा उपवेशस्थानानि अस्वराययङ्ग्यानि रथ्या उप-
मार्गान्नेराख्यां सस्पन्नम् वज्रादिमया धेद्वयो येषु तैः शृङ्गाटकै-
श्चतुष्पथैर्गुक्ताम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कानों में स्फुरायमान मकराकृत कुण्डलों को पहिने हुए रथके
ऊपर बैठे हुए इन्हीं प्रकार शोभा देता हुआ कि जैसे अग्निशाखा
में अग्नि बहकती हो ॥ ६ ॥

तुल्य ऐश्वर्य वल और भीमाबाहू यूपय लोगों को तथा इन्हिसे
जानों आकाश को पीकांथय, और दिशाओं की जल्दा देवग ऐसे
भयङ्कर दैत्य यूपय लोगों को साथ लेकर ॥ १० ॥

बड़ी भारी आसुरी सेना को खींचना हुआ सब सम्पत्ति
से समृद्ध इन्द्रपुरी को पृथिवी आकाशको कम्पाता हुआसा
गया ॥ १२ ॥

जिन बगीचाओं में नवीन फल पुष्पों के मारों से झुकी हुई
शाखा बाजे सुरद्रुमों से और हंस मार स चकोर कारयडव आदि
पक्षियों के समूहों से विकसित कमल बाखी छोटीर तखार् शोभा
देरही है जिन में देवसे वित प्रमदा जान विहार पूर्वक क्रीडा कर
रही हैं ॥ १३ ॥

और आकाशमें जिन इन्द्रपुरी के चारों तरफ भीमगाजी परि-
खा (खार्) हो रही है, और अग्नि सहश वर्ष वाला सुवर्ण का
जिस्क चारों तरफ प्रकार [परकोटा है ॥ १४ ॥

और उसमें जोहार हैं तिनमें उत्तम काम वाले सुवर्ण के
विभाट जडे हैं और स्फटिक मणिके जिस्में गोपुर हैं । भीतर
सुन्दर विभागवाली बीथी और राजमार्ग से सुसंभित है, और
जिस पुरी को साक्षात् विश्वकर्माने निर्वाण करी है ॥ १५ ॥

और जामें सभामे चौक औ बीथी अरतग घोसित हो रही है
और न्यबुंरों [दशकोटिका एक न्यबुंद होता है] विमानों से विभू-
षित है और जिसपुरी में मणिके मय चौराहे जिनमें बीअर में हीरा
और मृगामों के चौराहे बने हुए हैं ॥ १६ ॥

भीधरखामिकृतभाषाधेर्दीपिका ।

नित्यं वयस्तादयं रूपं च सौकुमार्यं यासां ताः रूप-
वसायः खलङ्कताः स्त्रियः यत्र यस्यां भ्राजन्ते ॥ १७ ॥

सुरस्त्रीयां केशेषु विभ्रष्टानां नवसौगन्धिकस्रजामा-
मोद्म ॥ १८ ॥

मुक्तावितानैर्मणिहेमकेतुभिर्नानापताकावलभीभिरावृताम् ।
 शिखशिङ्गपारावतभृङ्गनादितां वैमानिकस्त्रीकलगीतमङ्गलाम् ॥ २० ॥
 मृदङ्गशङ्खाऽऽनकदुन्दुभिस्वनैः सतालवीणासुरजर्तिनेणुभिः ।
 नृत्यैः सनाद्यैरुपदेनगीतकैर्मनोरमां स्वप्रभया जितप्रभाम् ॥ २१ ॥
 यां न व्रजन्त्यधर्मिष्ठाः खला भूतद्रुहः शठाः ।
 मानिनः कामिनो लुब्धा एभिर्हीना व्रजन्ति यत् ॥ २२ ॥
 तां देवधानीं स वरूथिनीपतिर्वह्निः समन्ताद्गुरुभे पृतन्यया ।
 आचार्यदत्तं जलजं महास्वनं दध्मौ प्रयुञ्जन्भयमिन्द्रयोषिताम् ॥ २३ ॥
 मघवांस्तमभिप्रेत्य बलेः परममुद्यमम् ।
 सर्वदेवगणोपेतो गुरुमेतदुवाच ह ॥ २४ ॥

श्रीधरस्त्राकृतनावाचार्यदीपिका ।

हेमगवाक्षेभ्यो निर्गच्छता भूमेन सुरप्रिया अप्सरसः ॥१६॥
 मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च ध्वजैर्नानापताका-
 युक्ताभिर्बलभीभिश्च विमानानां पुरो भागेरावृतां व्याप्ताम् वैमानिक-
 स्त्रीणां कलगीतैर्मङ्गलाम् ॥ २० ॥
 उपदेवानां गन्धर्वादीनां गीतकैश्च मनोरमाम् जिता प्रभा
 साक्षाद्दिश्यधिष्ठात्री देवता यथा ताम् अन्वैरजितप्रभामिति
 वा पाठान्तरे जिता प्रहाः सूर्यादयो यथा ॥ २१ ॥
 यत् वाम् ॥ २२ ॥
 पृतन्यया सेनया ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वीरराजवाचार्यकृतभागवतसम्बन्धचन्द्रिका ।

निखं वयस्तावुषं रूपं सौकुमार्यं च यासां ताः इवामाः बौवन
 मध्यस्थाश्च धिरजं निमखं वासो यासां ताः रूपवत्यः नार्यः स्त्रियः
 आर्चिर्भिः शिखाभिर्वह्य इव यत्र यस्यां राजन्ते ते
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥
 यत्र यस्यां सुरस्त्रीणां केशेभ्यो विभ्रहानां नवसौगन्धिक-
 ज्जामामोद्मुपादाव मारुतो हेमगवाक्षेभ्यो विनिर्गच्छता भूपेना-
 गुरुसुगन्धिना सह मार्गे वहति ताम् ॥ १८ ॥
 यस्यां मार्गे पाण्डुरंग्य पटेन प्रतिच्छन्नं मार्गे सुरस्त्रियो-
 ऽप्सरसः यान्ति सञ्जगन्ति ताम् ॥ १९ ॥
 मुक्तामयैर्वितानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च नानाविधानां पता-
 कानामावृत्तिभिश्च विराजितां शिखयदृशादिभिर्नादितां वैमानिक-
 स्त्रीणां मधुरगीतैर्मङ्गलाम् ॥ २० ॥
 मृदङ्गादीनां स्वनैः ताक्षादिध्वनिसाहिनैर्नृत्यैः सवाद्यैरुप-
 देवानां गन्धर्वादीनां गीतकैश्च मनोरमां स्वप्रभया जिता प्रभा
 साक्षाद्दिश्यगीताधिष्ठात्री देवता यथा 'तामन्वैरजितप्रभाम्' इति
 वा पाठान्तरे जिता प्रहाः सूर्यादयो यथा ताम् ॥ २१ ॥

यत् यां सामान्ये नपुंसकम् अर्चयिष्ठादयो न व्रजन्ति इतः प्रेत्य
 न प्राप्नुवन्ति खला दुरात्मानः शठाः मूर्खाः मानिनोऽहङ्कारिण्यः
 लुब्धाः वञ्चकाः ॥ २२ ॥
 तामेवम्भूतां देवधानीममराधनीं वहिः समन्ताद्गुरुभिन्याः
 भेनायाः पतिः स वह्निः पृतन्यया सेनया यरुधे तत इन्द्र-
 योषितां भयमुत्पाद्यन्नाचार्येण शुकेण दत्तं महास्वनं शङ्कं
 दध्मौ ॥ २३ ॥
 मघवानिन्द्रस्तं बलेः परममधिकम् उद्योगं हारवा सर्वैः
 देवानां गयोरुपेतो गुरुस्पर्तिमत्थम् उवाच ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

शृङ्गाटकेभ्यश्चरमयडपैः वज्ररत्नविद्रुमसञ्चितवैर्दग्भिः इवामाः
 षोडशवर्षाः ॥ १७ ॥
 सौगन्धिकैः क्वल्लक्ष्मणैः रचिताः स्रजः तासामामोद् परि-
 मल्लमुपादाव ॥ १८ ॥
 जाक्षाच्च गवाक्षम् ॥ १९ ॥ २० ॥
 जितसूर्यादिप्रहाम् ॥ २१ ॥
 एभिर्धर्मादिभिः ॥ २२ ॥
 पृतन्यया पृतनया ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीक्षिणी ।

शीतकाखे भयन्त्युष्णा उष्णकाखे तु शीतवाः ।
 स्तनौ सुकठिनौ यासां ताः इवामाः परिकीर्तिताः ॥
 १७—१८ ॥
 हेमगवाक्षेभ्यो जाक्षाक्षेभ्यो गवाक्षेभ्यः सुरप्रिया अप्सरसः ॥१६॥
 मुक्तामयैर्वितानैश्चन्द्रानयैः मणिहेममयैः केतुभिर्ध्वजैः पता-
 कापङ्क्तिभिर्बलीभिर्भिरहोपरिवर्तिगृहैः ॥ २०—२१ ॥

देवेष्वथ निलीनेषु बक्षिर्वैरोचनः पुरीम् ।

देवधानीमधिष्ठाय वशं निन्द्ये जगन्नयम् ॥ ३३ ॥

तं निश्वजयितं शिष्यं भृगवः शिष्यवत्सलाः ।

शतं हयमेधानामनुव्रतमयाजयन् ॥ ३४ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतस्मारागणेशशिनी ।

इमम् उग्रमं बलिं वा आसीत् अभूत् ॥ २५ ॥

प्रतिश्रोतुं बुद्धादिभिः पतिकर्तुं गतः पिताश्रिताऽयं बलिः ॥ २६ ॥

यतः कारणात् भोजं भादि यतश्च भोजं भादेरेतस्य समु-
द्यमः ॥ २७ ॥

शिष्याय भ्रष्टाभक्त्यनिशेधेन स्वसर्गस्वोपहारकाय बलये
तेजः स्वीयेनेष उपभूतं प्रत्युपहारत्वेन दत्तामत्यर्थः । तस्माद्दि-
नं वनेस्तेजः किन्तु ब्रह्मतेज एवातः भवद्भिर्बुर्वागमिति भावः
तेन तेभ्यो भृगुभ्यो न न्यूना यद्यपि तथैव भ्रष्टाभक्त्या-
दिना स्वया प्रसादिना बधमविषयाम तद्वा संप्रति त्वमप्यस्य
तेजसा परिपूर्णं इमं बलिमजेष्व एवेत्युपाख्यमाऽनुध्वनितः ॥ २८ ॥

योद्धुमनेनाधुना निगच्छामि न वेति चेदत आह—भवद्विष-
य इति ॥ २९ ॥

एतत्समयोचितं मन्त्रं ब्रूहीति चेदत आह—तस्मादिनि । यतः
कान्तात् शत्रोर्निपयर्थः पराभवो भावी तं काष्ठं प्रतीक्षमाणा
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

यत्नेरस्य पराभवकालः स किं भावी कदा वा भावी-
त्यपत्त्यायां तमाश्याभगच्छाह—एव इति । निप्रबन्धमत्र उदकं उ-
त्तरपक्षं यस्य सः—उदकं फलमुत्तरम् इत्यमरः । तेषामेवेत्यादि व्यव-
हारदृष्टेनेकं वस्तुतस्तु निष्णुमत्तयत्कूलः स निप्राचमान-
स्य महाकीर्तिस्त्रिभिर्कसुतत्रभोगद्वारवाली कृतविष्णुत्वभावि-
मन्त्रेन्द्रात्स्वाद्यर्थमभूदिति शेषम् ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

केन हेतुना तेजसा ऊर्जित आसीत् ॥ २५ ॥

प्रतिश्रोतुं बुद्धादिना पतिकर्तुम् ॥ २६ ॥

एतस्य मद्रिपोर्बुधैर्वेत्स्य कारणं ब्रूहि यतः कारणात्
एतस्य भोजं भादि यतश्च भोजं भादेः एतस्य समुद्यमः ॥ २७ ॥

तेजः उपभूतं दत्तमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

त्रिविष्टपमुत्सृज्य निषयमदर्शने वात् ॥ ३० ॥

विषयजन उदकंमुत्तरात्तत्राधिकं फलं यस्य सः ॥ ३१ ॥

सुमार्गतः अर्थः त्रिविष्टपत्यागादिक्रमः कर्तव्यपदार्थो वेपां
ते त्रयः गुर्वाणामुत्तरात् निधीना बभूवुरित्यर्थः । यतः काम-
रूपणः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्र कहने लगे, कि—हे भगवन् ! हमारे पहिले वैरी बली
का बड़ा भारी उद्यम है । अब इस समय तो इसका मैं बड़ा-
असह्य मानता हूँ, परञ्च इस को इस समय किसने ऐसे तेज से
बढाया है ॥ २५ ॥

इस समय में इसको कोई भी अधीश्वर किसी प्रकार
मिराकरणा करने को समर्थ नहीं हो सकता है । और यह
इस समय कैसा दुर्धर्य मालुम होता है, कि—मानो ऊपतको
मुक्त से पान करजायगा, और मानो दृशों दिशाओं को खाट
जायगा, और दृष्टि से दिशाओं को आजाता सा प्रलय काष्ठ
के अग्नि सहश जडा हुआ है ॥ २६ ॥

हे गुरो ! वह हमारा वैरी क्यों इतना दुर्धर्य हो
इस का कारण तो आप कहें, कि— इस का यह भोज
सह, बल, और तेज कहां से भया, जिससे इसने इतना
उद्यम किया ॥ २७ ॥

गुरुववाच ।

ब्रह्मपति जी बोले, कि—हे भगवन्, हे इन्द्र ! मैं इस शत्रु
की उग्रता का कारण जानता हूँ, ब्रह्मवादि भृगुलोगों ने अपने
शिष्यको ब्रह्मतेज का सञ्चय किया है ॥ २८ ॥

हे इन्द्र ! एक भीहरि को छोडकर तुमारे सहर्षअध-
वा तुम भी इस के सम्मुख खडे होने की समर्थ नहीं हो, १
जैसे काल के सम्मुख मनुष्य नहीं खडे हो सके हैं ॥ २९ ॥

तस्मात् तुम सब लोग अपना स्थान (स्वर्ग) छोडकर खडे
जाओ और काष्ठ की प्रतीक्षा करो जिस काष्ठ के प्रभाव में
यह शत्रु का विपर्यय है ॥ ३० ॥

और यह बलि ब्राह्मणों के बल में उद्य को प्राप्त भया है
और इस समय तो इसका पराक्रम बहुत ही बढा है, परंच जय
इतनी लोगों का अबमान करेगा तब सकुटुम्ब विनाश की प्राप्त
होगा ॥ ३१ ॥

इस प्रकार अर्थ दिखाने वाले गुरुजी से सलाह लेकर सब
देवखोग कामरूप धारणकर स्वर्ग को छोडकर खडे गये ॥ ३२ ॥

श्रीधरकामिद्वयभाषापरिचयिका ।

एवं प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुंमयाजयन् अनुव्रतमनुवर्ति-
तम् ॥ ३४—३५ ॥

ततस्तदनुभावेन भुवनत्रयविश्रुताम् ।
कीर्तिं विक्षु वितन्वानः स रेजे उदुराडिव ॥ ३५ ॥
बुभुजे च श्रियं स्वृद्धां द्विजदेवोपलम्बिताम् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामनाः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे बलिबिजयोनाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ।
द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलम्बितां प्रापिताम् ॥ ३६ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं देवेष्वन्तर्हितेषु सस्त्रय वैरोचनो बलिदेवधानी पुरी-
मधिष्ठाय लोकत्रयं स्ववशमकरात् ॥ ३३ ॥
तत्कृतं विश्वजयिनं शिष्यमनुग्रहं बलिं तद्वत्सखा भृगवो
हयमेधानां शतेनायाजयन् प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुमयाजयन्
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततो हयमध्यागशतप्रभावेन लोकत्रयव्यासां कीर्तिं वितन्वानः
सु बलिश्चन्द्र इव रराज ॥ ३५ ॥

द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलम्बितां प्रापितां सुसमृद्धिं श्रियं
सम्पदं बुभुजे, कथम्भूतः ? महामनाः दीर्घसङ्कल्पः आत्मानं कृतं
कृत्यं कर्त्तव्यमयोजनं येन ते कृतार्थमिव मन्यमानः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपद्मरत्नावली ।

द्विजाः भृगवस्त एवमभीष्टदातृत्वेन देवाः उपलम्बितां
प्रापिताम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपद्मरत्नावली
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

अयाजयन् तदीयेन्द्रपदस्थिरीभाषार्थमिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
द्विजदेवाः विप्राः ॥ ३६ ॥

इति साराधर्शिनीयां धर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमेऽसौ पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयाजयन् तत्र स्थिरीकर्तुमिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
स्वृद्धां सुष्टु समृद्धां द्विजदेवैर्विप्रेरुपलम्बितां कृतकृत्यमिवा-
त्मानं मन्यमानः बुभुजे न तु तां प्राप्त्वापि जनः कृतकृत्यो भव
तीति भावः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चदशोऽध्यायायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भषिा टीका ।

देव खोग इस प्रकार जब लीन हांगये, तब विरोचन के पुत्र
बलिने अमरावतीपुरी में स्थित होकर तीनों लोक को वश में
कर लिा ॥ ३३ ॥

शिष्यके ऊपर प्रेम करने वाले भृगु खोग उस विश्व वि-
जयी शिष्य (बलि) को अपना अनुवर्ती जानकर प्राप्त हुए

भाषा टीका ।

इन्द्रपत्नी की स्थिरता के लिये सौ प्रभु मेघ यज्ञ से यजन कराते हुए ॥ ३४ ॥

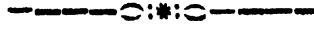
तब तो उसके प्रभाव से वह तीनों भुवन में विख्यात होने वाली अपनी कीर्ति का विस्तार करता हुआ चन्द्रमा के सहस्र शोभा को प्राप्त होना भया ॥ ३५ ॥

और द्विज देवों की कृपा से प्राप्त हुई ऐसी समृद्ध संपत्ति

को वह उदार मन वाचा अपेक्षो कृतं कृत्य मानकर मोह
हुआ ॥ ३६ ॥

इति भामङ्गावत महापुराणे अष्टमस्कन्धे पञ्चदश अध्याय की
भीष्मदावनस्य भगवताचार्यकृत भाषा
टीका समाप्त ॥ १५ ॥

इति भामङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमाताऽदितिस्तदा ।
हृते त्रिविष्टो वैतैः पर्यतप्यदनाथवत् ॥ १ ॥
एकदा कश्यपस्तस्या आश्रमं भगवानगात् ।
निरुत्सवं निरानन्दं समाभेर्विरतश्चिरात् ॥ २ ॥
स पत्नीं दीनवदनां कृतासनपरिमहः ।
सभाजितो यथान्यायमिदमाह कुरुद्वह ! ॥ ३ ॥
अप्यभद्रं न विप्राणां भद्रे ! लोकेऽधुनागतम् ।
न धर्मस्य न लोकस्य मृत्योर्दुन्दानुवर्तिनः ॥ ४ ॥
अपि वा कुशलं किञ्चिद्गृहेषु गृहमेधिनि ! ।
धर्मस्याऽर्थस्य कामस्य यत्र योगो ह्ययोगिनाम् ॥ ५ ॥
अपि वाऽतिशयोऽभ्येत्य कुटुम्बासक्तया त्वया ।
गृहादपूजिता याताः प्रत्युत्थानेन वा क्वचित् ॥ ६ ॥
गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि ।
यदि निर्यान्ति ते नूनं (१) फेरु राजगृहोपमाः ॥ ७ ॥
अप्यग्नयस्तु वेलायां न हुता हविषा सति ।
त्वयोद्दिग्गधिया भद्रे ! प्राणिते मयि किञ्चित् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

षोडशो पुत्रनाशेन शोचन्त्यां अदितेः पतिः ।

प्रार्थितः कश्यपः प्राह पयोव्रतमितीर्यते ॥

इदानीं श्रीवामनाश्रयप्रसङ्गमाह—एवमित्यादि यावत्समाप्ति,
नष्टेष्वहदेषु सत्सु ॥ १ ॥ २ ॥

स कश्यपः पत्नीमिदमाह—दीनवदनादिकाकमालस्य बहुधा
विकल्पयन्पृच्छति—अप्यभद्रमिति सप्तमिः । हे भद्रे ! मृत्योर्दुन्द-
मिच्छामनुवर्तिन इति तथा मृत्युवशावर्तिनो जनस्येत्यर्थः ॥ ३-४ ॥

हे गृहमेधिनि ! अपि वा किं वा गृहेषु धर्मादेः किञ्चिद्-
कुशलमिति काका प्रश्नः वन्न तेषु गृहेषु अयोगिनामपि योगः
अधर्मादिना योगफलं भवति ॥ ५ ॥

किंवा त्वयाऽपूजिता एवाऽप्येत्य गृहाघाताः ॥ ६ ॥

नार्चिता अनर्चिताः सन्तो यदि निर्गच्छन्ति ते गृहाः फेरु-
राजः सृगाक्षराजस्तदीयविभक्तुल्याः ॥ ७ ॥

वेलायां होमकाले किञ्चित् हुताः किय ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्भारतप्रवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं बह्वेदिन्द्राधिपस्यप्रामिप्रकारमभिधाषाय भगवतो वामनाश्रयं
प्रस्तोष्यन् ननुपुत्रोद्धारकृपां कृपां तावत्प्रस्तौति मुनिः—एवमिति ।
इत्थं पुत्रोऽप्यदिषु नष्टेष्वहदेषु सत्सु वैत्यस्त्रिविष्टो हृते
च सति देवमाता अदितिदनाथवत्सहाया इव पर्यतप्यन् ॥ १ ॥
एवं परितप्यन्त्यामदित्यां कदाचिन्नगवान् कश्यपश्चिरात्

(१) प्रतराज इति चि० ।

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

समाधिर्विरतः तस्या अद्वितीयश्रममाजगाम, कथम्भूतम् ? निर्गत
उत्सवो यस्मात्निर्गत आनन्दो यस्मात्तम् ॥ २ ॥

स कश्यपः कृत आसनपरिमहो येन स यथान्यायं
समाजितः सम्यक्पूजितः हे कुरुद्वह ! दीनं वदनं यस्यास्तां
पत्नीम् एवं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३ ॥

दीनवदनामालक्ष्य बहुधा विकल्पयता कश्यपेन पृष्टमाह—
अपीति सप्तभिः । अपीति प्रदुनद्योनकमव्ययं हे भद्र ! अधुना लोके
विप्राणां गवां धर्मस्य खाकस्य जनस्य कथम्भूतस्य मृत्योः
क्षुब्धमिच्छामनुवर्त्तते इति तथा तस्य चाऽऽमद्रमकुशलं
न हि ॥ ४ ॥

हे गृहमेधनि ! अपि वा किं गृहेषु धर्मोद्वेः किञ्चिदकुशल-
मिति काका प्रदुनः गृहान्विशिनष्टि, यत्र येषु गृहेष्वयोगिना-
मपि योगः स्वधर्मादिना योगफलं भवति यद्वा अयोगिना-
मेष योगः आर्त्ताक्तयोगिनान्तु नेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अनिशयः आगत्य कुटुम्बासक्तया त्वया प्रत्युत्थानादिना कदा-
चिदप्यपूजिताः सन्तो गृहात् याता गताः किं वा ॥ ६ ॥

यद्यतिथयोऽप्येव्य येषु गृहेषु सखिखैरप्यनर्धितासन्तो
निर्गच्छन्ति तर्हि ते गृहाः नूनं शृगाखनाथिषत्तुल्या
एव ॥ ७ ॥

हे सनि भद्र ! मयि प्रोषिते प्रस्थिते सत्युद्भिप्रथिया त्वया
अग्रयः आहवनीयाद्यस्त्वधर्माः हविषा वेद्यायामुदिते सूर्ये
“प्रातर्जुहोति” इत्युक्तप्रातरादिकाखं न हुताः किं वा ? ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्या अद्वित्याः ॥ २—३ ॥

आद्वित्यलोके विप्राणामभद्रं नागतमपि किं धर्मस्याभद्रं
नागतमपि किम् अर्थस्याभद्रं नागतमपि क्षुब्धानुवर्त्तितो मृत्योः
सकाशाद्भद्रं लोकस्य नागतं किम् अयोगिनां संसारिणां यत्र
येषु धर्मोद्वेगोऽस्ति तेषु किञ्चिदप्यकुशलं नर्हति तत्रानुकर्षः
कर्तव्यः ॥ ४—६ ॥

प्रतराजगृहोपमाः श्मशानतुल्याः ॥ ७ ॥

वेद्यायामिति योग्यकाले प्रोषिते गृहादभ्यस्र स्थिते ॥ ८ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

१—३ ॥

अपि प्रश्ने विप्राणामभद्रं नागतं न प्राप्तं नवा खाकस्य
लोकं विशिनष्टि मृत्योः शृङ्खलानुवर्त्तितः ॥ ४—१९ ॥

श्रीमद्भिध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराथंर्धिनी ।

पोडधो कश्यपप्रश्नैरद्विस्तं नाधेद्वयत् ।

स्वपुत्रदुःखं तच्छान्त्यं स प्रोषाच पयोव्रतम् ॥ ० ॥

नष्टेषु महष्टेषु सस्तु ॥ १ ॥ २ ॥

स कश्यपः ॥ ३ ॥

दीनवदनत्वादेः कारणं विकल्पयन् बहुधा पृच्छति—अप्य-
भद्रमिति सप्तभिः । अपीति प्रश्ने विप्राणामभद्रं नागतं न
प्राप्तं न वा धर्मस्य न वा लोकस्य लोकं विशिनष्टि मृत्योः
क्षुब्धमिच्छामनुवर्त्तते इति तस्य ॥ ४ ॥

अकुशलं वा धर्मोद्वेः यत्र गृहेषु अयोगिनां कर्मिण्यामपि
योगः योगफलप्राप्तिः ॥ ५ ॥

प्रत्युत्थानेनाप्यपूजिताः ॥ ६ ॥

फेरुः शृगाखः ॥ ७—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिच्छान्तप्रदीपः ।

पुत्रैश्वर्यमिच्छार्थमादित्या प्रार्थितः कश्यपस्तांमिति पयो-
व्रतमुक्तवानिति वर्णयति—एवमिति पोडधेन । नष्टेषु अर्थानं
गतेषु । १ ॥ २ ॥

स कश्यपः ॥ ३ ॥

दीनवदनामालक्ष्य पृच्छति—अपीति सप्तभिः । अपीति प्रश्ने हे
भद्र ! विप्राणां धर्मस्य वा मृत्योः क्षुब्धमिच्छामनुवर्त्तते इति तथा
तस्य लोकस्य जनस्य वा अभद्रं नागतम् ॥ ३ ॥

हे गृहमेधनि ! अपि वा किंवा गृहेषु धर्मोद्वेः किञ्चिदकु-
शलम् यत्र गृहेष्वयोगिनामनुद्वीरितव्रजार्थः मन्द्साधकाना-
मपि योगः साधनाच्चरणोऽधिकार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

किंवा त्वया प्रत्युत्थानेनाप्यपूजिताः एव अर्थेव्यं गृहा-
याताः ॥ ६ ॥

फेरराजः शृगाखराजः ॥ ७ ॥

अपि किंवा वेद्यायां होमसमये कर्हिचिज हुताः ॥ ८ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकमयाकृष्णाय नमः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोधे, कि—जब इस प्रकार पुत्र लोग नष्ट प्राय
हंग्रय और बेटों ने स्वर्ग हर लिया तब देव माता अद्वितीजी
अनाथ के तरह बड़े अनुताप को प्राप्त हुई ॥ १ ॥

एक समय कश्यप भगवान् उनके आश्रम में गये, कश्यपजी
भी बहुत काल में समाधि से विराम को प्राप्त हुए रहे इनोने
अद्विती के आश्रम को तिरुस्सव और तिरानन्द देखा ॥ २ ॥

हे राजन् ! वहाँ पर अद्विती के दिये हुए आसन पर बैठकर
दीन वदन पत्नी को देख कर त्वाय पूर्वक आप ऐसे बोधे, ॥ ३ ॥

यत्पूजया कामदुघान्पाति लोकान्गृहान्वितः ।

ब्राह्मणोऽग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवात्मनो मुखम् ॥ ९ ॥

अपि सर्वे कुशलिनस्तव पुत्रा मनस्विनि ।

लक्षयऽस्वस्थमात्मानं भवत्या लक्षणैरहम् ॥ १० ॥

अदितिरुवाच ।

भद्रं द्विजगवां ब्रह्मन् ! धर्मस्यास्य जनस्य च ।

त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रं गृहमेधिन्गृहा इमे ॥ ११ ॥

अग्नेयोऽतिथयो भृत्या भिक्षवो ये च क्षिप्त्रवः ।

सर्वे भगवतो ब्रह्मन्ननुध्यानान्न रिष्यति ॥ १२ ॥

को नु मे भगवन्कामो न सम्पद्यत मानसः ।

यस्या भवान्प्रजाध्यक्ष्य एवं धर्मान्प्रभाषते ॥ १३ ॥

तवैव मारीच ! मनःशरीरजाः प्रजा इमाः सत्त्वरजस्तमोजुषः ।

समो भवांस्तास्वसुरादिषु प्रभो ! तथाऽपि भक्तं भजते महेश्वरः ॥ १४ ॥

तस्मादीश भजन्त्या मे श्रेयश्चिन्तय सुव्रत ।

हृतश्रियो हृतस्थानान्सपत्नैः पाहि नः प्रभो ॥ १५ ॥

परैर्विवासिता साऽहं मग्ना व्यसनसागरे ।

ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हतानि प्रबलैर्मम ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कश्यपजी बोले, कि—हे भद्र ! सभी लोक में विप्रों को कुछ ऐसा तो अमंगल नहीं प्राप्त हुआ है ? और कोई धर्मकी की बाधा तो नहीं उपस्थित है, और मृत्यु के वश में रहने वाले इस लोक का भी तो ऐसा कुछ सकलयाग नहीं आया है ॥ ४ ॥

हे गृहमेधिनि ! भलों गृहों में तो कुशल है, जिन गृहों में अयोगियों को भी धर्म अर्थ और काम का योग [फल] प्राप्त होजाता है ॥ ५ ॥

क्या तुमारे यहां आये हुए अतिथियों को कुटूंब में आसक रहने वाली ऐसी तुमने प्रत्युत्थानादि से नहीं पूजा ? और तुमारे घर से वो लोग विमुख चले गये क्या ? ॥ ६ ॥

जिप घरों से अतिथि लोग जल मात्र से भी सत्कृत नहीं होकर चले जाते हैं वे घर स्यारों के घर सरिके हैं ॥ ७ ॥

हे सति ! तुमारे यहां समय के ऊपर हवि से अग्नि का इधन नहीं हुआ क्या ? क्योंकि, हम तो कहीं परदेस विचरने गये हैं और तुमारी बुद्धि उद्विग्न होने से यदि इधन न किया हो ॥ ८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

भवत्या आत्मानं मनः अस्वस्थमप्रकृतिस्यं लक्षणेभ्यस्तस्मान्-
न्यादिभिर्लक्षणैर्गमि ॥ १० ॥

अस्वास्थ्यकारणमन्यवस्तीति घक्तुं त्वत्पृष्टमभद्रादिकं नास्ती-
त्याह—भद्रमिति द्वाङ्प्रयाम् । इमे गृहमेधिन्वर्गस्य परं क्षेत्रमुद्भवस्था-
नम् त्रिवर्गोऽपि यथावद्वर्तते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

भगवतस्तवानुध्यानं यन्मया क्रियते तस्माद्भवोऽतिथय
इत्यादि सर्वे न रिष्यति न हीयते ॥ १२ ॥

प्रस्तुतं विद्यापयितुमाह—कान्विति ॥ १३ ॥

सपत्नैर्द्वैत्यैर्हता भौर्यपाए हते स्थानं येषामिति पुत्राभि-
प्रायेण बहुवचनम् ॥ १५-१७ ॥

भीमद्वीरराजवाच्येकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चाग्निविद्यितादि, यत्पूजयेति । कामानिष्टाणां दोग्धीति
तथा तान् तथा येषामग्निनां पूजया गृहान्वितः गृहस्थः
कुमान् पुत्रयज्ञोक्तान् याति प्राप्नोति किञ्च ब्राह्मणोर्भद्रश्च सर्व-

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवताशरीरकस्य विष्णोः मुखं वै निश्चये "ब्राह्मणोऽप्य मुक्तमा-
सति" मुक्तादिन्द्रब्राह्मण" इत्यादि भूनेरिति भावः ॥ ६ ॥

हे मनस्विनि ते सर्वे पुत्राः कुशाखिनोऽपि कुशाखिन एव-
हि ? किमाह्वयैवं पृच्छन्तीत्यत्राह, भवत्या आत्मानं मन अस्व-
ल्पमप्रकृतिर्यं वदनैद्यादिमिच्छिहेहं लक्ष्ये तव चित्तमस्व-
र्यं वदन्वित्वा ऽहं पृच्छामीति भावः ॥ १० ॥

एवं पृष्टा ऽदितिस्त्रास्वकारणमन्यदिति वक्तुं नपृष्टमभद्रा-
दिकं नास्तीत्याह-भद्रमिति द्वाऽवयवम् । हे भद्रन् ! द्विजादीनां भद्र-
मेव तथा हे गृहमेधिन् ! त्रिषण्डस्य धर्मार्थकामस्य यत्परं
क्षेत्रमुद्भवस्थानं तद्गृहं गृहभ्रमञ्ज अग्न्याद्यः पूज्यस्वस्त्व्येन-
त्सर्वं हे भद्रन् ! भगवतस्तत्त्वानुष्ठानात्मया क्रियमाणाऽहेतोर्न
रिष्यति न नश्यति न हीयन् इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अनुष्ठानात् रिष्यतीत्येव देव काका दर्शयति—कोऽपि निति । हे
भगवन् ! मे मानसो मनोविषयः मनसा कांक्षितः कामः कोऽनु
न संपद्येत सर्वोऽपि कामः संपरस्यत एवेत्यर्थः । कुतः यतो
भवान् प्रजापत्यः प्रजानां पतिस्त्वन् यस्या मे त्वत्कर्मपरन्याः
एवंविधान् धर्मान् प्रभाषते उपदिशति उपदेशेनैवंविधान्
धर्मान् त्वत्पनुष्ठापयति सति कोऽनु कामो दुर्लभ इति
भावः ॥ १३ ॥

तर्हि किं तत्र चित्तास्त्रास्वनिमित्तमित्यपेक्षायां तद्विज्ञापयितुं
तद्यं नापाकुर्वाहित्याशक्त्या तावत्तं प्रसादयति—तवेति । हे
मारीच ! स्वस्वादिप्रधाना इमाः सर्वाः प्रजाः देवा देव्याश्च तथैव
मनसः शरीराश्च जानाः मनो भवान् तासु असुरादिषु प्रजासु
वद्यपि समः समदर्शनस्तथापि हे प्रभो ! महेश्वरो भवान्
भक्तं भजते ऽनुवर्तते भक्तपक्षपाती भवानित्यर्थः । प्रभोरिति
पाठे प्रभोस्तव भक्तं महेश्वरो भवान् भजत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्माद्भक्तानुभजनस्त्रमावस्त्रास्त्रं त्वां भजन्त्याः मे मम श्रेयः
श्रेय उपायं शिष्यतालोच्य । हे सुप्रत ! कस्तवाधुना श्रेयांविप-
र्येवस्तत्राह—सपत्नैर्देवैर्हृता भीर्येषां हृतानि स्थानानि येषां
तानस्मानस्मत्पुत्रान् पाहि पाष्येत्यर्थः । यतः हे प्रभो ! पाष्यत-
समर्थस्त्वम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

सा त्वत्पत्नीरथेनासम्भाषितदुःखाऽहमधुना परैर्देवैर्विवा-
सिना स्वस्थानादुच्छादिता पुत्रेषु स्वाभेदाभिप्रायेणाहं विवासिते-
त्युक्तं दुःखत्वागि ममऽभवमधुना प्रवर्त्तैर्देवैर्मैश्वरादी-
न्यपहतानि तत्र ऐश्वर्यमाधिपत्यं भीः सांगादिसम्पत् स्थानं
निवासदेशः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवधजनीर्षकृतपदरत्नावली ।

सर्वदेवतामनो विष्णोर्मुखं ब्राह्मणोऽपि भवेति द्वयम् ॥ ६ ॥
हि यस्मात् अस्वस्थम् ॥ १०—११ ॥
इमे गृहा भद्रन् आदिसर्वं भगवतोऽनुष्ठानात् रिष्यति
न चिष्यति ॥ १२ ॥

यस्या मम प्रजानां कुशाखाकुशाखयोरध्यक्षः साक्षित्वेन द्रष्टा
भवानेवऽत्रिषण्डान् धर्मोत्प्रवर्त्तानि यत् ॥ १३ ॥

यथाविभागं सस्यादिगुणानुकूपेण मद्य देवानां मनोरथं
साध्यतीत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

अग्नां देवताभागं तव देहार्थं व्यवहारार्थं वा हृतस्थानाः
हृतस्वर्गस्थानाः ॥ १५ ॥

पुनरुक्तमेव विशिनष्टि-परैरिति । मम पुत्राणामिति शेषः
॥ १६—१८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

द्विजगवामिति द्विजोपलक्ष्यव्यवहारोऽपि पृष्टा इत्यभिप्रा-
यात् ॥ ११ ॥

सर्वमित्याहौ तथापि पुत्रगतदुःखं भवत्वेवापराध इति
भावः ॥ १२ ॥

मारीचेति पितृकमागतप्रभावं सूचयति ॥ १४ ॥

गनु, ते भीमन्तः न तु भक्तास्तत्राह-तस्मादीशेति ॥ १५-४० ॥

भीमद्विजयवधकर्मकृतस्वाराधेर्दर्शनी ।

त्रिषण्डस्य सुप्रम उद्भवस्थानं त्रिषण्डोपि यथोचितं वस्तेन
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

भगवतस्तव त्वत्कर्मकादनुष्ठानात् रिष्यति न हीयते ॥ १२-१३ ॥

तदपि कृपया यद्येवं पृच्छसि तर्हि महःक्षोपशमस्त्वया
सुकर एवेत्याह-तथैवेति अतुर्मिः । महेश्वरो भगवान् जगति
सर्वत्र समोऽपि भक्तं यथा भजते तथैव त्वं पुत्रेषु मध्ये
भक्तिमन्मिन्द्रं पाष्यित्तमहंस्वीति भावः ॥ १४ ॥

नः इति पुत्रसाहित्याद्भवदुवचनम् ॥ १५-१७ ॥

भीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भवत्याः आत्मानं जस्योर्मुखं ब्राह्मणोऽपि भवेति स्वस्थं वक्तुम् ॥ १० ॥

क्षेत्रमुद्भवस्थानम् त्रिषण्डोपि यथोचितं वर्तते इति भावः ॥ ११ ॥

अग्न्यादयोपि हाभादिना पूजिताः सन्तीति शेषः । किं बहुना
भगवतः पतिरुपिष्योऽनुष्ठानं यन्मया क्रियते ततः सर्वं
रिष्यति न हीयते ॥ १२ ॥

वाञ्छितं कामं विज्ञापयित्वाह—क इति । मानसः मनसा
वाञ्छितः कामः कीं न संपद्येत सर्वोऽपि संपद्येतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्पाद्यं काममाह—तवेति अतुर्मिः । हे प्रभो ! वद्यपि

भवानसुरादिषु समस्तथापि जन्तं भज, यथा महेश्वरः प्रमे-
श्वरः सर्वत्र समोऽपि भक्तं भजते अनुवर्तते ॥ १४ ॥

को मम भक्तः ? किमाकारं च मया तदनुवर्तनं कार्यम् अत्राह,
तस्मादीश भजन्त्येति । नोऽस्मान् अदित्यादित्यान् ॥ १५-१७ ॥

यथा तानि पुनः साधो ! प्रपद्येरन्ममात्मजाः ।
तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणकृतम् ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवमभ्यर्षितो ऽदित्या कस्तामाह स्मयन्निव ।
अहो मायाबलं विष्णोः स्नेहबद्धमिदं जगत् ॥ १८ ॥
क देहो भौतिकोऽनात्मा क चाऽऽत्मा प्रकृतेः परः ।
कस्य के पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणम् ॥ १९ ॥
उपतिष्ठस्व पुरुषं भगवन्तं जनार्दनम् ।
सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं जगद्गुरुम् ॥ २० ॥
स विधास्यति ते कामान् हरिर्दीनानुकम्पनः ।
अमोघा भगवद्रक्तिर्नतरेति मतिर्मम ॥ २१ ॥

अदितिरुवाच ।

केनाऽहं विधिना ब्रह्मन्नुपस्थास्ये जगत्पतिम् ।
यथा मे सत्यसङ्कल्पो विदध्यात्स मनोरथम् ॥ २२ ॥
आदिश त्वं द्विजश्रेष्ठ ! विधिं तदुपधावनम् ।
आशु तुष्यति मे देवः सीदन्त्याः सह पुत्रकेः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

• गृहस्थ पुरुष जिनकी पूजा से कामों के परिपूर्ण करने वाले लोकों को जाता है, वे ब्राह्मण और अग्नि सब देवात्मक भीविष्णु के मुख रूप है ॥ १८ ॥

हे मन्त्रिणि हे बुद्धि वाली ! तुमारे सब पुत्र तो कुशल हैं ? क्योंकि-इस समय ब्रह्मणों से हम तुमारे आत्मा को ब्रह्मस्थती देखते हैं ॥ १९ ॥

अदितिरुवाच ॥

अदिति वाली, कि-हे ब्रह्मन् आपकी कृपा से गौ, ब्राह्मण, धर्म, और मेरी कुशल है, हे गृह मेधिन् ! ये आपके गृह अर्थ धर्म काम रूप त्रिवर्ग के तो क्षेत्र हैं अर्थात् गृह से ही त्रिवर्ग की सिद्धि है ॥ १९ ॥

हे भगवान् ! अग्नि, अतिथि, भृत्य, मित्र, और जो चाहना वाले हैं वे सभी आपके ध्यान से कोई खाड़ी नहीं जाते हैं किन्तु सभी का सनकार होता है ॥ २० ॥

हे भगवान् ! मेरी कौनसी मनो कामना पूरी नहीं होसकी है, जिस मेरे लिये, मेरी प्रजा के अध्यक्ष आप इस प्रकार के धर्मों का भाषण करते हो ॥ २१ ॥

[५२]

हे मन्त्रिण, (हे मन्त्रिण पुत्र !) ये सब प्रजा आपही के मनसे और शरीर से उत्पन्न है, जो कि-सत्य गज और तमको सेवन करने वाली है, हे प्रभो ! परन्तु आप उन असुरादिकों में समझो तथापि भक्त को तो महेश्वर भी भजते हैं ॥ १८ ॥

तस्मात् हे ईश ! हे सुव्रत ! मोक्षजननेवाली के ध्येय की चिन्ता करी आज हमको धैरियों ने भी और स्थान हरण कर निकाल दिये हैं ऐसे न की आप रक्षा करी १९ ॥

शत्रुओं की निकाली गई मों में आज व्यसन के अनागर में मग्न होरही हूँ और प्रबल धैरियों ने हमारे ऐश्वर्य, भी, यश, और स्थान सब हर लिये ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिभूतमाचार्यदीपिका ।

कः कश्यपः प्रथमं तावत्पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजे-
नेव तत्त्वमुपदिशति-महो इति साधेन ॥ १८-१९ ॥

अत्रापारितुष्यन्ती प्रत्याह-उपतिष्ठस्वेति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

नन्वेवैभूतकामप्राप्तहेतुर्देवात्तरसेवाप्रसिद्धा तत्राह-ममो-
घति ॥ २१ ॥

कश्यप उवाच ।

एतन्मे भगवान्पृष्ठः प्रजाकामस्य पद्मजः ।

यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥ २४ ॥

भीमरत्नामिकुनभावाद्येदीपिका ।

यथा च मे मनोरथं विदध्यात् ॥ २२ ॥
यथा च मे आशु तुष्यति तथा तस्सेवाप्रकारमादिशाम् ॥ २३ ॥
मे मया एष्टः पद्मजो मे यद्व्रतमाह एतत्ते तव प्रवक्ष्यामी-
त्यध्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतानि मत्पुत्राः पुनर्यथा पूर्ववत् प्रपद्यन्तु प्राप्नुयुः यथा येनो-
पायेन प्रपद्यन्ति वा तथा हे साधो कल्पयाच्छुक्लैः ! कल्पया-
धिवा शुभालोचनया विधेहि कुरु ॥ १७ ॥

एवमित्यमर्त्या प्रार्थितः कः प्रजापतिः कश्यपः स्मभ-
न्निव तामदितिमाह ॥ १८ ॥

तदेवाह-अहो इति प्रथमं तावत्पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेन
तस्वमुपदिशति-अहो इति साज्जेन । विष्णोर्मायाया वचं कियदिदं
जगत् स्नेहवत् पुत्रादिषु स्नेहपाशेन बद्धमित्येतत् भौतिकः भूत-
पञ्चकपरिणामरूपो देहः कः प्रकृतेः परा भिन्न आत्मा प्रत्यगात्मा
कः परस्परमेवमत्यन्तविषमत्वाद्योर्देहात्मनोरभेदोऽत्यन्तमसम्भावित
इत्यर्थः । एवमसम्भावितभेदयोर्देहात्मनोर्भेदे कस्येमे पुत्राद्याः ?
कस्य सम्बन्धिनः किं देहस्य ? किम्वा आत्मनः ? अथ भावः
तावत्तात्मनः साक्षात्पुत्रादिभिस्सम्बन्धः अपि तु देहद्वारा,
देहस्य भौतिकत्वेनोपचयादधिकारित्वेन चानित्यत्वात्तस्मिन्बन्धेषु
स्नेहोऽज्ञानमूलक इति तदेवाह-मोह एव हि कारणमिति । देहा-
त्मनश्च एवात्र स्नेहे कारणमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं तस्वोपदेशमापितुं प्रपत्नीं प्रयाह-उपतिष्ठस्वेति द्वाष्वक्ला
वासुदेवमुपनिष्ठस्व आराधय वासुदेवाराधनस्य समीहितसाधनत्वं
सूत्रबन्तं विशानष्टि, जगद्गुरुः जगत आराधकस्य लोकस्य गुरुं हितका-
रिण्यं, काधिवन्तं हितं करं निमित्तं विशानष्टि, सर्वेषां भूतानां गुहासु-
हृद्यकुहरेषु भावाभो यस्य तम अनेन वासुदेवशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं
दर्शितम् । ननु, किं विशेषणं वासुदेवमेवोपतिष्ठस्वेति वदसीत्यतो
विशानष्टि, जनाहंनगिति । "अहं गतो याचने च" इति धातुः जनैः श्रेय-
स्कामै रक्ष्यते याच्यते इति ते स एव याचनीय इति भावः । तत्र हेतुं वदन्
विशानष्टि, भगवन्तं पाद्गुणयुक्तं देवतस्तिरस्य हरिद्रव्यादीनि भावः
वहास्यध्वम ह पुरुषमिति । पुरुष अधिकं पश्याति ददातीति पुरुषस्तं
"पशुहाने" इति धातोः 'अभ्येऽर्थोपि दक्षयत' इति डः 'य आरमदा बलदाः ।
एको यहूनां विदधाति कामात्' इत्यात्मपर्यन्तदातृत्वेन प्रसिद्ध
इति भावः ॥ २० ॥

पुरुषजनाहंनपहाङ्गामभिप्रेतं विशङ्खकाह-स इति । स पुरुषो
जनाहंनस्ते तव कामान्निष्प्रास्यति पूरायिष्यति अनेन उदाहृतश्रुत्यर्थो

ऽनुसंहितः स च पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूत इति च दर्शितं न
केशवं कामानां विधाता अपितु हरिराभितातिहरश्च नाहं तमारा-
धितुं प्रसवामीति शकुामपनुदन्विशानष्टि दीनानुकम्पनः शीनेषु
किञ्चिदानुकूलयुक्तेषु विपुलापराधेष्वपि निरातिशयकृपायुक्तः
भगवतः पूर्णपाद्गुणयुक्तस्वावाप्तसमस्तकामस्यैव सेवा अमोघा
सफला नेनरा देवतात्तरस्येति मम मतिः मतमित्यर्थः । देवतास्त-
रस्य अन्ववाप्तसमस्तकामत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

एवमुवादिष्टानिष्टनिरसनष्टे प्रापय्यसमर्थोपाया तदुपायानुष्ठान-
प्रकारबुभुत्सया पृच्छत्यादिति-कनेति द्वाष्याम् । हे भगवन् ! अहं केन
विधिना जगत्पति भगवन्तम् उपास्ये भजयाम् ? यथा येन प्रकारेण
भजमानाया मम स सत्यसङ्कल्पो भगवान्मनोरथं विदध्यात् ? ॥ २२ ॥

हे द्विजभेष्ट ! पुत्रैस्सह क्लृप्त्यन्त्याः मम यथा च देवो भगवान्
माशु तुष्यति तथा तं तद्भजनप्रकारात्मकं विधिमादिशस्व उप-
दिश ॥ २३ ॥

एवं पुनरापृष्टो भगवान्कश्यपः पयोव्रतास्यं भगवद्वारागतसमर्थं
कर्मोपदेक्ष्यन् तास्मिन् विस्मयार्थं साम्प्रदायिकत्वं वदन् तत्-
कथनं प्रतिजानीते-एतदिति । प्रजाः पुत्रान् कामयमानस्व मे मया
पृष्टो भगवान् पद्मजो ब्रह्मा यत्पयोव्रतास्यं कर्माह तत्के शब्द
सन्तोषकरं कर्म तं तुभ्यं प्रवक्ष्यामि ॥ २४ ॥

श्रीमद्द्विजवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनारम्भा जडारम्भकः मोहोऽज्ञानम् ॥ १९-२० ॥

इतरा इतरदेवादिबिषया ॥ २१ ॥

सत्यसङ्कल्पो हरिः ॥ २२ ॥

तदुपधाषणं तस्य हरः सेवाविषयम् आशु तुष्यति चेनेति
शेषः ॥ २३ ॥

यद्व्रतव्रतं तद्वक्ष्यामि ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिन्ननायकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

कः कश्यपः इवेति वस्तुतो न स्मयमानः तस्मा दुःखेना
गर्ह्यः खितत्वात् ॥ १८ ॥

आत्मा जीवः प्रकृतेः प्राकृताहंकारोऽन्धः ॥ १९ ॥

तदपि पुत्रस्नेहेन कर्ता कृपया पुनराह-उपतिष्ठस्वेति
पुरुषं वस्तुतः पतिम् अहं तु ते लौकिक एव पतिरिति भाव
भगवन्तं सर्वव्यमिति स्वत्पुत्राणां कल्पयाद्योपायं स एव जाना-
तीति भावः । जनान्मोऽसुरस्याहंनं स्वत्सपत्न्याम् इत्युक्ति
स एव समर्थ इति भावः । जनं स्वभक्तं वदति प्रजोकी मर्षि

फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोव्रतः ।
 अर्चयेदरविन्दान्तं भक्त्या परमयाऽन्वितः ॥ २५ ॥
 सिनीवाल्यां मृदालिप्य स्नायात्क्रोडविदीर्णया ।
 यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ २६ ॥
 त्वं देव्यादिवराहेणा रसायाः स्थानमिच्छता ।
 उद्धृताऽसि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणाशय ॥ २७ ॥
 निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्चंस्माहितः ।
 अर्चायां स्थण्डिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥ २८ ॥

भीमद्विभवायस्मरुतसिद्धतसारार्थदर्शिनी ।

एवमिदं प्रार्थयति वाचिष्यते इति तस्मिन्नि तु वास्तवोऽर्थः सर्व-
 भूतैस्ति बलेरन्तःकरणं प्रेर्यं गुरुहेतुनमपि स एव तं कारयिष्यते
 इति भावः । वासुदेवे शुद्धसस्त्रे आधिभैवतीति वासुदेवमिति
 मन्त्राणां स्नातःकरणं शुद्धीकृत्य तत्रैव तं ध्यायन्त्यां त्वयि
 स द्यासिन्धुराधिभैवितुमपि न विच्छम्बिष्यते इति भावः । जगद्गुरु-
 मिति तच्च मम बलेरिन्द्रस्य सर्वजगतोपि गङ्गाप्राप्तुर्भाषादिना
 हितं विधास्यतीति भावः ॥ २० ॥

हरिस्तदुःखहर्ता ॥ २१ ॥

सत्यः सङ्कल्पो यस्मात् ॥ २२-२४ ॥

भीमच्छुकरेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कः कश्चपः ॥ १८ ॥

आत्मा नित्यमिन्तनीयः अनात्मभूते देहादौ पतिपुत्रादिवुद्ध्या
 अतिस्नेहः तदन्वेषु प्रोहो न कर्तव्य इति तत्त्वज्ञानं तां प्रत्याह-
 आत्मा जीवः ॥ १९ ॥

उक्तार्थेऽशुचिर्वा प्रत्याह-उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् । उपति-
 ष्ठस्व भज ॥ २० ॥ २१ ॥

उपस्थास्ये भजेयम् ॥ २२ ॥

येन देव आशु तुष्यति तत्तत्र उपधावनमाराधनरूपं विधिम्
 भाषिष्य ॥ २३ ॥

मे मया पृष्टः पञ्चजः प्रजाकामस्य जनस्य यद्व्रतं मे आह
 पतच्छे प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे साधो! अब जैसे हमारे पुत्र फिर ऐश्वर्ये आदि को प्राप्त
 हो ऐसे आप कल्याण करो आप तो अति कल्याण करने वाले
 हो ॥ १७ ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकेशजी बोले, कि, कि—इस प्रकार दिति ने जब प्रार्थना

करी तब कश्यपजी हैंसते से बोले, कि—महो विष्णु की माया
 का बल अपार है, यह जगत् स्नेह से रेंधा हुआ है ॥ १८ ॥

कहाँ पंचभूत का रचा हुआ देह ? और प्रकृति से पर आत्मा
 कहाँ ? कौन किस के पनि और कौन किसके पुत्रादिक पर
 मोह ही तो कारक है ॥ १९ ॥

अदितिजी तुम सर्व भूत हृदयस्थ वासुदेव जगद्गुरु परम
 पुरुष भगवान् भी जनार्दन को उपस्थित हो (भजो) ॥ २० ॥
 दीनानुकंपी वह हरि तुमारे सब मनोरथों को पूर्ण करेग,
 बस भगवान की भक्ति जैसी अमोघ है ऐसा और कुछ भी
 नहीं हमारा तो बही विचार है ॥ २१ ॥

अदितिरुवाच ॥

अदितिजी बोली कि—हे भगवान् हम कौन विधि से भग-
 वान को उपस्थान देखें जैसे कि—सत्य संकल्प परमात्मा हमारे
 मनोरथ को पूर्ण करें ॥ २२ ॥

हे द्विजश्रेष्ठ ! आप भगवत्सेवा अनुष्ठान की विधि को बता-
 द्ये और छोटे २ पुत्रों सहित दुःख को प्राप्त होने वाली
 ऐसी मेरे ऊपर भी हरि श्रीप्रही प्रसन्न होंगें ॥ २३ ॥

कश्यप उवाच ॥

कश्यपजी बोले, कि—प्रजा (संतान) की कामना से यह
 प्रश्न मैंने श्रीप्रजाजी से किया रहा, तब प्रजाजी ने भीकेशव
 के संतोष करने काळा व्रत जो कहा सो हम तुमारे से कहते
 हैं ॥ २४ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अमलं शुक्लं ॥ २५ ॥

तत्रादौ पूर्वेषुः कृत्यमाह—सिनीवाल्यामित्यादिना अष्टाचार्यं
 तत्राऽश्यामित्यन्तं प्रत्यय । यदि खण्ड्येत तर्हि क्रोडविदीर्णया वन्य-
 वराहोत्खातया आलिप्य ॥ २६ ॥

तत्र-मन्त्रः, त्वं देवीति । हे देवि ! त्वं रसाया उद्धृतासि ॥ २७ ॥
 निर्वर्तित आत्मनिर्गमो निर्यगैर्मिषिको येन ॥ २८ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महीयते ।
 सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥ २६ ॥
 नमोऽव्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ।
 चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसङ्ख्यानहन्तवे ॥ ३० ॥
 नमो द्विशीर्ष्णीं त्रिपदं चतुःशृङ्गाय तन्तवे ।
 सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥ ३१ ॥
 नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।
 सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥ ३२ ॥

भीमरस्मिभक्तभाषार्थदीपिका ।

तत्राऽऽवाहनादौ न च मन्त्रानाह—नमस्तुभ्यमिति । पाद्यादौ विशेषतस्तु द्वादशाक्षरं वक्ष्यति ॥ २६ ॥

चतुर्विंशतिगुणास्तस्वानि जानातीति तथा तस्मै गुणसङ्ख्या-
 नस्तु हेतवे साङ्ख्यप्रवर्तकाय ॥ ३० ॥

एवं सामान्यतो न तथा गुणावतारान् प्रणमति त्रिभिः—तत्राऽऽदौ
 मन्त्रोक्तयज्ञरूपेण विष्णोः प्रणामो नम इति द्वे शीर्षे यस्य त्रयः
 पादाः अस्य तन्तवे फलविस्तारकाय त्रय्यां विद्यायामात्मा वस्येति
 त्रिधा वक्ष्य इत्यस्यार्थ उक्तः तथा च मन्त्रः “अत्वारि शृङ्गा त्रयो
 अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा वक्षो वृषभो
 रोरुषीति महोद्देशो मर्त्यां भाविवेश” — इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रतिज्ञाय तदेवाह—फाल्गुनस्येत्यादिना वाचद्वयसमाप्ति ।
 फाल्गुनस्य मासस्याऽऽख्ये शुक्ले पक्षे द्वादशाहं द्वादशाहसाध्यं
 पयोजनार्थं कर्म कर्तव्यमिति शेषः । तेन पयोजनेन परमया
 अव्यभिचरितया भक्त्या युक्तोऽरविन्द्राक्षमर्चयेत् अन्वित इति
 पुत्रिदेवेन एतन्मे पद्यज आहेत्यनेन ते प्रवक्ष्यामीत्यनेन च स्त्रीपुरुष-
 साधारणमेतद्भक्तानुष्ठानमिति सूचयति ॥ २५ ॥

तत्रादौ पूर्वेषुः कृत्यमाह—सिनीवाल्यामित्यादिना ब्रह्मचार्येण
 तद्गात्र्यामित्यनेन । हष्टेन्दुकलायाममावास्यायां यदि लक्ष्येत
 तर्हि क्रौडविदीर्घायाऽरयववृद्धाहोस्नानया मृदा मृत्तिकाया देहमात्रिण्य
 स्नानासि नद्यासि मन्त्रं वक्ष्यमाणं जूपन् स्नायात्तुर्दारयेदिति
 तद्वाजपेयसमये एतन्मन्त्रमुदीरयेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

मन्त्रमेवाह—त्वमिति । “उद्धृतासि घराहेण कृष्णेन शतबाहुना”
 इति मन्त्रार्थानुवादकोऽयं मन्त्रः, हे देवि हे भूदेवते ! स्थानं तव यथा-
 स्थानमिच्छता घराहेण भीमगवता त्वं रसायाः रसातलात्तुद्धृ-
 तासि तुभ्यं नमः मम पापं प्रयाद्येतीमं मन्त्रमुदीरयन् मृदाऽऽलिप्स
 स्नायात् ॥ २७ ॥

ततो निवर्त्तितः सत्यगनुष्ठितः आत्मनिवृत्तः सम्प्रोपासनादि-
 यै न तादृशः समाहितचित्तो हरिमभ्यर्चयेत् कुत्रार्चयेदित्यत्राह—
 अर्चयेदिति । स्थण्डिलादिषु पञ्चस्वर्ग्यर्चयेत् तत्र स्थण्डिलं कुर-
 वत्यादिभिरलङ्कृता भूमिः जलं विद्युत् कुम्भसम्भृतम् ॥ २८ ॥

तत्रावाहने न च मन्त्रानाह—नम इति । अत्रार्थं विवेकः अत्र
 प्रधानो मन्त्रो वासुदेवद्वादशाक्षरः वासुदेवं जगद्गुरुम् उपतिष्ठस्वे-
 त्युक्त्वात् “गन्धमाल्यादिभिश्चा च्छेद्द्वादशाक्षरविद्यया” जुष्टान्मूल-
 विद्यया “जपेद्दशोत्तरंशतम्” इति वक्ष्यमाणत्वाच्च नमस्तुभ्यमित्या-
 द्यस्त्वावाहनोपचारमन्त्रा इति; तत्राद्यो मन्त्रो द्वादशाक्षराद्योऽनु-
 वारी भगवत्वासुदेवशब्दाऽयं तत्प्रत्यभिज्ञानात् ‘सर्वभूतनिवासाय’
 इत्यनेन वासुदेवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं सर्वभूतनिवासाय अत
 एव वासुदेवशब्दवाच्येत्यर्थः । वसतीति वासुः वसत्यस्मि-
 न्निति वा वासुः । “वस निवासे” इति घातोः कर्तृर्भधिकरणं चोद्यो-
 ग्यादिकः आद्य सर्वभूतेषु निवसत्यन्तरात्ततयेति सर्वभूतनिवासः
 तस्मै द्वितीये तु सर्वभूतानामाभेयानां वासुराधारभूतस्तथा तस्मै, १)
 साक्षिणे इत्यनेन देवशब्दार्थ उच्यते साक्षी साक्षाद्देवा सर्वे
 चेतनाचेतनाद्यात्मकं वस्तुजातं साक्षात्पश्यन् दृश्यधर्मरूपवृ-
 साक्षीत्युच्यते देवशब्दस्याप्ययमेवार्थः । स्वतेजसा दीप्यमानो
 हि देवः महीयसे पुरुषायत्यनेन “वेदाहमेतं पुरुषं महात्मम्” इति
 पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानात् तत्र चेतमित्येतच्छब्देन पूर्वोक्तजगत्कार-
 यात्वनुपयुक्तगुणपौष्कल्यवतः परामर्शात् तस्य जगत्कारणात्वादि-
 गुणजातस्य मन्त्रप्रतिपाद्यवासुदेवविशेषणत्वमवगम्यते तदे-
 वम्भूताय तुभ्यं नमः सर्वमन्त्रेषु नमः शब्दप्रयोगः स्त्रप्रयोगप्रतिपा-
 यको ज्ञेयः ॥ २९ ॥

यदि स एवम्भूतो भगवान्सर्वभूतनिवासः सर्वसाक्षी च भवति
 तर्हि सर्वैः कथं न दृश्यते? इत्यत्राह—नमोऽव्यक्तायेति । अयं मन्त्रस्तु
 “यत्तद्द्रेहयमग्राह्यमगोत्रमवर्णमक्षुःभोत्र तदपाणिपाहं नित्यं
 विभुं सर्वगतं सुसुहमं तद्वक्ष्यं यज्ञतयोनि परिपश्यन्ति धीराः”
 इत्युपनिषत्प्रतिपाद्यपरमार्थस्वरूपप्रकाशकः अव्यक्तादिशब्दैरद्रेहय-
 सूक्ष्मभूतयोनिवादिप्रत्यभिज्ञानात् अव्यक्ताय व्यक्तै रिति शब्दैरक्षु-
 र्दिमने व्यज्यते न दृश्यत इत्यव्यक्तः तथा तस्मै अद्रेहवाचेत्यर्थः । तत्र हेतु

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूक्ष्माय निरतिशयसूक्ष्मजीवान्तरात्मतया प्रवेशयोग्यत्वेन तन्नोपि सूक्ष्माय, सूक्ष्मत्वप्रयुक्तं परिच्छिन्नत्वं चार्यात्, प्रधानपुरुषायेति, प्रधानपुरुषाय प्रकृतिपुरुषरूपायेत्यर्थः । तावद्रूपमत्र प्रकृतिपुरुषसामानाधिकरत्यं तच्च शरीरात्मभावनिबन्धनं शरीरबुद्धिशब्दानामात्मपर्यन्तत्वाभिप्रायेणाभेदानिर्देशः । एवञ्च सर्वान्तःप्रवेशयोग्यतया सूक्ष्मस्याप्याकाशस्यैव प्रकृतिपुरुषान्तरात्मतयानुप्रविष्टस्य स्वरूपमपरिच्छिन्नमेवेति भावः । प्रधानपुरुषायेति कारणावस्थानिद्रूपत्वबुद्धमत्र कायावस्थतद्रूपत्वमाह—चतुर्विंशद्गुणाय गुणाभूतचतुर्विंशतितत्त्वाभिधाय गुणाभावा विशेषणत्वं शरीरत्वमिति यावत् शरीरमपि ह्याकृतिगुणादिवद्वृथकिमस्य विशेषणमेवेत्यभिप्रायः । अपृथक्स्य विशेषणविषयबुद्धिशब्दयोस्तद्विशेष्यपर्यन्तत्वमाकृत्यधिकरणान्यायामिदं न केवलं चतुर्विंशतितत्त्वात्तरात्मतया तद्रूपत्वम्, अपि तु तत्कारणत्वभापीत्याह—गुणसङ्कलन हेतव इति । गुणानां सत्त्वादीनां चतुर्विंशतितत्त्वरेण्यकार्वाक्यस्थानां सङ्कलनानुगुणानं तस्य हेतवे कारणभूताय गुणानाम् चतुर्विंशतिधा गुणानायास्तेषां कार्यतापत्तिसंभूतकत्वात् तत्कारणत्वात्तत्त्वेन सङ्कलनहेतुत्वमपीत्यवगन्तव्यं यद्वा सङ्कलनं प्रमितिः गुणसङ्कलनस्य सत्त्वादिगुणानां प्रमितेः चतुर्विंशतिधा परिगणनानां सत्त्वादिगुणानां प्रमितेः तद्विषयकप्रमायाः हेतवे तत्प्रमाहेतुत्वञ्च तत्कारणत्वद्वारा इत्यवगन्तव्यं यद्वा गुणसङ्कलनयोर्हेतवे सङ्कलनमत्र व्यष्टिप्रत्यगात्मस्वरूपम् महमित्येवं सत्येक स्वस्मै प्रकीशमानात्वाद्गुणशब्देन गुणकार्यभूते चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमत्तनद्रव्यमुच्यते तयोर्हेतवे कारणभूतायेत्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं “ब्रह्मयोगिनम्” इति श्रुतिस्यभूतयोनिशब्दार्थ उक्तः प्रधानपुरुषायेत्यादिपदत्रयस्य कार्यकारणाभ्यावस्थप्रकृतिपुरुषशरीरकत्वेन तत्कारणत्वेन च रूपात्मकस्य जगत्तत्त्वविशेषणत्वमुक्तम् अथ नामात्मकप्रपञ्चस्य तद्विषयकत्वेन तद्विशेषणत्वमाह—नम इति । अयं मन्त्रः “चत्वारिंशद्गुणस्यो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो हृषभो रोरवीति महोद्भवो मर्त्या आबिषेध” इति मन्त्रप्रकाशितशब्दात्मकप्रपञ्चविशेषणपरमात्मस्वरूपकाशकस्तस्मिन् हि मन्त्रे शब्दात्मकप्रपञ्चो हृषभत्वेन रूपत्वेन शब्दश्च वर्णात्मको धुन्यात्मकश्चेति द्विविधः वर्णात्मकोपि पुनः साध्वसाधुभेदेन द्विविधः, साधुश्च वेदरूपेण तन्मूलकस्मृतीतिहासादिरूपेण च द्विविधः तत्र—

- अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
- आदौ वेदमयी नाम्ना यतः सर्वाः प्रसूतयः ॥
- वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां स निर्भवे ।—

एवापु करीत्या कृत्स्नजगत्सृष्टेर्वेदार्थाख्यानमूलकत्वाद्देवस्य माधाभ्यास्तस्य च तन्मूलकस्मृत्यादिषु साधुशब्दात्मकः प्रपञ्चा हृषभत्वेनास्मिन्मन्त्रे कथ्यते नद्यं मन्त्रार्थः महोद्भवः महोद्भवः शब्दात्मको देवो देवस्य परमात्मनो बोधकत्वाद्बोधपाराद्देवः मर्त्यान् शब्दात् देवमनुष्याद्यर्थान् परमात्मशरीरभूतानादिवेश यो धयितुं शक्त इत्यर्थः । हृषभो रोरवीति प्रसिद्धद्विष्टद्वन्द्वतुपादेकमूर्तः—

हृषभविजानीयहृषभरूपः रोरवीति शब्दद्वन्द्वेति शब्दात्मकतामापन्न इत्यर्थः । विजातीयहृषभत्वेन तं रूपयति-चरवतीति । अस्य शब्दात्मनो हृषभस्य भङ्गाद्यत्वारि चत्वारः नामाकृतानिपातोपसर्गाः त्रयो भूतभावस्वरूपेमानकाशाः पादा अक्षानादीनां भूतादीनां पाधिना विहितत्वाच्छब्दानां काशसाहचर्याच्च तेषां भूतादीनां पादत्वेन रूपेण द्वे शीर्षे प्रवृत्तिनिमित्तं तदाभयञ्चेति द्वे शिरसी सप्त विभक्तयो हस्तासः हस्ताः “माज्जमरसुक्” इत्यसुगागमः त्रिधा बद्धः उरासि कथं शिरसि च बद्धः स्थानत्रय एव शब्दानामाभिभावादिभिभाव इति, प्रकृतमन्त्रार्थस्तु त्रयीनिष्ठात्मने त्रयीविद्या वेदविद्या तदात्मने तद्विशेषणकाय तद्विशेषणकत्वञ्च तद्विषयत्वरूपं चिन्तितम रूपात्मकप्रपञ्चस्य परमात्मनोऽपृथक्स्य विशेषणत्वात्पृथक्स्य विशेषणत्वाच्चिच्छब्दानां विशेष्यपर्यन्तत्वात्तस्मान्माध्याग्निगमामादिशब्दज्ञानबोधायेति फलितार्थः “कार्तिश्वभाष्यो विभर्ति” इत्यादिवद्विशीर्षत्वादिकं स्यात्तत्र त्रयीविद्याविशेषणं परमात्मनस्तु सद्भारकं विशेषणमित्यवगन्तव्यं तन्तव तन्नोति यद्वादिक्काकलापं विस्तारयति निस्तुत्य प्रकाशयतीति तन्तस्मै यज्ञाय यज्ञो विष्णुः “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः “यज्ञावाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविजोषते” इति श्रुतौ यज्ञशब्दस्य विष्णौ प्रयोगाच्च यज्ञाय विष्णुप्रकाशकाय पूर्वोत्तरभागाभ्यां कर्मब्रह्मप्रतिपादकायेत्यर्थः । कर्त्तव्यं यज्ञरूपेण विष्णुः स्तूयते इत्युक्त्वा चत्वारिंशद्गुणेति वेदा वा एतदुक्तास्त्रयोऽस्यपादा इति सप्तानानि त्रिंशो द्वे शीर्षे प्रायशीयोद्भवयोरेव सप्तहस्तासः सप्त हस्तासि त्रिधा बद्धः त्रिधा बद्धो मन्त्रब्रह्मण्यकल्पेयज्ञो हृषभो रोरवीति रोरवशां सप्तनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिः “यथेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति” इति यास्कनिरुक्तमुवाहृत्य व्याचक्षते ॥ ३१ ॥

तदेष नामरूपात्मकजगदन्तरात्मत्वेन तत्कारणत्वेन च प्रकृतकर्मागच्छस्य वासुदेवस्य तद्विशेषणकत्वमुक्तम्, तनु, जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वं ब्रह्मरुद्रादिगतं न वासुदेवगतामत्याशङ्क्यां यद्ब्रह्मादिगतं जगत्प्रवृत्त्यादिकं तदन्तरात्मतयाऽनुप्रविष्टस्य तच्छरीरकस्य तद्वारा तस्यैव विशेषणमित्यभिप्रायेण तद्रूपत्वमुच्यते नमःशिषायेति, तत्र शिष्यत्वादिभर्माणां प्रवर्तनाधिकरणत्वायेन इन्द्रद्वारा त्वापृष्टन्तुत्यादीनामिष रुरुब्रह्मशरीरकस्य परमात्मनः भूतानीति सद्भारकविशेषणत्वमवगन्तव्यं शक्तिधराय अम्बिकापतय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदवृत्तान्तवर्षी ।

पयोव्रत इति पुंल्लिङ्गप्रयोगः सर्वस्वाध्वनत्वज्ञापनार्थः सृष्टौ विशेषमाह—क्रोडिति । धराहस्तातवा स्नातः स्वन्दमानं जलं तत्र स्नानं कुर्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

रत्नयाः रत्नात्लात स्थानमिच्छता भूतानामिति शेषः ॥ २७ ॥ निर्वादितात्मनियमः कृतसन्धोपासननादिकः ॥ २८ ॥ २९ ॥ गुणासंस्थानहेतवे कपिष्ठात्मने ॥ ३० ॥

• द्विशीर्षे “चत्वारिंशद्गुणा” इति श्रुतेः—

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरदरनामकी ।

“अत्वारिशुक्ला वेदास्तु पादास्त्रिसधनानि च ।
 प्रायशीथं शिरस्त्वेकमग्न्यन्वोदयनीयकम् ॥
 हस्तास्तु सप्तच्छन्दांसि तैर्गुह्यति फलान्धनौ ।
 मन्त्रब्राह्मणकल्पैस्तु त्रिधा बद्ध इतीर्यते ॥
 शास्त्राद्वास्तुतिरथे रोरवीत्युत्थितो मुखात् ।
 वृषभो महान्धर्मत्वाद्देवस्तु फलमावनात्” ॥ इति
 तप्तये उपात्ताय सप्तनिहेतये च त्रयीविद्यानां सोमपानाम्
 आत्माने अन्तर्यामिणो ॥ ३१-३२ ॥

भीमद्विजयनाथकृतवर्षिकृतसाराथंशशिनी ।

पयसा व्रतं यस्य सः पयःपायीत्यर्थः ॥ २५ ॥
 तत्रादौ पूर्वद्युः कृत्वमाह—सिनीवाक्याममावास्यायां क्रोड-
 विदीर्घाया वराहोत्थातया मृदा यदि खड्येतेतत् काकाक्षिगो-
 लकस्यायेनोभयत्रान्विनम् ॥ २६-२८ ॥
 तत्रात्राहनादौ नव मन्त्रानाह—नम इति ॥ २९ ॥
 अतुर्विंशतिगुणान् वैशेषिकान् रूपादीन् साङ्गशोकानि
 तद्वानि वा जानातीति तस्मै गुणसङ्ख्यानस्य सांपयशास्त्रस्य
 हेतवे प्रवर्तकाय ॥ ३० ॥
 गुणावतारान् प्रणामति त्रिभिः, तत्रादौ मन्त्रोक्तयज्ञरूपिणं
 विष्णुं प्रणामति—नम इति । तप्तये फलविस्तारकाय त्रयं
 विद्यायामात्मा यस्यां त्रिधा बद्ध इत्यस्यार्थ उक्तः, तथा च
 मन्त्रः—“अत्वारिशुक्लास्तयोऽस्य पादा द्वेषीर्षे सप्त हस्तासो अक्ष
 त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महादेवो मर्त्यां आविवेश” इति । तथा च
 यास्कः अत्वारिशुक्लाशीति वेदा एवोक्ताः त्रयोऽस्य पादा इति
 सधनानि त्रीणि द्वेषीर्षे प्रायशीथोदयनीये सप्त हस्तासः सप्त
 च्छन्दांसि त्रिधा बद्धत्वेधावयः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः वृषभो रोरवीति
 रोरवणं सधनक्रमेण ऋग्मिथंजुभिः सामभिः “बदेनमृग्भिः
 शंसन्ति यजुर्भिर्धजन्ति सामभिः स्तुवन्ति” इति ॥ ३१-३२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

अमले 'शुक्लं पक्षे द्वादशार्हं द्वादशदिनपर्यन्तं पयसा व्रतं
 यस्य स जनः अगविराक्षमर्षयदित्यन्वयः ॥ २५ ॥
 तत्र पूर्वदिनकृत्यमाह—सिनीवाक्यामित्यादिना ब्रह्मचर्यं
 तद्वाप्यामित्यन्तेन ग्रन्थेन । तेन सिनीवाक्यां दृष्टेः युक्तलायाममावा-
 स्यायां यदि लड्येत तर्हि क्रोडावदीर्घाया वयवराहोत्पा-
 तिनया मृदा आक्षिप्य यदि खड्येत तर्हि क्षोतासि स्नायात् मृदा-
 क्षेपनवलायामने वधपमाणां मन्त्रमृशिरयेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 आवाहनादौ मन्त्रानाह—नम इति । पाथादौ विंशत्यस्तु द्वा-
 दशाक्षरो वाच्यः गन्धमाठ्यादिभिर्भावेद्द्वादशाक्षरविद्येवात्
 वधपमाणात् ॥ २६ ॥
 अतुर्विंशद्गुणज्ञाय अतुर्विंशतितरुवाय गुणसंख्यानस्य

अतुर्विंशतितरुवप्रतिपादकस्य भीमदग्नागवतशास्त्रागतं तस्य सी-
 यवशास्त्रस्य हेतवे प्रवर्तकाय ॥ ३० ॥

अथ विश्वस्थितिनिमित्तभूतयज्ञरूपिणं भीमदग्नागवतं प्रण-
 मति—नमो द्विशीर्षो इति । यज्ञाय ब्रह्ममूर्तये विष्णवे नमः
 “वहो वै विष्णुः” इति ध्रुतेः । तनोति फलमिति तन्तुस्तस्मै वाञ्छित-
 फलदाय त्रयं विद्यायामात्मा अस्य वेदत्रयीप्रोक्तार्थं द्वेषी-
 र्षीयोदयनीये शीर्षे बद्ध तस्मै त्रयः सधनत्रयरूपाः पादाः
 बद्ध तस्मै शुक्याय अत्वारो वेदाः शुक्या यस्य तस्मै सप्त
 च्छन्दांसि हस्ता बद्ध तस्मै । तथा च मन्त्रः “अत्वारि शुक्या-
 स्त्रयो मरुत पादा द्वेषीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य त्रिधा बद्धो
 वृषभो रोरवीति महादेवो मर्त्यां आविवेश” इति । तथा यास्कनिर्वाकः
 अत्वारि शुक्येति वेदा एवोक्ताः त्रयोऽस्य पादा इति सधनानि
 त्रीणि द्वेषीर्षे प्रायशीथोदयनीये सप्तहस्ताः सप्तच्छन्दांसि
 त्रिधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैः वृषभो रोरवीति रोरवणं सधन-
 क्रमेण ऋग्मिथंजुभिः सामभिः “बदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भि-
 र्धजन्ति सामभिस्तुवन्ति” इति महादेवो मर्त्यां आविवेशेत्यस्य महा-
 देवो यज्ञमूर्तिर्भगवान् मर्त्यां ब्रह्मादीन् आबिधेयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ विश्वं संहारनिमित्तभूतशिवात्मकांशरूपिणं भगवन्तं
 प्रणमति, नमः शिवायति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

फाल्गुन मास के शुक्ल पक्ष में द्वादश दिन का पयोव्रत
 धारण कर परम भक्ति युक्त होकर; कमलहलखोचन भीहरि
 का अर्चन करे ॥ २५ ॥

तहाँ एक दिन पहिले अर्थात् अमावास्या को जंगली सूकर
 की बिदारण करी हुई मूर्त्तिका का देहमें लेप करके यदि क्षोत
 (नदी आदि) मिल जावे तो वहाँ नहीं तो कुपादि पर भी
 इस भाग के मंत्र को बाँध कर स्नान करे ॥ २६ ॥

वह मंत्र यह है, कि—“ हे देवि ! स्थिति की इच्छा से
 तुमको भीमादिबराह भगवान् ने रसातल से उद्धृत कीनी
 हैं आपका नमस्कारहो आप हमारे पाप को नष्ट करीं” ॥ २७ ॥

फिर अपने सब निषर्मा से निवृत्त होकर, सावधान
 होकर भीहार का पूजन करे वह पूजा अर्चा (प्रतिमा) में,
 र्थांडल [भूमि] में सुये, जल, वा गुरुके विषय में करे ॥ २८ ॥

महान् पुरुष रूप सर्वभूतों में निवास करने वाले, सर्व
 साक्षी भीवासुदेव भगवान् का नमस्कार हो ॥ २६ ॥

अध्यक्त सूक्ष्म प्रधान पुरुष रूप और शैवीस [२४] गुणों
 के ज्ञाता तथा गुण संख्यान के हेतु ऐसे आपको नम-
 स्कार हो ॥ ३० ॥

हो शिर वाले तीन पद वाले चार शृंग युक्त तंतुरूप और
 सप्त हस्त वाले, वेदत्रय की विद्या में आत्मा जिनका देखे
 यज्ञरूप आपको नमः हो ॥ ३१ ॥

शिव और रुद्ररूप तथा शक्ति के धारण करने वाले सर्व

नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।
 योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥ ३३ ॥
 नमस्ते आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।
 नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥ ३४ ॥
 नमो मरकतद्रयामवपुषेऽधिगतश्रिये ।
 केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥ ३५ ॥
 त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य ! वरदर्षभ ! ।
 अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥ ३६ ॥
 अन्ववर्तन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।
 स्पृहयन्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥
 एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।
 अर्घयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥ ३८ ॥
 अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्नपयेद्विभुम् ।
 वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ।
 गन्धधूपान्निश्चान्नेद्वाद्वाह्येण विद्यया ॥ ३९ ॥
 शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं विभवे सति ।
 ससर्पिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

।या के पति और भूतों के पति भी आपही हो ऐसे आपको मः ॥ ३२ ॥

भीषणस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

प्राणाय जगदात्मने योगैश्वर्य शरीरं वस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अधिगता प्राप्ता क्षीयेन तस्म ॥ ३५—३६ ॥

तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयन्त इव देवाश्च यमन्ववर्तन्त स मे सीदतु ॥ ३७ ॥

भावाहने पुरस्कृतं सम्मानितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पयसि शृतं पकं पायसम् मूलविद्यया द्वादशाक्षरेणैव ॥ ४०—४१ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्राग्निटीका ।

हिरण्यगर्भाय चतुर्मुखरूपेणावस्थिताय प्राणायति सर्वाणि भूतानीति प्राणस्तमे"कोह्यवास्यात्कः प्रायवाचदेव आकाश आनन्दो-

न स्यात्" इति भुनेः प्राणशरीरकत्वाद्वा प्राणः जगदन्तरात्मने ब्रह्मा-
 दिस्तम्बपर्यन्तजगदन्तरात्मन्मेष तस्मान्नाधिकृतिनिमित्तमित
 भावः योगैश्वर्यशरीराय योगैश्वर्यनिर्वाहकाय तन्निर्वाहकस्य योग-
 स्मृतिप्रयोगत्वरूपकारणत्वेनेत्याह—योगहेतवे योगस्मृतिकर्त्रे
 इत्यर्थः । इदं विशेषणार्थं साक्षाच्चतुर्मुखस्य तद्द्वारात् परमात्मन
 इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३३ ॥

उक्तविशेषणसामर्थ्यव्यवहारेणैवसाधारणधर्मैर्विशेषणम्—
 स्फुरति, मन्त्रः नमस्त इति । आदिदेवाय ब्रह्मरुद्रादीनामप्यादि-
 भूताय कारणाभूतावेत्यर्थः । अयमुक्तसर्वकारणत्वसामर्थ्यव्यवहारेणैव
 शब्दार्थकत्वादिभ्रमासौ देवकृतमा इति अत एव देवानामपि देवाय
 अधिपतये स्ततेजसा दीप्यमानानां ब्रह्मादिदेवानामपि अतस्तत्त-
 तथा दीप्यमानावेति वा नात्रयणाय नारायणां प्राणाय प्राणकाय
 प्राधाराय च नराय नित्याय ऋषये सर्वेश्वर्ये यद्वा नारायणाय ऋषये
 नरायण नरनारायण ऋषिरुपेणावतीर्णाय हरये आश्रितानिहम् ३४

मरकतचन्द्रिन्द्रनीलवच्छ्यामं वपुर्गस्याधिगता निर्वसन्तिश्रुष्टा
 भीमहासकर्मयन्तस्मै केशवादिद्वादशमूर्त्तानाम् उपलक्षकः केशव-
 शब्दः केशवादिद्वादशमूर्त्तिरूपेणावस्थितायेत्यर्थावेत्यर्थः । पिण्डं वासां
 वस्तुं वस्य तस्मै ॥ ३५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे धरेण्य ! जनेन गावध्रीप्रतिपाद्यत्वं सूचितम्, हे धरद्वेषु ! त्वमेव यतः सन्धरदः ततस्तत्रैव पादरेणुमिष्टप्राप्तये धीरा उपासते स्वधने ॥ ३६ ॥

श्रीखड्गीः देवाः ब्रह्मादपञ्च यत्पादपद्मयोरामोद् स्पृहयन्तः कामयमाना इव यमनुसृतवन्तः सभगवान् पूर्णषाड्गुणयो वासुदेवो मह्यं प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥

इत्येतैः मन्त्रैरावाहनपुरस्कृतं सन्निधापितं हृषीकेशं पाद्योपस्पर्शनं पाद्यान्मनं तदादित्येषां तैरात्मनाः आदिशब्देन प्राह्यं पाद्यक्रमस्त्वविवक्षितः आसनाद्युपचारैरन्वयेदित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवमेतैराचित्वा गन्धमात्यैः गन्धधूपैस्सह पयसा गन्धादि-सहितेन क्षीरेण शुद्धजलेन च विभुं वासुदेवं स्नापयेदित्यर्थः । ततो वस्त्रादिभिरभ्यर्च्य गन्धादिभिश्चाञ्चित् आदिशब्देन हीप-मधुपर्कान्मनानि प्राहाण्यि ब्राह्मशास्त्रविद्यया तैः पूर्वोत्तरान्वयि आसनाद्युपचाराश्चाऽन्यैः कार्याः ॥ ३९ ॥

तथा तयैव विद्यया विभवं सति पयसि क्षीरे घृतं पक्वं शाक्यं समर्पिः घृतेन सहितं समुद्भूतं तैः च दत्त्वा समर्प्य उक्त-ब्राह्मशास्त्रविद्यया जुहुयात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीचकृतपद्मनाभकी ।

द्विनोति दुःखं राति सुखमिति हिरण्यं देतो लक्षणं गर्भं यस्य स तथा तस्मै ॥ ३३-३५ ॥

यतो धरद्वर्षभः भूतः ॥ ३६ ॥

श्रिया विनिर्जिते पद्मे यथास्तौ तथा तयोः पादयोरामोद् स्पृहयन्तो देवा यमन्ववनेन स भगवान् ॥ ३७ ॥

उपस्पर्शनमाचमनम् ॥ ३८ ॥

ब्राह्मशास्त्रविद्यया ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति ॥ ३९ ॥ पयसि घृतं पायसाक्षम् ॥ ४०-४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मशिनी ।

प्राणायामसुत्रात्मने योगैश्वर्यमयं शरीरं यस्य तस्मै ॥ ३३-३६ ॥ तत्पादपद्मयोरामोद् स्पृहयन्त इव देवाश्च भीष्म यमन्व-वन्त स मे प्रसीदतु ॥ ३७ ॥

एतैर्मन्त्रैरावाहनं पुरस्कृतं समानितं सः पुरस्कीकृतमिति वा उपस्पर्शनमाचमनीयम् ॥ ३८ ॥

प्रथमं पाद्यादिभिरचित्वा स्नापयेत् स्नापयित्वा वस्त्रोप-धीताभरणपरिधायनानन्तरं पुनरपि पाद्यादिभिः चकारेणाभ्ये-रपि बहुभिरुपचारैः पाद्यादितानि सर्वत्र मन्त्रमाह ब्राह्मणेति ॥ ३९ ॥ पयसि घृतं पक्वं परमात्मम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सृष्टिनिमित्तभूतचतुर्भुजारमकांठकपियं प्रणामति—नमी

हिरण्यगर्भावेति । अथ विश्वधारणानिमित्तभूतप्राणरूपियं भगी-वन्तं प्रणामति—प्राणाय जगदात्मने इति । अथाग्निमादिविभूति-रूपियं भगवन्तं प्रणामति—योगैश्वर्याग्नि ध्यानयोगजाऽग्निमादि-सिद्धयः शरीरं यस्य तस्मै सिद्धिसाधकध्यानयोगप्रवर्तककपियं भगवन्तं प्रणामति, योगहेतवे इति ॥ ३३ ॥

अथ पुरुषाद्यवताररूपं भगवन्तं प्रणामति—नमस्तेः आदि-देवाय प्रकृतिप्रेरकपुरुषरूपाय ॥ ३४ ॥

साक्षाद्भगवन्तं भीनिवासं केशवं प्रणामति—नमो मरकत-ध्यामधपुत्रे इति । अथिमना सर्वचेतनाचेतनपदार्थेषु आधिपत्यं प्राप्ता श्रीवैष्णवस्तुस्तस्मै ॥ ३५ ॥

अथ सर्वधरदत्त्वादिना स्तुतवन् भगवान्प्रसीदत्विति प्रार्थ-यते—त्वमिति ब्राह्मणम् ॥ ३६ ॥

तत्पादपद्मयोः मामोद् भीरिव स्पृहयन्तः देवाः चकारा-स्तुतयः यमन्ववनेन स मे मह्यं प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥

अस्वाराधनप्रकारस्य कर्ता ब्रह्मा तद्यान्वोपवेवमाराधने-दित्याह—एतैरिति । एतैर्मन्त्रैः आवाहनेन पुरस्कृतं समानितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

पयसि घृतं पक्वं मूखविद्यया ब्राह्मशास्त्रमन्त्रेण ॥ ४० ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

हिरण्यगर्भरूप प्राणरूप और जगत के आत्मा तथा योग ऐश्वर्य शरीरजिनका ऐसे योगके हेतु आपका नमः ॥ ३३ ॥

आदित्येव साक्षिरूप ऋषिरूप नररूप ऐसे भीहरिरूपनारायण को नमः ॥ ३४ ॥

मरकत मणि सहस्र इयामल दिव्य विग्रह में शोभायमान भी जिनके ऐसे भगवान को नमः हो ॥ ३५ ॥

हे धरद्वेषु ! आपही धर देनेवाले हो तिसीसे धीरलोग कल्याण के अर्थ आपके धरणा रजकी उपासना करतें हैं ॥ ३६ ॥

जिनके धरणाश्रितिके आमोदकी स्पृहा करके देवता लोग तथा श्रीखड्गीजी अनुवर्तन करती हैं वे भगवान् हमारे ऊपर प्रसन्न होवें ॥ ३७ ॥

अर्थायुक्त होकर इन मन्त्रों से भीहृषीकेश भगवान् की आवाहन से आदि लेकर पाद्य आचमन आदि समर्पण करके ॥ ३८ ॥

गन्ध माखा इत्यादिक से अर्चन कर दुग्ध से भीहरिको स्नान करावे, ताके अनन्तर बहोपयोगि पहिरावे फिर तस्मै धारण करावे तद्गन्तव्य आभूषण धारण कराकर पाद्य आचमन समर्पण करे और ता पीके ब्राह्मशास्त्र मंत्र से गंध धूप दीप इत्यादि समर्प-ण करे ॥ ३९ ॥

और दुग्ध में चावलों को रांधकर वैभव होय धृत और गुण मिठाकर मूख मंत्र से हवन करे ॥ ४० ॥

निवेदितं तद्वक्त्राय दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम् ।
 दत्त्वाचमनमर्चित्वा ताम्बूलं च निवेदयेत् ॥ ४१ ॥
 जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीत स्तुतिभिः प्रभुम् ।
 कृत्वा प्रदक्षिणां भूमौ प्रणमेद्वण्डवन्मुदा ॥ ४२ ॥
 कृत्वा शिरसि तच्छेषां देवमुद्वासयेत्ततः ।
 ह्यवरान्भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ॥ ४३ ॥
 भुञ्जीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः सभाजितैः ।
 ब्रह्मचार्यथ तद्वाऽप्यां श्वो भूते प्रथमेऽहनि ॥ ४४ ॥
 स्नातः शुचिर्यथोक्तेन विधिना सुसमाहितः ।
 पयसा स्नापयित्वाऽर्च्यद्यावद्व्रतसमापनम् ॥ ४५ ॥
 पयोभक्षो व्रतमिदं चरेद्विष्णवर्चनादृतः ।
 पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ ४६ ॥
 एवं त्वहरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोव्रतः ।
 हरैराराधनं होममर्हणां द्विजतर्पणाम् ॥ ४७ ॥
 प्रतिपद्दिनमारभ्य यावच्छुक्लत्रयोदशी ।
 ब्रह्मचर्यमधः स्वप्नं स्नानं त्रिषवणां चरेत् ॥ ४८ ॥

भीमरस्त्रामिहृतभाषार्थदीपिका ।

पूर्वोक्ताभिरन्यामिह स्तुतिभिः ॥ ४२ ॥

• तस्य शेषां निर्माद्विषम द्वावधरो येषां तान् असदभवे द्वावपि भोजयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

• सभाजितैस्तैरनुज्ञातः सन् सेष्टो बन्धुभिः सहितः तस्यां राऽप्यं ब्रह्मचारी, सन् श्वोभूते प्रभाते सति ॥ ४४—४५ ॥

पय एव, भक्ष आहारो यस्य ॥ ४६—४७ ॥

अधः स्वप्नं शयनम् ॥ ४८—४९ ॥

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः यज्ञगवते निवेदितमक्षं पायसं तस्मिन् खोभे भोक्त्रे ब्राह्म-
 णाय दद्यात्क्षेत्रं स्वयं वा भुञ्जीत तत आचमनं दत्त्वा ताम्बूलं
 निवेदयेत् समर्पयेत् ॥ ४१ ॥

ततो द्वादशाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् स्तोत्रैर्वैदिकतान्त्रिक-
 स्तुतिभिर्भगवन्तं स्तुवीत ततः प्रदक्षिणां कृत्वा दण्डवद्भूमौ
 मुदा हरेण्यं प्रणमेत् ॥ ४२ ॥

[५४]

तच्छेषां निर्गत्यं पुष्पादिकं शिरसि धृत्वा ततो भगवन्तमुद्वा-
 संयेत् द्वावधरो येषां तान् विप्रान् यथाविधि पायसेन भोजयेत् ह्यव-
 रानित्यनेनास्मिन् विभवे द्वावपि भोजयेत् स्वेकमिति विवक्षितम्
 ततः सम्यक् पूजितैस्तैर्विभैरनुज्ञातः सेष्टः बन्धुभिः सहितः शेषं
 शिष्टमन्त्रादिकं भुञ्जीत अथ तद्वाऽप्यां ब्रह्मचारी स्त्रीसङ्गरहितः
 शयीतेति शेषः अथ प्रथमेऽहनि श्वोभूते प्रभाते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

स्नातः शुचिः समाहितचित्तो यथोक्तेन विधानेन पयसा
 स्नापयन् भगवन्तमिति शेषः । स्नापनप्रदण्डमाह्वानादीनामप्युप-
 खक्षणां यावद्भूतसमाप्ति एवमर्च्यर्च्यैर्दित्यर्थः ॥ ४५ ॥

पयः स्त्रीरमेव भक्ष आहारो यस्य सः विष्णोर्वर्चने
 आदरयुक्त इदं व्रतं कुर्यात् पूर्ववदग्नां जुहुयाद्विप्रान्श्च भोज-
 येत् ॥ ४६ ॥

एवमहरहर्द्वादशदिनपर्यन्तं स्वयं पयोभक्षः हरैराराधनं द्विज-
 भोजनं तदहंणां ब्रह्मचर्यमधःशयनं त्रिकाक्षस्नानं चैत्येनः परं
 यावच्छुक्लत्रयोदशीपर्यन्तं कुर्यात् द्वादशाहं पयोव्रतमिति पाठे
 द्वादशदिनमाध्यं पयोव्रताख्यं कर्म हरैराराधनारिरूपं चरेद-
 त्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

वर्जयेदसदाजापं भोगानुञ्जानचरितथा ।
 अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणाः ॥ ४९ ॥
 त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकैर्विभोः ।
 कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकंविदैः ॥ ५० ॥
 पूजां च महतीं कुर्याद्विंशत्याव्यविवर्जितः ।
 चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्णाय विष्णावे ॥ ५१ ॥
 श्रुतेन तेन पुरुषं यजेत सुसमाहितः ।
 नैवेद्यं चापिगुणवद्व्यात्पुरुषतुष्टिदम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तच्छेषं पुष्पं द्रवमाद्यम् ॥ ४३ ॥
 इत्यवरानवरपक्षेपि द्वावपेक्षितौ मुख्यपक्षस्तु द्वादशेति ॥ ४४ ॥
 ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

निवेदिनमित्यर्थकम्, भुञ्जीतवेति वा शब्दः समुच्चये ॥ ४१-४२ ॥
 द्वौ अवरो कान्तपक्षौ येषां द्वौ अवरो संख्यौ येषां तां
 १५वादांनिति वा ॥ ४३-६२ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथेर्किनी ।

निवेदितं सर्वमेव दद्यात् किञ्चिद्दत्त्वा वा भुञ्जीतेत्यर्थः
 ॥ ४१-४२ ॥
 येषां निर्माद्यम् उद्भासो विसर्जनम् द्वौ अवरो येषाम्
 असामर्थ्ये द्वावपि भोजयेत् ॥ ४३ ॥
 समाजितैः स्नक्ताम्बुलादिना पूजितैस्तेर्दत्तासहस्रम् सद्यः
 बभ्रुसहितः श्वाभूते प्रभाते सति ॥ ४४-४७ ॥
 शुक्लत्रयोदशीनि प्रथमास्तौ द्वितीयास्तश्च काचित्कः
 पाठः स्नपनं शयनम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य भगवतः शेषां निर्माद्यम् द्वौ अवरो येषां ताद्
 अल्पधनः द्वावपि भोजयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥
 सद्यः बभ्रुसहितः तद्वाऽयां ब्रह्मचारी तां रात्रिमारभ्य व्रत-
 समाप्तपर्वणं त्यक्त्वास्तीक्ष्णः श्वाभूतं प्रभाते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 पयः क्षीरं मधुं भोजनं यद्येव सः ॥ ४६-४९ ॥

भाषा टीका ।

और गोविन्द के भोग लगाये हुए निवेदिन भजन को विष्णु-
 भक्त को देवे अथवा आपही भोजन करे भीहरि को भावमन
 देकर अर्चना कर ताड्युल को निवेदन करे ॥ ४१ ॥

फिर एक सौ आठ मंत्र का जाप करे और प्रभु को नाना
 स्तोत्रों से स्तुति करे । तथा पदस्त्रिया करके बड़े हथ से भूमि में
 दंडवत् साष्टाङ्ग प्रणाम करे ॥ ४२ ॥

भगवान् का शेष अर्थात् प्रसादी भावा पुष्पादि को को
 मस्तक पर धारण कर प्रभुको विसर्जन करे, तदनंतर यथोचित
 दो से कम न हों ऐसे ब्राह्मणों को पायस भजन [क्षीर इत्यादि] का
 भोजन करावे ॥ ४३ ॥

तदनंतर ब्राह्मणों की भावा पाकर बाकी बचे हुए को सादर
 दृष्ट बभ्रुओं के साथ भोजन करे, और उस रात्रि में ब्रह्मचर्य से
 [जितेश्चय होकर] रहे, फिर रात्रि व्यतीत होने पर प्रथम दिनु
 में प्रातःकाल क्या करे कि ॥ ४४ ॥

सावधान होकर यथोक्त विधि से शुचि होकर स्नान करे
 और भीहरि को दुग्ध से स्नान कराकर पूजा किया करे जब तक
 कि-व्रत समाप्त हो ॥ ४५ ॥

श्रीविष्णु के अर्चन में आदर युक्त होकर प्रथम सद्य अग्नि
 का हवन करे और ब्राह्मणों को भोजन करावे ॥ ४६ ॥

पयोधन को धारण करने वाला द्वादश दिवस पर्यंत प्रतिदिन
 इसी प्रकार भीहरि का आराधन, होम, पूजा, और ब्राह्मणों को
 भोजन करावे ॥ ४७ ॥

इस प्रकार प्रतिपदा के दिन से आरंभ कर जब तक उसी
 शुक्लपक्ष की त्रयोदशी भावे तक द्वादश दिन बराबर ब्रह्म-
 चर्य से रहे, और भूमि में शयन करे, तथा त्रिकाश स्नान
 करे ॥ ४८ ॥

श्रीहरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०-५७ ॥

आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं ब्रह्माभरणधेनुभिः ।
 तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्वयाराधनं हरेः ॥ ५३ ॥
 भोजयेत्तान्गुणवतां सद्यमेन शुचिस्मिते ! ।
 अन्यांश्च ब्राह्मणान् शक्त्या ये च तत्र समागताः ॥ ५४ ॥
 दक्षिणां गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथाऽर्हतः ।
 अन्नाद्येनाऽऽश्वपाकांश्च प्रीणयेत्समुपागतान् ॥ ५५ ॥
 भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनान्धकृपणेषु च ।
 विष्णोस्तत्प्रीणानं विद्वान्भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥ ५६ ॥

भीमश्चिरराघवाचार्यंकृतभागधतचन्द्रचण्डिका ।

अर्थं वर्ज्यानाह-वर्जयेदिति । नागाधिपानसञ्चिराद्यापान् वर्ज-
 येत् ब्रह्मा असहायापांस्तथेन्द्रियाग्नरव्यापारानसतस्यजेदित्यर्थः
 • तथा सर्वभूतसम्बन्धिहिसारहितः चासुदेवानुसन्धानपरो
 भवत् ॥ ४८ ॥

एवं द्वादशसु विनेष्यतीतेष्वथ त्रयोदश्यां पञ्चमिरमृतैः साध-
 नैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिराचार्येण चेति पञ्चमिर्वा शास्त्रोक्तेन विधिना
 ऋत्विग्भैः प्रयोज्यकर्तुंभिर्विष्णोः स्नपनं कारयेत् ॥ ५० ॥

विस्तृतोममकुर्वाणो विष्णोर्महतीं सर्वोपचारयुक्तां पूजां
 कृवात् क्षीरे चन्दं हविः शिपिविष्टविष्णुदेवताकङ्कारयित्वा शिपि-
 विष्टो निरनिशयनेजोयुक्तः सुसमाहितचित्तः परमपुरुषं पुरुष-
 सूक्तेन षोडशऋग्भिः यजेत होमेन तमाराधयेदित्यर्थः । ततः
 परमपुरुषप्रीतिकरं षड्स्नोपेतं नैवेद्यं भगवते समर्पये-
 दित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

• ततो ब्रह्मादिभिर्ज्ञानसम्पन्नमाचार्यं यथावित्तं द्विजांश्च तोष-
 येत् हि यस्मात्तदाचार्यद्विजतोषणं विष्णोरेवाराधनं भवति
 यस्मात्तांस्तोषयेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥

गुणवता षड्मयुक्तेनाग्नेन हे शुचिस्मिते ! तान्पूजितानाचार्य-
 ब्राह्मणान्दये चाग्ये तत्र समागतस्तांश्च युक्तान्भोजयितुं चोरयान्
 भोजयेत् ॥ ५४ ॥

ततो गुरवे ऋत्विग्भ्यश्च स्वविस्तानुसारेण दक्षिणां दद्यात्
 श्वपाकपर्यन्तेभ्यः समागतान्सर्वान्नादिभिस्तोषयेत् ॥ ५५ ॥

एवं दीनादिष्वपि भुक्तवत्सु तत्सत्कारं विष्णोरेव तोषकरं
 जानन् स्वयमपि बन्धुभिस्सह भुञ्जीत ॥ ५६ ॥

भीमद्विजयव्यजतीयंकृतपद्मरावली ।

स्नापकैः स्नानसाधनैः ॥ ५० ॥

शिपिविष्टु रक्षिभु विष्टः शिपिविष्टः शिपौ गड्डे निष्टः
 वरुणे वा ॥ ५१ ॥

मधुरादिगुणवत् ॥ ५२-५६ ॥

भीमद्विभ्रनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०-५६ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

पञ्चकैः पञ्चामृतैः ॥ ५०-५६ ॥

भाषा टीका ।

तथा अस्मत् ब्राह्मणो [छोटे शब्दों] को और ऊंचे शीशे
 भोगों को वर्जन करे, और सर्व भूतों का अर्हिसक होकर भीवासु
 देव परायण होकर रहे ॥ ४९ ॥

फिर त्रयोदशी में त्रिभु भीविष्णु का विधि जानने वाले
 कौविह [पंडित] जनों से शालोक विधि पूर्वक पंचामृत स्नान
 करावे ॥ ५० ॥

और द्रव्य की कृपणता को छोड़कर बड़ी भारी पूजा करे,
 और शिपिविष्ट नामा भी विष्णु भगवान् को चरु [पाक] का नि-
 रूपण करे ॥ ५१ ॥

तुरन्त में मित्र हुए उन्नी मन्त्र से और बहुत गुण वाले परम
 पुरुष का संतोष कारक ऐसे नैवेद्य को निवेदन कर भीहरि का
 यजन करे ॥ ५२ ॥

और ज्ञान संपन्न आचार्य को ब्रह्म आभरण धेनु देकर संतुष्ट
 करे और ऋत्विक् [पूजा करने वाले] लोगों को भी इसी रीति
 से संतुष्ट करे, वस यही भीहरि का आराधन जानो ॥ ५३ ॥

हे शुचिस्मिते ! [हे सुन्दर मग्धे हास वाली ! अर्हितिजी !
 फिर उन ब्राह्मणों को नाना प्रकार के गुण वाले उत्तम मन्त्र क

नृत्यवादिप्रगतिभ्यस्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः ।
 कारयेत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ॥ ५७ ॥
 एतत्पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ।
 पितामहेनाभिहितं मया ते समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥
 त्वं चानेन महाभागे ! सम्यक्कीर्त्तनं केशवम् ।
 आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाठपयम् ॥ ५९ ॥
 अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतामिति स्मृतम् ।
 तपःसारमिदं भद्रे ! दानं चेश्वरतर्पणम् ॥ ६० ॥
 त एव नियमाः साक्षात् एव च यमोत्तमाः ।
 तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यघोक्षजः ॥ ६१ ॥
 तस्मादेतद्व्रतं भद्रे ! प्रयता श्रद्धया चर ।
 भगवान्परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे कश्यपादितिसम्वादे पयोव्रतकथनं नाम
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भोजन करावे, और भी जो ब्राह्मण वहाँ आये हों शक्ति पूर्व
उनको भी भोजन करावे ॥ ५४ ॥

गुरु और ऋषिभूत लोगों को यथा योग्य दक्षिणा देवे ॥ और
आये हुए लोगों में खांडाळ पर्यन्त को भी अन्नादिक सत्कार से
तृप्त करे ॥ ५५ ॥

जय दीन, अंध, कृपण, तक सब भोजन कर चुके तब इस्को
श्रीविष्णु की तृप्ति जानता हुआ बन्धुओं के साथ आप भी भो-
जन करे ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मया च ते समुदाहृतम् ॥ ५८—५९ ॥

सर्वयज्ञाख्योऽयं व्रतः सर्वव्रतामिति च स्मृतमेतद्व्रतम् ॥ ६० ॥
६१ ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचरित्रचण्डिका ।

आद्यन्तदिनद्वयं मध्ये षोडशोऽध्यायं चतुर्दशोऽध्यायं च
दिमिस्सह भगवतः पूजां कारयेत् ॥ ५७ ॥

तद्वचं पयोव्रताख्यं कर्म उपदिश्य पुनर्विश्वात्मबोके
सांप्रदायिकतत्त्वं इमारथजिगमयकलेन भगवत्साराधनेत्याह-
एतदिति । पुरुषः परमपुरुष आराध्यते येन तत्तथा परं भद्रम् एत-
त्पयोव्रतं नाम प्रसिद्धं मह्यं पितामहेनोपादिष्टं मम मया च
तुष्टं सत्यगभिहितम् ॥ ५८ ॥

हे महाभागे स्वमपि सत्यगनुष्ठितेनानेन परीव्रतेन विद्युजः
भावो भक्तिर्यस्मिन् तेन आत्मना मनसा भजनीयमस्ययं केशवं
भज आराधय ॥ ५९ ॥

प्रकृतं व्रतं स्तोत्र-अयमिति । सर्वयज्ञाख्योऽयं व्रतकपो यज्ञः
इदं व्रतं सर्वव्रतं स्मृतं सर्वयज्ञव्रततुल्यमिदं पयोव्रतमित्यर्थः । किञ्च
हे भद्रे ! सर्वतपस्सारतुल्यं तथा सर्वदानतुल्यञ्चैवं मह्यं कुतः
चशब्दो हेत्वर्थः च यतः हेतोरिदं शिवरतर्पणम् ईश्वरः
तर्प्यतेऽनेनेति तथा ईश्वरतृप्तिकरत्वेन सर्वयज्ञादिसमकक्ष-
मित्यर्थः ॥ ६० ॥

यमनियमाद्योपि ईश्वरतोषकरा एव सफलाः स्युष्ये तु ज्यर्षा
एवेत्याह-त एवेति । येन नियमादिनाऽघोक्षजः तुष्यति अत एव
नियमादिषोडशोऽध्यायः अथे त्वाभासकृपा व्यर्षा एवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्गीराद्यथाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मात्सर्वयज्ञादिभिस्तुल्यत्वाद्गीश्वरतोषकत्वाच्च हे भद्रे !
सादिता एवं अद्रवाएतकृतमनुतिष्ठ तेन तृष्टो भगवांस्तथाशु
भाक् वास्यति ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्गीराद्यथाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

“तपः सन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
मिद्वान्प्रवृत्तं चैव हीमंतिश्च ज्ञयां व्रतम् ॥
एते तु नियमाः प्रोक्तास्तेषु सर्वोपपृथक् श्रुतुः ।
अस्मिन् सत्यमस्तेषु ब्रह्मन्तरे व्रतं त्वम् ॥
क्षमा भूतिर्मिताहारः शौचं चैत यमाः स्मृताः” ॥
इति ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकामसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धोऽध्याये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकामसन्दर्भे
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराथं दर्शनी ।

● सर्वयज्ञाख्योऽयं यज्ञ इत्यनेनैकेनैव सर्वयज्ञाः कृता भवन्ती-
त्यर्थः । एवमिदं सर्वव्रतं तपःसारमिति अस्य सर्वतपस्त्वा-
दिति भावः । तेन यज्ञसारव्रतसारदानसारशब्देनापीदं वाच्य-
मिति द्योतितम् ईश्वरतर्पणञ्चैति चकाराद्गीश्वरतर्पणोऽयं यज्ञः
ईश्वरतर्पणं व्रतमित्येवं च वाच्यम् ॥ ६० ॥

ईश्वरतर्पणं विना सर्वमेव विफलमिति दिग्दर्शनेनाह—
त एवेति। अन्ये नियमाद्या एव न स्मृः येनेति “नपुंसकमनपुंसकेन”
(१।१।६६॥) इत्यादिनेकत्वम् ॥ ६१-६२ ॥

इति साराथं दर्शिन्यां हविर्गयां भक्तचेतसाम् ।
अष्टमे षोडशोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

अयं व्रतरूपा यज्ञः सर्वयज्ञाख्यः अस्मिन्कृते सर्वे यज्ञाः कृताः
स्फुरित्यर्थः । तथा सर्वव्रतं सर्वव्रततुल्यमिति च स्मृतमेतत् व्रतं
तथा तपःसारं दानं सर्वदानतुल्यञ्च तत्र हेतुगर्भं विशेषणम्
ईश्वरतर्पणमिति ॥ ६०—६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धोऽध्याये
श्रीमच्छुकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपे
षोडशोऽध्यायाथं प्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

तुल्य, वादित्र, [वाजे] गीत, स्तुति, और अस्तित्वात्तत्त्वं पूर्वक
मिति द्विं श्रीहरी की कथा कर्तितन करण कर पूजन कार्या ॥ ७ ॥

हे भद्र ! ये हमने अपने पिता ब्रह्म जी से सुना है जो
हमने तुमको उपदेश किया भगवान परम पुत्र का पूजन कर
इसका प्रयोगन ऐसा नाम है ॥ ५८ ॥

। महाभाग ! तुम एकप्र मन होकर इस उत्तम व्रत से
शुद्धभाव धारण अन्तःकरण से अविनाशी केशव भगवान
का भजो ॥ ५९ ॥

हे भद्र ! यह प्रयोगन सब यज्ञ रूप है और तपका
सार है दान रूप है और ईश्वर को सन्तोष का हेतु है इस
व्रतका ऐसा बड़ा माहात्म्य है ॥ ६० ॥

साध्यात् सर्वमे उत्तम यम नियम वती है और तप दान
व्रत यज्ञ भी वही है जिनसे श्रीहरि प्रसन्न होवे ॥ ६१ ॥

इस कारण है भद्र ! साधधान होकर ब्रह्मा पूर्णता इस
व्रतका तुम अनुष्ठान करो तुमारे भी इस व्रत से सन्तुष्ट होकर
श्रीहरि भगवान् मनोकामना पूर्ण करेगे ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्भागवते अष्टम स्कन्धे अ षोडश अध्याय की
श्रीशुकानन्दस्य भागवतचर्यायै कृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

!! सप्तदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्ता साऽदिती राजन् ! स्वभर्त्रा कश्यपेन वै ।
 अन्वतिष्ठद्व्रतमिवं द्वादशाहमतन्द्रिता ॥ १ ॥
 चिन्तयन्त्येकया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरम् ।
 प्रगृह्येन्द्रियदुष्टाश्वान्मनसा बुद्धिसारथिः ॥ २ ॥
 मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ।
 वासुदेवे समाधाय चचार ह पयोव्रतम् ॥ ३ ॥
 तस्मात्प्रादुरभूत्तत ! भगवानादिपूरुषः ।
 पीतवासाश्रतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ४ ॥
 तं नेत्रगोचरं वीक्ष्य सहसोत्थाय सादरम् ।
 ननाम भुवि कायेन दण्डवत्प्रीतिनिह्वला ॥ ५ ॥

सोत्थाय बद्धाञ्जलिरीडितुं स्थिता नोत्सेह आनन्दजलाकुलेक्षणा ।
 बभूव तूर्ष्णीं पुलकाकुलाऽऽकृतिस्तदर्शनात्युत्सवगात्रवेपथुः ॥ ६ ॥
 प्रीत्या शनैर्गद्गदया गिरा हरिं तुष्टाव सा देव्यदितिः कुरुद्वह ! ।
 उद्वीक्षती सा पिबतीव चक्षुषा रमापतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ॥ ७ ॥
 अदितिरुवाच ॥

यज्ञेश ! यज्ञपुरुषाच्युत ! तीर्थपाद ! तीर्थश्रवः ! श्रवणामङ्गलनामधेय ! ।
 आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाय शं नः कृधीश (१) भगवन्नसि दीननाथः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्नामिकृतभाषाभंडीपिका ।

ततः सप्तदशोऽदित्या कृते तस्मिन्व्रते हरिः ।
 तत्कामपूर्णायादौ तत्पुत्रोऽशुद्दिनीर्यते ॥

॥ १-५ ॥

प्रीतिनिह्वलत्वादेव सा यद्वाञ्छतिः सती स्थिता केषवमी-
 डिते पुनर्नास्मिन् न शशाकाऽपित् तूर्ष्णीं बभूव कथम्भूता
 आनन्दजलाकुले ईक्ष्यो यस्याः पुलकाकुला आकृतिर्देहा यस्याः
 तस्य दर्शनेन योऽत्युत्सवस्तन गात्रे वेपथुः कश्यो यस्याः ॥ ६ ॥

तुष्टाव पिबतीवोद्वीक्षमाद्येति च क्रियाभेदात्सेत्यस्य पदस्य
 द्विरुक्तिरदोषः ॥ ७ ॥

अवतनो विनिर्जित्य दैव्यानत्यूर्जितानपि भक्तान्क्षितुमीश-
 स्तैरमित्यस्नोददितिस्त्रिभिः । बभूवोत्थावद्विदशभिः सम्बोधनैस्त-
 वाशक्यं किमपि नास्तीति घदन्ती प्राथयते शं नः कृषि कुरु
 यतो दीनानां नाद्योऽसि त्वम् तीर्थे श्रवः कीर्तियस्य, अवण-
 मध मङ्गलं यस्य तन्नामधेयं यस्य आपन्नानां शरणागतानां
 वृजिनोपशमोदयो यस्य ॥ ८ ॥

(१) भगवन्नस्यस्यनाथ इति विजयः ।

भीमद्वीरराघवाचार्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपदिष्टपयोव्रताऽदितिस्तद्वनिष्ठावित्याह मुनिः-इतीति । इति इत्थं हे राजन् ! स्वभ्राता कश्यपेनोक्तोपदिष्टव्रता सा भदिति-रतन्द्रिता समाहिता द्वादशाहमिदं पयोव्रतमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥

अथानुष्ठानप्रकारमाह-चिन्तयन्तीति द्वाभ्याम् । महापुरुषमीश्वरं वासुदेवमेकयाऽनन्यविषयया बुध्वा चिन्तयन्ती पयोव्रतं चचार-त्यर्थः । किं कृत्वा बुद्धिस्सारार्थः मनो निग्रहोपायभूता इत्याः सा मनसेन्द्रियायैव वृष्टसंवास्ताऽप्रगृह्य निगृह्य ॥ २ ॥

मनश्चेकामयाऽनन्यविषयया बुद्ध्या सर्वांनरात्मनि पाङ्गुय-पूर्णं वासुदेवं समाधाय स्थिरं कृत्वा तस्यामदित्यामरणं व्रत-मनुतिष्ठत्यां सत्यां भगवान् वासुदेवः प्रादुरानीत् कथम्भूतः पीते पिशङ्गे वाससी यस्य चत्वारो बाहवो यस्य सः शङ्खदीर्घभ्राजाः ॥ ३-४ ॥

तं नेत्रगोचरं वासुदेवं समीक्ष्यादितिः शूच्याय प्रीत्या-विह्वला सती कायेन दयडवद्भूमौ नमाम नमस्कृतवती ॥ ५ ॥

पीतिविह्वलत्वात् सा बद्धाञ्जलिस्तूर्णा स्थिता केवलम् ईदितं स्तोत्रं पुनर्नोत्सहे न शशाक, कथम्भूता ? आनन्दजलेराकुले ईक्षणे अक्षिणी यस्याः पुलकैराकुलाभाकर्तुर्देहा यस्याः सा तस्य भगवतो दर्शनमेव निर्गतशयोत्सवस्तेन गात्रे शरीरे वेषथुः कणो यस्याः सा ॥ ६ ॥

ततो हे कुकुरह ! भदितिर्देवी शनैः गङ्गदया गिरा प्रीतिपूर्वकं हरिं तुष्टाव, कथम्भूता? सा धियः पीतिम् उद्गीक्ष्य चक्षुषा पिबन्तीति स्थिता सती तुष्टाव पिबन्तीवाद्गीक्षणे च क्रियाभेदात्सा इत्येष पदस्य द्विरुक्तिरदुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

“इष्टापूर्ते बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति” अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च” इत्यादि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं ज्ञत् यज्ञेश्वरत्वादि कं तद्भुना दर्शयन्ती च दुर्लभोऽनर्पायसापि गच्छतेनाराधनेनाविभूतोऽभित्यमिप्रायेण सम्योधयती प्रार्थयते बभेदेति । हे यज्ञेश यज्ञानां प्रभो ! हे यज्ञपुरुष ! यज्ञभोक्तः प्राथिनाञ्जलिवतीत्यच्युतस्तस्य सम्योधन तीर्थं गङ्गादिरूपं पात्रे यस्य तीर्थं विशुद्धं श्रवः कीर्तियस्य हे तीर्थश्रवः ! श्रवणं मेव मङ्गलं यस्मिन् तत् नामधेयं यस्य आपन्नानां शरणागतानां लोकानां दुःखापशमाय उदय आनिर्माणो यस्य स तोऽम्भाकं शं सुखं कृधि कुरु यतस्त्वं हे भगवन् पाङ्गुयपूर्ण ! दीनानां मादशा-दीनां नाथोऽसि ॥ ८ ॥

भीमाद्विजयध्वजतीर्थंकृतपद्मरत्नावली ।

अथकस्त्रगाथोपि भक्त्या भजमानस्य पुंसः प्रत्यक्षो मनसि प्रगणानित्यतमर्थं दर्शयत्यध्यायद्वयेन, तत्र भदित्याः भक्त्या व्रता-वरणप्रकारं च किं इत्युक्तिः ॥ १-३ ॥

तद्व्रताचरणफलमाह-तस्या इति ॥ ४-५ ॥

तस्याः भक्तिलक्षणां दर्शयति-सेति । पुत्रकेन रामाञ्जनाकुला

इवाप्ता आकृतिस्तनुयस्याः सा तथा पुनस्तया किमकारीति तत्राह-तद्दर्शनेति । तद्दर्शनमेवात्पुत्रस्यः तस्मिन्तो गात्रवेषथु-र्देहकम्पो यस्याः सा तथा ॥ ६ ॥

तस्याः मुग्धभावं दर्शयति-उद्गीक्षतीति ॥ ७ ॥

स्वामीष्टाव्यकरगुणाविशिष्टत्वेन स्तोत्रेति-यज्ञेति । यज्ञपुरुष अच्युत इत्यनेन गुणान्तराणां समुच्चिनोति तानि कानीति तत्राह तीर्थपात्रेत्यादि तीर्थस्य जालस्य भवः श्रवणं गात्र्यांति तीर्थश्रवसी तेषु श्रवणोऽस्ति तीर्थश्रवः श्रवणं ते मङ्गल्यतीति तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलं तच्च नामधेयं नाम यस्य स तथा तस्य सम्युच्चिस्तीर्ण-भनः श्रवणमङ्गलनामधेय आपन्नस्य लोकस्य वृजिनं दुःखं तस्यो-पशमनार्थं परिहागर्भमुदयोऽवतारो यस्य स तथा तस्य सम्युच्चि-स्तथा कृधि कुरु भवसजनाथ क्षीणजनरक्षक ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

१-६ ॥

पुनः सा चक्षुषा पिबन्तीवाद्गीक्षमाया बभूत्त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

व्रतिन्येवादितिर्निष्णुं पदयन्ती तुष्टेव स ताम । आश्वास्याभूत्सुतो प्रहस्तुतः सप्तदशे प्रभुः ॥ १ ॥

मनसा प्रगृह्य प्रग्रहकपेण मनसा वर्णाकृत्यत्यर्थः । मनोर-हिमबुद्धिसूत इति पूर्वोक्तः एकाग्रया एकाग्रोक्तया बुद्ध्या मनश्च वशाकृतं वासुदेवं सम्यगर्पयित्वा ॥ २-६ ॥

उद्गीक्षती उत्कर्षेण तथा श्रीलमागा यथा चक्षुषा तं पिबन्तीनात्प्रसूते इत्यर्थः । रमापतिं तत्पुत्रेऽपः सर्वसम्पत्प्रदा-तारं यज्ञपतिं यज्ञसाराख्यप्रतादाविभवंतं जगत्पतिम् अक्षतीत्यर्थं जगदुद्धर्तारम् ॥ ७ ॥

यज्ञेश हे व्रतयज्ञफलप्रद ! यज्ञपुरुष हे मज्जन्मावाधि यजनीय-पुरुष अच्युत हे स्वभक्तशकादिच्युतिविनाशिन ! तीर्थपात्र हे गङ्गो-त्पादयिष्यश्चरणपत्र ! तीर्थश्रवः हे जगत्पावनी भविष्यद्विच्छिच्छलना-दिकीर्ते ! हे कर्णान्दिभविष्यदुपेन्द्रप्रातिकर्मादिनामन् ! हे विपन्न-मद्विधजनदुःखपशमकावतारत्यर्थं भाव्यंस्मृचकसम्बोधनपदाय-दित्याः सुखात्स्वयंमेव निस्सृतानीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

भदित्याः व्रतेन तुष्टो हरिः पुत्रोऽभूदिति सप्तदशेन वर्णा-यति ॥ १ ॥

मनसा हार्द्रपदवान् दुष्टाश्वात्प्रगृह्य बुद्ध्या महापुरुषं चिन्त-यती मनश्च बुद्ध्या वासुदेवं समाधाय व्रते चचारति व्रयो-रन्वयः ॥ २-५ ॥

विश्वाय विश्वभवनस्थितिमयमाय स्वैरं गृहीतपुरुशक्तिगुणाय भूम्ने ।
स्वस्थाय शश्वदुपवृंहितपूर्णाबोधव्यापादितात्मतमसे हरये नमस्ते ॥ ९ ॥
आयुः परं तपुरभीष्टमतुल्यलक्ष्मीद्यौर्भूग्साः सकलयोगगुणास्त्रिवर्गः ।
ज्ञानं च केवलमनन्त ! भवन्ति तुष्टात्त्वतो नृणां किमु सपत्नजयादिराशीः ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

अदित्यैवं स्तुतो राजन् ! भगवान्पुष्करेक्षणाः ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामिति होवाच भारत ! ॥ ११ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

देवमातर्भवत्या मे विज्ञातं चिरकाङ्क्षितम् ।
यत्प्रपत्नैर्हतभीणां व्यावितानां स्वधामतः ॥ १२ ॥

भीमल्लुकदेवकृतमिन्द्राभनप्रदीपः ।

ब्रह्माञ्जलिः स्थिता केवलम् इन्द्रितं नृनाम्भे न शशाक ॥६॥
इन्द्रितं पूर्वं या नास्मेहे भा पुनः शानेहंमि त्पुत्रान यत्कृत् यभूथ
तृष्णीमिति तत् मिहानलोकस्यायेन विवृणांति मा च
उद्रीक्ष्यी उत्कर्षेण वीक्षमाणा रमापति चक्षुषा पियनिवा-
सित् ॥ ७ ॥

शं सुखं कृषि कुरु यतो दीनताथोमि दीनसुखदस्वयोग्यतां
भगवतो बहुभिः सम्बोधनेवर्णयति—हे यक्षेश ! हे यक्षपुरुष !
हे अक्षयुत ! तीर्थानि पादयोर्गस्य हे तीर्थपाद् ! तीर्थ
भवो यशो यस्य हे तीर्थभवः ! भवयागङ्गलानि भवया मात्र-
णापि मङ्गलदानि नामधेयानि यस्य हे भवयागङ्गलनामधेय !
आपन्नानां प्रपन्नानां लोकानां वृजिनोपशमाय उद्यो यस्य स
हे तथाभूत ! ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिंगर्गीशां जयति ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! अपने पति कश्यप का
उपदेश सुनकर बड़े भ्रष्टा से सर्व आलस छोड़कर इस ब्राह्-
मण्य जन का देवमाता अदिति अनुष्ठान करने लगी ॥ १ ॥

अनन्यबुद्धि से सबके अन्तर्यामिणी हरि में चित्त लगाई
और बुद्धि है सारथि जिम्का ऐसे इन्द्रियरूप वृष्ट घोंडामों
का मनसे वश करती गई ॥ २ ॥

और एकप्र बुद्धिसे सबजड चैतनके अन्तर्यामि सराटू देव भी
भगवान में मनलगाकर बड़े हर्ष से पयोव्रत का अनुष्ठान करने
लगी ॥ ३ ॥

हे तात ! इस पयोव्रत के अनुष्ठान से प्रसन्न होकर चार भुजा-

ओं में शङ्खचक्र गदादिकों को वा पीताम्बर को धारण किये अति
अद्भुत रूपमें आदि पुरुष श्री भगवान् प्रकट होते भये ॥ ४ ॥

ऐसे आश्रित वत्सल श्रीहरि को नेत्रों के गोचर देखकर अदिति
शीघ्रही उठलखड़ी हुई, और प्रेम में विह्वल होकर बड़े आदर से
भूमि में गिरकर लक्ष्मी स्पर्शांग करी ॥ ५ ॥

फिर खड़ी होकर स्तुति करने की इच्छा करी, परन्तु भगवद्-
देशके आनन्द में नेत्रों में जल भरआया, और सब अङ्गों में रोमाञ्च
होने लगे, शरीर में कंप भी होने लगा इस कारण चुपसे ही
खड़ी रह गई ॥ ६ ॥

हे कुण्डल ! इसके अन्तर अदितिदेवी बड़ीप्रसन्नतापूर्वक
गद्गद बच्चनो से साक्षात् श्री लक्ष्मी जी के पति सर्व श्रेष्ठों के
पति और जगत् के पति श्रीभगवान के अङ्ग प्रत्यङ्गों का
अपने अतृप्त नेत्रों से दर्शनकरती हुई उस सौन्दर्यामृत का
पान करती हुई मन्द २ श्रीहरि की स्तुति करने लगी ॥ ७ ॥

अदिति उवाच ।

हे यक्षेश, हे यक्षपुरुष, हे अक्षयुत, हे तीर्थपाद्, हे तीर्थभव,
हे भवयागङ्गलनामधेय, हे आपन्नलोकवृत्रभैषजमोक्ष्य !
(आश्रितों के दुःख निवारक) हे ईश, हे भगवान् ' बडीमारी
विपत्ति में प्राप्त हम लोगों को सुखी करी क्योंकि आप दीन-
नाथ हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भूम्ने महते नमः महस्वे हेतवः निश्वाय निश्चल्य भवन-
स्थितिमयमार्थे स्वैरं गृहीताः पुरुशक्तेर्मयाया गुणा येन तस्मै
तथापि स्वस्थायाप्रचयतस्वरूपाय कुतः, शश्वदुपवृंहितो नित्यो-
र्जितो यः पूर्णाबोधस्तेन व्यापादितं नित्यनिरस्तमात्मनि तमो
मायाबन्धुषां येन तस्मै ॥ ६ ॥

तान्विनिर्जित्य समरं दुर्मदानसुरर्षभान् ।
 प्रतिलब्धजयश्रीभिः पुत्रैरिच्छस्युपासितुम् ॥ १३ ॥
 इन्द्रज्येष्ठैः स्वतनयैर्हतानां युधि विद्विषाम् ।
 स्त्रियां रुदन्तीरासाद्य द्रष्टुमिच्छामि दुःखिताः ॥ १४ ॥
 आत्मजान्सुसमृद्धांस्त्वं प्रत्याहृतयशःश्रियः ।
 नाकपृष्ठमधिष्ठाय क्रीडतां द्रष्टुमिच्छामि ॥ १५ ॥
 प्रापोऽधुना तेऽसुरयूथनाथा अपारणिया इति देवि ! मे मतिः ।
 यत्तऽनुकूलेश्वरविप्रगुप्ता न विक्रमस्तत्र सुखं ददाति ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाधैवीपिका ।

अम्मदीयमनोरथपूरणमीपत्कारमेव त्वमेति कैमृत्यव्यायेनाह—
 आयुः परं ब्रह्मायुः पुनरपि द्यौश्च भूश्च रसातले च द्यौर्भू-
 रसाः द्यौरिति पृथक्पाठे भूश्च रसाश्च बिलस्रगा इति विग्रहः
 रसेति पाठे त्रीणि पदानि सकला योगगुणा अष्टिमाद्यः ॥ १० ॥
 स्वप्नैर्हता श्रीर्षेयां स्वधामतश्चयाधितानां च पुत्राणां
 सम्बन्धैश्चत्तद्वत्याश्चिरमाकाङ्क्षितं मया विज्ञातम् ॥ १२ ॥
 काङ्क्षितमेवाह—तानिति त्रिभिः । प्रतिलब्धो जयश्च श्रीश्च
 वैरैः पुत्रैः सहोपासितुमेकत्र स्थातुमिच्छामि ॥ १३-१४ ॥
 प्रत्याहृतं यशश्च श्रीश्च वैस्तात् ॥ १५ ॥
 अपारणिया अनतिक्रमणीयाः यद्यस्मात् अनुकूलेश्वरः कालो
 येषां तैर्विप्रैर्गुप्ता रक्षिताः अनुकूलेश्वरैः समर्थैर्विप्रैर्गुप्ता इति
 वा ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च विश्वाय विश्वरूपाय अनपवात्राभिर्भूतोऽस्मिन्नि भावः
 हरये तुभ्यं नमः विश्वरूपये हेतुः, विश्वेति । विश्वभवतश्चित्तिसंय-
 माय विश्वस्य सृष्ट्यादिकारणाय विश्वस्योपादानकारणत्वात्तदन्त-
 र्गतमथापात्तं तत्त्वात् नद्रूपायैत्यर्थः । कारणत्वं मन्तरात्मत्वं च समा-
 नाधिकृतौ निबन्धनमिति भावः । निर्धिकारस्य मम कथं विश्वकार-
 णत्वम् ? अत आह—स्यैरे पथातथा गृहीताः उरुशक्तैर्विविध-
 विश्विप्रपरिणामशक्तैः मायाया गुणाः स्वस्वरजस्तमांश्च येन
 स्यैरमित्यनेन जीवस्येव न गुणावश्यनेत्युक्तं गृहीतेत्यादिना प्रकृति-
 पुरुषशरीरकस्य न च विश्वकारणत्वं न स्वरूपेणेत्यतस्तेन निर्धि-
 कारत्वमेवेति सूचितं कारणत्वोर्युक्तं भाषिण्यसर्वशक्तिश्चादि-
 कस्याय गुणयोगमाह—भूम्न इति । कल्याणगुणैर्भूम्ने महने यद्वा
 स्यैरे गृहीतेति प्रकृतिवैशिष्ट्यमुक्तम् । भूम्न इत्यनेन पुरुषवैशिष्ट्य-
 मुच्यते भूमा व्यापकः जीवेष्वप्यन्तरात्मनया व्यापी तस्मा इत्यर्थः
 एवं प्रकृतिपुरुषवैशिष्ट्येपि तद्वत्तद्वोपास्पर्शमाह—स्वस्थायेति ।
 स्वरूपेण गुणैश्च यथावच्छिन्नाय नत्वन्वथाभावमापद्यमानाय;

तत्र हेतुं यदन् विशिनष्टि शश्वदिति । शश्वत् सदा उगर्बुद्धितमावि-
 भूतं पूर्णं कल्याणगुणपरिपूर्णमपरिच्छिन्नानन्दात्मकं यस्वरूपं
 तस्य बाधनं चाथात्मदर्शनेन व्यापादितम् निरन्तरम् आत्मनः
 आत्मनां जीवानामाच्छादकं तमोऽज्ञानं येन तस्मै जीवानां स्वपर-
 याथात्म्यज्ञानाभावप्रयुक्ताज्ञानेन स्वभावान्यथात्म्यं अचेतनस्य
 तु परिणामस्वभावत्वात्स्वरूपान्वयात्स्वप्न परमात्मनस्तु तत्र नित्या-
 सङ्कृच्छितापरिच्छिन्नज्ञानानन्दस्वरूपवाथात्म्यानुभवेन तदुभयं
 दूरतोऽनिरस्तामिति भावः ॥ ६ ॥

अम्मदीयमनोरथपूरणमीपत्कारमेव त्वमेति कैमृत्यव्यायेनाह—
 आयुरिति । हे अनन्त! त्वात्प्रसन्नचित्तो नृगामायुराद्य एव सुलभा
 भवन्ति । किमुन शत्रुभिर्जयादिमस्यात्सिसुलभा भवतीत्यर्थः । तत्रायुः
 परं ब्रह्मायुरप्यन्तये निरुपमं सप्तुः शरीरे ब्रह्मपराक्रमसौन्दर्यादि-
 युक्तं शरीरमिति भावः । नर्भोऽष्टलक्ष्मीः भोग्यभोगोपकरणादिमप्यन्त
 द्यौश्च भूश्च रसानलश्च द्यौर्भूम्नाः द्यौरिति पृथक्पाठे भूश्च
 रसाश्च बिलस्रगा इति विग्रहः सकला योगगुणा अष्टिमाद्यः
 त्रिवर्गा धर्मार्थकामाः केशलं निःसंशयं ज्ञानम् ॥ १० ॥

हे राजन् ! इत्यमदित्या संस्तुतां भगवान् पुष्करेणुणाः सर्वभूतानां
 स्वप्नः स्वप्नान्भूतमनावृत्तिः जीवशरीरतां वा इति ब्रह्ममाया-
 प्रकारेण उवाच इति हर्षे विस्मये वा हे भागत ! ॥ ११ ॥

उक्तिमेवाह नत्रागिः—स्वस्य क्षेत्रज्ञत्वमेव दर्शयन्निश्चिन्त-
 हाहंमाविष्कर्तुं प्रतिजानीते-देवमानसित्युक्तं । हे देवमातः भगव्या
 चिरकाङ्क्षितम् तत् मे मया विज्ञातमेव किन्तदित्यत्र तदाविष्करोति,
 यदिति सार्द्धेस्त्रिभिः । स्वप्नैर्देवैर्हता श्रीर्षेयां स्वस्थानाच्छयाधितानां
 त्रिणासितानां स्वप्नानां स्वप्नैश्च यदैर्धैर्यं तदाया चिरकाङ्क्षितं
 तन्मया ज्ञातमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

किञ्च तान्मपत्तान् दृष्ट्वा मदो येषां नानसुरर्षभान् युक्ते विनि-
 र्जित्य प्रतिलब्धो जयः श्रीश्च वैरैः पुत्रैः सह उपासितुम् एकत्र
 स्थातुम् इच्छामि ॥ १३ ॥

इन्द्रो ज्येष्ठो येषां तैः स्वतनयैर्युधि हतानां शत्रूणां स्त्रियां भर्तृ-
 समीपमासाद्य रुदन्तीर्दुःखिताश्च द्रष्टुमिच्छामि ॥ १४ ॥

प्रत्याहृतमप्रत्यानीतं यशश्च श्रीश्च वैस्तात् सुसमृद्धाञ्जाकपृष्ठं

भूमितीरायनाचार्येकतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वर्गमाधिष्ठाय श्रीः पुनः आत्मजाद् द्रष्टुमिच्छस्येति तस्मै त्वत्कां-
क्षितम् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं तदभिप्रेतमाधिष्ठानाय यत् "तान्निर्निमित्त्य समरे" इत्याभि-
प्रेते तदधुना मयापि कर्तव्यमस्ति इति अन्वयमभवात् एव उपाय-
श्चितनीय इत्याह—माय इति इष्टयाम । हे देवपुत्रा त देव्याः प्रायशः
यद्यप्यनारग्याया सजेया इत्येव मे मतिरनारग्याया इत्यहमध्यवस्था
मात्ययः । कृतः यत्समासे देव्या अधुना अनुकूल ईश्वरः काञ्चरूपो
येषां तैर्विभ्रमैः प्रतोऽस्मदादिभिस्तेषु कृतो विक्रमः पराक्रमः
सुखं न दास्यति सुखहेतुन भविष्यति ॥ १६ ॥

भूमिज्जयध्वजनीयं कृतपदरत्नावली ।

विश्वाय विश्वनाम्ने विश्वस्य भवनास्थितिस्ंहारा यस्मात्सः
तथा तस्मै स्वैरं स्वच्छया गुणाः सत्त्वाद्यः उपापादितारम्
तस्मै विनाशनाशनाय ॥ ६ ॥

परमायुर्द्विपरार्द्धमानस्यत्तमां च यच्च तदाश्रयो नृणां तुषा-
स्वसो भवन्ति यत्समात्पुपस्रजनाधिनाशः किं शक्यागत-
जनमनोबुःखनाशो भवतीति किञ्चकट्यं योगगुणोऽर्थात्तदिति
॥ १० ॥ ११ ॥

भवत्याः सपत्नैः स्वर्गादुपाधितानां उच्चाटितानाम् हुतश्रीणाम्
आकृष्टमपदां पुत्राणामर्थं यच्चिरं काञ्चित् तन्मया विज्ञात-
मित्यन्वयः ॥ १२ ॥

किन्तुर्दिति तत्राह—तान्निर्निमित्त्येति । उपासितुं मामिति
शेषः ॥ १३ ॥

इदञ्चाकाञ्चित्तमित्याह—इन्द्रेति । इन्द्रः उग्रेष्टा येषां ते तथा
तैः ॥ १४ ॥ १५ ॥

नेनस्त्वं त्विप्रसाध्यमित्याह—माय इति । कुतोऽत्राह—यत्तदिति
अनुकूलेश्वरविभ्रमैः रक्षिता इति यत्समात्तत्र तेषु ॥ १६ ॥

भूमिजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

विश्वाय कार्यस्य कारणोऽतिरिक्त्या अतिरिक्तानद्रूपत्वेन उपप-
दिष्टाय अतस्मै विश्वस्य भवनाद्यो यस्मात्सत् स स्वरूपाय केषल-
मेनावलच्छक्तिरं किन्तु स्वैरममर्थाद् यथास्यात्तथा गृहीता
धृताः पुरवः सक्तयः साक्षाच्छ्रमभृतयस्तर्जितभृता भुगा
पेश्वयोद्याश्च येन तस्मै मतः स्वरूपतो निभृमं पारपूमान्माय
अत एव स्वरूपाय तस्यैकरूपाय अत एव शश्वदुपवृद्धितो
भक्तानां हृदि नित्यमेष अर्चितो यः पूजायाम् स्वानुभवः तेन
उपापादितं नाशितं आगतम आत्मविषयस्तदज्ञानांशो येन
तस्मै हृदये सर्वबुःखहरत्वेन सर्वमनोहरत्वेन तत्राम्ने
नमः ॥ ६—१६ ॥

भूमिद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतस्वार्थदर्शिनी ।

तपैश्वर्यमपारं ज्ञात्वैवाहं त्वामेव प्रयच्छं इत्याह—विश्वायेति ।
स्वेषु भक्तेषु तिष्ठतीति तस्मै शश्वदुपवृद्धितो यः पूजां बोध-
स्तेन उपापादितं नित्यनिरस्तम् आत्मनि तमो मायालक्षणां येन
तस्मै ॥ ६ ॥

गर्डाक्षुर्न तु त्वं पूर्वाप्यस्येति केमुत्पन्न्यायेनाह—आयु-
रिति । श्रीभूरसा इति समानेनात्मभावेन च पाठद्वयं योग-
गुणाः अग्निसायाः ॥ १० ॥

क्षेत्रज्ञोऽन्तर्यामी ॥ ११ ॥
तस्याः भक्तः सकामत्वं च ज्ञापयामि—यत्सपत्नैरिति । सपत्नै-
रुपाधितानां देवानां यच्चिरं काञ्चित् तदेव भवत्याच्चिरं काञ्चित्
मया ज्ञातम् ॥ १२ ॥

पुत्रैः सह उप आधिक्येन आसितुं स्वराज्ये उपवेष्टु-
मिच्छन्ति यत्रा तैस्सहैव आसितुं न त्वत्कांक्षित्यर्थः ॥ १३ ॥

आसाद्य सत्स्थानं प्राण्य ॥ १४—१५ ॥
अनुकूलेश्वरैः समर्थैश्च विप्रै रक्षिताः ॥ १६ ॥

भूमिचक्रुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्वाय विश्वरूपाय यतो विश्वस्य जन्मादीनि यस्मात्
तस्मै स्वैरं यथा गृहीताः पुनःशक्तः विपुलायाः प्रकृतेर्गुणाः
येन तस्मै भूमेन अनन्तशक्तिमते स्वरूपाय स्वाध्याय शश्व-
दुपवृद्धितेन निरन्तरसमर्थात्तेन "दद्यामि बुद्धियोगं तं येन मा-
मुपयान्ति ते" इति निजोक्तं नात एव पूजायाम् बुद्धियोगेन
उपापादित आत्मनाम् "ज्ञानित्वात्मैव मे मतम्" इति श्रीमुक्तानां
ज्ञानसम्पन्नानां स्वभक्तानां तमः संसारा येन तस्मै ॥ ६ ॥

अस्मदादीनामर्थार्थिभक्तानामर्थं सत्पादनमिषत्करं तवेति
केनूतिकन्यायेनाह—आयुरिति । हे अमृत ! तुषास्वसो नृणां
मायुराद्यः सुखमा भवन्ति किमुत सपत्नजयादिरूपा आशीः
सपत्न सुखमा भवतीत्यन्वयः । परमायुश्चतुर्मुखायुः भूरसाः भूश्च
रसा विज्ञस्वर्गाश्च योगगुणा अग्निसायाः ॥ १० ॥ ११ ॥

हे देवमातः ! सपत्नैरसुखैः हुता शीर्षेणां स्वधामतदुपाधितानां
देवानां सम्बन्धि यद्भवत्याः चिरं काञ्चित् तस्मै मया विज्ञा-
तम् ॥ १२ ॥

चिरं काञ्चित्तमेवाह—तानिति त्रिभिः । समरे संप्राप्ते तान्
सपत्नात् निर्निमित्त्य लब्धो जयः श्रीश्च यैस्तेः सह उपासितुम्
उपाधिक्येन आसितुं स्थातुमिच्छसि ॥ १३ ॥

• आसाद्य तत्रिकटं प्राण्य ॥ १४ ॥
प्रत्याहृतं प्रत्यागतिं यथाः श्रीश्च यैस्तेनान् नाकपृष्ठं स्वर्गम् ॥ १५ ॥
यनस्ते अनुकूलः ईश्वरः तपोव्रतादिफलदो येषां तैर्विप्रैः
रक्षिताः अत एव अपारशीयाः अनतिक्रमशीयाः तत्र तेषु विक्रमः
सुखं न ददाति ॥ १६ ॥

अथाप्युपायो मम देवि ! चिन्त्यः सन्तोषितस्य व्रतवर्षया ते ।
 ममार्चनं नार्हति गन्तुमन्यथा श्रद्धानुरूपं फलहेतुकत्वात् ॥ १७ ॥
 त्वयार्चितश्चाहमपत्यगुप्तये पयोव्रतेनाऽनुगुणं समीडितः ।
 स्वांशेन पुत्रत्वमुपेत्य ते सुतान् गोप्तास्मि मारीचतपस्यधिष्ठितः ॥ १८ ॥
 उपधानं पतिं भद्र ! प्रजापतिमकल्मषम् ।
 मां च भावयती पत्यांश्वं रूपमवस्थितम् ॥ १९ ॥
 नैतत्परस्म आख्येयं पृष्टयाऽपि कथञ्चन ।
 सर्वं सम्पद्यते देवि ! देवगुह्यं सुसंवृतम् ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच ।

एतावदुक्त्वा भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 अदितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरिर्जन्मात्मनि प्रभोः ॥ २१ ॥
 उपाधावत्पतिं भक्त्या परया कृतकृत्यवत् ।
 स वै समाधियोगेन कश्यपस्तदबुध्यत ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

विश्वरूप भाषको नमस्कार होय, विश्व के सृष्टि पावन
 संहार करने वाले, तथा अपने इच्छा से बहुत शक्ति वाली माया
 के गुणों को ग्रहण करने वाले, वा महत्व के कारण रूप, तथा
 निरवच्छिन्न स्वरूप वाले, वा सर्व काष्ठ में निरवच्छिन्न ज्ञाना
 नन्द अपने परमात्म स्वरूप से माया रूप अन्धकार को दूर करने
 वाले ऐसे श्रीहरि आपको नमस्कार होय ॥ ८ ॥

हे अनन्त ! ब्रह्मा का आयु तथा उत्तम शरीर, मगो वांछित
 फल वा शब्दाहत ऐश्वर्य, तथा स्वर्ग पृथिव रमान्तर्गादिकों का
 सुख और, सम्पूर्ण योगों से अग्निगादि सिद्धियों की प्राप्ति, या
 अर्थ धर्म काम तथा मोक्ष प्रायक ज्ञान ये सब कोई भी पदार्थ
 भाषके प्रसन्नता से जीवों का दुर्लभ नहीं है, फिर हम लोगों के
 शत्रुओं का जयरूप मनोरथ तो कितनी है ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि—हे राजन् ! जब अदिति ने कमल
 सहस्र नेत्र वाले भगवान् की इन्म प्रकार स्तुति करी, तब सब
 प्राणियों के मनः कारण के अभिप्राय को जानने वाले श्रीहरि
 बोले ॥ ११ ॥

श्रीभगवान् उवाच ।

श्री भगवान् बोले हे देवमानः ! शत्रुओं के बल बढ़ने से नष्ट
 स्थान तो नष्ट ऐश्वर्य वाले अपने पुत्रों का दुःख दूर करने के
 लिये बहुत दिन से तुम्हारी मना कामना है सो मैं जानता हूँ १२
 उन दुरभिमानी असुरों को युद्ध से जीतकर यश ऐश्वर्य

सहित अपने पुत्रों के साथ सुखी होकर रहना चाहती हो सो
 हमको ज्ञात है ॥ १३ ॥

और युद्ध में इन्द्रादि अपने पुत्रों के शस्त्रों से मरे हुए शत्रुओं
 की स्त्रियों बनाय होकर रोती हुई फिरें सो तुम देखना चाहती
 हो ॥ १४ ॥

और यश ऐश्वर्य सहित अपने पुत्रों को अपने २ स्त्रियों के
 साथ विहार करते भवे देखना चाहती हो ॥ १५ ॥

हे देवि ! प्राय करके तो इस समय तुम से असुर युद्धों के
 नाश ऐसे बलि प्रभृति दैत्यों का अति क्रमण नहीं होसका है,
 यह मेरा निश्चय है। क्योंकि? वे लोग आज कल ईश्वर और
 ब्राह्मणों से रक्षित हैं और उनका काब भी अनुकूल है इस समय
 उनके विषे किया हुआ विक्रम सुखदाई नहीं होसका है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तम मया चिन्त्य एव तत्र हेतुः सन्तोषितस्येत्यादि अज्ञा-
 ऽनुरूपमिच्छानुसारं फलहेतुत्वात् ॥ १७ ॥

मारीचस्य तपस्यधिष्ठाय स्थितस्त्वन् गोप्ताऽस्मि पाव-
 विष्यामि ॥ १८ ॥

अतः पतिमुपधाप्य भजस्व ॥ १९ ॥

देवानां गुह्यं रहस्यं सर्वं सुसंवृतं सुगुप्तं सत् सम्पद्यते
 सिध्यति ॥ २० ॥

प्रभोहरिर्मात्मनि जन्म लब्ध्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥

त्वं वै प्रजापतीनां स्थिरजङ्गमानां प्रजापतीनामसि सम्भविष्णुः ।

दिवौकसां देव दिवश्च्युतानां परायणां नौरिव मज्जतोऽप्सु ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे भगवद्वतारः

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

प्रजापतीनां च स्वमेव सम्भविष्णुकरपादनशीलोऽसि । अत्र भावः न होवन्भूतस्य तव जन्मादिसम्भवः किन्तु देवानां प्रजापतीनां प्रजापतीनां च परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायावतारो-
मतस्नान्स्वयंच्युतान्पुनः स्वर्गे स्थापयेति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणानामभिर्द्विरवयवभङ्गनां स्तुतिमाह-जबेत्वादिना यावत्स-
माति । हे वाङ्मनस्यपुण्यं । हे उरुकम उरुषः क्रमाः पाद्विम्बासाः
करिष्यमाणाः बहव तथाभूता इत्यर्थः । जव सर्वोत्कृष्टतां प्राप्नुहि ते
तुभ्यं नमोऽस्तु अङ्गकुले साधवो अङ्गययास्तेषां देवाय तस्मै देवावेति वा
त्रिगुणाय सृष्ट्याद्यपनुकाय रजसादिगुणप्रयनियन्त्रे इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अद्विन्देव पूर्वजन्मनि पुञ्जिरिति नाम तस्या गर्भाय वेदो गर्भे
यस्य वेदानां गर्भोयति वा वेदमे विधात्रे त्रयो लोका नाश्यां यस्य
त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि परमव्योम्नि स्थिताय शिषयो जीवा-
स्तेष्वन्तर्बामितया प्रविष्टाव "बहो वै विष्णुः" पशवः शिपियेह
एव पशुषु प्रतिष्ठति" इति श्रुतेः । बहो शिषयो रश्मयस्ते-
र्वेष्टितायेत्यर्थः । विष्णुवे स्थापिते ॥ २६ ॥

भुवनस्य विश्वस्य स्वमेवादिमध्यान्तकारणभूतः समपरिमित-
शक्तिं परमपुरुषमाहः "परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते" 'स्त्राविकी
ज्ञानशक्तिश्च' इत्यादयो वेदास्ताः स स्वमेव काष्ठशरीरको
भवानेव विश्वमाक्षिपति प्रवर्तयति यथान्तःपतितं तृणादिकं
स्रोतः प्रवाहः आक्षिपति तद्वत् ॥ २७ ॥

प्रजानामस्मदादीनां प्रजापतीनां च स्वमेव सम्भविष्णुः उत्पा-
दनशीलोऽसि अत्र भावः न होवन्भूतस्य तव जीवस्वेव कर्मणा
जन्मादिसम्भवः किन्तु देवानां परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायाव-
तारोयं अतस्नान्स्वयंच्युतान् पुनः स्वर्गे स्थापयेति आश्रयत्वे दृष्टान्तः
अप्सु मज्जतः पुंसो नौरिवा तद्वत् सुराणामाश्रयभूत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिवजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

पृष्ठ्यां गर्भो बहव स तथा तस्मै वेदगर्भाय सद्यो जन्म
शक्तये श्रीणि पृष्ठ्यानि वैकुण्ठादीनि बहव स तथा तस्मै ॥ २६ ॥
गभीरं स्रोतो नदी आक्षिपति तीरं प्रति नयति ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भिवजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतकमसम्भर्तः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्गीतगोखामिकृतकमसम्भर्तः

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिवजयध्वजतीर्थकृतसारायंर्षिणी ।

त्रयो लोका नाभौ बहव तस्मै त्रयाणामूर्ध्वोभोमध्यवर्ति-
लोकानां पृष्ठरूपवैकुण्ठस्थितत्वात्त्रिपृष्ठ्याव शिपिद्यत्वेन पशवो-
जीवास्तेष्वन्तर्बामित्वेन प्रविष्टाव ॥ २६ ॥

गभीरं नद्यादिस्रोतःकर्तुं यथा स्वान्तः पतितं तृणादिकमाक-
षति ॥ २७ ॥

सम्भविष्णुः आधिभविष्णुस्सन् प्रजादीनां परायणं परमा-
श्रयः ॥ २८ ॥

इति सारायंर्षिणीयां हर्षिययां मकुचेतसाम् ।

अष्टमेऽध्यायसप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे उरुगाव जय स्रोतःकर्षमाविष्कुरु अरुपगुणाः शान्त्वा-
दवः विप्रहगुणाः कान्त्वादवः शक्तिगुणाः सस्वादवः एवं
त्रिप्रकारा गुणा बहव तस्मै नमो नमः ॥ २५ ॥

अद्विन्देव पूर्वजन्मनि प्राञ्जितस्याः गर्भाय तद्वर्तकाव
वेदानां गर्भो विषय ते वा गर्भे बहव तस्मै वेदमे विधात्रे
त्रयो लोका नाश्यां बहव तस्मै त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि
वैकुण्ठे स्थिताय शिषवः पशवो जीवास्तेषु जन्तर्बामितया
प्रविष्टाव "बहो वै विष्णुः" पशवः शिपियेह एव पशुषु प्रति-
ष्ठति" इति श्रुतेः । विष्णुवे स्थापिते ॥ २६ ॥

भीमश्चुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्रोतः सरित् अन्तःपतितं तुष्ठादिकमाक्षिपति आकर्षयति
यथा तथा काशशक्तिः ॥ २७ ॥

हे देव ! त्वं संभविष्णुः आविर्भावद्वारिष्णुस्सन् प्रजानां प्रजा-
रतीनां दिवश्च्युतानां दिव्यौकसां च परायणं परमाभवः ॥ २८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमश्चुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मोवाच ॥

भूमिप्रजापति बोधे, कि—हे उदरवाच ! हे भगवन् ! आपकी
जब ह्ये । हे उरुकम । आपको नमस्कार हो ब्रह्मदेव त्रिगुणा-
त्मक आपको नमोनमः ॥ २३ ॥

पृथिवी गर्भं वेद् गर्भं वेधा और त्रिनाम अर्थात् तीनों लोक
नाभि में जिन के ऐसे, तथा तीनों लोक के ऊपर स्थित होने
वाले और अनन्त किरणों वाले ऐसे भीविष्णु को नमस्कार
हो ॥ २६ ॥

आपही भुवनके आदि अन्त और मध्यही और हे ईश ! जिसको
पुरुष कहते हैं वे अनन्तशक्ति वाले आपही ही । तथा काशरूप
में आपही ही जो काश, इस विश्वको खींचता जाता है जैसे
गम्भीर स्रोतकाप्रवाह अपने गिरे हुए पत्र आदि को खींचता
है ॥ २७ ॥

स्वावर जङ्गमात्मक प्रजाके और प्रजापतिओं के उत्पन्नकरने
वाले आपही ही । हे देव ! तथा स्वर्गसे च्युत देवताओं के भी परम
आभव आपही ही, जैसे कि—डूबते हुए पुरुषको नौका ॥ २८ ॥

इति भीमज्ञागवत अष्टम स्कन्ध में, सप्तदश अध्याय की

भूमिद्वन्द्वानन्त भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं विरिञ्चस्तुतकर्मवीर्यः प्रादुर्बभूवामृतभूरदित्याम् ।
 चतुर्भुजः शङ्खगदाब्जचक्रः पिशाङ्गवासा नक्षिनायतेक्षणः ॥ १ ॥
 श्यामावदातोभषराजकुण्डलत्विषोल्लसच्छ्रीवदनाम्बुजः पुमान् ।
 श्रीवत्सवक्षा वलयार्ङ्गदोल्लसत्किरीटकाञ्चीगुणचारुनूपुरः ॥ २ ॥
 मधुव्रतघ्रातविघुष्टया स्वया विराजितश्रीवनमालया हरिः ।
 प्रजापतेर्वेश्मतमः स्वरोचिषा विनाशयन्कण्ठनिविष्टकौस्तुभः ॥ ३ ॥
 विशः प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः ।
 श्रौरन्तरिक्षं क्षितिर्ग्नितिहा गावो द्विजाः सञ्जह्युर्नगाश्च ॥ ४ ॥
 भोगायां भवणाद्वादर्श्यां मुहूर्तेऽभिजिति प्रभुः ।
 सर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्मदक्षिणाम् ॥ ५ ॥
 द्वादश्यां सविता तिष्ठन्मध्यं दिनगतो नृप ।
 निजयानाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥ ६ ॥
 शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणावानकाः ।
 चित्रवादित्रतूर्याणां निर्घोषस्तुमुल्लोऽभवत् ॥ ७ ॥
 प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन्गन्धर्वप्रवरा जगुः ।
 तुष्टुवुर्मुनयो देवा मनवः पितरोऽग्नयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ततश्चष्टादशे भूत्वा वामनः सत्कृतोऽस्मिलैः ।
 यज्ञं गतस्ततस्तेन सत्कृत्योक्तो वराप्त्वं वृणु ॥

इत्थं विरिञ्चस्तुतं कर्म देवकार्बलक्षणां वीर्यं च प्रभाषो
 यस्य स हरिरदित्यां प्रादुर्बभूवेति त्रैयाणामन्ययः अमृतभूर्मुन्यु-
 जन्मशून्यः शङ्खगदाब्जचक्रायस्य सन्तीति तथा अर्थे भादि-
 तेन मत्वर्यावाऽचूपत्ययः अथिसर्गापाठे स चासौ पिशाङ्गवा-
 साश्च ॥ १ ॥

भषराजो मकरस्तदाकारवोः कुण्डलबोस्त्रिषया उल्लु-
 सन्ती श्रीवदनाम्बुजे यस्य भीषरसो वक्षसि यस्य वलयैरङ्ग-
 दैश्च सङ्घोल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य ॥ २ ॥

श्रीमत्या मनमालया विराजितः नेदुमगतं तमः ॥ ३ ॥
 अभिजिह्वा वेषाः नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥

तत्प्रादुर्भावसमयमाह-भोगायामिति । भाद्रपदशुक्लद्वादशी
 भवणाद्वादर्शिति प्रसिद्धा तस्याम् तत्रापि भोगायां भवणाद्ये
 सुन्द इत्यर्थः । तत्रापि भवणाद्ये प्रथमांशेऽभिजिति नक्षत्रे तत्र
 श्रुत्या दर्शितम् "अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्ठादायादानामभस्ताच्छा-
 ग्यायाः" इति, एवं विशिष्टे मुहूर्ते प्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । किञ्च
 नक्षत्राण्यभिवन्धादीनि तागाश्चैव प्रहा गुरुशुक्रादयस्ते प्राया
 येयां ते सूर्यावयोऽपि सर्वे तस्य जन्मदक्षिणामुदारे चक्रुः जन्म-
 मुहूर्ते गुणा यद्वयो बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

विशेषान्तरमाह-यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म तत्तत्त्वामहन्त्येव

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

विदुः तदा च मध्यन्दिनगतः सविताऽतिष्ठत् सा च द्वादशी
विजया नाम प्रोक्तेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

शङ्खादयो ये तेषामन्वेर्षे च चित्रतूर्याणां निर्घोषोऽभवत् ॥ ७ ॥

देवा मनव इत्यादीनां कुसुमैः समधाकिराजति तृतीये-
नान्वयः ॥ ८-११ ॥

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

एवं ब्रह्मणा समीडितो भगवानघतनारत्याह मुनिः-इत्यमिति ।
इत्थं विरिञ्चन स्तुतं कर्म देवकार्यवस्तुनां बीर्षम् उरुकमत्वादिप्रभाष
अ यस्व सोऽमृतभूः कर्मोत्तमरणात्परितरहितः मोक्षप्रदो वा भग-
वांश्च अदित्यामाविर्बभूव, कथम्भूतः? चत्वारो भुजा यस्य शङ्खादयो
ऽस्य सन्तीति तथा गर्श आदित्वान्मत्स्ययीयोऽच्च पिशङ्गे वाससी
यस्य नखिनवत् सुन्दरे आयते चेक्षुषे नेत्रे यस्य ॥ १ ॥

इयामभ्यासाववदातो निर्मलः श्वपराजो मकरस्तदाकारयोः
कुण्डलयोः त्विषा उल्लसन्ती भीमदनाम्बुजे यस्य श्रीवत्सो वक्षानि
यस्य वल्लयैरङ्गदैश्च सहोल्बसन्ति किराटादीनि यस्य ॥ २ ॥

मधुप्रनागा भृङ्गाणां समूहेन विषुष्टया स्वयाऽसाधारणया
भीमत्या घनमालया विराजितः विभुः सर्वज्ञः प्रजापतेः कश्यपस्य
बेहमगतं तमः स्वकास्या विनाशयन्नपनुदन् कथं निविष्टः धृतः
कौस्तुभो यस्य सः आविर्बभूवेति पूर्व्यान्वयः ॥ ३ ॥

तदा दिशः सखिखानि जनानामन्तःकरणानि च प्रसेदुः
प्रसन्नावभूवुः प्रजाः प्रसन्नाः ऋतवः प्रावृष्टादयः गुणान्विताः स्वस्व-
गुणयुक्ता बभूवुः तथा शुभ्रभृतयो नगाः पर्वताश्च बथानुरूपं प्रसेदुः
सङ्ग्रहवुः हर्षयुक्तावभूवुः तत्रानिजिह्वा देवाः अग्नेजिह्वा शिखा ॥ ४ ॥

प्रादुर्भाक्कावमाह-ओणायामिति । अवगाद्वाद्शी भाद्रपदशुक्ल-
द्वादशीतिप्रसिद्धा तस्वामपि ओणायाम् अवगाचरन्थे सति चन्द्र-
इत्यर्थः । तत्रापि अवगाप्रथमांशमिजिह्वामकं मुहूर्ते मध्यन्दिने तच्च
भृत्या दर्शितम् "अग्निजिह्वामनक्षत्रमुपरिष्ठाद्वादानामधस्ताच्छो-
णायामः" इति पञ्चविंशतिमुहूर्ते भगवान् प्रादुर्बभूवेति पूर्व्यान्वयः ।
किञ्च नक्षत्रायाम्बिन्दुदीनि ताराः शुकशुक्रादयः आदिशब्देन चन्द्र-
सूर्यादयः सर्वे तस्य भगवतो जन्म प्रदक्षिणामुदारं चक्रुः ॥ ५ ॥

द्वादश्यां तस्यां तिथौ ब्रह्मनि सूर्यो मध्यन्दिनगतो बभूव सा
च द्वादशी विजयेतिप्रसिद्धाऽमृत, का ? यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म
विदुरिति ॥ ६ ॥

तदा शङ्खादयो मृदङ्गादयश्च नेदुः हध्वनुः तथा विचित्रवादि-
त्यादीनिऽमुषो निर्घोषश्चाऽभवत् ॥ ७ ॥

अस्परसः प्रीता ननुतुः गन्धर्भेष्टाः जगुः मुनिप्रभृतयो यथा-
योग्यं तुष्टुपुञ्जुर्ननुतुः प्रशयंसुः ॥ ८ ॥

* भीमद्विजयधनजतीयंकृतपदरत्नावली ।

अमृतभूः मुकाभयो विष्णुः ॥ १ ॥

श्वपराजो मरस्यभेष्टः मकरस्तदाकारकुण्डलत्विषा ॥ २ ॥

बेहमतमः मृदङ्गकारः ॥ ३ ॥

सखिखाशयाः हृदाः अग्निजिह्वा देवाः ॥ ४ ॥

ओणायाम् भावयो मालि अग्निजिति मध्यन्दिने ॥ ५ ॥

अवगाद्वाद्दयामतिष्ठत्सा सा द्वादशी विजया नाम अनेन
सङ्घान्तरं विधीयते ॥ ६ ॥

शङ्खादयो नेदुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्भः ।

इत्यमिति त्रिकम् ॥ १-४ ॥

ओणायामभिजिति नक्षत्रे मुहूर्त्तं चाभिजितीत्यन्वयः ॥ २५-२६ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंद्शिनी ।

अष्टादशे हरिर्भूत्वा घामनो ब्रह्मसूत्रभृत् ।

बलेयंश्च गतस्तेन वरान् वृषियति भाषितः ॥

अमृतभूः प्राकृतानामिव न मृता न नाशवती भूरुपलि-
यस्य सः "जन्मकर्म च मे दिव्यम्" इत्युक्तेः । शङ्खाद्वाद्वाचक
इत्यर्थे आद्यजन्तम अविमर्गपाठे च चासौ पिशङ्गवासाश्च ॥ १ ॥

इयामभ्यासाववदातश्चिन्मयत्वेन शुभ्रश्चेति सः श्वपराजो
मकरः वल्लयैरङ्गदैश्च सह उल्लसन्ति किराटादीनि यस्य सः
भीमत्या घनमालया विराजितः ॥ २-३ ॥

अग्निजिह्वा देवाः नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥

तत्राप्रादुर्भावमयमाह-ओणायामिति । भाद्रशुक्लद्वादशी
अवगाद्वाद्शीति प्रसिद्धा तस्यां तत्रापि ओणायाम् अन्वयः
चन्द्रे इत्यर्थः । तत्रापि अवगास्य प्रथमांशमिति नक्षत्रे तच्च
भृत्यादर्शितम् "अग्निजिह्वाम नक्षत्रम् उपरिष्ठाद्वापाणायामः अवगाया
मधस्तात्" इति उपातिपेगा च "उत्तरापादाशेषादात् अवगाया
लिप्तिका चतुष्कं च ॥ अग्निजिह्वस्ये स्वचरे विजेया रोहिणी-
विह्व" इति मुहूर्ते स्वजन्मोचितशुभमुहूर्ते इत्यर्थः । यथा अभि सर्वना
भावेन जित् जपो यतस्तस्मिन् मुहूर्ते परमशुभलग्न इत्यर्थः
जयवक्ष्यामेवाह-सर्वे इति । नक्षत्रायाम्बिन्दुदीनि ताराशब्देन
ताराः शङ्खाः शुकशुक्रादयः ते अत्रापि ते मृत्यादयोपि सर्वे
तज्जन्मदक्षिणामुदारं, लक्ष्मिनि धीस्वामिचरणाः ॥ ५ ॥

अनेन मध्यन्दिनगतः सविता यदाऽमृतदा जन्मेति शेषः । यस्यां
द्वादश्यां जन्म विदुः सा विजया प्रोक्ता ॥ ६ ॥

शङ्खादयो नेदुरिति शेषः ॥ ७ ॥

देवा मनव इत्यादीनां कुसुमैः समधाकिराजति तृतीयेनान्वयः
॥ ८-११ ॥

भीमदृक्करेवकृतमिह्यान्तप्रदीपः ।

अष्टादशे घामनरूपेणाविर्भूतो हरिः प्रादोपतयनो बलियत्र
गतौ वक्षिना वरान् वृषियस्युक्तोऽमृदिति वर्यायति-इत्थं

तिद्धविद्याधरगणाः सकिंपुरुषकिन्नराः ।

चारणा यत्तरक्षांसि सुपर्णा भुजगोत्तमाः ॥ ९ ॥

गायन्तोऽतिप्रशंसन्तो नृत्यन्तो विबुधानुगाः ।

अदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥ १० ॥

दृष्ट्वाऽदितिस्तं निजगर्भसम्भवं परं पुमांसं मुदमाप विस्मिता ।

गृहीतदेहं निजयोगमायया प्रजापतिश्चाह जयेति विस्मितः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरिञ्चन स्तनं कर्म देवकार्यं चक्षुषां वीर्यं प्रभावश्च यस्य सः हरिः प्रजापतेः वंशप्रतमः स्वरोक्षिणा विनाशयन्नादित्यां प्रातुर्बभूवेति प्रथायामन्वयः । अमृतभूः अमृतेन नित्यसिद्धेन मृत्युजन्मरहित-विप्रदेशा भवतीति तथा नित्यविप्रदेशोवाचिभूतत्वात् शङ्खगदा-वज्रचक्राययस्य सन्तीति तथा अशंभ्रादित्येन मत्सर्षीयोऽच प्रत्ययः ॥ १ ॥

इषामश्वासाववदातः उज्ज्वलः श्वराजनिभयोः कुण्डलयो-स्त्रिणा कात्या उल्लसन्ती श्रीवन्दनाञ्जुं यस्य सः श्रीवत्सां वक्षसि यस्य स तथा बलधैरुद्वैश सह उज्ज्वलसन्ति किरीटादीनि यस्य स तथा ॥ २ ॥

मधुप्रतप्तानेन भ्रमरसमूहेन विद्युषया श्रीमत्या वनमाजया विगर्जितः कण्ठनिविष्टः कौस्तुभो यस्य स तथा ॥ ३ ॥

तदा प्रादुर्भावसमये प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः अग्निजिह्वा देवाः ॥ ४ ॥

प्रादुर्भावसमयमाह—भोग्यायामिति । अवशाद्वावदशां अवशा-युकायां भाद्रपदशुक्लद्वादश्यामित्यर्थः । तत्रापि भोग्यायां अवशास्थे चन्द्र इत्यर्थः । तत्रापि अवशप्रथमांशोऽभिजिति नक्षत्रे तत्र भूत्या दर्शितम् "अभिजिज्ञानक्षत्रमुपरिष्ठादापादानामधस्ताच्छायाः" इति एवं विशिष्टे मुहूर्ते प्रभुः प्रातुर्बभूवत्यर्थः । किञ्च नक्षत्रायवशि-न्वादीनि तारा गुरुशुक्रादयस्तदाद्यास्सूर्यादयः ते सर्वतस्व भगवता जन्म दीक्षणासुदारं चक्रुः ॥ ५ ॥

यस्यां द्वादश्याम् अहनि हरेर्जन्म विदुः तदा च सञ्चितामध्य-दिनगताऽतिष्ठन् सा च द्वादशी विजया नाम प्राका ॥ ६ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णमन्त्रिजानये नमः ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बांके, कि—जब इस प्रकार प्रजाजीने आप-के पराक्रम और वीर्यगान कर स्तुति करी तब अमृतभू अर्थात् मृत्युजन्ममृत्यु अथवा अमृत वैकुण्ठ लोक है भूमिजिनकी ऐसे भीहरि सदितिजी में प्रकट हुए, तब चारों भुजाओं में शङ्खचक्रगदापद्म को धारण किये पीताम्बर

पहिने और कमल दख सदृश विशाल लोचन हैं जिन के ऐसे दर्शन किये ॥ १ ॥

और आपका वर्ण कैसा है कि—इषाम और अवदात नाम शुक्ल अर्थात् बिबिध ही वर्ण हैं जो इषाम और शुक्ल दोनों प्रकार का मालूम हो, तथा मङ्गलकृत कुण्डल्ये की कान्ति से जिनके मुखकमल की शोभा हो रही है । वक्षःस्थल में भीवत्स को धारण किये । हाथों में कङ्कण भुजाओंमें बाजूबन्द माथेपर किरीट काट में कांचीशुभ्र (कोधनी) चर्या में नूपुर धारण किये हैं ॥ २ ॥

और भ्रमरों के समूह की गुञ्जार से शोभित सुन्दर माला में अति सुशोभित कण्ठ में कौस्तुभमणि की धारण-किये भीहरि अपने दिव्यमङ्गल विग्रह की कान्ति से प्रजा-पति भीकश्यप जी के घर के अंधरे को दूरकरते हुए प्रकट हुए ॥ ३ ॥

श्री हरि के जन्म काल में सम्पूर्णदिशाये और जलाशय प्रसन्न हांगये और प्रजा सम्पूर्ण बड़े हर्ष को प्राप्त हुई । और ऋतु अपने २ गुणों को धारण करती हुई, तथा स्वर्ग, मन्त-रिच, पृथिवी, देवतालोक, गायें, ब्राह्मणलोक, और पर्वत ये सब परम हर्ष को प्राप्त हुए ॥ ४ ॥

भाद्रपद मास की शुक्ल द्वादशी में अवशय नक्षत्र पर चन्द्र जब स्थित रहा उस समय अभिजित मुहूर्त्तमें प्रभु प्रकट हुए, और भीहरिके जन्म को सब नक्षत्र और तारों ने दक्षिण किया ॥ ५ ॥

हे राजर् ! जब भीहरि का जन्म भया तब सूर्य भी मध्याह्न में स्थित रहे, और जिसमें हरि का जन्म भया उस तिथिको विजया करके कहते हैं ॥ ६ ॥

जन्म समय में शङ्ख तुम्बुडि, मृदङ्ग, पणव, मानक तथा और बहुत से बाजे और तुषों का तुमक शब्द होता-भया ॥ ७ ॥

प्रसन्न होकर अप्सरायें नृत्य करने लगीं, गन्धर्ग प्रवर गाने लगे, मुनि, देव मनु, पितर अग्नि ये सब ही स्तुति करने लगे ॥ ८ ॥

यत्तद्वपुर्भाति विभूषणायुधैरव्यक्तचिद्व्यक्तमधारयद्धरिः ।

बभूव तेनैव स वामनो वटुः सम्पश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः ॥ १२ ॥

तं वटुं वामनं दृष्ट्वा मोदमाना महर्षयः ।

कर्माणि कारयामासुः पुरस्कृत्य प्रजापतिम् ॥ १३ ॥

तस्योपनीयमानस्य सावित्रीं सविताऽब्रवीत् ।

बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात् ॥ १४ ॥

ददौ कृष्णाजिनं भूमिर्दण्डं सोमो वनस्पतिः ।

कौपीनाच्छादनं माता द्यौश्छत्रं जगतः पतेः ॥ १५ ॥

कमण्डलुं वेदगर्भः कुशान् सप्तर्षयो ददुः ।

अक्षमालां महाराज ! सरस्वत्यव्ययात्मनः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

विष्मयास्तरमाह-यत्तदिति । यत्तद्वपुर्हरिर्धारयत्प्रकटितवां-
स्तनैव वपुषा मातापित्रोः सम्पश्यतोरेव वामनो वटुर्बभूव
दिव्यगतिरद्भुतचेष्टितः स्वयं कथम्भूतः मयस्कचिद्रूपः कथ-
मधारयत् भातिर्दीप्तिर्विभूषणानि आऽऽयुधानि च तैर्व्यक्तं यथा
भवति तथा ॥ १२ ॥

कर्माणि जातकर्मादीनि ॥ १३-१४ ॥

वनस्पतिर्दण्डानां पतिः सोमः ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्भारवराहवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

अदित्याभ्रं कुसुमेरवाकिरेभ्र ॥ ६ ॥ १० ॥

तं परमपुरुषं निजगर्भसम्भूतं दृष्ट्वाऽदितिर्विस्मिता सती नितरां
मुदमवाप तथा प्रजापतिः कश्यपश्च निजयोगमायया सहजशक्ति-
योगयुक्तसङ्कल्परूपज्ञानेन ब्रह्मा योग एव माया तथा आभ्यर्थरूपशक्ति-
योगेनेत्यर्थः । गृहीतो धेहो दिव्यविग्रहो येन तं दृष्ट्वा प्रजापतिर्ब्रह्मा-
जयेत्याह ॥ ११ ॥

विष्मयास्तरमाह-यत्तदिति । विभूषणैः कौस्तुभादिभिरायुधैः
शङ्खचक्रादिभिश्च युक्तमित्येषः । एवम्भूतं यद्वटुः स्वासाधारण-
त्वेन प्रकाशते नित्यविभूष्यादौ, तद्वटुरादावव्यक्तचिद्रूपः प्रकृति-
सुठवशरीरको भगवान् आधारवदाविष्कारततस्तेनैव वपुषा पित्रो
संपश्यतोः सतोः स भगवान् दिव्यगतिरनितरसाधारण-
चेष्टो वामनो वटुर्बभूव वटुसंनिवेशाद्भगवत्त्वाच्चो बभूव
यथा नटः पूर्वपूर्वेषु विहाय धेवास्तरमुपादत्ते तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तं भगवन्तं वामनशब्दवाच्यं वटुसंनिवेशं दृष्ट्वा महर्षय
संहृष्टास्सन्तः प्रजापतिं कश्यपं पुरस्कृत्य कर्माणि जातकर्मादीनि
कारयामासुः ॥ १३ ॥

तस्य वामनस्योपनीयमानस्य उपनयनेन संस्क्रियमाणस्य
सविता सावित्रीमुपादिष्टवान् बृहस्पत्यादयो ब्रह्मसूत्रादीनि
ददुः ॥ १४ ॥

तत्र भूमिर्भूम्यधिष्ठात्री देवता वनस्पतिः सोमश्चन्द्रः द्यौस्त-
दग्निमानिदेवता ॥ १५ ॥

हे महाराज ! मय्यप्यारमणः अपत्ययादिरहितस्वरूपस्य सरस्वती
मन्त्रमालामदात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मपरमावली ।

सुपथं भुजगोत्तमाश्च ॥ ६-११ ॥

यत्स्वामावतो व्यक्तव्यक्तमेव तद्वपुर्नुकम्पया विभूषणा-
युधैर्व्यक्तं भाति हरिस्तादृशं वपुरधारयत् यद्वपुरव्यक्तवन्नाति
हरिस्तद्वपुर्विभूषणायुधैर्व्यक्तमधारयदिति वा स एव दिव्य-
गतिरनभिभूतज्ञानो हरिस्तेन विभूषणायुधविशिष्टेन रूपेण
पित्रोः सम्पश्यतोः सतो वामनो वटुर्बभूवैत्यर्थः । मूढरूपावता-
ररूपयोरभेदावतावैवमुच्यते यथा नट इति तदग्निप्रायेण
॥ १२-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसाराथदीपिनी ।

विभूषणायुधैः सह वटुपुर्भाति वर्तमाननिर्देशेन वपुषो नित्यत्वं
व्यञ्जितं किञ्च यत् अव्यक्तं च चिच्छब्दपरत्वं तदेष उच्यते रूप-
यैव व्यक्तीकृतम् आधारयत् नत्वभूतचरमेव तज्जप्राहेत्यर्थः । पित्रोः
सुस्वार्थमिति भावः, तेनैव ननु मायिकेन केनचिदित्यर्थः दिव्या
तुर्गमाः वा गतयश्चेष्टा यस्य तथाभूता महायोगेश्वरो नटः स हि
स्वच्छरूपतः पृथग्भूतं स्वरूपं कुर्वन्पृथग्भूतमेव करोति तथैव
हरिस्तेन विष्मयावपुषेव वामनो वागनवपुर्बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकामदात् ।

भिक्षां भगवती साक्षादुमाऽदाबम्बिका सती ॥ १७ ॥

स ब्रह्मवर्चसेनैव सभां सम्भावितो वटुः ।

ब्रह्मर्षिगणासङ्गुष्टामत्यरोचत मारिषः ॥ १८ ॥

समिद्धमाहितं वह्निं कृत्वा परिसमूहनम् ।

परिस्तीर्य समभ्यर्च्य समिद्धिरजुहोद्द्विजः ॥ १९ ॥

श्रुत्वाऽश्वमेधैर्यजमानमूर्जितं बलिं भृगूणामुपकल्पितैस्ततः ।

जगाम तत्राखिलसारसम्भृतो भारेण गां सन्नमगन् पदपदे ॥ २० ॥

तं नर्मदायास्तट उत्तरे बलेर्ये ऋत्विजस्ते (१) भृगुकच्छसंज्ञके ।

प्रवर्त्तयन्ती भृगवः क्रतूत्तमं व्यचक्षताऽऽरादुदितं यथा रविम् ॥ २१ ॥

त ऋत्विजो यजमानः सवस्या हतत्वेषो वामनतेजसा नृप ।

सूर्यः किलायात्युत वा विभावसुः सनत्कुमारोऽथ दिदृक्षया क्रतोः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथककवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

कर्माणि चूडोपनवनादीनि ॥ १३-१६ ॥

श्रीमच्छुक्रेणकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुद्धीतदेहमाविष्कृतविग्रहम् ॥ ११ ॥

दिव्या देवमानरूपाः गतिर्यस्य सः अर्धिरादिमात्रेण्य इत्यर्थः
अव्यक्तचित् शुद्धशांतिस्वरूपो हरिः भातिदीप्तिः विभूष-
यानि कौस्तुभादीनि आयुधानि अक्रादीनि तैरुपलक्षितं यत्
स्वकं स्फुटं शास्त्रप्रसिद्धमित्यर्थः तद्वपुरधारयत् प्रकटितवान्
तेनैव वपुषा अदितिकल्पयथोः सप्रदयतोः वामनो वटुः बभूव
यथा नटः स्त्रैर्नैव रूपेण रूपान्तरं प्रकटयति तद्वदित्यर्थः । बह-
पुर्बिभूषणायुधैरुपलक्षितं भाति शास्त्रे इति शेषः तद्वचकं स्फुट-
मधारयति वाग्ध्वजः अम्बरसमानम् ॥ १२ ॥

प्रजापति कल्पयं कर्माणि जातकर्मादीनि ॥ १३ ॥ १४ ॥

वनानां पतिः वनस्पतिः सोमः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सिद्ध विधाधरो के गण, किंपुरुष, किन्नर, चारण,
बह, राक्षस, सुमर्य, भुजगोत्तम, ॥ ६ ॥

ये सब लोग गाते हुए प्रशंसा करने लगे, माथने लगे
बिबुधों के अनुचर और आदिव्य अर्थात् और अदिति पत्र
उस आश्रम में पुष्पों की वर्षा करने लगे ॥ १० ॥

अदितिजीमी आज उस परम पुरुष को निजगर्भ से

(१) भृगुवरस इति द्विजः ।

उत्पन्न देखकर विस्मित होकर परम हर्ष को प्राप्त हुई
आप की निज योगमाया से देह को ग्रहण किया है ऐसा
जान कर विस्मित होकर जब २ शब्द करने लगे ॥ ११ ॥

जो शरीर आप को अव्यक्त है और जो भूषण आयुध
सहित आपने व्यक्त धारण किया, वस आप उसी शरीर
से उन दोनों के देखने २ अनि छोटे वामन वटु होगये, जैसे
नट-क्योंकि ? आप की दिव्यगति है ॥ १२ ॥

वस उस छोटे वामन वटु का देखकर ऋषि लोग बड़े
प्रसन्न हुए, और कल्प जी भाग करके सर्व कर्मकराते हुए ॥ १३ ॥

जब आप का उपनयन होने लगा तब सूर्य ने सावित्री
का उपदेश किया वृहस्पतिजी ने ब्रह्मोपधीतदियों और कल्प-
जीने मेख छा दीनी ॥ १४ ॥

और भूमिने कृष्णवर्ण का मृग चर्म दिया, वन के पति
चन्द्रने द्युडदिया, और कोपीन अच्छादन माता श्री अ-
दितिजीने दिया, और जगरपति को छत्र स्वर्ण दिया ॥ १५ ॥

ब्रह्माजीने कमण्डलुदिया, सप्त ऋषिगणोंने कुशदिये, हे
महाराज ! और अव्यवात्मानगवान को अक्ष की माया श्री-
सरस्वतीजीने दीनी वहां अक्ष माया से विष्णु के प्रकरण
में पद्माक्ष माला ही जानना चाहिये क्योंकि ब्राह्मणस्कन्ध के
अष्टमअध्याय में भीमरनारायण के रूप वर्णन में श्री "पद्मा
क्षमाजामुतजन्तुमाञ्जनम्" ऐसा स्पष्ट कहा है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पान्तिकां भिक्षापान्तीम् ॥ १७ ॥

इत्थं सशिष्येषु भृगुष्वनेकधा वितर्क्यमाणो भगवान्त वामनः ।
 क्लृप्तं सदृशं सजलं कमण्डलुं विवेश विभ्रद्वयमेधवाटम् ॥ २३ ॥
 मौज्या मेखलया धीतमुपवीताजिनोत्तरम् ।
 जटिलं वामनं विप्रं मायामाणवकं हरिम् ॥ २४ ॥
 प्रविष्टं वीक्ष्य भृगवः सशिष्यास्ते सहाग्निभिः ।
 प्रत्यगृह्णन्समुत्थाय सङ्क्षिप्तास्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥

भीमरश्मामिहृतभाषार्थदीपिका ।

स एव सम्भावितो मारिषः श्रेष्ठो वटुप्रह्ववर्चसेन ब्रह्मर्षिगण-
 सञ्जुष्टां तां सभामतिक्रम्यारोचत ॥ १८ ॥ १९ ॥

यद्यं वटुप्रह्वं तदाह-भ्रुवत्यादि वाचस्पतिसिद्धिः । यजमानं यज-
 म्नाम भृगुणां भृगुभिः उपकल्पितैः प्रवर्तितैः अखिलेन सारंण
 बलेन संभृतः संपूयाः ॥ २० ॥

नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छावके क्षेत्रे कनूत्तमं प्रवर्तयन्तो
 वे बलेर्भ्रुवजो भृगवस्तं तं व्यचक्ष्णापद्बन् आरात्समीपं एवो-
 दितं राधामिव ॥ २१ ॥

त ऋभिनगाद्यः सूर्यः किञ्चित्येवमाद्रियतकंपन्निति शेषः ॥ २२ ॥

हयमेधवाटमश्वमेधमण्डपं विवेश ॥ २३ ॥

उपवीताजिनमुपवीतवद्धृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य तम् ॥
 २४ ॥

सङ्क्षिप्ता अभिभूताः सन्तः ॥ २५ ॥

• भीमह्रीररात्रवाचायंकृतभागवतचन्द्रमण्डिका ।

इत्थमुपनीयमानाय वामनाय वत्सराट् वैश्वणः पात्रिकां
 भिक्षापात्रमदात् । मघानी भिक्षामदात् ॥ १७ ॥

स एव सम्भावितो मारिषः श्रेष्ठः पूज्यः वटुप्रह्ववर्चसेन युक्तः
 ब्रह्मर्षिगणो संजुष्टां सभामत्यतिक्रम्य सभाया निर्गतो व्यरोचने-
 स्वर्थः । बद्धा रुचिरप्रयथगमः सभामतीवशरोचबदित्यर्थः ॥ १८ ॥

विभुः कश्यपः समिद्धं उवक्ष्णं श्रेष्ठं तमुपनयाग्निं परिसमूहनम्
 ऋजुं कृत्वा परिस्तीर्यं सभयगण्यकर्वं च समिद्धुंतवान् ॥ १९ ॥

ततो भगवाश्चामनो भृगुणां तैरुपकल्पितैः कारितैरश्वमेधै-
 र्जन्तमूर्जितं वैरोचनि भ्रुवा तत्र जगाम, कथम्भूतः ? अखिलेन
 सारंण बलेन संभृतः पूयाः अतएव आरेण गां भूमिं प्रतिपदं
 सेनमवाक्षिप्ताङ्कुर्वन् ॥ २० ॥

नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छावके क्षेत्रे कनूत्तमं प्रवर्तयन्तो
 वे बलेर्भ्रुवजो भृगवस्तं वामनं दृष्ट्वा व्यचक्ष्णापद्बन्, कथम्भूतम् ?
 उदितं सूर्यमिव दियतम् आरात्समीपं एवोदितं राधामिवेति वा ॥ २१ ॥

[५६]

हे नृप ! वामनस्य तेजसा अपहृतनेजस्का यजमानो बलिः सप्त्या
 ऋत्विजश्च भृगवाद्यः सूर्यः किञ्चायातीत्येवमाद्रि इत्यतर्कयन्निति-
 शेषः । किंवा विभावसुराधिपरायातीति । उत क्रतोर्दिहस्यया सनत्कु-
 मार आयातीति ॥ २२ ॥

इतीत्थं सशिष्येषु सयजमानेषु भृगुषु वितर्कमाणेषु स भगवान्
 वामनः स दृगडं क्लृप्तं जलपुर्णं कमण्डलुञ्च विभ्रद्वयमेधवाटमश्व-
 मेधवाटिकां विवेश ॥ २३ ॥

मौज्या मेखलया धीतं बद्धकटिमुपरिभूतोपवीताजिनमुपवी-
 तोपरिभूतमजिनमुत्तरीयं यस्येति वा जटिलं सशिष्यं वामनाख्य-
 मात्मीयसंकल्पोपात्तमाणावकसन्निवेशं हरिं प्रपञ्चारिहरं वामनं
 इष्टुत्यन्तरेणाणवः ॥ २४ ॥

एतं प्रविष्टं दृष्ट्वा सयजमाना भृगवोऽग्निभिः सह वामनस्य
 तेजसा सङ्क्षिप्ताः सङ्क्षिप्तप्रकाशास्तन्तः समुत्थाय प्रत्य-
 गृह्णन् सत्कृतवन्तः ॥ २५ ॥

भीमद्विजयश्वजतीर्थंकृतपद्मनावली ।

पात्रिकां भिक्षापात्रम् उमा उर्मात यस्यविशेषवयावृत्त्यर्थं
 अश्विकेति ॥ १७ ॥

सभां प्राच्यात्यरोचत सभामराचयदिति वा मारिषः पूज्यः
 ॥ १८ ॥ १९ ॥

भृगुणांमुपकल्पितैः अश्वमेधैः यजमानं यदारं बलिं भ्रुवा
 तत्र जगाम अखिलसारंश्रेष्ठैः संभृतः पूयाः आरेण गरिण्या ॥ २० ॥

भृगुवत्सेति संज्ञा यस्य स तथा तस्मिन् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 वाटं शालाम् ॥ २२ ॥

आवीतं परिहृतम् ॥ २४--३० ॥

भीमद्विजयश्वजतीर्थंकृतपद्मनावली ।

पात्रिकां भिक्षापात्रम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मनेजसा सम्भावितः कारितमग्ना-
 वनः ब्रह्मचारित्वेन प्रत्यायित इत्यर्थः । अतिक्रम्यारोचत मारिषः
 श्रेष्ठः ॥ १८--१९ ॥

भृगुणांमुपकल्पितैः भृगुभिः संपादितैः अखिलैः सारैः

यजमानः प्रमुदितो दर्शनीयं मनोरमम् ।
 रूपानुरूपावयवं तस्मा आसनमाहरत् ॥ २६ ॥
 स्वागतेनाभिनन्द्याथ पादौ भगवतो बलिः ।
 अवनिज्यार्चयामास मुक्तसङ्गं मनोरमम् ॥ २७ ॥
 तत्पादशौचं जनकल्मषापहं स धर्मविन्मूर्धन्यदधात्सुमङ्गलम् ।
 यद्देवो गिरिशश्चन्द्रमौलिर्दधार मूर्ध्ना परया च भक्त्या ॥ २८ ॥

भामह्यश्वनाथचक्रवर्तिकृतभारार्थदर्शिनी ।

धिवेकधैर्यपागिड्यादिभिः सम्भृतः पूर्णः भारेण कृपैश्वर्यादि
 गरिण्या गां पृथ्वीं सम्यङ्जनमस्कारं कारयन् ॥ २० ॥

तम् ऋत्विगादय एवं व्यतर्कयन्निति शेषः ॥ २१—२२ ॥

इत्यामिति यथा ऋत्विजादयो व्यतर्कयन् इत्थं भृगुषु
 भृगुभिरपि वितर्क्यमाणः हयमेधवाटम् अश्वमेधमण्डपम् ॥ २३ ॥

वीतं युक्तम् उपधीतवद्धृतमजिनमेधोत्तरमुत्तरीयं यस्य तं
 मायया स्वरूपेणैव माणवकं बालं स्वरूपभूतया “नित्यशक्त्या
 मायावधया युतः” इति श्रुतेः । प्रत्यगृह्यन् यथाविधिति विनया
 दिपाद्याद्यादिदानेन सम्मानयामासुः “प्रतिग्रहः स्त्रीकरणो सैन्ध-
 पृष्ठे पतद्गद्दे द्विजेभ्यो विधिवद्देव” इति मेदिनी ॥ २४—२६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पात्रिकां भिक्षापात्रं यत्नराट् कुबेरः ॥ १७ ॥

स वटुः एवं सम्माधितो मारियः सर्वश्रेष्ठः ब्रह्मर्षिगणौ-
 जुष्टं युक्तां समां ब्रह्मवर्चसेन अत्यरोचत ॥ १८ ॥ १९ ॥

भृगूणां भृगुभिः कल्पितैः प्रवर्तितैः अश्वमेधैर्यजमानं यजन्तं
 बलिं श्रुत्वा अखिलेन सारेण बलेन सम्भृतः पूर्णः ॥ २० ॥

भृगुकच्छसङ्गकं क्षेत्रं व्यबक्षत अपश्यन् ॥ २१ ॥

ते ऋत्विगादयो वामनतेजसा हनन्तिपः सन्तः किञ्च किं
 सूर्यः उत विभाससुः अथवा सनत्कुमार भायातीति वितर्कयन्निति
 शेषः ॥ २२ ॥

हयमेधस्य वाटं मण्डपम् ॥ २३ ॥

मेधजया वीतं युक्तम् उपधीतवद्धृतमजिनमेधोत्तरमुत्तरीयं
 यस्य स तथा मायया अदित्यादिविषयकया कृपया माणवकं
 बालम् ॥ २४ ॥

शिक्षिताः अभिभूताः सन्तः समुत्थाय प्रत्यगृह्यन्
 स्तुवन्तः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार उपनयन के अनन्तर उन्हीं वामन जी को

कुबेरजी ने भिक्षा का पात्र दिया, अश्विका जी उभावेवी
 भिक्षादीनी ॥ १७ ॥

वह वटु इस प्रकार ब्रह्म तेज से जगमता हुआ सम्-
 वित ब्रह्म चारी, ब्रह्मर्षि खोंगों की सभा में सब
 अधिक तेजस्वी होकर प्रकाशित होता गया ॥ १८ ॥

फिर विप्र वटुने आधानकरी हुई दीन अग्नि का पा
 समूहन परिस्तरण करके अग्नि का आचन कर समिधों
 हवन किया ॥ १९ ॥

बहुत भृगु लोगों के उपकल्पित अश्वमेधों से यजन कर
 वाले बड़े भारी यजमान बलि को सुनकर वहां जाते हुए औ
 जाने समय में अखिलसार से भरे होने से मारे बोझ के पग २ प
 पृथिवी को नधाने हुए गये ॥ २० ॥

नभंश के उत्तर तट में भृगु कच्छ नामक स्थल में बलि
 ऋत्विक् भृगु खोंग यज्ञकी प्रवृत्ति में लग हुए थोड़ी दूर से अ
 वामनजी को देखते हुए जैसे कोई दूसरा सूर्य का उदय
 मया हो ॥ २१ ॥

वे सब ऋत्विक् खोंग तथा यजमान और सभा के सब वामन
 जी के तेज से नष्ट कानि वाले होगये और कहने लगे कि यह सूर्य
 आते हैं अथवा अग्नि किवा बह देखने को सनत्कुमारजी तो नहीं
 आते हैं ? ॥ २२ ॥

इस प्रकार शिष्यों सहित भृगु लोग अनेक प्रकार तर्क करते
 रहे इतने में भगवान् श्रीवामनजी महाराज, बंड, छत्र, और सजल
 कमंडलु को धारण करने हुए यज्ञ की वाट में प्रवेश करते
 हुए ॥ २३ ॥

और मूज की मेखला को धारण किये, तथा यज्ञोपवीत और
 यज्ञोपवीत के नाई मृगचर्म को भी धारण किये हैं और छोटी २
 लटूरियों को धारण किये हुए ऐसे ब्राह्मण ब्रह्मचारी रूप भी
 हरि को ॥ यज्ञ के विषे प्रविष्ट देखकर शिष्यों सहित भृगु खोंग
 और कुंडों के अग्नि सब ही उनके तेज से आक्षिप्त होकर उठकर
 श्रीवामनजी को अश्रुत्थान देते हुए ॥ २४—२५ ॥

अधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रूपस्वानुरूपा अवयवा यस्य तम् दृष्टेति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

बलिर्वाच ।

स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्मन् ! किङ्करवाम ते ।

ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षान्मन्ये त्वाऽऽर्यवपुर्धरम् ॥ २६ ॥

अद्य नः पितरस्तृप्ता अद्य नः पावितं कुलम् ।

अद्य स्विष्टः क्रतुरपं यद्भवानागतो गृहान् ॥ ३० ॥

अद्याग्नयो मे सुहुता यथाविधि द्विजात्मज ! त्वच्चरणावनेजनैः ।

हृतांहमो वाभिरियं च भूरहो तथा पुनीता तनुभिः पदैस्तव ॥ ३१ ॥

यद्यद्वटो ! वाञ्छसि तत्प्रतीच्छ मे त्वामर्थिनं विप्रसुतानुतर्कये ।

गां काञ्चनं गुणवद्भाममृष्टं तथाऽन्नपयमुत वा विप्रकन्याम् ।

ग्रामान्समृद्धांस्तुरगान् गजान्वा^(१) रथांस्तथाऽर्हतम सम्प्रतीच्छ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे बलिनामनसम्वादे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायं दीपिका ।

अष्टमौखिश्चेत्यन्वयः अथ चकारः अष्टमौखिरपि गङ्गारूपं यन्मूर्ध्ना दधारेत्यर्थः ॥ २८ ॥

हे आर्ष ! त्वां साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तप एव मन्ये कथम्भूतं ? अपुर्धरं मूर्तिधारि ॥ २९ ॥ ३० ॥

त्वच्चरणावनेजनैर्वाभिर्जहंतमंहो अस्य तस्य मे पुनीता पवित्री कृता ॥ ३१ ॥

मे मत्तः प्रतीच्छ गृहाण्य हे अर्हतम पूज्यतम ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभावायं दीपिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्देवाह—यजमान इति । रूपस्थानुरूपा अवयवा यस्य मत्तएव मनोरमं हृद्यमत्तएव दर्शनीयं वामनं हृष्टेति शेषः । यजमानो बलिस्तस्मै आसनं समर्पितवान् ॥ २६ ॥

अथ बलिर्हितं स्वागतेनाभिनन्द्य स्वागतं पृष्ट्वा तस्य भगवतः पादावधानिजय प्रक्षाल्य मुक्तसङ्कानां योगिनां मत्तस्सु कीडन्तं मयुष्यन्तश्च तमन्वयामास ॥ २७ ॥

(१) रथोत्तमानर्हतमप्रतीच्छ इति बी०० ।

ततः स्वधर्मवित् स्वानुरूपधर्मज्ञो बलिः कलिकल्पपस्थापहस्तु मत्तएव सुमङ्गलं तस्य भगवतः पादावधानिजय पादयोः सम्बन्धि शौचं पवित्रं प्रक्षालनोक्तं मूर्ध्नेधात् पादशौचं विशिनाष्ट, देवदेवो ब्रह्मा अष्टमौखिः गिरिशो रुद्रश्च परया उक्कृष्टया भक्त्या मूर्ध्ना यत्पादशौचं गङ्गारूपं दधार ततस्त-मुवाचति शेषः ॥ २८ ॥

तद्देवाह—स्वागतमिति सार्द्धं भूतुर्भिः । हे ब्रह्मन् ! ते त्वया स्वागतं तुभ्यं नमः, किं ते करवाम ? किङ्करा वयमित्यर्थः आर्यवपुर्धरं अष्टदेहधरं त्वा साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तपो मन्ये तप एव मूर्तिभूतं मन्ये ॥ २९ ॥

यत् यस्माद्भवानस्माकं गृहानागतस्ततोऽस्माकं पतर-स्तृप्ता बभूवुः कुलं च पवित्रमभूत् अयं क्रतुश्च यथावद-नुष्ठितो बभूव ॥ ३० ॥

अद्य मे अग्रयश्च यथाविधि सुहुता बभूवुः हे द्विजात्मज ! त्वच्चरणावनेजनैर्वाभिर्जहंतमंहो पापं यस्य तस्य मम सम्बन्धिनी इयं भूमिस्तनुभिरस्मच्छरीरैस्सह पदैः पादन्वासेः पुनीता पवीत्रीकृतानीत् ॥ ३१ ॥

हे विप्रसुत ! त्वामर्थिनं याचितारमनुतर्कये आलक्ष्ये मनो हे वटो वामन ! यद्यद्वाञ्छसि कामयसे तत्तन्मे मत्तः प्रतीच्छ प्रति-गृहाण्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यदिति । यद्वाञ्छसिनि यच्छब्दाभिप्रेतानेव काञ्चिद्दर्शयति गामिनि । भूमिं धेनुं वा गुणवद्भाम्यभोगोपकरणार्थमृष्टिमञ्जाम्

भीमङ्गीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गृहं तथा मृष्टमन्नं वा हे विप्र उत वाधवा हे अर्हंतम गवाक्षिऽयो-
स्य द्या वतिकश्चित् कामयसे तन्मत्तः प्रतिगृहाय ॥ ३३ ॥

इति भीमङ्गागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमङ्गीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकावाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तनुमिः रेणुमिः कोमलैर्वा ॥ ३१ ॥

प्रतीच्छ गृहाय ॥ ३२ ॥

इति भीमङ्गागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमङ्गीवर्गोऽस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मुक्तसङ्गानामपि मनोरमं यथा स्यात् ॥ २७ ॥

देवदेव ! सर्वाराध्याराध्योपि गिरौ शोने गिरिशः परमानास-
कोपि चन्द्रमौखिः स्वभावत एवामृतसारसिक्ततनुरपि ॥२८॥२९॥
३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति भीमङ्गागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

भीमङ्गीवर्गोऽस्वामिकृतक्रमसम्बन्धं
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमङ्गिध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायंश्विनी ।

मुक्तसङ्गानामात्मारामाणां मनोरमयतीति तम् ॥ २७ ॥

चन्द्रमौखिल्लंघाटे धृतचन्द्रोपि मूर्द्धा चन्द्रस्याप्युपरि दधा-
रेति भावः ॥ २८ ॥

त्वा रक्षां वपुर्धरं मूर्तिमत्तप एव मन्ये साक्षात्प्रत्यक्षी-
भूतम् ॥ २९ ॥

त्वच्चरणावनेजनेर्वाभिः पदैश्चरणाच्चिह्नैरियं भूः पुनीता
पवित्रीकृताः आर्षप्रयोगः ॥ ३०—३२ ॥

इति सारायंश्विनीयां हर्षिगयां भक्तचेतसाम् ।

अष्टमेऽष्टादशोऽध्यायस्सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यजमानो बलिः रूपस्यानुकृपा अवयवा यस्य तं दृष्ट्वा
तस्मै आसनमाहरत् समर्पयत् ॥ २६—२८ ॥

हे आर्य ! वपुर्धरं मूर्तिमत्तपः त्वा त्वां मन्ये ॥ २९ ॥ ३० ॥

मे मम अप्रयो यथाविधि सुदुताः कथम्भूतस्य त्वच्चरणा-
वनेजनेर्वाभिः इतमहो यस्य तत्तथा तस्य किञ्च तनुभिः पदैः
इयं यत्नभूमिः पुनीता पवित्रीकृता ॥ ३१ ॥

प्रतीच्छ गृहाय ॥ ३२ ॥

इति भीमङ्गागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टादशोऽध्यायप्रकाशः ॥ १८ ॥

माया टीका ।

उस समय पर यजमान राजा बलि, रूपा के अनुरूप संपूर्ण
अवयव धाँधे प्रति दानीय मनोहर रूप को देखकर बड़े हर्षित
हुए, और अपने हाथ से भीवामनजी को आसन लाकर समर्पण
किया ॥ २६ ॥

तदनंतर बलि महाराज ने स्वागत पूंजकर भीमगवान् के चरणा
प्रक्षालन करके मुक्त समस्त संग और मनोरम ऐसे भीवामनजी
की पूजा करी ॥ २७ ॥

फिर धर्म वंशा ऐसे राजा बलि ने समस्तजनों के पापों के
रहने वाले परम मंगल आपके चरणारविन्द के प्रक्षालन किये
हुए जब को माये से धारण किया, जिस चरण शीघ्र जलको
साक्षात् देवों के देव कैलास वासी चन्द्र लक्ष्मण भीशंकर ने
परम भक्ति से अपने मस्तक पर धारण किया रहा ॥ २८ ॥

बलिरुवाच ॥

राजा बलि बोले, कि—हे ब्रह्मन् आप का बड़ा सुन्दर आग-
मन हुआ आपको नमस्कार है, अब हम आपकी कौतसी परि-
चर्या करे, हे आर्य ! हम तो ऐसे जानते हैं कि—मानो कोई बड़े
बड़े ब्रह्मर्षि लोगों के तपने ही साक्षात्, वह वपु धारण कर
लिया है ॥ २९ ॥

वस अब हमारे पितर तप्त हुए और अब हमारा कुछ पवित्र
हुआ और इस सब का भी इसी समय सुन्दर बजन मचा है,
कि—जो आप हमारे घरों में आयो ॥ ३० ॥

हे द्विज पुत्र ! और आज हमारी आग्नि भी विधि पूर्वक सुन्दर
हवन करी गई । तथा आपके चरण प्रक्षालित जलों से नष्ट हुआ
पाप जिसका ऐसे हमारे बड़ों सहित वह पृथिवी आपके चरणों
से पवित्र होगई ॥ ३१ ॥

हे विप्र सुत ! अब तो मेरी यही प्रार्थना है, कि—जो जो
आप चाहते हो सो सो सब मुझ से लेने की इच्छा करी, क्योंकि
इस समय पर मेरे मुमको अर्थात् देवता हैं इस बिंबे गौ कांचन

भाषा टीका ।

और बड़े गुण वाले धान [स्थान] अथवा मिष्ठ अन्न वा मिष्ठ
पेय [पीने के योग्य पदार्थ] जो चाहे सो लीजिये, यदि आप
की विवाह की इच्छा हो तो कोई आपके योग्य छोटी सी विप्र
लिम्बा हूँ। यदि सख्त प्राम चाहे तो अथवा हे अति पूज-

नीच विप्र ! आपको छोडा हाथी रथ जो कुछ चाहिये सोई
लीजिये ॥ ३२ ॥

इति भीमज्ञागवत अष्टम स्कन्ध में अष्टादश अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्य भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ १८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

इति वैरोचनेर्वाक्यं धर्मयुक्तं ससूनुतम् ।

निशम्य भगवान्प्रीतः प्रतिनन्देदमब्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वचस्तवैतज्जनदेव ! सूनुतं कुलोचितं धर्मयुतं यशस्करम् ।

यस्य प्रमाणं भृगवः साम्पराये पितामहः कुलवृद्धः प्रशान्तः ॥ २ ॥

न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निस्सर्वः कृपणः पुमान् ।

प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वाऽदाता द्विजातये ॥ ३ ॥

न सन्ति तीर्थं युधि चार्थिनार्थिताः पराङ्मुखा ये त्वमनस्विनो नृपाः ।

युष्मत्कुले यद्यशसाऽमलेन प्रह्लाद उद्राति यथोडुपः खे ॥ ४ ॥

यतो जातो हिरण्याक्षश्चरन्नक इमां महीम् ।

प्रतिवीरं दिग्विजये नाविन्दत गदायुधः ॥ ५ ॥

यं विनिर्जित्य कृच्छ्रेण विष्णुः क्षमोद्धार आगतम् ।

(१) नात्मानं जयिनं मेने तदीर्थं भूर्यनुस्मरन् ॥ ६ ॥

निशम्य तद्वधं भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा ।

हन्तुं भ्रातृहणं क्रुद्धो जगाम निलयं हरेः ॥ ७ ॥

तमायान्तं समालोक्य शूलपाणिं कृतान्तवत् ।

चिन्तयामास कालज्ञां विष्णुर्मायाविनां वरः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ऊनविंशे तु हरिणा वाञ्छिते च पदत्रये ।

प्रतिश्रुते च बलिना जानभृगुरघारयत् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

“दातुः स्तुतिः स्वयं तुष्टिः” इत्यादिप्रस्तुतोचितम् वक्तव्यमिति
शिल्लैस्तु शिष्यप्राह्वयामनः—वचस्तवैतदिति वा उवाचिः । हे जनदेव !
साम्पराये पारबौद्धिकं धर्मं पितामहश्च प्रह्लादः प्रमाणम् ॥ २ ॥

निस्सर्वस्य लक्षणं यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता न

वदामीति वक्ता कृपणस्य लक्षणं प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो ।
ति ॥ ३ ॥

तीर्थं- दानावसरे यद्यस्मिन्पुष्पत्कुले ॥ ४ ॥

यतो यस्मिज्जातः ॥ ५ ॥

क्षमोद्धारं भूर्या उद्धारणे ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवग्निट्टिका ।

तद्वधं याञ्छायै चोदितो भगवान् स्वपदत्रयपरिमितां भूमिम्

(१) आत्मानमिति वीरः ।

॥ श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

वियाधिपुस्तदप्रत्याख्यानप्रतिभ्रुतं इदीकर्तुं वधिं प्रशंसन्नाहे-
त्वाह, मुनिः—इत्युक्तविधं धर्मयुक्तं सृजते सत्यं मधुरं च बलेवैचः
भ्रुत्वा प्रीतस्ते प्रतिनद्येदं वक्ष्यमाणासुवाच ॥ १ ॥

● तदेवाह—वच इत्यादिना यावद्व्यपरिग्रहइत्यन्तेन । हे जनदेव !
तव वचः सृजतत्वादियुक्तं युक्तञ्चैतत्कृतः यतः यस्य भगवतः
सास्वराय परलोकसाधनधर्मनिर्णये तव पितामहः कुलवृद्धः प्रशा-
न्तश्च प्रह्लाद एव प्रमाणं तद्व्यस्यैव तस्मिन्तानरूपाणां भवतामपि
द्वैतस्तादृश्यैवेत्यनुमीयत इति भावः ॥ २ ॥

तदेवविशदयति—नहीति । अस्मिन्स्वर्गेषु कुले कश्चिदपि पुमान्
निःसर्वः कृपयाश्च न हि न जातः न जनिष्यते नाधुना वर्तते च, तत्र
निःसर्वस्य लक्षणं यो द्विजातये याचकाय प्रत्याख्याता न इदानीति
वकति, कृपयास्य लक्षणं प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वाऽद्वेतेति ॥ ३ ॥

हे नृप ! तीर्थं दानावसरे सति अर्थिना याचकेन अर्थिता याचि-
तास्तथा युद्धे पराङ्मुखा ये चाऽमनस्विनोऽस्मत्प्राः अस्मिन्कुले ।
त्रिपुरुषेण सन्त्येव तीर्थं याञ्छां विनापि ददतीत्यर्थः । यद्यस्मिन्कुले
के आकाशे सृष्ट्वा इवामलेन यशसा प्रह्लादः उद्गाति नितरा-
● अकास्ति ॥ ४ ॥

युधि पराङ्मुखा न सन्तीत्येतदुपपादयति—यतइत्यादिना । यतो
यस्मिन्कुले जातो हिरण्ययाज्ञ एकोऽसहायो द्विग्विजये निमित्तं इमां
कृत्स्नां महीं चरन् गदैवायुधं यस्य तादृशः प्रतिपक्षं वीरं
न लेभे ॥ १ ॥

इमांकारे भूम्युद्धरणे, विष्णुर्वराहरूपो यं हिरण्ययाज्ञं कृच्छ्रे-
याऽतिप्रयासेन निजित्य हत्वा जयित्वात्मानममन्वत अतस्तस्य
हिरण्ययाज्ञस्य धीर्यं भूर्यनर्थाकम इत्यनुस्मर अमिजानीहि ॥ ६ ॥

तथा तस्य हिरण्ययाज्ञस्य वधं श्रुत्वा तस्य भ्राता हिरण्य-
कशिपुः पुरा कृशो भ्रानुर्दन्तारं विष्णुं हन्तुं हरेतिखयं स्थानं
जगाम ॥ ७ ॥

गुह्यपाणि सृष्ट्युपपातनं तं हिरण्यकशिपुं विज्राय दुर्जयं ज्ञान्वा
मायाविनां भेषुः तत्तत्कालप्रयोजनकतव्याभिज्ञो विष्णुरित्ये
चिन्तयामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नानखी ।

भनेनाध्यायत्वेन बलेभक्तिविशेषं दर्शयति—इतीति । इति
शब्देन इमांकारस्य सूचकं वाक्यमुक्तमिति सूचयति ॥ १ ॥

जनदेव नृप ! सास्वराय पितामहः प्रमाणम् ॥ २ ॥

सर्वं इतिप्रसन्ना एवामीष्टं कुर्वन्तीत्यतस्तत्सिद्धिप्रकारं
वचनं वक्ति—नहीति । यः पुमानिति प्रत्येकमभिसम्ब्रूयते
प्रत्याख्याता नास्तीति वक्ता अदाता ॥ ३ ॥

तीर्थं पात्रे अर्थिता धनं युद्धे चार्थयमानेन पराङ्मुखा
अमनस्विन इत्यनार्थशेषाद्यर्थं यथायोग्यं सस्वन्धितव्यम् अमन-
स्विनां हीनमनस्का यद्यस्मात् उद्गाति उत्कृष्टतया घातते उदुप
श्रुत्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥

कृच्छ्रेणैति मोहवचनं कृतः कर्तितस्तान् भयते यत्नेन परा-
क्रमेणेत्यर्थे इति वा, इमांवाः भूमेः उद्धारं उद्धारणकालं कृच्छ्रेणा

गते प्राप्ते सति भूरि तस्य धीर्यं पराक्रममनुस्मरन्नापि
आत्मानं जयितुं तदानीमेवात्प्रजयं न मेने किन्तु नित्यजयितुं
मेने इत्यर्थः । यद्वा इमांवा उद्धारो येन स तथा स विष्णु-
नांपरमपुरुषोयं विनिर्जित्य तस्वकीयं धीर्यं तद्भूर्यनन्तमनुस्मरन्ना-
त्मानं जयितुं जयशोकोपेन मेने इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

मायाविनां ज्ञानिनां वरः मोक्षादिवरदाता ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिठकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १—१० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

पदत्रयमितां भूमिं विष्णुना प्रार्थितं वलिम् ।
द्विस्मन्तमस्मै शुकस्तु न्यपेत्सिद्धतद्विशके ॥ १ ॥

दातुः स्तुतिं स्वल्पयाञ्छां सन्तोषव्यञ्जनां धृतिं भिक्षुन्
बहुतरं लिप्सुन् शिक्षयन्नाह वामनः—वचरति षोडशभिः । यस्य
तव ऐहिकं धर्मं भृगवः प्रमाणं सास्वराय पारलौकिके पिता-
महः प्रह्लादः ॥ २ ॥

निस्मत्त्वस्य लक्षणं प्रत्याख्याता निस्मत्त्वविशेषस्य कृपयास्य
लक्षणं प्रातश्च योऽदाता वा शब्दात् प्रत्याख्याता च ॥ ३ ॥

तीर्थं दानावसरे अर्थिना ब्राह्मणयाचकेनार्थिता नृपा दान-
पराङ्मुखा युधि युद्धावसरे अर्थिता क्षत्रियदिना अर्थिता
युद्धपराङ्मुखास्ते ये अमनस्विनः अन्तर्द्वारा चिन्ता नृपा अनुसाह-
चित्तास्तं युष्मन्कुले न सन्तीत्यर्थः येषां यशसा ॥ ४ ॥
यतो यत्र कुलं ॥ ५—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

हरये पदत्रयपरिमितां महीं द्विस्मन्तं यत्र शुकोऽपारव-
दित्येकोनविंशे वर्णयति—इतीति । सृजते सत्यं प्रियं च ॥ १ ॥

सास्वराय पारलौकिकं धर्मं भृगवः पितामहः प्रह्लादश्च
प्रमाणं प्रवर्तकाः ॥ २ ॥

निस्मत्त्वलक्षणं प्रत्याख्यातं कृपयालक्षणं प्रतिश्रुत्या-
ऽद्वेतेति ॥ ३ ॥

तीर्थं दानावसरे पात्रे, सतीति वा ॥ ४ ॥

यतः यास्मिन् युष्मन्कुले ॥ ५ ॥

इमांकारे भूम्युद्धरणे ये विनिर्जित्य आत्मानं जीवमात्रं
जयितुं तज्जतारं न मेने ॥ ६ ॥ ७ ॥

मायाविनः आश्चर्यशक्तिधरास्तेषां मध्ये वरः भेषुः ॥ ८ ॥

यतो यतोऽहं तत्रासौ मृत्युः प्राणभृतामिव ।
 अतोऽहमस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि परागृह्यः ॥ ९ ॥
 एवं स निश्चित्य रिपोः शरीरमाधावतो निर्विविधोऽसुरेन्द्र ।
 श्वासानिलान्तर्हितसूक्ष्मदेहस्तत्प्राणारन्ध्रेण विविग्नेचेताः ॥ १० ॥
 स तन्निकेतं परिमृश्य शून्यमपश्यमानः कुपितो ननाद ।
 ह्रमां द्यां दिशः खं विवरान्समुद्रान्विष्णुं विचिन्वन्न ददर्श वीरः ॥ ११ ॥
 अपश्यन्निति होवाच मयाऽन्विष्टमिदं जगत् ।
 ध्रातृहा मे गतो नूनं यतो नावर्तते पुमान् ॥ १२ ॥
 वैरानुबन्ध एतावानामृत्योरिह देहिनाम् ।
 अज्ञानप्रभवो मन्युरहंमानोपवृंहितः ॥ १३ ॥
 पिता प्रह्लादपुत्रस्ते तद्विद्वान्द्विजवत्सलः ।
 स्वमायुर्द्विजलिङ्गभ्यो देवेभ्योऽदात्स याचितः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

भीष्मकिमर्षीप्रियवह्नुमो जयति ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि—धैरोष्मि राजा बलि के धर्म युक्त मधुर वाक्य को सुनकर बड़े प्रसन्न हुए, और श्लाघा करके यह वचन बोले ॥ १ ॥

भीमगवान उवाच ॥

भीमगवान् बोले कि—हे नर देव ! यह आपकी बाणी बहुत सुन्दर और कुछके उचित धर्मयुक्त तथा यश करने वाली है, जिसके पारलौकिक धर्म में भृगुवंशी ये ब्राह्मण लोग ही प्रमाणा हैं तथा कुछ हूख और प्रशस्त तुमारे पितामह प्रह्लाद भी प्रमाणा हैं ॥ २ ॥

बस इस कुछ में आज तक कोई इस कुछ में ऐसा नहीं हुआ जो पराक्रम शाही न भया हो, अथवा कृपण भया हो, और ऐसा तो कोई भया ही नहीं, कि—जो ब्राह्मण को देने की प्रतिज्ञा करके फिर पख जाये ॥ ३ ॥

और आप के कुछ में ऐसे अनुस्ताही भी कोई नहीं हुए, कि जो दान के अवसर में किसी याचक की याचना करने पर देने से विमुख होजाँवे—अथवा संग्राम के क्षमय पर वैरी के युद्ध मांगने पर विमुख होजाँवे । क्योंकि ? जिनके कुछ में अमल यश बाखे प्रह्लाद गोमा हेरहे हैं, जैसे आकाश के तारागणों में अग्रमा ॥ ४ ॥

जिस तुमारे वंश में हिरण्यवाच ऐसे प्रतापी भये, कि—हाथ में गदा लेकर दिग्विजय करने का जब इच्छे ही निकले तब उन

को समग्र पृथिवी पर उनके साथ युद्ध करने वाला कोई दूसरा वीर नहीं मिला ॥ ५ ॥

जिन हिरण्यवश्यजी को रसानख से पृथिवी के जाने के समय में विष्णु ने जैसे जैसे बड़े कष्ट से किसी तरह जीता पर जीराकर भी हिरण्यवश्यजी के पराक्रम का स्मरण करने पर अपने लिये विजयी नहीं माना ॥ ६ ॥

तत्पंतर पहिले उनके भ्राता हिरण्यकश्यपजी उनके बंधको सुनकर भ्राता के मारने बाखे विष्णु को मारने के लिये विष्णु के घर गये ॥ ७ ॥

विष्णु ने भी दूर से त्रिशूल हाथ में लिये बड़े विकराल काखी सदाश हिरण्यकश्यपजी को भाने देखकर बड़ा विचार किया । क्योंकि—विष्णुभी तो समय को जानने वाला है और बड़ा मायावी ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

परागृह्यो बहिरंष्टे ॥ ९ ॥

अतो हृदये स्थितं मां न ह्यास्यतीत्येवं निश्चित्य श्वासानिलेऽन्तर्हितः सूक्ष्मो देहो यस्य सः विविग्नेमतिकम्पितं चेतो यस्य अनुकम्पित-
 चित्त इति वास्तवोऽर्थः ॥ १० ॥

न ददर्श अन्तः प्रविष्टत्वात् ॥ ११ ॥

पुमान्यतः सफाशाखावर्तते तद्गच्छेव नूनं गतो नित्येयुक्तत्वाविति वास्तवोऽर्थः ॥ १२ ॥

कथं नामाऽसौ शूरशिरोमणिर्जीवन्नेव कातरयदैरमुपेक्षितवानि-
 त्याककुत्याऽऽह, वैरानुबन्ध एतावानामृत्योर्भयति देहिनां देहे

भवानाचरितान्धर्मानास्थितो गृहमेधिभिः ।

ब्राह्मणैः पूर्वजैः शूरैरन्यैश्चोद्दामकीर्तिभिः ॥ १५ ॥

तस्मात्त्वत्तो महीमीषदृशोऽहं वरदर्षभात् ।

पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र ! सन्मितानि पदा मम ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पूर्वादिभिर्मानवतां शूराणां तथाऽहमननोपबृंहितो मयुश्च भवत्येव
वतोऽज्ञानप्रभवः अज्ञाननिवृत्तेः प्राक् पौरुषत्यागो मान्यमेवे-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेवं पूर्वजास्तुत्या तत्पितरं स्तौति-पितेति । द्विजवेषधारिणो
महैरिणो देवा एते न तु द्विजा इति तद्विद्वानपि स याचितः सन्
स्त्रीयमायुर्देवेषु वदो ॥ १४ ॥ १५ ॥

ममै पदा सन्मितानिति त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण न चानृतवाद्-
तत्रापि स्वपद्वत्त्वाऽनपगमात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्कृष्णं चिन्तामेव दर्शयति-यत्रयत्राह गमिष्यामि तत्रतत्र
सर्वथाऽसौ हिरण्यकशिपुः प्राणभृतां मृत्युरिवावनिष्ठतेऽनोऽधुना
परावहशः बहिर्हृदयमानाहमस्य वैत्यस्य । हृदयमेव प्रवेक्ष्यामि ॥६॥

इतीत्यं स त्रिष्णुर्विनिश्चिन्त्य । हे मयुरेन्द्र ! आधावनः तदर्थं तत्र
सञ्चरतो रिपोर्हिरण्यकशिपुः शरीरं निर्विषये प्रविशेत् तत्रापि हृदये
प्रविष्टं मां ज्ञास्यतीति एवं निश्चित्य आस्मानिच्छेऽन्तर्हितः सूर्यमदेतो
यस्य तस्य प्राणरन्ध्रेण त्रिविक्रममतिर्कास्पते चेतो यस्य तादृशो
बभूव तत्रापि प्रविष्टं ज्ञास्यतीति विनिश्चिन्त्य प्राणरन्ध्रमञ्जारीभ्रमना
वायुना सह चञ्चलस्तद्विभक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥

ततः स दैत्यस्तज्जिलयं शून्यं परितोऽन्विष्य तमपश्यमानः कुपिते
ननाद् जितं मयेति सिंहनावं कृतवान् ततः पुनः इमां पृथिवीं मां दिव
द्विषः अमनरिषेण विवरमनलादिकं समुद्रांश्च विचिन्वन्वारी
रैर्यो (वन्तु न हृत् ॥ ११ ॥

अपश्यन्निन्धुवाच । तदेवाह-इहं कृत्स्नं जगत् मया निन्दयन्ने-
वितं मम भ्रातृहता तु कापि न हृदये स तु यतः ये प्राप्य न पुन-
रावर्तते तत्र नूनं गतः तस्याभिप्रायेणानु मृतोऽभवदिति भावः ॥२२॥

अधुना न महिषयवैरानुबन्धस्तस्यास्तीत्याहत्याहत्याह । वैरानुबन्ध
इति । इह लोके देहिनां वैरानुबन्ध एतावानेव, किमान् ? यत आमुन्धोः
मरणापेक्षन्त इत्येतावानेव, कुतः ? यतो मयुःकोषोऽज्ञानप्रभवः देह-
विलस्यारमस्वरूपाज्ञानजः स देहात्माभिमानेषु उपबृंहितः प्रकृष्टो-
क्तो भवति देहे विनष्टे सति मयुरपि प्रज्ञास्यतीति मृत्युपर्यन्त
एव वैरानुबन्धस्ततः स उपेक्षणीय इति भावः ॥ १३ ॥

एवं पितामहपितामहयोस्तीर्थाहावर्षितत्वापराङ्मुखत्वादि-
शुण्यबोगमभिधायाय पितृगुणानाह-पितेति । प्रहास्य पुत्रस्तत्र
[६१]

पिता विरोचनस्तु तादृशान् पितृपितामहयोर्वृत्ति विद्वान्स्वर्पाभक्तः
किं च द्विजवस्मत्तः द्विजरूपधारिषु देवेषु चस्मत्तः अत एव द्विज-
लिङ्गेषुः द्विजवेषधारिषु देवेषु यः प्रकृत्यः स्वकीयमायुः समा-
हितो वदो यद्वा द्विजरूपधारिणो देवा एते न तु द्विजा इति तद्विद्वान-
नपि स याचितः सन् स्वकीयमायुर्देवेषु वदो इत्यस्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं पित्रादीन् स्तुत्याय ते प्रशंसति-भवानिति गृहमेधिभि-
र्ब्राह्मणैर्भृगुभृतिभिस्तथापूर्वजैर्विगोचनार्थिभिर्विपुलकीर्तिभिः शूरै-
श्चाचरिताननुष्ठितान् धर्मान् भवनास्थितः ॥ १५ ॥

तदेवं प्रतिश्रुताऽपत्याख्यानाय पित्रादिभस्मत्तं स्तुत्याय याचते,
तस्मादिति । तस्मात्त्वत्तो ह्यनुकूलप्रसूतत्वात्कृष्णगुणाद्वरदर्षोपे-
त्वतो हम् इत्यस्मर्त्तं पृथ्वीं वृणो याचं कियतीति स्यात्, पदानि त्रीणि
त्रिपदपरिमितामित्यर्थः । कस्य त्रिपदपरिमिताम् ? इत्यत्राह-हे
दैत्येन्द्र ! मम पदा पादेन संमितानि परिच्छिन्नानि इति, इहं त्रिविक्रम-
पदाभिप्रायेण तत्रायमनृतवाद्, तत्रापि स्वपदवत्त्वाऽनपगमात् ॥१६॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्णकृतपदप्रस्तावणी ।

परावहशः शालाहट्टः "पराञ्चि स्नानि व्यवृणोत्" इति श्रुतेः । परं
दूमञ्जतीति परावहकस्यं वस्तु पश्यति इति परावहकस्य दुरस्य-
वस्तुदर्शने इत्यर्थे इति वा ॥ ६ ॥

तद्प्राणरन्ध्रेण तस्य प्राणाद्वारेण ॥ १० ॥

निकेतं जगतामिति शेषः । तस्य हरेर्वकुपठं परिमृश्येति वा ॥११॥
यतो गतस्ततः ॥ १२ ॥

क्रोधाहंको वैराऽनुबन्ध इत्याह-मज्ञानेति ॥ १३ ॥

प्रहास्य यः पुत्रः स तत्र पिता विरोचनः तान् द्विज-
कपिणो देवान् विद्वान् द्विजानां लिङ्गं देवो येषां ते तथा तेऽयो
देवेषुः स्वमायुरद्विद्व्यस्यथः ॥ १४ ॥

किञ्च यद्ब्राह्मणैर्गुणैर्नृपितं तन्ममाभीष्टमिति प्रकटनाय भवा-
नप्याचरतीत्याह-भवानिति । आचरिताऽनुष्ठाना अन्ये राजा-
दितिः ॥ १५ ॥

यस्मात्त्वं पुत्रयनतां कुले जातो धर्मकर्ता तस्मात् । पदानिति
बहुवचनोक्त्या भीतिर्माभूदित्याह-त्रीणीति । तेषां च महश्चन
मयशक्ता तदवस्थां तत्राह, सन्मितानिति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्य निकेतं स्वर्गस्थं स्थानविष्टोपय ॥ ११ ॥

भीमजीगराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वं बाह्यः हेतुगर्भमिदम् अत एव बाह्यशमतिः बाह्यशानामहानामिष मतिः यस्य सः अत एव स्वार्थप्रति यथावद्बुधः ॥ १८ ॥

अबुधत्वमेवाह-मामिति । लोका नामकमहितीयम् ईश्वरं मां वचो-भिर्बुद्धसम्भनेराराध्य तसाद्य यो भवान्पद्मपदमत्यल्पस्त्रीषपदत्रय-परिमितं भूभागं वृणोति द्वीपस्य जम्बूद्वीपं दानारं मामविद्वान् अतो बालिशमतिर्भवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

मामुपप्रज्य मां वचिन्त्या पुमान्काञ्चिद्भूयोऽन्धं वचिन्तुं नाहति तस्मान्, हे वटो! कामं यथेच्छं वृत्तिकर्त्री विपुनां भूमिं मे मत्तः प्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ २० ॥

पुनर्वाचिताधिकानिःस्पृहत्वमेवापि कुर्वन्नाह वामनः-यावन्त इति समभिः । हे नृप! त्रिलोक्यां यावन्तो विषया देशान्ते सर्वेऽपि प्रतिगृह्यमाणाः सन्तोऽजितेन्द्रियात्पूरयितुं नाक्षमः स्यात्-गतः कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ २१ ॥

यदुक्तं द्वीपदाशुषमविद्वानित्यत्राह, त्रिमिः क्रमैः पादै-रसन्तुष्टः पुमान्बलवत्पुङ्गवो जम्बूद्वीपेनापि न पूर्यन्ते, अपूर्णां हेतु-माह, सप्तद्वीपवरेच्छया सप्तानां द्वीपवराणांमिच्छया हेतुना द्वीपेनापि न पूर्यन्ते ॥ २२ ॥

तर्हि सप्तद्वीपां महीं दास्ये प्रतीच्छेत्यत्राह-सन्तेति । वैश्यः पृथुः गवश्चादियेषां ते नृपाः सप्तानां द्वीपानामधिपतयोऽप्यर्थैः कामैश्च तृष्णाया अन्तं न मताः अर्थकामतृष्णाया अन्तमवधि न प्राप्ताः इति सोऽस्माभिः श्रुतम् उत्तरोत्तरमसन्तुष्टस्यार्थकामतृ-ष्णाया अनुवृत्तेरिति भावः ॥ २३ ॥

एवमसन्तुष्टस्य सुखञ्च नास्तीति यत् तावत्सन्तुष्टस्य सुखमस्ती-त्याह, यहच्छयति । देशाच्छयनेन सन्तुष्टस्तु सुखं यथा-न्याऽऽस्ते अजितात्मा अजितेन्द्रिय अत एवोपसादितैः प्राप्तेस्त्रिमिलोकेर-सन्तुष्टस्तु न सुखं वर्त्तत ॥ २४ ॥

भीमजिजयध्वजनीशैकृतपद्मनाथजी ।

इतोऽपि महत्तरं कामं उदस्य दास्यामीति तत्राह-नेति, वदाम्यादानशीलात् । राजप्रतिग्रहास्तत्र द्योपो न स्वातिक्रम ? नेत्याह, नेति । याचना प्रतिग्रहस्य स्वप्रयोजनं सिद्ध्यति तावन्तः प्रतिग्रहात्, आदानात् "अजीविष्यामिमांशखद्दन्" इति श्रुतेः । विद्वान्प्रतिग्रहदोषवहनपटुज्ञानवान् ॥ १७ ॥

अवृद्धसम्भताः कुतोऽत्राह-त्वमिति । बुद्धियैशद्ये बाह्यत्वसप्रवो-जकमप्राह-बाह्यज्ञोति । अहमतिः स्वप्रयोजनं ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

कथमेतद्वगतमत्राह-मां वचोभिरिति । अबुद्धिमान् दाशुषं दानशीलं बुद्धिमामिति व्यतिरेका वा ॥ १९ ॥

कुतो मामपहससीति तत्राह-न पुमानिति ॥ २० ॥

यदुक्तं वृत्तिकर्त्री भूमिं प्रतिग्रहाणोति तदजितेन्द्रियं प्रति व्यर्थमित्याशयेनाह-भीमगवानिति । अजितेन्द्रियमलम्बुद्धिरहितं पुरुषमितिशेषः ॥ २१ ॥

एतद्देशोपपादयति-त्रिमिरिति । न नदी द्वीपोऽत्र कथ्येत इत्याह, नवेति । कुतोऽत्राह, सन्तेति ॥ २२ ॥

नैतावतापि पूर्तिरित्याह-सन्तेति । अन्तमवसानम् अर्थैः कामैः प्रथेसम्पादितकामैर्वा ॥ २३ ॥

सन्तोऽप्यशब्दाभिप्रायं वदन्नलम्बुद्धिरेव सुखसाधनमित्याह, यहच्छयति । व्यतिरेकमाह, नासन्तुष्टइति । उपसादितैरवाप्तैः सुखं न वर्त्तत इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २४ ॥

भीमजीगवगोश्यामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहो ब्राह्मणदायाह ! इत्यादिकं तस्येहक् वक्तुर्वन्धनं लोकस्य व्यवहारोपि नासमञ्जसमिति बोधनार्थं परमार्थतस्तु कृपेव कृतेति तत्रतत्र स्फुटमवगत भावः ॥ १८-१९ ॥

कामं यथेष्टमिति यावत्स्या वृत्तिः सिद्ध्यति तावतीमित्यर्थः ॥ २०-४० ॥

भीमजिजयध्वजनीशैकृतपद्मनाथजी ।

यावता अर्थः प्रयोजनं तावन् एव प्रतिग्रहो यस्य सः तावत् एवेति पदद्वयस्य वृत्तावन्तर्भावः । पक्षे, यावन्तस्तवार्थास्तेषां सर्वेषामेव प्रतिग्रहो यस्य स मन्त्रक्षणाऽयं विद्वान् न एतः एकष्टे प्राप्नोति ॥ १७ ॥

ब्राह्मणदायाह हे विप्रसूनो ! ब्राह्मणत्वाद्ब्राह्मणोऽथो दास्यं आ सम्यक् तथा ददातीतिवस्त्यर्थः मरस्त्रीना प्रयुक्तः किन्तु त्वं बालः यथाशो बाह्यशमतिस्तथैव स्वार्थप्रति त्वम् अबुधः वस्तुतो महाबुधो मन्त्रक्षणीति भावः । तस्त्वर्थस्तु त्वं भक्तवत्सलत्वाद्भक्तार्थमेव बुद्धयमे स्वार्थं प्रति तु न बुद्धयमे इवेत्यबुधः परिपूर्णस्य तव भक्तप्रयोजन व्यतिरेकस्य स्वप्रयोजनाभावादिति ॥ १८ ॥

यो भवानिति शेषः । बुद्धिमान् सन्नपि द्वीपदायितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ सन्तुष्टं मामेतावन्तैव ज्ञानेन पूरय नहासन्तुष्टं त्वमपि पूरयितुं समर्थोऽस्येति-यावन्त इति ॥ २१ ॥

नववर्षसमेनेनापि द्वीपेन सप्तानां द्वीपवराणांमिच्छया ॥ २२ ॥ २३ ॥

अजितात्मा अजितेन्द्रियः उपसादितैः प्राप्तेः २४ ॥ २५ ॥

भीमच्छुक्केवकृतसिद्धान्तमहीपः ।

यावदर्थं यावत्प्रयोजनं प्रतिग्रहो यस्य स एतः पापं न प्राप्नोति ॥ १७ ॥

ईश्वरस्याप्यहिस्यादिमनोरथपूर्यर्थे वाञ्छाकारणं वाञ्छाप्रकारं चोक्ता वल्लभेन्धनप्रश्रयान्तरत्वेन बलेर्गुर्वतिरेकेणाधिष्ठेपप्रकारं गुर्वोच्चातिवर्तित्वं धीरमानित्वं चाह-अहो ब्राह्मणदायाह ! इत्या-दिना, शयित निहनो मयेत्यन्तेन प्रन्धेन । वाच एव केवलं बुद्धानां सम्भताः त्वन्तु बाह्यः बाह्यशमतिश्च बाह्यशानामहानामिष मतिर्यस्य अत एव स्वार्थप्रति यथावद्बुधः ॥ १८ ॥

द्वीपदाशुषं द्वीपस्य जम्बूद्वीपं दानम् ॥ १९ ॥

पुंसोऽयं संसृतैर्हेतुरसन्तोषोऽर्थकामयोः ।
 यदृच्छायोपपन्नेन सन्तोषो मुक्तये स्मृतः ॥ २५ ॥
 यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्धते ।
 तत्प्रशाम्पत्यसन्तोषादम्भसेवाऽऽशुशुक्षणिः ॥ २६ ॥
 तस्मात्रीणि पदान्येव वृणे त्वद्वरदर्षभात् ।
 एतावतैव सिद्धोऽहं वित्तं यावत्प्रयोजनम् ॥ २७ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तः स हसन्नाह वाञ्छातः प्रतिगृह्यताम् ।
 वामनाय महीं दातुं जग्राह जलभाजनम् ॥ २८ ॥
 विष्णवे क्षमां प्रदास्यन्तमुशना असुरेश्वरम् ।
 जानंश्चिकीर्षितं विष्णोः शिष्यं प्राह विदाम्बरः ॥ २९ ॥
 शुक्राचार्य उवाच ।

एष वैरोचने ! साक्षाद्भगवान्विष्णुरव्ययः ।
 कश्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाधकः ॥ ३० ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

भगवतोक्तं किञ्चित् प्रसारितेन पाद्रेण परिमितानि त्रीणि
 पदानि महीं याचे बखिरप्वाह—कामं यद्यदं प्रतीच्छ ॥२०॥२१॥
 द्वीपेनापि न पूर्यते पूर्यार्थो न भवति तत्र हेतुः सप्त-
 द्वीपवरेच्छयेति ॥ २२ ॥ २३ ॥
 उपसाहितैरुपलब्धैः ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! तू 'पू' शब्द ब्रह्मन्वहो और जगत् के एक ईश्वरहो तो
 भी हम आपसे और कुछ नहीं चाहते हैं क्योंकि ? विद्वान् पुरुष
 जितना प्रयोजन होवे उतने मात्रके परिग्रह करने में अपराधको
 नहीं प्राप्त होता है ॥ १७ ॥

बखिरवाच ।

राजा बखि बोले, कि—अहो ब्राह्मणपुत्र ! तुमारीवाते तो वृद्ध
 सम्मत हैं परञ्च तुमतो बाबक हो । जैसे कोई मूर्ख बुद्धि अपने
 स्वार्थ में न समुक्तता हो ऐसे ही तुमभी नहीं समुक्त हो ॥ १८ ॥

देखो मैं सप्तद्वीपों का एक ईश्वर और मेरे खिचे तुमने बातों
 से बसब करके और ऐसे बुद्धिमान् होकरभी द्वीपवरेच्छदेनबोम्ब
 ऐसे हमसे तीन पग वृषिबी मांगते हो ॥ १९ ॥

पुरुष मेरे समीप आकर फिर किसीसे बाचना करने के

योग्य नहीं रहता है तस्मात् हे घेटो ! यद्येष्ट जीविका के
 लियेक भूमि मांगना ॥ २० ॥

भीमशुकान् उवाच ।

भीमशुकान् बोले, कि,—हे रूप ! त्रिलोकी में जितने
 प्रिय विषय हैं । वे सब भी अजितेन्द्रिय असन्तोषी को कभी
 पूर्ण नहीं कर सके हैं ॥ २१ ॥

यदि तीन पगों से सन्तोष न भया तो नव खगड स-
 मेत द्वीप से भी पूरा न पड़ेगा, फिर उसके ऊपर भी सप्त
 द्वीप की चाहना बड़ेगी ॥ २२ ॥

और हमने यह भी सुना है कि— सप्त द्वीप के अधि-
 पति वैश्व गय आदिक नृप लोग, अर्थ और कामों से लुब्धा
 के अन्त को नहीं पहुँचे हैं ॥ २३ ॥

यदृच्छा से प्राप्त वस्तु में सन्तोष करने वाखा सुख
 से रहता है और अजितेन्द्रिय तथा असन्तुष्ट पुरुष तीनों
 लोक के प्राप्त होनेपर भी सुख को नहीं प्राप्त होता है ॥२४॥

भीमशुकामिकृतभाषाद्वीपिका ।

आशुशुक्षणिरग्निः ॥ २६ ॥

सिद्धोऽहं कृतार्थः एतान्नेव सर्वस्वापहारसिद्धेरिति गृहोऽभि-
 प्रायः तद्देवाऽऽह—वित्तं हि यावत्प्रयोजनमेव सुखम् अधिकस्य श्रेया
 वद्वृषादित्यर्थः ॥ २७—३० ॥

प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै यदनर्थमजानता ।

न साधु मन्ये दैत्यानां महानुपगतोऽनयः ॥ ३१ ॥

एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो यशः श्रुतम् ।

दास्यत्याच्छिष्य शक्राय मायामाणवको हरिः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनयोऽन्यायः ॥ ३१ ॥

अन्यायमवाऽह, एष इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतमानवतत्त्वचन्द्रिका ।

सन्तोषासन्तोषौ न केवलं सुखदुःखमात्रहेत्वपितु संसृतिमुक्तयो-
रपीत्याह—पुंस इति । अर्थकामयोर्विषययोः सन्तोषः स पुंसः
संसारस्य हेतुः अथ देवाल्लभ्येन सन्तोषः स मुक्तये स्मृतः हेतुः
इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च देवाल्लभ्येन तुष्टस्य विप्रस्य तेजो वर्जने असन्तोषान्तु
तत्तेजः प्रशास्वति नश्यति यथा जलेन आशुशुद्धिपरिः
तद्वत् ॥ २६ ॥

तस्मात्सन्तोषस्यैव भेषकस्त्वत्त्वात् । हे नृपोत्तम ! त्रीण्येव पदानि
त्वां वृणो वाचे एतावतेवाहं सिद्धः कृतार्थः । विसं हि यावत्प्रयोजन-
मेव सुखदम् इतिशेषः । अधिकं तु दुःखमिति भावः ॥ २७ ॥

इति इत्यन्तुक्तो बलिः महसंस्मर्हि प्रतिगृह्यतामित्याह—एवमुक्त्वा
वामनाय भूमिं वातुं जरुपात्रं गृहीतवान् ॥ २८ ॥

तदा वामनाय पृथिवीं दास्यन्तं वातुमुत्तमसुरेश्वरं शिष्यं बलिं
विष्णोः चिकीर्षितं कर्तुमिच्छुं जानन् उशनाः शुकः विद्यां काञ्चन्य-
विद्यां भेष्ट उवाच ॥ २९ ॥

तदेवाह—वाचस्पत्यस्यमपि, एष इति । हे वैरोचने एष वामनः
मात्ताङ्गवानव्ययो विष्णुरेष देवानां कार्यसाधकः कार्यं साधितुं
मित्यर्थः । कदाप्यात्प्रजापतेरादिनेरवतार्यः पद्मत्रययाजेन लोक-
त्रयं प्रतिगृह्य देवेश्यो वातुमवतार्य इति भावः ॥ ३० ॥

एवंविधाव तस्मै स्नानार्थमजानता त्वया यत्प्रतिश्रुतं तत्साधु
न मन्ये, कनः ? यतो दैत्यानां महाननयोऽन्याय उपगतः उप-
स्थितः ॥ ३१ ॥

अन्यायमवाह—एष इति । एषमायामाणवक आत्मसङ्कल्पोपास-
माणावकसंनिवेशो हरिर्वात्मन्तव स्थानादिकं विपुलं ब्रह्मा-
च्छिष्याऽपनीय इन्द्राय दास्यति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिज्जवचनतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि सन्तोष एतापाद्यः सुखहेतुत्वात्स्नानार्थमर्थहेतुत्वाच्-
त्याह—पुंस इति । अर्थकामयोरसन्तोषः ॥ २५ ॥

तेजो बलादिकम्—

“तेजो बले प्रभावे च संतोतिस्वर्चिषि रेतसि ।

नचनीतेऽनले धर्मे दाने हस्तिमदे पि च’ ॥

इति. तस्तेजः आशुशुद्धिः अपिः “आशुशुद्धिपरिःऽप्रौ यजेने
ऽथाश्रुतीवले” इति ॥ २६ ॥

यतः सन्तुष्टोऽहं तस्माद्यावत्प्रयोजनं विसं स्वीकुर्वादिति
शेषः ॥ २७—२८ ॥

उशना विदुषा गुरुणा शिष्याव हितोपदेशः कर्तव्य इति
शिष्यकाह, विष्णव इति ॥ २९—३० ॥

वामनाद्यनर्थमजानता त्वया एतस्मै वामनाय प्रतिश्रुते
वत्समाधु न मन्य इत्यन्वयः । कुतोत्राह—दैत्यानामिति । अनयो-
र्तुःस्महेतुरनीतिः ॥ ३१ ॥

तदुपपादयति—एष इति । विश्वकावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भिज्जनायकवर्तिकृतसाराथदीपिका ।

आशुशुद्धिः अपिः ॥ २६ ॥

शिष्याहं कृतार्थ इत्येतावतेव सर्वखापहारसिद्धेरिति वृद्धो-
भिप्रायः वाच्यं यत् प्रमाणात् विसं प्रयोजनकं नवेत्तावदेव
प्राप्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

विद्यांवरः इति वामनपरोक्षं प्राहेत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

उपगतः प्राप्तः ॥ ३१ ॥

हरिः सर्वज्ञं हरिष्यतीत्यर्थः । मनः पर्यन्तञ्च इति वास्तवम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अस्मत्सा जलेनाऽऽशुशुद्धिपरिःऽप्रिः ॥ २६ ॥

त्रीण्य पदान्येव वृणो वाचे एतावतेव अहं सिद्धः कृतार्थ-
विसं विसं यावत्प्रयोजनमेव सुखदमिति शेषः ॥ २७—३० ॥

अनयोऽन्याय उपगतः प्राप्तः ॥ ३१ ॥

मायया स्वयन्तेन सङ्कल्पेन माणवको वाचः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

यस्य बह्वर्थं और कामों के विषय में पुरुष का जो
सन्तोष नहीं होता है यही संसार का हेतु है, और बह्वर्थ
से प्राप्त वस्तु से सन्तोष ही मुक्ति के लिये समर्थ
किया है ॥ २५ ॥

त्रिभिः क्रमैरिमल्लोकान्विश्वकायः क्रमिष्यति ।
 सर्वस्वं विष्णावे दत्त्वा मूढ ! वर्तिष्यसे कथम् ? ॥ ३३ ॥
 क्रमतो गां पदैकेन द्वितीयेन दिवं विभोः ।
 खं च कायेन महता तार्तीयस्य कुतो गतिः ? ॥ ३४ ॥
 निष्ठां ते नरके मन्ये ह्यप्रदातुः प्रतिश्रुतम् ।
 प्रतिश्रुतस्य योऽनीशः प्रतिपादयितुं भवान् ॥ ३५ ॥
 न तद्दानं प्रशंसन्ति येन वृत्तिर्विपद्यते ।
 दानं यज्ञस्तपः कर्म लोके वृत्तिमतो यतः ॥ ३६ ॥
 धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्रजनाय च ।
 पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥ ३७ ॥
 अत्रापि बहुचैर्गीतं शृणु मेऽसुरसत्तम ! ।
 सत्यमोमिति यत्प्रोक्तं ब्रह्मेत्याहानृतं हि तत् ॥ ३८ ॥
 सत्त्वं पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्ष्यस्य गीयते ।
 वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादमृतं मूलमात्मनः ॥ ३९ ॥
 तद्यथा वृक्ष उन्मूलः शुष्यत्युद्धर्ततेऽचिरात् ।
 एवं नष्टाऽनृतः सद्य आत्मा शुष्येन्न संशयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और बरुछा काम से सन्तुष्ट ब्राह्मण का तेज वृद्धि को प्राप्त होता है फिर वही विप्रतेज असन्तोष से शान्त होजाता है जैसे, कि—जब से अग्नि ॥ २६ ॥

तो फिर हम बड़े सद्गुरु के समीप पहुँचकर अपना स्वभाव क्यों विगाड़े ? तस्मात् आप बड़े दानी लोगों में श्रेष्ठ हैं तो भी हम आप से तीन ही पग पृथिवी मांगते हैं वस इतने ही में हम कृतार्थ हैं क्योंकि ? जितना प्रयोजन पड़े उतना ही वित्त चाहिये ॥ २७ ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेव जी बोले, कि—जब भगवान् ने ऐसा कहा तब बहिराजा बोले, कि—जितनी इच्छा हो उतनाही ग्रहण करो प्रणाम कहकर बहिराज जी को भूमि देने के लिये जब का पात्र ग्रहण किया ॥ २८ ॥

वस जब राजा बलि विष्णु के लिये पृथिवी देने को उद्यत हुए, तब दीर्घ दर्शी शुक्राचार्य जी विष्णु के चिकीर्षित [इच्छित] कर्म को जानकर अपने शिष्य असुरेश्वर [बलि] से कहने लगे ॥ २९ ॥

शुक्राचार्य उवाच ॥

शुक्राचारीजी बोले, कि हे वैरोचने ! हे राजन् ! यह

साक्षात् भगवान् विष्णु हैं, और देवों के कार्य साधने के लिये कश्यप से अदिति में उत्पन्न हुए हैं ॥ ३० ॥

और जो तुमने अनर्थ नहीं जानकर इन को पृथिवी देने की प्रतिज्ञा करी है। उसको हम बरुछा नहीं समझते हैं, वही देवों को बड़ा अन्धाय प्राप्त हुआ ॥ ३१ ॥

वह तुमारे ध्यान, ऐश्वर्य, भी, तेज, बल, श्रुत, इन सबों को लुटाकर इन्द्र को देदेगा और इस का नाम हरि है अर्थात् यह सब हरण करने वाला है, पर कपट से ब्रह्मचारी बना है ॥ ३२ ॥

भीषरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, महा पदत्रयमेव प्रतिश्रुतं नाधिकं तत्राऽह—त्रिमिरिति, क्रमतामिति चेत्तत्राऽह. सर्वस्वमिति ॥ ३३ ॥

तथाऽपि प्रतिश्रुतं सत्पादनीचमेवेति चेत्तत्राह—क्रमत इति ब्राह्मणम्. एकेन पदा पादन्वासेन भूमिं क्रममाणास्वेत्यर्थः। तार्तीयस्य वृत्तिविपादन्यासस्य ॥ ३४—३५ ॥

तथाऽपि सर्वस्वदानात्कीर्तिस्नातवृत्तिविषयतीति चेत्तत्राऽह, न तद्भ्रामिति। तपश्चित्तैकाग्र्यम कर्म पूर्णम् ॥ ३६—३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, तर्हि प्रतिभुत्व्य नेति कथमनृतं वाच्यम् ? तत्राह—अत्रापिति सार्धैः षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायां बहुचक्षुष्या हि प्रथम-
मोमिति सत्यं नेत्यनृतमित्यादिना सत्यानृतबोधेणपूर्वकं स्तुति-
निम्वाङ्गसत्यं विहितमनृतं च निषिद्धम् अनन्तरञ्च “परास्वा एत-
द्रिकमक्षरम्” इत्यादिना सत्यं होषाननृते च गुणानुक्त्वा “तस्मात्काञ्च
एव दद्यात्काले न दद्यात्तसत्यानृते मिथुनीकरोति” इत्युपसंहारेण
वृत्तिसङ्कटादिष्वनृतमप्यनुवातम् तमिमं भुक्त्यर्थे दर्शयन्नाह—मोमि-
त्यङ्गीकारेण यस्मिन् तत्सत्यम् । नेति यदाह तदेवानृतम् ॥ ३८ ॥

तत्र सत्यमीषद्वनृतं विना न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह, सत्यं पुष्प-
फलं विद्याज्जानीयात् आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य कुतः गीयते
भुक्त्याच्यते इत्यर्थः । पाठाभ्तरं तु सुगमम् । यद्यपि भ्रुत्या “वाचः सत्यं
पुष्पफलं च” इत्युक्तं तथापि वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति
प्रस्तुतानुसारेणोक्तम् भवतु पुष्पफलस्थानीयं सत्यं ततः किमत
आह—वृक्षे देहेऽजीवति तत्पुष्पफलं न स्वात् सा न स्यादिति पाठे
भ्रुत्युक्ताया वाचः परामर्शः देहभ्रानृतेन रक्षणीय इत्याह, अनृतं
स्वात्मनो देहस्य मूलम् ॥ ३९ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति, तद्यथा वृक्ष उरपाटिनमूलः शुष्यत्य-
चिरादेवोद्धतं पतति च. एवं नष्टमनृतं वक्ष्य सः आत्मा देहः शुष्येत
यद्यपि च भ्रुत्या ‘एवमेवानृतं बहुज्जात्मानमाविर्भूयं करोति’ इत्येवं
निन्दयानृतं निषिद्धं तथाप्युपसंहारानुसारेण तत्केवलानृतविषय-
मित्याभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् “द्वेषेतत्वेनेन” इति च तथैवाक्तः तथा च
भ्रुतिः “मोमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो परस्वरं सहे-
श्वरो ब्रह्मक्षी कश्चायाकीर्तिर्भवति पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं
बहुरथैतन्मूलं वाचो बहनृतं तद्यथा वृक्ष भाविर्भूयः शुष्यति स
उद्धतं एवमेवानृतं बहुज्जाविर्भूयमात्मानं करोति स शुष्यति स
उद्धतं तस्माद्वनृतं न वदेहयेतत्वेनेन” इति एतेनानेन त्वनृतेन द्वेषेत
सङ्कटेऽप्यत्मानं रक्षेदिति भ्रुत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, मया पदप्रबन्धेव प्रतिभृतं नाधिकं तत्राह—त्रिभिरिति ।
विश्वकायो विश्वरूपोभूत्वेत्यर्थः । त्रिभिः पाद्विन्वासेरिमास्त्रीन्
बोक्तान् क्रमिष्यते परिच्छिद्य गृहीष्यतीत्यर्थः । क्रमतामिति चे-
त्त्राह—सर्वस्वमिति । हे मूढ ! सर्वस्वं विष्णवे धामिनरुपा-
दास्मै दत्त्वा कथं नार्तिष्यसे ? तव स्थितिरपि कुलंगेति-
भावः ॥ ३३ ॥

तथापि प्रतिभृतं संपादनीयमेवैवत्राह—क्रमत इति ज्ञापयाम् ।
एकेन पदा पाद्विन्वासेन गां भूमिं द्वितीयं दिवं हे विभो !
महता कायेन समस्तरिचञ्च क्रमतः क्रममाणास्य भगवतस्तृतीय-
पाद्विन्वासेन का गतिः ? तृतीयपादस्वास्वामावाप्तयापि
प्रतिभृतं न संपादितमेव स्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अतएव प्रतिभृतमहातुः तव नरके निष्ठासमस्तिथिर्ति मन्वे,
कुतः ? वो भवान् प्रतिभृतस्य प्रतिभृतं पूर्यितुमक्षमः ॥ ३५ ॥

तथापि सर्वस्वदानार्कीर्तिस्तापन्नविष्यतीत्यत्राह—नेति ।
दानेन वृत्तिर्जीविका विपद्यते विच्छुता भवति तद्दानं न प्रशंसन्ति
प्राचाः, कुतः ? यतो लोके वृत्तिमतः जीविकावत एव पुंसः सम्ब-
न्धीभ्येव दानादीनि धर्मादिहेतवः जीविकाविपत्तिकरदानादिभि-
र्धर्मादयवः प्रच्युत नश्यंतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र स्वजनाय स्वस्वजनतुष्टये अतो विद्वान्वित्तं पञ्चधा धर्मादि
पञ्चकार्यतया विभज्येवेहामुत्र च लोके मोदते ॥ ३७ ॥

ननु, तर्हि प्रतिभुत्व्य नेति कथमनृतम् वाच्यम् ? तत्राह—सार्धैः
षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायां बहुचक्षुषीति वस्त्रकपयतो मन्तः
शृणु बहुचक्षुष्या हि प्रथमम् “मोमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं
वाचो परस्वरं सहीश्वरो ब्रह्मक्षी कश्चायाकीर्तिर्भवतीरेश्वरः”
इत्यादिना सत्यानृतबोधेणपूर्वकं स्तुतिनिम्वाङ्गसत्यं
विहितम् अनृतञ्च निषिद्धम्. अनन्तरं “परास्वा एतद्रिकमक्षरम्”
इत्यादिना सत्ये होषाननृते च गुणानुक्त्वा “तस्मात्काञ्च एव
दद्यात्कालेन दद्यात्तसत्यानृते मिथुनीकरोति” इत्युपसंहारेण वृत्ति-
सङ्कटादिष्वनृतमप्यनुवातम्. तमिमं भुक्त्यर्थे दर्शयन्नाह—सत्य-
मिति । मोमित्यङ्गीकारेण यस्मिन् तत्सत्यं नेति यदाह तदेवा-
नृतम् ॥ ३८ ॥

तत्सत्यमीषद्वनृतं विना न सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—सत्यं पुष्प-
फलं विद्याज्जानीयात् आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य कुतः
गीयते भुक्त्याच्यते इत्यर्थः । जीवत इति पाठाभ्तरं तु सुगमं
यद्यपि भ्रुत्या “वाचः सत्यं पुष्पफलञ्च” इत्युक्तं तथापि वाचो
देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति प्रस्तुतानुसारेणोक्तं भवति पुष्प-
फलस्थानीयं सत्यं, ततः किमत आह—वृक्षे देहे अजीवति तत्पुष्प-
फलं न स्वात् सानस्यादिति पाठे भ्रुत्युक्ताया वाचः परामर्शः देह-
भ्रानृतेन रक्षणीय इत्याह, अनृतं स्वात्मनो देहस्य मूलं तथा च
भ्रुतिः “द्वेषेतत्वेनेन” इति एतेन त्वनृतेन द्वेषेत सङ्कटेऽप्यत्मानं
रक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतदेव दृष्टान्ततः स्फुटयति—तद्यथा वृक्ष उरपाटिनमूलः
शुष्यत्यचिरादेव उद्धतं पतति च एवं नष्टमनृतं वक्ष्य सः
आत्मा देहः शुष्येत सर्वस्वदाने देहः शुष्येदिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयशर्माकृतपदरत्नावली ।

त्रिपदक्रमणप्रकारं स्पष्टयति—क्रमत इति । तार्तीयस्य
तृतीयपदस्य ॥ ३४ ॥

प्रतिभृतमहातुः निष्ठान्तं प्रतिभृतदानपर्यन्तं नरकं कुः
मन्वे नरकमेवोपपादयति—प्रतिभृतस्येति ॥ ३५ ॥

तस्य तव दानं कुतो न प्रशंसन्तीति तत्राह—वेनेति ।
वृत्तिर्जीवनं विपद्यते नश्यतीति येन तस्मान्निवृत्तौ शेषः । “अस्मा
चितस्य आकीर्तिमरणाद्गतिरच्यते” इति स्मृतेर्ज्ञानिर्जीवनसाधनं
वा नष्टं स्यात् तत्राशो किञ्चिद्भयम् ? अत्राह, दानमिति ॥ ३६ ॥

अर्थाय कोशवृक्षये क्रियादिन्यपहाराय वा ॥ ३७ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमयस्वदुक्तेः प्रमाणाभिव्याशकुर्य बहुधा वाक्यं प्रमाणाभिव्याह—अत्रापिति । बहुधाः अङ्गवर्तिभिः किमत्रतीतिमित्यर्थतः प्रतीकयति—सत्यमिति । अत्रामिति बन्धोक्तम् अर्थिनं प्रति तत्सत्यं तथेति संबन्धनीयमित्यर्थः । नेति यदाह अर्थिनं प्रति तदनुत्तं हिशब्द उभयोर्विरोधमाह, ॥ ३८ ॥

कुनोत्राह—सत्यमिति । पुष्पमेव फलं यस्य तत्पुष्पफलं जीवतः प्राणधारकस्वात्प्राणवृक्षस्य सत्यं पुष्पफलं विन्ध्यात् पुष्पञ्च फलञ्च पुष्पफलमिति वा यथाऽशुष्कस्य वृक्षस्य पुष्पफले स्यातां तथाऽमनः सत्यवृक्षयो पुष्पफले विन्ध्यादित्यर्थः तदुक्तं “पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदति” इति आत्मवृक्षेऽजीवति शुष्कवृक्षस्यमरणे सति तत्सत्वलक्षणं पुष्पफलं न स्यात् आत्मनः आत्मवृक्षस्य अनृतं सर्वस्वादानवच्छयां मूलं स्थिति कारणां “अथेतन्मूलं वाचो यदनुत्तम्” इति च ॥ ३६ ॥

विषयं वाचकमाह—तद्यथेति । तद्यथा तयोदाहरिष्यामः उन्मूलः उत्प्लातशिकः वृक्षः शुष्यति अचिरानुत्पन्नं नश्यति च एव नष्टानृतः नष्टमूलः सद्यस्तद्वृक्षमेव शुष्येत् शुष्यति नश्यति तद्यथावृक्ष आविर्मुलः शुष्यति स उद्धर्तते एवमेवानृतं वदन्नाविर्मुलमात्मानं करोति स शुष्यति “स उद्धर्तते तस्मादनुत्तं न वदेत्” इति च ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, प्रया पदत्रयमेव प्रतिभूतं नाधिकं तत्राह—त्रिमिरिति । क्रमेः पादविश्रवासेः क्रमतामिति चेत्तत्राह सर्वस्यमिति ॥ ३३ ॥

प्रतिभूतं कथं न सम्पादनीयमिति चेत्तत्र सर्वस्वे दक्षेपि तदेवं प्रतिभूतं न सम्पत्स्यते इत्याह द्वाऽप्यां, क्रमतः क्रममाश्रास्य आर्षीयस्य तृतीयस्य बद्धा तार्क्षीयस्य तृतीयसम्बन्धिनः तृतीय पदक्रमस्य वस्तुनः कुतो हेतोर्गतिः प्राप्तिस्ते भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निष्ठां नितरां स्थितिं प्रतिपादयितुं प्रतिपादने इत्यर्थः । तेन सर्वस्वदानेपि नरकं ह्यावश्यकरवच्छेदरं सर्वस्वदानमेव भद्रम् ऐहिकमोर्गासङ्गयथमिति भावः ॥ ३५ ॥

तदपि यथाशक्ति प्रतिभूतं कथं न दास्यामीति चेत्तत्राह नेति तपश्चित्तैकाग्र्यम् ॥ ३६ ॥

दानादावपि छात्नीया व्यवस्था वर्तते इत्याह—धर्मायेति ॥ ३७ ॥

ननु, देयद्रव्यसत्वेऽवस्थान्मे नास्नीत्यनुत्तवचनं विना मम कथमदानमुपपद्यतां तत्राह—साजः पद्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायां अत्रियङ्गीकारेण यत् प्राक्तं तत्सत्यं नेति यदाह तदेवानृतम् “अत्रामिति सत्यं नेत्यनृतम्” इति ध्रुतेः ॥ ३८ ॥

तत्तस्मादपि अनृतं विना न सिद्धतीत्याशयेनाह—सत्यमिति । आत्मवृक्षस्य देहकपट्टस्य सत्यं पुष्पफलं विद्यात् गीयते इति भुतिकर्तृक गानमित्यर्थः । तत्पुष्पफलं वृक्षेऽजीवति न स्यात्—

स्माद्ब्रह्मो येन जीवति तत्र प्रयतनीयमिति भावः तदेवाह—अनृतं मूलं तेन सर्वथैवानुताभावे देहो न जीवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्तस्माद्यथा वृक्ष उत्प्लाटिनमूलः शुष्यति अचिरानुत्पन्नं वनेनानुत्पन्नं नष्टो भवति च एवमेव नष्टानृतः सर्वथैव अनृतारहितो देहः शुष्येदित्यर्थः । तथा च ध्रुतिः “अत्रामिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत् पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं सहेश्वरो वदन्स्त्री कल्याणकीर्तिर्भविता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथेतन्मूलं वाचो यदनुत्तं तद्यथा वृक्ष आविर्मुलः शुष्यति स उद्धर्तते एवमेवानृतं वदन्नाविर्मुलमात्मानं करोति स उद्धर्तते तस्मादनुत्तं न वदेद्वेद्येतत्त्वेतेन” इति । वाच इति वागुपलक्षितस्य देहस्येत्यर्थः । अनृतं वदन्निति प्रकटीकृत्येति शेषः मूलं यथा आविष्कृतमेव शुष्यति ननु शुभं तस्मादिति तस्माज्जेतोरपि अनृतं न वदेत् किन्तु दयेत त्वेतेन अनृतेन दयेत सङ्कटेऽप्यत्मानं रक्षेदिति भ्रुत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

विश्वकायो विश्वरूपः ॥ ३३ ॥

तार्क्षीयस्य तृतीयपादव्यासस्य कुतो गतिः सिद्धिः ॥ ३४-३५ ॥

येन वृत्तिर्जीविका विषयते उच्छिद्यते तद्दानं न प्रशंसति यतः वृत्तिमत एव दानं तत्र आदिकं च लोके प्रशस्यते इति शेषः ॥ ३६-३७ ॥

अत्रापि इहामुत्र प्रमोदार्थचित्तविभागे बहुचैर्गतिं वर्णितं वरसत्यानृतादिकं तस्मै मत्तः शृणु बहुवृचभ्रुत्या प्रथमं “अत्रामिति सत्यं नेत्यनृतम्” इत्यादिना सत्यानृतयोर्विशेषपूर्वकं स्तुतिनिन्दाऽप्यां सत्यं विहितमनृतं च निषिद्धम् अनन्तरं च पराग्वा एतद्विक्रमचरमित्यादिना सत्ये दोषात् अनृते गुणानुकरणा “तस्मात्काञ्च एव दद्यात् फाले न दद्यात् तत्सत्यानृतं मिथुनीकरोति” इत्युपसंहारेण वृत्तिसङ्कटादिषु अनृतमप्यनुत्पन्नं तमिमं भ्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह—सत्यमिति । अत्रामित्यङ्गीकारेण यत्प्राक्तं तत् सत्यं नेति यदाह तदेवानृतम् अत्रामिति सत्यं नेत्यनृतमिति ध्रुतेः ॥ ३८ ॥

तत्सत्यं किञ्चदनुत्तं विना न सिद्धतीत्याशयेनाह—सत्यमिति आत्मवृक्षस्य देहकपट्टस्य सत्यपुष्पफलं विद्यात् यतः गीयते तदेतत् पुष्पफलं वाचो यत्सत्यमिति भ्रुत्योच्यते वाचः वाग्द्वारा शरीरस्यपिति मूलग्रन्थानुरूपा श्रुतिव्याख्या वृक्षे देहे अजीवति तत्पुष्पं फलं न स्यात् आत्मनः सपुष्पफलदेहद्रुमस्य अनृतं मूलम् तथा च ध्रुतिः अथेतन्मूलं वाचो यदनुत्तमिति वाचः वागुपलक्षितस्य देहस्येत्यर्थः । एष अनृतेन देहरक्षां कुर्यादिति भावः । तथा च ध्रुतिः “दयेत त्वेतेन” इति एतेन त्वनृतेन दयेत सङ्कटेऽप्यत्मानं रक्षेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति तस्मात् यथा वृक्ष उन्मूलः उत्प्लाटिनमूलः शुष्यति अचिरात् शीघ्रमेवोद्धर्तते एतद्विच एव नष्टमनृतं यस्य स आत्मा देहः शुष्येत् तथा च ध्रुतिस्तद्यथा “वृक्षमाविर्मुलः शुष्यत्युद्धर्तते एवमेवानृतं वदन्नाविर्मुलमात्मानं करोति” इति यद्यपि च भ्रुत्या एतमेवानृतं वदन्नाविर्मुलमात्मानं करा-

पराम्भिकमपूर्णं वा अक्षरं यत्तदोमिति ।

(१)यत्किञ्चिदोमिति ब्रूयान्तेन रिच्येत वै पुमान् ।

भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन्नालं कामेन चात्मने ॥ ४१ ॥

अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यच्च नेत्यनृतं वचः ।

सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात्स दुष्कीर्तिः श्वसन्मृतः ॥ ४२ ॥

स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नाऽनृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे वामनप्रादुर्भावे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुक्लेवकृतसिद्धाप्तपदीपः ।

तीर्थेषु निम्ब्याऽनृतं निषिद्धं तथापि तत्केवञ्चानृतविषयमित्याभि-
प्रेत्येषु व्याख्यातम् "दत्तेन त्वेनेन" इत्युक्तेः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और यह विश्वरूप को धारण कर तीनों लोकों को
तीन पगों में नापलेगा तब हे मूढ ! सर्वस्व विष्णु को दे-
कर तू कहां रहेगा ? ॥ ३३ ॥

और विष्णु व्यापक विष्णु, एक पग से पृथिवी को
नाप लेगा दूसरे पगसे स्वर्ग को, और आकाश को घड़े
शरीर से नापलेगा, तब तीसरे पग पृथिवी देने की कहां से
गति होगी ॥ ३४ ॥

फिर कहे हुए को जब तू न दे सकेगा तब तेरी नरक
में स्थिति होगी । क्योंकि ? प्रतिज्ञा करी हुई वस्तु को तू
संपादन नहीं करसकेगा ॥ ३५ ॥

जिमसे अपनी जीविका नष्ट हो जावे, लोग उस दान
की प्रशंसा नहीं कियाकरते हैं, क्योंकि ? लोक में वृत्ति
खाले ही के दान, यज्ञ, तप, और सब कर्म है ॥ ३६ ॥

पुरुष धनके पांच विभाग करने से सुखी होता है, जैसे कि
एक भाग धर्म में खगावे, दूसरा भाग युश में खगावे, अर्थात् कुछ
कीर्ति करले, तीसरा भाग अर्थ में खगावे, चौथे भाग से काम
भोग, और पांचवा भाग स्वजनों में खगावे, इस प्रकार पांच
विभाग करे ॥ ३७ ॥

हे असुर सत्तम ! इसमें भी वहूच लोगों ने जो गाथा है सो
तुम हमसे सुनो ॥ वहूचोंने कहा है, कि— "मोम" अर्थात् मान
लेने का मत्स्य कहने हैं । और "न" अर्थात् नहीं मानने को अनृत
कहने हैं ॥ ३८ ॥

नहीं आत्मारूप इन्द्र का सत्य तो पुष्प और फूल जानों-मौ
अनृत को मूख जानों, जब इन्द्र नहीं रहेगा तो पुष्प फल कह
से होंगे ॥ ३९ ॥

तस्मात् जैसे वृक्ष उन्मूल होकर अर्थात् मूख नष्ट होने पर
थोड़े काल में सूखकर उखड़ जाता है । इसी प्रकार आत्मा के
अनृत (झूठ) नष्ट होने पर आत्मा भी शुष्क होजाता है, इसमें
संशय नहीं है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थपदीपिका ।

सर्वथा सत्यवचनेन देहो न निर्नेहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य
दोषाननृतस्य गुणानाह-परामिति ब्रूयाम् । यदोमित्यक्षरं तत्पराक्
दूरेऽर्थे गृहीत्वाऽञ्जतीति पराक् रिक्तमिति भ्रुतिपदस्य व्याख्यान-
मपर्यायं वै इति तत्तस्मादर्थिने यत्किञ्चिदोमिति दास्यामीति ब्रूयात्तेन
रिच्येत न्यूनो भवेत् । किञ्च भिक्षवे सर्वमोङ्कुर्वन्नालं कामेन चात्मने
आत्मने कामेन नालं पर्याप्तो न भवति तस्य भोगो न सिध्यती-
त्यर्थः । तथा च भ्रुतिः "परात्वा एतद्रिक्तमक्षरं गृह्येत्तदोमिति तद्यत्कि-
ञ्चोमित्याहानैवास्मै तद्रिच्यते स यत्स सर्वमोङ्कुर्वन्नालं कामेन
सकामेभ्यो नालं स्यात्" इति ॥ ४१ ॥

नेति बदनृतं वच एतत्पूर्णमर्थव्यवाभावात् अश्यात्मज्ञेति चकार-
रान्वयः । आत्मनोऽभिमुखमस्यस्वार्थमाकर्षतीत्यश्यात्मम बोधि
नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति अने स हि तेनानृतेन प्रदे-
पभयानाकर्षतीति प्रसिद्धम् । ननु, तर्हीदमनृतमेव सर्वदा सेष्यं
स्यात्तेत्याह, सर्वमिति । तथाच भ्रुतिः "अथैतत्पूर्णमश्यात्मं यजेतिस
यत्सर्वं नेति ब्रूयात्प्रापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सेनं तत्रैव हस्यात्" इति ॥ ४२ ॥

अतो वृत्तिसङ्कुटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति-स्त्रीषु प्रोत्सा-
हनेन वशीकरणे नर्मणि परिहासे विवाहे च वरादिस्तुतौ गवां
प्राह्मणानाञ्च हितार्थे हिंसायां च कस्यचित्प्राप्ताभावम् तथा च

(१) तद्यत् किञ्च इति क्रमसन्दर्भः । चक्र० । पाठः ।

भीमरक्षामिकृतभाषाथंटीपिकायाम्

याहवल्क्यः “वर्षानां हि वधो यत्र तत्र साक्षयनृतं वदेत्” इति, तथा च भृतिः “तस्मात्काञ्च एव दद्यात्काञ्च न दद्यात्सस्त्वानृते मिथुनीकराति” इति ॥ ४३ ॥

इति भीमरक्षामिकृत महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीमरक्षामिकृतभाषाथंटीपिकायाम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमरक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वदा सर्वं वदतो देहो न निबंहेदिति स्फुटीकर्तुं मत्स्यस्य दोषाननुत्स्य गुणांश्चाह-परागिति ब्राह्मणम् । वदोमित्यन्तरं सर्वस्वं दास्यामीत्यङ्गीकारार्थकमन्तरं तत्पराक् पराकशब्दव्याख्यानं रिक्तमिति तस्यापि व्याख्यानमपूर्वमिति तथा च भृतिः “परमर्था एतद्रिक्तमन्तरं यदंतदोम्” इति सर्वस्वदाने कृते वृत्त्यभावेन देहस्यापि विनाशाद्दानुर्बिपत्या दानसाद्गुणयथाभावाद्योमित्यन्तरमसाद्गुणयथदानप्रतिष्ठापरस्वेनापरिपूर्णा स्यादित्यर्थः । किञ्चिदोमिति श्रूयते किञ्चिद्दास्यामीति यद्वाक्यं तेन वाक्येन पुमान् दाता रिचयेतावशिष्येत्यर्थः । इत्तावशिष्येतात्मनो वृत्तिं कल्पयन् जीवेत् अनस्तद्वाक्यं साद्गुणयथदानप्रतिष्ठापरस्वेनापरिपूर्णा स्यादिति भावः । तथा च भृतिः “न वत्सर्वमोक्षुर्न्याद्रिक्तं चात्मानं सकामेभ्यो नाञ्चं स्यात्” इति यत्सर्वमोक्षुर्न्यात्स अस्मानं रिक्तं कुर्वादित्यर्थः । सकामेभ्यो नाञ्चं स्यादित्यस्य अर्थमाह—मिच्छव इति । मिच्छवे याचकाय सर्वमोक्षुर्न्यास्यामीति प्रतिश्रुयवन् पुमानात्मने कामेन काम्यत इति कामो जीवनम् अध्ययनेन वसतीतिवत् हेत्वर्थे तृतीया । तस्मै नाञ्चं न समर्थः स्यादित्यर्थः । अतः किञ्चिदेष देयमिति भावः “अथैतत्पूर्वमङ्गीकारं यत्रैति यत्सर्वं नेति श्रूयते पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत स्वेन तत्रैव हन्यात्” इति धृत्यर्थमाह—अथेति । नेति यदनुत्तं वक्षः एतत्पूर्वम अर्थव्यथाभावात् अङ्गीकारमिति वाच्यस्यान्वयः । आत्मनोऽभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षणीत्वङ्गीकारं वा हि नित्यं मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति वृत्ते स हि तेजानुत्तं परेषामर्थानाकर्षणीति प्रसिद्धं तर्हि इदमनुत्तममनुत्तमिन् सर्वदा सर्वं स्यात्नेत्याह—सर्वमिति । सर्वं नेति यो श्रूयतेस दुष्कीर्तिः अतः किञ्चिदेषमित्यर्थः । यद्वा, किञ्चिद्दास्यामीति प्रतिश्रुयणादपि किञ्चिदपि न दास्यामीत्येतदेव तर्हि ज्यायः सुतरामर्थव्यथाभावादिनि परिचोद्य तत्प्रतिष्ठापति—अर्थतदिति । अथ नत्वङ्गीकारं याचकाभिमुखं यज्ञेति किञ्चिदपि नैत्यनुत्तं यद्वाचस्तदेतत्पूर्वमिति धिक्तेनति वक्षसो मिथुनार्थपरत्वाद्दन्तमित्युक्तं नदन्त्ये प्रतिष्ठापति—यदिति । यत्सर्वं नेति किञ्चिदपि नेति श्रूयतेस दुष्ठा कीर्तिर्भवेत् तादृशः स्यात् भृतो वाशब्दः पक्षविपरिवृत्त्यर्थकः । भवत्वित्यत्राह—अस्मन् मृतः स जीवद्दशायामेव मृतप्राय इत्यर्थः । अनेन “सैनं तत्रैव हन्यात्” इति वाक्यविशेषो व्याख्यातः सा दुष्ठा कीर्तिरं सति वित्ते किञ्चिदपि नेति याचकं प्रतिवक्तारं तत्रैव जीवद्दशायामेव हन्यादिति तदर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अतो वृत्तिसङ्कुटादिवन्नुत्तं न दोषावैत्युपसंहरति—स्त्रीष्विति । स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकारे नर्मकर्मणि परिहासे विवाहे वरादिस्तुतो वृत्त्यर्थे जीविकार्थे गवां ब्रह्मणानाञ्च हितार्थे हिंसायां कस्यचित्प्राप्तयामनुत्तं न निन्दितं भवेदित्यर्थः । तथा च याहवल्क्यः “वर्षानां हि वधो यत्र तत्र साक्षयनृतं वदेत्” इति तथा च भृतिः “तस्मात्काञ्च एव दद्यात् सस्त्वानृते मिथुनीकराति” ॥ ४३ ॥

इति भीमरक्षामिकृत महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमरक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भीमरक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्सर्वमित्यन्तरमंतदपूर्वम सर्वस्वं पराकपरविषयं रिक्तं पृथक्कृतम् अर्थिनं सर्वस्वं दास्यामित्यर्थस्य वाचकं वदेदित्यर्थः । “पराग्यापतद्रिक्तमन्तरं यदंतदोम्” इति च फलितमाह—तदिति । तत्सस्मात्पुमान्परिकञ्च स्वजीवनातिरिक्तं धनम् आन्दास्यामीति श्रूयते श्रूयति स न रिचयेत वै न नश्यतीत्यन्वयः । तद्यत्किञ्चिदमित्याहाश्रैवास्मै तद्रिच्येत इति रिचयते सम्पन्नो भवतीत्यर्थः । तात्पर्यादुक्तं याचकान्तरेण ब्रूयति, मिच्छव इति । मिच्छवे याचमानाय सर्वमोक्षुर्न्यात्सर्वस्वं ददन् कामेभ्यो विषयायां वत्सत्वादात्मने नाञ्चम् आत्मनो भोज्याभावेन पर्याप्तो न भूयति नष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अथ तस्मात्सर्वमनुत्तं यद्वाच एतदङ्गीकारम् आत्मानं प्रति पूर्णं सर्वस्वदाने स्वजीवनं सम्पन्नं भवतीत्यर्थः । अतिथिं प्रति सर्वं वा दास्यामीति श्रूयतेर्हि आत्मानं पूर्णं सर्वस्वं जीवनं समुत्तं भवतीति पूर्वेषु सम्बन्धः पूर्णं सम्पन्नम् किञ्च नैत्यतिथिं प्रति श्रूयतेर्हि योगविभागः कर्तव्यः तथाहि अतिथिं प्रति किञ्चन न दास्यामीति श्रूयतेर्हि सद्दुष्कीर्तिश्च सम्मृतो जीवन्मृतश्च भवति एतदुक्तं भवति याचकाय सर्वस्वदाने स्वजीवनाशः किञ्चिदप्यदाने च अष्टविरोधेन दुष्कीर्त्या जीवन्मृतत्वं स्यात्समाद्यावद्विहितं कर्तव्यमिति । “सयत्सर्वमोक्षुर्न्याद्रिच्येतादात्मानं सकामेभ्यो नाञ्चं स्यादथैतत्पूर्वमङ्गीकारं यत्रैति श्रूयतेपापिकास्य कीर्तिर्जायेत स्वेन तत्रैव हन्यात्सस्मात्काञ्च एव दद्यात्सस्त्वानृते मिथुनीकराति तयोर्मिथुनात्प्रजायते भूयान्भवति यो वै तां वाचं वदे” इति आत्मानं रिच्येत् शून्यं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

ननु प्रतिश्रुताऽप्रदाने महान्दोषः स्यादित्याशङ्क्यैव न स्वादित्याह—स्त्रीष्विति । नर्मं नर्मणि हिंसायां श्रेयसि कविपयायाम् “न स्त्रीषु राज्ञः विवाहकाञ्चं प्राणायत्येव सर्वधनापहारं” इत्यादि सिद्धमेतत् ॥ ४३ ॥

इति भीमरक्षामिकृत महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमरक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

भूतिपदार्थमाह—परागिति । भूतितारपयांथमाह तद्यदिति ॥ ४१ ॥
सर्वमित्यङ्कम् ॥ ४२ ॥

तदेषप्रकृकारानकृकारिखद्यो पारिभाषिके सत्यानृते
भाषानां प्रसिद्धोपि ने क्वचित् क्वचिद्विपरीतफलदे इत्याह,
स्त्रीष्विति । अत्र स्वयादिषु चतुर्षुष्येन धर्मतः प्राप्तेष्विति गम्यं
प्राणसङ्कटे स्त्रीये सतीति गम्यते गोब्राह्मणायंतत्तज्जातिमात्र-
हृत्यादिलोपे प्राप्न इत्यर्थः । तदेतदेव वैष्णवधामामप्युपलक्ष्यं
गम्यं हिंसायामपि हि ते प्राणिमात्रघातेऽपीत्यर्थः “नानृते स्या-
ज्जुगुप्सितम्” इति किन्तु क्वचित्तद्वातकं सत्यमेव जुगुप्सितम्
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमद्जीवगोखामिकृतकमसम्भवं

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारायंदिशिमी ।

सर्वथा सत्यवचने देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य
दोषान् अनृतस्य गुणानाह—परागिति ब्राह्म्याम् । यदोमित्यङ्करं
तत् पराक् दूरे अर्थे शूरीत्वा अञ्जतीति पराक् रिक्तमिति भूति-
पदस्य स्वाभावानम अपूर्णं वै इति तत्तस्मादर्थिने यत् किञ्चि-
दोमिति दास्यामीति ब्रूयात्तेनैव रिच्येत ननु सर्वेषोव विच्छेन
न्यूनो भवेत् मिच्छे सर्वमोङ्कुर्वन् दास्यामीत्यङ्गीकुर्वन् आत्मने
आत्मार्थे कामेन भोगेन नाखं न पर्याप्तो भवति तस्य भोगो
न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा च भूतिः “पराग्वा एतद्विक्रमस्य
यदेतदोमिति तद्यत् किञ्चिदोमित्याह नैवास्मै तद्विच्यते स
यत् सर्वमोङ्कुर्वन् रिच्यदात्मानं स कामेऽथो नाखं स्यात्”
इति ॥ ४१ ॥

नेति बद्धनृतं वचः एतत् पूर्णम् अथैवयामावात् अङ्गारायं
च आत्मनोभिमुखमन्वस्यार्थम् आनयतीत्यङ्गारायं योहि नित्यं
मम किञ्चिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूने स हि तेनानृतेन परेषा-
मर्थानाकथंतीति प्रसिद्धं ननु, तर्हिदमनृतममृतमिवाऽतिशयेन
सेव्यमस्तु नेत्याह—सर्वमिति । तथा च भूतिः “अथैतत् पूर्ण-
मङ्गारायं यजेति यत्सर्वं नेति ब्रूयात् पापिकास्य कीर्ति
जायेत सैनं तत्रैव इत्यात्” इति ॥ ४२ ॥

अतो भूतिसङ्कटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति—स्त्रीषु
प्रोत्साहनेन वशीकारे नर्भण्य यत्र कापि परिहासे विवाहे
वरादिस्तुतौ गवां ब्राह्मणानां च द्वितार्थे हिंसायां च कस्य
चित् प्राप्तायां तथा च याज्ञवल्क्यः “वर्षिणां हि वधो यत्र
तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्” इति तथा च भूतिः “तस्मात् काख एव
दद्यात् काखे न दद्यात् तत् सत्यानृते मिथुनीकरोति” इति ॥ ४३ ॥

इति सारायंदिशिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

ऊनविंशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सर्वदा सत्यं वदतो देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकं
सत्यस्य दोषाननृतस्य गुणांश्चाह—परागिति ब्राह्म्याम् । यदो
मित्यङ्करं तत् दूरेऽर्थे शूरीत्वाञ्जतीति पराक् रिक्तमिति आन
पदभ्याख्यानमपूर्णं वै इति तत्तस्मात् अर्थिने यत्किञ्चित् विच्छे
ओमिति दास्यामीति ब्रूयात् तेन विच्छेन पुमान् दाता रिच्येत
न्यूनविच्छो भवेत् मिच्छे सर्वमोङ्कुर्वन् सर्वस्य दास्यामीत्यङ्गी-
कुर्वन् आत्मने आत्मार्थे कामेन भोगेन नाखं पर्याप्तो न
भवति तस्य भोगो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा च भूतिः “परा-
ग्वा एतद्विक्रं यदेतदोमिति तद्यत् किञ्चिदोमित्याह—नैवास्मै
तद्विच्यते यत्सर्वमोङ्कुर्वन् रिच्यदात्मानं स कामेऽथो नाखं स्यात्”
इति । अतः वत्किञ्चिद्वचमिति भावः ॥ ४१ ॥

सर्वस्य प्रति शूहे वनमानं मिश्रुं प्रति नेति यद्वनृतं वचः
एतद्वचनं पूर्णम् अथैरखकम् अत एव अङ्गारायम् आत्मनो
वक्त्रभिमुखमनुकूलम् तथा च भूतिः “अथैतत् पूर्णमङ्गारायं यजेति”
इति । ननु, तर्हि अमृतमेव सर्वदाऽऽभवशीलं स्यात्नेत्याह—सर्व-
मिति । यः सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात् किञ्चिदपि न दास्यामीति
सम्पूर्णमनृतं वदेत्स दुष्कीर्तिः तथा च भूतिः “यत्सर्वं नेति
ब्रूयात् पापिकाऽस्य कीर्तिजायेत सैनं तत्रैव इत्यात्” इति ॥ ४२ ॥

अतः क्वचिद्वनृतं नातिपुष्टमित्युपसंहरति—स्त्रीषु शूत्साहनेन
वशीकारे नर्भण्य परिहासे विवाहे च वरादिस्तुतौ गवां
ब्राह्मणानां च द्वितार्थे हिंसायां च निराक्रियमाणायाम् अनृतं
जुगुप्सितं न स्यात् किञ्चिद्वनृतेनाऽपि ऐहिकसुखार्थं धनं
रक्षेत् परलोकार्थं च तीर्थे दद्यादित्यर्थः । तथा च भूतिः “तस्मा-
त्काख एव दद्यात्काखे न दद्यात् तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति
इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १९ ॥

माशा टीका ।

“माम्” वह जो मसर है अर्थात् हामी भरखेना जो है वह
द्रव्य को दूर खिचांन है इसीसे अपूर्ण अर्थात् साडी है । क्यों
कि ? पुरुष किसी से थोडी भी हामी भर खेवे तो उससे साडी
होजाता । और यदि मिश्रु के लिये सब ही की हां करवे लवें तो
फिर अपने लिये किसी कामना से पूर्ण नहीं होता है ॥ ४१ ॥

और जो “न” यह अनृत वचन है वही पूर्ण है और कुछ
अपने तरफ को खींचने वाळा है परंच सब ही बात के विषय में
“न” ऐसा अनृत बोलना अर्थात् नहीं करना यह भी अच्छा
नहीं जो सर्वथा नहीं करता है वह दुष्कीर्ति तो वेसा है कि
जैसे मृतक खास होता है ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् हे राजन् । तूं नहीं करदे । क्योंकि ? स्त्री के साथ परिहास में, विवाह के विषय में, जीविका के अर्थ, प्रायों के संकट होने पर, और गौ ब्राह्मण के निमित्त तथा किसी की हिंसा का प्रसंग आपहुं हो तहां पर, बस इतने जगह अनृत (झूठ बोलना)

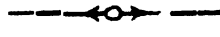
निहित नहीं हैं ॥ ४३ ॥

इति भीमज्जागवत अष्टम स्कन्ध में, एकोनविंशोऽध्याय की भीष्महावनस्य भागवताचार्यं कृत भाषाटीका समाप्ता ॥ १९ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

—○:०:○—

॥ विंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

बलिरेवं गृहपतिः कुलाचार्येण भाषितः ।

तूष्णीं भूत्वा क्षणं राजन्नुवाचावहितो गुरुम् ॥ १ ॥

बलिरुवाच ।

सत्यं भगवता प्रोक्तं धर्मोऽयं गृहमेधिनाम् ।

अर्थं कामं यशो वृत्तिं यो न बाधेत कर्हिचित् ॥ २ ॥

स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ।

प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो यथा ॥ ३ ॥

न ह्यसत्यात्परोऽधर्म इति होवाच भूरियम् ।

सर्वं सोढुमलं मन्ये ऋतेऽस्तीकंपरं नरम् ॥ ४ ॥

नाहं विभेमि निरयान्नाधन्यादसुखार्णवात् ।

न स्थानच्यवनान्मृत्योर्यथा विप्रप्रलम्भनात् ॥ ५ ॥

यद्यद्दास्यति लोकेऽस्मिन् सम्परेतं (१) धनादिकम् ।

तस्य त्यागे निमित्तं किं (२) विप्रस्तुष्येन्न तेन चेत् ॥ ६ ॥

श्रेयः कुर्वन्ति भूतानां साधवो दुस्त्यजासुभिः ।

दध्यङ्गुशिबिप्रभृतयः को विकल्पो धरादिषु ॥ ७ ॥

यैरियं बुभुजे ब्रह्मन् ! दैत्येन्द्रैरनिवर्तिभिः ।

तेषां कालोऽप्रसील्लोकान्न यशोधिशतं भुवि ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

विंशो त्वनृतभीतोऽसौ ज्ञात्वाऽपि कपटं हरेः ।

इदानीं ततो विष्णुः सहसा बभूवताञ्जुतम् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

भगवता त्वया प्रोक्तं सत्यम्, किं तत्? योऽर्थकामादिकं न बाधेत
स हि गृहमेधिनां धर्म इति ॥ २ ॥

कथं प्रत्याचक्षे? निराकरोमि ॥ ३-४ ॥

नन्वप्रत्याख्यानं द्रोणा उक्तास्तत्राह-नाहमिति । अधम्याहारि-
द्रचान्मृत्योरपि ॥ ५ ॥यद्यद्दानादिकं तत्सर्वं सम्परेतं मृतं पुरुषं दास्यति त्यक्त्येव
तत्किमिति जिवितैव स्वयं न देयमिति भावः । तथाऽपि तावद्दृष्टि-
सङ्कटपरिहारार्थमर्जुनं दीयतामिति चेत्तत्राह-तस्येति । विप्रश्चेत्तेनार्थेन
दृष्टनापि न तुष्येत्तर्हि तस्यार्थस्य त्यागे दाने किं निमित्तम् ? न किञ्चि-
त् । याचित्तादवपस्य दाने विप्रस्यासन्तोपेक्ष्य दानं स्वार्थमेव स्वाद-
स्तद्याचितं सर्वं देयं न किञ्चिदिति भावः ॥ ६ ॥तर्हि न देयमेवेति चेत्तत्राह-भेष इति । दुस्त्यजैरसुभिरपि को
विकल्पो विचारः ॥ ७ ॥

यैर्द्वैत्येन्द्रैरुन्मत्तैरनिवर्तिभिरिह भूर्बुभुजे उपभुक्ता तेषामिह लोकान्

(१) धरादिकम् (२) विप्रस्तुष्येत्त्व-इति च विज्ञ० ।

भीमधरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

परलोकांश्च भोगानिति वा काखोऽप्रसीत्संहृतवाजतु भुवि तैराधि-
गतं प्राप्तं बभौऽप्रसीत् अतः कीर्तिरेव साध्या नाम्यदिति
भावः ॥ ८ ॥

भीमधरीराराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुशनसोक्तो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः—बलिरिति । कुलाचा-
र्येण शुक्रेयोऽथमुक्तो गृहपतिः यजमानो बलिः क्षणं तूष्णीमवस्थाय
हे राजन् । अवाहितः प्रकृतमध्यवस्थान् गुरुमुशनसमाह ॥ १ ॥

तदेवाह—सत्यमिति । भगवता त्वया यदुक्तं तत् सत्यं सोऽयं गृह-
स्थानां धर्मः यस्त्वदुक्तो धर्मः कर्हिचिदपि गृहमेधिनामर्थादीन् न
वाधेत न विहन्ति अतः सत्यं गृहमेधिनां धर्मः ॥ २ ॥

तथापि गृहस्थोऽप्यहं विसृज्योभेन प्रहादपौत्रः भूत्सहदामीति
प्रतिभ्रुत्यभधुना द्विजं कथं निराकरोमि ॥ ३ ॥

नन्वप्रत्याख्याने दोषा उक्तास्तत्राह—न हीति । असत्यात्परो-
ऽस्योऽधर्मो नास्तीति इयं भूमिराह हि, किं तथाविधं भूमे-
र्वचस्त्वयोपलब्धम् ? इत्यत्राह—सर्वमिति । यत् इयं भूरखीक-
परमनूनवादिनमुने विना सर्वं मेरुमन्द्रादिकमपि षोडशं धर्मं
समर्थमात्मानं मेने अमन्यत साक्षात्तस्यास्तथादिधोकथभावेऽप-
खीकपरो नैरस्तस्या तुभैरत्वेनानुमत इति भावः । मन्ये इति पाठे
अखीकपरं नरं विनाऽहं सर्वं षोडशमलं मन्ये अखीकपरन्तु न सह
कथमहं तत्सहे इत्यर्थः । सोऽदुर्मितिपाठः सुगमः ॥ ४ ॥

किञ्च यथा विप्रप्रलेभनाद्विप्रविषयेऽनृतवदनाद्यथाह विभेमि
तथा निरवादिष्यो न विभेमि तत्राधन्यं दारिद्र्यम् ॥ ५ ॥

किञ्च यद्यज्ञादिकं तत्सर्वं सम्परेतं मृतं पुरुषमस्मिँल्लोके
हास्वति त्यक्ष्यति तत्किमिति जीविनेष देयमिति भावः । तथापि
नावद्वृत्तिसङ्कुटपरिहारार्थं किञ्चिद्दीयतामित्यत्राह—तस्येति । येना-
र्थेन दत्तेनापि न तुष्येद्विप्रस्तर्हि तस्यार्थस्य त्यागे दाने किं निमित्तं
न किञ्चित् । वाचितादन्यस्य दाने विप्रस्यासन्तोषास्तद्दानं स्वयं-
मेव क्वात्तस्तद्याचितं सर्वं देयं न किञ्चिदिति भावः ॥ ६ ॥

ननु, यदि किञ्चिद्दत्तेन न तुष्येद्विप्रस्तर्हि न देयमेवेत्याह—
भेय इति । साधवः परोपकारसाधनस्त्रभावाः दृष्ट्याङ्गद्वयः
तुस्त्वजैरसुभिः प्रार्थयन्तं भूतानां भेयः प्रकुर्वन्ति धरादिषु को
विकल्पः को विचारः ? ॥ ७ ॥

सबन्धा कीर्तिरेव संपादनीयेत्यभिप्रायेणाह—वैरिति । हे ब्रह्मन्
येद्वैरिणैरस्मत्प्रपितामहादिभिः युञ्जेष्वनिर्वासिभिरियं भूमिर्भुभुजे
उपभुक्तातेषां लोकात् भोगान् काखोऽप्रसीत्संहृतवान् तैर्भुव्यधिगतं
बभौऽप्रसीत् नाप्रसीत् सात्वधुनाप्यनुवर्तत इति भावः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तिविधानार्थं त्रिविक्रमावतारमाहात्म्यं चत्तस्त्रिप्रज्ञाये,
तत्रादौ बलेः सत्यसम्भनिष्ठयमाह—बलिरिति ॥ १ ॥

यो दानादिधर्मांशदिकं स्वजीवनसाधनं न बाधेत न

नश्यति सोऽयं गृहस्थानां धर्म इति यदुक्तं तत्सत्यम् अथाधित-
मित्यन्वयः ॥ २ ॥

तथैवानुष्ठेयो धर्म इति नेत्याह—स इति । यो ददामीति प्रति-
ज्ञाय स्थितः सोऽहं प्रत्याचक्षे न दास्यामीति निषेधं करोमीति
कुतः प्राहादिः कितवो धूर्तः ॥ ३—५ ॥

ननु, विसृज्योभामावे स्वजीवनहानिः क्वादित्याशङ्क्य दानेन
विप्राखेर्बुद्धिरेव प्रयोजिका नान्येत्याशयेनाह—तस्येति । यत्प्रति-
भृतं तेन विसृजे विप्रो यदि तुष्येत तर्हि तस्य विसृज्यात्यागं
अदाने निमित्तं कारणां किं न किमपि ॥ ६ ॥

स्वजीवनं कारणञ्ज्ज्ज्याह—भेय इति । कं ते साधव इति
तत्राह—दृष्ट्याङ्गिति । दृष्ट्याङ्गार्थशां देवेभ्यः स्वदेहं शोचः कपो-
ताय ततः प्रकृते कित्तप्राह—को विकल्प इति । विस्मतेषु धरा-
दिषु विकल्पः दास्यामि न चेति संशयः कः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सति विभवेऽर्थेति च प्राप्तं लोभाददातृणामैहकामुष्मिक-
सुखं न सत्यतोत्याशयेनाह—यैरियमिति । अनिर्वासिभः युञ्ज इति
शेषः । कालो यमः स्वर्गादिषां कानप्रभौ प्रस्नवान् “यं लोका
दानशालानां स तानाप्नोति पुष्कलान्” इति स्मृतीसिद्धलोकान
सन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१—८ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसागरार्थदीपिका ।

विशो ज्ञात्वार्षिणं विष्णुमवहाय गुरोर्वचः ।

ददौ हर्षाद्बलिः सोऽपि प्राप्त्वा हर्षाद्वैधत ॥

क्षणां तूष्णीमिति भगवद्विच्छाप्रातिक्रन्द्ये कुतो गुरोर्गुरुत्वमतो-
ऽस्याजालङ्घने न दोष इति निश्चकार्येति भावः ॥ १ ॥

अर्थादिकं न बाधेतेति तेन विप्रस्यैतादृशप्रलम्भाज्जर्म बाधेनेष
भक्तिं तु भजनीयस्य भगवतो ज्ञातस्यापि प्रलम्भनाद्व्याधेत मामिति
भावः ॥ २ ॥

प्राहादिरिति प्रहादपौत्रस्य मम भगवदानुकूल्यमेव स्वधर्म
इति गृहोऽभिप्रायः तेन प्रहादेनाऽस्यान्तःकरणं रूपया भक्तिबीजं
पूर्वमुपमेव सम्पतितु भूत्वा मन्देवकृपया प्राप्तेन प्रेम्णा सिद्ध एवा-
भूत् यदुक्तं “रुपासिद्धा यत्पत्नीधैराचनिशुकादयः” इति ॥ ३—४ ॥

अधन्यात् दारिद्र्यात् ॥ ५ ॥

यद्यज्ञादिकं कर्तुंसम्पत्तं मृतं हास्यति त्यक्ष्यत्येव तेन त्वदा-
क्षया किञ्चिन्मात्रेण दत्तेन विप्रभेज तुष्यति तर्हि तस्य तावन्मा-
त्रस्य त्यागे किं निमित्तं किं फलम् अतः सर्वमेव विसृजेतप्रत्यर्थं
मया दास्यत एवेति भावः । अत्र स्वदेहं विष्णुं ज्ञात्यापि प्रवृद्ध-
भक्त्युत्थमप्रमप्रणतिस्तुत्याद्यकरणां शुक्लाचार्यस्यासुराणां च
दुःखाभाषार्थमेव ज्ञेयम् अत एव विप्रशब्दप्रयोगो भावगोपनार्थ एव
ज्ञेयः ॥ ६ ॥

त्वं सर्वस्वमेव हितससीत्यत्रार्थं पूर्वाचारः प्रदृश्येतामिति चत्त-
प्राह—भेय इति । भूतानामपि भेयः किमुत स्वगृहमागतस्य विष्णोः

सुखभा युधि विप्रैर्षे ! ह्यनिवृत्तास्तनुत्यजः ।

न तथा तीर्थं आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः ॥ ९ ॥

मनस्विनः कारुण्यिकस्य शोभनं यदर्थिकामोपनयेन दुर्गतिः ।

कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवादृशां ततो वटोरस्य द्दामि वाञ्छितम् ॥ १० ॥ •

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारायंर्षिणी ।

असुमिरहन्तास्पदेषु घरादिषु ममत्वरूपेषु को विकल्पः दास्ये न वा दास्ये इत्यात्मकः अपि तु नैव विकल्पः किन्तु दास्याम्बेवेति निश्चय एवेति भावः ॥ ७ ॥

स्वकीर्त्यादिकमनपेक्ष्य मन्थरभोगार्थमेव न दानव्यमिति मतं तु नास्माकमभिमतमिच्छाह—वैरिति । युजेऽनिवर्तिभिः इयं भूः तेषां लोकान् पेटिकान् पारत्रिकांश्च काञ्चोऽप्रसीत् नाशयाञ्चकार लोकान् लोकोत्थभोगानिति वा ननु भुवि तैरधिगतं प्राप्तं यशोऽप्रसीत् मतः कीर्तिरेव साध्या नाम्यदिति भावोऽपि शुक्राद्यनुरोधेनैव स्थापितः । यस्तुनस्तु तस्य कीर्त्याद्यपेक्षाव मनसि नास्ति शुद्धमन्त्वादिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बटुरूपेण विष्णुमागतं बुध्वा बलिगुरुवाक्यमतिबहुव तस्मै हर्षाङ्गिपदपरिमितं भूमिं ददौ विष्णुरप्यवर्जतेति वयं वति-बलिरेवामिति विज्ञेन ॥ १ ॥

योऽर्थकामादिकं न बाधेत स गृहमेधिनां धर्म इति भगवता त्वया प्रोक्तं स्मर्यम् ॥ २ ॥

स्वस्य गृहमेधित्वेऽपि किञ्चिद्विशेषमाह—बोद्धं प्राङ्गादिः प्रहादस्य पौत्रः स कित्तवो भूतो यथा निराकरोति तद्वत् द्दामीति प्रतिभूला द्विजं कथं प्रत्याचक्षे निराकरोमि ॥ ३ ॥

बलीकपरमसख्यवादिनमृते सर्वे गिरिवनसमुद्रादिकं बोद्धुं धर्षुमखं मन्ये इति इयं भूकवाच ॥ ४—५ ॥

अस्मिन् लोकेऽने सत्यपि यज्ञनादिकं दास्यति स्वामिनं त्यक्त्यति यच्च सम्परेतं दास्यति तस्योभयविषयस्य त्यागे किं निमित्तं पक्षम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः । तेन विप्रस्तुष्वेच्छेत् तस्य निमित्तं फलं किं न भवति ? अपि तु भवत्येवेत्यर्थः । अतः सर्वस्वं विजानता पात्रे देयमेव ॥ ६ ॥

एतदेव कैमुतिकन्यायेनोपपादयति—भय इति । को विकल्पः संशयः ॥ ७ ॥

ननु, दानाङ्गोपरं इत्यत आह—वैरिति । युजे अनिवर्तिभि-रिचं भूः बुभुजे भूकान् न तु हत्ता तेषां लोक्यन्ते कर्म-फलानि भुञ्जन्ते वेस्ते लोका देहास्ताम् काञ्चः अप्रसीत् संह-तवान् अत एव भुवि यशोऽपि न भविततं न प्रहृष्टं भिक्त्वात् उ-दभरादीनिति भावः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीजानके नमः ॥

श्रीशुक्र उवाच ।

श्रीशुक्रदेवजी बोले, कि—जब कुशाचार्य अर्थात् श्रीशुक्राचार-रीजी ने बलि को इस प्रकार समुद्राये तब हे राजन् ! बलि बहू भर चुप होकर गुरुजी से सावधान होकर बोला ॥ १ ॥

बलिरुवाच ॥

राजा बलि बोले, कि—मझे गृहस्थियों का, धर्म बहुत ही सख्य कहा जो धर्म अर्थ कामयश और जीविका का कमी भी बाधा नहीं करता है ॥ २ ॥

परंच मैं अब धन के लोभ से ब्राह्मण को कैसे ना करूं "अवश्य देखेंगे" ऐसी प्रतिज्ञा करके और प्रहाद के घराने में उत्पन्न होकर कपटी के तरह कैसे वचन को पक्षई ॥ ३ ॥

असत्य बोलने से भागे और कोई बड़ा अधर्म नहीं है । ऐसा इस भूमि ने भी कहा है, कि—मैं सब के भार सहन करने को समर्थ हूँ परंच एक झूट बोलने बाधे के बिना ॥ ४ ॥

महाराज ! मैं नरक से नहीं डरता हूँ और अधम्य दुःख सागर से नहीं डरता हूँ न अपने स्थान से व्युत्त होने से डरता हूँ ॥ ५ ॥

जो अनादिक मरे हुए पुरुषों को आपही छोड़ देते हैं उसकी त्याग देना कामनसी बड़ी बात है ? यदि उससे ब्राह्मण का संतोष होता होता ॥ ६ ॥

महज्जन प्राणियों का भय अपने दुस्त्यज प्राणों से करते हैं जैसे इर्ष्यादि शिबि प्रभृति लोगों ने पराधे अर्थ अपने प्राण भी देदिये फिर भूमि आदिक ऊपर के पक्षियों में क्या संकल्प विकल्प है ? ॥ ७ ॥

हे प्रहाद ! जिन देव राजाओं ने इस पृथिवी को भोगी के फिर आज तक खोदकर नहीं आये, और काव ने उनको प्रस खिचे और उनको पृथिवी में बसा भी नहीं मिला ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायंर्षिपिका ।

देहत्यागादपि धनत्यागे कीर्तिर्भवतीत्याह—सुखभा इति । तनुं त्यजन्तीति तनुत्यजः तीर्थे पात्रे अतोऽतिदुष्करो धनत्याग एव मया कार्य इति भावः ॥ ९ ॥

तर्हि निर्धनत्वेन हेन्यं स्वादिति अत्रमाह—मनस्विन इति । बाहय

यजन्ति यज्ञक्रतुभिर्धमादृता भवन्त आम्नायविधानकोविदाः ।

स एव विष्णुर्वरदोऽस्तु वा परो दास्याम्यमुष्मै क्षितिमीप्सितां मुने ! ॥ ११ ॥

यदप्यसावधर्मेण मां बध्नीयादनागसम् ।

तथाऽप्येनं न हिंसिष्ये भीते ब्रह्मतनुं रिपुम् ॥ १२ ॥

एष वा उत्तमश्लोको न जिहासति यद्यशः ।

हत्वा मैनां हरेद्युद्धे शयीत निहतो मया ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवमश्रद्धितं शिष्यमनादेशकरं गुरुः ।

शशाप दैवप्रहितः सत्यसन्धं मनस्विनम् ॥ १४ ॥

दृढं पण्डितमान्यज्ञः स्तब्धोऽस्यस्मदुपेक्षया ।

मच्छासनाऽतिगो यस्त्वमचिराद्भयसे श्रियः ॥ १५ ॥

एवं शप्तः स्वगुरुणा सत्यान्न चलितो महान् ।

वामनाय ददावेनामर्चितोदकपूर्वकम् ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाधेदीपिकायाम् ।

तादृशानामप्यर्थिनां कामोपनयेन कामपूरणेन दुर्गतिर्दैन्यमिति यत्तच्छोभनं भद्रमेव भवादृशानां तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति किं पुनर्धेकत्वमित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु, नायं षट्ः किन्तु विष्णुस्तत्र शत्रुरित्युक्तं तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह—यजन्तीति । परः शत्रुर्वास्तु ॥ ११—१२ ॥

● यद्यदि यशो न जिहासति तर्हि युद्धेऽपि मां हरेत्तं भूमिं हरेत् शयीत वा सत्यसन्धः सन् मम चित्ते शयीतेति वास्तवोऽर्थः ॥ १३ ॥ अभ्यक्षितमजातभयम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देहादपि प्रियस्य धनस्य त्यागादेव कीर्तिर्भवतीत्याह—सुलभा इति । हे विप्रर्षे । युद्धे तनुं देहं त्यजन्तीति तथा तादृशाः सुलभाः बहवः अनुवृत्ताः जाता बभूवुरित्यर्थः । तथा तीर्थे सत्पात्रे भयवा ये सर्वस्वं त्यजन्ति ते नाऽनुवृत्ताः अनोऽतिदुष्करो धनत्याग एव मया भाव्य इति भावः । अतिवृत्ता इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥

तर्हि निर्जनस्थेन दैन्यं स्यादित्यत्राह—मनस्विन इति । अर्थिनां कामपूरणेन दुर्गतिर्दैन्यमिति यत्तन्मनस्विनो विवेकिनः कारुणिकस्य शोभनं भद्रमेव किंपुनर्भवादृशां प्रह्लादविदां तद्भद्रमेवेति षकव्यं ततोऽस्व षटोर्वाङ्मिन्नं वदामि ॥ १० ॥

ननु, नायं षट्ः किन्तु विष्णुस्तत्र शत्रुस्तर्हि तु सुतरामेव दास्यामीत्याह—यजन्तीति । वेदांक्तपद्माद्यनुष्ठानकुशाः भवन्तः

[६५]

आदृतास्त्वन्तः क्रतुर्मियज्ञैश्च मसोमकैरसोमकैश्च यागैर्षे विष्णुं यजन्ति आराधयन्ति स एव नदुर्धरो विष्णुर्भुना मम वरदो वा परः शत्रुर्वाऽस्तु सर्वथाऽस्मै भूमिमीप्सितां हे मुने ! दास्याम्येव ॥ ११ ॥

तर्हि तृतीयपादस्यास्पदाभावेन हेतुना त्वां बध्नीयादनागत आह—यदिति । अनागसं सार्धस्वस्वमर्पणान् निरपराधिनं मामस्वा-वधर्मेण यदि बध्नीयात्तथाप्येनं भूतब्राह्मणशरीरं न हिंसिष्ये न हनिष्यामि बन्धनमप्यनुमन्ये नाहं शिरोमीति पूर्वमपेक्षितव्यमिति भावः ॥ १२ ॥

किञ्च यद्युत्तमदलोकः विष्णुस्तर्हि यशः कीर्तिं न जिहासति त्यक्तं नेच्छति सर्वस्वं प्रतिगृह्य मां वधा स्वकीयेषु पुत्रेषु यशः न विहन्तीति भावः । किन्तु मां युद्धे हत्वा एतां भूमिं हरेत् मां हन्तमस्यर्थश्चेत् मया निहतो युद्धे शयीत वा इति तु नाथः । किन्तु शयीत इति तु काकुः किं शयीत एतत् दिक् ॥ १३ ॥

इत्यमश्रद्धितं श्रद्धास्य न सञ्जातस्य श्रद्धितस्ते स्वस्वाज्ञामस्वी-कुर्वाणं शिष्यं बलिं शुको देवर्षीदितः शशाप शापानहर्षं सूच-यन्निर्वाणान्प्रि—सत्ये सत्या अभिप्रायः यस्य ते प्रशस्तमनस्कम् ॥ १४ ॥

शापमेव दर्शयति—दृढमिति । त्वं दृढं नूनं पण्डितमात्मानं मन्यसे इति तथा वस्तुतस्तव हः अत एव स्तब्धः सर्वस्वनाशप्रसक्तावपुत्रं पटुरस्मीति गवयुक्तस्य मच्छासनात्मिकान्तवान् अतस्त्वं मम गुरोरुपेक्षयाऽचिराद्देव श्रियस्त्रैलोक्याधिपत्याद्भयसे ॥ १५ ॥

इति इत्थं गुरुणा शप्तं प्रि सत्यान्न चलितो महान् दृढसङ्कल्पो बलिर्वामनायाचितोदकपूर्वकमेतां भूमिं ददौ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भजवचनार्थकृतपदरत्नावली ।

पात्राभावात् दास्यान् तस्मिन् सति दातारः सुखमा इति तत्राह—युधीति । यथा युधि युद्धादनिवृत्तास्तनुत्यजः शरीर-त्यागिनः सुखभासाया तीर्थं पात्रे प्राप्तिं भ्रूयात् धनत्यजः धन दातारो न सुखमा इत्यन्वयः ।—

“तीर्थं मन्त्राद्युपाध्याये शास्त्रेष्वभिसि पावने ।

पात्रोपायावतारेषु स्त्रीपुंसं योनिसङ्घयोः” ॥

इति यावन् “पराचच्छापांवनुजुस्त इन्द्रा यज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः” इति ॥ ६ ॥

ननु, सर्वस्वदाने स्वजीवनहानिखण्डकेशः क्यादिति यदुक्तं तत्राह—मनस्विन इति । अर्थकामाय याचमानाय कामितार्थ-दानेनोपनयो गृहप्रति प्रस्थापनं यत्नं दुर्गतिद्वारिद्र्यखण्डना-नाशो भवतीति यत्तत्कारुणिकस्य मनस्विनं उदारस्य शोभन-मिहामुत्र सुखसाधनं स्यात् भवादशां ब्रह्मविद्वां सर्वस्वदानात् क्लेशः सुखहेतुरिति किम्पुनः किमु शक्यं फलितमाह—तत इति ॥ १० ॥

अयं वदुरपि यः कश्चन न भवतीति दर्शयन् स्वस्य हरि-विययं ज्ञानं सूचयन्नाह—यजन्तीति । क्रतुभिः सङ्कल्पैः सम-तन्तुसंघैर्वा ॥ ११ ॥

ब्रह्मननुं ब्राह्मणं वदुम् ॥ १२ ॥

जिहासति त्यक्तमिच्छति मा मां एनां गाम् ॥ १३ ॥

अभ्रञ्जितं अभ्रयुषोपेतं प्रहितः प्रेरितः सत्यसन्धं सत्यप्रतिबन्धम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

नहि युद्धेनैव प्राणास्त्वज्जनां तत्राह—सुखमेति । यद्यपि धनाद्य-पेक्षया प्राणा अन्तरङ्गास्तथापि मोहात् सर्वे एव धनादरेवान्त-रङ्गत्वं मन्यन्ते इति भावः ॥ ६—११ ॥

शुक्रानुज्ञापनार्थमेव सन्तोषयन्नाह—यदीति द्वाश्याम् । वास्तवार्थ-स्तु नैर्दर्शितः शिरसि पदार्पणप्रार्थनान्तरमेव हि तादृशी भक्तिर्जातेति भक्तिस्वाभासस्य समाधानञ्च ॥ १२ ॥

भीतरमेव दर्शयति एष इति ॥ १३—२० ॥

श्रीमद्भिश्चनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च युद्धे निवृत्तिरहितस्यापि दाने निवृत्तिरहितः अधिक-यशस्विन इत्याह—सुखमा इति । तीर्थे सर्वप्रदाने अनस्तनुत्यागादपि धनत्यागो दुष्करः स एव मया कर्तव्य इति भावः ॥ ९ ॥

ननु, तर्हि तत्र द्वारिद्र्यं भविष्यतीति तत्राह—मनस्विनो दान-धीरस्य शोभनमेतदेष यत् अर्थिनां याचकानां याहशानामपि कामोपनयेन कामपूरणेन दुर्गतिः वारिद्र्यं “द्विद्रादुर्गतौ” इति दुर्गतिद्वारिद्र्ययोस्तुल्यायत्वात् भवादशानां तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति किं पुनर्पकव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

ननु, नायं वदुः किन्तु विष्णुस्तत्र शत्रुरित्युक्तं तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह—यजन्तीति । परः शत्रुर्वास्तु ॥ ११ ॥

भीतमिति विष्णुत्वपि ब्राह्मणतनुत्वहेतुकम् । भयमस्यावश्य-म्भाधीति भावः ॥ १२ ॥

एष नै निश्चितमुत्तमश्लोक एव यद्यस्मात् स्वयशो न जिहासति अने भूमिर्न दातव्येति मयांके याचन्नामङ्गपरामवमसहमानेनानेन तर्हि युद्धं देहीति प्रार्थिते मयि चामित्युक्तवति सति युद्धेमां इत्या एतं भूमिं हरेदेव, ननु, महावीरास्वसो यस्य परामर्षोऽपि सम्भवेदिति चेत्तत्राह—शरीतेति । मया निहतां युद्धं शरीतेति काकुः नैव शरीत विष्णोरवध्यत्वाद्वा इति भावः । यद्वा भेत्यस्यावृत्त्या अस्मदर्थे निषेधार्थे च वर्तमानाङ्गिनापि काका सङ्गतिः ॥ १३ ॥

अभ्रञ्जा सञ्जाताऽस्येत्यभ्रञ्जितं देवेन भगवत्प्रेमसुखप्रतिकूलप्राप्ती-नापराधोत्थनाभागेन प्रेरितबुद्धिः सत्यप्रतिबन्ध उत्तममनस्कम् ॥ १४ ॥

पण्डितमानी पण्डितामां माननीयः न विद्यते हो यस्मात्सः अस्मदुपेक्षया अस्मत्कर्तृकया उपेक्षयापि स्तब्धः भवाभावाद्-नम्रः मच्छासनमतिक्रम्य गच्छसि विष्णुमिति भावः । तस्मात् न) शिरादपि भियो भ्रद्यते भगवद्दत्तां नित्यां सम्पदं प्राप्स्यसीत्येवं वास्तवार्थः ॥ १५ ॥

एनां भूमिं उदकदानपूर्वकम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युद्धशरान् स्वार्थपराभिन्वयित्वा दानशरान् प्रद्यंसति—सुखमा इति । तीर्थे पात्रे ॥ ६ ॥

ननु, सर्वस्वदाने निर्धनस्य दुर्गतिर्भविष्यतीति आह—मन-स्विन इति । यादृशतादृशमपि अर्थिनां कामोपनये कामपूरे कारुणिकस्य कामपूरकस्य दुर्गतिर्न भवति किन्तु शोभनं भवति “नहि कस्याप्युदकच्छिद् दुर्गतिं तात गच्छति” इति श्रीमुक्-षचनात् ॥ १० ॥

यज्ञैः क्रतुभिश्च असोमैः ससोमैर्यगैः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यदि एष प्रसिद्धः लौकिको जनस्तर्हि मयां निहतः शयीतः यदि भवेत्प्रोक्तो वै निश्चितम् उत्तमश्लोकस्तर्हि सर्व-श्वरत्वेन सर्वजयित्वाकीर्तिरूपं यशो न जिहासति त्यक्तुं ने-च्छति पराजयं नाहंतीत्यर्थः । अतो दानं विनापि मा मां इत्या-पनाम भुवं हरेत् अतः कुतो दास्यामीति भावः ॥ १३ ॥

अद्या संजाताऽस्येति अस्मितस्तद्विपरीतं दानप्रतिज्ञात्यागेऽजात-अस्मित्यर्थः । अत एवानाहंशकम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे विप्रर्षे युद्ध में शरीर त्याग करने वाले बाहे। बहुत से मित्र सके पर पात्र के जाने पर धन त्याग करने वाले दुर्धम हैं ॥ ६ ॥

विन्ध्यावल्लिस्तदागत्य पत्नी जालकमालिनी ।
 आनिन्ये कलशं हैममवनेजन्यपां भृतम् ॥ १७ ॥
 यजमानः स्वयं तस्य श्रीमत्पादयुगं मुदा ।
 अवनिज्यावहन्मूर्ध्नि तदपो विश्वपावनीः ॥ १८ ॥
 तदाऽसुरेन्द्रं दिवि देवतागणा गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
 तत्कर्म सर्वेऽपि गृणन्त आर्जवं प्रसूनवर्षैर्वृषुर्मुदाऽन्विताः ॥ १९ ॥
 नेदुर्मुहुर्दुन्दुभयः सहस्रशो गन्धर्वाकिम्पूरुषाकिन्नरा जगुः ।
 मनस्विनाऽनेन कृतं सुदुष्करं विद्वानदाद्यद्रिपवे जगन्नयम् ॥ २० ॥
 तद्वामनं रूपमवर्धताऽद्भुतं हरेरनन्तस्य गुणत्रयात्मकम् ।
 भूः खं दिशो द्यौर्विवराः पयोधयस्तिर्यङ्मृदेवा ऋषयो यदासत ॥ २१ ॥
 काये बलिस्तस्य महाविभूतेः सहर्त्विगाचार्यसदस्य एतत् ।
 ददर्श विश्वं त्रिगुणं गुणात्मके भूतेन्द्रियार्थाशयजवियुक्तम् ॥ २१ ॥
 रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयोर्महीं महीध्रान्पुरुषस्य जङ्घयोः ।
 पतन्निणो जानुनि विश्वमूर्तेरूर्वोर्गणां मारुतमिन्द्रसतनः ॥ २३ ॥
 सन्ध्यां विभोर्वासति गुह्य एक्षत्प्रजापतिञ्जघने आत्ममुख्यान् ।
 नाभ्यां नभः कुक्षिषु सप्तसिन्धूनुरुक्रमस्योरसि चर्त्तमालाम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

कार्त्तिक मनस्वी की यदि किसी भिक्षु की कामना पूरी करने में बुर्गति भी हो, तो वह भी शोभा ही है। और फिर आप सदा वेद वेत्ताओं के लिये बुर्गति हो तो क्या ही कहना ? तस्मात् इस बटुको जो बाँधित होगा वह अवश्य ही दूंगा ॥ १० ॥

हे मुने! आस्ताय के विधान में जो विद् आपलोग जिस को बड़े आदर पूर्वक बच्चों से यजन करते हैं वह सम्पूर्ण बाँधित देने वाले यदि विष्णुही हैं अथवा और कोई दूसरा ब्राह्मण हाँ अब तो मैं इसको इच्छित भूमि दूंगा ही ॥ ११ ॥

यद्यपि यह पश्चात् निरपराधी मेरे को भँसे ही बाँधे तो भी मैं इस अब भीत को पीडा नहीं दूंगा। क्योंकि ? वैरी भी हो तो भी आपका ही का शरीर तो है ॥ १२ ॥

और यदि यह उत्तम श्लोक अर्थात् विष्णु भगवान् हैं और अपने यश को बाँहेंगे तब हमको मारकर भी पृथिवी का लुहा लेंगे। और जो विष्णु नहीं है और अन्धाय करेगा तो मेरे से निहत होकर पृथिवी में शयन करेगा ॥ १३ ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बाजे, कि-इस प्रकार गुरु वाक्य में नहीं अज्ञा करने वाले और आज्ञा नहीं करने वाले शिष्य को प्रारब्ध के यश

होकर शुकाचारी ने शाप दे दिया, पर शिष्य तो सत्य प्रतिष्ठा वाला और मनस्वी रहा कुछ न बाँधा ॥ १४ ॥

शुकाचारीजी ने कहा कि—हे ब्रह्म ! तू निश्चय आपको पंडित मानने वाला है और हमारी उपेक्षा से रुन्ध है, जब तू ने हमारी आज्ञा का उल्लंघन कर दिया तो अब तू योंड ही काब में भी से भृष्ट होजायगा ॥ १५ ॥

गुरुजी ने इस प्रकार शाप दिया तो भी राजा सत्य से खला-यमान नहीं हुआ, क्योंकि ? महान् है, वम फिर धामन जी को पूजन करके जब से तत्कल्प पूर्वक इस पृथिवी को दिया ॥ १६ ॥

भीधरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

जालकं मुक्तमर्याद्विधेयस्तमालावृती अवनेजनीनामपां कलशं भृतं पृगंम ॥ १७—२० ॥

अवधेत वाङ्मनः प्रतिगृह्यतामिति बलिना पूर्वमुक्तत्वात् गुण-त्रयमात्मनि यस्य तत् अत एव भूः खमित्यादयो यद्यस्मिन्नासत स्थितवन्तः ॥ २१ ॥

ऋत्विगादिसहितो बलिस्तस्य हरेः काये पतन्निभ्वं ददर्श ॥ २२ ॥ तैद्व प्रपञ्चयति-रसामिति पादोर्नैः सप्तभिः । मारुतं गयं वायु-

श्रीश्वरस्वामिकृतभावापदीपिका ।

सङ्गम इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः इन्द्रपदे स्थितत्वात् अचष्ट
प्रेक्ष्यत ॥ २३ ॥

आत्मा स्वयं बलिमुत्थो येषां तानसुरान् ऋद्धमाणां नक्षत्र-
पंक्तिम् ॥ २४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव प्रपञ्चयति-निध्यावलिर्निति । बलेः पत्नी विन्ध्यावलिर्निति
प्रतीक्षा सा जाडकमालिनी जाडकं मुक्ताभरणाविशेषः तस्मालिनी
तदा आगत्यावेनजनीनां पादप्रक्षालनार्थानामपांमार्द्राभृतं, पूर्णं इमं
कक्षशमानिन्ये आनीतघनी ॥ १७ ॥

ततो यजमानो बलिः तस्य भगवतो वामनस्य भीमत्पादद्वयं
मुदा प्रक्षालय तदपः प्रक्षालनीः अपः विश्वपावनीमुत्थयदत् ॥ १८ ॥

तदा द्वित्रि स्थिता देवगणाः गन्धर्वादयो निर्भयास्सन्तः
सर्वे तस्य बलेर्दानरूपं कर्मोभितः प्रशंसन्तः आदरात्सुरेन्द्रं प्रसून-
वर्षेमुदा युक्तास्सन्तो वृषुः ॥ १९ ॥

दुःसुभयः सहस्रशो नेतुः गन्धर्वादयो जगुः गान-
प्रकारमेव दर्शयति । मन्त्रिणां नानेन बलिना कृतमितरेदुष्करं
हि यतोऽयं विद्वान् त्रिपदे पादत्रयाय त्रिविक्रमाय वा जग-
त्रयमदात् ॥ २० ॥

इत्येवं सर्वेष्वभिगृणात्सु सत्सु तद्वरेरनन्तस्य यागने रूपं तद्वृत्तं
वधानतया अयञ्जत वाञ्छितं प्रतिगृह्यताम् इति बलिना पूर्वमुक्तत्वा-
ल्लोकत्रयमपि वाञ्छितं प्रतिगृहीतुमवर्जयति भावः । तद्विहितं रूपं
विशिनष्टि, गुणात्रयं गुणात्रयमकं जगदात्मनि स्वस्मिन्व्यस्य तत्
अन एव भूः स्वमित्यादयो यस्मिन्नाभत स्थिताः ॥ २१ ॥

तदा ऋत्विगादिसहितो बलिर्महाविभूतस्नस्य भगवतः काये
गुणात्रयपरिष्कारमकजगदाश्रयभूते भूतपञ्चकादियुक्तमेतत्कृत्स्नं
विश्वं ददशं ॥ २२ ॥

तदेव प्रपञ्चयति-रसामिति पादोनेः सप्तभिः । पादतले रसां
रसातलमशोकमचष्टापदयत तथा पादयोः महीं पुरुषस्य भगवतो
जङ्घयोर्महीधान् पर्वतान् जानुनि पताञ्जलाः पक्षिणाः विश्वमूर्त्तभोग-
वत ऊर्ध्वोमोरुगं गणा वायुमङ्गामद्भेनां बलिः इन्द्रस्य सेनेव
सेना यस्य न इन्द्रपुरे स्थितत्वादाचष्टेत्यनुपपन्नः । ऐच्छदित्यपकर्षो
वा ॥ २३ ॥

विभोर्वासास वस्त्रे सन्ध्यां जघन आत्मा स्वयं बलिमुत्थो येषां
तान् प्रजापतीनसुरान् नाश्यां तपोन्तरिचं कुक्षिषु सप्तासिन्धून्
समुद्रान् उरुकमस्य भगवत उरासि नक्षत्रपङ्क्तिम् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्धकृतपहरन्तावधी ।

जाडकैः कुङ्कुमलेः कृता माताऽस्वा मस्तीति जाडकमालिनी
"जाडकं कोरकं कषिककुङ्कुमकुक्षानि तुक्ष्यानि" इति हज्यायुधः
अपां भृतं पूर्णं जले अघनेजनी प्रक्षालनमिच्छन्ती ॥ १७ ॥ १८ ॥
आर्ये ज्ञानिनम् असुरेन्द्रम् ॥ १९ ॥

विद्वान्दानफले शत्रुरिति वा स्वजानिरिपथे वामनाय जगि-
त्रयमदादिति यत्तस्मादनेन मनस्विना बलिना सुदुष्करं कृत-
मित्युक्त्वा जगुः ॥ २० ॥

भूजादयो यस्मिन् रूपे आसन् सावकाशं स्थिताः तद्वा-
मनमगुनरं रूपमवर्धतेत्यन्वयः । गुणात्रयस्यात्माकृतिर्बेनं तत्तथा
तत्—

"आत्मा जीवे कृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि !
यत्संकेऽप्रौ मतो वातेऽप्यायुः सुकरमुखकौ" ॥

इति यादवः ॥ २१ ॥

अर्थाः शब्दादयश्च आशयो बुद्धिर्वा ॥ २२ ॥

महीधान् पर्वतान् इन्द्रभेनो बलिः ॥ २३ ॥

स्वात्ममुख्यं भृत्येषु मुख्यम् ऋद्धमाणां नक्षत्रपंक्तिम् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

गुणात्रययुक्त आत्मा यत्र यदिति गुणात्रयसम्बन्धितं यथा-
स्यात्तथाऽनञ्जत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

गुणा ऐश्वर्यादयः षट् तदात्मकेः ॥ २२ ॥

इन्द्रभेन इति नूनं बलेर्नामैव स इन्द्रसेनो भगवत् पदाम्बुजं
इति भीमशमात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

परमस्वजावत्यसूर्ये पश्यापि राक्षी मर्त्तुंकिनिष्ठामवगम्या-
नन्दाश्रुतिमिता हर्षोत्थं चापत्यं निन्हांतुमशक्तुवती दासी-
रप्यनपक्षमाया कक्षशं वहन्ती बर्हिर्निष्क्रामेत्याह-विन्ध्यावलि-
रिति । जाडकं मल्लिकाद्यपककोरक इति केचित् सपुष्पाति-
कोमलफलमित्यस्ये "क्षारको जाडकं क्लीबे" इत्यमरः । जाडकं मुक्ता-
भरणाविशेष इति स्वामिचरणाः अघनेजनीनामपां कक्षशं भृतं
पूर्णम् ॥ १७—१८ ॥

तत् तस्य कर्म आजैवमकौटिल्यं च गृणात्तः स्तुवन्तः ॥ १९-२० ॥

अयञ्जत वाञ्छातः प्रतिगृह्यतामिति बलिना पूर्वमुक्तत्वात्
गुणात्रयं मया तत्कार्यं च आत्मनि सर्वाधिष्ठानत्वात् स्वस्मि-
न्नेव यस्य तत् अत एव भूः स्वमित्यादयो यद्यस्मिन् आसत
स्थितवन्तः ॥ २१ ॥

गुणानाम् आत्मके उत्तमाधिष्ठानरि भूतानि च इन्द्रिबाधि च
अर्थाः शब्दादयश्च आशयोऽन्तकरणानि च जीवांश्च तैर्युक्तम् ॥ २२ ॥

तदेव प्रपञ्चयति-रसामिति पादोनेः सप्तभिः । रसां भूतकं
महीं भूतलो परिस्थान् नगरगृहादृहृक्षादीमित्यर्थः । महीधान् तदु-
परिगतान् पर्वतानित्यर्थः । पतात्रियास्तुपरिचरान् पक्षिणः माकृतं
गयां वायुसङ्गम इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य सः ॥ २३ ॥

आत्ममुख्यान् बलिप्रधानानसुरान् भूतबास्थितोऽपि बलिः
स्त्रेषां तज्जघनाधिष्ठानत्वाज्जघन पथैस्त इत्यर्थः । एवमप्रेपि
क्षेपम् ॥ २४ ॥

हृद्यङ्ग ! धर्मं स्तनयोर्मुंरारे ऋतं च सत्यं च मनस्यथेन्दुम् ।
 श्रियं च वक्षस्यरविन्दहस्तां कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् ॥ २५ ॥
 इन्द्रप्रधानानमरान्भुंजेषु तत्कर्णयोः ककुभो द्यौश्च मूर्ध्नि ।
 केशेषु मेघाञ्कूसनं नासिकायामक्षणाश्च सूर्यं वदने च वह्निम् ॥ २६ ॥
 वाग्ण्यां च क्नुदांसि रसे जलेशं भ्रुवोर्निषधं च विधिं च पक्ष्मसु ।
 अहश्च रात्रिं च परस्य पुंसो मन्युं ललाटेऽधर एव लोभम् ॥ २७ ॥
 स्पर्शं च कामं नृप ! रेतसांऽभः पृष्ठे त्वधर्मं क्रमणेषु यज्ञम् ।
 छायासु मृत्युं हसिते च मायां तनूरुहेष्वाषधिजातयश्च ॥ २८ ॥
 नदीश्च नाडीषु शिला नखेषु बुद्धावजं देवगणानृपींश्च ।
 प्राणेषु गात्रे स्थिरजङ्गमानि सर्वाणि भूतानि ददर्श वीरः ॥ २९ ॥
 सर्वात्मनीदं भुवनं निरीक्ष्य सर्वेऽसुराः कद्रमलमापुङ्ग ! ।
 सुदर्शनं चक्रमसह्यतेजो धनुश्च शार्ङ्गं स्तनयित्नुघोषम् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जालकं मुक्ताभरणविशेषस्तम्बमालावती भवनेजनीतां चरणाप्रक्षालनार्थानामपामद्भिः भृतं पूर्णम् ॥ १७—२० ॥

तद्दामनं रूपम् अत्यद्भुतं यथा भवति तथा अवर्द्धत मम ईदृश्या स्वस्मितामित्युक्तवाङ्मोहात् प्रतिगृह्यतामिति विपुलाप्युक्तत्वात् लोकत्रयं गृहीतुं किञ्चिदेवावर्द्धत तद्देह-महर्षे तु "केदग्निध्यायगणितागडपरानुचर्यावाताध्वरोमविधरस्य च ते महिर्धम" इत्यादौ द्रष्टव्यम् गुणत्रयं प्रधानमात्मनि यस्य ज्येष्ठं भूत एव ऋषादयः यद्यत्र आसत स्थितवन्तः ॥ २१ ॥

गुणात्मके स्वाभाधारणगुणाभये तस्य कायेन ऋत्विगादि-सहितो बलिः एतद्विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥

तदेव वर्णयति—रसांमिति, पादोनेः सप्तभिः । रसां भूवि-रात्मिकां गृही भुवि उपरि भागं तदुपरि गतान् गृहीतान् तदुपरिचरान् पतत्रिणः मारुतगणं वायुसङ्घं पादतलादिषु यथाक्रमम् इन्द्रस्य सेनेव सेना यस्य स बलिः अचष्ट अप-श्यत् ॥ २३ ॥

आत्मा स्वयं बलिस्तत्प्रधानान् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

उस समय पर रानी विध्याबलि जी मुक्ताओं के आभरणों की माला पहिरे हुए श्रीवामनजी के चरणा धोंग के लिये जल के भरे हुए सोने के कलश को ले आई ॥ १७ ॥

और यजमान राजा बलि श्रीवामनजीके छोटे २ श्रीमन्चरणार विन्दों को आनन्द से प्रक्षालन कर उस भुवन पवित्र करने वाले जल को मस्तक पर धारण करते हुए ॥ १८ ॥

उस समय आकाश में देव गण, गंधर्भ, विद्याधर, सिद्ध,

चारण, ये सब ही बलि के इस भाजव काम को गाने हुए बड़े हर्षित होकर बलि के ऊपर पुष्पों की वर्षा करने हुए ॥ १९ ॥

और चारचार द्रुमुभी घाजने लगी, तथा हजार हों गंधर्भ कि—पुरुष, किन्नर लोग गाने लगे, कि—इस मनस्वीने चडाई तुम्हें किया, क्योंकर ? जानकर भी बेरी को लोगों जगत दे दिया ॥ २० ॥ वस फिर तो यह अनंत हरि का अद्भुत वामन रूप गुणात्रयात्मक बढने लगा कि—जिसमें पृथिवी, आकाश, विशाये, स्वर्ग, पताल, पयोधि, मनुष्य, देव, ऋषि, इत्यादि ये सब स्थित हैं ॥ २१ ॥

उस समय पर राजा बलि ने महाविभूति श्रीहरि के गुणात्मक शरीर में ऋत्विक् आचार्य और सभामंडों के सहित त्रिगुणात्मक सम्पूर्ण भूत, इन्द्रिय, अर्थ, भाषय, जीव, युक्त विश्व का देखा ॥ २२ ॥

रसातल को पुरुष के चरणतल में देखा, और चरणों में पृथिवी को देखा, और विश्वभूति के आनुदेश में पत्तियों को, ऊरु अर्थात् जाँधों में महितसमुह को इन्द्रभन ने देखा ॥ २३ ॥

तथा विभु के चरणों में संख्या को देखा, गुहस्थल में प्रजापतियों को और जघन में अपते से आदि लेकर सब देवों को देखा, तथा नाभि में नग, दुर्द्धि में सानो समुद्रों को, और उरु-क्रम के वक्षस्थल में नक्षत्र माला को देखा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अङ्ग, हेराजन् ! ममस्तान् रेफांश्च शब्दान् ॥ २५ ॥
 द्यौश्च द्यां च ॥ २६ ॥
 कृते रसनं ॥ २७ ॥

पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी ।

विद्याधरोऽसिः शतचन्द्रयुक्तस्तृणोत्तमावक्षयसायकौ च ॥ ३१ ॥

मुनन्दमुख्या उपतस्थुरीशं^(१) पार्षदमुख्याः सह ङोकपालाः ।

स्फुरत्किरीटाङ्गदमीनकुण्डलः भीवत्सरत्नोत्तममेखलाम्बरैः ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायंशीपिका ।

रेतसा रेतसि क्रमयोषु पाद्विन्यासेषु भ्रौषधिजातय भ्रौषधि-
जातीः ॥ २८ ॥

प्राणोऽपिन्द्रियेषु ॥ २९ ॥

सर्वान्मनीत्यादिवाक्यान्तरम् । सुदर्शनमित्यादीनामीशमुपतस्थु-
रित्युत्तरंगाऽन्वयः ॥ ३० ॥

विद्याधरसंज्ञोऽसिः ॥ ३१ ॥

मीनकुण्डलं मकरकुण्डले स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य
सः ॥ ३२ ॥

भीमङ्गीराराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गङ्गा हे राजन् ! इदि धर्मं सुरारेः स्तनयोः ऋतं च शब्दसत्यमर्थ-
सत्यं च सत्यं च तदभिमानिदेवतामित्यर्थः । अथ मनसि चन्द्रमसं
वक्ष्यस्वरविन्दं च हस्ते यस्यास्तां शिष्यं लक्ष्मीं कण्ठे सामानि
समस्तान् रेफांश्च शम्भोदीन् ॥ २५ ॥

भुजेषु इन्द्रः प्रधानो मुखो येषां तान् सुरान् तस्य भगवतः
कण्ठयोः ककुमः दिशः मूर्द्धि द्यौः द्यां च केशेषु मेघान् नाभिकायां
श्वसनं श्वासात्मकं वायुं बाह्यानायोरुक्त्यादक्षणां नत्रयोः सूर्यं वदने
मुखे बह्निम् ॥ २६ ॥

वाग्याप्तुच्छ्वाभि वेदान् रभने रसनेन्द्रिये जलेशं वरुणं भ्रुवो-
र्निषेधं निवृत्त्यात्मकं शास्त्रार्थं विधिं प्रवृत्त्यात्मकं शास्त्रार्थं पक्षमसु
अहश्च रात्रिश्च परमपुरुषस्य ललाटे मन्युमधरोऽग्रे लोभम् ॥ २७ ॥

स्पर्शं त्वगिन्द्रिये कामं रेतसा जलं पृष्ठे त्वधर्मं क्रमयोषु पाद-
न्यामेषु यन्त्रं ज्ञायासु मृत्युमस्तकं हसितं मायां तनूहेषु लोभसु
भ्रौषधिजातीः ॥ २८ ॥

नाडीषु नदीः नक्षत्रेषु शिलाः वृद्धौ भजं प्रज्ञायां देवगणा-
नृप्यांश्च प्राणेषु इन्द्रियेषु गात्रे चराचरात्मस्त्वानि भूतानि सर्वाणि
परस्परविलक्षणान्यपश्यत् ॥ २९ ॥

इत्थं सर्वात्मनि कृत्स्नजगदाश्रयभूते भगवतीदं भुवनं विश्वं
निरीक्ष्य अङ्गु हे राजन् ! सधेऽसुराः कदमखं किमेतदित्यार्थं दुःखं
वा प्रापुः सुदर्शनञ्जकमित्यादीनामीशं शृणुवन्तम् उपतस्थुरित्युत्तर-
ंगाऽन्वयः । चक्रं विशिनष्टि, सुदर्शनाभिधमसह्यं तेजो यस्य. भ्रु-
र्विशिनष्टि, शास्त्राभिधं स्तनयित्नांरिव घोषो यस्य तत् ॥ ३० ॥

जलजं शङ्खं विशिनष्टि, पाञ्चजन्याभिधः पर्जन्यस्येव घोषो
यस्य. गदां विशिनष्टि, कौमोदक्यभिधा तरस्विनी वक्ष्यती मसि खड्गं
विशिनष्टि, विद्याधरोऽभिधो वा विद्याया आधारः तस्यैव नन्दक इति
नामास्तरश्च तं चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्य तेन चर्मणा खेटाख्येन

(१) स्वपार्षदमुख्याः इति वीर० ।

युक्तः त्रयोत्तमो नृणांभ्यो विशिनष्टि ब्रह्मसायकामिधो इदं-
मन्वर्थं नाम ॥ ३१ ॥

(१) सुतम्बनः मुखः आदिर्घेषां ते हरेः पार्षदाश्च ङोकपालैः सहिता
ईशमुपतस्थुः ईशस्य समीपे स्त्रस्त्रस्थानेषु स्थितवन्त इत्यर्थः । तथा
हे राजन् उरुक्रमो मगवान् स्फुरद्भिः किरीटादिभिः मधुमत्तानां
स्रक् पंक्तिर्बन्धां तथा वनमाद्यया चावृत्तौ व्याप्तोऽलङ्कृत इति
यावत् रराज तत्र मीनाकारे कुण्डले रत्नोत्तमः कौस्तुभः कुण्डले
इत्यन्तस्य पृथक्पदत्वे स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य सः भीमरसा-
दिभिर्बन्धमाद्यया चावृत्तो रराजेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

समस्तरेफान् सर्वशब्दान् ॥ २५ ॥ २६ ॥

रसे रसनार्थं मय्युं क्रोधाभिमानिनं हेवम् ॥ २९ ॥

रेतस उद्भूतम् ॥ २८—३० ॥

विद्याधरो विद्याधरसम्बन्धी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमङ्गीरगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इद्यमिति पञ्चकम् । तत्र अधर एवेत्यस्मादेवकारः सर्वत्र बोध्यः
अधरप्रकाशाप्रकाशयोर्लोभाभावात्तस्मिन् लोभत्वं ज्ञायासु
तत्प्रकाशप्रतिकूलेषु भावेषु हसिते कौतुकविशेषे तदाभितैथ
सेति भावः ॥ २५—३२ ॥

भीमङ्गिभवायचक्रवर्तिकृतसारायंर्दशिनी ।

ऋतं प्रियवाक्यं समस्तान् रेफान् रेफोपलक्षितानकारादिसर्व-
वर्णान् ॥ २५ ॥

द्यौश्च द्याम् ॥ २६ ॥

रसे रसने पक्षमसु पक्षमोन्मीलननिमीलनयोः ॥ २७ ॥

रेतसा रेतसि क्रमयोषु पाद्विन्यासेषु भ्रौषधिजातीश्च ॥ २८ ॥

प्राणोऽपिन्द्रियेषु ॥ २९—३० ॥

तदेव प्रत्यर्थाभूय सुदर्शनादयः ईशमुपतस्थुरिति ज्ञाया-
मन्वयः । विद्याधरसंज्ञोऽसिः शतचन्द्रं फलकं तद्युक्तः ॥ ३१ ॥

पार्षदेषु मुख्याः सुतम्बमुख्या इति तेष्वपि सुतम्बोमुख्य
इत्यर्थः । कुण्डले इत्यन्तं पृथक् पदम् ॥ ३२ ॥

(१) अत्र (३२—३३) ङोकयोर्घोषा एकांश्वयेन ब्रह्मणा
सुधीभिः ।

मधुव्रतस्रग्वनमालया वृतो रराज राजन् ! भगवानुरुक्रमः ।
 क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥ ३३ ॥
 पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमपुवपि ।
 उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे विश्वरूपदर्शनं नाम

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अङ्गु हे परीक्षित ! ऋतं प्रियवाक्यं सत्यं च समस्तरेफान्
 शब्दान् ॥ २५ ॥

घोषां ॥ २६ ॥

रसे रसने ॥ २७ ॥

स्पर्शं त्वग्निद्रिये रेतसा रेतसि क्रमयोगु पादभ्यासेषु
 माषाम् अस्याभ्रबंरूपं विश्वमोहिनीचेष्टाविशेषम् ओषधिजा-
 तयः प्रोषधिजातोः ॥ २८ ॥

प्राणेषु इन्द्रियेषु किं बहुना गात्रे वेदे सर्वाणि भूतानि
 वदशं ॥ २९ ॥

सर्वात्मनि सर्वाभये इहं भुवनं निरीक्ष्य असुरा कदमलमापुः
 सुदर्शनमित्यादीनामीशमुपतस्थुरिच्छनेनाम्बयः ॥ ३१ ॥

सुतन्दनमूखाः पार्षदाः मूखाः अग्रतः स्थिता येषां ते
 ऋषयः केचित् लोकपालैः संहिताः ईशमुपतस्थुः स्फुरन्ति
 किरीटादीनि यस्य सः श्रीवत्सादिभिः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! मुरारि के हृदय में धर्म को, स्तनों में ऋत और
 सत्य को, मन में चन्द्रमा को, वक्षस्थल में कमलहस्ता लक्ष्मी-
 जी को, और कण्ठ में साम वेद और समस्त शब्दों को देखा ॥ २५ ॥

और हरि के भुजाओं में इन्द्रादिक देव, कर्णों में दि-
 शायें, मस्तक में स्वर्ग केशोंमें मेघ, मासिका में पवन नेत्रों
 में सुवें, मुख में अग्नि को देखा ॥ २६ ॥

और परम पुरुष की बाय्यां में झग्दों को जिह्वामें वरुणा
 को, धृकुट्टि में विधि निषेध, पलकों में दिनरात, जलाट में
 मृत्युः अथर (नीचे के होंट) में खोम को देखा ॥ २७ ॥

तथा स्पर्शमें काम, वीर्य में जल, पीठ में अधर्म, चाल
 में यज्ञ, छाया में मृत्यु, हसन में माषा, रोमों में ओषधियों
 की जाति ॥ २८ ॥

नाडियों में नदी, नखों में शिला, बुद्धि में ब्रह्मा, प्राणोंमें
 देवगण और ऋषि खोगोंको, गात्र में स्थावर जङ्गम सर्व
 भूत प्राणियों को वीर राजा बलि ने देखा ॥ २९ ॥

इस प्रकार । हे राजन् ! सर्वात्मा श्रीहरि में इस भुवन
 को देखकर सब असुर लोग घबड़ाये और इतने में ही
 असह्य तेजवाला सुदर्शन चक्र, और मेघगम्भीर घोषवाला
 शङ्खधनुष, ॥ ३० ॥

मेघ की गर्जना के सहस घोषवाला पांचजन्म शङ्ख तथा वडे
 वेग वालीविष्णुकी गद्दा कौमोदकी, शतचन्द्र नामक टाक स-
 हित विद्याधरखड्ग और अक्षय धार्यों से भरे हुए दोनों तरकस
 इत्यादिक सब प्रभु के अस्त्र शस्त्र ॥ ३१ ॥

और सुतन्द से आदि कर जो पार्षद हैं वे सब तथा
 समस्तलोकपाल, ये सब ही प्रभु को उपस्थित हुए, और
 उस समय भगवान् भी स्फुरायमाणकिरीट, बाजुबन्द, मक-
 रकुण्डल, श्रीवत्स, और बहुत से रत्न तथा मेखला [कोंधनी]
 और वस्त्रों से ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मधुव्रतानां स्रजो यस्यां तथा वनमालया श्रीवत्सादिभिश्चावृतो
 व्यासः उरुक्रमत्वमेवाऽऽह-क्षितिमिति ॥ ३३ ॥

द्वितीयं पदं क्रमतो विक्षिप्तस्त्रिविष्टपं तदीयं किञ्चिन्मात्रं जातं
 तृतीयाय तु न किञ्चिदपि तत्र हेतुः उरुक्रमस्याङ्घ्रिस्त्रिविष्टपापुप-
 युंपरि गच्छन्महर्जनाभ्यां तपसश्च परं गतः मृत्युलोकं गत इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्द्वीरराजवाचस्पतिकृतभागवतसम्प्रदायव्याख्या ।

उरुक्रमत्वमेवाह-बलैः सम्बन्धिनी क्षितिम् एकंन पदा शरीरेण
 नभोऽन्तरिक्षं बाहुभिर्दिशः विचक्रमे आक्रान्तवान् ॥ ३३ ॥

एवमाकः । द्वितीयं पदं त्रिविष्टपं क्रमतः हरेस्तृतीयाय पादाय
 तत्र हेतुः उरुक्रमस्याङ्घ्रिस्त्रिविष्टपापुप-युंपरि गच्छन्महर्जनाभ्यां तपसश्च परं गतः मृत्युलोकं गत इति ॥ ३४ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
अङ्घ्रिः त्रिविष्टपात्पुप्युपरि गच्छन्महर्जनाऽप्यां तपसश्च परं सत्यलोकं
गतः इति ॥ ३४ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकावाम

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्चत्पर्यन्तमवधेनेति तत्राह, क्षितिमिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

एकेन दक्षिणेन पदा विक्षिप्यमाणाश्चरशोभ ॥ ३३ ॥

द्वितीयं वामचरणं विक्षिप्यतस्तस्य त्रिविष्टपं तदीयं तपद्-
सम्बन्धिं सत् अणु यत् किञ्चिद्वेष जातं तृतीयाय पुनर्विक्षिप्यमाणा-
वामचरणात् अथवापि नावशिष्टमित्यर्थः । शरीरादिभिर्नभ आदि-
व्याप्तितश्च मिक्षितत्रिपदमात्रभूमेरपि तस्य नाऽन्यात्वा तावद्-
भूमावृद्धौ वस्थितैरप्यपेक्षितत्वात् ॥ ३४ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमङ्गिश्चनाथचक्रवर्तिकृतसाराधंशिक्षिणी ।

मधुप्रतानां स्रक् मालाकारसमूहो यत्र तथाभूतया वन-
माशया हृतो व्याप्तः उरुकमस्त्रमेवाह—क्षितिमिति । द्वितीयं
वामपदं क्रममायास्य तस्य त्रिविष्टपं तदीयं प्राप्तमेवाभूदिति
शेषः । तृतीयाय तृतीयपदस्यासार्थम् अथवापि अणुमात्रमपि नाव-
शिष्टमित्यर्थः । अत्र त्रिपदमात्रभूमेः प्रतिगृहीतत्वात् भुजाद्यङ्गैर्नभ
आदिव्याप्तितश्च नाऽन्यात्वा तावद्भूमावृद्धौ वस्थितैरप्यपेक्षितत्वा-
दिति सम्बन्धः । नभ आदीनामपि पदद्वयान्तर्भूतत्वात् पदद्वयेनैव
व्याप्तिरुच्यत इत्यपरे ॥ ३३ ॥

द्वितीयं पदं कियत्पदद्वयमभूदित्यपेक्षायामाह—महर्जनाऽप्यां
सकाशात् तपसश्च सकाशात् परं सत्यलोकं गतः तदीयो
नस्रस्तु कटाहं विभेदेति केचित् अष्टावावरणानि भिरवा विर-
जाजले प्रविष्ट इत्यप्ये ॥ ३४ ॥

इति साराधंशिक्षिण्यां हर्षिययां मत्तचेतसाम् ।

विंशोऽध्यायोऽष्टमे स्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ २० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मधुप्रतानां स्रजो यस्याः तथा वनमाशया च आहृतोव्याप्तः
रराज बलेः क्षितिम् एकेन पदा शरीरेण नभः बाहुभिर्द्विष्टम्
विचक्रमे आक्रान्तवान् ॥ ३३ ॥

एकेन पदा क्षितिमाक्रम्य तस्यां द्वितीयपादप्रसारणावकाशा-
भावात् द्वितीयं पदं तदीयं त्रिविष्टपं प्रतिक्रमतः विक्षिपतः
उरुकमस्य अङ्घ्रिः त्रिविष्टपात्तदीयात् उपरि उपरि गच्छन्महर्ज-
नाऽप्यां तपसश्च परं सत्यलोकं गतः लोकत्रयं तदीयं पादद्वय-
परिमितमपि नासीत् अथो तृतीयपादस्यासार्थं तदीयमथवापि
अणुमात्रमपि नावशिष्टम् ॥ ३४ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

और हे राजन् ! मत्त अमर युत माझा और वनमाश्यां से भी
भगवान् उरुकम वडी शोभा को प्राप्त होते हुए ॥ और उस समय
वलि राजा की पृथिवी को एक पग से नापली और आकाश को
शरीर से, दिशों को बाहुओं से माप लिये ॥ ३३ ॥

और दुसरा पग उठाकर स्वर्ग भी नाप लिये, अथ तीसरे पग
के लिये वलि का कुछ अणुमात्र भी बाकी नहीं रहा । और उर-
कम भगवान् का भीचरण तो ऊपर २ घटताही गया, फिर
महर्जन और तप से भी परे चले गये ॥ ३४ ॥

इति भीमङ्गावते अष्टमस्कन्धे विंशोऽध्यायः की

भीमङ्गावतस्य भगवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ २० ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

सत्यं समीक्ष्याब्जभवो नखेन्दुभिर्हतस्वधामद्युतिरावृतोऽभ्यगात् ।
 मरीचिमिश्रा ऋषयो बृहद्ब्रताः सनन्दनाद्या नरदेव ! योगिनः ॥ १ ॥
 वेदोपवेदा^(१) निबमान्विता यमास्तर्केतिहासाङ्गपुराणसंहिताः ।
 ये चापरे योगसमीरदीपितज्ञानाग्निना रन्धितकर्मकल्मषाः ॥ २ ॥
 ववन्दिरे यस्मरणाऽनुभावतः स्वायम्भुवं धाम गता अकर्मकम् ।
 अथाङ्ग्ये प्रोन्नमिताय विष्णोरुपाहरत्पद्मभवोऽर्हणोदकम् ।
 समर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणाञ्छुचिश्रवा यत्राभिपङ्केरुहसम्भवः स्वयम् ॥ ३ ॥
 धातुः कमण्डलुजलं तदुरुक्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेन्द्र ! ।
 स्रष्टुन्यभून्नभसि सा पतती निमार्ष्टि लोकत्रयं भगवतो विशादेव कीर्तिः ॥ ४ ॥
 ब्रह्मादयो लोकनाथाः स्वनाथाय समावृताः ।
 सानुगा बलिमाजन्तुः सन्निप्तात्मविभूतये ॥ ५ ॥
 तोयैः समर्हणैः स्रग्भिर्दिव्यगन्धाऽनुलेपनैः ।
 धूपैर्दीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलाङ्गुरैः ॥ ६ ॥
 स्तवनैर्जयशब्दैश्च तद्दीर्यमहिमाङ्कितैः ।
 नृत्यवादित्रगीतैश्च शब्ददुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ७ ॥
 जाम्बवानृक्षराजस्तु भेरीशब्दैर्मनोजवः ।
 विजयं दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोषयत् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिस्तुतभाषार्थदीपिका ।

एकविंशो पदापूर्तिमिवेण बलिबन्धनम् ।

विष्णुना कृतमुत्कर्षं तस्य क्यापचितुं जने ॥

उरुक्रमस्वाङ्गिस्तपसः परं गत इत्युक्तं ततः किं वृत्तं
 महाह-सत्यं सत्यलोकं प्राप्तं तमङ्गि समीक्षाऽऽजभवोऽऽभगात्
 तथा मरीचिमिश्रा ऋषयश्चेति द्वयोरन्वयः । कथंभूतोऽऽजभवः हरे-
 रङ्गिर्मेधा एवेन्दुवस्तेर्हता आधाम्नोद्युतिर्धैर्यं सः स्वयं च तैरा-
 वृत्तच्छुः ; हे नरदेव ! बृहद्ब्रता योगिनश्च ॥ १ ॥
 अङ्गानि विशादीनि पुराणानि तत्संहिताश्च योग एव

समीरस्तेन दीपितं ज्ञानमेवाग्निस्तेन रन्धितं दग्धं कर्मकल्मषं
 कर्ममखं वेपाम् ॥ २ ॥

ते च सर्वे तमङ्गि ववन्दिरे यस्याङ्ग्रेः स्मरणाऽनुभावनः
 अकर्मकं कर्मभिरप्राप्यभू विष्णोरङ्ग्रेः स्वयं यस्य नाभिपङ्के-
 रुहसम्भवस्तस्य विष्णोरङ्गि स्वमर्च्ये ॥ ३ ॥
 लोकत्रयं निमार्ष्टि पवित्रयति ॥ ४ ॥

सन्निप्ता उपसंहृताऽऽत्मविभूतिः स्वविस्तारो येन तस्मै यथा-
 पूर्णे वामनरूपेण स्थितावित्यर्थः ॥ ५-८ ॥

(१) नियमान्वाङ्गिताः । इति धीर० ।

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्रिविक्रमस्याङ्घ्रिस्तपसः परङ्गत इत्युक्तमततः किं वृत्तं तदाह—
स्वयमित्यादिना । स्वयं स्वयंलोकं गतवन्ममङ्घ्रिं समीहवाञ्छभयो
ब्रह्मा तद्ब्रह्मनस्त्रेन्दुभिर्हना स्वधाम्नो द्युतिर्यस्य तादृशः आदरयुक्तो-
ऽप्यगात् तथा मरीच्याद्य ऋणयः हे नरदेव । ब्रह्मनिष्ठाः सम-
न्वनादयो योगिनश्च ॥ १ ॥

वेदाद्यस्तदभिमानिवेद्यताः अग्रे च तल्लोकवासिनः योग एव
समीरो वायुस्तेन क्षीपितेन ज्ञानाग्निना रन्धितं दग्धं कर्म पुण्यपाप-
रूपं कर्म तदेव कर्मणं येषां ते तत्र नयान्विताः श्रीमांसाभ्यायोपताः
वेदापवेदरूपा निगमाः तत्र ऋगादयो वेदाः आयुर्वेदादयः उपवेदाः
अङ्गानि शिक्षादीनि पुराणानि ब्रह्मादीनि संहिताः पञ्चरात्रादयः त
एते तत्तदभिमानिनो देवगणाः मरीच्यादयश्च ये चाकर्मकं ज्ञानयोग-
प्रचुरं स्नायम्भुवं धाम सत्य लोकगताः तत्रोपितवन्तः ते सर्वे ववन्दिरे,
तमङ्घ्रिमिति शेषः । यस्मरणाप्रभाषतः स्वयंभववद्ब्रह्मस्मरणाप्रभा-
षात् स्वायंभुवं धाम गताः इत्यनेन विच्छिन्नभगवत्प्रकृतिसाक्षात्कारोप-
दिष्टसिद्धिपक्षे प्राक्तनारभ्ययोगप्रभाषात्तुमुल्लोकप्राप्तितरि-
मिप्रेतम् । नरिष्वेवं क्रममुक्तत्रिभिः प्रायकं, तस्या अप्रामाण्यकत्वादिति
भावः । अथ शुचिभवाः विमलकीर्तिः पद्मभवो ब्रह्मा स्वयं यस्य
नाभिकमलाद्गुत्पास्तिस्तस्म विष्णोरङ्घ्रये प्रोक्ष्यताव प्रकृष्टमूर्ध्नि
प्रसृताबाह्व्यादिकमर्षादिव्यम् उपाहरत् समर्पितवान् एवं सम्य-
गभ्यर्च्यं भक्त्याऽऽप्यगृह्णात्स्तौत् ॥ २ ॥ ३ ॥

तदा हे नरेन्द्र ! धातुः पञ्चजस्य कमण्डलुजलं तद्गवत्पादयोः
प्रक्षालनार्थं निक्षिप्तं चतुरकनस्य पादधारणेजनेन प्रक्षालनेन
निमित्तेन पवित्रतया स्वर्धुनी घृतघृत सा स्वर्धुनी भगवतः कीर्ति-
रिव विशद्वा निर्मेला नभसि ध्रुवमण्डले पतनी नभसोऽथः स्ववन्ती
लोकत्रयं निमार्ष्टि पवित्रीकरोति ॥ ४ ॥

ततः संश्लिप्तोपमंहता आत्मविभूतिः स्वदेहविस्तारो येन
तस्मै यथापूर्वं धामनरूपेण स्थिताय स्वनाथाय भगवते लोकानां
नाथाः मानुगाः ब्रह्मादयः बलिं पूजां तायादिभिः समाजहुः
कृतवन्तः ॥ ५ ॥

तत्र समर्हणैः तौधैरर्घ्वादिजलैः सुरभिभिरिति जगादीनां
विशेषणम् उत्तराः मङ्कुरास्तैः ॥ ६ ॥

मननैः स्तोत्रैः भगवद्गीर्धिमहिर्माङ्कुरैः ॥ ७ ॥

ऋत्विगांर्धाधर्पानर्जाम्बवान् मनोयोगैः आगत्य भेरीशब्दैः
सर्वासु दिक्षु विजयसूचकं महोत्सवरूपं घोषं कारवामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपुद्गरत्नावली ।

सर्वस्वापहरणोपि भगवत्कृतस्यायत्रपि मनोदुःखं न स्यादिति
दर्शयितुमुत्तराध्यायारम्भः, तत्रादौ ब्रह्मणोऽदित्येरागमने पादा-
ल्लेनादिगाहंस्वयंभुमप्रदशनप्रकारं वक्ति-सरथमिति । इहा स्वधाम्नः
सत्यनाम्नो द्युतिर्यस्य स तथा नस्त्रेन्दुभिर्हररिति शेषः । आदृतः
परिवारिरिति शेषः । अऽप्यगाःपाददेशमिति शेषः ॥ १—२ ॥

यस्य हरेः स्मरणाऽनुभावः 'नरन्तरोपास्तिप्रभावस्तस्मात्
"मनुभावः प्रभाषेस्वाग्निश्च ये भावसूचके" इति वादवः । स्नायंभुवं

स्वयं भुवो ब्रह्मणो विद्यमानं धाम गृहं सत्यलोकं गताः मरीचि-
प्रधानास्तस्य अकर्मण्या ज्ञानेन प्राप्यं वत्तपदं ववन्दिरे
इत्यन्वयः । यस्य हरेस्तस्य विष्णोस्तत्कमण्डलुजलं स्वर्धुनी
स्वर्गज्ञा नदी मभूत् निमार्ष्टि शुद्धं करोति ॥ ३—४ ॥

असंक्षिप्ता सङ्कोचरहिता अपरिमितात्मभूतिः स्वरूपधीर्न
स तथा तस्मै "भूतिः भीर्जम्भ भस्मनि" इति च ॥ ५—६ ॥

श्रीमजीवगोखामिकृतकमसम्भर्भः ।

सत्यमिति सार्धं युग्मकम् । संहिताः ब्रह्मसंहितायाः अकर्मकं
कर्मवन्धरहितं यथास्यात्तथा गताः अनन्तरं ब्रह्मणा सह भोक्ताव
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

धातुरिति पञ्चमस्कन्धे तु नामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्जायड-
कटाहवर्षिष्य जलनिर्भर एव बज्रेण जाता सा च सहस्रयुग्मकमे-
गौव सुमेरुपृष्ठमवततारत्युक्तं तत्रेवं प्रतिपद्यामहे यथाधुना गङ्गा-
विर्भवति तथाऽऽम्बदापीति भूयते वयंतेहि पुराणान्तरे वास्त्व-
स्मै बलिवहवत् श्रीवामनागमनादिकम् एवमेव धुम्बुच्छलनं तस्मात्
पूर्वं तथा व्यवहारः सम्प्रतिस्त्वमेवेति स्थिते सतीदेहत्यागानन्तरं
कैलासे गङ्गावर्षीनं सम्भवतीति विद्यदा शुभ्रा ॥ ४ ॥

ब्रह्मादय इति त्रिकम् ॥ ५—१५ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारभ्यंदिशिनी ।

आनन्दं चरणं ब्रह्मा देवान् युजाम्यचारवत् ।

बलिस्तं गरुडो बध्नादेकविंशोऽर्थकोविदः ॥

अङ्घ्रिः स्वल्लोकं गत इत्युक्तं ततः किं वृत्तमित्यत आह-
सत्यमिति । नखा एव इन्दवस्तैः सह सत्यं स्वयंलोकं समीहवा-
ञ्छभयो ब्रह्मा अऽप्यगात् मारीच्यादयश्चाऽप्यगुः ववन्दिरे अऽऽ-
भवश्च ववन्दिरे इत्युभयेषामुभयोऽभयक्रियान्वयः । कीदृशः ? नस्त्रे-
न्दुभिर्हतास्तिरस्कृताः स्वधामद्युतयो यस्य सः स्वयं च तैराङ्गु-
द्वन्द्व इति नखद्युतिभिरित्यस्य त्रिष्वन्वयः । तर्को न्याय-
शास्त्रम् इतिहासो भारतादिः अङ्गानि शिक्षादीनि पुराणानि
ब्राह्मादीनि संहिता ब्रह्मसंहितायाः ॥ १ ॥ २ ॥

अकर्मकं न विद्यन्ते कर्मकाणि निकृष्टकर्माणि साधनत्वेन
यस्य तम् अऽप्यगृह्णात् तुष्टाव ॥ ३ ॥

कमण्डलुजलं पादावनेजनेन पवित्रंभूत्वा गङ्गाऽभूत् पञ्च-
मस्कन्धे तु सुमेरुवर्षाने धामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्जायडकटाह-
वर्जितधारैव गङ्गा कचिन्तु साक्षात्पारायण एव इन्द्रर्षेण
गङ्गैत्यतो जलप्रितयमेव मिश्रितं गंगाऽभूदिति शेषं पतनी
पतनी निमार्ष्टि पवित्रयति ॥ ४ ॥

सङ्क्षिप्तात्मनिभूतये त्रिविक्रमस्वरूपमन्तर्जाप्य धामनस्वरूपेयैव
स्थितायेत्यर्थः । तदैव ब्रह्मादयस्तत्रैवागत्य तोषादीभिः पाद्यादि-
भिर्बलिं पूजाम् आजहुवकल्पयामासुः ॥ ५ ॥ १० ॥

महीं सर्वां हतां दृष्ट्वा त्रिपदव्याजयाञ्जया ।

ऊचुः स्वभर्तुरसुरा दीक्षितस्याऽत्यमर्षिताः ॥ ६ ॥

दैत्या ऊचुः ।

न वा अयं ब्रह्मबन्धुर्विष्णुर्मायाविनां वरः ।

द्विजरूपप्रतिच्छन्नो देवकार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥

अनेन याचमानेन शत्रुणा वदुरुपिणा ।

सर्वस्वं नो हतं भर्तुर्न्यस्तदगडस्य वर्हिषि ॥ ११ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिखास्तप्रदीपः ।

ब्रह्मादिभिः भगवत्स्मरणाय पूजनं नन्दद्विभिरसुरनिवारणं भगवती बलिबन्धनं च कृतमिति वर्ययति—सत्यमित्येकविंशतः । उरुकमस्याङ्घ्रिः तपसः परं गतः इत्युक्तं तमेवाङ्घ्रिम् अञ्जभवः सत्यं समीक्ष्य वयार्थमालोक्य अगात्समीपं गतः कथम्भूतः अङ्घ्रि-नखेन्दुभिः हता स्वधामघृतिर्यस्य सः ये मरीचिभिर्भाः सन्-न्दमादयश्च वेदादयश्च तैराहृत इति द्वयोरन्वयः ॥ १ ॥

वेदाः मूलभूताः श्रुतयः उपवेदाः आयुर्वेदादयः नियमा-यमान्विताः निवृत्तरहस्यसहितानि प्रवृत्तरहस्यानि तर्काः पूर्वपक्षशास्त्राणि इतिहासपुराणासंहिताः वेदार्थभूतानि सिखास्त शास्त्राणि अङ्गानि शिक्षाहीनि ये चाग्ने योगसमीरदीपि-तेन ज्ञानाग्निना रन्धितं कर्मकर्मणं तेषां तत्रत्या जनाः ॥ २ ॥

पञ्चमवाहयो न विद्यन्ते कर्मकाणि श्रुद्रकर्माणि यत्र तस्त्रा-यम्भुवं धाम यत्स्मरन्त्याऽनुभावतो गतास्तमङ्घ्रिं बधन्न्द्रे शुचि-भवाः शुद्धकीर्तिः प्रज्ञा स्वयं बस्य नाभिपङ्केरहस्यभवः तस्य विष्णोः अङ्घ्रये अर्हयोदकम् उपाहरत् तेन समञ्चक्यं प्रगुणा-वस्तौषीत् ॥ ३ ॥

धातुः कमण्डलुजखं पञ्चमस्कन्धोक्तपादाङ्गुष्ठनखनिभिर्प्रोङ्गा-गडकटाहवर्हिजखंधारासाहितं उरुकमस्य पादावनेजनपवित्रतया स्वधुंन्यभूत् भगवतः विशदा कीर्तिरिव खोकत्रयं निमार्ष्टि पुनाति ॥ ४ ॥

सङ्क्षिप्ता आत्मविभूतिः देहविस्तारो येन तस्मै वामनत्वेन स्थिताय ॥ ५ ॥

खाजाश्च अक्षतानि अक्षयिडतानि फलानि अङ्कुराश्च तैः ॥ ६-८ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमयीप्राणजीवनो जयति ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि—जब उरुकम का चरण तप लोक से आगे सत्य लोक में पहुँचा, तब तो उस चरण के नख चन्द्रों से अपने धाम को प्रकाशित करके कमल से उत्पन्न होने वाले प्र-

और मरीचि प्रभृति बड़े २ व्रतधारी लोग तथा हे नरदेव ! सनेह-नादिक योगीलोग तत्काल चरण के समीप आये ॥ १ ॥

और हे राजन् ! वेद, उपवेद, नियम, यम, तर्क, इतिहास, पुराण, संहिताएँ । और योग रूप पवन से प्रदीप्त होने वाले ज्ञान रूप अग्नि से पक किये हैं कर्तों के कर्मण जिनोंने ऐसे सब लोग ॥ २ ॥

जिस चरण के स्मरण के प्रभाव से, कर्मों से नहीं प्राप्त होने वाले ऐसे स्वायं भुव धाम को प्राप्त हुए हैं उमी श्रीचरण को बन्दन करते हुए ॥ तदनंतर प्रकृष्ट उन्नमित श्रीविष्णु के चरण के लिये ब्रह्माजी अर्हयोदक (पूजनार्थ जल) ले जाये, और जिनके नाभि कमल से आप उत्पन्न हुए हैं उन श्रीविष्णु के चरण का बड़ी भक्ति से पूजनकर स्तुति करते हुए ॥ ३ ॥

हे नरेन्द्र ! ब्रह्माजी के कमंडलु का वह जल ही श्रीउरुकम के चरणार्गवन्द के प्रक्षालन करने से पवित्र होकर, स्वर्धुनी अर्थात् भीमगाजी होगया, जो कि प्राकाश में गिरनी हुई तीनों लोकों को पवित्र करती है । जैसे कि भगवान की विशद कीर्ति ॥ ४ ॥

जब भगवान त्रिविक्रम रूप होकर दो पगों में पृथिवी और स्वर्गादि लोकों को मापचुके, तब फिर जैसे के तैसे वामन रूप धारण करने पर बड़े २ लोकों के साथ ब्रह्मादिक । अपने अनुचरों सहित बड़े आदर पूर्वक, अपने स्वामी श्रीहरि को बलि भेंट ले कर समर्पण करते हुए ॥ ५ ॥

और जब माखा, दिव्य गंध वाले चन्दन, सुगंध धूप, दीप, खाजा [धान की खीरे] अक्षत, फल, अङ्कुर, ॥ ६ ॥

और भगवान् के धीरे और महिमा के प्रतिपादक स्तोत्र, और जयशब्द, याजे, नीत, संख, कुम्भिके शब्द इत्यादिक उपचारों से सब लोग भगवान की पूजा करने हुए ॥ ७ ॥

इतने बीच में मनके तुल्य वेग वाला जाँघवान् नाम वाला ऋत्सरज, भरी के शब्द करके सब दिशाओं में महोत्सव और भगवान् के विजय की घोषणा करता हुआ ॥ ८ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

विश्विषया या व्याजवाच्या कपटयाञ्जया तथा स्वभर्तु-हतां दृष्ट्वाऽत्यमर्षिताः सन्तः ऊचुः ॥ ६ ॥

अङ्घ्रिस्तदाह-न वे इति सार्द्धंस्त्रिभिः ॥ १० । ॥

सत्यव्रतस्य सततं दीक्षितस्य विशेषतः ।
 नानृतं भाषितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ॥ १२ ॥
 तस्मादस्य वधो धर्मो भर्तुः शुश्रूषणां च नः ।
 इत्यायुधानि जगृह्वर्बलेरनुचराऽसुराः ॥ १३ ॥
 ते सर्वे वामनं हन्तुं शूलपट्टिशपाणयः ।
 (१)अनिच्छतो बलेराजन् ! प्राद्रवन्जातमन्यवः ॥ १४ ॥
 तानभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान्त्रप ! ।
 प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः ॥ १५ ॥
 नन्दः सुनन्दोऽथ जयो विजयः प्रबलो बलः ।
 कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतञ्जिराट् ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनुचराश्च ते असुराश्च ॥ १३-१८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्रिपदविषया व्याजयाज्या कपटयाज्या तथा हुनामपहृतां सर्वा
 धूर्तिं दृष्ट्वा सर्वे दैत्या दीक्षितस्य अभर्तुरप्र इति शेषः । ऊचुः स-
 भर्तुर्मर्ही हतां दृष्ट्वेति वाच्यः ॥ ६ ॥

तेषामुक्तिमाह-नवाहति सार्धैस्त्रिभिः । प्रथं वामनो ब्रह्मवन्धु-
 र्द्विजो न भवति किन्तु मायाविना भेषो विष्णुरेव द्विजरूपेण
 तिरोधापितस्वरूपस्सन् देवानां कार्यं कर्तुमिच्छति ॥ १० ॥

वाचमानेन वदुरुपिण्याऽनेन विष्णुना बर्हिषि यज्ञे निमित्ते
 न्यस्तः श्वको दण्डो दुरारमविषयो येन तस्य नोऽस्माकं भर्तुः
 सर्वस्वमपहृतम् ॥ ११ ॥

नेदमस्मद्भर्तुरनुचितं कृत्वं किन्तु वामनस्यैवेत्याभिप्रायेणाहुः
 सततं सत्यव्रतस्य तत्रापि विशेषतो दीक्षितस्य यज्ञदीक्षायां
 स्थितस्य ब्रह्मण्यस्य दयावतश्च भर्तुस्तेनानृतं भाषितुं न
 शक्यम् ॥ १२ ॥

तस्मादस्य वामनस्यैवानुचितकारिणादस्य वध एव न्याय-
 क्तदेवास्मद्भर्तुः परमधिकं शुश्रूषणम् इतिरथं वदन्तो बर्हिभृत्याः
 दैत्या आयुधानि गृह्णातवन्तः ॥ १३ ॥

सर्वे तेऽसुराः शूलादयः पाण्डिषु चेर्षां ते बलैः आह्वामप्यनिच्छन्तो
 जात उत्पन्नो मन्थुर्येषां ते वामनं हन्तुं प्राद्रवन् प्रमुमुक्षुः ॥ १४ ॥

हे नृप ! ताम्बामनस्यामिमुक्तमागच्छतः दैत्यान् दृष्ट्वा नन्दादयो
 विष्णोः पार्षदाः उक्त उच्यतानि आयुधानि वैस्ते प्रहस्याहोस्मै
 पराक्रमं कर्तुमिच्छन्तीति परिहासं कृत्येत्यर्थः । प्रत्यषेधनिवा-
 रयामाहुः ॥ १५ ॥

(१) अनिच्छन्तो बलेराहामिति वीर० ।

सर्वे वैते नन्दादयो गजायुतबलाः नागायुतमायाः इति
 बलस्य न्यूनतानिदृष्टी तात्पर्यम् अतिशयबला इतिभावः नन्दा-
 दयः विष्णुपार्षदाः आसुरीभ्यः समाज्जन्तुर्हंतवन्तः नागायुतमाया
 इति अमूविशेषणं वा ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

महं ब्रह्मवन्धुनं वै किस्विद्विष्णुः ॥ १०-१६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

नन्द इत्यादि युग्मकम् । एवामकस्मादाविर्भावेन नित्यमगवत-
 पाश्वर्णसितं बोधयति गुप्ततया व्यवस्थानात् अविजयविभो
 वैकुण्ठात्तरसम्बन्धिनौ नागा अत्र वैकुण्ठस्था एव देवाः अनु-
 स्मरन् अनुस्मारयन् ॥ १६-१८ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंर्हिणी ।

बर्हिषि यज्ञे ॥ ११-१५ ॥

अविजय इति मनवतो ब्रह्मण्यस्य भक्तानामपराध-
 विभीषिकाभाश्च प्रदर्शनार्थमेवानयोः प्रकाशाच्च वैकुण्ठादयः वेतनु-
 रिति तृतीये वैकुण्ठवर्णन एव व्याख्यातं नागा इतिनस्ते च
 लोकालोकोपरिवर्तिनो भगवद्विभूतिकृपा वैकुण्ठवर्तिके-
 षा ॥ १६-२१ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

अमर्तुर्बलेः ॥ ६-१२ ॥

अनुचराश्च तेऽसुराश्च ॥ १३-१५ ॥

जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ।
 सर्वे नागायुतप्राणाश्चमूं ते जघ्नुगसुरीम् ॥ १७ ॥
 हन्यमानान्स्वकान्दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्बालिः ।
 वारयामास संरब्धान् काव्यशापमनुस्मरन् ॥ १८ ॥
 हे विप्रचित्ते ! हे राहो ! हे नेमे ! भूयतां वचः ।
 मायुष्यत निवर्तध्वं न नः कालोऽयमर्षकृत् ॥ १९ ॥
 यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये ।
 तं नाऽतिवर्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् ॥ २० ॥
 यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिनौकसाम् ।
 स एव भगवानद्य वर्तते तद्विपर्ययम् ॥ २१ ॥
 बलेन सचिवैर्बुद्ध्या दुर्गैर्मन्त्रौषधादिभिः ।
 सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः ॥ २२ ॥
 भवद्विर्निर्जिता ह्येते बहुशाऽनुचरा हरः ।
 दैवेनैस्ते एवाद्य युधि जित्वा नदन्ति नः ॥ २३ ॥
 एतान्वयं विज्ञेयामो यदि दैवं प्रसीदति ।
 तस्मात्कालं प्रतीक्षध्वं यो नोऽर्थाय कल्पते ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

अब तो संपूर्ण युधिनी को तीन पग के मागे के छल में
 ली हुई देखकर अपने भर्ता दीक्षित राजा बाळि के किकर लोग
 प्रति असह्य कर बोले ॥ ६ ॥

बाळि के दैत्य लोग बोले, कि- आई हो ! यह निश्चय कर प्राणायाम
 धम नहीं हैं किंतु मायाविषों में भ्रष्ट यह विष्णु है, परंच द्विज
 रूप से प्रलिच्छन्न होकर देवताओं के कार्य करने की इच्छा
 करता है ॥ १० ॥

इस वाचना करने वाले बटुरूपधारी ने, बल में त्यक्त ब्रह्म ऐसे
 हमारे भर्ता का सर्वस्व हरण कर लिया ॥ ११ ॥

बाळि महाराज तो सदा सत्यव्रत हैं तिसमें इस काल में
 विशेष करके बल की शिक्षा लिये हुए हैं और तिस पर भी दवा-
 धातु हैं प्रकृत्य हैं वह कभी झूठ बोख ही नहीं सकते हैं ॥ १२ ॥

तस्मात् इसका इस समय पर बल करना ही धर्म है, और
 इसमें हमारे भर्ता की शुश्रूषा भी है, ऐसा कहकर बाळि के अनु-
 चर लोगों ने अपने मायुध लिये ही तो सही ॥ १३ ॥

हे राजन् ! वे सब राजा बाळि की विना इच्छा के भी बड़े
 कोषित होकर सुख और पहिण हाथों में लेकर वामनजी का
 मारने को दौड़े ॥ १४ ॥

[६८]

हे नृप ! विष्णुके अनुचरोंने उन दैत्य सेनापतियों को सम्मुख
 दौड़े हुए माने देखकर ईसकर ऊँचे को मायुध उठाकर निषेध
 किया ॥ १६ ॥

नंद, सुनन्द, जय, विजय, बल, प्रबल, कुमुद, कुमुदाक्ष,
 विष्णुकसेन, गरुड, ॥ १६ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अर्षकनुकूलः ॥ १६ ॥

पौरुषैस्तं काळमतिवर्तितुं पुमानोश्वरः समर्थो न भवति
 ॥ २०--२२ ॥

हरंरनुचरा देवाः दैवेन श्रेष्ठैः समुद्धैर्भवद्भिः ॥ २३ ॥

अर्षत्वावाऽऽनुकूलाय ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमजीराजभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परमपुरुषपरिदेहं गम्यमानान् स्वकीयान्देवान् दृष्ट्वा बाळिः

अपारं चिरात्कृत्यमे शिवः इत्युक्तविधमनुस्मरन्ततिव
 वारयामास ॥ १८ ॥

भीमङ्गीराधवाचार्यकृतमामवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वारणप्रकारमेवाह पद्मिनिः । हे विप्रश्चिन्त्यादयः । मद्रुचः शून्यतां
युष्माभिर्गतिं शेषः । किंतु न कुरुते किन्तु ततो निघतं ध्वं
नाऽस्माकम् अयं काळाऽर्थकुरुकुलां न भवति ॥ १६ ॥

हे देव्याः । यः कालरूपो भगवान् सर्वभूतानां प्रभुः यदा बुःखव-
स्तदा तदुपलभ्य भानुकुलयाय सुखाय निमित्तात् चेति यावत् । पुमान्
कालवदयः पौरुषैः स्वकीयबलपराक्रमादिभिरतिवर्तितुं नेश्वरो न
समर्थः ॥ २० ॥

यः कालरूपो भगवान् पूर्वमस्माकं भवाय सुखायासीत् । स
वशाधुना तद्विपर्ययमस्माकं दुःखदां भूत्वा द्विबौकसां देवानां भवाय
चलन्तं ॥ २१ ॥

अतो जनां बलादिभिरुपायैः काळात्मकम् ईश्वरं नात्येति नाति-
कामानि त्वत्त्वा मन्त्रिणास्तरुमांभिरिति भावः ॥ २२ ॥

कालप्रभावं पश्यन्तस्वाह—भवद्भिरिति । देवेनोन्नतैर्भवाद्भिरिते
हृत्प्रभं मन इन्द्रश्च वाऽनुचराः देवाः प्रायशो निर्जिताः त एवाधुना
नाऽस्मान् भूयं जित्वा नदन्ति सिंहादाश्च कुर्वन्ति मन्वन्ति वा
धाम्नामनेकाग्रत्वात् ॥ २३ ॥

यदि देवतात्मकमनुकूलं भवति तर्हि तान्त्रयं विजेष्यामस्म-
न्मात्काळं प्रतीक्षध्वं, क ? वः काळां नोऽस्माकमप्यन्वाधानुकूलवाय
भवति तं काळं प्रतीक्षध्वम् ॥ २४ ॥

भीमङ्गीजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

खांखां स्वस्य प्रामाण्यं असुरमेनाम् ॥ १७--१९ ॥
पौरुषैः पुरुषकारैः ॥ २०--२४ ॥

भीमङ्गीनगोखामिकृतकमसम्भवं ।

हे विप्रश्चित्ते ! इत्यादिवाक्यान्त्रयि तस्मात्पनतात्पर्याशयेन
ननु परमार्थविचारतात्पर्याणि अतएवैतान् विजेष्याम इत्युक्तम् ॥
१६ ॥ २० ॥

तद्विपर्ययं यथाक्यास्तथा ॥ २१ ॥ २२ ॥

देवेन देवात्मकेन कालेन ॥ २३--३० ॥

भीमङ्गीश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदंशिनी ।

काळं काळं कपिशं प्रभुम् ॥ २२ ॥

एवं तस्मात्पदेशमनुकूलतः तमोप्रस्तानसुरानाजस्य प्रोत्साहनेन
देव्यानुकूलमत्रोपदेशेन निघर्तयितुमाह—भवद्भिरिति । देवेन
भूयैः समृद्धैर्भवद्भिः ॥ २३ ॥

अर्थेत्वाय अर्थसाधकत्वाय ॥ २४ ॥

भीमङ्गीकदेवकृतसिन्धुस्तप्रदीपः ।

जयविजयो असुरभाषकृताऽप्यां जयविजयाऽवामभ्यौ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तं प्रभुम् अतिवर्तितुं पौरुषैः पुमानेश्वरो न स्यात् ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥

देवेन भूयः समृद्धैः हरेरनुचरा इन्द्रादयः ॥ २३ ॥
अर्थेत्वाय भानुकूलवाय ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

जयन्त, शून्यदेव, पुष्पदन्त, सार्वन, ये सब पार्षद लोग
दश दश हजार हाथी के तुल्य बलवाले, अपने ऊपर दूटकर
आने वाली उस असुरी सेना के ऊपर प्रहार करने लगे, [यद्यपि
विष्णुपार्षद अपरिमित बलवाले हैं, तथापि जहाँ जितनी आव-
श्यकता वहाँ उतने ही बिखरने की रिति है] ॥ १७ ॥

उस समय पर अपने दैत्यों को परम पुरुष के अनुचरों से
हृत्प्रभं (ताडित) देखकर, शुक्राचारी के शाप का स्मरण
कर बाँधने अपने अनुचरों को कुछ निवारण किया ॥ १८ ॥

और बाँधने लगे, कि—हे विप्रश्चित्ते ! हे राहो ! हे
नेने ! तुम लोग हमारा वचन तो सुनो—जभी यह काल
अपना प्रयोजन सिद्ध करने वाला नहीं है, किन्तु विपरीत
है इसी से युद्ध न करी निवृत्त होजाओ ॥ १९ ॥

हे देव्यो ! जो सर्व प्राणियों के सुख दुःख की सिद्धि
करने को समर्थ है उस काळ के पकटाने को पुरुष किसी
प्रकार भी समर्थ नहीं ॥ २० ॥

जो काळ प्रथम हम लोगों का अनुकूल रहा, और देवताओं को
प्रतिकूल रहा, वही भगवान् काळरूप इस समय हमारा विपरीत
हो रहा है ॥ २१ ॥

पुरुषको जानना चाहिये कि—बलसे मन्त्रियोंसे दुर्ग अर्थात् किष्का
कोट आदि सामग्रीसे तथा मन्त्र औषधादि से वा सामाहिक उपा-
योंसे काळ का प्रतिक्रमण कोई भी नहीं कर सका है ॥ २२ ॥

प्रथमकाळ मे इन हरि (इन्द्र) के अनुचर अर्थात् देव लोगों को
परम समृद्ध तुम्हें लोगों ने जीते थे आज वही लोग तुमको जीत कर
गजेंत हैं ॥ २३ ॥

यदि फिर हम पर देव प्रसन्न होगा तो हम लोग भी
इनको जीतेंगे । तस्मात् समय की प्रतीक्षा करी कि जो
समय हमारा अनुकूल आवे ॥ २४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

पत्युर्निगदितं श्रुत्वा दैत्यदानवयूषपाः ।
 रसां निविविशूराजन् ! विष्णुपार्षदताडिताः ॥ २५ ॥
 अथ ताक्ष्यसुता ज्ञात्वा विराट् प्रभुचिकीर्षितम् ।
 बबन्ध वारुणैः पाशैर्बलिं सौत्यऽहनि क्रतोः ॥ २६ ॥
 हाहाकारो महानासीद्रोदस्योः सर्वतो दिशम् ।
 गृह्यमाणोऽसुरपतौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥
 तं बद्धं वारुणैः पाशैर्भगवानाह वामनः ।
 नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयज्ञसं नृप ! ॥ २८ ॥
 पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयाऽसुर ! ।
 द्वाभ्यां क्रान्ता मही सर्वा तृतीयमुपकल्पय ॥ २९ ॥
 यावत्तपत्यसौ मोभिर्बावदिन्दुः सहोद्भुभिः ।
 (१)यावद्दर्वति पर्जन्यस्तावती भूरिषं तव ॥ ३० ॥
 पदैकंन मया क्रान्तो भूर्लोकः खं दिशस्तमोः ।
 स्रबोकस्तु द्वितीयेन पश्यतस्तं स्वमात्मना ॥ ३१ ॥
 प्रतिश्रुतमदातुस्ते निरये वास इष्वते ।
 विश्वं त्वं निरयं तस्माद्गुरुणा चानुमोदितः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिभूतभाष्यार्थदीपिका ।

● विष्णु पक्षिषु राजत इति विराट् प्रभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा
 अयमर्थः अस्व स्वस्त्राऽपहारेण ममेत्यभिमानं सन्त्याजेवदानीं
 देहस्त्रीकारेणाहङ्कारमपि त्याजित्वा परमाऽनुग्रहं कर्तुमिच्छति
 नचास्मिन् तृत्याऽन्यः कोऽपि स्वस्यसम्भो धीरो वाऽस्तीति तद्यशः-
 प्राख्यापनार्थं किञ्चित्पातयितुमपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा
 तं बबन्धेति । सौत्येऽहनि सांमाभिषवदिने ॥ २६ ॥
 रोदस्योर्घावापृथिव्योः ॥ २७—२८ ॥
 असौ सूर्यः ॥ ३० ॥
 मया प्राग्मनेस्वन्वयः उवापिनेत्यर्थः । अं च दिशश्च तमोः
 तस्या ते स्त्रं त्वदीयं सर्वस्वम् ॥ ३१ ॥
 गुरुणा शुक्रेणानुमोदितस्सन् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराप्रवाचार्यरुतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

एवं प्रत्युर्बलेनिगदितं श्रुत्वा विष्णुपार्षदैः पीडिताः दैत्या हे
 राजन् ! रस्यं रसातलं निर्विविशुः ॥ २५ ॥

अथ विमोक्षामनस्य चिकीर्षितं ज्ञात्वा विराट् विशेषेण रा

(१) यावद्दर्विस्सपर्वन्धः इति धीरः

इति तथा ताक्ष्यसुतो नरुडः सौत्येऽहनि सांमाभिषवदिने वारुणैः
 पाशैर्बलिं बबन्ध विमोक्षिकीर्षितं ज्ञात्वात्यस्यायमर्थः । अस्व स्वस्त्र-
 रापहारेण ममेत्यभिमानं सन्त्याजेवदानीं देहस्त्रीकारेणाहङ्कारमपि
 त्याजित्वा परमानुग्रहं कर्तुमिच्छति न चास्मिन् तृत्याऽन्यः कोऽपि
 स्वस्यसम्भो धीरो वाऽस्तीति तद्यशःप्राख्यापनाय किञ्चित्पातयितुमपी-
 च्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं बबन्धेति ॥ २६ ॥

प्रभविष्णुना सर्वशक्तिना विष्णुना दैत्यानां पत्यौ बद्धौ निगृ-
 ह्यमाणो बध्यमाने सति रोदस्योर्घावापृथिव्योः सर्वदिशु महात्
 हाहाकार आसीत् ॥ २७ ॥

अथ भगवान् वामनस्य वारुणैः पाशैर्बलिं मत्युवाच, कथम्भूतम् ?
 नष्टा भीर्यस्य तं स्थिरचित्तं प्राज्ञं विविकितमुदारं विपुञ्जं यशो
 बस्य तम् ॥ २८ ॥

उक्तिमेवाह—पदानिनिधायदध्वायसमाप्ति । हे असुर ! त्वया
 भूमेस्त्रीया पदानि मह्यं दत्तानि कल्पामीनि प्रतिश्रुत्वा तत्र द्वाभ्यां
 पदाभ्यां सर्वा दृष्टोर्कादिसहिता भूमिः क्रान्ता परिच्छिद्य परि-
 गृहीता अपुना तृतीयं पदम् उपकल्पय देहि ॥ २९ ॥

यावद्दर्वी सूर्यः किरणैस्तपति तथेऽसुराणां वृद्धुभिनन्दनैः सह
 जन्धो मेषो यावद्दर्वति तावत्येव हि त्वसस्वन्धनीयं

भीमहीराराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोमङ्कुरस्य भूर्लोकः समया आत्मनैकेनैव पदेन क्रान्तः कं
दिशश्च ततोः तन्वा क्रान्ताः तथा ते तथ पश्यतस्सत एव सः
स्वर्लोकः स्वर्लोकस्तु द्वितीयेन पदेन क्रान्तः ॥ ३१ ॥

प्रतिभूतं तृतीयं पद्मदातृस्य नरके एव निवास इत्येते
तस्मात्प्रतिभूताऽदानाद्गुणा शुकेणाऽनुमोदितश्च अशब्दो हेत्वर्थः
गुरुणा शप्तत्वाच्चेत्यर्थः । नरकं प्राविश ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावणी ।

रसां रसानक्षम ॥ २५ ॥

निराद् पक्षिराद् क्रतोस्सौत्येऽहनि क्रतोः सोमपान
दिवसे ॥ २६—२८ ॥

पद्मत्रयमितं भूरमिताऽतः कथं तृतीयमुपकल्पय ? इत्युच्यते
इति तत्राह, यावदिति ॥ ३० ॥

अस्तु भूमेरिषसा तथापि अक्षयशास्त्रखण्डिनपद्मस्याणुरवेन
तस्मिन्पदेन किमनुपपन्नमित्याशङ्क्यं पद्मसौक्यमिषाद्ये-
नापूर्निमाह-पदेति ॥ ३१ ॥

आत्मना प्रतिभूतं स्वचित्तमहातृप्तव बतो नष्टप्रतिबल-
स्मात् ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भर्भः ।

सामिति भूर्लोकदौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ ३१—३२ ॥

भीमद्विभवाद्यचक्रवर्तिकृतसारायंदिशिनी ।

रसां रसानक्षम ॥ २५ ॥

विष्णु पक्षिषु राजन इति निराद् प्रमोक्षिकीर्षितं ज्ञात्वेति
अस्य ममतात्पदं सर्वमङ्गीकृत्य अहन्तात्पद्मस्यङ्गीकर्तुमिच्छति
अप्रभुः प्रतिदानसामर्थ्यमास्योत्याऽस्य ऋणो भवन् द्वारपालो
बुभूषति कास्य भक्ताधीनत्वं भक्तस्य च सर्वोत्कर्षं लोकेषु व्यापयितु-
मतो दग्धेनाप्यनद्वयस्य चेत्येवं हांयामि सर्वलोकानिति
बबन्ध सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ २६ ॥ २७ ॥

रोहस्योर्घात्रापृथिव्योः भ्रष्टाभियं विगतसम्पत्कं तदपि
स्थिरप्रभम् अशुभ्रभियं यत उदारवर्तिसं सम्पत्तरपचयेपि वश-
सोऽप्युपचयं प्राप्नुमित्यर्थः ॥ २८ ॥

महीन्तरस्त्रामिकं स्थानम् ॥ २९ ॥

ममो सूर्यः तनांस्तन्वा स्वं स्वर्दीयं जनम् आत्मना अर-
पेयैव तच्च त्रिभिकमस्तमस्यदीयं अरूपमिति भावः । परैकेन
मया क्रान्त इति पूर्वतोऽलोकलोकः एकैकेन पदा मया क्रान्त-
इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तर्हि मया किं कर्त्तव्यमिति चेत् निरवे वासः क्रियते
मिति तस्य धीरत्वं निरुपाधिभक्तिनिष्ठां च लोके व्यापयितुं
प्रकटमाह-प्रतीति । निरवे नरके गुरुणा अनुमोदित इति किं
महं युक्तं प्रप्रवीर्ययुक्तं वेति त्वं अगुरुं विद्वांसं शुकाचार्यमेव
पृच्छति भावः । वस्तुतस्तु भक्त्यासस्यापि नरकासम्भवात्
प्रतिभूतमहातुरापि ते निरवे रक्षयोरैक्यात् निखये महीये वैकुण्ठे
वास इत्येव उचितो भवति । अद्यपि तदपि संप्रति निखय मया,
दीयमानं वैकुण्ठाख्यं मदीयस्थानविद्योषं विश्व स्वर्भिकारात्ते
एव वैकुण्ठे त्वां वासयिष्यामीति भावः । गुरुणा शुकेत्येति
यद्यपि त्वं अगुरुं तं मद्भिमुखं ज्ञात्वा संप्रत्यक्षमस्यसं तदपि
स त्वद्विषयकस्नेहभरैशैव लुप्तविधेको ममातिप्रिय एव मयाऽव-
गतः अतस्तेन सहैव विद्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमङ्कुरकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विराद् पक्षिराद् तादर्थ्यस्युतः कदवपपुत्रः पद्मयेनास्व
सर्वसं मया गृहीतमथ तृतीयपदपूर्व्यमात्मानमपि गृहीत्वा प्रति-
भूतस्यादानेन शुकोक्तनरकाहंस्नयदुतं निराकरिष्यामि बन्धन-
क्षीयैव शूरशिरोमयोरस्य निर्विकारत्वं ज्ञानस्यभक्तत्वं च व्याप-
यिष्यामीति विभुचिकीर्षितं ज्ञात्वा क्रतोः सौत्येऽहनि सोमाभि-
षवदिने वादयैः पाशैर्बन्ध ॥ २६ ॥

निगृह्यमाने बध्यमाने सति रोहस्योः घावापृथिव्योः सर्वतो
दिशं सर्वांस्तु दिक्षु ॥ २७—२९ ॥

असौ सूर्यः ॥ ३० ॥

मया आत्मना ते पश्यतः कं त्वदीयं सर्वं क्रान्तः तत्र
पदैकेन भूर्लोकः क्रान्तः कं दिशश्च तन्वा क्रान्ताः द्वितीयेन
पदेन स्वर्लोकः क्रान्तः ॥ ३१ ॥

गुरुणा शुकेण ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

॥ भीशुक उवाच ॥

इत्य दानव और यूप लोको ने अपने स्वामी का वाक्व
सुनकर हे राजन् । विष्णु पाषण्डो से ताड़ित होकर भी रसा
तत्र में प्रवेश किया ॥ २५ ॥

तदनन्तर प्रभु का अभिप्राय जानकर गरुड जी ने यह के
सोमपान के दिवस में ही बलिको बरुण के फांस में बांध
लिया ॥ २६ ॥

जबकि प्रभुविष्णु विष्णुने बलिको इस प्रकार निगृहीत किया
तबतौ पृथिवी आकाश और सर्वादिशाओं में बड़ा हाहाकार
मचलगा ॥ २७ ॥

हे नृप ! भी के नष्ट होने परभी स्थिर प्रज्ञावाले और उदार
बुद्धि वाले राजा बलिको इसप्रकार बरुण के पाशों से बंधे हुए
पर भगवान बोले ॥ २८ ॥

वृथा मनोरथस्तस्य दूरे स्वर्गः पतत्यथः ।

प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलम्भते ॥ ३३ ॥

विप्रलब्धो ददामीति त्वबाहं चाऽऽह्यमानिना ।

तद्व्यलीकफलं भुङ्क्ष्व निरयं कतिचित्समाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयातिक्रियाम् अष्टमस्कन्धे बलिनिग्रहो नाम

एकविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

हे असुर ! तूने हमको तीन पग भूमि देने को कही रही तिसमें हमने ही पगोंमें सब भूमिको आक्रमण करबी अब तीसरे पगको और भी सज्पादन करी ॥ २९ ॥

● और तुमारी तो इननी ही भूमि है ना ? कि जहां तक सूर्य किरणों से तपता है, और जहां तक तारों सहित चन्द्र प्रकाश करता है, और जहां तक मेघ वर्षने हैं ॥ ३० ॥

देखो एक पग से तो हमने भू खोक माप लिया और आकाश तथा दिशाओं को शरीर से माप लिया और तेरा सर्वस्व जो स्वर्ग रहा सो तेरे देखने २ हमने दूसरे पग से माप लिया ॥ ३१ ॥

अब प्रतिज्ञा पूर्वक दिखे हुए को जो तू नहीं देगा तब तेरा तरक में वास होगा तस्मात् तुम अब गुरुजी से अनुमोदित होकर तरक में प्रवेश करी ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एवमुक्तेऽपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गभ्रंशपरिहारार्थं च मनोरथं कुर्वन्तं प्रत्याह—वृथेति । यः प्रतिश्रुतस्यादानेन याचकं विप्रलम्भते तस्य मनोरथो वृथैव स्वर्गश्च तस्य दूर एव स आधः पतत्येव ॥ ३३ ॥

त्वथा चाहं विप्रलम्भस्तस्माद्व्यलीकस्यानृतस्य फलं निरयं भुङ्क्ष्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

एवमुक्तेऽपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गभ्रंशपरिहारार्थं च मनोरथं कुर्वन्तं प्रत्याह—वृथेति । यः पुमान् प्रतिश्रुत्य तद्वर्षितं प्रतिश्रुतं याचयते तददाति तस्य मनोरथः प्रायशो व्यर्थ एव स्वर्गश्च तस्य दूर एव स आधः पतत्येव ॥ ३३ ॥

त्वथा च आह्यमानानं मन्यत इति तादृशस्तेनाह—

[६८]

प्रतिश्रुतत्वाहं विप्रलम्भो वञ्चितः तस्माद्व्यलीकफलमनृतफलरूपं तरकं कतिचित्समाः संवत्सरान् भुङ्क्ष्व ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचामिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्तोत्रावली ।

किञ्च यः प्रतिश्रुतं न पूरयति तस्य स्वर्गमाप्नुवतीति मनोरथो मृषा भवति प्रतिश्रुतैकदेशदानेनापि मनोरथः स्यादिति चेत्सत्यं तत्फलं स्वर्गं प्राप्नोषि पुनस्ततोऽदानदोषेण निकृष्टं तिरश्चां योनिमाप्नोतीत्याह—दूरमिति । अधः पतित्वा दूरं यातीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रतिश्रुतैकदेशदानात्फलप्राप्तिः स्यादित्युच्यते तत्र चन्द्रमुक्तं तत्र तदपि न स्यात्किन्तु निरयनिवास एव विप्रलम्भोपादित्याह—विप्रलम्भ इति । तस्माद्व्यलीकफलमनृतफलम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्तोत्रावलीयाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमस्यन्दनः ।

निरये पाताल इत्यर्थः । अयोगमनसात्पूर्वोक्तमेष सामान्यनिरूपणेन दृढयति—वृथेति शुभकेन । तत्र “प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलम्भते” इति पद्यार्थं कनिष्ठास्ति किन्तु स्वामिस्वस्वमिति लक्षयन्तश्च इत्यर्थः इत्यस्य वैयर्थ्यात् ॥ ३३—३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमस्यन्दने

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराथ्यटीपिका ।

अथेति प्रकटार्थः इष्टं अप्रिममगद्वाक्यतत्फलदृष्ट्या

अर्थिनं ददात्याने तस्य प्राप्तिरिति तदर्थं भवतः इत्यर्थः

भीमङ्गिभ्वनाथञ्चकार्तिकृतसारायंशिनी ।

मधुपुपामिति मनोरथो वृथैव यतस्त्वसो वैकुण्ठस्थात् सका-
शात् दूरः स्वर्गोऽथः पतति संप्रत्यपि भवान् सुखं प्रस्थाप्य-
मानोपि स्वर्गादूर्ध्वमधिरोहसि सुखलक्षणमोगरुच्य स्वर्गेणविद्यमान-
त्वादिति भावः । यो भवान् स्वर्गद्वारमस्पर्शसमपण्यात् प्रतिभृत-
स्य आसम्पत्प्रकारतो दानेन मामर्थिनं पुरुषार्थञ्चतुष्टय-
वस्तमपि विशेषतः प्रकर्षेण लभते त्वहीयङ्कारपालो भूत्वा क्या-
स्यामीति भावः ॥ ३३ ॥

ततः किमित्तिचेत् ? श्रयतामित्याह-त्रिप्रलब्ध इति । प्रकटांशं
स्तु रूपः घस्तुतस्तु आक्षेप्यः शकान्द्रियोपि मानिना लोकैर्ही-
यमानसम्मानवता त्वयाहं यतो विशेषतः प्रकर्षेण लब्धः तत्त-
स्मात् इति इदामि व्यक्तीकं विगतालीकं मया नीयमानत्वात्
परमलब्धं फलं यत्र तत् निलयं सुखसम्बन्धिसम्पदं कति-
चित्तममाः सम्बन्धरात् क्याप्य भुङ्क्ष्व ततोऽष्टमे मन्वन्तरे त्वा-
मिन्द्रपदं प्रापय्य स्वधाम वैकुण्ठमेव नेष्ये इति भावः ॥ ३४ ॥

इति सारायंशिशिर्षां द्विविगतां भक्तचेतसाम ।

एकविंशोऽष्टमस्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥२१॥

भीमङ्गुकवेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यः प्रतिभृतस्य अदानेन अर्थिनं विप्रलम्भते तस्य मनो-
रथो वृथैव तस्य स्वर्गः दूरे एव स च अधः पतत्येव ॥३३॥३४॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमङ्गुकवेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकविंशोऽध्यायार्थकाशः ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

जो कहे हुए पदार्थ को नहीं देता है और विचारे याचकों को
व्यर्थ ठगता है उसका मनोरथ वृथा है और उसको स्वर्ग दूर है
और वह पुरुष फिर भीचे पड़ता है ॥ ३३ ॥

ऐसे ही तूने भी अपने को यडा चमी मानकर "बधेच्छ पृथिवी
प्रहृष्य करौ" ऐसा कहकर हमको ठगा है । तों अब इस झूठ
का फल कित एक वर्षों तक नरक भोगौ ॥ ३४ ॥

इति भीमङ्गावत अष्टम स्कन्धे एकविंश अध्याय

की, भीमङ्गावनस्य भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥२१॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे अष्टमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं विप्रकृतो राजन् ! बलिर्भगवताऽसुरः ।

भियमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्रवं वचः ॥ १ ॥

बलिरुवाच ।

यद्युत्तमश्लोक ! भवान्ममेरितं वचो व्यक्तिकं सुरवर्य ! मन्यते ।

करोम्यृतं तन्न भवेत्प्रलम्भनं पदं तृतीयं कुरु शीर्षिणा मे निजम् ॥ २ ॥

बिभेमि नाहं निरयात्पदच्युतो न पाशबन्धाद्व्यसनादुरत्ययात् ।

नैवार्थकृच्छ्राद्भवतो विनिग्रहादसाधुवादाद्भृशमुद्विजे यथा ॥ ३ ॥

पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये दण्डमर्हत्तमार्षितम् ।

यं न माता पिता भ्राता सुहृदश्चादिशन्ति हि ॥ ४ ॥

त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः ।

यो नोऽनेकमदान्भानां विभ्रंशं चक्षुरादिशत् ॥ ५ ॥

यस्मिन्वैरानुबन्धेन रूढेन विबुधेतराः ।

बहवो लेभिरे सिद्धिं यामुहैकान्तयोगिनः ॥ ६ ॥

तेनाहं निगृहीतोऽस्मि भवता भूरिकर्मणा ।

बद्धश्च वारुणैः पाशैर्नातिव्रीडे न च व्यथे ॥ ७ ॥

पितामहो मे भवदीयसम्मतः प्रह्लाद आविष्कृतसाधुवादः ।

भवद्विपक्षेण विचित्रवैशसं सम्प्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वाविंशो तु प्रसन्नः सन् प्रवृत्त्याद्य सुतखं बलिम् ।

दस्वा धरात्हरिण्यूनं मत्वा तद्द्वारापोऽभवत् ॥ १ ॥

समर्पिततनूविस्तनिर्मलाच्छभाक्तितः ।

कथितो बलिना चित्रं स्वमेवार्पयदच्युतः ॥ २ ॥

विप्रकृतोऽपकृतः भियमानः सत्पाशाद्व्यमानः ॥ १ ॥

हे उत्तमश्लोकेति कटाक्षः मम वच इरितं प्रतिभुतं न
शाश्वत्कीकम् स्वया कपटेन वामनतया भिक्षित्वा कृपास्तरक्या-
विष्कृतत्वात् एवमपि यदि भवान् व्यक्तिकं मन्यते तदाऽपि

श्रुतमेवाहं करोमि मद्रुकं विप्रलम्भनं न भवतु मे शीर्षिणा
निजं, तृतीयं पदं कुरु न च द्वाभ्यां विभ्रं क्रास्तवतो मे तव
शिरः पादपर्याप्तं न भवतीति मन्येयाः विस्तेन चेत्यद्वयं
जातं तर्हीदमधिकमेव स्वैव विस्तादपि विस्तवतोऽधिकरथादिति
माधः ॥ २ ॥

तनु, च "आपदर्थे धनं रक्षेद्वारान् रक्षेन्नैरपि । आत्मानं
सततं रक्षेद्वारिपरि धनैरपि" इत्यादि वचनाद्वारमभयपरिहाराय
सर्वस्वं व्यज्यते त्वं तु कुनो मीतः सत्प्राप्तमर्पयसि? अत आह,
बिभेमिति असाधु वादादपकर्तियथाऽहं भृशमुद्विजे निरयादिभ्यो
यथा बिभेमि ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ननु, मया निगृहीतत्वात्तथापकीर्तिर्जातेषु नैवेत्याह—पुंसा-
मिति । अहंस्तमेरपितमं च दयङ् मात्रादयोऽपि न ह्यादिशक्ति
नैवाप्यवन्ति हितोपिया तत्रया निगृहीतोऽहं श्लाघ्य एवाऽस्मीति
भावः ॥ ४ ॥

नन्वहं देवानां हितेषी नाऽसुराणां तत्राऽऽह—एवं नूनमिति,
पारोक्ष्यः शत्रुच्छेदनं वर्तमानः ॥ ५ ॥

शत्रुत्वं पुनर्भक्तानिवास्माननुग्रहीतुमेवेत्याह—यस्मिन्निति । उ
अहो ह प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

अतो नात्र मम खज्जा नापि दुःखमित्याह, तेन गुरुणा
भवता ॥ ७ ॥

किञ्च योऽयं हंडरूपो ममानुग्रहस्त्वया कृतः सतु त्वज्जकपौत्र-
त्वेन न त्वहमनुग्रहस्य पात्रमित्याक्षेपेनाऽऽह—पितामह इति । अवही-
यानां संगतः यत आविष्कृतः साधुवाद्यो यस्य त्वमेव परमः
आभयो यस्य सः अतो भवतो विपक्षेण त्रिषा हिरण्यकशिपुना
विचित्रवैशंसं हिंसां संप्रापितोऽपि देहादीनामप्यारतां निश्चरत्या-
कुतोभयं भुवं च भवतः पादपद्मेव प्रपदे अथ तस्माद्ग्रहमपि देवेन
तस्यैव भावेन तवाप्तिकं नीत इति चतुर्णां गन्धवः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचांयुक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवतोपालक्ष्णो बलिस्तमुवाचेत्याह मुनिः—एवमिति । हे
राजन् ! इत्यं भगवता विप्रकृतः विप्रलक्ष्यः मिथयानः सत्याद्यालय-
मानोऽपि बलिरभिजमर्चाजितं मनो यस्य सोऽविष्कृतमदीमं गम्भीरं
बधो भगवन्तं प्रत्याह ॥ १ ॥

वच एवाह—यद्युत्तमश्लोकैत्यादिभिः दशभिः । हे उत्तमश्लोक !
मे प्रयोक्तं वचो बहि यद्यपि भवान् व्यक्तीकमनुत्तं मन्वते तथापि हे
सुरवंश ! तस्त्वयमेवाहं करोमि तद्वक्तं प्रबंधनं न भवतु मम
शीर्षिण्य तूनीयं निजं पदं निधेहि ॥ २ ॥

सर्वतो रक्षणीयमात्मानं मह्यं समर्पयन्न विभेपि किमिन्वत आह,
विभेमीति । निरयादिभ्यो नाहं तथा विभेमि, कथम् यथा अनाधु-
षादादनुत्तमवदनात्पकीर्तेषां भृशमुद्विजे तत्र पश्चयुतिः स्थानश्लेशः
पुरत्ययादतिप्रकर्षायात् व्यसनाहुः खादथं कृच्छ्रावणं ज्ञयात् ॥ ३ ॥

ननु, मया निगृहीतस्य तवाकीर्तिरय नैत्याह—पुंसांमिति । योऽव-
तमेनापितं कारितं दयङ्महं पुंसां श्लाघ्यतमं यशस्करमेवं मन्ये हि
वस्माद्य दयङ् मात्रादयोऽपि मयि नैवाप्यवन्ति ॥ ४ ॥

किञ्च त्वमस्माकमनुग्रहीतैवेत्याह—नूनमिति । त्वमस्माकं पारोक्ष्यो
नुररसमक्ष हिनकारी, कथमेतत् ज्ञातम् ? इत्यत आह, यो भवानभंकेः
शौचं विधाति प्रयुक्तैर्मदैरन्धानामस्माकं विभ्रंशं तन्मदापनोक्तं
चभ्रुविधातिशत् ॥ ५ ॥

किञ्च यस्मिन् त्वयि वैरानुबन्धेन बहवो देव्याः सिद्धिं लेभिरे
कां भिक्षिम् ? यां हि सिद्धिमेकान्तयोगिनांऽनन्यप्रयोजनत्वज्ञां-
योगान्गणान्मन्ते ॥ ६ ॥

तेनैवभूतेन भूरिकायां अस्मिन्विधिधियाचित्रचेष्टितेन भवत्

निगृहीतो वाक्योः शकैर्बद्धश्चाप्यहं न मीडे नातिवज्जामि न
दुःखयामि च त्वरकृतनिग्रहबन्धनयोर्नितरां मम वशस्करत्वादिति
भावः ॥ ७ ॥

किञ्चास्मत्पितामहः प्रहाहः सद्गुणाभयः खरीरतदनुबन्ध्या-
विषु हेयतां निश्चित्य परमपुरुषार्थरूपं त्वत्पादारविन्दं शरणां गतः
तथाऽहमपि वैवास्वस्तमीपं नीतः त्वां प्रपद्य इत्याह—पितामह इत्यादि-
मिदञ्चतुर्भिः । मे पितामहः प्रहाहः भवहीवानां भागवतानां सम्मतः
अनप्यविष्कृतः साधुवाहः कीर्तिर्बल्यः स्वपित्रा भवतो विपक्षेण,
शत्रुणा हिरण्यकशिपुना विचित्रवैशंसं नानाविधं दुःखं संप्रापि-
तोऽपि त्वमेव परमः सर्वविषयबन्धुनिर्दिष्टवपुरुषार्थरूपं यस्य तादृशः
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थं कृतपदरत्नावली ।

बलिः स्मारमनोऽस्त्रीकं प्रकारान्तरेण परिहृतमाह—एवमिति ॥ १ ॥
प्रलक्ष्मेनं वज्रकफलं । विप्रलक्ष्मेनं कथं न भवेदिति तत्राह,
पदमिति ॥ २ ॥

स्मारमनो हींस्वच्छाणामप्रीमाह—विभेमीति ॥ ३ ॥

अभिप्रायतत्वं दक्षयति, पुंसांमिति ॥ ४ ॥

पारोक्ष्यं साक्षात्कारमन्तरेण तस्य मद्रस्य श्लेषो येन
तत्तथा ॥ ५ ॥

ततो धैरानुबन्धेन धैर्युत्तरेणेन ॥ ६—७ ॥

ननु, कुतो व्ययाद्यभाग इत्याशङ्क्य भ्रुतप्रहादमाहात्स्वानु-
स्मरणादित्याशयेनाह—पितामह इति । साधुरिति वाहः साधु-
वाहः स्तुतिप्रक्षणाः विचित्रवैशंसं नानाहिंसनं त्वमेव परमो
यस्य स तथा ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥
पुंसांमिति नादिशक्ति न कुर्वन्ति मात्रादयो हि केवल
मेहिकस्नेहा इति भावः यद्वा शिरश्चासने तन्न नदिशक्ति दिश-
न्येवेत्यर्थः ॥ ४—७ ॥

पितामह इति चतुष्कम् ॥ ८—९ ॥

श्रीमद्भिरनाथचक्रवर्तिकृतसंग्रहशिनी ।
बलिप्रहादयोर्विष्णुबलिपञ्चजयोरपि ।
सूक्तिधरानदाहस्मे द्वाविंशे कट्याश्वभिः ॥
बन्ध कपटी यस्माद्बलिं निरघमाश्वरः ।
अतस्तद्द्वारि तत्प्रेमपाशैः खः सदावसत् ॥

एवमेतेन प्रकारेण विप्रकृतो लोकदृष्ट्याऽपकृतः मिथयानः
सत्याद्यालयमानः ॥ १ ॥

उत्तमश्लोकैति स्वप्रभौ मनमोक्तिः स्वस्य वामनस्य विभिः
पदैः परिमितां भूमिं निश्चिन्वा स्वरूपान्तरस्य विधिक्रमस्य

भीमस्त्रिभुवनाय चकार तर्कितस्वाराधंश्विनी ।

त्रिभिः पदैः प्रतिगृहीतुं प्रयत्नमानस्य निर्वोभस्य विप्रचटोक्तस्य
 निष्पृष्टं व्यक्तीभूनामित्येतां कीर्तिसुधामेव । नरपायं पायं पायमेव
 मक्ता वयमानन्दमत्ता मधाम यद्दो लक्ष्मीकास्तोपि मां ताव-
 द्दतिरकुम्भुपि भूमिं मिक्षसे तत्रापि कृत्वेनाधिकजिघृक्षा तत्रापि
 वदुवशास्त्रेण घटुजनानां कपटमर्थस्पृहामशान्तिमप्राप्त्या कोपं
 हातरि दण्डं च स्वामाधिकधर्ममिदगुण्य तेषां विदुम्भनं
 शास्त्राभिज्ञानां मद्गुरुणा मपि बुद्धिर्लोपः स्त्रकृपापरमाणुमात्रस्पृष्टे-
 विभङ्गादिषु स्त्रपक्षव्यञ्जना स्त्रकृपासूतमहाद्विमिध्यमाञ्जने
 मयि विपक्षव्यञ्जनेस्त्वेषमादय एव तेषोत्समाः स्त्रोकाः-
 कविभिः स्त्रोकेर्गास्यन्त इति भावः । यदि भवान् मठञ्चो व्यञ्चोक्तं
 मिथ्या मन्थते इति स्त्रभक्तमन्यायनापि जिगीषुणा स्वया
 तस्त्रभक्तवचो मिथ्याकर्तुमशक्यमेवेति भावः । हे सुरवच्यं सुरै-
 र्वरणीय ! त्रैलोक्यं मिश्रित्वा बलेः सजाशादानीं च अस्मभ्य आ-
 गार्थं देहीति सुरैर्मन्त्रे चरं प्रार्थितो भवानभूदिति भावः । तद्वच
 श्रुतं सत्यं करामि मद्रुकं हि प्रलम्भनं न भवेत् यथा स्त्र-
 चरणापेमासुतमद्दानस्य सुरैः स्तुतस्य तत्र लक्ष्मिर्गममात्र-
 प्रदायकस्त्वासुरप्रलम्भकमिति भावः मे शीर्षिण निजं तृतीयं
 पदं कुरु तत्र द्वाषणं विभ्वं क्रान्तवतो मम तत्र शिरः पाद-
 पर्याप्तं नु भवतीति मन्येयाः विसृजेत् अत्र पदद्वयं जानं तर्ही-
 वमधिकमथ स्यात् विसृष्टादपि विसृष्टस्त्रामिनोऽधिकस्त्रादिति
 भावः ॥ २ ॥

मनु, किं चारुणापाशवन्धनयान् नरकभयाद्वा आप्तमानं
 दानुमिच्छन्तीति, तत्राह-विभेमीति । अर्थं कृच्छ्रान् द्रव्योपाजनेकप्रात्
 अस्माधुवात् न भगवद्भक्ताग्राह्यावका भवन्ति यथा बलि-
 रिति वैष्णवलोकादुपकोर्तिवादात् ॥ ३ ॥

ननु, मया निप्रहासव दुष्कीर्तिजायते चेति तत्राह-पुंसामिति ।
 ब्रह्मैवित्वाद्यद्वयस्तोपि मात्रादयो यं दण्डम् वा मन्त्रकप्रका-
 रेण न दिशन्ति न ददन्ति मात्रादयो हि ऐहिकहितैषिणः
 अहंस्तमास्तु पारलौकिकहितैषिणो मातृकोटिभयोपयतिवस्तला
 इति भावः ॥ ४ ॥

अथर्हं देवानां हितैषी प्रविञ्चो नासुराणां तत्राह-भवमिति ।
 गुरुहितकारी परोक्षः शत्रुकृत्तेन वर्तमानश्चादिति भावः प्रत्यक्ष-
 हिनकारित्वाद्यपि परोक्षहितकारित्वं प्रीत्यधिकसूचकमन एव
 परमः देवानां स्वपरमः तत्कामिनैश्चर्यप्रद्वन्त्वेन वास्तवहितै-
 पिस्वाभावादिति भावः । अस्माकं तु त्वं वास्तवहितकृदेत्याह-य
 इति । अश्रुतिदेवानां त्वाञ्जमिति भावः । आदिशदिति प्रथमपुरुष
 आर्थः ॥ ५ ॥

माहशानां स्वदेकात्मभक्तानां खलु का चानां ये पुनरसुरास्त्वावे
 वैरमनुबध्नन्ति तेषापि तत्र तावद्वर्णांकथेवा दयेत्याह-यस्मि-
 ञ्जिति ॥ ६ ॥

तेन गुरुणा भूरिकर्मणोति मञ्जिप्रहसने बहुकाटकांशः तथाहि
 वेचलोकेष्वर्थप्रापणार्थः भाविभक्तानामपि अवगच्छितं चार्थः
 तत्र च प्रेमवद्वयत्वादिगुणाविष्कारार्थं इति नानि वीडे हा

किं चिन्मानी मे प्रीडा उत्पद्यते सा खलु मेचित्तशुद्धयभावाद्देवेति
 भावः ॥ ७ ॥

अस्मत्कुलदेवतत्वेनैव स्वहृगडो ममावश्यः सद्य एव स्वमपि
 मद्रुकपौत्रोपमिति बुद्धयेन मायं स्निह्यन्तीत्याह । पितामह इति ।
 मवाह्वपक्षेण हिरण्यकाशपुना विचित्रं विपत्तिं प्रापितः प्रापि-
 तोपि ॥ ८ ॥

भीमकृतकनेत्रकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

डाविशो बलिना तृतीयं पदं मे शीर्षिण कुर्वित्यादि बलि-
 वाक्यं प्रहादादवाक्यं च श्रुत्वा प्रसन्नो भगवान् चरान् दत्त्वा
 बलिं सुतत्रं प्रस्थाप्य तद्वारपोऽभवदिति वयंपतिवि-प्रकृतः
 अपकृत इव कनौ भगवता मिद्यमानः सत्याच्चाद्यमानः शुके-
 योति शेषः ॥ ९ ॥

हे उत्तमस्त्रोक ! ममेरितं यत् वचः पदत्रयभूदानविवर्कं
 वाञ्छानः प्रतिगृह्णामिति वाक्यं व्यञ्चिकमपि पदद्वयेनैव स्वया
 मधीयस्य सर्वस्य गृहीतत्वात् तद्वत् करोमीति यदि भवान्
 मन्थते तदेवाह-हे सुरवच्यं ! मे शीर्षिण निजं तृतीयं पदं कुरु
 एवं सति मद्रुकं विप्रलम्भनं न भवेदित्यन्वयः ॥ २ ॥

एवं सति च ममापकीर्तिरपि न भविष्यतीत्याह-विभे-
 मीति-पदक्युतेः स्थानत्यागात् ॥ ३ ॥

स्त्रकृतेनास्माकप्रहंतापि मम कीर्तिरेव भविष्यतीत्याह-पुंसा-
 मिति ॥ ४ ॥

पारोक्ष्यः गूढः गुरुः हितकारी विभ्रंशं मद्रनाशं चक्षुरिव
 चक्षुर्गादिसत् ॥ ५ ॥

ननु, असुरधैरियो ममासुरगुरुत्वं कथं घटेनेत्यत्र असुरा
 एव स्वयि वैरानुबन्धं कुर्वन्ति तेनैव वैरानुबन्धनेकान्तिपुरु-
 षोचितं सिद्धिं लभन्ते इत्याह यस्मिन्निति ॥ ६ ॥

तेन पारोक्ष्यगुरुणा ॥ ७ ॥

मम पितामहस्त्वत्पादपत्रं शरण्यं बहुगुणयोगेन गतस्तथाह-
 मपि देवेन तवाहितकं नीतस्त्वां शरण्यं व्रजामीत्याह-चतुर्भिः ।
 भवद्दीयानां भीमारदाहीनां सम्मत आविष्कृतः साधुवाहो वस्य
 सः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमणी मधुसूदनो जयति ॥

शुभ्रशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजर् भगवान ने बलि को
 असुर जाति होने पर इतन अवधारमा किया और धैर्य से बचाव
 मान भी किया तो भी धैर्य रखकर बलि इस प्रकार मनिहृत
 वचन बोले, ॥ १ ॥

बलिरुवाच ॥

मम, कि-हे उत्तम स्त्रोक ! हे सुरवचं ! यदि आप

किमात्मनाऽनेन जहाति योऽन्ततः किं रिक्थहरैः स्वजनाख्यदम्युभिः ।
 किं ज्ञायया संसृतिहेतुभूतया मर्त्यस्य गहैः किमिहायुषो व्ययः ॥ ९ ॥
 इत्थं स निश्चित्य पितामहो महानगाधबोधो भवतः पादपद्मम् ।
 ध्रुवं प्रपेदे ह्यकुतो भयं जनाद्रीतः स्वपक्षक्षणास्य सत्तमः ॥ १० ॥
 अथाहमप्यात्मरिपोस्तनान्तिकं दैवेन नीतः प्रसभं त्याजितश्रीः ।
 इदं कृतान्तान्तिकवर्तिजनिनं ययाऽध्रुवं स्तब्धमतिर्न बुध्यत ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तस्मैत्वं भावमाणास्य प्रह्लादो भगवत्प्रियः ।

आजगाम कुरुश्रेष्ठ ! राकापतिरिन्वात्थतः ॥ १२ ॥

तमिन्द्रनेनः स्वपितामहं श्रिया विराजमानं नलिनायतेक्षणम् ।

प्रांशुं पिशङ्गाम्बरमञ्जनत्विषं प्रलम्बबाहुं सुभगं समैक्षत ॥ १३ ॥

तस्मै बलिर्वारुणापाशयन्त्रितः समर्हणं नोपजहार पूर्ववत् ।

ननाम मूढधूर्नाश्रुत्रिलोललोचनः सत्रीडनीचीनमुखो बभूवह ॥ १४ ॥

स तत्र हासीनमुदीक्ष्य सत्पतिं सुनन्दनन्दाद्यनुगैरुपानितम् ।

उपेत्य भूमौ शिरसा महामना ननाम मूढधूर्ना पुलकाश्रुत्रिक्रवः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

मेरे कहे हुए वचन को सत्यमानने होवे, तब मैं जिस प्रकार बचना न हा तैसे सत्य करता हूँ वस आप मेरे मरुतक पर अपना नीमरा पग रखकर माप लीजिये यहाँ पर यदि ऐसी शंका हो, परमात्मा मर्ध जेननों के हित पराध्या हैं बलि का मर्ध सहर कर भी फिर उसको वरुणा पाश से क्यों बंधनाया ? तो उसका यह समाधान है, कि आपका बलि को महंता ममता छुडाकर अपने परमैकान्तिक भक्त बनाने का अभिप्राय है सो सर्वस्व लेकर ममताबलधि कुछ न रहने दिया, परंच जब तक मैं बना हूँ तब तक मेरा तद्गुत्वा ह्यभक्ता है इष्ट लिये महंताबलांध पदार्थ जो मैं है सो भी जैसे अपना होजाय अर्थात् मैं और मेरा ये दोनों भीहरि के होजाय इसी से यह यत्न किया जो बलि के शरीर मापने की प्रार्थना करने पर सफल हुआ ॥ २ ॥

हे ममो ! मैं पद से भ्रष्ट होकर नौक से नहीं डरता हूँ और न वरुणा के फाँस में बांधने से डरता हूँ और न कोई बंड भारी व्यसन [दुःख] से डरता हूँ और न धन के दुःख से न आपके बंड देने से जैसा, कि—अपकीर्ति से अव्यसन डरता हूँ ॥ ३ ॥

हे पुत्रयतम ! पुरुषों को दिये हुए बंड को मैं अरुद्धा मानता हूँ, क्योंकि ? जो न माता न पितान भ्राता और न सुहृद कोई भी नही देता है ॥ ४ ॥

आप हम असुर लोगों के परोक्ष होकर परम गुरु हैं जो आप अनेक मर्धों से बंध होने वाले हमें लोगों को विमोक्ष रूप बंध देते हो ॥ ५ ॥

जिस आपके विषे कठ वैरानुबन्ध से बहुत से असुर लोक उस सिद्ध को प्राप्त हुए, कि—जिस सिद्धि को एकान्त भागिजन प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

जिन परम गुरु आपने मेरा निग्रह किया है और वरुणा के पाशों से बांधा भी है पर इससे मेरे को न कुछ बज्जा और न कुछ व्यथा ॥ ७ ॥

हमारे पितामह प्रह्लादजी आपके भक्तों को संमत हैं जिनों ने घडा माधुवाद प्रकट किया, और आपके विपत्ती उनके पिता ने उनको बहुत ही पीडित किये परंच वह सब आपही के पराध्या रहे ॥ ८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अन्तत आयुषोऽन्ते रिक्थहरैः पुत्रैः इह गेहेषु केवलमायुषो व्यय एव ननु सुखं किञ्चित् ॥ ९ ॥

स प्रसिद्धो महान् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपयतीति तथा तस्यापि ॥ १० ॥

प्रसभं बलास्वाजिता भीर्यस्व यथा भिया इतब्धमतिः सद्य

प्रह्लाद उवाच ।

त्वयैव दत्तं पदमैन्द्रमूर्त्तितं हृतं तदेनाय तथैव शोभनम् ।

मन्ये महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो विभ्रंशितो यच्छ्रूय आत्ममोहनात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

पुमानिदं जीवितमद्भुतं न बुध्यते कथंभूतम् कृतान्तस्यान्तिकवर्ति
मृत्योः सन्निहितम् ॥ ११ ॥

राकापतिः पूर्योऽनुः ॥ १२ ॥

अज्ञानत्विषं दयामम् ॥ १३ ॥

स्वकृताहङ्कुरादिकपापराधस्मरणेन सप्तौडं नीचीनमधोमुखं
यस्य सः ॥ १४ ॥

शिरसा नमस्त्रेणोपस्य मूर्त्ता ननात्र बलेस्तत्कृतमनुग्रहं दृष्ट्वा
पुलकैरङ्गभिश्च विकलघोषिह्वल ॥ १५ ॥

त्वयैवेति महीन्द्रं पदमेतदीयं त्वयापहृतं किन्तु स्वीयमेव पुनः
स्वीकृतं तच्च शोभनमेव कृतं तत्र हृतः, मन्ये इति. यद्यस्माच्छ्रीरेव
यदात्ममोहनं तस्माद्विभ्रंशितः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतसम्प्रदायसिद्धिका ।

मरणाशीलस्य पुंसः आत्मादिभिर्देहादिभिः किम् ? न किमपि
न कोऽपि पुरुषार्थः । किन्तु केवलमायुषो व्यय एवेति निश्चितवानिति
शेषः मन्वथा पुनः पिनामह इत्यस्यानन्वयापत्तेः यः मन्वता जहान
देहितं तेनानेनाऽऽरुना देहेन किमित्यन्वयः । रिक्थहारैर्नागभिः
स्रजन इत्याख्या द्यवहागे येषाम्नेर्देह्युभिर्देह्युतुद्वयैः स्वजनैरित्यर्थः ।
संयुनेर्देह्युभूतया भार्यया किम् ? ॥ ६ ॥

सोऽस्मत्पितामहो महान् सद्गुणाभयोऽगाधबोधः अपरिमितज्ञान-
स्वरूपः सत्समो भागवतभेदः प्रह्लादः संस्मरिजनसङ्काङ्गितः
सन् स्वपक्षं दैत्यकुलं स्वपक्षीति तथा तस्यापि भवतः नास्ति कुतापि
मयं यस्मात्तत्पादपदां ध्रुवं नित्यपुरुषार्थरूपं प्रपदे शरणां
जगाम ॥ १० ॥

तथा अहमपि दैवाप्रसमं बलात्प्राजिता धीर्यस्य तादृशः आत्मनो
मम रिपोस्तवान्तिकं समीपं नीतस्त्वत्पादपदां प्रपद्य इतिशेषः ।
ध्रुवं विशिनष्टि, यथा धिया स्तच्छ्रमतिरपहृतज्ञानः पुमान् कृता-
न्तस्य मृत्योः सन्निधानवस्यार्थं जीवितमद्भुतमद्विपरं न बुध्यते न
मन्यते ॥ ११ ॥

तस्य बलेस्त्रिषं भापमागस्य सनः हे कुरुश्रेष्ठ ! उदितो राकापति-
ध्रुव इव प्रकाशमानो भगवत्प्रियः प्रह्लादस्तत्राजगाम ॥ १२ ॥

तथागतं स्वपितामहं प्रह्लादम् इन्द्रमेवो बलिः सप्रमैत्तनाऽपश्यत्
कथंभूतम् ? श्रिया कान्त्या विराजमानं कमलववायने ईक्षणे यस्य
गोशु निमलम्भजनत्विषं दयामखं प्रलम्बावाजामुलम्बौ बाहू यस्य
सुभगं सुन्दरम् ॥ १३ ॥

तस्मै प्रह्लादाय पूर्ववदृष्यादिपूर्वकमर्हयां न यत्कं तत्र

वारुणोः पार्श्वेयन्त्रितः बद्धः किन्तु केवलं मूर्ध्ना ननाम नमस्कृतवान्
ततोऽभुमिबिलोखे खोचने यस्य सः सप्तौडं नीचीनमधःकृतं मुखं
नस्य तादृशो बभूव ॥ १४ ॥

ततः स महाभगाः प्रह्लादः सतां भागवतानां पतिं सुनन्दनन्दा-
दिभिः पार्श्वेयस्वयमानं तत्रोपविष्टं हरिं वामनं निरीक्ष्य पुलकैरङ्गभि-
श्च विकलघोषिह्वलस्सन् उपस्य शिरसा भूमौ नमस्कृतवान् उवा-
चति शेषः ॥ १५ ॥

तदेनाह-त्वयैवेति द्वाऽयाम् । एन्द्रं पदं त्वयैवास्मै दत्तं, कुतः ?
यत्स्वं तत्प्राप्तिस्वाधनेन विश्वजिता यागेनाश्रितं आराधितः बहत्तं
तद्देहानीमपहृतं तच्च शोभनमेव कृतं, शोभनत्वमेव व्यक्त-मस्य
इति । यद्यस्मात् श्रीरेवात्ममोहनं तस्मादयं विभ्रंशितः इति परस्मो-
ऽयमस्य महाननुग्रह एव त्वया कृत इति मन्ये मन्यथाऽयं भीमदास्त्र-
परयाथारम्यज्ञानराहां विनश्येति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भजवचननीधेकृतपदरत्नावली ।

श्रीप्रह्लादः कथा स्वयया अतिप्रियदेहादिकमुत्सृज्य श्रीहरि-
चरणौकशरणाभापतिं तत्राह-किमिति । यो येनात्मना देहेन मुहं
जहाति तद्भ्रमोक्षणमरणातेतिशेषः । तस्य पुंसः तेन देहेन
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । रिक्थहारैः पितृधनस्वीकार-
योग्यैरेभिरायुषो वग्यो नाश इति यत्तस्माद्भजनसङ्काङ्गितः
स्वपक्षोऽसुरजनः तस्य नाशकस्य ॥ ६-१० ॥

ममाप्ययमेव निश्चय इति भावनाह-मथेति । असुरजातिरवान्-
मम शत्रुभूतस्य त्वया स्याजितराज्यर्थाः बुभुषुण्ये श्री-
खादिपि स्याज्या अन्यथा अनर्थं योग एवेति भावनाह-इदमिति ।
यथा शिया सच्छ्रमतिः कृतान्तान्तिकवर्तिदं जीवितं न जानाती-
त्यन्वयः ॥ ११ ॥

शुकः प्रह्लादस्य भक्त्यनिशयं दर्शयितुं यद्येः सधनेन भग-
वद्भक्तिविशेषमाज्ञायामनानिति तदागमनमाह-शुक इति ॥ १२ ॥

प्रांशुमुज्जतम् ॥ १३ ॥

सप्तौडंवेन नीचीनमर्वाचीनं मुखं यस्य स तथा ॥ १४-१५ ॥

आत्मनो मां देहेभूतया श्रिया विभ्रंशितोः विनखित इति
यद्यं महानुग्रहोऽन्यथेन इति मन्ये तत्तस्मात्कः पुमानात्मनो-
गतिं यथाधर्मिचष्टे न कोऽपि यथात्मनः स्वस्य गतिं सर्वत्र
स्वातन्त्र्यव्यवस्थामभिचष्टे तथा कः परमात्मनो गतिं स्थितिं
स्वातन्त्र्यव्यवस्थाम् पश्यति श्रीमद्भक्त्याज पश्यतीति वा
॥ १६-१९ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतकममन्दर्भः ।

जनान् दैत्यान्निवृजंतस्त्राह्नीनः आत्मरिपोः आत्मरिपु-
ष्येन भ्रून्त्या प्रतीयमानस्यापीत्यर्थः । देवेन भीमहादपौत्रव-
प्रापकत्वन भाग्येन ॥ १० - १३ ॥

सर्त्रीडंति महद्दंशं सति तदज्ञातस्यापि निजकुवृत्तस्य
मनसि सङ्कोचावहृत्वात् ॥ १४ ॥

स तत्र हामीनमिति वामनरूपेण पुनरवशिष्टतत्सङ्कोच-
प्राप्तये न्यायं प्रवृत्तत्वात् ॥ १५ ॥

त्वयैवेति यद्यस्मान्महानुग्रहादात्मना सुभगरूपगुणायुक्तेन
स्वेन यन्मोहन वशीकारः तस्मादेव हेतोः धियो विभ्रंशितः
मत्तु यत्नात् नच दोषमयधीनिर्हरणपूर्वककर्मण्यत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, भोपि पितरमनपेक्ष्य किमिति मां प्रपेदे, तत्राह-किमिति,
ब्रह्मणाम् । आत्मना देहेन रिक्थं त्वत्सेवायार्थकमपि धनं हरन्तीति
तैः ॥ ६ ॥

स्वपक्षं वैत्यकुलं श्रयणीति तस्य ॥ १० ॥

आत्मरिपोरिति उवाजस्तुत्यैवोक्तिर्स्तुतस्तु आत्मनः परम-
प्रियसुहृद्ः यद्वा आत्मनस्स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्य रिपोर्नाशकस्य
मोक्षप्रदस्येत्यर्थः । यद्वा आत्मनो महद्दुःखस्य शत्रोस्त्वयाद्य मम
त्रिभुवनाधीशत्यादुःखारमहारोगः साधु नाशित इत्यर्थः । देवेन
ग्रहादपौत्रवप्रापकेन भाग्येन यदा श्रिया धरुनवृद्धरथं मल्ल-
क्षणो जनः इदं जीवितम् गद्वृष्वं न बुध्यत इत्यतो धन्वन्तरिमिव
मत्सर्भरोगचिकित्सकं त्वामहं भाग्येन प्राप्त इति भावः ॥ ११-१२ ॥

सुभगर्षभं सर्वलोकप्रियम् ॥ १३ ॥

अपराधं विना कथं बन्धनमित्यपराधलक्षणस्य बन्धनस्य प्रहाद-
दृष्टत्वात् सर्त्रीडं यद्वा प्रहादात्सदैव शिशुिनस्य निरगिमानत्व-
लक्षणस्य धर्मस्य भूमिदानप्रस्तावे सहसा विस्मरणात् तद्दंशने
सति सर्त्रीडं सर्त्रीडत्यादेव नीचीनें मुक्तं यस्य सः ॥ १४-१५ ॥

त्वयैवेति न हीन्द्रं पद्मेतदीयं त्वया हृतं किन्तु स्वीयमेव पुनः
स्वीकृतं तच्च शोभनमेव कृतं यतः संयतोपि जनस्तत् तस्यां भस्वपि
सत्यां क आत्मनो गतिः तत्त्वं यथावच्छिद्ये न कोपीत्यर्थः । न चात्र
तत्र दत्तापहारलक्षणां दोषोपि स्नेहेन पुत्रहन्ते दक्षस्यापि मोद-
कादेरहितानुक्त्या पुनराच्छिद्य नीतयतः पितृयथा तथेत्यर्थः ॥
॥ १६-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिन्द्रास्तप्रदीपः ।

आत्मना देहेन रिक्थहारैर्दायादैः इह गेहेषु आयुषो व्यय
पत्र ननु सत् ॥ ६ ॥

स्वपक्षं वैत्यकुलं लपयतीति तथा तस्य प्रपेदे शरण्यम
गतः ॥ १० ॥

अथाहमपि आत्मनामपुत्राणां रिपोस्तथागतिकं देवेन गीतः
अर्थात्त्वां शरण्यं गेस्मि, कथम्भूतः ? प्रसभं बहारावाता,

श्रीर्षस्य सः यथा स्नेह्यमनिर्जनः कृतान्तुस्य मृत्योरन्तिकवात्
निकटगम एवैभूर्नामवधुवं जीवितं न बुध्यते ॥ ११ ॥

राकापतिः पूगं चन्द्रः ॥ १२ ॥ १३ ॥

सर्त्रीडं नीचीनें नतं च मुखं यस्य सः ॥ १४ ॥

पुत्रकैश्रमिभ्य विह्वलः ॥ १५ ॥

यत् यस्यात् धियः सस्पदः आत्मगोडनात् महामेन्द्रपव-
विजेतृत्वादिगुणवान् इत्यहङ्काराच्च ॥ १६ ॥

माया टीका ।

इस शरीर से कौनसा प्रयोजन है जो अंत में छोड़ ही जायगा,
ऐसे ही हिस्सा घटाने वाले अजन नाम वाले इन शरीरों से क्या
प्रयोजन है, और ससार की हेतु रूप जाया से भी कौन कां है,
और जब एक दिन मरने ही वाला है यह तब इसको गृहों से
क्या प्रयोजन है क्यों कि ? जिन गृहों में लगकर व्यर्थ ही आयु
चली जाती है ॥ ६ ॥

इस प्रकार अगाध बोध हमारे पितामह प्रल्हादजी ने जनों
से भगकर निभेय और ध्रुव ऐसे आपके बरगारविन्दों की शरण्य
की यद्यपि आप वैत्य कुल के नाशक रहे तो भी और की शरण्य
नहीं ली ॥ १० ॥

अब इसी प्रकार अपने बैरी ऐसे आपके समीप में आ पहुंचा
हूँ और बलात्कार से मेरी संपत् भी दूर कर दीनी है जिस संपत्
क कारण पुरुष जड़ मति होकर सदा सज्जित मृत्यु को नहीं
जानता है ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हं कुरु अष्ट । राजा शशि जब तक
ऐसे बोलने रहे तब तक जैसे चन्द्र का उदय भया हूँ इस प्रकार
भगवन्प्रिय प्रल्हाद आये ॥ १२ ॥

वैष्णव श्री से देदीप्यमान कमल सहजा जोचन वाले, और
बड़े उन्नत तथा अजन सहश कांति वाले, दीर्घ बाहु और परम
सुभग ऐसे अपने पितामह प्रल्हाद को बलिने देखा ॥ १३ ॥

उन प्रल्हादजी को बरुण के पाशों से बंधे हुए बलि ने पूर्व
वत् स्पर्कार नहीं कर पाया किन्तु मस्तक से नमस्कार मात्र किया
और नेत्रों में अभ्रुपात भर आये और बजा से नीचे को मुखकर
लिया ॥ १४ ॥

प्रल्हादजी ने नन्द सुतन्द आदिक पार्षदों से उपासित अपने
पति को देखा और भर्माप जाकर आनन्दाभ्रुओं से विह्वल और
और पुलकित होकर भूमि में मस्तक से प्रणाम किया ॥ १५ ॥

प्रहाद उवाच

प्रहादजी बोले, कि—हं प्रभो आपने ही इसको यह हीम
समृद्ध पद दिया और उसको फिर आपने लोखिया यह बहुत ही
अच्छा भया, और मैं तो यह जानता हूँ कि—जो अपने को मोह
करने वाली से आपने इसका विबोग किया यह परम अनुग्रह
किया है ॥ १६ ॥

यथा हि विद्वानपि मुह्यते यतस्तत्को विचष्टे गतिमात्मनो यथा ।
तस्मै नमस्ते जगदीश्वराय वै नारायणायाऽखिललोकसाक्षिणे ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तस्याऽनुशृण्वतो राजन् ! प्रह्लादस्य कृताञ्जलेः ।
हिरण्यगर्भो भगवानुवाच मधुसूदनम् ॥ १८ ॥
बद्धं वीक्ष्य पतिं माध्वी तत्पत्नी भयविह्वला ।
प्राञ्जलिः प्रणतोपेन्द्रं वभाषऽवाङ्मुखी नृप ! ॥ १९ ॥

विन्ध्यावलिरुवाच ।

क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुभियोऽपर ईश ! कुर्युः ।
कर्तुः प्रभोस्तत्र किमस्यत आनहन्ति त्यक्तह्रियस्त्वदवरोपितकर्तृवादाः ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ।

भूतभावन ! भूतेश ! देवदेव ! जगन्मय ! ।
मुञ्चैनं हतसर्वस्वं नायमर्हति निग्रहम् ॥ २१ ॥
कल्त्रा तेऽनेन दत्ता भूर्लोकः कर्माजिताश्च ये ।
मित्रेदितं च सर्वस्वमात्माऽ विह्वलया धिया ॥ २२ ॥
यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय दूर्वाङ्कुरैराप विधाय सर्ती सपर्याम् ।
अप्युत्तमाङ्गतिमसौ भजते त्रिलोकीं दाश्वानविह्वलमनाः कथमार्तिमृच्छेत ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मन् ! यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहम् ।
यन्मदः पुरुषः स्तब्धो लोकं मां चाऽनमन्यते ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

मोहनरथमेवाह—यथा धिया विद्वानपि यतः संयतोऽपि मुह्यति
तत्तस्यां सत्त्वां कोऽभ्यः पुमानात्मनो गतिं तस्वं यथावाङ्मते
पश्यति तस्मै महाकाशिकाय ॥ १७ ॥

तस्य प्रह्लादस्याऽनुशृण्वतो उवाचेति किञ्चिद्वक्तुं प्रवृत्त
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेव विन्ध्यावलिरपि नक्तं प्रवृत्ता । तां च संगानगन् हिरण्य-
गर्भः कर्णो नृपणी स्थितोऽनस्तस्वा एव वाक्यं प्रथममवतारयति,
बद्धं वीक्ष्येति ॥ १९ ॥

त्रिजगतः कर्तुः प्रभोः पादकस्याऽस्यनः संहर्तुं भेष्वरस्य तथा-
ऽप्ये किमाहन्ति किं समर्पयन्ति त्वयाऽवरोपितः कर्तृवाद् कल्प-
स्वतन्त्रां वयमिति वाद्मत्तमपि येषां ते । अयं भावः लोकत्रयं मयि

ऽर्पितं तृतीयपादाय देहं समर्प्य प्रतिभ्रतमृतं करोमीति देहादिषु
स्वाभ्यानिष्कारेण मुनत्रयं क्वचिर्निर्लेज्जश्च यतस्त्वमेव सर्व-
स्यापि स्वाभ्यतो मन्त्रबुद्धिमेतं केवलं रूपया धिमुच्य पादयेति ॥ २० ॥
तदेवं प्रह्लादस्य विन्ध्यावलिश्च परमार्थोक्त्या प्रकृष्टो हरिः
प्रह्लादा तु लोकदृष्टेव विहापयति भूतभावनति त्रिभिः ॥ २१ ॥

निग्रहानहंश्चे हेतुः कृत्स्नेति सर्वभ्रमेवाह-मात्मेति ॥ २२ ॥
तदेव केमुत्पत्यायेनाह-यस्य तत्र पादयोः सखिलमात्र-
मपि प्रदाय सर्वोऽपि जन्म उक्तमां गतिं प्राप्नोति, तस्मै नृप्य-
मसौ वाङ्मिलोकीं दाश्वान्विह्वलवान् स वार्ति कथं प्राप्नुयात् २३
तस्य विशोऽर्पान् तन्वर्थापहारः कोऽयमनुग्रहस्तत्राह, यन्मनः
वैरथैर्मनो यस्य सः अत्र एव स्तब्धोऽनघ्नः सन् मद्स्वभ-
वेत्तुनामर्थानामपहार एवानुग्रह इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यं कृतभागवतस्य प्रवृत्तिः ।

किञ्च यथा भिया विद्वानपि यतः सत्यतोपि मुह्येत् ततस्तस्यां सत्यां कः पुमान् आत्मनो गति स्वरूपं यथावद्विच्छेद पश्यति ? कथमिति शेषः । कर्षावच्छेदेन कथञ्चिदपि पश्यतीत्यर्थः । तस्मै महोपकर्म जगतामीश्वराय सर्वज्ञाय नारायणाय तुभ्यं नमः केषवं नमस्कृत्य शक्युमः मत्वेवं कुर्वे न कुर्विति विधातुं शक्युम इति भावः ॥ १७ ॥

प्रह्लादस्याभिप्रेतमभिष्कर्तुं हि राघवगर्भस्तमुवाच त्वया ह मुनिः-- तस्येति । बडा जलः प्रह्लादस्य शृणुवतस्ततो भगवान् आदिशयगर्भो मधुसूदनमुवाच किञ्चिद्वक्तुमुद्यत इत्यर्थः । तथैव निष्प्रायाखिराप किञ्चिद्विहापयितुं प्रवृत्ता ताञ्च सम्मानयन्प्रह्लादं हि राघवगर्भः क्षणं तूष्णीमवस्थितोऽनस्तस्या एव वचः प्रथममवतारयति ब्रह्ममिति श्लोकः स्पष्टार्थः ॥ १८-१९ ॥

तद्वचः-कीडार्थमिति । ते त्वया स्मर्य क्रीडार्थमिदं कृतम् जगत्कृतं सृष्ट तत्र तस्मिन् तत्रकीडोपकरणभूते त्वत्सृष्टे जगत्परं केषिकुसुखयः स्मर्यस्तु तत्र स्मर्यबुद्धिं कुरुः अस्मत्स्मर्यबुद्धिं कर्तव्यः अत्रैव स्युक्ता हीनजा वैस्ते अन्तरात्मना त्वया अनरोपिता आरोपिताः कर्तव्या इव स्मर्या इति वादा येषां ते वाहमात्रेणापि स्मर्यामस्वरहिता इत्यर्थः । एवंविधास्ते कर्तुः स्रष्टुः प्रभोः पादकल्प इत्यतः संहर्तुश्च तव किमावहति किं समर्पयति किञ्चिदस्मर्यमस्ति चेत्समर्पयतुः तद्वचः किं समर्पयतीति भावः । कां हानिं कुर्वन्ति ? न तव कदाचिदपि हानिरपीति वार्थः । अयम्भावः लोकत्रयं मयापितं तृतीयपादाय देहं समर्प्य प्रतिभूतमृतं करोमीति देहादिषु स्मर्याविकारिणां शुभत्रयं क्वचित्किञ्चिद्वचः त्वमेव सर्वस्य स्मर्यतो मन्वबुद्धिमेतं विमुच्य पालयेति, अयमेव प्रह्लादस्याऽऽर्थाप्रदायः ॥ २० ॥

इममेवाभिप्रायमाविष्कर्तुं सम्बोधयन् स्पष्टमाह, प्रह्लाद-भूत भावनेति । हे भूतभावन ! भूतस्रष्टः ! भूतेश ! भूतान्तरात्मन् ! अन्तरात्मतया पादकेत्यर्थः । हे देवदेव ! देवतां । जगत्संहर्तुणां कर्तृवी नामपि देव ! जगत्कर्तारक ! हृते सर्वस्य यस्मात्तमेन वार्धिं मुञ्चार्थं निग्रहं प्राप्नुं नार्हति ॥ २१ ॥

निग्रहाऽनर्हत्वमेवाह-कृतमेति । कृतनाभूमिषं च कर्मणा संपादिता इन्द्रादिभोकास्ते चेत्येतरसर्वस्य तथाऽविकल्पवया अदीनया बुद्ध्याऽऽत्मा देहश्च अनेन वक्षिणात्ते तुभ्यं दत्ताः अतोऽवमनिग्राह्य इति भावः ॥ २२ ॥

एतदेव कैमुत्यस्यायेनाह-वत्पादयोरिति । अशुभधीरमूर्खधीरस्य तव पादयोः सखिलं विधायाऽऽर्प्यजलं समर्प्यं दूरीकुरैरपि पूजां विधायोत्तमां गतिमपि भजने प्राप्नोति अयं तु बखिरविकल्पमनाः किमरचित्तः अन् त्रिलोकीं दाभ्यान् दत्तवानतः कथमयमाप्तिं प्राप्नुयात् ? तस्मादेनं विमुञ्चत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं विहापिता भगवानिममनुग्रहीतुमेवेत्यं मया कृतमित्याह, पादद्वयायसमाप्तिं प्रह्लादिति । हे प्रह्लाद ! अहं तावद्यमनुग्रहीतुमिच्छामि तस्य विशोऽप्यान् विधुनोऽवपहरामि तावदन्यहेत्वर्थापहार एव प्रथमो महनुग्रह इत्यर्थः । सर्वस्यानर्थहेतुत्वमाह-वन्मदः यद्य अन्तस्य सम्बन्धी मदी धरत्य तादृशः अत एव स्तब्धो विष्क-

रहितः अनद्यो ना पुरुषो लोके मद्गन्तरात्मस्थं जगत् मां तद्वत्स्वर्गमिति माञ्चाऽवमस्यते तिरस्कारोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिवजवपनजनीयंकृतपदहरनामणी ।

स्वमर्तुगर्भोद्रेकं कटाक्षीकृत्य मगवत्सं समीडे क्रीडार्थमिति ते त्वयं प्रजगद्वात्मनः क्रीडार्थं कृतमिति सङ्ग्रहणे कंचित् "क्रीडार्थं सृष्टिरित्येके" इतिभूतेः । हे ईश ! तत्रापरे कुधियाऽसुरप्रकृतयः आत्मनः स्मर्यं कुरुः वयमस्य स्मामिन इति अवपत्ति जदप कुर्वन्ति, तत्रापि तुशब्दो महाविशेषं प्रकाशयति तेन तव स्मर्यस्य न कामपि हानिमापादयति इत्याह-कर्तुरिति, तत्राऽनरोपितो निष्काजितोऽहं कुर्वेति विवादा येषां ते तथा अत एव त्यक्तज्जास्तं कुधियोऽस्य जगनः कर्तुः प्रभोरचित्पनेस्तत्र किना-वहति न किमपि हानिं कुर्वन्तीत्यर्थः । समर्थोऽधिपतो प्रभुरिति च १२०-२२ ॥

वन्धनादिकमासुरजम्भोषापहरणां त्वया कृतं न तु देवा-द्वन्धना न च वैशम्पतेनृपयं क्यातां न तद्युक्तमित्याशयेनाह-यत्पादयोरिति । न विह्वलमनाः सर्वस्मदानादप्यहानमनाः ॥ २३ ॥

यद्यपि प्रह्लाद भगवदभिप्रायं वेत्ति तथापीतरथां तज्ज्ञापनाच्च स्मामिप्रायं वार्क-प्रह्लादिति । प्रह्लाद प्रजापते ! वन्मदः यद्विष्कामि-मित्तमदः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतकममन्मदः ।

आशीयरेव श्रीप्रह्लादनिष्प्रावद्वयो तावत्तद्वहागमैरेव निवेदितवत्यौ श्रीप्रह्लादं तु मज्जकपक्षपातेन बलिपक्षमेधं गृहीत्वा सविनादं निवेदयति, भूनेति ॥ २१-२५ ॥

श्रीमद्भिवनाथकवर्णिकृतसारायंदशिनी ।

उवाचेति किञ्चिद्वक्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तथैव निष्प्रायाखिरापि क्तुं प्रवृत्ता तां च सम्मानयन् हि राघवगर्भः क्षणं तूष्णीं स्थितः अतस्तस्या एव वाक्यमवतारयति, वज्रं वीक्ष्येति । भयनिह्वला मगवत्पराधमयस्यया अवाङ्मुखी श्रीसभायासीत्तद्वत्ता ॥ १९ ॥

ते त्वया कृधियो यद्विप्रभूतनः कर्तुः स्रष्टुः प्रभोः पादयितः अत्यतः संहर्तुश्च तवेति सतुर्पयं पशुघ्नः एवभूताय तुभ्यं कि वस्तु आवहन्ति ददति अहस्तास्पदममतास्पदवस्तुनां मध्य कस्मिन् वस्तुनि स्मर्यं वस्तने यत् तृतीयपादाव प्रतिभूतमृतं करोमीत्युक्ता स्वदेहं दातुमिच्छन्ति त्यक्तह्वयः त्रिभुवनस्य देहस्य च त्वत्सृष्टनास्वदीवमेवेदं सर्वं तुभ्यं दत्वा स्त्रकीर्तिं चिकीर्षवो ज्ञामपि किं त्यक्तवन्त इत्यर्थः । अत एवेते मदीमाहुरोगकृत्स्नास्त्वया सद्देहन रूपया साधुविकरिभवा इत्याह-अवरोपितः अलङ्कारो-हयत्रपि सहसैवावरोहितः त्रिभुवनपालनकर्तारो वयमिति निष्प्रा-

श्रीमद्विष्णुनाथकवचसिद्धतत्सारायन्दर्शिनी ।

१. इहकारमुच्यते कर्तृवादी येषां ते तस्मात्परान्धिनोऽस्य बन्धनमुचि-
तमेवेति भावः ॥ २० ॥

तदेवं प्रह्लादस्य विष्णुवाचनेषु परमार्थोक्तया प्रसादितमेव
भक्तवत्तं ब्रह्मा लोकनरवरहया प्रसादयति, भूतेति ॥ २१ ॥

ते तुभवेत् आत्मा खड्गद्वय निवेदितः ॥ २२ ॥

निप्रदाऽनहंतं कैमुत्येनाह-यदिनि । असौ सन्नोऽपि जनः उत्तमां
मूर्तिं वैकुण्ठप्रदिति भजति बलिस्तु त्रिखोकीं दाहवान् दत्तवान्
कथमार्तिम् प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥

तस्वविशोभनानि ननु, धनापहारः कोऽयमनुग्रहस्तत्राह—
वन्मद्ः वैरैरेव मदी वस्व सः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

यथा शिवा यतो येनाहङ्कारेण च विद्वानपि मुह्यते तत्
तथाः सन्नोः यथा यथावदात्मनः मतिं को विचष्टं पश्यति न-
कोऽपीत्यर्थः । सम्पद्दङ्कारो उपास्योपासकस्वरूपज्ञानविरोधिना-
विति भावः ॥ १७ ॥

द्विष्ययगर्भो ब्रह्मा उवाच ॥ १८ ॥

ततोऽपि पूर्वं तत्पत्नी बलिमादीं वभावे ॥ १९ ॥

ते स्वया आत्मनः कीडार्थम् इदं त्रिजगत् त्रिगुणात्मकं
जगत् कृतं तत्र खाम्यं खामिभावं ममेवमिति मतिं कुचियः
कुर्युः तत्र हेतुः तत्त्ववरोपितः कर्तृवादी येषां ते तथा त्वत्प्र-
वर्तितमायया देहेन्द्रियाद्भूतया खान्दयेण वयमं कर्तार
इति वादो येषां ते तस्मात्तया मोहिता इत्यर्थः । अत्र एव
त्वत्कृप्यः ते तथाभूताः जगतः कर्तुः प्रभोः रक्षतुः भक्षयतः
संहर्तुः किमात्रहन्ति किं समर्पयन्ति न किमपीत्यर्थः । त्वयैव
वर्त्तमित्याचार्यैर्गोक्तं सत्यमेवेति ॥ २० ॥ २१ ॥

अनेन ते कृत्स्ना भूः दत्ता कर्मजिता लोकाः दत्ताः एवं
सर्वस्वं निवेदितं पदं तृतीयं कुरु शीर्षिण्य मे निजमिति वदता
आत्मा च निवेदितः ॥ २२ ॥

यस्वं तव पादयोः सखिमात्रमपि प्रदाय दूर्वाङ्कुरैरपि
सपर्या विधाय जनः उत्तमां गतिं भजते प्राप्नोति असौ बलिः
तस्मै तुभ्यं त्रिखोकीं दाहवान् दत्तवानतोयं कथमार्तिम् ऋच्छेत्
प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥

विशः अर्थान् विधुनेमि अपहरामि ॥ २४—२६ ॥

भाषा टीका ।

जिस संपत् के वश होकर विद्वान् भी मोह को प्राप्त होता है
उस संपत् के रहने पर कौन ऐसा पुरुष है जो अपने आत्मनस्व
का विचार करके उस परमभय के प्रतिबंधकरूप संपत्
विमोक्ष करने का परम कारुणिक जगत् के ईश बलिखोक

साधि पंसे आप नारायण को नमस्कार हो ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! इतने में कृताञ्जलि
प्रह्लाद के सुनते २ बड़े ज्ञानवान् ब्रह्माजी ने श्रीमधुसूदन देव से
बालने की इच्छा करी ॥ १८ ॥

हे नृप ! इतने में अपने पति को बंधे हुए देखकर प्रति भव
भीत बलि की पत्नी हाथ जोड़कर नीचे को मुककर प्रणत होकर
वपेन्द्र [भीहरि] से बोली ॥ १९ ॥

विष्णुनाथकवच ॥

विष्णुनाथकी बोली, कि—हे ईश ! इस जगत् को आपने
अपने कीडा के निमित्त किया है और उस जगत् में शरीरादिक
यावत्पदार्थ आपके रचे हैं परन्तु उस शरीरादिक के गौर भुवन
के कुबुद्धि जन अपने आपही खामी बन जाने हैं । जगत् के
रूपरिक्त कर्ता पावन कर्ता और संहार कर्ता तो आप हैं आपने
उनके ऊपर खामी पने का आरोपण कर दिया है, वे फिर आप
ही खामी बन बैठें, जब सब पदार्थ आपकी का है नव वे निहंउज्ज
खाम आपको क्या समर्पण करते हैं सो में नहीं जानती हूँ ।
अर्थात् मेरे पति को यह अभिमान है कि—तीनों लोक मेंने सम-
र्पण किये अब तीसरे पग में मैं अपने शरीर को समर्पण करके
प्रतिज्ञा का सत्य करता हूँ जो हेह गेहादिक पाहले ही आपका है
फिर वे समर्पण करने बाबा कौन है तस्मात् मेरा पति निहंउज्जि
और निहंउज्ज है इसको आप अपनी निहंउज्ज केवल कृपा से मुझ
कर पावन करी ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—हे भूत भावन ! हे भूतेश ! हे देवदेव !
हे जगत्पते ! इनका सर्वस्वहरा गया अब इसको छोड़ हीजिये
यह दंड देने योग्य नहीं है ॥ २१ ॥

हे प्रभो ! इसने समस्त भूमि आपको दीनी, और कर्म से जीते
हुए सब लोक दिये, और स्थिर बुद्धि से सर्वस्व आपको निवेदन
किया ॥ २२ ॥

जिसके चरणों में सौम्य होकर जल मात्र देकर, और दूर्वा
के अंकुर मात्र से पूजा कर कर पुरुष उत्तम गति को प्राप्त होता
है फिर इसने तो स्थिर मन से आपको त्रिखोकी समर्पण करी है
यह कैसे बुद्धि पासका है ॥ २३ ॥

श्रीभुवान उवाच ॥

श्रीभुवान् बोले, कि ब्रह्मन् हम जिस पर अनुग्रह करते हैं
उसका धन हर लेने हैं, जिसके मदसेमत्त होकर पुरुष सब लोक
का और मेरा अब मान करता है ॥ २४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्निजकर्मभिः ।
 नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत् ॥ २५ ॥
 जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्गधनादिभिः ।
 यद्यस्य न भवेत्स्तम्भस्तत्रायं मदनुग्रहः ॥ २६ ॥
 मानस्तम्भनिमित्तानां जन्मादीनां समन्ततः ।
 सर्वभ्येयः प्रतीपानां हन्त मुह्यन्न मत्परः ॥ २७ ॥
 एष दानववैत्यानामग्रणीः कीर्तिवर्धनः ।
 अजैषीदजयां मायां सीदन्नपि न मुह्यति ॥ २८ ॥
 क्षीणारिक्वश्च्युतः स्थानात्क्षिप्तो वद्धश्च शत्रुभिः ।
 ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो यातनामनुयापितः ॥ २९ ॥
 गुरुणा भर्त्सितः शप्तो जहौ सत्यं न सुव्रतः ।
 छलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्यवाक् ॥ ३० ॥
 एष मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापममरैरपि ।
 सान्शैरन्तरस्यायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ॥ ३१ ॥
 तावत्सुतलमध्यास्तां विश्वकर्मविनिर्मितम् ।
 यन्नाशयो व्याधयश्च क्लमस्तन्द्रा पराभवः ।
 नोपसर्गा निवसतां सम्भवन्ति ममेक्षया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

दुर्लभं पुरुषजन्म कथंचिल्लुब्धयतो जीवस्य जन्मादि
निमित्तो गर्वो महाहानिकरस्तस्य च नाशो मदनुग्रहादेशेत्याह-
यदेति द्वाश्रयाम् । अनीशः परतन्त्रः सन्नैजैः कर्मभिर्ना
योनिषु कृमिकीटकादिषु संसरन् ॥ २५ ॥

तत्र पौरुष्यां गतो जन्मादिभिरपि यस्य यदि स्तम्भो न
भवेत्तर्ह्ययं मदनुग्रह एव ॥ २६ ॥

कथं तर्हि ध्रुवादिशोऽर्थसम्पदो वदासीति चेत्त्राह—मान
एव स्तम्भो नन्नना तस्य निमित्तभूतानां समन्ततः सर्वशः
सर्वभ्येयः प्रतिकूलानां जन्मादीनां सर्वेऽपि जन्मादिभिरिति वा
हन्ति चेदे हे मन्त्र ! मत्परो न मुह्येदतो मत्स्येच्छया
सम्पदोपि वदामि अमत्स्यस्तु मुह्येदिति तद्व्यहाररूपमेव तस्या-
नुग्रहं करोमीति भावः ॥ २७ ॥

अस्य चेदानीं मत्परत्वाद्भवेदुष्प्रापमपि दास्यामीति वक्तुं
तस्य मोहाभावमाह—एष इति त्रिभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥

“न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निरस्तवः कृपणः पुमान्” इत्यादिना
छलैरेव मया धर्म उक्तस्तथापि ते धर्ममयं न त्यजस्यतः सत्य
वाक् ॥ ३० ॥

मे मया महमेवाश्रयः पादको वक्ष्ये सः ॥ ३१ ॥

स्थानं प्रापित इति यदुक्तं तदेव स्थानमाह—तावत्साध्या
मन्वन्तरपर्यन्तं सुतलमध्यास्तामधिवसतिवत्यर्थः । यद्यस्मिन्
वसतामाध्याह्नयो ममेक्षया न सम्भवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भरिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमवमानेनान्येभ्य कर्मभिरिह लोके नानायोनिषु संसरन्
तिवैकस्यावरादिषु जन्म प्राप्नुवन्नयं जीवात्मा कर्मवद्भवः यदा
कदाचित् बाह्यच्छिन्नसुकृतविद्येपात्पौरुषीं गतिं पुरुषजन्म प्राप्नु-
यात् ॥ २५ ॥

तत्रापि जन्मादिभिर्वैश्व पुरुषस्य स्तम्भो महः मनश्चैता वा न
भवेत्तत्र तद्विषये अयं स्तम्भाभाव एव मदनुग्रहो वक्ष्ये । तत्र जन्म-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहचन्द्रिका

• सकुले, कर्म भगवत्परिचर्यादि वयो यौवनादि । विद्या भौतस्मा-
तादिः बुद्धिर्विभेकार्थिका धनं वित्तम् ॥ २६ ॥

कथं तर्हि भुवादिभ्यः सम्पदो ददाति ? इत्यत्राह-मानेति । मानो
गर्वः स्तम्भोऽनघ्नता ऽविवेको वा तयोर्निमित्तानां जन्मादीनां पूर्व-
प्रत्यपरिगणितानां समन्ततः सर्वभेयःप्रतिकूलानां सद्भावेऽपीति
शेषः । मत्परस्तेषु न मुह्येदित्यर्थः । हन्त हे प्रहृष्ट ! ॥ २७ ॥

• अस्व वेदानीं मत्परस्तेषु न मुह्येदुःप्रपमपि दास्यामीति वक्तुं तस्य
मोहाभावमनुगृह्णाति-एव इति त्रिभिः । एव वक्षिः दानधानां देवानां च
अधिपतिः कीर्तिवर्द्धनश्च अजयां जुर्जयाम् मम मावामजेवीजवे-
दित्यर्थः ॥ २८ ॥

कीर्तिवर्द्धनत्वमेव प्रपञ्चयति-स्त्रीणां रिकथं धनं यस्य सोऽपि
स्यानाक्युतोऽप्याधिपत्याद्गृहोऽपि शत्रुभिरधिपत्योऽपि वञ्चोऽपि
जातिभिः परित्यक्तोऽपि यातनां प्रापितोऽपि ॥ २९ ॥

गुरुणा उशनसा भरिस्तोपि शप्तोऽपि सुप्रतः इदमकल्पः
सत्यं न तत्याज तथा मया कृत्रेव धर्म उक्तः तथाऽप्ययं सत्यवाक्
धर्मं न त्यजति ॥ ३० ॥

अस्व मोक्षप्रदानं सङ्कल्पयति-एव इति । अमरैरपि प्राप्तुमशक्यं
स्थानं मन्त्रोक्तं प्रापितः प्रापयिष्यत इत्यर्थः । देहावसाने मुक्तो
भविष्यतीति भावः । जीवदशायाम् इन्द्राधिपत्यं भविष्यदनुगृह्णाति,
सावर्ण्येति सावर्ण्येनान्तरस्य सम्बन्धोऽत्रोऽत्र बहिरहमेवाभयो
वस्य स भविता भविष्यति सावर्ण्यमन्वन्तरेऽयमिन्द्रो भवि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आधुनिकं सुतल्लोकाधिपत्यमनुगृह्णाति, तावदधुना विश्व-
कर्मणा चिनिमित्तं सुतल्लं लोकमप्यास्तम तत्राधिपतिभूत्वाधिपत्य-
वित्यर्थः । सुतल्लं विशिनष्टि-यत्र सुतल्ले निवसताम् आध्यादयो
मत्कटाक्षेण प्रेतुना न सम्भवन्ति तत्राधयो मनःपीडाः स्वाधयो
द्वैतिकाः कलमः खानिः तन्त्री अनवधानता पराभवः शीतोष्णा-
दिभिरभिभवः उपसर्गोऽप्योप्युपद्रवः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिज्जवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नानायोनिस्य उत्तमत्वेन महोद्रेकहेतोरपि पुरुषयोर्नेयदृच्छया
प्राप्तौ मद्नुगृहीतस्य पुंसो महो नैवोत्पद्यत इत्याह-वदा
कदाचिदिति । अयं जीवात्मा निजकर्मभिर्नानायोनिषु संसरन्
कदाचिद्वैवश्यात् पौरुषी गतिमात्रजेत् ॥ २५ ॥

तत्र पौरुषगतौ यद्यस्य जीवात्मनो मद्बन्धादौ स्तम्भस्तन्त्री-
वृक्षणा नभवेत्तद्यं मद्नुग्रहः मत्कटाक्षपातवृक्षणा इति
हातव्यम् ॥ २६ ॥

अमकलक्षणायाह-मानस्तम्भेति पञ्चमर्थे जन्मादीनामिति
श्री ॥ २७ ॥

एतल्लक्षणादर्थनाय दधीयान्मानो न गन्तव्यः किन्त्वत्रैवेति
गन्तेनाह-एव दानवेति । अजयाश्च अजेवां न जयो वस्याः सा
नजयेति ॥ २८ ॥

यातनाम् तीव्रवेदनाम् ॥ २९ ॥

सत्यत्यागनिमित्तस्त्रीवृक्षादिकं प्राप्ताऽपि सत्यं न त्यक्त्वा-
नित्यत्वयः ॥ ३० ॥

भवतास्मै किमनुग्रहाने स्वङ्गत्वाधेति तत्राह-एवमिति । किं
तत्स्थानमत्राह, सावर्ण्येति ॥ ३१ ॥

तर्हि तावत्पर्यन्तमाशयोद्भवत्वेनविधं क्लेशमनुभूय स्वीयतां
किम् ? तत्राह-तावत्सुतल्लमिति । तत्रान्यथामाप क्लेशानुभवो नास्ति
किन्मुनरस्वेति भावेन वक्ति, यत्राधय इति । उपसर्गा उपद्रवाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिज्जवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीप्राप्तिर्द्विधा कर्मादिना भगवदनुग्रहेण च तत्र प्रवृत्तित्या-
दिना कर्मप्राप्तया एव श्रियो दायां वर्गीतः मद्दनावास्तु
नास्त्येव स इत्याह-जन्मिति । अतः सुतल्लाधिपत्येन पुनः स्वर्गाधि-
पत्येन च न मद्दो भवितेति भावः ॥ २६-३१ ॥

तन्त्रीति कश्चित् उद्यादावी प्रत्ययोऽयम् ॥ ३२-३६ ॥

श्रीमद्भिज्जवजायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

नच सर्वस्यैवाऽनुग्राह्यजीवस्य धनानि हरामि कस्यंचिन्न
हरामि च कस्मैचित् अनिशयेन इहामि च मद्नुग्रहस्य
लोकैरनकर्वाद्भिधज्जातीयत्वाद्दतो जीवेषु मद्नुग्रहवृक्षणां श्रुतिव-
त्वाह-वदेति । नानायोगेषु कृमिकीटादिष्वपि अनीशः परतन्त्रः सं-
रक्षेव यदा कदाचिदेव पौरुषी गति मनुष्यजन्म प्राप्नुवात् ॥ २५ ॥

तत्र पौरुष्यां गतौ जन्मादिभिर्यदि अंशोऽवहेक्षणाविहेतुगर्वा-
नभवेत्तदा तत्र पुंसि मद्नुग्रहः अयं पूर्वोक्तात् धनहरणावक्षणा-
दभ्यः अनुमेय इत्यर्थः । तस्य धनादिकं नापहरामि अपकारकत्वा-
भावादिति भावः ॥ २६ ॥

किं च मानो गर्भस्तद्विशेषः स्तम्भोऽनघ्नता तयोर्निमित्तभूता-
नां जन्मादीनां न मुह्येत"नास्मिन्तुप्यति काष्ठानाम्"इति वत् वष्टी
तेजन्मादिभिर्न मुह्येदित्यर्थः । समन्ततः सर्वभेव हन्त आश्रयमेत-
दिति पदवृक्षप्रयोगात् पूर्ववत् यदि शब्दाप्रयोगात् कदाचिदपि
न मुह्येदिति सच्च मत्परो मद्कान्तभक्त एवात्यान्तिकमद्नुग्रह-
वानेव पूर्वोक्तादपि विशिष्यत एव तादृशोऽयो भुवादिभक्तेश्च
सम्पदो ददाभ्येधेति भावः । कर्मजन्मा हि सम्पदनयकारिणी तामेव
प्रथमानुकम्पयन्तस्त्व अगवान् हरति मत्तु खदत्तामिति केचित्
अमक्तमेववर्द्धनचतुरस्य हरेतायमपि नियमः पाण्डवादावपि
सम्पदपहारदर्शनादित्यपरे ॥ २७ ॥

नष्वास्तामेतत् प्रस्तुतो बहिरयं तव कीदृशानुग्रहान् भक्तो
वस्य सम्पदो हरतीति तत्राह-एव इति । अजेवीत् ननु जेष्यति जय-
तीति वा प्रयुक्तं तेन पूर्वमेव मार्यां जिनघ्नोऽस्य स्तम्भादवो मायिकाः
कुतः सम्भवयुर्विज्जवतेनार्थं मया धनैश्चयंहरणं कारयमितिघांति-
तं सीदन्नपि न मुह्येतीति सम्पद्भिरमुह्यन्नपि जनो विपत्प्रामिच्छयां
मद्नुग्रहमुह्यन्नव दृष्ट इति भावः ॥ २८ ॥

अपि विपत्प्रामिच्छयां निर्द्वन्द्वोऽपि न मुह्यतीति किं
मद्नुग्रहात्तत्रापि न त्यजेतीत्याहु-स्त्रीयति ॥ २९ ॥

इन्द्रसेन महाराज ! याहि भो भद्रमस्तु ते ।
 सुतसं स्वर्गिभिः प्राच्यं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ ३३ ॥
 न त्वामभिभविष्यन्ति लोकेषाः किमुतापरे ।
 त्वच्छासनातिगान्द्वैत्यांश्चक्रं मे सूदपिष्यति ॥ ३४ ॥
 रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं सपरिच्छदम् ।
 सदा सन्निहितं वीर ! तत्र मां प्रक्ष्यते भवान् ॥ ३५ ॥

भीमद्विभवाथसकवर्षिकृतसाराथंदिशिमी ।

“न ज्ञानस्मिन् कुले कश्चिज्जिःसर्वः कृपयाः पुमान्” इत्यादिना मया प्रथमतश्चलेरेवं प्रायेणाधर्मोपि धर्म उक्तः तथैवाप्तं “विप्रब्रह्मो ददातीति त्वयाहं चाख्यमानिता । तद्यत्कीकफवं भुङ्क्त्व निरवं कनिञ्चिस्वप्ना” इत्यनेन धर्मोऽप्यधर्म उक्तः तद्व्ययं सत्यवाक् सत्यं न त्यजति अथस्त्वेवं विधेऽयं “शठे शठ्यं प्रकुर्वीत” इति नीत्या शाठ्य-मेव कृदयात् तस्मात्सत्त्वा मरुवत्सखेनापि कृतमेतस्यैतादृशकद-र्यंनं स्वभक्तिनिष्ठानिःसामिधैयांदिगुणपस्थापनार्थमेवेति भावः न चाऽप्य सप्रहो हरामीति त्वया ज्ञयमित्याह—एष इति । अमरै-रुंप्पापमिति इन्द्रपदास्वर्गादपि सुनखस्याधिप्यं तदानीमेवाज्जुनं भीकृष्णादक्षश्रीदामाभासवदिति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

न चैन्द्रं पदं तस्य गतमिति मन्त्रव्याप्तित्याह—साधर्मीरिति । न च तदापि तत्रापि देवा इमं कर्षयिष्यन्तीति वाच्यं महाश्रयः अह-मस्य द्वारपालको भूत्वा जाग्रदेष्यास्यामीति भावः विश्वकर्मणा विजयेणा स्वर्गावापरावनीपुरादतिवैशिष्ट्येन निर्मितमिति भग-वद्भिप्रयोगेण तस्माद्देव तत्ततोऽधिकं जातमिति भावः ॥ ३१ ॥

यत् यत्र ॥ ३२ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

मानो आत्मनः पूजयन् स्तम्भः पूज्याऽपूजकत्वम् ॥२७॥२८॥
 यातनां पीडां यापितः प्रापितः ॥ २९ ॥

“न ज्ञानस्मिन् कुले कश्चिज्जिःसर्वः कृपयाः पुमान्” इत्या-दिना उल्लेखेन चलेरेवं उरसाह अनकेवाक्येमेवमया अयं बहिरुक्तः प्रोत्साहितोऽपि सत्यं न जहौ यतः सत्यवाक् यतः धर्मं न त्यजति ॥ ३० ॥

मे मया ॥ ३१ ॥

अध्यासनामधिवसन् यत् यस्मिन् निवसतां प्रमेक्षया
 आच्छाद्यो न मन्मथमिति तत्र क्लमः खानिः तन्द्रा अनवधानता
 उपसर्गाः अथ उपद्रवाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस संसार में पडा हुआ जीवात्मा अपने कर्मों के परबध होकर नाना योनियों में भटकता हुआ किसी समय पर मनुष्य योनि को भी प्राप्त होता है ॥ २५ ॥

जन्म, कर्म, बध, रूप, विद्या, ऐश्वर्य, और धन आदिक से यदि इस मनुष्य जन्म में गर्व न होवे, तो वह हमारा अनुग्रह, जानो ॥ २६ ॥

मान अनप्यता से होने वाले सर्व श्रेय कार्य के प्रतिकूल जन्म कर्माधिकों के मद्दसे मरपरायण जन कभी मोह को प्राप्त नहीं होता है ॥ २७ ॥

और यह बखि तो दैत्य दानवोंकी कीर्ति का बढ़ाने वाला है और इसने माया को भी जीत लिया है कि—जो यह इतना दुःख पाकर भी मोह को नहीं प्राप्त होता है ॥ २८ ॥

क्योंकि ? इसको दृव्य के भाग से हीन कर दिया स्थान से च्युत होगया, शत्रुओं ने बांधा और फटकारा, और जाति के लोगों ने त्याग दिया और बहुत सी इसको घातनाही ॥ २९ ॥

और गुरुजी ने भी बहुतसा धमकाया और शाप भी दी तब भी इस सुमन ने सत्य नहीं छोडा, और हमने भी इससे कुछ की बातें करी पर यह सत्य वक्ता धर्म को नहीं छोडता है ॥ ३० ॥

और हे अहम् ! अब हमने इसको देवताओं को दुःप्राप्यस्थान दिया, और हमारा आश्रय लेने वाला यह सावर्धि मन्मथर का इन्द्र होगा ॥ ३१ ॥

तब तक तो यह सुनख में विश्वकर्मा के रथे हुए स्थान में नियाम करें जहां रहने वालों को आधि, व्याधि, खानि, तन्द्रा, सुख, दुःख इत्यादिक उपसर्ग हमारी इच्छा से नहीं होते हैं ॥ ३२ ॥

भीधरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एवं ब्रह्मायं प्रत्युक्त्वा कख्यापरबधः साक्षाद्बधिं प्रत्याह,
 इन्द्रसेनेति, चतुर्भिः ॥ ३३ ॥

त्वच्छासनमतिगच्छन्त्यतिवर्तन्त इति तथा तान् ॥ ३४ ॥

तथाऽपि मध्विबोगात्तदनिच्छन्तं प्रत्याह, सदेति ॥ ३५ ॥

तत्र दानवदैत्यानां सङ्गते भाव आसुरः ।
 दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यः कुण्ठो विनङ्क्षति ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे बलिमोक्षणं नाम
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भीमरस्त्रामिहृतभावाधंदीपिका ।

सङ्गाद्य आसुरो भावः स विनङ्क्षति ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
 भीमरस्त्रामिहृतभावाधंदीपिकायाम्
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं ब्रह्माण्यमुक्त्वाऽप्य बलिमुवाच. हे इन्द्रसेन महाराज !!
 ज्ञानिभिः पुरिद्वनस्यं सुनले स्वर्गिभिरपि प्रार्थ्यं लोकं याहि
 गरुड तत्र तत्र भद्रमेव मेऽनुग्रहाद्स्तु ॥ ३३ ॥

तत्र वसन्तं त्वां लोकेशा इन्द्राद्योऽपि नाभिभविष्यन्ति किमु
 वक्तव्यमपरे नाभिभविष्यन्तीति, ये च तत्र त्वदाज्ञानिर्जाङ्गनोदैत्या-
 स्तान् मम चक्रं सुदर्शनं सूक्ष्मिष्यति हनिष्यति ॥ ३४ ॥

सर्वेषुप्युपद्रवंशुपश्रवां सानुगं सर्परच्छत्रं सोपकरायामहं
 रक्षिष्ये, किञ्च हे वीर! तत्र सुनले सदा सन्निरहितं त्वद्वारि
 वसन्तं मां भवान् द्रक्ष्यते ॥ ३५ ॥

• किञ्च दैत्यानां सङ्गाद्येतोऽनघ य आसुरो भावः स तत्र मम
 अनुभावं दृष्ट्वा सद्यः कुण्ठः प्रतिहतो विनङ्क्षति । मदनुभावाङ्ग-
 वानासुरं भावं त्यक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
 श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भिजयजयतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

भवद्वाङ्मन्तरेणोमे कथं गमिष्यामीति शङ्कामाभूदित्याह,
 इन्द्रसेनेति । मृतवदेकः कथङ्गमिष्यामीत्यत उक्तं ज्ञानिभि-
 रिति ॥ ३३ ॥

स्वर्गेश्वरैरर्थं चोत्पन्नं वा लोकेशा मामुपद्रविष्यन्तीति तत्राह,
 न त्वाभिति । राज्यं त्यक्त्वा गतस्य तव शासने वचं न तिष्ठामि
 इति तिष्ठन्निन्दयन्माह-स्वच्छासनेति ॥ ३४ ॥

किं बहुनोक्तं सन्तो मद्रुवावर्जं तवास्तीत्याह-सन्तं इति

न केवलं सन्निरागविद्योपाद्रस्यामि किन्तु प्रत्यक्षत एवेत्यत
 उक्तं तत्र मामिति ॥ ३६ ॥

तत्राप्यवमनयंस्तदवस्थ एव दानवादीनां संकर्णादिति च
 चाङ्गा माभूदित्याह-तत्र दानवेति । सद्यः कुण्ठ इत्येकं पदं सद्यः
 कुण्ठः क्षेत्रो यस्य स तथा अवमंश्यतीति विनङ्क्षतीति पाठे
 निर्मूलो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
 श्रीमद्भिजयजयतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये
 श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथकवचकृतसारायंर्शिनी ।

एवं ब्रह्माण्यं प्रत्युक्त्वा सखाद्वबलिमाह-इन्द्रसेनेति । महाराजेति
 तत्र महाराजत्वं नापयाति वतः स्वर्गिभिः प्रार्थयंमेष न तु
 क्षयम् ॥ ३३ ॥

सूक्ष्मिष्यति जयउचिष्यति ॥ ३४ ॥

नच महिरहनुःकमिष्याह-सदासन्निरहितमिति ॥ ३५ ॥

दुःसङ्गाद्यमाभैरीरित्याह-तत्रेति । तत्राद्यमकसङ्गाद्बुष्टा अपि
 शिष्टा भवन्तीति भावः ॥ ३६ ॥

इति सारायंर्शिनीयां हर्षिययां मकचेतसाय ।

द्वाविंशोऽध्यायमस्कन्धीं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ब्रह्माण्यं प्रत्युक्त्वाऽप्य सखाद्वबलिं प्रत्याह-इन्द्रसेनेति,
 इन्द्रसेन ! ते मद्रुं मधतु भो महाराज ! सुनले

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वच्छासनमतिगच्छन्ति अतिक्रामन्तीति तथा ताव् ॥३४-३६॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वाविंशोऽध्यायार्थ प्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

फिर बलि से मगवान् बोले, कि—हे इन्द्रसेन ! हे महाराज !
तुमारा मंगल हो तुम अपने हाति परिकर सहित अपने वासियों
से प्रार्थित सुतल को जाओ ॥ ३३ ॥

और बड़े २ लोकेश लोग भी तुमारा अभिभव / तिर
कार नहीं करसकेंगे और विचारों की तो बात ही क्या,

देखों में भी जो तुमारी आहा को उल्लंघन करेंगे उन देखों को
हमारा शक नष्ट करदेवेगा ॥ ३४ ॥

तुमारे अजुग और परिकर परिच्छद् सहित तुमारी हम रक्षा
करेंगे ॥ हे वीर ! तुम हमको अपने यहां सहाही सजिहित
देकोगे ॥ ३५ ॥

और वहां भी देखदानकों के संग से जो तुमारा अष्टुर भाव
हे वह हमारा प्रभाव देखकर तत्काब कुण्ठित होकर नष्ट
होजायगा ॥ ३६ ॥

इति भीमज्ञागवत अष्टमस्कन्ध में द्वाविंश अध्याय की

भीमच्छुकदेवकृत अगवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ २२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

—○:●:○—

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तवन्तं पुरुष पुरातनं महानुभावांऽखिलसाधुसम्मतः ।
बद्धाञ्जलिर्वाष्पकलाकुलेक्षणो भक्त्युद्गमो गद्गदया गिराऽब्रवीत् ॥ १ ॥

बलिरुवाच ।

अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरैरलब्धपूर्वाऽपसदेऽसुरेऽर्पितः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा हरिमानस्य ब्रह्माणां सभवं ततः ।
विवेश सुतलं प्रीतो बलिमुक्तः सहासुरैः ॥ ३ ॥
एवमिन्द्राय भगवान् प्रत्यानीय त्रिविष्टपम् ।
पूरयित्वाऽदितेः काममशासत्सकलं जगत् ॥ ४ ॥
लब्धप्रसादं निर्मुक्तं पौत्रं वंशधरं बलिम् ।
निशाम्य भक्तिप्रवणः प्रह्लाद इदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

नेमं विरिञ्चो लभते प्रसादं न श्रीर्न शर्वः किमुताऽपरे ते ।
यन्नोऽसुराणामसि दुर्गपालो निश्वाभिवन्द्यैरपि वन्दिताङ्घ्रिः ॥ ६ ॥
यत्पादपद्ममकरन्दनिपेवशोन ब्रह्मादयः शरणादाश्रनुवते विभूतीः ।
कस्माद्वयं कुसृतयः खलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं भवतः प्रणीताः ॥ ७ ॥
अचिन्तं तवेहितमहोऽमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य ।
सर्वात्मनः समदृशो विषमः स्वभावो भक्तप्रियो यदमि कल्पतरुस्वभावः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्रयोविंशो ब्रह्मो याते सुतलं सपितामहे ।
उपेष्ट्रेण दिवं गत्वा पूर्ववत्प्रोदितो हरिः ॥

बाधकस्य कलाभिर्विन्दुभिराकुले ईक्ष्यो यस्य मत्स्या उद्गच्छ
उरकपटः ॥ १ ॥

अहो एतत्प्रणाममहिमा यदर्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां

भक्तानां योऽर्थस्तस्मिन् त्रिभुवनेभ्योऽपि तस्य स्वर्गादने समाहितो
ऽग्रमतः स्थितः कृतः ? यद्येताद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्प्रधानै-
रप्यल्लभ्यपूर्वस्त्वदनुग्रहोऽसदे नीचे राजस्य मत्स्यर्पितः अथ
मातः परमेश्वराय तुभ्यमहं शराकम्पितोकीं दत्तवानित्येववा-
दनात् प्रणामोपि न मत्स्यकृ कृतः किन्तु तदर्थमुद्यममात्रं कृतं
कर्मतपोदानादिकोऽपि भिरप्यल्लभ्यदनुग्रहः सम्पादितः
उद्गच्छामप्रभावाश्चर्यमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अद्यासतुपेन्द्रः सन् पालयामास ॥ ४ ॥ ५ ॥

दुर्गपालोऽसि "रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वाम्" इत्युक्तत्वात् ॥ ६ ॥

हे शरणाद् आश्रयप्रद ! ये कुसुतयो दुर्गताः अज्ञानतय उप-
जातयश्च ते एवं तस्य भवतो दाक्षिण्यवद्वेः पद्वी कम्मा-
जेतोः प्रणीताः बहुमानेन चित्तानुवर्त्तनं दाक्षिण्यं तेन वा दृष्टि-
स्तद्विषयतां प्रापिताः ॥ ७ ॥

भक्तप्रियवदिति चेत्तद्योवं तथेहितमहो चित्रम् किन्तत् ?
सर्वात्मनः समदशाश्च स्वभाषो विषम इति यत् स्वर्गोत्सवे
चित्रव्यरितत्वे हेतुः अमिताऽश्चिन्त्या योगमाया तस्या च लीला
तथा चित्तुष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य अहो इत्यत्र
सन्निधायः समदशत्वे हेतुः विशारदस्य सर्वज्ञस्य अथवा भक्त-
प्रियत्वेऽपि तत्र वैषम्यं नास्त्येव, यतः कल्पतरुस्वभावः सन्
भक्तप्रियोऽसि नहि कल्पतरुराभितानामेव कामान्पूरयन्तपि
विषमो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनुगृहीतो ब्रह्मभंगवर्त्तं तमाहेत्याह मुनिः-इतीति । इतीत्य-
मुक्तवर्त्तं पुराणपुरुषं भगवन्तं गद्गदया गिरा अग्रवीत् कथम्भूतः ?
भक्तयोद्गमः उत्कण्ठः हर्षवाष्पविश्रुभिराकुले ईक्षण्ये यस्य सः
अस्त्रिणां साधूनां सम्मनः महाननुभावः उक्तविधो यस्य सः ॥ १ ॥

तदेवाह-अहो इति । अहो त्वत्प्रणामस्य प्रभाव इत्याह, प्रणा-
माय प्रणामार्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां योऽयोऽमिमन-
सस्य विधौ सम्पादने समाहितोऽप्रमत्तः स्थितः, कुतः? यत् येनो-
द्यमेन लोकपालैरमरैः सर्वप्रधानैरप्यलक्ष्यपूर्वस्तदनुग्रहोऽ-
पसदे नीचे असुरे मधि समर्पितः ॥ २ ॥

इत्थं हरिमुक्त्वा प्रणाम्य ततो प्रह्लाद्यं रुद्रश्च आनश्य मुक्तः
पाशोऽय इति शेषः । पीतो ब्रह्मरतुगेरसह स्तनखं लोकं विषय
प्रवेष्टुमुद्युक्तो बभूवत्यर्थः ॥ ३ ॥

ततः इत्थं ब्रह्मरुहीतं त्रिविष्टपं भगवानिन्द्राय प्रत्यादिह
प्रददौ एवमद्वितः काममिष्टं पूरयित्वा सकलं जगदशासतुपेन्द्रः
सन् पालयामास ॥ ४ ॥

ततो लक्ष्मो भगवत्प्रसादां येन तं पाशोऽवो निर्मुक्तं यौत्र
संघावर्त्तने ब्रह्मि निशास्य दृष्ट्वा प्रह्लादः भक्तितत्परो भक्तियोगसुधारस-
समुद्रे परिप्लुत इत्यर्थः । वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ५ ॥

तदेवाह-नेति त्रिभिः । अहो तवेवं दुर्लभानुग्रहस्यापि सौलभ्यं परस्वं
ज्ञानितरसाधारणमिति विस्मयपूर्वकं किंशपवति, नेति । इममस्म-
द्विषयं तवानुग्रहं चतुर्मुखकर्मोद्ग्रा अपि न लोभिते येऽपरे इन्द्रादयो
न लोभिते इति किमुच्यते तद्वचः । एवं तत्प्रसादस्य दौर्लभ्यं कच्चिद्विषय-
विशेषे सौलभ्यवद्वाक्यम्, कुतः? एतद्विपरितमित्यत्र आह-यद्यस्माद्-
सुराणां क्रूरस्वभाषानामपि नोऽस्माकं दुर्गपालः दुःखाङ्गता भवसि
अथ परस्वमाह-विश्वाभिषयैः सकलजगत्पुत्र्यैर्ब्रह्मादिभिरेवामि-
वदितान्कूर्मी बक्ष्य सः त्वम् असुराणां नो दुर्गपालोऽस्तीत्यर्थः

नाभ्यद्गुणाद्देशेनास्मान् तव प्रसादप्रदातः किन्तु केचित्त
रूपवेवेति सूचनम् ॥ ६ ॥

तदेव व्यञ्जयन्नाह-वादिनि । हे शरणाद् भयःसाधनप्रद ! अनेन
स्वहितमपि वयं न विद्म इति सूचनम् ! ब्रह्मादयो यस्य तव पाद-
पद्मयोर्मकरन्दः तस्य सेवया विभूतमेवैव्यं सृष्ट्याद्यधिकार-
मदनुवृत्ते प्राप्तवत्यनेन परत्वं स्पष्टीकृतम् । ते एवम्भूतस्य त्वा दाक्षि-
ण्यवद्विषयतां प्राप्तिमनतिक्रमणीयताहेतुं कृपादृष्टिविषयतां कम्माजेतोर्बयं
कुसुतयः कुमतयः अज्ञानतय उपजातयश्च प्रणीताः प्रापिताः किंचिदं
रूपवेवेति भावः । पूर्वं विरिष्कवाद्योपीत्यं प्रसादं न लोभिते इत्यनेन
नर्भयवा विना तत्प्रसादाविषयत्वमुक्तमत्र तु तत्सेवया तद्विषयत्व-
मित्यतो न विरोधः ॥ ७ ॥

एवं तर्हि प्राकृतवत्कश्चिदनुगृह्णन् कश्चिच्छब्द निगृह्णन् अहमपि
विषमस्वभाव एवेति किं मां प्रशंसतीत्यत्राह-—चित्रमिति ।
तत्र ईहितं निग्रहानुग्रहाद्विरूपमहो विचित्रं न तु
कर्मवद्वत्प्राकृतेहितमजातीयमित्यर्थः । वैचित्र्ये हेतुं वदन्नकर्मव-
द्यतां स्वशुभं विचिन्तति-—अमिनेति । अमिन्व्यक्तियुक्तमङ्गलप-
द्धानेन निमित्तेनामायाससुहृद्भुवनस्वेत्यर्थः । विचारदृश्य सुहृद्युपयु-
क्तसाध्यादिकहवाद्यगुणगणवृत्तस्य कृष्णचिद्विद्वत्तत्त्वान्नः
अत एव समदशाः वैषम्यनैर्घृणयादिरहितव्येव तव भक्तविधौ
भवन्तीति वक्ष्यमविषम एव स्वभावः न तु विषमः तत्र
दृष्टान्तं वदन्विचिन्तति, कल्पतरुः स्वभाव इव स्वभाषो यस्य
स त्वम् इति न हि कल्पतरुराभितार्थापूरण्यो न वैषम्यापादनं
युक्तमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

भगवति भक्तिमनः पुरुषस्य किमपि दुःसाध्यं नीकित
इत्येतत्प्रपञ्चयतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र बलेहृयोऽकारणार्थवक्तुमाह,
इत्युक्तव्यमिति । भक्तैरुत्कृष्ट उद्रेको बक्ष्य न तथा ॥ १ ॥

समुद्यतः ऊर्ध्वं वर्धमानस्याऽश्च तव प्रसादो अहो कुतो
विस्मय इत्यत उक्तं, कृत इति, स्वनेति शेषः । इतोपि विस्मय
इत्याह, प्रपन्न इति, समाहितः एकाग्रीकृतोऽवत्रानवसरतुल्य
इत्यर्थः । त्वमपि तेष्वेकः किं न स्वादित्यत आत्मानं धिक्करोति,
यल्लोकेति, असुरजातावत्पसदे अश्रमे अलक्ष्यपूर्वं इति यथा-
योग्यमिति ज्ञानव्यम् ॥ २-४ ॥

लक्ष्यप्रसादश्च निर्मुक्तश्च तम् ॥ ५ ॥

विश्वामिष्यैर्ब्रह्मादिभिरभिवन्दिताङ्घ्रिः श्रीकान्तोऽसुरा-
यामपि नो दुर्गपालो ह्यारपाञ्च आसीदिति यदिमं प्रसादं
विरञ्जादिभिर्न लभ्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

कुसुतयः कुरिसतमार्गास्तत्र हेतुमाह, अज्ञानतय इति, तस्य
ते तव कम्माजेतोर्दाक्षिण्यवद्विषयतां प्रणीताः अन्तानुक्तिप-
त्वमन्तरेत्येति शेषः । "यमेवैवधुने तेन लभ्यः" इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

भगवत्स्वरूपतदादाहितमपि लोकविषयमिति भाषेनाह
चित्रमिति । तत्र चित्रं नानाविधमीहितं चेद्विदमहो "अहोः हीह-
विस्मये" इति यावत् । तत्कथामिति तत्राह-विषमेति । विषमस्व-
भावोऽसि भक्तप्रियोऽसि कल्पतरुस्वभावोऽसि वत्सस्माद्विस्मयः

भीमद्विजयवचनगीयेकनपदरत्नावली ।

समहस्यो विषमस्वभावत्वं सर्वात्मनो भक्तप्रियत्वेन कल्पनरु-
द्धभोत्सवं च विस्मयहेतुरित्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयगोश्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

• ब्रह्माङ्गलिङ्गानन्तरं "पहं तृतीयं कुरु शीर्षिण मे निजम्" इति
प्राचीनतार्त्तवेदनाऽनुसारेण तच्छीर्षिणा पदे कृते परमानन्देन
निवेदयति-अहो इति । अत एव भूतौ, "इदं विष्णुर्विष्णुकमे ब्रह्मा
निदधे पदम्" इति चेत् केनचित् प्रणामाय कृतः समुद्यमोऽपि
प्रपन्नानां परमानन्दयुक्तानां भजतां चः पुरुषार्थस्तस्य विधाने
निमित्ते स्थापितः साऽवधानो भवति तद्वच क्रमात् पर्यवसाय-
वर्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तदेतद्दहो भाष्ये इदम् ततोऽप्युक्तमिच्छाह-यद्यस्त्वदनुग्रहस्तत्
यथा मय्यपसदे स्वशोषिण्यथा तादृशप्रतिष्ठादिधाट्यादिति
नीचे ज्ञात्वाऽप्यसुरेऽर्पितः स कल्पमरैर्मुद्युमतिक्रान्तेर्जीवन्मुक्तैरव-
लम्बपूर्वं इत्यर्थः । अदित्यत्र तदिति च 'सुपां कुक्' ७.१.३२
इत्यादिना सुबुक् क्ङात्सः ॥ २-५ ॥

अत्राप्येव माहो बोऽयं प्रसादस्य कारणं नाम भक्तः
कठ्यामङ्गलमेव नाभ्यदिति वक्तु तस्य परमत्वं दर्शयति, तत्र
यथा कश्चिज्जेश्वरं प्रति वदति पुत्रादपि मयि तव वास्तव्य-
मिति तथैव परमभक्तानप्युल्लिख्य निवेदयति, नेममिति, इममर्थं
स्पष्टयति, यत्र इति, अतः एव परमभक्तित्वं निरूपयाम्येन
भीशुकत्वेन नेमं चिरिञ्ज इत्यादिकं यद्वदयते तदुत्पत्ता मात्र
मन्तव्या बोऽयं भगवानत्र बन्धकः सन् तत्र स्वयमेव बद्ध इति
हि तद्वशीकारे महानेव भेदः ॥ ६ ॥

अथ कारणान्तराभावं दर्शयति-वत्यादेति । विभूतीः
आधात्वेन ता एव न तेषां तादृशं प्रसादम् ॥ ७ ॥

न केवलं माहशभक्तएव तत्रैतादृशत्वं युक्त्यतीतं किन्तु
भक्तजने तथैवेति तदेव कथापयति-चित्रमिति । यस्त्वं भक्तप्रियोसि
सोपि समहस्यत्वं स्वभाव इति प्रथमः विषयो न भवति तत्र
हेतुगर्भे 'विशेषणं कल्पनरुद्धभाव इति तस्माद्विषमस्वभाव-
तया प्रतीनेपि स्वयमेवैवमित्यतीतं चित्रमिति यद्वा परत्रापि
कल्पवृक्षादिलक्षणं समान एवाभ्यर्थावे वस्तुनि भक्तपक्षपात-
रूपवैषम्यदर्शनात् तद्वैषम्यमपि समस्यैव स्वभाव इति लक्ष्ये
तदपरिहायेमेवेति सिद्धात्प्रयित्यं तत्र च विषमस्वभाव इत्येव
स्वाकथेयं तथा पूर्वत्रापि ननस्वेत्यादौ भक्तान् भजत इति
वैषम्य एव बोजनीयम् इति वस्तुतस्तु भीमगत्रत्यस्मिन्स्यैश्वर्य-
मेव मुख्यतस्तव निगोषे हेतुः यत्तुक्तं "नमो नमस्ते स्तुत्यभाप
सास्वताम्" इत्यादौ द्वितीयस्य चतुर्थे टीकायां तदेवं वैषम्यप्रतीता-
वत्त्वोक्तवायाचिस्मैश्वर्यमाहेति, तदुक्तं भीष्मेण "सर्वात्मनः सम-
हस्योऽहं स्वभाव इत्युक्तः । तत्कृतं मनिवैषम्यं निरवद्यस्य
कचित् ॥ तथाऽप्येकान्तमकेषु पदेषु भूषानुकारितम्" इत्यादि-
स्वयं भीमगत्रता च "समोहं सर्वभूतेषु" इत्यादि, अथवा समहस्य

स्तव विषमस्वभावो वस्तुतस्तु चित्रम अतीवाश्रयमित्यर्थः । वैषम्य
मेवाह-भक्तप्रियोसि इति समहस्यत्वं हेतुत्वेन त्रिधा पूर्णत्वं
नदत् किवाशक्तौ तावदाह अमिता अनन्ता या योगमाया
स्वरूपशक्तिस्तस्या या खीला यादृक्ककियावृत्तिस्तादृशवृत्त्या-
मासरूपा मायाशक्तिस्तया विशेषणं सुधानि भुवनानि अन-
न्तानि ब्रह्माण्डानि चेत् तस्य ज्ञानशक्तायाह-विशारदस्येति
स्वरूपेणाह-सर्वात्मन इति । सर्वमूलस्वरूपस्य तद्वेत्तं
स्वभावः कल्पनरूपेण इदं तत्राह-कल्पनरूपेण स्वभावां
वस्मात् तथात्रैव इत्याहो चित्रमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ २ ॥

भीमद्विजयवचनकर्तृकनगार्थदर्शनी ।

प्रथोऽनस्य सुतलं द्वारपालोऽभ्यर्त्तवः ।
अथोऽपि द्वितीयं चोपगच्छः सन् पर्यवपद्यत् ॥

तदेवाह त्वंमूर्च्छं तृतीयं पदं विषयस्य त्रिभुवनं सह त्वामपि
प्रतिगृह्णामि सर्वं एतं लोकास्त्वां इत्यतिभूतं जानतिव्यक्तवस्तुम्
अत एव भूतिरपि "इदं विष्णुर्विष्णुकमे ब्रह्मानिदधे पदम्" इति उद्गच्छः
उद्गच्छो गच्छा वक्ष्ये चः ॥ १ ॥

प्रणामार्थं कृतसमुद्यमोपि प्रपन्नभक्तानां वाञ्छितपूरणं समाहितः
समर्थो भवेदित्येवावगतं त्वत्सर्वस्वमपहर्तुं विष्णुरवमागत इति
गुरोर्मुखात् यदेव त्वामहमहासिधं तदेव त्वत्प्रणामार्थमुद्यम एव
कृतः किन्तु असुरार्थां तस्य च गुरोर्भेदादेव प्रणामो न कृतः
हन् हन् स एवोद्यम इदं फले फलति इम किमित्याह-यद्यस्मात्लोक-
पालैरमरैः सस्वप्रधानैरपि अलम्बपूर्वंस्वदनुग्रहः मूर्च्छं चरणा-
पंगुलक्षणाः अथस्यै नीचे राजसे मन्वयितः ॥ २ ॥

मुक्तो नागपाशात् ॥ ३ ॥ ४ ॥
समाप्तेन वक्षिशक्रयोः सुतलजगत्प्रवेशमुक्त्वा व्याभ्रजात,
लक्ष्येति बन्धनामुक्तम् ॥ ५ ॥
दुर्गपालोऽसि "राक्षसे सर्वनोहम्" इत्युक्तः ॥ ६ ॥
हे शरणाग्रद आश्रयग्रह ! विभूताः! मन्वदः एव नस्वेतावत्तं
प्रसादं कुरुतवः दुर्गलाः बहुमानेन चिन्तानुवर्तने वाञ्छितं नेन
या दृष्टिर्नास्तिपयतां प्रापिता जात्यैव ते मसिद्धा वयं निप्राह्याः
कथमेतानन्दनुग्रहभाजनव्यभूमेत्यर्थः ॥ ७ ॥

न केवलं माहशभक्तैरेव तत्रैतावाननुग्रहः किन्तु भक्तमात्रेषु तेषु
केषुपित्याह-चित्रमिति । हे भक्तियोग अपरिभितयोगैश्वर्यं तद्व-
हितं चित्रमहो चित्रमत्याश्रयं युक्त्यतीतमित्यर्थः । किन्तुचित्रं
समहस्योपि तव धियमः स्वभावः इति यत् किं मे समहस्यत्वलक्षणां
तत्राह मायायाः स्वीयमायाशक्तेर्लीलाया विस्तृष्टप्रति भुवनानि येन
तस्य सर्वप्रदुरित्यर्थः । विशारदस्य सर्वाभिवृत्त सर्वात्मनः सर्वेषां
चतयितुः तेन सर्वेषां तव सृष्टयत्वात् अमिच्छेयत्वात् चेतयितव्य-
त्वात् सर्वेषु तेषु तव समहस्यमेव इत्यमित्यर्थः । किं मे वैषम्यं इदं
तत्राह भक्तप्रियो यदसीति तेषु सृष्टेषु मध्ये च भक्तास्तेष्वेव प्रीत्यादि
भवेदिति यत् एतदेव वैषम्यमित्यर्थः । तर्हि किं मभैव दोष एव
कथं तदिति चेत् किन्तु महागुण्या एवेत्याह-कल्पनरुद्धभाव
स्वयं भीमगत्रता च "समोहं सर्वभूतेषु" इत्यादि, अथवा समहस्य

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथैव त्वं भक्त्येव प्रीणासि नराभक्तैरिति भजनव्यसमात्र एव तव प्रीतिरिति वस्तुनस्ते साध्यमेवावातं यदुक्तं त्वयैव "भमोहं सर्वभूतेषु नमोऽप्येषोऽस्मि न प्रियः । ये भजन्ति च मां भक्ता मयि ये तेषु चाप्यहम्" इति ॥ ८ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतनिष्कारणश्रीवः ।

वदन्तीनां तत्तत्स्थानगमनं यच्चसमाप्तिं च वर्णयति—इत्यु-
क्तवन्मिति, त्रयोविंशतः । उद्धृत्तः उत्कथयः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तप्रह्लादादिवाक्यभरणेन भगवदनुग्रहेण च सर्वे भगवद्वैयमित्येव कृत्वा मया किमपि भगवन् न हसामिति च ज्ञात्वा मया तु प्रणामोऽपि न कृतः किन्तु नरसमुद्यमः कृत-
स्तेनैव कृतार्थोऽस्मि तत्प्रणामार्चनार्थमहिमा तु किं वर्णयते इत्याह—महो इत्यथ्ययम अत्र कैमुतिकथ्यः यद्योतकः प्रणामाय प्रणामार्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां योऽर्थस्तस्व विधौ सम्पादने समाहितः अप्रमत्तः स्थितः महो किमुन प्रणा-
गस्तत्र समाहितः किमुनतराम अर्चनार्थानादिस्तत्र समाहित इति वक्तव्यम्, ननु, कुत पत्नरथयावगम्यते इत्यत्राह—यत् येन समुद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरपि अस्त्रैः त्वदनु-
ग्रहः "सदामासिदितं धीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान्" इति पूर्वोक्तः आपसदे नीचे राजते मयि अर्पितः ॥ २ ॥

मुक्तः पाशोऽप्यः ॥ ३ ॥

प्रत्यानीव प्रत्यप्यं भशास्त उपेन्द्रः सन् पात्रयामास ॥ ४ ॥

भक्तिप्रवणः भक्तिरत्परः निर्मुक्तं पाशोऽप्यो विमुक्तं निशा-
प्य ज्ञात्वा ॥ ५ ॥

विश्वामिषवन्द्यैर्विद्विष्यादितिः दुर्गपाशोऽस्मि "रक्षिष्येसर्वतोऽहं
त्वाम्" इत्युक्तेः ॥ ६ ॥

हे शरणाद् आश्रयप्रद ! ब्रह्मादयः बहुगुणयुक्ताः यस्य तव पादपद्मयोर्भो मकरन्दः कीर्तिः तस्मिन्नेव विभूतीः पृथ्व्यांश्चि अश्नुवन्ते प्राप्नुवन्ति तथाभूतस्य ते दास्यिष्यददृष्टेः कृपावर्षो-
कस्य पदवीं विषयतां कुसुमयः कुम्भिता स्तनिरासुरो मार्गो येषां ते खल्वयोनय उग्रजातयो वयं कस्माद्धनोः प्रणीताः प्रापिनाः ॥ ७ ॥

तं हेतुं स्वयं यदन् अत्यद्भुतचेष्टितं तमेति स्तौति-चित्रमिति । यत् यस्त्वं भक्तप्रियोऽपि भक्तपक्षपात्यपि अधिपमन्त्राभावांमि तस्य त्वेहिंनं चेष्टितम् महो चित्रमत्यद्भुतमित्यवयवः । भक्तपक्षपा-
तिरपि अधिपमन्त्रभावत्वेन स्फुटीकर्तुं विशिनष्टि—कल्पतरुस्त्र-
माष इति । कल्पतरुस्त्रमाषस्त्रमाषो यस्य सः यथा कल्पतरुः आश्रितजनानामप्य सुखदोऽप्यधिषमो भवति तथा त्वमसीत्यर्थः । कथममृतस्य मितः स्वर्पोऽपिथो युज्यते इति योगः सङ्गुण-
पदकोहं बहुभ्याम्" इत्यादिभूतिप्रसिद्धः तस्य वशवर्तिनी गाया तयो सह या लीला तथा विस्तृतानि विरचतानि भुवनानि येन तस्य ॥ ८-६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीदक्षिणदेवीव्रतश्रीद्वैतकीर्तनाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजीवांसे, कि—पुरातन पुरुष के पूर्वोक्तवचनों को सुनकर अस्त्रिष्व नामधुजनों के संमत महाप्रभाववाले और आसुरों से इवाकुल नेत्र जिन का तथा भक्तिमे उत्कथित होकर राजा बलि हाथ जोड़कर गद्गदवाणी से बोले ॥ १॥

बलिरुवाच ।

बलि बोले, कि—प्रभो ! आपको प्रणाम करने की महि-
मा ता किससे कहीं जाय परञ्च प्रणाम के लिये किये हुए उद्यम का यह प्रभाव है, कि— यह उद्यम ही अमर्कों को भी शरणा-
गनमकजनों का जो अर्थ है उसके सम्पादन में सदा जा-
गरूक रहना है क्योंकि ? जो आपका अनुग्रहवडे २ लोकपालों को भी नहीं प्राप्त हुआ सो अनुग्रह भरे सहस्र नीच असुर पर आपने किया ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजीवांसे, कि— राजाबलि, इतना कहकर भीहुरि को नमस्कार कर तथा महादेवजी सहित ब्रह्माजी को नम-
स्कार कर वरुणापाश से छुटकर असुरों से सहित प्रसन्न होकर सुतल में प्रवेश करते हुए ॥ ३ ॥

हे राजन् ! भगवान् इस प्रकार इन्द्रको खगै दैकर अ-
द्विदि के मनोरथको पूर्णकर सकलजगत् का अच्छा तरह शासन करते हुए ॥ ४ ॥

भगवत्प्रसाद को प्राप्त होने वाले वरुण के पाश से वि-
निर्मुक्त हुए अपने पुत्रवंश का धारण करने वाले बलिंकी-
देवकर भक्तिप्रवण प्रह्लादजी भगवान से यह बोले ॥ ५ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लादजी बोले, कि—हे भगवन् ! ऐसी कृपा आप की ब्रह्मा-
जी के ऊपर भी नहीं हुई, तथा महादेवजी को भी यह प्रसाद नहीं मिला, जो कि— विश्ववन्दनीयों से अमिष-
न्दित्रचरणकमल जिन के ऐसे आप साक्षात् हमारे असुरों के द्वारपाल हुए ॥ ६ ॥

हे शरणादायक ! जिन आपके चरणकमल के मकरन्द की सेवा से ब्रह्मादिक अपनी २ विभूति को प्राप्त होते हैं फिर हे प्रभो ! कुरिसत मार्गवाले खलवानि हम असुर लोग आप की कृपा कटाक्ष के पात्र कैसे हुए ? ॥ ७ ॥

आप अपनी अमित योगमाया में जय लीला करते हैं तब अनेक भुवनों की सृष्टि होजाती है इस प्रकार की तो परम विशा-
रद ऐसे आपकी सेवा है परंच सर्वोत्तम और समदर्शी होकर भी आपका स्वभाव है, कि—भक्तों पर प्रीति करते ही उसका भी कारण यही है, कि आपका स्वभाव कल्प वृक्ष महेश है । जैसे कल्प वृक्ष के आश्रय लेने वालों की कामनाओं को ही पूर्ण करता है तो भी उसका विषम स्वभाव नहीं कहा जाता ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वत्स ! प्रह्लाद ! भद्रं ते प्रयाह सुतलाऽऽलपम् ।
मोदमानः स्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह ॥ ९ ॥
नित्यं द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थितम् ।
मदर्शनमहाह्लादध्वस्तकर्मनिबन्धनः ॥ १० ॥

भीशुक उवाच ।

आज्ञां भगवतो राजन् प्रह्लादो बलिना सह ।
बाढमित्यमलप्रज्ञो मूर्धन्याधाय कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥
परिक्रम्यादिपुरुषं सर्वासुरस्यमूपतिः ।
प्रणातस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलम् ॥ १२ ॥
अथाहोशनसं राजन् ! हरिनारायणोऽन्तिके ।
आसीनमृत्विजां मध्ये सदसि ब्रह्मवादिनाम् ॥ १३ ॥
ब्रह्मन् सन्तनु शिष्यस्य कर्मच्छिद्रं वितन्वतः ।
यत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् ॥ १४ ॥

शुक उवाच ।

कुतस्तत्कर्मवैषम्यं यस्य कर्मेश्वरो भवान् ।
ब्रह्मज्ञो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन पूजितः ॥ १५ ॥
मन्त्रतस्तन्त्रतश्छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः ।
सर्वं करोति निश्छिद्रमनुराङ्गीर्तनं तव ॥ १६ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मदर्शनं यो महाह्लादस्तेन ध्वस्तं कर्मनिबन्धनमज्ञानं
वश्य ॥ १०-१३ ॥

कर्मविनष्टतः शिष्यस्य बहिच्छिद्रमन्तरं न्यूनं जातं तस्मिन्
तनु विस्तारय सन्धत्स्व यजमानं विना कथं मन्त्रातस्य-
मिति न वाच्यमित्याह-यत्कर्मिति । ब्रह्मदृष्टं ब्रह्मयोगैरेवमेव समं
भवेत् किमुनरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४ ॥

भवान् यस्य सर्वेणाऽपि भावेन वस्तुमात्रेण पूजितस्तस्य
कर्मसु कुतो वैषम्यम् कथमभूतः कर्मणामीश्वरः प्रवर्तकः यज्ञेशो
यज्ञफलदः ब्रह्मयज्ञ पुरुषः ॥ १५ ॥

आस्नात्तावत् पूजा यस्मान्मन्त्रतः स्वरादिभ्रंशन तन्त्रतो
असुरकमादिना देशतः कालतश्च भद्रतः प्राप्तः वस्तुतश्च दक्षि-

णादिना बहिच्छिद्रं न्यूनं तत्सर्वं तव नामाऽनुकीर्तनमात्रमेव
निश्छिद्रं करोतीति ॥ १६ ॥

भीमस्त्रीरगाध्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विज्ञापितं भगवानुवाच—वत्सेनि । हे प्रह्लाद ! तव
भद्रमस्तु सुतलास्यं बिलम्भानं प्रयाहि गच्छ । तत्र स्वपौत्रेण
बलिनासह मोदमानः ज्ञातीनां मुदं हस्यं प्रापय ॥ ९ ॥

तत्र सुतले नित्यं यदा अवस्थितं सज्जितं गदा पायो यस्य
ते मां द्रष्टासि द्रष्टव्यं नित्यं द्रष्टासि इति वा अस्मन्मन्यः
नित्यं मदर्शनं यो माहानह्लाद् मानन्दस्तेन ध्वस्तं कर्म-
निबन्धनं संसृतिहेतुर्यस्य तादृशो भविष्यतीति ॥ १० ॥

आज्ञां भगवत आज्ञां शिरसा बाढमित्याध्यायाऽपुष्य

श्रीमद्भीररावशाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे राजन् ! अमला प्रज्ञा स्वात्मपरमात्मयाथात्मविषया यस्य सः प्रह्लादो यत्किना सह ब्रह्माञ्जलिः सन् ॥ ११ ॥

आदिपुरुषं प्रक्षिप्याकृत्य प्रगतः कृतप्रणामः सर्वेषामसु-
गणां चत्वाः संनायाः अधिपतिर्भूत्वा तेन भगवता अनुज्ञातो
महाबिम्बं सुतलं त्रिवेश ॥ १२ ॥

अथ तत्प्रवेशानन्तरं हे राजन् ! भगवान्नागव्याणः समीपे
सभायां ब्रह्मवादिनामृत्विजाग्नाभ्यं आसीत्सुपविष्टम् उग्रनभं शुक्र-
मुवाच ॥ १३ ॥

तत्रेवाह—ब्रह्मिनि । हे ब्रह्मन् ! वितन्मतो यजमानस्य
शिष्यस्य यत्नेः यत् यज्ञस्य छिद्रं कर्मसु वैषम्यं वैगुण्यवरूपं तद्ब्रह्म-
हृष्टं नेदयोधिने समं वैषम्यवर्हितमविगुण्यं यथाभवेत् तथा
सन्तनु कुरु ॥ १४ ॥

एवमुक्तः शुक्रस्तावत्प्रकृतकर्मणि वैगुण्यमेव नास्तीति
विज्ञापयति—कृत इति ज्ञापयाम् । तस्य बलैः कर्मणो वैगुण्यं
कुतः ? न कस्मादपीत्यर्थः । वैषम्याभावे हेतुमाह—यस्य येन
यत्किना कर्त्तरि पृथी सर्वभावेन कर्मण्यवेण्यं सर्वकर्मणामीश्वरः
यज्ञेशः यज्ञपुरुषश्च भगवान् सतः पूजितो ऽतो न वैषम्यमित्यर्थः ।
कर्मेश्वरः इति सर्वकर्मप्रवर्तकत्वमुक्तं, यज्ञेश्वर इति ब्रह्मफलप्रदत्तं,
यज्ञपुरुष इति ब्रह्म शरीरकत्वं, तद्भाक्तृत्वेत्येवमपौरुषत्वम् ॥ १५ ॥

किं वक्तव्यम् एतत् यत्नव पूजनम् अनेषम्यावहामिति
यत्प्रवृत्तामकीर्तनमेव तदावहमित्याह—मन्त्रत इति । मन्त्रतश्च-
देशाकाङ्क्षावोगमस्तुष्टो यच्चिद्रं मन्त्रादीनां यद्वैगुण्यमित्यर्थः
तत्सर्वं तव नामसङ्कीर्तनमेव निदिच्छन् करोति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदवृत्तावली ।

यत्किप्रह्लादोर्भगवत्प्रकृत्यपि यत्नेयंभनादिदुःखमभूत्प्राक्-
प्रिमत्सामिति शङ्का—

“यत्किप्रह्लादोर्भगवत्प्रकृत्यपि जनार्दनम् ।

आक्षिपत्यन्तगं कापि प्रह्लादो निव्यभक्तिमान्” ॥

इत्यनेन परिहर्तव्यम् । आक्षेपफलं दुःखमित्यर्थः ॥ २—३ ॥

कर्म वितन्मतोऽस्य यत्प्रह्लादमिच्छामिहृष्टं निरूपितं कर्मसु
वैषम्यमन्तरायोऽवहतिः यथासमं विहितफलप्रदत्वेन समर्थे
भवेत्तथा तव शिष्यस्य यत्नेः कर्मणो वैषम्यवत्त्वमपराधं
सन्तनु परिहृतं कुरु कर्मण्यं समुन्नतं कुरु वा “छिद्रं रक्षाप-
राधयोः” इत्यभिधाने ब्रह्मणा हृष्टं वा ॥ १४ ॥

सति छिद्रे तत्परिहारस्तदेव नास्ति अस्ति चेदपि तव
नामसङ्कीर्तनं निदिच्छन् करोतीति यत्प्रसुप्तं तस्याह—शुक्र इति,
यज्ञपुरुषो भवान्यस्य यत्नेः कर्मेश्वरः कृतः यज्ञेश इति अनेन
सर्वकर्मणामित्थं तव विद्यते किमुनेतद्यज्ञस्थामित्थं बलेकश्च-
ज्ञकत्वादिति सूचितम् । तस्य बलैः कर्मवैषम्यं कुतो हेतोः
स्याद्वैषम्यव्ययः । सर्वभावेन सर्वदानेन पूजित इत्यस्माच्च ॥ १५ ॥

तवानुसङ्कीर्तनम् मन्त्रतस्तन्मन्त्रदिच्छन् सर्वं देशाकाङ्क्षित-
वस्तुतो यथा तथा निदिच्छन् पूर्यं करोतीत्यन्वयः ॥ १६—१३ ॥

श्रीमद्भीमजीवगोस्वामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

पूर्वमेव महर्षीनेत्यादि स्वरूपस्त्वम् इतस्तु तत्र नित्यमेव मां
दृष्टासीत्यर्थः ॥ १०—३१ ॥

श्रीमद्भिश्चनाथचक्रवर्तिकृतसारायंश्शिनी ।

कर्मवन्धवत्त्वयः संसारस्तु मत्प्रथमदर्शनाद्वादातिशयवत्त्वयः
एव पूर्वमेव एवम् इत्याह, महर्षीनेति ॥ १०—१२ ॥

हरिः बलिसम्बन्धेन तस्वापराधदोषं हृतीति हरिः ॥ १४ ॥
कर्मवितन्मतः शिष्यस्य यत् छिद्रमन्तरं ग्यूनं जातं तत्सन्तनु
विस्तारव सम्बन्धेन यजमानं विना कथं सम्भ्रातव्यमिति न चाक्ष-
मित्याह—यथादिति । ब्रह्महृष्टं ब्रह्मण्यैर्हृष्टमेव समं भवेत् किपुनरनुष्टि-
तमित्यर्थः ॥ १४—१७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतशिखास्तपदीपः ।

महर्षीनमहाहासेन एवस्ताः कर्मनिबन्धनाः मदितरपदार्थ-
विषयकाः रागादयो दोषा यस्य सः ॥ १०—१३ ॥

यत् कर्मसु वैषम्यं तत् यद्यपि ब्रह्महृष्टं ब्रह्मण्यैर्हृष्टं सम
भवेत्तथापि हे ब्रह्मन् ! कर्म वितन्मतः शिष्यस्य छिद्रं
कर्मस्यूनत्वं सन्तनु पूर्य ॥ १४ ॥

सर्वेषु सम्पूर्णं भावेन भक्त्या पूजितो भवान् धैर्य कर्म-
श्वरः कर्मणामीश्वरः कारयिता भोक्ता फलदाता च तस्य
कर्मसु वैषम्यं कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

किञ्चिदुना मन्त्रतः स्वगादिभ्रमण तन्मतो व्युत्क्रमादिना
देशतः काळतश्च अर्हतः पापतश्च वस्तुतो वक्षिणादितश्च
यच्चिद्रं वैषम्यं तत्सर्वं तव नामसङ्कीर्तनमेव निदिच्छन्
करोति ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीभगवान् बोले, कि—हे बरस ! हे महर्षा ! तुमारा मंगल
हो तुम भी सुतल को जानां और वहां अपने पैत्र के अहित
हार्ता खोगो को सुख प्राप्त करौ ॥ ६ ॥

और वहां पर अपने दरवाजे पर हमको गद्दा हाथ में बिये
हुए देखोगे, और हमारे दर्शनके आहाद से तुमारे सर्व कर्म बन्धन
छूटने जायगे ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! राजा बलि के सहित
सर्व असुरों की सेना के पति अमल बुद्धि भी प्रवहाहजी भगवान्
की आज्ञा को शिर पर धारण कर हाथ जोडकर आदि पुरुष को
परिक्रमा देकर भीहरि की आज्ञा पाकर प्रयात हुए २ महाबिळ
(सुतल) में प्रवेश करते हुए ॥ ११—१२ ॥

हे राजन् ! तव नंतर भीहरि ब्रह्म वादियों की सभा में अद्वि
ज बागों के समीप बैठे हुए शुक्राचार्यजी से बोले, कि—॥१३ ॥

तथाऽपि वदतो भूमन् ! करिष्याम्यनुशासनम् ।
एतच्छूयः परं पुंसां यत्तवाज्ञानुपालनम् ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अभिनन्द्य हरेराज्ञामुशना भगवानिति ।
यज्ञच्छिद्रं समाधत्त बलेर्विप्रिभिः सह ॥ १८ ॥
एवं बलमर्ही राजन् ! भिक्षित्वा वामनो हरिः ।
ददौ भ्रात्रे महेन्द्राय त्रिविधं यत्परैर्हृतम् ॥ १९ ॥
प्रजापतिपतिब्रह्मा देवर्षिपितृभूमिपैः ।
वत्तभृगवक्रिरोमुख्यैः कुमारेण भवेन च ॥ २० ॥
कश्यपस्याऽदितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाश्च ।
लोकानां लोकपालानामकराद्दामनं पतिम् ॥ २१ ॥
वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः भ्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्मापवर्षयोः ॥ २२ ॥
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृप ! ॥ २३ ॥
ततस्त्विन्द्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वामनम् ।
लोकपालैर्विद्वं निन्द्ये ब्रह्मणा चाऽनूभोदितः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

● हे ब्रह्मन् ! यत्परकर्म के विस्तार करने वाले अपने शिष्य के यज्ञ में जो कुछ छिद्र रहा हो उसको पूरा करो. क्योंकि ? जो कुछ कर्म के विषय में विषमता होवे तो वह ब्राह्मण के देखने से ही सम होजाती है ॥ १४ ॥

शुक उवाच ॥

शुक्राचारीजी बोले, कि—हे प्रभो ! उसके कर्म में विषमता कैसी होसकी है, जिसके कर्म के भाग स्वामी है और जिसने यज्ञेश यज्ञ पुरुष ऐसे आपकी सर्व प्रकार पूजा करी है ॥ १५ ॥

मंत्र, तंत्र, देश, काख, पाश, और वस्तुओं से जो कर्म में छिद्र (न्यूनता) भया हो तो केवल आपका नाम संकीर्तन ही सब को निश्छद्र कर देता है ॥ १६ ॥

श्रीशुक्रस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

हरेराज्ञां प्रतिनन्द्य बलैर्ब्रह्मच्छिद्रं समाधत्त सम्भवे पाठान्तरे सगवाच तदाज्ञां सम्पादितवानिति शेषः ॥ १८-१९ ॥

देवाश्च ऋषयश्च भूमिपाश्च मनवस्तेः सहितः ॥ २०-२१ ॥
ननु, लोकादीनां पतिरिन्द्रोऽभ्येव सत्यम् तथाऽपि देवा-
दीनां कल्पं पालने दत्तं वामनमुपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे ॥ २२-२३ ॥
देवयानेन मार्गेण विमानेनेति वा ॥ २४-२७ ॥

श्रीमद्भारतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येवं नास्त्येव त्रैपद्यं तथापि हे भूमन् ! गदतस्तव अनुशासनं करिष्याम्येव यतस्तव आज्ञानुपालनमिति यद्वत्तपुंसां परमं श्रेयः ॥ १७ ॥

इतिथिं हरेराज्ञां प्रतिनन्द्य भगवानुशनाः शुकः बलेयज्ञस्य छिद्रमूपमिः सह समाधत्त समाधत्ते ॥ १८ ॥

इत्यमुपवर्षिणां भगवतो वामनस्य चरित्रमुपसंहरति—एव-
मिति । हे महाराज ! यत्परैरपहृतं तान्निविष्टमित्ये दत्तः सकाशा-
द्याचित्वा वामनरूपो हरिः भ्रात्रे महेन्द्राय ददौ ॥ १९ ॥

तदा प्रजापतिब्रह्मा चतुर्मुखः देवैः ऋषिभिः पितृभिर्भूमिपै-
मनुजतपुत्रैश्चादिभिश्च सह कश्यपस्य अदितेः प्रीत्यै सर्व-

प्राप्य त्रिभुवनं केन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः ।

श्रिया परमया जुष्टो मुमुदे गतसाध्वसः ॥ २५ ॥

ब्रह्मा शर्वः कुमारश्च भृगवाद्या मुनयो नृप ! ।

पितरः सर्वभूतानि सिद्धा वैमानिकाश्च ये ॥ २६ ॥

सुमहत्कर्म तद्विष्णोर्गायन्तः परमाद्भुतम् ।

धिष्ण्यानि स्वानि ते जग्मुरदितिं च शशंसिरे ॥ २७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतानां भवाय विमवाय बोगक्षेमार्थं च लोकानां तत्पालकानां
च पतिं वामनमकरोत् ॥ २० ॥ २१ ॥

वेदादीनां कल्पं समर्थं पालन इति शेषः । उपेन्द्रं सर्वभूतानां
विभूतये पतिं कल्पभाञ्जकेऽकरोत् ॥ २२ ॥

तदा सर्वाणि भूतानि नितरां मुमुदिरे "मुद् ह्ये" इति
धातुः ॥ २३ ॥

ततो ब्रह्मणाऽनुमोदित इन्द्रो लोकपालैः सह वामनं भग-
वन्तं देवयानेन देववाहयानेन दिवं प्रतिनिन्द्ये प्रापयामास ॥ २४ ॥

भीमद्विजबध्यजनीयकृतपद्मरावली

ततः बखियहशाखायाः ॥ २४—२८ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराक्षरशिनी ।

समाभक्त सन्धे समाधायति पाठ तामाह्वं सम्पादितवानिति
शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

भूमिपा मनवः ॥ २० ॥ २१ ॥

कल्पं पालने समर्थम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुरस्कृत्वा अनेर्षवस्त्राङ्कुरादिभिः सम्मान्य देवयानेन
विमानेन देवमार्गेण वा ॥ २४—२८ ॥

भीमकृतकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

इतीत्यं हरेराह्वामभिनन्द्य बखेयहच्छिद्रं समाभक्त सन्धे ॥ १८ ॥
मदीं चत् त्रिदिवं परैर्हते तच्च बलेः सकाशात्प्रक्षिप्त्वा महे-
न्द्राय बहौ ॥ १९ ॥

ब्रह्मा देवादिभिः सह कल्पस्य अदितेभ्य प्रीक्ष्य सर्वभूत-
भवाय च लोकानां लोकपालानां च वामनं पतिमकरोदिति
शेषोऽर्थः । भूमिपाः मनवस्तत्पुत्राश्च ॥ २२ ॥ २१ ॥

किञ्च वेदादीनां कल्पं पालनं दक्षं सर्वविभूतये पतिं तमेव
वामनमुपेन्द्रं कल्पभाञ्जकेऽकरोत् इति साङ्ख्येऽकाण्डः । मदीं
त्रिदिवं च महेन्द्राय ददावित्युक्तत्वात् "प्राप्यत्रिभुवनं केन्द्र

उपेन्द्रभुजपालितः" इति वक्ष्यमाणात्वाच्च भीवामनेन त्रिभुवन
पतिरिन्द्रः कृत इन्द्रस्त्वोपरि इन्द्र उपेन्द्रः श्रीवामनः ब्रह्मण
कृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इन्द्रो वामनं पुरस्कृत्य कनिष्ठभ्रातृत्वेनाग्रे भारोप्य देवस्य
स्वस्य वानेन रथेन गजेन वा दिवं निन्द्ये प्रापयामास ॥ २४ ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

हे भूमन् ! तथापि आपकी आज्ञा अवश्य करूंगा क्यों कि ?
पुरुषों को आपकी आज्ञा पर पालन करना यही बड़ा भयः कारी
है ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि परमहानी श्रीशुकाचार्य जी भग-
वान की आज्ञा का इस प्रकार अभिनन्दन कर विप्रर्षियोंके सहित
बलि के यह केन्द्र का संधान करने हुए ॥ १८ ॥

हे राजन् ! श्रीहृदि ने वामन रूप धारण कर इस प्रकार से
राजा बलि से पृथिवी को मागकर जो कुरुओं ने स्वर्ग लुट्टा किया
रहा उसको फिर अपने भ्राता महेन्द्र को दे दिया ॥ १९ ॥

तब मरीचिषादि प्रजापतिओं के पति श्रीब्रह्मा जी ने, देवर्षी
पितृलोक और दक्ष आदिक राजा खोग तथा भृगु अंगिरा सन-
त्कुमार अथवा स्वामि कार्तिक और महादेवजी ॥ २० ॥

इन सब को साथ लेकर कश्यप और अदितिजी की प्रसन्नता
के लिये तथा सम्पूर्ण प्राणियों के मंगल के लिये भीवामनजी
को लोक और लोकपालों के पति करदिये ॥ २१ ॥

वेद, सम्पूर्ण देवता, धर्म, यज्ञ, श्री, कल्याण, व्रत, स्वर्ग,
अपवर्ग [मोक्ष] इन सबों के पालन करने में चतुर ॥ २२ ॥

ऐसे भीवामनजी को सर्व समृद्धि के लिये उपेन्द्र बनाये
हे राजन् ! तब सब प्राणियों को बड़ा भगवन् प्राप्त हुआ ॥ २३ ॥

तब ही इन्द्र श्रीवामनजी को विमान में बैठाकर ब्रह्माजी के
अनुमोदन से लोक पालों सहित स्वर्ग में ले गये ॥ २४ ॥

भीमरथ्यामिकृतमागवतचन्द्रिका ।

एतच्छ्रितमाख्यातामिति विंशत्योक्त्याऽन्यान्यपि सप्तीत्य-
कम् ॥ २८ ॥

सर्वमेतन्मयाऽऽख्यातं भवतः कुलनन्दन ! ।

उरुकमस्य चरितं श्रातृणामघमोचनम् ॥ २८ ॥

पारम्माहिन्न उरुविक्रमतो गृणानो यः पार्थिवानि विममे स रजांसि मर्त्यः ।

किञ्जायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मन्त्रदृगृषिः पुरुषस्य यस्य ॥ २९ ॥

य इदं देवदेवस्य हरेरद्भुतकर्मणः ।

अवताराऽनुचरितं शृण्वन्त्याति परां गतिम् ॥ ३० ॥

क्रियमाणे कर्मणीदं दैवे पित्र्येऽथ मानुषे ।

यत्र यत्राऽनुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अष्टमस्कन्धे वामनावतारचरिते

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तानि तर्हि निःशेषाणि चर्यानीयानीत्यपेक्षायामाह-पारमिति । उरु बहुधा विक्रमतो विष्णोर्महिम्नः पारं यो गृणानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणितवान् यथा पार्थिव परमाणुगणानमशक्यं तथा विष्णोर्गुणगणानमप्यशक्यमित्यर्थः तथा च मन्त्रः "विष्णोर्गुणकर्मवीर्याणि" इति एतदेव मन्त्रान्तरार्थं सूत्रयन्नाह-यस्य पुरुषस्य पुण्योर्महिम्नः पारं मन्त्रदृगृषिर्धिसिष्ठ इति एवमाह, कथम् किञ्जायमानो जातो वा उपैति न कांऽपीति षड्भनन्तमेतैवाऽऽहृत्यर्थः । तथा च मन्त्रः "न ते विष्णो ! जायमानो न जातो देवमहिम्नः परमं तमाप" इति ॥ २९ ॥

य इदं शृण्वन् भवति स पराङ्गतिं याति ॥ ३० ॥

सुकृतं यथावत्कृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत उपेन्द्रस्य भगवतः भुजवाङ्मनं त्रिभुवनं प्राप्य त्रिभुवनाधिपतिर्भूत्वा इन्द्रः निभेयः परमया श्रिया सम्पदा जुष्टो मुन्दे ॥ २५ ॥

ततो हे मृप ! सर्वे ब्रह्मादयो वैमानिका विमानाकृताश्च तद्विष्णोर्धामनस्य सुमहदग्निरसाधारणमत एव परमाद्भुनं कर्म चरित्रं गायन्तः स्वस्वस्थानानि जग्मुः अदितिश्च यशोसिरे सुष्टु-बुध ॥ २६ ॥ २७ ॥

[७५]

हे कुलनन्दन ! श्रातृणां शृण्वतां श्रुतिहरं सर्वमस्मद्वृद्धि-गोचरमेतदुक्कमस्य चरितं भवतो गथा कथितं सर्वं मयाऽऽख्यात-मित्यनेन स्वमतिविषये सर्वमाख्यामित्यभिप्रेते ननु उरुकम-महिम्नः परिकल्पितत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेव व्यञ्जयितुं तन्महिम्नोऽनवच्छिन्नत्वमाह-पारमिति । यो मर्त्यः पुमानुक्कमस्य महिम्नः पारमवधिं गृणानो भवति स मर्त्यः पृथिव्या इमानि पार्थिवानि रजांसि विममे गणयेत् यथा पार्थिवानां रजासां गणना कर्तुमशक्या तथोक्कमस्य गृणाना-मपीत्यर्थः । पार्थिवानि रजांसि वा वृद्धिमान् महता कालेन गण-येत् ननु उरुकमस्य गुणानिति वाच्यः । तथा च श्रूयते "विष्णो-र्गुणं धीर्याणि प्रबोध्यं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति तथा हि यस्य पुरुषस्योक्कमस्य महिम्नः पारं जातः जायमानो जनिष्यगाणो वा मर्त्यः उपैति किं नोपैत्येवेति *मन्त्रद्रष्टा ऋषिः चभिष्टादिराह ॥ २९ ॥

प्रकृतावतारचरित्रश्रवणादिकल्पमाह-यइति । यः कश्चिदेतदद्भुत-कर्मणो देवानां ब्रह्मादीनामपि देवस्य वामनस्यावतारानुचरितं शृण्वन् परां गतिं मुक्तिरूपां याति प्राप्नोति ॥ ३० ॥

यत्रयत्र देवमनुष्यपित्रादिमर्त्यान्धिनि क्रियमाणे कर्मणि इदमवतरानुचरितं कीर्त्येत तत्तेषां सर्वबन्धि कर्म सुकृतं सुष्टु-अविगुण्यं यथा भवति तथा कृतं विदुस्तद्वत् इति शेषः । भीतस्मान् सर्वकर्मसाद्गुणयापादकान् एतच्चरित्रश्रवणादिकमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

* न ते विष्णो जातो जायमानो देव महिम्नः परमन्तमाप-
ति मन्त्रोऽनुसन्धेयः ॥

श्रीमद्भिज्जपध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रह्लादिमहिमानिरिकमहिमये मुरारेश्वरितस्य संसाराववाध-
सङ्कार्तावधानद्वन्द्वं घटनामपि तत्कथामस्याशङ्क्य, प्रमाणा-
पूर्वकं तदाह-पारं महिम्न इति । “विष्णोर्नुकम वीर्याणि प्रबोचम्”
“न ते विष्णो जायमानो न जानः” इति मन्त्रहस्तद्वद्रष्टा ऋषि-
रित्याह यस्य पुरुषस्य यो मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमा-
णुन्निवमं मानङ्कान्पिच्छदासि “व्यत्ययो बहुलम् (३।१।८५।७७)” इति
वचनानुदर्थं विदुः जातो जायमानः उत अनिष्यमाणा वा समर्थः
महिम्नः पारं समाप्तिम् उपैति किम् ? नैवोपैतीत्यन्वयः । पुरुषः क इति
तत्राह-मुगरोरिति । स यदुनिलक इति नेत्याह, उरुविक्रमतइति ।
उरु महत्तया भवति तथेति क्रियाविशेषणं कविरप्यतिक्रान्त-
दुर्घपीति वा ॥ २६ ॥

यत्नस्पाङ्गनकर्मणो देवदेवस्य हरेरवताराऽनुचरितं शृण्वन्
वर्तते स पराङ्गतिं वैकुण्ठार्यां यातीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

अन्यत्रियकर्मसमयेऽपि कीर्त्यमानमिदं भगवत्कर्म पूर्णफलप्रदं
करोतीत्याह-किञ्चमाणा इति । अथ मङ्गले देवप्रभृतिकर्मणि
किञ्चमाणा सतीकमवताराऽनुचरितं यत्र यत्र कर्मणि कीर्त्येत तेषां
पुंसां तत्कर्म सुकृतं पूर्णफलदानसमर्थं विदुर्ज्ञानिन इति शेषः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भिज्जपध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्भिज्जपध्वजतीर्थकृतसारायंदर्शिनी ।

एतत् उरुकमस्य चरितं सर्वं मया आ ईषदेव आख्यातं सर्व-
स्वेषाद्यन्तमध्यभागस्याहपमवपमुक्तमित्यर्थः । नश्चेतत् कथामृतं
निःशेषमेकवर्णयितुमर्हसीत्यत आह-पारमिति । उरुकमत उरुकमस्य
महिम्नः पारं गृह्णानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांसि विममे यथैव
पार्थिवपरमाणुगणानमशक्यं तथैव विष्णोर्गुणगणानमपीत्यर्थः ।
वस्य पुरुषस्य पूर्णस्य महिम्नां पारं किं जायमानो मर्त्य उत जातो
वा उपैति न कोपीत्यर्थः । इति मन्त्रहस्तद्वद्रष्टा ऋषिराह-तथा च
मन्त्रः “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रबोचम्” इत्यादि । मन्त्रान्तरं च “न ते
विष्णो जायमानो न जानो देवमहिम्नः परमं तमाप” इति ॥ २६ ॥

य इदं शृण्वन् भवति स परां गतिं याति ॥ ३०—३१ ॥

इति सारायंदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तवैतसाम् ।

अष्टमस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रह्लादयो विष्णोः सुमहत्कर्म गायन्तः स्वानि विष्णवानि
स्थानानि जग्मुरदिति च शशांसिरे इति द्वयोरन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥
यथामति सर्वे श्रीवामनचरितं मया प्रुष्यं वर्णितं कारस्वैत
तु कोऽपि न वक्तुं शक इत्याह-सर्वमिति द्वाश्याम् ॥ २८ ॥

उरु बहुधा विक्रमतो विष्णोः महिम्नः पारम् वीर्याणि वो
मर्त्यः गृह्णानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे,
गणानमशक्यमित्यर्थः । मर्त्य इत्यनेन मर्याधमः कावपरिच्छेद्यः
प्रह्लादिभिरपि त्रिविधपरिच्छेद्यस्य विष्णोः स्वरूपगुणादिकं
साकल्येन वक्तुं नैव शक्यतादिति सूच्यते तथा च मन्त्रः
“विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रबोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि” इति
एतदेव मन्त्रान्तरार्थं सूचयन्नाह-यस्य पुरुषस्य महिम्नः पारं
जायमानः उत मयथा जातो मर्त्यः उपैति किम् ? नैवोपैति इति
मन्त्रहस्तद्वद्रष्टादिराह-तथा च मन्त्रः “न ते विष्णो
जायमानो न जानो देवस्य महिम्नः परमं तमाप” इति ॥ २६ ॥

इदमवतारानुचरितं यः शृण्वन् भवति स परां गतिं
याति ॥ ३० ॥

सुकृतं सुष्टु कृतं विदुः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

इस समय इन्द्र त्रिभुवन को प्राप्त होकर श्री उपेन्द्र की
भुजाओं के बल से पालित हुआ सर्वं मय को छोड़कर
परम श्री अर्थात् बड़ी भारी सम्पत्ति से मोह को प्राप्त होता
मया ॥ २५ ॥

हे नृप ! तब श्री प्रह्लाजी, श्री महादेवजी, कुमार, भृगु आदिक
मुनि, पितृगण, विमानों से संचार करने वाले सिद्ध बांग तथा
और सर्वं प्रजा ॥ २६ ॥

श्रीविष्णु के परमाज्ञान उस त्रिविक्रमावतार के महान् कर्म को
गाते हुए अपने २ गृहों को गधे और अदिति की भीबहुत प्रशंसा
हे कुछ नग्न ! यह उरुकम [लंबी पगों वाले] का चरित्र
हमने तुमसे कहा यह चरित्र भोताओं को पाप से छुड़ाने
वाला है ॥ २८ ॥

जो अनन्त पराक्रम वाले श्रीहरि की महिमा के पार को
कथन करता है उसमनुष्य ने जानों कि पृथिवी के रजों की
गणना कर लीनी । मंत्र दृष्टा ऋषि वसिष्ठ जी ने भी ऐसा
कहा है, कि उत्पन्न हुआ और उत्पन्न होने वाला मनुष्य परम
पुरुष की महिमा का पार पर सका है क्या ? ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

● जो पुरुष देवदेव अद्भुत कर्मा भीहरि के अवतार के चरितों को सुनता है वह सुनते-२ पर गति को प्राप्त होता है ॥३०॥
● देव सम्बन्धि पितृ सम्बन्धि अथवा मनुष्य सम्बन्धि कर्म करते समुच्च पर जहाँ-२ इस चरित्र का कीर्तन किया जाय वहाँ पर उस कर्म को विधि पूर्वक किया हुआ महात्मा जन

जानते हैं ॥ ३१ ॥

इति भीमन्नागवत अष्टम स्कन्ध में, त्रयोविंशतितम
अध्याय की श्रीकृष्णायनस्य भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ २३ ॥

इति भीमन्नागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

राजोवाच ।

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि इरेरदभुतकर्मणाः ।
 अवतारकथामाद्यां मायामत्स्यविडम्बनम् ॥ १ ॥
 यदर्थमदधाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम् ।
 तमःप्रकृतिदुर्मर्षं कर्मभ्रान्त इवेश्वरः ॥ २ ॥
 एतन्नो भगवन् ! सर्वं यथावदक्तुमर्हसि ।
 उत्तमश्लोकचरितं सर्वलोकमुखावहम् ॥ ३ ॥

सून उवाच ।

इत्युक्तो विष्णुरातेन भगवान्वादरायणिः ।
 उवाच चरितं विष्णोर्मत्स्यरूपेण यत्कृतम् ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

गोविप्रसुरसाधूनां हृन्दसामपि चेश्वरः ।
 रक्षामिच्छंस्तनूर्धने धर्मस्वार्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥
 उच्चावचेषु भूनेषु चरन्वायुरिवेश्वरः ।
 नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणात्वाद्भियो गुणैः ॥ ६ ॥
 आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
 समद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ॥ ७ ॥
 काल्पनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोर्वती ।
 मुखता निम्नतान्घेदान्हयग्रीवोऽन्तिकेऽहरत् ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाङ्गीपिका ।

चतुर्विंशे प्रसङ्गेन मत्स्यरूपस्य शाङ्गिणाः ।
 लीलोच्यते यतः सत्यप्रतरक्षा महार्थे ॥ १ ॥
 तनुं तनुं विददयोदौ निजैश्वर्यनिदर्शनात् ।
 मत्स्यं पृच्छति पृथ्वीशो लीलया वामनोपमम् ॥ २ ॥
 मायया मत्स्यविडम्बनं मत्स्यरूपाणुकरणं यस्यां निरूप्यते
 ताम् ॥ १ ॥

ननु, कस्मादकस्मादेव मत्स्यावतारभवगोच्छ्रिता ? श्रीवामन-
 साहस्रनामित्याह-गदर्थमिति ब्राह्मणम् । दुर्मर्षं दुस्सहम् ॥ २ ॥

बखेरनुग्रहाय जुगुप्सितमपि याचकरूपं हृतवानिति युक्तमुक्तं
 यदर्थं तु लोकजुगुप्सितं मात्स्यं रूपमधारयदेतन्नो यथाघडक्तु-
 मर्हसीत्यर्थः ॥ ३-४ ॥

सामान्येनावतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति ॥ ५ ॥

जुगुप्सितत्वं परिहरति—भियो गयोर्गाम्युच्चावचानि भूतानि

भीमरस्त्रामिकृतभाषाटीका ।

तेषु नियन्त्रित्वेन चरन्तीश्वरो नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणात्वात्
 कुतः पुनः शुद्धसत्त्वमयैर्मत्स्याद्याकारैरुच्चावचत्वं भजते ॥६॥
 विष्णोर्भक्तो मत्स्यावतारप्रयोजनमाह—भासीदिति त्रिभिः ।
 प्रहृष्टो निद्रायां भवो ब्राह्मणेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः
 समुद्रे उच्छ्रुता निमग्नः ॥ ७ ॥
 अन्तिके निःसृतान् ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृष्णभागवतसम्प्रदायिका ।

तदेवं भूतवामनावतारतत्त्वरिप्रोऽवतारप्रसङ्गात्सत्त्वमय
 शुश्रूषुः पृच्छति राजा—भगवन्निति त्रिभिः । हे भगवन् मुने ।
 कर्मणो ह्यैराद्यावतारकर्ता भोतुमिच्छामि, कथम्भूताम् ।
 मत्स्याविडम्बनामद्भुतमत्स्यामजातीयच्छानुकारो वक्ष्यते ।
 स्तां कथाया आद्यत्वं तद्वतारप्राथम्यप्रयुक्तमित्यवगतम् ॥ ६ ॥

स्वामीश्वरोपि कर्मप्रस्तः कर्मवद्दय इव जीवन्मुनेः ।
 मां दुर्मर्षं क्रोधयत एव लोकजुगुप्सितं निन्दितं मातृस्य रूप
 वदथं वस्मै प्रयोजनाय ब्रह्मात् धृतवान् ॥ २ ॥

हे भगवन् मुने ! एतत् सप्रयोजनं सर्वं मत्स्यावतारचरित्रं यथाव-
 द्भक्तुमर्हसि भोतव्यस्त्वन्नकव्यत्नयोर्हेतुं वदश्चरित्रं विशिनष्टि-सर्वेषां
 लोकानां शृण्वतां वदतां च मलयमयं अपहृतीति तथा तन् ॥ ३ ॥

इत्थमापृष्टमत्स्यावतारचरित्रो भगवान् बाह्यरायणियं चित्राया-
 यामासेत्याह मुनः—इतीति । विष्णुरानेन परीक्षितमयुक्तः पृष्टो
 भगवान् बाह्यरायणः भीशुको विष्णोर्भक्तिम उवाच किन्तत्
 वमत्स्यरूपेण कृतम् ॥ ४ ॥

तदेवाह—चावत्समासि । यदर्थं ब्रह्माद्रूपम् इति विशेषतः पृष्ट-
 मत्स्यावतारप्रयोजनं वक्ष्येत्तावत्सर्ववतारसाधारणं प्रयोजनमाह-
 नैविमेति । तथा विप्राणां सुराणां साधूनां कृन्दनां वेदानां
 तदुदितधर्ममर्षादानां च रक्षांमिच्छन् धर्मार्थादिपुरुषार्थचतुष्टय-
 प्रदानार्थं च तन्मत्स्यादिमूर्तीश्वरो भजे विभर्ति ॥ ५ ॥

वदा शङ्कितं लोकजुगुप्सितं तमःप्रकृतिदुर्मर्षमिति नावद्यत्वं
 तत्परिहरति—उच्छ्रानि । उत्कृष्टेष्वपकृष्टेषु च देवमनुष्यनिर्यगादिभूतेषु
 चरन् तत्सजातीयजन्मकर्मादिकं कुर्वन्नपि ईश्वर उच्छ्रावचत्वं
 कर्मावस्येदेवमनुष्यादितारतम्यं न भजते यथा वायुः सर्वत्र व्याप्नु-
 वन्नपि न उच्चावगतधर्मैः स्पृहयते तद्वत् अत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि,
 य ईश्वरो गुणौर्हेयगुणानिमित्तेः कल्याणगुणौर्निर्गुणात्त्वात्सत्त्वादि-
 प्राकृतगुणारहितत्वादि नोच्चावचत्वं भजते इति—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्वाप्तिभिर्गुणैः ॥

इत्युक्तरीत्या कर्ममूलकमत्स्यादिगुणत्रयसम्बन्धनिमित्तदेवमनु-
 ष्याद्युच्छ्रावचत्वं सर्वजीवसाधारणं, भगवत्स्तु गवाक्षिरक्षार्थं
 स्त्रैच्छोपात्ताप्राकृतदेवमनुष्यादिमजातीयविद्वाननोः स्त्रमावमज-
 हतः कर्मायत्तदेवमत्स्यावतारप्रयुक्तावद्यत्वं नास्तीत्यर्थः । यद्वा धिय
 इति हेतुः भीमद्वेन प्रकृतिर्लक्ष्यते तद्गुणैः सत्त्वादिर्भेदतुभूतेः

उच्छ्रावचत्वं न भजते, कुतः ? निर्गुणात्त्वात् सत्त्वादिप्राकृतगुणारि-
 तत्त्वात् । निर्गुणात्त्वादिद्वेन जीववत्सत्त्वादिगुणपारमर्ष्यं निर्गुण्यते
 न न गुणानिचत्त्वमपि तथासति “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” इति
 गुणात्त्वात्तद्व्यतिरोच्चापत्तेः ॥ ६ ॥

एवं सामान्यतोऽवतारप्रयोजनं तथाधारम्यत्त्वाभिधाय विशेष-
 यतो मत्स्यावतारप्रयोजनमवतारकाळं चाह—अस्मीदिति त्रिभिः ।
 तत्र तत्र तत्र कल्पस्यान्ते ऽवसाने ब्राह्मो नाम नैमि-
 त्तिकः प्रहृष्टो निद्रायां भवो ब्राह्मः तेनैव निमित्तेन
 जातो नैमित्तिकः तत्र तथा प्रलयकाले भूरादयः प्रयो लोकाः
 निमग्नान् निमग्नान् ॥ ७ ॥

दिनावसानरूपकाखेन निमित्तेनाऽऽगतनिद्रस्य सं-
 वासान एव शिशासिपोः शयितुमिच्छन्तुर्प्रहृष्टो मुखान्नि-
 मित्तिको ब्रह्मणोऽवतारान्तिके समीपवर्ती ह्यवर्षावक्यो दानधेनुं
 शोभन् अन्तिके निस्तृतानिति वा सम्बन्धः ॥ ८ ॥

भीमज्जिवगोस्वामिकृतक्रमसम्प्रदायिका ।

अभिज्ञानवत्संज्ञानमपि मुक्तिमाधनं गुणाद्यभिधेयादिनि
 द्शानाव मत्स्यावतारचरितमनुवर्ग्येत्यस्मिन्नध्याय, तत्र अन्त्या-
 मनावतारचरितसुधापाताद्विरुद्धा इव पुनरपि राजा तथा-
 वताराणामादिद्वेन मत्स्यावतारमाहात्म्यं प्राप्तुं पृच्छति—गर्जति,
 मायापरस्वस्वविडम्बनं गम्यां सा तथा ॥ १ ॥

कथं जुगुप्सितमभूदिति तत्राह—तमःप्रकृतीति । तमः स्वभावो
 यस्य स तथा दुर्मर्षं सोढुमशक्यं कर्मप्रस्तो जीवः ॥ २ ॥

लोकजुगुप्सितं चेत्किमिति वक्तव्यमत्राह—उत्तमिति ॥ ३ ५ ॥

ननु उच्छ्रावचत्वे सुखनरासिंहेषु भोगायतनशरीरेषु धर्ममानस्य
 हरिन्द्रियगुणैरवलेपोऽपि सम्भाव्यते देवदत्तवदिति तत्राह,
 उच्छ्रावचत्वेति । भीमद्वेनेन्द्रियागुणपुञ्जयति ॥ ६ ॥

आहित एव वक्तुमपकर्मते—भासीदिति । समुद्रेरपल्लुता
 प्राचीनाः ॥ ७ ॥

अन्तिके विदूरतः ॥ ८—१० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्प्रदायिका ।

भगवन्निति । तैः तत्र निरूपयत इत्यध्यायारम्भेण, व्याख्येयं
 ननु विप्रहेयं निरूपयत इत्याभिकोक्तः सापक्षत्वात्तदुर्ध्वः स-
 मभवः ॥ १ ॥

वदर्थमिति युग्मकम कर्मप्रस्त इव तमःप्रकृतीव दुर्मर्षं
 ह्येत्यन्वयः । अत्र एव लोकेः साधारणजुगुप्सितं तादृगवपु-
 ष्यारण्यन्तु न युक्तमित्याह—यत् उत्तमैश्चोक्तचरितं सर्वपा-
 मपि लोकानां सुखानवमव भवितुमर्हतीति ॥ २—५ ॥

उच्छ्रावचत्वे देवमनुष्यनिर्यगादिषु भूतेषु चान्द भवतीर्थं
 विहरन्नपि धियः साधारण्यदुदेः गुणैरुच्छ्रावचत्वं स्फुरन्मोक्ष-
 वचत्वं न भजते, तत्र हेतुः निर्गुणात्त्वात् सत्त्वाद्यतीतसधि-
 दोद्भुद्विप्रहत्त्वादिति ॥ ६ ॥

भीमजीवनोऽस्मात्कृतकमसम्भवं ।

तत्र श्रीमहादेववचनमपि धारद्वयमवतीर्णवानिति दर्शयितुमाह—आसीदिति । अतीतकल्पस्य गणब्रह्मदिनस्य ब्राह्मो ब्रह्मरूपनिवन्धनः अत्र एव नैमित्तिकः ॥ ७ ॥

मूलतो निःसृतान् शयनसमये आधत्यमानात् अस्तिके स्थित्वा योगबलनाहरत् फलपान्तरादी पुनर्वेदोपदेशं श्रीशार्य-भीश्वरं चक्षा तु मूलमिति क्षयम् ॥ ८ ॥

श्रीमहादेवनामचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्विंशो मत्स्यरूपी प्राह मत्स्यव्रतं हरिः ।
खलमहायोगे तेन स्तुतस्तत्सोपदेशकः ॥
यामनस्य नियद्व्यापि वृद्धिभवगतः स्मृतिम् ।
प्राकटा मत्स्यरूपी स पृच्छते भूभृता हरिः ॥
स्त्रीचक्रे खीलया यात्रां कर्मस्वतिजुगुप्सिताम् ।
तथा मत्स्यं वपुर्दधे जातिष्वति जुगुप्सितम् ॥
अतः प्रामादिका मत्स्यायतारस्य यथा यथा ।
तथैवाग्रतनी सत्यव्रतस्यैव प्रसङ्गतः ॥

मायावत्स्यस्य मायिकमत्स्यस्य चिदुच्यते मत्स्यकारणं यस्यां तां स तु स्वयममायिको मत्स्य एवेत्यर्थः । स्रस्यालौकिकैः प्रभाषै-मायिकमत्स्यस्यनिरस्कारो वा ॥ १ ॥

तमःरठतीव दुर्मर्षे दुःसहमित्युभयप्रापीवशश्चरुस्यान्वयः जुगुप्सितमपि बाह्यरूपं भक्तस्य वनेरनुग्रहाय धृतवानिति युक्त-मुक्तं, मत्स्यरूपं तु कस्य भक्तस्यानुग्रहायेति मे क्षिणासेति भावः उत्तमश्लोकस्य चरित्रं तु धवगार्कस्तनाद्यहत्वेन सर्वलोकसुखावहं भक्त्येष मत्स्यावपुर्धारणं तु कस्य भक्तस्य सुखार्थं तद्वदेति भावः ॥ २—४ ॥

सामान्येनावतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति ॥ ५ ॥

जुगुप्सितत्वं सामान्यतः परिहरति । त्रियांगुणैर्यास्युच्चावचानि रूपाणि तेषु निरन्तरेण चरन्तीश्वरं नोऽज्ञानचरत्वं भजते निर्गु-णात्वात् कृतः पुनः शुद्धस्वरमयंमत्स्याद्याकारैरुच्चावचरवशङ्कति भावः इति श्रीश्रमिचरणाः ॥ ६ ॥

श्रीश्वराहदेववचनमपि धारद्वयमवतीर्णवानिति दर्शयितुमाह आसीदिति । ब्राह्मो ब्रह्मशयननिवन्धनः अत्र एव नैमित्तिकः ॥ ७ ॥

मूलतो निःसृतान् शयनसमये आधत्यमानान् समीपे रिवावा योगबलनाहरत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मत्स्यावतारचरित्रं चरणं भगवन्निति चतुर्विंशेन । मायया भक्तविर्यावत्या रूपया मत्स्यावडम्बेन मत्स्यरूपानुकरणं यस्यां ताम् ॥ १ ॥

ईश्वरः कर्मप्रस्त इव जीव इव तमःप्रकृति तमःस्वभाव

दुर्मर्षे क्रोधयुक्तम् अत्र एव लोकजुगुप्सितं मत्स्यं रूपं इत्ये- यत्प्रयोजनार्थमवधात् भूतवान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सामान्यतोऽवतारप्रयोजनमाह—गोविप्रेति ॥ ५ ॥

लोकजुगुप्सितत्वं नेत्याह—हि निदिचनं यः त्वत्प्रद्वनविषयः ईश्वरः सः गुणैर्हेतुभूतैरुच्चावचेषु भूतेषु सत्त्वादिगुणात्वात् गुणकार्येषु इत्यर्थः चरन् उच्चावचत्वं न भजते निर्गुणात्वाद्गुणकार्यरूपेऽप्यु भूतेऽयः विद्वज्जगत्वात् प्राकृतगुणरहितेन स्वासाधारणादेहेनैव देवमनुष्य-निर्यगाद्यनुकरणमात्रं करोति, न तु प्राकृतगुणमयवेधादिक्रपो भव-तीति फलितार्थः । यथा वायुरुच्चावचभूतपर्यामितप्रयाणाकारः सोनैव रूपेण भवति नतूच्चावचत्वं भजते तद्वत् अतः सः स्वासा-धारणाविप्रदेशेणैव मत्स्यः ननु तमःप्रकृति दुर्मर्षे लोकजुगुप्सितं प्राकृतं रूपं कृतवानिति निष्कर्षः ॥ ६ ॥

विशेषतो मत्स्यायतारप्रयोजनं येदमस्यव्रतादिरक्षणाज्ञानो-पदेशादिकमाह—आसीदित्यादिना । ब्राह्मो निद्रायां गधां ब्रह्मः तेनैव निमित्तेन भवो नैमित्तिकः तत्र नैमित्तिकं प्रकृते समुद्र-उपप्लुना निमग्नाः ॥ ७ ॥

शिशविवंशः शबनं कर्तुमिच्छोः अस्तिके निःसृतान् मूर्ति-मत्सया निर्गमितान् ॥ ८ ॥

साया टीका ।

भीरुकिमयीवासुदेनो विजयेताम् ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित घोले, कि—हे भगवन् ! मैं अज्ञानकर्मी भीहरि के साथ अज्ञान की कथा भवण की इच्छा करता हूँ जैसे आपने मत्स्यरूप धारण कर मत्स्य का अनुकरण किया ॥ १ ॥

और लोक निर्मूलत मत्स्यरूप जिस प्रयोजन के लिये आपने धारण किया, साक्षात् ईश्वर होकर कर्म प्रस्त जीव जैसे दुःस्-हलमोगुणी रूप को धारण करे ॥ २ ॥

हे भगवन् ! यह सब उत्तम श्लोक का सर्व लोक सुख कारी सर्व चरित्र आप यथावत् कहने के योग्य है ॥ ३ ॥

सून उवाच ॥

सूनजी घोले, कि—इस प्रकार परीक्षित ने जब पूछा तब भगवान् वादगायशि श्रीशुकदेवजी, हरि ने मत्स्य रूप धारण कर जो चरित्र किया सो कहने लगे ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी घोले, कि—ईश्वर भीहरि, गौ ब्राह्मण सुरगण साधुजन वेद और धर्म के रक्षा करने के लिये अपने इच्छा से देव मनुष्यादि शरीरों को धारण करते हैं ॥ ५ ॥

यद्यपि छोट बड़े सब प्राणियों में ईश्वर वायु के सदृश सर्वत्र व्यापक होकर सबको नियमन करते हैं तथापि उन्हीं के दोष गुण से स्वारे रहते हैं क्योंकि ? निर्गुण हैं इस्से प्राणियों के नीचत्व उच्चत्व के संग से आप नीचत्व उच्चत्व को पात नहीं होते हैं ॥ ६ ॥

ज्ञात्वा तद्दानवेन्द्रस्य हयग्रीवस्य चष्टितम् ।
 दधार शफरीरूपं भगवान् हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥
 तत्र राजऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् ।
 नारायणपरोऽतप्यतपः स सखिजन्मनः ॥ १० ॥
 योऽसावस्मिन्महाकल्पे तप्यन् विवस्वतः ।
 श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुर्भिक्षुः प्रसिद्धितः ॥ ११ ॥
 एकदा कृतमाळायां कुर्वन् जलनपंथां ।
 तस्याञ्जल्युदके काचिदेका भवत्प्रपद्यत ॥ १२ ॥
 सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां कृतमाळां नृप भारत ।
 उत्ससर्ज नदीतटे तस्मिन् शफरीरुपेः ॥ १३ ॥
 तमाह साऽतिक्रम्य तस्मिन् शफरीरुपेः नृपम् ।
 यादोभ्यो ज्ञातव्यं तस्मिन् शफरीरुपेः मां दीनवत्सल ! ।
 कथं विसृज्यते तस्मिन् शफरीरुपेः मस्मिन्सरिज्जले ॥ १४ ॥
 तमात्मनोऽनुसृत्य तस्मिन् शफरीरुपेः पुच्छरम् ।
 अजाननूषणापि तस्मिन् शफरीरुपेः स मनो दधे ॥ १५ ॥
 तस्या दीनवत्सल्ये तस्मिन् शफरीरुपेः स महीपतिः ।
 कलशापि तस्मिन् शफरीरुपेः स महीपतिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

● हे राजन् ! अब मैमित्तकलय में तुमसे कहता हूँ सो सुनो, धीरे हुए कल्प के अन्त में ब्रह्माजी के निद्रा के निमित्त से लक्ष प्राप्त हुआ, जिसे चारों दिशाओं के समुद्र ने भूर्भोकादिकों को दुर्गाख्या ॥ ७ ॥

जब समय के प्राप्त होने से ब्रह्माजी को निद्रा आई तब समीप में रहने वाला महान् बखी हयग्रीव देख्य ने मुख से निकले हुए पदों को हरण कर लिया ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शफरीरूपं मत्स्यरूपम् ॥ ९ ॥

प्रयोजनान्तरं लीलाप्रकारं साऽऽह-तत्र राजऋषिरित्यादि-
भावत्समाप्ति ॥ १० ॥

स एव श्राद्धदेव इति ख्यातः ॥ ११ ॥

कृतमाळायां नद्याम् ॥ १२-१७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा दानवश्रेष्ठस्य हयग्रीवस्य तच्छष्टितं ज्ञात्वेश्वरं हरिर्भग-
वान् शफरीरूपं मात्स्यं रूपं दधारहयग्रीवार्थं दानवं निहत्य वेदान्
ब्रह्मणो प्रत्यर्पयितुं मत्स्यरूपेणाधततारति विशेषतः प्रयोजनमुक्तम्
शफरीति स्मृतिवमधिषत्तितं मात्स्यरूपेणावतीर्णं इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं सामान्यतो विशेषतश्चायतारप्रयोजनमभिभाषायाधानतरणा-
प्रकारं षट्कृमितिहासं प्रस्तौति-तत्रैति । तत्र तस्मिन्नेवातीति कल्पे
कश्चित्सत्यव्रताख्यो राजर्षिमहान् अक्रोधाद्यात्मगुणायुक्तः नारा-
यणः परः प्राप्त्वा बस्य तादृशो बभूव स च सखिजन्मघाशनं
यस्य तादृशस्तपोऽतप्यच्चचार ॥ १० ॥

सत्यव्रतं विशिष्टं इति । योऽतीतकल्पे सत्यव्रताख्यो
राजर्षिः स एवास्मिन्महाकल्पे विवस्वतस्तनयः श्राद्धदेव इति
प्रसिद्धः मनुर्वे मनोरभिक्षुत्वे हरिणा भगवता अर्पितः निहितः
मनुः कारित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एकदा कृतमाळायां नद्यां जलनपंथां कुर्वन्तस्तस्य सत्य-
व्रतस्य अञ्जल्युदके काचिदेका भवत्प्रपद्यत
ब्रह्मण्यत प्राप्तवती सा स्मृतिवमधिषत्तितम् "इत्युक्तः सोऽनन्मत्स्यं
समुद्रे प्राक्षिपज्जवम् । क्षिप्यमाणास्तेनचकृता तमाह" इत्यादिषु
तस्मिन्निर्देशक्य बहलमपलक्ष्यमानत्वात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो हे भारत ! द्रविडदेशाधिपः सत्यव्रतः तां शफरीमञ्जलि-
गतां तोषेनाञ्जलिस्थेन सह नदीतोषे तस्याज ॥ १३ ॥

तं त्यक्तवन्मं महाकाशिकं नृपं सत्यव्रतं सा शफरी मतिकरुणा
यथा भवति तथोवाच. तदेवाह-पद्मोक्ष्य इति । हे राजन् !
ज्ञातीनस्मान् घातयन्तीति तथा तेऽपः ज्ञातयञ्च ते घातिनश्च
तेऽप्य इति वा यादोऽप्यो जलधरेऽप्यो भीतामसपथे शीनां मां
हे दीनवत्सल ! कथमस्मिन्सरिज्जले बहुजलधराकाशे विमुञ्जसे
त्वजसि ॥ १४ ॥

इत्येवमक्तः स राजा सत्यव्रतः आश्रमः स्नानानुग्रहाद्यै प्रीत्या
भ्रत्यमूर्तिं विभ्रायां साक्षाद्भागवन्तमजानन् शफरीरक्षणाद्यै
दधे मनश्चक्र ॥ १५ ॥

ततस्तस्याः शफरीः दीनतरमुक्तं प्राक्यमाकर्ण्य स महोपति
सत्यव्रतः द्वालुरेनां शफरी कलशाप्लु कमण्डलुजले निधाय
स्वाभ्रमंप्रति निन्धं प्रापयामास ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कोऽसौ सत्यव्रत इति तत्राह, सोसाधिति ॥ ११-१२ ॥

अञ्जलितोषेण ॥ १३-१४ ॥

सः मनुः शफरीः रक्षणायां च ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विधवास्वामिकृतकमभन्दर्भः ।

शफरीरूपं दधारेति । तत् प्रख्यानं तत् प्रकटितवानित्यर्थः
प्रतिप्रखयापाय इत्यादि वक्ष्यमाणात् ॥ ९ ॥

तदेवमतीतकल्पस्य वृष्टान्तमुक्त्या साम्प्रतकल्पस्य वृष्ट-
माह-तत्रेति । तत्र तस्मिन् वृष्टान्ते सतीत्यर्थः ॥ १० ॥

महाकल्प इत्यनेनास्य प्रह्लादिनरूपस्य कल्पस्याद्रविशेषा
दर्शितः तच्च मनोरस्य कृत्यार्थमिति ध्वजम् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

शफरीरूपं दधारेति तेनैव रूपेण हृषप्रियं हृत्वा स्वायम्भुव-
मन्वन्तरारम्भे वेदानाहरदित्यप्रिमोक्तेर्ह्यं तेन मत्स्यरूपं विना
वेदाहरणासम्भवात् प्रह्लादिस्वभक्तित्वाद्यै मत्स्यरूपं दधारेति
प्रथमो मत्स्यावतार उक्तः ॥ ९ ॥

पुनरपि मत्स्यः सत्यव्रताभिधनिजभक्तानुग्रहाद्यैमवतीत्यं
इत्याह-तत्र मत्स्यस्वरूपे स्वहृदेव भक्तिमानिति शेषः ॥ १० ॥

महाकल्पः इति तेन विनकल्पोऽयं महाकल्पशब्देनोक्तस्तदा-
स्विकसत्यव्रतमनोरावरविशेषार्थं इति सन्दर्भः एतन्महाकल्पान्तर्गत
एव प्रह्लादिने स विषयस्तथा मनुर्नाम्यत्रेत्यम्बे ॥ १०-१४ ॥

तं प्रसिद्धं केदरेण विष्णुमेव मत्स्यवपुर्धरमजानन् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमच्छुक्तेयकृतमिदानीतप्रदीपः ।

शफरीरूपं मत्स्यं रूपं दधार धृतवान् ॥ ९ ॥

नारायणः परः उपास्यो मत्स्य सः ॥ १० ॥

हरिणोपास्येन अप्रिणो निहितः ॥ ११ ॥

कृतमाखायां नयाम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

मत्स्यवपुर्धरं हरिमिति शेषः ॥ १५ ॥

कलशाप्लु कमण्डलुजलेषु ॥ १६ ॥ १७ ॥

माषा टीका ।

इस हृषप्रिय नामक दानधेन्द्र की चेष्टा को जानकर भग-
वान् श्रीहरि ने शफरी [मत्स्य] के रूपको धारण किया ॥ ९ ॥

उस समय कोई एक नारायणपरायण सत्यव्रत नामक
महान् राजर्षि जलमात्र पानकर तप करने रहे ॥ १० ॥

वह राजर्षि कौन रहे कि-जो विषयान् के पुत्र आश्रय
नामके प्रसिद्ध इस महाकल्प में श्रीहरि ने मनु धर्म ॥ ११ ॥

सत्यव्रत राजर्षि एक समय कृतमाखा नदी में जल से
तर्पण करते रहे, उस काल में उनके अजली में एक छोटी सी
शफरी [मछली] भागई ॥ १२ ॥

हे भारत ! द्रविडेश्वर राजा सत्यव्रत ने उसको जबके
सहित नहीं कि जब में छोड़ दीनी ॥ १३ ॥

वह मछली परम कारुणिक राजा से बड़े करुणा पूर्वक
बोली, कि-हे दीन वत्सल ! जानिघातक जल जम्तुओं से डूब
हुई ऐसी दीन मुझको हे राजन् इस नदी के जल में क्यों छोड़ने
हा ? ॥ १४ ॥

अपनी रक्षा और अनुग्रह के लिये प्रीति से दीन रूप
धारण करने वारे श्री हरिको न जानकर राजा ने उस मीनके
रक्षा करने में चिन्त लगाया १५ ॥

उन महोपति ने उस मछली का प्रति दीन प्राक्य सुनकर
परम दयालु राजा सत्यव्रत फलश के जलमें उसको डालकर अपने
आश्रम में ले आये ॥ १६ ॥

सा तु तत्रैकरात्रेण वर्द्धमानां कमण्डलौ ।
 अलब्धात्मावकाशं वा इवमाह महीपतिम् ॥ १७ ॥
 नाहं कमण्डलावस्मिन्कुच्छं वस्तुमिहोत्सहं ।
 कल्पयौकः सुविपुलं यत्राहं स्थितोऽस्मिन् ॥ १८ ॥
 स एनां तत आदाय वीर्यात्तत्रैकः ।
 तत्र क्षिप्त्वा मुहूर्त्तेन कालेन हस्तप्रयमव-
 न म एतदलं राजन् कृत्स्नमभिधाय ॥ १९ ॥
 पृथु देहि पदं महामहं शरणां गता ॥ २० ॥
 तत आदाय सात्तत्रैकराजन् ! सरोवरे ।
 तदावृत्त्यात्मनाऽप्युत्सृज्यमानोऽन्ववर्द्धत ॥ २१ ॥
 नैतन्मे स्वस्त्युत्सृज्यमानोऽन्ववर्द्धत ॥ २१ ॥
 निधेहि रक्षां यो गेनोपायेन तत्र तत्राविदासिनि ॥ २२ ॥
 इत्युक्तः स सत्यव्रतः तत्र तत्राविदासिनि ।
 जलाशयेऽप्युत्सृज्यमानोऽन्ववर्द्धत ॥ २२ ॥
 क्षिप्यमाणोऽप्युत्सृज्यमानोऽन्ववर्द्धत ॥ २२ ॥
 अदन्त्योऽप्युत्सृज्यमानोऽन्ववर्द्धत ॥ २४ ॥

भीमरामिकुलभाषांशोपि

यत्राहं सुखं निवसामि तदोक्तः स्थानं ॥ १८ ॥
 औदञ्जनादके मणिकल्पे जले ॥ १८—१९ ॥
 रक्षायोगेन रक्षाया योगेनोपायेन यथा महाहृदप्रातेरवाङ्क
 जलं क्षिप्त्वा न शुष्येत् ततोपायेन निधेहि अविदासिनि अनु-
 पक्षये ॥ २२ ॥
 सन्मितं तत्तज्जलाशयपरिमितम् ॥ २३—२४ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्थेकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिक ।

ततः सा शफरी तत्र कमण्डलावेकरात्रेण वर्द्धमाना सती
 कमण्डलोरात्मनाऽप्युत्सृज्यमाना आत्मनः अत्रकाशो यथा सा
 च महीपतिं सत्यव्रतं प्रतीदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १७ ॥
 तदेवाह—नेति । अस्मिन् कमण्डलावहं कुच्छं सज्जुटं यथा
 भवति तथा वस्तुं वासं कर्षुं नोत्सहे अतः सुविपुलमोकः स्थानं
 कल्पय यत्राहं सुखं निवसामि तादृशमोकः कल्पय
 त्थः ॥ १८ ॥
 एवमुक्तः स सत्यव्रतः ततः कमण्डलोरेण शफरीमादायौदञ्जना-
 दके विपुलकटाहोदके मणिकोदके वा स्वधाक्षिहितवान् तत्रौदञ्ज-

नोदके क्षिप्त्वा सा शफरी मुहूर्त्तेन कालेन हस्तप्रयमव-
 र्द्धत ॥ १९ ॥

तथा वर्द्धमाना पुनरप्याह—हे राजन् ! मे मम सुखं वस्तुम्
 एतदुदञ्जनं नाहं न पर्याप्तं ततो महापृथु विपुलं पदं स्थानं
 देहि कल्पय यतः त्वामहं शरणाङ्गता ॥ २० ॥

इत्युक्तेन सत्यव्रतेन तत उदञ्जनादाय सरोवरे क्षिप्त्वा सती
 हे राजन् ! तत्सरोवरमावृत्य कृत्स्नमभिधाय महामीनरूपेण
 व्यवर्द्धत ॥ २१ ॥

पुनस्तथा वर्द्धमान उवाच—हे राजन् ! सखिषमेवौकः स्थानं
 यस्य तस्य मम स्वस्त्युत्सृज्यमानोऽन्ववर्द्धत जलं नाहं
 सखिलोकसः सरसः सम्बन्धोत्सृज्यमानोऽन्ववर्द्धत न भव-
 तीति वाञ्छयः । अतो रक्षाय योगेनोपायेनाऽविदासिनि अनुपक्षयजले
 महाहृदे रक्षां विधेहीति ॥ २२ ॥

इत्युक्तः स सत्यव्रतः तं मत्स्वमुत्सरोत्सृज्यमानो तत्र तत्र जला-
 शये अतयत्पुनस्तत्तज्जलाशयेन संमितं, परिमितं तं मत्स्थं समुद्रे
 प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥

समुद्रे च क्षिप्यमाणो भूयः तं सत्यव्रतमिदमाह—हे वीर ।
 इह समुद्रे मकरादवाऽतिशयाः जलाशया मामक्षिप्यन्ति अतो
 मामिह समुद्रे त्वं त्यक्तुं नाहंसीति ॥ २४ ॥

एवं विमोहितस्तेन वदन्ता वल्युभारतीम् ।
 तमाह को भवानस्मृन्मत्स्यरूपेण मोहयन् ॥ २५ ॥
 नैवं वीर्यो जलचरैर्दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि च ।
 यो भवान्योजनशतमहाऽभिव्यानशे सरः ॥ २६ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

अलङ्कारमावकाशमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १७—१८ ॥

उदञ्जनं मणिकर्षं हस्तप्रयं स्वामप्रवम् ॥ १९ ॥

पद्ं स्थानम् ॥ २० ॥

तत्सरोवरं आत्मना शरीरेणावृत्त्वा व्याप्य ॥ २१ ॥

अविदांसिनि अगाधे अभिजसेतो वा ॥ २२ ॥

अनन्तरं किमकरोदिति तत्राह—इत्युक्त इति जलाशये दूरे
 असम्मितमसमानं सम्मितं समानं वा ॥ २३—२५ ॥

भीमज्जीवगोक्षामिहृतक्रमसम्बन्धः ।

तस्मिन् तस्या मनुष्यवद्भाक्यमाधुत्याऽपि मत्स्यरवहानं
 तस्माद्यथैव विमोहितत्वात् ॥ २३—३३ ॥

भीमद्विभ्रनाथशक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

औदञ्जनोदके कूपजले ॥ १९ ॥ २० ॥

तत् सरोवरं आत्मना देहेन आवृत्य ॥ २१ ॥

रक्षायोगेन जलं विना यथा न ज्ञेया तथोपायेनेत्यर्थः, अविदा-
 संतिनि उपलक्ष्यशब्दे ॥ २२ ॥

तत्र जलाशयेऽप्यसम्मितममाप्तमित्यर्थः ॥ २३—२५ ॥

भीमकुलकदेवकृतसिद्धाप्तप्रदीपः ।

कुलकं कष्टं यथास्यात्तथाऽस्मिन्कमन्दौ वस्तु गौरसहे अतः
 इहास्मिन्काशे यत्राहं सुखं निवसे निवसामि तदोकः स्थानं
 कल्पय ॥ १८ ॥

औदञ्जनोदके मणिकरये जले ॥ १९ ॥

नाखं न पर्वतं पृथुनिपुखं पद्ं स्थानम् ॥ २० ॥

तत्सरोवरमात्मना देहेनावृत्त्वा सर्वमभिव्याप्य महामीनकवे-
 ष्यावर्जित ॥ २१ ॥

एतदुदकं मे स्वस्तये शान्त्यै नाजम्, अतः रक्षायाः योगेनोपा-
 येन मां अविदांसिनि मनुष्यत्वे निधेहि ॥ २२ ॥

तस्मिन्कमिन् जलाशये अनयत् पुनरसमितं तत्तज्जलाशय-
 परिमायातीतं समुद्रं प्राक्षिपत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

वी तो एक रात में बढती हुई उस कमंडल में प्र-
 यत्न होकर राजासे इस प्रकार बोखती हुई ॥ १७ ॥

कि—मेरे इस कमंडल में कुछ पूर्वक वसना न
 होता है मेरे खिये बड़े निवास की कल्पना करो जहाँ कि
 कुछ पूर्वक रहूँ ॥ १८ ॥

तब राजा ने भी कमंडल निकालकर उसको [मणिक]
 माछोंके खिये जल में छोडने पर भी एक मुहूर्त्त में
 तीर्थ प्राप्ति ॥

और राजा से बोखी, कि—हे राजन् ! यह माछ मेरे खिये
 कुछ पूर्वक रहने के लायक नहीं है तस्मात् मेरे खिये बडा
 ठिकाना बताओ क्योंकि ? मैं तुमारे शरण आई हूँ ॥ २० ॥

हे राजन् ! फिर राजा सत्यव्रत ने उस पात्र में से निकाल
 कर सरोवर में छोडी तब उस समय पर सब जल को घेरकर
 बडा भारी मरुत्त बढ गया ॥ २१ ॥

और राजा से बोखा, कि—हे राजन् ! जलमें रहने वाखे ऐमे
 मेरे कुछ पूर्वक रहने के योग्य यह जल नहीं है जिनमें मेरी
 अच्छी रक्षा होसके और जो कभी नहीं खीया हों ऐसं बडे हृद में
 मुसको छोडो ॥ २२ ॥

जब राजा से इस प्रकार कहा तब वह सत्यव्रत एक से एक
 बडे बडे जलाशय में खजाकर छोडने खंगे, तब यह जलाशय परि-
 मिति ही होता गया कोई भी जलाशय अधिक न हुआ तब राजा
 ने उस मणिक [मणिक] को समुद्र में खजाकर छोडा ॥ २३ ॥

समुद्र में छोडने खंगे तब वह मरुत्त फिर राजा से बोखा, कि
 हे धीर ! इसमें बडे २ अकर आदिक जंतु मेरा मसुख्य करखेगे आप
 मेरे को इसमें छोडने को योग्य नहीं हौ ॥ २४ ॥

भीधरकामिहृतभाषाथर्वीपिका ।

अभिव्यानशोऽभितो व्वाप्तत्वात् ॥ २६—२७ ॥

नूनं त्वं भगवान् साक्षाद्हरिनारायणोऽव्ययः ।
 अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसाम् ॥ २७ ॥
 नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ ! स्थियुर्नमोऽस्येश्वर ! ।
 भक्तानां नः प्रपन्नानां सुखमेवाङ्गतिर्विभो ! ॥ २८ ॥
 सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां प्रसन्नवधः ।
 ज्ञातुमिच्छाम्यदो रूपं त्वत्प्रसन्नवद्विभुतम् ॥ २९ ॥
 न तेऽरविन्दाक्ष ! पदोपसर्पणं यथा सुहृत्प्रियात्मनः ।
 यथेतरेषां पृथगात्मनां सततं त्वत्पदोपसर्पणं हि नः ॥ ३० ॥

इति ब्रुवाणं नृपतिं जगद्गुरुं तस्मिन्मत्स्यवपुर्युगक्षये ।
 विहर्तुकामः प्रलयार्णवेऽप्युत्सृज्यमानोऽकान्तजनप्रियः प्रियम् ॥ ३१ ॥

सप्तमेऽद्यतनात्कान्तजनप्रियम् ! ।
 निमंक्ष्यत्यप्युत्सृज्यमानोऽकान्तजनप्रियः भूर्भुवादिकम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मुख्यः सत्य आत्मा च गतिश्चाऽभयः ॥ २८ ॥
 हे अरविन्दाक्ष ! पृथगात्मनां देहाद्यभिमानिनः प्रपन्नानां पदोपसर्पणं यथा मृषा भवेत्तथा सर्वसुहृत्प्रियात्मनोः पदोपसर्पणं मृषा न भवेत्, यद्यस्मान्नो भक्तानामनेन प्रपन्नानां पदोपसर्पणं पाठास्तरे पृथगात्मनो भेददर्शिनः परिच्छिन्नानां पदोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ॥ २९ ॥
 एकान्तजना भक्ताः प्रियाः यस्य ॥ ३१ ॥
 अप्युत्सृज्यमानोऽप्युत्सृज्यमानोऽकान्तजनप्रियः भूर्भुवादिकम्

अतस्त्वं न केवलं मत्स्यः किन्त्वमरो देवः तत्रापि न प्रत्या-
 ध्वमेषु कश्चिदपि तु साक्षाद्भवः निर्विकारो भगवान् हरि-
 नारायणस्य नूनं निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम
 निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम
 निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम
 निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम

कोऽसौ नारायणः ? इत्यपेक्षायां तं वक्ष्यन्नमस्करोति—नम
 इति । हे पुरुषोत्तम ! हे जगद्गुरुस्तस्थितिलयकारणभूत ! हे
 विभो ! भक्तानां प्रपन्नानां आत्माकं मुखः नायकोऽन्तरारमा गतिः
 स्वप्नोपायभूतः “स तत्र पर्येत” सउत्तमः पुरुषः, यतो वा
 इगानि भूतानि जायन्ते, स कारणं करणाधिपधिपः, य
 आत्मनि तिष्ठन्, अन्तः प्रविष्टः शास्त्रा जनानां सर्वात्मा, अमृत-
 स्वेव संतुः, नित्यं विशुं सर्वगतं सुसुखम्” इत्यादि वैदाग्न्तवेद्यो
 निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम
 निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम
 निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका

इत्येवं बल्लुभारती सुहृत्वाचं वदता तेन
 भगवता विमोहितः सत्यव्रतस्तं मत्स्यमाह—को
 इति ब्रुवाणमित्यनः शकनेन प्रथ्येन । अस्माभ्यस्त
 यन् भवान् क इति प्रश्नः ॥ २५ ॥
 कश्चिन्मत्स्यविशेष एवाहमिति चेन्नेत्याह--नेति
 विश्वप्रभाववान् कश्चिदपि जलचरोऽस्माभिर्न इष्टः नापि
 एवं धीवं इत्युक्तं धीर्यं वक्ष्यन् विशिनष्टि—य इति । यः
 अह्ना कान्तेन योजनगनमभिध्यानशो भमितो ब्याप्तवान् ॥ २५ ॥

अतस्त्वं न केवलं मत्स्यः किन्त्वमरो देवः तत्रापि न प्रत्या-
 ध्वमेषु कश्चिदपि तु साक्षाद्भवः निर्विकारो भगवान् हरि-
 नारायणस्य नूनं निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम
 निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम
 निश्चिन्मेतदित्यर्थः । तर्हि नारायणस्य मम

(१) निश्चिन्मेतदित्यर्थः कान्तजनप्रियः प्रभुः । इति धीरः ॥

श्रीमद्गीतराघवाचकृतभागवतचरणवृत्तिका ।

रायामकर्ममूखत्पमुक्तं प्रदानां देवादीनां भूनिर्दिभवस्तदेतव इति
साम्प्रानोऽधनारप्रयोजनं जानाम्येवेति भावः । किन्तु यद्ये वस्मै
प्रयोजनविशेषाय अत्र एतस्मात्स्यं रूपं भगवता भूतं तत्प्रयोजनं
ज्ञातुमिच्छामि ॥ २६ ॥

अनीश्वरमजनवन्मज्जनं न मुधेति दशयितुमिदं मात्स्यं रूपं
प्रदर्शयि भवेतेति जानामीत्यभिप्रायग्राह-नेति । हे अरविश्वाह !
तव पादोपसर्पणं भीपादारविन्दमजनं पृथगात्मनात्मनोऽस्माक-
ञ्जतस्मात्प्रामिमानिनां सताम् इतरेषां पद्मोपसर्पणमिष न मुधा
भवेत् न स्वयं भवेत्, अवैरुचये हेतुं च हन् विशिनष्टि-सर्वेषु ह्यिन्द्रि-
यमनः सर्वेषां सुहृदः प्रियस्वास्तरात्मनश्च, यथा, सतां सर्वेषु ह्यिन्द्रि-
यमन इति वाच्यः तत्पक्षे सतां साधूनां सर्वप्रकारेण सुहृदः
प्रियश्च आत्मा स्वरूपं वक्ष्य बोधेति हिक् एतद्विपरीतत्वात्
इतरेषां पादोपसर्पणं मृषेतिभावः कुन एतद्विपरीतं न मृषेत्यत
आह-हि यस्माद्यदिदमद्भुतं मात्स्यं वपुर्नोऽस्माकं मज्जतामदीदृशः
दर्शितवान् ॥ ३० ॥

इतीत्यं भाषमाणं सत्यव्रतं प्रति मत्स्यवपुर्जगदीश्वरो भग-
वांश्चिकीर्षितमब्रवीत् कथम्भूतः ? प्रलयार्थं विहर्तुकामः विहार-
प्रयोजनं दशयितुमिच्छति कास्तजनप्रियः कास्तजनानां भक्तजनानां
प्रियः प्रभुश्च भक्तजनानां प्रीतिं कर्तुमवतीर्य इति भावः ॥ ३१ ॥

एवं पृथानारप्रयोजनविशेषो मत्स्यमूर्तिमंगवांस्तत्प्रयोजन-
विशेषमाह-सप्तम इति नवमिः । हे अरविश्वाह ! अद्यतनादहः
वस्मिन्नहनि मद्भवतारः तस्माद्दह आरभ्य सप्तमेऽहनीदं भूर्भुवार्दिकं
त्रैलोक्यमप्यर्वाभौ प्रलयोद्भवो दिनकृत्पति मग्नं भविष्यति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयवज्रजतीर्थकृतपद्मरत्नवर्षी ।

एवमिदं वीर्यं यस्व सः एवं वीर्यं अहा फटिति उवाचो
श्यातः ॥ २६ ॥

विशेषमस्वच्छिन्नाकारं ज्ञानं तद्वयं यस्व स तथा ज्ञाना-
शयः कश्चिच्छेत्न एव नारायणः कि न स्यादित्यतः साक्षात्कारि-
रिति तुरीयमूर्तिः ॥ २७-२८ ॥

यद्ये यत्प्रयोजनात् अथवा भावो मत्स्यरूपं भूतं तत्प्रयोजन-
पूर्वकं ज्ञातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २६ ॥

अहं स्वस्वरूपज्ञाने योग्य इत्याह-नत इति । हे अरविश्वाह !
यथा पृथगात्मनां मिश्रविषयबुद्धीनाम् इतरेषां ते तव पद्मोपस-
र्पणं मुधा मुधा भवेत्तद्व्यनेवमिषमहत्पुण्यं कर्म करोति
“तच्छास्त्रं ततः क्षीयते,, इति श्रुतिरतएव पृथगित्युक्तं सतां
तथा न स्यात्तत्र हेतुमाह-अदीदृश इति, तवाद्भुतं नोऽस्माकम्
इतरमत्स्यविलक्ष्यत्वादाभ्ये ब्रह्मपुः “दुवप् वीजसप्ताने,, इति-
श्रुताः जगदुत्पादनसमये रूपम् अदीदृशः दर्शितवानिति हि
वस्मात्सप्त एतद्गुणज्ञाने योग्या इत्यर्थः । तव विषयमज्ञातत्वा-
त्तथागर्भं ति नेत्याह, सर्वेति ॥ ३० ॥

विषयसुखमेरकत्वात्प्रियः “तदेतत्प्रियम्” इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥

अद्यतनादह ऊर्ध्वं सप्तमेऽहनि निमङ्गस्यति निमग्नं भविष्यति
अप्यर्वाभौ प्रलयसमुद्रं ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदर्शिनी ।

अहा एकेनेव ध्यानघो ध्यापनवान् ॥ २६-२८ ॥
आत्मनां गतिर्यस्मात् स मुख्यप्रभूरित्यर्थः ॥ २९ ॥

इतरेषां देवेन्द्रादीनां पृथगात्मनाम् आत्मनः पृथग्देह एव आत्मा
येषां तेषां देहाध्यासवनामित्यर्थः । तव तु नास्ति देहाध्यासः देहात्मनो
कार्यक्याभावादिति भावः यद्यस्माकोऽस्माकं सतां त्वद्भक्तानां
विस्तारार्थम् अद्भुतमहिमां वपुर्दीदृशः दर्शितवान् पृथगात्मनोऽस-
तामिति पाठे पृथगात्मनः पुंसः असतां पद्मोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः
३०-३३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अो वान् अहा मत्पेन काञ्चन सरः समुद्रं योजनशतम् अभि-
व्याप्तवान् अभिव्याप्तवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

मुच्यः आत्मा आश्रयः अंशभूतस्यात्मनोऽधिव्येन स्थिति-
प्रहा इत्यर्थः । गतिः पुरुषार्थप्रदश्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

अरविश्वाह ! पुथग्भूते त्वद्भूतं उपास्ते आत्मा प्रीतो येषां
तेषामिति सामसतां यथा पद्मोपसर्पणं त्वद्भूतनसदेवचरणयो-
पासनं मृषा भवति परमपुरुषार्थवत्त्वाभावादिति भावः तथा
सतां साधूनां पद्मोपसर्पणं तव चरणोपासनं मृषा न
भवेत् यद्यत्नात् नोऽस्माकमुपासकानाम् अद्भुतं वपुः अदी-
दृशः दर्शितवानसि फलमस्माकं त्वचरणोपासनं त्वद्गुणैर्दशन-
मायेष्येवेति भावः ॥ ३० ॥

एकास्तज्ज्ञाः मिथा वक्ष्य सः प्रियं कर्तुमिच्छुः नृपतिं प्रत्य-
ब्रवीत् ॥ ३१ ॥

अद्यतनात् सप्तमेऽहनि अप्यर्वाभौ नैमित्तिकप्रलयार्थं वे
निमङ्गस्यति निमग्नं भविष्यति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार मधुग्वाणी बोलने वाले उस मत्स्य ने राजा को
माहित कर दिया, तब राजा मत्स्य से बोले, कि-आप मत्स्य
रूप में मेरे सुखको मोह कराने वाले कौन हैं ? ॥ २५ ॥

वही रीति का जलचर जंतु तो आज तक हमने न कभी
देखा और न कभी सुना, जो कि-भापने मीयोजन का सरोवर एक
न में अपने शरीर से बढकर छेक लिया ॥ २६ ॥

यह निश्चय है कि आप साक्षात् अव्यय हानि नाम से प्रसिद्ध,
नारायण ही हैं । प्राणियों के अनुग्रह के निमित्त आप जन्म
का रूप धारण किये हुए हैं ॥ २७ ॥

त्रिलोक्यां लीयमानायां सम्बतः ॥ ३१ ॥
 उपस्थास्यति नौः काचिद्विश्वं ॥ ३२ ॥
 त्वं तावदोषधीः सर्वा बीजान्मुखात् ॥ ३३ ॥
 सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्त्वोपवीतः ॥ ३४ ॥
 आरुह्य बृहतीं नावं विचित्रास्यतः ॥ ३५ ॥
 एकाशीवे निरालोके ऋषीणां प्रसादात् ॥ ३६ ॥
 दोषूयमानां तां नावं समुद्रं प्रविशतः ॥ ३७ ॥
 उपस्थितस्य मे शृङ्गेः प्रसूहिना ॥ ३८ ॥
 अहं त्वामृषिभिः सप्तैकैश्चैव तन्वति ॥ ३९ ॥
 विकर्षन्विचरिष्यामि त्वं प्रोक्ता प्रभो ! ॥ ४० ॥
 मदीयं महिमानं त्वं तन्वति तद्विदितम् ।
 वेत्स्यस्यनुगृहीतं त्वं तन्वति हवि ॥ ४१ ॥
 इत्थमादिश्य सर्वान्मन्त्रान् प्रदीयतः ।
 साऽन्ववैक्षत त्वं तन्वति किंश आदिशत् ॥ ४२ ॥
 आस्तीर्य दक्षान् सप्तैकैः प्रागुदङ्मुखः ।
 निषसाद हृत्पद्मेऽस्यन्मत्स्यरूपिणाः ॥ ४३ ॥

भाषा टीका ।

हे पुरुषभेष्ट ! हे अगत के उत्पत्ति पावन, तू ही है ईश्वर ! हे विभो ! हमारे सहस्र प्रपन्न भक्तजन, तू ही हमारे मुख्य गति प्राप ही हो ॥ २८ ॥

सर्व आपके खीलावतार, प्राणियों के सुख के लिए, तू ही है वह जानने की इच्छा करता हूँ कि-यह सब प्रयोजन के लिये धारण किया है ॥ २९ ॥

हे अरविन्दाक्ष ! सर्व लोगों के सुहन प्रिय और आत्मा तू ही है, आपके चरणों के शरण में आना व्यर्थ नहीं होता है । इतर पृथक् देहात्मामिमानी बहिर्मुख जनों का व्यर्थ है कि-आपने तो मुझको अति अज्ञान रूप से दर्शन किया है ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि-उस युग के क्षय काव्य कहने वाले सत्यव्रत राजा को मत्स्य रूपधारी श्रीशुक बोले, कैसे आप हैं, कि उस प्रलय काव्य के विहार की कामना वाले, और परमैकान्ती जनों के हैं इसी से अपने भक्त के प्रिय करने की इच्छा है ॥ ३१ ॥

[७८]

श्रीभगवान् उवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि-हे अरिन्दम ! आज से सातवें दिन में प्रलय के समुद्र में भूः भुव आदिक त्रिलोकी डूब जायगी ॥ ३२ ॥

श्रीभरखामिच्छतभावाथदीपिका ।

सम्बतांमसि प्रलयोदके त्वामुपस्थास्यति प्राप्स्यति ॥ ३३ ॥

प्रोषधीः आदावेति शेषः ॥ ३४ ॥

ऋषीणामेवालोकेनविचरिष्यसि ॥ ३५ ॥

महाहिना वासुकिना ॥ ३६-३७ ॥

मे मयाऽनुगृहीते प्रसादीकृतं हृदि अपरोक्षं वेत्स्यसि त्वया प्रियैर्मया विदितं प्रकाशितं सन्तम् ॥ ३८-४० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

सम्बतांमसि प्रलयोदके त्रिलोक्यां लीयमानायां सत्यां तदा प्रेरिता उपकल्पिता विशाखा विपुला नौः नौका उपस्थास्यति त्वरसमीपे ह्यास्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गीराघवाचार्यकृतमागवतव्याख्यिका ।

तदा त्वं सर्वा ओषधीर्जातानि च नानाविधानि नाद्या-
रोप्येति शेषः । सप्तर्षिभिः सहितः सर्वैः सः जन्तुभिरुपबृंहितः
उपनिशुभः ॥ ३४ ॥

बृहतीं विपुलां नाभमारुह्याविक्रमः वैश्वरहितो विचारिष्यसि
निरालोके सूर्याद्यालोकरहिते एकाग्रं च ऋषीणां वर्षसा
क्षिताम् ॥ ३५ ॥

वर्षावसा प्रचण्डेन समीरेण प्रलयवायुना दोषुयमाने नितरां
कम्पमानां तां महतीं नाभमुपस्थितस्य सञ्जिहितस्य मम भृशं
वासूकिका संप्रण उपस्थितेनेति शेषः । तेन वर्षणेन साधनेन
विषधीहि ॥ ३६ ॥

तदाऽहमुदन्वति प्रलययागवे ऋषिसहितां महतीं नाभं विक्रमे
यावद्ब्रह्मण्यभ्युत्सृज्येयं ब्राह्मी निशा रात्रिः प्रवर्तते तावद्विच-
रिष्यामि ॥ ३७ ॥

परं ब्रह्मेति शब्दितं परब्रह्मशब्दा ऽभिहितं मदीयं महिमानं च
वेत्स्यसि महिम्नः ब्रह्मशब्दाद्यत्वं तस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिमिच्छा-
भयत्वेन निरतिशयवृहत्वं हि ब्रह्मशब्दार्थः, कथम्भूतम् ? मयातुगु-
हीतं मयापदिष्टमित्यर्थः । संप्रदनेस्त्वत्कृतैर्हृदि विवृतम् । अत्र केचि-
द्व्याचक्षते, (अत्रोक्तः प्रलयः किं महाप्रलयः ? उत दैनन्दिनो
वेति ? तत्र तावद्ब्रह्मणो कलय इति " यो साधर्म्यमहाकल्पे " इति
चोक्तमहाप्रलय इति तावत्प्राप्तं नेति प्रमः महाप्रलये
पृथिव्यादीनामवशेषासंभवात् यावद्ब्राह्मी निशेत्याद्युक्तिविरोधा-
च्चातो दैनं न इति युक्तं नचैतदपि सङ्गच्छते सावस्तके-
रनावृष्ट्यादिभिर्भिनाऽकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमज्ज्यतीति
मरुत्योर्केरनुपपत्तः यच्चोक्तं प्रथमस्कन्धे—

"रूपं स जगुह मात्स्यं चाश्रुवान्तमसम्बधे ।
नाद्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ॥

इति तदपि तदा दुर्घटं नहि प्रलयप्रयेऽपि महीमय्यां नाद्यारोहः
सम्भवति न च चाश्रुवमन्वन्तरे प्रलयोऽस्ति तथा च सति सप्ततो
मनुवैवस्वत इत्यपि दुर्घटं स्यात् "त्वं तावदोषधीः सर्वाः" इत्यादि
निर्देशोपि न सङ्गच्छते न हि तदा ओषध्यादीनां सत्वानां चावशेषः
संभवति तस्मादन्वया षण्यते नैवायं वास्तवः कोपि प्रलयः किन्तु
सत्यप्रतस्य ज्ञानोपदेशायविभूतो भगवान् वैराग्यार्थमकस्मात्प्रलय-
मिव दर्शयामास यथा अस्मिन्नेव वैवस्वतमन्वन्तरे मार्कण्डेयाय
दर्शितव न् तदपेक्षयेव च महाकल्पेऽस्मिन्निति विशेषणं सङ्गच्छते
तथा च "ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः समहृदयत" इति तस्यैव तथा-
दर्शनमुक्तमित्येवा द्दिगिति,) अत्रेदं शक्तव्यं यदि वैराग्यजननद्वारा
ज्ञानोपदेशार्थमाविभूतो भगवान् वैराग्यार्थं सत्यप्रतस्यैवाकस्मा-
त्प्रलयदर्शनं तर्हि "मासीदतीतकल्पात्ते ब्राह्मी नैमित्तिको लवः"
इत्यादेः "कालेनागतनिद्रस्य धातोः शिभयिषोर्वली मुखतो निःश्व-
तापेदात्" इत्यादेशः अतएव कालप्रदर्शनपरस्यावतारप्रयोजनप्र-
धानपरस्य चोपक्रमस्य ग्रन्थस्यासाङ्गत्यापत्तेः तत्र "कालेनागतनि-
द्रस्य धातुः शिशयिषोः" इति स्वरसतः सुव्यक्तं दैनन्दिनप्रलया-
धगमात्सत्यप्रतस्यैव प्रलयप्रदर्शने हयग्रीवाख्यासुरेण वेदापहा-
रस्य कथनानुपपत्तं च तत्र राजर्षिः कश्चिदित्यादिनाऽतीतकल्पे

सत्यप्रतस्य सतः पुनस्तस्मिन्कल्पे "योसाधस्मिन्महाकल्पे" इत्यदिना
वैवस्वतमनुत्सृज्येयं कथनानुपपत्तं न हि चाश्रुपएवमन्वन्तरे सत्य
प्रतत्वेनाधस्थितस्य तस्मिन्नेव मन्वन्तरे वैवस्वतमनुत्वेन अवस्थान-
कथनमुपपन्नम् नहि सत्यप्रतस्याऽकस्मात् प्रलयप्रदर्शनमात्रेण
धातुशिशयिषोर्मुक्तो वेदानां निस्तुतिरसुरेण तदपहृतिश्च सम्भ-
वति तस्मादतीतदैनन्दिनकल्पाऽवसानिक एव प्रलयोऽत्र विवक्षितः
न च श्रीमत्स्याक्तिसिरोधः सावस्तकानाम् अनावृष्ट्यादीनां
शब्दोऽनुपात्तानामप्यर्थतोऽत्र विवक्षितत्वात्तमाभूद्वा कल्प-
विशेषावसाने अनावृष्टिः वृष्टिस्तु "वर्षमानो महामेघैर्वर्षज्जिः
समहृदयत" इत्युक्ते न च प्रथमस्कन्धध्वजानस्य दौर्घट्यं वैश्वं दिन-
कल्पावशेषाऽवसाने महीमय्यां नाद्योषध्यादीनामारोपसंभवात्
चाश्रुवान्तराद्येन चाश्रुवमन्वन्तरयुक्तो वस्तमानो दैनन्दिनकल्पो
लक्ष्यते तस्मात्प्राक्तनो चः संलवः अतितकल्पाऽवसानिकस्तस्मि-
न्नाद्यारोप्येत्यर्थः । न चोषधादीनामवशेषासंभवः तद्विशेषस्यै
तत् प्रत्यादेवावगमात्कल्पविशेषे तदवशेषोपपत्तयेति ॥ ३८ ॥

एवं राजानं सत्यप्रतमाहाप्य हरिर्वेत्स्यरूपस्तत्रैवास्तर्हित-
वान् ततः सत्यप्रतो यं कालं हृषीकेशो मत्स्यभूर्तिरादिवात्
"सप्तमेघतनादूर्ध्वमहृष्येतद्विन्दम!" इति निर्दिष्टवान् तमेव कालम्
मन्वन्तरे प्रतीक्षितवान् ॥ ३९ ॥

राजर्षिः सत्यप्रतः दर्शनागमप्रानास्नीयं तेषु प्रागुद्बुद्धः
इत्यादिभिमुखो निषसाद उपविष्टवान् कथम्भूतस्सन् श्रीमत्स्य-
रूपिः हरिर्भगवतः भीपादो चिन्तयद्, ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

सम्भवतो भसि प्रलयजले उपस्थास्यति समीपमागमि-
ष्यति ॥ ३३

सर्वैः सः प्राणिभिः उपबृंहितः पूरितः ॥ ३४ ॥

निरा तमः प्राये ऋषीणां वर्षसा प्रकाशेने
नाऽभ्येत् ॥

नाम् इतस्ततोऽत्यन्तं कम्पमानां निषधीहि निहृष्यन-
महासा
शेन ॥ ३६ ॥

ब्राह्म [सम्बन्धि] ॥ ३७ ॥

तत्र एक प्रश्नेः हृदि विवृतं स्पष्टीकृतं मयाऽनुगृहीतं
मदीयं इति शब्दितं महिमानं हास्यसि ॥ ३८ ॥

अत्र वैवस्वत प्रतीक्ष्याऽऽस्थितः ॥ ३९—४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

श्वमिति युगतक्रम सर्वसत्त्वैरान्यैः सृष्टयपेक्षितैरुपबृंहितः
॥ ३४—४० ॥

● श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मशिरी ।
 श्रीवधीरादायेति शेषः । सर्वैरुपसृष्टैर्मुच्यमुच्यप्राणिभिः सपरि-
 मनुकद्वयपादिभिरुपबंहितः अर्द्धितमहत्त्वस्सन् ऋषीणां वचंसा
 सैव विचरिष्यसि ॥ ३४—३५ ॥
 मे मत्स्यरूपस्येत्यर्थः । महाऽहिना चासुकिना ॥ ३६ ॥
 ब्राह्मी निशंति यद्यप्यथं ब्रह्मदिनगतचाक्षुरमन्वन्तरमध्य एव
 गवद्विष्णुवैवाकस्मिकप्रलयोऽभूत् तदपि त्रैलोक्यमज्जनात् देवै-
 नप्रलयस्यास्यदृष्ट्या भगवत्कीडेच्छामनुस्मृत्य निर्व्याकुलो ब्रह्मापि
 श्रित् कालं सुषवाप तदनुसारेणैव गौगया वृरवा ब्राह्मी निशं-
 तिमिति भागवतामृतव्याख्यानसारी सन्दर्भः । तत्र भागवतामृत-
 या "मध्ये मन्वन्तरस्यैव मुनेः शापाम्मनुं प्रति । प्रलयोऽस्ते
 भूवेति पुराणं काञ्चिद्विधेते ॥ अयमाकस्मिको जातश्चाक्षुरस्वाम-
 नोः । प्रलयः पद्मनामस्य वीलयैवेति कुत्रचित्" इति किञ्च द-
 त्तानसकायिकप्रजासृष्टान्यथाऽनुपपत्तरेव प्रलयोऽयमवश्यं
 यदुक्तं चतुर्थे—

"चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे काञ्चिद्विलोते ।
 यःसमजं प्रजा इष्टाः स दक्षः काञ्चिद्विदितः" ॥
 इति प्रलयस्य चातुर्विध्यमपि नाऽनुपपन्नम अस्य भू-
 तिमितिक एवास्तर्भावात् अत एव पृथिव्युत्तरादि-
 यपि श्रीवराहद्वेन चाक्षुषप्रलयान्त एव स्थायम्भुव-
 पृथिव्युत्तरस्यो हिरण्यवाचसंसवाभावात् । यदुक्तं तत्र
 इष्टानां तनयैऽस्य प्रचेतसां । इत्यस्यैव दिनिःपुत्रा इ-
 सुतः ॥ कल्पारम्भे तदनास्ति सुतोऽपि मनोरपि ।
 इहः क दिनिः क दिनेः सुतः ॥ अतः काञ्चिद्व्योक्तं श्रीवराह-
 एकत्रैवाह मैत्रेयः क्षुत्तुः प्रश्नानुसारतः" इति एवमिह काञ्चिद्वे-
 ज्ञानं मत्स्यचोष्टं स्पष्टमभिधिवच्यं स्वदेवीकृत्ये— श्रीमनु-
 र्गीन्द्रः वस्तुतस्तु "भासीदतीतकल्पान्ते" इत्यादिना वा शकरी
 वेदानयनार्था साऽन्या सत्यप्रताञ्जलिना तु चा-
 सुक्षयेवेति ज्ञयं । श्रीसूतस्तु चाक्षुषीयमत्स्यमेवावता-
 तवान् तथाहि "रूपं स जगृह मात्स्यं चाक्षुषादधि-
 रोप्य महिमय्या मपाद्वैवस्वतं मनुम्" इति भीष्माभि-
 चिन्त्वमित्युक्त्वा ब्राह्मी जय इति योसावस्मिन्महा-
 महाप्रलयक्षेत्रेनाहाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषास-
 निशेष्युक्तेरयं देवतन्दिनपर्वेति चेन्न सावर्त्तके
 अकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमज्ज्यतीति
 तस्मात् सत्यव्रतस्य ज्ञानाद्युपदेशार्थमाविर्भूतो
 मायैव मार्कण्डेयमिव तं प्रलयं दर्शयामासत्या-

अथ प्रकृतऽनुभारामः किञ्चात्मारामगणसा-
 ब्रह्माऽनुभूया जागर्ति सापि मत्स्यैव सफला
 महियामिति शब्दितं ब्रह्मशब्दसङ्केतितं मह्यं म-
 मम यो महिमा एको धर्मस्तं ममैव व्यापकं नि-
 वेत्यसि अनुगतिस्मासि मेमया अनुगृहीतं तुभ्यं प्रसा-
 मित्यर्थः । ब्रह्मरूपस्य मह्यत्वेन मया दातुं शक्यत्वात्
 तत्र पृथक् ज्ञानाद् प्रयासेनासामिति भावः । कत प्रकारेण
 वसीत्यत आह—सम्प्रश्नेऽस्त्वया कृतैस्त्वत्पुत्ररत्नेन त-

हृदये वि... निर्देह्यमपि तद्वत्त्वात् प्रादिन-
 मित्यर्थः... यथा बुद्धीन्द्रियादिभूत्वा इत्त-
 नानस्मि... अर्थमपि किमपि स्वसामर्थ्यं तुभ्यं
 कृपय... ॥ ३९ ॥

यस्य सः ॥ ४०—४४ ॥

देवकृतसिद्धात्तप्रदीपः ।

मैरिता मया प्रवर्त्तता
 मप्यस्यति ॥ ३३ ॥

आदायेति शेषः ॥ ३४ ॥

विचरिष्यामीत्यत्राह—ऋषीणामेव वचं-
 कल्पमानाम् ॥ ३६ ॥

ब्रह्मण्यनुत्तरानन्वये ब्राह्मी वाषट्प्रहाणाः सहस्रचतुर्षु
 निष्ठा ताषट्पिभिः साकं सह नावे र्थां विकर्षन्
 विचरिष्यामि पूर्वकल्पान्ते सत्यप्रतोपधिबीजमहर्षि-
 ह्यप्रोवापनीतवेदानचनाद्यर्थे च मत्स्यावतारो जातस्त-
 नर् नैमित्तिकः प्रलयोऽभूदित्यर्थः "भासीदतीतकल्पान्ते
 नैमित्तिको जयः" इत्यारभ्य वाषट्प्राह्मी निशत्यन्नेन प्रत्य-
 मयमनाहस्य मायावाहिना यदुक्तं नचायं वास्तवः कोपि
 प्रलयः किन्तु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशाय आर्षिभूतो भगवान्
 वैराग्यायंमकस्मात्प्रलयमिदं दर्शयामासेति तद्वत्त्वं, निर्मुक्तत्वात्
 नच सावर्त्तकानामनाहृष्टपादीनामभावात्कथं नैमित्तिकः प्रलय
 इति वाच्यम् "सप्तमेऽद्यतनाद् ३ महर्ष्यतद्विन्दम् । निमज्जत्यप्यया-
 र्मोषो" इत्यादेरेकदेशकथनमात्रेण सर्वैस्त्वाऽनाहृष्टपादः सूचि-
 तत्वात् नच "रूपं स जगृह मात्स्यं चाक्षुषान्तरमण्डले । नावपा-
 रोप्य महिमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम्" इति प्रथमस्कन्धोक्तं दुर्घटम्
 स भगवान् मात्स्यं रूपं जगृह अतीतकल्पान्ते इति शेषः
 अन्यथा "भासीदतीतकल्पान्ते" इत्याद्यप्रमेन "योऽसौ सत्यव्रतो
 नामराजर्षिर्द्विद्वेश्वरः । ज्ञानं हतीतकल्पान्ते जने पुरुषसेवया" इति
 नक्षमेन च स्कन्धेन विरोधः स्यात् चाक्षुषान्तरस्य पृथस्य समाप्ति-
 वेऽस्मिन् सति जायमानं वैवस्वतं मनुं पूर्वमेव नावपारोप्य प्रलयो-
 दादित्यन्वयात् चाक्षुषादिसम्बन्धे इति प्रथमस्कन्धे
 ॥ ३७ ॥

महिमा परमप्रदोति शब्दितं सम्प्रदनेऽस्त्वत्कृतैः
 प्रदनेः मया विवृतं प्रकाशितं न केवलं त्वत्प्रदानानुरा-
 प्रकाशितं किन्तु मयापि अनुगृहीतम् अनुग्रहाधेमुप-
 मन्वन्तरस्य सम्बन्धतः त्वं धेत्यसि । मनु, ब्रह्मशाब्दस्य भग-
 तममहिमापरत्वं कुतः ? इत्यत्रेह चकृदयम् यथा
 प्रकृतौ बृहत्तमायां भगवच्छक्तिभूतायां ब्रह्म-
 भगवद्भूतायां प्रसिद्धः "ममयानिमहद्ब्रह्म तस्मिन्
 इति तथा सर्वलोकपुत्र्यां बृहत्तमे भगवत्कृते

ततस्तमुद्धतः सर्वतः प्लावयन्महीम् ।
 वद्धमनो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ॥ ४१ ॥
 ध्यायन्गवदादेशं दृष्ट्वा नावमागताम् ।
 तामारुरो विप्रेन्द्रैरीदायौपधिवीरुधः ॥ ४२ ॥
 तमूषुमुनयभीता राजन् ! ध्यायस्व केशवम् ।
 स वै नः सङ्घस्यस्मादविता शं विधास्यति ॥ ४३ ॥
 सोऽनुध्यातस्ततो ऋणा प्रादुरासीन्महाशीवे ।
 एकश्रृङ्गधरो मत्स्यो भो नियुतयोजनः ॥ ४४ ॥
 निवध्य नावं तच्छुभ्रो धोक्तो हरिणा पुरा ।
 वरत्रेणाऽहिना तुष्टस्ताव मधुसूदनम् ॥ ४५ ॥

राजाय ।

अनाद्यविद्योपहृतात्मसम्बिबकमूषसंसारपरिश्रमातुराः ।
 यदृच्छयहोपसृता यमाप्नुयुर्विक्लिबो नः परमो गुरुर्भवान् ॥ ४६ ॥
 जनोऽबुधोऽयं निजकर्मबन्धनः शुक्लया कर्म समीहतेऽसुखम् ।
 यत्सेवया तां विधुनोत्यसन्मतिं प्रांस भिन्द्याद्दृढयं स नो गुरुः ॥ ४७ ॥
 यत्सेवयाऽप्रेरिव रुद्ररोदनं पुमान्विजङ्गमस्यमात्मनस्तमः ।
 भजेत वर्षी निजमेष सोऽव्ययो भूयार्त्क्षः परमो गुरोर्गुरुः ॥ ४८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रकाशः ।

ब्रह्मशब्दप्रयोगो वनपर्वणि प्रसिद्धः "ब्रह्मणः सदानापूर्वम् तद्वि-
 षणोः परमं पदम् । शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति बह्विदुः" इति
 एवं चतुर्मुक्तादी ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिः तथा भगवद्गीतामहिम्नां निर-
 तिशयबृहत्तमत्वेन ब्रह्मशब्दत्वमिति ॥ ३८-४४ ॥

भाषा टीका ।

प्रलय के जब में त्रिंशोकी डूबने के समय हमारी प्रेरणा
 से तुम को एक बड़ी भारी नौका उपस्थित होगी ॥ ३३ ॥

तब तुम सर्व औषधि और ऊँचे नीचे सब बीजों को
 लेकर सप्त ऋषियों के साथ और सर्व जन्तुओं सहित ॥ ३४ ॥

उस बड़ी भारी नौका पर बैठ कर भविष्य होकर
 आनन्द से विचरोगे । जब सब जगत् एकाएक होजायगा

और अन्धकार से व्याप्त होजायगा तब तुमारी नौका में
 बैठे हुए जो सप्त ऋषि है उनके प्रकाशसे ही विचरोगे ॥ ३५ ॥

और उस समय बड़े बखवान् पवन से अत्यन्त ही
 चल होने वाली उस नौका को जब मैं तुम्हारे

आकर उचल होजाऊँ तब वासुकी सर्प से मेरे शृङ्ग
 में बांध दे ॥ ३६ ॥

हे प्रो राजन् ! ऋषियों सहित और तुमारे सहित
 उस नौका को हम समुद्र में लींचते हुए जब तक ब्रह्मा
 की राहिलेगी तब तक विचरेंगे ॥ ३७ ॥

औरी परब्रह्म शब्द से कही जाय उस हमारी महिमा
 को तुम्हो से अपने हृदय में हमारे अनुग्रह से जानोगे ॥ ३८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषाटीका ।

वेणु वोरकरूपेण ॥ ४६ ॥

सागरं तारयिष्यन्तं तरिष्यन्निव सागरम् ।

सत्यमनो गुरुत्वेन तुष्टाव हरिमद्यभिः ॥

अथेदं चिन्त्यन् किमयं महाप्रलयो देवं दिनो वेति तत्र तावत्
 प्राणो जय इति बोऽसावस्मिन्महाकल्पे इति चोक्तमहाप्रलय इति
 प्राणव, नेति इमः महाप्रलये पृथिव्यादीनामवशेषासम्भवात्
 बावद्वाहीनिद्येयापुकिविरोधात् अतो देवं दिन इति युक्तम्

श्रीभरुणामिकृतभाष्यदीपिका ।

त चैतदपि सङ्गच्छते सांभलंकेरनाद्युपादिभिर्विना एकस्मादेव
 सप्तमेहनि त्रैलोक्यं, निमज्ज्यतीति मरस्योकेरनुपपत्तेः यद्योक्तं
 प्रथमस्वरूपं-

● रूपं स जगृहे मारस्यं चाधुषां स्तरसंख्ये ।
 गुरुर्यारोप्य महीमरुधामपाद्भैवस्त्रं मनुम ॥

इति तदपि तथा दुर्घटम् नहि प्रलयद्वयेऽपि महीमरुधं नाध्या-
 दीहः सङ्गच्छति नच चाधुषमस्वप्नरे प्रलयाऽस्ति तथा च
 कति सप्तमो मनुर्वैवस्त्र इत्यपि दुर्घटे स्वात् स्वं तावदो-
 वधीः सर्वा इत्यादिनिर्देशोऽपि न सङ्गच्छते नहि तथा नो
 ध्यादीनां स्त्रयानाश्चावशेषः सम्भवति तस्माद्व्यथा च
 नैवायं वास्तवः कोपि प्रलयः किन्तु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशात्
 विधृतो भगवान्चैराग्यायंमकस्मात्प्रलयमिव दशोयामास य
 ऽस्मिन्नेव वैवस्त्रतमस्वप्नरे मार्कण्डेयाय दर्शितवान् तदपे
 महाकल्पेऽस्मिन्निहित विशेषणं सङ्गच्छते तथा च
 समुद्र उद्वेलः सञ्चतः समहृदयत इति तस्यैव तथा इति
 मिलेषा दिक् प्रस्तुतं स्तोत्रं व्याख्यास्यामः तत्र काले
 संसरतः अस्य भगवत्कृपयैव तस्मात्तं ह्यु मनु
 प्रायंयते-मनादिव्याधिष्या तयोपहता आहुताऽऽम
 तेऽत एवानिधामूखः संसारपरिभ्रमैरातुरा इति
 बह्वुप्रहावेष्टोपसृता आभिताः सन्तो

मवानेष साक्षात्तो गुरुः सद् प्रथि मिन्ध्यादि
 मनु, वैराग्यं विना कुतो मुक्तिः ? नहि
 त्वासेषामादिशोत्याशयेनाह-जन इति । म
 यथा भवति तथा कर्म समीहते तां सुप्तेच्छाम
 प्रथि स मिन्ध्यात् यतः स एव परमो गुरुः
 मनु, यद्ब्रह्मनादिभिः सत्त्वशुद्धिं विना
 स्यात् ? तत्राह-परसेष्येति । यस्य सेष्यैव पुमा
 म्बं तमो विजह्यात् एष हीनमखो निजं वश
 मजेत् स ईशो नां गुरुर्भूयात् यतः स एव गुरु
 गुरुः मखहीने हृष्टान्तः रुद्ररोदनं रुद्रस्य रोदनं रज
 षीचतुद्रस्य रुद्रत्वं यद्भवसियनतद्रजतं विरप
 तिभूनेः तद्यथाग्नेः संपर्कोन्मखं जहाति खं नयो
 षाखनादिभिस्तथा न यत्रादिभिर्मखत्यागः किन्तु
 षावन्तु सेवाङ्गत्वमिति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततश्चैवं सत्यव्रते चिन्तयति सति सर्वद्विगंहामधैव
 समुद्रः उद्वेलः मर्यादानिगः सञ्चतो मही प्लावगद् निम
 समहृदयत सत्यव्रतेनेति शेषः ॥ ४१ ॥
 तदा सत्यव्रतः श्रीभगवतो मरस्यरूपिण आदेशं ध्य
 सकिहितो नावं हृष्टवान् तत एवधीर्बोरुवः बीजानि चा
 क्तिभ्यैः सङ्घर्षिभिः सह सत्यव्रतः तां सक्ताहितां नावम
 रोह ॥ ४२ ॥

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 चक्रेयः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

यतः सत्यव्रतः मरुत्तुः हे राजन् ! केशवं
 करिष्यते

श्रीमद्भिराध्यायः ।

ननु स्वात्मनादिना मत्तं जहातिजयत्येवमिति मजेत न
ननु इति मद्रोद्गममत्तस्याप्रतिस्पर्धायां पानवमोक्षवद्वान्त-
कथनमात्मनो गच्छत्यापि भगवत्सेवेतानपदव्यवसामिभ्रमे स
ईश्वरो मोऽस्माकं गुरुर्भवादनः न एव गुरोरपि परमां गुरुरर्थाधीन-
गुरुणापि "मात्तपि मां विजानीयात्" इति स्यात्परमेश्वरस्यास-
त्प्रतिरिक्तो न काश्चिद्गुरुरस्तीति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिराध्यायः ।

अविताशं विनाशविरोधिर्जातिनां च सुखम अविनाशं सु-
युक्तं परं विधास्यतीति वा ॥ ४३-४४ ॥
वरप्रथा पाशेन मधुवन्मधु संसारं स्मरितवानिति मधु-
सूदनः तत्र ॥ ४५ ॥

अनाद्यविद्योपहृतात्मसंविपरमात्मज्ञानं येषां ते तथा सा विद्या
मूलं कारणं यस्य स तन्मूलः स च संसारस्तन्मूलसंसारस्त-
स्मिन् परिभ्रमस्ततो आतुराः क्लिप्ताः यदच्छया पूर्वजन्माजिन-
पुण्याभिमुखीभूतदेवच्छया इह लोकं विशिष्टजन्मोपसृताः पुण्याः
यमाप्नुयुः स परमां गुरुभवात्तो निमुक्तिर्वेत्ति स्वत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

कर्मनिर्मूलनं भगवत्सेवनमर्थत्वाद्-जन इति । आत्मीयकर्मणा
बन्धनं यस्य स तथा अपमबुधो जनः सुखमाप्नुवानीतीच्छया
कर्म समीहते ततो सुखं दुःखमाप्नोति इति यस्ततो बुधो जनो
यस्येश्वरस्य सेवया कर्मविषयामसम्मतिं विधुनाति अतः कर्म-
निर्मूलनं आप्नोति गुरुज्ञानोपदेष्टा स नो हृदयं स्थितां प्रथि-
कर्मपाशकृतां विधास्यत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

एव पुमान्परसेवया आत्मनस्तमोलक्ष्यं मत्तं विजहाजहाति
निजं वर्णं परमात्मगतम आनन्दस्वरूपं च भजेत भजेत, कथ-
ममथ? आत्माहलक्ष्यसेवया रुद्रोद्गमं हिरण्यं स्वमलं दश-
विधं जहाति निजवर्णं आत्मासिद्धं स्वरूपं भजति यथा तथे-
त्यर्थः । किञ्च स जीवः पुनरव्ययोऽसम्भूतः आवरणरहितो
भवति "वैश्वं सस्वरथं" इति धातोः गुणोर्गुः स परमां नो
मुक्तिदो भूयादित्यन्वयः । ईशः मुक्तिदानसमर्थः ईश्वरीः तस्याः
शं यस्मात्स इति वा "जातरूपं भीमुकटं हिरण्यं रुद्रोद्गमम्"
इत्यभिधानं, स भवागव्यव इति वा ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिराध्यायः ।

मदीर्घांति, महिमानेश्वर्यं विभूतिनिर्दिशोपमिति वाच्य-
ममैध सस्यक् प्रकाशस्यात् अत एव मे मया अनुप्रदीतमनु-
ग्रहणं प्रकाशितं यद्यपि मदनुभवान्तरान् एव प्रकाशुभव इत्यतो
नास्ति भक्तः पृथगनुभवात्तथा तथापि भक्तिप्रकाशितसाक्षा-
न्मदनुभवे तन्माऽनुभवो न स्फुटो भवति यदि तदीयं स्फुटतावां
सवेच्छा कथाश्चिदन्तं तथा साऽपि भवेदिति भावः । प्रकाशमिदमे-
कादशं विशिष्यदर्शयिष्यति ॥ ३२ ॥

प्राक्कृत्वात् प्राचीनाप्राक् ॥ ४० ॥

ततः मधुद्रेति, बाधुपमन्वन्तरान्तेषु अस्माकस्मिन्कप्र-
योऽप्ययोक्तं "रूपं स जगृहे मात्स्यं चाधुषान्तरमभूत्वे" इति
प्रतिमन्वन्तरान्मपि तच्छब्दव्यात् अत्र प्रमाणाणि तत्रैव
दर्शितानि किन्त्वस्य प्रलयस्य देवेनः पृथगन्वन्तरमध्य
एव निर्भरजातरत्वात् न तदन्ते पृथक् जातस्वमित्येव विशेषः
स चाऽयं मन्वन्तरप्रलयो नैमित्तिकविशेष एवेति, नच प्र-
त्यय चतुर्विधत्वहानिः तद्वै मन्वन्तरप्रलये त्रैलोक्यमज्जना-
दिनष्टिनसाऽवनं प्रत्यापि किञ्चित् कालं सुखाप तद्-
नुसारिण्य गौयया वृत्त्या आह्वी निशेत्सुकृतिमिति सति पुरा-
णात्तरणोपचिते श्रीभागवतमते कल्पनाम्नरं न कृतम् ॥ ४१-४५ ॥
अत्राविद्या तन्माया ॥ ४६-४७ ॥
गुरोरपि परमां गुरुरिति साक्षात्परमात्मा नाऽभोऽभ्येष्य
इति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिराध्यायः ।

वरप्रथा दारकरूपेण ॥ ४५ ॥

अनादिसां अविद्या तथा उपहृता आहृता आत्मसंविद् येषां ते
एत एवाविद्यामूलसंसारपरिभ्रमैरातुराः इह संसारे भ्रमन्त एव बह-
वन्तया यादृच्छिद्यया अकृत्पथेत्यर्थः । उपसृता आश्रिताः सं प्राप्नुयुः
गुरुप्रथि मिच्छादित्युत्तरेणान्वयः । परमां गुरुति मन्त्रि-
ककृत्पावन्तो मन्त्र्युपदेशकाः सत्पथो भं गुरुवस्तेषा-
मपि मन्त्र्युपदेशकस्य मत्परमगुरुरित्यर्थः । बह्ना स्वमथतीत्यर्थं
कदाचित्प्राग्निद्वयः केषाञ्चित्परमगुरुश्च भवतीति कश्चिद्वतार
एव सूचितः प्रतिश्लोकमेव गुरुपदप्रयोगादवसीयते ॥ ४६ ॥

न च सा विना प्रकाशान्तरेण निस्तार इत्याह, जनो जीवः न
विद्यते वस्तुः सुखं वतस्तत् तां सुखेच्छां हृदयं हृदयस्यं प्रथि-
मज्ञानं निस्तार ॥ ४७ ॥

नच सा विद्याज्ञानं नदोदिति वाच्यमित्याह-यस्य सेवये
पुमान्जीवः आत्मनः स्वस्य तमोऽज्ञानरूपं मत्तं विजहात् यथा रुद्र-
रोद्गमं रतः स्वयं च "वद्रोदीत्तद्रुद्रश्च रुद्रं च परं भूमीश्वरं
तद्रजतं हिरण्यमभवत्" इति श्रुतेः । तत् अन्वयनेः सम्पर्कोदेव मत्तं
जहाति वाच्यरूपञ्च भजेत ननु स्वात्मनादिभिर्ज्ञानादिभिस्तथाज्ञाना-
दिभिर्मम अत्याग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिराध्यायः ।

वरप्रथा दारकरूपेण अहिना महाहिना नावं निबध्य मधु-
सूदने सुखाव स्तोत्रं चकार ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमेवाह-अनाद्याविद्योपहृताः । भगवता स्वात्मसंवेद्ये
मेवस्वीमूत्र प्रथयात्रिमोचितोस्मीत्यवधार्य संसारादापि विमुक्तये
स्तोत्रमेव प्रायेचने अनादिसां अविद्या अज्ञानं तथा उपहृता तिर-
हिता आत्मसंविद् जीवामपरमात्मविषयकं ज्ञानं येषां ते
अत एवाविद्यामूत्रे संसारे यः परिभ्रमस्तेनातुराः आहृताः

न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देना गुणैः ।
 कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं ॥ ४६ ॥
 अचक्षुरन्धस्य यथाऽग्रणीः कृतस्तथा जनाः ।
 त्वमर्कदृक्सर्वदृशां समीक्षणो वृत्तेः गुणैः बुधो गुरुः ।
 त्वमर्कदृक्सर्वदृशां समीक्षणो वृत्तेः गुणैः बुभुत्सताम् ॥ ५० ॥
 जना जनस्यादिशतेऽसतीं मतिं कृत्वा न दुराप्ययं तमः ।
 त्वं त्वव्ययं ज्ञानममोघमज्जमा न विदुः समो निजं पदम् ॥ ५१ ॥
 त्वं सर्वलोकस्य सुहृत्प्रियेश्वरे दीपितेऽस्मिन्मभीष्टसिद्धिः ।
 तथाऽपि लोको न भवन्तस्तुभ्यं विदुः सन्तं हृदि बद्धकामः ॥ ५२ ॥

भीमरुद्रकथनकृतान्तिकाः ।

इह संसारे यहच्छवा बन्धुप्रदाहृदोः शरीरं मया ।
 सन्तः च प्राप्नुयुः स विमुक्तिर्वा भवानेव साक्षात् ।
 सन् प्रथिभ्य भिन्धादिभ्युत्तरेणाऽन्वयः ॥ ४६ ॥

ननु, वैराग्याभावे कुनो विमुक्तिरित्यत्र कदापि
 भवतीत्याह—जन रति । अनुधो जना निष्कर्मणः
 सुखच्छवा नास्ति सुखं ततस्तदसुखं दुःखोदय
 करोतीत्यर्थः । पुनर्यस्य तव सेवया तामेव
 हृदयं हृदयगतवासनारूपां प्रथिभ्य अयं
 तव यदा स भवानेव भिन्धात् अपनुद्यात् तदा
 एव परो गुहः इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

ननु, ब्रह्मदानादिभिरन्तःकरणशुद्धिं विना
 मुक्तिश्च स्वादित्यत्र यद्ब्रह्मनादिकाञ्चित् कस्य
 शोधकं सवांशुद्धिमूलभूतकर्मनिर्नाशिन्या भवति
 आत्मःकरणं शुद्धं स्वादित्याह—यदिति । यस्य तज्ज
 क्मेन पुमान् आत्मनस्त्वमः "अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या
 एते । यथा चेतद्वशक्तिः सा वेष्टिता नृत् । सर्वगा
 त्तम् अविद्यानामकं कर्म तदेव मखं निजज्ञात्
 कर्मवन्द्यरहितो निजं वर्णं स्वरूपं भजते "निरञ्ज
 मुचैति" इति श्रुतेः । स ईशः गुरोर्गुरुः नः परमः से
 तत्र ह्यन्तः रुद्रोदने रजते यथाग्रः सम्पकात्
 कर्षण्यं भजने च रजतस्य रुद्रादनेन तु "वदर
 रुद्रत्वं यद्भवत्तद्रजते हिरण्यं चाभवत्" इति श्रुत्योक्तं

भाषा टीका ।

भीहरि राजा को ऐसी आज्ञा देकर अन्तर्यामि होगये
 भी समय की प्रीति करने रहे जो भगवान् बन्धुवार
 रहे ॥ ४६ ॥

राजर्षि पूर्व मुखदर्भों को पृथिवी पर बिसाकर, मस्के
 चारण करने वाले भीहरि के चरणों का ध्यान करते हुए ईश
 दिक् को मुखकर बैठते हुए ॥ ४७ ॥

भीमकी समस्त दिवस में अपनी मर्यादा को छोड़कर सर्व
 लोको उवाचता हुआ बड़े भारी मंत्रों की वर्षों से वृद्धि को
 करने वाला ऐसा समुद्र देख कर पडा ॥ ४६ ॥

भीम राजा भगवान् की आज्ञा का ध्यान करने रहे इनमें
 हुई नौका देख पडी । उस औषधी बीज वृक्ष सब उसमें
 कर ऋषियों सहित उस नौका में बैठ गये ॥ ४७ ॥

बड़े प्रसन्न होकर मुनि लोग राजा से बोले, कि—हे राजन् !
 अब केदाव का ध्यान करी वही इस संकट से हम लोगों की रक्षा
 कर भंगल का विधान करेंगे ॥ ४८ ॥

यस ऋषियों के आज्ञा के अनुगुण ध्यान करने पर उस
 महायोग में एक शृंग बाधा नियुक्त (खच्च) योजन के प्रसन्न का रूप
 धारणा कर आप प्रकट हुए ॥ ४९ ॥

तब जैसे पाहले हरि की आज्ञा रही उसी प्रकार उनके शृंग
 बाधुकी संप से नौका को बांधकर प्रसन्न होकर भीमधुसूदन
 की स्तुति करने लगे ॥ ५० ॥

राजा बोले, कि—अनादि कर्म प्रवाह रूप अविद्या से नष्ट
 मस्करूप ज्ञान बाधे, और अविद्या मूलक संसार के परिधम
 प्रातुग, इस संसार में जिन आप के अनुग्रह से आपके
 प्राप्न होकर जिन आपको प्राप्त होते हैं सो आप हमारे

द्वेषने वाले परम गुरु हैं ॥ ५१ ॥
 अपने कर्मों से वैधा हुआ यह अनुभजन सुखकी इच्छा से
 कर्मों में प्रवृत्त हो रहा है, वह जन जिनकी सेवा से जोटी
 नष्ट करता है अपनी हमारा परम गुरु हमारे हृदय की

मेहन करी ॥ ५२ ॥
 के संयोग से जैसे सुवर्ण मलको त्याग देना है
 के तुल्य निजगुणों का प्राप्त होजाते हैं वह अल्पक
 गुरुके गुरु होंगे ॥ ५३ ॥

भीमरुद्राभिहितभाषार्थटीपिका ।

परमगुरुत्वं च प्रपञ्चव्याह—नेति । बन्धसा-

तं तद्विद्युत्सङ्घं संशयं प्रपद्य इंशं प्रतिबोधनाय ।
 किञ्चिदर्थदीपैः सवस्त्रेषोभिर्ग्रन्थान् हृदय्यान्विवृणु स्वमोकः ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तवन्तः श्रुपतिं भगवानादिपूरुषः ।
 मत्स्वरूपी मेऽप्यम्भोधौ विहरंस्तस्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
 पुराणसंहितां किर्यां सांख्ययोगक्रियावतीम् ।
 सत्यव्रतस्य राजर्षेः समुद्गमशेषतः ॥ ५५ ॥
 अश्रौषीहृषिभिः साधितामात्मतत्त्वमसंज्ञयम् ।
 नाव्यासीनो भगवता तं ब्रह्मसनातनम् ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

इत्यायुतभागस्तस्य शेषमात्रमव्ययं देवादयः सर्वे समेता अपि स्वयं तद्विरोधाः सन्तः कर्तुं न प्रभवन्ति ॥ ५३ ॥
 तदेव दृष्टान्तेन स्वहृदयकाह-अश्रुतिरिति । अश्रुतुषो जनस्याश्रुतोऽविद्वान् गुरुस्तथैव अर्कप्रकाशवत्कृत एव हृद् ज्ञानं यस्य लोक-
 एह जतः सर्वदशां सर्वेभिरवाद्यां समीक्षयाः प्रकाशकः अत एव सुगतिं बोद्धुमिच्छन्निर्गोस्माभिर्गुरुर्वृताः ॥ ५० ॥
 किञ्च प्राकृतो गुरुत्वर्येहेतुर्गित्याह-जन इति । आदिशते उपदिशति असतीं मनिमर्थकामादिमतिम् तमः संसारम् ॥ ५१ ॥
 ननु, तर्हि सर्वोपि लोको मासेव किं नोपसरति ? अज्ञा-
 दादित्याह-त्वमिति । प्रियञ्जासावीश्वरश्च ॥ ५२ ॥
 अहं तु त्वामेव शरणं यामीत्याह-ते त्वामिति । प्रतिबोध-
 नायोपदेशात् अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः हृदयं मवान् प्रगृहीत-
 वद्वारादीन् स्वमोकः स्वं रूपं विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥
 नृपतिप्रति ॥ ५४ ॥
 पुराणसंहिता मत्स्यपुराणमशेषतोऽब्रवीदित्यनुषङ्गः ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

वशेषया आत्मनो मलं विजह्यादित्यनेन मुक्तिविरोधिसाप-
 कर्मनिवर्तकत्वकथनेन तस्यैव मोक्षप्रदत्वमुक्तं, तदेव इत्यतिरेकमुक्ते-
 नापि वदन् देवताश्रयणाममुक्तिदत्तं च वदन्तमेव शरणं अजति-
 नेति । पुंसः भगवत्सेवाविधुरस्य पुंसः अश्वे देवाः सर्वे समेता अपि स्वयं निरपेक्षास्सन्तो गुरुषोपि सन्तः अतस्सादायुतभागशेषं
 यस्व मगवतः तव प्रसादायुतभागः अयुत्सङ्घाकार्णा भागानां
 मध्ये य एको भागस्तस्य क्षेत्रं कर्तुं न प्रभवन्ति मोक्षप्रदाना-
 समर्थो इत्यर्थः । तं मुक्तिदम् ईश्वरं सवोत्तरात्मानं त्वां शरणं
 प्रपद्ये मुक्तयुपावर्त्तेनाध्यवस्थापि ॥ ५३ ॥

देवताश्रयणां तत्प्रसादायुतभागशेषकरणात्समर्थत्वे कर्मवद्वत्त्व-
 त्त्वमुक्तसर्वेष्वपवादिकमेव हेतुमित्यभिप्रेयन्महलोकस्य प्रज्ञाप्र-
 स्तम्भपर्यन्तस्याज्ञाननिवर्तनोपयुक्तसांख्यदिगुणयुक्तं त्वामेव गुरुं
 वृणोमीत्याह-सवश्रुतिरिति । अश्रुत्य अश्रुतिप्रवरहितस्य
 इति यथा सवश्रुः पुमानप्रज्ञाः पुरतो नेता कृतः कृतः तथा विवृणुः
 अश्रुत्योपयुक्तज्ञानेतापि विरहितस्य जनस्य जन्ममरणादि-
 मासं ब्रह्मप्रभृतिजीववर्गस्य त्वमर्कहृत् अर्कप्रकाशवत्कृत एव
 हृदयान् तस्य सः अर्क एव हृदयस्येति वा "अश्रुयोस्सूयोऽज्ञायत"
 "अप्रिसूयो अश्रुषी अन्द्रसूयो" इत्यादि श्रुतः अनेन सर्ववद्वत्त्व-
 मुक्तं सवश्रां समीक्षयाः प्रकाशकस्यापि प्रकाशकत्वशक्ति-
 प्रदः "तमेव शरणमनुभानि सर्वं तस्यभासा सर्वमिदं विभानि" इति
 श्रुतेः । अनेन ज्ञानप्रदत्वमुक्तम्, एवम्भूतस्य सुगतिं समीचीनत-
 त्वावयुषायां श्रुत्सनां बोद्धुमिच्छन्तामस्माकं गुरुर्वृताः कर्तुरि वृष्टी
 बोद्धुमिच्छन्ति गुरुत्वेन हृत इत्यर्थः ॥ ५० ॥
 युक्तं च इतिरेषां गुरुमभ्यासानामनर्पेददुत्तनाद्भयनस्तु निश्च-
 तिशयपुरुषात् हेतुत्वादित्याह-जन इति । जनः जन्ममरणादिमात्रं
 संसारी जनः गुरुत्वाभिमानवान् जनस्य संसारिणो जीव-
 स्वासतीं निमर्शकामाद्युपायमादिशते आहावर्तत बोधयती-
 त्वर्थः । तद्विद्वद्गतेरसस्वन्दशयन्निजनिधि-यनेति । यथा चंक्ष-
 तिद्योषविका गत्या अन्ततो दुरत्ययमनतिक्रमणीयं तमः अपर-
 रूपतिरोऽर्कं संसृतिरूपं प्रपद्यते प्राप्नोति त्वन्तु अव्ययमव्यय-
 फलप्रदं । अज्ञानस्यैकहेतुममोक्षं फलाधिनाभाविज्ञानं स्वपरयाथावत्-
 गोचरकामादिशत इत्यनुषङ्गः गुहाश्रदेन निरस्तनिजिह्वदोषर-
 समस्तकल्याणगुणाद्यादिना जगद्वैश्वानरमभिप्रेतम् तदा-
 दिद्वानस्य निरतिशयपुरुषार्थहेतुं वदन्विशिनष्टि-अज्ञ-
 सेवत्वेन । येन त्वदादिष्टेन ज्ञानेन जनोऽज्ञसा सुखेनैव निजं
 त्वेति शोभानं प्रपद्यते निजमित्यनेन यथा गुहाश्रदेन अगवतो
 अश्रुमूकवदोषरत्वेन समस्तकल्याणगुणात्मकत्वेन च अनादे-
 र्त्वेन अभिप्रेतं तथा तत्पदस्य निरस्तनिजिह्वदुःकमिभ-
 र्त्वातिशुभ्रत्वादिदोषरत्वेन निरतिशयकेवलज्ञानत्वादिमत्वेन

श्रीमद्गीतराजवाचानं कृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वैश्वानरपयमभिप्रेतम् । अजमेतन्नेन जनोपदिष्टयाऽसत्यापि गत्या
तत्कर्मभूतार्थकामाद्वैरपि दुःखप्राप्त्यर्थमभिप्रेतम् ॥ ५१ ॥

तद्यु, जनविलक्षणो निरतिशयपुरुषार्थप्रदश्चेदहमेव सर्वैरपि
किं न समाश्रयते ? इत्यत्राह-त्वामिति । सर्वलोकस्यानालोचित-
विशेषादेषोक्तकस्य त्वं सुहृद्विनेषी प्रियः प्रीतिविषयस्यासार्वाश्वरा-
ऽन्तःप्रविष्ट्य निश्चना आत्मा धारकः गुरुर्हिनापदेष्टा ज्ञानसंज्ञान-
प्रवर्तकोऽभीष्टसिद्धिकरश्च अथापि यद्यत्कृत्विकस्य तथापि
• हृदयकमल एव वसन्तं भवन्तम् उक्तविधं न सर्वो लोको
• ज्ञानानि, अज्ञाने हेतुं वदन् लोके विशिनष्टि-अन्यथाहृदि वञ्चकाम
• इति । अन्यथाः देहतदनुबन्धिनद्योग्यार्थकामानिषु पुरुषार्थेदृष्टिः न
• तु देहविलक्षणायामपरमात्मयाथारम्यथाः अतएव वञ्चकाम
• वाद्यादिविषयसिद्धिः ॥ ५२ ॥

अथोक्तविधं भगवन्तं प्रपद्य ज्ञानोपदेशार्थं प्रार्थयते न
मिति । तमुक्तविधं देवदत्तं "ने देवतानां परमं च देवतम्"
शुश्रूकपीत्या निरुसमाश्रयिकदेवतम् अत एव वरेण्यं
शीघ्रम् ईशानं त्वामहं प्रतिबोधनाय स्वात्मपरमात्मयाथारम्य-
ननुपदेशार्थमिति भावः । प्रपद्ये शरण्यं प्रजातिं जनो हे
अर्थेद्वैः परमपुरुषार्थभूतपरमात्मस्वरूपप्रकाशकैर्नचोभिः
अज्ञानवगतान् प्रपद्ये प्रपद्येद्विनिर्गन्तान् देहात्माभि-
क्षिप्रिभ्यः सुपाकृषं स्वकीयसंशोकः स्वरूपं स्थानं वा वि-
शय ॥ ५३ ॥

इतीर्थं प्रार्थयमानं नृपनिमुद्दिश्य भगवानादिपु-
रुषी महात्मोभौ प्रलयार्थं विहरन्तस्त्वं तस्वप्रतिप-
अवधीत् तस्वप्रतिपादकं पुराणमुपदिदेशेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तदेवाह-पुराणोति । दिव्यां देवस्य स्वस्य सम्बन्धि-
देवेन स्वनेत्र प्रणीतां वा साङ्ख्यं प्रकृतिविलक्षणाय
रम्यज्ञानं योगो भगवत्प्रकृत्योगः क्रिया नित्यैमि-
योगः न एते प्रतिपाद्यत्वेनास्यां सन्तीति तथा त पुराणसंहितां
भास्वपुराणरूपां संहितां तथात्मनो गृह्ये हस्यं
शेषतः कारुण्येन सत्यजनस्यावधीदित्यनुषङ्गः ॥ ५५ ॥

तदेतज्जगत्ता उपदिष्टमात्मनः प्रसादात्प्र-
सनात्मं ब्रह्म तथापात्स्यञ्च ऋषिभिस्सह
निरसंशयं यथा भवति तथा शुभाव ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिजयचन्द्रजतीयंकृतपदरत्नावली

अग्ने देवाः अग्ने गुरवो जनाश्च अयं समे-
पुंसः यस्य हरेः प्रसादायुतभागवेशं कर्तुं न प्र-
नुप्रहमन्तरेण्येतिशेषः । अहं तं स्वामीश्वरं शर-
स्वयः ॥ ५६ ॥

यथाऽप्यहं पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः अग्र-
कृतः यथा चाऽऽवदुषो जनस्य बुधां जनो गुरुः कृतः

निगारते... बुभुसतां बोधुमिच्छतां नोऽप्य-
हं पुंसः यथाऽप्यहं पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः अग्र-
कृतः यथा चाऽऽवदुषो जनस्य बुधां जनो गुरुः कृतः

अतएव जनइति । जनो जननाद्यभिमानो तादृशश्च
अभिमानमहात्म्यं चोक्तं ज्ञानमादिशति । यथा वेन
नित्यदुःखप्रसक्तमन्त्रं तमः प्राप्नोति तादृशमिति
यथापदिष्टेन दुरत्ययं तमः प्राप्तेन तयो-
नित्यदुःखप्रसक्तमन्त्रं तमः प्राप्तेन तयो-
ज्ञानस्य सत्त्वं हेतुभङ्ग इति तत्राह-त्वामिति ।
नित्यं नित्यं पदं निर्दोषत्वेन तद्वत्प्रसहसं सच्चिदा-
अत्ययभावेन प्रपद्यते यथाऽप्यहं पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः
अत्ययभावेन प्रपद्यते यथाऽप्यहं पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः

अतएव जनइति । जनो जननाद्यभिमानो तादृशश्च
अभिमानमहात्म्यं चोक्तं ज्ञानमादिशति । यथा वेन
नित्यदुःखप्रसक्तमन्त्रं तमः प्राप्नोति तादृशमिति
यथापदिष्टेन दुरत्ययं तमः प्राप्तेन तयो-
नित्यदुःखप्रसक्तमन्त्रं तमः प्राप्तेन तयो-
ज्ञानस्य सत्त्वं हेतुभङ्ग इति तत्राह-त्वामिति ।
नित्यं नित्यं पदं निर्दोषत्वेन तद्वत्प्रसहसं सच्चिदा-
अत्ययभावेन प्रपद्यते यथाऽप्यहं पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः
अत्ययभावेन प्रपद्यते यथाऽप्यहं पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः

इदानीं स्वार्थं प्रकाशयति-ने त्वामिति । प्रतिबोधनायत्परस्पर-
रूपविषयज्ञानायाहं यो ज्ञानोपदेशार्थं प्रार्थयते तदां शरण्यं
प्रपद्य इत्यन्वयः-देवोत्तमत्वाद्यमेष शरण्य इति भावेनोक्तं
देववर्गमिति सौन्दर्यादिगुणाभावेन तद्व्यक्तिकर्तृत्वात् भावेनोक्तं
वरेण्यमिति उक्तगुणा अन्वयप्रवर्गिण्यारण्यो नेत्याह, ईशमिति
अन्वयेश्वरतनाऽनुपपत्तिः हृदयवाम महद्वारमभूतं प्रणिमर्त्यं च
प्रकाशकैः "मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कृत्य"
दिश्रयणाच्चोभिः किञ्च स्वमाकः स्वस्वरूपं स्वाधर्मं नैकगुणं
इवदुष्ण प्रकाशयेत्यन्वयः "आकामो मन्दिवाभयो" इति च
॥ ५७ ॥

अतएव जनइति । जनो जननाद्यभिमानो तादृशश्च
अभिमानमहात्म्यं चोक्तं ज्ञानमादिशति । यथा वेन
नित्यदुःखप्रसक्तमन्त्रं तमः प्राप्नोति तादृशमिति
यथापदिष्टेन दुरत्ययं तमः प्राप्तेन तयो-
नित्यदुःखप्रसक्तमन्त्रं तमः प्राप्तेन तयो-
ज्ञानस्य सत्त्वं हेतुभङ्ग इति तत्राह-त्वामिति ।
नित्यं नित्यं पदं निर्दोषत्वेन तद्वत्प्रसहसं सच्चिदा-
अत्ययभावेन प्रपद्यते यथाऽप्यहं पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः
अत्ययभावेन प्रपद्यते यथाऽप्यहं पुंसः स चक्षुर्दृष्टिमानप्रणीः

श्रीमज्जीवगोष्ठीमिहकृतकमसंभवं ।

अभ्येतु स्वतन्त्रमग्नास्वर्गतीर्थाकिञ्चिदपि इत्याह—न चादिदि ॥ ४६ ॥

प्राग्जन्मनि गुरुप्राप्तभक्तस्वस्व विनीशितु संस्कारान्जन्तः श्रीशक्तुषतः सोऽयमाशयः स्वयंवाविश्य कश्चिद्वा भवानेव गुरुमभ्येतु अतो भगवन्तमासाद्य भवन्तं गुरुमर्थयेत् स्वमकं- हक् स्वदभिज्ञानां सर्वेषामपि भेष्ट इत्यर्थः ॥ ५०—५१ ॥

श्रीमद्विभनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनन्त्यां निहाय फटिति प्रसादा अपि देवाद्यो नैव सेव्य इत्याह—नेति । यत्प्रसादस्यायुतभागस्तस्य ज्ञेशमात्रमप्यस्य देवा गुरुनः पित्रादयः जनाः सुखदित्सवो नृपादयश्च सर्वे समेता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तः कर्तुं न प्रभवन्ति ॥ ४६ ॥

यतस्वस्वमेव वा घिना पुमान् न मखं विजज्ञादित्युक्तमनस्व- त्मेवानुपदेष्टा गुरुरपि न सेव्य इत्याह—अन्नभुरिति । अविबुधो जन- स्यानुभोऽपि उदतः पाण्डुनां बन्धमोक्षार्थिर्निति "मानेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति स्वयं कर्मस्तुपदेष्टैव बुधः स एव गुरुस्व- स्तनपदेतुरित्यर्थः । अत एव नाऽस्माकं सुगतिं भक्तिं बुभुस्ततां गुरुवृतां चः स तु स्वमेव साक्षादित्यर्थः । अकं हक् अकं हक् इत्यर्थः । सर्वदशां सर्वेनेत्राणां सर्वेन्द्रियाणां सर्वज्ञानां च समी- क्षयाः प्रकाशक इति पञ्चम्ये द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

इष्टान्तव्यङ्गितमर्थं स्पष्टमाह—जन इति । आविश्यते उपदिशति अतः प्राकृतगुरुनपदेतुं परहरणीय इत्यर्थः । स्वस्तु गुरुरूप एवा- वतीर्णाः अवश्यं ज्ञानं भक्त्युत्थं ज्ञानमेव उपदिशसि नतु केवलं विद्यामयं यत् फलमुत्पाद्य वेतीत्यर्थः । निजं पदं स्वस्वकार्यादिभ्यं वैकुण्ठं वा ॥ ५१ ॥

नस्वेषं गुरुभूतं मां किमिति सर्वे न प्रपद्यन्ते बुद्धं जित्वा इत्याह त्वमिति । सुहृदादिरूप इत्यन्वे सुहृदादयो वस्तुतः सुहृदादयो नैव भवन्तीत्यर्थः । यदा सुहृत् स प्रियः कान्तभावविषयः इहवरः दास्य भाव विषयः आत्मा शान्तभावविषयः गुरुदास्यविशेषविषयः यद्वा अगुरुः सुतादिरिति वासत्यभावविषयः ज्ञान भावगुणानां कर्तृत्वगोक्षप्रदः अभीष्टसिद्धिः सकामानां सर्वकामप्रद इति सन्तं साधुरूपं त्वाम् अन्धधीरसाधुर्वीरो हृदि निवृत्तबुद्धासनः ॥ ५२ ॥

महं तु त्वज्जककृपासिद्धाङ्गनविगताभ्यस्त्वामेव गतिं पदवा- मीत्याह—तमिति । प्रतिबोधनाय संसारशक्त्यायां निद्रायां मां कृपया प्रतिबोधयत्यर्थः सर्वदोषैः परमार्थप्रकाशकैः हृदयभवाम् प्रन्थीत् स्वगोप्तो वैकुण्ठं विष्णु तत्प्रापकवर्मं ह्यह ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पुराणसंहितां मत्स्वपुराणम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स एव भगवान् सेवाहो नाम्ये इत्याह—न चादिदि । यत्प्र- सादस्य अयुतभागस्तस्य ज्ञेशमात्रमपि अग्ये देवाद्यः स्व

समेताः सङ्घीभूता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः सन्तः कर्तुं न प्रभवन्ति दातुं न शक्नुवन्ति तं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४६ ॥

गुरुगुरुं इत्यनेन त्वदनुवर्तिस्तस्वको मुक्तिदाता गुरुराह- ग्यीय एव तस्वानभिहस्तस्वतो बहिमुक्तो गुरुस्तु अन्धमन्धो यथा गते पानयति तथा संसारे पातयत्यतस्तमनाहर्वास्मा- भिस्त्वं गुरुवृताः इत्याह—अकं हुरिति । अकं हक् अकं हक् अन्ध- प्रकाशानिरपेक्षं हक् इष्टियंस्य सः सर्वदशां सर्वदृष्टीनां समी- क्षयः प्रकाशकः ततः जगति बोद्धुमिच्छान्निर्नाऽस्मानिस्त्वं गुरुवृतासि ॥ ५ ॥

एवमनस्वको हरिषिमुक्तो गुरुः संसारे साक्षिण्यः पत- तीत्यंघरदृष्टान्तनाकमथ सर्वेषां त्वद्विज्ञानमक्तिबहिष्कृतेन प्राकृ- तजनेनोपदिष्टा मतिः सुतरां संसारे पातयति अतस्त्वत्पुपदिष्टेन ज्ञानेन त्वत्पदज्ञानो मन्वेदित्याह—जन इति । असमीं अर्थकामादि- विषयाम् तमः संसारं त्वंतु जमोघज्ञानमादिशसे ॥ ५१ ॥

अथ भगवतः सर्वे सुहृत्वाविगुणान् निग्यवृत्तस्य जीवस्य ज्ञानात् च यथायत् स्वयं मुमुक्षुभंगवत्तं शरणं प्रजति त्वमिति प्राश्नाम् । प्रियञ्चासावीश्वरश्च ॥ ५२ ॥

प्रपद्ये शरणं प्रजामि, प्रतिबोधनाय त्वत्पुपदिष्टतत्त्वबोधनाय सर्वदोषैः आत्मानात्मपरमात्मपदार्थप्रकाशकैः हृदयवान् हृदये भवन् अहङ्कारादीन् खं अकीचमोकः वासस्थानं विष्णु- वर्यो ॥ ५३ ॥

सुहृत् प्रति तत्त्वं तत्त्वप्रकाशकं पुराणम् अन्नवीत् ॥ ५४ ॥

एतदेवाह—दिव्यां देवस्य भगवतः सम्बन्धिनी तत्प्रोक्तां तद्विषयां शक्यस्य आत्मानात्मपरमात्मज्ञानं योगः परमात्म- भक्तिः क्रियाज्ञानमक्तिस्वाधनं कर्म साङ्ख्ययोग क्रियाः सत्त्वस्वर्वा सा तथा तेषु पुराणसंहितां मत्स्वपुराणरूपं संहिताम् आत्म- गुणं स्वस्वस्य च सत्यव्रतस्य सत्यव्रतप्रति अन्नवीदित्यनु- वर्यः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

अन्ध मन्धूयं देव खोग गुरु खोग तथा पुरुष आप भी वे सब विकार भी जिन आपके प्रसाद का अयुत भाग [यथा हृदय में हिस्से] का लेश मात्र भी पुरुष के ऊपर नहीं का सकते हैं तिन आप इश्वर के में शरण को प्राप्त हूँ ४९ जैसे अंधे का अग्रगण्य अन्धा होवे, और अन्ध का गुरु भी आ होवे, इसी प्रकार आपसे व्यतिरिक्त अन्ध देवादिक स्वयं मन्धूयं हैं फिर और के ऊपर प्रसन्न होकर भी क्या आपसे उद्वेग उपकार करसके हैं ? कम नहीं ॥ और आप के मुख्य सर्व इन्द्रियों के प्रकाश ही अत एव अपनी अन्ध गति जानने की इच्छा वाले ऐसे हम खोगों ने आप ही को गुरु स्वीकार किये हैं ॥ ५० ॥

प्राकृत गुरु, शिष्य को एसी खोटी बुद्धि अर्थात् अर्थ कामादि विषयक मति का उपबंध करते हैं, एक—जिससे फिर

अतीतप्रलयापाय उत्थिताय
हत्वाऽसुरं ह्यग्नीवं वेदान्प्रत्य
स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानवि
विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन् ॥ ५८ ॥
सत्यव्रतस्य राजर्षेर्माया
सम्नावं महदाख्यानं श्रुत्वा
अवतारां हेरयोऽयं का
सङ्कल्पास्तस्य सिद्धा

प्रलयपयसि धातुः सुमर्षा
दितिजमकथयद्योब्रह्मसक
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
अष्टमस्कन्धे

अनुवर्णानं नाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥
समाप्तोऽष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥
मस्तु ॥

भाषा टीका ।
भी दुस्तरतम को प्राप्त होवे, और आप
ज्ञान को देते ही कि जिससे पुरुष निज
हे ॥ ५१ ॥
हे भगवान् ! आप संपूर्ण लोक के सुहृद्
हो, आत्मा हो, गुरु हो, ज्ञान हो, और अमी
ही अर्थात् पुरुष को परम प्राप्य आपही ही
बंधा हुआ अंध बुद्धि वह लोक हृदय में रहने
नहीं जानता है ॥ ५२ ॥
देवों में श्रेष्ठ प्रिय तम होने से भी बरखीय
अपने ज्ञान के लिये मैं आश्रय लेता हूँ, हे भगवा
शक देसे अपने वचनों से हृदय का प्रीति का
दिकों का खेदन करो ॥ ५३ ॥
भीशुक उवाच ॥
भीशुकदेवजी बोले, कि—इस प्रकार राजा स
स्वुति करणके तब भगवान् आदि पुरुष मरु
समुद्र में बिहरते हुए राजा को तब आपने क
कहते हैं, कि—सांख्य योग, और क्रिया (कर्म) का प्र
जिसमें पक्षी दिव्य पुराण संहिता अर्थात् मरु

जो आपका गुप्त ज्ञान रहा सो भी सत्य व्रत राजर्षि को कहते
भये ॥ ५५ ॥
ऋषियों के सहित निःसंभ्र होकर नौका में बैठे हुमा आत्म
तब ज्ञान और जो भगवान् ने सनातन ब्रह्म को उपदेश किया
सो राजा ने सब भवष्य किया ॥ ५६ ॥

भीषरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।
अनीतः पूर्वो यः प्रलयास्तथापायेऽवसाने ॥ ५७—५९ ॥
योऽयं हेरेवतारस्तं यः प्रकीर्तयत् ॥ ६० ॥
सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां च कृत्रियो गच्छन्तीति-
समवायाद्गुणचनय जिहामीनं भावामस्त्यम् ॥ ६१ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
भीषरखामिकृतभाषार्थदीपिकायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तोऽष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यैकनानवतत्त्वव्याख्या ।

ततो हरिरनीतः पूर्वो यः प्रथमः प्रजापतेः अवसाने
उत्थिताय शयनादिनि शेषः । वेधसे अतुल्ये वेदाद् इय-
श्रीवेद्यापह्नान् तमसुरं हत्वा प्रत्याहृत्य आदिशही ॥ ५७ ॥

ततः स तु म एव सत्यव्रतो राजा पुनर्विद्वानाश्रयां
संयुतः आगमोत्थविषेकोत्थद्वानाश्रयां संयुतः विष्णोः प्रसादा-
दनुप्रदावेशे अस्मिन्कले वेधस्ततो मनुरेभूत् ॥ ५८ ॥

एवमुपवर्णितमस्यावतारचरित्रो मुनिस्तद्वाक्यानभक्तक-
माह—सत्यव्रतस्येति । मायामस्यस्वात्भुतमस्यकापिण्यः स-
सकृदपापासमस्यकापिण्यो वा शार्ङ्गिणः हरेः सत्यव्रतस्य राज्ञः
मनोभ्य सम्वाद्कूपमिदमाख्यानं भूत्वा पुमाद् किद्विषया
खर्गापवर्गभेयोविरोधिनः पापात् मुक्ता भवेत् ॥ ५९ ॥

यो नरो हरेरमुमवतारं तच्चरित्रमन्वहमहर्षेः कीर्तयेत् तस्य
नरस्य सर्वं सकृदपाः मनोरथाः सिध्यन्ति जीवहातामिति
शेषः । देहावसाने तु स नरः परमां गतिं मुक्तिं यातीत्यर्थः ॥ ६० ॥

मस्यावतारचरित्रकथनात्ते सुखप्रतिपत्तये तदवतारप्रयोजनानि
सङ्गृह्यमस्मिन्करोति मुनिः—प्रलयेति । यः प्रलयपयसि प्रथमार्थव-
जले विहरति शेषः । सुप्ता अप्रबुद्धा शक्तिः सृष्टिशक्तिर्वैश्व-
तस्य निद्रामिभूतस्वादिनि भावः । अत्र एव तस्य धातुः प्रज्ञयो
मुखेभ्यः अपनीतं निष्सृतं भुतिगयां ह्यश्रीवेद्यासुरेणापहृतं
तं दितिजमसुरं हत्वा प्रत्युपादत्त प्रत्याहृत्य धात्रे देहावित्थयेः
तथा सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां च छत्रिणो गच्छतीति-
वदित्कसमवायात् बहुवचनं प्रज्ञा तथापाठ्यप्रतिपादकं पुराण-
मकथयत्तमखिलहेतुं संघकारणाकारणभूतं जिह्ममीनं कपटमीनं
हरिमहं नतोऽस्मिन्न इति कर्त्तारिकः नमस्कृतवानस्मित्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति श्रीवसन्तवपयःपाराशरराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः
श्रीशैखगुरोः सुतेन तच्चरणाकमवपरिचर्याप्रसन्नतस्मृक्तिसम-
धिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवद्वामेन श्रीवार्त्स्य-
वीरराघवार्थविदुषा विखिलितायां श्रीमद्भागवतच-
न्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीमद्भागवतव्याख्यायाम-
ष्टमस्कन्धे अतुल्योऽध्यायः ॥ २४ ॥
समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अस्मिन् स्कन्धे मूलप्रपञ्चस्य १०३८)
टीका सङ्ख्या (३६००) समग्रसङ्ख्या (४६३८)

श्रीपद्मिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रज्ञवानामपाये अतीते सति ततः उत्थिताय वेधसे प्रज्ञयो
प्रसादरत्त वैत्याहतांस्तान् हत्वा प्रत्याहृत्य दत्तवानित्यर्थः
॥ ५७-५९ ॥

सम्वाद्कस्य पापहरणे अवतारकथाकीर्तनेन किं प्रयोजन-
मत्राह—मवतारमिति । अस्तु भवत्यफलं कीर्तनेन किंफलमित्य-
तो वाह—अवतारमिति ॥ ६० ॥

कुट्टिसंभ्रमप्रथमवतारकथां सकृद्वदत्य कथयति—प्रलयेति, सप्त-
शक्तिविषयोपरतोद्भूयशक्तेः कार्यानिमुक्तीभूतप्रकृतिशक्तेर्वा अप-
नीतं निस्सृतं हेत्येव नतिं जिह्ममीनं मायामस्यम् ॥ ८

“अनन्तशक्तिभेगवान्मस्यरूपी जनार्दनः ।
क्रीडाद्यं याचयामास खयं सत्यव्रतं नृपम्” ॥

इत्यनेन तमाह सानिकरुणं महाकाव्यिकमित्यादिना रि
क्रीडितामीनं ज्ञानव्यम् ॥ ६१ ॥

पदरत्नावलीनाम अष्टमस्कन्धसङ्कता ।
प्रालये मस्यात्मनो विष्णोरस्तु निर्दोषधर्मिणः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्भजवध्वजनीयंकृतपदरत्नावल्याम्
अतुल्योऽध्यायः ॥ २४ ॥

* विजयध्वजनीयपाठराख्या त्रयोविंशोऽध्यायः (२३)

समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।

श्रीमद्वेदवैश्वस्य हृदयेऽवतारं पुनर्दशयति—अतीतेति ।
५७ ॥

एते मन्वन्तरे विष्णोः प्रसादं खण्डना सप्तमे वेधस्ततो
मनोभ्यदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

प्रसादात् ॥ ५९-६० ॥
जिह्मं कुटिलहृदयेषु सामान्यमीनतया प्रकाशमानं नाहं
प्रकाशः तस्येत्यादेः विराड्विदुषामित्यादेः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
श्रीमद्भजवध्वजनीयंकृतक्रमसम्भ्रमस्य
अतुल्योऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥
समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

श्रीशिवनाथचक्रवर्तिकृतसारायंशोऽध्यायः ।

मस्यावतारद्वयस्य समयद्वयं प्रयोजनद्वयं वाह—अतीतप-
यस्य अपाये स्त्रायम्भुवमन्वन्तरात्मने इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तु मीनिक्रमं सत्यव्रतस्तु चाक्षुषमन्वन्तरेऽप्य इति शेषो
बोध्यः चाक्षुषोऽधिसमलये अपाह्वेवस्ततं मनुमिति वाक्वानुरो-
धात् विष्णोर्मैरुक्त्वरूपस्य प्रसादात् ज्ञानविक्रानसंयुत इति चाक्षुषी-
वमस्यावतारस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥ ५८-६० ॥

समाप्तं प्रयोजनद्वयं पुनः स्पष्टमाह—प्रज्ञये दितिजं हत्वा
सत्यव्रतानामिति गौरवेण बहुवचनं जिह्ममीनं कुटिलाकारं मीनं
वक्ष्ये इति नोर्निबद्धा सन् मीनः कुटिलाकारं नाडिसंज्ञः प्रसिद्ध
पद्मश्लोके इति तथोक्तम् ॥ ६१ ॥

इति सारायंशोऽध्यायं दर्विषयीं भक्तचेतसाम ।
अतुल्योऽष्टमस्कन्धे सङ्कतः सङ्कतः समाप्तः ॥ २४ ॥
समाप्तोऽयम् अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतीतप्रवृत्तवस्थापात्रे समाप्तौ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मोक्षया कामकविपादिषु कृपया भाविभूतो यो मत्स्य-
स्तस्य ॥ ५६ ॥

योऽयमवतारस्तमन्वहं प्रतिदिनं यः कीर्तयेत् ॥ ६० ॥

सत्यव्रतानां सत्यव्रतसहितानामूर्वीणां क्षत्रियो यान्तीनि
वद्वदुच्यन्तम जिहो वैत्यवधार्थं गूढरूपो विष्णुः स चासौ
मीनश्च तम् ॥ ६१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये

भीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपे ।

चतुर्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

समाप्तोऽष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

पूर्व प्रथम के अतीत होने के अंत में वेद के सुराने
ग्रीव असुर का वध करके सोके उठे हुए ब्रह्माजी को
वेद लाकर दिये ॥ ५७ ॥

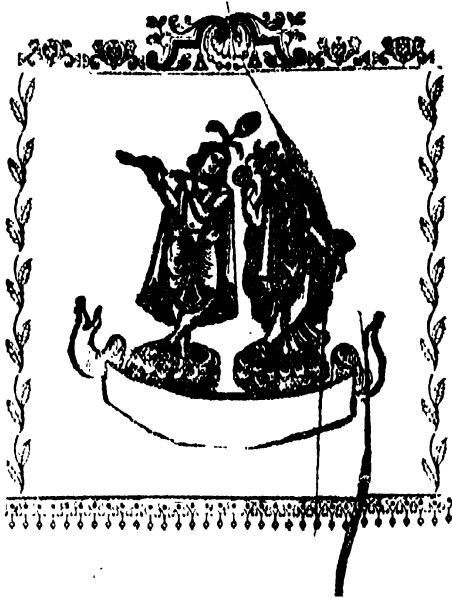
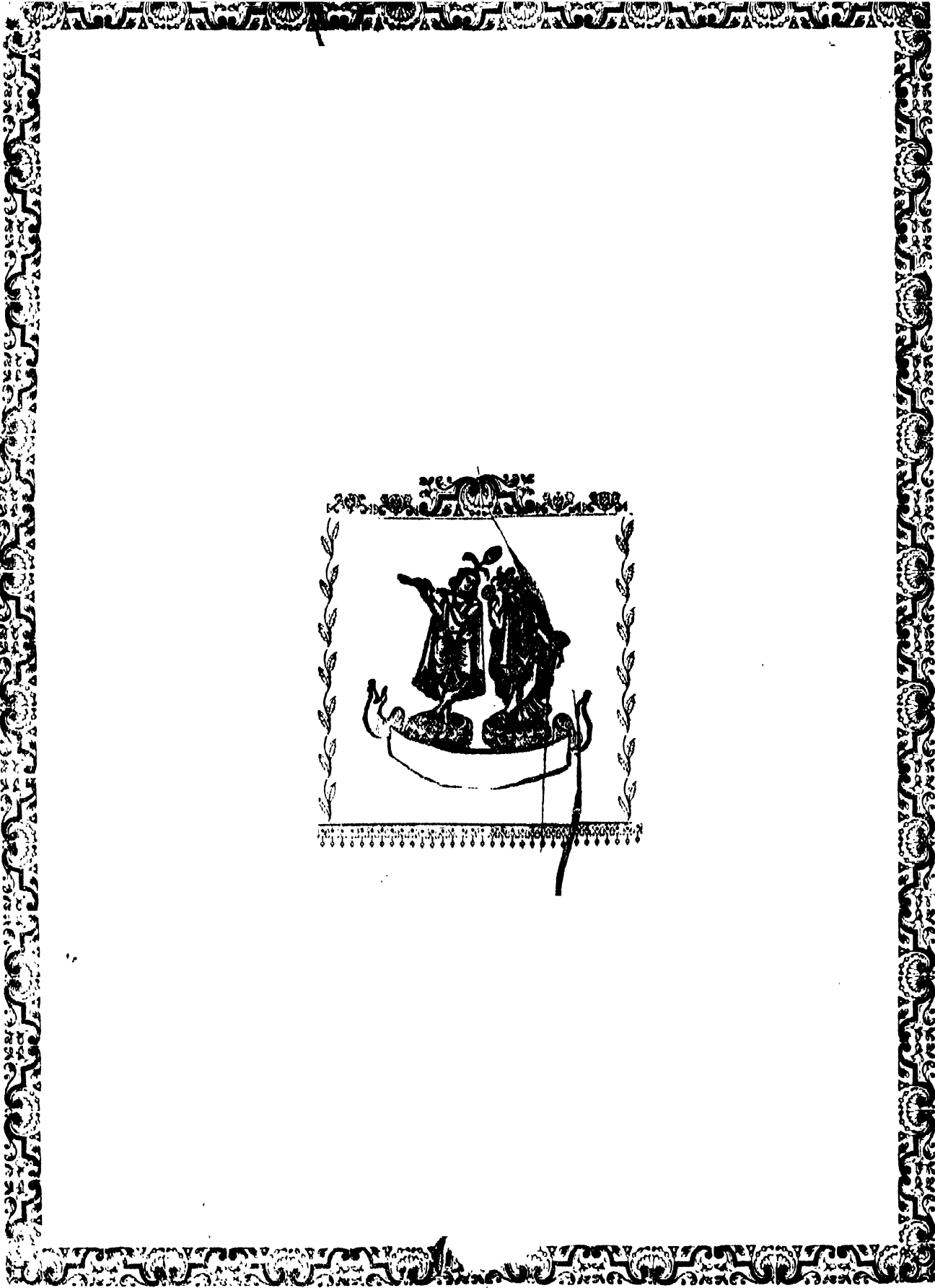
ब्राह्म विद्वान संयुत वही सत्यव्रत राजा इस कथन
विष्णु के प्रसाद से वैबल्यत मनु हुए ॥ ५८ ॥

सत्यव्रत राजर्षि और कृपा से मीन रूपधारी भी

इति भीमज्ञागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धीये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

स्कन्धः ॥

संशोधको आर्य प्रथरसनस्य का... तर्षति 'कावूर' भीरुजाचार्य—'भीष्मदावनस्य' भागवताचार्यो ॥

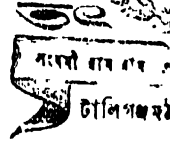

नवमस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारस्य
महर्षिप्रवरश्रीकृष्ण

श्रीमद्भ

नवमस्कन्धः

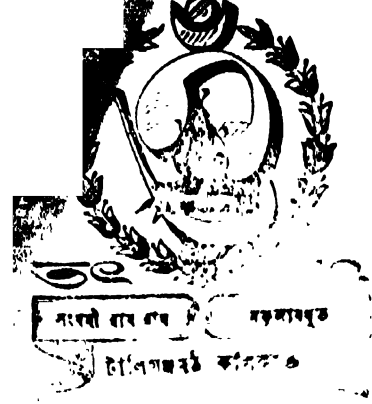
श्री श्रीपाद श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका, श्री श्रीपाद श्रीधरस्वामिकृत विराचित दीपिन्याख्यतद्विष्णुनी
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचिन्ता, श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृत पद्मनावली, श्रीमद्गुण-
चार्यकृत सुबोधिनी, श्रीगौडीयवैष्णवशास्त्राचार्य श्री श्रीधरस्वामिकृत कमसन्दर्भाख्यटीका,
श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृत साराथेयकृत श्रीमद्भक्तिकेवकृतसिद्धान्त-
प्रदीपाख्यटीका इत्यादि ग्रन्थसमूहस्य समलङ्कृतम् ।

परमहंसपरिव्राजका श्री श्रीधरानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य
श्री श्रीधरानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य
श्री श्रीधरानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य
श्री श्रीधरानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य

बङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास श्री श्रीराधाविनोद प्रेमसेवा परायण राजर्षि राय
श्री श्रीराधाविनोद प्रेमसेवा परायण राजर्षि राय
श्री श्रीराधाविनोद प्रेमसेवा परायण राजर्षि राय
श्री श्रीराधाविनोद प्रेमसेवा परायण राजर्षि राय

काशीमण्डलीकृत श्री श्रीराधाविनोद प्रेमसेवा परायण राजर्षि राय

सकीये श्री श्रीराधाविनोद प्रेमसेवा परायण राजर्षि राय

श्रीमद्भागवत

नवमस्कन्धः ।

श्रीगणेशायः ।

श्रीगणेशाय नमः । वासुदेवाय ।

मन्वन्तरादिभिर्भक्तानि श्रुतानि मे ।
वीर्याण्यनन्तरं कृतानि च ॥ १ ॥
यो ऽसौ स्वर्गो जगिर्द्रिविडेश्वरः ।
ज्ञानं यो ऽतः पुरुषसेवया ॥ २ ॥
स वै विवस्वतः प्रसीदति श्रुतम् ।
त्वत्तस्तस्य सुखं मुखा नृपाः ॥ ३ ॥
तेषां वंशं पृथक् पृथक् ऽनुचरितानि च ।
कीर्तयस्व महाशुभ्रपतां हि नः ॥ ४ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गुणा ये गुणताऽप्राप्तये वृणुते करुणानिधिम् ।
तमहं शरणां यामि परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥
त्रिगुणाष्टभिरध्यायेन्नस्त्रानुनाम्बयः ।
नभमं कृष्णसत्कीर्तिप्रसङ्गाय वितन्वते ॥ २ ॥
एवमुक्तो ऽष्टमस्कन्धे सख्यमः सत्त्वशोभकः ।
कल्पपात्रकवक्त्रादिमन्वादीनां तिरूपयोः ॥ ३ ॥

सख्यमंशुभ्रसत्त्वानामन्तरङ्गेशसत्त्वया ।
सूर्यसोमान्वयाख्यानेरधुना सङ्गतोऽपते ॥ ४ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।
श्रीगणेशाय नमः ।
श्रीगणेशाय नमः ।
श्रीगणेशाय नमः ।
श्रीगणेशाय नमः ।

भीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचरित्रिका ।

भीमते रामानुजाय नमः ।

पूर्वस्कन्धान्ते—

“स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविद्वानसंयुतः ।

विष्णोः प्रसादात्कल्पेस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः” ॥

इति प्रकृतस्य भगवत्पूयानुग्रहविषयस्य महाभागवतस्य वर्ण-
मानस्य सप्तमस्य वैवस्वतमनोवंशं “सप्तमो वैवस्वतो यस्तद्व-
स्थानि मे शृणु इत्वाकुञ्ज नृगञ्जैव” इत्यादिना सङ्ग्रहद्वेषांके विस्तरतो
बुभुस्तुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति राजा—मन्वन्तराखीत्यादिभिः
पञ्चभिः । यान्यष्टमादौ मया पृष्टानि मन्वन्तराणि तेष्ववशतियेन भग-
वता कृतानि वीर्याणि च तानि सर्वाणि त्वया वीर्यानि मे मया
भूतानि च ॥ १ ॥

तथा योऽसावतीतकल्पे द्रविडदेशाधिपसत्यव्रताख्यो राजर्षि-
रतीतकल्पावसने परमपुरुषस्य सेवया हेतुभूतया स्ववर-
यायात्म्यज्ञानं जेभे प्राप्तवान् ॥ २ ॥

स एव सत्यव्रतोऽस्मिन् विवस्वतः पुत्रो भूत्वा मनुर्वैवस्व-
ताख्यः सप्तमो मनुरासीदिति च त्वत्तो मया भूतमित्युक्तानुवादः
मय पृष्टव्यं पृच्छति—तस्य वैवस्वतस्य मनोर्वै सुता इत्वाकु-
प्रभृतयः त्वया कथिताः ॥ ३ ॥

मया भूताश्च तेषामिदवाकादीनां पृथक् पृथक् वंशं
तद्वंशानां चरितानि चाधुना हं ब्रह्मन् ! महाभाग सर्वज्ञ ! भो-
मिच्छतां नोऽस्माकं कथय ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भी वैवस्वताय नमः ॥

कमलाकान्ते कमलाक्षं विमलानन्दं प्रणम्य च ॥

नृपवंशस्कन्धविलासं नवमस्कन्धं विबुधोमि ॥०॥

अस्मिन्स्कन्धे राजवंशवर्णनेन भीनारायणो भक्तिविधानार्थे
भगवत्प्रसादात्प्रथमेव प्रपञ्चयते, तत्रवृत्तवर्तिभ्यमाद्यस्कन्धयोः
सङ्कतिप्रदर्शनाय वृत्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोः पुत्राणां तद्वंशाना-
मनुवंशं तच्चरितानि च राजा शुकं पृच्छति, मन्वन्तराखी-
त्यादिना चद् विक्रमानित्यन्तेन ॥ १—२—३—४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ओजसः भीकृष्णाव ॥

अथ नवमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः ॥

नवमक्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः ।

क्रियते यन्निरदेशेन समेऽनन्यगतेर्गतिः ॥

॥ १ ॥

योऽसाविति त्रिकम् ॥ २—३० ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रणम्य भीगुरुं भूयः भीकृष्णं करुणार्थवत् ॥

खोकनाथं जगच्चतुः भीगुरुं तमुपाश्रये ॥

गोपरामाजनप्राणप्रेषसेऽतिप्रमुष्यावे ।

तदीयप्रियदास्वाय मां मदीयमहं इदे ।

उक्त्वा सङ्गमेमीशानुवर्तिनां कथयते कथा ॥

नवमे भक्तिविद्वानवैराग्यस्याभिधिरर्षिणा ।

अम्बरीषादिभिरिव भाव्यं भक्तैर्विचक्षणैः ॥

विषयामिनिविष्टोपि विरक्तः स्वाद्ययातिवत् ।

इत्येवमर्थमुक्तास्ते सूक्ष्मोमान्वयान्विताः ॥

स्नानान्नेव पुनस्तोऽपि स्नाचारैर्भोकाशिक्षकाः ।

अत्र त्रयोदशाध्यायाः सूर्यवंशानुरूपकाः ॥

एकाधिकादत्रायुस्ते सोमवंशाभिधायकाः ।

तदेवं नवमस्कन्धो राजते त्रिगुणाष्टभिः ॥

अध्यायैर्विधेद्वैवर्कयः कृष्णकथारथः ।

तत्र तु प्रथमेऽध्याये सुद्युम्नो मृगयां गतः ॥

स्त्रीभूत्वाऽथ बुधार्पुत्रं पुरुरवसमाप्तवान् ।

मत्स्यदेवप्रसादात् सत्यव्रतस्य भक्तभेष्टस्य मनुर्वै भूत्वा
तद्वंशानामपि वैष्णववर्ममिमेल्य तत्कथासु जातभङ्गः
पृच्छति—योसाविति चतुर्भिः । अतीतकल्पास्ते अतीतमन्वन्त-
रान्ते ॥ १—७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीकृष्णं नियमानन्दं भीनिवासादिकान् गुरुः ।

प्रणम्य नवमे स्वरूपः प्रदीपोऽथ विरचयते ॥

त्रिगुणाष्टभिरध्यायैर्निबद्धे नवमे स्फुटाम् ।

कमादीशकथामाह—भगवान्वाद्दारायणिः ॥

तत्र वैवस्वतपुत्राणामुत्पत्तिं यस्य वैवस्वतपुत्रस्य चन्द्रवंश-
प्रवर्तकः पुरुरवाः पुत्रोऽभूत्तस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वं च निरूप्यते
प्रथमाध्याये तत्रादावष्टमस्कन्धोक्तस्य सत्यव्रतस्य राजर्षेर्वैवस्वत
मनुर्भावं गतस्य पुत्राणां पृथक् पृथक् वंशानुक्तानुवादपूर्वकं
पृच्छति—मन्वन्तराणीति पञ्चभिः ॥ १—६ ॥

भाषा टीका ।

भीमतेरामानुजाय नमः ।

भीरुमिणीकृष्णाय नमः ।

नवमे भीरुमिणीकान्ते स्नान्तं विन्यस्य तत्पदे ।

पुण्यार्थोत्तमस्कन्धस्य वेदवेदान्तपारगान् ॥ १ ॥

भाषा भागवताचार्यः भीमज्जागवतस्य वै ।

कामस्कन्धभाषार्थबोधनीं वितनोति हि ॥ २ ॥

राजोवाच ।

राजा परीक्षित बोधे, कि-हे भीशुकदेवजी महाराज ! आपने
जो संपूर्ण मन्वन्तरो की कथा कही सो मैंने अवश्य करी,
मन्वन्त पराक्रम वाले भी हरि के जो जो उनमन्वन्तरो में
आपने चरित्र कहे सो भी मैंने अवश्य किये ॥ १ ॥

परञ्च जो आपने कहा कि द्रविड देश का स्वामी सत्य-
व्रत नामक राजर्षि कि जिनने उच्यतीत कल्पको अन्त में
महापुरुष भीहरि की सेवा से ज्ञान प्राप्त किया ॥ २ ॥

ये भूता ये भविष्याश्च भवन्तीत्युच्यते ।
तेषां नः पुण्यकीर्तिनां सर्वेषां विक्रमात् ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

एवं परीक्षिता राज्ञा सर्वेऽपि वीर्यवान् ।
पृष्टः प्रोवाच भगवान् ज्ञानं परममेवित् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्यं परमम् ! ।
न शक्यते विस्तरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७ ॥
परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवासीद्विदं विश्वं कल्पन्तेऽन्यन्न किञ्चन ॥ ८ ॥
तस्य नाभेः सप्तोत्पन्नकोशो हिरण्यमयः ।
तस्मिन् जज्ञेऽस्यैव ! स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ ९ ॥
मरीचिर्मनसोऽस्यैव जज्ञे तस्याऽपि कश्यपः ।
दाक्षापश्यांश्चैव तेषां विवस्वानभवत्सुतः ॥ १० ॥
ततो मनुः प्रजापतिर्जज्ञायामास भारत ! ।
श्रद्धायां जज्ञेऽपि तस्यैव पुत्रान्त आत्मवान् ॥ ११ ॥
इक्ष्वाकुर्मनुश्चैव तस्यैव कुरुषुकल्पकान् ।
नरिष्यन्तौ चैव तस्यैव कविं विभुः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

वही फिर सूर्य के पुत्र वैवस्वत मनु हुए ।
आप से भवण किया, और वह भी सुना ।
इक्ष्वाकु प्रभृति राजा हुए ॥ ३ ॥

सो अब हे ब्रह्मन् ! हे महाभाग ! उन सबों
बंध और बंध के राजाओं के चरित्रों को आप
हम लोगों को इस विषय की भवण करने
इच्छा है ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यैव वैवस्वतस्य मनोर्वशे ये भूता भवन्तीत्ये च भविष्या
नाभिनो ये चाद्यतना वर्तमानाश्च भवन्ति तेषां सर्वेषां पुण्य
व्यावहा कीर्तियेषां पूर्वेषां सर्वेषां विक्रमान् च चरित्राणि
पुण्यकीर्तिनामिहनेन तद्विक्रमायामभ्योतयत्पश्याद्गु
णैरुत्पन्नैः ॥ ५ ॥

वर्षे राजा पृष्टो भगवान् वादरायणिः वैवस्वतः मनुवंशं तद्वंश-
व्यावर्गि च यथावद्वक्तुमुपचक्रम इत्याह सूतः—एवमिति ।
पृष्टः ब्रह्मवादिनाभृषीणां सदासि राजा परीक्षिता पृष्टः परम-
विदित भागवतगुणवर्णुस्योत्कृष्टधर्मैरामिहो भगवान् शुकः
उवाच ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मनुकं वंशं वक्तुं पूर्वोक्तमेव तावद्वंशं तत्प्रवर्तकं भीम
मारुत्यानुस्मारयति—परावरेषामिति पञ्चमिः ॥ ८—११ ॥
नाभागं चेति पाठेऽपि नमग एव नामागः ॥ १२ ॥

वैवश्वी—भूयतामित्यादिना तावद्वैवस्वतमनुवंशमाचिर्यासु-
न्यायै उच्यते चरित्राणां चानन्यात्कारण्येन वक्तुं श्रोतुञ्चाशक्य-
तामाभावेन काश्चिद्वंशपरम्पराः कथयामीत्यभिप्रेतमाह—भूय-
तामित्यादिना ॥ ७ ॥ परन्तपे ! मानवः मनोर्वैवस्वतमनोः सम्बन्धी

श्रीमद्द्वीराघचायंकृतभागवतचरित्रम् ।

वंशः प्राचुर्येण कथयतो मत्तः भूयतां प्राचुर्येणैव तेन साकम्बेन वक्तुं
भोतुं चाशक्य इत्यभिप्रेतं तदेवाह न शक्यत इति स्फुटार्थः ॥ ७ ॥

मनोरवाचीनां त्रिंशत्परम्परां विवक्षुस्तावत्ततः पूर्वपरम्परा-
माह—परावरेणामिति चतुर्भिः । एवं परिहृयमानं स्थूलचिद-
चिदात्मकं ब्रह्मादिभूतस्य परमं कृत्स्नं जगत् अतीतकल्पात्ते
स एवासीत् कोसो ? यदात्मकं जगदासीदित्यत्राह—यः परा-
वरेणामुच्चावचानां भूतानामात्मा अन्तः प्रविश्य धारकः परम-
पुरुषः स्थूलचिदचिच्छरीरकः परमात्मा प्रज्वलद्वाचा नामरूप-
विभागानहंसुक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेन कारणानयाऽवस्थितो बभू-
वेत्यर्थः । अन्वयसमानं कारणं वस्तु नासीदित्यर्थः “स एवा-
सीद्विदं विश्वं कल्पात्ते” इत्यनेन “सदेव सौम्बेदमप्र आसीत्” इति
श्रुत्यर्थः प्रत्यभिज्ञापितः अन्वय किञ्चनेत्यनेन “एकमेवाद्वितीयम्”
इत्यस्यार्थः । मनोः वंशस्य पूर्ववधिद्योतनाय पञ्चपुर्याप्तस्मृत्येव
साक्षाद्गणेशप्रसूतत्वव्यापनाय च परावरेणामिन्द्रादिभ्योऽक-
प्रयं प्रवृत्तम् ॥ ८ ॥

तस्य प्रज्वलद्वाचां सुक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनावस्थितस्य
कारणभूतस्य “ बहुस्यां प्रजायेव” इत्युक्तनिधिसिद्धान्ततरं मह-
दादिपृथिव्यस्तत्त्वोत्पत्तिद्वारा तैरारब्धे ब्रह्मायडे गर्भोदकेषु
शयानस्यानिरुद्धरूपिणो भगवतो नामैः हिरण्यमयः प्रकाशबहुवः
पद्मकोशः त्रिभुवनारमकः पद्मकोशः समभवदित्यर्थः । हे महा-
राज ! तस्मिन्नाभिपद्ये चतुर्मुखो ब्रह्मा बभूव ॥ ९ ॥

तस्य चतुर्मुखस्य मनसः मरीचिजंघ्रे मानस इति पाठे
तस्य मरीचिमानसः पुत्रो जंघ्रे इत्यर्थः । तस्यापि ; मरीचेः
कश्यपः पुत्रः सम्भवत् तस्य कश्यपस्य भार्यायां दक्षवृद्धितरि
अदित्यां त्रिविस्वान् सुतः समभवत् ॥ १० ॥

ततस्तस्य विवस्वतः संज्ञाख्यायां भार्यायां आश्रदेवो मनुर्वेव-
स्वतः समभवत् स च प्रशस्तमनस्को वैवस्वतो मनुः अस्यायां
भार्यायां दश पुत्रान् जनयामास ॥ ११ ॥
तानाह—इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकादीन् दशपुत्रान् जनयामासेति
पूर्वोक्तान्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरमेश्वरतावली ।

दिकमान् वंशे जातानां पुरुषाणां चरितानि ॥ ५ ॥

राजाभिषिक्तानां प्रजापाखनादिलक्षणः परमो धर्मस्तं
वेत्तीति ॥ ६-७ ॥

आत्माप्यन्तर्यामी इदं विश्वं स एवासीत्तदधीनमेवाभूत्
तु स्वतन्त्रं किञ्चन प्रधानादिकमपि “ तस्मादान्यं न परः किं
च नास ” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

उदस्तादुदभूत् स्वयंभूरित्यस्य विष्णावपि च वृत्तेरित्यत-
श्चतुरानन इत्युक्तं “विष्णुः स्वयंभूरथभुक् स्वभूर्विश्वपतिः पतिः”
इत्यभिधानम् ॥ ९ ॥

मानसो मनोजातः ततः कश्यपात् ॥ १० ॥

तत्रो विवस्वतो मनोः पुत्रानाह—अस्यामिन्द्रादिना । मरी-
चान् मरीचिकृतमनाः ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंहरिणी

कथासौष्टवार्थं तं च मानवं वंशं सृष्टिमारुद्देव प्रवृत्तया
पूर्वमुक्तैव कथया सह गुम्फनाह—परावरेणामिति पञ्चभिः ॥ ८-१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राचुर्येण प्राधान्येन भूयताम् ॥ ७ ॥

परावरेणामुच्चावचानाम् आत्माऽऽभवः इदं विश्वमासीत्
कारणाभिन्नमासीदित्यर्थः । “सदेव सौम्बेदमप्र आसीत्” इति ।
श्रुतेः ॥ ८ ॥

यस्य पुरुषस्य ॥ ९ ॥

तस्य चतुराननस्य मनसः सकाशात् तस्य मरीचेः कश्यप-
सुतः ततः कश्यपात् विवस्वान् समभवत् ॥ १० ॥
स आश्रदेवः अस्यायां भार्यायाम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इन के वंश में जो हो चुके और जो होंगे तथा आज
कल जो हैं, उन पुण्यकीर्ति लोगों के सबके चरित्र आप
कहिये ॥ ५ ॥

सुन उवाच ।

सुतजी बोले, कि—इस प्रकार ब्रह्मवादि लोगों की समा
में राजा परमेश्वर ने जब प्रश्न किया, तब परम धर्म को जान
ने वाले भगवान् श्रीव्यासमन्त्रन बोले ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकजी बोले, कि—हे परमेश्वर ! वैवस्वत मनु महाराज
के वंश के आप प्राचुर्य से भयण करो, और विस्तार से
तो यह वंश सैकड़ों वर्ष में भी वर्णन नहीं होसकता है ॥ ७ ॥

जो परमेश्वर और भवर भूत प्राणियों का आत्मा और जो परम
पुरुष है, सृष्टि के मादि में यह देख पडने वाला विश्व वही पर-
मात्मा परमेश्वर और कुल भी नहीं रहा ॥ ८ ॥

इस परमात्मा के नाम से एक हिरण्यमय (सुवर्णका)
कमल सुकुल उत्पन्न हुआ, हे महाराज ! उसमें स्वयंभू चतुरा-
नन श्रीब्रह्माजी हुए ॥ ९ ॥

ब्रह्मा के मनसे मरीचि उत्पन्न हुए, उनके कश्यप और
कश्यप के दक्ष की पुत्री अदिति से विवस्वान् पुत्र भवे ॥ १० ॥

और विवस्वान् के आश्रदेव मनु संज्ञा नाम की पुत्री
से उत्पन्न हुए उन आश्रदेव मनु की अज्ञा भार्या से दश
पुत्र भवे ॥ ११ ॥

अप्रजस्य मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान्
 मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्थमकरोत् ॥ १३ ॥
 तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समीपमासीत् ॥
 दुहित्वर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥ १४ ॥
 प्रेषितोऽध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्सुसमाहितः ।
 हविषि व्यचरत्तेन वषट्कारं गृणान् द्विजः ॥ १५ ॥
 होतुस्तद्व्यभिचारेण कन्येला नाम साऽभवत् ।
 तां विलोक्य मनुः प्राह नाऽतिहृष्टमना गुरुम् ॥ १६ ॥
 भगवन् ! किमिदं जातं ? कर्म वो ब्रह्मवादिनाम् ।
 विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया ॥ १७ ॥
 यूयं मन्त्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
 कुतः सङ्कल्पवैषम्यमनृतं विबुधेष्विव ॥ १८ ॥
 तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान्प्रपितामहः ।
 होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा वभाषे रविनन्दनम् ॥ १९ ॥
 एतत्सङ्कल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ।
 तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

प्रथम इक्ष्वाकु, नृग, शर्याति, विष्ट, धृष्ट, कश्यप इत्यादि सुयुग्म
 प्रबन्ध, तमग, कवि ये दश पुत्र इव ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकाव्याख्या ।

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधात्पुत्रवःप्रभृति-
 सोमवंशप्रवृत्तिं चकृतं न प्रस्तावमिच्छोपाशयानमाह-अप्रजस्येति । पूर्व-
 पूर्वमित्यादिना वाचदध्यावसमाप्ति । पूर्वमित्यादिना वाचदध्यावसमाप्ति । पूर्वमित्यादिना वाचदध्यावसमाप्ति । पूर्वमित्यादिना वाचदध्यावसमाप्ति ॥ १३ ॥

दुहित्वर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यजेति इति होतारोऽध्वर्युणा प्रेषितः होता सुद्यु-
 गवाक्षत पय एव व्रतमाहारो नियतो यस्याः ॥ १४ ॥
 अध्वर्युणा होतयंजति प्रेषितो होता तेन गृह्णीत इति होतारोऽध्वर्युणा प्रेषितः होता सुद्यु-
 सति तत्तया प्रार्थितं ध्यायन् व्यचरद्वयजत् पाठोऽयम् ॥ १५ ॥
 आध्यायत् वाचा वषट्कारं गृणान् वषडियुच्चारयन् ॥ १६ ॥

ब्रह्मविक्रिया मन्त्राऽप्यथाऽयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९-२० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वे सति बुधात्पुत्रवःप्रभृति-
 सोमवंशप्रवृत्तिं चकृतं न प्रस्तावमिच्छोपाशयानमाह-अप्रजस्येति । पूर्व-
 मिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् अपुत्रस्य मनोः प्रजार्थं पुत्रार्थं
 मित्रावरुणदेवताकामिष्टिं मनोराचार्यो भगवान् वसिष्ठः अक-
 रोत् अयाजवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

ततस्तत्र यागं क्रियमाणे सति मनोः पत्नी श्रद्धा पयो-
 व्रता पयः स्त्रीरमेव व्रतमाहारो नियतो यस्याः सा होतार-
 विसृगम्य होतः समीपमासीत् प्रणिपत्य नमस्कृत्य च दुहित्वर्थ-
 यत्त कन्या मम यथाभवेत्तथा यजेति प्रार्थितवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

होतारोऽध्वर्युणा प्रेषितः होतयंजतिप्रेषितो होता सुद्यु-
 सति तत्तया प्रार्थितं ध्यायन् वाचा वषट्कारं गृणान् वषडि-
 युच्चारयन् गृहीतं तेन हविषु अभ्यजदिति शेषः ॥ १५ ॥

होतारोऽध्वर्युणा प्रेषितः होता सुद्यु-
 सति तत्तया प्रार्थितं ध्यायन् व्यचरद्वयजत् पाठोऽयम् ॥ १६ ॥
 आध्यायत् वाचा वषट्कारं गृणान् वषडियुच्चारयन् ॥ १७ ॥

ब्रह्मविक्रिया मन्त्राऽप्यथाऽयम् ॥ १८ ॥
 प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९-२० ॥

भीमद्विजयध्वजनीयकृतमहाभारतटीका

मङ्गलितफलविपरीतफलम् खलित्वर्थः । अत्र को दोषः ? इत्यत्र हि-
महा कथमिति । किं तत्कथम् ? तत्राह मैत्रिमिति । प्रह्लादविक्रिया मन्त्र-
विकारः मन्त्रशक्तिविपर्यासः मैत्रं स्यात् एवमिति नार्हतीत्यर्थः ।
मन्त्रशक्तिविपर्यय एव महत्कथमित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रह्लादादिनां च इत्यनेनाभिप्रेतं विदुषोति—युगमिति । युग
मन्त्रार्थः मन्त्रस्वरूपतद्विनियोगतदर्थवद् युक्ताः समाहितचित्ताः
तपसा दग्धं किलिबधं चिन्तितविपरीतफलम् येषां ते तद्वैभूतानां
युष्माकं कुतः कस्माद्धेतोस्सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितवैषम्यमभूत्
तत्र विदुषोऽप्यनुवर्तमाना इष्टान्तः । यथा विदुषोऽप्यनुवर्तमाना
नार्हन्ति तथा मन्त्रसु मन्त्रितुमर्हन्ति सङ्कल्पवैषम्यं कस्माद्धेतो-
वैभूत्वर्थः ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्तमाह वमिष्ठ इत्याह मुनिः—तद्वैषम्यं मनोवैषम्यं
निशम्य भ्रष्टा नोऽस्माकं पितामहः अस्य प्रेत्यादिः प्रपितामहः
मगवात्वासिष्ठः होतुर्व्यतिक्रमं सङ्कल्पविपर्यासं ज्ञात्वा रविनन्दनं
मनुं वभाषे उवाच ॥ १९ ॥

तद्वैषम्यं—एतदिति । होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा विपरीतसङ्कल्पवैषम्यं
तदेतत्सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितवैषम्यं वदन्त्यमृत तथाप्येह खने-
जना इवतपोबलेन सुपजास्वधं साधयिष्वे ज्ञान्याया एव पुंसु
साधयिष्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजनीयकृतमहाभारतटीका

अप्रजस्य अपुत्रस्य इक्ष्वाकुमभृतिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं मित्रावरु-
णाधोरिति मित्रावरुणादेवत्याम् ॥ १३-१४ ॥

सुसमाहितः एकाप्रचित्तः तच्छ्रद्धयोक्तं दृश्यो वषट्कारं
मन्त्रविशेषं वा गृह्यात् स्मृत्कामाकरोदिति शेषः ॥ १५ ॥

तस्य कर्मणो व्यभिचारेण विपत्तयर्तिना हेतुना इवाङ्गुनि-
मित्तत्वादिला “ वाणी सरस्वती भावा वागिडेजा प्रकीर्तिता”
इति ॥ १६ ॥

इदं जानं किमिति तत्राह—कर्मणि । प्रह्लादादिनां वः कर्म
विपरीतं पुत्रार्थिनः कन्याफलमभूतः किमिदमिति कुतह
यामि अत्रैवमभूतेऽप्यस्यत्र माभूदित्या मैत्रिमिति प्रह्लादिवर्गं वः
क्रिया मैत्रिमभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

कान्ति स्खलनेऽप्यत्रापि नियमो न स्यादित्याशङ्क्य कञ्चि-
दप्यन्यथात्वं न युक्तं युष्माकमित्याह—युगमिति । “मैत्रावरुणी-
गतिं कुर्यात्पुत्रकामः” इत्यादिमन्त्रद्वयवाः यस्यै देवतायै हवि-
गृहीतं स्यात्तां ध्यायित्वा वषट् करिष्यान्निति वचनात्मनोयोगयुक्ताः न
च होवाऽन्यथात्वं मनस इत्याह—न सति । युगमेव विषयास्तेषु
युष्मासु सङ्कल्पवैषम्यं चिन्तितव्यान्यथात्वं कुतो न कुतोपि
सम्भावयेत कुत इति तत्राह अनृतमिति न हि दैवेष्वनुवर्त-
“तस्माद्भूते न भवेत्” इति श्रुतेः ॥ १८ ॥ १९ ॥

होतुर्व्यतिक्रमः ध्यानस्यान्यथात्वं प्रह्लादात् ॥ २०—२२ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयकृतमहाभारतटीका

पूर्वम् इक्ष्वाकुमभृतिपुत्रोत्पत्तेः प्राक् ॥ १३ ॥

दुहित्यर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा यतीति ॥ १४ ॥

अध्वर्युणा हे होतः ! यजेति प्रेषितः होता हविषि गृहीते सति
तत् राक्षीप्रार्थितं ध्यायन् व्यचरत् अयजत् वषट्कारं गृह्यान्
वषट्कार्युष्मासु अघ्यायत्तदिति वाचेति पाठे वाचा वषट् कारं
गृह्यान् तत्राङ्गीप्रार्थितम् अघ्यायत् ॥ १५ ॥

इति राक्षीव हवेण तत्कृणु एव नामकृतमित्यवसीयते
मातीत्यप्रजस्यथापगमात् सामान्यतो हर्षोत्पत्तेः ॥ १६ ॥

प्रह्लादविक्रिया मन्त्रान्यथात्वं ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ १९—२० ॥

भीमद्विजयध्वजनीयकृतमहाभारतटीका

इक्ष्वाक्युत्पत्तेः पूर्वम् मित्रावरुणयोः मित्रावरुणदेवताका-
मिष्टिमकरोत् ॥ १३ ॥

यद्योप्रता पयः क्षीरमेव वनं निवृत्ताहारो बभूवाः सा मम
दुहिता यथा भवेत्तथा वजेति दुहित्यर्थं होतारं सङ्गवयात् ॥ १४ ॥

होतः ! यजेति अध्वर्युणा प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि
सति तत् ध्यायन् अथवा प्रार्थितं चिन्तयन् वाचा वषट्कारं
गृह्यान् व्यचरत् अयजत् ॥ १५ ॥

व्यभिचारेण यजमानसङ्कल्पविपरीतध्यानेन ॥ १६ ॥

प्रह्लादो मन्त्रस्य विक्रिया अन्यथाऽर्थात्पादकता ॥ १७ ॥ १८ ॥

शुकस्य पितृप्रपितामहत्वेन मनोमरीचिभ्रातृत्वेन च प्रपिता-
महो वसिष्ठः ॥ १९—२० ॥

भाषा टीका ।

प्रथम मनु को पुत्र रहित देखकर वसिष्ठ भगवान मित्रा-
वरुण का पूजा किया ॥ १३ ॥

जब यह होने लगा उस समय केवल दुग्ध के आहार
करके रहने वाली मनु की भार्या अज्ञान ने पुत्री के निमित्त
होता से याचना करी ॥ १४ ॥

होम करने के लिये होता को अध्वर्यु ने जब भेजा, तब
होता ने अज्ञान के वार्ता को स्मरण करके हविष लेकर
वषट्कार उच्चारण करने में पुत्री का ही सङ्कल्प किया ॥ १५ ॥

इस प्रकार होता के व्यभिचार से इक्ष्वा नाम वाली पुत्री उत्पन्न
हुई वही को देखकर मनु प्रसन्न नहीं हुए, और अपने गुरु से
बचने बोले कि ॥ १६ ॥

हे भगवन् ! आप लोग प्रह्लादादियों के सङ्कल्प में विप-
रीता क्यों हुई, ये बड़ी कष्ट की बात है, वेद का मन्त्र
ही अथवा नहीं होसका है ॥ १७ ॥

तब के प्रभाव से आप लोगों का सब कलम कुर गया है,
और आप सभ्य मन्त्रों के जानने वालों में मुख्य हैं, जैसे
देवता लोग असत्य बोलें इस प्रकार आप लोगों का सङ्कल्प
अथवा क्यों हुआ ? ॥ १८ ॥

एवं व्यवसितो राजन् ! भगवान्
 अस्तौषीदादिपुरुषमिक्षायाः पुंस्
 तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान् हरिश्चरः ।
 ददाविक्षाऽभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥
 स एकदा महाराज ! विचरन् मृगयां वने ।
 वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य सैन्धवम् ॥ २३ ॥
 प्रगृह्य रुचिरं चापं शरांश्च परमाद्भुतान् ।
 वंशितोऽनुमृगं वीरो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २४ ॥
 स कुमारां वनं मेरोरश्वस्तात्प्रविवेश ह ।
 यत्रास्ते भगवान् रुद्रो रममाणः सहोमया ॥ २५ ॥
 तस्मिन्प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः परवीरहा ।
 अपश्यत्स्त्रियमात्मानमश्वं च वडवां नृप ! ॥ २६ ॥
 तथा तदनुगाः सर्वे आत्मलिङ्गविपर्ययम् ।
 दृष्ट्वा विमनसोऽभूवन् वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ २७ ॥
 राजोवाच ।
 कथमेवङ्गुणो देशः केन वा भगवन् ! कृतः ।
 प्रश्नेनं समाचक्ष्व परं कौतूहलं हि नः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

• इन सब बातों को सुनकर हमारे प्रियनामह वसिष्ठ जी होता के व्यभिचार को जानकर सूर्य के पुत्र सुद्युम्न को बोले ॥ १६ ॥

वसिष्ठजी बोले, कि-वह तुमारे हवा की पुत्री सुद्युम्न की विषमता हुई है, तोभी हम अपने पुत्र को पुत्र होने का उपाय करेंगे ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचरितम् ।

एवं प्रतिहाय भगवान् वसिष्ठः तथैव साधितवाप्त्या ।
 एवमिति । हे राजन् ! इत्थं व्यवसितः निश्चययुक्तः स महाराज !
 एवं विपुलकीर्तिः भगवान् वसिष्ठः आदिपुरुषं भगवन्तम
 कन्यायाः पुंस्त्वकाभ्यया पुंस्त्वसम्पादनेच्छया अस्तौषीत् ।

तत ईश्वरो भगवान् हरिस्तारुहतेन स्तोत्रेण तुष्टः प्रसन्नः
 वसिष्ठाय कामं वरमिष्टमिक्षायाः पुंस्वरूपं वरं ददौ तत्पर्ययम्
 धरेण हेतुना सा रक्षा सुद्युम्नाख्यः पुरुषभेदः बभूव ॥ २२ ॥

स वीरः सुद्युम्नः कदाचित् हे महाराज ! वने मृगयां चरन्
 मृगयां कुलंमित्यर्थः । कतिपयैरमात्यैर्मन्त्रिभिः परिवृतः सैन्धवं
 सिन्धुदेशोद्गममश्वमारुह्य रुचिरं सुन्दरं वृद्धं च चापं धनुस्तथा-
 द्भुताभिश्चितान् शरांश्च प्रगृह्य वंशितः कवाचितः उत्तरां दिशं
 प्रत्यनुमृगं प्रतिमृगं जगाम विचचार ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवं विचरन् स कुमारः सुद्युम्नो मेरोः पर्वतस्याधस्तात्स्वनं
 वनं प्रविवेश इत्याश्रये स्त्रियं च तत्प्रदेशस्य पुनः स्त्रीत्यापसिंहतु-
 ष्यात् खेदः पराकमतिशयदाश्रयं च वनं विशिनाष्टि-यत्रेति । यत्र
 भगवान् रुद्रो रुद्रः उमया सह रममाण आस्ते तद्भनप्रविधेया
 तत्प्रदेशस्य वनं प्राधिवेशेत्यर्थः ॥ २५ ॥

परान् शशुन् धीरान् हन्तीति तथा असौ सुद्युम्नस्तत्र वने प्रविष्ट एव
 वृत्तमित्यर्थः । हे नृप ! आत्मानं स्त्रियमश्वं वडवां चापश्यत् ॥ २६ ॥
 तथा तस्य सुद्युम्नस्यानुगास्सर्वे आत्मलिङ्गं पुंस्त्वं तद्विपर्ययं
 दृष्ट्वा परस्परं वीक्षमाणाः विमनस भवो
 कं प्राप्तमिति विजाचिस्ता बभूवुः ॥ २७ ॥

यत्रास्ते भगवान् रुद्रो रममाण आस्ते तद्भनप्रविधेया
 तत्प्रदेशस्य वनं प्राधिवेशेत्यर्थः । हे नृप ! आत्मानं स्त्रियमश्वं वडवां चापश्यत् ॥ २६ ॥
 तथा तस्य सुद्युम्नस्यानुगास्सर्वे आत्मलिङ्गं पुंस्त्वं तद्विपर्ययं
 दृष्ट्वा परस्परं वीक्षमाणाः विमनस भवो
 कं प्राप्तमिति विजाचिस्ता बभूवुः ॥ २७ ॥

भीशुक उवाच ।

एकदा गिरिशं द्रष्टुमृष्यस्तत्र सुव्रताः ।
दिशो वितिमिराभासाः कुर्वन्तः समुपागमन् ॥ २६ ॥
तान्विलोकयाम्बिका देवी विवासा व्रीडिता भृशम् ।
भर्तुरङ्गास्तमुत्थाय नीवीमाश्वथ पर्यधात् ॥ ३० ॥
ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
निवृत्ताः प्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमम् ॥ ३१ ॥
तदिदं भगवानाह प्रियायाः प्रियकाम्यया ।
स्थानं यः प्रविशेदेतत्स वै योषिद्वेदिति ॥ ३२ ॥

भीमहरीराघवाचार्यवैकुण्ठभागवतचन्द्रवर्णिका ।

मगवान्। एवमिच्छोद्देशः स्वस्मिन् प्रवेशमात्रेण स्त्रीत्वापत्तिनिमित्तभूतो
द्देशः कथमेवास्मिन् देशं न सम्भावयामीति भावः यदि कश्चिदस्-
मन्वेत्सर्हि केनेवंविधः कृतः इति प्रश्नप्रकारः एवं मया कृतं प्रश्नं
समाश्रय्य प्रश्नशब्दः उपचारात्तदुत्तरे वर्तते प्रश्नस्योत्तरं वदत्यर्थः ।
यद्वा, प्रश्नशब्देन तन्निमित्तमुक्तदेशानिष्ठे स्त्रीत्वापादकत्वं लक्ष्यते
तदुपपादयेत्यर्थः । न च्छब्दयोऽस्माकमतीव कौतूहलमुत्पाहो वर्तते
अतः समाश्रयेति भावः ॥ २८ ॥

भीमहृजयध्वजतीर्थकुण्डपद्मनावली ।

तेन घरेण हेतुना सैन्धवं सिन्धुदेशजातम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
नाम्ना सुकुमारघनम् अथस्तास्थितम् ॥ २५ ॥
बडवामम्बस्त्रिंशद्वाम् आरामनो बहस्य जिह्वविपर्ययं पुरुष-
सिंहविपरीतं स्त्रीच्छिद्रम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ *
एवङ्गुणः पुरुषस्य स्त्रीत्वापादकगुणयुक्तः ॥ २८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्ध) मप्रदीपः ।

बडवाम् अश्विनीम् ॥ २६ ॥ २७ ॥
यत्र प्रवेशमात्रेण पुंसः स्त्रीत्वापत्तिः एवङ्गुणः स देशः
कथम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् ! मगवान् बसिष्ठ ने इस प्रकार निश्चयकर
इला कन्या के पुत्र होने के लिये आदिपुरुष भीमनारायण
की स्तुति करी ॥ २१ ॥

* अत्राद्यायसमाप्तिः क्रिन्दे एतद्रीत्या ॥

भीहरि ने बसिष्ठजी के ऊपर प्रसन्न होकर बयेह वर
दिया उस से इला कन्या ही पुरुषों में श्रेष्ठ सुपुत्र पुत्र
होगया ॥ २२ ॥

हे महाराज ! एक समय वह सुपुत्र कितने एक मन्त्रियों
के साथ घोड़े पर बैठकर शिकार खेलने को वनमें बिचर-
ने लगा ॥ २३ ॥

सुन्दर धनुष और मङ्गल-वालों को हाथ में लेकर कवच
पहिन कर वह वीर भृगों के पीछे दौड़ा हुआ उत्तर दिशा
को चला गया ॥ २४ ॥

वह कुमार मेरु पर्वत के नीचे वनमें गया, जहाँ कि
मगवान् भीरु उमा देवी के साथ रमण करते हुए
विराजते हैं ॥ २५ ॥

हे नृप ! पराये वीर को हनन करने वाले उस सुपुत्र
को उस वनमें प्रवेश करते मात्र वह आश्चर्य हुआ कि
सुपुत्र रङ्गकुमार स्त्री होगया और उसका घोड़ा भी स्त्री
होगया और ऐसाही उसने आपको और घोड़ों को देखा ॥ २६ ॥

ऐसे ही उसके गोकर आकर सब स्त्री होगये और परस्पर
में एक दूसरे को देखकर दुःखिन हुए ॥ २७ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि-हे मगवान् ! वह देश ऐसे गुणवाला
क्यों रहा ? और किसने ऐसा किया, इस प्रश्न को आप
कहिये हम लोगों को बड़ा कौतुक है ॥ २८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विगतं तिमिरमाभासः प्रकाशस्याम्बस्य वाक् तयाभूता
दिशः कुर्वन्तः ॥ २६-३० ॥

तत ऊर्ध्वं वनं तद्वै पुरुषा वज्रय
 सा शानुचरसंयुक्ता विचचार वनीद्वन्द्वम् ॥ ३१ ॥
 अथ तामाश्रमाभ्यासे चरन्ती प्रमदोत्तमाम् ।
 स्त्रीभिः परिवृतां वीक्ष्य चकमे भगवान् बुधः ॥ ३४ ॥
 सा ऽपि तं चकमे सुभूः सोमराजसुतं पतिम् ।
 स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मजम् ॥ ३५ ॥
 एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो नृपः ।
 सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुश्रुम ॥ ३६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभागवतार्थदीपिका ।

प्रसङ्गं रत्यभिनिवेशं स्त्रीप्रसङ्गदर्शनकलुषितमनसः सन्त-
 स्तप्रसङ्गशून्यं नरनारायणाभयं ययुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 • प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमनुवर्तमानि—अनुचरीसंयुक्तेति
 च कथं भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३-३६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमापृष्टो यथावदुपपादयितुं तत्प्रस्तावमाह मुनिः—एकदेशेति
 त्रिभिः । कदाचिदप्यस्तपोनिष्ठाः हरं रुद्रं द्रष्टुं तत्रैवावृत्तस्थे घने
 समुपागमन् जग्मुः, कथंभूताः सन्तः ? भाषा स्वदीप्या दिशो
 विनिमिराः कुर्वन्तस्त्वन्तः विगतं निमिरम् आ समस्तात् भासः
 प्रकाशश्च यासु तथाभूताः कुर्वन्त इति वा ॥ २६ ॥
 अथ तान् तत्र समुपागतानुपीद्विस्त्रोक्त्यास्मिन्ना देवी विचित्रा नम्रा
 मृती अत एव नितरां वीजिता भक्तैः शर्मस्य अङ्काशधु समुत्थाय
 नीचीं नीचीयुक्तं वस्त्रं पर्येधात् धृतवती ॥ ३० ॥
 तथा ऋषयोपि रममाणयोस्तयोर्भवभवान्योः प्रसङ्गं रत्यभि-
 निवेशप्रसङ्गं वीक्ष्यालोक्य तस्माद्गनाश्रित्वास्तस्मिन्पुङ्गवद्वि-
 नरनारायणाभयं जग्मुः ॥ ३१ ॥

तदा भगवान् रुद्रः प्रियाया अश्विकाबाः) पित्रं कर्मिचक्र्या
 एतदाह कथं यः कश्चित्पुमान् एतत्स्थानं प्रविशेत् स श्वापिद्वय-
 दिति ॥ ३२ ॥

ततो रुद्रशापान्तरं तत्स्थानं सर्वे पुरुषा वज्रयन्ति तत्र न
 प्रविशन्तीत्यर्थः । इति प्रसिद्धिं द्योतयति एवं तद्देशस्य स्त्रीत्वा-
 पादकत्वनिमित्तमभिधायाथ सुद्युम्नस्य स्त्रीत्वापत्यन्तरं वृत्तान्त-
 माह—साचेति । सा च पूर्वमपि बोधित मध्ये पुंस्त्वमप्राप्तापि पुनः
 स्त्रीत्वमापन्ना बोधित अनुचरसंयुक्ता अनुचरीभिः संयुक्ता अनु-
 चरी संयुक्तं कथं भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः घनाङ्गं
 घनान्तरात्पुनःपुनर्वान्तरं विचचार ॥ ३३ ॥

ततः स्त्राभमसमीपे चरन्ती तां स्त्रीभिः परिवृतां प्रमदो-
 त्तमामवबोध्य भगवान् बुधः सोमपुत्रः चकमे ॥ ३४ ॥

तथा सा च सुभूः सोमराजसुतमिति चकमे परस्परकामतया

मिद्युनीवभूवतुः स नृधस्तस्यां योपिति पुरूरवसंज्ञकमात्मज-
 मुत्पाद्यामास ॥ ३५ ॥

एवं स्त्रीत्वमापन्नो मनोः पुत्रो नृपः सुद्युम्नः स्वकुलाचार्यं
 वसिष्ठं सस्मार दृष्ट्यो इति शुभ्रम् इत्यनेनोक्तवृत्तान्तस्यास्यत्वं-
 चाकुं निवारयति संस्मृतो वसिष्ठस्तस्य दशामवस्थान्तरा-
 पत्तिं दृष्ट्वा कृपया नितरां पादितः पुनः सुद्युम्नस्य पुंस्त्वमाप-
 न्नात् इत्येवमिति पाठान्तरं तथाप्ययमन्वयः शङ्कर-
 मुपाधावत सस्त्रीयोदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

भीमद्विजबध्वजनीयंकृतपदवर्तनावली ।

भाषा सनेजसा विनिमिराः निरस्ताभ्यकाराः ॥ २६ ॥
 नीचीं वस्त्रं पर्येधात्पुत्रं कृतवती ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 भगवानादित्यन्वयः । कथं ? य एतन्स्थानं प्रविशन्त्य योधि-
 द्भवेदिति वा इत्यनेनात्मवर्जमिति सूचयति ॥ ३२ ॥
 तत्रे तनेव गाम्बत् हि शब्दा हेतौ यतः स्त्रीत्वं स्यादत
 इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 स बुधस्तस्यां स्त्रीत्वमापन्नां सुद्युम्नाख्यायाम् ॥ ३५—३६ ॥

भीमजीवः स्त्रामिकृतकर्मभ्रंशः ।

ऋषयोऽपीति तत्र लीजतमनसोऽन्यत्रापि तदाशङ्क्य नितरां
 तत्प्रसङ्गशून्यं नरनारायणाभयं ययुः ॥ ३१-३२ ॥

भीमद्विजबध्वजनीयंकृतभागवतार्थदीपिका ।

निगतनिमिरक्याभासः प्रत्ययोऽपि यासु ताः ॥ २६—३२ ॥
 प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—साचेति । अनुचरी संयुक्तं
 चकमे भूतपूर्व गत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३-३६ ॥

स तस्यैतां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः ।
 सुद्युम्नस्याशयन्पुंस्त्वमुपाधावत शङ्करम् ॥ ३७ ॥
 तदृष्टस्तस्मै स भगवानृषयः प्रियमावहन् ।
 स्थां च नाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशाम्पते ! ॥ ३८ ॥
 मामं पुमान्म भविता मामं स्त्री तव गोत्रजः ।
 इत्थं व्यवस्थया कामं सुद्युम्नाऽवतु मेदिनाम् ॥ ३९ ॥
 आचार्याऽनुग्रहात्कामं लब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया ।
 पालयामास जगतीं नाऽभ्यनन्दन् स्मृतं प्रजाः ॥ ४० ॥
 तस्योत्कला गया राजन् ! विमलश्च सुतास्त्रयः ।
 दक्षिणापथराजानो बभूवुर्धर्मवत्सलाः ॥ ४१ ॥
 ततः पश्चात्ते काले प्रतिष्ठानर्तितः प्रभुः ।
 पुरुरवस उत्सृज्य गां पुत्राय गतो वनम् ॥ ४२ ॥
 इति श्रीमद्भागवत महापुराणो पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां नवमस्कन्धे इलोपाख्यानं
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिशं शिष्यम् तत्र देशे द्रष्टुं शोभनानि व्रतानि येषां ।
 विगतं निवृत्तं निर्मलम् आभासः इतरप्रकाशश्च वासु तथा
 [ताः कुर्वन्तः सन्तः समुपागमन् जग्मुः ॥ २९—३१ ॥

पूर्वं येऽनुचराः पुमांसः तैः स्त्रीरूपैः संयुक्ता ॥ ३२—३४ ॥

श्रीशुकउवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-एकसमय सनकादिक बड़े व्रत-
 शरीर ऋषि लोग अपने तेज से जगानों में उजेला करते
 [ए महादेव जा का देखने को वहाँ चले गये ॥ २९ ॥

वहाँपर उमादेवी की डाकें समय में अपने भक्तों के गोदमें घिनु
 बल्ल के बैठो रही ऋषियों को देखकर बहुत लजित हुए
 और वहाँ से उठकर जन्दी बल्ल भागा किये ॥ ३० ॥

ऋषिलोग भी उन्हीं के रगण का प्रसन्न देखकर जौट
 और वहाँ से नर नारायण के आभम (बदरीनारायण)
 को चले गये ॥ ३१ ॥

उस समय पर भगवान् श्रीशङ्करने अपनी प्यारी के प्रिय
 करने की इच्छामें ऐसा कह दिया कि-जो इस स्थानमें प्रवेश
 करेगा वह स्त्री होजावेगा ॥ ३२ ॥

उस समय से उस वनको पुरुष लोग वर्जन करते हैं फिर
 वह स्त्री अनुचरों सहित वन वन में विचरती हुई ॥ ३३ ॥

अब एक समय अपने आभम के समीप अन्ध स्त्रियों
 के सहित विचरती हुई उस उत्तम स्त्री को देखकर श्रीमान्
 बुध ने उसके ऊपर इच्छा चलाई ॥ ३४ ॥

सुन्दर भृकुटी वाली उस स्त्री ने भी चन्द्र के पुत्र बुध
 की चाहना करी तब उसमें बुध ने पुरुरवा नामक एक पुत्र
 उत्पन्न किया ॥ ३५ ॥

इस प्रकार मनुवंशी सुद्युम्न राजा स्त्री भाव को प्राप्त
 होगे फिर कुछ दिन में अपने कुशाचार्य वसिष्ठ जी का
 याद किया है राजन् ! ऐसा हमने सुना है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

माशयन्निकृन् ॥ ३७—३९ ॥

नाऽभ्यनन्दन् स्त्रीत्वे लब्ध्वा मासं मासं निलीयावस्था-
 नात् ॥ ४०—४२ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणो नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्येकतभागवतचन्द्रिका ।

स भगवत्, शकुरस्तदुपधावनेन तुष्टस्तस्मै वसिष्ठाय प्रीति-
मावहन् कुर्वन् श्रीं स्वकीयां वाचं "स्थानं यः प्रविशेदेतरस्य वै
योषिद्भवेत्" इत्युक्तां वाचमुतां सत्यां च कुर्वन् हे विशाम्पते । इदं
वक्ष्यमाणमाह तव तपसा तपःप्रभावेनाऽहं सुद्युम्नो मासं पुमान्
भविष्यामि, महात्मा तु मासं योषिद्भविष्यति एवं सत्यावचानं
तपोवचसोरसत्यतेति भावः ॥ ३८ ॥

इत्येवंविधवाक्यवस्थयाऽहं सुद्युम्नः कामं वषेच्छं मेदिनी
पात्रयुत इति ॥ ३६ ॥

तत्रैव एवमाचार्यस्य वसिष्ठस्यानुग्रहात् काममिष्टं पुंस्त्ववस्थया
एकैकमासात्परितन्वत्तत्तया वक्ष्यन्त्या वक्ष्णा जगतीं पाञ्चयामास
नथापि तं सुद्युम्नं प्रजा नाशयन्तद् स्म नाभिनन्दितवन्त्यः
खलु, मासमामं स्त्रीत्वेन खल्लया संखीभावस्थानादिति
भावः ॥ ४० ॥

तस्य राज्ञः सुद्युम्नस्य उत्कलाद्यस्त्रयः सुता बभूवुः ते
च दक्षिणापथराजानः दक्षिणादेशाधीश्वराः समासान्तविधेरनि-
त्यन्वाद्वाजाह इति टजभावः धर्मवत्सजाः धर्मालुकूलवार्त्सव-
युक्ताश्च बभूवुः ॥ ४१ ॥

ततः काञ्चे परिणते सति काञ्चनशाज्जरायां प्राप्ताभामित्यर्थः ।
प्रतिष्ठान्भूतिः प्रतिनिपुत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठानं भूमयडलम्, अधि-
करणे व्युत् तस्याधिपतिः सुद्युम्नः यद्वा प्रतिष्ठानं प्रबागनगरं
नस्याधिपतिः प्रभुर्जितेन्द्रियाभूत्वा पुरुषसे बुधाबुधप्राय स्त-
पुत्राय गां पृथ्वीमुत्सृज्य दत्त्वा वनङ्गतः तपःकर्तुमिति शेषः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्भारवाचस्पत्येकतभागवतचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

दशां स्त्रीत्वलक्षणां आशयन् उपाधावतासेत्त ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मासमिति द्वितीया त्रिंशद्दिनेष्वप्येकस्मिन् दिनेष्वनन्वथा-
त्वं सूचयति "कान्नाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (१३१५) इति सूत्रात् ॥ ३६ ॥

पुंस्त्वलक्षणां कामम् जगतीं राजप्रधानभूमिम् ॥ ४० ॥

दक्षिणापथस्य देशस्य राजानः ॥ ४१ ॥

परिणतः वृद्धः प्रतिष्ठानाकषपुरपतिः गां भूमिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्यां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्येकतभागवतचन्द्रिकायाम्

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे

श्रीमद्भारवाचस्पत्येकतभागवतचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्यां

आशयन् इच्छन् ॥ ३७ ॥

प्रियमावहन् प्रीतिं ददानः ॥ ३८ ॥ ३६ ॥

नाऽशयन्तद् स्त्रीत्वे सति मासं निखीयामस्थानात् ॥ ४० ॥

तस्य सुद्युम्नस्य ॥ ४१ ॥

प्रतिष्ठानस्य पतिरिति तत्रैव तस्य राजधानी गाप्रहरसृज्य
पृथ्वीं दत्त्वा ॥ ४२ ॥

इति सारार्थेर्दशैश्वर्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

नवमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतान्तर्गतप्रदीपः ।

आशयन् इच्छन् ॥ ३७-३८ ॥

तत्र गोत्रजः गोमिषेहवाशीमित्स्त्रायते इति गोत्रं मित्रावरुणो-
ष्टिकं कर्म तज्जः तव कर्मज इत्यर्थः ॥ ३६-४० ॥

दक्षिणापथराजानः दक्षिणापथदेशविशेषाधिपाः ॥ ४१ ॥

प्रतिष्ठानं भूमयडलं तत्पतिः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतान्तर्गतप्रदीपे

प्रथमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

वसिष्ठजी ने अपने यजमान के पुत्र की उस इशा स्त्री
होने) को देखकर कृपा से बहुत पीड़ित हुए और सुद्युम्न
के पुरुष होने की इच्छा भे भव की बार मोक्षानाथ श्री
शंकर से प्रार्थना की ॥ ३७ ॥

हे राजन् ! ने मूर्ध्नि शिवजी वसिष्ठ जी का प्रिय
करने के लिये और अपनी वाणी सत्य करने के लिये यों
बोले ॥ ३८ ॥

महादेवजी बोले, कि-तुमारे गोत्र में उत्पन्न होने वाला
यह सुद्युम्न, एक मास तक पुरुष रहेगा और एक मास
स्त्री होकर रहा करेगा वस इस व्यवस्था से सुद्युम्न पृथिवी
का पावन करे ॥ ३९ ॥

वसिष्ठ जी के अनुग्रह से इस व्यवस्था से पुरुषपने
को प्राप्त होकर वह सुद्युम्न पृथिवी का पावन करता रहा
परन्तु राजा को मास भर स्त्री होना पड़ता रहा इस कारण
भू प्रजा को मानन्द नहीं हुआ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।
 हे राजन् ! इस सुपुत्र के उत्कृष्ट, गव, और विमल
 वे तीन पुत्र हुए, वे तीनों दक्षिणापथ के राजा हुए और
 बड़े धर्मोत्साही हुए ॥ ४१ ॥
 तब कुछ काल के परिणाम होनेपर परम समय प्रति-

ष्ठान का पति पुकरवस के ऊपर पृथिवी को छोड़कर
 को चला गया ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में प्रथम अध्याय
 की, श्रीवृन्दावनस्य भागवताचार्यकृत
 भाषाटीका समाप्ता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

एवं गतेऽथ सुद्युम्ने मनुर्वैवस्वतः सुते ।
 पुत्रकामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः ॥ १ ॥
 ततोऽयजन्मनुर्वैवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् ।
 इक्ष्वाकुपूर्वजान् पुत्राल्लभे स्वसदृशान्दश ॥ २ ॥
 पृषधस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः ।
 पालयामास गा यत्तो रात्र्यां वीरासनव्रतः ॥ ३ ॥
 एकदा प्राविशाद्गोष्ठं शार्दूलो निशि वर्षति ।
 शयाना गात्र उत्थाय भीतास्ता बभ्रमुर्वजे ॥ ४ ॥
 एकां जग्राह बलवान्सा चुक्राश भयातुरा ।
 तस्यास्तत्क्रन्दितं श्रुत्वा पृषधोऽभिसमार ह ॥ ५ ॥
 खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगणा निशि ।
 अजानन्नहनद्वधोः शिरः शार्दूलशङ्कया ॥ ६ ॥
 व्याघ्रोऽपि वृक्षश्रवणो निस्त्रिशाग्राहतस्ततः ।
 निश्चक्राम भृशं भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ॥ ७ ॥
 मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषधः परवीरहा ।
 अद्राक्षीत्स्वहतां बभ्रुं व्युष्टायां निशि दुःखितः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वितीये मनुपुत्राणां द्वावपुत्रौ विरागतः ।

करुणकादिपञ्चानां वंशानाह लघुकामम् ॥ १ ॥

वैवस्वतो मनुः भास्वदेवः ॥ १ ॥

इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तात्पर्यं पुत्रान्द्वेभे ॥ २ ॥

तत्र पृषधस्व वंशो नामवादिनि सहेतुकमाह-पृषधस्त्वित्या-
 दिना कविः कनीयानित्यतः प्राक्तनेन प्रन्येन, कङ्कपाणोः
 सनस्तिष्ठतो जागरणं वीरासनं तदेव व्रतं वस्य यत्तोऽवहितः
 सद् गाः पुञ्जयामास ॥ ३ ॥

शार्दूलां व्याघ्रः ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रलीना उडुगणा यस्मिंस्तस्मिन् समये बभ्रुः कपिखायाः
गोः ॥ ६ ॥गां कामतो नज घानेति व्यापयितुं वृक्षश्रवण इत्याद्यु-
क्तम् ॥ ७ ॥

व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यविरचितभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नोमवंशप्रवृत्तिमभिधाय सुद्युम्ने वने प्रविष्टं सति पुनर्मनोः
 पुत्रार्थं तपःपूर्वा भगवदारुधनं तत्र इक्ष्वाकादिपुत्रसामं तत्पुत्र-
 वीत्रादिपरम्परातत्परिचायि बभ्रु-एवमिति । इत्थं सुते सुद्युम्ने वने

श्रीमद्गीतायाः अष्टाध्यायस्य अष्टमोऽध्यायः ।

गतेऽप्यथ मन्वेवस्वतः पुत्रान् कामयमानः यमुनायां नद्यां तप्तदे शतं समास्युस्तप आकार ॥ १ ॥

ततोऽप्यथ पुत्रार्थं देवं हरिं प्रभुं स्वतस्तं भगवन्तमयजन् आराधितवान् इत्येव भगवतः प्रसादात्स्वनृत्यानिष्वाकुप्रभृतीन् दद्यात् पुत्रान् प्राणैश्चकादयः पूर्वमेव निर्दिष्टाः ॥ २ ॥

तत्र पृथङ्गण्योऽस्मत्तन्वभान्नापनाय तच्छास्त्रं तामदाह— पृथङ्गण्यस्यादिवा करुपात्मानवादित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । मनो- र्थेन स्वतस्तस्य पुत्रः । पृथङ्गण्यं तु शब्दोऽप्येकवाक्यादिभ्यः सन्तत्यभावकृत- वैकल्यवद्यतनायः गुरुणा वसिष्ठेन पित्रा वा गोपालः कृतः गाः पालयति नियुक्तः यत्तः अविहितस्मन् वीरासनमेव व्रतं यस्य तथा- भूतो राट्यां खड्गपाणिः गाः पालयामास व्याघ्रादिभ्यो रत्नम् ॥ ३ ॥

एवं सत्येकदा निशि राट्यां वर्षति सति पञ्चम्ये शार्दूलो व्याघ्रः गांश्च प्राविशत् तदा तं दृष्ट्वा ताः शयाना गाभ्यो भीता उत्थाय व्रजे गांश्च बभ्रुमुः ॥ ४ ॥

तदा बलवान् शार्दूल एकं गां जग्राह सा गृह्णीता गौः आनृग सती चुकोश आक्रन्दितघनी तस्या गोस्तक्रन्दितं निशम्य पृथङ्गः समीपमिवाय ॥ ५ ॥

निशि प्रलीना उडुगणा नक्षत्रगणा यस्मिंस्तस्मिन्समये मेघावृतत्वाद्भस्वरस्य नक्षत्रप्रकाशेनापि वर्जितं समयेऽतएवमजानन् शार्दूलगङ्गुया बभ्रुः कांपलायाः शिरः खड्गनादाय तरसा बलेन अच्छिनत् त्रिच्छेद ॥ ६ ॥

तदा निस्त्रिशः खड्गस्तस्याग्रतः प्रहृग्यावेगात् समीपस्थो व्याघ्रः क्षिप्रकण्ठोभूत्वा नितरां भीतः पार्थ रत्नं समुत्सृजन् ततो गोष्ठात् निष्क्रान्तः ॥ ७ ॥

ततः परभीरहा पृथङ्गो व्याघ्रं व्रतं मन्यमानो निशि व्युष्टाया- मनीयायां सत्यां प्रभाते स्वनं हतां बभ्रुमद्राक्षीत् ततो नितरां दुःखितो बभूव ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजयजुषजतीयं कृतपदपरनावली ।

सुष्टुमे सुते मेवस्वतः आददेवो मनुः ॥ १ ॥
इक्ष्वाकुः पृथङ्गो उपेष्टो येषां ते ह्यसा तान् ॥ २ ॥
मनोः पुत्राणामग्रतः पुत्रो वृषधः गाः पालयामास, कीदृशः ॥
गुरुणा वसिष्ठेन गोपालः कृतः तुशब्देन वृषान् धारयितुं योग्य इति निरुक्त्येति सूचयति, गोरक्षैकनिष्ठया नेत्रे उन्मील्य जाग्रदेव गोवर्जितानं प्रतिष्ठानाङ्गीरासूनवतः ॥ ३ ॥
निशि मेघे वर्षति सति ॥ ४ ॥
सा गौः ॥ ५ ॥
यज्ञे गौः शिरोऽहनत् "बभ्रुर्गौः सौरमेयी च माहेयी गोमत्- त्पिका" इति । गोः शिरच्छेदने को हेतु इति तत्राह-निर्वाणि । निदपि नक्षत्रादिप्रकाशनेन विषेकृद्धानं सुखमिम्यत्राह-प्रक्षी- वेति । मेघच्छायाच्छादितनक्षत्रादिप्रकाशे च सति ॥ ६ ॥

निष्कणाभवगाः क्षिप्रकण्ठो मूलः निस्त्रिशस्य खड्गस्याग्नेय हतः प्रहतः ॥ ७ ॥
निशि व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतायाः अष्टाध्यायस्य अष्टमोऽध्यायः ।

नेनात्यन्तसाम्प्रभवादेव सदसा तत्त्वं निर्णेतुं न शक्य इत्याह-व्याघ्रोऽपीति ॥ ७ ॥
तस्य आनुतापो जात इत्याह-मन्यमान इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतायाः अष्टाध्यायस्य अष्टमोऽध्यायः ।

पृथङ्गो गुरुणा त्यक्तोऽप्यप्य पारं तमत्यजन् ।
लघुकमान्मनोर्षशय्यां च द्वितीयतः ॥
तत्र पृथङ्गस्य वंशो नाऽभूदिति सहेतुकमाह-पृथङ्ग इत्यादिना, खड्गपाणोः सतस्त्रिष्टतो जागरण्यं वीरासनं तदेव व्रतं यस्य सः यत्तः सावधानः ॥ ३-५ ॥
निशि रात्रौ तत्रापि मेघावृतत्वात् प्रलीने नक्षत्रगणो सति अत एवाजानन् व्याघ्रशङ्कया बभ्रुः कपिलाया गोः ॥ ६ ॥
वृकणाभवगाः क्षिप्रकण्ठो यतो निस्त्रिशस्याग्नेयं प्रहितः ॥ ७ ॥
व्युष्टायां प्रभातायां निशि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्केशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुपुत्राणां भिक्ष्वाकुप्रभृतीनां मध्ये पृथङ्गस्य कवेश्चानपत्यस्यैव हरिभजनं मुक्तिं करुपादीनां पञ्चानां वंशांश्चाह-द्वितीयेना- ध्यायेन ॥ १ ॥
इक्ष्वाकुः पृथङ्गो येषां तानिति तद्गुणसम्बन्धान्बुद्धीहिः ॥ २ ॥
गुरुणा वसिष्ठेन वीरस्य आसनं गृहीतायुधस्य सावधान- तयावस्थानविशेषः तदेव व्रतं यस्य सः ॥ ३ ॥
पञ्चमे वर्षति सति शार्दूलो व्याघ्रः ॥ ४ ॥ ५ ॥
प्रलीना मेघराच्छाया उडुगणा यस्मिन् तस्मिन् समये अत एवाजानन् बभ्रुः कपिलायाः गोः शिरः अहनत् ॥ ६ ॥
निस्त्रिशस्य खड्गस्याग्नेयं आहतः इवच्छादितः अत एव वृकणाभवगाः क्षिप्रकण्ठस्ततो निष्क्राम ॥ ७ ॥
व्युष्टायां प्रभातायां खड्गतां बभ्रुमद्राक्षीत् ततो दुःखितोऽ भूत् ॥ ८ ॥

माषा टीका ।

श्रीवैदर्भीवासुदेवाऽयां नमः ।
श्रीशुक उवाच ।
श्रीशुकदेशजी बोले कि-अपने सुत सुष्टुम के इस प्रकार

तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः ।
 न क्षत्रबन्धुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भविताऽमुना ॥ ९ ॥
 एवं शप्तस्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृताञ्जलिः ।
 अधारयद्भूतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियम् ॥ १० ॥
 वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि परेऽमले ।
 एकान्तित्वं गतो भक्त्या सर्वभूतसुहृत्तमः ॥ ११ ॥
 विमुक्तसङ्गः शान्तात्मा संयताक्षोऽपरिग्रहः ।
 यदृच्छ्यापपन्नं कल्पयन्वृत्तिमात्मनः ॥ १२ ॥
 आत्मन्यात्मानमाधाय ज्ञानतृप्तः समाहितः ।
 विचचार महीमेतां जडान्धबधिराकृतिः ॥ १३ ॥
 एवं वृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितम् ।
 तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः ॥ १४ ॥
 कविः कनीयान्विषयेषु निःस्पृहो विसृज्य राज्यं सह बन्धुभिर्वनम् ।
 निवेश्य धितं पुरुषं स्वराक्षिपं विवेश केशोरवयाः परं गतः ॥ १५ ॥
 करुपान्मानवादासन् कारुण्यः क्षत्रजातयः ।
 उत्तरापथगोप्तरो ब्रह्मण्या धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

से जानेपर वैवस्वत मनु पुत्र की कामना से यमुनाजी में सी घरे तक तपकरते हुए ॥ १ ॥

तदनंतर मनुजीने सन्तान के अर्थ प्रभु श्रीहरि का यजन किया तब अपने सहस्र इक्ष्वाकु से आदि लेकर दश पुत्र हुए ॥ २ ॥

पृषन्न नामक मनु पुत्र को वसिष्ठजी ने गायों की रक्षा में नियुक्त किया रहा वह भी रात्रि में धीरासन के व्रत से जागरूक होकर गौओं का पालन करता रहा ॥ ३ ॥

एक समय रात्रि में जब नर्वनता रहा इतने में गोष्ठ में व्याघ्रने प्रवेश किया तबतौ सोती हुई गायें उठ भयभीत होकर उस व्रज (गौओं के घाडे) में इधर उधर भागने लगीं ॥ ४ ॥

किर उन गायों में से उस बली व्याघ्र ने एक गाय पकड़ी और वह रम्भाने लगी, तब उसका शब्द सुनकर पृषन्न दौडा ॥ ५ ॥

मेघ से ढांरे भी लीन होरहे जिस्में एसी गन्धेरी रात में हाथ में खड्ग लेकर अनजान में व्याघ्रके धोख में गौ का शिर हनन करदिया ॥ ६ ॥

उस खड्ग के अग्रभाग में व्याघ्र का भी काल कटगया और वह डर कर मार्ग में रुधिर गिराता हुआ भागा ॥ ७ ॥

शत्रुओं के धीर को मारने वाले पृषन्ने जाना के व्याघ्र मर गया, अपरज प्रातः काल में आप से मरी हुई कपिला गौ को देखकर अति दुःखित हुआ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाशंदीपिका ।

क्षत्रबन्धुरपि त्वं न भविताऽपि तु शूद्रो भवेति ९-१३
 उपयुक्तकरणो दग्धदेहः ॥ १४ ॥

कवेरपि धर्मो नामवदित्यः—कविरिति । बन्धुभिः सह राज्यं विसृज्य ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमहाराजनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नमकामतः प्रमादात् कृतागसमपि पृषन्नं कुलाचार्यो वसिष्ठः शशाप, शापमेवाह—नेति । त्वं क्षत्रबन्धुरपि न भवितासि किन्तु अमुना पापेन कर्मणा केवलं शूद्रो भवेति ॥ ९ ॥

भीमश्लिष्टराजवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं कुरुदद्यात् कलिष्ठेन शतः पृषधः कृताञ्जलिः शापं प्रत्ययुक्तात् तिजग्राह ततो धीरः पृषधो जिनेन्द्रबोधूत्वा मुनीनां प्रियं व्रतं भगवदुपासनात्मकमधारयत् भगवन्तमुपासा- चक्र इत्यर्थः ॥ १० ॥

ततः कतिपयदिनेः सर्वभूतान्तरात्मनि निरस्तनिकिञ्चिद्वेषे पर- स्मिन् ब्रह्मणि एकास्तिर्यं "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः, ज्ञानी एवमेव मे मनसः" इत्यादिश्यामोकात्मप्रबोजन- साक्षात्कारपर्यन्तमित्यारम्भकज्ञाननिष्ठत्वं प्राप्तः सर्वभूतसुहृत् समः सुखदुःखधारिणि शेषः ॥ ११ ॥

विमुक्तपेहिकेषु आमुषिमकेषु च भोगेषु सक्तो वेन सः शास्तः रागादिभिरकलुषित आत्मा मनो यस्य संयतानि नियमितानि ब्रह्मणि इन्द्रियाणि वेन न विद्यन्ते परिग्रहः देहातिरिक्तनन्द- बन्धी यस्य सः यहच्छब्दोपपन्नेन देवाह्लुब्धेनाज्ञादिना आत्मनो देहस्य वृत्तिरूपयन्धारणां कुर्वन् ॥ १२ ॥

आत्मनि परमात्मनि आत्मानं मन आधाय निवेद्य यद्वा आत्मानं प्रत्यगात्मानमाधाय "भोमित्यात्मानं युज्जीत" इति धृत्युक्त- प्रकरणेण तच्छब्दतया तदावत्सत्तादिमन्वेन चानुसन्धायेत्यर्थः । ज्ञानतृप्तः निरतिशयानन्दरूपभगवदुपासनात्मकज्ञानेनैव तृप्तः तदन्वयविययानिस्पृहः समाहितः अप्रकल्प्यः भगवद्भक्तियोगनिष्ठ- जडादीनामाकृतिरिवाकृतिराकारो यस्य सः एतां महीं विञ्चकार ॥ १३ ॥

वाचस्पत्येभ्योर्ध्वं विधुं वृत्तिर्यस्य स तद्वसाने कदा- चिद्धमं प्रविश्य तत्रोत्थितं दानाग्निं दृष्ट्वा तं प्रविश्य तेन दवाग्निनोपभुक्तानि दग्धानि करणानि करणरणादीनि यस्य तादृशो मुनिः पृषधः परं ब्रह्म प्राप प्राप्तवान् ॥ १४ ॥

अथ कवेर्ब्रह्ममाह-कविरित्येकेन । कनीयानिदवाकादीनां सर्वेषा- मवरजः कावर्ध्वेषु शम्भुः, निस्पृहः अत एव राज्यं बन्धुभिः सह गृह्णात् स्वका स्वरोचिषं स्वाभाविकवीलियुक्तम् "माहित्यवर्णं तमसः परस्नात्" इति हि भुनिः । यद्वा स्वप्रकाशं ज्ञानरूपं पुरुषं परमपुरुषं स्वचित्ते निवेद्य चित्तं तस्मिन् स्थिरीकृत्यत्यर्थः । कैशोरनयस्क एव परां गतिमवाप ॥ १५ ॥

अथ करुणस्य वंशमाह-करुणादिनि । कारुणसंज्ञास्त्रयः क्षत्रियाः उत्तरदेशस्य गोप्तरः ब्रह्मण्याः ब्राह्मणेषु साधवः धर्मानु कूळ- वात्सल्यतुक्ताश्चाऽभवन् ॥ १६ ॥

भीमश्लिजयश्चजतीयंकृतपदरत्नावली ।

अकामनः ब्रह्महमनेच्छाभावतोऽपि कृतागमं कृतापराधम् अनुना क्रूरकर्मणा शूद्रो भविता न क्षत्रवन्पुत्रिति वाचापेत्स- न्धयः ॥ ९ ॥

तुशब्देन गुरावनतुमुपाधानित्याह—कृतोऽवगतमेतदित्यत उक्तं—प्रत्ययुक्तादिति । मयाप्रतिग्रहः किं न दद्यादित्यत उक्तं नैगाञ्जलिदिति मुनिप्रियमूर्ध्वरेतस्त्वम् ॥ १० ॥

किं तन्मुनिप्रियं व्रतम् ? इत्यत आह-वासुदेव इति । एकीस्त- र्वादिकं व्रतम् ॥ ११ ॥

संयताक्षः नियमितेन्द्रियः यहच्छब्दयाऽसम्पार्थितागतेन ॥ १२ ॥ १३ ॥

नेन दगाग्निना उपयुक्तकरणः स्त्रीकृतदेहः दग्धदेह इत्यर्थः १० करणं साधकतमं शरीरेन्द्रिययोरपीति ॥ १४ ॥

उक्तमथ विदुग्नाति-कविरिति । यदा शापं प्राप तदा विष- येषु निःस्पृहः कविज्ञानी अयं पृषधः बन्धुभिस्सह सक्तं विस्तुज्ज- वनं विंश श्वरोचिषं स्वयंप्रकाशं पुरुषं चित्ते निवेद्य कैशोर- वया अल्पवयाः तत्प्रसादेन परकृत इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

मानवात् मनुपुत्रात्करुणात् कारुणा इत्येवं प्रसिद्धा भिन्न- क्षित्यन्वयः । क्षत्रजातय इत्यनेन गोपाक्षत्वादिज्ञास्यतरं नासाः किन्तु तज्जातय एव इति सूचयति ॥ १६ ॥

भीमश्लिषगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र तस्य स्वल्पपार्याप्तत्वाहंस्वापि पातित्वे गोदवा- मात्रगुरोः शाप एव कारणात्म्याह-नमिति त्रिकम् ॥ ६ ॥

तथापि तस्य सौशील्यमेवानुवृत्तमित्याह-एवमिति ॥ १०—१३ ॥ वासुदेवभक्तत्वाच्छूद्रत्वेऽपि मुक्तिमाह—एवं वृत्त इति ॥ १४—१६ ॥

भीमश्लिषनाथचक्रवर्तिनृत्नपारार्थदर्शिनी ।

अकामनो अनिच्छानोपि कृतापराधमं ज्ञापयन्तु रूपया प्राय- क्षित्तमुपदिदेश अतिकोपेन विचारपगमादिति भावः । यतः कुला- चार्यः कुलपौराहित्यस्य भयोदुल्लावात् "कथं निगह्नीं तु करोम्यधी- श्वराः पौराधसं हृष्यति येन तुमनिः" इति चिन्वरूपोक्तेः । शापमाह, क्षत्रवन्धुरपि त्वं न भविता अपि नू शूद्र एव ॥ ९ ॥

कृताञ्जलिः सन् शापं महाप्रसादमिष प्रत्ययुक्तादिति गुरु- भक्तिक्षमणं न तु त्वमपरामृश्य मह्य किमिति वृथा शपसि इति प्रत्युवाचेति भावः । तेन पारंपरिकोऽपि गुरो भक्तिमान् निष्प्र- त्यूहं निरुत्तरतीति प्राकरयिकः सिद्धातो घोतितः मुनिप्रियव्रतं ब्रह्मचर्यम् ॥ १०—१२ ॥

आत्मनि मनाभि आत्मानं भगवन्तं ज्ञाने तृप्तः किन्तु भक्तवितृत् इति भावः ॥ १३ ॥

उपयुक्तकरणो दग्धदेहः परं ब्रह्म धीकृष्याम् ॥ १४ ॥ कवेरपि वंशो नामवादित्याह-कविरिति । बन्धुभिस्सहित- मेष राज्यं विस्तुज्य वने विवेश ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमश्लिषकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अकामतोऽसङ्कल्पतोऽज्ञानात् कृतागमपि त्वममुना वापेन क्षत्रवन्धुर्न भविता किन्तु शूद्रो भविता भविष्यतीति वाचाप ॥ ६ ॥

धृष्टाङ्गाष्टमभूत्क्षत्रं ब्रह्मभूयं गतं क्षितौ ।
 (१) नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्तनो वसुः ॥ १७ ॥
 वसोः प्रतीकस्तपुत्र औघनानोघवत्पिता ।
 कन्या चोघवती नाम सुदर्शन उवाह ताम् ॥ १८ ॥
 चित्रसनो नरिष्यन्ताइक्षस्तस्य सुतोऽ भवत् ।
 तस्य मीढ्वांस्ततः कूर्च इन्द्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १९ ॥
 वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात्तस्य सत्यश्रवा अभूत् ।
 उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽ भवत् ॥ २० ॥
 ततोऽग्निवेशो भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः ।
 कानीन इति विख्यातो जातुकर्णो महानृपिः ॥ २१ ॥
 ततो ब्रह्मकुलं जातमाग्निवेश्यायनं नृप ! ।
 नरिष्यन्तान्वयः प्रोक्तो द्विष्टवंशमतःपुश्रु ॥ २२ ॥

भीमच्छुक्रदंष्ट्रकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

नोम्रस्यै शुक्राणां शूद्रतां नीतस्वापि हरिभक्त्या मुक्तिमाह-
 एवमिति पञ्चमिः ॥ १०—१३ ॥

तेनोप्युक्तं मन्त्रितं दग्धमित्यर्थः । करणं शरीरं बन्ध सः
 परं ब्रह्म वासुदेवं भगवन्तं प्राप ॥ १४ ॥

बन्धुमिः सह राजवं विसृज्य स्वरोच्यं स्वप्रकाशं पुरुषं
 विन्दे निवेश्य यने विवेश तत्र पुरुषाराधनेन परं पुरुषमेव गतः
 प्राप्तः ॥ १५ ॥

उत्तरापथगोप्तार उत्तरापथदेशपालकाः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मनजान में अपराध होने वाले पृथग्र को कुलाचार
 षष्टिजी ने शाप दिया कि-तू क्षत्रियाधम भी नहीं किंतु
 शूद्र होजा ॥ ६ ॥

शुक्रने ऐसा जब शाप दिया तब हाथ जोड़कर प्रहस्य
 किया और फिर धीरने ऊर्ध्वरेता होकर मुनिजनों के प्रिय
 ब्रह्मचर्यव्रत को धारण किया ॥ १० ॥

वह सर्व भूतों का अनिसुहृद् होकर परात्पर अमल
 सर्वात्मा भगवान् भीवासुदेव के विषय में भक्ति करके एका-
 न्तमात्र को प्राप्त होगया ॥ ११ ॥

सर्वसङ्गोंका परित्यागकर, शास्ताक्षितवाजा जितेन्द्रिय होकर
 सर्व परिग्रहको छोड़कर हरि की इच्छासे प्राप्तपदार्थों से अपनी
 वृत्ति को चलाता हुआ ॥ १२ ॥

परमात्मामें मनको लगा कर ज्ञानसे मृत और समाहित
 होकर जड़ बन्ध धरि सर्रीका इस पृथिवीपर विचरता
 हुआ ॥ १३ ॥

इस प्रकार की मुक्तिवाजा पृथग्र एकवार वनमें गया
 और वहां खगीहूद् देवाग्नि को देखकर उसी से देहको
 दग्धकर वह मनमर्शीब्रह्मको प्राप्त होगया ॥ १४ ॥

कनिष्ठ भ्रान्त कथिने भी धियर्षो से स्पृहा को दटा कर
 नशुभ्रों सहितराज्य को छोड़कर अपने चित्तमें स्वयं उपांति
 परम पुरुष को धारण कर किशोर अवस्था हीमें वन में
 प्रवेश किया और पर ब्रह्म को प्राप्तहो गया ॥ १५ ॥

और मनुजी के करुण पुत्र से करुण नामक क्षत्रिय
 जानि पांडे, उत्तरा पथके राजा लोग बड़े ब्रह्मयव और
 धर्मवत्सल हुए ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकुलभाषार्थदीपिका । १

ब्रह्मभूयं ब्राह्मण्यत्वं नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिस्तनो भूत-
 ज्योतिस्तनो वसुः ॥ १७ ॥

औघवनः पिता तपुत्रोऽवोघवानेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवं त्रिमिः श्लोकेः करुणधृष्टनृगाणां वंशा उक्ताः, नरि-
 ष्यन्तस्य वंशमाह—चित्रसेन इति सार्द्धेस्त्रिमिः । तत्र इत्या-
 दिव्येन्द्राधिक्यं व्यासमान्तर्यं तत्र इत्यादि पदं व्याख्येयम् । यत्र
 तु न्यूनत्वं तत्र पूर्वस्य परस्य वा अनुपप्लादिमिथ्याव्येयम्
 ॥ १९—२० ॥

(१) नमपुत्रोऽभिबलवान् स्वातिभूषोऽभवद्वसुः ॥ इति विज० ॥

नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः ।

(१) भलन्दनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलन्दनात् ॥ २३ ॥

वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमतिं विदुः ।

खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चक्षुषो ऽथ विविंशतिः ॥ २४ ॥

अध्याये वक्ष्यते तस्य नामागस्य सुतो हलन्दनः हलन्दनाहसप्रीतिः

अग्निवेश्य एव कानीन इति जातूकण्यं इति च विख्यातः ॥ २१ ॥ २२ ॥

दिष्टस्य पुत्रो नामागो वक्ष्यमाणनाभागादस्य इति भ्रान्ति-
व्युत्पत्त्याद्यर्थमनुवादमाह ॥ २३—२५ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अग्निवेश्य वंशं तद्वृत्तं चाह—भृष्टादित्येन । भृष्टान्मानवात् धार्ष्टि-
संज्ञं तत्र क्षत्रजात्याभयागि कानिचिदपत्यानि अभूवन्निवृत्तः । तत्र
अथं तिनौ ब्रह्मभूयं गतं ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयमपहतपाप्मत्वादि-
गुणाद्यकर्मरूपिणः “ब्राह्मणं जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः” (७।४।५) इति हि
शास्त्रीरक्तं सूत्रं तद्गतमस्मिन् लोके परब्रह्मोपासनया तद्भावं प्रापे-
त्यर्थः अथ नृगस्य वंशमाह—नृगस्येति । नृगस्य मानवस्य वंश्यः
वंशे मन्वस्तावत्सुमतिस्ततः सुमतेः भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

वसोः प्रतीकस्तस्य प्रतीकस्य पुत्र ओघवान् ओघवान् पिता यस्य
सोऽप्योघवानिव ओघवतः कन्या बुद्धिता ओघवतीति प्रसिद्धा
तामोघवतीं सुदशान् उवाह उपमेयं ॥ १८ ॥

अथ नरिष्यन्तस्य वंशमाह—चित्रसेन इति । नरिष्यन्तान्मानवात्
चित्रसेनस्तस्य चित्रसेनस्य ऋत्तसंज्ञः सुतोऽभवत् तस्य ऋत्तस्य
मीडुन् ततो मोदुवः कूर्बस्तत्सुतः कूर्बस्य सुतः इन्द्रसेनः ॥ १९ ॥

इन्द्रसेनात् वीतिहासां ऽभवत् तस्य वीतिहासस्य सुतः सत्य-
श्रवाः अभवत् तस्य सत्यभवसः सुतः उरुधवाः ततः
उरुधवसो देवदत्तस्सुतोऽभवत् ॥ २० ॥

देवदत्तस्य तु भगवानग्निः स्वयमेव पुत्रतां प्राप्तः सच
कानान इति अभिज्ञः महासुपिरभूत् तस्यैव नामान्नरं जातू
कण्यं इति हाग्निवेश्य इति च ॥ २१ ॥

तनाऽग्निवेश्यजा रूकण्यपरनामधेयात् कानीनात् हे नृप !
आग्निवेश्यायनमाग्निवेश्यगोत्रम् एतत्कुलमित्येवंनिधव्यनहार-
निपथं ब्राह्मणकुलं जानं ब्रह्मानुवादपूर्वकं वर्तिष्यमाणकथनं प्रति
जानीते, एवं नरिष्यन्त गादिष्येपां तपुष्पादीनां ते प्रोक्ताः अथ
दिष्टस्य मानवस्य वंशं शृणु कथयतो मत्त इति शेषः ॥ २२ ॥

दिष्टस्य पुत्रो नामागः स चायं नामागः कर्मणा कृषि-
गोरक्षनागिज्यादिकर्मणा वैश्यतां प्राप्तः, कर्मणा वैश्यतां गत
इत्यनेन पूर्वोक्ते शमदमादिकर्मणोश्च विप्रत्वादिजात्याभयत्वमिति
सूचितम् । मनुष्योपानामागाहवमन्वो नामागस्तस्य वंशभृत्ये

(१) हलन्दन इति धीर० । (२) खनित्र इति धीर० ।

अध्याये वक्ष्यते तस्य नामागस्य सुतो हलन्दनः हलन्दनाहसप्रीतिः
सुतोऽभवत् ॥ २३ ॥

वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुः तत्सुतः प्रांशोः सुतः प्रमितिः
हे विभो ! प्रमिनेः खनित्रः तस्मात्खनित्राच्चक्षुषः अथ चक्षु-
षाद्विंशतिरभूत् ॥ २४ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भृष्टान्मनुपुत्रात् नाम्ना धार्ष्टि क्षत्रमभूत् तद्वृत्तमाह—ब्रह्म-
भूयमिति । ब्रह्मत्वं भोग्रियत्वं गतमित्यर्थः । नभस्य मनुपुत्रस्य पुत्रः
स्वातिमूखः तस्य पुत्रः नाम्ना वसुरभवत् ॥ १७ ॥

तत्पुत्रः प्रतीकपुत्रः ओघवान् ओघवतस्तस्य सहोदर्योघवती
कन्या चाभवत् सुदशानो नाम राजा ॥ १८ ॥

नरिष्यन्तान्मनुपुत्राच्चित्रसेननामा सुतोऽभूत्तस्य विप्रसेनस्य
दक्षः ॥ १९—२० ॥

अग्निजातूकण्यं इति नाम ॥ २१ ॥

ततो जातूकण्योऽङ्गकुलं जानं नदेवाग्निवेश्यायनमिति नाम्ना-
न्तरगा प्रामयं इक्ष्वाकुप्रभृतीनां चतुर्थं दिष्टवंशम् ॥ २२ ॥

अन्यः अन्यजातीयः कथं वाग्निज्यादिकर्मणा वैश्यत्वं गतः
दिष्टपुत्रो य इति कंचित्पठन्ति वक्ष्यमाणान् इत्य इति वा
॥ २३—२४—२५ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं वंशः पुत्रः नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिः ततो
भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

ओघवतः पितेति तत्पुत्रोऽप्योऽघवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ २० ॥

अग्निवेश्य एव कानीन इति जातूकण्यं इति च
ख्यातः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अन्य इति भ्रान्तिवारणार्थं वक्ष्यमाणनाभागादिति
इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वं गतं प्राप्तं वंशः पुत्रः सुमतिः ततः
सुमतेः भूतज्योतिर्जातस्ततो वसुः ॥ १७ ॥

विविंशतिसुतो^(१) रम्भः खनिनेत्रो ऽस्य धार्मिकः ।
 करन्धमो महाराज ! तस्यासीदात्मजो नृप ! ॥ २५ ॥
 तस्यावीक्षित्सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् ।
 संवर्तो ऽयाजयद्यं वै महायोग्यङ्गिरः सुतः ॥ २६ ॥
 मरुत्तस्य यथा यज्ञो न तथा ऽन्यस्य कश्चन ।
 सर्वं हिरण्यमयं त्वासीद्यत्किञ्चिञ्चा ऽस्य शोभनम् ॥ २७ ॥
 अमाद्यादन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।
 मरुतः परिवेष्टारो विश्वेदेवाः सभासदः ॥ २८ ॥
 मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्वाज्यवर्द्धनः ।
 सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः ॥ २९ ॥
 तत्सुतः केवलस्तस्माद्बन्धुमान्वेगवांस्ततः ।
 बन्धुस्तस्याभ्ययस्य तृणाविन्दुर्महीपतिः ॥ ३० ॥
 तं भेजे ऽलम्बुषा देवी भजनीयगुणालयम् ।
 वराप्सरा यतः पुत्राः कन्या चेद्विडा ऽभवत् ॥ ३१ ॥

भीमच्छुक्रवेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

भोगवतिपता भोगवतः पुत्रोऽप्योघवान् ॥ १८ ॥

त्रिभिः श्रेयोर्कर्मनुपुत्राणां करुणभृष्टनृगाणां वंशानुत्त्वाऽप्य-
 नरिष्यन्तस्य दिष्टस्य च मनुपुत्रस्य वंशमाह—चित्रसेन इत्या-
 दिना ॥ १९—२० ॥

नतस्तस्य देवदत्तस्य स्वयमग्निभोगवान् अग्निवेद्यसंज्ञः
 सुतो ऽभूत् स अग्निवेद्य एव महानृपिः कानीन इति जातृ-
 कथयं इति च विख्यातः ॥ २१ २२ ॥

दिष्टपुत्रो नाभागो ऽभूत् स च वक्ष्यमाणाभामागाहन्यः
 कर्मणा कृषिवाग्निज्यादिना ॥ २३—२५ ॥

भाषाटीका

भृष्टमे धाष्टं नामक सूत्रिय वंश भया जोकि पृथिवी
 में ब्रह्मभाव को प्राप्त होगया। और नृग का पुत्र सुमति
 के भूतज्योति उन के वसु हुए ॥ १७ ॥

वसु के प्रतीक उनके भोगवान् और भोगवत के पुत्र
 फिर भोगवान् हुए और कन्या भोगवती हुई जिस्को
 सुदर्शन ने व्याही ॥ १८ ॥

अब नरिष्यन्त का वंश कहते हैं, कि-मनु पुत्र नरि-
 ष्यन्त के चित्रसेन हुए उनके दत्त पुत्र हुए उनके मीढ्वान्
 उनके कृष्ण उनके पुत्र इन्द्रमेन हुए ॥ १९ ॥

इन्द्रमेन के वीरिहोत्र हुए उनके सख्यभवा उनके उक-
 भवा उनके देवदत्त हुए ॥ २० ॥

तिन देवदत्तसे भगवान् अग्नि आप ही खरं अग्निदेव
 नाम से प्रसिद्ध पुत्र हुए, और वहीं कानीन इस नाम
 से और जातृकथयं इस नाम से भी विख्यात एक महान्
 शूरपि हुए ॥ २१ ॥

हे नृप ! तिन से अग्निवेद्यायन नाम से प्रसिद्ध ब्रह्म-
 वंश हुआ, यह हमने नरिष्यन्त का वंश कहा। अब दिष्ट
 का वंश सुनो ॥ २२ ॥

दिष्ट के पुत्र नाभाग हुए वे दूसरे नामाग हैं वे कर्म
 से वैश्य हांगये, उनके पुत्र मलन्दन मये मलन्दन के वत्स-
 प्रीति मये ॥ २३ ॥

नत्सप्रीति के पुत्र प्रांशु उनके प्रमति उनके चाक्षुष
 उनके विविंशति हुए ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रीमिहृतभावाथेदीपिका ।

आङ्गिरसः सुतो महायोगी संवर्तो यमवाजयत्स मरुतः ॥ २६ ॥
 अस्य चत्किञ्चित्प्रादिकमस्ति तच्च सर्वं हिरण्यमयं शोभन-
 मासीत् ॥ २७ ॥

अमाद्यादृष्यत् ॥ २८—३० ॥

यस्यामुत्पादवामास विश्रवा धनदं सुतम् ।

प्रादाय विद्यां परमामृषिर्योगेश्वरात्पितुः ॥ ३१ ॥

अथरस्मिन्कृतमावाधेदीपिका ।

यतो यस्यां तृणाविन्दोः पुत्रा अभवन् ॥ ३१-३२ ॥

भीमद्भिररस्मिन्कृतमावाधेदीपिका ।

विशिशतेः पुत्रो दम्भः अस्य दम्भस्य पुत्रः खनिनेत्रः स च धार्मिकः तस्य दम्भः तस्य दम्भस्यात्मजः करम्भमावधो महाराज आसीत् हे नृप ॥ २५ ॥

तस्य करम्भस्य सुतो ऽविशित् तत्पुत्रं वदन् तं विशि-
नष्टि-वस्याविशितः पुत्रो मरुताव्यः चक्रवर्ती कृत्स्नभूमण्डल-
रूपं चक्रं यस्य यथा वर्तते स चक्रवर्ती तादृशो बभूव
मरुतं विशिषन् संप्रदेया तद्दृष्टमाह-सम्पत् इति । यं मरुत-
मद्भिरसः सुतो महायोगी संवर्षः अवाजवत् ॥ २६ ॥

मरुतस्य यज्ञो यथा यादृशः तथा तादृशः कश्चिद्व्यस्ये
यज्ञो भुवि न-केनचित्कृत इत्यर्थः । मरुतस्य यज्ञमेव विशि-
नष्टि, अतिक्रियन्तोपकरणादिकं तत्सर्वं तत्कृतयज्ञे हि शोभनं
हिरण्यममं सुवर्णमयमेवासीत् ॥ २७ ॥

तथा तस्मिन्कृत इन्द्रः सोमेन रथेनाऽमाद्यत् महृष्यत्
तथा द्विजातयोः ब्राह्मणाश्च दक्षिणाभिरमाद्यन् किञ्च तत्र यज्ञे
मरुतः परिवेष्टारः भोजनपात्रेष्वज्जादीनां प्रदातारः समासां
सीदन्त्युपविशन्तीति समासद्ः सङ्घाः विश्वेदेवः ॥ २८ ॥

मरुतस्य पुत्रो दम्भः तस्य पुत्रो राजवर्जनाव्यः समभवत्
तस्य राजवर्जनस्य सुतः सुभृतिः जज्ञ बभूव तस्य नर
इति प्रसिद्धः सुतः तस्यैव नामान्तरं सौधनेव इति तत्सुतः
सौधनेयसुतः केवलः तस्मात्केवलाद्भिन्दुमान् जज्ञे इत्यनुपङ्गः
नतो बिन्दुमतो वेगवान् तस्य वेगवतः बिन्दुः पुत्रोऽभवत् तत्पुत्रं
दशेयन् तं विशिनष्टि, यस्य बिन्दोस्तृणाविन्दुरिति प्रसिद्धो
महीपतिः पुत्रो बभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥

मजनीयाः समाभवयोपयुक्ता गुण्या यस्य तं तृणाविन्दुम्
अपसरः भेष्टा देवस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनी मण्डभुवा भेजे अन्ववर्षत-
यतः तस्यामण्डभुवायां तृणाविन्दोः पुत्रा अभवन् इत्यविद्याव्या
कम्पा आऽभवत् ॥ ३१ ॥

कम्पां विशिषन् तस्याः सुत्ताह-वस्यामिषाविद्यायां
विभवाः धनदं कुवेरं सुतमुत्पादवामास स धनदस्तृणाविन्दुर्बो
योगेश्वरात्पितुर्विभवसो बिन्दोर्बो ऋषेः सकाशात्परमां
विद्यामवाप अन्तर्जानविद्यां ब्राह्मविद्यां वावापेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य करम्भस्य पुत्रं अविशित् वस्याविशितो मरुतः
सुतः मरुतं विशिनष्टि-संवर्षं इति । कौसो संवर्षः ? इति
तत्राह-महायोगीति ॥ २६ ॥

संवर्षो नामऋषिः कीदृशं ब्रह्मकारयत् ? येन महायोगित्वं
सम्भाव्यत इत्यतस्तं ब्रह्मं विशिनष्टि-मरुतस्येति । अनेन मरुत-
स्यापि महायोगित्वं अनाराव्यानुग्रहपात्रत्वं सूचितम् ॥ २७ ॥

द्विजातयो दक्षिणाभिरमाद्यन् संदृष्टा इत्यन्वयः मरुतो देवाः
“ ऋभवोऽमराश्च मरुतो वृन्दारकाधिनिरंजराः ” इत्यभिधानं विश्वे-
देवा इति विशेषणद्वारावधो वा परिवेष्टारः भोक्तृणामपेक्षितान्ध-
सादिनिक्षेप्तारः समासां सीदन्त्युपसंवितीति समासद्ः प्रत्यक्षं
समासामुपविश्य सर्वे विश्वारवन्त इत्यर्थः ॥ २८-३० ॥

मण्डभुवानाम वराप्सरसां तृणाविन्दुं भेजे ॥ ३१ ॥

कीदृशी इत्यिच्छेति तां विशिनष्टि, वस्यामिति । योगेश्वरो विश्रवा
ऋषिश्च इत्यविद्यायाः पितृस्तृणाविन्दोः परमां विद्यां प्रदाय
तामुद्गाह यस्यामण्डविद्यायां धनाधिपं वैभवयन्मुत्पादवामासे-
त्यन्वयः ॥ ३२-३४ ॥

भीमद्भिरनाथकवर्तिकृतसाराधेर्दिनी ।

अस्य यत् किञ्च किञ्चित् पात्राऽदिकमस्ति आसीत् तत्
सर्वं हिरण्यममं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥

द्विजातयो विप्रा अपि अमाद्यन् महृष्यन् ॥ २८-३० ॥

यतः यस्यां तृणाविन्दोः पुत्रा विद्याकाद्याः ॥ ३१ ॥

पितुः सकाशात् विद्यां प्रादाव प्राण्य ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यं मरुतम् ॥ २६ ॥

मरुतस्य यथा ब्रह्मस्तथा तादृशः कश्चन अपि यज्ञः अस्यैव
यजमानस्य नासीत् अस्य यज्ञस्य सर्वान्ध अतिक्रियदपि पात्रा-
दिकं तत्र सर्वं हिरण्यममं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥

इन्द्रः सोमेन अमाद्यत् महृष्यत् द्विजातयो विप्राः दक्षि-
णाभिः अमाद्यन् परिवेष्टारः भोजनविदातारः समासद्ः
सङ्घाः ॥ २८ ॥ ३० ॥

तं तृणाविन्दुम् मण्डभुवा भेजे अमजत् यतो यस्यां तृणाविन्दोः
पुत्रा विद्याकाद्यस्यो वक्ष्यमाणाः अभवन् इत्यविद्या कम्पा
आऽभवत् ॥ ३१ ॥

य धनदः ऋषेः विभवसः सकाशात्प्रियामवाप ॥ ३२ ॥

विशालः शून्यबन्धुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः ।
 विशालो वंशकृद्राजा वैशालीं निर्मेमे पुगीम् ॥ ३३ ॥
 हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः ।
 तत्पुत्रात्संयमादासीत्कृशाश्वः सहदेवजः ॥ ३४ ॥
 कृशाश्वात्सोमदत्ताभूद्योऽश्वमेधैरिडस्पतिम् ।
 इष्ट्वा पुरुषमापाद्यां गतिं योगेश्वराश्रितः ॥ ३५ ॥
 सौमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः ।
 एते वैशालभूपालास्तृणविन्दार्यशोघराः ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
 संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

विशालि के सुत रम्य हुए तिनके बड़े धार्मिक ज्ञानि
नेत्र हुए हैं महाराज ! उन ज्ञानिनेत्र के करण्यम राजा पुत्र
हुए ॥ ३३ ॥

निम करण्यम के वीक्षित पुत्र हुए उनके मरुत भये
जिन को महा योगी आङ्गिर के पुत्र सम्बत्त ने यज्ञ
कराया ॥ ३४ ॥

राजा मरुत का जैसा यज्ञ भया ऐसा किसी का नहीं
मथा, क्योंकि ? इनके यज्ञमें जो कुछ पात्रादिक रहे सो
सब सुवर्ण के हुए और यज्ञे शोभा वाले हुए ॥ ३५ ॥

• उम यज्ञ में इन्द्र सोमपान से मत्त होगये, और
खिजाति लोग दक्षिणों से सन्तुष्ट भये, तथा मरुत देवता, परोम
ने वाले, विश्वदेवा, और सभामद्, ये सबही हर्ष को प्राप्त
हुए ॥ ३६ ॥

मरुत के पुत्र वम हुए, उनके राज्यवर्द्धन हुए, उनके
सुधृति हुए, और सुधृति के पुत्र नरनाम से प्रसिद्ध
हुए ॥ ३७ ॥

नर के पुत्र केवल, उनके बन्धुमान् उनके वेगमान् उन
के बन्धु हुए, जिन बन्धु के तृणविन्दु महीपति उत्पन्न
हुए, ॥ ३८ ॥

बड़ी कान्ति वाली अलम्बुषा नामक अप्सरा ने पत्नी होकर
उन तृणविन्दु का सेवन किया, जिस अलम्बुषा में पुत्र
भी हुए, और एक इडविडा नाम की कन्या भी हुई ॥ ३९ ॥

उस इडविडा में विश्वा रूपिने अपने पिता योगेश्वर
से परम विद्या का ग्रहण कर कुबेर को उत्पन्न किया ॥ ४० ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तानिषाऽऽह—विशाल इति । तस्य तृणविन्दोः सुताः ॥ ३३ ॥
सहदेवजः देवजेन सहितः पाठान्तरे नामाग्यत्वमात्रमर्थस्तु
न एव ॥ ३४-३५ ॥

वैशालभूपाला विशालन्याऽश्वमे जाताः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीषरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तृणविन्दोः सुताभिर्दिशति । विशाल इति । तत्र विशालाख्यो राजा
वंशवर्द्धनो वैशालीं पुगीं निर्मेमे ॥ ३३ ॥

तस्यविशालस्य सुतो हेमचन्द्रः तस्य हेमचन्द्रस्यात्मजो
धूम्राक्षः तस्मिन् धूम्राक्षस्य सुतस्तु सहदेवः सहदेवस्य पुत्रस्तु
कृशाश्वः ॥ ३४ ॥

कृशाश्वात्सोमदत्तः पुत्रोऽभवत् तस्य वृत्तमाह—यः सोम-
दत्तोऽश्वमेधैरिडस्पतिम् इडाज्ञोमाग्यं परमपुरुषम् इत्वा पृथिवीं
तदपक्षद्विनजगत्पनिमिति वा पारस्करादित्वात्साधुः आराध्य
योगेश्वरैः प्रार्थनीयां गतिमवाप्त मुक्तोऽभवदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सोमदत्तात्सुमतिः उद्भवत् तस्मिन् सुमतिस्तुतो जनमेजयः
य एते उक्ता वैशालभूपाला विशालाख्ये जाताः तृणविन्दोः
कृतस्यस्य यशोधराः कानिषर्द्धनाः एते वैशालभूपाला इत्य-
नेन तद्वंशजा अन्येपि अगमयाः सम्भीत्यभिप्रेतम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजवधजनीयंकृतपदरत्नावली ।
 इन्द्रपतिर्द्विजवधमिन्द्र वाकपतिर्वा ॥ ३५ ॥
 विशालभ्राताः विशालवंशं जाना भूपाखाः ॥ ३६ ॥
 इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे
 विजवधजनीयंकृतपदरत्नावली
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।
 इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे
 भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भ्रमं
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंद्शिनी ।
 तस्य तृणविन्दोः सुतः ॥ ३३—३६ ॥
 इति साराथंद्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
 द्वितीयो नवमस्थाभूत् सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 तस्य विशालस्य हेमचन्द्रः सुतः तस्य हेमचन्द्रस्य आत्मजः
 धूम्राक्षः तत्पुत्रात् धूम्राक्षपुत्रात्संयमात् देवजेन भ्रात्रा
 सहितः कृशाश्वः आसीत् ॥ ३४ ॥

यः सोमदत्तः इन्द्रपतिं पुरुषामिन्द्रा मग्नां गतिं मुक्ति-
 माप ॥ ३५ ॥
 विशालभूपाखाः विशालवंशजाः भूमिपाः ॥ ३६ ॥
 इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे,
 भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

हैं अक्षमुषा में तृणविन्दु के तीन पुत्र हुए विशाल,
 शुभ्रवधु, और धूमकेतु । इनमें से बंधुबन्धाने वाले विशाल
 ने वैशाली पुरी निर्माण करी, ॥ ३३ ॥

उन वैशाल के हेमचन्द्र हुए तिनके, ध्रमाक्ष हुए, तिन
 के पुत्र संयम हुए तिन से कृशाश्व हुए और सहदेवज
 हुए ॥ ३४ ॥

कृशाश्व से सोमदत्त हुए जोकि-अश्वमेधों से इन्द्रपति
 पुरुष का वजन करके, योगेश्वर का आश्रित होकर
 उत्तम गति को प्राप्त हुआ ॥ ३५ ॥

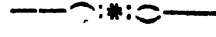
सोमदत्त के सुमति हुए, तिनके जनमेजय हुए ये तृण-
 विन्दु के यद्य को धारण करने वाले विशाल बंधी भूपाख
 हुए ॥ ३६ ॥

इति भीमङ्गावत नवमस्कन्ध में द्वितीय अध्याय की
 भीमच्छुकदेवस्य पं० भागवताचार्यकृत
 भाषा टीका समाप्त ॥ २ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः स बभूव ह ।
यो वा अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयमह ऊचिवान् ॥ १ ॥
सुकन्या नाम तस्यासीत्कन्या कमललोचना ।
तथा सार्द्धं वनगतो ह्यगमच्छ्यवनाश्रमम् ॥ २ ॥
सा सखीभिः परिवृता विचिन्वत्यङ्घ्रिगान्वने ।
वल्मीकरन्ध्रे ददृशे खद्योते इव ज्योतिषी ॥ ३ ॥
ते दैवचोदिता बाला ज्योतिषी कण्टकेन वै ।
अविद्व्यन्मुग्धभावेन सुस्रानासृक्तो बहु ॥ ४ ॥
शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत्सैनिकानां च तत्क्षणात् ।
राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान्विस्मितोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥
अप्यभद्रं न युष्माभिर्भर्गवस्य विचेष्टितम् ।
व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणम् ॥ ६ ॥
सुकन्या प्राह पितरं भीता किञ्चित्कृतं मया ।
द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या निर्भिन्ने कण्टकेन वै ॥ ७ ॥
दुहितुस्तद्वचः श्रुत्वा शर्यातिर्जातिसाध्वसः ।
मुनिं प्रसादयामास वल्मीकान्तर्हितं शनैः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

तृतीये मनुपुत्रस्य शर्यातेः कीर्त्यन्ते ऽन्वयः ॥

अत्र सौकर्यमाख्यानं देवतं च महाऽऽकृतम् ॥ १ ॥

ब्रह्मिष्ठो वेदार्थतत्त्वज्ञः तद्देवाऽऽह-यो वा इति । द्वितीयमहो
द्वितीयेऽह्नि क्रियमायां कर्म ऊचिवानुवाच तस्य वंशम् “उत्तान-
बर्हिरानर्तः” इत्यादिना वक्ष्यति ॥ १ ॥

आदौ तावत्तत्कन्यावृत्तात्तमाह-सुकन्या नामेत्यादिना
॥ २-३-४-५ ॥

भार्गवस्य ऋषयनस्य अमत्रमपराधः ॥ ६-७-८ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विष्टवंशश्चातिविपुलवारसाकन्देन वल्मीकशक्यतामभिप्रेत्याद्य
शर्यातेर्मानवस्य अरित्रं वंशञ्चाह तृतीयेन-मनोः पुत्रः शर्याति-
संबन्धो राजा ब्रह्मिष्ठः वेदार्थनिष्ठो बभूव तद्देवाह, यो वै शर्याति-
रङ्गिरसां सत्रे आङ्गिरसकर्मणो द्वितीयेऽह्नि क्रियमायां कर्मोचिवान्,
भौतेऽतीव कुशल इति भावः ॥ १ ॥

तस्य शर्यातेः कमले इव लोचने यस्याः कन्या सुकन्येति
प्रसिद्धा संबभूव उत्तानबर्हिराद्यः पुत्रा वक्ष्यन्ते तावत्कन्या-
वृत्तात्तमाह-स कदाचित्तया सह वनगतः तत्र ऋषयनस्य ऋषेराश्रम-
गतस्य ॥ २ ॥

भामह्यीरवायवायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सा कथा वक्ष्यामिः परिहृता वने मङ्गलपान् द्रुमान्
विचिन्वन्ती वल्मीकविषे अद्योने इव स्थिते ज्योतिषी दृशं ॥ ३ ॥

वाखा सुभ्या चोदिता मन्त्राभिरिति शेषः । मुग्धभावेन मोग्धयेन
एते ज्योतिषी कण्टकेनानिध्यक्ताइयत् ततो वल्मीकविषयोः
सकाशात् बहु कथिरं सुस्नाव ॥ ४ ॥

तस्मिन्नेव भाग्ये सैनिकानाम् मन्त्रमंत्रयोर्निरोधो बभूव तदा
तान् निरुद्धशस्त्रान् सैनिकानावक्ष्य ह्यात्वा राजर्षिः
शर्यातिः विस्मिताः स्फुरन्वान् अस्त्रवीत् ॥ ५ ॥

उक्तिमेवाह—अपीति । युष्माभिर्भागवस्य व्यवहनस्याभद्रमप-
राधः विचेष्टितमपि अपि शब्दः प्रहनद्योतकः अपराधः कृतः कि-
मित्यर्थः । नोऽस्माकं सम्बन्धिना केनापि प्राणिना आभ्रमदूषणं
व्यक्तं कृतं नूनं कृतमप्यथैवमुपद्रवो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

एवं शर्यातीपृच्छति सति मातामनी सुकन्या पितरं ग्राह किञ्चित्
मयाऽमत्रं कृतमिति । किं तदमत्रम् ? इत्यत आह, द्वे इति । ते वल्मीक-
रन्ध्रयोर्दृष्टे द्वे ज्योतिषी अजानन्त्या इमे वल्मीकान्तर्हितइव ऋषयः
शरीरैकमने इत्येवम् अजानन्त्या मया कटपां कण्टकेन करण्येन
निर्मिते ॥ ७ ॥

इतीदं बुहितुर्ष्वचः भ्रुवा शर्यातिः जाते स्रावणं भयं यक्ष
स वल्मीकान्तर्हितं मुनिं व्यवहनं शनैः प्रसाद्यामास स्तात्रा-
दिभिः प्रसन्नमकरोत् ॥ ८ ॥

भामह्यजयध्वजनीरं कृतपद्मनावली ।

ब्रह्मिष्ठः ब्राह्मणानिष्ठः वेदनिष्ठो वा तत्फलमाह—यो वा इति ।
द्वितीयेऽह्नि यो मन्त्रोऽप्येतद्वयः सत्रफलपोकफलमित्येतं मन्त्र-
मध्यगादित्ययमर्थो द्वितीयमहर्ध्वगादिगुच्यते ॥ १ ॥

तस्य शर्यातिः ॥ २ ॥

विचिन्वन्ती मृगयन्ती वल्मीकरन्ध्रे वल्मीकविषे अद्योने
अद्योतरूपे स एव द्योतत इति अद्योतः ॥ ३ ॥

सा सुकन्या मुग्धभावेन अज्ञानयस्तुस्वरूपतया बालमान-
स्येन वा कण्टकेन कण्टकाग्रया ज्योतिषी ज्योतिराश्रये द्रव्ये
चक्षुषी इति यावत्, असूक् कथिरं ततः विद्वच्चक्षुषोः ॥ ४ ॥

सैनिकानां राजमेवकानां निरोधः स्तम्भनम् ॥ ५ ॥

युष्माभिर्भागवस्याभद्रममङ्गलं विचेष्टितं किमपि कृतमेव
न तत्र संशय इत्याह—व्यक्तमिति । नो मध्यः केनापि पुरुषेण
तस्य भागवस्याभ्रमदूषणं व्यक्तं कृतमन इदं सेनाशकृन्मूत्र-
स्तम्भनं भागवस्य विचेष्टितमिति व्यक्तमभूदिति पुनरावृत्त्या
योजनीयम् ॥ ६ ॥

ते द्वे ज्योतिषी तत्त्वमजानन्त्या मया कण्टकेन निर्मिते इत्य-
न्वयः ॥ ७—८ ॥

भामह्यीरवायवायंकृतक्रमसम्भवं ।

॥ १—४ ॥

शकृन्मूत्रस्यैव निरोधोऽभूत्तत्पञ्चवास्तरमित्यत्र कारणं प्राक्
निजाश्रममाखिन्यहानेच्छा या जाता तामनुसृत्यैव कन्वे-
च्छाया मुनिकृतः क्षुद्रोपद्रवविशेष इति श्वभम् ॥ ५—२६ ॥

भामह्यश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

शर्यातेमनुपुत्रस्य सुकन्या व्यवहनं पतिम् ।

खेमे तृतीये शर्यातिवक्ष्या भीरेवती वक्ष्य ॥

ब्रह्मिष्ठः वेदार्थनस्यहः तदेवाह—च इति । द्वितीयमहः द्वितीये-
ऽह्नि क्रियमाणां कर्म ऊखिवान् तत्र व्यवस्थासुवाच ॥ १—५ ॥
विचेष्टितं कृतं नोऽस्माकं मध्ये केनापि वा न कृतम्
॥ ६—८ ॥

भामह्यकदेवकृतमिच्छास्तपदीपः ।

मनुपुत्रस्य शर्यातेर्दहितुः सुकन्यायाः आश्वानम् उत्तान-
वार्हिपभृतांशुप्रांश्वाह—शर्यातिरिति तृतीयेन । ब्रह्मिष्ठः वेदार्थस्त-
त्रापि कर्मकायडेऽर्तानिपुणा इति सूचयति, यः शर्यातिः अङ्गि-
रसां सत्रे द्वितीयेमहः द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणां कर्म ऊखिवान् उवा-
चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वनं मङ्गलपान् विचिन्वन्ति द्रुमान् विषोक्तयन्तीत्यर्थः । ४ ॥

भागवस्य भृगुपुत्रस्य व्यवहनस्य अमत्रम् अपराधः युष्माभिः
न विचेष्टितं न कृतम् ? नोऽस्माकं मध्ये केनापि तस्याभ्रम-
दूषणं व्यक्तं निश्चितं कृतमत्र ॥ ६ । ७ ॥

जातसाध्वसः उत्पन्नमयः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमगीरामानुजो जयतः ।

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बाबे, कि—मनुके पुत्र शर्याति राजा वडे
वेदके मर्थ को जानने वाले हुए, जिनने आङ्गिरस ब्राह्मणों
के यज्ञमें द्वितीय दिवस के करने के कर्म को
वतलाया ॥ १ ॥

एक सुकन्या नाम वाली कमल नवनी उनकी कन्या रही
उस कन्याको साथ लेकर एक समय वनमें गये वहाँ भी
व्यवहन ऋषिके आश्रम में जाने हुए ॥ २ ॥

वह कन्या भी साजियों सहित वनमें जाजाप्रकार के
वृक्षाका देखती हुई एक वल्मीक में हो छिद्र देखी और उन
उन दोनों छिद्रों में अद्योत की नाई दो ज्योती भी देखी ॥ ३ ॥

तदभिप्रायमाज्ञाय प्रादाहुद्वितरं मुनेः ।
 कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामन्वय पुरं प्रायात्समाहितः ॥ ९ ॥
 सुकन्या उपवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ।
 प्रीणायामास चित्तज्ञा अप्रमत्ता ऽनुवृत्तिभिः ॥ १० ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य नासत्यावाभ्रमागतौ ।
 तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ ॥ ११ ॥
 ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञ त्रामप्यसोमपोः ।
 क्रियतां मे वयो रूपं प्रमदानां यदीप्सितम् ॥ १२ ॥
 बाढमित्यूचतुर्विप्रश्चभिनन्द्य भिषक्तमौ ।
 निमज्जतां भवानस्मिन् ह्रूदे सिद्धविनिर्मिते ॥ १३ ॥
 इत्युक्त्वा जरया ग्रस्तदेहो धमनिसन्ततः ।
 ह्रूदं प्रवेक्षितोऽश्विभ्यां बलीपलितविप्रियः ॥ १४ ॥
 पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः ।
 पद्मद्वयः कुण्डलिनस्तुल्यरूपाः सुत्राससः ॥ १५ ॥
 तान्निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान् सूर्यवर्षसः ।
 अजानती पतिं साध्वी अश्विनौ शरणां ययौ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उस राजपुत्री ने देव की प्रेरणासे भोलापनसे उन दूनों जोनियों को कांटसे घेब दिया, तब उनमें से बहुत शक्ति बह निकला ॥ ४ ॥

बस तत्काल में स्वराजा की सेना बाघों के मलमूत्र का निरोध होगया, और पेटफुलने लगे, राजा शर्याति यह चरित्र देखकर बड़ा विस्मित हुआ और पुरुषों से बोला कि- ॥ ५ ॥

तुमलोग यहतौ कहो कि—तुमलोगों ने महाराज मांगव भीरुवन ऋषिजी का कुछ अपराध तौ नहीं किया। स्पष्ट कहो कि किसीने उनके आभय कामी कोई दृश्य तौ नहीं किया ॥ ६ ॥

इतने में राजपुत्री सुकन्या पिता से बोली, पिताजी मो अजान से कुछ हांगवा है ॥ ७ ॥

बस राजा शर्याति पुत्री के बचन सुनकर बड़ा कम्पित होकर बरुमीक के मीनर में स्थित ऐसे उबवन मुनिको धीरे २ प्रसन्न करने लगे ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मुग्धेवं मम कन्या क्षन्तव्यं त्वयेत्युच्यमाने कति-
 वपौगयस्वाः? विवाहः कृतो न वा? इत्यादिवाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा
 तस्मै तां दुहितरं प्रादात् ॥ ९-१० ॥

हे ईश्वरौ! छन्दो योर्वा गह्यं ययस्तावयं इत्तं संपा-
 दयतम् ॥ ११ ॥

सोमपोः सोमपानरहितयोरपि तां युवयोः सोमस्य ग्रहं
 सोमपूर्णे पात्रं ग्रहीष्ये वाक्यार्थानि युवां सोमेन यद्वय इत्यर्थः ।
 “पद्मवायवं गृह्णानि” इत्यादिषु द्रव्यैश्च तासम्बन्धाऽनुपपत्त्या
 गृह्णानिर्वागपर्यवसायित्वात् ॥ १२ ॥

बाढमित्यभिनन्द्य भवानस्मिन्निमज्जतामित्यूचतुः ॥ १३ ॥

ह्रूदं प्रवेक्षितः तावपि तमपि ह्रूदं गृहीत्वा प्रविष्टा-
 वित्यर्थः ॥ १४-१५ ॥

अश्विनौ शरणां ययौ युवां पृथक् स्त्रिया मत्पतिं दर्शयत-
 मिति प्रार्थयामासैत्यर्थः ॥ १६-१७-१८-१९ ॥ २० ॥

भीमङ्गिराजशास्त्रार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

ततस्तस्य विप्रमन्त्र्याभिप्रायं मुग्धेयं कन्या तथा सुप्तव्यमित्युक्ते सति कतिपयं प्रवृत्त्याः ? विवाहः कृतो नवा ? इत्यादि तत्राक्यैस्त-
दाभिप्रायं ज्ञात्वा दुहितरं मनश्च्यवनस्य प्रादात् ततः कुरुक्षेत्र-
मभिष्वङ्गुद्विपानिमितात् कुरुक्षेत्रमुक्तः “अर्थो हि कन्या पर-
कीय एव” इत्यादिवाचानुसंधानेन मुक्तः तं च्यवनमामन्त्र्य पृष्ट्वा
साजुगः पुरीं गयो ॥ ६ ॥

ततः सुकन्या परमधिकं कुप्यतीति परमकोपनरुतं नस्था-
वित्प्राक्कारं रज्जु च्यवनं पतिं प्राप्य तदभिप्रायज्ञा सावधानाचक्षा
सती अनुवृत्तिभिर्भूमीयायामास प्रीतमकरोत् ॥ १० ॥

अथ ततः कन्यास्विकारस्य कस्मिंश्चित्काले नामत्यानश्विनौ
स्वाभयं प्रति गतौ स्वयंकृपज्ञाश्विना च्यवनः प्राह, तद्विवाह—वय
इत्यादिना वादमित्यतः प्राक्तनेन प्रथेन । हे ईश्वरी ! युवां मे जरया
प्रस्ताय मद्यं वयस्तादृशयं दत्तं यच्छतं “दुदाञ्ज दाने” इत्यस्य
खोगमध्यमपुरुषद्विवचनं यच्छास्त्रस्तु िण्यत एव तद्विधौ दाणिनि-
ण्यतो निर्देशात् ॥ ११ ॥

तत्र वयःप्रदानेनाश्वयोः कश्चरकृत उपकारः ? इत्याशङ्कान् निरा-
कुर्षन्प्राह—प्रहमिति । यश्चेत्सोमपोः सोमपानरहितयोरनेन “अश्विनौ
वैदेवानामसोमपवास्ताम्” इति श्रुत्यर्थ उक्तः । वां युवयोः सोमस्य
ग्रहं ग्रहीष्ये सोमपूर्णं पात्रं दास्यामि युवां सोमन यक्षयामीत्यर्थः ।
पेन्द्रवायव्यं गृह्णाति” इत्यादिपुत्रव्यदेवतासम्बन्धानुपपत्त्या गृह्णते-
र्वागपर्यवसायित्वात् अतो मम वयस्तादृशयं स्त्रीणां यदीप्सते
तादृशं रूपं सौम्यंश्च क्रियतां युवाभ्यां सस्याद्यताम् ॥ १२ ॥

इत्थं तद्वच आकर्षणं स्वनशांश्विनौ अभिनन्द्य विप्रं च्यवनं
वादमित्युक्ततः सङ्गीकृत्योचतुरित्यर्थः । उक्तिमेवाह—निमज्जनामिति ।
सिद्धैर्निर्नामिनेऽस्मिन् हृद् भवान् निमज्जतां निमग्नां भवतु ॥ १३ ॥

इतीत्यमुक्तश्च्यवनो जरया प्रस्तद्वहः अत एव धमनीसन्तनः
धमनीभिर्नाडोभिर्देहापरि दृश्यमानाभिः व्याप्तः बलिभिः पक्षिनेन
च उपलक्ष्यमाणो देहा यस्य सः अश्विभ्यां हृद् प्रवेशितः तावपि
तमनिवृत्तं गृहीत्वा प्रतिष्ठावित्यर्थः ॥ १४ ॥

ततस्ततो हृदान् त्रयः पुरुषाः अपीच्याः कम्पनीयाः प्रम-
दानां स्त्रीणां पिशाः पद्मानां स्रक् येषां कुण्डलानि येषां
सन्तीनि तथा शोभनानि वासांसि येषां ते समानरूपाः पर-
स्परगन्धिगृह्णनीयरूपाः उत्सथुः ॥ १५ ॥

सूर्यस्येव सर्वे येषां तान् समानरूपान् उत्थितान् त्रिन् पुरुषा-
मवलोक्य तेषां मध्ये स्त्रपतिमजागती सुकन्या साध्वी
हेतुगर्भमिदं पतिप्रतात्वावित्यर्थः । अश्विनौ शरणां बधौ युवां
पवकस्थित्वा मम पतिं दर्शयतमिति ध्यार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमङ्गिजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

तस्य मुनेः सुकन्या दानलक्षणाभिप्रायं ज्ञात्वा कुरुक्षेत्रमुक्तः
सुकन्यामुनश्यामिति शेषः ॥ ६ ॥

परमकोपनम् अत्यन्तकोपशीलं भोजनसमयमन्तरेणाप्यस्य
दृष्ट्या नमुञ्चतीत्यभिप्रायेण चित्तज्ञा आमन्तति, सन्ध्यभाव इति
ज्ञायते ॥ १० ॥

कन्याचित्तकलस्य समागमे दत्तं इवामिति शेषः ॥ ११ ॥
तत्र वयोदानेनाश्वयोः किं फलमिति प्राह—प्रहमिति । प्रह-
माहुर्निवेशपभागमसोमपोः सोमपानशूरयोरपि ॥ १२ ॥
मिषकमौ वैद्यश्रेष्ठौ ॥ १३ ॥

धमनीभिः मिरामिष्यांस्तो देह इते शेषः स्वयमश्विनौ
च ॥ १४ ॥

अपीच्याः सोमशवर्षप्रायाः ॥ १५ ॥

शरारोहा योषित् सरूपान् योग्यरूपान् ॥ १६—१७—१८ ॥

भीमङ्गिश्वनायचक्रवर्तिकृतस्वराथदर्शिनी

मुग्धेयं मम कन्या सुप्तव्यमित्युक्तव्याने, कीदृशी ते कन्या ?
तस्या विवाहाऽभून्नवा ? इति चक्रुस्तस्याभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै मुनये
दुहितरं प्रादात् ॥ ६ ॥ १० ॥

कन्याचित् कस्मिंश्चित् प्रोवाच च्यवनः हे ईश्वरी ! यौवन-
दाने स्वमर्षी ॥ ११ ॥

सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रं ग्रहीष्ये युवां सोमन यक्ष्ये
इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अश्विभ्यां प्रवेशित इति तमनिवृत्तं गृहीत्वा तावपि प्रथि
प्रावित्यर्थः ॥ १४ ॥

अपीच्या अतिसुन्दराः ॥ १५ ॥

अस्मासु मध्ये स्त्रपतिं परिचित्य गृह्णाणेति नैरुक्ते युष्मासु
मध्ये यावश्विनौ तौ मां कृपयतां मत्पतिं ज्ञापयतामित्यश्विनौ
शरणां गयो ॥ १६—१८ ॥

भीमङ्गुकन्दनकृतमिच्छान्तप्रदीपः ।

तस्य मुनेर्गमिप्रायं पाणिग्रहणोच्छ्रामाज्ञाय ज्ञात्वा तस्मै तां
दुहितरं प्रादात् ॥ ९—१० ॥

आश्रमागतौ आश्रमप्राप्तौ तौ पत्निय्या वयो मे इत्यादि
प्रोवाच हे ईश्वरी ! स्वर्देष्टौ मे मद्यं वयस्तादृशयं दत्तं सस्या
द्वयतम् ॥ ११ ॥

असोमपोः “अश्विनौ वैदेवानामसोमपो” इति श्रुतेः । सोमपान-
रहितयोरपि वां युवयोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णपात्रं गृहीष्ये
युवां सोमन यक्ष्ये इत्यर्थः । “पेन्द्रवायव्यं गृह्णाति” इत्यादिपुत्रव्य-
देवतासम्बन्धानुपपत्त्या गृह्णातेर्वागपर्यवसायित्वात् तस्मात्स्त्रीणां
यदीप्सते पवकस्थितयं रूपं च मे युवाभ्यां क्रियतां सस्या-
द्यताम् ॥ १२ ॥

वादमित्यङ्गीकारेण विप्रमभिनन्द्य आनन्दितं कृत्वा भवान-
स्मिन् हृद् मज्जनामित्युक्तुः ॥ १३ ॥

दर्शयित्वा पतिं तस्यै पातिव्रत्येन तापितौ ।

ऋषिमामन्थय ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् ॥ १७ ॥

यक्षपमाणाऽथ शर्यातिश्च्यवनस्याश्रमं गतः ।

ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥ १८ ॥

राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिवन्दनाम् ।

आशिषश्चाऽप्रयुञ्जानो नातिप्रीतमना इव ॥ १९ ॥

त्रिकीर्षितं ते क्रिमिदं पतिस्त्वया प्रलम्बितो लोकनमस्कृतो

यत्वं जराग्रस्तममत्यमम्भतं विहाय जारं भज्रमे ऽमुमध्वगम् ॥ २० ॥

कथं (१) मनिस्ते ऽवगता ऽन्यथा मतां (२) कुलप्रसूत ! कुलदूषणां त्विदम् ।

विभर्षिं जारं यदपत्रपा कुलं पितुश्च भर्तुश्च नगस्यधस्तमः ॥ २१ ॥

एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता ।

उवाच तात ! जामाता तत्रैव भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतमहाभारतपर्वीपः ।

धर्मज्ञिसन्तः धमनीभिः सर्वतो व्याप्तः बलीभिः पालितेन
शोपलक्ष्मणाणां निग्रहो देहो यस्य सः अश्विभ्यां हनं प्रवेशित
इत्यनेन नात्रापि तमनिवृत्तं गृह्णात्वा हरे प्राणेषां चित्ति सूच्य-
ते ॥ १४ ॥

अन एष हृदात् जयः पुरुषाः अपीक्ष्याः कर्मनीयाः
उत्तस्थुः ॥ १५ ॥

स्वपतिज्ञानार्थमश्विनौ शरणां ययौ ॥ १६-१६ ॥

भाषा टीका ।

तद्य मुनिका उसी पुरी के चिपै अभिप्राय देखकर राजाने
पुरी को मुनीके खिये समर्पण करी और नडे भारी दुःखमे
कूटकर मुनिमे आज्ञा मागकर अपने पुरको सावधानहो कर
गये ॥ ६ ॥

राज पुरी सुकन्या भी परम क्रांती उपघन मुनि रूप पति को
पामहोकर, नडे सावधान होकर नित्तके जानने वाली नाना प्रकार
के अनुबन्धन करने से मुनिको प्रसन्न करती हुई ॥ १० ॥

कितने एक समयके घीने पर कमी अपने आश्रममें स्वर्ग
के वैद्य अश्विनी कुमार भागे ऋषिनेभी उनकी पूजा करी और
बोले, कि-आपदोनों समर्थ हो हमको युवा अवस्था दीजिये ॥११॥

और बोले, कि-यदि हमारे रूप और बचस् को ऐसा करवो

कि-जैसा प्रमदाजन (स्त्री खोग) चाहती है। तो बह में जो
तुमको सोमका भाग नहीं मिलता है उसको हम दिखावेंगे ॥ १२ ॥

दोनों वैद्यों ने इनके वचन को सुनकर और "आप बहुत
अच्छा कहते हैं" इस प्रकार ऋषिके वचन का अभिनन्दन कर
दोनों वैद्य ऋषिसबोले, कि-आप इस सिद्ध निर्मित तटाक में
गोता लगावो ॥ १३ ॥

इतना कहकर दोनों अश्विनीकुमारों ने जरा प्रसन्न और नसों से
व्याप्त देहवाले, तथा त्वचा की सलबट्टे और सफेद केश अत एव
निरूप उस ऋषिके तटाक में प्रवेश किया और साथमें आपभी
प्रविष्ट हुए, ॥ १४ ॥

तदनन्तर उस कुण्डमे गडे सुन्दर स्वरूप वाले, स्त्रीजनों के प्रिय
कमलों की माला पहिने कुण्डलधारणाकिय तुल्यरूप और सुन्दर
वस्त्रवाले तीन पुरुष निकले ॥ १५ ॥

अष्ट आरोह (जघन) वाली राजपुत्री ने कुण्डसे निकले
हुए सूर्य सहस्र काष्ठी वाले, तीनों पुरुषों का समान देख
कर अपने पति को न पहचान कर विचारी माझी अश्विनी-
कुमारों के जग्गा हुई अर्थात् हाथ जोड़ कर बोली, कि-
ह वैद्यों आप तीनों में मेरे पति कौन है सो कृपा करके
आप दोनों अलग कर दीजिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

प्रलम्बितो वञ्चितः हे असति ! असम्मनमनभीष्टम् ॥ २० ॥

(१) मनिस्तेऽवगता इति विज० । (२) मार्गनिर्णयं अरकुलदूषणम् ।

शशंस पित्रे तत्सर्वं वयोरूपाभिलम्भनम् ।

विस्मितः परमप्रीतस्तनयां परिषस्त्रजे ॥ २३ ॥

सोमेन वाजयन्वीरं प्रहं सोमस्य चाग्रहीत् ।

असोमपोरप्यश्विनोश्च्यवनः स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥

शोभरक्षामिकृतभावाद्यदीपिका ।

हे सतां कुलप्रसूने ! तव मतिरन्यथा तद्विपक्षेण कथमव-
गताऽवसन्नाऽध्यवसितेति वा तदेवाऽह—कुलदूषणं त्विद-
मित्यादि ॥ २१-२२-२३-२४ ॥

श्रीमहीरराघवाद्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽश्विनो तत्पानिद्वयेन तोषितो नस्ये सुकन्याये पतिं दर्श-
यित्वा अग्रिमपुच्छेन तेन स्तूयमानो त्रिविष्टपं दिवं बभूवुः ॥ १७ ॥
अथ ततः कदाचित् कथ्यमाणो यागं करिष्यमाणः शर्यातिः
च्यवनस्य जामातुराभमं गतः तत्र दुहितुः पार्श्वे सूर्यवर्षभं
पुरुषं दृशे ॥ १८ ॥

तदा कुलं पादगोमिषवन्दनं यथा नां दुहितरं राजा शर्यातिः
प्राह, कथम्भूतः ? आशिपः अकुर्वन्नेव नानीवप्रीतं मनो बभूव
तादृशः तद्वद्विष्टतः ॥ १९ ॥

इतिमेवाह—चिकीर्षितमित्यादिना । ते त्वया किमिदं
चिकीर्षितं किमिदं कृतमित्यर्थः । सज्जयन्निवद्विष्टतः न किं चिद-
प्यकुरुष्व मया कृतमित्यत्र माह—लोकनमस्कृतो मुनिदृश्यवस्तव
पतिरन्यथा प्रहसितः चाञ्जितः इदमेवाकृत्यं कृतमितिमावः । प्रहो-
भनं कथं ज्ञातमित्याह—हे असति ! या त्वं जराप्रस्तमनएवा-
सस्तमनभीष्टं पतिं विहाय कञ्चित्तुं पार्श्ववर्षिनमध्वगं पाशं
जारं भजसे असौ न तव भर्ता जराप्रस्तस्यैव त्वज्जर्तुर्मथा
दृष्टव्यादिनि मावः ॥ २० ॥

हे सतां कुलप्रसूने ! ते नव मतिरन्यथा तद्विपक्षेण कथ-
मवगता अवसन्ना अध्यवसितेति वा तदेवाह, कुलदूषणं त्विद-
मित्यादि । अपन्नपानिल्लंजा सती जारं विमर्षि अनुवर्षसे इति इदं
कुलदूषणं कृतम् किञ्च पितुः पत्युः भर्तुश्च कुलमधस्तमो
नवासि अधस्तनंतमः प्रायं नरकं नवासि ॥ २१ ॥

इत्येवं श्रुत्वा पितरं शुचिस्मिना सुकन्यां स्मयमाना सत्
वाच—उक्तिमेवाह—हे तान ! एवः मत्पार्श्ववर्षी तव जामाता भृगु-
नन्दनश्च्यवन एव ॥ २२ ॥

कथं तर्हि तेन प्रभवस्केन एवं त्रिध्वमोरूपादिकं प्राप्तमिति
पुच्छने पित्रे तद्वयोरूपादि प्राप्यादिकं सर्वं शशंस कथन्नामात्र
ततो विस्मितः शर्यातिर्निरां प्रीतस्तनयां परिषस्त्रजे ॥ २३ ॥

ततश्च्यवनो वीरं शर्यातिं सोमेन द्रव्येणायाजयत् सोमवागं
कारितवानित्यर्थः । तस्मिन्वागे च्यवनः अतेजसा अतपो बलेन

सोमपानरहितयोरप्यश्विनोः सोमस्य प्रहमग्रहीत्सोमग्रहणाश्विनो
राजा वाजयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

हे असति, तुष्टे ! जराया प्रस्तनाद्सङ्गतम् अध्ववं पाशयम् ॥ २० ॥
अथ पुत्रिके ! इदं मतिरन्यथा गता अवशयोक्तं विदुषोऽत
प्रस्तामिति असत्त्वं मार्गं गनेत्यर्थः । इदं त्वत्कर्म मत्कुलदूषणं
त्वेव किं तत्कमेति तत्राह—विमर्षीति । निर्लज्जाभूत्वा जार
जरयत्युभयकुलमित्युपपत्तिं विमर्षि बभूवस्मात् तदेव स्पष्टयति,
कुलमिति । नवासि प्रापयसि ॥ २१-२३ ॥

सोमेन हविषा असोमपोः सोमपानरहितयोः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवार्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रहसितो वञ्जितः यत् त्वं जराप्रस्तं पतिं विहाय अस-
त्यसम्मतम् अमुं जारं भजसे ॥ २० ॥

हे सतां कुलप्रसूने ! कथं नव मतिरन्यथा भूता सती अवगता
अथः पतिता अपन्नपा अतिर्लज्जा तमो नरकम् ॥ २१ ॥
स्मयेन साध्वीत्वगर्वेण मानश्चित्तसमुन्नतियस्याः सा ॥ २२-२३ ॥
सोमेन सोमसङ्घकेन यज्ञेन वीरं शर्यातिम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वया पतिः प्रहसितो वञ्जितः यत् वनस्त्वं जराप्रस्तं ते
विहाय असम्मतम् अयुक्तं यथा भवति तथा जारं भजसे अनुवर्षसे
हे असति ! इदं ते किञ्चिकीर्षितं भवति कर्तुमिष्टं भवति नैवे-
त्यर्थः ॥ २० ॥

हे सतां कुलप्रसूने ! ते मतिः अन्यथा असुकुलप्रसूताया
इव कथमवगता अध्यवसिता वतः अपन्नपा निर्लज्जा सती जारं
विमर्षि इदं कुलदूषणं जातम् किञ्च पितुर्भर्तुश्च कुलमधस्तमो
नरकं नवासि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

वीरं शर्यातिं सोमेन भयाजयत् सोमवागं तेन कारितवान्
तस्मिन् वागे असोमपोरप्यश्विनोः सोमस्य प्रहं सोमपूर्णे-
पात्रञ्च अग्रहीत् ॥ २४ ॥

हन्तुं तमादेदे वज्रं सद्योमन्युरमर्षितः ।
 स वज्रं स्तम्भयामास भुजामिन्द्रस्य भार्गवः ॥ २५ ॥
 अन्वजानंस्ततः सर्वे ग्रहं सोमस्य चाश्विनोः ।
 भिषजाविति यत्पूर्वं सामाहुत्या बहिष्कृतौ ॥ २६ ॥
 उत्तानवर्हिरानर्त्ता भूरिषेण इति त्रयः ।
 शर्यातिरभवन् पुत्रा आनर्त्ताद्रेवतोऽभवत् ॥ २७ ॥
 सोऽन्तःसमुद्रं नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम् ।
 आस्थितोऽभुङ्क्त त्रिषयानानर्त्तादीनरिन्दम ! ॥ २८ ॥
 तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुभिज्येष्ठमुत्तमम् ।
 ककुभी रेवतीं कन्यां स्वामादाय विभुं गतः ॥ २९ ॥
 कन्यावरं परिप्रष्टुं ब्रह्मलोकमपावृतम् ।
 आवर्त्तमाने गान्धर्वे स्थितोऽलब्धक्षणाः क्षणम् ॥ ३० ॥
 तदन्त आद्यमानस्य स्वाभिप्रायं न्यवेदयत् ।
 तच्छ्रुत्वा भगवान् ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ह ॥ ३१ ॥
 अहो राजन्निरुद्धास्ते कालं हृदि ये कृताः ।
 तत्पुत्रपौत्रनप्तृणां गोत्राणि च न शृणुमह ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

तब तो सुकन्या के पनिग्रह पने से सन्तुष्ट होकर पति को बतलाकर दोनों स्वर्ग के वैद्य ऋषि से आशांकर विमान पर बैठ स्वर्ग को गये ॥ २७ ॥

फिर एक समय राजा शर्याति, यज्ञ करने की इच्छा करके ज्येष्ठ ऋषि के आश्रम को गये, और वहाँ अपनी पुत्री के समीप एक सुख समान कान्ति वाले पुरुष को देखते हुए ॥ २८ ॥

पुत्रीने भी पिता को देखकर समीप आकर चरणों में डण्डवत् करी परञ्च राज ने तो दूसरे पुरुष की शकुल करके पुत्री को आशीर्वाद भी नहीं दिया और न मनसे प्रसन्न होकर बोले, ॥ २९ ॥

राजा शर्याति बोले, कि-वह तूने क्या किया? जोकि लोकनमस्कृत ज्येष्ठ ऋषि को तूने ठगा। हे दुष्टे! जरा प्रश्न होने से उनको तूने अपने इष्ट नहीं समुक्त तबही तो इस रस्ता चलते जार पुरुष की सेवा करती है ॥ ३० ॥

हे सत्कृष्ट में उत्पन्न होने वाली! तेरी मति कैसी अशुभवा फिर गई। अरी यह तो बड़ा कुलका दुष्ट है

जोकि-जार पुरुष को तूने स्वीकार किया है और इसी ने तू पिता और भर्ता के कुल को नरक में गिरावगी ॥ २१ ॥
पिताजी तो इस प्रकार कहते ही रहे पर सुन्दर विमान वाली यह सुकन्या हंसनी २ पिताजी, स बोली, कि-हे पिता जी! यही तो आप के जामाता भृगुनन्दन (ज्येष्ठ) हैं ॥ २२ ॥

सुकन्या ने पिता से इतना कह कर जैसे अपने पति को सुन्दर रूप और नवीन अवस्था प्राप्त हुई सो सब समाचार सुनाय, पिताभी सुन कर बड़े विस्मय को प्राप्त हुए और पुत्री पर परम प्रसन्न होकर उरुका आखिन्न करने हुए ॥ २३ ॥

बस फिर ज्येष्ठ ऋषि ने राजा को यह कहाया और उस यज्ञ में सोमके भाग को नहीं पानेवाले ऐसे अश्विनी कुमारों को अपने नेजसे सोमका भाग ग्रहण करवाया ॥ २४ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

सद्यस्तस्त्वयामेव मय्युषस्य म इन्द्रः ॥ २५-२६-२७ ॥

त्रिवचान्देशानानर्त्तादीनभुङ्क्ताऽपालयत् ॥ २८ ॥

ककुभी ज्येष्ठो बस्मिस्तत् विभुं ब्रह्मायाम् ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न स्रग्भ्यः क्षुण्डोऽवसरो येन ॥ ३० ॥
 भाष्यं ॥ आशुम् ॥ ३१ ॥
 ते स्वर्गात्तद्व्यये कृतान्ते सर्वे काञ्चन निरुद्धाः संहृताः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यायंकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

तं सोमेनाश्विनौ यजन्तं शशानि हस्तुममर्षितः क्रुद्धः
 अतमग्युरिन्द्रो बज्रमाददे तथा मार्गशुक्लवतः स्वर्जं बज्रं
 सहितमिन्द्रस्य भुजं स्तम्भयामास प्रतिबन्धम् ॥ २५ ॥
 वावाश्विनौ मिषजावितिबुद्ध्या पूर्वं सोमाहुत्वां बहिष्कृतौ
 सर्वैर्बृष्टमिन्नयोरश्विनांः सोमस्य ग्रहं ततःप्रभृति सर्वे अश्व-
 जानन् अनुज्ञातवन्तः ॥ २६ ॥

एवं शशानिः कन्याया वृक्षान्तमभिधायाथ पुत्रपौत्रादिपर-
 म्परां तद्वृक्षान्तञ्चाह—उत्तानबर्हिर्वित्यादिना । उत्तानबर्हिर्वाद्यः
 त्रयः शशानिः पुत्राः संभूवुः तत्रानन्तान्द्रैवतः संभूव ॥ २७ ॥

स च समुद्रमध्ये कुशस्थलीसंज्ञां नगरीं निर्माय तस्या
 एवाधुना द्वारवतीति व्यवहारः तस्यामधिषन्तु आनन्तादीन्
 विषयान् देशान् अभुक्त पालयामास अरिन्दमः विराधिगो
 निरस्यभभुक्केत्यर्थः ॥ २८ ॥

कुकुक्षीति प्रसिद्धो ज्येष्ठो यस्य तत्पुत्राणां शतं तस्य रैवतस्य
 सस्यभूय एका कन्या च जज्ञ इत्यर्थेनां प्रष्टव्यं स रैवतो रैवत्याख्यां
 स्नां कन्यामादाय पुत्र्याः नरं अनांरं परिप्रष्टुं दिवं यथौ कि-
 मिन्द्रोक्तं गतः ? नेत्याह, प्रह्लादोक्तमपावृतं स्वस्य गतिप्रतिबन्धक-
 रहितं सत्यबोक्तं यथानित्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्र ब्रह्मणः सन्निधौ गान्धर्वे गाने आवर्त्तमाने समन्तात्प्रवर्त्त-
 गाने सन्नि अलक्ष्यः न प्राणः प्रश्नावसरो येन स रैवतः क्षुण्डामात्रं
 तूर्णार्थं स्थितः तद्वन्ने गानावसाने आद्य ब्रह्मण्यमानस्य स्वामिप्रायं
 कोवाऽस्याः पतिरित्येवं रूपं स्पष्टेदयत् व्यजिज्ञापत् तद्वैवतस्य
 पचः भ्रुत्वा प्रहस्य तं रैवतं ब्रह्मावाच ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तदेवाह—महो इत्यादिना इत्यादिह इत्यतः प्राक्तेन प्रभेन ।
 अहो इति प्रश्नानुपपत्तिकृतविस्मयद्योतकः आगमनवेलायां स्वया
 यं जनाः हृदि कृताः हृदये कृताः हृष्टाः मनसा चिन्तितान् तं
 सर्वे काञ्चन चिरं निरुद्धाः उपसंहृताः तदुपसंहृतान्तरमपि
 महास्फाखो व्यतीत इत्यर्थः । तेषां स्वया हृदि कृतानां ये पुत्रा-
 द्यस्तेषां गोत्राणि वंशाश्चाधुना न शृणुमहे, मम क्षुण्डामात्र-
 काञ्चन तत्र महास्फाखो व्यतीतः इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजनीर्यंकृतपदरत्नावली ।

तं उच्यते सद्यो मग्युस्तदानीं जातक्रोधः स्वर्जं भुजम् ॥ २५ ॥
 अश्वजानन् अनुज्ञातवन्तः पूर्वं सोममहाभाषः कथं स्यात् ?
 इति तत्राह, मिषजाविति ॥ २६-२७ ॥
 कुशस्थलीं द्वारवतीम् ॥ २८ ॥

विभुं ब्रह्माणाम् ॥ २९ ॥

अपावृतं प्रकाशितं गान्धर्वे गाने अलक्ष्यक्षेयाः अलक्ष्याव-
 सरः ॥ ३० ॥

तद्वन्ने गीतावसाने ॥ ३१ ॥

ये हृदि कृतास्ते पुरुषः काञ्चन निरुद्धाः मृताः, न केवन्
 त एव न स्वप्नि तत्पुत्राद्योपि न सस्तीत्याह—तत्पुत्रेति । न
 शृणुमहे न शृणुमः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

प्राधर्त्तव्यत्र क्षुण्डामिति तस्य पञ्चादेष तस्य तर्ष गम-
 नात् ॥ ३०-३६ ॥

श्रीमद्भिरनाथकवर्तिकृतसाराथदीपिनी ।

सद्योमग्युरविचारान्तराद्यजातकोपः ॥ २५-२८ ॥

विभुं ब्रह्माणाम् ॥ २९ ॥

अपावृतं रजस्तमोगुणावरणशुभ्रं न स्रग्भ्यः क्षुण्डोऽवसरो येन
 सः ॥ ३० ॥

तद्वन्ने गान्धर्वसमाप्तौ प्राधं ब्रह्माणाम् हृदि च कृताः जामा-
 प्रथं मनसि विचारिताः निरुद्धाः संहृताः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तपदीपः ।

सद्योमग्युः सद्यस्तत्क्षणमेव मग्युर्यस्य सः तं उच्यते हन्तुं
 बज्रमाददे ॥ २५-२७ ॥

स रैवतः अग्नःसमुद्रेः समुद्रमध्ये नगरीं निर्माय तस्याम्
 प्रास्थितः आनन्तादीन् विषयान् देशान् अभुङ्क्त पालयामास ॥ २८ ॥
 कुकुक्षीज्येष्ठो यस्मिन् तत्पुत्राणां शतं जज्ञे कुकुक्षी तु
 रैवती कन्यमादाय विपुत्रगुणो ब्रह्माणो गतः ॥ २९ ॥

प्रयोजनमाह—कन्यावरमिति । अपावृतं तादृशानां प्रवेशे प्रति-
 बन्धराहतम् ब्रह्मलोके सत्यबोक्तं गत इत्यनुषङ्गः । न स्रग्भ्यः क्षुण्डः
 प्रह्लावसरो येन सः क्षुण्डं तूर्णार्थं स्थितः ॥ ३० ॥

तद्वन्ने गान्धर्वावसाने आद्य ब्रह्माणाम् ॥ ३१ ॥

कं महो राजन् ये स्वया हृदि कृतास्ते सर्वे काञ्चन निरुद्धा
 उपसंहृताः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

इस बात को देखकर तत्काल में इन्द्रने क्रोधित होकर
 उनके मारने को बज्र लिया, भृगुनन्दन उच्यते मुनि ने भी
 इन्द्र के बज्र को भुजा सहित स्तम्भन करदिया ॥ २५ ॥

तब तो अश्विनी कुमारों को बैध होने के कारण जो
 सोमाहुनी से बहिष्कृत किये रहे, सो सब लोग उनके
 भाग देने को अनुज्ञा देते हुए ॥ २६ ॥

❀(मुहूर्तं शृण्वतोऽभ्राह्म्यं प्रतियातस्य तेऽनघ ।)
 कालोऽभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः ।
 तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवा महाबलः ॥ ३३ ॥
 कन्यारत्नमिदं राजन्नररत्नाय देहि भो ।
 भुवो भारवताराय भगवान् भूतभावनः ॥ ३४ ॥
 अरवतीर्णो निजांशं पुण्यश्रवणाकीर्तनः ।
 इत्यादिष्टाऽभिवन्द्याजं नृपः स्वपुरमागतः ॥ ३५ ॥
 त्यक्तं पुण्यजनत्रासाद्वातृभिर्दिक्ष्ववस्थितैः ।
 सुतां दत्त्वाऽनवव्याप्तिं ब्रह्माय बलशाक्षिने ॥
 वदर्याख्यं गतो राजा तप्तुं नारायणाश्रमम् ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

उत्तानवर्हि आनर्त्त और भूरिवेग ये तीन पुत्र शर्याति के हुए, और आनर्त्त से रेवत हुए ॥ २७ ॥

हे अरिन्दम ! उस आनर्त्त ने समुद्र के भीतर एक कुशा-
 क्ली (द्वारका) नगरी का निर्माण कराकर उस में स्थित
 होकर आनर्त्त देशों को भोगा ॥ २८ ॥

• उन राजा आनर्त्त के सौ पुत्र हुए, उन सन्तों से ज्येष्ठ
 होने के कारण ककुष्ठी बड़े रहे, जब ककुष्ठी राजा के
 कन्या हुई तब अपनी कन्या रेवती को लेकर ब्रह्मलोक
 चले गये ॥ २९ ॥

क्यों गये कहे तो—ब्रह्माजी ने अपनी कन्या के बरको पूज-
 ने के लिये गये पर उस अपावून ब्रह्म लोकमें ब्रह्माजी की
 समा में कोई गन्धर्व गान कर रहा था तब अवकाश न मिल-
 ने पर राजा ख्या भर वहां बैठ गये ॥ ३० ॥

उस गान के अन्त में ब्रह्माजी को नमस्कार कर राजा
 ने अपना अभिप्राय निवेदन किया उस बात को सुनकर
 ब्रह्माजी भी हंस कर राजा से बोले मये ॥ ३१ ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—महो राजन् ! आपने अपने इन्द्रिय में जिन
 को देने का विचार किया रहा उन सन्तों का काखने संहार कर
 दिया सो उनही का नहीं उनके पुत्र पौत्र नाती पानातिषों के
 गोत्र भी सुनने में नहीं आते हैं ॥ ३२ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

त्रिणावसप्तविंशतिधतुर्युगानि तैर्विकल्पितो विभक्तः यो देव-
 देवर्ष्यांशोऽस्ति तस्मै नररत्नाय देहि ॥ ३३ ॥

तदेवाऽऽह भुव इति ॥ ३४—३५ ॥

पुण्यजनत्रासाद्यश्रमयात्पूर्वमेव चिरं पुरं तद्वातृभिस्त्यक्तम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीषरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः

श्रीमद्भरवराहवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

तत्र कीवान्काखो इवतीन इत्यत्राह-काल इति चतुर्युगविकल्पितः
 चतुर्युगमेव भिन्नकाखत्रिनवः इत्यतीयात् चतुर्युगानि सप्तविंशति
 वारमाहृत्तानीत्यर्थः । तद्युना कस्मै देवेत्यत्र आह-नहिति । तत्तस्मा-
 र्वया इष्टानां जनानामधुना अभावादिदानो देवदेवस्य विष्णोः
 योऽशोऽनन्तो महाबलः स एव बलदेवः बलरामरूपेण चतुर्युग-
 तीर्थो वर्तते ॥ ३३ ॥

तस्मै नरदेवायें कन्यारत्नं हे राजन् ! देहि, ननु, भगवतो
 निवासशय्यासनादिस्वर्गविधेशपतेकरसोऽनन्तः तां विहाय कस्मा-
 द्यदुष्यतीर्य इत्याशङ्कायां भगवानपि भुवो भारापहरणाय
 नेन सहावतीर्य इत्याह-भुव इति । भगवान् पाङ्गुवपूर्यो

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नारायणोऽपि भूयो भारापहराय प्रयोजनाय स्वांशेन स्वापृथक्सिद्ध-
विशेषाभूतान्भवैश्वर्यवीर्येणजोगुणजातेन ज्ञानादिगुणजात-
मजहदेवेत्यर्थः । अथतीर्थैः नन्वेवंविधस्य सङ्कल्पमात्राणापि भूभारा-
पनोदनसंभारिकमवतारेण ? इतिशङ्कान् निराकुर्वन् विशिनष्टि
भूतभावतः पुण्यभ्रवणकीर्तन इति च भूतानि स्वाभूतानि
भावयति प्रायत इति भूतभावनः साधुपरित्राणावावतीर्थ इति
भावः । पुण्ये भ्रवणकीर्तने यस्य सः तथा चाष्टमं शृण्वतां कीर्तयतां
च पुण्यसम्पत्तेनानन्तस्थिरफलरूपब्रह्मानन्दसाध्याज्यप्रदाना-
द्येऽप्यतीर्थ इत्यर्थः । इत्यमादिहो नियुक्तो नृपो रैवतोऽजं ब्रह्माणं
प्रयागं खपुरं कुशस्थलीं ययौ ॥ ३३ ॥ ३५ ॥

पुण्यजनप्रासात् यक्षभवात् हेताः विक्ष्वस्वितेस्तप्रस्तत्रा-
वस्थितेभ्रातृभिः पूर्वमेव त्यक्तां स्वां कन्यां रेवतीमनवद्याङ्गी
शोभनाङ्गी बलशालिने बलरामाव इत्या हे राजन् ! रैवतस्तपस्तप्तुं
तदा बहुर्यास्यं नरनारायणाभ्रमं ययौ ॥ ३६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमङ्गिजवधजतीयंकृतपद्मरत्नावली ।

प्रतिघातस्याप्रागतस्य ते तथाभाष्यं नरस्य भ्रोतुमयोग्यं गानं
मुहूर्ते मत्वा शृण्वतः कावो यातः अतिक्रान्त इत्यन्वयः । किवानिति
तत्राह, त्रिनवेति । त्रिनवभिः चतुर्थैः विशिष्टत्वेन कल्पितः सप्त-
विंशतिचतुर्थैर्गभेदमिन्न इत्यर्थः । तर्हि किं करोमि कन्यां चावश्यं
हातश्चाऽन इमां कस्मै दास्वामीति तत्राह तदिति ॥ ३३-३४ ॥

पुण्यजनप्रासादात्सभवादिस्ववस्थितेभ्रातृभिस्त्यक्तां खपुरं
निजपुरीमागतः ॥ ३५ ॥

ककुष्मीत्वनवद्याङ्गी शोभनावधवां सुतां बाहुशालिने बलाव
इत्या तपस्तप्तुं बहुर्यास्यं नारायणाभ्रमं ययावित्यन्वयः ॥ ३६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमङ्गिजवधजतीयंकृतपद्मरत्नावलीयाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमङ्गीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमङ्गीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमं
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमङ्गिभवायकवर्षिकृतसारायंर्शिनी ।

त्रिंशत्सप्तविंशतिचतुर्थ्यानि तैर्विशेषतः कल्पितो गणितः
॥ ३३-३५ ॥

त्यक्तमित्यादिप्राक्तनवृत्तान्तः ॥ ३६ ॥

इति सारायंर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
तृतीयो नवमस्यायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिनवचतुर्थैः सप्तविंशतिचतुर्थैर्गभेदकल्पितो विभक्तः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

निजांशेन बलदेवेन सह अथतीर्थः ॥ ३५ ॥

पुण्यजना वच्चास्तत्रासात् ॥ ३६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

तृतीयोऽध्यायप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इतने में ही सप्तविंशति २७ चतुर्थी परिमित काल
व्यतीत होगया, तस्मात् अब तुम जल्दी जाओ और जो
देवदेव भावि पुण्य के अंश से महा बली भीषणदेवजी हैं ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! नरों में रत्न रूप उन बलदेवजी का तुम अप-
ना कन्या रूप रत्न देवो । और वे तो सच्चा भूतभावन भग-
वान् ही पुण्य रूप हैं भ्रवण और कीर्तन जिनका ऐसे
स्वयम् निज अंश से भूमि के भार उतारने के लिये
भवतार लेकर प्रकट हुए हैं जब ब्रह्माजी ने राजा को
इस प्रकार आह्वादी तब राजाभी ब्रह्माजी को नमस्कार
कर के अपने पुर में आये ॥ ३४-३५ ॥

उस पुर को तो बहुत काब से बच्चों के भय से इनके
भ्राता लोग छोडकर दिशाओं में जाव के रहे, राजा ककुष्मिने
भी अपनी सुन्दर कन्या को बलशाली भीषणदेवजी को सम-
र्पण करदी और आप तप करने के लिये बहुरीनारायण आभ्रम
को जाते हुए ॥ ३६ ॥

इति भीमङ्गावते नवमस्कन्धे प्रथम अध्याय

की, भीमङ्गावतस्य भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ३ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

—०:०:०—

भीशुक उवाच ।

नाभागो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविम् ।
 यविष्ठं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ १ ॥
 भ्रातरोऽभाङ्क्त किं मह्यं^(१) भजाम पितरं तव ।
 † (नाभागस्तु पिता पुत्रं प्राह तं ब्रह्मचारिणम् ।)
 †^(२) त्वां ममार्यास्तताभाक्षुर्मा पुत्रक ! तदावृथाः ॥ २ ॥
 इमे अङ्गिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेघसः ।
 षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कने मुह्यन्ति कर्मणि ॥ ३ ॥
 तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे नैश्वदेवे महात्मनः ।
 ते स्वर्यन्तो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ॥ ४ ॥
 दास्यन्त्यथ ततो गच्छ तथा स कृतवान्यथा ।
 तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषितम् ॥ ५ ॥
 तं कश्चिन्स्वीकरिष्यन्तं पुरुषः कृष्णदर्शनः ।
 उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ॥ ६ ॥
 ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्म मानवः ।
 स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवान् पितरं तथा ॥ ७ ॥
 यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः क्वचित् ।
 चक्रुर्विभागं रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥

भीशुखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्थे मनुपुत्रस्य नभगस्य कथोच्यते ।

तस्मिन्नाम्बरीपस्य कृत्या मतिहता यतः ॥

नभगस्य वंशमाह—नभगस्यापत्यं नाभागः नाभागदम्बरीपो
 महाभागवतोऽभूदिति वक्ष्यंस्तत्रेत्युत्वेन वंशप्रवर्तकस्य नभगस्य
 निष्कपटं चरितं तेन तु भीरुद्रप्रसादमाह—यं तनामित्यादिना ।
 ब्रह्मचारिणं बहुकालं गुरुकुले वसन्तं नैष्ठिकोऽभाविति मत्वा

विभागसमये तस्मै भागप्रकल्पयेत् भ्रातरः सर्वं दायं विभज्य
 गृहीत्वा पञ्चाङ्गुलादागतं यं भागार्थिनं कविं विद्वांसं यविष्ठं
 प्रति ततं तातं पितरं ह्ययं व्यभजन्निव्ययः ॥ १ ॥

एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तत्र नाभागः पृच्छति, हे
 भ्रातरो मह्यं कित्वां क व्यभजन्तं कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पित-
 वन्तः ? भ्रातर आहः तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं तु तव पितरं
 विभजाम त्वं पितरं गृह्णाण्ययं । स च पितरं गत्वाऽऽह तव
 हे तात ! मार्याः ज्येष्ठाः मे मम स्वामभाक्षुर्भागञ्चक्रुः मदीयोभाग-

* श्लोकाख्येयमधिकः पठ्यते वीरराघ० (१) भजानेति विज० (२) ममस्वार्था इति पाठान्तरं वीररा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

स्वामित्यर्थः पाठात्तरे हे तात ! किमिदं ममाभाधुः मज्जाम पितरं तवेत्युक्त्वा आयांस्त्वां मह्यं किमर्थं वदुरित्यर्थः । पिताऽऽह हे पुत्रक ! तत्तैरुक्तं माहयाः प्रतारण्यमात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं माकार्षीः न ह्यहं दाव इव भांगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥

तथाऽपि तैर्भागवत्वेन दत्तोऽहं तव जीवनीपायमुपदेक्षामीत्याह—इम इति सपादाश्रयां द्वाऽपाम् । अमिच्छवः षडहो भवति पृष्ठयः षडहो भवतीति विहितेषु षडहोस्त्रावर्षमात्रेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने सुमधसोऽपि ते सूक्तविशेषाह्वानेन मुह्यन्ति कवे हे विद्वन् ॥ ३ ॥

तान्महात्मनोऽपि स्वम् “इदमित्यारौद्रम्” इति च “वे यद्येन दक्षिणाया” इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंस्य पाठव ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्गन्तः स्वर्गं गच्छन्तः स्वसत्रं परिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति अथ तस्मात्तानाच्छं गच्छन्ति तथेत्वादि शुक्रवाक्यम् यथावदुक्तवान् सत्रपरिशेषितं सत्रावशिष्टं जनम् ॥ ४—५ ॥

पुरुषः श्रीरुद्रः हृद्यन् इति दर्शनं शरीरं कृष्यां दर्शनं यस्य सः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं ममैत्युवाच ॥ ६ ॥

तर्हि स्म तदैव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच, पुनश्च रुद्र उवाच नौ आबधोरस्मिन्विवादेति ते पितरि प्रश्नः स्यादिति पृष्टवानिति शुक्राक्तिः ॥ ७ ॥

पृष्टस्य मनोर्वाक्यं यज्ञवास्तुगतमिति उच्छिष्टमुर्वरितम् कचिदिति दत्ताध्वरे “उच्छिष्टयाभागो वै रुद्रः” इति श्रुतेश्च किं च स देव ईश्वरः सर्वमप्येदंति किंपुनर्यज्ञावाशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

अथ नभगस्य मानवस्य वंशं तद्वृत्तान्तं चाह—नाभाग इति । नभगस्य मानवस्यापत्यं नाभागः अनुश्रुतिकारिवाहुमशपद्वाङ्मिः शिवादित्वाद्गण उभयोरकृतिगणात्वादात्तत्वाद्वा अभ्याप्यपर्यायानि नभगस्य वभूयुरित्यर्थतो द्रष्टव्यं भ्रातरौ दावं व्यभजन् इत्युत्तरमन्यानुगुणयात् नाभागस्य वृत्तान्तं वदन् तं विशिनष्टि—यमित्यादिना । यं नाभागं यविष्टं कनीयांसं भ्रातरस्तज्ज्येष्ठभ्रातरः बहुकालं गुरुकुले वसन्तं पश्चाद्वागतमपि प्रश्नचारिण्यं कविं ह्वानिनं मत्वा दावं व्यभजन्, विभागकाञ्चे तस्मै भागप्रकल्पैव एवं एवं पित्र्यं वस्तु विभागं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

ततो भ्रातृप्रति नाभाग आह—हे भ्रातरः ! मह्यं किमभाङ्क वयमजन् मर्त्ये कं भागं यवं प्रकल्पितवन्तः इति । ततस्त्वं भ्रातरः आहुः मज्जाम, पितरं तवेति तदा त्रिस्मृतमस्माभिः रिदागी न वयं विभागं प्रभवः, यद्वि तवापेक्षा तर्हि तव पितरं “जीवन्पुत्रस्यो दावं विभजेत्” इत्युक्तविधं विभाजकं मज्जाम प्राप्नुयाम तत्सन्निधिं गच्छामेत्यर्थः । यदि पिता भागं प्रयच्छति तद्वयं तर्हि दास्याम इति भावः मज्जाम इति पाठात्तरमप्यस्यां तथा मज्जायमेत्यपि पाठात्तरम् अस्मिन्पाठे मज्जायः पुत्रस्य पितरस्य भागत्वेन गृह्यमाण्यः । इत्यदीर्घयोर्धर्षण्यः

निवृत्तमेवयात् भोजीर्षि खोयमभ्यर्चयैकवचनम् ततो नाभागः पितृस्त्वकाशमेत्य तमुवाच मम त्वावां तदा मांश्रुरिति । हे तत तात पितः ! मदार्याः ज्येष्ठभ्रातरः अमांशुः विभक्तवन्तः मां विनेति शेषः । मम त्वामेव भागं चक्रुरिति वाच्यं । किं म आयांस्तना भाङ्श्रुरिति पाठात्तरं तदा आयाः ज्येष्ठभ्रातरः किमे भागं विभक्तवन्तः इत्यर्थः । किं ममायांस्तना भाङ्श्रुरिति पाठेष्वयमेवार्थः ततस्त्वं पिता नभग आह—मा पुत्रक तदाहया इति । हे पुत्रक ! तस्मिन् दावं आदरं माकृथा इत्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तर्हि मम जीविकेति पुत्रेण पृष्टः पितोवाच—इम इति । मज्जाव पितरं तवेति पाठपक्षे मा पुत्रकस्यांश्रुरयमर्थः हे पुत्रक ! तत्तैरुक्तं माहयाः प्रतारण्यमात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं मा कार्षीः न ह्यहं दाव इव भांगसाधनमित्यर्थः । तथापि तैर्भागत्वेन कल्पितोहं तव जीवनीपायमुपदेक्षामीत्याह—इमे इति । इमे मांश्रि-कृष्टा आङ्गिरसः सुमधसः सुबुद्धयोऽधुना सत्रमाप्तने द्वादशा-ह्वार्यं सत्रमनुतिष्ठन्ति तत्र द्वादशाहं सत्रं षष्ठं षष्ठमहः कर्मप्राप्य तेऽङ्गिरसो मुह्यन्ति प्रयोगस्य दुरवधोऽप्यत्सूक्तविशेषाह्वानाच्च मुह्यन्ति इत्यर्थः । षष्ठं षष्ठमुपेत्याह इति द्विवचनेन षडहस्य पुनः पुनः प्रयोर्वापि वैध इति प्रतीयते अतएव हि पूर्वतन्त्रे “अश्रयासे च तदश्रयासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् आहुचित्तु व्यधावे काञ्च भेदात् स्यात्” इत्याधिकरणग्रये षडहस्य पुनः पुनः प्रयोग-मास्थाय मध्वज्ञानस्यावृत्तिः कर्त्तव्या न वेत्याशंक्य कर्मप्रतारण्यव-हितषडहावृत्तौ न कर्त्तव्या गवामन्यानादावमित्येवमादिभिर्येपेता-वृत्तौ तु कर्त्तव्येत्युक्तं तत्र कर्मणि वैश्वदेवे कर्मणि विश्वेदेवता-प्रकाशकं “इदमित्या रात्रम्” इति च “वे यद्येन दक्षिणाया” इति च द्वे सूक्ते तैर्गरोभिरपरिभ्राते वर्तेते ॥ ३ ॥

ते सूक्ते त्वं महात्मनोपि तान्प्रति शंस्य स्तुनीहि ततः कर्मणि समाप्ते सति स्वर्गन्तः स्वर्गं गच्छन्तोऽङ्गिरसस्वसत्रपरि-शेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यन्ति अतोद्य तान् गच्छन्ति, ततः स नाभागो यथा स्वपित्रोक्तं तथैव कृतवान् ततस्तऽङ्गिरसैः सत्रपरिशेषितं धनं तस्मै नाभागाय दत्त्वा स्वर्गं वयुः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ततस्तदनं स्वीकरिष्यन्तं न नाभागं कश्चित्पुरुष आगत्य उत्तरतो दिशभागत्योवाच, पुरुषोऽत्र रुद्रः उत्तरमन्यानुगुणयात् तं विशिनष्टि—कृष्यादर्शनः हृद्यन् इति दर्शनं शरीरं कृष्यां दर्शनं यस्य स कृष्यादर्शनः उक्तिमेवाह—नमेदं वास्तुकं वास्त्विति वास्तुकं यज्ञभूमिगतं यज्ञावशेषितं वसु धनं मम मदीयम् ॥ ६ ॥

इत्येवं रुद्रगोक्ते सति तर्हि स्म तदैव मानवो नाभागः ऋषिभिरङ्गिरोभिर्ममैवेदं धनं दत्तमित्युवाच ततः पुनारुद्र उवाच स्यात्तौ ते पितरि प्रश्न इति नौ आबधोरस्मिन् विवादे ते तव पितरि प्रश्नः स्यात् तव पितैव तर्हिष्मिन् विवाह-पदे प्रष्टव्य इत्यर्थः । ततो नाभागः पितरमेत्य तथा पृष्टवान् ॥ ७ ॥

पृष्टः पिता तमाह—यद्येति । यज्ञभूमिगतमुच्छिष्टं यज्ञावशेषितं सर्वं वसु ऋषयः कश्चिदत्ताध्वरे रुद्राय भागं चक्रुः ततः स एव देवो रुद्रः सर्वं वास्तुकं वस्तु अर्हति तदीयमेव तत्सर्वमि-त्यर्थः “उच्छिष्टयाभागो वै रुद्रः” इति श्रुतेरिति भावः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयव्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बहुसंख्यायापसिद्धौ नाभागो मनुपुत्र उच्यते ततस्त्वस्मादिष्ट-
पुत्रादर्थ्यः कथान्तस्सूचको वा वेदस्मिद्धत्वाद्यसा ततो व्याप्नो-
मा नामानेदिष्ट इत्यन्यः । ततोऽन्यनाम्ना ख्यातः वेद इति शेषो
वा नामानेदिष्टं शंसीत्यादौ प्राप्नो मेभाषी ज्येष्ठभ्रातरो ब्रह्मचारिण्यं
विद्यादानमिमुखं यविष्टं कनिष्ठं च नाभागं कविम् आत्मज्ञानि-
धिनानिक्रान्तदर्शिनं मत्वा दावं कुलपारम्पर्येण प्राप्तविभागयोग्यं
द्रव्यं व्यभज्यन्दा कवेर्भागमदत्त्वा तदा स कविर्नाभागोऽव-
गम्येत् भ्रातृनाह ॥ १ ॥

हे भ्रातरो मह्यं किमभांकेति नामानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्म-
चर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन् सोऽप्रवीदेत्य किं मह्यमभांकेति
ब्राह्मणवाक्यसूचनाभांकेति पदप्रयोगः मम भागं किमर्थं
विभक्तवन्तः ? मम भागः को वा कविपत इति वा प्राचीदिति
त एतमब्रुवन् भजान पितरं तवेति तव पितरं भज अन गच्छ
“अनचेष्टावाम” इति धातुः यदि तव विभागापेक्षा तर्हि गत्वा
तं प्रसाद्य विचारय वचं आगत्य पृच्छाम इत्यर्थः । एतमव-
निष्ठावन्तं वदितारमित्यब्रुवन् तस्माद्भाष्ये तर्हि पितरं पुत्रादिष्टावो-
वदितेत्वेवाचक्षत इति च निष्ठावन्तं व्यवस्थागमकं व्यवस्थापकम्,
अत एवागम्य वदितारं पितरमब्रुवन्नित्यर्थः । यतो नामागाद्यो निश्च-
यार्थं पितरं गत्वा ब्रुवंस्तस्मादेतर्हि अद्यापि पुत्राः पितरं
निर्यायं व्यवस्थापक इत्याहुरित्यर्थः । स नामागो गत्वा भ्रातृभि-
रसह पितरमपृच्छत्, किमिति ? तत्राह—किं म इति । हे तत तात पितः !
मे भार्या ज्येष्ठास्तद्वस्तु अभांशुः किमिति पृच्छामि त्वां यदाहं
प्रोपितस्तदायांस्त्वां व्यवस्थाप्य मे भागमदत्त्वा किमर्थमभांशु-
रिति वा त्वामन्तरिक्षाभांशुरिति त्वां ह्यवाच मह्यं तताभांशुरिति
स पिता प्रत्याह—मेति । हे पुत्रक ! तस्मादद्याः तस्मिन् दावविभागं
आदरं मा कर्षीरिति तं पिताऽप्रवीत्मा पुत्रक तदाहया इति ॥ २ ॥

• तर्हि मम जीवनापावः कः ? इति नामागेन पृष्टः पिता प्रत्याह—
इम इति । अद्य इमं सुमेधसः शोभनपक्षा अङ्गिरसः सत्रमासते
बहुकर्तुके चिरकाक्षीने यजे दीक्षितास्तिष्ठन्ति हे कवे ! ते ऋषयः
षष्ठं षष्ठमहरुपेत्य तास्मिन्नहनि कर्तव्यं वैश्वदेवे विश्वदेवस्य कर्मणि
मुह्यन्ति त्वंमहात्मनः तां प्रति ज्ञातव्यं हे सूक्तं शंसय ब्रूहि ते अङ्गिरसः
खः स्वर्गं यतो गच्छन्त आत्मनः सत्रपरिशोषितं खसत्रे परिशिष्टं
तुष्टिसाधने द्रव्यं ते तुष्ट्यं दास्यन्ते, अथ कालक्षेपमन्तरेण त्वं
तान् ऋषीन् गच्छ स नामाग आत्मने पित्रा यथोक्तं तथा कृत-
वानित्यर्थः । “अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्रमासते षष्ठं
षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय तेषां
यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्गं दास्यन्तीति तथेति तानु-
पत्न प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेधस इति तमब्रुवन् किं कामो वद-
सीतीदमेव वः षष्ठमहः प्रहापयामीत्यप्रवीदथ यद् एतत्सहस्रं
सत्रपरिवेषणं तस्मै स्वर्गं दत्तौ तथेति तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्-
शंसयत, ततो वैते प्रब्रह्मजानन् विप्रः स्वर्गं लोकं तद्यद्वेते सूक्ते
षष्ठेऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रजास्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुत्वासा इति”
हे सुमेधसः ! मानवं मां प्रतिगृह्णीत स्त्रीकुरुतेति मन्त्रमुक्त्वा
कस्मिन्धने विद्यायामयास्मदपोषिते विद्योपदेशकामो वस्य स

त्वं किं कामः युष्मदधिकविद्यावत्त्वात् द्वितीयेऽनुना नामिमत् इति
तृतीय काम इत्याह—इदमेवेति । प्रथमविकल्पकामोपि अशर्मात्वा-
शयेनाह, अथयदिति । सर्वयज्ञेषूपयोगमाह, तद्यदिति । मनुष्यातिः
प्रकाशः ते अङ्गिरसः सत्रपरिवेषणं धनं तस्मै, नामागाव-
दत्त्वा स्वर्गं ययुरित्यन्वयः । “ते स्वर्गं यतोऽब्रुवन्तं तं ब्राह्मण सहस्र-
मितीति” हे ब्राह्मण ! वेदविद्याविशारद ॥ ३-४-५ ॥

कृष्णार्थनः कृष्णार्थतया प्रनीयमानः कश्चित्कोकविस्तथाः
पुरुषः रुद्रः यज्ञशालाया उत्तरदिग्भागादप्येत्य सत्रपरिवेषणं
स्त्रीकरिष्वन्तं नामागमुवाच कथय इह वास्तवं यज्ञशालालक्षणा-
वास्तुभवं वसु वस्तु ममेति तदेतं समीकुर्याणं पुरुषः कृष्ण-
सम्भास्युत्तरत उपोऽथावाप्रवीत् मम वा इहं ममेवास्तुहमिति इति
समीकुर्याणं राशिकृत्य स्त्रीकुर्याणं कृष्णशरीरवासनी वास्तुह-
वास्तवं मूकभद्रभाषायां हकारवकारयोः पर्यायत्वाङ्गीका-
रात् ॥ ६ ॥

मानव इति तर्हि यदि ममेदमिति वदसि ऋषिभिरिहं
मम दक्षमिव्याह—सेऽप्रवीन्मह्यं वा इदमदुरिति तर्हि स्म मानवे-
त्स्वत्तरत्रापितस्वभ्यते हे मानव ! यदि त्वया प्रतिगृहीतमित्युच्यते
तर्हि नौ भावयोस्ते पितरि प्रश्नः स्यादत्वात् तं पृष्ट्वा निश्चित्य मां
ब्रूहीत्युक्तः स नामनः पितरं नतः तथा पृष्टवान् भो पितरं गिराभि-
र्दक्षिणार्थं वास्तवं मह्यं दत्तं तद्वृत्तममये कश्चित्पुरुष आगत्य
नदीयामिदं वास्तवम् ऋषिभिमह्यं दत्तमिति न त्वया स्त्रीकृतव्य-
मित्याह अतो यथार्थं वदति ॥ ७ ॥

नाभागेन पृष्टः पिता प्राह—यज्ञेति । कश्चिदक्षशापप्रसङ्गं
ऋषयः यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमवशिष्टं रुद्राय भागं चकुर्हि
यस्मात् स इवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्भवं ।

॥ १--१७ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतस्वार्थदर्शिनी ।

चतुर्थे नभागाख्यानमभ्यर्गिपक. ३ तथा ।
तुर्थाससो जटोरक्षेपस्तापक्षेकण चोच्यते ॥

मनुपुत्रस्य नभगस्यापत्यं नामागः यं गुरुकुलादर्धस्य मागतं
कार्षिं विद्वांसं यद्विष्टमनुजं मार्गार्थिनं प्रति ततं तातमेव दायं
व्यभजन् ब्रुवन्तुं पैतृकं किमपि धनं तदागमनात् पूर्वमेव स
गैष्टिकोऽभूत्प्रागमिष्यतीति मत्वा सर्वधनस्य स्वैर्भिजय गृहीतत्वा-
दित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्प्रथमेव प्रश्नोत्तराभ्यामाह—तत्र नामागः पृच्छति, हे
भ्रातरः ! मह्यं किम् अभांके व्यभजत कं भागं मर्थं युष्-
प्रकाशिनवचनः ? भ्रातर प्राहुः तदानीं तव वैराग्यं धृत्वा भागो
न प्रकाशिनः इदानीं तु तव पितरमेव भजामः त्वज्जागत्वन
पितरं प्रकल्पयामः त्वं संवधनेपाजंके पितरं गृह्यायेत्यर्थः । ततश्च
स पितरमावत्याह, हे तत तात ! आर्या ज्येष्ठाः, मम भागं तदाह

भीमद्विभवाद्यक्षकवर्णिकृतसारायंदर्शिनी ।

अभाङ्गुः मधीयो भागस्त्वमभूरित्यर्थः । किं ममायंस्तताभाङ्गुरिति पाठं हं तात ! किमिदं ममाभाङ्गुः भजामपितरं तवेत्युक्तवन्तः आर्या-
स्त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पिताचाह, हे पुत्रक मद्नुकः इत्यसूतो ।
नैरुक्तं तत् मा आहयाः नह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥

सरलबुद्धिना मया न पुनस्त्वेपां पार्श्वे गन्तव्यमिति चेत्
तर्हि स्नेहेन तव जीवोपायमहमेवोपदेक्ष्यामीत्याह-इमे इति
सपादाश्यां श्राप्याम् । अभिलषः पडहो भवतीति विहितेषु पडहेषु
अवस्यमानेषु पष्टे पष्टमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने
सुमेधसोऽपि सूक्तविशेषापरिहानान्मुह्यन्ति हेकथे विद्वन् ॥ ३ ॥

तान् महात्मनोपि "इदमित्यारौद्रम्" इति च "ये बधेन दक्षि-
गाया" इति च त्वं वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय ततश्च ते स्वयंभूतः
स्वर्गं गच्छन्तः तथेति शुकवाक्यम् ॥ ४५ ॥

पुरुषः श्रीरुद्रः कृष्णदर्शनः इयामवर्णाः यद्वा स्फूर्तिप्राप्तं कृष्णं
सदा पश्यन्तीति सः नास्तुक्तं यद्वास्तुगतम् ॥ ६ ॥

तर्हि तदेव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच पुनश्च रुद्र
उवाच नो भवतोऽस्मिन् विवादे ते पितरि प्रभः स्वात् पृष्टवानिति
शुकोक्तिः ॥ ७ ॥

पिता उवाच-यज्ञेति । क्वचिदिति इत्याधरे "उच्छेप्य
भागो वै रुद्रः" इति श्रुतेश्च किञ्च स देव ईश्वरः सर्वमप्यहंति
किम्पुनयंद्वावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतमिदं नान्तप्रदीपः ।

मनुपुत्रस्य नभगस्य नामागो निष्कपटः पुत्रो जातस्तस्य
अम्बरीयो महाभागवतः पुत्रोऽभूदिति नामाग इति चतुर्थेन वर्णा-
वति-नभगस्य बहवः पुत्रा जाताः तेभ्यः पश्चात्तानागोऽपत्यमभू-
दित्याह-नाभागो नभगापत्यमित्यादिना-ये नामागं ब्रह्मचारिणं
बहुकालं विशालाभार्थं गुरुत्वमीपे वसन्तं नैष्ठिकोऽयमिति
मत्वा भ्रातरः पितृवित्तं सर्वं निमज्ज्य गृहीत्वा पश्चात्कश्चिं
प्राप्तविद्यं गुरुत्वमीपादागतं भागार्थं यविष्टं कनयित्सं प्रति ततं
पितरं नभगं दायं भागं व्यभजन् ॥ १ ॥

एतदेव प्रश्नप्रतिवचनार्थां प्रपञ्चयति, भ्रातर इति । तत्र
नाभाग आह-हे भ्रातरः ! मह्यं किमभाङ्गुं व्यभजत ते आहुः
तदा निष्कृतोऽस्माभिरनव भागोऽधुना तव पितरं भजाम किम-
जाम, स पितरमाह-हे तत ! हे वितः ! आर्याः त्वां मम अभाङ्गुः
मम भागं चक्रुः पिताऽऽह तव नैरुक्तं हे पुत्रक ! मा आहयाः न
हि अहं वित्ताविभागधत् तव भोग इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुक्त्वापि तस्य जीवोपायमाह-इमे इति सपाद्वयेन । हे
कथे विद्वन् ! इमे समीपगाः भङ्गिरसः स्वप्नम् आसते अनुतिष्ठन्ति
तत्र अभिलषः पडहो भवति पृष्टयः पडहो भवतीति विहितेषु
पडहेष्ववस्यमानेषु पष्टे पष्टमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने
सुमेधसः सुबुद्धयोपि ते सूक्तविशेषापरिहानान्मुह्यन्ति ॥ ३ ॥

महात्मनोपि तास्मति "इदमित्यारौद्रम्" इति च "ये बधेन दक्षि-

गाया" इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय इति ततः कर्मणि सर्भाप्ते
सति ते स्वयंभूतः स्वर्गं गच्छन्तः सत्रपरिशेषितं स्वसत्रावशिष्टम्
आत्मनो धनम् ॥ ४ ॥

इत्यस्मिन् तुभ्यमिति शेषः अथ तस्मात् गच्छ स नाभागः
तथा पितृवाक्यानुसरिणा यथावत्कृतवान् ते भ्राङ्गिरसोऽपि सत्रं
परिशेषितं धनं तस्मै दत्त्वा स्वर्गं ययुः ॥ ५ ॥

तं नाभागं कृष्णमङ्गनप्रभं हस्यते इति दर्शनं शरीरं वक्ष्यु
सः भीरुद्रः वास्तुक्तं यद्वाभूमिगतं वसु धनं ममेत्युवाच ॥ ६ ॥

नाभाग आह-मयेवमृषिमिदं तमिति, रुद्र आह हे मानव ! तर्हि
स्म क्वाकौ ते पितरि प्रभ इति नामागोऽपि तथा पितरं पृष्ट-
वान् ॥ ७ ॥

तस्मिन्ना आह-ऋषयः क्वचिद्वाधरे ब्रह्मवास्तुगतं ब्रह्मभूमि-
गतम् उच्छेप्यसुर्यैरिन् रुद्राव भागं चक्रुः अतः स देवः सर्व-
महंति "उच्छेप्यभागो वै रुद्रः" इति श्रुतेः ॥ ८-९ ॥

माया टीका ।

भीरुकिमयोरामानुजौ जयतः

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी वाले, कि-नभग के पुत्र नामाग 'हुप जिम
नाभाग को बहुत काल पर्यन्त ब्रह्मचर्य से गुरुकुल में वास करने
से नैष्ठिक ब्रह्मचारी जानकर भ्राता छोर्गो ने धन के विभाग
करते समय इनका भाग नहीं लगाया, जब कुछ दिन पीछे
गुरु कुल में आये और भ्राताओं से अपना भाग मांगा तब
सब भाइयों ने, इनको छोटे जानकर इनके हिस्से में
पिता को देदिये ॥ १ ॥

उस समय नामाग ने भाइयों से पूछा, कि-हे भ्राता
ओं ! आपने हमको हिस्से में क्या दिया, तब भ्राता लोग
बोले, कि-हमबोर्गो ने तुमको तुमारे भाग में पिताजी
कोदिये । तब नामाग पिता के पास जाकर बोले, कि-हे पिता
जी ! बड़े भाइयों ने हमारे हिस्से में तुमको दिये हैं तब
पिता बोले, कि-हे पुत्र ! उनके उस छोटे कहने पर आदर
न करी उन्हें ने तो केवल प्रतारणा (ठगई) करी है,
क्योंकि ? मैं कुछ धनादि के सदृश भाग का वस्तु नहीं हूँ ॥ २ ॥

हे पुत्र ! तौमी कुछ चिन्ता नहीं, तुम देखो आंगिरस
ब्राह्मण लोग अबही यहां यज्ञ करते हैं और हे कथे ! ये
लोग बड़े बुद्धि वाले हैं तौमी छै दिनका जो अमिष्टुव कर्म
है उस में छटवें दिन का सूक्त भूखजाने से जब २ छटवें दिन
का कर्म उपस्थित होता है तब २ वे लोग उस कर्म में मोहित
होते हैं ॥ ३ ॥

वहां जाकर उस समय पर जो वे लोग दोसूक्त विश्वे-
देव सम्बन्धि भूखें उनको तुम बोखदेना तब वे लोग स्वर्ग
के जाने वाले अपने यज्ञ में बचे हुये धनको तुम को दे
जायगे ॥ ४ ॥

नाभागस्तं प्रणम्याह तवेश ! किल वास्तुकम् ।
 इत्याह मे पिता ब्रह्मन् ! शिरसा त्वां प्रसादये ॥ ९ ॥
 यत्ते पिताऽवदद्धर्मं त्वं तु सत्यं प्रभाषसे ।
 ददामि ते मन्त्रदृशे ज्ञानं ब्रह्मसनातनम् ॥ १० ॥
 ❀ (तस्मादसत्यं न ब्रूयात् परस्त्वं चापदि क्वचित् ।
 सत्येन परिसन्तुष्टो भवामीष्टस्स मे भवेत्) ॥ ० ॥
 गृहाणा द्रविणां दत्तं मत्सन्ने परिदोषितम् ।
 इत्युक्त्वाऽन्तर्हितो रुद्रो भगवान् सत्यवत्सलः ॥ ११ ॥
 य एतत्संस्मरेत्प्रातः सायं च सुसमाहितः ।
 कविर्भवति मन्त्रज्ञो गतिं चैव तथात्मनः ॥ १२ ॥
 नाभागादम्बरीषोऽभून्महाभागवतः कृती ।
 नास्पृशद्ब्रह्मशापोऽपि यं न प्रतिहतः क्वचित् ॥ १३ ॥

राजोवाच ।

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
 न प्राभूद्यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदण्डो दुरत्ययः ॥ १४ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

अम्बरीषोमहाभागः सप्तद्वीपवर्ती महीम् ।
 अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि ॥ १५ ॥
 मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत्स्वप्नसंस्तुतम् ।
 विद्वान्विभवनिर्वाणं तमो विशति यत्पुमान् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इनना कह कर पिता ने कहा कि-तौ अब तुम वहाँ जाओ ।
 वह इनना सुनकर नाभाग ने भी वहाँ जाकर जैसा पिता
 ने सिखाया रहा वैसाही किया, वे भांगिरस ब्राह्मण लोगभी
 यह के अन्त में यह में वही हुए इनको नाभाग के लिये दे
 कर अर्ग को चले गये ॥ ५ ॥

यथावशिष्ट उस धनको नाभाग के स्वीकार करने समझ
 उत्तर दिशा से एक काले बर्ण का पुरुष आकर बोला, कि
 यह यथा वशिष्ट वास्तुक द्रव्य तो हमारा है ॥ ६ ॥

तब उस पुरुष ने नाभाग बोला, कि हमको यह ऋषियों ने
 दिया है । तब वह पुरुष नाभाग से बोला, कि-अच्छा तो हमारे

तुमारे इस विवाद में तुमारे पिताही भे तुम पूछो तब नाभागेने
 भी पिता के समीप जाकर प्रश्न किया ॥ ७ ॥

पिताने कहा कि पादिले ऋषि लोगों ने वस्तु के यह में, यज्ञ-
 वास्तुगत यज्ञ का उच्छिष्ट जो कुछ है उसका भाग श्रीऋद्र के लिये
 किया है हम लिये वही श्रीऋद्रदेव यज्ञ का उच्छिष्ट सर्व वस्तु
 खेने के योग्य हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरस्त्रामिरुनभावाग्दीपिका ।

श्रीऋद्र आह यत्ते इति ॥ १० ॥

इत्माख्यानं भूतिप्रसिद्धम् तथाहि बह्वृचब्राह्मणम् "नाभागे-

* इक्षीकोऽयमधिकः पठ्यते धीर० रीत्या ॥

भीमरक्षामिकृतमावाग्दीपिका ।

दिष्टं शंसति नामानोदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं आतरो निर-
भजन्सांऽब्रवीत्” इत्यादि ॥ ११ ॥

अस्याश्चानस्य स्मरणं फलमाह—य एतदिति । आत्मनो गति
च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

कञ्चिदपि न प्रतिहतो ब्रह्मशापोऽपि ब्राह्मणो न पुर्वाससा
निर्मितः कृत्यान्तोऽपि यं नास्पृशत् अतोऽसौ महाभागवतोऽतएव
कृती पुण्यवान् ॥ १३ ॥

तस्य श्रोतुमिच्छामि चरितमिति शेषः । ब्रह्मदण्डः कृत्यान्तो
न प्राभूज समर्थो बभूव ॥ १४ ॥

भियं सम्पदम् विभवमैश्वर्यम् अतुलं निरुपमम् ॥ १५ ॥

पुनामतिदुर्लभमपि तत्सर्वं स्वप्नवत्संस्तुतं निरूपितमनुपादेयं
मेने, तत्र हेतुः, विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् यद्यन विभवेन
तथाशेन वा पुमांस्तमो विशति मोहे निमज्जति ॥ १६ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

ततो नाभागः पितुर्वच आकर्षयं वास्तुकं वसुप्रहृष्टार्थ-
मृशयान्तरमपश्यत्, रुद्रं प्रणम्येदमाह—किं हे ईश! यद्यपि मे पिता
वास्तुकं वसु तवैव त्वत्सम्बन्धेवेत्याह—तथापि; हे ब्रह्मन् !
शिरसा त्वां प्रार्थये प्रणतेन शिरसा त्वां वास्तुकवसुप्रदानाय
प्रसन्नहृद्यामिति वदन् प्रणतो बभूव ॥ १७ ॥

ततो रुद्र आह—यदिति । यद्यस्मात् तव पिता धर्ममेवाह
तथा त्वमपि सत्यमेव प्रयापसे तत्समान्मन्त्रहृदो वैश्वदेवमन्त्र-
द्रष्टे ते तुभ्यं सनातनं ब्रह्म ब्रह्मविषयकं ज्ञानं वदामि ॥ १० ॥

तथा यद्यज्ञपरिशेषितं द्रविणं मया दत्तं गृहाण द्वादशाहस्य
सप्तशतान्तरवाच्यं ब्रह्मवास्तुगतं यत्सप्तपरिशेषितमिति यज्ञसप्त-
पद्योः प्रयोगः इतीत्यमुक्त्वा भगवान् सत्यवन्तजः सत्यमाषण-
निमित्तवार्त्सल्ययुक्तो रुद्रः तत्रैवास्तद्वचं ॥ ११ ॥

एतदाश्चानसंस्मरणं फलमाह—यः पुमानेन द्वाद्यानं प्रातः
सायञ्च समाहितचित्तः संस्मरेत्स कभिः शास्त्रजयज्ञानी भवति
गन्त्रज्ञश्च भवति तथा आत्मनः स्वस्य परस्य च गतिं याद्यात्म-
न च वेदति शेषः ॥ १२ ॥

एवं नाभागवृत्तान्तमभिधायथ तत्पुत्रं तच्छरित्रं चाह—नाभी-
गादित्यादिना यावत्पञ्चमाध्यायसमाप्ति । नाभागादम्बरीषः संब-
भूव स च महाभागवतः कृती सापराध्रैवप्युपकारकरणाशीलः
लिशेषेणा तच्छरित्रं प्रदानाय सरप्रदानाय सद्देहेण तदृत्तं वदन् तं
निशिनष्ट, नास्पृशत् इत्यर्थेन । कञ्चिदपि न प्रतिहतः मतिहनिशून्यो
त्रिप्रशापोपि यमम्बरीषं नास्पृशत् यद्यपि पुर्वाससा न तस्मै शापं
वदौ नाप्युक्त्य जटोत्पादिनकृत्यायाः शापरूपत्वं तथापि शाप-
वत्कृत्यायास्तत्रिप्रहार्थेनारकृत्यायां शापशब्द औपचारिको द्रष्ट-
व्यः ॥ १३ ॥

एवमुक्ते लक्ष्मणप्रदानवसरः पृच्छति राजा—भगवन्निति । हे भूग

वन् ! रजर्वेधोमतस्तस्याम्बरीषस्य श्रोतुमिच्छामि चरित्रमिति
शेषः । यत्राम्बरीषे विनिर्मुक्तः प्रत्युक्तो दुरत्ययोपि ब्रह्मदण्डः
कृत्यारूपो न प्राभूत् न समर्थो बभूव तं वाधितुमिति शेषः ॥ १४ ॥

एवमापुष्टो ब्रह्मदण्डस्याप्रभुत्वमाचिन्त्यासुस्तानस्य महा-
भागवतः कृतीत्युक्तं महाभागवतम् प्रपञ्चयति—अम्बरीष इत्या-
दिना आरिगर्भायदुरित्यतः प्राक्नेन प्रभेन । अम्बरीषो महाभागः
धीमानतएव सप्तहृदियुक्ता महीमन्वयां निरुपद्रवां भियं सम्प-
दम् अतुलमसमानमनितरसाधारणं विभवं भोग्यभोगोपकरणादि-
समृद्धिमैश्वर्यं वेत्येतरसर्वमितरेषां दुःखेनापि लक्ष्मणप्रदायकं लक्ष्मणापि
त्रिभर्तृनिर्वाणं विभवस्य निर्वाणमवसानं नाशं विद्वान् तत्सर्वं स्वप्न-
सम्मितं स्वप्नवत्पुण्यं मेने हेवममन्यतेत्यर्थः । तत्र हेतुः यद्य-
स्मात् विभवसङ्गात् पुमान् तमो नरकं विशति ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मया त्वविचार्योक्तमिष्ट्युक्तो नाभागो गत्वा तं रुद्रं प्रण-
म्याह—हे ईश ! वास्तुगतं तव किञ्चेति मे पिता प्राह, तस्मा-
दहं शिरसा त्वां प्रसादये क्षमञ्चेति वाचा स नाभागः
प्रत्याह ॥ ८ ॥

स पुरुषो नाभागं प्रत्याह—यत् इति । ते पितुः सत्य-
बलयां धर्ममदवत् त्वं च सत्यं तथा तथ्यं वदसीति यत्समा-
न्मन्त्रहृदोः वैश्वदेवसूक्तं द्रष्टवतः ते तव सनातनं सदातनं
वेदप्रमाणाकं वा ब्रह्मनिरपेक्षम् अन्वेषदेशाकाञ्चारहितं ब्रह्मविषयं
वा ज्ञानं वदामि ॥ १० ॥

किञ्च यत्सप्तपरिवेषितं द्रविणं तव वदामि गृहाण तप्त-
ब्रवीत तद्वै नौ तवैव पितरि प्रञ्ज इति स पितरमेने पिता
मन्नवीजनु ते पुत्रकादुरित्यदुरेवम इत्यब्रवीत्तनु मे पुरुषः “कृष्ण-
शशास्त्र्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं ममैवास्तुहमित्यादितेति”
तं पिताऽब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तनु स तुभ्यं वास्पतीति स
पुनरेत्याब्रवीत् तव हवान किञ्च भगव इदमिति मे पिताहे
निसोब्रवीत्तदहं तुभ्यमेव वदामि य एवं सत्यमवादीः” इति ।
तस्माद्वं विदुषां सत्यमेव वादितव्यमिति हे पुत्रक ! तेन्द्रिसस्त-
वावुनेनु दक्षवन्त एव किमिति पृष्टे स नाभागः स अतुरेव
न तव सन्देह इत्यब्रवीत् तर्हि किमत्र वाधकमिति तत्राह तनु
म इति सप्तपरिवेषितं यद्वनं तद्विदं ममैवेत्युक्त्वा पिता दक्ष-
वान् स्वीकृतवानित्यर्थः । इत्युक्ते पिता नाभागं प्रत्याह तं
पितेति ॥ ११ ॥

फलमाह—य एतदिति । कविस्त्वविद्वानो मन्त्रज्ञः श्रुत्वाह-
तात्पर्यार्थज्ञानी आत्मनः स्वपरलक्षणास्य वस्तुनो गतिं स्थितिं
ज्ञानं वा प्राप्नोतीति शेषः “स एव सहस्रसनिर्मन्त्रोयं नाभा-
नेद्विष्टमुपैतं सहस्रं नमति प्रपद्येनाह्वा स्वर्गं लोकं जानाति य
एवं वेद” इत्यनेनापि फलश्रुतेरर्थः सूचित इति । यदाह
नामानोदिष्टः सहस्रसनिः “वनवणा सम्भक्तौ” इति धातोः
सहस्रेत्युपलक्ष्यमनेकजनाश्च धनदाता “सन क्षामे” इति धातोरेक

श्रीमद्विजयध्वजनीचक्रनपवरत्नावली ।

विषयज्ञानस्वाभोपेतः मन्त्रो मन्त्रहामी पुरुषः एवमुक्तमिति-
हासार्थं वेद एतं पुरुषमुद्दिश्य सहस्रम् उपनमति यदुग्राहा वदु-
दिनापेक्षित्मूकेपूर्वककृतकमंशां स्वर्गं सुखं ज्ञानात्मकं लोकं
सर्वाभारं हरिं प्रजानातीति भावः ॥ १२ ॥

कृतं पूर्णं ब्रह्मास्वास्तीति कृती सुकृती वा अकेगा सुदर्शन-
जाप्ता प्रतिहता निरस्मः ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्रथमनस्तस्य विर्गकमाह—अम्बरीष इति । महादिकं
तस्सके खलनसंमितं खलनवदित्यं मेन इत्यन्वयः । अथयथां क्षीप्र-
कालीनां विभवं हिरण्ययादिवज्रयाम् अनेनाम्बरीषशब्दाद्योपि
सूचितः स आधिष्ठाकुरिष्यते अग्नादिकं रीषं नम्बरमिति ज्ञान-
मस्यास्तीत्यम्बरीषः “कुरिष्यहिमायाम्” मन्त्रार्थे अक्षप्रत्ययः अम्बर-
वदीषा इच्छा यस्य स तथा आकाशवद्वहलुल्लङ्घन इत्यर्थः
व्यत्यासइच्छान्दसः अं ब्रह्म तस्य अरियंरथं तत्रेच्छा यस्य स
तथा ॥ १५ ॥

एतद्वेष स्पष्टयति विद्वानिति । विभवनिर्वाणं हिरण्ययादि-
सम्पदां नाशं क्षणिकं विद्वान् पुमान्वयस्माद्विभवामुग्धस्तमो
विद्यति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभवापञ्चकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

शिरसा प्रणम्य ॥ ९ ॥

रुद्र उवाच—यत्ते इति । इदं चाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धं तथाच
बहवृचब्राह्मणं “नाभानेदिष्टं शंसतीत्यादि ॥ १०-११ ॥

गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

यो ब्रह्मशापः कश्चिदपि न प्रतिहतः अमोघत्वात् सोऽत्र त्वा-
मुसौदहदिवति वाग्बज्रसहितकृत्यान्वप्रक्षेपरूपे ज्ञेयः ॥ १३ ॥

भोतुं अरितमिति शेषः ॥ १४ ॥

पुमान्प्रतिबुद्धं विभवं च लक्षणा नरसर्वे खल्ले संस्तुतमिव मेने
कतो विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् यत् यतो विभव-
सक्तः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रुद्र माह—यदिति । मन्त्रदशो मन्त्रद्रष्टे ने तुष्टयं ब्रह्म बृहत्
सनातनं वेदसिद्धं ज्ञानं ददाति ॥ १० ॥ ११ ॥

आत्मनो गतिम् आत्मविद्यामित्यर्थः । प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥

कृती पृथक्वान् कश्चिदपि न प्रतिहतो न निराकृतः ब्रह्म-
शापो ब्राह्मणनिर्मितः कृत्यान्वरूपः शापः अं नास्पृश्यत् ॥ १३ ॥

यत्राम्बरीषे निर्मुक्तः ब्राह्मणप्रयुक्तो दण्डः कृत्यामलः न
प्राभूत् न सैमर्थो बभूव तस्य भोतुमिच्छामि अरिप्रमिति
शेषः ॥ १४ ॥

समद्वीपवतीं महीं भियं सस्पदं विभवमेभ्ययं अतुल्यं अनु-
पमम् ॥ १५ ॥

पुसां दुर्धममपि तथापि यतः पुमान् तमो विशानि तत् सर्वे
खलनवदित्यतया संस्तुतं निरूपितं मेने यतो मघनिर्वाणम् ऐभ्ययं
नाशं विद्वान् ब्रह्मा विगतो भवः संसारो यतः स विभवो
वास्तुदेवस्तस्माद्भ्रजनीयाक्षिवाणं मोक्षं विद्वान् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

नाभाग इतना पिता का घञ्चन सुनकर फिर भीरुद्र के
समीप जाकर प्रणाम कर बोला, कि हे ईश ! हमारे पिताने
कहा है यज्ञ शेष बस्तु सब आपही का है तस्मात् हे ब्रह्मन् !
आपको मैं शिर से प्रणाम कर प्रसन्न करता हूँ कि आप मेरा
अपराध क्षमा करें ॥ ९ ॥

तब भीरुद्र बोले, कि—जो तुमारे पिता ने धर्मही कथन किया
और तुम भी सत्य बोलने हो ईसी कारण मंत्र दृष्टा ऐमे तुमारे
खिये अब हम सनातन ब्रह्म विषयक ज्ञान देने हैं ॥ १० ॥

और यज्ञ में बचा हुआ वह जो हमारा द्रव्य है इस्को भी तुम
प्रदण्य करो । सत्य वत्सख भगवान् भीरुद्र इतना कहकर अन्त-
ध्यान हांगये ॥ ११ ॥

जो पुरुष इस आख्यान को सावधान होकर प्रातःकाख सायं-
काल स्मरण करना है वह कवि (ज्ञानी) होता है और भद्रक
होता है और अपने आत्मा की गति को भी प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

उसनाभाग से अम्बरीष महाराज हुए जो बडे सुकृती और
महा भागवत हुए । जिनको ब्रह्म शापन भी रूपशो नहीं किया,
जो कि—ब्रह्म शाप कहीं भी प्रति हन (व्यर्थ) नहीं भया ॥ १३ ॥

राजोवाच ॥

राजापरीक्षित बोले, कि—हे भगवान् ! परमहानी उन राजर्षि
श्रीअम्बरीष के अरिप्र के भ्रमण करने की इच्छा करता हूँ—कि
जिसके ऊपर दुरत्यय ब्रह्मदेव का भी प्रभाव न चला ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! महाभाग अम्बरीष सम-
द्वीपवतीं पृथिवी अखल श्री और अतुल्यविभव को प्रभु होकर
भी उस सबको खल सहश मानने हुए, जो वैभव पुरुष को भानि
दुर्धम है, क्योंकि वैभव के परिणाम को जानते रहे, कि—जिसके
कारण से पुरुष नरकादि में प्रवेश करता है ॥ १५—१६ ॥

वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ।

प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्ट्वस्मृतम् ॥ १७ ॥

स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ।

करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥ १८ ॥

मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शोऽङ्गसङ्गमम् ।

घ्राणां च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥ १९ ॥

पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणो शिरो हृषीकेशपदाभिवन्दने ।

कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रया रतिः ॥ २० ॥

एवं सदा कर्मकलापमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्पथोच्चजे ।

सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्निष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥ २१ ॥

ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचिताङ्गवत्क्षिणैः ।

ततैर्वसिष्ठासितगौतमादिभिर्धन्वन्यभिस्रोतमसौ सरस्वतीम् ॥ २२ ॥

यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जनाः ।

तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससः ॥ २३ ॥

स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनुजैरमरप्रियः ।

शृग्वद्विरुपगायद्विरुत्तमश्लोकचेष्टितम् ॥ २४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नग्धेवं जानन्तोऽपि विभवेपिण्यो हृदयन्ते, तत्राह-वासुदेव इति ।
भावं भक्तिं प्राप्तः येन भावेनेदं विश्वं लोष्ट्वदति तुच्छं
स्मृतम् ॥ १७ ॥

भक्तिमेव सर्वेन्द्रियाणां भगवत्परस्वकथनेन प्रपञ्चयति-सवा-
इति त्रिभिः । श्रुतिं श्रोत्रमच्युतस्व सत्कथानामुदये भवणो चकारे-
त्यस्य सर्वत्रान्वयः ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गानामालयानि स्थानानि तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे
श्रीमत्पादगुणस्यास्तत्पादसरोजेन सरसौरभं तस्मिन् तदर्पिते तस्मै
निवेदिताङ्गौ ॥ १९ ॥

कामं अकचन्नादिषेवां दास्ये निमित्ते तत्प्रसादस्वीकाराय न
तु कामकाम्यया विषयेच्छया, कथं चकार ? उत्तमश्लोकजनाश्रया
रतिर्यथा भवेत्तथा, अनेन तद्भक्तेषु च परं भावं प्राप्त इत्येतत्स्फुटी-
कृतम् ॥ २० ॥

सर्वत्राऽऽस्तेति भाषो भावना यस्मिंस्तमारमनः अस्य कर्मयोगं
कलापं समूहं भगवति विदधस्वमपयंस्तस्मिन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रेरभिहितः
शास्त्रितस्मिन् महीं शशास पाषयामास अनेनाधिकृतो धर्मोऽपि
व्यापदार्शितः ॥ २१ ॥

किं च यद्वाधिष्ठातारमीश्वरमश्वमेधैरीजे आराधयामास महा-
विभूत्योपचितान्यङ्गानि दक्षिणाश्च येषु तैः वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतै-
स्तैर्धिस्तुतैः धन्वनि धन्वदेवो निरुदके सरस्वतीमभिस्रोतम्
तस्याः प्रतिक्रममित्यर्थः ॥ २२ ॥

किं च यस्य क्रतुषु सदस्वादयो गीर्वाणैः सह भूषणादिभि-
स्तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्यमिति अतुर्थेनान्वयः न च देवानां
निमेषाभावाद्भैक्षययं यतोऽनिमिषाश्च व्यदृश्यन्त न निमिषन्तीति
तथा आश्चर्यदर्शनोत्सुक्येन तेषां निमेषोपगमादिति भावः ॥ २३ ॥

यस्य यद्वायैर्मनुजैरपि स्वर्गो न प्रार्थितस्तस्य तु का वार्ता ॥ २४ ॥

श्रीमद्भरिाराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं चिरको बभूव अपितु भगवति वासुदेवे तद्भक्तेषु
साधुषु अत्युच्चचित्तेषु च परम्भावं भक्त्यात्मकमभिप्रायं गतः
प्राप्तः, भावं विदधन्महि, येन भावेनेदं विश्वं लोष्ट्वदनुपादेयममन्वते-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

वासुदेवे परं भावं गत इत्येवमेव प्रपञ्चयति-सवा इति । ताव-
न्मनुष्यदेहस्य सर्वविधभगवत्सेवोपयुक्तताभावेद्य तर्धेव कृतवाश्च

श्रीगङ्गाधराचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

इत्याह-सन्धा इति श्रुतिः । स चै भगवरीषः वै शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । गनः कृष्णस्य भगवतः पदारविन्दयोश्चकार तास्वितनप्रवगात्मक-
दुहित्यर्थः । एतदुक्तं च गृह्यानामनुष्येणै चत्वांस्यकरात् गुणवर्गान-
प्रवगात्संवाक्येऽदित्यर्थः । एवमुक्तत्रापि द्रप्रव्यं भगवत्सन्दिग्धमाजना-
द्विषुं क्वापाण्यु द्रव्यात्करात् आदिशदशद्वाराधनादीनां सङ्ग्रहः
कङ्कतानां सत्कथाणां पुण्यवहानां भगवत्कथाणां पुण्यप्रदानाः सुदये
भवया भूति श्रोत्रेन्द्रियं चकार ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य निष्कानि विग्रहा आलयाः स्थानानि च तेषां दर्शनं
दशौ तेषु चकार तस्य मुकुन्दस्य ये भूत्यास्तेषां गात्राणां स्पर्शाने
निमित्ते अङ्गसङ्गं स्वाङ्गस्य यत्किञ्चिद्वस्तुसंस्पर्शं मुकुन्दभक्त-
गात्रं चेत् पस्पशी तेषां स्पर्शः । श्रीमत्याः तूल्याः मुकुन्दपद-
सरोजं यत्सोऽर्थे तत्पदाद्यसरोजसम्बन्धेन यत्सोऽर्थे तस्मिन् प्रायो-
निष्ठं चकार तदर्थं मुकुन्दस्य तिवेचितेऽप्रादौ रत्ननाम् ॥ १९ ॥

हरेः केषांश्चिद्वस्तुत्सुखार्दानि तेषां पस्थाने भागोः क्षुब्धयाः
"कृष्णपूरुषः" इति स्वभावान्तेऽपत्ययः तेष्वनुस्पर्शो गमने पादौ
हृषीकेशपदयोरेभिर्भवेत् । शिरो मुखानि काये तदर्थं तत्राकचवृत्ता-
दिभिः तेषां दास्ये निर्माणे चकार तत्रमादृशोकारस्तद्वाक्यार्थ-
मेव न तु कामकाश्यया विषयच्छया कृत इत्यर्थः । स्वधेनतकथं
चकार ? उत्तमश्लोकजना भगवत्कथास्तथाश्रया रतिः तदर्थेन रति-
भक्तिर्यथा भवेत् तथा चकारेत्यर्थः । तर्थात् पाठे उत्तमश्लोकजना-
वषया रतिश्च तस्याभयदित्यर्थः । अनेन सङ्कल्पे च परम्भाषङ्गत
इत्येतत्प्रपञ्चनम् अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥

एवं सर्वात्मभावे सर्वात्मना करणप्रवेग भावो भावना
यस्मिन् ते कर्मकलापमधिपके यन्ननिर्गते प्रथयति निदधत्तमपंषद्
कर्मसमूहस्य भगवदागमरूपतामनुसन्धेदित्यर्थः । यथा, एतेनिधिं
कर्मकलापं भगवति सर्वात्ममानं सर्वस्वान्तगाम्त्वानुसन्धानं
च विदधत् कुर्वन् भगवत्प्रियेऽभिर्भवेत्सिद्धादिभिरभिहितः एवं कुर्वन्
माकारिणोऽप्यमुक्त इमां गृहीं स्वर्गापवर्ती शशास पालया-
मात् ॥ २१ ॥

एवं महाविभूत्या उपाचरानि वहकृतानि अङ्गानि दक्षिणाश्र-
येषु तैरश्वमेधैर्भिक्षादिभिर्भूयैस्तेनैर्भिक्षुत्तराराधयामास भवन्
धन्विनि निरुदके देशे निधत्तित्तोप आयेः निरुदकालभमादेगाद-
भिन्नोने प्रवाहाभिमुखं यथा भवति तथा यष्टुं स्वस्वर्ती नदीमगा-
दित्यर्थः ॥ २२ ॥

तेनानुष्ठितानश्वमेधान् विदितिष्टि-पस्येति । तस्याम्बरीषस्य क्रतुषु
अश्वमेधेषु सङ्घा श्रुत्विजश्च जना गीर्वाणैर्देवैः सह भूपगादिभि-
स्तुल्यरूपिणो व्यवहसन् तथा अतिमिषा इन्द्रादयो देवाः सुवाससः
शोभनवस्त्राभरणादियुक्ता व्यवहसन्त अलक्ष्यन्त यच्छब्दानां स
इत्यमिति अतुभेनान्धयः ॥ २३ ॥

न केषलं तदीजनामां सर्वेभ्यःगादिभिरमरतौल्यमेधापि तु स्वनि-
दयोऽपनिशचितसुखदवञ्चत्याः-स्वर्ग इति । उत्तमश्लोकस्य भग-
वतः चैदित्तसुगायत्रिःश्रुतगर्जभ यस्याम्बरीषस्य सस्य विभिर्जनै-
रमराणां प्रियः स्वर्गापि न प्रार्थितः स्वर्गादप्यतिशयित्तुमुत्तमश्लोक-
चैदित्तभवद्यगातजं पुनरभमनुभवतिः स्वर्गाप्युत्तम इति भावः

तदीयेरेण जनैः स्वर्गं उपेक्षितस्तनोपेक्षित इति किमु वक्तव्य-
मिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीधं कृतपद्मरत्नावली ।

परमात्मसुखं भक्ति येनाम्बरीषेण इदं विभवं खोपुनत्
पांस्तुपिगडवत् स्मृतं येन भावेन वा ॥ १७ ॥

उत्कृष्टमक्तिमतः प्रवृत्तिं दर्शयति-सन्धा इति ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गं प्रतिभास्यमानं तेन युक्तस्याऽऽलयस्य पाद्-
सरोजसौन्दर्येण युक्तयाम् ॥ १९ ॥

कामकाश्यया विषयवृत्त्याया उत्तमश्लोकस्य हरेः जनाना-
भयतीति जनाश्रया ताम् ॥ २० ॥

तस्मिन् हरीं निष्ठा प्रयोयोगलक्षणा येषां ते तथा तादृशो-
विप्रेरभिहितः कर्मकलापं कर्मसमूहं सर्वात्मभावं भक्तिं चेति
द्वयं भगवति विदधत् ॥ २१ ॥

सर्वस्वतामिच्छान्ते सर्वस्वत्वाः स्वातो जलपदाहः स यथाऽ
भिमूयो भवति तथा सर्वस्वताजलमुद्दिश्यत्यर्थः । उपचिता संव-
क्षिता यक्षस्याऽऽश्रुता दक्षिणा येषां ते तथा तैः तदेभिष्टासु
निपुणैर्भिक्षुप्रशासितश्च गीतमश्रादिर्भेषान्ते तथा तैः ॥ २२ ॥

तल्यरूपाः रूपयौवनवस्त्राभरणादिभिः समानेभ्यः अनिमिषाः
उत्तमलिताल्लनाः ॥ २३ ॥

यस्याम्बरीषस्य मनुदेवमणियः स्वर्गापि न प्रार्थित इत्य-
न्वयः । तत्र किङ्कनरामिषि तत्राह-श्रुतविक्षिर्ति । अनेन मुकुन्द-
चरितश्रवणमात्रमात्रामधिकं स्वर्गसुखं न भवत्यतः स्वर्गो न
प्रार्थित इत्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाधिकृतकमसन्दर्भः ।

सधे इति त्रिकम् । दास्ये निमित्ते साक्षात्काममात्रप्राप्त्यर्थ-
मेव काममिच्छापं चकार न तु तत्रयतिरेकेण तेनैव वा काम-
काश्यया विषयभोगच्छया चकारेत्यर्थः । एतं तत्राह-येनैव प्रका-
र्येण उत्तमश्लोकजना ये महाद्वन्द्वकथाश्रया तदाधारा या भग-
वत्प्रिया रतिः सा भवेत् ॥ १८-२० ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेणामकल्पं कर्मकलापं परं भगवति
विदधत् कीदृशस्तयः सर्वात्मना भावो भक्तियंत्र तादृशम् ॥ २१ ॥

ननु, कथं सधे मन इत्यादौ सति यक्षकियास्यादृकात्मन्वा-
दित्याशकुचाह-वस्मिन्नादिभिस्तैरिति । वस्मिन्नादित्कारा कृत-
रित्यर्थः । सर्वस्वतामिति कर्ममार्गं तस्यामादृशं दर्शितः अभि-
द्योतमिति क्रमात्सर्वात्मकमेवेति भावः । अन्वयतीति अन्वयेऽन्त-
र्गतेऽपि तर्कादिभिरित्यर्थः । एतेन तत्रापि पुण्यत्वं ज्ञापितम्
॥ २२-२३ ॥

समर्थं यस्तीत्यत्र स्वर्गाप्यमिन्द्रपद्मलता ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्भिन्नताय चकवर्तिकृतसाराधर्चिनी ।

येन परमभावेन प्रेम्णा इदं विश्वं लोष्ट्वत्स्मृतं परामृष्टं भवेत् ॥ १७ ॥

तस्य प्रेम्णाः साधनं भक्तियोगमाह-सखा इति त्रिभिः । मन आदीनां चकारत्यनेनान्वयः, राज्ये स्त्रपुरुषानिच मन आदीनि चान्मपि स यत्रयत्र न्ययुङ्क्षु तत्रतत्रैव तानि तदाहो शिरसा निभायेवासिन्धुसाधारणं तस्य राजः साम्रज्यमिति भावः । भुक्ति भोगं प्रच्युतस्य निष्णाः सतां तज्जाकानां कथोदये च कथोत्कर्षे न तु ज्ञानकर्माद्युत्कर्षे इत्यर्थः । मुकुन्दस्य लिङ्गानां प्रतिमानां च आख्यानानां मन्त्राणां च मथुराहिनित्यसिद्धास्नां च वैष्णवानां च दर्शने श्रीमत्यास्तुत्सवास्तत्पादसरोजसम्पर्केण वरसौरभं तस्मिन् भगवत्परमार्थपरितुल्यसीगन्ध इत्यर्थः । तद्वर्षिते महाप्रज्ञादाडके रघनां जिह्वां हरेः क्षेत्रं मथुरादिपदमथ्यत्रापि तन्मन्त्रादि तदनु-सर्पणं तत्र तत्र पुनःपुनर्गमने हृषीकेशस्य पद्मोत्तररक्तयोः पदानां गकानां चापि चन्दने काममभिजापं दास्ये हरेरहं दासो भूवास-मित्येवं न तु कथं कामकाम्यया विषयभोगेच्छयां सप्तम्यर्थे लनीया, कथं चकार ? उत्तमश्लोकजनाः प्रहादाद्य आभवो भस्वा-स्तथाभूता निष्कामैव रतिर्भया येन प्रकारेण स्वामभवत्ता तथा चकारेयेतत् स वै मन इत्यादिषु सर्वत्रैवान्विते इयम् ॥ १८-२० ॥

तस्य तादृशसाम्राज्यसम्पत्तावपि भक्तावाङ्मयप्रतिनिधिप्रेम्णाञ्च नाभूदित्याह-एवमिति । सदा प्रतिदिनमेव आत्मनः स्वस्य एवं कामकजापं स्मरणकीर्तनमन्त्रिर्माज्जगद्विषं विदधत्स्वयमेव कुर्वन् महीं, २.शास्त्र, कामकजापं फीदक्षम् ? ३. भोगे कृपेण सर्वेषां भोगा-दीन्द्रियवृत्तिसहितैर्नवात्मना मनसा भावो रतिर्यतस्तम् मन्त्रिभ्यो तपोहानाविश्रयौऽप्यधिको यत्नः पूजा यस्य तस्मिन् परिभक्तिनिष्ठ-प्राप्त्यायोनं अभिहितः त्वमष्टाशेष यामान् निर्दिक्षेपमेव सर्वात्मना हरिं भज राज्यकर्मणि स्नानियुक्तैर्योग्यपुरुषैरेव महीं शाधि चैति शिक्षितस्सक्तित्यर्थः ॥ २१ ॥

तथैव राजवाधिकारोचितताश्वमेधादियज्ञकरणं च आदिभरत-वधिरभिमानस्य तस्य प्रतिनिधित्वरैरेत्याह-इंज इति । महासम्पत्त्यैव हेतुना उपचितानि सम्यगेव निर्वर्णानि अङ्गानि दाक्षिणाञ्च येषु तैः वसिष्ठादिभिः स्मृतिनिधिभिस्तैर्विस्तृतैः धर्मानि धर्मद्वेषे सरस्वती सरस्वत्याम् अभिज्ञोतं ज्ञोतोऽमिमुखमभिषङ्गयते न स्वयन्तु नतो विदूरे स्वराजधान्यां निर्दिक्षेपं परिचर्यां कुर्वन्नेवाऽतिष्ठदिति उपज्ञितम् ॥ २२ ॥

गीर्वाणः सह तुल्यरूपाः मन्वानिमिपत्वेन देवानां वैखञ्जयं वाच्यं यतो मनुष्या अपि अद्भुतयज्ञदर्शनाहनिमिषा व्यहृदयन्त इष्टाः ॥ २३ ॥

यस्य मनुजैः यत्पादवमानलोकैः स्मृतां न प्रार्थितः किं स्मृतीयभोगादधिकभोगप्राप्या ? नेत्याह-ऽटगवज्जिरित्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

भावं भक्तिं परकलाभिसन्धिगर्हितं येन भावेन ॥ १७ ॥
तस्य वासुदेवे भक्तिमेव निरूपयति-स इति त्रिभिः ।
प्रच्युतसरकथानामुद्वे भवणे भुक्तिं भवणं चकार ॥ १८ ॥

मुकुन्दस्य लिङ्गानां विग्रहाणां यानि आख्यानानि तेषां स्थानानां दर्शने ह्यो नेत्रे तज्जकानां गात्राणि चरणादीनि तत्-स्पर्शने अङ्गसङ्गमं मस्तकादिमङ्गमम श्रीमत्वास्तुत्सवाः तत्पाद-सरोजेन वरसौरभं तस्मिन् प्राणाम् तद्वर्षिते तस्मै निवेदितेऽभासो रसनां रसनेन्द्रियं चकार ॥ १९ ॥

हरेः क्षेत्राणि श्रीमथुरादीनि तीर्थानि तदर्थं यत्पदानुसर्पणं शिविकादियानं विहाय पद्मपामेव गमनं तत्र पादौ चकार हृषीकेशपादबोरभिवन्दने शिरः कामं सङ्कल्पं दास्ये चकार न तु कामकाम्यया विषयेच्छया किं बहुना उत्तमश्लोकस्य विष्णोर्वै जनाः पूर्वं भागवताः तदाभवा तत्कर्तृका यथा रति-स्तथा तस्येति शेषः ॥ २० ॥

तन्निष्ठैर्भागवतैर्विभैरभिहित उपदिष्टः एतमुक्तप्रकारेण सर्वं संपूर्णम् आत्मभावं परमात्मभक्तिम् आत्मनः कर्मकजापं निष्क-मैमित्तिकक्रियासमूहं च भगवति सदा विदधत् महीं शशास पादवामास ॥ २१ ॥

किञ्च असौ अम्बरीषः महाविभूक्ता उपचितानि अङ्गानि दाक्षिणाञ्च येषु तैः तनैर्विनतैः अश्वमेधैरभियुक्तं यज्ञाधिष्ठानारं वसिष्ठादिभिर्हेतुभूतैरीजे आराधयामास धम्मनि निरुद्धके देवे सरस्वतीमभिज्ञोतं स्वरस्वत्वाः प्रतिबोधम् ॥ २२ ॥

किञ्च यस्य क्रतुषु सर्वस्यावयवः अद्भुतदर्शनवशात्त्रिमिषोपर-माहनिमिषाः गीर्वाणैर्देवैः तुल्यरूपा व्यहृदयन्त स इत्युत्पत्तिबोगेन हं प्रीयान् सङ्गान् जहादिति चतुर्थेनाश्वयः ॥ २३ ॥

तस्य निष्कामहरिभक्तत्वं कैमुत्तिकाव्यायेनाह-स्मृति इति द्वाङ्ग्याम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

यह अंबरीष भगवान् भीष्मासुदेव के विषय तथा उनभक्त साधु-जनों के विषय परमभाव को प्राप्त होगये जिस भाव के प्राप्त होमे पर यह विश्व छोष्ट सहश जान पडता है ॥ १७ ॥

तव तौ-
वाने हरी चरण में मन को लगावौ ।
वाणी हुते हरि हि के गुण को जु गावौ ॥
हाथों हु से सदन फी करते बुहारी ।
कानों सु नित्य सुनते हरि कीर्ति मारी ॥ १८ ॥

और इसी प्रकार भीमुकुन्द के मूर्ति और मंदिरों के दर्शन में नेत्रों को लगाया, और अपने अंग के संगम को भागवान के भक्तों के गात्रस्पर्श में लगाया, और इन्द्रियों को भीहरिके चरण-कमल के सौरभ में अर्पित चरणाब्ज में समर्पित तुलसी के गंध में लगाई इसी प्रकार रसना इन्द्रिय को आपके निवेदित प्रसाद प्रकाशकों में लगाई ॥ १९ ॥

और अपने पगों को भीहरि के क्षेत्र समन में, शिरको हृषी-केश के पदाभिवन्दन में, और अपनी आहना को आपके दास्य रस की आहना में लगाई विषयों की इच्छा में नहीं लगाई, कि जिसमें उत्तम श्लोक [भीकृष्ण] के जनों में प्रीति हो ॥ २० ॥

(१)समर्द्धयन्ति तान्कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः ।
 दुर्लभा नापि सिद्धानां सुकुन्दं हृदि पश्यतः ॥ २५ ॥
 स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः ।
 स्वधर्मेण हरिं प्रीणन् सङ्गन् सर्वान् शनैर्जहौ ॥ २६ ॥
 गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु द्विपोत्तमस्यन्दमवाजिपत्तिषु ।
 अक्षरपरत्नाभरणायुधादिष्वनन्तकोशेष्वकरोदसन्मतिम् ॥ २७ ॥
 तस्मा अदाद्धरिभ्रुकं प्रत्यनीकभयावहम् ।
 एषान्तभक्तिभावेन प्रीतो भृत्याभिरक्षणात् ॥ २८ ॥
 आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया ।
 युक्तः साम्बत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतम् ॥ २९ ॥
 व्रतान्ते कार्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः ।
 स्नातः कदाचित्कालिन्यां हरिं मधुवनेऽर्चयत् ॥ ३० ॥
 महाऽभिषेकविधिना सर्वोपस्करसम्पदा ।
 (२)अभिषिष्याम्बराकल्पैर्मन्धमाल्यार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥
 तद्गतान्तरभावेन पूजयामास केशवम् ।
 ब्राह्मणांश्च महाभागान् सिद्धार्थानपि भक्तितः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार राजा अम्बरीष अपने सर्व कर्म कलाओं को अधि-
 गृह्य भगवान् अधोराज परब्रह्म के विषय सर्वात्मभाव से समर्पण
 करता हुआ ब्राह्मणों के कहने से इस पूयिषीको भगवत्पुत्र होकर
 पावन करते रहे ॥ २१ ॥

और अम्बरीष में सरस्वती जब का उद्देश्य करके बड़ी
 विभूति से वृद्धि को प्राप्त हुए, अंग और इच्छियादिकों से और
 वसिष्ठ असित गौतमादिकों के विषय विधान द्वारा विस्तारित
 ऐसे उत्तम आश्रम में अश्वमेध ब्रह्मों से ब्रह्मपति ईश्वर श्रीगोविन्द
 का यजन करते हुए ॥ २२ ॥

जिन अम्बरीष महाराज के ब्रह्मों में सुन्दर वस्त्र पहिने
 हुए समासद और ऋत्विक् जन देवताओं के साथ में
 इत्य रूप वाद्ये देख पड़ने हुए यदि कही कि देव लोग
 तो अनिमिष रहे? तो ये सब लोग भी आश्चर्य से दृष्टान्त में
 उत्सुक होने से निर्निमेष रहे ॥ २३ ॥

जिन अम्बरीष महाराज के राज्य में मनुष्यों को भी
 स्वर्ग की इच्छा नहीं होती रही क्योंकि वे लोग सदा उत्तम
 श्लाक भीदृष्टि के चरित्रों को सुनते रहे और गान करते रहे ॥ २४ ॥

भीषरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

आस्तां स्वर्गप्रार्थनशङ्काऽपि यद्यतः सुकुन्दं हृदि पश्यतस्तत्र
 जनाङ्कामा विषया न समर्द्धयन्ति न हर्षयन्ति, कथम्भूताः स्वारा-
 ज्येन स्वरूपसुखेन परिभाविता अतिशायिताः अतएव सिद्धानामपि
 दुर्लभाः बानिति पाठे यान्मनुजान् स्वाराज्येत्यत्रापि द्वितीयान्तपाठे
 मनुजानां विशेषणम् यमिति पाठे यमम्बरीषं पश्यतामिति पाठे
 सिद्धानां विशेषणम् ॥ २५ ॥

एवं भगवद्दाराधनपरस्य कामाद्युपेक्षा नैव चित्रमित्युपसंहरति
 स इत्यमिति द्वाभ्याम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

नन्वेवम्भूतोऽसौ कथं प्रतिपन्नान् जयेत्तत्राह-तस्मा इति ॥ २८ ॥
 तद्वत् तस्य वैराग्यादिकं हरिभक्तिं चोक्त्वा ब्रह्मदण्डो यत्र
 न प्राभूदिति यदुक्तं तद्वत् द्वादशीव्रतनिष्ठां कथयन्नाह-आरि-
 राधयिषुरित्यादिना यान्प्रध्यायसमाप्ति ॥ २९ ॥

अथैवम् आडागमाभाव आपः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ब्राह्मणांश्च पूजयामास सिद्धार्थानासकामान्पूजानपेक्षानपि-
 ॥ ३२ ॥

(१) नवमर्द्धयन्ति चान् कामाः इति धीर० । (२) अभिषिष्य चराकल्पैः इति विज० पाठः ।

श्रीमद्गीर्वाणस्यार्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आस्तांतावत्स्वर्गप्राप्येनाशङ्कापि सिद्धांतां योगीश्वरगणामपि दुर्बलाः कामाः काम्यन्त इति कामाः प्रसिमादयः स्वाराज्यपरिभाषिताः स्वाराज्येनाकारणशयत्वात्तद्व्याप्तकामात्मानुभवेन परिभाषिताः प्रापिताः मुकुन्दं हृदि पश्यतः उपासीनाम् यावद्यदीवान् जनाकवर्जयन्ति न हर्षयन्ति अग्निमाद्योपि न हर्षयन्ति किमुत न स्वर्गो हर्षयतीति भावः । यमिति पाठे समम्बरीषं पश्यतामिति पाठे तस्मिन्नां विशेषणम् ॥ २५ ॥

यस्य सम्बन्धितो जना एवैवैविधाः स पार्थिवोऽम्बरीषः तपोयुक्तेन तपः शब्दात्त्रास्यथाशब्दव्याख्यानयोगपरः "तप आशोचने" इति ज्ञानार्थोत्पत्तौ निष्पन्नत्वात् तद्युक्तेन स्वधर्मेषु स्वर्गाभिमोचितामङ्गकमानुष्ठानेन भक्तियोगेन ज्ञानकमानुष्ठानेन भगवत्प्रकृतियोगेनेत्यर्थः । हरिं स्मृत्वाभितानी संसृतिवन्धहरं भगवन्तं प्रीयायन् शनैः सर्वान् सङ्गान् हृद्वृत्तान् देहतबनुबन्धिविषयात् ऐहिकानामुष्मिकाश्च तर्हो तत्याज ॥ २६ ॥

सङ्गान् जहादित्येतदेव प्रपञ्चयति—गृहंष्विति । गृहादिषु गजोत्तमरथाश्वादिष्वस्तु अन्तरेषु चर्यादिषु अनन्यधिकेषु कोणेषु धनभागडागारेषु असम्मतिमपुरुषार्थैस्त्वुत्थमानित्यस्त्वुत्थितं हयस्व-बुद्धिं वा अकरोत् ॥ २७ ॥

एवंतोऽभौ कथं प्रतिपत्तान् जितवान् ? तत्राह—तस्मा इति । एकात्मभक्तियोगेनानन्वयप्रयोजनभक्तियोगेन प्राप्ता हरि-स्तस्मै सम्बरीषाय भक्तानभिर्हृत्ति तथा तद्व्यादिव्यापकसंरि-त्युः प्रत्यर्थाकाः समाभितानी विपत्तास्तेषां भयमावहतीति तथा तच्छकं सुदर्शनमदात् ॥ २८ ॥

को वचंविषयस्यास्य प्रतिपत्तो बभूव ? यस्य मयावहं हरि-भक्तमदादित्येषायां तदुपशयितुं तावत्प्रस्तावमाह—मारिराध-यिषुमित्यादिना । प्रादिष्टमित्यतः प्राक्तनेन प्रन्धेन भगवन्तमाराध-यितुमिच्छुः ततोऽम्बरीषस्तुल्यदलीलया स्तुत्यस्त्रभानसद्वृत्तित्याया भाषयावह युक्तः सम्बत्सरपर्यन्तं द्वादशीव्रतं वधाय चकार ॥ २९ ॥

प्रदाने सम्बत्सरगुणप्रदानेनैव कालिके मासि अनेन ज्ञानोपक्र-माप कालिकशुद्धाद्दश्यामितिकलिनं त्रिगुणं तथमीदृशम्येकादशीषु सम्बगुणैरितः दशम्यामेकभुक्तं द्वादश्यामेकभुक्तमेकादश्यामुपवास इत्युपवासव्रतमिति कश्चित्सम्प्रदायः कदाचिद्द्व्यावधिमित्यर्थः । कालिक्यां यमुनायां स्नान्वा मधुनवाक्ये अने संवेद्यमुपकरणाना-माराधनेपूज्यानां गन्धपुष्पधूपदीपादीनां सम्पत्समृद्धिर्यस्य तेषु महाभिषेधाविधिना सहस्रकलशस्नापनविधिना हरिर्माभिषि-क्यार्थयत् अहमात्र आपः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

आर्चयदित्येव प्रपञ्चयति—नरैः अष्टैराकल्पैरागणयोगैः गार्धैः कुतुबेर्दशैः सर्वैर्दशैरादिशुद्धात्वाद्यादिभिर्धूपदीपनिषे-द्यादिभिश्च केशवै तद्गान्धर्वाग्नेन केशवनिषेवान्तःकरण-व्यापारण पूजयामास तथा महाभागान् विदुषः अत एव सिद्धार्थान् सिद्धः प्राप्तः प्रहर्षार्थः भानन्दो येषां तान् नित्य-सन्तुष्टान् पूजामिपेशामिति यावत् तादृशानपि ब्राह्मणांश्च पूजया-मास भागवतानुष्ठयार्थं दत्तः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयस्वजतीयं कृतपदरत्नावली ।

यस्य काम्यन्त इति कामा विषयभोगो नो भ्रष्टत्वात्कवाञ्छित इति नेत्याह—समृद्धा इति । भोगच्छूनामखं तुङ्गिनिपया मध-र्मात्स्यैः, समृद्धौ भिमिलमाह स्वाराज्येति स्वाराज्येन स्वरूप-भूतेश्वर्येण परिभाषिताः प्रचोदिताः अत एवास्य सुखभस्वेऽप्यस्येषां दुर्लभा इत्याह—दुर्लभा इति । अत्रापिदमेष निमित्तमाह मुकुन्द-मिति ॥ २५ ॥

अपरोक्षज्ञानफलमाह—स इति । स्वधर्मेषु प्रजापादनलक्षणेन ॥ २६ ॥ कथं जहादित्येनाह—गृहंष्विति । असम्यमङ्गुलानि अनर्थकर-यानीति मतिं बुद्धिं अकार ॥ २७ ॥

अपरोक्षज्ञानेष्वपि यावदेहं मोक्षाम्बभादुद्रिकभक्तिमास्करा दुःफुल्लहृदयामुजस्य हरैरम्बरीषेऽनुग्रहविशेषं दर्शयितुमाह, तस्मा इति ॥ २८ ॥

लोकशिष्टाप्रकटनार्थं सम्बत्सरमित्युक्तं न त्वस्यकालनिषे-धार्थं अथवा भक्तिधोपः प्रसज्येत ॥ २६—३० ॥

सम्बत्सरप्रदानसर्वसाधनसम्पदा महाभिषेकविधिः साम्राज्या-भिषेकप्रकारः वराकल्पैरुक्तमाश्रयोः ॥ ३१ ॥

तद्गान्धर्वाग्नेन श्रीहरिनिष्ठामनस्कत्वेन सिद्धार्थान् कृत-कृत्यान् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्त्राभिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तपोऽथ द्वादशीव्रतादिगृहादिषु भगवत्सेवानुप्र-क्षेपम् ॥ २६—२८ ॥

द्वादशीव्रतम् अभीष्टविशेषसिद्धयर्थं तद्विशेषम् ॥ २९—३३ ॥

श्रीमद्भिजयनाथकवर्षिकृतभारार्थदर्शिनी ।

किञ्च स्वर्गीयभोगादधिके भोगे स्वतः क्लिष्टेऽपि यदीया मनुजा-स्तत्र नाऽसज्जन्तेत्याह—समर्षेयन्तीति । यावत् मनुजान् कामा भोगाल-पमर्षेयन्ति न हर्षेण वक्ष्यन्ति "कुपुञ्जो" कीदृशाः स्वाराज्यमिन्द्र-पदतुल्यं मुखं तेन परिस्वर्तोम वन वासिनः यद्वा स्वाराज्येन स्वरूपगुणेन मुक्त्यामन्वेन वासिता मुक्ता अत एव सिद्धाना-मपि दुर्लभाः तत्र हेतुगर्भं मनुजान् विशानधि-मुकुन्दमित्या-दिना । जम्बरीषप्रसङ्गादिति भावः । यदिति पाठे यद्यस्मान्मुकुन्दं हृदि पश्यतः परिभवितामिति पाठे मनुजविशेषणं यमिति पाठे यमम्बरीषम् ॥ २५ ॥

मन्दिमार्जेनलकलशघहनैवेणवशुभ्रणादिना शरीरकहं भोगत्यागश्च तपस्वत्वेन स्वधर्मेषु मिति भक्तियोगेनेत्यस्य विशेषार्थं चकाराभावादम्बरीषस्य शुद्धभक्तत्वाच्च एकात्मभक्तिभावेनेत्यभि-मोक्तश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥

तन्वेवमभूतोऽसौ कथं प्रतिपत्तान् जयेत् ? तत्राह—तस्मा इति । प्रीत इति तस्यैकान्तिकमको विज्ञेयभाषार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥

गवां रुक्मविषाणीनां रूप्याङ्गीणां सुवाससाम् ।
पयःशीलवयोरूपतस्तोपस्करसम्पदाम् ॥ ३३ ॥

भीमद्विभवाद्यच्चकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्यैकादशीव्रतनिष्ठया दर्शितयैव सर्वभक्तिनिष्ठानां स्थापयन्नाह,
मीरिराधयिषुरित्यादि ॥ २६ ॥

तस्य स्वायुःपर्यन्तमेकादशीव्रतनिष्ठत्वेऽपि संवत्सरमात्रम्तु
मथुराधीमेकादशीव्रतं कर्त्तव्यमित्यभिखाय आनीदतस्तत्पूर्ती
सर्वा व्रतान्त इति । दशमीद्वादशयोर्विहितेतरभोजनाभावेन
एकादश्यां निराहारत्वेन त्रिरात्रमुपोषितः ॥ ३० ॥

सर्वेषामुपस्कराणां सर्वेष्वव्यादीनां सम्पद्यन् तेन आकल्पै-
र्विभूषयौ ॥ ३१ ॥

तद्गतास्तरभावेन तदेकप्रनस्त्वेन ॥ ३२-३३ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भारतां स्वर्गप्रार्थनशङ्कापि यतः तान् अम्बरीषमनुजान् स्वाराज्यं
क्षेत्रक्षररूपप्राप्तिलक्षणां मोक्षस्तन भाविता अनिशायिताः अत
एव सिद्धानामपि दुर्लभाः कारयन्त इति कामाः सर्वकेशविनिर्मु-
क्तत्वकाद्यादिभयशून्यस्वस्वरूपान्स्त्वस्त्वाद्यो गुणाः न समर्प-
यन्ति, तत्र हेतुः मुकुन्दं हृदि पश्यन्तः अनेन संस्कारिभ्यः सिद्धानां
सिद्धेश्वरः क्षेत्रक्षररूपप्राप्तिलक्षणां मोक्षवतां तेषां मुकुन्दध्यान-
निष्ठानामधिकं सुखं नतोपि मुकुन्दध्यानफलभूततद्भावापत्तिवक्ष्य-
माक्षवतां निरतिशयं सुखमिति ध्यातव्ये ॥ २५-२८ ॥

महिषा तुङ्गशीलया सह कृष्णमारिराधयिषुः साम्बस्वरसं-
स्तं वष्टस्कन्धप्रसिद्धं धार, तथा—

“सम्पूर्णैकादशी यत्र द्वादशी च तथा भवेत् ।

त्रयोदश्यां मुहूर्त्तार्द्धे वज्रजुली सा हरिप्रिया ॥

शुक्ले वा यदि वा कृष्णे यदा भवति वज्रजुली ।

एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्भुजम् ॥

पारयां द्वादशीमध्ये त्रयोदश्यां न कारयेत्” ।

इति पाषाणं द्वादशीव्रतं च युक्तं साम्बस्वरव्रतान्ते काङ्क-
गत्या योजितं धार स्वकारत्यर्थः ॥ २६ ॥

तदेवाह-व्रतान्ते इत्यादिना । कार्तिके मासि व्रतस्य साम्बस्वर-
व्रतस्य योऽन्तः समाप्तिः कर्त्तिकशुक्लत्रयोदशीगतया द्वादश्या-
मित्यर्थः, त्रिरात्रं समुपोषितः दशम्यां मध्याह्ने समये एक-
भुक्तः यद्यपि “एकादशीदिने भुक्त्वा द्वादश्यां कारयेद्भुजम्” इति
पाषाणोक्तिसंशयान्शक्यविषयमेतद्भाष्यमिति भवेत् । अत्रानिश्चयेन
एकादश्यां द्वादश्यां च व्रतोपवास एवं त्रिरात्रं सम्यगुपो-
षितः कर्त्तव्यव्यसः कालिण्यां स्नानः कश्चित् कस्मिंश्चित्स्थाने मधुवने
हरिसर्पवदित्यन्वयः ॥ ३०-३१ ॥

[१२]

सिद्धानां अवाप्तकागांश्च पूजयामास ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

स्वर्गं तो कयाही वस्तु है परञ्च जो लोग अपने हृदय में
मुकुन्द को देखने चाहे है ऐसे लोगों को तो, बड़े २ सिद्धों
का दुर्लभ जो विषय भोग हैं वेभी नहीं हर्षजनक होते हैं
क्योंकि ? वे सब विषय सुख स्वरूप सुख से तिरस्कृत हो
गये हैं ॥ २५ ॥

वह पार्थिव राजा अम्बरीष इस प्रकार तपयुक्त भक्ति-
योग से और अपने धर्म से श्रीहरि को प्रसन्न करता हुआ
धीरे २ सर्व सिद्धों को छोड़ता गया ॥ २६ ॥

गृह, दारा, सुन, बन्धु, उत्तम हाथी, रथ, अश्व, और
पशु इत्यादिक सेनामें, तथा अक्षय रत्न, आभरण, आयुधों
में और अद्भूत ज्ञानों में से भी राजा अपनी छोटी बुद्धि
अर्थात् ममता को छोड़ता गया ॥ २७ ॥

राजा अम्बरीष के भक्ति एकान्त भाव से प्रसन्न होकर
श्रीहरि ने शत्रुओं की सेना को भय प्राप्त करने चाहा अपना
सुदृशं चक्र अपने दास की रक्षा के लिये दिया ॥ २८ ॥

एक समय राजा अपने स्वहश स्वभाव वाली रानी सहित
श्रीकृष्ण के आराधन की इच्छा से सावधान होकर एक
बर्ष तक द्वादशी का व्रत धारण करते हुए ॥ २९ ॥

कार्तिक मास में व्रत के अन्त में तीन रात्रि पर्यन्त उप-
वास किया और श्रीयमुनाजी में स्नान करके मधुवन में
हरि पूजन करते रहे ॥ ३० ॥

सर्व सामग्री और मन्त्रतियों से महा अभिवेक की विधि
से श्रीकृष्ण को अभिवेक कराया और उत्तमोत्तम वस्त्र पहनाये
गन्ध धूप दीप मालाओं से पूजा करी ॥ ३१ ॥

और परमात्मा में आन्तरिक भाव से श्रीकेश का
पूजन किया । और समृद्ध ब्राह्मणों को भी फिर अपनी भक्ति
से पूजन करते हुए ॥ ३२ ॥

भीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रूप्याङ्गीणां रूप्यपुराणाम् पयःशीलादिसम्पदो वासां
तासाम् ॥ ३३ ॥

प्राह्विणोत्साधुविप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानि षट् ।
 भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाह्नङ्गुणवत्तमम् ॥ ३४ ॥
 लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे ।
 तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षाद्दुर्वासा भगवानभूत् ॥ ३५ ॥
 तमानर्थातिथिं भूपः प्रत्युत्थानासनाहंणैः ।
 ययाचेऽभ्यवहाराय पादमूलमुपामतः ॥ ३६ ॥
 प्रतिनन्द्य स तद्याञ्ज्रां कर्तुमावश्यकं गतः ।
 निममज्ज बृहद्भयायन् कालिन्दीसलिले शुभे ॥ ३७ ॥
 मुहूर्त्तार्द्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति ।
 चिन्तयामास धर्मज्ञो द्विजैस्तद्धर्मसङ्कटे ॥ ३८ ॥
 ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणो ।
 यत्कृत्वा साधु मे भूयादधर्मो वा न मां स्पृशेत् ॥ ३९ ॥
 अम्भसा केवलनाऽथ करिष्ये व्रतपारणम् ।
 प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितं च तत् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

न्यर्बुदानि षट् पट्टिकोटीः ॥ ३४ ॥
 तर्हि तत्रैव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥
 भानर्थातिथिस्तथा भ्रष्टवहाराय भोजनाय ॥ ३६ ॥
 भावश्यकं नैयमिकं माध्याह्निकं कर्म कर्तुं गतः बृहद्भय
 ॥ ३७-३८ ॥
 धर्मसङ्कटमेवाह—यद्यतो ब्राह्मणातिक्रमे दोषो धर्मः द्वादश्या-
 मपारणोपि दोषो व्रतधैर्यगुणं यत्कृत्वा यस्मिन्कृते ॥ ३९ ॥
 एवं द्विजैस्सह विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति । व्रतस्य
 पारणं समाप्तिं तदशितप्राहुरशितं नति चाहुः श्रुतिश्च “अपो-
 इनाति तत्रैवाशितं नैवानशितम्” इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः षड्गणां न्यर्बुदानि पट्टिकोटीं साधु यथा तथा विप्रेभ्यः
 प्राह्विणोत्पददौ कथम्भूतानाम् गवां रुक्महर्षिपाणीनां खर्यकवचिन्त-
 विषाणयुक्तानां राजताडकुकुतपादानां शोभनानि वासांसि
 वासां पयः क्षीरं च शीघ्रं सुखभावश्च वयं अपूर्वप्रसवस्त्वं च
 रूपं वाङ्गुलखुरविषाणादिसौष्ठवं च वत्सश्च उपस्कराः
 दोहनपात्रादीनि च तेषां सम्पत्समुद्दिर्घासां तासां ततः स्वायु-
 मृदं गुणवत्तरं बहुरसोपेततजममे ब्राह्मणान् भोजयित्वा
 ॥ ३३-३४ ॥

लब्धाः कामाः दक्षिणादयो यैस्तैर्द्विजैरनुज्ञातः पारणायो-
 पचक्रमे, तर्हि तत्रैव भगवान् दुर्वासास्तस्याम्बरीषस्यातिथिः
 साक्षाद्भूत्प्रत्यक्षो बभूव ॥ ३५ ॥

तमागतमतिथिं सम्पक्प्रत्युत्थानादिभिरभ्यवश्यं तस्य पाहयो-
 र्मूलमुपागतः प्रणतोऽभ्यवहाराय भोजनाय ययाचे भवताऽत्र
 भोक्तव्यमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ततः स दुर्वासाः तस्याम्बरीषस्य याञ्ज्रां प्रतिनन्द्यावश्यकं
 नैयमिकं माध्याह्निकं कर्तुं गतः शुचौ शुद्धे कालिन्ध्याः यमु-
 नाया जले बृहत् ब्रह्म ध्यायन् निममज्ज सस्नाविल्यथः ॥ ३७ ॥

तदा धर्मज्ञोऽम्बरीषो द्वादश्यां मुहूर्त्तार्द्धेन घट्टिकामात्रेणा-
 वशिष्टायां सत्यां पारणांप्रति सङ्कटे पारणाविवयकं सङ्कटे द्विजैः
 सह चिन्तयामास ॥ ३८ ॥

सङ्कटमेवाह—ब्राह्मणातिक्रमे इति । ब्राह्मणानिक्रमे ब्राह्म-
 णस्यातिथेरतिक्रमे दोषः अतिथिं निममज्ज तमनाहत्येव भोजने
 महान्प्रत्यक्षव्यस्तथा द्वादश्यामपारणो च दोषः व्रतधैर्यगुणवदित्येवं-
 विधं सङ्कटे प्राप्तं तत्र यत्कृत्वा साधु मे भूयात् यत्कृत्वेत्येव-
 यम्भुदायो यथाचेत्यर्थः । यथा च मे साधु भूयादित्यर्थः यथा
 चाधर्मो मां न स्पृशेत् तथा व्रतेति शेषः ॥ ३९ ॥

एवं द्विजैर्विचार्य निश्चिनोति—अम्भसेति । केवलनाम्भसा
 व्रतस्याङ्गभूतपारणं करिष्ये एवं वेत्त्यास्यत्कृतत्वात् व्रत-
 धैर्यगुणं नाप्यतिथितिक्रमयोदोषः व्रतघनादित्याह—प्राहुरिति । हे

भीमर्षिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विप्राः । येषां मन्त्राणां तदाशितं नाशितं चान्नाहुः भुतश्च इति तथा च भुतयः "अपोऽश्नाति तन्नैव प्राशितं तन्नैव प्राशितम्" इत्याद्याः ॥ ४० ॥

।मद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शतकोटिसङ्ख्यान्यंबुंदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अभ्यवहाराय भोजनाय ॥ ३६ ॥

अवश्यकं नित्यकर्म बृहत् ब्रह्म बृहन्नेर्धोनेर्धे क्व पत्यवः ॥ ३७ ॥

धर्मसङ्कटे धर्मापदि प्राप्तायां सत्याम् ॥ ३८ ॥

आमन्त्रितब्राह्मणातिक्रमे दोषोऽस्ति द्वादश्यामपारण्ये भीहरि-
प्रियद्वादशभोजनाकरण्ये च दोषोऽस्ति यत्तस्मात्प्रकृत्वा मे
साधु भूयाद्भयदोषपरिहारेण भयः स्यात् उभयोरैकानिक्रम-
बन्धुणो भयमो वा मां न स्पृशेदिति तद्विज्ञैः सह चिन्तया-
मास ॥ ३६ ॥

एवं सञ्चिन्त्य द्विजानां हार्दं स्वहार्दं वैकमेधस्याशयेनाह-
अभमसेति । केष्वेन प्रीत्यान्नरहितेन; तत्र किं प्रमाणम् ? इति
तत्राह—माहुरिति । हे विप्राः अभ्यवहाराय भोजनाय पारण्यम्
अशितं भुक्तं पूर्णव्रतपारण्यार्थं भुक्तं भवति उत्तरकर्माद्यम् अन-
शितमभुक्तं भवतीत्याहुर्वेदाः इति हि यत्तद्विदं युष्माकं च
सिद्धं तस्मात्तन्नैव व्रतपारण्यं करिष्ये इत्यव्ययः ॥ ४० ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायंद्शिनी ।

बृहत् स्यबुंदानि षष्टिकोटीः ॥ ३४—३६ ॥

बृहत् ब्रह्म ॥ ३७ ३८ ॥

यद्यस्मात् ब्राह्मणातिक्रमे द्वादश्यामपारण्ये च दोषः तस्मा-
द्भय धर्मसङ्कटे यत् कृत्वेत्यादिभूयात् भवेत् ॥ ३६ ॥

ततश्च विप्रांस्तूर्ण्यीं स्थितान् समाधातुमशक्यनुवतो ऽगिलक्ष्य
खद्यमेव विचार्ये स निश्चयमाह—अभमसेति । हेविप्राः तत्
अशितमिति द्वादश्या अनतिक्रमः नाशितमिति ब्राह्मणस्याप्यन-
तिक्रम इति भय भुतिश्च "अपोऽश्नाति तन्नैव प्राशितं तन्नैव प्राशित-
मिति ॥ ४० ॥

भीमस्तुतकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वयःशीलाहिसम्पदो यासाम् ॥ ३३ ॥

स्वर्गुर्दं दशकोटयः—

"एकदशशतसहस्रायुगलक्षपयुगकोटयः क्रमशः ।

३३- स्यबुंदमर्द्धं सर्वनिखंमहापद्मशङ्कुवस्तस्मात् ॥

अक्षयिभ्यामर्थं मध्यपरार्द्धमिति दशगुणोत्तरासंज्ञा ।

संख्यायाः किञ्च लोके व्यवहारार्थं यथा कृता पूर्वं ॥

इति वाक्यात् ॥ ३४ ॥

तस्य पारण्याय प्रवृत्तश्च तर्हि तदेव दुर्वासा अतिथिः साक्षा-
त्प्रत्यक्षो ऽभूत् ॥ ३५ ॥

बहुन् सम्पूज्य व्रतपारण्याय प्रवृत्तोपि भूयः तमानर्चं अर्चित-
वान् अश्वयज्यहाराय भोजनाय च यथा प्रायश्चामास ॥ ३६ ॥

आवश्यकमवश्यं करणीयं कर्म कर्तुं गतः बृहद्ब्रह्म ॥ ३७ ॥

एवमन्तर्वां द्वादशीं ह्युवा शीघ्रमुत्थाय आमध्याह्नाः क्रियाः
समाप्यापि पारण्यार्थं प्रवृत्तः दुर्वाससि अनागते पारण्यं प्राप्तं
मुहुर्नाशितं प्राशितं द्वादश्यां सत्यां तस्मिन्धर्मसङ्कटे द्विजैः सह
चिन्तयामास ॥ ३८ ॥

धर्मसङ्कटे चिन्तयामेवाह—ब्राह्मणातिक्रमे दोषः निमन्त्रित-
विप्रोपेक्ष्ये प्रत्यवायकणे दोषः द्वादश्यामपारण्येऽपि अन-
वैगुण्यरूपो दोषः अस्मिन्सङ्कटे यत्कृत्वा मे साधु भूयात्
अधर्मो वा मां न स्पृशेत् तच्चिन्तयाम् ॥ ३६ ॥

एवं द्विजैः सह विचार्ये निश्चिनोति—अभमसेति । व्रतस्य
पारण्यं समापितं केष्वेनाभमसा करिष्ये तत्कषलाभमन्त्रणं हे
विप्राः । अशितमाहः अशितं नेति चान्नाहुः शिष्टाः शिष्टव्यवहारमूखा
भूतिः "अपोऽश्नाति तन्नैव प्राशितं तन्नैव प्राशितम्" इति ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

और गाथों के सुवर्ण से सींग मँढाकर चाँदी से खुर
मँढाकर ऊपर सुन्दर रेसमी झूज उढाकर बहुत युग्म वाली
सीधी घोड़ी भवस्थाकी बन्दुडा और ऊपरके उपकरण
सहित ॥ ३३ ॥

पेसी २ साठ कोटि गाथें, ब्राह्मण और साधुओं को खानु
और गुणवत् अन्नभोजन कराकर उनके घर पहुँचादीनी ॥ ३४ ॥
ब्राह्मणों ने भोजन कर दक्षिणाखेकर राजा को भोजन
की आज्ञा दीनी । इतने हीमें साक्षात् दुर्वासा भगवान् अतिथी
पधारे ॥ ३५ ॥

राजा ने उनको उठकर आसन देकर पूजा करी और
दण्डवत् प्रणाम कर भोजन के लिये प्रार्थना करी ॥ ३६ ॥

दुर्वासाने भी राजाकी याचना को स्वीकार कर भी
यमुनाजी में अपना आवश्यक फर्म करने को गये और वहाँ
पर खच्छ कालिन्दी के जख में गोता लगाकर ब्रह्म ध्यान
करने लगे ॥ ३७ ॥

जब द्वादशी अर्द्धं गृह्यते अत्रशिष्ट रही राजा धर्म सङ्कट
में होकर ब्राह्मणों को बुलाकर विचार करने लगे ॥ ३८ ॥

राजा ब्राह्मणों से बोले, कि-निमन्त्रित ब्राह्मण के अनि-
क्रमण का दोष जैसे न हो और द्वादशी में नहीं पारण्य
कामी जो दोष है वहभी नहीं हो, हे ब्राह्मणों ! पेसा उपाय
करो कि-जस्में मेरेलिये, दोष न हो और पारण्य में
होकर ॥ ३९ ॥

इत्यपः प्राश्य राजर्षिभ्रिन्तयन्मनसाऽच्युतम् ।
 प्रत्याषष्ट कुरुश्रेष्ठ ! द्विजागमनमेव सः ॥ ४१ ॥
 दुर्वासा यमुनाकूलात्कृतावश्यक आगतः ।
 राज्ञाभिनन्दितस्तस्य बुबुधे चेष्टितं धिया ॥ ४२ ॥
 मन्युना प्रचलद्गात्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः ।
 बुभुक्षितश्च सुतरां कृताञ्जलिमभाषत ॥ ४३ ॥
 अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत ।
 धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्येशमानिनः ॥ ४४ ॥
 यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमन्त्र्य च ।
 अदत्त्वा भुक्तवांस्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम् ॥ ४५ ॥
 एवं ब्रुवाण उक्त्य जटां रोषविदीपितः ।
 तथा स निर्ममे तस्मै कृत्यां काञ्चानलोपमाम् ॥ ४६ ॥
 तामापतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुवम् ।
 वेपयन्तीं समुदीक्ष्य न चचाल पदान्मृपः ॥ ४७ ॥
 प्राग्दिष्टं भृत्परक्षायां पुरुषेण महात्मना ।
 वदाह कृत्यां तां चक्रं क्रुद्धाहिमिव पावकः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

येना कहकर बोला, कि-अथवा केवल जल मात्र से व्रत का पारण करूँगा हे विप्रो ! जल भक्षण भोजन किया सा भी है और नहीं किया सा भी है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

प्रत्याषष्ट प्रत्येक्षत ॥ ४१-४२ ॥
 प्रचलत्प्रमाणं गात्रं यस्य भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य ॥ ४३-४७ ॥

क्रुद्धमहि पावको दावाग्निरिव ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

इतीदं विनिश्चितं रोषः । स राजर्षिरम्बरीषोऽच्युतं मनसा भ्रिन्तयन् धर्मस्य सुसुम्भत्वात् तद्विज्ञाननिमित्तबाधकपरि-
 द्वारावाच्युतं भ्रिन्तयन्निति भावः अपः प्राश्य हे कुरुश्रेष्ठ !
 द्विजस्य दुर्वासस आगमनमेव प्रत्याषष्ट प्रत्येक्षत ॥ ४१ ॥

मतः कृतमाषष्टकं माध्याह्निकं येन स दुर्वासाः यमुनायुः

कूलात्परादागतः राज्ञाऽम्बरीषेणाभिनन्दितोपि ऋषित्वाञ्जिवा सुक्ष्मया दृष्टया तस्य राज्ञः चेष्टितमवशानरूपं बुबुधे विज्ञात-
 वान् ॥ ४२ ॥

ततो मन्युना हेतुना प्रचलद्गात्रं शरीरं यस्य भ्रुकुटिभ्यां कुटिलमाननं यस्य सः सुतरां भृशं बुभुक्षितश्चेति कोधाति-
 शयद्योतनार्थमुक्तं कृताञ्जलिं यथाञ्जलिमम्बरीष प्रत्यभाषत ॥ ४३ ॥

अहो जनाः ! अस्य क्षत्रवन्धोर्धर्मव्यतिक्रमं पश्यत कथंभूतस्य ? क्रूरस्वभावस्य श्रिया सस्पदा गर्हितस्य विष्णोरभक्तस्यापि तस्येष्टं भक्तमात्मानं मन्यमानस्य ॥ ४४ ॥

कोसौ धर्मव्यतिक्रमः ? इत्यत्राह-य इति । योऽयं क्षत्रवन्धुरागतं मा-
 मानिद्येन आतिद्वयार्थमध्ययनेन वसनीतिवत् तृतीया निमन्त्र्याति-
 थये मह्यमदत्त्वेन भुक्तवानथमेव धर्मव्यतिक्रमः अतस्तस्य धर्म-
 व्यतिक्रमस्य फलं सत्यं तत्र दर्शये दर्शयामि ॥ ४५ ॥

इत्येवं ब्रुवाणः रोषेण विदीपितां मण्डलितां जटासुकृत्य उच्छि-
 योद्वात्येत्यर्थः । स दुर्वासास्तया अटवा तस्मा अम्बरीषाय तं हस्तु-
 मित्यर्थः । कालाग्निद्वयां कृत्यां निर्ममे मारिकां शक्तिं निर्मितवा-
 नित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ततोऽभिः अङ्गो हस्ते दद्याः पदा भुवं वेपयन्तीं कल्पयमानां
 तामभिमुखमागच्छन्तीं ज्वलितां दीप्तां सस्पशुदीक्ष्य नृपोऽम्बरीषः
 किञ्चिदपि न चचाह ॥ ४७ ॥

श्रीमद्भीरुवराहवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

तदा भूत्यरक्षायीं निमित्ते सप्तमी भूत्यस्याम्बरीषस्य रक्षायां-
मित्यर्थः । महाभूतना प्रयातरक्षायां विजम्बमसहजिव सत्वा पञ्चायुधी
अभूत् इत्युक्तविधेन महारमणा परमपुरुषेणा चक्रं सुवशानं प्रादृष्ट-
माहापितं सुदागत्वा तां कृत्यां ददाह यथा क्रुद्धमहिं सर्पं पावको
दवाग्निस्तद्वत् यथा दवाग्निरुपवर्धहः क्रोधा निष्कलस्तथाकृत्या
निष्कला बभूवेति दृष्टान्ताभिप्रेतार्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयवज्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः किङ्कनमिति तत्राह—इतीति । प्रत्याचष्ट प्रत्येक्षत
॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भृकुट्या कुटिलं वक्रमाननं यस्य स तथा ॥ ४३ ॥

विष्णोरिष्टमानिनः ॥ ४४ ॥

अदत्त्वा अन्नमिति शेषः ॥ ४५ ॥

जटामुकत्व स्त्रिणिरस्तीति शेषः । तस्मै अम्बरीषाय ॥ ४६ ॥

वेपथ्वन्तीं कम्पयन्तीम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंशुशिनी ।

प्रत्याचष्ट प्रत्येक्षत ॥ ४१ ४३ ॥

वक्ष्येभ्यश्च नृभिः सर्वलोकैः शंसः स्तुतिर्वस्य भ्रियाऽपि
उत्पन्नस्य मत्तं मदस्तम्भानुसीमांश्च न विद्यते भक्तो वक्ष्येभ्यश्च
इंशे स्त्रेष्टदेवे मानिनः द्वादश्यनतिक्रमाद्दरवतः ईशैरिष्ट्रापैरपि
माननीयस्येति वा धर्मस्य व्यतिक्रमं विष्णवर्षेऽनतिक्रमं पश्यत
॥ ४४ ॥

अस्तीति अदः “वञ्चाद्यच्च” अद्वेषेन भुक्तवर्षेणापि न भुक्त-
वान् तस्य द्वादशीब्राह्मणायोरनतिक्रमस्य फलं मद्मोघजटानखस्य
वैषम्यं महातेजियसोऽपि मम अकानखदृष्टमानसं त्वदन्यतः
कुतोऽप्यनिष्कारं ब्रह्मण्येनापि भगवता ब्रह्मवादिनोऽपि मम
तिरस्कारादिकं दशयामि ॥ ४५ ॥

तस्मै ते हस्तम् ॥ ४६ ॥

पदाञ्च अचालेनि ब्रह्मतेजसः प्रतिकर्तुं मनहर्षं सर्वथा
सहनाहर्षं च विभाष्येति भावः ॥ ४७ ॥

अकं कर्तुंकृत्यां ददाह । ननु, किं राजा स्वर्क्षार्थं निषेद्धितं
सद्वदाह ? न हि न हि. प्राक् अम्बरीषस्य मजनप्रारम्भदशामार-
प्येव कापि स्वापकारिलोकैऽप्यनपकरणास्वभावं तस्याखस्य पुरुषेणा
भक्तनरसखेनैव भगवतादृष्टं हे अक ! यहास्य प्राणसङ्कट-
मापनति तदा त्वमेव स्वयमेवास्यामिहस्तारं जहीत्यादृष्टं पावको
दवाग्निः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्विजागमनं दुर्वाससः प्राप्तागमनं प्रत्याचष्टप्रत्येक्षन ॥ ४१-४२ ॥
प्रत्येक्षत् प्रकम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य सः भृकुटिस्थां कुटिल-
माननं यस्य सः सुतरामत्यर्थं बुभुक्षितश्च कृताञ्जलिं ब्रह्माञ्जलिं
राजानमभाषत ॥ ४३ ॥

नृशंसस्य निहंस्यस्य ॥ ४४ ॥

तस्य व्यतिक्रमस्य फलं सद्यस्ते दशये ॥ ४५ ॥

कालानखोपमां काखाग्निस्तथाप ॥ ४६-४८ ॥

भाषा टीका ।

हे कुटभेष्ट ! राजा अम्बरीष इत्य प्रकार ब्राह्मणों की
सम्मान लेकर योडा सा जख मात्र पान करके मनसे गोविन्द
का चितवन करते हुए दुर्वासा जी की वाट देखते रहे ॥ ४१ ॥

इतने में दुर्वासा ऋषि भी आवश्यक कृत्य करके बसुनाकूळ
से माये और माने पर राजा ने उनका अभिनन्दन भी किया
पर दुर्वासा ने अपनी बुद्धि से राजा की जख पान की चेष्टा
को जान लिया ॥ ४२ ॥

वम फिर तौ क्रोध से गात्र काँपने लगा और भृकुटी
से कुटिल वदन हो गया और भूख भी अत्यन्त ही रहे, राजा
तो हाथ जोड़ना रहा परंतु उसपर रुष्ट होकर बोले ॥ ४३ ॥

दुर्वासा कहने लगे, कि-अहो सम्पन्न से इन्मत्त इत्य निर्दय
का धर्म का व्यतिक्रम तो देखो, यह विष्णु का भक्त नहीं
है और आप को बडा ईश मानी है ॥ ४४ ॥

जो कि मो माप हुए अतिथि को भोजन के खिचे निम-
न्त्रण्य देकर भोजन नहीं कराकर जो तू ने भोजन कर लिया
उसका फल अवही तरे खिंच दिलाता है ॥ ४५ ॥

इतना कह कर रोष से जखते हुए दुर्वासा ने माये से
जटा उखाड कर उस जटा से प्रथम काल की अग्नि के
सदृश एक कृत्या उत्पन्न करी ॥ ४६ ॥

वह कृत्या हाथ में खड्ड खिंचे हुए पग से भूमि को
कम्पाती हुई राजा के ऊपर दौडी परख राजा उस को देख
कर एक पग भी पिछाडी को नहीं हटे ॥ ४७ ॥

परन्तु भीहरि ने पहिले अपने भूख अम्बरीष की रक्षा में
जिस अक्रराज को नियुक्त किया रहा उस, अक ने ही
कृत्या को जवाबी जैसे कि क्रोधित सर्प को अग्नि जला
देवे ॥ ४८ ॥

तदभिद्रवदुद्धीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलम् ।

दुर्वासा दुद्रुव भीतो दिक्षु प्राणपरीप्तया ॥ ४६ ॥

तमन्वधावद्भगवद्रथाङ्गं दावाग्निरुद्धूतशिखो यथाऽहिम् ।

तथाऽनुषक्तं मुनिरीक्ष्यमाणो गुहां विविक्षुः प्रससार मेरोः ॥ ५० ॥

दिशो नभः क्षमां विवरान् समुद्रान् लोकान् सपालांस्त्रिविवं गतः सः ।

यतोयतो धावति तत्र तत्र सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श ॥ ५१ ॥

अलब्धनाथः स यदा कुतश्चित्सन्त्रस्तचित्तोऽरण्यमेषमाणः ।

देवं विरिञ्चं समगाद्विधातस्त्राह्यात्मयाने ! ऽजिततेजसो माम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मोवाच ।

स्थानं मदीयं सह विश्वमेतत्क्रीडावसाने द्विपरार्द्धसंज्ञे ।

भ्रूभङ्गमात्रेण हि सन्दिधत्तोः कालात्मनो यस्य तिरोभविष्यति ॥ ५३ ॥

अहं भवो दत्तभृगुप्रधानाः प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः ।

सर्वे वयं यन्नियमं प्रपन्ना मूर्ध्निर्षीतं लोकहितं वहामः ॥ ५४ ॥

प्रत्याख्यातो विरिञ्चेन विष्णुचक्रोपतापितः ।

दुर्वासाः शरणं यातः शर्वं कैलासवासिनम् ॥ ५५ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

वयं न तात ! प्रभवाम भूम्नि यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः ।

भवन्ति काले न भवन्ति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

भीमरुद्रात्मिकृतगावार्धदीपिका ।

निष्फलमुद्धीक्ष्य ॥ ४६ ॥

अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं मेरुर्गुहां निविक्षुरधावत ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अरण्यमेषमाणः शरणमिच्छन् अजिततेजसो हरेश्चक्रात् ॥ ५२ ॥

एतत्सर्वं यस्य भ्रूभङ्गमात्रेण तिरोभविष्यति कदा क्रीडार्या
अवसाने तदपि कदा द्विपरार्द्धसंज्ञे काले ॥ ५३ ॥

अतो वयं सर्वे यस्य नियममाज्ञां प्रपन्नाः प्राप्तास्सन्तो
लोकहितं यथा मवश्येवं तन्नियमं मूर्ध्निर्षीतं वहामः अतस्तद्रक्त
द्रेदिगं त्वां रक्षितुं न समर्थोऽहमिति शेषः । यत्तदोर्निष्-
सम्भवात् ॥ ५४—५५ ॥

भीरुत्रोऽपि प्रत्याचष्टे—वयमिति चतुर्भिः । भूमिं महति
महत्त्वंभवाद् यस्मिन्परमेश्वरे अजा ब्रह्मीयस्त एव जीवास्तेषां
कोशा उपाधिभूता ब्रह्माण्डविग्रहा इदृशा दृश्यमानब्रह्माण्ड-

प्रमाणा अन्येऽपि भवन्ति जायन्ते नश्यन्ति च यत्र येषु ब्रह्मा-
ण्डेषु लोकेशाभिमानिना वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥

भीमर्षीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽभिमुखं द्रवद्दृच्छरेश्चक्रं निष्कलं स्वप्रयासञ्च समु-
द्धीक्ष्य दुर्वासाः भीतः प्राणपरीप्तया प्राणान्प्राप्तुमिच्छया जीवने-
च्छयतिभावः । दिक्षु दुद्रुव पलायितवान् ॥ ४६ ॥

तं धावन्तं दुर्वाससं भगवतो रथाङ्गं अकमन्वधावत् पृष्ठतोऽ
नुसृत्य दुद्रुव यथा उद्धूता ऊर्ध्वं वेपमानाः शिखाः यस्य स दावा-
ग्निरहिमनुधावति तद्वत् तदा अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तं अकम
इक्ष्माणो मुनिः दुर्वासाः मेरोः पर्वतस्थ गुहां विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः
प्रससार प्रमुद्राव ॥ ५० ॥

तदा दिशो नभोऽन्तरिञ्चं क्षमाशिवरान् अतश्चादिलोकान् समु-
द्रान् लोकपादैः सहितांल्लोकांश्च ससारं त्यनुषङ्गः । ततस्त्रिविवं

भीमद्वीपराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गतः प्रदुर्द्वीप एवं यत्र यत्र मेरुगुहादिव्यधावन्मूर्तिर्बुवासास्तत्र तत्र
दुःखनात्रि सोढुमशक्यं सुखं न ददश ॥ ५१ ॥

• ततः स. दुर्वासाः यदा कुनभिरकुत्रचिदपि ब्रह्मणो नाथो रक्षिता
वेन सः तदा सम्प्रस्तं भीमं चित्तं यस्य सः अरयो शरयो रक्षकमेव-
माया इच्छुर्वं विरिञ्चं कमलासनं समगात् तत्र गत्वा हे विधानतः ।
१. आरमयोने । अजितरथ भगवतस्तेजसश्चक्ररूपान्मां त्राहि पात्रयेति
विज्ञापयामासेति शेषः ॥ ५२ ॥

तदा कथं मन्वन्तरामभूतभगवत्प्रसादखण्डस्यैवैवाद्यधिकार-
पारमेष्ठ्यस्यानस्त्रिज्योऽहं तन्महादन्तिक्रमणीयात्पातुप्रसमर्थः
इत्याह ब्रह्मा-स्थानमिति । हे द्विज ! एतन्मदीयं स्थानमिदं जगत्
स्थानस्य जगदन्तर्भूतत्वेऽपि तन्नित्यत्वबुद्धिनिरासाय पृथगुक्तिः
यद्यपि तद्वनित्यत्वोक्तौ तद्विषयस्यैव विश्वस्यापि भगवता संहार्यत्वं
प्रतीयते इति विश्वस्य पृथक् संहार्यत्वं न वक्तव्यं तथापि यथा विश्वं
तत्संहार्यं तथैतन्मदीयं स्थानमपीति दृष्टान्तार्थमुक्तं तदेतत्सर्वं
सन्दिग्धोः सन्दग्धुमिच्छोः संजिहीषोः यस्य काञ्चनरीरकस्य भग-
वतो भ्रूविद्येपमात्रेण तिरोभविष्यति खभेष्यति तस्य तेजस-
ज्ञानमहं न प्रभुरिति शेषः । यद्वा तमेव शरयो प्रजेति शेषः । एव-
मुत्तरत्रापि कदा सन्दिग्धोः क्रीडावसाने जगद्व्यापाररूपक्रीडाया
मयसाने तदपि कदा द्विपरार्धसन्धे द्विपरार्धाखपरिमाणपरि-
च्छिन्नकालीवसान इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

न केवलमहमेव त्वां त्रातुं प्रभुरपितु रुद्राद्योऽपीत्याह-अह-
मिति । यथाहं न प्रभुस्तथा भवादय इति दृष्टान्तार्थं पुनरहमित्युक्तं
भवो रुद्रः दक्षभृगुप्रधानाः दक्षभृगु प्रधानौ मुखौ येषां ते
तान् विशिष्यन्बहुव्रीह्यर्णभूताऽन्यपदार्थोनाह-प्रजेशेति । प्रजेशाः
प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः भूतेशाः भूतपतयः एकादश रुद्र-
प्रभृतयः सुरेशाः सुरपतय इन्द्राद्या एते मुख्या येषां ते
भ्रात्रापि तन्निबोऽया अन्येष्वन्यपदार्थतया विश्वदिताः यद्वा
दक्षभृगुप्रधाना इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्या दक्षभृगुसन्तान-
नजा अन्यपदार्थत्वेन प्राह्याः प्रजेशशब्देन तेषां सप्तानां मरी-
च्यादीनां सङ्ग्रहः भूतेशशब्देन रुद्रप्रभवानां सुरेश इन्द्र एते
मुख्या येषां ते तत्सन्तानप्रमवास्तन्निबोऽयाश्चेत्यर्थः । एते सर्वे
वचं त्वां त्रातुं न प्रभव इत्यत्रापि शेषः तत्र हेतुमाह-यस्य
भगवतो निबममशेषनिबमनं प्रपन्नाः प्राप्तास्सन्तो लोकहितं यथा
भवत्येवं मूर्धुर्यर्पितं तन्नियममाहां वहामः कुर्मः ॥ ५४ ॥

एवं विरिञ्चनेन प्रत्याख्यातो भगवत्प्रकृतोपतापितश्च दुर्वासाः
कैलासगिरिवासिनं शर्वं शरयो गतः शर्वं त्वमविता भवेति
प्रार्थितवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं प्रार्थितः शर्वस्ततो हरिश्चक्रात्प्राप्तुमसामर्थ्यं वक्तुं चतु-
शुभ्रप्रभृतीनां भगवत्प्रद्विमार्योवधिप्रद्वं तस्सुजयत्वं तत्संहा-
र्यत्वं तन्मायामोहितत्वेन तन्निर्णीयितानभिहत्वं चाह-वचमिति ।
हे तान ! वचं न प्रभवामः भगवतश्चक्रात्प्राप्तुमिति शेषः । कुतः ?
हि यस्माद्दुरेवमे अस्माभिरपि वरणीवे यस्मिन्भगवति यस्मिन्
ब्रह्मायदे वचं लोकेशाभिमानिनो भ्रमामः "भुद्रा रुद्रपितामह
प्रभृतयः कीटाः समस्ताः सुराः" इत्युक्तीत्या कीटवद्भ्रमाम

इदंशा एतद्ब्रह्मायदेवसहशा भजा ब्रह्मायस्त एव जीवास्तेषां कोशाः
ब्रह्मायदेवः सहस्रशः काले "बहुस्याम" इत्युक्तविधिसंज्ञा-
काले भवन्ति उत्पद्यन्ते पुनः संजिहीषाकाले न भवन्ति तस्मिन्
वचं यान्ति ॥ ५६ ॥

भीमद्विजवच्यजतीर्थं कृतपद्मरत्नावली ।

कृत्यां दग्ध्वात्मानम् अभिद्रवत् तन्मकं स्वप्रयासं स्वप्रथमं
प्राणपरीप्सया खजीवनरक्षणेच्छया ॥ ५७ ॥

तं दुर्वाससं विविधुः प्रवेष्टुमिच्छुः ॥ ५० ॥

चक्रानुवातो दुर्वासा एतानि स्थानानि बध्नामत्याह-दिश
इत्यादिना ॥ ५१ ॥

ब्रह्मणो नाथो पात्रनसमर्थो येन स तथा अरयो शरयो
एवमायाः अन्वेयमायाः अजितनेजसः हरेस्तेजोरुपाश्चक्रात् त्राहि
रक्ष ॥ ५२ ॥

ब्रह्मणा किमवाहीति तत्राह-स्थानमिति । द्विपरार्धसन्धे ममायुः-
पूर्विलक्षणे हरिक्रीडावसानं भाष्यप्रलय इति यावत् । सह
विश्वं चराचरलक्षणाप्रपञ्चेन सहितमेतन्मदीयं स्थानं भ्रूमङ्ग-
मात्रेण सन्दिग्धोः सन्दग्धुमिच्छोः काञ्चनरूपः कालरूपस्य
हरेर्यज्ञविषयकर्म को वा पुरुषस्तत्पश्यति, अपरोक्षीकर्तुं समर्थः
न कापीत्यन्वयः । त्वामुपलक्षीकृत्य महादिकं सर्वं संहरिष्यतीति
ज्ञातुं न शक्यत इति भावः ॥ ५३ ॥

अतो महावीनां तद्नुमनमेवानुकर्तुं प्रयतनं न त्वस्यद्वित्या-
शयेनाह-महमिति । याज्ञियमं यस्याश्चलक्षणां प्रेरयां तस्येति
पूर्वस्यान्वयः अप्रितं तेनैवेति शेषः ॥ ५४ ॥

यद्यप्यनेन शङ्करोऽपि प्रत्याख्यातस्तथापि मन्वजनशङ्कानिरा-
साय दुर्वाससः शङ्करशरणाप्रतिमाह-प्रत्याख्यात इति ।
"नर्वः शर्वः शिवः क्याणुः शर्वः संरोनभाञ्जितः" इत्यनो
विष्णुशङ्कानिरासायाह-कैलासेति ॥ ५५ ॥

शङ्करोऽपि स्वाशक्तिमेव वक्तव्याह-वयमिति । हे तान !
वचं न प्रभवाम त्वां रक्षितुं न समर्थाः स्वामः प्राणान्ध-
र्यादित्याह-भ्रूम इति । इदंशा मादशा भ्रूमः पूर्वाण्वाञ्जरेः
सृष्टिकाले भवन्ति संहारकाले न भवन्ति हि यस्मात्सस्मात्
यदा चेतनस्य भगवद्भीतत्वं स्पष्टं तदा किं वक्तव्यमन्वेतनस्य ?
इत्याशयेनाह-यस्मिन्निति । यत्र येषु अत्रजीवकोशेषु वक्ष्यं
ते अन्वे अन्वेतना अपि सहस्रशोः जीवकोशाः भजा ब्रह्मा स एव
जीवः तस्य कोशा शरीरस्थानीयाः ब्रह्मायदेकोटयो यस्मिन्परे सन्ति
स ईशानः त्वदापदः परिहर्ताक्याज वयमिति वाक्यशेषः ॥ ५६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

सर्वे वचमिति खरव गुणावतारत्वेऽप्यावेद्यावतारत्वेमेव
मन्वते ॥ ५७-५८ ॥

वचमिति चतुष्कम तस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ५९-६१ ॥

अहं सनत्कुमारश्च नारदो भगवानजः ।

कपिलोऽपान्तरतमो देवलो धर्म आसुरिः ॥ ५७ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तच्छक्रं कृत्यां दग्ध्वापि ममि मगिमुखं स्वमपि दग्धुं द्रवत्
धावत् वीक्ष्य ॥ ४९ ॥

अनुवक्तं पृष्ठतः भूलुप्रमिषेत्स्यः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अरगां शरगां एवमाद्य अन्विष्यन् ॥ ५२ ॥

द्विपरार्जसंज्ञे काले यस्व काखारमनः काखरूपं यस्वरूपं
तस्मात् ॥ ५३ ॥

प्रपन्ना वयं लोकहितं वया स्यात्तथा यन्नियमं यदाज्ञां बहामः
अनस्तद्भक्तद्रोहिण्यं त्वां रक्षितुं नसमर्थोऽहमिति शेषः । यत्
दोर्नित्यसम्बन्धात् ॥ ५४-५५ ॥

यस्मिन् परमेश्वरे भजा प्रह्लाया एव जीवास्तेषां कुशा उपाधि-
भूताः प्रह्लायादानी अन्वयि वयं भवन्ति जायन्ते नष्टयन्ति च यत्र येषु
प्रह्लायादेषु लोकेर्शाभमानिनो वयं भ्रामामः ॥ ५६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तच्छक्रमभिद्रवतुष्टीक्ष्य स्वप्रवासं च निष्कलं ज्ञात्वा विभू
तुष्टुवे पलायितवान् ॥ ४९ ॥

अनुवक्तं पृष्ठतः संसक्तं चक्रं निरीक्ष्यमाणः मेरोर्गुहां विविधुः
प्रवेष्टुमिच्छुः प्रससार तुष्टुवे ॥ ५० ॥

तद्नन्तरं दिग्गधिकं गतः सः यतो यतो मेरुगुहादिषु भावति
अधावत् तत्रतत्र तुष्टुप्रसहं सुदृशो न ददश ॥ ५१ ॥

अरगां शरगाम् एवमाद्यः अन्वेषमाणः विरिञ्चं समगात् तत्र
हे विधातः ! आत्मा परमात्मा योनिजनको यस्य सः तथा हे
आत्मयोने ! अजितस्य विष्णोस्तेजस्तच्छक्रात् मां पाहि पाख्येषु-
वाच ॥ ५२ ॥

काखारमनः काखशकेस्सह विश्वम् एतत्सत्यलोकावयं मदीयं
स्थानं सन्दिग्धतांः दग्धुमिच्छोः यस्य भूमङ्गमात्रेण तिरोमवि-
ष्यति लयमेप्यति कदा क्रीडायाः जगद्गयापाररूपाया भवसाने
तदपि कदां द्विपरार्जसंज्ञे प्रलयकाले ॥ ५३ ॥

प्रजेशभूतेशसुरेशमुष्यानेव नामत मह—महं भवः हसभृशु-
प्रधानाश्च एतदादिनामकाः सर्वे वयं यस्य लोकहितं लोका-
नामस्माकमेव सुसकरं नियममाज्ञां प्रपन्नास्मस्तः मूर्खवर्षितं
बहामः कुर्मः अतः तद्भक्तद्रोहिण्यं त्वां रक्षितुं नाहं प्रभवामी-
त्स्यः ॥ ५४।५५ ॥

हे तात ! वयं न प्रभवाम त्वदज्ञां कर्तुं न शक्नुमः यतः
यत्र भूमि त्वापके परे सर्वैरकृष्टे वयं प्रह्लाशिवाद्यः प्रत्येकं
सहस्रशः भ्रामामः एतदेवाह—एतद्गुहायदस्थान् भजात् अन्ये
भजाः अतुमुंजाः त एव जीवाः तेषां कोणाः प्रह्लायादारमका-
दज्ञा एतद्व्रह्मायदतस्याः सहस्रशः यस्मिन् काले

सृष्टिकालं भवान् जायन्तं प्रलयकालं न भवन्ति प्रह्लावन्ते
अतस्तमेव शरयं याहीति अनुयेंताम्बयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भाषा टीका ।

दुर्वासाने प्रवास को निष्कल देखकर और चक्र को अपने
ऊपर दौड़ते देखकर दुर्वासा प्राण्य वधाने की इच्छा से दिशाओं
में भागे ॥ ४९ ॥

भगवान् का चक्र उसके पीछे कैसे दौड़ा कि—जैसे जबती
हुई खपटों वाली दवाग्नि सपके पीछे दौड़े, दुर्वासा भी पीछे को
देखें तो चक्र भी मचाटे से लधा मरहा है ऐसा देखकर दुर्वासा
मेरुकी गुहा में घुस जाने की इच्छा कर दौड़ा ॥ ५० ॥

दुर्वासा दौड़ते २ दिशाये आकाश, प्रथिवी सतपाताल,
समुद्र, लोकपाषाण सहित लोकों में तथा स्वर्ग में गया परन्तु
जहां २ दौड़ा गया तहां २ दुःसह सुदर्शन चक्र को देखता
हुआ ॥ ५१ ॥

अब दौड़ते २ कोई दुर्वासा को रक्षक नहीं मिला तब बड़ा
संत्रस्त बिल होकर शरय की इच्छा से श्रीप्रह्लाजी के निकट
गया और बोला कि—हे विधातः ! हे आत्मयोने ! अजित
[भीकृष्ण] के तेज से मेरी रक्षा करो ॥ ५२ ॥

प्रह्लावाच ॥

प्रह्लाजी बोले कि—क्रीडा के अन्त में द्विपरार्ज पूरे होने पर
संहार की इच्छा वाला काखारमा ऐसे जिसके भ्रमंग मात्र से
मेरा स्थान अर्थात् सत्यलोक सहित यह विश्व क्षय में नष्ट हो-
जायगा ॥ ५३ ॥

और प्रह्लाजी कहने लगे, कि—भै, महादेव, दक्षभृशु इत्या-
दिक प्रजापति, तथा प्रजेशभूतेश सुरेशों में मुख्य ये सबही
लोग जिस्के निबम में बंधे हुए अपने माथे परसोंपे हुए लोक
हित को खबा रहे हैं अर्थात् हमने तुमारी रक्षा न होगी ॥ ५४ ॥

इस प्रकार प्रह्लाजी निराशा होकर विष्णुचक्र से तपा
हुआ दुर्वासा कैलासवासी भीसहाशिव की शरय गया ॥ ५५ ॥

अक्रिद्र उवाच ॥

अक्रिद्र बोले, कि—हे तात ! उस भूमा पुरुष के ऊपर हम
प्रभु नहीं हैं, जिस परमेश्वर में अन्य बहुत से अतुमुंज रूप जीवों
के विग्रह अर्थात् अनन्त कोटि प्रह्लावद काख २ में होते हैं और
लीन भी हांजाते हैं और जिस्में हम लोग हजारहों बंध
रहे हैं ॥ ५६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, सर्वस्य तव भ्रमः कुतस्तत्राह—अहमिति ॥ ५७ ॥

मरीचिप्रमुखाश्रान्ये सिद्धेशाः पारदर्शनाः ।

विदाम न वयं सर्वे यन्मायां माययाऽऽवृताः ॥ ५८ ॥

तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः ।

तमेव शरणां याहि हरिस्तं शं विधास्यति ॥ ५९ ॥

ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ ।

वैकुण्ठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥ ६० ॥

सन्दह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ।

आहाच्युतानन्त ! सदीप्सित ! प्रभो ! कृतागसं माऽव हि विश्वभावन ! ॥ ६१ ॥

अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाऽद्यं भवतः प्रियाणाम् ।

विधेहि तस्यापचितिं विधातर्मुच्येत यन्नाभ्युदिते नारकोऽपि ॥ ६२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहं भक्तपरार्थीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ! ।

साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ ६३ ॥

नाहमात्मानमाशासे मद्रक्तैः साधुभिर्विना ।

श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मण ! येषां गतिरहं परा ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पारदर्शनाः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विश्वः ॥ ५८—६० ॥

हे सतामीप्सित ! मा मामव पाहि ॥ ६१ ॥

• अपरार्थे निवेद्यन् प्रार्थयते-अजानतेति । अद्य दुःखम् अपचितिं निष्कृतिम् मद्रक्तद्रोहे निष्कृतिं न पश्यामीति चेत्तत्राऽऽह, यस्य तस्य नास्ति कीर्तिते नरकस्थोऽपि मुच्यते तस्य तस्य किमशक्यमिति भावः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

न आशासे न स्पृहयामि ॥ ६४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहं शर्वः अस्मदादयः सर्वे तद्याग्ये पारदर्शिनः सर्वज्ञाः सिद्धेशाश्च यस्य भगवतो मायां सङ्कल्पं चिकीर्षितमिति यावत् न विदामः न जामीमः तत्र हेतुर्मायया वृताः ॥ ५८ ॥

तस्यैवंविधमहिमशास्त्रिनो विश्वेश्वरस्य भगवत इदं शस्त्रं नोऽस्माकमपि दुर्विषहं वचं तस्मोदुमेष न प्रभवः कुतश्चान्निग्रह इति भावः । अतस्तमेवाचिन्त्याविधिविधिविप्रान्तमहिमशास्त्रिनं शरणागतपक्षादीक्षितं भगवन्तं शरणां याहि स हरिः शरणागततासिंहरो भगवांस्ते शं सुखं विधास्यति करिष्यति ॥ ५९ ॥

इत्युक्तो दुर्वासाः निराशस्तत्र ततः कैलासाद्भगवतो वैकु-

[१४]

यठाख्यं पदम् अगद्वान्तर्गते श्रीविष्णुलोकं ययौ, पदं विशानद्वि-
यत्पदं स्थानं श्रिया लक्ष्म्या सह श्रीनिवासम अभ्यासने श्रीनिवास
इत्यनेन भगवतो लक्ष्म्यनपायित्वमुक्तम्. श्रिया महाध्यास्त
इत्यनेन पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या सह तस्मिँल्लोके ऽवस्थानमुक्तम्.
यद्यपि श्रीनिवासोऽध्यास्त इत्येतावन्नेषां श्रीशब्दमवृत्तिर्निमित्तस्य
पुरुषकारत्वस्य निवासशब्दाभिप्रेतस्य तद्वनपायित्वस्य च
बाभात् तथापि श्रीनिवास इत्येतावत्शुक्ले रामकृष्णाद्यवतारेषु
वैवेद्यादिविवाहात्प्रागमूर्त्तिमत्या इतरैरलक्ष्यमायाया वा लक्ष्म्या
सहावस्थानेनानपायित्ववदत्रापि तदुपपत्तेस्तत्र साक्षात्परिदृश्य-
मानपुरुषकारसाभिध्याभावशङ्कानिमित्तशरणावरणादुद्देशकत्व-
शङ्कानोदनार्थं श्रिया महाध्यास्त इत्युक्तम्. तावत्शुक्ले कादाचि-
त्कसाहित्यशङ्कानिमित्तशरणावरणा समयासाभिध्यशङ्कानिमित्त-
तदुद्देशकत्वशङ्का स्यादिति तदपनोदनाय श्रीनिवास इत्यु-
क्तम् ॥ ६० ॥

एवं शर्षेणाभिहिता ऽजितस्य भगवतो शस्त्रवह्निना चक्र-
ज्ज्वालाया सन्दह्यमानो दुर्वासास्तत्र गत्वा तस्याजितस्य पादयो-
र्भूके पतितः मयात्प्रचलद्वात्र आह-किम् ? हे अच्युत आश्रु-
ताञ्च क्वाववतीति तथाभूत् । हे अनन्त अपारमहिमशास्त्रि !
हे सदीप्सित सतां भक्तानां निरतिशयेष्ट ! हे प्रभो आश्रितार्नि-
हृत्शरणसमर्थ ! हे विश्वभावेन विश्वं शरणागतवर्गमपराधान-
नेषुयोन भाषयति सुखयतीति तथाभूत् । वत्सा, विश्वं चिद-

भीमद्विररात्राचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिदात्मकं भावयति उत्पादयति जगत्कारणभूतस्यैः । इत्येवं समाश्रयणीयत्वेऽप्युक्तगुणाधिपत्येन सम्बोधे स्वकार्यस्य निवेदयन् स्मरन्त्यां प्रार्थयन्, कृतगागोऽपराध एव न तु स्वगो-पयुक्तगुणलेशो येन ते मामेवंविधासिंयुक्तम् अथ रक्ष "अवरक्षणे" इतिधातोः "लोड्" इति प्रार्थनायां लोट् ॥ ६१ ॥

कृतागममित्युक्तं किं तद्वया कृतभागः ? इत्यपेक्षयां तद्वि-ज्ञापयन्नेवंविधं कृतागममपि मां प्राप्तुं समर्थं स्वमिति सूचयितुं तस्मात्तः प्रभावमाह-अजानतेति । ते तेष परमं निरतिशयमनु-भावं प्रभावमजानता मया भवतः प्रियाणामघं कृतं त्वज्जकार्यपदे अपराधः कृत इत्यर्थः । हे विधातः ! तस्याघस्यापचितिं निष्कृतिं विधेहि कुरु अपराधं सोढ्वा पाहीत्यर्थः । युक्तं च तथैतत् यतो यस्य तव नाम्न्यापि उदिते उच्चरितमात्रेपि नारकोपि मुच्येत नरक-प्राप्तिनिमित्तानां पापानां धृतिस्मृत्याद्यात्मकत्वदाह्यातिखड्गघन-रूपत्वेन त्वत्पराधरूपत्वात् तत्कर्मभिर्भोगेन त्वज्जागोऽपराधमघं समर्थं हृष्टम् अतः साक्षात्तव सामर्थ्यं कैमुतिकन्यायासिद्धमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं प्राणरक्षार्थं शरणं कृतं द्विजनन्तोऽपि वाह भगवान्-मह-मित्यादिना यावदध्यापसमाप्ति । तत्र सत्यमुक्तं "मुच्येत यस्मान्यु-दितेऽपि नरकः" इति इदं तु वक्तुं भवतः प्रियाणामघं मया कृतं तस्मिन्स्यापचितिं विधेहीति साक्षात्तद्विषयापराधस्य केन-चिदानुभूतत्वेन मया सोढव्यत्वेपि मज्जकार्यपराधो मया सोढः कर्त्तव्यत्वेन "एवमुक्तफलानियमस्तदवस्थाविभूतेस्त-दवस्थावधूतः" इत्यधिकरणन्यायानभिज्ञेन हृष्टः भूतो वेत्याभिप्रयन् भक्तविषये स्वस्य पातन्त्यं पारतन्त्यहेतून् तन्निमित्तं तद्विषया-पराधामहत्त्वञ्चाह-उपायमित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । हे द्विज ! अस्मत्प्र इव राजभृत्य इवाहं भक्तपराधीनः मज्जकारणतन्त्रोह-मित्यर्थः । ननु, राजभृत्यादेः कर्मवद्वत्त्वाज्जीवत्वाज्जेवार्हत्वात् तन्नि-मित्तं कदाचित्कं अस्माभिराजादिपारतन्त्यं युक्तं तव तु निरस्त-निखिलरोपस्य समस्तकल्याणगुणाकारस्यानन्याधिपतेः स्वभृत्य-पारतन्त्यं हेयतरमनुचितमित्याशङ्कायाः परिहारं समाश्रित-वात्सल्यविशेषस्य भक्तपारतन्त्यं न ह्यववावहम्, अपितुं कल्याण-गुणा एव अगाश्रयणीयत्वेऽप्युक्तनिरतिशयवात्सल्यगुणाप्रपञ्चरूप-त्वाच्चित्तमिप्रयन् तावज्जकारणतन्त्यहेतून् वक्तुमात्मानं भक्तांश्च विशिनष्टि-शुभिरिति । साधुव्रति ७४ः करणमंशुमुपकुर्वन्तीति, साधवस्तेर्भक्तप्रसन्नं स्ववशीकृतं हृदयं मनो यस्य सोऽहं लोकेत्यात्म-चित्तवृत्तपनुसारित्वात्पुरुषस्य मच्चित्तस्य च साधुभिर्धेयीकृतत्वात् साधुचित्तवृत्त्यनुष्ठीप्रियमायात्माचित्तवृत्त्यनुसारितद्विषयव्यापार-बानहमित्याभिप्रायः । ननु, नहि लोकेऽन्यचित्तवृत्त्यनुसारित्वात् चित्तवृत्तिः पुमान् काश्चिद्दृष्ट इत्याशङ्कायां निरतिशयप्रीति-विषयस्त्वशीपतिस्त्वैव लोके हृष्ट इति वक्ष्यमाणहृष्टान्तमतिप्रत्ये स्वभक्तयोर्मित्रो निरतिशयप्रीतिविषयत्वं वक्ष्यमाणं विशिनष्टि-भक्तजनप्रिय इति अत्र तन्त्रेण बहुव्रीहिवर्द्धितरूपद्वयो ज्ञावपि यिष्यन्ती भक्तजनाः प्रिया यस्य भक्तजनस्य प्रियेति च तत्राह भक्तजनस्य निरतिशयप्रीतिविषयत्वं युक्तं द्वितीयेन सूत्रेण

निरतिशयभक्तजनप्रीतिविषयत्वं निरतिशयप्रीतिविषयत्वात् भक्त-जनस्य तदर्थानं गज्वयं जातमिति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च लोकः स्वचित्तं निरतिशयप्रियवस्त्वधीनं कुर्वन् तूष्णामास्ते किन्तु तद्विस्तृतं देहतनुबन्ध्यादिरत्यागनापि परिहरन् हृष्टस्तथाहमपीत्याह-नेति । हे प्रह्वन् ! अहं भक्तजनप्रियोऽहं साधुमंज्जकैर्विना आत्मानमिदं चतुर्भुजादिभिः शिष्टं विषय-विप्रहमार्थान्तकी भियं निरतिशयां चिभूतिं, यद्वा, आत्यन्तिकी-मत्यन्तमात्मानमन्यार्हशेषभूतां लक्ष्मीं च नाशान् न स्पृहयामि यद्यपि लोके प्रियतमवस्तुविस्तृतेपानिमलदेहतनुबन्ध्यादित्यागः क्वचिद्दृष्टचरः परमात्मानि तु भक्तजनविस्तृतस्वामिभक्तगरीरादि-त्यागश्च न हृष्टस्तथापि सम्भावनामात्राभिप्रायेण भगवन्तैव-मुक्तमिति द्रष्टव्यं तथाचोक्तं भगवता वाशार्थना-

अप्यहं जीवितं जज्ञां त्वां वा भीते ! मत्तक्षणात् ।

न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणोऽगो विशेषतः ॥

इति "मित्रभावेन संप्राप्तं नत्यजेयं कथञ्चन" इति च यद्यपि लक्ष्म्या अपि भक्तवन्निविषयत्वात् श्रियमपि नाशास इत्युक्तिरयुक्ता तथापि लक्ष्म्यपेक्षयापि भक्तानां स्वनिरतिशयप्रीतिविषयत्व-मभिप्रत्य भगवन्तैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम्, साधूनामत्यर्थप्रियत्व-हेतुं वदन् तांश्चिंशिनष्टि-यथा साधूनामहमहमव अहमश्च इति-वत्साधुभाग्यं परा उत्कृष्टा गतिः उज्जीवनोपायः उज्जीव-नोपायोऽहं प्रियतमः अतो निरतिशयाप्रयोऽज्जीवनोपायत्वेना ममा-श्रितत्वात्तपि मम निरतिशयप्रिया इति युक्तमेवंतदिति भावः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यतोऽप्यवनाशां निवारयति-अहमिति । अहं सनत्कुमारा-दयः इति अर्थे ध्वजं यस्य हरमोयामिच्छां किं विषयार्थमिति न विदाम इत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

दुर्निषेधं सोढुमशक्यं तद्यत् किं करोमीति तत्राह-तमे-धेति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

अथ रक्ष विश्वभावन सर्वेशीकरणात्मर्थे ॥ ६१ ॥

तस्याघस्यापचितिं मार्याञ्चतम् अघपरिहारस्वामर्थं तस्यै-त्याह-मुच्येतेति । नारको नरकस्यो यस्मान्युदिते अघान्मुच्येते-त्यन्वयः ॥ ६२ ॥

आत्मरक्षार्थं दुर्वाससा प्रार्थितो भगवान् लोकसंग्रहार्थ-मारमगायां प्रकटयति-अहमिति । अतोऽस्मत्प्र इव न त्वस्वतन्त्रः स्वतन्त्रस्यास्मात्-ऽप्रवचनं कथं सङ्गच्छते ? इति तत्राह साधु-गिरिति ॥ ६३ ॥

अस्तहृदयत्वं नाम किमित्यस्तद्विज्ञोति-नाहमिति । साधुभि-मंज्जकैर्विनाऽहमारमानं स्वरूपं नाशान् न च्छामि तद्विषये प्राप्ते मज्जावनने किं प्रयोजनमिति, कृतेति शेष । यदा स्वात्मानमपि नाशान् तदाऽनन्यशरणां भियं नाशान् इति किं वक्तव्य-मित्याह, श्रियञ्चेति । भक्ताश्चापीदृशा इत्याह येयमिति ॥ ६४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्भवं ।

नारको नरकस्थोपि किं पुनस्तथाग्रत एव शरणागत इत्यर्थः । यद्योक्तं नारसिंहे "यथा यथा हरेनाम कीर्त्तयति स्म नारकाः । तथा तथा हरौ भक्तिमुद्रहन्तो दिवं ययुः" इति ॥ ६२ ॥

आत्मानः सर्वथा भक्तवशात् स्थाययति षड्भिः—तत्र तत्प्रति-
जानीते—महमिति । साधुभिः प्रोज्जितकैतवः मोक्षपर्यन्तकामना-
रहितैरित्यर्थः । भक्तानां च जनास्तेषु प्रिया यस्य तमिति कैमुत्यं
दर्शितम् ॥ ६३ ॥

तत्रैव स्थापयति षड्भिः—तत्र खानुभवमेव प्रमाणाय न
स्वरूपनन्दानुभवस्य भक्तभावनानन्दानुभवानुभवाद्यर्थं दर्शयति
तेन च भक्तभावस्याह्लादिनीसारत्वमभिप्रेति—नाहमिति ॥ ६४ ॥

भीमद्विभवाय च कवचनिकृतसाराथं दर्शयती ।

ननु, सर्वज्ञस्य तव कुतो भ्रमस्तत्राह—महमिति । पारदर्शिनः
सर्वज्ञा अपि यस्य मार्या न विद्याः ॥ ५७-५८ ॥

निराश इति । शिवशिव मद्प्रह्वानेजस्वित्वाभिमानो रसातलं
गतः अग्र्येनापि ब्रह्मादिना केनाप्यहं न प्रातः मदिष्टं देवः शम्भुर्मा
रक्षित्यनीत्याशा आसीत् सापि व्यथां घभून सम्पति यस्य भक्तं
एनां दुर्दैवस्यामहं प्रापिनस्तस्यैव विष्णाः सन्निधिर्मम खप्राणा-
रक्षार्थं गन्तव्यो बभूव भिङ्गु मे लज्जां प्राणांश्चति निर्वहो ध्वनिनतः ॥ ६० ॥
मा माम् भव पाहि ॥ ६१ ॥

अद्यपराधः अपचिन्ति निष्कृतिम् ॥ ६२ ॥

यथा मदीनस्त्वेनास्त्रान्द्र्याद्ब्रह्मरुद्राद्व्यस्त्वां प्रातुं नाशकनुवन्
तथैवाहमपि पराधीनस्त्वां प्रातुं न शक्नोमीत्याह—महमिति । ननु,
त्वं स्वयमेव भक्तपराधीनीभवसि नतु भक्तैस्त्वं पराधीनीकृत-
मिष्टोऽनस्त्वं स्वतन्त्र एवासीत् सत्यं स्वतन्त्रोऽप्यहं स्वेच्छपैव
भक्तपरतन्त्री भवामीति स्वस्वभावस्य प्रायो दुस्त्यजत्वादिशब्दः
एवाहशमद्भुः खदर्शनं तव करुणा नादयते इति च त्वं सत्यं
करुणा खलु यस्य धर्मस्तन्मम एव मम नास्तीत्याह—साधुभि-
मोक्षपर्यन्तकामनाच्छून्यत्वाद्भुक्तमैर्भक्तैर्भक्तमात्मवशीकृतं हृदयं
यस्य संः दित्सतं मोक्षादिकं तेषामरोचकत्वाद्दोषमखक्ष्य
मया स्वहृदयमेव बलाद्दत्तं तैरपि तद्गुर्वीत्वा सहृदयेनैकीकृत्य
सादरं स्थापितमिति ध्वनिः । अत एव तेषामनुकम्प्ये एव ममा-
नुकम्पेति भक्तकृपानुगमिनी भगवत्कृपेति सर्वलोकप्रसिद्धि-
स्त्वया ज्ञायत एवेत्यनुध्वनिः । भक्तानां जाना अपि प्रिया
यस्य किमुन ते इति हे द्विज विप्रवटो इदमपि न किमपि परामृश-
सीति भावः ॥ ६३ ॥

भक्तास्ते कियत्प्रीतिविषया इति चेत् शृणु तत्त्वमित्याह
नाहमिति । यत्र आत्मनि रमणादहमात्माराम इति प्रसिद्धस्त-
मात्मानमपि भक्तैर्विना नाशासे नाकांक्षे इति मत्स्वरूपभूतानन्दादिपि
मद्भक्तस्वरूपानन्दादितस्पृहणीय इति द्वयोरपि चिद्रूपत्वेपि भक्त-
वर्तिन्या भक्तैः अनुग्रहाद्यच्छिद्रविविधाकरुपायाः सर्वोचित्सार-
भूतत्वात्प्रमाणात्स्वरूपस्याप्यानन्दकत्वाद्वाक्यवत्तथाच भयं पडे-

श्वर्यसम्पत्तिम् आस्त्यन्तिकी नित्यामपि वैविना च्छ्यामिष चेतीति
भावः । तेषां भक्तानामहमेव गतिरेक उपादेय इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धात्प्रदीपः ।

पारदर्शनाः लोकदृष्ट्या बहुधा अपि यस्य मायामपि न
विदाम न विद्याः यं न विद्या इति का कथा तत्र हेतुः यस्य
मायया आहृताः ॥ ५८-६० ॥

अच्छुनेत्यादिपङ्क्तिः पदैः सम्बोध्य हि निश्चये कृतागसं मा माम्
भव रक्ष इत्याह ॥ ६१ ॥

अद्यपराधः तस्य अद्यस्य अपचिन्ति निष्कृतिं नारको नरक-
स्थोपि ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

भक्तजनाः प्रियाः यस्य सोऽहम् आस्त्यन्तिकीम् अस्त्यन्ततः समा-
श्रितां भयं रमाय आत्मानं भीविप्रहं च मद्भक्तैर्विना नाशासे
न स्पृहयामि भक्तहितायैव श्रिया सह भीविप्रहंयाविर्मेवामी-
त्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भाषा टीका ।

फिर शंकर कहने खगे, कि-में, सनत्कुमार, नारद, और
भगवान् ब्रह्मर्षी, कपिल, अर्पांतरतम, देवज, धर्म, और
आसुरि ॥ ५७ ॥

और मरीचि से आदि शंकर अन्वपार दर्शन पाके सिद्धेश्वर
के सवही जिसकी माया से घिरे हुए उसकी माया को नहीं जान
सके हैं ॥ ५८ ॥

उन विश्वेश्वर का यह शस्त्र हम लोगों को भी दुर्विषह है
इससे उनही आहारि के तुम शरण जाओ वं तुम्हारा कल्याण
करेगे ॥ ५९ ॥

तब तो वहाँ से भी निराश होकर दुर्वासो आहारि के चैकुठ
में लोकात्ताक पर्यंत पर गये जहाँ श्रीजी साहब भौनिवास
विराजे हैं ॥ ६० ॥

दुर्वासो आहारि शस्त्र के तेज से ललाजाना रहा ऐसा कांपन
होकर भगवान् के चरणों के संनिधि में पड़ गया और बोला, कि
हे अच्युत ! हे अनंत ! हे सज्जनों के इच्छा के विषय ! हे प्रभो !
हे विश्व भावन ! तो अपराधी की रक्षा करौ ॥ ६१ ॥

हे भगवान् ! मैंने आपका परम प्रभाव को नहीं जानकर
आपके प्रिय भक्त का अपराध किया है सो हे विधातः ! उस
अपराध का निस्तार आप करौ । क्योंकि ? आपके नामोशरण
से नारकी पुरुष भी नरक से मुक्त होजाता है ॥ ६२ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीभगवान् बोले, कि-हे द्विज ! मैं भक्तों के पराधीन रहता हूँ
और इसी से परतन्त्र सा हूँ भक्त साधुजनों जो मेरे हृदय को

ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान्वित्तमिमं परम् ।
 हित्वा मां शरणां याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्तहे ॥ ६५ ॥
 मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ।
 वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ ६६ ॥
 मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्याद्विचतुष्टयम् ।
 नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविद्रुतम् ॥ ६७ ॥
 साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ।
 मदन्यत्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि ॥ ६८ ॥
 उपायं कथयिष्यामि तव विप्र ! शृणुष्व तत् ।
 अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं यातु वै भवान् ।
 साधुषु प्रहितं तेजः प्रहर्तुः कुरुते ऽशिवम् ॥ ६९ ॥
 तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ।
 त एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥ ७० ॥
 ब्रह्मस्तद्ब्रह्म भद्रं ते नाभागतनयं नृपम् ।
 क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां नवमस्कन्धे ऽम्बरीषचरिते

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

पकड रखा है और मेरे खिचे खयं भी भक्तजन बहुत ही प्रिय हैं ॥ ६३ ॥

मैं अपने भक्त और साधुजनों के बिना तो अपने आपको भी नहीं चाहता हूँ, और उनके बिना मेरी आत्यंतिक भी की भी चाहना नहीं करता हूँ क्योंकि ? उनकी तो परम गति मैं ही हूँ ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इमं परं च खोकं हित्वा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

प्रतीतं प्राप्तमपि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

आत्मनस्तवैवाभिचारो हिसा वतःभूयमेव यातु अशिवमन-
 भूम् ॥ ६९ ॥

तपोविद्यासम्पन्नस्य मम कथमनर्थः समजनि?इति मास्म विस्मयं कार्षीरित्याह—तप इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येषां गतिरहं परोति स्वस्यैव तत्परगतिस्वमुक्तं स्वजन्तु स्वस्य तन्निमित्तां तस्यागानर्हतामाह—य इति । ये साधवः प्राणान् प्राणबन्धि जीवयन्ति इति प्राणास्तान् जीवयन्तु प्राणान् तदनुबन्धिदारादीन् अ हित्वा संस्तुतिहेतव एवैतेन नृजीवनहेतव इति विमर्शनोऽजीवनो-
 पायतापुञ्जि परित्यज्य मां शरणांजीवनोपायं गताः तत्रेव न-
 अघ्यवसितवन्त इत्यर्थः । अतस्तान् कथं त्यक्तुमुत्तहे शक्नोमि ?

भीमद्वीराद्यथाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न हि कृतकस्य विश्वस्तस्याग उचित इति भावः । यद्यपि भक्तजन-
स्यागाय न दुःखीनाः, शरणं गतोऽपि तु स्वप्राणरक्षायै भक्त्यन्तर्प्रति
कथं तांस्त्वक्तुमुत्सह इत्युक्तिरसंगता तथापि निरतिशयप्रियवस्तु-
विश्लेषपरिहाराय देहदनुबन्ध्यादिपरित्यागस्य प्राक् प्रस्तुतत्वात्
देहादिपरित्यागेनाप्यविनाशादयान् साधून् कथं विनाभूय वसैव-
मित्येतदभिप्रायेण कथं तांस्त्वक्तुमुत्सह इत्युक्तम् । यद्वा, भक्त-
जनप्रतिपक्षद्वेषयो कृते प्राभितविपक्षपक्षपाती भगवानिति
बुद्ध्या तां त्यजेयुर्भक्ताः अतस्तान् सर्वभावेन भजतः कथं त्यक्तु-
मुत्सह इत्यभिप्रायेणोक्तम् ॥ ६५ ॥

एवमात्मानं विशिष्याथ भक्तान् विशिनष्टि-मयीति । मयि
निरतिशयप्रतिनिषये निर्व्यमनन्यावपत्वेन स्थिरकृते हृदयं
वैस्ते अत एव समदर्शिनः सर्वस्य महात्मकत्वदर्शिनः साधवः
भक्त्या परस्परप्रीत्याहवा स्वयमपि प्रीतिरूपया अनन्यप्रयोजनया
भक्त्या मां वशं कुर्वन्ति यथा सत्स्त्रियः पतिप्रताः सत्पति
परदारपराङ्मुखमन्याहंशेषत्ववत्स्त्रीपराङ्मुखं वा वशं कुर्वन्ति
तद्वत् ॥ ६६ ॥

अनन्यप्रयोजनभक्तिनिष्ठत्वमेव ध्यनक्ति-मत्सेवयेति ।
ते साधवः मत्सेवया मङ्गलाः प्रतीतं साखोक्यमादिर्बन्ध तत्
चतुष्टयं चतुर्विधं साखोक्यसामीप्यसायुज्यसाष्टिरूपां मुक्तिमेव
नेच्छन्ति कुतोऽप्यत् कालेन विप्लवो नाशो बन्ध तद्विद्रा-
पैर्भयमिच्छन्तुः तत्र हेतुः सेवया मच्छेषतैकरसानन्दानुभवरूपया
भक्त्या पुर्यां निर्हुतास्तःकरणः ॥ ६७ ॥

किं बहुना साधवो मह्यं मम हृदयं मज्जदयानुवर्ति-
हृदयाः साधव इत्यर्थः । तथाऽहं साधूनां हृदयं साधुहृदयानु-
वर्तिहृदयोहं ते साधवः मन्मत्तः अन्यत्प्रियं वस्तु न जानन्ति
यथाऽहमपि तेभ्यः साधुभ्योऽन्यमनागपि ईवदपि प्रियं न जानामि
कथं परस्परहृदयानुवर्तिहृदयत्वात्परस्परप्रियत्वाच्च भक्तपार-
तन्त्र्यं मम युक्तमिति न तद्विषयापराधो मया सोढुं शक्य-
इति भावः ॥ ६८ ॥

एवं स्वभक्तविषयापराधस्य खेनासह्यत्वं सहेतुकमुपपाद्य न्न-
क्षत्रिषो तत्कृतप्राणरक्षायार्थशरणागनेर्वैफल्यपरिहाराद्योपायमाह-
उपायमिति । हेविप्र ! तत्र प्राणरक्षायार्थं तत्साधनं कथयिष्यामि
तच्छुभं, कोसौ ? तत्राह-ते तवायमारमापचारः स्वयं कृता-
पराधः स वतो यद्विषये जातस्तमेवाऽवरीषमप्रति भवान् गच्छत्विति
आत्माभिचार इति पाठान्तरं तत्राह-सर्वे कुतोऽयमुद्यमः आत्मन
एवाभिचारः सर्वसिद्धिमेवाभूदित्यर्थः । तथा हि, कोके साधुषु
मङ्गलेषु प्रहितं प्रयुक्तं तेजः सामर्थ्यं कर्तुः प्रहृष्टुरेवाद्ययमनर्थे
कुर्वते ॥ ६९ ॥

तपोविद्यादिसम्पन्नस्य मम कथमनर्थः समजनि ? इति मा-
विस्मयं कार्थीरित्याह-तप इति । तपोविद्या च एते उभे विप्राणां
विनीतानां निःशयसकरे निरतिशयवपुरुषार्थसाधने दुर्बिनीतस्य

कर्तुर्निरपराधेष्वपराधकर्तुर्विप्रस्य तु त एव तपोविद्ये एवावस्था
कल्पते अनर्थाय भवेतामित्यर्थः ॥ ७० ॥

तत्समात् हे प्रह्वान् ! नाभागतनयमम्बरीषं प्रत्येव गच्छ तमेव
महाभागमपराधानामविज्ञातारं क्षमापय ततः शान्तिर्भद्रं तव
मधिष्यतीति ॥ ७१ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
भीमद्वीराद्यथाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदं भूस्थानं परं स्वर्गाधिकम् ॥ ६९ ॥

तद्व्यागे भक्त्या वशीकरणमेव कारणं नाप्यदित्याह-
मयीति ॥ ६६ ॥

इच्छन्त्यागे कारणमित्याह-मत्सेवयेति ॥ ६७ ॥

इतोपि मद्भ्यापेक्षा तेषां नास्तीत्याशयेनाह-साधव इति ।
मह्यं मम हृदयं प्रियं तुच्छदो हेतौ साधवो मम हृदयम
महं साधूनां हृदयमिति यस्मान्ने मद्भ्यं प्रियं न जानन्ति
प्रहमपि तेभ्यः साधुभ्यो मनागत्यल्पमपि प्रियमन्यत्र जानामी-
त्यन्वयः ॥ ६८ ॥

प्रकृते किमनेनायातामिति तत्राह-मथमिति । आत्मना त्वया
कृतोभिचारः कृत्याप्रयोगः यतः यस्मै तस्मै प्रयुक्तमात्मानं कथ
वाधते ? इति तत्राह-साधुष्विति । प्रहितं प्रयुक्तं चतुष्टयव-
द्वेष्यां नेजोर्भिः "तेजो वक्षे प्रमाथेऽग्रे ज्योतिष्परिधिं रेतसि" इत्य-
भिधानं प्रहर्तुः प्रयोकतुरपि मयं कुर्वन् ॥ ६९ ॥

* विनयशून्यस्य तत्र विद्यातपसा अनर्थकरे एवाभूतामिति
भावेनाह-तप इति । अन्यथा अनर्थकरे ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेषु कारणेषुपि कारणां दर्शयन् अन्यथा स्वस्मिन् कृतघ्नत्वा-
पातं योजयति-ये दारेति । परं साखोक्यादिप्राप्तिपर्यन्तं तदुभयं
दृष्टान्तेन च स्थापयति मयीति यतो मयि निर्व्यङ्गहृदयाः अतः
साधवः प्रोक्तिजनकैतवाः अत एव समदर्शनाः अन्यत्र रागद्वेष-
रहितान् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

तदेवानिश्चयेन दर्शयति-मत्सेवयेति । कुतोऽप्यदिति साखोक्या-
दीनां काखेनाविप्लुतत्वं दर्शितम् ॥ ६७ ॥

* अत्र न समाप्यते ऽध्याय एवमतीत्या ।

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदेवं परस्परहृदयस्य तादात्म्यमाह—साधव इति ॥६८—७१॥

इति भीमज्ञागवत महापुराणे नवमस्कन्धीये

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमस्त्रिभुवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भो ब्रह्मण्यदेव ! ब्राह्मण्यं मां नोपेक्षन्ति चेत्सत्यं तर्हि किं भक्ता-
नुपेक्षे ? भक्तापकारकस्य तव रक्षयोन खत एव भक्तास्त्वका भवे-
युस्तस्य नोपपद्यत एवेत्याह—ये इति । भक्ताः खलु ते मर्त्ये परमप्रेमा-
स्पददुस्त्यजद्वाराद्यात्मिकिमत्त्वजन् ब्राह्मण्यत्वं मर्त्ये किमत्यजस्तद्
ब्रूहीति भावः । न चाश्वरीयेण किमपि त्यक्तमिति वक्तव्यं यथा
स्वयंऽश्वरीयेवधार्यं कृत्या विनियुक्ता तदा तेन स्वदेहरक्षायै
पदमात्रमपि नाभिमृत्तं स्वचात्मारामेण महानिरक्तेन स्वदेहरक्षायै
जगदेष परिक्राम्यता ब्रह्मरुद्राद्योपि प्रार्थिताः एतेनैव स्वस्य
तस्य च मूल्यं जानीहि किमधिकं स्वमबोधो बोधयितव्य
इति ॥ ६५ ॥

युष्मभिर्ब्रह्मादिभिरप्यहं दुर्वास एव तेस्तु वशीकृत एवाहमस्मी-
त्याह—मयीति । मध्येव हृदयस्य निबन्धत्वात् साधवः निष्कामाः
समदर्शनाः स्वस्य परेषां च दुःखादिकं समं पश्यन्तः ॥ ६६ ॥

तेषां निष्कामस्य परमकाष्ठामाह—मरसेवचेति । प्रतीतं खतः
प्राप्तमपि कुतोऽप्यहिति साक्षात्क्यादनां कालेनाविप्लुतस्य दर्श-
यति काष्ठाविप्लुतस्य पारमेष्ठ्यादि ॥ ६७ ॥

किञ्च मां सन्तापयते तुभ्यं समुचितं फलं हित्सवपि यत्
इदामि एतामेव मे परां ब्रह्मण्यतामनेहीत्याह—साधव इति ।
गच्छं मम अश्वरीयं ज्वालयितुमिच्छंस्त्वं मज्जद्वयमेव ज्वालयितुं
प्रवृत्तोऽभूरित्यर्थः । तर्हि स्वदेवराध एवायं चैवश्वरयो एतामि प्रसी-
दत्यत आह, साधूनां हृदयमहं साधुनां हृदयप्रसादे सत्येव मत्प्र-
साद् इत्यनो याहि तमश्वरीयमेव प्रसादयेति भावः । नवश्वरीयो
मां निमन्त्र्याभोजयत्येष भुक्तवानस्तस्मिन्प्राप्तमपि किं न पश्यसीति
नत्राह—मद्वयसे न जानन्तीति मास्किर्पितमेवाश्वरीयेण
कृतमित्ति भावः । तर्हि स्वामेवाहं पृच्छामि ब्रूहि ब्राह्मण्यत्वाद्दयोर्मध्ये
कस्यादो भयं इति चेत् याहि तमश्वरीयमेव पृच्छ स एव
त्वां भगंशास्त्रनस्वानभिहं बोधयिष्यति मात्र खजां कामपि
कार्थीस्तादृशां नाहमपि विद्य इत्याह—नाहं तेभ्यः सकाशात्
मनागपि अधिकं जानामीत्यर्थः । तेन भ्रुवौ पानीयस्याशितस्वानशि-
तस्वयोस्तुत्पद्यमानं प्रावशीब्राह्मण्ययोस्तुत्पद्य एवाद्दरः कृतो
मद्भक्तेश्वरीयेण स्वस्वतमिहस्तस्मिन्प्राप्तीरिति ध्वनिः दुर्वा-
सास्तु फलदर्शनेन द्वाहया एव भक्तिस्वात् सर्वभर्माधिक्यं
निर्जात्यश्वरीयं किमपि न पृष्टवानित्यनुध्वनिः ॥ ६८ ॥

किञ्च तदपि तव निन्तारोपायं स्पष्टमेव ब्रवीमि शृण्विष-
त्याह—अयमिति । यस्य वधार्यं स्वया अभिचारः कृतः तमश्वरीय-

मेव याहि स एव कृपालुस्त्वां प्रास्यते नान्य इति भावः
नचाश्वरीयं त्वं खतुःखदं मन्यथा इत्याह साधुष्विति ॥ ६९ ॥

तपोविद्यासम्पन्नस्य मम कुतस्तरामश्वरीयात् क्षत्रियात्
परित्रायां युज्यते ? इति चेदपात्रस्य तव तपोविद्योनेव स्तः प्रयुज्यु-
ते विपरीते एवेत्याह—तप इति । दुर्विनीतस्य कस्यैतदाभयस्य
अन्यथा कल्पते विपरीतफले भवतः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां मकचेतसाम् ।

नवमस्य चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मयि निबन्धं स्थिरीकृतं हृदयमन्तःकरणं वैस्तेः ॥ ६६ ॥

प्रतीतं प्राप्तमपि नेच्छन्ति काष्ठाविप्लुतम् ऐहिकामुष्मिकं प्राकृतं
पदार्थं नेच्छन्तीति किमुत वक्तव्यं साक्षोकादीनां व्याख्या तृतीय-
स्कन्धव्याख्यानं द्रष्टव्या ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

मां शरण्यकृतस्य तव सन्तापहरणुपायं कथयिष्यामि हि
वस्मात् आत्माभिचारः आत्मना स्वया कृतोऽभिचारः हिंसा यतो
निमित्तभूताद्भूतमश्वरीयं याहि गच्छ अशिवममद्भ्रम ॥ ६९ ॥
७० ॥ ७१ ॥

इति भीमज्ञागवत महापुराणे नवमस्कन्धीये

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका

जो लोग अपने द्वारा, अगार, [गृह] पुत्र, वधु, प्राण,
मिन्न, और परलोक को भी छोड़कर मेरे शरण प्राये हैं भला
मैं उनको कैसे छोड़ने का उरसाह करूँ ॥ ६६ ॥

समदर्शनसाधुजनों का हृदय मेरे विषय में बन्धा रहता
है और वे लोग भक्ति से मेरे लिये वश में कर लेते हैं जैसे
साध्वी स्त्री अपने ससुरत को वश में कर लेती है ॥ ६६ ॥

और मेरी सेवासे प्राप्त होने वाले साक्षोकादि चतुर्विध
मोक्ष को भी नहीं चाहते हैं, केवल मेरी सेवामात्र से
पूर्ण रहते हैं फिर और काळ कृत परिणाम वाले पदार्थ
की क्यों ! चाहना करेंगे ॥ ६७ ॥

साधुजन मेरे हृदय हैं और मैं साधुजनों का हृदय हूँ
मेरे से औरको वां लोग नहीं जानते हैं, बलबोगों से
और को मैं भी किञ्चित् भी नहीं जानता हूँ ॥ ६८ ॥

हे विप्र ! मैं उपास्यताऊँ सो तुम सुनो वे तुमारी हिंसा
जहां से है वहीं तुम जाओ ! और एक बात का ध्यानरखो
कि—साधुजनों पर बलाया हुआ तेज खजाने वाले काही
अमङ्गल करता है ॥ ६९ ॥

भाषाटीका ।

तप और बिद्या वे हमो ब्राह्मणों के नितरां भेष कारक हैं पर दुर्विभूत के येही होनो कर्ता को अन्याया फल बाधक होजाते हैं ॥ ७० ॥

हे ब्रह्मन् ! तस्मात् अब तुम नाभागतनय (अंबरीष) के क्षमीप जाओ । और महाभाग से अपने अपराध को क्षमा करा

औ तब शांति होगी ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्ध में चतुर्थ अध्याय की
श्रीवृन्दावनस्य पं० भागवताचार्यकृत-
भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवताऽऽदिष्टो दुर्वासाश्चक्रतापितः ।
 अम्बरीषमुपावृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥ १ ॥
 तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य पादस्पर्शविलाजितः ।
 अस्तावीतद्वरेरस्त्रं कृपया पीडितो भृशम् ॥ २ ॥

अम्बरीष उवाच ।

त्वमग्निर्भगवान् सूर्यस्त्वं सोमो ज्योतिषां पतिः ।
 त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मात्रेन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥
 सुदर्शन ! नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय ।
 सर्वास्त्रघातिन् ! विप्राय स्वस्ति भूया इडस्पते ॥ ४ ॥
 त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं त्वं यज्ञोऽखिलयज्ञभुक् ।
 त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ॥ ५ ॥
 नमः सुनाभाखिलधर्मसेतवे ह्यधर्मशीलासुरधूमकेतवे ।
 त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे मनोजवायाद्भुतकर्मणे गृणे ॥ ६ ॥
 त्वत्तेजसा धर्ममयेन संहतं तमः प्रकाशश्च धृतो महात्मनाम् ।
 दुरत्ययस्ते महिमा गिरां पते त्वद्रूपमेतत्सदसत्परावरम् ॥ ७ ॥
 यदाविसृष्टस्त्वमनजनेन वै बलं प्रविष्टोऽजितदैत्यदानवम् ।
 बाहूदरोर्वङ्गिशिरोधराणि वृकण्णजस्रं प्रधने विराजसे ॥ ८ ॥

भीष्मरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चमेऽध्यायस्य नृ प्रसाद्य पाण्डुसकुटात् ।
 दुर्वासा रक्षितस्तेन तथा तस्मैऽर्पयन्ते ॥ ० ॥
 ॥ १ ॥
 स उद्यममिति हेतुः सुखोपः पादपूर्णाद्यर्थः ॥ २ ॥
 ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिः सोमस्त्वम् मात्राणांन्द्रियाणि च
 त्वत्कृत्स्नैवाऽऽम्बादयः स्त्रं स्त्रं कायं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥
 सहस्रम् आरा यस्य हे सहस्रार ! स्वस्ति शरणां भूयाः इडस्पते
 पृथ्वीपते ॥ ४ ॥

आज्ञायाश्चर्यां तव युक्तमेवेत्याह-त्वं धर्म इति । न च तव यमति-
 स्तुतिरित्याह-पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य परं तेजः सामर्थ्यं त्वम् अर्धं
 भावः "स ऐक्षत" इत्यादिभूतिप्रसिद्धं भगवतः शोभनं दर्शनं
 सुदर्शनं तत एव च सर्वं जातमतस्त्वमेव सर्वोऽग्नेनि ॥ ५ ॥
 हे सुनाम ! अद्भुतकर्माणां त्वां कः स्तोतुं समर्थोऽतस्तुभ्यं केषुचन
 नमो गृण्ये इत्यन्वयः अद्भुतकर्मत्वमेवाऽऽह-प्रखिलानां धर्मोणां सेतवे
 मर्यादारूपाय अनपेक्षधर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे बाहकाय
 त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा तस्मै विशुद्धमत्युज्ज्वलं वर्चस्तेजो यस्य
 तस्मै ॥ ६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषाथंशीपिका ।

तत्रैव प्रपञ्चयति—त्वत्तेजसेति द्वाष्टयाम् । सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वयैव रूप्यते प्रकाशयत इति त्वद्रूपम् ॥ ७ ॥

हे अजित ! अनजनेन श्रीहरिणा यदा विशुष्टस्त्वं तथा दैत्यदानवानां बलं प्रविष्टः संस्तेषां बाह्यादीन्भिर्दाम्भराजसे पाठान्तरे ऊर्जिता दैत्यदानवा यस्मिन् तद्बलं पूर्वेपदेन सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विरराघवाचार्यकृतसागतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवतोपदिष्टोपायश्चक्रतापिनो दुर्वासा अश्वरविमुपेक्ष दुःखितस्तस्याम्बरीषस्य पावावग्रहीत् ॥ १ ॥

तस्य दुर्वाससस्तथाविधं व्यसनं समीक्ष्य पादस्पर्शविश्लिजितोऽम्बरीषः कृपया निररां तापितस्तद्विजस्य पृष्टतोऽनुपकं हरे-श्चक्रमस्तौषीक्षुष्टाव ॥ २ ॥

स्तुतिमेवाह—त्वमग्निरित्यादिना सत्त्वमित्यतः प्राक्तेन । तावत् सुदर्शने प्रसादयितुं सर्वेनेजःकारणभूतस्य सर्वात्मकस्य तत्र तेज-सोऽयं द्विजस्त्वद्वात्मा विषयो न भवतीति सूचनाश्च सर्वेनेजः-कारणात्वेन सर्वात्मकत्वेन च स्तौति—त्वमग्निरिति । यद्यपि “एतद्दा-त्ममिदं सर्वं” इत्यादिमिदं ब्रह्म” इत्यादिभिः “तत्रसूयो भाति न चन्द्रतारकुम्भ” इत्यादिभिश्च ब्रह्मण एव सर्वात्मकत्वं सर्वेनेजसा-माच्छादकत्वं सर्वेनेजःकारणत्वं सर्वेनेजसामनुप्राहकत्वमित्या-दयो धर्माः भूताः नतु ब्रह्मनियाम्यस्य सुदर्शनस्य कापि भूता-स्तथापि तस्मिन् “शास्त्रदृष्ट्यात्पूर्वदेशो धामदेववत्” (१।१।३५) इति शारीरकस्यायेन “ब्रह्मभवासमहमेव वर्त्तामि भविष्यामि च तद्वैततपस्यन्तृविश्वामदेवः प्रतिपदे अहंमनुरमघं सूर्यं ब्राह्मं कक्षीवानुषिरस्मिन्निभः” इत्यादौ ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मविशेष्यकत्वाद्ब्रह्म-विशेष्यत्वाद्ब्रह्मविशेष्यपर्यन्तस्याकृतिनवासिद्धत्वाद्ब्रह्मविशेष्यपर्य-न्तुसाक्षात्कारनिमित्तत्वादात्म्यव्यवहारवद्ब्रह्मविशेष्यभूतसुदर्शन-विषयबुद्धिशब्दानां ब्रह्मपर्यन्तनिमित्तत्वादात्म्यव्यवदेशाद्वासादीदृश-नस्य पुरुषस्य परमात्माभिन्नभावात् तस्य सर्वात्मकत्वादिभिर्धर्मः प्रकृत्यैव स्तुतिरित्युच्यते । त्वमेवाग्न्याद्विजसामनुप्राहकस्वकारणा-भूतश्चेत्यर्थः । ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिर्यः सोमश्चन्द्रः स त्वमेवेत्यर्थः । अप्पृथिव्याकाशवायुगन्धादित्प्रमात्रोभयोद्भियारमा त्वमेवेत्यर्थः । त्वमग्निरिति तेज आत्मकत्वं पूर्वमुक्तमित्यवादिभिर्न तस्य सह पाठः ॥ ३ ॥

हे सुदर्शनसहस्रारित्यन्वाधारणामाश्रयां सम्बोधनं हे अच्युत-प्रिय ! भक्तानामिष्टमेवाच्युतस्येष्टं तद्विष्टमेव तथापि प्रियमतोमाद्विष्टं द्विजप्राणरक्षयां तथापीष्टमेवेति प्रसन्नो भवेत्यच्युतप्रियेति सम्बो-धनाभिप्रायः ! हे सर्वारिघातिन् ! न तु शरणागतघातिभित्यभिप्रायः । हे इडरूपते ! पृथिवीपते हे जगत्पालक ! जगत्पालकस्य तत्र शरणा-गतद्विजरक्षयां युक्तमेवेति भावः । विप्राय स्त्रित्मूयाः मङ्गलरूपो भव प्रसन्नो भवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

किञ्च पूर्वधर्मरक्षकस्य तत्र शरणागतद्विजरक्षयां युक्तमेवेति सूचयितुं धर्मादिनिर्वाहकत्वेन तदात्मकतया स्तौति—त्वं धर्म इति । कृतिर्धर्मं नित्या धृतिः त्वमेव ब्रह्मो ब्रह्मनिर्वाहको यन्नाराध्यश्च

त्वमेव हे सर्वात्मन् ! पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धि तेजस्त्वमेव पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धियच्छुसञ्जिहीषात्मकसङ्कल्परूपमीक्ष्यापरपर्यायं सामर्थ्येन्त्वमेवेत्यर्थः । तथाचाभियुक्तोक्तिः—

वागी पौराणिकीयं प्रथयति महिन् प्रेक्षयां कैटभारेः—

शक्तिर्यस्येष्टुर्दृष्टान्तपरमुल्लङ्घयापिनी तद्विभूयाम् ॥

इति ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! शोभना नाभिर्यस्य तथाभूतः ते तुभ्यं केवलं तमः नतु त्वां स्तोतुमहं समर्थः अतः केवलं नमस्करोमि इति भावः । कथम्भू-ताय ? ते अश्लिलानां धर्माणां सेतयं मर्यादापालकाय अथर्मशीला वे असुरास्तेषां धूमकेतवे धूमकेतुवदनयंहेतवे त्रैलोक्यपालकाय विशुद्धं चर्चायस्य मनांजवाय मनस इव वेगो यस्य अद्भुतं कर्म यस्य ॥ ६ ॥

अद्भुतत्वचंस्कत्वेमेव प्रपञ्चयन् स्तौति—त्वनेजसेति । धर्म-निर्वाहकत्वेन तत्प्रचुरत्वात्तन्मयेन तत्र तेजसा महात्मनां साधूनां दशो ज्ञानस्याचारकर्मोऽज्ञानं संहतं निरस्तं प्रकाशः सूर्यादिप्रकाशश्च त्वद्रूपं त्वयैव रूप्यते प्रकाशयत इति तद्रूपं तथा परावरं उच्चावचं चिदचिदात्मकमेतजगत् तद्रूपं त्वच्छरीरकं हे गिरांपते ! एवंभूतस्य तत्र महिमा दुरत्ययः यद्वा महात्मनां दश आच्छादकं तमस्त्वत्तेजसा संहतं तथादशः प्रकाशः प्रसरश्च कृत इति शेषः । सत्सदात्मकं जगत् त्वच्छरीरभूतमेवे-त्यर्थः ॥ ७ ॥

महिम्नो दुरत्ययमेव दर्शयन् स्तौति—यद्वेति । यदावेत्यर्थः । यदा तु त्वमनजनेन निरजनेनाविद्यारूपाञ्जनरहितेन परमपुरुषेण विशुष्टं ब्राह्मदृष्टत्वा ऊर्जिताः सञ्जातवला दैत्याः दानवाश्च यस्मिन् तत्तद्बलं प्रविश्याजन्नं बाह्यादीन् वृक्षान् क्रिन्दन् प्रधने युद्धे विशेषण राजसे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १-२ ॥

मात्राः शब्दादयः ॥ ३ ॥

सहस्राणि अराणि दलानि यस्य स तथा हे सह-स्रार ! विप्राय दुर्वाससे इडरूपते अन्नपते ॥ ४-६ ॥

सुनाभ सुदर्शन धूमकेतुरग्निः ॥ ६ ॥

त्वत्तेजसा तमः संहतं महात्मनां दशोः प्रकाशश्च संहतः-स्तस्मिन्तः एतत्परावरं सत्सत्त्वद्रूपं तत्प्रतिमा ॥ ७ ॥

अनजनेन निर्लेपेन ऊर्जितदैत्यदानवं बलं बाह्यादीन् वृक्षान् क्रिन्दन् प्रधने युद्धे ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ १ ॥

तस्येति तैः तत्र सुलोपः पादपूर्वा इत्यस्य भावः “सोचि ङोपेचेत् पृथ्वीगणम्” (६।१।२३५) इति षष्ठाध्यायप्रथमपादगतसूत्रेणेत्यर्थः अन्यथा “ङोपः शाकल्यकथ” (८।३।१६) इति तत् स्थानीयस्य यस्य ङोपे त्रिपुटीगतत्वात् “पूर्वत्रासिङ्गम्” (८।२।१) इति न्यायेन सन्धिर्न-स्तीति ॥ २-६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकममधर्मः ।

धर्ममयेन तत्तेजसा ऽदस्तमः संहनं महात्मनां सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वत्तेजसैव भवति अत एव ते तत्र महिमा तुरत्ययः यत एतत् सदापि त्वद्रूपं त्वत् प्रकाश्यमेव ॥ ७८ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराथंशशिनी ।

पावो रूपान् मृनिश्चक्रं प्रमाद्यैवाधितः स्तुवन् ।

भोजितश्चाश्वरीषेण पञ्चमेऽन्ते जनं गतः ॥ ० ॥

॥ १ ॥

तस्य दुर्वाससोऽश्वरीषः उद्यमने स्तवाद्यर्थमुद्यमं "सोचिलो-
पेचेत् पादपूरणम् ॥ ६।१।२३४ ॥ इति सलोपे सन्धिः ॥ २ ॥ ३ ॥

हे सहस्रधार ! हे इडस्पते ! पृथ्वीपते ॥ ४ ॥

"ऋतं च सूनृता वाणी सत्यं च समदर्शनम्" पौरुषं वैश्यानं तेजः ॥ ५ ॥

तर्हि भक्तिधर्मसनुपात्ताय तुभ्यं द्रष्टव्यमेतन्मधार्मिकं विप्र-
मवश्यमहं तापयामीत्यत आह—अधर्मशीला च असुरास्तेषां धूमकेतवे इति धर्मशीला असुरा अधर्मशीला विप्राश्च व्यावृत्ताः हे सुनाभ ! तुभ्यं नमो गृणो स्तोत्रं सामर्थ्याभावादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु, तेजस्त्रिमानिनांऽस्य विप्रस्य त्रिक्रिप्ता अवश्यकर्त-
व्येत्यत आह—त्वत्तेजसा त्वत्तेजां विभूतिकरुणया सूर्यादिना दशः सर्वचक्षुषस्तथा महात्मनां दशा ज्ञानस्य च प्रकाशस्त्वत्तेज-
सैव भवति त्वत्तेजसात् तत्रैव परमेश्वरश्चाश्वरीश्वरः स्वतंजो ऽप्यस्मिन् तेजस्त्रिंशो दर्शयेदिति भावः ॥ ७ ॥

ननु, तदप्यनेन सह विहर्तुकामोऽस्मीति अस्मैव तवासुर-
सङ्ग्राम एव विहाररङ्गभूमिरित्याह—यदिति । अनञ्जनन श्रीहरिणा हे भजित ! प्रविष्टाजितद्वैत्यदानवामिति—पाठे ऊजिता वैत्यदानवा यत्र तद्वचं सन्धिराषः ! वृत्रान् छिन्दन् प्रथने सङ्ग्रामे ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रवेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अश्वरीषस्य महाभागवतस्य प्रकृपितभगवद्व्यशान्तिकरत्व-
विप्रबोधादीर्शित्वविप्रभक्तत्वादीन् गुणान् वर्णयति—एवं भगवतः
द्विष्ट इति पञ्चमेन ॥ १ ॥

स उद्यमनामिति ऊद्ः "सोचिलोपेचेत्पादपूरणम्" (६।१।२३४)
इत्यनेन सलोपेः एवंपूरणार्थः तस्य दुर्वाससः स अश्वरीषः उद्यमने
हरिचक्रात्प्राणान्श्रावणमुद्यमं वीक्ष्य पादरूपैर्दीनं विशाषतो ज्ञाजितः
कृपया भृशमत्यन्ते पीडितः अस्ताधीत् सुष्टाव ॥ २ ॥

• सर्वस्य विश्वस्य भगवतो भिन्नस्याऽपि तदात्मकत्वात्तदभिन्नत्वं
"एतदात्म्यामिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "तद्मन्यत्समारम्भगा-
दादृष्टिः" (२।१।१५) इत्यादिभूतिसूत्रप्रसिद्धम भगवच्छक्तुं स्मृतां
भगवदभिन्नमिति सिद्धान्तविद्राजार्थिः भगवच्छक्तं भगवत्तथा

भगवत्प्रियायुधतया च स्तौति—तमित्यादिना । एवं भगवतोऽथ
अतः अग्न्यादिश्च मात्राणि च इन्द्रियाणि च प्रभवेन ॥ ३ ॥

शोभनं दर्शनं यस्य हे सुदर्शन ! सहस्रम् आरा यस्य हे सहस्रार !
हे इडस्पते भूमिपते विप्राय खस्ति शरणं भूषाः भव ॥ ४ ॥

त्वं धर्मः त्वमृतं सूनृतवाक्यं त्वं सत्यं त्वं यज्ञः क्रियारूपः यज्ञ-
भुक्त त्वमेव लोकपालः । ननु, एतत्सर्वं मयि कथं घटेत्? इत्यत आह
त्वं सर्वात्मा सर्वाश्रयभूतः परमात्मा ननु, परमात्मनोऽस्त्रमात्रे
मयि परमात्मत्वं कथं घटेत्? इत्यत आह परं सर्वोत्कृष्टं पौरुषं
पुरुषसम्बन्धि पुरुषात्मकमित्यर्थः । तेजस्त्वं यद्यदात्मकं तत्तदभिन्नं
यथा सूर्यात्मकं प्रभारूपं तेजः सूर्याभिन्नमिति भावः ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! अद्भुतकर्मणे तुभ्यं नमो गृणे भवित्त्वानां यर्मोणां
मेतवे विधाकराय अत एव अधर्मे शीलं येषां तेषामसुराणां
धूमकेतवे दाहकाय त्रैलोक्यं गोपायति रक्षतीति तथा तस्मै
विशुद्धं वक्षस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥

महात्मनां मुमुक्षुणां दशः दृष्टेः तमः अज्ञानं धर्ममयेन मुमुक्षु-
कर्तृकत्पन्नक्षितिक्षणाधर्मजातेन त्वत्तेजसा त्वदनुग्रहेण अपहृतं
भवति प्रकाशश्च भवतीत्यर्थः । सत्सत् कार्यकारणं परावरं चिद्-
चिदात्मकं त्वद्रूपम् । हे गिरास्पते ! एवभूतस्य ते महिमा तुरत्य-
यः अनघमाहाः ॥ ७ ॥

अनञ्जनन भजयते इत्यञ्जनं दोषः स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषेण
हरिया वृत्रान् भिन्दन् ॥ ८ ॥

माया टीका ।

भीमकिमणीवसुदेवनन्दनो जयतः

भीशुक उवाच ॥

भीशुकवेशजी बोले, कि—जब भगवान ने भी दुर्वास को
ऐसी आज्ञा दीनी तब वह भी चक्र से तापित होने वाला, अश्व-
रीष के शरणजाकर अरण्य पकड़लिये ॥ १ ॥

अश्वरीष ने उनका यह उद्यम देखकर अपने पग के रूपां
करने से अति लज्जित होकर और कृपा से भी अति पीडित
होकर श्रीहरि के अरु की स्तुति करने लगे ॥

अश्वरीष उवाच ॥

राजा अश्वरीष जी बोले, कि— हे चक्रराज ! आप अग्नि ही
भगवान् ही सूर्य ही और आप चन्द्र ही । ज्योतियों के पति ही
आप जल ही आप क्षिति ही आकाश ही वायु ही तन्मात्रा ही
इन्द्रिये ही ॥ ३ ॥

हे सुदर्शन ! हे सहस्रार ! हे अच्युत के प्यारे ! आपको नम-
स्कार हो । हे सर्वात्मों के नाशक ! हे इडस्पते ! आप विप्र के
लिये कल्याण कारक होना ॥ ४ ॥

आप धर्म ही ऋत सत्य आप ही आप यज्ञ ही और यज्ञ
भोक्ता भी आप ही ही लोक के पाखने वांछ और स्वर्ष के आत्मा
भी आप ही ही तथा पुरुष संबन्धि पर तेज आप ही ही ॥ ५ ॥

हे सुनाभ ! अखिल धर्म के सेतु ऐसे आपको नमस्कार हो

स त्वं जगन्नाथ ! खलप्रहाणये निरूपितः सर्वसहो गदाभृता ।
विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे विधेहि भद्रं तदनुग्रहो हि नः ॥ ९ ॥

यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः ।
कुलं नो विप्रदैवं चेद्विजो भवतु विज्वरः ॥ १० ॥
यदि नो भगवान् प्रीत एकः सर्वगुणाश्रयः ।
सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ।
अशाम्यत्सर्वतो विप्रं ^(१)प्रदहद्राजयाञ्जया ॥ १२ ॥
स मुक्तोऽस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः ।
प्रशशंस तमुर्वीशं युञ्जानः परमाशिवः ॥ १३ ॥

दुर्वासा उवाच ।

अहो अनन्तदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे ।
कृतागसोऽपि यद्राजन्मङ्गलानि समीहसे ॥ १४ ॥
दुष्करः कोनु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनाम् ।
यैः सङ्गृहीतो भगवान् सात्वतामृषभो हरिः ॥ १५ ॥
यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः ।
तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

आप अधर्म स्वभाव वाले असुरों के जलाने को आप ही त्रिलोक की रक्षा करने वाले विष्णु तेजस्वी मनके तुल्य वेग वाले और अद्भुत कर्म वाले आप हैं ॥ ६ ॥

आपके धर्म मय तेज से तमका संहार होगया और महास्त्राओं को प्रकाश प्राप्त हुआ है वाणी के पति, हे प्रभो ! आपकी महिमा बड़ी दुस्त्य है, और यह जो कार्य कारण पर भर है वह आपही का रूप है ॥ ७ ॥

हे अजित ! जिस समय निरंजन हरि तुमको छोड़ने हैं तब देख दानवों की सेना में प्रविष्ट होकर उनके बाहु, उदर, ऊरु, चरण, शिर, भ्रू, इन सबों को काटते हुए संग्राम में आप अच्छे विराजते हो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

किञ्च स्वया भगवन्निष्कृतं खलानामेव दृग्दः कार्यः साधवस्तु रक्षणीया अतो विप्रस्य रक्षणेनास्माननुग्रहाद्येत्याह—स त्वमिति । हे जगन्नाथ ! स एवभूतस्त्वं खलानामेव प्रहारार्थं निरूपितो नियुक्तः अतोऽस्मत्कुलस्य देवहेतवे भाग्यस्वाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥

सर्वसुकृतापेणान विप्ररक्षां प्रार्थयते—यद्यस्तीति द्वाभ्याम् । विप्रो देवं देवता यस्मिन्नन्व ॥ १० ॥ ११ ॥

राक्षस्तस्यैव याञ्जया ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स एवविषदुरत्ययमदिगा त्वं साधुलो कपरिप्राणादुच्छ्रिताश-
नवांनिमित्तयोः गदाभृता भगवता निरूपितः नियुक्तः सर्वसहः
शरणागतानां सर्वविधापराधसहः अस्मत्कुलस्य देवहेतवे भाग्य-

भीमज्ञीरराघवाचार्यंकृतभागवतचन्द्रचम्रिका

हेतवे अग्न्या विप्रहिंसयाऽस्मत्कुलं विनश्येदिति भावः । अस्य विप्रस्य भद्रं मङ्गलं प्राणरक्षणरूपं विधेहि कुरु तद्विप्रमद्रविधान-
मेवाऽस्माकमस्मद्विषये त्वत्कृतो महाननुग्रहः ॥ ९ ॥

सर्वसुकृतापयोगेन विप्ररक्षां प्रार्थयते-यद्यस्तीति द्वाऽयाम्, दत्तं दानमिदं स्मार्त्तस्य कर्मणा उपलक्ष्याम इष्टं यागादिकमिदं भीतरस्य स्रजुष्टितः स्रधर्मः स्रवर्णाभ्रमोचितधर्मश्च यदि नोऽस्माकमस्ति यदि वा ऽस्माकं कुलं विप्रा एव दैवं यस्य तथाभूतं चेत्ततो द्विजो विज्वरो भवतु अस्मदीयदत्तादिभिः प्रसन्नो भगवान् सुदर्शनः द्विजं निर्दुःखं कुर्यादिति भावः ॥१०॥

एकः निरसमाश्रयधिकः सर्वेषां कल्याणगुणानामाभयो भग-
वाकोऽस्माकं यदि सर्वभूतात्मभावेन सर्वोत्तमकल्याणोपासनेन प्रीतोस्ति ततो द्विजो विज्वरो भवतु ॥ ११ ॥

इतिरथं राज्ञो ऽम्बरीषस्य सस्यक् स्तुवतस्सतस्तद्विष्णोश्चक्रं सुदर्शनाभिधं सर्वतो ऽद्याभ्यत् प्रशान्तमभूत् राज्ञो ऽम्बरीषस्य वाचस्पया विप्रं दुर्वाससमजहात् तत्याज ॥ १२ ॥

शस्त्राग्नेः सुदर्शनाग्नेः तापेन मुक्तः स दुर्वासाः स्रस्ति-
मान् विज्वरः तमुर्वीशमम्बरीषं परमा आशिषो यूजानः कुर्वन् प्रशंसंस्तुष्टाव ॥ १३ ॥

प्रशंसामेवाह--महो इत्यादिना राजस्रित्यतः प्राक्तनेन। महो अत्याभ्यमेतत् अनन्तस्य दासानां महत्त्वमधुना मया इष्टं किं तत् ? यत्कृतापराधस्याऽपि मम । हे, राजन् ! अम्बरीष ! मङ्गलानि समीहसे इच्छसि तत् ॥ १४ ॥

साधूनां भगवद्भक्तानां दुष्करं कर्तुमशक्यं किं स्वस्ति निप्रहाऽनुग्रहादिकं सर्वं सुकरमेवेतिभावः । यद्यस्ति दत्तमित्यादि-
श्लोकद्वयोक्तप्रार्थनामात्रस्याह--महात्मनां साधूनां दुस्वयं किं स्वस्ति सर्वं सुव्यजमेवेति भावः । तत्र हेतुं धदन् तान् विशि-
नष्टि-यैः साधुभिः महारमाभिः सारवतां भक्तानामृपभः प्रियां हरिराश्रितानिहा भगवान् संगृहीतो वशीकृतः वशीकृतनिरति-
शयान्दरूपभगवतां भागवतानां न किञ्चिदुष्करं दुस्वयं वाऽस्तीति भावः ॥ १५ ॥

तथा अत्राप्यपि तेषां नास्तीत्याह-यजामेति । यस्य हरे-
र्नाम्न अथयमात्रेण पुमान् निर्मलो निष्पापो भवति तस्य तीर्थपदः गङ्गादिपुगर्भीतीर्थश्रयपादारविन्दस्य भगवतो दासानां किं वा अश्रयमवशिष्यते सर्वं सम्पन्नमेवेतिभावः ॥ १६ ॥

भीमद्विजपञ्चजतीर्थंकृतपद्वरत्नावली ।

साधुजनप्राणाय क्लप्रहाणये दुष्टनिप्रहाय च अस्मत्-
कुलस्य देवहेतवे देवताभक्त्युत्पत्तिनिदानाय ॥ ९-१३ ॥

महिरथं महिमा ॥ १४-१८ ॥

भीमज्ञीषगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

प्रहाणये प्रकृष्टहान्यर्थम् ॥ ९ १० ॥

तत्र भगवत्प्रीतिमात्रार्थं यद्यत् कृतं तत्सद्वृत्तिं परीक्ष्यते-
द्विज इति । द्विजस्य विज्वरीभावं कुर्वीया इत्यर्थः । अग्न्याऽयं महानत्ययः स्यादिति भावः ॥ ११-२१ ॥

भीमद्विष्णवाचक्रवर्षिकृतसाराथंर्शिनी ।

गन्धं त्वद्विष्णोपिसेहाराव भगवता नियुक्तस्तत्र न केवल-
मेतदेवेत्याह-हे जगत्प्राण खलानां प्रहाणये संहाराय सर्वसहः सर्वशस्त्ररूपः यद्वा वासव्यात् सर्वमप्यपराधमस्माकं सहस इति सर्वसहः अस्य विप्रस्यापराधः क्षम्यतामिति भावः । न चाऽस्य मद्रिद्विष्णमित्याह-अस्मत्कुलस्य देवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि ॥ ९ ॥

तदपि विप्रमत्यजशकमालक्ष्य शपथं कुर्वन्नाह-यद्यस्तीति, विप्रदेवं विप्रदेवताकम् ॥ १० ॥

तं शपथममानयशकमालोक्यासाधारणं शपथमाह-यदीति, सर्वेषु भूतेषु आत्मन इव यो भावस्तेन यदि प्रीतः ॥ ११ ॥

विप्रं सर्वतः प्रहृष्टवशाभ्यत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृतागसोपि त्वद्वमङ्गलमीहमानस्यापीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दुष्करोऽनुग्रहः दुस्वयंजोऽपराधः सङ्गृहीत इति यथाभ्यै-
धेनानि सङ्गृह्यन्ते तथेत्यर्थः । हरिः सङ्गृहीताऽपि तदीयं चेतश्चोरय-
तीत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

सर्वसहः शरणागतानां सर्वोपग्राहसहः हे जगत्प्राण ! स त्वं गदाभृता खलप्रहाणये अस्मच्छत्रनाशाय निरूपितः अर्थादनुग्र-
हार्थं नियुक्तः अतः अस्मत्कुलस्य देवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि कुरु तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥

सर्वभूतात्मनि तस्मिन्नेव यो भावो भक्तिस्तेन ॥ ११ ॥

राजयाच्यया अशाभ्यत् शान्तमभूत् ॥ १२-१९ ॥

भाषाटीका ।

हे जगत् की रक्षा करने वाले ! भीहरिने आपको सर्व
बल रूप समुद्रकर लक्षों के नाश करने को नियुक्त किये
हैं । इसी से आप हमारे कुल को बडभागी बनाने के
लिये इस ब्राह्मण का कल्याण करो वस हमारे ऊपर बही
बडा अनुग्रह है ॥ ९ ॥

और जो हमने दान किया हो जो बजन किया हो और
जो सुन्दर धर्म का अनुष्ठान किया हो और यदि हमारे
कुल में ब्राह्मण ही देवता माने जाते हों तो यह द्विज विगत
ज्वर बाधा होजावे ॥ १० ॥

राजमनुगृहीतोऽहं त्वयाऽतिकरुणात्मना ।
 मदधं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा यन्मऽभिरक्षिताः १७ ॥
 राजा तमकृताहारः प्रत्यागमनकाङ्क्षया ।
 चरणावुपसङ्गृह्य प्रसाद्य समभोजयत् ॥ १८ ॥
 सोऽशित्वाऽऽदृतमानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम् ।
 तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुञ्जतामिति सादरम् ॥ १९ ॥
 प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव भागवतस्य वै ।
 दर्शनस्पर्शनालापैरातिथ्येनाऽऽत्ममेघसा ॥ २० ॥
 कर्मान्दानमेतत्ते मायन्ति स्वःस्त्रियो मुहुः ।
 कीर्तिं परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियम् ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सङ्कीर्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषितः ।
 ययौ विहायसाऽऽमन्स्य ब्रह्मलोकमहैतुकम् ॥ २२ ॥
 संवत्सरोऽत्यगान्तावद्यावता नागतो गतः ।
 मुनिस्तद्वर्षनाकाङ्क्षो राजाऽब्भक्षो बभूव ह ॥ २३ ॥
 गते च दुर्वासति सोऽम्बरीषो द्विजोपयोगातिपवित्रमाहरत् ।
 ऋषेर्विमोक्षं वगसनं च बुद्ध्या मेने स्ववीर्यं च पराऽनुभावम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो भगवान् सर्व गुणाभय एक भी हरि मेरे ऊपर सर्व भूतात्मभाव से प्रसन्न हों तो यह द्विज विगत ज्वरबाधा हुआवे ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी, बोले, कि-राजा के इस प्रकार स्तुति करते करते विष्णु का सुदर्शन चक्र राजा की प्रार्थना से शान्त होगया जो कि-सर्व जगत् को जलावे देता रहा ॥ १९ ॥

वह दुर्वासा सुदर्शनचक्र के ताप से मुक्त होकर स्वस्ति-मात् हुआ, तब तो राजा को आशीर्वाद देते हुए राजा की प्रशंसा करने लगे ॥ १९ ॥

दुर्वासा उवाच ॥

दुर्वासाजी बोले, कि-महो ! अनंत के दासों का सब मेने महश्च देखा, कि हे राजन् ! मेने तुमारा अपराध भी किया तो मैं आप मेरे कल्याणों की चेष्टा करते हूँ ॥ १९ ॥

ठीक ही है साधु लोगों को क्या दुष्कर है ? और महात्मा-

[१७]

ओं को क्या दुष्कर है ? क्योंकि जिनने सात्वतों के पनि भीहरि को सत्यक प्रहय किया है ॥ १५ ॥

जिनके नाम भवया मात्र से पुरुष निर्मल होजाता है उन तीर्थ पाद भीहरि के दासों को क्या अविशष्ट रहता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

राजेत्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रीतोऽस्मीति श्लोकद्वयं पुनश्च विमोक्तिः आत्मनि मेधा येन तेनातिथ्येन ॥ २० ॥

भूरिबं तत्रस्यो जनः कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्य वैवांतिशहमाह-गतो मुनिर्यावता नागतस्तावत्संवत्सरो-ऽतिक्रान्त इति ॥ २३ ॥

द्विजस्योपयोगेन भोजनेनातिपवित्रमाहरद्बुभुजे स्ववीर्यं च वैवांदिचक्षयं परानुभावं भगवतः प्रभावं मेने ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीरराजवाचायैकृतभागवतचन्द्रचक्रिका ।

एवं प्रशस्य स्वस्य कृतकृतासूचनाय तत्कृतमुपकारमाधेयति, राजाक्रति । हे राजन् ! निरतिक्रयकरुणाशुर्काचित्तेन स्वयाः इहमनुगृहीतः, कोसौ मरुतोऽनुग्रहः? तत्राह ममाद्यमपराधं पृथुतः कृत्वा विस्मृत्येत्यर्थः । मे प्राणा अभिरक्षता इति ध्वेष एव महाननुग्रहः ॥ १७ ॥

राजा तमित्यादिलोकद्वयं शुकोक्तिः । द्विजस्य प्रत्याबमनप्रतीक्षया अकृतमाहारं भोजनं येन स राजा अम्बरीषः तं दुर्वाससं चरणावृणन्नुक्तं प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा तं द्विजमभोजयत् भोजयांसास ॥ १८ ॥

सर्वे ज्ञानाः काश्चन्ये इति कामः यजूनाः वास्मिन् तदाह तं स्नादं यथा भवति तथा आनीतम् आनीय समर्पितमातिथ्यं भुङ्क्वा तृष्णाया सन्तुष्टचित्तः स दुर्वासाः नृपमम्बरीषं भुङ्क्वतां भुङ्क्वतामित्युवाच ॥ १९ ॥

प्रीतीरभीक्षादिशुद्धकर्मं दुर्वासस उक्तिः । आत्मनि परमात्मन्येव मेधा बुद्धिर्ब्रह्म अनन्वमेधमेति वाठे विपुलबुद्धेस्तवातिथ्येनाहं नितरां प्रीतः सन्तुष्टोऽस्मि तथा तत्र भागवतस्य इत्येनादिभिरनुगृहीतश्चास्मि ॥ २० ॥

तत्रैतद्वचनं निर्मलं कर्म स्वःस्वर्गं लोके स्त्रियो मुहुर्मुहुर्गोचरितं गायन्ति तथा तत्र परमपुण्यां कीर्तिमिषं भूर्भूलोककस्या जनः कीर्त्तयिष्यति ॥ २१ ॥

इत्येवं राजानं प्रस्तुत्य राजानमम्बरीषमाम्बुष पृष्ठा परि- तोपिनो,राडेति शेषः । दुर्वासा विहायसा मार्गेणाहेतुकं दैनं दिन- प्रवृत्त्यादिभिरनिघर्त्यं द्विपराश्रावस्थापितमित्यर्थः । ब्रह्मलोकं चतु- मुस्त्रलोकं ययौ तत्राम्बरीषस्य गुणान् स्तोत्रमिति शेषः ॥ २२ ॥

अम्बरीषस्य धैर्यं दृढसङ्कल्पं चाह-संघर्सरति । आगतो मुनि- दुर्वासाः बावता कालेन पुनः विभु भ्रमन्नागतस्तावत्संघर्सरारम्भकः कालोऽस्यगात् इत्यतीयाय प्रथमागमनादारभ्य पुनरागमनपर्यन्तः कालः संघर्सरौ बभूवत्यर्थः । तावन्तं च कालं राजाम्बरीषः तस्य मुनेर्दर्शनमेवाकाङ्क्षमाणोऽप एव भक्षयन् बभूव तस्यै ॥ २३ ॥

दुर्वाससि गते सत्यधाम्बरीषः द्विजोपयोगातिपवित्रं द्विजोपयो- गेन द्विजमुक्तावशेषणाश्रितोः परमं पवित्रमक्षमाहारं बुभुजे ततः ऋषेर्दुर्वाससो वषसनं चक्रजं तस्माद्विमोक्षाय स्वस्य धीर्यं धैर्यादि- लक्ष्यं चेत्येतत्सर्वं परस्य परमात्मनः प्रभावं प्रभावकृतमेव मेने अमन्यत ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आतिथ्यममतिथिप्रियम् अन्नं सार्वकामिकम् अपेक्षितास्त्रिज- भोजनम् ॥ १६ ॥

आत्ममेधसा आत्मज्ञानेन ॥ २० ॥ २२ ॥

इतो गतो मुनिर्वाचन् नृपं नागतः तावत्संघर्सरौऽस्यगात् मुनिदर्शनाकाङ्क्षो राजा च तावदधमचोऽभूत् ॥ २३ ॥

सांऽम्बरीषो बुद्ध्या मुनेर्यसनाम्नोक्षं स्वधीर्यं च परमात्मनो

ऽनुभावः प्रगाढः सामर्थ्यं यस्मिन्स्तथा भगवन्महिमोपेतं मेन इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्जीवगोश्यामिकुनकमध्वर्भः ।

अहेतुकमिति । न विद्यन्ते हेतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठवेद्यहिसुंक्षा यत्र तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

अम्बुषः पूर्वमम्ब्रात्रं भक्षितवान् राजा तद्व्यंकाकारुच- एव बभूव नतु तावन्मात्रमपि भक्षितवानित्यर्थः । द्विजोपयोगा- दिति पवित्रमिति द्विजानां भगवत्प्रधानानामुपयोगेन श्रीभग- वतः प्रीत्यतिशयात् ॥ २३—२५ ॥

श्रीमद्विभ्रनाथध्वजवर्तिकृतसारायैर्द्विनी ।

स दुर्वासाः आहतं यथा स्वास्तथा जनीतमातिथ्यमतिथ्यर्थ- मकारिकम् ॥ १६ ॥

तत्र दृष्टेनादिभिः कर्तुंभिरनुगृहीतः अत एव प्रीतः अस्मीति । वर्तमाननिर्देशात् पूर्वं तु तद्व्यंकादिभिर्भवेत्तदनुगृहीतोऽहमप्रित एवाभूत् अतस्त्वां निरागसमपि इवचयितुं महाक्रोधान्धः कृत्वा- मसृजं तेन भक्तकर्मकारणैव तद्विषयकभगवत्तुल्यान्येष दृष्टाना- दीनि यदि स्तुस्तदैव तानि तपस्त्रिणातिविराननुगृह्णति तान्बयेत्य- त्राऽहमेव दृष्टान्त इति भिन्नास्तौ ध्वनितः तथा आत्ममेधसा आत्मनो मम मेधसा ईदृश्या बुद्ध्या यद्यम्बरीषचरणाग्रहयं प्रति पावनीयं मे बुद्धिर्नाभविष्यत्तदा कथमतरिष्यं तेन अक्रुदत्तमहातापोपि मम परमोपकारकः संसारतारकभक्तिमार्गापकोऽभूदिति भावः ॥ २० ॥

अवदातं शुद्धम् ॥ २१ ॥

ब्रह्मलोकमिति तत्रस्य ब्रह्मानुभाविनः स्वबन्धून् प्रति स्त्रीय- स्वास्थ्यं हरेभेकनद्वतां भक्तानां भक्तेभ्य महाप्रभावं वक्तुमिति भावः न विद्यन्ते हेतुकाः शुष्कतर्कनिष्ठा यत्र तत्र ॥ २२ ॥

गतो मुनिर्वाचता कालेन नागतः तावत् तावता संघर्सर एव्यगात् निष्क्रान्तः ॥ २३ ॥

द्विजस्य उपयोगेन भोजनेन अतिपवित्रम् आहरत् आहारं कृतवान् स्वधीर्यं च धैर्यादिलक्ष्यं परस्य भगवत् एवानुभावं प्रभावं नतु स्वस्य ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

आत्मनि परमात्मनि मेधा बुद्धिर्ब्रह्म मेन भगवता अहमनुगृ- हीतः चक्राद्रक्षितत्वात् तवातिथ्येन दृष्टेनादिना च प्रीतः प्रसन्नो- ऽस्मि ॥ २०—२३ ॥

द्विजस्य उपयोगेन भोजनेनातिपवित्रम् आहरत् बुभुजे स्वधीर्यं धैर्यादिकं परानुभावं भगवदनुग्रहकृतम् ॥ २४ ॥

एवं विधानेकगुह्यः स राजा परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे ।
क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं^(१) यथाऽऽविरिञ्चयान्निरयांश्चकार ॥ २६ ॥
अथाम्बरीषस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु विसृज्य धीरः ।
वनं विवेशात्मनि वासुदेवे मनोदधद्वस्तगुणप्रवाहः ॥ २६ ॥

इत्येतत्पुराणमारुषानमम्बरीषस्य भूपतः ।

सङ्कीर्तयन्ननुध्यायन्भक्तो भवतो भवेत् ॥ २७ ॥

❀ (अम्बरीषस्य चरितं वे भृशवन्ति महात्मनः ।

मुक्तिं प्रयान्ति ते सर्वे भक्त्या विष्णोः प्रसादतः ॥ ० ॥)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां नवमस्कन्धे अम्बरीषचरितं नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! अति कष्टसा वासे आपने मेरे ऊपर बड़ा अनुग्रह किया क्योंकि ? मेरे अपराध को भूल कर आपने मेरे प्रायों की रक्षा करी ॥ १७ ॥

राजाने भी ऋषि के प्रथागमन की आकांक्षा करके आहार भी नहीं किया और आने पीछे चक्रराज के ताप से निमुक्त कराकर दुर्वासा को दोनों चरण पकड़के प्रसन्न कर अच्छे प्रकार भोजन कराये ॥ १८ ॥

दुर्वासा भी आदर से खाये हुए अनिधि के सरकार योग्य गुणवत् अन्नका भोजन कर तुमहोकर बड़े आदर से राजा से बोले, कि-हे राजन् ! तुम भी भोजन करो ॥ १९ ॥

हे राजन् ! परमभागवत ऐसे आपके दर्शन, स्पर्शन, आलाप, और भगवत् बुद्धि से किया जो आतिथ्य इस से हम बहुत ही प्रसन्न हैं और आपने हमारे ऊपर बड़ा अनुग्रह किया ॥ २० ॥

इस तुमारे उज्वल कर्मको स्वर्गकी स्त्रियें चारम्बार गान करेगी और तुमारी परमपुण्य कीर्ति का वह पृथिवी कीर्तन करेगी ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजीबोले, कि-दुर्वासा राजा अम्बरीष की इस प्रकार बड़ाई कर बड़ाही सम्पुष्ट होकर राजासे पूछकर आकाश मार्गसे अहेतुक ब्रह्मलोकको गये ॥ २२ ॥

हे राजन् ! जब तक दुर्वासा भागकर फिर नहीं आया तब तक मैं एक संवत्सर इवतीत होगया पर राजा दुर्वासा के फिर भी

दर्शना की आकांक्षा से वही जब पान किये हुए प्रतीक्षा करते रहे ॥ २३ ॥

दुर्वासा के जाने पर वह अम्बरीष द्विज के उप योग में लगने से बचा जो अति पवित्र अन्न उससे आहार करने भये और ऋषि के दुःख का और दुःख की निवृत्ति को भी देखकर राजा अम्बरीष रतने लड़े अपने धैर्य को परमात्मा का ही प्रभाव जानते हुए कि कितने बड़े भारी मेरे धैर्यादिक छुने का कारण भीहरि का अनुग्रह ही है ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

एवंविधा अनेके गुणा यस्य सः आविरिञ्चयान्निरयांश्चकार-
तारभोगान्निरयप्रयायानपह्यदिव्यं ॥ २५—२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तविधा अनेके गुणा यस्य स राजाऽम्बरीषः परात्मनि परे-
ब्रह्मणि वासुदेवे क्रियाकलापैः सह स्वर्गाभ्यर्चनक्रियासमु-
दायसहकृतमनन्यप्रयोजनं भक्तिं समुवाह चकारत्यर्थः । भक्तिं
विशिनधि, यथा अनन्यप्रयोजनया वासुदेवभक्त्या आविरिञ्चयान्न
विरिञ्चयन्तभोगान्निरयांश्चकार अमन्यत तथा च
स्मर्यते "एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः" इति "वासुदेव मनो
यस्य उपहोमाच्येनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रादिकं
कथम्" इति च ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽम्बरीषः खलुत्पत्तीलेषु ननपेषु राज्यं विसृज्य निधाव
धीरो जितेन्द्रियो वनं विवेश तत्रान्तरात्मभूते भगवति वासुदेवे
मनोदशे एकाग्रचित्तो बभूव ततो ऽवस्तः गुणप्रवाहः संसारो बस्य
तादृशः मुक्तो बभूवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमुपवाचिनाम्बरीषोपाख्यानकीर्त्तनादिजं कथमाह-इतीति ।
इतीत्यम्बरीषस्य राज एतद्वर्णितं पुराणमाख्यानं भक्त्या सकृत्-
वचनमुच्यमानं पुण्यभागवतो भवेत् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विरिञ्चः मादिः कारणं बस्य स विरिञ्चाद्विस्तं प्रपञ्चं
यथायोग्यं अधश्चकार न तु सर्वं तथाप्ये-

“ब्रह्मादिभक्तिकोट्यंशांशो नैवाम्बरीषके ।
नैवास्त्यम्बस्य कस्यापि तथापि हरिरीश्वरः ॥
तास्काशिकोपशेषैर्वर्षोत्तैर्वा बधस आदिराट्” ।

इति नवमम्बरीष एव स्तुतिं कृत्वा भक्तनिवर्त्तनं कृतवान् न
ब्रह्माद्य इत्यत आह-

“ब्रह्माद्यश्च तस्मात्ति व्यञ्जयामासुरत्तमाम् ।
मोहनाय च देवानां ब्रह्मादेर्निन्दनाय च” ॥

अन्वार्थे चेति निन्दनाय असुरकृतायेति शेषः । अन्वार्थे अर्थ-
वादार्थे किञ्च कथानिष्पुत्रव्यापनाय च विष्णुवादिभिश्चक्रं न
निवर्त्तितमित्याह-अयं विष्णुब्रह्माद्याश्च निराशेष इति अम्ब-
रीषस्य अनुष्वाधिकारिषु भक्त्यादिगुणैरुत्तमव्यापनार्थमपि
मानुष्यैरुत्तमत्वाच्चेति ब्रह्मादीनां भक्त्यादिगुणाधिक्यप्रकट-
नाय च तेषां भक्त्यादिभिर्गुणैरिति अन्वय प्रबोजनं । ब्रह्मादे-
र्विषयधीनव्यापनाय च केवलमिति तर्हि दुर्वासाः क इति
चेद्रुद्रावतारः “दुर्वासाश्च अयं रुद्रः” इति तथापि रुद्रत्वेऽपि
असुरावेशादन्वयवचनं तथात्वन्वायमुक्तवानिति आह्लाकारि-
त्वेन तस्मिन्नुपद्रवविशेषात् भक्तजनमद्विनाशनाय च विष्णु-
निवर्त्तनं नाकारि “तस्याप्यनुग्रहार्थाय दर्पनाद्यार्थमेव च” इति
शास्त्रविरोधः स्यादतो भक्तिविधानार्थे तद्व्यर्थो दुष्टजन-
मोहनाय चेति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

आख्यानफलमाह-इतीति ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमद्विजयजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विजयजयमतेन वष्टः ॥

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तादृशोपद्रवात्तरमाशङ्क्य पुत्रस्य योग्यतां हृद्वा च तत्र
स्मिन्नि विहाय वने मानससेवावामेव मनश्चकारेत्याह-
अयेति ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयजतीर्थकृतसारायंर्शिनी ।

परमात्मनि परमात्मा ब्रह्म भगवानित्येकतत्त्वो यो वासु-
देवस्तस्मिन् किञ्चाकलापैर्मन्दिरमार्जनाद्यैर्वा भक्त्या आवि-
रिञ्चवान् भोगान् नरकतुल्यान् ॥ २५ ॥

मनोदशत् मनोधानुं वनं विवेश ॥ २६ ॥

ननु, “स वै मनः कृष्णपदारविन्दयोः” इत्युक्तेर्गाहंस्त्वपि सम्पू-
र्णोऽस्य मनो भगवत्वासीदेव, सत्यम् ? भक्तावनुरागिण्यः तस्य महा-
धनगुणैर्विजय इव अभावो भवेत् कोटीश्वरोपि वाणिगात्मान
मत्प्रधानं मग्यमानो धनमुपार्जयितुं यथा समुद्रान्तमपि
गच्छति तथैव भक्तोपि भक्तिमुपार्जयितुमिति ॥ २७ ॥

इति सारायंर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमो नवमस्कन्धीयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंविधाः अनेके गुणा बस्य सः किञ्चाकलापैः तपोव्रतादि-
कर्मसमूहैः सह भक्तिं वासुदेवे उवाह यथा भक्त्या आवि-
रिञ्चवान् विरिञ्चयपहसद्विनाम् निरवान् चकार निरवतुल्यान्
अमम्यत ॥ २५ ॥

राज्यं विसृज्य वनं विवेश तत्र आत्मनि परमात्मनि मनो
इत्यत ततः ऽवस्तः गुणप्रवाहः संसारो बस्य सः मुक्तोऽभू-
वेत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार के अनेक गुण वाखा वह राजा निश्चिन्त क्रिया कर्तव्यों से परमात्मा पर ब्रह्म भी वासुदेव के विषे भक्ति योग को धारण करता हुआ जिस भक्ति योग से ब्रह्माजी के वैभव तक को नरक सदृश समुद्रता हुआ ॥ २५ ॥

तदनंतर बड़े धैर्य युक्त राजा अम्बरीष ने अपने समान श्वभाष वाले पुत्रों के ऊपर राज्य छोड़कर अपने आत्मा ऐसे भगवान् वासुदेव के विषे मनको धारण करते हुए । इसी से उनके प्राकृत गुणों का प्रवाह सब नष्ट होगया ॥ २६ ॥

यह अम्बरीष भूपति का बड़ा पुण्य आख्यान है इसको जो पुरुष कीर्तन करे और ध्यान करे वह भगवान् का भक्त होता है ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में पंचम अध्याय की,
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

विरूपः केतुमान् शम्भुरम्बरीषसुतास्त्रयः ।
 विरूपात्पृषदश्वोऽभूत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥ १ ॥
 रथीतरस्याप्रजस्य भार्यायां तन्तवेऽर्थितः ।
 अङ्गिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ २ ॥
 एते क्षत्रे प्रसूता वै पुनस्त्वाङ्गिरसाः स्मृताः ।
 रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ ३ ॥
 क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ।
 तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदण्डकाः ॥ ४ ॥
 तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते नृपा नृप ! ।
 पञ्चविंशति पञ्चाञ्च त्रयो मध्ये परेऽन्यतः ॥ ५ ॥
 स एकदाऽष्टकाश्राद्ध इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् ।
 मांसमानीयतां मेध्यं निकुक्षे ! गच्छ मा चिरम् ॥ ६ ॥
 तथेति स वनं गत्वा मृगान् हत्वा क्रियार्हणान् ।
 श्रान्तो बुभुक्षितो वीरः शशं चाददपस्मृतिः ॥ ७ ॥
 शेषं निवेदयामास पित्रे तेन च तद्गुरुः ।
 घोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥ ८ ॥

ॐ श्रीभरुखामिकृतभावाथेदीपिका ।

षष्ठारम्भेऽम्बरीषस्य वंशमुक्त्वा ततः परम् ।
 षष्ठाष्टमिरध्यायैरिक्ष्वाकौर्वश उच्यते ॥
 तत्र षष्ठे शशादादिमोन्धाश्रान्तो निरूप्यते ।
 प्रसङ्गात्सौभरेराजया माग्धातुनयापतेः ॥

॥ १ ॥

तन्तवे सप्तानार्थम् ॥ २ ॥

ये अङ्गिरसा जनिता एते रथीतरस्य क्षत्रे प्रसूतत्वेन रथीतर-
 गोत्राः सप्त अङ्गिरसां वीर्येण प्रसूतत्वादाङ्गिरसाञ्च पुनरपि रथी-
 तराणामप्येषां जातानां प्रवराः मरुधाः स्मृताः यतः क्षत्रोपेता
 ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वं मनोर्जज्ञेऽस्य पुत्रेषु पृषदश्व कविश्च विरक्तत्वाच्च वंशप्रवर्तकौ
 करुणादीनां च सप्तानां वंशाकारतस्यक्रमणोक्ताः इदानीमतिचित्तम-
 मिदृशकोर्वशमाह-क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावः । क्षुव-
 कुर्वतो मनोर्गोयातां जज्ञे "अश्वयां जनयामास दश पुत्रान्" इति
 पूर्वोक्तं बाहुल्याभिप्रायेणोति द्रष्टव्यम् पुत्राणां शते ज्येष्ठाः ॥ ४ ॥

"नार्यावर्तेः पुत्रयभूमिर्भञ्जित्स्त्रिभ्यः हिमागयोः" तस्मिन्पुत्रेणात्
 समुद्रपर्यन्तं मण्डलविभागेन पञ्चविंशतिर्नृपा अमभन्, हे नृप ! तथैव
 पञ्चाञ्च पञ्चविंशतिः मध्ये तु ज्येष्ठस्त्रयः अपरे त्वन्यतां दक्षिणो-
 त्तारादिषु ॥ ५ ॥

विकुक्षिन्नेव शशाद् इति विश्रुत इति वक्ष्यति तत्र हेतुमाह-स
 एकदेति अतुर्भिः ॥ ६ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषाचर्यदीपिका ।

क्रियाईयान् भाञ्जाहान् अद्दमक्षयत् ॥ ७ ॥

तद्गुरुवसिष्ठः प्रोक्ष्याथ भाञ्जाचितसंस्काराय ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तन्नेषु राज्ञं विभुज्य वनं विवेशत्युक्तम्, के ते तनयाः ? इत्यत आह मुनिः—विरूपहति । विरुपादयस्त्रयोऽम्बरीषस्य सुताः तत्र विरुपात्पुत्रदश्वः सम्बभूव पृषदश्वस्य सुतस्तु रथीतरः ॥ १ ॥

तस्य रथीतरस्याप्रजस्य सन्तानरहितस्य सतस्तद्गार्वासां तन्तवे सन्तानार्थमङ्गिरा ऋषिप्रद्वयोः ब्राह्मणस्य वचनं ब्रह्मवचनं ब्रह्म-
हस्तिभ्यां वचनं इति समासास्तोऽक्षप्रत्ययः तद्वैषामस्तीति ब्रह्म-
वचनं स्थितः सुतान् जनयामास ॥ २ ॥

एते रथीतरस्य क्षेत्रप्रसूतत्वेन रथीतरगोत्रास्सन्तः अङ्गिरसो बीजेन प्रसूतत्वात् आङ्गिरसाश्च अतो रथीतराणां रथी-
तरपुत्राणां तस्सन्तानप्रसूतानां च प्रवराः क्षत्रोपिता द्विजातयः क्षत्र-
गोत्रान्वयिनो ब्राह्मणप्रवराः क्षत्रब्रह्मोभयगोत्रान्विताः बभूवु-
रित्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वचं मनोर्देशस्तु पुत्रेषु पृथक्पृथक् विरक्तत्वात् न वंशप्रवचनौ कर्तव्यादीनि च सतानां वंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः इदानीमतिवितत-
मिह्वाकोर्विशमाह—श्रुवतस्त्वित्वादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावम् । श्रुवतः श्रुतं कुर्वतो मनोः वैवस्त्रनस्य प्रायाद्विह्वाकुरिति प्रसिद्धः सुतो जज्ञे “भाञ्जायां जनयामास दश पुत्रान्” इति पूर्वं बाहुल्याभिप्रायेणोक्तमतो नामेन विरोधः तस्येह्वाकोः पुत्रघाते बभूव तत्र ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयस्त्रयः ॥ ४ ॥

एवं स्थिते तेषां शतपुत्राणां मध्ये पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः पुत्राः पुरस्तात् पूर्वस्यां विंशति य आर्यावर्तः विन्ध्यहिमपर्वतयोर्मध्य-
देशः तस्य नृपा राजानो बभूवुः आर्यावर्तपुरस्तात्समुद्रपर्वतं मण्डलविभागेनाधिपतयो बभूवुरित्यर्थः । हे नूर ! तथैव पञ्चा-
दर्यावर्तं नृपाः पञ्चविंशतिसङ्ख्याकाः बभूवुः आर्यावर्तमध्ये तु त्रयो ज्येष्ठा विकुक्ष्यादयोऽधिपतयो बभूवुः अपरेऽर्वाशिष्टा-
स्तु अन्यतः दक्षिणांशरादिषु नृपा अभवन् ॥ ५ ॥

विकुक्षेरेषु शशाद् इति नामान्तरं वक्ष्यते तत्र हेतुमाह—स-
एकवृत्ति चतुर्भिः । कदाचिद्विह्वाकुरष्टकाभाञ्जे निमित्ते मांसमानी-
यती हे विकुक्षे ! शशं गच्छ विह्वलं माकार्षीरिति सुतमादि-
शत् आदिष्टवान् ॥ ६ ॥

ततः स विकुक्षिस्तपैयानेष्वामीत्युक्त्वा वनं प्रति गत्वा
क्रियाईयान् भाञ्जाहान् मृगान् हत्वा आस्तो बुभुक्षितश्चापगता
स्मृतिः भाञ्जार्थं हता इमे मृगा न मया भक्षितुं योग्या इति
स्मृतिः ज्ञानं यस्य स वीरो विकुक्षिः शशं मृगमाहद्द-
क्षयत् “अद्दः सर्वेषाम्” इत्यपृक्तहस्तः आडागमः ॥ ७ ॥

शेषं श्रीभुक्तावाशिष्टं मांसं क्षपित्रे निवेदयामास स ततस्तेन
पित्रा इह्वाकुर्या चोदितः प्रोक्ष्याथ प्रोक्ष्येन मांसं संकुह

इत्यादिष्टस्य इह्वाकोर्गुरुवसिष्ठ आह—एतन्मांसं दुष्टमुच्छेप्या-
दोषदुष्टमतोऽकर्मकं भाञ्जानर्हमित्याह ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थकृतपक्षरत्नावली ।

१ ॥

तन्तवे सन्तानाय अङ्गिरस उपनिनिमित्तत्वात्तस्मात्त आङ्गिरसः २
रथीतराणां रथीतरसन्तानिजातानाम् ॥ ३ ॥

एकवचं समाप्याप्यवचं वक्तुं प्रारभते—श्रुवत इति । श्रुतं
कुर्वतः प्राणतः प्रायोर्द्विंशतिशब्दात् ॥ ४ ॥

“आसमुद्रात्पुरस्तात् आसमुद्रात् पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तराङ्गयोरायावर्तं प्रचक्षते” ॥

इत्येवंविध आर्यावर्तं पुरस्तात् पूर्वदिक्पालास्तेषां विकु-
क्ष्यादीनां मध्ये पञ्चविंशतिनृपाः पश्चात्पश्चिमदिक्पालाः पञ्च-
विंशतिनृपाः अभूवन् मध्ये विन्ध्यहिमपर्वतयोर्मध्ये तेषां मध्ये
त्रयः पालकाः अपरे च ये त्रिपञ्चाशद्वर्षाष्टाः समक्षपश्चि-
न्नुपाः ते अन्यतः दक्षिणत उत्तरतः पालका अभूवन्विह्व-
ल्यः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अपस्मृतिः विवेकरहितः ॥ ७ ॥

अकर्मकं कर्मायोग्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भाष्यगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—६ ॥

श्रीमद्भिज्जवध्वजतीर्थकृतसाराथदीर्घिनी ।

षष्ठे शशादेन्द्रबाहुवनाश्वकथोच्यते ।

माध्यानुश चरिजान्तः सांभट्यांस्थानमद्भुतम् ॥ ० ॥

॥ १ ॥

तन्तवे सन्तानार्थम् ॥ २ ॥

रथीतरस्य क्षेत्रे भाञ्जायां प्रसूतत्वात्तस्मात्त रथीतरजातत्वात्
एते रथीतरप्रवरपुत्रत्वेन प्रसिद्धाः क्षत्रोपिताः द्विजातयो विप्राः
हे जातिर्येषां ते इत्यन्वयसंज्ञाः ॥ ३ ॥

मनोर्ज्येष्ठपुत्रस्यातिवितर्तामिह्वाकोर्विशमाह—श्रुवतस्त्वित्वा-
दिना । श्रुतं कुर्वतो मनोर्जायानो जज्ञे “भाञ्जायां जनयामास
दशपुत्रान्” इति बाहुल्याभिप्रायेणोक्ति स्त्रामिच्छरणाः ॥ ४ ॥

“आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः” इति पुरस्तात्
समुद्रपर्वतं पृथक्पृथक् मण्डलेषु पञ्चविंशतिनृपा अभवन् पश्चाच्च
तथैव पञ्चविंशतिः मध्ये ज्येष्ठास्त्रयः अपरे तु अन्यतः अन्यत्र
दक्षिणांशरादिषु ॥ ५ ॥

विकुक्षिः शशादसंज्ञोऽभूत्तत्र हेतुमाह—स इति चतुर्भिः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तद्गुरुवसिष्ठो दुष्टमित्यभ्यागस्याविकुक्षिणा भुक्तत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

ज्ञात्वा पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाऽभिहितं नृपः ।
 देशान्निस्सारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ॥ ६ ॥
 स तु विप्रेण संवादं जापकेन समाचरन् ।
 त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परम् ॥ १० ॥
 पितर्युपरतेऽभ्येत्य विकृत्तिः पृथिवीमिमाम् ।
 शासदीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥ ११ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अम्बरीषसन्ततिं तद्वनम्परामिदृशकुशंशजान् शशादिमान्धा-
 त्रन्तनृपनीन् प्रमङ्गारसोभर्युपाख्यानं चाह—विरूप इति
 पद्येन ॥ १ ॥

तन्तवे सन्तत्यर्थम् ॥ २ ॥

एते पूर्वोक्ताः क्षेत्रे रथीतरक्षेत्रे प्रसूताः अर्थात् रथीतरगोत्रा-
 क्सन्तः अङ्गारसो धीर्येणोत्पन्नत्वादाङ्गरसाः पुनरपि रथीतरगणा
 मध्येषां जातानां प्रवराः मुख्याः स्मृताः यतः क्षत्रपिताः त्रिजा-
 तयः ब्राह्मणाः ॥ ३ ॥

ध्रुवतः ध्रुवं कुर्वतः घ्राणतो जज्ञे “अस्त्रायां जनयामास
 दश पुत्रान्” इति तु बाहुल्याभिप्रायेणोक्तं तस्येश्वराकोः पुत्रशते
 ज्येष्ठाः पूर्वजाः विकृत्तवाद्यस्त्रयः ॥ ४ ॥

हे नृप ! तेषां शतसङ्ख्याकानां मध्ये आर्षावर्ते विन्ध्य-
 हिमाचलयोर्मध्ये पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि समुद्रपर्वन्तं मण्डल-
 विभागेन पञ्चविंशतिनृपा अभवन् तथैव पश्चात् पञ्चविंशति-
 मध्ये तु त्रयो ज्येष्ठा अभ्यतो दक्षिणत उत्तरतश्च ॥ ५ ॥

विकृत्तेः शशाद इति नामान्तरं वक्तुमाह—स एकदेव्यादि ।
 आदिशत् आदिष्टवान् ॥ ६ ॥

स विकृत्तिः किमार्हणान् भास्त्रयोम्बान् हत्वा अपगता भास्त्रार्थं
 हना न भक्ष्यार्थमिति स्मृतियंस्व सः भास्त्रं अभक्षयत् ॥ ७ ॥

तस्य गुरुर्ब्रह्मिष्ठः प्रोक्षणात् भास्त्राञ्चितसंस्काराय चोदित
 आह—एतद्बुद्धं भुक्तोपभूतम् अत एव अकर्मकं भास्त्रानर्हम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

भीमकिमण्डिसुदेवाभ्यां नमः ।

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बाजे, कि—विरूप केतुमान् और शंभु ये तीन
 पुत्र अम्बरीष के हुए विरूप से पृपद्वय हुये और उनके पुत्र रथी-
 तर हुए ॥ १ ॥

रथीतर के जब संतान नहीं हुई तब उनकी भायां में प्रार्थना
 करने से नियुक्त होकर अंगिरामहर्षि ने अक्षयवर्षस्त्री पुत्र उत्पन्न
 किये ॥ २ ॥

ये सब रथीतर के क्षेत्र [मायां] में अंगिरा से उत्पन्न होने
 से और रथीतरों में भेष्ट तथा अंगिरस कहाने लगे, क्योंकि ?
 ये तो क्षत्र धर्म युक्त ब्राह्मण हुए ॥ ३ ॥

(यहाँ तक मनु के पृषध आदिक सात पुत्रों का वंश कहा
 अब बड़े बिलार वाला इक्ष्वाकु का वंश कहते हैं) वैशखत मनु-
 महाराज के छीक जाने पर नामिका से एक इक्ष्वाकु नामक
 पुत्र हुआ उन इक्ष्वाकु के भी पुत्र हुए तिनमें विकृत्ति, निमि,
 और बंडक ये तीन ज्येष्ठ पुत्र हुए ॥ ४ ॥

हे नृप ! तिनमें से पंचविंशति (२५) तो आर्षावर्त में
 समुद्र पर्यंत पूर्वदेश के राजा हुए और पंचविंशति (२५)
 पश्चिम के राजा हुए, और ज्येष्ठ तीनों मध्य देश के राजा
 हुए और जो बचे सैंतासीस (४७) सो उत्तर दक्षिण के राजा
 होते हुए ॥ ५ ॥

इक्ष्वाकु महाराज ने एक समय इष्टका भास्त्र में अपने ज्येष्ठ
 पुत्र विकृत्ति को ब्राह्मण हीना, कि—हे विकृत्ते ! देर मत करी शीघ्र
 जाओ और भास्त्र के अर्थ पवित्र मांस खे जाओ ॥ ६ ॥

“बहुत अच्छा” इतना कहकर विकृत्ति घन को गया
 और वहाँ किवा योग्य बहुत से मृगों को मारा परंश परिश्रम से
 गया हुआ रहा और धुंधाल भी रहा इसी से स्मृति के न
 रहने से उस वीरने एक शशे को खा लिया ॥ ७ ॥

अब शिष्ट (बाकी) जो बचा सो आकार पिता को सौंप दिया
 इक्ष्वाकुने पक कराकर भास्त्र के लिये गुरुजी से भास्त्र की प्रार्थना
 करी, भीमसिद्धजी जब उस भास्त्र से भास्त्र करने को बैठे तब
 प्रोक्षणा करने समय बोले, कि यह मांस पूषित है यह भास्त्रकर्म
 के योग्य नहीं है ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्यक्तो विधिः सदाचारो येन तम् ॥ ६ ॥

स त्विक्ष्वाकः जापकेन ब्रह्मिष्ठेन राज्यभोगेन विरुक्तो योगीसन्
 तेन योगेन कलेवरं त्यक्त्वा स यत्परं तत्त्वं तद्वशात् ॥ १० ॥

शासत्पाखयन् हरिर्माजे ॥ ११ ॥

पुरञ्जयस्तस्य सुतं इन्द्रवाह इतीरितः ।
 ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः ॥ १२ ॥
 कृतान्त आसीत्समरो देवानां सह दानवैः ।
 पार्ष्णिप्राहो वृतो वीरो देवैर्देवपराजितैः ॥ १३ ॥
 वचनाहंनदेनस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः ।
 वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृषः ॥ १४ ॥
 स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखान् शितान् ।
 स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ १५ ॥
 तेजसाप्याधितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः ।
 प्रतीच्यां द्विदि दैत्यामां न्यरुणन्निदधैः पुरम् ॥ १६ ॥

• भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

इत्युपुरस्य जवापुरञ्जयः इन्द्रो वाहो बभूवेन्द्रो वाहः ककुदि स्थितस्त्वात्ककुत्स्थ इति च अशादसुतस्य श्रीणि नामानि तत्तत्कर्मनिमित्तानि ॥ १२ ॥

तान्येव व्याचक्षाण्य आह—कृतान्त इति सप्तभिः । कृतं विश्व-मन्तवतीति तथा पार्ष्णिप्राहः सहायः ॥ १३ ॥

इन्द्रो यदि मम वाहनं स्वात्सर्हि दैत्यान् हनिष्यामीति तेन वाहनत्वेन वृतः सन्नद्धो अज्जया तद्दण्डैः कुर्वन्विष्णोर्वचनात्सस्य वाहनत्वात् महान् वृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४—१६ ॥

• भीमस्त्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो गुरुणाऽभिहितं पुत्रस्य विकृतेस्तत्कर्म ज्ञात्वा नृप इक्ष्वाकु-स्यको विधिः शास्त्रीयनियमरूपो वेत्त तं सुतं रुपा देशा-ग्निःसारयामास ॥ ९ ॥

ततस्तु स इक्ष्वाकुर्जापकेन तपसा इह सम्वाहं भगवद्गुणा-सम्वाहं विमेष्य सह समाचरत् तपश्चर्चासहकृतं भगवद्गुणानुवाहं गुरुणा सहाकरोदित्यर्थः । ततः स इक्ष्वाकुस्तेन जापकसहकृतेन सम्वाहेन योगी राजवभोगेषु विरक्तः प्रारब्धा-वसाने कलेवरं त्यक्त्वा अपरं ब्रह्म तदवाप ॥ १० ॥

एवं पितरीक्ष्वाकौ अपरते मृते स्वल्प्य विकृतिरेजागत्सेमां पृथिवीं शास्त्रात्पाठयन् यद्वैद्विभीजे आराधितवान् ततः आचार्यशशमन्वाग्निमित्तात् अशाह इति प्रसिद्धो बभूव ॥ ११ ॥

तस्य विकृतेः सुतः पुरञ्जयः स एव इन्द्रवाहः ककुत्स्थ इति च इतिरितः, बबूवद्वृतः कृतं पतजामत्रं प्राप्तमित्यत आह-कर्मभिः क्तिवाविशेषैः प्राप्तानि नामानि शृणु कथयतो मत्त इति शेषः । नामानीति बहुवचनेन पुरञ्जयनामापि कर्मणिमित्त-मेवेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

[१६]

पुरञ्जयादिनामनिमित्तानि कर्माणि नक्तुमितिहासमाह—कृतान्त इत्यादिना जित्वन्वयतः प्राक्तनेन । दानवैः सह देवानां कृतान्तः समरः संप्राम आसीत् तस्य विश्वस्याप्तः कृतान्तः प्रलयः तत्कल्पः समर आसीदित्यर्थः । तथा वीरः पुरञ्जयः दैत्यैः परा-जितैः देवैर्विश्वेश्वरस्य प्रभोर्विष्णोर्वचनात् पार्ष्णिप्राहः सहायः तस्येव वृतः कृतः पुरञ्जवेन्द्रो वाहनत्वेन वृतो महान् वृषभ आसीत् ॥ १३ ॥ १४ ॥

ततस्तेन महान्तं वृषभमारुह्य ककुदि स्थितः उपविष्टः दैत्यैः स्तूयमानो बाहुर्मिच्छुः सन्नद्धः कर्त्तव्यतः स पुरञ्जयो द्विद्वं धनुर्निशितान् बाणांश्चाहा ॥ १५ ॥

महात्मनः परमपुरुषस्य विष्णोस्तेजसा अप्याधितः उप-वीर्यतः त्रिदशैर्देवैः सह प्रतीच्यां द्विदि दैत्यानां पुरं न्यरुणन् निकृष्टवान् ॥ १६ ॥

• भीमस्त्रीजयध्वजनीयंकृतपदरत्नाचरी ।

त्यक्तविधिम् आचारशून्यम् ॥ ९ ॥

नास्मात् आपकेन विषेण सम्वाहं तत्रविषयं समाचरन् तेन सम्वाहजनितेन ज्ञानेन योगी ज्ञानी स इक्ष्वाकुः अपरं ब्रह्म तदवाप सदेहं प्राप किम् ? नेत्याह स्वकेति ॥ १० ॥

पुनर्विकृतिभ्यां किमकारीति तत्राह—पितरीति । अशास-दीजे स हरिं यद्वैः पुष्कलदक्षिणैरिति केचित्पठन्ति शास-जीजे हरिं यद्वैः शास्त्रै इति विभूत इत्यनेन अशमस्तीति अशाहः पुष्कलदक्षिणैः पूर्णदक्षिणैः ॥ ११ ॥

तस्य निकृतेः इन्द्रो वाहो वाहनं यस्य स तथा कर्मणि-विक्रमजस्यैः अनामानि ॥ १२—१४ ॥

इन्द्रात्मकवृषभककुदि स्थितः ॥ १५—१७ ॥

तैस्तस्य चाभूत्प्रधानं तुमुक्तं क्षामहर्षणाम् ।
यमाय भक्षैरनयैदृत्यान् येऽभिययुर्मृधं ॥ १७ ॥
तस्येषुपाताभिमुखं युगान्ताग्निमिवोत्वणाम् ।
विसृज्य दुद्रुवैर्दृत्या हन्यमानाः स्वमाजयम् ॥ १८ ॥

भीमश्लागवतोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

समाचरन्, बभूवेति शेषः । समाचरदिति पाठे तु द्वितीयं स इति पदं सार्थकमेव क्वचिच्च टीकापाठः स यत् परं तस्यै तदवापेति ॥ १० ॥

इंजे हरिमिति बजनप्रभावेनैव पितृन्नागदोषं चातिक्रान्त-
वानिति शेषम् ॥ ११—२३ ॥

भीमश्लिष्वनायककवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

स तु इक्ष्वाकुः ज्ञापकेन ज्ञानदाविना वसिष्ठेन ॥ १० ॥

शासत् पाजयन् सन् ॥ ११ ॥

दैत्यपुरश्च जयात् पुरजय इन्द्रो वाहोऽस्येति इन्द्रवाहः ककुद्दि
स्थितत्वात् ककुत्स्य इति कर्मभिरिति यैः कर्मभिस्त्रीणि
नामानि शृण्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

कृतस्य विश्वस्य अन्तो नाशो बभूवत्साहसः समर असीत्
तत्र देवैः पार्थिवप्राहो वृतः ॥ १३ ॥

इन्द्रो यदि मम वाहनं स्यात्तदा दैत्यान् हनिष्यामीति तेन
वाहत्वेन वृतः सशिन्द्रो जज्ञया तदनङ्गिकुर्वन् विष्योर्वचनात्
तस्य वाहनं महावृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

स पुरजयः वृषं समारुह्यतीन्द्रवाहः ककुद्दि स्थित इति
ककुत्स्यभाभूत् ॥ १५ ॥

त्रिदशैः सदितः पुरं न्यरुण्यत् ॥ १६ ॥

भीमश्लुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

त्यक्तो विधिः शास्त्रीबभागो येन तम् ॥ ६ ॥

स इक्ष्वाकुः ज्ञापकेन वसिष्ठेन सम्वाहं भगवत्प्रधानसम्वाहं
समाचरन् योगी भगवति खञ्जितैकाग्रयः सन् कक्षेचरं त्यक्त्वा
परं भगवन्तमवाप ॥ ११, १२ ॥

कृतानि सुरासुरशरीरायवन्तयतीति कृतोऽश्वोन्मयतांस्तोनाशो
यस्मिन्निति वा कृतानः समरः सङ्ग्रामः आसीत्तदा वीरः शशाह-
सुतः देवैः पार्थिवप्राहः सहायः वृतः ॥ १३ ॥

तदा च शशाहसुतेनेन्द्रो वाहनवेधं वृतो विष्योर्वचनात्समहा-
वृषो बभूव ॥ १४ ॥

स पुरजयः सप्तशो धृतकवचः ॥ १५ ॥

प्राप्यायितः उपवृंहितः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

शुक के कहे हुए अपने पुत्र के कर्म को सुनकर राजा इक्ष्वाकु
ने मारे रोष के विधि को परित्याग करने वाले अपने पुत्र विकु-
क्षिको देश से निकाल दिया ॥ ६ ॥

तदनन्तर वे इक्ष्वाकु महाराज बलिष्ठजी के साथ संवाद
करने २ सर्व विषयों से विरक्त होकर योगी होकर उस योग
बल से कक्षेचर को छोड़कर परम तत्त्व भीहरि को प्राप्त हुए ॥ १० ॥

पिता के परलोक होने पर विकुक्षि ने आकर इस पृथिवी
का पावन किया और यहाँ से हरि का बजन किया तथा शशाह
इस नाम से विख्यात हुए ॥ ११ ॥

विकुक्षि के पुत्र पुरंजय हुए उनका नाम इन्द्रवाह और ककुत्स
भी रहा अब जैसे कर्म से उनके नाम हुए सो सुनो ॥ १२ ॥

कृत युग के अंत में देवताओं का दानवों के साथ में बड़ा
समर हुआ उस समय दैत्यों से पराजित ऐसे देवताओं ने इन
पुरंजय महाराज को अपने सहायक बनाये ॥ १३ ॥

परन्तु पुरंजय ने कहा कि यदि इन्द्र हमारा वाहन होगा तो
हम शत्रुओं को मारेंगे इतना सुनकर इन्द्र जजिन हुआ तब फिर
विश्वात्मा प्रभु भीविष्णु के समुझने से वाहन होने को स्वीकार
कर इन्द्र बड़े भारी वैद्य बन गये ॥ १४ ॥

तब राजा भी सन्नद्ध होकर दिव्य धनुष और तीक्ष्णकाण
हाथ में लेकर युद्ध की इच्छा से उस वृषभ के ककुद् [कम्पे]
पर आरोहणकर के स्थित हुए उस समय सब लोगों ने बड़ी
स्तुति करी ॥ १५ ॥

और उस समय परमपुरुष भीविष्णुके तेज से प्राप्या-
यित होकर देवताओं को साथ लेकर पश्चिम दिशा में
जाकर दैत्यों के पुरों को रोकलिया ॥ १६ ॥

भीमश्लामिकृतभाषायंटीपिका ।

येऽभिमुखं बभूवस्तान् यमं दर्शयितुं सदेहाभेव भक्षैरनयदि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र दृष्ट्वाऽश्वे दुद्रुवुः क्षमाजयं पाताजयम् ॥ १८ ॥

जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये ।
 प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहतः ॥ १६ ॥
 पुरजयस्य पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः ।
 विश्वरन्धिस्ततश्चन्द्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः ॥ २० ॥
 शावस्तस्तत्सुतो येन शावस्ती निर्ममे पुरी ।
 बृहदश्वस्तु शावस्तिस्ततः कुवलयश्वकः ॥ २१ ॥
 यः प्रियार्थमुतङ्कस्य धुन्धुनामासुरं वली ।
 सुतानामेकविंशत्या सहस्रैरहनदृतः ॥ २२ ॥
 धुन्धुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः ।
 धुन्धोर्मुखाग्निना सर्वे त्रय एवावशेषिताः ॥ २३ ॥
 दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत ।
 दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो निकुम्भस्तत्सुतः स्मृतः ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकुतभाषांपदीपिका ।

इति एतैः कर्मभिः पुरजयादिनामभिः आहतो व्याहृतः पाठान्तरे
 आहत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ २० ॥

शावस्तिः शावस्तस्य पुत्रः कुवलयश्वक एव धुन्धुमार इति
 भावः ॥ २१ ॥

तत्र कारणात्-य इति । सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्वृतः सन्
 तवान् ॥ २२ ॥

धुन्धुमार इति खेति चकारस्वाश्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

तैर्द्वैत्यैः पुरवासिभिः सह तस्य पुरजयस्य तुमुखं रोमहर्षयं
 योग्यां श्रयवतां पश्यतां च खोम्नां हर्षणामुद्भवनं यस्मात्तथा-
 वधे प्रधनं युद्धमासीत् तत्र भल्लैरिषुभिः पुरजयो वैत्यान्
 मायानयत् हतवानित्यर्थः । कान् वैत्यान् ? वेऽभिमुख-
 ावयुः ॥ १७ ॥

ततोऽन्ये हतावशिष्टा वैत्यास्तस्य पुरजयस्यैषूण्यां घातस्याभि-
 मुखमागत्येति शेषः । तं युगान्ताग्निमिवोत्सर्षणं दुःसहं दृष्ट्वा तेन
 हन्वमानाः स्त्रीयमावधं पाताळं प्रति वुद्रुवुः ॥ १८ ॥

ततः स राजर्षिः पुरजयो वैत्यान् जित्वा तेषां पुरं धनं
 सर्वं प्रीत्या वज्रपाणये इन्द्राय प्रयच्छत् ददौ इति शब्दो
 हेत्वर्थकः यतः पुरं जितवान् इत्यमरस्य ककुद्दि स्थितः इन्द्र-
 मेव चाहनस्वेनं परिगृहीतवान् ततो हेतोर्नामभिः पुरजयादि-
 नामभिः पुरजयादिकर्मप्रवृत्तिनिमित्तकैरुदाहृतो व्यवहृतः ॥ १९ ॥

पुरजयस्यानेना इति प्रसिद्धः पुत्रो बभूव तस्यानेनसः सुतः

पृथुः ततः पृथोर्विश्वगन्धः पुत्रो बभूव विश्वगन्धात् चन्द्रः तस्य
 सुतो युवनाश्वः ॥ २० ॥

तस्य युवनाश्वस्य सुतो शावस्तिः तं विजित्वा-येन
 शावस्तिना शावस्तिरिति प्रसिद्धा पुरी निर्मिता शावस्तेस्तुतो
 बृहदश्वः ततो बृहदश्वोऽकुवलयश्वकः पुत्रः संयभूव ॥ २१ ॥

कुवलयश्वस्यैव धुन्धुमारेति नामान्तरं नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं
 कर्माऽऽह-म इति । यः कुवलयश्वकः वली वलवान् उतङ्कस्य
 ऋषेः प्रियार्थं प्रियं कर्तुं सुतानामेकविंशत्यासहस्रैरेकविंशतिसहस्र-
 संख्याकैः सुतैर्वृत इत्यर्थः । युद्धे धुन्धुं नामासुरमहनत् ॥ २२ ॥

अतः धुन्धुमार इति प्रसिद्धो बभूव तस्य कुवलयश्वस्य
 सुतास्ते सर्वे धुन्धुमारस्य मुख्याग्निना जज्वलुः दग्धा बभूवुरित्यर्थः ।
 तेषां मध्ये त्रय एव सुता अवशेषिताः ॥ २३ ॥

ते च सुताः हे भारत ! दृढाश्वादिनामानः तत्र दृढाश्वस्य पुत्रो
 हर्यश्वस्तस्य हर्यश्वस्य निकुम्भः सुतोऽभवत् ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

तस्य पुरजयस्य इयोः शरस्य पातस्याभिमुखं प्रत्यवस्थानं
 स्त्रमावधं स्रगृहं च दित्वा वैत्याः वुद्रुवुरित्यन्वयः ॥ १८ ॥

स राजा पुरं जित्वा सर्वं पुरभनमयच्छदाप्रोत् पुनश्च
 तत्पुरधनं वज्रपाणये प्रत्यवच्छत् दत्तवान् स राजर्षिर्दत्त्वापुर-
 जयात्पुरजय इति नाम्नाऽऽहृतः वृषभरूपेन्द्रस्वाश्व घाहनस्वात्
 इन्द्रवाह इति नाम्नाऽऽहृतः वृषभककुद्दि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति
 नाम्नाऽऽहृतः ॥ १६-२६ ॥

वर्हशाश्वो निकुम्भस्य कृशाश्वोऽथास्य सेनजित् ।
 युवनाश्वोऽभवत्सस्य सोऽनपत्पो वमं गतः ॥ २५ ॥
 भार्गोशतेन निर्विण्ण भ्रूषयोऽस्य कृपालवः ।
 इष्टिं स्म वर्तयाञ्चक्रुरैर्त्रीं ते सुसमाहिताः ॥ २६ ॥
 राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ।
 दृष्ट्वा शयानान्विप्रास्तान्पपो मन्त्रजलं स्वयम् ॥ २७ ॥
 उन्धितास्ते निशान्याथ षडुदकं कक्षशं प्रभो ! ।
 पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥ २८ ॥
 राज्ञा पीतं विदित्वाऽथ ईश्वरप्रहितेन ते ।
 ईश्वराय नमश्चक्रुरहो वैववलं भक्षम् ॥ २९ ॥

भीमङ्गावगोस्त्रामिहकृतकमसम्भवं ।

इडाश्व इति निकुम्भस्य वर्हशाश्वः कृशाश्वोऽथः
 ॥ २५—५० ॥

भीमङ्गावनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेर्षिणी ।

यमाय अनवत् यममृत्यु प्राणामास गत्ययं कर्मणीति
 चतुर्थी ॥ १७ ॥

द्वैत्या अवशिष्टाः आख्यं पानाक्षम् ॥ १८ ॥

जित्वा पुरमिति पुरजितः स वज्रपाणिः प्रत्ययकृत् पुनस्तस्य
 राजर्षे राजर्षे वैश्वी जन एव स राजर्षिः नामभिः पुरजितादिभि-
 राहतः व्याहृतः आहूय इति पाठे आहृत इत्यर्थः ॥ १९-२१ ॥

सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्युक्तः सजहत् ॥ २२—२६ ॥

भीमङ्गावकदेवकृतसिद्धास्तपदीपः ।

येऽभिमुखं ययुस्तान् ॥ १७-१८ ॥

इत्येतैः कर्मभिः पुरजितादिनामिगराहतः उवाहृतः ॥ १९-३२ ॥

धुम्धुमार इति च उवाहृतः ॥ २३—२५ ॥

भाषा टीका ।

उन दैत्यों के साथ राजा का लोमहर्षण बड़ा मुमुक्षु
 संग्राम हुआ उस समय जो दैत्य लोग भी पुरजित महाराज
 के समुक्त स्थित हुए उन्को को माख बाखे बाणों से
 यमराज के दिक्कामे के लिये बंध सहित बमखोक को
 पहुँचादिये । १७ ॥

रिपुजय के बाणों के समुक्त बडे होने को उन दैत्यों का
 सामर्थ्य नहीं हुआ तब जैसे प्रलय काल के उदयण अग्नि के
 समुक्त न ठहर सकें इसी प्रकार सब दैत्य लोग अपने २ घर
 को छोड़कर भाग चले ॥ १८ ॥

राजा ने भी दैत्यों के पुर, धन, और लक्ष्मी को जीतकर
 इंद्र को दिया इसी से उन राजर्षि की पुरजय इत्यादि नाम से
 प्रसिद्ध हुए ॥ १९ ॥

पुरजय के पुत्र अनेनासु हुए उनके सुत पृथु हुए पृथु से
 विश्वरंधि तिनसे अन्द्र तिनके सुत युवनाश्व हुए ॥ २० ॥

युवनाश्व के सुत शाय हुए जिनने शावस्ती पुरी का निर्माण
 किया, शावस्त के पुत्र हृदश्व हुए तिन से कुवखवाश्व
 हुए ॥ २१ ॥

जिनने उतंक के प्रिय करने को एक विशानि [२१] हजार
 पुत्रों को साथ लेकर धुम्धु नामक राजस को मारा ॥ २२ ॥

इसी से इन कुवखवाश्व का नाम धुंधमार भी हुआ मारते
 समय धुम्धु असुर के मुक्त से निकले हुए अग्नि से वे सब
 पुत्र जल बडे उनमें से तीन अवाशिष्ट रहे ॥ २३ ॥

हे भारत ! उनका नाम इडाश्व, कपिलाश्व, और मद्राश्व,
 हे इडाश्व के पुत्र हर्षश्व हुए निकुम्भ उनके पुत्र हुए ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिहकृतमावाथेर्षिपिका ।

अथ तस्मान्निकुम्भाश्कृशाश्वः ॥ २५ ॥

भावाण्यं यतेन सह अथ पुत्रार्थमिन्द्रदेवत्यामिष्टिं वर्तयामासुः
 स्मेत्याश्वर्षे ॥ २६ ॥

तर्षिताश्च-राजंति चङ्कमिः । तर्षितस्तुपितः सन् अजार्थं प्रविष्टो
 मन्त्रामिमन्त्रितं जलं परम्बै ह्यं ख्यं पयो ॥ २७ ॥

ष्युदकं निवृत्कम् पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥

ततः काष्ठ उपावृत्ते कुक्षिं निर्भिय दक्षिणम् ।
 युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ॥ ३० ॥
 कन्धास्यति कुमारोऽयं स्तन्यं रोरूपते भृशम् ।
 मान्धाता वत्स ! मा रोदीरितान्द्रो दाशनीमदात् ॥ ३१ ॥
 न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ।
 युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥

भीमरक्षाभिकृतभाषार्थदीपिका ।

अहो ! देवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किञ्चिदिति वदन्त
 ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः ॥ २९ ॥ ३० ॥

अयं कन्धास्यति पास्यतीति दुःखितैर्बिभ्रुकते सन्ति तस्या-
 मिष्ट्यामाराधित इन्द्रो मान्धाता पाता हे वत्स ! मारोदीरिति
 ब्रुवन् देशिनी तर्जनीमदादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्य पिता युवनाश्वो भिन्नकुक्षिरपि न ममार किन्तु कालान्तरे
 तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥

भीमरीरायचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्बिका ।

निकुम्भस्य सुतो वहंगाश्वः तस्य सुतः कृशाश्वः अस्य कृशा-
 श्वस्य सुतः सेनाजित् तस्य सेनाजितः युवनाश्वस्तुतः समभयत् युव-
 नाश्वदृष्टान्तमाह-स इत्यादिना । युवनाश्वोऽनपत्यः सन्तानरहितो
 ऽनपथ निर्बिषयो निर्ब्रह्मपन्नो भार्याशतेन सह पत्नं प्रतिगतः ॥ २५ ॥

तत्र मृतयः अस्य रूपाक्षधः तद्विषयकपायुक्ता पशुषुः ते श्रवणः
 सुसमाहितास्सन्तः ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकामिष्टिं पुत्रकामेष्टिं प्र-
 र्तयाश्चक्रुः ॥ २६ ॥

तदा राजा युवनाश्वः तर्षितः निशि रात्रौ पिपासुः तद्यज्ञ-
 सहनं प्रविष्टः शयानान् तान् शिप्रान् दृष्ट्वा मन्त्रजलं मन्त्राभिमन्त्रितं
 जलं पश्ये द्येयं खयं पपौ पीतवान् ॥ २७ ॥

तत उल्लिखतास्ते विप्रा निरुद्धकं कलशं निशाभ्य दृष्ट्वा हे
 प्रभो ! कस्येदं कर्म ? केनहं पुंसवने पुत्रोत्पत्तिकारणं जलं पीतम् ?
 इति पप्रच्छुः ॥ २८ ॥

तत ईश्वरचोदितेन राज्ञा युवनाश्वेन पीतमिदं जलमिति
 विदित्वा ते श्रवणः अहो ! देवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं
 तु न किञ्चिदिति, वदन्त ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥

ततः काष्ठे पुत्रोत्पत्तिकालं सन्निरुद्धं सति युवनाश्वस्य
 दक्षिणं कुक्षिं निर्भिय तनयश्चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः सं-
 बभूव ॥ ३० ॥

अयं कुमारः स्तन्यामानेन नितरां रोरूपते रोदिति अनोऽयं
 कन्धास्यति ? "अट्टपानं" कं पास्यतीत्येवं दुःखितैर्बिभ्रुकते सन्ति
 तस्यामिष्ट्यामाराधित इन्द्रो भामयं कुमारो धास्यति पास्य-
 तीत्युक्त्वा हे वत्स ! मारोदीरिति ब्रुवन् देशिनी तर्जनीमदान्-
 नमः ॥ ३१ ॥

[२०]

स्त्राविश्याम् अदात् कुमारस्य वक्त्रे निहितवान् इन्द्रेणायं मान्धाते-
 त्युक्तत्वात् मान्धातेति प्रसिद्धां बभूव ॥ ३१ ॥

तस्य कुमारस्य पिता च युवनाश्वो विप्राणां देवस्य चानुग्रहात्
 ममार न मृतः ततः स तत्रैव वने तपसाऽनुष्ठितेन सिद्धिं
 मुक्तिमन्वगात् प्राप ॥ ३२ ॥

भीमरिजयचरणीयकृतपद्मरत्नावली ।

तर्षितः उद्वेग्यथा युतः मन्त्रपूतं जलम् ॥ २७ ॥

ठयुद्धकं जलरहितं पुंसवने पुत्रोत्पत्त्यर्थमभिमन्त्रितम् ॥ २८ ॥

ईश्वरप्रहितेन देवप्रहितेन ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्तन्यः स्तनपानेच्छुरयं बालो भृशं रोरूपते पुनःपुन-
 रत्यन्तं रोदनं करोति कन्धास्यति कस्य स्त्राजनस्य स्तनं
 धास्यतीति मत्वा इन्द्रो हे वत्स ! मारोदीः रोदनं माकार्षी-
 रित्युक्त्वा देशिनीमङ्गुष्ठानन्तरामङ्गुलीमदादात् मान्धातेति नाम
 ॥ ३१ ॥

तस्य मान्धातुः पिता युवनाश्वः ॥ ३२-३४ ॥

भीमरिजयचरणीयकृतभागवतचम्बिका ।

तर्षितः तृषार्तः मन्त्रादिभिमन्त्रितं पत्न्यै द्येयं पपौ ॥ २७ ॥ २८ ॥

देवबलमेव बलमिति वदन्तः ॥ २९ ॥ ३० ॥

अयं कन्धास्यति पास्यतीति निर्भ्रुकते सन्ति तस्यामिष्ट्यामा-
 राधितः इन्द्रो मां धाता पाता हे वत्स ! मारोदीरिति ब्रुवन्
 देशिनी तर्जनीमदात् ॥ ३१-३६ ॥

भीमरिजयचरणीयकृतभागवतचम्बिका ।

स युवनाश्वः अनपत्यः अत एव निर्बिषयोः भार्याशतेन वने
 गतः ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकाम इष्टिम् अपत्यार्थं कर्म प्रपत्तयाश्चक्रुः
 स्मृत्याश्चर्ये ॥ २६ ॥

शास्त्रार्थमेवाह-राजेत्यादिना । मन्त्रजलं मन्त्राभिमन्त्रितं जलं
 पश्ये द्येयं खयं पपौ पीतवान् ॥ २७ ॥

त्रसहस्युरितिन्द्रोऽङ्ग ! विदधे नाम तस्य वै ।
 यस्मात् त्रसन्ति ह्युद्विग्ना दस्यवो रात्रणादयः ॥ ३३ ॥
 यौवनाश्वोऽथ मान्घाता चक्रवर्त्यवर्नी प्रभुः ।
 सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥ ३४ ॥
 ईजे च यज्ञं क्रतुभिरामविदभूरिदक्षिणैः ।
 सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥ ३५ ॥
 द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्विजः ।
 धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकम् ॥ ३६ ॥
 यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ।
 सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्घातुः क्षत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥
 शशबिन्दोर्दुहितरि बिन्दुमत्यामघान्नृपः ।
 पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दं च योगिनम् ॥ ३८ ॥

भीमच्छुकद्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुंसवनं पुत्रोत्पादकम् ॥ २८ ॥
 अहो देवयलमेव यन्नमिति वदन्तः ईश्वराय नमश्चक्रुः ॥ २९ ॥
 काले पुत्रजन्मसमये उपावृत्ते आसन्ने ॥ ३० ॥
 अयं स्तन्यं प्रति भृशं रोक्षयते रोदीति मनोऽयं कं धास्यति
 "अट्टपाने"पास्यतीत्यर्थः । इति ऋषिभिरुक्ते सति तस्यामिष्ट्या-
 माराधित इन्द्रः अयं मां धाता धास्यति वत्स ! मा रोदीरिति ब्रुवन्
 देशिनीं तजनीमशक्तमुक्ते इति शेषः ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका ।

निकुम्भ के पुत्र वर्धगाश्व हुए, तिनके कृशाश्व हुए तिनके
 मेनजित हुए तिनके युवनाश्व हुए यह युवनाश्व पुत्र न होने
 से वन को गये ॥ २५ ॥

घनमें भी (१००) भार्याओं सहित इनको अति दुःखित देखकर
 परम कृपालु ऋषि लोगों ने सावधान होकर इन्द्र देवता
 की इष्टि [याग] कराई ॥ २६ ॥

राजा रात्रि में तृपित रहा उठकर जलके लिये यह
 शाला में गया वहाँ पर ब्राह्मणों को सोये हुये देखकर, जो
 मंत्रित जल पत्नी के लिये धरा रही उसको आप खय
 पिलाया ॥ २७ ॥

हे प्रभो ? राजन् ! उन ऋषियों ने उठ कर पात्र में जल न
 देखकर पूछा, कि-यह किसका काम है ? यह पुंसवन का जल
 किसने पिया ? ॥ २८ ॥

तदनन्तर ईश्वर की इच्छा से राजा ने पिया है ऐसा जान
 कर वो ऋषि लोग ईश्वर को नमस्कार करते हुए और कहने
 लगे, कि-अहो ! देव का बल ही बल है ॥ २९ ॥

तब तो समय पूरे होने पर राजा युवनाश्व की इच्छिण
 कुक्षि का भेदन कर चक्रवर्ती पुत्र हुआ ॥ ३० ॥

उस कुमार के जन्म होने पर ऋषि लोग बोले, बिना
 माता का यह पुत्र किसको धायगा [किसके स्तन को पियेगा] तब
 इन्द्र बोला, कि " मुझे धायगा " इतना कहकर इन्द्र बोला, कि
 " हे वत्स ! मन्त्रोऽयं " इस तरह उसे पुचकार कर उसके मुख में
 अपनी ब्रह्म की वर्षा करने वाली तजनी अंगुली डहीनी ॥ ३१ ॥

और उरुका पिता भी ब्राह्मण और देव के प्रसाद से नहीं
 मरा, फिर उसी जगह पर तप से सिद्धि को प्राप्त हुआ ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

मान्घातुर्महिमानमाह-त्रसहस्युरिति षड्भिः । अङ्ग हे राजन् !
 यस्मान्मान्घातुर्दस्यव उद्विग्नाः कम्पिताः सन्तस्त्रसस्यत इन्द्रो यस्य
 त्रसहस्युरिति नाम विदधे स मान्घाताऽवनीमेकः शशासंत्युत्तरे-
 णान्वयः ॥ ३३ ॥

अच्युतस्य तेजसा अपच्युततेजसेति वा ॥ ३४ ॥

आत्मनिर्दिपि सः यज्ञं विष्णुभीजे; तमेव विशिनष्टि-सर्वदेवमय-
 मिति सायेंन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रतिनिष्ठव्यस्तङ्गकृति ॥ ३७ ॥

प्रसङ्गारसौभरश्चितमाह-तेषामिति यावत्समाप्ति । तेषां
 स्वसारं मान्घातुः कथाः ॥ ३८ ॥

तेषां स्वसारः पञ्चाशत्सौभरिं वद्विरे पतिम् ।

यमुनान्तर्जले मग्नस्तप्यमानः परन्तपः ॥ ३६ ॥

निर्वृतिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः ।

जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामयाचत ॥ ४० ॥

भीमस्वामिकृतभावाद्यर्षीपिका ।

ननु, महानापस्य कुतो विवाहप्रसङ्गः ? कथं वा जरा-
जर्जरं तुं राजकन्या वद्विरे ? तदाह—यमुनान्तर्जले इति वद्विः ॥ ३६ ॥
नृपं मान्धातारम् ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अङ्ग हे राजन् ! अस्य कुमारस्य असहस्युरिति नामधेय-
मिन्द्रश्चकार, तत्प्रवृत्तिनिमित्तमाह—यस्मात् यौवनाश्वः कुमार-
द्रावणाद्यो वस्यथा वृष्टाः उद्विग्राभ्रलन्तस्त्रसन्ति विभ्रयति
अतस्सोऽयं असहस्युरिति प्रसिद्धो भवितेति वदन् नाम विदधत
इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३३ ॥

मान्धातुश्चरित्रमाह—यौवनाश्व इत्यादिना । शतबिन्दोरित्यतः
प्राक्तनेन । यौवनाश्वस्यापत्यं पुमान् यौवनाश्वः मान्धाता प्रभु-
स्समर्थः सप्तद्वीपात्मकं भूचक्रं यस्य वशे वसन्त इति तथाभूत
एक एवाच्युतस्य भगवतस्तेजसा अप्रच्युतेन तेजसेति वा
सप्तद्वीपवतीमर्षिं भूमिं शमास ॥ ३४ ॥

आत्मवित् देहविलक्षणतामयायाः स्यदर्शी सन् भूयः बह्वयः
दक्षिणाः येषु तैः क्रतुभिर्यज्ञं विष्णुं “यज्ञो वै विष्णुः”
इति ध्रुतेः । ईजे इयाज यज्ञमेव किं विशेषगाराचित्वा-
नित्यतस्ते विशिनष्टि—सर्वदेवमयमिति साङ्गेन ॥ सर्वदेवता-
प्रचुरं तस्माच्चर्यं च तच्छरिक्तत्वेन तथा च भूयन्त “स आत्मा
अङ्गान्यन्या देवताः” इति देवं स्वतंजसा हीप्यमानं सर्वान्तरात्मानं
प्राकृतेन्द्रियागम्यम् ॥ ३५ ॥

द्रव्यादिकमेतस्मिन् यदात्मकं यद्यहात्मकं तं यज्ञमीजे इति
पूर्वोक्तान्वयः । द्रव्यादिभिः सह पठितो यज्ञशब्दः क्रतुपरः द्रव्यं
अरुपुरोडाशादिकं मन्त्रो द्रव्यदेवताप्रकाशको वेदभागः विधि-
श्लोकात्मको वेदभागः यजमानः कर्ता धर्मः अपूर्वाख्यो
देवताप्रसादरूपो वा देशः “समे यजेत” इत्याद्युक्तः काखो वस-
न्तादिः ॥ ३६ ॥

यावन्नमगडङ्गं सूर्य उदेति उदेत्य प्रकाशयति यद्वा, यावद्यत्र
उदेति यत्र च प्रतिनिष्ठति अस्तमेति तद्वन्धीकृत्य सर्वमेतद्भूमगडङ्गं
यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रं पालितं क्षेत्रमिति कथयत इत्यर्थः ।
आचक्रवाङ्माधिपत्यं कृतवानिति यावत् ॥ ३७ ॥

नृपः मान्धाता नृपेति पाठे हे नृप ! शशबिन्दोर्बुद्दिनरि

विष्णुमत्याख्यायां भार्यायां पुरुकुसादींस्त्रोन्पुत्रानुत्पादयामासेति
शेषः । नृपेति पाठे मान्धातेति कर्तृपदमध्याहारोऽयम् ॥ ३८ ॥

तेषां पुरुकुसादीनां स्वसारः भगिन्यः पञ्चाशत्सङ्ख्यकाः
सौभरिगृपिं पतिं वद्विरे परिजगृहः । कथं वा तमृषिं वद्विरे ? इत्यप-
न्त्यायां प्रसङ्गात्सौभरेश्चरित्रमाह—यावद्दध्यायसमाप्ति । परमुत्कृष्टं
तपो यस्य स परन्तपः सौभरिः परन्तपेति पाठे हे परन्तप !
यमुनायामग्नजले जलमध्ये निमग्नस्तप्यमानः परन्तप इत्यपि
पाठान्तरं तत्र परन्तपः तप्यमानः कुर्वाणः पाकं पचतीति व-
शिर्देशः ॥ ३९ ॥

कदाचित् मैथुनमेव धर्मो यस्य तस्य मत्स्यश्रेष्ठस्य
निर्वृतिं मैथुनसुखं दृष्ट्वा विप्रः सौभरिः जाता समुत्पन्ना स्पृहा
मैथुनेच्छा यस्य सः नृपं मान्धातारमागत्यैकां कन्यामयाचत
न मान्धाताप्यस्य वैरूप्यमाख्यैवमाह—हे प्रह्वन् ! स्रयम्बरे
कामं यथेच्छं कन्यां गृह्णामिति । या कन्या स्वयं स्वां
वृणति सा परिगृह्णतामित्याहेत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यज्ञं श्रीहरिं सर्वदेवप्रधानं सर्वोत्तमं मन्त्रतन्त्रद्रव्यादिसर्व-
व्यापिनम् ॥ ३५ ॥
एतदेव स्पष्टयति—द्रव्यमिति । य आत्मा वयापी यस्य तथा-
हात्मकम् ॥ ३६-३९ ॥
निर्वृतिमानन्दम् ॥ ४० ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतमारायर्षिणी ।

प्रतिनिष्ठति अस्तं गच्छति ॥ ३७ ३८ ॥
ननु, महानपस्विना सौभरिणा कथं ता वृष्टाः वृष्ट्यं वा जरा-
जर्जरितं ता राजकन्या वद्विरे तत्राह—यमुनेति ॥ ३९ ॥
ततो जलानुत्थाय मथुरामागस्य नृपं मान्धातारम् ॥ ४० ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अङ्ग हे राजन् ! अतः तस्येन्द्रः असहस्युरिति नाम विदधे
चकार ॥ ३३ । ३४ ॥
उपास्यापासकभेदाद्युभयविधमात्मानं भर्तात्यात्मवित् यतो
यज्ञं विष्णुम् ईजे यज्ञं विशिनष्टि—सर्वदेवमयमिति साङ्गेन ॥ ३५ । ३६ ॥

सोऽप्याह गृह्यतां ब्रह्मन् ! कामं कन्या स्वयम्बर ।
 स विचिन्त्याप्रियं स्त्रीणां जगठाऽयमसम्मतः ।
 वली पलित एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहतः ॥ ४१ ॥
 साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितम् ।
 किं पुनर्मनुजेन्द्राणामिति व्यवसितः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 मुनिः प्रवेशितः क्षत्रा कन्याऽन्तःपुरमृद्धिमत् ।
 धृतश्च राजकन्याभिरकः पञ्चाशता वरः ॥ ४३ ॥
 तासां कलिरभूद्भूयांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम् ।
 ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम् ॥ ४४ ॥
 स बह्वृषस्ताभिरपारणीयतपःश्रियाऽनर्घ्यपरिच्छेदपु ।
 गृहेषु नानापवनामलाग्भःसरस्सु सौगन्धिककाननेषु ॥ ४५ ॥
 महार्हशय्यासनवस्त्रभूषणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ।
 स्वलङ्कृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमेऽनुगायद्विजभृङ्गवन्दिषु ॥ ४६ ॥
 यद्गार्हस्थ्यं तु संव्रीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपतिः ।
 विस्मितः स्तम्भमजहात्सार्वाभौमश्रियान्वितः ॥ ४७ ॥
 एवं गृहेष्वभिरतो विषयान्विविधैः सुखैः ।
 सेवमानो न चानुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ॥ ४८ ॥

भीमशुक्रदेवकनसिखास्तपदीपः ।

यावत् उदेति यान्त्र प्रतिष्ठिते अस्मि गच्छति तावत्सर्व माग्धातुः
 क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥

अधात् उत्पादितवान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

निर्धुनि मैथुनसुखं नृपं माग्धातारं सोऽपि माग्धाताऽपि स्वयं-
 वरे कन्यां कामं यथेच्छं गृह्यतामित्याह ॥ ४० ॥

(

भाषाटीका ।

तदनन्तर इन्द्र ने उस पुत्र का नाम अस्यहस्यु' ऐसा धरदिया
 क्योंकि ? जिससे रावणादिक दस्यु (शत्रु) लोग उद्विग्न हो
 कर भास पाते रहे ॥ ३३ ॥

युवनाम्ब के पुत्र माग्धाता चक्रवर्ती हुए, और अच्युत के
 तेज से सप्तद्वीप बाकी पृथिवी का भाग एक ही शासन (पालन)
 करते रहे ॥ ३४ ॥

और वह आत्मवेला बड़ी दक्षिणा वाले यज्ञों से सर्व देव
 मन्त्र और सर्वांगक अतीन्द्रिय यज्ञ पुर्वक भीहरि का यजन
 करते हुए ॥ ३५ ॥

द्रव्य, मन्त्र, विधि, यज्ञ, यजमान, ऋषिज, धर्म, देश, और
 काश, ये भव यदात्मक हैं जिन परमेश्वर के शरीरभूत हैं ॥ ३६ ॥
 जहां से सूर्य उद्व होने हैं और जहाँतक अस्त को प्राप्त होते
 हैं वह सब युवनाम्ब के पुत्र माग्धाता का क्षेत्र कहाजाता है ॥ ३७ ॥

वाशान्धु की पत्नी चिन्दुमती नामवाली अपनी रानी में
 माग्धाता महाराज के पुरुकुत्स, अंबरीष, और योगी सुशुक्रुद ये
 तीन पुत्र हुए ॥ ३८ ॥

इनों की पत्न्यामर्षिणों ने सौमरि ऋषि को घर लिया
 वह ऋषि यमुना जी में मग्न होकर परम तप करते रहे ॥ ३९ ॥

मैथुन धर्म वाले मरत्य के मैथुन सुखको देखकर सौमरि
 को भी स्पृहा उत्पन्न हुई तब सौमरि माग्धाता' नृपति के समीप
 जाकर एक कन्या की याचना करते हुए ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सोऽपि माग्धाता स्वयंवरे कामे गृह्यतामित्याह—सु विमः
 स्त्रीणामप्रियं मां विचिन्त्यानेनाहं प्रत्युकोऽत आत्मानं तथा साध-
 यिष्यामीति व्यवसितो निश्चितवार्तिति द्रवोरम्बः । अमियरवे हेतुः

भीमरक्षामिकृतभाषायेर्षीपिका ।

जरठो वृद्धः वर्षाभिर्युक्तः पक्षितश्च एजत्कः कम्पमानशिराः
तापसत्वादिषा वा असम्मतोऽहमिति कृत्वा ॥ ४१ ॥

तथेत्यस्य मूषः सुरस्त्रीयामपीप्सितं किपुनमंजुजेन्द्रायां
वाः स्त्रिवस्तोसामिति ॥ ४२ ॥

ततः किं वृत्तं तदाह-मुनिरिति ब्राह्मणम् । क्षत्रा प्रतीहारेण
पञ्चाशताऽपि राजन्याभिः स एक एव वरो वृत्तः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तस्य गार्हस्थ्यं वर्धयति-स इति चतुर्भिः । बहुषु इति मन्त्र-
सामर्थ्यमुक्तम् । तामिः बहू रेण इत्युत्तरेणाश्वयः । करेभ्य अपारथीयं
पुरन्तं वृत्तपस्तस्य भिषा समुद्रयाऽनर्थाः परिच्छदा वेपु तेषु
गृहेषु तथा नानाविधेषुपक्षनेषु च भ्रमणान्यभ्यांस्ति वेषां तेषु
सरसु च कथम्भूतेषु सौगन्धिकानां कहरायां च काननानि
स्तोमा वेपु ॥ ४५ ॥

कथम्भूतेषु गृहादिषु खलङ्कताः स्त्रिवः पुरुषाश्च वेपु अनु-
गायन्तो द्विजाः पक्षिणां भृङ्गाश्च बन्धिनश्च वेपु कथम्भूतः महा-
हंसश्चादिभिरुपलक्षितः सन् ॥ ४६ ॥

स्तम्भं गर्धभ ॥ ४७ ॥

आज्यस्तोकैर्घृतविन्दुभिः ॥ ४८ ॥

भीमद्विरराषवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स विप्रः सौमरिः स्त्रीयामप्रियं भां विचिन्त्य अनेनाहं प्रयुक्तः
अत आत्मानं सुरस्त्रीयामपीप्सितं साधयिष्यामि इति व्यव-
सितः निश्चितवान् इति द्वयोरेण्यथः स्वस्य स्त्रीयामप्रियत्वे हेतुः
जरठो वृद्धः वर्षाभिर्युक्तः पक्षितश्च एजत्कः कम्पमानशिराः एवम-
भूतोऽहमिति बुद्ध्या राज्ञाऽहं प्रयुक्त इत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

अत आत्मानं सुरस्त्रीयामपीप्सितं योगप्रभाधेन साधयिष्ये
किपुनमंजुजेन्द्रायां मनुजेन्द्रस्त्रीयामपीप्सितं साधयिष्य इति
किबहेतव इत्यर्थः । इत्थं व्यवसितः व्यवसाययुक्तः प्रभुः
समर्थो योगिस्त्वादिति भावः ॥ ४२ ॥

मुनिः सौमरिः क्षत्रा सूतेन प्रयोज्यकर्त्रा राज्ञा प्रयोजकेन
कृत्विमत् सर्वसमृद्धिमदन्तःपुरं प्रवेशितः पञ्चाशता पञ्चा-
शत्संख्याभिः राजकन्याभिस्सर्वाभिरेक एव वरस्सन्
वृत्तः ॥ ४३ ॥

तदा तासां कन्यानां तदर्थे वरनिमित्तमहमेवेन वृष्टौ ममै-
वायमनुरूपः पतिने तवेत्येवं सोहृदं सौन्दर्यवप्रयुक्तं सोहृद-
मपोह्य तस्मिन् नितरां सुन्दरे वरे गतं निहितं चेतो यासां
तासां महात् कलिः कलह आसीत् योगमाहारम्बेन तादृशसुन्दर-
रूपं धनवानिति भावः ॥ ४४ ॥

तस्य गार्हस्थ्यं वर्धयति-स इति चतुर्भिः । स बहुषुः
आश्वत्थायमः सौमरिः बहू बहुषु इति मन्त्रसामर्थ्यमुक्तं तामिः
स्त्रीमिस्सह केम इत्युत्तरेणाश्वयः । अपारथीयं पुरन्तं वत्तपः
तस्य भिषा समुद्रया हेतुभूतया अनर्थाः परिच्छदा उपकर-

यानि वेपु तेषु गृहेषु उपकल्पितेषु तथा नानाविधेषु उपपन्नेषु
अमखान्यभ्यांस्ति वेपु तेषु सरसु च, कथम्भूतेषु ? सौगन्धिकानां
कहरादीनां काननानि स्तोमा वेपु ॥ ४५ ॥

कथम्भूतेषु ? गृहादिषु खलङ्कताः स्त्रिवः पुरुषाश्च वेपु अनु-
गायन्तो द्विजाः पक्षिणां भृङ्गाश्च बन्धिनश्च वेपु कथम्भूतः-
महाहंसश्चादिभिरुपलक्षितस्सन् ॥ ४६ ॥

वस्य सौमरेर्गार्हस्थ्यं सम्बन्धलांश्च विस्मितः साध-
भौमसम्पदा युक्तः सप्तश्रीपसाहिताया भूमेरधिपतिर्मान्धाता स्तम्भं
गर्धभं जहौ तस्याज किबहेतवमदीयमैश्वर्यमिस्तुमन्कलेत्यर्थः । यद्वा
बुद्धिग्यां सत्कारधैक्यविन्तां जहौ ॥ ४७ ॥

इत्थं गृहेषुवासकः सौमरिः नानामुखैर्बहुमुखैर्बहुभिरिन्द्रियै
रित्यर्थः । अनेनानेकशरीरपरिग्रहः प्रतिशरीरगार्हस्थ्यभेदश्च सूचयते
विषयान् शब्दादीन् सेवमानो अनुभवन्नि न ततोप नाश्वमरयत
वयाज्यस्तोकैर्घृतविन्दुभिरग्निं सुष्यति तद्वत् ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीथेकृतपदरत्नावली ।

स सौमरिरथं मुनिः स्त्रीयामसम्मनो जरठः एजत्कम्पमानं
कं शिरो वस्य स तथा वलीपक्षित अत एवाभिष इति
मत्वा महं राज्ञा प्रयुदाहतः स्वसंभरे गृह्यतामिति प्रोक्तः । इत्थं
विचिन्त्यात्मानं मां तथा साधयिष्ये यथा सुरस्त्रीयामपीप-
मिति व्यवसितः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

क्षत्रा कन्यास्तःपुरं प्रवेशितः एकः पञ्चाशता राजकन्याभि-
रुत्तमाभूदिति शेषः ॥ ४३ ॥

कलिः कलहः तदर्थं सौमरिपतिपरिगायनार्थं सोहृदं सुहृद-
भावम् अपोह्य परित्यज्य तस्मिन्वरे आसक्तचेतसाम् ॥ ४४ ॥

बहुषुः सौमरिः गृहेषु तामिः कन्याभिः रेमे इत्यन्वयः ।
कीदृशेषु गृहेषु मवारणीयाभ्या अतिघातलक्ष्या विराजन्ति
शोभमानानि च परिच्छदैरुपकर्याः सहिताणि च विराजन्-
सपरिच्छदानि तेषु भिषा अवारणीयः मनिर्वायः तथापि
वरयायोग्य इत्यर्थः इति वा । अमखान्यभ्यांस्ति
प्रसूनानां सौगन्धिकानि सारैभ्ययुतानि नानाविधोपपन्नानि च
अमखान्यभ्यांस्ति प्रसूनानि च प्रसूनसौगन्धिकानि च काननानि वेपु
तानि तथा तेषु अनुगायन्ति द्विजवृन्दानि अनुगायद्द्विजवृन्दानि
द्विजानां पक्षिणां वृन्दानि द्विजवृन्दानि तास्येव वसिष्ठो वेपु
तानि तथा तेषु ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

एतावदेवानुवर्णीयितुं शक्यं नातोधिकमिस्वाशयेनाह-वदिति ।
स्तम्भमहकुर्वानिमित्तं कलेत्याकरणलक्षणात् ॥ ४७ ॥

आज्यस्तोकैः घृतविन्दुभिः ॥ ४८ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसारायर्षिणी ।

एजत्कः कम्पमानशिराः प्रयुदाहतः प्रत्याख्यातः इति व्य-
सितः निश्चितवान् ॥ ४१-४४ ॥

स कदाचिदुपासीन आत्मापह्नवमात्मनः ।

ददर्श बह्वृचाचार्यो मीनसङ्गसमुत्थितम् ॥ ४६ ॥

श्रीमद्ब्रह्मनाथकविकृतसारायंदिनी ।

बहुत्र इत्येनादशमप्यसिद्धौ मन्त्रसामर्थ्यमेव कारणमिति भावः । अपारशीघ्रमन्यैरशक्यं यत्पस्तस्य भिया समुद्रया सृष्टेषु गृहेषु गृहापखचितेषु विविधपुरेषु महाहंशय्यादिभिरुपखक्षितो रमे ॥ ४५ ४६ ॥

स्तम्भं गर्भम् ॥ ४७ ॥

भाउबस्व स्त्रीकैर्विन्दुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

स सौमरिः स्त्रियामप्रिचं मां विचिन्त्य त्राघात्राऽहं प्रयु-
दाहृतः अतोऽहम् आत्मानं स्वहं सुरस्त्रियामपीप्सितं सावयिष्ये
इति ठक्सासतो निद्विचत इति द्वयोरन्वयः । अतिस्वयं हेतुः, जरठा
वृद्धः घलीमियुक्तः पक्षितश्च एजकम्पमानः कं देहलक्षण आत्मा
यस्य सः "को ब्रह्मणि समीरतमकामप्रियम्" इति मैदिनी-
कारकोशात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

सुत्रा प्रतिहारेण पञ्चाशनाऽपि राजकन्याभिः एकएव मुनि-
वृत्तः पतिव्येन स्त्रीकृतः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तद्ग्राहंशय्यं संक्षपणो वशायति—स इति चतुर्भिः । स बहुत्रः
मन्त्रसामर्थ्यः युक्तः महाहंशय्यादिभिरुपखक्षितो गृहादि-
युताभिः सह रमे इत्युत्तरेणान्वयः कीदृशेषु अपारशीघ्रं दुस्त-
फलं यत्पस्तस्य भिया समुद्रया हेतुभूतया अतर्थाः परि-
च्छदाः भोगोपकरणानि येषु तथा नामाविधेयपवनेषु च
अम-वामस्तु सरस्तु च कथम्भूतेषु सोमन्धिकानां कल्हारा-
दीनां काननानि स्तोत्रा येषु ॥ ४५ ॥

कीदृशेषु गृहादिषु गृष्टु अलङ्कृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु
अनुगायन्तो रिजाः पक्षिणश्च वादिनश्च येषु ॥ ४६ ॥

स्तम्भमजहात् गर्भं तत्राज ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

तत्र गांधाराने भी सौमरि को कहा कि—हे ब्रह्मन्! आप
स्वयंवर में कन्याओं वशे प्रहारा करी अर्थात् जो कन्या तुमारे
ऊपर प्रसन्न होगी उनको देगे इतना सुनकर सौमरि ने
विचारा कि—राजा ने मुझको स्त्रियों के अतिव्य असेमन और
जरठ तथा मेरे शरीर में गली [सलपटे] देखकर केशों को
सफेद और शिर को दिखता हुआ देखकर एक बहाना बनाया

है, कि न इस पर कोई प्रसन्न होगी न मैं गिरी/पुत्री को दुर्गा
ऐसा विचारा है ॥ ४१ ॥

इसलिये मैं भी अपने रूप को ऐसा बनाऊं कि जिहा
में मेरा रूप देखनाओं की स्त्रियों को भी शक्ति होवे। और
राजकन्याओं की तो धात ही क्या है! ऐसा सौमरि ने अपने
मनमें व्यवसाय किया और सत्ये तो रहे वैसे ही बन
भी गये ॥ ४२ ॥

राजा की आज्ञा से द्वारी ने कन्याओंके निवास स्थान में
शुषि का प्रवेश कराया तब तो पचास हू राजकन्याओं ने
एक ही शुषि को घर किया ॥ ४३ ॥

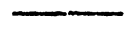
और उनकन्याओं का शुषि के लिये अपना सुहृदपने को
झांडकर भारी कलह हुआ, सब ही कन्याओं का पित्त शुषि
में लग गया और परस्पर में सभी घालने लगी, कि—बह
तो हमारे अनुकप है तेरे योग्य नहीं है ॥ ४४ ॥

श्री बह्वृच (बहूनशुचाज्ञानेनाला) सौमरि शुषि, जवार
तपकी समृद्धि से अनर्घ्य (बहुमोक्ष्य) उपकरण वृक्षे गृहों
में और नानाप्रकार के कमलों के समूह वाले और अमल
जलवाले सरोवर जिनमें ऐसे उपवनों में उन पचास राज-
कन्याओं के साथ रमण करते हुए ॥ ४५ ॥

कैसे सौमरि के विहार स्थल हैं कि—जिनमें उत्तमो-
त्तम सेज, भासन, वस्त्र, भूषण, स्नान, उवटन, भोजन,
और मालाओं से स्त्री और पुरुष सुन्दर अलंकृत हो रहे हैं
और नानाप्रकार के पक्षिण और भ्रमर तथा वन्दीजन
जहां गान कर रहे हैं। ऐसे उत्तम विभूति वाले गृहों में
सौमरि नित्य रमण करते रहे ॥ ४६ ॥

और तो क्या कहे जिन सौमरि शुषि की शुद्धस्थीको
देखकर सप्तद्वीपवासी पृथिवी के पति और मांभौम सम्पात्ति
युक्त मांभता ने भी गर्भं झांड दिया ॥ ४७ ॥

इस प्रकार गृह में रत होकर विविध सुखों से विषयों
को भोगते हुए भी सन्तोष को प्राप्ति न हुए जैसे घृत-
के विन्दुओं से अग्नि नहीं शांत होती है ॥ ४८ ॥

भाषरक्षामिकृतसारायंदिनीका ।

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं बालप्रदद्याभममाह-स कदाकिंचित
तसमिः । आत्मनो मनसो हेतोरामनो स्पृहवं तपोहार्नि
ददर्श ॥ ४६ ॥

अहो इमं पश्यते मे विनाशं तपस्विनः सञ्चरितव्रतस्य ।
 अन्तर्जले वारिचरप्रसङ्गात्प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ॥ ५० ॥
 सङ्गं त्यजेत् मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ।
 एकेधरनूहसि चित्तमनन्त ईशे युञ्जीत तद्व्रतिषु साधुषु चेत्प्रसङ्गः ॥ ५१ ॥
 एकस्तपस्वपहमथाभसि मत्स्यसङ्गात्पञ्चाशदासमुत् पञ्चसहस्रसर्गः ।
 नान्तं ब्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां मायागुणैर्हृतमतिर्विषयेऽर्थभावः ॥ ५२ ॥ ..
 एवं वसन् गृहे कालं विरक्तो न्यासमास्थितः ।
 वनं जगामानुपयुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ॥ ५३ ॥
 ब्रह्म तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् ।
 सहेवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनि ॥ ५४ ॥
 ताः स्वपत्युर्महाराज ! निरीक्ष्याध्यात्मिकीं गतिम् ।
 अन्वीयुस्तत्प्रभावेन अग्निं शान्तमिवाचिषः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां नवमस्कन्धे सौभर्याख्यानं

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्येऽपीपिका ।

अश्वत्थो वरितव्रतश्च योऽहं तस्व ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥

मिथुनव्रतिनां द्वापत्यधर्मवतां च्येदिप्रसङ्गस्तर्हि तद्व्रतिषु
 ईश्वरार्थधर्मपरेष्वेव फलं इति शेषः ॥ ५१ ॥

सङ्गाज्जातं दोषं प्रपञ्चयति-एक इति । पञ्चाशता भार्याभिः सस्य-
 र्भात्पञ्चाशदासतभूवमित्यर्थः । ततश्च सुतेः पञ्चसहस्रसर्गे आसम्-
 प्रत्येकं तासु पुत्रशतकपेयात्पत्नेः उभयकृत्यान्वैहिकपारत्रिकाणि
 कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् अर्थभावः । पुरुषार्थबुद्धि-
 -मान् ॥ ५२ ॥

अश्वत्थोऽत्र सङ्कुल्याग एव वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

आध्यात्मिकीं गतिं ब्रह्मणि खयम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाष्येऽपीपिकायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतराशबाकारबंक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं चत्प्रस्थाभ्रममाह; तावदनुतापमाह-

स इत्यादिना एव वसन्निवृतः प्राकनेन । बहुचानामाचार्यैः स
 सौभरिः कदाचिदुपासीन उपविष्टः आत्मना मनसा मीनश्च
 सङ्गाजेतोः समुत्थितमात्मापङ्कवं स्वरूपानुसन्धानविशोधितं
 विषयचापलं ददर्श आधोक्षितवान् ॥ ४९ ॥

इतिमेव प्रपञ्चयति-अहो इति । अहो इति शोकाः ! तपोनिष्ठश्च
 अश्वत्थो वरितव्रतश्च योऽहं तस्य ममेवं विनाशं पश्यते, कोऽसौ
 विनाशः ? तत्राह-अन्तर्जले यो वारिचरो मीनस्तस्य प्रकृष्टात्सङ्गा-
 जेतोर्भ्रं धृते ध्याते ब्रह्मविद्यावितं विस्मृतमिति यदेष एव
 विनाशः ब्रह्मविस्मरणमात्मतो विनाशप्रारम्भेति मत्वा विनाशं
 पश्यतेत्युक्तं तथा च भ्रयते "असंशयं स भवति षुनद्वद्वद्वति
 वद्वेत्" इति ॥ ५० ॥

अत एवव्रतिभ्यं मयेत्यभिप्रायेण मुमुक्षोर्बुद्धिमाह-सङ्गमिति ।
 मुमुक्षुः सर्वात्मना करुणप्रयोग मिथुनव्रतिनां, द्वापत्यधर्मवतां
 सङ्गं त्यजेत् यदिः शङ्कादिषुपक्षेषु इन्द्रियाणि न विसृजेत् न
 प्रवर्ततेत् एकोऽसहाय एव चरेत् रहसि एकास्ते चित्तमनस्ये
 अपरिच्छिन्ने ईशे भगवति युञ्जीत कश्चिदपि सङ्गां न कार्यं एव
 कश्चिच्छ्रवति प्रसङ्गस्तर्हि तस्मिन्ननन्त एव रतिधेयां तेषु साधु-
 ष्वेव विषयः ॥ ५१ ॥

आवस्थां प्रपञ्चयति-एक इति । अथममेकोऽसहाय एव

श्रीमद्गीराद्यथाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहमात्मन्य नतोऽसि बो मयस्तस्य सङ्गात् पञ्चाशदासं पञ्चा-
शाना मार्वाभिरैकदा सस्वप्नाव पञ्चाशच्छरीरविशिष्टाऽमयं ततश्च
पुत्ररूपेण पञ्चसहस्रवर्गं भासमेवमप्यन्तं विषयानुभवजां तृप्ति-
मस्तस्य तृप्त्यवधिस्थाज मजाभि, कशम्भूनः? उभयकृत्यं स्त्रीपुंसकृत्यं
तस्मिन्नेव मनोरथो येषां तेषां भावागुणैर्मोहादिभिर्भूता मतिर्बन्ध
विषयेषु शब्दादिविषयार्थभावः पुरुषार्थबुद्धिर्बन्ध तथामृतः ॥ ५२ ॥

एवमित्यादिशुकांकिः—इत्थं महान्तं काळं गृहे वसन् तदा
विरक्तो न्वासं कान्धकर्मजागमाश्रितो धनं जगाम तपसा इति
शेषः तं गच्छन्तं सौभरिं पतिरेव देवता वासां ताः परमव्याजु-
सृत्वं जग्मुः ॥ ५३ ॥

तत्र बने आत्मवित् आत्मवायात्पञ्चासुसन्धानपरः सौभरि-
रात्मकशानं शरीरकाश्वावहमत एव तद्विद्युमुग्रं तपस्तपसा कृत्वा
अग्निमिराहवनीयादिभिः सहैवात्मानं परमात्मानि युञ्जोऽश्विन-
मनुसङ्घ इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ततो हे महाराज ! पत्युः सौभरेराध्यात्मिकीं गतिं परमात्म-
सम्बन्धिनीमग्निभिः सह प्रत्यगात्मनः परमात्मानि खवानुत्पन्नान-
पूर्विकां तस्मात्प्रकृतां गतिमवलोक्य ताः पतिमनुगताः पत्यश्च तस्य
पत्युः प्रभावेन परमात्मोपासनप्रभावेन अग्नीयुरनुसृत्य जग्मुर्मुक्ता
बभूवुरिति भावत् तद्यथा शान्तं निरम्भनमग्निमधिपदिशया
अनुशीना भवन्ति तद्वत् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्गीराद्यथाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावर्त्ती ।

आत्मापह्वं स्वरूपापहारणं तपसस्तिरस्कारं वा ॥ ४६ ॥

यच्चिरन्धृतं ब्रह्म तपः तत्प्रसन्नमितं क्युतं नष्टमित्यर्थः । “ब्रह्म
वदन्तपस्तरथम्” इत्यभिधानम् तस्वमनारापितं रूपं पुंसो वात-
मेव तत्सुतं प्रतिबद्धमिति वा ॥ ५० ॥

“लोकसङ्गमहमेवापि सम्पद्यन् कर्तुमहंसि” इति वाक्यार्थमनु-
सन्धानमाह—सङ्गमिति । मिथुनवृजिनात् स्त्रीपुरुषसङ्गाद्भूतपापात्
मुमुक्षुः सङ्गं स्नेहवद्युगं त्यजेत्, इन्द्रियाणि बहिः शब्दादि
विषयेषु न विस्तृजेत् न प्रयुञ्जीत एकाकी, चरन् रदसि
एकारंते अनन्ते ईशे चित्तं युञ्जीत प्रसङ्गेषुपि प्रसङ्गोपेक्षित-
स्वर्हि तस्मिन् हरी रतिर्नेषां ते तद्गतपदंतेषु साधुषु निर्मत्सर-
जनेषु प्रसङ्गः स्यात्कार्यत्रत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

अहमेक एव तपस्वी अयात्मसि मङ्गलजडे मरुत्सङ्गात्
क्षेत्रानां मिथः स्नेहं हृष्टा अथानन्तरं पञ्चाशता स्त्रीभिः सह
सुप्तप्रसङ्गेन सुप्तप्रसन्नहसङ्ग आसम्, अथोभयकृत्यं पुत्राणां
विवाहादिः कर्मकारणां प्रधानादिरित्युभयं कर्तव्यं तत्र के मनो-
रथाः मनःसङ्गुपविशेषास्तेषाम् उभयेन स्त्रीपुरुषद्वयेन वरकृत्यं

तत्र विद्यमानानां मनोरथानां वा उभयस्मिन् इह लोके पर-
लोके च यत्कृत्यं तद्विषयमनोरथानां वा अस्तमवसानं न
प्रजामि तत्रेदं निमित्तमाह—मायेति । शब्दादिविषये प्रयोजन-
बुद्धिः “मङ्गलानन्तरं प्रदत्तकार्त्स्न्येभ्यो अथ” इत्यमरः ॥ ५२ ॥

एवं विरज्य किमकार्षीत्प्राह—एवमिति श्वाखं विस्तृष्टादि-
रथागच्छत्याम् ॥ ५३ ॥

आत्मकशानं देहस्य कृशत्वापादकम् अग्निभिः सहैवात्मानं वेदुं
इत्या परमात्मानं युञ्जोऽसायुज्यवद्युगं मोक्षमाप्तवानित्यर्थः
॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावर्त्ती
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
(एतन्मतेनाध्यायोऽत्र न समाप्यते ॥)

श्रीमद्गीर्वाणोऽभिहितकर्मसम्बन्धः ।

कदा तदशस्त्रं चित्तं युञ्जीत ? तत्राह—तद्व्यतिषिचि ॥
५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सहैवाग्निभिरिति आत्मात्मीयं सर्वमेव तदनुगतस्येन विमात्सो-
त्क्रान्तवापित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्गीर्वाणोऽभिहितकर्मसम्बन्धे
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसारायंर्षिणी ।

एवं तस्य गरुडापराधस्य गृह्णावेद्यप्यपकस्य मोगास्ते पुन-
र्विवेकोदयमाह—स इति सप्तभिः । आत्मनः स्वरूपादेव हेतो रारम्भं
आत्मानन्दस्य अपह्वं वञ्चनं गीनसङ्गसमुत्थितमिति गीनसङ्गस्य
कारणं तु गीनसङ्गार्थं गरुडनिवारणरूपापराध एव हेतुः ॥ ४९ ॥
ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥

तस्मादर्थो माहशो मा मधरिवाति सनिर्बेदेमाह—
सङ्गमिति द्वाश्वाम् । यद्विरिन्द्रियाणि न विस्तृजेदिति
विधानुग्रहकेः अशक्यानुष्ठानकस्य विषेयप्रामाण्ययादिति भावः ।
तद्व्यतिषु अनन्तमक्तिनिष्ठेषु साधुषु यदि प्रकृतः सङ्गः
स्यादिति गम तु तदभावादेव गरुडे द्वापदशानजनितो मिथुन-
मतिनो मनिस्य सङ्गोऽभूदिति भावः । चेत् प्रसङ्ग इत्यत्र नञ्
अध्याहार्यः तस्मात् यदि साधुषु प्रकृतः सङ्गः स्यात् तदा
असाधुसङ्गं न कुर्याद्भ्रमेकधरात्त्यादि ॥ ५१ ॥

सङ्गाज्जातं द्वायं प्रपञ्चयात्—एक इति । पञ्चाशता भार्वाभिः
सम्बन्धात् पञ्चाशदासं ततश्च सुतेः पञ्चसहस्रसूतं भासामिति
प्रत्येकं तासु पुत्रशतरूपेणोपसेः उभयकृत्यानि ऐहिकपार-
त्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् अर्थभार्वः पुरुषार्थ-
बुद्धिः ॥ ५२ ॥

• भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधंशैश्वरी ।

स्यासं सङ्कल्यागरूपं ध्यानप्रस्थधर्ममित्यर्थः ॥ ५३ ॥
सहैवाग्निभिरित्यग्निभिः सहैव देहं त्यक्तवैवति शेषः ॥ ५४ ॥
अर्थायुरनुसृणुः ॥ ५५ ॥

इति भारौघशैश्वर्यां हर्षिणयां गक्तचेतसाम् ।
षष्ठोऽध्यायः नवमऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

भीमरुद्रकदंबकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अधुना तस्यानुतापपूर्वकं ध्यानप्रस्थधर्ममाह-न इति सप्तभिः ।
आत्मनः स्वरूप आत्मापह्नवम् आत्मनो बुद्धेः अपह्नवं हानिबाधवं
ददर्श ॥ ४९ ॥

बुद्धिलाघवमेवाह-अहो इति । यत् येन आत्मापह्नवेन सन्धानौ
चरितमनश्च तस्य मे इमं विनाशं पश्यत, तदेवाह-चिरं धृतं
बहुकालतो बुद्ध्या ध्याते ब्रह्म प्रच्यवित्तं विस्मारितम् ॥ ५० ॥

मिथुनव्रतिनाम् औपस्थयसुखामक्तानां सङ्ग त्यजेत् बहिर्विष-
येषु इन्द्रियाणि न विस्तेज् एकभरन् इंसं चित्तं युञ्जीत
उक्तार्थे साधनमाह, तद्गतपु ईश्वराराधनवृत्तिधारिणु प्रकृष्टः
सङ्गश्चेत् ॥ ५१ ॥

सङ्कल्पं प्रपञ्चयति-एक इति । अस्मिन् तपस्वी महम् एक
भासं पुनर्नित्यसङ्गात् पञ्चाशदासम् अभूवं पञ्चाशता भावाभिः
सम्बन्धात् पुनः पञ्चसहस्रसर्गः भासं तासु प्रसक्तं पुत्रशत-
रूपेणात्पत्तेः एवं मायाशुभैः रुधादिविषयकरागादिमिहंतमनिः
भत एव त्रिषये स्त्रीपुत्रादिदशनसंस्पर्शादौ अर्थभावः अर्थबुद्धिः
महम् उभयकृत्यमनोरथानाम् ऐहिकामुष्मिकसुखसाधनवासनानां
भ्रंते न मज्जामि ॥ ५२ ॥

एवं सङ्कल्पोपदर्शनेन विषयेषु विरक्तः स्यासं भगवति
आत्मभरण्यासमास्थितः ॥ ५३ ॥

अग्निभिराहनीयादिभिः सह आत्मानं परमात्मनि युयोज
छिन्ने चिन्तितवान् ॥ ५४ ॥

आध्यात्मिकीं गतिं परमात्मप्राप्तिम् ॥ ५५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
भीमरुद्रकदंबकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षष्ठोऽध्यायः प्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

वह बहुत सी ऋचाओंके आचार्य सौभरि ऋषि एक समय
पर बैठे हुए मीन के संग से होने वाली अपनी बड़ी तपकी हानि
को देखते हुए ॥ ४९ ॥

और सौभरि बोले, कि-अहो ! बड़ा सुन्दर चरित्र वाला
मनधारी ऐसे मोतपस्वी के तप के नाश को तो देखो ? कि-मैंने
जल के भीतर जखचर [मीन] के प्रसंग को देखकर बहुत काश
से जो तप धारण किया था उसे मैंने नष्ट कर दिया ॥ ५० ॥

मूढपुरुष मिथुन व्रती लोगों का संग छोड़ और इन्द्रियों
की किसी तरह भी बाहर विषयों में न छोड़ । एकाकी विचरना
हुआ एकांत में स्थित होकर ईश्वर में चित्त लगावै अथवा उस
औरि में जिनकी वृत्ति खगी हुई है ऐसे साधुजनों का प्रसंग
करै यदि मिलै तो ॥ ५१ ॥

देखो मैं एकही तपस्वी जल में तप करता हुआ मीन के प्रसंग
को देखकर पचास ऋषियों के संग से पचास रूप वाला होगया
और अपने पुत्र रूप से पंच सहस्र शरीर वाला भी होगया तो
भी अब मैं दोनों मनोरथों के अर्थात् ऐहलौकिक और पारलौ-
किक मनोरथों के अन्त को नहीं पहचता हूँ क्याकि ? माया के
शुभों ने मेरी मति को हरण कर लिया है इसी से विषयों में
मेरी अर्थ बुद्धि होरही है ॥ ५२ ॥

सौभरि ने इतना विचार किया और गृह में अपने २ ही
विषयों से फिर विरक्त होगये तदनंतर सन्यास लेकर वन में
चले गये । उनकी पचासों पत्नी भी पति ही में देवता बुद्धि
वाली रही सब उनके साथ वन को गई ॥ ५३ ॥

वहाँ पर शरीर को कुश करने वाला ऐसा बड़ा तीक्ष्ण तप
करके अग्निमें के सहित अपने आत्माको परमात्मा में युक्त
करते हुए ॥ ५४ ॥

तब तो हे महाराज ! वे पत्नी लोग भी अपने पति की इस
प्रकार की आध्यात्मिक गति को देखकर उनके प्रभाव से अनु-
गमन करती हुई । जैसे अग्नि के शांत होने पर अर्चि (अग्नि की
ज्वाला) आपही शांत होजाती है ॥ ५५ ॥

इति भीमज्ञागवते नवमस्कन्धे में षष्ठ अध्याय की

भीमरुद्राधनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-

भाषा टीका समाप्ता ॥ ६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

मान्धातुः पुत्रप्रवरो योऽम्बरीषः प्रकीर्तितः ।
 पितामहेन प्रवृतो यौवनाश्वश्च तत्सुतः ।
 हारीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मान्धातृप्रवरा इमे ॥ १ ॥
 नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगैः ।
 तथा रसातलं नीतो भुजगेन्द्रप्रयुक्तया ॥ २ ॥
 गन्धर्वानवधीत्तत्र वध्यान्वै विष्णुशक्तिधृक् ।
 नागालम्बध्वरः सर्पादभयं स्मरतामिदम् ॥ ३ ॥
 प्रसदस्युः पौरुकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् ।
 हर्यश्वस्तत्सुतरतस्मादरुणोऽथ^(१) निबन्धनः ॥ ४ ॥
 तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ।
 प्राप्तश्चण्डालतां शापाद्गुरोः कौशिकतेजसा ॥ ५ ॥
 सशरीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ।
 पातितोऽवाकृशिरा देवैस्तेनैव स्तम्भितो बलात् ॥ ६ ॥
 त्रैशङ्कवो हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः ।
 यन्निमित्तमभूद्युद्धं पत्निर्गोर्बिहु वार्षिकम् ॥ ७ ॥
 सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः ।
 वरुणं शरणां यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ! ॥ ८ ॥

(१) भीष्मस्त्रामिकृतभाषाथर्दीपिका ।

मान्धातुरन्वयः प्रोक्तः सप्तमे यत्र गीर्षने ।
 पुरुकुत्सस्य आख्याने हरिश्चन्द्रस्य चोत्तमम् ॥

पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः सः पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृतः पुत्रत्वेन
 स्वीकृतः अत एवाऽस्य मान्धातृप्रवरत्वं तत्सुतोऽम्बरीषस्य सुतः
 इमे यौवनाश्वाम्बरीषहारीता मान्धातृगोत्रस्य प्रवरा अत्रान्तर-
 विंशत्यप्रवर्तकाः यद्वा यौवनाश्वविशेषणम् पितामहेन मान्धाता
 सह आर्षेयनरशो प्रवृत्तः मान्धाता प्रवरां येषां ते इमे अम्बरीष

यौवनाश्वहारीताः यथाऽहाश्वलायनः "हरिकुत्सपिङ्गुर्भूमैम-
 गवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेनि मान्धातारं हेके ब्रुवन् अतीत्या-
 ङ्गिरसं मान्धात्रम्बरीषयौवनाश्वेति" इति ॥ १ ॥

पुरुकुत्सस्य वंशं कथयिष्यन्नादौ तावत्तस्य विवाहं प्रभावं
 आह—उरगैर्भ्रातृभिर्यो दत्ता नर्मदा तथा ॥ २ ॥

वध्यान्वधाहान् स च पुरुकुत्सो नागालम्बध्वरोऽभूत् धरम-
 आह, इदं नर्मद्या रसातलानयनादिकं स्मरतां सर्पादभयम्
 इति ॥ ३ ॥

देहकृत्पिता प्रसदस्योः सुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

• निबन्धुर इति धार० विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्रयः शङ्कु इव युःकदेतवो दोषा वस्याऽसौ त्रिशङ्कुः तदुक्तं हरिवंशे—

“पितृभ्योपरितोषेण गुरोर्द्विभ्रवीधेन च ।
भ्रमोत्तितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः” ॥

इति परिशीयमानविषयकस्याऽपहरणात्कुरुस्य गुरोः पितुः
प्रायात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेन ॥ ५ ॥

नेनेष कौशिकेन ॥ ६ ॥

पक्षिणोराडावकयोः विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन
हरिश्चन्द्रमध्वंस्त्रमपहृत्य यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठोऽपि
विश्वामित्रं त्वमाडोमवेति शशाप मोपि त्वं वकोमवेति वसिष्ठं
शशाप तगोश्च युद्धमभूदिति प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

“हरिश्चन्द्रो ह वैधम ऐश्वर्याको राजा पुत्र आन” इत्यादि भूति-
प्रसिद्धं हरिश्चन्द्रस्य चरितमाह—नोऽनपत्य इत्यादि यावत्समाप्ति,
कथं शरणा यातः ? तदाह, पुत्रो मे जायताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मासङ्किकसौभङ्गुत्तान्तोऽनुवर्गितः अथ प्रकृतं मान्धातुर्विश-
परम्परां कुरुत्तान्त्वाह—मान्धातुपुत्रप्रवर इति ! मान्धातुः पुत्राणां
पुरुकुरत्सादीनां मध्ये भेष्टो योऽम्बरीष इति प्रसिद्धः पुत्रः स पिता-
महेन युवनाश्वेन प्रवृत्तः पृत्रत्वेन स्त्रीकृतः अत एव तत्सुतः अम्ब-
रीषस्य सुतः युवनाश्वनामाऽभवत् पितामहस्य नाम दध्न इत्यर्थः ।
यौवनाश्वस्तु तत्सुत इति पाठान्तरं तदा मान्धातुपुत्रभेष्टोऽप्यम्बरीषः
पितामहेन वृत्तत्वात् तत्पुत्र अम्बरीष्यादिशब्दाभिधेयतां विहाय
यौवनाश्वशब्दाभिधेयो बभूव इत्यर्थः । युवनाश्वस्यानन्तरापत्यं यौव-
नाश्विरम्बरीषः “अनदभू” तस्यापत्यं यौवनाश्वः तस्यापत्यमित्योत्सर्गि-
कोऽण् प्रत्ययः तस्य यौवनाश्वस्य सुतो हरित इति प्रसिद्धो बभूव इमे
अम्बरीषयौवनाश्वहरिताः मान्धातुप्रवराः मान्धातुमन्तानभूता
इत्यर्थः । एवं मान्धातुसुतस्याम्बरीषस्य वंश उक्तः ॥ १ ॥

अथपुरुकुरत्समन्तानं वक्ष्यन् तावत्तद्वृत्तान्तमाह—नर्मदेति । धातु-
मिहरिर्नर्मोऽर्थो नर्मदाख्या नागकन्यका पुरुकुरत्साय दत्ता तथा
भुजगेन्द्रध्रातृभिः प्रचोदितया नर्मद्या रसातलं नीता यः पुरुकुरत्सः
सः विष्णुशक्तिधृतं भगवदाहितयत्नः अत एवावध्यानापि गन्धर्वा-
नवधीत् हतवान्, ततो नागात् भुजगेन्द्रालुब्धः प्राप्नो वने येन
तादृशो बभूव, वरस्वरूपं दर्शयति, सपांद्भयं स्मरतामिममिति, इमं
नर्मद्या रसातलं नानादिवृत्तान्तं स्मरतां जनानां सपांद्भयं
मयाभाष इति मद्बृत्तान्तं स्मरतां सपांद्भयं माभूदित्येवंविधं वरं
वृत्तान्तं लब्धवानित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

पुरुकुरत्सस्यापत्यं पौरकुरत्सस्यमहस्युत्तं त्रिशिषन् तत्पुत्रमाह-
यस्त्रमहस्युरनरगणस्य देतकृत् अनपत्यमुत्पादितवानित्यर्थः । तस्य
अनरगणस्य सुतो हयश्वत्सस्मात् हयश्वत्स इत्युक्तो जज्ञे इति
शेषः अर्णवकुर्यात्त्रिशिषुरः ॥ ४ ॥

तस्य पुत्रः सत्यव्रतः स एव त्रिशङ्कुरिति विख्यातः स च

गुरोर्नमिष्टस्य शापात्तदाकृतां गतः प्राणः पश्चात्कौशिकस्य
विश्वामित्रस्य तेजसा तपःप्रभावेन सशरीर एव स्वर्गं गतः
अधुनापि द्विवि नक्षत्ररूपेण दृश्यते, कथं चगडालस्य खल्लोके
अवस्थानम्? इत्यत्राह—पातित इति । कौशिकतेजसा स्वर्गं प्रापितस्त-
प्रत्येदेवैवाकिञ्चनराः पातितः पात्यमानः पुनस्तेनैव कौशिकतेजसेव
बलात् स्तम्भितः स्वर्गान्तरनिर्माणपूर्वकं कौशिकतेजसा दिव्येव
स्थापित इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

त्रिशङ्कुः त्रिशङ्कोः पुत्रो हरिश्चन्द्रः, तद्वृत्तान्तमाह—पञ्चि-
मितं यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं कारणं यस्य तद्वृत्तान्तार्थिकं युद्धं
पक्षिणोः पक्षित्वं प्राप्तयोः विश्वामित्रवसिष्ठयोः बभूव विश्वा-
मित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन सर्वस्वापहारेण हरिश्चन्द्रं यातया-
मास तच्छ्रुत्वा कुपितो हरिश्चन्द्रगुरुवसिष्ठः विश्वामित्रं त्व-
माडिभवेति शशाप आडिभेकाका “शशापराडिरातिश्च
बलाका विमकण्ठका” इति कोशात्, विश्वामित्रोऽपि वसिष्ठं त्वं
भासो भवेति शशाप तयोश्च युद्धमभूदिति भूतिप्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

हरिश्चन्द्रस्यैव चरित्रान्तरमाह—स इत्यादिना यावद्दध्याव-
समाप्ति । स हरिश्चन्द्रोऽनपत्यः अपुत्रः सपुत्र एव विषयस्यः
दुःखितः आरगा मनो यस्य स नारदस्यापदेशान् वरुणं
शरणां गतः, कथं शरणां यातः ? तत्राह—पुत्र इत्यादिना यजाइत्य-
न्तेन । वरुणां शरणमुपगम्य हे प्रभो ! मम पुत्रो जायतां तथा
अनुग्रहाय ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्महरतानवली ।

मातामहेन मातुः पित्रा शशविन्दुना तस्याम्बरीषस्य सुतः
मान्धाता प्रवरो येषां ते तथा ॥ १ ॥

धातृभिः उरगैः पुरुकुरत्साय मान्धातुज्येष्ठपुत्राय दत्ता
भुजगेन्द्रप्रेरितया तथा नर्मद्या रसातलं नीतः ॥ २ ॥

सः पुरुकुरत्सः तत्र रसातले वधवाश्वान् गन्धर्वांश्चधीद्-
त्यन्वयः । यथाहां अश्वा येषां ते तथा तथा नागाः किमस्मै
बदुर्गति तत्राह—सर्पादिति । इमं गन्धर्वध्वलक्षयं पुरुकुरत्स-
विक्रमं स्मरतां पुंसां सर्पाद्भवत्क्षयं लब्धवन् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुरुकुरत्सस्यापत्यं पौरकुरत्सः यस्त्रमहस्युरनरगणस्य देहकृत्
पिता अनरगणस्यमहस्युसुत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य त्रिशङ्कुरस्य सुतः सत्यव्रतः त्रिशङ्कुरिति नामधेयन
विश्रुत इत्यर्थः । गुरोर्नमिष्टस्य शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य
तेजसा प्रभावेण ॥ ५ ॥

सशरीरः मानुषशरीरमहितः स्वर्गं गतः अद्यापि द्विवि
दयोऽस्ति दृश्यते मनुजरिति शेषः । स्वर्गं गतः कथं मानवे-
दृश्यते इति तत्राह—पातित इति । तेन विश्वामित्रेण बलात्तपः
शक्तः ॥ ६ ॥

त्रिशङ्कुः त्रिशङ्कोःपत्यं हरिश्चन्द्रो यो हरिश्चन्द्रो निमित्तं
यस्य तदाजमितं पक्षिणोः सहविनाः—“पक्षः पार्श्वमहत्साध्य
सहायवाञ्छामित्तपु” इति—वाङ्मयः ॥ ७ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यं कृतपदरत्नावली ।

“नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति शक्यार्थज्ञानाद्विषयणमना मनपत्यः स हरिश्चन्द्रो नारदोपदेशात् हे प्रभो ! मे पुत्रो जायतामिति निवेद्य वरुणं शरणां गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

माध्यातुरिति सार्द्धकम् । पितामहेन प्रवृत्तो यौवनाश्वस्तु तत्-
सुत इत्येव पाठः इत्येते स्यायं गौडविदेहेषु अर्थस्तु तस्याम्बरीषस्य
सुतो यौवनाश्वः अयमपि माध्यातुसनामेत्यर्थः । विष्णुपुराणे तु
युवनाश्व इति नाम यथा गर्भेश्च युवनाश्वस्योद्देशमभवत् ततो
माध्याताऽभवत् इति पूर्वमुक्त्वा तत्रैव गद्यान्तरेणाह, अम्बरीष-
माध्यातुनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् तस्माद्धरितः यतोऽङ्गरना-
हारीत इति टीकायामर्थान्तरं आर्षेयप्रवरेण प्रवृत्त इति ऋषिभिः
स्वगोत्रत्वेन वृत्त इत्यर्थः । तेन सह तस्याम्बरीषस्य सुतो हारीतः
युवनाश्वेन प्रवृत्त इति ॥ १-३ ॥

ब्रह्महत्यादिनि अयमपि माध्यातुसनामेत्यर्थः ॥ ४-७ ॥

श्रीभागवतवैवतस्य भीमागवत एव समञ्जसत्वं बोधयितुं हरि-
श्चन्द्रस्य चरितमाह-सोऽनपत्य इत्यादिना । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं
तत्र स इति युगमकम् ॥ ८-२३ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तमे तु हरिश्चन्द्रो माध्यात्रन्वयसम्भवः ।

वरुणं वक्ष्यन् पुत्रस्नेहादीजं नृमन्धतः ॥

पितामहेन युवनाश्वेन प्रवृत्तः पुत्रत्वेन स्त्रीकृतः तत्सुतः
अम्बरीषपुत्रो यौवनाश्वः इमे अम्बरीषयौवनाश्वहारीताः माध्यातु-
प्रवराः माध्यातैव प्रवरो येषां ते ॥ १ ॥

माध्यातुपुत्रस्य पुरुकुत्सस्य वंशं वदन् प्रथमं तस्य विना-
हमाह-नमदा खलु या उरगैर्दस्ता तथा स पुरुकुत्सो रसा-
तलं नीतः ॥ २ ॥

वधाहान् अतधीत् इह रसातलनयनादिकं स्मरतां जनानां
सर्पादिभयं स्यात् ॥ ३ ॥

देहकृत् पिता ब्रह्महत्यासुतोऽनरयय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रयः शङ्कु इति दुःखहेतवो दाषा यस्य स त्रिशङ्कुः तदुक्तं
हरिवंशे “पितृभ्रापरितोषणा गुरोर्दोषधीवधेन च । अर्षोऽसुतोपयो-
गाश्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः” इति परिश्यायमानविप्रकन्याहर-
यात् क्रुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् कौशिकस्य विश्वामित्रस्य
तेजसा ॥ ५ ॥

तेनैव विश्वामित्रेणैव स्तम्भितो नारदः पपात् ॥ ६ ॥

पक्षिणोरिति विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रस्य
सुभ्रंक्षमपजहार याजयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठः विश्वामित्रं
त्वमादिभवेति शशाप सोऽपि त्वं बको भवेति शशाप
तत्सुतयोयुञ्जमभूत् ॥ ७ ॥

स हरिश्चन्द्रः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

माध्यातुवंशं तत्र पुरुकुत्सस्य हरिश्चन्द्रस्य आस्थानं आह,
माध्यातुरिति सप्तमेन । योऽम्बरीषः प्रकीर्तितः पूर्वत्र स/माध्यातुः
पुत्रप्रवरः पुत्रेषु पुरुकुत्सादिषु मध्ये श्रेष्ठः स च पितामहेन
युवनाश्वेन प्रवृत्तः पुत्रतया स्त्रीकृतः तत्सुतः तस्याम्बरीषस्य
सुतः यौवनाश्वः तस्य यौवनाश्वस्य हारीतः पुत्रोऽभूत् इमे
यौवनाश्वाम्बरीषहारीताः माध्यातुप्रवराः माध्यातुगोत्रस्य
प्रवराः अत्रान्तरविशेषप्रवर्तकाः ॥ १ ॥

माध्यातुः पुत्रस्याम्बरीषस्य वंशमुक्त्वा अथ पुरुकुत्सस्य
माध्यातुः पुत्रस्य वंशमुक्त्वा अथ आहो तद्विवाहमाह-नमदेति ।
नमदाख्या उरगभगिनी भ्रातृभिररगैः पुरुकुत्साय या हर्ता तथा
भुजगोन्द्रप्रयुक्तया पुरुकुत्सः रसातलं नीतः ॥ २ ॥

वध्यान् वधाहान् अतधीत् स च पुरुकुत्सः इहमास्थानं स्मरतां
सर्पाज्जातविकल्पचनं सर्पैः फोऽभयं भवतु इत्येवं नागात् खलु
वरोऽभूत् ॥ ३ ॥

पौरकुत्सः पुरुकुत्सपुत्रः ब्रह्महत्याः स च अनरययस्य देहकृत्
पिता ब्रह्महत्याः पुत्रोऽनरयय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तस्य निवन्धनस्य सत्यव्रतः पुत्रः स च सत्यव्रतः त्रिशङ्कु-
रिति विख्यातः प्रयः शङ्कु इव दुःखहेतवो दाषाः यस्यासौ
त्रिशङ्कुः हरिवंशे अमिष्टवाक्यं “पितृभ्रापरितोषणा गुरोर्दोषधीवधेन
च । अर्षोऽसुतोपयोगाश्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः” इति गुरोः शापा-
दिति “येन भार्या हता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै । बालवार्त्ता-
माह मोहाच्च प्रहर्षाच्चापलेन च ॥ जहार कस्यां कामारसः कस्य
चित्पुरवांसिनः” इत्येवं कृतापराधः पितात्वेनमयोषाच श्वपाकैः
वर्तेवति गुरोः शापात् अगडालतां प्राप्तः इत्यर्थः । तदनन्तरं
तु सत्यव्रतः विश्वामित्रकलत्रादिरक्षां वृषभिक्षे कृतवान् तदनन्तरं
विश्वामित्रेण वरं नरवेत्युक्तः सशरीरो व्रजे स्वर्गमिति वरं व्रजे
विश्वामित्रस्तं याजयित्वा सशरीरं दिवमारोपयामास देवैः सः
स्वर्गात्पानितः पुनर्विश्वामित्रेण स्तम्भित इत्याह-कौशिकतेजसे
त्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

शशापः त्रिशङ्कुपुत्रः यो निमित्तं हेतुयस्य तत् यन्निमित्तं
बहुवर्षिकं युञ्जं पक्षिणोरन्योन्यशापवशात् आजीवकरूपधोरभूत्
विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाच्छलेन हरिश्चन्द्रं सधस्त्रापहारं
यातयामास तच्छ्रुत्वा कुपितो वसिष्ठो विश्वामित्रं त्वमादी भवेति
शशाप विश्वामित्रोऽपि त्वं बको भवेति वसिष्ठं शशापेत्यभ्यत्र
प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

वरुणं पुत्रो मे जायतामित्येवं शरणां वात् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीकृष्णदेविसमेतश्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-माध्याता का पुत्र श्रेष्ठ जी अम्बरीष
कथित हुआ उसको पितामह ने अर्थात् युवनाश्व ने गोद ले लिया

यदि वीरो महाराज ! तेनैव त्वां यजे इति ।
 तथेति वरुणेनास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ॥ ९ ॥
 जातः सुतो ह्यनेनाङ्ग ! मां यजस्वेति सोऽब्रवीत् ।
 यदा पशुर्निर्देशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति ॥ १० ॥
 निर्देशे च स आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ।
 दन्ताः पशोर्यजापरन्नथ मेध्यो भवेदिति ॥ ११ ॥
 जाता दन्ता यजस्वेति स प्रत्याहाय सोऽब्रवीत् ।
 यदा पतन्त्यस्य दन्ता अथ मेध्यो भवेदिति ॥ १२ ॥
 पशोर्निपातिता दन्ता यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ।
 यदा पशोः पुनर्दन्ता जायन्तेऽथ पशुः शुचिः ॥ १३ ॥
 पुनर्जातो यजस्वेति स प्रत्याहाऽथ सोऽब्रवीत् ।
 सान्नाहिको यदा राजन् ! राजन्योऽथ पशुः शुचिः ॥ १४ ॥
 इति पुत्रानुरागेण स्नेहयन्त्रितचेतसा ।
 कालं वञ्चयता तन्तमुक्तो देवस्तमैक्षत ॥ १५ ॥
 रोहितस्तदभिज्ञाय पितुः कर्म चिकीर्षितम् ।
 प्राणोपेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

भाषा टीका

और उस अंधरीय का पुत्र यौवनश्च हुआ ॥ तिनका पुत्र हारीत
 गया वे तीनों भांजाता के गोत्र में भेष्ट हुए ॥ १ ॥

नर्मदा को उसके भाई खोग सर्पो ने पुरुकुरम को दीनी, तब
 वह इनको भुजगेंद्रकी प्रेरणा से रसातल को ले गई ॥ २ ॥

विष्णु शक्ति को चारण करने वाला पुरुकुरम भी वहाँ पर
 वधके बाणु गंधर्वों को मारते हुए, तब नागलोगों ने उनको घर
 दिया, कि—जो तुमारे इस नर्मदा के द्वारा आनवन [आगमन]
 आदि को स्मरण करेगा उसको सर्पों से भय नहीं होगा ॥ ३ ॥

उन पुरुकुरम के पुत्र असहस्य हुए तिनके पुत्र अनरण्य
 हुए तिनके हर्षश्च तिनसे निवर्णन हुए ॥ ४ ॥

निवर्णन के सत्यमन हुए जिनका विशंकु ऐमा नाम विख्यात
 हुआ । जो गुरु वशिष्ठजी के शाप से खंडाजपने का प्राप्त हुआ
 परंच विश्वामित्र के तेज से शरीर बहिन खर्ग को गया जो अन
 तक भी आकाश में देख पड़ता है स्वर्ग में जाने पर देवों ने
 बलात्कार (वरजोरी) से वहाँ ही वैसा ही स्तंभित कर
 दिया ॥ ५—६ ॥

विशंकुका पुत्र हरिश्चन्द्र हुआ जिनके निमित्त विश्वामित्र
 मार वशिष्ठ का पत्नि रूप से बहुत वर्षों तक युद्ध हुआ ॥ ७ ॥

यह संतान के निगा दुःखित होकर नावजी के उपदेश से
 वरुण देवता के शरण गया और बोला, कि हे प्रभो ! मेरे पुत्र
 उत्पन्न होंगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका

यदि वीरः पुत्रो मे जायेन तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां
 यजे यजामीति मायया तथेत्युक्तयता वरुणेन निमित्तेनास्य
 रोहितो नाम पुत्रो जातः ॥ ९ ॥

जाने पूजे से वरुणो जातः सुतो मामनेन यजस्वेत्यब्रवीत्
 यदा पशुर्निर्देशो निर्गतदशदिवसः स्यादित्यत्र स राजाऽब्रवी-
 दित्यनुवक्तुः ॥ १०—१३ ॥

राजन् हे वरुण ! अजन्मः पशुर्दश साप्ताहिकः कचचमश्च-
 न्बाहः सप्तमममथः अथ तदा शुचिः ॥ १४ ॥

इत्येवं ते ते कालं वञ्चयता राज्ञोक्तः प्रार्थितो देवो वरुण-
 स्तं ते कालं प्रत्येक्षतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

चिकीर्षितमारुता पशुना वरुणायजतम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे महाराज वरुण ! यदि धीरः मम पुत्रो जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यजानीति भाषावन्धनेन शरणां गतः ततस्तथैवास्तिवत्युक्तवता वरुणो न निमित्तनाम्बेन हेतुनास्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातः सच रोहित इति प्रसिद्धः ॥ ९ ॥

ततो वरुणस्तव पुत्रस्तु जातस्तेन पुत्रेण पुरुषपशुना मां यजस्वेत्यब्रवीत् एवमुक्तवन्तं वरुणं हरिश्चन्द्र आह—यदा पशुनिर्देशः निर्गतदशदिनस्तदा मेघ्यो भवेत् भागयोग्यो भवेदिति ॥ १० ॥

ततो वरुणस्तथैवास्तिवत्युक्त्वा निर्देशे दशसहस्रसु व्यतीतेष्वगत्या यजस्वेत्याह—ततो हरिश्चन्द्रोऽस्य पुरुषस्य पशोर्दन्ता यदि जायेरन् तदा मेघ्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ ११ ॥

ततो वरुणस्तथैवास्तिवत्युक्त्वा जानेषु दन्तेषु पुनरेव दन्ता अस्य जाताः यजस्वेत्युवाच, ततः स हरिश्चन्द्रो यदास्य पुरुषपशोर्दन्ताः पतन्ति तदाऽयं मेघ्यो भवेदित्यब्रवीत् ॥ १२ ॥

ततस्तथैवत्युक्त्वा वरुणः पतितदन्तं कुमारमवलोकयाऽस्य दन्तास्तु पतिताः मां यजस्वेत्याह—अथ हरिश्चन्द्रः पुनः पशोर्दन्ता दन्ता जायेरन् तदा पशुः शुचिर्मेघ्यो भवेदित्याह ॥ १३ ॥

ततः पुनर्जातदन्तमवलोकयास्यदन्तास्तु जाता यजस्वेत्याह वरुणः—ततः स हरिश्चन्द्रो हे राजन् वरुण ! अयं राजन्यः अत एव पुरुषपशुर्दन्ता साक्षाद्दिकः साक्षाद्दयोग्यः आयुधप्रहणयोग्यः युद्धयोग्य इति यावत् तदा शुचिर्मेघ्यो भवेदिति ॥ १४ ॥

इति इत्थं पुत्रे अनुरागो यस्य पुत्रे यः स्नेहस्तेन यन्त्रितं वशीकृतं चेत्तो यस्याय एव तं तं निर्देशादिकं कालं वञ्चयता हरिश्चन्द्रेणोक्तो देवो वरुणस्तदस्य सप्ताहयोग्यत्वमैक्षत प्रत्यवेक्षयामाणो बभूव ॥ १५ ॥

एवं स्थिते तदा रोहितः पितृस्त्विकीर्षितमात्मपशुना वरुणयजनमभिहाय प्राणमेषुर्जिजीविषुर्भुवः पायी यस्य तथाभूतोऽस्य जगाम ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेष विवृणोति—यदीति । हे महाराज ! यदि धीरः पुत्रो जायेत तर्हि तेन पुत्रेण त्वां यजे पुरुषपशुना त्वां यक्ष्ये इति हरिश्चन्द्रोक्ते वरुणोनापि तथास्तिवत्युक्ते नाम्ना रोहितः पुत्रो जात इत्यन्वयः । “अथनमुवाच वरुणं राजानमुपधाव पुत्रो मे जायतां तेन त्वां यजा इति तथेति स वरुणं राजानमुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वायजा इति तथेति तस्य ह पुत्रो अज्जे रोहितो नामा” इति ब्राह्मणं च तथैवार्थमनुवदति ॥ ९ ॥

अथ वरुण भागव्य हरिश्चन्द्रमवादीदित्याह—जात इति । अह ! तं सुतो जातोऽनेन पुत्रेण मां यजस्वेति । स हरिश्चन्द्रो वक्ति-भोव्रवीदिति “तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति स होवाच यदा वै पशुनिर्देशो भवत्यथ स मेघ्यो भवति निर्देशोऽस्त्वत्तु त्वा यजा इति ॥ १० ॥

तथेति इति निर्देशः दशाहातिक्रान्तः निर्देशे जाते “सहीर्निर्देशो आस तं होवाच निर्देशोऽम्बभूद्यजस्व मानेनेतीति यद्यदा पशोर्दन्ता जायेरन् अथ तदा पशुः शुचिः स्यादन्तरं त्वां यक्ष्ये इत्यब्रवीत् हरिश्चन्द्रः स होवाचः यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते अथ स मेघ्यो भवति दन्तास्त्वस्य जायन्तामथ त्वायजा इति तथेति” इति स वरुण पत्याह हरिश्चन्द्रं अस्य दन्ता जाता अथ मां यजस्वेति तस्य ह दन्ता जज्ञिरे तं होवाचाज्ञतवा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति अज्ञत अजायन्त यदास्य पुत्रस्य दन्ताः पतन्त्यथ स शुचिर्मेघ्य इत्यब्रवीत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

“स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्ते अथ स मेघ्यो भवतिः दन्तास्त्वस्यपद्यन्तामथ त्वा निपतिताः अथ मां यजस्वेति वरुण आह तं होवाचापरस्यतवा अस्य दन्ता यजस्वेति मानेनेतीति यदा पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते अनन्तरं पशुः शुचः स्यादिति स हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत्स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः ॥ १३ ॥

पुनर्जायन्ते य स मेघ्यो भवति दन्तास्त्वस्य पुनर्जायन्तामथ त्वा यजा इति तथेति तस्य दन्ताः पुनर्जाज्ञिरे इति अस्य दन्ताः पुनर्जाताः अथ मां यजस्वेति स वरुणो हरिश्चन्द्रमेत्याह तं होवाचाज्ञतवा अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानेनेति । यदा राजन्यः क्षत्रियः साक्षाद्दिकः साक्षाद्दयोग्यः शस्त्रास्त्रप्रहणयोग्यः कण्ठचवान्वाय राजपशुः शुचिरिति स हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

स होवाच यदा वै क्षत्रियः साक्षाद्दिको भवत्यथ स मेघ्यो भवति, सप्ताहं तु प्राप्तो त्वा यजा इति तथेति सह सप्ताहं प्राप तं होवाच सप्ताहं तु प्राप्तो यजस्व मानेनेति” इति. ननु, हरिश्चन्द्रः किमर्थं कालमन्विषति तत्राह—इतीति । स्नेहपाशवञ्चनसा दशाहादिलक्षणं तं तं कालं वञ्चयता हरिश्चन्द्रेणोक्तो वरुणो देवः तमेक्षत प्रत्याह—वेत्यन्वयः । तथाऽपि यागकालमैक्षतेति वा ॥ १५ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयागास तनाचं वै महं त्वाम्-ददास्वन् त्वयाहमिमं यजा इति स हनेत्युक्त्वा धनुरादायार-यमुपासक्यो स सम्यत्सरमरणये चञ्चार इति ब्राह्मणप्रसिद्धं पितृस्त्विकीर्षितं वरुणमुद्दिश्यात्प्रयजनं कर्तुमिष्टं तत्कर्मभिहाय प्राणमेषुर्जिजीवनेच्छुः रोहितो धनुरादाय वनं प्राप ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

तथेति अर्द्धदन्ता वरुणो न हेतुना ॥ ९ ॥

ततश्च स वरुणः जात इत्यादि अब्रवीत् ततश्च राजा पुत्रस्नेहा-त्तं वञ्चयन् यदेत्यादि अब्रवीत् निर्देशः निर्गतदशदिनसः स्यात् ॥ १०—१३ ॥

राजन् ! हे वरुण ! राजन्यः पशुः साक्षाद्दिकः कण्ठचवान्वाहः स्यात्तदा शुचिः ॥ १४ ॥

तं तं कालं वञ्चयता उक्तः प्रार्थितो वरुणस्ते तं कालं प्रत्येक्षतेऽथ ॥ १५ ॥ १७ ॥

पितरं वरुणाग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् ।
 रोहितो ग्राममेयाय तमिन्द्रः प्रत्येषधत् ॥ १७ ॥
 भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थेक्षत्रनिषेवणैः ।
 रोहितायादिशच्छक्रः सोऽप्यरण्ये वसत्समाम् ॥ १८ ॥
 एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे तथा ।
 अभ्येत्याभ्येत्य स्थविरो विप्राभूत्वाऽऽह वृत्रहा ॥ १९ ॥
 षष्ठं सम्बत्सरं तत्र चरित्वा रोहितः पुरीम् ।
 उपव्रजन्नजीगर्तादक्रीणान्मध्यमं सुतम् ॥ २० ॥
 शुमःशेषं पशुं पित्रे प्रदाय समवन्दत ।
 ततः पुरुषमेधेन हरिश्चन्द्रो महायशाः ॥ २१ ॥
 मुक्तोदरोऽपजहवान् वरुणादीन्महत्कथः ।
 विश्वामित्रोऽभवत्तस्मिन् होता चाध्वर्युरात्मवान् ॥ २२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिखागतप्रदीपः ।

हे महाराज । यदि धीरः पुत्रः स्यात् तर्नेव पुरुषपशुना त्वां यजे इति हरिश्चन्द्रेणोक्ते तथेति वरुण आह, तदनन्तरमस्य हरिश्चन्द्रस्य रोहितः पत्रो जातः ॥ ६ ॥

अहं हे हरिश्चन्द्र ! पुत्रो जातः अनेन मां यजस्वेति स वरुणोऽब्रवीत् यदा पशुः निर्देशो निर्गतश्चादिवसः स्यादथ तदा मेध्यां भवेदिति हरिश्चन्द्रोऽब्रवीत् ॥ १०-१३ ॥

हे राजन् वरुण ! साक्षाद्दिकः कषत्रसम्बन्धाहः ॥ १४ ॥

तं तं काञ्चं वञ्चयता स हरिश्चन्द्रेणोक्तो देवस्तं फालं प्रत्यैक्षत ॥ १५ ॥

रोहितः पितृश्चिकीर्षितं तत्कर्म पुत्रेण पशुनां वरुणयजनरूपम् अभिज्ञाय अरण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

हे महाराज ! यदि मेरे धीर पुत्र उत्पन्न होवे तो मैं तुमारा उससे यजन करूँ । तब वरुण ने भी कहा कि तथाऽस्तु तब इसके रोहित नाम ब्राह्मण पुत्र उत्पन्न हुआ ॥ ६ ॥

तब वरुण देवता बोला, कि—हे हरिश्चन्द्र ! पुत्र तो उत्पन्न हुआ अब इससे मेरा यजन कर, तब हरिश्चन्द्र बोला, कि—जब पशु [पुत्र] निर्देश होजावे अर्थात् दश दिवस के ऊपर होजावे तब यजनके योग्य पवित्र होगा ॥ १० ॥

दश दिन होने पर देव आकार बोला, कि—अब यजन करौ तब हरिश्चन्द्र बोला, कि—जब इस पशु के दंत उत्पन्न होजायगे तब पवित्र होगा ॥ ११ ॥

दंत जामने पर देव आकार बोला, कि—दंत जामने में अब यजन कर, हरिश्चन्द्र बोला, कि—जब इसके दंत गिर जायें तब पवित्र होवे ॥ १२ ॥

दंत गिरने पर देव बोला, कि—दांतों का पतन हुआ अब यजन कर, तब हरिश्चन्द्र बोला, कि—जब पशु के फिर दंत जामें तब पशु शुचि होवे ॥ १३ ॥

फिर दंत जामने पर देव बोला, कि—दंत फिर जाम गये अब यजन कर तब फिर हरिश्चन्द्र बोला, कि—हे वरुण जब यह कषत्र पहिरने के योग्य होजावेगा तब पशु शुचि होजावेगा ॥ १४ ॥

इस प्रकार अनेह से पंधा हुआ चित्त जिनका ऐसा राजा हरिश्चन्द्र अपने पुत्रके अनुराग से तिस २ काल को बचाना जाता रहा और वरुणदेव भी उस २ काल की प्रतीक्षा करते रहे ॥ १५ ॥

रोहित ने अपने पिता के उस चिकीर्षित अभिप्राय को जानकर कि मैं घर रहूँगा तो कभी न कभी वरुण की बलि में जाऊँगा इस प्रकार विचारकर अपने प्राण बचाने की इच्छा से धनुष हाथ में लेकर वन की शरण लीनी ॥ १६ ॥

भीमरश्मिमिक्तभाषायेदीपिका ।

ततश्च कुपितेन वरुणेन अस्तमत् एव जाते महद्दुरं यस्य ते पितरं श्रुत्वा ॥ १७ ॥

सतां वर्षम् ॥ १८ ॥

द्वितीये च वर्षे वृत्रहा अभ्येत्याभ्येत्य तथैव तं प्रतिषेधन्-किञ्चित्किञ्चिदाह ॥ १९-२१ ॥

जमदग्निरभूद्राज्ञा वसिष्ठोऽयास्यसामगः ।

तस्मै तुष्टो वषाविन्द्रः शातकौम्भमयं रथम् ॥ २३ ॥

शुनःशेषस्य माहात्म्यमुपरिष्ठाप्रचक्षते ।

सत्यसारां वृत्तिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च भूपतेः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

वरुणेन मुक्तमुर्वरं वस्य सः महत्सु कथा वस्य सः आत्म-
वान् जमदग्निरध्वर्युरभूत् ॥ २२ ॥

अयास्यां मुनिः सामग उद्राता बभूवित्यर्थः ॥ २३ ॥

उपरिष्ठाद्विश्वामित्रसुतास्थानप्रसङ्गेन ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कृपितेन वरुणेन प्रकृतं ग्रामस्वरूपमेवाह-जातमहोदरामिति ।
कुशेन वरुणेनोत्पादितमहोदरमित्यर्थः । एवम्भूतं पितरं वरुणा-
प्रकृतं भूत्वा रोहितः ग्रामसंयायागन्तुमुद्यतः तमिन्द्रः प्रत्ये-
षत मागा इत्युक्तवान् ॥ १७ ॥

एवमुक्त्वा सप्तः पुत्रयानां तीर्थानां चैत्राणां च निषेवणैः मूमेः
पर्यटनं रोहितो वाविशत् ग्रामसमागाः किन्तु भूमयद्वज्जपत्येतेनो-
पायेनानृत्तदोषजं पितृमहोदरं निषतेयत्वाह्वयर्थः । सोपि रोहितः
सप्तोक्तं यथोक्तं तथैवारयये पुत्रयतीर्थक्षेत्रेषु कतिचिद्वरसरात्
अचरत् ॥ १८ ॥

एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे चेत्यनं प्रतिषर्षे वृत्रहा
इन्द्रः स्थनिरो वृक्षो विप्रोभूया अश्येत्याशयेन प्रत्येक्षत ग्रामं
मागाः किन्तु भूमयद्वज्जं पर्यटत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १९ ॥

ततो रोहितः पृष्ठं संनयनं चरित्वा पुरीमुपगच्छन् अग्नी-
गर्तोद्गर्गवंशजाजन्मध्यमस्तुनं शुनःशेषमकीकृतत् ॥ २० ॥

तत्र पित्रं हरिश्चन्द्रात् प्रदाय स्वप्रतिनिधितया वागार्थं
दत्त्वा समनिन्दितं ग्रामं प्रापत् सुखं स्थितो बभूव इत्यर्थः । ततो
महायथाः महारथो हरिश्चन्द्रः पुरुषसंघेन क्रतुना ॥ २१ ॥

वरुणादीन् देवानवजत् मुक्तोदरः मुक्तमुपगतम्वरं महोदरं
वरुण तथाभूत्वा बभूवेत्यर्थः । तत्र पुरुषसंघे विश्वामित्रो होता
बभूव भृगुवंशज आत्मवान् ॥ २२ ॥

जमदग्निरध्वर्युरभवत् वसिष्ठो ब्रह्मा बभूव अगस्त्यो मुनिः
सामगः उद्राता बभूव एवंमहर्षिभिः कारित्वेन पुरुषसंघेनेनाऽऽराधित
इन्द्रस्तुष्टस्तस्मै हरिश्चन्द्रात् शानकुम्भमयं स्रग्मयं रथमदात्, कथं
शुनःशेषः पित्रा मन्त्रेणोत्पादितमवधमन्त्रमन्वत ? कथं तस्य विश्वा-
मित्राकथां प्रसूयैः प्रसूयितुं ? शुनःशेषमाह्वयवन्तः ? इत्यपेक्षावा-
माह-शुनःशेषोस्त्विति । उपरिष्ठात् षोडशोऽध्याये शुनःशेषस्य माहात्म्यं
स्वपाशरक्षणाय विद्वानामिषशरणावर्णं तेन संस्तुतानां वरुणादीनां
देवतानामनुप्रकृदनाद्यमनामित्यादिकं सर्वं वक्ष्यते इत्यर्थः । ततः

सभार्यस्य भूपतेः हरिश्चन्द्रस्य सत्यमननृतमेव सारो वलं यस्यां तां
वृत्तिं दृष्ट्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरजध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदनन्तरं पितरं वरुणाप्रकृतमित्यारभ्य प्रदाय समवन्वतेत्य-
नेन प्रथमेनाथ देवनाकं वरुणाजब्राह्म तस्वोदरं जज्ञे इत्यादि-
ब्राह्मणार्थासङ्कोचोभूद्यतं एवाथ आलगात् प्रशंसायां रूपवत्त्वय
विधानात् प्रशस्तपुरुषरूपः विप्र इति वाचत् इन्द्रो वृद्धविप्रो-
भूत्वा तं रोहितमेव पर्युवाच अपरिधर्जनं इति सुत्राभिव्यक्तवन्ने-
कृतवाक्यगन्तव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र युक्तिमाह-भो रोहित ! नानाभ्रान्ताय पुत्रयतीर्थक्षेत्र-
निषेवणं नानाविधेन भ्रातृस्य जनस्य धीरैर्दृष्ट्वा मुनिवृत्त-
सम्पदस्तीति नृपद्वरः अनुककारीगुर्वादिष्वनमस्युपवन् स्तम्भ-
विष्टम् अमंकारो वा जनः पापः इति शब्दमः तर्हि
सखरमागस्य एकाकिनश्चोरदिभवंस्त्विति नाशकुनीयं
चरतः पुंसः इन्द्रः एव सखा भवतीत्यतः चरैव त्वं अटनं
कुरुष्वेवं कश्चिद्वाङ्मोषमघोचरकणश्चरैवेति नृपद्वरोनुककारी
चमंक्रुष प्रकीर्तित इति इन्द्रेणोपदिष्टो रोहितः किं चकारेति
तत्राह सोपीति ममा वरसरात् ॥ १८ ॥

एवं कतिवत्त्वगान् अरण्ये अचारेति तत्राह-एवमिति ।
द्वितीये सम्भारसरमरणये अचारेति आदिब्राह्मणो चास्मिन्नर्थे
मानं पुष्पिण्यौ जङ्ग चरतः पुष्पिण्यां गर्मिणां जङ्गयोर्बला-
चरति अटति नैकत्राप्ते तथाभूष्णुवुंभूषुः पुरुषः आत्मा सततं
पर्यटनफलप्राप्तिः फलजङ्गलति तथा किन्तःफलप्राप्तोतीति तत्राह
शरइति । प्रपथे महाभागो तीर्थयात्राप्रमत्तं हता अश्व पुंसः
सर्वे पापमानः शरे शीर्षां भवन्तीति अतस्त्वमपि चरन् फलं
लभसेत्यर्थः । अरैवेत्युक्तार्थे आसीत्स्व निर्व्यापारस्य भगो भाव-
मप्यास्त आसीत् भवति समृद्धं न भवति निष्ठुत उरथानं
कुर्वतो मग ऊर्ध्वस्तिष्ठति उरथानं करोति पुरुषच्छायेव निषद्य-
मानस्य निकृष्टं गच्छतो मगः शेते निद्रां करोति निकृष्टो
भवतीत्यर्थः । चरतः पुत्रयेन यथा सखरमागस्य पुंस भग-
श्चरति चरति प्राप्नोति तस्मिन् शेषः “भगो योश्चां भगो यत्नं
वशोवीर्षाकंभूतिपु”इति” कलिः शयान इत्यादिना कारणागुणः
कार्यपरो योजनीयः तथाहि कळो जातः शयानः तामसत्वेन
शुभप्रवृत्तिशुभो भवति द्वाररे जातः सखिहान् संशयानः
इदं वा मदो वेति तत्वं न निश्चिनोति सम्बन्धिपुत्रां हायोदौ

भीमद्विजयध्वजनीधंकृतपदरत्नावली ।

द्रापरो युगसंशयाविति त्रेतायां जात उन्निष्ठन् प्रगोर्धकाम-
लक्षणाकार्योद्योगी भवति, कृतयुगे जातः कृतीभिहितं चरन्
सम्पद्यते ज्ञानसम्पन्नो भवतीत्यतस्त्वं चरको भवत्यर्थः । "युगेक्ष-
पानेपर्याप्तं कृतं कृते हितेऽर्धवत्" इति भूमौ चरन् पर्यटन् मधु-
सुखं विन्दति वै अज्ञानकेशोपि नास्तीत्याह—स्वादिष्टमुद्वम्भरं
फलविशेषं चरन् मलयन् भूमिपर्यटनं कुर्वतः इत्थं भावमाह-
चरन्निति । अध्यात्मनानाश्रयां स्त्राद्युपुनःपुनः संशयाद्विजनकम्
उदुम्बरम् अत्युत्तमं वरं वरणीयं सर्वगुणामिरामं हरिचरन्
शरणां गच्छन् मत्वेति वा नित्यमटन्कोऽस्तीति तत्राह—सूर्य-
क्येति अक्षरप्रविरतमटन् न तन्द्रयते ब्रालक्ष्यं न करोति तस्य
सूर्यस्य श्रेयसां अस्याहृतगमनशिक्षां पश्य । तथाप्येवमरणं चरतः
जीवनसमस्यादिति वृत्रहा रोहितम् अशिक्षितेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

एवं शिक्षितस्तत्रारण्ये पशुं संवत्सरं अरिवा पुरमुपग-
च्छन् रोहितोऽजीगर्तान्मध्यमे सुतं शुनःशेषमकीणात् गवां
शतं दत्त्वा स्त्रीकृतवान् ॥ २० ॥

स्त्रीकृत्य शुनःशेषाख्यं पशुं हरिश्चन्द्राय पित्रे प्रदाय
पितरं समवृत्ततत्त्वन्वयः पशुं संवत्सरमरण्ये तत्राच सोऽजी-
गर्तं सौवर्षसिद्धिमशनयापरीतमरण्यमुपेयाय तस्य ह त्रयः पुत्रा
आसुः शुनः पुच्छः शुनः शेषः शुनो लांगूल इति तं होवाच
श्रुत्वेऽहं तं शतं दत्त्वाभ्यहमेषामेकनात्मानं निष्क्रीणा इति
स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णात् उवाच नन्विममिति नो एवमिति
कनिष्ठं माता तौह मध्यमे सम्पादयाश्चक्रुः शुनःशेषं तस्य
हशतं दत्त्वा स तमादाय सोरण्यादुप्राप्तमेयाय स पितर-
मेत्योवाच तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति स वरुणो
राजानमुपससारात्नेन त्वा यजा इति तथेति भूषाश्वे ब्राह्मण्यः
क्षत्रियादिति वरुण उवाचेति ततः पुरुषपशुप्राप्तयन्तं महा-
यशा हरिश्चन्द्रः पुरुषमेधेन पुरुषपशुहिंसावक्षणायक्षेन ॥ २१ ॥

वरुणादीन् यजंस्ततः स राजा मुक्तोदरो जघोदरोगरहितो-
ऽभवदित्यन्वयः । तस्मा एतं राजसूयं यज्ञकृतं प्रोवाच तमेत-
मभिषेचनीये पुरुषं पशुमात्रमे इति सोभिषेचनीय इति तादर्थ्यं
सप्तमी वरुणमुद्दिश्येति आश्रमे ब्रालक्ष्यमनम् उपक्रान्तवान् तस्य ह
विश्वामित्रो होताभज्जमद्भिरेध्वयुवेसिष्ठो ब्रह्माऽयास्य उद्गानेति
ब्राह्मणार्थत्वेनास्मिन् अहो होत्रादीनाह विश्वामित्र इति ॥ २२ ॥

* अर्वाह्य एव सामगः अयास्यसामगः साम गायतीति सामग
उद्गानेत्यर्थः । आत्मा परमात्मास्यास्तीति आत्मवान् तस्मै शुनः
शेषाय ॥ २३ ॥

उपरिष्ठात्तुर्दशोऽध्याये भूपनेमार्यंवा सहितश्च सत्यसारं
सज्जनहितकरं वाक्यं धृतिं लौकिकमार्गादचलनं दृष्ट्वा ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तादृशश्च स्वात्यन्तवैदिककर्मपरुषं चेत् कथं चिदुप्रह्य केवलय-

(१) मुनिः ।

[२४]

मेव स्यात्. ननु, भगवत्सम्बन्ध इत्याह—सत्यसारमित्याह ॥
२४—२७ ॥

भीमद्विजयनाथप्रवर्तितकृतमार्यादर्शिनः ।

समां वपेम् ॥ १८ ॥

एवं द्वितीयादिषु वर्षे पुनः कृपयैवागतः तं वृत्रहा पुनः
प्रत्यवेधत् तथैवाह ॥ १९ ॥ २१ ॥

महत्सु कथा यस्य सः ॥ २२ ॥

अयास्यो मुनिः सामग उद्गानाऽभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥

उपरिष्ठात् विश्वामित्रसुताभ्यानप्रसङ्गे ॥ २४ ॥

भीमच्छक्रेवकृतासिद्धान्तप्रदीपः ।

कृपितेन वरुणान् प्रस्तमत् एव जाते महदुदरं यस्य तथा-
भूतं पितरं भूत्वा प्राममेयाय गन्तुमुद्यतः तामिन्द्रः प्रत्यवे-
धत् ॥ १७ ॥

प्रतिषेधप्रकारमाह—भूमिरिति । समां संवत्सरम् ॥ १८ ॥

एवं द्वितीयादिषु संवत्सरेषु वृत्रहा आह ॥ १९—२१ ॥

वरुणो न मुक्तमुदरं यस्य महत्सु कथा यस्य स तथा ॥ २२—२३ ॥

उपरिष्ठात्तुर्दशोऽध्याये विश्वामित्रसुताभ्यानप्रसङ्गात्
धृतिं वीक्ष्य ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

रोहित ने वन में सुना कि—हमारे पिता को वरुण ने कोपकर
प्रत्य लिया इसी से उदर की वृद्धि होगई है ऐसा सुन कर
रोहित प्राम को आने लगा तब इन्द्र ने आकर उसको रोक
दिया ॥ १७ ॥

और इन्द्र ने रोहित से कहा, कि—तीर्थ और क्षेत्रों की सेवा
करने हुए भूमि के पर्यटन करने से बड़ा पुण्य है इतना सुनकर
फिर रोहित एक वर्ष वन में रह गया, द्वितीय वर्ष लगने पर
जब प्राम में जाने की तयारी करी तब फिर इन्द्रने आकर
समुझाया ॥ १८ ॥

इसी प्रकार तीसरे चौथे पांचवें वर्ष में वृद्ध ब्राह्मण का रूप
लेकर वर्ष पूरे होने पर आब आया कर इन्द्र निषेध कर जाता
रहा ॥ १९ ॥

इस प्रकार रोहित के (६) संवत्सर तक वन में विचर कर घर
को आने समय में भर्जुगर्षं से मध्यम (वीष का) पुत्र को
मोक्ष किया ॥ २० ॥

उस पुत्र का नाम शुनःशेष रहा उसी को बलि का पशु बना
कर पिता के भेटकर दंडयत् करी, तब महायश वाले हरिश्चन्द्र
ने पुरुषमेध योग से वरुणादि देवों का यज्ञ किया और व्याधि
से छूटा उस यज्ञ में बड़ी जिनकी कथा ऐसं विश्वामित्र जी होता
भैयांत (हवन करने वाले) हुए ॥ २१—२२ ॥

विश्वामित्रो भृशं प्रीतो वदावविहताङ्गतिम् ।

मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसां पाऽनिलेन तम् ॥ २५ ॥

खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि ।

तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तथाऽज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥

हित्वा तां स्वन भावेन निर्वाणसुखसंविदा ।

अनिर्द्वेषाऽप्रतर्क्येण तस्थौ विध्वस्तबन्धनः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयामिक्यां नवमस्कन्धे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

और बड़े मनस्वी जगदग्नि अध्वर्यु होते भगे, वनिष्टजी ब्रह्मा हुए, और अवाच्य ऋषि सामगान बाबे अर्थः उदाता हुए, उस समय इन्द्र बड़े प्रसन्न हुए और प्रसन्न होकर उनका सुवर्ण मय रथ देने हुए ॥ २३ ॥

शुनःशेष का महात्म्य आगे कहेंगे । सत्यसार बाबे भायाँ सहित राजा हरिश्चन्द्र के भीरताको देखकर ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकुगभाषार्थदीपिका ।

अविहताङ्गतिं ज्ञानम् तामेष गतिमाह—साङ्गंश्याम् । मनः-पृथिव्यां धारयन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तथाऽज्ञानं विनिर्दहन्तां च हित्वा मुक्ता मुक्तबन्धनस्तथावित्यन्वयः । मनोमूलो हि संसारः मनश्चाप्रमयः “अज्ञमयं हि सौम्य ! मनः” इति ध्युतेः । अनोऽज्ञ-नन्दनाच्यायां पृथिव्यां मनोधारयन्कीकुर्वन्तां पृथिवीमद्भि-रंकीकुर्वन्नपस्तेजसा तस्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥

तच्च खे अकाशे तच्च भूतादावहङ्कारे तच्च भूतादिमहङ्कारं महात्मनि तद्वत्त्वे तस्मिन्निषयाकारं व्यावर्त्य ज्ञानकलां ज्ञानांश-मात्मस्थेन ध्यात्वा तथा ध्यानवृत्तिरूपयाऽऽत्मावरकमज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥

निर्वाणसुखसंविदा तां च हित्वा मुक्तबन्धः सन्ननिर्द्वेषे-नाऽप्रतर्क्येण स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीभरस्त्रामिकुगभाषार्थदीपिकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विश्वामित्रो नितरां प्रीतस्तस्मै अवहितो गतिं स्वानभानां गति-मात्मज्ञानरूपां ददौ स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगमुपदिष्टव-तन्निष्ठमस्त्रीकारदित्यर्थः । अत्र स्वभार्यस्य सत्यसारां धूर्तिं वृष्टुष्यनेन ब्रह्मसुतात्मनप्रवृत्तहरिश्चन्द्रविषयककोपेन तद्यज्ञे आर्क्षित्यर्थे प्राप्य दक्षिणाञ्जलेन स्वयंस्वमपहृत्य पीड्यमानस्यापि तस्य सत्यानुवर्तित्वं दध्नुः प्रीत इतीतिहासार्थोऽभिप्रेतः । अवहितो गतिमवाह--मन इति, साङ्गंश्याम् । हरिश्चन्द्रो विश्वामित्रोपदिष्टज्ञानयोगनिष्ठाप्रभावेन मन आदौन् पूर्वपूर्वानुत्तरोत्तरेषु पृथिव्यादिषु धारयन् ध्यायन् तथा ज्ञानकलाया अज्ञानं विनिर्दहन् निःशेषं ददन् ॥ २५ ॥ २६ ॥

तां ज्ञानकलां हित्वा निर्वाणसुखसंविदा अनिर्द्वेषाप्रतर्क्येण स्वेन भावेन ध्वस्तबन्धनस्तथावित्यन्वयः । मनःपृथिव्यामित्यादेरवमयः । “अज्ञमयं हि सौम्य ! मनः” इति प्रकारेण मनसोऽज्ञशब्दाच्चपृथिव्या-प्यायितक्यैव व्यपारक्ष्मत्वात्मनोऽव्यापारः पृथिव्यायत् इति मनोनि-यमनाथं पृथिव्यां तस्मिन्निष्ठमनुसन्दधे अथाप्यवक्रमानुसन्धानमाह तामिति । तां पृथिवीमद्भिः सह संश्लिष्टामापस्तेजसा तस्तेजोऽनिलेन वायुना तच्च खे अकाशे संश्लिष्टं तच्च खे भूतादौ तामसाहङ्कारे तमह-ङ्कारं महात्मनि महत्त्वस्यात्मनि तद्व्यापके प्रधाने कार्ये हि कारणा-त्यव्याप्ये महत्त्वत्वात् तत्कारणो जयमनुसम्बधान इत्यर्थः । तस्मिन् प्रधाने स्थितां ज्ञानकलां ज्ञानशब्दाच्चस्य जीवस्य कलां विद्यां ध्यात्वा उपासनात्मकविद्याविशिष्टं प्रत्यगात्मज्ञमनुसम्बधेत्यर्थः । तथा विद्यया अज्ञानं देहात्माभिमानस्वप्नात्माभिमानरूपं विनिर्द-हन् अपनयन् तां हित्वा उपासनरूपकलां हित्वा स्मृतिसन्ततिक्रो-पासनविशिष्टवेषस्य स्वाभाविकरत्नाभावाद्युपायभूतकलाविशिष्टत्वं न स्वरूपास्तर्भेति गतिं मत्वेत्यर्थः । ध्वस्तं पुण्यपापारमकं बन्धनं यस्मात्तथाभूतः निर्वाणसुखसंविदा निर्द्वेषसुखरूपज्ञानावधेना-निर्द्वेषेन दृष्टवन्तुसजातीयतया निर्द्वेषमहाकथेनाप्रतर्क्येण देवार्थं मनुष्यार्थमिति तर्कितुमशक्येनानेन पदद्वयेन प्राकृतनामरूपाऽपा-

श्रीमद्गीतराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनिर्देह्यत्पमुक्तम खेन भावेन भावशब्दस्तद्वत्परः अपहृतपापम-
वादिभ्रमावाविशिष्टेन स्वरूपेणोत्पद्यते । तस्यैव मुक्तो बभूव ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराजवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनिहता अप्रतिषिद्धां गतिं ज्ञानलक्षणां विद्यां भार्यायाः एत-
दुच्यमप्यस्तीति प्रकाशनाय सभायैर्यस्युक्तम् उपासनाकाळे मन
आदितस्त्वाना जडानां स्वस्वकारणो विषयस्तदभिमानिदेवतानां
भिन्नानां भिन्नेषु प्रवेशलक्षणां विषयः स्वरूपाणां स्वरूपेण-
कीमावलक्षणांश्चिन्तनीय इत्यनन्तं प्रकारमाह-मनः पृथिव्यामिति
“अन्नमयं हि सौम्य ! मनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयो वाक्” इति श्रुतेः
अन्नं पृथिवीत्यनः पार्थिवमनः पृथिव्यां विलीयतेति चेतनं मनो
धारयतां पृथिवीमद्भिरेषु अस्मिन्नेजसा संक्षिपते तत्तेजोऽनिलेन
प्रस्यते तं वायुं खे आकाशं खनिं तच्च खे शब्दादावहङ्कारे तमह-
ङ्कारं महात्मनि महत्त्वे तदभिमानिनं तदभिमानित्यात्मनि
चतुर्मुखं ब्रह्मणि प्रविष्टम् ॥ २५ ॥

तस्मिन्महत्त्वे ज्ञानकलां बुद्धितत्त्वं लीयते तदभिमानिनी
सरस्वती तस्यामुज्ज्वेन स्थीयते इति ध्यात्वा तथा बुद्धिकलया
ज्ञानस्वरूपैतन्मयं निर्देहन् ॥ २६ ॥

ताम्बुद्धिमस्वरूपविषयां हि त्वा विषयस्तं वन्द्येन येन स तथा
हरिश्चन्द्रः स्वभावेन स्वमहिम्ना निर्वाणो घोरिररहिते सुख-
संविदौ यस्य स तथा तेन सच्चिदानन्देन अनिर्देह्यं स्वाप्तकर्म
च तत्तथा तेन ब्रह्मणा सह तस्यै “सहब्रह्मणा विपाश्चितेति”
इति श्रुतिः “आत्मन आकाशस्मभूतः” इति च श्रुतेः ।
शब्दादौ शब्दकारणो महति आत्मनि हरो ज्ञानकलां ज्ञानलक्षणां
कामधेनुं ज्ञानपूर्णां इति ध्यात्वा तथा तथा ध्यातया ब्रह्मण तज्जि-
मित्तसंसारं भस्मीकुर्वन् तां संसृतिं हि त्वा परित्यज्य निर्वाणो
सुखसंविदा अशरीरानन्दज्ञानलक्षणो माहेश्वरनिर्देह्याप्तकर्मणा
स्वेन स्वभावेन स्वरूपभूतैश्वर्येण तस्यां विनि वा ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिश्वाचार्यकवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

गतिं ज्ञानम् ॥ २५ ॥

गतिमेवाह-मन इति । “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः” इति श्रुतेः ।
मनसोऽन्नवर्तित्वाद्ब्रह्मवाच्यत्वात् पृथिव्यां धारयन् तां पृथिवीम्
अद्भिरेषु धारयन् ता अपस्नेजसा तेजसि तत्तेजः अनिलेन
अनिले तं वायुं खे तच्च खे भूनादावहङ्कारे तं वाहङ्कारं महा-
त्मनि महत्त्वे तस्मिन्नेजसा महत्त्वं ज्ञानकलायां विद्यायां
ध्यात्वा तथैव विद्यया ब्रह्मणमाविद्यां विनिर्देहन् तां विद्यां च
हि त्वा स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्यै क्रीडणेन निर्वाणो सुखस्य
सम्पद्यत तेन ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति साराधर्शिनीयां हर्षिगयां भक्तचेतसात् ।

नवमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

अनिहतां गतिमात्मविद्यां ददौ तथा स मुक्तोऽभूदित्याह-मन
इति साराधर्ष्याम् । “अन्नमयं हि सौम्य ! मनः” इति श्रुतेः । पृथिवी-
विकारभूताऽन्नमोजने मनोऽतिचपलं भवति अतः मनभोऽन्नमयत्वं
तच्चापत्यविद्यानाथं पृथिव्यां मनो धारयन् मनश्चापत्यभ्युत्तं
अन्नमयं देहं पृथिव्यां कारणभूतायामभिजतया ध्यायन्निर्दयेः
तामद्भिरेकीकुर्वन् अपस्नेजसा तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥

तं च खे तच्च भूनादावहङ्कारं तं च महात्मनि महतीति वक्तव्ये
आत्मशब्दप्रहणां महान्तं तस्य आत्मनि कारणं प्रधानं इति
द्योतयति ज्ञानकला बुद्धिः सा जडरूपाऽपि ज्ञानस्य ज्ञानस्वरूपेण
जीवस्य कलया ज्ञातृस्वरूपया अन्विततया ज्ञानकलेऽप्युच्यते तौ
ध्यात्वा ध्यातृध्यायविभागेन स्वप्रकाशस्वरूपात् जीवात्मनः सक-
शात्पृष्णं चिन्तयित्वा तथैव कारणभूतया ब्रह्मणम अनात्मसु देह-
न्दिपमनोबुद्ध्यादिषु आत्मभ्रान्तिं विनिर्देहन् ॥ २६ ॥

तामपि बुद्धिर् अनात्मभूतां तस्मिन् महात्मनि हि त्वा निर्वा-
णो सुखसंविदा निरुपद्रवसु स्वात्मकत्वानेन भावेन स्वस्वरूपेण निर्देह्यं
कार्यरूपं प्रधानं तज्ज्ञानाऽप्यतर्क्यं कारणरूपं प्रधानं तज्ज्ञान
कार्यकारणपक्षात्तद्विषयज्ञानेत्यर्थः । मुक्तवन्धनस्तस्यै मुक्तोऽभूद्वि-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्तेवकृतमिद्वान्तप्रदीपे

सप्तमोऽध्यायार्थपकाशः ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

विश्वामित्रजी बहुत ही प्रसन्न हुए, और अनिमान वाकी गीनी
को बोले हुए ॥ तबतौ मनको पृथिवी में लगाया पृथिवी को जलोंके
साथ एकीभाष किया, जलोंको तेजक साथ मिलाया, तेजको
पवन के साथ, मिलाया ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

पवनको आकाशमें, आकाश का तामस ग्रहंकारमें उसको महत्त्व में उसको प्रधान में भावना करके उभी महत्त्व में ज्ञानकी कालिका ध्यानकरता हुआ उस ध्यानकी वृत्तिसे ब्रह्मज्ञान को बुर करता भया ॥ २६ ॥

फिर उस ध्यानकी वृत्तिको मोलसुखरूप निज ज्ञान से, छोड़कर मुक्तबन्धन होकर अनिर्देय (जो जनाने में न आवे) तथा

अप्रतर्क्यं (जो तर्क करने में न आवे) ऐसे अपने स्वरूपसे स्थित होता भया ॥ २७ ॥

इति भीमङ्गावत नवम स्कन्धे सप्तम अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

हरितो रोहितसुतश्चम्पस्तस्माद्विनिर्मिता ।
 चम्पापुरी सुदेवोऽतो विजयो यस्य चाऽमजः ॥ १ ॥
 (१) भरुकस्तसुतस्तस्माद्भृकस्तस्यापि बाहुकः ।
 सोऽरिभिर्हृतभुराजा सभार्यो वनमाविशत् ॥ २ ॥
 वृद्धं तं पञ्चतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यती ।
 और्वेणा जानताऽऽत्मानं प्रजावन्तं निवारिता ॥ ३ ॥
 आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽन्धसा सह ।
 सह तेनैव सञ्जातः सगराख्यां महायथाः ॥ ४ ॥
 सगरश्चक्रवर्त्यसित्सागरो यत्सुतैः कृतः ।
 यस्तालजङ्घान्यवनान् ठाकान् हैहयवर्वरान् ॥ ५ ॥
 नावधीदगुरुवाकेयन शक्रे विकृतवपिणः ।
 मुण्डान् दमश्रुधरान्कांश्चिन्नुक्तकेशान्मुण्डितान् ॥ ६ ॥
 अनन्तवामिसः कांश्चिद्वह्निवाससोपगान् ।
 सोऽश्वमधैरयजत सर्ववेदसुरात्मकम् ॥ ७ ॥
 और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् ।
 तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरन्दरः ॥ ८ ॥

श्रीशुक्रस्वामिकृतभावाद्यंटीपिका ।

अष्टमे रोहितस्योक्तो घेशो यत्राभयन्तृपः ।

सागरः कण्डिकाक्षेपाभिर्देशा यस्य सुतवः ॥

चम्पस्तस्माद्भूत् येन चम्पापुरी निर्मिता अतश्चम्पात्सुदेवः ॥ १ ॥

हृता भर्षस्य ॥ २ ॥

और्वेणा ऋषिणा आत्मानं देहम् प्रजावन्तं सगरम् ॥ ३ ॥

गरो विसम्, तेन गरेणा सहैव जातः ॥ ४-५ ॥

गुरुवाक्येनोर्वेवचनेन कांश्चिद्दह्यैव विकृतवपिणाश्चक्रे
 रेवाऽऽह-मुण्डानिति, मक्तकेशान्मुण्डितान् ॥ ६-७ ॥

श्रीशुक्रोपदिष्टो योग उवायस्तेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराज्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचरित्रिका ।

रोहितस्य सुतो हरिः तस्माच्चम्पो, जङ्घ इति शेषः । तं विशि-
 षाष्टि-चम्पापुरी विनिर्मितं चम्पेतेतिशेषः । अथ चम्पात्सुदेवो जङ्घ
 तस्य सुतो यत् तं विशिषाष्टि-यस्य सुदेवस्यामजो विजयः ॥ १ ॥तस्य विजस्य सुतो भेरुकः तस्माद्भेरुकाद्भृकः तस्यापि
 चम्पापि बाहुकः पुत्रस्तस्य वृत्तान्तमाह-स बाहुकः शत्रुभिर्हृत-
 भूङ्गतराज्यञ्च सभार्यो वने प्राविशत् ॥ २ ॥

(१) भेरुक इति धीरः ।

[२५]

श्रीमद्दीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रैव वृद्धं स्थविरं पञ्चतां मर्यां प्राप्तं बाहुकं तत्पत्नी
अनुमरिष्यती अनुमर्यां कर्तुमुद्यता सती आत्मानं स्वदेहं
प्रजायन्तं सगर्भं जानता और्वेण श्रुषिणा निवारिता ॥ ३ ॥

तत्पत्नीमन्तवन्तीमाहाय प्रत्याभिजाय अरुष्यै सपत्नीभिर्गरो
विपमन्धसा अश्वेन सह दक्षः तत्पत्नेन गरेण सहैव सजातः
सगराख्यः पुत्रः गरेण सह जातश्चात्सगर इति प्रसिद्धः स
च महद्यज्ञां प्रथ्य तथाभूतः ॥ ४ ॥

अक्रवतीं सप्तद्वीपाधिपतिरासीत् तं विशिषन् तद्वृत्तान्त-
माह—यस्य सगरस्य स्तुतेः सागरः समुद्रः कृतः करण-
मन्त्रस्तनं ननु निमोगां प्रियव्रतरथचरणनेमिकृतत्वस्य पञ्चमे
कथितश्चात् सागरैः कृतत्वात् समुद्रोपि सागराख्यो बभूव
किञ्च यः सगरस्ताजजडुघ्रादिसंज्ञान् यवनान् स्लेच्छान् गुरु-
वाक्येन गुरोरौर्वस्य वचनगौरवेणोत्थयः। नावधीत् न हतवान् किन्तु
विकृतवेषिणः विकृषिणः अक्र, तदेवाह—मृगडानिति। कांश्चिन्मृगडान्
कांश्चित् इमभ्रुमात्रधरान् कांश्चिच्च मुक्तकेशान् अरुमुण्डि-
तान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

कांश्चिच्च न विद्यतेऽन्तर्घातोऽन्तरीयवस्त्रं येषां तान् कांश्चिन्न
विद्यते बहिर्घातो वाहिः परिधानीयं घातो येषां तथाभूतांश्चक्रे
इति पूर्वैर्गान्धव्यः ॥ ७ ॥

किञ्च स सगरः और्वेणोपदिष्टो योग उपायस्तेनाश्वमेधैः
सर्वेवनात्मकं सर्वदेवतात्मकं सर्वान्तरात्मानं सर्वस्य नियन्तारश्च
हरिमयजत आराधितवान् तस्य सगरस्य यज्ञं शततमे
उत्सृष्टं पशुमश्वमिन्द्रो जहार हृतवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भ्रजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

तस्माद्धरिताश्वम्पः। तस्माच्चम्पासिर्मिता पुरी चम्पा नाम
अतश्चम्पात् यस्य सुदेवस्य ॥ १ ॥

स बाहुकः ॥ २ ॥

अनुमरिष्यती अनुमर्यां कर्तुमिच्छन्ती प्रजायन्तं पुत्रवन्तं तस्या
आत्मानं देहं जानता इयमन्तवन्तीति विदुषेत्यर्थः ॥ ३ ॥

सद्गुणा हन्तीति साहसो गरोऽत्र गर्भे पुत्रमाहाय सपत्नीभि-
रस्यै बाहुकपत्न्यै दक्ष इत्यन्वयः। तेन गरेण विषेण सह
वर्तेन इति सगरः ॥ ४ ॥

“यस्य स्पादाक्षया पृथ्वी अक्रवतीं स ईयते” इति सगरपुत्राः
सागरास्तेः कृतश्चात्सागरः समुद्रः ताजजडुघ्रादयो द्वीपात्तरवासिनो
मिर्देह्याः ॥ ५ ॥

पामरान् मावधीरिति गुरोर्वाक्येन उत्सृष्टं मन्त्रविरवेति शेषः
उपाकृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्त्रामिकृतमन्मसम्भवं ।

१—४ ॥

सगर इति सांख्ययुग्मकम् ॥ ५ ॥

अवधीदित्यत्र नावधीदिति पाठस्तु स्त्रामिसम्मतः ॥ ६ ॥

कांश्चिद्देहन्वेति व्याख्यानात्। नच श्रीपराशरस्य तथाहि तद्व्यं
प्रायश्चाच्च देहं जघानेत्यादि गुरुवाक्येन वसिष्ठस्यसेत्येव विष्णु-
पुराणमतम् ॥ ७—६ ॥

श्रीमद्भिश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंद्शिनी ।

अष्टमे सगरः सस्रात् तत्पुत्राः कपिलागसा ।

हरिवास्तन्तु प्रसाद्याश्वमेधमंशुमाननयत् पुरीम् ॥

विनिर्मिता चम्पापुरी येनेति शेषः अतश्चम्पात्सुदेवः ॥ १ ॥ २ ॥

और्वेण श्रुषिणा आत्मानं महिष्या देहं प्रजायन्तं सगर्भम् ॥ ३ ॥

अश्वसा अश्वेन सह ॥ ४ ॥

ताजजंघाद्या जातिविशेषाः ॥ ५ ॥

गुरोरौर्वस्य वाक्येन विकृतवेषिणः एवाह मुन्डनिख्यादि
॥ ६—८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रोहितवंशे उत्पन्नस्य सगरस्य वृत्तान्तं तस्य पुत्राणां कृतकपिशा-
पराधानां नाशं पौत्राख्यांशुमतो लक्ष्मणपिलप्रसादत्वं च वर्ण-
यति—हरित इत्यष्टमेन। तस्माद्धरिताश्व यः येन चम्पापुरी विनि-
र्मिता ॥ १ ॥

हृता भूयंस्य स तथा ॥ २ ॥

पञ्चतां मर्यां प्राप्तं तन्महिषी अनुमरिष्यती अनुमर्यां
कर्तुमुद्यता तदा आत्मानं तद्देहं प्रजायन्तं सगर्भं जानता और्वेण
निवारिता ॥ ३ ॥

अश्वसा अश्वेन सह गरो विषं दक्षः तेनैव गरेण सह
जातः ॥ ४ ॥ ५ ॥

गुरुवाक्येन और्वेवाक्येन ॥ ६ ॥ ७ ॥

और्वोपदिष्टेन योगन उपायेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णदेवीसमेतश्रीदेवकीनन्दनाय नमः ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—रोहित के पुत्र हरित हुए
तिनके चंप हुए जिनने चंपा पुरी बसाई चंप से सुदेव
हुए तिनके विजय पुत्र हुए ॥ १ ॥

विजय के भरुक, तिनके वृक, तिनके बाहुक, जब शा-
त्रुओं ने भूमि छुडाई तब भार्या सहित राजा बाहुक वप
में प्रवेश करते हुए ॥ २ ॥

राजा वृद्ध होकर पंचता (देहके अन्त) को प्राप्त हुए

सुमत्यास्तनया दृप्ताः पितुरादेशकारिणाः ।
 हयमन्वेषमाणास्ते समन्तान्मखनन्महीम् ॥ ९ ॥
 प्रागुदीच्यां दिशि हयं ददृशुः कपिलान्तिके ।
 एष वाजिहरश्चौर आस्ते भीलितलाचनः ॥ १० ॥
 हन्यतां हन्यतां पाप इति षष्टिसहस्रिणाः ।
 उदायुधा अभिययुरुन्मिमेष तदा मुनिः ॥ ११ ॥
 स्वशरीराग्निना तावन्महेन्द्रहतचेतसः ।
 महद्व्यतिक्रमहता भस्मसादभवन् क्षणात् ॥ १२ ॥

न साधु वादो मुनिकोपभर्जिता नृपेन्द्रपुत्रा इति सत्त्वधामनि ।
 कथं तमो रोषमयं विभाव्यते जगत्पवित्रात्मनि खे रजो भुवः ॥ १३ ॥
 यस्येरिता साङ्ख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययम् ।
 भवार्णवं मृत्युपथं विपश्चितः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः ॥ १४ ॥
 योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः ।
 तस्य पुत्रोऽशुमान्नाम पितामहहिते रतः ॥ १५ ॥
 असमञ्जस आत्मानं दर्शयन्नसमञ्जसम् ।
 जातिस्मरः पुरा सङ्गाद्योगी योगाद्विचालितः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उनके पीछे रानी भी मरने लगी तब और्व ऋषि ने रानी को गर्भवती जानकर अनुमत्या से धर्म दिया ॥ ९ ॥

और ऋषि यह भी जानगये कि-इसकी सपत्नियों ने इस रानी को गर (जहर) दिया है सो भी अन्न के साथ देया है तब तो उस रानी के जो बालक उत्पन्न हुआ वह भी गर (विष) सहित ही उत्पन्न हुआ इसी से उस महा राक्षसी का नाम सगर हुआ ॥ १० ॥

सगर महाराज अक्रधर्मी हुए जिनके पुत्रों ने सागर को लनडाखा और जिन सगर ने ताबजंघ, यवन, शश, देव्य, और वर्षरों को ॥ ११ ॥

गुरु जी अर्थात् और्व ऋषि के वाक्य से नहीं मारा केम्बु उनका विकृत घेष करदिया, किसी २ का मूड तो रूढ़ दिया और डाढी रहने दी कितने एक लोगों के केश होडदिये किसी २ को मर्द्धमुंडित करदिये ॥ १२ ॥

और कोई लोगों को बिना भीतर के बख बाखे कर-दिषे फिर उन सगर ने अश्वमेध यागों से सर्व बंधारमक और सुरारमक ऐसे ॥ १३ ॥

तथा अपने आत्मा और निवन्ता ऐसे भी हरि का और्व

ऋषि के उपदेश किये हुए योग से यजन किया । परञ्च उम समय पर उनके जो यज्ञ में पशु (घोडा) खोडों उस घोडा को इन्द्र ने चुरा लिया ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तस्य द्वे भावे सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभाय मृत्युं चाऽऽह—सुमत्या इति पद्मिः ॥ ९—१० ॥

एष वाजिहर इति ब्रह्मन्तोऽभिययुः षष्टिसहस्राणि परि-च्छेदकतया सन्ति येषाम् उन्मिमेष लोचनोऽभीलितं अकार ॥ ११ ॥ १२ ॥

कश्चित् कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति, ताद्विराकरानि । नेति । कृत इत्यत्र आह—सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्व-मूर्तौ जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा अस्य तस्मिन्कथं विभाव्यते सम्भाव्यते असम्भावनायां दृष्टान्तः भुवो रजः खे कथं सम्भाव्यते इति ॥ १३ ॥

किञ्च अस्य येनेरिता, प्रवर्णिता तस्य विपश्चितः सर्व-दस्य कथं पृथङ्मतिरिति त्रैविभेददृष्टिः ॥ १४ ॥

तद्वचं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः

श्रीभरस्त्रामिकुनमावार्थदीपिका ।

समाधीनः पितृव्योऽखरणाप्रवर्तनश्च कृत इति दर्शयितुमाह—
योऽसमञ्जस इत्युक्तः केवलमज्ञैर्वस्तुनस्तु समञ्जस एव स तु
केशिन्याः सुतः क्षत्रजत्वमिष प्रतीते चारयति तस्यैव नृपस्या-
त्मनो देहाज्जातः ॥ १५ ॥

तस्य कथामाह—चतुर्भिः । असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी
सन् सङ्गाद्धेतोयोगाद्विचालितोऽत इदानीं जातिस्मरः सन् सङ्ग-
परिहाराय जन्मुद्वेजयन् लोकं गर्हितं ज्ञानीनां च विप्रियं कर्माचरन्
कीदृशो बालान्तरव्यां प्राक्यप्रक्षिपति द्वयोरन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरदुग्धवाचायुषं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सगरस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः
पुत्राणां षष्टिसहस्रसंख्यानां प्रभावं मृत्युञ्जहाह—सुमत्या इति
पञ्चभिः । सुमत्याकृतमया हृत्ता बलेन गर्विताः ते च पितुराज्ञा-
कारिण्यो यद्विषमश्चमन्वेचमाणाः समन्ततो मर्ही स्थानन् ॥ ९ ॥

एवं जनपतः प्रागुद्गीक्याम् पेशान्यां दिशि, रसातलस्थस्य
कपिलस्याग्निके इन्द्रेण कथापिनमिति शेषः खरते हयमश्वं
ददशुः ततोऽयमेवास्य हतां चोरः सप्तपि मीलिते लोचनं
यस्य तादृश आस्ते ॥ १० ॥

अतोऽयं पापात्मा हन्वतां हन्यतामित्येवं नद्वतः षष्टिसहस्रिणाः
सगरस्यजा उद्यतायुधसमस्तोऽभिमुखमाययुः तदा मुनिः
कपिल उन्मिमेध लोचनोन्मीलितं चकार ॥ ११ ॥

महेन्द्रेण हतं चेतां चेपां ते महति कपिले व्यतिक्रमेणापरा-
धेन हतांश्चान्तः स्वभरीरेषेवोत्पन्नेनाग्निना क्षणाद्गस्मसाहमवन्
भस्मीभूता बभूवुः ॥ १२ ॥

केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति धर्मवर्ति;
नाग्निराकरोति—नेति द्वाङ्ग्याम् । नृपेन्द्रस्य सगरस्य पुत्राः मुनः
कपिलस्य कोपाग्निना गर्जिता दग्धा इति न साधुवादः अपि तु
स्वापराधाज्ज्ञा इत्येव वादः साधुरित्यभिप्रायः, कुतः ? इत्यत आह
सर्वधामनि केवलशुद्धसत्त्वाभ्यं जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा
देहो यस्य तस्मिन् कपिल रोषात्प्रकं तमः कथं विभावयते
सम्भावयते ? असम्भावनायां दृष्टान्तः, रजः, भुज इति शेषः । भुजः
सम्बन्धि रजः खे भाकाशे यथा न सम्भाव्यते तद्वत्; तादृ रजः
आश्रयं खर्मापतु पावाहत्यादिवशादुत्पितं सत् खमिवाभाति
तथा सागरागामपराध एव मुनिस्थतया प्रतीतः नतु तस्मिन्
दोषस्य प्रसक्तिरिति दृष्टान्ताभिप्रायः ॥ १३ ॥

किञ्च यस्य येन कपिलेनेह लोके इक्षिता प्रवर्तिता सांख्या-
त्मिका नौर्मीका साङ्ख्यस्य भवायुं प्रतारणोपायत्वाश्रीकारत्वेन
निरूपणं यस्यास्यत इति पाठांतरं तदा यस्याऽऽस्यतो मुखारप्रानु-
भूता सांख्यात्मिका ददा नौरित्यर्थः । नाथं धिक्कितपि, यथा नाथा
मुमुक्षवः संसारवशान्मोक्तुमिच्छन्वो जनाः दुरतिक्रमणीयं मृत्योः
सकाशादुभयं यस्मिन् ते भवार्थोर्वीरन्ति तस्यैवम्भूतस्य विप-
ाजतः सत्त्वस्य परात्मनः परानुग्रहेकमनसः परमात्मभूतस्य

वा कथं पृथक् मतिः शत्रुमित्रादिवुंखिर्विगाद्यते इत्यनु-
पङ्गः ॥ १४ ॥

तद्वेधं सुमत्याः पुत्रेषु मुनेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समाधीनः
पितृणां मुखरणाद्योगम् कृत इति दर्शयितुमाह—प्र इत्यादिना याव-
दश्रायणमाप्ति । योऽसमञ्जस इत्युक्तः केवलमज्ञैः वस्तुनस्तु सम-
ञ्जसः, सतु केशिन्याः सुतः क्षत्रजत्वप्रतीतिं चारयति—तस्यैव
नृपस्य सगरस्यात्मनो देहाज्जातः तस्यासमञ्जसस्य पुत्रोऽंशुमानिति
मासिद्धः पितामहस्य सगरस्य हिते रतः अंशुमतः पितामहहिते
रतस्त्वकथनेनासमञ्जसस्य तत्प्रतिकूलत्वं सूचितम् ॥ १५ ॥

तद्वेधं दर्शयन् तद्वृत्तान्तमाह—असमञ्जस इति चतुर्भिः । अस-
मञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगीसन् सङ्गाद्धेतोः योगाद्विचालितः अत
इदीनां पौर्धैहिकयोगप्रभाधेन जातिस्मरः स्वजन्म स्मरन् पुनः सङ्ग-
परिहाराय समञ्जसमत्पारमानसमसमञ्जसमिष लोकस्य दर्शयन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सगरस्य सुमतिः केशिनीति द्वे भार्ये तत्र सुमतिर्गण्डस्य
स्वमा तस्याः पुत्राः ॥ ६ ॥ १० ॥

षष्टिसहस्रसंख्या बेवामस्तीति षष्टिसहस्रिणः उन्मिमेध नेत्र-
निकासं कृतवान् ॥ ११ ॥

महेन्द्रेणा हतं चेतां चेपां ते तथा मुग्धा इत्यर्थः । महतो व्यतिक्रमेण
हताः चोरो हन्यतामित्यादिवचनलक्षणापराधेनैव स्वकृतदोषहताः
नृपपुत्राः न तु मुनिकोपदग्धाः ॥ १२ ॥

शारदजलवस्त्रियप्रसन्नमूर्ते हरो तमोगुणकारणस्य क्रोधस्य
प्रवेदादुत्पद्यताः क्रोधसम्भूतपापाटवीरहनत्वात्वेत्याह—न साधु-
वाद इति । नृपेन्द्रपुत्रा मुनिकोपमार्जिता इत्यर्थं साधुवादे नास्ति
असम्भवात्कर्णामति तत्राह, सर्वधामनीति । शुद्धस्फटिकविशद-
ज्ञानमूर्ते श्रीकपिलदेवे रोषमयं तमः कथम्विभावयते उत्पत्तु-
मवकाशं जगते ? न कथमपि, किञ्च जगत्पवित्रीकरणसमर्थस्वभावे
“आत्मा जीवे धृतो देहे स्वभावे परमात्मनि” इति यादवः । कथमिष
भुनो रजः पार्थिवो धूलिः खे यथेत्ययं लुप्तोपमः वेदे दृष्ट-
त्वात् ॥ १३ ॥

इतोपि तमोगुणकार्यस्य कोपस्य हरावनवसरः इत्याशयेनाह
वर्णयति । इह जगति सद्नुग्रहाय यस्य येनो रता प्रथरूपेण
कथिता ददा अपेक्षितफलदानाय समर्थोऽन्यत्र नूतनत्वेन बलिष्ठा
सांख्यमयी सत्त्वज्ञानमयी नौस्तरी यथा ज्ञाननाथा मुमुक्षुर्भुक्ति-
योगः पुरुषः मृत्युपथं मृत्योर्मागे दुरत्ययं ज्ञाननाथमन्तरंगास्त्रु-
मनाक्यं मवार्थं तर्ते तादृशी येन सन्धेत्त्यर्थः । तस्य परात्म-
भूतस्य साक्षात्पारायणावतारस्य विषाभतः शुद्धज्ञानयतः श्री
कपिलस्य पृथङ्मतिः रोपरूपिता मतिः कथं सम्भाव्यते इत्य-
न्वयः ॥ १४ ॥

योसमञ्जस इत्युक्तः द्वे नृप । स केशिन्याः सगरभार्या-
याम आत्मजः पितामहः सगरः ॥ १५ ॥

पुरा पूर्वजन्मनि योगी योगाभ्यासनिपुणो समञ्जस

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभडी ।

सङ्गाहेतोः योगादीश्वरापासनाखण्ड्याद्विकल्पितो हियस्मात्समात् पूर्वजातिं स्मरतीति जानिस्मरः आत्मानममज्जन्तम् अमम- चेतः सङ्गतमनतिरमयीयं दर्शयन् सङ्ग जहाविति शेषः १६॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

प्राशुदीर्घीमित्यर्थकम् । तद्देशवृत्तियस्य समुद्ररेखाया गङ्गा- सागरदेशे परिवृत्त्या युज्यते, श्रीकपिलपरिमज्ज्यायाश्चैवमेव वा समाधेयम् ॥ १०—११ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतनारायणदर्शिनी ।

तस्य ज्ञे भार्येयं सुमतिः केशिनी च तत्र सुमत्याः पुत्रायां प्रभाषं मृत्युं चाह षड्भिः ॥ ६—११ ॥

स्वशरीरेष्वेव योगिन्तृतीर्ष महाभूतं तेनैव महदपराधादिति वक्ष्यमानेन दग्धाः महेंद्रतीर्षेणैव एव चौर इति विहाप- नात् ॥ १२ ॥

अत्र कपिलस्य कोपं वदन्तोऽज्ञा एवेत्याहुः—नेति । मुनिकोप- भर्जिता इति न साधूनां वादः किंत्वसाधूनामज्ञानादेष्वर्थः यतः सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वमूर्त्तौ जगदपि पवित्रं दर्शनादिना यतस्तथा- भूत आत्मा देहा यस्य तस्मिन् तमः कथं विभावते समभावते असंभावनायां दृष्टान्तः भुवोरजःश्रे कथं समभावते स्मिदं रजस्वल्- मिथ मुनिरयं कोपीत्यज्ञानमेवोक्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्य हरिता येन प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य पृथङ्मतिः प्राकृती मतिः परमात्मनो हि मतिः परमात्मरूपैव स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

• नृपस्य सगरक्यात्मनो योऽन्योऽसमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्याः पुत्रः ॥ १५ ॥

पुरा पूर्वजन्मनि ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

एव वाजिह्वर इत्यादिनन्दनोऽगिययुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥

बहिसहस्राणि परिच्छेदकतया सन्ति येषां ते उद्यताऽऽयुधाः तप्तः अग्निमुनेरभिमुखं ययुः आजग्मुः तदा मुनिः उन्मिमेय िक्षोमीखनं कृतवान् ॥ ११ ॥

महद्व्यतिक्रमेषु खलुतेन हताः ॥ १२ ॥

मुनिकोपभर्जिता इति न साधुवादः श्रे भुवो रजो यथा न तस्माद्व्यते तथा सत्त्वधामनि अप्राकृतसत्त्वश्रये जगतां पवित्रः शुद्धिकरः आत्मा देहा यस्य तस्मिन् शेषमयन्तमः कथं विभा- वते ? ॥ १३ ॥

यस्य येन हरिता प्रवर्तिता मृत्योः पन्था नानाबासनारूपो

यास्मिन् ते तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य पृथङ्मतिः अरिमित्रादि- भवदष्टिः कथं घटेन ? इति शेषः ॥ १४॥१५॥

असमञ्जसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी भगवद्भ्यानयोगवान् सङ्गत् दुस्सङ्गाहेतोः योगात् भगवद्भयाननिष्ठातो विचालितः अत एव इहानीं जानिस्मरः पूर्वाजन्मस्मृतमान् सन् सङ्गपरिहाराय आत्मानं अममज्जन्मप्रज्ञानमिथ लोकस्य दर्शयन् ज्ञातीनां च विप्रियं कर्मा- चरन् जनमुद्बुजयन् क्रीडनो बालानादाय सरयवां प्रास्यत् प्राप्ति- परिश्रुभयात्त्वयः ॥ १६॥१७॥

भाषा टीका ।

(सगरकी दोमायां सुमति और केशिनी) तहां सुमति के पुत्र बड़ दर्पवाले और पिता के आजाकारी रहे, उनो ने अश्व के दूढ़ने से मे चारों तरफसे पृथिवी खंड डाली ॥ ६ ॥

पृथिवी को खोदतेर ईशान कोणमें श्रीकपिल देव के समी- प अपना घोडा देखा तत्र सगर ननय बाले, कि-वम यही हमारे घोडाको खुगने बाधा खारहे देखो कैसा आंख मूदकर ध्यान लगाकर बैठा है ॥ १० ॥

मागौ मारौ इसपापी को, इस प्रकार साठ हजार सगर पुत्र अपनेर आयुध लेकर श्रीकपिल देवजी के सम्मुख आए इतने में मुनि श्रीकपिलदेव जी ने भी नेत्र खोले ॥ ११ ॥

तबतौ महेंद्रने षपट से हराचिप जिनका पेंस घो सत्र मह- त्पुरुष के ठपनिकम (भवराध) से हत होकर, अपने शरीर से निकली हुई आँसू से तरसणा में भस्म होगये ॥ १२ ॥

यदि किसीको यह भ्रम भया हो कि मुनिके कोपमें राजपुत्र दग्ध हुए सो नहीं जानना चाहिये, यह कुछ श्रीकपिलदेवकी नडाई नहीं है, क्योंकि ? वे तौ सत्त्वके भाग हैं उनके विरुधे राश भय तम की किम प्रकार भावना करी जाये ? यो तो जगत् के पवित्र करने वाले और आत्मा है जैसे आकाश में पृथिवी के रज का सम्बन्ध नहीं इसी भाँत भगवान में तम नहीं ॥ १३ ॥

जिन श्रीकपिलदेव की कथन करी हुई साँय शास्त्रमयी दृढ नौका बनी है जिससे मुग्धु जन मृत्यु का पंथ ऐसे संसार रूप समुद्र को तर जाने हैं । उन ज्ञान की सीमा वाले परमात्मा- स्वरूप कपिल भगवान् की पृथक् मति कैसे हो सके ? ॥ १४ ॥

जो असमञ्जस इस प्रकार कहा जाना वह राजपुत्र केशिनी रानी का पुत्र रहा, उनके पुत्र अंशुमान हुए वे अपने पितामह के बड़े हिन में निरत हुए ॥ १५ ॥

और असमञ्जस तौ अपने को ऊपर से असमञ्जस भरीका हिलाने रहे परन्तु जातिस्मर अर्थात् पूर्वाजन्मकी जानि के स्मरणकरने रहे पूर्वजन्म में योगी रहे किसी सङ्ग में यात्रे- गानेवाहित हो गये ॥ १६ ॥ १७ ॥

आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातानां कर्म विप्रियम् ।
 सरय्वां क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्वेजयन् जनम् ॥ १७ ॥
 एवं वृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नहमपोह्य वै ।
 योगैश्चर्येण बालांस्तान्दर्शयित्वा ततो ययौ ॥ १८ ॥
 अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान्पुनरागतान् ।
 दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन् ! राजा चाप्यन्वतप्यत ॥ १९ ॥
 अंशुमांश्रोदितो राज्ञा तुरङ्गान्वेषणो ययौ ।
 पितृव्यखाताऽनुपथं भस्मान्ति ददृश हयम् ॥ २० ॥
 तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य कपिलाख्यमघोऽक्षजम् ।
 अस्तौत्समाहितमनाः प्राञ्जलिः प्रणतो महान् ॥ २१ ॥

अंशुमानुवाच ।

न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो न बुद्ध्यतेऽद्यापि समाधियुक्तिभिः ।
 कुतोऽपरे तस्य मनःशरीरधीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः ॥ २२ ॥
 ये देहभाजस्त्रिगुणाप्रधाना गुणान्विपश्यन्त्युत वा तमश्च ।
 यन्मायया मोहितचेतसस्ते विदुः स्वसंस्थं न बहिः प्रकाशाः ॥ २३ ॥
 तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमांहैः ।
 सनन्दनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं हि मूढः परिभावयामि ? ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

एवंविधं वृत्तं कर्म यस्य सः ॥ १८-१९ ॥

पितृव्यखानमनु यः पद्यास्तं वयौ भस्मान्ति भस्म-
 समीपे ॥ २० ॥ २१ ॥

“अजानन्तोऽवजानन्तोऽप्यनुकम्पया वयमिषानि । तुष्टान् पडुमिरी-
 शानमंशुमांशुमाशयः । अजनो ब्रह्माऽपि त्वामद्यापि न पश्यति न च
 बुध्यते कथमभूतम् आत्मनः स्वरूपपरं परमेश्वरम्, कैहेतुभिः” ?
 समाधियुक्तिभिः समाधिनाऽप्यपरोक्षं न पश्यति युक्तिभिः परोक्ष-
 मपि सम्पन्नं बुध्यते इत्यर्थः । अपरंऽर्थात्तानास्तु कुतस्त्वां पश्येयुः
 अर्थात्तानि हेतुः तस्य ब्रह्मणो मनश्च शरीरं च र्थाश्च मत्स्वमो-
 रजःकार्याणि ताभिर्ये विदिष्या देवतियंङ्गनराणां सर्गस्ते सृष्टा-
 स्तत्रापि वयमप्रकाशा भवाः कुतः पश्यामेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपरे तर्हि किं पश्यति तदाह-ये देहभाजस्ते स्मस्मिन्मत्स्यक-
 स्मिन्मपि त्वां न विदुः किं तु गुणान्वेष विद्वद्व्यभिः अथवा न पुण्यान्
 अपितु तम एव पश्यति यत्तन्निगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषामतो
 पाहिते प्रकाशो घनं येषाम् बुद्धिपरतन्त्रतया जायतेस्वप्नयोर्विषयान्

पश्यन्ति सुषुप्तौ तम एव केषां न तु निर्गुणो त्वां सर्वत्र हेतुः
 यद्यतः यस्य तव माययेति वा मोहितं जेतो येषां ते ॥ २३ ॥

तथाऽप्यहं विचार्येण ज्ञास्यामीति चेत्त्राऽहं, तं त्वामहं
 विमूढः कथं परिभावयामि विचारयामि, कथमभूतम् ? ज्ञानघनं
 शुद्धज्ञानमूर्तिं स्मृत एव प्रध्वस्तौ मायागुणानिमित्तौ भेद-
 मोहौ येषां तैर्विभाव्यं विचिन्त्यम् । अयं मावः ज्ञानघनश्चात्र
 तानजज्ञानविषयत्वम् विचारविषयत्वेऽपि मायागुणैरभिभूतोऽहं,
 न विचारं समर्थं इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवराध्यायकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

लोके गर्हितं ज्ञातानां विप्रियं कर्माऽऽचरन् कुर्वन् जनमुद्वेजयन्
 भीषयन् क्रीडतो बालानाहाय सरय्वां नद्यां प्रास्यत् प्राञ्जितम् ॥ १७ ॥
 एवंविधवृत्ताऽन एव पित्रा पुत्रस्नहमपोह्य परित्यक्तः निर्वा-
 पितः पुनर्योगप्रभावेन तान् प्राञ्जितान् बालान् दर्शयित्वा
 ययौ ॥ १८ ॥

तदा पुनरागतान् बालान् दृष्ट्वा अयोध्यावासिनः सर्वे जनाः
 विसिस्मिरे विस्मयं गतवन्तः, हे राजन् ! राजा सगरः भस्मतप्यत

● श्रीमद्भिराप्रवाचायंकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

अहो ! ! इत तत्प्रभावमजानता मया स निर्यापित इत्यनुत्त-
वान् ॥ १६ ॥

अर्थांशुमतः कथामाह-राज्ञा सगरेण तुरगाश्वेषु निमित्ते
चोदितो भ्रात्रिणोऽशुमान् पितृव्याणां सम्बन्धी यः स्नातकमनु-
यः पन्थास्तै ययौ तत्र भस्मान्तं भस्मसमीपे हयमश्वं ददश ॥ २० ॥

● तत्रोपविष्टमधोच्चजावतारभूतं कपिलाख्यं मुनिमश्लोक्य
महात्मा अंशुमान् प्रयातः कृतप्रणामः प्राञ्जलिः समाहितमनाः
तुष्टाच्च ॥ २१ ॥

स्तुतिमेवाह, नेत्यादिभिस्त्वङ्गभिः । तावत्स्वप्रभावमजानन्तेऽपि स्वयं
स्वयाऽनुकम्पया इत्यभिप्रयन्तु त्वङ्गस्थेन स्तौति, यस्य परमानस्तव
तत्त्वं याथास्तं जनः समाध्यादिभिरुपायैरुद्धा स्फुटं न बुध्यते न
जानाति यतो योगजन एव न बुध्यते कुतः कथमपरेऽप्येऽयोगिनो वचं
तस्य तव मन आदिभिर्धिशेषण सूत्र्यन्ते इति मनःशरीरधीविसर्गाः
हिरण्यगभाक्ष्यः तैः सृष्टा अप्रकाशा देहाभयवमात्रगोचर-
ज्ञानवन्तः बुध्यन्ते तत्र शरीरं प्रधानं धीः सङ्कल्पविशेषः अजन-
इतिपाठान्तरं तत्र अजनेऽजो ब्रह्मा समाध्युपायैस्त्वामद्यापि न जानाति
कुतस्तस्याजनस्य मनश्च शरीरं च धीश्च ताभिर्धैः विविधाः देव-
तिर्यप्येकनरादीनां सर्गास्तेषु सृष्टाः तत्रापि वयमहो न जानीम
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अपरे तर्हि किं बुध्यन्ते इत्यत्राह-य इति । ये देहभाजस्ते त्रिगुण-
प्रधानाः गुणत्रयपरवशाः गुणान् शब्दादीन् पश्यन्ति विषयानेवा-
नुध्यायन्तीत्यर्थः । उत वा अपि च तमःशब्दः प्रधानपरः प्रधानकार्यं
शरीरं च पश्यन्ति न तु स्वसंस्थं स्वात्मनि स्थितं त्वां विदुः तत्र
हेतुं वदन् देहभाजो विशानष्टि-पश्य तव मायया मोहितं चेतो येषां
ते मन एव यद्भिः प्रकाशाः परार्थेऽज्ञानिनः गुणत्रयपरवशात्प्राज्ञ-
वन्मायामोहितत्वेन परार्थेऽज्ञानित्वाच्च न त्वां विदुरपितु देहं
तदुपभोग्यान् विषयांश्च विदुरित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं सामान्यतो लोकस्य परमात्मयाधारम्यावोदित्वमुक्तं
स्वस्मिन्नुपसंहरन् उक्तानुक्तगुणोर्विशेषस्तौति-तमिति । तमुक्त-
विधं ज्ञानघनमानन्दारमकहानेकरसं स्त्रभाषत उत्पत्तेरारभ्य-
प्रथमस्तः मायामयमेवेषु प्रकृतिकार्यशरीरभेदेषु मोहभ्रान्तज्ञानम
आरम्भाभिमान इति यावत् स येषां तैः सनन्दनाद्यैर्मुनिभिरपि केवल-
विभाष्यं चिन्तनीयं ननु दृष्टमित्यभिप्रायः त्वामहं मूढः कथं परि-
भाषयामि मनसा विचारयामि ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जनीयंकृतपद्मनाभली ।

असमञ्जसत्वं दर्शयति-आचरन्निनि । किं तज्ज्ञानीनां विप्रि-
कुर्मैति तत्राह-सरयवामिति । जनमुद्वेजयन् करपयन् तीरे
काङ्क्षतो बाहान् भरयवां मद्यां प्राक्यत् प्राक्षिपदित्यन्वयः १७ ॥

ततः किमर्भुदिति तत्राह-एवमिति । योगेश्वर्येण युष्मद्
बाह्या एते इति तास्त्रीजलमग्नान्, बाह्यान् दर्शयित्वा ततः
स्थानाद्यपानित्यन्वयः ॥ १८ ॥

विसिस्मिरे विस्मयं चक्रुः अद्यासमञ्जसे गते राजा चाश्व-
त्पयत पश्चात्तापं प्राप्त इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

पितरि गनेऽशुमता किमकारिति तत्राह-अंशुमानिति ।
पितृव्या असमञ्जससहोदराः तेषामनुमार्गं पितृव्याणां शरीर-
भस्म हयमपि ददश इत्यन्वयः । भस्मान्तेतिपाठे भस्मसमीपे हयं
दृष्टवानित्यर्थः ॥ २० ॥

अस्तौत् स्तुतवान् ॥ २१ ॥

स्तुतिर्ब्रह्मा; विद्यमानेगुणाविषयाऽविद्यमानगुणाविषया च, तत्र
द्वितीयापि विद्वद्विद्विषयमदेन द्विधा; उभयस्या अपि
स्तुतिफलं न लभ्यते विदुष आत्मव्यविद्यमानगुणाकथनेन विद्या
स्तोतारि द्वेषसम्भवात्विदुषोऽज्ञानेन मुक्तास्मात्प्रसन्नमपि
स्तोतुः स्तुतिफलप्रदानशक्तिसामान्यभावात्तः प्रथमैव श्रेयसीति
भावेन स्तौति-न पश्यतीति । अजनेऽजो विरिञ्चः यस्य परमा-
त्मनोऽंशं त्वां न पश्यति अतस्तत्त्वेन साक्षात्परोक्षीकर्तुं न
शक्नोति तर्हि परोक्षतो जानाति किं नेत्याह-नेति । समाधि-
युक्तिभिरैकाग्रीकृतास्त्रसंयोगैरद्यापि न बुध्यते सम्पक् न जाना-
तीत्यन्वयः । "पश्यन्तेऽपि न पश्यन्ति मेरोरुपं निपाद्यतः" इति
वत् न यस्य तत्त्वमिति पाठे परमात्मनो यस्य तव तत्त्वं न
बुध्यत इति न किन्तु बुध्यते तथापि सम्पक् न जानातीत्यर्थः
"कदञ्चिद्भां योगमावद् धीरः कोऽप्यिवाप्रतिप्राचं पपाद" इति श्रुतेः ।
न पश्यतीति रूपस्य गानोपायविशारदज्ञानस्य परमात्मनस्तव
तत्त्वं न बुध्यते इति वा एकस्याभावेऽप्यस्य सम्भवः किं
न क्यात्तथा दृष्टत्वादिवाशङ्क्येतरविषयोऽयं त्वायो न परमात्म-
विषय इति भावेनाह-कुत इति । अपरे विरिञ्चोदिते समाधि-
युक्तिरहितः कुतो हेतोः पश्यन्ति ? जानन्ति दर्शनादिमद्भावेन
किमपि विद्वन्मित्यर्थः । अनेन चोद्यं कथं परिदृशामिति तत्राह,
तस्येति तस्य विरिञ्चस्य मनसः शरीराच्च विमगः विशिष्टा
सृष्टिर्मेवां मरीच्यादीनां ते मनःशरीरविमगः सृष्टेषु
शरीराभयवेषु भ्रात्रादिषु प्रकाशो अभिमानत्वेन स्थितिलक्ष-
णा येषां दिक्सूयादीनां ते मनःशरीरविमगः सृष्टावयव-
प्रकाशाः इन्द्रादयो मरीच्यादयः उभयेऽपि प्रयुक्ताः अत्र अजो
न पश्यति न बुध्यते इत्यङ्गीकारं कुतोऽपरेऽस्येतरतात्पर्येना-
सङ्गतं क्यादिति बहुवचनमेवावाशाप्यने इति पक्वत्वेन विरिञ्च-
एव प्राह्यः ॥ २२ ॥

ये देहभाजः शरीरिणास्ते त्रिगुणप्रधानाः स्वप्रधाना
रजःप्रधानाऽतमःप्रधाना इति त्रिविधाः । तत्र रजःप्रधानाः
राजसा मानुषाः त्रिगुणप्रधानाः धर्मार्थकामपरायणाः गुणान्
सर्गादीनेव पश्यन्ति न मोक्षं तमःप्रधानाऽन्धमनसाः असुराः
यस्य हरेमाययावन्वदन्त्या मोहितचेतसः अन्वेषया ज्ञानपूर्व-
बुद्ध्याः तमो वा अन्धम एव विशिष्टं पश्यन्ति अनुभवन्ति
अत्र निमित्तमाह--न इति । ते स्वसंस्थं स्मृति स्थितं विदुः
न विदुर्गिति यत्स्मादिति शेषः । तद्व्यवहाराः किं ते ? इति ।
नेत्याह-वाहिरिति । वाहिरिन्द्रादीनां प्रकाशा येषां ते तथा अनात्म-
ज्ञानिन इत्यर्थः । "आर्सेर्षमदेऽप्य" इति श्रुतेः । ज्ञानाभयत्वेन
चेतनत्वेऽपि यथायंज्ञाने नास्तीति भावः ॥ २३ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

ये सत्त्वप्रधानाः स्यात्स्विकप्रकृतयः तेः सनन्दनाद्यैर्मुनिभि-
र्विभावयन् उवाच्यन्तं तत्तद्योग्येऽयस्त्वनफलदातारं त्वामहं कथं
परिभावयामि चिन्तयामि चिन्तने काऽनुपपत्तिरिति तत्राह—
विमूढ इति । सामान्यज्ञाने वस्तुनि विशेषजिज्ञासा सञ्जा-
घटीतं मम तु तदेव नास्त्यनस्त्वद्विषयज्ञानाभावा एवानुपप-
त्तिरित्यर्थः । सनन्दनादीनामपि देहभाक्त्वाविशेषात्परिभावना
कथं स्यादिति तत्राह—प्रध्वस्तोऽति । प्रध्वस्तोऽति प्राचामयः प्रकृति-
हेतुकः भेदमाहः अनादुमन्थारमन्थमाहो येस्ते तथा तैः निरस्त-
मिथ्याज्ञानैरित्यर्थः । अनेन देहभाक्त्वेऽपि विशेषोऽस्तीति दर्शितम् ।
“कायंते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः” इति स्मृतिः ॥ २४ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतस्माराथरशिनी ।

गर्हितम् आचरन्नि सङ्गपरिहारायेत्यर्थः ॥ १७ ॥

असमञ्जसपुत्रोऽंशुमान् पितृव्यस्नातमनु यः पश्यास्तं
अग्नि अन्तिके ॥ १८-२१ ॥

त्वद्भ्रान्तादपराधिनः पूर्वं दाश्या इति नादुभुनमित्याह—नेति
आत्मनो जीवात् परं त्वाम् अजनो ब्रह्मापि न पश्यति नापि-
बुद्ध्यन्ते अपरे अर्वाचीना वयं कुतो बुद्ध्यामहे मन आदिभिर्धै
विषयार्थं देवादिस्वर्गास्तेषु सृष्टा अप्रकाशा ब्रह्माः ॥ २२ ॥

गुणान् जागरत्स्वप्नयोर्विषयान् पश्यन्ति सुषुप्तौ तु तत्र एव
केवळं ननु निगुणं त्वां स्यात्स्वप्नेव सत्यं तिमृतीति स्वसंस्थं
बहिःप्रकाशाः बहिर्ज्ञानवन्तः ॥ २३ ॥

स्वभावत एव ननु साधनैः प्रध्वस्तो मायागुणानिमित्तौ भेद-
गोहो यैस्तेः ॥ २४ ॥

भीमच्छुकद्वैवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवम्भूतं वृत्तं चेष्टितं यस्य सः ॥ १८-२१ ॥

अजनो ब्रह्मा आत्मनः स्वस्मात् परं पूर्ववर्तिनं स्वजनकं त्वाम्
अद्यापि समाधिभूक्तिमिदं पश्यति न च बुद्ध्यन्ते तत्पुत्रः दीर्घ
काष्ठतः समाधिभूक्तिमिदं अपराधतया वा कात्स्न्येन त्वां न
जागामि स्मिरे तत्पुत्रपौत्राः तेषु ऽऽवतिनिकृष्टाः तन्वाजनकुम्भ
मनश्च शरीरं च श्रीश्च ताभिर्धै विभाव्याः ये देवतिर्गुणरादीनां
स्वर्गास्तेषु सृष्टाः अप्रकाशाः ब्रह्मा वयं कुतस्त्वां जानीमैत्यव-
यः ॥ २२ ॥

ननु, मां न जानन्ति अज्ञानं कुत्रास्त्वा इत्यत आह—ये
इति । ये देहभाजः बद्धजीवाः त्रिगुणाः शब्दादयो विषयाः
प्रधाना इष्टा येषां ते गुणान् विषयान् च पश्यन्ति उत वा तमो
नरकं यद्वा तमः सर्वतः पृथिव्यादिकूपेण प्रसृतेः प्रधानं सर्व-
विषयमूलभूतां त्वस्मात्वां च पश्यन्ति एतं तन्मायया माहृतजनसः
बहिःप्रकाशाः बहिर्ज्ञानयः तं स्वसंस्थं त्वां न पश्यन्ती-
त्यन्वयः ॥ २३ ॥

स्वभावत एव प्रध्वस्तो मायामेषुभेदेषु ऐहिकामुक्ति-
पदायेषु मोहो येषां तैः सर्वैः सनन्दनाद्यमुनीभिर्विभाव्यं विचिन्त्यम्
अहं विमूढः ज्ञानघनं त्वां कथं विभावयामि विचारयामि गरुड-
योग्ये कार्ये मत्कुण्डल्येव महर्षिचिन्तनाहं त्वयि मम का विचार
शक्तिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

वही असमंजस हुए लोक में ज्ञानी लोगों को जो विप्रिय
और गर्हित हो ऐसा कर्म करने लगे । जनों को बड़ेग करने के
लिये खलत हुए बालकों को सरजूजी में फेंकने लगे ॥ १७ ॥

इस प्रकार के हंग देखकर स्नेह छोड़कर पिताने असमंजस
का परित्याग कर दिया असमंजस भी अपने योगबल से सरयूमें
गिराये हुए बालकों को सर्वत्र देकर चला दिये ॥ १८ ॥

अयोध्यावासी सब लोग अपने २ बालकों को फिर आये हुए
देख कर बड़े निश्चय को प्राप्त हुए ॥ हे राजन् ! और राजा सगर
को भी बड़ा अनुताप हुआ ॥ १९ ॥

राजा ने अंशुमान् को भाड़ा करी तब अश्व के अभ्यगग
करने का बह गया और अपने पितृव्य (पाता) लोग पृथिवी
खोजते हुए जिस मार्ग होकर गये थे उसी मार्ग में जाते, २ भस्म
की ढंगी के समीप में घोड़ा देखा ॥ २० ॥

और वहां पर बैठे हुए अश्वत्थजी भी कपिलमुनि को देख
कर प्रणाम कर मनको समाहित कर हाथ जोड़कर अंशुमान्
स्तुति करने लगे, क्योंकि ? आश्विर तो महान् हैं ॥ २१ ॥

अंशुमानुवाच ॥

अंशुमान् बोले, कि—हे भगवन् यह जन, आत्मा से पर ऐसे
आपको नहीं देखते हैं, और समाधि योग से भी आप अब तक
नहीं जाने गये, तब फिर हम लोग तो उनके मन बुद्धि और
शरीर से जो सृष्टि हुई उस सृष्टि से रचे हुए अर्वाचीन ब्रह्मजन
केसे आपको जानें ॥ २२ ॥

जो देहधारी सत्व रज आदि त्रिगुण प्रधान हैं वे लोग गुणों
को देखते हैं अथवा तम (अज्ञान) को देखते हैं और अपने में
स्थित ऐसे आपको नहीं देखते हैं, क्योंकि ? आपके माया से उन
का चित्त मोहित होरहा है अत एव बहिर्दृष्टि बाधे हैं ॥ २३ ॥

स्वभाव से अत्यन्त नष्ट हुआ है माया के गुणों से किया
हुआ भेद मोह जिन का ऐसे सनन्दनादिक मुनियों के भाषना
करने के योग्य ज्ञानघन ऐसे आपको मैं मूढ किस प्रकार विचार
सका हूँ ॥ २४ ॥

प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्गमनामरूपं सदसद्विमुक्तम् ।

ज्ञानोपदेशाय गृहीतदेहं नमामहे त्वां पुरुषं पुराणम् ॥ २५ ॥

त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु ।

भ्रमन्ति कामलोभेर्गामोहविभ्रान्तचेतसः ॥ २६ ॥

अथ नः सर्वभूतात्मन् ! कामकर्मेन्द्रियाशयः ।

मोहपाशो दृढश्छिन्नो भगवंस्तव दर्शनात् ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं गीताऽनुभावस्तं भगवान् कपिलो मुनिः ।

अंशुमन्तमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप ! ॥ २८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अश्वोऽयं नीयतां वत्स ! पितामहपशुस्तव ।

इमे च पितरो दग्धा गङ्गाम्भोर्हन्ति नेतरत् ॥ २९ ॥

तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य हयमानयत् ।

सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं समापयत् ॥ ३० ॥

राज्यमंशुमति न्यस्य निःस्पृहो मुक्तबन्धनः ।

और्वोपदिष्टमार्गेण लेभे गतिमनुत्तमाम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां नवमस्कन्धे सगरोपाख्याते

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

हे प्रशान्त ! तस्मात्त्वां पुरुषं पुराणं केवलं नमामेत्यन्वयः
पुराणपुरुषत्वे हेतुः मायायाः गुणाः कर्माणि च विश्वसृष्ट्यादीनि
लिङ्गानि च ब्रह्मादिकृपाणि यस्य तम् प्रशान्तत्वे हेतुः सदसद्व्यां
कार्यकारणाङ्गुणपुण्यपापाङ्गुणं वा विमुक्तम् अतोऽनामरूपं तत्तत्कृत-
नामरूपद्वयं किं तु ज्ञानोपदेशाय गृहीतः प्रकटितो देहः शुद्धसत्त्व-
मूर्तिर्बलं तम्, यद्वा हे प्रशान्तमायेति हे अगुणोति च सम्यग्ध-
कर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैर्लिङ्गानि यस्वेति योज्यम्, यद्वा प्रशान्ता
मायागुणादयो बस्मिन्नित्येकमेव पदम् ॥ २५ ॥

कामात्वं इच्छाद्यते-त्वन्मायेति ज्ञाङ्गनाम् । कामादिभिर्विभ्रान्तानि
चेतांसि चेत्तां ते इमे सर्वे गृहादिषु भ्रमन्ति ॥ २६ ॥

हे सर्वभूतारम्भ ! नोऽस्माकं त्वत्कृपयैव घटितान्त्वदर्शनादिति-

[२७]

ददोऽपि मोहमयः पार्श्वच्छिन्नः कथम्भूतः कामादीनामाशय
माश्रयः त्वत्प्रसादेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अश्वं लब्ध्वाऽपि साकाङ्क्षं प्रत्याह इमे चेति ॥ २९ ॥
तं परिक्रम्येति शुकोक्तिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतायचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतोऽहं माधयितुमन्वन्तर्हन्तनकरवां केवधं नमस्करोमीत्याह-
प्रशान्ताति । मायागुणाः प्रकृतिगुणाः सत्त्वाद्यः कर्मलिङ्गं कर्म

श्रीमद्दीरघवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतबेहृद्येते यस्य प्रशान्ता न विद्यन्ते स प्रशान्तमायागुणकर्म-
खिन्नः तन्नामरूपं जात्यादिभिस्तःप्रयुक्तदेवादिनामभिश्च वर्जितं
सदान्द्रिमुक्तं शुभाशुभकृतं चेतनाचेतनधर्मैरस्पृष्टं वा ज्ञानो-
पदेशाय ननु सुखदुःखानुभवाय गृहीतं खञ्जोपाप्तं खिन्नशरीरं
येन तं पुराणं पुरुषं त्वां नमामहे ॥ २५ ॥

यस्मायेति यस्य मायार्चनेषु गृहादिषु वस्तुबुद्ध्या भोग-
स्थानादिषु भ्रमन्ति तं त्वां नमामहे इति पूर्वशान्त्वयः । भ्रमयो
हेतुं वदन् तत्कर्तृन् विशिनष्टि—कामादिभिर्बिभ्रान्तं चेतो येषां ते
इति तत्र कामो रागः लोभोऽनखद्विः ईर्ष्या कामोपभोगविरोधिष्व
क्षमः मोहश्चित्तविकारः ॥ २६ ॥

तद्दर्शनात्स्व स्व कृतार्थतामाविष्करोति—अद्यति । हे सर्वभूता-
त्मन् ! हे भगवन् ! तव दर्शनाद्द्याऽधुना नोऽस्कां कामाः कामन्त
इति कामाः शब्दादयो विषया विषयस्पृहा वा कामः कर्माणि
पुण्यापुण्यारम्भकानि तत्करणाग्निन्द्रियाणि तेषामाभयो मूलभूतो
मोहः देहात्मज्ञानत्यादिकोपा हतो निर्मोच्यः खिन्नः आशय इति
पाठात्तरं तथा कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि भोत्रादीनि
तेषां शब्दादिकामानां प्रादकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि तेषां
तत्प्रभावत्वात् तान्भेवाशयमाभयो यस्य स मोहात्मकः पाशः
मोहस्यात्मगतत्वेऽप्युभयोन्द्रियप्रवृत्तिमूलकत्वेनोभयोन्द्रियाभयत्वमु-
क्तम् ॥ २७ ॥

हे नृप ! इत्थं गीतः मङ्गीतः संस्तुतोऽनुभावः प्रभावो यस्य स भगवान्
कार्पलं मुनिस्तमशुभं मनसाऽनुगृह्ये घक्षयमाणमुनाच ॥ २८ ॥

तदेवाह—अश्व इति । हे नृप ! अंशुमन् ! अयमश्वस्तव पिताम-
हस्य सगरस्य बर्षायः पशुर्णियतां भस्मराशनिं दर्शयत्वा इमे
च तव पितरः पितृव्याः दग्धास्तेषु गङ्गासु एवाहन्ति नेतरश्चासुभः
गङ्गासुसैवैषां क्रियाः कार्याः नेतरंगा अनेनैवामुत्तारयामित्यर्थः ॥ २९ ॥

एवमुक्तवन्तं कार्पलं प्रक्षिणीकृत्य शिरसा प्रसाद्य प्रणि-
पत्यांशुमान् हयमानीतवान् तेन पशुना हेतुना क्रतुशेषं सगर-
स्तमापयत् ॥ ३० ॥

ततो राज्यमंशुमनि न्यस्य निधाय निरस्पृहः देहतदनुबन्धिषु
स्पृहारहितः मुक्तं बन्धनं बन्धकमहम्भमत्वादिकं येन तादृशः
अर्धेणोपदिष्टो मार्गः स्वात्मपरमात्मबाधात्मपञ्चानरूपः तेन न
विद्यते उत्तमा यस्यास्तां गतिं मुक्तिं जेभे खञ्जवान् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्दीरघवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतमहरत्नावली ।

स्वां न ममहे इत्यन्वयः । स्वामिति क इति तत्राह—पुरुष
मिति । तर्हि देवदत्तवचिरन्तमः कर्माद्यं स्यादिति नेत्याह,
अनामरूपमिति । प्राकृतनामद्विरहितं तत्कृत इति तत्राह—
प्रशान्तेति । प्रशान्तानि उपरतानि, मायागुणाः सत्त्वाद्यः

कर्माणि तन्निमित्तव्यापाराः खिन्नं शरीरं बन्धुं तथा तैरकार-
गात्वेन भृशदभिलष्यन्, एतत्कथं घटने ? इति तत्राह—सदिति सतो
प्रक्षयं अस्तनः परमाद्यवादेः “विमुक्तं भिन्नं रुक्मवर्णम्” इति
श्रुतेः । शरीरत्वेन नामरूपदर्शनात्तदभावकथनं कथमिति तत्राह,
ज्ञानेति, लोकानुग्रहार्थं शरीरप्रहयं न तु कर्मनिमित्तम् अतः
एव नित्यदुःखामावः ॥ २५ ॥

त्रिविधानां जीवानां स्वभावाभिभयो नास्तीति दर्शनाय
मानुषस्वभावमाह—यन्मायेति । यस्य हरेर्मायया प्रकृत्या इच्छया
वा रचिते निर्मिते लोके भूत्यादी रचितगृहादिषु वस्तुबुद्ध्या
ऽनश्वर्याति मनसा भ्रमन्ति परिवर्तन्ते के मानुषा इति शेषः ।
निमित्तमाह—कामेति । कामो विषयाभिभावः लोभो, धर्मादि-
विषयार्थस्वागानिच्छा ईर्ष्या अन्तमा मोहो वैचित्र्यम् एतेर्बिभ्रान्तं
चेतो येषां ते तथा अनेनान्यद्वयं व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

उपसंहरति अद्यति अद्य नोऽस्कां पुत्रादिषु हतो मोहपाशः
अज्ञानहेतुकः स्नेहपाशाश्चक्रे इत्यर्थः । कामाकर्मेन्द्रियेषु श्वेत
इति कामकर्मेन्द्रियाशयः ॥ २७ ॥ १८ ॥

अहति अपेक्षते ॥ २८—३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतमहरत्नावलीयाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

प्रशान्तानि मायासम्बन्धीनि गुणकर्मखिन्नानि सत
तथैव अनामरूपं माषिकनामरूपपरहितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

कामादीनामाशयः आश्रयः ॥ २७—२८ ॥

नेतरादिति नान्यथा निस्तार इत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

इति साराथं दर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

नवमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात् त्वां केवलं नमामः कथमभूतं प्रशान्ताः स्वप्रभावं कर्तु-
मशक्ताः माया प्रकृतिः गुणाः सत्त्वाद्यः कर्मखिन्नाः सुरासुरा-
दयो यस्मिन् तम् “नामरूपे व्याकरवाणि” इति धृत्युक्तं नाम
रूपात्मकं जगत् तद्विभ्रमनामरूपं प्राकृतनामरूपपरहितमित्यर्थः । सद्-
सद्भिमुक्तं शुभाशुभफलास्पृष्टम् तथापि ज्ञानोपदेशाय गृहीतः
आविष्कृतो देहो येन तम् ॥ २५ ॥

१ श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनादिना मायामोहिनाः जीवाः संसारे भ्रमन्ति तत्र स्वत्कृपया
स्वदर्शनं यत् प्राप्तं कृतार्थं इत्याह-स्वप्नमाचंति द्वाष्टयाम् । कामा-
दिभिर्विभ्रान्तानि ज्ञेयानि येषां ते सर्वे इमे गृहादिषु वस्तु-
बुद्ध्या उपोद्ध्यैबुद्ध्या लोके भ्रमन्ति ॥ २६ ॥

कामो वासनात्मकः सङ्कल्पः कर्माणि च इन्द्रियाणां च तेषा-
माशयः आशयो मोऽस्माकं मोह आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपाज्ञान
स एव पाशः तत्र दर्शनात् अथ भ्रमणा क्लिप्तः तत्र दर्शनात्
यत् कृतार्थं इत्यर्थः ॥ २७—३० ॥

अनुत्तमां निरतिशयाय ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

हे प्रज्ञान ! माया के सत्त्वादि गुणों से जो कर्म सृष्ट्यादिक
है वही आपका परस्व सूचक लिङ्ग (लक्षणा) है तथा प्राकृत
नाम रूप से रहित है और कार्य कारण से विमुक्त जिनका स्वरूप
और ज्ञान के उपदेश करने के लिये ग्रहण किया वेह जिनने
ऐसे पुराणा पुरुष आपको नमस्कार हो ॥ २५ ॥

आप को माया से रहित इस लोक में गृहादि वस्तुओं में पर-
मार्थ बुद्धि करके स्वतन्त्र, भ्रम को प्राप्त होते हैं, कारण कि-काम
लोभ, ईर्ष्या, मोह, इनसे विभ्रान्त चित्त वाले हैं ॥ २६ ॥

हे सर्व भूनात्मन् ! अब मेरा काम, कर्म, इन्द्रिय और अन्तः-
करण में पडा रहा जो मोह रूप दृढ पाश [फाँस] से है
भगवान् ! वह आपके दर्शन से क्लिप्त होगया ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे नृप ! जब अंशुमान ने भी कपिल
देवजी का इस प्रकार प्रभाव गाया तब भगवान् भी कपिल देव
जी बुद्धि से अनुग्रह करके अंशुमान से बोले ॥ २८ ॥

श्री भगवान् उवाच ॥

भगवान् भीकपिल देवजी बोले, कि—हेवरम ! तुमारे पिता-
महके यज्ञ का पशु वह अश्व तुम खेजाओ और यह तुमारे पितर
(काका) लोग दग्ध हुए भये श्रीगंगाजी के जल को चाहते हैं
अश्व कुछ नहीं ॥ २९ ॥

तब अंशुमान् भी भगवान् की परिक्रमा देकर शिरसे प्रणाम
करके प्रसन्न कर अश्व को घर ले आये । सगर ने भी उस पशु
से अर्वाशिष्ट यज्ञ को समाप्त किया ॥ ३० ॥

और अज्ञा सगर अंशुमान पर राज्य छोडकर निःस्पृह
और मुक्तबन्धन होकर और्वप्रपि के उपदिष्ट मार्ग से सर्वोत्तम
गति को प्राप्त हुए ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में अष्टम अध्याय की

अन्तःकरण १० भगवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

अंशुमांश्च तपस्तेपे गङ्गानयनकाम्यया ।
 कालं महान्तं नाशक्रोत्ततः कालेन संस्थितः ॥ १ ॥
 दिल्लीपस्तस्मुतस्तद्वदशक्तः कालमेषिवान् ।
 भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स सुमहत्तपः ॥ २ ॥
 दर्शयामास तं देवी प्रसन्ना वरदाऽस्मि ते ।
 इत्युक्तः स्वमभिप्रायं शशंसावनतो नृपः ॥ ३ ॥
 कोऽपि धारयिता वेगं पतन्त्या मे महीतले ।
 अन्यथा भूतलं भित्त्वा नृप ! यास्ये रसातलम् ॥ ४ ॥
 किं चाहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजन्त्वघम् ।
 मृजामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥

भगीरथ उवाच ।

साधवो न्यासिनः शान्ता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः ।
 हरन्त्यघं तेऽङ्गसङ्गतेष्वास्ते ह्यघभिद्धरिः ॥ ६ ॥
 धारयिष्यति ते वेगं रुद्रस्त्वात्मा शरीरिणाम् ।
 यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा स नृपो देवं तपसा तोषयच्छिवम् ।
 कालेनाल्पीयसा राजंस्तस्येशः समतुष्यत ॥ ८ ॥

श्रीभरखामिहूतभाषार्थदीपिका ।

नवमोऽशुमतो वंशः अद्वाङ्गावधिष्यते ।
 गङ्गा भूतलमनिम्बे बस्य पौत्रोऽभगीरथः ॥ ० ॥
 यथा सगरः पौत्राश्च राज्यं दत्त्वा तपस्तेपे तथाऽशुमांश्च
 अशुमांश्च राज्यं दत्त्वा महान्तं कालं तपस्तेपे इति अकारस्वायेः
 नीशक्रोत् गङ्गामानेतुमिति शेषः संस्थितो मृतः ॥ १ ॥
 कालं मृत्युमेषिवान् प्राप्तः ॥ २ ॥
 तं प्रत्याप्तानं दर्शयामास ते वरदास्मीति गङ्गबोक्तः सन्
 स्वमभिप्रायं पूर्वज्ञोद्धरणं शशंस कथयामास ॥ ३ ॥

आह गङ्गा कोऽपि गगनारपतन्त्या मे वेगं धारयिता धारयि-
 ष्यति ॥ ४ ॥

किञ्च आमृजन्ति क्षालयिष्यति तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥
 अघं हरन्ति हरिष्यन्ति अघं भिनक्तस्त्रिघामित् ॥ ६ ॥
 आरमा कथम्भूतः? यस्मिन्निव विश्वमोतं प्रथितमूर्ध्वतन्तुषुशाटीव
 पटइव प्रोतं च तिर्यक्त्तन्तुषु पट इव अघो सर्वाधारस्त्रय्येण
 धारयिष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्यथ गङ्गामुक्त्वा तदङ्गुस्तेतिपाठे भाषयिष्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमस्त्रीराराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रार्चिका ।

एवमानोनाश्वः पितामहदत्तराजयोष्यंशुमान् पितृणां समुत्तर-
णार्थं गङ्गामानेतुमिच्छन् महात्तं कालं तपस्तेषु चक्रे माश-
कृतो गङ्गामानेतुं न प्रवभूव किन्तु काञ्चनापसंहृतो मृतो
बभूव ॥ १ ॥

अथ तस्यांशुमतः सुतो द्विकीपांपितृदत्तं पितृवत्तपःकुर्वन् गङ्गा-
मानेतुमशक्त एव कालं मृत्युर्भाषितवान् प्राप्तवान् अथ तस्य द्वि-
पस्य सुतो भगीरथः स सुमहत्तपश्चक्रे ॥ २ ॥

ततस्तेन तपसा प्रसन्ना गङ्गा दशायामास, आत्मानमिति
शेषः । ते तुभ्यं वरदास्मीति ते भगीरथमवाचचेति शेषः । इत्थं
गङ्गयोक्तो नृपो भगीरथः प्रणतः स्वकीयमभिप्रायं शशंस
उक्तवान् ॥ ३ ॥

पुनस्तं गङ्गोवाच—कोन्विति द्वाभ्याम् । महीतले पतन्त्या मम
वेगं कोनु धारयिता ? कोपीति पाठे अपि शब्दः सम्भावनायां
कोवा धारयितेत्यर्थः । न चेद्वारयिता कोपि न विद्यते चेत् तर्हि
हे नृप ! भूमितलं भित्त्वा रसातलं यास्ये गच्छिष्यामि ॥ ४ ॥

भूमितल एव किं न प्रवहसीत्यत्राह—किञ्चेति । किञ्चाहं भुव
यास्ये भूमौ न प्रवहामीत्यर्थः । तत्र हेतुः, नरा भूमिप्राः अथ पापं
मर्यादां नन्ति शांभयान्ति प्रक्षिपन्ति तत्रैस्त्वक्तमघमहं कं मृजामि
प्रक्षिपामिहे हे राजन् ! तत्र विचिन्त्यतामुपाय इति शेषः ॥ ५ ॥

ततो भगीरथ आह—साधव इति द्वाभ्याम् । न्यामिनः काम्य-
कर्मत्यागिनः शास्ता जितेन्द्रियाः ब्राह्मणाः ब्राह्मणभेष्टाः यज्ञा
मतिशयिने ब्रह्म ब्रह्मिष्ठं तेन तदुपासका लक्ष्यन्ते ब्रह्मनिदप्र-
सरा इत्यर्थः । अतएव लोकपाथनाः साधवस्तवाघ्रे नरेस्त्यक्त-
मङ्गलकृत् स्नानरूपाश्चरन्ति तर्हि ते कं मृजन्तीत्यत्राह—तेष्वस्तं
द्वेषमिच्छरिरिति । तेषु साधुषु अघमिच्छरिरास्तेति तर्हि हरिरपि
कं मृजतीत्याशङ्काऽघमिदित्यनेन परिहृता अघं भिनसि निर-
क्ष्यति नाशयतीति यावत् नरवघमादायाव्यत्र प्रक्षिपतीति अभि-
प्रायः ॥ ६ ॥

एवं किञ्चाहमित्यादेरुत्तरश्रुतमथ कोन्वित्यादेरुत्तरमाह—धार-
यिष्यतीति । रुद्रो रुद्रशरीरकः परमात्मा तव वेगं धारयिष्यति
तस्य धारणायामसामर्थ्यंशुक्रं धारयन्विशिनष्टि—शरीरिणां
ब्रह्मादिस्थावरान्तानामात्मा अन्तःप्रविश्य प्रशासनेन धारकः
किंवहुना अस्मिन् परमात्मनि इदं त्रिभुवं प्रोतं शरीरतया सम-
वेतं यथा तन्तुषु शाटी तद्वत्कृत्स्ननिश्वधारकस्याकलितभम
एव त्रिभुवंनानिर्युक्तविधेस्य त्वद्वेगधारणायां सामर्थ्यं केमुत्प-
त्यावसिद्धमिति भावः ॥ ७ ॥

इत्येवंविधं तस्य भगीरथस्य वच आकर्ष्य तं भगीरथं
पुनर्गङ्गायाच, तर्हि मद्भ्रमसां धारणार्थं महेशानं रुद्रशरीरकं
परमात्मानं प्रसाह्य प्रसन्नं कुर्विति तद्ब्रह्मवचः श्रुत्वा स
नृपो भगीरथस्तपसा शिवमतोपयत्, हे राजन् ! मदीयमेव
काञ्चन तस्य भगीरथस्य ईशानो रुद्रः प्रसन्नो बभूव ॥ ८ ॥

भीमस्त्रीजयस्वजतीयंकृतपद्मररावली ।

महदपराधपङ्कपत्ताजनेनात्मजनाञ्जाराय महान्तं कालं तप-
स्तेषु इत्यन्वयः । संस्थितो मृतः ॥ १ ॥

कालमेधितवान् मरणां प्राप्तः ॥ २ ॥

प्रसन्ना देवी ते वरदास्मीति निगद्य स्वात्मानं तमुद्दिश्य
प्रदर्शयामास ॥ ३ ॥ ४ ॥

किञ्च रसातलप्रवेशात्तृणानर्थं एव न, अन्योऽप्यस्नीत्याश-
येनाह—किञ्चेति । कुतो नरकपाप्मिरिति तत्राह—नरा इति ।
पापिनो नराः स्नानादिना मर्यघमासृजितं शोधयन्ति पापं
निष्कृष्य स्वयं शुद्धा भवन्ति । हे राजन् ! तदघं मृजामि शोध-
यार्थं कोत शेषः । कं निष्कृष्य शुद्धा भवामि अत्रास्मिधर्मे
विचिन्त्यतां नराणामघसंहर्षेहं मद्घसंहर्ता क इति विधेकः
क्रियतामित्यन्वयः ॥ ५ ॥

उत्तरमाह—साधव इति । समवगादिलक्षणास्पृशः साधवो
ऽन एव निराशयः स्वर्गादिमुखलक्षणाशाग्हिताः कुत इति
तत्राह—ब्रह्मिष्ठा इति । इष्टं प्रत्ययान्तं चैतच्च ब्रह्मिष्ठा पूर्णा
भगवद्भक्त्येति शेषः । अमी अनिशयेन ब्रह्मपूर्णाः ब्राह्मिष्ठाः ब्रह्म-
वेषेण स्थिता इत्येवं ज्ञान्दभः तथाचै ब्रह्मस्था इति स्थानस्मा
दयमिष्टुत्तमस्तमनुसृत्येवं कृते लोकपाथना एवविधाः ये स्वहवा
हरिं प्राप्तस्ते अङ्गमङ्गात्पादप्रक्षालनादिना हस्तशङ्खमर्यवा-
त्पापितामघं हरन्तीति शेषः । तेषां स्वहृदि स्थितहरिस्वाग्नि-
ध्यात्वापं नास्तेषु तव किं वक्तव्यमनघरतपन्ननाभपादसरोज-
निजवासाया इत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वितीयं प्रदत्तं पारहृन्व्य प्रथमं परिहरति—धारयिष्यतीति ।
शरीरिणामात्मा ऽहङ्काररूपेण स्वरूपभूत इव शाटी कन्धागुर्गात-
द्विभुटिका वा ॥ ७ ॥

तथात्पीयसा काञ्चन शिव आशु अतुष्यतेति ॥ ८ ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकृतकममन्दर्भः ।

१—४ ॥

किञ्चेति मया निमित्तभूतया अघं पापं मृजन्ति नाशयन्ति
तदघं तत्सङ्गानभिरुचेजानं मनसो नु खामित्यर्थः । गङ्गाप्रसङ्गे
पापःत्यन्तनाश्यस्य कोटिषा पुराणादिप्रसङ्गेः अंहोतुःज
व्यसनस्वर्धमित्यमरकोशात् ॥ ५ ॥

साधवः स्वाधिकार्यासशास्त्रीयाचारनिरताः न्यामिनः
कर्म तत्फलाऽनासंकाः शास्ताः शुद्धान्तःकरणाः ब्रह्मिष्ठा चेद्-
विचारदत्ताः स तेष्वस्त इति अघानि अघं आदीनि भिन्नस्तीति
तथा सदा साधुनां सङ्गात् तत्सङ्गात् तत्सङ्गैस्तद्दुःखं न
भवितेति भावः ॥ ६—१८ ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकृतकममन्दर्भः ।

भगीरथो ऽनवदृगङ्गां सौदाम्नां राक्षसांऽभवत् ।

हरिं मुहुतात् कर्द्व्याङ्गः प्रापेति नयमे कथा ॥ १० ॥

तथेति राज्ञाऽभिहितं सर्वलोकहितः शिवः ।

वधारावहितो गङ्गां पादपूतजलां हरेः ॥ ९ ॥

भगीरथः स राजर्षिर्निन्द्ये भुवनपावनीम् ।

यत्र स्वपितृणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते ॥ १० ॥

रथेन वायुवगेन प्रयान्तमनुधावती ।

देशान्पुनन्ती निर्दग्धानासिञ्चत्सगरात्मजान् ॥ ११ ॥

भीमशङ्खनाथश्चक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

यथा सगरः पौत्रे राज्यं त्यक्त्य तपस्तेपे तथेषांशुमांश्च
द्विधीपे स्वपुत्रे राज्यं त्यक्त्य तपस्तेपे इत्यर्थे चकारः ॥ १ ॥

यथांशुमान् तद्वत् ॥ २ ॥

देवी गङ्गा स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणां कांऽपीति गङ्गोक्तिः
भामृजन्ति क्षात्रियिष्यन्ति तत्रोपायो विचिन्त्यताम् ॥ ३-५ ॥

अङ्गसङ्गात् स्नानात् हरति हरिष्यन्ति तेषां तदर्थं को
हरिष्यतीति चेत हरिरेव अग्रमित् तेन हरिं विना तीर्थतपः
प्रायश्चित्तादिभिः पापं नस्तुतो न नश्यतीत्यजामिखोपाख्यानोक्तः
सिद्धान्तो दृढीकृतः ॥ ६ ॥

रुद्र इत्यधुनापि त्वं यस्य शिरसि तिष्ठस्येवेति भावः
यस्मिन्निर्गच्छिष्वमोत्तं प्रथितम् ऊर्ध्वतस्तुषु शाटीव प्रोतं च
तीर्थकृतस्तुषु शाटीवेति तस्येश्वरत्वं दर्शितम् ॥ ७-८ ॥

भीमरुद्रकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीमशङ्खावतरणां अंशुमनो वंशं च खड्गः शङ्खावधिवर्णयति,
अंशुमानिति नद्यमेव । महान्तं कालं तपस्तेपे तथापि न शक्यते-
द्रङ्गमानेतुमिति शेषः ॥ १ ॥

काशमन्तकाशम् ॥ २ ॥

देवी गङ्गा तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास नृपोऽपि अवनतस्सन्
स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणां शशंस ॥ ३ ॥

गङ्गाप्याह-क इत्यादि ॥ ४ ॥

भामृजन्ति क्षात्रियिष्यन्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

ते नेगे रुद्रो धारयिष्यति तत्रापि आत्मा परमात्मा हरि-
रास्ते यस्मिन् आत्मानं इदं विश्वमोत्तं प्रथितमूर्ध्वतस्तुषु
शाटीव पट इव, प्रोतं च तीर्थकृतस्तुषु पट इव ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

भीमशङ्खावतरणां शरणां प्रपद्ये ॥

श्रीशुक उवाच ॥

भीमशङ्खजी घोषं, कि-गंगाजी के आने की कामना सि

राजा अंशुमान ने बड़ा तप किया तप करने २ महान् काख
व्यनीत होगया गंगाजी के ले आने को समर्थ नहीं हुए इतने
में काख पूरे होने से देहान्त को प्राप्त हुए ॥ १ ॥

उनके पुत्र द्विधीप महाराज भी अंशुमान के तरह गंगा लाने
में समर्थ न होकर परलोक गये ॥ द्विधीप के पुत्र भगी-
रथ ने महान् तप किया ॥ २ ॥

तब श्री गंगा देवी दर्शन देकर बोलीं, कि मैं तेरे ऊपर
प्रसन्न हूँ तू घर मांगे इसे प्रकार गंगाजी ने जब भगीरथ
को कहा तब राजा भी प्रसन्न होकर अपना सब अभिप्राय
कहना हुआ ॥ ३ ॥

तब फिर श्री गंगाजी बोलीं, कि— हे नृप ! जब मैं
महीतल में ऊपर से पड़ूंगी तब मेरा कोई भी वेग को धारणा
तौ करेगा ? नहीं तौ मैं भूतल को भेदन कर रसातल को चली
जाऊंगी ॥ ४ ॥

हे राजन् ! अथवा मैं पृथिवी पर नहीं जाऊंगी क्यों कि ?
मनुष्य अपना पाप मेरे विषे भोषेगे, फिर उस पापको मैं
कहाँ धोऊंगी आप यह तौ विचार करौ ॥ ५ ॥

भगीरथ उवाच ॥

राजा भगीरथ बोले, कि-साधुजन, मन्वासी, शक्ति
ब्रह्मनिष्ठ लोक को पवित्र करने वाले महारमाजन अपने अंग
के संग से तुमारे अर्थों को हर लेंगे, क्योंकि-उनके विषे अघ
हरन करन वाले श्रीहरि विराजते हैं ॥ ६ ॥

और आपके नेग को श्रीरुद्र धारणा करेंगे जो रुद्र जीषों को,
आत्मा के सहस प्रिय हैं और जिन रुद्र अंतर्धामी में यह विश्व
प्रोत प्रोत दोरहा है जैसे कि-तंतुओं में धस्त्र ॥ ७ ॥

इतना कह कर राजा भगीरथ ने तप से शिवजी को प्रसन्न
किये, हे राजन् शिवजी भी घोड़े ही काख में राजा पर प्रसन्न
होगये ॥ ८ ॥

भीमरुद्रकवचकृतभाषाटीका ।

राज्ञाऽभिहितं तथेत्यङ्गीकृत्य हरेः पादेन मृतं जलं-
वस्थाः ॥ ९-११ ॥

यज्जलस्पृशमात्रेण ब्रह्मदण्डहता अपि ।

सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः ॥ १२ ॥

भस्मीभूताङ्गसङ्गेन स्वर्गताः सगरात्मजाः ।

किंपुनः श्रद्धया देवी ये सेवन्ते धृतव्रताः ॥ १३ ॥

न ह्यतत्परमाश्रयं स्वधुन्या यदिहादितम् ।

अनन्तचरणाम्भोजप्रसूताया भवच्छिदः ॥ १४ ॥

सन्निवेश्य मनो यस्मिंश्चूडया मुनयोऽमलाः ।

त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो यातास्तदात्मताम् ॥ १५ ॥

श्रुतो भगीरथाङ्गजे तस्य नाभोऽपरोऽभवत् ।

सिन्धुद्वीपस्ततस्तस्माद्युतायुस्ततोऽभवत् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकुनभाभार्यदीपिका ।

प्रसङ्गाद्गङ्गामाहास्यमाह-चतुर्भिः । यत् यस्या जलस्पृशमात्रेण तत्र केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात् ब्रह्मणि स्वकृतेन दण्डेन हता अपि ॥ १२ ॥

तां श्रद्धया ये सेवन्ते इति शेषः तत्प्रपञ्चयति भस्मीभूतेनाङ्गेन यः सङ्गस्तेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

अनन्तस्य विशेषणं सन्निवेश्यति त्रैगुण्यं देहसम्बन्धम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो राजा भगीरथेनाऽमिहितः गङ्गाया वेगं धारयेति विहा-
पितः सर्वस्य लोकस्य हितकरः शिशुकथेति विभर्ग्यह-
मित्युक्त्वा अवहितः सावधानः हरेः पादाघनेजनेन पूतं जलं
यस्यास्तां गङ्गां बभार अत्र शिशुशब्दः शिशुमात्रपरां न तु
विशेष्यभूतपरमात्मपर्यन्तः गङ्गाया हरिपादपूजकत्वविशे-
षण्यसामर्थ्यात् यद्वा पूर्वत्रापि रुद्रेशानादिशब्दाः विशेषणभूत-
शब्दमात्रगोचराः आत्मा शरीरिणामित्यादि तु अष्टमूर्तिस्वामि-
प्रायेणोक्तम् ॥ ९ ॥

ततो राजर्षिर्भगीरथो यत्र पितृणां देहाः भस्मीभूताः
शरते आसते तत्र भुवनपावनीं गङ्गां निन्द्ये स्म आन-
वत् ॥ १० ॥

वायोरेव वेगो यस्य तेन रथेन प्रयानं भगीरथम् अनुधानस्य-
नुगच्छन्ती गङ्गा देशान् मार्गस्थानापि पुनन्ती निर्दग्धान् सगरा-
त्मजानसिञ्चत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मदण्डेन 'ब्रह्मभूते ब्रह्म हर्षो वा कपिले वो दण्डः स्व-
कृतापराधकूपस्तेन हता दग्धा अपि सगरात्मजाः यस्या गङ्गाया
जलस्पृशमात्रेण हेतुना केवलं देहभस्मभिरेव निमित्तभूतैः

यज्जलस्पृष्टदेहभस्मभिर्हेतुभूतैर्दिवं जग्मुः ब्रह्मदण्डहता अपी-
त्यनेन—

न ब्रह्मदण्डद्वयस्य न भूतभयस्य च ।

नारकाभ्यानुगृह्णन्ति यो यो योनिमसौ गतः ॥

इति तार्किकवचनोक्तरीत्या ब्रह्मदण्डहतानां नारकैरपि निन्द्यत्वं
तेषामप्युत्तारकत्वेन गङ्गाजलस्य निरतिशयपावनत्वञ्चोक्तम् ॥ १२ ॥

एतद्वै किंपुनर्न्यायं दर्शयति-भस्मेति । भस्मभूतानामङ्गानां
यः सङ्गो गाङ्गाभःसङ्गः तेनैव हेतुना सगरात्मजाः स्वर्ग
याताः ये धृतं व्रतं गङ्गाभःस्नानरूपं ये ते श्रद्धया देवीं गङ्गां
सेवन्ते ते दिवं यान्ति इति किंपुनर्न्यायमिति ॥ १३ ॥

सकलाघापहारणमुक्तिहेतुभूतजलस्पृश्या गङ्गायाः स्वर्गप्राप्तिमा-
त्रहेतुत्वं नाश्रयं कार्यमित्याह-नहीति । अनन्तस्य भगवतः चरणा-
म्भोजप्रसूताया अनप्य भवच्छिदः पापनिवर्तनमस्यगृह्णानप्रव-
तनद्वारा भवं संसारं भिनत्तीति तथाभूतायाः स्वधुन्याः स्वनेद्याः
गङ्गाया यस्यामाहास्यमुदितमुक्तं तदेतत्परमाश्रयं नहीति उक्तविधे
माहास्यमनन्तचरणाम्भोजप्रसूतत्वप्रयुक्तमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

अथानन्तचरणाम्भोजमाहास्यं दर्शयितुं तद्विशिष्ट-यस्मि-
न्निति । अमलाः निर्मलान्तःकरणाः मुनयो यस्मिन्नन्तचरणां-
भोजं श्रद्धया मनो निवेश्य दुस्त्यजं त्रैगुण्यं त्रयोऽप्युणा एव
त्रैगुण्यं त्रैगुणान् हित्वा प्रकृतिमस्यन्धं हित्वाति यात्
सद्यस्तदैव तदात्मतामनन्ततुल्यस्वभावतां मुक्तिमित्यर्थः याताः
प्राप्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भगीरथात् श्रुतावयः दुषो जने तस्य श्रुतस्य नाभावरः पुत्रोऽमृत-
ततो नामावरात्सिन्धुद्वीपस्तस्मात् सिन्धुद्वीपात् अयुतायुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयजतीयकृतपद्मनाभजी ।

राज्ञामिहितः शिषः ॥ ९ ॥ १० ॥

ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वनिद्यामयान्नलात् ।

दत्त्वाऽत्तहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥

ततः सुदासस्तत्पुत्रा मद्रयन्तापतिर्नृपः ।

आहुर्मित्रसहं यं नै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् ।

वसिष्ठशापाद्भ्रजोऽभूदनपत्यः स्वकर्मणा ॥ १८ ॥

श्रीमद्भ्रजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गवान्ते भगीरथम् अनुधावती पृष्ठतः आयान्ती ॥ ११ ॥

देहभस्मभिः साकम् ॥ १२ ॥

भस्मीकृताङ्गस्य स्त्रधुन्याः सङ्गेन ॥ १३ ॥

श्रीनारायणचरणसङ्कलच्छ्रमेवास्या माहात्म्यं नान्यतोऽनो
नेताम्ब्रमित्याह-नहति । इह सगरात्मजकथाप्रसङ्गे गङ्गा-
माहात्म्यमुद्धितमतएव भवच्छिद्धः संसारच्छेद्याः जन्मच्छेद्या वा
“भवो भद्रे हरे प्राप्नो सत्तासंसारजन्मसु” इति ॥ १४ ॥

संसारच्छेदनमाहात्म्यं भीहरिनिष्ठं गङ्गाया उपचार इत्या-
शयशान्नाह-सन्निवेश्येति । तद्द्वारमतां तत्सायुज्यलक्षणां मुक्तिं
तस्त्वामिकतां वा ॥ १५ ॥

एवं भगीरथस्य गङ्गानयनादिगाहात्म्यमुक्त्वा तत्सम्पत्तिं
कथयति-भूत इति । तस्य भूतस्य नाभस्य वरः सुतः ततः
अयुताथोः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभारतदर्शिनी ।

तर्धान यत्रयत्र गङ्गा यास्यति तत्रलेऽहमेवेति मच्छिद्धस्यैव
सा सुखेन यातित्यर्थः ॥ १-१३ ॥

इह यदुद्धितं सगरात्मजोद्धरणं परमत्वात्तदर्थं न भवति ॥ १४ ॥

यस्मिन्ननन्ते ॥ १५-१६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरेः पादेन पूते जले यस्यास्नात् ॥ ९-११ ॥

प्रह्वया एव वाजिहरभौर इत्याद्यवतारः स्रक्तो यो
दृग्दन्तेन दत्ता गपि केवलं देहभस्मभिर्दुष्ये न साक्षात् यस्या
जलस्य स्पर्शमात्रं तेन दिवं याताः ॥ १२ ॥

स्त्रः स्वर्गं याताः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्मिन् भनन्ते त्रैगुण्यं प्राकृतमण्डलम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भगीरथ ने जो आप से प्रार्थना करी सर्वलोक के हित परा-
यण श्री शिवजी ने भी राजासे तथास्तु कहकर स्वावधान होकर
श्रीहृदय के चरण से पवित्र जलवाली श्रीगंगाजी को शीघ्रपर
धारणा करी ॥ ६ ॥

तब वह राजर्षि भगीरथ भी भूयन पावनी श्रीगंगाजी को
जहां अपने पितरों के देह भस्म होकर पड़े रहे तहां पर
लगे ॥ १० ॥

वायु सहसा वेग पाके रथ पर बैठकर आगे चलने लगे
भगीरथ के पीछे दौड़ती हुई अपने दिव्य विमल जलों से देशों
को पवित्र करती हुई जले हुए सगर पुत्रों को सीखती
भई ॥ ११ ॥

जिनके जलके स्पर्श मात्र से ब्रह्म रूप भी कपिलदेव के विषे
अपने किय हुए अपराध से नष्ट हुए भी सगरपुत्र स्वर्ग को गये
तिनमें भी केवल देह के भस्म मात्र से जल स्पर्श हुआ देह से
भी नहीं ॥ १२ ॥

भस्मी भूत संग के संग से सगरात्मज स्वर्ग को चले गये तो
फिर जीवने हुए जो पुरुष भूतवन होकर भ्रजा से श्रीगंगाजी
का स्नान करते हैं उगका वैभव क्या कहें ॥ १३ ॥

स्त्रधुनी (श्रीगंगा) का यह कुछ बड़ा आश्चर्य नहीं है जो
यहां कहा है क्योंकि वह तो साक्षात् अमृत के चरण कमल
से उत्पन्न हुई है और इसीसे संसार के बन्धन को काटने
वर्ती है ॥ १४ ॥

जिन श्रीहरि में भ्रजा से मन को खगाकर निर्गल मुनिजन
दुस्वयज त्रिगुणाय संसार को छोड़कर तत्काल में तद्द्वारमख
(हरि के भाव) को प्राप्त होगे ॥ १५ ॥

हां फिर भगीरथ महाराज के पुत्र भूत हुए तिनके नाभ हुए
तिनसे सिधुद्वीप भये तिनके पुत्र अयुतायु भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नलसख सखा अयात्प्राप्तः तत्सुतः ऋतुपर्णस्य सुतः ॥ १७ ॥

तत्पुत्रः सुदासः ॥ १८ ॥

राजोवाच ।

किन्निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः ।
एतद्वेदितुमिच्छामः कथयतां न रहो यदि ॥ १६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

सौदासो मृगयां कञ्चिच्चरन्तो जघान ह ।
मुमोच भ्रातरं सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया ॥ २० ॥
स चिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे ।
गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् ॥ २१ ॥
परिवेक्षमाणं भगवान्विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा ।
राजानमशपत्कुड्डो रत्नो ह्येवं भविष्यति ॥ २२ ॥
रत्नःकृतं तद्वेदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् ।
सोऽप्यपोऽञ्जलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः ॥ २३ ॥
वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जडौ ।
दिशः खमवनीं सर्वं पश्यन् जीवमयं नृपः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

न रहो न रहकथम् ॥ १९ ॥

मृगयां चरन् कञ्चिद्राजानं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच स
भ्राता पलाय्य गतः ॥ २० ॥

• अघमनिष्टं सूदः पाचकस्तद्रूपधरः सन् राज्ञो गृहे वसन्-
मानः ॥ २१ ॥

अभक्ष्यमञ्जसा विलोक्य एव नरमांसव्यवहारेण ॥ २२ ॥

वसिष्ठ एव ते शापं द्वादशवार्षिकं चक्रे ॥ २३ ॥

रुशतीः तीक्ष्णाः अपः स्वपादयोर्जडौ नान्यत्र तत्र हेतुः दिश
इति एवमनेन मित्रसहस्रमपि दर्शितम् मित्रस्य कलत्रस्य वाचः
सहनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीरराजवाच्यवृत्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततोऽयुतायुषः ऋतुपर्णः संवभूव, तं निशिनष्टि-यः ऋतुपर्णो
नक्षस्य सखा, तयोः परस्परौपकर्तृत्वरूपं सखित्वं दर्शयति-नला-
इभ्यविद्यामभ्यशिक्षाप्रतिपादिकां विद्यामगात् प्रतप्तान्, किंकुट्या ?
तस्मै नलायाऽश्वद्वयं द्यूतशास्त्ररहस्यं दत्त्वा तस्य ऋतुपर्णस्य
सुतः सर्वकामः ॥ १७ ॥

ततः सर्वकामात्सुदासो जडे इति शेषः । तत्पुत्रः सुदासस्य
पुत्रो मदयन्त्याः पतिः हे नृप ! वं मदयन्तीपतिं मित्रसहस्राहुः तमेव

कलमावाङ्मित्राद् स एव कञ्चिद्राजान् वसिष्ठस्य शापादन्तो
वभूव स्त्रकर्मणा अनपत्यः श्रीरसहरहितश्च वभूव क्षेत्रजस्य चक्ष्यमा-
गात्वात् ॥ १९ ॥

अङ्गहेयोक्तं तद्वृत्तान्तं विस्तरेण तु पुत्रमया परिपृच्छति राजा-
वसिष्ठमिति । महात्मनः सौदासस्य गुरुजापः यदेव निमित्तं
वस्य तादृशो वभूव तदेतच्छापस्य निमित्तं वेदितुमिच्छामि
तद्यदि न रहस्यं कथयितुं योग्यं चेत्कथयताम् ॥ १९ ॥

एवं पृष्ट्वा ब्राह्मणः-सौदास इत्यादिना वसिष्ठस्तदनुज्ञान
इत्यतः प्राक्तनेन । मृगयेत् शीलं यस्य सः सौदासो मित्रसहः चरन्
रत्नो हतवान् रत्नसो भ्रातरन्तु न जघान किन्तु मुमोच ततः स
रत्नसो भ्राता गतस्मन् राज्ञः सौदासस्याघं भ्रातृहननरूपमपराधं
चिन्तयन् प्रतिचिकीर्षया अपकर्तुमिच्छया राज्ञो गृहेऽथः सूदः
पाचकः तद्रूपधरो भोक्तुमिच्छन् गुरवे वसिष्ठाव पक्त्वा नरामिषं
निन्ये ॥ २० ॥ २१ ॥

ततो भगवान् वसिष्ठः परिवेक्ष्यमाणं मोजनपात्रं निक्षि-
प्यमाणं नरामिषमत एवाभक्ष्यमञ्जसा प्राशु विलोक्य द्वाप्या कुड्डो
राजानं मित्रसहस्रमशपत् किमिति एवमप्यङ्गुलारयस्त्वं रत्नो भवि-
ष्यतीति ॥ २२ ॥

ततस्तद्वारामयं परिवेक्ष्यमाणं सूदरूपधरेण रत्नसो कृतं नतु रत्नो
काग्नित्मिति विदित्वा स्ववाक्यान्तत्परिहाराय शापं द्वादश-
वर्षावधिकं चक्रे ततः सोऽपि सौदासाप्यञ्जलिना अपः जलमादाय
गुरुं वसिष्ठं शप्तुं समुद्युक्तः मदयन्त्या निवारितः रुशतीस्तीक्ष्णाः

भीमद्वीरराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाः कमनीया अपः स्वपादबोजंही तस्याज, तत्र हेतुः दिवाः कामा-
काशं सर्वामवति भूमिश्च जीवप्रचुरं जगत्पद्मजैव तस्मात्पाप
स्वपादयोर्जहद्विभवाः । नृपः सोदासः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्वरत्नावली ।

ऋतुपर्णोः अवाप्राप्तवान् तस्तुतः ऋतुपर्णस्तुतः ॥ १७ ॥
यं सुदानपुत्रम् ॥ १८ ॥ १९ ॥
रत्नां राष्ट्रसं मृतं भ्रातरं प्रतिचिकीर्षया भ्रातृहन्तृहनन-
लक्षणाप्रतिकारकत्वात् ॥ २० ॥
सूद्ररूपधरः पाचकस्तद्रूपधरः नरामिषं वरमांसम् ॥ २१ ॥
एवंविधः ॥ २२ ॥
रत्नः कृतं राष्ट्रसकृतम् ॥ २३ ॥
रुपनीः क्रुराः मन्त्रितरत्नात् "रुपरिष हिमायास" हिंसयन्तीर्वा
"रुग् शब्दे" इति चिकीर्षाम इति शब्दयन्तीर्वा माघमासे रटन्त्याप
इति वचनात् ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

न रहो यहीनि भीमद्विसिष्टस्यैव तत्र दोषवत् प्रतीतिभे-
दत्वा नोखाटनीयमित्यर्थः ॥ १९—२० ॥
सूद्ररूपधरः नमाविष्टः सन्नित्यर्थः । अपरिचितस्य पाकान-
धिकारात् ॥ २१—२३ ॥

भीमद्विध्वनाथभक्तवर्तिकृतसाराथैर्दर्शनी ।

अथात् "वा प्राप्ये" प्राप्त इत्यर्थः । अज्ञहृदयं वृत्तिविचारहृदयं
अस्मै नञाच्च ॥ १७—१८ ॥
किञ्चिद्रक्षः किञ्चिद्राक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच स
भ्राता ॥ २० ॥
राज्ञो यः सूद्रः पाचकस्तद्रूपधरः ॥ २१ ॥
अभयं नरमांसम् ॥ २२ ॥
सर्वेभ्यो रत्नैश्च कृतं न नृराज्ञेति विमृश्य तत् शपनं
द्वावशवारिकं चक्र सोऽपि सोदासोऽपि ॥ २३ ॥
रुपनीः क्रोधाग्निरूपाः स्वपादयोरेव नाभ्यत्र दिग्गदीनां
दादप्रसङ्गात् एतेन कल्पावपादत्वं मित्रगृहत्वं च दर्शितं मित्रस्य
कलत्रस्य वाचः सहनात् ॥ २४ ॥

भीमकृकृत्वैवकृतमिजान्प्रधीपः ।

नक्षत्र्य मखा नक्षत्र्यः नस्मै नखाय अज्ञहृदयं अज्ञधिषां
दत्वा अश्विष्म अथात् प्राप्तः ॥ १७ ॥

तत्पुत्रः ऋतुपर्णपुत्रः सुदानः ॥ १८ ॥

रहः रहस्यं न चसिद्धि कथयताम् ॥ १९ ॥

अथ सौदासस्य मित्रसहस्रं कल्पावाङ्मित्रं वसिष्ठशापात्
राक्षसत्वं स्रकमेयाः अनपरयत्वं च वर्णयति—सौदास इत्यादिना,
भ्रातरं रक्षसः मुमोच न जघान स रत्नोच्छ्रिता-प्रतिचिकीर्ष-
येया सुदासवधाय गतः सुदासगृहे प्रविष्टः ॥ २० ॥

सूद्रः पाचकस्तद्रूपधरः गुरवं वसिष्ठाय ॥ २१ ॥

परिवेष्टवमाणां भोजनपात्रं निक्षिप्यमाणम् अमह्यमज्ञा
विशोक्य ॥ २२ ॥

सोऽपि सुदासोऽपि अपो जहमञ्जलिनाऽऽशय सुर्गं शप्तु-
मुद्यतः ॥ २३ ॥

तदा मद्यन्त्या वारितः कशतीः नीहत्या अपः स्वपादबोजंही
पद्मोर्जहावित्त्र हेतुः दिवा इत्यादि, अनेन मित्रसहस्रमपि
दर्शितम् मित्रस्य कलत्रस्य क्रोधवैकावामपि वचनसहनात् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तिस से ऋतुपर्ण भये जो नखके सखा होकर उनको अश्व
विद्याका रहस्य वतनाकर नख से अश्वविद्या को प्राप्त हुए
उन ऋतुपर्ण का पुत्र सर्वकाम हुआ ॥ १७ ॥

सर्वकामके पुत्र सुदान हुए तिनके पुत्र मर्हती रानी
के पति राजा सोदास भये जिनको मित्रलह भी कहते हैं
और किसी कारण से कल्पावाङ्मि भी कहते हैं वो वसिष्ठ
जी के शाप से राक्षस हुए और अपने कर्म से निपुत्री भी
हुए ॥ १८ ॥

राज्ञो वाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि—महामा सोदास को किस निमित्त
से गुरुजी का शाप हुआ यह मैं जानने की इच्छा करता हूँ
यदि गोप्य न हो तो ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि—किसी समय सोदास ने सिकार
लेखते समय किसी राक्षस को मारा और उसके भ्राता को
छाड़ दिया वह राक्षस का भ्राता राजा से भाई के
बदले लेने की इच्छा कर चला गया ॥ २० ॥

वह राजा का अनिष्ट विचारता हुआ राजा के घर में
रसोइया का रूप धर कर भोजन की कामना वाले गुरुजी को
मनुष्य का मांस पक करके देना हुआ ॥ २१ ॥

भगवान् वसिष्ठ ने परोसे हुए उस अमह्यको देखकर क्रोध-
कर राजाको शाप दे दिया कि—जा इसी तरह तू भी राक्षस हो
जा ॥ २२ ॥

तदनन्तर वसिष्ठ जीने उस कर्म को राक्षस का किया भया
जान कर शापकी अवधि द्वावशवर्षकी करानी, राजा भी निर-
पराधी होने से क्रुद्ध होकर अज्ञानी में जख लेकर गुरुजी को
शाप देने को उद्यत हो गया ॥ २३ ॥

तब तो रानी मर्हती ने समझा कर बजे दिवा परन्तु वह

राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः ।
 व्यवायकाले ददृश वनौकोदम्पती द्विजौ ॥ २५ ॥
 क्षुधार्तो जगृह विप्रं तत्पत्न्याऽऽहाकृतार्थवत् ।
 न भवान्नाक्षसः साक्षाद्विश्वाकूणां महारथः ॥ २६ ॥
 मदयन्त्याः पतिर्वीर ! नाधर्मं कर्तुमर्हसि ।
 देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजम् ॥ २७ ॥
 देहोऽयं मानुषो राजन् ! पुरुषस्याखिलाद्यदः ।
 तस्मादस्य वधो वरि ! सर्वार्थवध इच्यते ॥ २८ ॥
 एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः ।
 आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् ।
 सर्वभूतात्मभावेन भूतष्वन्तर्हितं गुणैः ॥ २९ ॥
 सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवरादिभो ! ।
 कथमर्हति धर्मज्ञ ! वधं पितुरिवात्मजः ॥ ३० ॥
 तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः ।
 कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सम्मतो भवान् ॥ ३१ ॥
 यद्ययं क्रियते भक्तस्तर्हि मां खाद पूर्वतः ।
 न जीविष्ये विना येन क्षणं च मृतकं यथा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तीक्ष्ण ज्ञो भजनी में जल रहा राजा ने उसको अपने पगके ऊपर डाल दिया । क्योंकि ? दिशार्थे, आकाश, और पृथिवी इन सर्वों को राजा ने जीवमय देखा ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तदेवं राक्षसत्वे कल्माषांघ्रित्वे च कारणमुक्त्वा स्वकर्मणा अनपत्य इति यदुक्तं तत्रपञ्चवर्ति—व्यवायकाल इत्यादिना, कर्मणा अप्रज इत्यन्तेन । घनमोको निवासो वयोस्तौ वनौ-कसौ च तौ दम्पती च पृथक् पदस्थे सकारखोप आर्षः ॥ २५ ॥

अकृतार्थवर्दीनवत् ॥ २६ ॥

अकृतार्थमसमाप्ततिम् ॥ २७ ॥

सर्वभूतानामात्मैति भावनायाऽऽराधितुमिच्छुः यद्वा सर्व-भूतानामात्मभावेन भूतेषु स्थितमपि गुणैरन्तर्हितं ब्रह्मैति सम्बन्धः पाठान्तरे अन्तर्हितः सोऽयमित्युत्तरेणाश्वयः ॥ २८—३० ॥

भ्रूणस्य भीधरस्य गर्भस्य सन् इति वा बभ्रोगोः सतां गतो भवान् वधं कथं साधु मन्वत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

क्षणमपि येन विना न जीविष्यामि सोऽयं यदि भक्तः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मृतमार्थां मां पूर्व भक्षय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमहरीररात्रवाचायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

राक्षसं भावं रूपमापन्नः प्राप्तः गुरुशापाजेनोरिति शेषः । पादे कल्माषतां नैवयं विकारं च गतः शापार्थजलप्रक्षेपाजेनोरिति शेषः । ततः कदाचिद्वनमेनौकः स्थानं ययोः तौ दम्पती भार्यापती द्विजौ मिथुनकाले ददर्श ॥ २५ ॥

तदा क्षुधा अशनायया पीडितः राक्षसरूपः सौदासो मिथुनीभूतं द्विजं जगृह, भक्षितुमिति शेषः । तदा तस्य द्विजस्य पत्नी अकृतार्थमसमाप्ततिवृत्त्यां पतिं वेष्टीति तथाभूता सत्युवाच, तदेवाह—नेत्यादिना । एवं कथमाधियवा इत्यनः प्राक्तनेन । भवान् राक्षसः कित्नु साक्षाद्विश्वाकूणां महारथः भेषुः ॥ २६ ॥

मदयन्त्याः पतिः भतो हे धीर ! अधर्मं विप्रहननरूपं कर्तुं नार्हति अपत्यकामाये मे मद्यं पतिं तत्रापि द्विजं तत्राप्यकृतार्थं देहि ॥ २७ ॥ हे राजन् ! अयं मानुषो देहः पुरुषस्य जीवस्याखिलाद्यां पुरुषार्थानां साधनभूतः यत् एतं तस्मादस्वाखिलाद्यर्थस्य मानुष-देहस्य वधो, हे धीर ! सर्वार्थानां वध इत्युच्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्द्विररात्रनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

किञ्चैव त्वया गृहीतो मत्पतिर्ब्रह्मणस्तत्रापि विद्वान् वेद-
शास्त्रार्थवित् न केवलं विद्वान् अपितु तपःशीलाश्रयामन्यैश्चाक्रोधा-
विमर्शुगौरान्धितः स्वभूतानामात्मभावेन अन्नरात्मनश्च गुणैः
सर्वव्यापिभिः सदैव भूतेषु देवमनुष्यादिषु अन्तर्हितं हृदय-
कुहरेनिर्गच्छं महापुरुषादिशब्दवाच्यं ब्रह्मणोऽधिष्ठितमिच्छुरुपासीन
इत्यर्थः । स अन्तर्निर्देशस्तु उपासनदशायामपि ब्रह्मज्ञानस्यैष्टतमत्व-
ज्ञापनाय ॥ २६ ॥

स्वयमेवभूतो ब्रह्मविष्वक् राजर्विभेदात् तत्रापि विभोराधि-
कृतराज्यात् त्वत्तः कथं वधमर्हति सर्वथा नाहस्येनेत्यर्थः । यथा
पितुः सकाशादात्मजो वधं नाहति तद्वत् ॥ ३० ॥

तस्योक्तविधस्य पापस्य भूयास्य सूत्रप्रवचनाध्यायिनः
“वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण्य एकां शास्त्रामधीत्य भोत्रीबोऽङ्गा-
ध्यायनूचानः कल्पध्यायी ऋषिः कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भूयाः”
इत्यादिप्रयोगात् ब्रह्मवादिनः ब्रह्मोपदेष्टुः वेदाध्यापकस्य वा वधं
साधुनां सम्मतो भवान् कथं मन्यते सम्मतमिति शयः । यथा बभ्रो-
धेनोर्नैधं भवान् सम्मतं मन्यते तथा अस्यापि वधं न सम्मतं
मन्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यदि सर्वथा अयं ब्राह्मणस्तथा भक्षः क्रियते भक्ष्यते इत्यर्थः ।
तर्हि पूर्वतः तद्ब्रह्मणात् प्रागेव मां खाद् अक्षि अनेन विनाऽहं
क्ष्यामपि न जीविष्ये यथा मृतकं कुष्णपं जीवेन विना तद्ब्रह्म-
मन्यतेन विनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिज्जपवचनार्थकृतपदरत्नावली ।

कल्पमाषनां वनमाषवर्षावसां व्यवयकाले क्षुरतसमये ॥ २५ ॥
भिज्जपती राक्षसस्य कृपाजननायाऽवध्यात्वे चानेकानि
कारणाभ्याह—न भवानित्यादिना ॥ २६—३० ॥

भूयास्य स्वरूप स्वयमेव पुत्रस्य ब्रह्मवादिनः ब्रह्मज्ञानिनः
पङ्कजवदाध्यायिनो वा बभ्रुः सौरभेय्याः “माहेयी सौरभेयी
च बभ्रुः स्वाहूयकाक्षिणी” इत्याभिधानम् ॥ ३१ ॥

येन पत्या मृतकं प्राण्यरहितशरीरं प्राण्यमन्तरेण ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्भिज्जपवचनार्थकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

वनौकभो च तौ दम्पती चेति तौ पृथक् पदपाठे सलोप
कार्यः २५—२६ ॥

अकृतार्थम् असमातरनिम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

गुणैर्ब्रह्मनिष्ठैः सत्त्वादिभिर्हेतुभिः अन्तर्हितमहृदयम् ॥ २६ ॥

ते त्वत्तः ॥ ३० ॥

ब्रह्मवादिनो भूयास्य पुत्रस्य तस्य पिताऽपि ब्रह्मवादीत्यर्थः
अयोऽभंके वाङ्गमर्भे इत्यमरः बभ्रोगोः ॥ ३१ ॥

तदप्यनिर्वृत्तं दृष्ट्वा पुनः प्राह—वैद्यवसिति । येन प्राण्येनेव

विनेत्यर्थः । ततश्च यथा मृतकं शवस्तथाहं भविष्यामि
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वनमेवौकः स्थानं अपोस्तौ वनौकसा च दम्पती वनौको-
दम्पती ॥ २५ ॥ २६ ॥

अकृतार्थम् अकृतगर्भाधानम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

सर्वभूतात्मभावेन गुणैः सर्वप्रेरकत्वादिभिर्भेदघटातिर्हि तं ब्रह्म
भाराधिष्ठितमिच्छुः बोऽस्यै कथं वधमर्हति युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥

यथा भूयास्य गर्भस्य यथा बभ्रोगोः तथा तस्योक्तविधस्य
अपापस्य साधोः वधं सम्मतः सतां सम्मतो भवान् कथं साधु मन्यते
भूयास्येति ब्रह्मवादिनो विशेषणं वा तदा भूयास्य सूत्रप्रवचना-
ध्यायिन इत्यर्थः । “वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण्य एकां शास्त्रामधीत्य
भोत्रिभः साङ्गाध्यायनूचानः कल्पध्यायी ऋषिः कल्पसूत्र-
प्रवचनाध्यायी भूयाः” इति प्रयोगात् ॥ ३१ ॥

यदि अयं भक्ष्यः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मां मृतकतुल्यं
पूर्वतः प्रथमं भक्ष्य ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषाटीका ।

वस उसीसमय से राजा राजस भाव को प्राप्त होकर पाद
में कल्पमणको प्राप्त हुआ इन्हीं से राजा का नाम कल्पमाषपाद हुआ
राजसपने में राजा वन में विचरता रहा वन में रहने वाले ब्राह्मण
ब्राह्मणी को रति समय में राजाने देखा ॥ २५ ॥

तथैवो भ्रुवार्त्त रहाई उन दोनों में से ब्राह्मणको पकड़ लिया
तब अकृतार्थ के नाई ब्राह्मणी बोली, कि आप राजस नहीं हो
प्रापती इस्वाकुंधीशयो में महारथी हो ॥ २६ ॥

हे वीर ! आप रानी मद्बन्ती के पति हो आप भर्भं करने
के योग्य नहीं हो । मैं पुत्र की कामना वाची हूँ और मेरा पति
भी अभी विषयों से कृतार्थ नहीं भया ऐसे मेरे पति ब्राह्मण को
मैं ब्राह्मणी के लिये बीजिये ॥ २७ ॥

हे राजन् ! यह मनुष्य का देह पुरुष को सर्व अर्थ देने वाला
है तस्मात् हे वीर ! इस्का वध करना सर्व अर्थ के नाश करने के
बराबर है ॥ २८ ॥

निम्में यह ब्राह्मण है और विद्वान् है तप शील गुण युक्त
है और महापुरुष संज्ञक ब्रह्म की भाराधना की इच्छा वाला
है जो ब्रह्म स्वभूता के आत्मभाव से गुणों के द्वारा सर्व भूतों
के अन्तर्हित है ॥ २९ ॥

हे भर्भं ! वह यह ब्रह्मविं वधे आप सदश राजर्वि प्रवर से
किस प्रकार वध योग्य है ? जैसे पिता से पुत्र कभी भी वध
को नहीं प्राप्त होसका है ॥ ३० ॥

ऐसे निष्पाप साधुका, और उदरस्थ गर्भ का और ब्रह्मवादी
का वध आप सदश संमत पुरुष कैसे मान सके हो जैसे कि
गौ के वध को योग्य नहीं मानते हैं ॥ ३१ ॥

एवं करुणाभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत् ।
 व्याघ्रः पशुमिवावादत् सौदासः शापमोहितः ॥ ३३ ॥
 ब्राह्मणी वीक्ष्य दिग्घृषुं पुरुषादेन भक्षितम् ।
 शोचन्त्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपिता सर्ता ॥ ३४ ॥
 यस्मान्मे भक्षितः पाप ! कामार्त्तायाः पतिस्त्वया
 तवापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ ! दर्शितः ॥ ३५ ॥
 एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा ।
 तदस्तीनि ममिद्धेऽग्नौ प्रास्य भर्तुर्गतिं गता ॥ ३६ ॥
 विशापो ह्यादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः ।
 विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः ॥ ३७ ॥
 ततः ऊर्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्मणाऽप्रजाः ।
 वमिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयन्त्यां प्रजामभान् ॥ ३८ ॥
 सा वै मत्त समा गर्भमविभ्रन्न व्यजायत ।
 जंष्टुऽश्मनादरं तस्याः सोऽश्मकस्तेन कथ्यते ॥ ३९ ॥
 अश्मकान्मूलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिवर्धितः ।
 नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रं मूलको भवत् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और यदि तम इसका भक्षण करने ही तो प्रथम भोको क्यो
न खाओ क्योकि ? फिर मैं तो मृत सदृश ही हूँ ॥ ३२ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दिग्घृषुं गर्भोधानकर्तारम् ॥ ३३—३४ ॥

आधानान्मैथुनात् । हे अकृतप्रज्ञ ! मृत्युमंथा दर्शितः ॥ ३५—३७ ॥
तदेवं कर्मणा अप्रजाः ॥ ३८ ॥

अविभ्रन्नभारेत्यर्थः । न व्यजायत न प्रासून्य अतो वमिष्ठ एव
तस्या उदरमश्मना जघान स उत्पन्नः सुनोऽश्मकः ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिः संवेष्ट्य परशुरामात्परिवर्धितोऽतो नारीकवच
इत्युक्तः निःक्षत्रं सति क्षत्रवंशस्य मूलमभवदतो मूलक इति
श्लोकः ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमद्गीतराजवाक्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तस्याः करुणाभाषिण्याः अनाथवद्विलपन्त्याः सत्याः शापेन

[३०]

मोहितः सौदासो द्विजं व्याघ्रः पशुमिवावादत् भक्षितवान् ॥ ३३ ॥
ततः पुरुषादेन रत्नभा सौदासेन भक्षितं दिग्घृषुं गर्भोधान-
कर्तारं पतिं वीक्ष्य ब्राह्मणी आत्मानं प्रति शोचन्ती कुपिता सर्ता
उर्वीशं सौदासमशपत् ॥ ३४ ॥

किमिति ? यस्मात्कामार्त्ताया मम पतिरपापो निरपराधस्त्वया
भक्षितस्तस्मात् ते अकृतप्रज्ञ भिवेकशून्य ! तवाप्याधानात्मृत्युर्दर्शित
इति, यदा गर्भोधानं कर्तुं युक्तो तदा मरणां प्राप्स्यसीति ॥ ३५ ॥

एवं मित्रसहं सौदासं शप्त्वा ब्राह्मणी पतिलोकपरायणा पति-
लोकं कामयमानेत्यर्थः । तस्य पत्युस्तीनि ममिद्धेऽग्नौ वमिष्ठोऽग्नौ
प्रास्य पतिरवा भर्तुर्गतिं प्राप्ता ॥ ३६ ॥

ततो ह्यादशाब्दान्ते विगतशापः स सौदासो मैथुनाद्योद्यतः
ब्राह्मणीशापं विज्ञाय प्रत्यभिज्ञाप्य महिष्या मदयन्त्या सम्य-
ङ्निवारितः ॥ ३७ ॥

तत आरभ्य स सौदासः स्त्रीसुखं तत्याज मृत्युभयाद्विगतशोपः
अतएवोक्तं कर्मणा अप्रजाः औरस्वरहितो बभूव एतस्मिन्नेतेन
सौदासेनानुज्ञातो वमिष्ठो मदयन्त्यां प्रजामभान् गर्भोधान-
मकरोत् ॥ ३८ ॥

ततः सा वै मदयन्ती सप्त समाः वत्सरान् गर्भमविभ्रन्न तदापि
न व्यजायत अपत्यमितिर्शेषः । तदा सौदासः तस्या मदयन्त्याः

ततो दशरथस्तस्मात्पुत्र एडविडस्ततः ।
 राजा विश्वसहो यस्य खट्वाङ्गश्वक्रवर्त्यभूत् ॥ ४१ ॥
 यो देवैरर्पितो दैत्यानवधीद्युधि दुर्जयः ।
 मुहूर्तमायुर्जात्वैत्य स्वपुरं सन्दधे मनः ॥ ४२ ॥
 न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदैवान्न चात्मजाः ।
 न भ्रियो न मही राज्यं न दाराश्चाऽतिवल्लभाः ॥ ४३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 उदरमश्मना पाषाणो जघ्ने स उदरान्निर्गतस्तेनाश्मघातेन निमि-
 सेनाश्मक इति कथयते वयसहीयते ॥ ३६ ॥

अश्मकान्मूलकान् जघ्ने तस्यैव नारीकवच इति नामान्तरं नाम-
 द्वयनिमित्ते दर्शयति । योऽश्मकस्य पुत्रः निःक्षेत्रे मार्गवेण रामेण
 क्षत्रोत्पादने क्रियमाणे स्त्रीभिः परिरक्षितः अतो नारीकवच इत्युक्तः
 पुनः क्षत्रकुलस्य मूलकान्मूलकनामाचामवादित्युक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे अकृतप्रज्ञ ! अशिक्षितबुद्धे ! तव मृत्युरेवं गर्भधान-
 समये दर्शितो मधेदापातादतर्कितार्कालादिति शेषः ॥ ३५ ॥

प्रास्य निक्षिप्य ॥ ३६ ॥

ब्राह्मण्याः शापं विहाय स मित्रसहः स्त्रीसुखं स्त्रियं दुरी-
 कृत्य कर्मणा मेथुनखक्षुण्णं प्रजां सन्ततिं तत्याज, तर्ह्यस्य केन
 विधिना पुत्रो जातः ? इति तत्राह-वसिष्ठ इति । तेन सौहा-
 सेन अनुज्ञातः गङ्गायां पुत्रमुत्पादयेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

समाः संवत्सरात् ॥ ३९ ॥

निःक्षेत्रे परशुरामेण दुष्टक्षत्रियसंहारे कृते सति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचार्कितसाराथदर्शिनी ।

करुणभाषिणीमनाहस्य ॥ ३३ ॥

द्विधिषु गर्भधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥

आधान्मेथुनात् मृग्युर्मया दर्शितो भविष्यति ॥ ३५-३८ ॥

अविभ्रद्धार न व्यजायत न प्राप्तुं वसिष्ठ एव तस्या

उदरमश्मना जघान ततः स सुतः ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिरावृत्य परशुरामात् रक्षितः पुनः क्षत्रवंशस्य मूलकान्
 मूलकः ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धार्थप्रदीपः ।

द्विधिषु गर्भधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥

आधानात् मेथुनात् प्रदर्शितो मयेति शेषः ॥ ३५-३८ ॥

सप्त समाः संवत्सरात् अविभ्रद्धार न व्यजायत न प्राप्तुं
 अश्मना पाषाणो जघान वसिष्ठ उवाच शेषम् ॥ ३९ ॥

स्त्रीभिः परिरक्षितः परशुरामात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

वह विचारी ब्राह्मणी इस प्रकार करुणा पूर्वक अनाथ के
 तरह निरूप करती रही पर जैसे व्याघ्र पशु को खा जावे इसी
 प्रकार शाप मोहित होकर वह सौदास ब्राह्मण को खा गया ॥ ३३ ॥
 ब्राह्मणी ने अपने गर्भ धारण करने वाले पति को पुरुषाह
 [मनुष्य स्नान पात्र] से भक्षित देखकर अपने शरीर का शोच
 करती हुई कुपित होकर राजा को शाप देती हुई ॥ ३४ ॥

कि—हे पापी ! जिससे तू ने मेा कामाक्षी ब्राह्मणी के पति को
 भक्षण कर लिया इसी से हे निबुद्धे ! तेरी मृत्यु भी गर्भधान
 करने से मैंने दिखाई अर्थात् मेथुन करेगा तौ तू मरेगा ॥ ३५ ॥

इस प्रकार राजा को शाप देकर पति को परायण वह
 ब्राह्मणी पति के अस्थियों को जलती हुई अग्नि में छोड़कर
 आप भी उन्हीं में अक्षर भर्त्सा की गति का गई ॥ ३६ ॥

चारह वर्षके पीछे शाप दूर होने पर राजा मेथुन को जब
 उद्यत हुआ तब रानी ने ब्राह्मणी के शाप का स्मरण कर राजा
 को निवारण किया ॥ ३७ ॥

तिसके पीछे राजा ने स्त्री सुख छोड़ दिया और अपने कर्म
 ही से निवृत्ती हुए तब प्रार्थना कर वसिष्ठ जी के द्वारा नियोग
 से सन्तान उत्पन्न कराई ॥ ३८ ॥

रानी ने सप्त वर्ष तक गर्भ धारण किया जब प्रसव नहीं
 भया तब वसिष्ठजी ने रानी के उदर को अश्म (पाषाण) से
 कटा तब बालक उत्पन्न हुआ इसी से उसका नाम अश्मक
 हुआ ॥ ३९ ॥

अश्मक से मूलक हुए जब परशुराम जी पृथिवी को निःक्षत्र
 करने लगे तब इनकी रक्षा स्त्री लोगो ने कीनी इसी से इनका नारी
 कवच भी नाम है भूतल के निःक्षत्र होने पर क्षत्रियों के मूल
 भी ये ही हुए इससे इनका नाम मूलक हुआ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रसवे देवैर्बरे वृणीष्वेत्युक्ते खट्वाङ्गनाकं; प्रथमं तत्पुत्रमायुः
 कथयताम्? इति, देवैर्भाक्तं मुहूर्तमात्रमिति, तज्जारावा देवैर्दत्तं
 विमानेन क्षिप्रं स्वपुरमेव गतः परमेश्वरे सन्दधे ॥ ४२ ॥

न बाल्येऽपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते क्वचित् ।

न पश्याम्युत्तमश्लोकादन्यत्किञ्चन वस्त्वहम् ॥ ४४ ॥

देवैः कामवरो वतो मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः ।

न वृणो तमहं कामं भूतभावनभावनः ॥ ४५ ॥

ये विन्तिमेन्द्रियधिपो देवास्ते स्वहृदि स्थितम् ।

न विन्दन्ति प्रियं शश्वदात्मानं किमुतापरे ॥ ४६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एतदेव स्वसाधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकं तत्कृतेन निश्चयेन दर्शयति-नेति स्वसामिः । कुलदेवात् ब्रह्मकुलारम्भकाशामे प्राणादयो नातिबलुभाः नातिप्रियाः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम ॥ ४४ ॥

भूतभावनो हरिस्तस्मिन्नेव भावना यस्य सोऽहं नं कामं न वृणो ॥ ४५ ॥

तत्र हेतुः—य एत । विन्तिपतानीन्द्रियाणि भीष्म येषां ते देवा अपि ॥ ४६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

ततो मूलकाहशरयः, तस्माद्दशरथात् ऐलबिजः पुत्रः तत ऐल-
बिजाद्विश्वसदाख्यो राजा जज्ञे तत्पुत्रं यद्वन् तं विशिनष्टि—यस्य
विश्वसदस्य स्त्राङ्गाख्यभक्तवर्ती संवभूष ॥ ४१ ॥

अथ स्त्राङ्गं विशिषन् तद्वृत्तान्तमाह—य इत्यादिना यावद-
ध्यायन्मासि । यो स्त्राङ्गो युधि युद्धे दुर्जयः जेतुमशक्यः अतएव
देवैरर्पितः सहायमेव प्रार्थितः देव्यान्वधीत् ततो देवैर्वैराय चोदितः
स्वसायुः मुहूर्त्तमात्रावशिष्टं ज्ञात्वा स्वपुरमागत्य मनःसन्ध्ये
मनसा आलोच्य निश्चितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्य मनःसन्धानप्रकारमेव दर्शयति-नेत्यादिना इति उपनिषत्
इत्यतः प्रकृतेन । ब्रह्मकुलारम्भम प्राणा नातिबलुभा इत्यर्थः ब्रह्म-
कुलमेव मम प्राणोऽपि प्रियमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं
कुलदेवाङ्गवतः आत्मजादयो न बलुभाः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम मतिर्बाल्येऽपि क्वचिदाप्यपि अधर्मे न रमते नारमन्
इह लोके किञ्चिदपि वस्तुत्तमश्लोकाङ्गवतोऽन्यत्पृथग्भूतं नापश्यं
तत्सर्वं वस्तु भगवदात्मकमेव दृष्टवानस्मित्यर्थः । नावश्यमिति
पाठान्तरं तथा किञ्चिदपि वस्तुत्तमश्लोकाङ्गवतोऽन्यत्पृथग्भूतं
गोपीदेवमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यद्यपि त्रिभुवनेश्वरैः देवैर्मह्यं कामानुगुणो वरो वस्तुत्तम-
प्यहं नं कामं, वरं न वृणो न वृणायां तत्र हेतुं यद्वन् आत्मानं
विशिनष्टि, भूतभावनभावनः भूतानं देवादीनि भावयति स्वसा-
द्विममि करीतीति भूतभावनो भगवान् तं भावयति भजतीति
तथाभनोऽहमित्यर्थः—

यासुदेवे मनो यस्य जपहोमाचंनद्विपु ।

तस्यास्तरायो मैत्रय । देवद्रवादिकं फलम् ॥

इत्युक्तरीत्या देवैर्दीवमानो वरो मम भगवत्पाप्मनिरोधीति
भावः ॥ ४५ ॥

तर्हि देवाद्यः स्वर्गादिकमेवोत्कृष्टं किमिति मन्यन्ते ?
इत्याशङ्क्याह—य इति । य इमे देवास्ते विशिष्येन्द्रियधिपोः देहात्मा-
भिमानिनः अतस्ते शश्वत्सवा स्वहृदि स्थितमप्यन्तरात्मानं
निरतिशयप्रियं न विन्दन्ति किन्तु वैपयिकमेव सुखं परं मन्यन्ते
इति भावः । देवा एव न जानन्ति किमुतापरे न विन्दन्तीति ॥ ४६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

स्त्राङ्गो देव्यान् गिहृत्य स्वपुरं गत्वाऽऽयुर्महतांशधिकं ज्ञात्वा
मनः सन्ध्ये ॥ ४२ ॥

कथं तदिति तत्राह—न म इति । कुलदेवात् ब्रह्मकुल-
मे प्राणादयो नातिबलुभा इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मह्यं मम मतिः वस्तुत्तमवतम् ॥ ४४ ॥

भूतभावनस्य हरेर्भावनत् उपासनादन्यत्परं कर्म मोक्ष-
साधनत्वेन न वृणो ॥ ४५ ॥

अर्थाश्रमेन्द्रियधिपोः आत्मानं हरिम ॥ ४६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

नापश्यमूलमश्लोकादन्यदेवस्यार्थः न चिन्तयामीति सुर-
नरपालननिक्षेपस्य पूर्वं स्थितत्वात् ॥ ४४—४७ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणुष्वेत्युक्ते स्त्राङ्ग उवाच प्रथमं तावत्
ममायुर्धनं ? इति; देवैर्भोक्तं मुहूर्त्तमात्रमिति, तज्ज्ञात्वा देवैर्देव-
विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेव मनः परमेश्वरं सन्ध्ये ॥ ४२ ॥

मुहूर्त्तमध्य एव प्रथमं स्वर्वाङ्गः स्वर्गमाह—नेति पञ्चमिः ।
ब्रह्मकुलत् कीदृशात् कुलीय सहायस्य देवात् ॥ ४३ ॥

मह्यं मम वस्तु स्वस्योपादेयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अशेषमायारचितेषु सङ्गं गुणेषु गन्धर्वपुरापमेषु ।
 रुढं प्रकृत्यात्मनि विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥
 इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया ।
 हित्वाऽन्यभावमज्ञानं ततः स्वं भावमाश्रितः ॥ ४८ ॥
 यत्तद्ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितम् ।
 भगवान् वासुदेवेति यं गृणन्ति हि मात्वताः ॥ ४९ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणो पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां नवमस्कन्धे खट्वाङ्गचरितं नाम
 नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

यतो भूतभावेन ह रायेन भाषणा यस्य सः ॥ ४५ ॥
 अक्षरयो हेतुमाह—य इति ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसन्नैर्देवैर्वरय इत्युक्तं खट्वाङ्गेनाक्तं प्रथमं मे आशुः
 कथयतामिति, देवैरुक्तं गृह्यतामिति, तज्ज्ञाया देवैर्दत्तं विमानेन
 शीघ्रं स्वपुरमेव गतः परमेश्वरे सन्धये ॥ ४२ ॥

कुलदैवात् ब्रह्मकुळात् सफाशात् मे प्राणादयो नानिबल्लभाः
 प्रियाः ॥ ४३ ॥

गह्यं मम अन्यत् अतहात्मकम् ॥ ४४ ॥

भूतानि भक्षयति उत्पादयतीति सर्वकर्ता हरिः तस्मिन् भावना
 भक्तिः यस्य सोऽहं तं कामं धरेत् न वृणुयाम् ॥ ४५ ॥

देवानामपि परमेश्वरं भक्तिर्बल्लभा किमुनेतरेषां सा मम
 तत्प्रसादाज्जाताऽनः तं प्रपद्ये इत्याह ये इति द्वाध्यायम् ॥ ४६ ॥

भाषा टीका ।

मूलक के दशरथ हुए तिनके ऐडविड हुए तिन मे राजा
 विश्वसद हुए तिनके एव खट्वाङ्ग महाराज चक्रवर्ती हुए ॥ ४१ ॥

जिनमे देवों की प्रार्थना से बहुत काल तक युद्ध में देवों को
 मारा और आप वृंजपरदे देवों के शत्रु नष्ट होने पर उन्होंने कहा
 कि मर गांगी तब राजा ने कहा कि हमारी आयु कितनी है
 तब देव बोले, कि—देवों ने, वस इतना जानकर कुछ धर
 नहीं रतया और देवों के दिये हुए विमान में बैठकर अपने पुर को
 आये गन को परमेश्वर के अनुसन्धान में लगाया ॥ ४२ ॥

और राजा ने यह निश्चय किया, कि—हमारे कुल के देव

अर्थात् परम पूजनीय ऐसे ब्रह्मकुल से अधिक हमको अपने
 प्राणा, पुत्र, संपत्, मही, राज्य, स्त्रीयें, ये कोई भी प्रिय नहीं
 है ॥ ४३ ॥

बान्य स्वस्या में भी हमारी मति कभी अशर्म में नहीं रखती
 रही और अब मैं उक्तमशोक भीहरि से अन्य किसी वृत्त को
 नहीं देखना हूँ ॥ ४४ ॥

त्रिभुवन के ईश्वर ऐसे देवों ने मेरे लिये बंधेष्टनर दिये, मैं
 उन धरों को नहीं चाहता हूँ क्योंकि ? भूत भावन श्रीहरि, माध
 में मेरी भावना है ॥ ४५ ॥

जो चित्तुप्त इन्द्रिय बुद्धि वाले देवयोग भी अपने हृदय में
 सदास्थित और अपने परम प्रिय ऐसे अपने आत्मा जो साक्षात्
 परमात्मा तिनको नहीं प्राप्त होते हैं । तो फिर और बांग विचार
 कहां से प्राप्त होसके हैं ॥ ४६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अथ तस्मात्प्रकृत्या स्वभावेनाऽऽत्मनि रुढं गुणेषु सङ्गं विश्व-
 कर्तुर्भावेन हित्वा तमेवाहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

अन्यभावं देहाद्यभिमानरूपमज्ञानं हित्वा ॥ ४८ ॥

स्वभावमेवाऽऽह—यत्तदिति । शून्यकल्पितम् वागाद्यविषय-
 त्वात् वासुदेव इति यं गृणन्ति ब्रह्मणा एव भक्तानुग्रहाद्यं-
 माधिष्कृततनोर्वासुदेवत्वात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणो नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भीमह्रीराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तस्माद्देहिह कोके ; भगवात्प्रभाषया रचितेषु गन्धर्वनगर-
तुल्येष्वनित्येषु गुणेषु शब्दादिविषयेषु प्रकृत्यात्मनि प्रकृत्यात्मके
प्रकृतिपरिणामात्मके शरीरे च कठं सङ्गत्सकृत्वा विश्वभर्तुर्भगवतः
भावेन भक्त्या तं विश्वभर्तारं प्रपद्ये प्राप्स्यामीति ॥ ४७ ॥

इत्यम्बुद्विधा नारायणो गृहीतया तद्विषयया बुद्ध्यत्यर्थः ।
अवसितः निश्चितवान् अन्यमायम् अन्यत्र देहादौ
भावो येन स्वात्तदव्ययाभावम् अज्ञानं हित्वा देहं त्यक्त्वे-
त्यर्थः । ततश्च भावमाश्रित आनिर्भूतगुणाष्टकस्रगावः ॥ ४८ ॥

अशून्यम् इत्युक्तप्रमाणाशून्यम् न तु शून्यमिति हि क प्रमाणेन सिद्धं
न तु शरीरविषयादिषु तच्छून्यमित्यर्थः । यथा, शून्यं रहितं निर्गुणं
न भवतीत्यशून्यमनन्तकल्याणगुणाकरमित्यर्थः । शून्यकल्पितं
कल्पितं कल्पना भावेकः विभूतिगतजात्यादिकल्पना यस्मिन्
शून्या तत्तथोक्तम् अनेन हेयगुणराहित्यमुक्तं यत्तद्ब्रह्ममयं भगवान्
वासुदेव इति गृह्णन्ति सास्वतस्वतदाश्रिता इत्यनुपपन्नः स्वं भाव-
माश्रित इति प्रथमात्मनः शुद्धस्वभावाविर्भाव उक्तः एवं मुक्ति-
ऽप्राप्त्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमह्रीराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

किमनेन बहुनांकेनापेक्षं मम सिद्धान्त इति सन्ध्याति-
अपेति । अथाऽहं तं भीहरिं प्रपद्य इत्यन्यथः । किं कृत्वा ? ईशस्य
हरेर्भाषया धिक्तेः पृथिव्यादिवज्जभूतैः रचितेषु गुणेषु देह-
न्द्रियादिषु गन्धर्वपुरोपमेषु नश्वरेषु आत्मनि मनसि प्रकृत्या
अतएव कठं सङ्गं स्नेहकल्याणं पाशं हित्वा, त्यागे साधनमाह
विश्वभर्तुरिति भावेन भक्त्या ॥ ४७ ॥

सर्वस्मादन्यस्य हरेर्भाषयमेकत्वविषयमज्ञानं हित्वा अं
भावं अतन्त्रं भावं स्थितः ॥ ४८ ॥

भावशुद्धस्य जीवाद्यनेकार्थेषु वृत्तेरत्र विवक्षितः कः ? इति
तत्राह—यत्तदिति । उत्तरखिङ्गाविषयत्वा यत्तदिति वेदाश्रितिनो
धं भावं परं ब्रह्मति गुणान्ति योगिनः सूक्ष्ममिन्द्रियागोचर-
माकाशाविति साङ्गरेते, केचिद्देविकाः शून्यनाम्ना कल्पितं
अल्पमिति न तत्तत्त्वमित्याह—अशून्यमिति । सास्वताः पाञ्च-
रात्रिकाः यं भगवन्तं वासुदेवं इति नाम्ना गृह्णन्ति तं भाव-
माश्रित इत्यन्वयः “ब्रह्मविदाप्नोति परं तस्यान्ते सुविदः सूक्ष्मम्”
“ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयने” इत्याहः शून्यं तत्त्वमवा-
प्यमिति च ॥ ४९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

नारायणगृहीतयेति नारायणाविष्टयेत्यर्थः । अत एव मुहूर्त्तन
ब्रह्मलोकं सङ्ग्राहः समसाधयदियुक्तम् ॥ ४८--४९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अद्विष्टरत्नेन गन्धर्वपुरतुल्येषु कठं सङ्गं हित्वा प्रकृत्या स्वभा-
वेनैव आत्मनि मनसि विश्वकर्तुर्भगवतो वो भावो भक्ति-
स्तेनैव तं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥

नारायणेनैव कर्त्रा गृहीतया यत्र बुद्धौ नाभ्यस्याधि-
कार इत्यर्थः, तथा बुद्धौ न ततोऽज्ञानत्यागानन्तरं स्वं भावं
पूर्वभ्रोकनिश्चितं प्रपत्तिरूपं दास्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स एव को यस्मिन् दास्यामित्यपेक्षायामाह—यत्तद्ब्रह्मेति ।
वक्ष्य तत्प्रसिद्धं ब्रह्म परमातिशयेन सूक्ष्मं निर्दिशेवं स्वरूपमित्यर्थः ।
शून्यवत् कल्पितं वागाद्यविषयत्वात् यं च वासुदेव इति गृह्णन्ति
तस्मिन्निश्चयः । देहं त्यक्त्वा तं प्रापेति अयं “अद्वैताङ्गो
नाम राजर्षिर्ज्ञातव्येयत्तामिहायुषः । मुहूर्त्तात् सर्वमुत्सृज्य गतधा-
नमयं हरिम्” इति पूर्वोक्तेः ॥ ४९ ॥

इति साराथदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

नवमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

भीमच्छुक्तेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गन्धर्वपुरोपमेषु क्षणभङ्गरेषु गुणेषु विषयेषु प्रकृत्या स्वभावेन
कठं सङ्गं हित्वा विश्वभर्तुः भावेन भक्त्या तं विश्वभर्तारं भगवन्तं
प्रपद्ये प्राप्स्यामीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

नारायणगृहीतया नारायणादिव प्राप्तया बुद्ध्या अन्यज्ञातं विष-
यानिनिवेशम् अज्ञानम् आत्मानात्मपरमात्मदिकं च हित्वा
स्वं भावं निजजीवात्मभावे आश्रितः देहाद्व्ययमनोषुद्धिप्रायादि
विलक्षणं निजरूपमाश्रित इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तदनन्तरं यत्परं ब्रह्म तदाश्रित इत्यनुपगमः “निःशून्यः परमं साध्य-
युपैति” “मत्साधर्वमागताः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं भगवत्साध्यं
प्राप्त इत्यर्थः । कीदृशं परं ब्रह्म ? अशून्यम् अनन्तकल्पायगुणा-
संयुतम् शून्यकल्पितं ज्ञान्ये रागद्वेषादिरहितं हृदि भजनकाले
कल्पितं समर्थितं ध्यानमित्यर्थः । अत एव मुक्तिकाले प्राप्तमिति
भावः ॥ ४९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमच्छुक्तेयकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् ईश्वर की माया से रचित गर्भर्ष पुरोपम इन विषयो में स्वभाव से लगी हुई इस आसक्ति का विश्वके भरण पोषण करने वाले के भाव से छोड़कर उसी श्रीहरि की में शरण जाता हूँ ॥ ४७ ॥

इस प्रकार अवसाय युक्त बुद्धि को नारायण में लगा कर अन्व भाव को छोड़कर अर्थात् सकल वेसुधा पतिव्य आदि की वासना को छोड़कर अपने स्वभाव का आश्रय किया अर्थात् अपना जीवनका असाधारण जो वास्तव भाव उसमें स्थित होते हुए ॥ ४८ ॥

जो ब्रह्म पर ही और सङ्ग है और जो अशुभ हीकर अर्थात् सर्व गुणाकर सर्व गुण सम्पन्न होकर भी ब्रह्मकों के लिये शून्य वत् कल्पित हुए हैं और जिनको सात्वत [पंचरात्र शास्त्र निष्ठ भक्त] जन, भगवान् [बहुगुण सम्पन्न] वासुदेव अर्थात् सब के हृदय में बसने वाले ऐसे पर तत्त्व कहते हैं ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में नवम अध्याय
श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

खट्वाङ्गादीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात्पृथुभवाः ।

अजस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोऽभवत् ॥ १ ॥

तस्यापि भगवामेष साक्षाद्ब्रह्मण्यो हरिः ।

अंशांशेन चतुर्द्धाऽगात्पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः ॥ २ ॥

रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति सञ्ज्ञया ।

तस्याऽनुचरितं राजर्षिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः ॥ ३ ॥

मुर्वर्धे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पश्यपद्भ्यां प्रियायाः—

पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजो यो हरीन्द्रानुजाभ्याम् ।

वैरूपाञ्छूर्पणारुषाः प्रियविरहरुषाऽऽरोपितभ्रूविजृम्भ—

त्रस्ताब्धिर्वद्धसेतुः खलदवदहनः कोसलेन्द्रोऽवतान्नः ॥ ४ ॥

विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः ।

पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता नैऋतपुङ्गवाः ॥ ५ ॥

यो लोकवीरसमितौ धनुरैशामुग्रं सीतास्त्रयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ।

आदाय बालगजलील इवेक्षुषष्टिं सजीकृतं नृप ! विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥ ६ ॥

जित्वाऽनुरूपगुणाशीलवयोऽङ्गरूपां सीताऽभिधां श्रियमुरस्यभिलब्धमानाम् ।

मार्गे ब्रजन् भृगुपतेर्व्यनयत् प्ररूढं दर्पं महीमकृत यस्त्रिराजबीजाम् ॥ ७ ॥

यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निवेशं त्वैशस्य चापि शिरसा जगृहे सभार्यः ।

राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा यथौ वनमसूनिव मुक्तसङ्गः ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायंकीपिका ।

दशमे प्राह खट्वाङ्गबंधो भीरामसम्भव ।

तत्परिचं च लङ्केशं हस्ताऽधोऽध्यागमावधि ॥ १ ॥

खट्वाङ्गाच्च दीर्घबाहुः ॥ १ ॥ २ ॥

श्रुतिभिर्ब्रह्मकीकिमुष्यैर्भूरि वर्णितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि

संक्षेपतः कथ्यमानं शृणु ॥ ३ ॥

प्रत्यकोटिभिरीकीयांमङ्गलं रामविक्रमम् ।

अध्यायद्वयतो वरुचैककश्लोके समस्वति ॥

स कोसलेन्द्रः भीरामो नोऽस्मानवतात्पातु, कथम्भूतः ? ओ
शुर्वर्धे पितुः सत्यस्य पावनार्थं त्यक्तराज्यस्सन् पश्यवदति-
सुकुमाराभ्यां पद्भ्यां; तद्वाह—त्रिबाणाः पाणिनाऽपि स्वर्गे
नास्ति क्षमा बयोस्ताभ्यां प्रतिबन्धं व्यचरत्, हरीन्द्रो हनुमान्

भीमरत्नामिकृतभावाद्यंशुपिका ।

सुभीषो वाऽनुजो लक्ष्मणाश्यां मृजिताऽपनीता पथरुजा मार्गं भ्रमो यस्य शूर्पणख्या वैरुप्यात्कथं नासिकाच्छेदाज्ञेतोः तथा प्रलोभितेन रावणेनापहारात्प्रियेणा कलत्रेण यो विरहस्तेन वा रुद्र तवाऽऽरोपितायाः कुटिलीकृतायाः श्रुतो विजृम्भेयैव त्रस्तोऽपि चरमात् ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुयेन ततः अक्षाः राघणाद्य एव द्वेषो वनं तस्य बहनः ॥ ४ ॥

संज्ञपतेो वर्णितं रामचरितमादिन आरभ्य विस्तरेश्याह—विश्वामित्राध्वर इत्यादिना पाषण्डुत्तराध्यायसमाप्ति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य तमप्यनपेक्षैव इता इत्यर्थः । यच्छब्दानां स कोसलेन्द्रोऽवताह इति एवैवाप्ययः ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं त्रैपथ्यकं धनु-रिक्ष्यादामिव लीखेयवाऽराय सज्जीकृतमारोपितं विदुष्य मध्ये बभञ्ज, हे नृप ! उग्रं कठिनं गरिष्ठम् तदाह वाहकनां त्रिभिः शनैरुपगीतम् बाह्यगजस्य लीखेव लीखा यस्य सः ॥ ६ ॥

अनुकृपाणि स्वयोण्यानि गुण्यार्थादीनि बस्यास्तां सीता-संज्ञां पूर्वमुरसि मिलन्तो मानो यया तां भियं जित्वा धनु-र्भङ्गमहानादभ्रवणशुभितस्य भृशुपतेर्नपे व्यनयदपनीतवान् कथंभूतस्य ? त्रिस्तप्तकृत्सोऽराजवीजशून्यां महीं वोऽकरो-त्तस्य ॥ ७ ॥

इदानीं गुर्वथे इति श्लोकं विदुष्यशाह—य इति । कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन राज्ञा तदपेक्षितं वारुण्यमिति प्रतिश्रुतम् ततः भीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितस्तदा सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेश-माह्नां शिरसा जगृह ततो राजवाहिकं त्यक्त्वा स्वभाषो वनं ययौ दुस्त्यजस्यापि सहस्रत्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असन् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

खट्वाङ्गाहोत्रवाहुर्जके तस्माद्दीर्घबाहोः रघुः स च पृथु विपुलं भवां यशो तस्य तथाभूतः तस्माद्गघोरजः महाराजो जङ्ग तस्माद्जाहशयः संवभूय ॥ १ ॥

तस्यापि वशरथस्यापि साक्षात्परमहामिश्रो भगवान् हरिः सुरैः प्रार्थितोऽशोभन सद् चतुर्धा पुत्रतां प्राप्तः “भगवान् प्रह्ला-मयो हरिः पुत्रतां प्राप्तः” इत्यनेन भीरामस्य चन्द्रययुर्गुणत्व-मुक्तम् अशोभनं सद् पुत्रतां प्राप्त इत्यनेन भारतादीनां तदंशा-वतारत्वमुक्तम् एवञ्च भारतादीनामपि स्त्रांशवतारत्वात्सैस्सह चतुर्धा पुत्रतां प्राप्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

चानुर्विद्वेषेण तथैवप्रवताराणां नामान्याह—रामेति । रामादि-संज्ञया चतुर्धा पुत्रतामशादिति पूर्वज्ञान्ययः । तस्य भी-रामस्य सीतापतेरनुचरितं हेराजन् तस्यदर्शिनिरवतारवाथा-त्मविभिन्नः श्रुतिभिः वाक्मीक्यादिभिर्गौरि बहुषं यथा भवति

तथा वर्णितं त्वया तन्मुहुः श्रुतम् अतस्तत्र विस्तरतः कथ-यामः तथापि संग्रहेण कथयमानं श्रुतिवत्प्रियायः ॥ ३ ॥

इतोऽप्यथावद्वयेन भीरामचरितं विषयव्यपुस्तावदेकेन द्वाकेन संपृक्तं तत्कृतं कामात्मरक्षां प्रार्थयते—गुर्वथे इति । यः भीरामः गुर्वथे गुरोः पितु (यै वचस्सत्यतापावनार्थं त्यक्तं राज्यं येन सः पद्मवर्ति-सुकुमाराश्यां पद्भ्यां; तद्वधाह—प्रियायाः सीतायाः वीथेः स्वर्णं नास्ति क्षमा ययोस्ताऽर्थां प्रतिनममचरत् हरीन्द्रानुजाश्यां सुभीषु लक्ष्मणाश्यां मृजिता अपनीता पथरुजा मार्गंभ्रमो यस्य शूर्प-णख्याः वैरुप्यात् कथं नासिकाच्छेदाज्ञेतोस्तथा प्रलोभितेन रावणे-नापहारात् प्रियेणा कलत्रेणा यो विरहः विश्लेषस्तेन वा रुद्रतवा आरोपितायाः कुटिलीकृतायाः श्रुतो विजृम्भेयैव त्रस्तो भीतोऽपि चः समुद्रो चरमात् ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुयेन ततः अक्षाः पुरात्मानः राघणाद्य एव द्वेषो वनं तस्य बहनः स एवभूतः कोसलेन्द्रो नोऽस्मानघतात् पातु ॥ ४ ॥

एवं सङ्गृहीतं भीरामचरितमादिन आरभ्य वर्णयति—विश्वामि-त्रेश्यादिना पाषण्डुत्तराध्यायसमाप्ति । विश्वामित्रकाध्वरे एवै मारीचाद्याः निशाचराः नैर्ऋतपुङ्गवाः राक्षसश्रेष्ठाः लक्ष्मणस्य पश्यत एव तमप्यनपेक्षैव येन भीरामेण इताः यच्छब्दानां स कोसलेन्द्रोऽवताह इति एवैवाप्ययः ॥ ५ ॥

य इति । हे नृप ! लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे यः भीरामः सीतायाः स्वयम्भरगृहे उग्रं कठिनं गरिष्ठं वा तदे-वाह—त्रिशातोपनीतं किङ्कुराणां शतत्रयेणानीतमैशं रौद्रं धनुरादाय सज्जीकृतमारोपितं विदुष्य बाह्यगजस्येव लीखा यस्य सः इधुद्वयदामिव मध्ये बभञ्ज मप्रमकरोत् ॥ ६ ॥

आत्मनः स्वस्य यानि रूपादीनि तेषामनुकृपाणि रूपादीनि पर्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरसि मिलायन्तो मानो यया तां भियं जित्वा धनुर्भङ्गन स्त्राधीनादहृत्वा धनुर्भङ्गमहानाद-भ्रवणशुभितस्य भृशुपतेर्मांगवस्य रामस्य प्रकृष्टं वर्षे मार्गे व्यनयदपनीतवान् कथंभूतस्य वो भृशुपतिः त्रिगिर्युपलक्ष्यौ त्रिस्तप्तकृत्सः अराजवीजां राजवीजशून्यां महीमकरोत् तस्य ॥७॥

इदानीं गुर्वथे इति श्लोकं विदुष्यशाह—य इति । कदाचित् कैकेय्यास्तुष्टेन वशरथेन तदपेक्षितं वरुण्यं वारुण्यमिति प्रति-श्रुतं तत्र भीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य वनवासश्चेति वरुण्यं प्रार्थितं तदा सत्यरूपेण पाशेन परिवीतस्य परिवीतस्य पितुर्निदेशस्य स्त्रांशव-वदस्यापि निदेशमाह्नां शिरसा जगृह ततः स्वभाषेस्मानुजस्य राजवादीन् त्यक्त्वा वनं ययौ दुस्त्यजानामपि राज्यादीनां सहस्र-त्यागे दृष्टान्तः मुक्तसङ्गो योगी असन् प्राणानिवेति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीथं कृतपदरत्नायत्नं ।

॥१॥
प्रह्लादयः वेदसुखयार्थभूतः खदमशेन तद्वनमागच्छतु सर्वा-
शेन ॥ २ ॥

भीमजिज्जवध्वज्जर्णिकृणपदरत्नावली ।

तस्वर्देशिभिः ऋषिभिः वर्णितं तस्य सीतापतेर्भूरिफलतो महत्तरमनुचरितम् ॥ ३ ॥

त्वया पुनःपुनः धृतमपि शृणुष्व इत्याशयेनाह-गुर्वर्थे इति । गुर्वर्थे पित्रर्थे पेश्याङ्ग्यां पश्यापमचरणाङ्ग्यां मृजितपाथरुजः मार्जितमार्गङ्ग्याः हरीश्रानुजाङ्ग्यां सुश्रीयलक्षमणाङ्ग्यां वैरुण्या-सासिकाच्छेदलक्षणाप्रियायाः सीतायाः निरहोङ्गनरुषा आरो-पितभूमिजृम्भः उन्नमितभूमङ्गः लङ्कायां हनुमतः आनिभावं धृत्वा खला एव दधः खलदधः तस्य खलदधस्य दाहं दहनोऽग्निः "हवां दधो वनारण्यवहयोः" इति वादधः । एषोधिषो भगवान् कोसलेन्द्रनाम्ना *भुव्यवतीर्णो इत्यन्वयः । अवनाज इति केचि-त्पठन्ति ॥ ४ ॥

एकपद्येन मूत्रवत्सङ्घितरामचरितमादित एवकिश्चिदप्रपञ्च-वति-विश्वामित्रति । येनैव ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाचारं ईशस्य शिवस्य विद्य-मानं त्रिशतैरनेकेः पुरुषैः उपनेधं समीपम् आनेतुं योग्यं सर्जा-कृतं ज्यया सहितं कृतम् ॥ ६ ॥

उरासि अभिलक्ष्यमानां प्राप्तमानां आत्मनः स्वरूप रूपादिभि-रनुरूपा या सीताभिन्ना भीलक्ष्मीस्तां जित्वा प्राप्य सर्जित *इतिवत् मार्गे प्रजन् रामो हतराजर्षीजां निर्मूलतस्तत्र-सन्ततिं महीं कृतवतो भृगुपतेः परशुरामस्य प्ररुद्धं द्रुपम् उन्नत-महं व्यनवदपनीतवानित्यन्वयः ॥ ७ ॥

यो रामः स्वस्वस्वपाशेन परिणीतस्य परिविष्टितस्य पितु-निदेशमात्रां शिरसा पितृसम्भावनायै जगृह इत्यन्वयः, "मपि-जुगुप्सितार्थो वा जुगुप्सावाम्" किं निमित्तमित्यत उक्तं, श्रेया-स्वेति स्त्रीजितस्य समर्थे इत्यनेन तस्या अपि बहुमानानि-शयं । सूचयति-अस्मृनिशेत्यनेन । राज्यलक्ष्म्यादीनाम् अशक्य-स्याज्यतां दर्शयति, मुक्तमङ्ग इत्यनेन । "अमङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति भृतिसिद्धनित्यासङ्गतां दर्शयति, अधिवासम् अयोध्याम् ॥ ८ ॥

भीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमधन्धमः ।

॥ १-३ ॥

पथरुज इत्यनेन पथशब्दोऽकारान्तो ऽप्यस्तीति लक्ष्यते ॥ ४-१० ॥

भीमजिश्चनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

दशमे रघुनाथस्य जन्मकर्मयशोऽमृतम् ।

सर्वे नृपावयामास संक्षेपेण महामुनिः ॥ १ ॥

॥ १ ॥

एष त्वया स्त्रमातृगर्भे इष्ट इत्यर्थः । अंशांशेन अंशश्च अंशं

*भवतीर्णो इतिपाठः । *सर्जितइत्यत्र जितइत्यस्य प्राप्त-इत्यर्थः तद्वत् जिष्वेत्यस्य प्राप्येति

अंशास्मूहश्च अंशांशं तेन अंशांशेन तस्यापि यथा वासुदेवस्ये-त्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

"कार्स्वर्थाश्च वक्तुं लिखितुं शक्या शेषगणेशयोः ।

या रामलीलाऽध्यायाङ्ग्यां सा श्लोकैनाऽपि कील्यते ॥

गुरोः पितुः सत्यपाखनार्थं त्यक्त्वाऽज्यस्मन् पद्मवदतिसुकु-माराङ्ग्यां पदङ्ग्याम् अनुचनं वने वने व्यचरत् अतिस्वीकुमार्यमेवाह, प्रियायाः पागयोः परमसुकुमारयोरापि स्पर्शा न क्षमते इति ताङ्ग्यां हरीन्द्रो हनुमान् सुर्योवा वा मृजुजो लक्षणास्ताङ्ग्यां मृजिनाऽपनीता पथरुजां मार्गधमो वक्ष्य सः शृपगोण्या वैरु-ण्यात् कर्षांनासाच्छेदनाऽज्ञतोः रावयोनापहारात् प्रियेणा कल-त्रेण यो विरहस्तेन या रुद्र वरमनः समुद्रेणापहानात् कोप-स्तया आरोपितयोः भ्रुवोः विजृम्भेणैव प्रनोऽविधयस्मात् स खला रावगादयः एव दधो धनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥

अतिमक्षेपेण वर्णितं रामचरितमादितः आरङ्ग्य किञ्चित् विस्तरमेवाह-विश्वामित्रेत्यादिना अध्यायद्वयेन । निशा माषया चर-न्तीति ते गैर्भ्रुतपुङ्गवाः राक्षसभेष्टाः ॥ ५ ॥

लोके ये वीरास्तेषां समितौ समाजे पेशं माहेशं धनुः इधुर्वाष्टमिव लीलयैवादाय सर्जिकृत सत् विकृष्य मध्ये बभञ्ज कौहशं वाहकानां त्रिमिः शनैरपनीतम् ॥ ६ ॥

जित्वा प्राप्य उरासि अभिलक्ष्यो मान आदरः पूर्वमेव यथा तां भृगुपतेः परशुरामस्य दर्पे व्यनयत् विगतीचक्रं त्रिः त्रिस्सप्त-कृषां महीं राजर्षीजशूयां चक्रं ॥ ७ ॥

य इति कदाचित् पूर्वं कैकेय्यां तुष्टेन राज्ञा स्वर्पेक्षितं दास्या-मीति प्रतिश्रुतं ततः आरामस्य यौवराज्याभिप्रेक्षमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितः अतः स्वस्वपाशेन परि-णीतस्य पितुः स्त्रगाश्च स्त्रियै कैकेय्यै स्वस्याऽनुरोधवशात् हितस्य निदेशं समार्योऽपि जग्राह दुःस्वयजस्यापि सहसंत्यागं पृष्टान्तः मुक्तसङ्गो बोगी असून् प्राणानिबन्धि ॥ ८ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदोपः ।

अथ सद्ग्राह्येणोऽवतीर्णस्य भीमद्रामचन्द्रस्य भगवत-श्चरित्रं वर्णयति-सद्ग्राह्यादित्यध्यायत्रयेन ॥ १ ॥

तस्य दशरथस्यापि एव अत्र वर्णितः साक्षात् भगवान् षाड्गुणयुग्मः प्रहामयः वैवेकियः अंशांशेन भरतीदिरूपेण सह चतुर्धा पुत्रभ्रमगादित्यन्वयः ॥ २ ॥

ऋषिभिर्वाल्मीकिमुत्थंभृदि वर्णितं तस्य भीरामस्यानुचरितं त्वया मुहुः धृतं तथापि सङ्क्षेपतो मया कथ्यमानं शृण्वति भावः ॥ ३ ॥

बहुविस्तृतं रामायणं समाहृत्याध्यायद्वयेन वक्ष्यन् प्रथममेकेन श्लोकैः समस्यति-गुर्वर्थे इति । सः श्रीरामः गुर्वर्थे पितुः सत्य-वादिस्वपाखनार्थं त्यक्त्वाऽज्यः पद्मवदतिसुकुमाराङ्ग्यां पद्म्यां प्रियायाः श्रीसीतायाः पाण्यस्पर्शं नास्ति क्षमा ययोस्ताङ्ग्याम् अनुचनं प्रति-बन्धं व्यचरत् हरीश्रानुजाङ्ग्यां कर्षांलक्षमणाङ्ग्यां मृजिता

रक्षःस्वसुर्व्यक्त रूपमशुद्धबुद्धेस्तस्याः खरत्रिशिरदूषणीमुख्यबन्धून्
जग्ने चतुर्दशसहस्रमपारणीयकोदण्डपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिदंशान्तप्रदीपः ।

अपनीता पाणि कृच्छ्र मार्गभ्रमो यस्य शृपंग्याख्याः वैरूप्यात्कण्यो-
नामिकाच्छेदशेतेः प्रियविन्देण्य शृपंग्याश्रीप्रलोभितरावगुहनेन
कत्तवियोगेन वा स्मृ तथा भारोपितयोः कृष्टिञ्जीकृतयोर्भुवोर्विजु-
भयोग प्रसो जातभया उदियेस्मात् तत्प्रायेणया तदुपरि वयः
सेतुयेन ततः खन्नाः दुर्वलाः राव्याद्य एव दशो वने तदहनः
स कोसलेन्द्रो नो स्मन् अपतात् रत्न ॥ ४ ॥

अथादित भारुय विस्तरेशाह-विश्वामित्राध्वर इत्यादिना
यावद्व्यापद्वयममाप्ति पश्यत एव लक्ष्मणस्य तमप्यनपेदयेव
हताः येनेत्यादीनां स कोसलेन्द्रो नो स्वतादिति पूर्वशेष
सम्यन्धः ॥ ५ ॥

हे नृप ! यालगजस्येव खिला यस्य स तथापिधो वः खोक
तदानीन्तना ये वीरास्तेषां समितौ समाजे ऐशं शैशम् उग्रं
कठिनं सीतास्वयम्बरगृहे प्रिशानैवाहकैः उपनीते धनुरादाय
राजीकृतं विक्रयेच्छुरगडमिष मध्ये वभाञ्ज ॥ ६ ॥

यश्चानुरुपाणि खगुणाश्रीकाथनुरुपाणि गुणाशीलादीनि यस्यः
उरासि अगिच्छयो मानो यथा तां प्रियं सीताभिर्भां जित्वा त्रिरि-
त्युपलक्षणे त्रिसतकृत्वः अराजवीजां गहीमकृताऽकरोयस्तस्य
भुगुपतेर्जामदम्यस्य धनुर्भ्ररवभयगविबृद्धमन्योः प्रकृढ दर्प
व्यपनयत् अपनीतवान् ॥ ७ ॥

संप्राप्ते जलार्थिनं दशरथं प्रति कैकय्या मन्थरास्यया दारुया
सहितया पृष्ठतो गत्वा जलमर्पितं तदा स गच्छोक्तं वरं वरयेति
तथोक्तं कल्पान्वरे सति प्रयोजने स्पेक्षितं वरं स्वीकरिष्यामीति
तदनन्तरं धीरामस्य यौवराज्याभिषेकसमये मन्थराप्रचोदितया
भरतस्य राज्यं रामश्चतुर्दशवर्षाणि वने वसतिर्नितं प्रार्थितम्, तदा
सत्यवाशपरिणीतस्य पितृनिर्देशमाक्षां शिरसा जगृहे तदा राज्यं
श्रियं समाहं प्रणयितः प्रीतिसम्बद्धान् सुहृदश्च असून् प्राणवत्
प्रियतमान् त्यक्त्वा सभायैः वने यथा मुक्तसङ्ग इव यथा मुक्त-
सङ्गस्यैव तुःखदत्त्वं दर्शितं स तु मुक्तसङ्ग इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भावा टीका

श्रीसाकेतविहारिणो नमः ॥

पराऽभ्रादृत्तिपुष्टतमभिषेकसम्बुद्धजलधेः—
*कुस्मीताविद्यु क्लिप्तामिन्वपुनूक्लिहचिमान् ।
कृपाधारां मुञ्चन् भवद्विदग्ग्यतिशमनो—
हृदाकाशे नित्यं मम निवसन्ताऽपि जलदः ॥ ० ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—सद्गुंग महाराज से कीधवापु हुए,
तिन से बडे भारी यशस्वी रघुमहाराज हुए, तिन अज हुए अज
के पुत्र महाराज दशरथ हुए ॥ १ ॥

तिन दशरथ महाराज के साक्षात् परब्रह्म श्री हरि देवता
लोगों की प्रांगना में पुत्रपने का प्राप्त हुए और अपने अर्थांश
से चार रूप को धारण करने हुए ॥ २ ॥

राम, लक्ष्मण, भरत, और शत्रुघ्न इन संज्ञाओं से प्रकट
हुए, हेराजन्। तिन सीता पति का चरित्र तत्त्वदर्शी बहुत से ऋषि
खोंगों के मुख से वर्णन किया हुआ तुमने बहुतबार सुना है ॥ ३ ॥

(अब एक श्लोक में श्रीशुकदेवजी सब रामायण कथा
कथन पूर्वक आशीस भांगने हैं) तिनने पिता की सत्य की प्रतिष्ठा
पालन करने के लिये राज्य को छोडकर भीजानकीजी के कर
कमलों के स्पर्श को न सहने वाले अग्नि मृदुल चरण कमलों से
वन २ के प्रति विचरना स्वीकार किया और हंडकारण्य में
जाकर जिनके पंथ के धर्म का मारुति और लक्ष्मण ने दूर
किया, और शृपंग्या के नाक कान के छेदन के कारण से
हुआ जो प्रिया (भीजानकीजी) का विरह तासे जो उत्पन्नमया
जो रोप तिससे जब भावने भ्रुकुटि चढाई तब समुद्र त्रास
को प्राप्त हुआ तदनंतर सेतु धाँवर कर खोजी (राक्षसों) के नाश
करने को जो दावापि हुए वे कोसलेन्द्र आराधनेन्द्र तैम सब
लोगों की रक्षा करी ॥ ४ ॥

(उसी राम चरित को श्रीशुकदेवजी अब कुछ थोडे विस्तार
से वर्णन करते हैं) कि-विश्वामित्र के यज्ञ में जिनोंने राक्षसों में
बडे दर्जा मारीच आदिक निशाचरों को लक्ष्मणजी के हकते
देखने मार दिये ॥ ५ ॥

हे नृप ! खोक प्रसिद्ध बडे २ धीरों के समाज में सीताजी के
स्वयंवर की जगह अिम धनुष को (काष्ठ की मजूपा में धरे हुए
को) तीन सौ मनुष्य खंचकर लाये उस धनुष को जिन श्री-
राघवेन्द्र ने उठाकर चढाकर खींचकर बीच से तोड़ दिया जैसे
हार्थी का खाना खिलास पूर्वक ईप को उठाकर तोड़ द्यै ॥ ६ ॥

अपने अनुरूप गुणा, शील, अवरुषा, भंग, रूप, वाणी
और पूर्व काष्ठ में वल्लखल में प्राप्त हुई प्रतिष्ठा जिनको एसी
सीता नाम वाली लक्ष्मी जी को जीतकर आशोच्या के मार्ग में
जाने हुए जो श्रीराम, इकासवार पृथ्वी को निःक्षत्र करने
वाले परशुरामजी के अग्नि कर बडे हुए दर्प को दूर करते
हुए वे हमारी रक्षा करे ॥ ७ ॥

सत्य की फांसी में फंसे हुए अपने प्रेमा (स्त्री लोलुप)
पिता की भी आक्षा को भायां सहित जो श्रीराम शिर से
धारण करते हुए, तथा राज्य लक्ष्मी और प्यारे सुहृद और
निवास को त्यागकर वन को गये जैसे कि मुक्त समस्त संग
योगीजन अपने प्राणों को भी छोड जाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधंदीपिका ।

रक्षसो राघवास्य स्वसुः शृपंग्याख्याया अशुद्धबुद्धेः सीता-

• सीताकथाश्रवणादीपितहृच्छयेन सृष्टं विलोक्य नृपते ! दशकन्धरेण ।
 जघ्नेऽद्भुतैरावपुत्राऽऽभ्रमतोऽपकृष्टो मारीचमाशु विशिखेन यथा कमुग्रः ॥ १० ॥
 रंतोऽधमेन वृकवद्विपिनेऽसमत्तं वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् ।
 भ्रात्रा वन कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ॥ ११ ॥
 दग्ध्वाऽऽत्मकृत्यहतकृत्यमहन् कन्वधं सख्यं विधाय कपिभिर्दयितागतिं तैः ।
 बुद्ध्वाऽथ वाल्मिनि हते प्लवगेन्द्रसैन्यैर्वैलामगात्स मनुजोऽजभवार्चिताङ्घ्रिः ॥ १२ ॥
 यद्रोपविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसम्भ्रान्तनक्रमकरोभयगीर्णघोषः ।
 सिन्धुः क्षिरस्यहंशं परिगृह्य रूपी पादारविन्दमुपगम्य वभाष एतत् ॥ १३ ॥
 न त्वां वपं जडधियोऽनुविदाम भूमन् ! कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशम् ।
 यत्सत्त्वतः सुरगणा रक्षसः प्रज्ञेशा मःयोश्च भूतपतयः स भवान् गुणेशः ॥ १४ ॥
 कामं प्रयाहि जाहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीरपत्नीम् ।
 वध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायन्ति दिग्विजयिनो यमुपेत्य भूराः ॥ १५ ॥
 बह्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कपीन्द्रकरकम्पितभूरुहाङ्गैः ।
 सुप्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लङ्कां विभीषणादृशाऽविशदग्रदग्धाम् ॥ १६ ॥

भीष्मस्त्रामिच्छतभावाधेदीपिका ।

जिघृक्षोः कामातुराया इति वा रूपं व्यकृतं विकारमनयन्
 तस्याः स्वरश्चिश्चिद्वृत्तसुखाः बन्धवो येषु तांश्चतुर्दशमहन्त्रं
 जघान अपारण्योवमलङ्कष्वमसह्य कोदयड पाग्यौ बस्य
 सः ॥ ६ ॥

• सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो बस्य तेन सीतां
 हरिष्यता स्वस्माद्भक्तिं स्वाश्रमात्पकर्षणार्थं सृष्टं निरुष्टं मारीचं
 विलोक्य जघान, कथम्भूतम् ? अद्भुतैरावपुत्रा स्वयंहरिणा-
 वेदोपख्यतम् अत एव प्रलोभनेनाश्रमस्तेनापकृष्टसन् कं
 दं यथा-उग्रः धीरुद्रः ॥ १० ॥

ततश्च रक्षोऽधमेन रावणेनासमस्तमपनीतायाम् प्रियया
 वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह कृपणवद्वने चचार, किमाभि-
 प्रायस्सन् ? इत्यनेन प्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदकीं गतिं प्रख्या-
 पयन् ॥ ११ ॥

आत्मार्थेन कृत्येन कामेणा रावणेन सह युजेन हनं कृत्यं
 शास्त्रियं बहनादिकं यस्य तं जटगुपं पुत्र इव दग्ध्वा कथञ्च
 स्वग्रहणात् प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् अथ वाल्मिनि हते तैः
 कपिभिर्दयिताया गतिं बुद्ध्वा अजभवार्चिताङ्घ्रिमाङ्घ्र्या यस्य स
 मनुजो धेखां समुद्रतीरमगात् ॥ १२ ॥

तत्र त्रिसत्रपुत्रासेन प्रतीक्षितोऽपि सिन्धुयंदा नोपस्थित-
 स्तदा यत्न रावणवभ्रमेण कोदयडयथा विवृतो यः कटक्ष-
 स्तस्य पातेन सम्भ्रान्ता गका मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णः

प्रस्तः स्वस्मितो घोषो येन सः सिन्धुरेतद्वक्ष्यमाणं वभाषे
 अदंशमवर्षादिकं रूपा मूर्तिमान् ॥ १३ ॥

भापण्यमेवाऽऽह-न रगाभिति द्वाङ्गाम् । एतावत्पर्यन्तं तु
 निश्चितं त्वां न विदाम न जानीम इत्यर्थः । इदानीं तु ज्ञातो
 ऽर्थात्याह-यदिति पृथक्पदम् यस्येत्यर्थः यद्रोषयः सन्धादिभ्यः
 सुरगणारयो भवन्ति स भवानिति ॥ १४ ॥

कामं यथेच्छं जङ्गमाक्रम्यापि प्रयाहि भवमेहं पुरीप्रायम्
 त्रैलोक्यं रावयत्याकन्दयतीति तथा तं जाहि हे भीर ! यद्यपि
 तव जलं प्रातवन्धकं न भवति तथापिह सेतुं वध्नीहि तर्हि
 किमर्थं ? ते यशसो विस्ताराय; तत्रेवाऽऽह-यं सेतुमुपेत्य दुष्करं
 कामंवेक्ष्य त्वद्यज्ञो गाश्चन्ति भूपास्तम ॥ १५ ॥

तत्राक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह-वद्वेति । विविधैरङ्गीणां कूटैः
 शृङ्गैः सेतुं यद्वाऽग्रे मतान्सेपणं हनुमतेव दग्धां वद्वामावि-
 शत्, कथम्भूतैः ? शृङ्गैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणा-
 मङ्गानि शास्त्रादीनि येषु तैः विभीषणस्य दृशा युद्ध्या; कैः
 सहाऽऽविशत् ? सुप्रीवादयः प्रमुखा येषां तैरनीकैः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरराघवात्तयंकुतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रक्ष इति । रक्षसो रावणस्य स्वसुर्गिण्याः सुर्गाः यथाः अशुद्ध-
 बुद्धेः सीताजिघृक्षोः कामातुराया वा रूपं व्यकृतं विकारमनयन्
 तस्याः शूषणस्याः स्वयंहरिसुखाः बन्धवो येषु तांश्चतुर्दश-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यचक्रनभागवतचन्द्रचण्डिका ।

सहस्रं सहस्राणि बन्धूनित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः । सहस्रमित्यत्र बचन-
व्यत्ययश्चाप्यं जघान हतवान् अपर्णत्वात् सांपत्तस्यापि बन्धुशब्दस्य
वृत्तिः नित्यसापेक्षत्वाद्वा तथाचोक्तं हरिणा "सम्बन्धिशब्दः
सांपत्तो नित्यं सन्धेः समस्यते" इति कथम्भूतः? अवारणीयमखण्डय-
मसह्यं कोदगडं धनुः पाणौ यस्य तथाभूतः तत इतस्त्वतो वनं
सञ्चरन् कुच्छ्रमुनाम वनवासस्य दुःखरूपत्वप्रदर्शनाय कुच्छ्रमिधो-
वासेत्युक्तिः नित्यानन्दरूपस्य तस्य दुःखाभावात् ॥ ६ ॥

सीतेति । सीतायाश्चक्याश्रयणोऽपि दीपितः हृच्छयः कामो
वस्य तेन दशकम्धरेण रावणोऽपि सीतां जिघृक्षुणा स्वयं तत्र
गन्तुं भीतेन सृष्टं प्रेषितं मारीचं त्रिलोक्य हेतुपते ! अद्भुतमेव स्यैव
वपुयस्य तेन सीतया कीडार्थमपेक्षितेन मारीचिनाश्रमतः स्ना-
भमादपकृष्टः प्रबोधनपूर्वकमाधमतोऽपकृष्टः सन् आशु विशिखेन
बाणोऽपि मारीचं जघ्रे हतवान् यथा कं दक्षमुग्रो रुद्रस्तद्वत् ॥ १० ॥

रक्ष इति । तदा रक्षोऽश्रमेन रावणोऽपि रामलक्ष्मणयो-
रिति शेषः । मृगानयनार्थं रामस्य तद्वृत्तान्ताङ्गानार्थं लक्ष्मणस्य च
प्रेषितत्वात् तयोरसाक्षिध्ये सति वने वृकवत् वृकनेव
वैदेहराजदुहितरि सीतायामपयापितायामपहृत्य लङ्कां प्रति
प्रापितार्थां सत्यां प्रियया वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणोऽपि सह कृप-
णापत् दुःखीव वने चकार, किङ्कर्षन् ? इति अनेन प्रकारेण
स्त्रीसङ्गिनां दुःखोदकीर्णं प्रथयन् प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥

दग्धवति । आत्मनः भीरुगम्य यत्कृत्यं प्रयोजनं सीतानिमो-
चनरूपं तेन निमित्तेन हतं रावणोऽपि सह युद्धे हतं गृध्रं
जटायुषं दग्ध्वा कथञ्चन अहन् जघान ततः कपिभिर्बानरैः
सह सस्यं शिष्या कृत्वा अथ वाखिनि हतं सति तैः कपिभिर्दंयि-
तायास्सीताया गतिं दग्ध्वा अजभवाभ्यां ब्रह्मरुद्राभ्यामर्चितामङ्गी
यस्य तथाभूतोऽपि स भीरुगमः गजुजावताररूपत्वात् लक्ष्मणद्वाराणां
कपीन्द्राणां सैन्यैः सह खेलां तीरं समुद्रस्येति शेषः अगात्
जगाम ॥ १२ ॥

यदिति तत्र त्रिरात्रमुपवासेनापि प्रतीभिनः सिन्धुर्यदा
नोऽस्थितस्तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधशीलया विवृत्तो यः
कदाचनस्य पातेन सम्प्राप्ताः नक्रा मकराश्च यस्मिन् भयेन
गीर्गाहनमितो घोषो येन स सिन्धुर्दृग्गामध्यादिद्रव्यं शिरसि
परिमृष्टा निधाय कपी मूर्तिमान् पादारविन्दमुपगम्य शरणां
गत्वा एतद्दृश्यमाणं वभाषे ॥ १३ ॥

आपणमत्राह-न त्वमिति डाड्याम् । हे भूमन् ! तं प्रायोपविष्टं
त्वामेतावत्पर्यन्तं जडप्रियो वयं कूटस्थं निर्विकारं जनतामधीश-
मार्दपुरुषं न निक्षमः न जानीमः । इदानीं तु ज्ञातोऽसीत्वाह, यदिति ।
यदिति पृथक्पदं लुप्तपृथगन्तं यस्य तत्र द्विधाऽप्यारस्यतः सस्व-
गुणात्सुरगणा इति शेषः । 'रजसो गुणाः प्रजनाः प्रजापतयः मन्थो-
त्सवः भूतपतयो रुद्रादयः स भगवान् गुणेशः सखादिगुणानां
नियति-यधुनाऽहं मन्थ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

काममिति । कामं यथेच्छं जलमाकम्तापि प्रयाहि गच्छ-विभ-
वसः प्रजापतेरवमेहं पुरीषमायं त्रैलोक्यं रावसत्याकृद्दयतीति
तथा तं दशकम्धरं जहि हे वीर ! पत्नी सीतामवाप्नुहि यद्यपि तव

मदीयं जलं न प्रतिबन्धकं भवति तथापि सेतुं बध्नीहि किमयं-
मित्यत्राह-ते तत्र यशसो विभूत्यै विद्युत्ताराय तथाहि दिग्बिजयिनो
भूपाः यं सेतुमुपेत्य दुष्करं त्वत्कर्मोद्येय त्वद्यशो गास्यन्ति ॥ १५ ॥
तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह-यध्वेति । कपीन्द्राणां करैः
कम्पितानि भूराहाणामङ्गानि शाखादीनि येषु तैर्विबिधनामद्रीणां
कूटैः शिखरैर्दधौ सेतुं बध्वा रघुपतिः सुप्रदीपयः प्रसुखा येषां
तेरनीकैः कपिभिः सह अनीकैरिति पाठे सैन्यैः सहेत्यर्थः । अत्र
सीतान्वेषणसमये हनुमतेन दग्धां लङ्कां विभीषणदशा बुद्ध्या
तत्प्रदर्शितमार्गोऽपि भाषः आशिवेश ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थचक्रनपदरत्नावली ।

रक्षस्तसुः शूर्पणख्याः रूपं चकृत कर्णनासिकाच्छेदनकञ्चय-
विकारं कारितवान् अटमानः वन इति शेषः ॥ ६ ॥

शूर्पणखीमुक्तासीतायाः सौन्दर्यादिविषयकथायाः अश्रयोऽपि
दीपितः प्रज्वलितो हृच्छयः कामो यस्य स तथा तेन दशकम्धरेण
रावणोऽपि सृष्टं प्रतिपाद्य प्रेषितम् "उत्सर्जनविसर्जनेन विभाषात्
वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्" इत्यभिधानं । कृतैरावपुषा विरचित-
मृगाकारेणाश्रमतः समीपे विचरन्तं त्रिलोक्य सीतया प्रकृष्टः
उल्लिखितो मेहितो वशीकृत इति यावत् आधमतोऽपकृष्टः दूरं
नीतो रामो विशिखेन मारीचम् आशु जघ्रे इत्यन्वयः । उग्रो
नरसिंहो हिरण्यकशिपुनामानम् अरिं "उग्रो जघ्रे वीर्याय स्नाधा-
वान्" इति श्रुतिः । रुद्रोन्धकारुषं रिपुं पा "उग्रः कपर्दी भी-
कयठः शितिकयठः कपालभृत्" इत्यभिधानम् ॥ १० ॥

निष्कृत्यादिराक्षसविषय्या रक्षोभंजन रावणोऽपि विपिने वृक-
वास्थितेन वृणोत्यावृणोत्यात्मानमिति वेषान्तरेण स्थितेनेत्यर्थः ।
असमत्प्रत्यक्षं रामस्येति शेषः । वैदेहराजदुहितरि सीताया-
मपयापितायामपनीतायाम् अवने नियुक्तेन भ्रात्रा लक्ष्मणोऽपि राहि-
तायामिति शेषः । प्रियया सीतया वियुक्तः लोकादप्येति शेषः
स्त्रीसङ्गिनां रतिमितरिथं प्रथयन् प्रख्यापयन् चचार अनेन
विटजनशिक्षणार्थमेव दर्शितमिति ज्ञायते प्रथयाज्ञःगुकेः । कि-
मर्थमेव कल्पना ? तस्त्वभाषानुभवार्थिकं न स्यादिति चेन्न-

"नित्यपूर्णसुलक्ष्णानरूपोऽसौ यतो निभुः ।
ततोऽस्य राम इत्याख्या तस्य दुःखं कुतोऽप्यपि ।
तथापि लोकशिक्षार्थमदुःखो दुःखवर्तिवत् ।
अन्तर्हितां लोकदृष्ट्या सीतामासीत्परशिव" ॥
इति स्मृतिविरोधात् प्रियया वियुक्तत्वदर्शनमपि लोकदृष्टये-
क्षयेति ज्ञानवपं । तत्कुतोऽवगतमिति चेत्-

"ज्ञानार्थं पुनर्नित्यसम्बन्धः स्मरमनः भ्रिया ।
अयोध्याया विनिर्गच्छन् सर्वलोकस्य चम्धरः ॥
प्रत्यक्षं तु भ्रिया सार्धं जगामानादिरव्ययः" ॥
इति स्मृत्या ज्ञातव्यम् । एवमन्वत्रापि प्रमाणात्सामर्थ्यात्सर्वप्राप्यनु-
सन्धेयोऽप्यर्थ इति विद्युत् समस्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

इतोऽपि भीरुगमः साक्षात्प्रावणायतार एव, न देवदत्ताद्यन्व-
तमः तस्य प्रियाधिबोगादीनां दुःखप्रकटनमसुरजनमोहताय

भीमस्त्रिजवधवज्रीभिर्भक्तपदरत्नावली ।

मानुषावतारदेवताजनशिक्षणाय खेत्येतद्द्वयैः स्त्रोकेरेव ज्ञानं सुशकमित्याशयेन तस्माद्वाच्यं प्रकटयति--यद्रोषेति । यस्य रामस्य रोषेण तत्रैव परिवृत्तश्च कटाक्षः यद्रोषेतीवपरिवृत्त-कटाक्षस्तस्य परितेन, लक्ष्मणेनास्त्रियीकरणेन सम्भ्रान्ता इतस्त-तोऽनघस्त्रिगता नक्राश्च मकराश्च यस्मिन् स तथा भयेन गीर्गां घोषो घोषो यस्मिन् स तथा भय एव तूष्णीं स्थित इत्यर्थः । अहं गमर्थादिपूजासाधनम् रूपी करचरण्यादिविशिष्टावय-वोपेतः ॥ १३ ॥

जडवद्वचनवज्रीयेषां ते तथा ज्ञानपूर्वप्रवृत्तिगुण्वा इत्यर्थः जडाधारी इत्यर्थोपि ग्राह्यः अनेन तावदेवास्मत्तः प्रयोजन-मिति सूत्रयति--वेदान्ते जगत्कारणस्य ब्रह्मत्वं निरग्रायि रामस्य तदभावात्तत्त्वं कथमिति चेत्तदस्वाप्यस्तीत्याह--स्वामिति । वस्त्वं सत्त्वगुणात्सुरगगान् अन्नात्प्राः रजोगुणात् प्रजेशान् मनुष्यान्मनुजः मन्योस्तमोगुणाच्च भूतपतयः भूतपतीन् ब्रह्म-राक्षसादित्यल्लगयासुरान्, उद्वेगावयः स परमाववादिमहत्स्त्वान-लगतः कर्ता भवाश्चान्यः गुणैः प्रवृत्तमानस्य गुणानिमित्ता-मिमघो नाशङ्कनीयः गुणानां तदधीनत्वादित्याशयेनाह--गुणेश इति क्रोधस्य ततः कार्यत्वात्तन् नल्लक्षयति ॥ १४ ॥

यथाऽवमेहं विष्टा शरीराभिर्गता शुनामुपमोगाय भवति तथा ऽवमपि विभ्रमसो देहाभिर्गतत्वेनावमेहस्थानीयस्त्वच्छरनिभिर्ज-हृदयः शुनामशनाव स्यादित्यतो विभ्रमसोऽवमेहमित्युक्तं त्रैलोक्यस्य रोदनकरणात्वात् त्रैलोक्यवराधायाम हे वीर ! इह मयि धित्तये विस्ताराय ये संतम ॥ १५ ॥

विविधाद्रिकूटैर्नाविधपर्वतशृङ्गैः कपीन्द्राणां करैः कम्पि-तानि भूरुहाणां वृक्षाणाम् अङ्गानि शाखापशाखालक्षणाणि येषु तानि तथा तैः ॥ १६ ॥

भीमस्त्रीवगोत्रामिकृतकमसम्दर्भः ।

इति अनेन प्रकारेण परमभक्तानुकम्पोद्दीपनप्रकारेण स्त्रीसङ्गिनां या गतिश्चेष्टा विलापाद्या तामेव प्रथयन् विस्ता-रयन् चर्चुर इतस्ततो बभ्राम इवमेवांकं प्रिययेति वक्ष्यते च ह्यितेत्यादि ॥ ११ ॥

सङ्गतोऽनुजः भीमक्षमयो बभ्र तादृशः ॥ १२-२९ ॥

भीमस्त्रिभ्रनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराथंशिनी ।

रक्षसो रावणस्य स्वसुः गुर्पशुक्लायाः रूपं व्यकृत कर्ण-नासाकण्ठेन विकारमनयत् जघ्रे जघान अपारण्यीयम् अचैरसह्यं कोदयडं पाणौ बस्य सः ततश्च अटमानः घने भ्रमन् कृच्छ्रं सकृदमुवाच ॥ ९ ॥

ततश्च गुर्पशुक्लामुक्त्वात् भ्रुवा सीमां हरिष्यता रावणेन स्वस्मा-स्तीतेन स्वस्याभमाक्षपकर्षणार्थं सृष्टं भ्रिसृष्टं प्रेषितं मारीचं भिक्षोक्य जघान, कथम्भूतम् ? अङ्गुतेयवपुषा स्वर्गोहरिणाशरीरेणोपलक्षितं

स्वयं कथम्भूतः ? आभ्रमतोऽपकृष्टः दूरं गतः कं दक्षं यथा रुमः भीरुद्रः ॥ १० ॥

रक्षोभ्रमेन रावणेन वृकवत् वृकेणाव असमक्षं परोक्षत एवः उ-यापितायाम् अपहृतायां सत्यां प्रियया प्रमथत्या भीतया विर्युक्तः विप्र-क्षम्भशृङ्गाररसाभयलक्ष्मणीभूतः । प्रमाणांमेव विप्रलम्भरसमयीभूत-मास्वाद्यन् तदनुभावसात्त्विकसञ्चारार्थिकं विद्यापमूच्छोऽमादा-दिकं प्रकटयन्नेव चचार कथम्भूतः ? इतीत्यनेनेव प्रकारेण स्त्री-साङ्गिनां गतिं विलापादिदुःखोदकीं प्रथयन् अहिर्दंशिनीं जनान् प्रख्यापयन् अस्तदंशिनस्तु गतिं प्रख्यापयन् इति प्रथामात्रमेतन्न तु वस्तुन इत्यर्थः, "विष्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हर्गै" इति रामतापनीभ्रत्यादिप्रमाणेन चिदानन्दमयमनोबुद्धीन्द्रियशरीरस्य परब्रह्मणस्तस्य दुःखसम्भावनापि शास्त्रयुक्तिप्रतिबुद्धौ पञ्चम-स्कन्धीयकिंपुरुषवर्षरामप्रसङ्गव्याख्यानयुक्त्या जानस्येव ॥ ११ ॥

आत्माधेन कृत्येन कर्मणा रावणेन सह युडेन हतं कृत्यं शास्त्रात् दहनादिकं यस्य जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा कथन्धं ख-प्रहृणाय प्रसारितवाहुं राक्षसमहन् अथ वाञ्छिनि हते स्मि तैः कपिभिर्दक्षितागानि बुद्ध्वा वेषां समुद्रतीरं मनुजां रामः ॥ १२ ॥

तत्र त्रिरात्रोपवासंन प्रतीक्षितोऽपि विन्धुर्देहा नोपतस्ये तथा श्वैश्वर्ये सस्मारेत्याह--यस्य रोषविभ्रमेणा क्रोधविलासेन विवृत्तो विक्रो यः कटाक्षपातस्तेन सम्भ्रान्ता विपन्ना नक्रा मकराश्च यस्य सः भयेन गीर्गाः प्रस्तः स्तम्भितो घोषो यत सः अहं गमर्थादिपूजापहारम् ॥ १३ ॥

जडधियो जलाधिरावृक्षाः स्वशाक्तिमग्राप्य तेषां न विद्वामः । पशवो हि लकुड्गणहारमनवाप्य मनुष्यं यथा न गणायन्ति तथैति भावः । नन्वधुना पारिचितोऽस्मि न वा तत्राह--यदीति । पृथक्पदं यस्येत्यर्थः । मन्योस्तमसः तस्य गुणस्य गुणात्पप्रधानस्य ईशः तिथन्ता ॥ १४ ॥

विभ्रमसोऽवमेहं मूत्रतुल्यं त्रैलोक्यं रावयति क्रम्यतीति तथा तं ये संतु गुपत्य गायन्ति त्वद्यशां गास्यान्ति ॥ १५ ॥

अद्रिशृङ्गैः कीदृशैः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि भूरुहाणा-मङ्गानि शाखादीनि येषु तैः त्रिभीषणस्य दशा बुद्ध्य्या ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रवैवकुतसिञ्जानप्रदीपः ।

रक्षसः रावणस्य स्वसुः अगुञ्जबुधेः भगवत्प्रियश्चै जिघृक्षोः रूपं व्यकृत विकारमनयत् तस्याः स्वरप्रतिशरोदुषणमुप्या ये बन्धवस्तान् चतुर्दशमहस्रं जघने जघान हतवान् अपारण्यीयम् असह्यं कोदयडं धनुः पाणौ यस्य तथाभूतः अटमानः सञ्चरन् कृच्छ्रं यथा तथा उदास संसारिणां दुःखदत्तं घातयितुं कृच्छ्र-मुवाभित्युक्तं परमेश्वरस्य दुःखाभावात् ॥ ९ ॥

हे नृपते ! सीताकथाश्रवणान् दीपितो हृत्क्षयो यस्य तेन सृष्टं नियुक्तम् अङ्गुतेयानपुषोपलक्षितं मारीचं तैनाऽऽश्रमतेऽप-कृष्टः विक्षोक्य भाशु जघने जघान यथा कं दक्षम् उग्रो तीर-मद्रुः ॥ १० ॥

तदा रक्षोऽधमेन रावणेन वृकवत् वृकेणाव असमक्षं चोर्वेण

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैदेहराजदुहितरि अपयापितायाम एषं प्रियया वियुक्तः भ्रात्रा सह
वंदे चकार, किं कुर्वन् ? इति मनेन प्रकारेण स्त्रीमङ्गिनां दुःखा-
हर्कां गतिं प्रशयन् प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥

भारमार्थेन धीरामार्थेन कृतेन सीतानिमोक्षणप्रयत्नेन इतानि
कृत्यानि संभारप्रापकानि कर्माणि यस्य तं जटायुषं तच्छरीरं
दग्ध्वत्पथः । जटायुर्मृतोऽभूदिति भावः । कबन्धं राक्षसं च ग्रहन्
जघान ततः कपिलः सुग्रीवादिभिः सह सख्यं विधाय अथ
वाञ्छति सुग्रीवविरोधभूते हते नैः कपिभिः दक्षिणार्गतिं बुध्वा
अजम्भनाश्यागच्छिताम्बुध्रीं यस्य तथाभूतः सः धीरामः मनुजः
मनुवंशे भाविर्भूतः प्लवगन्द्रसैन्यैः सह वेदां समुद्रतीर-
मगात् ॥ १२ ॥

खड्गं जिगमिषुः धीरामः समुद्रतीरे त्रिरात्रमुपवासं कृतवात्
तदाप्यनागते समुद्रे प्रति रोपं चकार तदा यस्य धीरामस्य रोष-
विध्रमेण क्रोधलीलाया निवृत्तस्य प्रस्फुरितस्य कटाक्षस्य पानेन
सम्भ्रान्ताः नका मकराश्च यस्मिन् भयेन गीर्णोत्तम्भितां प्रापे
वेत सः सिन्धुः रूपां मूर्तिमान् सन् ग्रहणम् अर्थादिकं शिरसि
परिशुद्धा पादावस्थितमुपगम्य पतद्ग्रस्यमाणं बभावे ॥ १३ ॥

हे भूमन् ! जडाधियः नयम् अत एव त्रिरात्रमिह वसन्तं कूटस्थं
निर्विकारमादिपुमपं जगतामर्थाशं नु निश्चिन्ते न विदाम इदानीं
तु जानीमः यदिति पृथक्पदं यस्य सत्त्वाहितः सुरगणा-
द्वयः सगुणशस्त्रादिगुणानिपन्ता भवानिति ॥ १४ ॥

कामं यथेष्टं सेतुं विनैव जलमाकम्पापि प्रयाहि विध्रमसः
अवमेहं पुत्रापसहं प्रैक्ष्यकं रात्रयत्याक्रन्दयतीति तथा ते
दशकन्धरं जहि हे धीर ! तथापि दिग्बजायिनो भूपाः समुपेत्य
तव यशो गावन्ति गास्यान्ति तम् इह मायि ते यशसो वितस्यै
वधनीहि ॥ १५ ॥

एषं समुद्रेशोको रघुपतिः कपीन्द्राणां करैः कम्पितानि सू-
रहाणां द्रुमानामप्राणां येषु नैर्धिविधाद्रिकूटैः उदधौ सेतुं बद्ध्वा
अग्रे हनुमता दग्धां खड्गं विभीषणदशा विभीषणानुमत्या सुग्री-
वादिभिः सह भविष्यत् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

दुष्टवृत्ति वाली राक्षस की बहिन ऐसी सुपनका की-नाक
कान काटकर उसको कुरूप बनाकर उसके खर, त्रिशिरा, दूषण
जो मुख्य बंधु खोंग तिनको और चौदह हजार बड़े २ राक्षसों
को जितने मारा, और शत्रुओं को असह्य कोड़ [धनुष]
को हस्त में लेकर दुःख से भी घन में बरबटन करते हुए बास
करते भये ॥ ११ ॥

हे नृपते ! सीता जी के सौभाग्य को सुनकर कामी होने
वाले राक्षस के रचे हुए कपट मृगको देखकर उस को खींचा
रंस में अज्ञान मृग अर्थात् सुवर्ण का मृग जानकर आश्रम से
पीछे २ दौड़कर उस मरीच का तरकाज में बाण से मारते हुए
जैसे प्रह्लाद के पीछे दौड़ कर महादेव ने प्रह्लाद को मारा ॥ १० ॥

इतने बीच में राक्षसाधम राक्षस के उस धिपनमें हुई अन्त
के तरह जनकराज पुत्री के हरण करने पर आप प्रियतमा से
धियोग को प्राप्त हुए, और भ्राता लक्ष्मण के साथ हीन
सदग स्त्रीमङ्गी खोंगों की दुःख परिणाम वाली गति को
जनाते हुए विचरते भये ॥ ११ ॥

तदनंतर अपने कार्य के अर्थ राक्षस के साथ युद्ध करने वाले
ऐसे जटायुजी का शास्त्रीय दहनादि रूप कृत्य करके भागे
कर कबन्ध को मारने हुए तत्पश्चात् भागे चलने से सुग्रीवादि
वानरों के साथ मित्रता कर वाली का मार वानरों के द्वारा अपनी
प्रिया भीजानकी की खबर मंगाकर अरुद्ध वानरों की अपार
सना को साथ लेकर अनुज सहित वह मनुज सागर के तट
पर गया, कि—जिसके चरणों को सब काज तज धंकर
और प्रज (प्रह्लाद) सर्वदा ही भजते हैं और अर्चन भी करते
हैं ॥ १२ ॥

समुद्र के तटपर तीन दिन रह कर उपवास करने पर भी
जब समुद्र नहीं उपस्थित हुआ त आपने रोष की लीला से नेत्र
उग्राउ कर जब समुद्र पर कटाक्ष फेंका तब इतने में ही जितने
भीतर जलजन्तु रहने वाले नाके गगर आदिक रहे वे सब ही
अरबल बल्लल हांगय समुद्र ने मारे डरके घोष (शब्द) करन
कोड दिया और मूर्त्तिमान होकर मरुतकपर पूजा की सामग्री
धर कर चरणों के समीप आकर इस प्रकार बोखता
हुआ ॥ १३ ॥

समुद्र बोला, कि—हे भूमन् ! जड बुद्धि ऐस हमने अब तक
आपको नहीं जाना रहा कि कूटस्थ आदि पुरुष सब जगत के
अधीश्वर आपही हैं, हे भगवन् ! जिन आपके सख गुण से सुर-
गण हुए रजोगुण से प्रजेश [मरीचो आदिक] हुए और क्रोध
से रुद्र हुए वो आप साक्षात् तीनों गुणों के नियन्ता
हो ॥ १४ ॥

हे महाराज ! आप इच्छा पूर्वक पधारो और विधवा की
खोटी संतान, तथा तीनों लोक को रोदन फराने वाला, ऐसे
राक्षस को मारो—और आपके यश के निरुत्तार करने के लिये सेतु
भी बांधिये, जिस सेतु तक आकर विग्विजयी भूपति खोंग
आपके यश को गाया करेंग ॥ १५ ॥

तब इतना सुनकर भीरामचन्द्रजी बड़े २ कपीन्द्रों के करों
से कम्पित हुई शास्त्रायें जिनकी ऐसे बूजों वाले अनेक पक्षों के
शिखरों में समुद्र में सेतु बांधकर, सुग्रीव, भीम, हनुमान
इत्यादि जोधाओं के अनीकों [सेनाओं] सहित विभीषण
की सलाह से हनुमान जी जबई हुई लंका में प्रवेश करते
हुए ॥ १६ ॥

सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटङ्गा ।
 निर्भज्यमानधिषणध्वजंहमकुम्भशृङ्गाटका गजकुलैर्हृदिनीव घूर्णा ॥ १७ ॥
 रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तरान्तकादीन् ।
 पुमं प्रहस्तमतिकायमकम्पनादीन् सवानुंगान् समहिनोदथ कुम्भकर्णम् ॥ १८ ॥
 तां यातुधानपृतनामसिशूलचापप्रानाष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् ।
 सुग्रीवलक्ष्मणामरुत्सुतगन्धमादनीलाङ्गदक्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् ॥ १९ ॥
 तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे हृदं वरुणमिभपत्तिरथाश्वयाधैः ।
 जघ्नुर्ध्रुमैर्गिरिगदेषुभिरङ्गदायाः सीताऽभिमर्शहतमङ्गलरावणेशान् ॥ २० ॥
 रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट आरुह्य यानकमथाभिससार रामम् ।
 स्वस्वन्दने द्युमति मातलिनापनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः ॥ २१ ॥
 रामस्तमाह पुरुषादपुरीष ! यत्रः कान्ताऽममत्तमसताऽपहता श्ववेत्त ।
 त्यक्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छामि काल इव कर्तुरलङ्घ्यवीर्यः ॥ २२ ॥
 एवं क्षिपन् धनुषि सन्धितमुत्ससर्ज बाणं सवज्जमिव तद्दृढयं विभेद ।
 सोऽसुरवमन्दशमुखैर्न्यपतद्दिमानाद्गोहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः ॥ २३ ॥
 ततो निष्क्रम्य लङ्काया यातुधान्यः सहस्रशः ।
 मन्दादर्या समं तस्मिन् प्ररुदन्त्य उपाद्भवन् ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिच्छतमाचार्यदीपिका ।

ततश्च सा लङ्का घूर्णा प्रचक्षिता बभूव, कथंभूता, ? वान-
 रेन्द्राणां बलैरुद्धा विहारादयो यस्याम निर्भज्यमाना धिषणा-
 दयो यस्यां सा तत्र विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारा-
 दादि श्रीः कोशः द्वारं गृहादीनाम, गोपुरं पुरद्वारम् सद्-
 समा वक्ष्मी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनी विटङ्गः कपोत-
 पात्रिका धिषणां वेदिकादि शृङ्गाटकं अतुष्यथम् ॥ १७ ॥

रक्षःपती रावणः पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समहितोत्
 प्रायुक्त ॥ १८ ॥

असिशूलादिभिर्दुर्गमां तां यातुधानपृतनां सुग्रीवादिभि-
 रन्वितः श्रीरामोऽभ्यगात् मरुत्सुतो हनुमान् ऋक्षो जाम्ब-
 वान् ॥ १९ ॥

ते रघुपतेरनीकपाः अङ्गदायाः सर्वे रावणस्येभिर्भिर्भ्र-
 रुथं सैन्यं तत्र हृदं यथा भवति तथा अभिपत्य सङ्गम्य द्रुमा-
 दिभिर्जंशुः, कान् ? सीताया अभिमर्शेन हतं मङ्गलं यस्य स
 रावण इंशो वेवां तान् ॥ २० ॥

स्वस्वन्दने नष्टि नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन् वानकं पुष्पकं
 विमानं रथं वाऽऽरुह्य श्रीराममभिससार अथ तं स्वःस्वन्दने

स्वर्गस्थे इन्द्रस्य रथे मानखिनेन्द्रसारथिनोपनीते द्युमति दीप्ति-
 युक्ते विभ्राजमानमहनबहन् ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसपुरीषप्राय यथाऽपहता श्ववेत्त
 श्वा यथाऽसमत्तं गृहं प्रविश्य किमपि हरति तद्वत् तस्मात्-
 जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुंस्तेऽद्य काल इव अलङ्घ्यवीर्योऽहं फलं
 यच्छामि अधमंकर्तुः पुंसः कालो यथा यच्छतीति वा ॥ २२ ॥

रिक्तः क्षीयपुणवः सुकृती विमानादिव विमानात्पुष्पकात्
 न्यपतदिति वा ॥ २३ ॥

राक्षसस्त्रीणां विलापमाह—तत्र इति पञ्चभिः । मन्वं
 स्वल्पमुदरं यस्यास्तया रावणभार्यया सह ॥ २४ ॥ २१ ॥

भीमद्वीररावणाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सेति । सा श्रीरामेण सकपिसैन्येन प्रविष्टा लङ्का गजकुलैः द्वादिनी
 यथा घूर्णा भवति तद्वत् घूर्णा बभूव, कथंभूता ? वानरेन्द्राणां बलै-
 रुद्धा विहारादयो यस्यां निर्भज्यमाना धिषणादयो यस्यां सा
 तत्र विहारः क्रीडास्थानं कोष्ठं धान्यागारादि श्रीः कोशः द्वारं
 गृहादीनां, गोपुरं पुरद्वारं सद्-समाः वक्ष्मी प्रासादादिपुरो-

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भागवत्कादिनी निट्टकः कपोतपालिका धिषणं वेदिकादि ध्वज-
हंमेकुम्भौ प्रसिद्धौ शृङ्गाटकश्चतुष्पथः ॥ १७ ॥

रक्ष इति । रक्षणी राघवाः तद्विधुर्गानं दृष्ट्वा निकुम्भादीन्
एकैकशः स्वस्वयलमहितान् पुत्रमिन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च सर्वा-
ननुगान् भृत्यान् समहितान् प्रायुक्तं अथ कुम्भकर्णं च समाहि-
नोत् ॥ १८ ॥

तामिति । तामसिगुलादिभिर्दुर्गमां यानुधानानां पृतनां सेनां
सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽवगात् तत्र मकरसुतो हनुमान्
शृङ्गो जाम्बवान् ॥ १९ ॥

त इति । ते रघुपतेरनीकपाः सर्वे अङ्गदाद्याः रावणस्येभादीनां
गजादीनां युधैर्यङ्करुषं सैम्यं तद्वृत्तं यथाभवति तथा अभिपद्य
सङ्गम्य द्रुमैर्गिरिभिर्गुहादिभिरिषुभिश्च सीताया अभिमर्शनेन हतं
मङ्गलं यस्य स रावण इति येषां तान् निकुम्भादीन् जघ्निरे ॥ २० ॥

रक्ष इति । अथ रक्षःपती रावणः स्ववक्षस्य नष्टि नाशमवेक्ष्य
रुष्टः क्रुद्धस्सन् यानकं विमानमारुह्य भीमममङ्गवपतत् अथ
स्ववक्षस्येने इन्द्रस्य रथेमातलिना इन्द्रमारुचिना उपनीते समानीते
धूमनि दीपिनयुक्ते विभ्राजमानं श्रीरामं क्षुरप्रैः क्षुरधारातुल्याप्रै-
र्बिंशिलैर्यौगैरहनत् तनाड तनादित्वादेव सिद्धं कृत्वाप्रहयेन
गणकार्यस्थानित्यत्वादापत्वाद्वा शपोलुक् अभावः ॥ २१ ॥

तमेवं तादृशन्तं रावणं श्रीराम आह—किमिति । हे पुरुषाद्-
पुरीष ! राक्षसेषु तेषां वा पुरीषेणाय वस्मान्नाऽस्माकमसमच्चं
कान्ता असता दुर्गात्मना त्वया शुनेषापहृता शुना यथा असमच्चं
गृहं प्रविष्टेन किमपि चस्त्वपाहृयते तद्वादिति दृष्टान्तार्थः, तस्मात्
जगुप्सिनस्य, कर्मणः इतिशेषः । कर्तुंस्ते निर्लेजस्य तथाच काष्ठो
मृत्पूरवालेष्यधीर्योऽहं फलं यच्छामीति ॥ २२ ॥

एवमिष्टमधिहितपद् धनुषि सन्धिने बाणमुत्ससजं प्रायुक्तं
स बाणो बलमिव तस्य रावणस्य हृदयं विभेद् स रक्षो राघवाः
दशभिर्मूलेभ्यस्त्वं कश्चिरे वमन् जने पश्यति जने ताहेति वादिनि
मनि विमानान् पुष्पकादपतत् यथा सुकृती क्षीयापुण्यः खल्लोकात्
पतति तद्वत् ॥ २३ ॥

तत इति । ततो यानुधान्यः राक्षस्यो मन्दीर्यो सह खड्गायाः
निष्क्रम्य प्रकृत्यस्तत्र रावणसमीपे उपाद्रवन् आज-
गुः ॥ २४ ॥

भीमङ्गिजपध्वजनीरुक्तपदरत्नावली ।

यदा सा खड्गा रामं ग्राहिषा तथा गजकुक्षेर्धृष्यां हृदिनीव
धृष्याऽधुषिते शेषः । विहरन्त्यास्मिन्निति विहारं क्रीडास्थानं कोष्ठ-
भन्तैर्गृहं सद्द्वारं समाहारं प्रशस्तसाधारण्यद्वारं वा गोपुरं पुरद्वारं
सहः समास्थानं बलभी गृहाच्छात्रनात्तनाली दारुभिः परितो निर्मि-
ता गोपानसति कीर्त्यते विट्टकः पक्षिपट्टिका वानरेन्द्राणां
बलेन सेनया षड्जा आवारिताः विहारादयो वस्याः सा तथा

“भाच्छादनं स्वाद्वनभीगुहायां गोपानसी दारुषु वक्रसिन्ध्या ।
निप्रं वलीकं पटलान्तमाहुः कपोतपाषी च विट्टकसंज्ञाम्” ॥
इति हलायुधः—

“गोपानसी तु वलभीच्छात्रे वक्रवाक्यिण ।
कपोतपालिकायान्तु चिन्तः पुत्रपुंसकम्” ॥
इत्यमरः । निर्भेज्यमाना वानरेन्द्रवज्जन निर्भेज्यमाना धिषण-
ध्वजाः गृहालङ्कारहेतवः हेमकुम्भाः सुवर्गकलशाः शृङ्गाटकाः
गृहमुखप्रतोन्नतशिखारुद्रप्रहैकदंशाः यस्यां सा तथा ध्वजो-
परिस्थं हेमकुम्भैर्युक्ताः शृङ्गाटकाः चतुष्पथा वा ॥ १७ ॥

तद्वानरेन्द्रवक्षकृतं कर्म समहितोवपातवत् ॥ १८ ॥
या रावणोऽन प्रेरिता तां यानुधानपृतनां राक्षससेनाम् ॥ १९ ॥

रघुपतेस्ते अनीकपाः सेनानायकाः वरुणं रथगुप्तिमसिपत्य
प्राप्य इभाश्च पत्न्यश्च रथाश्चाश्वाश्च योधाश्च वस्मिन् तदिभ-
पत्तिरथाश्वयोधं द्रुष्ट्वा द्राक्ष्याम द्राक्ष्याम इभादिषुवां क्रिब-
माणां युद्धम् अथयुपगम्य राक्षसवृक्षं जघ्नुरित्यन्वयः “रथगुप्ति-
वेरुथो ना कृषरो ना युगधरः” इति यादवः । कीदृशं वरुणं सीताभि-
मर्शेन सीतापरामर्शेन सीताया अपहरणेऽप्येत्यर्थः । हतं नष्टं मङ्गलं
पुण्यं यस्य स तथा स चामौ रावणः सीताभिमर्शहतमङ्गल-
रावणः स एवेशो यस्य तत्तथा तत् ॥ २० ॥

धूमनि तेजोवति स्वः स्वर्गादवर्तायौ स्फुटने रथे निद्राज-
मानं क्षुरप्रैर्ध्रुवन्दैः “अलं-न्द्रः क्षुरप्रः स्यात्” इति । प्रासः
कुन्तः श्रुष्टिः प्रसिद्धा शक्तः शतमारुगी तामरः खोहमव-
द्विफलः निस्त्रिशः खड्गः पट्टिशः लोहदण्ड इत्यर्थः । शतश्री
चतुस्ताडा खोहकण्टकसंज्ञिता वेचित् शतश्रीमयः कण्टक-
संज्ञायां महाशिलां वदन्ति भुशुगडी वृत्तायः कलसञ्ज्ञिता दारुमयी
हस्तिवरो गजत्रासहेतुरष्टमुनयः देवदण्डोऽश्वत्रासकणो ऽरस्मि-
मात्रः द्रुघणो मुद्गरः तत्र शक्त्याद्युक्तं हस्तमुक्तं शरादिकं
पत्रमुक्तं शरादिकं पत्रमुक्तं मुक्तामुक्तं नागपाशादिकम् अमुक्तं
सुरिकादिकमिति चतुर्विधमायुधं प्रसङ्गात्कार्यतम् ॥ २१ ॥

हे पुरुषादपुरीष ! राक्षसाधम ! “अपकष्टं पुरीषं स्यात्
विष्टयजिष्कममप्युन” इति असता अप्रशस्तकर्मणा त्वया कान्ता
सीता नः अस्माकमसमक्ष्ण अस्मान्बध्नात्त्वाऽपहृतेति वस्तस्माद्य
त्यक्तप्रस्य निर्लेजस्य रक्षस्वेन जगुप्सिनस्य ते तव तस्य
कर्मणाः फलं कर्तुमनेकार्थः शरानां दातुमिच्छामि” तथापुना
तल्लङ्घनमशक्यमित्याशयेनाह— फल इति । कालोऽन्तकः “काष्ठो
मृत्पू यमे” इति यादवः “वीर्यं पराक्रमे रेतस्यजमाहात्म्ययो-
रपि” इति रावणः ॥ २२ ॥

सुकृती मुक्तपुण्यः स्वर्गादिव ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमङ्गिभनायककालिङ्गनसारथ्यदर्शिनी ।

वानरेन्द्राणां बलैरुज्जा विहारदयो यस्या विहारः क्रीडास्थानं
कोष्ठं धाम्यागारादि भीः कांशः द्वारं गृहद्वारं गोपुरं पुरद्वारं सहः
सभा वक्षभी प्रासादोऽर्द्धशिखरगृहं विट्टकः कपोतपालिका तत्र
निर्भेज्यमाना धिषणाद्या यस्यां धिषणं वेदिकादि शृङ्गाटकं
चतुष्पथं धृष्यां धृषिता ॥ १७ ॥

भीमश्चिभ्वनाथकवर्तीशाराधेशिनी ।

पुत्रमिन्द्रजितं समहिनी युद्धार्थं प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥

अश्विनः भीरुः ॥ १९ ॥

ते रघुपतेरनीकपा अङ्गदद्याः सर्वे रावणस्य इभादिभिर्गङ्गकथं
सैम्भं तत्र गृह्ये स्यात् तेषामपत्यं सङ्गम्य द्रुमाक्षिभिर्जघ्नुः
कान् ? सीताया अभिमर्शेन हरिणो हतं मङ्गलं यस्य तथाभूता
अवस्था एव ईशो येषां तान् ॥ २० ॥

वानकं पुष्पकं विमानं रथं वा स्वस्वयन्ने स्वर्गोत्तरणे
हीतिमिति मानसिना इन्द्रमारथिना उपनीते भ्राजमानं रामम्
बहनत् बहन् श्रुरथैः शरैः ॥ २१ ॥

हे पुरुषोत्तम ! राक्षसानां पुरीषतुल्य ! यद्यस्मात्पहता भवत्
शुना यथा अन्वमस्येव गृहं प्रविश्य घनमपह्रियते तद्वत् अथ जुगु-
प्सितस्य कर्मणाः कर्तुः काळो यम इव अहं ते फलं यच्छामि ॥ २२ ॥

स बाणाः तस्य रावणस्य स रावणः रिक्तः क्षीणपुण्यः
सुकृती विमानादिषु न्यपतत् ॥ २३ ॥

मन्दादर्या रावणभार्यया ॥ २४—२७ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यां श्रीरामः नविशत् सा लङ्का गजकुक्षेः हृदिनिव शृङ्गा
धरिणा वानरैरिति शेषः एतदेवाह वानरेन्द्रवलेः रुखा विहारा-
द्वेषो यस्यां भा तत्र विहाराः फ्रीडाभूमयः कोष्ठानि धान्यादीनाम्
भियः नानाविभूतयः द्वाराणि गृहादीनाम् यद्वा भीयूकानि द्वाराणि
गोपुराणि पुरद्वाराणि सद्ःशब्देन सगाः वल्लभ्यः प्रमादात्
पुरोभागच्छादित्यः निटकुः कपोतपालिकाः पुनः कथंभता निभे-
त्यमानाः शिष्यादयो यस्याः सा तत्र शिष्यानि वेदिकादीनि
स्वजाः हेममयाः कुम्भाः शृङ्गाटकाः अतुषथाः ॥ १७ ॥

रक्ष पतिः रावणः तत् लङ्कायाः धर्मगण्डष्टा निकुम्भादीन् पुत्र-
मपहोत्स्य इन्द्रजितं प्रहस्तादींश्च समाह्वानत् प्रायुङ्क्त ॥ १८ ॥

सुर्यावाशिभग्निभितः श्रीरामः अरुचाक्षिभर्तुर्गो तां वातुधान-
पुतनाभगात् ॥ १९ ॥

तदा "म अङ्गदद्याः रघुपतेः अनीकपाः ते सर्वे रावणस्ये-
भादिभिर्गङ्गकथं सैम्भं नद्वन्द्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य सङ्गम्य
सीतायाः अभिमर्शेन हतं मङ्गलं यस्य स रावण इशो येषां तान्
द्रुमाक्षिभिर्जघ्नुः ॥ २० ॥

स्ववर्तनष्टि स्वकीयसैन्यनाशम् अपेक्ष्य वानकं पुष्पकमारुह्य
रामम् अभिनसार अश्वपतत् अथ घुमति सप्रभे स्वःस्वयन्ने
स्वर्गोत्तरणे इन्द्रस्य मानसिना इन्द्रमारथिनोपनीते विभ्राजमानं
श्रुरथैः श्रुरथारातुल्यायैः निशितेरुज्ज्वलितैर्बायैः बहनत् बहन् ॥ २१ ॥

हे पुरुषोत्तम ! रक्ष पुरीषप्राय ! यद्यस्मात् श्वा यथा कस्य-
चित् किञ्चिदस्मात्समपहरति तथा ते त्वथा नः कान्ता अपहता
तस्मात् अलङ्कृत्यैः अनतिक्रमणीयप्रमाथोऽहम् काळः जुगुप्सि-
तस्य कर्मणाः कर्तुं यथा फलं प्रयच्छति तद्वत् जुगुप्सितस्य
अथ यच्छामि ॥ २२ ॥

विमानात् पुष्पकात् सः न्यपतत् यथा रिक्तः क्षीणपुण्यः
सुकृती न्यपतति तद्वत् ॥ २३ ॥

मन्दादर्या समं सह ॥ २४—२७ ॥

भाषाटीका ।

तत्र उस खंका की कथा दशा हुरं सो कहते हैं कि-वानरेश्वरों
की सेना ने जब खंका में प्रवेश किया तब उसने विहार खल, धान्य
के कांठ, संपत्तिये, [खजाने] द्वार, गोपुरं, सभायें, और अटा
अटारी ये तथा कपोतों के बैठने की जगें इत्यादि सभीभ्यलों को
खिंच, और सब कोई धीर लोग बड़े २ शिष्यों [महर्षों] को
दराने लगे कितने एक ध्वजामों को तोड़ कर गिराने लगे कितने
एक सोंने के कलशों को चोंतरे चौराहे इन सबों को तोड़ फोड़
कर गिराने लगे, उस समय खंका ऐसी जान पड़ी कि जानों गजों
के यूथों ने तलाई को मचाई हो ॥ १७ ॥

राक्षसों का पति रावण भी यह खरिब देखकर निकुंभ,
कुंभ, धूम्राक्ष, धूर्मख, सुरांतक नरांतक, इत्यादिक जोषाओं को
और अपने पुत्र प्रहस्त को और भी अनिकाय विकल्पनादिकों को
भी सेनाओं के सहित युद्ध के निमित्त भेजता हुआ तदनंतर
कुंभकर्णों को भी भेजता हुआ ॥ १८ ॥

जब वह सेना बाहर निकलने लगी तब उस यातु धानों के
सेना को अश्वि, शूल, चाप, शाम, ऋषि, शशि, शर, तोमर,
खड्ग, इत्यादिक शस्त्रों से बड़ी दृग्गम और भयानक देखकर, आप
भी सुर्याय, लक्ष्मणा, मरुपुत्र, (हनुमान्) गन्धमादन, नील,
मंगद, ऋक्ष, पनस, इत्यादि धीरों को लेकर उस सेना के ऊपर
जाते हुए ॥ १९ ॥

रावण की सेना के समीप पहुंचकर वे भीरुपति के सेना
पति लोग अपने २ समान युद्धके योग्य राक्षसों को देख कर
युद्ध के लोचक जोड़ीके राक्षसों ने भिन्नकर प्रहस्त अंगदइक
धीर वृत्तों से, और पर्वत, गदा, चाण, आदिकों से राक्षसों को
मारने लगे, केम हैं वे राक्षस लोग कि—श्रीभीमराजी के स्पर्श
मात्र से, नष्ट भंगल होतथा रावण रूप ईश (स्वामी)
जिन का ॥ २० ॥

जब राम दखने मारने २ बहुत से राक्षसों को नष्ट कर दिख
तब राक्षसेश्वर रावण ने अपनी सेना का नाश देखकर, यद्वा रोप
किया और रथमें बैठकर श्रीरामके ऊपर चढ़ाई करके लड़ा,
इतने में इन्द्र के सारथि मानसि के लिये हुए अर्षी क बड़ी कानि
वाले स्वयन्दन पर श्रीराजेश्वर भी अच्छी प्रकार विराजमान होकर
स्थित हुए और आपके ऊपर रावण तीक्ष्ण चाण चलाय खगा
ठीक है धीर लोग प्रथम हाथ नहीं कोडाते ॥ २१ ॥

अपने ऊपर चाण चलने हुए को देखकर, श्रीराजेश्वर रावण
से बोले, कि—हे राक्षसों के मंत्र ! जैसे भयानक मारने पर
श्वान घर में घुसकर कुत्त बन्तु खेजावे इसी प्रकार तू हमारी
कानि को हमारे शूर्य काळ में हरण कर जाय दे सो सब

स्वान्स्वान्वन्धुन्परिष्वज्य लक्ष्मणो षुभिरर्दितान् ।
 रुरुदुः सुस्वरं दीना धनन्त्य आत्मानमात्मना ॥ २५ ॥
 हा हताः स्म वयं नाथ ! लोकरावण ! रावण ! ।
 कं यायाच्छरणं लङ्का त्वद्विहीना परार्दिता ॥ २६ ॥
 नैवं वेद महाभाग ! भवान् कामवशङ्कतः ।
 तेजोऽनुभावं सीताया येन नीतो दशामिमाम् ॥ २७ ॥
 कृतैषा विधवा लङ्का वयं च कुलनन्दन ! ।
 देहः कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स्वानां विभीषणाश्रुके कोसलेन्द्रानुमोदितः ।
 पितृमेधविधानेन यदुक्तं साम्परायिकम् ॥ २९ ॥
 ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे ।
 क्षामां स्वविरहव्याधिं शिशुपामूलमास्थिताम् ॥ ३० ॥
 रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्याऽन्वकम्पत ।
 आत्मसन्दर्शनाह्लादविकसन्मुखपङ्कजाम् ॥ ३१ ॥
 आरोप्यारुरुहे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः ।
 विभीषणाय भगवान् दत्त्वा रत्नोगणेशताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

अखण्ड धीरे वाखा में निर्लज्ज ऐसे तोकों काख के सदृश तेरे
 निन्दित कर्म का फल प्रसही होता हूँ ॥ २२ ॥

इस प्रकार अधिक्षेप करते हुए, धनुषके ऊपर बाणका
 सन्धान कर छोड़ दिये, भीराघव का वह समोघबाण वज्र
 के तरह रावण के हृदय को भेदन करता हुआ, तबतौ
 रावण भी दशों मुख से रधिरका घमन करता हुआ रथ
 पर से नीचे गिरपड़ा जैसे क्षीणपुण्य वाखा सुकृती विमान
 से गिरे वस रावण के गिरने पर राक्षसों ने सब जगह हाहा-
 कार करने लगे ॥ २३ ॥

तदनन्तर लङ्का में से मन्वोदरी के स्तम्भ हजारों राक्षसी
 निकल कर सब रावण के समीप को दौड़ती आई ॥ २४ ॥

श्रीशुकमिहकृतभाषायेदीपिका ।

परैरर्दिता पीडिता ॥ २६ ॥ २७ ॥

गृध्राणामन्नं मह्यः नरकहेतवे नरकभोगाव ॥ २८ ॥

साम्परायिकमौर्ध्ववेदिकम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

आत्मनः स्वस्य सम्बन्धेन य आह्लादस्तेन विकसन्मुख-
 पङ्कजं बभूवास्ताम् ॥ ३१ ॥

यानं पुष्पकम् भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाश्चाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भीरराघवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

तत्रेति । तत्र लक्ष्मणस्य बाणैरर्दितान् हतान्, स्वान्, स्वान् बन्धुन्
 परिष्वज्य आत्मानं आत्मानं धनन्त्यः दीनाः दुःखिताः सुस्वरं
 रुरुदुः ॥ २५ ॥

रोहनप्रकारमेवाह--हाहेति त्रिभिः । हेति जेदद्योतकमव्ययं हे
 नाथ ! हे लोकरावण ! वयं हताः स्म हतप्रया बभूविम अधुना परैः
 शत्रुभिरर्दिता पीडिता त्वया हीना रहिता लङ्का लङ्कास्थो जनः कं
 शरयं यावात् ॥ २६ ॥

नवाहति । हे महाभाग ! भवान् कामवशङ्कतः सीतायास्तेजसः

भीमद्विराजवाच्यार्थतसागतवन्त्रवाटिका ।

प्रभावं तेजो रूपं वा प्रभावं न वि वेद न ज्ञातवान् येन तेजोऽनु-
भावेनेमां दशां नीतः प्राप्येति ॥ २७ ॥

कृतेति । हे कुञ्जन्दन ! वरुणं च विधवा कृता वेनेत्यनुपङ्गः
अयं शयानः देवदेहः शृङ्गायाः कृतः, भस्व इति शेषः । आत्मा
तु नरकहेतवे नरकभोगाव कृतः ॥ २८ ॥

● खेति । ततः कोसलेन्द्रेण भीरामेखानुमोदितो विभीषणः
पितृमेधविधानेन पितृमेधविधिना बभूवत् विहितं तस्मात्परायिकं
प्रतकम् स्वानां राघवादीनां चक्रे ॥ २९ ॥

तत इति । ततो भगवान् भीरामः अशोकवने च आश्रमस्तस्मिन्
शिष्युपायां मूकमाभितां मूले स्थितां स्वस्थ चित्तेषु एव स्वाधि-
यंस्यास्तामत् एव क्षामां कृत्याम् ॥ ३० ॥

प्रियतमां भावामवशोऽप्यनुकम्पितवान् आत्मनः स्वस्थ सन्-
दनेन च आहादस्तेन विकसन्मुखं पङ्कजमिव यस्यास्तां
सीताम् ॥ ३१ ॥

वानं पुष्पकमारोप्य भ्रातृभ्यां वालिराजगभ्रातृभ्यां सुग्रीव-
विभीषणाभ्यां सह हनुमता युक्ता वानमारोह रक्षोगयाधिपत्यम्
माकरुपान्तमायुर्लङ्काञ्च विभीषणाव दत्त्वा ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मर्दितान् हिंसितान् "मर्दं हिंसायाम्" आत्मानं देहम् उदर-
मिति भावत् आत्मना देहेन हस्तेन ॥ २५ ॥ २६ ॥

नीतो येन तं नैव वेद ॥ २७ ॥

वचं च विधवाः कृताः देहः शृङ्गायाम्, आत्मा जीवो जीवनाय
कृतः शृङ्गमायारक्षणेनापि पुण्यं स्यादिति तत्राह-नरकहेतव इति,
नरकतुःस्नानुभवार्थं भवति ॥ २८ ॥

पितृमेधविधानेन शवदाहादिविधिना सांपरायिकं परब्रह्म-
सुखसाधनम् ॥ २९ ॥

क्षामामिच्छादिकमसुरमोहनार्थम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भ्रातृभ्यां वक्ष्यमाणविभीषणाभ्यां विभीषणाव भ्रातृत्वमुप-
चारः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ततो ददर्श सीतामिति शेषः ॥ ३०-४२ ॥

भीमद्विभवायवकवर्षिकृतसारायंर्दिनी ।

अयं भक्ष्यं नरकहेतवे नरकभोगाव ॥ २८ ॥

सांपरायिकमौर्द्धहेहिकम् ॥ २९-३१ ॥

सीताम् आरोप्य भ्रातृभ्यां सुग्रीववक्ष्यमाणाम् आरुहे वानं
पुष्पकं हनुमदुतः हनुमता सह युत् साहित्यं प्राप्य "युमिभयो"
भाषिकवस्तद्विद्यव्यप्ये पञ्चमी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नरकहेतवे नरकभोगाव कृतः ॥ २८ ॥

सांपरायिकम् और्द्धहेहिकं स्वानां राघवादीनां चक्रे ॥ २९ ॥

स्वस्थ विरहेन वियोगेन व्याधिर्यस्याः प्रत-एव क्षामां
कृत्याम् ॥ ३० ॥

दीनां वक्ष्य अन्वकम्पत तदनन्तरम् आत्मसन्दर्शनेन च
आहादस्तेन विकसत् प्रमुदितं मुखपङ्कजम् यस्यास्ताम् ॥ ३१ ॥

यानं पुष्पकम् आरोप्य पञ्चाक्षरं हनुमदुतः भ्रातृभ्यां वक्ष्यमाण-
सुग्रीवाभ्यां सह आरुहे सुग्रीवश्च भीरामभ्रातृत्वं स्वयंविधाय
कपिभिरित्यनेनोक्तं रक्षोगयेशनामाकरुपमायुः लङ्कां च विभी-
षणाव दत्त्वा विभीषणेन सहैव पुरीं ययो पातुके भरतोऽ गृह्णात्
चामरव्यजनोत्तमे विभीषणः स सुग्रीव इति वक्ष्यमाणात् कथं-
भूतः चौर्यावतः तीर्थवनवासलक्ष्यं प्रतं येन सः ॥ ३२ ३३ ॥

भाषा टीका ।

संप्राम में वक्ष्यमाणजी के बायों से मरे हुए अपने २
पतियों को आलिङ्गन करके बहुत दीन होकर छाती फूट
फूट कर लुब्धर खरसे रोने लगीं ॥ २५ ॥

हानाय ! हे लोकके रुचाने वाले ! हे राघव महाराज !
हमस्व आप के बिना हतहूर्द और अब यह लङ्का शत्रुओं से
पीड़ित होकर किस के शरण जावे ॥ २६ ॥

हे महाभाग ! आप काम के बंध होकर सीता का
देसा तेज और प्रभाव नहीं जानते रहे इसी से इस दशा
को प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

हे कुञ्जन्दन ! इस लङ्का को और हमको आपने दोनों
को विधवाकर दीनी और अपने देह को शृंगों का भोजन
करदिया और आत्मा नरकके लिये तयार किया ॥ २८ ॥

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि-उस समय कोसलेन्द्र राजा-
धिराज भीरामचन्द्रजी के अनुमोदन [समुक्तेने] अपने वन्धुओं
का पितृमेध विधान से जो शास्त्रीक अन्तकाव का कृत्य
है उसको विभीषणजी करते हुए ॥ २९ ॥

तदनंतर भगवान् भीरामचन्द्रजी अशोक नाटिका के विषे,
अतिक्रम, मानो मूर्तिमती विरह की स्वाधि होवे, इस प्रकार
की शिषुपा वृक्ष के मूलके समीप बैठी हुई अति दीन अपनी
प्रियतमा मायां भीसीता को देखकर बड़ी अनुकंपा करते हुए
और उसी समय अपने दर्शन से भया जो आरुहाद उससे
विकास को प्राप्त हुआ लुब्धकज जिनका ऐसी भी जानकीजी
को देखते हुए ॥ ३०-३१ ॥

तदनंतर विभीषणजी को बंका का राज देकर राक्षस गणों
के ईश बनाकर श्री सीताजी को पुष्पक विमान पर चढाकर
आतासे भी अधिक मित्र सुग्रीव और भ्राता वक्ष्यमाणजीके सहित
तथा हनुमानजी के सहित भगवान् भी विमान पर बैठते
हुए ॥ ३२ ॥

लङ्कामायुश्च कल्पान्तं ययौ चीर्णाव्रतः पुरीम् ।
 अत्रकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ॥ ३३ ॥
 उपगीयमानश्चरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा ।
 गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलाम्बरम् ॥ ३४ ॥
 महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थण्डिले शयम् ।
 भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥ ३५ ॥
 पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजम् ।
 नन्दिप्रामात्स्वशिविराद्रीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ।
 स्वर्गाकक्षपताकाभिर्हैमैश्चित्रध्वजै रथैः ॥ ३७ ॥
 सदश्वैरुक्मसन्नाहैर्भटैः पुरटवर्मभिः ।
 श्रेणीभिनारिमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥ ३८ ॥
 पारमष्ठयान्युपादाय परयान्युच्चावचानि च ।
 पादयोर्न्यपतत्प्रेम्णा प्रक्लिन्नहृदयेक्षणाः ॥ ३९ ॥
 पादुके न्यस्य पुरतः प्राञ्जलिर्वाष्पलोचनः ।
 तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आयुश्च इत्या तेनापि सहैव ययौ ॥ ३३ ॥
 गोमूत्रपकयथाज्जमोजनं भ्रातरं भरतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 स्वशिविराद्रीतं विना अयोध्यागप्रविशन् स्वस्थं वासं यत्र
 निर्मितवांस्तस्मात्सकाशाद्रीतवादिभिर्युक्तो रामं प्रत्युद्यतोऽभिमुखं
 ययौ ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठद्भिः स्वर्गसकाः कक्षाः
 प्राप्ता वासां ताभिः पताकाभिर्हैमैरिति चत्वारि रथाविशेष-
 यानि ॥ ३७—३८ ॥
 पारमष्ठयानि राजाहांशि कृत्रचामरादीनि प्रेम्णा प्रक्लिन्नं
 हृदयमीक्ष्यो नेत्रं च बभूव ॥ ३९ ॥
 नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नेत्रजैः ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चीर्णमनुष्ठितं अतः पितुरनुशासनरूपं येन स भगवान्
 श्रीरामः पुरीमर्षोऽपि विभीषणेन सहैव ययौ, कथमभूतः ?
 पथि लोकपालैरिन्द्रादिभिरर्पितानि यानि कुसुमानि तैरवकी-
 र्यमाणः ॥ ३३ ॥

शतधृत्यादिभिर्ब्रह्मवादिभिः मुदा हर्षेण उपगीयमानं चरितं
 यस्य तथाभूतः पुरीं यथावित्यम्बयः । गोमूत्रपकयथाज्जमोजनं
 वल्कलाम्बरं यस्य जटा अस्य सस्तीनि तथा स्थण्डिले इभैरास्तीर्णौ
 भूपदेशे शोत इति तथाभूतं भ्रातरं भरतं भ्रुत्वा महाकारुणिको
 भगवान् अतप्यत परितताप भरतः प्राप्तं पुरीमागच्छन्तं तं श्रीराम-
 माकर्ण्य पादुके स्वशिरसि निधाय पौरैरमात्यैः पुरोहितैः गीतैः
 वाद्यानां निस्स्वनैः ॥ ३४—३६ ॥

ब्रह्मवेदे मुहुर्मुहुः घोषेण उच्चैस्स्वरेण पठद्भिः ब्रह्मवादिभिः स्वर्गा-
 सकाः कक्षाः प्राप्ताः वासां ताभिः पताकाभिः रथैः स्वर्गाकक्षधारि-
 त्भिर्भटैः भगीभिस्ताम्बूलिकैः वाराङ्गनाभैर्भाभरुपावनोद्गहेरुपावन-
 धारिभिर्भृत्यैश्च सहाग्रजं श्रीरामं स्वशिविराजन्दिप्रामात् प्रत्युद्यतः
 अभिमुखं यथावित्यम्बयः । रामं विनाऽयोध्यागप्रविशन् भरतो नन्दि-
 प्रामं स्वस्थं वासं निर्मितवान् तस्मात् शिविरात् यथावित्यम्बयः । कथ-
 मभूतैः रथैर्हैमैः स्वर्गमयैः चित्रा ध्वजा येषु सन्तः समीचीना अम्बाः
 येषां उक्मसन्नाहैः सजाहाः बभूवना येषु तैः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पारमष्ठयानि महाराजाहांशि नानाविधानि कृत्रचामरादीनि
 उपादाय प्रत्युद्यत इति पूर्वोक्तान्यम्बयः । प्रेम्णा प्रक्लिन्नमाद्रीभूतं
 हृदयमीक्ष्यो च बभूव सः ॥ ३९ ॥

म्रीत्या पादुके पुरतो निधाय पादुकोरपतत् ततः प्राञ्जलिः

रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽहंसत्तमाः ।

तेभ्यः स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ॥ ४१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

वापस्योचनस्तस्याविति शेषः ततः श्रीरामः तं भरतं दृढं गाढं यथा
तथा दंष्ट्रांमाखिङ्गय नेत्रजैर्दंष्ट्रांभ्यन्नुभिः स्नापयन् ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

स्त्रीर्ष्यतः पूर्यधनवासप्रतः ॥ ३३ ॥

शतधृत्यादिभिः ब्रह्मादिभिः गोमूत्रेण सह पकवायकाहारं
भ्रातरं भरतम् ॥ ३४—३६ ॥

स्वर्गकश्यैः सुवर्गमयीः कस्याः उदरबन्धो येषां ते तथा
तैर्हैर्हैमाखिङ्गय नानावर्णा ध्वजाः येषां तैः ॥ ३७ ॥

रुक्मसन्नाहैः स्वर्गनिर्मिताः सन्नाहाः कवचानि येषां तैः
पुरटं सुवर्ग्य भेष्याभिरङ्गभक्षकैर्भृत्यैर्दासैः पारमेष्ठ्याभ्यनघंत्वेन
ब्रह्मस्नानि भागडानि ब्रह्माभरणानि पिठराद्युपकरणानि च
॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गोमूत्रयावकं गोमूत्रपकयवाजभोजनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स्त्रिभिरात् स्वीयसैन्यस्थानात् गीतादिभिर्युक्तः पङ्क्तान्
ब्रह्मादिनां वेदघोषेण च स्वर्गारसकनाः कक्षाः प्राप्ता यासां
ताभिः पताकाभिः पुरटवर्माभिः स्वर्गकवचयुक्तैः पारमेष्ठ्यानि
कुत्रचामरादिराजचहानि पययानि बहुमूल्यानि रत्नादीनि च
॥ ३६—४१ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गोमूत्रपकयवाजभोजनं वल्कलमम्बरं बस्य तम् ॥ ३४ ॥

जटाः अस्य सन्तीति जाटखस्तं भ्रातरं तं ध्रुत्वा भरत-
पत्नम् ॥ ३५ ॥

भरतः नम्रजं प्राप्तमाकर्ण्य पादुके शिरसि न्यस्य गीता-
विभिरसह नन्दिप्राभोत् प्रत्युद्यौ अभिमुखं यथावित्यम्बुधः रामं
विना अयोध्यामप्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवान् तस्मात्
स्त्रिभिरात् गीतैर्घोषानां निस्स्रनैश्च ॥ ३६ ॥

ब्रह्मघोषेण महता घोषेण पठन्निर्ब्रह्मवादिभिश्च सह स्वर्गमयाः
कक्षाः प्राप्ताः यासां ताभिः पताकाभिः हैमैरिति चत्वारि रथ-
विशेषणानि हैमैः स्वर्गमयेः क्षिप्रा ध्वजा येषु ॥ ३७ ॥

सन्त बभूवा येषां रुक्ममयाः सन्नाहा येषु तैः ॥ ३८ ॥

पारमेष्ठ्यानि राजार्हाणि कवचामरादीनि प्रकृत्रं हृदयम् ईक्ष्यो
नयने च बस्य सः ॥ ३९ ॥

[३५]

पादुके पुरतो न्यस्य पादबोर्निपतत् रामोपि तं भरतं नेत्रजै-
र्जलेः स्नापयन् भास्त्रिष्य ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

और विभीषण जी को लंका और कल्पान्त आयु को देकर
प्रतापशरणा करने वाले भीकामलेश मार्ग में लोकपाशों के
बर्षाबे हुए पुष्पों से सुशोभित होने हुए ॥ ३३ ॥

और विमान के चढ़ने के पूर्व में बड़े आनन्द से ब्रह्मादिक
देवताओं ने भीराम के चरित गान किये और स्तुतिकरी ॥ जब
विमान पर विराजमान होकर विमान को चलाया और नंदिप्राभ
के समीप तब विमान पहुँचा तब वहाँ पर अपने भ्राता भरतजी
की ऐसी चर्चा सुनी कि एक मुष्टिजवों के गोमूत्र में रांधकर
भोजन करते हैं और बल्कलों को पहिनते हैं ॥ ३४ ॥

तब तो महाकायिक भीराघव घडा अनुताप करते हुए,
और पुरवामी लोगों से मंत्रियों से तथा पुरोहितों से भ्राता
भरत के जटा धारण के तथा पृथिवी में सोने के समाचार सुन
कर भीरामचन्द्र को और भी दुःख भया ॥ ३५ ॥

भरतजी ने भी भीराम के आगमन के समाचार सुनकर बड़े
हर्ष में डूबकर प्रभु की पादुकाओं का अपने माथे पर धर कर अपने
निवास नंदिप्राभ से गाजे बाजे के कोलाहल से अपने बड़े भ्राता
भीरामचन्द्रजी के सम्मुख खड़े, ॥ ३६ ॥

और वेद वेदांग जानने वाले ब्राह्मणों के झुंड के झुंड बेइ पाठ
करते हुए आगे चले, और सोने की ध्वजायें जिनों में शोभा देती
हैं ऐसे सुनहरी साज के रथों के सहित ॥ ३७ ॥

तथा सुनहरी साज के सजे हुए उत्तम घोडाओं सहित सुन-
हरी कवच वाले जोधाओं सहित सठ साहूकारों सहित, बार-
मुखी, और पैदल भृत्य लोगों सहित ॥ ३८ ॥

राजाओं के योग्य ऊत्र चामरादि चिन्हों को और छोटी मोटी
बाजार की वस्तुओं को लेकर सब लोगों सहित भरतजी आपके
चरणों में भेटकर आर्द्र हृदय और आर्द्र नेत्र वाले होकर चरणों
में गिर पड़े ॥ ३९ ॥

प्रभु के सम्मुख पादुका धरदीनी और हाथ जोड़कर नेत्रों में
आँसु भर लाये ॥ तब तो भरतजी को दोनों हाथों से बहुत काल
पर्यंत आखिगन कर भीराघव भरत को नेत्रों के जखों से स्नान
कराते हुए ॥ ४० ॥

भीमद्विध्वनाथकृतभाषार्थदीपिका ।

येऽहंसत्तमाः कुलदुर्जास्तेऽप्योऽपि नमनं चक्रे ॥ ४१—४२ ॥

धुन्वन्त उत्तरासङ्गान् पतिं वीक्ष्य चिरागतम् ।
 उत्तराः कोसला माल्यैः किरन्तो ननृतुर्मुदा ॥ ४२ ॥
 पादुके भरतो ऽगृह्णाञ्चामरव्यजनोत्तमे ।
 विभीषणाः ससुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ॥ ४३ ॥
 धनुर्निषङ्गाञ्छत्रुघ्नः सीता तीर्थकमण्डलुम् ।
 अविभ्रदङ्गदः खड्गं ह्यैमं चर्मक्षराणुप ! ॥ ४४ ॥
 पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च वन्दिभिः ।
 विरेजे भगवान्राजन् प्रहैश्वन्द्र इनोदितः ॥ ४५ ॥
 भ्रातृभिर्नन्दितः सोऽपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीम् ।
 प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नीः स्वमातरम् ॥ ४६ ॥
 गुरुन्वयस्यावरजान् पूजितः प्रत्यपूजयत् ।
 वैदही लक्ष्मणाश्चैव यथावत्समुपेयतुः ॥ ४७ ॥
 पुत्रान् स्वमातरस्तास्तु प्राणांस्तन्व इनोत्थिताः ।
 आरोप्याङ्गुलिभिश्चन्त्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः ॥ ४८ ॥

भीमरक्षामिकृतभावायंशीपिका ।

अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—पादुके इति सार्धेस्त्रिभिः ॥ ४३ ॥
 धनुश्च निषङ्गौ च तान् अगृह्णात् जाम्बवान् ॥ ४४—४५ ॥
 गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः ॥ ४६ ॥
 अवरजानवरजांश्च यथावत्समुपेयतुः ॥ ४७ ॥
 बाष्पौघैरभिषिञ्चन्त्यः शुचः शोकान् विजहुः शेषं स्पष्टमा ४८ ५६।

भीमद्विरराघवाचार्यबंक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लक्ष्मणमीताश्रयां सह विप्रेऽप्यो ये चार्हसत्तमाः नमस्काराः
 कुलवृद्धाभ्युपेयश्च स्वयं नमश्चक्रे प्रजाभिर्नमस्कृतश्च ॥ ४१ ॥
 उत्तराः कोसला उत्तरकोसलदेशस्था जनाः चिरागतं पतिं
 भीराममवलोक्य माल्यैः पुष्पैः किरन्तः उत्तरासङ्गानुत्तरायान्
 विधुन्वन्तश्चाद्यस्तो ननृतुः ॥ ४२ ॥
 अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह—त्रिभिः सार्धैः । भरतः पादुके
 अगृह्णात् विभीषणाः सुग्रीवश्च व्यजनोत्तमे अगृह्णात् मरुत्सुतो
 हनुमान् श्वेतातपत्रम् ॥ ४३ ॥
 धनुश्च निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नः अगृह्णादित्यनुषङ्गः । सीता
 तीर्थकमण्डलुमविभ्रत, हे नृप ! अङ्गुलिं चर्मं चार्थंस्त्रितं
 चर्मं सटम् अक्षराट् जाम्बवान् मविभ्रत ॥ ४४ ॥

हे राजन् ! भगवान् भीरामः पुष्पकस्थः स्त्रीभिः पण्डितः
 वन्दिभिः स्तूयमानश्च यथोदितश्चन्द्रो प्रहैर्गुरुशुक्रादिभिर्विरा-
 जते तथा विरेजे अग्राज ॥ ४५ ॥

भ्रातृभिर्भरतादिभिः नन्दितो ऽनुमोदितः जम्बवेन सहितश्च
 स भगवान् पुरीमयोध्यां प्राविशत् ततो राजभवनं प्रविश्य गुरु-
 पत्नीः कैकेय्याद्याः स्वमातरं कोसल्याम् ॥ ४६ ॥

गुरुन् वसिष्ठादीन् अवरजान् अवरजांश्च
 कुलीनान् यथायोग्यं तैः पूजितः प्रत्यपूजयत् तथा वैदही
 लक्ष्मणाश्च यथावत् यथायोग्यं पूजयन्तौ पूजितौ च सम्यगुपेयतुः
 राजभवनमित्यनुषङ्गः ॥ ४७ ॥

मातरः कोसल्याद्यः सुतान् प्राप्य स्त्र्याः स्त्रीयाः तन्वः
 देहाः प्राणान् प्राप्य यथोत्थिता भवन्ति तद्वदुत्थिताः सत्यं
 अङ्गुः आरोप्य हर्षजैर्बाष्पविन्दुसङ्घैः सिञ्चन्त्यः शुचः शोकान्
 विजहुः ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थंक्तपदरत्नावली ।

ततस्तत्र वे विप्रा अमवन्तेऽप्यः ॥ ४१ ॥
 उत्तरासङ्गम् उत्तरीयवस्त्रं धुन्वन्तः कल्पयन्तः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 निषङ्गं तूयारिम् अक्षराट् जाम्बवान् ॥ ४४—४७ ॥
 गरुडा गतान् प्राणान्बाष्प तन्वः तनवः यथोत्थिता भवन्ति
 तथा विरहशुचः ॥ ४८ ॥

जटा निर्मुक्त्य विधिवत्कुलवृद्धैः समं गुरुः ।

अभ्यषिञ्चयथैवन्द्रं चतुस्तिन्धुजलादिभिः ॥ ४६ ॥

• भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसम्भं ।

पातुकेत्येकं वाप्यखोचगोऽभूदिति शेषः ॥ ४३-४६ ॥

• श्रीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

उत्तराः कोसखाः अयोध्यावासिनः उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान्
धुन्वन्तः कम्पयन्तो गन्तुः ॥ ४२ ॥

अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह-पातुके अगृह्णात् भरतोऽप्रवर्ती विभी-
षणसुप्रीधौ पार्श्वद्वयवर्तिनौ चामरव्यजनहस्तौ श्वेतच्छत्रधारी
हनुमान् पृष्ठवर्ती ॥ ४३-४५ ॥

गुरुपत्नीः केकेयाद्याः स्वमातरं कौसल्याञ्च ॥ ४६ ॥

गुरुनन्यांश्च गुरुलोकान् धान्दित्वा वयस्यानवरजांश्च प्रत्यपूज-
यन्तैः पूजितस्मन् यथावत् यथोचितं घन्नादिभिः सम्यगुपे-
यतुः ॥ ४७-४६ ॥

• श्रीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वक्ष्यमाणसीताक्षयां सह विप्रेऽप्यो येऽहंसत्तमास्तेऽप्यथ नमस्क्रे-
कथम्भूतः ? प्रजामिनंमस्कृतः ॥ ४१ ॥

पतिं भीरामं वीक्ष्य उत्तराः कोसखा उत्तरकोसखदेशवासिनः
उत्तरासङ्गान् उत्तरीयान् धुन्वन्तो भ्रामयन्तः मास्यैः किरन्तः
गन्तुः ॥ ४२ ॥

• पुरीप्रवेशोत्सवं वर्णयति-पातुक इत्यादिना । चामरव्यजनोत्सवे
सुप्रीधसहितो विभीषणः अगृह्णात् उभे उभौ अगृह्णताम् ॥ ४३ ॥

धनुर्निषङ्गौ च तान् शत्रुघ्नः श्रुत्वाद् जाम्बवान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

गुरुपत्नीः केकेयाद्याः मातरं कौसल्याम् ॥ ४६ ॥

गुरुन् वसिष्ठादीन् वयस्यान् अवरजांश्च वैदेही वक्ष्यमाणश्च
ध्यावत् यथोचितं पूजयन्तौ पूजितौ च समुपेयतुः राजभवन-
मेखनुषङ्गः ॥ ४७ ॥

पुत्रान् भीरामादिन् मानरः भिकौसल्याद्याः वाप्यौघैरानन्दाधु-
वाहैरभिषिञ्चन्त्यः शुभः शोकान् जहुः ॥ ४८-४६ ॥

माया टीका ।

और जो पूजनीय कुछ कुछ बसिष्ठ आदिक ब्राह्मण लोग
भाये उन सबों को वक्ष्यमाण और सीताजी समेत स्वयं आप भी-
रावच नमस्कीर करते हुए, और प्रजा लोग सब आपको नम-
स्कार करते हुए ॥ ४१ ॥

उत्तर कोसख देश वासी जन बहुत काख में आप हुए
अपने पति को देखकर अपनी २ मोढ़ने की पिछोरियों को फिर
फिरा कर आने से नाचने लगे और अपने प्रभु के ऊपर माया-
ओं की वर्षा करने लगे ॥ ४२ ॥

उस समय में भरतजी ने पातुका उठा खीनी, विभीषण ने
और खिया सुप्रीध ने उत्तम व्यजन प्रदण किया और हनुमान
जी श्वेत छत्र को धारण करते हुए ॥ ४३ ॥

धनुष और बाणों से भरे हुये दोनों तरफों को शत्रुहनजी ने
खिये सीताजी तीर्थों के कमंडलु के खेनी हुई हे नृप ! अंगवने
काज लिया और जांबवानने सुवर्णमय ढाख प्रदण कीनी ॥ ४४ ॥

फिर नदिग्राम से पुष्पक विमान में सब लोग चढकर जब
खड़े तब हे राजन् ! पुष्पासिजन और श्रीजन और परिजन
सहित भगवान् भीरावच कैसी शोभा को प्राप्त हुए कि जैसे
तारागणों में चन्द्र मा उदय हो। उस समय वंशीजन भी आपकी
स्तुति करने लगे ॥ ४५ ॥

भीरामचन्द्रजी भी अयोध्यामें पहुँचकर भ्राता लोगों से
अमिन्दित होकर नानाप्रकार के उत्सव घाड़ी पुरी में
प्रवेश करने हुए तरनन्तर राज भवन में प्रवेश कर जि-
तनी दशरथ महाराज की केकयी प्रभृति रानी रही उन-
को तथा अरुन्धती प्रभृति विप्र पत्नियों को और अपनी
माताको भी नमस्कार कर पूजा करते हुए ॥ ४६ ॥

तथा गुरुजनों की पूजा करते हुए तथा अपने सखा
लोग और छोटे भ्राताओं से आप पूजित होकर उनकाभी
प्रति पूजन करते हुए तथा वैदेही और वक्ष्यमाणजीभी सबों
को यथा योग्य मिखते भेटते हुए ॥ ४७ ॥

दशरथ महाराज की सोडे तीन सौ रानी भीरामचन्द्र-
जीकी मातायें अपने पुत्रों को आप हुए देखकर जैसेप्राणों
के जाने पर शरीर मंचत होजाते हैं इसी प्रकार संचन
होकर अपने पुत्रों को गोदमें बैठा कर नेत्र जखों से अमि-
पेक कराती हुई अपने शोकको त्यागकरती गई ॥ ४८ ॥

• श्रीहरश्चामिकृतभावाथदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीहरश्चामिकृतभावाथदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एवं कृतशिरस्स्नानः सुवासाः स्रग्व्यलङ्कृतः ।
 स्वलङ्कृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्यया बभौ ॥ ५० ॥
 अग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः ।
 प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ।
 जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च तम् ॥ ५१ ॥
 त्रेतायां वर्तमानायां कालः कृतसमोऽभवत् ।
 रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥ ५२ ॥
 वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिन्धवः ।
 सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ! ॥ ५३ ॥
 नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ।
 मृत्युश्रानिच्छतां नासीद्रामे राजन्यघोक्षजे ॥ ५४ ॥
 एकपत्नीव्रतधरो राजर्षिचरितः शुचिः ।
 स्वधर्मं गृहमेधीयं शिष्ययन् स्वयमाचरन् ॥ ५५ ॥
 प्रेम्णाऽनुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती ।
 धिया ह्रिया च भावज्ञा भर्तुः सीताऽहरन्मनः ॥ ५६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां नवमस्कन्धे रामचरिते

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
 ततो गुर्वसिष्ठः कुलवृद्धैः समं सह विधिषत् जटाः निर्मुच्य
 चतुस्त्रिंशजलादिभिः आदिशब्दाद्भ्रातृयमुनाजलादिभिश्च श्री-
 रामम् इन्द्रमिवाशुविश्रुत् ॥ ४६ ॥
 एवं कृतं शिरःस्नानं येन शोभने वाससी यस्य सः
 सुष्ठु वषा तथा प्रलङ्कृतः श्रीरामः स्वलङ्कृतैः सुवासोभिः भ्रातृभिः
 भार्यया च तथाभूतया बभौ ॥ ५० ॥
 ततो भ्रात्रा भरतेन प्रणिपत्य प्रसादितः प्रार्थितः सिंहा-
 सनमग्रहीत् तदा विषयवार्त्सिन्यः प्रजाः स्वधर्मनिरताः, तदेवाह
 वर्णानामाश्रमायां च ये गुणधर्माः पञ्चमहाबन्धादयः तैरान्विताः
 यभूयुः पिता यथा पाति तद्वद्रामः प्रजाः जुगोप ताश्च तं रामं
 पितरं मेनिरे अमन्यत ॥ ५१ ॥
 तदा त्रेतायां वर्तमानायां त्रिपार्श्वमयुके त्रेतायुगे प्रवृत्तं-
 मानेऽपि चतुस्पादमयुक्तकृतयुगत्रयः कालो बभूव भूतानां
 सुखकरे श्रीरामे धर्मज्ञे राजनि सति ॥ ५२ ॥
 तदा वनादयः सर्वे प्रजानां कामदुघाः काम्यमानफलादिप्रदाः
 आसन् तत्र वर्णाणि रम्यकाशीनि द्वीपाः सिंहादयः सिन्धवः
 समुद्राः हे भरतर्षभ ॥ ५३ ॥

तदा अशोकज्ञे श्रीरामे राजनि सति तदा आध्या-
 दयः अनिच्छतां मृत्युश्च नासन् तत्र आधिर्मनःपीडा व्याधिः
 शरीरजा दुःखमर्तातपुत्रमरणस्मृत्यात्मकं प्रतिक्लेशं ज्ञानं शोकः
 वर्णमानेष्टवस्तुविश्लेषजः भयमागाऽपनिष्टदर्शनजं यद्यप्याधि-
 निवेशनैवेतन्नयं निषिद्धं तथापि तत्प्रपञ्चार्यमिदं क्लमो ग्लानिः ॥ ५४ ॥
 एकपत्नीव्रतधरः इत्यन्तरपरिग्रहरहितः राजर्षिरिव चरितुं
 यस्य सः शुचिः रागादिप्राकृतगुणरहितः गृहस्थस्य विहि-
 तान् स्वधर्माश्रमानुकूलांश्च धर्मान् लोकस्य शिष्ययन् स्वयमाच-
 रत् लोकसङ्ग्रहायमाचरदित्यर्थः ॥ ५५ ॥
 प्रभयेण विनयेनायनता मन्ना भावज्ञा अभिप्रावणा सती
 सीता प्रेमादिभिर्भर्तुः श्रीरामस्य मनो जहार तत्र प्रेम प्रीतिः
 प्रनुवृत्तिः परिचर्या शीलं सुखभावः समृत्तिश्च भीमस्य द्वी-
 ल्लेजा ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
 श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरुर्षिसिद्धः ॥ ४९—५० ॥

सिद्धापपदमासनम् । प्रथमे हेतुमाह, भ्रात्रेति, भ्रात्रा भर-
तेन ॥ ५१—५३ ॥

अनिच्छनां भरगामिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अनुवृत्त्या सुभूषया शोभेनानुकूलस्वभावेन प्रभवेण विन-
शेन अवनता ॥ ५६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमजीवगोस्त्रीमिकृतकमस्रग्धर्मः ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

भीमजीवगोस्त्रीमिकृतकमस्रग्धर्मे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

इति साराधर्षिण्यां हर्षिण्यां मकबेतसाम् ।

अथमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

भीमच्छुकरदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

भीमच्छुकरदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भरत जी सहित भीराम के जटाओंके उतारने के पीछे
कुबयुद्धों के सहित कृष्णगुरु भीमसिद्धजी ने चारों समुद्रों के
जलों से इन्द्र के नाई भीराघव का अभिषेक किया ॥ ४९ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे नवमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इस प्रकार सुन्दर माथे से स्नानकर सुन्दर वस्त्र मात्रा
अलङ्कारों को भार्यासहित धारणकर वस्त्र भूषणों से अलङ्कृत
अपने भ्राताओं सहित भीरामचन्द्रजी परमशोभा को प्राप्त
होते हुए ॥ ५० ॥

भ्राता भरत ने बहुत प्रशंसा करके भीरामकी जब प्रसन्न
किये तब भीराघवने राजासन को ग्रहण किया उस समय
पर प्रजा लोग अपने रथमें में निरत और वर्णाश्रम के गुणों
से युक्त होकर वर्तते रहे । ऐसी प्रजाका भीरामचन्द्रजी पिता
के सहस्र पावन करते हुए और सकल प्रजा भी भीराम
को पिता सहस्र मानती रही ॥ ५१ ॥

सर्वप्राणियों के सुख देने वाले धर्मह भीरामचन्द्र के
राज्यहोने पर भेताके वर्तमान होने पर भी कृतयुग सहस्र
काळ होता गया ॥ ५२ ॥

हे भरतभेष्ट ! उज समय पर धन, नदिये, गिरि, और भारता-
दिक वर्ष, जम्बू इत्यादि द्वीप और समुद्र ये सबही प्रजाओं के
कामना पूर्ण करने वाले होते हुए ॥ ५३ ॥

अधोक्षज भीरामको राजा होने पर जनों को आधि, (मनको
ताप) व्याधि, जरा, ग्लानि, दुःख, शोक, भय, क्रम ये सब नहीं होते
हुए । तथा नहीं इच्छा करने वालों की मृत्युभी राजराज्यमें नहीं
हुई [अर्थात् सब प्रजा सागही में साकेत धाम गये] ॥ ५४ ॥

भीराघव भी एकपत्नी व्रत धारण कर राज ऋषियों के
श्रिति वाले परम श्रुधि होकर अपने गृहमेंधीय धर्म की शिक्षा
करते हुए आप भी आचरण करते हुए ॥ ५५ ॥

और परम सती भीसीता जी भी प्रेमसे, अनुत्तरेण से,
शील से, बुद्धि से, लज्जा से, सदा नम्र होकर अपने प्रभु
के अभिप्राय को जानती हुई भर्ता के मनको हरन करती
भई ॥ ५६ ॥

इति भीमज्ञागवते नवमस्कन्धे दशम अध्याय की

भीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत-

भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

भगवानात्मनाऽऽत्मानं राम उत्तमकल्पकैः ।
 सर्वदेवमयं देवमीज आचार्यवान्मखैः ॥ १ ॥
 होत्रेऽददाद्दिशं प्रार्ची ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः ।
 अध्वर्युषे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः ॥ २ ॥
 आचार्याय ददौ शेषां यावती भूस्तदन्तरा ।
 मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोऽर्हति निःस्पृहः ॥ ३ ॥
 इत्ययं तदलङ्कारवासोभ्यामवशेषितः ।
 तथा राड्यपि वेदेही रौमङ्गल्यवशापिता ॥ ४ ॥
 ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् ।
 प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यप्येदं वभाषिरे ॥ ५ ॥
 अपत्तं नस्त्वया किं नु भगवन् ! भुवनेश्वर ! ।
 यन्नोन्तर्हृदयं विश्व तमो हंमि स्वरोचिषा ॥ ६ ॥
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेघसे ।
 उत्तमश्लाकधुर्याय न्यस्तदण्डार्पिताङ्गणे ॥ ७ ॥
 कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो राड्यामलक्षितः ।
 चरन्वाचोऽश्रुणोद्रामो भार्यामुद्दिश्य कस्य चित् ॥ ८ ॥

श्रीशुकस्मृतमिहमगानार्थदीपिका ।

तत्रश्लोकादशो योऽध्यामावमन्ननुजैः सन् ।
 यथादि यच्चकारेशो रामस्यइतुवयर्थे ॥

॥ १-२ ॥

तदन्तरा तासां दिशां मध्ये यावती भूस्तां ब्राह्मण एवाहंतीति
 मन्यमानः ॥ ३ ॥

अयं श्रीरामः तत्तदा सौमङ्गल्यवमाभरणादिकं तावन्नात्र-
 मवशेषितं यस्याः तद्व्यतिरिक्तं हिण्ययात्रिसर्ष ददावित्यर्थः ॥४-५॥

" किमपत्तं किमदत्तम् ? सर्वं दत्तमित्यर्थः । विश्व मविस्यं ॥६॥

न्यस्तदण्डेर्मुनिमिरपिती चित्ते न्यस्ताङ्गणी यस्य तस्मै तेष-

पितावङ्ग्रां येनेति वा ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिका ।

अथ भगवान् श्रीरामः उत्तमैर्धर्मिण्यदिभिः कल्पितैः कारितैः
 मखैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं स्वमात्मानमेवात्मनैवाचार्यवान् सन्
 ईजे इयाज ॥ १ ॥

होत्र इति । तत्र होत्रे प्रार्ची दिशं दक्षिणामवात् ब्रह्मणे तु
 दक्षिणां दिशम् अध्वर्युषे प्रतीचीं सामगायित्वे होत्रे तूदीचीम्
 दिशत् ॥ २ ॥

तदन्तरं तासां दिशामन्तरा मध्ये यावती भूमिरधश्चिष्टा तां

• श्रीमद्गीराधवाचाः कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वाभावाद्यं ददौ, कथंभूतः ? इदं कृतं भूमयद्वं ब्राह्म-
योऽहंति प्रतिप्रहीतुमिति केवः । इतिर्यं मन्वमानः निरूप्यहंति
तथा समीचीनानलङ्कारां प्रादात् एवं सर्वं इत्वा केवलं
वासोऽथां परिभ्रामीयोत्तरीयाभ्यामवशेषितः, तथा राज्ञी वैदेही
सीतापि भैतुरभिमानेहा सवानलङ्कारान् प्रदात् केवलं सौमङ्गल्य-
प्राप्तेषावशेषिता बभूव ॥ ३ ॥ ४ ॥

ते होत्रादयो ब्राह्मणा ब्राह्मणा एव देवतं बभूव तस्य धीरामरुच
मन्सु तद्ब्रह्मन्वयवयुक्तं वात्सल्यममलोक्य प्रीताः क्रिज्जधियः आर्द्र-
चित्सांस्वन्तः तस्मै रामाय प्रत्यक्षं प्राच्यार्द्रादिस्य इतिशेषः
दिशः प्रतिप्रहीतुं वयं नाहं इति विज्ञाप्येत्यर्थः । ननु प्रतिगृह्य-
मप्येत्यर्थः । इत्तद्रूपप्रत्यादानदोषापादनात् एतन्न दिशद्व-
धित्या देरपि प्रतिप्रहीतुं होत्रादीन् प्रार्थितवानित्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणं
वमाधिरे ॥ हे भगवन् त्वया नोऽस्मात्प्रथमप्रसन्नं किन्तु सर्व-
मपि प्रदातुमुद्युक्तोसीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन्तो विधिपद्मि परमेश्वरः
परो मा यस्मात्परमश्चासावीश्वरश्च स्वतएवाऽप्राप्तसमस्तकामरुच
तत्र किमेतैरितिभावः । किञ्च निरतिशयपुरुषार्थरूपमोक्षप्रदानाय
तत्साधनसम्यग्ज्ञानविरोध्यज्ञानमस्माकमन्तर्हृदये प्रविश्य हंसि
निररुचसि, केन ? स्मरोचिषा स्वरप्रकाशेन तस्यैवभूतस्य आत्म-
पर्यस्तद्वदन्यस्य कियदेतत्प्राच्यार्द्रादिकप्रदानमिति भावः ॥५॥

एवदुष्पुण्यान्वर्णयितुं न शक्नुम इत्यभिप्रायेण कैश्चिद्गुणै-
र्विशेषतो नमस्कुरुवन्ति-नम इति । ब्रह्मणि ब्रह्मकुले साधुब्रह्मण्यः
"तत्र साधुः" इति यत्प्रत्यये "वेचाभावकर्मणाः" इति प्रकृतिभावः
स चासौ देवः स्वतेजसा दीप्यमानः ब्रह्मणयानां देवः भेषो
वा अकुण्ठमेधसे नित्यासक्तुचित्तापरिच्छिन्नज्ञानाय उत्तम-
श्लोकानां धुर्योऽग्न्यः मुख्यः न्यस्तदयडेभूतद्रोहरहितैः सधंभूत-
सुहृद्भिर्मुनिभर्षिणो चित्ते निहतावङ्गी यस्य न्यस्तदयडेऽव-
र्षिता वङ्गी येनेति वा तस्मै धीरामाय तुभ्यं नमः इति ॥ ७ ॥

• एवं सीतया सह दशवर्षसहस्राणि राज्यमुपास्य श्री-
रामः कदाचित्तुं कजिज्ञासुः किंवदन्तीं कानुमिच्छुः गूढः प्रच्छन्न-
धेय इतरेलक्षितो राऽपि तत्रतत्र पृथ्या चन् कस्यचित्पुरु-
पस्य वचो भार्यामुद्दिदयोच्छमानमशृणोत् ॥ ८ ॥

• श्रीमद्विजयचञ्चर्नीयं कृतपदरत्नः खी ।

आचार्यवानित्यनेन गुरुकुलवासित्वं शिक्षितत्वं च सूचयति,
"आचार्यवान् पुरुषो वेद्" इति श्रुतेः ॥ १-३ ॥

सौमङ्गल्यं मङ्गलस्त्रमेवावशेषितं यस्याः सा तथा ॥ ४ ॥
ब्राह्मणा देवाः पूज्या इति भावो बभूव स तथा तस्य
वात्सल्यं स्नेहपारवश्यं भक्तिः क्रिज्जधियः द्रव्यविताः प्रत्यक्षं
इत्तं पुनर्हेत्वा ॥ ५ ॥

ननु, वत्तं ज्ञासिमिति मत्वा प्रत्यर्पितम् ? इतोऽयं प्रियमस्म-
योग्यमेव इत्तमतोन्यप्रापेक्षितमिति मत्वा वा ? न प्रथमः, बह-
व्काञ्चाभस्त्पुद्गिमतामस्माकम् अन्तर्भुजिदोषो नास्ति यतोऽतो-
द्वितीय एवाभिमत इत्याद्येनाह-प्रप्रथमिति, हे भगवन् ! त्वम्

प्रथमद्वयकृत्वात्तद्विदं संविद्य चया निद्रा सुखसाधनं तथा
स्थित्वा स्मरोचिषा ज्ञानलक्ष्यप्रकाशेनाज्ञानलक्ष्यं तमो हंसि
नाशयति यतोऽतस्तथा नोऽप्रसन्नं किन्तु न किपि इत्ततो-
ऽधिकं भूदानादिकं न भवति ज्ञानधनस्यानश्वरत्वाद्दहाद्येत्वाच्च
भूयात्त्वात्तत्कर्म तथैव योग्यं तस्मिन्कर्मण्यनधिकारिणो वत्तं
तस्माद्बोध्यत्वात्प्रत्ययेण स्त्रीकारेणापहारदोषपङ्कलेषो नास्ति
भवति इति स्त्रीकृत्यत्त्वं कर्तव्यमधिकृतत्वाद्वाहित भावः ॥६॥

त्वमस्मत्प्रथमेश्वरं धनं इत्तवाम् वत्तं तत्प्रतिकर्तुं न शक्नुमः
किन्तु तुभ्यं नमनलक्ष्यं धनं दास्याम इत्येतावदेवत्याद्य-
येनाह-नम इति । न्यस्ततत्त्वाच्च स्वकेषु निक्षिप्तस्वरूपाय अर्पि-
ताङ्गप्रथे स्वकेष्विति शेषः । न्यस्तदयदार्पिताङ्गप्रथे इति पाठे न्यस्त-
प्रतावाकावदयदः सन्नाहितः तेष्वर्पितोऽङ्गप्रदानलक्षणा गति-
येन स तथा तस्मै "अधि लधि गतर्थी" इति धातुः उत्तम-
श्लोकस्य हेतुः धुरं वदतीति उत्तमश्लोकधुर्यस्तस्मै ॥ ७ ॥
कस्यचित्पुंसां वचः ॥ ८ ॥ ९ ॥

• श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

भगवानात्मनात्मनमधीज इति श्लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १-७ ॥
अथ वैराग्यदीक्षाव्यञ्जकं मस्यैलोकपरित्यागदीक्षारम्भं
कर्तुं लक्ष्यमाह-कदाचित्ति । कस्यचिदिति कस्यचित् कुतश्चिद्-
कस्मादागतस्य तत्र वसतोऽसरलक्ष्यस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

• श्रीगद्विभनाथकवर्षिकृतनारायणवर्षिणा ।

मयांश्चकार तत्याज सीतां मा भिवरं गता ।
भ्रान्तं दिग्विजयंऽप्युक्त्वा राम एकादशे प्रभुः ॥
आत्मनात्मानमिति यज्ञसाधनस्य यजनीयस्य च स्वभिन्त्वा-
भावात् ॥ १ ॥ २ ॥

तदन्तगतामान्दिशां मध्ये यावती भुक्तां शेषभूतां ब्राह्मणा-
जातिमेव यज्ञानप्राकारोति तत्र हेतुः इदं कृतमेव भूतं ब्राह्मणा-
एवाहंति यतो निरूप्य इति मन्यमानः ॥ ३ ॥

तद्वल्लङ्कारेति देहकृत्वात्तद्व्यतिरिक्तानामन्येयामलङ्का-
रादीनामपि दत्तत्वात् सीता तु देहादप्युत्तार्यालङ्कारादिकं इवाव-
त्याह-सौमङ्गल्यं नासाभरणद्वारादिमात्रमवशेषितं यस्याः सा
॥ ४ ॥ ५ ॥

किम् अप्रसम् अपितु सर्वमेव प्रदत्तं यद्यस्माद्विद्य प्रविद्य
अतोऽनेनपृथ्वीराज्येनालमिति भावः ॥ ६ ॥
न्यस्तदयडेऽप्योः निर्धरभकंऽप्योऽर्पितावङ्गी वैत तवमे ॥७-९॥

• श्रीमच्छुक्रेयकृतमिन्द्राभनप्रदीपः ।

यज्ञानुष्ठानादिरामचरितं वगैषति-भगवानित्येकादशेन । ७-
मानि कल्पकानि उपकल्पानि येषु तेः ॥ १ ॥ २ ॥

शेषामवशिष्टां तदन्तगतासां मध्ये यावती भुक्तां ब्राह्मणा
एवाहंतीति मन्यमानैः आचार्याय ददां ॥ ३ ॥

नाहं विभर्मि त्वां दुष्प्रमसतीं परवेशमगाम् ।
 स्त्रीतोभी विभृयात्सीतां रामो नाहं भजे पुनः ॥ ९ ॥
 इति लोकाद्बहुमुखादुराराध्यादसम्बिदः ।
 पत्या भीतेन सा त्यक्त्वा प्राप्ता प्राचेतसाश्रमम् ॥ १० ॥
 अन्तर्वन्यागते काले यमौ सा सुषुप्ते सुतौ ।
 कुशो स्रव इति खगतौ तयोश्चक्रे क्रिया मुनिः ॥ ११ ॥
 अङ्गदश्वित्रकेतुश्च लक्ष्मणस्वात्मजौ स्मृतौ ।
 तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य महीपते ॥ १२ ॥
 सुबाहुः श्रुतसेमश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः ।
 गन्धर्वान्कोटिशोजघ्ने भरतो विजये विशाम् ॥ १३ ॥

भीमरूपकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

इत्येवं अथम भीरामः तत्तदा अलङ्कारवासोऽप्यामवसेषितः
 तथा वैदेही अपि सौमङ्गल्येन आभरणार्थिकेन अवशेषिता ॥ ४ ॥

संस्तुतं तदाघनयिं वात्सल्यं विप्रवत्सल्यत्वम् ॥ ५ ॥

नोऽन्तर्द्वयं विद्म्य प्रविद्म्य तमोऽज्ञानं हंसि एषम्भूतेन त्वया
 नोऽस्मभ्यमप्रप्तमदत्तं किं न किमपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

न्यस्ताः वाग्देहचेतःसुप्रयोजिताः मौनानीहातिलापाकपाः
 दग्डा यैस्तेः अपितौ चित्तं संस्थापितौ अङ्गुली यस्य तस्मै
 नमः ॥ ७—९ ॥

भाषाटीका ।

भीसीतादेवी समेतामभीराघवेन्द्राब नमः ।

भीशुकउवाच ।

भी शुकदेवजी बोले, कि-भगवान् भीरामचन्द्रने सर्वदेवमय
 देव ऐसे अपने आत्माको आवाचंवाचुं होकर उत्तमकल्प वाले
 भक्तों से पूजन करते हुए ॥ १ ॥

प्रभु भीरामचन्द्रजीने होनाके लिये पूर्वदिशादीनी, और
 जो यज्ञमें प्रह्लाद हुए उनकोदक्षिणदिशादीनी ऐसे ही अध्वर्युं
 को प्रतीची [पश्चिमदिशा] और साम गान वाले को उद्गीची
 [उत्तरदिशा] देते हुए ॥ २ ॥

और इस के मध्य में जो भूमिदेही वह सब आचार्य
 को देदी और आपने यही निश्चयकिया कि निरूपुह विद्वान्
 प्रह्लाद इस सब वैभव को योग्य होसकहे ॥ ३ ॥

यहों के अनन्तर भीराघवेन्द्र के समीप ब्राह्मणों के देने
 से पहिने हुए बल्य और आभूषण मात्र शेष रहे तथा राणी

भीसीता देवी के भी विप्रह परमी उतनेही केवल सौभाग्य
 के सुधन करने वाले परिमित बलन भूषण अवसिद्ध रहे
 और बाकीके भीजीने भी सब दान करदिये ॥ ४ ॥

परञ्च वह सब ब्राह्मण लोग तो ब्राह्मणादेव भीराघवेन्द्र
 के स्तुती करने योग्य वात्सल्य को देखकर अत्यन्तही प्रसन्न
 हुए, और आर्द्र चित्त होकर फिर प्रभु को सब वैभव
 प्रत्यर्पण [भेंट] कर इसप्रकार बोखते हुए ॥ ५ ॥

हे भगवान् ! हे भुवनेश्वर ! आपने हम लोगों को क्या नहीं
 दिया जो आपने हमारे अंतर हृदय में प्रवेश कर हमारे
 महान रूप तुमको अपने ज्ञान रूप प्रकाश से दूर कर
 दिया ॥ ६ ॥

ब्रह्मगणेशेव अकुण्ठित बुद्धि वाले उत्तम कीर्ति वालों के
 धुरंधर और स्वस्तबंध अर्थात् परम कारुणिक जो अपराध
 होने पर भी क्षुभित होकर किसी को बंध न दें ऐसे
 महात्माओं के हृदय में अपने चरण कमल को अर्पण करने वाले
 ऐसे भीराघव को नमः हो ॥ ७ ॥

इत्यादिक स्तुतिकर विप्र लोग अपने २ गृह को गये तब एक
 समय प्रभुने लोक चरित जानने की इच्छा से रात्रि में गुप्त
 अलङ्कित होकर विचरते २ अपनी भाषा को उद्देश कर कहने
 वाले किसी पुरुष की ऐसी वाणी सुनी, कि ॥ ८ ॥

भीररस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

असम्बिदोऽज्ञात् प्राचेतसो वात्समीकिस्तस्याऽऽश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥

अन्तर्वन्ती गर्भिणी किंवाः जादकमह्याः ॥ ११—१५ ॥

तदीयं धनमानीय सर्वं रक्षे न्यवेदयत् ।

शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं लवणं नाम राज्ञसम् ।

हत्वा मधुवने चक्रे मथुरां नाम वै पुरीम् ॥ १४ ॥

मुनौ निक्षिप्य तनयौ सीता भर्त्रा विवासिता ।

ध्यायन्ती रामचरगौ विवरं प्रविनेश ह ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान्नामो रुन्धन्नपि धिया शुचः ।

स्मरंस्तस्या गुणांस्तांस्तान्नाशक्रोद्रोद्गुमीश्वरः ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ईश्वरोऽपि शुचं रोक्षुं नाशक्रोत् ॥ १६ ॥

भीमहरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्वचो दर्शयति—नेति । परस्व पुरुषान्तरस्य धेइम गच्छति पुनःपुनरिति तथा अतएव बुद्धामसती व्यभिचारिणी त्वामहं न विभर्मि परवेइमगामपि सीतां रामोऽविभ्रत् तनस्त्वं किं भेष्टः ? इति वदन्ती प्रत्याह—लौष इति । हि यस्माद्रामः त्वेणः अतः सीतां विभृयात् अहं तु पुनः स्त्रीपारवश्यरहितः त्वां न भजामीति ॥ ९ ॥

इतीत्यम् अवंविदः तत्त्वानभिज्ञात् अतएव बहुमुखाप्राना-विषवादिनो बुराराध्यात् लोकाङ्गीतेः पत्या भीरामेण त्यक्त्वा सीता प्राचेतसस्य वाल्मीकेराश्रमं प्राप्ता बयौ, कथम्भूता ? अन्तर्-वर्तनी गर्भिण्येव सीता गतेत्यन्वयः ॥ १० ॥

तनः काळे प्रसवकाले सा सीता यमौ मुनौ सुपुत्रे तौ च कुशो लव इति वयानौ तयोः कुशलवयोर्मुनिः प्राचेतसः जातकमांशिक्रियाः चक्रे ॥ ११ ॥

तथाङ्गदादयो द्वौ द्वौ पुत्रौ लक्ष्मणादीनां सम्बभूवतुः ॥ १२ ॥

दिशां विजये दिग्विजयकोषः कोटिशो गन्धर्वांश्च भरतो हतवान् तदीय गन्धर्वाणां सम्बन्धे सर्वे धनमादाय राज्ञे भीरामाचार्यमास तथा शत्रुघ्नश्च मधोरगुरस्य पुत्रं लव-याक्यं राज्ञसं हत्वा मधुवने मथुरानाम पुरीं निर्ममे ॥ १३ ॥ १४ ॥

मुनौ वाल्मीकौ तनयौ कुशलवी निक्षिप्य मुन्यधीनौ कृत्वा भर्त्रा भीरामेण विवासिता निर्वापिता सीता भीरामस्य चरणां व्यायन्ती विवरं भुज इति शेषः । प्रविनेश ॥ १५ ॥

तद्विषयप्रवेशमाकर्ष्य भगवान् भीरामस्तस्याः सीतायाः तांस्तान् गुणान् स्मरन् धिया शुचं लोके रुन्धन्नपीश्वरोऽपि रोक्षुं नाशक्रोत् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयचक्रवर्तिकृतपदरत्नावली ।

बहुमुखादप्योन्वयशिक्षानियतत्वेनानेकशब्देन प्रधानादत् एव बुराराध्याद् साध्यात् कार्यनिष्पत्तिरहितादित्यर्थः । अतएवासंविदः अन्यसंवादशून्यात् अर्थादानरहिताद्वा लोकाच्छ्रुत्वा लोकापवाद-भीतेन रामेण त्यक्त्वा सा सीता प्राचेतसः प्रचेतसां वरुणास्यापत्यं वाल्मीकिः तस्याश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥

अन्तर्वर्तनी गर्भिणी यमौ यमौ क्रियाः क्षत्रयोग्याः जात-कादिकाः ॥ ११—१४ ॥

मुनौ वाल्मीकौ विवरं भूबिलम् ॥ १५—१७ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लोकात् राष्ट्रान्तरस्थात् भीनेन शङ्कमानेन ॥ १०—१५ ॥

स्त्रीसङ्गतां गतिमित्यादि पूर्वमुक्तं यथाशब्दे दृढबन्तदीय-मन्तःकरणं दर्शयति—तच्छ्रुत्वा इति । ईश्वरोऽपीत्यपरत्राप्यन्वयः अहो तस्या भक्तिगुणानां महिमंति भावः ॥ १६ ॥

भीमद्विष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

असंविदः ज्ञानशून्यात् प्राजसो वाल्मीकिः ॥ १० ॥

अन्तर्वर्तनी गर्भवती ॥ ११—१४ ॥

भर्तृविच्छेददुःखमसहिष्णुः भुवो विवरं प्राविशत् ॥ १५ ॥

ईश्वरोऽपि रोक्षुं नाशक्रोदिति तस्य प्रेमवश्यत्वस्वभावादिति भावः ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकात् प्राकृतजनान् बहुमुखात् बहुषु मायिकेषु देहगोहा-दिषु मुखं मुखोपलक्षितं भाषणादिवेदितं यस्य तस्मात् भीराम-

स्त्रीपुष्पसङ्ग एतादृक्सर्वत्र त्रासमावहः ।

अपीश्वरगाणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचतसः ॥ १७ ॥

तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत्प्रभुः ।

त्रयोदशाब्दमाहस्त्रमग्निहोत्रमखण्डितम् ॥ १८ ॥

स्मरतां हृदि विन्यस्य त्रिदं दशदककशटकैः ।

स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥ १९ ॥

नेदं यशो रघुपतेः सुरयाञ्जयाऽऽत्लीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ।

रत्नोवधो जलधिवन्धनमस्त्रपूगैः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥ २० ॥

यस्यामलं नृपसदस्तु यशोऽधुनाऽपि गायन्त्यघघ्नमृषयो दिग्भिन्द्रपट्टम् ।

तन्नाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादाम्बुजं रघुपतिं शरणां प्रपद्ये ॥ २१ ॥

स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा सम्निष्टोऽनुगतोपि वा ।

कांसलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पद्मभोजपराङ्मुखादित्यर्थः । अत एव असंविदः अतस्त्वकात्
दुराराध्यादुष्कीर्तिकरादित्यर्थः । भीतेन स्वकीर्तिरक्षाऽऽशङ्कामार्गे
संस्थापमानर्हात् परेणेत्यर्थः । प्राचेतसो वात्मीकेः श्रीजानकीराम-
स्वरूपगुणानामिदस्य आश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥

काले प्रसन्नकाले क्रियाः जातकर्माद्याः ॥ ११—१४ ॥

त्रिचरं प्रविंश भूमिद्वारैव नैकुगठादागता तद्विधरद्वारेण
नैकुगठे गतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

शुचा शोकाधूषिणं रुद्रस्यपि रोद्धुं नाशक्तेः इश्वरः सर्वथा
निःशोकः स्वच्छयेष लोकगतिं तथाभूतया चष्टया दर्शयामासेति
भावः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

परार्थे गृह में रहने वाली स्त्री वृद्धनी ऐसी तो, कुं में
नहीं रखसक्ता हूँ स्त्री के लोभी राम भलाई सीता को राखें
में तो कदापि तेरे को नहीं प्रहण करूँगा ॥ १० ॥

इस प्रकार के बहु मुख्य और दुराराध्य अज्ञानी लोक से मय
भीत होकर पति ने (श्रीरामने) सीताजी का परित्याग कर
दिया तब सीताजी लक्ष्मण के द्वारा वात्मीक महर्षि के आश्रम
को प्राप्त हुई ॥ १० ॥

गर्भवती सीताजी ने समय पूरे होने पर यम (युगल)
पुत्र उत्पन्न किये तिस में एक का नाम कुश एक का लव रहा
उन दोनों की प्रसिद्ध क्रिया और संस्कार महर्षि वात्मीकजी
करते हुए ॥ ११ ॥

जैस श्रीराम के दो पुत्र हुए इसी रीति लक्ष्मणाजी के भी दो
पुत्र हुए एक अंगद दूसरे चित्रकेतु । ते महीपते ! इसी भाँते
तत्त और पुष्कल दो पुत्र भरतजी के हुए ॥ १२ ॥

सुनाहु और अतमन ये दो पुत्र शत्रुहनजी के हुए । भरतजी
ने दिग्गजय के समय पर किरोडन गंधर्वों को मारे ॥ १३ ॥

और उनका धन लाकर सब राजा (श्रीराम) को सम-
पेण किया, शत्रुहनजीने भी मधु के पुत्र लक्ष्मणसुर राक्षस
को मार कर मधुवन के विषे मथुरा नामक पुरी बसाई ॥ १४ ॥

सीताजी ने अपने भर्ता से प्रयास पाकर दोनों पुत्रों के
मुनि को सौंपकर रामके चरणों का ध्यान करती २ पृथिवी
के त्रिचर में प्रवेश करती हुई ॥ १५ ॥

ऐसा सुनकर भगवान् रामचन्द्र भी अपनी बुद्धि से शोक
को थामने हुए, तौ भी सीताजी के तिस २ गुणों को स्मरण
करते २ इश्वर हाँकर भी शोक रोकने को समर्थ नहीं होते
भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभगवद्गीताटीका ।

न चानिचित्रमेतत् स्त्रीपुंसोः प्रसङ्ग आसक्तिः त्रासमाव-
हतीति तथा त्रिमकेरलुगायः पाठान्तरं सुगमम्, किमुतेति
प्रासंगिकोक्तिः ॥ १७ ॥

अग्निहोत्रमजुहोत् प्रभुः रामः ॥ १८ ॥

आत्मज्योतिर्निजं धाम ॥ १९ ॥

जलधिवन्धनमस्त्रपूगैश्च रक्षसां यद्य इतीदं कनिभैराक्षयमिदं
वर्धितमपि यशः स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुः अधिकसाध्याय

पुरुषो रामचरितं भ्रवगौरुपधारयन् ।

आनृशंस्यपरो राजन् ! कर्मबन्धैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥

राजावाच ॥

कथं स भगवान्नामो भ्रातृन्वा स्वगमात्मनः ।

तस्मिन्वा तेऽन्ववर्तन्त प्रजाः पौराश्च ईश्वरे ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभागवतदीपिका ।

विमुक्तं भ्राम प्रभावो यस्य तस्य किं कथयः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याभ्रयणं यथा लीलागात्रं तथैवेदमपि युक्तं चैतद्विद्याह, सुराणां याञ्जयाऽऽत्तं स्त्रीकृता लीलायां तनुर्गेन तस्य ॥ २० ॥

एवंविधलीलाप्रयोजनं वृत्तं प्रमाणात्—यस्य यथा नृपाणां युधिष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कण्डेयादयो गायन्ति दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणारूपं तत्पर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । नाकपालाः देवाः वसुधाका वसुधापालाश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाभ्युजं यस्य ते रघुपतिम्, पाठास्तरे तत्तस्य रघुपतेर्नाकपालादिभिर्जुष्टं पादाभ्युजं प्रपद्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

स रामः संनिष्ट उपवेशितोऽनुगतो वा येनैतं कामक्षदेश-वास्तिनः सर्वेऽपि यत्र योगिनो गच्छन्ति तस्थानं ययुः ॥ २२ ॥

आनृशंस्यपर उपशमनिष्टस्मन् विमुच्यते ॥ २३ ॥

स रामः स्वयं कथमवर्तते ? भ्रातृन्प्रति वा कथमवर्तते ? कथं भ्रान् आत्मन आत्मांशभूतान् तस्मिन्वा ईश्वरे ते भ्रात्राद्योऽनु अनन्तरं कथमवर्तन्त ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

भीमश्रीरगप्रवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न चातिस्त्रिप्रमत्तद्विद्याह-ईश्वराणांमपि स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्गः एतावान् एतादृक्, कीदृक् ? सर्वत्रैवं भयावहः भयशब्दः शोकापलक्षकः ईश्वराणांमपि भयावहः किमुन प्राम्यस्य गृह एव चेतो यस्यै तस्य ॥ १७ ॥

तत्र ऊर्ध्वं निचरप्रवेशभ्रमणानन्तरं ब्रह्मचर्यं धारयन् रुद्रगन्त-परिग्रहं तर्जयन् प्रभुः श्रीरामः त्रयोदशाब्दानां सहस्राणि भास्त्रि-होत्रमविकच्छन् यथातथा अजुहोत् जुहाव । ननु, श्रीरामायणे "वश-वर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा" इत्येकादश-वर्षसहस्राणि भीरामावतारावस्थानमुक्तम्; अत्र तु त्रयोदशाब्द-साहस्रमिति तेन विरोधः, मैत्रं तत्र हि वशवर्षसहस्राणि इत्यनेन तावन्तं कालं सीतया सहावस्थितिरुच्यते दशवर्षशतानीत्यनेन तु तावन्तं कालं तथा विनाऽवस्थानमुच्यते अतः, एव हि कोटिद्वयोक्तिः सीतया विना रामस्य एकैकवर्षशतस्य वर्षसहस्रतुल्यताकथापनाय सहस्रमिति साकम् एवंस्थिते च तत्र दशवर्षाणि त्रिगुणितानां दशानामुपैक्ष्यशामित्यभिप्रेत्य कार्त्स्न्येनावतारसहचरितकालाऽत्र गणितः ॥ १८ ॥

ततो ननवासदृशयां वगडकारगयस्यकयटैर्कार्यं स्वपाद्-पल्लवं स्मरतां जनानां हृदि विन्यस्य निधाय स्मरन्तव्यं कृतव-त्यर्थः । श्रीरामः आत्मजपोतिः स्वयंप्रकाशं ज्योतिर्मये स्थानं परम-पदावयमगात् ॥ १६ ॥

अस्त्रयागोः कोदयडवागोः रघुपतेः श्रीरामस्य रत्नोत्सवो जलधि-बन्धनश्रेणीर्दं यथाः स्तुतिर्न भवति, तत्र हेतुः, अधिकस्माभ्याऽभ्यां विमुक्तं भ्राम प्रभावो यस्य निस्समाभ्याधिकप्रभास्येत्यर्थः । तस्य किं कथयो दानराः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याभ्रयणं यथा लीलागात्रं तथैवेदमपि युक्तं चैतद्विद्याभिप्रायेण विद्वानपि, सुराणां याञ्जया आत्ता उपात्ता लीलायां तनुर्गेन तस्य ॥ २० ॥

एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन् शरणां प्रजति—यस्यामलमघट्टं पापहरं पादाभ्युजमाहात्म्यमिति विशदयमध्याहार्यं नृपाणां युधि-ष्ठिरादीनां सदस्सु यथा एव धनं येषां ते तथाभूता अपि ऋषयो मार्कण्डेयादयः यतोऽधनापीति सन्धिरार्यैः गार्ग्याना यस्माहात्म्यं दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणारूपं तत्पर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । नाक-पाला देवाः वसुधाकाः वसुधापालकाः वैभवगादयो वा तेषां किरीटैर्जुष्टं पदाभ्युजं यस्य ते रघुपतिं शरणां प्रपद्ये पाठास्तरे तत्तस्य रघुपतेः जुष्टं पदाभ्युजं शरणां प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यर्जनैः श्रीरामः संस्पृष्टः सन्स्पृष्टः संनिष्टः उपवेशितः संधीत इतिपाठेपि स एवार्थः अनुगतो वा ते सर्वे कामक्षदेशवासिनः यत्र यस्थानं योगिनो गच्छन्ति तस्थानं ययुः मुक्ता वभ्रुवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ श्रीरामरित्रश्रवणकलमाह-पुरुष इति । हे राजन् ! आनृशंस्यपरः उपशमानिष्टः पुरुषो रामचरितं भ्रवगौरुपधारयन् श्रौत्रेन्द्रियवृत्तिभिः परिचिन्वन् कर्मबन्धैः पुरायापुराणैर्मककर्मकपयस्यधनैः कस्मृति-हेतुभिः प्रमुच्यते मुक्तो भवति ॥ २३ ॥

यद्यपि "अग्रहादासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादितः" इत्युक्तेन भ्रातृणां रामस्य च परस्परच्छत्रवानुचक्षणम् एकपत्नीप्रतप्य इत्यादिना राज्यपरिपालनदशायां तस्यावस्थानप्रकारश्चेत्यादिकं सर्वमुक्तमथ तथापि तदेव पुनर्निरुत्तरेण सुभ्रुस्तुः पृच्छन्ति, राजा-कथमिति ? स रामः कथम अवर्ततेतिशेषः । भ्रातृन् आत्मनः जानपदान् दशवांसिनो जनान्श्च कथमादिशत् ? भ्रातृन् जनान्श्च कथमव-वर्ततेत्यर्थः । ते जनाः भ्रातरश्च पौराः प्रजाश्च तस्मिन् ईश्वरे श्रीराम विषयं कथमवर्तन्ते ? इति प्रश्नः प्रश्नाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवत्पत्रम् । श्रीमद्भगवत्पत्रम् ।

अपिपदेन लोकाशिक्षार्थं सम्भानित एव नन्वनुभूत इत्याह—
तत इति । अस्या भूमिनिदेशानन्तरम् अस्मिन्निदेशेन अपिपदेनानुभूत
पूर्वं क्वचित् स्वर्गद्वारमित्यर्था नैव किन्तु ततः पूर्वं च प्रकृत्यर्थे
धार्यान्त्यस्याप्यध्वरतस्त्वं नार्थः । किन्तु प्रकृत्या लक्षणा
सीतया महत्त्वर्थे चरणान्तं धारयन् कुर्वन्नेव “मम योनिर्महद्-
ब्रह्म” इति वचनात् अन्यथा त्रयोदशमहस्त्रिमित्युक्तिरसंगतास्यात्
सर्वोत्तमा स्वयंकारणस्य तावत्वात्तस्मात्त्वितिमण्डलं त्रयो-
दशसहस्रमर्थं प्रकृत्याकसमं कृत्वा—

“तत्प्रमासगणानं त्रयोदशमहस्रकम् ।

प्रकृत्याकसमं चक्रे समन्तं त्तिमण्डलम्” ॥

इति वचनाच्चत्यर्थः । ऊर्ध्वोर्ध्वः शब्दयोश्च वैयर्थ्याच्च ॥ १८ ॥

ततोऽयोधवाया अगाद्धैकुण्ठमिति वाचः । अशूकैः सूर्य-
किरणैः बुद्धं विकसितं पश्चामित्रं शोभमानं स्वपादपल्लवं स्मरतां
पुसां हृदि विन्यस्य निर्ध्वजिधाय आत्मज्योतिः स्वभाव-
प्रकाशः ॥ १९ ॥

रघुपतिरिदं यशो वक्ष्यमाणलक्षणं न किं तन्निषेध्यमिति
तत्राह—रघु इति । राक्षसवधो यः यद्य जलाधिपश्चनं इदमिति
रघुपतिः कोनाश्रिति तत्राह—विश्वेति । किमयोजनमुद्दिश्य रघु-
पतिनामरूपप्रहणामित्याशङ्क्य न किमापि प्रयोजनमुद्दिश्यत्याशय-
नाह—कीर्त्तितं । शरीरप्रहणानं किमपि दुःखादिकमस्यास्तीत्या-
द्येनाह—अधिकेति । सर्वस्मादधिकं शान्तमानन्दपूर्णं नित्यमुक्तं
धाम स्वरूपं यस्य स तथा तस्य यत एवास्मिन्महाहास्यो
रघुपतिरतोऽस्त्रपाणोर्ध्वपाणोस्तस्य कपयः शत्रुहननं सहायाः
बलभूताः किञ्चेत्यर्थः ॥ २० ॥

न केवलं नृपसभासु गायन्ति अपितु दिगिभेन्द्रपतिं दिग्गजानां
पातः सञ्चारो यस्मिन् लोकात्सकप्रदेशोपात्यनेन सर्वत्रेत्याह,
नाकपाला इन्द्रादयः वसुपालाः कुबेरादयः ॥ २१ ॥

यैः स्पृष्टं नमनादिना इष्टो वा चभ्रुगार्दिना श्रुतो वा भोजनादिना
संविक्तः सम्यक् ज्ञातो वा वा अनुगतो पृष्ठतो यातो वा क्रोसलाः
अयोध्यावासिन इत्युपलक्षणां सर्वेऽपीति प्राह्य यत्र योगिनो भक्ति-
ज्ञानबागवन्तो गच्छन्ति तस्त्वनं ययुरित्यन्वयः ॥ २२ ॥

पुरुषमूत्रस्य धुनिभात्रेणापि रामनाम्नः कर्मवन्मोक्ष-
स्वाप्तित्याशयेनाह—पुरुष इति । आनृशंस्यपरो हिसाकमपरीऽपि
सनेन—

“गमो रामो राम इति सर्वेषाममवचनम् ।

सर्वो राममयो लोको यदा रामरूपवपःजयत्” ॥

इति वाक्यमसूचि ॥ २३ ॥

तत्रैवं राजा पृच्छति—कथमिति । स भगवान् आत्रादिषु
कथं केन योगेन रामो रमयितुं शक्यते ? औरमवचनार्थ-
सः स्मरहास्यः पुत्रः पित्राद्यौ कलमीषयादिना रतिप्रदत्वेन
त्रिदासुष्मनाममगत्वेन प्रवर्तते, तथायमपि केन प्रकारेण रामो
रतिप्रदः प्रवर्तते ? किञ्च, रामो बालवन्कीडावान् कथं

केन भावेनेश्वरोयमिति सर्वजनबुद्धिचरतत ? इतीदं प्रश्नत्रयं परि-
हृतव्यमिति शेषेणान्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवत्पत्रम् । श्रीमद्भगवत्पत्रम् ।

नन्वन्यत्रापि स्त्रीपुंसयोर्मिथः प्रसङ्ग तादृशत्वं दृश्यते, तत्राह—
स्त्रीति । एतादृक् किन्तु नेति काक्यः कुतः स हि ईश्वराणां
कर्मयोगादस्मिन्नात्मनि सन्नेत्र परत्र चेह च प्राप्तं संसारमव-
मावहति प्रागस्य तु सुनरामेवेत्यर्थः ! तयोस्तेषु भावः । सर्व-
पुरुषार्थाधिकप्रमेसारण्य एवेति भावः । यद्वा काकुं विनेवा-
यमर्थः एतादृक् एतत्सुन्दरत्वेन सम्भाष्यमानो यः स्त्रीपुंससङ्गः
स तु सन्नेत्र चासमावह इति अत्र स्त्रीपुंसमिति समासास्त-
कार्यभाव आर्थः प्राणमिति पुंभावश्चानुकूलमुद्दहतीतिवत् अलु-
कितु कृपांग पृष्ठेव स्यादिति साप्याधीयकत्वात् ॥ १७ ॥

श्रीरामस्यानुरागं वाहरीहयापि दर्शयति । तत ऊर्ध्वमिति
तत ऊर्ध्वमस्त्रागडनप्रकृत्यर्थे धारयन्नुहात् तां विना निर्बन्धा-
दितिभावः । त्रयोदशमहस्त्रं अपिपदेनानुभूतमनु-
हात् ॥ १८ ॥

तदनन्तरञ्च तद्वियोगहेतुलोकप्रवाहमयं नरलोकं त्यक्त्वा
नित्यनरसंयोगमयं निजलोकमारुढवानित्याह—ये लोकरक्षे-
च्छया केचिन्त्यकास्तेषाञ्च सन्तनं स्वयमेवाभौ महाप्रमणा
स्फूर्ति संतीत्याह स्मरतामिति विश्वं विश्वत्वेन प्रमणौच प्रतीत-
मित्यर्थः । शिखन्त्याङ्कुरैः सिद्धीति नः कलिखतां मनः कारत
गच्छतीतिवत् इति पित्राहापावनमयादास्मरणम् आत्मनो
ज्योतीरूपं सर्वैक्यठम् ॥ १९ ॥ २० ॥

तदेवमुत्तराचारं गुणविशेषं स्मरति चतुर्मिः । तथापि
तस्य लौकिकबलात्प्राभाभुयार्थेशमनुस्मृत्य जीवन्मुक्ताया अपि
परमसुखावशादायन्तीत्याह—यस्त्विति । तथाच वक्ष्यते श्रीकृष्ण
बीलायां “स्मिन्त्युज्ज्वान्” इत्यादौ तथापि मर्त्यानु-
विधस्य घटयंत इति ॥ २१ ॥

अथ श्रीमतीतदीनां पुनश्चमिगलनं कैमुत्येनाह—म यैवेति
कासला इत्युपलक्षणां च योगिनस्तद्भक्तिसिद्धाः ॥ २२-२३ ॥

श्रीमद्भगवत्पत्रम् । श्रीमद्भगवत्पत्रम् ।

अन्ये कामासक्ताः स्त्रियं स्मरन्तस्तु संभार एव गच्छन्तीत्याह,
स्त्रीपुंसयोः प्रसङ्ग समासान्नाभाव आर्थः ईश्वराणां ब्रह्मादीना-
मपि सर्वत्र इह लोके परलोके च प्राप्तं संसारमावहतीति सः
पृष्ठयभाव आर्थः प्रसङ्गस्य प्राकृतत्वात् काममूलकत्वाच्चेति
भावः । एतदेवाह—एतादृक् एतयो रामस्तीतयोस्त्रि वृष्टः केन-
चिद्वंशान व्यावहारिकेयौ न तु तार्त्तिकेन नत्येतथोरपीत्यर्थः ।
प्रसङ्गत्वात्प्राकृतत्वात् प्रेममूलकत्वाच्चेति भावः । अत एषे-
श्वराणांमिति न र्थाश्वरस्यापीत्युक्तम् ॥ १७ ॥

ततश्च तदागीतमात्रं स्वपुरस्थान् गतिवैवाण्ठजान्कीर्त्त-
नकार ॥ १८ ॥ १

श्रीमद्विष्णुनाथसकलसिद्धांतसाराथ्यदर्शनी ।

किंमन्यदेशस्थितानामनुरागिभक्तानां हृदि दग्डककण्टके-
र्विखं पादमिति ते कण्टकास्तेषां हृद्येष महस्त्रगणां क्षपन्त-
स्तान् मूर्च्छितान् कुर्वन्त्यति बुद्धयेति तेषु रामस्य दया
नाभूदिति । व्याजस्तुतिः । आत्मन एव न तु मायया ज्योति-
सत्र नत् परं प्रपञ्चगोचरं स्वभावनः प्रकाशमगादित्यर्थः ॥ १९ ॥

● नरलीलत्वमेव समकारकं तस्य यशोमाधुर्यमास्वाद्यते नत्वे-
श्वर्यदृष्टयत्याह—नेदमिति । आत्मरूपेण आत्मतनोर्नित्यगुह्यतलीला-
विग्रहस्य रक्षसो रागणस्य वध इतीह यशः स्तुतिर्न भवति
तत्र हेतुः अधिकसाध्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य
तस्य किं कपयः सहावाः ? तेन नरलीलत्वमाधुर्येषुव सर्वमेत-
द्गुणपद्यते इति भावः ॥ २० ॥

रामं प्रपद्यमानस्य सर्वोत्कर्षमाह—यस्य निर्मलं यशः नृपाणां
शुधिष्ठिरादीनां सदस्तु ऋषयो मार्कण्डेयादयो नायन्ति दिगिभेन्द्र-
पट्टं पट्टशब्दस्यासनवाचित्वात् दिग्गजेन्द्रारूढमित्यर्थः । तेन यशसः
सर्वेर्दिग्भजपिसेनानीत्यमुक्तं नाकपालाः देवेन्द्राद्याः वसुपालाः
मेरुद्राश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादाम्बुजं यस्य तं जुष्टमिति रघुपते-
रिति पाठे तत्संश्लेषः ॥ २१ ॥

संविष्टः सख्यात् यैः सहोपविष्टः शयितो वा ते कोसल-
देशवासिनः योगिनो भक्तियोगवन्तः स्थानं वैकुण्ठम् ॥ २२ ॥
आनृशंस्यपरः क्रौर्यशून्योऽमन्सर इत्यर्थः ॥ २३ ॥
आत्मनो भ्रातृन् प्रति कथमवर्त्तन् ? क्षयं वा कथमवर्त्तन् ?
तस्मिन् ते भ्रात्रादयः कथमवर्त्तन्त ? इति प्रश्नत्रयम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकगतिमेव दर्शयति—स्त्रीति । ईश्वराणां समर्थानां देवादीना-
मपि स्त्रीपुंससङ्गः स्त्रीपुंसोः प्रकृष्टः सङ्गः सर्वे प्राप्तवर्त्तन्तः
किमुत प्रारयस्य ॥ १७ ॥

अग्निहोत्रमजुहाव प्रभुः कर्मसाध्यानन्दनिरपेक्षः लोकसङ्ग-
हार्थं तथा कृतवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मज्योतिः स्वप्रकाशरूपं स्थानं वैकुण्ठम् अगात् ॥ १९ ॥

आत्मा आदिष्कृता लीलार्था तनुयेन तस्य रघुपतेः अस्त्रपूगेः
रक्षोवधो जलनिवन्धन चेदं कविभराक्षर्यमिष वरिष्ठं यशः
स्तुतिर्न भवति तत्र हेतुगर्भं विशेषणम् अधिकसाध्याभ्यां
विमुक्तं धाम यस्य तस्य किं कपयः सहकारिणः ? अयमर्थः
यथा कपीनां सुमीवादीनामाश्रयणं समर्थानामपि कार्यं परा-
श्रयणेन भिद्यति लोकशिक्षा तथेदं सर्वे लोकशिक्षार्थं लीला-
मात्रमिति ॥ २० ॥

एवं विखं रामस्मिन् । कल्याणार्थमिति वदन् श्रीरामपद्माम्बुज-
धारणं व्रजति—अस्मिन् । यस्य यश अघटनं आश्रयितृणां भोतृणाञ्च
दुरितघ्नं दिगिभेन्द्राणां पट्टवत् भण्यरूपं दिगिभेन्द्रपथम् व्यासम्
अमलं यशः नृपाणां सदस्तु ऋषयोऽधुनापि गावर्त्तन्त तत् तस्य
रघुपतेः पादाम्बुजं, शरणां व्रजामि कथम्भूतम् नास्त्रयकं दुःखं

प्रास्मिन् स नाकः सत्यलोकस्तत्पादां प्रस्था वसुशब्देन धनभूता-
पशवस्तथा च पशुपालः पशुपतिः शिवः तयोः किरीटाभ्यां जुष्टं
मेवितम् ॥ २१ ॥

यैः श्रीरामः सन्धयोऽभिरष्टो वा संविष्टः उपवेशितः अनु-
गतश्च ते कोसलाः यत्र योगिनः श्रीरामध्यानयोगिनिष्ठाः गच्छन्ति
तत्र ययुः ॥ २२—२३ ॥

स रामः क्षयं कथमवर्त्तन् ? आत्मनः भ्रातृप्रति वा कथमवर्त्तन् ?
चकागात्पौरैषु प्रजासु श्रीरामः कथमवर्त्तन् ? तस्मिन् श्रीरामे
ईश्वरे सर्वस्वामिति नानास्वभावाः ते भ्रातरः प्रजाः पौराः कथ
मवर्त्तन्त ? ॥ २४ ॥

भाषा टीका

श्री अनभूत वेष शुक मुनि कहने लगे, कि—स्त्री पुरुष
का प्रसंग इस प्रकार का सर्वत्र ईश्वरों को भी प्राप्त देने
वाला है, तो फिर रात दिन घर में चित्त बाजे प्रामीणा
पुरुषों का तो क्या कहना ॥ १७ ॥

तापीक्षे प्रभुने नेरह हजार वर्ष तक अखंडित ब्रह्मचर्य
धारण कर अग्निहोत्र हवन किया ॥ १८ ॥

आपके स्मरण करने वाले अनुरक्त भक्तों के हृदय में
देव कारगय के कण्टक जिनमें चुने हुए ऐसे कोमल अपने
चरण पल्लवों को पिन्धास [धर कर] तदनंतर अपने नित्यधाम
को पधारने हुए ॥ १९ ॥

मुनि बोले, कि—देवताओं की याचना से लीला विग्रह को
धारण करने वाले, श्रीरघुपति का यह कष्ट यश नहीं है जो कि
अस्त्र समूहों में राक्षसों का वध करना, और समुद्र को बांधना
क्योंकि जिनके न कोई सम और न अधिक ऐश्वर्य तज स्त्री आप हैं
फिर क्या उनके शत्रुओं के नाश करने में कुछ की लोग सहाय
होसके हैं ? न कदापि ॥ अथवा राक्षस वध मत्त वधन आपका
यश नहीं, तो फिर उनका क्या यश है ? तहां शुक मुनि कहते
हैं यही सर्वोत्कृष्ट यश है कि सर्वत्रस्त्रत्र सर्वकार्यसमर्थ होकर
भी वानर जाति से भी सहाय लेना दिखाकर उनको बड़े बनावे
फिर मनुष्यों की क्या कहें इतना आपका सौलभ्य का यश है ॥ २० ॥

जिन का पापनाशक यश आज दिन भी राजसभाओं में
ऋषि लोग गाते हैं, कैसा आपका यश है कि—दिग्गजों का
पट्ट वस्त्र के तरह आभरणरूप हो रहा है । अर्थात् दि-
शाओं के अन्त तक गया जाता है, ऐसे स्वर्गपाल वसुपाल
आदि सकललोकपालों के किरीट से सेवित-जिनके चरण-
कमल ऐसे रघुपति के में शरणा छे ॥ २१ ॥

जिन लोगोंने श्रीराम का स्पर्श किया जिनोंने एक बार
दर्शन किया, और जो कभी साथ बैठ गये अथवा जिनने
एकबार विराजमान कराये जो एकबार भी पीछे २ नो ३-
कोमल देवतासी उस स्थान को गये जहां बडे २ योगी जन्
जाते हैं ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

अथादिशद्विग्विजये भ्रातृ^(१)स्त्रिभुवनेश्वरः ॥

आत्मानं दर्शयन्स्वानां पुरीमैक्षत सानुगः ॥ २५ ॥

आसिक्तमार्गां गन्धोदैः करिणां मदशीकरैः ॥

स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव ॥ २६ ॥

प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु ॥

विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥

पूमैः सवृन्दै^(२)रम्भाभिः पट्टिकाभिः सुवाससाम् ॥

आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतारणाम् ॥ २८ ॥

तभुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः ॥

आशिषो युयुजुर्देव ! पाद्मीमां प्राक् त्वयोद्घृताम् ॥ २९ ॥

ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं दिदृक्ष्योत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः ॥

आरुह्य हर्म्याग्यरविन्दलोचनं ह्यतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥ ३० ॥

अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः पूर्वराजभिः ॥

अनन्ताऽखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छदम् ॥ ३१ ॥

विद्रुमोदुम्बरद्वारैर्वैदूर्यस्तम्भपङ्क्तिभिः ॥

स्थलैर्मरकतैः स्वच्छैर्भ्राजत् स्फटिकभित्तिभिः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! राम चरित का वह प्रभाव है कि पुरुष राम-चरित को भवर्षों से धारण करता हुआ ही शान्ति परायण होकर कर्मबन्धनों से कूटजाता है ॥ २३ ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित पूंछने खगे, कि—हे मुने ! भगवान् भीरघूत्तम अपने भ्राताओं से कैसे वर्तते रहे ? और आप स्वयं कैसे वर्तते रहे ? और भीमश्रृंगेन्द्र के विषयमें भ्राता खोग पुरवासी तथा प्रजा खोग कैसे वर्तते रहे ? ॥ २४ ॥

भीमश्रृंगमिदं कृतभाषार्थक्षेपिका ।

तत्र भीरामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अनेवै भ्रातृगामपि तदाज्ञानुसारितया प्रवृत्तिरुक्ता अथ सिंहासन-स्वीकारानन्तरम् ॥ २५ ॥

पुरीं तर्षयन्ति-त्रभिः । गन्धोदैर्कर्मदंविन्दुभिश्चाऽऽसिक्ता मार्गां यस्यां सुतरां मत्तामिव समृद्धां वा इति वितर्कं पाठ्यते

वासितां कामोत्ससां गामिवत्यर्थः ॥ २६-२७-२८ ॥

पौराणां तस्मिन्वृत्तिमाह—तमुपेयुरिति । वराहरूपेण त्वयो-द्घृतामिमां पृथ्वीं पाद्मीति ॥ २९ ॥

प्रजानां तस्मिन्वृत्तिमाह—ततः प्रजा इति ॥ ३० ॥

स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेति यावत्समाप्ति । स्वगृहं प्रविष्टः संस्तस्मिन् रेम इति पञ्चमेनाश्वयः । गृहं वर्णयामि, सार्द्ध-स्त्रिभिः । अनन्ता येऽखिलानां रत्नादीनां कोशास्तेराढ्यम् अनर्घ्याः वरवः परिच्छदा यस्मिन् ॥ ३१ ॥

विद्रुममया उदुम्बरा देहदयो येषु तैर्द्वारैः स्वच्छैः स्थलैः तृतीया-स्तानां मण्डितामिति तृतीयेनाश्वयः ॥ ३२ ॥

भीमश्रृंगिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र भीरामस्य भ्रात्रादिषु वृत्तिप्रकारमाह—अथेति । अथ सिंहासनोपवेशनावन्तरं त्रिभुवनेश्वरः भीरामो दिग्बने दिक्-पादने निमित्ते भ्रातृगामिषु अनेवै भ्रातृगामपि तदाज्ञानु-वृत्तिरुक्ता ततः स्वानां कोसस्यादीनाम् आत्मानं दर्शयन् सानुगः पुरीमबोधयामैक्षत ॥ २५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचंद्रिका ।

पौराण्यां तस्मिन् अनुवृत्तिज्ञानापयितं तैरजङ्गतां पुरीं वर्ययति, आसिकमार्गामिति त्रिभिः । गन्धोदकैः चन्दनोदकादिभिः स्नामिनं प्राप्तं प्राप्तराज्यमाखोक्य सुतरां मत्तानामिव स्थितानां करिणां महोदकशीकरैश्चासिकाः मार्गाः यस्यां मत्तां वेति पाठान्तरं तत्र सुतरां मत्तामिवेति-पुरीविधीषणं वाशब्दो वितर्कं ॥ २६ ॥

० प्रासादादिषु चिन्मस्तैः स्वर्णकुम्भैः पताकाभिश्च मण्डिताम् ॥ २७ ॥

पुगीस्संवृताः वा रम्भाः कदल्यस्ताभिः नित्यसापेक्षत्वात् संवृतशीर्षकस्य समासः यद्वा, पुगीश्च पत्रफलपुष्पादि-संवृताभिः रम्भाभिश्च वासनां पट्टिकाभिश्च मण्डितामिति पूर्वेष्वान्वयः । आदर्शोदकैः स्नामिश्च कृतानि कौतुकानि मङ्गलार्थानि तोरणानि यस्यां तां पुरीमैस्तैस्त्वयः ॥ २८ ॥

पौराण्यां तस्मिन् वृत्तिमाह—ततश्चाहंगानि पूजासाधनानि पाणिषु येषां तैः पौरास्तत्र तत्र तं श्रीराममुपेयुरुपजग्मुः देव । प्राक् वराहावतारे स्वयोद्धतां पृथिवीं पार्श्वीति प्रार्थयमानाः आशिषो युयुजुः प्रयुक्तवन्तः ॥ २६ ॥

तस्मिन् प्रजानामनुवृत्तिमाह—तमिति । चिराद्वागतं पति श्रीरामं वीक्ष्याकथयं स्त्रियो नराश्च प्रजाः दिव्यतया उत्सृष्टा गृहायाभिस्ताः हर्म्यायणरुह्य अतृप्तानि नेत्राणि यासां ताः अराधित्वलोचनं श्रीरामं कुसुमैरर्थाकिरन् यद्वा चिरागतं पति द्रष्टुमिच्छया उत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराश्च प्रजा हर्म्यायणरुह्य वीक्ष्याऽतृप्तनेत्राः कुसुमैरवा-किरन्त्यस्त्वयः ॥ ३० ॥

स्त्रयं कथमवर्त्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेति, यावदध्यायसमाप्ति । स्त्रयं गृहं प्रविष्टः तस्मिन् भगवान् स्वारामधीराणामात्माराममुनिजन-भेष्टानामृषभो भूमिनायकः रामः प्रिया चेष्टा यस्यास्तथा स्निग्धया निरतिशयानुरागवत्या सीतया सह रेम इति पञ्चमेनान्वयः । गृहं वर्ययति—पूर्वराजाभिरक्षाकुम्भृतिभिर्जुष्टं सेवितं प्रीतिविषयीकृतं वा अनन्ता निरवधिका ये आखला रत्नादीनां कोशास्तेरादयं समृद्धम अनर्घा उरुषः परिच्छदा तस्मिन् भिद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयान्तानां मण्डितमिति तृतीयेनान्वयः । धेदुयमणि-मयस्तम्भानां पंक्तिभिः स्रच्छैरिन्द्रनीलमणिमयैः स्थलैः प्रदंशैः दान्ताः घर्षणैः निर्मलीकृता स्फटिकाः तन्मथीभिर्भित्तिभिः ॥ ३१—३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रथमतृतीयपदनौ परिहरति—अथेति । अथ राज्याभिषेका-नन्तरं आत्रादौ स्नात्वाकारिस्वेनाऽवर्त्तत त्रिदशश्वर इत्यनेन मान-धेश्वरत्वं किञ्चकव्यमित्यसूचि तेन लोकाऽनुकरणायेयं क्रीडति कथितमित्यर्थः । द्वितीयं परिहरति—आत्मानमिति । स्नात्प्रसम्भ-शेनेन जनस्यामद्जनकरतेन राम इति युद्धि जनयामासेत्यर्थः पुरीनिरीक्षणं च अमक्तानुक्तमिपत्प्रदर्शनाय ॥ २५ ॥

गन्धोदकैः चन्दनादिगन्धद्रव्यमिश्रजलैः लङ्कायाः नाथं रावणं विहस्य प्राप्तं स्नामिनमाखोक्य सुतरां हर्षेण मत्तामिव

करिणीं मदशीकरैः मदजलविन्दुमिर्षां मत्तामिवस्थिताम् ॥ २६ ॥
स्त्रयं पाषाणादिभिर्षणं वृक्षमूलस्थं वनवासास्थं वा ॥ २७ ॥

संवृतेः फलस्तवकसहितैः पुगैः क्रमुकैः रम्भाभिः कदली-स्तम्भैः आदर्शैः दप्योरंशुकैर्वस्त्रैः स्नामिः मालाभिश्च कनकोतु-कानि रञ्जितमङ्गलानि च तोरणानि यस्यां सा तथा नाम ॥ २८ ॥

प्राक् वराहाऽवतारे स्वयां पातालादुद्धृतां भुवमिति शेषः ॥ २९—३१ ॥

विद्रुमैरुदुम्बरैस्ताम्रैः कृतद्वारैः “ताम्रं शुद्धं मर्कटाक्षं रक्तं कांस्यमुदुम्बरम्” इति ॥ ३२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

भ्रातृन् दिग्विजये आदिशति भ्रातृणां तद्दर्शनरूपं स्वसुख-मपि परिहाय तदाज्ञापाखनरूपा तस्मिन्ननुवृत्तिरुक्ता रामस्यापि तेषु स्नेहात्तद्देशाधिकारदानरूपा वृत्तिरुक्ता, स्नानां स्नाः प्रजाः पौराण्येति प्रजासु पौरेषु च स्नेहदर्शनरूपाषलोकादिदानरूपा तस्य वृत्तिरुक्ता । पुरीमैस्तैः स्त्रयं कथमवर्त्ततेत्यस्योत्तरम् मत-स्तस्येक्षणीयां पुगीं वर्ययति—आसिकेत्यादि । सुतरां मत्तामिव समुद्धां, वेति वितर्कं वासितां गामिवेति पाठ । वासितां कामो-म्भतां गामिवेत्वरः । समासात्तामाव आषेः ॥ २५—२८ ॥

पौराण्यां तस्मिन्ननुवृत्तिमाह—तमिति । इमां पृथ्वीं प्राक् वराहरूपेण ॥ २९ ॥

प्रजानां तस्मिन् वृत्तिमाह—तत्र इति । चिरागतमिति वन-वासादागमनसमयमवर्त्ततेत्यस्योत्तरं ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

स्त्रयं कथमवर्त्ततेत्यस्योत्तरं विस्तरंण पुनराह—अथेत्यादिना ॥ ३१ ॥
विद्रुममया उदुम्बरा देहल्यो येषु तैर्द्वारैः तृतीयास्तानां मण्डित-मिति तृतीयेनान्वयः ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्तेनकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्तरमाह—अथेति । अथ सिंहासनस्वीकारानन्तरं त्रिभुवनेश्वरः भ्रातृन् दिग्विजय आदिशत् अनेन श्रीरामस्य भ्रातृन् प्रति दिग्गत-धर्मादिरक्षणे आज्ञाप्रदत्वेन वृत्तिरुक्ता तेषां तदाज्ञापाखनत्वेन तस्मिन् वृत्तिरुक्ता अस्य श्रीरामस्य पौरादिषु तस्मिन् पौरादीनां च वृत्तिम् आत्मानमित्यादिना कुसुमैरर्थाकिरन्त्यस्तेनाह ॥ २५ ॥

गन्धोदकैः करिणां मदशीकरैर्मदविन्दुमिश्च आसिका मार्गा यस्यान्तां स्नामिनं प्राप्तमाखोक्य सुतरां मत्तामिव ॥ २६—२८ ॥

इमां पृथिवीं स्वयां वराहमूर्तिना ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्त्रयं कथमवर्त्ततेत्यस्योत्तरमाह—अथेत्यादिशेषेण । स्वगृहं—प्रविष्टः रेम इति पञ्चमेनान्वयः ॥ ३१ ॥

चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ॥
मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कान्तकामोपपत्तिभिः ॥ ३३ ॥
धूपदीपैः सुरभिभिर्मण्डितं पुष्पमण्डितैः ॥
स्त्रीपुम्भिः सुरसङ्काशैर्जुष्टं भूषणभूषणः ॥ ३४ ॥ ।
तस्मिन् सभगवान्नामः स्निग्धया प्रिययेष्टया ।
रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया किल ॥ ३५ ॥
बुभुजे च यथा कालं कामान्धर्ममपीडयन् ।
वर्षपूगान्वहून्गणामभिध्याताङ्घ्रिपल्लवः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां सहिताया
वैयासिक्यां नवमस्कन्धे श्रीरामोपाख्याने

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विश्रुतमणिमयाः उदुम्बरा देहलपो बेषु तैर्द्वारैः तृतीयाप्तानां
मण्डितमिति तृतीयेनाऽन्वयः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले, कि प्रभुवनके ईश्वर श्रीराघव ने राजगावी
के कलु दिनपीछे विभिन्नजय के लिये आता लोगों को पठाये, और
आपभी एक सभे अनुचरों सहित अपने पुरवाभियों के लिये अपने
दिव्यसौन्दर्य के अनुभव देने का पुरी के दर्शन को सिद्धारं ॥ २५ ॥

पुरी में भी बीधी और राजमार्ग सब चन्दन के जलों से और
हाथियों के मद् से सींच गये हैं, पुरी भी कैसा जान पड़ती कि
माना अपने स्वामी को आने हुए देख कर अत्यन्त मत्त हो गई-
हा ॥ २६ ॥

मासाद, गोपुर, सभा, जैत्य, और देव गृहों में कलश मङ्गल के
लिये धरे हैं जाते और पताका झों से मंडितहा रही है ॥ २७ ॥

फिर वह पुरी, पूग (सुपारी) और कदुखी (केलों) के फल
सहित दृष्टांसे और सुन्दर वस्त्रों की पट्टिकाओं (पट्टिकाओं) से
और देखने योग्य वस्त्रों से सुशोभित हो रही है और नाना प्रकार
के माला और तोरण बाँधकर जिस में कौतुक किया गया
है ॥ २८ ॥

रामप्रकार की सजी बजी उस प्रबोधा पुरी में जब
प्रभुपधारे तब जिस २ मार्ग में, आपका शुभागमन हुआ

तहां २ पुरवाभी जन पूजा और भेटों को हाथ में लेकर
आशियों को देते हुए, कि-हे देव ! जिसका पूर्व समर्थ में आप
ने रसानख से उद्धार किया अब आप उन्हीं पृथिवी की
रक्षा काजिये ॥ २९ ॥

तबनौ प्रजाओं ने अपने पति को बहुत दिनों में आये हुए
देख कर निरन्तर देखने की इच्छा से पुरुष और स्त्रिये सब
अपने घरों को छोड़कर दर्शन के लिये साथ हो लिये और कितने
नर नारी अटा अटारीन पे चढ़गये और कमबलोचन श्रीराघवेन्द्र
के दर्शन कर नेत्रों की तृप्तिका नहीं पाकर पुरुषों की धर्षा करते
भए ॥ ३० ॥

तदनन्तर नगर पर्यटन कर प्रभुने अपने महलों में प्रवेश किया
जो आपका भीगृह अपने पूर्व राजाओं से संभित रहा और अनंत
अनेक तरह के खजानों से भरा हुआ बहुमांश बहुत भोग के
उपकरणों से पूरित हो रहा है ॥ ३१ ॥

फिर वह अपना महल कैसा है कि जिसमें मृगा की देहली
वाले दरवाजे बने हैं, तैर्द्वय मणि के खंभों की पंक्ति से शोभा
दे रही हैं, मरकत मणि के स्थल और स्फटिक मणि की मित्तियों
से भी महल शोभित हो रहा है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वाससां मणिगणानां चांशुकैर्दीप्तिभिः चित्त चैतन्यं तद्व-
दुल्लासेरुज्ज्वलैः बद्धा चिदिति कचित् वैदुर्यस्तम्भमाविषु यथा
शोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मण्डितमित्यर्थः । काम्ताः कमनीयाः कामो-
पपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ॥ ३३ ॥

भूषणानां भूषणभूतैः ॥ ३४—३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाशंखीपिका ।

नृणां मध्ये यद्वा नृणां नृभिरभिध्यातमङ्घ्रिपल्लवं
यस्येति ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाशंखीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चिचिन्नाभिः स्रग्भिः पनाकाभिश्च वाससां मणिगणानामंशुकैः
पङ्क्तिभिः चिचैतन्यं तद्बुल्लुसैरुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैः यद्वा चिचिन्नाभि
पृथक्पद्मवयम् कचिद्वैदूर्यस्तम्भादिषु यथाशोभमुज्ज्वलैर्मुक्ता-
फलैर्मण्डितमित्यर्थः । कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाध-
नानि ताभिः सुगमिभिर्धूपैर्द्वेषैश्च मण्डितं पुष्पाणि मण्डन-
मलङ्कारो येषां भूषणैर्भूषितास्तैः सुगमङ्कुरैः देवतुल्यैः स्त्रीपुम्भिः
समासात्ताभाषस्तस्यानित्यत्वात् आपत्त्वाद्वा जुष्टं सेवितं कामान्
थयाकाङ्क्षमुचितकालमनतिक्रम्य बहून् वर्षगणान् बुभुजे कथ-
म्भूतस्तन् ? स्वधर्मं वर्णाश्रमोचितमपीडयन् अनुपवृन्धन् मलय-
जित्यर्थः । नृणांमिनिशेषे यष्टी नृभिरभिध्यातमङ्घ्रिपल्लवं यस्य तथा-
भूतस्तन् ॥ ३३-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्भिराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

कान्तं शोभितं पट्टिकाभिर्धितानैः ॥ ३३ ॥

भूषणानामपि भूषणैः ॥ ३४ ॥

स्वारासाः शोभनोद्यानानि तत्र चारो येषां ते स्वाराम-
चारास्तेषामभूषणः निरन्तरं चारुतरोद्यानेषु सञ्चरताम् ईश्वर
इत्यनेनातीव सौख्यं सूचयति-मनेनापि सीतात्रियोगो नास्तिरियुक्तं
भवति । किञ्च सीतया नित्यरमण्यारक्ष्यं सुखरूपस्वारमजानां
सुखहेतुस्वारसर्वजनचित्तविषयत्वेन राम इति भाषः ॥ ३५-३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावलीयाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(विजयध्वजरीत्या नवमः ।)

श्रीमद्भिराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्भिराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वाससां मणिगणानां चांशुकैः चित्तश्चिच्छककेरुल्लुसैर्विलासै-
श्चिन्मयैरिति सर्वेषां विशेषणमिदं पुरुषां अप्राकृतत्वात् कान्ता
कामनीया भोगानां उपपत्तिः सिद्धिर्यतस्तेरित्यपि सर्वेषां
विशेषणम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तस्मिन् खगुह ॥ ३५ ॥

नृणां नृभिः ॥ ३६ ॥

इति साराशंखीन्यां हर्षिण्यां मक्तचेतसाम् ।

एकादशोऽयं नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वाससां मणिगणानां चांशुकैः दीपिभिः चिचैतन्यं तद्बु-
ल्लुसैरुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैः यद्वा चिचुल्लुसैश्चिचैतनमात्रस्योत्सास
मानन्वविशेषो येष्यस्तैः कान्ताः कमनीयाः कामोपपत्तयो
भोगोपकरणविभूतयस्ताभिः ॥ ३३ ॥

पुष्पाणि एव मण्डनानि मलङ्कारास्तैश्च मण्डितं भूष-
णानामपि भूषणभूतैः स्त्रीपुम्भिर्जुष्टम् ॥ ३४-३५ ॥

नृणां नृभिः अभिध्याताङ्घ्रिपल्लवस्तन् सीतया सह
रेमे ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशोऽध्यायार्थंकाशः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

चित्र चित्र मात्तार्थं उत्तमोत्तम परदे, बहुमोक्ष्य वस्त्र,
इति से और नाना प्रकार के मणिगणों की हीप्ति से और चैतन्य
सदृश उज्ज्वल मुकामणियों से और नाना प्रकार के भोगसाम-
ग्रियों से मण्डित हो रहा है ॥ ३३ ॥

और सुगन्धित धूप दीपों से मण्डित है । तथा पुष्पों से मल-
ङ्कृत देवता सदृश नर नारियों से सेवित है जो नर नारी
भूषणों के भी भूषण हैं अर्थात् भूषणों की शोभा भी उनके
शरीर में धारण करने से ही होती है ॥ ३४ ॥

ऐसे पुरुष और स्त्रियों से शोभित उस उत्तम महल के विषे
आत्माराम और धीरों में अष्ट रघुकुलोत्सव अचक्रवर्ति कुमार
गत के रमाने वाले धीरामचन्द्र प्रिय चेष्टा वाली भोरी भारी
शय्या गति सुन्दर ऐसी भीजानकी जी के साथ रमण करते
ए ॥ ३५ ॥

और जिस प्रकार को पीडा न हो तिसी रीत से वर्षों के समूहों
एक अर्थात् बहुत वर्षों तक समय पर भोगों का भोगते हुए

और मनुष्य उनके सदा चरण कमलों का ध्यान धरते
रहे ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्ध में एकादश अध्याय की

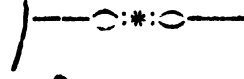
संज्ञावन्ध पं० भवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः ॥
 पुण्डरीकोऽथ तत्पुत्रः क्षेमघन्वा ऽभवत्ततः ॥ १ ॥
 देवानीकस्ततोऽनीहः पारिषात्रोऽथ तत्सुतः ।
 ततो बलस्थलस्तस्माद्द्वजनाभोऽर्कसम्भवः ॥ २ ॥
 स्वगणास्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ॥
 ततो हिरण्यनाभोऽभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ॥ ३ ॥
 शिष्यः कौसल्य आध्यात्मं याज्ञवल्क्योऽध्वमाद्यतः ॥
 योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रन्थिभेदकम् ॥ ४ ॥
 पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत् ॥
 सुवर्दानोऽथाऽग्निवर्णाः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥ ५ ॥
 योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः ॥
 कक्षेरन्ते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ॥ ६ ॥
 तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्य सन्धिस्तस्याप्यमर्षणाः ॥
 महस्वास्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्योऽन्वजायत ॥ ७ ॥
 ततः प्रसेनजित्तस्मात्तक्षको भविता पुनः ॥
 ततो बृहद्बलो यस्तु पित्रा ते समरे हतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते ॥

एवमिह्वीकुपुत्रस्य शशाङ्कस्येतिरितोऽन्वयः ॥ १ ॥

कुशस्य रामपुत्रस्यातिथिः सुतोऽभवत् तत्सुतः तस्य सुतः ॥ १ ॥

अर्कसम्भवोऽर्कस्वांशारसम्भूतः ॥ २ ॥

ततो विधृतेर्हिरण्यनाभः कथम्भूतः जैमिनेः शिष्यो योगा-
 चार्यः ॥ ३ ॥

तदाह, ततः सकाशात् कौसल्यो याज्ञवल्क्य आध्यात्मं
 योगमध्यगीत् महान्त उवाचः सिद्धो यस्मिन्तं हृदयग्रन्थे-
 नैवकञ्च ॥ ४ ॥ ५ ॥

मरुं विश्विनष्टि-योऽन्वाविति । पुनर्भाषयिता भाषयिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥
 पित्राऽभिमन्युना ॥ ८-११ ॥

श्रीमद्गीतराध्यायार्थकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

कुशस्य श्रीरामसुतस्यातिथिः सुतोऽभवत्तस्मादतिथेः निय-
 ध्यालयः तत्सुतः नियधसुतः नभः अथ बभ्रात्पुण्डरीकः तत्पुत्रः
 पुण्डरीकपुत्रः क्षेमघन्वा ॥ १ ॥

ततः क्षेमघन्वनः देवानीकोऽभवत्ततो देवानीकात् हीनः अथ-
 तत्सुतो हीनसुतः पारिषात्रः ततः पारिषात्रोऽभवत्तस्माद्द्वजनाभः

भीमशैलराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
तस्मात् वज्रनामः स चाकेश्यांशात्सम्भूतः ॥ २ ॥

तस्सुतो वज्रनामस्तुतः अगस्त्यस्तस्मात्कन्याश्रितः सुतो
ऽभवत् ततो विभूतेरहिरययनामः समभवत् स च योगाचार्यस्य
जैमिनेः शिष्यः ॥ ३ ॥

यतो हिरययनाभाष्यात्मशास्त्रं कौसल्यो याज्ञवल्क्य
ऋषिरभिगतवान् अर्घ्यात्मं विशिनष्टि, योगं योगाचार्यं महाद्वयं
महाशुद्धयोऽऽपुत्रयो रस्मात् हृद्यप्रस्थिमङ्गलं भिनत्तीति तथा-
भूतम् ॥ ४ ॥

हिरययनामस्य पुष्यः सुतस्ततः पुष्यात् भूवसन्धिरभवत्
अथ भूवसन्धेः सुदर्शनस्तस्माद्विश्वसन्धिरभवत् सुतः शिश्रः
तस्यापि सुतो मरुत् ॥ ५ ॥

मरुतं विशिनष्टि-योऽस्त्विति । सोऽसौ मरुत् योगेन सिद्धः
जिनकायः कलापग्रामाख्यं ग्राममाश्रितोऽधुनाऽवास्ते किमर्थमित्य-
त्राह-कलेयुंगस्यान्तेऽवसाने नष्टं सूर्यवंशं पुनर्भावयिता भावयि-
ष्यति पुत्रपौत्रादि परंपरया प्रवर्त्तयिष्यति तदर्थं तत्रास्ते
इति भावः ॥ ६ ॥

तस्मान्मरुतः प्रस्तुः तस्य सुतस्सन्धिः तस्यापि मर्षणस्तुतः
तस्सुतो सुगहात् तस्मात् सुमहनो विश्वसाह्यो जज्ञे ॥ ७ ॥

ततो विश्वसाह्यात् बृहद्वंशः जज्ञे इत्यनुपपन्नः, नं विशिनष्टि,
यस्तु बृहद्वंशः समरे सङ्ग्रामे ते पित्रो हतः ॥ ८ ॥

भीमशैलजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ भीरामपुत्रस्य कुशस्य सन्ततिमनुकामति-कुशस्य चेति ।
अशब्दः सन्ततेरविच्छेदं सूचयति ॥ १-३ ॥

अर्घ्यात्मं परमात्मविषयं महानुद्धयो मोक्षलक्ष्यो यस्मात्स
तथा एतदेव विशिनष्टि-हृद्येति । ऋषिर्ज्ञाता ॥ ४ ॥

तस्याग्निवर्षस्य शीघ्रनामा सुतः मरुत्नामा सुतो अस्व
स मरुस्तुतः तस्य शीघ्रस्य मरुस्तुतोऽभूदिति वा ॥ ५-६ ॥

तस्मान्मरुतः ॥ ७ ॥

समरे ते तत्र पित्रा अभिमन्युना हतः ॥ ८ ॥

भीमशैलशैलामिकृतकामसम्बन्धः ।

अस्मिन्नध्याये न विद्यते ॥

भीमशैलवचनाथकृत्वात्कृतसारप्रवेशिनी ।

ब्राह्मणं कुशवंशस्य सुमित्रात्मस्य कीर्तनम् ।

नमात्तभेदनाकुसुतोर्विकुत्तरयमन्वयः ॥

॥ १ ॥

अर्कसम्भवः अर्केश्यांशात् सम्भूतः ॥ २ ॥

हिरययनामस्तु जैमिनेः शिष्यस्सद् योगाचार्योऽभूदित्य-

शयः यतो हिरययनाभात् कौसल्यो याज्ञवल्क्यः ऋषिः अर्घ्यात्मं
योगम् अर्घ्यात् ॥ ३-५ ॥

यो मरुः प्रसुभृतं पुत्रमुत्पाद्य कलापग्राममाश्रितोऽद्यात्वास्ते
भावयिता पुनः पुत्रकृत्वाद्य प्रवर्त्तयिष्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मान्मरुः ॥ ७-८ ॥

भीमशैलकृदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीरामपुत्रस्य कुशस्य वंशं वर्णयति-कुशस्येति ब्राह्मणेना-
ध्यायेन ॥ १ ॥

अर्कसम्भवः अर्कस्य अर्कात्पुत्रः ॥ २ ॥

हिरययनामो जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥

यतो हिरययनाभात् महान्त उद्धयोः सिद्धयो यस्मिन् तत्
हृद्यप्रस्थेर्भेदकम् आर्घ्यात्म्यं योगं कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिरर्घ्य-
गात् ॥ ४ ५ ॥

यः मरुः भावयिता भावयिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पित्राऽभिमन्युना ॥ ८-१४ ॥

भाषाटीका ।

भीरशुकुलोत्तसाय पुंसे नमः ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेव जी बोले, कि-भीरामके पुत्र राजा कुशके अतिथि
पुत्र हुए, तिनके निषध, तिनके सुत नभ हुए, नभके पुत्र पुंडरीक
हुए तिनके पुत्र क्षेमधन्वा होने भये ॥ १ ॥

क्षेमधन्वा के पुत्र देवामीक हुए, तिनसे अनीह तिनके पुत्र,
पारियात्र हुए, तिनसे बल तिनसे स्थल तिनसे सूर्य के अंश से
उत्पन्न होने वाले वज्र नाम हुए ॥ २ ॥

उनके सुत अगस्त्य हुए, तिनसे विभूति तिन से हिरयय नाम
हुए, जो एक जैमिनि ऋषि के शिष्य होकर योगाचार्य हुए ॥ ३ ॥

जिन हिरयय नाम से कौशल्य याज्ञवल्क्य ऋषि ने अर्घ्या-
त्म योग का अध्ययन किया, किंजल्य भाग से बड़ी २ सिद्धि
प्राप्त होवें । और जो योग हृद्य की अतिथियों को भली भाँति भेदन
कर सके ॥ ४ ॥

और हिरययनाम के पुष्य हुए पुष्य के पुत्र भूवसन्धि हुए
उनके पुत्र सुदर्शन और अग्निवर्ष हुए उनके शीघ्र उनके सुत
पुत्र हुए ॥ ५ ॥

जो मरुत योग से सिद्ध होकर कलाप ग्राम में बैठे हुए हैं,
कलि के अन्त में फिर उच्छिन्न हुए सूर्य वंश की वृद्धि करगे ॥ ६ ॥

उन मरुत के प्रसुभृत पुत्र हुए, उन के संधि और संधि क
अमर्षण हुए, उन के पुत्र समरनात् और सहस्रान के विश्वसाह
पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ७ ॥

एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान् ।
 बृहद्वलस्य भविता पुत्रो नाम बृहद्रथः ॥ ९ ॥
 (१) उरुक्रियस्ततस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति ।
 प्रतिव्योमस्ततो भानु^(२)र्दिवाको वाहिनीपतिः ॥ १० ॥
 सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोऽथ भानुमान् ।
 प्रतीकाश्वो भानुमतः सुप्रतीकोऽथ तत्सुतः ॥ ११ ॥
 भविता मरुदेवोऽथ सुनक्षत्रोऽथ पुष्करः ।
 तस्यान्तरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित् ॥ १२ ॥
 बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतञ्जयः ।
 रथञ्जयस्तस्य सुतः सञ्जयो भविता ततः ॥ १३ ॥
 तस्माच्छाक्योऽथ शुद्धोदो लाङ्गलस्तत्सुतः स्मृतः ।
 ततः प्रसेनजित्तस्मात् शुद्रको भविता ततः ॥ १४ ॥
 रथको भविता तस्मात्सुरथस्तनयस्ततः ।
 सुमित्रो नाम निष्ठान्त एते बार्हिद्वलान्वयाः ॥ १५ ॥
 इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रान्तो भविष्यति ।
 यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे पारमहंस्यां
 संहितायां वैयासिक्याम् इक्ष्वाकुवंशवर्णननाम
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

विश्वत्साह के प्रसेनजित उनके तक्षक पुत्र हुए उनके
 बृहद्वल पुत्र हुए जितको तुम्हारे पिता अभिमन्यु ने युद्ध
 में मार डाला ॥ ९ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तत्सस्मादमित्रजित् ॥ १२—१४ ॥

निष्ठा वंशस्य स्थितिस्तस्या अन्तः ॥ १५ ॥

तदेवाह, इक्ष्वाकूणामिति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीरगाधवाचस्पत्येकनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एते कथिताः इक्ष्वाकुवंशजा भूपाला अतीता अतिक्रान्ताः,
 अथानागतान् भानिनः इक्ष्वाकुभूपालान् मया कथयिष्यमा-
 णान् शृणु बृहद्वलस्य सुतो नाम्ना बृहद्रथ इति प्रसिद्ध-
 स्तस्य बृहद्रथस्योत्पत्तस्तस्यारुक्षनस्य वत्सप्रीतः सुतो भवि-
 ष्यति ततो वत्सप्रीतात् प्रतिव्योमः ततः प्रतिव्योमात्
 भानुः तस्माद्देवाकः स च वाहिन्याः सेनायाः प्रतिः ॥ ९ ॥ १० ॥
 ततो देवाकात्मर्दिवः ततः बृहदश्वः स च वीरः अथ
 बृहदश्वत् भानुमान् भानुमतः प्रतीकाश्वः तत्सुतः प्रतीकाश्वसुतः
 सुप्रतीकः ॥ ११ ॥

अथ सुप्रतीकान्भरुदेवः सुतो भविता तस्मात्सुररथः तस्मा-
 दक्षकः तस्य ऋक्षकस्यान्तरिक्षः तत्पुत्रोऽन्तरिक्षपुत्रः सुतपतः
 तत्सुतस्मात्सुनक्षत्रमित्रजित् भविता ॥ १२ ॥

(१) उरुकृत इति । (२) देवाकः इति च वीरं ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यामित्रजितो बृहद्रथस्तस्माद्बृहद्रथजाद्विषः तस्माद्विषो धनञ्जयः तस्य धनञ्जयस्य सुतो रणञ्जयस्ततो रणञ्जयात् सुञ्जयस्तुता भविता ॥ १३ ॥

तस्मात्सुञ्जयाच्छाक्यः तस्माच्छाक्यात् शुश्रोदः अथ तस्मिन् बाङ्गलः स्मृतः ततो बाङ्गलात् प्रसेनजित् तस्मात् प्रसेनजितः श्रुद्रकः भविष्यति ततः ॥ १४ ॥

श्रुद्रकात्कुण्डो भविता तस्मात्कुण्डात्सुरथस्तनयो भविष्यति तस्मात्सुमित्र इति प्रसिद्धः सुतो भविता स तु निष्ठातः निष्ठा वंशस्य स्थितिः तस्या अन्तः अन्तिभावभिभूतः एते बृहद्रथस्य भविनेत्यादिनांकाः बाह्वृत्ताद्बृहद्रथमोत्रजा भविता नृपाः ॥ १५ ॥

सुमित्रस्य निष्ठातत्वमेवाह, अथमिदवाक्यां वंशः सुमित्रोऽन्तोऽन्तावधिर्वंश तथाभूतो भविष्यति, कुतः ? इतस्तं सुमित्रं राजानं प्राप्य कलौ युगे संस्थाञ्जुच्छेदं प्राप्स्यति वंश इत्यनुपपन्नः ॥ १६ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भनागनाजुत्पत्स्यमानात् तस्येतेतत्पूर्वोत्तरत्र सम्यन्धवि-
तव्यम् ॥ ९-११ ॥

बस्य सुतपत्नः सुतोऽमित्रजित् ॥ १२-१४ ॥

सुमित्रो नाम राजा निष्ठायाः वंशावलेरन्तोऽन्धिभूतः तत्र
समाम इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एतदेव विशदयति-इक्ष्वाक्यामिति। सुमित्रोऽन्तोऽन्धानं यस्य
स तथा संस्थां नाशं समाभि वा "संस्था व्यवस्था प्रशिभिः
समाप्त्याचारमन्त्रिषु" इति ॥ १६ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विजयध्वजरीत्या वचनम् ।

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

पित्रा अभिमन्युना ॥ ९-१४ ॥

नामनिष्ठयोर्वाचकवाच्ययोस्तो नाशो यस्मात् सः तस्मा-
दन्धो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा नामैव ननु कयाचन काला

नितरां तिष्ठतीति नामनिष्ठां बृहद्रथसुतादयस्तेषामपि अन्तः प्रधाह-
समाप्तियस्मात् सः ॥ १५ ॥

इति साराधर्षिणीयां हर्षिययां भक्तचेदसाम् ।

नवमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निष्ठायाः वंशस्थितेरन्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषा श्लोका ।

ये सब इक्ष्वाकु वंशी भूपाल ठहरीत होन्वे अब जानें
जो होने वाले हैं उनको सुनों । बृहद्रथ के पुत्र बृहद्रथ ऐसे
प्रसिद्ध नाम वाले होंगे ॥ ९ ॥

बृहद्रथ के उरुकिश होंगे तिनके वत्सबुद्ध होंगे, तिनके
प्रतिबंधम तिनसे भानु तिनसे दिग्गक कहिनीपति होंगे ॥ १० ॥

तिनसे सहदेव तिनसे बड़े वीर बृहद्रथ तिनसे भानु-
मात् भानुमात् के प्रतीकाश्च तिनके पुत्र सुमतीक होंगे ॥ ११ ॥

तिनसे मरुदेव तिनसे सुभक्षत्र तिनसे पुष्कर तिनके
अन्तरिक्ष, तिनके सुतपा, तिनके अभिन्नजित होंगे ॥ १२ ॥

तिनके भी बृहद्रथ होंगे तिनसे यहि तिनसे कृतञ्जय
तिनसे रणञ्जय तिनके पुत्र संजय होंगे ॥ १३ ॥

तिनसे शाक्य तिनसे शुश्रोद् तिनसे बाङ्गल होंगे तिनसे
प्रसेनजित तिनसे श्रुद्रक होंगे ॥ १४ ॥

तिनसे रणक होंगे तिनसे सुरथ तनय होंगे तिनसे सुमित्र नाम
वाले राजा होंगे वस इनही तक वंश की स्थिति रहेगी ।

ये जो कहे सो सब राजा बाह्वृत्त के वंश के हुए ॥ १५ ॥

वस यह इक्ष्वाकुओं का वंश सुमित्र राजा तक ही होगा
क्योंकि ? इस राजा को प्राप्त होकर कलियुग में यह वंश
संस्था (नाश) को प्राप्त होगा ॥ १६ ॥

इति भीमझागवते नवम स्कन्धे द्वादश अध्याय की,

आहुन्वावनस्थ पं भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे नवमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

निमिरिक्ष्वाकुतनयो वसिष्ठमवृत्तविजम् ।
 आरभ्य सत्रं सोऽप्याह शक्रेण प्राग्वृतोऽस्मि भोः ! ॥ १ ॥
 तं निर्वर्त्यागमिष्यामि तावन्मां प्रतिपालय ।
 तूष्णीमासीद्गृहपतिः सोऽपीन्द्रस्वाकरोन्मखम् ॥ २ ॥
 (१) निमिश्चलमिदं विद्वान् सत्रमारभतात्मवान् ।
 ऋत्विग्भिरपरैस्तावत्त्रागमद्यावत्त गुरुः ॥ ३ ॥
 शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निर्वर्त्य गुरुमतः ।
 अशपत्पतताद्देहो निमिः पण्डितमानिनः ॥ ४ ॥
 निमिः प्रतिददौ शापं मुरवेऽधर्मवर्तिने ।
 तत्रापि पतताद्देहो लोभाद्धर्ममजानतः ॥ ५ ॥
 इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्वात्शकोविदः ।
 मित्रावरुणयोज्ज्ने ऊर्वश्यां प्रपितामहः ॥ ६ ॥
 गन्धवस्तुषु तद्देहं निधाय मुनिसत्तमाः ।
 समाप्ते सत्रयागेऽथ देवानृचुः समागताम् ॥ ७ ॥
 राज्ञो जीवतु देहांऽयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि ।
 तथेत्युक्ते निमिः प्राह माभून्मे देहवन्धनम् ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्येदीपिका ।

इक्ष्वाकोरेव पुत्रस्य निमिर्विश्वयोदशे ।

नयनेने जज्ञिरे यत्र ब्रह्मज्ञा जनकादयः ॥ ० ॥

निमेरौरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयन् कथामाह, निमिरित्येकाद-
 शमिः । सत्रमारभ्य वसिष्ठमृत्विजमवृत्त वद्रे ॥ १ ॥

तं शक्रेण मखं निर्वर्त्य, प्रतिपालय प्रतीक्षस्विति गृहपतिः
 निमिः ॥ २ ॥

इह जीवितुं स्वल्पमस्त्रियं विद्वान् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य मखं निर्वर्त्यागतो गुरुः शिष्यस्य व्यतिक्रममन्यायं
 वीक्ष्य निमिर्वेहः पतत्पितृशपत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वशीर्षानात्स्कन्धं रेनस्ताभ्यां कुम्भे निषिक्तं तस्मात्प्रपिता-
 महो वसिष्ठो जज्ञे तदाह, मित्रावरुणयोरिति । तथाच श्रुतिः "कुम्भे
 रेतः सिपिचतुः समानम्" इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यदि प्रसन्नाः प्रभवः समयांश्च तर्हि जीवतिरयूचुः ॥ ८ ॥

भीमदीरराघवाच्चाद्येकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं—

"श्रुतस्तु मभोज्जे इक्ष्वाकुर्वागानः सुतः ।

तस्य पुत्रशतज्येष्ठबिकुक्षिनिमिर्दण्डकाः ॥"—

(१) निमिस्सत्रविदाम् इति । (२) धावत्तत्रागमद्गुरुः इति च विज्ञ

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युपक्रान्तानामिदवाकुसुतानां विकुत्तेशः कथितः अथ
निमेवैशं विवश्रुताघनिमरीरसः पुत्रो नाभूदिति दर्शयितुं तरक-
यामाह-निमिरित्याकिता अगजकमयमित्यतः प्राक्तनेन । इध्याको-
स्तनयो निमिः कदाचित्तमत्रमारुष्य वसिष्ठमृत्विजम् अवृत
त्वमृत्विक् भवेति वसिष्ठमुवाचत्यर्थः । ततः स वसिष्ठः भो हे
निमे ! प्राक् त्वद्वरणात्प्रामेनाहं शक्रेण वृत्तोऽस्मि ॥ १ ॥

अतस्तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य निष्पाद्य कारयित्वेत्यर्थः आग-
मिष्यामि तावत्पर्यन्तं त्वं प्रतिपाद्य्य प्रतीक्षस्वत्याह-ततो गृह-
पतिः निमिः तूष्णीमासीत्किञ्चिदप्यवदंस्तस्यो ततः स वसिष्ठः
शक्रस्य मखमकरोत् ॥ २ ॥

तदा निमिरात्मवान् प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथारभ्यविदत् एवेहं
जीविनं चक्षमानित्यं जानन् क्लमितिवाटे इहं गुरोर्वचः आर्तिव-
ज्याकरणे मिष्याहेतुं जानन्नित्यर्थः । यावद्गुरुर्वचिष्ठो नागतः
तावदस्यैः ऋत्विग्भिः सत्रमारुष्यन्तान् ॥ ३ ॥

शिष्य इति । ततो गुरुर्नमिष्ठः शक्रस्य मखं निर्वर्त्तगतः शिष्यस्य
निमेर्व्यतिक्रमं गुण्वाक्यातिक्रमं धीश्याऽऽद्यत्, किमिति ? पण्डित-
मात्मानं मन्यत इति तथा तस्य निमेर्वेहः एतन्नां विद्युज्यतामिति । निमे
इति पाठः, हे निमे ! पण्डितमानिनस्तव देहः पततामित्यर्थः ॥ ४ ॥

निमिरिति । तदाकथये निमिरपि धर्मोऽनुवर्त्तिने गुरुवे वसिष्ठाय
प्रतिज्ञापं ददौ, किमिति ? वित्तजोभाज्जर्ममजानतस्तथापि देहः
पततामिति ॥ ५ ॥

इतीति । इतीर्थं वदन् निमिरध्यात्मकोविदः खं देहं तत्याज
तथा अस्मत्प्रपितामहः वसिष्ठोऽपि त्यक्तदेहः पुनर्मित्रावरुणयो-
रुर्वशीर्शनात्स्वकीययोस्तस्या जज्ञे अत्रार्थशीर्शानामित्रा-
वरुणयोः स्वप्नं रेतः ताडयं तत्कुम्भे निषिक्तं तस्माज्जज्ञे अस्मत्-
प्रपितामह इतीतिहासोऽनुसन्धेय इतिभावः ॥ ६ ॥

अथ तं शक्रं निमेर्वेहं सुगन्धिवस्तुषु परिमज्जद्वेषेषु गन्ध-
तैलेषु निधाय मुनिसत्तमा ऋत्विजः सत्रे यागे सति । अथानन्तरं
तत्र समागतान् देवान्बुः ॥ ७ ॥

किमिति ? यदि यूयं प्रभवः जीवयितुं समर्थाः प्रसन्नाश्च तर्हि
राज्ञो निमेस्यं देहो जीवस्त्विति । ततो देवेस्तथेति जीवस्वयं देह
इत्युक्तं सति निमिः प्राह, तदेवाह—माभूदित्यादिना विदह उच्य-
तामित्यतः प्राक्तनेन । देहबन्धनं देहयोगः पुनर्मम माभूत् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपद्मरत्नावली ।

अवृत वस्त्रे स वसिष्ठोपि तं शक्रस्य मखं निर्वर्यं समप्य
प्रतिपाद्य्य प्रतीक्षस्व गृहपतिर्निमिः ॥ १-२ ॥

सन्तत्यापत इति मन्त्रं प्राचति वा सत्रं ब्रह्म तद्विदां मध्ये
विद्वान्नेयां संशयच्छेत्ता अपरैर्वसिष्ठव्यतिरिक्तैः तावन्नानम-
दित्योदिना गुह्येषुवाचाः नियतरवदशोनात्प्रतिस्नानमगच्छेत्
शेषेणैव वापदानमभवे इति कृत्यधर्मवर्तिन इत्युक्तम् ॥ ३-४ ॥
ज्ञानात् पौराहित्यविषयात् ॥ ५ ॥

ततः किमभूदिति तत्राह-मित्रावरुणयोरिति । यो मित्रावरु-
णयोरुर्वेद्यां जज्ञे सः मम प्रपितामहो वसिष्ठः ॥ ६ ॥

तदेहं तस्य निमेर्वेहं गन्धवस्तुषु गन्धवासिततैलेषु हरिद्रादि-
द्रव्यविशेषेषु निधाय सत्रनामयागे ॥ ७ ॥

देहजलव्यस्यन्धनम् ॥ ८ ॥

भीमजीवमोक्षामिकृतक्रमसम्भवं ।

॥ १-७ ॥

अथ त्रयोदशो निमिः प्राहेति योगयत्नेन विद्वशरीरमन्त्र-
स्यैवेति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

भीमद्विध्वनायकनर्त्तिकृतसारायर्दशिमी ।

निमेरिदवाकुपुत्रस्य वंशमुक्त्वा त्रयोदशो ।

समापितः सूर्यवंशो विष्णुवैष्णवसरकथः ॥

॥ १ ॥

प्रतिपाद्य्य प्रतीक्षस्व गृहपतिर्निमिः ॥ २ ॥

इहं जीवितं च चक्षमस्विरं विद्वान् यत् आत्मवान्
सुवृत्तिः ॥ ३ ॥

निर्वर्त्य शक्रस्य मखं निष्पाद्य नागतः शिष्यस्य निमे-
र्व्यतिक्रमं स्वस्याऽनपेक्षाम् ॥ ४ ॥

अधर्मवर्तिने बोधात् इन्द्रतो मत्तोऽपि दक्षिणाकांक्षा-
रूपात् ॥ ५ ॥

प्रपितामहो वसिष्ठः देहं त्यक्त्वा मित्रावरुणयोजज्ञे इति
उर्वशीदर्शनतस्तदीयरेतः कुम्भे निहिनादित्यर्थः । तथा च भ्रुतिः

“कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्” इति ॥ ६ ॥

तदेहं निमिधरीरम् ॥ ७ ॥

यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्च तर्हि जीवित्वर्यूचुः तथेति
देवैरुक्तं सति ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इध्याकुपुत्रस्य निमेर्वैशनाह—निमिरिति त्रयोदशेन । निमिः
सत्रमारुष्य वसिष्ठम् ऋत्विजम् अवृत वस्त्रे ॥ १ ॥

तं शक्रमखं निर्वर्त्य निष्पाद्य तावन्नां प्रतिपाद्य्य प्रती-
क्षस्व गृहपतिः निमिः ॥ २ ॥

इहं जीवितम् ॥ ३ ॥

निर्वर्त्य शक्रमखमिति शेषः ॥ ४-५ ॥

इति अनेन गुरुशापेन निमिः खं देहम् उत्ससज्जं तथाऽ
स्मत्प्रपितामहः वसिष्ठस्यक्तदेह उर्वश्यामुर्वशीदर्शनात् कुम्भे

निहिनादित्यर्थोर्मित्रावरुणयोः पुत्रः तथा अगस्त्यसहितो जज्ञे
तथा च भ्रुतिः “कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्” इति ॥ ६ ॥

तस्य निमेर्वैहम् ॥ ७ ॥

हे प्रभवः ! यदि प्रसन्नाः यूयं तर्हि जीवतु ॥ ८-९-१० ॥

यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।

भजन्ति चरणाम्भोजं मुनयो हरिभेधगः ॥ ९ ॥

देहं नावरुहतेऽहं दुःखं शोकमयावहम् ।

सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥ १० ॥

देवा ऊचुः ॥

विंदह ! उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणाम् ।

उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मनस्थितः ॥ ११ ॥

अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।

देहं ममन्युः स्म निमेषः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥

जन्मना जनकः सोऽभूद्देहस्तु विदेहजः ।

मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥ १३ ॥

तस्मादुदावसुस्तस्य पुत्रोऽभून्नन्दिवर्द्धनः ।

ततः (२)सुकेतुस्तस्यापि देवरातो महीपते ! ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमण्डीरमणो जयति ।

अब इस तेरहवें अध्याय में इक्ष्वाकु के पुत्र निमि का वंश कहने हैं कि जिस वंश में बड़े २ ब्रह्महानी जनक प्रभृति राजा लोग हुए ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि-इक्ष्वाकु के पुत्र निमिने यज्ञ का आरंभ करके वसिष्ठ महाराज को ऋत्विज स्वीकार किये, तब वसिष्ठजी ने कहा कि—हेनिमि ! पहिले इन्द्रने अपने यज्ञके लिये हम को घरण कर लिया है ॥ १ ॥

इस लिये उस यज्ञको संपूर्ण करके जब तक हम आर्य तब तक हमारी प्रतीक्षा करी, इतना सुनकर राजा भी लुप चाप रहा वसिष्ठजी भी इन्द्र का यज्ञ करने भये ॥ २ ॥

जब तक गुरुजी इन्द्र के यहाँ से नहीं आये तब तक राजा निमिने इस शरीर को खल जानकर और ही ऋत्विजों से यज्ञ का आरंभ करते हुए क्योंकि ? आत्मज्ञानी रहे ॥ ३ ॥

वसिष्ठजी भी इन्द्र के यज्ञ से निवृत्त होकर आये और आकर अपने शिष्य के इतिक्रम को देखकर अपने शिष्य निमि को यह शाप देने हुए कि पंडितमानी निमि का देह मृतन होजाओ ॥ ४ ॥

तब निमि ने भी अधर्मवर्ती गुरुको शाप देदिया कि—“लोभ से धर्म को नहीं जानने वाले ऐसे तुमारे देह का भी पतन होजाओ ॥ ५ ॥

इस प्रकार शाप देकर निमि भी वसिष्ठ के शाप से देह को त्याग करते हुए क्योंकि अत्यात्मकोविदे जो रहे । और वसिष्ठ जी भी उर्वशी में मित्रावरुण देव से उत्पन्न हुए । अर्थात् यज्ञ समय में उर्वशी क देखने से मित्र और वरुण क धीर्य पतन होने पर एक कुंभ में निपक कर दिया तिससे फिर वसिष्ठ हुए इसी से मित्रावरुणिया कहाये ॥ ६ ॥

जब राजा निमि ने देह छोड़ दिया तब मुनि लोगों ने गंध घाबी वस्तुओं में राजाके देह को धरघा दिया और यज्ञके समाप्त होने पर आये हुए देवों से ब्राह्मण लोग बोले, कि ॥ ७ ॥

हे देव लोगो ! यदि आप समर्थ लोग प्रसन्न हुए हों तो यह राजा का देह जी जाये देवों ने कहा कि “ तथास्तु ” [ऐसा होवे] तब राजा निमि बोले, कि-नहीं मेरे लिये देह का बंधन मत होवे ॥ ८ ॥

भीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्त्यपि तु मोक्षायैव भुजन्ति ॥ ९ ॥ १० ।

निमिर्विदेह एव मुन्नुष्यतां वसतु कामं यथेच्छम् एवं सति युष्माभिः प्रार्थितं जीवितस्य अविष्यति न च देहबन्ध इति भाष्य सत्त्वाध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः स्थितः सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्त्तकत्वेन लक्षितोऽवर्त्तत इति शेषः ॥ ११ ॥

तदेवं मृतादपि निमिर्देहद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति अराजकभयमिति ॥ १२ ॥

(१) मोहभवाभयम् । (२) सुकेशः इति च वीर० पाठः ।

तस्माद्बृहद्रथस्तस्य, महावीर्यः (१) सुधृत्पिता ।

सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्यश्वोऽथ मरुस्ततः ॥ १५ ॥

मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतिरथो यतः ।

देवमीढस्तस्य सुतो (२) विश्रुतोऽथमहाधृतिः ॥ १६ ॥

श्रीधर्मस्वामिकृतभावाथं दीपिका ।

तस्यात्वर्यानि त्रीणि नामान्याह, जन्मनाऽस्माधारण्येन जन एव जनकः यद्वा स्त्रवहृष्टारा जनकत्वात्स निर्मज्जकोऽभूद्व्यर्थः । मिथिला येन निर्मिता इत्यनेन द्युत्पत्त्यन्तरमर्थात्कुक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुधृत् सुधृतिस्तस्य पिता ॥ १५—२० ॥

श्रीमद्गीतराघनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र हेतुं वदन्नाह-यस्येति। मुनयो वियोगभयकाराः देहयोगे सति पुनर्वियोगः स्यात् अतो वियोगभयदुःखादकृत्वात् पूर्वं यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्तीत्यर्थः । किन्तु हरिमेषमो भगवतः चरणाम्भोजमेव भजन्ते हरिराश्रितानां संसृतिबन्धं हरतीति तथा स चासौ मेधास्तेषाम् इष्टप्रापणानिष्टपरिहारोपयुक्तज्ञानवान् तस्य ॥ ९ ॥

देहमिति । अतोऽहं दुःखादिनिमित्तभूतं देहं नावरुहसे अवरोद्धं गृहीतुं नेच्छामि यतो देहस्यावरोधादस्य देहिनः सर्वदा पुनः पुनरिति भावः । सृष्ट्यनुवर्तते इति शेषः । यथोदके वसतां मत्स्यादीनां मृत्युः पौनःपुन्येन तद्गदित्यर्थः ॥ १० ॥

इत्यमुक्त्वा ऐषा ऊचुः, तदेवाह-निमित्तं देह एव सत् प्रध्यात्म-संस्थितः सुक्ष्मदेहस्थितिमात्रं कामं यथेच्छं शरीरिणां लोचनेषु भवति नोपाश्रयां लक्षितस्तरप्रसक्तत्वेन सूचित उच्यतां स्थीयताम् एवञ्च युष्माभिः प्रार्थितमस्य जीवितमपि भविष्यति न च स्थूलदेहसम्बन्ध इति भावः ॥ ११ ॥

तदेवं गृत्वाऽपि निमैर्देहाङ्गं शप्रवृत्तिं दर्शयति-मराजकभयमिति । नृणामराजकत्वनिमित्तं भयं मन्यमानाः सम्भावयन्तो ये महर्षयो निमैर्देहं ममन्थुः मधिनवन्तः ततः कुमारः समजायत ॥ १२ ॥

तस्यात्वर्यानि त्रीणि नामान्याह-जननादिति । जननावनितरन्नाधारण्यजन्मनो निर्मित्ताज्जनकपदाभिधेयो बभूव यद्वा स्त्रवहृष्टारा जनयितृत्वाज्जनकः विदेहनः जीमवियुक्ताद्देहाज्जाऽनत्यादिदेहाद्यः मन्थनाज्जातत्वान्मिथिलः येन मिथिल-शब्दाभिधेयेन निर्मितत्वात्पुत्र्यपि मिथिलार्या लभूनेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मादिति । तस्मान्मिथिला दुहावसुव्यं जायतेत्यनुपङ्गः । तस्यो-दावसोर्नन्दिवर्जः पुत्रो बभूव तता नन्दिवर्जनात् सुकोशस्तस्यापि देवरातः पुत्रः हे महर्षिपते ॥ १४ ॥

तस्माद्देवरातान् बृहद्रथः तस्य बृहद्रथस्य महावीर्यः तत्पुत्रं वदन् तं विश्रुतोऽपि-सुहृत्पतेति । सुहृदस्य पुत्रस्य पितेत्यर्थः । सुहृदः पुत्रो धृष्टकेतुः अथ धृष्टकेतोर्हर्यश्वः ततो हर्यश्वान्मरुः ॥ १५ ॥ मरोः पुत्रः प्रतिपकः तस्मात्प्रतिपकात्कृतरथो जातः तं

विश्रुतपुत्रं तत्पुत्रमाह-यतः कृतरथाद्देवमीढो जात इत्यनुपङ्गः तस्य देवमीढस्य सुतो विधृतः अथ विधृतान्महाधृतिः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वाचजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमिति देहवन्धो माभूदिति तत्राह-यस्येति । यस्य देहस्य योगं सम्बन्धम् यस्य वियोगभयेन काराः व्यवस्थिताः हरिः भक्त-जनप्रापहरणशीला मेधा धारणावृत्ती धीः “धीर्धारणावृत्ती मेधा” इत्यमरः । बुद्धिर्यस्य स तथा तस्य हरिर्वसूर्यवत्प्रकाशमाना मेधा बस्येति वा तस्य विष्णोः मुनयो वाच्यमाः ॥ ९ ॥

तं देहं नावरुहसे स्त्रीकर्तुं नेच्छामि दुःखं तीव्रवेदना शोकः मन्थुः “मन्थुशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्” इत्यमरः । अयं सञ्चलनम् ततोऽपि देहप्रहयोच्छ्वा नेत्याह-सर्वत्रेति ॥ १० ॥

अदेहस्याऽस्य बासः कथञ्जुटते ? अधिष्ठानाद्युभावादिति तत्राह-लोचनेष्विति । लोचनेष्वस्य सञ्जावः कथञ्जायते ? इति तत्राह-उन्मेष्येति । किमस्य कर्म ? इति तत्राह-अध्यात्मेति । परमात्मोपासना युक्तः ॥ ११-१२ ॥

नागनिर्घञ्जनपर्वकं जनकस्य वंशं कथयति-जननादि-त्यादिना । मथनेन जननमस्येत्यास्मिन्नर्थे मिथिलेति निपातने शवानां शयनमस्मिन्निति इमेशानमिति वत् मिथिला पुरी ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुधृत्पिता सुधृतो जनकः ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ ९ ॥

अस्य वियोगो भविष्यतीति भयेन कारा विह्वलात्मानः सन्तो यस्य योगमात्रं किमुत तत्सम्बन्धिनानाजन्त नाना-जातीयसुखं न वाञ्छन्ति किन्तु भर्जन्ति केवलम् । ननु, चरणाम्भोजं भजन्तीति सेवा सुखेच्छा दर्शिता सेवा च देहं चिना न सम्भवति, तर्हि कथं तदुपयुक्तं देहमपि न वाञ्छन्ति ? नेत्याह, देहमिति । दुःखावहमेव न कामये तर्वावपरमसेवोपयुक्त-देहस्तु पार्षदकृप एव स च नित्यसुखात्मक एवेति भावः । आश्च-र्यादिति पाठोऽपि स एवार्थः ॥ १० ॥

देवा ऊचुरिति देवास्तु यत्किञ्चिदेव समाश्रित ऊचु-रित्यर्थः । राज्ञो जीवन्तु देहोऽयमिति मुन्मथितस्य राज्ञा तसि-पेक्षस्य च करणोसङ्कटात्पातात् तदीयपरमार्थोपेक्षस्य च दातुं शक्यत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

(१) सुधृत्पिता । (२) विधृतः इति च वीर० पाठः ।

कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाऽथ तत्सुतः ।
 स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥
 ततः सीरध्वजो जज्ञ यज्ञार्थं कर्षतो महीम् ।
 सीता सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः ॥ १८ ॥
 कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः ।
 धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ कृतध्वजमितध्वजौ ॥ १९ ॥
 कृतध्वजात्केशिध्वजः खाण्डिक्यस्तु मितध्वजात् ।
 कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्याविशारदः ॥ २० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अराजक इति ततः स्वर्णक्यं चात्यर्थं ते चक्रुरिति भावः
 ॥ १२-२७ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराभेदशिरीषी ।

भजन्तीति बेदाभावे चरणाम्भोजमजनासम्भवात्प्रम भगवत्-
 पार्षददेहोऽस्त्विति प्रार्थनारूपो गृहो ध्वनिः ॥ ६ ॥
 नाथरुक्से न धर्म्मिच्छामि उदके उदकेऽपि जल-
 चरादभ्यस्मादन्यत्र स्थले स्वभावाच्च मृत्पूरित्यर्थः देवा
 ऊचुरिति देहो जीवत्विति मुनीनां प्रार्थितं न जीवत्विति राज्ञः
 पार्षददेहो भवत्विति तृतीयप्रार्थितस्य दातुमशक्यत्वाद्बुभयमेव
 दित्सन्त ऊचुरित्यर्थः ॥ १० ॥

निमिर्विदेह एव उष्यतां वसतु खञ्जिनो ज्ञातः सन्
 लोचनेषु अध्यात्मसंस्थित इत्याश्यां जीवितं देहवन्भावश्चे-
 त्युभयथा प्रार्थितं भेदस्थनीति भावः ॥ ११-१२ ॥

जन्मना असाधारणो जायत इति जनकः ॥ १३-१४ ॥

सुधृतेः पिता सुधृत्पिता ॥ १५-१७ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निमिर्विदेहः स्थूलदेहरहित एव अध्यात्मसंस्थितः सूक्ष्म-
 देहसंस्थितः शरीरिणां खञ्जिनेषु उन्मेषणनिमेषाश्यां स्वययो-
 ज्याश्यां प्रयोजकतया खञ्जितः सूचितः कामं यथासुखम् उष्यतां
 स्थोषताम् एवं सति युष्मत्प्रार्थितमस्य जीवितं भवत्विति भावः
 ॥ ११ ॥

निर्जीवाग्निमिदेहात्तद्वंशनाह-अराजकभयामत्यादिना ॥ १२ ॥

स च क्रुमैरः अलौकिकेन जन्मना जन एव जनकसंज्ञः
 विगतः जिनसम्भवाद्देहो यस्य स निमिर्विदेहः तज्जोऽपि
 विदेह उपचारात्तत्कुमारोऽपि विदेह इत्युच्यते मथनाज्जातो

मिथिल संज्ञाऽभूत् ॥ १३-१४ ॥

सुधृत्पिता सुधृतेः पिता ॥ १५-२० ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि ? मुनिजन वियोग के भय से कातर होकर जिस देह
 के योग की इच्छा नहीं करते और भीहरि में बुद्धि को लगाकर
 भीहरि के चरण कज को भजते हैं ॥ ६ ॥

इस कारण से मैं देह को नहीं स्वीकार करूंगा क्योंकि यह
 देह दुःख शोक और भय को देने वाला है और मय जगै इसकी
 मृत्यु है जैसे मरस्य लोगों को जब मैं संवेष्ट मृत्यु है ॥ १० ॥

इतना बचन निमि का सुनकर—

देवाऊचुः ॥

देव लोग बोले कि—हे निमि महाराज ! तुम देह धारियों के
 खोजनों में वास करो और अध्यात्म संस्थित होकर निमिष उन्मेष
 द्वारा मालूम हुआ करो ॥ ११ ॥

तब महर्षि लोगों ने मनुष्यों को अराजक मय मानकर निमि
 के देह का मथन किया तब निमि के शरीर से पुत्र उत्पन्न
 हुआ ॥ १२ ॥

जन्म लेने से वह जनक कहा गया बिना देह वाले से उत्पन्न
 हुआ इसीसे विदेहज कहाया और मथन से हुआ इसकारण
 मिथिल भी कहाया, जिनने मिथिलापुरी का निर्माण किया ॥ १३ ॥

हे महीपते ! तिन से उदावसु हुए, तिनके पुत्र नंदिवर्जिन
 हुए तिन से सुकेतु हुए तिनके भी देवराज हुए, ॥ १४ ॥

तिनसे बृहद्रथ हुए, तिनके महाभीष्म, तिनसे सुधृति, सुधृति
 के धृष्टंकु तिनसे हयंश्व और मरु सुत हुए ॥ १५ ॥

मरु से परीपक हुए तिनसे कृतिरथ उत्पन्न हुए, तिनसे देव-
 गीत तिनसे विधुत तिनके महाधृति ॥ १६ ॥

खाण्डिक्यः कर्मतस्त्रज्ञो भीतः केशिध्वंजाद्द्रुतः ।
 भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतद्युम्नस्तु तत्सुतः ॥ २१ ॥
 शुचिस्तत्तनयस्तस्मात्तनद्वाजस्ततोऽभवत् ।
 ऊर्ध्वंकतुः सनद्वाजादजोऽथ पुंसजित्सुतः ॥ २२ ॥ ।
 अरिष्टनेमिस्तस्यापि भुतायुस्तत्पुपार्श्वकः ।
 ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमधिर्मिथिल्लाधिपः ॥ २३ ॥
 तस्मा (१) त्समरथस्तस्य सुतः (२) सत्यरथस्ततः ।
 आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निसम्भवः ॥ २४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावाथर्वीपिका ।

तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 तस्यस्मात्पुपार्श्वकः ॥ २३ ॥
 अग्निसम्भवोऽग्नेरंशात्सम्भूतः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

ततो महाभूतेः कृतिरातः तस्मात्कृतिरातात्महारोमा जातः
 तस्सुतो महारोम्यास्तुतः स्वर्गारोमा तस्य स्वर्गारोम्याः हृस्वरोमा
 व्यजायत ॥ १७ ॥

ततो हृस्वरोम्याः सीरध्वजो जज्ञे तस्मिन् सीरध्वजशब्द-
 प्रवृत्तौ निमित्तमाह—यतो हृस्वरोमस्य यन्मार्थं मदीं भुवं कर्षतः
 कर्षेयतस्मनः सीराल्लाङ्गलाप्रात्सीता दाशरथेभार्या पूर्वं भूयिष्ठा
 सती जाता प्रादुर्भूता तस्मान्निमित्ताङ्गलास्वरोमस्सीरध्वजशब्दा-
 मिधेयो बभूव सीर एव ध्वजवत् स्यातिहेतुर्यस्य स सीरध्वजः ॥ १८ ॥

तस्य सीरध्वजस्य पुत्रः कुशध्वजः ततः कुशध्वजात्
 धर्मध्वजः पुत्रः । हे नृप ! धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ, तौ च
 कृतध्वजमितध्वजाख्यौ ॥ १९ ॥

तत्र कृतध्वजात्केशिध्वजो बभूव मितध्वजात् खाण्डिक्यो जातः
 हे राजन् । कृतध्वजस्तुतः केशिध्वजो प्रष्टाविद्यायां प्रवीणः ॥ २० ॥

खाण्डिक्यस्तु कर्मयोगवायात्स्यवित् स च केशिध्वजात्
 भीतो गतः तस्य केशिध्वजस्य सुतो भानुमान् पुत्रो बभूव
 तत्सुतो भानुमत्सुतः शतद्युम्नः ॥ २१ ॥

तस्मात् शतद्युम्नात् शुचिस्तनयोऽभूत् ततः शुचेः सन-
 द्वाजोऽभवत् सनद्वाजाद्ऊर्ध्वंकतुः अथोर्ध्वंकतोरजः स च पुंसजि-
 त्सुतो यस्य तथाभूतः ॥ २२ ॥

तस्यापि पुंसजितोऽपि सुतो अरिष्टनेमिः तस्य भुतायुस्तस्य
 पार्श्वकः ततः पार्श्वकाच्चित्ररथः तस्य चित्ररथस्य क्षेमाद्रिः स च
 मिथिल्लाधिपः इदं पूर्वेषामपि विशेषणम् ॥ २३ ॥

तस्मात् क्षेमाद्रिः हेमरथस्तुतः तस्मात् कृत्यरथः तस्मादुप

गुरुरासीत् तस्मादुपगुरोरुपगुप्तः स चाऽग्निसम्भवः अग्नेरं-
 शात्सम्भूतः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सीता जननहेतुत्वेन सीरं ध्वजं गमकं ज्ञापकं यस्य स
 सीरध्वजः “ध्वज गतौ” इति धातुः ॥ १८-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शिनी ।

कर्षतो यस्य सीता रामपत्नी सीरप्रतो ज्ञाङ्गलाप्रतो जाता
 तस्मादेव हेतोः सीरमेवध्वजः कीर्तिध्वजको यस्य सः ॥ १८-२० ॥

द्रुतः पञ्चासितः ॥ २१ ॥

तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २२ ॥

तत् तस्य ॥ २३-२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

केशिध्वजाद्वाग्गविद्याविशारदात् भीमः सन् द्रुतः अन्यत्र
 गतः तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २१-२२ ॥

तस्यस्मात् ॥ २३ ॥

अग्निसम्भवः अग्नेरंशात्सम्भूतः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तिनके कृतिरात तिनसे महारोमा तिनसे स्वर्गारोमा, तिनसे
 हृस्वरोम उत्पन्न हुए ॥ १७ ॥

तिनसे सीरध्वज उत्पन्न हुए वह के अर्थ पृथिवी का कर्षण
 करते रहे इतने में सीर [ह्व] के अर्थ से सीता जो उत्पन्न हुई
 इसके सीरध्वज कहाने ॥ १८ ॥

(१) हेमरथः ॥ (२) कृत्यरथः इति च वीर० पाठः ।

वस्वनन्तो ऽथ तत्पुत्रो युयुधो यत्सुभाषणः ।

श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्मादृतः सुतः ॥ २५ ॥

शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतिहृष्यो धृतिस्ततः ।

बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महावशी ॥ २६ ॥

एते वै मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः ।

योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृह्णन्वपि ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां नवमस्कन्धे निमिवंशानुवर्णनं नाम

त्रयोदशाऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

निनके पुत्र केशध्वज हुए, निनसे धर्मध्वज नृप हुए, धर्म-
ध्वज के दो पुत्र हुए कृतध्वज और मितध्वज ॥ २६ ॥

कृतध्वज से केशध्वज हुए, मितध्वज से खांडिक्य हुए, हे
राजन् ! कृतध्वज के पुत्र केशध्वज ब्रह्मविद्या विशारद हुए, ॥२७॥
और खांडिक्य कर्म के तन्त्र को जानने वाले हुए पर केश-
ध्वज से भयभीत होकर भाग गये फिर केशध्वज के पुत्र मानु-
मान् हुए निन के पुत्र शनद्युम्न हुए, ॥ २१ ॥

निनके तनय शुचि हुए तिन से सनद्वज हुए, सनद्वज से
ऊर्ध्वकंतु हुए निनसे अज तिन से पुरुजित पुत्र हुए ॥ २२ ॥

निनके भी अरिष्ट नेमि हुए तिनके अनाय हुए, निनके पार्श्वक
हुए निन से चित्ररथ उत्पन्न हुए जिनके पुत्र सेमिधि मिथिला
के वति हुए ॥ २३ ॥

निन से समरथ हुए, निनके सुत सत्यरथ हुए, तिनसे उप
शुक के अंग के अंश से होने वाले उपशुत हुए ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यद्यस्मात्सुभाषणः ॥ २५ ॥ २६ ॥

योगेश्वर याज्ञवल्क्यश्रुतैर्वा प्रसादेन ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

त्रयोदशाऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भरिदराद्यचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत उपशुताच्छुवसनः पुत्रोऽभवत् ततः सुवर्चाः यत् वस्मात्
सुभाषणो जज्ञे ततः सुभाषणाच्छुतो जज्ञे तस्माच्छुतात् जयः
तस्माज्जयाद्विजयः अथ विजयस्य सुतो धृतः, वतः इति पाठा-
न्तरम् ॥ २५ ॥

तत्सुतो वतसुतः शुनकः अतश्च इति पाठान्तरं ततो वीति-

दस्यः ततश्च धृतिः धृतेर्विपुलाश्वः तस्य कृतिः तस्य कृतेः महावशी
जज्ञे ॥ २६ ॥

हे राजन् ! एते कथिता मैथिलाः मिथिलवंशजाः आत्म-
विद्यायां विशारदाः योगेश्वरप्रसादेन भगवत्प्रसादेन गृह्णन्
सन्तोऽपि द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिर्विमुक्ता बभूवुः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्भरिदराद्यचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रयोदशाऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रतापली ।

गृहेषु स्थिता अपि योगेश्वरस्य याज्ञवल्क्यस्य प्रसादेन जनका-
दयो द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभावैः मुक्ता आभाराना इत्यर्थः ॥२७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रतापल्याम्
त्रयोदशाऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकामसम्भवे ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकामसम्भवे

त्रयोदशाऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवर्मासारायंदिनी ।

अग्निस्मृतयः अग्न्यंशमभूतः वत् यस्य ॥ २५ ॥ २७ ॥

इति सारायंदिनीयां, हर्षिण्यां मूलकेतव्याम् ।

त्रयोदशाऽध्यायः नवमे स्कन्धे सङ्गतः सत्त्वम् ॥ १३ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वत् वस्मात् ॥ २५-२७ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोदशोऽध्यायप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

तिन के पुत्र वस्त्रान्न हुए, तिनके पुत्र युयुधान तिनसे सुमा-
पणा तिनसे भुत तिनसे जय तिनसे विजय तिन से द्रुत पुत्र
हुए, ॥ २५ ॥

तिनके शुनक हुए, तिनसे वीतिहृद्य तिनसे धृति धृति से
बहुलाभ, तिनके कृति तिनके महावशी ॥ २६ ॥

हे राजन् । ये सब मैथिल राजा लोग आर्य विद्या में विशारद
हुए और बाह्यवल्कवादि योगेश्वरों के प्रसाद से सभी राजा लोग
युद्ध में गहकर भी सुख दुःखादिद्वंद्वों से मुक्त हुए, ॥ २७ ॥

इति भीमङ्गावते नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्याय की

भीमरुद्रकनस्य पं० भागवताचार्यकृत-

भाषा टीका समाप्ता ॥ १३ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

| —○*○—

श्रीशुक उवाच ।

प्रयातः श्रूयतां राजन् ! वंशः सोमस्य पावनः ।
 ।स्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्त्तयः ॥ १ ॥
 महस्रशिरसः पुंसो नाभिद्भ्रूसरोरुहात् ।
 नातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः ॥ २ ॥
 अस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल ।
 १)विप्रौषध्युद्गणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥ ३ ॥
 सोऽयजद्राजसूपेन विजित्य भुवनत्रयम् ।
 रत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात्तारां नामाहरह्वलात् ॥ ४ ॥
 यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् ।
 नात्यजत्तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ॥ ५ ॥
 पुक्रो बृहस्पतेर्देषादग्रहीत्सासुराडुपम् ।
 इरो गुरुसुतं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः ॥ ६ ॥
 तर्वदेवगणोपेतो महेन्द्रो गुरुमन्वयात् ।
 सुरासुरविनाशो ऽभूत्समरस्तारकामयः ॥ ७ ॥
 निवेदितो ऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् ।
 तारां स्वभर्त्रे प्रापच्छ्रद्धन्तर्वत्नीमवैत्पतिः ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

चतुर्दशोऽधिभिः सोमवंशमाह समासितः ।
 यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्त्तयः ॥ १ ॥
 चतुर्दशो गुरोः परम्यां ताराणां सोमजादुवाच ।
 जाताभ्येलाः पदुर्वदयामायुमुत्थानञ्जीजनत् ॥ २ ॥

॥ १ ॥ २ ॥

दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः अत एवाऽमृतमयः किलेत्याक्षर्ये पाठा-
 न्तरे ह्यसौ मेजात् अक्षयमायादपकारणमाह विप्रैति ॥ ३ ॥

सोमस्य पुत्रो बृह इति कथाद्वारेणाह—परमीमिति साह-
 र्वाभिः ॥ ४ ॥

तत्कृतं तन्निमित्तम् ॥ ५ ॥

सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह—शुक इति । असुरैः
 साहसः उद्गमग्रहीदित्यर्थः । सन्धिरार्यः गुरोः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत्
 अङ्गिरसः सकाशात्प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 निवेदितो विद्यापितः विश्वकृत्सा अक्षयपुत्र्यत ॥ ८ ॥

भीष्मदीरराधनाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

तदेवं सुवंशमनुवर्षाय सोमवंशमनुवर्षायपितुं प्रतिजानन्
 राहः शुभ्रानुत्पादयति मुनिः—अर्थेति । हे राजन् ! अथ सूर्य-
 वंशवर्षानन्तरं मया कीदृशमानः सोमवंशः वर्षयती, रवेयेति शेषः ।
 भ्रातृव्यनाख्यानाय वंशं विशन्ति—पावन इति । तत्र हेतुमाह,

(१) विप्रौषध्युद्गणानां इति विज० धीर० ।

श्रीमद्गीतराघचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्मिन्निति । कीर्त्यत इति कीर्तने यद्यः पुण्यं कीर्तने येषां ते ऐखा-
दयः पुरुरवाद्यो नृपाः यस्मिन् सोमवंशे कीर्त्यन्ते ॥ १ ॥

तत्र वंशस्य पूर्वार्धे चक्रुः सोमात्प्राक्तनानाह-सहस्रशिरस
इति । सहस्रं शिखांभिर्यस्य तस्य पुंसः अग्निरुद्ररूपिणः परम-
पुरुषस्य गर्भोत्पन्नं जगत्पुत्रं नामिरेव इन्द्रः तस्मिन् यद्रूपं
अरोरुहं जगत्पुत्रं तस्माज्जानस्य धातुः चतुर्मुखस्य सुतांश्वि-
रासीत् स चाग्निः गुह्यैः पितृभ्यः चतुर्मुखपुत्र्यः ॥ २ ॥

तस्माद्वंशः इत्ययः आनन्दाभ्युपयः सोमश्चन्द्रः पूर्वाऽनन्तं अत
एवामृतमयः किलेयाभ्यर्थं पाठात्तरे इति नेत्रात्, न चैव
“अत्रमा मनसो जानः” इति भ्रुविशेषः तस्यैवात्र जन्मान्तर-
कथनात्; तस्याग्राह्यस्य कारणं वदन् सोमं विशानष्टि-विप्रति,
ब्रह्मणा सोमो निप्राचीनां पतिः कल्पितः कृतः पतिरथेन कृत इत्यर्थः
अभ्युगर्भः कुमुदाद्यः ॥ ३ ॥

यस्मिन्मा भुवनत्रयं विजित्य राजसूयेनायजत् सोमस्य पुत्रो
युव इति कथाद्वारेणाह—सात्वेनैवमिः परीमिति । बृहस्पतेः
पत्नी तारा नाम तारैतिप्रसिद्धां वर्षावृषाप्रसह्य इत्यन्त ॥ ४ ॥

स सोमो यदा देवानां गुरुणा बृहस्पतिना पुनःपुनर्धाचिनोपि
गदाहपात् नाल्यजत्, ताराभिति शेषः । तदा तत्कृतं तस्मिन्
देवानां ज्ञानवानां च विश्वेदेहो ज्ञेयः जज्ञे ॥ ५ ॥

सुरासुराणां निग्रहजन्मप्रकारमाह—शुक इति । बृहस्पते-
र्देहात् शुकः सासुरः असुरैः सहितः उडुपम उडुनि नक्षत्राणि
पानीति तथा नं सोममग्रहीत् सपक्षपातिनमकरोदित्यर्थः । सन्धि-
रायः तथा इरो रुद्रः सर्वभूतगर्भोर्धनः गुरोरङ्गिरसः सुते बृह-
स्पति स्नेहात्प्रहीत् अङ्गिरसः सकाशात् प्राप्तविद्यो हर इति
दि प्रसिद्धिः अतो गुरुसुतांभ्युक्तम् ॥ ६ ॥

तदा सर्वभूतगर्भोर्धनो महेश्वरः गुरुं बृहस्पतिमन्वनात् अनु-
सन्वार एतं स्थिते तदा सुराणामसुराणां च विनाशो यस्मात्समरः
सङ्ग्रामः तारकामयः तारका तारा तस्याः निमित्तभूतायाः आगत-
स्तारकामयः गतः आगत इत्यधिकारे तयद्वैति मयद् अभूत्
बभूव ॥ ७ ॥

अथ सोमं निर्भरस्य अङ्गिरसाः निश्वस्यद् ब्रह्मा विहापितो
यभूव ततस्तद्गयात्सोमकर्तारं गर्भं बृहस्पतये प्रायच्छत् अन्त
तदा पतिर्बृहस्पतिर्मायोमन्तर्वर्ती गर्भिणीमधैर्बुध्यत आह चेति
शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयपञ्चजनीधंकृतपहरनामणी ।

अथ सूर्यवंशकथनानन्तरं यतो वंशज्ञानं पुरुषार्थसाधनमत
इति हेतुवर्थः शुभ्रनिशित्पुरुषकानमन्तरं च वंशज्ञानेन कर्ण
कुटुम्बार्थः स्यात् ? इत्यतः श्वप्रभृत्स्यर्थं तद्वद्व्यान् सन्धिप्याह-यस्मि-
न्निति ॥ ९ ॥ २ ॥

इयमेव वार्ता सर्वत्र नाम्या सर्वे संभाविता स सोम
स्ति—ना किलेयुक्तम् “वार्ता संभावयोः किल” इत्यमरः । यो
देशो विप्राणाभेषधीनाथ अभ्युगर्भ—कुमुदादीनां पतिः
पोषकः ॥ ३ ५ ४ ॥

तत्कृते ताराधम ॥ ५ ॥

असुरैः सह वर्तमानः सासुर उडुनां नक्षत्राणां पतिः उडुपः
शुकविशेषणं सासुर इति सन्धिप्याह-सः बृहस्पतेर्देहात् बृहस्प-
तिविषयदेहात् हरः गुरोरङ्गिरास्तस्य सुतो बृहस्पतिस्तस्मे-
हात् ॥ ६ ॥

सुरासुराणां विनाशो यस्मिन्स तथा तारकामयः तार-
कार्थं विद्यमानः ॥ ७ ॥

अजो ब्रह्मा बृहस्पतिस्तारामाहेति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथात् इति । अतुर्वंशीमांसान् प्रति “अपातो ब्रह्म जिहासा” इति
वत् स्वयं भगवद्वाविर्भावात्पदध्वंशकथनारम्भे माङ्गुल्यायानन्तर्य-
हेतुविशेषयोर्बोधनाय च सोमस्य तद्वंशधरस्यापि पावणो वंशः
यद्वा सोमस्य उमासहस्रस्य शिबस्यापि “यस्पाद्विनस्तुत-
सरिप्रवरोदकेन तीर्थेन मूद्ध्यर्थधिकृतेन शिबः शिबोऽभूत्” इति
वत् स्वयं भगवद्वाविर्भावात् अस्तु तावत्सत्सम्बन्धेन ताद-
श्चर्यं स्वनोप्यन्तः प्रशस्तमित्याह यस्मिन्निति ॥ १ ॥

तदेतत् परमानन्दविहासनं तथैव मुद्ध्योषितमपि भीतारा-
यणमारुह्य संशितुमारमते सहस्रंति ॥ २—६ ॥

सुरासुरयोर्विनाशो यस्मात्तादृशः तारकामयस्तारकाकारण
इत्यर्थः ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्भिश्चनाथशकवर्तिकृतसारायर्थदर्शिनी ।

तारायां स्रगुरोः पत्न्यामिन्दुना जनितादुबुधात् ।

जानि पेलः पडुर्वंध्यां पुत्रात् प्राप अतुर्वंशे ॥

॥ १—२ ॥

इत्यय आनन्दाभ्युपयः अत एवामृतमयः इति च पाठः
“अत्रः पत्न्यनसूया श्रीर् जज्ञे सुगशसः सुतान् । सोमं
जुर्वाससं वृक्षम स्नेहात्प्रसह्यसम्भवात्” इति चतुर्थोक्तः । सा पुनस्तं
स्वर्गं वधारेति केचित् सङ्काशं आनन्दाभ्युपयपि तस्या-
माद्यत्सैत्स्ये पत्युः पुत्रत्वेन तस्या एव सुत इत्यपरं ॥ ३—५ ॥

सासुरः असुरैः सहितः उडुपं चन्द्रमृग्रहीत् तस्यैव पक्षे
बभूव सन्धिरायः गुरुसुनिति अङ्गिरसः सकाशात् प्राप्तविद्यो
हर इति प्रसिद्धिरिति श्रीस्वामिश्चरणाः ॥ ६—७ ॥

अजो ब्रह्मा सोमं निर्भरस्यं तस्मात् सकाशात् तारां
निष्कास्य स्वर्गं बृहस्पतये स च पतिः ताम् अन्तर्वर्ती गर्भ-
वतीम् अनेत् ज्ञानवान् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सोमवंशमेकादशभिरध्यायेत्तथा तत्र तीरायणप्रह्लादि-
क्रमेण पुरुषसो जन्म अरिं पुत्रांश्चाह—अथात् इति अतुर्वंशेन
॥ १—२ ॥

इत्ययः आनन्दाभ्युपयः सोमः पुत्रोऽभूत् अत एवामृतमयः ॥ ३ ॥

(१) त्यज त्यजाशु दुष्प्रज्ञे ! मत्तत्रादाहितं परैः ।
 नाहं त्वां भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं २) सान्त्वानिकः सति ॥ ६ ॥
 तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभम् ।
 तस्यां जज्ञे दस्युहन्ता कुमारः कनकप्रभः ॥ ० ॥)
 स्पृहामाङ्गिरसश्वके कुमारे सोम एव च ॥ १० ॥
 ममायं न तनेत्युच्चैस्तस्मिन्निवदमानयोः ।
 पप्रच्छुर्ऋषयो देवा नैवोचे व्रीडिता तु सा ॥ ११ ॥
 कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽर्त्ताकलज्जया ।
 किन्न वोचस्यसदृत्त ! आत्मावद्यं वदाशु मे ॥ १२ ॥
 (न त्वां तु भस्मसात्कुर्यामात्मावच्चविगूहनीम् ॥ ० ॥)
 ब्रह्मा तन्तु विनिर्भत्स्य क्षेमरं मातुरन्तिके ।
 तामाहूय समप्राचीद्रह एव तु सान्त्वया ॥ ०)
 ब्रह्मा तां रह आहूय समप्राचीञ्च सान्त्वयन् ।
 सोमस्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्रवचनभिरुक्तान्तर्दीपः ।

सोमस्य सुतो बुधोऽभूदिति कथाद्वारेणाह—सोऽयजदिति, सार्द्धे-
 नर्षभिः ॥ ४ ॥
 तस्मिन् तन्निमित्ते सुरदानवविग्रहो जज्ञेऽभूत् ॥ ५ ॥
 सासुरः शुक्रः उडुपं चन्द्रमग्रहीत् सासुरोडुपमित्थञ्च सन्धि-
 र्युषः हरः गुरोः अङ्गिरसः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् ॥ ६ ॥
 तारका तारा एव आम्बः नाशहेतुर्बस्मिन् सः ॥ ७ ॥
 अजो ब्रह्मा अङ्गिरसा निवेदितो विद्यापितः पतिः बृहस्पतिः
 अन्तर्धत्नीम् अर्षेत् अबुध्यत ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्रमयीरमणो जयति ।

श्रीशुक्र उवाच ॥

श्रीशुक्रदेवर्षी, बोले, कि—हे राजर् ! अब यहां से आगे चन्द्र
 का अवित्र वंश सुतो, जिसमें पुण्य कीर्ति ऐल भादिक भूप कार्त्तन
 किय जाते हैं ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षा पुरुष के नमि रूप सरोवर से कमल हुआ,
 तिस से उत्पन्न होंगे बाबे ब्रह्माजी से अत्रि महर्षि हुए गुणों से
 पिता के समान हुए ॥ २ ॥

उन अत्रि ऋषि के नेत्रों से अमृतमय चन्द्रमा पुत्र उत्पन्न हुए
 ब्रह्माजी ने ब्राह्मणों का सम्पूर्ण और्षाभ्रणों का और तारागणों
 का उनको पति बनाया ॥ ३ ॥

चन्द्रमा ने राजसूय यज्ञ करके त्रिलोकी को जीतकर गर्भ में
 बृहस्पति के पत्नी तारा को बलात्कार करण कर लिया ॥ ४ ॥

जब सप्त देवों के गुरु बृहस्पति ने चारम्बार चन्द्रमा से
 अपनी भाषों की याचना भी करी तो भी पर के जोर से उसने
 नहीं दीनी इसी कारण देव और दानवों में बड़ा भारी विरोध
 मया ॥ ५ ॥

शुक्राचार्य बृहस्पति के द्वेष से असुरों के सहित चन्द्रमा के
 महायत्ना के लिये खड़े हुए, और हर भी अपने गुरु आंगरा के
 पुत्र बृहस्पति के स्नेह से सब भूतगणों को भंग खबर इन के
 पक्ष पर खड़े हुए ॥ ६ ॥

सम्पूर्ण देवताओं को संग लेकर महेन्द्र अपने गुरु के संग
 हुए उस समय तारका मय संग्राम बड़ा भारी हुआ जिसमें बहुत
 देव दानवों का भिनाश मया ॥ ७ ॥

जब बृहस्पति ने ब्रह्माजी से इन सब बातों को निवेदन किया
 तब ब्रह्माजी ने चन्द्रमा को बहुत भयकाये, फिर चन्द्रमा ने तारा
 को बृहस्पति के लिये दीनी तारा के पति बृहस्पति जी
 उसको गर्भवती जान कर ॥ ८ ॥

भीधरखामिकृतभाषांशदीपिका ।

बृहस्पतिराह—त्यज त्यजति । परैराहितं गर्भः गर्भं त्यक्ते भस्मी-
 करिष्यतीति विष्णुर्ना प्रत्याह—नाहमिति । सान्त्वानिकः सन्त-
 नार्थो सान्त्वानिकेति पाठे हे, सम्पूर्ण इत्यर्थः ॥ ६-१२ ॥

(१) गर्भं त्यजशु इति शीर० पाठः । (२) सान्त्वानिकऽसति इति शीर० विजय० * इमे शूद्राका धिजयध्वजतीर्थे पाठाः ।

तस्यात्मयोनिरकृत बुभ इत्यभिधां नृप ! ।

बुद्ध्या गम्भीरया येन पुत्रेणापोदुगणमुदम् ॥ १४ ॥

ततः पुरुरवा जज्ञे इलाषां य उदाहृतः ।

तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥ १५ ॥

श्रुन्वाविशीन्द्रभवने गीयमानान् सुरर्षिणा ।

तदन्तिकमुपेयाय देवी स्मरशरार्दिता ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावाद्यंकीपिका ।

रहः एकान्ते ॥ १३ ॥

पुरुरवस उवंश्यामायुप्रमुखाः पत्रपुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह-तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्भागवतप्रवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह-गर्भमिति । हे दुःप्रज्ञे ! मत्क्षेत्रभृतायां त्वयि परैराहितं हेतुगर्भमिवं परैराहितत्वाद्वापु गर्भं त्यजः गर्भं त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति विष्णवर्ती प्रत्याह-नाहमिति । सास्तानिके सन्तत्याश्रयाके पुत्रे असति अनिश्चयाने सति ब्रह्मं स्त्रियं त्वां न भस्मसात्कुर्यां न भस्मीकरांमीति ॥ ६ ॥

ततो व्रीडिता लज्जिता तारा जनकस्य अद्रश्येव प्रभा यस्य तं कुमारं तत्याज प्रसूतवती ततः तस्मिन् कुमारे अङ्गिरसो बृहस्पतिः सोमश्च स्पृहाशके क्षेत्रेधात्रीर्यजस्वाद्युभयत्र हेतुद्वयं बोध्यम् ॥ १० ॥

एवं स्पृहया ममैवायं सुतो न तथेत्येवं तस्मिन् पुत्रनिमित्तमुक्तेरङ्गिरससोमयोर्विषद्विमानयोः सतोर्देया ऋषयश्च पप्रच्छस्तामिति शेषः । तदा व्रीडिता सा तारापि नैवांचे नोत्राच ॥ ११ ॥

ततो मातरं तारां कुमारः क्रुद्धः प्राह-किमिति ? हे अमङ्गले ! त्वं व्यर्षया लज्जया मिथ्या लज्जया वा किं नःवाचः नोःकवती अधुना कस्यापत्यं पुत्रः, ब्रह्ममिति शेषः । तन्मे मर्षं वदेति । अत्र "न त्वान्तु भस्मभात्कुर्यांमारमावद्यधिगृहीतीम्" इति कश्चित्पठयते आत्मावद्यमात्मदोषं विगृह्यत्वाच्छादयन्ती तथा तां शेषं स्पृष्टम् ॥ १२ ॥

एवं मृतुः समीपे निभरक्षोभिन्नेनारं तं कुमारं धीक्ष्य ब्रह्मा अतुमुञ्जः रह एकान्ते तां तारां आहूय सास्तव्यन् अनुभवन् समप्राचीत् कस्याऽयं सुत इति पृष्ठवान्, पृष्ट्वा च सा शनकैः लज्जया शनैः सोमस्येत्याह-चन्द्रस्य सुत इत्युवाच ततः सोमः तं सुतमप्रहीत् ब्रह्मणा अनुकालोऽगृह्णत् ॥ १३ ॥

हे नृप ! अस्मयोनिः ब्रह्मा तस्य कुमारस्य बुभ इत्यभिधां नामधेयं उक्ते, तस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह-बुद्ध्यति । उदुराद् चन्द्रः येन यतो गम्भीरया बुद्ध्या पुत्रेण हेतुना मुदं हर्षमाप प्राप्तवान् ततोऽयं बुभ इति ॥ १४ ॥

तस्यैवात्पुत्रत्वाः जातः, कोऽसौ देव इत्यावां सद्युःमः स्त्रीरूपे उक्तः जात इत्युक्तः प्रथमाध्याये सोऽयमित्यर्थः । पुरुरवस उवंश्यामायुः प्रमुखाः पुत्रा जज्ञिरे इति वक्तुं कथामाह-तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १४-१६ ॥

द्विष्यायसमिति । तस्य पुरुरवसो रूपादीन् इन्द्रभवने सुगर्षिणा नारदेन गीयमानान् श्रुत्वा उवंशी देवी स्मरशरार्दिता कामार्त्ता तस्य पुरुरवसः समीपमुपेयाय आजगाम तत्र रूपं भौर्द्वयम् औदार्यं वदान्यता शीलं सुखभाषः सद्बुद्धिश्च द्रविणां धनं विक्रमः पराक्रमः गुणाशब्देन गाम्भीर्यधैर्यादीसङ्ग्रहः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भित्तयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

मत्क्षेत्रात्तद्गर्भं त्यज कुत इति तत्राह-आहितमिति । सास्तानिके पुत्रे तस्मिन् कुमारे ॥ ६-११ ॥

अर्थाकलज्जयाऽनृत्तनिमित्तलज्जया न वाचमि न कथयमि प्रमद्वृत्ते तुराचारे ! अमङ्गलस्वरूपे ! वा "वृत्तं स्वरूपे चरिते वृत्तं कृत्वा विधासु च" इति किं वक्ष्यामि ? इति तत्राह-पितरमिति । आत्माऽनद्यविगृहणीमित्यनेन भस्मीकरणायोग्यत्वे सूचितेऽपि मातृशब्दवाच्याहंत्वात् भस्मसात् कुर्यामिति वक्ति ॥ १२ ॥

सास्तवया वाचा तारा जनकं वकीत्याह-सोमस्येति ॥ १३ ॥

तं कुमारम् आत्मा परमात्मा योनिर्जनको यस्य स तथा नामकरणो निमित्तमाह, बुद्ध्यति ॥ १४ ॥

उदाहृतः पूर्वमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भित्तयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

स्वज स्वजेति गृहागमनानन्तरं गुरुवचनम् ॥ ६ ॥ १० ॥

ममायं न तवेति तु पुनः सभागमने द्वयोर्विधाहः तस्मिन् पुनर्जाते सदसि ॥ ११-१७ ॥

श्रीमद्भित्तयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

बृहस्पतिश्वाच-स्वज स्वजेति । परैराहितं गर्भं मत्क्षेत्रादस्मात्त्यज वृत्तिकुव । गर्भं त्यक्ते मां भस्मीकरिष्यतीति विष्णवर्तीमाश्वस-ब्रह्माह-नाहमिति । सास्तानिके सन्तानार्थं त्वयि सन्तानमुत्पाद-वितुमना अस्मि इत्यर्थः । सास्तानिके इति पाठे सन्तोषनम् ॥ ६-११ आत्मानोऽवद्यं दोषं किं न वदसि ॥ १२ ॥

रह एकान्ते ॥ १३-१६ ॥

मित्रावरुणायोः शापादापन्ना नरलोकताम् ।
निशाम्य पुरुषश्रेष्ठं कन्दर्पमिव रूपिणाम् ॥ १७ ॥
धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदन्तिके ।
स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ।
उवाच श्लक्ष्णाया वाचा देवीं हृष्टतनूरुहः ॥ १८ ॥
राजोवाच ।

स्वागतं ते वरारोहे ! आस्यतां करवाम किम् ।
संरमस्व मया साकं रतिर्भौ शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥

उर्वश्युवाच ।

कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुन्दर ! ।
यदङ्गान्तरमासाद्य च्यवते ह रिरंसया ॥ २० ॥
एतावुष्णकौ राजन् ! न्यासौ रत्नस्व मानद ! ।
संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥
घृतं मे वीर ! भक्ष्यं स्यान्नेत्तं त्वाऽन्यत्र भैथुनात् ।
विवाससं तत्तथेति प्रतिपेदे महामनाः ॥ २२ ॥

भीमशुक्रकेशवकृतमिन्द्रास्तप्रदीपः ।

बृहस्पतिराह-हे दुष्प्रभे ! परैराहितं गर्भं त्यज स्वज सास्तानिकः
ज्ञानानार्थी ॥ १९ ॥ ११ ॥

हे असद्वृत्ते ! आत्मावद्यम अलीकलज्जया वृथा लज्जया किं नावा-
चसि ॥ १२ ॥

रहः एकान्ते ॥ १३-१७ ॥

माया टीका ।

तब बृहस्पति ने कहा कि हे दुष्प्रभे ! [हे बृष्ट बुद्धि वाली !]
दुम्बरे का निश्चित गर्भ को हमारे क्षेत्र से शीघ्र ही त्याग कर,
नहीं तो तेरे को मैं अपने कोषाग्नि से असम कंकणा जिससे मैं
संतानार्थी नहीं हूँ ॥ ११ ॥

लज्जित होकर तारा ने कनकसदृश कानि वाला पुत्र अपने
गर्भ से त्याग किया उस कुमार में बृहस्पति और चंद्रमा दोनों
स्मृष्टा किसे ॥ १२ ॥

यह पुत्र हमारा है तुमारा नहीं है ऐसे बड़े जोर से कह २
कर दोनों परस्पर में विवाद किसे, तब सब ऋषि और देवता
तारा से पूछे कि यह कुमार किसका है तब लज्जा से उनसे नहीं
बतलाया ॥ ११ ॥

किर कुमार ने कोप सहित माता से पूछा कि हे असद्वृत्ते !
अपने किये हुए दोष को मैं क्यों नहीं कहूँ ? हे ममने शीघ्र व्रतात्मा ॥ १२ ॥

इसके अनंतर ब्रह्माजी ने एकान्त में मोलाकर बहुत सांघन
पूर्वक उससे पूछा तब उनसे चंद्रमा का हे इस प्रकार धीरे से
कहा, उस कुमार को चंद्रमा ने ग्रहण किया ॥ १३ ॥

हे राजन् ! गन्धर्वाणि ब्रह्माजी ने उनका युध ऐसा नाम करण
किये जिनके बुद्धि या गंभीरता देखकर पत्रको प्राप्त होकर चंद्र-
मा बड़े प्रसन्न हुए ॥ १४ ॥

उनसे इलामें पुरुषवा उत्पन्न हुए जिनको कहि आये, उनके
रूप गुण उदारता शीघ्र द्रव्य पराक्रमों को ॥ १५ ॥

इंद्रके भयन में तारवती से सुनकर उर्वशी काम के वागों से
विद्य होकर उनके पास में आई ॥ १६ ॥

भीमशुक्रमिन्द्रमायाधर्दीपिका ।

ननु, देवी कृतो मनुष्यान्तिकमुवागच्छेत्तत्राऽह-मित्रावरुणायो
शापादरेखोकां मनुष्यभवापसा सती ॥ १७ ॥ १८ ॥

नो भावयोः रतिरास्त्वति ॥ १९ ॥

यद्य तत्राङ्गान्तरं चक्षु आसाद्य रिरंसया रन्तुमिच्छेत्
हं स्तुतं न च्यवते नापयाति ब्रह्मसांभ्रति वा ॥ २० ॥

अहो रूपमहो भावो नरलोकविमोहनम् ।

को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥ २३ ॥

तया स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः ।

रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकुनभावायदीपिका ।

शापावसाने भाषामिच्छामिपेया जिगमिषोस्तस्या भाषावश्व-
माह-एताविति द्वाश्वाम् । उरगाकौ मेधौ न्यासौ निक्षेप-
रूपौ रक्षस्य यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः अतो
विजातीयत्वं न क्षय इति भावः ॥ २१ ॥

हे धीर ! घृते मे मह्यं स्वात् "अमृतं वा आज्यम्" इति
श्रुतेः । देवानां आमृतशिशवात् मैथुनादन्वयत्र विवाससं त्वां
निक्षेपे इति प्रतिपदंशुक्लतवान् ॥ २२ ॥

तदेवाह-अहो इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनु, देवी कुतो मनुष्यान्तिकमुपगच्छेत् ? तत्राह-मित्रावकशयो-
रिति । मित्रावरुणयोः शापात् नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना प्राप्ता
सनी नरलोकनास्तित्वं वाप्राप्ता इत्यर्थः । सा च लक्षणा ऊर्ध्वशी कर्ण-
मिष रूपिणां सुन्दरं पुरुषभेष्टं पुरुषसं निशाम्ब हृष्टा भृति धैर्यं
विष्टुष्यावलम्ब्य तस्य पुरुषस अन्निके समीपे उषतस्थ स्थितवती
नतः स नृपतिः पुरुषवास्तां लक्षणां विज्ञाक्य हर्षेणात्फुल्ले विक-
सिते शोचने यस्य हृष्टानि उदञ्जितानि तनुरुहाणि रोमाणि बस्य
तथाभूतः श्लक्ष्णाया मुद्रया भासा देवीमूर्त्तेशुभावा ॥ १७ ॥ १८ ॥
नदेवाह-स्वागतमिति । हे धरादेहि ! ते त्वया स्वागतं हि ? आस्यताम्
उपविष्टतां किङ्करात् त्वद्विषेया वर्धामित्यर्थः । मया सह
सङ्गच्छस्य सङ्गता भव गौ भावयाः शाश्वतीः समाः रनिरस्तु
इति ॥ १६ ॥

एवमुक्तोवेदवाह-कस्या इति । हे सुन्दर ! त्वयि कस्याः स्त्रियः
मनो दृष्टिश्च न सज्जेन सर्वस्या अपि मनो दृष्टिश्च सज्जेतेत्यर्थः ।
भाषाकौ द्वन्द्वं बहून् विशिनष्टि-बस्य तथाङ्गात्तरं वक्षो रिरसवा
रन्तुमिच्छर आभाद्य प्राप्य तारी न उच्यते नापचाति यद्यस्मा-
दिति वा यदङ्गभ्रमासाद्येति पाठान्तरं तदा रमाः श्रीः सौन्दर्य-
कश्मीरिति यावत् सा रन्तुमिच्छयेह त्वच्छरीरे आसाद्य यत् बस्य
तथाङ्गात् पुनः न उच्यते नापचातीत्यर्थः ॥ २० ॥

मित्रावरुणशापावसानं भाषामिच्छामिपेया जिगमिषोस्तस्या
भाषावश्वमाह-एताविति द्वाश्वाम् । हे राजन् ! एतावुरगाकौ
मेधौ न्यासौ निक्षेपरूपौ स्वस्ताविति पाठं मयेति शेषः । मया
स्वस्तिभेतिहितवित्यर्थः । मया पुत्रतुल्याविभाषित्यभिप्रायः । पुत्रयो-
र्नियमानयोर्होतवित्वा चेति च बहवमागतायात् तौ रक्षस्य पालक
नृद्व्युत्सवाम्स्मरन्स्माननमित्यभिप्रायेण सस्वाधयति-हे माग्देति ।
भवत्सहाऽहं रक्ष्ये यावद्विमौ भवान् रक्षिता तावदिति शेषः ।
यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥

हे धीर ! घृतममृतं मम मह्यं स्वात् "अमृतं वा आज्यम्" इति
श्रुतेः । मैथुनात् मैथुनकालादन्वयत्र काञ्चे त्वां विवाससं नम्रं नेक्षे
यदा त्वं मित्रासममात्मानं मैथुनादन्वयत्र दर्शयिष्यसि तदा गमि-
ष्यामीति भावः । एवं कृतं तथा भाषावश्वमं तथैवास्तिवति महामनाः
पुरुषाः प्रतिपेदे अङ्गीचकार ॥ २२ ॥

तदेवाह-अहो इति । अहो अस्यादृश्यं तदेवं रूपं सौन्दर्यं
भावोऽभिप्रायविशेषश्च नरलोकविमोहनं नरलोकं विमोहयति
तथा तदुभयमिति शेषः । अतस्त्वां स्वयमागतां देवीं को नु
मनुजो न सेवेत सर्वोऽपि मनुजः सेवेतैवमर्थः ॥ २३ ॥

तथेति तनस्तथा बधायोग्यं रमयन्त्या क्रीडयन्त्या ऊर्ध्वदवा सह
पुरुषभेष्टः पुरुषाः सुरा विहरन्त्येषु इति तथा तेषु चैत्ररथप्रभृतिषु
आदिशब्देन नन्दनपरिभद्रादिसङ्ग्रहः कामं यथेष्टं रेमे ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आगमने कारणात्तरमाह-मित्रेति ॥ १७ ॥ १८ ॥

नौ भावयोः शाश्वतीः समाः बहून् संवत्सरान् रतिः प्राप्य-
निपया श्रीडाऽस्तु ॥ १९ ॥

मनोहरत्वे निमित्तमाह-यदङ्गादिति । रमा यस्य हरेरङ्गाङ्ग
वाति न उच्यते नित्यभिनवज्ञःक्यत्वात् स हरिस्तवाभक्तो
दृष्ट इत्यन्वयः । कश्मीकान्तस्य सन्निधिप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

उरगाकौ मेधौ न्यासौ निक्षेपकल्पनया स्थापितौ तस्मा-
द्रक्षस्य संरक्ष्ये सम्यक् त्वया सह रतिं करिष्ये अस्माक-
मिषमेव व्रतकल्पितारित्याह-श्लाघ्य इति । यः श्लाघ्यः कामनीयः
स एव स्त्रीणां वरः पतिरित्यन्वयः ॥ २१ ॥

समयं बध्नाति-नेक्ष इति । मैथुनादन्वयत्र सुरतसमयमन्-
रेण त्वां विवाससं नम्रं नेक्षे न पश्याम्यन्वयेतो गमिष्यामीति
शेषः । पुरुषा उत्तरमाह-तथेति । एवमुक्तं तथेति प्रतिपेदे
अशुपगनवान् ॥ २२ ॥

तस्योङ्कितं हर्षोल्लासं दर्शयति-अहो इति । भावं शृङ्गारा-
दिकं न रीपन्न इति नरा अमरास्तेषां शोकः समूहः तमपि
विमोहयतीति नरलोकविमोहनम् एवमिथां त्वाम् ॥ २३ ॥

सुराणां विहागे येषु ते तथा तेषु ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमद्वीरगोष्ठीमिकुनकमसम्भवं ।

भृति विष्टुष्य तदर्शनेन जागस्तम्भादिविकारस्तम्भनाय
शेषमवलम्ब्य ॥ १८ ॥ १९ ॥

रममाणस्तया देव्या पद्मकिञ्जल्कगन्धया ।
तन्मुखामोवमुषितो मुमुदेऽहर्गणान् बहून् ॥ २५ ॥
अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो गन्धर्वान् समचोदयत् ।
उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशोभते ॥ २६ ॥
त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते ।
उर्वश्या उरगौ जहुर्न्यस्तौ राजनि जायया ॥ २७ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्भवेः ।

मनो दृष्टिश्च न रूपवत इति पूर्वैशैवान्वयः ॥ २०-२७ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराथैर्द्विती ।

मित्रावरुणयोस्तद्दर्शनजनितकामधिकारयोः ऊर्वशी! त्वं मानुषीष
मनुष्यभुक्ता भवेत्यभिशापात् नरलोकात् नरलोकम् ॥ १७-१८ ॥
नो रतिरस्तु ॥ १९ ॥

यद्यस्मात् अङ्ग हे राजन् ! अन्तरं रहसि अथकाशम् आसाद्य
प्राप्य रिरंजया मनश्च्यवते विकृतीभवति ॥ २० ॥

ज्ञापाऽवसानमिषेण स्वर्गे जिगमिषोस्तस्या भाषाबन्धमाह,
एताविति द्वाऽवाम् । उरगौ मेषो न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्ष, यः
न्याय्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृत इति विजातीयत्वं स्त्रीणां-
मस्माकं न होष इति भावः ॥ २१ ॥

घृतं मे भक्षयामि "अमृतं वा आज्यम्" इति भृतेर्देवानां
चामृताशिरवात् त्वा त्वां तत्तस्या वचनं तथास्तिवति प्रतिपेदे
अङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥

भावो भावहावादिः ॥ २३-२५ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्टुषं ब्राह्मण्य ॥ १८ ॥

नो भावयोः रतिर्भवतु ॥ १९ ॥

त्वयि मनो दृष्टिश्च कर्वाः स्त्रियः न सजेजत अपि तु सर्वासां
सजेतैव यस्य तव अङ्गास्तरं वक्षः आसाद्य रिरंसवा रन्तु-
मिच्छया मनो दृष्टिश्च इ स्फुटं न रूपवते नापयाति ॥ २० ॥

मित्रावरुणज्ञापावसाने भाषाबन्धमिषेण पुनः स्वर्लोकं गन्तु-
कामावाः भाषाबन्धमाह—एताविति द्वयेन । उरगौ मेषो निक्षेप-
रूपौ रक्ष पालय भवता सह संरक्ष्ये वावदिमौ भवान् रक्षितेति
शेषः ॥ २१ ॥

घृतं मे भक्षयं क्वात् "अमृतं वा आज्यम्" इति घृतस्यामृतत्व-
अवयात् मेषुनामैथुनकात्वाद्बन्ध त्वा विवासात् नैक्षे न निरीक्षिष्ये
षवा मेषुनकालादन्यत्र विवासासमाप्तानं त्वं, दर्शयिष्यासि तद्वा
गमिष्यामीति भावः तद्भाषाबन्धवाक्यं तेषति तथाऽस्तिवति प्रतिपेदे
अङ्गीकृतवान् ॥ २२ ॥

[४४]

तदेवाह—महो इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

मित्रावरुण के शाप से मनुष्य लोक को प्राप्त हुई, कर्षण
समान रूपवान् पुरुषभृष्ट पुरुरवा को देखकर मोहित
होगई ॥ १७ ॥

धैर्य का धारण कर वह लज्जना उनके पास आई उसकी देख
कर बंड हर्ष के मारे राजा के नेत्र विकसित होगये और शरीर में
रोमाञ्च होगये और बड़े प्रेम पूर्वक उस देवी से वचन
बोले ॥ १८ ॥

राजावाच ॥

राजा बोले, कि-हे वरारोहे ! तुमारा भावना बहुत अच्छा
हुआ, भावो तुमारे लिये हम क्या करें । हमारे सहित बहुत काल
पर्यन्त रमण करें ॥ १९ ॥

उर्वशीबोली, कि- हे सुन्दर ! कौन ऐसी कामिनी होगी जिसका
चित्त आपमें आसक्त नहो आपके वक्षस्थल को प्राप्त होकर
कौनका मन विहार करने से हट सके ॥ २० ॥

परन्तु हेराजन् ! हे मानव ! हमारा धरोहर इन दोनों भेडामों
को आप रक्षा करो, स्त्रियों के सदा प्रिय होकर रहने वाले आपके
सङ्ग में रमण करूंगी ॥ २१ ॥

हे वर ! हमारा भक्ष्य केवल घृत है और मैथुन के सवयको
छोडकर अन्य समय में तुमको गन् नही देखसकी हूँ इनतीन
वचनों को सुनकर राजा ने अङ्गीकार करलिया ॥ २२ ॥

और पुरुरवा उर्वशी के रूपको देखकर आश्चर्य पूर्वक बोले,
कि-हे देवि ! मनुष्य लोक को प्रति मोहोत्पादक तुम्हारा रूप वा
भाव आश्चर्यमय है, अपने से ही आई हुई तुम्हे कौन मनुज नहीं
सेवन करेगा ? ॥ २३ ॥

इस प्रकार पुरुषभृष्ट पुरुरवा ने देवों के चैत्ररथादि विहार
भूमियों में बधेच्छ रमण कराने वाली उर्वशी के सङ्ग रमण करने
बने ॥ २४ ॥

भीमरुद्रस्त्रामिकृतभाषाथैर्द्विपिका ।

पद्मकिञ्जल्कस्य गन्ध ईव गन्धो यस्यास्तस्या मुखामोदेन
मुषितः प्रबोभैतस्तन् ॥ २५ ॥

निशम्याऽऽक्रन्दितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः ।
 हताऽस्म्यहं कुनाथेन नपुंसा वीरमानिना ॥ २८ ॥
 यद्विश्रम्भादहं नष्टा हतापत्या च दस्युभिः ।
 यः शेते निशि सन्त्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥ २९ ॥
 (मुञ्च मुञ्चाश्वपसर बाहू मद्रात्रवेष्टितौ ।
 अतीव कातरो हातुं मामयं याति जम्पटः ॥ ० ॥)
 इति वाकसायकैर्विद्धः प्रतोत्रैरिव कुञ्जरः ।
 निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रवद्रुषा ॥ ३० ॥
 ते विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतन्त स्म विद्युतः ।
 आदाय मेषावायान्तं नग्नमैक्षत सा पतिम् ॥ ३१ ॥
 एतोऽपि शयने जायामपश्यन् विमना इव ।
 तच्चित्तो विह्वलः शोचन् बभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥ ३२ ॥

भीमङ्गामिकृतभाषायेर्षीपिका ।

मह्यं मम ॥ २६ ॥

महारात्रे मध्यरात्रे "महानिशा द्वे घटिकं रात्रौ मध्यम-
 वामयोः" इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

जिगमिषोस्तस्याः पुरुषोक्तिमाह—हतास्मीति साञ्जेन । नपुंसा
 नपुंसकेन ॥ २८ ॥

यथा नारी तथा सन्त्रस्तः शेते ॥ २९ ॥ ३० ॥

विद्युतो विशिष्टद्युतिमन्तो व्यद्योतन्त दीप्तिमकुर्वन्त यद्वा
 तदेव तद्विद्युतः प्रकाशन्ते इत्यर्थः । नग्नमैक्षत अतो भाषामङ्गाभिर्ज-
 गामिति श्लेषम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रममङ्गा इति पश्चात्कञ्जकस्य गन्ध इव देहगन्धो यस्यास्तया
 ऊर्वहया सह नित्यं रममाणाः तस्याः मुखामादेन मुषितः
 प्रबोमितस्सन् बहून्वदगणान् मुमुक्षे ॥ २५ ॥

आनेतुमिति । ततः कदाचिद्विन्द्रः ऊर्वहया रहितं मह्यं ममास्थानं
 गतीव शोभते इति विचार्यति शेषः । त्वर्वशीमानेतुं गन्धवान्
 समञ्चोद्बन्ध प्रेषयामास ॥ २६ ॥

न इति । ततस्ते गन्धवाः महारात्रे मध्यरात्रे "महानिशा द्वे घटिके
 रात्रौ मध्यमवामयोः" इति स्मृतिः । तमसि गन्धकारे निद्रायां वा
 प्रत्युपस्थिते सन्निहिते सति राजनि पुरुरेवसि न्यस्तौ पात्यरधेन
 किरितौ ऊर्वहया उरुणौ मेषौ मायया जहुरपहृतवन्तः ॥ २७ ॥

निशम्येति । तदा नीयमानयोः पुत्रयोर्दृष्ट्या योराक्रन्दितं रुदन्
 निशम्य आकर्याऽऽहेतिशेषः जिगमिषोस्तस्याः (पुरुषोक्तिमाह-

हतास्मीति साञ्जेन । कुस्मितनाथेन नपुंसा नपुंसकेन अवीर-
 मात्मानं वीरं मम्यत इति वीरमानी तेनानेनाहं हतास्मि ॥ २८ ॥

यस्याऽस्य कुनाथस्य विश्रम्भात् विश्वासादहं दस्युभिर्हते
 अपत्ये पुत्रौ यस्याः सा नष्टप्राया अमयं यथा नारी दिवा
 अह्नि सन्त्रस्ता सती शेते तथा योऽयं पुमानपि शेते ॥ २९ ॥

अत्रान्तरा कश्चित्पुस्तकेषु—

"मुञ्च मुञ्चाश्वपसर बाहू मद्रात्रवेष्टितौ ।

अतीव कातरो हातुं मामयं याति जम्पटः" ॥

इत्यधिकः श्लोकः पठ्यते । तत्रावमपि तस्याः पुरुषोक्तिरूप एव
 मद्रात्रे वेष्टितौ बाहू मुञ्च मुञ्च अपगच्छ अयं मां हातुं कातरो गीतः
 जम्पटश्च यातीति निम्ना ॥ ० ॥

इतीहशेषांशुपैः सायकैरिषुभिः प्रतोदैरकुशैः कुञ्जर इव विद्युः
 पुरुरवा निस्त्रिंशं सङ्गमादाय विवस्त्रो नग्नः रुषा निशि रात्रौ अश्व-
 द्रवत् ॥ ३० ॥

तदा ते गन्धवाः उरुणौ तत्र विसृज्य विद्युतः विद्युत इव
 विद्योतन्ते स्म यद्वा विसृज्य जग्मुरिति शेषः, तदा विद्युतस्तदि-
 तोपि विद्योतन्ते स्म इत्यर्थः । तदा मेषावादावागच्छन्तं
 नग्नं पतिं सा ऊर्वशी वदन्ती ततो भाषामङ्गाभिर्जगामेति च
 श्लेषम् ॥ ३१ ॥

ततः पेशः पुरुरवाः शय्यायां जायामपश्यन् कुस्मितममा-
 स्तस्यामेव चित्तं बन्ध सः विस्वस्यः अपृष्टः शोचन् उन्मत्तवन्मही-
 वभ्राम ॥ ३२ ॥

त तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः ।
पञ्च प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरुरवाः ॥ ३३ ॥

• भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

• मह्यं क्लृप्तं ममास्थानं सभा एवं मग्धा गन्धर्वाश्च समचो-
दयत् ॥ २६ ॥

जायबोर्वदया ॥ २७ ॥

नपुंसा नपुंसकेन निर्घीयैत्यर्थः ॥ २८ ॥

इतपत्या इतपुत्रा यो निशि नारी यथा सन्प्रस्ता शेने दिवा
पुमान् पुरुषशक्तिमती तथा सन्प्रस्तः शेने ब्रह्मि पुरुषः ॥ २९ ॥

इत्येवं वाकसायकैः वचनवायौर्विद्वस्ताडितः प्रतोद्वरङ्कुशैः
कुञ्जपु रन्तं शीलमस्वेति कुञ्जरः ॥ ३० ॥

तत्र तस्मिन् समये ते गन्धर्वाः स्वविद्युता प्रद्योतन्त
(१) प्रकाशन्त आलोकविपया आसन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥

वभ्राम “भ्रमु भनवस्थानं” इति धातुः । पर्यटनं कृतवान् ॥ ३२ ॥

• भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निशाम्येति त्रिक्रम । देवी आहेति शेषः । यद्वा निशाम्येवाचोत
शेषः । यद्वा देवीस्यत्र खान्दसस्तृतीयायां लुक् तेन देव्या इति वाक्
सायकैर्विद्व इति तृतीयेनान्वयः । यो दिवा दिवसे पुमान्
पुंभावहापकोऽपि निशि रात्रौ तु नारीव सन्प्रस्तः कंधलं
शेने गृहान्तद्वारं पिपाय स्वपिति न चेतस्ततो रक्षार्थं भ्रमति
चेत्यर्थः ॥ २८-३१ ॥

तच्चित्तो विक्रव इति पाठे सम्बन्धोक्तिमतः विक्रवो
बिह्वल इति व्याख्यानात् ॥ ३२ ॥

• भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

मह्यमास्थानं मम सभा ॥ २६ ॥

महारान्ने मध्यरान्ने “महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः”
इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

पुत्रयोर्मेवयोः नपुंसा नपुंसकेन यत्र बिह्वलमात् वीरो ऽयमिति
विश्वासात् ॥ २८ ॥

निशि नारी यथा तथा शेने सन्प्रस्तः चोरान्मेवावानेपु-
मसमर्थः तस्माद्दिवेष यः पुमान् ॥ २९ ॥

निक्षिपं खड्गम् ॥ ३० ॥

विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्त हीसिमकुर्वन्त तद्देव
नग्नमैक्षतेति भाषाभङ्गाभिर्जगामेति ज्ञेयम् ॥ ३१-३३ ॥

• भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पद्मकिञ्चलकगन्धर्वगन्धर्वा बस्थास्तया ॥ २५ ॥

मह्यं मम ॥ २६ ॥

ते महारान्ने “महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः” इत्येवं

(१) हीसिमकुर्वन्त ।

वक्ष्ये तत्रापि तमसि अन्धकारे उपस्थिते उरयो जहुः अपहृत-
वन्तः ॥ २७ ॥

आक्रन्दितं रोदनं नपुंसा नपुंसकेन ॥ २८ ॥

यथा नारी तथा सन्प्रस्तः दिवा ब्रह्मि निशि च पुमान् सर्व
शेने एवं निद्राभिभूतः स्त्रीवत्सवेतो मीतश्चातस्यक्तुं योग्य इति
भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥

ते उरयो विद्युज्य विद्युतः विशिष्टद्युतिमन्तः व्यद्योतन्त हीसि-
मकुर्वन्त नटिद्वत्प्रकाशं कृत्वा गता इत्यर्थः । तदा सा मेधावादाव
आयान्तं पतिं नग्नम् ऐक्षत अतो भाषाभङ्गात् स्वर्लोकं गतेति-
क्षेपम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

पञ्चसदृश गन्धर्वाणी उसर्देवी के मुखके गन्ध से मोहित होकर
बहुत काख पर्यन्त रमण करते हुए बड़े हर्ष को प्राप्त भये ॥ २६ ॥

जब इन्द्र ने स्वर्गमें उर्वशी को नहीं देखा तब गन्धर्वों से कहा
कि उर्वशी जिना हमारा स्थान मति शोभित नहीं होता है ॥ २६ ॥

ऐसा इन्द्र का वचन सुनकर गन्धर्वों ने अत्यन्त अंधेरी रात्री
में आकर उर्वशी के दोनों मेढाओं को हरण कर लिया जिन मेढों
को उर्वशीने प्रथम राजा के इहाँ धरोहर रखी थी ॥ २७ ॥

तदनंतर जब गन्धर्व उर्वशीके दोनों पुत्रों का हरण कर
ले चले, तब उन दोनों का आक्रन्दन (शब्द) सुनकर उर्वशी बोली
कि-वृथा धीरमानी इस नपुंसक कुनाथ के विश्वास से मैं मारी
गई ॥ २८ ॥

हमारे पुत्रों को चोटों ने चुग लिये मैं केवल इस के विश्वास
से नष्ट भई, यह रात्रि में उरता हुआ स्त्रीकी नाई सोता है दिन
मात्र में में पुरुष होकर रहता है ॥ २९ ॥

इस प्रकार पुरुरवा राजा उर्वशी के वाक्य रूपवाणों से बिह्व
हुए जैसे हाथी अकुंश से व्यथित हो । वस रात्रि में उसी समय
खड्ग हाथमें लेकर नग्नही बड़े कोभित होकर उन चोटोंके पाँजे
दौड़े ॥ ३० ॥

फिर उन गन्धर्वों ने दोनों मेपों को छोड़कर विजली अमका
दी तब तक रज्ज दोनों मेपों को लेकर चले इतने में उर्वशी ने
अपने पति (राजा) को नष्ट देख लिया ॥ ३१ ॥

राजा पुरुरवा अपने शय्या के पास आये और अपनी काम्ना
को नहीं देखकर बहुत उदास से हुए, और बहुत बिह्वल होकर
शोक करते हुए उन्मत्त होकर पृथ्वी में विचरने लगे, उस उर्वशी
में फँसे हुए वित्त को नहीं निवृत्त कर सके ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका

तस्या सखीश्च पञ्च वीक्ष्य सूक्तं शोभनं वचनम् ‘अये
जीव’ इत्यादि ॥ ३३ ॥

(१) अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ घोरे न त्यक्तुर्महसि ।
 (२) मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहै ॥ ३४ ॥
 (३) सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि ! दूरं कृतस्त्वया ।
 खादन्त्येनं वृका गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥ ३५ ॥
 उर्वश्युवाच ।
 मा मृथा पुरुषोऽसि त्वं मा स्म त्वाद्युर्वृका इमे ।
 कापि सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥ ३६ ॥
 स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ।
 घ्नन्त्यल्पार्थेऽपि विस्त्रब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥ ३७ ॥
 विधायालीकविश्रम्भमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः ।
 नवन्नवमभीप्सन्त्यः पुंश्वल्पः सैरवृत्तयः ॥ ३८ ॥
 संवत्सरान्ते हि भवानेकरात्रं मयेश्वरः ।
 वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यन्त्यपराणि भोः ॥ ३९ ॥
 अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् ।
 पुनस्तत्र गतोऽब्दान्ते उर्वशीं वीरमातरम् ॥ ४० ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तदेवार्थं ब्राह्म-अहो इति ब्राह्मणम् । अनिर्वृत्य मत्कृतां
 निर्वृतिमप्राप्य पाठान्तरे मां निर्वृतिमगमयित्वा मन्त्राननुकथयति वा
 वचांसि कृणवावहै गोष्ठीः करवावहै ॥ ३४ ॥

सुदेहोऽतिकमनीयोऽयं मम देहः ॥ ३५ ॥

पुरुषो मा मृथा इत्यादि तस्याः सूक्तं तदप्यर्थं ब्राह्म,
 मा मृथा इति चतुर्भिः । माप्रियस्त्र पुरुषोऽसि अतो भयंभावहेति
 भावः । इमे वृकाः प्रसिद्धा इन्द्रियाणि वा तथा इति त्वां मास्म
 अद्युर्वश्युः इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रिये निमित्ते साहसं यासाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तं सत्त्वयति—संवत्सरान्त इति ॥ ३९ ॥

अपराणीतिवचनादन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य ज्ञात्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

एवं पृथ्वीमटन् स पुरुषाः क्रुद्धक्षेत्रे सरस्वत्यास्तोर
 तामूर्ध्वशीं तत्सखीश्च पञ्च पश्यन् प्रहृष्टं वदनं यस्य सः सूक्तं शोभनं
 ब्रह्मः ब्राह्म ॥ ३३ ॥

तदेवाह—अहो इति ब्राह्मणम् । अशीत्येवम् सम्बोधनार्थकम्
 अशि-जाये हे भाव ! तिष्ठ तिष्ठ घोरे दुःखं त्यक्तुं पातयितुं, मामिति
 शेषः नार्हसि अद्यापि मन्त्राः रहःसल्लापः अनिर्वृताः अस-

माताः वचांसि कृणवावहै गोष्ठीं करवावहै कृणवावहै सहित-
 सल्लापविशेषमावाङ्मुरवावेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

हे देवि! त्वया हेतुभूतया दूरं हनः नीतः सुदेहः कमनीयो देहः
 ममेति शेषः । अत्र पतति एवं सति तं देहं वृकाः गृध्राश्च खादन्ति
 खादित्यन्ति एवञ्च त्वत्प्रसादस्यास्पदं विषयो न भविष्यति इहं
 तत्प्रसादं पुनः सम्भावयतो राज्ञो वचः सुदेहोऽयमिति पाठान्तरे
 तदा अचमर्थः, पुरुषाः स्वयमेवार्मानमपरोक्षवक्तिर्दिशति, सुदेवः
 पुरुषवदशरीरस्थश्चेतनो अस्मितः वृकाः इन्द्रियाणि बाधकत्वात्
 गृध्राः “गृधू अभिकांक्षायाम्” लोलुपा इत्यर्थः । तच्छब्द उर्वशी-
 विषयः ॥ ३५ ॥

अयोर्वशी ब्राह्म-मामृषितात्वं मृथापुरुषः मिथ्याप्रतिष्ठः पुरुषो मासीः
 माभूः धीरो भवेत्यर्थः । मा मृथा इति पाठे मा प्रियस्त्रेत्यर्थः । एवञ्चमे
 वृकास्त्वां मास्माद्युः मा खादिपुः न खादित्यन्तीत्यर्थः । कापि स्त्रीणां
 सख्यं न स्थिरं यथा वृकाणां तद्वत् स्त्रीणामपि हृदयम् ॥ ३६ ॥

तदेव प्रपञ्चयति-मकरुणाः कृपारहिताः क्रूरस्वभावाश्च
 दुर्मृष्टाः क्षमारहिताः प्रिये निमित्ते साहसं यासां ताश्च हि यस्मा-
 दल्पार्थेऽल्पप्रयोजने निमित्ते विस्त्रब्धं विश्वस्तं पतिं भ्रातरं वा
 म्रिति ॥ ३७ ॥

विधायति । किञ्चालीकविश्रम्भं कपटविश्वासमज्ञेषु स्त्रामिप्राया-
 नभिज्ञेषु विधाव त्यक्तं सौहृदं बाभिस्तथाभूताः नवन्नवं कान्तमभी-
 प्तन्त्यः कामयमानाः पुंश्वल्पः व्यभिचारिवचः सैरा अक्षय्या
 वृत्तिसौसां ताश्च अर्धन्ति अतो मत्सख्यं त्यजेति भावः ॥ ३८ ॥

भीमद्वीरराजवाच्यं कृतमागतवत्पुत्रस्य ।

संघसरोति हे ईश्वर भर्तः! भवान् संवत्सरास्ते एकस्यां राड्यां मया सह वसतु तथा सति अपराययपि अपत्यानि नो भावयोर्भाव-
भवन्ति अपरायणीति वचनात् स्वस्या अन्तर्धनीत्यमात्रं वदितम् ॥३६॥

अन्तर्धनीमिति। तदुच्यते। देवांमन्तर्धनीं गर्भिणीमुपालस्य स
पुरुषाः स्त्रीपुरीं यया। ततः पुनः संघसरास्ते तत्र राज्ञः समीप-
मागता बभूव ततस्तामुर्वशीं वीरस्य पुत्रस्य मतिरं पुत्रेण
सहागतमिति भावः । ॥ ४० ॥

भीमजिज्वष्यजनीशं कृतपदरत्नावली ।

तस्या उर्वश्याः पञ्च सखीः पुरुषाः उर्वशीं दृष्ट्वा किं
चकारेति तत्राह—प्राहति । किं तस्मिन्मिथयंतस्प्रतिगृह्णाति,
अहो जाये तिष्ठेति । “हयं जाये मनसा” इत्यारभ्य “हविषा यजात,
स्वर्ग उच्यतेपि मादवासे” इत्यन्तमुत्तरप्रत्युत्तरात्मकं सूक्तमुर्वशी-
वशीकरणाभिप्रायेण प्राहृत्यर्थः । हयं अहो जाये मनसा तिष्ठ
मनःपूर्वकं पूर्ववत्तिष्ठ मां त्यक्तुं नाहंसीति शेषः । हे घोर्ग! सुरत-
शौचं! ये परतरे अहम् अहानि उत्तरोत्तरत्र दिवसे मयः
सुखंकरं न कुर्वन्त्येव एते नो भावयोः सुरतमप्राः करुणांकि-
पूर्वकाः नु अद्याप्यनुदितासः अनिवृत्ता अपरिसमाप्ताः
इति यस्मादतो नैतदुचितमनो मिध्याणि सज्जापलक्षणाणि
वर्णांसि कृत्वावहे करवावहे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सारसंप्रदाभिप्रायेण मध्ये काश्चनर्चो विहाय “सुदेवो ऽद्य
प्रपतेत्” इत्येतामृचमर्थत उदाहरति, सुदेव इति । हे देव ! योऽहं
परावतं परमं द्वायं दृष्ट्वाहसः । दूरं देशं हतः त्वया सह परमां
रतिं मन्तव्ये उगन्तुमेव तस्य मे अयं सुदेवः गतिविक्षणाज्ञानसाधनं
शरीरम् अत्र कुर्वन्नेत्रं अस्यामवस्थायां वा प्रपतेत् प्रपतिष्यति
कुतः अनाहृत आचार रहितः । अथ पतनानन्तरं निःशुभं भूमेरुपस्थे
पृष्ठे शयीत पतेत् । अथ निर्जीवमेतं शरीरं भाससः मत्तया-
संभ्रमाकुलाः वृकाः अद्युः खादन्ति पतिस्त्वा शबित्वापि कथं
चित्सम्भ्रं चेद्वृका इन्द्रियाणि खादन्ति इति “सुदेवो अद्य
प्रपतेदनाहृत परावतं परमां गन्त वा उ अथा शयीत निःशुभं-
रुपस्थेऽथेनं वृकारभसासो अद्युः” इति हये जायेत्यस्या उत्तरं किमे-
तावाचेति तदेतत्वा वाचा किं कृण्वे किं कुर्वः भावयोः पूर्ववत्सङ्ग-
मानुपपत्तेः किं निमित्तं तत्राह—अहमिति । अहमुपसामग्यं
सम्क्रमिषं यथा प्रथमोपसः अतिक्रान्तत्वात्पश्चात्तानामुपसां
योगो न घटने तथाऽऽवयोरपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तर्ह्यहं किं करंमीति तत्राह—पुरुषव इतिहे पुरुषवः! पुनः पश्चादहं
गृहं परेहि गच्छ इदानीमेव कर्तव्यं त्वयैत्यर्थः । “अस्तमेवावेति”
श्रुतेः । किमर्थं पश्चाद्गमनमिति तत्राह—पुरापनेति । यथा वातो
वायुर्गृहीतुमशक्यः तथा ऽहमपि पुरापना कुर्वंहेत्यर्थः । इति मृदु
वचनोत्तरेणायं गृहं न यातोऽस्मिन्प्रथाय कठिनोत्तरेण
निवर्तयिष्यामीति अथा “पुरुषवो मा मृयाः मा प्रपत्वां मा तथा
वृकायो अशिवास उक्षन्” न वै स्त्रीणानि सख्यानि सन्ति

सालावृकाणां हृदयाम्येतेरेतदर्थम् उत्तरत्वेनोर्वशी वक्ति—मा मृया
इति । हे पुरुषवः! त्वं मा मृयाः मरणां न प्राप्नुहि गूढा स्वमं
कराति पुरुष इति पुल्लिङ्गशक्तिमत्त्वेन बलिष्ठत्वात् कामत्रिमित्त-
मरणां तत्र न युक्तम् अथवायाश्चेद्वचनं कथञ्चित्सम्भा-
वितं स्यादित्यर्थः । अनेनार्थतः मा प्रपन्न इत्येतेद्विवृते भवति
प्रपत्स इति पतनेयं लुप्तं रूपं कामपारवश्येन भृशं पतितो माम्भूः
अश्यामस्य वीर्याभावश्चाहम् । इमे अशिवासः अशिवाः अशुद्धि-
हेतवो वृका वृकासो त्वा त्वां मोक्षन् उक्षतिरत्र मत्तयाः
मास्माद्युर्न जालाजलेन प्रोक्षयित्वा मत्तयैयुरित्यर्थः । स्त्रीणानि
स्त्रीसम्बन्धीनि सख्यानि—

“ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव पञ्चविधं स्नेहलक्षणात्” ॥

इति स्नेहलक्षणानि न सन्ति सदातनानि न भवन्ति वै
कापि यथेत्यनेन सालावृकाणामिति लुप्तोपममिति सूचयति,
हृदयमिति जातविकषचनं यथा सालावृकाणां हृदयानि एता
एतान्वापि स्त्रीणां हृदयानि तथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एते इत्युक्तमेव विवृणोति—स्त्रिय इति । “किं कूरं स्त्रीहृदयं
पुनरपि किं कूरमङ्गनाहृदयम्” इत्येतादृशवर्तनं दर्शितं प्रिये प्रेष्टेऽपि
साहसं बलात्कारलक्षणां कर्म यासां तास्तथा एतदेव विविच्य
दर्शयति, दन्तीति विस्मयम् विश्वस्तम् ॥ ३७ ॥

अर्लीकविक्रमं कपटविश्रामम् अनेपु पुरुषेषु मत्तस्तसौख्यदाः
तत्तत्कालोपभाग्यसुखप्रदानत्वाद्वात्स्यानिकसुखदाः पुंश्वेषु इत्यस्य
विषयणं स्वैरुत्तय इति इष्टजनशिक्षामनुपाकरणं स्वेच्छानि-
यतमद्यपानादिवृत्तयः ॥ ३८ ॥

मया सहैकरात्रं धत्स्यति सुरतलीलांमनुभाविष्यतीत्यर्थः
॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

सूक्तं वेदस्थं यत् सूक्तायं तदायं वचनं तदेव प्राह
॥ ३३-३५ ॥

कुत इति तत्राह—वृकाणां हृदयं यथा तपेव स्त्रीणा-
मित्यर्थः ॥ ३६ ॥

स्त्रिय इति युग्मकम् । प्रिये निजाभिरुचिते साहसं यासां ताः
॥ ३७-४२ ॥

भीमद्विज्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

अद्यापि अनिर्हृत्य न निर्हृताभूत्स्य महतां निर्हृतिमप्राप्य मां
त्यक्तुं नाहंसि अनिर्वर्त्येति पाठं मां निःशेषेण अवर्त्तयिष्ये
अर्जीववित्येत्यर्थः । यदि वा त्यस्यसि तदपि क्षयं तावत्तयाधि-
क्यावावहे गोष्ठीं करवावहे ॥ ३४ ॥

पश्यन्त्यास्तस्या दयामुत्पादयति—सुदेह इति ॥ ३५ ॥
मा मृयाः न प्रियेण पुरुषोऽसीति नपुंसकलक्षणांमप्येयं त्यजेति
श्रीवः । इमे वृका इति वृकाः जलु न वृकाः किरिबान्द्रयायेव

उपलभ्ये मुदा युक्तः क्षमुनास तथा निशाम् ।
 अथैनमुर्वशी प्राह रूपं विरहातुरम् ॥ ४१ ॥
 गन्धर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यन्ति मामिति ।
 तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थाली वदुर्नृप ! ।
 उर्नशी मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत त्ररन्वने ॥ ४२ ॥
 स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहांस्तां ध्यायतो निशि ।
 त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां मनसि त्रथ्यवर्त्तत ॥ ४३ ॥

भीमद्विभवाद्यक्षकवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

पृष्ठा युर्नारास्तां मास्म अद्यः भक्षयेयुः अजितेन्द्रिये
 माभूरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

यत्र त्वं विस्त्रय्य बुद्धिं मानुष्यं विफलयसि तामामस्माकं
 स्त्रीजानीनां स्वभावं शृण्वित्याह-स्त्रिय इति द्वाश्याम् । बुर्नपां
 अपराधाऽसहिष्णवः प्रियार्थमधर्मादावपि साहसं यासां
 ताः ॥ ३७-३८ ॥

प्रबोधयितुमशक्यं पुनः सान्त्वयति-सम्भवत्सरान्त इति ॥ ३९ ॥

अन्तर्वेत्नीमुपालक्ष्यति तस्या अपराधीति वचनात् ॥ ४० ॥

भीमच्छुक्रवेचकृतसिद्धान्तप्रक्षीपः ।

सूक्तं शोभनं वाक्यं वेदप्रसिद्धम् "अहो जाये" इत्यादि ॥ ३३ ॥

तद्देवार्थः प्राह-अहो इति द्वाश्याम् । अहो जाये । मां तेषु तिष्ठतिष्ठ
 हे घोरे ! त्वं माम् अनिष्टं त्वद्गतां निर्वृतिं सुखमगमयित्वा त्वक्तुं
 नाहंभि अथ अपि निश्चितं वञ्चासि कृणवाग्दे गोष्ठीं करवा-
 वहे ॥ ३४ ॥

सुबेहः शोभनो ऽयं मम देहः पतति पतं वृकाः इन्द्रियलक्षणाः
 गृध्राः आकाङ्क्षाधनः आश्रितं पूर्वं तव प्रतापं दयो यस्मिन्
 तस्येदानीमास्वपमा जयो नास्ति ॥ ३५ ॥

"पुरोक्तो ममृथा" इत्यादि तस्याः सूक्तं तदप्यर्थं प्राह-मा
 मृथा इत्यादिचतुर्भिः । मा मृथा मा प्रियस्व इमं वृकाः इन्द्रिय-
 लक्षणाः । तां मास्म अद्यः भक्षयेयुः यतः पुरुषोसि इन्द्रियसं-
 यमनं कर्तुं योग्योऽसि ॥ ३६ ॥

अकरुणाः निर्दयाः क्रूराः कुटिलाः बुर्नपाः आश्रितश्रम्याः प्रिये
 इन्द्रियार्थे साहसं आपत्वं वासां ताः प्रियं साहसं दृढाचरणं
 इत्यादि इति वा ॥ ३७ ॥

अक्षिप्तस्यः कागयमानाः स्वैरं यथेच्छं वृत्तियांसां ताः ॥ ३८ ॥

हे ईश्वर मेते ! अपराधीत्यनेन कस्याः अन्तर्वेत्नीत्वं सूचि-
 तम् ॥ ३९-४१ ॥

भाषा टीका ।

कोई काल में कुरुक्षेत्र के विषय सरस्वती में स्नान करती हुई
 प्रसन्न मुख कमल वाली पांच सखियों के सङ्ग उर्वशी को बंशकर
 राजा पुरुरवा कुन्दर उक्ति से बोले ॥ ३३ ॥

अहो जाये ! अहो घोरे ! खडी रहो खडी रहो अथभी तुमहम को
 सुखमें तृप्त नहीं करके बीच में छोड़ने योग्य नहीं हो आओ
 भला धमतुम कुछ घातें तो करे ॥ ३४ ॥

हे देवि ! यह सुन्दर शरीर तुम्हारे कृपाका पात्र नहीं है दूरसे
 तुम ने इस को त्याग दिया है इससे यह शरीर यहां ही गिरि जाबगा
 इसको वृकजन्तु खांयगे ॥ ३५ ॥

उचंद्युवाच ॥

इतना सुन कर उर्वशी बोली, कि—हे राजन् ! तुम पुरुष हो
 मरो मत, तुमको वृक (खेरे) न भक्षण करे परंच स्त्रियों
 की प्रीति कही नहीं होती है जैसे वृकों का हृदय ॥ ३६ ॥

स्त्रियां प्रायकरके निवेद्यकठोर हृदय वाली होती हैं थोड़ेही
 कारण से बड़ा भारी क्रोध करती हैं अति साहस वाली होती है
 अपने में विश्वास करके रहने वाले पति को भी थोड़ेही प्रयोजन
 के कारण मार डालती हैं ॥ ३७ ॥

अज्ञानी विषयी पुरुषों को पहिले दृढ विश्वास कराकर फिर
 सुहृदता त्याग कर देता है और पुञ्जली खरकामञ्जार करने वाली
 स्त्रियां नये नये पुरुषों से प्रीति जोड़ती हैं ॥ ३८ ॥

इतना कहकर उर्वशी फिर बोली, कि—हे ईश्वर ! एकदर्थ
 पीछे आपके समीप में एक रात्री रहूंगी और भी तुम्हारे तब
 पुत्र होंगे ॥ ३९ ॥

पुरुरवा उर्वशी को गर्भवती जानकर, पुर को खला-
 गया, फिर उस जगह एक वर्ष के अन्त में धीर पुत्र की
 माता पत्नी उर्वशी को प्राप्त हुआ ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तद्गद्यादुर्वशी प्राप्स्यति त्वमिप्राये-
 ष्याग्निस्थालीं वदुः स तु तां स्थालीमेवोर्वशीं मन्थमानस्तथा
 सदिनो वने विचरन्त्यमुर्वशीं किम्बग्निस्थालीत्यबुद्धयत ॥ ४२ ॥
 ततश्च तां स्थालीं वने स्थापयित्वा गृहाद् गत्वा निशि निष्ठं

स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ।
 तेन द्वे भरणी कृत्वा उर्वशीलोककार्णवया ॥ ४४ ॥
 उर्वशीं मन्त्रतोऽध्यायन्नघराराणिमुत्तराम् ।
 आत्मानमुभयोरमध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥ ४५ ॥
 तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा विभावसुः ।
 त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वं कल्पितस्त्रिवृत ॥ ४६ ॥

भीमस्त्र्यामिकृतभावाथर्दीपिका ।

मिव ध्यायन्स्वस्त्य मनसि त्रतायां त्रयी अवतंत कमंडोषकं
 वृत्रं प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

ततः स्थालीस्थानं प्राप्तकमन् शम्यागर्भं जातमश्वत्थं विलक्ष्य
 स्मिन्मावाग्निरस्मीति विशेषणं लक्ष्मिन्त्वा तेनाऽश्वत्थेन द्वे भरणी
 त्वाऽग्निं मन्त्रयेति शेषः "शमीगर्भाद्ग्निं मन्त्रये" इति श्रुतिः ॥ ४४ ॥

मथनप्रकारमाह—अघराराणिमूर्धशीं ध्यायन्नुत्तराऽग्नि-
 आत्मानध्यायन्नुभयोरमध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् तथा
 मन्त्रः "उर्वशीरुभयोरसि पुरुरवा" इति ॥ ४५ ॥

तस्य तेन कृताग्निर्मथनाद्भिभावसुराग्निर्जातः, कथम्भूतः ? जाते
 द्वौ धनं भोगं यस्मात् स च त्रय्या विद्यया विहितेनाधान-
 स्कारेण त्रिवृदाहवनीयादिरूपस्सन् राज्ञा पुरुरवसा पुत्रत्वं
 लिपतः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपलक्ष्य हृष्टा यद्वा पुत्रवतीं प्रत्याभिजाय हर्षेण युक्तो
 जा तथा सह तां निशाम उवाच अथैनं विरहातुरं विश्लेषासिहष्णुं
 करवसू ऊर्वशी माह ॥ ४१ ॥

किमिति ? स्वमिमान् गन्धर्वाणुपधाव स्तुत्या प्रीतान् शुरु ते
 तुभ्यं मां दास्यन्ति मल्लोकप्रतिसाधनं दर्शयिष्यन्तीति ततो
 नृप ! तस्य पुरुरवसः संस्तुवतः सतः गन्धर्वाः प्रीतास्मन्तः
 स्मै अग्निस्थाळीम् अग्निाधानार्थं पात्रविशेषं बभूवुः ततस्नामग्नि-
 यालीमूर्धशीप्राप्तिसाधनभूतां मन्यमानः स पुरुरवाः वने विश-
 त् अमुष्य आह्वयेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्थालीं वन एव न्यस्य निधाय गृहान् गत्वा निशि रात्रौ
 शोवास अथ त्रेतायां मन्त्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भे प्रवृत्ते सति
 करवसो मनसि त्रयी चेद्ः अवनेन प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

ततः स पुरुरवाः स्थालीस्थानं गतस्सन् शम्या गर्भं जातमश्वत्थं
 विलक्ष्य स्वमनसि परिवर्तमानया "शमीगर्भाद्ग्निं मन्त्रये" इति
 त्या शमीगर्भस्थाश्वत्थस्याग्निमथनसाधनतामवबुध्येत्यापि शेषं
 नाश्वत्थेन द्वे भरणी मन्थनकाष्ठं कृत्वा ऊर्वशीलोकच्छया ॥ ४४ ॥

मन्त्रतः मथनप्रकाशकमन्त्रप्रयोगपूर्वकमघराराणिमूर्धशीम्
 घराराणिं स्थात्मानम् उभयोरुभयोरमध्ये यत्काष्ठं विदुः
 प्रजननं पुत्रं ध्यायन् मन्त्रयेति शेषः ॥ ४५ ॥

तस्य तेन कृताग्निर्मथनाद्भिभावसुराग्निर्जातः, कथम्भूतः ? जातं वेदो

धनं भोगं यस्मात्सथाभूतः स विभावसुस्त्रय्या विद्यया विहितेन
 आधानसंस्कारेण त्रिवृदाहवनीयादिरूपस्सन् राज्ञा पुरुरवसा
 पुत्रत्वं कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्षकृतपदरत्नावली ।

समुवास मन्मोगलक्षणां सुरतमनुभूतवान् स्थियो ह्यकरुणा
 इत्यारभ्य तथा निशामित्यन्तेनोक्तमिति ज्ञानव्यय ॥ ४१ ॥

उपधानं शरणां गच्छ "भावुर्गतिशुभयोः" त्रिकरणाशुभयो
 स्तुतिं कुर्वित्यर्थः । "इति त्वा देवा इम आहुरेज्" अथम तद्-
 भवसि मृत्युवन्धुः प्रजात देवान् हर्षया यजति स्मग्ं उ भवमपि
 मादयास" इति अग्निस्थाळीम् अग्निस्थापनभोग्यपात्रम् उर्वशी
 मन्यमानो वने चरन् तामूर्धशीं तावुभ्यत नयमूर्धशीं किन्त्वेष-
 मग्निस्थाळीनि ज्ञानवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स पुरुरवाः अग्निस्थाळीं वने न्यस्य निक्षिप्य निशि
 गृहान् गत्वा तां निशामध्यापिनोऽभूत् अथ परस्मिन् दिक्ष्वे
 त्रतायां मन्त्रवृत्तायां त्रेतायुगारम्भमये ज्ञाने सत्यूर्धशीं
 चिन्तयतस्वस्त्य राज्ञो मनसि अग्न्याधानार्थं साङ्गवृत्तप्रकाशवेद-
 त्रं प्रकाशितमभूदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तदर्थं विचार्याग्निस्थाळीप्रदानाभिप्रायं कृत्वा अग्निस्थाळी-
 स्थानं गतः तत्र पुरुरवाः शमीगर्भं शमीवृक्षेणाधिष्ठितम् अश्वत्थं
 विलक्ष्य विशेषतो हृष्टा स्थालीशमीनाग्निस्थाश्वत्थयो
 जात इति विज्ञाय शमीगर्भमश्वत्थं कृत्वा तेन शमीगर्भाश्वत्थेन
 द्वे भरणी कृत्वा उत्तराघराराणिभेदेन निधाय उर्वशीलोक-
 प्राप्तीच्छया ॥ ४४ ॥

फलविशेषार्थं जनिष्ठा "अपोनयः सुजातः पोनेतीतिरतर्दीधं मायुः"
 इति मन्त्रार्थेनेनेर्शी ध्यायन् उर्वशीमघराराणिम् आत्मानं पुरुरव-
 दशश्लोपलक्षितपुत्रगराणि च चिन्तयन् उभयोरुभयोरमध्ये यत्प्र-
 जननसाधनं तच्च भूतमा ध्यायन्नर्णी निर्ममन्थेति शेषः । प्रभु-
 रित्यनेन सर्वंछानादस्मादर्थं दर्शयति ॥ ४५ ॥

मथितगाह-नस्येति । तस्य राज्ञो निमथनाज्जातवेदा तत्र-
 तप्रभृति जातवेदानामाग्नोरिति सूचितं स. विभावसुराग्निश्च
 विद्यया वेदत्रयसंज्ञया प्रसिद्धा राज्ञा पुत्रत्वं कल्पित इत्यन्वयः ।
 त्रिवृदाहवनीयादिरूपेवसेत इति विदुः अध्याग्निनिष्ठास्य
 मकाराकारमकारसमाह्वारोङ्काररूपेण वसंत इति त्रिवृत् ॥ ४६ ॥

तेनाऽयं जत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् ।

उर्वशीलोकमन्विच्छन् सर्वदेवमयं हरिम् ॥ ४७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्थावामुर्वशीमननं तत्प्राप्त्या तत्प्राप्तिरेव जातेति
मुननावेशात् घोषध्याति परिचये सतीति ज्ञेयम् ॥ ४३-४७ ॥

भीमद्विश्वनाथभक्तवर्तिकृतसारायंदिनी ।

तस्य तस्मिन् गन्धर्वान् स्तुवति सति तुष्टा गन्धर्वां अने-
नाग्निना कर्म कृत्वा तद्गुणानुर्वशीं प्राप्यसीत्याभिप्रायेणाग्नि-
स्थालीं ददुः स तु उर्वश्यामस्यावेशात् कामान्धस्तां स्थाळीमिवा-
र्वशीं मन्यमानस्तथा सहितो वने विचरन् सङ्गसमये नेय-
मुर्वशीं किरवग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४१-४२ ॥

निशि आ सम्पक्तामुर्वशीमेव ध्यायतस्तस्य त्रेतारम्भे त्रयी
भवर्तन कर्मबंधकं वेदत्रयं प्रादुरभूदिति कामिन एव कर्म
कारकमित्यभिव्याजितम् ॥ ४३ ॥

ततश्च स्थाळी यत्र न्यस्ता तत्स्थानं गतस्सन् शम्पा गर्भे
जातमश्वत्थं विजह्य तेनैवाश्वत्थेन द्वे भरणी कृत्वा अग्नि
ममन्थेति शेषः । "शमीगर्भोदग्नि मन्थति" इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥

मथनप्रकारमाह—अधराराणामुर्वशीम् ध्यायन्नुत्तराग्नि
चात्मानं ध्यायन् उभययोर्मध्ये यत् काष्ठं तत् प्रजननं पुत्रं ध्यायन्
तथा च मन्त्रः "उर्वश्यायुरसि पुरुरवाः" इति ॥ ४५ ॥

तस्य तत्कृतं कर्मनिर्धनात् विभावसुराग्निजातः जातं वेदां
धनं भोग्यं यस्मात् स च त्रया विद्यया संस्कृतो राजा पुत्रत्वे
कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः ॥ ४६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उर्वशीप्रापकं कर्मानेनाग्निना कृत्वा तां प्राप्स्यतीत्याशयेनाग्नि-
स्थालीम् अग्निपात्रं ददुः स पुरुरवाः तामग्निस्थालीमेवांवेर्शीं
मन्यमानो हते चरन् नेयमुर्वशीत्यबुध्यत ॥ ४२ ॥

ततो वने स्थाळीं न्यस्य गृहान् गत्वा निशि आध्यायतः आ-
सन्नन्ततः पूर्ववृत्तान्तं चिन्तयतः त्रेतायां सम्प्रवृत्तायां मनसि त्रयी
कर्मबंधकं वेदत्रयम् अवर्तनं प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥

तत्र पुरुरवाः स्थाळीस्थानं गतः शम्पागर्भे अश्वत्थमुत्पन्नं
विजह्य अग्निस्थालीप्रभाषजमश्वत्थमवंधाय तेनाश्वत्थेन द्वे भरणी
कृतं उर्वशीलोककामया अग्निममन्थेति शेषः । "शमीगर्भोदग्नि
ममन्थेति श्रुतेः ॥ ४४ ॥

किं मुश्ने अग्निं ममन्थेत्प्राहनमश्वतो मथनमन्त्रप्रयोगतः
ददुः सन्त्रप्रयोगपूर्वकाम्युत्पादनकुशलः अधराराणामुर्वशीमुत्तरा-
ग्निमात्मानमुभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं च
ध्यायन् ॥ ४५ ॥

उत्तरस्य पुरुरवसः निर्मथनात् विभावसुराग्निः, कविशः ? जातं
वेदो धनं भोग्यं यस्मात् स च त्रया विद्यया त्रयी विद्यया
तद्विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् आहवनीयादिरूपः सन् राजा
पुरुरवसा पुत्रत्वेन कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥

साषाटीका ।

उर्वशी को प्राप्त होकर आनन्द से युक्त होकर रातभर
उर्वशी के साथ वास करता हुआ । तदनन्तर प्रातःकाल में
उर्वशी, वीन विरहातुर ऐसे पुरुरवा से बोली कि— ४१ ॥

तू इन गन्धर्वों को प्रसन्न करके ये लोग मेरे को तेरे
खिसे दे देंगे । हे नृप ! तब राजा बहुत गन्धर्वों की स्तुति
करने लगा तब प्रसन्न होकर गन्धर्वों ने एक अग्नि की
स्थाळी वीनी पुरुरवा उस स्थाळी (टोकनी) को उर्वशी
जानकर उसे साथ लेकर वनमें विचरता रहा एक समय
विचरते २ जानता हुआ कि यह उर्वशी नहीं है किन्तु
अग्नि की स्थाळी है ॥ ४२ ॥

तब स्थाळी जानकर वनमें एक स्थल में धर कर गृह
का गया सदा रात्रि में उसी का ध्यान करता रहा इसी
प्रकार रहते २ त्रेता युग का जन्म प्रारंभ हुआ तब पुरुरवा
के हृदय में वेदत्रयी की प्रवृत्ति हुई ॥ ४३ ॥

तब तौ वन में स्थाळी के स्थानपर जाकर शमी वृक्ष
के गर्भ में उत्पन्न होने वाले अश्वत्थ को देखकर उर्वशी,
के लोक की कामना से उस अश्वत्थ से दो भरणी बना
कर ॥ ४४ ॥

मेत्र से अधराराणि (नीचे की समिध) को उर्वशी
और उत्तर अराणि (ऊपर की समिध) को अपने आत्मा
का ध्यान करता हुआ और दोनों अराणिों के मध्य में
जो काष्ठ उसको पुत्र का ध्यान करता हुआ ॥ ४५ ॥

इस प्रकार ध्यान कर मथन करने से जात भेदा अग्नि
प्रकट भया तब राजा पुरुरवा ने वेदत्रयी विद्या के आधान
संस्कार से त्रिवृत् आहवनीय आदि रूप से तीन मेद को
प्राप्त होनेवाले अग्नि को अपना पुत्र कल्पन किया, तिससे
यज्ञेश भगवान् अधोक्षज सर्व देव मय भीहरि का उर्वशी
के लोक की कामना से वजन करता हुआ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषायां दीपिका ।

तदाह—तेनेति ॥ ४७ ॥

एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ।
 देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४८ ॥
 पुरुरवस एवाग्नीन्वयी त्रेतामुखे नृपः ।
 अग्निना प्रजया राजा लोकं गान्धर्वमेयिवान् ॥ ४९ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां नवमस्कन्धे ऐलोपाख्याने
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मन्वन्तान्दिवेदत्रयबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवयजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथंसादिरिव धर्यते तत्राह—एक एवेति द्वाष्टयाम् । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एव वेदः । देवश्च नारायण एक एव अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णाश्चैक एव हंसो नाम ॥ ४८ ॥

वेदत्रयी तु पुरुरवसः सकाशादासीत् एयिवान् प्राप अयं मावः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठाः रजः प्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिभिर्भागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेल्लयः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
 श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदाह—तेनेति। तेन विभावसुना यज्ञफलदं सर्वदेवताशरीरकम् आश्रितार्तिहरं भगवन्तमधोच्चजमुर्वशीलोकङ्कामयमानः पुरुरवा अवजत आराधितवान् ॥ ४७ ॥

मन्वन्तान्दिवेदबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवतायजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथमाधुनिकः स्यादिति धर्यते? तत्राह, एक एवेति द्वाष्टयाम् । पुरा कृतयुगे सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एव वेदः देवश्च नारायण एक एव नान्यः अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णाश्चैक एव हंसायः ॥ ४८ ॥

हे नृप ! त्रयी वेदत्रये तु त्रेतामुखे पुरुरवसः सकाशादेवासीत् अयमभावः कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽप्यात्मनिष्ठाः, रजः प्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिभिर्भागेन कर्ममार्गः पुरुरवसः सकाशात्प्रकटो बभूवति, ततो राजा पुरुरवाः अग्निरूपया प्रजया पुत्रेण हेतुभूतेन गन्धर्वलोकमेयिवान् प्राप ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
 श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेन त्रिभुताऽग्निना उर्वशीसाखोकं सर्वदेवमयं सर्वदेवो-
 तमम् ॥ ४७ ॥

पुराकृतेः “मकारो धै सर्वा वाक्” इति सर्ववाङ्मयः प्रण-
 वोऽप्येकः ॥ ४८ ॥

त्रयी त्रिप्रकारा अग्निना प्रजया पुत्रत्वेन कल्पितेनाग्निना ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पुरा ब्राह्मकल्पस्य प्रथमसत्ययुग इत्येवार्थः । स्वायम्भुव-
 मारुष्य वेदादिवर्णानां भेदव्यवहारभ्रमणात् ॥ ४८ ॥

पुरुरवस एवेति तु तद्यज्ञारम्भस्य तत्र त्रेतामुखे तस्माद्देव
 तत्त्वप्रवर्तने तद्वत् पूर्वपूर्वमन्यतेऽन्यत इत्यभिप्रायात्
 अत एव पुरुरवाङ्गोचतुष्टयोत्पत्तिश्च किञ्चित् काल एववधानतो
 ज्ञेया ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतनारायणार्थरत्निनी ।

तेनाऽग्निना ॥ ४७ ॥

ननु, वेदत्रयबोधितः कर्ममार्गः प्राङ्नासीत् सर्वं एक-
 नासीद्वेत्याह—एक एवेति, द्वाष्टयाम् । पुरा कृतयुगे सर्ववाङ्मयः
 सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एव वेदः देवश्च नारा-
 यण एक एव अग्निश्चैक एव लौकिकः वर्णाश्चैको हंसो नाम यतः
 कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठा इवेति ॥ ४८ ॥

त्रेतामुखे त्रेतारम्भे पुरुरवसः सकाशादेव कर्ममार्गप्राप्तु-
 मावः । एवं स्वार्थम्भुवमन्वन्तरादावपि मूर्च्छितयुगव्यापकराजस्र

श्रीमद्विश्वनाथसकवर्तिकृतसाराथैर्दिशिनी ।
 सङ्गः प्रियप्रतादिभ्य एव तत्र तत्र त्रेतारम्भे कर्मप्रादुर्भाव
 इत्यपि ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

इति साराथैर्दिशिनीं हविर्गयां भक्तचेतसाम् ।
 चतुर्दशोऽथ नवमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेन विभाधसुना ॥ ४७ ॥
 अग्निरेक एव बौक्तिकः चणो हंसः ॥ ४८ ॥
 प्रजया पुत्रभूतेन ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
 श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

पूर्वकाख में एकही वेद प्रणव (ॐकार) वाङ्मय रहा ।
 और देव भी नारायण ही एक रहे, और कोई अन्य नहीं
 रहा, ऐसे ही अग्नि भी एक और चणो भी एक ही रहा ॥ २८ ॥
 हे नृप ! त्रेता युग में पुरुरवा के मुल से वेदत्रयी
 हुई राजा पुरुरवा भी अग्नि रूप प्रजा/से गन्धर्व लोक को
 प्राप्त हुआ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्धे चतुर्विंश अध्याय

की, श्रीवृन्दाधनस्य पं०भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

। पञ्चदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

ऐलस्य चोर्नशीगर्भात्पिडासन्नात्मजा नृप ! ।
 आयुः श्रुतायुः सत्यायुरयोऽथ विजयो जयः ॥ १ ॥
 श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतञ्जयः ।
 रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयो ऽमितः ॥ २ ॥
 भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।
 तस्य जन्हुः सुतो गङ्गां गण्डूपीकृत्य योऽपिबत् ।
 जह्नास्तु पूरुस्तत्पुत्रो नलाकश्चात्मजोऽजकः ॥ ३ ॥
 ततः कुशः कुशस्यापि कुशाम्बुर्मूर्तयो वसुः ।
 कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशाम्बुजः ॥ ४ ॥
 तस्य सत्यवती कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः ।
 वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भागवमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 सहस्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम् ॥ ६ ॥
 इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणान्तिकम् ।
 आनीय दत्त्वा तानश्वानुपयेमे वराननाम् ॥ ७ ॥
 स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया ।
 श्रपयित्वाभयैर्मन्त्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशोऽध्यायः ।

वहीहिप्रसुतो रामः कार्तवीर्यमहन् रुषा ॥ १ ॥

॥ १ ॥

सुप्रहृष्टायात्पादिक्रमेण भुतायुमभृतिपयगां वंशानाह—
भुतायोरित्यादिना । एकः एकसंज्ञः अमितस्तत्संज्ञः ॥ २ ॥

जह्नाः पूरुस्तस्य वलाकस्तस्याजकः ॥ ३—४ ॥

गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिर्भृदिस्तुसराध्यायान्ते वक्ष्यति
“गाधेरभूत्प्रहातेजाः” इत्यादिना तत्र तावत्पुत्रोद्घातारवेण भृगु-
वंशसम्भवस्य, ऋचीकस्य चारिणं प्रसक्तोत्पत्तसंज्ञः च परशु-रामावतारचरित्तमाह—तस्य सत्यवतीमत्यादिना । विसदृशमननुकपं
भागवमृचीकम् ॥ ५ ॥दक्षिणायामयोरुक्तः श्यामः कर्णो येषां मयस्मिन्नङ्गे चन्द्र-
स्येध वर्चा येषां न चन्द्रगपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतः कुशिकाः
कौशिका वयम् ॥ ६—७ ॥

उभयैर्मन्त्रैः पत्यैः ब्राह्मैर्मन्त्रैः श्वश्रुतुः स्यात्प्रेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ऐलस्य पूरुस्तः ऊर्ध्वशीगर्भात् संवत्सराग्ने सद्धरात्रौ सङ्ग-

भीमद्वीरराघवाद्यायंकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

ताया ऊर्ध्वेया उदरात्, हे नृप ! पडारमजा आसन् ते चाटवादि-
संज्ञाः ॥ १ ॥

भुतायोरिति । तत्र भुतायुप्रभृतीनां वययां वंशानुत्पादि-
कमेणाह—भुतायोः पुत्रो वसुमान् सत्यायोः पुत्रस्तु धनञ्जयः
भुतञ्जयतिपाठान्तरं एकसंज्ञश्चेति द्वौ पुत्रौ जयस्य तु
तनयो विभुः समितेति पाठान्तरं तथा तत्संज्ञः ॥ २ ॥

विजयस्य तु भीमः पुत्रः तस्य तु काञ्चनः आयोस्तु पुत्राः
सप्तदश वक्ष्यन्ते ततः काञ्चनात् वसुमतो वा होतृको जह इति
शेषः । तस्य होतृकस्य सप्तो जहः तं विशानपि-यो जहः गयद्वी-
कृत्य गङ्गामपिषत् जहास्तु पुत्रः पूरुः तत्पुत्रः पूरुपुत्रो बलाकः
तस्यात्मजस्त्वजकः ततोऽजकात् कुशः कुशस्य तु कुशाम्बाद्व-
यध्वारः पुत्राः तत्र कुशाम्बाद्गाधिरासीत् जहो ॥ ३-४ ॥

गाधेः पुत्रोऽपि विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूत् इत्युत्तराध्यायात्ते
नक्षति "गाधेरासीन्महास्तेजा" इत्यादिना तत्र तावदुपोद्घातत्वेन
भृगुवंशमवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसकानुप्रसक्त्या परशुरामा-
वतारतस्त्रिभुविकञ्जाह-तस्य सत्यवतीमित्यादिना । तस्य गाधेः
कन्यां दृष्टिनरं सत्यवत्याख्यामृचीकावयो द्विजो मार्गवोऽयाचत ततो
गाधिरं विसदशं कन्याया अननुरूपं दृष्ट्वा मार्गवमृचीकमुत्तमा ॥ ५ ॥

किमिति ? एकत इति, दक्षिणवामयोरेकतः एकस्मिन्पार्श्वे
इयामः कर्णौ येषां चन्द्रस्येव चर्चो येषां तेषां हवनामभ्वानां सहस्रं
कन्यायाः शुक्लं दीयतां न चंद्रमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः यतः
कुशिकाः कौशिका वयमिति ॥ ६ ॥

इतिरथमुक्तस्तस्य गाधेर्मति ज्ञात्वा वरुणास्वान्तकं गतः तत आनीय
वाञ्छया, प्रतिगृह्येत्यादिः तान् तदुक्तविधानभ्वान् दत्त्वा वरानतां
सत्यवतीमुपयेमे ॥ ७ ॥

स इति । ततः कदाचित्स ऋषिः ऋचीकः पुत्रकाश्यया आरमनोः
पुत्रेच्छया पत्न्या भ्रभ्रवा परतीमात्रा च प्रार्थितः उभयैः ब्राह्मैः
स्त्रिभुविकञ्जाह-अपचित्वा पत्न्याः पुत्रार्थं ब्राह्ममात्राभि-
मन्त्रितमेकं चरं भ्रभ्रवास्तु पुत्रार्थं स्त्रिभुविकञ्जाह-मन्त्रितमपरं चरं
पात्रचित्वेत्यर्थः । मुनिः ऋचीकः स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

० भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मणोऽत्रिरत्रेः सोमः सोमाद्बुधः बुधात्पुरुषाः तस्य पुत्रा
नाह—रेलस्य चेति ॥ १-३ ॥

कुशाभुजा गाधिरित्येकस्य नामद्वयम् ॥ ४ ॥

मार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥

कुशिकानामभ्ययो यस्य स तथा कुशिकावयः समय इति
वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

भ्रभ्रवाप्यार्थमात्रां उभयैः सास्त्रिकराजसभेदाभिज्ञैर्मन्त्रैः चरं
अपचित्वा प्रपक्याभिर्मदय तवेहं तव मातुरिदमिति निगद्य संस्थाप्य
स्नातुं गतः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

॥ १-२ ॥

जहोरिति सायंकम् । जहोस्तु पूरुस्तस्याय बालकस्यात्मजो-
जक इत्येव पाठः सर्वत्र पाठान्तरं तु कुशापि न दृश्यते टीका-
तु निर्गलितार्थत्वेन सङ्गच्छते ॥ ३-४ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ऐलवंशभुवो गाधेर्दोहिरामज इश्वरः ।

अजुनं धेनुहर्तारं रामः पञ्चदशोऽवधीत् ॥

॥ १ ॥

आयोर्वशं विस्तृतमुपरिष्ठास्यन् प्रथमं भुतायुप्रभृतीनां
वययां वंशान् संक्षिप्तानाह—भुतायोरिति । एकस्येत्येकसंज्ञः ॥ २-३ ॥
तनयः तत्संज्ञः ॥ ४ ॥

गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूत् इत्युत्तराध्याये वक्ष्यते । तस्य
कन्यावंशमसङ्गेनैव परशुरामावतारं वक्ष्यन् प्रथमं ऋचीक ऋषि-
चरितमाह—तस्येति । कुशिका इति कुशस्य वंशा वयं स्त्रिभुवो अपि
सर्वतोऽपि कुशिकाना इति भावः । दक्षिणवामयोर्मध्ये एकतः इयामः
कर्णौ येषां तेषाम् ॥ ५-७ ॥

उभयैर्मन्त्रैर्ब्राह्मैर्मन्त्रैः पर्यै चरं दत्त्वा भ्रभ्रै तु स्त्रिभुवै-
रित्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रवेवकुनासिञ्जात्प्रदीपः ।

उपेष्टस्यैतपुत्रस्य आयोर्वशो स्वयं भगवानाविर्भूतः सर्वशो
वितनोऽतः सूचीकटाहस्यायन पञ्चासद्भयानं भविष्यत्वेवं उपेष्टव
नहुषययातिप्रभृतिष्वपि ज्ञेयमत आयुष्यतिरिक्तानामैलपुत्राणां
वंशान् तत्र जातायाः सत्यवत्याः पौत्रस्य परशुरामस्य
जन्म भीपरशुरामकृतं कार्त्तवीर्यवधं च वर्णयति—ऐलस्वति
पञ्चदशेन ॥ १ ॥

एक एकाक्ष्यः ॥ २ ॥

जहोः पूरुस्तपुत्रो बलाकः बलाकस्यात्मजश्च अजकः
॥ ३ ॥ ४ ॥

विसदशमननुरूपं मत्वा मार्गवमृचीकमवधीत् ॥ ५ ॥

एकतः उभयोः कर्णयोः प्रत्येकमेकभागतः इयामौ कर्णौ
येषां सर्वस्मिन् अङ्गे चन्द्रवर्णयो येषां तेषां सहस्रं कन्या-
शुक्लं दीयतां यतो वयं कुशिकाः कुशिकानां कन्याऽवपद्येत्
प्राप्तुं न शक्येति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

उभयैर्मन्त्रैः ब्राह्मैः स्त्रिभुवै ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

भीमद्विजयशस्त्रयो इति भाषयामि ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकवेवजी बोले, कि-हेनृप ! एल (पुरुरवा) महाराज के

तावत्सत्यवती मात्रा स्वचरुं याचिता सती ।
 श्रेष्ठं (१) मत्वा तथा ऽपच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयम् ॥ ९ ॥
 तद्विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः ।
 घोरो दण्डधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः ॥ १० ॥
 प्रसादिनः सत्यवत्या मैवम्भूदिति भार्गवः ।
 अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥ ११ ॥
 सा चाभूसुमहापुण्या कौशिकी लोकपाननी ।
 रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह याम् ॥ १२ ॥
 तस्यां हि भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः ।
 यवीयान् जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥
 यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलान्तकम् ।
 त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीम् ॥ १४ ॥
 (२) बुष्टं क्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्य (३) मनीनशात् ।
 रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपि कृतंऽहसि ॥ १५ ॥
 राजोवाच ।
 किं तदहो भगवतो राजन्पैरजितात्मभिः ।
 कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णसाः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

* उर्वशी के गर्भ से छै पुत्र हुए, आयु, श्रुतायु, सत्यायु, रथ, विजय, और जय, ॥ १ ॥

भनायु के पुत्र वसुमान् हुए, रथ के सुत एक हुए, जय के तनय मित हुए ॥ २ ॥

विजय के पुत्र भीम हुए तिनके काञ्चन तिनके होत्रक तिन से जन्हु पुत्र हुए जो गङ्गाजी को कुला कर गये। जन्हु के पुत्र तिन के पुत्र बलाक तिनके पुत्र अजक हुए ॥ ३ ॥

तिन से कुश और कुश के भी कुशाशु, तनय, वसु, और कुश नाम, वे चार पुत्र हुए और गाधि कशाशुज अर्थात् कशाशुके पुत्र हुए ॥ ४ ॥

तिनकी सत्यवती कन्याकी ऋचीक ऋषि ने याचना करी, गाधिने कन्या के असहस वर को जान कर भार्गव (ऋचीक) ब्राह्मणसे गाधिराजा बोले, कि ॥ ५ ॥

एक एक कर्ण इयाम जिन का हो ऐसे अश्व सहस कान्ति बाजे एकसहस्र अश्व कन्याका शुल्क (मूल्य) हीजिये, क्यों कि हमसो गौ कौशिक है हमारे लोगो की कन्या अल्प शुल्क से मही मिल सकती है ॥ ६ ॥

ऐसा जय कहा तब ऋचीक इनकी इस प्रकार की संमति को जानकर वरुण के समीप गये, और घैसे ही अश्व-खाकर राजा को देकर उन की वरानना कन्या ऋचीक ने व्याहरी ॥ ७ ॥

उन ऋचीक ऋषिने पुत्र की कामना से उनकी पत्नी ने तथा सासु ने भी प्रार्थना करी, मुनीने भी दो प्रकार के मन्त्रों से चरु को सिद्ध कर स्नान करने को गये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यावत्सनात्वा मुनिर्नागतस्तावद्गार्वां अर्तुस्नेहाधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चं श्रेष्ठं मत्वा तथा मात्रा सत्यवती याचिता सती ब्राह्मणमन्त्राभिमन्त्रितं स्वचरुं मीत्रे अयच्छत्प्रादात् मातु-श्चरुं क्षात्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमददात् ॥ ६ ॥

कष्टं जुगुप्सितं तदेयाऽह—ते पुत्रो घोरो भविष्यति भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥ १० ॥

एवं माभूदिति प्रसादिनो भार्गव आह—अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति जमदग्निः पुत्रोऽस्य भविष्यति ॥ ११ ॥

(१) मन्वानुवा । (२) हसं । (३) मन्धार्थिकम् । इति च वीर० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषाचर्चदीपिका ।

सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२ ॥
 भांगेवश्रुवेर्जमदग्नेः सुताः ॥ १३-१४ ॥
 मनीनशक्राशयामास, तदेवाह—रजस्तमोवृत्तमिति । पाठास्तेरे
 सुगमम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्गीतरात्रवाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ताप्रदिति । तावत् यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भाषायां
 भर्तुः स्नेहाऽधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरं भेष्टं मन्वानया
 मात्रा याचिता सत्यवती स्वच्छरं ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं स्व-
 मात्रे प्राबच्छत् प्रादात् मातुस्तु चरं चात्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वय-
 मदात् आदत् भक्षितवती दीर्घव्यत्ययमापेः ॥ ६ ॥
 तत आगतः मुनिः ऋषीकः तच्छरिणिमथरूपं कर्म विहाय
 परीं प्राह, किमिति ? त्वं कष्टं जुगुप्सितमकार्यैः अतस्तव पुत्रो-
 दयदधरो घोरो भविता तव भ्राता तु ब्रह्मविद्यमो भवितेति ॥ १० ॥
 प्रसादित इति । ततः सत्यवत्या मैवेभूदन् न निगृह्याशोति
 प्रार्थितो भांगेवः आह—किमिति ? “अथ तर्हि भवेत्पौत्रः” इति, तर्हि
 पौत्रो घोरो भावना पुत्रस्तु शान्त एवैत्यर्थः । तत सत्यवत्याः
 जमदग्निः जज्ञ ॥ ११ ॥

सा चिति । सा च सत्यवती कौशिकी सुमहापुत्र्या लोकपावनी
 नदी बभूव कौशिकीरूपया सत्यन्देत्यर्थः । अथ जमदग्निर्पार्या रेणोः
 सुतां रेणुकाख्याम् उवाह उपयेमे ॥ १२ ॥

तस्यां हीति । तस्यां हि रेणुकायां भांगेवश्रुवेर्जमदग्नेर्वसुमदाद्वः
 सुता जज्ञिर इति शेषः । तेषां वसुमदादीनां वधयान्
 कनीयान् राम इत्यभितः प्रख्यातस्ते विश्विनष्टि-यामिति । यं रामं
 वासुदेवांशं वासुदेवांशावेषावतारम् आहुः तद्वतारवाथास्य-
 वेदित इति शेषः । कथंभूतम् ? हेहयानां कार्त्तवीर्याऽऽरीनां
 कुलस्याऽन्तं नाशं करोतीत्यन्तकः नाशकः । यो राम इमां महीं
 त्रिस्तप्तकृत्वः एकविंशतिवारं निःक्षत्रियां क्षत्रयीजरीहृतां
 चक्र ॥ १३ ॥ १४ ॥

इत्तमिति । फल्गुन्यल्पे अहस्यपराधे कृतेऽपि क्षत्रं क्षत्रकुलमहन्
 हतवान्, कथंभूतम् ? इत्तं गर्वितं पृथिव्याः भारं भारावहम्
 अग्रहणं ब्राह्मणेष्वसाधु रजस्तमोऽयां वृत्तम् ॥ १५ ॥

तत्र फल्गुन्यपि कृते अहसि क्षत्रमहाश्रित्युक्त्या लब्धर्महना-
 धनरः पृच्छति राजा—किमिति ? अकृतात्मभिः दुःखरामभिः राजस्यैः
 कृतं तदहः किं किं स्वरूपं कीदृशं च वेनाहसा हेतुना पौनः
 पुन्येन क्षत्रियाणां कुलं नष्टम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपहरत्नावली ।

तावत्तौ भार्मीयवर्तं भेष्टं मत्वा तत्रा स्वमात्रा याचिता सत्य-
 वती स्वच्छरं मात्रे ददौ मातुश्चरं स्वयमदग्नेर्कृतवती ॥ ६ ॥

तव पुत्रो घोरो दयदधरः ते भ्राता ब्रह्मविद्यमो ॥ १०-१२ ॥

सा कौशिकी सत्यवती नदी बभूवति शेषः ॥ १३ ॥

भांगेवश्रुवेर्जमदग्नेर्वीवान् कनिष्ठः ॥ १४ ॥

क्षत्रवधे मुख्यं कारणमाह—इत्तमिति । अहन् हतवान् फल्गु-
 न्यल्पे अहस्यपराधे ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजकृतसाराधर्चदीपिका ।

तावत्, स्नात्वा मुनिर्नाऽऽगतस्तावदेव सत्यवत्यां भर्तुस्नेहा
 धिक्पात् तस्याश्चरं भेष्टं मत्वा अनया मात्रा याचिता सत्य-
 वती मात्रे स्वच्छरं ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितम् अयच्छत् । मातुश्चरं क्षत्र-
 मन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदत् भक्षितवती ॥ ६ ॥

कष्टं जुगुप्सितं दयदधरः क्षत्रियो भविष्यति ब्रह्मविद्यमो
 ब्राह्मणः स च विश्वामित्र उत्तराऽऽध्याये वक्ष्यते ॥ १० ॥

एवं माभूदिति प्रसादित ऋचीक उवाच—अथेति । तर्हि
 पौत्रो दयदधरो भविष्यति, स च, परशुराम एव, ततो हेतोः
 पुत्रो जमदग्निर्मुनिरभूत् ॥ ११ ॥

सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२-१४ ॥

मनीनशक्रो भारमब्रह्मण्यमभार्मिकमिति । इमक्षत्रं भुवो
 भारमब्रह्मण्यमनीनशक्ति च पाठद्वयम् ॥ १५-२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यवती स्वच्छरं ब्राह्ममन्त्राऽभिमन्त्रितं तथा मात्रा भेष्टं मत्वा
 याचिता सती मात्रे अयच्छत् मातुश्चरं चात्रमन्त्राऽभिमन्त्रितं
 स्वयम् आदत् ॥ ६ ॥

कष्टमयुक्तम् ॥ १० ॥

एवं माभूदिति सत्यवत्या प्रार्थितो भांगेव आह—तर्हि पौत्रो
 घोरो भवेत्क्षत्रियेति । अथ ततो भांगेवात् जमदग्नि-
 रभवत् ॥ ११ ॥

सा सत्यवती कौशिकी नदी अभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

त्रिस्तप्तकृत्वः एकविंशतिवारम् ॥ १४ ॥

भुवो भारमनीनशक्त नाशयामास । तदेवाह—अब्रह्मण्यं रज-
 स्तमोवृत्तम् अहन् ॥ १५ ॥

अभीक्ष्ण्यः पुनःपुनः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जब तक ऋषि स्नान कर नहीं जाने पाये तब तक
 सत्यवती से माता ने अपना अह मांगा सत्यवतीने भी अपने
 ऊपर अपने पति की अधिक प्रीति समुक्त कर अपने अह
 को उत्तम मान कर अपनी माता को दे दिया जोकि ब्रह्म
 मन्त्र से अभिमन्त्रित रहा और क्षत्रिय मन्त्र से अभिमन्त्रित
 माता का जो अह रहा उसको आपने अक्षय किया ॥ ६ ॥

स्नान से आकर मुनि इस समाचार को जान कर परीं
 से बोले, कि—तूने यह बड़ा कष्ट किया, तेरा पुत्र बड़ा घोरे
 दयदधारी उग्र होगा और भ्राता अतिकर ब्रह्मवेत्ता
 होगा ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः ।
 दत्तं (१)नारायणस्यांशमाराध्य परिकर्मभिः ॥ १७ ॥
 ब्राह्मन्दशशतं लेभ दुर्हर्षत्वमरातिषु ।
 अव्याहतेन्द्रियौ (२)जःश्रीतेजोवीर्ययशोबलम् ॥ १८ ॥
 योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा यत्राणिमादयः ।
 सचाराव्याहतगतिर्लोकेषु पवनो यथा ॥ १९ ॥
 स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडनेवाम्भसि मद्भोत्कटः ।
 वैजयन्तीं स्रजं विभ्रद्रुरोध सरितं भुजैः ॥ २० ॥
 विप्लावितं स्वशिविरं प्रनिस्त्रोतस्सरिज्जलैः ।
 नामृष्यत्तस्य तद्वीर्यं वीरमानी दशाननः ॥ २१ ॥
 गृहीतो क्षीलया स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः ।
 माहिष्मत्यां सन्निरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा ॥ २२ ॥
 स एकदा तु मृगयां विचरन्विजने वने ।
 यदृच्छयाऽऽश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥ २३ ॥
 तस्मै स नरदेवाय मुनिरर्हणामाहरत् ।
 ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तबतौ सत्यवती ने अपने पति भार्गव (ऋचीक) को प्रसन्न किया और कहा, कि - महाराज ! ऐसा न होवे ऐसी कृपा करौ । तब ऋषि बोले, अच्छा तौ ऐसे गुणवाला पौत्र होगा, तब जमदग्नि शान्त पुत्र हुए ॥ ११ ॥

और वह सत्यवती तौ महापुण्यवाली लोकपावनी कांशिफी नदी हांगई ॥ जो रेणु की पुत्री रही रेणुका उसको जमदग्नि ने विवाह खीनी ॥ १२ ॥

तिस्के विषे भार्गव ऋषि से वसुमान् भारि पुत्र उत्पन्न हुए जिन पुत्रों के मध्य में छोटे परशुराम इस नाम से विख्यात राम हुए ॥ १३ ॥

जिनको बुधजन वासुदेव का भंश कहते हैं और हैहय राजाओं के कुलजात भी कहते हैं । जिनने इस पृथिवी को इकीस धार बिना क्षत्रियों की कर दीनी ॥ १४ ॥

जो ब्रह्महायय दुष्टक्षत्रिय पृथिवी के माररूप रहे उन लोगों का नाश करनी हुए । और जो लोग रामोगुण समोगुण की वृत्ति वाले रहे उनको थोड़े अपराध करने पर भी मारते हुए ॥ १५ ॥

राजा उवाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि-ऐसा भगवान् श्रीपरशुरामजी का प्रभागे अजित मत्स्क क्षत्रियों ने क्या अपराध किया रहा कि जिससे बारंबार क्षत्रियों का कुल नष्ट हुआ ॥ १६ ॥

भीष्मस्त्रामिहूनभाषार्थटीका ।

कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह-
 हैहयानामिति पदभिः । परिकर्मभिः परिचर्यादिभिर्दत्तं दत्ताश्रय-
 माराध्य ॥ १७ ॥

अव्याहर्तमिन्द्रियादिकं च लेभे ॥ १८ ॥

यत्र यस्मिन्नेश्वर्येऽणिमादयो गुणाः ॥ १९ ॥

रेवाम्भसि नर्मदाजले सरितं नर्मदा ॥ २० ॥

रावणो द्विविजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां
 कुर्वन्नेन प्रवाहस्यावरोधप्रतिज्ञोत्सः सत्यास्तस्याः सरितो
 जलेर्विप्लावितं स्वशिविरमाबद्ध, तस्य तद्वीर्यं न सेहे ॥ २१ ॥

ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिमनितुं प्रवृत्तस्सन् गृहीतः

(१) नारायणांशंशम इति ध २० (२) अत्र इति धिज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

माहिष्मत्यां स्वपुत्री कपिरिव सन्निरुद्धश्च पुनश्चाऽनन्वया वेन मुक्तः ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह—स एकदेवत्यादिना ॥ २३ ॥

अर्हण्यमातिथ्यादि हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतरायभाष्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पृष्टो मुनिः कात्सेवीर्याजुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य हेतु-
मैश्वर्यादिकमाह—हेहवानामितिपङ्क्तिः । हेहवानां जनपदानाम्
अधिपतिः पुरुषर्षभोऽजुनः कात्सेवीर्यः परिकर्मभिः पश्चिर्वाभिः
नारायणांशांशावतारभूतं वत्सं दत्तात्रेयम् आराध्य ॥ १७ ॥

दशानेन सहस्रं बाहून् अरातिषु शत्रुषु दुर्धर्यत्वं कुःस-
हस्रम् अद्याहतमिन्द्रियादिकं योगेश्वरत्वमैश्वर्यं च खेभे खण्डवान्
इन्द्रियादीनां समाहासद्वन्द्वस्ततोऽव्याहतशब्देन कर्मधारयः
तत्र भोजो बुद्धिबलं तेजः शरीरकान्तिः वीर्यमिन्द्रियबलं यशः
कीर्तिः बलं शरीरबलम् ऐश्वर्यं विशिनष्टि यत्र यस्मिन्ऐश्वर्येऽपि-
माद्यो गुणाः एषं खण्डसहस्रयाह्लादिरजुनः पवनो यथा तद्वत्
लोकेश्वर्याहतगतिर्विचचार ॥ १८-१९ ॥

स्त्रीभिरिति । स कदाचित्स्त्रिय एव रत्नानि तैरावृतः वैज-
यन्तीस्रजं विभ्राणः रेवाभसि नर्मदाया जले क्रीडन् मन्वो-
द्रिक्तः सरितं रेषां भुजैः करोष ॥ २० ॥

विष्णाञ्जितमिति । तदा दशाननो रावणो विग्विजयान् माहि-
ष्मत्या अजुनपुत्र्याः समीपे नर्मदायां शिविरे देवपूजां कुर्वन्
तेन प्रवाहस्वाशरोच्चारप्रतिस्नोतसः प्रत्युद्गतप्रवाहायाः सरितो
नर्मदाया जलैराप्लावितं स्त्रिशिवरमाखण्ड्य तस्मादपि वीर-
मात्मानं मन्यमानः तस्य कात्सेवीर्यस्य तस्त्रीर्यं नामृष्यत् न गमर्षं
किन्तु नमःप्रद्वयदिति शेषः ॥ २१ ॥

गृहीतइति । ततः कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिमवितुं प्रवृत्तो दशा-
ननः स्त्रीयां समक्षं वेनाजुनेन लीलया गृहीतः माहिष्मत्यां पुत्र्यां
सन्निरुद्धः पश्चात्मुक्तश्च यथा कपिगृहीतो मुच्यते तद्वत् अनेन
रावणादप्यतिशयितवीर्यवत्त्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह—स एकदेवत्यादिना । सोऽजुन
कदाचिद्विपिने सुषिरं मृगयां विचरन् कुर्वन् वदच्छवाः
जमदग्नेराग्नीमस्थानमुपागमत् ॥ २३ ॥

तस्मा इति । तस्मै आगताय नरदेवायाजुनाय सैन्यामारण-
वाएनसहिताय स मुनिर्जमदग्निस्तपोधनो हविष्मत्या कामधेन्वा
अर्हण्यमातिथ्यादिहरच्छ्रे ॥ २४ ॥

श्रीमद्द्विजयवर्षजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इसी दत्तात्रेयं परिकर्मभिः पश्चिर्वाभिराराध्य ॥ १७ ॥

'अरातिषु दुर्धर्यत्वं वरम् अजभीरौपतिकी भीर्षत्र तेज आद्वो
शिम्यदवश्च गुणाः सन्ति अद्याहतगतिश्चकार इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

'रेवायाः नर्मदायाः अभसि करोष । प्रवाहस्तम्भनं कृत-
वान् ॥ २० ॥

स्त्रिशिविरं रावणस्य सेनाविमोक्षणस्थानं प्रतिस्नोतः सरिज्जलैः
प्रतीपगमनं स्नोतः प्रवाहो येषां तानि तथा प्रतिस्नोतांसि च सरि-
ज्जलानि प्रतिस्नोतस्सरिज्जलानि तैर्विष्णाञ्जितं प्रवाहवेगेन भीतं
वीक्ष्यति शेषः । "स्नोतोऽम्भुनिर्गमद्वारे इन्द्रियेषु जलस्रतो"
इति च ॥ २१ ॥

यथा केनचित्कपिमुक्तः पुनर्बन्धो भवति तथाऽयं दद्यामुखो
वेनाजुनेन माहिष्मत्यां सन्निरुद्धोऽभूदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥
हविर्धान्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्द्विभनायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे देवपूजां कुर्वन् तेन
प्रवाहस्वाशरोच्चार हेतोः प्रतिस्नोताः प्रतिकूलप्रवाहिनी सरिद्धेवा
तस्या जलैः प्लावितं स्त्रिशिवरमाखण्ड्य तस्य तस्त्रीर्यं न सेहे तेन
साकं बोद्धुमगमदित्यर्थः ॥ २१ ॥

ततश्च स रावणस्तेन पराजित्य गृहीतः ॥ २२ ॥

एवंवीर्योऽपि सोऽजुनः परशुरामेण हत इति वक्तुं तत्कृत-
मपराधं दर्शयति, च इति ॥ २३ ॥

हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुर्धर्येणाजुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पमुखमाह—हेहवाना-
मित्यादिना । परिकर्मभिः पश्चिर्वाभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

यत्राग्निमाद्यो गुणाः तदैश्वर्यं च खेभे ॥ १९ ॥

रेवाभसि नर्मदाजले ॥ २० ॥

तदा दिग्विजये प्रवृत्तो वीरमानी दशाननस्तन्नागतः शिविर-
स्यः देवपूजनपरः प्रतिस्नोतःसरिज्जलैः प्रतिस्नोमस्नोतसः सत्याः
सरितो जलेः स्त्रिशिविरं विष्णाञ्जितं वीक्ष्यति शेषः । तस्वाजुनस्य
तादृशं वीर्यं नामृष्यत् न सेहे ॥ २१ ॥

तदैव कृतकिल्बिषः क्रीडायां युद्धारम्भेन कृतविप्लो दशा-
ननो वेनाजुनेन लीलया कपिवद्वयया गृहीतः सन्निरुद्धो
मुक्तश्च ॥ २२ ॥

तं महत्कृतमपराधमाह—स इत्यादिना ॥ २३ ॥

अर्हण्यमातिथ्यादिकम् हविष्मत्या होमधेन्वा आहरत् सम्पा-
दितवान् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हेहय वंशियों का अधिपति स्वयियों
में अष्ट अजुन नाम से प्रसिद्ध रहा, उसने भीनारायण के मंथ
मगधान् दत्तात्रेयजी को पश्चिर्वाभों से प्रसन्न किया ॥ १७ ॥

और प्रसन्न कर दवा सैफडा (एक सद्म) बाहुओं को प्राप्त
हुआ, और शत्रुओं में दुर्धर्यता का तथा अद्याहत(प्रतिघात शून्य)
इन्द्रियें, भोज, तेज, वीर्य, यश, और बलदो भी प्राप्त हुआ ॥ १८ ॥

स वीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा आत्मैश्वर्यातिशयनम् ।
 तन्नाद्रियताऽग्निहोत्र्यां साभिलाषः सहैहयः ॥ २५ ॥
 हविर्धानीमृषेर्कर्णान्नरान् हर्तुमचोदयत् ।
 ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रन्दतीं बलात् ॥ २६ ॥
 अथ राजनि निर्याते राम आश्रम आगतः ।
 श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोषाऽहिरिवाऽऽहतः ॥ २७ ॥
 (१)घोरमादाय परशुं सतूगां चर्म कार्मुकम् ।
 अन्वधावत दुर्हर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम् ॥ २८ ॥
 तमापतन्तं भृगुवर्यमोजसा धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधम् ।
 ऐशोयचर्माम्बरमर्कधामभिर्युतं जटाभिर्ददृशे पुरीं विशन् ॥ २९ ॥
 अचोदयद्वास्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाण्यष्टिशतघ्निशक्तिभिः ।
 अक्षौहिणीः सप्तदशातिभीषणास्ता राम एको भगवानसूदयत् ॥ ३० ॥
 यतो यतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो मनोऽनिलौजाः परचक्रसूदनः ।
 ततस्ततश्छिन्नभुजोरुकन्धरा निपेतुरुर्व्यां हतसूतवाहनाः ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे रणाजिरे रामकुठारसायकैः ।
 विवृक्णाचर्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हैहय आपतद्रुपा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

और जिसमें योगेश्वरत्व ऐश्वर्य और अणिमादिक गुण रहे, अनिषिद्ध गमन वाद्या लोकों में पवन के सहश विचरता रहा ॥ २६ ॥

बहुत सी अति उत्तम, स्त्रियों के सहित नर्मदा के जल में महीकट होकर क्रीडा करता रहा, वैजयंती माया को धारण किये हुए अपनी भुजाओं से नर्मदा को रोकता भया ॥ २७ ॥

(इनने में ऊपर की तरफ कहीं रावण नर्मदा के तट पर अपना तंजु खगाकर कुछ महादेव की पूजा पत्री करता रहा जब नर्मदा का जल सहस्र बाहु के बाहुओं से रुककर ऊपर को बढा तब) अज्ञ के सम्मुख चलते हुए नर्मदा के सबसे रावण का किरि और सब सामग्री डूबने लगी तब वीरमानी दशानन उस के उस धीरे को नहीं सहना हुआ ॥ २१ ॥

और उसके समीप जाकर उसके कुछ परामर्श करने में जब प्रवृत्त हुआ) तब स्त्रियों के समक्ष कृतापराध उस रावण को अज्ञान ने पकड़ लिया और माहिष्मती अपनी पुरी में कारागार में बंदरके नाई बैदकर दिया फिर कभी कभी के तरह छोड़ भी दिया ॥ २२ ॥

वह राजा सहस्रजुन एक समय विपिन में विचरता हुआ वनही में अमर्षी के आश्रम में प्रवेश करते हुए ॥ २३ ॥

उस माहिष्मती के नरदेव के लिये तपोधन मुनि ने पूजा भेट दीनी और मेना मंत्री वाहनो साहन राजा का निमंत्रण किया और यथेष्ट भोजनदि सत्कार किया ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तद्दृष्ट्वां नाद्रिषत् तस्मिन्नातुष्यत् यतोऽग्निहोत्र्यां होमधेयी साभिलाषः सहैहयो हैहयैः सह वर्तमानः ॥ २५ ॥

वर्षांसेतोः श्रुत्वाहविर्धानीमग्निहोत्रधेयुं हर्षं नरान्चोदयत् मेरितवान् ॥ २६ ॥

तदौरात्म्यं हविष्मत्या हरणं क्रोधयुक्तोऽहिरिव चुक्रोध ॥ २७ ॥
 सतूगां कार्मुकं चर्म आदाय ॥ २८ ॥

पेयायं चर्मं कृष्णाजिनमम्बरं यस्य ॥ २९—३० ॥

प्रहरन् परश्वधो यस्य मज्झानिलश्च तपोरिवौजो धीर्यं यस्य परेषां चक्रं सैन्यं सूदयतीति तथा - स्त्रियां भुजा ऊरवः कन्धराश्च येषाम् हताः सूता वाचनादि येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

विवृक्णाश्चर्मादयो यस्य ॥ ३२ ॥

(१) परशु योजयामास इति विजय० ।

भीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

स इति । तदा सोऽजुन आत्मन ऐश्वर्याद्व्यतिशयित-
मद्भुतं धीर्यं सामर्थ्यं दृष्ट्वा तद्दर्शनं नाद्रिबल नाहतवान् किन्तु स
हेहयोऽजुनः अप्रिहोऽयां होमधेनौ साभिजायो मदान्
दृष्ट्वा ऋषेर्हविर्धानीं धेनुं हर्तुमन्युचुवत् ते चोदिता नराः सभरसां
कन्दर्वा क्रोशन्तीं हविर्धानीं बलात्प्रसह्य माहिष्मतीं पुरीं निर्युः
॥ २५ ॥ २६ ॥

अयेति । अथ राजत्वंजुने नियन्ते निगन्ते सति पूर्व कचिद्रतो
रामः पितुराभ्रममागतः तस्याजुनस्य तद्द्वीराश्रमं भ्रुत्वा माहत-
स्ताडितः अहिः सर्प इव युक्रोधं क्रुद्धो बभूव ॥ २७ ॥

योरमिति । ततो घोरं भीषणं परशुं सतृणां कामुं चर्मं कवचं
बादाय मृगेन्द्रः भिहो यूथपं गजं प्रतीष दुराधर्यां ऽन्वधावत्
अजुनं पृष्टतोऽनुस्यूत्प्राधत् ॥ २८ ॥

तार्मिति । ततस्तमापतन्तं भृगुवर्यं रामं पुरीं विशज्जुनो
ददर्श, कथम्भूतम् ? भोजसा उपर्जात्तमितिशेवः । भोजसा आपतन्त-
मिति वा वाणापरश्वधो वाणापरशू आयुधं यस्य तम् ऐशोपं चर्मं
कृष्णाजिनमम्बरं यस्य तम् अर्कस्वध धाम तेजो यासां तामि-
जंटाभिर्युतम् ॥ २९ ॥

अचोदपदिति । ततोऽजुनः हस्त्यादिभिः गदाभिश्चानिभीषणाः
सप्तशुभाक्षौहिणीः सेनाः अन्युचुवत् ऋष्टिशतप्रशक्तयः आयुध-
विशेषाः ताश्चाक्षौहिणीभगवान् रामो भार्गव एकोऽसहस्राय एव असू-
दयत् जघान हस्तिनो गजाः पत्तयः पद्गतयः रथानामेकधिशति-
सहस्राणि अष्टौ शतानि सप्ततिश्रिका एवं गजानामपि नराणां तु
शतसहस्राणि नव सहस्राणि च पञ्चाशदधिकानि त्रीणि शतानि
च अश्वानां तु सहस्राणि पद् पाष्टः पदञ्चति सङ्कुलयेका ऽक्षौहिण्यां
हेया तथाचोक्तं महाभारते आदिपर्वणि द्वितीयेऽध्याये-

“एको रथो गजश्लोकः नराः पञ्च पद्गतयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पक्षिरित्यभिधीयते ॥
पक्षि तु त्रिगुणामेतां विदुः सेनामुखं युवाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुह्य इत्यभिधीयते ॥
अथो गुह्या गणो नाम वाहिनी तु गणप्रत्रयः ।
भूतस्तिस्त्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विश्वज्ञेयैः ॥
असूस्तु पृतनास्तिस्त्रस्त्रस्तिस्त्रस्त्रनीकिनी ।
निकीनीन्दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥
अक्षौहियस्तु संख्याना रथानां द्विजसप्तमाः ।
संख्यागणिततरवैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
शतान्युपरि चाष्टौ च तथाभूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणं तावदेवात्र निर्दिशेत् ॥
श्रेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाऽश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि पद्चाहुरथावप्रभिसंख्यया ॥
एतामक्षौहिण्यां प्राहुः संख्यातरवविदो जनाः ।

इति ॥ ३० ॥

यतो मत् इति । प्रहरन् पदश्वधो यस्य अनसदेव भोजस्त्रेयो

यस्वासो रामः परेषां चक्रं सैन्यमयडकं सूदयतीति तथा-
भूतो यत्र यतो यत्र यत्र सैन्यैः विश्वक्रमेति शेषः । ततस्ततस्तत्र तत्र
द्विजा भुजा ऊरवःकम्भराश्च येषां हताः मृता वाहनानि च येषां
ते धीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

ततो रामस्य कुठारेण सायकेभ्य विद्वक्या विजा बर्मादयो
यस्य तरस्सैन्ये कधिरीघ्या कर्षमो बर्षिपन् तस्मिन् रथानि-
जिरे युद्धाङ्गयो निपातितं दृष्ट्वा हेहयोऽजुनो रुषा आपतत् तत्र
विप्रहो देहः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मनः स्वस्य ऐश्वर्यमतिशायिनं मरित्य वर्तमानं तदैश्वर्यं
नाद्रियकादरं कुर्वन् अप्रिहोर्त्री धेनुं प्रति साभिजावः इच्छां
कुर्वन् ॥ २५ ॥

हविर्धानीं धेनुं नरान् पुरुषान् हर्तुं नेतुम् अयोजयन्नियुक्त-
वान् ॥ २६ ॥ २७ ॥

योजयामास उत्तेजितं कृतवान् कामुं कं गृहीत्वेति शेषः । रथे
योजयामासेति वा ॥ २८ ॥

ऐशोपं चर्मं कृष्णाजिनं तदेवाम्बरं यस्य स तथा तम् आत्मनः
स्वस्य धाम तेजो यासां ताः तथा तामिजंटाभिर्युक्तं तु पुरीमाप-
तन्तम् ॥ २९ ॥

अजुनो या अक्षौहिणीरचोदयद्गामस्ता असूदयदित्यर्थः ॥ ३० ॥
मनावदन्तिलतत्रोजो वेगो यस्य स तथा मनोवेगं अस्तिस्त्रस्त्रैश्च
इति वा “भोजोवष्टम्ब यज्ञयोः” इति यादवः ॥ ३१ ॥
विप्रहो देहः ॥ ३२ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तत् अहंशुभाघनभैश्वर्यं दृष्ट्वा तत् अहंशुं नाद्रिबल यतो-
ऽप्रिहोऽयां कामधेनौ ॥ २५ ॥

हविर्धानीं कामधेनुं हर्तुम् ॥ २६-२८ ॥

पुरीं प्रविशन्नवाजुनो ददर्श ॥ २९ ॥

हस्त्यादिभिर्गदादिभिश्च भीषणा अक्षौहिणीरचोदयत् प्रेष-
यामास ॥ ३० ॥

प्रहरन् परश्वधो यस्य सः मनोऽस्तिस्त्रोरिवौजो वेगो
यस्य सः प्रथमं सैन्यस्याऽतिवाहुष्ये दृष्टे मनस इवात्मनो वेगः
कृतः तस्मिन्नष्टप्राये सति किञ्चिद्विभमयार्थमस्तिस्त्रस्त्रैस्त्रैः । तत्र
तत्र धीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥

हेहयोऽजुनः ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सहेहयः हेहयैः सहवर्तमानः सोऽजुनः आत्मनीर्यतिशया-
यिनं तद्वीर्यं दृष्ट्वा तद्दर्शनं नाद्रिबल नाहतवान् यतो अग्नि-
होऽयां होमधेनौ साभिजावः ॥ २५ ॥

अथार्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभिर्घनुषु बाणान्युगपत्स सन्दधे ।
 रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणीस्तान्येकधन्वेषुभिराच्छिनत्समम् ॥ ३३ ॥
 पुनः स्वहस्तैरचलान् भृधेऽङ्घ्रिपानुत्क्षिप्य वेगादभिभावतो युधि ।
 भुजान् कुठारेण कठोरनेमिना चिच्छेद रामः प्रसभं त्वहेरिव ॥ ३४ ॥
 कृत्तवाहोः शिरस्तस्य गिरेः शृङ्गमिवाहरत् ।
 हते पितरि तत्पुत्रा अयुतं दुद्रुवुर्भयात् ॥ ३५ ॥
 अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सन्तर्मां पर्वीरहा ।
 समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्षिप्यं समर्पयत् ॥ ३६ ॥
 स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च ।
 वर्णायामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३७ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिन्धान्तप्रदीपः ।

हविर्धानीमग्निहोत्रधेनुम् ॥ २९—२७ ॥

सत्पां कामुकं धनुः चर्म ऐशोयं चाक्षय ॥ २८ ॥

पुरी विश्वार्जुनः ऐशोयं चर्मं कृष्णाजिनम् अश्वरं यस्य तम
 प्रकस्येव धाम द्युतयोसां ताभिर्जटामिर्युतं भृगुवर्षं ददर्श ॥ २९ ॥ ३० ॥

मनोऽनिच्छयोरिवौजो वीर्यं यस्य परशकं शत्रुसैन्यं सूदय-
 तीति तथा एवभूतोऽसौ परशुरामः यतो यतो यत्र यत्र
 प्रहरपरश्वधो निक्षिप्तपरश्वधो जातः ततस्ततः छिन्ना
 भुजा ऊरवः कम्धराश्च येषां हताः सूना बाह्वनानि च येषां ते
 शत्रवो निपेतुः ॥ ३१ ॥

• विद्वक्शादिष्ठनाश्रमांदयो यस्य तथाभूतं सैन्यं हृष्टा
 देहयोऽर्जुनो रणाजिरे आपतत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

तब तो उस वीर राजा हृहय ने इस प्रकार ऋषि का वैभव
 देखा फिर-अपने ऐश्वर्य को भी उल्लंघन करने वाला ऋषि का ऐश्वर्य
 है ऐसा विचार कर ऋषि के सत्कार का तो आदर न किया
 पर अग्नि होत्र की साधन रूप ऋषि की धनु में अभिजापा
 करना हुआ ॥ २५ ॥

और हर्ष से ऋषि की हविर्धानी (धेनु) को हरया के लिये
 मनुष्यों को बाधा देता हुआ, नव राजा के किकर खोंग भी
 नकरा सहित उस धेनु को बलात्कार (जारी) से माहिष्मती-
 पुरी को खचले ॥ २६ ॥

राजा के गये पीछे परशुरामजी, आश्रम में आये और उन्
 राजा के दुरारमीपने को सुनकर ताड़ित सपं के नाई कोष करते
 हुए ॥ २७ ॥

और घोर परशु को हाथ में लेकर तथा तृणा (भाने) सहित
 धनुष, और चर्म (ढाँक) को लेकर दूर्ध्वं मृगन्द्रे द्वाशर्षो के
 मृग पति पर जैसे दौड़े तिस प्रकार राजा के पीछे दौड़ते
 हुए ॥ २८ ॥

राजा ने भी पुरी के प्रवेश के समय पर धनुषबाण को धारणा
 किये परशु हाथ में लिये मृगचर्म का बन्ध खपेटें तथा कर्म तेज
 और जटायों से देवीप्यमान, और अपने ऊपर दौड़कर आने
 वाले भृगुवर्ष (परशुराम) को देखा ॥ २९ ॥

तब तो राजा ने, गदा, अस्त्र, बाण, ऋष्टि, शतघ्न, शक्ति,
 इत्यादिक आयुधों के सहित अत्यंत मयानक गज रथ तुरग पदा-
 ति इस प्रकार की चतुरंगणी सेना सप्तदश (१७) अर्द्धादिर्गा परशु-
 रामजी पर भेजी। परंच भगवान् राम ने उस सेना को एकल
 ने ही समाप्त करदी ॥ ३० ॥

जहां २ पर शत्रुओं के सेना के नाश करने वाले मन पवन
 सहस्र बग वाले परशुरामजी अपने परशु का प्रहार करते जाते
 तहां २ सून बाहनों सहित बड़े २ वीरों क भुजा ऊरु और कंधरा
 कट कट कर पड़ते जाते ॥ ३१ ॥

तब राजा अपनी सेना को, राम के कुठार और बाणों से
 कटे हुए हैं ढाँक, ध्वजा, चाप, और बिग्रह, जिम्बका पर्या,
 और रणभूमि में कश्चित् प्रवाह की कीच-में पड़ी हुई देख,
 कर संग्राम में आपहें आकूँदा ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकनभाषाप्रदीपिका ।

पञ्चशतेषु धनुषु मोऽर्जुनो रामाय सन्दधे एकमेव धनुषस्य
 सः पाठात्तरं एक एव अश्वः सन्धानं येषां तैरिषुभिः
 तानि धनूपि समं सह तस्मैवैवर्द्धनत् ॥ ३३ ॥

राम राम ! महाबाहो ! भवान् पापमकारषीत् ।
अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ॥ ३८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मृधे साधनभूतानचक्षानङ्घ्रिपांशोऽस्मिन्प्राभिधावतस्तस्य
भुजांश्चिच्छेत् अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥
समर्पयत् समर्पयत् ॥ ३६-३८ ॥

भीमहिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अपेति । अथ पञ्चशतेषु धनुष्मद्बाहुमिर्बाणान् युगपत्
सोऽर्जुनो रामाय सन्धे अस्त्रभूतामग्र्याः राम एकधन्वी तान्
बाणान् इषुभिः सममेकदा समच्छिनत् सञ्चिच्छत् ॥ ३३ ॥

पुनरिति । पुनः स्वहस्तैरचक्षानङ्घ्रिपांशोऽस्मिन्प्राभि
वेगादिभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान् कठोरनेमिना कुठारेण रामः
प्रहसन्निव प्रसमं वलाञ्छिच्छेत् ॥ ३४ ॥

कृत्तेति । कृत्वा क्षिप्त्वा बाहवो यस्य तस्यार्जुनस्य शिरः गिरेः
सकशात् शृङ्गमिव जहार एतं पितर्यर्जुने हते सति तस्यार्जुनस्य
पुत्रा अयुनसङ्ख्याकाः मयावभिहोत्री होमधेनुं सवत्साम उपाहृत्य
धमीपमानीय रामाय समर्प्येत्यर्थः । तद्गुणुः पलाशाङ्कुरे ततो
राम आभममुपेत्य पारिकल्पं धेनुं पित्रे जमदग्नेये समर्प-
यत् ॥ ३५-३६ ॥

तस्मिन् कृतं कर्म पित्रे भ्रातृभ्यश्च शुभाय वर्यं वामास तद्रामोप-
वर्णितं कर्म श्रुत्वा जमदग्निरब्रवीत् ॥ ३७ ॥

तदेवाह—रामरामेति यावत्समाप्ति । हे राम, राम, महा-
बाहो ! भवान् पापं कृतवान्, किन्तु ? यत्सर्वदेवमयं नरदेव-
मर्जुनं वृथा हतवानसीति ॥ ३८ ॥

भीमद्विप्रवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथागत्यार्जुनः पञ्चशतेषु धनुषु बाहुभिः बाणान्युगपदेकप्र-
त्नेन सन्धे । अस्त्रभूतां सभयग्र्यां रामः समं युगपदेकस्मिन्
धनुषि बहूँषुभिः सन्धितशरैस्तान् पञ्चशतशतान् अच्छिनद्विभ-
न्धयः ॥ ३३ ॥

पुनः रामः स्वहस्तैरचक्षान् गिरीन् अङ्घ्रिपान् वृक्षान् मृधे
ऽस्मिन्प्राभि वेगादिभिधावतोऽर्जुनस्य भुजान् कठोर-
नेमिना शितधारेण चिच्छेद्वत्सव्यः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

उपावस्य निवस्ये हतस्तत आकषंश्चादिना परिकल्पं क्लेशो-
पेताम् ॥ ३६-३८ ॥

भीमद्विप्रनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रामाय रामं हस्तं रामस्तु तानि धनूषे समं बाणैः सृष्टि-
तान्येव अच्छिनत् ॥ ३३ ॥

अचक्षान् पर्वतान् अभिधावतस्तस्य अहेः फणाति-
वेत्यर्थः ॥ ३४-३८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तटीपः ।

सोऽर्जुनो बाणान् युगपत् रामाय पञ्चशतेषु धनुषु सन्धे
रामः एकधन्वा एकमेव धनुर्यस्य सः इषुभिः समं तत्स्यमेव
तान् अच्छिनत् ॥ ३३ ॥ ॥

अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४-३८ ॥

माषा टीका ।

तपश्चात् सहस्रार्जुनने राम के लिये पाँचसौ धनुषोंके
विषे हजार बाहुओं से एक वार पाँचसौ बाणों का सन्धान
किया, परञ्च अस्त्र धारियों में भेष्ट और अग्रणी ऐसे राम
(परशुराम) जीने एक ही धनुष से मारे बाणों के मति-
खाद्य से एक ही वार अर्जुन पाँच सौ धनुष काटकर
गिरा दिये ॥ ३३ ॥

फिर अपने हाथों से अचख बड़े २ वृक्षों को उखाड़-
कर धंगसे ढौड़ने वाले सहस्रार्जुन के ऊपर फेंकते हुए
और युद्ध के विषे रामने सहस्रार्जुन की भुजाओं को कठो
धार वाले कुठार से बरजोरी काटते हुए जैसे सर्प के फणों-
को काटते हों ॥ ३४ ॥

हजारों हाथों के कटने पर उसके माये को पर्वतकी
शिखरके नाई गिरादिया, पिता के मरनेपर उसके दृष्ट
हजार पुत्र मारे भय के भाग गये ॥ ३५ ॥

पराये वीर को मारने वाले परशुराम जी बड़का सहित
अग्निहोत्रकी साधन भूत धेनुको लौटा लाये और माधम
में आकर राजा के खेजाने से दुःखपाने वाली धेनुको पिता
के लिये समर्पण करते हुए ॥ ३६ ॥

और परशुराम जी ने माहिष्मती पुरी में आकर जो
प्रपत्ता पराक्रम किया सो भी पिता और भ्राताओं से कहते
हुए, तिस को सुनकर परशुरामजी के पिता जमदग्नि कह-
ने लगे ॥ ३७ ॥

जमदग्नि बोले कि—हे राम ! हे राम ! हे महाबाहो !
तुमने बड़ा पाप किया, क्योंकि ? तुमने सब देवमय नर-
देव राजा को वृथा मारडाया ॥ ३८ ॥

वयं हि ब्राह्मणास्तात ! क्षमयाऽर्हणताङ्गताः ।
 यथा लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदम् ॥ ३६ ॥
 क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ।
 क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥ ४० ॥
 राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधादुरुः ।
 तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाऽप्युतचेतनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अर्हणतां पूजयताम् ॥ ३९ ॥
 सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥
 तीर्थसंसेवया चकाराद्यमनियमैश्च अच्युते चेतना चित्तं
 इत्य सः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतागतो हननं न पापमित्यात्राह-वयमिति । वयं ब्राह्मणा
 हे "घातुं न घातुको विप्रः" इत्युक्तविधाहिति भावः । क्षमया
 तुभूतयाऽर्हणतां पूजयतां गताः प्राप्ताः, क्षमां प्रस्तौति-यथेति ।
 लोकगुरुर्देवो ब्रह्मा यथा क्षमया पारमेष्ठ्यं परमेष्ठियोग्यं पदं
 ध्यानम् अगात् प्राप्तवान् ॥ ३९ ॥

क्षमयति । क्षमयैव ब्राह्मी लक्ष्मीः ब्रह्मकुलसम्बन्धिनी क्षम-
 यादिसंपत् यथा सौरी सूर्यप्रभा तथा रोचते प्रकाशते । भग-
 वात् हरिरीश्वरोऽपि क्षमिणां क्षमावतभिवाऽऽशु तुष्यते प्रसन्नो
 भवतीति भावः ॥ ४० ॥

राज्ञ इति । किञ्च मूर्धाभिषिक्तस्य सार्वभौमस्येत्यर्थः ।
 सस्य राज्ञो वधो ब्रह्मवधाद्विप्रवधादपि गुरुर्निरां
 गपकपः प्रतस्त्वं मुख्यसे भगवति च्छस्ता चेतना ज्ञानं यस्य
 आभूतस्तीर्थानां गङ्गादीनां संसेवया अहस्तत्वापं जाह
 मपाकृत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा सौरी सूर्यसम्बन्धिनी प्रभा रोचते तथा ब्राह्मी ब्राह्मण-
 सम्बन्धिनी लक्ष्मीः क्षमा प्रकाशते ॥ ४० ॥
 मूर्धाभिषिक्तस्य चक्रवर्तिनः ब्रह्मवधात् ब्राह्मणहननादच्युते
 भीनारायणो बुद्धिर्यस्य स तथा ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(विजयध्वजरीत्या प्रयोदशः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीसाराथदर्शिनी ।

अर्हणतां पूजयताम् ॥ ३९ ॥
 ब्राह्मी ब्राह्मणसम्बन्धिनी लक्ष्मीः शोभा क्षमयैव रोचते
 द्योतते सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥
 चकाराद्यमनियमादिभिश्च श्लेषेण न अच्युतः चेतना चिच्छक्ति-
 यंस्य तथाभूत इन्धुऽपि लोकसंग्रहार्थमित्यर्थः ॥ ४१ ॥
 इति साराथदर्शिनीयां हर्षियवांशकचेतसाम् ।
 नवमेऽयं पञ्चदशः सूक्तः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• अर्हणतां पूजयतां गताः प्राप्ताः लोकगुरुर्ब्रह्मा पदं ध्यानम् ॥ ३९ ॥
 ब्राह्मी ब्रह्मविद्यारूपा लक्ष्मीः श्रीः सौरी सूर्यस्य प्रभेव
 रोचते प्रकाशते ॥ ४० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मवधादपि गुरुगौरियान् ॥ ४१ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

मापा टीका

हे तात ! हम ब्राह्मणलोग तौ तूमा से ही पूज्यता को प्राप्त हुए हैं जिस तूमा से लोकगुरु देव ब्रह्मा परमेष्ठी पद को पहुँचे हैं ॥ ३६ ॥

तूमासे ब्राह्मणों की कस्मी दीप्ति को प्राप्त होती है, जैसे सूर्य की प्रभा । और तूमावान् लोगों पर भगवान् श्रीहरि ईश्वर शीघ्र ही प्रसन्न होजाते हैं ॥ ४० ॥

मूर्धाभिविक्र राजा का बध ब्राह्मण के बध से भी अधिक होता है, इसलिये हे राम ! तुम अज्युत में चित्त खगा कर दीर्घ सेवन करने से पापों को त्यागकरो ॥ ४१ ॥

इति भीमङ्गावत नवम स्कन्ध में पञ्चदश अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १५ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनन्दन ! ।
 संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वाऽऽश्रममाव्रजत् ॥ १ ॥
 कदाचिद्रेणुका याता गङ्गायां पद्ममालिनम् ।
 गन्धर्वराजं क्रीडन्तमप्सरोभिरपश्यत् ॥ २ ॥
 विलोकयन्ती क्रीडन्तमुदकार्थं नदीकृता ।
 होमवेलं न सस्मार किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा ॥ ३ ॥
 कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशङ्किता ।
 आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥
 व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ।
 धनतैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ॥ ५ ॥
 रामः सम्बोधितः पित्रा भ्रातृन्मात्रा सहाऽवधीत् ।
 प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक्समाधेस्तपसश्च सः ॥ ६ ॥
 वरेण कृन्दयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः ।
 वव्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चाऽस्मृतिं वधे ॥ ७ ॥
 उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रापाय इवाञ्जसा ।
 पितुर्विद्वांस्तपो वीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधम् ॥ ८ ॥

श्रीशुकस्त्वामिच्छतमाचार्यदीपिका ।

षोडशोऽध्यायज्ञानसुतेर्जमदग्नौ हते मुहुः ।

रामारण्यवधः प्रोक्तो विश्वामित्रस्य आश्रयः ॥ ० ॥

॥ १ ॥ २ ॥

किञ्चिदीपशिखरये गन्धर्वराजे स्पृहा यस्याः सा किञ्चिन्न
 सस्मारेति वा ॥ ३ ॥

कलशं पुरोधयाऽग्रे निधाव ॥ ४ ॥

व्यभिचारं मानसं ज्ञात्वा ॥ ५ ॥

माहाश्रितिव्यधिनां भ्रातृणां मातुश्च वधे सम्बोधितः सन् मुनेर्धः
 समाधिस्तपस्य तयोः प्रभावः यदितं हन्तां तर्हि मामपि शप्तुं
 समर्थः यदि तु हन्तान्तर्हि मयि सन्तुष्टः संस्तानपि जीवितुं
 समर्थः इति जानाजिज्ञेयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नम्वतिनिम्बितं तस्य कथं कृतवांस्तत्राह—पितुर्विद्वांस्तपि
 पूर्वोक्त एवाभिधावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतरत्नवाच्यं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पित्रोपशिक्षित आदिष्टो रामस्तथेत्यङ्गीकृत्य हे कुरु-
 नन्दन ! संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वा कृत्वा पुनराश्रम-
 मायचौ ॥ १ ॥

कदाचिदिति । एवं स्थिते कदाचिद्रेणुका गङ्गां प्रति गता तस्यां
 फञ्जित अप्सरोभिः सह क्रीडन्तं पद्ममालिनं चित्ररथस्य
 गन्धर्वराजमपश्यत् ॥ २ ॥

उदकार्थं जलाहरणार्थं नदीं गङ्गां यता रेणुका क्रीडन्तं

भीमद्वीरराघनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विशोकयन्ती सती किञ्चिदपि चित्ररथे स्पृहा यस्यास्तथाभूता होमवेलां पर्युरग्निहोत्रहोमसमयं न सस्मार विस्मृतवती ॥ ३ ॥

कालात्यय इति । ततः कथञ्चित् तं कालातिक्रमं विशोक्य विदित्वा मुनेः पत्युः सकाशादात्मनः शापमाशङ्कमाना रेणुका त्वरया भागत्य कलशं पुरः पर्युरग्ने निधाय कृताञ्जलिस्तस्यौ ॥४॥

व्यभिचारमिति । तत्र मुनिः जमदग्निः पत्न्याः व्यभिचारं ज्ञात्वा प्रकुपितः पुत्रानवधीत्, किमिति ? हे पुत्रकाः ! पापमेनां घ्नत मारयन्तेति, एवमुक्तास्ते पुत्रा न चक्रिरे मातृवधमिति शेषः ॥ ५ ॥

ततः पित्रा सञ्चोदितः ब्राह्मणविक्रिन्ना भ्रातृणां मातृवधे परिचोदितः स रामः मात्रा सह भ्रातृनवधीत्, कथमेवमकृत्यं कृतवानिति शङ्कां निराकुर्वन् रामं विदित्वा मुनेः पितृव्यः समाधि- स्तस्य तपसश्च सम्यक् प्रभावं जानातीति तथाभूतः यदि न हस्यां मामपि शप्तुं प्रभुः यदि वा हस्यां तर्हि पुनः प्रसादितः पिता मृतात् जीवयितुं समर्थ इति जानन्निति भावः ॥ ६ ॥

ततः प्रीतः सखवत्याः सुतो जमदग्निः वरेण्यं कन्दबामास अध्वनेन वसनीनिगद्रेयोति हेत्वर्थे तृतीया वरार्थे चोदयामासत्वर्थः । राममिति शेषः । ततः पित्रा वराय चोदितः रामः हतानां पुनर्जीवनं तेषामात्मवधे अस्मृतिं विस्मृतिं च वधे ॥ ७ ॥

ततस्ते भ्रातरः समातृकाः निद्रान्त इवाञ्जसा कुशविनो जीवन्त उच्यन्ते, नन्वनुचितं कथं कृतवान् ? तत्राह-पितुरिति । पूर्वोक्त एवाभिप्रायः शब्दार्थः स्फुटः ॥ ८ ॥

भीमद्विजध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

अरिश्वा कृत्वा ॥ १ ॥

याता गङ्गामिति शेषः ॥ २ ॥

किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा, इयच्चित्ररथे स्पृहावती जाता ॥ ३ ॥

कलशं भर्तुः पुरो निधाय तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्यौ ॥ ४ ॥

घ्नत हताङ्कुरत तां हतिम् ॥ ५ ॥

मुनेः समाधेः तपसश्च सम्यक् प्रभावः प्रतापमाहारभ्ययोः प्रभावः स्यौदिति ॥ ६ ॥

कन्दबामास वशीचकार "वशाभिप्राययोः इत्यन्तः" इति च वधेः अस्मृतिं वयं रामेण हता इति स्मृतिशून्यत्वञ्चक्षणं चरं च ॥ ७ ॥

रामेण एते वसुमदादयो जीवन्ति चेज्जीवन्तु नो चेन्मि- यन्मामिति मत्वा सुदृक्वधो नाकारि किन्तु असावधमिभ्यस्त्वेत होपाभटं च प्रकटयितुमिति भावेनेत्याह-पितुरिति । "वीर्यं पराक्रमे रेतस्वजमाहारभ्ययोरपि" इत्यभिधानात्, पितुस्तयो माहारभ्यं जानता कृतमिति भावः । साक्षात्पारावद्यावतारस्य निर- वधयः सकलगुणाकरस्य भागेवरामस्य क्षत्रहत्यादिविदोषमाजनाप तीर्थमेतत् मातृभ्रातृवधात् आह्लाकारित्वेन प्रसज्यात्, पितुर्वधानु- मितातीर्थकं कथं घ्नत इतीर्थं शङ्का—

"जामदग्न्यो वरं वद्रेऽनन्तश्चक्रिरपि खल्वम् ।
पितुर्मांश्वत्स सिद्व्यर्थे लोके लोकेऽवरः प्रभुः" ॥
(१) इत्यादिवाक्येन परिहर्तव्या इति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्भवं ।

१ ॥
कदाचिदिति कासंघीमवधात् पूर्वप्रत्ययः । रेणुकावधानन्तरं क्रोधे त्यक्ते च तस्य कामधेनुहरणमिति स्कान्धे प्रसिद्धः ॥ २ ॥
किञ्चित् काचित् कौतुकमटवेव न तु काममथी चित्ररथे स्पृहा यस्याः अत्र प्रज्ञापयत्पुराणं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥
अतः पतिपरिचरणाव्यत्यय एवात्र व्यभिचारो ज्ञेयः ॥ ४-१४ ॥

भीमद्विभवायश्चक्रवर्तिकृतसारायंर्द्धिनी ।

जमदग्निदेनो वैस्तान् रामोऽङ्गुनसुतानहन् ।
निःश्वक्रुत् षोडशेऽत्र विध्वामित्रकथा ततः ॥
॥ १-२ ॥

किञ्चिदिति न स स्मारेत्यस्य विशेषणं होमवेलायाः किञ्चि- म्नात्रं विस्मरन्मभूदित्यर्थः । तत्र हेतुः चित्ररथे गन्धर्वराजस्य रथे दर्शनकौतुकार्थे स्पृहा यस्याः सा ॥ ३ ॥
शापविशङ्कता हन्त हन्त किञ्चिन्मात्रविस्मरणत एव मे होमवेलापीयसीव्यतीतेति भयविह्वला ॥ ४ ॥

होमवेलायाः प्रागेव जलमानेष्वामीति तस्या वचनस्य व्यभि- चारं ज्ञात्वा अतित्यकर्मासिद्ध्या च प्रकर्षेण कुपितः हे पुत्रकाः ! एनां घ्नतेत्युक्तास्ते पुत्रा न चक्रिरे तस्या हननमिति शेषः ॥ ५ ॥
ब्राह्मण्यिनां भ्रातृणां मातृवधे नियुक्तोऽवधीत् नन्वेव- माहापाजनमपि अङ्गुणिसत् तत्राह-प्रभावः अस्य वधस्यो- र्दकं एवं भविष्यतीति सर्वद्वयेन जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥
वरेण्योति वरं वृषिद्युक्तवानित्यर्थः । वधे इति मृता इमे जीवन्तु परकर्तृकं वधं च न स्मरन्निवत्यहं वृष्यो इत्युक्तवान् ॥ ७-८ ॥

भीमस्तुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रामस्य तीर्थयात्रां पित्राहानुवर्तिष्वम् अङ्गुनपुत्रैर्जमदग्निवधे कृते कुञ्जं भीपरशुराग्रेण त्रिस्तसकृतः कृतं चक्रवधं च पित्रो- पशिक्षित इति षोडशेन वर्णयति ॥ १ ॥ २ ॥
किञ्चित् चित्ररथे स्पृहा यस्याः अत्र एव तं विशोक्य यस्ती होमवेलां अग्निहोत्रसमयं न सस्मार ॥ ३ ॥
कलशं निधाय पुरो भर्तुरग्ने तस्यौ ॥ ४ ॥
व्यभिचारं स्पृहापूर्वकं परनिरीक्षणं योगवधेन ज्ञात्वा ॥ ५-१० ॥

(१) आपापमपि देवेशं पितरस्सन्नित्यस्यैव । अङ्गुनन्तोऽस्य महारथं मोहितास्तस्य मायया ॥ मोहवन्मायया लोके चक्रे आप- च्छितिं वधे । पुण्यपापादिनिर्मातुः कुतः पापादिशक्तिः इति शेषतात्पर्यम् ।

येऽजुनस्य सुता राजन् ! स्मरन्तः स्वर्पितुर्वधम् ।
 रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचित् ॥ ९ ॥
 एकदाऽऽश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते ।
 वैरं सिसाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागमन् ॥ १० ॥
 ब्रह्माऽन्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिम् ।
 भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते पापनिश्चयाः ॥ ११ ॥
 याच्यमानाः कृपणाया राममात्राऽतिदारुणाः ।
 प्रसह्य शिर उत्कृत्य निःयुस्ते क्षत्रबन्धवः ॥ १२ ॥
 रेणुका दुःखशोकार्ता निघ्नन्त्यात्मानमात्मना ।
 रामरामेहि तातेति विचुक्रोशोञ्चकैः सती ॥ १३ ॥
 तदुपश्रुत्य दूरस्थो हा रामेत्यार्त्तवत्स्वनम् ।
 त्वरयाऽऽश्रममासाद्य ददृशे पितरं हतम् ॥ १४ ॥
 तद्दुःखरोषामर्षार्तिशोकवेगविमोहितः ।
 हा तात ! साधो ! धर्मिष्ठ ! त्यक्त्वाऽस्मान् स्वर्गतो भवान् ॥ १५ ॥
 तिलप्यैवं पितुर्वेहं निधाय भ्रातृषु स्वयम् ।
 प्रगृह्य परशुं रामः क्षत्रान्ताय मनोदधे ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भीष्मकिमयीशमनिशं हृदि चिन्तयामि ॥

भीशुक उवाच

भीशुकदेवजी बोले, कि—हे कुरुनन्दन ! पिता ने जब राम को इस प्रकार शिक्षा दीनी तब राम भी उसी प्रकार अंगीकार कर एक संवत्सर पर्यन्त तीर्थ यात्रा करके फिर आश्रम को आते हुए ॥ १ ॥

किसी समय जमदग्नि की पत्नी रेणुका गंगाजी में गई वहाँ पर कमलों की भाँसा वाले गंधर्व राज को अप्सराओं के साथ क्रीडा करते हुए देखती हुई ॥ २ ॥

रेणुका तो जल खेने को नदी में गई रही पर अप्सरों के साथ क्रीडा करने वाले गंधर्वराज को देखने लगी, और होम की बेला को स्मरण न रहा और देखने से किञ्चित् चित्ररथ गंधर्वराज में स्पृहा भी होगई ॥ ३ ॥

फिर तो इतने में काबू का बहुत अति क्रम देखकर मुनि के शप से संकित होकर क्षीत्र भाकर कलश को मुनि आगे में धरकर हाथ जोड़कर लड़ी होगई ॥ ४ ॥

मुनि ने भी अपनी पत्नी का मानसिक व्यवहार जान कर कुपित होकर अपने पुत्रों से बोले, कि—हे पुत्र हो ! तुम लोग इस पापिनी तुमारी माता को मारडाखो इतना सुनकर पुत्रों ने कुछ न किया ॥ ५ ॥

तब पिता ने परशुरामजी से कही, कि—वेटा ! तुम भाइयों सहित माता को मारडाखो वस पिता की आज्ञा सुनते मात्र पिता के तब और समाधि के प्रभाव को जानने वाले परशुरामजी ने परशा हाथ में लेकर तडाक र उन सबों के माथे काट डाले ॥ ६ ॥

तब सत्यवती के पुत्र जमदग्नि महाराज ने प्रसन्न हो कर कहा, कि—पुत्र ! वरमांगले ॥ तब परशुरामजी ने भी यही वर मांगा, कि—ये मेरे हुए सब जी जायें और इनको " परशुराम ने हमको मारा " ऐसा स्मरण भी न होयै ॥ ७ ॥

तब तो ये सब ही निद्रा लेकर पीछे जैसे जाग पड़े इस प्रकार सब उठ अडे हुए ॥ यदि कहो कि परशुरामजी ने ऐसा अनुचित कर्म क्यों किया ? तहां शुकदेवजी कहते हैं, कि—परशुरामजी ने पिता के तपोबल को जानकर छुहड़ों का बध किया कुछ उनके मारने ही की बुद्धि से नहीं ॥ ८ ॥

भीष्मस्मामिष्ठतभाषार्थटीपिका ।

• सर्वेस्त्रियवधे कारुण्यं बक्तुमाह—वेऽजुनस्य सुता इत्यादि ॥ ६ ॥ १० ॥

भगवत्प्रवेशिता भीष्म तम ॥ ११—१४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दुःखादीनां वेगेन विमोहितः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वज्ञप्रियवधे कारणं वक्तुमाह-येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना ।
हे राजन् ! अर्जुनस्य ये सुता रामवीर्येण पलायितास्ते स्वपितु-
र्वधं रामस्य कृतं स्मरन्तः कश्चिदपि शर्मं सुखं न लोभिते ॥ १५ ॥

एकवेदि । कदाचित् सभ्रातरि रामे स्वाभ्रमाद्वनं गते सति वैरं
सिसाभ्रियवधः प्रतिस्विकीर्षेणः लब्धच्छिद्राः लब्धावसरा उपा-
गमन् अर्जुनसुता इत्यनुपङ्गः ॥ १० ॥

तदाभ्रमे अन्वयगाने अग्निहोत्रशालायामासीन् भगवत्यावेशित-
शिवं भ्रमाहितमनसं मुनिं जमदग्निं दृष्ट्वा पाप एव निश्चये
येषां तेऽर्जुनसुताः जघनुः हतवन्तः ॥ ११ ॥

याच्यमाना इति । कृपणाया राममात्रा रेणुकया याच्यमानाः एनं
न मारयतेति शेषः प्रतिदारुणाः नितरं क्रुः वलाच्छिर उत्कृत्य
क्षिप्वा ते च्छत्रवन्धवः निन्युः नीतवन्तः ॥ १२ ॥

रेणुकेति । तदा रेणुका दुःखशोकार्ता दुःखं मानसिकः क्रेशः
शोको बाह्यस्ताप्यामातां पीडिता आत्मना आत्मानं धनन्ती
ताडयन्ती सती रामरामस्येवमुच्चैश्चुकोश आजुहाव ॥ १३ ॥

हा रामेत्यार्तस्वरं दूरस्थाः सुताः श्रुत्वा त्वरया आभ्रम-
मासाद्य हन्ते पितरं ददृशुः ॥ १४ ॥

त इति । ते जमदग्निमुताः दुःखादीनां वेगेन विमोहिता बभूवुरिति
शेषः तत्र दुःखं मानसिक उपतापः रोषः क्रोधः अमर्षोऽक्षमा
आर्तिर्द्वेषं शोको रोदधं ततो रामः हा तातत्यादिरूपेण निक्षप्य
पितुर्दं भ्रातृपु निधाय पितुर्दं रक्षतेति भ्रातृनादिश्यत्यर्थः ।
सयं परशुं प्रगृह्य च्छत्रान्ताय च्छत्रकुलनाशाय मनोदधे
सङ्कल्पप्रकार ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपद्मरतावली ।

लब्धच्छिद्राः लब्धावसराः ॥ १० ॥

निपयाद् दृश्य भगवत्येन निवेशितमुद्धिम ॥ ११ ॥ १२ ॥

आत्मना यत्नेनात्मानं देहैकदेशमुदरं "यत्नेऽकंश्री मना वाते"
इति यादवः । आत्मशब्दः पूर्वार्धे ॥ १३ ॥

दूरस्थाः स्वभिन्नदेशङ्गताः ॥ १४ ॥ १५ ॥

च्छत्रान्तायाऽविशेषेण च्छत्रियकुलनाशाय ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ते दुःखेत्यर्ककम् । अत्र तदुःखोत् पाठः स्वाम्यसम्मतः तच्छ-
दस्य मगेश्वरव्यनुपादानात् ते सरथमा जमदग्निपुत्रा इति
सम्बन्धोक्तौ च ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्भिनवाद्यध्वजतीर्थकृतसाराथदीर्घिका ।

निरपराधायाः पद्मिनाशिरोमणोः रेणुकाया धधमादिप्रभतो
जमदग्नेरपि वधरूपं तदपराधफलन्दशयज्ञाह-येऽर्जुनस्येति ॥ ८ ॥

स्वमर्तुः प्राणान् याच्यमानाः ॥ १०-१२ ॥

तत्तदा आर्त्तवत् ॥ १३ ॥

अन्यस्या आर्त्ताया इव तस्या मातुः स्वरं उपभ्रुव्य ददृशुं
ते भ्रातरः विमूर्च्छिता बभूवुः ॥ १४-१६ ॥

श्रीमच्छकवेचकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

भगवति ध्येये आनेशिता धीर्येन तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

दुःखादीनां वेगेनोद्रेकेन विमोहितः ॥ १३-१६ ॥

माया टीका ।

हे राजन् ! जो अर्जुन के पुत्र लोग रहे वे सब अपने
पिता के वध का स्मरण करने हुए भी राम के पराक्रम से
पराभव को प्राप्त होकर कहीं भी सुख को प्राप्त नहीं होते
भये ॥ ८ ॥

एक समय पर अपने भ्राताओं के सहित समिधा, कुश,
फल आदिक लेने को राम नौ वन में गये रहे । इनमें से सहस्रा
र्जुन के पुत्र वैर साधने की इच्छा से आपत होकर आभ्रम
में आ पहुँचे ॥ १० ॥

और वहाँ पर अग्नि शाला में कुंड के समीप में विराजे
हुए, भगवान् उत्तमश्लोक श्रीहरी में चित्त लगाये हुए जम-
दग्नि ऋषि को देखकर उन पाप के निश्चय वाले अर्जुन के पुत्रों
ने ऋषी मारने का आरंभ किया ॥ ११ ॥

दीन विचारी राम की माता रेणुका बहुत याचनामी करती
पर च्छत्रियों में नीच पैसे वे प्रति दारुण दुष्ट, जमदग्नि ऋषि
का माथा काटकर लेगये ॥ १२ ॥

रेणुका सती विचारी दुःख शोक से दीन आर्त्त होकर
अपनी छाती कूटती हुई पुकारी, हे राम ! हे राम ! हे तात !
कहाँ गये जल्दी आओ इस प्रकार ऊँचे स्वर से चिल्लाते लगी ॥ १३ ॥
परशुरामजी दूर से ही "हा राम" इस तरह का आर्त्त
शब्द सुनकर बड़े शीघ्र आभ्रम में आकर पिता को मरा हुआ
देखते भये ॥ १४ ॥

पिता के मरण से भया जो दुःख रोष, अमर्ष, आर्त्त, और
शोक, तिरुके वेग से अत्यंत मोहित होकर । हा तात ! हा साधा !
हे भर्मिष्ठ ! आप हमको छोड़कर स्वर्ग चले गये ॥ १५ ॥

परशुरामजी इस प्रकार बहुत बिचाप कर पिता के देह को
भ्राताओं के समीप धर कर स्वयं आप हाथ में परशु लेकर
श्त्रियों के नाश का संकल्प करते हुए ॥ १६ ॥

गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहताश्रियम् ।
 तेषां स शीर्षिभी राजन् ! मध्ये चक्रे महागिरिम् ॥ १७ ॥
 तद्रक्तेन नदीं घोरामत्रहृण्यभयावहाम् ।
 हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रेऽमङ्गलकारिणि ॥ १८ ॥
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 स्यमन्तपञ्चकं चक्रे शोणितोदान् (१) हृदान्नव ॥ १९ ॥
 पितुः कायेन सन्धाय शिर आदाय बर्हिषि ।
 सर्वदनमयं देवमात्मानमयजन्मखैः ॥ २० ॥
 ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ।
 अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उद्गात्रे उत्तरां दिशम् ॥ २१ ॥
 अन्येभ्योऽवान्तरदिशः कश्यपाय च मध्यतः ।
 आर्यान्क्षत्रमुपद्रष्टुं सदस्येभ्यस्ततः परम् ॥ २२ ॥
 ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः ।
 सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेज व्यध इवांशुमान् ॥ २३ ॥
 स्वदेहं जग्मदग्निस्तु लब्ध्वा संज्ञानलक्षणम् ।
 ऋषीणां मण्डले सोऽभूत्सप्तमो रामपूजितः ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाश्रयीपिका ।

ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीयस्यास्ताभ हे राजन् । स रामस्तेषां शीर्षिभि-
 माहिष्मत्या मध्ये मदान्ते गिरि चक्रे ॥ १७ ॥

तेषां रक्तेनाब्राह्मणयानां भयावहां घोरां नदीं चक्रे, तथाऽपि
 सर्वक्षत्रियवधे किं कारणं ? तदाह-हेतुं कृत्वेति साङ्ख्येन ।
 अमंगलकारिययन्धायवर्तिनि सति ॥ १८ ॥

त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतं ततो राम
 स्तावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादित्तिशानिति प्रसिद्धः ॥ १९-२३ ॥

संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिन्हं यस्य ते स्वदेहं लब्ध्वा
 स ऋषीणां मण्डले सप्तमः ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥

भीमदीर्घाघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

• गत्वेति । ततः स रामः ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीयस्यास्तां माहिष्मतीं
 गत्वा तस्याः पुर्याः मध्ये हेहयानां शिरोभिः महागिरिं चक्रे
 चकार ॥ १७ ॥

तद्रक्तेनेति । तेषां रक्तेन अब्राह्मणयानां भयावहां घोरां नदीं च
 चक्रे, तथापि सर्वक्षत्रियवधे किं कारणम् ? तदाह-हेतुं कृत्वेति साङ्ख्येन ।
 क्षत्रे अमङ्गलकारिणि अन्यायवर्तिनि सति पितृवधं हेतुं निमित्तं
 कृत्वा प्रभूरामः त्रिःसप्तकृत्वः एकद्विवातियानं पृथिवीं निःक्षत्रियां
 क्षत्रवीज्रविहतां कृत्वा स्यमन्तपञ्चकार्यं देशे शोणितो-

दकान् हवान् पञ्चानशेषः चक्रे हेतुप ! अत्र शोणितोदान्
 हवान् नृपतिपाडस्तु साम्प्रदायिकः तदातवेति स्वपपाठः
 तद्देशे स्यमन्तपञ्चकशब्दप्रवृत्तौ शोणितोदकहृदपञ्चकसमीप-
 वर्तित्यस्यैव निर्मात्तत्वात्, तमेति पाठे स्यमन्तपञ्चकशब्द-
 प्रयोगापत्तेः । तथा चोक्तं महाभारते मादिर्ष्याणि द्वितीयेऽध्याये-

“स्यमन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतवन्दन ।

एतन्मर्थं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामिह वयम् ।

इति पृथो मुनिः सूत आद-

श्रेताद्यापर्याससन्ध्यां रामः प्रहरतां वरः ।

अमकृत्वर्षिने क्षत्रं अघानामपञ्चोदितः ॥

स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्वरीयैणानलघृतिः ।

स्यमन्तपञ्चके पञ्च चकार कथिरहृदान् ॥

स तेषु अधिरांमस्तु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।

पितृन् सन्धयामास कथिरेणोति नः श्रुतम् ॥

अथर्षिकादयोऽङ्गुत्य पितरो ब्राह्मणार्थमम् ।

तं क्षमस्विति निर्मित्तुस्ततः स विरगाम ह ॥

तेषां समीपे यो देशो हृदानां कथिराग्नामाम् ॥

स्यमन्तपञ्चकमिति तत्पुण्यं परिकीर्तितं ॥

येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।

तेनैव नास्तेन देशो वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥” इति ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्र तेषां समीपे वो देश इति समीपशब्देन शमन्तशब्दाद्यं उक्तः कामस्तः समनन्तरः समीपदेशः परितो दश इतियावत् तेषां रुधिरात्मसामित्यनेन पञ्चकशब्दाद्यः पष्ठीसमासश्च प्रदर्शितः शमन्तशब्दस्य पूर्वनिपातस्तु आर्थः येन लिङ्गनेत्यनेन तदेष तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तं अतो नृपेत्येव पाठः साधुः अन्वयोदाहृतभारतविरोधापत्तेः । ननु, रुधिरात्मकद्वयपञ्चकनिर्माणानन्तरभाविनदेशस्य तन्नामधेयं, तत्कथं "शमन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरद्वयान्" इति भारतनक्षत्रं प्रकृतं भीभागवतवचनञ्चोपपद्यते इति चेन्न सूत्रशाटिकादिसंज्ञावज्ञाविसंज्ञाविज्ञानानुपपत्तेः त्रिस्सप्तकृत्वो रेणुकवा दुःखावेद्यादुहरनाडनं कृतं ततो रामास्तावत्कृत्वः चतुस्सप्तकृत्वानिति प्रसिद्धिमवेक्ष्य तत्र तत्र त्रिस्सप्तकृत्व इत्युच्यते ॥ १८ ॥ १६ ॥

पितुरिति । ततः पितृद्विधर आहाय तद्दर्हिषि यज्ञे पितुः कायेन सह संयोज्य मखैः क्रतुभिः सर्वदेवमयं देवं परमात्मानमयजत ॥ २० ॥

तदाविति । ततः प्रार्थी दिशं होत्रे दक्षिणां तु दिशं ब्रह्मणे प्रतीच्याशां प्रतीचीं दिशम् अथर्ववे उत्तरां दिशमुद्रात्रे अवात्तरदिशः प्राग्पयाद्विदिशः अन्वेष्यः ऋत्विग्भ्यः मध्यमां दिशं काश्यपाय तत्राप्यार्वावर्ते विन्ध्यहिमवत्पर्वतमध्यमदेशं उपद्रष्टे तत आर्वावर्तात्परं परितस्थं देशं विमज्यतिशेषः सदस्येषो दक्षी ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत इति । ततश्चावभृथस्नातः कृत्ववसानिके अवभृथावशे कर्मणि स्नातः विधूतान्बशेषाणि किल्बिषाणि येन तथाभूतः विगताभ्रः सूर्यं इव सरस्वत्याववावां ब्रह्मनद्यां रंजे ॥ २३ ॥

स जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्ष्यं चिह्नं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा रामेण पूजितः सप्तर्षीणां मयडले सप्तमः ऋषिर्भूत् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मप्रेर्ब्राह्मणहेतुभिः विहता नष्टा श्रीर्यस्याः सा तथा तां शीर्षेभिः तस्यां प्रविश्य मध्ये माहिष्मतीमध्ये ॥ १७ ॥

अब्रह्मणयानां ब्राह्मणहेषिणां मयडुरां नदीं चक्र इति गते-
नाम्बः । निमित्तमाह-हेतुमिति । अमङ्गलकारिणि सति ॥ १८ ॥
इयमन्तपञ्चके कुरुक्षेत्रे शोणितान्येषोदकानि येषु ते तथा
तान् दृष्ट्वा जलैरगाधप्रवेशान् ॥ १६ ॥

शिरः कायेन सम्भाय बर्हिषि यज्ञ आश्राय दर्भवर्धन-
विशेषे वा सर्वदेवमयं सर्वदेवोक्तमम् ॥ २० ॥ २१ ॥

उपद्रष्टे न्यूनातिरिक्तकर्मसाक्षियो परम् अवशिष्टम् ॥ २२ ॥

विधूनाशेषकिल्बिषत्वमौपचारिकं लोकशिक्षार्थत्वात् नास्वा
सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां वेदमर्यां नद्यां आभ्रः मेघच्छायातिमुक्तः
अंशुमानादिव्यः अनेति पदाभ्याहार्यावभृथस्नानविधूनाशेष-
किल्बिषजन इति वा अवभृथस्नानेन विभूतमशेषं किल्बिषं
यस्य स तथा अवभृथस्नानाधिभूताशेषकिल्बिषो जनो यस्य
स तथा अनेनावभृथस्नानेन जनस्याशेषतः किल्बिषं

विभूतं भवतीति दर्शनात् रामेणावभृथस्नानमकारीति
सूचितं भवति ॥ २३ ॥

जमदग्निस्तु संज्ञानलक्ष्यं ज्योतिर्मयलक्ष्यं स्त्रयोग्यं देह-
माकारविशेषं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मयडले सप्तमो ऋषिरिति
शेषः अभूत् ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

गर्भेण्यर्कम् । घोरां भयानकां स्त्रतः विशेषतस्त्वब्रह्मण्यपानां
मवावहामित्यर्थः ॥ १७—२७ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शिनी ।

ब्रह्मप्रेर्हेतुभिः विहता श्रीर्यस्यास्तां स रामः महागिरिं नदीं
च चक्रे ॥ १७ ॥

अमङ्गलकारिणि अन्यायवार्तिनि सति पितृवधमेव निमिष्ठा-
कृत्य त्रिस्सप्तकृत्व इति रेणुकायास्तावत्कृत्व एषोदरताडनादिति
भावः ॥ १८—२२ ॥

अवभृथस्नानेन विभूतमशेषं किल्बिषं यस्मात् स इति
सरस्वत्या एव निरघर्षं गङ्गाया इव जातमिति भावः ॥ २३ ॥
संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्ष्यं यस्य तादृशं देहं लब्ध्वा
ऋषीणां मयडले—

"कश्यपोऽग्निर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमाः ।

जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः" इति ॥

तत्र जमदग्निरेव सप्तम ऋषिर्भूत् ॥ २४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मप्रेर्बिहता श्रीर्यस्यास्ताम् तेषां ब्रह्मणानां मध्ये माहि-
ष्मत्या इति शेषः ॥ १७ ॥

तद्रक्तेन नदीं च चक्रे पितृवधहेतुं कृत्वा चत्रेऽमङ्गल-
कारिणो सति त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं निःक्षत्रिणां कृत्वा शोणि-
तोदान् चक्रे इति साख्येऽन्वयः ॥ १८—२३ ॥

जमदग्निस्तु संज्ञानं स्मरणं भगवद्दधानं तस्मादलक्ष्यं स्वरूपं
यस्य तं भगवद्दधानेन निष्पन्नं स्वदेहं लब्ध्वा सप्तर्षीणां मयडले
सप्तमऋषिर्भूत् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तदनन्तरं ब्रह्मघातियो से नष्ट हुई शोभा जिसकी इस प्रकार
की माहिष्मती पुरी को परशुरामजी गये, और हे राजन् ।
और वहाँ जाकर अपने पिता के द्रोहियों के माये काट काट
कर बीच में एक बड़ा मारी पर्वत करते हुए ॥ १७ ॥

और अब्रह्मण्य ब्रह्मणों को भय प्राप्त होने बाकी, उन लोग
के रुधिर से घोर नदी बह गई। और अपने पिता के वध को
केवल श्याज (मीष) मात्र कर मन्वाय से वर्तने वाले ऋषियों
के समूह को राम ने मार ॥ १८ ॥

जामदग्न्योऽपि भगवान्नामः कमललोचनः ।
 आगामिन्यन्तरे राजन् ! वर्तयिष्यति वै बृहत् ॥ २५ ॥
 आस्तेऽद्यापि महेन्द्राद्रौ न्यस्तदण्डः प्रशान्तधीः ।
 उपगीयमानधरितः सिद्धगन्धर्वचारणैः ॥ २६ ॥
 एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
 श्रवतीर्य परं भारं भुवोऽहन् बहुशो नृपान् ॥ २७ ॥
 गाधेरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ।
 तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥ २८ ॥
 विश्वामित्रस्य चैवासन्पुत्रा एकशतं नृप ! ।
 मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥ २९ ॥
 पुत्रकृत्वा शुनश्शेषं देवरातं च भार्गवम् ।
 आजीगर्तं सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम् ॥ ३० ॥
 यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ।
 स्तुत्वा देवान्प्रजेशादीन्मुमुचे पाशबन्धनात् ॥ ३१ ॥
 यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ।
 देवरात इति ख्यातः शुनश्शेषः स भार्गवः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

बड़े समर्थ परशुरामजी ने इक्ष्वाकुधर पृथिवी को निष्पन्निय
 (बिना क्षत्रियों की) करके क्षत्रियों के अधिर से गिनती में नौ
 नृद (कुंड) बनाये ॥ यहाँ ऐसी प्रसिद्धि है कि—जब २ राम
 की माता रेणुका को अत्यंत पति के वियोग का दुःख होता
 और जब २ वह अपनी छाती पीटने लग जाती, तब २ पर-
 शुरामजी से माता का दुःख नहीं सह जाया, तब आप परशु-
 उठाकर पृथिवी के क्षत्रियों को काट जाया करते इस
 प्रकार इक्ष्वाकुधर भया ॥ १६ ॥

क्षत्रियों के बध के अनंतर परशुरामजी पिता के शिरको
 काय (धड) के साथ संयुक्त कर सर्वदेवमय परमात्मा को
 अग्नि के विषे यहाँ से यजन करते हुए ॥ २० ॥

उस बध में परशुरामजी ने प्राची दिशा होता को द्विनी
 वक्षिण दिशा ब्रह्मा को द्विनी, अध्वर्यु को पश्चिम दिशा,
 और उद्गाता को उत्तर दिशा द्विनी ॥ २१ ॥

और ऋषिण को अग्रान्तर दिशाये द्विनी, कश्यपजी को
 मध्य दिशाये द्विनी, उपद्रष्टा को भार्यावर्ष दिशा, और उस
 से आगे की भूमि सभासद् ब्रह्मायों को द्विनी ॥ २२ ॥

तिस पीछे ब्रह्म नदी सरस्वती में बहान्त स्नान से

अथेव कश्यपों को दूरकर बिना मेघ के सूर्य के नाई परशुराम
 जी बडी क्षीमि को प्राप्त होने भये ॥ २३ ॥

बध के अनन्त में परशुरामजी के पिता जमदग्नि ऋषि
 स्मृति चिन्ह धाजे अपने देह को प्राप्त होकर परशुराम
 जी से पूजित होकर सप्त ऋषियों के मण्डल में एक से
 भी सप्तम ऋषि होते भये ॥ २४ ॥

श्रीश्वरश्चामिकृतभाषार्थटीपिका ।

बृहद्ब्रह्म वेद्यं वेदप्रवर्षकेषु सप्तर्विष्वेकतमो वैद्विष्यनी-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भुवो भारमहन् भारमेवाऽऽह—नृपानिति ॥ २७ ॥

तदेवं प्रसक्तानुपसक्तं समाप्य प्रस्तुतमाह—गाधेरिति । मह
 तेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥

ते सर्वे सिद्धगन्धर्वचारणैः "प्राणभृत उपद्रष्टानि" इति
 मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते तथा च कुतिः "तस्व ह विश्वामित्रस्यैकः
 पुत्रा भासुः पञ्चाशदेव ज्यायांसां मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्क्षेत्रीयान्
 इत्यादिः तत्र च विश्वामित्रपुत्रेषु भार्गवस्यऽऽजीगर्तस्य ही
 रातस्य ज्येष्ठत्वमवगम्यते तथा आश्वलायनबोधायनर्षिणां
 कौशिकानां देवरातप्रवरत्वमुक्तम् प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशोऽशान्तौ
 भेदी न तु वैशान्तरम् तथा च स्मृतिः—

भीमशूरावतलमावर्धयन्दीपिका ।

“एक एव ऋषिर्वावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वर्द्धारोग्यात्” ॥

इति ॥ २९ ॥

तस्मिन् भृगुवंशसंभवस्य देवराजस्य कौशिकप्रवरत्वमित्या-
शङ्क्य तदुपपादनाह-पुत्रं कृत्वेत्यादि यावत्समाप्ति । पूर्वमजी-
गतेषु तत्रेव मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतत्वात्तस्य
कृपया सुतानाह-ज्येष्ठ एव प्रकल्पयतामिति ॥ ३० ॥

एतदेव स्पष्टयितुं विशिनष्टि-य इति द्वाश्याम् । मुमुचे अमु-
च्यत ॥ ३१ ॥

भागवांऽपि गाधिषु गाधेर्वंशजेषु देवराज इति ख्यातः ॥ ३२ ॥

भीमशूरावतलमावर्धयन्दीपिका ।

जमदग्नेति । भगवान् जामदग्न्यः कमलकाञ्चनो रामांऽपि
हे राजन् ! आगामिन्यन्तरे बृहद्वेदे प्रवर्तयिष्यति सप्तर्षिवेक-
तमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अधुना तु महेंद्राख्ये अद्वी पर्वते आस्ते, कथम्भूतः ? स्यस्तः
त्यक्तः दयङ्गः क्षत्रवधादिक्रुपां येन प्रशान्ता धीर्यस्य सिद्धादिभि-
रपगोयमानं चरितं यस्य तथाभूतः ॥ २६ ॥

रामचरित्रं निगमयति-एवमिति । हे नृप ! इत्थं भगवान्
विद्वान्मा हरिरीश्वरो भृगुश्चतुर्विधं भुवः पृथ्व्याः परं भारमधिकं
भाररूपं सन्नं बहुशो हनवान् नृपानिति पाठे भारमेधाह-नृपा-
निति । बहुश इत्यनेन काश्चिद्वशोपितः स्यादिति सूच्यते तदे-
वाकं पुरस्तात्-

“अहमकार्मुलको जज्ञे यः स्त्रीभिः परिवर्द्धितः ।

नारीकवच इत्युक्तो निःसृजे मूलकोऽभवन् ॥”

इति ॥ २७ ॥

तदेवं प्रसक्तानुप्रसक्तं परशुगामचरित्रमुपवर्णितमुपसंहृत्य
प्रस्तुते गाधेर्वंशमाह-गाधेरिति । गाधेरभृश्वामित्राख्यः पुत्र इति
शेषः । तं विशिनष्टि, महत्सजो यस्य, क इव ? समिञ्जो ज्वलितोऽग्नि-
रितं यो विश्वामित्रस्तपसा हेतुभूतेन सृष्टं सृष्टकृतिं त्यक्त्वा
ब्रह्मवर्चसं लेभे ब्रह्मर्षितां प्राप्त इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मवर्चसावह-
तपश्चर्यायं हेतुः ब्रह्ममन्त्रामिमन्त्रिनचरुवभाव इति माधः ॥ २८ ॥

विश्वामित्रस्येति । हे नृप ! विश्वामित्रस्य च पुत्रा एकतुशं
सम्बभूवुः तत्र मध्यमो मधुच्छन्दः तन्मन्त्रव्यादयेऽपि सर्वे तस्मा-
त्सो लिङ्गममवाप्तवायेन “प्राणभृत् उपदधानि” इति वन्मधुच्छन्दो
नामान एव बभूवुः तथा भृतिः “विश्वामित्रस्यैक शतं
पुत्रा आसुः पञ्चाशद्वेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः”
इत्यादि ॥ २९ ॥

वर्त्तन्तिनात् “शुनःशेषस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात् प्रवक्ष्यते” इति
तदव्ययप्रसक्तं वक्तुं विश्वामित्रस्य काश्चिद्वृत्तान्तमाह-पुत्रमिति ।
स विश्वामित्रः आजीगर्त्तम अजीगर्त्तस्य सुतं भागेवगोत्रजं
देवैर्यत्प्राण्यत्वाद्देवराजापरनामधेयं शुनःशेष पुत्रं कृत्वा
पुत्रत्वेन परिगृह्य स्वसुतानेकशतस्यव्याकानाह-विमिति ॥

एव शुनःशेषः ज्येष्ठः प्रकल्पयतां युष्मामिज्येष्ठभ्रातृत्वेनाऽयुपग-
म्यतामिति । अत्रेदं कथाशरीरमनुसन्धेयं शुनःशेषो भृगु-
कुलप्रस्तुतत्वात् भागेवः स एव देवराजः देवैर्यत्प्राण्यत्वात् स
एवाजीगर्त्तः आजीगर्त्तस्य मध्यमः पुत्रः मध्यमत्वाद्देव पितृभ्यां
ममतां विहाय विक्रीतो हरिश्चन्द्रपुत्रेण रोहितेनानीतो यज्ञीय-
पशुत्वेन हरिश्चन्द्राय समर्पितः तेन, यूषे वयः प्राण्यत्वात्
विश्वामित्रमेव शरणां गतः तदुपदिष्टमन्त्रस्तुतपरुणादिभिर्यत्
प्राणो बभूव तत्र विश्वामित्रः कृपया पुत्रत्वेन परिगृह्य मध्यमस्य
मधुच्छन्दसो ज्येष्ठान् स्वपुत्रान् इमं ज्येष्ठं कुरुतेत्युक्तवान् ततस्तेः
प्रत्याख्यानकृतान् म्हेच्छन्ना भवतेति शप्ताः, कनिष्ठानाह-ततस्त-
थेत्यङ्गीकृत्य पञ्चाशता कनिष्ठैस्त्वह मधुच्छन्दान्, ज्येष्ठ-
त्वेन परिजग्राह-तदेतद्वर्त्तयते, पुत्रं कृत्वेत्यादिना याव-
त्समाप्ति । तदेवं शुनःशेषस्य विश्वामित्रपुत्रेषु ज्येष्ठत्वम-
गम्यते तथा आह्वलायनबोधायनादिभिः कौशिकानां देवराज-
प्रवरत्वमुक्तं प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशेऽवन्तरभेदः न तु वंशान्तरं
तथा च स्मृतिः-

एक एव ऋषिर्वावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वर्द्धारोग्यात् ॥

इति ॥ ३० ॥

तत्र कथं भृगुवंशजस्य देवराजस्य कौशिकप्रवरत्वमित्या-
शङ्क्य तदुपपादनाय प्रवृत्तोऽयं पुत्रं कृत्वेति श्लोकः स च
व्याख्यातः यदुक्तं ज्येष्ठ एव प्रकल्पयतामिति तदेव स्पष्टयितुं शुन-
ःशेषं विशिनष्टि-य इति द्वाश्याम् । यो वै शुनःशेषः विक्रीतः
पितृभ्यामिति शेषः । हरिश्चन्द्रकर्तृके मले पुरुषपशुयंभूष
यश्च जज्ञेशादीन् वरुणादीन् स्तुत्या विश्वामित्रोपदिष्टमन्त्रैरिति
शेषः शुनःशेषः पाशवन्धनान्मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥

यश्च देवयजने वरुणादेवताराधनात्मके हरिश्चन्द्रमन्त्रे देवै-
र्वरुणादिभिः रातो वृत्तो वृत्तमाणा इति यावत् गाधिषु गाधि-
वंशजेषु देवराजेति ख्यातः स शुनःशेषो भागेवः भृगु-
वंशजः ॥ ३२ ॥

भीमशूरावतलमावर्धयन्दीपिका ।

आगामिन्यन्तरे भविष्यन्मन्थन्तरे ब्रह्मद्रव्यं वेदवृत्तं वर्त्तयि-
ष्यति वेदप्रवर्त्तको भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

भुवः परं भारं केवलं भारभूतान् नृपानहन् संहृतवान् ॥ २७ ॥

महानेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥

तस्य विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसन् तेषामेकोत्तरशतपुत्राणां
मध्ये वो मध्यमः स तु मधुच्छन्दा नाम तेन मधुच्छन्दसा संयुक्ता ये
पञ्चाशत्पुत्राः ते मधुच्छन्दसनामानो भवन्ति नान्ये “तस्य ह
विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः” इत्यादिब्राह्मणं वेदमन्वाथं
वक्ति ॥ २९ ॥

“शुनःशेषस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात् प्रवक्ष्यते” इत्युक्तं प्रवक्ष्यितु-
माह-पुत्रं कृत्वेति । अत्र काचित्कवचन्ती, मम पुत्री भवति
विश्वामित्रेणाको वमाजीगर्त्तः शुनःशेषोऽहं एवपुत्राणां ज्येष्ठ-
त्वमाह पुत्रः स्यां तत्रापि मध्यमो न स्यां नापि कनिष्ठ इति

श्रीमद्भिज्जयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विश्वामित्रमाह-तदैवमस्तिविति विश्वामित्रः शुनःशेषं पुत्रं कृत्वाऽन्योनोरसान् पुत्रानब्रवीत् एष शुनःशेषो युष्माकं ज्येष्ठः प्रकल्प्यतां भवन्निरिति शेषः । इति शुनःशेषशब्दं शृण्वतां शुनीजातीयोऽयं किम्? इत्यस्यथा प्रतीतिं निवारयति-भागवमिति । भृगुवंशोद्भवः, अनेनापि सः कथं निवारिता स्यात्? इत्यत आह-अजीगर्तमिति । अजीगर्तस्य मुनेरपत्यं तर्हि विश्वामित्रस्य पुत्रत्वे का सङ्गतिरित्यतां देवरातमिति विश्वामित्राय देवैः रातं इत्तं विश्वामित्रस्य हस्तपुत्रत्वेन सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनेन विशेषणत्रयेण ज्येष्ठत्वकल्पनायां वैशिष्ट्यमुक्त्वा वैशिष्ट्यान्तरं चाह-य इति । यः शुनःशेषः हरिश्चन्द्रस्य अजीगर्तेन पित्रा रोहिताय विक्रीतः पुरुषाख्यः पशुरभूत् यश्च ब्रह्मादिदेवांस्तुत्या तस्मादात्पाशाश्वधनात्संसारख्यपाशाश्वधनात् यूयस्सन्निधिरुज्ज्वल्यधनात् आत्मानं मुमुक्षे मोक्षयामास कर्म-कर्तारिप्रयोगः "यस्य नूनं कर्मस्वामृतानां पुत्रामहे कारुण्यस्य नाम" इत्यारभ्य "अस्मैरपिनिधापये" इत्यस्मिन्नेवाक्येन स्तुत्या ऋग्भाष्ये एतास्माच्चामर्थं आचार्यैरेव विस्तारणोक्त इति नास्माभिः प्रपञ्चयते ॥ ३१ ॥

देवरातशब्दनिर्घञ्जेन विश्वामित्रस्य तत् सम्बन्धमाह-य इति । यः देवजने यज्ञे यदेवै रातां रक्षितस्तेरेष गाधिसुताय विश्वामित्राय रातो हस्तः तस्मात्स देवरात इति ख्यातः प्रसिद्धः इत्यतो ऽयं भागवः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तद्वचं मध्ये मध्येऽपि निजनिजामीष्टां भगवद्वनारकथां गतिषा ऋष्टिति निजामीष्टमभगवदाविभाषारूपद्वयुवंश-वर्णनाय प्रसक्तवंशं समापयितुमाह-गाधेरिति ॥ २८ ॥ एकशतं एकाधिकशतम् टीकायां प्राणभूत इति तत्र प्राण-भृत्पदप्रसिद्धमन्त्रेण संस्कृतैकैवैष्टिका प्राणभृदुच्यते तत्-प्रधान्येनास्या अपि तथोच्यते इति गन्तव्यम् ॥ २९-३० ॥

श्रीमद्भिज्जनाथकवर्षिकृतसाराथंर्षिनी ।

बृहत् ब्रह्म वेदप्रवर्तकेषु सप्तविंशकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५-२७ ॥ प्रासाङ्गिकी कथां समाप्य प्रस्तुतमाह-गाधेरिति ॥ २८ ॥

एकशतं एकाधिकं शतं तथा च भृतिः "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इति ते सर्वे खिङ्गसमवायस्यायेन "प्राणभूत उपह्वानि" इति वत् मधुच्छन्दस एवोच्यन्ते इष्टकावयने यागे प्राणभृत्पसिद्धमन्त्रेण संस्कृता एकैवैष्टिका प्राणभृदुच्यते तत्र पुनस्तत्प्राधान्येनास्या अपीष्टिका यथा प्राणभूत उच्यन्ते तथै-वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

स च विश्वामित्रः भागवं भृगुवंशोद्भवमं अजीगर्तस्युतं शुन-शेषं रूपवैष पुत्रं कृत्वा सुतानोरसान् प्रत्याह-ज्येष्ठ इत्यादि ॥ ३० ॥

ननु, शुनःशेष एष कस्तत्राह- य इति । हरिश्चन्द्रस्य मध्ये पुत्रमेधे कर्मस्य पुत्रेण रोहितेनैव यः पुरुषपशुरानीतः कनिष्ठज्येष्ठयोः स्नेहवद्भ्यां पितृभ्यां शुनःशेषनामा मध्यमः पुत्रो विक्रीतः स च प्रजेशाहीन् देवांस्तुत्या पशुपाशाश्वधनात् मुमुक्षे मुक्तः ॥ ३१ ॥

अतो भागंवाऽपि पञ्चाशता कनिष्ठैः विश्वामित्ररूपापात्रीभवन् गाधिषु गाधेवैशेषु देवरात इति ख्यातस्तापसोऽभूत् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बृहद्देवं प्रवर्तयिष्यति सप्तविंशकतमो भविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ परं केवलं भुवो भारं नृपान् बहून् ॥ २७ ॥ गाधिकस्यान्वयमुक्त्वाऽह गाधिसन्तनिमाह-महातेजा विश्वामित्रः गाधेः पुत्रोऽभूत् यः क्षात्रं क्षत्रजातिमुत्सृज्य ब्रह्मवर्षित्वं ज्ञेमे ॥ २८ ॥

विश्वामित्रस्य एकशतं पुत्रा आसन् तत्र मध्यमो मधु-च्छन्दाः तस्मिन्वधात् ते सर्वे खिङ्गसमवायस्यायेन "प्राणभूत उपह्वानि" इति वत् मधुच्छन्दसः नामतो बभूवुः तथा च भृतिः "विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधु-च्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः" इत्यादि ॥ २९ ॥

"शुनःशेषस्य माहात्म्यमुपरिष्ठाप्रचक्षते" इति यदुक्तं तद्-शयन् अजीगर्तपुत्रं शुनःशेषमपि विश्वामित्रः पुत्रत्वेन की-कृतवानित्याह-पुत्रं कृत्वादिना । भागवं भृगुवंशजम् अजीगर्तम् अजीगर्तपुत्रं देवरातं अजीगर्तस्य त्रयः पुत्राः तत्र ज्येष्ठं पितुः कनिष्ठे मातुश्च स्नेहाधिक्यामध्यमः शुनःशेषः मातृपितृभ्यां धनं गृहीत्वा हरिश्चन्द्राय हस्तः स हरिश्चन्द्रेण वित्तं दत्त्वा पुरुषपशुत्वेन यदा यद्वार्यं नीतः तदा भागं विश्वामित्रपादयोः स्तुत्युभयात् रुक्षिपतितस्तेन करुणया देवप्रसादप्रकारं तस्मै उपदिश्य प्रसङ्गेषो देवैश्चक्षयया यज्ञसमाप्तिरात्मजीवनं च वगे प्राण इत्युक्तत्वेन देवैः रातत्वात् देवरातसंज्ञं पुत्रं कृत्वा विश्वामित्रः एष ज्येष्ठः युष्माभिः प्रकल्प्यतामिति सुता-नाह ॥ ३० ॥

तस्य देवरातत्वमुपपादयति-य इति द्वाऽयाम् । मुमुक्षे अमु-च्यते ॥ ३१ ॥

यः शुनःशेषो भागवः स गाधिषुशजेषु देवरातस्तापस इति ख्यातः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन्! कमल सोचन भगवान् आमदस्य (परशुराम) जी भी भविष्य मन्वन्तर-मे-वेद प्रवर्तक सप्त ऋषियों में एक ऋषि होवेंगे ॥ २५ ॥

वे परशुरामजी आज दिन भी दक्षिण समुद्र के तीर पर महेंद्र पर्वत के विषे स्थित दरड और बशांत बुद्धि वाले होकर धिराजते हैं। और उनके चरित्रों को भी हम मीसिद्ध गंधर्व, चारण और गौत करते हैं ॥ २६ ॥

ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशक्षस्मेभिरे न तत् ।
 अशपत्तान्मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ! ॥ ३३ ॥
 स होवाच मधुच्छन्दाः सार्द्धं पञ्चशता ततः ।
 यन्नो भवान् सज्जानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ॥ ३४ ॥
 ज्येष्ठं मन्त्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वश्रो वयं स्म हि ।
 विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ।
 ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त्त माम् ॥ ३५ ॥
 एष वः कुशिका ! वीरो देवरातस्तमन्वित ।
 अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥ ३६ ॥
 एवं कौशिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ।
 प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
 सांहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
 बोलचालोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार विश्वात्मा भगवान् हरि ईश्वर भृगुवंश में अव-
 तार लेकर पृथिवी के बड़े भार रूप बहुत राजाओं को मारते
 हुए ॥ २७ ॥

गाधि महाराज के पुत्र प्रदीप्त अग्नि के सदृश बड़े तेज-
 स्वी विश्वामित्रजी हुए, जो कि तप के बल से सन्निवपने
 को त्याग कर ब्रह्मवर्षस् (ब्राह्मणात्थ) को प्राप्त हुए ॥ २८ ॥

हे राजन् । उन विश्वामित्रजी के एक सौ एक पुत्र हुए, उन
 में वीच का (५१ की संख्या का) जो पुत्र रहा उसका नाम
 मधुच्छन्दा रहा, इसी से पचास ज्येष्ठ और पचास कनिष्ठ
 उन सबों का नाम मधुच्छन्दा ही होगया ॥ २९ ॥

भृगुवंश में उत्पन्न होने वाले अजीगर्भ के पुत्र देवरात
 शुनःशेष को विश्वामित्रजी ने अपना पुत्र स्वीकार करके फिर
 अपने एक सौ एक पुत्रों से बोले, कि—इसको तुम लोग
 अपने सबोंके मध्य में ज्येष्ठ बना लो ॥ ३० ॥

यह शुनःशेष वही रहा कि जिसकी इसी स्कन्ध में
 पहिले सात में अष्टाव में कथा गात्रकी है कि—जिसको
 वन में खलते समय रोहित ने अजीगर्भ (पिता) से मोख
 लेकर वरुण की बलि के लिये अपने पिता हरिभन्द्र के यज्ञ
 में अपनी प्रति निधि में पुरुष पशु कर्त्ते दिया पर उसने प्रजे-
 शाहि देवताओं की स्तुति कर उनको प्रसन्न कर पाश के बंधन
 से (बंध में मारने से) छूट गया ॥ ३१ ॥

जिसकी बद्ध में देवताओं ने रक्षा करी इसी से गाधि
 वंश में विश्वामित्र के गोद आकर उसका देवरात नाम मया
 वह वही भृगुवंशी अजीगर्भ का पुत्र शुनःशेष है ॥ इसी को

ज्येष्ठ बनाने को विश्वामित्रजी ने अपने पुत्रों को आज्ञा दीनी ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तस्य ज्येष्ठत्वं कुशक्षं न भेनिरे मध्यमस्यानयोऽवहृत्वं
 दृष्ट्वा नाङ्गीकृतवन्तः मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥

पञ्चाशता कनिष्ठैः साकं समध्यमो मधुच्छन्दा उवाच नोऽस्माकं
 बज्ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्पिता सज्जानीते मन्यते तस्मिन्वयं
 तिष्ठामिति ॥ ३४ ॥

एषमुक्त्वा मन्त्रदृशं “कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्” इत्यादि-
 मन्त्राणां द्रष्टारं शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः तदाह—वयं सर्वे
 त्वामन्वश्रुः स्म हि अनुगन्तारः कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः । ततः
 प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान् सुतानाह—वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ
 ये यूयं मे मानं पूज्यथमनुगृह्णन्तोऽनुवर्त्तमानाः सन्तो मां
 वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्त्त कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

हे कुशिका ! एष देवरानो वो युष्मदीयः कौशिक एष
 यतो वीरो मत्पुत्रस्तेनमन्त्रितानुगच्छत अन्ये चाष्टकादयः
 तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । एके शता एकेऽनुगृहीताः अन्वस्तु
 पुत्रत्वेन स्वीकृतः इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नामाप्रकारं
 जातं तच्च प्रवरान्तरमापन्नं प्राप्तम् हि यस्मादेवं देवरात-
 ज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

बोलचालोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पित्रा ज्येष्ठ एव प्रकल्पयतामित्युक्ता ये मधुच्छन्दास्तेषु
ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत् पित्रां कुशले न मेनिरे नाङ्गीकृतवन्तः
ततः क्रुद्धो मुनिर्विश्वामित्रस्तान् हे कुशलाः ! म्लेच्छा भवत इति
ब्रह्मपत् ॥ ३३ ॥

ततः स मधुच्छन्दा मध्यमः पञ्चाशता कनिष्ठैर्भ्रातृभिः सह
कृत्स्नमाह—किमिति ? यद्भवान् नोऽस्मान् विजानीते आदशति
तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे आशां करवामिति ॥ ३४ ॥

एवमुक्त्वा ततस्तं देवरातं मन्त्रदशं “कस्य नूनं करमस्या
सुतानाम्” इत्यादिमन्त्राणां द्रष्टारं ज्येष्ठं चक्रुः, करणप्रकारं दर्शयति;
त्वामन्वञ्चो वयं स्महेति, वयं सर्वे त्वामन्वञ्चः स्म इति अनुगन्तारः
स्म मवामि तव कनिष्ठा भवामित्यर्थः । ततो विश्वामित्रः प्रीतः
तान् सुतान् यूयं वीरवन्तो भविष्यथ पुत्रवन्तो भविष्यथेत्यनुजग्राह
कोऽस्मात्सु तथेदशाऽनुग्रहहेतुरित्यत्राह-य इति । ये यूयं मानं पूजयता-
मनुगृह्यतः अनुवर्तमानास्सन्तः यद्वा मानं प्रमाणां मम निश्चयमनुगृ-
ह्यतः अनुपालयन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तमकर्तं कृतवन्तः मन्मान-
प्रत्याख्यानं यूयमपि शप्येध्वं देवरातश्च हीयेत एतोऽहमवीर-
वान् स्यां तथा तु न कृतं युष्माभिरितीमङ्गुणां पश्यन् अनुगृहीत-
वानस्मीति भावः । हे कुशिकाः ! एव देवरातः वः युष्मदीयः
कौशिक एव, कुतो यतो धीरः मत्पुत्रः तमेनमन्वित अनु-
गच्छन् ततोऽन्ये खोष्णिकादवस्तस्य विश्वामित्रस्य पुत्राः सम्य-
भूवुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुगृहीताः अन्यस्तु
पुत्रत्वेन स्त्रीकृत इत्येवं तत् कौशिकगोत्रं विश्वामित्रैः पृथग्विधं
नामाप्रकारं जातं ततश्च प्रवरान्तरमापन्नं कुतः हि यस्मादेवं देव-
रातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुनःशेषो ज्येष्ठत्वेन कल्पयतामिति विश्वामित्रश्लोकाः ये
पञ्चाशत्पुत्रा मधुच्छन्दासो जन्मना ज्येष्ठास्ते शुनःशेषस्य ज्येष्ठ-
त्वं स्थापमानः कनिष्ठत्वं यत्तत् कुशले साधु न मेनिरे ततः
किमभूदिति तत्राह ब्रह्मपदिति ॥ ३३ ॥

तेषां म्लेच्छभाषेन शुनःशेषस्य किमावातमिति तत्राह
सीहेति । हेत्यनेन ब्राह्मणमनुकरोति स विश्वामित्रः पञ्चाशता
सार्धं मधुच्छन्दासमुवाच ह अयं शुनःशेषो धः ज्येष्ठो भवति
विश्वामित्रेणाकस्येदमेव वाक्यमुत्तरं, स मधुच्छन्दाः पञ्चाशता
सार्धं पितरमुवाच ह ततस्तातः पिता भवाशोऽस्माकं यद्वि-
जानीते आदशयति तस्मिन्नाहं शुनःशेषस्य ज्येष्ठत्वं यस्माकं
कानिसद्युषु सर्वेष्वभविष्यारेण तिष्ठामहे “प्रकाशनस्येयाखयथोश्च”
इति सूत्रात् निश्चितं स्थिरीकृतं चेद् लार्थमिति भावः ॥ ३४ ॥

तर्हि तथा कुर्वन्तिविति पित्रा उदितस्ते पुत्राः कस्य नून-
मित्यादिमन्त्रदशं म्लेच्छेद्रष्टारं शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः कथं

चक्रुरिति तत्राह—एवमिति । भो देवरात ! वयं त्वामन्वञ्च अनु-
वर्तमानाः कनिष्ठाः स्म भवामि हि प्रसिद्धे हेतौ वा यस्माद्वयं
त्वत्कनिष्ठा अभूम तस्मात्ते ज्येष्ठत्वं संशयो माभूदिति
ब्रह्मवा हे पितः वयं त्वा त्वामन्वञ्च अनुवर्तमानाः स्म त्वदा-
शाकारिण इत्यर्थे इति सन्तुष्टः पिता कं वरं प्रायच्छदिति
तत्राह—विश्वामित्र इति । वीरवन्तः पुत्रवन्तः कर्तव्ये विधिष्ट-
प्रेरणावन्तो वा कुतोयं वरो वत् इति तत्राह—य इति । ये भवन्तो
मे मामनुगृह्यन्तः परिपालनक्षत्तानुग्रहं-कुर्वन्तः मा मां वीर-
वन्तम अकर्तं कृतवन्त इति यस्मात्तस्माद्युयं वीरवन्तो भविष्य-
थेति वीरवन्तमकर्तमेति ब्राह्मणवाक्यानुकरणं वेदतुल्यमिति
प्रकाशयति अकर्तं मम वाक्यमकुर्वन्तं “जीवतो वाक्यकरणीदण्य-
संशोधनेन च । गवायां पियडदानाथ त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता” इति
स्मृतेः । हे कौशिकाः कौशिकगोत्राः एव देवरातो मम वीरः
पुत्रा युष्माकं ज्येष्ठः यूयं तमन्विन अनुवर्तध्वम् अन्येचाष्ट-
कादयोऽनुवर्तन्तामिति शेषः ॥ ३५-३६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । यत्कौशिकगोत्रं तद्विश्वामित्रैः पृथग्विध-
मभूत्, कथं तदिति तत्राह, प्रवरान्तरमिति प्रवरान्तरमापन्नं
दि यस्मात्तस्मादेव पृथग्विधं कल्पितं हि प्रसिद्धमिति
भावः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

(विजयध्वजतीर्थमतेनात्रार्थयो न समाप्यते)

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये
श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत् तत् शुनःशेषस्य ज्येष्ठत्वं कुशले
मद्रं न मेनिरे मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥

पञ्चाशता कनिष्ठैः साकं स मध्यमो मधुच्छन्दाः ह स्पष्ट-
मुवाच नोऽस्माकं पिता भवान् यत् ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा
सज्जानीते मन्यते तस्मिन्नेव वयं तिष्ठामहे ॥ ३४ ॥

ततश्च शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः मन्त्रदशं “कस्य नूनं कन-
मस्यासुतानाम्” इत्यादि मन्त्राणां द्रष्टारं तदाह-वयं सर्वे त्वा-
मन्वञ्चः अनुगन्तारः कनिष्ठाः स्मैत्युचुरित्यर्थः । ततः प्रसन्नो
विश्वामित्रस्तान् सुतानाह उवाच । वीरवन्तः पुत्रवन्तो
भविष्यथ ये यूयं मे मानं पूजयस्वम् अनु महाज्ञानान्तरं गृह्यन्तः
ब्रह्मकुर्वन्तः सन्तः मां वीरवन्तम अकर्तं कृतवन्तः अन्येषु युष्मा-
स्वपि मच्छपात् म्लेच्छभूतेषु अपुत्रक इव एवामभविष्यमिति
भावः ॥ ३५ ॥

• हे कुशिकाः ! वो युष्मदीयः कौशिक एव एतो वीरः सुत-
पुत्रः तमेनुमन्वित अनुगच्छन्त अन्ये चाष्टकादवस्तस्य सुता
मासन् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिरुक्तसारायं दर्शनी ।

उपसंहरति—एवमिति । एके शप्ताः एके अनुगृहीताः अन्यस्तु पुत्रत्वेन गृहीतः इत्येवं कौशिकगोत्रं विश्वामित्रैः विश्वामित्रेण हेतुना पृथग्विधं, नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरान्तरमापन्नं हि यस्मादेवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत् देवरातमघरं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षयथां भक्तचेतसाम् ।

नवमं षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सतामं ॥ १६ ॥

श्रीपच्छुन्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत् देवरातस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे नाङ्गीचक्रुः तादृ मुनिः विश्वामित्रः हे दुर्जनाः ! म्लेच्छा भवतेत्यशपत् ॥ ३३ ॥

ततस्तदनन्तरं पञ्चाशताकनिष्ठैः सह स मध्यमो मधुच्छन्दा ह स्फुटमुवाच नोऽस्माकं हे पितः ! यत्कनिष्ठत्वं अन्यद्वा मघान् सञ्जानीते मन्थते तस्मिन्वचं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥

तदनन्तरं ते मन्त्रहशम् "कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्" इत्यादि मन्त्राणां द्रष्टारं शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः, तदेव दर्शयति वयं सर्वे त्वाम अन्वञ्चः अनुगन्तारः स्म तव कनिष्ठा मघाम इत्यर्थः । विश्वामित्र आह—वीरवन्तः पुत्रवन्तः भविष्यथ ये युयुं भं मानं मदाज्ञापान्तम अनुगृह्यन्तः अनुवहन्तः सन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तम् अकृतं कृतवन्तः आज्ञानुवर्तिपुत्रेण पिता पुत्र-वान्भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

हे कुशिकाः पुत्राः ! एव देवरातः षो युष्मदीवः युष्मद्भ्रा- तैव यतो वीरः मत्पुत्रः तमेनमन्वितः अनुगच्छन् विश्वामि- त्रस्य अन्ये चाष्टकादयः पुत्रा वभूवुः ॥ ३६ ॥

केचिच्छप्ताः केचिदाशीर्भिः संयोजिताः भार्गवः तच्छ्रेष्ठत्वेन स्थापितः तेषु षोऽष्टकद्वारितादथोऽन्ये ऽन्यप्रकारा एव कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाविधमभवत् तच्च प्रवरान्तरमापन्नं प्राप्तं हि यत एव देवरातज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमच्छुन्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षोडशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

तव उम पुत्रों में जो पचास जेष्ठ मधुच्छन्दा रहे उनोंने इस बात को नहीं मानी । तब विश्वामित्रजी ने उन पर क्रोध कर शाप दे दिया, कि—रे दुर्जन हों ! तुम लोग म्लेच्छ हो- जाओ ॥ ३३ ॥

तब तौ पचास कनिष्ठों सहित जो एक मधुच्छन्दा रहा, वह बोला, कि—जां आप आज्ञा करें हम लोग उसी में स्थित हैं ॥ ३४ ॥

इतने कहकर शुनः शेष को ज्येष्ठ बनाकर बोले, कि—हे भ्राता ! हम लोग तुमारे अनुचर हैं अर्थात् कनिष्ठ हैं । तब इतना सुनकर विश्वामित्र प्रसन्न होकर पुत्रों से बोले, कि—जो तुमने हमारे वचन को मानकर हमको वीर पुत्र वाले किये, इसी से तुम भी वीरवन्त होओ अर्थात् आज्ञाकारी पुत्र वाले होओ तात्पर्य यह कि—पिता की आज्ञा न मानने वाले हजार पुत्र भी होंगे तौ भी पिता निपुत्री सा ही है ॥ ३५ ॥

फिर विश्वामित्रजी अपने पुत्रों से कहने लगे, कि—हे कुशिक हों ! इस देवरात को भी तुम अपने कुशिक गोत्र का ही समझो और इसका अनुगमन करो । शुकमुनि बोले, कि—ऐसे और भी विश्वामित्रजी के अष्टक, द्वारित, जब, ऋतुमद् आदिक पुत्र होते भये ॥ ३६ ॥

इस प्रकार कौशिक गोत्र विश्वामित्रके पुत्रों से मित्र प्रकार का होगया और प्रवरान्तर को प्राप्त होगया क्योंकि ? वह देव- रात को ज्येष्ठ बनाकर कल्पित हुआ है ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते नवम स्कन्धे षोडश अध्याय की

शुद्धावतस्य षो भगवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

यः पुरुरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवन् सुताः ।
 नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान् ॥ १ ॥
 अनेना इति राजेन्द्र ! शृणु क्षत्रवृद्धोऽन्वयम् ।
 क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः ॥ २ ॥
 काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् ।
 शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ॥ ३ ॥
 काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पिता ।
 धन्वन्तरिर्दीर्घतम आयुर्वेदप्रवर्तकः ॥ ४ ॥
 यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिनाशनः ।
 तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञ भीमरथस्ततः ॥ ५ ॥
 दिवोदासो द्युमांस्तस्मात्प्रतर्दन इति स्मृतः ।
 स एव शत्रुजिह्वस्त ऋतध्वज इतीरितः ।
 तथा कुवलयश्वेति प्रोक्तोऽलर्कादियस्ततः ॥ ६ ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
 नालर्कादपरो राजन् ! मेदिनीं बुभुजे युवा ॥ ७ ॥
 अलर्कात्सन्ततिस्तस्मात्सुनीथोऽथ सुकेतनः ।
 धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मायोः सप्तदशे त्वैलज्येष्ठपुत्रस्य पञ्चसु ।

सुतेषु क्षत्रवृद्धादिचतुर्णां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥

इह श्रीकृष्णावतारप्रस्तावाय वंशानुक्रमणमैवाधिकमेव
 प्रकाशयति यस्य वंशे कृष्णावतारस्तस्य वंशोऽति विततरषा-
 दन्ते निरूपयते अतः पुरुरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनिष्ठानां
 वंशानुक्तेर्वर्णा प्रथमस्य वंशमाह-य इति । एवं नहुषस्याति-
 बन्धुप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

क्षत्रवृद्धः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २ ॥ ३ ॥

दीर्घतमसः, पिता ॥ ४ ॥

स्मृतमात्र एवास्ति रोगदुःख नाशयतीति तथा ॥ ५ ॥

ततः प्रतर्दनादिशब्दाच्चात् द्युमन्तःसकाशादलर्कादियः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अलर्कात्सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचष्टकमुभागवतचन्द्रवह्निका ।

तदेवं पुरुरवसः पुत्राणां पञ्चानां कनिष्ठानां वंशानुक्रमण-
 दानी प्रथमस्यायोर्वंशमाह-य इति । यः पुरुरवसः पुत्रः अय-
 रकः तस्य नहुषादयः पञ्च सुता अभवन् तत्र हे राजेन्द्र !
 तांस्तु क्षत्रवृद्धस्यान्वयं वंशं शृणु क्षत्रवृद्धस्य चः सुतः
 सुहोत्रस्तस्य त्रयः पुत्रा मात्मजा मासन् ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तामिर्विशति—काश्य इति । काश्यः कुशो गृत्समद् इति तत्र गृत्समत्तात् शुनकः समभवत् बस्माच्छुनकात् शौनको जातः स च बहुचक्षुः मुनिः ॥ ३ ॥

काश्यस्येति । काश्यस्य तु पुत्रः काशिराजः ततो राज्ञः काशी-राजात् दीर्घतपा जातः दीर्घतपसस्तु धन्वन्तरिः सचायुर्वेदस्य प्रवर्तकः ॥ ४ ॥

बह्वभुक् यज्ञभागभुक् वासुदेवस्य भगवतोऽभूतः स्मृत-मात्र एवाति रोगं नाशयतीति तथाभूतः, अयं धन्वन्तरिः समुद्र-मयनजातात् धन्वन्तरेण्यो भगवन्वाचतारभूत एव तत्पुत्रो धन्वन्तरिपुत्रः केतुमान् ततो केतुमतो भीमरथो जज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मात्केतुमतः द्युमान् जज्ञे इत्यनुपङ्गः स च दिवोदासा-द्यपरनामभ्यः ततो दिवोदासादिशब्दवाच्यत्वाद्ब्रह्मकादयो जज्ञिरे तत्राजर्कं विश्विनष्टि-पष्टिरिति । एद् सहस्राधिकषष्टिसहस्रवर्षाणि अजर्कं एव युवा सन् मेदिनी बुभुजे अनुबभूव अजर्कादभ्यस्तु न बुभुजे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इहोपभोगो भुजेरर्थः न तु पाखनं तत्र “भुजो नवन” इत्यस्मिन्पदनिष्पन्नसङ्गात् ॥ ७ ॥

अजर्कात्सन्ततिः तस्मात्सन्ततेः सुकेतः अथ सुकेतात् सुके-तनः सुनीतोऽथ सुदर्शन इति पाठान्तरं तस्माज्जर्मकेतुस्तस्माच्च सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नसूची ।

भुनाथाः सन्ततिं विस्तृत्य पुरुरवसः पुत्रस्य प्रथमस्यायो-र्धशं वशीयति बादरायणिः—य इति । नहुवान्धवस्यैव राज्याहर्त्वात् स्रष्टृजाद्यन्वयस्य तदनर्हत्वात् सूचीकटाहन्थायमनुसन्धधामः स्रष्टृजाद्यन्वयं वक्ति स्रष्टृजाद्यन्वयमिति ॥ १—६ ॥

अजर्कादपरो राजा युवा तथा न बुभुजे ॥ ७—८ ॥

श्रीमद्गीर्गोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

(अस्मिन्नध्याये न विद्यते)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आथोरैखसुत्तस्यात्र प्रोक्ताः सप्तदश सुताः ।
स्रष्टृजाद्यः स्याता अजर्काद्या यदन्वये ॥
॥ १ ॥

स्रष्टृधुः स्रष्टृधुस्य ॥ २—५ ॥

प्रतर्दनादिशब्दवाच्यत्वात् द्युमतः सकाशादजर्काद्यः ॥ ६—७ ॥
सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतत्पुत्रस्वार्थोर्धशमाह—य इति, सप्तदशेन । वीर्यवानिति सर्वेषां विशेषणम् ॥ १ ॥

स्रष्टृधुः स्रष्टृधुस्य ॥ २ ॥

शुनकशौनको भार्गवो अस्मिन् वंशे प्रवर्तीर्णविति ज्ञेयम् अत एव वैष्णवे गृत्समदस्य शौनकस्यानुवर्धयप्रवर्धयिताभू-विद्युक्तम् ॥ ३ ॥

कथम्भूतः राष्ट्रः दीर्घतमः पिता दीर्घतमा राष्ट्रास्य-पुत्र इत्यर्थः सामुद्रधन्वन्वंशे धन्वन्तरिरवतीर्ण इति ज्ञेयं—तथाह भगवान् पराशरः भगवता नारायणेन चातीतसम्भूतावस्मै वरो दक्षः काशिराजगोत्रेऽवतीर्थे त्वमष्टधा सम्बन्धायुर्वेदं करिष्यतीति अस्वार्थः अतीतसम्भूतो क्षीराब्धेर्जन्मनि नारायणेन वरो दक्षः त्वं काशिराजगोत्रेऽवतीर्थः रोगस्तद्वेदुश्चारोर्धं तेषां ससंघ्या-नीत्यष्टाङ्गमायुर्वेदं करिष्यतीति ॥ ४ ॥

तत्पुत्रः धन्वन्तरिपुत्रः केतुमान् अस्य केतुमतः भीमरथः सुतो जज्ञे ततो भीमरथात् ॥ ५ ॥

दिवोदासः तस्माद्दिवोदासात् द्युमान् प्रतर्दनाद्यनेकनामभ्यः ततो द्युमतः अजर्कादयो जाताः ॥ ६—७ ॥

अजर्कात्सन्ततिसंज्ञः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरक्षिमणोरमयो जयति ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-पुरुरवा के पुत्र जो आयु हुए उन के नहुए, स्रष्टृधु, रजी, और वीर्यवान् रंम तथा अनैना ये पुत्र हुए, हे राजेन्द्र । अब तुम स्रष्टृधु का वंश सुनो, स्रष्टृधु के सुत सुहोत्र हुए तिनके तीन पुत्र हुए ॥ १—२ ॥

काश्य, कुश, और गृत्समद्, गृत्समद् के पुत्र शुनक हुए, तिनके बह्वृच प्रवर मुनि शौनक हुए ॥ ३ ॥

काश्य के पुत्र काशि हुए । तिनके पुत्र राष्ट्र हुए, तिनके दीर्घतमा हुए, दीर्घतमा के पुत्र आयुर्वेद के प्रवर्तक धन्वन्तरि हुए, ॥ ४ ॥

वे धन्वन्तरि, बह्मभोक्ता वासुदेव के वंश और एमरथ मात्र से आर्षि (पीडा) के नाश करने वाले हुए, तिनके पुत्र केतुमान् हुए, तिनसे भीमरथ हुए ॥ ५ ॥

तिन भीमरथ से दिवोदास और प्रतर्दन इन नामों से भी ख्यात होने वाले द्युमान् हुए, तथा ये राजा सत्यजित, वरस, कृत ध्वज, और कुवलयश्व, इन नामों से भी विख्यात हुए, इनके अजर्कादिक पुत्र हुए ॥ ६ ॥

हे राजन् । साठ हजार और साठ सौ वर्ष तक अजर्क से और किसी दूसरे युवा राजा ने पृथिवी का राज्य नहीं किया ॥ ७ ॥

अजर्क से संतति हुए, तिनसे सुनीय तिनसे सुकेतन तिन के पुत्र धर्मकेतु भये, तिनसे सत्यकेतु उत्पन्न होते भये ॥ ८ ॥

धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्सुकुमारः क्षितीश्वरः ।
 वीतिहोत्रस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृपः ॥ ९ ॥
 इतीमे काशयो भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः ।
 रम्भस्य रभसः पुत्रो गम्भीरश्चाक्रियस्ततः ॥ १० ॥
 तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः ।
 शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात्त्रिककुद्धर्मसारथिः ॥ ११ ॥
 ततः शान्तरयो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् ।
 रजेः पञ्चशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसाम् ॥ १२ ॥
 देवैरभ्यर्थितो दैत्यान् हत्वेन्द्रायाददाद्विवम् ।
 इन्द्रस्तस्मै पुनर्दत्त्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ॥ १३ ॥
 आत्मानमर्पयामास प्रह्लादाद्यरिशङ्कितः ।
 पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः ॥ १४ ॥
 त्रिविष्टपं महेन्द्राय यज्ञभागान् समाददुः ।
 गुरुणा हूयमानेऽनौ बलभित्तनयानृजेः ॥ १५ ॥
 अवधीङ्गशितान्मार्गात्र कश्चिद्वशेषितः ।
 कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्सञ्जयस्तत्सुतो जयः ॥ १६ ॥
 ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः ।
 सहदेवस्ततो हीनो जयसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥
 सङ्कृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः ।
 क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च नाहुपात् ॥ १८ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां नवमस्कन्धे आयुवंशवर्णनं नाम
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीष्मरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

सत्यकेतोर्धृष्टकेतुस्तस्मात्सुकुमारस्तस्माद्वीतिहोत्रस्तस्य भर्गः
 अतो भर्गोऽङ्गभूमिः ॥ ९ ॥

कशशयः काशोर्षदयाः काशोः प्रपितामहस्य क्षत्रवृद्धश्चान्वय-
 मयस्ते यास्तीति तथा ॥ १० ॥

ततोऽनेनसः शृणो जज्ञे ॥ ११ ॥

कृतकृत्यः स यत आत्मवान् ज्ञानी अतः पुत्रोत्पादनं न कृत-
 वानित्यर्थः ॥ १२-१४ ॥

[५३]

तेषां प्रतिभंशाय गुरुणा बृहस्पतिनाऽभिचारविधिभिर्नाम्नो
 हूयमाने सति ॥ १५ ॥

सिंहासजो कनेनीऽह-क्षात्रवृद्धात्सञ्जयस्य पौत्रात्कुशात्प्रतिः प्रतेः
 सञ्जयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीष्मरक्षामिकृतमाचार्यदीपिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यकेतोः धृष्टकेतुः तत्समाप्तुकुमाराख्यः सुतः क्षितीश्वरो
जज्ञे सुकुमाराशीतिहोत्रः तस्य भर्गः ततो भर्गात् मार्गभूमि-
रभूत् ॥ २६ ॥

हे नृप ! इतीत्यमिमे उक्ताः काशयः काश्यस्य वंशजाः
नृपाः क्षत्रवृद्धस्य काश्यप्रपितामहस्यान्वयम् अयन्ते याप्तीति
तथा एवं क्षत्रवृद्धस्य उक्तः अथ रश्मस्वाश्वयमाह—रश्मस्य
पुत्रो रश्मः गम्भीरश्च ततो रभसात् क्रतुः ॥ १० ॥

तस्य क्रतोः क्षेत्रे कलत्रे ब्रह्म ब्राह्मणकुलं जज्ञे अथाऽनेनसः
भ्रायोः पुत्रस्य कनीयसो वंशं शृणु ततोऽनेनसः शुद्धः ततः शुद्धात्
शुचिः तस्मात् त्रिककुप् स एव धर्मसारथ्यपरनामधेयः ॥ ११ ॥

तत्रस्त्रिककुपः शान्तरथा जज्ञे स च कृतमनुष्ठितं कृत्यं मुक्ति-
साधनं येन तथाभूतः आत्मवान् ज्ञानयोगनिष्ठश्च अतः पुत्रो-
त्पादनं न कृतवानिति भावः । अथ रजेरायःपुत्रस्य वंशमाह—रजे-
रिति । रजेः पुत्राः पञ्चशतसंख्याका अनवधिकतेजसः संबभूवु-
रित्यर्थः ॥ १२ ॥

रजेश्वरिप्रमाह—देवैरप्यर्थितो रजिर्देत्यान् इत्या दिवं त्रिविष्टपं
वैत्यैरपह्नामिन्द्राय ददौ इन्द्रस्तु पुनः प्रह्लादादतीव शक्ति-
दिवं तस्मै रजये दत्त्वा रजेश्वरयो गृहीत्वा आत्मानमर्पयामास
स्वरक्षाभरं तस्मिन्निर्वाहत्वानित्यर्थः । तत्पुत्रचरितमाह—पितरिति ।
अथ पितरि रजायुपरत्ने मृते सति तस्य पुत्राः पञ्चशतं याचमाना
वेन्द्राय त्रिविष्टपं न ददुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

किञ्च यज्ञभागान् समाददुः स्त्रीकृतवन्तः अथ गुरुणा
बृहस्पतिना अभिचारविधिना तेषां मतिभ्रंशायाम्भौ ह्यमाने
सति मार्गदिन्द्राधिपत्यानुकूलयुद्धिरुपाभ्रंशितान् रजेः पुत्रान्
सर्वान् यज्ञभिदिन्द्रोऽशधीत् जघान कश्चिदेकोपि नावशेषितः
पूर्वं क्षत्रवृद्धपौत्राणां काश्यकुशशशसमदानां मध्ये काश्यशश-
महयोर्वंशावुक्तौ, शशसमदादभूदित्यादिना । ततः कुशस्य वंश-
माह—कुशादित्यादिना यावत्समाप्ति । क्षत्रवृद्धात् क्षत्रवृद्ध
पौत्रात् कुशात्प्रतिर्जज्ञे तत्सुतः प्रीतिसुतः सञ्जयः ततः सञ्जया-
ज्जयो जज्ञे ॥ १५ ॥ १६ ॥

ततो नृपारकृतः हे नृप ! कृतस्य ह्यर्थश्वकः पुत्रो जज्ञे
ततो ह्यर्थश्वकात् सहदेवस्ततो भीमस्ततो भीमसुतो जयसेन
स्यस्य तनयः संकृतिः स च क्षत्रधर्मा महाशूरः महारथश्च र्षत्र
वृद्धान्वयं निगमयन् नहुषान्वयं वक्तुं तच्छ्रवणात् राजान-
मादिशति क्षत्रवृद्धान्वये जाता इति शेषः इमे उक्ता भूपावाः अथ
नहुषाज्जुष्यर्षजान् शृणु ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति भीमज्जागवते महाम्पुराणोऽनवमस्कन्धे
भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीमद्विजयवज्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतीमे काश्यजाः काश्यस्य संतानजा भूपाः ॥ १०-१५ ॥
पुनरपि क्षत्रवृद्धात्प्रतिपन्नोऽभूत् ॥ १६-१८ ॥

इतिभीमज्जागवते महापुराणो नवमस्कन्धे
भीमद्विजयवज्जतीर्थकृतपदरत्नावलीम् ।
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
(विजयवज्जतीर्थमतेन अतुर्दशः)

भीमद्विभनाथकवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

सुकुमाराशीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् ॥ २६ ॥
काशयः काशोर्वंश्याः क्षत्रवृद्धस्यान्वयम् अनु अयन्ते प्राप्नुवन्तीति
ते तथा ॥ १०-१३ ॥

प्रह्लादाद्यरीत्यतद्गुणसंविद्वानोऽयं बहुश्रीहिः पितरि रजौ
कालेन उपरते मृते सति पुत्रा रजिसुताः ॥ १४ ॥
अस्मरपैतृकं त्रिविष्टपमिति न्यायेन न ददुः अभिचार-
विधानेनाग्नौ ह्यमाने सति यज्ञभिदिन्द्रः रजेस्तनयानवधीत्,
क्षत्रवृद्धपौत्रात् कुशात् प्रतिः ॥ १५-१८ ॥
इति साराथदर्शिनीयाम् हर्षिययाम् अक्षयतसाम् ।
नवमेऽसौ सप्तदशः अध्यायः सङ्कृतः सङ्कृतः सताम् ॥ १७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यकेतोः धृष्टकेतुः सुतः तस्मात्सुकुमारः अस्य सुकुमा-
रस्य वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् मार्गभूमिः ॥ २६ ॥
इतीमे पूर्वोक्ताः काशयः क्षत्रवृद्धपौत्रस्य काशोर्वंश्याः अतः
क्षत्रवृद्धस्यान्वयम् अयन्ते याप्तीति तथा ॥ १०-११ ॥
स च शान्तरथाः कृतकृत्यः यत आत्मवान् आत्मा परमात्मा
विद्यते उपास्वतया यस्य स तथा ॥ १२-१४ ॥
गुरुणा बृहस्पतिना तेषां मतिभ्रंशायामभिचारविधानेनाग्नौ
ह्यमाने सति मार्गस्त्रधर्मात् भ्रंशितान् यज्ञभिदिन्द्रः अव-
धीत्, सिंहावसोकनन्यायेनाह । क्षत्रवृद्धात् क्षत्रवृद्धपौत्रात्
कुशात्प्रतिः प्रतेः सञ्जयस्तस्य सुतो जयः ॥ १५-१८ ॥

इतिभीमज्जागवते महापुराणो नवमस्कन्धीये
भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

तिनसे धृष्टकेतु इत्ये तिन के पुत्र कुमार क्षितीश्वर इत्ये,
तिन से वीति होत्र तिनके भर्ग तिनके पुत्र मार्गभूमि राजा
इत्ये ॥ २६ ॥

वहाँ तक वे काशि के वंश के भूप ह्य और ये सब पुरुरवा
के पुत्र जो क्षत्रवृद्ध इत्ये तिनके वंश वाले हैं ॥ पुरुरवा के
अतुर्थ पुत्र जो रंम इत्ये, तिनके रमस पुत्र इत्ये, तिनके गंभीर इत्ये,
तिनके अक्षय इत्ये ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

उन सक्रिय के क्षेत्र (भाषा) में ब्रह्म उत्पन्न हुआ ॥ अब तुम अनेक के वंश का भवण करौ । अनेक के पुत्र शुद्ध हुए, तिनसे शुचि हुए, तिनसे त्रिककुट्ट धर्मसारथि हुए ॥ ११ ॥

● तिनसे शांतरथ हुए, तिनसे कृतकृत्य हुए वो घड़े जित मनस्क हुए रजी के अमित पराक्रम वाले पाँच सौ पुत्र हुए ॥ १२ ॥

वो रजी ऐसे प्रतापी हुए, कि—जो देवताओं की प्रार्थना करने से दैवों को मारकर इन्द्र को स्वर्ग लेते हुए इन्द्रने फिर भी रजी महाराज के चरण गह कर फिर स्वर्ग उतर्ही को सम-पंथ किया ॥ १३ ॥

और अपने आत्मा को इन्द्र ने राजा के ही अपंथ कर दिया, क्योंकि ? इन्द्र प्रह्लादादिक शत्रुओं से सशंकित रहते रहे पिता के देहान्त होने पर रजी के पुत्र खोंगों ने इन्द्र के याचना करने पर भी इन्द्र को स्वर्ग नहीं दिया ॥ १४ ॥

और बह्मभाग, भी महेश्वर को न देवे आपही सब जाजोंके, तब बृहस्पतिजी के अग्नि के, हवन करने पर इन्द्र ने रजी के पुत्रों को आसन्नार से मार डाला ॥ १५ ॥

क्योंकि—वे पुत्र अपने मार्ग से भ्रष्ट होगये मतएव उतमें से कोई भी अवशिष्ट नहीं रहा, क्षत्रहृत् के वंश में होने वाले कुशु से प्रति हुए, उनके पुत्र संजब हुए, तिनके सुत जय हुए ॥ १६ ॥

तिन से कृत हुए, कृत के भी पुत्र राजा हर्षवन् हुए, तिनसे सहदेव, तिन से हीन तिनके सुत जबसेन हुए ॥ १७ ॥

जयसेनके संकृति पुत्र, हुए, तिनके जगदुवे वे क्षत्रधर्मा महारथी होते हुए, ये सब क्षत्र हृत् के वंश के भूपात्र हुए, अब नहुप से जो वंश हुआ उसको भवण करौ ॥ १८ ॥

इति भीमद्भागवत नवमस्कन्धे सप्तदशोऽध्याये की

भीष्मदावनस्य पं० भागवताचार्यकृत-

भाषा टीका समाप्ता ॥ १७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

यतिर्ययातिः संयातिरायतिर्वियतिः कृतिः ।
 षडिमे नहुषस्यासन्निन्द्रियाणीव देहिनः ॥ १ ॥
 राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् ।
 यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुद्ध्यते ॥ २ ॥
 पितरि भ्रंशिते स्थानाविन्द्राण्या घर्षणाद्विजैः ।
 प्रापितेऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ॥ ३ ॥
 चतसृष्वादिशिक्षु भ्रातृन्भ्राता यवीयसः ।
 कृतदारो जुगोपोर्वी काव्यस्य वृषपर्वणः ॥ ४ ॥

रजोवाच ।

ब्रह्मर्षिर्भगवान् काव्यः क्षत्रबन्धुश्च नाहुषः ।
 राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलोमकः ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एकदा दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
 सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्यां च भामिनी ॥ ६ ॥
 देवयान्या पुरोधाने पुष्पितद्रुमसङ्कुले ।
 व्यचरत्कलगीताक्षिनलिनीपुक्षिनेऽबला ॥ ७ ॥
 ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः ।
 तीरे न्यस्य दुकूलानि विजङ्घुः सिञ्चतीर्मिथः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अष्टादशे ययातिरेतु नाहुषस्य कर्षीच्यने ।

वस्य पञ्चसु पुत्रेषु कनीबान्प्रहजिराम ॥ १ ॥

॥ १ ॥

इस्य राज्यस्य परिणाममनर्थावहर्ष वेत्तीति तथा तत्र
 त्तुः यत्रेति ॥ २ ॥

स्यानात्स्वर्गात् द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥

बवीयसो भ्रातृनादिशत काव्यस्य शुकस्य वृषपर्वणम्
 कन्याऽयां कृतदारः सन् ॥ ४ ॥ ५ ॥नाम प्रतिबोधमतादोष ईश्वरघटनादिति दशमस्कथामाह-एकः
 देवादिना प्रतिजग्राह तद्वच इत्यन्तेन । गुरोः शुकस्य पुत्र्या
 देवयान्या च व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६ ॥कलगीता अथयो येषु तानिनलीनीपुक्षिनानि यस्मिंस्तस्मिन्पुरो-
 याने अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥

सिञ्चतीः सिञ्चन्त्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतसागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यतिरिति । देहिनः इन्द्रियाणीव नहुषस्य यतिप्रभृतयः पद-
भात्मजा आसन् ॥ १ ॥

राज्यमिति । तत्र यतिर्ज्येष्ठः पित्रा नहुषेण दत्तमपि राज्यं
नेच्छन्, कथम्भूतः ? तत्परिणामवित् राज्यस्य दुःखोदकत्वं
जानन्नित्यर्थः । तत्र हेतुमाह, यत्र राज्ये प्रविष्टः अधिकुर्वन्
भूमिान् आत्मानं नार्थवुष्यते ॥ २ ॥

पितरीति । इन्द्रागया प्राप्तेन्द्राभिपत्येन नहुषेण मां भजस्वेत्यु-
क्त्या शक्या विष्ठापितैर्द्विजैर्नहुषेण स्ववाहनं वादुं विष्टिगृहीतै-
र्वाहनस्यैव तेन पादाङ्गुष्ठेन ताडनपूर्वकं सर्पत सर्पनेत्युक्तैरगस्त्या-
दिभिः कृतिभिः भर्षणात् सर्पो भवेत्येवमुक्तिपूर्वकं वाहन-
यातरुपाश्र्वण्यात् पितरि नहुषे स्थानात् त्रिविष्टपात् भ्रंशिते
अजगरत्वं च प्रापिते सति यथातिर्भृपः अधिकनराज्यो बभूव ॥ ३ ॥

चतसृष्विति । स च कनिष्ठान् चतुरो भ्रातृन् संयातिप्रभृतीन्
चतसृषु द्विभु आदिशत्, पावनार्थमिति शेषः । स्वयन्तु काव्यस्य वृष-
पर्वणो दानवस्य च कन्याश्यामिति शेषः । कृतदारस्सन् पृथ्वीं
जुगोप ॥ ४ ॥

काव्यस्य कृतदार इत्युक्त्या लक्ष्यप्रदानावसरः पृच्छति
राजा—ब्रह्मर्षिरिति । भगवान् काव्यो ब्रह्मर्षिः नाहुषो ययातिस्तु
क्षत्रवन्धुः क्षत्रियावरः अतस्तयोः राजस्यधिप्रयोः कस्माद्धतोः
प्रातिलोमिको विवाहः कृतः ? श्वशुरजामातृभावकृपः सम्बन्धः
आसीदिति प्रश्नः ॥ ५ ॥

न प्रातिलोमिकः श्वशुरघटनादिति दर्शयन् कथामाह—
एकदेश्यादिना प्रातजग्राह तद्वच इत्यन्वेन । दानवेषुद्रस्य वृष-
पर्वणाः कन्यका शर्मिष्ठा नाम भागिनी भवत्वा कदाचित्
सखीनां सहस्रेण गुरोः काव्यस्य पुत्र्या देवयान्या च संयुक्ता
सती ॥ ६ ॥

पुष्पिनैः द्रुगैः सङ्कुञ्जे कलमव्यक्तमधुरं गीतं शेषां ते
अलयो भृङ्गा येषु तानि नवानि पुलिनानि यस्मिन् तस्मिन् पुरोधाने
व्यचरत् ॥ ७ ॥

ता इति । ताः शर्मिष्ठाप्रभृतयः कमललोचनाः कन्याः जला-
शयमासाद्य तक्षीरे वृक्षलानि निधाय तस्मिन्मिथः सिञ्चतीः
सिञ्चत्यः ति, जहुः विहारं चक्रुः ॥ ८ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ नहुषस्य सन्ततिमनुकामति-यतिरित्यादिना ॥ १ ॥

तस्य राज्यस्य परिणामवित्कल्पपरिपाकपटुतां जानातीति
यत्र राज्ये ॥ २ ॥

इन्द्रागया भर्षणात् शक्याः संस्पर्शनिमित्तात् पितरि नहुषे
स्वर्नस्थानात् द्विजैः भ्रंशिते त्याजितेऽजगरत्वं महासर्पत्वं प्रापिते
सति ॥ ३ ॥

यवीयसः कनिष्ठान् संयातिपूर्वान् काव्यस्य शुक्रस्य पुत्र्या
देवयान्या वृषपर्वणो देवस्य पुत्र्या शर्मिष्ठा कृतदारः ॥ ४ ॥

प्रातिलोम्येन विवाहः कथं घटंत इति, पृच्छति-ब्रह्मर्षि-
रिति ॥ ५ ॥

देवयान्यादिं पर्यायग्रहणं प्राप्तं न तु मानुषादिति प्रकाशयितु-
माख्यायिका कथयति—एकदंति ॥ ६ ॥ ७ ॥

सिञ्चतीः अन्याम्यजलप्रक्षेपं कुर्वन्त्यः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्भवं ।

॥ १-२० ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

अष्टादशो देवयानीशर्मिष्ठाकलहादिषु ।

कथा यत्र जरां पूर्यंयातेरग्रहीत् पितुः ॥

॥ १-२ ॥

स्थानात् स्वर्नात् द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥

काव्यस्य शुक्रस्य कन्या वृषपर्वणाश्च कन्यया कृतदारः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणकन्याग्रहणभ्रमणात् ययातिः क्षत्रवन्धुपदेन निर्दिष्टो
राज्ञा अज्ञातचरत्वेनेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

दानवेषुद्रस्य वृषपर्वणाः कलगीता अलयो येषु तथाविधानि
नखिनीपुलिनानि यस्मिस्तत्र ॥ ६-७ ॥

सिञ्चतीः सिञ्चत्यः ॥ ८-९ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिञ्चान्तप्रदीपः ।

नहुषतत्पुत्रान्तरवृत्तान्तकथनपूर्वकं नहुषपुत्रस्य ययातिश्चरित-
माह—यतिरित्यादिना ॥ १-२ ॥

इन्द्रागया मां भजेति वादिनं नहुषं प्रति क्रुद्धया ऋषि-
यानेन मम समीपे आगच्छन्ति प्रोक्तेन नहुषेण शिष्यिकायां याजि-
तैर्द्विजैरगस्त्यादिभिः सर्पं सर्पेति शीघ्रगमनाय प्रार्थनः भर्षणात्
सर्पो भवेति शापात् हेतोः स्थानाद्देवलोकान् भ्रंशिते सति ॥ ३ ॥

काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणां देवदानवेषुद्रस्य कन्यां कृत-
दारः सन् पृथिवीं जुगोप ॥ ४ ॥

नाहुषो ययातिः राजस्यः काव्यो ब्रह्मर्षिः तत्कन्यां धिप्रा-
तयोः राजस्यधिप्रयोः क्षत्रियप्रकन्ययाधरवध्वोः प्रातिलोमिकः
विवाहः कस्माद्धतोः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

गुरुपुत्र्या शुक्रकन्यया सह व्यचरति इयोरन्वयः ॥ ६ ॥

कलगीताः मधुरस्जनाः अलयो येषु तानि नखिनीपुलिनानि
यस्मिन् भवत्वा शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥

मिथोऽन्योन्यं सिञ्चतीः सिञ्चत्यो धिजहुः ॥ ८-९ ॥

भाषा टीका ।

भीमैर्भीपतिर्जयति ॥

भीष्मिक उवाच ॥

भीष्मिकदेवजी बोले, कि—यति, ययाति, संयाति, भांयति,
विवाति, और कृति, ये के पुत्र नहुष के हुए जैसे देहियों के
शरीरों में के इन्द्रिये हैं ॥ १ ॥

तिसमें से यति न पिता के दिये हुए राज्य की इच्छा नहीं

वीक्ष्य ब्रजन्तं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् ।
 सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥ ९ ॥
 शर्मिष्ठाऽजानती वासो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् ।
 स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥ १० ॥
 अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म ह्यसाम्प्रतम् ।
 अस्मद्द्वार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥
 यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः परस्य ये ।
 धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पन्थाश्च दर्शितः ॥ १२ ॥
 यान्वन्दन्त्युपतिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः ।
 भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥ १३ ॥
 वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पिताऽसुरः ।
 अस्मद्द्वार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥ १४ ॥
 एवं शपन्ती शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ।
 रुपा श्वसन्त्युरङ्गीव धर्षिता दण्डच्छदा ॥ १५ ॥
 आत्मवृत्तमविज्ञाय कथ्यसे बहु भिक्षुकि ! ।
 किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्वलिभुजो यथा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

करी, क्योंकि ? वह राज्य के परिणाम को जानता रहा, कि जिस राज्य में प्रविष्ट हुआ पुरुष फिर आत्मा को नहीं जान सकता है ॥ २ ॥

पिताको इन्द्राणी ने ब्राह्मणों की धर्षणा द्वारा जब स्थान से भ्रष्ट करा दिया और पिता (नहुष) को जब अजगरपना प्राप्त हुआ तब यथाति राजा हुए ॥ ३ ॥

तब अपने छोटे चारों भ्राताओं को चारों दिशाओं के रक्षा पर आह्वा देकर शुक्राचार्य और वृषपर्वा की पुत्रियों के साथ विवाह कर पृथिवी का पालन करते हुए ॥ ४ ॥

राज्ञोवाच ॥

राजा बोले, कि—भगवान् शुक्राचार्य ब्राह्मण रहे और यथाति क्षत्रिय रहे, राजस्य और ब्राह्मण का प्रतिबोध विवाह कैसे हुआ ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—एक समय वृषपर्वा दानवेन्द्र की कन्या शर्मिष्ठा बड़ी कानिवाली, एक हजार सन्निवों के साथ तथा अपने गुरुकी पुत्री देवयानी को साथ में लेकर पुष्पितृ दुर्मों से व्याप भ्रमरों से संकारित पुर कं उद्धान बगीचे में पुष्करिणी (तलाव) के तट में विचरती रहीं ॥ ६—७ ॥

वे कमललोचनी सब कन्या में जलाशय को प्राप्त होकर तीरऊपर अपने २ बस्त्रों को धरकर परस्पर में सींचती हुई जल में विहार करने लगी ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्या वासः समव्ययपर्यधात् ॥ १० ॥
असाम्प्रतमन्यायम् ॥ ११ ॥

अन्यायमेव ब्राह्मणोत्कर्षयोगेन व्यनक्ति—वैरिति त्रिभिः । ये ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मुखं मुखादुत्पन्नत्वेन तृप्तिद्वारत्वेन भेष्टा इत्यर्थः । ज्योतिर्ब्रह्मपन्थाः वेदमार्गः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तदेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत्पूज्यं तत्रापि भृगवः अस्याश्च पिता नः शिष्यः एवं सत्यस्यस्माभिर्धार्यं वास इवमसती धृतवती ॥ १४—२० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वक्ष्येति । तदा ताः स्त्रियः देव्योमया सह वृषे स्थितं ब्रजन्तं गिरिशं रुद्रमखोकथं व्रीडिताः ब्राह्मण्युत्तीर्य तीरमारुह्य वासांसि पर्यधुः धृतवत्यः ॥ ९ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

शर्मिष्ठेति । तदा शर्मिष्ठा अजानती गुरुपुत्र्याः देव्याभ्याः
वासः पर्यधात् ततो देव्यानी शर्मिष्ठया परिभूतं वासः
स्वकीयं मत्वा प्रकुपिता सतीदं वक्ष्यमाणमप्रवीत् ॥ १० ॥

तदेवाह-महो इत्यादिना क्षिपन्तीमित्यतः प्राकणेन । अहो
अस्या दास्या असांप्रतमयुक्तं कर्म निरीक्ष्यतां, किं तत् ? यद्-
ममकार्यं वासो धृतवतीत्यतः । असांप्रतत्वं स्फुटीकृतुं प्रह्लाद-
माह-शुनी यथा अध्वरे वस्त्रे हविर्प्रहीतुमनर्हा तद्वदस्मद्वार्यं
वस्त्रमिदं परिधातुमनर्हंत्यर्थः ॥ ११ ॥

असांप्रतत्वमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्जनेन व्यनक्ति-वैरिति । वैर्ब्राह्मण्यैः
भृगवादिभिस्तपसा परमपुरुषस्य मुखं मुखस्थानीयमिदं ब्राह्मण-
कुलं सृष्टं वैर्ब्रह्मं परं ज्योतिः स्वरूपं परं ब्रह्म धार्यते उपा-
स्यते-वैश्च शिवः वेदमकरः पन्थाः वैदिकमार्गश्च प्रदर्शितः ॥ १२ ॥

बानीति । यान् ब्राह्मणान् सुरेश्वरा लोकनाथाः किमुत
परमपावनः भीमिषानो विश्वात्मा भगवानपि प्रणमन्ति उप-
तिष्ठन्ते प्रत्युत्कृच्छन्ति ॥ १३ ॥

तत्रेति । तत्रापि उक्तेर्भूमिः भेषुषु तेषु ब्राह्मणेष्वपि वयं भृगवः
भृगुवंशजाः अस्याः शर्मिष्ठायाः पिता असुरो वृषपर्वा नोऽस्माकं
शिष्यश्च एवं स्थिते इयमसमी अनर्हा अस्मद्वार्यं वस्त्रं
धृतवती यथा अनर्हः शूद्रो वेदं तन्नत् ॥ १४ ॥

एवमिति । एवम् इत्थं क्षिपन्तीं निरस्कर्षन्तीं गुरुपुत्रीं देव्यानीं
शर्मिष्ठोवाच, कथंभूता ? धर्षिता निद्रुरवाक्यैरिति शेषः । रुषोरगी
पक्षगीव श्वसन्ती श्वासं मुञ्चती दष्टो दच्छदो ऽधरोष्टो यथा
तथाभूता ॥ १५ ॥

भाषणमेवाह-मात्मवृत्तमिति । हे भिक्षुकि ! त्वमात्मवृत्तमधि-
हाय बहुधा कथसे आत्मानं श्लाघसे वृत्तमिव दर्शयन्त्याह-
किमिति ? यथा बलिभुजो वायसाः श्वानो वा तथा त्वमस्माकं
गृहाज्ज प्रतीक्षसे किम् ? जीवनार्थं न प्रतीक्षितवर्त्यास किम् ॥ १६ ॥

भीमस्त्रिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पर्यधुराच्छादितवन्त्यः ॥ ६ ॥

अजानती शर्मिष्ठा गुरुपुत्र्या वासः स्वकीयं मत्वा समव्ययत्
सम्धीतवती "व्ययस्वरणो" इति धातुः तदा प्रकुपिता प्रारब्धकोपा
देव्यानीदं वाक्यमुवाचेत्यन्वयः ॥ १० ॥

महो मम असांप्रतमयुक्तम् ॥ ११ ॥

स्वकुलप्रशंसार्थं ब्राह्मणानां माहात्म्यं कथयति-वैरिदमित्यादिना ।
इदं विश्वं वैर्ब्राह्मणैस्तपसा सृष्टं ये परमस्य पुंसः मुखं वैरिदं परं
ज्योतिर्ब्रह्मास्त्रं धार्यते वैश्च शिवः पन्थाः वेदमार्गो दर्शितः ॥ १२ ॥

वे लोकनाथाः सुरेश्वरालेपाहं ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठन्ते अग्नि-
मुखेन हविरादातुं प्रतीक्षन्ते विश्वात्मा भगवानपि ब्राह्मणाप्रियस्तिष्ठ-
तीति शेषः ॥ १३ ॥

वयं तत्र ब्राह्मणेषु भृगवः भृगुकुलजाः गत एव भेषा इति शेषः
अस्याः पिता वृषपर्वाऽसुरो नोऽस्माकं शिष्यः अस्मात्पितृशिष्यत्वा-
दहमपि तत्पुत्रीत्वात्मान्येति यस्मात्तस्मादस्मद्वार्यं वस्त्रमिदं धृत-
वती यथा वेदप्रहणायोऽसौ वृषलो वेदं धारयति तथेति ॥ १४ ॥

धर्षिता अमगदभीकृता तुच्छीकृत्यर्थः ॥ १५ ॥

बहु कथसे व्ययं वचनं वदसि भिक्षुकीर्त्वं स्पष्टमित्याह-किञ्चे-
ति । बलिभुजः श्वानः काको वा ॥ १६-१८ ॥

भीमस्त्रिभुवापचक्रवर्तिकृतनसाराधर्षिणी ।

अजानती स्वकीयं मत्वा गुरुपुत्र्याः वासः समव्ययत् पर्य-
धात् ॥ १० ॥

असांप्रतमयुक्तं ब्राह्मणोत्कर्षं हविः शुनीव ॥ ११ ॥

अनौचित्यमेवाह-त्रिभिः । यैर्ब्रह्मादिभिः ज्योतिर्ब्रह्म ॥ १२-१३ ॥

तदेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत् पूज्यं तत्रापि वयं भृगवः
तत्राप्यस्याः पिता नः शिष्यः ॥ १४-१५ ॥

बलिभुजः काकाः ॥ १६-१८ ॥

भीमस्त्रुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समव्ययत् पर्यधात् ॥ १० ॥

असांप्रतमस्यायात् ॥ ११ ॥

इदं जगत् ये परस्य परमेश्वरस्य मुखम् ज्योतिः परं
ब्रह्म शिवः पन्थाः कल्याणप्रदो वेदमार्गः ॥ १२-१३ ॥

असती अकल्याणी ॥ १४ -- २० ॥

भाषा टीका ।

इतने में ही देवी सहित श्रीशिवजी को वृषभ के ऊपर
बैठकर जाने हुए देखकर सब कन्यायें खिन्न होकर एका
एकी बड़ी जल्दी उस तटाक से बाहर निकलकर अपने २
वस्त्रों को पहिरती भई ॥ ६ ॥

शर्मिष्ठा ने जल्दी के मारे भूल में अपने जानकर गुरु पुत्री
देव्यानी के वस्त्र पहिन लिये, वस इतनी बात पर देव्यानी बड़ी
कुपित होकर इस प्रकार बोली ॥ १० ॥

देव्यानी बोली, कि—महो ! देव्या नो इस दासीका अयोग्य
कर्म, जो कि—हमारे पहिनने के वस्त्रों को इसने धारणा कर
लिये, कि—अभेद्यज्ञ के हनि को कुतिया खा लेवे ॥ ११ ॥

जिन ब्राह्मणों ने इस जगत् को तप से रखा है, और जो
पर ब्रह्म के मुख्यरूप हैं, और जो वेद को धारणा करते हैं और
जिनोंने मंगल रूप पंथ दिखाया है ॥ १२ ॥

और जिनको लोकनाथ सुरेश्वर अस्त्रुक्ता कहते हैं और उप-
स्थान देते हैं और परम पावन भीमिकेतन विश्वात्मा भगवान् भी
जिनको मानते हैं ब्राह्मणों का वस्तु हैं ॥ १३ ॥

तिसमें भी हम भृगुवंशी तहाँ भी इसका पिता हमारा शिष्य,
फिर भी इस शर्मिष्ठा दुष्टनी ने हमारे पहरने के वस्त्र पहिन लिये
जैसे शूद्र वेद का धारणा कर लेवे ॥ १४ ॥

इस प्रकार साकोश (गिला) करने वाली गुरुपुत्री को मारे

एवंविधैः सुपत्न्यैः क्षिप्त्वाऽऽचार्यसुतां सतीम् ।
 शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वास आदाय मन्युना ॥ १७ ॥
 तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां चरन् ।
 प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह ॥ १८ ॥
 दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥ १९ ॥
 तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ।
 राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरञ्जय ! ॥ २० ॥
 हस्तग्राहोऽपरो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ।
 एष ईशकृतो वीर ! सम्बन्धो नौ न पौरुषः ॥ २१ ॥
 यदिदं कूपलग्नाया भवतो दर्शनं मम ।
 न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ! ।
 कचरय बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशपं पुरा ॥ २२ ॥
 ययातिरनभिप्रेतं वैवोपहतमात्मनः ।
 मनस्तु तद्गतं बुध्वा प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ २३ ॥
 गते राजनि सा वीरे तत्र स्म रुदती पितुः ।
 न्यनेदयत्ततः सर्वमुक्तं शर्मिष्ठया कृतम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

रोष के घडे २ इवास लेती हुई सर्पिणी के तरह शर्मिष्ठा दांत काटकर बोली ॥ १५ ॥

शर्मिष्ठा बोली, कि—अरी भिक्षुकी । अपना समाचार नहीं जानकर बहुत कर्णों बकती है । क्या तू हमारे घरो की नित्य प्रतीक्षा नहीं करती है जैसे समय पर बलि भोजन करने वाले कौंधे कुत्ते ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

निप्रिद्धोऽप्यप्रतिलोमसम्बन्ध इति चेत्तत्राह—एष इति ॥ २१ ॥
 ब्राह्मणमेव त्वं वृणीहि किमनेनाग्रहेणेति चेत्तत्राह—न ब्राह्मण इति । वृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा च देवबानी तं पतिं चकमे स च गुरुपुत्री मम पूजयेति न तामुद्वहत् ततश्च कुपिता सती तवेयं विद्वन्निष्कला भवतिवति तं शशाप स च तर्षं ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां शशाप तदेतदाह समहृत्प्रशपं तस्य शापात् ॥ २२ ॥

अशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि वैवोपहतं प्रापितं बुद्ध्वा तद्गतं तस्यां सकामं स्वस्य मनश्च बुद्ध्वा नष्टाभर्षे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्या वचः प्रतिजग्राहोऽङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥

शर्मिष्ठासम्बन्धोऽपि वैवचशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह—गते-राजनीति नवभिः । उक्तं भिक्षुकीत्यादि, कृतं कूपे प्रक्षेपादि ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विधेरिति । एवं विधेरन्यैरपि परलैर्धर्मोभिराचार्यस्य गुरोः सुतां क्षिप्त्वा उपाज्जय सती शर्मिष्ठा मन्युना वासो बल्लआदाय तामाचार्यसुतां कूपे प्राक्षिपत् पातयामास ॥ १७ ॥

तस्यामिति । अथ तस्यां शर्मिष्ठायां स्वगृहं प्रति वातायां गतायां सत्यां ययातिर्मृगयां चरन् यदृच्छया जलार्थी तत्र कूपसमीपं प्राप्तः गतः तत्र तां कन्यां देवबानीं नग्नां ददर्श ॥ १८ ॥

दत्त्वंति । ततो विवाससे जगन्नाथे तस्यै देवयान्यै स्वकीयमुत्तरीयं बल्लं दत्त्वा राजा ययातिः दयापरः पाणिना तस्याः पाणिं गृहीत्वा तां बहिरुद्धवान् ॥ १९ ॥

तमिति । तमुद्धृतवन्तं वीरं ययातिम् औशनसी काव्यसुता प्रेमपूर्णाया गिरा उवाच, तदेवाह—राजकिति त्रिभिः । हे राजन् ! परेषां पुराणि जपतीति तथाभूतः मम पाणिः स्वया गृहीतः ॥ २० ॥

अतस्त्वया गृहीताया मम परो हस्तग्राहः अर्बुदीयपाणिना

भीमहीररायणाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मत्पाणिग्रहो माभूत् मामुद्दहस्वेत्यर्थः । ननु, एवं ब्राह्मणो महत्तु राज्ञ्यः कथमाशयोः प्रार्थितोमिको विवाहस्स्यादित्यत्राह—एष इति । हे वीर ! नौ आशयोरेव भर्तृभार्याभावकूपः सम्बन्धः ईश्वर-कृत इति, न तु पौरुषः मनुष्यकृतः अतोऽत्र न दोष इति भावः ॥ २१ ॥

नन्विमं सम्बन्धं कुन्तीश्वरोऽत्र न हृद्यत इत्यत्राह—यदिति । यत् कस्मात् कूपवशात् अमेदमसम्भवाविते भवतो दर्शन-मभूत् यथेदं दर्शनमीश्वरकारितम् अनुमीयते तथा सम्बन्ध-शोनि भावः । किञ्च मम राज्ञ्य एव पतिभविता न ब्राह्मण इत्याह—नेति । हे महाबाहो ! मे मम इत्यत्राहः पायोर्प्राहको मत्सैति यावत् ब्राह्मणो न भविता न भविष्यति, कुतः ? बाह-कूपस्य बृहस्पतिसुतस्य कचस्य शापात्, कौऽसौ कचः ? तत्राह, यं कचमहं पुरा प्रथममशपं तस्य शापादित्यर्थः । बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा देवयानी नं पतिं चकमे स च गुरुपुत्री त्वं मम पूज्या इत्युक्त्वा न ता-मुपेक्षे ततः सा कुपिता सती तथेवं विद्या निष्फला भवत्विति शशाप स च तव पतिब्राह्मणो न भविष्यतीति शशापति कथा ऽत्रानुसन्धेया ॥ २२ ॥

ततो, यथातिरशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि देवेनोपहृतं प्रापितं बुध्वा तद्गते तस्यामात्मकं मनश्च बुध्वा न ह्यधर्मं मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्याः वचः प्रतिजग्राह—अङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥

शर्मिष्ठासम्बन्धोऽपि देवशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह—गते राजनीति, नवमिः । धीरे राजनि ययातौ गते सति सा देव-यानी तत्र गता रुदनी पितुः समीपमेत्येति शेषः । शर्मिष्ठया कृत-मुक्तं च तत्सर्वं भवेद्वत् ॥ २४ ॥

भीमद्विजिज्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्तरमुक्तरीयं उज्जहार कृपादिति शेषः ॥ १९ ॥

प्रेमनिभेरया स्नेहपूर्व्याया हस्तेन शुक्लानीति हस्तप्राहः पाणिग्रहण कर्ता अपरोऽस्यो न स्यात् हस्ताप्राह इति पाठे हस्ते प्राहो ग्रहणं यस्य स तथा कुम्भकारवद्वाप्रत्ययान्तो वा कूपमशयाः मम भवनो यदिदं दर्शनम् । एषः सम्बन्धः ईशकृतः भीनारायणविहितः, न पौरुषः पुरुषाकाररचितो न भवति ॥ २०—२१ ॥

ब्राह्मणपुत्र्यास्तव ब्राह्मण एव भर्ता युक्तो न क्षत्रियः प्रतिसोम-प्रवेशप्रसङ्गादिति शङ्कां परिहरति—न ब्राह्मण इति । हेमहाभुज ! मे ब्राह्मणो हस्तप्राहो न भविता न भविष्यति, कुत इति तत्राह—कच-स्येति । बाहृरुपस्य बृहस्पतेरुपस्य नाम्ना कचस्य शापात् मृत-सञ्जीवनीविद्यार्थी कचस्तप्रतिग्रहाच्च बहुतिथं गुरुपरिचर्याविश्राव तप्रसाद्मापाद्य तद्विद्यामाहाय गुरोरनुकया गन्तुकामं कचमुप-कृत्य सर्वप्रकारेण कचस्य हितमाचरन्त्या मया भो कच ! त्वं मम भर्ता भवेत्युक्तो मामुवाच हे देवयानि ! त्वया नैवं वक्तव्यं वञ्जाताह-मित, तदा कुञ्जिताऽहं तमशपं मरिचतुरवाप्तविद्या न फलित्वतीय-माव्यायिकाऽनेनोक्तते वमशपं पुरेति अहं पुरा च कचमशपं शप्त-वती तस्य शापादिति ॥ २२ ॥

अनन्तरं यथात्मिना किं कृतमित्यत्राह—यथातिरिति । यदनाभिप्रेतं प्रार्थितोऽस्येनोद्दहनं तदेवात्मनः देवेन भीनारायणेन उपहृतमर्पित-मात्मनो मनश्च तस्यां गतमनुरक्तं बुद्ध्या तस्याः देवयान्याः वचः प्रतिगृहीतवानित्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमस्त्रीवगोत्रामिकृतनकमसम्भवेः ।

एष ईशकृत इति तद्वाक्यद्वारा भीशुकदेवेन सिद्धान्ति-तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्राशङ्कते नन्वीश्वरघटना सर्वत्रैवेति तस्यां सिद्धान्तितायां न कस्यापि पापे क्वात् कचशापश्च नाधर्मनिवारणो कारणो विरोधाभावात् प्रत्युद्धानर्थबीजस्य तस्य तत्र साहाय्यावगमात् ततो नाऽधर्मो वा कथं जातः ? कथं वा तस्य तत्र प्रवृत्तिरभूत् ? इत्याशंक्य तादृशानामीश्वराध्वजधर्मोद्यामत एव तत्र विशेषा-वबोधकमित्यभिप्रेत्य, तदेव दर्शयति—यथातिरिति । देवमीश्वरः तस्यायमाभिप्रायः मम ययातेस्तावद्दृष्टकले कर्मणि कर्तव्य-बुद्धिर्न जायेत तदेकाध्वस्य ममचेश्वरोपि न तद्वदन्तं मनश्च न तत्र प्रवेशयेदित्यौत्पत्तिकाऽनुभवेन मुहुः निर्गोतधानस्मि नद्यापि बद्धं तत्तदापतितं तत्तु “न कर्म बन्धनं जन्म वैष्णवा-नाञ्च विद्यते ” इति पाञ्चकार्तिकमाहात्म्यतत्तनवद्गीश्वर-स्यैव खैरवीजानुसारिणी कार्याभिच्छा गुणार्थैव कल्पते तद-तिक्रमस्तु दोषाच्च “जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानास्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । केनापि देवेन हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि” इति गौतमीयध्वजनवत् मद्भिधस्य निर्गुतत्वात् ततो नान्येषामिध तत्र तस्य दोष इति भावः ॥ २३—२४ ॥

भीमद्विज्वनायचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

किञ्जातिस्त्वमित्युक्ता सा राजश्रीशनसी भनामीति प्रोधा-चेति ज्ञेयम् ॥ २०—२१ ॥

यमशपं पुरेति बृहस्पतेः पुत्रः कचः शुक्रान्मृतसञ्जीवनीं विद्यामध्यगात् तदा च देवयानी नं पतिं चकमे स च गुरुपुत्री मम पूज्येति न तामुद्बहत् ततश्च कुपिता सती तथेवं विद्या निष्फला भवत्विति नं शशाप स च तव ब्राह्मणः पतिनं भवेदिति तां शशापेति ॥ २२ ॥

ब्राह्मणकथापरिणामस्वाऽधर्मसाधनत्वादनभिप्रेतं देवेन पर-मेश्वरेणैव, आत्मने उपहृतमित्यत्र हेतुं नहत्, स्वमनश्च बुद्ध्या वाक्यमारुध्य मदीयं मनः कचिदपि नाऽधर्मैरमन नाऽपि मत्पु-स्तस्वरगौकशरणास्य मम मनो हृद्यमे रमयेदिति “धर्मस्य मुहमा गतिः” इत्यतो नायमुधर्मो भविष्यतीति निश्चित्य तस्या वचः प्रतिजग्राह ॥ २३—२४ ॥

भीमकृकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईशकृतः कर्मसापेक्षेण परमेश्वरेण कृतः ॥ २१ ॥
मृतसञ्जीवनीं विद्यां शुक्रादानयेति देवैः प्रेषितः कचः

दुर्मना भगवान् काव्यः पौरौहित्यं विगर्हयन् ।
 स्तुवन्वृत्तिं च कापोतीं दुहित्वा स ययौ पुरात् ॥ २५ ॥
 वृषपर्वा तंमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितम् ।
 गुरुं प्रसादयन्मूढधर्मा पादयोः पतितः पथि ॥ २६ ॥
 क्षणाद्धर्मन्युर्भगवान् शिष्यं व्याचष्ट भार्गवः ।
 कामोऽस्याः क्रियतां राजत्रैनां त्यक्तमिहोत्सहे ॥ २७ ॥
 तणेत्यवस्थिते प्राह देवयानी मनोगतम् ।
 पित्रा दत्ता यतो यस्य सानुगा यातु मामनु ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतभिरुक्तान्तप्रदीपः ।

शुक्रशिष्यो भूत्वा तद्गृहे ऽवसत् तदा दानयैः अस्मीकृतः
 शुक्रगोत्रे निश्चिप्य तद्वदरे प्रवेशितः तदा तु कचं विना न
 जीविष्ये इत्येवं वादिन्या देवयान्या प्रार्थितेन शुक्रेण कन्या-
 वन्मलेन मृतसञ्जीविन्या स्वादरे पुनः स उत्पादितः तन्निर्गमने
 स्वताशमालोच्चयता स्वजीवनार्थं तस्मै मृतसञ्जीविनी विद्योप-
 दिष्टा तदनन्तरं शत्रुपक्षीयोऽप्यतिभारिकत्वादगुरुदेहाभिर्गम्य
 स्वगुरुं मृतं तया विद्योपस्थापयामास तदा स्वगृहं गन्तुकामं
 तं पात्रभूतं स्वानुरूपं पतिं चकमे स च शुक्रशिष्यः तदुदर-
 प्रवेशान्मुप्रभूतश्च न तां भार्यात्वेन स्वीकृतवान् तदा चाति-
 क्रुद्धा देवयानी तत्रेयं विद्या निष्फला भवति तं शशाप
 साऽपि प्रह्वर्षिष्ठुतो मिरपराधः तव ब्राह्मणपतिर्न भवेदिति तां
 शशाप तदेतदाह "न ब्राह्मणो भे भविता हस्तग्राहो महा-
 भुज ! कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशापं पुरा" इति ॥ २२ ॥

ययातिस्तु लोकविद्वज्जवाहनमिप्रतमपि देवेनोपहृतं प्रापितं
 बुध्वा आत्मनो मनस्तद्वृत्तं च बुध्वा न ह्यवमे मन्मनो विश-
 विन्ति तद्वचः प्रतिजग्राह ॥ २३ ॥

उक्तं विधुकीत्यादि, कृतं कूपप्रक्षेपादि ॥ २४--२५ ॥

भाषा टीका

इस प्रकार के गड़े कड़े वाक्यों से सनी आचार्य सुता को
 शर्मिष्ठा ने फटकार कर बख्ख खीनकर क्रोध से कूप में गिरा-
 दीनी ॥ २७ ॥

और शर्मिष्ठा तो गृह को चली गई, इतने ही में ययाति महा-
 राज शिकार खेलते हुए हरीकृष्ण से जलके लिये उसी कूप
 पर आ पहुंचे और उस कूप में देवयानी का देखते हुए ॥ २८ ॥

तब नए उस देवयानी को राजा ने अपना उत्तरीय
 धर (चादर) देकर ब्याकर के हाथ से हाथ पकड़कर बाहर
 निकाल दीनी ॥ २६ ॥

तब शुक्राचारी की पुत्री प्रेमशुक्त घोषी से उस वीर

ययाति से बोली, कि—हे राजन् ! हे शत्रुओं के पुरके जीतने
 वाले ! आपने हमारा पाणिग्रहण किया है ॥ २० ॥

जब आप मेरा पाणिग्रहण कर चुके तो अब मेरा फिर दूसरा
 पाणिग्रहण न होवे, हे वीर ! यह हमारा तुमारा संबंध ईश्वर
 का जोड़ा हुआ है किसी पुरुष का किया हुआ नहीं है ॥ २१ ॥

क्योंकि ? जो कूप में गिरी हुई मेरे लिये आपका दर्शन
 हुआ, और हे महाभुज ! ब्राह्मण मेरा हस्त नहीं ग्रहण करेगा
 क्योंकि ? बृहस्पति के पुत्र कचने मेरे लिये शाप दिया है
 जिसको मैंने प्रथम शाप दीनी रही । (इहां ऐसी कथा है
 कि—बृहस्पति का पुत्र कच, शुक्राचारी के समीप मृत सञ्जी-
 विनी विद्या पढ़ता रहा शुक्राचारी की पुत्री देवयानी ने
 उसको पति बनाने की इच्छा करी, कचने विचारी कि—बह
 तो गुरुकी पुत्री मेरी पूज्या है इमीसे उसको न ल्याही ।
 परंतु देवयानी ने तो क्रोध करके शाप दे दिया कि—तेरी विद्या
 निष्फल होजाय, तब कचने भी शाप दिया कि—तेरे लिये
 ब्राह्मण पति न मिले,) ॥ २२ ॥

क्षत्रिय होकर ब्राह्मण की कन्या को पाणि ग्रहण को
 अशास्त्रीय समुझकर राजा का अभिप्राय तो नहीं हुआ पर कथा
 करे देव संयोग से यह योग प्राप्त हुआ ऐसा समुझकर
 और अपने मनको भी उसमें लग्न देखकर उसका वचन राजा
 ने ठीक मान लिया ॥ (राजा ने विचारा यदि इसका पाणि
 ग्रहण अर्धम होता तो इसमें हमारा मन नहीं लगता, क्यों
 कि संदेह स्थान वाली वस्तुओं में सज्जनों की संतःकरण की
 वृत्तियें ही प्रमाणा हैं) ॥ २३ ॥

राजा तो उसके वचन को भंगीकार कर चले गये, वह
 देवयानी रोनी हुई अपने पिता के समीप सब वृत्तान्त निवेदन
 करती हुई जो कि अपने साथ शर्मिष्ठा ने कहा और करा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

कापोतीमुच्छ्वसितम् ॥ २५ ॥

प्रत्यनीका देवयान्ते विद्यभिता जयं प्रापय्याया इत्यामिप्रेतं वर्य
 तथाभूतं आत्वा प्रत्यनीकानां विविक्षितमिति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

(पित्रा दत्ता देवयान्यै शर्मिष्ठा सानुगा तदा ।)
 स्वानां तत्सङ्कटं वीक्ष्य तदर्थं स्व च गौरवम् ।
 देवयानीं पर्यचरन्स्त्रीसहस्रेण दासवन्त ॥ २९ ॥
 नाहुषाय सुतां दत्त्वा सह शर्मिष्ठयोशना ।
 तमाह राजः शर्मिष्ठां माऽधास्तल्पे न कर्हिचित् ॥ ३० ॥
 विलोक्यौघ्नन्ती राजन् ! शर्मिष्ठा सप्रजां क्वचित् ।
 तमेव वद्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ॥ ३१ ॥
 राजपुत्र्या ऽर्थितोऽपत्ये धर्मश्चावेक्ष्य धर्मवित् ।
 स्मरन् शुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥ ३२ ॥

श्रीपरश्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

सानुगा स्त्रीसहिता शर्मिष्ठा मामनुयाति ॥ २८ ॥
 तत्समाधिगताच्छुकारसङ्कटं वीक्ष्य तत्समाध्यास्थितादर्थस्य प्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य ॥ २९ ॥
 तल्पे माधाः सोपमच्छेरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 अपत्यार्थमृतुकाले प्रायणात्तस्याः कामपूरणं धर्मवेक्ष्य शुक्रस्य वचनं स्मरन् दिष्टं देवप्रापितमेव तत्सङ्कमभ्यपद्यत न तु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भिरराधचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुर्मना इति । तदाकथं स भगवान् काव्यो तुर्मनाः विमनाः
 • पौरोहित्यं विगर्हयन् कापोतीं वृत्तिमुच्छ्रवति स्तुवंश्च दुहित्वा सह वृषपर्वायाः पुराद्यौ निश्चक्राम ॥ २५ ॥
 वृषपर्वा इति । ततो वृषपर्वा प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिताः जयं प्रापयामास इत्यभिप्रेता अस्य तथाभूतं तं गुरुं ज्ञात्वा पथि पादयोः पतितौ, गुरुं प्रस्मदयामास प्रार्थयाम्बके ॥ २६ ॥
 क्षणार्थेति । क्षणार्थमेव मन्युः क्रोधो यस्य स भगवान् भागवतः काठवः शिष्यं वृषपर्वायामाचष्ट प्रप्रवीत्, हे राजन् ! अस्या देवयान्याः काममिष्टं कियतां यदि यमिच्छति तत् कियताम एतां देवयानीं त्यक्तुमहं नोत्सहे न प्रभवामि स्नेहादिति शेषः ॥ २७ ॥
 तथैवेति । तथैवास्तिवत्यङ्गीकृत्य वृषपर्वायि स्थिते सति देवयानीं स्मरन्गते प्राह-किमिति ? पित्रा दत्ता सत्यं यतो यास्वै गमिष्यामि तत्रैवं शर्मिष्ठा सानुगा ससखी मामनुयानु अनुगच्छतु महास्यं कर्तुमिति भावः इति ॥ २८ ॥
 ज्ञानामिति । ततः शर्मिष्ठा तत्समात् शुक्रात् ज्ञानां पित्रादीनां सङ्कटं निरीक्ष्य तत्समाध्यास्थितादर्थस्य प्रयोजनस्य च गौरवं च वीक्ष्य स्त्रीसहस्रेण सह दासीसहस्रेण पर्यचरत् ॥ २९ ॥

नाहुषेति । ततः उद्यता काठवः शर्मिष्ठाया सह सुतां देवयानीं नाहुषाय ययानये दत्त्वा ते नाहुषमाह-किमिति ? हे राजन् ! तल्पे शय्यायां शर्मिष्ठां कर्हिचिदपि नाधाः न अन्यस्ये-रिति ॥ ३० ॥
 वि वीक्षयति । ततः कदाचित् शर्मिष्ठा राज्ञो ययातेः स्मरणेदान्तीं देवयानीं सुप्रजां शोभनापत्यवतीं विलोक्य स्वयमपि कृतौ यत्माना सख्याः देवयान्याः पतिं तमेव ययानिमेव वद्रे ॥ ३१ ॥
 राजपुत्र्येति । तदा अपत्यार्थे राजपुत्र्या शर्मिष्ठायाः प्रार्थितः धर्मवित् ययातेः धर्मवेक्षयापत्यार्थम् ऋतुकाले प्रार्थयमानायाः कामपूरणं धर्मं पथेति विचार्यै भृगुवचः शर्मिष्ठाया-स्तल्पे न कर्हिचिदिति वचः स्मरन्नापि काले दिष्टं देव-प्रापितमेवाभ्यपद्यत देवप्रापितमेव तत्सङ्कमभ्यपद्यत न तु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजनीधेकृतपदप्रयोगनी ।

कापोती कथोत्सङ्गन्धिनी वृत्ति स्तुवन् प्रत्याधिकमयाश्र कापोती वृत्तिर्भिषियने देवयान्या दुहित्वा सह ॥ २५ ॥
 प्रत्यनीकानामसुरहोपिणां देवानां वक्तुमिष्टं कार्यम् ॥ २६ ॥
 अस्याः देवयान्याः कामोपभाविशेषः स्त्रीसहस्रेणाय यातिव्यं शर्मिष्ठा भवानस्मदिप्रयायाऽऽस्तामिति तत्राह-नेनमिति ॥ २७ ॥
 यदभीष्टं तत्तथा करिष्ये इत्येवमुक्त्वा वृषपर्वायस्यस्थिते सति वृषपर्वाया तव-किं कर्तव्यमिति पूष्टा देवयानी मनोगते कामनायि स्थितं कार्यं प्राह-किं तदाह पित्रेति । अहं पित्रा दत्ता यास्ये यतोऽनो मामिदं शर्मिष्ठा सानुगा दासीसहस्रेण सहिताऽनुयानु अन्वागच्छन्तु इति ॥ २८ ॥
 शर्मिष्ठा तत्सर्वं श्रुत्वा पद्यं सानुगमिष्यामि तदा गुरुत्रोहाडम-त्कुलं सर्वं नष्टं यवतीति यस्मानां सङ्कटं तन्नीक्ष्य तदर्थस्य तदनु-गमनसङ्घप्रयोजनस्य वीरुवं गुरुपसादेन स्वकुलामिष्टकलुषा-मस्तीति मनसा निश्चित्य स्त्रीसहस्रेण परिवृणन् तथा करिष्यामीति हितरमुक्त्वा देवयानीं दासीवत् पर्यचरत् ॥ २९ ॥

* इत्याधिकः पठ्यते विश्व ० अक्षरार्थीपठित ।

यदुं च त्वुर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुञ्च पूरुञ्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ३३ ॥

भीमद्विजवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उद्याना सुतां देवयानीं नाहुषाव नहुषपुत्राव वयातये शर्मिष्ठया
सह दत्त्वा तं राजात्माह-किमाह, काञ्चिदपि शर्मिष्ठां तस्यै शयनीव-
स्थाने माधाः धृताशमाकार्थीः मिथुनीमांभं न कुर्वित्स्वयं ॥ ३० ॥

श्रीशयनीं देवयानीं कार्यमालोच्य रहस्येकांते खड्वाः पतिं
तमेव ययातिमेव ऋतुकाखे वझे ॥ ३१ ॥

अपत्ये सप्ततानाये राजपुत्र्या शर्मिष्ठया प्रार्थितो धर्मविद्भ्रमंभः
“न काञ्चन परिहरेत्तद्रुतम्” इति श्रुतेः । खड्वागतं परिहर्तुं गच्छक्यं
चेति धर्मं चावेक्ष्य शुक्रवचः स्मरन् अपि काखे दिष्टमेव देवमेवात्र
कारणमिति निश्चित्याश्रयपद्यत तामितिशेषः ॥ ३२-३३ ॥

भीमञ्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्भवेः ।

प्रत्यनीकं प्रतिकूलं शायमबं विवक्षितं वस्य तादृशम्
॥ २६-३१ ॥

दिष्टमीश्वरेणादिष्टं प्रेरितमेवाश्रयपद्यत विचारितवान्
॥ ३२-३६ ॥

भीमद्विजवध्वजतीर्थकृतसारायंदिशिनी ।

कापोतीमुञ्चदृष्टिम ॥ २५ ॥

प्रत्यनीकेषु देवेषु विवक्षितम् असुरान् परित्यज्य युष्मानेष जयं
प्रापयामीत्यादिकं वक्तुमिष्टं यस्व तथाभूतं तम् आह्वय ॥ २६-२७ ॥

तथेति देवयान्वाः पादयोः पतिर्या वृषपर्वण्यवस्थिते सति
मनोगतमेध प्राह-प्रकटमुवाच सानुगा सखीसहिता शर्मिष्ठा
मामनुवात्विति ॥ २८ ॥

तत्ततः शुक्रात् कुपितात् खानामसुरायां सकुटं वीक्ष्य
तथैव तत्ततः प्रसन्नात् अर्थस्व स्वप्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य
दास्यत् दास इव वृषपर्वा पर्यन्तरत् ॥ २९ ॥

अर्चिचिद्रुपि तल्पेन अथाः न धेहि न धास्यसीत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

धर्मविदिति अपत्यायंमृतुकाखे प्रार्थयमाकवास्तस्वाः काम-
पूरतां धर्मं एवेति जानन् शुक्रवचञ्च शर्मिष्ठ्यासङ्गप्रतिषेधकं
स्मरन् वीक्षावमानश्चोऽपि दिष्टं देवप्रार्थितं सङ्गमेव प्राप ॥ ३२ ॥

भीमद्विजवध्वजतीर्थकृतसारायंदिशिनी ।

प्रथनीके जघन्ये काखे विवक्षितम् आपदगणान्द्रवक-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

वृषार्थे मय्युर्वस्व सः व्याचष्ट अत्रवीत् ॥ २७ ॥

तथैववक्षिते तथास्तु इति निश्चिते प्रतिज्ञाते सति देव-
यानी मनोगतमाह-विभ्रा दत्ता यदौ बभ्र यास्ये तत्र सानुगा
शर्मिष्ठा मामनुवात्विति ॥ २८ ॥

तत्तस्मिन् शुक्रवियोगे खानां सकुटं वीक्ष्य तत्तस्मिन् शुके
सनी खानामर्थस्व गौरवं च वीक्ष्य स्त्रीसहस्रिण्य दासवत्
पर्यन्तरत् ॥ २९ ॥

हे राजन् ! शर्मिष्ठां तल्पे शययानां न अथाः त्वयैवा गोपनन्त-
व्येत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

काखे ऋतुकाखे अपत्यायं राजपुत्र्याऽर्थितः तस्याः काम-
पूरयां धर्ममवेक्ष्य शुक्रवचञ्च स्मरन् दिष्टं देवं चावेक्ष्य अत्र
देवं हेतुरिति विचार्य अश्रयपद्यत तामुपजगाम ॥ ३२ ॥

मावाटीका ।

वृत्तांत सुनकर भगवान् शुक्राचार्यं पुरोहितपेन की निम्बाव
कापोती (उंछ) वृत्ति की बढाई करते हुए मन में दुःख पाकर
पुत्री सहित पुर से चल दिये ॥ २५ ॥

वृषपर्वा ने समझा कि यदि गुरुजी खले जायेंगे, तो हमारी
शत्रुओं (देवताओं) की जीत कराने की अभिप्राय मन में
रखेंगे इस खिंचे मार्ग ही में जाकर चरणों में गिर पडा और
चरणों में माथा धरकर गुरुजी को प्रसन्न करने लगा ॥ २६ ॥

तव भृगुवंशी भगवान् शुक्राचारी जी अर्थस्य कोप करे
वाले रहे शीघ्र प्रसन्न होकर शिष्य से बोले, कि-हे राजन्
इस हमारी पुत्री को प्रसन्न करवो हम इकसो नहीं खो
सके हैं ॥ २७ ॥

वृषपर्वा ने जब इस बात को स्वीकार करी और पूछी तो
देवयानी अपने मन में जो बात रही सो बोली, कि-पित
की वी हुई जहां में जाऊँ तहाँ सखियों सहित शर्मिष्ठा मेरे वीं
(बांकी होकर) जावै ॥ २८ ॥

वृषपर्वा ने शुक्राचारीजी के जाने में अपने लोगों में
सकुट देखा और उनके रहने में अर्थ का गौरव देखा, तो
शर्मिष्ठा हजार सखियों सहित दासी की तरह देवयानी की
परिचर्या करने लगी ॥ २९ ॥

तव शुक्राचारीजी नहुष के पुत्र बयाति राजा को शर्मिष्ठ
सहित अपनी पुत्री को देकर बोले, कि-हे राजन् ! शर्मिष्ठ
को कभी शय्या पर नहीं लेना, अर्थात् उसके साथ अश्र-
मन नहीं करना ॥ ३० ॥

शुक्र मुनि बोले, कि-हे राजन् ! किसी समय शर्मिष्ठ
ने शुक्र पुत्री देवयानी को पुत्रवती देखकर अपने ऋ-
होनेपर सखी के पति से एकांत में कहकर प्रार्थना करी ॥ ३१ ॥

जब अपत्य (सप्तान) के निमित्त राजपुत्री, ने राजा में
प्रार्थना करी तब धर्मवित् राजा बयाति शुक्राचारी के वच
को स्मरण कर के वी धर्म देखकर प्रारब्ध से उक्त शर्मि-
ष्ठ के साथ सङ्गम को प्राप्त हुए ॥ ३२ ॥

गर्भसम्भवंमासुर्या भर्तुर्विज्ञाय मानिनी ।
 देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्च्छिता ॥ ३४ ॥
 प्रियामनुगतः कामी वचाभिरुपमन्त्रयन् ।
 न प्रसादायितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ॥ ३५ ॥
 शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामाऽनृतपूरुष ! ।
 त्वां जरा विज्ञातां मन्द ! विरूपकरणी नृणाम् ॥ ३६ ॥

ययातिरुवाच ।

अनृतोऽस्म्यद्य कामानां ब्रह्मन् ! दुहितरि स्म ते ।
 व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा योऽभिधास्यति ॥ ३७ ॥
 इति लब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत ।
 यदो ! तात ! प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः ॥ ३८ ॥
 मातामहकृतां वत्स ! न तृप्तो विषयेष्वहम् ।
 वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥ ३९ ॥

यदुरुवाच ।

नोत्सहे जरसा स्थातुमन्तराप्राप्तया तव ।
 अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृण्यं नैति पूरुषः ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

- आसुर्याः शर्मिष्ठायाः भर्तुः सकाशात् ॥ ३४ ॥
 उपमन्त्रयन्प्रसादयन् ॥ ३५ ॥
 विकृतं रूपं करोतीति तथा ॥ ३६ ॥
 ते दुहितरि कामैरद्याप्यनृतोऽस्मि कामानां भोगैरिति वा
 शुक्र आह तर्हि योऽभिधास्यत्यभितो धारयिष्यति तस्य वयसा
 यथाकामं व्यत्यस्यतां यथेच्छं जराव्यत्ययं यातु व्यत्ययं नीय-
 तामिति वा यद्वा व्यत्यस्येति छन्दः तां जरां व्यत्यस्य व्यत्या-
 सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥
 इति लब्धं व्यवस्थानं जराया व्यवस्थितिर्येन सः ॥ ३८-४० ॥

भीमस्त्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुमिति । तत्र देवयानी यदुनुर्वसुं च ह्यौ पुत्रौ वषजायत
 सुषुप्ते वार्षपर्वणी वृषपर्वण्यो बुद्धिता शर्मिष्ठा तु द्रुष्टुमनुं पूरुं
 चेति त्रीन् सुतान् व्यजायत ॥ ३३ ॥

गर्भसङ्गममिति । ततो मानिनी देवयानी भर्तुस्सकाशादेव
 आसुर्याः शर्मिष्ठाया गर्भसम्भवं विज्ञाय क्रोधमूर्च्छिता पितुः
 काव्यस्य गेहं जगाम ॥ ३४ ॥

[५६]

प्रियामिति । प्रियां देवयानीमनुगतः कामी ययातिः तां
 पादसंवाहनादिभिः पादप्रहणादिभिः सांस्ववचनैश्चोपमन्त्रयन्
 प्रार्थयमानोपि तां प्रसादायितुं न शेके न बभूव ॥ ३५ ॥

शुक्र इति । तदा ते ययाति कुपितः शुक्र आह—किमिति ? हे
 स्त्रीकाम ! हे अनृतपूरुष ! पुरुषा कृत्यापन्नानृतरूप, हे मन्द दुर्बुद्धे !
 नृणां विरूपं विकृतरूपं करोतीति तथा सा जरा त्वां विज्ञातां
 भाविशतु इति ॥ ३६ ॥

अनृत इति । एवं शप्ते ययातिराह—अनृतोऽस्मीति, हे
 प्रह्वन् ! ते तव दुहितरि कामानां कामैरद्याप्यनृतोऽस्मि कामानां
 भोगैरिति शेषो वा, ततः शुक्र आह । व्यत्यस्यतामिति । योऽभि-
 धास्यति जरामहं प्रहीष्यामीत्यभिधस्यति तस्मिन् वयसा
 तस्य वयसा यथाकामं यावत्कामं व्यत्यस्यतां जरेति शेषः । जरां
 तस्मै दत्त्वा तद्वचो गृहाणेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इतीर्थं लब्धं व्यवस्थानं जराव्यवस्थितिर्येन स ययातिर्ज्येष्ठं
 पुत्रं यदुमवोचत, किमिति ? हे यदो हे तात ! इमं तव
 मातामहेन कृतां प्रहितां जरां प्रतीच्छ प्रतिगृहाण निजं स्त्रीयं
 वयो देहि विषयेष्वहं न तृप्तोऽस्मि अतो भवदीयेन त्यहसेन
 वषसाऽहं कतिचिद्वर्षाणि रंस्ये इति ॥ ३८-३९ ॥

यदुराह—भोरसह इति । अन्तरावयोर्मध्ये प्राप्तया जरसा जरसा

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थातुमहं नोत्सहे, अनुत्साहे हेतुमाह—प्राभ्यं सुखमविदित्वा अन-
नुभूय पुमान् शान्तिं वैराग्यं नोपैति अनुभूतप्राभ्यसुखस्यमव-
शान्तिं नोपैति अहं स्वनासादितप्राभ्यसुखः कथं शान्तिमुपेया-
मित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयजनीयं कृतपद्मरत्नावली ।

आस्तुयोः शर्मिष्ठायाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

हे स्त्रीकाम ! अनृतपुरुष ! अमृत्यवादिपुरुषज्ञानी पुरुषो नेति वा
त्वां जरा विधान इति खटू खोड्ये जरा स्वामाविद्यतामिति शापमदा-
दित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ने तत्र दुहितरि कामानां शब्दादिविषयायां स्मरयो नानुसोऽस्मि
अलभुद्धि न प्राप्तोऽस्मि—स्मृतौ वृत्ते निषेध इम स्त्रः स्वर्गपरलोकायोः”
इति अत एव ननुग्रहः कर्तव्य इत्याह—व्यत्यस्येति । यो मह्यं ययोऽभि-
दास्यति तस्मिन्नेतां जरां व्यवस्य संक्रमय्य तद्वयसा यथाकामं
भुञ्ज इति ॥ ३७ ॥

तर्हि तथास्त्विति लब्धव्यवस्थानो ययातिज्येष्ठं पुत्रमुवाच
प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३८ ॥

मानामहेन शुक्रेण कृतां रस्ये सुरतमनुभवामि ॥ ३९ ॥

कुना नोत्सह इति तत्राह—अविश्वेति । अविदित्वा अननुभूय
वैतृष्ययं वैराग्यम् ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीनगोस्वामिकृतकमलसुन्दरः ।

कामानामिति तृत्थर्थाणां करणं पृष्ठी चेति वार्त्तिकत् ॥ ३७ ॥
इतीति युगलकम् ॥ ३८—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

व्यजायत व्यजनयत् ॥ ३३ ॥

अन्तु त्रुकाशाद्गर्भस्मभ्रमाज्ञायति पूर्वपूर्वमभ्यस्मः द्ब्राह्म-
णादिकादेव जानत्यासीदिति भावः ॥ ३४ ॥

उपमन्त्रयन् सान्त्वयन् ॥ ३५—३६ ॥

कामानामिति—“नाश्रितृप्यति काष्ठानाम्” इतिषत् पृष्ठी ते
दुहितरीति मङ्गला त्वत्शापोऽयं तत्र दुहितृष्येपि फलित इति
व्यञ्जनं शुक्रोऽपि विमृश्य प्रसीदन्नाच्च यथेष्टं जरा वयसा
औषधेन व्यवस्थतां विनिमीयन्ममः नष्टु, जरां गृहीत्वा विनिम-
येन शौचनं कः खलु दास्यति ? तत्राह—योऽभिधास्यति नः
पुत्रश्रिकश्चपि खेहेनाभितो धार्यति जरां धारयिष्यति, यद्वा
त्वमेवं विनिमयं सर्वान् शापय तेषु मध्ये योऽभिधास्यति यौवुतं
वत्सा जरांमपोऽहं गृह्णामीति यदिप्यतीत्यर्थः ॥ ३७—३९ ॥

अन्तरा यौवनमध्ये एव कुतः भवित्वेसादि अयमर्स्या-

शयः मम विधिस्वितभगवद्भक्त्यानुकूलं विषयवैतृष्यमपे-
क्षितं वर्धते तत्र भोगबाहुल्यं विना प्रायो न भवेत् तत्र
यद्यपि काष्ठविलम्बे सति त्वं स्त्रीयां जरां गृहीत्वा मयोवने-
दास्यसीति जानामि तदपि निरन्तरावहरिभजनसोत्कथं ठस्य
मम काष्ठविलम्बस्यासह्यत्वात् पितुरपि तवेमासाक्षां न पाक्ष-
याभ्यन्न यद्भवंत्तद्भवति अत एव यद्गोर्धं धर्मशीलस्येति
राक्षा इशमे वदन्ने परमधर्मापेक्षया पितुराक्षापालनलक्षणाधर्मस्तु
प्राकृतस्य प्लनकादिभिरिव तेन त्यागात् यत एव सन्तुष्यंस्तद्गो-
भगवान् स्वयमवततार “यदोः प्रियस्याश्ववाये” इति कुन्तीस्तुति-
श्च यात्तरन्नेके अभयं इति शुक्रोक्तिः सा तु तुष्यंसा-
दीन् प्रत्येवंति ह्येवम् ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यजायत सुपुत्रे ॥ ३३—३४ ॥

उपमन्त्रयन् प्रसादयन् ॥ ३५—३६ ॥

ययातिराह—हे प्रह्वन् ! तत्र दुहितरि कामानां कामैरघाय-
तृत्तोऽस्मि शुक्र आह तर्हि योऽभितो धार्यति जरां धारयि-
ष्यति तस्य वयसा तारुण्येन कामं यथेच्छं व्यवस्थतां
व्यस्ययं नीयतां जरति शेषः ॥ ३७ ॥

इत्येव लब्धं व्यवस्थानं तारुण्यार्थमाखम्बनं येन सः ॥ ३८—३९ ॥

अन्तरावयोः मध्ये वैतृष्ययं वैराग्यं मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

देवयानी, यदु और तर्हेसु इन दो पुत्रों, को उत्पन्न करती
हई। और वृषपयो की पुत्री शर्मिष्ठा ने द्रुह्यु अनु और पुरु
के तीन पुत्र उत्पन्न किये ॥ ३३ ॥

मानवती देवयानी शर्मिष्ठा के विषे अपने भर्तासे गर्भ का
सम्भव जानकर बड़े क्रोधसे मूर्च्छित होकर पिता के घर
को जाती भई ॥ ३४ ॥

कामी ययाति प्रियाके पीछे गया और बहुत प्रकार की
घातों से समुझाई परञ्च पादसंवाहनादि से भी-राजा देव
यानीको प्रसन्न करने को समर्थ न ही होते हुए ॥ ३५ ॥

शुक्रने इस वृत्तान्तको सुनकर कुपित होकर ययाति को शाप
दिया कि—हे स्त्रीकाम ! हे अनृत पुरुष ! अर्थात् झूठ बोखने वाले
पुरुष हे मन्द ! तेरे शरीर में जरा अवस्था प्रवेश करी, जो मनुष्यों
को धिरूप करने वाली है ॥ ३६ ॥

इतना सुनकर ययाति बोखे, कि—हे प्रह्वन् ! मैं आपकी पुत्री
में विषयभोगों से अभी तृप्त नहीं भया हूँ । तब शुक्राचार्य बोखे,
कि जो जरा अवस्था को धारण कर सके उसकी अवस्था से अपनी
अवस्था का भजे ही वदना करलेना ॥ ३७ ॥

राजा ययाति इस प्रकार की अवस्था की व्यवस्था को
प्राप्त होकर ज्येष्ठ पुत्रा यदुसे बोखे, कि—हे वदु ! हे तात ! इस
जरा अवस्था को तुम लेखो और तुम अपनी निज युवा अवस्था
इम को देखो ॥ ३८ ॥

तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत ! ।
 प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥
 अपृच्छत्तनयं पूरुं वयसोनं गुणाधिकम् ।
 न त्वमग्रजवदस्व ! मां प्रत्याख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥
 पूरुरुवाच ।

को नु लोके मनुष्येन्द्र ! पितुरात्मकृतः पुमान् ।
 प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विन्दते परम् ॥ ४३ ॥
 उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात्प्रोक्तकारी तु मध्यमः ।
 अधमोऽभ्रद्वया कुर्यादकर्ताश्चरितं पितुः ॥ ४४ ॥
 इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः ।
 सोऽपि तद्वयसा कामान् यथावज्जुजुषे नृप ! ॥ ४५ ॥
 सप्तद्वीपपतिः सम्यक्पितृवत्पालयन्प्रजाः ।
 यथापजोषं विषयान् जुजुषेऽपाहतेन्द्रियः ॥ ४६ ॥
 देवान्यप्यनुदिनं मनोवाग्देहवस्तुभिः ।
 प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ॥ ४७ ॥
 अयजद्यज्ञपुरुषं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 सर्वदेवमयं देवं सर्ववेदमयं हरिम् ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

हे वरस ! यह हमारी जरा भवस्था तुमारे मानामह (ननाजी) की करी हुई है, और अभी मैं विषयों से तृप्त नहीं भया इंतुमारी भवस्था से कितने एक वर्षों तक रमया फरंगा ॥ ३६ ॥

यदुरुवाच ॥

यदु बोला, कि—बीच में प्राप्त होने वाली इस तुमारी जरा भवस्था को लेकर बैठने को मैं नहीं चाहता हूँ। क्योंकि ? प्रायः सुखों के बिना अनु भव किये पुरुष तृष्णा के अन्त को नहीं प्राप्त होता है ॥ ४० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

यतो न धर्मज्ञाः अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥
 त्वं जरां किं प्रहीष्यसीत्यपृच्छत् प्रत्याख्यानं मां कृपा इत्याह न स्वमिति ॥ ४२ ॥
 भारमकृतः सर्वदेहकर्तुः प्रत्युपकारं कर्तुं कोऽनु क्षमः ॥ ४३ ॥
 तथापि पितुर्यच्चिन्तितं कुर्यात्स उत्तमः वस्तु प्रोक्तकारी

स मध्यमः यस्त्वभ्रद्वया कुर्यात्सोऽधमः अकर्ता पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

जुजुषे संघतवान् ॥ ४५ ॥

यथापजोषं यथाप्रीति जुजुषे ॥ ४६—४८ ॥

श्रीमद्गीतराप्रवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इत्यमेव पित्रा ययातिना चोदितः तुर्वसुरनुश्च हे भारत ! यदुषदूचतुरिति शेषः । एवं त्रयः पुत्राः अनित्ये देहे नित्यबुद्धि-
 येषां तथाभूता अनपवाधर्मज्ञाः प्रत्याख्ययुः ॥ ४१ ॥

अपृच्छदिति । ततो ययातिः पुत्रप्रवादापि वयसा ऊनं गुणै-
 रधिकं तनयं पूरुमपृच्छत्, किमिति ? हे वरस ! त्वमग्रजवदस्व-
 चन्मां प्रत्याख्यातुं नार्हसीति ॥ ४२ ॥

एवमुक्तः पूरुराह, कर्तव्यं नित्यबुद्ध्याम् । हे मनुष्येन्द्र ! आत्मा-
 कृतः पितृदेहेनात्पादिति कोऽनु पुमान् लोके पितुः प्रतिकर्तुं
 प्रत्युपकर्तुं क्षमः प्रभुः, असामर्थ्यं हेतुं वदन्, पितरं त्रिशिर्नाथ-
 यो वस्य पितृपुत्रप्रदात्परमधिकमैहिकमामुष्मिकं च भये विन्दते
 लभते ॥ ४३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

यद्यपि कोप्यन्तमः तथा पितृशक्तिरितमभिप्रेतं यः
कुर्यात्स उत्तमः यथोक्तकारी तु मध्वमः अथवा यः कुर्यात्
सोऽध्वमः अथवा यः यकर्ता तु पितृशक्तिरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

इतीत्यं भाषमाणोः पूरुः प्रीतः पितृजरां प्रत्यगृह्णात्
स्त्रीषु यथो द्रवति शेषः । ततः सोऽपि यथातिरपि नृपः तद्भवसा
पुत्रदत्तेन ववसा कामान् यथाप्यत् जुजुषे सेवितवान् ॥ ४५ ॥

तदेव प्रपञ्चयति- सप्तद्वीपपतिस्तस्मै प्रजाः
पितृवत्पादवन् यथोपजायं यथाप्रीति विषयान् जुजुषे, कथम्भूतः?
अव्याहतानि हृदानीन्द्रियाणि यस्य तथाभूतः ॥ ४६ ॥

देववानीति । प्रेषसी देववानी प्रेषसो भर्तुः रहः एकान्ते
परमां प्रीतिमुवाह नितरां प्रीतिविषया बभूवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अयजदिति । तथा यथातिः भूरि दक्षिणा येषु तैः क्रतुभिः
संबन्धवताशरीरकमाराधकारिहरं सर्ववज्राधवं तत्फलदं तत्-
भोकारं भगवत्प्रमथजत् आराधितवान् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रथाचक्षुः निराकृतवन्तः अनित्ये स्यामङ्गुरे ॥ ४१ ॥

ववसोने कनिष्ठे ममाह्वाम् ॥ ४२ ॥

आत्मकृतः शरीरोत्पादनकृत्तुः परं लोकम् ॥ ४३ ॥

उच्चरितं शुद्धिर्भूतं मलयम् ॥ ४४ ॥

जुजुषे यभुजं ॥ ४५ ॥

यथोपजायं यथासुखम् ॥ ४६ ॥

प्रेषसः भर्तुः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतकमलसम्भवेः ।

यस्य प्रसादात् प्रसादेन प्राप्तात् मनुष्यवैहाते परं परमेश्वर-
मपि विन्दते खमते पुण्डरीकवद्यस्य प्रसादादेव वा ॥ ४३-४७ ॥

अयजदिति सर्वे वेदाः सर्वे देवाश्च स्वस्वकारणो शक्ति-
रूपेण प्रचुरतया यत्र तमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसारायंर्शिनी ।

आत्मकृतः देहोत्पादयितुः परं जगदीशम् ॥ ४३ ॥

तद्यपि तवाज्ञां पादयजप्यहमुत्तमः पुत्रो न किन्तु मज्जम
एवेत्याह-उत्तम इति पाठः । उच्चरितं मूत्रमथसदृश इति
॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सप्तद्वीपपतिः अर्धतवर्षवर्तिनो वे नव द्वीपास्तेषामादिमा-
ग्निर्गो द्वीपो विना वे सप्तसङ्ख्याद्वीपास्तेषां पतिरित्येव उवाचवे-
षमभिप्रत्यव्याव्याजुरोधात् यथोपजायं यथाप्रीति ॥ ४६-४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तपदीपः ।

यदुस्तु हरिभक्तिद्वारा मुक्तिसाधनं तारुण्यमल्पवयस्योदि-
साधने पित्राङ्गनेन नियोजयामास अतः परमधर्मज्ञः ते तु अनित्ये
अनात्मनि देहे नित्यमुत्तमः आत्मव्यसनयः पारलौकिकसुखमदं
पिनाहापावनं परित्यज्य पितरं प्रत्याश्रुतौऽध्वमहा
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तदनन्तरं यथातिः एवं जरां गृहीत्वसीत्यगृह्णात्, हे वत्सं
अप्रजा इव मां प्रथाय्यातुं एवं नाहंसीत्युक्तवाञ्छ ॥ ४२ ॥

आत्मकृतो देहकृतः ॥ ४३ ॥

चिन्तितं पित्रा विचारितं यः कुर्यात्स उत्तमः प्रकर्ता
तु पितृशक्तिरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥

स चेत्येवमात्मनो धर्मज्ञतां यथापयित्वा प्रमुदितः पितृजरां
प्रत्यगृह्णात् ॥ ४५ ॥

यथोपजायं यथाप्रीतिधर्माविरोधेनेत्यर्थः । विषयान् जुजुषे
॥ ४६-४८ ॥

भाषा टीका ।

इसी प्रकार पिताने तुषेसु, ब्रह्म, और मनु से भी पूंछा, परञ्च
हे राजन् ! अनित्य मे नित्यबुद्धि वाले धर्म के नहीं जानने,वाले उन
पुत्रों ने पिता को जवाब दे दिया ॥ ४१ ॥

तब राजा ने अवस्था में छोटा और गुणों में बड़ा ऐसे पुरुष
पूँछा । कि हे वत्स ! तू अपने बड़े भ्राताओं के नाई हमारी आज्ञा
के अवज्ञन करने योग्य नहीं हो ॥ ४२ ॥

पुरु कथाच ॥

पुरु बोले, कि—हे मनुष्येन्द्र ! इस लोक अपने शरीर के देने
वाले पिता के प्रत्युपकार करने को कौन पुरुष समर्थ होसका है,
जिस पिता की प्रसन्नता से पर ब्रह्मको पुरुष प्राप्त होता है ॥ ४३ ॥

उत्तम पुत्र तो बिना कहे पिता के चिन्तन करके कार्य कर
देता, और जो पिता के कहे हुए को करे वह मध्यम है, और
बिना आज्ञा के भी जो करदेवे वह अधम है और जो पिता के
कहने पर भी कार्य न करे वह पिताका पुरीष प्राय (मख सदृश)
है क्योंकि वह भी तो पिता ही के अंग से उत्पन्न है ॥ ४४ ॥

इस प्रकार बड़े प्रमुदित होकर पुरुषने पिता की जरा अवस्था
को प्रहया करी, हे मनुष्य ! यथाति ने गी पुत्र पुरुषकी अवस्था से
यथेष्ट भोग भोगे ॥ ४५ ॥

सप्त द्वीप के पतिव याति महाराज विधि पूर्वक प्रजा
पावन करते हुए, अर्द्धित इन्द्रियों से यथा प्राप्त विषयों का
सेवन करते हुए ॥ ४६ ॥

देववानी भी दिन दिन प्रति मन, वाणी, देह, और वस्तुओं
से एकान्त में अपने विष की प्रीति वाची होकर सदा प्रीव आच-
रण करने लगी ॥ ४७ ॥

राजा भी बहू दक्षिणा वाले वहाँ से सर्वे देव 'मप और
सब वेद मप हरि का भजन करते हुए ॥ ४८ ॥

यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः ।
 नानेव भाति नाभाति स्वप्नमायामनोरथः ॥ ४६ ॥
 तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशंयम् ।
 नारायणमणीयांसं निराशीरयजत्प्रभुम् ॥ ५० ॥
 एवं वर्षसहस्राणि मनःषष्ठैर्मनस्सुखम् ।
 विदधानोऽपि नातृप्यत्सार्वभौमः कदिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
 पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

नानेव भाति वाचद्विन्द्रियप्रवृत्तिः तनुपरमे नाभाति स्वप्न-
 मायाश्रयां संहितो मनोरथ इत्यर्थः ॥ ४६-५० ॥

मनःसुखं कामभोगम् कदिन्द्रियैः कुत्सितैः, पराङ्मुखै-
 रिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
 भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

• यजनप्रकारमेवाह-यस्मिन्निति द्वाश्रयम् ! यस्मिन्नित्यस्य तस्मिन्नु-
 चरेणाप्यस्यः । यस्मिन्वासुदेवे इदं कृत्स्नं चिदाचिदात्मकं जगत्
 विरचितं सद्ब्रह्मोक्तिं जगत्प्रकृतितरिष नानेव भाति नाभाति
 च पादपते संद्विषते चेत्यर्थः । यस्मिन्निति धारकरूपोपा-
 र्पणार्थे विवक्षिते विरचितमित्यस्य येनेति शेषः । अनेन स्वपृथ-
 मुक्तं, नानाभाति इत्यनेन पालनवशात् देवमनुष्यादिनाम-
 रूपभेदेन बहुधा प्रतीतिकृता, इव शाब्देन वस्तुतः स्थूलसूक्ष्म-
 चिच्छरीरकं ब्रह्मकमेव विश्वरूपेणावस्थितमिति सूच्यते, अने-
 नेव सूक्ष्मचिदाचिच्छरीरकस्य ब्रह्मणो जगत्प्राधान्यमपि अत्र
 कारणस्यैव वस्तुतः कार्यात्मनायमासमानत्वात् यस्मिन्नानाना-
 भाति इत्यनेन उपाधिकरणात्सोत्था च तद्गुण्यते उपाधिकरणा-
 र्थैव क्षीयमानोपादानवशात्तानात् यस्मिन् धारके नानाभातीत्य-
 नेनाप्तःप्रविष्टय धारकरणेन प्रकासनमेव पालनमिति सूचितम्,
 प्रपञ्चं विद्वानदि-स्वप्नमायामनोरथ इति । स्वप्नमायामनोरथतुल्य-
 इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमायामनोरथेनाश्रयार्थं मनोरथद्वारात्तेन मनो-
 ऽनुकूलत्वं च दर्शयित्वाऽभिप्रेतम्, अतएव दृष्टान्तप्रयमन्वया
 वैवर्षप्रसङ्गात् एकेनेव विवक्षितसीधर्मव्याप्तात् ॥ ४६ ॥

तमिति । तमेवभूतं वासुदेवशश्र्वप्रवृत्तिनिमित्तं योक्तव्यमर्थं

गुहाशयं हृदयकुहरे वसन्तप्रणीवांसमणोर्जीवाद्यप्यनुं तदन्तः-
 प्रवेशयोग्यतया ततोऽपि सूक्ष्ममितिभावः । नारायणो जीवसमूहानां
 प्राप्यं प्रापकमाधारं च हृदि विन्यस्य ध्यानेन सन्निहितं कृत्वा
 इत्यर्थः । निराशीः फलाभिसन्धिपरहितः प्रभुर्भर्त्सातरयजत् ॥ ५० ॥

एषमित्यं मनः षष्ठं चेषां तैः कुत्सितैरिन्द्रियैर्वर्षसहस्राणि
 मनःसुखं कामभोगं विदधानः कुर्वन्नापि सार्वभौमो ययातिर्ना-
 तुप्यत् ॥ ५१ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
 भीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली । --

स्वप्नमायामनोरथवदनित्यफलमस्वतःप्रश्न ॥ ४६ ॥
 निराशीः कृच्छ्रचान्द्रायणादिनपोऽभिजापरहितः ॥ ५० ॥
 कदिन्द्रियैः कुत्सितैः ॥ ५१ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
 भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्
 अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

इदं जगत् यस्मिन्नेव सर्वाभवे विरचितं चेनेव सूष्टं स्थितौ
 नानेव भाति न तु नानेव कार्यारूपेणोक्तत्वात् प्रकृतं तु तत्रैव
 कारणरूपेण प्रविष्टत्वात् नानाभाति बहिर्ने व्यक्तं भवति' यथा
 जगत् तथैव स्वप्नो मायामनोरथश्चेत्यर्थः । सुषुप्तेषु तदाभ्य-
 र्थात् तत्र सर्वाऽपि द्रव्यो विभाषयैकवद्भवतीत्येकवचने, समा-
 हारत्वेनाविषुचितत्वात् न स्वीयत्वञ्च "ज्जालोऽङ्गुलीर्षुतः"
 (१ । २ । १७ ।) इति वत् ॥ ४६ ॥

श्रीमद्भिनोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

वासुदेवं सर्वोवासम् एवमपि गुहाशयं सर्वज्ञानागोचरं किञ्च नारायणं सर्वजीवप्रवृत्तं तथाप्यग्निवासं कुर्वन् तथाभूतमपि भक्त्या हृदि विम्बस्य मनस्वानिमोच्यावजत् प्रभुस्तादृशोपास-
नया क्रमात् सार्वभूतः प्राप्तः तादृशत्वे हेतुमाह—निराशीः
निष्काम इति । एवमपि सृष्टिं वैराग्योत्पत्तौ प्रतिबन्धकमाह
एवमिति ॥ ५०—५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्भिनोस्वामिकृतकमसम्बन्धे
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिनोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

वस्मिन्निष्ठाने इदं जगज्जानेव कारणरूपेण तेनैवेक्यात्
तु वस्तुनो नानेत्यर्थः । अत एव प्रकृत्ये तत्र प्रविष्टत्वात्तस्मात्
न बहिर्व्यक्तीभवति स्वप्नमायामनोरथ इत्यर्थेयं दृष्टान्तप्रथं
सर्वोऽन्तो विभाषैकवज्जगतीत्येकवचनम् ॥ ४६ ॥

वासुदेवमिति सर्वत्रैवासौ बसतीत्यतः प्रवासामावः यतो
गुहायामन्तःकरणे चोते न चाप्यः शयान इव नारं जीव-
समूहम् भवते जानाति न च जीवसमूहस्तं जानातीत्याह,
अग्निवासं कुर्वन् स च बहिर्विषयस्वरूपोऽपि यस्मान्ने मनसा
विषयलम्पट इत्याह—निराशीः प्रभुमिति वाक्यभाषाकांक्षी ॥ ५० ॥

विषयलम्पटत्वात् कश्चिद्भवेः ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदशिन्यां हर्षिण्यं भक्त्येनसाम् ।
नवमेऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भिरचितं खोपादानकं सकृत्तम् इदं विश्वं “तदात्मानं पञ्च-
मज्जुवत” “तद्वैद्यतं बहुस्वामि” इत्यादिभूतेः वस्मिन्निष्ठकरणे व्योम्नि
जलदावकिरिब यथाऽधकाशं अविरोधितयाऽस्ति तच्च स्वप्नमक-
तया तन्निरपेक्षसत्तावत् भवति कार्यस्य कारणनिरपेक्ष सत्ता-
वत्त्वाभावात् तथाप्यतस्वद इत्यत्र नानेव वासुदेये पृथक् नाना-
सत्तावत्कवदाभति प्रलयवेद्यावां तु प्रवृत्त्यवकाशाभाति अत-
एवानिष्कत्वात् स्वप्नमायामनोरथ इव ॥ ४६ ॥

स्वप्न सार्वभूतं सर्वोपादानं सर्वोपादानं नित्यानन्तानन्द-
रूपम् भवजत् ॥ ५० ॥

अनःपुत्रं मनोप्राप्तं परिच्छिन्नं कामभोगं कश्चिद्भवेः
कृत्स्नैरिन्द्रियैः चिद्विधानः कुर्वन्पि नातुष्यत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
अष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

जिसमें यह विश्व ऐसे रचा गया है कि—जैसे गगन में
मेघों की पंक्ति और स्वप्न माया मनोरथ के सहस्राना प्रकार
का भान भी होता है और नहीं भी भान होता है ॥ ४६ ॥

इस प्रकार के उन परमात्मा अंतर्धामी वासुदेव को हृदय
में धरकर, अणुसे भी अणु ऐसे उनही अपने प्रभु भी नारायण
को निष्काम होकर व्रजन करते हुए ॥ ५० ॥

इस प्रकार हजारहों वर्ष तक वह सार्वभौम राजा व्रजाति
मन छटवां जिन में ऐसी कुछ इन्द्रियों से मन को सुख रूप ऐसे
काम भोगों को भोगते हुए भी तृप्ति को नहीं प्राप्त होते हुए ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवत नवम स्कन्धे अष्टादश अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्य पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १८ ॥

इति श्री मद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

स इत्थमाचरन् कामान् सौख्योपह्ववमात्मनः ।
 बुद्ध्वा त्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत ॥ १ ॥
 शृणु भार्गव्यमूं गाथां मद्दिखाचरितां भुवि ।
 धीरा यस्यानुशोचन्ति वने ग्रामनिवासिनः ॥ २ ॥
 बस्त एको वने कश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ।
 ददर्श कूपे पतितां स्वकर्मवशगामजाम् ॥ ३ ॥
 तथा उद्धरणोपायं बस्तः कामी विचिन्तयन् ।
 व्यधत् तीर्थमुत्सृज्य विषाणाप्रेश रोधति ॥ ४ ॥
 सोत्तीर्य कूपात्सुभ्रोणी तमेव चकमे किल ।
 तस्या वृतं समुद्दीक्ष्य बह्व्योऽजाः कान्तकामिनीः ॥ ५ ॥
 पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभक्तोविदम् ।
 स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवह्नः ।
 रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥ ६ ॥
 तमेव प्रेष्ठतमया रममाणमजाऽन्यया ।
 विदोक्थ (१)कूपसंविग्ना नामृष्यहस्तकर्म तत् ॥ ७ ॥
 तं दुर्हदं सुहृद्रूपं कामिनं क्षणसौहृदम् ।
 इन्द्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥

श्रीशुकस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ऊनविंशो अध्यायः अं वेदितं नृपजोपमम् ।

देववानी समाभावे चिरको मुक्तिमाप्तवान् ॥ १ ॥

शुकभोगामजां हास्यजवृषत्तमात्मनः ।

विदग्धवर्षिचामाह विद्वेदितुमात्मवान् ॥ २ ॥

कामानाचरन्कूपमुज्ज्वलः गाथामितिहासम् ॥ १ ॥

मद्दिखेन मत्सुभ्रोणाचरिताममुद्रिताम् मद्दिखाचरितं
 वस्वामिति वा वृषे ग्रामनिवासिनः कामिनो मद्दिखाचरि-
 ष्शरितं वने वने धीराः शोचन्ति तस्य गाथां शृणु ॥ २ ॥

आत्मानमनुलक्ष्येह—वस्त इति । प्रियामनुलक्ष्याऽऽह—अजा
 मिति वने संसारे प्रियं विषयम् ॥ ३ ॥

रोधति तटे विषाणाप्रेश मृदादिकमुत्सृज्य तीर्थे निर्गमाय,
 मार्गं व्यधत् ॥ ४ ॥

बह्व्य इति शर्मिष्ठाप्रमुखाः कामयामासुः कान्तं प्रति
 कामिनीः कामवत्यः ॥ ५ ॥

पीवानं पुष्टम् श्मश्रुलं श्मश्रुलकर्म रतिसमर्थमस्वयं ।
 मीढ्वांसं रेतःसंकारम् यामे कोविदमभिज्ञमत एव प्रेष्ठम् नाव-
 बुध्यत नामनुभवत ॥ ६ ॥ ७ ॥

(१) रूपसंविग्ना इति धीर० विज० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

स्वामिमिति शुक्लामिवावेत्याऽऽह ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरुदाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्राग्नििका ।

स इति । सवयातिरिः श्रेयः स्त्रीवच्यः कामान् चरन् मन्वन् अनुभवति भावः । कदाचिदात्मनोऽपह्नवमपहारं कृत्वा "योऽप्यथा संस्तमात्मानमभ्यया धेतिवच्यते" इत्युक्तीवचमपह्नवं हारवा निर्विषयाः निर्वेदं प्राप्तः प्रियां देववाच्यै इमां वक्ष्यमायां गायामात्मवृत्ति-प्रावचदिकां कथामगावत कथयामास ॥ १ ॥

तामेवाह-श्रीवचति । हे मार्गवि । भुवि मद्भिषेन मादयोनाचरितां मद्भिषस्याचरितं वक्ष्यामिति वा ताममूं मवा वक्ष्यमायां गायामिति-हासं शृणु यस्य मद्भिषस्य प्रामवांसिनो गृहस्यस्वाचरितं वने स्थिता धीराः जितेन्द्रियाः कृपया शोचन्ति ॥ २ ॥

वस्त इति । अस्यापदेद्येनात्मवृत्तिप्रतिपादनार्थं प्रवृत्तोऽवमितिहासः एकोऽसहायः कश्चिद्भक्तो मेधो वने आत्मनः स्वरूपं प्रिषं विचिन्वन् कृपयतितां कर्मवृत्तां काश्चिद्भजां दृष्टं, वस्त इत्यनेनात्मा विवक्षितः, वन इत्यनेन संसारः, प्रिषमित्यनेन शब्दादिविषयः, अजामित्यनेन देवयानी एवं यथा सम्भवमुत्तरप्राप्त्युत्थम् ॥ ३ ॥

तस्या अजावाः स वस्तः उद्धरणोपायं व्यञ्जितवत् शोचरी-यादिप्रदानेनोद्धरणोपायं चिन्तितवानिति भावः । उपायमेव दृष्ट-यन्नाह-रोधसि तत्रे विषयाभेद्येण मृदादिकमुत्सृज्य तीर्थं निर्गम-मार्गमुत्तारयामार्गमिति वाच्यं व्यथस्त कृतवान् विषयाभेद्यो-त्यनेन कनित्रादिकं विवक्षितम् ॥ ४ ॥

ततः सा सुभोषी अजा कृपानुसीत्यं तमेव वस्तं पति चकमे किलेत्पारमवृत्तास्तप्रत्यभिज्ञापकः ततस्तथा अजया वृत्तं वस्तं समुद्गीह्य बह्व्योऽस्या अजाः कामं प्रति कामिनीः काम-धन्यो बभूवुः बह्व्योऽजा इति धर्मिष्ठाप्रमुखा विवक्षिताः कथंभूतं पीनानं परिपुष्टसर्वावबधं इमभुवं रतिसमर्धमित्यर्थः । मीढांसं रेतस्सेकारं यामे मैथुने कांघिहमभिज्ञम् अजामिदंतः स एक एव वस्तस्तासां बह्वीनामजानां रतिवर्द्धनः काम एव प्रहः पिशाचः तेन प्रहतः केवलं रेमे न त्वात्मानमबुध्यत देहविष-मयमात्मरूपं नानुसंहितवान् इति भावः । भेषपक्षे आगास्व-नर्थाभयं नावबुध्यतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तमिदं । एवमभ्यया प्रेष्टमवा अभ्यया अजुवा सह रममाणं तं वस्तं विचोक्ष्य तेन पूर्वं कृपानुद्धृता अजा रूपसांवित्रा मपुो रूपवती मन्वामजां परिपुष्टा मां त्यजत्यवमिति भीतां सती वक्ष्यस्व तत्कर्म अजास्तपरिप्रहकं नामृष्यत् नासहत ॥ ७ ॥

तं वस्तं दुष्टं वस्तुत इति शेषः । सुहृत्पुं सुहृदामासम् अत एव लृणं सोहृदं धस्य कामिममत एनेन्द्रिवारामं नतु धर्मं हारवेतिशेषः स्वामिनं पतिं स्वकथां दुःखिता वचौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिषजवच्यतीत्यं कृतपदरत्नावली ।

प्रमर्षापदेद्येन अहृत्ताप्तं शिक्षाकरणत्वेन स्वभावादे कथयति स इत्यमिति । श्रेयः स्त्रीजितः स वचातिरिच्यम्, आत्मज्ञाननाश-

हेतून् कामान् विषयान् आचरन् भुञ्जानः आत्मनोऽपह्नवं नित्यसुख-हानिबन्धनाद्यं विहाय निर्विषयो विरक्त एतां वक्ष्यमात्यनेन बुद्धिसिद्धितां गायं स्वकीयवृत्तास्तकृपामगावतेत्यन्वयः ॥ १ ॥

मार्गवि । भृगुकुलजाते । मद्भिषेः मादयोः स्त्रीजितेः पुरुषैः आच-रितां वने धीराः निवृत्तिमार्गवच्यो स्थिताः मुक्तसङ्गाः स्वामिनो वक्ष्य प्रामवांसिनो गृहस्यस्वाचरितमनुशोचन्ति । अहो शोकस्य मोदयामिति परिक्रिया मवशीत्यर्थः । तस्य मम सहयोगाचरितामि-त्यर्थः ॥ २ ॥

वस्तोऽजः प्रिषं स्त्रीजनं कृपे संसारवच्यो अजाजघत्वेन प्रकृति-पुरुषानुपलक्ष्येते ॥ ३ ॥

तीर्थे कृपजके अवतारस्यके वा निर्वर्त्तं किञ्चिद्वतीवं विषया-भेद्योद्धृत्य रोधसि कृपतीरे स्वधस्य तामिति शेषः—

"तीर्थं मन्त्राद्युपाध्याये शोकेष्वस्मिन्नि पावने ।

पात्रोपावावतारेषु स्त्रीपुत्रे चोनिवच्यतेः" ॥

इति वादवः । उपायं वा निर्वर्त्तं उद्धरणोपायं हृष्टेत्यर्थः ॥ ४ ॥

कास्तविषयः कामो वासासतीति कामतकामिष्यः ॥ ५ ॥

इमभुवं बहुलमभ्युक्तं मीढांसं रेतःश्लेकसमर्थं यावचोविह वावाकमक्षयपादवोपेनं वाचः वाचकः कुदभावः तद्गच्छेयं शक इति वा "वाचः केवलकुदभावे बलकेतोपवर्णिके" इति यामको विदमिति पठित्वा मैथुनकुदवमिति व्याख्यानं मीढांसमित्यनेन गतार्थत्वात् पुनरुक्तता नसम्प्रदायवृत्ता वाज प्रसज्येत. मेजं मेप मिष्यपि तद्भेजशब्दस्य भेषवाचित्वाभ्यय्यात् मीढांसमिति पदं विदुष्यवन्नाह-स एक इति ॥ ६ ॥

रूपसंज्ञया रूपगुणसम्पन्ना कुचसंज्ञेति पाठे कुचमरसजत-मध्या प्रज्यतमवा प्राप्ते योष्यतमवा अत्यवाऽजया एवं रममाणं तं विचोक्ष्य वस्तस्य मम तत्कर्म अस्यासाकिलक्ष्यं नामृष्यदि-त्यन्वयः ॥ ७ ॥

अनेनात्मकटाक्षीकारेण स्वामिनं शुक्रमिल्लेषोऽर्थः सूच्यते अन्वयानाम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिषगोस्वामिकृतकमसम्पत्तः ।

स इति सार्थकम् ॥ १-५ ॥

वामे मैथुने कोविदम् ॥ ६-११ ॥

श्रीमद्भिषनायचक्रवर्तिकृतसुश्रुतिश्रिणी ।

ऊनभिषे ष्ठागगाथा प्रिषं विरज्ज्व प्राप कृपसां

कामान् आचरन् उपभुञ्जानः

मद्भिषस्याचरितमिवाचरितं स्वामिना-सिनो मद्भिषस्य चरितं वने विवक्षितमिति समासे गुण्यभूताऽवामपि पराऽऽ

वस्तद्व्यागः अतिशयोक्त्या वच्यते विषयस्युक्तम् अजां देववानीम् ॥ ३ ॥

सोऽपि चानुगतः स्त्रियाः कृपणस्तां प्रसादितुम् ।
 कुर्वन्निडविडाकारं नाशकनोत्पथि सन्धितुम् ॥ ९ ॥
 तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिदेजास्वाम्यच्छिनद्रुषा ।
 लम्बन्तं वृषणां भूयः सन्दधेऽर्थाय योगवित् ॥ १० ॥
 सम्बद्धवृषणाः सोऽपि ह्यजया कूपलब्धया ।
 कालं बहुतिथं भद्रे ! कामैर्नाद्यापि तुष्यति ॥ ११ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिष्ठतस्त्रायंर्शिनी ।

रोधांसि तटे विषायाप्रेष्य मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थनिर्गममार्गं
 व्यधत् ॥ ४ ॥

अजाः शर्मिष्ठायाः काम्त्वं कामयितुं शीघ्रं यासां ताः
 काम्ता कामिन्यः तमेव कामयामासुः ॥ ५ ॥

मीढ्रांसं रेतःसेकारं याभे मैथुने कोविदं पण्डितम् ॥ ६ ॥

अन्वया अजयत्याहिताग्नादित्वात् परनिपानः कूपसंविना
 देवयानी ॥ ७ ॥

स्वामिनमिति शुक्राभिप्रायेणोक्तौ विरुद्धमतिक्रोधोप सार्थत्वात्
 सोढव्यः "स्वामिनैश्वर्ये" (१।२।१२६।) इति पाणिनिस्मरणेणात्
 स्वामिशाब्दोपि न केवलं पतिपर्यायो दृष्टः यद्वा स्वामिनं तं
 यथातिमुत्सृज्य ययौ ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रवैकुण्ठसिद्धान्तप्रह्वयः ।

यथातिः सर्वतो विरक्तस्य भगवद्भजेन भगवत्प्राप्तिमाह
 स इत्यमित्यूनर्ध्वेन । स्त्रियाः स्त्रीषद्वः कामात् आचरन् उप-
 भुञ्जानः अपहृत्वं हानिम गाथामिनिहासम् ॥ १ ॥

वस्य प्रामनिवासिनः विषयास्तक्तस्य गाथां वने भीराः
 पशुवद्वमायुर्ध्वं करोतीत्येवं शोचन्ति तस्य मन्त्रिधेनाचरिता-
 मनुष्ठितामम् गाथां शृणु ॥ २ ॥

प्रियं द्वितम् ॥ ३ ॥

कामी तां कामयमानः तस्याः उद्धरणोपायं विचिन्तयन्
 रोधांसि कूपतटे विषायाप्रेष्योद्धृत्य उद्धृष्टार्थं तीर्थं निर्गममार्गं
 व्यधत् कृत्वात् ॥ ४-५ ॥

सा च पीषानं पुष्टं इमभ्रुलं तरुणमित्थयः । अत एव-
 मीढ्रांसं रेतःसेकारं याभे मैथुने कोविदं तमेव चकमे तदनन्तरं
 काम्तां पतिं कामयामासुः ॥ ६-८ ॥

टीका ।

माहितवक्षसे नमः ॥

शुक्र उवाच ॥

भीशुकामो यथाति राजा-इस प्रकार कामों
 का आचरण करने लगे। वे भीषण विषयों से अपने आत्मा

की उगाई को जानकर निर्वेद (वैराग्य) को प्राप्त होकर
 अपनी प्रिया से इस गाथा (कहानी) को कहने हुए ॥ १ ॥

राजा यथाति बोले, कि—हे मार्गधि ! पृथिवी में हम
 सदियों से बर्षों हुई इस कहानी को तुम सुनो । जिस
 जिस हमारे सहस्र ग्राम वासी के आचरण को वनवासी धीर
 लोग शोचा करते हैं ॥ २ ॥

हे प्रिये ! वन में कोई एक बकरा अपने प्रिय विषय
 को दृढ़ता हुआ किभी समय में अपने कर्मवश कूप में
 गिरा हुई एक अजा (बकरी) को देखता हुआ ॥ ३ ॥

वह कामी बकरा उसके निकालने का उपाय चिन्तन
 करता भया और उसने अपने शींग के अग्रभाग से उस
 कूप के किनारे को फाँडकर मार्ग बना लिया ॥ ४ ॥

जब वह सुभोगी अजा कूप से निकली तब उसने उसी
 बकरे में ही अपने पति की कामना करी, उसकी कामना देख
 कर और भी बहुतसी कामनी अजा उसी में काँत की कामना
 करती आई ॥ ५ ॥

उस बकरा को रिष्ट पुष्ट डाडी मूँह घावा और अति प्रिय धीरे
 प्रवाता और मैथुन कुशल सब प्रकार से अपना अधीष्ट पूरक
 देखकर सब अजाओं उसको पसंद करलीनी उन सब कामि-
 नियों के बीच में एक वह बकरा रति बज्रक होकर काम रूप
 ग्रह से प्राप्त वह अपने आत्मा का नहीं स्मरण करता
 हुआ ॥ ६ ॥

किसी समय में परम प्रिया कोई अजा के संग रमण
 करते हुए उस बकरा को देखकर वह कूप में गिरने वाली
 अजा उस सुख को न देख सकी ॥ ७ ॥

अपने सुहृदूप से वर्तने वाला दुर्हृद या कामी अजा सौहृद
 इन्द्रियारामी उस बकरा को फाँडकर वह अजा क्रोध से
 अपने स्वामी के पास बुःखी होकर गई ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

इदंविडाकारं वस्तुजातिशब्दम् सन्धितुं प्रसादयितुम् ॥ ९ ॥

वृषणाप्रच्छिनन्नजराया सम्भोगासमर्थमकरोत् अर्थम् अणुश्रयाः
 कामोपभोगाय योग्यविशुषयः जराव्यत्ययेन रतिशक्ति रक्षा-
 चिन्तयः ॥ १० ॥

तथाऽहं कृपणः सुभ्रु ! भवत्याः प्रेमयन्त्रितः ।
 आत्मानं नाभिजानामि मोहितस्तव मायया ॥ १२ ॥
 यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
 न दुह्यन्ति मनःप्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते ॥ १३ ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाऽभिवर्द्धते ॥ १४ ॥
 यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेष्वमङ्गलम् ।
 समदृष्टस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमथा विशः ॥ १५ ॥
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्जीर्यते या न जीर्यते ।
 तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्येदीपिका ।

कृपणव्यथा सह कामैः सेव्यमानेन तुष्यति ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ननु, तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि प्रीते
 सति कामोपशांत्या मोहो निवर्ततेति चेत्तत्राऽऽह—यदेति द्वाश्याम्,
 न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥

हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मैवाग्निरिव ॥ १४ ॥

तर्हि कदा केनोपायेन वा मनसः सम्पूर्णां प्रीतिः स्यात्
 यथा कामोपशमः स्यादित्यत आह—यदेति पङ्क्तिः । अमङ्गलं भावं
 रागद्वेषादिवेषम्यम् ॥ १५ ॥

दुःखानि नितरां वहतीति तथा ताम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सोऽपि वस्तोऽपि स्त्रीषु हेतुगर्भमिदं स्त्रीगत्वासां यान्ती-
 गजां प्रसादयितुं कृपणास्सन्ननुगतः विडी विडाकारं विडी
 मार्जालीमनुगतस्य यिडस्य य आकारः सान्त्वयशब्दमुखरमुखत्व-
 रूपस्तद्वृत्तं पृथि मार्गं सन्धितुं प्रसादयितुं नाशक्नोत् ॥ ६ ॥

तत्र तस्य वस्तस्य लम्बन्तं वृषणं कश्चिद्विजो रूपा अचिह्नत्
 कश्चिद्विजोऽज इति शुभो विचक्षितः अयडशब्देन धयो विचक्षितं
 जरापादनेन वधोपहारश्च च सम्भोगासमर्थमकारेदिति भावः । ततो
 भूयः पुनः अर्थाय प्रयाजनाय स्वपुत्र्याः कामभोगायेति भावः ।
 योगविदुपायज्ञः लम्बन्तं वृषणं सन्धये जराव्यत्यासेन रति-
 रुमर्थमकरोदिति भावः ॥ १० ॥

ततः स लम्बद्वृषणं जपात्पुत्रवया इति भावः । स वस्तोऽपि
 कृपणव्यथा अजया सह बहुविधं काममनुभवन्नपीति शेषः
 बहुविधमिति पाठे बहुकाकमित्यर्थः । हे भद्रे ! अधुनापि न परितु-
 ष्यति ॥ ११ ॥

एवमन्यापदेशेनोपवर्णितमितिहासमार्थमिति सङ्गायति श्लोकेति ।

हे सुभ्रु ! तथा वस्तवदहमपि भवत्यास्तव प्रेम्णा यन्त्रितः
 वशीकृतः तव मायया विभ्रमादिकृपया मोहितोऽधुनापि
 आत्मानं नाभिजानामि ॥ १२ ॥

ननु, तर्हि पुनरपि बहवो विषयाः सेव्यन्तां ततो मनसि प्रीते
 सति कामोपशांत्या मोहो निवर्ततेत्यत्राह—यदेति द्वाश्याम् । यत्
 ये पृथिव्यां व्रीहाद्यस्ते सर्वे कामहतस्य कामासक्तस्य
 पुंसो मनःप्रीतिं न दुह्यन्ति न पूरयन्ति ॥ १३ ॥

जातु कदाचिदपि कामानामुपभोगेन कामो विषयतृष्णा
 न शाम्यति किन्तु हविषा घृतेन कृष्णवर्त्मैवाग्निरिव भूयोऽभि-
 वर्द्धते एव ॥ १४ ॥

तर्हि कथं केनोपायेन मनसः पूर्णप्रीतिः स्यात् ? यथा कामो-
 पशमः स्यादित्यत आह—यदेति पङ्क्तिः । यदा भूतेष्वमङ्गलं
 भावं रागद्वेषादिवेषम्यकूपं भावं न कुरुते तदा समदृष्टेः
 स्वात्मसमदृष्टेः पुंसः सर्वा विशः सुखमथाः कापि गतस्याप्यस्य
 सुखमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अतो दुर्मतिभिः दुस्त्यजा विषयतृष्णा, कथंभूता ? या
 जीर्यतः ततोऽपि पुंसो न जीर्यते न जीर्यतां प्राप्नोति तां दुःख-
 निवहां दुःखानि नितरां वहत्यावहति प्रापयतीति तथा तां
 तृष्णां शर्मकामः दुःखासंभ्रं सुखं कामयमानः ध्रुवं नूनं
 त्यजेत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपारशरामावली ।

सोऽपि वस्तोऽपि यथातिशयवाच्योऽपि विषयाकारं मैथुनाजु-
 कारणाद्यर्थं तिथे कथंतिथितशब्दविशेषः सन्धयेदिकारादि-
 शब्दं च कुर्वन्सन्धितुं सन्धानं कर्तुं "तिथेति" शब्दविषयाकारो
 मैथुनानुकुतोऽसः" इत्यभिधानम् ॥ ६ ॥

अजस्वली शुकः अन्यत्र प्रसिद्धः लम्बन्तं वृषणं जरापादनेन पुत्रवया
 अचिह्नत् शस्त्रेणेति शेषः । अन्यत्र जराकरेण पुत्रवया जरापादनेन

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदप्रतिपाद्ये ।

नोपायेन सन्ध्ये भोगसामर्थ्यमापादितवान् योगविरमन्धानो-
पायकः अन्यत्र जरदयत्पसनोपायकरणेन अर्थाय मैथुनलक्षणप्रयो-
जनाय ॥ १० ॥

अज्ञपुंस्त्वमाया इति शेषः ॥ ११ ॥

आत्मानं परमात्मानं स्वस्वरूपं मायया विभ्रमलक्षणाया सुरत-
व्यवस्थालक्षणाया वा ॥ १२ ॥

काममोहनात्मविद्यस्य पुंसः नैतच्छिप्रमित्याह-पृष्टृशिश्यामिति,
श्रीहियस्य इत्येकवद्भावः व्रीह्यादयः मनःश्रीति न पूर्वान्त न
दुह्यति "दुह प्रपूरयो" इति प्रपूरयो नागोपसोरिकीकरणे भागद-
लक्षणाप्रत्ययपूर्णाकरणमित्यतः स्त्रीपुंसपौराणिकामभोगादिना-
ऽऽम्बुद्धिर्नास्तीति भावः ॥ १३ ॥

ननु, प्रावृद्धुररमे नदीजलहासवत्कामानामुपभोगेन ज्ञान्तिः
स्यादिति तत्राह—येति । कामः तृष्णा कामानां निषयार्था द्वि-
षाज्येन "हविर्गव्ये घृते तेषु हेमिन् काञ्चनञ्चतन" इति कृष्णा-
वर्त्माऽग्निः ॥ १४ ॥

तन्वेवं चेत्साधनाभावेन कदापि मुक्तिर्न स्यादिति तत्राह—येति,
यदा सर्वभूतेषु अमङ्गलं पापसाध्यं हिमालयश्रमं भावं स्वभावं न
कुरुते यस्तदा तस्य समदृष्टेः सर्वस्य ब्रह्माधीनत्वेन तत्तथागत-
विशिष्टवैतुदर्शिनः पुंसः सर्वाः विशः सुखमयस्ते प्रापयन्तीति
सुखमयाः सुखप्रधाना वा एकस्यामपि विशयणुमात्रं दुःखं नास्ती-
त्यर्थः । "भावः पदार्थे सत्तायामात्मयोगेतिस्त्रभाषयोः" इति याद-
वः ॥ १५ ॥

ननु, स्थाविर्ये निराहारस्य वा विषयतृष्णात्यागेन मुक्तिः किं
न स्यादिति तत्राह—येति । सस्व तृष्णात्यागे मुक्तिः स्यात् स
एव मास्ति तस्मात् ज्ञानेन तत्सुत्यागोऽतस्त्वेषापाद्यमित्यर्थः
शर्मकामः सुखार्थी वयसा अनशनेन वा जीयंतो जरामाप्नु-
वतः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।
मायया- मोहनशक्त्या ॥ १२-१५ ॥

श्रीमच्छिवनाथकवचिकृतसारांशदर्शिनी ।

इडविडाकारं वस्त्रज्ञानिशब्दं सन्धितुं प्रमादयितुम् ॥ ६ ॥

द्विजः शुक्राचार्यः उक्त्वा शुक्रस्य स्त्री तस्याः स्वामी स
एव वृषगाव्याप्तौ तस्य भोगसामर्थ्यमापादितवान् भूयः प्रसन्न-
स्वस्वभावात् तस्य सन्ध्ये वृषगां त्रयास्त्रिंशत्परात्
जरादयस्य तस्य भोगवत् उपायकः ॥ १० ॥

कृष्णवर्त्माऽग्निः तस्य पादद्वयं यदुनिधं कालं व्याप्यपि
सेव्यमानेन तस्य तृण्यति ॥ ११ ॥

मोहिनी तस्य जीवस्य त्वमंजु मूर्तिभन्वपिद्येति
भावः ॥ १२ ॥

ननु, एवं सन्नाट् पूर्णाकामोऽस्मि विषयानन्देनभगानं रमयन्कृतव
कथमेतानन्दस्य सम्भवेतत्राह—यादिति । न दृशन्ति न पूरयन्ति काम-
हृतस्योऽन कामहनत्वमेवापूर्णाकामस्य कारणमिति भावः ॥ १३ ॥

ननु, यावन्तं कामस्याभावेन ततोऽप्यधिकप्रमाणो वा विषय
उपभुज्यतां महामङ्गलस्य तत्र अकृष्णवर्त्मानिनाविनिषयार्था
किमदगत्त्वमित्यत आह—न जातिवति । कृष्णावर्त्माः अग्निः तस्मा-
दशास्त्रकामस्य सदा दुःखोत्पत्त्यतः शास्त्रकाम एव सुखीति
भावः ॥ १४ ॥

शास्त्रकामस्यासम्भारणां लक्षणागाह-यदेति । सर्वभूतेषु स्वद्वेष-
व्यपि अमङ्गलं त्रेषं न कुरुत इति सास्यमानादिकामस्येवस्थानमा-
नादिकन्तरे त्रेषः सम्भवेदिति भावः । समदृष्टेः व्यावहारिक-
निन्द्यास्तुत्यादिषु तुल्यकामबुद्धेः सुखमयाः सुखमयः ॥ १५ ॥

सर्वभेदतो काव्योपि कामनायाः संहारेण हेतुवित्याह, येति ।
यदा दुरुपशमाया अपि कामनाया उपशमे साधनमाह, येति । जीयंतः
जरां प्राप्नुवन्तोपि शर्म कामः क्षशङ्कामापि मङ्गलं कामयते सः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रनेत्रकृतभिडान्तप्रदीपः ।

इडविडाकारं वस्त्रज्ञानिशब्दं सन्धितुं प्रमादयितुम् ॥ ६ ॥

अज्ञायाः स्वामी वृषगामाच्छतत् वृषगां तुच्छं भोगसामर्थ्यं
जराशनेनापनीतवान् भूयाऽर्थाय स्वपुत्र्याः प्रयोजनाय जराव्यस्य-
येन वृषगां सन्ध्ये भोगसामर्थ्यं ददौ ॥ १०-१२ ॥

विषयसंयत्नेन तृप्तनं भवति प्रत्युत यद्दुःखोदकां विष-
येषु तृष्णा जागेत इत्याह—यादिति द्वाऽप्याह । न दृशन्ति न पूर-
यन्ति ॥ १३ ॥

काम्यत्वे इति कामाः विषयानुपभोगेन कामः मङ्गलपः
विषयतृष्णा इत्यर्थः । न शास्यति किन्तु द्विषा घृतेन कृष्णा-
वर्त्मा अग्निर्वै भूयोऽभितो वसन्ति ॥ १४ ॥

तस्मात्सर्वान्तरात्मभूतवासुदेवध्यानपरो भूत्वा विषयतृष्णां
त्यजेदित्याह—यदेति द्वाऽप्याह । अमङ्गलं भावं पारस्पर्यभावं सर्व-
भूतानां भगवद्वात्मकत्वात् स मे मया सहिते धीनिवासे सर्व-
भूतात्मनि दृष्ट्येस्य तस्य भगवद्वात्मानं प्रपूय ॥ १५ ॥

दुर्भेतिभिर्नित्यवर्द्धेषां दुस्त्यजा, दुःखानि आध्यात्मकादीनि
नितरामावहति प्रापयति तथा तां शर्मकामः सुखकामः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

वह भी स्त्री लैपट मपने वकल्पने के ज्ञानि के शब्द
मे उसको प्रसन्न करने के लिये हीन होकर पीछे पीछे दौड़ना
हुमा गया तथापि उसको कोई प्रकार से मार्ग में प्रशन्न
नहीं कर सका ॥ ९ ॥

उसको स्वामी किसी द्विजने उस वकले के वृषगा
को काट डाला फिर उपाय को जानने वाले स्वामी ने ही
उसको वृष्य को जोड़ दिया ॥ १० ॥

मात्रा स्वप्ना दुहित्रा वा नाऽविविक्तासनी भवेत् ।
 बलवानिन्द्रियग्राभो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १७ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयान् सेवतोऽसकृत् ।
 तथाऽपि चाऽनुसवनं तृष्णा तेषूपजायते ॥ १८ ॥
 तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
 निर्द्वन्द्वो निरहङ्कारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥ १९ ॥
 दृष्टं श्रुतमसदबुध्वा नानुध्यायेन्न संविशेत् ।
 संसृतिं चात्मनाशं च तत्र विद्वान् स आत्मदृक् ॥ २० ॥
 इत्युक्त्वा नाहुषां जायां तदीयं पूरवे वयः ।
 दत्त्वा स्त्रां जरसं तस्मादाददे विगतस्पृहः ॥ २१ ॥
 दिशि दक्षिणपूर्वस्यां ब्रुह्मं दक्षिणतो यदुम् ।
 प्रतीच्यां तुर्वसुं चक्रे उदीच्यामनुमीश्वरम् ॥ २२ ॥
 भूमण्डलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशाम् ।
 अभिषिच्याग्रजांस्तस्य वशे स्थाप्य वनं ययौ ॥ २३ ॥
 आसेवितं वर्षपूगान्पद्भुर्गं विषयेषु सः ।
 क्षणान् मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

हे भद्रे ! फिर भी उस कृपण विषयी ने कूप से प्राप्त होने वाली उस कामिनी के संग बहुत काब पर्यंत रमण किया परंतु अब तक भी विषयो से संतुष्ट नहीं हुआ ॥ ११ ॥

हे सुश्रु ! जैसे ही हम भी तुम्हारे स्नेह में वश होकर अपने आत्मा को नहीं जानते हैं कंधल तुम्हारी माया से मूढ हो रहे हैं ॥ १२ ॥

पृथिवी में जितने यक्ष गोधूमादिक ब्रह्म सुवर्मादि धन हाथी घोड़े वा स्त्रियां वे सब भी काम से हत पुरुषों के मन को वृत्त नहीं कर सकते हैं ॥ १३ ॥

काम के भोग से काम कर्षित भी शमन नहीं होसकता है जैसे घृत हविष से अग्नि प्रज्वलित ही होता है शांत नहीं होसकता है ॥ १४ ॥

जिस समय सर्वभूत प्राणियों के विषे अमंगल भव नहीं करता है उस समय में उस समदृष्टि वाले पुरुष को संपूर्ण विशयें सुख मय ही हैं ॥ १५ ॥

जो तृष्णा दुर्मतिवाले लोगों से दुस्स्वप्न है और शरीर के जीर्ण होने पर भी जो जीर्ण नहीं होती है, उस के समूहों

को प्राप्त करने वाली उस तृष्णा को सुख की कामना बाला शीघ्र ही छोड़े ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह—मात्रेति । अविधिकं सकुटीर्यामासनं यस्य सः कर्षत्याकर्षति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

मनु, तृष्णात्वागस्यातिदुष्करत्वात्कथं मनस आधानं स्यात्—प्राऽऽह—दृष्टमिति । योनानुध्यायेन संविशेन्न चोपभुङ्गति तत्र दृष्ट-भृतयोरनुध्यानादौ स आत्मदृक् भवति ॥ २०—२२ ॥

तस्य पुरोर्वशे स्थापयित्वा ॥ २३ ॥

विषयेषु शब्दादिष्वामेवितं पद्भुर्गं षडिन्द्रियसुखं मुमुचे तत्प्राज्ञ यद्वा विषयेष्वामेवितं तेषां कारितं वयस्यामिन्द्रियाणां वर्गं मुमुचे उपैक्षतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतभाषावृत्तभाषाटीका ।

स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह—मात्रेति । मायाहीना-मन्यतमया चाऽपि विधिकं सकुटीर्यामासनं यस्य तथाभूतो न

भीमद्विरेरांघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

- भवेत् अन्यथा बलवान् प्रमाथी इन्द्रियसमूहः विद्वांसमप्यप-
कर्षति आकर्षेच्छाख्योदित्यर्थः ॥ १७ ॥
- जीयंतोपि न जीयन्त इत्येतदेव स्वहृष्टान्तेनोपपादयति-पूर्वामिति ।
असकृत् द्वारं च विषयाननुभवतो मम वर्षमहसं पूर्णमभूत्
तथाप्यद्यापि अनुसन्धनं तत्तद्विषयानुभवममयमनतिक्रम्याति-
मात्रं तृष्णा उपजायते न तु शास्वति ॥ १८ ॥
- तस्मात् कामानामुपभोगेन कामाशास्तेरहमेतां विषयतृष्णां
त्यक्त्वा प्रह्लादि मानसमाधाय शीतोष्णादिद्वन्द्वैरनामभूतो
देहात्मभ्रमरहितश्च मृगैस्सह चरिष्यामि वने प्रविशामी-
त्यर्थः ॥ १९ ॥
- ननु, तृष्णाया दुस्व्यजत्वात्कथं सहसा तव मनसो प्रह्लागवा-
धानं स्यात् ? तत्राह—एष्टमिति । एष्टमैहिकविषयजानं
श्रुतमामुष्मिकं तदुभयमसदपुरुषार्थरूपं विद्वान् पुमान् नानु-
ध्यायेत् न संविशेत् नानुध्यायति नोपभुक्ते च, कथम्भूतः ? तत्रा-
नुध्यानसम्भवेशनयोः सतोः संसृतिमात्मनाशमन्ततः स्यावरता-
प्राप्तिञ्च विद्वान् अननुध्यानासंवेद्ययोर्हेतुं वदन् विद्वान्सं-
विधिंनष्टि-सः एष्टादीनामसद्रूपत्वादिकं विद्वान् पुमान् आरमहक-
एष्टभूताद्येत्तया निरतिशयानन्दरूपस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यं
पश्यति तथा निरतिशयानन्दरूपवाथात्म्यानुभवनिष्ठस्यार्थादेव
तृष्णा निवर्तत इति भावः ॥ २० ॥
- इतीत्यं जायां देवयानीमुक्त्वा नाहुषो वयातिः पूर्वे पुत्राय
तदीयं वयो इत्वा विगतविषयतृष्णास्तस्मात् पुरोस्सकाशात्
स्वकीयां जगमाद्देव जग्राह ॥ २१ ॥
- ततो दक्षिणपूर्वस्यामग्रयां दिशि ब्रह्ममीश्वरमधिपतिं
चक्रे दक्षिणो दक्षिणस्यां दिशि यक्षुं प्रतीच्यां दिशि तुर्वसु-
मुदीच्यामनुमीश्वरं चक्रे ॥ २२ ॥
- दिशां मध्यवर्तिन इति शेषः । सर्वस्य भूमण्डलस्य ईश्वर-
मधिपतिमहस्तमं बहुमन्तव्यं पूरुमभिषिच्यामजान् यदुप्रभृ-
तीन् तस्य पूर्वोर्वेशे स्थाप्य स्थापयित्वा असमासेपि त्यबाधैः
तद्धीमान् कथ्येत्यर्थः । स्वयं वने ययौ, ॥ २३ ॥
- स ययातिः वर्षपूगान् विषयेषु शब्दादिष्वस्खलितं पङ्क्तिं
षडिन्द्रियसुखं क्षणेन मुमुचे तस्याज यथा जातो पक्षी यस्व
• स द्विजो विहङ्गः नीडं त्यजति तद्वत् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयस्वजतीयंकृतपहरतनावधी ।

- अविधिकान्तनः एकशय्यासनः ॥ १७ ॥
स्वतो विषयतृष्णा न चास्वतीत्यत्र खानुभवमाह—पूर्व-
मिति ॥ १८ ॥
अतः किं फलिनमिति तत्राह—तस्मादिति । मृगयन्ते तस्वमिति
मृगाः ज्ञानितस्तेः स भयव्यचरेः हरिणादिभिर्षां तपस्वरिष्या-
मीत्यर्थः ॥ १९ ॥
एष्टभूतस्य एष्टाभूतसुखाय कः कुशलः प्रयतते भयव्ये
कावक्ष्यं विद्वानिति तत्राह—एष्टमिति । एष्टं राज्यादिविभवं भूतं
स्वर्गादिमङ्गलमित्युभयमसत् क्षणशङ्करं, विद्वान् तत्रानुध्यायेत्

तद्विषयचिन्ता न कर्ष्या न संविशेत् भोगलक्षणाप्रवेशो न कर्तव्य इत्य-
र्थः । कुत इति तत्राह—संसृतिमिति । तत्रानुध्यानसंवेशयोः सतोः
संसारमे आत्मनाशं स्वरूपज्ञाननाशं विद्वान् यः स आत्महगात्म-
ज्ञानीत्युच्यत इत्यन्वयः । “ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेपरंजायते”
इत्यादिः । अनेन एष्टभूतसुखरूप भवानतस्व विद्वान् बालिशो यन्ते
इत्य तुःखोदकत्वज्ञानी पश्यतीति ज्ञायते ॥ २० ॥
तदीयं पूर्वोर्विद्यमानम् ॥ २१ ॥
दक्षिणपूर्वस्याम आग्नेय गाम् ईश्वरं राजजग्म ॥ २२ ॥
विशां प्रजानामहस्तमं पश्यतमं स्थापयित्वा ॥ २३ ॥
शब्दादीर्विषयेषु आग्नेयमप्यस्ते पंडिन्द्रियवर्गं मुमुचे विष-
यादाहृत्य भगवद्विषयं चकारेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च स्त्रीविषयः कामस्तु सदाचार्योव शाश्वतीति सदा-
चारं दर्शयति—मात्रेति । अविधिकं अपृथग्भूतमासनं यस्व स
विद्वांसमप्यकर्षति ॥ १७ ॥
विषयामिनिवेशस्य कालानुसरत्वे इहमेव एष्टान्त इत्याह,
पूर्वामिति ॥ १८ ॥
ननु, तर्हि कस्मात्तस्या उपशमस्तत्र भगवद्व्यगुणादौ मनो
निधानादित्याह—मानसमाधायेति । निगाकारस्य ध्यानं न सम्य-
वतीति सकारे प्रह्लादित्यर्थः । मानवर्ती गतिं खेमे इत्यग्रतना-
केभ्य मृगैः सहेति एतावन्तं कालं भगव्याः क्रीडासुगः सन्
गृहाङ्गणे नृत्यमकरचम अनःपरं तु वने मृगैः कृष्णसारैः
सहेव कृष्णालीखामग्रो नर्तिस्यामीति भावः ॥ १९ ॥
तत्रविचारेणापि विषयध्यानं त्यक्तुं भगवद्व्यानपरिष्कारे मत्येव
शक्त्युयादित्याह—एष्टमिति । य आत्महृष्ट ध्यानेन आत्मानं भगवन्तं
पश्यति स एव एष्टं श्रुतं च विषयसुखम् मसत् प्रमाभुत्वाद्-
रोचकं सुखा न पुनः पुनर्ध्यायेत् न चापभुङ्गीति किञ्च तत्र
एष्टभूतध्याने एव संसृतिम आत्मनाशमात्मघानं च विद्वान्
जानन् ॥ २०—२२ ॥
विशां सर्वभूमण्डलसम्बन्धिबधनानाम महस्तमम् अनिशयेन
महेतीति तम् ॥ २३ ॥
वर्षपूगानपि स्थाप्य विषयेषु वा सम्यक् सेवितमागच्छित्यस्य
तथाभूतमपि षडिन्द्रियवर्गं क्षणेनैव मुमुचे उपैक्षत इन्द्रिया-
धीनो न बभूवेत्यर्थः । नीडं मुमुचे नीडाधीनो ध्या न भय-
तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विकृतदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अविधिकं सङ्कीर्णमासनं यस्व स तथाभूतो न भवेत् कर्षति
आकर्षेत् ॥ १७—१८ ॥
प्रह्लादि भगवति मानसमाधाय तज्ज्ञानपरो भूत्वा मृगैः
मृगवजिरभिमानिभिः महानुभावेः सह ॥ १९ ॥
एष्टमैहिकं विषयजानं श्रुतं पारलौकिकम् असदसाधं गनि-
त्यस्वसातिशयत्वादिनोपप्रस्ते बुध्वा यो नानुध्यायेत् न संवि-
शेत् नोपभुङ्गीत तत्र एष्टभूतयोरनुध्यानादौ संसृतिम आत्मनो
नाशं विस्मृतिञ्च यो विद्वान् स आत्महृष्ट भवति ॥ २०—२३ ॥

स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग आत्मानुभूत्या विधुर्तत्रिचिह्नः ।
 परंऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे लभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा गाथां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः ।
 स्त्रीपुंसोः स्नेहवैकल्यात्परिहासमिवेरितम् ॥ २६ ॥
 सा सन्निवासं सुहृदां प्रपायामिव गच्छताम् ।
 विज्ञायेश्वरतन्त्राणां मायाविरचितं प्रभोः ॥ २७ ॥
 सर्वत्र सङ्गमुत्सृज्य स्वप्रौपम्येन भार्गवी ।
 कृष्णो मनः समावेश्य व्यधुर्नोल्लिङ्गमात्मनः ॥ २८ ॥
 नमस्तुभ्यम्भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
 सर्वभूताधिवासाय शान्ताय बृहते नमः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
 संहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स ययातिः विषयेषु शब्दादिषु वर्षपुगान् आसेवितं पङ्क्तिं
 पङ्क्तिन्द्वयसुखं क्षणं मुमुक्षे तस्याज ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

पुरुष-को उचित है कि-माता के साथ वा बहिन के
 साथ अथवा अपनी खडकी के साथ भी कभी एकान्त में
 आत्मन पर अविवेक पूर्वक समीप न बैठे, क्योंकि—इन्द्रिय
 ग्राम बलवान् है विज्ञान को भी खिंच लेता है ॥ १७ ॥

मेरे विषये निरंतर विषयों का सेवन करते २ एक सहस्र
 वर्ष पूरे होगये, तौ भी प्रतिदिन उन विषयों में मेरी तुष्या
 अधिक से अधिक बढ़ती जाती है ॥ १८ ॥

तस्मात् अब मैं इस तुष्या को छोड़कर पर ब्रह्म के बीज
 में चित्त लगाकर निर्वन्द्व निरहंकार होकर मृगों के साथ
 चिचकंगा ॥ १९ ॥

पुरुष देखे सुने हुए विषयों का ध्यान न करे और न भोगे
 उन विषयों का ध्यान में जो संसार के बंधन को जानता है और
 विषयों के भोगन में जो अपने-आत्मा के नाश को जानता
 है वही ध्यामहृष्टा है ॥ २० ॥

इस प्रकार कहकर महेश्वर महाराज के पुत्र राजा ययाति,
 अपने पुत्र पुरुष की युवा अवस्था को पुरुषों देकर और उस
 में अपनी जरा अवस्था को लेकर लंबे रूढ़ा को छोड़ देते
 हुए ॥ २१ ॥

और आंग्रं कोण के ईश्वर द्रष्टा को बनाकर, दक्षिण दि-
 शा के स्वामी यदुको और पश्चिम क तुर्धसु को तथा उत्तर दि-
 शा के पति अतुको बनाकर ॥ २२ ॥

ययाति सर्व भूमण्डलका और सर्व राजों का पूजनीय-
 पति पुरुषको अभिषेककर बनाये, और पुरुषके छडे माइयों
 को पुरुषके नेश में स्थापन कर ययाति महाराज वन को
 गये ॥ २३ ॥

विषयों के मध्य में पट्ट इन्द्रियों के भोगों को ययाति
 ने हजारहों वर्षों-क भोगपर छोड़ने के समय सर्व विषयों
 को अग्रा मात्र में त्याग किये, जैसे पंख जामने पर पक्षी
 अपने नीड घोंसले को छोड़ देवे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विधुर्त निरस्तम त्रिगुणात्मकं चिह्नं येन प्रतीतः
 प्रथयातः ॥ २५ ॥

प्रस्तोभमेवाऽऽह—परिहासमिवेति । ब्रह्मा प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गं
 मोरसाहने मेने ॥ २६—२८ ॥

कथं समावेश्य ? तदाह—नम इति । कृष्णादिभिः समानेद्वैत्यर्थः
 शुको वा नमस्करोति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रतीतः प्रख्यातः स यथातिस्तत्र येन निमुक्तः समस्तो
देहतदनुबन्धादिसङ्गो येन सः आत्मान्भूत्या प्रहोपाप्यनवा
विभुनालिङ्गः निमुक्तगुणत्रयकायः पदं प्राप्यं परस्मिन्
प्रहोय वासुदेवायै भागवतीं गतिं खेमे आसक्तमोक्षो बभूव-
त्यर्थः । अन्वयात् भारतविरोधात् तत्र तस्य स्वर्गादिप्राप्तेरेव कथना-
दिनि तत्रैव विस्तरतो द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

देवयानी तु भर्ता कथिता कथामातनः प्रस्तोभं मेने तावत्
परिहासकूपामम्यत प्रस्तोभतामेव वयनाक्त, स्त्रीपुंसोर्नित
समासीनाभाव आर्थः । तदनिवृत्ताया स्त्रीपुंसयोः यः परस्परं
स्नेहस्नेतृकृतं यत्कृत्वमथाप्यन्तस्माद्धतोः परिहासमिवारत
कथितमितिहासं प्रस्तोभं मेने इत्यन्वयः । ईरतामिति पाठे
गार्थावशोपगाम इतिगामिति पाठे आत्मनोश्चेष्टितं कथारूपयो-
पवर्षीते परिहासामिव मेने ॥ २६ ॥

सेति । ततः सा देवयानी ईश्वरनन्प्राणां सुहृदां पतिपुत्रा-
नीनां सज्जिवांसं, सुहृद्भिः सहवासार्थमत्यर्थः । पच्छतां पाप्यानां
प्रपायास्पानशलायामिभानित्यं प्रमोरीश्वरस्य मायया धिर-
चिन्तं च विज्ञाय स्वप्रदृष्टान्तेन सर्वत्र देहतदनुबन्धादिषु सङ्ग-
मुत्सृज्य स्वप्रसन्नैः सम्यग्धोऽनित्य इति निश्चयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

भार्गवी देवयानी स्वमनः कृष्णो भगवति निधाव कृष्णो
ध्यातेत्यर्थः । आत्मनो लिङ्गं शरीरं व्यधुनात् तत्याज ॥ २८ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तं भगवन्ते नमस्करोति शुकः सुतो वा—नम
ति । वेपसे जगत्सष्टे सर्वभूतानामाधारभूताय शान्ताय प्रश-
याद्युर्मिपटकरहिताय वृद्धेने प्रहोयो वासुदेवाख्याय तुष्टं
ममः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्भिक्षुध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

आत्मानुभूत्या परमात्मापरोक्षज्ञानेन विधुतं त्रिभिः सरवाधिकै
खेनिर्मितं लिङ्गमभिमानलक्ष्यं यस्य स तथा विध्वस्ताध्यात्मि-
धिभौतिकधिदैविकलिङ्गो वा भागवतीं भागवतधर्मलक्ष्यां गतिं
कथयन्त्यां प्रतीतः कोविदः ॥ २५ ॥

प्रस्तोभं वञ्चनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥
लिङ्गं शरीरं व्यधुनोदगच्छे ॥ २८ ॥
नमस्तुभ्यमिति नमस्ते केषः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भिक्षुध्वजनीर्यकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
(अष्टादशः)

श्रीमद्भिक्षुध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

अप्येति तेः तत्र प्रथमपक्षे परिहासमिवारितसत्प्राशनः
प्रस्तोभमुपाख्यममेव मेने तत्र हेतुः स्त्रीपुंसयोर्वत् स्नेहस्तत्र
यत्कृत्वदेव इतिहासस्तद्भावमयत्यर्थः । द्वितीय पक्षेऽप्युपमेव
इति ॥ २६ ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्भिक्षुध्वजनीर्यकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमद्भिक्षुध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

विधुतं त्रिगुणामक लिङ्गं येन सः भागवतीं भगवत्प्रादिन
प्रमथत् प्रापदत्तं प्रतीतः रूपानः ॥ २५ ॥

गार्थां ज्ञानेतिहास्यं प्राशनः स्वस्य प्रस्तोभमुपाख्यममेव
वस्तुतो मेने स्नेहवैकल्यादेव हेतोः स्त्रीपुंसयोः परिहास-
तुष्ट्यमुक्तं तेन हे देवयानि ! मया यत्त्वं कृपया पानीयकूपानु-
ताऽभूः तत्परिशोधने त्वया मय्यकृतं यद्दमेतावन्ते कावं विपश्-
मदान्धकूपं निधानित इति मत्पतिपय्यातमामघोषादिति देव-
यानी जानानि स्मेति ॥ २६ ॥

प्रमोहरेः ॥ २७ ॥ २८ ॥

केन साधनेन कृष्णो मन आवेशितमिति चेन्नमस्कारध्यान-
कीर्तनादिभिरित्याह—नम इति । अत्र यदा अम्बरीषः सप्तर्षीपा-
धिपतिश्चक्रवर्ती बभूव तदेव यथातिस्तन्मण्डलाध्यक्षः प्रायो
जम्बूद्वीपभूपतिरित्यवसीयते प्रहोमरीचिकश्यपनिनस्वत्भास्व-
देवनमगताभागाम्बरीषस्तथा प्रहोत्रिचन्द्रवृधपुरुषवश्यायु
नहुषययानय इति प्रहोतस्तयोः प्रष्टमपुरुषत्वात् गतपथाश्वरीषसङ्ग-
प्रभाषादेव तादृशावपयत्प्रष्टस्याऽपि ययानस्तादृशी भक्तिर्भया-
नेन सङ्ग देवयान्याश्च, किञ्चमेव सूर्यवंशचन्द्रवंशयोर्युगपर-
वृत्तयोर्देवा सूर्यवंश्यः सप्तर्षीपाधिपतिश्चक्रवर्ती स्यात्तदा अम्ब-
वन्द्यस्तन्मण्डलाध्यक्षो राजा यदा चन्द्रवंश्यश्चक्रवर्ती तदा सूर्य-
वंश्यो राज्ञेयुभगवद्दयानां तस्थया चक्रवर्तिस्वराजत्वं ज्ञेव ॥ २९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां त्रिविधां भक्त्यन्तसाम् ।
एकोनविंशो नवमं सङ्गतः सङ्गत सताम् ॥ १९ ॥

श्रीमद्भिक्षुध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

प्रतीतः प्रख्यातः विधुतत्रिजङ्गः विगताप्रगुणद्वैहः वासुदेवं
भागवतीं गतिं खेमे ॥ २५ ॥

परिहासं यथा केनापीरितं भवति तथा भर्ता स्त्रीपुंसोः
स्नेहवैकल्याधिपीरितां गार्थां भूत्वा आत्मनः प्रस्तोभं निवृत्ति-
मार्गे प्राप्ताहंनं खेने ॥ २६-२७ ॥

आत्मनो लिङ्गं विधुनात् लिङ्गदेवं त्यक्त्वा भागवतीं गतिं
प्रापत्यर्थः ॥ २८ ॥

मुक्तगम्यं वासुदेवो श्रीशुको नमस्करोति—नमर्ति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्भिक्षुध्वजनीर्यकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायार्थं प्रकाशः ॥ १९ ॥

भाषा टीका ।

बह ययाति वन में जाकर समस्त सङ्गों को छोड़कर
मातृभा के अनुभव करने से त्रिगुण विशिष्ट प्रकृति को
यात प्राकृतभोगोंको तुच्छ समझकर, पर ब्रह्म जो
वासुदेव तिन का वष भागवती गति अर्थात् भक्ति को
पत होकर प्रख्यात होते भये ॥ २५ ॥

देवयानी ने भी उस कहानी को सुनकर अपनी परि-
स, अथवा अपने लिये निवृत्ति मार्ग में प्रोत्साहन करना
मुझा क्योंकि स्त्री पुरुषों की ऐसी ही स्नेह की विकलता
और ब्रह्मा भी ययाति ने परिहास ही के सदृश ॥ २६ ॥

देवयानी भी वृत्तान्त को सच्चा जानकर सुहृदों के
वास्तव का व्याज के विषे इकट्ठे होने वाले पुरुषों के सङ्ग
तुच्छ जानती भई क्योंकि ये सब ईश्वर परतन्त्र हैं
और इनका सङ्ग प्रभु की माया से रचित है ॥ २७ ॥

तब तो देवयानीने भी इस संसार को खण सीदश
देखकर सब जग से सङ्ग छोड़कर भीकृष्ण में मन लगा-
कर प्रति बन्ध को दूरकिया ॥ २८ ॥

बडगुण संपन्न वेधा ऐसे भी वासुदेव को नमस्कार
होय तथा सर्वभूतों को अन्तर्वाभि होकर रहने वाले शान्त
और निरतिशय बृहत् अर्थात् सब से बड़े ऐसे भगवान
को नमस्कार हो इस प्रकार देवयानी भी नमनादि भक्ति
से भी हरि के विषे मन को लगाती भई ॥ २९ ॥

इति भीमङ्गावत त्रयम स्कन्ध में एकोनविंशोऽध्यायकी

ब्रह्मदावनस्य पं० भगवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १९ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे त्रयमस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

—०:०:—

श्रीबादरायणिरुवाच ।

पुरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽस्ति भारत ! ।
 यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ॥ १ ॥
 (१)जन्मेजयो ह्यभूत्पुरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ।
 प्रधीरोऽथ नमस्युर्वै तस्माञ्चारुपदोऽभवत् ॥ २ ॥
 तस्य सुद्युरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः ।
 संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ३ ॥
 ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः ।
 जलेयुः सन्ततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥
 दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः ।
 घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥ ५ ॥
 ऋतेयोरन्तिनारोऽभूत्र्यस्तस्यात्मजा नृप ! ।
 सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥ ६ ॥
 तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ।
 पुत्रोऽभूत्सुमते रैभ्यो दुष्यन्तस्तत्सुतो मतः ॥ ७ ॥
 दुष्यन्तो मृगयां यातः कण्वाश्चमपदं गतः ।
 तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

विंशे पितृप्रसादात्तराजसूक्तमहोक्ततेः ।

पुरोर्वंशो हि दौष्याः ॥ १ ॥

॥ १-२ ॥

तत्सुतः अहंयातेः ॥ ३ ॥

धर्मयुक्त सत्यव्रत इत्येतेषु धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥

वनेयुश्चावमः स्मृतः ॥ ५ ॥ दशैते ऋतेयुममुखास्तस्य रौद्रा-
 श्वस्य घृताः ॥ ६ ॥ इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

पुरोर्वंशोऽभवत् इति वीर० ।

ष्याऽऽह—दुष्यतो मृगयामिति, पञ्चदशभिः । तामाभूमं मण्डय-
 स्तीम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतवाचकनृपभागवतचन्द्रचिन्टिका ।

एवं ययातिश्चरित्रमुपनययेदानीं तत्सुतस्य पुरोर्वंशकथनं
 प्रतिजानन् राक्षसत्र शुभ्र्यामुत्पादयति—पुरोरिति । हे भारत !
 यत्र बस्मिन् वंशे त्वं जातोऽसि यत्र राजर्षयो वंश्याः ब्रह्मवंश्याः
 ब्राह्मण्याश्च वंश्या जज्ञिरे तं पुरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि वंशे साधवो
 वंश्या वंशपञ्जनाः राजर्षयो ब्राह्मण्याश्च यत्र जज्ञिरे इत्यर्थः ॥१॥
 जनमेजय इति । पुरोस्तावज्जनमेजयः सुतः, समभूत्तत्पुत्रो

(१) जनमेजयोऽभवत् इति वीर० ।

भीमश्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रमण्डिका ।

जनमेजयस्य सुतः प्रधन्वान् प्रचिन्वानिति पाठान्तरं तस्मात् प्रचि-
रोधः तस्मान्नमस्युस्ततस्तस्मान्नमस्योश्चारिति प्रसिद्धः सुतः
सप्रभवत् ॥ २ ॥

तस्य चारोः सुतः पुत्रोऽभवत् तस्मात् सुघोर्बहुगवः
ममभवत् तस्य बहुगवस्य शय्यातिसेवानिरिति पाठान्तरं तस्मात्
यातिस्तसुतो ह्ययानिसुतो रौद्रातिः रौद्राश्व इति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेपुत्रभृतयो दश पुत्राः घृताच्याः
अप्सरसः अप्सरसि जाताः ॥ ४ ॥

यथा जगदान्मनो भगवतो दशेन्द्रियाणि जातानि तद्वत् तेषां
दशानामवमः कनीयान् वनेषुः जलेपुरिति कुक्षेपुरिति च पाठान्तरम्
भ्रमेति ईषशब्दस्य धर्मादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः द्रव्यान्ते भूतत्वात्
ततश्च धर्मेषुः सत्येषु व्रतेषु भ्रमेति फलितम् ॥ ५ ॥

तत्र ऋतेषोः सुतः रन्तिनारो बभूव हे नृप ! तस्य
रन्तिनारस्य त्रयः सुताः तान्निर्दिशति स्मृतिर्द्वेषोऽप्रतिरथश्चेति
सुमतिरिति पाठान्तरं तत्राप्रतिरथस्यात्मजः कण्वः ॥ ६ ॥

तस्येति । तस्य कण्वस्य मेधातिथिः तस्मान्मेधातिथेः पुत्राः
प्रस्कण्वप्रभृतयः ब्राह्मणा जज्ञिरे सुमतेरन्तिनारसुतस्य पुत्रो
रेभ्यः तत्सुतो रैभ्यसुतः दुष्यन्तो मतः प्रख्यातः ॥ ७ ॥

दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरतोऽभवत् इति वक्तुं तद्वृत्ताभ-
गाह—दुष्यन् इत्यादिना पितृव्युपरत इत्यतः प्राक्तनेन । कदाचित्
दुष्यन्तो मृगयाञ्चरन् यदच्छया कण्वस्य ऋषेराश्रमस्थानं गतः
तत्राश्रमे आसीनामूर्वावृष्टां रमामिव लक्ष्मीमिव स्वप्रभया
मगडवन्तीमात्मानमिति शयः । तत्राश्रममिति पाठान्तरं तदा तं
मगडवन्तीम् ॥ ८ ॥

भीमश्रिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्र पुरोर्वेषो जज्ञिरे तेषु केचन राजर्षयो भवन्ति राजवंश्याः
केचन ब्रह्मवंश्याश्च भवन्ति वंशे भवाः वंश्याः ॥ १—३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेव्यादयो दश पुत्राः ॥ ४ ॥

जगदान्मनः जगत्त्रयाप्य तिष्ठतो मुखस्य प्राणस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

कण्वः ॥ ११ः राजवंश्याः प्रस्कण्ववाद्याः ब्रह्मवंश्याः ॥ ७—१० ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ १—११ ॥

भीमश्रिभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसःराधंशिमी ।

पुरुवंशोऽत्र दौष्यन्तेभरतस्य कथान्वितम् ।

शाकु तबमुपाख्यानं विश्वेऽप्यायेऽत्र वषयंते ॥

ब्रह्मवंश्याश्च ब्राह्मणवंशोद्भूताः ॥ १—२ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य ऋतेयुप्रभृतयो दश पुत्राः धर्मसत्यव्रते-
वधः धर्म्युः सत्येषुः व्रतेषुः अवमः कनिष्ठो दशम
इत्यर्थः ॥ ३—४ ॥

अप्सरस इति सप्तम्यर्थे षष्ठी जीवस्य दशेन्द्रियाणीव ॥ ५—११ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरुवंशोः दुष्यन्तस्य भरतस्य च चरितमाह—पुरोर्वेषमिति
विशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य रौद्राश्वस्य धर्म्युश्च सत्येषुश्च धर्मसत्यव्रतेवधः ॥ ४ ॥

अप्सरसः अप्सरसि वशवर्धित्वे दृष्टान्तः जगदान्मतः देहे-
न्द्रियादिकपजगत्कारकस्य सर्वेन्द्रियेषु मुख्यस्य प्राणस्येन्द्रिया-
णीव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कण्वस्य मुनेः आश्रमपदमाश्रमस्थानम् ॥ ८—११ ॥

भाषा टीका ।

भीमश्रिमणीशपदपुञ्जमाश्रयामि ।

श्रीशुक उवाच ।

भीमशुकदेवजी बोले कि—हे भारत ! अब हम उन पुरु ही
का वंश कहते हैं कि जिसमें तुम उत्पन्न हुए हो और जिस
वंश में राजर्षियों के वंशवाले तथा ब्रह्मर्षियों के वंशवाले
पुरुष उत्पन्न हुए हैं ॥ १ ॥

राजा पुरु के पुत्र जनमेजय हुए, तिनके पुत्र प्रचिन्वान्
हुए, तिनसे प्रवीर हुए, तिनसे नमस्यु हुए, तिनसे चारुपद
हुए ॥ २ ॥

तिनके सद्युपुत्र हुए, तिनसे बहुगव हुए, तिनसे संयाति,
तिनसे अहंयाति, तिनसे रौद्राश्व नाम से ख्यात पुत्र हुए ॥ ३ ॥

ऋतेयु, कुक्षेयु, र्थंडिलेयु कृतेयु, जलेयु, संततेयु, धर्म्यु,
सत्येषु व्रतेषु और वनेयु इन सबों में कांटा भया इसप्रकार
ये दश पुत्र रौद्राश्व के घृताची अप्सरा से उत्पन्न हुए जैसे
जगत का आत्मभूत जो मुख्य प्राण हैं उससे दश इन्द्रियें
होई हैं ॥ ४ ॥ ५ ॥

हे नृप ! ऋतेयु के पुत्र रन्तिनार हुए तिनके तीन पुत्र हुए
सुमति, ध्रुव और प्रतिरथ, प्रतिरथ के कण्व पुत्र हुए ॥ ६ ॥

तिनके मेधातिथि तिनसे धातिथि से प्रस्कण्व आदिक
द्विजाति हुए सुमति के पुत्र रैश्व हुए तिनके सुत दुष्यन्त
महाराज हुए ॥ ७ ॥

एक समय दुष्यन्त शिकार करने को गये, सो कण्व
महर्षि के आश्रम में पहुँचे वहाँपर भेटी हुई अपनी प्रभा से
आश्रम को विभूषित करनेवाली मातां इन्हीं वस्ती होवे ॥ ८ ॥

विलोक्य सद्यो मुमुहे वेर्वमायामिव स्त्रियम् ।
 बभाषे तां वरारोहां भटैः कतिपयैर्वृतः ॥ ९ ॥
 तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निवृत्तपरिश्रमः ।
 पप्रच्छ कामसन्तप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ १० ॥
 का त्वं कमलपत्राक्षि ! कस्यासि हृदयङ्गमे ! ।
 किं वा चिकीर्षितं त्वत्र भवत्या निर्जने वने ॥ ११ ॥
 व्यक्तं राजन्यतनयां वेदम्यहं त्वां सुमध्यमे ! ।
 न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते क्वचित् ॥ १२ ॥

शकुन्तलोवाच ।

विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
 वेदैतद्गगनान् कण्वो वीर ! किं करवाम ते ॥ १३ ॥
 आस्यतां ह्यगविन्दाक्ष ! गृह्यतामर्हणं च नः ।
 भुज्यतां सन्ति नीनारा उप्यतां यदि रोचते ॥ १४ ॥

दुष्यन्त उवाच ।

उपपन्नमिदं सुध्रु ! जातायाः कुशिकान्वये ।
 स्वयं हि वृण्वते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरम् ॥ १५ ॥
 ओमित्युक्ते यथा धर्ममुपयेमे शकुन्तलाम् ।
 गान्धर्वविधिना राजा देशकालविभागवित् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

स्त्रियं विलोक्य मुमुहेऽमुहात् ॥ ९ ॥

तस्या दर्शनेन प्रमुदितोऽत एव सन्निवृत्तः परिश्रमो
 यस्य ॥ १० ॥ ११ ॥

पौरवाणां चेतो न ह्यधर्मे रमते अतो मञ्चेतसस्त्वायि रमयादे-
 वाहं त्वां राजन्यतनयां वीर ॥ १२ ॥

विश्वामित्रस्याऽऽत्मजाऽहं मेनकायां जाता तथा च स्वर्गच्छन्त्या
 अत्र त्यक्ता अतो राजकन्यैवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

किंकुर्वामेत्यादिवाक्यान्वभिप्रायं श्वात्वाऽऽह-उपपन्न-
 मिति ॥ १५ ॥

गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतराजभाष्यार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेवुमायां साहिनीमिव स्त्रियं शकुन्तलाख्यायाम् स्त्रियं
 विलोक्य मुमुहे मोहं प्राप्तः तस्या दर्शनेन
 नित्यं मुदितः हृष्टः अत एव सन्निवृत्तः परिश्रमः मृगयायासः

यस्मात् सः कतिपयैर्भटैर्वृतः कामेन सन्तप्तो दुः
 प्रहसन् मधुरया गिरा तां वरारोहां बभाषे ॥ ९ ॥ १० ॥

तद्देवाह-कात्यामिति । हे कमलगर्भाभि ! हे हृदयङ्गमे !
 मनोहे ! त्वं का ? इति जातिप्रश्नः, कस्यासि कस्य सस्वल्पिन्धैसि ?
 निर्जने अस्मिन् वने भवत्या त्वया किञ्चिकीर्षितं कर्तु-
 मिति ॥ ११ ॥

व्यक्तमिति । हे सुमध्यमे ! त्वामहं राजन्यतनयां व्यक्तं नूनं वेदित्वा,
 अन्यथा मञ्चेतसस्त्वायि न सक्तं स्यादित्याह-न हीति । पौरवाणां
 पुरोर्विशजानां चेतः कदाचिदप्यधर्मे न रमते ॥ १२ ॥

एवमुक्ता शकुन्तलाऽऽह-विश्वामित्रात्मजोऽसि । विश्वामित्रस्यैव
 तनया मेनकया मात्रा स्वर्गच्छन्त्या अस्मिन् वने त्यक्ता अहं राजन्य-
 कन्यैर्भवत्यर्थः । तत्र मानमाह-वेदतेति । एतच्च भगवान् कथञ्चिद्
 जानाति, हे वीर ! तेषां किं करवाण ॥ १३ ॥

हे अगविन्दाक्ष ! आस्यतां स्थीयतां स्वयेति शेषः । तांऽस्माक-
 मर्हणं गृह्यतामर्हणं अस्मत्कृतमर्हणं गृह्यताम अत्र नीनारा, आरगव-
 वीदयः सन्ति ते भुज्यतां यदि रोचते तर्हि उप्यताम् ॥ १४ ॥

अमोघवीर्यो राजर्षिर्माहिष्यां वीर्यमादधे ।

श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूतं सा सुतम् ॥ १७ ॥

कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुदिताः क्रियाः ।

बध्वा मृगेन्द्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥ १८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किङ्करवामेति वाक्यत्नदमिप्रायं ज्ञात्वा ऽऽह दुष्यन्तः—उपपन्न-
मिति । हे सुभ्रु ! कुशिकाश्वये जातायास्तवदं किङ्करवामेति वच
उपपन्नं युक्तमेव तथा हि राज्ञां कन्यकाः स्वयमेव सदशं वरं
पतिं वृण्वते ॥ १५ ॥

ततस्तथा दुष्यन्तांके ऽङ्गीकृते स राजा दुष्यन्तो देशकाश-
विधानज्ञो गान्धर्वविधिना मिथः समभपूर्वकेन तथा धर्म शकु-
न्तस्वामुपवेमे ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवधजतीयंकृतपदरत्नावली ।

कमलगर्भांसे पद्मोदरप्रभे ! हृदयङ्गमे ! सुन्दरि ! ॥११—१३॥
अर्हणम् मन्धर्वदिपूजां नीवाराः देववीहयः तैरापादितमज-
मिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

ब्राह्मो राजसो गान्धर्व इत्याद्यो बहवो विवाहविधयः सन्ति
तेषु गान्धर्वविधिना स्वयंवरलक्षणेन ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्भ्रं ।

विश्वामित्रस्य सृष्टिवशावस्थायामात्मजेत्यर्थः ॥ १२—२५ ॥

भीमद्विभवावधकृतसंस्कृतसारायंदर्शिनी ।

वेष्टीति रथि मन्धतप्तः सखोभत्यान्यथानुपपद्येति
भावः ॥ १२ ॥

पेदेति कण्वस्य मुञ्जान्मयेदं भुतम् अहं तु मातापितरौ
न परिचिनोमीति भावः ॥ १३—१४ ॥

किङ्करवामेत्यादिवाक्यैस्तस्या अपि मनः स्वस्मिन्नभिरतं
ज्ञात्वा ऽऽह उपपन्नमिति ॥ १५ ॥

भोमिति शकुन्तलया मौनैवोक्ते सतीत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मेनकया मात्रा विश्वामित्रतपोनाशश्च स्वर्गादागतया मज्जमा-
न्तरं स्वर्गे गच्छन्त्या त्यक्ता भतो विश्वामित्रात्मजा राजन्धकन्ये-
वाहमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नीवारा आर्यवर्तीहयः ॥ १३ ॥

धीर ! किङ्करवाम ते इति शकुन्तलावधनाल्लक्ष्यतदाशयं ब्राह्म
उपपन्नमिति ॥ १४ ॥

गन्धर्वविधिवरवधोः परस्परं विवाहकचिस्तेन ॥ १५ ॥
१६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

देवमाया के सदश मूर्त्तिमती शोभा जैसे होवे इस प्रकार
की एक कन्या को देखकर राजा तरकाश में मोहित होगया
कितने एक सेनापति मद्योग साथ रहे, उनसे एकांत होकर
राजा उस वरारोहा कन्या से भाषण करते हुए ॥ १५ ॥

राजा के भी उस कन्या के दर्शनमात्र से बड़ा ही प्रमोद
हुआ और सर्व परिश्रम दूर होगया, और काम से संतप्त
होकर राजा हंसता हुआ मधुर वाणी से पूछता भवा ॥ १० ॥

राजा दुष्यन्त बोले, कि—हे कमलपत्राक्षि ! तुम कौन हो ?
और हे हृदयंगमे ! तुम कौन की हो ? और इस निर्जन धनमें तुम
क्या करने की इच्छा से हो ॥ ११ ॥

हे सुमध्यमे ! हम तुमको मर्षीमंति से सृष्टि की पुत्री
जानते हैं क्योंकि पूरु वंशी लोगों का चित्त अधर्म में कहीं भी
नहीं रमता है ॥ १२ ॥

शकुन्तलोवाच ।

शकुन्तला बोली, कि—हे राजन् ! मैं सत्यही विश्वामित्र
की पुत्री हूँ. मेनका अप्सरा भेरे बिये वन में परित्याग कर
गई, यह सब वृत्तान्त हमारे पोषक पिता भगवान कण्व
श्रुति जानते हैं। हे वीर ! अब हम आपका क्या सरकार
करें ॥ १३ ॥

हे कमललोचन ! आप विराजिये, और हमारे सरकार को
प्रहण कीजिये, और हम लोगतौ वनवासी है हमारे यहाँ
नीवारा (वनकाधाय) हैं, आप भोजन कीजिये, और आप
को यदि रुचै तो निवास कीजिये ॥ १४ ॥

दुष्यन्तववाच ।

राजा दुष्यन्त बोले, कि—हे सुन्दर भृकुटि वाणी ! हे कुशिक
वंश में उत्पन्न होने वाली ! तुमको तौ यह सब बात उचित
ही है क्योंकि ? राजाओं में कन्या अपने सदश वर को
आप ही स्वयंवर लेती हैं ॥ १५ ॥

तब शकुन्तला ने अङ्गीकार सूचने "भोम्" यह शब्द
बोला, तब देशकाश के जानने वाले राजा दुष्यन्त ने भी
धर्मपूर्वक गान्धर्व विवाह की विधि से शकुन्तला को व्याह
रिनी ॥ १६ ॥

तं दुरत्वयविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
 हरेरंशांशसम्भूतं भर्तुरन्तिकमगमत् ॥ १९ ॥
 यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥ २० ॥
 माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जगतः स एव सः ।
 भरस्व पुत्रं दुष्यन्त ! मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २१ ॥
 रेतोधाः (१) पुत्रो नयति नरदेव ! यमक्षयात् ।
 त्वं चास्य घाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ २२ ॥

(२) (भरस्व पुत्रं भरतं वामुदेवांशसम्भवम् ।
 ब्रह्मण्यं सत्यसन्धश्च गुणज्ञं कीर्तिवर्द्धनम् ॥ ० ॥
 महोत्साहं स्थूललक्षं कृतज्ञं वृद्धसेवकम् ।
 अशरीरवचः श्रुत्वा स्वीचकार तदा ऽऽत्मजम् ॥ ० ॥)
 पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्ती महायशाः ।
 महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥ २३ ॥
 चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः ।
 ईजे महाऽभिषेकेण सोऽभिषिक्तोऽधिराद्भिः ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

दुरत्वयं विक्रान्तं विक्रमयं यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥

भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वत्माता आभारमात्रम्, पितुरेव तु पुत्रः
 तत्र हेतुः येनेति "आत्मा वै पुत्रतामासि" इति श्रुतेः भरस्व
 पुत्राय अनेन भरतनाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥

किञ्च रेतोधाः रेतःसेका संशुक्रपुत्रो यमक्षयात्पितरं नयति
 तारयति तथा च स्मृतिः—

"पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वमेव स्वयम्भुवा" ॥ इति—

पाठान्तरे मातापित्रोः पुत्रं प्रति विनाहे यमक्षयात्प्रमदोत्तमा-
 नुर्धमस्य सभार्याः सकाशद्रोधा रेतःसेका पितैव चर्मय
 विजित्य पुत्रं नयति न तु मातस्यर्थः । ततश्च भार्यापुत्रौ स्वीकृत-
 वानिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

चक्रवर्ती वभूवेति शेषः । तस्य महिमा गीयते तत् "अप्येते
 श्लोका अभिनीताः" इत्यादिबहुचक्षुत्या हरेरंशभुवोऽशाजा-
 तस्य ॥ २३ ॥

तत्र चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः ॥ २४ ॥

भीमरीराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अमोघेति । अमोघमन्वितथं धीर्यं यस्य स राजर्षिर्दुष्यन्तो
 महिष्वां शकुन्तलायां धीर्यं रेत आदधे निहितवान् ततः श्वोभूते
 प्रभाते स्वपुरं गतः ततः काञ्चन प्राप्तकाशेः सा शकुन्तला सुप्त
 पुत्रमसूत सुषुप्ते ॥ १७ ॥

कथवेति । तस्य कुमारस्य समुच्चिताः क्रियाः जातकर्मादि-
 क्रियाः कथयो धन एव चक्रे स च बालस्तरसा बलेन मृगेन्द्रं
 सिंहं बध्वा तेन क्रीडति स्म बाल्यौदार्यापारिमितवज्र-
 शौर्यादिगुणसंपन्न इत्यर्थः ॥ १८ ॥

नमिति । तस्मात्प्रविक्रमं भगवतोऽशांशेन सम्भूतं कुमारमादाय
 शकुन्तला भर्तुः दुष्यन्तस्याग्निकम् आगमत् ययौ ॥ १९ ॥

यदेति । तायागतावगिन्दितौ निन्दितौ भार्यापुत्रौ राजा दुष्यन्तो
 यदा न जगृहे ममेवमौ भार्यापुत्राविति न स्वीकृतवान् तदा
 सर्वभूतानां शृण्वतां सतां खे आकाशे अशरीरिणी वागाहा
 प्रथयतेत्यर्थः ॥ २० ॥

तामेव दर्शयति—मीलेति । भस्त्रा चर्ममयं पात्रं तद्वत् माता
 आभारमात्रं पितुरेव पुत्रः तत्र हेतुः, येनेति, येन पित्रा जीतः उत्-
 पादितः स पुत्रः स एव पितैव "आत्मा वै पुत्रतामा" इति
 श्रुतेः । अतः पुत्रं दूष्यन्तस्य तद्वेषापत्यगनेन स्व-
 पुत्र-
 पुत्र-
 पुत्र-

(१) पितरं पुत्रो नयत्येव इति धीरः । (२) इमौ श्लोकौ व्याख्यामन्तुः श्लोको पठ्येत् धीरराघवीयेन ।

भीमद्वीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवर्णिका ।

नृपशकुना परिहृता भरस्व पोष्य शकुन्तलां माधमंस्थाः ब्राह्मणान्
कुरु भरस्वोप्युक्त्वा भरतं नाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥

किञ्च रेतोधाः रेतुःसेका वंशकृत्पुत्रः हे नरदेव । यमस्ययात् यम-
सदनात्पितरं स्वयंयति पुत्रमिति द्वितीयान्तपाठः प्राक्किञ्चनप्र-
यमज्ञवाञ्छिनति शेषः । पुत्रं रेतोधाः पिता नयति मृतपुत्रं
विनाभ्यं कापि स्थितं पुत्रं पिता स्वीकरोतीत्यर्थः । यमस्ययमिति
पाठान्तरं तदा तद्भाष्यान्तरं यं रेतोधातारं पुत्रः अस्यं
स्थानं नयति स रेतोधाः पुत्रं नयति स्वीकरोतीत्यर्थः । पूर्व-
पाठे एवं भाष्यः हे नरदेव । मया इति ऊहः रेतो निहित-
वानसि शकुन्तलायामिति विभक्तिपरिणामेनानुपपन्नः अतो ऽयं
तव पुत्रस्त्वं यमस्ययात्नयति नैष्यति स्वर्गमिति शेषः । अतः
स्वीकृष्विति भावः । शकुन्तलोकं नानृतमित्याह—यमिति । अस्य
गर्भस्थापत्यस्य धाता विधाता उत्पादकस्त्वमेवेति यच्छकुन्तला
आह तत्सत्यमेव नानृतमित्यर्थः । ततश्च स भार्यापुत्रौ स्वीकृत-
वानिति हेयम् ॥ २२ ॥

ततः पितरि दुष्यन्ते उपरते मृते सति सोऽपि भरतोऽपि
चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः महायशाः बभूव सं विशिषन्
तद्दृष्टान्तमाह—मर्तमन्पादिना । भुवि हरेर्भगवतोऽंशेन जातस्य
यस्य भरतस्य महिमा गीयते तत् “अप्येते श्लोका अभि-
गीताः” इत्यादिवह्वृत्तान्येति शेषः ॥ २३ ॥

हरेशभगवत्वे लिङ्गे वदन् विशानष्टि-चक्रमिति । अस्य भरतस्य
दक्षिणे हस्ते चक्रश्चाकारो रेखा पादयोस्तु पद्माकोशाकारा
अनन्त इति शेषः स च भरतो महाभियेकविधिनाऽभिपिको
ऽधिपारु सार्वभौमो विभुर्भूत्वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समृदिताः- विध्युक्ताः ॥ १८ ॥

नं कुमारं प्रमदोक्तमा शकुन्तला ॥ १९ ॥

अभगिरिणी धाक देवी वागी आह—गुह्यभाषयः राजानमिति
शेषः । “त्रिभाषां यो य जानानि रीतीनां धृतमवच” इत्युक्तः । पुरा-
णेषु भाषात्रयस्य न्यायप्राप्तत्वात् ॥ २० ॥

यथा कैकशाजा सुहृदिस्थिताप्रिशक-युहीकृत्वेनाग्नेराधार-
मात्रं भस्त्रा “असमञ्जसादीपयोः” इति धातोः तथा माता भर्ता
ऽऽहिते धीर्मादाय करचरणाद्यवयवविशिष्टदेहाकारेण परिणाम-
प्राप्तस्य धीर्षस्य प्रथमाधारभूतत्वात् मातुः पुत्रत्वमौपचारिकं
तर्हि कस्य मुख्यपुत्रत्वमिति तत्राह—पितुरेऽपुत्र इति, मुख्य-
पुत्रत्वं पितुरेव कृत इत्यत्राह—यस्मादिति । स पितैव पुत्रो-
जातः इति यस्मात्तस्मात्स पुत्रः पितुरेवेत्यर्थः । “आत्मावै
पुत्रनामासि” इति भूते-“तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते
पुनः” इति च पुत्रदेहस्याऽपि पितुदेहेकदेशस्योपादानत्वद्योतनाय
पितुरित्युक्तम् अथवा पिता पुत्र इति प्रयोगस्यापि सम्भवात्
प्रकृतं किमपेक्षितमिति तत्राह—भरस्व इति भरस्व, अस्यपुत्रं कथं
स्वीकरोमीत्यत उक्तं दौष्यन्तिमिति । औरसं पुत्रमित्यर्थः ।

अतः शकुन्तला स्वेरियाति माऽवमंस्थाः अवहतां न
कुरु ॥ २१ ॥

ननु, पुत्रंय मम किं प्रयोजनं स्याद्येन भार्या स्यादिति
तत्राह—पुत्रं पुत्रः रेतोधाः रेतोधातारं पितरं यमस्यं योऽक्षयोऽनन्तो
लोकस्ते वैकुण्ठादिकं नयति प्रापयति “यस्मात्पुत्रमनुशिष्टं
लोकमाहुस्तस्मादेवमनुशासति” इति हि धृतिः । नरदेव दुष्यन्त ।
दौष्यन्ति पुत्रं स्वीकृष्विति शेषः । मयाऽनाहितगर्भजातं पुत्रं कथं दौष्यं
न्तिमिति वदतीति तत्राह—त्वं चेति । चञ्चद् एवार्थं त्वमंघास्व
गर्भस्य धाता आधानकर्ता क आहेति तत्राह—सत्यमिति । शकुन्तला
सत्यं यथार्थमेव नाऽनृतमाह यः पुत्रः स रेतोधातारमक्षयं नय-
तीति वा “सुमिडुपप्रहृत्तनरायाम्” इति सूत्राद्वच्ययो युक्तः
अथवा स्वीकोऽप्यनाह—रेतोधा इति रेतोधा भवाः पुत्रं यमस्यं
मृत्युलोकं नयति मृतप्रायं करोति अस्वीकारात् तेन सप्तपुत्र-
हत्या दोषप्राप्तिस्तव स्यादतस्तद्गयादपि स्वीकृष्वित्यर्थः । ननु, नाहं
रेतोधा इति, नेत्याह—त्वं चेति । अथवा तदुक्तं भूत्वा अस्वीकरोमि
इत्यतस्तद्वच्यमाह—रेतोधा इति । यमयति शिक्षयति शिष्यमिति
यमो गुरुः “क्षि निवान्मगस्योः” इति ल्यो निवासः रेतोधाः पुत्रं
गुरुनिवासं नयतीति स्यायात् भवानपि पुत्रं स्वीकृत्य गुरुकुल-
वासं प्राप्य नयति स्वायशास्त्रादिविशारदं करोतीत्यर्थः । त्वत्पु-
त्रत्वसंशयो माभूदित्याह—त्वञ्चेति । अथवा रेतोधाः अक्षयगमति-
मनस्याधारं यं पुत्रं नयति स्वाभयं करोति स पुत्रः तं
रेतोधातारम अस्यं लोकं नयति अनन्याधारत्वे हेतुगर्भविशेष-
णमाह—त्वञ्चेति । अस्य सर्वस्य प्रमाणां शकुन्तलावचनमित्याह,
सत्यमिति । द्वितीया च प्रथमेत्यनुवर्तते द्वितीयाविभक्तिः सप्तसु
वर्तेत इति द्वितीयायाः प्रथमात्वसम्भवात्पुत्रमित्यादेः प्रथ-
मात्वं सप्रामाणिकं रेतोधा इत्यस्य द्वितीयात्वं चेत्यर्थः । माता
अन्नेति लुप्तोपमं हिरण्यधान्यादिप्राहिणी प्राप्तिगस्त्रानाम यथा
तथा भर्तुराहितधीर्धारणी माता पुत्रस्य द्वारमात्रं पितृधीर्यारभक-
त्वात्पितुरेव पुत्र इति वा योजना, शेषः पूर्ववत् ॥ २२ ॥

पितरि दुष्यन्ते उपरते मृते सति स दुष्यन्तपुत्रः भरस्व-
त्युक्तत्वात् भरतो मरेण हरिणा ततत्वाद्वा भूमिभरं भरयं
तनोमीति वा शुभे रतत्वाच्च गुरुत्ववक्ष्यमाणेण ततत्वाद्वा चक्र-
वर्ती आक्षेपेव धर्माधर्मशास्ताऽभूदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

नाम्ना महाभियेकेणाऽभिपिक इति वा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंभशिनी ।

न जगृहे लोकप्रवाहमया जग्राह ॥ २० ॥
भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वदेव मातुः आधारपात्रं पितुरेव पुत्रः
“आत्मा वै पुत्रनामासि” इति भूतेः भरस्व अङ्गीकुरु अनेनैव
भरतनामनिरुक्तिः ॥ २१ ॥

रेतोधाः रेतस्तेका वंशकृदित्यर्थः अत्राह पितुरेतः स्वदेहो-
पादानत्वेन भस्त्रे इत्यौरसः पुत्र इत्यर्थः । यमस्ययात् यमास्ययात्
पितरं नयति तारयति तथा च स्मृतिः यस्मात्सो नरकात्
यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्व-
मेव स्वयम्भुवा” इति पुत्रमिति द्वितीयान्तपाठं पुत्रप्रोक्त्यर्थं माता-
पित्रोर्विवादे यमस्ययात् धर्मनिर्णयार्थमस्य स्थानात् रेतोधा रेतः-

पञ्चपञ्चाशता मध्येर्गङ्गायामनु वाजिभिः ।

(१)सामन्तेषु पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ २५ ॥

अष्टसप्ततिमेध्याश्वान् बबन्ध प्रदददंसु ।

भरतस्य हि दौष्यन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।

सहस्रं बद्धशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभोजिरे ॥ २६ ॥

त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान् बद्धा विस्मापयन्तृपान् ।

दौष्यन्तिरत्यगन्मायां देवानां (२)गुरुमाययौ ॥ २७ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकुनभारार्थदर्शिनी ।

संका पितृव्य धर्मेषु विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च
भाट्यापुत्रौ स्त्रीकृतवान् इति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

चक्रवर्त्ती बभूव ॥ २३—२४ ॥

भीमचक्रवर्त्तिकृतसिद्धात्मप्रदीपः ।

दुरत्ययमलङ्कृत्यं निश्रान्तं विक्रमयं यस्य तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

भस्मा चर्मवस्त्रे तद्गदाधारमात्रं माता भवति पुत्रस्तु पितृ-
रेव न केवलं तस्मात्तन्धी किरतु येन जातः स एव जनयिता
स पुत्राकारो भवति "आत्मा धै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः । हे दुष्यन्त !
पुत्रं भरस्व पोषय शकुन्तलामपि माऽवमंस्थाः धर्मपत्नीमिमां
स्त्रीकृत्यैत्यर्थः ॥ २० ॥

हे नरदेव ! रेतोधाः रेतस्सेक्ता वंशप्रवर्त्तकः पितरं यमस्य
स्रयात् स्थानात् नरकादपि नयति पुण्यलोकान् गमयति "पुनास्नो
नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । नस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वय-
मेव स्वयम्भुवा ॥ पुत्रेण जयते लोकान्" इत्यादिवाक्येभ्यः त्वं च
अस्य गर्भस्य धातोत्पादकः शकुन्तलापि सपुत्रोपस्थिता सत्य-
मेवाह—एवमुक्तः भार्यापुत्रौ स्त्रीकृतवानिति बोधयम् ॥ २१ ॥

पितरि उपरने राज्याश्रिते सः चक्रवर्त्ती बभूवेति शेषः । हरेः
अंशभूव. अंशाज्जातस्य तस्य महिमा तत् "अप्येते इल्लोका अभिगीता."
इत्यादि बह्वृचधृत्या गीयते ॥ २२ ॥ २३ ॥

कथमीजे इत्यत्राह—गङ्गायामनुलोमं गङ्गासागरसङ्गमादारभ्य
भरतस्यहमयांदापर्यन्तं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिः वसु धनं प्रकर्षेण
दत्त ईजे तथा यमुनायामनु प्रायागादारभ्य भरतस्यहमयांदा-
पर्यन्तम् अष्टासप्ततिमेध्याश्वान् बबन्ध तावत्सङ्ख्याकैरश्वैरीज
इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाया टीका ।

और अमोघ मीने वाले राजर्षि ने अपनी महिषी (रानी-
शकुन्तला) के गर्भमें अश्रुधारण किया और प्रातःकाल में
अपने पुरे में लगे गये, समय प्राप्त होने पर शकुन्तला ने
सुन उत्पन्न किया ॥ १७ ॥

कथन ऋषि ने शकुन्तला के कुमार की शास्त्रोक्त सब
क्रिया करी वह कुमार भी संस्कार संपन्न होकर सिंहांको
पान्धकर खलता हुआ ॥ १८ ॥

उस दुरत्यय पराक्रम वाले और हरी के अंशांश से
उत्पन्न होने वाले अपने पुत्र को लेकर वह प्रमदात्तमा
(नारियों में भेष्ट) शकुन्तला अपने भर्ता के समीप जाती
गई ॥ १९ ॥

जब राजाने अनिन्दित दोनों भायों पुत्रों को नहीं प्रहण
किया तब सर्वभूत प्राणियों के सुनते र आकाश वाणी
होती गई ॥ २० ॥

कि "माता तौ भस्मा अर्थात् चर्मपात्र के तरह पुत्र
का आधार पात्र रूप है और पुत्र तौ पिता हीका होता
है क्योंकि जो जिस से उत्पन्न गया वह भी वही है ।
तस्मात् तूं इस पुत्र का पोषण कर और शकुन्तला को अप-
मान मत करो ॥ २१ ॥

हे नरदेव ! वंश वृद्धिकरने वाला पुत्र यमलोक में अपने
पिता को ला सकता है और इस के गर्भ का अणु ~~जन्म~~
वाला तूं ही है शकुन्तला सत्य बोलती है इस प्रकार की
आकाश वाणी को सुनकर राजाने अपनी शकुन्तलारानी
और राज कुमार दोनों को स्वीकार किया ॥ २२ ॥

समय पाकर पिता (दुष्यन्त) के श्वेदान्त होने पर धे
भरत महाराज भी चक्रवर्त्ती और बड़े यश वाले होते हुए,
हरि के अंश से उत्पन्न होने वाले ऐसे जिन भारत महा
राज की महिमा पृथ्वी पर गई जाती है ॥ २३ ॥

जिन दाहिने हस्त में चक्र रहा और अरबां में कमल
के मकुल (फली) का चिह्न रहा वे भरत महाराज राज्या-
भिवेक को प्राप्त होकर परग समर्थ अधिराट् होकर महामोक्ष
से भीहरि का यजन करते हुए ॥ २४ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकुनभारार्थदर्शिनी ।

गङ्गायामनुलोमं पञ्चपञ्चाशता वाजिभिरीजे पुरोधाय पुरोहितं
कृत्वा यमुनायामनु यमनाश्वानुलोमम् ॥ २५ ॥

मृगान् शुक्रदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् ।
 अदात्कर्मणि (१) मष्णारे नियुतानि चतुर्दश ॥ २८ ॥
 भरतस्य महत्कर्म न पूर्वं नापरे नृपाः ।
 नैवापुनैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥ २९ ॥
 किरातहृणान्यवनानन्ध्रान्कङ्कान्कशान् शकान् ।
 अत्रहृणयान् नृपांश्चाहन्ध्वेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान् ॥ ३० ॥
 जित्वा पुराऽसुरा देवान्ये रसौकांसि भेजिरे ।
 देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ॥ ३१ ॥
 सर्वकामान्दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ।
 समास्त्रिणवसाहस्त्रीर्दिक्षु चक्रमवर्त्तयत् ॥ ३२ ॥

श्रीभरतस्यमिदं कृतमाचार्यदीपिका ।

महाभिकसप्ततिमेध्यान्ध्वान्बध्न्व किङ्कुर्वन् वसु धनं प्रकपेयं
 दत्त साचीगुणो प्रकृष्टगुणवति देशेऽभिहितोऽभूत् यस्मिन्नाग्नि-
 चयने देशे वा सहस्रं प्राह्वयाः भरतेन भूरिदानेन दत्ताः गाः
 बद्धाः प्रत्येकं बद्धं विभेजिरे विभज्य जग्मुहुः चतुरशीत्यधिकै-
 स्त्रयोदशसहस्रैरेकं बद्धं भवति तथाहि "हिरण्येन परी-
 वृतान्कृष्णान् शुक्रदतो मृगान् मष्णारेऽभरतो द्वाच्छतम्ब-
 दानि सप्त च" इति धृत्युक्तानि सप्ताभिकशतं दद्यान् भीशुकनो-
 त्तरस्योके चतुर्दशवक्षस्वेन सङ्गृहीतानि "महात्कर्मणि मष्णारे निर्यु-
 तानि चतुर्दश" इति एवं चतुर्दशवक्ष्याणां सप्ताभिकशतभागो
 बद्धमिष्टुकम इयं च यदसङ्ख्या श्लोकन सङ्गृह्यते ।

"चतुर्दशानां वक्ष्याणां समाभिकशतांशकः ।

बद्धं चतुरशीत्यप्रसहस्राणि प्रबोद्ध" ॥ २६ ॥

देवानामपि मायां वैभवमस्यगादत्यद्योत यतः गुरुं पूज्यं हरिमाययौ
 प्राप्तः तद्दशभवत्वात् मायवत्तर इति पाठे ऋषयः भृत्यनुसारेण
 मायावतां भेदो ह्यिरेवाऽसावित्यर्थः ॥ २७ ॥

मृगान् भेष्टगजान् भद्रमद्रमृगादयो गजजातिभेदाः मष्णारे
 इत्यस्य भृतिपदस्य व्याख्यानं कर्मणीनि कस्मिंश्चरकर्मविशेषे कोचि-
 क्त मष्णारितीर्थे इति उपाच्यते ॥ २८-३० ॥

पुरा देवीन् जित्वा येऽसुरा रसौकांसि रसातलविस्थानानि
 भेजिरे नैः प्राणिभिर्दक्षिभिर्दक्षिणैः रसातलं नीताः सतीः पुनरी-
 हरदानिष्वे प्राणिभिरभ्येमेनुष्यादिभिः सह नीता इति वा पणिभि-
 रिति पाठे पणयोऽसुरास्तेनीताः सतीः यद्वा पणयो वृतास्ते-
 र्दुनाप्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

त्रिणवसाहस्त्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रं वरसरान् चक्रं सेना
 बाह्या वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्द्विराध्यायविकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गङ्गाधामनु गङ्गातीरे गङ्गाया अनुबोमं वा गङ्गासागरसङ्ग-

मादारभ्य यावत्तदुत्पत्तिं तावदित्यर्थः । पञ्चपञ्चाशता
 पञ्चाशदधिकशतसंख्याकाः वाजिमिरभ्येभंगवत्तमीजे
 उक्तसंख्याकैरभ्येभेनत्र भगवत्तमाराधितवानित्यर्थः । तदा
 द्वाघंतमसम् ऋषिः पुरोधाय पुरोहितकृत्वा प्रभुर्भरतः यमुनाया-
 मनु पूर्ववदर्थः ॥ २५ ॥

मष्टसप्तति महाभिकसप्ततिमेध्यान्ध्वान् उक्तसंख्याकान् मेध्या-
 निर्दुष्टान्ध्वान् बध्न्व तावतामध्वानां बध्न्वपूर्वकैर्मेधेरीज इत्यर्थः ।
 कथम्भूतः ? वसु धनं प्रदत्त प्रयच्छन् दौष्यस्तेर्दुष्पण-
 सुतस्य भरतस्याग्निः साचिगुणो प्रकृष्टगुणवति देशे चितः
 यस्मिन्नाग्निचयने तद्देशे वा सहस्रं प्राह्वयाः भरतेन भूरिदानेन
 दत्ताः गाः बद्धाः प्रत्येकं बद्धा बध्वा विभेजिरे विभज्य जग्मुहुः
 सहस्रशब्दो बहुनामुपलक्षकः ॥ २६ ॥

तथा मष्णारे तीर्थविशेषे कर्मणि बद्धकर्मणि मष्णाराव्ये कर्मणि
 वा, त्रिणवसाहस्त्रिसंख्याकान्ध्वान् बध्वा नृपान् पार्येवान् विस्मा-
 पयन् पुरु बह्वयःमायाः एषां सन्तीति तथा तेषां देवानां मायामध्व-
 हरणादिकृपां दौष्यभित्तभरतोऽस्यगात् देवेनृपैश्च चिकीर्षितं यद्वा-
 विघ्नमापकृत्यावाजतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

शुक्रदतः शुक्रदत्तान् हिरण्येन परिवृतान् चतुर्दशमित्युत-
 संख्याकान् मृगान् मद्रमृगादिसंख्याकान् गजानदात् प्रायच्छत् ॥ २८ ॥

किञ्च भरतस्य महत्कर्मभुतं कर्म पूर्वं ऽपरेऽर्धांशनाम्ब नृपाः
 नैवापुनैव कृतवन्तः नापि प्राप्स्यन्ते नापि करिष्यन्ति यथा जनाः
 बाहुभ्यां गमनसाधनाभ्यां त्रिदिवं नैव प्रापुः नापि प्राप्नु-
 वन्ति प्राप्स्यन्ति च तद्वत् ॥ २९ ॥

महत्कर्मैव दर्शयति-किरातहृणानिति । अत्रहृणयान् प्राह्वये-
 ष्वसाधून् किरातादीन् हीनजातान् मृगान् च म्भेच्छान् सत्त्वान्
 दिग्विजयेऽहन् हतवान् ॥ ३० ॥

किञ्च ये असुरा राक्षसाः पुरा पूर्वकाले देवान् जित्वा
 रसौकांसि रसातलस्थानानि भेजिरे प्राप्ताः तेषां प्राणिभिर्दक्षिभिर्बा-
 षीक्षयो रसां रसातलं प्रति नीताः प्राणितानाः पुनराहरत्
 मानयत् प्राणिभिरभ्येमेनुष्यादिभिः सह नीता इति वा पणिभि-

भीमहिरराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रेति पाठे पण्योऽसुरास्तेर्नीताः यद्वा, पण्यो वृताः वृतान्
स्थाप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च भरते राजनि रिति रोदसी द्यावापृथिव्यौ तस्य
जानां तद्विषयंस्थानां स्वप्न कामान् बुद्धवतः पूर्यामास्तुः
त्वं त्रिणावसाहसीः समाः सप्तविंशतिसहस्रसंवत्सरान् दिक्षु
कर्म आज्ञागवन्तंयत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विष्णुध्वजाध्वजनीपंकुतपदरत्नावली ।

को महाभेषको नाम बह्वः ? इत्यतस्तस्वरूपमाह-पञ्चोत्तम
गङ्गायामनु समीपनीरे पञ्चपञ्चाशतैः पञ्चभिः पञ्चाशता च दीपैः
सप्तं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा प्रभुरुत्तमकल्पेन यष्टुं समर्थः
भुवनेमुनायाम् अनुनीरे अष्टममति मेघाश्वान् वयन्ध तदा
त्रिणां वसु रत्नराशिमेव प्रददौ भरतस्येवं च सामर्थ्यमाह
भरतस्येति । कैकेयोपुत्रव्यावृत्त्यर्थं दौष्यन्तेरिति । भरतस्य यज्ञे
प्रतिप्रमाणं नेतृत्वादाप्रिणामा सार्चगुणो चितः सचिवगुणो कृतः
साचिव्यकृतत्वानित्यर्थः ॥ २५ ॥

यस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणा इन्द्रशः सहस्रं द्विसाहस्रं गाः विभेजिरे
विभज्य स्त्रीकृतवन्तः दौष्यन्तिः नृपस्तस्मिन्यज्ञे त्रयस्त्रिंशच्छत-
प्रश्वान् वध्वा नृपान् विस्मापयन् विस्मितकुर्वन् उरुमायया महता
महिम्ना देवानां मायां निजभोगेच्छामत्यगात् काङ्क्षितादप्यधिकं
दक्षवर्णित्यर्थः । यज्ञे विप्रकरीमतिक्रान्तवानिति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥

शुक्लवतः शुक्लवन्तान् कृष्णान् मृगान् कृष्णमृगान् गजान्
वा "भद्रो गजो मृगश्चेति" ह्यः । मष्णारं व्रतविशेषसमाप्तिलक्षणो
कर्मणि क्रियमाण इति शेषः । तीर्थविशेषे वा ॥ २८ ॥

पूर्वं नृपा न उदायुः प्रापुः अपरे पञ्चाक्षता न प्राप्स्यन्ति
इदानीन्तना नाप्नुवन्तीति किमु वक्तव्यं, तत्र ह्यष्टान्तमाह-वाहुष्या-
भिनि । अप्रिप्रोमादिसाधनमन्तरेण केवलं वाहुष्यां स्वर्गं यथा
तथा "आकाशं त्रिदिने षोडश दिव्यापि" इति यावद्वधः ॥ २९ ॥

स किरातादीन् श्लेच्छान्प्रहयथान् ब्राह्मणविरोधिनां नृपा-
नहन् ॥ ३० ॥

असुरांश्च जित्वा येन भरतेन देवाः स्वोकांसि स्वस्थानानि
भेजिरे सः नाम्ना पण्यभिरसुरैः रसातलं नीता देवस्त्रियः पुन-
राहरत् आनीतवान् ॥ ३१ ॥

त्रिणावसाहसीः समाः सप्तविंशतिसहस्रपरिमितान् वर्षान् चक्र-
माहा "चक्रं सैन्यं जडावतः" इत्यादि "चक्रमाहा रथाङ्गयोः"
इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विष्णुध्वजाध्वजनीपंकुतकमलसम्भवेः ।

अश्वान् वध्वा यज्ञार्थमिति शेषः ॥ २६-२९ ॥

श्रीमद्विष्णुध्वजाध्वजनीपंकुतसाराधेर्दिशिनी ।

वाजिभिरश्वोपैः ममनायाः पुत्रं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा
अश्वान् वयन्ध यज्ञार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥

सार्चगुणो प्रकृष्टगुणानि देशे अप्रिश्चितोऽभवत् यस्मिन् अप्रि-
चयने कर्मणि महस्त्रसङ्ख्या ब्राह्मणाः प्रत्येकं यज्ञं यज्ञं चतु-
रशीत्यधिकत्रयोदशसहस्राणि गा विभेजिरे प्रापुः यज्ञं चतुर-
शीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश ॥ २६ ॥

देवानामपि मायां वैभवम् अत्यभूत् अत्यशतं
गुरुं जगद्गुरुं हरिं च ययौ प्राप्तः । मयावत्तर इति पाठे माया-
वैभवं तद्वन्तं श्रेष्ठः हरंशरवात् ॥ २७ ॥

मृगान् श्रेष्ठगजान् भद्रमन्द्रमृगादयो गजजानिभेदा उच्यन्ते
मष्णारे कर्मविशेषे कर्मविशेषे तीर्थविशेषे इति केचिदाहुः । चतु-
र्दशसहस्राणि भद्रात् । तथा च स्मृतिः "हिरण्येन परिवृतान्
कृष्णान् शुक्लानां मृगान् । मष्णारं भरतोऽद्दाच्छतं यज्ञानि सप्त-
च" इति तेन सप्तविंशतिसहस्रसंख्येयं चतुर्दशसहस्राणि भवन्तीति
श्रीशुकदेवविवरणान् चतुर्दशसहस्राणि सप्तविंशतिसहस्रभागो यश्चतु-
रशीत्यधिकत्रयोदशसहस्रप्रमाणः स एव यज्ञं भवतीत्यवसी-
यते, अत एव बह्वसंख्या श्रुतिकेनोक्ता "चतुर्दशानां सप्तविंश-
सप्तविंशतिसहस्रं यज्ञं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश" इति
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

ये असुराः पुरा देवान् जित्वा रसोकांसि रसातलादि-
स्थानानि भेजिरे प्राप्ताः अत एव देवस्त्रियः रसातलं नीता नीत-
वन्तः तेषु एवासुरेषु सकाशात् ताः स्त्रियः बलिभिः प्राण्यभिः
स्वयंयज्ञैः पुनः आहरत् आनीताय आनीय च दिवि देवान् प्रापया-
मासेति भावः । पण्यभिरिति पाठे पण्यभिरसुरैर्द्वारभूतैः पण्यो
नीताः ॥ ३१ ॥

त्रिणावसाहसीः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् व्याप्य चक्रं
सनाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तपदीपः ।

॥ २५ ॥

सार्चगुणो प्रकृष्टगुणयुक्तं देशे चितः यत्र अप्रिचयने देशे
वा भरतेन दत्ताः गाः सहस्रं ब्राह्मणाः यद्वाः चतुरशीत्यधिकं
स्त्रयोदशसहस्रैरेकं यज्ञं भवति प्रत्येकं यज्ञं विभज्य
जगृहुः ॥ २६ ॥

त्रयस्त्रिंशच्छतमश्वान्वध्वा नृपान् विस्मापयन् देवानामपि
मायां प्रभुत्वशक्तिमत्यगान् गुरुं पूज्यं भगवन्तमाययौ
जगाम ॥ २७ ॥

"हिरण्येन परिवृतान् कृष्णान् शुक्लानां मृगान् । मष्णारं भरतो
द्दाच्छतं यज्ञानिसप्तच" इति श्रुत्युक्तान् सप्तविंशतिसहस्रसङ्ख्या-
कान् मृगान् कर्मणि वक्ष्यान् वृत्तेश्च चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकैश्च
विष्णुं दर्शयति-मृगानिति । मृगान् गजान् भद्रमन्द्रमृगादयो
गजजानि भेदाः मष्णारे इति श्रुतिपदं व्याचष्टे कर्मण्यिति ॥ २८ ॥

भरतस्य महत् भद्रं कर्म पूर्वं नृपाः नैवापुः नैव कृतवन्तः
अपरे नैव प्राप्स्यन्ति नैव करिष्यन्ति यथा वाहुष्यां त्रिदिव
नैवापुर्नैव प्राप्स्यन्ति ते अथवा जना इति शेषः ॥ २९ ॥

स सम्राट् लोकपालीख्यमैश्वर्यमधिराट् भियम् ।
 चक्रं (१) चास्त्वलितं प्राणान् मृषेत्युपरराम ह ॥ ३३ ॥
 तस्यासन्नृग ! वैदर्भ्यः पत्न्यास्तिस्त्रः सुसम्भताः ।
 जघ्नुस्त्यागभयात्पुत्रान्नानुरूपा इतीरिते ॥ ३४ ॥
 तस्यैनं वितेष वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
 मरुत्सोमेन मरुतो भरद्वाजमुपावदुः ॥ ३५ ॥
 अन्तर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः ।
 प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवासृजत् ॥ ३६ ॥

भीमशङ्खकदेवकृतमिन्द्रास्तप्रदीपः ।

श्लोचक्रान् अन्नदानयान् नृपांश्चाहन् हतवान् किञ्च पुरा असुराः
 देवान् त्रिपत्ना रसौकांसि रसातलानि भोजनं प्राप्ताः तदा
 प्राण्यभिर्बलिभिश्चुरेद्वैश्विनो रसौकांसि नीता यास्ताः पुनराह-
 रत् आनीतवान् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तस्य राज्ञः प्रजानां सर्वान् कामान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ
 बुद्धवतः पूरयामासतः त्रिगणवसाहस्रीः समाः शप्तविंशति-
 सहस्रसम्भरतरान् चक्रमाशामवर्तयत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीर मोमनेष को पुरोहित बना कर भीमशङ्खाजी के तट
 पर पञ्चपन (५५) भाजि मेध यज्ञ करते हुए, तथा यमुना
 तटपर भी करने हुए ॥ २५ ॥

श्रीर अटहसर पवित्र अश्वों को अर्थात् ब्रह्मोपयोगि
 अश्वों को धन देकर बांध लिये । दुष्यन्त के पुत्र भरत
 महाराज के अग्नि का चयन (स्थापन) बड़े गुण वाले देश
 में भया कि-जिम देश में सहस्र ब्राह्मणों को एक एक
 ब्रह्म गार्थ प्राप्त हुई । ब्रह्म नाम (१३०५४) इतनी सङ्ख्या
 का है ॥ २६ ॥

भरत अक्रवर्ति ने एक सौ तेनीस (१३३) अश्वों को युश
 के निमित्त बांध कर अग्य राजाओं को विक्रय कराने हुए,
 दुष्यन्त के पुत्र राजा भरत महाराज दूनों की गाया
 को जीत गये क्योंकि साक्षात् भीहरि को प्राप्त हुए
 हैं ॥ २७ ॥

मृगनामक भेष्ट जानि वाले शूक्र दानों वाले इन्तियों सुवर्ण
 के भूषणों से अलंकृत कर के मण्यार नामक कर्म के विषे
 शोदह नियुक्त नाम किये । नियुक्त नाम एक खत्त का है ॥ २८ ॥

अक्रवर्ती भरत महाराज के कर्म को न आज तक कोई

राजा खोग प्राप्त हुए और न भागे ऐसे कोई भी राजा
 खोग प्राप्त होंगे, जैसे हाथों से किसी को खोग नहीं प्राप्त
 हुआ, फिर वर्तमान समय में तो उनके यश को कौन प्राप्त
 हो सका है ॥ २९ ॥

श्रीर राजा भरत द्विविजय में, किरात, हूण, यधन, अन्ध
 कङ्क, कश, शक, और झुच्छ, इत्यादि जो २ अन्नदाय राजा खो-
 रह दिन सबों को मार डाले ॥ ३० ॥

पहिले समय में असुर खोग जो देवताओं को जीतकर
 देवताओं की स्त्रियों को और प्राणियों सहित रसातल को खेग्ये
 भरतजी उनको जीत कर फिर लाते हुए ॥ ३१ ॥

भरतजी के राजा होने पर पृथिवी और आकाश प्रजा
 ओं के सब कामों को पूर्ण करते हुए, इस प्रकार सत्ता-
 ईस (२७) सहस्र वर्ष पर्यंत भरतजी की दिशाओं में आका फिरेती
 गई ॥ ३२ ॥

भीमशङ्खामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य वैराग्येण मोक्षप्रकारमाह—स इति । मृषेति विश्वार्थेति-
 शेषः ॥ ३३ ॥

नाऽनुकृपा मत्सदृशा न भवन्तीति भर्ता इति स्मि इयमिच्छार-
 शाङ्कवाऽइमात् स्त्वस्यतीति अयात्पुत्रान् जघ्नुः पुनः पुत्राणां दर्शनेन
 नैसाहदयाऽनुसन्धानेन अजेन्नात्ययेत्याशयेन हतपत्यः ॥ ३४ ॥

वितथे इयथे सति तदर्थं पुत्राः मरुत्सोमेन यागेन यजतः
 तस्य प्रसन्नास्मरुतो मरुतो भरद्वाजेनाम पुत्रमुपावदुः समर्पणा,
 मासुः ॥ ३५ ॥

मरुतां भरद्वाजागमप्रकारं प्रदर्शयन्नाह अन्तर्वत्न्यामिति चतुर्भिः ।
 अन्तर्वत्न्यां गर्भिययां भ्रातृरुतथ्यस्व पत्योः प्रजायां चोर्वेष्य मैथुनाय
 कदाचित्प्रवृत्तो बृहस्पतिस्तदा द्वितीयगमस्येत्तकाशामावादाकोश-
 पूर्वकं गमस्येन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिस्ततो भवेति तं गर्भं
 शप्त्वा ब्रह्माक्षीर्यं स्वविश्रवतो बृहस्पतेः शापाद्भवत्यो दीर्घतमाः

तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तृत्यागनिशङ्किताम् ।
 नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेतं सुरा जगुः ॥ ३७ ॥
 मूढे ! भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते ! ।
 यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ ३८ ॥
 चोद्यमाना सुरैरेतं मत्वा नित्यमात्मजम् ।
 व्यसृजन्मरुतांऽविभ्रन् दत्तोऽयं वितथेऽन्ववे ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां त्रैयासिक्याम् पुरुवंशकीर्तने

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

स्थो यभूय नेन च तद्वीर्यं पारिणप्रदारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं
 भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥

तं च परवीर्यजं भर्तृत्यागाद्विशङ्कितां सतीं त्यक्तुकामां ममतां
 इति सुरा एतं बृहस्पतेर्ममतायाश्च विधादरूपं श्लोकं जगुः
 कर्मणं जगुरत आह-तस्य नामनिवृत्तये येन तत् तन्नामनिर्वच-
 नेनैव भर्तृत्यागशङ्कामपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र पुत्रं त्यक्त्वा चार्त्नी ममतां बृहस्पतिराह, हे मूढे ! इमं
 पुत्रं भरद्वाज, भर्तृर्बिभ्रमीति चेत्तत्राऽह-द्वाजमेकस्य चेत्त्रे
 तस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातमनस्तस्याप्ययं पुत्र इति न
 तस्माद्भवत्युक्त्यर्थः । एवमुक्त्वा सती तं प्रत्याह-हे बृहस्पते !
 वीर्यमं भरद्वाजं द्वाभ्यामावाप्त्यामभ्यायतो जानाम् अतो
 । हेमेकाकिनी भवामीत्यर्थः । यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममता-
 इत्यपती विभ्रद्मानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाज
 इति । पाठास्तरे यस्य त्यागदुःखात् पितरौ यातावित्यर्थः ॥ ३८ ॥

वितथं व्यभिचारसम्भवात्तस्मात्तजं वितथं निरर्थकं मत्वा
 मतां व्यसृजन्तत्याज पाठास्तरे आदिजं प्रथमजं भर्तृर्बिभ्रजात-
 व मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं तथा
 इत्कं मरुतोऽविभ्रन्निभ्रन्ः तदेवं मरुद्भिः प्राप्तोऽयं भरतस्त्वान्वये
 वेतथे सति दत्तः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिकायाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराजाचार्यकृतमागवतसम्प्रदायचन्द्रिका ।

एवं वनेयमसि सद्माह सावभौमो भरतः लोकपाक्षाना-
 श्वयंमनुष्यांस्तान् भिषग् मद्याहनमाहासकं प्राच्यांश्च मृषेत्यनित्या
 ति निश्चित्य उपरराम विरक्तोऽभवत् ॥ ३३ ॥

हे नृप ! तस्य भरतस्य सुसम्पत्तास्तिष्ठः परम्यः विद्मंस्य
 सुताः आसन् ताश्चैकेकं जातान् पुत्रान् मम नानुक्त्वाः सहसा इमे
 पुत्रान् मन्वन्तीति मर्त्ताऽभिहिते सति व्यभिचारशङ्कयाऽस्मान्
 त्यक्ष्यतीति भवतां जघ्नुः ॥ ३४ ॥

एवं तस्य भरतस्य वंशे वितथे व्यथे सति तदर्थं पुत्रार्थं
 मरुत्सामारुपेण यागेन यजनं आराधयतः तस्य प्रसन्नाः मरुतः
 भरद्वाजायं सुन्मुपाददुः समर्पयामासुः ॥ ३५ ॥

तस्य भारद्वाजनाग निर्वक्तुं कथामाह-मत्तवन्त्यामिति ।
 कदाचित् बृहस्पतिः भ्रातुरुच्यस्य भार्यायामस्तवन्त्यां गर्भिन्यन्तं
 ममताख्यायां मैथुनार्थं प्रवृत्तस्तदा द्वितीयगर्भाकाशाभावात् प्राक्की-
 शापूर्वकं गर्भस्थेन चारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः दीर्घं तमः प्रवेक्ष्यसि
 अन्धश्च भविष्यतीति तं गर्भं शपत्वा वधाद्वीर्यं व्यपिच्छत् ॥ ३६ ॥

अतो बृहस्पतेः शापात् गर्भस्थो दीर्घतमा बभूव तिन च
 तद्वीर्यं पारिणप्रदारेण योनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितम्
 सद्य एव कुमारोऽभवत् तं च परवीर्यजं भर्तृत्यागाद्विशङ्कितां
 सतीं त्यक्तुकामां ममतां प्रति सुरा बृहस्पतेश्च ममतायाश्च
 विधादरूपं श्लोकमेतं "मूढे" इति वक्ष्यमाणं श्लोकं जगुः, किमर्थं
 जगुः ? इत्यत्र आह नामनिर्वचनं तस्येति नाम निवृत्तये येन
 प्रवृत्तिनिमित्तेन तन्नामनिर्वचनं तस्मिन्पादकं श्लोकं जगुरित्यन्वयः
 यद्वा नाम निवृत्तये येन श्लोकेन तं जगुरित्यन्वयः तस्य नामनिर्व-
 चनेनैव भर्तृत्यागशङ्कामपाकर्तुं जगुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्लोकमाह-मूढे इति । तत्र पुत्रं त्यक्त्वा चार्त्नी ममतां
 बृहस्पतिराह-हे मूढे ! इमं पुत्रं भरद्वाज भर्तृर्बिभ्रमीति चेत्
 तत्राह द्वाजमेकस्य क्षेत्रे मरुत्स्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जात-
 मनस्तस्याप्ययं पुत्र इति न तस्माद्भवत्युक्त्यर्थः । एवमुक्त्वा सती
 तं प्रत्याह, हे, बृहस्पते ! त्वमेवेमं द्वाजं द्वाभ्यामावाप्त्यामभ्यायतो
 जानाम् भरद्वाजमेतं भवामीत्यर्थः । यत् यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ
 ममताबृहस्पती विभ्रद्मानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं
 भरद्वाजस्तदुक्त इति ॥ ३८ ॥

भीमद्वीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सुरैश्चोद्यमाना श्लोकगानपूर्वकं परिशुद्धयमाना ममता तमात्मजं, वितथं व्यभिचारजत्वाश्रित्येकं मत्वा व्यसृजत् मत्पुत्रादितरमात्मजमिति पाठान्तरं तदा आदितरं प्रथमजं भर्तृर्षीर्योऽज्ञातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातन्तत्याज-त्यर्थः । एवं तथा त्यक्तं मरुतो बिभ्रन् आबिभ्रुः तदेवं मरुज्जः प्राप्तोयं भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः एवं च वितथा-र्योपि बभूवन्ति भावः ॥ ३६ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमद्वीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भरतस्य वैराग्यप्रकारमाह—स इति । चक्रं राष्ट्रं प्राणा-निन्द्रियाणि लोकपालानामैश्वर्यं स्वराज्यादिकं च मृषा नाश-शिरस्कमिति मत्वा उपरराम उपरतव्यापारोऽभूत् “आग्रहस्तम्ब-पर्यन्तमसारञ्जापन्नित्यकम्” इत्यादिवाक्यप्रसिद्धं सूचयति हेत्य-नेन ग्रन्थान्तरेतिहासं वा ॥ ३३ ॥

इहानीं तस्य सन्तानप्रकारं कथयति—तस्येति । वैदुष्येः विद्वभेराजपुत्र्यः ते पुत्राः अनुकूपा अनुकूला न भवन्ति इति राज्ञा ईरिते कथिते ताः परम्यस्यागमयाःपुत्रांस्तान् जघ्नु-रित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

... ननुवेवं चेद्भरतस्य पुत्राभावेन परलोकक्षेमाभावः प्रसक्त इति तत्राह—तस्येति । तस्य वंशे एवं वितथे उत्सङ्गं सति अनुरूपवधंशवर्धनेन पुत्रेण भाव्यमिति तदर्थं पुत्रार्थं नाम्ना मरुत्सोमेन मरुद्विपयघ्नेन यजतस्तस्य भरतस्य मरुतो नाम-देवाः गुणानिमित्तेन नाम्ना भरद्वाजं सुतमुपावदुः पुत्रत्वेन दत्तवन्तः ॥ ३५ ॥

कस्मादस्य भरद्वाजाख्यं येन तन्नामयुक्तः स्याद्वनस्तज्जापनाय तदुत्पात्तप्रकारमाह—मन्तर्धन्वेति । बृहस्पतेर्भ्रातुरुत्तम्यस्य परम्या अन्तर्धन्या उतथ्याहृतशुक्रं ध्यानया नाम्ना ममतया अन्त-मभिधीयति वारिणोपि मेथुनाय प्रवृत्तो बृहस्पतिरन्धो भवेदिति गर्भं शप्त्वा धिक्कृत्य स्ववीर्यं तस्यां ममतायामसृजत् अथादि-त्यन्वयः ॥ ३६ ॥

नतः किमभूदिति तत्राह—तमिति । तं बृहस्पतिगर्भं त्यक्तं कामं, किमर्थम् ? उच्यते मत्पुत्र्यागशुद्धिं तं ममतामिति तस्य सुतस्य नाम्ना निर्ध्वननं येन ज्ञायते स तथा ते श्लोकं सुरां जगुस्त्वित्यन्वयः ॥ ३७ ॥

सो मूढे इमे द्वाजे भर “भृभरयो” इति धातुः न त्यज उच्यते च भ्रजं बृहस्पतेर्जातमिति द्वयोः उच्यते च बृहस्पतो जातत्वात् द्वाजमिति भरद्वाजनामानं क्रियापदस्य सुवन्तपद-सायुज्येन नामत्वं स्कन्दधर इत्यादौ द्रष्टव्यं धरस्कन्धे-स्त्रोपपत्तेः “पुरभिवस्कन्द धुनीहि नन्दनं मुपाय रत्नाभ हरागराङ्गनाः” इति दर्शनात् “स्कन्दगतिशेषयोः” इति धातुः

तदुक्तम् (१) द्वाजमिमं भर उच्यते च बृहस्पतेर्जात इति द्वयोर्जातत्वात् द्वाजः इति यच्च बृहस्पतेर्वाजं प्रजायं सन्तति भरद्वाजशब्दश्च इति वा बृहस्पतेर्निमित्ताद्भरद्वाजं प्रजासन्तति भरद्वाजं मरुत्सो बृहस्पतेर्वाजश्चेति विग्रहः भरतेः शधिकरणात्पादासाभावः पितरौ दुःखात् भरत् भर्ता प्राता बृहस्पतेर्वाजतो द्वाजः वा शब्दस्य पूर्वोपपातेन ज्ञातव्यः यथा बृहस्पतेर्जातः तथा च धपादपीत्यर्थः । ततः पितृभर्तृत्वात् बृहस्पतेर्वाजनादयं भरद्वाज इति । तदुक्तम् (२) बृहस्पतेर्वाजः प्रजासन्ततिर्येन भृता स बृहस्पतेर्भरद्वाज इति ॥ ३८ ॥

सा ममता सुरैरेवं चोद्यमाना भरति प्रेर्यमाणापि, तमा-त्मजं देवं बृहस्पतिं पुत्रात्मना जातं मत्वा भर्तृत्यागशुद्ध्या तमा-त्मजं व्यसृजत् ततो देवाः द्वाजं किमकुर्वन्ति तत्राह—मरुतइति । मरुतो देवास्तं द्वाजं गर्भमविभ्रन् भृतवन्तं इति भरद्वाजः तदुक्तम् “भरद्वाजो मरुद्विभ्रन् भृतो जातो द्वयोर्धतः” इति ममतार्था वाजं गते सृते गर्भे मरुतोऽभरन्नित्यतो हा भरद्वाज इत्येपोऽर्थोऽप्यव-बोध्यः, भृत्वा किं कृतं ते ? इति तत्राह—दत्तइति । भरतस्या-न्वये वितथे सति मरुद्विरयं भरताय दत्तः पुत्रत्वेनेति शेषः अस्य भरतपुत्रत्वानन्तरं वितथेति नामान्तरमपि ज्ञातव्यं “वित-थस्य सुतान्मन्योः” इत्युत्तरवचनाच्चेति ॥ ३६ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

(विजयध्वजरीत्या सप्तदशः ।)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायंदिशिनी ।

लोकपालेऽयोप्यासम्यक् “ख्यातिर्यत्र तथाभूतमैश्वर्यं प्रागात् वलहेतुकात् शौर्यात्” इत्यखितं चक्रमाहां च मृषा मिथ्याभूतं विचार्येति शेषः । उपरामेति सर्वं त्यक्त्वा वनं गत्वा मत्त्वा भगवन्तमवापेर्यर्थः ॥ ३३ ॥

नानुरूपा न मत्सदशा इमे इति मत्रां ईरिते सति व्यभिचारशुद्ध्या कस्मात्स्यस्यतीति मत्पुत्रं पुत्रान् जघ्नुः ॥ ३४ ॥ तदर्थं वंशार्थं मरुत्सोमेन यज्ञेन यजते यजते तस्मै मरुतो भारद्वाजं नाम पुत्रं उपावदुः निकटमानीय ॥ ३५ ॥

(१) तात्पर्यं (२) इदमपितास्पर्शकम् ।

श्रीमद्भिष्मनाथचक्रवर्तिंकृतसारार्थदर्शिनी ।

भरद्वाज एव क इत्यपेक्षायामाह-अन्तर्वर्त्यामित्यादि । आनु-
कृत्यस्य परम्बां ममतायां तदा द्वितीयगर्भस्यावेकाशाभावा-
दाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन धारितः ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरग्नो
भवेति तं गर्भस्थं शप्त्वा ब्रह्माक्षीर्यमादधौ ॥ ३६ ॥

ततो बृहस्पतेः शापानुर्भवो दीर्घतमा अग्धो बभूव तेन
पृथ्वीर्ये पार्ष्णिप्रदारेण बोनेर्बहिर्निस्सारितं भूमौ पतितं सद्य
एव कुमारोऽभवत् तं तु परवीर्यजं त्यक्तुकामां भर्तृस्त्वागा-
द्विर्शकतां ममतां प्रति सुरा बृहस्पतेर्ममतायाश्च संचादरूपं श्लोकं
जगुः कीदृशं तस्य सुनस्य नाम निरुच्यते येन तम् ॥ ३७ ॥

पुत्रं स्वक्या यार्त्नी ममतां बृहस्पतिराह-हे मूढे ! इमं पुत्रं
भर पाञ्च भर्तृविमेमीति चेत्तत्राह-द्राजम् एकस्व क्षेत्रे अन्वस्व
बीजप्रदित्येवं द्राक्ष्यां जातम् अतस्तस्याप्ययं पुत्र इति न तस्माद्-
मयशङ्केत्यर्थः । ममता प्राह-हे बृहस्पते ! त्वमिमं भर यतो द्वाजं
द्राक्ष्यामाष्यामन्यायतो जातं तत्रापि मय्यकामायां ते तव
बन्धकारास्तवेवाहं पुत्रो न मम वस्तुत इत्युक्त्वा पितरौ ममता-
बृहस्पती यतो यातौ गतौ ततो हेतोरयं तु भरद्वाज इति
बहुःसादिति पाठे यस्य पुत्रस्य त्यागदुःखात् पितरौ
यातौ ॥ ३८ ॥

सुरैरेवं बोधमाना हे ममते ! त्वं बृहस्पतेरुपपत्तेराकां
पाञ्चयेति सोपहासमुक्त्वा तस्मात्तजं वितथं व्यर्थं मत्वा ममता
ब्रह्मणा वसुजत् तस्याज आदिजमिति पाठे प्रथमजं बृहस्पति-
जातमित्यर्थः । एवं तथा स्वकृतं मरुतोऽविभ्रन् अविभरुः भूत्वा
च भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३९ ॥

इतिसारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

नवमे विशतितमः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स भरतः लोकपालाख्यमिन्द्राद्यैश्चैर्मृषाऽनित्यं मत्वा
प्राणान् प्राणवतिप्रयान् पुत्रार्थिश्च मृषाऽनित्यान् मत्त्वोपरराम
लोकपालाख्यैश्चर्यात्कर्मफलात् अघिराट् श्रीमभृतिभ्यश्च वर्त-
मानेभ्यो विरक्तोऽभूदित्यर्थः । सर्वतो विरक्तः सन् भगवद्भजनेन
मुक्तोऽभूदिति भावः ॥ ३३ ॥

कवित् कस्यचित्पुत्रान् प्रतिभरतेन एने अनुरुपा न भवन्ति
नमन्ना सहिता त्यक्तुं योग्या इतीरिते सति त्यागभयात्
पुत्रान् जप्नुः उपाधेन वध्या भूदुरित्यर्थः यतः सुसम्मताः
सम्भाविताः ॥ ३४ ॥

• तर्धे पुत्रार्थे मरुत्सोमेः यागेन यजतो भरतस्य प्रसन्ना
मरुतः भरद्वाजं सुनमुपावृत्तः ॥ ३५ ॥

यदा हेवात् काममोर्षितो बृहस्पतिः अन्तर्वर्त्यां गर्भिययां
आनुकृत्यस्य परम्बां ममतायां मैथुनाय प्रवृत्तः गर्भस्थेन
धारितोऽपि त्वमग्धो भवेति गर्भं गर्भस्थं शप्त्वा ब्रह्माक्षीर्यमवा-
सुजत् ततो गर्भस्थो दीर्घतमा अग्धो बभूव तेन तद्वीर्यं
पार्ष्णिप्रदारेण बोनेर्बहिर्निस्सारितं सद्यः सद्यः कुमारो-
ऽभवत् ॥ ३६ ॥

भर्तृत्यागविशङ्कितं परवीर्यजं त्यक्तुकामां ममतां प्रति तस्व

वीर्यस्य ममतानिर्दोषत्वद्योतकनाम निरुच्यते येन तमेतं ममता-
बृहस्पतिनिवाहरूपं श्लोकं भर्तृत्यागशङ्कानिबृत्त्यर्थे सुरा
जगुः ॥ ३७ ॥

बाहं स्वक्या यार्त्नी ममतां बृहस्पतिराह-हे मूढे ! द्राक्ष्या-
माष्यां जातमिमं क्षेत्रजं स्वभर्तुः पुत्रं भर पुष्याया नायं मममि
भावः ममताऽऽह, हे बृहस्पते ! द्वाजम् अहमन्तर्वर्तीत्वेन गर्भान्तर-
निरपेक्षात्वं च विषयसापेक्षः एवं निरपेक्षसापेक्षायां द्राक्ष्या-
माष्यां जातं भर न ममायं केनापि हेतुनेत्यर्थः । इत्यमुक्त्वा यतः
पितरौ यातौ तस्मादयं भरद्वाजः ॥ ३८ ॥

एवं सुरैः बोधमाना उभयषाकवर्गमितश्लोकगानेन
निर्दोषायास्तव त्यागं नैद्योतत्ययः करिष्यतीति प्रोक्तबोधमाने-
त्यर्थः । आदितरं प्रथमं गर्भगतम् आत्मजं स्वपुत्रं मत्वा तं सद्यो
जातं व्यसृजत्तस्याज एवं तथा स्वकं मरुतोऽविभ्रन् अविभरुः
प्राप्तोयं भरतस्य अन्वये वितथे सति दत्तः अतो वितथसंज्ञोप्य-
स्यम् ॥ ३९ ॥

इतिश्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

विंशाऽध्यायाद्यं प्रकाशः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

वे सम्राट् अघिराज लोकपालाख्य अपने देखे को तथा
भी (सपति) को और सब दिशाओं में अग्रतिहत अपनी
आज्ञा को तथा प्राणों को भी अनित्य समझ कर इन सब
से उपराम को प्राप्त होते हुए ॥ ३३ ॥

हे नृप ! महाराज भरत की विद्भं देश की तीन अर्धिनो-
रही और राजा को बड़ी सम्मत भी रहीं । पर भर्ता ने जब
उनों से कहा कि ये तुमारे पुत्र हमारे सदृश नहीं हैं तब
उन रानियों ने "व्यभिचार की शङ्का से राजा हमारा त्याग
कर देगा" इस भय से अपने पुत्र को मार डालीं ॥ ३४ ॥

इस प्रकार जब भरत का वंश वितथ (उच्छिन्न) हो
चुका तब राजा ने-पुत्र के अर्थे मरुत्सोम नामक याग से
मरुतों का यजन किया तब मरुतों ने राजा को भरद्वाज
पुत्र समर्पण किया ॥ ३५ ॥

वह भरद्वाज पुत्र कौन रहा सो कहने हैं, कि-एक समय
देवताओं के गुरु, श्रीबृहस्पतिजी महागज, अपने प्रीता उतय
की ममता नामक गर्भवती भार्या से खारी से मैथुन करने
को प्रवृत्त हुए तब भीतर गर्भ में जो, बाधक रहा उसने
निवारण किये, तब गुरुजी उसका "तू अग्धा होजा" ऐम्न
शाप देकर वीर्य • भीतरमें छोड दिया, गर्भस्थ बालक अग्धा
होगया पर उसने अपनी एडी की ठाँकर से बृहस्पति के वीर्य
को बाहर गिरा दिया भूमिमें धिरतेही वह बाधक होगया ॥ ३६ ॥

तब अपने पती के त्याग की शङ्क से उसपुत्रको छोडने,
की इच्छा बाकी ममता के प्रति हेचलोग इस एक "श्लोक
को धोखते हुए कि जिसमें उस पुत्रका नाम का, निर्वचन
निश्चय पूर्वक कवन हुआये ॥ ३७ ॥

• इचलोनों के कहे हुए श्लोक का यही अर्थ है कि "बृह-

भाषा टीका ।

स्वपति ने कहा कि हे मूढे ! इस राज "दोनों से उत्पन्न होनेवाले" को तू भर पोषण कर तब ममता भी बोधी कि हे इहस्पते ! हमारे और तुमारे दो के अन्धकार से उत्पन्न होने वाले इस पुत्र को तुम पोषण करी ऐसा कह कर दोनों चले गये इसी बात से इसका नाम भरद्वाज भया ॥ ३८ ॥

• इस प्रकार जब हेम खोगों ने कही, तब ममता ने अपने पुत्र को वितथ अर्थात् निरर्थक मानकर परित्याग कर दिया

तब उस पुत्रका भक्तों ने पोषण किया संकल्लोमवाग से प्रसन्न होकर भरत के वंश को वितथ क्षिप्त होनेपर उस पुत्रको भरत को दिया इसी से उस पुत्रका नाम भी वितथ हुआ ॥ ३८ ॥

इति भीमज्ञागवत नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः की
श्रीबृहन्वाचनस्य पं० भागवताचार्यकृतः

भाषा टीका समाप्ता ॥ २० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे नवमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

श्रीशुक उवाच ।

वितथस्य सुतो मन्युर्वृहत्क्षत्रो जयस्ततः ।
 महावीर्यो नरो गर्गः सङ्कृतिस्तु नरात्मजः ॥ १ ॥
 गुरुश्च रन्तिदेवश्च सङ्कृतेः पाण्डुनन्दन ! ।
 रन्तिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥ २ ॥
 विषद्वित्तस्य वदतो लब्धं लब्धं बुभुक्षतः ।
 निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ॥ ३ ॥
 व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिवतः किल ।
 घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितम् ॥ ४ ॥
 कृच्छ्रप्राप्तकुटुम्बस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातवेपथोः ।
 अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ॥ ५ ॥
 तस्मै संव्यभजत्सोऽन्नमाहृत्य श्रद्धयाऽन्वितः ।
 हरिं सर्वत्र सम्पश्यन् स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ॥ ६ ॥
 अधान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते ! ।
 विभक्तं व्यभजत्तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥ ७ ॥
 याते शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः ।
 राजन् ! मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एकविंशो तु द्वाप्यन्तेः सुतस्याऽऽवयव उच्यते ।

रन्तिदेवाजमीदादेर्भक्तः कीर्तिः प्रतन्वते ॥ १ ॥

भरतस्यान्वये वितथे सुतो वृहत्क्षत्रोऽस्य भद्राजः स
 च प्राणयोऽपि भरतस्य सुतः पुत्रो जात इति तद्वचोऽनुक्रम्यते
 वितथस्य सुतो मन्युर्वृहत्क्षत्रोऽस्य महावीर्यनरगर्गोः पञ्च
 पुत्रा बभूवुः ॥ १-२ ॥

विषद्वित्तस्य वदतो लब्धं लब्धं वदतः तत्प्रपन्नवति,
 तदेवाऽऽह, कुत्सतोऽपि सुतो लब्धं लब्धं वदतः तत्प्रपन्नवति,
 निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ॥ ३ ॥

अपिबन्तो जलपानमस्वकुर्वन्तः घृतादित्रयाणां द्विविधं तोयं
 च ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अधान्यो वृषलोऽतिथिरागमत् विभक्तस्य कुटुम्बार्थमादिक्ष
 विभक्तवतः ॥ ७ ॥

सगणाय श्वभिरावृताय ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्भारतवाच्यार्थकृतभागवतसंस्कृतचन्द्रिका ।

भरतस्य चो वृषपुत्रस्तस्य वितथस्य बभूवुः सुतो मन्युः तस्मात्तमन्यो-
 वेदरत्नवाच्यः नगोन्मः पञ्च जडिरे ततो जवः वृहत्क्षत्रोऽस्य

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यर्थः । भारद्वाजस्य ब्राह्मण्येषु भूतस्याश्वये वितथे सति वस्तुवाहितयसंज्ञस्सन् भरतस्य दत्तपुत्रोभूत्वा तर्जुणकरो जात इत्यभिप्रायिणा मन्वुप्रभृतीनां भारतत्वमत्रोच्यते तत्र नरस्यात्मजः सङ्कृतिः ॥ १ ॥

हे पायदुग्धन ! संकृतेस्तु गगौ रन्तिदेवश्चेति द्वौ सुतौ रन्ति देवस्य कीर्तिस्तु इहाऽमुत्र च लोके गीयते ॥ २ ॥

कीदृशं तद्यथा ? इत्यपेक्षायां संकृष्टेण तद्भूतान्तमाह—विय-
द्विस्तस्येति । वियतो गगनादिवोद्यमं विनैव देवानुपस्थितमेव विसं
भोग्यं यस्य च्छा वियत् इयं प्राप्नुवन्निसं यस्य तदेवाह—बुभुक्षतः
सम्प्रदानस्य शेषत्वविषयज्ञया यष्टौ भोक्तुमिच्छन्ने लब्धं लब्धं वत्
देवानल्लब्धं तद्दत्तः प्रयच्छतः इतएष निष्किञ्चनस्य सायन्तन-
श्वस्तनादिपरिग्रहरहितस्य सकुटुम्बस्य सीदतः कृशस्याद्यापि
धीरस्य जिनेन्द्रियस्य कदाचिदापिपतः जलपानमप्यकुर्वतः अष्ट-
वश्वारिश्चहहानि व्यतीयुः अतिक्रान्तानि यभूवुः कुरुं क्लेशं प्राप्तः
कुटुम्बो यस्य भ्रुत्तुङ्गुपां जातः वेपथुर्व्यथा यस्य तस्य देवात्
प्रातरुपस्थितं घृतादीनां द्वन्द्वैक्यं घृतादिप्रयं तोयञ्च भोक्तु-
कामस्य सतः काले भोजनकाले कश्चिद्ब्राह्मणोऽतिथिरागमत्
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

स रन्तिदेव आहतः आदरयुक्तः भक्षया चान्वितः सर्वत्र
भूतेषु हरिं सम्पश्यन् सर्वं भूतजातं भगवद्भक्तमनुसन्धत्त
अन्नं घृतपायससंवाचं तस्मै अतिथये संव्यभजत् विभज्य ददौ
तदन्नं भुक्त्वा स द्विजो ययौ ॥ ६ ॥

अथ विभक्तस्य कुटुम्बार्थं तद्विजभुक्तावशिष्टमन्ना-
दिकं विभक्तवतो भोक्ष्यमाणस्य सतः हे महीपते ! अन्वः
कश्चिद्ब्रह्मणोऽतिथिरागमत् अथास्य इति पाठे दानायामहः तस्मै
दृषत्वावातिथये विभक्तं कुटुम्बार्थं विभक्तं पुनः व्यभजत् विभज्य
ययौ ॥ ७ ॥

छन्द्रे रूपेण गते सति कश्चित् श्वभिराहतः परिवृतोऽतिथि-
रागतः तं रन्तिदेवमाह—किमिति ? हे राजन् ! बुभुक्षन्ने भ्रुषादिताव
सगणाय श्वयथसहिताय मह्यमन्नं दीयतामिति अश्यागादिति
पाठे एवं बहस्ययागच्छदित्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पूरोः सप्तदशमो दौष्यमितिः तस्यान्वयः कथ्यते वितथस्ये-
त्यादिना ॥ १ ॥

भरताहशमो रन्तिदेवः तस्य माहात्म्यम्भगवत्प्रमहिमोपचितरवा-
त्कथयति—रन्तिदेवस्येत्यादिना । च शब्दो दौष्यमितिमहिम्ना समु-
च्ययते ॥ २ ॥

कीदृशं यथाः शत्रुविजयाल्लब्धमुतास्मिन्निति संशयं निवार-
यति—यतिगिस्तस्येति । वीतविकस्यं वस्तुशून्यस्य हरिभ्रुस्त्वेषः
धनाभावे दानं कथं घटते ? इति तत्राह—कश्चोमिति स्वयं बुभु-

क्षामावाहयति न तु कर्त्तव्यत्वेनेति तत्राह बुभुक्षन्त इति भोगीच्छु-
भ्रेरसखः, अन्यथा तदसम्भवादिति तत्राह निष्किञ्चनस्येति
तर्हि मिश्रुवत् रूपेण इत्यतो वाऽऽह निष्किञ्चनस्येति अरूपेणस्य
कथमवगतः तदिति तत्राह धीरस्येति अस्मद्विषयचिन्ता नास्तीत्य-
तोवाह—धीरस्येति । धिया सह रमते न तु स्त्रियोत धीरस्तस्य
एकाकिनः का चिन्ता इति तत्राह सकुटुम्बस्येति इत एव
सीदतः विद्यतः शीघ्रस्य वा ॥ ३ ॥

शीघ्रत्वे, निमित्तमाह—अपिबत इति । घृतं च पायसं च
गोधूमार्त्तं च घृतपायससंवाचं प्रातरुपस्थितं प्रातमेतद्भोक्तु-
कामस्य काले भोजनसमये ॥ ४ ॥ ५ ॥

आहत्य आनीय सर्वत्र स्थानं ब्राह्मणाय विभक्तस्यान्नस्य शेषं
भोक्ष्यमाणस्य भोक्तुकामस्य महीपतेरन्वोऽतिथिरागमत्, पूर्व-
विभक्तमन्नं सगणाय गणसहिताव नमश्चक्रे हरवे इति-
शेषः ॥ ६—६ ॥

श्रीमद्विजयगोक्षामिकृतकमसम्भवं ।

॥ १—३ ॥
घृतेतिसाङ्गकम् । तदन्तरं घृतादिकमुपस्थितं भोक्तुकामस्य
॥ ४—५ ॥

अन्नं पूर्वोक्तं घृतादिकमेव ॥ ६ ॥

पूर्वं हरिं सर्वत्र सम्पश्यन्स्त्रियुक्तम् अधुना च तस्य तां
करुणावाचमिस्तुच्यते तत्र सर्वत्रैव हरिर्मन्तर्यामितया सम्प-
श्यन्निति चेत् जीवदद्याभावेन करुण्यं तेषु विदुष्यते तस्मात्
सर्वत्र परमकारुणिकतयैव सम्पश्यन्स्तद्भावेन स्पृहमानः करु-
णायत इति लक्ष्यते अत एव ब्रह्मशिवाऽयां तादृशगुण
भक्ताऽयां सह तदाविर्भावात्तरन्तर्जुकिरेव फलिता वक्ष्यते
“वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम्” इति केवलजीव-
कारुण्यं लल्ल विज्ञाव भवति भरतवत् तस्माच्च कामय इत्या-
दिना चो मोक्षानादरः सोऽपि तत्कारुण्यविभावनमयभक्ति-
कृता एवेति नायुक्तः स्वादिति वेद्यम् ॥ ७—१३ ॥

श्रीमद्विजयनाथकृष्णकर्मिणिकृतसाराथंदिशिनी ।

एकविंशो पूर्ववद्वरन्तिदेवकथोच्यते ।
यस्य त्वौदार्यंष्वैर्ष्याऽयां स्वधीशास्तोषमाययुः ॥
वितथो भरद्वाजः सच ब्राह्मणोऽपि भरतस्य पुत्रस्तस्मात्
मन्वुः ॥ १—२ ॥

वियतो गगनादिव उद्यमं विना देवानुपस्थितमेव विसं
भोग्यं यस्य तत्रापि लब्धं दहतः बुभुक्षमाणस्यापि ॥ ३—६ ॥
विभक्तस्य विभक्तवतोमहीपतेरन्वोऽतिथिरागतः ततश्च
कुटुम्बार्थं विभक्तमेवाजं तस्मै व्यभजत् विभज्य ददौ ॥ ७—६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकविंशो भरतस्य रन्तिदेवादिकीर्तिर्षयांवादि वितथस्य

स(१) आदित्यानिशिष्टं यहहुमानपुरस्कृतम् ।

तच्च दत्त्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वतये विभुः ॥ ६ ॥

पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् ।

पास्यतः पुलकसोऽभ्यागादपो देहशुभस्य मे ॥ १० ॥

तस्य तां करुणां वाचं निशाम्य विपुलश्रमाम् ।

रूपया भृशानन्त इदमाहामृतं वचः ॥ ११ ॥

न कामयेऽहं गतिमीश्वरात्परामर्शियुक्तामपुनर्भवं वा ।

आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजामन्तःस्थिता येन भवन्त्यदुःखाः ॥ १२ ॥

क्षुत्तृ श्रमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः शोकविपादमोहाः ।

सर्वे निवृत्ताः रूपस्य जन्तोर्जिजीविषोर्जीनजलार्पणान्मे ॥ १३ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भरद्वाजस्य सुतो मन्युः तस्मात् बृहत्क्षत्रो जयो महावीर्यो
नरो गर्गश्च जातः नरात्मजः सकृन्तिः ॥ १-२ ॥

नियन्त व्ययं प्राप्नुवत् त्रिषं यस्य तस्य यतो लब्धे ददतः
केनापि योगेन जलपानमप्यकुर्वतः ॥ ३ ॥

धृतावतिं समाहारे हन्तः तां चोपस्थितं केनचिदानीय
दत्तम् ॥ ४ ॥

कच्छं कृशं प्राप्तः कुटुम्बो यस्य ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ द्विजगमनानन्तरं विभक्तस्य कुटुम्बार्थमजादिकं
विभक्तवतो भाक्ष्यमागस्य भोक्तमुदितस्य सतः भन्यो वृषलां-
तिधिरागमत् ॥ ७-११ ॥

भाषा टीका ।

भीरुकिमर्षीशमनिशं हृदि चिन्तयामि ॥

भीशुक उवाच

भीशुकदेवजी वॉले, कि उन भरत महाराज के पुत्र गितय
के सुत मन्यु हुए, तिनके पुत्रबृहत्क्षत्र जय, महावीर्य, नर
और गंग, ऐसे पांच पुत्र हुए नर के संकृति हुए ॥ १ ॥

हे पाण्डुनन्दन ! संकृति के दो पुत्र गुरु रति-
देष महाराज हुए कि जिनका यश इस लोक और परलोक
में गाया जाता है ॥ २ ॥

वे रत्नदेवराजा आर्यशिवुनि से रहते रहे और जो
मिळता जाय उसे २ वेंे जाते और सदा भूख से भोजन
के इच्छा वाले रहते रहे वडे निष्किञ्चन तथा वडे धैर्य
वाले रहे और कुटुम्ब सहित महा दुःख पाते रहे ॥ ३ ॥

एक समय में उन राजा को अडतालीस (४८) दिवस-
व्यतीत हो चुके बिना जलपान किये, अनन्तर प्रातः काल-

में थी दूध शक्ती वा मोहनयोग और जल, यह उप-
स्थित हुआ ॥ ४ ॥

पशु को प्राप्त होकर कुटुम्ब जिनका और श्रमा तथा
मे शरीर में कष्ट जिन के होनी पड़े रत्नदेव के
उन्हीं दिवस भोजन करने की इच्छाकी जीव बनिधी
ब्राह्मण आया ॥ ५ ॥

रत्नदेव महाराज ने जाकर कर श्रद्धा युक्त होकर
यह अन्न उस ब्राह्मण को विभक्त कर दिया, और सो
भी सर्व जीवधर में हरि को जान कर विशा वृद्ध
ब्राह्मण भी भोजन कर चला गया ॥ ६ ॥

हे महोदर ! जो निशाम कि दूध में मे लपके भाग
में आया उसको भी जब भोजन करने को उपकल्प तब
एक वृत्त (दूध) आ गया तब तबो भाग को उपकल्प
में हरि बुद्धि कर उसको देदेने हुए ॥ ७ ॥

शत्रु के जानेपर कर्णों को साथ लिये एक अतिथि
भी राजा के समीप आया और बोला कि-डे रात्रि ! मैं
समूह साधन भूखा हूँ आप मेरे अर्थ भोज दीजिये ॥ ८ ॥

श्रीश्वरसमिकृतभानार्थदीपिका ।

उच्छेषमुपर्येतस्य एवमेव तर्पयतीति तथा ॥ १०-११ ॥

परदुःखान्निष्पुनयास्वर्ग्यां दुःखे स्वयं भोक्तुमाशास्ते—ति ।
अग्निमायस्यसृष्टयुक्तं गामिपि भोक्तव्यं चाहं न क्षामे, तदि-
कि कामये ? तदिह-सन्निवृद्धेहमाशास्ते दुःखं तत्तत्कल्पे-
गान्तःस्थितः सन्नदं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्यर्थं कामये येन तदुत्प-
भोक्त्वा मया हेतुभूतेन तं सर्वेऽप्युत्था भवन्ति ॥ ११ ॥

ननु, दुःखं किमिति शान्धमे परदुःखनिवृत्तये मम सर्वदुःख-
निवृत्तिरित्याह—क्षुत्तृडिति । रूपस्य जन्तोर्जिजीविषोर्जीनजलार्पणान्मे सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ताः ॥ १३ ॥

(१) आतिथ्यावशिष्टम् इति धीरं विज० ॥

[६४] .

इति प्रभाष्य पानीयं त्रियमाणाः पिपांसया ।
 पुल्कसायाददाह्वीरो निसर्गकरुणां नृपः ॥ १४ ॥
 तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ।
 आत्मानं दर्शयाञ्चक्रुः (१) मायाविष्णुनिर्मिताः । १५ ॥
 स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निस्सङ्गो विगतस्पृहः ।
 वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे मनः परम् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिच्छतभाषार्थदीपिका ।

इत्येवं प्रभाष्य ॥ १४ ॥

त्रिभुवनाधीशा ब्रह्मादयः मायास्तदीयधैर्यपरीक्षार्थं प्रथमं
 मायया वृषलादिरूपेण प्रतीताः सन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

परं केवलं वासुदेवे भक्त्या मनश्चक्रे न तु तान् किमपि
 याचितवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स विभू रन्तिदेवो यदाऽतिथ्यावशिष्टमन्नं तत् बहुमानपुरस्कृतं
 यथा तथा दत्त्वा श्वश्रुः शुनां पश्ये च तस्मै नमश्चक्रे भग-
 वद्भावेनेति शेषः ॥ १६ ॥

अथोच्छेपमवशिष्टं पानीयमात्रं तदप्येकपरितर्पणं एकपुरुषमात्र-
 तृप्तिकरं पास्यतस्मतः कश्चित्पुल्कस इत्युभाय नीचाय मध्यमपः
 पानीयं जलं देहाति वक्ष्येऽप्यगच्छत् ॥ १० ॥

तस्यापि पुल्कसस्यापि कृपणाः दीनाः विपुलाः भ्रमो याश्रयो
 ऽवगम्यते ता वाचः आकर्षय कृपया नितरां सन्तप्ता रन्तिदेव
 इदं वृषलाद्याममृततुल्यं धत्त इति ॥ ११ ॥

तदेव दर्शयति-न कामय इति दाश्याम् । अष्टद्वियुक्ताम् अग्नि-
 माद्यैश्वर्ययुक्ताम् ईश्वराणां ब्रह्मादीनां गतिं प्राप्तिम् इहं न कामये
 नेच्छामि नाप्यपुनर्भवं मोक्षं वा कामये किन्तुस्वल्पानां देह-
 भाजां देहानां तृप्तिपासाद्विदानां अन्तःस्थितामार्तिं दुःखं
 प्रपश्ये प्राप्नुयामिति कामये सर्वेषां दुःखमहभेक एवाभुभवेय-
 मित्याशङ्क इत्यर्थः । किमेवं विषयकामनयेत्यत आह-येन भव-
 न्तुःखा इति । येन दुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन सर्वे देहभाजो
 निदुःखा भवन्ति येनास्मदनुभवेनेति वा ॥ १२ ॥

ननु, दुःखमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्त्यैव मम सर्वदुःखानि-
 वृत्तेरित्याह-क्षुभृदिति । कृपणास्य दीनस्य ऊर्ध्वनिच्छोः जगतो-
 र्जीवस्य जलापेणैव जीवनहेतोर्जलस्यापेणैव सर्वे क्षुभृदादयो
 निवृत्ता भवेयुरिति शेषः । जीवकलापेणैव नितपाठे ऽपमर्थः । जिजी-
 विषात्तन्नामं जीवकलापेणैव नितपाठे ऽपमर्थः । जिजी-
 वसुः मम प्राणानपि दद्यामित्यर्थः ॥ १३ ॥

स्वसं पिपांसया त्रियमाणाऽपि एवंप्रभाष्य धीरो निसर्गकरुणाः

निरुपाधिकरुपायान् नृपो रन्तिदेवः पुल्कसाय तदेकपरितर्पणं
 पानीयं ददौ ॥ १४ ॥

फलमर्थकामादिरूपमिच्छतां कामयमानानां जनानां फलदा-
 त्रिभुवनस्याधीशाः ब्रह्मादयस्तस्य, रन्तिदेवस्यात्मानं दर्शयाञ्चक्रुः
 प्रसन्ना वभूवुः विष्णुना विनिर्मितां मायां च दर्शयाञ्चक्रुः माया
 प्रकृतिः विष्णुनिर्मितामित्युक्तत्वात् कार्यरूपा प्रकृतिः विष-
 चिन्ता, प्रकृत्यात्मधिकेक्षणं ददुरित्यर्थः । यद्वा, तस्मिन् परी-
 क्षार्थं वृषलादिमायारूपमात्मानं दर्शयाञ्चक्रुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः स धै रन्तिदेवः तेषु त्रिभुवनाधीशेषु माया-
 रूपेषु वा नमस्कृत्य निस्सङ्गः वेहनदनुषन्धिषु अहमग्रीतारहितः
 विगतैहिकामुष्मकफलक्षिप्तुः परं केवलं वासुदेवे मनश्चक्रे ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजनीधेकृतपदरत्नावली ।

घृतादिकं दत्त्वा पानीयमात्रमुच्छेपमवशिष्टं तदपि एकपरि-
 तर्पणम् एकस्य तृप्तिकरं न तु बहुतां पास्यतः पातुकामस्य
 पुल्कसो गोमांसभक्षकः ॥ १० ॥ ११ ॥

महर्द्धियुक्ताम् अग्निगणसमृद्धिसम्पन्नां योगेश्वराणां गति-
 मग्निमादिलक्षणां महाराजिणां वा न कामये न वाञ्छामि अपुन-
 र्भवं मोक्षं वा, तर्हि किमन् काल्प्या ? इति तत्राह-आर्तिमिति । येन
 देहभाजा मयापिनजलपानादिना क्षुभ्रादीनिमित्तदुःखरहिता
 भवन्ति ये तेन तेषामन्तस्स्थितामार्तिमहं प्रपद्ये इत्यन्वयः । येन
 जलनाऽदुःखाः तत्तेषु इत्या तदात्तिमघाऽहं प्रपद्ये इति
 वा ॥ १२ ॥

एवं भाषणमात्रेण किं फलमिति तत्राह-क्षुभृदिति । कृपणास्य
 जन्तोर्जीवस्य जलापेणैव जीवनप्रदजलदानेन सर्वेषां सुखं
 स्यात् तदार्तिमैमास्त्विति जिजीविषोर्जीवितुमिच्छतः पुंसः
 क्षुभृदादयो निवृत्ता भवन्तीत्यन्वयः । अनेन शुभादिमनः पुंसो
 जलादिदानेन दातारपि तन्निवृत्तिस्तददाने तदनिवृत्तिरित्यन्वय
 व्यतिरेको द्रष्टव्यो ॥ १३ ॥

पिपांसया त्रियमाणाः ॥ १४ ॥

आत्मानं मायां महिमोपेतं महिषापि भगवदनुग्रहविजृम्भित
 इत्याह विषयवति ॥ १५ ॥ १६ ॥

(१) मायां विष्णुनिर्मिताम् इति धीरो विजल

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निसर्गकरुण इति च निसर्गेण भीमगवत्करुणास्फुटि-
मयस्वभावेन करुणाः ॥ १४ ॥

यत एव तस्येति यतः सामान्यतः फलमिच्छतां फलदाः
यत एव प्रभृतयो विष्णुना भगवता स्वयमेव मायाः
मायिकवृषलादिरूपेण निर्मिताः प्रत्यायिता इत्यर्थः । अतस्ते
पुनरात्मानं यथार्थरूपं दर्शयाञ्चक्रुः । स वै स तु निःसङ्गः तद्-
दर्शनं विना फलान्तरभोगहरितः तत्र विगतस्पृहश्च भवति
तद्गुणेषु च समपूज्यत्वदृष्ट्या नमस्कारमाविशंप्रयोग्य चक्रे तथापि
परं श्रेष्ठं यथास्यात्तथा वासुदेवे भगवति मनश्चक्रे तत्र हेतुः
भक्त्या तथोरपि तत्र सप्रम महाभक्तिदृष्ट्येत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतस्वारायं दर्शनी ।

उच्छ्वसमुत्थितम एकमेव तृतीकरोति न तु त्राविति स्वार्थ
विभागाऽनर्हमिति भावः ॥ १० ॥

अमृतं वच इति तस्य केवलं वचो येन सभ्रजं कर्णाऽयां
पीयते सोऽपि न म्रियते तेन देहेनेव सिद्ध्यति किं पुनस्तत्कर्मा-
ऽनुतिष्ठस्युरिति भावः ॥ ११ ॥

अन्तस्स्थितः सन् भाति प्रपद्ये तैर्भोक्तव्यं दुःखमहमेव
भुञ्जेव सर्वजीवानामपि समुत्थितं दुःखमहमेक एव भोक्त-
मन्नमिति तद्दुःखं सह्य परदुःखदर्शनं त्वसह्यमिति भावः ॥ १२ ॥

मन्थतिपिपासातोऽसि किञ्चिद्वर्षाष्टं जलं स्वयं च
पिबेत्स्यत आह—भ्रुतुञ्जति । कृपयास्याऽस्य जन्तोर्जीवनहेतो-
र्जलस्वार्पणात्मम क्षुत्तृडादयो निवृत्ता एव ॥ १३-१४ ॥

त्रिभुवनाधीशा विष्णुब्रह्मरुद्राः तस्य धैर्य्यपरीक्षार्थं प्रथमं
माया ब्राह्मणवृषलश्वपतीन् तत आत्मानं स्वस्वरूपं च ॥ १५ ॥

मनः परं श्रेष्ठं भगवद्रूपगुणादिध्यायित्वात् ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रदेशकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अष्टस्युक्तामायायाश्चैश्वर्य्येण काम अपुनभ्रं चैत्रशस्त्ररूपप्राप्ति
किञ्चिद्गुणा परां परब्रह्मभावात्तल्लक्षणाभिपि अहं न कामये
अखिलदेहमाजामिति दुःखं अन्तःस्थितो ज्ञानव्याप्त्या तेषामन्तः
प्रविष्टः प्रपद्ये प्राप्नुयामिति कामये येन सर्वोर्निमोक्ता हेतु-
भूतेन मया अखिलदेहमायाः अदुःखा भवन्ति ॥ १२ ॥

किञ्चिन्मात्रपरदुःखनिराकरणेन मम विनिवृत्तदुःखनिवृत्ति
मं वतीत्याह—भ्रुविति । जीवजलापेयात् जीवनायंजल-
दानात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

त्रिभुवनाधीशाः ब्रह्माद्यः तस्य रत्निदेवस्य आत्मानं दर्शयाञ्चक्रुः
दर्शयामासुः माया च यया अनादिनां जीवो बद्धः सा विष्णुना
वर्तिर्निता भवतिता बहुवचनपाठे मायाया महदादिक-

येण बहुत्वात् ब्रह्मादिजीवान् वासुदेवं सर्वजीवमोहिनीं मा-
यां च दर्शयत्यर्थः ॥ १५ ॥

सदृष्टेनस्वप्नयो मायिकपदार्थेषु निस्स्पृहो ब्रह्मादीन्मस्क-
वासुदेवं चित्तं नियोजितवान् तस्यानादितां यन्धनभूतां मा-
यां निवृत्ताऽभूदित्याह—स इति द्वाश्याम् ॥ १० ॥

मायाटीका ।

घडे समर्थ राजा रत्निदेव ने घडे बहुमान पूर्वक देक
भी हरि की भावनासे उनश्चानों को धीर स्वार्य के पा
को नमस्कार किया ॥ ६ ॥

अब केवल पीने को जल अवशिष्ट बाकी रह गया क
भी एक ही के तृप्ति लायक रहा, जब उसको पीने ल
इतने ही में एक पुलकस (नीचजाति का कोई मनुष्य अश्य
गत चलागया और बोला कि मो अशुभ को जलदा ॥ १०

रत्निदेवजी ने उस की घडे भ्रम युक्त और अति ही
ऐसी वाणी को सुनकर क्रुपा से अति तृप्त होकर इस
अमृत वाणी को बोलेत हुए ॥ ११ ॥

रत्निदेव महाराज बोले कि मैं ईश्वर से अपनी म
कृदियों से युक्त उत्कृष्ट गति को नहीं चाहता हूं और
अपुनर्भव जो मोक्ष है उस को भी नहीं चाहता हूं और
किन्तु हे ईश्वर ? सब देहधारियों के भीतर स्थित होकर
सबों की पीडा को मैं ही प्राप्त होऊं कि जिस में सर्व
प्राणिमात्र निर्दुःखहो जाय ॥ १२ ॥

यदि कहें कि दुःख क्यों मांगने हो ? इस समय इस
जीने की इच्छा वाले दिन प्राणी के जल देने से मरे
क्षुधा, तृषा, भ्रम, मात्र का परिश्रम, दीनता, ग्लानि, शोक
विषाद, और मोह ये सब ही दुःख निवृत्त होयें ॥ १३ ॥

इस प्रकार बचन बोलेकर, आप स्वयं पिपासा से म
र रहे हैं नौ भी उस पुलकस को परम धैर्य स्थाभाविक
करुणा से रत्निदेव महाराज ने जला दिया ॥ १४ ॥

शुक मुनि कहने हैं कि राजा रत्निदेव की पहिले
तो वृषलादि रूप अपनी माया से धैर्य की परीक्षा करी
पश्चात् ही फल की इच्छावालों को फल देने वाले त्रि-
भुवन के अश्रीग विष्णु के विनिर्मित माया ब्रह्मादिक अपना
दर्शन देते हुए ॥ १५ ॥

रत्निदेव महाराज ने उनको नमस्कार कर लिया और
सर्व सङ्गों को तथा स्पृहाओं को छोडकर केवल एक भग-
वान् वासुदेव के विषे भक्तों से मन को लुनाने
हुए ॥ १६ ॥

ईश्वरालम्बनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः ।
 माया गुणामयी राजन् ! स्वप्नवत्प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥
 तत्प्रसङ्गानुभावेन रन्तिदेवानुवार्त्तिनः ।
 अभवन् यागिनः सर्वे नारायणपरायणाः ॥ १८ ॥
 गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्म ह्यवर्तत ।
 दुरितक्षयो महावीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः कविः १९ ॥
 पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ।
 (१) वृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्दस्ती यद्वास्तिनापुरम् ॥ २० ॥
 अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः ।
 अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥ २१ ॥
 अजमीढाद्वृहदिपुस्तस्य पुत्रो वृहदनुः ।
 वृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्यद्रथः ॥ २२ ॥
 तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित्तमजायत ।
 रुचिराश्वो वृहदनुः काश्यपो वत्सश्च तत्सुताः ॥ २३ ॥
 रुचिराश्वसुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ।
 पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अनन्यराधस इश्वराऽतिरिक्तकालान्तरानपक्षेस्य प्रत्यलीयताऽऽ
 रम्येषु लीला बभूव ॥ १७—१८ ॥

मन्युसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तत्सुतस्यैव गर्गस्य वंशमाह,
 गर्गादिति । महावीर्यस्य वंशमाह—दुरितक्षयस्तस्य त्रय्यारुणिः
 कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः ॥ १९ ॥

कथम्भूताः ये अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गता-
 स्ते मन्युपुत्राणां पञ्चानां ज्येष्ठस्य वंशमाह—वृहत्क्षत्रस्येति यत्
 येने हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥

अजमीढाद्वत्सयो हस्तिनः पुत्राः ॥ २१ ॥

अजमीढादिवान्यः पुत्रो वृहदिपुनामाऽभवत् ॥ २२—२३ ॥

पारस्य तनयो नीपः नीपस्य पुत्रशतम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ईश्वरेति । अनन्यराधसा अनन्यपक्षेजनेन भावेन चित्तमीशा-
 लम्बनंवासुदेवनिष्ठं कुर्वन्तस्तस्य रन्तिदेवस्य हे राजन् ! त्रिगुणा-
 त्मिका माया स्वप्नवत्प्रलीयत न्वचसंते स प्रकृतिसम्बन्धान्मुक्तो
 बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किमुत तस्य रन्तिदेवस्य यः प्रसङ्गस्तद्व्यानुभावेन प्रभावेन

हेतुना रन्तिदेवमनुवर्तमानाः सर्वेऽपि योगिनः, योगित्वमेवाह,
 नारायणपरायणा बभूवुः ॥ १८ ॥

एवं नरस्य वंश उपवर्गितः, अथ गर्गस्य वंशमाह—गर्गादिति ।
 गर्गाच्छिन्नो जज्ञे शिनिरिति पाठान्तरं तस्मात्तु गार्ग्यः तत्र ततो
 गार्ग्याद्ब्रह्म ब्रह्मकुलमवर्तत पुत्रादिपरम्परया वर्तितेत्यर्थः । अथ
 महावीर्यस्यवन्ध्यामाह—महावीर्यात् दुरितक्षयो जज्ञे तस्य दुरित-
 क्षयस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥ १९ ॥

पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः, कथम्भूताः ? वेऽत्र क्षत्रवंशे
 ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गताः प्राप्ताः अथ ज्येष्ठस्य वृहत्क्षत्रस्य
 वंशमाह—वृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽदित्यादिना । वृहत्क्षत्रस्य पुत्रो
 हस्ती बभूव यत् येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः । स हस्ती
 बभूवेत्यर्थः ॥ २० ॥

हस्तिनस्सुता अजमीढादयः त्रयः पुत्राः तत्र अजमीढस्य वंश्याः,
 वंशजाः प्रियमेधादयो द्विजा बभूवुः ॥ २१ ॥

अजमीढादिवान्यः पुत्रो वृहदिपुनामाभवत् तस्य वृह-
 दिषोः सुतो वृहदनुः तस्य सुतो वृहत्कायः तस्य वृहद्रथः पुत्रः
 आसीत् ॥ २२ ॥

तत्सुतो वृहद्रथसुतः विशदः तस्य विशदस्य तस्मादिति
 पाठे विशदात्फेनजित् समजायत तत्सुताः फेनजित्तमः रुचि-
 राश्वद्वत्सवारः ॥ २३ ॥

(१) वृहत्क्षत्रात्सुतो इति विज० धी० ॥

स कृत्वां शुक्रकन्यायां ब्रह्मवत्तमजीजनत् ।

(१) स योगी गवि भार्यायां निष्वक्तेनमघात्सुतम् ॥ २५ ॥

जैगीषव्योपदेशेन योगतन्त्रं चकार हं ।

उदक्स्वनस्ततस्तस्माद्ब्रह्मादौ बार्हवीषवाः ॥ २६ ॥

भीमद्विजिषवाचकनभागतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र कबिराश्वस्य सुतः प्राङ्गः तदात्मजः प्राङ्गसुतः पृथु-
सेनः तदात्मजः पृथुसेनतनयः पारः तत्तनयः पारतनयः नीप-
स्तस्य नीपस्य पुत्रशतमभूत् ॥ २४ ॥

भीमद्विजिषवजतीर्थकृतपद्मनावली ।

ईश्वरः स्वप्नं भीमारायणविषयम् अनन्वराधसः मगवत्सिद्धि-
मन्त्रेणाभ्यसिद्धिशून्यस्य तदेकनिष्ठस्येत्यर्थः । अनन्वस्माद्राधः
सिद्धिमुक्तिः तथा रहितस्य भगवन् एवापेक्षिताऽशेषपुरुषार्थवतः
प्रत्यक्षीयत नष्टाऽभूत् माया संसारावया ॥ १७ ॥

तस्य रन्तिदेवस्य प्रसङ्गः कथावचनः तस्यानुभावेन भाव-
सूचकेन "अनुभावः प्रभावे श्यान्निश्चये भावसूचके" इति
यादवः ॥ १८ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणकुलं नाम्ना वुरितक्षयः तस्य त्रैयारुणिः कविः
पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्रा ये ते ब्रह्म क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं
ब्राह्मणरूपतां गताः भरतप्रपौत्रस्य बृहस्पत्यस्य वंशान्तरमाह,
बृहस्पत्यस्येति । नाम्ना हस्ती यत् येन हस्तिनापुरं कृतमिति
शेषः ॥ १८—२७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनन्वराधस इति "भाति प्रपद्येऽखिलदेहमाजाम्" इति च
मिथः पूर्वयुक्तौ सङ्गच्छने प्रत्यक्षीयत ततोऽन्तर्हितवती "ऋतेऽर्थे
यत् प्रतीयते" इति न्यायेन ॥ १७ ॥

तादृशी भगवद्भक्तिं कैमुत्येन प्रशंसति तत् प्रसङ्गेति ॥ १८—२४ ॥

भीमद्विजिषवाचकवर्तिकृतसारायंर्धिमि ।

तदेवाऽऽह-ईश्वरेति । अनन्वराधसः अनन्वराधाराधनशून्यस्य
अनन्वत् क्षमो यद्वा क्षम एव शीयते तथैवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

मन्युसुतस्य नरस्य वंशान्तरमाह तद्गान्ध्यां गर्गादीनां वंशमाह-
नर्गादिति ॥ १८—२४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आजवत् क्षत एव ज्ञाया प्रत्यक्षीयत स मुक्तो बभूवेत्यर्थः
गदो मरुद्गुणं सर्वत्र हरिदर्शनमाहात्म्यमिति प्रकर-
णार्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

(१) योगीशो गवि इति बीर० विज० ।

गर्गामन्युपुत्रात् क्षत्रान्मन्युपुत्रात् महाधीर्भामन्युपुत्रात् ॥ १९ ॥
बृहस्पत्यस्य मन्युपुत्रस्य ॥ २०—२४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! भी हरि के आतिरिक्त और फल की इच्छा
नहीं करने वाले, और सदा ईश्वर में चित्त लगाने वाले,
रन्तिदेव जी को त्रिगुण मयी माया स्वप्न सरी की लीन
हो गई ॥ १७ ॥

और उन रन्तिदेव के प्रसङ्ग के प्रभाव से रन्तिदेव के
अनुवर्ति लोग सन योगी और नारायण परायण हो गये ॥ १८ ॥

अब, मन्यु के पुत्र गर्ग का वंश कहते हैं । गर्ग से
द्विजि हूए, तिन से गार्ग्य हूए, क्षत्र से ब्रह्म कुल वर्तता हुआ
और मन्यु के पुत्र महाधीर्य के वुरितक्षय हूए तिन के
त्रयारुणि, कवि, पुष्करारुणि, ये तीन पुत्र हूए, जो कि-तीन पुत्र
इस क्षत्रिय वंश में ब्राह्मण रूपता को प्राप्त होते हुए, और
मन्यु के ज्येष्ठ पुत्र बृहस्पत्य हूए तिन के पुत्र हस्ती होने
मये जिग ने हस्तिना पुर बसाया ॥ १९ ॥ २० ॥

राजा हस्ती के पुत्र ब्रजमीढ, त्रिमीढ और पुर्णमीढ
हूए, ब्रजमीढ के वंश में प्रियमथादिक द्विज हूए ॥ २१ ॥

ब्रजमीढ से बृहस्पति हूए, तिन के पुत्र बृहस्पति हूए, तिन
से बृहस्पति पुत्र हूए, तिन के पुत्र जयद्रथ होने लगे ॥ २२ ॥
जयद्रथ के सुत विशद हूए तिन के सेनजितपुत्र उत्पन्न
हूए, सेनजित के कबिराश्व, रदधनु, काश्य, और वस्त,
ये पुत्र हूए ॥ २३ ॥

कबिराश्व के सुत पार हूए, तिन के आत्मज पृथुसेन
हूए, और पार के पुत्र नीप हूए तिन के सौ (१००) पुत्र होने
मये ॥ २४ ॥

भीमद्विजिषवाचकभाषायांर्धिविक ।

स एव कृत्वां कृत्वां कृत्वां शुक्रकन्यायां ब्रह्मवत्तं ज-
यामास, तदुक्तं हरिवंशादिषु—

"पराशरकुबोत्पन्नः शुक्रो नाम महायशः ।

व्यासादरथ्यां सम्भूतो विभूतोऽग्निबोऽज्जलम् ॥

स तस्यां पितृकन्यायां वीरिण्यां जनयिष्यति ।

कृत्वां गौरमभं शम्भुं तथा भूरिभूतं जयम् ॥

कृत्वां कीर्तिमयीं वृष्टीं योगिनीं योगमातरम् ।

यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः ।

नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्श्वकृत् ॥ २७ ॥

सुपार्श्वसुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नतिमांस्ततः ।

कृती हिरण्यनाभाद्यो योगं प्राप्य जगौ स्म षट् ॥ २८ ॥

संहिताः (१) प्राच्यसाम्नां वै नीपो बुभ्रायुधस्ततः ।

तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुञ्जयः ॥ २९ ॥

ततो बहुरथो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ।

नक्षिन्यामजमीढस्य नीलः शान्तिः सुतस्ततः ॥ ३० ॥

शान्तेः सुशान्तिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभवत् ।

भर्म्याश्चस्तनयस्तस्य पञ्चासन मुद्गलादयः ॥ ३१ ॥

यवीनरो बृहदिषुः काम्पित्यः सञ्जयः सुताः ।

भर्म्याश्चः प्राह पुत्रा मे पञ्चानां रक्षणाय हि ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकुनभावाद्यंश्रीविका ।

ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषीमणुहस्य च" ॥ इति

यद्यपि शुक्र उत्पत्त्येष विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथाऽपि विरहा-
तुरं व्यासमनुयान्तं दृष्ट्वा क्षयाशुक्रं निर्माय गतघातस्तदभि-
प्रायेणैव गार्हस्थ्यदिव्यवहार इत्यादिरोधः स ब्रह्मदत्तो योगी
गोविन्दोऽसि सरस्वत्याम् ॥ २६ ॥

स एव योगतन्त्रं चकार बार्हद्विषया बृहदिषोर्विद्या इमे
दीर्घत्वमार्थम् ॥ २६ ॥

सुपार्श्वकृत्सुपार्श्वस्य पिता ॥ २७ ॥

प्राच्यसाम्नां षट् संहिता जगौ विभज्याध्यापितवान् ॥ २८-२९ ॥

अजमीढस्य वंद्याः प्रियमेधादयः केचिद् ब्राह्मणा बभूवुर्बृ-
हदिपुत्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तम् । तस्यैव वंशान्तरमाह,
नक्षिन्यामिति यावत्समाप्ति ॥ ३०-३१ ॥

मुद्गल एका यवीनराह्यश्चकार इत्येवं पञ्च ॥ ३२-३३ ॥

०

भीमद्वीरगामवाचार्थकनभागतन्त्रचन्द्रिका ।

स नीप एव शुक्रकन्यायां भीशुकस्य कन्यायां दुहितरि कृति-
संज्ञायांब्रह्मदत्तास्य सुतमजीजनत्जनयामास अत्र तस्य पुत्रशब्दत्वं
सूत्रित्यस्यानन्तरं कश्चित् "अशुहो नाम वस्तुपां उषेष्टः सत्यरथो
नुप" इति पठ्यते, तत्र हे नुप। नेषां पुत्राश्चाश्चेते यो उषेष्टः सोऽशुहः
स एव सत्यरथापरनमधेय इत्यर्थः । शुक्रकन्यायामित्यनेन
शुकस्याप्यत्र सन्तान, उक्तः । तथा चोक्तं हरिवंशादिष्वपि-

"पाराशरसुतीत्यत्रः शुक्रो नाम महाधमाः ।

व्यासादरण्यां सम्भूतो विधूमाग्निरिव उज्वलत् ॥

(१) प्राप्य इति धीरो

स तस्यां पितृकन्यायामिरिष्यां जनयिष्यति ।

कृष्णा गौरं प्रभुं शम्भुं तथाभूतधृतं जयम् ॥

कन्यां कीर्तिगतीं षष्ठी योगिनीं योगमातरम् ।

ब्रह्मदत्तस्य जननी मानुषीम्" इत्यादि-

यद्यपि शुक्र उत्पत्तेरारभ्य विमुक्तसङ्गो निर्गतस्तथापि विरहा-
तुरं व्यासम् अनुयान्तं दृष्ट्वा क्षयाशुक्रं निर्माय गतघात-
तदभिप्रायेणैवायं गार्हस्थ्यदिव्यवहार इत्यादिरोध इत्याद्यशते
स च ब्रह्मदत्तः गोविन्दस्य सारस्वत्यां भार्यायां विष्वक्सेनास्य सुत-
मगात् प्राप्तवान् अजीजनदिति बावत् ॥ २५ ॥

स एव जैगीषवस्योपवेशन योगतन्त्रं योगशास्त्रं चकार ततो
विष्वक्सेनादुदक्सेनस्तस्मादुदक्सेनात् भद्रावः बार्हद्विषयः इमे
उक्तास्मर्द्धे बृहदिषोरजमीढसुतस्य वंशजा इत्यर्थः । दीर्घ-
त्वमार्थम् ॥ २६ ॥

अथ द्विमीढस्य वंशमाह-द्विमीढस्य सुतो यवीनरो तीसुतो
यवीनरसुतः धृतिमान् ततो धृतिमतः सत्यधृतिस्तस्मात्सत्यधृतेः
दृढनेमिः स च सुपार्श्वकृत् स्वपार्श्वस्य पितेत्यर्थः । तत्पुत्रः सुपार्श्व
इति बावत् ॥ २७ ॥

सुपार्श्वत् सुमतिः तस्य सुमतेः पुत्रः सन्नतिमाह
ततः सन्नतिमतः कृतिः, तं विद्यते द्वि-यः कृतिर्द्विर्ययनाभात्
योगं साम्नां षट् संहिताश्च प्राप्य जगौ अध्यापितवान्
तस्य कृतः सुत उभ्रायुधः तस्योभ्रायुधस्य सुतः क्षेम्यः अथ
क्षमवात्सुवीरस्तस्य सुतो रिपुञ्जयः ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो रिपुञ्जयात् बहुरथो नाम अथे एवमजमीढद्विमीढयो-
र्वंशावभिधाव पुरुमीढस्त्वपुत्रोऽभवदित्याह-पुरुमीढोऽप्रजोऽभव-
दिति । अजमीढस्य वंद्याः प्रियमेधादयः केचिद्ब्राह्मणा बभूवुः
बृहदिपुत्रभृतयः क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तं तस्यैवदाने वंशान्तर-

भीमजीराराजवाच्येकृतमांगवतचन्द्रधन्विका ।

ब्राह्म—नखिन्यामिति वाचतस्वमादि । अजमीढस्य नखिन्वां
भायांयां नीलः तस्सुतो नीलसुतस्तु ॥ ३० ॥

शान्तपुत्रः सुशान्तिः तत्पुत्रः पुरुहः पुरुहः पुरुहः तस्सुतोऽकं-
सुतो भर्ष्याश्वः तस्य भर्ष्याश्वश्च पुत्रः मुद्रक एकः ॥ ३१ ॥

वधीनराज्यधत्वारभेति पञ्चाऽऽसन् जङ्घिरे नेयां पञ्चाज-
सिद्धितरं वक्तुं नृप्रमिसं पितृवञ्चोरुपमाह—भर्ष्याश्व इति । भर्ष्याश्वः
ब्राह्म पुत्रानितिशयः । किमिति ? इह पुत्राः । मम पञ्चानां विषयागां
शब्दादीनां देशानां वा रक्षणाय इमे यूयमखं प्रभव इति । यत्
एवं पित्रोक्ता भवन्ते पञ्चाजसंज्ञिताः पञ्चाजसंज्ञिता एवां
सञ्जातेति तथा तारकादिस्थादिनञ्च तत्र मुद्रकात् प्रह्वगोत्रं ब्राह्मणा-
कुलं निवृत्तमुत्पद्ये तद्विशानष्टि मद्रज्यसंज्ञितमिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमजिजयपञ्चजैतीयेकृतपञ्चरावली ।

प्राच्यसाम्नां द्वादशसंहिताः जगो ॥ २९—३६ ॥

भीमजीयगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नीलस्यैव बहुकालव्यवधानेन द्यूतायां शुककन्यायां वंशा-
न्तरमाह—स कृतव्यामिति । शुककन्यायांमस्यत्र न तु मम कन्या-
यामित्युक्तमिति स्वस्माद्व्योऽसौ शुक इति बोधयति—
तत्र युक्तं ब्रह्मवैवर्तेपश्चिन्नस्यैर्भीमगवन्महानुग्रहपात्रत्वात्तत्र
एव विष्णुगतवञ्चराकृतिपरब्रह्मणा दत्तत्वेन तद्ब्रह्मरातस्व-
सम्भवात्स्यैव भीमागवतवक्तृत्वं सम्भवति नाऽन्यस्य कल्प-
भेदव्यवस्थया भारतादिर्वाणितस्याऽऽग्निसम्भवस्य किमुन
छायाशुककल्पितस्येति । अत्र ब्रह्मवैवर्तेतिहासोऽयं किञ्चित्
• किञ्चित् प्रोञ्जयते—

“प्राप्ते कालियुगे द्वापसञ्चक्रे यो जगतः कृते ।
महाभारतमाख्यानं सर्वेधेदार्थसंग्रहम्” ॥

इत्यादि तथा—

“ब्रह्मवैवर्ते परिभ्रंशे मातृवाक्यानुपस्थिते ।
खयं पितृश्रुणाख्यानं द्विपत्रत्वं सौदुमक्षमः ॥
विचिन्त्य मनसा चक्रे भर्ष्यां जायालिकन्यका म् ।
वीटिकाख्यां ह्यौ तस्मै सोऽपि वैखानसाधर्मी ॥
चक्रे तथा सह तपः पितृगामी तदेच्छया ।
अथ गर्भोऽभवत्सुतस्यैव स ववृधे शनैः ॥
कलाभिः शुक्लपक्षैः हिमद्युतिरिषि जिज ! ।
द्वादशाब्दानि जातानि न प्रसूनेस्म सा तथा ॥
कृष्णाद्वैपायनप्रोक्तं वेदनेदार्थसंग्रहम् ।
पुराणं भारतं धर्मशास्त्रं तदष्टागोद्विज ॥
तत् सर्वं प्रह्वया गर्भसञ्चक्रे हृदि पपाठ च ॥
गर्भसंस्थोऽपि कुरुते न तु निष्क्रमयो मतिम् ।
साकं गर्भसञ्चक्रे” ॥

इत्यादि—

“अथ ब्रह्मवैवर्ते कृष्णाद्वैपायनो मुनिः ।
उपविश्य कृतस्नानो गर्भमामोऽयं स्वामभिः ॥
सम्बोधयामास तथा वञ्चाभिर्युक्तिभाषितैः ।
॥ द्याम् उवाच ॥

यत् त्वं मदीयवृद्धिगीमधुनाऽतिक्वाण—
माविश्य पीडयामि गर्भतया यथाशंम् ।
तद्ब्रह्मि निष्क्रमसि नाम कथं न ? मूढ ! ।
किं मारयिष्यति विरुद्रकरस्त्वन्तत्पुम् ॥
गर्भं उवाच ॥

रक्षाऽहमस्मि सुरपञ्चेत्यादि—

भ्रान्तोऽहं तेषु सर्वेषु कोऽहं तथाश्च प्रवीमि किम् ।
साऽप्रन्त मानुषो भूत्वा जठरेऽस्या भवस्थितः ॥
तद्व्यास ! न करिष्यामि गर्भोनिष्क्रमणा वृद्धिः ।
नात्मानं चर्षयिष्यामि हीनचित्तोऽजमायवा ।

इत्यादिः

॥ द्याम् उवाच ॥

यद्येव मस्त्यभिमनं तत्र तर्हि निन्ध्यात्—
निष्क्रम्य तुल्यनरकारिह गर्भनाम्नात् ॥
सम्यक् समाभय महोदयहेतुमेकं—
भीप्राणनाथमुभयोः कुरु वा विनकम् ॥
॥ गर्भं उवाच ॥

ज्ञानं विनकभवमस्ति च तावदेव—
वेरायमन्व न संस्मरणाञ्च तावत् ॥
यावन्न निष्क्रमति जन्तुरितो नियन्त्रो—
हेवस्य चित्तनिखयस्य न मायया क्वात् ॥

इत्यादिः

॥ द्याम् उवाच ॥

माया भविष्यति न ते पुरुषोत्तमस्य ।
वक्त्रं प्रदर्शय निजं मम वत्स ! र्वाध्रम् ॥

इत्यादिः

॥ गर्भं उवाच ॥

यद्येव मे स भविता प्रति भूमुराशि—
गोयामहागाविषये यदुच्यतेनाथः ॥
गर्भं विहाय तद्दहं यद्विदुःशानी ।
नेत्रास्पृष्टा कथमपीति विनिश्च यो मे ॥

इत्यादिः

॥ सून उवाच ॥

इत्थं तदीय वचने द्विज शुभ्रनाम् सः—
दशसोऽति दुःखिनमना प्रयथां तदानीम्
नारायणं वाचस्वितो हृद् तस्य हेतो—
रानेतुमीपवनिवृत्तमिति मेवाध्वेः ॥
तत्र त्रिंशोकरहितेन कृतप्रणामः—
कृष्णान विश्वसुहृदा द्विजवैवर्तेन ॥
प्राप्तार्हणो निखिलमात्मर्हृदिस्यमस्मै—
दृषांसो म्यवेदयन्सावपि तत् प्रपदे ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्मिन्नकृतकमन्त्रम् ।

कर्त्तव्यमेतद्विह नाम कियन्मदीयं—
गहं पवित्रावित्तुमद्य तवागतस्य ॥
तीर्थस्य जङ्गमगतिं दधतोत्तरङ्ग-
जंबाखद्योभनपटोरिति चाह वाचम् ॥
नारायणापवित्रिभाजनमेवमेव—
भूत्वा ययो द्विजधरः सह कृष्णायुक्तः ॥
प्राहं प्रविश्य पुनरेव स काण्डिकः—
किञ्चित् परानुभवविभ्रितगमंशङ्की ॥

इत्यस उवाच ॥

प्रयमंस्यागतो गर्भं । द्वारवत्या ब्रह्मधरः ।
गृहीत्वेनं प्रतिभुवं तिस्रकचं कुरु पुत्रक । ।

गर्भं उवाच ॥

त्वं ब्रूहि माधव । जगन्निगडोपमेय—
मायाऽखिलस्य न विद्वङ्कथ्यतमा त्वदीया ॥
यध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय—
यास्यामि सप्रति बहिः प्रतिभूस्त्वमत्र ॥
आब्रह्म विश्वमखिलं तव माययैव—
वसं त्वयैव भवतुःखहरस्त्वमेव ॥

इत्यादि ;

॥ सूत उवाच ॥

इत्थं तदीय वचसा भगवान् प्रनीतः—
प्राह प्रहस्य शनकैरिति वाचमीशः ॥
मन्मायया न भविता तत्र सम्प्रयोगो—
योगावृताङ्ग ! कुरु निष्कमणां विशङ्कम् ॥
गन्तासि मोक्षमधुनैव मम प्रसादात्—
जीवन्मवाप्स्यसि महादयसौख्यमङ्ग ॥
यं ते वदन्ति मुनयो बहु दुःख योग—
बुद्धिर्भियोगमधियोगकरं मया यत् ॥
वाक्यं वासान मनुविद्य ततस्तु गर्भो—
सस्या ऋटिव्यथ त्रिनिर्गत एव योगी ॥
स द्वादशाब्दमितेष्ववयाः प्रशाम्य—
व्यासं हारं स्रज्जनीमथ सप्रतस्थे ॥

ततश्च पितापुत्रसम्बन्धनिर्णयम्—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

व्यसि ! त्वदीयतनयः शुक्लवस्त्रमोक्षं हूने—
वचो भवतु तच्छुक् एव नाम्ना ॥
हृष्यथ वरस्यति तथापि न माययायं—
स्पृष्टो यतो मम कथा इति मास्व शोकम् ।
वामो गृहं वयमपि प्रकुरुष्व वाक्यं—
वत् त्वामयं परमभोगवतोऽभ्युवाच ॥ इति ।
इत्थं जगत्प्रथमः पुरुषोत्तमस्तं—
सम्बोधबोधनिधिमाशुरपाचिरुहः ।
आमन्त्र्य भारत ! कथं द्विजवधैः सुवै-
स्तां द्वारकां सुरपुरीं वृत्तयाजगाम ॥

इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

योगं प्राप्येति तत्रप्रभावाद्देव जगौ ॥ २८ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथकवचित्तुनसाराधर्मिणी ।

स एव नीपः पुनरपि कृत्वीसंहायां शुक्कम्यायामिति
शुकोऽयं व्यासोदरययां सम्भूतोऽस्य एव । तदुक्तं हरिवंशादिषु
“पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाममहायशाः ।
व्यासादरययां सम्भूतो विधुमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥
स तस्यां पितृकम्यायां वीर्यययां जनयिष्यति ।
कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं तथा भूरित्तुनं जयम् ॥
कन्धां कीर्तिमतीं वृष्टीं योगिनीं योगमाह्वरम् ।
ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमण्डुहस्य च” ॥ इति ।

श्रीभागवतवक्ता शुक्स्तु व्यासस्य प्रथमः पुत्रोऽस्मिन्सम्भू-
तादस्यः । यदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

“प्राप्ते कवियुगे व्यासश्चक्रे यो जगतः कृते” ।

महाभागवतम्—

इत्याद्यनन्तरम्

“ब्रह्मवैवर्तेपरिभ्रंशे मातृविक्यादुपस्थिते ।

खयं पितृश्रयाखामं द्विपवत् सोढुमक्षमः ॥

भिविन्त्य मनसा चक्रे भार्यां जायालिकम्बकाम् ।

वीटिकावयां ददौ तस्मै सोऽपि वैज्ञानसाश्रमी ॥

ततश्च व्यासस्तथा सह बहुकालं तपस्तेपे दत्तं तस्यां धीर्य-
माधत्त साच गर्भवती एकादशसु वर्षेषु व्यतीतेष्वपि न प्रसू-
तेरम । अथ द्वादशे वर्षे व्यासः कदाचिद्गर्भस्यं पुत्रमाह—भाः
पुत्र ! किं स्वमातरं पीडयसि गर्भोभिःसरेति । सचाह, गर्भोभिः
सुतं मायामामभिमविष्यति तस्माद्भैव भगवन्तं ध्यायामीति
व्यास आह, माया न त्वामभिमविष्यतीति । मद्ब्रह्ममेव प्रमाणी-
कृत्य गर्भोभिःसर स्त्रमुक्तं मां दद्याय मत्पत्नीं मा पीडयेति ।
स आह, पत्नीपुत्राद्यासक्तयेन त्वामपि बायाभिभूतं जानाम्यत-
स्त्वद्ब्रह्मं न प्रमाणीकरोमि । व्यास आह, तर्हि कस्य वाक्यं
प्रमाणी कुरुषे । स आह—यस्य मावेति । व्यास आह—तर्हि तम-
त्रैवाऽऽनयामीत्युक्त्वा द्वारकां गत्वा निष्ठेदिनसर्वेष्टान्तं भग-
वन्तं स्त्रपयांशाबाभ्यन्तरमानीय व्यासः पुनराह—भोःपुत्र ! आया-
तोऽयं भगवानिति, ततः स आह—

“त्वं ब्रूहि माधव ! जगन्निगडोपमा सा—

मायाऽखिलस्य न विद्वङ्कथ्यतमा त्वदीया ॥

यध्नाति मां न यदि गर्भमिमं विहाय—

यास्यामि सप्रति बहिः प्रतिभूस्त्वमत्र ” ॥

इति भगवानाह—

“मन्मा यथा न भविता तत्र सम्प्रयोगो—

गन्तासि मोक्षमधुनैव मम प्रसादात् ” ॥ इति ।

ततो गर्भोभिःस्तुत्य प्रशाम्य बहुस्तुवानन्तं दृष्ट्वा भगवानाह—

व्यास ! त्वदीयतनयः शुक्लवस्त्रमोक्षं—

हूने वचो भवतु तच्छुक् एव नाम्ना ॥

इति व्यासमामन्त्र्य रथमारुह्या द्वारकां प्रतस्थे—

शुकोऽपि प्रथमाज व्यासस्तमनुजगामेति । भिक्षामिच्छरथास्तु

भरणीसम्भूतः शुक्, एव विरहातुरं पितरमनुजगत्तमाह्वय

कायाशुकं निर्माणं प्रथमाज कायाशुकस्यैव गार्हस्थ्यव्यवहार

इत्याहुः । स ब्रह्मवचो गवि सरस्वत्यात् ॥ २५ ॥

विषयाणामलमिमे इति पञ्चालसंज्ञिताः ।
 मुद्रलाद्ब्रह्मतिवृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥
 मिथुनं मुद्रलाद्गाम्यादिवोदासः पुमानभूत् ।
 अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात् ॥ ३४ ॥
 तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः ।
 शग्दांस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात्किल ॥ ३५ ॥
 शरस्तम्बे ऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम् ।
 तद् दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छन्तनुर्मृगयां चरन् ।
 कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभवत्कृपी ॥ ३६ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां
 सांहितायां वैयासिक्यां नवमस्कन्धे
 एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभाग्यदर्शिनी ।

न एव योगतन्त्रं चकार इमे वाहं दीपवा बृहद्विषोवेद्याः
 दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

सुपार्श्वकृत सुपार्श्वजनकः ॥ २७—२८ ॥

अजमीढस्य वंशान्तरमाह-नखिन्यामिति ॥ ३०—३३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुककन्यायां ज्ञावाशुकस्य बृहद्विषोवेद्याः गवि
 भार्यायां विश्वकसेनं सुतमध्यगात् प्राप्तवान् ॥ २५ ॥

• स एव योगतन्त्रं चकार ततो विश्वकसेनात् वाहं दीपवा
 बृहद्विषोरजमीढसुतस्य वंश्याः दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥

हस्तिपुत्रस्य द्विमीढस्य वंशमाह-यधीनर इत्यादिना । सुपा-
 र्श्वकृत तस्य पुत्रः सुपार्श्व इत्यर्थः ॥ २७ ॥

प्राङ्गणभार्याणां वृद्धसंहिताः जगौ विभज्याध्यापया-
 मास ॥ २८ ॥ २९ ॥

• पुरुमीढो हस्तिपुत्रोऽप्रजोऽभवत्, हस्तिपुत्रस्याजमीढस्य वंश्याः
 प्रियमेधादयः कंचित् द्विजाः बभूवुः तेषांऽन्ये बृहद्विषुर्वेद्याश्चेति
 वंशप्रत्ययमुक्तम् तस्यैव सिंहावलीकृत्यायेन वंशान्तरमाह-नखिन्या-
 मित्यादिना ॥ ३० ॥

• अकंतनयो भार्याश्वः तस्य मुद्रलादयः पञ्च ॥ ३१—३३ ॥

भाषा टीका ।

काश्यान्तर, में वही राजा नीप, कृत्वी ऐसे नामवाली शुक
 की कन्या में ब्रह्मदत्त (शुक) को उत्पन्न करते हुए, वह शुक
 (ज्ञावाशुक) योगी गौ (सरस्वती) नामक भार्या के विषे विश्वकसेन
 पुत्रको धारण करते हुए ॥ २५ ॥

और जैगीषुव्य के उपदेश निमित्त योगतन्त्र को करते हुए,

नदनन्तर उनसे उदकस्त्रन पुत्र हुए, तिनसे भलाद हुए, ये
 सब बृहद्विषु के वंश के हुए ॥ २६ ॥

द्विमीढ के पुत्र यधीनर हुए, तिनके सुत कृतिमान् काये
 तिनके पुत्र नाम से सत्यधृति हुए, तिनके पुत्र दृढनेमि
 हुए, और दृढनेमि से सुपार्श्व हुए ॥ २७ ॥

सुपार्श्व से सुमति हुए, तिनके पुत्र संनतिमान् होते
 हुए, तिनसे कृता जो हिरण्यनाम से योग को प्राप्त करके
 प्राच्य साम की षट् संहिताओं को पढाते हुए, तिनसे नीप हुए
 तिनके अश्व्य हुए, तिनसे सुवीर हुए सुवीर-के पुत्र रिपु-
 जब हुए ॥ २८ ॥ २९ ॥

तिनसे बहुरथ हुए, पुरुमीढ के सम्मान नहीं भईं अथ
 अजमीढ का वंशान्तर कहते हैं, अजमीढ के नखिनी भार्या में
 नील पुत्र हुए, तिनसे शान्ति हुए, ॥ ३० ॥

शान्ति के सुशान्ति हुए, तिनके पुत्र पुरुज हुए, तिनके
 अकं हुए, तिनके तनय भार्याश्व हुए, तिनके मुद्रलादिक पांच
 पुत्र होते हुए ॥ ३१ ॥

मुद्रला, यधीनर, बृहद्विषु, कामिपत्य, और सञ्जय ये पांच
 पुत्र हुए, अर्पण पुत्रों को देखकर सन्तुष्ट होकर एक समय
 भार्याश्व वांछते हुए, कि— ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधेदीपिका ।

भार्याश्वपुत्रात्, मिथुनं चाभूत् तदेवाऽऽह—दिवोदासः
 पुमानहत्वा च कन्यया ॥ ३४—३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावाधेदीपिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव सङ्गहेय दर्शयति—मिथुनमिति । भार्यात् भार्याभ्यस्तु-
तात् मुद्रलात् मिथुने स्त्रीपुंसमभूत् तत्र पुमान् दिवोदासः कन्यका-
त्वद्वया, तां निशिनष्टि । यस्यामहृत्वाचां गौतमात् भर्तुः शता-
भन्दो जज्ञे ॥ ३४ ॥

तस्य शतानन्दस्य पुत्रः सत्यधृतिः स च धनुर्वेदविशा-
रदः तस्सुतः सत्यधृतिस्सुतः शरद्वान् तं विधिष्णु तन्नाम-
तिमितं तद्वशाद्भाह—यस्माद्विद्यादिना चावत्समाप्ति । उर्वेश्वा
अप्सरसो दर्शनात् हेतोर्वस्मात् शरद्वतो रेतः शरस्तम्भे अश्व-
वालस्तम्भे न्यपतत् अतः स शरद्वान्नामा बभूविति भावः । तच्च
पतितं रेतः शिवं शुभाचारं मिथुने स्त्रीपुंसमभूत् शन्तनुः राजा
यद्वहृत्वा मृगयां चरन् तस्मिथुने दृष्ट्वा कृपया अगृह्णात् गृहीत्वा
ररचेत्यर्थः । तत्र मिथुने कुमारः कृपः कृपाचार्यः कन्या तु कृपी
सा च द्रोण्याचार्यस्य पत्नी ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
(विजयध्वजरीत्या अष्टादशः ।)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भ्रमः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्भ्रमे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवचकवर्षिकृतसारायंर्दशिनी ।

भार्यात् भार्याभ्यपुत्रात्मुद्रलात् ॥ ३४—३५ ॥
इति सारायंर्दशिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाय ।
नवमस्कन्धेकविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः अताम् ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्रकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भार्यात् भार्याभ्यपुत्रात् ॥ ३४—३६ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे
श्रीमच्छुक्रकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

हमारे पांचों पुत्र पांचों देशों की रक्षा करने को अलं
(समर्थ) हैं । इसी कारण से उनके देश का नाम पांचाल पड़
गया । मुद्रल से ब्राह्मणों का मौरिलसंज्ञक गोत्र चल पड़ा ॥ ३३ ॥

भार्याभ्यके पुत्र मुद्रगल से मिथुन (स्त्रीपुरुष) उत्पन्न
मया, तिस में दिवोदास पुरुष हुए, और अद्विद्या कन्या गई
जिसमें गौतम से शतानन्द हुए ॥ ३४ ॥

निज दिवोदास के धनुर्वेद विशारद शतधृति नामक पुत्र हुए
तिसके पुत्र शरद्वान् हुए, जिन से उर्वशी अप्सरा के दर्शन से
शरस्तम्भ (मुँज के पुँज) में बहुत सुन्दर मिथुन (स्त्री पुरुष का
युगल) उत्पन्न हुआ, शन्तनु महाराज सिकार खेलने गये रहे, उस
पुत्र और कन्या को देखकर कृपाकर घरले आये उनमें जो कुमार
रहा सो कृपाचार्य हुए, और कन्या जो रही सो द्रोण्याचार्य की
पत्नी कृपी गई ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इति श्री मद्भागवत नवमस्कन्ध में एकविंश अध्यायकी
श्री वृन्दावनस्य पं० भागवताचार्य कृत
भाषा टीका समाप्ता ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

—०:०:—

श्रीशुक उवाच ।

मित्रायुश्च दिवोदासाञ्ज्यवनस्तत्सुतो नृप ! ।
 सुदासः सहदेवोऽथ सोमको जन्तुजन्मकृत् ॥ १ ॥
 तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान्पृषतः सुतः ।
 द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥
 धृष्टद्युम्नाद्दृष्टकेतुर्भार्म्याः पञ्चालका इमे ।
 योऽजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ॥ ३ ॥
 तक्ष्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ।
 परिक्षित्सुधनुर्जन्हुर्निषभाश्वः कुरोः सुताः ॥ ४ ॥
 सुहोत्रोऽभूत्सुधनुषद्व्यवनोऽथ ततः कृती ।
 वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ॥ ५ ॥
 (१)कुशाम्बमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः ।
 बृहद्रथात्कुशाम्रोऽभूद्दृषभस्तस्य तत्सुतः ॥ ६ ॥
 जज्ञे सत्यहितोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः ।
 अन्यस्यां चापि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ॥ ७ ॥
 ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसन्धिते ।
 जीव जीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत्सुतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमहाभारतटीका ।

द्वाविंशो तु दिवोदासाञ्ज्यवनस्तत्सुतो नृपः ।
 ऋक्षस्यो जरासन्ध्यायं दुर्बोधनादयः ॥

॥ १ ॥

तस्य सोमकस्य पुत्राणां शतं बभूव तेषां जन्तुजयैष्ठो यवी-
 यान् पृषतः ॥ २ ॥

अजमीढस्यैव वेशान्तरमाह-च इति । ततः संवरणात्कुरुः ॥

॥ ३-४ ॥

तस्य कृतिनः उपरिचरो वसुः । ततो वसोः बृहद्रथो मुख-
 मादिषियात् ॥ ५ ॥

तानेवाह—कुशाम्बेति । तत्सुतः पुष्पवान् जज्ञे तस्यापत्यं
 सत्यहित इति योज्यम् ॥ ६-७ ॥
 जरया राक्षसा ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमहाभारतटीका ।

एवं मुद्रवस्य दुहितुस्तानमभिधायाय पुत्रस्तानमीह—
 मित्रायुश्चेति । दिवोदासात् भोद्रव्यात् मित्रायुश्चे तत्सुता मित्रायु-
 सुताः हे नृप । स्ववनादयश्चत्वारः तत्र, सोमकः कनीयान्
 स च जन्तोः जन्म कृतवानिति तथा सोमकस्य सुतो जन्तु-
 रित्यर्थः ॥ १ ॥

(१) कसुस्मीमत्स्य इति धीर०

भीमझीरराप्रवचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं जम्बूरेष तस्य पुत्रः अपि तु जन्तुज्येष्ठे शत-
मित्याह-तस्वेति । तस्य सोमकस्य पुत्रशतमभूत् तेषां पृषदः
कनीयान् जन्तुस्तु ज्येष्ठ इति शेषः । पृषदास्तु द्रुपदः यस्य द्रुपदस्य
सुताः धृष्टद्युम्नादयः ॥ २ ॥

इमं धृष्टद्युम्नादयः पञ्चाशकाः पञ्चाशसंज्ञिकमुद्रखवंश-
प्रसूतत्वात्पञ्चाशकाः अजमीढस्य पुनर्वशात्तरमाह-व इति ।
अजमीढस्याऽन्यो यः सुतः ऋक्षान्भवस्ततः ऋक्षात्सम्बरणः ॥ ३ ॥

सम्बरणाच्च तपत्याख्यायां सूर्यकन्यायां कुरुजंघे स च
कुरुक्षेत्रस्य पतिः कुरोः सुतास्तु परीक्षितादयः ॥ ४ ॥

तत्र सुधनुषः सुतः सुहोत्रोऽभूत् अथ सुहोत्राच्छयवनः ततः
चयवनात्कृतिः तस्य कृतेरुपरिचरो वसुः उपरिचरवसुः कृतीति
पाठान्तरं तदा तस्य कृतिनः ततः उपरिचरवसोः बृहद्रथो
मुखमादियेषां ते जहारे ॥ ५ ॥

तानाह-कुरुजंघेति । एते चेद्विषाः चेद्विजनपदाधिपाः
तत्र बृहद्रथात् कुशाश्वो बभूव कुशाङ्गोऽभूदिति पाठान्तरं तस्मृतः
कुशाङ्गसुतः ऋषभः स्मृतः प्रमिद्धः तस्सुतः ऋषभसुतः
प्रपवान् तस्य हितः हितारवः अपत्यं पुत्रो जङ्घ
इत्यन्वयः । तस्सुतो हितसुतः जङ्घः जगुरिति पाठान्तरम्
एवं बृहद्रथस्यैको वंश उक्तः अथान्यस्वामपि भार्यायां बृह-
द्रथात् द्वे शकले जज्ञाते ॥ ६ ॥ ७ ॥

ते च मात्रा बहिरुत्सृष्टे त्यक्ते तत्र क्रीडन्त्या जरया राक्षस्या
जीष जीषति भाषमागया अभिसन्धिने जरया सन्धितत्वा-
ज्जरासन्धः सुतो ऽभवत् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयश्चजतीयेकृतपदरत्नानखी ।

अधुन्यासूतति प्रोक्ष्य विषोदाससूतति कथयति-मित्रा-
युरिति ॥ १ ॥ २ ॥

अजमीढसुतो योऽन्वो बृहद्विषोरिति शेषः । अन्यस्वां भार्या-
यां जातः नाम्ना ऋक्षः ऋक्षाज्जातः संवरणो नाम ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१-१४ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसारापदर्शिनी ।

आदिशो ऽभूरिवोदासवंशे द्रौपद्याऽभवत् ।

ऋक्षवंशे जरासन्धाङ्गुनपुत्रोऽभनादयः ॥

॥ १ ॥

तस्य सोमकस्य शतं पुत्रास्तेषां जन्तुज्येष्ठः कनिष्ठः पृषतः
मध्यमो द्रुपदः ॥ २-५ ॥

बृहद्रथमुखानेथाऽऽह-कुशाश्वेत्यादि ॥ ६-७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

भीमच्छुकेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

विषोदासवंशम् अजमीढपुत्रात्तरस्य ऋक्षस्य वंशज्जाह,
मित्रायुरिति आदिशेन । कथम्भूतः ? सोमकः जन्तुजन्मकृत जन्तु-
पिता ॥ १ ॥

तस्य सोमकस्य पुत्रशतं तत्र जन्तुज्येष्ठः पृषक्तोपवीषान्
पृषतस्य द्रुपदस्तस्य द्रौपदी कृपात् धृष्टद्युम्नादयः सुताश्च, तथाह
भीपराशरः "विषोदासस्य मित्रायुर्मित्रायोश्चयवनो नाम राजा
चयवनात्सुदासस्तस्य सहदेवस्तस्यापि सोमकस्ततो जन्तुः
शतपुत्रज्येष्ठोऽभवत् तेषां यवीषान् पृषतः पृषतात् द्रुपदः ततो
धृष्टद्युम्न इति यद्यपि भीमझागवते अजमीढस्ततः नीलस्ततः
शान्तिस्ततः सुशान्तिस्ततः पुरुजस्ततोऽकस्ततो मर्म्याश्वस्ततो
मुद्रस्ततो विषोदासादिक्रमेण धृष्टद्युम्नोऽपिस्तथापि अजमी-
ढात् नलिम्बां सुशान्तिरूपयद्यत्" इत्युक्ता तदनन्तरं सुशान्तिः
पुरुजातिस्ततो भार्म्यश्वस्ततः सुजयस्ततः पञ्चजनस्ततः
सोमदत्स्ततः सहदेवस्ततः सोमकस्ततः पृषतस्ततो द्रुपदः तस्य
पुत्रो धृष्टद्युम्नः" इति हरिवंशोक्तक्रममिप्रायेण "तदा मृधे
कौरवसृजयानां वीरिष्वघो वीरगति गतेषु" इत्यत्र धृष्टद्युम्नस्य
सृजयवन्धत्यं स्वीकृतमिति बोध्यम् ॥ २-४ ॥

बृहद्रथो मुखम् आदियेषाम् ॥ ५ ॥

तानेवाह-कुशाश्वेति । बृहद्रथात्कुशाश्वः तस्य ऋषभः तस्सुतः
ऋषभसुतः पुष्पवान् जङ्घे तस्य अपत्यं सत्याहितः तस्सुतो
जहुरित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हेनुप ! विषोदास के पुत्र मित्रेयु उनके चयवन हुए, तिनके
सुदास हुए, तिनके सहदेव हुए, तिन के सोमक हुए, तिनसे
जंतु नामक पुत्र होते भये ॥ १ ॥

उनके सौ पुत्र हुए उन सबों में पृषत छोटे हुए, पृषत
के द्रुपद पुत्र हुए, तिनसे द्रौपदी पुत्री और धृष्टद्युम्न आदिक
पुत्र उत्पन्न भये ॥ २ ॥

धृष्टद्युम्न के पुत्र धृष्टकेतु हुए ये सब राजा भार्म्यवंशी पंचाल
देश के अधिष्ठाता हुए । और जो अजमीढ के ऋषभ पुत्र ऋक्ष हुए
उनके संवरण हुए ॥ ३ ॥

और संवरण से सूर्य की कन्या तपती में कुरुक्षेत्र के
पति कुरु महाराज उत्पन्न हुए, और उनके परिचित, सुधनु,
जङ्घ, निषध, अश्व, इतने पुत्र उत्पन्न भये ॥ ४ ॥

सुधनुष के पुत्र सुहोत्र भये, उनके चयवन, उनके कृती,
उनके उपरिचर वसु, और वसु के बृहद्रथादिक पुत्र उत्पन्न
हुए ॥ ५ ॥

अर्थात् बृहद्रथ, कुशाश्व मरुस्य प्रत्यग्र चेद्विषादिक भये, ये सब
खंदेरी के राजा हुए, बृहद्रथ के कुशाश्व उनके ऋषभ हुए ॥ ६ ॥

ततश्च सहदेवोऽभूत्सोमापिर्यच्छुतश्रवाः ।
 परीक्षिद्वनपत्न्योऽभूत्सुरथो नाम जाह्नवः ॥ ९ ॥
 ततो विदूरथस्तस्मात्सार्वाभौमस्ततोऽभवत् ।
 जयसेनस्तत्तनयो राधिकोतोऽयुतो ह्यभूत् ॥ १० ॥
 ततश्च क्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च ।
 ऋष्यस्तस्य दिल्लीपोऽभूत्प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥ ११ ॥
 देवापिः शन्तनुस्तस्य नाह्नीक इति चात्मजाः ।
 पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु ननं गतः ॥ १२ ॥
 अभवच्छन्तनू राजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः ।
 यं यं कगभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ॥ १३ ॥
 शान्तिमाप्नोति चैनाग्यां कर्मणा तेन शन्तनुः ।
 समा द्वादश तद्राज्ये न वर्षं यदा निभुः ॥ १४ ॥
 शन्तनुर्ब्राह्मणैरुक्तः परिवेत्ता त्वमग्रभुक् ।
 राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सोऽब्रवीत् ।
 तन्मन्त्रिप्रहितैर्विमैर्वेदाद्विभ्रंशिता गिरा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

उन ऋषभ के पुत्रान् तिनसे सत्याहित पुत्र उत्पन्न हुए और
 • वृद्धय की अन्यभार्या से पुत्र के दो खंड उत्पन्न भये ॥ ७ ॥

उन दोनों टुकड़ों को मानाने बाहर पटक दिये फिर जरा नामक
 राक्षसी ने उन दोनों भाषे २ टुकड़ों को उठाकर जोड़कर
 जीव २ ऐसे बोलकर खेलती हुई ने जोड़ दिये तब वह जी
 उठा इसी से उसका जरासंध नाम हुआ ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यद्यस्मात्सोमापेः भुतश्रवाः कुरोः पुत्रः परीक्षिद्वनपत्न्यः
 जाह्नवो जहोः सुत्रः ॥ ९ ॥

अतो राधिकाद्युतोऽभूदित्यर्थः ॥ १०—११ ॥

तस्य प्रतीपस्य देवापिशन्तनुवाह्नीकाः ॥ १२ ॥

प्राक् पूर्णजन्मनि महाभिष इति संज्ञा यस्य सः ॥ १३ ॥

यदा देवो न वर्षं तदा शन्तनुस्तत्र कारणां ब्राह्मणान्
 पप्रच्छ ॥ १४ ॥

ब्राह्मणैश्चैवमुक्तः “दागाग्निहोत्रसंयोगं कुरुने योऽप्रजे स्थिते ।
 परिवेत्ता सः विवेक्यः परिविन्तस्तु पूर्णजः” इति स्मृतयोऽग्रभुक्
 पुष्यमप्रतो भुगक्ति अथ त्वाहशोऽपि परिवेत्तैव भवति अतः

तदोपपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्वेदित्यनीत्येवमुक्तः
 शन्तनुर्भनेकृत्वा ज्येष्ठं छन्दयामास राज्ञः प्रजापालनादिः परो
 धर्मोऽनस्तं राज्यं स्वीकुर्वीति प्रार्थितवान् । ततः पूर्वमेव तस्य
 मन्त्रिणा अग्रजातसंज्ञेन देवार्थं पापगुणीकृत्य राज्यात्संकुर्वे
 ये प्रदिता विप्रास्तैः पापगुणमताभ्रयया गिरा मेदाग्निप्रतिगतः
 सन् वेदभादस्यातिघाहाग्निन्दावचनानि सोऽब्रवीत् ततस्तस्य पति-
 न्येन राज्याऽनहंत्वे जाने शन्तनोर्दोषाभावाद्देवो वचयैत्यर्थः ।
 ॥ १५—१७ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रि...

ततो जरासन्धात् सहदेवः यत् यस्मात्सहदेवात् सोमापि
 धृतश्रवाश्च जातो स सहदेव इत्यन्वयः । कुरोः पुत्रः परीक्षिद्वनं
 पत्न्यः अथ जहोः कुरुसुतस्य सुतो जाह्नवः स च नासु
 सुरथ इति पसिद्धः ॥ ९ ॥

ततः सुरथाद्विदूरथस्तस्मात्सार्वाभौमः ततो जयसेनस्तत्तनयं
 जयसेनतनयः, राधिकः अतो राधिकात् द्युमानभूत् अतोऽयुतं
 ऽभवत् इति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

ततश्च द्युमतः क्रोधनः तस्मात् क्रोधनात् देवातिथिः ऋष्य
 देवातिथेः, ऋष्यस्तस्माद्देवादिषीपः तस्य दिल्लीपस्यात्मजः प्रतीपः

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
“ऋक्षोऽस्य भीमसैनोभूत् प्रतीपस्तस्य चारुमजः, इति पाठास्त-
रम् ॥ ११ ॥

तस्य प्रतीपस्य देवापिः शन्तनुर्वाहिकश्चेति त्रयः सुताः
तत्र देवापिः पितुराज्यं त्यक्त्वा वने गतः अधुना अग्रजश्चेति
भावः ॥ १२ ॥

शन्तनुस्तु राजा अधिकृतराज्यासनः प्राक् पूर्वजन्मनि महा-
भिर्भ्रमज्ञितः महाभिर् इति संज्ञाऽस्य सञ्जातेति तथाभूतः तस्य
तस्मिन् जन्मनि शन्तनुनामप्रवृत्तौ निमित्तमाह—यं यमिति ।
सोऽस्मिन् जन्मनि कराड्यां यं यं जायते जरठ स्पृशति स
सर्वोपि यौवनमेति प्राप्नोति अस्यां मुख्यां शान्तिं चाप्नोति
यनस्ततोऽनेन कर्मणा यौवनशान्त्यापादनरूपेण कर्मणा निमित्तं
शन्तनुरिति प्रसिद्धिः शो सुखं ननुते यौवनशान्त्यारापादने-
नेति शन्तनुरिति निर्वाकरभिषेता तस्य शन्तनोः राष्ट्रं यदा द्वादश
समाः वर्षाणि विभुः पञ्चमो न वषपं ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदा शन्तनुः तत्र निर्मलं ब्राह्मणान् पप्रच्छ ब्राह्मणो-
ल्लवमुक्तः—

“दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिचितस्तु पूर्वजः ॥ इति स्मृतं:

योऽग्रभुक् भुवमग्रतो भुनक्त्येषं त्वादशोऽपि परिवे-
त्तैव भवति अतस्तद्दोषपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि ततो
वृष्टिर्भविष्यतीत्युक्तः पुरराष्ट्रयोर्विद्विज्यंस्मात् वर्षात्तस्मै वर्षार्थं-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः शन्तनुर्वने गत्वा ज्येष्ठं ऋक्षयामास राज्ञः प्रजापरि-
त्यक्तः परमो धर्मस्ततस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति प्रार्थयाञ्छक
ततः पूर्वमेव तस्य मन्त्रिणा अहमारातसंज्ञकेन देवापि
पावण्डोक्त्य राज्यानहं कर्तुं ये प्रहिताः विप्रास्तैः पावण्डमता-
अथवा गिरा वेदाग्निहोत्रसंयोगं ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

जीहवः जन्हाः पुत्रः ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

अप्यत्र समाश्रित्यैवात्र वा एकनाक्षरेण ऋक्षासि विपन्ती-
त्यतः शन्तुशब्दं निवेक्ति—वर्षमिति । यस्य स्तस्यै तनोति
काराड्यामितिशेषः । शन्तनुं सुतनुं युवानं नयतीति शन्तनुं
शन्तं शान्तं नयति प्रापयतीति वा ॥ १३ ॥ १४ ॥

दाराग्निहोत्रसंयोगं यः कुरुतेऽग्रजे स्थिते सति स परि-
वेत्ता । तदुक्तं “दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता
स इत्युक्तः परिचितस्तु पूर्वजः” इति । अयं शन्तनुरग्रभुक्
अग्रजस्य देवापरग्रतो राज्यं भुङ्क्ते इति देवाप्यावर्षणमिति विज्ञा-
याग्रजायःशु राज्यं देहीत्युक्तम् ॥ १५ ॥

ऋक्षयामास प्रसूयामास शन्तनोः काश्चिन्मन्त्री अहमकः
विप्रांन् व्युक्तं अयं देवापिर्था वेदमार्गाग्निहोत्रसंयोगं भवति तथा
कतवामिति तन्मन्त्रिप्रहितैर्विषैवेदाग्निहोत्रसंयोगं स देवापिः वेद-

वादानिवाहान् वेदार्थनिन्दाकृत्यान् दोषान् गिराऽऽवर्षादित्य-
स्य ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दाराग्निहोत्रसंयोगमित्यस्य प्रथमानधिकारित्वतात्पर्यं-
मित्याभिप्रेत्याह—अग्रभुगिति ॥ १५ ॥

एवामिति, सार्द्धकम् । तन्मन्त्रिभिरित्यत्र तदा निन्दुष्यति
इत्यम ॥ १६—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंद्शिनी ।

यत् यस्य सोमापेः परीक्षिः कुरुपुत्रः जाह्नवः कुरुपुत्रस्य
जन्होः पुत्रः सुरथः ॥ ९ ॥

अतो राधिकादयुनायुरभूत् ॥ १०—१२ ॥

प्राक् पूर्वजन्मनि यं जायते वृद्धं स जायते यौवनम् एति
प्राप्नोति ॥ १३ ॥

विभुरिन्द्रः “दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परि-
वेत्ता स विज्ञेयः परिवेत्तिस्तु पूर्वजः” इति स्मृतेः त्वमग्रजे
देवापौ वनेमानेऽपि अग्रभुक् कृतदारो राज्यभोक्ता परिवेत्तेवेति
दोषादिन्द्रो न वषपं तस्मद्राज्यामित्यादि ॥ १४ ॥ १५ ॥

ऋक्षयामास त्वं राज्यं कुर्विति प्रार्थितवान् ततः स वेदवादान्
वेदस्यानिवाहान् वेदनिन्दावाक्यानि अश्रवात् तत्र हेतुः तस्य
शन्तनोर्मन्त्रिणा अहमन्तारसंज्ञकेन शन्तनुप्रार्थनात् पूर्वमेव
देवापि पावण्डोक्त्य राज्यानहं कर्तुं शन्तनुमभृत्यलक्षितं ये
प्रहिता विप्रास्तैः पावण्डमता ऽऽभयया गिरा वेदाग्निहोत्रसंयोगं
ततश्च तस्य पानित्येवैव तस्य राज्यानहंस्वे जाते शन्तनो
दीषामावात् देवो वषपेत्यर्थः ॥ १६—१६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धाश्रितपदीपः ।

यद्यतः सोमापिः श्रुतभवाः पुत्रः परीक्षितु कुरुपुत्रोऽनपःयो
ऽभूत् जाह्नवः जन्हाः पुत्रः ॥ ६ ॥

अतो राधिकादयुतः ॥ १०—१२ ॥

प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिर् इति संज्ञा सञ्जाताऽस्येति तथा
सः ॥ १३ ॥

तस्य राज्ये विभुः पञ्चमः द्वादश समाः सम्बस्तरान् यदा
न वषपं ॥ १४ ॥

तदा पुरराष्ट्रयोर्विद्विज्यंस्मात्तस्मै वर्षार्थम् ब्राह्मणैः शन्तनुः
योऽग्रभुक् भुवमग्रं भुनक्त्येषं त्वादशोऽपि परिवेत्तैव भवति तस्मा-
त्तद्दोषनिवृत्तये राज्यमग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्युक्तः परि-
वेत्तवृत्तयं स्मृत्योक्तम् “दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे सति ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवेत्तिस्तु पूर्वजः” इति ॥ १५ ॥

एवं द्विजैरुक्तः शन्तनुः वने गत्वा राज्ञः प्रजापालनादिः
परो धर्मोऽतस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति ज्येष्ठं ऋक्षयामास ततः

वेदनादतिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह ।
 देवापियोगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ॥ १७ ॥
 सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति ।
 बाह्लीकात्सोमदत्ताऽभूद्भूरिभूरिभ्रवास्ततः ॥ १८ ॥
 शलश्च शन्तनोरासीद्गङ्गायां भीष्म आत्मवान् ।
 सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥ १९ ॥
 वीरयूथाग्रणीयैर्न रामोऽपि युधि तोपितः ।
 शन्तनोर्दाशकन्यायां जज्ञे चित्राङ्गदः सुतः ॥ २० ॥
 विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्राङ्गदो हतः ।
 यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला ॥ २१ ॥
 वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् ।
 हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीन् भगवान् वाकरायणः ॥ २२ ॥
 मह्यं पुत्राय शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ ।
 विचित्रवीर्योऽथोवाह काशिराजसुते वलात् ॥ २३ ॥
 स्वयंवरादुपानीते अम्बिकाम्बालिके उभे ।
 तयोरामक्तहृदयो गृहीतो यक्षमणा मृतः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लकण्ठकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वमेव तन्मन्त्रिणा अश्वमेधात्वेन देवापि पापयुक्तीकृत्य प्रजा-
 पालनादिभ्रमोर्नर्हं कर्तुं प्रहितैः प्रेषितैर्विभैः पापयुक्तमाश्रयया
 गिरा वेदाद्विश्रितस्सन् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जरासन्ध के पुत्र सहद्वयं उनके सोमापि और उनके
 श्रुतधर्मा पुत्र हुए, और परीक्षित अनपत्य हुए, सुरथ जन्तु के पुत्र
 हुए ॥ १६ ॥

उनके विदूरथ उनसे सावित्राम पुत्र हुए, सावित्राम के
 जयसेन उनके राधिक और राधिक के अयुत पुत्र होते
 भये ॥ १७ ॥

उनसे क्रोधन, और क्रोधन के देवानिधि, उनके पुत्र ऋष्य
 हुए, तिनके दिक्षीप, उन के पुत्र प्रतीप हुए ॥ १८ ॥

और प्रतीप के देवापि शन्तनु चारहीक इतने पुत्र हुए,
 पिता के राज्य को छोड़कर देवापि वन में गये ॥ १९ ॥

उनके पीछे शन्तनु राजा हुए, एवं जन्म में महाभिय
 इनका नाम रहा, इनका ऐसा प्रभाव रहा कि जिसके २
 शरीर पर हाथ रखे वह वृद्ध जर्जर शरीर यात्रा भी होय
 तो भी युवा हो जाय ॥ २० ॥

और उनके हाथ के स्पर्श होने से उत्तम शक्ति प्राप्त
 होती रही इसके उनका नाम शन्तनु हुआ, जिस समय इनके
 राज्य में चारह वर्ष वर्षों (वृष्टि नहीं हुई ॥ १६ ॥

तब शन्तनु ने ब्राह्मणों से पूछा कि हमारे राज्य में वृष्टि
 क्यों नहीं होती है ? तब ब्राह्मणों ने कहा कि-तुम परिव्रजा
 (बड़े भाई के रहने विवाह और राज्य करते) हो इसके तुम
 अपने राज्य वृष्टि के लिये बड़े भाई को राज्य दो ॥ १७ ॥

जब ब्राह्मणों ने ऐसा कहा तब शन्तनु ने देवापि के पास
 वन में जाकर प्रार्थना करी इसके पहिले ही इनके अश्वमेध
 नामक मन्त्रि ने देवापि को पाखंडी बनाकर राज्य के अयोग्य करने के
 लिये ब्राह्मणों को भेजा रहा उन लोगों ने पाखंड मताश्रय वाक्यों
 से देवापि को वेद से अलग कर दिया ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

ततः सोमदत्ताऽभूरिभूरिभ्रवाः शलश्चैत प्रयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रामो जायन्त्यः दाशकन्यायामिति उपविचरन् यस्मिन्नायं
 मत्स्यगर्भादुत्पन्ना दाशैः कैवर्तैः पाजिता इतो दाशकन्येति
 प्राप्त्यायां खल्यवत्त्वाम ॥ २० ॥

श्रीभरद्वाजकृतभावाधंदीपिका ।

नाम्ना तत्प्रमाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण युद्धे हतः
यस्यां सत्यवत्यां शन्ननुपरिग्रहात् पूर्वमेव ॥ २१ ॥

वेदा गुप्ता येन यतोऽहं जात इदं भागवतं स्वाध्यगामधि-
गमवानस्मि ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्वयम्भराङ्गीभ्यो यत्नादुपनीते ॥ २४ ॥

श्रीमद्भरद्वाजाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

वेदवाद्स्यातिवादान् निन्दावचनानि स देवापिरब्रवीत्
ततस्तस्य पतिव्येन राज्यानर्हत्वे जाते शन्नतोः दोषाभावात्
वेदां वधे देवापियोगमाश्रय कलापग्राममाधितस्सन् ॥ १७ ॥

कलौ सोमध्वेन नष्टं सति पुनः कृतयुगस्यादौ स्यापयिष्यति
सोमध्वं प्रतिवर्त्तयिष्यति वाहिकात् प्रतीपात्मजात् सोमध्वो जज्ञे
ततः सोमदत्तात् भूरिः भूरिश्रवाद्दशज्ञश्चेति त्रयः सुताः जज्ञिरे
शन्नतोऽस्तु ब्रह्मशापात्मानुषीत्वं प्राप्य स्वध्वरेणागतार्थां गङ्गायां
भार्यायां भीष्मो जातस्त्वं विशिनाष्टि आत्मवान् ब्रह्मवित् सर्वेषां
धर्मविदां श्रेष्ठः महाभागवतः कविर्विद्वान् ॥ १८ ॥ १९ ॥

वीरगायां सैन्यस्य नायकः येन भीष्मेण रामो जामदग्न्योऽपि
युधि मंत्राभे तोषितः ततो गङ्गायामन्तर्हितायां शन्नतोर्दाश-
कन्यायां दाशैः कैवर्त्तैः पालितायामुपरिचरवसोर्वीर्यं भक्षितवत्या
मरुत्याः उदराद्दाशैरुद्धृतायान्तः पालितायां मरुत्यगन्धियोजन-
गन्धिसत्यवत्यायाभ्यामिष्यत्यर्थः । चित्राङ्गदः सुतस्तस्य कनीयान्
विचित्रवीर्यश्चेति ह्यौ सुतो जज्ञाने इत्यर्थः । तत्र चित्राङ्गदो नाम्ना
नरस्यनाम्ना चित्राङ्गदाख्येन गन्धर्वेण युद्धे हतः दाशकन्यां विशि-
नाष्टि-यस्यामिति । यस्यां दाशकन्यायां शन्नतोः परिग्रहात्पूर्वमेव
पराशराङ्गव्रतः कला अवतारः श्रीव्यासरूपेणोति शेषः । तस्यां
दाशकन्यायां शन्नतोः चित्राङ्गदो जज्ञे इति पूर्वेष्वान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥

हरैः कलौवनारं विशिनाष्टि-वेदगुप्त इति । वेदा गुप्ता येन
स वेदगुप्तः कृष्णः कृष्णाद्वैपायनाख्यो मुनिः यस्माद्दहं
शुको जातस्त्वद्दिदं श्रीभागवतमध्यगाम् अहमेव इदं श्रीभागवतं
तस्माद्धीनवानस्मीत्यर्थः । तद्देवोपपादयति-दित्सेति । भगवान्
षादरावणः पाराशर्यैः सत्यवतीसुतः पैलादीन् स्वशिष्यान्
दित्वा तेषु अनुपदिश्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रशान्तिविति हेतुगर्भं प्रशान्तत्वात् मष्टमेवेकं परं गुह्यं पुराणं
श्रीभागवतं जगानुपादिदेशेत्यर्थः । विचित्रवीर्यैः शान्तनवः
काशिराजस्य मुने बलाङ्गीभ्यो स्वध्वरादुपनीते अम्बिका-
ऽम्बालिकाकथं हं उवाह उपमेमे ततस्तयोरम्बिकाम्बालिकयो-
रात्मकं हृदयं यस्य स विचित्रवीर्यः यस्मिन्ना क्षयरोगेण
मेतः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्भरद्वाजकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

ततः देवापौ विभ्रष्टे सति अनन्तरमिन्द्रदेवो बृष्टवान् योगं
भगवद्व्यानम् ॥ १७-१९ ॥

रामः परशुरामः दाशकन्यायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥

नाम्ना, निमित्तं हतः गन्धर्वेणोति शेषः । यस्यां दाश-
कन्यायाम् ॥ २१ ॥

कृष्णोऽवामः यतः कृष्णादिदं श्रीभागवतं अध्यगामधी-
तवानस्मि श्रीभागवतं स्तौति दित्सेति ॥ २२ ॥

काशिराजसुते ते अम्बिकाम्बालिके बलाङ्गीभ्योऽनीति ॥ २३ ॥

यस्मिन्ना क्षयरोगेण अपजस्य भ्रातृविचित्रवीर्यस्य विदुर्
भुजिष्यायां जनयामास ॥ २४-२६ ॥

श्रीमद्भरद्वाजाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

शाश्वतय ब्रह्मनिष्ठाय ॥ २२-४० ॥

श्रीमद्भरद्वाजाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

दाशकन्यायामिति उपरिचरवसोर्वीर्येण मरुत्यगर्भा-
दुत्पन्ना कन्या दाशैः कैवर्त्तैः पालिता एतो दाशकन्येति प्रसि-
द्धायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥

नाम्ना तत्प्रमाननाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण युद्धे हतः
यस्यां सत्यवत्यां शन्ननुपरिग्रहात् पूर्वमेव हरैः कला व्यासः ॥ २१ ॥

वेदा गुप्ता येन सः ॥ २२ ॥

इदं श्रीभागवतम् स्वयम्भराङ्गीभ्यो यत्नादुपनीते ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धाग्रतदीपः ।

वेदवाद्स्य अतिवादान् स देवापिः ब्रह्मवीत् ततस्तस्य पति-
तत्वेन प्रजापालनादिधर्मानर्हतायां जातार्थां शन्नतोर्दोषाभावाद्देवो
वधे इत्यर्थः ॥ १७ ॥

कृतादौ स्यापयिष्यती सोमध्वंशमिति शेषः । ततः सोम-
दत्तात् भूरिप्रभृतयस्त्रयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रामः परशुरामः दाशकन्यायां दाशैः कैवर्त्तैः पालितायां
वासव्याम् ॥ २० ॥

चित्राङ्गदः नाम्ना स्वप्रमाननाम्ना चित्राङ्गदेन युद्धे हतः
यस्यां वासव्याम् ॥ २१ ॥

वेदा गुप्ता रक्षिता येन इदं श्रीमद्भागवतं अध्यगाम
अधीतवानस्मि श्रीमद्भागवतस्य सुत्तमत्वं दर्शयन् तद्देवाह-स्व-
शिष्यान् पैलादीन् ऋग्वेदाद्याचार्यानिपि दित्वा यतः परः सर्व-
धेदेतिहासादिसारस्वतसर्वशास्त्रेभ्य उत्कृष्टमत् पञ्च गंधं मष्टः
जगौ उपदिदेशेत्यर्थः ॥ २२-२४ ॥

भाषा टीका ।

जब उनने वेद की निन्दा की तब शतनु के राज्य में देव
ने वर्षा करी और देवापि योग सिद्ध होकर कलाप ग्राम में
स्थित हैं ॥ १७ ॥

कलियुग के नष्ट होने पर कृत युग के प्रादि में अम्बिका-

क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो बादरायणाः ।
 धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाम्यजीजनत् ॥ २५ ॥
 गान्धार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञ पुत्रशतं नृप ! ।
 तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि कन्यका ॥ २६ ॥
 शापान्मैथुनरुद्धस्य पाण्डोः कुन्त्यां महारथाः ।
 जाता धर्मानिलेन्द्रभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः ॥ २७ ॥
 नकुलः सहदेवश्च माद्रथां नासत्यदस्त्रयोः ।
 द्रौपद्यां पञ्च पञ्चभ्यः पुत्रास्ते ऽपितरोऽभवन् ॥ २८ ॥
 युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात् ।
 अर्जुनाञ्जुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ २९ ॥
 सहदेवसुतो राजन् ! श्रुतकर्मा तथाऽपरे ।
 युधिष्ठिरान्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ॥ ३० ॥
 भीमसेनाद्विडिम्बायां काल्यां सर्वगतस्ततः ।
 सहदेवात्सुहोत्रं तु विजयाऽसूत पार्वती ॥ ३१ ॥
 करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथाऽर्जुनः ।
 इरावन्तभुलूप्यां वै सुतायां बभ्रुवाहनम् ।
 (१) मणिपूरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

वंश की स्थापना करेंगे बावर्हीक से सोमदत्त पुत्र हुए उनसे भूरि, भूरिभवा, ॥ १८ ॥

और राज, ये तीन पुत्र हुए। शंतनु से गंगा में बड़े प्रतापी ज्ञानी भीष्म उत्पन्न हुए, सर्वधर्मों के जानने वालों में श्रेष्ठ और महा भीमवत् विद्वान् कवि हुए ॥ १९ ॥

वीरों के यूर्धों में अग्रगण्य हुए जिन भीष्म ने परशुराम को भी युद्ध में संतुष्ट कर दिया, शंतनु से दाश कन्या में (उपरिचरनसु के वीर्य से मत्स्यीर्क गर्भ से उत्पन्न हुई कैवती ने पाखी इसके दाश कन्या ऐसी प्रसिद्ध हुई) तिस सत्यवती में चित्रांगद नाम से पुत्र उत्पन्न हुए ॥ २० ॥

विचित्र वीर छोटे पुत्र हुए चित्रांगद को चित्रांगद-गन्धर्व ने युद्ध में मार डाला, यह वही सत्यवती है, कि-जिस्में पराशर से साक्षात् भी हरि के कला व्यासजी उत्पन्न हुए ॥ २१ ॥

भी शुक्रदेवजी कहनेलगे, कि-उन का वेदगुप्त और कृष्णमुनि के भी नाम हुआ, जिन से मैं यह भीमदभागधत् पढ़ाई। पैशाचिक सब शिष्यों को छोड़कर हमारे पिता भगवान् बादरायण ने ॥ २२ ॥

हमें ज्ञान्त पुत्र देखकर यह भनि गोपनीय भीमदभाग-धत् हमें पढ़ाई। विचित्र वीरने काशिराज के दो पुत्रियों से वि-वाह किया ॥ २३ ॥

अश्विकां और अम्बालिका दोनों स्त्रियों को खयम्बर से बला-त्कार भीष्म सन वीरोंको उतारकर ले जाये, उन दोनों में आसक्त हृदय होने से अश्वि रोग से ग्रसित होकर चित्रांगद मर गया ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मात्रा सत्यवत्योक्त इति निषेधाभाषमाह "अपतिरपत्यबिन्दु-देवराद्गुरुप्रयुक्ताश्च तु ऋतुमतीयात्" इत्यादिवचनात् ॥ २५ ॥

दुःशला नाम कन्या च यज्ञे ॥ २६ ॥

परपयं मृगशापान्मैथुनेन रुद्धस्य प्रतिबद्धस्य ॥ २७ ॥

नासत्यवश्राश्वामश्विनीकुमारश्रवाम पञ्चभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पञ्चाऽभवन् ॥ २८ ॥ २९ ॥

तथाऽपरे भाषांतरेषु ॥ ३० ॥

काखी चान्या भीमस्य भाषां तस्यां ततो भीमसेनात्सर्व-गतोनाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

(१) मणिवूरपतेः इति वीर०

श्रीभरस्त्रामिकृतभावायंर्षिकम् ।

उलूपां नागकन्यायाम मणिपूरपतेः सुतायां पुत्रिकाधर्मिणा
दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत अतस्तत्पुत्रः सन्नपि स पुत्रिकासुतः
मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२-३६ ॥

श्रीमद्भिराशवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मात्रा सत्यवत्या उक्तं आदिष्टो भगवान् वादरायणः
अप्रजस्याऽपुत्रस्य भ्रातुर्विचित्रधीर्यस्य क्षेत्रे अश्विकाम्बालिका
रूपे कलत्रद्वये तद्वास्याञ्च धृतराष्ट्रं ज्येष्ठं तस्य कर्त्यासं
पागडुं विदुरश्चाजाजनत् जनयामास तत्राश्विकायां धृतराष्ट्रम्
अश्विकिकायां पायडुं दास्यां तु विदुरमिति विवेकः ॥ २५ ॥

तत्र धृतराष्ट्रस्य गान्धार्या पत्रशतं जज्ञे । हे नृप ! तेषां शत-
सङ्ख्याकानां धानेराष्ट्राणां द्रुयोधनो ज्येष्ठः दुःशला नाम कन्या
च धृतराष्ट्राङ्गान्धार्या जज्ञे इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अरण्ये मृगरूपिणोरममाणयोः क्रुप्योः शापाद्धेतोर्भैथुने
कर्माणि प्रतिक्रुद्धस्य पागडोर्भाय्यायां क्रुप्यां धर्मोनिबन्धेभ्यो युधि-
ष्ठिरः मुखमार्दिषेपां ते युधिष्ठिरभीमाङ्गुनाः प्रथो जाताः ॥ २७ ॥

तथाऽन्यस्यां पायडोर्भाय्यायां माश्यां नासत्यदस्त्रयोरश्विनोः
सकाशात् नकुजः सहदेवश्चेति द्वौ सुतौ जातौ पञ्चभ्यो युधिष्ठि-
रादिभ्यो द्रौपद्यामकभार्यायां पञ्च पुत्रा अभवन् ते च अपि-
तरः न केपाञ्चिच्चरित्पतरः अपुत्रा एव सन्तो द्रौणिना हता
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ युधिष्ठिरात्प्रानिस्त्रिकभार्यायां प्रतिविध्यो जातः वृको-
द्वयत् । भीमात् भ्रतसेनः अङ्गुनात् भ्रतकीर्तिः नाकुलिः नकुल-
सुतान् शतानोकः ॥ २९ ॥

हे राजन् ! सहदेवसुतः श्रुतकर्मा तथा अगरे च भार्या-
न्तरे युधिष्ठिरादिभ्यो जाता इत्यर्थः । तानेष दर्शयति; युधिष्ठिरा-
त् पौरव्यां देवकी जातः भीमसेनात् हिडिम्बायां घटात्कचो जातः
काली चान्या भीमस्य भार्या तस्यां तनो भीमात् सर्वगतो नाम
पुत्रोऽभवत् । पार्ष्णी पर्वतस्य पुत्री विजया नाम सहदेवात्
सुधाङ्गमसूत । ३० ॥ ३१ ॥

नकुलः करेणुमत्यां धीरमित्रं जनयामास निरमित्रमिति पाठान्त-
रम तथा ऽङ्गुनापि हरावत्यामिरावन्तं मण्डलरूपतेः सुताया-
मुलूपायाम् ।

“अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति” ॥—

इत्युक्तविश्रभावायश्विनरूपपुत्रिकाधर्मिणा दत्तायां बभ्रुवाहनं चा-
सूत अतस्तत्पुत्रोऽङ्गुनापुत्रस्तन्नपि स बभ्रुवाहनपुत्रिकासुतः माता-
महसुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराशवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुनिशापान्मैथुनेऽहस्य मैथुने मरगाहद्वयाविप्रवतः ॥ २७ ॥

पञ्च पुत्राः पूर्वजन्मनि पितरः ॥ २८ ॥

विचित्राह-युधिष्ठिरादिनि । नाकुलिनं कुलपुत्रः ॥ ३९-३० ॥

शर्वगतं शर्वत्रातम् ॥ ३१ ॥

मणिपूरपतेः सुतायां सापि बभ्रुवाहनोऽपि पुत्रिकासुता सस्य
मणिपूरपतेः पुत्रोऽभूदिति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराशवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अप्रजस्य विचित्रधीर्यस्य मात्रा सत्यवत्या उक्त इति “अथ
निरपत्यलिङ्गदेवराड्गुरुयुक्ताश्च तु अतुमतीयस्य” इति वचन-
वशात् ॥ २५—२६ ॥

अरण्ये मृगशापान्मैथुने रुद्धस्य नासत्यदस्त्राङ्गुनाम अश्विन्याम
॥ २७—३० ॥

कालीचान्या भीमस्य भार्या तस्यां सर्वगतः पार्ष्णी
पर्वतकन्या ॥ ३१ ॥

उलूपां नागकन्यायां मणिपूरपतेः सुतायां पुत्रिका-
धर्मिणा दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत अतस्तत्पुत्रस्तन्नपि पुत्रिका-
सुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२—३६ ॥

श्रीमद्भिराशवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मात्रा वासव्या ॥ २५ ॥

दुःशला कन्यका च जज्ञे अपि शब्दात् नैश्यायां युयुत्सु-
जज्ञे इति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अरण्ये मृगरूपब्राह्मणीब्राह्मणयोः रममाणयोर्मध्ये शरणां
ब्राह्मणं हतवतः पायडोः एवं मैथुने तवापि मृत्युर्भविष्यतीति
ब्राह्मणीशापात् मैथुने रुद्धस्यत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

तथा ऽगरे भायोन्तरेषु च जाता इति शेषः । तानेषाह,
युधिष्ठिरादित्यादिना ॥ २९—३० ॥

काल्यां तनो भीमादेव सर्वगतः पुत्रोऽभूत् ॥ ३१ ॥

नकुलः करेणुमत्यां निरमित्रं जनयामास उलूपां नागकन्यायां
हरावन्तम् अङ्गुना जनयामास “अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं
कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति” इति
पुत्रिकाधर्मिणा दत्तायां मणिपूरपतेः सुतायां विदुराङ्गुनायां बभ्रु-
वाहनं च अङ्गुना जनयामास अतस्तत्पुत्रस्तन्नपि सः पुत्रि-
कासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

संतान रहित चित्रांगद के मरने पर माता सत्यवती ने
उनके भाई वादरायण से संतान वृद्धि के लिये जब कहीं
तब धृतराष्ट्र वा पांडु और माता के नियोग से शष्टि मात्र
से उत्पन्न किये ॥ २५ ॥

धृतराष्ट्र से गांधारी से सौ पुत्र उत्पन्न हुए, हे राजन् !
उन सब पुत्रों में जेष्ठ द्रुपद और दुःशला एक पुत्री
उत्पन्न हुई ॥ २६ ॥

इहां ऐसी कथा है कि वन में मृगा मृगी दोन्ने के मैथुन
के समय पांडुने उन दोनो में एक को मार डाला तब मृगा
ने शाप दिया कि तूम मैथुन करोगे तो मरजाओगे इस कारण

तव तातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत ।
 सर्वातिरथजिह्वीर उत्तरायां ततो भवान् ॥ ३३ ॥
 परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
 त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽन्तकात् ॥ ३४ ॥
 तवमे तनयास्तात ! जनमेजयपूर्वकाः ।
 श्रुतंसनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥
 जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतम् ।
 सर्पान्वै सर्पयागाग्नौ स होष्यति रूपान्वितः ॥ ३६ ॥
 कावपेयं पुरोधाय तुरं तुरगमधयाट् ।
 समन्तात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ॥ ३७ ॥
 तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्रयीं पठन् ।
 अस्त्रज्ञानं (१) क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्ठ्यति ॥ ३८ ॥
 सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ।
 अभीमकृष्णास्तस्यापि (२) निमिचक्रस्तु तत्सुतः ॥ ३९ ॥
 गजाह्वये हृते नद्या कौशाभ्यां साधु वत्स्यति ।
 उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात् (३) त्कविरथः सुतः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पांडु महाराज मैथुन से रुक गये तब कुन्ती ने धर्म, वायु, अर
 न्द्र के तेज से तीन पुत्र-घडे बडे महारथी उत्पन्न किये ॥२७॥

नकुल सहदेव माद्री से अश्विनी कुमार से दो पुत्र उत्पन्न
 हुए । और हे राजन् ! द्रौपदी से पांच पतियों से पांच पुत्र तुम्हारे
 पेट खोग लय उत्पन्न हुये ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर से प्रतिषिष्य भीम से श्रुतसेन अर्जुन से श्रुत-
 कार्ति और नकुल से शतानीक ॥ २९ ॥

सहदेव के श्रुतकर्मा अन्य भायोंसे से और भी पुत्र हुए
 युधिष्ठिर से पौरवी भायों में श्वेक पुत्र हुआ भीमसेन से
 हेडमन से घटांकच हुआ और अन्य भायों काळी में सर्वगत
 अश्र उत्पन्न भया सहदेव से विजया में सुहोत्र पुत्र उत्पन्न
 भया ॥ ३०—३१ ॥

और नकुल से करणु मति में निरामित्र पुत्र भया अर्जुन से
 गग कन्या उलूषी में इरावत पुत्र उत्पन्न हुआ मणिपूरपति
 की सुता चित्रांगदा पुत्रिका धर्म से की गई उसमें अर्जुन से वसु
 महन पुत्र उत्पन्न हुआ इस्से पुत्रिका सुत भया अर्थात् ताना
 ना पुत्र हुआ ॥ ३२ ॥

भीमरथ्यामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तुरमेधं पुरोहितं कृत्वा ॥ ३७ ॥

अभिष्यानाह-तस्य पुत्र इति यावत्समाप्ति । याज्ञवल्क्यात्
 क्रियाज्ञानं परं चात्मानं शौनकात्पापस्यत्यश्रुज्ञानं चक्रियाचार्यादित
 द्रष्टव्यम याज्ञवल्क्यात्रयीमधीत्य कृपादस्त्रागयायाप्येति शेष्या-
 चांकः । काञ्चसु अस्त्रज्ञानं कृपाचार्यादित्येव पाठः ॥ ३८—४० ॥

भीमद्वीरगणनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तव परीक्षितः तातः पिता अभिमन्युरर्जुनसुभद्राया-
 मजायतेति राजानं प्रति युष्मोक्तिवात्तवैत्युक्ता, अभिमन्युं
 विशिनष्टि सर्वातिरथान् जितवानिति तथा धीरः ततः अभि-
 मन्योरुत्तरायां भवान् त्वं जानोऽसि ॥ ३३ ॥

कुरुषु दुर्योधनादिवृ चित्तेषु मृसु कुरुषु द्रौणेश्वरस्थाभ्यो
 ब्रह्मास्त्रतेजसा तत्रयुक्तब्रह्मास्त्रतेजसा दग्धोऽसीति शेषः ।
 त्वं कृष्णस्य भगवतोऽनुभवेन सजीवः सप्राणोऽन्तकात्सृष्ट्योमोचि-
 तोऽसि ॥ ३४ ॥

हे तात राजन् ! तव तनयास्त इमं जनमेजयः पूर्वो
 ज्येष्ठो येषां ते श्रुतमेनोभीमसेनो उग्रसेनश्चेति चत्वारः ॥ ३५ ॥

(१) परं ज्ञानम् इति वीर ० ।

(२) निमिचक्रः इति च ।

(३) अश्रुविरथ इति वीर ० विज्ञ ० ।

तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुपेणोऽण महीपतिः ।
 सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यात्सुखी नलः ॥ ४१ ॥
 परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ।
 नृपञ्जयस्ततो (१) दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्गीतराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका।

तत्र जनमेजयादीनां भाविनं वृष्टाम्नं वंशश्चाह—जनमेजय-
 स्त्रिवत्यादिना चावत्समाप्ति । त्वां तच्चकाञ्चिधनं प्राप्तं विदित्वा
 स त्वत्पुत्रो जनमेजयः रुषा युक्तः सर्पेणागसम्बन्धिनि मग्नौ
 सर्पात् होष्यति ॥ ३६ ॥

किङ्कत्वा ? कावपेवत्तुरन्तुरसंज्ञं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा तु
 तथा तुरगमेधैरश्वमेधैः यक्ष्यतीति तथा भविता, कथं बधा ? इत्य-
 त्नाह—सर्वतः पृथिवीं सर्पात् नृपान् जित्वाऽश्वमेधैर्ब-
 द्ध्यति ॥ ३७ ॥

तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीको भविता स च याज्ञ-
 वल्क्यात् प्रयीं वेदान् पठन् मधीयानः कृपात् कृपाचार्यात् अख-
 ज्ञानं शौनकात् परं ज्ञानम् आत्मपरमात्मज्ञानम् एष्यति प्राप्स्यति
 क्रियाज्ञानमिति पाठे शौनकादखज्ञानाद्विप्रयं लप्स्यत इत्यर्थः । तत्र
 क्रियाज्ञानं, यथादिक्मानुष्याणोपयुक्तं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥

तत्पुत्रः शतानीकपुत्रः सहस्रानीकः तस्मान् अश्वमेधजः
 तस्याप्यश्वमेधजस्यापि असीमकृष्णो भविता तस्मृतः असीम-
 कृष्णसुतः निश्चक्रुः ॥ ३९ ॥

तस्य तन्नाम्नि निमित्तमाह—गजाह्वये हस्तिनापुरे तथा गङ्गया
 हृते नाशिते सति ततो निष्क्रम्य कौशाभ्यां साधु यथा तथा
 वरुष्यति वासं करिष्यति ततो निश्चक्रुः तत उकाञ्चित्र-
 रथः तस्माच्छुचिरथः 'उक्तस्ततो रथस्तस्मात्तस्माच्चित्ररथः सुतः'
 इति पाठात्तरम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विक्रमध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

तव तातः तव पिता ॥ ३३—३५ ॥

निधनं तुरगच्छस्य सर्पेणागविषयाग्नौ होष्यति होमकुरि-
 ष्यति ॥ ३६ ॥

तुरगमेधया अश्वमेधया अश्वमेधयज्ञेन ॥ ३७ ॥

परं पूर्णम् ॥ ३८—३९ ॥

कौशाभ्यां पूर्वा वरुष्यति वासं करिष्यति ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतप्रारंभार्थदीपिका ।

तुरं तुरसंज्ञम् ॥ ३७—४० ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

कावपेवं तुरं तुरसंज्ञं पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा ॥ ३७ ॥

तस्य जनमेजयस्य पुत्रः शतानीको भविष्यति स च याज्ञ-
 वल्क्यात्प्रयीं वेदत्रयीं पठन् कृपादखज्ञानं परं परब्रह्मज्ञानं
 शौनकाच्च एष्यति प्राप्स्यति ॥ ३८—४१ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! सर्वे अति रथियों को जीतने चाहे और तुम्हारे
 पिता अमिमन्यु सुभद्रा से उत्पन्न भये तिन से उत्तरा के गर्भ
 में तुम उत्पन्न भवे ॥ ३३ ॥

सब कुरुवंशियों के लय होने पर अश्वत्थामा के ब्रह्मज्ञान
 के तेज से तुम भी दक्ष्य होगये परन्तु भीकृष्ण भगवान की
 कृपा वा महिमा से उस काल बंड से तुमारा प्राण बचा ॥ ३४ ॥

हेतात ! जनमेजयादिक भूतसेन भीमसेन उग्रसेन पराक्रमी
 वे सब तुमारे पुत्र हैं ॥ ३५ ॥

तुमको तच्च से मृत्यु प्राप्त सुनकर जनमेजय क्रोधित
 होकर सर्पेणाग से सबसर्पों को अग्नि में जरावेगे ॥ ३६ ॥

कावपेव तुर नाम के ऋषि को पुरोधा (पुरोहित) बनाकर
 अश्वमेध यज्ञ करके सम्पूर्ण पृथिवी को जीतकर यज्ञों से परमात्मा
 को यजन करेंगे ॥ ३७ ॥

उनके पुत्र शतानीक याज्ञवल्क्य ऋषि से वेदत्रयी को पठ
 कर क्रिया ज्ञान, और कृपाचार्य से अखज्ञान, और शौनक से
 आत्म ज्ञान प्राप्त करेंगे ॥ ३८ ॥

शतानीक के पुत्र सहस्रानीक उनसे अश्वमेधक और उनके
 मधीमकृष्ण पुत्र होगा असीमकृष्ण के पुत्र निमित्तक
 होगा ॥ ३९ ॥

हस्तिनापुर को गई जब दुर्गा बेगी तब कौशाभ्यां में जाकर
 वसेगा उससे चित्ररथ और चित्ररथ के कविरथ पुत्र होगा ॥ ४० ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यथास्मात्सुखीनक्षः पुत्रः ॥ ४१ ॥

तस्मात्परिप्लवात्सुनयस्तस्मात्प्रमजो मेधावीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्मात्सुदासस्ततः शतानीक इत्यर्थः ॥ ४३—४५ ॥

(१) दूर्वो निमित्तस्मात् इति वीर०

तिमेवृद्धद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः ।
 शतानीकाहुर्दमनस्तस्यापत्यं बहीनरः ॥ ४३ ॥
 दण्डपाणिर्निर्मिस्तस्य क्षेमको भविता नृपः ।
 ब्रह्मक्षत्रस्य वै प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥ ४४ ॥
 क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कक्षौ ।
 अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥ ४५ ॥
 भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ।
 ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ॥ ४६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वृद्धद्रथस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः तस्मात्
 मार्जारिः भूतभवाः ॥ ४६-४८ ॥

भीमद्वीरराघवचर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्माच्चित्रयात् इष्टिमान् तस्मात् इष्टिमतः सुवेशो मन्त्राः
 पतिः सुतो भविता तस्य सुवेशस्य सुनीयो भविता तस्य
 च नृचक्षुः यत् यस्मान्नुचक्षोः सुखीनखो भविता ॥ ४१ ॥

स च पारिप्लवः सुतो यस्य तथाभूतः तस्मात्पारिप्ल-
 वात् मेधावी स च सुनय आत्मजो यस्य तथाभूतः । यद्वा,
 पारिप्लवात्सुनयः तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः । तस्मान्नुपजयः
 तस्मात् वृषस्तस्य निर्मिर्जनिष्यति ॥ ४२ ॥

निमेवृद्धद्रथः तस्मात् वृद्धद्रथात् शतानीकः सुदासजः वृह-
 द्रथात्सुदासस्तस्मात् शतानीको जनिष्यत इत्यर्थः । शतानी-
 कात् दुर्दमनस्तस्य दुर्दमनस्यापत्यं पुत्रस्तु विहीनरः ॥ ४३ ॥

तस्य दण्डपाणस्तस्य तु निधिः तस्य निधेः क्षेमको
 नृपो भविता तदेवं ब्रह्मक्षत्रस्य ब्रह्मक्षत्रकुलसंयोगिनिः कारणाभूतो
 वंशः सोमवंशः देवैः ऋषिभिश्च सत्कृतः अनुगृहीतः ॥ ४४ ॥

कक्षौ युगे क्षेमकं राजानं प्राप्य क्षेमकपर्वन्तमनुभवत् इत्यर्थः
 ततः संस्थां समाप्तिं प्राप्स्यति अजमीढपौत्रस्य सम्भरणास्य
 सुतः कुरुः तस्य परीक्षिदादयः चत्वारः तत्र परीक्षिदनपत्य
 उक्तः सुधनुर्जहोर्वशाधुकौ निषधश्च त्वनुक्त एव तत्रैव
 सुधनुर्वैद्यस्य वृद्धद्रथस्यैको वंशो जगुरुन्त उक्तः अन्यस्तु भूतभव-
 पर्यन्तः इदानीं भूतभवः पितामहात् सहदेवात् मगधाधि-
 पतेर्भविष्यतो वंशान् वक्तुं प्रतिजानीते-मयेति । मगधराजानः
 मगधदेशाधिपतीन् भविनस्ते तुभ्यं वदामि ॥ ४५ ॥

सहदेवश्च जरासन्धसुतस्य मार्जालेयः भविता भविष्यति
 ततो मार्जालेयाच्छ्रुतभवाः ततः भूतभवसः अयुतायुस्तस्यापि
 निरमित्रः तत्सुतः निरमित्रस्तुतः सुनक्षत्रः नतः सुनक्षत्रात् वृहत्सेनो
 भविता अथ वृहत्सेनात्कर्मजित् ततः कर्मजितः भूतजयः तस्य
 शुचिर्नोम भविष्यति ॥ ४६-४७ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

संस्थामवसानम् ॥ ४५-४८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

नृचक्षुर्यत्सुखीवज इति । नृचक्षुस्तस्यापि सुखीवजः नतः
 पारिप्लवः तस्मात् सुनयः तस्यापि मेधावीति विष्णुपुराण-
 गद्यम् ॥ ४१-४३ ॥

देवर्षिसत्कृत इति देवैः ऋषिभिश्च सत्कृतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायर्थार्थिनी ।

यद्यतः सुखीनखनामा ॥ ४१ ॥

तस्मात् पारिप्लवः तस्य सुनयः तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तस्मात्सुदासः ततः शतानीक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

देवैर्ऋषिभिश्च सत्कृतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सहदेवस्य जरासन्धपुत्रस्य ॥ ४६-४८ ॥

भीमच्छुकरदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात्पारिप्लवात्सुनयात्मजः सुनयपुत्रद्वारा जातो मेधावी
 पौत्रः ॥ ४२ ॥

तस्माद्वृद्धद्रथात् सुदासजः सुदासात् पुत्राजानः शतानीकः
 पौत्रः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अथ भविष्यान् मगधाधिपान् वक्तुं प्रतिजानीते-अथ-
 नि ॥ ४५ ॥

वृद्धद्रथस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः अथ-
 तस्मान्मार्जारिः भूतभवाः ॥ ४६-४८ ॥

सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ।

ततः सृतञ्जयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ॥ ४७ ॥

क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः शमस्ततः ।

द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः ॥ ४८ ॥

सुनीपः सत्यजिदथ विश्वजिदथद्रिपुञ्जयः ।

बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम् शान्तनुवंशकीर्तनं नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

कविरथ के पुत्र वृष्टिमान् उनके सुपेया पृथ्वी के पति होंगे उनके पुत्र सुनीप उनसे नृचक्षु तिनसे सुक्लीनल पुत्र होंगे ॥ ४७ ॥

और सुक्लीनल के परिप्लव उनसे सुनय उनसे मेधाधी पुत्र होंगे उनसे नृपञ्जय, तिनसे दूर्ध्व, और दुर्ध्व से तिमि राजा पुत्र होंगे ॥ ४८ ॥

निमि के बृहद्रथ, तिनके सुदास, तिनके शतानीक, द्यतानीक से दुर्ध्वमन तिनसे वहीनर पुत्र उत्पन्न होगा ॥ ४९ ॥

— ईशभूपे दंडधारी निमि पुत्र होगा उससे क्षेमक राजा होंगे । हे राजन् ! देवता ऋषियों से सत्कृत ब्राह्मण क्षत्रिय दोनों का धेश भेने तुमसे कहा ॥ ४४ ॥

कलि में क्षेमक राजा तक यह धेश चलेगा पीछे नष्ट होजायगा । हे राजन् ! अब मगध देश के राजाओंकी सन्तति में तुमसे कहता हूँ सो सुनो ॥ ४५ ॥

सहदेव के मार्जारि पुत्र होगा तिससे श्रुतभवा और श्रुतभवा का मयुतायु तिससे निरमित्र पुत्र होगा ॥ ४६ ॥

ॐ भीधरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

सहस्रसम्बत्सरमेते भाव्या भूपालास्ततःपरं भाव्यान् द्वादश-
स्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

भीधरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य शुभेः क्षेमो नाम राज्ञ्यः अथ क्षेमात्सुव्रतः तस्मात्
सुव्रतःधर्मनेत्रः श्रुतः प्रवधातः ततो धर्मनेत्रात् ददसेनः अथ
ददसेनात्सुमतिस्ततस्सुमतेः सुबलो जनिता जनिष्यते ॥ ४८ ॥

ततः सुनीपः अथ सुनीपात् सत्यजित् तस्माद्विश्वजित्
तस्माच्च पुञ्जयः त एते सर्वे बार्हद्रथाः बृहद्रथवंशवाः सहस्र-
वत्सरान्मे भाव्या भाविनः ततः पञ्चाद्बार्हद्रथो वंशः संस्था-
मेष्यतीति भावः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभकी ।

यद्यस्माद्रिपुञ्जयो भविता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभक्याम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

(विजयध्वजरीत्या एकोऽनविंशः)

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवेः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिकृतसारायंदिनी ।

जरासन्धात्सहस्रवत्सरपर्यन्तं भविष्यन्तः ततः परन्तु
भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४६ ॥

इति सारायंदिनीयां द्वाविंश्याम् भक्तचेतसाम् ।

द्वाविंशो नवमस्कन्धायं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

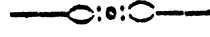
• भीमञ्जुकदंबकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 सहस्रनरसरमेते बाह्व्रथाः भूपाशा भाव्यास्ततःपरं भवि-
 र्द्राव्ये स्कन्धे बस्यति ॥ ४६ ॥
 इति भीमङ्गावत महापुराणे नवमस्कन्धे
 • भीमञ्जुकदंबकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 —————
 भाषाटीका ।
 उससे सुमन्त्र, तिससे बृहत्सेन, और बृहत्सेन के कर्म-
 जित, तिससे श्रुतंजय, तिससे विप्र, तिसका पुत्र शुचि
 होगा ॥ ४७ ॥

• तिससे खेम, उससे सुमन्त्र, तिसके धर्मसुत्र, तिससे शम
 तिससे सुमत्सेन, तिससे सुमति, और सुमति का सुवज्र
 पुत्र होगा ॥ ४८ ॥
 उससे सुनीय, तिससे सत्यजित, तिससे विश्वजित, उसके
 रिपुञ्जय पुत्र होगा । हे राजन् ! बृहन्नथ के वंश में इतने
 राजा हजार वर्ष तक कलि में होंगे ॥ ४९ ॥
 इति भीमङ्गावत नवम स्कन्ध में द्वाविंश अध्याय की
 भीमञ्जुकदंबकृत
 भाषा टीका समाप्ता ॥ २२ ॥
 —————

इति भीमङ्गावत महापुराणे नवमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च सुतास्त्रयः ।
 सभानरात्कालनरः शृङ्गयस्तस्मुतस्ततः ॥ १ ॥
 जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महामनाः ।
 उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ ॥ २ ॥
 शिबिर्वनः शमिर्वक्षश्चत्वारोऽशीनरात्मजाः ।
 वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेय आत्मजाः ॥ ३ ॥
 शिवेश्वत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुद्रद्रथः ।
 ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥ ४ ॥
 अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः सिंहपुण्ड्रान्घसंज्ञिताः ।
 जङ्गिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः ॥ ५ ॥
 चक्रुः स्वनाम्ना विषयान् षडिमान् प्राच्यकांश्च ते ।
 खनपानोऽङ्गतो जङ्गे तस्माद्विविरथस्ततः ॥ ६ ॥
 सुतो धर्मरथो यस्य जङ्गे चित्ररथोऽप्रजाः ।
 रोमपाद् इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा ॥ ७ ॥
 शान्तां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृङ्ग उवाह ताम् ।
 देवे वर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतम् ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतभाष्यार्थदीपिका ।

त्रयोविंशोऽध्यायः श्वनोऽनुक्रान्तो यावज्ज्यामघसम्भवः क्रमात् ।

यदोश्च वंशोऽनुक्रान्तो यावज्ज्यामघसम्भवः ॥ १ ॥

तदेवं वपातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पुरोर्वंशोऽनुक्रान्तः, इदानीं
 चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति—अनोरिति कथंश्च जगतीपतेरित्य-
 न्तेन ॥ १ ॥

तस्य जनमेजयस्य महाशीलः महामनाः ॥ २ ॥

अत्वार उशीनरात्मजाः सन्धिरार्षः ॥ ३-१७ ॥

श्रीमद्गीताभाष्यार्थकृतमार्गवेत्तशुद्धचन्द्रिका ।

तदेवं वपातेः पुत्राणां पञ्चमस्य पुरोर्वंशोऽनुक्रान्तो

क्रान्तः इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति—अनोरिति कथंश्च जगती-
 पतेरित्यन्तेन । अनोरिति चतुर्थस्य सभानरादयः त्रयः
 सुता जङ्गिरे तत्र सभानरात्कालनाभः तस्मुतः कालनाभ-
 सुतः सङ्गयस्ततः ॥ १ ॥

जनमेजयः तत्पुत्रो जनमेजयस्य पुत्रो महाशीलः तस्य महा-
 मनाः तस्य तु उशीनरस्तितिक्षुश्चति ज्ञावात्मजौ ॥ २ ॥

तत्रोशीनरस्यात्मजाः शिबिमभृतयः अत्वारः तत्र शिबिः वृष-
 दर्भोऽर्भः अत्वारः एवात्मजा वभूर्धुः ॥ ३ ॥

तितिक्षोः उशीनरस्यानुजस्य तु वृषद्रथः ततो वृषद्रथाक्षेमः अथ
 हेमात्सुतपाः सुतपसस्तु बलिः ॥ ४ ॥

तस्य बलेः क्षेत्रे कलत्रे दीर्घतमसा हेतुना अङ्गादिसंज्ञकाः
 सिंहद्विसंज्ञकाश्च महीक्षितो भूया जङ्गिरे ॥ ५ ॥

तत्राङ्गतः अङ्गाखनपानो जङ्गे तस्माद्विविरथः ॥ ६ ॥

नाटयसङ्गीतवादित्रैर्विभ्रमाक्षिण्णार्हणैः ।

स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः ॥ ९ ॥

प्रजामदाहशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः ।

चतुरङ्गो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः ॥ १० ॥

बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुताः ।

आद्याहूहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥

• भीमह्वीरराघवायंकृतभागवतचन्द्रचम्रिका ।

तस्य सुतो धर्मरतो जज्ञे यस्य धर्मरतस्य चित्ररथो जातः स चाप्रजोऽनपत्यः स एव चित्ररथो रोमपाद इति क्यातः प्रसिद्धः तस्मै रोमपादायाप्रजाय तस्य सखा दशरथः शान्ता नाम स्त्रस्य कन्यां प्रायच्छत् ददौ । तां च कन्यामृष्यशृङ्ग उवाह उपयेमे, कोन्माहृष्यशृङ्गः ? इत्यपेक्षायां तं विशिनष्टि-यं हरिययाः सुतं विभायडकादुत्पन्नं देवं पजंये न वधंति सति वृष्ययै रामा गणिकाः नात्यादिभिरुपाधैरानिष्युः स ऋष्यशृङ्ग इत्ययं ॥ ७ ॥ ८ ॥

• भीमह्वीरजयजतीयंकृतपदरत्नावली ।

ययातिपुत्रस्वानोर्वशं विशिनष्टि—मनोरिति ॥ १—४ ॥

अङ्गादयो वल्लेः पुत्राः अङ्गादिविषयसमाना इति ज्ञावन्ते क्षेत्रे भार्यायां महीक्षित इत्यनेन प्राणायकुलं व्यावर्तयति ॥ ५ ॥

प्राच्यकान् प्राचीविषयान् इह भुवि खनयामो नाम ॥ ६ ॥ ७ ॥

अवर्षति सति यमृष्यशृङ्गं हरिणीसुतमिति मनेन ऋष्यस्य सारङ्गस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स तथा तमिति विग्रहं सूचयति ॥ ८ ॥

• भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

१—१४ ॥

• भीमह्वीरनाथचक्रवर्तिकृतसारायंद्शिनी ।

मनोर्द्रुहोस्तुर्वसोश्च यदोर्वशोऽपि कीर्त्यते ।

ज्वामघान्तस्त्रयोविंशो कार्तवीर्योऽत्र कीर्तिमान् ॥

ययातेः पञ्चमस्य पुत्रस्य पूर्वोर्वशशृङ्गा चतुर्थादीनां पुत्राणां वंशमाह—मनोरिति ॥ १ ॥ २ ॥

चत्वार उशीनरात्मजाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

वल्लेः क्षेत्रे भार्यायां दीर्घतमस उतध्वपुत्रास्तकाशात् अङ्गादयो जडिर ॥ ५ ॥

विषयार्थं देशान् प्राच्यकान् भारतनर्षस्य पूर्वदिग्दर्शनः ॥ ६ ॥ १० ॥

• भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं ययातेः पुत्रस्य पूर्वोर्वश उक्तः अयामोर्द्रुहोस्तुर्वसोश्च वंशं चतुर्वंशश्च ज्यामघपर्यन्तमाह— मनोरिति त्रयोविंशेन ॥ १ ॥

तस्य जनमेजयस्य महाशीलः तस्य महामनाः ॥ २ ॥

चत्वार इत्यत्रगुण्य भावः ॥ ३—१६ ॥

भाषा टीका ।

ययाते के अध्याय तक पांचवें पुत्र पूरु के वंश का वर्णन कर चुके, अब चौथे मनु के वंश का वर्णन करते हैं । मनु के सभानर, चक्षु, परोक्ष, ये तीन पुत्र उत्पन्न हुए, सभानर से काञ्चनर तिससे संजय ॥ १ ॥

तिससे जनमेजय तिससे महाशील तिससे महामना पुत्र हुए महामना के लक्ष्मीनर और तितिश्रु दो पुत्र हुए ॥ २ ॥

और शिवि, वन, शमि, इक्ष, ये चार पुत्र उशीनर के हुए वृषधर्म, सुवीर, भद्र, ये कैकेय के पुत्र हुए ॥ ३ ॥

शिवि के चार पुत्र भवे तितिश्रु से रुद्राक्ष्य उत्पन्न हुए तिससे हेम, उससे सुतपा और सुतपा के पुत्र बलि उत्पन्न भये ॥ ४ ॥

और बलि के क्षेत्र में दीर्घतम से अंग, वंग, कश्मिर्गादिक और सिंह पुंङ्ग अंग नाम वाले ये सब पुत्र उत्पन्न हुए ॥ ५ ॥

इन सब छवों राजाओं ने अपने अपने नाम से ज्यों देशों का नाम रखा, अंग के पुत्र खनयान हुए, तिससे दित्रिरथ भये ॥ ६ ॥

उनके पुत्र धर्मरथ तिससे चित्ररथ पुत्र संतान रहित हुए । इनका नाम रोमपाद भी प्रसिद्ध रहा, जिनके मित्र दशरथ महाराज हुए और शान्ता नामक अपनी कन्या को रोमपाद को पुत्री करके देते हुये उस शान्ता को ऋष्यशृङ्ग ने विवाहा जव इनके राज्य में वेत ने वृष्टि नहीं करी, तब दुर्मिष्य के दुःख से हरिणी पुत्र ऋष्यशृङ्ग को खाने के लिये वरांगनाओं से राजा ने कहा तब वे सब वन में जाकर इनको लुभाकर ले आई ॥ ७—८ ॥

विजयस्तस्य सम्भूर्या ततो धृतिरजायत ।
 ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माऽधिरथस्ततः ॥ १६ ॥
 योऽनौ गङ्गातटे क्रीडन् मञ्जूषान्तर्गतं शिशुम् ।
 कुन्त्याऽपविष्टं कानीनमनपत्योऽकरास्तुतम् ॥ १३ ॥
 वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपतेः ।
 ब्रुहोश्च तनयो बभ्रुः सनुस्तस्यात्मजस्ततः ॥ १४ ॥
 आरब्धस्तस्य गान्धारस्तस्य धर्मसुतो धृतः ।
 धृतस्य दुर्मनास्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसं शतम् ॥ १५ ॥
 न्लेच्छाधिपतयो ऽभूवन्नुदीर्घां दिशमाश्रिताः ।
 तुर्वसोश्च सुतो वहिर्वह्निर्भर्गोऽथ भानुमान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारतनाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथं दशरथः स्वकन्यामवःदित्यत्राह—सत्त्विति । स तु
 दशरथः मरुत्वनः इष्टिं मरुत्वेवताकामिष्टिं निरूपयानपत्यस्य
 राज्ञो रोमपादस्य सखपादेतोः स्त्र्यां कन्यां शान्तावधामवात्
 येन दशरथस्तत्र शान्तारूपेणापत्येन अप्रजोऽपि रोमपादः प्रजां
 वधे सुप्रजा बभूवेत्यर्थः । रोमपादात् चतुरङ्गः तस्मिन्भद्र-
 सुतः पृथुलाक्षः ॥ ६-१० ॥

नस्तुताः पृथुलाक्षसुताः बृहद्रथादथस्यैव तत्राद्यात् बृहद्रथात्
 बृहस्पतन्तः तस्मात् बृहस्पतसः जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥

तस्य जयद्रथस्य संभूर्यां भार्यायां विजयः ततो विजयात्
 धृतिः अजायत ततो धृतेर्धृतव्रतः तस्य धृतव्रतस्य सख-
 कर्मा ततः सखकर्मयो रथः ॥ १२ ॥

तं विशिनष्टि—योऽसौ रथः कुन्त्या वाचडोर्भावेणा कानीनं
 कन्यावस्थावस्थितायाः स्वस्याः जातमपविष्टं त्यक्तं मञ्जूषायां
 गिच्छन्त्यति शेषः । शिशुं मञ्जूषान्तर्गतं पेटिकायां स्थितं कर्णवर्षं
 गङ्गातटे क्रीडन् / अनपत्यस्तन् सुतवकरोत्स रथ
 इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्य वृषसेन स्त्रीकृतस्य कर्णवर्षस्य जगतीपतेर्भूपालस्य सुतो
 वृषसेनः । अथ ययातेस्तृतीयस्य सुतस्य ब्रुहोर्वह्निर्भर्गुः तस्य
 वधोरात्मजः
 सनुः ॥ १४ ॥

तत्रः संतोरात्प्रः तस्य तु गान्धारस्तस्य गान्धारस्य धर्मः
 सुतः ततो धर्मोत् धृतो जज्ञे धृतस्य सुतो दुर्मनस्तस्माद्दुर्मनात्
 प्रचेताः जज्ञे प्रचेतस्तुतास्तु शत, ते चेर्षीर्षीं दिशमाश्रितास्तस्यो
 न्लेच्छामाधिपतयो बभ्रुः । अथ ययातिसुतस्य द्वितीयस्याथय-
 मनुकामति-तुर्वसोस्त्विति द्वाऽयाम् । तुर्वसोः सुतो वह्निः बभ्रुस्तु
 भागः अथ भागाद्वह्निर्भर्गुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारतनाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निरूप्य विशिनष्ट्य मरुत्वनः इष्टिं इन्द्रविषयामिष्टिम् ॥ ६ ॥
 येन इष्टिविशेषेण ॥ १०—१२ ॥
 अपविष्टम् अजातवद्विसृष्टं कानीनं कन्यायां जातम् ॥ १३ ॥
 ययातिपुत्रस्य ब्रुहोर्वह्निं निरूपयति—ब्रुहोर्वह्निः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 ययातिपुत्रस्य तुर्वसोर्वह्निं कथयति—तुर्वसोर्वह्निः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्भारतनाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्राचेत इत्यत्र प्रचेतस इति वाच्यम् ॥ १५—२८ ॥

श्रीमद्भारतनाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आद्यात् बृहद्रथात् ॥ ११—१२ ॥
 अपविष्टं अजाया त्यक्तम् ॥ १३ ॥
 ब्रुहोर्वह्निं ययातिपुत्रस्य ॥ १४—१५ ॥
 तुर्वसोर्वह्निं ययातिपुत्रस्य ॥ १६ ॥

भावा टीका ।

नाट्य सुंदरगीत और अनेक प्रकार के बाजाओं को बजाकर
 भुक्तियों के बेष्टियों से आश्विन और पूजाओं से अनेक
 प्रकार के बेष्टियों से वे सब लुभाकर लाई ऋषभशृंग ने
 भी राजा को पुत्रवान् करने के लिये मरुतो की इष्टि
 करी ॥ ६ ॥

और इष्टि करके राजा दशरथ को संतात दीनी जिस
 से मिपुत्री दशरथ संतात को प्राप्त हुए ॥ हां राजा रोम पाद
 से चतुरंग हुए तिनके पुत्र पृथुलाक्ष हुए ॥ १० ॥

पृथुलाक्ष के बृहद्रथ, बृहत्कर्मा, और बृहद्भानु के पुत्र भये,
 बृहद्रथ के पुत्र बृहस्पतान् हुए, तिनसे जयद्रथ हुए, ॥ ११ ॥

त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः ।
 मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥ १७ ॥
 दुष्मन्तः स पुनर्भजे स्वं वंशं राज्यकामुकः ।
 ययातर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ! ॥ १८ ॥
 वर्णायामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणाम् ।
 यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥
 यत्रावतीर्णा भगवान् परमात्मा नराकृतिः ।
 यदोः सहस्रजित्क्रोष्टा नलो रिपुरिति श्रुताः ॥ २० ॥
 चत्वारः सूनवस्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः ।
 महाहयो वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः ॥ २१ ॥
 धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तेः पिता ततः ।
 सोहजिरभवत्कुन्तेर्महिष्मान् भद्रसेनकः ॥ २२ ॥
 दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः कृतवीर्यसूः ।
 कृताग्निः कृतवर्मा च क्रतौजा धनकात्मजाः ॥ २३ ॥
 अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ।
 दत्तात्रेयाद्द्वैरंशात्प्राप्तयोगमहागुणाः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तिनके विजय हुए, तिनसे संभूति भाबी में घृति हुए,
 तिनसे धृतप्रत, तिनसे सरकर्मा, तिनसे अधिरथ हुए ॥ १७ ॥
 उन अधिरथ ने गंगा तट पर खेलने में एक संदूक के
 भीतर बाणक पाया, जिसको कुन्ती ने कथा पने में होने के
 कारण त्याग किया रहा । राजा अधिरथ के पुत्र न रहा इस
 से उसी को पुत्र स्वीकार कर लिया ॥ १८ ॥
 वही कर्ण बानी हुए, उन राजा कर्ण के वृषसेन पुत्र
 हुए, ॥ वृष्ण के पुत्र बभ्रु हुए, और उनके पुत्र सेतु हुए ॥ १९ ॥
 तिन से आरध तिनके गांधार, तिनसे धर्म, तिनसे धृत
 हुए, धृत के दुर्मदा, तिनके प्रचेता, प्रचेता के सौ पुत्र भवे ॥ २० ॥
 वे सब उत्तर, दिशा में म्लेच्छों के राजा होते हुए । तुष्यु के
 पुत्र वशिष्ठ हुए, तिनके मर्ग हुए, तिनसे राजा भानुमान् पुत्र हुए, ॥ २१ ॥

अधिरथामिह नभाधार्थीपिका ।

स दुष्मन्तः स्वं वंशं पौरवं वंशम् ॥ १८-२० ॥

प्रथमस्य सहस्रजित् आत्मजः ॥ २१ ॥

कुन्तेः सोहजिः सोहजेर्महिष्मान् महिष्मतो भद्रसेनकः ॥ २२ ॥

भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति सौ पुत्रौ, कृतवीर्यस्य जनकः
 कृतवीर्योद्वयेश्वरो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः २३-२४ ॥

श्रीमद्भिररायवाचयंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्सुतोऽवह्निमस्तुतः सुभासुः अस्यापि सुभानोरपि कर-
 न्धमः स च उदाराधीरस्य तथाभूतः तत्सुतः करन्धमस्तुतः
 मरुतः स चापुत्रस्तन् पौरवं पुरोर्वंशं जाते दुष्मन्तः
 पुत्रमन्वभूत् प्राप्तवान् तं स्वीकृतवान् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

स च दुष्मन्तः राज्यकामुकश्च स्ववंशं जनकवंशमेव
 भेजेऽन्यथाकृतम् । अथ यदोर्वंशं वस्तुं प्रतिजानन् तत्र शुभ्रवा-
 मुत्पादयति-ययातरिति ज्ञायाम् । हेनरर्षभ ! ययातेर्यो ज्येष्ठः पुत्र-
 स्तस्य यदोर्वंशं वर्णायामि अनुकमिष्यामि, कथम्भूमि ? महा-
 पुण्यं वदतां ऋषयस्ताञ्च नृणां पुण्यावहं पापहरञ्च तस्य
 पापहरत्वमेव संहतुकमुपपादयति, यदोर्वंशं भ्रुत्वा नरः सर्वैः
 पापैः प्रमुच्यते निर्मुक्तो भवति यत्र यदोर्वंशे भगवान् पञ्च-
 गुण्य पूष्यः परमात्मा नरक्याकृतिरिवाऽऽकृतिराकारो यस्य तथा-
 भूतोऽवतीर्णः श्रीकृष्णरूपेणोति भावः । यदोः सूनवः सुताः
 सहस्रजिताद्वयेश्वरः भूताः विभूताः ॥ १८-२० ॥

तत्र चतुर्णां मध्ये प्रथमात्मजः, प्रथमस्य सहस्रजितः
 आत्मजः शतजित् तत्सुताः शतजित्सुताः महाहयाद्वयः त्रयः
 तत्र हैहयस्य सुतो धर्मः ततो धर्माक्षेत्रां जहौ स च कुन्तेः पिता
 सोऽपि कुन्तिरिति प्रसिद्ध इति भावः । कुन्तेर्नृपावनामभेयान्
 गोऽहजिरभूत् ततो महिष्मान् ततश्च भद्रसेनकः ॥ २१ ॥ २२ ॥

न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्यजयादिभिः ॥ २५ ॥
पञ्चाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहृतवज्रः समाः ।
अनष्टवित्तस्मरणो बुभुजे ऽक्षय्यषड्भु ॥ २६ ॥
तस्य पुत्रसहस्रेषु पञ्चैवोर्वरिता मृधे ।
जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरूर्जितः ॥ २७ ॥

श्रीमद्गीतराघनाख्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मद्रसेनकस्य तु दुर्महो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ, तत्र धनकः कृतवीर्यसुः कृतवीर्यं सुभुवे इति तथा कृतवीर्यस्य पितेरर्थः । न केवंच कृतवीर्यसूरेव, किन्तु कृतगवाद्बोऽपि त्रय-
स्तदात्मजाः धनकस्यात्मजाः कृतवीर्याद्बभूवुवो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः । तत्र कृतवीर्यसुतो अर्जुनः कार्त्तवीर्य इति प्रसिद्धः स च सप्तानां द्वापानामीश्वरोऽधिपतिबंधुव, सं विशिनष्टि-दरे रंशावताररूपाद्वात्प्राप्तो योगः गुण्या मायिमादवञ्च येन सः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्भिव्यनयचकवर्तिकृतसारावर्धिनी ।

सूचीकटाहस्याथेन द्वाद्यादीनां पुत्रार्थां वंशं कथयित्वा बहुव-
त्वादिशेषपुण्यहेतुत्वाच्च ज्येष्ठपुत्रस्य सर्वोवंशं कथयति-वचाते-
रिति ॥ १८-२५ ॥

श्रीमद्भिव्यनयचकवर्तिकृतसारावर्धिनी ।

अपुत्रः २२ एव पौरवं पूरुवंशं दुष्प्रसन्तमेव पुत्रम अश्व-
भूत् अमन्यत ॥ १७ ॥

स च दुष्प्रसन्तःस्ववंशं पौरवंशमेव केले ननु दुर्बलुवंशं वतो-
राज्यकामुकः पूरुवंशानामेव नृपालनञ्जिकारात् ॥ १८-१९ ॥

नराकृतिर्नरस्वरूपो नरजातिर्वैत्याकृतिशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे
जातिवाचित्वे वा परमात्मनो नरत्वस्य न तादृश्यं किन्तु स्वरूपत्व-
मेवेति ज्ञातिगम "गूढं परममज्ञ मनुष्यविष्णुम्" इत्यनेन ज्ञापितम्
अत्रेऽपि ज्ञापयिष्यते सोहज्जर्महिष्मान् महिष्मतो मद्रसेनकः
॥ २०-२२ ॥

मद्रसेनस्य दुर्महो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ तत्र धनकः कृत-
वीर्यसूरिति धनकस्य कृतवीर्यः पुत्रः तथा कृतगवाद्बोऽपि त्रय-
स्तदात्मजाः पुत्राः ॥ २३ ॥

ननु, ययातिशपात् स वदुवंशः कथं सप्तद्वीपेश्वरसत्ताह,
दर्शति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

पौरवं पूरुवंशं दुष्प्रसन्तं पुत्रमश्वभूत् स्त्रीकृतवाद् स दुष्प्रसन्तः
राज्यकामुकः स्ववंशं पौरवं वंशं पुनर्मेजे ॥ १७-१९ ॥

प्रथमस्य सहस्रजितः आत्मजः ॥ २०-२१ ॥

कुन्तेः सोहज्जिरभवत् सोहज्जर्महिष्मान् महिष्मतो मद्र-
सेनकः ॥ २२ ॥

मद्रसेनस्य दुर्महो धनकश्चेति पुत्रद्वयम्, कथम्भूतो धनकः ?
कृतवीर्यसुः कृतवीर्यं सुभुवे इति स तथा धनकस्य कृतवी-
र्याद्बभूवुवोः पुत्रा इत्यर्थः ॥ २३-२५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकउवाच

तिनके भी त्रिमानु हुए, त्रिमानु के भी करंभम वडे
उदार बुद्धि हुए, तिनके पुत्र मरुत हुए, वे मरुत निपुत्री
हुए, और उनोंने पुरुवंशी दुष्वंत को पुत्र मान लिया ॥ १७ ॥

राज्य की कामना बाबे दुष्वंत ने मरुत का राज्य गृह
कर फिर भी अपने पुरुवंश में होगये ॥ हे नरभेष्ट ! अब
हम बचाति के ज्येष्ठ पुत्र यदु के बडे पुण्य रूप वंश को बर्खान
करते हैं । जो कि-मनुष्यों के सर्व पापों को दूर करने बाबा
है । यदु के वंश को मनुष्य सुनकर सर्व पापों से छूट
जाता है ॥ १८-१९ ॥

क्योंकि-जिस वंशमें परात् पर परमात्मा साक्षात् भग-
वान् नराकृति हो अवतार लेते हुए । यदु के सहस्रजित,
क्रोष्टा, अनख, रिपु, वे चार हुए ॥ २० ॥

तिन में सहस्रजित के पुत्र शतजित हुए, और शत-
जित के महाहय, वेणुहय, द्वैहय, ये तीन पुत्र हुए, ॥ २१ ॥

द्वैहय के पुत्र धर्म हुए, तिनके नेत्र, तिनके कुम्भित, तिन
के सोहज्जि, तिनके महिष्मान, तिनके मद्रसेनक, हुए ॥ २२ ॥

मद्रसेन के दो पुत्र हुए, दुर्मह और धनिक, धनिक के
कृतवीर्य, कृताग्रि, कृतवर्मा, और कृतोजा, वे चार आत्मज
हुए ॥ २३ ॥

कृतवीर्य के पुत्र कार्त्तवीर्य अर्जुन सप्त द्वीपों के पनि हुए,
जिनने हरि के वंश श्रीहस्तात्रेय से महा योग रूप गुण प्राप्त
किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषावर्धिपिका ।

अनष्टमविनाशं विसं येन तथाविधं स्मर्यं वक्ष्य सः
अक्षय्यं वदुस्तु वदित्त्रिवावियं बुभुजे ॥ २६ ॥ २७ ॥

जयध्वजात्तालजङ्घस्तस्य भुव्रशतं त्वभूत् ।
 क्षत्रं यत्तालजङ्घाख्यमौर्वतजोपसंहृतम् ॥ २८ ॥
 तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः ।
 तस्य पुत्रशतं त्वासीद्गृष्णिज्येष्ठं यतः कुलम् ॥ २९ ॥
 माधवा वृष्णायो राजन् ! यादवाश्चेति संज्ञिताः ।
 यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवांस्ततः ॥ ३० ॥
 श्वाहिस्ततो रुशेकुर्वै तस्य चित्ररथस्ततः ।
 शशबिन्दुर्महायोगी महाभाजो महानभूत् ॥ ३१ ॥
 चतुर्दशमहारत्नभ्रकवर्त्यपराजितः ।
 तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ॥ ३२ ॥

भीमरथमिदं कृतभावाद्यर्थापिका ।

मौर्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः तस्य मधोः पुत्रशतम् वृष्णि-
 ज्येष्ठो युस्मिन् यतो मधोर्ज्येष्ठो यदोश्च हेनोरिदं कुलम् ॥ २९-३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिभेदानि यस्य सः तानि च
 मार्कण्डेयपुराणे वर्णितानि—

“गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमात्वाभ्यर्द्रुमाः ।

शक्तिपाशमणिकच्छत्रविमानानि चतुर्दश” ॥ इति

दशानां पत्नीसहस्राणां भायांयुतस्य प्रत्येकं लक्षं लक्ष्मि-
 त्वेवं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास ॥ ३२ ॥

भीमरथिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं बहुना सर्वे पार्थिवाः संभूयापि यद्वादिभिः भृतादिभि-
 र्वा कार्त्तवीर्यस्य गतिं प्रकारं, साम्यं नूनं ध्रुवं न यास्यन्ति
 । किञ्चाऽऽर्थादहनं बलं यस्य सोऽजुनः पञ्चाशीतिसहस्राणि समाः
 कर्वाणि राज्यमकरोत्, कथंभूतः ? हरिं वृत्तात्रेयमनुस्मरन् किञ्च
 अनष्टमविनाशं विस्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य तथा यस्य
 स्मरणाद्द्विनष्टमपि निस्तं पुनर्लभ्यते तथाभूत इत्यर्थः । अक्षयं
 षड्भुवः षड्भुवः षड्भुवः षड्भुवः ॥ २५-२६ ॥

तस्य कार्त्तवीर्यस्य यत्पुत्राणां सहस्रं तस्य तत्र जयध्वजा-
 द्बः पञ्चोर्वरिता मूढे युधि अशशविनाः इतरे तु भार्गव-
 रामेण्य हता इत्यर्थः । तत्र जयध्वजात्तालजङ्घः तस्य ताल-
 जङ्घस्य तु पुत्रशतमभूत् यच्छतसंख्याकं तालजङ्घाख्यं क्षत्रं
 चात्रिणाः मौर्वस्य ऋषेस्तेजसोपवृंहितेन सगरेणेत्यर्थः । उप-
 संहृतं विनाशितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठो वीतिहोत्रस्तस्य सुतो मधुः
 स्मृतः प्रक्याप्तः मधोस्तुतस्तु वृष्णिः प्रक्याप्तः न केवलं वृष्णि-
 रेवाऽपि तु वृष्णिज्येष्ठो युस्मिन् तत्पुत्राणां शतं तस्य मधोः

भासीदित्यर्थः । वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः इति पाठात्तरं तदा तेषां
 तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः सुतो वीतिहोत्रः तस्य तु मधुस्तस्य च
 वृष्णिरित्यन्वयः । इतरत्पूर्वमत् यतो मधोः कुलं माधवाख्यं
 क्षत्रकुलं प्रवृत्तं यस्य मधोर्ज्येष्ठो ज्येष्ठं प्रशतमभूदित्यर्थः
 वृष्णिज्येष्ठमित्यनेन पुत्रशतस्यापि वृष्णवाक्यत्वमभिप्रेतं यदुपुत्रज-
 त्वाद्यादवाक्यत्वञ्च ॥ २९ ॥

तद्वेधाह—माधवा इति । मधोः पुत्राः सर्वे माधवाः माधवनाम्नानः
 मधोः प्रसूतत्वादिति भावः । वृष्णायः वृष्णिज्येष्ठत्वादिति भावः
 हे राजन् ! यादवाश्च यदुपुत्रजत्वादिति भावः । एवं यदुपुत्र-
 पुत्रस्य वंश उक्तः । अथ द्वितीयस्य वंशमनुकामति—यदुपुत्रस्ये-
 त्यादिना । यदुपुत्रस्य क्रोष्टोः पुत्रो वृजिनवान् ततः ॥ ३० ॥

वृजिनवतः श्वाहितः अतः श्वाहिनात् उक्तशङ्कः अमिभू-
 स्तरकुशो कुर्वा इति पाठात्तरं तदा तत्तन्मादिभिभुवः कुशे कुरित्यर्थः ।
 तस्य तु चित्ररथः तत्रात्ररथात् शशिविन्दुर्भूत् तं विशिनष्टि,
 महायोगी महान् भागो यस्य सः महादे गुणैरिति
 शेषः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जातिभेदानि यस्य सः तानि च
 मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि—

“गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमात्वाभ्यर्द्रुमाः ।

शक्तिपाशमणिकच्छत्रविमानानि चतुर्दश” इति.

चक्रवर्ती सप्तद्वीपाधिपतिः अपराजितः जयी तस्य शशिविन्दोः
 सस्वस्थिनां पत्नीसहस्राणां दशानां भायांयुतस्यैतर्गोः
 तेषां प्रत्येकं लक्षलक्षमित्येवं तासु महायशाः शशिविन्दुः ॥ ३२ ॥

भार्गावजयध्वजात्तथैकतपदरत्नावली ।

अनष्टम् अविच्छिन्नं द्विष्णुस्मरणं यस्य स तथा सन्तत-
 विष्णुस्मरणोपेतः षष्ठांशं वस्तु षड्भुवः षड्भुवो गुणैर्षोर्वा लक्षं
 षड्भुवः नत् षड्भुवः वा ॥ २७-२८ ॥

मौर्वसुतोः तेजसोपसंहृतम् ॥ २९-३१ ॥

दशलक्षसहस्राणि पुत्राणां तास्वजीजमत् ।

तेषां तु षट्प्रधानानां पृथुभवस आत्मजः ॥ ३३ ॥

धर्मो नामोशनास्तस्य हयमेभ्रशतस्य याट् ।

तस्मृतो रुचकस्तस्य पञ्चासन्नात्मजाः शृणु ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमन्वभः ।

तेषामिति साङ्गिकम् । ते च माधवा इत्यादि संबन्धिता इत्यर्थः ।
॥ २६ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदीपिका ।

॥ २५ ॥

न नष्टं भवति विसं स्मरणाद्यस्य सः अक्षयं षड्सु
षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ २६ ॥

मृदं परशुरामयुद्धे श्रीवैश्य तेजसा सगरेणोपसंहृत-
मित्यर्थः ॥ २७-२८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठः मधोरजुंनपुत्रस्य तस्य मधोः
पुत्रशतं वृष्णिज्येष्ठो यस्मिन् यतो मधोः वृष्ण्येवोश्च हेतोरिदं
कुलम् । माधवा इति यदुमधुवृष्णाय एते त्रयः कुलप्रवर्तकाः यदुमधो
मधुवंशा वृष्णिवंशा इति प्रसिद्धेः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जानिभेष्टानि यस्य सः तानि च
“गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमात्पाम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश” ॥
इति मार्कण्डेयकानि ज्ञेयानि ॥ ३२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अव्याहृतं बलं यस्य पञ्चाशीनिसहस्राणि समाः वर्षाणि
अक्षयं षड्सु अव्ययं षडिन्द्रियविषयं बुभुजे, कथम्भूतः ?
अनष्टं नष्टमपि पुनरुत्थं विसं येन तेषां विसं स्मरणां यस्य
सः तेषां “द्वैवानां महाराजः कान्तं वीर्यं विभूतः । यस्य
स्मरणमात्रेण हृतं नष्टं च लक्ष्यते” ॥ २६-२७ ॥

श्रीवैतेजोपसंहृतम् श्रीवैतेजसा सगरेण विनाशितम् ॥ २८ ॥

तेषां तालजङ्घपुत्राणां ज्येष्ठो वीतिहोत्रः मधोः पुत्रो वृष्णिः
स्मृतः तस्मिन् मधोः वृष्णिः ज्येष्ठो यस्मिन् तत् पुत्रशत-
मासीत् अत्रैवं बोध्यं तालजङ्घसुतां भरतो भरतस्य, वृषो वृषस्य
मधुस्तस्य वृष्णिप्रमुखं पुत्रशतमित्यर्थः । तथाह भगवान् पराशरः
तालजङ्घस्य तालव्यासं पुत्रशतमासीत् तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्र-
स्तथाश्वो भरतो भरताद्वृषसुजातो मधुरभवत्, तस्यापि वृष्णि-
प्रमुखं पुत्रशतमासीदिति यतो मधोवृष्ण्येवोश्च कुलम् ॥ २६-३० ॥

महान् भोजो भोगो यस्य सः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशमहारत्नानि तत्तज्जानिभेष्टानि यस्य सः तानि
मार्कण्डेयपुराणे दर्शितानि-

“गजवाजिरथस्त्रीषु निधिमात्पाम्बरद्रुमाः ।
शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश” ॥ इति
तस्य शशबिन्दुः पत्नीसहस्राणां दशानां गार्वायुनस्येत्यर्थः प्रत्येकं

लक्षं लक्षमित्यत्र तासु महायशाः शशबिन्दुः पुत्रैः तेषां दशलक्ष-
सहस्राणि भर्ताजनत् पृथुभवाः पृथुकीर्तिः पृथुयशाः इत्यादयः षट्
प्रधानाः मुख्याः तेषां षट्प्रधानानां मध्ये पृथुभवसः आत्मजः ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

अन्यराजा लोग यज्ञ, दान, तप, योग, भूत, धीर्य और जय,
आदि गुणों से निश्चय कर कान्तवीर्य के महत्त्व को नहीं प्राप्त हो
सकेंगे ॥ २५ ॥

कथौक-जिस्ने पचाशी (८५) हजार वर्षों तक अव्याहृत
(अनष्ट) पीरुप और अनष्ट विसं स्मरण वाला होकर अस्य षट्
इन्द्रियों के भोगों को भोगे ॥ २६ ॥

तिन के हजारहों पुत्रों में से संप्राम में पांच ही अथ
शिष्ट रहे, जयध्वज, शूरसेन, वृषभ, मधु, और उर्जिन ॥ २७ ॥
जयध्वज से तालजंघ हुए, तिनके सौ पुत्र हुए, ताल-
जंघ क्षत्रियकुल को सगर राजा ने अपने गुरु श्रीवै श्रुषि के
तेज से नष्ट कर दिया ॥ २८ ॥

तिनके विषे ज्येष्ठ वीतिहोत्र रहे, और मधु के पुत्र वृष्णि
हुए तिन मधु के सौ (१००) पुत्र हुए तिनमें बड़े यही वृष्णि
हुए, जिनों से यह कुल चला ॥ २९ ॥

हे राजन् ! मधु, वृष्णि, और यदु, से यह कुल बढ़ा
इसी से इस कुल के राजा लोग माधव (मधुवंशी) वृष्णिवंशी,
और यादव (यदुवंशी) ऐसे नाम से प्रसिद्ध हुए । और यदु के
पुत्र क्रोष्टा के वृजिनवान् पुत्र हुए, ॥ ३० ॥

तिन से इवाहि, तिन से रुशेक, तिनके चित्ररथ, तिन से
महायोगी शशबिन्दु हुए, तिनके महामोज हुए ये बड़े प्रतापी
हुए ॥ ३१ ॥

इत महाभोज के समीप चतुर्दश महारत्न रहे, और ये
चक्रवर्ती हुए, कोई भी इनको जीत नहीं सका रहा और,
इनके दश हजार रानियें रहीं ॥ ३२ ॥

भीमस्त्रामिकृतभाषायंदीपिका ।

पृथुभवाः प्रथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः भेष्टा
तेषां तेषां मध्ये ॥ ३३ ॥
षट् आत्मजा आसन्तान् शृणु ॥ ३४ ॥

पुरुजिद्रुकमरुकमेषुपृथुज्या (१)मघसंज्ञिताः ।
 ज्यामघस्त्वप्रजोऽप्यन्यां भार्यां शैव्यापतिर्भयात् ॥ ३५ ॥
 नाविन्दच्छत्रुभवनाद्रोज्यां कन्यामहार्षीत् ।
 रथस्थां तां निरीक्ष्याऽऽह शैव्या पतिममर्षिता ॥ ३६ ॥
 केयं कुहक ! मत्स्थानं (२) रथमारोपितेति वै ।
 स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मयन्ती पतिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 अहं वन्ध्याऽसपत्नी च स्नुषा मे युज्यते कथम् ।
 जनयिष्यसि यं राज्ञि ! तस्ययमुपयुज्यते ॥ ३८ ॥
 अन्वमोदन्त तद्विश्वेदेवाः पितर एव च ।
 शैव्या गर्भमघात्काले कुमारं सुषुवे शुभम् ।
 स विदर्भ इति प्रोक्त उपयेमे स्नुषां सतीम् ॥ ३९ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां त्रैयासिक्यां नवमस्कन्धे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तानेवाह—पुरुजिद्रिति । भार्यामघादेवैकभार्यस्य वन्ध्या-
पतेर्ज्यामघस्यापुत्रस्य तद्गयमेव पुत्रप्रदममघदिति दर्शयन्नाह—उयाम-
घस्तिवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

• यदि मे सपत्नी क्वात्तर्हि स्नुषेयं युजेताऽपि न त्वेतद्-
स्तीत्याह—असपत्नीचेति । प्रतिमघव्याकुल आह—जनयिष्य-
सीति ॥ ३८ ॥

भार्यामघप्रकल्पमानस्विकसर्वाङ्गस्य राज्ञः प्राणसकुटमाजो-
क्यानुकम्पितास्तेन पूर्वं बहुकालंमाराधिताश्च विश्वेदेवाः पितरश्च
तथेत्यमघमादन्त, ततश्च देवताप्रसादेन जनयिष्यसीति प्रतिवचन-
मुद्भूतगुणेन च निवृत्तरजस्काऽपि शैव्या गर्भमघात् तस्य च
माहिमा पराधरादिभिरुक्तः । यथाकम्—

“भार्यावद्वास्तु ये के चिद्भविष्यन्त्यथ वा मृताः ।

तेषां तु उयामघः श्रेष्ठः शैव्यापतिरभून्मृपः” ॥

इति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यविरचितमहाभागवतचन्द्रचमिका ।

पुत्राणां वशात्सप्तहस्त्राणि जनयामास पृथुभणुः पृथु-
कीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठाः येषां तेषां मध्य-
यो धर्मो नाम तस्य धर्मस्य उशना सुतः स च
द्वयमेधशतस्य याद् यष्टा तत्सुतः उशनस्सुतो रुक्मकस्तस्य
पञ्चरमजा आसन् तान् शृणु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तानेवाह—पुरुजिद्रुकमरुकमेषु पृथुभ उयामघश्चेति
संज्ञिनः तत्र उयामघः शैव्यायाः पतिः अमघः अपुत्रस्सन्
भार्यामयात् अस्यां भार्याम् ॥ ३५ ॥

नाविन्दत् न त्वेमे एवं स्थिते स कदाचिच्छत्रुं विजित्य
तेषां भवनात्काञ्चित् कस्यां भोज्यां भुजिष्यामुपभाषांशुमिति यावत्
अहर्षीदानिन्ये तरे रथे स्थितां कन्यामाखोक्य शौठ्याऽमर्षिता मनी
पति उयामघमाह—किमिति ? हे कुहक वञ्चक ! मत्स्थानं मनु-
पशयोस्यं स्थानमियं कथमारोपिता? इति, ततस्तस्या भयाज्जवाह्नः
तव स्नुषेयमानांतेषुके सति पति स्मयन्ती सती शैव्यावाच
॥ ३६ ॥ ३७ ॥

किमिति ? अहं वन्ध्या असपत्नी अविद्यमाना सपत्नीप्यस्या-
स्तथाभूता च मतो मे मम स्नुषां कथं युजेते उर्वपद्यते; इति,
ततस्तौ उयामघ आह, हे शक्ति ! त्वं यं पुत्रं जनयिष्यसि, तस्येयं
भार्या सती उपपत्स्यते तव स्नुषा भविष्यतीति, ततः सा
शैव्या अन्वमोदन्त तथैवेत्यङ्गीकारे तदा भार्यामघप्रकल्पमान-

भीमङ्गीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

स्वप्नसर्वाङ्गस्य राक्षः प्राणसङ्कुटमाखोक्तपानुकास्मिन्नास्तेन पूर्वं
बहुकालमाराधिताः विश्वेदेवाः पितरश्च तथास्तिवत्यम्बोदन्त
ततश्च देवतापत्न्यादेन जनविष्यतीति वचनमूहसंगुणेन निवृत्त-
रजस्कापि शैव्या गर्भमधात् धृतवती ततः सा प्राप्तकाले
शुभलक्षणं कुमारं सुपुत्रे स च कुमारो विदर्भ इति प्रोक्तः
प्रत्यक्षतः ततः शैव्या स्नुषाम् उपमेये उपपन्नयामास उयाम-
लस्य महिमां तु पराशरुविभिरुक्तः यथोक्तं—

“भार्यावद्व्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्ति तथा मृताः ।

तेषां वै ज्यामलश्रेष्ठः शैव्यापतिरभून्नुपः”

इति ॥ ३८ ॥ ३६ ॥

इति भीमङ्गावतने महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमङ्गीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भीमङ्गिजयध्वजनीर्यकृतपद्मरत्नावली ।

युद्धे श्रेष्ठाम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

असपत्नी सपत्नीरहिता ॥ ३८ ॥

स्नुषाम् पूर्वं स्नुषेत्यभिहिताम् ॥ ३९ ॥

इति भीमङ्गावतने महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमङ्गिजयध्वजनीर्यकृतपद्मरत्नावलीयाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

(विजयध्वजरीत्या विंशः ।)

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

पद् प्रधानानि येषां “कृषिं प्रधानम्” इत्यमरः ॥ ३३—३६ ॥

इति भीमङ्गावतने महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भीमङ्गिध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

देशलक्षसहस्राणीति ताम् प्रत्येकमेकैकलक्षपुत्रोद्भवात् ॥ ३३ ॥

तस्य धर्मस्य उशनाः ॥ ३४—३७ ॥

असपत्नी मम काञ्चित् सपत्न्यपि नास्ति अतिभयव्या-
कुल आह—जनविष्यतीति । भार्याभैरुप्रकास्मिन्निस्त्रिभुवर्षा-
ङ्गस्य यस्य राक्षः प्राणसङ्कुटमाख्यस्य तदेव वचनं कृष्या
अम्बोदन्त सत्यं चक्रुः विश्वेदेवाः पूर्वं तेन बहुधा माराधिता
इति भावः निवृत्तरजस्कापि श्रेष्ठ्य तेषां कृपया गर्भमधात्
“भार्यावद्व्यास्तु ये केचिद्भविष्यन्त्यपदः मृताः ।

तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैव्यापतिरभून्नुपः” इति
पराशरादयु आहुः ॥ ३८—३९ ॥

इति साराधर्षिणीयां हर्षिण्याम भक्तवैतनाम् ।

नवमस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धाश्वतप्रदीपः ।

धर्मो नाम तस्योशना हयमेधशतस्य याद् यथा तस्य
सुनो रुचकस्तस्य आत्मजाः पञ्च आसन् ॥ ३४ ॥

तानाह—पुरुजिदिति । शैव्याव्यायाः वन्द्यायाः पतिः तस्या
पत्न्य भयात् ॥ ३५ ॥

अस्यां भार्या नाविन्दत् स कश्चित् शत्रोयुद्धे पराजितस्य
भवनात् भोज्यां कन्याम् अर्हार्षित् आनीतवान् ॥ ३६—३७ ॥

अहं वन्द्या असपत्नी च भतः, पुत्राभावात् इयं स्नुषा
कथं युज्यते ? भार्याभावात् व्याकुल आह—जनविष्य-
सीति ॥ ३८ ॥

तदा विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यम्बोदन्त ततो देवपितृ-
प्रसादतः शैव्या गर्भमधात् ॥ ३९ ॥

इति भीमङ्गावतने महापुराणे नवमस्कन्धे

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धाश्वतप्रदीपे

त्रयोविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

उन रानियों में महायशस्वी भे दश लाख हजार पुत्र उत्पन्न किये
निर्ममें छै पुत्र प्रधान हुए, तिनमें पृथुभवा के धर्म नामक पुत्र
हुए, तिन धर्म के उशना पुत्र हुए, जिनोंने सौ अश्वमेध यज्ञ
किये, तिनके सुन रुचक हुए, तिनके आत्मज पाँच हुए तिन
को भवया करी ॥ ३३—३४ ॥

पुरुजित, रुचम, रुचमेषु, पृथु, और ज्यामघ, ऐसे नाम
वाले हुए । शैव्या रानी के पति ज्यामघ, राजा के जव संतान
न हुई तब उनो को रानी शैव्या के डर से दूसरी भार्या तो न
मिली ॥ ३५ ॥

परन्तु शत्रु के भयन से एक भोज्या नामक कन्या को हरण
कर लाये, रथ में बैठी हुई उस कन्या को शैव्या रानी ने देख-
कर असहन होकर पति से कहा कि— ॥ ३६ ॥

हे कपटी ! यह कौन है जिसको तूने मेरी जगह पर रथ
में बैठाई है, तब राजा डर कर बोला, कि—यह तुमारी बेटा की बहू
है, तब फिर रानी हंस कर पति से बोली, कि— ३७ ॥

मैं वन्द्या (वांभ) हूँ और दूसरी कोई मेरी सपत्नी (सौत)
है नहीं, फिर यह मेरी बेटा की बहू कैसे हुई ? तब राजा बोला, कि—
हे रानी जू ! जिस पुत्र को तुम उत्पन्न करोगी वह कन्या
उसके उपबोग में आवेगी ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

इस राजा की बात को विश्वे देवताओं ने और पितृ लोगों ने मनकर अनुमोदन किया, तब तो शैब्या ने गर्भ धारण किया, और समय पर शुभ पुत्र को उत्पन्न किया, उस का नाम विदर्भ मया, उसने उस सती । स्तुथा (बहू) को दिया है कि- जितने आज्ञाक इस पृथ्वी में अपनी मार्या के वश में रहने वाले मनुष्य जागे होंगे और पश्चात् (पीछे)

होसके हैं, उनमें के मध्य में शैब्या रानी के पति राजा जयामय सब से भेष्ट हुए, इन के घरावर समजमें श्री से करने वाला कोई हुमा न होगा—ऐसी इनकी वडाई ऋषिने करी है ॥३२॥

इति श्री मद्भागवत नवमस्कन्धे प्रयोविंश अध्यायकी

श्री वृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे प्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

:

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

—०:०:०—

श्रीशुक उवाच ।

तस्यां विदर्भोऽजनयत्पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ ।
 तृतीयं रोमपादञ्च विदर्भकुलनन्दनम् ॥ १ ॥
 रोमपादसुतो बभ्रुर्वध्नोः (१) कृतिरजायत ।
 उशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्रैद्यादयो नृप ! ॥ २ ॥
 क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूत् (२) हृष्टिस्तस्याऽथ निर्वृतिः ।
 ततो दशार्हो नाम्नाऽभूत्तस्य व्योमः सुतस्ततः ॥ ३ ॥
 जीमूतो विकृतिस्तस्य यस्य भीमरथः सुतः ।
 ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥ ४ ॥
 करम्भिः शकुनेः पुत्रो देवरातस्तदात्मजः ।
 देवक्षत्रस्ततस्तस्य मधुः (३) कुरुवशादनुः ॥ ५ ॥
 पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ।
 भजमानो भजिर्विष्यो वृष्णिर्देवावृधोऽन्धकः ॥ ६ ॥
 सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष ! ।
 भजमानस्य निम्लोचिः किङ्किणो घृष्टिरेव च ॥ ७ ॥
 एकस्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां च त्रयः सुताः ।
 शताजिञ्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ! ॥ ८ ॥

भीमरथामिकृतभावाथर्षीपिका ।

चतुर्विंशो विदर्भस्य पुत्रत्रयसमुद्भवाः ।

वशा नामानुक्ताः प्रोक्ता रामकृष्णोद्भववधि ॥ १ ॥

॥ १ ॥

— चैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २ ॥ ३ ॥

ततो दशरथाञ्चकुनिः पुराणान्तरादेवमादिविशेषो- द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

ततः कुरुवंशादनुः भतोः पुत्रः पुरुहोत्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥

महाभोजश्चेत्थेवं सप्त मारिष ! इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

भीमरथैरराधवाचायैकृतभागवतस्य चन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यां चैद्यादयो विवाहितास्यः कृत्यायां विदर्भो नाम्ना कुशः
क्रथश्चेति द्वौ पुत्रावजनयत् ततस्तृतीयं रोमपादञ्च तस्या-

(१) कृतुः इति । (२) वृष्णिः । कुरुरकस्ततः ।

मेवाजनयत्, क्रथभूतम् ? विदर्भकुलं नन्दयतीति तथाभूतम् ॥ १ ॥

रोमपादस्य सुतो बभ्रुः तस्मात्पु क्रतुरजायत तस्मत्तः
कुशिकः तस्मात्कृशिकाश्चेदिः ततश्चेदेः चैद्यादयो दमघोषा-
दयो नृपा जज्ञिरे ॥ २ ॥क्रथस्य विदर्भसुतस्य तु पुत्रः कुन्तिरभूत्तस्य कुन्तेर्वृष्णिः अथ
तस्मात्निर्वृतिः विभृतिरिति पाठान्तरं ततो निर्वृतेर्दशार्होऽस्यः तस्य
दशार्हस्य तु सुतो व्योमः ततो व्योमाज्जीमूतः तस्य जीमूतस्य
विकृतिः यस्य विकृतेस्सुतस्तीव्ररथः ततस्तीव्ररथात् नवरथः
पुत्रो जातः ततो नवरथाद्दशरथः ॥ ३ ॥ ४ ॥ततो दशरथात् शकुनिः ततः करम्म इत्यर्थः । तदात्मजः
करम्भात्मजः देवरातः तस्य देवरातस्य सुतो देवक्षत्रः ततो मधुः
ततश्च कुरुरकः ॥ ५ ॥

ततः कुरुरकात् पुरुहोत्रः तस्य सात्वतः पुत्रो बभ्रुव

बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यमू ।

यथैव शृणुमो दूरात्सम्पश्यामस्तथाऽन्तिकान् ॥ ९ ॥

बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां (१) देवदेवावृधः समः ।

पुरुषाः पञ्चषष्टिश्च षट्सहस्राणि चाष्ट च ॥ १० ॥

येऽमृतत्वमनुप्राप्ता बभ्रुर्देवावृधादपि ।

महाभोजोऽपि धर्मात्मा भोजा आसन् तदन्वये ॥ ११ ॥

वृष्णोः सुमित्रः पुत्रोऽभूद्युधाजिञ्च परन्तप ! ।

शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः ॥ १२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सात्वतस्य तु भजमानश्च भजिष्य दीप्तश्च वृष्णाश्च देवावृधश्च
अन्धकश्च महाभोजश्चेति सप्त सुताः, हे मारिष ! परीक्षित
एव मारिष इति नामान्तरं तत्र भजमानस्वैकस्याञ्च परस्यां निर्मलो-
त्वाद्यन्वयः अन्यस्याञ्च परस्यां शतजिदाद्यन्वय एव सुताः
हे प्रभो ! ॥ ९-८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥

यतश्चेदेः ॥ २-१३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-१० ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदर्शिनी ।

अतुर्धियो प्रकीर्त्यन्ते वंशे नानामुखे यदोः ।

देवकीवल्लभदेवाद्याः पितरो रामकृष्णयोः ॥

॥ १ ॥

वैद्यादयः दमघोषादयः ॥ २ ॥

क्रथस्य विदभेपुत्रस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

तस्य मधुः कुरुवंशश्च तत्र कुरुवंशादनुः ॥ ५-८ ॥

भीमकुरुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतुर्धियो विदभेवंशं तत्र भगवदाधिर्भावं अ वयोयति ॥ १ ॥

वैद्यादयो दमघोषादयः ॥ २-३ ॥

ततो दशरथात् ॥ ४ ॥

शकुनिः शकुनेः करभिः पुत्रः तदात्मजो देवरातः ततः

देवसुतः तस्य कुरुवंशः कुरुवंशात् अनुः ॥ ५ ॥ ६ ॥

(१) देवदेवावृधः इति वीरः ।

हे मारिष ! आर्यं ॥ ७-१० ॥

भाषा टीका

भीमकिसर्गशीशपदपङ्कजमाध्यामि ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि रानी शैब्या के पुत्र उषामघ-
नन्दन जो विदभे हुए तिनने उसी भोज्याकन्या के विषे नाम
से कुश और क्रथ ये दोपुत्र उत्पन्न किये और विदभे
कुल के आनन्द दायक ऐसे रामपाद का भी उत्पन्न-
किये, ॥ १ ॥

रामपाद के सुत बभ्रु हुए, तिन बभ्रु के कृति उत्पन्न
हुए, तिन से उशिक इस नाम के सुत हुए, तिनसे चञ्चि
तिन से वैद्य (दमघोष) इत्यादिक चन्देरी के राजा हुए ॥ २ ॥

क्रथ के पुत्र कृमि हुए, तिन के धृष्टि, तिन के निर्दृष्टि,
तिने दशार्ह पुत्र हुए, तिन के व्योम होते हुए ॥ ३ ॥

व्योम से जीमूत पुत्र हुए, तिनसे विकृन्ति तिनके भीम-
रथ पुत्र हुए, तिनके नवरथ पुत्र हुए, तिनके दशरथ पुत्र
होते हुए ॥ ४ ॥

तिनके शकुन, तिन के करभि पुत्र हुए, तिन के आत्मज
देवरात हुए, तिन के पुत्र देवक्षत्र हुए, तिनके मधु हुए, तिन
से कुरुवंश हुए, तिनके अनु हुए ॥ ५ ॥

अनु के पुत्र पुरुहोत्र हुए, तिनके आयु, तिनके सात्वत
हुए, सात्वत के भजमान, भजि, दिव्य, वृष्णि, देवावृध, अन्धक,
और महाभोज, ये सात पुत्र हुए, हे राजन् ! भजमान के
भी एक भार्या में निर्मलोत्वि, किकण, और वृष्णि, ये तीन
पुत्र हुए, और हे प्रभो ! दूसरी भार्या में शताजित सह-
स्राजित, और अयुताजित ये तीन पुत्र होते भये ॥ ६-८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थचन्द्रिका ।

ततस्तदुपदेशनये पञ्चषष्ट्यादिसङ्ख्याः पुरुषास्तेऽमृतत्वं मोक्षं
प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

सत्राजितः प्रसेनश्च निम्नस्याप्यासतुः सुतो ।
 अनमित्रसुतो योऽन्यः शिनिस्तस्याऽथ सत्यकः ॥ १३ ॥
 युयुधानः सात्यकिर्वै जयस्तस्य कुणित्ततः ।
 युगन्धरोऽनमित्रस्य (१) वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः ॥ १४ ॥
 श्वफल्कश्चित्ररथश्च गान्दिन्यां च श्वफल्कतः ।
 अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः ॥ १५ ॥
 आसङ्गः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्विरिः ।
 (२) धर्मवृद्धः सकर्मा च क्षत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

तस्य युधाजितः शिनिरनमित्रश्च तस्य सत्यकः ॥ १२ ॥ १३ ॥
 सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानस्तस्य जयस्तस्य कुणित्ततः
 कुणोयुगन्धरः अनमित्रस्यैवापरो वृष्णिर्नाम पुत्रः ॥ १४ ॥
 अक्रूरः प्रमुखो येषामित्यतद्गुणसंविद्धानो बहुव्रीहिः ॥ १५ ॥
 अतोऽक्रूरतिरिकाद् द्वादश दशयति-मासङ्ग इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीररावभाष्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवावृषस्य सारवतेः सुतस्तु बभूवुः तयोः पितृपुत्रयोः देवावृष-
 बभूवुः श्लोकौ माहात्म्यसूक्तौ इमौ श्लोकौ पठन्त्याख्याः इति शेषः
 श्लोकद्वेष दशयति, यथेवेति, यथेव दूरात् शृणुमः बादश-
 गुणविशिष्टौ देवावृषबभूवुः दूरात् शृणुमः श्रुतवन्तो वयमन्ति-
 कारक्षमीपेऽपि तादृशावेष तौ पश्याम इत्यार्याणां मुक्तिः ॥ ६ ॥
 कीदृशावित्याहुः-बभूविति । मनुष्याणां मध्ये बभूवुः श्रेष्ठः
 देवावृषस्तु देवैरुत्तमः, श्रेष्ठमेव दशयति, पुरुषा इति, बभूवुर्देवा-
 वृषावृष्यनु पश्चाद्ये तद्वंशजाः पुरुषाः पञ्चषष्ट्यधिकचतुर्दश-
 सहस्रसङ्ख्याकास्ते सर्वे तयोः प्रभावाद्मृतत्वं मुक्तिं प्राप्ता
 इत्यर्थः । महाभोजः सारवतिस्तु अतिभर्मात्मा तस्य महाभोज-
 स्वान्वेषे धेवो भोजो भोजारुपा नृपाः आसन् जन्विरे ॥ १० ॥ ११ ॥
 वृष्येस्तु पुत्रः सुमित्रोऽभूत् युधाजिश्च वृष्योः पुत्रो बभूव
 ह परतपस्वितस्य युधाजितः शिनिः अनमित्रश्चेति द्वौ पुत्रौ
 जातौ तत्रानमित्रात् निष्पन्नोऽभवत् ॥ १२ ॥
 अथ निम्नश्च सत्राजितः प्रसेनश्चेति द्वौ सुतावासतुः
 सप्तैभूवतुः तथाऽन्यस्यां भार्यायाम् अनमित्रस्यैव योऽन्यः सुतः
 शिनिर्नाम तस्य सुतः सत्यकः ॥ १३ ॥
 सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानः तस्य युयुधानस्य जयः ततो
 जयार्क्याः ततो युगन्धरः तथा अनमित्रस्यैवाप्यस्यां पुत्रः वृष्णि-
 कुणित्ततानिति पाठान्तरम्, ततः पृथेः गान्दिन्यां भार्यायां श्वफल्क-
 क्षत्रकश्चेति द्वौ सुतौ तत्रः श्वफल्कात् गान्दिन्यां भार्यायां
 द्वादश सुताः अक्रूरश्चैषी विश्रुताः प्रख्याताः बभूवुः अक्रूरः प्रमुखा
 येषामिति अतद्गुणसंविद्धानबहुव्रीहिः ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततोऽक्रूरतिरिका द्वादश, तान् दशयति-मासङ्ग इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नाम्ना युयुधानः सात्यकिरिति गुणनाम ॥ १४-२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमध्वम्भः ।

बभूवोरित्यर्थकं श्लोकं पठन्त्यमुमिति कश्चित् एतन्मतेत्स-
 श्लोकः श्रीशुकवाक्यमेव ॥ ११-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सारवतपुत्रस्य देवावृषस्य सुतो बभूवुः तयोः पितापुत्रयोः ॥ ९-१० ॥
 अमृतत्वं मोक्षं च बभूवोरिति बभूवुर्देवावृषयोः सङ्गप्रभावा-
 दित्यर्थः ॥ ११ ॥
 वृष्योः सारवतपुत्रस्य ॥ १२-१३ ॥
 सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रो युयुधानः अनमित्रस्यैवाऽपरो
 वृष्णिर्नामपुत्रः अक्रूरप्रमुखा येषामासङ्गादीनामित्यतद्गुणो-
 संविद्धानो बहुव्रीहिः ॥ १४-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमृतत्वं मोक्षम् ॥ ११ ॥
 वृष्योः सुमित्रो युधाजिश्च तस्य युधाजितः शिनिरन-
 मित्रश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥
 सात्यकिः सत्यकस्य पुत्रः युयुधानः तस्य जयस्तस्य कुणि-
 त्ततः कुणोयुगन्धरः ॥ १४ ॥
 अक्रूरः प्रमुखो येषामिति दृष्टत्वाग्रमानयेतिवदत्तद्गुण-
 संविद्धानो बहुव्रीहिः अत एव अक्रूरः आसङ्गादयो द्वादश
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

(१) वृष्णिः ॥ बभूवुर्क भूवृषमंश्च इति वीरः ।

शत्रुघ्नो गन्धमादश्च प्रतिबोहुश्च द्वादश* ।
 तेषां स्वसा सुक्षिराख्यां द्वावक्रसुतावपि ॥ १७ ॥
 देववानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः ।
 पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिानन्दनाः ॥ १८ ॥
 कुकुरो भजमानश्च शुचिः कम्बलवर्हिषः ।
 कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः ॥ १९ ॥
 कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तुम्बुरुः ।
 अन्धको दुन्दुभिस्तस्मादरिद्योतः पुनर्वसुः ॥ २० ॥
 तस्याहुकश्चाहुकी च कन्या चैवाहुकात्मजौ ।
 देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २१ ॥
 देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः ।
 तेषां स्वसारः सप्ताऽऽसन् धृतदेवादयो नृप ! ॥ २२ ॥
 शान्तिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ॥
 सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाह ताः ॥ २३ ॥
 कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा ।
 राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

देवावृध के पुत्र बभ्रु हुए, इन दोनों पिता पुत्रों की कीर्ति के दो स्तोक गाये जाते हैं, कि—जैसे दूर से सुनते रहे देवावृध और बभ्रु को निकट में जैसे ही देखे ॥ यह बात भी बहुत भारी है, कि—जैसा सुनाजाय वैसाही देखने में आवे इसी बात की दुर्लभता में लोग कहा करते हैं, कि—“दूर स्या भूधरारम्याः” “दूर के ढाले सुहावने” ऐसे ये राजा नहीं रहे ॥ ६ ॥

बभ्रु मनुष्यों में भेद्य हैं और देवावृध देवताओं के समान हैं । बभ्रु और देवावृध से छे हजार और तिहत्तर पुरुषों को भ्रमृतत्व (मोक्ष) प्राप्त हुआ ॥ सात्वत के सातवें पुत्र महाभोज बड़े धर्मात्मा हुए, जिनके वंश में भोज नामक कुल चला ॥ १०—११ ॥

वृष्णि के पुत्र सुमित्र हुए, तिनके युधाजित हुए, हे परंतप ! तिनके शिनि हुए, तिनके अनिमित्र हुए, और अनिमित्र से निम्न हुए ॥ १२ ॥

निम्न के सत्राजित और प्रसेन दो पुत्र हुए, और अनिमित्र का दूसरा पुत्र शिनि हुआ, तिनका सत्यक पुत्र हुआ ॥ १३ ॥

सत्यक के पुत्र पुष्यभान हुए, तिनके जब, तिनके कुष्णि, तिनके युगंधर हुए, अनिमित्र के एक और पुत्र वृष्णि हुए ॥ १४ ॥

तिनसे अफल्क चित्ररथ हुए, और अफल्क से गंधनी के विषे भक्रूर प्रभृति द्वावच विख्यात पुत्र हुए ॥ १५ ॥

[७३]

उन के नाम हैं—आसंग, सारमेय, मृदुर, मृदुविद्, गिरि, धर्मवृक्ष, सुकर्मो, मोक्षोपेक्ष, और अरिमर्दन ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

पृथुरेकः विदूरथाद्या अन्ये च बहवः विपृथुधामाद्या इति पाठे आद्यशब्देन विदूरथोऽप्युक्तस्ततश्च शूरो विदूरथादासीदिति वक्ष्यमाणनिर्देशोपपत्तिः ॥ १८ ॥

कुकुराहयश्चत्वारोऽन्धकस्य सुता इति ज्ञेयम् । तथा च पराशरः “कुकुरमजमानशुचिकम्बलवर्हिषाख्यास्तैषान्धकस्य पुत्राः” इति ॥ १९ ॥

अनोरन्धकोऽन्धकात् पुन्दुभिरित्यपि तद्वचनादेव ज्ञेयम् ॥ २०-२१ ॥ धृतदेवा आदियोंसां शान्तिदेवादीनां षण्णाम् ताः सप्त ॥ २२ ॥ ताः सप्त ॥ २३ ॥

औग्रसेनय उग्रसेनस्य सुताः ॥ २४ ॥

भीमरक्षिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषामासङ्गादीनां सुसा अग्निमी सुसारिख्याद्या युस्याः सा तत्राक्रूरस्य पुत्रो देववानुपदेवश्चेति द्वावच एवं चित्ररथस्य शिशिविष्णोरारम्योकीऽन्धके उक्तः । अथान्वयान्तरमाह—तथा चित्र-

कंसा कंसवती कङ्गा शूरभू राष्ट्रपाक्षिका ।

उग्रसेनदुहितरो वसुदेवोऽनुजस्त्रियः ॥ २५ ॥

शूरो विदूरथादासीद्भजमानः सुतस्ततः ।

शिनिस्तस्मात्स्वयंभोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः ॥ २६ ॥

भीमशूरराघवचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रथात्मजा इति । यथा शशिविन्दोश्चित्ररथस्यात्मजस्तथाऽप्येवमि
चित्ररथस्यात्मजाः पृथुश्च विदूरथ आद्यो येषां ते च बहवो
बभूवुः सात्वनसुतस्य वृष्णोर्वेशमनुकामति—वृष्णानन्दना
इत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

कुकुरादयो वृष्णानन्दनाः तत्र वृष्णोः सुतस्येति शेषः कुकुरस्य
तनयो विलोमा ॥ १६ ॥

ततो विलोमनः कपोतरोमा अभूत् यस्य च कपोतरोम्णा-
स्तुम्बुकः सखा बभूव स कपोतरोमाऽमघदित्यर्थः ।
अथाग्धकस्य सात्वनसुतस्यान्वयमाह—अग्धकादिति । अग्धकादु-
न्मुभिः अग्धका इति प्रथमान्तपाठस्तस्मिन्तः तत्र तथा चित्ररथरात्मजा
इत्यस्य शशिविन्दोरारभ्येते उक्ताः सर्वे चित्ररथवंशजा इत्यर्थः ।
पृथ्वाद्यस्तु वृष्णानन्दनाः तत्र पृथुर्विपृथुष्वप्याद्या इति पाठे आदि-
शब्देन विदूरथोऽप्युक्तः अत एव ततः शूरो विदूरथादिति बहवमाणा-
निर्देशोपपत्तिः कुकुराद्यश्चत्वारः सात्वनया अग्धकसुता इत्यर्थः ।
तथाचाह पराशरः “कुकुरमजमानरुचिकम्बलवर्हिषाद्यास्तथा
ग्धकस्य पुत्राः” इति । तस्य कपोतरोम्णो तुम्बुभिरित्यर्थः । तस्य
दारिद्योतः तस्मात्पुनर्वसुः तस्य पुनर्वसोराहुकः आहुकी नाम
कन्या च आहुकस्यात्मजो तु देवकश्चोऽग्रसेनश्चेति द्वौ तत्र
देवकस्यात्मजाः ॥ २० ॥ २१ ॥

देवकदायश्चत्वारः तेषां चतुर्णां स्वसारो भगिन्यः भृतदेवा
आदिर्थासां ताः-शांतिदेवाद्यः भृतदेवया सह सप्त बभूवुः
ताश्च कन्याः वसुदेव उपयेमे ॥ २२ ॥ २३ ॥

औग्रसेनयः उग्रसेनस्य सुताः कंसादयो नव ॥ २४ ॥

भीमवृषिजवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

औग्रसेन उग्रसेनपुत्राः ॥ २४ ॥

भीमशूरभवायचक्रवर्ति कृतसाराथंदिशिमी ।

चित्ररथस्यसफलेकभ्रातुरात्मजाः ॥ १८ ॥

कृष्णोरनमिप्रपुत्रस्य नन्दनीः कुकुराद्याः विष्णुपुरायो त्वन्धक-
त्राः कुकुरादयो वृष्णः अग्धकात् सात्वनपुत्रात् ॥ १६—२३ ॥
औग्रसेनयः उग्रसेनस्य पुत्राः कंसादयः ॥ २४—२५ ॥

भीमशूकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चित्ररथस्य तु आत्मजाः पृथुसहिताः विदूरथाद्याः बहवः ॥ १८ ॥

सात्वनपुत्रस्याग्धकस्य वंशमाह—कुकुर इत्यादिर्मी । “कुकुर-
मजमानरुचिकम्बलवर्हिषाद्यास्तथाग्धकस्य पुत्राः” इति भीमराशर-
वचनात् ॥ १६ ॥

कथम्भूतः ? भुजुः यस्य सखा तुम्बुकः तस्यानोरग्धकस्तस्य
तुम्बुभिः ॥ २०—२५ ॥

भाषा टीका ।

नथा शशुस्त, गंधमाद्, प्रतिघाहु, ये सब द्वादश हुए,
इन सर्वों की बहिने सुचीरा नाम बाजी हुई, और अक्रूर के
दो पुत्र भी हुए, ॥ १७ ॥

तिनका नाम देववान् और उपदेव हुआ, ॥ और चित्र-
रथ के आत्मज पृथु, विदूरथ, इत्यादिक बहुत वृष्णि कुल-
नन्दन हुए ॥ १८ ॥

और कुकुर, मजमान, शुचि, कंबलवर्हिष, ये चार पुत्र
अग्धक के जानना, । कुकुर के पुत्र बन्धि हुए, तिनका पुत्र
विलोमा हुआ ॥ १६ ॥

तिनके कपोतरोमा हुए, तिनके भुजु हुए, जिन भुजुका
सखा तुम्बुक गन्धर्व हुआ, तिनके अग्धक हुए, तिनसे तुम्बुभि,
तिनसे भरिद्योत, तिनसे पुनर्वसु हुए ॥ २० ॥

तिनके आहुक पुत्र और आहुकी कन्या हुई । आहुक के पुत्र
देवक, और उग्रसेन हुए, देवक के पुत्र चार हुए ॥ २१ ॥

देववान् उपदेव, सुदेव और देववर्जन, हे राजन् ! इनकी
सात बहिने भृतदेवा से आदि लेकर हुई ॥ २२ ॥

भृतदेवा, शांतिदेवा, उपदेवा, अग्धिका, देवरक्षिता, सहदेवा,
और देवकी, इन सातों को वसुदेवजी ने व्याहरी ॥ २३ ॥

और कंस, सुनामा, न्यग्रोध, कंक, शंकु, सुहु, राष्ट्रपाक्ष,
सृष्टि, और तुष्टिमान् ये उग्रसेन के पुत्र हुए ॥ २४ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वसुदेवस्य ये अनुजा देवभागादयस्तेषां स्त्रियो भाषाः
॥ २५ ॥

अग्धकसुतानां चतुर्णां प्रथमस्य कुकुरस्य वंश उक्तः, द्वि-
तीयस्य मजमानस्य वंशमाह—शूरो विदूरथादिति । “मजमानाश्च
विदूरथः पुत्रोऽभूद्विदूरथाश्च शूराः” इति पराशरादिबचनात्
यथा, पृथुर्विदूरथाद्याश्चेति पूर्वोक्ताश्चित्ररथरात्मजाद्विदूरथात् ॥ १६ ॥

देववाहुः शतधनुः कृतवर्मेतितत्सुताः ।

देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥

तस्यां स जनयामास दशपुत्रानकल्मषान् ।

वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् ॥ २८ ॥

सज्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम् ।

देवदुन्दभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥ २९ ॥

वसदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ।

पृथा च श्रुतदेवा च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ॥ ३० ॥

राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पञ्च कन्यकाः ।

कुन्तेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ॥ ३१ ॥

साऽऽप दुर्वाससो विद्यां देवहूर्ती प्रतोषितात् ।

तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं^(१) शुचिम् ॥ ३२ ॥

भीधरस्त्रामिकृतभावायंदीपिका ।

देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्य देवमीढो हृदीक-
स्वैध सुतः, यथाह—पराशरः “तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीदु-
पायाः पुत्रा बभूवुः देवमीदुषस्य शूरस्यापि मारिषा नाम
पत्न्यभवत्तस्याञ्जसौ दश पुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वात्” इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

ज्ञानकाश्च नेदुः ॥ २९ ॥

हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानम् ॥ ३० ॥

पृथायाः कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह—कुन्तेरिति
पञ्चभिः ॥ ३१ ॥

कदाचिद्ब्रह्ममागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषया-
मास ततश्च सा तस्माद्देवहूर्ती देवाङ्गानहेतुं विद्यामवाप तदाह,
साऽऽपेति ॥ ३२ ॥

भीमह्रीरराघवव्यायिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कंसाप्रभृतयश्चतस्रश्च औप्रसेनाः उग्रसेनाञ्जानाः दुहितरः
ताश्च वसुदेवानुजानां देवभागादीनां वक्ष्यमाणाणां स्त्रियो
भार्याः ॥ २५ ॥

विदूरथाच्चित्ररथारमजात् वृष्णिस्तुताद्वा विदूरथात् शूरो जडे
स्तुतः शूरस्तुतस्तु ध्वजमानः ततो ध्वजमानात् शिमिस्तस्मात्
शिमिः स्वयम्भोजः तस्तुतः स्वयम्भोजस्तुतः हृदीकस्तस्तुताः हृदीक-
स्तुताः देववाहादयः त्रयः त्रयमेकः शूरस्यान्वय उक्तः । अथ
वैशाख्येणमाह— देवमीढस्येति । देवमीढस्तस्य शूरस्य मारिषा
नाम पत्नी बभूव अत्र देवमीढस्येति विशेषणवशात् शूरो विदू-
रथादासीदिति प्राक्तनग्रन्थे विदूरथादेवमीढस्तस्मात् शूरो
जात इति क्रमोऽवगतव्यः “कृतवर्मेति तस्तुता” इत्यनन्तर-
ग्रन्थे इति शब्दः प्रभृत्यर्थकः ततश्च तत्र देवमीढस्यापि संग्रहः

तस्य देवमीढस्य देवमीढस्तस्य शूरस्येत्यर्थः । अथश्च शूर
विदूरथधर्मजादन्वयः, तथा चाह भगवान् पराशरः “तस्या
कृतवर्मा शतधनुर्देवमीढायाः पुत्रा बभूवुः देवमीढस्य शूरस्य
स्यापि मारिषानाम पत्न्यभूत् तस्यां चासौ दश पुत्रानजनय
वसुदेवपूर्वात्” इति अत्र तस्यापीति वैष्णववचनस्य हृदीकस्य
पीत्यर्थः ॥ २९ ॥ २७ ॥

तस्यां मारिषायां देवमीढस्य शूरोऽ कल्मषान् विशुद्धिं वद
देवादीन् पुत्रानजनयत् वसुदेवस्यानकदुन्दुभिनाम निर्भय
निमित्तमाह—यतः देवदुन्दुभयः ज्ञानकाश्च यस्य वसुदेवस्य
जन्मनि प्रादुर्भावकाले नेदुः दसुतुः ततस्तं वसुदेवज्ञानकदुन्दुभि
रिति वदन्ति ॥ २८ ॥ २९ ॥

ज्ञानकादीनां नाहं हेतुं वदन् तं विशानष्टि—हरेः भीकृष्णस्याह
तरिष्यमाणास्य स्थानमवतरणस्थानभूतं, पूषेति । एतेषां वसुदेवादीनां
पृथाप्रभृतयः पञ्च कन्यका भगिन्यः स्त्रियारः तत्र पृथया
कन्यावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह—कुन्तेरिति पञ्चभिः । अत्राः
मितिहासः कदाचिद्ब्रह्ममागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तो-
षयामास ततश्च सा तस्माद्दिद्यां देवाङ्गानसमर्थांमवाप्य परीक्षा
रविमाजुहाव ततश्चागतं रविमाखोक्य विष्मतायां तस्यां गर्भ-
माधाय रविर्भूय ततस्तस्याः कर्णो जडे इति सोऽयमचोच्यते इति
वसुदेवपृथादीनां पिता शूरः पृथां दुहितरं स्वयम्भुवपुत्रस्य कुन्ते
कुन्तिभोजस्यादात् दुहितृत्वेन ददां, सख्युरपुत्रमिति विश्व-
पणाग्र्यं दानहेतुपरं यतः कुन्तिभोजाय दत्ताऽन एव पृथा कुन्ती
नामान्तरं लेभे ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ततः सा पृथा कदाचिद् प्रतोषिताद्वीमसः देवहूर्ती दे-
वाङ्गयतेऽनयेति तथा तां विद्यामपेति अत्रः । तस्या निद्याय
वीर्यपरीक्षार्थं सामर्थ्यपरीक्षार्थं रविं मुख्यं भुज्याजुहाव ॥ ३२ ॥

तद्वैवोपगतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा ।

प्रत्ययार्थं प्रयुक्तं मे योहि देव ! क्षमस्व मे ॥ ३३ ॥

अमोघं दर्शनं देवि ! आधत्से त्वयि चात्मजम् ।

योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताऽहं ते सुमध्यमे ! ॥ ३४ ॥

इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दिवं गतः ।

सद्यः कुमारः सञ्ज्ञे द्वितीय इव भास्करः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वसुदेवस्याऽनुजानां देवभागादीनां स्त्रियो भार्याः ॥२५॥२६॥

तस्य हृदिकस्य सुताः ॥ २७ ॥ २८ ॥

वस्य वसुदेवस्य जननसमये बुन्दुष्यानकवाद्यनदनाद्बसुदेवस्य नामान्तरमस्तीत्याह—वसुदेवमिति । स्थानमवतारस्य ॥ २६ ॥ ३० ॥

एतेषां वसुदेवादीनां शूरस्य सख्यः पुत्रस्य कुन्तेः ॥ ३१ ॥

देवहृतां देवा ह्यग्नेऽनयेति देवहृता देवाह्वानकरीत्यर्थः । तां विद्यां दुर्वाससः ब्रह्मभतेति शेषः । तस्याः विद्यायाः शुचिः ऋतु-
स्नाता ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वसुदेवं हरः स्थानमिति “सखं विशुखं वसुदेवशब्दितं
वदीयते तत्र पुमानपावृतः” इति श्रीशिवोक्तदिशा विशुखसख-
मेव वसुदेवाख्यं ततस्तदवतारमेवैतमानकबुन्दुभि वदन्तीत्यर्थः ।
अत्र विशेषजिज्ञासायां भगवत्सन्दर्भं दृश्यः ॥ ३० ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिश्वनाथकृष्णकृतसारार्थवर्धिनी ।

विदूरथाच्छिन्नरथपुत्रात् ॥ २६ ॥

हृदिकस्य सुतो देवमीढसस्य शूरस्तस्य मारिषा ॥ २७-२८ ॥

हरः स्थानं हरिचन्द्रं प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

तासु मध्ये पृथां शूरस्तत्पितृव तवेषा कन्या भवति कुन्तेः
कुन्तये ब्रह्मात् ॥ ३१ ॥

सा च पृथा कदाचिद्बुद्धमागतापरिचर्येया प्रतोषितात्
दुर्वाससः सकाशात् देवहृतीं देवाह्वानहृत्पुत्रिणाम् भाप ॥ ३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विदूरथात्पूर्वोक्तात् शिन्नरथपुत्रात् ॥ २६ ॥

तस्य हृदिकस्य सुताः देवमाहुः शतधनुः कृतवर्मा देव-
मीढाद्याश्च ज्ञेयाः “तस्यापि कृतवर्मेष्टतन्नुदेवमीढाद्याः पुत्रा
बभूवुः” इति श्रीपराशरवचनात्, देवमीढस्य शूरस्तस्य मारिषा
नाम परम्यभूत् ॥ २७ ॥

स तस्यां दशपुत्रान् जनयामास, तांताह—वसुदेवमिति ॥२८॥

यस्य जन्मनि जन्मसमये देवदत्तस्यैः आनकाश्च ज्ञेयः ॥२९॥

अतो हरः प्रादुर्भावस्य स्थानं वसुदेवम् आनकबुन्दुभि
श्च वदन्ति ॥ ३० ॥

वसुदेवभगिनीनां पुत्रानाह—कुन्तेरित्यादिना । शूरः स्वसख्यः
कुन्तेः कुन्तिभोजाय चतुर्थे षष्ठी पृथामदात् अतः कुन्तिपुत्रि-
कात्वेन पृथा कुन्तीति विख्याता । तथोक्तं हरिचन्द्रे “शूरः पूज्याय
वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ । तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्ती-
भोजात्मजा पृथा” इति ॥ ३१ ॥

तत्र कुन्तिभोजगृहे तपसा क्षामो भगवान् दुर्वासाः कंचि-
त्काळं वासं कृतवान् ब्रह्मनदीसमीपगदेशे इति ज्ञेयं । तथा तेन
राज्ञा स्त्रफन्त्या पृथा तदाराधने नियुक्ता सती प्रतोषितात्
दुर्वाससः सकाशाद्देवहृतीं विद्यामवापेत्यर्थः ॥ ३२-३६ ॥

भाषा टीका ।

कंसा, कंसवती, कंका, सुरभू, राष्ट्रपालिका, ये उपसेन की
घेटी सब वसुदेव जी के छोटे भ्राताओं को परनी होती भई ॥ २५ ॥
भजमान के विदूरथ हुए, निज विदूरथ के शूर हुए, तिन
के शिन हुए, तिनके खचंभोज, तिनके हृदिक हुए ॥ २६ ॥

हृदिक के देवबाहु शतधनु, कृतवर्मा, और देवमीढ ये
पुत्र हुए, देवमीढ के शूर हुए तिनकी मारिषा नाम बाकी
परनी हुई ॥ २७ ॥

निज परनी में शूर ने पाप रहित दश पुत्र उत्पन्न किये
वसुदेव, देवभाग, देवभवस, आनक, ॥ २८ ॥

संजय, इयामक, कंक, शमीक, वरसक, और नुक, जिन
के जन्मकाळ में देवताओं की बुन्दुभि और आनक वजते हुए, ॥२९॥

हरि के स्थान उन वसुदेव का आनक बुन्दुभि ऐसा भी नाम
कहते हैं ॥ पृथा, श्रुतदेवा, श्रुनकीर्षि, श्रुतभवा ॥ ३० ॥

और राजाभिदेवी, ये पांच वसुदेवादिकों की बहिने
हुईं, इनके पिता शर ने अपुत्री अपने कुन्ति नामक सखी
को पृथा कन्या देवी ॥ ३१ ॥

उस पृथा ने दुर्वासा ऋषि को प्रसन्न कर देवताओं के
बुखाने की विद्या प्राप्त करी, और उस विद्या के प्रभाव की
परीक्षा के लिये एक दिन सूर्य को बुलाती हुई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

देवमुपागतं वीक्ष्य सा प्राह—प्रत्ययार्थं परीक्षां मया विद्या
प्रयुक्ता न त त्वया किञ्चित्कार्यमित्यभिसन्धिनाऽतो याहीति ॥ ३३ ॥

तं साऽत्यजन्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य विभ्यती ।
 प्रपितामहस्तासुवाह पाण्डुरैः सत्यविक्रमः ॥ ३६ ॥
 श्रुतदेवां तु कारुषो वृद्धशर्मा समग्रहीत् ।
 यस्यामभूदन्तवक्र ऋषिशतो दितेः सुतः ॥ ३७ ॥
 कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमधिन्दत ।
 सन्तर्दनादयस्तस्यां पञ्चाऽऽसन् कैकयाः सुताः ॥ ३८ ॥
 राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोऽजनिष्ट ह ।
 दमघोषश्चेदिराजः श्रुतभवसमग्रहीत् ॥ ३९ ॥
 शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य सम्भवः ।
 देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुवृहद्वलौ ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पवमुक्तो रविरुवाच—अमोघं दर्शनमिति । कन्याऽहमिति
 चेतत्राऽऽह—वधा योनिर्न दुष्येत तथाऽहं कर्ता करिष्यामि
 ॥ ३४—३५ ॥

मावन्त्यौ विश्वानुविन्दौ ॥ ३६ ॥

तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनाम्पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातृणां
 नवानां परीः पुत्रांश्चाऽऽह—देवभागस्येति नवभिः श्लोकाधिः
 ॥ ४०—४४ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवोपगतमागतं देवं रविं वीक्ष्य विस्मितं मानसं यस्याः
 सा, स्वर्माह—किमिति ? हे देव ! मे मया प्रत्ययार्थं प्रत्यभिज्ञानार्थं
 वीक्ष्येपरीक्षार्थमिति यावत् इयं विद्या प्रयुक्ता अतस्त्वं याहि
 मां क्षमस्व मदपराधं क्षमस्विति ॥ ३३ ॥

उतो रविराह—देवस्य-दर्शं देवतुल्यम् अमोघमात्मजं स्वयि
 आधिरसे उत्पादितमित्युच्यते आधिरस इति स्वपपाठः रूपाऽस्त्रियेः
 ब्रह्मादेवस्य-दर्शं देवस्य मम दर्शनं क्रीत्स्वमाधममोघं कलाविनाभूत-
 मतस्त्वय्यचारमजमाधिरस इत्यर्थः । कन्याऽहमित्यत्राह—तव योनि-
 र्यया न दुष्येत तथाऽहं हे सुमन्वमे कर्ता करिष्यामि
 इति ॥ ३४ ॥

इतीश्वरमुक्त्वा तस्यां पृथायां गर्भं समाधाय स्वयौ द्वि-
 मतः ततः सद्य एव कुमारो जज्ञे स च द्वितीय इव मास्करः
 मास्करतुल्यः ॥ ३५ ॥

सा पृथु लोकास्य लोकाद्विभ्यती सती कृच्छ्रात्तुः लोकादी-
 तोये तं कुमारमत्यजन्न तां पृथां तव प्रपितामहः सत्यविक्रमः
 पाण्डुरुवाह उपवेमे ॥ ३६ ॥

श्रुतदेवां पृथानुजां करुणजो वृद्धवर्मा समग्रहीदुपवेमे । वृद्ध-
 शर्मोति पाठात्तरं श्रुतकीर्तिस्तु दितेः सुतः विप्रचित्तः कैकयश्च
 धृष्टकेतुश्च अधिन्दत कृषिताकृतवन्तः शौर्येण सज्जगुरित्यर्थः

प्रत्येकामिप्रायमेकवचने तस्यानिन्दितायाः श्रुतकीर्तेः सन्तर्दना-
 दयः पञ्च सुताः कैकयाजाता बभूवुः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

राजाधिदेव्यां तु मावन्त्यः अयन्तेः सुतः तस्मादयन्तेः
 सकाशादित्यर्थः । जयसेनाय्यः सुतोऽजनिष्ट जज्ञे श्रुतभवसं तु
 चेदिराजो दमघोषाय्यः समग्रहीत् उपवेमे इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तस्याः श्रुतभवसः सुतः शिशुपालः तस्य शिशुपालस्य
 सम्भवः उत्पत्तिप्रकारः कथितः सप्तमस्कन्ध इति शेषः तदेवं
 वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तद्भ्रातृणां नवानां
 परीः पुत्रांश्चाह—देवभागस्येति नवभिः श्लोकाधिः । देवभागस्य
 कंसायां मायायां चित्रकेतुश्च वृहद्वलभ्येत्वेनो सुतो जातो तथा
 देवभवसः कङ्कवत्यां मायायां सुधीर इषुमांश्चेति द्वौ सुतो
 जज्ञाते कङ्कानु तद्भ्रातृणां कङ्कायां वक्रः सत्यजित् पुरुजित् प्रयो
 जाताः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्ययार्थं विश्वासार्थं प्रयुक्ताया विद्याया माहारम्बं च । भो
 देव ! क्षमस्व याहीति ॥ ३३ ॥

कुन्त्याभिहितो रविः कुन्तीमाह—अमोघमिति । देवस्यदर्शन-
 ममोघं सफलं जानीहीति शेषः । अकन्येयमाह—मायास्य इति । मैथु-
 नयोग्यताकथयार्थं नाच्छिन्नयोनिर्दुष्टा स्वादिति पृथाया मनोभ्र-
 शङ्कापरिहारार्थमाह—योनिरिति । तथा कर्ता लोकास्वाऽपवादादिति
 शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तव प्रपितामहः पाण्डुः ॥ ३६ ॥

वसुदेवभगिनीनां श्रुतदेव्यादीनां विवाहं कथयन्ति—श्रुतदेवी-
 मित्यादिना । इतिशब्दो दितेः सुतः पूर्वदितेः सुत इति शब्दो
 यस्य विजयस्य स दितेः सुत इतिशब्दः सन्कादिभिर्येवं शतो
 विजयः प्रागदितेः सुतोऽभूत् पञ्चादिरय्युक् इति स एवाश्रुती-
 र्दन्तवक्र इति ज्ञात इति भावः ॥ ३७ ॥

कंसवत्यां देवश्रवतः सुवीर इषुमांस्तथा ।

(१) कङ्कयामानकाज्जातः सत्यजित् पुरुजित्तया ॥ ४१ ॥

सृञ्जयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान् ।

हरिकेशाहिरण्यात्तौ शूरभूम्याश्च श्यामकः ॥ ४२ ॥

मिश्रकेश्यामप्सरसि (२) वृकादीन् वसकस्तथा ।

तत्तपुष्कर (३) शालादीन् दुर्वाक्ष्यां वृक आदधे ॥ ४३ ॥

सुमित्रार्जुनपासादीन् शमीकान् सुदामिनी ।

(४) कङ्कश्च कर्षीकायां वै श्रुतधामनयानपि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नाम्ना घटकेतुः केकयविषयाधिपतिरथात् केकयशब्दश्च शब्दः
पूर्वेण समुच्चीयते ॥ ३८ ॥

मावन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दौ मजनिष्ट अनयामास ॥ ३९ ॥

वसुदेवभ्रातृणां वंशं कथयति--देवभागस्येत्यादिना ॥ ४०-४५ ॥

श्रीमज्जीषगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऋषिशम इत्यत्र इतिशब्दः इति पाठः सम्बन्धोक्तौ स
पूर्वजन्मनि दितेः सुत आसीत् इतिशब्दः किंवदन्तीति
व्याख्यानात् ॥ ३७-४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंश्चिन्ती ।

देवं सूर्यं प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ताऽनः क्षमस्व
सम्प्रत्यहं कन्याऽस्मि त्वया न किमपि कार्यं भाह ॥ ३३ ॥

सूर्यं उवाच-अमोघमित्यादि । ननु, तर्हि योनिदुष्टां कन्यां
मां कः परिणयेदिति चेत्तत्राह-योनिरिति । कर्ता करिष्यामि
॥ ३४-३८ ॥

मावन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दौ ॥ ३९ ॥

वसुदेवस्य भगिनीनां पतीन् पुत्रांश्चोक्त्वा तज्जानुयां नवामां
पत्नीः पुत्रांश्चाह-देवभागस्वेति, नवमिःश्लोकैर्ज्ञेयैः । कौशुल्या
तत्रा ॥ ४०-४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मविन्त्यौ विन्दाऽनुविन्दस्वज्ञौ ॥ ३८ ॥

वसुदेवभ्रातृणां पुत्रनाह-देवभागस्येत्यादिना ॥ ४० ॥ ४१ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

आये हुए सूर्य को देखकर मन में विस्मय कर कुंती
बोली, कि-हे देव ! मैंने ! विद्या की प्रतीति के लिये परीक्षा
लीनी है, आप पधारो और मेरा अपराध क्षमा करो ॥ ३३ ॥

तब सूर्य बोले, कि-हे देवि ! हमारे देव लोगों के दर्शन
अमोघ होते हैं, इस कारण हम तुमारे लिये पुत्र उत्पन्न करेंगे,
और हे सुमध्यमे ! यदि तुम कहो, कि-मैं कन्या हूँ तो जिस
प्रकार तुमारी योनि दूषित न होवे तैसैं हम करेंगे ॥ ३४ ॥

इस प्रकार सूर्य कह कर उस पृथा कन्या के लिये गर्भ धारण
कर आकाश को गये, वस उसी समय दूसरे सूर्य सहस्र एक
कुमार उत्पन्न हुआ ॥ ३५ ॥

उस पुत्र को पृथा ने लोक के अपवाद के डर से नदी
के जल में डाल दिया । हेराजन् ! उसपृथाको तुमारे प्रतिभामह
(परदादे) सत्यपराक्रम धाधे पायडु महाराज ने क्याही ॥ ३६ ॥

करुण देश का राजा वृद्धशर्मा, श्रुतदेवा को क्याहता हुआ,
जिस्के लिये सनकादिकों के शाप से प्रथम जन्म में जो दिति का
पुत्र मया सां दन्तवक्र नाम से हुआ ॥ ३७ ॥

केकय देश के धृतकेतु राजने श्रुतकीर्तिको क्याही । जिस्के
लिये सन्तर्हण आदिक पांच केकय के पुत्र हुए, ॥ ३८ ॥

मवस्ती (उज्जैन) के राजा जबसेन ने राजाधिदेवी को
क्याह के उसमें विन्दा, मार अनुविन्द, दो पुत्र उत्पन्न किये
और चेदि (चन्देरी) के राजा दमघोष ने श्रुतभवा को
क्याही ॥ ३९ ॥

तिसका पुत्र शिशुपाल मया जिस्की उत्पत्ति पहिले कहे
लुके वसुदेवजी की बहिनैं और उनके पुत्रों का वर्णन
कर लुके ॥ मय वसुदेव जी के नौ (९) भ्राताओं की पत्नी और
पुत्रों को कहते हैं, । देवभाग की कन्या भाषां में चित्रकेतु
और वृद्धव पुत्र हुए, ॥ ४० ॥

पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
 देवकीप्रमुखांश्चासन्नपत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥ ४५ ॥
 बलद्रन्दं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।
 वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत् ॥ ४६ ॥
 सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च ।
 पौरवपास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशा ऽभवन् ॥ ४७ ॥
 नन्दोपनन्दकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः ।
 कौशल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनम् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायांटीपिका ।

वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्येकादशभिः ॥ ४५ ॥
 ४६ ॥ ४७ ॥
 कौशल्या भद्रा ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

राष्ट्रपात्या भार्यायां सृजयो वृषादीन् जनयामास. शामकस्तु
 शूरभूम्यां भार्यायां शूरभूम्यामिति पाठान्तरं हरिकेशहरिययादी
 जनयामास ॥ ४२ ॥
 तथा वत्सकोऽपि मिश्रकेश्यामप्सरसि यकादीन् सुताम् नवाजी-
 जनम् वृकस्तु दुर्वाक्ष्यां भार्यायां पुष्करसात्मनादीन् सुताना-
 दधे उत्पादयामास ॥ ४३ ॥
 शमीकस्तु सुभामिनि भार्यायां सुमित्रादीन् सुतानादधे
 आनकस्तु कर्णिकार्या पत्न्याम् ऋतुधामजयो सुतवादधे ॥ ४४ ॥
 अथ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्येकादशभिः । देवकी
 प्रमुखं प्रधानं यामां ताः पूर्वोक्ताः पौरव्यादयश्च आनक-
 दुन्दुभेः वसुदेवस्य पत्न्यः आसन् बभूवुः ॥ ४५ ॥
 तत्र रोहिण्यां पत्न्यां ब्रह्मादीन् कृपादीन् सुतानुदपादयत्
 जनयामास तत्र बल्लो बल्लरामः रूप आदिर्ज्येष्ठो येषां तान्
 ब्रह्मादीनित्यर्थः । यथादीन् कृपादीञ्छेति वा आदिशब्देनानुक्ता
 अन्ये ग्राह्याः एवमप्येपि ॥ ४६ ॥
 भूत आदिर्येषां त एते सुभद्रादयो द्वादश पौरव्यादय-
 स्तनयाः आदिशब्दग्राह्यैककसङ्ख्यापूर्तिः ॥ ४७ ॥
 तथा शूराद्यान्द्वादशो मदिराया आत्मजाः कौशल्या भद्रा
 तु केशिनमेकमेव सुतमसूत, कथम्भूतम् ? कुलं नन्दयतीति
 तथा ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिनयभूषजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उदपादयत् उत्पादयामास ॥ ४६—४९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीवसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह—पौरवीत्यादिना ॥ ४५— ४७ ॥
 कौशल्या कौशल्यादेवजा भद्रा ॥ ४८—४९ ॥

भाषा टीका ।

कंसवती में देवधवा से सुवीर और इषुमान् हुए, ककुभे
 आनक से सत्यजित और पुरुजित पुत्र हुए ॥ ४१ ॥
 सृजय ने राष्ट्रपाती में वृष दुर्मर्ष्यादिकन को उत्पन्न किये
 और श्यामक ने शूरभूमि के विषे हरिकेश और हिरण्यक
 को उत्पन्न किये ॥ ४२ ॥
 वत्सक ने मिश्रकेशी अप्सराके विषे वृकादिकन को उत्पन्न
 किये, और वृक ने दुर्वाक्षी के विषे तस्य, पुष्कर, शाक, आदि-
 कन को पैदा किये ॥ ४३ ॥
 और शमीक से सुधामनीजी सुमित्र, अर्जुन, पाक, आदिकन को
 उत्पन्न करती भरे, और ककुभे कर्णिकामें ऋतुधाम, और
 जय, हुए ॥ ४४ ॥
 पौरवी, रोहिणी, भद्रा, मदिरा, रोचना, इला, और देवकी
 से आदि लेकर वसुदेव जी की पत्नी होती हुई ॥ ४५ ॥
 वसुदेवजी ने रोहिणी में बल्ल, गव, सारण, और, विपुल,
 ध्रुव, और कृतादिक पुत्रों को उत्पन्न किये ॥ ४६ ॥
 सुभद्र, भद्रबाहु, दुर्मद, भद्र और भूतादिक ये द्वादश
 पुत्र पौरवी के उत्पन्न हुए, ॥ ४७ ॥
 नन्द, उपनन्द कृतक और शूरादिक मदिरा के आत्मज
 हुए, और कौशल्या ने तो कुलनन्दक एक केशी को ही उत्पन्न
 किया ॥ ४८ ॥

रोचनायामतो जाता हस्तहेमाङ्गदादयः ।
 इलायामुरुवल्कादीन् यदुमुख्यान्जीजनत् ॥ ४६ ॥
 (१) विपृष्टो घृतदेवायामेक आनकदुन्दुभेः ।
 शान्तिदेवात्मजा राजन् ! श्रमप्रतिश्रुतादयः ॥ ५० ॥
 राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेवासुता वश ।
 वसुहंस(२)सुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तु षट् सुताः ॥ ५१ ॥
 देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः ।
 वसुदेवः सुतानष्टावादधे सह देवया ॥ ५२ ॥
 पुरुविश्रुतमुख्यास्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव ।
 वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ ५३ ॥
 कीर्तिमन्तं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ।
 ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम् ॥ ५४ ॥
 अष्टमस्तु तयोरसीत्स्वयमेव हरिः किल ।
 सुभद्रा च महाभागा तव राजन् ! पितामही ॥ ५५ ॥
 यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ।
 तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अष्टमस्तु अयमेवाऽऽधीश तु कर्मादिना हेतुना ताऽयां
 जनितो वा बलुऽसौ हरिः ॥ ५५ ॥
 तदेवोपपादयति—ब्रह्मेति त्रिभिः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीतासुभाष्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

ततो वसुदेवाद्रोचनायां हस्तहेमाङ्गदादयो जाताः इत्यायास्तु
 कुरुवल्कादीन् यदुमुख्यान् वादधेष्टान् सुतानजीजनत् । वसु-
 देव इति ॐः ॥ ४६ ॥

देवकीप्रसूया प्राप्तं पत्न्य इत्यनेनोक्तः अस्या अपि पत्न्यः
 आनकदुन्दुभेरापन्निति सूचितम् । देवकीप्रसेनयोः असूर्वसुदेव
 उगर्भमे इति श्लोकप्र पुरस्तात् । इदानीं तास्तत्पुत्रांश्चाह—त्रिपृष्ट
 इत्यादिना । आनकदुन्दुभेर्वसुदेवस्य भृतदेवायां भाषायां त्रिपृष्ट
 इत्यत्र जज्ञे प्रथमप्रथितादवस्तु शान्तिदेवाया आत्मजाः ॥५०॥

कल्पवर्षे आदिर्वर्षाभ्ये राजानस्तु दध उपदेवायाः सुताः
 वसुहंसस्य सुषेणायाः सुतो श्रीदेवायाः सुतास्तु षट् देव-
 रक्षितया वसुदेवस्य भाषाया गदादयो नव सुता लब्धाः प्रसूता
 इत्यर्थः । वसुदेवः सहर्षवशा भाषाया साधनभूतया जष्टौ सुतात्

पौरवः श्रुतश्च मुखो येषां तानादधे मजीजनत् धर्मो यथा
 साक्षाद्वसूतष्टावादधे तद्वत् देवक्यामपि वसुदेवोऽष्टौ कीर्ति-
 मदादीन् पुत्रान् मजीजनत् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

महीश्वरं नागेष्टमिति संकर्षणविशेषणम्, उदारधीरिति
 वसुदेवविशेषणम् एवञ्चैते कीर्तिमदादयः सप्त ॥ ५४ ॥

अष्टमं सुतमाह—अष्टमस्तु इति । तयोर्वसुदेवदेवक्योरष्टम
 सुतस्तु अयं हरिरेव श्रीकृष्णरूपेणाऽऽसीत् अवततार तथा सुभद्रा
 नामैका कथा तयोर्जज्ञे सा च महाभागा महाभाग्यादिनी
 हे राजन् ! तव पितामही पितामहस्याजुर्नस्य भार्या ॥ ५५ ॥

अष्टमस्तु सुतो हरिरेवासीदित्युक्तम् । तत्र कोवा हरेरवतारकावः
 किं तस्य जन्मनिमित्तम् ? किवाऽस्य जन्मप्रबोजनम् ? इत्यादि
 प्रश्नान्परिहरन् संप्रदेयं तच्चरित्रञ्चाह—ब्रह्मेत्यदिना वावत्समाप्ति
 यदा हि यस्मिन् कावे हि धर्मस्य क्षयः पाप्मनोऽधर्मस्वाऽयुत्थानमि
 शेषः । भवति तदा तु तस्मिन् कावे तु भगवानीशो हरिरात्मा
 सृजते अवतारयति तदा इत्यादिना यदातिवत्यन्तेन अवतारकाव
 उक्तः । हरिरित्यनेन आभितार्तिहरत्समुक्तं तदेवावतारस्य मुख
 प्रबोजनमिति सूचितं भगवानात्मानं सृजत इत्यनेनावतारदद्यावान्
 वाङ्मयपूर्तिकका इत्य इत्यनेनाकर्षणव्ययत्वरूपं आत्मस्य
 मुक्तम् ॥ ५६ ॥

न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ! ।
 आत्ममायां विज्ञेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः ॥ ५७ ॥
 यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्यंयाय हि ।
 अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते ॥ ५८ ॥
 अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ।
 भुव आक्रम्यमाणाया अभाराय कृतोद्यमः ॥ ५९ ॥
 कर्माण्यपरिमेयानि मनसाऽपि सुरेश्वरैः ।
 सह सङ्कर्षणाश्रुके भगवान् मधुसूदनः ॥ ६० ॥
 कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ।
 अनुग्रहाय भक्तानां (१) सुपुण्यं व्यतनोद्यशः ॥ ६१ ॥

श्रीमञ्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अहमस्तिवति । हरति आकर्षति वशीकरोति सर्वमिति हरिः
 पूर्वभगवान् स एव अयमासीत् नत्वाविर्भावान्तरेण किवेति
 "एते वाञ्छकत्वाः पुंसः कृष्यास्तु भगवान् अयम्" इति प्रसिद्धं
 निश्चिनोति ॥ ५५ ॥

तत्र भगवद्बतारमात्रस्य सामान्यतः कारणमाह-वदेति ।
 श्रीगीतासु चैवं वदादि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत इत्यादि ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अयमेव न त्वंशो न ॥ ५५ ॥

तत्र, भगवद्बतारमात्रस्य सामान्यतः कारणमाह-वदेति ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तयोः देवकीवसुदेवयोः पुत्रः अयं हरिः आसीत् सुमद्रा
 कन्या क. तयोरासीत् इत्थं पुराणांतरे कथाऽस्ति काचिद्देव-
 कन्या मुनिशापाद्रोहिण्यां जाता पुनर्निःशापा यती भगवल्लीला-
 नुमषार्थं भीदेवक्यां जातेति हरिवंशेऽपि "चित्रां नाम कुमारीं
 च रोहिणीतनया दशा" इति रोहिण्याः पुत्रान् कन्यां चोक्त्वा
 चित्रा सुमद्रेणि पुनर्विचयाता हे कुरुनन्दन ! वसुदेवाच्च देवक्यां
 जित्के इत्युक्तम् ॥ ५५ ॥

आविर्भावप्रयोजनमाह-वदेति । सृजते आविष्करोति ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

और रोचना के विषे वसुदेवजी से हस्त हेमाङ्गद, से
 आदि लेकर पुत्र हुए, और इला के विषे, वसुदेवों में मुख येसे
 उक्तकादिकों को उत्पन्न किये ॥ ५६ ॥

भूतदेवा के विषे आनकतुन्दुभि (वसुदेव) के एक विपृष्ट
 उत्पन्न भया ! हे राजन् ! शक्तिदेव के पुत्र भम, प्रतिश्रुतादिक
 हुए ॥ ५० ॥

उपदेव के पुत्र कल्प, वर्ष, आदिक इष्ट राजा हुए,
 और भीदेवा के वसुदेव सुवंश आदिक के पुत्र हुए ॥ ५१ ॥

देवराक्षिणा के गदादिक नौ पुत्र हुए और वसुदेवजी ने पुरु
 विभुन, प्रभृति आठ पुत्रों को महदेवा नामक पत्नी में उत्पन्न
 किये, धर्म ने साक्षात् वसु देवों को जैसे उत्पन्न किये ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 कीर्तिमान् सुवेण, उदार बुद्धिवाले मद्रसेन, शृङ्ग,
 सम्भङ्ग, मद्र, और साक्षात् अहीश्वर शेष जी भी सुकुवेण, ये
 मह पुत्र हुए ॥ ५४ ॥

और आठमें गर्भ में तो खवं साक्षात् भीहरि ही होते
 हुए, हे राजन् ! और एक कन्या बड़ी भागवती तुमारी विता-
 मही (दादी) उत्तरा मई ॥ ५५ ॥

इस लोक में जिस २ समय में धर्म का खूब और पाप की
 हृदि होनी है, उसी २ समय भगवान् ईश भीहरि अवतार को
 धारण करते हैं ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायंदीपिका ।

ईशस्य मायानियन्तुः परस्याऽसङ्गस्य द्रष्टुः साक्षिण्यः
 आत्मनः संबन्धस्य न ह्यवभूतस्य मायाविनोदं विना जन्मनः
 कर्मणो वा हेतुः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

किञ्च यस्य मायाचेष्टितं पुंसो जीवस्याऽनुग्रहस्तस्य
 जीवाऽनुग्रहादकस्य कुतः कर्मादिपारतन्त्रेण जन्मादिसम्भवः ?
 अनुग्रहमेवाऽऽह-हि वस्मात्तदेव स्थित्याद्ये इत्येते प्रलये खीनो-
 पाचेर्जीवस्य धर्माद्यसंभवात्तुपाधिसुपूर्वादिना धर्मादिसम्पादने-
 नानुग्रहः तथाऽऽत्मलाभाय मोक्षाय चेष्यते तत्र हेतुः तेनैव
 भूयमायोन तस्य स्थित्येर्निवृत्तेः ॥ ५८ ॥

(१) कं पुत्रवत् इति वीर ० ।

यस्मिन् सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ।
 श्रोत्राञ्जलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥ ६२ ॥
 भोजवृष्ण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः ।
 श्लाघनीयेहितः शश्वत्कुरुसृञ्जयपाण्डुभिः ॥ ६३ ॥
 (१) स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमस्त्रीलया ।
 नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वाङ्गरम्यया ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्नामिच्छनमावाधेदीपिका ।

तस्य चेष्टितं भूमेरनुग्रह इत्याह-अक्षौहिणीनामिति द्वाश्याम् ।
 अमाराय भारपरिहाराय ॥ ५६ ॥

सुरेश्वरैरपि मनसाप्यपरिमेयानि अधितर्क्याणि सकूर्पेणस-
 हितञ्चक्रे ॥ ६० ॥

सकूर्पमात्रेण भूमारहरणसमर्थस्वापि कर्मकरणां यशो-
 विस्तारद्वारा भक्ताऽनुग्रहार्थमित्याह--कलाविति द्वाश्याम् ।
 दुःखशोकतमांसि नुदतीति तथा तद्यशो व्यतनोत् ॥ ६१ ॥

यस्मिन् सतां कर्णपीयूषे यशोरूपे तीर्थवरे भोजमेवाञ्जलिः
 पानसाधनं बभूव स पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याच्चमनमात्रं कृत्वा
 तत्सौन्दर्याकृष्टचित्तः कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥

तदेवाऽऽह-द्वाश्याम् । भोजार्हभिः श्लाघनीयमहितं
 बभूव ॥ ६३ ॥

सर्वैरङ्गे रम्यया मूर्त्या च ॥ ६४ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यैकनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव व्यनक्ति-गृहीति । अस्य भगवतः जन्मनः कर्मणः
 देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टाया वा आत्ममायां विना स्वसकृत्पं
 विना मन्यो हेतुः पुण्यापुण्यादिरूपो न विद्यते हे मही-
 पते ! अनेन जन्मकारणां स्वसकृत्प एव, न तु जीवस्वेष पुण्या-
 पुण्यादिकमित्युक्तम् । अत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि-इशस्य प्रकृति-
 पुरुषयोर्निवस्तुः ननु भृत्यादीन्निबन्धयन्नापि राजाधिः कर्मवद्व
 एव दृष्ट इत्यतो विधानाष्टि, द्रष्टुमिति, पुण्यापुण्यादिकर्तृन् क्षेत्र-
 ज्ञान् पश्यन् न तु पुण्यापुण्यादिकं कुर्वत इत्यर्थः । तत्कर्तुं हि तद्वद्व-
 तेति भावः । कथम् एकः सर्वान् क्षेत्रज्ञान् पश्यति? इत्यतो विशिनष्टि
 परस्वयात्मनः इति परमात्मन इत्यर्थः । चिदाचिदात्मकं लोकत्रय-
 मप्यन्तःप्रविश्य व्याप्यगन्धैर्भैरुपस्पृशस्वन् योऽन्तरात्मतया विभर्ति स
 परमात्मा, तथा गीते भगवता "परमात्मैत्युदाहृतः । यो लोकत्रय-
 माविश्य विभर्त्येवमय ईश्वरः" इति । भरख्यप्रधारकत्वेन
 चिदाचिद्वस्तुभोः कर्मानुगुणं प्रेक्षाम् ॥ ५७ ॥

ननु, भवनारवशायां देवमनुष्यादिसजातीयचेष्टां कूर्पक-
 प्ययं केवलं द्रष्टव्यं न तद्व्यक्तं कथमुच्यते? इत्यत आह-
 यन्मायेति । यस्य भगवतो माया चेष्टितं स्वसकृत्पेकहेतुकं
 चेष्टितं तत्पुंसो जीवस्य सर्गाद्यर्थमेव कांश्चिदुत्पादयितुं

कांश्चिदुत्पातुं कांश्चिच्च संदत्तमेव, न तु स्वस्य पुण्यापुण्यात्वादि-
 रूपार्थमिति भावः । अप्यथो खयः, तर्हि किं जीवसर्गाद्यर्थेन माया-
 चेष्टिनेन प्रयोजनम् ? प्रत्युतान्यनर्थकारिणा चेष्टिनेन स्वस्या-
 प्यनर्थमापद्येतेत्यत्राह, अनुग्रह इति । माया चेष्टितरूपो व्यापारो
 ऽनुग्रहः अनुग्रहरूप एव, जीवाननुग्रहीतमेव चेष्टन इति यावत् ।
 चेष्टितस्यानुग्रहरूपतामेव दर्शयति-तन्निवृत्तेरारम्भमाय
 चेष्यत इति । स च मायाचेष्टितरूपो व्यापारस्तन्निवृत्तेः सर्गादि-
 निवृत्तेः पश्चात् आत्मज्ञानाय मोक्षाय चाऽवधारणार्थः
 आत्मज्ञानाभावेऽप्यने रामकृष्णादिरूपेणावतीर्थो न भगवता ये सृष्टाः
 पाणिनाः संहताश्च ते सर्वे तद्विषयमङ्गलविग्रहसम्बन्धसह-
 शयसासनभोजनसम्पर्शनादिभिर्देहावसाने मुक्ता भवेयुरित्येव-
 मर्थमेव भगवान् चेष्टत इत्यर्थः । यद्वा, तच्चेष्टितमनुग्रहरूप
 एव निवृत्तेरारम्भमाय निवृत्तिधर्मपूर्वकारम्भान्मायेव इष्यते
 सृष्ट्यादिसमर्थं मामवबोधय मत्प्रतिसाधनं निवृत्तिधर्मं गङ्गकि-
 रूपमनुष्ठाय मुक्ष्यन् इत्येवमर्थश्चेष्टत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अवतारप्रयोजनं हरिश्चोऽनेन सूचितं व्यनक्ति-अक्षौहिणीना-
 मिति । नृपायामिष लाञ्छनानि येषां तैर्नृपवत्त्वमासमानैः इत्यर्थः
 असुरैरासुरसंपत्या जातैरनेकाक्षौहिणीसंस्थानां सेनानां पतिभि-
 र्भैर्यादिभिराक्रम्यमायाया भुवः पृथ्व्याः अमाराय माराभावा-
 योद्यमः अवताररूपः कृतः येन स भुवो मारापहरणायवतीर्था इति
 भावः ॥ ५६ ॥

तथैव चाकरोदित्याह-कर्माणीनि । सुरेश्वरैः ब्रह्मादिभिरपि मनसा
 ऽप्यपरिमेयानि अधितर्क्याणि कर्माणि सकूर्पेणसहितो भगवान्
 मधुसूदनः श्रीकृष्णञ्चक्रे पूतनाशकट्यमलाजुगकेशिकुबलय-
 पीडचाशूरमुष्टिकतोसलकंसचैद्यादिसंहाररूपानि कर्माणीति
 भावः ॥ ६० ॥

प्रधानं प्रयोजनं दर्शयति-कलाविति । कला युगे जनिष्व-
 मायानां भक्तानामनुग्रहाय तेषां दुःखादिकं नुदत्यपनयतीति तर्हि
 तस्मिपुण्यं वदतां श्रूयवतां च पुण्यावहं यशो व्यतनोत् भू-
 मारहरणस्य संकल्पमात्रेणापि सिद्धैरिहमेवावतारस्य मुखं
 प्रयोजनमिति भावः ॥ ६१ ॥

यशोवितानस्य भक्तानुग्रहरूपतां दर्शयितुं यद्यो विशिनष्टि-
 यस्मिन्निति । सतां साधूनां कर्णयोः भोजयोः पीयूषे अमृत-
 तुल्ये यस्मिन् यशोरूपे तीर्थवरे भोजमेवाञ्जलिः पान-
 साधनं बभूव सः पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याच्चम्य कर्मवासनाः धुनुते

(१) स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमस्त्रीलया ॥ इति धीर ० ।

भीमद्वाराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्सौम्योर्वादिगुणकृष्टचित्तः कर्मवासनाः क्षपयति मुक्तो भव-
तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवाह, ब्राह्मण-भोजादिभिः कुर्वादिभिश्च श्लाघनीयमीहितं
चेष्टितं यस्य सः स्निग्धैः सानुरागैरीक्षितैः अवलोकनैः धारैर्गर्भारै-
रभ्यर्चयैश्चोभिश्च विक्रमलीलया विक्रमः पादविशेषः तद्रूपया
लीलया च स्वर्गैरेकै रमयया मृत्यां च नृलोकां रमयामास
॥ ६३-६४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

इतु, यदि भीमारायणो जीववज्रमकर्मोणि भजते तर्हि
संसारानवृत्तये तस्मेवा इत्यर्थेति तत्राह-नहीति । विषमो दृष्टान्तः,
तथा हि; जीवस्य जन्मादिमत्त्वे पुण्यपापे कारणां विधिबद्ध-
त्वात् तद्विनयनरवादीश्वरस्य न हि ते स्तः । न हि कार्यमकारण-
मिति न्यायात् कारणां वक्तव्यं चेत् लोकानुप्रहोद्बुद्धात्मेकैवेति
ब्रूमः । अनुप्रहोद्बुद्धस्यापि धर्मपाप्मनोः स्वयद्बुद्धिदर्शनमित्युक्तम्,
अतस्तत्सेवा न इत्यर्थेत्यर्थः । हररविधिबद्धत्वेऽपि जन्मादिदर्शनात्
अतर्कित्वेन पुण्यादिबोधित्वेन दुःखित्वं स्यादिति । तत्राह-इंश-
स्येति इंशस्य कश्चिन्न मं दुःखित्वं स्यादिति तन्निवारणसमर्थ-
त्वादन्यस्य तदभावात् जीव एव इंशः किं न स्यात् ? इति तत्राहः
परस्येति । ननु, किं तद्वैलक्षण्यम् ? येनशास्त्रो जीवः स्यादिति
तत्राह-द्रष्टुरिति । "यः सर्वज्ञः सर्वविद्" इति श्रुतेः । न हि द्रष्टु-
र्हेतुर्विपरिजोषो विद्यत इत्यादेशा सार्धइयं जीवाद्भिन्नत्वेन मुख्यं
ब्रह्मणं सार्धइयं स्यात्तत्र किं न तु नैमित्तिकमित्याशयनाह-मात्मन
इति । एवंविधः क इत्यतो वाह-मात्मन इति । "आत्मा देह
भूतो जीवो स्यात् परमात्मनि" इति यावत् ॥ ५७ ॥

ननु, जीवव्यावर्तकं लक्षणं जन्मकर्तृत्वादिकं तत्प्रकृतेरतः
सार्धइयमात्रेण कथमीश्वरं जीवाद्ब्रह्मवर्तयः ? विशेषणस्य
"सर्वज्ञस्त्रिपुरागतकाश्चनयन" इत्यादावर्णयवयवत्वेन व्यभिचरित्वा-
त्तुक्तत्वाऽऽनिरुद्धार इत्यत्राह-युष्माद्येवमादि । यस्येश्वरस्याधी-
नायाः मायायाः प्रकृत्येष्टितं परिमाणासङ्गणं पुंस इत्युपलक्षणम्
प्रपञ्चस्य स्थित्युत्पत्तिसंहाय, भवति स्थित्यादेतुर्भवतीत्यर्थः ।
तदेकविषयत्वद्योतनाय चतुर्थीयम् एकवद्भावादेकवचनं "प्रकृति
पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः" इति स्मृतिं हिद्येदेन दर्श-
यति । यदनुग्रहः प्रकृतिचेष्टायाः निवृत्ते हेतुः निवृत्तिश्चात्मसाभाष
निवृत्तानन्दस्वरूपाविमोक्षाय "ब्रह्मानन्द भोजश्च" इत्यादिभ्रुत्येवने
निरूप्यते हरः प्रपञ्चनिर्माणादिकं तत्तत्कार्यविशेषज्ञानं विना
न युज्यते तद्व्यवहारपादितुं न पार्थने प्रामाणिकत्वाद्तो निरुपम-
चरितं सार्धइयं हररेवाऽऽन्यस्यौपचारिकमित्यतो जीवव्यावृत्ति-
लक्षणासङ्गात्प्रकृतेति भावः ॥ ५८ ॥

ननु, कीदृशोऽनुग्रहो येन तन्निवृत्तिः स्यादिति तत्राह-मदौ-
द्वितीयोऽस्मि । भुवां भारावमाद्यानां असुराणामभावाय
नाशाय ॥ ५९ ॥

अपरिमेषानि परिमाणमशक्यानि ॥ ६० ॥

यशोवृत्तयो वराकमं दुःखशोकमोसि नुहतीति दुःखशोक-
तमोनुत् ॥ ६१ ॥

तत्संफलमाह-यस्मिन्निति । सत्कर्मपीयूषे प्रशस्तजनकयां-
ऽऽमृते यशस्तीर्थेनरे यशोवृत्तयाशास्त्रपावनजलधेष्टे भोजे एवा-
ञ्जित्येव च तथा उपस्पृश्य स्नानपानाचमनानि कृत्वा संप-
कर्मवासनाः पापकर्मकरणाभङ्गावच्छायाः ॥ ६२ ॥

श्लाघनीये हितः पूज्यमानचरितः ॥ ६३ ॥
स्निग्धास्मिनेष्टितेनोद्वारेमंनोद्वारेः विक्रमलीलया विक्रमविशालेन
सर्वाङ्गसुन्दरया मृत्यां च नृलोकां मनुष्यजनं "नृ तये" इति
धानोऽनयति भक्तिपूर्वकं तत्त्वं जानातीति नृलोको ज्ञानिसमूहस्त-
मिति वा ॥ ६४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

नन्वस्य जन्मकर्मोर्हेतुः प्राचीनकर्मैव स्यात् तस्य च हेतुर्माया
भीमगवतस्तु किं स्यात् ? इत्याशङ्क्याह-न ह्यस्येति । "साधना-
दृश्यं मया साधुनां दृश्यं त्वहम्" इति न्यायेनात्माऽभिन्नत्वेन
सम्भवेत् साधुषु वा माया कृपा तां विना तत्र हेतवः इत्यस्ये-
त्याहयः ॥ ५७ ॥

कृपांश्च केमुत्थेन दर्शयति-स्थित्याद्यर्थं यन्मायायां प्रकृतौ
चेष्टितं मील्यगुरुं तदपि जीवेष्वनुग्रह एव पर्यवसीयते बुद्धी-
न्द्रियादिमत्त्वात्तनात् अत एवाऽनुग्रहस्तस्य स्थित्यादिनिवृत्तेहेतो-
र्जीवानामात्मनो भगवतो ज्ञाभाष्येव्यते किमुत धर्मदेः तथाच
वक्ष्यते "बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्" इत्यादि ॥ ५८ ॥

सम्प्रतिशब्दसङ्घेयभक्तजनाभयत्वरूपायां परमभक्तायां
प्राथिव्यां परिशक्तयेव कृपयैव स्वयमवतनारेत्याह-अस्मिन्निवृत्ताना-
मिति युग्मेकन ॥ ५९-६५ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतस्मारायंर्दशिनी ।

ननु, जीवस्य जन्मकर्मोर्हेतुः प्राचीनं कर्मैव स्यात् तस्य
च हेतुर्माया, भीमगवतस्तु किं स्यात् ? इत्यत आह-न ह्यस्येति ।
आत्मनः स्वस्य आत्मसु जीनेषु वा मायां कृपां विना इतर-
शोके अनुग्रह इति मायार्थविपर्ययात् "माया इमे कृपायां
च" इति निश्चयप्रकाशात् मायाशब्देनात्र कृपैवोऽन्ते कृपाया
फलमभिव्यञ्जयति-इंशस्य जन्मकर्मण्यां दर्शिताऽयां
सर्वजीवोद्वारसमर्थस्वेत्यर्थः । सामर्थ्यं हेतुः परस्य सर्वोत्-
कृष्टस्य कृपायां हेतुः आत्मनो जीवान् द्रष्टुः संसारदुःखोऽधो
पतितान् विजोऽकृतितुः ॥ ५७ ॥

कृपाया एव हेतुत्वं केमुत्थेन दर्शयति-यदिति । पुंसः प्रकृती-
ल्लगकर्तुः मायायां चचेष्टितमील्यगुरुं कर्म जीवानां स्थित्या-
द्यर्थं हि निश्चयं तच्चापि अनुग्रहः अनुग्रहादेव हेतुः किमुत
मायागन्धेनपि रहितं गोपेक्षेनधारणादिचेष्टितमिति भावः । बुद्धी-
न्द्रियादिकं प्राप्य जीवा विषयभोगादिकं प्राप्नुवन्ति वा कृपा
तत एव मायायां चेष्टितमित्यर्थः । ननु, विषयभोगोऽपि हेतुऽयः
स्थित्यादिऽयः पुनः संसारदुःखमेव स्यादिति कोऽयमनुग्रहस्तत्राह-

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

तन्निवृत्तेस्तेषां स्थित्यादीनां भक्तिज्ञानत्रैराग्यैर्निवृत्तेरात्मनो भगवतो यो व्याभक्तवर्त्ये चेष्यते बुद्धीन्द्रियादिकं विना भक्तिज्ञानाद्यपि न सिद्ध्यति जीवमात्रेषु कृपैव हेतुरित्यर्थः । यदुक्तं "बुद्धीन्द्रिय-मनः प्राणान् जनानामसृजत् प्रभुः । मात्रार्थे च भवार्थे च आत्मने कल्पनाय च" इति ॥ ५८ ॥

श्रीकृष्णस्य तु जन्मकर्मणोर्हेतुः स्पष्टमेव पृथिव्यां पृथिवीस्थज-नेषु साधकसिद्धभक्तोष्वपि कृपैव इत्यत इत्याह--मञ्जौहियीनामिति सप्तमिः । भुवो भारहरणाय असुराणामपि वधेन संसारहरणाय कृपोक्ता ॥ ५९-६० ॥

भुवि स्थितेषु कृपामुक्त्वा भुविस्थास्वस्वपि कृपामाह-कदा-चित् । तमोऽविद्या ॥ ६१ ॥

ननु, सुपुण्यमित्युक्त्वा वशः स्वर्गजनकमवगम्यते तत्र मैव-मित्याह-यस्मिन्निति । सद्भिः कर्णपेयपीयूषमये वधोरूपे तीर्थ-वरे भोत्रमेवाज्जलिः पानसाधनं यस्य स उपस्पृश्य आचमन-मात्रं कृत्वा किं पुनरापीय सक्त्रेकवारमपि किंपुनर्वदुशः कर्मवासनामविद्यां वस्व परोक्षवर्तिनोऽपि यत् किञ्चिद्यथाः भव्या-मात्रेणैव संसारं तरन्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

तरसमकालमवस्थेनापरोक्षवर्तिनस्तस्तीक्षापरिकरास्त्वगयव-महिमानः परममाया वक्षेत्याह-मोजेत्यादि ॥ ६३ ॥

ये तु तस्याऽतिमेमविषयीभूता नेत्राज्जलिः तदीयरूपमाधु-र्यपानासकाः भोवादीनपि सफलयन्ति ते स्वतिथ्या इत्याह, स्निग्धं स्मितं च तयाभूतं वदीक्षितमवखोकनं तेनोद्वारेमनो-वाङ्मातृकैः कदाचिद्विक्रमस्व कामधुरवरयविन्वासस्य वीर-रसव्यञ्जकस्व कञ्चोटीर्यस्व वा वीजवा नुबोकं मनुष्यजातिं क्षप्रियजनसमूहम् ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

ननु, धर्मत्रायाय पापनिराकरण्यावास्व प्रादुर्भावश्चेत्सर्हि अस्यापि जन्मकर्मणोर्हेतुत्वादेवत्वेन धर्मफलं पुण्यबानुष्ठानतो निराकरणी-यत्वेन पापफलं चास्तीत्यत्राह-नहीति । हेमहीपते ! ईश्वर वेतना चेतनानिवन्तुः परस्व पूर्णानन्दस्य द्रष्टुः सर्वसाक्षिणः आत्मनः सर्वात्मनोऽपि हरेः देवक्यां जातस्य आत्मसु जीवेषु वा माया "माया इमे कृपायां च" इति कोशात् तां विना जीवानुग्रहं विने-त्यर्थः । अथो हेतुर्जन्मनः कर्मणो वा नास्तीत्यन्वयः ॥ ५७ ॥

ननु, "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इति भगवद्ब्रह्मनात् जीवस्य भगवद्भक्तवत्त्वेन कृता-यत्तद्बुक्तानुग्रहस्य किं प्रयोजनमित्यत्र अनादिमायावद्वयस्य सृष्टि-संहारप्रदाहपतितस्य भगवत्पराङ्मुखस्य जीवस्य सद्दिसंहार-निवृत्तये भगवत्प्राप्तये च तदनुग्रह इत्यत इत्याह--यन्मायेति । "देवात्मज्ञातिं अगुणैर्निगूढाम्" "न मां बुद्धितिनो मृदाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । मायया उपहृतज्ञाना आसुरं भावमाभिताः । मम माया दुरत्यया" इत्यादिभूतिस्मृतिप्रसिद्धायाः स्वयं मायायाः जीव-विमोहदेवाः चोद्धृतं पुंसो जीवस्य विद्यत्युपरत्त्वात् भवति-

तस्य अनुग्रहः स्थित्यादेर्निवृत्तये आत्मकामाय परमात्मप्राप्तये च इत्यत इत्यन्वयः ॥ ५८ ॥

तस्माज्जीवाऽनुग्रहायै भगवतः प्रादुर्भावार्थिकमित्याह--मञ्जौ-हियीनामित्याहिसप्तमिः । अमाराय भारनिराकरण्याय उद्यमः प्रादुर्भावः ॥ ५९ ॥

सुराणामिन्द्रैश्चादिवादिभिरपि मनसाऽपि तीव्रध्यानपरेणात्म-करणेनाऽपि अपरिमेषानि परिमाणमनर्होऽपि ॥ ६० ॥

बुःखानि अण्व्यात्मकादीनि शोकं मरणादिमथः प्रतः अना-द्यज्ञानं नुदतीति तथा ॥ ६१ ॥

कीदृशं वधो व्यतनोदनाह--वास्मिन् सतां साधूनां कर्ण-पीयूषं वशस्तीर्थवरे यद्य एव तीर्थवरे तस्मिन् भोत्रमेवाज्जलिः पानपात्रं यस्व स पुरुषः सक्त्रपि उपस्पृश्य आचमनमात्रं कृत्वा एकवारं किञ्चिदप्यास्त्राय तरन्वयः सन् कर्मस्यसनां धुनुते ॥ ६२ ॥

मोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य सः वद्वा सामान्यतः सर्वैः श्लाघनीयैरहितः मोजादिभिः सह नुबोकं रमयामासेत्युत्तरे-त्यान्वयः ॥ ६३ ॥

विश्वधकर्मं वीजवा च सर्वैरङ्गैः रमयामूर्त्यां च नुबोकं रमयामास ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हे महीपते ! इन भीहरि के जन्म और कर्म का कारण आपको इच्छा के बिना और कुछ भी नहीं है, क्योंकि ? आप नियंता हैं पर हैं द्रष्टा हैं और आत्मा है इसी से आपके जन्म कर्म विरह हैं ॥ ५७ ॥

जिन भीहरी की भाषा का चोदित ही इस पुरुष (जीव) के करण कक्षेवरदि प्रदान द्वारा उत्पत्ति स्थिति नाश का हेतु है, अर्थात् संसार में जन्म लेना, स्थित रहना और मरना इनका कारण है । और जिनका अनुग्रह ही इस सांसारिक जन्मादि निवृत्ति का और मोक्ष प्राप्ति का कारण है ॥ ५८ ॥

नृप खिन्ह धारण करने वाले मञ्जौहियियों के पति असुरों स भूमि देवी को भाक्रांत देखकर इसी के मार हरने के विषे आप प्रभुने उद्यम किया ॥ ५९ ॥

बड़े २ सुरेश्वरों के मन में और विचार में भी न आ सके ऐसे अपरिमय कर्मों को भगवान् श्रीमधुसूदन वधदेवजी के सहित करते हुए ॥ ६० ॥

और कखियुग के विषे उत्पन्न होने वाले भक्तों के अनु-ग्रहाय उनके दुःख, शोक, और अज्ञान को नाश करने वाले ऐसे पुण्य वश को विस्तार करते हुए ॥ ६१ ॥

महाराजनों के कर्णों को समृत रूप, ऐसे जिनके वश रूप तीर्थ, सरोवर में पुरुष भोत्र रूप अज्जलि से एक बार आचमन करके अर्थात् कर्णों से एकवार आपके चरिताऽमृत को उनके कर्मों की वासनाओं को बाढदेता है ॥ ६२ ॥

यस्याऽऽननं मंकरकुण्डलधारकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहास्यम् ।
 मित्योत्सवं न तत्पुर्दृशिभिः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिताः निमेषश्च ॥ ६५ ॥
 जातौ गतः पितृगृहाद्ब्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून् सुतशतानि कृतोरुदारः ।
 उत्पाद्य तेषु पुरुषः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयन् जनेषु ॥ ६६ ॥
 पृथ्वाः स वै गुरुभरं क्षपयन् कुरूणामन्तःसमुत्थकलिना युधि भूपचम्बः ।
 दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विधोष्य प्रोच्योद्धवाय च परं समगात् स्वधाम ॥ ६७ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्याम् अष्टादशसहस्रिकायां संहितायाम्

वैयासिक्यां नवमस्कन्धे श्रीसूर्यसोमवंशानुकीर्तने यदुवंशानुकीर्तनं नाम

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चायं नवमः स्कन्धः ॥ ६ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भाषा टीका ।

भोज, वृष्णि, अंधक, मधु, शूरसेन, दशार्ह, ये सब लोग जिनकी सदाश्लाघा करते, और कुरु, वृजब, पांडुबोग अर्थात् इनके वंश सदा जिनकी खीलाओं को गाते रहे ॥ ६३ ॥

उन श्रीकृष्ण की स्नेह युक्त मंदमुसकयान पूर्वक चितवन से, और उदार वचनों से तथा प्रतिमानुष लोकोत्तर पराक्रमों से और दिव्यरस मयी खीलाओं से, तथा सर्वांग सुंदर परम-दमनीय अपनी श्रीमूर्ति से इस मनुष्य लोक को रमाते हुए ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तत्पुर्दृशार्थं मुखशोभामाह—यस्याऽऽननं इतिभिर्नैत्रैः पिबन्त्यो नार्यो नराश्च न तत्पुर्नं तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधान-
 मन्वसहमानास्तरकर्तुर्निमेषः कुपिताश्च बभूवुः, कथंभूतमाननम्? मंकरकुण्डलाभ्यां चारु कर्णौ भ्राजन्तौ कपोलौ च तैः सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यम् उत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥

श्रीकृष्णस्य चरितं समाप्तो वर्णयति—जात इति द्वाश्याम् । जातो निजेन रूपेण पद्मापुरुषो मनुष्याकाररसन् ब्रजं गतः ब्रजवासिनामिधिता अर्थात् येन तेषु दारेषु सुतानां शतानुरथाप आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गम् ॥ ६६ ॥

अन्तः समुत्थेन कलिना भिभिन्नेन गुरुभारं क्षपयन् दृष्ट्यैव भूपचम्बिधूय विजये जयमजुनेन जितमित्येवमुद्वोषं कृत्वा

[५६]

परं तत्त्वमुद्भवयोपदिश्य स्वधाम सम्बन्धे खेनेव रूपेण जगामेति ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चायं नवमः स्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्द्वैतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

मूर्तेः सर्वोद्भूतस्य च यत्किंचिद् स्यात्कीपुष्पाकन्यायेन ताव-
 मुल्लशोभामाह—वस्येति । यस्य श्रीकृष्णस्वाननं इतिभिर्नैत्रैः पिबन्त्यो इतिपुष्पाया पश्यन्तो मुदिता नार्यो नराश्च न तत्पुः न तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानाः निमेषोन्मेषकर्तु-
 र्निमेषः कुपिताश्च बभूवुः इत्याहुतनवस्य निमेषः इति शक्तिर्त्वं तच्चरित्र एवोक्तं पुरस्तात्, कथंभूतमाननम्? मंकरकुण्डलाभ्यां चारु कर्णौ कपोलौ च तैः सुभगं सविलासो हासो यस्मिन् नित्यमसवशोमातिशयो यस्मिन् ॥ ६५ ॥

श्रीकृष्णचरितं समाप्तो वर्णयति—जात इति द्वाश्याम् । जातस्तावजिजेन रूपेण जातः सुदयः पद्मान्मनुष्याकाररसन् पितृगृहात् कारानृहाद्ब्रजं गतः ब्रजवासिनामिधिता बधिना अर्थात् पुरुषार्थोऽयेन, रिपून् पुननाशकटादीन् हत्वा कृताः पाणिना शृष्टिता उरबु, बांडहासहस्रकृष्णाकाः अष्टौ च कश्मियबाहयः दाराः कळत्राणि यस्य सः तेषु दारेषु सुतानां, शतानुत्थापारान्निगममारमणो नियोगरूपं वेदं

भीमङ्गीरराघवाचार्येण कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जनेषु प्रथयन् प्रथयितुमिति । क्रतुभिः सर्वैः स्थात्मान-
मेव समीजं समाराधितवान् ॥ ६६ ॥

स वै भगवान् कुरुणामन्तः परस्परं समुत्थेन कलिना
कलहेन निमित्तेन पृथ्व्या उरु अधिकं भरं क्षपयन् युधि संग्रामे
भूपानां चक्रं सैन्यं दृष्ट्वैवामिभूय विजयेऽज्जुने जयमुद्विषोप्य
सर्वान् जिनाऽयमज्जुने इत्येवंविधमुद्रां कारयित्वा परं
तस्मैमुद्रवाप्य प्रोच्योर्पाददृष्ट्वा स्वं धाम स्थानं वैकुण्ठार्यमगात्
तेनैव रूपेणा ययावित्यर्थः ॥ ६७ ॥

इति भीमङ्गान्वयपथःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्या-
निधेः भीमेश्वरगुरोः सुनेन तत्परणकमलपरिचर्याप्रसन्न-
तत्सूक्तिसमधिगतभीमङ्गावतार्थहृदयेन भीमैश्वर्य-
दासेन श्रीवात्स्यवीरराघवाचार्येण विदुषा कृतायां भीमङ्गावत-
चन्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीभागवतव्याख्यायां
नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमते रामानुजाय नमः ॥

समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

रतिकरणप्रकारं दर्शयति-यस्येति । मकराकारकुण्डलाभ्यां
शरू कर्णौ ताभ्यां भ्राजत्कपोलाभ्यां सुभगं सुन्दरं विला-
सेन सहितो हासो यस्य स तथा तं नित्यम् उत्सवो यस्य
न तथा तं तस्मिन्मन्दजनकमित्यर्थः । न तत्पुः नालम्बुद्धि-
पाप्ताः निपेनिमेषस्येति षष्ठी द्वितीयाथं निमेषं प्रति कुपिताः
प्रकासचिरंभित्वात् ॥ ६५ ॥

तेषु द्वारेषु आत्मनिगमम् आत्मज्ञानं स्वगुणप्रतिपादकवेदक्षय-
प्राप्तं वा प्रथयन् प्रथयापयन् ॥ ६६ ॥

म कृष्णाः स्वधाम स्मभूवरूपं समगात् स गतवानेकोभूदि-
यन्वयः । "पूर्वमदः पूर्वमिदम्" इत्याद्युपनिषत् इत्यनेन सूचयति,
पृथ्व्याः गुरुभरमसुरलक्षणां भूपयन्धं भूपसमूहलक्षणां यन्धं विधूय
संहृत्य उद्विषुष्य दिविन्दमघां कारयित्वा चरं चरणयोग्यं
ज्ञानं प्रोच्य विस्तेरगोपदिदय इति ॥ ६७ ॥

नाम्नांशत्रवसुन्दरसुरमहावंशावलीमन्दिरम्—

व्याख्याव्याजविनोदतोऽद्य नवमस्कन्धो भयाऽऽप्रदितः ॥

सर्वज्ञो विजयध्वजाय यतये मह्यं महाभूतिदो-

हारीहारमनोहरो ह्यहरहः प्रीतोऽस्तु विश्वम्भरः ॥ १ ॥

पद्मरत्नावलिप्रयाग्नवमस्कन्धे अर्पिता ।

नुब्रवीथहरेः पादद्वन्द्वे द्वापद्वारिणी ॥ २ ॥

श्रीमद्वेन्द्रतीर्थपूज्यपादाधिप्यविजयध्वजतीर्थस्य कृतो पद्मरत्ना-

व्याख्या श्रीमङ्गावतव्याख्यायां नवमस्कन्धे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

(विजयध्वजतीर्थपाठेन एकविंशोऽध्यायः)

समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ६ ॥

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अथ सर्वमेव युगपत्स्फुरितं तत्परितमापाततो निजोत्क-
यठाकुण्डनच्छया च समासेन घण्टयति—जात इति । विदुषुदृष्ट-
च्छिवसुदेवभवनाजातः प्राबुभूतः तस्मादेव प्रजं गतः तदेत-
द्व्यकथमानुरूपेण प्रोच्योप्यपरितुष्यथाहः पश्चितार्थे इति ।
ततश्च पश्चिताः पूर्वतोऽपि समेधिताः ग्रहः भीमङ्गदादौ पितृ-
त्वादिरूपा येन सः स्थापितश्च श्रीकृष्णसन्दर्भे दर्शयित्येते
च भीमङ्गस्य क्रमसन्दर्भे "पुत्रीभूते जनादेने" "नन्दस्वात्मज
उत्पन्ने" "नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन्" इत्यादौ । ननु, क्रतुषु तास्ता देवता
एवेज्यन्ते कथमात्मानभीज इति तत्राह-पुरुष इति । पूर्वु देव-
तादिदेहेषु शोते अन्तर्गम्यंशेन निश्चलं तिष्ठतीति स तथा
तत्रैव पर्यवसानादिति भावः । ननु, तेन वा कियान् लाभः स्यात्
तस्य परमपूर्णास्य तत्राह-आत्मनिगममिति । तत्तत्पुण्येषु
तत्तदेव मुख्यं प्रयोजनमिति भावः । शाब्दत्वेनावयविहतरत्नचार्य-
निगमे सति किमर्थमध्याहारव्यवधानं सद्ये तद्येव सद्ये
यदि विरुद्धे अपि न स्यातामिति तस्मात् पुरुषशब्दोऽति-
व्यवहितो गत इत्यत्र न बोध्यः । उक्तं हि नराकृतेः परमत्वं
"नचान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापिचापरम्" इत्यादिभिः ॥ ६६ ॥

"अतिक्रम्यगतीस्तिस्त्रामांमप्यसि ततः परम्" इत्येतत्पर्यवसान-
परं प्रोच्य स्वधाम स्वस्वरूपं निजनिखलोक्तं सम्पक् तत्तत्-
परिकरादिभिः साकमेवागादिति ॥ ६७ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे नवमस्कन्धीये

भीमङ्गीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ६ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

तेष्वपि प्रजवांसिनस्तेष्वपि गोप्यस्तत्रियतर्भसलायश्च तस्माधुच्यं-
पानप्रवराः परमध्वन्यतमा इत्याह-यस्येति । सर्वज्ञेषु च प्र-
मथुरमाननं तदाननमप्युद्धोभागीभ्यां द्विधा विभक्तं स-
मर्षति, तत्रापि सर्वमहामाधुच्यं चक्रवर्ती हासाऽस्म-
तदधरभागमध्ये निवसतीत्यधरभागं वर्णयति, मकराकार-
कार देहीप्यमानौ यौ कर्णौ ताभ्यां भ्राजन्तौ यौ कर्णौ
सुभगं द्रष्टृजनमनोहरं विलासैर्हर्षितसुक्यचापलाहिमि-
सहितो हासो यत्र तत् यद्वा मकरकुण्डलाभ्यां सकाशात्
कर्णौ भूषणभूषणाङ्गम्" इत्युक्तेस्तथोरपि शोभायु-
मकरकुण्डलाभ्यां ताभ्यां सकाशादपि भ्राजन्तौ कर्णौ
वेति च सर्वमायातांबूलस्य पार्श्वस्थयोर्होसुकुण्डलयो-
वाम्बूलहेतुकदरोस्तु क्रिमवदेकतरत्वात्तिस्त्रच्छत्वात्ति-
अर्थात् मकरकुण्डलाभ्यां ताभ्यां सकाशादपि स-
विश्वधरदशनसूक्त्याशोभानुरजितत्वात् सर्वमाधु-
धर्तिरत्वात् स्वयंस्तान्प्रवाहनिर्धापितसम्पत्तपभ-
मक्तचंतकारांतलोभनियत्वात् गुणतिजनकामाम-
यजकृत्वालाकुलजातिधर्मैर्गं संकमहामादप्रवर्तक-

श्रीमद्भगवत्पञ्चकवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

वस्वात् वत्र तत् शिभिर्नैत्राङ्गिभिः पितृभ्योपि न तदुपुः निमे-
कोम्प्रेमीत्रयवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः कृपिता बभूवु-
रिति निमेवासहस्वेन रुढमहाभावसङ्गयोनात्र स्त्रियो गोप्य एव
नाम्नाः नराः कृष्णप्रियनमसखास्सुबलादयः नान्ये ज्ञेयाः गोपीः
प्रियनमसखाश्च विनारुढमावस्थान्यत्रोदयसम्भवाभावात् यदुक्त-
मुज्ज्वलनीलमयीः

• प्राद्या प्रेमान्तिकां तत्रानुरागां तां समक्षसा ।

• रतिर्भोवान्तिमां क्षीमां समर्थेव प्रपद्यते ॥

• रतिर्नैमवयस्यानामनुरागान्तिमांस्थितिम् ।

• तेष्वेव सुबलादीनां भावान्तामेव गच्छति”

इति ॥ ६५ ॥

अथ के ते जन्मकर्षणी इत्यपेक्षायां सर्वमेव युगपत्स्फुरितं
तच्छरितमापातनो निजोत्कण्ठकण्ठनेच्छयाराजोत्कण्ठकण्ठवर्धनेच्छया
समासेन वर्णयति—जात इति द्वाश्रयाम् । पितृवसुदेवस्य गृहात्
व्रजं गतः किमर्थम् पथितः प्रकटीकृत्य वर्धितः हृदिक्षीमां
भापिनोऽयं सर्वपुरुषार्थशिरोंमणिः प्रेमा येन सः प्रेमप्रस्था-
पनस्यैवावतारमुख्यप्रभोजनत्वात् प्रेम्णाश्च व्रज एव वृद्धिमीमा-
प्राप्तत्वाच्च रिपून् हन्ति रिपुभ्यो मोक्षप्रदानमप्येकं प्रयोजन-
मिति तेषु द्वारेषु सुतशतान्युत्पाद्यत्यादिना वर्णाश्रमधर्मस्थापनं
च दर्शितं नराकृतिपरब्रह्मत्वात् पुरुषः आत्मानं समीजे इत्य-
मानस्यान्यस्याभावात् किमर्थं समीजे तत्राह—आत्मनिगमम्
आत्मानुगतं स्वकीयं वेदमार्गम् ॥ ६६ ॥

भूभारहरणं प्रयोजनमाह—पृथ्व्या इति । भूपचम्बः भूपचमूः
हृद्यैव विधुय तत्प्रयोजनमाह, विजये अजुने जयम् उत्कर्षेण
विद्योप्य अजुनेन जितमिति जनेषु क्यापविरथेत्यर्थः । भक्तिज्ञान-
बैराग्यप्रस्थापनमप्येकं प्रयोजनं तदाह—प्राञ्छेति । स्वधाम द्वारकां
समनात् सङ्गतः प्राप्तो बभूव प्रपञ्चगोचरतां परित्यज्यति भावः
नारायणस्वरूपेण स्वधाम धैक्युठे चागात् ॥ ६७ ॥

इति साराधर्मिण्यां हर्षिण्याम् भक्तचेतसम्भ ।

नवमस्कन्ध चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

• मन्तुसिन्धौ निमज्जन्तान्तः सन्तापसन्दिग्धम् ।

• कण्ठ्याहृदि बह्येव सन्तःकर्पन्तु मां ततः ।

• वैशाल्यशुक्रपञ्चम्यां राधाकृष्णसरस्तटे ।

• नवमस्कन्धटीकेवमवापि परिपूर्णताम् ॥

• नवमस्कन्धीय टीका श्लोकाङ्का (६५०)

• भौनमो भगवते वासुदेवाय ।

• श्रीगोपाबो विजयते ॥

• समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ६ ॥

• श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• ननु हशिभिः पितृभ्यो नारयो नराश्च पितृन्त न
तदुपुः तदुक्तं रमयात् तेषु पुत्र्यान्वयः, कथममृताः ? हृदि-
मेकोमेवकर्तुर्निमेः तं प्रति कृपिताः हृदिभेदान्मेपयवधानमप्य-
सहमाना इत्यर्थः । तदर्थेनसुखेन मुदिताश्च कीदृशमाननं मकर-

क्युडवाश्यां चाङ्क कर्णो आजन्तो, कपोबो च तेः सुभगं सवि-
बासो हासो यस्मिन् नित्यं सुखो यस्मिन्स्तत् ॥ ६५ ॥

भगवच्छरितं सङ्क्षेपतो वर्णयति—जात इति, श्लोकद्वयेन ।
पुरुषः “पुरुषात् परं किञ्चित्” इत्यादिभ्रुतिवेद्यः परमेश्वरो जातः स्वक्या
निजरूपेण वसुदेवगृहे प्राविशेभूव तस्माद्ब्रजं नन्दब्रजं रातः
तत्र मकानामंभिता अर्थाः पुरुषार्था येन सः रिपून् हन्वा
कनोरुद्वारः तेषु द्वारेषु पुत्रानुत्पाद्य आत्मनिगमं वेदमार्गं
जनेषु प्रथयन् आत्मानमीजे ॥ ६६ ॥

कुरुणां दुर्योधनभीमादीनामन्तःसमुद्येन कलिना-हेतुभूतन
पृथ्व्याः बरुमरं क्षपयन् युधि भूपचम्बः हृद्यया विधुय विजये
अजुने जयं विद्युप्य परं तत्त्वं पूर्वमजुनाय युत्रारम्भे उन्नाय
च स्वधामारोहणवेलायामुपादिश्य सम्यक्तेनैव रूपेण स्वधाम
निजं लोकं जगाम ॥ ६७ ॥

इति श्रीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्य-

श्रीभगवद्भक्तिकारणचिन्तकशुक्रसुधीप्रणीते

श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे नवमस्कन्धीये

चतुर्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

पहिले जो कही कि—सर्धोग सुन्दर मूर्ति से लोक को रमाते
मये सो अब उस सर्धोग सौंदर्य के उपलक्षक (जानने वाली)
आपके श्री मुखकी शोभा का कुछ वर्णन करते हैं । कैसा आप
का आनन (मुख) है, कि—मकराकृत कुंडलों से शोभा वाले
सुन्दर कर्ण और कुंडलों की भलकन से शोभायमान सुन्दर
कपोल जिसमें, और बहुत ही सुन्दर सौभाग्य युक्त विलाम
पूर्वक मन्दाहास जिसमें, और दर्शन करने वालों को नित्य उत्सव
जिसमें, ऐसे सौन्दर्य, सौकुमार्य, माधुर्य, मन्दाहास विलासादि
विशिष्ट श्री मुखारविन्दों को नारी और नर नेत्रों से सदा
पान करते हुए भी तृप्ति को नहीं प्राप्त होते हुए, और
दर्शन करके बड़े मोह को प्राप्त होते । परंच जब बीच में दर्शन
के विरोधी पलक मांडे आजाते तब त्रौ निर्म राजा पर बड़े
कृपित होते और सदा ही चाहते, कि—पलक न लगे और
सदा+इस मुलको निरखते ही रहें ॥ ६५ ॥

अब उस मुलकमल के ध्यान को शुक्रदेवर्ज, नृत्य में
आने से, एक विषयक ज्ञान अपने दूसरे सम्बन्धिका स्मरण
करा देता है । सो श्रीविग्रह के ध्यान से समग्र लीलामों
का स्मरण हो आया, इसी से संक्षेप से दो श्लोकों में श्री
कृष्ण चरित्रों का वर्णन करते हैं । श्रीमद्भुरा में भीयसुदेव
की परनी श्रीदेवकी देवी में अपने परस्व मूचक निन्द रूप
से प्रकट होकर फिर अपने पिता के गृह से नन्द के व्रज
को गये, और वहाँ जाकर व्रज वासियों के सब सार्थ यथाय
और अपने, [आश्रितों के] शत्रुओं का नाश कर द्वारका में
श्रीकृष्णकी प्रभुति बहुत राजकन्याओं के साथ विवाह कर
बहुत सी परनी बनाई और उनके विषे भेकड़ों पुत्रों को
उत्पादन कर, अपने वेदमार्ग को इस जगत् में प्रस्थाप करने

भाषा टीका ।
के लिये प्रलियेश्वर होकर "श्री भाप अपने आरमा ही को यहाँ से यजन करते हुए ॥ ६६ ॥

और पृथिवी के बड़े भारी भार को उतारने के लिये कौरवों के लिये कह रूप मणि को प्रकट करा कर युद्ध के लिये आये हुए राजा लोगों की सेनाओं को अपनी दृष्टि से विध्वंस कर के मर्त्य की अंतिका डकू डकू कर डकू को अपने परमै तैरव का उपदेश कर अपने परम पद मिल निजधाम को पधारे ॥ ६७ ॥

नवमस्कन्धभाष्यबोधिनी भक्तिप्रेमिणी ।
भाषाभागवताचार्यकृता भूषात् स्वती सुदे ॥ १ ॥
इति श्रीमद्भागवत नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥
इमववेदान्ताचार्ये—श्रीमत्सुद्योनाचार्यान्तेवासि-
श्रीवत्सुरामेखामिचरयाभिन-
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत
भाषा टीका समाप्त ॥ २४ ॥
नवमस्कन्ध श्री समाप्त भया ॥ ६ ॥
श्रीवकिमयीरमयो ज्ञयति ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥ ६ ॥

॥ हरि श्रीम तद् सत् ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

संशोधकोच्चार्य प्रमथरत्नस्य काशीमयडलाग्तर्वति 'कान्पुर' पं० श्रीरङ्गाचार्य—'श्रीवृन्दावनस्थ' पं० भागवताचार्यो ॥

